

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_176585

UNIVERSAL
LIBRARY

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पांचवा

प — भ

कोशमंडळातील व बाहेरील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केलेला.

प्रकाशक—महाराष्ट्र कोशमंडळ लिमिटेड, पुणे; तर्फे मॅनेजिंग डायरेक्टर यशवंत रामकृष्ण दाते, ४८१ सनिवार, पुणे १.

मुद्रक—यशवंत रामकृष्ण दाते, महाराष्ट्र कोशमंडळाचा धारवा प्रेस. ४८१ सनिवार, पुणे २.

किंमत १० रुपये

संपादकमंडळ.

श्री. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एलएल. बी. (प्रमुख)

श्री. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

श्री. आबा चांदोरकर.

श्री. चिंतामण शंकर दातार.

प्रमुख शाखा-साहाय्यक संस्था

विदर्भसाहित्यसंघ (ःकऱ्हाडी बोली); गोमंतकसाहित्यसेवकमंडळ (गोमंतकी);

वाङ्मयचर्चामंडळ (कर्नाटकी. बेळगांव); शारदोपासकमंडळ (कोंकणी.

माळवणी); महाराष्ट्र शब्दकोशमंडळ (कुडाली. पेढणे); पुणे

भाषाशास्त्रमंडळ (व्युत्पत्ति); शारदाश्रम (महानुभावी.

यवतमाळ); हेटकरी भंडारीमंडळ (दादर);

साहित्यसेवकमंडळ (कऱ्हाड). इ. इ.

संपादकीय निवेदन.

शब्दब्रह्म यदेकं यच्चैतन्मयं च सर्वभूतानाम् ।

यत्परिणामस्त्रिभुवनमखिल मिदं जयति सा वाणी ॥ -हल्लुघ

महाराष्ट्र शब्दकोशाचा हा पांचवा विभाग आमच्या आश्रयदात्या-प्राहकांच्या हार्ती वेंतांना आम्हांस अत्यानंद होत आहे. यावेळचा आनंद विशेष असाकरिता की, प्रथम कोशाची योजना करतांना कोशाचे (२५०० पृष्ठांचे) पांच विभाग होतील असा अजमास घरून कार्यारंभ केला व याच धोरणानें मंडळाच्या भागीची रक्कम २५ रुपये ठेविली; म्हणजे दर विभागाची भागीदारांना पांच रुपये किंमत पडावी व पांचवा विभाग समाप्त झाल्यावर भागीदारांना पंचवीस रुपयांचा मोबदला मिळून त्याबरोबरच कंपनीवरचा त्यांचा त्या रकमेचा बोजा उठवा. तेव्हां त्या पूर्वे संकल्पाप्रमाणे हा विभाग प्रसिद्ध होताच महाराष्ट्र कोशमंडळ व त्याचे बालक-संपादक म्हणमुक्त व कृतकृत्य झाले असें म्हणावयास हरकत नाही.

आतांपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या विभागाची एकूण छत्रसंख्या (संपादकीय निवेदन व प्रस्तावना घरून) २७०० आहे. तेव्हां आश्वासिलेल्या संख्येपेक्षां बरीच जास्त पुढे मंडळानें आपल्या भागीदार-प्राहकांना दिवेलीं आहेत. तसेंच साहित्यविषयक पांच भरीव प्रस्तावना या विभागांतून आलेल्या आहेत. त्यांची किंमत स्वतंत्र केवल्यास ग्रंथाच्या किंमती इतकीच होईल हें आम्हांच सांगावें असें नाही.

या विभागांत भ अक्षर पुरे झाले आहे. त्यापुढील छत्रपर्यंतची अक्षरे आपणही दोन विभाग तरी व्यापतील हें निःसंशय. तेव्हां कोश संपूर्ण करण्यासाठी पुढे दोन विभाग काढावेच लागणार. यासाठी आम्ही आमच्याशी आचवर सहाय्यभूतीनें वागून सक्रिय मदत देणाऱ्या सर्व प्राहकांची या दोन भागाकरितां परवानगी मागत आहों व ती मिळणार हीहि खात्री बाळगून आहों.

दोन विभाग बाढण्याचें कारण अगदीं स्वाभाविकच आहे. मागील विभागांत विमर्शित केल्याप्रमाणे कोशरचनेचे चोरण मूळ सर्वांच्या समतीनें वें आखिले होते तेंच सतत ठेविले आहे व सोबटपर्यंत ठेवणार आहों. बाढत्या छत्रसंख्येच्या भीतीनें अनिष्ट छाटछाट करित नाहीं. तेव्हां आर्थिक आणि पृष्ठविषयक मर्यादा या विभागांनं गांठली असली तरी अक्षर साचाबयाचीच आहे. भ पावेतोच कोश अपुरा ठेवणें अयोग्य होईल. यासाठी कितीहि अडचणी वाटत असल्या तरी त्या ओलांडून झुचा पत्ता दोन विभागांत गांठण्याचा हा नवा संकल्प सर्वमान्य होईल अशी आशा आहे.

या दोन विभागांची किंमत पूर्वीच्या विभागांच्या प्रमाणांतच ठेविली जाईल. यामुळे मंडळाला थोरें नुकसान सोसावें लागलें तरी हरकत नाही पण आमच्या जुन्या प्राहकांवर विशेष बोजा पडू नवे.

तरी आमचे आश्रयदाते आम्हांवर आतांपर्यंत दाखविल्याप्रमाणे लोभ कायम ठेवून या बाढ्मययज्ञाच्या पूर्णतेकरितां आम्हांस साहाय्य करून या मादभाषेच्या म्हणांतून आम्हांस मुक्त करतील अशी आशा प्रदर्शित करून व फरमेवरानें या कामांत आम्हांस यश द्यावें अशी प्रार्थना करून हें निवेदन पूर्ण करतो.

यशवंत रामकृष्ण दाते

प्रस्तावना

मराठी भाषेची वाढ

“तारांमधें बारा रासी । सप्तबारांमाजी रवीशसी ।

यां दिपिचेजां भासांमधें तैसी । बोली मराठिया ॥”— ख्रिस्तपुराण, अर्धस्वर् १. १२५

विषयप्रवेशः—चवथ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत मराठी भाषेची उत्पत्ति पूर्ववैदिक कालापासून, वैदिक संस्कृत, ब्राह्मण व पुत्रकालीन संस्कृत, अभिजात संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश इत्यादि निरनिराळ्या टप्प्यांनी व अनेक स्वरूपांत रूपांतर पावत आली हें दाखविले आहे. प्रस्तुत स्थलीं मराठी भाषेची उत्पत्ति शाल्यानंतर तिची वाढ व तिचा विस्तार कसकसा होत गेला याचें स्थूल अवलोकन करावयाचें आहे. याकरितां आपणांस प्रथम ज्या भाषेला “मराठी” असें स्पष्टपणें म्हणता येईल, असें तिचें स्वरूप कोणत्या कार्त्ती विशेषत्वानें दृष्टीस पडतें तें पाहिलें पाहिजे, कोणतीहि भाषा लोकांच्या प्रचारांत असतां तिच्या स्वरूपांत जो फरक पडत जातो त्याला निश्चित स्वरूप येऊन पूर्वरूपापासून उत्तरकालीन रूप स्पष्टपणें निराळें होऊन त्याला निराळें नामाभिधान प्राप्त होण्यास दीर्घ काळ लागत असला पाहिजे. जरी प्रत्येक जीवत अथवा प्रचलित भाषेच्या स्वरूपांत नित्यशः थोडाफार फरक पडण्याची क्रिया अबाधितपणें चालूच असते तरी या क्रियेनें तिच्या स्वरूपांत विशेष पालट होऊन पूर्व स्वरूप व उत्तर स्वरूप यांस भिन्न भिन्न नांवांनी संबोधण्याइतका त्यांच्यांत फरक पडावयास अनेक बाबतींत तो दृग्गोचर न्हावा लागतो; एखादी काही किंवा दोन बाबतींत भाषेत फरक पडल्यास त्यावरून कोणी भाषेला निराळें नांव देत नाही. तेव्हां ज्या ज्या निरनिराळ्या स्वरूपांतून मराठी भाषा स्थित्यंतरे पावत “मराठी” या नामाभिधानास पावली त्या त्या भाषांचे निरनिराळे कालखंड असले पाहिजेत व ते तसे आपणांस पाडतां येतात, ही गोष्ट मागील विभागांत विशद केली आहे. आतां प्रत्यक्ष “मराठी” या स्वरूपांत या भाषेच्या प्रचारास आरंभ केव्हां झाला ही गोष्ट निश्चितपणें सांगणें कठीण आहे. कारण भाषेत पडणारे फरक, प्रथम बोलीत दृग्गोचर होऊ लागतात व असे तें बोलीत केव्हां आले याचें गमक आपणांस उत्तरकालीन सांपडणें शक्य नसतें. असे बोलीतील फरक जेव्हां वाङ्मयांत रुढ होतात व असें भिन्नकालीन वाङ्मय जेव्हां आगल्या दृष्टीस पडतें तेव्हां आपणांस या दोन कालांतील भाषेत पडलेले फरक स्पष्टपणें नजरेस येऊन आपण या दोन कालीं दोन भिन्न भाषा अथवा एकाच भाषेचीं दोन भिन्न स्वरूपे रुढ होती असे म्हणतो. तेव्हां एखादी भाषा विशिष्ट प्रदेशांत केव्हां रुढ होती हें पाहावयास त्या प्रदेशांतील वाङ्मय हेंच खरें गमक होय.

आद्य वाङ्मयः—या दृष्टीनें आपण महाराष्ट्राकडे पाहिलें असतां आपणांस महाराष्ट्री किंवा अपभ्रंश वाङ्मयानंतर मराठी ग्रंथ ज्ञानेश्वराच्या कार्त्ती दृष्टीस पडतात. ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद्भगवद्गीतेवर मराठी भाषेत केलेली टीका जी ज्ञानदेवी त्या ग्रंथांत आपणास मराठीचें चांगलें प्रगल्भ व पूर्वकालीन भाषापासून स्वतंत्र असें स्वरूप दृष्टीस पडतें. परंतु त्या स्वरूपासहि प्रगल्भता प्राप्त होण्यास बराच दीर्घ काल लागला असला पाहिजे. एखादी भगवद्गीतेसारख्या तत्त्वज्ञानप्रधान ग्रंथांतील उत्पन्न कोटीप्रति पोंछलेले विचार इतक्या सुगमदंतेने व विस्तारशः प्रकट करणें या नवीन भाषेस शक्य झाले नसतें, तेव्हां ज्ञानेश्वरकाल हा मराठी या तत्कालीन स्वरूपाचा पूर्ण वाढीचा अथवा वैभवकाळ होता असेंच म्हणूं पाहिजे व ज्या अर्थी ज्ञानेश्वरींतील मराठीचें स्वरूप अनेक अलकागाद सामग्रीनें नटलेलें दृष्टीस पडतें. त्या अर्थी असें परिणत स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वी मराठीचा पूर्ववस्था आपणांस माहीत करून घ्यावयाची असल्यास या कालाच्या मार्गे दांचकालपर्यंत आपणांस शाष कला पाहिजे.

अद्या तच्चेनें भाषेच्या अस्तित्वाचा शोष आपणांस करावयाचा झाल्यास उच्च कोटीच्या ग्रंथांपूर्वीच्या कालांत तत्कालीन काही लौकिक वाङ्मय किंवा नुटित काव्ये वगैरे असल्यास त्यांचा शोष करणें, त्यापूर्वी काही टिप्पणी, टीाचणें असल्यास त्यांचा शोष करणें हें आवश्यक होय. याच्याहि पलीकडे जावयाचें म्हणजे ताम्रपत्र, शिलालेखादि चंचरग्रीवि लिखाणें असली त्यांचा शोष व छाननी केव्हां भाषेच्या पूर्ववस्थेचा छडा लागणें शक्य असतें. यत्नेरीक इतर भाषांतील वाङ्मय अथवा ग्रंथ व लेख यांमध्ये या भाषेतील नुटित उल्लेख येण्याचा समभव असतो,

अशा तऱ्हेने शोध घेत घेत आपणास कोणत्याहि भाषेच्या प्राचीनतम उल्लेखाकडे जाता येत व तेथून त्या भाषेची वाढ व प्रसार कसकसा होत गेला हे पाहता येते.

जुना लेखः—या दृष्टीने पाहता मराठी भाषेतील सर्वात जुना लेख म्हणून रा. राजवाडे यांनी शके ६५८ म्हणजे इ. स. ७३६ मधील चिचुडें येथील ताम्रपट रंपादन करून जो ग्रंथमालेत प्रसिद्ध केला आहे त्यापैकी योडा उतारा पुढे दिला आहे.

“...हस्तीनापुरी सुखसंकथा विनोदी राज्य करित दक्षिणदिशाकरी दिगुभिययात्री विजय करतुन करहाट-कंबलेश्वर देवा संनिची कटकमेलिकार करतुन पितुसनुनिमिती संपाग करित अहैद्रमक्षक स्वहा तथा लवणाबुधि-माडलीह सुभ्यंतरत धर्मपतिष्ठे तदनेतरे करहाट ४५०० भ्यंतर कारिवेनडाड ग्रामौच बलिथवाड चिकलवाड ग्रामा मुलिका मनेयराम गावुडेया मद्दहस्तीपालरक्षपालकराया मंनतुन भाव संबछरे वैद्यालमासे क्रिण पक्षे मौमदिने अष्टम्यां तियो दत्त...।”

या उताऱ्यात जरी काही संस्कृत शब्द व रूपे आढळतात तरी भाषेची मोडणी मराठी आहे. परंतु या लेखाच्या कालावहल निश्चित मत् देता येत नाही. कारण रा. राजवाडे यांनी शके ६५८ हा जरी या लेखाचा काल म्हणून दिला असला तरी त्यांतील भाषेचे स्वरूप पुढे जे या कालांतील किंवा कालापुरतील शिलालेख दिले आहेत त्यापेक्षा अधिक अर्वाचीन दिसते. तथापि हा काल जर बरोबर असेल तर देशी भाषा हिस्ती शकाच्या सातव्या शतकात रुढ झाल्या म्हणून चवथ्या भागाच्या प्रस्तावनेत पूर्वी जे विवेचन करण्यात आले आहे त्यास बरील लेखा-वरून बळकटी येईल. यापूर्वीचे व या सुमाराचे काही शिलालेख, ताम्रपट बरोबर पाहता पुढे दिलेल्या निरानराख्या लेखांत मधून मधून मराठी शब्द वापरलेले आढळून येतात.

(१) शक ६०२ मळ्या ताम्रपटांत—पलास, प्रिथिवी (पृथिवी). (२) शक ६२१ (चाळुक्यांचा शिलालेख)—सुक, बादावी, हित. (३) शक ६७५ (सामानगड ताम्रपट)—देऊळवाडे, पारगाव, आईतबाई. (४) शक ६८० चा ताम्रपट—दोसिराज (जोशिराज), भंडारगविठ्ठो (भंडारकवठे). (५) शक ७२८ चा बगोचा ताम्रपट—बारिलेड (सूर्याचे बारिलेड). (६) शक ७३५ चा ताम्रपट—खळखळ, (७) शक ७५७ चा ताम्रपट—येश (यश). (८) शक ८१० चा राष्ट्रकूटांचा ताम्रपट—न्हा, पुन्य, जो (सूर्यनाम), सिध (सिंह), दह (दहा), यिति (स्थिति), रिपु, इ० (९) श. ८३२ चा ताम्रपट—बहरि (बैरी), निशेष, सिध. (१०) शके ९०० चा ताम्रपट—सात्राड्य. (११) श. ९२२ चा शिलालेख—करणिक, थीर. (१२) श. १०१६ चा ताम्रपट—कौकण, रिधि, सोमण, सवतु, छेपाटी, भाभण (बावण), नोर, राय. (१३) श. १०४९ च्या शिलाहाराच्या ताम्रपटांत—सकु (शक), संवत, घोरपड, बरबली, ऊसर, मोर, मोवली, गोंडीमार्ग.

परंप्रांतीय उल्लेखः—याप्रमाणेच मराठी भाषा ही याच सुमारास महाराष्ट्राभोवतील प्रांतांसहि “ मरहट्ट ” म्हणून प्रचारांतील भाषा या नात्याने परिचित होती, ही गोष्ट मागील विभागाच्या प्रस्तावनेत कुबलयमालाकथेमधील देशी भाषांच्या नमुन्यांचा जो उतारा (इ. स. ७७७) दिला आहे त्यावरून स्पष्ट होईल. तसेच प्राकृत पैंगलाभ्ये “ मरहट्टा ” म्हणून एक सवाईच्या चाळीसारखे वृत्त दिले आहे. यावरून मराठी भाषेतील छंदांचा परिचय त्या काळी इतर प्रांतीयांस झाला होता असे दिसते. ‘एहु छंद सुखलण भणइ विअस्खण जणइ पिंगलणउ। विसमइ दइ अस्खर पुण अडस्खर पुण एगारह ठाउ। गण आइहि छकलु पंच चउकलु अंत गुण लहु देहु। सउसोळइ अगल मत्स मगल भण मरहट्टा एहु ॥२०८॥’ प्राकृत पैंगलाचा काल निश्चित नाही, तथापि त्यामध्यें आलेल्या कळचुरी राजवराण्याच्या उल्लेखावरून तो कळचुरी सत्तेच्या सुमारास (दहावें, अकरावें शतक) झाला असावा असे वाटते. तो उल्लेख असाः—इणु उजजर गुजजर राअ दलं। दल दलिस चलिअ मरहट्ट बलं। बल मांसिअ माल्य राअ कुळा। कुळ उवजळ कळचुलि कणकुळा। १८५।. याप्रमाणें या मरहट्ट भाषेचें ज्ञान महाराष्ट्राबाहेरच्या प्रांतांसहि बऱ्याच पूर्वीपासून असलें पाहिजे असे दिसते.

चाळुक्यवंशी हुसत्या विक्रमादित्याच्या मुल्ला सोमेश्वर हा इ. स. ११२७ ते ११३८ पर्यंत राजा होता. त्यानें मानसोक्तास अथवा ‘ अभिलिखितार्थवितामणि ’ या नांवाचा एक संस्कृत ग्रंथ शके १०५१ (इ. स. ११२९) मध्ये लिहिला. यात ठिकठिकाणी मराठी उद्याचीं रूपे व शब्द आढळतात, व ग्रंथाच्या बोटाला असेल्या भाषांतर

मराठीत आहे. शिवाय महाराष्ट्र लिखाणाच्या मराठी शाखांचा व जात्यावरील ओढ्यांचा उल्लेख केला आहे. इतकंच नव्हे, तर एका भागात मराठी पर्वहि आली आहेत. त्यांतील एक पुढील पथ आहे.

“जेणे रसातल उणु मत्स्यरूपे वेद आणिले मनुशिक्षक गणिले तो संसारसावरतारण मोहंती रावो नारायणु जो गीची.”

मराठी भाषेची शिष्ट ग्रंथांत आलेली ही पहिलीच झुळूक दिसते. म्हणून तिचे विशेष कौतुक करण्यासारखे आहे.

मराठी शिलालेख-ताम्रपट—शके १०० च्या सुमारास अथवा ख्रिस्ती शकाच्या दहाव्या शतकाच्या अखेरीस आपणास प्रत्यक्ष मराठी भाषेत खोदलेले शिलालेख बगैरे आढळू लागतात. काळानुक्रमाने पाहू गेल्यास आपणास एकामागून एक पुढे दिलेले लेख आज उपलब्ध आहेत.

१. यैसूरजवळ श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठीतील पहिला शिलालेख असल्यामुळे याचे विशेष महत्त्व आहे. हा लेख शके १०५ (सन १८३) म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ३०७ या वर्षी कोरळा, गंग वराण्यांतील राचमळ राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. १७४-१८४) त्याच्या चातुण्डराय नांवाच्या प्रधानाने बाहुबलजी ऊर्फ गोमटेश्वराचा एक अतिशय प्रचंड असा दगडी पुतळा उभारला, आणि सर्व लोकांच्या माहितीसाठी पुतळ्याच्या खाली निरनिराळ्या देशभाषांत ती गोष्ट कोरविली. मराठीतील मजकूर पुढीलप्रमाणे आहे.

श्री चातुण्डराये करवियलें ।

गंगराजे सुत्ताले करवियले ।

हा दोन्ही ओळी एकाच काळी खोदल्या गेल्या नाहीत. दुसरी ओळ काही वर्षे मागाहून कोरली असावी.

२. चालुक्य खंभ याचा भोर ताम्रपट शके १००१ (सन १०७९) मधील आहे. या लेखांत काळाचा उल्लेख ‘सकु एकोत्तरसहस्र अंकातोपि १००१ नृपकाळातीति सिद्धार्थ संवत्सरांतगतः’ असा आहे. हा ताम्रपट चालुक्य खंभदेव याच्या वेळचा आहे. याची माहिती ताम्रपटांत आली आहे ती अशी—श्रीवर्धय (= शिवरवळ) देशामध्ये चालुक्य वंशातील खंभ म्हणून राजा होता. त्याने स्वपराक्रमाने राजा ही पदवी मिळविली. त्याचा मुलगा तैलप हा होता. तैलपाचा पुन्हा खंभ. या खंभानेच ताम्रपट दिला आहे. खंभाच्या प्रधानांची नांवे देऊन पुढे ‘एते पंच प्रधानाः’ असा शेरा आहे. खंभराजाने पूर्वी दान केलेले असे महास्थान विद्वा पुन्हा दान केले आहे, असे या दानपत्रांत मुख्यतः नमूद आहे. याची भाषा सामान्यतः अष्टाद्व सस्कृत आहे. तीबर मराठी व कानडी या दोन्ही भाषांची छाया तर पडली आहेच, पण झुळ मराठी बाक्येहि आहेत. सहस्र (ओळ १ ली) आणि ओ. ११-१५ तीळ बहुतेक सर्व शब्द हे मराठीची छाया दाखवितात; आणि ८ व ९ या दोन ओळीत तर ‘बाउ बाह सुतुं तपे वरिल पुरळ तेळि माळ्ळीक कारक देणें’ अशी स्पष्टपणे मराठी भाषेतील बाक्ये व शब्द आहेत.

३. यानंतरचा शिलालेख म्ह. शके १०७९ (सन ११५७) मधील पळसदेव येथील होय. हा ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १३३ वर्षांचा आहे. पळसदेव हे गांव गारदीभापासून सहा मैलांवर मीमेच्या काठी आहे. तेथे सरडेवाराच्या देवळावर हा लेख आहे. जाबवाच्या पूर्वी राष्ट्रकूटांच्या राजवटीत मराठी भाषा चांगली प्रचलित होती, असे झावरून दिसते.

श्रीचंगदेव बंडनाके विष्णुग्रह केले । ईश्वर संवत्सरी नीकजले प्रासादी व स व ण स व गा तेहाचे पुत भाउया । स्तंभा निष्कृती सोनेचा साहस्र एक १००० प्रासादि अस कर वातोत्तरे भूमि १०० दाउ पसाउ बाहिरा । सकु १०७९ मंगळ मह श्री ।

४. ज्ञानंतरचा शिलालेख मोंगळार्यांतील उस्मानाबाद जिल्ह्यातील तुळजापूर तालुक्यातील सावरगांव येथील महामंडलेश्वर कदंबकुलतिलक मालाखदेवाने दिलेल्या दानासंबंधी आहे. ह्याचा काळ ‘१०८३ शके आश्विन शु. १ गुरी’ असा आहे. ह्याला इंग्रजी तारीख १९ सप्टेंबर ११६४ इस्वी अशी येते.

सकु १०८६ ताम्र संवत्सरे आश्विन शुभ २ गुरी कडं (व) । कुलतिलक महामंडलेश्वर मा रड (!) गजक तत्पादपद्योपजी । वि भाळी अंगदेवीविआ कीर्तनासि बीलोवे म मायवनायके लाहिपनायके भास्वप्रति द्रा म र दत्त (न) केडी तो स्थान गावपल्लव स्व वस्व व (दा) (भू) मी तस्व त्स्व तदा फ (क) ।

५. ह्यामंतराचा शिलालेख म्हणजे परळ येथील सरकारी बंगला बांधित असतांना सांपडलेला. हा शके ११०९ (सन ११८७) मध्ये कोरलेला असल्यामुळे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी १०३ वर्षांचा ठरतो. त्यांत कोंकणच्या अपराधित नांवाच्या राजानें श्री वैद्यनाथ देवाच्या पूजेसाठी 'पट्टाष्टि' म्हणजे साष्टी प्रांतांतील माहुलीजवळ २४ द्राम उत्पन्नाच्या जमिनीची देणगी नमूद केली आहे. ह्यांतील प्रारंभीचा मजकूर संस्कृतांत असून शेवटच्या दोन ओळीतील शपथ मात्र मराठीत आहे. त्यावरून एक गोष्ट उघड आहे की, ह्या सुमारास शिष्टांची दरबारी भाषा जरी संस्कृत असली तरी सामान्य लोकांची भाषा सर्राह मराठी होती; सर्वाना ती शपथ किंवा तो शपथ समजावा म्हणून जी भाषा बापरली ती पुढीलप्रमाणे आहे. ॥ अथ तु जो कोणु हुवि ए शासुन लोपी तेया श्रीवैद्यनाथ देवाची भाळ सकुटुंबीआ पडे ॥ तेहाची माय गाढवे 'विजे ॥

६. खानदेशांत चाळीसगांवापासून दहा मैलांवर असलेल्या पाटण ह्या गांवांतील श्रीभवानीच्या मंदिरांतील शिलालेख बरील लेखानंतरचा आहे. हा लेख ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ८४ वर्षांचा म्हणजे शके ११२८ (सन १२०६) मधील आहे. हा लेख भषेच्या दृष्टीने अधिक स्पष्ट आहे. लीलावतीचे कर्तें प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांच्या चांगदेव नांवाच्या नातवानें हा लेख खोदविला आहे. देवगिरीच्या लिपण यादवाचे मांडलीक म्हणून असलेल्या निकुंभे नांवाच्या राजकुलाच्या आश्रयानें ज्योतिषशास्त्राचें अध्ययन करण्यासाठी मठाच्या स्थापनेसंबंधी ह्यांत उल्लेख आहे. मठाच्या योगक्षेमासाठी कोणकोणत्या गोष्टी द्यावयाच्या त्याचें वर्णन त्यांत आहे. लेखाच्या शेवटच्या चार ओळी मराठीचें पूर्ण स्वरूप प्रगट करतात. ह्या लेखांत 'ह्या, पाटणी, केणे, तेहाच्या, ब्राह्मणा, दिन्हला, तेलिया, मविजे, मवावे' इत्यादि मराठी व्याकरणांनं मान्य केलेली रूपें आढळतात.

स्वति श्री शके ११२८ प्रभव संवत्सरे श्रावणमासे पौर्णमास्या चंद्रग्रहणसमये श्री सोहदेबेन सर्वजन्मसिद्धी हस्तोदकपूर्वकं निजगुरुचरितमठायारस्थान । दत्तं ॥ तद्यथा ॥ ह्या पाटणी जें केणें उघटे तेहाचा असि आउं जो राउला होता ग्राहकापासी तो मठा दिन्हला ॥ ब्राह्मणा जें विक (ते) या पासी ब्राह्मोत्तर ते ब्राह्मणी दिन्हले ग्राह

कापासी दामाचा वांसेवा आरु पाठी नग (रे) दिन्हला ॥ तुलदाह्यां बैलां सिद्धबै ॥ वाहीरिला आसु-पाठी गिधवे ग्राहकापासी । पांच पोफळी ग्राहकापासी ॥ पहि

लेआ घाणे आदाणाची लोटि मठा दिन्हली ॥ जेती घाणे वांइति तेतीयां प्रति पली पली तेला ॥ येथ (जें) मविजे तें मढीजेन मापें मवावें मापाउ मढा अर्द्ध ॥ अर्द्ध

मापहारी । (र) पाचें सूक । तथा भूमिः ॥ चतुराघाट विद्युद्ध ७८ दुग्रामु पण्ड बालेआ कामतामयें चहवंटा ॥ एकल वंटा ॥ पंडिताचा कामतु ॥ श्री ते प्रा

मी चाउरा धामोजीजीअ सौदिआ

७. खानतरचा शिलालेख शके ११५० (सन १२२८) मधील आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी ६२ वर्षे ह्याचा काळ येतो. हा लेख अंबेजोगाई येथें मिळाला असून ह्याला खोलेश्वराचा शिलालेख असें म्हणतात. ह्यांत कोरलेल्या एकदर ४७ ओळींपैकी पहिल्या ३५ ओळी आणि शेवटच्या पांच ओळी संस्कृतमध्ये आहेत. मधील ४-५ ओळी मराठी आहेतशा वाटतात; कारण त्यांतील मराठी स्पष्ट नाही. संस्कृत लिहून झाल्यावर तोच मजकूर महाराष्ट्र भाषेमध्ये लिहिला. "तदेव महाराष्ट्रभाषयात्र लिख्यते"—असें लेखांतच म्हटलें आहे.

तदेव महाराष्ट्र भाषयात्र लिख्यते । ल । ल ! आम्नदेशे द्युघाड । धी नाम ग्रामो दत्तः ॥ तथा वेदे लुक्केडादेउ । असिदत्त । उदगिरि । शुबोसंगे । विडिबोसह प्रति...लिक ॥ तथा आत्र-पुरे

—दवलोक किं...तथा पुर । गुरबा सत्रसोम स्पर्ण संघे...चौदेसी चौबिडी मात्य प्रतिपा ७८ वाटडेआ ॥ दाब विडेसह...देसी पालवि बेल पलसपणु सर्वनमस्य ॥...आ पालिबे गाढब लोले समीप म १-१...हलसी मळा-देवा समीप

मळा-तथा पूर्वता मळा-पूर्व मळे ७ ॥ हा (द्रा) ही (टी) माळिणी प्र... घाणे ॥ ६ ॥ आत्रादक्षिणे कामत ॥ तथा पूर्वता कामड १ ॥ माय प्रविळोण...कं ॥ ना...बा ॥ आत्रगण पोफळा... १२१ पाले आ फळां गूकां ॥ चाटुली ॥ आढली-मंड

८. ह्या लेखानंतरचा शक ११६१ (सन १२३९) मधील नेवासे येथील शिलालेख होय. हा शानेश्वरीपेशा ५१ वर्षांनी जुना आहे. शानेश्वरमहाराजांनी ज्या खांबाला टेकून शानेश्वरी लिहिली, अशी समजूत आहे त्याजवळ कणैरेश्वराचे जुने हेमावपती देऊळ होते. त्या देवळाच्या एका दगडावरील हा लेख आहे. ह्याची भाषा संस्कृत मराठी मिश्र असून त्यांत सीळ पंडित वृत्तिकाराला १८ निवर्तनें जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे. लेख पुढीलप्रमाणे आहे:—

स्वस्ति श्री शकु ११६१ विकारी संवत्सरे ॥ श्री कणैरेश्वरदेवाय ॥ पुराण वृत्तिकारः । शौनकगोत्रीय माध्वंदिनः ॥ श्री सीळपंडितः तथा पांण्वीहरि सीमागारे पुराणवृत्ती भूमी निवर्तने सर्वनमते अठरा १८ ईए भूमीः कणैरेश्वर दे ॐ मूळी ॥ हे भूमि देवे पुरुषण । जीवणा दिवली ॥

९. यादवकृष्ण याच्या वेळचा तासगांव-ताम्रपट हा नेवासे येथील शिलालेखानंतरचा असावा; कारण त्यांत काळाचा स्पष्ट उल्लेख नाही. पण 'तस्मिन् कृष्ण नरेशे शासति...' या पंक्तीवरून हा ताम्रपट यादव कृष्ण अथवा कन्हार याच्या कारकीर्दीत म्हणजे शके ११६८-६९ ते ११८१ च्या दरम्यान खोदला गेला असे दिसते.

ताम्रपटाच्या पहिल्या ८२ ओळीपर्यंतची भाषा संस्कृत असून पुढे ९७ व्या ओळीपर्यंतची भाषा मराठी आहे. शानेश्वरपूर्वकाळीन मराठीचा नमुना म्हणून या भागास महत्त्व आहे. ९७ व्या ओळीत पुन्हा संस्कृत भाषा सुरू होते ती शोबटपर्यंत.

ह्या लेखांत आरभी जैत्रपालाची स्तुति असून जैत्रपालाचा वंश यादव कृष्णापर्यंत देऊन त्या राजाच्या प्रसादाने शतानंदाचा वंशज गुर्जर द्विज चंद्र व त्याचा भाऊ केशव यांचा वंश उत्कर्ष पावत होता इ० दिले आहे. यादवांचा मांडलिक अशा या चंद्राला खरहस्तमह्म ही पदवी होती. त्याचा भाऊ केशव व तो यानी मोठ्या भक्तीने कलिदेव नांवाचे शिवालय बांधिले; व त्या देवाच्या अष्टांगभोगासाठी मंजुषाटक गांवाचा अर्धा भाग व २५ ब्राह्मणांच्या भोजनासाठी अर्धा भाग अग्रहार करून दिला. नंतर त्या गांवाच्या सीमा दिल्या आहेत व धर्मकार्याची चिंता करणारे आठजण होते, त्यांची नावे दिली आहेत. हे शासन लिहिणारा म्हादेव नांवाचा वड्ढापा-वड्ढवर्ती कवि होता.

मराठी भाषा असलेल्या ओळी पुढीलप्रमाणे ॥ मजराबाडे गावु अर्धु कलिदेवा अष्टांग भोगा अर्धु पंचवीसा ब्राह्मणभोजना प्रामासि पूर्वदीसे गोवर मर्याद सीमा दक्षिण दिसे वारगवाड सीमा पश्चिमे हृदिनीर मर्याद सीमा उत्तर पेंढ मर्याद सीमा एया धर्मकार्या चिंता करिते वेदांगराशि गुरोस्ठा(स्था)नापती कांतवाह नरसिधभट्ट अणभट्ट गंगाधरभट्ट महादेवभट्ट गोहृदभट्ट विष्णुभट्ट चांचगु लाखणभट्ट हे आठ मुख्य करुनु चौदाही वृत्तिमते सत्रपालक देवस्त्र(स्थ)लासि गुगवि ओडेरि सत्रस्त्र(स्थ)लासि ब्राह्मण ओडेरि सत्र भोगु प(पा)लावा गुरवी देवभोगु प(पा)लावा ब्राह्मणी देवासि नित्य पचामृत त्रिकाल धूपारति नेवेद्य दीपबलि पुष्पे ॥

१०. शानेश्वरीच्या पूर्वी १७ वर्षे म्हणजे शके ११९५ (सन १२७३) मध्ये कोरलेला पंढरपूरच्या श्रीविठ्ठलाच्या मंदिरातील शिलालेख आहे. ह्यालाच लोक भाविकपणे चो-यशोची शिळा म्हणतात. ह्या शिलेस पाठ लाविली म्हणजे मनुष्य चो-यशोची यानीतून मुक्त होता अशी समजूत आहे. श्रीविठ्ठलाचे मंदिर बांधण्यासाठी बर्गणी गोळा करण्यांत आली त्या वेळेस ज्यांनी ज्यांनी मदत केली त्यांची नावे वर्षांक्रमानुसार त्या शिलेवर आठ रकाने काढून त्यांत कोरली आहेत. ह्या यादीत त्या वेळेच्या अनेक व्यक्तींची नावे व काही नाण्यांचा उल्लेख आहे. या यादीतील बर्गण्या श. ११९५ ते ११९९ पर्यंतच्या आहेत. यांत हेमावपतीने श. ११९८ (इ. स. १२७६) मध्ये बर्गणी दिल्याचा निर्देश आहे. पुढल्या वर्षी रामदेवराव जाधवांनी केलेल्या साहाय्याची टीप पुढील शब्दांत केली आहे:— श्री. सकु ११९९ ईश्वरसंवत्सरे मार्गसिर सुदि १५ शुके ॥ श्री विठ्ठलदेव रायासि पांदरी फडदुख्य आत्मन्त्रार्क श्री जादव नारायण प्रोढप्रतापकृष्णति श्री रामचंद्र देवराए द ॥. एकदर नांवे जरी दुष्कळ अस्की तरी त्यापैकी काही नांवे व शब्द मराठी व्याकरणनियमांशी स्पष्ट आढळतात. "चाहांका पैकाचा, रामचंद्र देवरायें, देवरायासी, करनु, सेंठी, तेयाशी, विठ्ठलाशी आण " इत्यादि शब्द मराठी वळणाचे आहेत. ऐसांतीक अस्कर'तेकला भाग पुढे दिला आहे.

स्वस्ती श्री सक् ११९५ श्रीमुख संवत्सरे फागुनिपूर श्री. विठ्ठलदेवरायासि तिला सिति कुलें कुलें दांवे आचंद्राकें चालावेआ नानाभक्त मालीआं दत्त पैकाचा विवर,

११. झानंतरचा रामदेव जावबाच्या राजवटीतील हाक १२०७ म्हणजे झानेश्वरीच्या ५ वर्षे पूर्वीचा सासवड-(पुणें) जवळ पुर गांवांत एक शिलालेख आहे. झामध्ये ११ ओळी असून त्यांतील बराच भाग नुटित आहे. लेख पुढीलप्रमाणें आहे:—स्वरित स्त्री सक् १२०७ वर्षे प (पा) र्थिब सवधरे आस्विन (ना) दौ अथैह सी म प्री-(धौ) दप्रताप चक्रवर्ती क्षीरामच (चं) द्रदेवविजय राख्योद तदपादपदुमोपजिबि सकळकर्णा (रणा) धीप...हेमाधि पंडितो । त बोह...दंडनायक स्त्रीपत प (प्र) मु(भु ?) णें नायक । रामचंद्रदेवो नाडिती जीविलक कुळ..... सोडि...

१२. झानेश्वरीच्या एकच वर्ष पूर्वीचा म्हणजे हाक १२११ (सन १२८९) मधील निझामशाहीतील उनकेश्वराचा शिलालेख आहे. ह्या लेखांत रामचंद्र यादव, त्याचा एक नातलग बंकदेव, त्याचा करणापिप हेमाडी पंडित, त्याचा हस्तक सोमदेव पंडित व माहूरचा रहिवासी सरणनायक, इतक्यांचीं नांवे असून सरण नायकानें उनकेश्वराच्या देवाच्याचा जीर्णोद्धार केल्याचा उल्लेख आहेत. लेखांत १८ ओळी आहे. त्यांपैकी पहिल्या आठ ओळी पुढें दिल्या आहेत:—

अन्नमो गणाधिपतये नमः स्वस्ती स्त्री सके १२११। वीक्रम सवत्सरे आ...स्व... प्रतापचक्रवर्तिः स्त्री रामचंद्रदेवः विजयोप्रत पाद पदुमोपजिबिः हाचि साहा रसी बकदे वः प्राधान हेमाधिपंडित...त निरोपीत नाएकु टकसु सोमदेयें पंडितः तस्मिन्काले वर्तमाने त्रेता—युगी रामुः बनवासप्रसंगीः सरभंगाच आ आत्ममा अस्ते. सर भंग प्रीत्यर्थ हे उद दक उल्ल केलेः तदा काश्ये स्ति देवचित् तीर्थ हेः ह्रीहरा प्रसादे मातापुरनिवासी क—सी—ध्यः कौडव्य गोत्रः सरणुना एकः व्तेमेवैतेः सकळ प्रासादारंतुं केले. तो राम प्रासादं संपूर्ण जळ्ळाः तेवाचा नमस्कादः ह्रीहरा... देवता सकळांसि नमस्काद त्रिकाळः बाचित्। विजैया.....ष्टिप्रासु ॥ २ ॥

झापुढे देवाच्यास दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ह्या लेखांतील भाषा संस्कृतमिथ मराठी आहे. कांहीं रूपें असलेली मराठी शिक्याची आहेत.

१३. झानेश्वरकालीन गोमातकी मराठी ताम्रपट—

हा ताम्रपट फोंडें महालांतील बेंरें गांवाचा रहिवासी रा. आत्माराम शेट बेरेकर नांवाच्या बाप्याच्या बरी सांपडला, याचा हाक १२२१ प्रारंभीच दिलेला आहे. परंतु हल्लींच्या पद्धतीनें हाक १२२२ या वर्षी सावरी म्हणजे शार्वरी संवत्सर येत असल्यानें हाच काल येतो.

खाडेगांवचे बाणी व सोनार यांचा तटा पडल्याबेळीं बेरेगांवचे बाणी आपल्या जातीच्या मदतीस धांवून गेले. या उपकाराची फेड करण्याकरितां कांहीं मान व दान ठरवून दिले आहेत असें दिसतें. हा ताम्रपट जेथें लिहिला तें खाडेग्राम, खंडोळें या नांवांनीं सध्या ओळखिलें जातें. तेथें गणनाथाची मूर्ति फार जुनी आहे. त्याच देवळांत वसून हा अग्रहार लिहिण्यांत आला आहे.

या ताम्रपटांतील छिपी जुनी कानडी (इळेकळड) व भाषा मराठी आहे. पोर्तुगीज किंवा आदिशहाहा यांचा अंमल गोमंतकांत बसण्यापूर्वी बरीच वर्षे गोमंतकांत कर्नाटकी राजांचा अंमल चालत होता. या कानडी राजांबरोबर कांहीं कानडी बाणी गोमंतकांत धारले. त्यांचें लिहिणें हिंदोन बगेरे कानडींत चाले. परंतु भाषा मराठी असे. हा प्रकार ७५ वर्षांपूर्वीपर्यंत म्हणजे येथें प्रचारांत होता.

(पहिला पत्रा) स्वरित श्री सालिबान सक १२२१ वरसां वरतमन सावरी संवदर आंखण बहुळ ८ यि सोमवारी तिम्ममंतरि धर्माधम मरिकु भाद्रुव राज करीत अस्तां अग्राहर् खाडेग्रामे वारह्नु श्री. गणनाथा देवाचा देउळीं व्ह सिक्के नगर समस्त मळलेयाचा विवर गोबें नगर पयिर्कीं सेटिया नागसेटी जणु १ तथा नगर पयिर्कीं गोम सेटी जणु १ तथा भयिरसेटी जणु १ तथा कायिसेटी जणु १ तथा लळुसेटी जणु १ यबं गोबेचे नगराचे निनमि (यि ?) जण ५ नारबें नगर पयिर्कीं सेटिया विठ्ठल सेटी जणु १ तथा नगर पयिर्कीं सास (१ व) सेटी जणु १ तथा सोमसेटी जण १ तथा वजरसेटी जणु १ यबं नारबेंनगराचेनि निमिसे जण ५ वबरा यबं समस्त आमीं नगराबें बेरे-कारासी अंत्रजे मितारी अग्राहर् प्रामि लळसेटी सिबा चांदसेटी सिबा विसर सेटीसि यबं जण ३ तीं वरगासी कळ

मुष्टि थळावानें मान्य वाची नसतं तुमी आमचें जाति समवाचा कारे (१ रि) घासि उपगा अलेत कवण कार्य म्हणाळ तरी आमासी आणि सोनारांसि सबादा होउनु हाणमारी जाले समर्फी तुमी बेरेंकार अमचेया वाणियाचा समवाचे समदि बिडिसि तुमी वाणी समयासि यउनु मानु समेचा राकिला समर्फी आमी नगरा दोसी जनि तुमासी आमी दोसि जा नगरातु जातीतु कार्य निहासी (१ ओ) प्रंसओ तुमासी आमी दान मान लुगडी बिडा गंध आकेत दिवळे... भोगावया दिवळे आमी बा आमचा जातपरजातान याबचंद्र पाळाबा लिहिलेप्रमाणें तुमी वा तुमच्या जात परजातान याबचंद्रक भोगावें म्हणउनु दिवळा दानमानेचा सासनपट्टे होय... ग्रामसेट्टे जण ५ लिहित सेणबी कुळ तळी ग्रामे सारांतु आहेंत मांग सेणबी स्वस्ति... श्री, कपिलेश्वर देउ श्री, नागनाथ देउ...

लिखित व अलिखित बाब्या—शिळालेखांनीं व्यापलेल्या काळांत मराठी भाषा ही सामान्य जनतेची भाषा होती ही गोष्ट उघड होते. कारण शिळालेखांतील मजकूर सामान्य जनतेस, येणाऱ्या जाणाऱ्या कोणाहि मनुष्यास कळावा म्हणून लौकिक अथवा सामान्य जनांच्या भाषेंत लेखकानें खोदून ठेवलेला असतो. याप्रमाणें मराठी ही बोलीरूपानें या दीर्घ काळांत बाबतर होती. आतां या बोलींत कांहीं जानपदरीतें, कथा वगैरे बाब्या तयार होत असलेच पाहिजे. पण हें बहुधा अलिखित स्वरूपांत व तोंडी परंपरेंत चाललें असलें पाहिजे व तें फारसें शिष्टस्वरूपांत असणें संभवत नाहीं. त्यामुळें त्याचें संशोधन करणें कठिण असतें व म्हणून अमुक काळाचें अमुक लौकिक बाब्या आहे असें निश्चितपणें सांगणें कठिण असतें. शिवाय त्या काळीं लेखनकला विशेष सुलभ व प्रचारांत नसल्यामुळें विशेष महत्वाचें तेबडेंच बाब्या लेखरूपांत उतरत असलें पाहिजे व अशा विशेष महत्वाच्या बाब्याचेंचें लोकांनीं जतन करून ठेवणें शक्य असतें. तेव्हां आपणांस आज जें मराठीच्या प्राथमिक अवस्थेतील बाब्या उपलब्ध असेल तें अद्या रीतीन जें कमी महत्वाचें बाब्या नष्ट होऊन व अधिक महत्वाचें जतन होऊन किंवा कांहीं कारणांमुळें परंपरेंत आपणांपर्यंत चालत आलें असेल तेबडेंच आहे. यांतहि परंपरागत बाब्यांच्या मोषेचें स्वरूप तिला उत्तरोत्तर प्रचलित भाषेचीं एकरूप बनविण्याकरितां निरनिराळ्या लोकांनीं तीकर हात फिरवून कालौषाप्रमाणें बरेचवेर पाळटत असतें ही गोष्टहि आपणांस लक्षांत घेतली पाहिजे व तसें मराठी भाषेंतील अनेक प्राचीन ग्रंथांच्या बाबतींत झालें आहे ही गोष्ट आपणांस राजवाडे—संपादित ज्ञानेश्वरी व सांप्रदायिक ज्ञानेश्वरी, तसेंच तुकारामाची जगनाडी गाथा व सांप्रदायिक गाथा यांबरून दिसून येईल.

भाषेचें बदलतें स्वरूप—कोणत्याहि भाषेंत देशकालानुसार बदल होत जात असतो व हा बदल होण्यास अनेक कारणे असतात ही गोष्ट विस्तृत रीतीन दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत नमूद केली आहे. तेव्हां त्या कारणांची येथें विचिक्तिसा करण्याचें कारण नाहीं. परंतु थोडक्यांत सांगावयाचें तर (१) बंधा, (२) हवामान, (३) व्यवसाय, (४) वाणिज्याची रचना, (५) व्यक्तिगत उच्चारभिरता, (६) ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परिस्थिति, (७) उच्चारसुलभतेकडे प्रवृत्ति, (८) मानवस्वभाव, (९) अनुकरणप्रियता, (१०) परकीयांचा संसर्ग, (११) आनुवंशिक संस्कार, इत्यादि कारणांनीं भाषेच्या स्वरूपांत बरेचवेर बदल होत जातो. तसेंच सामाजिक, राजकीय किंवा धार्मिक क्रांति अथवा दुष्काल वगैरेसारखी राष्ट्रीय आपत्ति यांमुळें समाजांत जी खळबळ होते तिचाहि भाषेच्या स्वरूपावर परिणाम होतो. तरी आतां आपण काळानुक्रमानें मराठी भाषेचें स्वरूप कसकसे बदलत गेलें तें पाहूं.

काळांनुक्रमानें मराठी भाषेंत झालेले मेदः—मराठीचा उत्पत्तिकाल सातवें शतक हा आहे, असें पूर्वी दाखविलें आहेच. परंतु ती ग्रंथनिधि होण्यास आणखी पांच शतके जाणीं लागली. या पांच शतकांत मराठीभाषेचें कांहींतरी जानपद स्वरूपाचें बाब्या निर्माण झालें असायें, परंतु तें उपलब्ध नाहीं. या पांच शतकांतील भाषेचें स्वरूप आपणांस फक्त शिळालेख व तांत्रगत यांतच दृष्टीस पडतें. सातव्या शतकाच्या सुरवातीपासून तों मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरीच्या काळापर्यंत म्हणजे बाराव्या तेराव्या शतकापर्यंत ज्या ज्या शिळालेखांत किंवा तांत्रगटांत मराठी शब्द, रूपे अगर वाक्ये आढळलीं तीं यथानुक्रम पूर्वी दिलीं आहेत. त्यावरून आपणास बाराव्या—तेराव्या शतकापर्यंतच्या मराठीच्या स्थितीची थोडीशी कल्पना येईल. या एकाच काळातील ग्रंथ उपलब्ध नसल्यानें आपणास बाराव्या शतकापर्यंतच्या बाब्याबद्दल मराठीची स्थिति कळणें कठिण झालें आहे. म्हणून बरीक लेखांवरच संतुष्ट राहून आपण तेराव्या शतकापासून पुढील काळातील वा भाषेच्या अवस्था पाहूं.

बारावें शतकः—मराठीचे आद्यकवि आज मुकुंदराज हे समजण्यात येतात. त्यांचा काल इ.स. ११२८-११९८ हा आहे. यांनी विवेकसिंधु ब परमांमृत असे दोन वेदांतपर ग्रंथ लिहिले आहेत. हे ग्रंथ त्या वेळच्या भाषेत जसे लिहिले गेले तसे मिळणें दुरावास्त झालें आहे. ग्रंथाच्या नकला ब त्या नकलांच्या पुन्हां नकला, असें होत हांत प्रत्यक्ष नकलाकाऱ्या व्युत्पत्तेप्रमाणें किंवा अडाणीपणाप्रमाणें छुळलेखन, प्रत्यय, काना, मात्रा, न्हस्वदीर्घ इत्यादि-कांत कालमानाप्रमाणें फरक होत होत पश्चाच्या-सोळाव्या शतकांत लेखनाच्या प्रती आपणापर्यंत आल्या आहेत, त्यांतल्या त्यात पुन्हां जे ग्रंथ किंवा जीं पद्यें लोकांच्या पाठांत अधिक येत गेलीं त्यांचें अवोचीकरण फार झाले आहे. या कारणानें आज उपलब्ध असलेल्या विवेकसिंधूतील मराठी भाषा ही छुळ बाराव्या शतकातील आहे असें म्हणता येत नाही. मुकुंदराजांनीं हा ग्रंथ शक ११८० (सन ११८८) मध्ये रचिला. याला आधार म्हणून विवेकसिंधूच्या कांहीं हस्तलिखित पोथ्यातून खालील दोन ओभ्या आढळतात:

शकं अकरा दाहोत्तरु । साधारण संवत्सरु । राजा शारंगधरु । राज्य करी ॥

ऐसा समयो सर्वांतमू । तेथ मुकुंद द्विजोत्तमू । विवेकसिंधू मनोरमू । निर्मिता जाला ॥

मूळ ग्रंथ इतका जरी जुना असला तरी तो मूळच्या स्वरूपांत नसल्यानें आपणास त्या वेळच्या मराठीचे विशेष प्रचार किंवा भाषेची अवस्था कशी होती ती ठरविता येत नाही. म्हणून त्या वेळच्या भाषेच्या अवस्थेचे विवरण न करता फक्त विवेकसिंधूतील एक उतारां देतो:

बंदशास्त्राचा मतितार्थ । मराठिया होय फलितार्थ । तरी चतुरीं परमार्थ । कां न ध्यावा ॥ ११ ॥ चाडा चातुर्यातें जिण । ऐसें बोलती शाहाण । तरी येथींचिये परमार्थखुण । माहिक कां न म्हावें ॥ १२ ॥ जरी रुद्धे शोडी । भरती मधाचिया कावडी । तरी हिंडावयाची आवडी । कां पडों द्यावी ॥ १३ ॥ जरी हे अरुष गोल । तरी रोकडें ब्रह्मज्ञान हे नवल । तरी अवज्ञा कोण करील । येथ विपर्यी ॥ १४ ॥ ऊस कीर दिसे काळा । परी घे पैं रसाचा गळाळा । तैसे अरुष बोल परी झळाळा । दिसे विवेकाचा ॥ १५ ॥ विवेकसिंधु-पूर्वार्ध १.

तेरावें शतकः—या शतकातील मुख्य ग्रंथ म्हणजे ज्ञानेश्वरी. यांत आपणांस मराठीचा वाग्विलास पूर्ण रीतीनें पाहावयास सांपडतो. यांतील उपमा, रूपकें इ. अलंकाराची समृद्धि, विषयप्रतिपादनाची उत्कृष्ट हातोटी, शांतिसाष्टा मूर्धाभिषिक्त करून ग्रंथ वेदांतर असला तरी शृंगाररसाचीहि उदाहरणरूपांनीं दाखविलेली सुलूक, प्रसार-प्रतिभादि गुणाची उत्सवला इत्यादि पाहून मराठीची योग्यता ब संपन्नता प्रत्ययास येते. याहूनहि विशेष गोष्ट म्हणजे 'माझा मन्हाडाचि बोल' म्हणून मराठीचा विशेष अभिमान दाखविला आहे ही होय. वेदांतासारखे गहन विषय सरळ-सम्युक्त-संगितले पाहिजेत हा दंडक मांडण्याचें शारिष्ट ज्ञानेश्वरांनीं केलें तें उगाच नव्हे. त्या वेळीं मराठी भाषेला उन्नत ब संपन्न स्वरूप आलें होतें.

मराठीचा अभिमान आपणांस इतर ग्रंथांतूनहि आढळतो. महानुभाव पंथाचा आद्यप्रवर्तक चक्रधर यांने आपल्या आचारप्रकरणांत 'कानडदसा, तेलगदेसा न बचावें...महाराष्ट्रीं असावें' असा नियम घालून महाराष्ट्र ब मराठी भाषा यांबद्दलचा अभिमान व्यक्त केला आहे. त्याप्रमाणें स्वमणीस्वयंवरकर्ता नरेंद्रपंडित म्हणतो. 'हे पुण्यवान मराठी । आहकती आदरें कणुटो । तेयासो कव्दनी न पडे कामाठी । संसाराची ॥' आणखी ऋद्धिपूरवर्णनकर्ता नारायण पंडित बहाळे यांनिहि 'जेथची नांव तन्ही मन्हाटी । परि पड्दर्शनातें दळवटी । प्रमेय बांढोळितां सुडी । आधीचिना ।' अशा तऱ्हेचे उद्गार काढून मराठांचा अभिमान बाहिला आहे. अशा रीतीनें या शतकांत मराठीचा अभिमान उत्पन्न झाला होता, भलत्याच गोष्टीविषयी कोणीहि अभिमान बाळगित नाही. याबद्दल हे शतक हा 'मराठीचा वैभवकाल होता, असें ज्ञानेश्वरी ग्रंथ पाहून म्हणण्यास प्रत्ययास नाही.

ज्ञानेश्वराच्या पूर्वापासून महानुभावांनीं ग्रंथ लिहिल्यास सुरुवात केली. लीलाचरित्र, चक्रधरसूत्र, 'बस-हरण, स्वमणीस्वयंवर, भवळ हे ग्रंथ ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वीचे आहेत. या पंथाच्या लोकांनी त्या वेळीं पद्याप्रमाणें गथांतहि ग्रंथरचना केली. चक्रधराचा विद्वान् शिष्य महान्द्र व्यास यांने आपल्या गुरूंचे लीलाचरित्र गाविलें. शिष्यापलबध 'ब एकादशस्कंध किंवा उडबगीता असे दोन ग्रंथ भास्कर व्यास यांने रचिले आणि आपलें नांव त्या ग्रंथांतील भाषा-प्रमुख, कामल पदलालिख्य, वर्णनकांशस्थ, कल्पनवैभव इत्यादि गुणांत ज्ञानेश्वराच्या शरावरीनें कार्यम केलें. हे दोन ग्रंथ शक १२२८-१२३१ च्या सुमारास म्हणजे ख्रिस्ती सनाच्या चौदाव्या शतकाच्या सुरुवातीला लिहिले गेले असावे.

ब्रंथकाळ देणारी ओबी (१०८८) प्रक्षित अलून तीत दिलेला ११९५ ग्रंथकाळ बरोबर नाही, असें श्री. कोळते यांचे मत आहे. भावे व्यास यांनी ' पूजावसर ' नावाचा एक चांगला ग्रंथ व इतर तीनचार गद्यांत लिहिले. पूजावसर यांत श्रीचक्रधराची दिनचर्या दिलेली आहे. त्यामध्ये आपणांस त्या काळच्या समाजस्थितीचें विचित्र चांगलें उमटलेलें पाहावयास मिळतें. यानंतर गोपाळपंडित ऊर्फ आनेराज व्यास व केशव व्यास हेही नांवाजण्यासारखे महानुभाव ग्रंथकार होऊन गेले. चक्रधराची शिष्या रूपाई ऊर्फ महदंबा ही ज्ञानेश्वरांची समकालीन होती. हिचे बघले-यशोशीत-प्रसिद्ध आहेत. यांची नवी आधुनिक नुक्तीच यत्नमाळचे रा. बामनराव देशपांडे यांनी संग्रहण वेली आहे. ही म।ठीची आद्य कवयित्री होय. ज्ञानेश्वरांना समकालीन असा दुसरा एक महानुभावपथीय लेखक दामोदरपंडित हा होय. याचा प्रसिद्ध ग्रंथ ' बच्छ (ल) रण ' हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी वाराच वर्षे लिहिला गेला.

ह्या वेळच्या महानुभावीय बाळ्याताील मराठीचें स्वरूप आपणांस निश्चित करण्यास कठीण झालेलें आहे. कारण या पंथाचें सर्व बाळ्य संकलितपीत लिहिलें आहे. या लिपीचा जनक रवळ व्यास एकनाथकालीन असल्यामुळे साहित्यिक भाषेचें मूळचें बळण जाऊन त्याऐवजीं एकनाथकालीन बळण आलेले आहे. ज्ञानेश्वरीची सुद्धा तीच स्थिति आहे. स्वतः एकनाथांनाच ज्ञानेश्वरी परिशुद्ध केली, परंतु, जशी ज्ञानेश्वरांनी रचिली तशीच जरी नसली तरी एकनाथपूर्वकालीन रा. राजवाडे यांनी संशोधित करून छापलेली ज्ञानेश्वरीची एक प्रत उपलब्ध झाली आहे. त्यावरून आपणांस तेराव्या शतकांत मराठी भाषेचें स्वरूप कसे होतें तें काहींस पाहतां येतें.

वरील लेखकांशिवाय निहतिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताई, नामदेव, आणि त्यांचें सर्व कुटुंब आणि इतर अनेक भक्त-मंडळी यांचे अभंग बंगरे आज जरी उपलब्ध असले तरी ते नेहमींच्या पाठांत फार असल्याने त्यांचें अर्बाचीकरण फार झालें आहे, व यामुळे तेराव्या शतकांतील भाषेचें स्वरूप ठरविण्यास त्यांचा उपयोग नाही.

शिलालेख व ताम्रपत्र यांवरील लेखांत कोणाला दबळादबळ करणें शक्य नसल्यामुळे ह्या लेखांतील भाषा त्या काळीं जशी होती तशींच्या तशीच आपणांस पाहावयास मिळते व या भाषेवरून आपणांस त्या काळचें तिचें स्वरूप समजतें.

तेराव्या शतकांतील शिलालेख अनुक्रमानें पुढीलप्रमाणें उपलब्ध आहेत:— १ पाटण येथील भवानीच्या मंदिरांतील—सन १२०६. २ आंबेजोगाई येथील—सन १२२८. ३ नेवासे येथील—सन १२३९. ४ पंढरपूर येथील चौऱ्याथोऱ्या शिळेवरील—सन १२७३. ५ निक्षामशाहीतील उनकशराचा शिलालेख—सन १२८९. ६ बेळापूर येथील—सन १३००.

यांपैकी पहिले पांच पूर्वी आले आहेत. बेळापूर येथील शिलालेख पुढीलप्रमाणें:—

स्वस्ति श्री शकु १२२२ सर्वरि स (व) । स (ल) रे ज्येष्ठादौ श्रीमत्पौढ । प्रतापचक्रवर्ति श्रीराम । चंद्रदेव विजयराज्योदयित । दुर्गादपदुमांपजीवी सर्वाधि । कारी श्री जोहदेव तं (त) नि (जि) रोपि । त ब्रह्मदेव राणे तद्भ्रातर बाह । देव्याण मण्देशासवधे । लायुर तेथल ध (म) स्थल बटेस्व । राचे गुण मठ अ केले वा बाव । र बाईदेवें दत्त पाली स्वर्गी । जाए न प (पा) ली तो नरका जाए लेख । क दामोदर पंडित सुत माहदेव मंगल ॥

राजवाडे यांनी संपादिलेली ज्ञानेश्वरी आणि शिलालेख यांवरून या शतकांतील मराठी भाषेच्या स्वरूपाविषयी सामान्यतः असें म्हणतां येईल:—मराठी भाषेचें असल ब निष्कलंक असें स्वरूप आण्णास या काळांत पाहावयास मिळतें. त्या वेळचे यादव राजे हे विद्वान् ग्रंथकार व सतकवि यांची चांगलीच वास्तुपुस्त करीत. म्हणजे मराठीला राजाग्र्य मिळाल्यामुळे ती चांगलीच फोफावलेली एकदम दृष्टीस पडते. तिचे मूळचे अक्षुर अदृश्य आहेत. या काळांत सौंदर्य, प्रसाद, गीर्भाय, अलंकारप्रचुरता, इत्यादि गुण तिच्या ठिकाणी चांगलेच दृष्टीस पडतात.

महानुभावो बाळ्यास काहीं गद्यांहि आहे. ज्ञानेश्वरी आदिकरून पद्य ग्रंथांत आपणास भाषावैभव पूर्ण-त्वांन आढळून येतें; परंतु या महानुभावी गद्य ग्रंथांची भाषा अगदी साधी, सुटसुटीत, सरळ व सुबोध अशी आहे. लहान लहान व तुटक वाक्यें आढळतात, पांडि-याचें प्रदर्शन आजवात टाळलें आहे.

मराठी संस्कृतप्राकृतांन्वय असल्याने तीत संस्कृत प्राकृत शब्द येणें अपरिहार्य आहे; परंतु संस्कृतचा पंगडा बसलेला मात्र कांठहि दिसत नाही. याबनी भाषांचा त्या वेळीं तिला विटाळहि झालेला नाही, नाही म्हणावयास मराठी

भाषेच्या ज्माच्या वेळीं मराठीचा आणि कानडी, तेलगू ह्या द्राविडी भाषांचा अति निकट संबंध आह्यामुळें त्या भाषांच्या कांहीं छुणा मराठी भाषेवर उमटल्या आहेत. शानेश्वरीत कांहीं तेलगू शब्द आढळतात पण ते फारच थोडे. उदा. बुरि, उवर, एकवकी आणि जकलिले एवढेच शब्द प्रत्यक्ष तेलगू दिसतात. त्या मानानें कानडी शब्द बरेच, सुमारे ६०, आढळतात. उदा. अडदर (भय), आदु, आराहणें, आरोगणें, आळ, आळुकी, आळुकलें, उडव, उडवा, उंडी, उवगणें, उळीग(सेवा), ओगर (जेवण), गुंडा, गुदी, मातु, मेच्छु, हडप, परी, कुसरी, चोलाळणें, मिरवती, किडाळ, आरोप, भीड, बरडी, चवी, पिलें, पोकळ, तळपणें, पाट, पडुडणें, कौदण, मुहल, बोवरी, कडे, बाप, तूप, दाटी, सोसु, पैकी, कैवारें, बिटार, काडी, तूक, राडी.

या कालातील मराठी भाषेंत होणारे वर्णांचे फरक आणि व्याकरणविशेष पुढें दिल्याप्रमाणें आढळतात. स्वरः—संस्कृतमधील ऋ (ऋस्व आणि दीर्घ) खेरीज सर्व स्वर आहेत. ऋस्व ऋ फक्त तत्सम शब्दांत आढळतो. तद्भव शब्दांत ऋ बद्दल 'रु' किंवा 'रि' येत असत. उदा. नैस्त, रुते, नृपवर, ग्रिह, त्रिधि. शब्दार्भां 'अ' ऐवजीं 'आ' येत असे. उदा. माहा, साहाजे. 'ए', 'आ' आणि 'ये', 'बो' यांमध्यें बराच घोटाळा दिसतो. एका ऐवजीं दुसरा वर्ण येतो. 'ए आणि ओ' बद्दल 'ये आणि बो' येणें ही द्राविडी भाषांची प्रवृत्ति मराठीनें या काळांत उचलिली. उदा. ठाऊ (बो), हातपाऊ, सोईमाऊ, येकमेकां, बोळखो, बोगर, येव्हडे. निरनुनासिक अक्षर कित्येक वेळां सानुनासिक होत असे. कांहीं शब्दांतून ऋस्व स्वराऐवजीं दीर्घ स्वर आलेले आढळतात. उदा. मा(म)हा मुख, साहाजें (सहज). याच्या उलट कांहीं ठिकाणीं दीर्घाऐवजीं ऋस्व स्वर आढळतात. उदा. कुम(आ)र, यन्द्वी (येन्द्वी), काह (कांही), कसवटी (कसोटी). त्याचप्रमाणें ऋस्व किंवा दीर्घ स्वराऐवजीं संयुक्त स्वरहि आलेले आहेत. उदा. येदुकुळी, जैसेतैसे, अतथो (अतिथय), उपेगा (उपयोग). व्यंजनः—'ळ'चा मूर्क्य उच्चार सहसा आढळत नाहीं. फक्त त्या उच्चाराखा या काळीं सुरुवात झाली असावी असें पंढरपूरच्या शिलाखेळांतील 'ळ' बरून वाटतें. तालम्य आणि दंततालम्य ह्या दोन उच्चारांत फरक करण्याची प्रवृत्ति ह्याच काळांत सुरू झालेली दिसते. काण विचार, जांति या शब्दांबरोबर 'विच्चार, ज्योति' असे 'य' मिश्रित शब्दहि बापरलेले दिसतात. 'ख' बद्दल 'घ' बापरलेला दिसतो. उदा. लेषक (लेखक), रत्नघचिंति, पोचिला; याच्या उलटहि आढळतें—सुबेल, खिलो. रेफानंतर नेहमीं वर्ण द्वित होतो. उदा. इद्दमी, घामें, कम्म. 'न' आणि 'ण' यांचा घोटाळा आहे. उदा. जाळीण(न), म्हनेरे (णे), सर्पिनी(णी). कांहीं ठिकाणीं स्वरलोप होऊन वर्णसंयोग दिसतो. उदा. म्हाळक्षुमी, (महा)म्हाजन, कुळकर्णी(करणी); तर कांहीं ठिकाणीं स्वरागम आढळतो. उदा. सरावण, बरवा, लक्षुमी, पदुम, पृथुवी. त्याप्रमाणें वर्णागमहि आहेच. वर्णियळा (वर्णिका), आइक (ऐक), सोहोपा (सोपा). 'श' बद्दल 'ष' आणि 'स'; व 'स' बद्दल 'श' आणि 'ष' आलेले आहेत. उदा. गुडाकेश (श), असक (अशक), स्वप्ती (स्वस्ती), बैसोल (बैसल).

विभक्तिप्रत्ययः—एव.

प्रथमा—उ, अ, ओ, आ, ऐ
द्वितीया—उ, आ, एया, ते, आ, इया, सि;
तृतीया—आ, ऐ, ऐन, ने, ई.

अ. व. विभक्तिप्रत्यय—एव.

ए. अ. चतुर्थी—इया, एया, आं, सी, आते—ये
,, पंचमी—औनि, औनिया, हुनि
ई. ई. षष्ठी—चा, ची, चे
सप्तमी—इं, आं, ए.

अ. व.

ऑं, सी, ऑंते
हुनि
चा, ची, चे
ऑं, ई

कांहीं रूपेंः—प्रथमाः—गणेशु, सूर्य, नारायणु, संघायो, विरमो, आभो, ठाय, केजें. द्वितीयाः—जीर्ण-बाक, अमिप्राये, माबों, रायों, गोसावियातें. तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, हरिदेवें, सर्वजें, ब्राह्मणीनें. चतुर्थीः—चौकीचिया, फदेवा, देवा, तेवाडी, तुसी, मढा, सागरा. पंचमीः—मेबौनि, लुभ्रौनि, सनकादिकोंहुनि. षष्ठीः—नामिकाचा, विठकाची, व्यासाचा, देवा, कृष्णा. सप्तमीः—देउळी, पाटणी, देही, ब्रामांतु. षष्ठ्यंत नामाना आणि सर्वनामानां 'नि' हा आगम लगलेला आढळतो. उदा. तुझेनि नाये, समामाचेनि अवसरे.

सर्वनामांची कांही रूपे

प्रथमाः—तुआ, कऱ्हाणी, जो, जें, काई, एव-कोणहु, मि, मा, तूं.

द्वितीयाः—मां, मिये, तां, ह्या, मातें.

तृतीयाः—तिया, मिया, जेणें, तेणें, तेया, तिआ, मासीं, दुवां.

चतुर्थीः—तेयाते, येया, आपुलेया, ऐसेया, तेया.

पंचमीः—ययाहोनि, आपणें.

षष्ठीः—जेयाचा, तेयाचे, जेयांचेया, केहाचा, तेहाचा, मासा.

अब,

आम्ही, तुम्ही, तिया-ये

आम्हां

तिहीं, तेंहीं, जेहीं,

तुम्हां-सि, तयातें

आमचा, तुमचा, तयांचे

ज्ञानेश्वरीमध्ये शब्दयोगी अव्ययें विभक्तीच्या रूपांना जोडलेलीं अर्शीं सांपडतात. उदा. ईश्वरकांठुनि, ठाबोवरी. यांत 'वांचुनि, वरी' हीं शब्दयोगी अव्ययें द्वितीयेच्या रूपांना जोडलेलीं आहेत. याप्रमाणें जीवनेंहीं, भवंसेनि, नानाभूतेंसहितें, भर्तारंहीन यांत तृतीयेच्या रूपांना शब्दयोगी अव्ययें जोडलेलीं आहेत. चतुर्थी व सप्तमी यांच्या रूपांनाहि जोडलेलीं अव्ययें सांपडतात.

क्रियापदैः—वर्तमानकाळाचीं रूपे साधारणतः दोन प्रकारांनीं झालेलीं आढळतात. (१) 'त' कारभक्त बाहुसाक्षित विशेषण घेऊन त्याच्यापुढें अस ह्या धातूच्या वर्तमानकाळाचीं रूपे लाविल्यानें वर्तमानकाळ साधणें. उदा. आचरत+आह्वाती = आचारताती; याप्रमाणें बोलताती, बर्तताती इ०. करीत+आहों=करीतो (अ. व.), दिसत+असे=दिसतसे, किजतसे. (२) क्त कृदन्त वापरून वर्तमानकाळ साधणें. उदा. डळमळित, आन्दोलत, उसळत, आणली निरनिराळ्यां रीतींनीं वर्तमानकाळ साविल्याचीं उदाहरणेंः—जाणौ, आइकै, चाखे, अनुभवी, आठवी, बोळे, बेई, बीए, जात, भीत, बिसरलेति. भूतकाळाचीं कांहीं रूपेः—सरले, निगाळा, आरंभलेछा, सांगितेनली, स्वीकरिल्ली, दिव्हली, बरिएछा, काढिलछा, भणितले, बोभाविळी, खोबिल्ली, सांधीतली. भविष्यकाळाचीं रूपेः—होवबैल, अभिनवैल, अचैल, सांझिजैल, नवहैल, उरैल, नावैल. हीं रूपे ऐल प्रत्यय लागून झालेलीं आहेत. होए (होईल) हें विशेषरूप आहे. स्वयन्तैः—नि, ऊनि, ओनि, औनि, उतन इ० प्रत्यय लागून होतात. उदा० झालोनिया, रिगोनि, भवडोनि, जाऊनि, उठोनि, हालोनि, म्हणोनि, भिजनु, देखानु, बरनु, करनुतुन, हारपोनि इ०.

तेराव्या शतकांतील भाषेचे निरनिराळे नमुने—पूजावसर (महानुभावी बाळग्रय-गवः)—समस्त मत्तज्जें एतिः सर्वज्ञेचेया श्रीचरणां लगातिः पासि बैसतिः सर्वज्ञास निरूपणाचीं प्रवृत्ति असे तुरि निरूपण करीतिः ना राजि बडील असे तुरि पटुडु होयेः नातरि आसनी नैबलु बैसतिः महदंभे प्रस्तु करीतिः जी जी आम्ही सर्वज्ञातें चीतु सर्वज्ञ काई चीतीतिः म्हणति बाह्र हें सकल जीवातें चीतिः नागंभे प्रस्तु करीतिः बावा आम्हीं बावातें चीतु बावा काई चीतीतिः सर्वज्ञ भणति बाह्र हें श्रीप्रभूची यापु चीतिः,—

ज्ञानेश्वरी—हें सारस्वताचें गोड । तुम्हींचि लाविलें जी झाड । तुरि अवधानामुतें बाड । सिंपोनि कीजो ॥ १९ ॥ सग हें रसभाव फुलीं फुल्ले । नाना फलभारें भरैल । तुमचेनि प्रसादें होईल । उपयोग जगा ॥ २० ॥ येया बोला संत रिशले । म्हणति तोखलौं गा मलें केलें । आतां साधें जें बोलिलें । अर्जुनं तेथ ॥ २१ ॥ तवें निवृत्तिदासु म्हणे । कृष्णा अर्जुनाचें बोलणें । मीं प्राकृतु काह सावों जाणें । परि बोलवाल तुम्ही ॥ २२ ॥ आहो रानिचेबा पाकेसाहारा । नेवारणें करविलें लंकेधरा । एकला अर्जुन परि अकरा । न जीणे खोणी ॥ २३ ॥ म्हणौनि समर्थ होये साहाकारी । मानहवे कैसें सचराचारी । तुम्हीं संत तियापरीं । बोलबा मातें ॥ २४ ॥ तुरि आतां बोळतसें आह्का । हा गीता अभिप्रा० नीका । जो बैकुंठनायका । मुखौनि निगाला ॥ २५ ॥ बापु मंथु गीता । जो बेदीं प्रतिपाद्य देखता । तो श्रीकृष्णु बक्ता । जिये ग्रंथी ॥ २६ ॥

राजवाडे—ज्ञानेश्वरी, अध्याय ११.

महादहसेचे 'धवळे', पूर्वार्धः—एकले देव नीगाले रामु करी अवस्वरी । चला चला म्हणौनि आफाविलिषा भेरी । नीसान ठागलें पडियारां टाळ फोकरीती । पणें केलें कौडण्या बळिभद्रा-उग्रसेना जाणवीती ॥ २५ ॥ हसी-मुनी देव ते तेतिव कोडी । बादवां चाळतां पुष्पी घोडी । नगरीचे सकळें लोक रायमंडलीक चालती उडाये । पातळे पळवेंगे जेथ मेळिकाव केला श्रीकृष्णरायें ॥ २६ ॥ रामा कृष्णा भेटि प्रीतीं देती आळिगन । समस्त नमिरी कृष्णा जगज्जीवना । पातळे परमानंद कुपहाडी अक्कोकिळें देवकीनंदन । जाणती तवा होय कृष्णबखान ॥ २७ ॥

एकी रथी रामकृष्ण उद्धवदेवोर्जुन । अश्वधार्दी वसुदेवो गजभारी उग्रसेन । वरमाया पुष्पी मेघडवरी अषाकाह । शाल्सी सीम्र वेगो ब्रह्मादीक देव करीती जयजयकाह ॥ २८ ॥

चक्रधरोक्त सूत्रपाठः—स्वातथ्य हा मोक्ष; पारतथ्य हा बंध ॥ १ ॥ मायाबहिनी आशंसिति आमचा तडिये डोलिये कै जाइल; परमेश्वर आशंसिति कटकटियेमान गड्ढरी कपाटी ऐसा कै असेल ॥ २ ॥ पोरा जीवा ळहणी सामग्री न होआवी ॥ ३ ॥ पोग जीवा सामग्री भणिजे गड्ढरा ॥ ४ ॥ सकळही सामग्रिया परित्यजोनि यथिया न्युत्पत्ती न्युपत्ता होआवी ॥ ५ ॥ एषणात्रय त्यजावें ॥ ६ ॥ लोकीचा श्रेष्ठ तो एथीचा नष्ट; एथीचा श्रेष्ठ तो लोकीचा नष्ट ॥ ७ ॥ जवें जवें प्रयोजकु तवें तवें अप्रयोजकु; जवें जवें अप्रयोजकु तवें तवें प्रयोजकु ॥ ८ ॥ वर्यंत असावें जवें आपुलें श्रेष्ठत्व नष्टत्व प्रकाशोना ॥ ९ ॥ अन्यधर्म पुरुष धर्मापासोनि जाए ॥ १० ॥ विकार पुरुष धर्मापासोनि जाए ॥ ११ ॥ आपणेंया उपद्रो उठी तेयाचा असबंधु कीज ॥ १२ ॥ —आचारमालिका.

चौदावें शतकः—तेगाव्या शतकांतील कविराज ज्ञानेश्वरानंतर चौदाव्या शतकांत अनेक कवि झाले. त्यापि ते या कविराजाच्या योग्यतेचे नव्हते. परंतु या कविग्रंथकारांचें लिखाण जें उपलब्ध आहे त्यांतील बऱ्याचशा गाथांचें अर्वाचीकरण झालें आहे. ज्ञानेश्वरसमकालीन असलेलें व ज्ञानेश्वरानंतरहि पुढळलें वर्षे वैष्णव संप्रदायाचे गुरीण नामदेव व त्यांच्या घरची त्यांच्या जनीदासीसह सर्व मळळी आणि इतर भक्तमळळी यांचे सध्यां आढळणारे भ्रमंग हे चौदाव्या शतकांतील आहेत. परंतु आपणांस हल्लीं त जसे पाहावयास मिळतात त्यापेक्षा त्यांचें मूळ स्वरूप तारच निराळें असलें पाहिजे. ज्ञानेश्वरांच्या सगतीचा लाभ मिळालेल्या या संतकवींची भाषा ज्ञानेश्वरीसारखीच नसावी. परंतु अस्सल मूळच्या स्थितीतील अभंग सध्यां उपलब्ध नसल्यानें हे संप्रतचे अभंग चौदाव्या शतकांत लेहिले गेले एवढ्या नामनिर्देशाखेरीज तत्कालीन भाषेच्या अवस्थेच्या दृष्टीनें अधिक उपयोगी नाहीत. नामदेवांनीं (इ. स. १३५० सालीं समाधि घेतली. परंतु त्यांच्या प्रभावळींतील इतर संतकवि यांनीं त्यांच्यापूर्वीच आपले देह िविले. सनाढ्यावी, परिसाभागवत, विसो गखेर (१३०९), नरहरी सोनार (१३१४), बका महार (१३१९), त्रगमित्र नागा (१३३०), चोखामेळा (१३३९), इ. बारकरी संप्रदायांतील चौदाव्या शतकांतील संतकवींचे भ्रमंग सतत पाठांन फार बदलून त्यांचें मूळ स्वरूप नाहींस झालें आहे.

वरीलप्रमाणेंच अज्ञानकवि यांच्या बरदनागेश या ग्रंथाची स्थिति आहे. हा कवि चौदाव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत होऊन गेला. यांचे ग्रंथ बरदनागेश, कालज्ञान, गुरुशिष्यसंवाद, पत्नीकरणप्रमेय व कांही अभंग हे जे उपलब्ध आहेत, ते एकनाथकालीन नसलेले आहेत. अर्थात्च त्यांचें चौदाव्या शतकांतील भाषिक रूप बदललेलें आहे सत्यामलनाथ आणि बहिरांपसा यांचे सिद्धांतरहस्य, बहिरावी टीका, संकटहर्षणा, विब्रग्रथ इत्यादि ग्रंथ हिं हि या शतकाच्या उत्तरार्धातील किंवा समाप्तिकालांतील आहेत. हे जरी असलें मिळालेले नसले तरी त्यांचें तारसें अर्वाचीकरण झालेलें नाहीं. कांहीं शब्द व रूपे ज्ञानेश्वरीसारखी आढळतात.

ज्ञानेश्वरांना शरण आलेला महासिद्ध चांगदेव, याचे कांहीं अभंग आहेत. परंतु यापेक्षा अधिक महत्वाचा भ्रंसा त्याचा 'तत्त्वसार' नांवाचा ग्रंथ असून त्याचा कांही भाग उपलब्ध झाला आहे. याचा रचनाकाल 'शंके वीतिसे बारा' (इ. स. १३१२) हा आहे. म्हणजे ज्ञानेश्वरानंतर बावीस वर्षांनी हा ग्रंथ लिहिला गेला. ज्ञानेश्वर-उक्ताबाईला गुरु कल्यामुळें व त्यांच्या सांगण्यांत असल्यानें या ग्रंथाची भाषा ज्ञानेश्वरीसहसा असावी यांत आश्चर्य नाहीं.

ज्याचें अर्वाचीकरण किमपिह न होतां मूळांतील अस्सल भाषा कायम आहे असा या शतकांतील उपलब्ध ग्रंथ म्हणजे चौभा कविकृत उपाहरण, या ग्रंथाचा रचनाकाल अंतःप्रमाणावरून व भाषेवरून श्री. राजवाडे शके १३०० ते १४०० असा दतात. भाषेच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरीला अगदी जवळचा आहे. यांत ज्ञानेश्वरीतील शब्द, वर्णनशैली आणि रूपे जशींच्या तशीच आहेत. भाषा शुद्ध मगठां असून फारशीचा संपर्क नाहीं आणि संस्कृतहि कांयांकारण आहे. भाषेचा आंश सहज असून कृत्रिमता मुळींच नाहीं; इत्यादि कारणानीं या ग्रंथाला या शतकाचा प्रादेशग्रंथ मानण्यास हरकत नाहीं. या शतकांताल भाषेचें स्वरूप ठरविण्याला याचाच पुढळला उपयोग आहे.

परब्रह्म पंडिताचा पंथीरामोपदेश हा ग्रंथ इ. स. १३५६ मधील आहे. याचीहि भाषेचें स्वरूप

महानुभावीयानां ज्याप्रमाणें 'महाराष्ट्रीं असावें' अशी चक्रचराची आज्ञा होती त्याप्रमाणे त्याच्या पद-
शिष्याने म्हणजे नागदेवाचार्याने मराठीचा अभिमान बाळगून आपल्या केशवभ्यास नामक शिष्यास संस्कृतचने-
पासून परावृत्त केलें. "नको गा केशवदेया, येणें माक्षिये स्वामीचा सामान्य परिवार नागवैल, भणानि केशवा रंस्कृत सूत्रयुद्ध
प्रकरण न करी तू कीं" अशा तऱ्हेने मराठी हीच आपल्या पथाची भाषा या महानुभावीयानी मुकरर केली व
अनेक गद्यपद्य ग्रंथ मराठीत लिहिले. या शतकांत अनेक कवि व लेखक झाले. त्यांपैकी नारोब्यास बहाळी, बोपदेव-
शिष्य पंडित भीष्माचार्य आणि मुनिव्यास हे मुख्य होत. पैकी नारोब्यास बहाळिये याचा ऋद्धिपूर्ववर्णन हा ग्रंथ
'साती ग्रंथां'तील आहे व भीष्माचार्याचें पंचवार्तिक हा ग्रंथ भाषाशास्त्रावरील अस्त्यामुळें महत्त्वाचा आहे.

या पंथाच्या वाङ्मयांतील या कालाची महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गुप्तलिपि. सह्याद्रिवर्णनकर्ता रवठोब्यास
यानें 'सकळ' लिपि काढली व या लिपीनंतर आणखीहि अशा गुप्त लिप्या निघाल्या. इतर लोकांपासून आपलें वाङ्मय
गुप्त ठेवण्याची जरूरी या पंथीयाना वाटली व त्यामुळे या निरनिराळ्या सांकेतिक गुप्तलिप्या निघून त्यांतच त्यांचें
वाङ्मय लिहिले गेले. यानुळें याच्या वाङ्मयाचा इतर लोकांवर किंवा त्या काळातील प्रमुख अस्त्येच्या वारकरी
संप्रदायावर कांहीच परिणाम झाला नाही, या लिप्यामुळें निरनिराळ्या ग्रंथातील पाठ मात्र शुद्ध राहिले आहेत.
यानुळें महानुभावीय ग्रंथ आपल्या उपयोगी पडणारे आहेत.

या शतकातील मुख्य गोष्ट म्हणजे राज्यक्रान्ति. यादवांची सत्ता नाहीशी होऊन यवनांच्या अमलाखालीं
महाराष्ट्र देश गेला. इ. स. १२९३ साली अल्लाउद्दीन पट्टियानें दक्षिणेंत उतरला. तेव्हापासून मुसलमानांनी महारा-
ष्ट्रांत धुमाकूळ घालण्यास सुरुवात केली. रामदेवराव मुसलमानांशी सलोखा ठेवून होता. परंतु त्याचा मुलगा वेळेवर
खडणी देईना म्हणून मलिककाफूरनें त्याला डार मारून देवगडचें राज्य इ. स. १३१२ मध्ये मुसलमानी राज्यास
जोडलें व तेव्हापासून महाराष्ट्र मुसलमानी सत्तेखाली शिवाजीच्या स्वायत्त-स्थापनेपर्यंत होता. या राज्यक्रान्तीचा परि-
णाम ज्याप्रमाणे धर्म आणि संस्कृति यावर झाला त्याप्रमाणे तो भाषेवरही झाला; किंबहुना त्यापेक्षा अधिक झाला.
कारण स्वराज्यस्थापनेनंतर आणि शिवाजीच्या स्वभाषाभिमानालाहि न जुमानतां फारशी, अरबी इत्यादि यावनी
भाषांनीं आपला पाडा कायम ठेविला. मुसलमान राज्यकर्ते अस्त्यामुळें यावनी भाषा ही दरबारी भाषा झाली
आणि त्यामुळें ज्या लोकांचा सरकारदरबारी ज्यास्त सवध येई त्याच्या बोलण्यांत यावनी शब्द येऊ लागले. परंतु
जितका सरकारदरबारी या भाषेचा परिणाम लवकर झाला तितका सामान्य लोकांच्या भाषेवर किंवा आध्यात्मिक
वाङ्मयावर झालेला दिसत नाही.

सारांश, तेराव्या शतकातील भाषा ही ज्ञानेश्वरीतील भाषेहून फारशी भिन्न अशी आढळणार नाही. ती
ज्ञानेश्वरीसदृश आहे. या वेळेचे असे जे विशेष दिसतात ते देतो.

'इ'कार दीर्घ विशेष आढळतो. पदार्थी किंवा इतरत्रहि दृष्टी जेथें ऱ्हस्व इकार आहे तेथें दीर्घ ईकारच
आढळतो. ऱ्हस्व इकार क्वचितच आढळतो. उदा० मेनीका, श्रीभुवन, तीर्थे, बीधावा, बीरसौन, दीनगन, ईंद्रीयें,
चीत्र. 'ओ' ऐवजी 'वो' येतो. उदा० बोटवील, वो, वोबिआ. याच्या उलटहि प्रकार आढळतो. उदा० जीऊ
(जीब), राओ. महादेओ, चौभाकृत उपाहरणांत 'ख' बद्दल सर्वत्र 'घ' आढळतो. 'ए' च्या ठिकाणी 'ये' येतो. उदा.
येकत्र, येक, येसे. २ नंतर अगर पूर्वी येणाऱ्या 'अ'चा लोप हातो. उदा. प्राभीला, कर्बिजे, पादार्बिदी, प्रजील (सजील).
याच्या उलटहि स्थिति आढळते. उदा० घरमु (घर्म). 'घ' आणि 'श' यांबद्दल 'स' येतो. उदा० संबां (शैबां),
कुरणातें (कृणातें), सासनविषय (शासनविषय), बीरबासु (बिभासु). महाप्राणाचा लोप:-प्रलदिदंब (प्रह्लाददंब).
'य' बद्दल 'ज':-जुगानजुगाबरी, जमाचे कालदंड. 'ळ' कार भरपूर आढळतो:-उषळताये, धुळौरा, प्रलयकाळीचे
जळंबे, बोटळ. काहीं ठिकाणीं वर्णागम दिसून येतो. उदा० आपणयातें, वाइय, द्रीस (दीस), सवसारी
(संसारी). अनुस्वार काहीं ठिकाणीं विनाकारण दिला आहे तसाच तो मूळचा असलेला गाढ्याहि आहे. उदा०
उमंटडा, बांबंती, ईद्रा, राहाराचीचे बोडे. तालव्य आणि दंततालव्य यामधील बोटाळा:-रायाच्य निरांये, प्यारी. 'म्ह'
ऐवजी 'भ' येता, उदा० भणोनि, भणे. नाम:-उकारान्त प्रथमेचीं रूपे बाह्यरूपानें दिसतात. ओकारान्त व अकारा-
न्तहि आहेत. उदा० भाऊयु, पवित्रु, सधुं, सेबु, अनुष, येक, बापु, वीरराषो, चाबो, ठाबो, वीर, तप, वृष, सासन-
विषय. ज्ञानेश्वरीतील उकारान्त आणि ओकारान्त रूपांप्रमाणें या काळांतहि तेथीं रूपे पुष्कळ आहेत. परंतु अकारान्त

रूपे योजण्याचा जास्ती प्रघात दिसतो. द्वितीयेचीं रूपे प्रथमेप्रमाणेच आहेत. तृतीयेचे प्रत्यय न, णे, ई, हीं; किंवा नुसत्या शब्दाच्या मूळ रूपावरूनहि तृतीयेचा अर्थ होतो. उदा० रुक्मिणी बरिले हात १, भेण (भीतीने), उबारन, आगरियाहि, तिहीं, हरणीं, नादें, येणेंक्रमें, एणें नावें, मियां, सकळहीं. चतुर्थी:-तीयेथें (ये चतुर्थीचा व द्वितीयेचाहि प्रत्यय), भाटाळैये, दिशे, तिये, मनारें, बुद्धीतें, आगरियां, चद्रा, ईद्रा, सेवकांप्रति, पक्षायां, राजपुरुषां, आळंदीये. पंचमी:-अंतराळींनि. षष्ठी:-तेयांचा, राक्षिचेयां, जीये तीये, तीयाची (त्याची), घायाचे, जेयासी. षष्ठ्यंत सामान्य रूप:-पुंडलिकाचा बरीं, आपुळां डोळां, गीताचेन नादें, माझेया घावाचे, प्रीजेचां बीड्हाई, समुद्राचीया लता, जेयाचेया तेजा, रायाच्यें निरोपें, भूमीचिच घानौडि, काळयुनासा भेण (काळयवनाच्या भीतीनें). सप्तमी:-आंगीं, बीड्हाई, ठाई, मनासी माझारीं (मनामध्यें), भवसागरीं, तीये वेळ (त्या वेळीं). सख्याविशेषण:-तीथे, पांचे, सते. क्रियापद:-वर्तमानकाल:-घडबडितु, उघळताये, गजेंत, जाणत, असे, बांधीजताती, बाहे, बिकाळि आहे, घेतले बतें, बैसे, विये, होये, होए, जाए, भणे, बोलिजेति. भूतकाल:-चाळवीरा, भुलवीरा, जाळा, नीगळा, जाणीतलें, कापडीली, मेळवीली, गळीनळे, भणितलें, झणितले, बोळिळा, बोलिलेति, अनुवादली, बिसर-लिया, ठेलिया, खेळते होती. भविष्यकाल:-सांगेन, बसो नेहु, निर्बंचेल, पाविजेल, हाईल, अनुवादेन, देऊं. विध्यर्थ:-कीजे, दीजे, मेळविजे, कर्विजे, घालीजे, भेयावें, प्रतिकारावें, प्रतिपाळावें. अकरणरूपी क्रियापदें:-नेवती, नेदावी (न द्यावी), नुपजेची, नोळषसी (न ओळखसी), नेदु (देणार नाही), बाधिजेना, नेणे, नेवैल (घेणार नाही). अभ्यर्थे:- तेव्हा (तेव्हां), केउती (कोठेंहि), तेथ, परंता, तेथीनी, म्हणौनु, भणौनि (म्हणून), बांचौनि (बांचून), तंव, कविं. पूर्वकालवाचक धातुसाधितें:-दीउनी, देउनी, घेउनी, बोळाउनि, बळघौनि, बांधौनि, सांगौनि, जाणौनि, म्हणौनि. वर्तमानकालवाचक:-पळतु, रिंगतु (चंगत), देतु, घेतु, पाहात, रडत, गीबसीतु, घासीतु.

या चौदाव्या शतकांतील आध्यात्मिक मराठीवर फारसी इ० याबनी भाषांचा विशेष परिणाम झाला नाही हें पूर्वीच सांगितलें. चौभाकृत उपाहरणांत याबनी भाषेतील शब्द मुळीच नाहीत. मुसलमानी राज्याच्या योगानें लोकांच्या बोलींत थोडेथोडे याबनी शब्द येऊं लागले. नागांव येथील शिलालेखांत ' हिरत ' सारक्यातलें आहे. तसेंच जमात हा शब्द आला आहे. याशिवाय या शतकांतील बाळ्यांत किंवा लेखनांत मुसलमानी शब्द नाहीत. इ. स. १३४७ सालीं बहामनी राज्याची स्थापना झाली तेव्हापासून मुसलमानी अमल खरा चालू झाला. लोकांच्या बोलण्यांत मुसलमानी शब्द येण्यास कांहीं काळ लोटणें साहजिकच आहे. आणि परकीय शब्द आरमसात होऊन बाळ्यांत शिरण्यास अधिक काळ लागणार. यामुळे बहामनी राज्याच्या स्थापनेनंतर ५० वर्षांनीं म्हणजे पुढील पंधराव्या शतकांतील बाळ्यांत फारसी शब्द आलेले दिसतात.

चवदाव्या शतकांतील भाषेचे नमुने चौभाकृत उपाहरण. (पृष्ठ ६९ अ व आ)—आळा आला नारदमुनी । पाहाती बगाटें उचलोणी । अस्थानी तणें देण्णीं आसुवे । अबवेयांचां लोचणी ॥ ७७६ ॥ ते बांनोद देवत असे । केहीं न माये तेनें संतासे । मादीय माजी उभा टेला । काहीं न बोलें ना न बैसे ॥ ७७ ॥ राजो करीतु आहे ईद्राहुनु । तो बळीया उग्रलेनु । मुनी बैसा सीहासनी । साउमा पावो अबघारनु ॥ ७८ ॥ आतां जालें आमचेया ऐसे । बरीतां बरीतां येताये हासे । तब अबई सीहासन । सोडीलें रुफीकसें ॥ ७९ ॥ तेव्हाळी म्हणत असे मुनीरावो । न बैसां मोटा असे संदेहो । बाह्लां माजी बैसतां । आंगां रोईल अन्याचो ॥ ८० ॥ आसुवें अबवेयांचां डोळां । रबते असा बरनु कपाळ । नपुसकां माजी बैसतां । कडण रोईल फळ ॥ ८१ ॥ यादबां जरी तुम्हां होये बळ । असे आपुले पणाचें सळ । अनर्षु बाणाचीये बांधबडी । त्याबरी पंचवीस लांकळा ॥ ८२ ॥ बांधबडी पाहों गेला । म्यां देवीला कोमाहला । गहीबन न सबरेची मज । अंतक्रणी उचंबळला ॥ ८३ ॥ नीच नीच काढांजे मावं । सुमर सुमर म्हणे बाणासुत । ऐरु म्हणे कबण राषेल । दुरी ठेला सारंग वर ॥ ७८४ ॥

पंचतंत्र—(प्रो. पोतदार, भा. इ. सं. म. त्रैमासिक, १८४४) तें बोलणें आहकोनि दबिकर्ण म्हणे सुबो-पायें आपुली बर्तणुक सिद्धी न पाव या कपटें तयासि विश्वासे या उपजऊं लागला । सुर्वासुसुह इ दोहीं चरणीं उभा राहिला । हात उभासुनु उन्मीळित नयन बरवेया बुद्धीयायें वंचावेया बसोंपदेष्टु बोलता झाला । अहो हा संसार असाव । प्रासादणा एका मध्यें नाश पाववी । स्वप्नासारिया पडीयेतयाचा संग्रु इन्द्रजाळासारिया । कुडुव

परिमहो तरि धर्म वांजुन आणीष नाहीं । बोलिले असे । जया पुढ्या दिवस धर्मवीण जाति । तो होहकाराव्या मतेया परी स्वास्तु बाळी परि जियेना ।

चांगा बटेश्वरकृत तत्त्वसारः— श्रीगुरु झाले प्रसन्न । पसरौनि विद्याळ बदन । जैसे उजळले गगन । चंद्रबिंबी ॥ १०१३ ॥ मग श्रीगुरु म्हणे शिष्यातें । आतां तू प्रवेश गा येथें । पावलासि मातें । अमेदस्वें ॥ १४ ॥ ऐसा ध्वनि आहकळा । तंव शिष्य सुखि प्रवेशला । जैसा प्रकाश मीनला । प्रकाशासि ॥ १५ ॥ कां समुद्रि समुद्र मिसळला । कां आकाशि आकाशलयो जाला । हरिहर जाळा । ऐक्यबाहु ॥ १६ ॥ तैसें उभयतां मीनले । ब्रह्मतेजि एकवटले । गुरुराशी वाढिनले । असंख्यात ॥ १७ ॥ गुरुनु शिष्याचा घोंटु भरुनु । आपण याहीं मिठी देउनु । प्रतीति मागु सांडौनु । राहिला पै ॥ १८ ॥ अतां मागां पुढां एकुचि । घनदाट गुरुचि । तया सुखा नयेचि । रूप करूं ॥ १९ ॥ गुरुशिष्य एक झालें । तें जालेंपणहि गेलें । गेलेंपण राहिलें । बटेश्वरी ॥ २० ॥ ऐसा शिष्य गुरुभक्ति बोचला । वेद गुह्य पातला । कविता धर्म संपळा । प्रबंधु हा ॥ २१ ॥ हे चतुर्विध भक्ति । हा पांचवा पुरुषार्थ जाणती । तें कधीं समाप्ति । पावविळी ॥ २२ ॥ मन्हाटी बोलिलां आरज । बालबोधपणें किरज । गुरुवटेश्वरी वाहली पुजा । चांगा म्हणे ॥ १०२३ ॥

ऋषिपूर वर्णनः—हा तंवचि आदर बहु । जंव समुद्रतांचा संभु । मग निगाबा चक्रवीडु । भारिबा तो ॥ १७१ ॥ दाऊनि साकुनेची गोडी । माती भरीति तोंडी । जैसी लावबायें बेडी । चाळविळी ॥ ७२ ॥ तैसें स्वर्गादि सुखा । रातलेआ जीवां अशेखा । परिणामी भवदुःखा । बांचौनि आन नाहीं ॥ ७३ ॥ कीं बळवौनि श्रम । पर-शारा करी माकोडा । तैसा भवरासि बापुडा । संचरतुसैं ॥ ७४ ॥ संसार कुपाचा पोटी । कर्म माळिका घटी । बाया यंत्ररुढ जीव सुष्टी । भ्रमतुसे ॥ ७५ ॥ कीं जुडतां भवसागरां । भणौनि देवता चक्रीं । माया मोही भवडितां ही परी । न जीएतांचि ते ॥ ७६ ॥ कर्मभूमीचिए बानोंडि । बांचौनि शिष्या शानाची सापडी । काळे भवडिळीं बापुडीं । जीव पडुवें ॥ ७७ ॥ मेरु पासाब घनबटें । जीहिंसीं जालीं तुकमटें । तेभडिं दुःखें भोगितां जरि न विटे । जीवरासि हा ॥ ७८ ॥ विषाये प्रज्ञ्याचिया धारा । बरि गणवती गगनिचिया तारा । नां तरि पवें घालितां बारा । उमानेल कीरु ॥ ७९ ॥ परि जीव भोगाचा जीणसी । नाहीं दवताही सौरसी । भणौनि आपुआला कर्म लेपेसी । उजळलेति तियां ॥ ८० ॥ अहो हे भवबांधीचे । जे हि सुटिक बोलिजेति जीबाचे । ते मिया उपाय धांडोळिले सुष्टीचे । भणे नारायण ॥ १८१ ॥

पंचवार्तिकः—अध्याहारें कां पूर्वपदानुवृत्तिसमयेत अत्याक्षरें असंदिग्ध पदें असेतिः तेही पदांकरून जेणें प्रयोगें अर्थशान सुत्रिजे म्हणिजे मुद्रिजे, तया प्रयोगातें सूत्र म्हणिजे. आतां सूत्राचे चार भेद कैसे ? तर सूत्राचे चार भेदः—बचन, वाक्य, प्रकरण, महावाक्य. तें केविं ? तर बचनापासौनि अर्थ निफळला तो बचनार्थः बचनापासौनि वाक्य निफळलेंः वाक्यापासौनि प्रकरण निफळलेंः प्रकरणापासौनि महावाक्य निफळलें.

एकीं दों शब्दां आचारविचाराचा निर्वच तें निर्वचन बोलिजे. जेथें निर्वच नाही ते शब्द. छीलेचे दों शब्दी बचनाचा समुच्चय तें वाक्य. सातापांचा वाक्याचा मेळावा तें प्रकरण. सातापांचा प्रकरणांचा बांधा तें महावाक्य बोलिजे आणि अवशेषा महावाक्याचा आवांका तो पैडी बोलिजे. अवशेषा निरूपणाचा आवांका अवशेषा प्रकरणांचा समुच्चय यातें पैडी बोलिजे.

नागांव येथील शिलालेख (इ. स. १३६७)—स्वस्ति श्री हिज्रत ६९ सकु १२८९ फळबंग सक्करे आषेअ × × श्रीमत्य प्रौढिप्रतापचक्रवर्ति माहाराजाधिराज श्रीहंवि राओ डाणें कोंकणराज्यं क्रीति सत्ये-तस्मिन् काळे प्रवर्तमाने धारमादिपत्र लिखितं यथा सर्वभ्यापारिसिद्धिप्रो तनिरोपित अडागर अधिकारिआ कुसना अहासण नाकाचा सेणवै देऊं प्रोण्होह बळित सनरंघ चिचाबळिआम पैकीं तेथील मिजगिति सिद्धिप्रो केळि तेथे मरंगीआ ल्ळंभेयालागी आडागर समंघ दातारे दिन अहनि जाळिआ म्हणौनि समळि आगरियांस त्याति विकळिते गुंति कैबाह सोडवुनि सिद्धिप्रो लागौनि वाडिआ बिकळि आह बाडिया कोण्णि दाताह डम्पेटळि गुंती करि तर समझि आगरियाहि प्रति(का)रावें हा बसु सिद्धिप्रोचा तितिबड समझि आगरियाहिं समझि प्रतिपाळवें हाडेआधि अमेतिह जेदुके आगर साहिआ बंसे पाठे तेदुके आगरास आप्रझाडायें सासनविषय भोगबारी हा बसु समझि प्रतिपाळवें हे जन १८ मुख्य करुनि समझि प्रतिपाळवें

परीराम पंडितकृत परीरामोपदेशः— गणातिथि दुणा। बाव चतुर्गुणा। नक्षत्र मेळविजे। प्रवक ४ मेळविजे। तिहि भागु। उरलेय। शेव लाह पाहिजे। एकें जळ। दोहो स्थल। शून्य आकाश। स्थली सावली। जली आडाउं। आकाशी सावलीये आडाउ तीरदार। हे जयेति। आडवार। आदित्या पाठौनु। नक्षत्रे ९ उत्तमें। दाहावें मयम। तथा पुढील २ उत्तमें। बरिला तिही। छेळ पाडु १७ उत्तमें। बीसाठ्यांच लाहे निर्वंदेल। २२। लाह हाईल। पूर्ण यश पाविजेल। हातीयेर साडिती। फल हाईल।

पंधरावें शतक—हे शतक मराठी बाळ्याच्या दृष्टीने बरेचसे कठीण गेलेलें दिसतें, कारण या काळांत ग्रंथकार व कवि फारच कमी झालेले दिसतात, या काली मुसलमानांच्या राज्यकारभाराचे व बवंदशाहीचे जुळम लोक सोशीत होते, मुसलमान आपला धर्म व भाषा वाढविण्यास लागले होते. त्यांच्या धर्मवेडांमुळे लोक फार त्रासून गेले होते व शक्य तितका प्रतिकारहि करीत होते. मुसलमान, हिंदूना जुलूमजरदस्तीने वाटवीत होते व पुष्कळ अन्य तऱ्हांनी त्यांची स्वैर वागणूक हिंदूना जाचदायक होत होती. या सकटाच्या जोडीला आणखीहि सकटें होती. दुर्गादेवीचा दुष्काळ इ. स. १४६८ ते १४७५ पर्यंत हाता. ह्या दुष्काळांत अर्बणांमुळे जिकंडतिकडे अन्नज-दशा होऊन अनेक लोक प्राणास मुनले. या दुष्काळाची प्रत्यक्ष गाजणूक महाराष्ट्रास बारा वर्षे भोवली. धान्याचा कण आणि पाण्याचा थेंब जिकडे सापडेल तिकडे लोक धांव घेऊ लागले, असल्या आपत्तीत धर्म, भाषा व संस्कृति यांकडे लोकांचें लक्ष राहिलें नाहीं ह्यांत आश्चर्य नाहीं, ज्ञानेश्वर-नामदेवांच्या वेळीं मराठीचा भरभराटीचा काळ होता. त्यांच्या पश्चात् एक प्रकारची उतरती कळा मराठी बाळ्याला लागली ती एकनाथकालापर्यंत. ही उतरती कळा लाग-ण्यास वरील गोष्टी कारणीभूत झाल्या असल्या.

या शतकांत एकनाथाचे पणजोबा भानुदास हे होऊन गेले. यांचा काल इ. स. १४४८ १५१३ हा आहे. कान्होपात्रा इ. स. १४८० च्या सुमारास झाली; व दामाजीपतानें प्रसिद्ध दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत सरकारी काठार लुटविजे. या तिघांनीहि अभंग केले आहेत. या शतकांत महानुभावीय लेखक, चारहणदिश्य नृसिंहकवि, कबीश्वर आम्नाय दीक्षित श्रीगोविंदराजगुरु बलाळ, आणि कृष्णसुनीश्वराम्नाय इ. हांऊन गेले. त्यांनी अनुक्रमे संकेत-गीता व रुक्मिणीस्वयंवर, भक्तिप्रवेश व ब्रह्माण्डगोलक हे ग्रंथ लिहिले. हे शतक मराठीच्या स्वरूपाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचें आहे. तेराव्या-चौदाव्या शतकातील ज्ञानेश्वरीसारखी भाषा बदलून तिला निराळें स्वरूप येऊ लागलें होतें, तिच्यांत मुसलमानांच्या राज्ययंत्रांमुळे फारसी-अरबी शब्द शिरत होते. तिचें शुद्ध मराठी रूप बदलून दुसरे जरा तिगाळें रूप येत हेंतें, फारशी भाषेच्या प्रवेशाविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणूनच की काय, संस्कृतचाहि परिणाम तिच्यावर ज्यास्त होऊं लागला. प्राकृत किंवा अर्धप्राकृत शब्दांच्या ऐवजी शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची जी पुढें सोळाव्या शतकांत प्रथा पडली तिची सुरुवात याच शतकांत झाली असावी. यावनी भाषांच्या प्रतिकारांत तत्त्व शब्दांना चाट मिळून तत्सम शब्द जास्त प्रचारांत येऊ लागले. ही प्रवृत्ति पुढील शतकांत जो जोराबलेली दिसते तिला सुरुवात याच शतकांत झालेली असावी.

या वेळीं भाषेचें स्वरूप आपणास फक्त महानुभावीय ग्रंथावरून समजून घेतलें पाहिजे. कारण भानुदास, दामाजीपंत इ. चे अभंग त्या कालाच्या भाषेच्या स्वरूपांत न राहतां फार बदलले आहेत. या शतकांत फारशी शब्द बोलण्यांत आणि सरकारी कामकाजाच्या लेखनांत येऊ लागले होते. उदा. दामाजींच्या हातच्या महजगत पुढील शब्द पहा:—पांछाय, हक, तगादा, रसद, चौकशी, दर, बंदास्त. या वळी शब्दांचे उच्चार बहूदा ठरून गेले असावे व त्या सारखेच ते आजपर्यंत चालू आहेत. एका वर्णाऐवजी दुसरा वर्ण येण बंद झालें. फक्त 'न' 'ण' यांमध्यें घोटाळा राहिला. उदा. वाच्छाणे, महाराजें, याणो, पातशायणी. नामें सामान्यतः उकारान्त आणि अकारान्त उपसंगांत येऊं लागली. पूर्वीचें ओकारान्त रूप दिसत नाहीं. उदा. कागद, महार, मन्न, मान, कुमर, अंशू, प्रकाश बहदुर. विभक्तीचीं रूपे हल्लीं प्रमाणेंच आढळतात, ज्ञानेश्वरकालीन प्रत्यय गेले. उदा० महाराजें, महारास, वंळस, याची, कामी, शर्मा, आधुनिक सामान्यरूपांतील य दिसत नाहीं. उदा. चारहुराजाचा बर्मा, कबीचेनि मनु, याचे हातचा, पाछायाचे कामो, ते वंळस. खाल्गी 'जी', 'हा' यांवरून जे, हे अर्शा रूपे आढळतात. अम्ययें—जसा, कैची, जेय, जन्ही, क्रियापदें—वर्तमानकालाच्या प्रथमपुरुषांचीं रूपे:—बोलों, बंदों; तृतांयपुरुषा या एकवचनानीं रूपे:—रंजीतु; विणताये; असे. भुतकाळ:—दिह्नी, दिह्नी, केह्नी, झाले, रेसिले, दसाले. भविष्यकाल:—बोलेन, दुरेल, शार्हेन,

पूर्वकालवाचकः—उतरौनि, विस्तारौनि, देवौनि, म्हणोन, आणोन, बरून, भरून, करून. याप्रमाणे निरनिराळीं रूपे आहेत. यांतील कांहीं जुनीं आहेत व कांहीं नवीन आहेत, यावरून हे शतक ज्ञानेश्वरकालीन मराठी व एकनाथकालीन मराठी यांमधील दुबा आहे.

पंधराव्या शतकांतील भाषेचे नमुने—भानुदासः—कोरडीया काष्टी अकुर कुटले । येणे येथे जाळें विठोबाचें ॥ समर्थाचा आशीं भरिला आधार । तरीच मत्वर आला येथें ॥ माक्षिया सकटीं आलाशीं वांउनी । भानुदास चरणीं लागतसे ॥

× × × ×
बुदावनीं वेणू कवणाचा माय बाजे । वेणुनादैं गोवर्धनु गाजे । पुच्छ पसरुनि मयोर विराजे । मज पाहतां भासती यादवराजे ॥ १ ॥ तृणचारा चरूं विसरलीं । गार्हव्यात्र एकं ठायीं जालीं । पक्षीकुळें निवांत राहिली । बैरभाव समूळ विसरलीं ॥ २ ॥ यमुनाजळ स्थिरस्थिर बाहे । रवीमडळ चालतां स्तब्ध होय । शेषकूर्मवराहा चकित राहे । बाळा स्तन देऊं विसरली माय ॥ ३ ॥ ध्वनी मजुळमजुळ उमटती । बांकीं रणरुण रणरुण वाजती । देव विमानी बेसोनि स्तुतिगाती । भानुदासा फावली प्रेमभक्ति ॥ ४ ॥

दामाजीच्या हातच्या महजरांतील कांहीं भाग—हं देणे पाछायाचे व दामाजीपत यांचे हातचा कागद असे. विठ्या महार पाछायाचे कामी पडला व दामाजीपंत कामी पडला म्हणोन पातशाहाणी विठ्या महारास हक करून दिले. वाच्छाब याचीतील कोठीतील कोठाडी लुटल्या त्याजवळ तगादा दामाजीपतास केळा, ते वेळेस श्री विठोबाचे विठ्या महारानें रूप करून वाच्छात याची रसद पोहचती केली दामाजीपताचा पैका भरून विठ्या महारानें दिल्या आणि वाच्छाणे पुन्हां पावती दिली व दामाजीपंत याजपाशी विठ्या महारानें आणोन दिली वाच्छाब याणी चौकशी केली व दामाजीपत याची चौकशी केली त्याजवरून विठ्या महारास हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसाबसास जागा करून दिली महाराचे वंदीमस्त करून दिले.

कान्हूपात्रा—पुरविली पाठ न सोडी खळ । अधम चांढाळ पापराशी ॥ १ ॥ बारितां नायके दुष्ट दुराचार । काय करूं विचार पांडुरंगे ॥ २ ॥ तू माय माउली जगाची जननी । म्हणोनी मिठी चरणीं बालितसे ॥ ३ ॥ विनवी कान्हुराया जोडोनियां हात । आतां देहांतसमय पातळासे ॥ ४ ॥

चाव्हणशिष्य नृसिंहकवि—चाव्हराजाचा बंधी । मत्र जाले नसिहासी । तो विणताये सतासी । प्रबंधकरणी ॥ ६७ ॥ कवित्वाचेनि मिथें । गार्हून देवांची चरित्रें सुरसें । जे कां भागवती शुक्व्यासें । कथन केली ॥ ६८ ॥ न बोलों कथेविरहित । पसर नेवेचि बहुतु । महाकवीचेनि मतु । प्रबंधीं वदों ॥ ७० ॥ परी आपुलेया मतीसारिखें । कांहींएक बोलैन मुखें । बोबडा बोली बाळकें । रंजवीतु जैसें ॥ ७१ ॥ आतां असो हे रंकडुतो । श्रोते असलगे भाकिती । भजति वेडयासि मति । कैची स्फुरे ॥ ७२ ॥ आतां आरंभु कथा । मान देवौनि समस्तां । कां जें जन्ही जाला जाणता । तन्ही नेणीव हं निकी ॥ ७३ ॥

—रुक्मिणीस्वयंवर

कवीश्वर आझाय दिक्षीत श्रीगोविंदराज गुरु बल्लाळ—सात खण चौदा उथाळी । बाह्यतर ओब-रिया एकवीस पानतळी । तेथ बाहुळे रेलिले तळी । कुमर उमेशकराचा ॥ २७४ ॥ नाना परिचे प्रकाश । सात खणी आसीमसाहास । चहु वेदांचे अंश । तेथ वेळी रलिलीया ॥ २७५ ॥ तेतीस कांडासहित ह्मद्र । उमेशसहित ब्रह्मह्मद्र । परिवारेसहित फनेन्द्र । देखीलें खनोखनी ॥ २७६ ॥ अनुसरण विद्या ओळगौनी । जीवे निवलोण उतरौनि । स्मरण विस्तारौनि । बाली दंडवते ॥ २८ ॥

—भक्तिप्रबोध

सोळावें शतक—तेराव्या शतकांत मुसलमानांची टोळबाड दक्षिणेंत आली व तिनें मराठी राज्य फस्त केलें, तेव्हापासून सोळाव्या शतकापर्यंत मुसलमानी सत्तेला स्थिरस्थावर होण्यास काळ लागला. या शतकांत महा-राष्ट्राच्या राजकीय स्थैर्य प्राप्त झालें. हिंदूंचा धर्मछळ कमी होऊ लागला व मुसलमान राजांविषयी हिंदूंच्या मनांत गोष्टाबहुत आदरभाव किंवा विश्वास बसू लागला. याचा परिणाम म्हणजे लोकाना धार्मिक व पारमार्थिक गोष्टींत मग बाळतां येऊं लागलें व अर्थातरी त्या दोनतीन शतकांतील अंदाधुंदांमुळे बाळ्याला जी उतरती कळू लागली होती ती बदलून बाळ्याच्या गणनेपेनें एकदम उच्च बिंदु गांठला. या शतकांत एकनाथ-दासोपंतासारखे प्रतिभा-शाली संतकवि निर्माण झाले आणि त्यांनीं अर्णवासारखें बाळ्यास संपादिलें, हतसांप्रदायिकांचा बंदतुल्य ग्रंथ 'गुरु-

चरित्र' याच शतकांतला. व्याप्रमाणें हे शतक बाळ्यनिर्मितीच्या दृष्टीनें बऱ्या दजाचें म्हणून एक प्रकारचे महत्त्व पावले आहे त्याप्रमाणें या शतकाचा दुसरा विशेष म्हणजे जुन्या ग्रंथांचें संशोधन हा होय. एकनाथानीं पूर्वीचा अतिशुद्ध परंतु 'पाठांतरे शुद्धावध' झालेला ज्ञानेश्वरी ग्रंथ 'शोधनी प्रतिशुद्ध' केला. महानुभावी बाळ्यांतहि निष्कळंक, गीतगोविंदाची महाराष्ट्र टीका इत्यादि ग्रंथांवरहि शोधकारांची लेखणी फिरून ते ग्रंथ नव्यानें प्रचारांत आले. या शतकाचा आणखी एक विशेष म्हणजे मराठीची मुल्लखगिरी. शिवाजीनें स्वराज्यस्थापना करून त्याच्यानंतरच्या लोकांनीं अटकेस झेंडे लावण्याच्या किती तरी अगोदरच मराठीनें मुल्लखगिरी सुरू केली होती. याचें श्रेय महानुभाव-पंथालाच आहे. या शतकांत महानुभावपंथाचा प्रसार पजाबांत झाला व तेथून पुढें तो सरहद्द प्रांत, काश्मीर आणि अफगाणिस्तान येथवरहि जाऊन पोचला. या पंथानें आपली भाषा मराठी ही निश्चित केल्यामुळे व याच भाषेंत या पंथाचे ग्रंथ असल्यामुळे महाराष्ट्राबाहेरहि या पंथीयांनीं याच भाषेंतील ग्रंथांचा प्रसार केला. काश्मीर, काबूल येथील मठांत आणि कुष्णमंदिरांत पूजास्तोत्रें इत्यादि मराठींतून होत असून मराठी ग्रंथांचा संग्रह प्रत्येक मठांत व मंदिरांत असतो.

या शतकांतील मराठीवर, मुसलमानी सत्तेच्या योगानें झालेला फारशीचा परिणाम चांगल्या शीतीनें प्रत्यक्ष येतो. परमार्थपर अशा बाळ्यांत फारशी शब्द सहा येत नाहींत. तथापि एकनाथानीं जीं रूपकें केलीं आहेत त्यांपैकीं अर्जदस्त, ताकीदपत्र, जावचिटी, कजळपत्र, जमाखर्च इ. सामान्य व्यवहारावर जीं आहेत, त्यांमध्ये फारशी शब्द जवळजवळ निम्मे आहेत. राजसत्ता मुसलमानी असल्यामुळे सरकारदरबारांत फारशी भाषा सुरू झाली व हळुहळू सरकार-कामासंबंधें सर्व कागदपत्र फारशींत राहू लागले. पूर्वापार धर्मग्रंथांत आढळणाऱ्या संज्ञा नाहींशा झाल्या व त्यांच्या जागा मुसलमानी शब्दांनीं घेतल्या. या फरकाचें दृश्य आपणांस एकनाथांच्या बरील रूपकांतून पाहावयास मिळतें. अशा शीतीनें फारशी-मराठीचा संबंध जो ह्या कालांत सुरू झाला तो पुढें मुसलमानी राजवटी होत्या तों-पर्यंत चालला एवढेंच नव्हे, तर पुढें पेशवाईमध्ये सुद्धां दिलाबला नाहीं, व अजून इंग्रजी अंमलांत सुद्धां विशेषतः कोर्टांत फारशी शब्दांनीं आपलें बस्तान कायम राखिले आहे.

'ब' हें उभयावयी अग्नय, ला हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेषण विशेष्याच्या पुढें ठेवणें, अ ह्या स्वराचा तोफडा उच्चार, शब्द व्यजनान्त उच्चारण्याची लक्षण, 'गी', 'दार', 'बाजा', 'खाना', ह्यांसारखे शब्द-सिद्धीचे प्रत्यय बगैरे विशेष जे मराठींत आढळून येतात ते फारशी भाषेंतूनच आले आहेत व ते ह्याच काळांत आले आहेत.

कानडी तंलग्नाचा परिणाम मराठीवर तिच्या जन्मापासून होत आहेच. पूर्वीच्या 'ळ' बद्दल 'ळ' या काळांत अधिक येऊं लागला. याला उदाहरणें सिंहासनयत्तिशींतील पुढील उताऱ्यांत भरपूर दिसतील. 'न' ऐबजी 'ण' घातलेला पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो. उदा. तेणें (त्यानें), णाणा (नाना), कल्पणा.

संस्कृत शब्द पूर्वीच्या शुद्ध देशी शब्दांची जागा पटकावूं लागले. पहिले देशी शब्द अपभ्रष्ट वाटल्यानें त्यांच्या ऐबजीं शुद्ध संस्कृत शब्द घालण्याची ऐट जास्त प्रचारांत आली असावी.

या शतकांत पूर्वीचे जुने विभक्तिप्रत्यय बहुतेक गेले व हल्लींच्या रूपांना जवळ असलेली अर्धी रूपें जास्त प्रचारांत येऊं लागलीं. प्रथमाः-देहो, रावो, भोजु, घनु, मानु, शूद्र, अर्धी ओकारान्त व ऊकारान्त रूपें आढळतात त्यांपेक्षा अकारान्त रूपें जास्त आहेत. द्वितीयेचीं रूपें निष्प्रत्यय आहेत. शिवाय मुखौं, येरा, गुरूतें, ज्ञाना, इ० सामान्य रूपां-बऱून आणि प्रत्यय लागूनहि द्वितीयेचें रूप सिद्ध केलेलें आढळतें. तृतीयेचीं रूपें:-तेहीं, मन्हाटेन, बाळें, तुसेनि, हातें, सुमनेंसी, तेणें इ० जुन्या पद्धतीचीं आहेतच, तथापि 'नें' प्रत्यय लागून झालेलींहि आढळतात. उदा. जाण-तयानें, इतें, धास्तीनें. चतुर्थीः-जया, तया, स्थाना, मठासी, तयासी, नाकापुरास, डोळसबाडीस, बऱ्यास. षष्ठीचीं रूपें अगदीं हल्लीं प्रमाणें चा, ची, चें हे प्रत्यय लागून झालेलीं आहेत. सप्तमीचीं रूपें:-संस्कृतें, बांदोडीं, जर्ही, बरा, गांठि. विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अग्नये लागून नामांचीं सामान्यरूपें झालेलीं आहेत तीं जुन्या पद्धतीप्रमाणें, उदा. जाणतया(नें), पापीया(संगें), तया(ची), पुतळीये (सनिच), ऐसिया, यया, सतराबीये, नुचींयें. वृद्धांत सामान्यरूपांचाहि असाच प्रकार. यांत काहीं ठिकाणीं व आढळत नाहीं, तर काहीं ठिकाणीं व आलेला दिसतो. उदा. तुसां स्थानीं, जीचा बांदोडी, बहुतांच्या उपकारा, श्रीलक्ष्मणाच्या आबोळा. संस्कृतप्रमाणें विशेष्याच्या रूपाप्रमाणें विशेषणाचेंहि सविभक्तिक रूप ठेवण्याची पद्धत आढळून येते. उदा. नुचींयें हातें, सतराबीये पुतळीये सनिच,

महाटेन बोलें. स्त्रीलिंगी सर्वनामं जी, ही, ती, ह्यांबद्दल सर्व ठिकाणी जे, हे, ते, अर्थां रूपें आढळतात. क्रियपदांचीं रूपें:-वर्तमानकाळ रूपें:-म्हणे, म्हणे, आहेत, बसतात, देत नाहींत, बिंबे, जाणे, फुटे, घटे, असे, होतसे, कष्टतोसी, दृषिती, बंचिती, म्हणती, भजती. भूतकाळ:-संचली, सामाबली, बोल्ली, आयिली, जाली, बाढली, आळा, बोळती, तिनविला, पाहे, जाये, म्हणे. भविष्यकाळ:-प्रसन्नैल, होसी (असशील). विध्यर्थ:-बोलिजे, बांचिजे, किजे, आसीजे, आइकाबी, सांडावें, म्हणाबी, आणावा. आहार्य:-बैसैं, बैस, सांगें, परियेसा. धातुसाधित:-म्हणौनि, बोलिलें (बोलिल्लें) देखौनि, येऊनी, धरूनी, बाढौनि, गेलिया, होउनि, केलिया. तैसैं, जैसी, जेशा रीतीं अशी जुनी रूपेहि आढळतात.

सोळाव्या शतकांतील उतारे. दासोपतकृत गीतार्णव.-स्वसंप्रदायिक जे योगी । यया मननाचें विभागी । टीका हे तयांची जोगी । तेहीं आइकाबी ॥ २१ ॥ स्वानुभवचि येथिचें प्रमाण । स्वानुभव हेंचि साधन । अन्यत्र शास्त्रश्रवण । तैसैं हें नव्हे ॥ २२ ॥ प्राकृत म्हणौनि दृषिती । तेचि यया ज्ञाना बंचिती । भाषाचि केषळ भजती । ते मूर्ख की ना ॥ २३ ॥ हातीं देतां नवरत्न । महाटेन बोलें नेवेणें । आतां हानी तयाकरणें । ते दूरि नसे ॥ २४ ॥ संस्कृतें बोलिलें सेवणें । तेचि सांडावें प्राकृत वचन । ऐसियां मूर्खां मुंडणें । किती आता ॥ २५ ॥ (अध्याय १ ला)

त्र्यंबकराजकृत बालबोध.-अनादिमूर्ति श्रीसिद्धेशा । प्रकाश स्वयंप्रकाशा । जगदात्मया जगदीश्या । जगत्पुर्णा ॥ २ ॥ जे हे प्रपंच उभारणी । ते तुजपासोनि तुझां स्थानी । जैसी अंबरा बिंबे वाणी । निजतंतुसी ॥ ४ ॥ शक्ति तुझां अहंमार्गी । तुं शक्तिचक्रांचा गोसाबी । रूपें धरुनि मायाबी । प्रकट होसी ॥ ५ ॥ ते माया तुझेनि घटे । तुं न भुलतां देहो फुटे । येरा बाजे कांविटे । संसारचें ॥ ६ ॥ इंद्रादिकें बापुर्दी । अखंड जीचा बांदोडी । ते माया देवीचि प्रौढी । कवण जाणे ॥ ७ ॥ जे ब्रह्मी ब्रम्ह संचली । बाढौनि विश्वाकार जाली । ते मोकटी सामाबली । समवर्गनी ॥ १३ ॥

महालिंगदास कृत (५थ) सिंहासनवृत्तिशी. (१५६५)-पुनरपि राजा मुहुर्त पाहें । स्तराबीये पुतळींचे स्तनीध जायें । तंब तीस बाचा होउनी बोल्ली काये । ते परियेसां पां ॥ ५१ ॥ तु विक्रमासारीखा धीर्य उदार्य होसि । तरीच ये सींहासनीं बैसैं । भोजु म्हणें ते कैसैं । सांगें मज ॥ ५२ ॥ राबो विक्रम उदार्य अति । श्रीलोकी बाढली ज्याची कीर्ती । बहुळोक्ती ज्या भळा म्हणति । तोचि धन्यु ॥ ५३ ॥ उदार्य धीर्य ज्या । परउपकार आळा बांटेया । सत्त्व भक्ती तथा । तीहि लोकी मानु ॥ ५४ ॥ म्हणौनि लौकिकी जो भळा म्हणती । तथा सत्य म्हणाबी गती । ज्या अनोपकारी जन म्हणती । ते कोठे न सरती ॥ ५५ ॥ जो देवो धर्मु नेणे । नुचीष्टे हातें न हाणी मुने । घरा गेलिया बैस न म्हणे । तो अनोपकारी बोल्लिजे ॥ ५६ ॥

विष्णुदासनान्याची बाण आहारी.-कल्पणा बोलटि मोडिजे । कळि जवळी उभे न राहिजे । कळावंता मानु दीजे । पुरे देखतां ॥ १ ॥ खरें खोटे जाणीजे । खरें गांठि बांचिजे । खळाळें नदी न उतरीजे । जाणतयाने ॥ २ ॥ गर्ब बहुत न किजे । गंभीर होउनि आसीजे । गमन किजे । चतुरा संगे ॥ ३ ॥ घणबटपणें आसीजे । घडे ते चि काम किजे । घडी भरी न राहीजे । पापीया संगे ॥ ४ ॥ जाणा बिद्या आभ्यासीजे । नास फुडा होउं न दीजे । नावं राखीजे । बडिलांचें ॥ ५ ॥ (२ रा अध्याय).

गुरुचरित्र. (१५५८)-सिद्ध म्हणे नामधारकासी । अपूर्ब झाले परियेसी । गुरुचरित्र विस्तारेंसी । सांगतां संतोष होतसे ॥ १ ॥ गाणगापुरी असतां गुरु, ख्याती झाली अपरंपार । भक्त होता एक शूद्र । तयाची कथा ऐक पां ॥ २ ॥ श्रीगुरु नित्य संगमासी । जात अस्ता अनुष्ठानासी । मार्गी तो शूद्र परियेसीं । आपुले शेती उभा असे ॥ ३ ॥ श्रीगुरुनै नित्य देखोनी । दासत येऊनि शेतांतुनि । आपण साष्टांगी नमोनी । पुनरपि जात आपुले स्थाना ॥ ४ ॥ माथ्याव्हाकाळीं मठासीं येतां । पुनरपि चरणीं ठेबी माथा । ऐसे कितीएक दिवस होता । शूद्राची भक्ती बाढली ॥ ५ ॥ श्रीगुरु तयासी न बोलली । नमन केलिया उभे असती । येथींविधि बहुकाळ क्रमिती । आळा शूद्र नमस्कारा ॥ ६ ॥ नमस्कारितां शूद्रासी । श्रीगुरु पुसती संतोषीं । कां गा नित्य तूं कष्टतोसी । नमन करिशी येऊनिचां ॥ ७ ॥ (अध्याय ४ ट बा.)

एकनाथी भागवत:-तुवां पुशिलें जैशा रीतीं । तैसियाची गा उपपत्ती । धर्म पुशिलें भीष्माप्रती । देहांती शरपंजरी ॥ ३७ ॥ ऐक त्या धर्माची थोरी । ज्यासि शत्रु नाहीं ससारी । सत्यवादी निजनिधारी । जो ऋषिमंथी जन्मला ॥ ३८ ॥ करावया पांडवनिर्दलण । बजरदेही ग्राहया आपण । धर्म पुसतां दुयोधन । धर्म असत्यवचन न बोले ॥ ३९ ॥ ऐसा राजा युधिष्ठिर । निर्मत्तर परम पवित्र । तेंगें करुनि अत्यादर । भीष्म महावीर विनविला ॥ ४० ॥

रुक्मिणीस्वयंवर:-आपुले आतांचें अंजन । शुद्धसत्वाचें पत्र जाण । बुद्धिबोधें केलें लेखन । वर्णाक्षरी अक्षर ॥ १ ॥ मनोवेगाचा पै बारू । त्यावरी बैसविला द्विजवरू । कृष्णापर्शी सवळू । समूळ मूळ पाठविला ॥ २ ॥ माझे पूर्वपुण्यें तूं द्विजवरू । कृष्णप्राप्तीसी तूं मज गुरू । म्हणवोनि केला नमस्कारू । वेगीं उदुबीरू आणावा ॥ ३ ॥ द्विज पावला द्वारका । वैकुण्ठ केलासाहून अधिका । जेथें निवास जगन्नायका । विश्वयापका श्रीकृष्णा ॥ ४ ॥ द्वारका बाह्य-प्रदेशीं । आराम रमवी जीवशिवांसी । वसत निववी सदां सुमनेंसी । संताप कोणासी असेना ॥ ५ ॥ — प्रसंग ३

अर्जदस्त :-अर्जदस्त अर्जदार बंदगी । बंदेनबाज साहेब आलेकमू सलाम । वायापुरीवर जिवाजीपंत सुभेदार । बुवाजीपण फडणीस । परगणें शरीरावाद ॥ हक्कित ॥ सरकारची रजा घेऊन निवाले । तों स्वार होऊन किड कायागूर येथें दाखल जाहले ॥ दरोस्त अंमलदार सर्व सरकारकामास बाकब नव्हते ॥ एंशियास परगणें मजकूरचें कायगुरांतील उलवे रुजू झाले ॥ सदरहु परगणा व जमातदार सरकारचे पुढारी लोक यांची नावें ॥ पाटील कुलकर्णी शेटे महाजन । देशमुख दशाघडे । याची खालीं लिहिल्याप्रमाणें नावें । दंभाजी शेटे । कामाजीराव महाजन । मनाजीराव दंगमुख । ममताई देशमुखीण । वरसाई पाटलीण । कंसाजीपत कुलकर्णी । जराजीराव देशघडे । हे फार हंगमजादे आहेत । कचेरीत जाम धरन वसतात । सरकारचें काम सुरू हाऊं देत नाहीत ।

सतरावें शतक:-सतरावें शतक म्हणजे महाराष्ट्राचा अभ्युदयकाल. याच काळांत छत्रपति शिवाजीने स्वराज्यस्थापना केली. सर्व प्रकारच्या स्वातंत्र्याचें वारें शिवाजीच्या नसानसांतून खळत होत. त्याच्या दिव्य चारित्र्याने महाराष्ट्रांत नवचैतन्य उत्पन्न होऊन स्वातंत्र्याची लाट महाराष्ट्र देशभर उठली होती. स्वाज्याच्या स्थापनेकरावर स्वधर्म व स्वभाषा यांच्या सुधारणेकडे लक्ष जाणें अपरिहार्य होते. या शतकाच्या सुरुवातीला फारशीने मराठीवर आपली मगरमिठी इतकी घट्ट मारली होती व तिला जख्ख्यात इतकें ओढून धरलें होतें कीं, तिला गिळंकृत करावयाचीच फक्त ठेविली होती. सरकारी कामांतील कागदपत्र पाहिले म्हणजे याची साक्ष पटते. शिवाजीला प्रत्येक पत्रकीय गोष्टीवद्दल अत्यंत तिडकारा व द्वेष असल्यानें, त्यानें फारशीकर टोला मारला आणि मराठीला तिच्या तडाख्यांतून सांडविण्याचा प्रयत्न केला. राजदश्यारांत नेहमीं लागणाऱ्या शब्दांचा राज्यव्यवहारकोश करण्यास रघुनाथ पंडितास त्यानें आज्ञा केली व अशा रीतीनें मराठीच्या छुद्दीकरणाचा प्रथम उपक्रम केला. तेराव्या शतकांततर मराठी बाज्याच्या प्रवाह क्षीण होत चालला होता, परंतु सांडाव्या शतकांत मराठी भाषारूप नदीला एवढम भरती आली आणि तिच्या पात्राची रुंदी व खोली वाढून तिला पूर्ववत् म्हणजे तेराव्या शतकांतील स्वरूपाप्रमाणें किंवा त्याहूनहि अधिक मोठे असें रूप प्राप्त झालें हें मागें सांगितलेंच. हा प्रवाह अशाच स्वरूपांत या शतकांतहि वाहत होता. या शतकाच्या पूर्वभागांत फारशीच्या योगानें हिचा प्रवाह बराचसा गळूळ झाला होता तो पुढें निवळू लागला; आणि तो स्वच्छ, आल्हादकारक आणि नवचैतन्यात्पादक जीवनानें पूर्ण हॉण्याची चिन्हें दिवूं लागली. भाषिक उलाढाल आणि बाज्यानें खटाटोप यांत शिवकाल कसा चिरस्मरणीय कालखंड आहे, हें पुढें दिलेल्या कथांच्या नांवावरून कळून येईल. सुक्तेश्वर, रामवल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिबराज, शामराज, तुकाराम, बोंबलंबुबा, निबराज, मोरयागोसावो, गणेशनाथ, विठ्ठलदास, शेख महंमद, रामदास, गंगाधर, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी, वामनपंडित, नागेश, विठ्ठल बीडकर या संतमंडळींच्या कामगिरीनें शिवकाल म्हणजे बाज्याच्या खटाटोपांत चिरस्मरणीय असा काळखंड झाला आहे. हाशिवाय रामदास, तुकाराम व इतर संत ह्यांचा शिष्यगण बंभणाबाई, आकाबाई, बाहिणाबाई या क्रिया आपापल्या परानें हातभार लावीत हांत्या. ह्या सर्वांचा जनपदामध्ये परिणाम झाल्यानेंच फारशीचा खोंडा थापविला आला.

पोर्तुगीजांचा उपसर्ग मराठीस पंढराव्या शतकापासून भोवूं लागला होता. त्यांनीं तेह्मापासून या काळापर्यंत आरमारी शब्द, हथारांचीं नावें, खडाशांची भाषा, पोवाळांचे शब्द, सैन्यांतील हुकूम, धर्मासंबंधी परिभाषा, काहीं शुभापेय पदार्थांचीं नावें, काहीं पशुत्यांचीं नावें अशा पुष्कळ शब्दांचें खोज मराठींत आणून सांठिलें होतें.

उदाहरणार्थ—चेपें, शिरपेंच, कुतनो, फाल्खु, कंडू, कपिना, काडतूस, घमेले, गणाळ, पिस्तुल, परात, बतेला, काफर, सावण, कादों, मेळी, कर्मा इत्यादि पोर्तुगीज शब्द आहेत.

या शतकांत मराठीच्या आधुन्यांतील एक महत्त्वाची गोष्ट घडली. फादर स्टीफन ह्या एका इंग्लिश मिशनरी गृहस्थानें मराठी भाषेत लिहिलेले ख्रिस्त पुराण इ. स. १६१५मध्ये छापिले गेले ही ती गोष्ट होय. हेंच मराठी भाषेतील छापलेले पहिले पुस्तक होय. मात्र हें देवनागरी लिपीत नाहीं, रोमन लिपीत आहे. यावेळच्या उच्चारार फारशी उच्चारांचा परिणाम झालेला दिसतो. अ, इ, उ, ऋ, ऐ या स्वरांना फारशी भाषेत स्वतंत्र प्रतीकें नाहींत. त्यामुळे मराठीतील विशेषनामें फारशी बोलण्याच्या तोंडून व फारशी नावें मराठ्यांच्या तोंडून उच्चारिलीं जाताना बरील स्वरांच्या बाबतींत विशेष फरक झाला आहे शब्द व्युत्पन्नान्त न उच्चारितां स्वगन्त उच्चारण्याची लक्ष्य मराठी भाषेमध्ये आहे. ह्या तिथ्या स्वभावामुळे फारशी भाषेतून मराठीमध्ये जे जे व्युत्पन्नान्त शब्द आले ते सर्व स्वरांत झाले. स्वरांचा निभूत उच्चार करण्याचा एक नवीनच प्रकार मराठीत चांगल्या जाणत्यांच्या तोंडांत रुढ होऊन बसला. पुणें, नगर, नाशिक, खानदेश या जिल्ह्यांत विशेषतः गांवढळ लोकांच्या भाषेत हा निभूत उच्चारचा प्रकार तितकासा रुजलेला दिसत नाहीं. हे लोक शब्दांतील आंतर स्वर साघात उच्चारतात. नागर भाषेप्रमाणें पड्ला, घेला, जेव्हा, कर्तो, जागृतो असे उच्चार ते करीत नाहींत. ह्यावरून नागर भाषेतील उच्चारार जितका फारशीचा परिणाम झाला तितका प्रांमिक भाषेतील उच्चारार झालेला दिसत नाहीं.

या कालच्या महानुभावीय बाळ्याकडे पाहिल्यास त्यांत जुने शब्द आणि रूपे वापरण्याचा दृढय तितका प्रयत्न केलेला दिसतो. इतर बाळ्या आणि हें महानुभावीय बाळ्या यात यामुळे पुष्कळ फरक दिसतो. या पथाच्या लेखकांना पूर्वीचीं जुनीं रूपे वापरण्याचा मोह आवरतां आला नसावा, किंवा परंपरेपादन एवढम निराळे होणहि त्यांना शास्त्रविद्द वाटले असावें. इतरांनीं या पथाला नावें ठेविल्यानें व या पथाची अद्वेष्टना होत गेल्यानें हा पथ एकांगी झाला. त्यानें आपले बाळ्या गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न केला. अशा रीतीनें इतरांनीं पटकून वास्त्यानेहि दा पंथाच्या भाषेची अशी स्थिति राहणें समवतें.

मागील शतकातील भाषेच्या स्वरूपांत आणि या शतकाच्या भाषिक स्वरूपांत विशेष फरक नाहीं. क्रिया-पदांचीं रूपे पुष्कळशीं अलीकडील सारलीं भासतात. नामांचीं रूपे जुनीं व नवींही आहेत, तीं दुंदे दिलीं आहेत. वर्णा-मधील थोडा फरक पडिल्यानें देतो. याच्या ऐवजीं ये किंवा ए. उदा.—गणनायेका, फळदायका, नयेनः एयें, काए. हा किंवा व बद्दल बहुधा 'व' येतो. उदा. बाक्सुन्य, सकना, देसमुख, भासन, देसीच्या. उरुट 'स'च्या ऐवजीं 'श'-हि आलेला आढळतो. उदा.—दायत्व, नामेंः—प्रथमाः—छायारंग, ओष्ठ, नागो, फळ, गोष्टी (एकवचन). द्वितीया, चतुर्थीः—ऋषिचरणां, पूर्वे, जुतें, मातें, देसपाडियासी, लोकांसी, बाक्सुन्यास, मज, जयाथे. तृतीयाः—चित्तें (इच्छिज), भासेन, काळें, रीती, निखतीनें, मिरासदारांनीं. पंचमीः—त्रिंयकींही. षष्ठीः—माक्षिये, तुक्षिये, जयाचें, यासी, तेआचा. सप्तमीः—अंतरां, नेत्रीं, लोकीं, जीवीं, चरणीं, ललाटी. सामान्यरूपः—नामाला जीं विशेषण लागूंहीं असतात त्यांचीं रूपेहि नामाप्रमाणेंच करण्याचा प्रघात दिसतो. संस्कृतच्या पद्धतीचा हा परिणाम असावा. उदा.—बहुतेक अवघडें उत्तरें, आणिथेकें उत्तरें, बहुतां जनांस किंवा विशेषणाचें नुसतें सामान्यरूप केलेलें दिसतें. उदा.—आम्हां अनाथांचें, मराठिये भासेन. सामान्यरूपांत हल्लीं जेथें 'य' जोडून आलेला असतो तेथें इय आलेला आढळतो. उदा.—देसपाडियांनीं, कवेश्वरांचिये, माक्षियं, तुक्षिये, षष्ठ्यंत सामान्यरूपांत 'य' आढळतो आणि त्याप्रमाणें पूर्वीच्या सन्धेचीं 'य' कारविरहित रूपेहि आहेत. उदा.—देसीच्या, कंश्वर्गाचिये, कुपेचिनि, ब्राह्मणाचे भासेचीं, रयत (निरुशतीने). शब्दयोगी अभ्यर्थे वापरण्याचा प्रघातहि फार होता. नामाचें विभक्तीचें रूप घेऊन त्याला शब्दयोगी अभ्यर्थे जोडलेलीं सांपडतात. उदा.—कृपाकराक्षें-करुनि, त्याप्रमाणें नाम आणि शब्दयोगी अभ्यर्थे यांमध्ये दुसरा शब्दहि आणतां येत असे. उदा.—मयकृतसमे हो सारखी. 'ही', 'ती', 'जी' या सर्वनामांचीं रूपे पूर्वीप्रमाणें हे, ते, जे अशींच आढळतात. क्रियापदांचीं रूपे या कार्यां बहुधा ठरल्यासारखीं दिसतात. कारण हल्लींचीं क्रियापदांचीं रूपे व या काळचीं रूपे यांत विशेष फरक आढळत नाहीं. काहीं जुन्या रीतीचीं रूपेहि आढळतात. 'आह' याऐवजीं 'असे' हें रूप आढळतें. दुसरीं काहीं रूपे—वालों देत नाहीं, देत तें करणें, कीजे, घर्ततसे, चारवीत ऐसे केले पाहिजे, पातला, बालता जाह्ला.

पूर्वकालवाचक धातुसाधितांची सर्व प्रकारची रूपे आढळतात. उदा.—म्हणोन, म्हणान, म्हणउनु, नमस्कारनि, करूनी; देखुनु, करुनु; वंदूनियां, होऊन, येऊन, लावून. तुबन्तें:—चाळावया, करावया, होऊंसी, निरोपूनी.

सतराव्या शतकांतील उतारे:—रामदास:—ओं नमो जि गणनायेका। सर्वसिद्धि फळदायेका। अज्ञान-
भ्रांतिछेदका। बोधरूपा ॥ १ ॥ माक्षिये अतरी भरावें। सर्वकाल वास्तव्य करावें। मज बाकसुंयास बदवावें। कृपा-
कटाक्षकरूनी ॥ २ ॥ तुक्षिये कृपेचेनि बळें। वितुळती भ्रांतीची पडळें। आणी विश्वमक्षक काळे। दाश्याव कीजे ॥ ३ ॥
यतां कृपेची निज उडी। बिभें कापती बापुडी। होऊन जाती देशघडी। नाममात्रें ॥ ४ ॥ म्हणोन नामें विघ्नहर।
आज्ञा अनाथांचे माहेर। आदिकरूनी हरीहर। अमर बरिती ॥ ५ ॥ बंदूनियां मंगळनिधि। कार्यकरितां सर्वे सिद्धि।
आघात अडथळे उपाधी। बाधू सकेना ॥ ६ ॥ ज्याचें आठवितां ध्यान। बाटे परम समाधान। नेत्रीं विधोनिया मन।
पांगुळे सर्वांगी ॥ ७ ॥ द. १ स. २

मुक्तेश्वर:—नमस्कारनि ऋषिचरणा। राजा म्हणे सर्वज्ञा। जे जे स्वामीनी केली आज्ञा। तंचि रीती बर्त-
तसे ॥ १ ॥ पूर्वे उगऊनि लायारगु। पश्चिमे चाले अवक्रमार्गु। की त्रिवर्कीहूनि गीतमी ओघु। प्राची उज्ज-
चमके ॥ २ ॥ हेही एथे न घडे युक्ती। स्वामीनी निरोपिली जे नीती। त्यामाजी काहीं यथाशक्ती। घडे न घडे
नंगवे ॥ ३ ॥ आतां एक इच्छिजे चित्तें। ते सादर कथिजे माते। करतळप्राय विश्व तूतें। त्रिष्टी असे या हेतु ॥ ५ ॥
मयकृतसभेहो सारखी। आणीक मभा आणीक लोकीं। असे की नसे हे कौतुकीं। सांगीतलें पाहिजे ॥ ६ ॥
महाभारत सभापर्व अध्याय ४.

पत्रव्यवहार:—माष शु. ४ श. १५ १०—मसरुल अनाम राजश्री नारो भिकाजी सुभेदार ब कारकून सरदेसमुखी
सरकार महालहाय तलकोकन प्रती राजश्री शिवाजी राजे, सु॥ तिसा खितैन अलफ, त्रिवर्कजी नरस प्रभु हुजूर येऊन
मालूम केलें की, कसवे कल्याणचे कुलकर्ण ब हुदेदारी आपली मिरास सालाबाद माहात कदम कारकीर्दी
मालिकवर बाजे कारकीर्दी दर कारकीर्दी चालत आलें असे, हाली मोगलांचे कमाविसीमधें देसमुख ब देसपाडियानी
कुसूर करून चालों देत नाही, चिटणीस ब नाईकबाडी यांचा मुशारा सरकारी पोते खर्च पडत होता तो हाली मिरा-
सदारांनी रयतेनिसवत लावून त्यांचें चालवितात, आणि आपणास हुदेदारीचा मुशारा दरमाहे टके १० ब कागदबाब
दरमाहे टका १ एकून टके ११ होते हे चालवीत नाही, तर आपणाहे मुशारा सदहू रयतेनिसवतीं लावून चालवीत
ब कुलकर्ण हे विहाकुसूर चालवीत ऐसें केले पाहिजे. म्हणून मालूम केलें. तर, बाजे मिरासदारांच्या मिरासीच्या
मिरासी चालबावया आणि यासी कुसूर करावया काय गरज आहे? हाली तुम्ही देसमुख देसपाडियासी ताकीद करून
त्रिवर्क प्रभु मजकुराचे कुलकर्ण ब हुदेदारी सालाबादप्रमाणें हुदेदारीचा मुशारा बाजे मिराम—प्रमाणें रयतेनिसवतीने
देत तें करणें. बोमाट येऊ न देणें.—मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें खंड २० पृ. ३०२.

फादर स्टीफन्स १६१५—तें सांगावेया कारणें आतां। प्रघट करावेया समस्ता। थारी उठिली उत्कठा।
माजां जीवी ॥ १२० ॥ परम शास्त्र जगी प्रघटावेया। बहुतां जनां फलसिद्धी होबावेया। भासा बांदोनी मराठिया।
कथा निरोपिली ॥ १२१ ॥ जैसी हरजांमाजी रत्नकिळा। की रत्नांमाजी हिरा निळा। तैसी भासांमाजी चोखळा।
भासा मराठी ॥ १२२ ॥ जैसी पुस्पाभाजी पुस्प मोगरी। की परिम्माभाजी करतुरी। तैसी भासांमाजी साजरी।
मराठिया ॥ १२३ ॥ पखिआं मधें मयोरु। बूखिआंमधें कल्पतरु। भासांमधें मानु थोर। मराठियेसी ॥ १२४ ॥
तारांमधें बारा रासी। समबारांमाजी रविदासी। या दीपिण्यां भासांमधें तैसी। बोली मराठिया ॥ १२५ ॥—पैलें
पुराण अवश्वर १.

येतुकेया अवश्वरी। फिलिस्तेबो नायेका सरी। निगता जाहाला दाबिदा बरी। तुळतु पातळा जंबळी
॥ ६९ ॥ चालतां जेयाचां चरणी। भांरें कापे मेधिणी। जेयाथे देखतां प्राणीं। पळों पाहे ॥ ७० ॥ येरी कडां
इशाई कुमरा। पिंगट केंस शोभती त्या सुंभरा। जेस अस्तमानी अंबर। दिसे लोहित ॥ ७१ ॥ पोले हाती रक्तवर्ण।
श्वेत पांडरें वदन। झगझगिती नयन। माणिकां सारिले ॥ ७२ ॥ येर देखोनी दाबिदासी। तेआचा पावु नकरी
मानसी। काए बोलता जाहाला तेयासी। तें ऐका तुमी ॥ ७३ ॥

प्रस्तावना:—हें सर्व मराठिये भांजन लिहिलें आहे. ह्या देसींच्या भासां भिन्न ही भास परमेश्वराच्या वस्तु
निरोपूस योग्य ऐसी दिसलि म्हणवतु पण शुद्ध मराठी मधिमा लोकांसि नकळे देखुतु ह्या पुराणाचा फळ बहुतां

जनांसि सुफळ्ळु होऊंसि, काय केलें, मागित्या कवेश्वरांची बहुतेकें अवघडें उत्तरें सांडुनु सांपुचेयां कवेश्वरांचिये रिनु प्रमाणें आणियेकें सोर्पां ब्राह्मणाचे भासेचीं उत्तरें ठाई ठाई मिसरित करुनु कवित्व सोपें केलें.

वामनपंडित—हे यथार्थदीपिका । यथास्थित अर्थाची प्रकाशिका । स्वयें भगवत करितां टीका । भीड येथें कोणाची ॥ १९८ ॥ आतां त्याग बोलतां जें श्रीपती । बोलिला की 'विचक्षण सर्वकर्मफलत्यागार्तें' ये रीती । अगा अर्जुना प्रकयें बोलती । पूर्वापर विचारें ॥ १९९ ॥ त्याचा ऐसा सिद्धांत । पोटी धरुनी बोलिला भगवंत । कीं कर्म नित्य वेदोक्त तें निश्चित । करावे आणि फल त्याचें त्यागावें ॥ २०० ॥ सिद्धांत ऐसा अंतरी । आणि गोष्टी टाकिली विचक्षणांवरी । कीं विचक्षण ऐसें बोलती म्हणूनी परी । जनास अविचक्षणही बाटती विचक्षण ॥ २०१ ॥ यथार्थदीपिका १८.

व्यापक नसे शरीरी । तों भोग घडे कोणेपरी । अत एव सूक्ष्मतर परी । मिउनी भेदवादी म्हणती व्यापक ॥ १९० ॥ की चंदनाचा बिंदु सूक्ष्मतर । परी दौत्यें व्यापी शरीर । ऐसें बोलती परंतु चरणीं पडतां नीर । नव्हे ओला टिळा ललाटी, हें नकळे ॥ १९१ ॥ चरण भिजती जळीं । परी टिळा ओला नव्हे चंदनाचा कपाळीं । पाय पांळतां अमिषवाळी । चंदन ललाटी नव्हे उष्ण ॥ १९२ ॥ तैसा छेदितो हात । जीव दुःखी नव्हे हृदयांत । तरी हा समजेल दृष्टांत । व्यापकत्वी ॥ १९३ ॥ यथार्थदीपिका अध्याय १५.

तुकारामः—बाघे उपदेसीला कोळ्या । मुखें खावं घावें मळा ॥ अंती मरसी तें न चुकें । मज ही मारीतोसी भुके ॥ येव मळा मळा । निबाड तुझ्या तोंडे जाळा ॥ देहे तो जाण्हार । घडेल हा उपकार ॥ येव म्हण मनी । यैसे जावें समजोनी ॥ गांठी ठकां ठकां । त्यांचा धर्म बोळे तुका ॥ (ज. गा. ३०५१)

महातुआवीय गोपीभास्करकृत शुक्चरित्रः—भगें पडलीं राया इंद्रा । कलंक लागला चंद्रा । खलमांगदा नरींद्रा । घडला पुत्रवधु ॥ ९८ ॥ स्त्रीत्व जालें नारदा । विटबना जाली कृषीशुभा । रावण पावला भंगा । राक्षसां-सहित् ॥ ९९ ॥ ब्रह्मया जाला अपमान । भस्मासुरा जालें दहन । मृत्यु पावला दुर्योधन । आपें द्रौपदीचेंनि ॥ १०० ॥ तिलोत्तमे कारणें । दोन्ही दैत्यां जालें मरणें ॥ पुरखा भुलविला उर्वशीनें ॥ १०१ ॥ कामाचेनि अभिमानें । सैबरीं आटलीं सैन्यें । नाडले बहुताकारणें । आयुष्य तुटती ॥ १०२ ॥ जन्ममरणाचा ठेवा । स्त्रीसगेचि जोडला जीवां । जन्माजन्मीं तुझियां सेवा । गेलिया रमे ॥ १०३ ॥ तुवां अर्जुना केला नपुंसक । पक्षिया केला वेदघोष । तैसा नको मज देव । रमे जाय जाय ॥ ४ ॥

एल्हणकृत अष्टविवाहवर्णनः—पाहावा जेणें विटविला शकरू । तो महान दाटला कैसा लेकरू । ते मायराणी आदिगुरु । आम्हा बायलांचा ॥ विष्णु धरिले स्त्रीरूप मोहिनी । देखोनि ब्रह्मा भुलविला तत्क्षणी । कैस विचळला तपासासोनि । आयुचेनि बालभें ॥ लवणासुराचेनि मांसें । नारायण बुडाला न दिसे । तो हात देवोनि अनियासे । काटिला कमलजा देवी ॥ पतिव्रते दमयतिचेनि अभिलाषें । देव नळ जाले तनासरिसें । ते सामर्थ्यबळ नेणवे कैसें । आम्हां बाहलांचे ॥ गौतमाचिये अहिल्ये लागोनी । इंद्रें केली कपटकरणी । तैहोनि चंद्र कळाकिया सहलनयनी । मूर्ती इंद्राची ॥ १५५ ॥

अठरावें शतक—या अठराव्या शतकांत मागील शिवशाहीच्या वेळची एकंदर परिस्थिति बदलली. त्यावेळचें बातावरण पार बदललें. मुसलमानांविषयीं बाटणारा परकीयपणा बहुतेक नाहीसा झाला. शिवशाहीचा व त्याबरोबरच स्वराज्यस्थापनेचा उल्हास व आनंद ओसरून मराठ्यांच्या हाडीमार्शी शंभुछत्रपतींच्या अमानुष छळांमुळें व शाहूच्या कैदेमुळें एक प्रकारची सूडाची भावना सळसळत होती, परंतु शाहूच्या सुटकेनें सर्व परिस्थिति एकदम बदलली. स्वाजित स्वराज्याबद्दल जो एक जागता अभिमान होता तो शाहूकाली राहिला नाही. दिल्लीपतींच्या मोहवर्तनें आपण मुक्त झालों व त्याच्याच मोहवर्तनें आपण तखतनशीन झालों आहों; तेव्हां त्याच्या कृपाकटाक्षाप्रमाणें मराठ्यांचें राज्ययंत्र फुटलें पाहिजे अशी शाहूची कल्पना होती. मुख्य केंद्रवर्ती राजसत्तेची परकीयांबद्दल भावना ही अशा प्रकारची होती. हीच परकीयांबद्दल आत्मीयत्वाची सुरळ त्यांना भाषेसंबंधीही पडली, हाच परानुवर्तिवाचा उसा शाहूकालीन किंवा पेशवेकालीन भाषेत उमटल्यास नवल काय? मूळ समजूतच तशी असल्यानें मराठी भाषेच्या बाबत किंवा मराठा धर्मीच्या बाबत जितकी जाण्वल्य ज्योत शिव व शंभु ह्या छत्रपतींच्या काळांत तेवली तशी शाहू-कालीं तेवली नाही. भाषेची मगरमिठी जी बहामनी काळांत बसली ती शिवकालांत तशीच राहिली किंवा थोडीशी

दिलावली, परंतु पेशवाईत मात्र ती ज्यास्त जखडून आवळली गेली व शिवशाहीत भाषेसवर्षी जे थांडेसे प्रयत्न झाले ते निरर्थक झाले. लेखक सुशिक्षित संस्कृतज्ञ असला तरी त्याला फारशीच्या कचाट्यांतून मराठीला सोडवितां आले नाही. काव्यांत मात्र फारशी शब्द फार कमी आढळतात. राजदरबार, ऋष्यवहार, बाजारहाट, सैन्यसुकावला वगैरे हरेक क्षेत्रांत फारशीमय मराठीच वापरली जात होती असे तत्कालीन पत्रव्यवहारावरून दिसते. मराठी व फारशी यांचा सवध दटावण्यास आणखीहि एक कारण झाले. पेशवाईच्या प्रथमांर्धात मुख्य-गिरीची परमावधि झाली, मुख्यगिरीत हर्षोमर्षांचे प्रसंग याबयाच ते महमदीयांशी किंवा अन्य भाषीयांशी. तेव्हा या धुमध्वनीत कोण कोणाचे किती शब्द घेतां, कोणाच्या भाषेचा परिणाम आपल्या भाषेवर झाला याजकडे लक्ष देण्यास कोणास फावत नव्हते. म्हणूनच बहामनी कालांत मराठीच्या भोवती जी एक फारशी भाषेची पोलादी चौकट घातली गेली त्याच चौकटीत पेशव्यांच्या ब्राह्मणशाहीतहि मराठी भाषा जखडलेली दिसत. शिवाय बहामनी बादशाही किंवा तिची झालेली उत्तरकालीन शकले किंवा त्यांन्यानंतर आलेली निजामत ह्या सर्व राशियती महमदी धर्मीच्या होत्या तरी त्यांचा धर्माचा कडवेपणा इतका विकोपास न गेल्यामुळे इतर दृष्टीने त्या स्थानिक लोकांत सामावून गेल्या. ह्या सत्तांवल्ले तथील लोकांना परकीपणा वाटला नाही. यामुळे त्यांच्या भाषेवर महमदीयांच्या सान्निध्याचा परिणाम झाला. मराठीबरोबर फारशीचा परिणाम दटावण्याचे हे आणखी एक कारण. फारशी शब्द मराठीत शिरून त्यांचा परकीपणा सामान्य लोकांच्या लक्षात न येण्याइतके ते शब्द लोकांच्या आंगवळणी पडले. परंतु मोरोपतासारखे विद्वान् संस्कृत पंडित यांना परकी म्हणून दूरच ठेवीत. मोरोपताची कविता संस्कृतप्रचुर व स्वतः त्याने म्हटल्याप्रमाणे ‘संस्कृतप्राकृतमिश्रित’ अशीच आहे. परकी फारशी शब्द त्यांत सहसा सांपडत नाहीत. मोरोपताची एकंदर कविता पाउण लाखावर आहे व ती रामजोडीसारख्या उत्कृष्ट कथेकव्याच्या रसाळ बाणीतून लोकांत प्रसृत झाली व लोकांना त्या कवितेची गोडी उपज झाली. याचा परिणाम एकंदर मराठी भाषेवर झाल्याशिवाय राहिला नसला पाहिजे. भक्त बाळ्यांतच एकंदरीत हे परकी शब्द न वापरण्याचा कटाक्ष दिसतो. परंतु त्यांतहि मोरोपताच्या बाळ्यसप्ततीत ते फारच कमी सांपडतात. मोरोपताप्रमाणे महिपतीच्या भक्तलीलामृत इत्यादि लोकांच्या आवडीच्या ग्रंथांचाहि परिणाम एकंदर फारसीचा जा जोर होत होता त्याला काही तरी प्रतिकारक झाला असावा. महिपतीची भाषा सोपी, सरळ व रसाळ असल्यामुळे सामान्य लोकांना ती सहज समजते व यामुळे असल्या भाषेचा इतर विद्वत्तापूर्ण संस्कृतमिश्रित भाषेहून लोकांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. महिपतीच्या ग्रंथासारखेच श्रीधराचे पांडवप्रताप, हरिविजय, रामविजय इत्यादि ग्रंथहि लोकप्रसिद्ध होते. मात्र याची भाषा महिपतीपेक्षा जरा बर्या दर्जाची आहे. अशा रीतीने मोरोपत, महिपती, श्रीधर इत्यादि कवींनी बाळ्यनिर्मिति करून मराठी भाषेला उत्कर्षाप्रत नेली व फारशीचा जोर आपल्या प्रांतांत तरी कमी केला आणि तिला एक निराळे वळण लाविले. यामुळे मराठीचे निरनिराळे दोन प्रवाह झाले. दुसरा प्रवाह शाहिरी बाळ्यांत व लोकप्रचारांतील भाषेत पाह्यावयास मिळतो. या शतकाच्या उत्तरार्धात लावण्या व पोवाडे यांच्या रचनेला जोर येत चालला व पुढील एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात तो तसाच असलेला दिसतो. हे शाहिरी-बाळ्य सामान्य लोकांनी रचलेले व सामान्य लोकांकरीताच असल्यामुळे त्यांत फारशी शब्द जरा अधिक आढळतात. ते शब्द त्या वेळी सामान्य लोकांच्या प्रचारांत असले पाहिजेत. यावरून आणाय असे दिसून येईल की, फारशी ही मराठीवर आपला अमल चालवीत होती व मोरोपतासारखे विद्वान् तिच्या प्रसाराला प्रतिकार करीत होते व मराठीला संस्कृत वळण लावीत होते. अशाच रीतीने या काळांत कचेश्वर, निरंजनभाष्य, शामराज, कृष्णदयार्णव, मन्वसुनी, इत्यादि कवींनी मराठी भाषेची उत्तम सेवा केली. ह्या त्यांच्या सेवेने मराठीला एक सुसंस्कृत असे वळण लागले. सामान्य भाषेहून किंवा राजदरबारच्या भाषेहून ही बरीच निराळी होती. या वेळी फारशीचा उच्चारार झालेला परिणाम कंठ्य, दन्ततालव्य, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या वावर्तीत जास्त दृग्योचर होतो. शब्दांतील अ अर्षा किंवा तांकडा उच्चारण्याची फारशीची लकब मराठीत आली. उदा० गवत, नवल, इ०. मूळचे ब्यंजनान्त फारशी शब्द मराठीत स्वरान्त उच्चारले जाऊ लागले आणि आंतर ब्यंजनहि स्वरान्त झाले. उदा० गुजरान्, निद्यान् हे शब्द गुजरान, निद्याण असे मराठीत रूपांतर पावले. त्याप्रमाणे सर्कार, अस्कारी, जतार यांच्या ऐवजी, सरकार, अपकारी, जरतार हे शब्द आले.

विशेषः—ए, ऐ, ओ, औ हे उच्चार जेव्हा शब्दाच्या आरम्भी येतात तेव्हा त्याचा उच्चार ये, वै, वो, वौ केले जातात. ही लकव सर्व द्राविडी भाषांमध्ये आहे तीच पंजाबेकालीन मराठीने कानडीच्या संसर्गाने उच्चललेली असावी. उदा० यीची, यैकीजे, यंबजी, येथान्याय, यक, बोक, बोपच. इ आणि उ हे स्वर अंती असल्यास त्यांच्याऐवजीं अ उच्चारण्याची लकव दिसून येते. उदा० मतत (सतति), भाव (भाऊ), अग्र (अग्रि). व्यंजनांचे द्विव गाळलेले दिसते. उदा० हाली (हाली), अठावीस, शुध. क्रियापदांच्या रूपांत उपान्य इकार फार आढळतो. उदा० म्हणजे, करिताहे, असिले, करिजेतो, काढिले. असें या ऐवजीं ऐसें हे रूप होतें. उदा० ऐशास, ऐसी, ऐशी इ० त्याप्रमाणे तैशामध्ये असें रूप तशामध्ये या ऐवजीं आलेले दिसते. तृतीयेच्या 'ने', 'नी' या प्रत्ययांच्या ऐवजीं ने, णी हे प्रत्यय फार उपयोगात आणलेले दिसतात. उदा० याणी, त्याणे, त्यांणी. 'ष' आणि 'श' याऐवजीं 'स' येतो. उदा० निरंटेने, मिवाजी. असी, जसी, च्यारसे. तालम्य आणि दततालम्य यामध्ये घोंटाळा झालेलाहि क्वचित् दिसतो. उदा० च्यारसे. काही विशेष रूपे:—दिक्क्यानें, दिल्ली, आयके, प्रजन्यकाळ. नामांचीं व सर्वनामांचीं विभक्तिरूपे पुढें दिल्याप्रमाणे होतात. त्यात आणि हल्लींच्या रूपांत विशेष फरक आढळणार नाही. प्रथमेचा 'उ' प्रत्यय या काली नाहीसा झाला. शब्दांचे मूलरूप तेच प्रथमेचे. द्वितीया व चतुर्थी—यासि, स्वामीस, गव्यास. यासी, कामगिरीस, रयतीस, तयासी, लिगाते, गुणा, बनाप्रती. तृतीया:—याणी, निरंटेने, सौदागरे, त्याणे. पचमी:—नगराहून, सूर्यप्रभहून, देशीहून. षष्ठी:—यांची, दाणापाणिग्याची. सप्तमी:—ईश्वरभजनीं, मुक्कामी, अस्तमानी, गहरात, हस्तकीं, फौजेत, जागां. विशेषणाचे सामान्यरूप:—पांचा श्लोकेंकरून, असितें विपें. नामाच्या पुढे विशेषणे ठेवण्याची फारशी भाषेंतील पद्धत मराठीत कधी कधी आढळते. उदा० अनानासें शम्भू, लारी च्यारसे, ग्रथ श्रीशकरभगवत्पूज्यपादकृत, अनानासें प्रजन्यकालाची. शब्दयोगी अव्ययाच्या पूर्वी सामान्यरूपाऐवजीं विभक्तीचे रूप आढळते. उदा० प्राकृतभाषिकरून, गुरुशिष्यसवादरूपेकरून, श्लोकेंकरून. ही, ती, जी, ह्या स्त्रीलिङ्गा सर्वनामाचीं रूपे हे, ते, जे, अर्शांचे आढळतात. 'त्या' हे तो याचें जें सामान्यरूप. तेंहि 'ते' असेंच आढळते. उदा० 'ते समर्थी.' क्रियापदांचीं रूपे:—वर्तमानकाल:—करिताहे, रचिजेत आहेत, प्रवर्तले आहेत, करिजेतो, होय, करी, आयके, म्हणे, मेळवी, बंदी, करिती, करिसी, नसे, जाणिजे, असे, गेले आहेत, सांगितले आहे, आहेत, नव्हे, वर्णिले नवजाय. भूतकाल:—धावां लागले, जाह्ला, दोषले, करिते झाले, असिले, दिल्ली, मानले, कंल्या, पाठविले, पावले, केला, आलों, पोहोंचलों, होते, झालें, घडों न दे. भविष्यकाल:—देईन, म्हणाल, असेल, घडेल. आशार्थ:—न पाठवीत जाणे. पूर्वकाल-वाचक धातुसाधिते:—निघोन, हांवोनी, देखोन, म्हणोनी, जावोन, म्हणोन. म्हणवून, करून, सोडून, घेऊन, जाऊन, काढून, घाऊन इ०. तुवत:—आणावयास, करावयासी, वयाया.

अठराव्या शतकांतील उतारे—पत्रव्यवहार:—सन १७२२, श. १६४४ भाद्रपद शुद्ध १४. स्वस्ति श्रीराज्याभिषेक शके ४९ शुभकृत नाम संवत्सरे भाद्रपद शुभ त्रयोदसी मंदवार क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा छत्रपतीस्वामी याणी समस्तराजकार्यधुरवार...राजश्री कान्होजी आंगरे सरखेल यांसि आशा केली ऐसी जे राजश्री नारो कृष्ण उपन्याम जोशी शाडिल्य गोत्र हे स्वामीच्या राज्यांतील पुरातन सेवक या राज्यांत निरंटेने सेवा केली त्याउपर सेवा सोडून आपला काल सार्थक व्हावा याकरितां स्नानसध्या करून ईश्वरभजनी लागले. यांची योगक्षेमाची अनुकूलता करून दिवल्यानें स्वामीस व स्वामीच्या राज्यास श्रेयस्कर याकरितां विशाखाडचें मुक्कामी केलासवासी थोरले स्वामी कसबा मुरुड ता. पचनदी प्रा. दामोद पैंकी त्कारी दामोली लारी च्यारसे पुत्रपौत्री वृत्ती पूर्वी राजश्री शिवाजी राजे दाजी याणी दिल्ली प्रस्तुत नारो कृष्ण याणी वैकुण्ठबास केला. त्यांचे पोटी सतत नाई याकरितां त्यांचे भाव राजश्री माहादाजी कृष्ण व गोविंद कृष्ण याणी विनति केली व पत्रे आणून दाखविली.—मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें. खड २०, पृ. ४१५.

इ. स. १७६१—राजश्री मोराजी शिंदे नामजाद, जर्जिर रत्नागिरी गोसावी यासी अखंडितश्री राजमान्य श्री राखनाथ बाजीराव, सुा इसचे सितेन मया व अलफ. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावले. अनानासें शम्भर पाठविली आहेत म्हणोन लिहिलें ते कळलें. ऐशास शम्भर अनानास पै। अठावीस येथें आलीं, तीहि नासली.

असला नासका जिनस दुखन न पाठवीत जाणें, असें पूर्वी लिहिले असतां हाली रयतीस हैराण करून अनानासें प्रजनकालार्ची पाठविलीत हे गोष्ट कामाची नसे. याउपरी पाठवीत न जाणें. जाणिजे.—म. इ. सा. १०, पृ. १

सेवेसी सां नमस्कार विशापना ताा मंदवार पावेंतों बर्तमान यथास्थित असे विशेष. काल निरोप घेऊन आलों ते अस्तमानी पोहोंचलों. चि. रा. नरहर बापू शहरांत भेटले. त्याणीं सांगितलें कीं मी कामगिरीस जातों. तेथून आल्यावर पत्र देईन. ते लष्करांतून चंद्रोदयी निघोन नगरास गेले. फडणीस तेथें होते त्यांस नेलें. बरोबर फौज आहे, हें बर्तमान श्रीमंतास आज कळलें. त्याजवरून मजी दिक्क आहे. रा. बाळोजी बाबा सकाळीं वाड्यांत जाऊन लष्करांत गेले आहेत. नगराहून बक्षी व बाळोबा तात्यास आणावयास सांगितलें आहे.—म. इ. सा. १०, पृ. २८६

निरंजनमाधवः—आतां वाक्यसुधानाम ग्रंथ श्रीशंकर भगवत्पूज्यपादकृत त्याची टीका प्राकृतभाषेकरून कवि निरंजन करिताहे । त्यास प्राकृत म्हणिजे अपशब्द होय असें असतां करावयासी प्रयोजन काय म्हणाल तरि प्राकृत अर्थानृत असिले तरि दोषावह आहे । शब्दानृत दोषावह नव्हे । म्हणवून बालबोधार्थ रचिजेत आहेत । ऐसी वाक्ये आहेत । पुरातन शिष्टही प्रवर्तले आहेत । हें पाहून मीही प्रवर्तलो आहे । गुरुशिष्यसंवादरूपेकरून तत्त्वमसिवाक्य प्रवृत्त झालें । त्यामध्ये त्वंपदार्थ जीव त्याचा विवेक पांचा श्लोकेकरून प्रथम करिजेतो ।

असो कन्या कन्या त्रिजगजनमान्या सुचरिता । नव्हे हे सामान्या नवतरुणि कदर्पभरिता । रघूदायीची सोरे करिति नृपती ऐकुनि गुणा । न आणी जे पार्थाविण अणिक तो बल्लभ मना ॥ ४४ ॥—सुभद्राचंपू.

श्रीधरकृत शिवलीलामृतः—सौदागरें तें काढून । तीव्या हस्तकी घातलें ककण । येरी होवोनि आनंद-वन । नेम करी तयासी ॥ ५८ ॥ पृथ्वीचें मोल हें ककण । मीही बत्तीसलक्षणी पद्मिण । तीन दिवस सपूर्ण । दासी तुमची झालें मी ॥ ५९ ॥ तयासि तें मानले । सर्वेचि त्याणें दिव्यलिंग काढिलें । सूर्यप्रभेहून आगळें । तेज वर्णिलें नवजाय ॥ ६० ॥ लिंग देखोनि ते बेळी । महानंदा तन्मय झाली । म्हणे जय जय चंद्रमौळी । म्हणोनि बंदी लिंगातें ॥ ६१ ॥ त्याच्या आशेरून । नृत्यशाळेस लागला अग्र । जन धांवों लागले चढूकडोन । एकचि हांक जाहली ॥ ६२ ॥ तीस सावध करी मदनारी । म्हणे अग्नि लागला ऊठ लवकरी । येरी उठली धावरी । तब बाता-सज चेतला ॥ ६३ ॥ तैशामाजी उडी घालून । कठपाश त्यांचे काढून । कुक्कुटमर्कट दीघले सोडून । गेले पळोन बनाप्रती ॥ ६४ ॥

—शिवलीलामृत अध्याय ११

मोरोपंत-केकावलीः—सुविद्य धन मेळवी बचन आयके आंबरी । प्रपंचभर घे शिरीं करि कृपा पिता त्यावरी ॥ असा जरि नसे रुचे तरि न तो अभद्र क्षण । तसा तुजचि आवडे करिसि तूचि तद्रक्षण ॥ ९४ ॥ पिता जरि विटे विटो न जननी कुपुत्रीं विटे । दयामुत्तरसार्द्रधी न कुलकव्जलें त्या फिटे । प्रसादपट झार्कित्ती परि परा गुरुचे थिटे । म्हणूनि म्हणती भले न ऋण जमदेवें फिटे ॥ ९५ ॥

ऐशीं बचनें बमला धर्म पयोनिधि जसीं विषे असितें ।

तेव्हां त्यासि बघाया क्षुब्धमना श्वेतबाहू घे अशितें ॥ १ ॥

झाला क्रुद्ध धनंजय मारीन म्हणे मनी न लेश बंदे ।

तें समजे स्वाश्रितजनतारक भलतें घडों न केशव दे ॥ २ ॥—कर्णपर्व—अध्याय ४१.

भाऊसाहेबांची बखरः—इकडे भाऊसाहेबांकडील बर्तमान तरि लष्करांत महागाई झाली. भोंवताले गिलचे फिरो लागले. दाणापाण्याची रस्त फौजेत पोचेनाशी झाली आणि जामदारखान्यांतील खजिना कुल खाली आला. अन्नदुःकाळ आणि दामदुःकाळ, दोनींस ऐक्य जालें. मनुष्यास अन्नाचें खोबरे जालें. दिवसामध्ये मनुष्यास अर्धंगाब भाकर मिळेनाशी जाली. येथें हत्ती घोडे यांचा विचार काय पहावा ? लष्कर केवळ जेरीस आलें. घोडे मनुष्यांची हिंमत हरली. तमाम फौजेत निरवानिरव होऊं लागली. कोणास जगून कसा जाऊं असा भयंकर नाहींसा जाला. ते समयी भाऊसाहेब याणी प्राणांतसमय जाणून आपले जागा बिरमय करिते जाले कीं, “आम्ही गनीम, मोंगळाचे अन्नपाणी बंद करावें. तें न करता आमचाच आटा बंद जाला, तेव्हां सर्व उपाय राहिला. देशाहून कोणी कुमक करावी, तेही आस्था राहिली. समागमें मुलें मनुष्ये आणिली एवढें बाईट केलें. असो. आप मेला जग बुडाला. ज्याचे दैवी असेल तें बरेल.” म्हणोन मनांत चढउतार करूं लागले.

एकोणिसावें शतकः—आधुनिक मराठी किंवा शिष्ट अभिजात मराठी, या शतकात बनली. या शतकातील मराठीची दोन स्थित्यंतरे दिसतात. या शतकाच्या सुरवातीला काही वर्षे पेशवाई होती. त्या वेळी पूर्वीची जुनी फारसीमिश्र मराठीच उपयोगात होती. ही गोष्ट पुढे दिलेल्या पेशवाईतील पत्रव्यवहारावरून चांगली स्पष्ट होते. पेशवाईनंतरहि काही वर्षे हा पूर्वीच्या भाषेचा परिणाम कायम होता. शाहिरी पोवाड्यांतून आणि लावण्यांतून फारशी शब्द असलेले आढळतात. अशा रीतीने साधारण मानने, इ. स. १८१८ मध्ये पेशवाई बुडाल्यानंतरची आणखी ७-८ वर्षे मिळून या एकोणिसाव्या शतकाची पहिली पचवीस वर्षे ही फारशीमिश्र मराठीचा किंवा जुन्या मराठीचा काल असे म्हणता येईल.

इ. स. १८१८ पासून इंग्रजी अमल सुरू झाला, ही जी राज्यक्रांति झाली तिच्याबरोबर भाषेच्या स्वरूपात आणि पेहेराव इत्यादि गोष्टीतहि फरक झाला. हिंदुस्थानला विद्यादान करणे हे आपले श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असे त्या वेळी गम्हनेर असलेल्या एल्फिन्स्टनसाहेबाला वाटले व त्याप्रमाणे विद्यादान करून हिंदुस्थानला सुधारण्याचे काम त्याने हातांत घेतले. इ. स. १८२२ साली 'बॉंबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी' नांवाची एक संस्था स्थापन झाली होती, तिच्या एल्फिन्स्टनने सरकारांतून बक्षिसे देण्याकरिता आणि नवीन पुस्तके छापण्याकरिता म्हणून पांच हजार पौडांची मदत देवविली.

एल्फिन्स्टनसाहेबाची कारकीर्द सुरू होण्यापूर्वी ढाकावगाला प्रांतांत एक मांठ आंदोलन सुरू झाले होते. त्याचे मुख्य ठिकाण श्रीरामपूर हे होय. येथे ख्रिस्ती मिशनन्यानी देशी भाषेची कोशब्याकरणे तयार करून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग चालविला होता. डॉ. विलियम कॅरे हा मिशनरी पंडित या मंडळीत अग्रेसर होता. त्याने इ. स. १८१० मध्ये विद्यानाथ नांवाच्या पंडिताच्या साहाय्याने मराठी-इंग्रजी कोश छापून प्रसिद्ध केला. या ग्रंथांत मराठी शब्द मोडी ठसे करून छापले आहेत. यानंतर आणखी सिंहासनवत्तिची, रघूजी भोसल्याची वंशावळी, गीताभाव-चंद्रिका ही पुस्तके बाहेर पडली, आणि नंतर इंग्रजी कारकीर्द सुरू झाली आणि पुस्तके तयार करण्यास आणि छापण्यास सरकारांतून उत्तेजन मिळाल्यामुळे ती पुष्कळच अधिकाधिक तयार होऊ लागली. छापण्याची कला मुंबईत हळू हळू पसरत चालली आणि बरील पुस्तकांतील शोबटचे पुस्तक प्रसिद्ध आणि अत्यंत जुन्या अशा गणपत कृष्णाजीच्या छापखान्यांत छापलेले आहे, अशा रीतीने सरकारांनी उत्तेजनाने आणि छापण्याच्या कलेच्या प्रसारने मराठीत ग्रंथांची बाढ झपाट्याने होऊ लागली.

यापूर्वी मराठीत थोडी पुस्तके होती व जी होती त्यांना माहितीहि फारशी कोणास असावीसे दिसत नाही. किंबहुना तो बाळमयप्रवाह छुट झाला आणि सर्व मंडळी इंग्रजी नव्या अवताराच्या झळाळीने दिपून गेली. गणितादि शास्त्रे किंवा व्याकरणकोश यांसारखी पुस्तके नसल्याने तसली पुस्तके तयार करण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आणि अनेकविध विषयांवर पुस्तके तयार होऊ लागली.

इंग्रजी अमदानीमुळे आणखी महत्त्वाचा फायदा म्हणजे इंग्रजी भाषेतील वाङ्मयाचे भले मोठे दालन महा-राष्ट्रीयाना उबडे झाले हा होय. पाश्चात्य वाङ्मय आणि विद्या शिकविण्याचे ठरल्यावर पुढे तर अनेक लोक हे गवळिणीचे वूष पिऊन तयार झाले आणि त्यांनी इंग्रजी वाङ्मयबनांत विह्वल निरनिराळ्या ग्रंथांची शिकार करून ती मायकरी आणून ठेविली. अशा रीतीने इंग्रजी ग्रंथांचे मराठीत भाषांतर करण्याचा एक नवीन प्रवाह पडला. यापूर्वी सरकारी भाषा जशी फारशी होती व ज्याप्रमाणे तिने मराठीवर जबरदस्त पगडा बसविला तशी यापुढे इंग्रजी राज-भाषा झाली आणि तिने मराठीच्या घरात आपला चंचुप्रवेश करण्यास सुरुवात केली. इंग्रजी पुस्तकांच्या भाषांतरांतून इंग्रजी तन्हेची बाक्यरचना आढळते.

मराठीत विरामचिह्ने या काळांतच उपयोगात येऊ लागली. ही इंग्रजीतूनच मराठीत आली. विरामचिह्नांच्या उपयोगाने अर्थबोध स्पष्ट होतो. त्याप्रमाणेच प्रत्येक शब्द तोडून लिहिण्याचीहि प्रथा पडली.

या शतकांत इंग्रजी भाषेच्या परिणामापेक्षा संस्कृत भाषेचाच परिणाम मराठीवर अधिक झालेला आहे. फारशी नामोहरम झाली ती इंग्रजीच्या परिणामामुळे नवून संस्कृतच्या परिणामामुळे. हा संस्कृतचा परिणाम संस्कृतच शास्त्रीपंडितांनी मराठीत लिहिण्यास सुरुवात केल्यामुळे झाला. सरकारने ह्या शास्त्रीपंडितांकडून त्यांच्या मदतीने अनेक पुस्तके तयार केली व तीच पुस्तके छापिल्यामुळे व त्यांचा प्रसार झाल्यामुळे तसलीच भाषा रुढ झाली.

इमजी-अमलाच्या अवल अमदानींत विद्यासातें जें रथापिल्लें गेलें व त्याच्यामार्फत जीं पुस्तके लिहिल्लीं गेलीं तीं सर्व पुस्तकें शास्त्रीलोकाकडून लिहिल्लीं गेलीं व त्यामुळें त्यांच्या सस्कृतप्रचुर भाषेचा मराठीवर परिणाम झाला. जामेकर, तळेकर, चिपळूणकर वगैरे कर्ती मंडळी शास्त्री होती आणि त्यांनीं लिहिल्ल्या अनेक प्राथमिक पुस्तकांत उर्दू शब्दास थारा मिळाला नाही. मराठी जुन्या पद्यांत उर्दू शब्द कमीच होते व त्याच भाषापद्धतीचा त्यांनीं स्वीकार केला; आणि अशा रीतीनें मराठीचें पहिलें साषे रूप जाऊन तिला पडिती किंवा शास्त्रीय वळण लागलें; आणि तिला भारदस्त व पोत स्वरूप प्राप्त झालें. शास्त्रीमंडळी मराठी लिखाणांत फारशी उर्दू शब्द वापरण्याच्या वावर्तीत किती प्रतिकूल होती ही गोष्ट मराठी भाषेचा कोश म्हणून जो शास्त्रीमंडळीकडून पहिला मराठी कोश तयार करण्यांत आला त्याच्या प्रस्तावनेमध्ये त्यांनी फारशी शब्दांबद्दल जें मत व्यक्त केलें आहे त्यावरून स्पष्ट होईल.

“या देशीचे राज्य पूर्वीं कितीएक वर्षे यवनानीं केलें, त्यामुळें यवनी भाषेंतील दर, तयार, रोज, सारगुदस्त इत्यादि कितीएक शब्द या भाषेंत मिसळले आहेत. ते राजकीय व्यवहाराचे अनुराधानें आले असून राजकीय व्यवहारीच प्राधान्येंकरून वर्ततात आणि तेथेंच शोभतात. इतर साधारण व्यवहारी सरासरी बरे दिसतात; परंतु शास्त्रीय व्यवहागसंबंधी प्रौढ म्हणून जी भाषा तीत तर अगदींच शोभत नाहीत. याकरितां प्रौढ भाषेंत ते शब्द घेऊं नयेत.”

या शतकात भाषेचें जें स्वरूप साधारण मानां निश्चित झाले त्यांत शुद्ध देशीपणा दिसत नाही. ‘इमजांची अमदानी प्रथम सुरू झाली ती कोंकणांत व तिच्या सुराज्याचें व स्वास्थ्याचें सुख प्रथम लामलें तें तेथील लोकांना, त्यांच्या शिक्षणाचें, सुधारणांचें व सस्कृतीचें बीज तेथें रुजून तेथील लोक त्यांच्याशीं लवकर समस होऊ शकले. नवीन पादाक्रांत केलेल्या प्रदेशांत इमजांनीं ज्या काही सुधारणा सुरू केल्या त्या अर्थात ह्या लोकांच्याच स्वरूपांनं केव्हा असल्या पाहिजेत. ह्या लोकांत मुंबईच्या आणि कोंकणच्या लोकांचा भ्रमण विशेष होता. त्यामुळे इमजांनीं जें भाषा-शिक्षण सुरू केलें त्यावर कोंकणी भाषेचा परिणाम झाला. पूर्वींचा शुद्ध देशीपणा जाऊन मराठीवर कोंकणी भाषेचा थोडासा उसा उमटला. ही स्थिति विष्णुशास्त्र्यांच्या निबन्धमालेपर्यंत होती. म्हणजे या शतकांत पहिलीं पचवीस वर्षे जुन्या मराठीचीं आणि नंतरचीं पन्नास वर्षे ही कोंकणी उसा उमटलेल्या व शास्त्रीय वळण प्राप्त झालेल्या अशा मराठीची व नंतरचीं वर्षे आधुनिक भारदस्त आणि शिष्ट मराठीची. विष्णुशास्त्र्यांनींचा भाषेला हें उच्च स्वरूप प्राप्त करून दिले व त्याची भाषा हीच शिष्ट किंवा मध्यवर्ती मराठी म्हणून मानली गेली. हे जे तीन भाग पाडले हे मराठीच्या या शतकांतील तीन अवस्थांस भरून पाडले. मात्र त्यातील भेद सूक्ष्म आहेत. पहिल्या पाच शतकांतील भाषेचें स्वरूप पुढील दोनहि भागांतील स्वरूपापेक्षा निराळें आहे हें मात्र चटकन् लक्षांत घेण्यासारखें आहे.

या शतकांत बाळ्यनिर्मित फार झाली. कोश, व्याकरणें, इत्यादि शास्त्रीय ग्रंथ, नाटके, नावलें, कथा, इत्यादि ललितवाङ्मय, चरित्रें, निबन्ध, इतिहास, भूगोल इत्यादि वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंतील ग्रंथ तयार झाले. वापू छत्रे, बाळशास्त्री जामेकर, परशुरामपंत गोडबोले, दादाबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री, लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, विठोबा अण्णा, विष्णुशास्त्री, टिळक, आगरकर, केशवसुत इत्यादि अनेक ग्रंथकार या शतकांतील होत.

या शतकांतील मराठी व हल्लीं प्रचलित असल्ली मराठी यामध्ये फरक आढळत नसल्यानें पुढें भाषेच्या स्वरूपासंबंधी विवरण केलें नाही. चिपळूणकरांच्या पूर्वींच्या काळांत काही थोडीं रूपे व शब्द मात्र जुन्या तऱ्हेचे आहेत. हल्लीं तशीं रूपे व ते शब्द प्रचारांत नाहीत. उदाहरणार्थ काहीं देतो.

त्यांला, (त्यांना), त्यांणीं (त्यांनी), घेऊं आदरिलें (घेतलें, स्वीकारिलें), पण चालला (पण लाविला), त्यांपासून (त्यांच्याकडून), त्यांची आईपापें (त्याचे आईबाप), बोलयाची (बोलण्याची), मुख्यवेंकडून (मुख्यतः), याकडे (यांत), याजकरितां (याकरिता), वाग्यवहारकर्ता जो काणी त्यास (वाग्यवहारकर्त्यास) जा जा (ज्या-ज्या), भाषेचा (भाषेच्या), अखवानजो (गुहजी), बोलवावें (बोलवावेंत असे), बसाबयास लागत असे (बसावें लागे).

एकोणिसाव्या शतकांतील उतारे-पत्रयवहारः—दडवत विनित उपरी. तुम्ही चिठो पाडविली ती पावली. लिहिला मज्जर कळला. त्यास आग्रजांशीं तह दारमदार करून जाला. त्याजकडून आतां आगलीक व्हावी ऐसें राहिलें नाहीं. पळटणें चाकर होतील, हा संशय तुम्हांस होता. त्यास, श्रीदयनें तो प्रकार जाला नाही व आम्ही

केला नाही. तहाचा तपशीलही, तुम्हाकडील ग्रहस्थ येथे आहेत, त्यांचे लिहिल्यावरून कळेल. मसलतीचे प्रकर्ण तुम्ही व राजश्री श्रीवर लक्ष्मण व कृष्णराव माधव ऐसे त्रिवर्ग, त्यांत कृष्णराव माधव याचा प्रकार श्रीजीने तैसा केला. आता राहतांना तुम्ही उभयता आहां. तुमचे मनांत जो जो अदेश होता, तो कोणताहि एक नाही. पुढें धैर्य धरून चालणे आहे. ज्या स्थळी तुम्ही जाण्याचें यांजिलें होतें त्याप्रती जाणे तों जालें असेल. परंतु तुमची भेट जाल्यानंतर हे सर्व प्रकार बोलण्यांत येतील, तेव्हां सविस्तर समजण्यांत येईल. धैर्य व विचार तुम्हासारख्यांनी सोडूं नये. जेसे लिहून पाठविलें तैसें मनात तुम्हीही ठेऊन असावे. नारायण रावजी तुम्हास माझे लिहिलें हेंच की जे कर्मे ते काळावर नजर देऊन केले. त्यास आता सर्व माझे तुम्ही. जे जे सोवती आहां त्यांहीनी धैर्य व मसलत चुकू नये हे तुमची व माझी व उभयताची बोलणी जाहलीच होती. याप्रमाणें उद्दिष्ट असावा.....बहुत काय लिहिणें हें विनंति.—राजवाड, एड १०, पृ. ४८४.

ब्राह्मण जातीत कोणी कन्याचा नक्त ऐवज बगैरे देखील कर्जवाम काहीएक वरपक्षापासून न घेता कन्या देऊन विवाह करावे. याप्रमाणें तुम्ही तालुके मजकूर येथील धर्माधिकारी व जोशी व उपाध्ये व समस्त ब्राह्मण व देशमुख व देशपाडे व खोत व कुलकर्णी व महाजन यास ताकीद करावी. ताकीद केली असता कन्याचा नक्त ऐवज बगैरे व कर्जवाम घेऊन विवाह करितल त्यांस विवाह होताच वरचेवर वरपक्षानें व मध्यस्थाने सरकारात तुम्हास समजवावें. नंतर येविशीची चौकशी तुम्ही करून कन्यापक्षाने वरपक्षापासून घेतलें असेल ते वरपक्षास माघारे देऊन कन्यापक्षापासून तितकी गुन्हेगारी सरकारात ध्यावी. व मध्यस्थानें घेतले असेल ते मध्यस्थास माफ करावें. वरपक्ष व मध्यस्थ या उभयतांनी सरकारात न समजावितां परमाणे सरकारात समजल्यास कन्यापक्षाने वरपक्षापासून घेतलें असेल तें व तितकी गुन्हेगारी व वरपक्षापासून दुपट गुन्हेगारी व मध्यस्थापासून मध्यस्थाबद्दल घेतले असेल तें व तितकी गुन्हेगारी याप्रमाणे सरकारात तालुके मजकुराकडे ध्यावयाचा उराव करून हे सनद तुम्हांस सादर केली असे.

(वाढ रोजनिशी—दुसरा बाजीराव, ५ पृ. २६६).

पोवाडा:—प्रतिवर्षिक दक्षणा लक्ष ब्राह्मण श्रावणमासी। असा धर्म आहे कुठे आवतर कोण्या ग्रामासी। निरिच्छ योगी ध्याती गाती जे ईश्वरनामासी॥ अन्नबन्ध धनधान्य तयांच्या धाडिती धामासी। नदादिप नैवेद्य ठाई ठाई विव्दल रामासी। उच्छाहास दिले गांव सुभद्रासुताच्या मामासी॥ कितीक विडे उचलून पावले मृत सग्रामासी। त्यांचे पुत्र पौत्रास मागें नाही दुष्काळदामासी। मुख सरजामास ठेऊन केली कायम गलिमाई। मनुष्यमाणादिकांचे माहेर होति पेशवाई॥ (एं. पौ. ४२१)

आवाजीनें त्याला तें औषध दिलें. त्यांनी पूर्वी करीत असत तशी वेडीवाकडी तोडें न करिता तें घेऊ आदरिलें. तें अधिक संतोषानें कोण घेतो याविषयी त्याचा पण चालला. त्या औषधानें गुण लबकरच आला आणि तीं बरीं झाली. त्यानंतर त्यांपासून कधी अन्याय होई तेव्हां पारिपत्याचा धाक दाखविणे झाले तर त्यांचीं आईबापें त्यांस म्हणत की “आम्ही तुम्हास स्वतंत्र करूं.” त्या शब्दानें त्यास असें भय होई की तुम्हांस बंदिशाळेंत टाकू असें म्हटल्यानें तसें भय वाटत नसे.—शालमित्र, आहूति १ ली.

महाराष्ट्र भाषा म्हणजे महाराष्ट्रदेशी राहणारं जे देशस्थ ब्राह्मणादिक लोक त्याची बोलायाची प्राकृत भाषा. तिचा कोश म्हणजे त्या भाषेत शब्द येतात त्यांचा कोश. कांश शब्दाचा सामान्यतः हा अर्थ आहे की प्रसंगी प्रयोगार्थे बाहेर काढावयाचा जो अर्थसंघात त्यांचें सग्रहाचें साठवण. राजकीयादि व्यवहारापयोगी जी मोहारा, पुतळ्या, होन, रुपये इत्यादि द्रव्ये यांचें साठवण जे भांडारगृह त्यास जशी कोश ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे तशी वाग्यवहारापयोगी जे शब्द तत्समग्रह रूप जो ग्रंथ त्यास ही संज्ञा प्रसिद्ध आहे. राजकीयादि व्यवहारास मुख्य वेकळून आश्रय जसे द्रव्य, त्याच प्रकारें या वाग्यवहारास आश्रय शब्द हात. द्रव्यकोश आणि शब्दकोश यांचें सर्व गोष्टींनी साधर्म्य आहे. परंतु द्रव्यकोश क्षय आणि हा अक्षय्य एवढा मात्र याकडे विशेष आहे. याजकरितां वाग्यवहारकर्ता जो कोणी त्यास शब्दकोश पाहिजे म्हणून जा जा भाषेनें व्यवहार करावयाचा त्या त्या भाषेचा कोशावर सर्वांचा आदर अवश्य असावा.—महाराष्ट्र भाषेचा कोश १८२९ प्रस्तावना.

आमच्या अख्यवज्जीला व्याकरण किंवा गणित फार चांगले येत होतें असे नाही. तसेच त्यांचे मोडी अक्षरहि चांगले नव्हतें. ते ब्राह्मणजातीचे असून त्यांसही करण्यापुरतें इंग्रजी येत होतें. ते फार लालची होते.

मुलांस शाळेंत घालतांना सरस्वतीपूजनाच्या निमित्तानें त्यांस शक्तीप्रमाणे पागोटें बगैरे देण्याची तेव्हां चाल होती, निदान कांहीं दक्षिणा तरी द्यावी लागत असे, शिवाय शाळेंतील मुलांस मिठाई बगैरे वांटित, आमच्या गुरुपत्नीनें कर्मीसर्मी सधन आईवापांच्या मुलांस घरी जेवावयास बोलबाबें, अन्नाक्षण मुलांस दूर ओठ्यावर बसावयास लागत असे, इतकेंच नाही तर त्यांस त्यांच्या उष्टया पन्नाबळी बाहेर उचलून टाकून जेवणाची जागा शेणानें सारवून काढावी लागत असे, ही जेवणाबळ स्वार्थाची असे, मुलांस आमच्या गुरुपत्नीस भोजनाच्या दामदुपट दक्षिणा चोळखण बगैरे द्यावें लागत असे.—बाबा पदमनजी, अरुणोदय.

भाषेंत गद्य ग्रथांचा प्रचार सुरू होणें हे लोकसुधारणेचे एक मोठें चिन्ह आहे. कारण पद्यरचना सोडून देऊन गद्याकडे जेव्हां लोकांचा कल होतो, तेव्हां केवळ मनोरंजन करणाऱ्या विषयांहून अधिक योग्यतेच्या विषयांकडे त्यांची मनें प्रवृत्त झालीं असे दिसून येते. गद्यांत जो विषय लिहावयाचा तो अर्थातच शास्त्रीय बगैरे असावयाचा. तो छंदांत रचणें केवळ अप्रयोजक असून सर्वांस सरळ रीतीनें समजण्याकरिता अर्थातच व्यावहारिक भाषेनें लिहावा लागतो, तेव्हां ही दुसरी रीत पडणे हें राष्ट्राच्या सजान अवस्थेचे विशेष सूचक होय हें उघड आहे.—निबन्ध-माला, पृ. ५५४.

काणेतहि मांटे कृत्य होण्यास मनुष्याची कर्तव्यगति आणि ईश्वरी कृपा अथवा अज्ञेय साधनाची अनुकूलता दोन्ही गोष्टी असल्या लागतात. पैकी एक गोष्ट जरी आपल्या ताब्यांतल नसली तरी दुसरी थंडीबहुत तरी प्रयत्नसाध्य आहे व तबट्याचपुरता मनुष्यानें नेहमी प्रयत्न केला पाहिजे. प्रयत्नवाद आणि दैववाद यांचा ज्यांनी ज्यांनीं गृहणून मिलाफ घातला आहे त्यांनी त्यांनी तो अशाच प्रकारें घातलेला आहे, नुसत्या प्रयत्नाने कांही होत नाही व नुसत्या दैवानेही कांही होत नाही व विशेषेकरून मोठमोठ्या गोष्टी घडून येण्यास दोहोंचीही सारस्वीच अनुकूलता लागते. —टिळक, केसरी १८९६.

सृष्टि आणि कविः—वयस्या गाते ही मृदुघनरवें सृष्टि मधुर। कसा गाऊ तीच्यापुढति बंद मी पामर नर। तशी ती गातांना श्रुतिसुभग ती पाक्षिकबनें। कशासाठी गावी अरस कवने मी स्वबदनें ॥ १ ॥ मिषाने नृष्टीच्या खळखळ अशी सृष्टि रडतां। कुणाची डाळया धजल तसले अभु कविता। निशीथी ती तैशी हळु मृदु-मखसुस करितां। कवीची गा कोण्या त्यजिल तसले श्वास दुहिता ॥ २ ॥ केशवसुत पु. ६.

या शतकांत वायव्याचे भाषांतर व इतर क्रिस्ती वाङ्मय काही तयार झाले. त्याची भाषापद्धति अगदीच निराळी असल्यामुळे तिचे दोन नमुने पुढे दिले आहेत.

प्राचीन-करारः—१. तुझा देव परमेश्वर तुला ज्याचा देश देतां, त्या राष्ट्राचा विनाश जेव्हा तुझा देव परमेश्वर करील आणि तूं त्याचे बतन घेऊन त्याच्या नगरांत व त्याच्या घरांत बस्ती करशील. २. तेव्हा तुझा देव परमेश्वर तुझा जो देश बतनसाठी देतां, त्या आपल्या देशांत तूं आपल्यासाठी तीन नगरे बेगळी ठेव. ३. तुझा देव परमेश्वर तुला जो देश बतन करून देईल त्याच्या विस्ताराचे तूं तीन विभाग करून आपल्यासाठी मार्ग सिद्ध कर; आणि असें व्हावें की ज्यानें घात केला त्या प्रत्येकांनै तेथें पळून जावें.

जो आकाशांत राहतो त्या तुजकडे मी आपली दृष्टि बर लावितों. पाहा जरी चाकरांची दृष्टि आपल्या कन्याच्या हाताकडे, जरी चाकरिणीची दृष्टि आपल्या धनिणीच्या हाताकडे असती, तरी आमची दृष्टि आमचा देव परमेश्वर आम्हांवर कृपा करी तोंपर्यंत, त्याकडे आहे, हें परमेश्वरा, तूं आम्हांवर कृपा कर, आम्हांवर कृपा कर, कारण की आम्ही फार तुच्छ झालों. जे निष्काळजी, त्यांच्या निवेदनें आणि गर्बिष्टांच्या तुच्छतेनें आमचा प्राण आम्हांमध्ये फार व्यापला आहे.

—चटण्याचें गीत, १२३८

विसावें शतकः—विसावें गृहजे सध्याचे चालू शतक असून आजकालची शिष्ट मराठी सर्वांस परिचित आहे. एकोणिसाव्या शतकांतील व विसाव्या शतकांतील भाषेत फारसा फरक करता येणार नाही. विशेषतः गेल्या शतकाच्या उत्तरार्धांत किण्ववाची चिपळूणकर, प्रो. आगरकर, बगैरेसारख्या गद्य लेखकांनी जी भाषा आपल्या लेखनांत वापरली तीच भाषा आजहि मान्य असून त्याच्यानंतर हरि नारायण आपटे यांच्यासारखे कादंबरीकार, किंवा केलरीसारखी प्रमुख वर्तमानपत्रे यांनी तेंच भाषेचें बळण कायम ठेवले आहे. विसाव्या शतकांत अनेक गद्य-

पद्य लेखक व वर्तमानपत्रें व मासिके पुढें येऊन मराठी बाळ्यांत पुष्कळच भर पडली आहे व त्यामुळे आजच्या भाषेच्या स्वरूपास अधिक स्थिरता प्राप्त झाली आहे. विसाव्या शतकातील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार फार झपाट्याने होत असून मासिकें व वर्तमानपत्रांची बगैरे बांद महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांत त्बरेने होत आहे. यामुळे भाषेस लिखितस्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे जशी स्थिरता तशी शिष्टता प्राप्त होत असते. याचा परिणाम निरनिराळे प्रांतिक विशेष कमी कमी होत जाऊन एकाच तऱ्हेचे शिष्ट स्वरूपाचे बळण सर्व प्रदेशांतील भाषेस येत चालले आहे. त्याप्रमाणेच दळणबळणाची साधनें हे झपाट्याने वाढत आहेत. आगगाड्या, मोटारी, बगैरेमुळे प्रवास अतिशय सुलभ झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागांतील लोकांचा संबंध अधिकाधिक येत जाऊन परस्परांशी बोलणें, पत्रव्यवहार बगैरे रूपांनी विचारविनिमय बगैरे वाढत आहे आणि त्यामुळे या विचारविनिमयाचे साधन जी भाषा तिचे स्वरूप परस्परांस परिचित व त्यामुळे शक्य तितकें एकजिनसी व एकस्वरूपी होण्याकडे अधिक अधिक झुकत आहे.

अशा तऱ्हेने मराठी भाषा बोलणाऱ्या निरनिराळ्या गटांचा परस्पर व्यवहार वाढला म्हणजे निरनिराळे वाक्प्रचार व शब्दविशेष यांची देवाण घेवाण होऊन भाषेचे सर्वपारिचित व सर्वप्रांतीय विशेषांचें संग्राहक असे एक स्वरूप निश्चित होऊन त्यास शिष्टत्व येईल व विद्यापीठासारखी सर्वगम्य स्था म्हााराष्ट्रामध्ये स्थापन झाली व तिने अशा भाषेच्या शिष्टस्वरूपास मान्यता दिली म्हणजे त्या स्वरूपांत ती भाषा सर्व महाराष्ट्रांत स्थिरत्व व मान्यता पावेल व महाराष्ट्रांतील कोणत्याहि भागांतील मान्य ग्रंथ घेतला तर तो याच भाषेत लिहिलेला आढळेल व अशा तऱ्हेने या भाषेस कोणतेहि स्थानिक स्वरूप अथवा नांव प्राप्त न होतों तिचें वास्तविक नांव जे मराठी तेच तिचे नांव प्रचारांत राहील.

मराठीचे प्रांतिक भेदः—आतांपर्यंत कालमानानुरूप मराठी भाषेमध्ये जी स्थित्यंतरे झाली त्यांचे वर्णन केले. कालमानाप्रमाणें भिन्न भिन्न प्रदेशांत प्रचलित असलेल्या एकाच भाषेच्या स्वरूपांत स्थानिक परिस्थितीमुळे थोडाफार फरक आढळतो तसा तो मराठी भाषेच्या एकदर क्षेत्राकडे अवलोकन केलें असतां आपणांस या भाषे-तहि प्रतीत होतो. भाषेचें क्षेत्र जितकें विस्तृत व त्यांतील भौगोलिक परिस्थिति जितकी भिन्न तितकें तिचें स्वरूप अधिक विविध प्रकारचें दिसून येईल. हिंदी भाषा ही फार विस्तृत क्षेत्रांत पसरली असल्यामुळे तीमध्ये अनेक स्थानिक भेद पडले आहेत व त्यांच्या परस्परस्वरूपामध्येहि पुष्कळ अंतर असलेले आपणांस आढळते. तीत मुख्यतः पूर्वे हिंदी व पश्चिम हिंदी या तर जवळ जवळ स्वतंत्र भाषा मानण्याकडे अर्वाचीन भाषाशास्त्री व विशेषतः खाने-सुमारीकार यांचा कल दिसतो व त्यांतहि अनेक पोटभेद करण्यांत येतात; ही गोष्ट आपणांस दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेच्या शेवटीं जे कोष्ट दिले आहे त्यावरून दिसून येईल. 'बारा कोसांवर भाषा बदलते' म्हणून जी आप-णांत म्हण पडली आहे तीहि या भाषाप्रवृत्तीचीच द्योतक आहे. मराठीचें क्षेत्र जरी हिंदीइतकें विस्तृत नसलें तरी गोवें किंवा कारवारपासून तों सरळ उत्तरेस दमण व पूर्वेस नागपूर-भंडार्यावरून निजामचे कांहीं जिल्हे व्यापून पसरलें आहे हे आपण तिसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेत पाहिलेंच आहे. तेव्हां या विस्तीर्ण प्रदेशांत मराठी हीच जरी एक भाषा प्रचलित असली तरी तिच्या स्वरूपांत थोडाफार फरक असून तीस ठिकठिकाणी निरनिराळीं स्थानिक नांवेहि प्राप्त झाली आहेत. तसेंच या क्षेत्रांतील दृश्य अथवा परकीय निरनिराळ्या लोकांच्या बोलींचाहि तत्प्रदे-शांतील भाषेवर थोडा फार परिणाम झालेला आहे. तथापि मराठीमध्ये जरी थोडा फार स्थानिक फरक पडला असला तरी मराठीची स्वतंत्र पोट भाषा म्हणतां येईल अशी कौकणीशिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा आढळत नाही. ग्रिअर्सनें या कौकणीस तेवढीच मराठीची पोट भाषा मानलें आहे व बाकीच्या सर्व भाषांस मराठीचीच भिन्न रूपें मानली आहेत.

तेव्हां या दृष्टीनें आतां आपण सर्व मराठी भाषाक्षेत्रांचें अवलोकन करून निरनिराळ्या स्थानिक भेदांचें वर्णन करूं, त्यांत सर्वांत अधिक मोठ्या क्षेत्रांत पसरलेली व अधिक लोकसंख्येकडून बोलली जाणारी व आज बाळग्यानी अथवा शिष्टस्वरूप पावलेली जी भाषा तिचें स्वरूपवर्णन प्रथम पुढें दिलें आहे.

देशी मराठीः—दक्षिणेंतील मराठी हिला देशी, देशावरील किंवा दख्खनी भाषा असें म्हणतात. मध्य-बर्ली पुणेरी मराठी भाषा किंवा पुणेरी ह्या शब्दांनीं आज हिचाच बोध होतो. इतर कोंकणी, बऱ्हाडा बगैरे यांस प्रांतिक भेद मानतात.

देशीच्या सीमा:—उत्तरेस व दक्षिणेस मराठी भाषाक्षेत्राची जी सरहद्द तीच हिचीही आहे. पश्चिमेला ही, देश व कोंकण हे प्रांत ज्या सद्याद्रीच्या रांगेने विभक्त केले जातात त्या सद्याद्रीच्या डोंगराळ प्रदेशातील कोंकणीत हळूहळू रूपांतर पावते; व पूर्वेला बुलढाणा जिल्ह्यातील पश्चिम भाग व्यापून पुढे बऱ्हाडीत मिळून जाते.

याखेरीज ही बडोदा संस्थानची राजभाषा असून तुकनीच सरकारदरबारची भाषाहि होती व त्या संस्थानच्या हद्दीत काही जिल्ह्यांत ती अद्यापि प्रचलित आहे. विजापूर व धारवाड या जिल्ह्यांची मुख्य भाषा कानडी असूनहि वरील दोन्ही शहरी ही बोलली जाते. देशी भाषा म्हणजेच मराठी शिष्ट भाषा असल्याने सर्व सुशिक्षित महाराष्ट्रीय कोठेंहि असले तरी हीच भाषा बोलतात. बऱ्हाडात गेलेले दक्षिणेतील लोक आपली मूळचीच बोली धरून आहेत. मध्य हिंदुस्तानात इदूर संस्थानची ती राजभाषा असून ग्वाल्हेर व भोपाळ संस्थानांत जे दक्षिणी ब्राह्मण आहेत ते हीच भाषा बोलतात. मध्यप्रांतांत हिला पुणेंरी भाषा असे म्हणतात. विंध्याच्या उत्तरेकडील सागर प्रांतांत व नर्मदेच्या आसपासच्या मुळुखांत ही भाषा बोलणारे लोक आढळतात. हुशंगाबाद व मकाई, नरसिंगपूर, जबलपूर, दमो व चांदा हे जिल्हे वरील प्रांतांत येतात. या सर्व जिल्ह्यांत बरंच लोक ही भाषा बोलतात. देशीच्या ज्या सीमा सांगितल्या त्यांत ठाणें, नाशिक, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, बेळगांव, धारवाड, विजापूर, बुलढाणा हे जिल्हे; भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत, कोल्हापूर ही संस्थाने, दक्षिणेतील जहागिरी, निजाम-शाहीतील मराठवाडा व मुंबई शहर एवढ्या सर्वांचा अंतर्भाव होतो.

ह्या देशी बोलेंत जरी ती इतक्या मोठ्या प्रदेशांत बोलली जातं तरी क्वचितच थाडाफार फरक काही काही रूपान्तर आढळून येतो. नाशिक जिल्ह्याच्या पश्चिम सरहद्दीवर असणाऱ्या दोन पांढऱ्यांचा थोडासा परिणाम तेथील भाषेवर झालेला असला तरी तो फारसा महत्त्वाचा नाही.

बेळगांव जिल्ह्यातील मुख्य भाषा कानडी असली तरी पश्चिम पट्टीतील बहुतेक लांक मराठीच बोलतात. तेथील लांक 'न' आणि 'ण' ह्यांचा गोंघळ करतात. 'त्याने' व 'त्याणें' अशी दोन्ही रूपे आढळतात. 'एक' हा शब्द 'येक' असा म्हणतात. 'झाला' न म्हणता 'जाहला' म्हणतात. असे वारीकसारीक भेद असले तरी ते अगदीच थुल्लक आहेत. कोल्हापुरी भाषेत व कोकणात भूतकाळी तृतीय पुरुषाच्या अनेकवचनाला 'त' लावतात. जसे- दिलेंत, घेतलेत, कंले नाहीत; दिलें नाहीत. दक्षिणेकडे विजापूर व धारवाड जिल्ह्यात म्हणजे ज्या ठिकाणी मराठी संपते व कानडी लागते तेथील सीमेवरील मराठीवर कानडीचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो. ह्या परिणामा लिंगभेद बरोबर न कारणे व सकर्मक क्रियापदांच्या कर्मणि व कर्तरी रूपांतील भेद नीट न मानणें, या गोष्टीत दिसून येतो.

विजापुरी:—विजापुरांतील जेवढे मराठी बोलणारे लोक आहेत त्यांपैकी बहुतेक शुद्ध मराठीच बोलतात. परंतु काही अडाणी लोकांमध्ये जरा निराळी बोली प्रचलित आहे. ती बहुतेक शुद्ध मराठीप्रमाणेच पण काही अंशी ती कोंकणीप्रमाणे आहे.

विजापुरीचे विशेष:—'ए' एंवर्जा 'अ', 'ण' बद्दल 'न', महाप्राणोच्चार गाळणे, इ, ई, एच्या पूर्वी असलेल्या वचा उच्चार न करणे, इत्यादि आहेत. उदा.—'तेथें' बद्दल 'तत', 'कोणी' बद्दल 'कुनी', 'नाही' बद्दल 'नाई', 'विकड' बद्दल 'इरुड', 'धीस' बद्दल 'यीस' इत्यादि रूपे होतात.

त्याचप्रमाणे वर जो लिंगभेद नीट मानित नाहीत म्हणून म्हटलें त्याचें उदाहरण 'समदा किंवा समदी जिनगी' हें आहे. 'त्याच्या मुलास मी लें फटके मारलां आहे' अशा तऱ्हेचे प्रयोगहि आढळतात. खालील उताऱ्या-वरून ह्या बोलीचें स्वरूप जास्त चांगलें दिसेल.

'कुनि योंक माणसाला दोन ल्योक होते. त्यातला ल्हानगा वापास म्हटला, "बावा, माजे बाटनीचा माल मला दे." मग ल्येन बाटनी करून दिली. मग थोडक्या दिवसानि दाकटा ल्योक समदि माल गांळा करून गेऊन ल्यानि दूर मुलकास गेला. तत उदळेन मकून समदि जिदगी हाळ केला. मग समदि जिदगी हाळ केल्यावर मोटा दुकूल पडला. त्यामुळ त्यालनि अडचन होऊ लागली. तवा तकडच योंक मानसाजबळ चाकरी राहिला.'

धारवाडी मराठी:—धारवाड जिल्ह्याची मुख्य भाषा कानडी असली तरी शिक्षित लोक शुद्ध मराठी बोलतात. परंतु धारवाड व कलघटगी तालुक्यांतील कुणबी 'कुळवाडी' नांवाची बोली बोलतात. हिच्यावर बोजागरील कानडीचा पारणाम झालेला तिच्या कठोर व कर्णकूट शब्दोच्चारांत दिसून येतो. हीत निरनिराळी क्रियापदांची

रुपें व छिमें ह्यांत गोंधळ झालेला दिसतो. उदा.- आपला सर्व जिद्दी; गृहस्थाची घरी; तू मेजबानी दिले; मी पाप केले इ०. खालील गोष्टीत हे सर्व चांगले दिसून येईल.

‘येक कोला व कोली होती, ते येक दिवस फिरण्यास गेले, जाताना बाटेमध्ये येक बाघाचा घर होता. ते पाहून कोली, ‘मी इथेच प्रसूत होती’ म्हणू लागली. हे ऐकून कोला म्हणाला की, “अग रांड, बाघ सायं-काळी येवून तुला खाऊन टाकील. खात्यावर तुझा जन्म नाहिसा होतो.” हे न ऐकता कोली बाघाच्या घरात गेली. सायंकाळी बाघ आपल्या घराला आला. हे पाहून कोला कांलीस, ‘मूल कशासाठी रडतात’, म्हणून विचारला. त्याला ती ‘बाघाचा मास दे म्हणतात’, म्हणून सांगितली. त्याला कोला ‘आणून दिलो आहे की’ म्हणून उत्तर दिला. हे ऐकून कोली ते सगळे सपले म्हणून सांगितली. तेवढे बाघ ऐकून मला मारतात म्हणून पळून गेला. इतक्यांत मूल थोर झाली आणि आई व मूल मिळून आपल्या घराला जाऊन प्रपंच करू लागले. बाघ ते गेलेले पाहून आपल्या घराला आला.’

नगर जिल्ह्यांत हि देशी मराठीच प्रचलित आहे. परंतु तेथील भाषेत हि कांहीं स्थानिक विशेष आढळतात. निजामशाहीतील मराठवाड्यांत जवळजवळ याच बोलीसारखी भाषा प्रचलित आहे. पुढील उदाहरणावरून या भाषेचे स्वरूप लक्षांत येईल.

नगरी बोलीचा नमुना:—“दोन पहर झाल. वाढूळचा मी तुपली बाट पघत या वत्ताला इठ येऊन बसलों, पर तुझा पता बी न्हवता. म्हून कटाळून घाकड जाया लागलों. तिकऱ्यांत बऱ्या आंगून कांहीं बाजल म्हून तिकडे पधितल. तवां लाबूनथेन तूच नदर पडडी. देवाच्यान इक्त येड कोहापायी बी लागल नव्हत मपल्याला. पर त्वा मातुर निह येड केलय मपल्येला.” बाल मैत्रणीची बाट पघून कटाळलेला गोइद हिरा नेटी येतांच तिला म्हंगाला, “म्यां आन, कहां?” सुरका मारीत हिरा म्हंगाली. “कहा म्हून काय इच्यारतीस! समदा ईळच्या ईळ बी तुपल्या नादांत जातोय मपला. काम बी सुसना आन कांई बी सुसना! मग ह्ये काय तुपल्या येडाविगर असं म्हतं न्हय?” “गोइद ह्या कहाला वरं गप्पा करावत! गळ्याची जात, बोलाया गज आघळपघळ. येकदां गरज सल्येवर उजून इच्यारनार बी न्हाई कर्षी.”

कोंकणातील मराठी:—सह्याद्रीच्या योगाने महाराष्ट्राचे देश व कोंकण असे दोन भाग पडले आहेत व त्यांना अनुसरून भाषेचे हि देशी व कोंकणी असे दोन भेद मुख्यतः मानले जातात. सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील समुद्रापर्यंतच्या पट्टेला जरी कोंकण मानण्यांत येतं तरी हा सर्व कोंकणी भाषेचा मुख्य नव्हे. उत्तरेस दमणपासून दक्षिणेस राजापूरपर्यंत जो भाग आहे त्यातील बोली ही देशीप्रमाणेच आहे, व राजापूरपासून खाली कोंकणी बोलीचा प्रांत लागतो. अशा रीतीने कोंकणाचे, भाषेच्या दृष्टीने दोन भाग पडतात. ह्या दोन भागांपैकी दमणपासून राजापूरपर्यंतचा जो उत्तरेकडील भाग आहे त्यांत शुद्ध मराठी किंवा दक्षिणेकडील मराठी भाषा बोलली जाते. हिचे स्वरूप जवळजवळ देशीप्रमाणेच आहे. यांत निरनिराळ्या अनेक पोटभाषा असल्या तरी सामान्यपणे हिहा संगमेश्वरी अगर उत्तर कोंकणी या नावाने संबोधिता येईल. हिच्या उत्तरेकडे गुजराती भाषा असल्याने दमणपासून उंबरगांवपर्यंतच्या प्रदेशातील भाषेवर गुजरातीचे परिणाम झालेले दिसतात. तेथील भाषेत गुजराती शब्द फार आहेत. दक्षिणेकडे ही कुडाळी व नंतर कोंकणीत मिळते. म्हणजे ही ठाणे जिल्हा, जव्हार संस्थान, कुलाबा जिल्हा, जजिरा व रानागिरी जिल्ह्यांचा उत्तरभाग एवढ्या प्रदेशांत आहे. ह्या प्रदेशांत निरनिराळ्या अनेक बोली चालू आहेत. त्यांचे मुख्यतः दोन प्रकार पाडता येतात : (१) स्थलावरून नांवे पडलेल्या: जसे-बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी, व संगमेश्वरी; (२) जाति किंवा धर्मा यावरून नांवे पडलेल्या: जसे-आग्नी, भंडारी, धनगुरी, कऱ्हाडी, किरिस्तांव, कोळी, कुणबी, परभी व ठाकरी. यांपैकी स्थलविशिष्ट भाषांचे वर्णन पुढे दिले आहे.

उत्तर कोंकणी उच्चारार्थे विशेष:—दीर्घ स्वर कर्षीकधी न्हव्हाई उच्चारिला जातो. जसे-हुपू किंवा होतो, उडून किंवा उडून, नय, नाय इ. ‘ए’ चा उच्चार, ‘ये’, ‘या’ किंवा ‘यो’ असा करतात. उदा.-एक = येक, योक. लेक = ल्येक, ल्याक, ल्योक. ओ वा ‘वो’ किंवा ‘वा’ उच्चार होतो. पोट = प्वाट; प्वाट. सोने = स्वाना. कांही रूपान्न त्या ठिकाणी शुद्ध मराठीत ए असल्याने तेथे या बोलींत अ येतो. उदा.-छोनं, हुकरं, बोलम (बोलन), तबां,

भुक्कन (भुक्केनें), महाप्राण नसल्यास घालण्याचा व असल्यास गाळण्याचाहि प्रघात आहे. उदा.-जीव, आमी, आन्न किंवा हान्न. मूर्धन्य ड, ढ ह स्वरपुढे आले म्हणजे त्याचा र होतो. घोरा (घोडा), परला (पडला), अवरा (एवढा). त्याचप्रमाणे मूर्धन्य 'ण' दहल 'न' येता. उदा० कोन, पन. 'ळ' दहल 'ल' येतो; उदा.-डोला, सगला, इ. ईच्या व ए च्या पूर्वी येणाऱ्या 'ब'चा अगदी अस्पष्ट उच्चार केला जातो किंवा गाळला जातो. उदा. इस्तु, विस्तु; ईस-वीस; येल, वेल. इत्यादि उच्चारातील विशेष आहेत. हे सामान्यपणे उत्तर कोंकणीतील बहुतेक बोलींना लागू पडतात. ज्या बोलीवर मध्यवर्ती मराठीचा जास्त संस्कार झालेला आहे तेथे ती बोली मध्यवर्तीच्या धर्तीवर गेली आहे. उदा.-'ळ' दहल 'ल' किंवा 'ण' दहल 'न'. न येणे इ० वरील विशेषहि अगदी उत्तरेकडे, रत्नागिरी जिल्ह्यात किंवा मुंबईच्या शिक्षित कऱ्हाडे ब्राह्मणांच्या भाषणात दिसत नाहीत. हे जे विशेष सांगितले त्याशिवाय बहुतेक बाबतीत मध्यवर्ती मराठीशी उच्चारान्या बाबतीत हिचा सारखेपणाच आहे.

नामः— नामाची रूपे बहुधा मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेच होतात. कांही थोडे फरक खाली दिल्याप्रमाणे होतात. वायुस याचें सामान्यरूप वायास असें होतें. उदा.-वायासचा. मानुस—मानसासला. उकारान्त शब्दांचे सामान्य रूप होतांना ऊ चा व होतो. लेकरू याचें लेकरूवास असे रूप होते. विभक्तिप्रत्ययहि बहुतेक तेच आहेत. परंतु तृतीयेच्या रूपाच्या शेवटी न, न, नी येतात. उदा.-साकान्न; वावान, वापासनी. पचमी किंवा तृतीयेला शी किंवा शी प्रत्यय लावण्याचा प्रघात पुष्कळ आहे. 'चाकरान्शी'. सतमी आन् किंवा आत् लावून केली जाते. 'घरान्' 'घरात्'. कोंकणीप्रमाणे लहान व्रीलिंगी प्राण्यांना नपुसकलिंग यांजतात. उदा.-तें चेंडू (मुलगी).

क्रियापदः— असणे या धातूची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

ए. व.	अ. व.
प्रथम पुरुषः	हॉय
द्वितीय पु.	हॉयस, हास
तृतीय पु.	हाय
	हात, हान्, हातीन (क.)

मारणें

ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मारतांव
द्वि. पु.	मारतायस
तृ. पु.	मारताय
	मारतायत, मारतात.

भूतकाळच्या व्रीलिंगी प्रथमपुरुषाच्या एकवचनानाचें रूप फक्त निराळें आहे. बाकी सर्व रूपे शुद्ध मराठीप्रमाणेच होतात. 'होते' बद्दल होये, हांतीं, असणेचा भविष्यकाळ 'आसुन', 'हांईन' असा होतो. आज्ञार्थाच्या द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनाना 'स' प्रत्यय लागतो. उदा.—देस; घेस. भूतकाळीं सकर्मक क्रियापदाच्या तृतीय-पुरुषाच्या एकवचनाना 'न' जोडतात व 'आन' नें अंत होणारें सामान्यरूप पुष्टिग्राप्रमाणें व्रीलिंगाचे वेळींहि योजतात. 'त्यान मिटि मारलान किंवा मारलीन.' पूर्णभूतकाळीं तो गेलाय (गेला हाय), तो मेलाता (मेला होता) अशी रूपे होतात. भविष्यकाळीं द्वितीयपुरुषाच्या एकवचनानाचें रूप 'शी' नें अन्त होणारें अरुतें. 'तूं भागशी.' शी, शेनी, इयानी उभयान्वयी अव्ययाचा पुष्कळ उपयोग केला जातो. उद्गनशी; जाऊनशेनी. शब्दसंग्रहः—गुजराथीच्या शेजारी वावरणाऱ्या ज्या उत्तर कोंकणी बोली आहेत, त्यांत गुजराथीचे शब्द जास्त आढळतात. उदा.—कोळी बोली, यांत सोकरा, (मुलगा), जकल (सर्व), बिना (दुसरा), मेरे (जवळ), जापन (बोलणें) इ० शब्द दिसतात. डग्याच्या दक्षिणेकडील मागात जी बोली बोलली जाते, ती, म्हणजे या उत्तर कोंकणीचा विशेष प्रकार आहे. ही भाषा म्हणजे सामान्यतः कोळी भाषा होय. सतराव्या शतकांत एका पोर्तुगीज भ्रमोपदेशकानें हिचें व्याकरण लिहिले आणि दुसऱ्या एका फ्रांसिस्को वास् डी गिमेरीनस् नांवाच्या मिशनऱ्यानें या बोलीत एक (ख्रिस्ती) पुराण लिहिलें आहे. त्यांतील एक उतारा पुढें दिला आहे.

ऐकिली बार्ता मिसाची । का बरं करते आमांचे गरजे । त्यातो परमेशोर सर्व देते । तुमी मिस ऐका परमेशोर पावतील ॥ १ ॥ एके नगरान होते दोन दोस्त । एक मिस ऐके सदा । बिजा नैशे करीत मिसाची

परभा । बगा त्याला का विचला ॥ २ ॥ दोगनी सदां जात हासत पादे । एके दिसा गेले रनान । तह बगा का विचला त्यानां । ऐकुन होआल हैरान ॥ ३ ॥ रनान पाऊन जैत्या हांत्या नऊ गर्वा । ठेप गिमाच होत । जउलां धाऊ लागलीं तदाना । विजा बारा गुर्गुाड आणि मंड परला ॥ ४ ॥ एका एका विज झळकली जोराशी । गुर्गुाड मोठा जैला । आबावरशीं ऐसा बोल ऐकिला । मार, मार तुरुत जां मिस्र ऐके नाय ॥ ५ ॥

—फ्रान्सिस्को वास डी गिमेरीन्सच्या पुराणांतील उतारा (इ. स. १६५९).

कऱ्हाडीः—कऱ्हाड ब्राह्मणांची ही भाषा आहे. हे कऱ्हाड, रत्नागिरी जिल्हा व सावतवाडी स्थान व गोव्यातील कांही भाग येथें आहेत, परंतु यांचा मूळचा प्रांत घाटावरील कोयना व बारणा या दोन नद्यांमधील कृष्णाकांड होय. यांचें नांव सातारा जिल्ह्यातील कऱ्हाड या गांवावरून पडले आहे. उत्तर कोंकणीशी हिचे फार साम्य आहे. मात्र सातारांतोळ मराठीशी कांही वावर्तीत ही जुळते. ल, ल, ण, न, यांतील उच्चारार्त पूर्ण फरक राखला जातो. डचा र होत नाही; व वर्तमानकाळाची रूपे देशीप्रमाणेच होतात. हल्ली कऱ्हाडी ही जरी कोंकणांतील एक बोली आहे तरी मूळची ती सातारा जिल्ह्यातील असण्याचा संभव आहे. हल्ली तिच्यांत कांही कोंकणी रूपे आढळतात. उदा०—वापस, आऊस, चेड इ. मी हाय, तू हास, तो हाय इ० क्रियापदांची रूपेहि आढळतात. अनुस्वाराचा उच्चार करतांना पुढील अक्षराच्या वर्गाचा अनुनासिकाचा उच्चार करतात. उदा०—‘तेतला’ या शब्दाचा उच्चार ‘तेन्तला’ असा करतात. त्याप्रमाणे तेणा (त्याने) इ० रूपांतील णहि लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. चतुर्थीच्या रूपांतील शब्दां जा ‘स’ असतो त्याचा विसर्ग हांतां, हा या बोलीचा विशेष आहे. उदा०—माणसाः (माणसास). शिवाय ‘आपणास’, ‘तेस’ (त्याला) अशीहि रूपे आढळतात.

घाटीः—मावळी भाषा ही बहुतांशी या घाटीसारखीच आहे; किंबहुना ही निराळी नाही. ही ठाणे व पुणें जिल्ह्याच्या दरम्यानच्या सद्माद्रीच्या घाटावर म्हणजे मावळांत बोलली जाते. नाणें मावळ व पवन मावळ असे मावळाचे दोन भेद मुख्य आहेत. कोंकणालगतच्या सद्माद्रीच्या घाटावर कुलाश आणि भोर स्थान या दरम्यानच्या टापूत ही पांडभाषा बोलली जाते. हिचा मुख्य देशी भाषेच्या मुलखाला जोडून असल्याने मध्यवर्ती मराठीची रूपे व उच्चार हिच्यांत आहेत. स्वरानंतर येणाऱ्या डचा र केला जात नाही व लचा नेहमी ल असाहि उच्चार नाही. वर्तमानकाळाची रूपे देशीप्रमाणेच होतात. परंतु कोंकणीप्रमाणेहि रूपे होतात. उदा०—मी हाय, तू हैस, तो हाय, आम्ही हाऊ, तुम्ही हायसा, त हायती. ही बोली उत्तर कोंकणीहून फारशी निराळी नाही.

संगमेश्वरीः—रत्नागिरी जिल्ह्यातील देवरुख तालुक्यांतील लोंकांची संगमेश्वरी ही बोली आहे. मुंबई-पायून राजापूरपर्यंत जी बोली बोलली जाते तिला सामान्यपणे संगमेश्वरी हें नांव दिलें जातें. उत्तर कोंकणांतील ज्या उपभाषा आहेत त्यांत ही महत्त्वाची आहे व हिच्यांत थोडेसे प्रांतपरत्वे किंवा जाति अगर धर्मापरत्वे भेद होऊन इतर उपभाषा बनल्या आहेत. या कारणास्तव उत्तर कोंकणी म्हणजे संगमेश्वरी असें म्हणतां येते.

विशेषः—ए आणि ओ हे स्वर ऱ्हस्व आणि दीर्घ अशा दोन्ही रीतींनी उच्चारिले जातात. उदा०—देखिल व दिखिल, असे दोन्ही उच्चार होतात, त्याचप्रमाणे ‘हुतां’ व ‘होतो’ हेहि दोन उच्चार रूढ आहेत. दर्शक सर्वनाम व संवधा सर्वनाम ह्यांचें पुल्लिगी एकवचनहि ह्या भाषेंत जरा चमत्कारिक रीतीनें होते. उदा०—हा, ता, जा. असणें ह्या धातूची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हाय	हांब
द्वि. पु.	हायस	हांब
तृ. पु.	हाय	हाहेंत, हैत.
‘मारणें’ धातूची रूपे		
प्र. पु.	मारताय	मारतांब
द्वि. पु.	मारतायस	मारतांब
तृ. पु.	मारताय	मारतायत, मारतात.

‘पाणी शिरला’ असा प्रयोग ह्या भाषेंत होतो.

बाणकोटी:—रत्नागिरी जिल्ह्याच्या मंडणगड पेट्यांतील बाणकोट येथील ही भाषा आहे. या प्रांतांत मुसलमान लोकांची बस्ती पुष्कळ असल्याने येथील भाषेत ऊर्दू भाषेची छटा उमटली आहे. बाकी इतर बाबतींत ही संगमेश्वरीच आहे.

संगमेश्वरी व बाणकोटी या दोन्ही पोटभाषा उत्तर कोंकणीपैकी शेवटच्या मयादेवरील भाषा होत. ह्यांच्यानंतर दक्षिण कोंकणीचा पोटभेद असलेली कुडाळी लागते.

बाणकोटी भाषेचा नमुना

(खालील सवाद दोन मुसलमानांमधील आहे.)

पहिला:—सलाम् आलेकम्.

दुसरा:—आलेकू सलाम.

पहिला:—काय चिच्या, ब्येस हैना ? खिकरशीं ऐलांव ?

दुसरा:—आमी कापशीं ऐल्; गुरुवावाहिकुरे ग्येल् हुतू. तुमला खिकरे जायाचां हाय ?

पहिला:—आमला कापांत वकीलाहिकुरे जायाचां हाय. चुकटो वकील कोन हैय बरी ?

दुसरा:—काय तटो तरी काय हैय ?

पहिला:—तटो मोटो लई सांगत्यासाखो नाय्, अल्पद् हाय. दीरदोन रुपिये किमतीचा येक मेंडीचां झार आमी तोरलांव. त्येचो आमवर आमच्यो धुवरीच्या पुतुस्नी दावो वतलान् हाय. आमला समान् बी लागलां हाय. भ्येस्तरवारची तारीख हाय. तवां आज मोट्टीर्शा जातू.

दुसरा:—बरां तर ! तो बरिया (बर्वे) वकील है नाय ? त्यो तुमच्यो चिच्याच्यो टावराणार्शी ? त्यो मोटो चुकटो बोलणारो हाय. छुट्टो भांडण पर चुकूटा भांडबील. बरा बैसा, आमी जातू.

दक्षिण कोंकणी:—कोंकणाचे भाषेच्या दृष्टीनें दोन भाग पडतात. दमणपासून राजापूरपर्यंतचा उत्तर-भाग व राजापूरपासून कारवारपर्यंतचा दक्षिणभाग. उत्तरभागांत जी भाषा बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून फारशी निगळी नाही, हे आतांपर्यंत जे भाषाभेद पाहिले त्यांवरून दिसून येईल. परंतु दक्षिणभागांतील जी भाषा आहे ती या मध्यवर्ती मराठीहून फार भिन्न आहे. नुसत्या ' कोंकणी भाषा ' या शब्दद्वयानें हिचाच बोध होतो व उत्तर कोंकणी देशीत मोडली जाते. दख्खनी व कोंकणी असे जे मराठीचे दोन भेद मानले जातात त्यांत कोंकणी म्हणजे दक्षिण कोंकणीच समजली जाते. या भाषेचें मूळ ठिकाण गोमतक अस्त्यानें तिला गोमतकी असेंहि म्हटलें जातें.

या भाषेचें क्षेत्र फार मोठें आहे. राजापूरच्या दक्षिणेपासून कोंकणी भाषेचें क्षेत्र सुरू होतें तें दक्षिणेस गोवें ओलांडून खाली कारवारची परम सीमा गांठते. होनावर, मगलोर व कोचीन येथें कोंकणी लोक जाऊन राहिलेले आहेत. त्यांनीं ही भाषा आपणाबरोबर तिकडे नेली. वेळगांव जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्यभागांतहि ही भाषा चालू आहे. अशा रीतीनें ह्या भाषेच्या क्षेत्रमर्यादा पुढीलप्रमाणें होतात:—उत्तरेस मालवण व दक्षिणेस कारवार, पूर्वेस सद्दात्रीच्या रांगा व पश्चिमेस समुद्र. भाषेच्या दृष्टीनें हिच्या दक्षिणेस व पूर्वेस कानडी भाषा व उत्तरेस संगमेश्वरी व बाणकोटी आहेत व शेवटच्या दोन भाषांच्या योगानें ही शुद्ध मराठीला जाऊन मिळते.

अस्सल उत्तम कोंकणी भाषा गोव्यांतील साष्टी प्रांतांत तिसवाडोच्या आसपास बोलली जाते. सर्वसामान्य असें जर निरीक्षण केलें तर कोंकणांत एकसारखी, एकजिनसी अशी कोंकणी बोलली जात नाहीं. प्रत्येक भागांत कांही थोडेसे फरक आढळून येतात. प्रांत, भंदा, संस्कृति वगैरे बाबींमुळे आणखी कांही पोटभेद दिसून येतात. या दृष्टीनें कोंकणी भाषेंत तीन उपभेद पडले आहेत. १ वारदेसकरी २ कुडाळी आणि ३ मालवणी. हे जे तीन भेद झाले आहेत ते प्रांतपरवंच झाले आहेत. गोव्यांत जी भाषा बोलली जाते तिच्यातील एकदशांश शब्द पांढुरीज भाषे-तील आहेत. कारवारमधील बोर्लीत कानडी शब्द फार आढळतात व जसजसें दक्षिणेकडे जावें तसे ते जास्त जास्त आढळतात. हे वर जे प्रांत-परवंच भेद सांगितले त्यांच्याहून जातिरसवें होणारें भेद म्हणजे चिलावनी व दालदी हे जरा विशेष प्रकारचे आहेत. कुडाळी ही उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी यांचा मिलाफ आहे. तेव्हां कोंकणीच्या मुख्य उपभाषा ह्या तीन (१) चिलावनी, (२) दालदी व (३) कुडाळी.

कोंकणीचा मराठीशी संबंधः—मध्यवर्ती मराठीपासून ही कोंकणी इतकी निराळी आहे की, काही लोक हिला मराठीची उपभाषा न मानतां स्वतंत्र भाषा मानतात. ही एक स्वतंत्रच भाषा आहे, खुद्द मध्यवर्ती मराठी ह्या कोंकणीपासूनच उद्भवली, प्राथिक भाषा म्हणून या कोंकणी भाषेचा दर्जा मध्यवर्ती भाषेहून अगदी कमी नाही व या भाषेत अभिजात वाङ्मय उत्पन्न करून हिला मध्यवर्ती मराठीच्या जोडीला आणून बसविणें शक्य आहे, अशी काही विद्वानांची ह्या भाषेसंबंधी विचारसरणी आहे. प्राकृतभाषेपासून स्वतंत्रपणें ही भाषा निघाली; त्रिशोत्राहून परशुरामानें जे शेंणवी ब्राह्मण आणले व ज्याचे वंशज सध्या गोव्यांत जिकडे तिकडे आढळतात त्यांच्या सरस्वती बालभाषा नावाच्या बोलीपासून ही निघालेली आहे; इत्यादि कारणें, हो एक स्वतंत्र भाषा समजण्यास, हे विद्वान देतात.

कोंकणी वाङ्मयः—पारुंगीज लोकांनी गोवें जिकण्यापूर्वी या भाषेत कांहीं वाङ्मय होते असें म्हणतात; परंतु मिशनरी लोकांनी परधर्मीय वाङ्मय म्हणून या भाषेतील हस्तलिखितें जाळून टाकिली व जुनें सर्व कोंकणी वाङ्मय नष्ट झालें. १६८४ मध्ये सर्वांनी कोंकणी न बोलतां पोर्तुगीज भाषा बोलवी, असा जाहीरनामा काढून कोंकणीला मारण्याचाहि प्रयत्न झाला.

१५७९ मध्ये थॉमस स्टिफन्स नांवाचा एक इंग्रज गोव्यास आला आणि त्यानें पहिल्यानें कोंकणी भाषेचें व्याकरण लिहिलें, शिवाय त्यानें नव्या करारावर मराठीत ऑबीवद काव्य केलें. तें १६१६ साली छापलें व तेव्हापासून अजूनपर्यंत खिस्ती झालेल्या गोविकांचे तें आवडतें पुस्तक आहे. कोंकणी लिहिताना देवनागरी, कानडी व रोमन लिपीहि उपयोगात आणलेली आहे. बरील पुस्तकानंतर आणखीहि पुष्कळ पुस्तकें खिस्ती लोकांनी कोंकणीत लिहिली आहेत.

उच्चारणांत विशेष : १ ह्या भाषेचें उच्चारण बरेचसे नासिक्य आहे व त्याची परमावधि कारवारकडील सारस्वत ब्राह्मणांच्या बोलीत दिसून येते. २ अगदीं दक्षिणेकडील मंगलोरजवळ व कारवारच्या शेणवी लोकांच्या भाषेत कानडीभाषेप्रमाणें व्यंजनान्त असा शब्द सांपडणें कठीण. प्रत्येक शब्दाच्या शेवटीं अ सारखा न्दस्व स्वर जोडण्याची चाल आहे. ३ ई व ऊ हे कधी कधी न्दस्व उच्चारिले जातात व गाळलेहि जातात. उदा.—पेतली, पेतलि; मारून, मारन. ४ ए व ओ या स्वरांचे प्रत्येकी दोन दांत उच्चार आहेत. (१) न्दस्व परतु स्पष्ट (२) दीर्घ. ५ सुरवातीचे ए आणि ओ यांचे ये आणि वो असे उच्चार केले जातात. ऐ आणि औ ह्यांचे उच्चार व लेखन आय व आव असें होतें. ६ महाप्राणयुक्त व्यंजनांतील महाप्राणाचा उच्चार नाहीसा करण्याकडे प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. बोइन (भइण), बाब (भाऊ), गेर (घर), ७ इपूर्वी येणारा 'ब' बहुधा गाळतात. उदा. इकूक, विकूक; कधीकधी ए च्या पूर्वीचाहि 'ब' गाळतात आणि 'ब'चा महाप्राणयुक्तहि उच्चार आढळतो. उदा. ब्हाड, व्हाड, व होड (मोठा); 'ब' बद्दल 'य' येऊ शकतो. उदा. तुवें, तुये (तुझ्याकडून).

नामें:—व्यांत येणाऱ्या पूर्वी किंवा इल्ल्या जातीच्या किंवा प्रतीच्या क्रियांचीं नामें नपुसकलिंगी मानतात. उदा. चेड्ड (मुलगी). तें (चेड्ड) खंय गेलें? मनुष्येतर प्राण्यांतील नर मादी दादलो व बाइलो हे शब्द जोडून दाखवितात. उदा. मुनें (कुत्रा). बाइल (बाइलें) मुनें = कुत्री. दादलें डोकें = बगळा. खोलींगी नामांचें अनेक-बचन ई व ओकारान्त व नपुसकलिंगी नामांचें आकारान्त अलतें. उदा. राण्यो (राण्या), बोसो (बघें). सामान्य-रूपाचा उपयोग कधी कधी षष्ठी व चतुर्थीहि दाखविण्याकडे होतो. उदा. 'देवा कुर्पा (देवाची कृपा) क्रिया, क्रियाक (क्रितीला). तृतीयेचा न प्रत्यय आहे. कारवारकडील सारस्वत निराळ्या तऱ्हेनें तृतीया करतात. उदा. बापसुने आशिळे कडे? (बाप कोठें होता?). षष्ठीच्या चो प्रत्ययाशिवाय 'गेलो' हा आणखी एक प्रत्यय आहे, 'मागेल्या बापसुगेल्या चांकरापेकीं' (माझ्या बापाच्या चाकरांतील). बापायलो (बापाचा) असेंहि रूप आढळलें. सप्तमी र लावून होते. सजीब प्राण्यांच्या नामांची सप्तमी षष्ठीच्या रूपाला र लागून होते. उदा. बाटेर, बापाचेर, सर्वनामें:—अहम् या संस्कृत शब्दापासून हांब (मी) हे प्रथमेचें रूप झालेलें आहे. तृतीया हांबें अशी आहे.

क्रियापदें:—वर्तमानकाळांत सर्व पुरुषांत रूपें सारखींच राहतात. उदा. बच = जाणें, एकबचन बत्ता, अनेकबचन बत्तानी. मध्यवर्ती मराठीप्रमाणें या काळी क्रियापदांचें लिंग कर्त्रीप्रमाणे न बदलता तसेंच राहतें. उदा. तो, ती, तें निदता. या काळाचा भविष्यकाळ दाखविण्याकडेहि उपयोग होतो. शिवाय 'लो' हा प्रत्यय लावून भविष्यकाळ करण्याचाहि प्रघात आहे. 'हांब निदतोलो' (मी निजेन). 'ताळो' लावून अपूर्ण कळ साधितात.

उदा. 'हाव निदतालों-ली-लें' (मी निजत होतो-त्यें-त). निषेधार्थक क्रियापदें हा एक कोंकणीचा विशेष आहे. वर्तमानकाळाची व अपूर्णभूतकाळाची नसणें या धातूंचीं रूपें मूळ धातूला लावून ते ते काळ केले जातात. उदा. निद ना = तो निजत नाही. निदनातलों = मी निजत नव्हतो. वर्तमानकाळच्या रूपाना 'जालों' लावून भूतकाळाची रूपें केलीं जातात. 'वचना जालों' (तो) गेला नाही.

	असणें	वर्तमानकाळ	भूतकाळ
प्र. पु.	आसां,	आहां	आसांव, आहाव
द्वि. पु.	आसाय,	आहाय	आसात, आहात
तृ. पु.	आसा,	आहा	आसात, आहात
	निजणें	वर्तमान.	भूतकाळ.
प्र. पु.	हांव निदता	आमी निदतांव	निदलों निदले
द्वि. पु.	तू निदताय	तुमी निदतात	निदलांय "
तृ. पु.	तां निदता	ते निदतात	निदलो "
		भविष्यकाळ	
प्र. पु.	निदतोले	निदतेल्यांव,	निदतेले
द्वि. पु.	निदतोलेय	निदतेल्यात,	"
तृ. पु.	निदतोले	"	"

'निदू (दों) क' या धातूचीं निरनिराळीं धातुसाधितें वृदीलप्रमाणें होतात:-

धातुसाधित नामें : निदचें, निदुचें, निदूक. वर्तमानकालवाचक : निदत, निदतोलों. अपूर्णकालवाचक : निदतालो. भूतकालवाचक : निदलो. भविष्यकालवाचक : निदचो. ऊन प्रत्ययांत : निदून, निदोन, निदून. क्रिया-विशेषणात्मक : निदतांना, निदता.

कांहीं गोमंतकी शब्द:-चंडां (मुलगा), भुरगे (लहान मूल), तामसेर (पहाटेला), आल्फान (जकात), फोस्क (आगपटी), मोलदार (शिपाई), पुडवे (घोतर), घोव (नवरा), धु (मुलगी), पेल्हान (पलीकडे), मेस्त (सुतार), चडशाणो (जास्त शहाणा), केस्तांव (भाडण), पेपारे (बाजा), हांगा (येथे), कबट (अडें), भावीण (मुरळी), हावान (तीर्थ), उलावणां (समापण), पिताट (वेडसर), लेवप (चाटणे), पेवप (पोहणें) माड (दुकान), भायर पडप (मरणें), वोढवी (छम न झालेली वन्या), वाफोर (स्टीम लॉंच), सात (आठवड्याचा बाजार), मुणे (कुत्रें), हळदुळा (पिबळा).

बारदेसकरी कोंकणी:-बेळगाव जिल्ह्याच्या नेऋत्य भागांतील लोक ही भाषा बोलतात. हिचे विशेष म्हणजे नासिक्य उच्चार शुद्ध कोंकणीहून कमी करणें व महाप्राणयुक्त व्यंजनें गाळणें. उदा.-चालोक = चालूक. आव = हांव. ड आणि ळ ह्यांची अदलाबदलहि होऊ शकते. उदा.-दुकोड, दुकोळ = दुष्काळ. त्याचप्रमाणें कठीण व्यंजनावद्दल मृदु व्यंजनेंहि घालण्याची रीत आहे उदा.-नसाण = नेसूक; येक, योग, यंक. शेवटचे दोन विशेष कानडीच्या सहवासिने या बोलीत आलेले आहेत. शेणवी किंवा गोंड ब्राह्मणांचे जे ४ भेद आहेत त्यांतील बारदेसकरांची ही भाषा आहे.

गोमंतकी भाषेचा नमुना:-म्हापत्या शअराव एक हांडलां श्रीमत गिरस्त आसलों. तेंका चार चंड, चार सुनो, तीन चेड्वा असी सतती आसली. तेंच चंड, सुनो, चेड्वा तेची सेवाचाकरी अंकापरास एक जास्त चडाओडीन करताली कित्यापासून तर तेंणें आपणांग सपतींची वांटणी ज्यास्त दिवची म्हणून. तेंका किदें जाय किदें नाकां, प्रकृतीची विचारपूस, सैय बेंतलों, पतलों, बसतलों, उठतलों, खातलों, जेवतलों बी सगळी तेंच्या बऱ्याची चौकसी सगळी मनस्यां मन लावून करुग लागली. तां सदींच तेनचेर चडखोसी आसलों जेन्नां तां चड म्हारां जालों तेंनां तेंणें सगळ्या सपतींची आपणाकडे कांयच दवरी नासतांना वांटणी करून सगळ्यांग दिली.

नमुना २ रा:-घरच्या मुखार दोंगां इस्तीनीचें उलावणें.-लक्ष्मीनवाय-दुर्गाबाय, तुमनेर हांव पळेंतां केंनांच सगळें तटां म्हणून माकां दिसाना. सदींच पळे जाल्यार येले खेपेक शान्त थडगार दिसता. माकां मांठें नबळ

दिसता. नाजाल्यार आमगेर पळय. हांव आमच्यांची आनी आमच्या माव मायची माज्या जिवाकडेन पळैतां कितली सेवाचकरी करतां पणून तेंय झगटतात, गाळी सांगतात आनी माव मायकू तू तर पळैताय हाव कसी तेंकां करतां तीं कंजाकंजा चडूच जातकुच हाव रट्टामुद्रां तेंजा हेंकसैं, हाव किदें करू माका किदेंतरी उपाय सांग.

दुर्गावाय—लक्ष्मी-वाय, तुका जर वायट दिसाना तर हाव सांगता हें कसैं जाता-तें. हाव सांगतां तसैं करसी जाल्यार तू सुखाक पावशी. किदें सांगू ?

लक्ष्मी-वाय—सांगूं म्हणून किदें विचारताय ? तू जर माज्या बऱ्याक सांगताय तर माका कित्याक वायट दिसतलें. खुशाल सांग. तुजें उपकार माजेर खूब जायत.

नमुना तिसरा:—कोंकणी भास ही गोंयाभायर पाविल्ल्या गोंयकारांक आपले मुळचे भुयेक सांदैणो एक घट बरो दुबो आस. तो केन्नाच सदळ जावंक आनी निखळूक फावना. परत मोठ्या खेदाचीं आनी दुखाचीं गजाल ही कि आमगेले खाशेले गोंयचे हिंदु हो दुबो मोडून ताची पूड करून उडोंच्या वावराक मंज्या नेटान लागल्यात. तांकां आपले खासा आवे नाकाशो जाल्या. ते वाटेवेंले परकें वायलेक आर्वे समजून सुमाराभायर मुगकुटल्यात. ह्या तोगेल्या नष्टेणालाक लागून कोंकणी भास आपल्या हकाच्या घरात आज बदिणीवरी दीस काडटा. पक्का मराठी ये दिसानदीस इतली धुमशणा घालूक लागल्या कि घादाराचे यजमानी ती खिणाखिणात तोंडात उडेतली म्हण्टा. — गोंयकारांची गोंयाभायली वसणूक १५१.

एक पद:—तुमि किल्लेंय सोदलें विचार किल्लोय केलो ॥ तरि गुरुबगर देव तुमका मेळचो ना पेलो ॥ ॥ भ्र० ॥ आजले त्विर् हजारोंवर साधु जावून गेले ॥ तरेतरेन उपकार त्याणि लोकाचेर केले ॥ त्या साधुत येक पुण गुरुशिवाय जालो ना ॥ गुरुशिवाय केन्नाच माक्षाक कोण गेलो ना ॥ या ससारात पुण गुरु नास्त्यार कांय जाता ॥ येक अक्षर तरि पुण शिकनस्त्यार काय येता ॥ गुरु नास्त्यार कुस्कुट हाताक गावचें ना ॥ गांवलेच तरि तें पदराक रावचें ना ॥ रावलेच तरि ते देवाक फावचें ना ॥ ह्य भाशेन जण येक मनीस गुरूचा पाग्लो ॥ आस्तना लेखिना गुरूक देखून तो भल्लो ॥ तुमि० ॥ १ ॥—भा इ. स. म. बार्पिक इतिवृत्त शक १८३७ पृ. २५७

कारवारमधील सारस्वत ब्राह्मणांची बोली:—कारवारमधील सारस्वत हे त्रिहोत्राहून परशुरामाने आण-लेल्या लोकांचे वंशज असे स्वतःस मानतात. स्कंदपुराणांतील सत्त्वाद्विखडाचा याला आधार देतात, हे लोक पोर्तुगी-जांच्या स्वारीनंतर गोंयांतून बाहेर राहावयास गेले व हल्लीं कारवार, अकोला, हलियाल, सुपा व शिरसी येथें पुष्कळ आढळतात. हे लोक फार जलद परतु हल काढून बोलतात, व यांच्या बोलण्यात कानडी व पोर्तुगीज शब्द फार कमी येतात. या बोलीची चटकून लक्षात येण्यासारखी गोष्ट म्हणजे कोणताहि शब्द व्यञ्जनान्त असा उच्चारिला न जाण. उदा० पुत=पूत; दानि=दान. शब्दांच्या शेवटचे न्हस्व स्वर हे जुन्या प्राकृत प्रत्ययाचे अवशेष दिसतात. उदा० एकु पुत=महाराष्ट्री प्राकृत-एकौ पुत्तो. एकि धुवा=महाराष्ट्री. एकौ धूभा; दानि=महाराष्ट्री-दोर्बि. अन्य दीर्घ स्वर न्हस्व होतात. आस्=आहें. दि=दे. नास्वय उच्चार अधिक प्रमाणांत आह व अन्य स्वरांचा उच्चार नास्वय करतात. दान स्वरांमधील व्यञ्जनाचे पुष्कळ वेळां द्विव होते. उदा० माका, ताजे. आणि कटोर व्यञ्जनाऐवजीं मृदु व्यञ्जनें येतात. इतर बहुतेक वायतीत शुद्ध काकणाहून ही निराळी नाही.

कुडाळी:—मराठीच्या उपभाषांपैकीं कोंकणी म्हणून जर एक मुख्य उपभाषा अशी मानली तर त्या कोंक-णीची कुडाळी एक पोटभाषा म्हणतां येईल. कोंकणपट्टीवर ज्या उपभाषा चालू आहेत त्यांमध्ये उत्तर कोंकणी व दक्षिण कोंकणी असे दोन मुख्य स्थूळ भेद आहेत, या दोन मुख्य भाषाभेदांच्या संधीवर कुडाळी येते. हिचा प्रांत उत्तर व दक्षिण कोंकण यांच्यामध्ये आहे. या बोलीचें नांव कुडाळ देशावरून पडले आहे. हिला हल्लीं मालवणी असेंहि दुसरें नांव आहे. पूर्वी कुडाळ देशाची मर्यादा फार मोठी होती, रथ्यां सावतवाडीत कुडाळपेटा आहे. हल्लीं ही बोली दक्षिणेस तेंगेलोळची खाडी आहे तेथपासून उत्तरेस देवगड, कणकवली आणि फोंडा घाटापर्यंतच्या कोंकणपट्टीत बोलली जाते. अर्थात् हिच्या पूर्वे व पश्चिम सीमेवर सत्ताद्वि व अरबी समुद्र आहेत. वर दिलेल्या प्रांतांतील सर्व सुशिक्षित व अशिक्षित लोकांची कुडाळी ही भाषा आहे. सुशिक्षितांच्या बोलीवर शिष्ट मराठीचा थोडाबहुत परिणाम झालेला दिसतो. हे लोक शुद्ध मराठी शब्द जास्त वापरून त्यांना कुडाळी विभक्तिप्रत्यय

व क्रियापदांचीं रूपे वापरतात व कुडाळीच्या उच्चारांतील विशिष्ट हेलांमध्ये त्यांचा उच्चार करतात. कुडाळी भोंवत बाळाय जानपद स्वरूपाचें आहे.

कुडाळी भाषेचे विशेष पुढीलप्रमाणें आहेत.—१ मराठी शब्दाच्या शेवटी इ अक्षर असल्यास कुडाळींत त्याचें य रूप होतें. उदा० समय (समई), घाय (घाई). २ मध्ये इ असेल तर तीबद्दल य किंवा वि, वी, अशीं रूपांतरे होतात. उदा० वायल (वाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण). ३ आकारान्त नांमैं ओकारान्त होतात. उदा० आंबो, मुळो. ४ एकारान्त नांमैं आकारान्त उच्चारिलीं जातात. उदा० कोळम्या (कोळमे), आळम्या (अळमे), नाणां (नाणें), पानां (पानें), जातां (जातें) इ०. ५ कांही कांही ठिकाणी महाप्राण मिसळतात. उदा० हडे, हकडे (हकडे), फाटी (पाठी), फुडें (पुडें) इ०. कोंकणीप्रमाणेंच ह्यांतील नांमैं चालतात. कोंकणी हांव याबद्दल मराठीप्रमाणें 'मी' हाच शब्द या बोलौत आहे.

असणें ह्या क्रियापदांचीं रूपे पुढीलप्रमाणें:

	वर्तमानकाळ		भूतकाळ
मी आसंय	आमी आसव	मी होतांय	आमी होतांव
तू { आसय, आसस ह'स, आहस	तुमी आसात	तू होताय	तुमी होतात
तो आसा; हा, आहा.	ते आसात.	तो होतो	ते होते.

भविष्यकाळाचीं कांहीं रूपे:—म्हणान (म्हणेन), मेळात (मिळेल), येतलो (येईल). पुष्कळ अशीं ही बोली शुद्ध कोंकणीहून वेगळी नाहीं, हें पुढील उताण्यावरून दिसून येईल.

कुडाळी बोलीचा नमुना:—गोमा गणेश पितळी दरवाजा. कुडाळ परांताचे पयले मालक वामण परभु सरदेसाय होचो पूर्वज गोमा गणेश परभु म्हणान होवून गेलो. तेची कथा अशी सांगतत :-गोम परभुक त्या परांताच्या सरकाराची गांठ घेवची होती, पण दरबारांत काय तेची दाद लागयना. अरज लीवून बाडलो तरी त्याच्या व मधल्या अमलदाराचो स्वयशिको शाल्याशिवाय तो बरतोच जाय नाय, आणि मळ्या अमलदाराक चिरीमिरी दिल्याशिवाय त्याचार स्वयशिको होय नाय. चिरीमिरी देवक गोम परभुकडे काय नाय होतो. मगे त्याकां येक इगुत सुचली. त्याणा 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' ह्या अक्षरांचा एक शिको करून घेतलो. आणि पितळी दरवाजाच्या भायर दारांतच मांडी घालून बसलो; आणि जो कोण अरज घेवून भितुर जाय त्याच्या अरजार आपलो शिको मारून भितुर सोडुक लागलो. असा कांय म्हयने चालला तेंवां म्हदल्या अमलदाराक वाटलां सरकारानच अरज पयल्यान पास करून भितुर सोडुक कोण तरी अमलदार नेमलो हा. म्हणान त्यांच्याकडे गेल्यात्या अरजार 'गोमा गणेश पितळी दरवाजा' हो शिको नसलो तर तो मारून आणुक अरजदाराक परत पाठवूंक लागले.

नमुना दुसरा:—येकदां दत्तगिरी म्हाराज आमच्या गांवांत खूप दिवस खले. एक दिवस असा जाला. ते लिगाच्या देवळांत बसलेले. जवळ आमचे वडील होते. तेंकां तेणीं सांगलां, "तू आपलो देवळाचा दार डांकाव घे आणि भायर पायऱ्यांवर बसान भजन करीत राव." तशे आमचे बाबा भायर येऊन बसले. बरोच वेळ जाला. म्हाराज काय दार उगडुक सांगयनत, तेंवां बाबा भायरसून साद घालुक लागले. तरीय भितुरसून काय शब्द येयना. तेंवां तेणीं आपण म्हणानच दार उगडलां. बगतत तर म्हाराज भितुर दिसले नाय. तें दाराखेरीज भायर जांवक तर दुसरी वाट नाय. तेंवां तेंकां सोदुक ते सरकारी रस्त्यान न्हैहार अदों मेलपर्यांत गेले. इतक्यांत फुडसून पांचपत्तास मंडळीम्हदीं म्हाराज दत्त नामाचो गजर करीत येत हतसां त्यांकां दिसलां.

चित्पावनी:—चित्पावनी भाषा कोंकणांत रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून म्हणजे जयगड खाडीच्या दक्षिणतीरापासून दक्षिणेकडे समुद्रालगतच्या चिंचोळ्या प्रदेशांत तहूत बेंगुलें, सावंतवाडी, गोमंतक आणि कदाचित् ह्याच्याही पलीकडे फार लांबपर्यंत चित्पावन ब्राह्मणांची खास भाषा म्हणजे आपसांत बोलण्याची भाषा आहे. बाहेर बोलताना ते शुद्ध मराठींतून बोलतात, परंतु तेन्नां आपल्या मूळच्या भाषेप्रमाणें नास्तिक्य उच्चार फार

करितात. ही भाषा बोलणारे लोक कमी कमी आढळू लागले आहेत. ही चित्पावनी भाषा व कोंकणी भाषा यांचा फार निकटचा संबंध आहे, व ही शुद्ध कोंकणी व उत्तर कोंकणी किंवा संगमेश्वरी, यांना जोडणारी भाषा आहे.

वृत्तचाराविशेष :— १ कुडाळीप्रमाणे ए च्या ऐवजी आ येतो. उदा०—केळां, सोनां, फुलां, तां, जां, गेल्यां, हवां, बोलल्यां; जां, माझां, तां, सगळां, तुझां. २ आकारान्त शब्द ओकारान्त होतात. उदा०—घोडो, भोपळो, पोथ्यो, शाहणो, ह्यो, हो, आयलो (आला), हवो ठेयलो. ३ आशार्थ व प्रयोजक रूपांच्या वेळी 'ब'च्या ठिकाणी 'य' धातूच्या रूपात आलेखा दिसतो. उदा०—फिरयलो, करय, जेय, ठेय, चालयली. ४ नात्याचे शब्द शकारान्त असतात व त्यांना पुढे प्रत्यय लागतात. उदा०—आईश, बापूश, भाऊश, बेइणीश, नदश, चूख-तूश इ.

नामं:—नामांची सामान्यरूपे पुढीलप्रमाणे होतात : १ अकारान्त (पु. न.) देव-देवा, माणूस-माणसा, चित्र-चित्रा, अकारान्त (स्त्री.) जीभ-जिभा, वाट-वाटा, भित-भिती, चेड-चेडी, थाळ-थाळी. २ आकारान्त (न.) तळां-तळे, लोणचां-लोणचे, फुरसा-फुरसे. ३ ईकारान्त (स्त्री. न.) भिमी-भिम्बा, घोडी-घोड्या, खुटी-खुट्या, लोणी-लोण्या. ४ उकारान्त (न.) लिंबू-लिंबा, गोरू-गोर्वा, बांसरू-बासर्वा, काडू-काडवा. ५ ओकारान्त (पु.) घोडो-घोडे, माचो-माचे, आबो-आवे, हो-हे, जो-जे, तो-ते. ओकारान्त (स्त्री.) बायको-बायका.

खाली विभक्तिप्रत्यय देऊन एक नाम चालवून दाखविले आहे.

	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र.	०	आ, ई, ई, ए, ओ, यो, या	आंबो	आंबे
द्वि.	छा	ना	आंबेला	आंबेना
तृ.	ब, णीन	य, ज्	आंबेन	आंबेय-ज्
च.	छा	ना	आंबेला	आंबेना
पं.	पाष्टी, पक्षा, हारटी	पाष्टी, पक्षा, हारटी	आंबेपाष्टी	आंबेपाष्टी
ष.	चो, ची, चा	चो, ची, चा	आंबेचो	आंबेचो
स.	त	त	आंबेत	आंबेत

सर्वनामांची रूपे सामान्यतः बरील प्रत्यय लागूनच होतात. मी याची प्र. व तृ. मे-आम्ही. द्वि. व-आमला (अ. व.) तू-च. अ. व. तुमला. तो-तृ. ए. व. तेणीन्, तेणे.

क्रियापदं:—असणे ह्याचें रूपांतर 'सणां' असें होतें. त्याची पुढीलप्रमाणे रूपे होतात :

‘सणां’ वर्तमानकाळ

प्र. पु.	सां	सों
द्वि. पु.	सस	सां
तृ. पु.	से	सत

रीतिवर्तमानकाळचीं काही रूपे: मं सचां = मीं असतो. तू सचस = तू असतोस.

पुढे ‘ये’ तिन्ही काळांत चालवून दाखविला आहे.

वर्तमान

भूतकाळ

प्र. पु.	येचां	येचों	आयलों	आयलों
द्वि. पु.	येचश	येचा	आयलेश	आयलेत
तृ. पु.	येचे	येचत	आयलो	आयले
भविष्यकाळ			भविष्य	
प्र. पु.	येन	ऐऊ	येबां	येवां
द्वि. पु.	येशील	याळ	येबांश	येबांत
तृ. पु.	येळ	येतील	येबा	येबीं

पूर्वकालवाचक धातुसाधित उनी, वनी किवा नी लागून होतें. उदा.-मावनी, मारनी; जावनी, येवनी, खावनी इ.

कांहीं चित्पावनी शब्दः—अहुर (पूर), आंदुळो (झोंपाळा), चटोर (चावट), वळकट (पुष्कळ), इतलां (इतकें), चेड (सुलगी), बांड्यो (सुलगा), एठाठी (यथून), जोवणां (वोज), ठवणस (करार), मार्यो (रबी), खळ (आंगण), डवरो (खळगा), मिरसाग (मिरची), गातां (यात्र), याळ (जुला), मोरळी (विवी), घडशी (विटाळशी), चखोट (चांगलें), वाढवण (केरसुणी), जरडी (म्हतारी), केड्डला (कधी, केड्डा), नतणे (नसणे), सुवईहारची (सुवईकडील), पडू (पांहे), हासामूस (दमलेला), सोपारा (सोपें), वाथरणा (पसरणे), कितां (काय), के (कोठे), किण्ळा (कशाला), ठावकां (भाडे), डाळ (जुलाव), पारो (कोवळा फणस), पोंड (पाणी साठविण्याचा खळगा), वळचण (घराब्या भितीपासून पावळी-पर्यंतची जागा), घोंऊश (नवरा), परबो (परका), हेगडायणां (वेडावणे), नाका (नको), शेड (फांक), खेड (मिसळ), आदवेचा (प्रथम परिचयाचा), आघोट (उन्हाळा), अदून (मुहाम).

चित्पावनीचा नमुनाः—कांणतीच बोली हेगाडी नाही नी आमची हेगाडी कशी सेल. उलटी आमचीच बोली सक्कताजवळ से असा शास्त्रीबावाच म्हणचत. एता इतला खरा की, ह्या बोल्यांत ल्येहेलेले ग्रथ नी पुस्तकां आमळा के आढळत नाही, असां पुष्कळ म्हणचत. पण हेवरटी फात चांगले शिकले सवरलेले विद्वानांची ही व्यवहारभाषा नसवी. एता ही बोली के नि केंवरी बोलचत ता सागचां. रत्नागिरीचे उत्तरा जयगड म्हणी वदर से, ते जयगडाचे उत्तराहार ही नाही. पण जयगड पाष्टी दक्षिणाहार रत्नागिरी, राजापूर, देवगड, माळवण, बैंगुर्ला, सावतवाडी, गोवां, एठांपावत सेच. पण तेचेय दक्षिणाहारी कदाचित् चालत सेल.

चित्पावनीचा २ रा नमुनाः—माणसान घे म्हटले आपलेपण सोडून नये. दुसरेचां चखोट सेल तां घेवां. पण उठले सुटले दुसरेच्या सगळ्योच तऱ्हा घेणा अगदी वाईट. आताशा पुरुष, बायाको, धाकटी बघेवी ती अगदीच आपली शिळपत दिसचत. दिवसान दिवस सगळ्याच गोष्टीं भिकारपण नी दुय्येपण वाढत चालला. हेचो सगळेच विचार करनी आपलो हितसाधन करव हवां. नि हे साधेच शिकलेसवरलेल नी तारणे लाकाच मनापाष्टी शरयें हावा.

वऱ्हाडी :—देशी मराठीचे जें क्षेत्र मागें सांगितले आहे ते पूर्वेस बुलढाण्याच्या पश्चिमाभापर्यंत आहे. त्याउडें वऱ्हाडी लागते. वऱ्हाड व मध्यप्राताच्या दक्षिणभागांत जी मराठी बोलली जाते ती मध्यवर्ती मराठीहून जरा निराळी आहे व ती सामान्यपणे वऱ्हाडी या नावानें संबोधिली जाते. वऱ्हाडी भाषेचे क्षेत्र बरेच विस्तीर्ण आहे. पश्चिमेपासून सुरवात केल्यास हिची सगद्द बुलढाण्याच्या मध्यातून पश्चिमांशे बगळून उत्तरेस तापी नदीपर्यंत जाते. तेथून पूर्वेकडे एलिचपूर, बेतूल, छिदवाडा, शिवणी व बालाघाट यांचा दक्षिणभाग पोटांत घेऊन दक्षिणेकडे वळते. नंतर भंडारा, चांदाचा बायथ्यभाग, वणी व वाशीम इतका प्रदेश वढून परत बुलढाण्यापर्यंत येते. कोंकणी भाषेचे ज्याप्रमाणें प्रांतांवरून, जार्तींवरून, व घद्यांवरून निरनिराळे उपभेद पडलेले आहेत तसेच वऱ्हाडी भाषेचेहि आहेत. घाटावरची वऱ्हाडी किंवा घाटोळी व घाटाखालची वऱ्हाडी असे दोन स्थूल भेद आहेत. नागपुरी, बालाघाटी, चांदा इ. देशनिष्ठ व झारपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुमारी, महारी, गोवारी हे जातीवरून पडलेले उपभेद आहेत. केवटी हा आणखी एक पोटभेद अशेली भाषेशीं मिसळून झाला आहे. हळवी म्हणून जो पोटभेद आहे तो वऱ्हाडीच्या शेवटच्या परिसरावर वापरला जाता. ह्या प्रत्येकींत मध्यवर्ती वऱ्हाडीपासून थोडे निराळे असे सूक्ष्म भेद आहेत.

वर्णप्रक्रियाः—१ दीर्घस्वर विशेषतः अन्य दीर्घस्वर ऱ्हस्व उच्चारिले जातात. उदा. मी अथवा मि. माहि अथवा माही. माहा, महा (माझा) २ पुणेी भाषेंत जेथें ‘ ए ’ अन्य स्वर येतो तेथे वऱ्हाडींत ‘ अ ’ घालतात. उदा० सांगितल, त्यान, भकेन, असळ. ३ ‘ ए ’ किंवा ‘ य ’ बद्दल वऱ्हाडी भाषेंत इ स्वर येतो. उदा.- दिङ्ग, देङ्ग, यङ्ग. इळ, येळ, वेळ. राङ्गला, त्यङ्गा. ४ ‘ आय ’ ‘ ए ’ चा उच्चार ‘ ये ’ असा करतात. कोंकणी भाषेंत असाच फरक होतो. ‘ ए ’ बद्दल ‘ ये ’ किंवा ‘ ओ ’ बद्दल ‘ वो ’ येणें हा प्रकार कानडीच्या ससगानें मराठीत शिरला असण्याचा संभव आहे. उदा. येक, वोंगळ. ५ ‘ अब ’ आणि ‘ अवि ’ ह्या दोहोंबद्दल ओ हा स्वर उच्चारतात. जोळ (जवळ) उडोळा (उडविळा) ६ अनुनासिकांचा उच्चार अर्धवट न करता अगदी स्पष्ट करतात. उदा ‘ तू ’ चा तून. देवाशी

देवाशीन. ७ 'ड' च्या उच्चारणासवी वऱ्हाडीत वरीच मानगड आहे. एकाद्या स्वरान्या नंतर ड आला तर त्या 'ड'चा उच्चार 'र' होतो. 'ळ'चा उच्चार 'र' किंवा ऋच्या जवळ जवळ होतो. कधी कधी 'य' च्यासारखाहि हांतो. बुरुडाणा मलकापूरकडील भाषेत त्याचा नियमानें य हांतां, उदा.--डोळा-डोया, जवळ-जोय, जवय. माळी या शब्दाचे मारी, माथी, माई इतके भिन्न उच्चार होतात. ८ वऱ्हाडी भाषेत न बदल ण घालतात, तः नागपुगीत ह्याच्या उलट ण बदल न घालतात. ९ ल आणि न हे वर्ण भविष्यकाळी एकमेकांबद्दल येऊ शकतात, उदा. मी मारीन-मी मारील. तां मारन-तो मारल. १० इ, ई, ए ह्या स्वराच्या पूर्वीचा 'व' अस्पष्ट उच्चारिला जातो. कधी कधी त्याचा लोपहि होतो. उदा.-विस्तू, वस्तू, वीस-ईस, वेळ-येळ. ११ व्हचा उच्चार म असा कधी कधी करतात. उदा.-नव्हते-नभते.

नामें :—अन्य स्वर दीर्घ असेल तर तो ऱ्हस्व करण्याची लक्ष्य वऱ्हाडीत आहे म्हणून वर सांगितलें. तिचा परिणाम असा झाला आहे की, नपुंसकलिंगी अनेकवचनाची जे 'ऐं' कारान्त रूप असतें तें वऱ्याच ठिकाणी अकारान्त होतें आणि असें अकारान्त रूप झालें म्हणजे त्याचें विशेषण साहजिकच पुल्लिंगी अनेकवचनांत राहतें. उदा०—चांगले माणस. अशा गीतीनें पुल्लिंग व नपुंसकलिंग यांमध्ये घोटाळा केलेला आढळतो. हा फरक मराठी व गुजराथी या दोन भाषांमध्ये प्रामुख्याने आढळतो, हिदीत तो तसा फारसा नाही. तेव्हा या दोहोंमधील दुषा वऱ्हाडी भाषा सांधते. विभक्तिप्रत्यय मध्यवर्ती मराठीप्रमाणेच आहेत. फक्त चतुर्थीच्या ला प्रत्ययाच्या ऐवजी 'ले' हा प्रत्यय वापरण्यांत येतो. उदा०—बापाले. अनेकवचनाच्या प्रत्ययापूर्वी ही किंवा ई हा एक आगम येत असतो. उदा०—बापाईस, बापाहीस; माणसाईले.

सर्वनामें :—सर्वनामांच्या कांही विभक्तींची रूपे चमत्कारिक होतात. पुरुषवाचक सर्वनामे—द्वितीया-मज, मजले, मले. तृतीया—तुवा, त्वा, त्या. पष्ठी, माहा, तुहा. पुणेरी भाषेंतील माझा, तुझा ही रूपेहि वापरली जातात.

दर्शकसर्वनामें :—जो, तो याचीं रूपे पुणेरी मराठीप्रमाणेच होतात. स्त्रीलिंगी एकवचन मात्र हे, ते, जे असें हातें. काव्यामध्ये, जुन्या भाषेत व पत्रव्यवहारात स्त्रीलिंगी एकवचनाची रूप एकारान्तच आढळून येते. उदा० 'कळावें हे विनति !' प्रभार्थक सर्वनाम 'काय' ह्याची पंचमीची रूपे काढून, वाढून, काढून अशी होतात.

क्रियापदें :—पुणेरी भाषेंतील क्रियापदांची सामान्य रूपे शिर्षा-या वापरात आहेतच. त्याशिवाय जी रूपे प्रामुख्याने वापरात आहेत ती ही : मी म्हणीन, मी असल-असीन, द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुष याची एक-वचनाचीं रूपे सारखीच होतात. तू आहे, तो आहे, तू गेला, तो गेला. त्याचप्रमाणें भूतकाळातील द्वितीयपुरुष आणि तृतीयपुरुष याच्या अनेकवचनाचीं रूपे सारखीच होतात. उदा० तुम्ही गेले, ते गेले. वर्तमानकाळाची प्रथमपुरुषाच्या एकवचनाची असणे किंवा हा धातूचा रूपे : मी आहे-आहे-व्ध्य अशी होतात. द्वितीय व तृतीय पुरुषाची एक-वचनाचीं रूपे आणि तृतीय पुरुषाची अनेकवचनाची रूपे सारखीच होतात; त्याच्यामध्ये लिंगभेद नसतो. उदा० तू राहतेस, तो येते, तो करत्ये, ते करतेत, ते जातेत. 'मी जातो' असें स्त्रियाहि म्हणतात. 'मी गृहधदा विसरली.' 'तो काम केला' असे चमत्कारिक प्रयोगहि द्राविडीभाषांच्या सलगाने वऱ्हाडीत आढळतात. आशार्थीची द्वितीय-पुरुषी एकवचनाची रूपे यकारान्त होतात. उदा० जाय, खाय, पाख इ. रीतिभूतकाळाचा उपयोग भूतकाळाप्रमाणें होतो. 'ओ' कारान्तरूपेही क्वचित् आढळतात. उदा० मी निजां. अकरणरूपांत ह्या ऐवजी ये हे अक्षर येते. उदा० तो जायेना, तां देयेना. कौंकणीप्रमाणें अन लागूनहि रूपे होतात. उदा० धाडलन, सांगितलन. 'म्या मारले' या प्रयोगाप्रमाणें 'त्या मारले' (तू मारिलेस) असाहि प्रयोग होतो. भविष्यकाळाचीं रूपे पाहण्यासारखी आहेत.

मी मारल	आम्ही मारू
तू मारसीन	तुम्ही मारसान
तो मारील	ते मारतीन

धातुसाधित नामें पुणेरी मराठीप्रमाणें आहेत. परंतु त्यांचीं रूपे निराळ्या तऱ्हेने होतात. या. आ, आय मूळ धातूला लागून सामान्यरूप होते, व मग इतर प्रत्यय लागतात. उदा० चारायले, राखायले, कराले. पुणे-साता-व्याच्या कुणबाज भाषेंत व्ययन्ताला शानि, शान शब्द जोडलेला आढळतो, तसा वऱ्हाडीतहि तो वापरण्याची बहिवाट आहे. करूनशान, धावूनशान, म्हणूनशान.

बऱ्हाडीचा नमुना:—एका साक्षीदाराची जवानी:— रामजी बऱ्हाद सोनाजी, जात माळी, उंबर वरें पंचेचाळीस, वस्ती सोमठान. प्रतिशेवर कळवितो की, आजमास पवरा दिवस झाले असतील रोज शुक्रवारी रात्री मी व माही बायको आनी दोन पोर असे घरांत निजले असता दोन प्रहर रात्रीचे सुमारास माझा बायकोन मला जाग केल. आन म्हणू लागली की घरांत भांडे वाजत असून माणसाचा चाहाळ येते. तेव्हा उठता. त्यावरून मी उठलो आनी भीतीकडे पाहिले त मला भोक दिसल. त्यावरून खास बाटळ की कोनी तरी घर फोडून आत शिरल आहे. घरात दिवा नव्हता, माझा आयकनाखाले आगपेटी व्हाती, ती लगेच काढून पेटविली. इतक्यात हाच आरोपी भीतीस पाडलेल्या भोकाजवळ जाऊ लागला, त्याच्यावर माही नजर गेल्याबरोबर म्या त्यास पकडल. आणि त्याचा हात धरून त्यास म्हणालो की, “अरे चोरा, कोठे जात ?” त्यावरून त्याची व माही शोबाझोबी बरीच झाली. मी घरातून कलमाई मला केला. त्यावरून घराचे शेजारी लोक सिताराम व इठोबा हे आले. इतक्यांत माझा बायकोन दिवा लावला आनी घरातली साखळी काढाडली, व सदरहु इसम आत आले. मग मला भड्ड जोर आल. व मग आम्ही तिघांन त्याचे हात बांधले. आनी लगेच पाटलाकडे घेऊन गेलों.

घाटोळीचा किंवा घाटावरील बऱ्हाडीचा नमुना:— एक दीस एक सिध्द झोपी गेलता. एक उंदीर तेच्या अंगाऊन पळाला. मून तो जागा झाला. त्या सिध्दान् S त्या व्हानशा जीवाले धरलS. आन त्यान S त्याले जाग केलS. मून माराव इतक्यात मले मारू नको आस मोठ्या मिनतवारान S म्हणल मून त्यान S तेला सोडून देलS. जराशानS तो सिध्द रानांत शिकार करायसाठी गेला आन जाळ्यामदी आडकला. ते जाळS कोऱ्या गांवकऱ्यायनS त्याले धरायले टाकलतS. मंग जेचा का जीव त्यान वाचवला तो उंदीर आपल्याकडे येतोय आसS त्यानS पाळलS. “ता मले वाचवल तस म्या वी तुले वाचवल.” आस तो उंदीर बोलला. मग समदे उंदीर कामास लागले आन लय मोठे दोरखड त्याहून कुरतुडले आन सिध्द मोकळा झाला.

बऱ्हाडीचा स्वताचा असा शब्दसंग्रह आहे. उदा० भेटणें (मिळणें), वावर (शेत), पोऱ्या, फोटर (फोल्कर्ट), टगी (अडचण), डावलें (करंडा), पारीस (सहाण), घडली (घागर), पावशी (विळी), ठेपळू (पितांबर), बोथरी (गोषडी, वाकळ), दाह्या (नवरा), जिजी (मोठी बहीण), गोऱ्या (गाईचे वासरू) आळू (कुत्रा), कोठा (गोठा), राई (मोहरी), मडांसरी (फोडणीचे वरण), पोपट (पाबटे), भेद्री (टमाटो), कोहळ (तांबडा भोपळा), आळू (वटाटे), आंवारणें (पक होणें), हाड्या (कावळा), अटाऊ (लुच्चा), चवरा (बडबड्या), धकणें (चाडू होणें), तिरपी (लहानशी खिडकी), वरपणें (भुरके मारणें), भदे (मडकें), डिंगर (लुच्चा), हातोली (लघ्न).

नागपुरी:—नागपूर, वर्षा, चांदा, भडारा, बालाघाट, रायपूर या जिल्ह्यांत जी भाषा बोलली जाते ती नागपुरी होय. वास्तविक ही व बऱ्हाडी यांत भिन्नता नाहीं. परंतु बऱ्हाडांत बरील जिल्हे नसल्याने मध्यप्रांताची राजधानी जे नागपूर शहर त्यावरून हीस हें नामाभिधान देण्यांत आले आहे. व हिला बऱ्हाडीची एक उपभाषा म्हणून मानण्यांत आले आहे. फक्त यांतील जो भाग उरिया किंवा हिंदी यांना जवळ आहे तेथे संधिप्रदेशावर या भाषांचा तेथील मराठीवर परिणाम झालेला दिसतो.

चंद्रपुरी:—चांदाकडील बऱ्हाडीला चंद्रपुरी असे नांव आहे. या बोलीचे बऱ्हाडीहून आणखी विशेष आहेत ते पुढीलप्रमाणे:—

ळ च्या ऐवजीं र येतो. उदा. जवर (जवळ), डोरे (डोले). लिंगाचा निर्वध क्रियापदाच्या रूपावर नाहीं. उदा. ‘तो म्हणते.’ ‘जार तोडून टाकला’ पूर्वकालवाचक अभ्यथाला ‘झ्यानि’ जोडण्यात येतो. ‘वेऊन झ्यानि.’ ‘हात जोडून झ्यानि.’ षष्ठीचीं रूपे ‘चा’ प्रत्यय लागून होतात. आणखी विशेष व इतर गोष्टी पुढील उदाहरणावरून जास्त चांगल्या समजतील.

नागपुरीचा नमुना:—“पटवारीचा चिंधु लोपी याच्याकडे तु चाकरी होतास का ?” “होतो. सात आठ महिने चाकरी केली. गेल्या चैताचे मघात चाकरी सोडली.” “चाकरीवर होता तेव्हा कोठे राहत होता ?” “माहि ठेवलेली बायको इस वेऊन मि चिंधुचे घरात राहत होती. माझ्याकडे किरसानकीच काम होत. आनखिन

मालकान जे काम सांगितल ते कराव. जेव्हा सार पिक जमा झाल व वावरात खळ केल तहि मि खळ्यात रातंदिवस रखशालिस राहत होतो व माहि वायको घरि राहे. ” “ चिंधु कहीतरी खळ्यात राहिला होता ! ” “ तो कधीकधी खळ्यात निजे. एक कडब्याच्या पेंड्याची लहानशी सोपडी केली होती. त्यात मि निजो. ” “ चिंधु त्या दिवशी खळ्यावर निजला होता, तर त्याच्या आंगावर झागिने होते ! ” “ चिंधु दिवसभर खळ्यावर होता. जेबावयास घरि गेला नाहि. संध्याकाळी त्याचि सांगु बलाउ आलि पुर गेला नाहि. भुक नाहि म्हुन सांगितले. त्याच्या अंगावर सोन्याच कड, चादिच कड, चादिचा करदोडा आनि सोन्याचा छळा इतक होत. ”

चंद्रपुरी भाषा:—“कोन ! मोठी माय ! ” “ व ५५ ” “ कोटी जाते माय ! ” “ दडाकड जातो बये सदबाले भाकर घेऊन श्यानी. ” “ काऊन ! सदबादादा घरी नाई आला कावो ! ” “ बसा येईल बये ! बाबरात जोझावना चुरना चालला हाये, पाखराच्या मरि उस्त नाई, नईच्यान दोगावसराचा आदरा, कोनाच्या भरोश्यान कोठ चुरना होते, दादल्यावानी माणसाच्या उरावर राहाव लागते तेबा कोठ दाणा दिसते डोऱ्याल. ” “ खरा आहे माय तुझा म्हणन, आजकाल पोटाच्या पोरावर इश्वास राखला नाई. तुले त माहीत आहे. हरबा पाटलाच्या पोरान मागच्या हाडोखात राती पडतान्शानी दोलीतून गहू चोरून नेले. आखीर काय झाल ! ” “ आहे बये माहित. का कराव लागते आपल्याले लोकाच, बर बये, जातो वावराकडे. बारा का बाई भकभक बाळंत, विस्तो लागला जसा काई. ”

मन्हेटी:—बालाघाट जिल्ह्याच्या दक्षिण भागातील लंक मराठी बोलतात. वरच्या जातीचे लोक नागपुरी बोली बोलतात व खालच्या जातीचे लोक मन्हेटी नांवाची बोली बोलतात. या मन्हेटीवर शेजारील पूर्व हिंदीच्या उपभाषांचा परिणाम होऊन ती एक मिश्र बोली झालेली आहे. या भाषेतील उच्चार वन्हाडीप्रमाणेंच आहेत. उदा० येर (वेळ), जवर (जवळ); मनला (म्हणाला), इरुष. या भाषेचे स्वतांचे विशेष पुढीलप्रमाणें. स्वरानंतर येणाऱ्या डचा र होतो. उदा० शार (झाड), श्रासयुक्त उच्चार गाळण्याकडे प्रवृत्ति दिसते. उदा० मनला, दोबनी. पुष्कळ वेळां नपुसकलिंगाऐवजी पुंलिंगच वापरलेले दिसते. उदा. ‘चांगला पांखून’, ‘आपला पोटा’, ‘मी त्याले खालता पाळो’, ‘बापानें दया केला’ असे प्रयोग होतात. भुका (भुकेलेला), चाला (गेलेला), पांभाच, इत्यादि रूपे हिंदीच्या सहवासानें झालीं आहेत.

मन्हेटीचा नमुना:—मी त्या पोत्याला आपल्या सांगात जांबुर खावाले नेलो होतो. मी येका मोठ्या झाडापासी गेलो. मंग त्या झाडावर चंगलो. पोरगा झाडाच्या खाली उभा होता. मी वरताऊन जांबुर टाकत होतो. पोरगा काही जांबुर खात होता अन काही ठेवत होता. मी मंग झाडावरना उतरलो अन त्या पोराले घेऊन घराकड येत होतो. मोठ्या तऱ्यापासी आलो. मंग मी त्याचा गरा दोही हाताना धरून त्याले खालता पाळो, त्याच्या गऱ्यावर टोंबरा ठेऊन गरा मुरडून देला. थोड्या येरामंधी पोरगा फडफडून म्हन गेला.

खानदेशी--अहिराणी भाषा--डॉ. ग्रियर्सन यांनी संपादिलेल्या भाषापाहणी (लिन्ग्विस्टिक सर्व्हे) ग्रंथांत या भाषेला मराठीची पोटाभाषा न मानतां गुजराथीची पोटाभाषा म्हणून गणली आहे. अशा तऱ्हेचा संशय मोठमोठ्या पंडितांनाहि पडला इतका गुजराथीचा या भाषेवर परिणाम झालेला आहे. हिच्या या स्वरूपासुद्धे हिला एक प्रकारचें महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या भाषेला नांव प्रांतावरूनच पडलें आहे. शिवाय दुसरे नांव ‘अहिराणी’, हें जे लोक ती भाषा बोलतात त्यांच्या नांवावरून आलेलें आहे. ही अहीर-आभीर लोकांची भाषा आहे. या भाषेचें क्षेत्र साधारणपणें पूर्वे व पश्चिम खानदेश जिल्हे, दक्षिणेकडे नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत व उत्तरेकडे वन्हाण-पूरपर्यंत आहे. शिवाय ही भाषा बोलणारे आभीर किंवा अहीर लोक खानदेशाच्या बाहेर नाशिक, नेमाड व बुल-ढाण्यापर्यंतहि आहेत. म्हणजे या भाषेचें क्षेत्र फार विस्तृत व भाषा बोलणारे लोकहि पुष्कळ आहेत. खानदेशाचा उत्तरभाग डोंगराळ आहे व तेथें भिल्ल, ठाकूर, गोंड, कातकरी, बारली इ. रानटी लोक राहतात. शिवाय खान-देशमधील हल्लीं स्थायिक असलेले आभीर लोकहि मूळचे उत्तरेकडचे. या भाषेचें क्षेत्र मोठें व त्यांत निसर्गनिर्मित अडथळेहि पुष्कळ. शिवाय निरनिराळ्या लोकांनीं येथें वसाहत केलेली असून त्यांचे निरनिराळे पंथ, समुज्जी, चाली इत्यादि-मध्यें भिन्नता आहे. या सर्व कारणांनीं या भाषेला बहुरूपत्व प्राप्त झालें आहे व ठिकठिकाणीं पोटाभेदहि झालेले आहेत.

उच्चारविशेष:--‘स’ बहुल ‘छ’. उदा.-छोड, छावली. च वर्गातील व्यंजनानंतर येणाऱ्या लघ्या ठिकाणीं क आणि ‘ळ’ ऐवजीं ‘य’ येतो. उदा.-जयगांव, माय, काया, पिबया, केयी इ. कधीं ळ ऐवजीं ‘ड’

येतो. उदा.-जयगांव, जडगांव, (जळगांव), 'ण' बहल नेहमी 'न' येतो. उदा.-पानी, पन. 'र' नंतर ड आल्यास 'र' बहल 'ल' येतो. उदा.-लडणें, प्लंडे (परडें), बलडणें (ओरडणें). 'त' ब्या ऐवजी 'ट' येतो, आणि महाप्राणोच्चार उच्चारिला जात नाही.

नामें:-विभक्तिप्रत्यय लागण्यापूर्वी नामाचे सामान्यरूप होत नाही. एकवचनाच्या प्रत्ययांना पूर्वी 'स' जोडलें म्हणजे ते अनेकवचनाचे होतात. प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणे:- द्वितीया--ले. तृतीया--न्ही, नी, कडतीन, कड, नाकन, बगी. चतुर्थी--ले, से. पचमी--तिन, यिन, पान, षष्ठी--न्ह, न्हं, न, नी. सप्तमी-- म, मा, महार. उदाहरणार्थ काही रूपे:-घरले, घरीतान, घरमहार, खानदेशमा.

सर्वनामें:-'मी' आणि तू या सर्वनामांची रूपे खालीलप्रमाणें.

प्रथमा	मी	आम्हू, आमु
द्वितीया, चतुर्थी.	मलं, माले, मल्यं,	आम्हले, आम्हये
तृतीया	मिन, मावरी, आम्ही	आम्हनावरी. आमुन
पचमी	मनपान, मानाथीन; मनाथीन	आम्हनपान-थीन,
षष्ठी	म्ह-ना-नी; माझ	आम्हना नी; आमन
सप्तमी	मनमा, मनामा	आम्हनामा,
प्रथमा	तू	तुम्हू
द्वितीया, चतुर्थी.	तुलं	तुम्हले
तृतीया	तू, तुवरी, तुनी.	तुम्हू, तुम्हनी, तुम्ही.
पचमी	तुनपान, तुनुथीन	तुम्हपान, तुमुनाथीन
षष्ठी	तुम्ह, तुना, तुनी	तुम्हनी-ना
सप्तमी	तुमा	तुम्हनामा

इतर सर्व नामांना बर दिलेले प्रत्यय लागतात. क्रियापदें:-क्रियापदांची रूपे कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलत नाहींत. वर्तमानकाळांत तिन्ही पुरुषांचीं रूपे एकच आहेत. उदा.-मी, तू, तो करस; आम्हू, तुम्हू, ते करतस.

भूतकाळ क्रियापदांच्या नुसत्या मूळरूपावरूनच सिद्ध होता. कोणत्याहि पुरुषाचा व वचनाचा अर्थ त्यावरून होतो. उदा-मी, तू, आम्हू, तुम्हू, त्यासनी त्यानी, मी, तू, इ० केलें.

काही धातूंची फक्त निराश्री रूपे होतात. उदा मी बोलतु; तू बोलना, त्या बोलनात.

भविष्यकाळची के (करणें) या धातूची रूपे.

मी	करसु	आम्हू	करसूत
तू	करशी	तुम्हू	करशात-शाल
तो-ती-ते	करी	त्या	करतीन-तील.

कांहीं अहिराणी शब्द:-कथाकन (कोणीकडून), अथाकन (इकडून), उनात (आलांत), पषा (कपाशी), गावडी (गाय), अंडोर (मुलगा), निस्ताईन (हल्लहल्ल), गुमणे (हरवणें), गवांच्या (सोबती, भिड्ड), टिमकारणें (चोपणें), वा (वाप), अठे (येथें), चितांग (कुणवी बायकांच्या गळ्यांतील अलंकार), वन्ह (वर), जरुक्सा (थोडा), हाड्या (काबळा), लव्हलव्ह (लवकर), खाथखाथ (खोडकी), थाट (परान), गोठ (गोष्ट), दारकी (गुराळी), चिडी (चिमणी), बाहारी (सून), बगार (पारडूं), बडांग (कुंरण), टोच्यावापू (देवी डॉक्टर).

अहिराणी भाषेचा नमुना:-एका पत्रांतील उतारा-तुम्हीनं ज्ये पत्र धाडलत, त्ये मल्ये कालदी मंगय-वारी भेटल. मांगो दुला आठी कालदी उनता. त्याल्ये मिन सागल की वावरात पळह्यामधुन सन तूरनी बेंग प्येरी दे. औदां कपाशील्ये भाव नाही आन लेव्या वरसी मेवराजाकन कपाशीच येक बौडवी भेटलं नाहीं, माझी अवस्था मल्ये माळूम की देवाल्ये माळूम. कसातरी दिवस काढी राहिनो आहें बारे. रववारच्या बाजारल्ये दोन गोन्हे घेहसन टाकतो. नबरीचा चितांग अन वाकरवाळ्या गहान टाकीसन रुपये कहाडीन.

विस्तरवारी टोऱ्या वापू आमच्या गावाव्ये उनता. गणू बाऱ्याच्या वटल्यावर मंचवावर जपला व्हता, तठी त्याव्ये राती इच्चुं सुंयला. गणू बाऱ्याचा अंडोर अन् माही व्हारी गावव्ये जायेल शे. घन्याच्या पोरव्ये कुकू लायाव्ये. घन्यान डाव पेयीचे जेवन दिलत. गुयाचा शिराची करलता. जडगाची नयाच पानी लई येत, तठी होडी हात्यावर जान शे. वकील बुवाव्ये भेटीसन कागद करी टाकू. इ०

हळवीः—हळव लोक मध्यप्रांतांतील वस्तर आणि कांकर ह्या संस्थानांत व चांदा, रायपूर आणि भंडारा ह्या बाजूच्या आसपास पसरले आहेत. मध्यप्रांताच्या बाहेरहि काही ठिकाणी हळवी लोकांच्या तुरळक वसाहती आहेत. वऱ्हाडांत एलिचपूर जिल्ह्यांत पुष्कळ हळव आहेत व ते कोष्ट्याचा धंदा करतात. हळव हे गोंडापैकी आहेत असे समजण्यात येते. मद्रास इलाख्यातील व रायपूर मधील हळव लोक गोंडापैकीच आपणास समजतात तर भंडारा येथील हळव आपला व गोंडाचा काही सवध नाही असे तितक्याच जागाने सांगतात. ओढ्या प्रांताच्या राज्याच्या तैनातीत हे लोक सेवाचारी करून राहत. मानववशशास्त्राच्या दृष्टीने हळव लोकांमदल बरेच मतवैचित्र्य दिसून आले तरी भाषाशास्त्राच्या दृष्टीने ते मूळचे अनार्य एतद्देशीय असून त्यांनी आर्य भाषा स्वीकारल्या आणि भाषावरोवर आर्य-धर्महि स्वीकारला. हळवी लोकांच्या भाषेत मराठी, उरिया आणि छत्तिसगडी या तीन भाषांचे मिश्रण आढळून येते. वस्तर येथील हळवीच्या पुढील पोटाभाषा आहेत. महारी किंवा मंहरी, अडकुरी, वस्तरी, चंदारी, गचिकोले, मिशगानी, मुरिआ व शुंडी ह्या निरनिराळ्या पोटाभाषा निरनिराळ्या जातीच्या व घराण्यांच्या नावांवरून मानल्या आहेत. वस्तुतः हळवीहून त्या भिन्न नाहीत. कर्नल ग्लॅसफोर्ड हळवी भाषेसवधी पुढीलप्रमाणे लिहितो. ‘हळवी बहुतांशी छत्तिसगडी सारखी आहे. तीत मराठीचे पुष्कळच मिश्रण झाले आहे, किंबहुना बहुतेक प्रत्यय मराठी आहेत. बहुधा असे होते की शुद्ध हिंदी शब्द घेऊन त्याला प्रत्यय इ० मराठी लाविले जातात. उदा० ‘मी देखले नाही.’ हे जगदलपूरजवळील मुरिया लोकांच्या तोंडातील वाक्य. या ठिकाणी मी नाही हे मराठी शब्द, ‘देख’ हा हिंदी शब्द व त्याला ‘ले’ हा भूतकाळचा मराठी प्रत्यय लागलेला आहे. एकदरीत ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे; व त्यांत व्याकरण आणि वाक्यप्रचार यांचा तर पूर्ण गोंधळ झालेला आहे.’

या भाषेत शब्दांचा भरणा हिंदी असला तरी त्यांना ज्या अर्थी प्रत्यय मराठी भाषेतील आहेत त्या अर्थी हळवी भाषा ही हिंदीची उपभाषा न समजता मराठीची उपभाषा समजणे जास्त सशाल आहे.

विशेषः—स्वराच्या उच्चारान्या वाचतीतहि हिंदी आणि मराठी भाषांतील उच्चारांची सभेसह हळवी भाषेत झाली आहे. मराठीपेक्षा छत्तिसगडीवडे ओढा फार आहे. ‘अ आणि आं’ व ‘ऐ आणि उई’ हे एकमेकांमदल येतात. उदा० बलो, वोलो; मै, मुइ (मी); बैला, बुइला, त्याप्रमाणे ऐ आणि ए व औ आणि ओ एकमेकांमदल कधीकधी येतात. उदा० मै, मे, गेलां गेलां; कौनी, कोनी. तालव्यव्यजनांचा उच्चार हिंदी तालव्यप्रमाणे होता. डाचा कधीकधी छत्तिसगडीप्रमाणे ‘र’ असाहि होता. उदा० कपरा (कपडा) ‘ण’चा ‘न’ असा उच्चार करतात. ल चा र कधीकधी झालेला दिसतो. उदा० परा (पळा), बेरा (बेळा); व बहल हिंदी व उरिया भाषांप्रमाणे व येतो. बेर (बेळ), बीस (बीस).

नामंः—‘बिता’ (व्यक्ति) ह्या शब्दाचा उपयोग नामार्थां जोडून करतात व असा केला असता मूळ शब्दांच्या अर्थात बदल होत नाही. ‘बागबिता’; बेटाबिताकं (मुलाला). लिंगे दोनच आहेत. पुल्लिंग व स्त्रीलिंग. मराठीतील नपुंसक लिंगाएवजी येथे पुल्लिंगच वापरण्यात येते. वचने दोन आहेत. पैकी अनेकवचन ‘मन’ हा शब्द एकवचनाच्या रूपापुढे ठेवून तयार होतो. उदा० बावामन; हुनमन (ते). कधी कधी अशा रीतीने अनेकवचन न साधता एकवचनावरूनच अनेकवचनाचा बोध पुष्कळ अशा अर्थाचा शब्द जोडून उत्पन्न करतात. उदा०—नोकर सशोके (सर्व नांकरांना), खुबे घोडा. नामांचे सामान्यरूप न होता छत्तिसगडीप्रमाणे नुस्ता विभक्तिप्रत्यय लागतो. मुख्य विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणेः—चतुर्थी-के. पचमी-ले, लगे, लले. षष्ठी-चो, के. सप्तमी-में, ने. तृतीयाचा प्रत्यय नाही. दोगांने याचें भाषांतर ‘दोरीसगे,’ काठीने याचें भाषांतर ‘बडगीमें,’ असे करतात. विशेषणांच्या रूपांत लिंग आणि वचन यापुढे फरक पडत नाही.

सर्वनामंः—ह्या भाषेतील सर्वनामांचीं रूपे ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहेत.

प्रथमपुरुष	मुह, मुहं, मर, मर, में.	आमी, हममन
द्वितीया	मोके, मके	
षष्ठी	मोचो, माचो	अमचो, आमर
द्वितीयपुरुष	तुह, तुह, तू	तुमी, तुम
द्वितीया.	तुके	
षष्ठी	तुचो, तोर	तुमचो, तुमर

इतर सर्वनामैः--तो, ये (हा), जो, जे, जउन, कोन (काचो-षष्ठी), हुन, हुनी (तो).

क्रियापदः--क्रियापदांची रूपे लिखाप्रमाणे बदलीत नाही. ' ना ' हें अव्यय पादपुरणार्थ लावतात.

उदा० तूचो नाव काय आयें ना ? मुहं हिडले ना.

असणें क्रियापदांचीं रूपे--वर्तमानकाळ

आसे	आसू
आसीस	आसास
आसे	आसत.

इतर धातूना हीं रूपे लागून त्यांची वर्तमानकाळाचीं रूपे होतात. भूतकाळांत ल हें विकरण लागतें. प्रत्यय मराठी, उरिया व छत्तिसगडी भाषांतील आहेत.

राहणें--भूतकाळ

रले, रली	रले, रला, रलो
रला, रले, रली	रलास, रले
रलो, रले, रली, रला	रले, रला, रली, रलो.

ल ऐवजी व लावून भूतकाळ साधण्याचा आणखी एक प्रकार आहे. उदा० मई करवेसे (मी केलें आहे). मोके मारवा आसत (मला मारलें).

भविष्यकाळां 'दे' किंवा कधी कधी 'ते' प्रत्यय लागतो. उदा० मई मारंदे, मारुंदे, बोलुंदे, वेदे. या दे ऐवजी काचित् से आदळतो. मई करुसे (मी करीन).

आज्ञार्थी मुख्या क्रियापदाच्या रूपानेंच सिद्ध होतो. कधी कधी 'आस' लागून व मराठी आणि हिंदी-प्रमाणें आकारान्त व ओकारान्त आशार्थाचीं रूपे होतात. उदा० बस, आनास, दियास, राखा, देखो इ० .

ह्या बरील विवेचनावरून हें कळून येईल की, हळबी भाषेमध्ये कांहीं नाही तरी तीनचार भाषांचें मिश्रण आहे. आमर तुमर ह्या रूपांत बंगालीचा अवशेष दिसतो. षष्ठीचा 'च' प्रत्यय आणि भूतकाळाचा 'ल' प्रत्यय ह्या दोहोंत मराठीचा अवशेष दिसतो. शब्दांचे उच्चार, नामांच्या विभक्ति, संख्याविशेषणें, सर्वनामें व शब्दसंग्रह ह्यांमध्ये छत्तिसगडी भाषेचा ठसा चांगला दिसतो. उरिया भाषेचाहि संपर्क भूतकाळाच्या रूपांत दिसतोच. ह्याशिवाय हळब लोकांची मूळची द्राविडी भाषा असल्यानें हल्लीं यांच्या बोलींत त्याहि भाषेचे अवशेष दिसून येतातच. ह्यावरून ह्या भाषेला मराठीची उपभाषा म्हणावी की नाही ह्याविषयी विद्वानांना शंका आहे.

कांकेर येथील हळबीचा नमुनाः-- एक-दुन बाघ कोनी बनमें पडे सोउ रली. एकदम खुबशन हुनके पास अपलो विलले निकरलो. हुनके आरांसे बाघ उठलो आउर हुनके डावला एकदुन मुसापर एकदम पडला. रीसमें हलो. बाघनें हुन मुसाको मारेवर तैयार हो रहिलो, मुसा अजी करलो. तुमचो आपन बाट देखो मोचो बोर देख मोचो मारलेसे तुचो का बडाई मीलेंते, इतनो सुन बाघने मुसाको छांडेन थाती. मुसाने अजी करलो, वो कहलो, कोनी दिनमे आपलो येचे दायका बदला दीहो. हुनकेसुन बाघ हसलो आउर बनबाट गेलो. थोडे दिन पाछे हुन वनके पासके रहिलो बीतामन फांदा लगावलो, बाघको फसावलो. क्यौंकि हुन हुनके दोरके कन्तु कन्तु मारते रेहो, बाघने फांदोसे निकलन रहलो, फेर निकल नही सकलो. आखिर हुन दुखके मोरे नरिआवलो. हुनी मुसाने भिनके बाघ छोडाउन दिले रहलो हुन नरिआलो सुनलो, हुन आपलो उपकार करियाके बोली जानलो आउर खोजत उया उम-रलो. हुता बाघ फला पडा रहलो, हुन आपलो तेजचो दांतोसे फांदाको फतरलो आउर बाघको छडावलो.

गण अथवा जातिभाषा:—व्याप्रमाणे भौगोलिक दृष्ट्या पृथक् अशा निरनिराळ्या भागांत एकाच भाषेचे निरनिराळे प्रकार दृष्टीस पडतात त्याचप्रमाणे निरनिराळे व्यवसाय अथवा धंदे करणाऱ्या लोकांमध्ये व्या बोली रूढ असतात त्यांतहि आपणांस थोडाफार फरक असलेला बरकाईने निरोक्षण केल्यास आढळून येतो. किंवातः भरत-लक्ष्मणमध्ये अनेक धंदे आनुवंशिक पद्धतीने काही विशिष्ट सर्गांमध्ये चालू असण्याची प्रथा फार प्राचीन काळापासून पडली असून या बहिवाटीमुळे काही धवावरून स्वतंत्र जातीहि अस्तित्वांत आल्या आहेत. अशा जाती अथवा गण जरी सामान्यतः मराठीच भाषा बोलत असले तरी त्यांच्या राहणी व संवयी यांबद्दल काही शब्दांचे उच्चार करण्याची विशिष्ट लक्ष्य त्यांच्यामध्ये उद्भूत होते. तसेच त्यांच्या व्यवसायासंबंधी अनेक शब्द त्यांच्यामध्ये तयार होतात. त्यांपैकी काही शब्द इतके वैशिष्ट्यपूर्ण असतात की ते त्यांच्या व्यवसायाशी संबंध असणाऱ्या लोकांसच परिचित असतात, अशा तऱ्हेचे अनेक शब्द निरनिराळ्या जातींत रूढ असून अत्यंत अन्वर्थकहि असतात, परंतु त्यांचा वाङ्मयांमध्ये काचितच समावेश होतो. कारण वाङ्मयीन भाषा ही शिष्ट व सुशिक्षित लोकांचीच भाषा सामान्यतः असून तिच्या शिक्षणामुळे एक प्रकारचे ठरिव व एकसूत्री वळण येते व लेखकवर्गीहि सामान्यतः नागर राहणीशी विशेष परिचित असल्यामुळे व सामान्य जनतेशी त्या मानाने कमी परिचित असल्यामुळे त्यांच्या लेखनांत या अनागर गणभाषेचा काचितच सेवध येतो व त्यामुळे या बोलीतील शब्द किंवा विशेष लक्ष्यी फक्त या जातीपुरत्या रूढ हाऊन त्यांना सार्वत्रिक स्वरूप न येतां विशिष्ट समाजनिबद्धता येते. अशा तऱ्हेच्या काही भाषांची माहिती पुढें दिली आहे.

कोळीः—कोळी लोकांची वस्ती गुजराथ, कोंकण व देश यांतील बहुतेक खेड्यांतून आढळते. अति-प्राचीन राष्ट्रजाती म्हणून ज्या मानल्या जातात त्यांपैकी मुंडा नांवाच्या राष्ट्रजातीशी यांचा संबंध जोडला जातो. कोळ्यांत तीन भेद आहेत—(१) डोंगरावरील कोळी किंवा महादेव कोळी; (२) किनाऱ्यावरील कोळी, किंवा मच्छिमारी कोळी अगर सोन कोळी; व (३) या दोहोंहून कमी दर्जाचे कोळी.

कोळ्यांच्या भाषेतील विशेष लक्ष्याः—नाकांतील उच्चार तर सर्व कोंकणांत सर्वसाधारण आहेचः परंतु ह्या लोकांमध्ये ह्या उच्चार कधी नासिक्य तर कधी निनासिक्य होतो. तों व तो, तें व ते असे दोन्ही प्रकारचे उच्चार आढळून येतात, ओ आणि औ त्याबद्दल न्हव स्वर उच्चारण्यांत येतो किंवा त्यांच्याबद्दल ऊ आणि ऊं येतात. होतोबद्दल हुतू असे रूप येते. व्यंजनोंच्चारामध्ये अशीच अदलाबदल होते. ल बद्दल न, र बद्दल न असे विपर्यय होतात. रागबद्दल नाग म्हणतात व नांव (लांव), नागला (लागला), नोटी (रोटी) असे शब्द आढळतात. घ, ष, स ह्या तिन्ही उच्चारबद्दल एक 'स' चाच उच्चार करतात. उदा. देस (देश), जांबरी (जाऊनशी), जाईन बद्दल जान येते. त्याचप्रमाणे पुढील रूपे लक्ष देण्यासारखी आहेत. मी, मे, में. (मी ची तृतीया), तू (तू किंवा तृतीयेचें तूं शब्दांचे रूप), हाता—ते = आहेत.

महादेव कोळी जी भाषा बोलतात ती पुष्कळ अशांनी ठाण्यांतील पूर्वकडील इतर भाषाप्रमाणे देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीच्या सारखी आहे. किनाऱ्यावरील कोळी भाषा देशीला पुष्कळ दूरची आहे. ड व ळ चा देशावरील लोकांप्रमाणेच महादेव कोळी उच्चार करतात. उदा. पडला, दुकाळ. वर्तमान काळाचीं रूपे देशीप्रमाणेच आहेत. उदा. मी मरतो. विशेष रूपे पुढील आहेतः—माहा (माहा), तुहा (तुहा), त्यासा—त्याशा (त्याचा), दोषाली (दोषाना). बाकी इतर बाबतींत कोळी भाषेचे विशेष हिऱ्यांत आहेतच. सामान्य कोळी भाषेचा एक नमुना पुढील गोष्टीत पाहावयास मिळतो.

‘एक कुलूची आपल्या मरणाच्या येथी आणल्या समधा सोकन्यास जवळ बारून त्यास बोललो, “बालांनो मांजे जवळ तुमाला देयाला मांज्या सेतासिबाय विसरे काय नाय. आनी त्या सेताचे मिनी तुमना सगल्यांना सारके बरस केले हातीन, मांजे जवळी जी काय संपाती हाय ती सगली मिनी त्या सेतात पुरलेली हाय, ती खनळी ते तुमाला गवेळ.” असा बोललो आनी त्यानी आपला परान सोरला. मंग ते सोकरे पावडी कुदली शेऊन त्या सेतातला बावत जेले, आन दरबे करता सेत खनायला लागले. त्यासनी ते सगळा सेत खनला. त्यातला त्याला दरबे कयाच गडला नाय. तबा त्याना बाईट बाटला आन ते बरा जेले. मंग त्यानी त्या शेतातला भात पेरला. तबा ती जमीन चकोट खनल्यामुळे त्या बरसी त्या सेतातला बसोपक्षी भात मोप ऐला, तबा ते सोकरे बोलले ‘आपल्या बाबांनी सेतातला

दखे पुरून ठेवला हाय ते आपून त्याची चकोट मेनत करावी म्हणूनशानी सांगला आसवा व त्या परमान आपल्यास त्याच फल गावला.'

किरिस्तांवः—ठाणें जिल्ह्यांतील जे कॅथॉलिक ख्रिश्चन आहेत त्यांची भाषा किरिस्तांव ह्या निराळ्या नांवानें ओळखिली जाते. हे मूळचे कोळी परंतु पोर्तुगीज मिशनऱ्यांनी यांना वाटविलें, म्हणून त्यांच्या भाषेत थोडासा पोर्तुगीज शब्दांचा भरणा झालेला दिसतो. उदा० पाय (वाप), माय (आई), मिस्स (मास-प्रार्थना), इगार (उपदेशक). यांच्या बोलण्यांत 'ण' अधिक येतो. काहीं चमत्कारिक रूपेः—बोटला (बोलला), ऐकटल (ऐकले). इतर बाबतींत ही कोळी भाषेहून निराळी नाही.

कुणबी (कुणबाऊ)—कुणबी लोक हे सामान्यतः शेतकरी आहेत. ते जेथें असतात तेथील भाषा बोलतात. मुंबई, ठाणें, जजिरा इ. ठिकाणचे कुणबी तेथील भाषा म्हणजे उत्तर कोंकणीच बोलतात. त्यांच्या घराचा वगैरे त्यांच्या बोलीवर परिणाम होऊन तिच्यांत थोडी निराळी लक्ष्य उपपन्न झालेली दिसून येते. पुणे जिल्ह्यांतील कुणबी किंवा मराठे जी भाषा बोलतात ती ह्या उत्तर कोंकणातील कुणबाऊप्रमाणेच आहे. फक्त तिच्यावर देशी भाषेचा थोडासा परिणाम झालेला दिसतो. उदा. ड व ळ चा उच्चार ते करतात व वर्तमानकाळाची रूपे देशी किंवा पुणेरीप्रमाणे असतात. खालील गोष्टीवरून ही कुणबाऊ भाषा म्हणजे एक स्वतंत्र बोली नसून थोड्या स्थानिक बदलांनी युक्त अशी उत्तरकोंकणीच आहे हे दिसून येईल.

'एक रांडमुंडचा पोर होता, त्याला एक बय होती. ती राज्याकर दलाकांडा कराय जात आस. ततना ती कोंडासुंडा घेऊन ये. तवा त्या रांडमुडच्या पोरान्या दांन गाया होत्या. तवां एक तला होता. त्या तल्यावर तो गाया चरबीत आस. तवां त्याची बय त्या तल्यावर भाकरतुकडा त्या पोरानाठना घेऊन ये. तवां त्या पोरान्या राखनांत राजान आपली गाय देली. तवां तो पोर तल्याच्या पारीवर आपली भाकरी वसून खाताय तवां एक नांगीन आनि एक आदल्या या दोगाचा मेल लागला. तवां त्या पोरान त्या आदल्यावर काठी टाकलान. तवा काठी टाकल्या-बरोबर नांगीन पातालांत गेली. ती पातालात गेल्याबरोबर तिचा बाप पातालांत बहता. तवां ती त्यास आसी सांगताय रांडमुंडच्या पोरान माझेवर काठी टाकलान. तवां नांग दुसऱ्या सापास म्हत, तुमी रांडमुडच्या पोरान डसायला जा. तंवा थीतना च्यार साप निगाल आनि जित पोर बहता तिथ आल, आनि त्याच्या बाटल झाल. तवां त्या पोरान च्यार पानाच च्यार दुरून लावलान आन एक गाय च्यार दुरनामदी पाजलान. आन ते च्यार दुरून च्यार सापाच्या तोंडांत बतलान. तवां साप त्याला सांगतात. तुला नांगानी बोलवना केलाय, तू गेल्याबरोबर नांग तुला हटकील की, नांगनीनी कधी काय येवस्ता केली, तां सांग. तो तुला धनदोलत देल. तवां तू म्हन, मना तुमची धनदोलत नको. तुमच्या हाती आंगठी हाय ती मना द्या. मग त्या नांगान त्या लेकीचा सात पाट काडून भुड्या गाडवावर बसवलान, आनि तिचो धोंड गावातना काडलान आनि तिला हाकलून लावलान.'

बऱ्हाडी कुणबाऊ—चांदा जिल्ह्यांतील कुणबी जी भाषा बोलतात ती एक स्वतंत्र बोली कुणबाऊ या नांवानें ओळखिली जाते. ही बोली भात पिकविणारे व तळी विहीरी बांधणारे शेतकरी यांच्या कोडली भाषेहून निराळी नाही. हिचा विशेष म्हणजे नपुसकलिंगाबद्दल पुष्टिग वापरणे हा होय. उदा. 'दोष लेकर होते.' 'लेकर गेला.'

परभीः—परभी म्हणजे परभू किंवा प्रभू लोकांची भाषा; परंतु हिला आणखीही नांवें आहेत; कायस्थी, दमणी व मुंबापुरी. मुंबईतील सर्व मराठी बोलणारे लोक व ठाणें जिल्ह्याच्या दमणपर्वतच्या भागांतील सर्व लोक ही बोलतात. हे परभू लोक गुजराथ व उत्तरहिंदुस्थानांतून आलेले आहेत असें समजण्यांत येतें. सतराव्या व अठराव्या शतकांत मुसलमान व मराठी राजांकडे हे लेखक म्हणून राहिले होते. ऐतिहासिक बखरीं पहिल्यानें गद्यांत लिहून ठेविल्यानें मराठी भाषेची मोठीच सेवा यांनी केली आहे. ण, ळ, व ड यांचा देशीप्रमाणे उपयोग केला जातो. उदा.—'थोंडें दिसान; फार दुकाळ पडला. वर्तमान भविष्यकाळाची रूपे मध्यवर्ती मराठीप्रमाणे होतात. 'मी मारतो, मारताव,' 'मी सांगन.' या बोलींत गुजराथी शब्द आढळतात; विशेषतः उत्तरेकडे वया ठिकाणी गुजराथीचा निकट सहवास आहे तेथें तर जास्त आढळतात.

आगरीः—आगरी लोक हे शेतकरी आहेत. कोळी लोकांपेकीच हे आहेत असें मानण्यांत येतें. पुरवळसे आगरी शोक मोठ व खाऱ्या जमिनींतील भात पिकवितात. कुलाया जिल्ह्यांत यांची वस्ती आहे. मागोळ काळी

मध्यवर्ती मराठीपासून ही फार भिन्न होती. परंतु सध्या ती उत्तरकोंकणीहून भिन्न नाही; शिवाय लं चा उपयोग व कांहीं शुद्ध देशी रूपे यांत आढळतात. त्यामुळे ही मध्यवर्ती मराठीला पुष्कळच जवळची आहे.

धनगरी:—धनगर लोकांची ही बोली ठाणे जिल्हा, जव्हार स्थान, जजिरा व बेळगांव जिल्हा यांत आढळते. ठाणे जिःह्यांत मुऱ्याड ताळुऱ्यांत धनगरांची वस्ती विशेष आहे. जजिन्यात जे आहेत ते देशावरून व कर्नाटकातून आलेले आहेत आणि म्हणून त्यांची पुष्कळ बस्ती आहे. बेळगांव जिल्ह्यांत सावतवाडी स्थानाच्या बाजूला ही भाषा बोलणारे लोक आहेत. ठाण्याच्या धनगरी बोलीत ड आणि लं चा उपयोग केला जातो. उदा. थोडा, सगळा, वर्तमानकाळचीं रूपे देशीप्रमाणे होतात, स्वरापूर्वी य घालण्याची विशेष पद्धत आहे. 'व्याटा' (वाटा), 'त्या' (तो). जजिन्याची धनगरी बोली उत्तरकोंकणीहून फारशी निराळी नाही. भूतकाळच्या तृतीय पुरुषाच्या एकवचनावे रूप 'आन' लागून होते. उदा. 'वान सांगितलान,' वर्तमानकाळचीं रूपे व डचा उच्चार देशीप्रमाणे केला जातो. 'मी खातो; तू खातोस, तो म्हणतो' इ०. बेळगावांतील बोलीत ड, लं आणि ण चा उपयोग देशीप्रमाणे केला जातो. उदा. घोडा, डोळ, आणि, इ० ह्या बोलीचा विशेष म्हणजे अन्त्य स्वराच्चार गाळणे हा होय. उदा. सोन (सोनें), घोड (घोडा), वासर (वासर), तुज नाव (तुजें नांव) इ०. कांही विशेष शब्दोच्चारः—याक, योक (एक), दोन (दोन); ईस (वीस); हा (आह); हास (तू आहेस); हा (तो आहे.); हाब (आहो) इ०. बेळगांव जिल्ह्याचा वायव्य भाग जरी सध्याद्रीच्या पूर्वेला आहे तरी भाषेच्या दृष्टीने कोंकणातच मोडतो. पुढील उताऱ्यावरून ही बोली जवळजवळ उत्तरकोंकणीप्रमाणेच आहे हे दिसून येईल. (पुष्कळशी देशीप्रमाणेहि दिसते.)

(बेळगांवी धनगरी). सकाळपासून सध्याकाळपर्यंतच काम—'सकाळचा उठल्याबरोबर वासर सोडली. वासर सोडून मशीची वार गहिल्या त्यावरुल दोन गडी पाठवून वशीद आनल. ते वशीद दोनतीन वशीद मिळवून मशीस घातल. तिथून पुढ ताक दवळल. तिथून पुढ बाकरी खाऊन सात आठ आळाची लोक बलिवली. आळाची लोक बलवून कामास लाऊन बाकरी खाऊन गोराकड गेलो. पुना गोराकड जाऊन मस पाहली. मस पाहली तर निकाल ठकली. तिथून पुना ही मसंत समजून काहीतरी बशीद बगाब म्हणून दुर्गास गेलो. पुना मदकोपास गेलो, नामुरख्यास गेलो, अवघीत घेऊन तीन तास रात्रीस गरास गेलो. तिथून पुढे जेसून ते बलाद मशीस पाजिवल. तुकडा खाऊन जरा पडलो. दोन तास रात्र असतांना गोर सोडली. तिथून गरास आनून वासर सोडली. वासर सोडून हातावर बेघी बेघी बाकरी घेऊन लवकर तीर्थकुडेस आला. तिथून कचेरीस आलो.'

बऱ्हाडीतील धनगरी ही बऱ्हाडीहून फक्त खालील थोड्या बाबतीत भिन्न आहे. मध्यवर्ती मराठीत जेथे शब्दाच्या शेवटी एं असता त्यावरुल बऱ्हाडीत अ येतो, व ह्या अचा उच्चार धनगरीत गाळतात. उदा. त्यान सगळ धन. आदर दाखविण्याच्या वेळची आज्ञायांचीं रूपे, येजो, पाहेजो. इ० होतात. त्याप्रमाणे वसलेत (बसलां होतां), खाते (खातात), जातेत (जातात) इ., रूपे विशेष तऱ्हेची आहेत.

लोककथा:—'एक धनगर होता तो बकरे चारायले गेला. त्यान आपल्या सुनेले सांगितल, माही भाकर घेऊन येजो, बारा वाजाची येळ झाली. तिले त्या भाकरीची याद राहली नाही. एका आवरामधी एक कुनवी आजत बाह्यत होता. तो धनगर त्याच्यापार्शी गेला. त्या कुनव्याला म्हणते कां माहे बकरे आंब्याखाले बसलेत. माहे बकरे पाहेजो; मी जेऊन येतो. तो जेवासाठी गेला. जेऊन पुनः आला. बकरे बसलेच होत्या. पुन्हा त्यान आपल्या बकऱ्या घेऊन गेला चारायले.

भंडारी (हेटकरी):—भंडारी लोकांची भाषा ही उत्तर कोंकणीहून विशेष निराळी नाही. फक्त ड च्या उपयोग देशीप्रमाणे केला जातो; कधीकधी ड चार र होता, उदा० 'तुझा शब्द मी कदावी मोरला नाय.'

ठाकरी:—ठाकूर लोक गुजराथ देश व कोंकण यांत विशेष आढळतात. ते रजपूत आणि कोळी लोकांचे वंशज आहेत असे समजण्यांत येते. ठाणे, कुलाबा व नाशिक जिल्ह्यांतील ठाकूरांची ही बोली देश व कोंकण यांच्या संधीवर आढळते व ती ह्या दोहोंमधील भाषेचा दुवाच आहे. कुलाबा जिल्ह्यांतील ठाकूर जी भाषा बोलतात तिच्यावर देशी मराठीचा पुष्कळ परिणाम झालेला दिसतो. 'ळ' व 'ण' चा 'ल' व 'न' पासून भिन्न उच्चार मानला जातो. व ड ही तसाच राहते. एकदरीत ही भाषा म्हणजे उत्तर व मध्य कोंकणीची सरमिसळ होऊन झालेली

आहे, नाशिकची ठाकरी हिचा देशी किंवा मध्यवर्ती मराठीशी जास्त रूपांतर पावतो. उ आणि ठ हे उच्चार आहेत. ण चा कधीकधी न असा उच्चार आढळतो. उदा. पानी. त्याप्रमाणे कोंकणी शब्दहि पुष्कळ आढळतात. उदा. हस्तब, येळ, त्यान, हुकर, असन, ज्येला, (गेला). ' ती हुकर खात होते ' या वाक्यांत जे होते असे रूप आहे हे गुजराथीचा परिणाम होऊन झालेले आहे. वास्तविक नपुसकलिंगी रूप पाहिजे ते पुल्लिगी अनेकवचनाने आहे. ठाणें जिल्ह्यातील ठाकरीत गुजराथी मिसळलेली दिसते. उदा. देईजो, थुका (मुकेंने), आखोन (अखेर). चतुर्थीचा प्रत्यय पुष्कळ वेळां ल असतो; आब्याल (बापाला), माल (मला), त्याल्ल (त्याला). पुरुषवाचक सर्वनामांची तृतीया ' हान ' लागून होते. महान (म्यां, माझ्याकडून), तुहान (तुझ्याकडून). त्याप्रमाणे माहा, तुहा अशींही रूपे आहेत. त्याप्रमाणे करी (कां, कसे). बाकी इतरयावती ही त्या जिल्ह्याच्या भाषेप्रमाणेच आहे.

दालदी:—दालदी हे मुसलमान असून यांचा घडा मासे मारण्याचा आहे. ते स्वतःला अरबांचे वंशज असे मानतात. परंतु कोंकणी बोलीच बोलतात. हे कारवार, रनाशिरी जिल्हा, जंजिरा, मुंबई व मद्रास ह्याख्यांतहि आहेत. या लोकांची ही दालदी भाषा सर्व ठिकाणीं सारखीच नाही. हे ज्या ठिकाणीं राहतात तेथील बोलीचे परिणाम होऊन ठिकठिकाणीं थोडथोडा फरक यांच्या बोलीत पडलेला आहे. पुष्कळशा दालदी लोकांना हिंदुस्तानी येते व यामुळे हिंदुस्तानीचा थोडासा परिणाम यांच्या भाषेवर झालेला दिसतो. उदा० कांहीं शब्द व उच्चार-विशेष हिंदीतील आहेत. ठ बद्दल ल येणे, स्वामीधील ड बद्दल र येणे हे हिंदीवरूनच आलेले उच्चार विशेष होत. उदा० घोरो (घोडा). दालदी भाषा कुडाळी भाषेप्रमाणेच आहे. उदा० प्रथमपुरुष एकवचन ' मी ' आहे व भूतकाळचे तृतीय पुरुषाचे एकवचन ' आन ' कारान्तच कुडाळीप्रमाणे आहे. ' तेना खोजान ' = तो बोलला, या भाषेचा विशेष ' कर ' या धातूचे ' केर ' मध्ये रूपांतर करण्यात दिलून येतो. उदा. केहला (करण्याकरता), केला (केले). त्याप्रमाणे पुष्कळ रूपांच्या शेवटी स अरुणे हाहि एक विशेष आहे. उदा. पुतुस, भाबस, पुताचिस रहम, पुढील उतान्यावरून दालदीचे स्वरूप बदलून येईल.

' एक फकीर साई होते. त्याचे चार सोकरे होते. त्याची बायको आपल्या घोवाला बोलते, " तुमी घरांत बसून-रेल्योव, घदारोजोगार नाय. तवां हीं लेकरां खातील पतील काय ? " तवां तो बायकोला बोलते, " बिबी आजचे दीस सवुर करा आनि सवा चार रोटी मला भुजून द्या, म्हजजे मी घद्याला जान. " आतां बायकोनी तुमोची आपल्या घोवाला चार रोटी भुजून दिलान. त्यो रोत्यो तो घो घेऊन जंगलच्या तरफ रवाना झेलो. तो मुठ्या काक-स्थानांत गेलो. त्याला दिसा बारा बाज्याच्या घुमाराला एक बाब नजर पडली. त्या बाबीवर दैटून सोयनच्यो चार रोट्यो सोडून बाबीच्या चार कोनावर ठेवल्या आनि बोलचे लागलो, " एकू खांब कीं दोकु खांब. " आबऱ्यांत त्या बाबितळा शेळनागाची धू होती. तवां बापानी धुवेला बोलचे लागलो कीं, " बाबीवर एक फकीर भुका येऊन बेंडलेलो हाय त्याला काई खावेला ये. " धू बोलल्या लागली " आपल्याज्जल खावेला काय नाय, तंवा बाप बोललो, आपली हांडी हाय ती बरती घेऊन जा, आणि त्या हांडीच्या खलतीं लुवान जाल. म्हजजे त्या हांडींत काय तरी शिजून तयार होईल. तां त्याला खावे देस. " त्यावरमान धू बरती येऊन बापांनै सांगितल्याप्रमाण करून फकिराला खाव्या घातल्या आनि ती हांडी बी फकिराच्या हवालीं केलान. फकिरानें ती हांडी घेऊन थनशी चालतो झेलो. तो वाट चालतां चालतां एका खापरी चोराच्या गावात गेलो. रात झेली होती, आनि त्या गावचे सगळे लोक चोरीला गेले होते. म्हजून एकाच्या ओटीवर त्यान आपला बिरतार लाबल्यान. चोराची बायको घरात होती. त्या बायकोनी त्या फकिराच्या सोयनची हांडी बगल्यान. तिच्या दिलाळा लागली कीं ही हांडी मुठी गुनवान् हाय. आबऱ्यात तिचो घो चोरी करून गेलो. ती आपल्या घोवाला सांगते " ह्या फकिराजबल एक हांडी हाय, ती मोठी गुनवान् हाय. म्हजून फकिर निजल्यावर आपल्या घरानची एक हांडी न्हा आनि फकिराची हांडी हाय ती आपल्या बरांतला हना. " त्या परमाने तेंच्या घोवान केलान. बायकोनी ती हांडी चुलीवर ठेवल्याबरोबर त्यांत आलनी बिरयानी शिजली. ती दोघा घो बायलानी दैटून खाव्ये. तिनबरोती बायको आपल्या घोवाला बोलल्या लागली, " तुमला आतां चोरी करव्या जाण्याची काय जरूर नाय, आपल्याला आतां पोटभर खाव्याला मिळाय. " '

कातकरी किंवा काथोडी:—हा आणखी एक कोंकणी भाषेचा प्रकार आहे. ही भाषा बोलणारे लोक कातकरी ह्या नावाने ओळखिले जातात. त्यांचे नांव कात ह्या शब्दावरून पडले असावे. कारण त्यांचा सैरापासून कात काढण्याचा धंदा आहे. हे लोक मूळचे आर्य आहेत की काय ह्याबद्दल मतभेद आहे. ते रुद्राद्रीच्या खवदाडीत व कोंकणातील दन्याखोऱ्यात राहतात. यांची बोली ही मूळची खानदेशीशी निगडित असा एका भिन्न भाषेपेकी आहे. परंतु हिच्यावर मराठीचा अतिशय संस्कार झाल्याने ही कोंकणची एक उपभाषा म्हणून मानली जाते. या बोलीला कातकरी, काथोडी किंवा काटवाडी असे म्हणतात.

विशेष:—कातकरी भाषेत गुजराथी किंवा खानदेशी भाषेसारखा पछीचा प्रत्यय 'ना' आहे. उदा. बाहासना = बापाचा, यांत बाहास हे सामान्यरूप कोंकणी मराठीप्रमाणे आहे, परंतु प्रत्यय ना गुजराथी आहे. कर्षी कर्षी 'चा' ही योजतात. उदा० 'माझ्या बाऱ्या चाकराला' त्याप्रमाणे 'घरांमा' व 'घरांत' ही दोन्ही रूपे आहेत. 'माना' = माझा, 'तुना' = तुझा. क्रियापद सामान्य कोंकणीप्रमाणे चालते.

असणे

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आहां	आहांव
द्वि. पु.	आहांस	आहां
तृ. पु.	आहां	आहांत, आहांत.

'मा पाप करा हा' (मी पाप केले) असे प्रयोग होतात. पुढील गोष्टीवरून काथोडी ही जरी हल्ली मराठीत मोडते तरी ती मूळची वेगळी भाषा होती असे दिसून येईल.

गोष्ट:—'दोन दोस एकच बाटन सगत जाईव. त्याना नदरमा एक आस्वल पडनेड. त्यामा एक विहीनी एका झाडावर चढनेल, आन झाडाच्या खांद्यामा आरना जीव जगवा दपना. बीसरा आपल्या एकल्यास्थान अरबला समोरानी नीबाव लागार नाहा, आसा हेरानी जमिनीवर पडना आन मरनाना नीमीत लीदा. त्यान मरना दोंग लीदाना कारन त्यान ऐकेला व्हाता, आस्वल मुरदाना सीवत नाहा. तो पडना आहा ती आस्वल त्याच्या डोयपा आनी आन त्याना काळीज कान आन नाक गदरा पर त्या मानसान हालवेल नाहीं, दम घरी रहना, आन ती आस्वल तो मरीगई ये थ्यानमा लीदा. ती आस्वल हेरी गई. ती आस्वल दूर पडनी पीहीला मानूस झाडावरून खाल उतरना आन बीसऱ्याना आखा, "आस्वल तुज्या कानामा काय गुदव हवी." तो आला, "मी त्याना तोंड तुज्या कानापा हेरा." त्याना दोसदार बोला, "त्यामा मोठासा दपाडा नाहा. त्यान बडाच आखा जा मानूस कासनोमा आहा ता आरत्या वचावाचा ईचार करवाहा आन आपल्या दोसदाराना फसवाहा ये लोकासी संगत करवा नाहीं.' "

वारली:—कातकरी लोकांसारखीच वारली म्हणून एक रानटी लोकांची जात ठाणे जिल्ह्यांत आहे. त्यांची बस्ती डहाणूजवळ फार आहे. हे मूळचे सातपुड्यांतील भिन्न लोक असल्याने त्यांची मूळची भाषाहि भिन्न भाषाच होती. परंतु पुष्कळ काळच्या मराठीच्या मुलखांतील रहणीने या वारली लोकांची भाषा मराठीची उपभाषा बनण्याइतका तिच्यावर मराठीचा संस्कार झाला आहे. **विशेष:**—ह्या बोलीत दीर्घ स्वर ऱ्हस्व उच्चारणाच्या फार छत्रव आहे. 'कोठें जातोस' याच्याबद्दल 'कोठ जास' असे ऱ्हस्व उच्चारणे वाक्य म्हटले जाते. 'तेथें' बद्दल 'तथ', 'दिळें' बद्दल 'दिल्ह', 'बापाला' बद्दल 'बासला', 'भाऊ' बद्दल 'भास' सामान्यरूप 'ए'कारात होणें इ० वारली भाषेचे विशेष आहेत. नांगरणें = पहाणें असाहि शब्द आढळतो. ही बोली म्हणजे निरनिराळ्या बोलींचें मिश्रण आहे. पुष्कळ अर्शी ती ठाण्याच्या बोलीशी जुळते. इतर बाबतीत ती मध्यवर्ती किंवा पुणेरी मराठी-प्रमाणे आहे व शिवाय तिच्यावर गुजराथी भाषेचा परिणाम झालेला आहेच. उदा० तथ, सांगन, पडल इ० रूपे कोंकणीप्रमाणे आहेत. ण, ड आणि ळ यांचा देशी भाषेप्रमाणे उपयोग केला जातो व गुजराथी शब्द विजा (बुसरा), पोते (स्वता), त्याने (याचा), मरेल (मेलेला) इ० आहेतच.

वाडवल:—पांचकळशी कुणबी जातीची वाडवल या नांवाची एक पोटजात आहे. ठाणे जिल्ह्यांतील सधुप्रकांठच्या बसई, माहीम व डहाणू या तालुक्यांत यांची बस्ती जास्त आहे. इतर पांचकळशी लोकांप्रमाणेच हेहि

गुजराथमधून आलेले आहेत असे समजले जाते. या लोकांच्या बोलीचे कांही विशेष आहेत व त्यामुळे तिला एक स्वतंत्र उपभाषा मानली आहे. 'च' चा उच्चार या बोलीत 'स' किंवा 'श' होतो. उदा०—साकर (चाकर), संद (चंद्र), शार (चार). 'स' आणि 'श' ह्यांच्याबद्दल ह येतो. उदा०—होन (सोन), बाह (बस), हागितळा (सागितळा), हेत (शेत), हेमर (शमर); 'ह' चा कधी कधी लोप होतो. उदा० आत (हात), आय (हाय, आहे). असणें या क्रियापदांचे वर्तमानकाळचे तिन्ही पुरुषाचे एकवचन हाय किंवा आय असें होतें. अनेकवचन अनुक्रमाने १ आत (हात), २ आहा, आत, ३ आत, हात असें आहे. भविष्यकाळची कांही रूपे : अहने (असेन), सालान (चालेन, जाईन), हांगेन (सागेन), माहिहील (माशहील). काही शब्द व रूपे गुजराथी आहेत. उदा०—सा, छ (सहा), मेरे (जवळ), पोतेही (स्वतःची), भुके (भुकेने), त्यातना (त्याच्यापकी). या बोलीचे इतके विशेष असले व गुजराथीचें यात मिश्रण असले तरी हिचा उत्तरकोकणीशी अधिक संबंध असल्याने तिच्यांत हिचा समावेश केला जातो.

फुडगीः—ठाणें जिल्ह्यांतील एका भटक्या जातीची ही बोली आहे. ही वाडवल बोलीहून निगळी नाही असें मानण्याइतका अगदी थोडासाच भेद दोहोंत आहे. उदा० साकर, सार, घोडा इ० शब्द दोहोंत आहेत, आणि 'तुया वाया ह्या घरात कवडेर पोर हात' इ० वाक्यरचना व शब्दांची रूपेहि दोन्ही बोलीत एकच आहेत.

सामवेदीः—ठाणें जिल्ह्यांतील वसई व माहीम या तालुक्यात सामवेदी ब्राह्मणांची वस्ती आहे. ते सर्व शेतकीचा किंवा गवळ्याचा धंदवा करतात. या लोकांची भाषा मराठी व गुजराथी यांचें मिश्रण होऊन झालेली आहे. यांच्या भाषेत वाडवल भाषेप्रमाणे च बद्दल स किंवा ह येतो. मराठीच्या प्रातातून जसजसे आपण खानदेशी किंवा गुजराथीच्या प्रांताकडे जातो तसतसे 'च' बद्दल 'स' वापरण्याची प्रवृत्ति दिसून येते. उदा. साकर (चाकर), नासयात (नाचत्यात), अडहण (अडचण). पट्टीचे प्रत्यय हो, हा किंवा आ आहेत. वापाहा, रांडाआ. 'स' चा ह होतो. उदा. दिहात (दिमात, दिवसांत), होकरो (छोकरा). बोलिलो, घालिली यांच्याबद्दल बोह्लो, घाह्लो अशी रूपे होतात. प्रथमेचें पुलिगी रूप गुजराथी व कोंकणीप्रमाणे ओकारान्त होत. उदा० हाकरा, वाटो. तृतीया ए, हे व दे लागून होते. उदा. निर्मेय, आनदाह, भुकेदे. चतुर्थी दो लागून होते. माहणादा. क्रियापदांची रूपे ठाण्यांतील इतर बोलीप्रमाणेच मुख्यतः होतात. भूतकाळ खानदेशीप्रमाणे होतो.

असणें भूतकाळ

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हात	हातांव
द्वि. पु.	हातस	हाता
तृ. पु.	हात	हातात, हुतात.

'हा' च्या ऐवजी 'ही' हें अग घेऊनहि भूतकाळची 'दुसरी रूपे होतात. उदा० हिना; हिनात.

महारीः—महारा मुयई इलाख्यात सर्वत्र आहेत. हे जेथें असतात तेथील बोली बोलतात. महाम, घेड, होलिया व पवारी या नांवांनीहि ओळखिले जातात. ठाणें जिल्ह्यांतील महारा हे मराठ्यांनी देशमुख व देशपांडे यांना मदत करण्याकरितां म्हणून दक्षिणेंतून आणिलेले आहेत अशी समजूत आहे. कोंकणातील या महारांची बोली ही मुख्यत्वेकरून उत्तरकोंकणीहून निराळी नाही. थोडे जे विशेष भेद आहेत ते पुढें दिल्याप्रमाणेः—'ए' आणि 'ओ' हे 'या' आणि 'बा' होतात. त्या (तें). च्वारा (घोडा). 'य'च्या ऐवजी य व यो ही कधी कधी आढळतात. यक, योक. ण, ड, ळ चा उच्चार न, र आणि ल करतात. हाट (आठ), न्हव (नऊ), धात (दांत), व्हेला, ग्येला (गोला) इ० शब्द व रूपे आढळतात. नपुंसकलिग जवळजवळ नाहीस झालेले आहे, व त्याऐवजी पुलिग यांजतात.

असणें.

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हाये	हावो
द्वि. पु.	हायस, हायस	हा
तृ. पु.	हाये, हाय	हायेत, हायेती.

इतर क्रियापदांची रूपे सरळ होतात. सांगला, चारायास्नी, गंगायला, वाटुनशानी इ० रूपे पाहण्यासारखी आहेत.

वऱ्हाडांतील महारीः—महार जेथे असतात तेथील भाषा बोलतात. उदा० ठाणें जिल्ह्यातील महार कोंकणी व वस्तरमधील महार इव्ही भाषा बोलतात. त्याप्रमाणें वऱ्हाडातील वऱ्हाडी बोलतात. त्यांच्या जातीमुळे व धंद्यामुळे काही काही रूपांत व उच्चारतात फरक होतात. दोन स्वरांमधील ड चा उच्चार होतो. उदा० परळा (पडळा), घोरा (घोडा), इस्तु, ईस, पानी, मी आसल (असेन), तो मारीन (मारील), मारतन (मारतात), मानसान त्याले टवलन, 'मी तुही चाकरी केले' इ० शब्द, रूपे व प्रयोग पाहण्यासारखे आहेत.

झारपीः—एलिचपूर जिल्ह्यांतील पांच हजारांवर लोक ही बोली बोलतात. डच्या पूर्वी जर स्वर असेल तर त्या डबद्दल 'ळ' उच्चारिला जातो. उदा० घोळा (घोडा). ज्या शब्दांत मूळचा 'ळ' असतो तेथे त्या ळबद्दल र येतो. उदा० कार (काळ, दुष्काळ), ईर (वेळ). शिवाय डबद्दल येणारा ळ हा मुद्दा र सारखाच कांहीसा उच्चारला जातो. म्हणून झाडपी असेहि नाव या भाषेचें आहे असे म्हटले जातें. राखवाले, धाडलान् इ० रूपे लक्ष्यांत ठेवण्यासारखी आहेत. इतर बाबतींत ही बोली वऱ्हाडीहून भिन्न नाही. या बोलीतील एक लोकगीत पुढें देतों.

गोपिचंद राजिनाचे सोनियाचे बाल । भिजल्या बोळिवर स्वार झाला ॥

आंगी लेला झगावागा कानी कुडळ लिंकलेला । चेला गोसायाचा झाला ॥

माता बोलली मैनावंती जोगदड नोको घेऊ । राज कोनाले देऊ भावर बगल्याचा ॥

गोपिचंद जाते बना रयत रळते हुरडुर । नाही नेतराले जल मैनावतिच्या ॥

गोपिचंद जाते बना रयत मनी गयवरली । मनी खुशाल झाली मैनावंती ॥

बारा गोपिचंदा जोगदड देईन । पुळ चालवून घेईन भावर बगल्याचा राज ॥

लळू नको झरू नोको चफावती वहेनी । आला जोग घेऊनी गोपिचंद राजा ॥

गोपिचंदन भाया पोरा आला सन । बैला जेवू वाहले कान वहीन बोलली चंकावन ॥

गोपिचंदन भाया आसीन आला सन । पाठी बसवल कोण माझा काशीच्या बरजुन ॥

गोपिचंदन माझा भाया दिवारी आला सन । बोलन करल कोन सजना वाचुन ॥

बारा बरस झाले गोपिचंदाच्या ज्यानीले । मुदरका येनीले वहीनी चफावतीच्या ॥

भाया माझा गोपिचंदा बारा बरसाची तुही जानी । कान देईल पानी तुझा आंगोरीले ॥

गोपिचंद बोलला बरसाची माही जानी । अळचा बरसाची माही राणी देईन मले पानी आंगोरीले ॥

भाया माझा गोपिचंदा कोवरी तुही जानी । तुझा आंगोरीले कोन्या घागरीचा पानी ॥'

गोवारीः—वास्तविक ही स्वतंत्र बोली नाही. हुशगावादमधील गोवार लोक बुंदेली भाषा बोलतात. छिंदवाडा, चांदा आणि भंडारा जिल्ह्यांतील काही भाग एवढ्या प्रांतांतील गोवार वऱ्हाडी बोलतात. परंतु त्यांचे असे काहीं विशेष त्यांच्या बोलीत आहेत ते पुढीलप्रमाणेः—१ तृतीयेच्या शेवटच्या एचा व क्रियापदांच्या रूपांतील अंत्य एचा लोप होतो. उदा० त्यान्, भुकन्, पोट भराव्. २ कधीकधी इ बद्द ए आणि उ बद्द ओ येतात. उदा० देल, दिला, तोहा (तुझा). ३ 'ण' चा 'न' आणि 'ल' च 'ळ' नेहमी होतो. ४ काहीं विशिष्ट शब्दः—तुत (तू), तुया, तुच्या (तुझ्या), ते खाते, गोवारी बोलीत जे विशेष दिसतात ते पुष्कळ अशी शेजारील बुंदेलीच्या सहवासाने आलेले आहेत. एरवीं ती वऱ्हाडीच आहे. ५ पुल्लिंग आणि नपुंसकलिंग यांमध्ये घोटाळा आहे. उदा० 'हृतले वर्सा झाले. ' 'आपला काम'.

कोष्टीः—अकोला, एलिचपूर आणि बुलढाणा या जिल्ह्यांतील कोष्ट्यांची ही बोली आहे. अकोला व बुलढाणा येथील कोष्टी शुद्ध वऱ्हाडीच बोलतात. फक्त एलिचपूरमधील कांही किंवा रगारी यांच्या बोलीत थोडे विशेष दिसतात. १ झारपीप्रमाणें स्वरांमधील ड चा ळ उच्चार करतात. उदा० पोळा. मूळच्या ळ बद्दल य किंवा ड येतो. उदा० डोळा-डोया, जोळ-जोड (जवळ). २ अब, अबि यांबद्दल ओ येतो. उदा० जोळ (जवळ), 'सयूद बन उडोला.'

कुमारी:—अकोल्यांतील कुमार शुद्ध बऱ्हाडी बोलतात; परंतु बुलढाण्यातील कुमार बुंदेलीची एक बोली बोलतात. छिंदवाड्यांतील कांही बुंदेली व काही मराठी बोलतात. चांवांतील कुमारी कोमटाऊ नावाची तेलगूची उपभाषा आणि भंडारा जिल्ह्याची कुमारी भाषा ही बुंदेलीची एक बोली आहे. छिंदवाड्यांतील कुमारी ही तेथील इतर धनगरी, गोवारी इ० बोलीप्रमाणेच आहे. तिचे असे विशेष नाहीत.

नटकानी:—चांदा जिल्ह्यांतील सिरोंचा तहशिलींतील थोडे लोक ही भाषा बोलतात. तेथे मुख्य भाषा तेलगू आहे व तिचा परिणाम या मराठीच्या उपभाषेवर झाला आहे. अ चा कधी कधी ओ होतो. उदा० मोत-लोन, मंतलन. नको, नोको. दीर्घ स्वर वरचेवर ऱ्हस्व केलेले आढळतात. उदा० मि, ति, त्याच बाप. महाप्राण-युक्त उच्चार बहुधा गाळले जातात. उदा० मात्रा, माझा. लिंगामधील फरक नीटपणे पाळला जात नाही. उदा० त्याले दया आला. त्याले राग आली. क्रियापदांच्या पुष्कळ रूपांच्या अंती न आढळतो. 'मी जातन', 'मी मतोन', 'तुजा भाऊ आलन'. सकर्मक क्रियापदांचा भूतकाळ नपुसकलिगांत अती 'लन' येऊन होतो. 'मी पाप केलन', 'तू पिल नही देलन.' खाउतु (आम्ही खावें), राहुतु (राहावें), पाये (पहा), ज्याय (जा), इ० विशेष रूपे पाहण्यासारखी आहेत. उकारान्त रूपे ही तेलगूच्या परिणामाने आलेली आहेत.

नटकानीचा नमुना:—'एके गांवामदे बीरप्पा मनाचा लेकर राहिलन. एकं दिसि त्याचे बाप त्याले बोलबिलन, त्याले भाजेचि टोपलि देलन. आपले दोस्तिले देयाले सांगितलन. मंग बीरप्पा टोपलि डोकिकर घेतलन. अभिममममजवर जाऊन ते तिले दिलन. भाजे घेऊन अभिरामममा मनालि, माझे लरका बीरप्पा तू साठि भू रोज झ्याले बाट पाडलन.'

कतिआ किंवा कतियाई:—मध्यप्रांतांत कतिआ नांवाची बिणकःयांची एक जात आहे. तं सात-पुण्याच्या दन्याखोऱ्यांत व हुशगाबाद जिल्ह्यांत आहेत. हुशगाबाद, शिवणी व छिंदवाडा या जिल्ह्यांत यांची बस्ती लोकसंख्येच्या दृष्टीचा दोन या प्रमाणांत आहे. छिंदवाड्यांत या भाषेला कतियाई व नरसिंगपूरमध्ये कतिआ म्हणतात. ही भाषा म्हणजे मराठी व हिंदी यांचे मिश्रण आहे. बोलण्याची लक्ष्य हिंदीप्रमाणे आहे; परंतु नामें व क्रियापदें यांचीं रूपे मराठीप्रमाणे होतात; व त्यामुळे हिला मराठीची उपभाषा मानली आहे. कचित् हिंदी प्रत्यय लागूनहि रूपे होतात. उदा० घरी, घरांत, घरमें. पुरुषवाचक सर्वनामांची रूपेहि दोन्ही तःहने होतात. मे, मी, मैं. मने (माझ्याकडून), हम, आम्ही. असणे या धातूचीं रूपे मराठीप्रमाणेच आहेत. कचित् है, था, इ० हिंदी रूपे आढळतात. क्रियापदांचा भूतकाळ ल प्रत्यय लागून होतो. उदा० गेला, करले (मी केलें), केला (त्याने केलें). अन आणि तन लागून छिंदवाड्यांतील भाषेत भूतकाळचे तृतीय पुरुषाचे एकवचन होते. उदा० 'बोलन' (तो बोलला), 'करन' (त्याने केलें), देतन, देतम (त्याने दिलें). एकंदरीत ही भाषा हिंदी व मराठी यांच्या मिश्रणाने बनलेली मिश्र भाषा आहे.

भुंजिआ:—भुजिआ लोक हुशगाबाद, रायपूर, सवळपूर, पाटना, कलहंडी इत्यादि मध्यप्रांतांतील जिल्हे व सस्थाने यांत आणि मद्रास इलाख्यांतील जयपूर प्रांतांत आढळतात. भुजिआ लोकांची बोली हळवीहून फारशी वेगळी नाही. उच्चारांची पद्धत व नामांचीं रूपे हळवीप्रमाणे आहेत. हळवीचा षष्ठीचा 'के' प्रत्यय नामाना आणि 'चो' प्रत्यय सर्वनामाना लागतो. उदा० मानुशके, माचो, तूचो. चतुर्थीचा के, को, का या प्रत्ययांशिवाय आणखी 'ला' हाहि प्रत्यय आहे. तूचो (तू) यांतील च हें शुद्ध शब्दयोगी अव्यय आहे. षष्ठी तूचो यांतील चो हा प्रत्यय निराळा आहे. त्याप्रमाणे, काचो=काही. हारा=तो. हा शब्द हुन याशी जोडण्याचा प्रघात आहे. उदा० हुनहारा. क्रियापदांचीं रूपेहि मुख्यत्वे हळवीसारखीच होतात. असणे याची वर्तमानकाळची एकवचनार्ची रूपे पुढील प्रमाणे, प्र. पु. आछे, आये; दि. पु. तूचो आछत; तु. पु. आछे, आहे. भूतकाळच्या रूपांत ल ऐवजी न दिसतो. उदा० करनी (मी केलें). वझनी, वझनीत (तो झाला). भविष्यकाळची कांही रूपे नमुन्यादाखळ देतो. जाइदे (जाईन), गुथियावा (म्हणून); खावन (खाऊ); रहन (राहू). भुंजिआ भाषा ही हिंदीची अपभ्रष्ट भाषा आहे व हे लोक गोंड लोकांशी मिसळल्याने या बोलींत गोंड शब्द आले आहेत. भुजिआ लोकांची स्वतांची निराळी भाषा नाही, असे कांहींच मत आहे. बरील विवेचनावरून भुंजिआ ही हळवीहून भिन्न नाही हें दिसून येईल.

नाहरी:—नाहरी हें नांव नाहर नांवाच्या लोकांच्या नांवावरून आलें आहे. हे लोक रायपूर, बिलासपूर, संवळपूर, आणि छत्तिसगढ व उरिया यांतील बारीकसारीक सस्थानें यांत आहेत. नाहरी ही भुजिआप्रमाणें हळवीची पोटाभाषा आहे. आणि उच्चार ब नामांची रूपें हळवीसारखीच आहेत. चतुर्थीचे प्रत्यय, के, क, को, का आणि ला हे आहेत. पंचमीचे से आणि वे, उदा. दूरवे; षष्ठीचे प्रत्यय हळवीतील आहेत. काहीं विशिष्ट रूपे:—मानेचा (मनुष्याचा), दयाकरलो बदला (दयेची परतफेड), अनेककचनांत छत्तिसगढी रूपें आढळतात. उदा० मितान-सगे (मित्रांबरोबर). क्रियापदाचीं रूपें हळवीप्रमाणें होतात. उदा० रहलो, रहले, रहला (तो होता); चाहो (त्यानें इच्छिलें), गहलो (तो गेला), करवें (मी केलें), जाईदे (जाईन), सावुदे (सांगेन), देहो (देईन). काहीं विशेष रूपे:—आसत् (आहेत), रह्यो (होता), हांसिडा (हसला), हलिस (आला), दिलास (दिलें), खाइलूं (खाऊ), पीळूं (पिऊ). पुढील उतान्यावरून ही नाहरी बोली हळवीसारखीच आहे असें दिसून येईल.

नमुना:—‘ एकलो बाघेडो कोनटा वनमें पडदो सोवबो. हुग्रा सुवसे उंचेलो हुनाचो पास आपलो वीलमेसे निकरलो. हुन आरोसे बाघेडो उठलो और हुनाचो डौलो एकले उंचेलोपर हुग्रा पडलो. रीसमें पेना बाघेडोने हुन उंचेलोको बीघाना चाहो. उंचेलोने अरजी करलो “ आपलो तुचो बोर और मोचो बोर देव. हमचो मारीदासे आपले केदा बडाई होले ” इहचो मुनलो बाघेडोने उंचेलोके छाडून दिलो. ’

कमारी किंवा कंवारी:—कमार किंवा कवार नांवाच्या एका अनार्य जातीच्या लोकांची ही भाषा आहे. मध्यप्रांतांतील पुढील जिल्हे व सस्थानें यांत हे लोक आढळतात. रायपूर, बिलासपूर, संवळपूर, बस्तर, कांकर, रायगढ, बामरा, रहरखोल, सोनपूर, पाटना, कलहडी. सामान्यतः मध्यप्रांतांत उरिया भाषा ज्या ज्या जिल्ह्यांत किंवा संस्थानांत बोलली जाते तेथें तेथें हे लोक आहेत, आणि रायपूर व बामरा यांत या लोकांची बस्ती फार आहे. हे कुमार लोक रानटी असून अरण्यांत राहतात आणि कंद, मुळें, फळें व शिकार यांवर उपजीविका करतात. कमारी ही द्राविडी भाषा म्हणून मानली जात होती, परंतु हल्लीं तिला आर्यभाषांपैकींच एक मानली जाते. कारण, हिचीं रूपें वगैरे आर्यभाषेप्रमाणें होतात. हळवी भाषेसारखीच ही भाषा आहे. छत्तिसगढी, उरिया आणि मराठी या भाषांतील रूपें आणि वाक्प्रचार हिच्यांत घुसडलेले दिसतात. हळवीहून हिच्यांत रूपांची इ० सुसंगतता कमी आहे. कमारीचें हें हल्लीचें स्वरूप अगदीं अलीकडचें आहे, आणि त्यामुळें एकाच रूपावर निरनिराळ्या विभक्त्यांच्या रूपांचें काम भागते. उदा० ‘ हुनाचे ’ ही ‘ हुन ’ (तां) याची षष्ठी, चतुर्थी किंवा प्रथमाहि होते. कुमार हे गोंड लोकांसारखे दिसतात आणि यावरून त्यांची मूळची भाषा गोंडी असण्याचा फार सभव आहे. शब्दांवाचाराची पद्धत हळवीप्रमाणें असून छत्तिसगढीशीं तर ती फारच जुळणारी आहे. हळवीप्रमाणें या बोलेंत नामांचें सामान्यरूप निराळें होत नाहीं. विभक्तिप्रत्यय पुढीलप्रमाणें आहेत: तृतीया—ने. चतुर्थी—को. पंचमी—से. षष्ठी—के, का, दे. सप्तमी—में. हे प्रत्यय लागून रूपें होतात. उदा० अमारके उलटा (आकाशाच्या विरुद्ध), नाच दे शवद (नाचाचा आवाज). ‘ हो ’ आणि ‘ आळ ’ या असणें या धातूच्या दोन अंगांवरून निरनिराळीं रूपें होतात. हो (आहे), आळ (आहेस, आहे, आहेत). हळवीप्रमाणें या भाषेतील क्रियापदांच्या रूपांनाहि ‘ दे ’ हें विकरण लागलेले दिसते. उदा० कळंदे (करतो), मळंदे (मी मरत आहे), जाऊंदे (मी जाईन), बोळुंदे, बोलांदे, बळंदे (तो बोलला), ‘ दे ’ ऐवजी ‘ दी ’ कधीं कधीं दिसते. उदा० परेदी (पडला), देवदी (दिले). अशा तऱ्हेचीं रूपें निव्ही काळीं योजिलीं जातात. प्रयोजक रूपें मराठीप्रमाणें केलीं जातात. बरील सर्व गोष्टींवरून ही कमारी भाषा हळवीप्रमाणें निरनिराळ्या भाषांच्या मिश्रणानें बनली आहे असें दिसून येईल.

काह भाषा:—ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या जाती अथवा गण यांमध्ये एखाद्या भाषेचें विशेष स्वरूप अथवा काहीं व्याकरणविषयक, उच्चारविषयक भेद व काहीं विशिष्ट वाक्प्रचार दृष्टीस पडतात त्याप्रमाणेंच निरनिराळे व्यवसाय करणारे जे भवेदाईक अथवा जातिमूलक सव असतात, त्यांमध्ये काहीं भाषाविषयक विशेष आपणांस दृष्टीस पडतात. निरनिराळ्या व्यवसायांमध्ये त्यांचीं साधनें, क्रिया व तयार होणारे पदार्थ हे निरनिराळे असतात त्यामुळें सामान्य भाषेमध्ये जे सामान्य शब्द असतात ते विशिष्ट वंशांतील जवळ जवळ सारखीच पण परस्परांपासून आकार, उपयोग इत्यादीमुळें भिन्न अर्थां जीं साधनें असतात, त्यांस विशिष्टच वेण्यासाठीं हे व्यवसायी लोक निरनिराळीं नांवें देतात व अशा

रीतीने नवीन नवीन विशेष शब्द तयार करून त्यांच्या अर्थकक्षा अधिक निश्चित करतात. उदाहरणार्थ—एखादा पदार्थ बरण्याकरिता सामान्य व्यवहारांत चिमटा हा सामान्य शब्द आहे परंतु सोनारास किंवा लोहारास निरनिराळ्या आकारांचे जिनस निरनिराळ्या पद्धतींनी पकडावयाचे असल्यामुळे त्यांत भिन्न भिन्न आकारांचे व भिन्न भिन्न उपयोगांचे निरनिराळे अनेक प्रकारचे चिमटे वापरावे लागतात, व विशिष्ट चिमट्याचा बोध होण्याकरिता त्यांस स्वतंत्र नावे द्यावी लागतात. अशा रीतीने चिमटा, सांडस, सवाणा, गावी इत्यादि शब्द प्रचारांत येतात. अशाच तऱ्हेने आपणास जरी सर्व प्रकारच्या कातड्यांस चामडें हा सामान्य शब्द चालतो तरी चांभारास निरनिराळ्या जनावरांचीं कातडीं निरनिराळ्या शब्दांनीं दर्शविणें जरूर असल्यामुळे तो स्वतःच आपले निरनिराळे शब्द बनवून आपले काम भागवितो. उदा० म्हसडे (म्हशीचे), बालदी (बैलाचे), गायबट (गाईचे), मेसी (मेंढराचे), सागळ (वकऱ्याचे), हरणाळें (हरणाचे), वासुरटें (बासराचे), पारुडकें (म्हशीच्या पारुडाचे), खारडें (करडाचे), चरकी (कोंकराचे) इ०. तसेच बुरुड आपल्या निरनिराळ्या आकाराच्या टांपल्यास निरनिराळीं नावे देतो. उदा० पाटी, टोपली, टोपला, दुरडी, रोबळी, हारा, मजा, कणगी, दुल्लारा, खुराडे, करडी, कुंकुलें, घायसांडें, डालगें, टोकरी इत्यादि. तसेंच तो भिन्न भिन्न जातीच्या वायूंसहि निरनिराळीं नावे देतो. उदा० चेबली, चिवा, वेळू, वावू, मेस, मेंच, तारापुरी, उडा, गळू, माणगा, कळक वगैरे.

याप्रमाणेंच कुभाग आपल्या मळक्यास त्याच्या आकारावरून व उपयोगावरून निरनिराळ्या सजा वापरता. उदा० मडकें, लोटा, घागर, माठ, तवली, एकोटी, खापर, चाडगी, सुगड, कलश, डेरा, हांडा, रांजण, बोळकें, गुडी, खारा, कोयमें इत्यादि. दासोपताने तर शब्दसंपत्तीच्या बाबतीत प्राकृत भाषेनें संस्कृत भाषेसहि मागे टाकले आहे असें म्हटलें आहे व त्यानें संस्कृत घट शब्द हाच दृष्टातादाखल घेऊन प्राकृत भाषेत घटाच्या प्रकारागणिक अनेक नावे प्राकृत भाषेत आढळतात म्हणून तिचे संस्कृतवर बचस्व आहे असे दाखविलें आहे. तो म्हणतो, 'संस्कृते षट् म्हणती । आतां त्यांचे भेद किती । कवणा घटाची प्राप्ती । पावावी तेणें ॥ हारा, डेरा, रांजणू । मुदा, पडगा आतु । सुगड, तौली, सुजाणु । केंसी बोलेल ॥ घडी, घागरी, घडौली । अलंदें, बाचिकें, बाँडी, । चिटकी, मोवा, पातली । सांजवणें ते ॥ ऐसे प्रांतभाषे वेगळाले । घट असती नामाविले । एके संस्कृतें सर्व कळे । ऐसें कैसेन ॥' तसेंच नाविकास निरनिराळ्या दिशानी वाहणाऱ्या वाऱ्यांमध्ये भेद करून निरनिराळीं नावे द्यावी लागतात. उदा० हेतवारा, उपरवारा, मतलई, बारदानी, करपट हेलमी, सुरमदी, सोसावारा, गारवान, पोयशी, सतर्षिवारा इ०. याप्रमाणेंच तो आपल्या कामास लागणाऱ्या अनेक प्रकारच्या लहानमोठ्या दाऱ्यांस, निरनिराळ्या आकारांच्या शिडांस स्वतंत्र नावे देऊन अनेक शब्दांची भर भाषेत घालीत असतो. अशाच तऱ्हेचे अनेक व्यवसायी लोक आपली विशिष्ट भाषा व शब्दसंपत्ति तयार करीत असतात व अनेक शब्दांची भर सामान्य भाषेत घालीत असतात. उदा० एक वैलरहाट घेतला तरी त्याच्या निरनिराळ्या अनेक अवयवांस निरनिराळीं नावे असून त्यामुळे अनेक शब्द मराठी भाषेत आले आहेत व त्यांतील काहीं फार गमतीचेहि असून त्यांवरून काहीं वावप्रचारहि बनल आहेत. उदा० कनेकडाचे खांपेकड करणें, यांत कनेकड हें लाकूड बरेंच मोठें असून तो रहाटाचा मुख्य आंस असतो व त्यावर रंब ठोकून रहाटाचे भलें मोठें चक्र तयार होतें तर खांपेकड ही फक्त बीतभर लांबीची एक हूंच जाडीची काठी असून तिला खांचा पाडलेल्या असून ती माळेच्या दोरखंडांत बसविलेली असे व तीच लोटा बांधला जातो, तसेंच महारहाट हें लाकूड रहाटापेक्षा मोठें तर नसतेंच पण तो केवळ एक बांसा असून विहीरीच्या तोंडावर माळ सरकू नये म्हणून आडवा टाकलेला असतो. अशा तऱ्हेनें अनेक विशिष्ट शब्द या भिन्नभिन्न व्यवसायांतील लोकांकडून भाषेत रूढ असात. अशा तऱ्हेचे काहीं व्यवसायांतील शब्द पुढें दिले आहेत.

चांभारी—रबांद, मुखतळ, शिरामें, वास, आरी, शेज, जिभी, टाळा, खुरा, डेंपर, पान, अघोड, खुरे, चीप, गोठ, बचकते, पायतण, खोडसा, निकाटणी, शिसी, इळाब. इंग्रजी तऱ्हेच्या जोड्याबरोबर अनेक इंग्रजी शब्दही या बोलीत घुसले. उदा० टो, प्लेट, कटीन प्लेअर, पच, शेप, ट्रंक, बॉर्डर, पेंट, पॉलिस, लेदर, हाफकुम इ०. निरनिराळ्या जोड्यांच्या पद्धति, बुटांचे प्रकार, वहाणा व चपलांच्या तऱ्हा यांना प्रत्येकी निरनिराळीं नावे असून त्यांच्या योगानें एक जात किंवा तऱ्हा दुसरीपासून स्पष्टपणें निराळी दर्शविली जाते. यांच्या थंयला लागणाऱ्या काही हत्यारांचीं नावे—रापी, आरी, दस्ती, खुरपें, ईगा, कोळबें,

कलभूत, शिंगाडी, पुडा, टेपा, च्वीप, निष्णापलसनी, तेव्हण ह० एकाच दय्याराचे अनेक प्रकार असल्यास त्यांना परत निराळी नावे आहेत. उदा० आरीचे प्रकारः--आडआरी, फंराची आरी, रेशमाची आरी, तळाची आरी, कटार आरी.

म्हावीः--घोकटी, शीळ, नम्हाणी, शेवटणें, पलाटणें, आयना, मळी, मळई, कोयरी, चोंच, चोंच करणें, टाळू, कबडी, खुट, कारागीर, फेंचकट, शेंबूडकट, मद्रासीकट, शौरीकट.

बुरूडः--पिढें, किंकरें, पातें, बटसा. अर्धफोड, बरकारी, पाऊक, ताबडीतासन, वळ, अटण, सटई-बाकूट, बट.

नाविकः--भडारी दालदी आणि कोळी हे सामान्यतः दर्यावर्दी आहेत. निरनिराळ्या समुद्रयानांना, त्यांच्या भागांना, अधिकारी लोकांना, निरनिराळ्या दिशांकडून येणाऱ्या बाऱ्यांना या लोकांचीं स्वतंत्र नावे आहेत. उदा० समुद्रयानांचे प्रकारः--नौका, महागिरी, तारू, गलबत, फतेमारी, मन्चा, बल्यांव, पडाब, खपाटा, दोण, दां, कोटबा, बतेला, मजी, डाव, छविना, पगार, इ०. इतर शब्दः--सुकती, ताण, जुबें, हेट, खोची, नस्त, चिरण, बोट, पोय, खांजण, तड, डुगी, हेस, टास, सवार, तांडेल, नाखवा, नाळ, उलांडी, आडावणी, बाबकांड इ०. यांच्या भाषेत दोन्यासहि उपयोगाप्रमाणें निरनिराळीं नावे असून सर्वांत मोठ्या व मजबूत दोरास मराठ्यांचा आरमारसंस्थापक 'शिवाजी' याचें नांव दिलेलें आहे.

सुतारः--रंधणे, अरेकणें, घोळणें, शारणे, खतावणी, गाल्या, खचरा, कुडली, निशाणा, पांगर, फिनफिन, चापन, दारण, शेजोट, मेंडला, टिटव इ०

सोनारः--निखुड, पगे, नाळ, गावा, घाट्या, वाली, ढाळणी, हात, बकनळी, जतरपट्टी, गबली, मवागी, उवाळा, बटग, खाळें, आवटी.

तेलीः--घाण्याच्या भागांची नावे--चौकट, लाट, दोक, जांगी, मुडो, नाडवळ, कुपरी, गरबखळी, बट जांखड, हतो, शेंकू, इतर शब्दः--सापटी, डोळे दापणें, पहार, सुडकें, पातलें, टोप, टवणें, टीप, नांद.

कुंभारः--चाक, बडी, गुंडा, फळा, सुरा, फळाटी, चिरोट, घाटणें, एकोटी. वाहगी, दापे, गुंडम्या, खारा, कोयमे.

विंगकरः--मागाचे भाग--घोडी, फाळका, असारा, वर्ग, ताणसाळ, फासा, फणी, बेली, लासुनकाटी आरसड, बेलकें, घाड, डांग, गातडी, घोटा, सटेल इ०. लुगण्याचे बाणः--गगाजमनी, वळरुबुगडी, पेंठ्या, पाटली, गोमी, जिरते, खाचला, धनवड, बाबधनी, करवती. रुईफूल, बुगडी, पडवळी, अंजिरी, रास्ता, चद्रकळा, बैंगणी, मुगी, दोरवा, फुटाणी, वांड, पोफळी, चंचणी इ०

धनगरीः--खाड, खंडी, पाजणी, लाणी, लाखा कातरणें, सांडोर, वासर, वाधुर, भाला, परशु, मेंढ्याचें प्रकारः--भोरी, मळी, कबरी, खदरी, हजारी, मोरी, टिकी इ०

क्षियांची भाषाः--आतांपर्यंत ज्या प्रांतवारीने व निरनिराळ्या घद्यांप्रमाणें मराठीच्या निरनिराळ्या बोली अस्तित्वांत आलेल्या आहेत त्यांची माहिती व नमुने दिले, आतां एकाच घरांत व एकाच कुटुंबांत वावणाऱ्या स्त्री व पुरुष यांच्याहि भाषेत सूक्ष्मणें अवलोकन केल्यास आपणांस जो फरक दिसतो त्याकडे लक्ष देऊ. क्षियांची भाषा ही पुरुषांच्या भाषेहून अगदीं भिन्न नाही. तथापि तिच्यामध्ये कांही सूक्ष्म भेद आहेत. क्षियांच्या भाषेत असा फरक पडण्याची कारणें दुसऱ्या विभागाच्या प्रस्तावनेंत सविस्तर आली आहेत, तेव्हा त्याची पुनरावृत्ति करण्याचें येथें कारण नाही. परंतु क्षियांच्या वांटणीस आलेले सामाजिक निर्बंध, नैसर्गिक कोमलता, त्यांची भावनावशता, परंपरेला चिबटून राहण्याचा गुण इत्यादि गोष्टी कारणीभूत आहेत, एवढेंच थोडक्यांत सोईकरतां देतां येईल. क्षियांच्या बोलींतील कांही शब्द व प्रयोग पुढें लिहिल्याप्रमाणें आढळतात.

शब्दः--अगवार्ह, अद्रष्ट, अन, अवदसा, आकावार्ह, आपलें, हथ, हश, ईनमीन, कनी, किनई, किनी, काकण, किती, खडूर, गडे, घरी, जलम, जळूं मेलं, डोंबल, तिकडे (नवरा), धुणारा (परीट, कारण रात्री नांव घेत नाहीत), नी, न्हातीपुती, ध्यान, पोतर, पाबतर, बाहवार्ह, बाहेरची, मार्गेंसर किंवा मार्गेश्वर, मेला, गटलं, लग्नीन.

कन्स, बरीस, बेरी, सबाण, खरणें, सैपाक, स्वतः (नवरा), पिंडका, उजवणें, पुनव, अवस, जेपतवार, कुबारीण, दुष्ट, आलाड, पूस, माही इ०

प्रयोगविशेषः—अगावर विटाळ जाणें, घर पाहणें, जिवांत घस्स हाणें, बाहेरची होणें, ओटींत घालणें, बरीं येणें, दर्हिमात लिणें, देवाला जाणें, लग्नीन काढणें, सांबळें घेणें, मांडीवर येणें, जीम रेंटेना, नांव घेणें, पदरांत घेणें, माणसानें काय बोलायचें ? कुकू वाढवणें, योर करणें, ओटी मरणें, ओवळणी काढणें, काळ्या दगडावरची रंभ इ.

मुलांची भाषाः—लियाची भाषा पुरुषांच्या भाषेहून निराळी झाली आहे, ती लिंगभेदानें झाली आहे. ह्या भेदाप्रमाणें वयाच्या भेदानेंहि भाषेंत भेद होत असतो. मुलांची भाषा आणि थोरांची भाषा असा फक्त मराठीमध्येहि झाला आहे. मुलांची अशी निराळी भाषा होण्यास मुख्य कारण म्हणजे त्यांच्या कठनाड्यांची व जिभेची कमावणी व्हावयाची असते. मुलें अनुकरणशील असतात व त्या स्वभावानें ती ऐकलेले शब्द पुन्हां उच्चारण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु असें करतांना एक तर त्यांच्या स्वरोत्पादक नाड्यांची भरपूर वाढ झालेली नसते व त्यांना तसें नीट बळणहि लागलेलें नसतें, आणि दुसरे म्हणजे त्या मुलांना तो शब्द जशाचा तसाच आटवतो असें नाहीं. यामुळे नामर शब्दांला मुलांच्या भाषेंत विकृत रूप प्राप्त होतें, एका शब्दासारखेंच दुसरें रूप करतांना त्यांना व्युत्पत्तिज्ञान अथवा व्याकरणज्ञान इत्यादि नसल्यानें भलतेंच रूप प्राप्त होतें. परंतु मुलांसवर्षांच्या माथ्येनें मोटीं माणसें त्यांच्याशीं बोलतांना तेच शब्द त्याच स्वरूपांत योजतात आणि अशा रीतीनें मुलांची अशी बेगळी भाषा बनते. शिवाय ‘प’, ‘ब’, ‘म’ हे वर्ण मुलांस प्रथमतः उच्चारवायास येतात व ह्या वर्णांनी युक्त असे शब्द तीं बनवितात. ह्याविषयी दुसऱ्या भागाच्या प्रस्तावनेंत विवरण आलें आहेच.

मुलांच्या भाषेंत वर्णव्यत्यास कसा होतो याचा कांहीं उदाहरणें पुढें दिली आहेत. ‘क’च्या ठिकाणीं ‘ट’, ‘स’, ‘च’ किंवा ‘क’ याबद्दल ‘त’, ‘ल’च्या ऐवजीं ‘द’, ‘र’ बद्दल ‘ल’ इत्यादि. सामान्यतः कठोर व्यंजनांबद्दल मृदु अधिक येतात. शिवाय पुष्कळ ठिकाणीं वर्णांचा लोप होतो. एका मुलाच्या बाबतींत जो वर्णव्यत्यास आढळतो तोच दुसऱ्या बाबतींत आढळतो असें नाहीं. एखादें मूल ‘क’ बद्दल ‘त’ म्हणेल, दुसरे ‘ट’ म्हणेल. कांहीं शब्द मात्र सर्व सामान्य मुलांच्या भाषेंतील म्हणून मानले गेले आहेत. उदा० पापा, काऊ, माऊ, चिऊ, बू, माई, इम्मा, रंयंबयंब, भोंभों, तोंतों, नतों, पाणी, भाता, अंगाई, मंमं, इ०

स्वभावोक्ति साधनाकरितां ग्रथकार मुलांच्या बोलण्याचा बोलाचा उपयोग करता. त्यांचीं कांहीं उदाहरणेंः—
बालभाषा—उचचि नावदसाकळ खोबलें खजुल देउनि गाय बलें बलें ।

बसुनियां मग तू गलुलाबली मजपुलें उलबी बलि बाबली ॥

चालालियां देइन गोल गोला गोलाविया देइन फालफाल ।

मी ईहुनी आबल्लों खलें कीं ऐसा हली खेलवि लेकलें कीं ॥

—वामन, द्वारकाविजय, सर्ग तिसरा, २१ व २२.

माला आइ उथीव लौकल बलें अगास मी लाबिन । दादाच्या म्हुनुनी गले उथव तूं हांका मला मालुन ॥

—केशवसुतांची कविता, दिवाळी.

गोपशिष्ट म्हणति पलिखा ललता हलिनेच झालिला पाय । गाला उलोनि पलखा रुब खल नबळ कलितसा काय ॥

मोरोंपंत कृ. वि.

नंदभाषाः—ही व्यापारी लोकांची सांकेतिक भाषा आहे. बरतूची किंमत किंवा इतर फायदा इ० गोष्टी नोकर किंवा इतर लोक यांना कळू नये म्हणून संख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दल व्यापारीवर्गांत सांकेतिक शब्द रचिल्ले आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या काळापासून आजपर्यंत म्हणजे सुमारे सहाशें वर्षे ही भाषा महाराष्ट्रांत अस्तित्वांत आहे. ही कांदून कधी आली व हिला नंदभाषा कां म्हणतात इत्यादि माहिती अजून उपलब्ध झाली नाहीं. फक्त संख्यावाचक शब्द व नाण्यांचे शब्द यांच्याबद्दलच संकेत आहेत. कारण व्यापाऱ्यांना वस्तूची किंमत गुप्त ठेवतांना हेच शब्द लागतात. इतर शब्द नेहमींच्या बोलींतील असतात. विसोवा लेखराचे अभंग, महिपतीच्या भक्तिविजयांतील अठरावा व बेचाळिसावा अध्याय व तुकारामाचे कांहीं अभंग यांत ही भाषा सांपडते.

या भाषेतील शब्द देणेप्रमाणे:—केवली (१) अबाक (२), उधानु (३), पोक् (४), मुळ (५), शोली (६), पवित्र (७), मंगी (८), तेदस् (९), लेवन् (९), अंगुळ (१०), एकड्ड (११), रवा (१२), टेपर (१३), चोपड्ड (१४), तळी (१५), तान (१६) भुरकातान तळी (१७), उधानुतान तळी (१८), कांटी (२०), भुरका तानकाटी (२१), विटी (१००), दका (१०००), फाटा (१ आणा), अबाक फाट (२ आण), दुकार (आणली), चकार (चवली), पकार (पावली), टाली (अघेली), भुरका (रुप्या), टांकळा (एक पैसा).

आभार:—ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामी सपादकवर्गापैकी रा. विठ्ठल दिनकर आधारकर, बी.ए., यांची मदत बरीच झाली आहे, हे येथे नमूद करणे इष्ट आहे. तसेच पुढे दिलेल्या ग्रंथांचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही आभारी आहो. (१) Dr. Grierson :—Linguistic Survey of India, Vol. VII. (२) Proceedings and Transactions of the Seventh All-India Oriental Conference, Baroda. (३) रा. रा. कृ. पां. कुलकर्णी:—मराठी भाषा, उद्गम व विकास. (४) कै. बाळकृष्ण अनंत भिडे:—मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास. (५) रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर:—मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ ला आणि २ रा. (६) कै. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे:—ज्ञानेश्वरीचे व्याकरण, ज्ञानेश्वरी, मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १० आणि २०. (७) प्रो. पांतदार—मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार. (८) भा. इ. सं. मं. वार्षिक इतिवृत्त शके १८३३, १८३७.

निरनिराळ्या प्रांतांच्या निरनिराळ्या बोलींचे नमुने आम्ही अनेक ग्रहस्थांस पत्रे लिहून मागविले होते. त्यांपैकी पुढील सदृष्टस्थानी पाठविले त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. (१) रा. रा. हरिश्चंद्र बिनायक बर्माधिकारी, मु. पोरण, जि. ठाणे. (२) रा. रा. कृ. ना. देशपांडे, कोल्हापूर. (३) रा. रा. मु. शं. देशपांडे, फलटण (माणदेशी). (४) रा. रा. विश्वनाथ नारायण कोल्हारकर (नगरी). (५) रा. रा. रत्नमाजी गणपत बोंदरडे भिंगार (नागपुरी). (६) रा. रा. म. काटे (वाटी). (७) रा. रा. विष्णु गणेश कबिमदन, मेहेकर (चन्हाडी). (८) डॉ. इ. सी. राजदेकर, राजदा, (चन्हाडी). (९) रा. रा. वि. बा. जोशी, चांदा (चंद्रपुरी). (१०) रा. रा. कृष्णाजी गोविंद साठे, देबाचे गांठणे, रत्नागिरी (चित्तपावनी). (११) रा. रा. परशुराम गोसाळ मंडपे, दापोली, रत्नागिरी (वाणकांटी). (१२) रा. व. बासुदेव अनंत बांबर्डेकर, मुबई (कुडाळी). (१३) डॉ. रघुनाथ सिताराम देसाई, पेडणे, गोवा (कुडाळी). (१४) रा. रा. बाळकृष्ण अनंत पाटील, मुबई (कुडाळी). (१५) रा. रा. विष्णु काशीनाथ प्रभु शिखरे, फोंडा, गोवा (कोंकणी). (१६) रा. रा. गोपाळ बळवंत आमोणकर, म्हापसे, गोवा (कोंकणी). (१७) रा. रा. नारायण भास्कर नारिक, गोमंतक (कोंकणी). (१८) रा. रा. गंगाधर आबाजी भागवत, मुसावळ (खानदेशी). (१९) रा. रा. य. रा. लाळे, कासार, मलकापूर (खानदेशी). (२०) डॉ. भी. गु. चिकेकर, जळगांव (खानदेशी). (२१) रा. रा. पुरुषोत्तम पांडुरंग गोखले (चन्हाड). सर्वच आलेल्या उताऱ्यांस स्थलाभाव:मुळे स्थान देता आले नाही. त्यांतून काहीं निवडून घेतले आहेत.

यशवंत रामकृष्ण दाते

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग पांचवा

प

प—व्यंजनमालेतील एकविसावे व्यंजन अक्षरविकास:-या वर्णाच्या तीन अवस्था असून त्यांपैकी पहिली गिरनार लेखांत (इ. स. पूर्वी ३ रे शतक), दुसरी मथुरा येथील जैन लेखांत (इ. स. पूर्वी पहिल्या शतकाच्या आसपास) व तिसरी इ. स. च्या चौथ्या शतकाच्या मध्याच्या आसपासच्या काळातील अलाहाबादच्या स्तंभावरील लेखांत दृष्टीस पडते.

प—वि. १ (समासांत उत्तरपदी) रक्षण, संभाळ करणारा; पालन करणारा. जसे:-भूमिप (=पृथ्वीचे संरक्षण करणारा-राजा); धनप (=द्रव्यरक्षक-कुबेर). [सं. पा=पालन करणे] २ पान करणारा; पिणारा. जसे:-रक्तप (=रक्त पिणारा-मधमाशी-भ्रमर). असे सामासिक शब्द काव्यात नेहमी येतात. [सं. पा=पिणे]

प—अ. (व.) कडे; जवळ.

पा—(संक्षेप) १ परगणे. २ पथक. ३ पाठविले. ४ पाहिजे. ५ पर्यंत. ६ पाटील. ७ पातघाही. ८ पासून.

पा—(संक्षेप) १ पावेतो. २ पोष्य.

पइ—पु. (गो.) निबंध.

पईडा—पु. (गो.) सांकव; लांकडी धका; पायंडा पहा.

पई—जी. (खा.) पळी.

पईज, पईल, पईस इ०—या शब्दासारखे पई पासून आरंभ होणारे शब्द पै मध्ये पहा.

पईलवान—पु. जेठी; पहिलवान पहा.

पडते, पडल—पड-ऊ पासून आरंभ होणारे शब्द पौ मध्ये पहा.

पक—न. (प्र.) पग; आश्रय; पद. —माझा(को). [सं. पद; हि. पग]

पंक—पु. (गो.) (मिठाई इ० करण्यासाठी) साखर, शुळ इ०चा केलेला पाक, रांचा. [सं. पाक]

पंक—पु. चिखल; कर्दम [सं.] ०ज-न. कमळ. 'पदपंकज.' [सं.]

पकटी—जी १ (कों) मधाच्या पोलधातील सुका मेणाचा भाग; पाकडी पहा. २ (दादर) भाग; तुकडा. ३ (दादर) बंदराचे एक टोक

पक(क)ड—जी १ (मळविया) प्रतिपक्ष्यास कचाट्यांत धरण्याचा प्रकार, डाव, पंच. २ (वस्तुत्व) प्रतिस्पृध्याच्या भाषणांतील त्याला अडवितां येईल असा दोषयुक्त भाग; भाषणातील दोष 'ज्याची पकड धरावयाची असेल त्यास बहुत वेळ बोलबावे' ३ (ल) दुसऱ्याची छाप आपल्यावर न बसू देतां, आपली मात्र छाप दुसऱ्यावर पडेल अशी युक्ति. 'ही एक बोलण्याची पकड आहे.' ४ जाणून बुजून केलेले व्यर्थी भाषण (करार, विनंति करताना, वचन देताना), प्रसंगासुसार पाहिजे तसा अथे व्हावया-जोमें भाषण, युक्ति. सोडवणूक; सवड, पळवाट 'बहुधा गुण पडेल म्हणून पकड ठेवून प्रतिज्ञा केली.' ५ खिळा उपटण्याने एक हत्यार; अंत्र; चिमटा ६ मलखाबावर करावयाची कसरत, घेतलेली उडी. [पकडणे] ० धरून धोळणे-पळवाट ठेवून सावधगिरीने व अंगावर बाजू न येईल असे बोलणे. ० वारंट-समान-समन्स-न. निकडीचा, धरून आणण्याविषयीचा, पकडण्याविषयीचा हुकूम. [हि. पकडना]

पक(क)ड—जी. (संगीत) रागावाचक मुख्य स्वरसमुदाय. [हि.]

पकडणे—उक्ति. १ (हात इ०नीं) धरणे; आटोक्यात घेणे, आणणे; मुठीत आणणे; झडप घालणे. २ (ल.) भाषण वगैरेमध्ये अडविणे; व्यंग, दोष काढणे; मर्मी धरणे [हि. पकडना] ३ इ० (व.) पकडला रोही त्याच राना जाई=संवय लागल्यावर ती गोष्ट फिरून फिरून करावीशी वाटणे याअर्थी. **पकडणी**—जी. पकडण्याची क्रिया.

पकवा—पु. (बायकी) फुगडी, क्षिमा वगैरे खेळताना मुली तोंडातून पक् पक् फूः असा काढतात तो आवाज. [ध्व. पक्]

पकसाल-ळ—स्त्री. तांदुळाची एक जात.

पकाडी—पाकडी पहा.

पकार-रा—पु. १ पावली या नाण्याचा एक संकेत. २ (सामा.) पैसा; छदाम; द्रव्य (पंने आरंभ होतो म्हणून) चकार पहा. 'जवळी नाही एक पकार।'—अमृत ३६.

पकारी—स्त्री. १ पकार पहा. २ (बुद्धीबळांचा खेळ) (संकेत) प्यादेमात.

पकोडा-डी—पुस्त्री. भजे. [हिं.; तुल० सं. पक्-पक+ वडी]

पकोरडी—स्त्री शील घालणारा एक पक्षी.

पका—वि. (शब्दशः व ल). कच्च्याच्या उलट. १ पिकलेला; प्रगल्भ; पूर्णावस्थेस आलेला. २ शिजविलेला; सिद्ध झालेला. ३ तयार असलेला; निश्चित; नक्की झालेला (वेत, मसलत इ०). ४ भाजलेले (मडकें, वीट इ०). ५ पुष्कळ दिवस टिकणारा (रंग). ६ तरवेज; हुशार, निष्णात, पूर्ण, श्रेष्ठ (मनुष्य वस्तु इ०) जसे—'पका-कारकून-पडित-चोर इ०' ७ पूर्ण केलेले, तयार केलेले; वाणिज्य करून काढलेले (त्रैराशिकांतील उत्तराचे चवथे पद. कच्चा पहा). पका शब्दाचे निरनिराळ्या शब्दांशी संयोग होतांना निरनिराळे अर्थ होतात. पका धोंडा=अतिशय कठिण धोंडा. पका पैसा=डबू. पका कोस=संबंध, पुरा कोस. पकें दूध=तापविलेले दूध. पकें तूप=कार कढविलेले तूप. पकें रेशीम=उकटून तयार केलेले रेशीम; पकी शाई=शिजविलेली, फिकी न पडणारी, पुसून न जाणारी शाई पका डाक=सोने, चांदी, पितळ यांनी दिलेला डाक, कस्तूर; याच्याउलट कच्चा=कथलाचा डाक. [सं. पक] **कच्चा**—वि (पका आणि कच्चा) अथेवट पिकलेला, शिजलेला, तयार, लिहिलेला, पुरा केलेला (अन्न, पीक, जमाखर्च, रंग इ०). **खरडा-खडी-हिसाब**—पु. रोजखर्चावरून तयार केलेला हिशोब; कच्च्या टांचणावरून कायमच्या चोपडीत मांडलेला हिशोब; पकी कीर्दे. **ख्याल**—पु. (संगीत) ख्यालमधील एक प्रकार. **तोळा**—पु. १६ (भार) गुंजांचा तोळा (कच्चा तोळा=एक रुपयाभार=१० गुंजा) **रंग**—पु. (तिफाशी सोंगट्यांचा खेळ) (दोन बाजूंस दोन दोन रंग बांदून घेतात त्यातील) एका बाजूच्या. तांबड्या व एका बाजूच्या पिवळ्या रंगाच्या सोंगट्या. काळ्या आणि हिरव्या रंगाच्या सोंगट्यांना कच्चे रंग म्हणतात. **शेर**—पु. ८० तोळ्यांचा (भार) शेर. **पकी कुंदी**—स्त्री. खळ वगैरे लावून कपडे स्वच्छ धुणे व कडक हस्ती करणे. याच्या उलट कच्चीकुंदी. **जसी**—स्त्री. (कायदा) फैसला, निकाल झाल्यानंतरची जसी. याच्या उलट कच्ची, अवल जसी. **मुब्त**—स्त्री. बंदी मुदत पहा; संपलेली, भरून गेलेली मुदत (हुंभी

इ०ची). **पकें खाते**—न. (जमाखर्च) ज्या खात्याचे वेणे—वेणे पुढील सालास उतरावे लागते तें खाते.

पकचर—न. सायकलच्या हवा भरलेल्या रबरी नळीला पडलेले भोंक. [इ.]

पंक्ति—स्त्री. १ ओळ; रांग; मालिका; माल. २ जेवावयास बसणारांची पंगत, ओळ. ३ (ल.) साहचर्य; बंधुत्व; सोबत; संगत. ४ मंडळी, संघ; गट; टोळी; मेळा, समाज. 'त्याला पंक्तीस घेतले—पंक्तीतून काढले.' 'आपले पंक्तीचे गृहस्थासी सौंदर्यगत कारावी.' ५ दहा; १० ही संख्या. 'पंक्ति सहस्र सुवर्ण प्रतिमासी करुनि वेतन स्थापी।'—मोवन ४.१७७. ६ (साहित्य) एक छंद याच्या चरणांत अक्षरे दहा असतात. चंपकमाला, विराट इ० वृत्तांत दहा छंद येतो. [सं.] **पंकार**—वि. पंक्तीला जेवणारा. 'रसखाद पंकात्र । पंक्तिकाश जाण मोहीन ।'—एमा १२. ५४०. [सं.] **पंक्षोप**—पु. १ अपांक्त माणूस पंक्तीत बसल्याने तेथील सर्व माणसांस लागणारा दोष; शूद्रादि कमी प्रतीच्या मनुष्याच्या पंक्तीस जेवल्याचा दोष. २ सगळ्या जातीला लागू होणारा दोष—कलक. ३ ज्याच्या योगाने मनुष्य अपांक्त होतो असा अपराध, दोष. **पठाण-बारगीर**—पु. १ जेजून खाऊन चाक्रीस ठेवलेला बारगीर (घोडेस्वार). याला पगाराच्या ऐवजी मालकाच्या पंक्तीस जेवण मिळते (या वरून). २—वि. (ल.) ऐदी; आळशी; भोजनभाऊ; तुकडमोड्या; नुसता पुरख्याला हजर असणारा. [सं. पंक्ति+हिं. पठाण; फा. बारगीर] **पावन**—वि. पंक्तिदोष नसलेला; पंक्तीस बसण्यास योग्य; रोटीव्यवहाराला लायक. **प्रपंच**—पु. १ पंक्तीत वाढतांना केलेला पक्षपात, भेदभाव; पंक्तीत श्रीमंत, शिष्ट किंवा परिचित अशा लोकांस भरपूर व चांगली पकावे वाढणे व दुसऱ्यास हलके सलके पदार्थ वाढणे. २ (ल.) पक्षपात; भेदभाव. (कि० करणे). [पंक्ति+प्रपंच=भेद, पक्षपात] **बाह्य**—वि. अपांक्त; सामाजिक इ० कारणांमुळे ज्याला पंक्तीत घेत नाहीत असा. **भाऊ**—पु. (सहभोजी) एका ताटांत जेवणारा; मोठा मित्र, सोबती. **भेद**—पु. १ पंक्तिप्रपंच पहा. 'दशशत बाणांनी तो एकैकाते रणांगणी हाणी । न करीच पंक्तिभेद श्रीकृष्णाचा उदारवर पाणी ।'—मोक्षणे ३०.६९. २ भोजनाचे वेळी ज्यांना एकाच पंक्तीत बसता येत नाही त्यांची भय्ये जागा टाकून किंवा दिशा बदलून निराळी पंक्ति करणे. 'पंक्तिभेद असल्यास गोळक आणि आम्ही एकत्र जेवलों तरी बिता नाही.'—शास्त्रीको. ३ एकाच जातीतील लोकांची त्यांच्या राहाण्या-सवरण्याच्या, चालचलणुकीच्या फरकामुळे निराळी पंगत होणे. 'गुजराथी ब्राह्मण आणि दक्षिणी ब्राह्मण यांचा पंक्तिभेद आहे.' **भ्य**—वि. पंक्तिबाह्य पहा. **लाभ**, **पंक्तीचा लाभ**—पु. एकत्र पंगत; सहभोजन. **व्यवहार**—पु. १ पंक्ति अर्थ २ पहा.

२ सहभोजन. ० संसर्ग-पु. एका पंक्तीत भोजन करण्याचा व्यवहार; सहभोजन. पंक्तीतला नळा-पु. भोजनाच्या पंक्तीत उडवा-वयाचा दारूचा नळा. पंक्ष्यंतर-न. पंक्तिभेद अर्थ २ पहा.

पक्ष-वि. १ पक्षा पहा. २ खिजलेला; तयार केलेला. ३ पचविलेला; खिजलेला. ४ पिकलेला. ५ (ल.) प्रोढ, परिणत. सामाशब्द पक्षा शब्दामध्ये पहा. [सं.] ० वस्त-वि. (गो.) भारदस्त. ० रस-पु. शरीरातील अन्नपाचक अम्लस, पित्तस, अन्नरस; आमरस; पक्षा-न. १ लाडू, पुरणपोळी इ० उंची खाद्यपदार्थ; मिश्रान्न. २ खाद्य पदार्थ [पक्ष+अन्न] पक्षाशय-पु. पोटा, कोठा, अन्न पचण्याची जागा. [पक्ष+आशय]

पक्षाशी-जी. लोखंडी गज, सळई; कटवणी.

पक्ष, पंख-पु. १ पक्ष्याच्या एक अवयवरूप पिसाचा समुदाय; पक्ष. याच्या योगाने पक्ष्याला उडता येते २ पंखांतील एक पीस. ३ पंथरवडा; महिन्यातील १५ दिवस; पक्ष. महिन्याचा एक अर्थ. ४ बाजू; पक्ष. ५ वर्ग; समुदाय, संघ (सप्तमी विभक्तीत उपयोग). ' म्यां उखाणा घातला तो पक्ष्यांचे पंखीं नाही ' [सं. पक्ष; प्रा. पंख; हिं. पक्ष; प्रेंजि. पक्ष] ० फुटणें-१ बयात येणें; मोठा होणें; २ उडून जाणें; पळणें. ३ (ल.) लबाडी करण्यांत तरबेज होणें. ० चव्नी-जी. एक जातीचा पोपट. याच्या मानेच्या वरचा भाग व पंखाचा काही भाग लालसर असतो. याला रामनगरी असेहि नांव आहे. ० बाळी, पंखेबाळी-जी. स्त्रियांच्या कानांतील एक दागिना. ० मांजर-न. (व.) घुबडाच्या जातीचा एक लहान पक्षी. ० शूळ-पु. बाण्या बरगडीत उठणारा झूळ [सं. पक्ष+शूल] पंखडी, पंखाड-खीन. (निंदार्थ) पक्ष्याचा पंख.

पंख-पु. (गो.) केंस विचरण्याच्या पद्धतीतील एक प्रकार; बाजूस झुबके काढणें; कुडी. [सं. पक्ष; म. पंख]

पंख-पु. (गो.) साखरेंत पाणी घालून आटवून करतात तो साखरेचा पाक पंख पहा.

पंखें-कि. (गो.) तोंड बंद होऊन जखम किंवा फोड बुजत जाणें. [पिकणें]

पख(खार)डा, पखळ, पखळ(र)ण, पखाडा-पुत्री.पु. १ अस्ताव्यस्त पडलेला पसार. २ अशा पखलेल्या वस्तू. ' पखरडा पडला बदरीतळीं ' फकिर रक्षित एक महाबळी ' ३ अव्यवस्था; अडगळ; ४ सडा (फळे, फुले यांचा). (किं० पडणें). ' पहा फुलांचि पखरण क्षिपु ' - केक ७६. [सं. प्रक्षरण किंवा सं. प्रक्षलन-पक्षलन-पखळण-भाज १८३२]

पखरणी-जी पसरण्याची, विस्कळित करण्याची क्रिया.

पखर(ळ)णें-उक्ति. विस्कळीत करणें, पडणें; सडा टाकणें, पडणें. पसरणें; उधळणें. [पखळण; सं. पखिरणु]

पखवा-पु. पकवा पहा. [प्व.]

पखवा-पु (कर. शिवण काम) चोळीचे पाखें; उभार; पुढचा भाग. ' पाठीच्या निपट पखवा असावा ' [सं. पक्ष, म. पख; हिं. पखवा]

पखवाज-पु. (वाद्य) एक वाद्य; वृंदंग, तबला. खैर, साग इ० लांकडाचा सुमारे सवा हात लांबीचा व १५ इंच व्यासाचा गोल तुकडा आरपार पोखलेला असतो. दोन्ही तोंडांशी याचा व्यास मध्यापेक्षां सुमारे तीन इंचांनी कमी असतो. तोंडें कातड्यानें मढविलेलीं असतात. एका तोंडाचा मध्यभाग शाईनें मढविलेला असतो व दुसऱ्या बाजूस वादनाच्या वेळीं कणकेचा गोळा लिपतात दोन्ही तोंडांच्या काठावर बसविलेल्या गजऱ्यामधून वादी ओढून त्यात लांकडी गट्टे बसविलेले असतात गायन, कीर्तन, भजन वगैरेच्या तालाच्या साथीस याचा उपयोग करतात. [पख+वाजणें; सं. पक्षवाद्य ? हिं. पखावज] पखवाजची-जी-वि. पखवाज वाजविणारा. [हिं. पखावजी]

पखा-पु. पंखा अर्थ ८ व पंखबाळी पहा.

पंखा-पु. कानांतील एक दागिना यास झुबे असतात. -थोमोरो २.३४७

पंखा-पु. १ वारा घेण्याचें, घालण्याचें एक पंखाच्या आकाराचें साधन; विव्हाण. २ चोळीचें पाखें. पखवा पहा. ' पंखे झमकती तेजखाणी ' - वेसीस्व ९.१२९. ३ एक मोठा पतंग, बावडी. ४ पगडीच्या पदराचा जतारी तुरा (हे दोन्ही कानावर खालवर असे ताठ असतात). ५ (पिसाडी धंदा) पिसाड्याच्या भट्टीस हवा पुरविणारें यंत्र, भाता. ६ (कर.) गाडीबान बसण्याची साठीजवळची धुरीवरील जागा. ७ (पिंजारी धंदा) कापूस पिजण्याचे कमानीस एका बाजूस असलेली अर्धवर्तुळ फळी. ८ पंख-बाळी पहा. ९ (गवंडी धंदा) भित इ० मध्ये कमन रचतांना पंख्याच्या आकाराप्रमाणे बसविलेल्या विटा. १० छापण्याच्या यंत्रावरील छापून आलेला एक एक कागद व्यवस्थितपणें एका जागी ठेवला जाण्याचें साधन. [सं. पक्ष; म. पंख]

पखाटी-जी. (गो.) झडप (पाऊसवगैरे लागूं नये म्हणून खिडकीला बाधतात तें) [पक्ष]

पंखाडा तिकीट-रेशमाची एक जात. -मुंभ्या ९५.

पखाणभेद-पु (प्र.) पाषाणभेद पहा. [हिं. पखान=पाषाण]

पखाल-जी. १ पाणी आणण्या-नेण्याची, बैलाच्या पाठीवरून वाहून नेण्याची कातडी मोठी पडवी, पिशवी. २ मोट. ३ (ल.) डेरपोट; दोंदील. [सं. पयस+खल=चामडें, चामड्याची पिशवी; हिं. सि. पखाल] पखालची-जी, पखाल्या-वि. १ पखाल वाहणारा. २ पखाल वाहणाऱ्या बैलाला हांकलणारा. ० पार्वती-जी. डेरपोटी जी.

पखाल(ल)णी-जें, पखालपुजा-पाखळणी पहा.

पखिलेया, पखिल्या—वि पक्ष्याच्या जातीचा. 'येतु-
केदा दिनाचा सांगणेकरु। जो कां सांगे रात्रीचा प्राहार। तो
पखिलेया मातु घाली गमेरु। पाखे फातुडोनी।'—स्त्रिपु २.४६,
१२१.

प(र)खी, पंखिल, पंखेरू—खी. (काव्य) पक्षी; पाखरं.
'पखिया मधें मयोह।'—स्त्रिपु १.१.१२४. [सं. पक्षी]

पंखी—खी. पिसापासुन तयार केलेल एक प्रकारचें कापड,
बस्तु. [पंख]

पंखेबाळी—पंखवाळी पहा.

पंख्या—पु. उडणारी खार. [पंख]

पग—न. १ पाय; पाद. 'पग पाहून मोर धुरे।' २ पाऊल;
पावलाची खूण. ३ (ल) पाया; मुलाधार, मर्यादा; मूलतत्त्व
(शास्त्र, कला इ०चे). 'हा बारा वर्षे हिशोब शिकतो आंहे पग
हिशोबाचें पग अजून याचे मनांत आले नाही' ४ बुद्धिबळाच्या
किंवा सोंगट्याच्या पटातील घर, चौकट; मोहऱ्याच्या गतींत
येणारी घरांची सर्व ओळ. ५ (खा.) (सोनारी धंदा) सोंगट्या-
तील विस्तवाच्या भोंवती चार बाजूस ज्या चार विटा ठेविलेल्या
असतात त्या प्रत्येकी [सं. पद, हि पग] **पगीं घरणें**—बोलण्यांत,
शब्दांत पकडणें. **पगीं सांपडणें**—बोलण्यांत, शब्दांत सापडणें.
पगदस्ती धरणें—सांपडणें पहा. **०दस्त-स्ती**—वि. १ (बुद्धिबळाचा
खेळ) एकदां एका घरांत दिलेले बुद्धिबळ पुन्हां मागे न घेतां खेळणें.
—वि. (ल.) अडळ; अचल; न बदलणारा (निश्चय, वचन, माणूस)
२ सावध; दूरदर्शी; सहजासहजीं न फसणारा, अडकणारा (भाषण
इ०मध्ये); दुसऱ्याला बोलण्यांत पकडणारा; पगीं धरणारा.
०दस्तीं-दस्तीं धरणें-आणणें—दुसऱ्याला भाषणांत पकडणें.
०दस्तीं सांपडणें—भाषण वगैरेंत स्वतः अडकलें जाणें.

पग—पु. (कर.) बाजू; कड; पक्ष. 'याच्या पगनं तो बोलतो'
[सं. पक्ष]

पंगड—न. (गो.) पक्ष; तट (गांवांतील, लोकांतील). [सं.
पक्षि; म. पंगत]

पगडडाव—पु. सोंगट्यांचा एक खेळ. [पगडा=एक दान+
डाव]

पगडा—पु. १ फांशावरील एक संख्या, चिन्ह, टिब. २ (ल.)
पाऊल; शिरकाव; प्रवेश. 'चार पैसे पदार्थ असल्यावांचून व्य-
वहारांत पगडा पडत नाही.' ३ पायडा; प्रधात. 'अलीकडे यानें
आमचे घरी येण्याजाण्याचा पगडा घातला आहे' ४ प्रावीण्य. ५
वर्धस्व; सत्ता; दाब. (किं० घालणें; पडणें; पाडणें; बसविणें इ०)
'त्या पंडिताचा राजाजवळ पगडा चांगला पडला.' [सं. पद]
०पाडणें—श्रेष्ठता स्थापणें. 'पगडा पाडीन जर्गी शारटं करि-
न चुर्ण त्या दगडा।'—मोर्कण २७.२४. **०बसणें-बसविणें**—

(सोंगट्यांच्या खेळांत) कांहीं विवक्षित दान पडलें म्हणजे एक
नरद पटावर बसविण्याचा हक्क मिळतो. पगडें बसलें म्हणजे विरुद्ध
पक्षावर आपला जोर अधिक चालतो. या वस्तुन छाप पडणें,
पाडणें, प्रतिष्ठा मिळविणें. 'इंग्रजीसारख्या प्रबल परभाषेचा
मराठीवर अगदीं पगडा बसून तिचें स्वत्व नष्ट होण्याच्या बेतांत
आहे.'—नि ६.

पगडी—खी. १ लहान पागोटें; विशेषतः लहानांसाठीं
पागोट्याप्रमाणें शिबलेले शिरोभूषण, टोपी. २ (डौलाचे भाषणांत)
पागोटें; शिरोभूषण. [हि.] म्हणून शीर सलामत तर पगड्या पचीस.
०उतरणें—अपमान करणें. **०घेणें**—विद्यादि गुणांनीं एखाद्याहून
वरचढ होणें. **०फिरविणें**—१ करार, वचन, शब्द न पाळणें;
मत, मन बदलणें; अश्लाघ्य मार्गाकडे वळणें. २ रागाजें एखा-
द्याच्या अंगावर येणें; सामोपचार सोडून विरोध करणें. **०फेकणें**—
श्लोकांन पगोटें चढविणें. **०फेकून जाणें**—पगडी फिरविणें अर्थ २
पहा. फेरपगडी करणें. **०वांघणें**—सन्मान करणें 'तो श्रीकृष्ण
गडी तुम्हासि पगडी बाधी, मला लुगडी।'—आसु ६ **पगड-
बंद-घ-पु** पागोटें बांधण्याचा धंदू करणारा माणूस **पगड-
बंदकी**—खी. पगडबंदाचा धंदा; पागोटें बांधून वेळून उपजीविका
करणें. **पगडबंदी**—खी. १ पगडबंदी. २ पागोटें बांधण्याची
मजुरी **पगडीभाई**—वि. एकमेकांची पगडी एकमेकांनीं घालून
झालेलें मित्र (परस्पर पगड्या बदलण्यानें बंधुत्व स्वीकारल्या-
सारखें होतें. ही एक इमानाची शपथ असे). 'हिंदुस्थानांतील
स्वधर्म कीं, पगडीभाई झाल्यावर पोटाचें घावें पण पाठचें वेडे
नये, त्यास रक्षावें.'—भाब ५. **०वाला**—वि. पगडी घालणारा
(ब्राह्मण). 'कोंकणचा पगडीवाला।'—संप्राममगीतें २८.

पंगत—खी. पंक्ति अर्थ १ ते ४ पहा. [सं. पक्षि] **०मांडणें**—
पाट—रांगोळ्या करणें; पानें मांडणें; भोजनाच्या पंक्तीची तयारी
करणें. **०वाजविणें**—पंगत (विशेषतः लग्नांतील मंडळी) जेवावयास
बसली असतां वाजंत्री वाजविणें. **०वाढणें**—सर्व पंगतीस जेवणाचे
पदार्थ वाढणें; पंक्तींत वाढण्याचें काम करणें. **०साधणें**—जेवणाची
वेळ साधणें. **पंगतीस घेणें**—१ आपल्या बरोबर जेवावयास
घेणें. २ रोटीव्यवहार करणें; स्नेहसंबंध ठेवणें. **पंगतीस चुकणें**—
(उशीर झाल्यामुळे) पंक्तींतील आपली जागा गमावणें; पंगत
बसण्याच्या वेळेला न येणें. म्हणून पंक्तीस चुकला तो जेवायला
मुकला. **पंगतीस बसणें**—१ बरोबर भोजनास व इतर वेळीं एकत्र
बसणें. २ समसमान होणें; एकाच मार्गेत ओंवलें जाणें.

पगर—पु. (प्र.) प्रदर पहा. याचें तांबडा व पांढरा असे
दोन भेद आहेत. (किं० लागणें).

पगरा—पु. महार लोकांच्या कानांतील एक दागिना. [सं.
प्रमह?]

पगाना—पु. (विणकाम) बशारनास जोडण्याकरितां जे कांहीं तार राखून ठेवतात व आसावर गुंडाळतात ते. [हिं. पग=दोर ?]

पगार—पु. (नाविक) एक प्रकारची होडी. ही साऱ्या होडीपेक्षा चांगली असून हिला उलांडीची जरूर नसते ही कमी हलते.

पगार—पु. मुसाहिरा, वेतन; तनखा; पैशाच्या रूपांत नोकरीबद्दल मिळालेला मोबदला. [पोर्तु. पागा=वेतन; गो. पगार] **पगारक**—न. तनखापत्रक; ज्यावर लिहिल्याप्रमाणे पगार देऊन सही घेण्यांत येते ती वही. **बैठा पगार**—पु. चाकरी न करतां, घर बसल्या मिळणारा पगार

पंगारा—पु. (व.) पसारा, व्याप. 'कागदाचा पंगारा घालून ठेविला.'

प(पं)गिस्त—त—वि. १ लंगडा; पाय तुटलेला २ (ल) पराधीन; ओशाळा: ताबेदार; परतंत्र. 'रसनापंगिस्त नाहीं होणें. आहारू खेवणें निजबोधें।'—एमा ८.२८ [पंगु किंवा पग=पाय] **पंगिस्तता**—स्त्री. १ पराधीनता. २ गरज; जरूर. 'माझे भजन करितां न पडे ज्ञानाची पंगिस्तता।'—एमा ११.६५७.

पंगु-गू—वि. १ पांगळा; लंगडा; पाय गेलेला, विकळ; व्यंग. २ विकृत; व्यंग अवयवाचा; एखाद्या अवयवांत खोड असलेला. 'हा डोळ्यानें पंगू—तो हातांनं पंगू' ३ (ल.) दरीडी; मित्ररहित; असहाय; साधनविरहित; निराधार; असमर्थ. 'धान्या-वांचून दुनिया पंगू' [सं.; फ्रेंजि. पंगो] **पंगात**—पु. एक प्रकारचा अर्धांगवायु, पक्षघात. यांनं माणसाचे पाय जातात. **पंगुळ-वेळ**—स्त्री. (झाडावर चढणारी) एक वेळ.

पंगेरा—पु. पांगारा पहा. (कु.) पंगराओ.

पंगोजी—स्त्री. नारळाची खव मैथांत घालून भज्याप्रमाणें तयार करतात तें पकाव. —गुणि १.४५०.

पगळ—किवि. (कर.) तब्बल: भरपूर; पुष्कळ. पघळ पहा. 'जपानी मांजरपाटाचा पन्हा पगळ तीन हात आहे.' [पघळ पुष्कळ]

पग्या—पुस्त्री. (सोनारी धंदा) सोन्याची लंगड पाडण्यासाठीं, सोन्याचा रस ओतण्यासाठीं जाड लांबट पन्हाळ व तितकाच मागें दांडा असलेली एक लोखंडी पळी. पघा, पघणी पहा. [पघा]

पघणें—सकि. (अशिष्ट) पाहणें; बघणें. [सं. पश्य]

पंचणें—न. डुलकी; पंग. (किं० घेणें; देणें; खाणें; मारणें).

—अकि. पंगेणें; डुकली घेणें.

पघळ—वि. १ ऐस्पैस; भरपूर; विस्तीर्ण क्षेत्रफळाचा; अबा-ढव्य; अघळपघळ. 'आकाश जेणें पघळ. पवन ज्यानें चपळ। जयाचेनि अनळ। दाहक पै तो।'—सिंस १.२२. ३ (ल.)

विस्तृत; पाल्हाळीक (आषाण.). —किवि. ऐस्पैस; मोकळेपणें. 'पघळ बसा—मांडा.' [पघळणें]

पघळणें—अकि. १ विरघळणें; पाघळणें; पातळ व्हाव होणें; वितळणें. २ (ल) दयाई होणें; कळवळा येणें; द्रवणें. ३ विस्तृत, मोठा, सैल होणें; पसरणें, वाडणें (घट जोडा) 'तयांही तळीं पघळे। वेल पालखु।'—हा १५ १४५. —उकि (राजा) (धान्य चिरगट इ०) जमीनीवर पसरणें; ऐस्पैस मांडणें. [सं. प्रगलनम्] **पघळणी**—स्त्री. पघळण्याची क्रिया; विरघळणें; वितळणें.

पघा—पु. साचा, मूत (धातूचा रस ओतण्याची); लंगड होण्यासाठीं ज्यांत धातूचा रस ओततात तें साधन. [सं. प्र+गल्]

पच—वि. हा शब्द स्वतंत्र न येतां समासांत उत्तरपदीं शिज-विणारा, पिकविणारा, शिजणारा. पिकणारा. यात्रथी येतो जसें—सुखंपच=सहज शिजणारा दु खंपच=शिजायला कटिण [सं. पच्]

पंच—पु. अव. १ वादग्रस्त बाबींत निवाडा देणारा; लवाद; पंचायतीतील एक किंवा सर्व व्यक्ती यांत बहुधा पांच माणसें असतात पंचांचे दोन प्रकार आहेत—न्यायपंच (ज्युरी) आणि व्यवस्थापंच (ट्रस्टी) २ उभयपक्षांनी मान्य केलेला लवाद. [सं. पंच=पाच] **पंचमेटी**—स्त्री (ना.) पंच; लवाद; व्यवस्थापक मंडळ; कार्यकारी मंडळ, पंचांची सभा. [पंच+ई. कमिटी] **पंचास**—पु. पंचांनी केलेला अंदाज, निकाल निवाडा. **पंचा**—पु. पंचांच्या समोर केलेल्या तपासाचें नोंदपत्रक. **पंचत**—न. पंचांचा निकाल; त्याचें म्हणणें. **पंचमा**—स्त्री लवाद; पंचांची बैठक; ज्युरी. **पंचाई(य)त**—स्त्री. १ पंच. २ पंचामाफत केलेली चवकशी. 'पंचायतींत ठरेल असें उभयतार्फीं वर्तावें.' ३ भांडण्याचे कारण; कज्जा; खटला. ४ पंचांनी निकाल देण्याजोगा खटला. 'आम्ही ही पंचाईत घेऊन त्या पंचाकडे गेलों' ५ पंचांचा निर्णय, निकाल; न्याय. 'आतां संतांनी करावी पंचाईत। कोण हा फजितखोर येथें।'—तुगा १२१८. ६ (ल.) उठाटेव; अनावश्यक चवकशी; सार्वजनिक चर्चा. (किं० करणें). ७ अडचण; गोंधळ; संकट. 'जाण्यायेण्याची पंचाईत.' 'नुसत्या अटकळीहि बांधण्यास मोठमोठ्या इतिहासवेत्त्यासुद्धा पंचाईत पडते.'—नि १. ८ ददात; दुर्निश्च. 'त्याचे घरीं अन्नाची पंचाईत आहे.' (किं० मांडणें; लावणें; घालणें). ११ भांडण; तंटा; तफार; झगडा. (किं० सांगणें). १२ पंचांची सभा, बैठक; पंचमंडळ. [हिं. पंचायत] **पंचाईतदार**—वि. १ पंचांतील इसम; पंच. २ पंचाईत करण्याविषयी कुशल. **पंचाईतनामा**—पु. पंचांचा लेखी निकाल; निर्णय. [पंचाईत+ना. नामा] **पंचाईतमत**—न. पंचांनी दिलेला निकाल.

पंच—वि.पांच; ५ संख्या. [सं.] **उपप्राण**—पु.नव. पांच वायु;—नाग=शिक येणारा वायु, कूर्म=जोमई येणारा, हुकल=हेंकर

येणारा, दबदत्त=उचकी येणारा व धनंजय=सर्व शरीरात राहून ते पुष्ट करणारा व मनुष्य सेल्यावर त्याचे प्रेत कुगविणारा बायु. नाग कूर्म कुकल देवदत्त । पांचवा धनंजय जाण तोय ।' - एभा १२.३२०. **०कन्या-क्षीभ.** पांच सुविख्यात पतिव्रता क्रिया; अहल्या, द्रौपदी, सीता, तारा आणि मंदोदरी. **०कर्म-नभव** शरीराची मुख्य पांच कामे-ओकर्ण, रक्तस्राव होणे, मलोत्सर्ग, मूत्रोत्सर्ग, नाक शिकरणे इ.०. किंवा गतीचे पुढील पांच प्रकार:- उत्क्षेपण (वर करणे), अपक्षेपण (खाली करणे), आकुंचन (आखडणे), प्रसारण (पसरणे) व गमन (जाणे). **०कर्मद्वित्र्ये**-हात, पाय, बाणी, शिष्ट व गुद कर्मद्वित्र्य पहा. **०कल्याण-णी-वि.** १ गुह्यध्यापयंत पोढरे पाय व तोंडावर पोढरा पडा असलेला (घोडा) हा शुभ असतो - अश्वप १ १०. 'पंच कल्याणी घोडा अबलख ।' ३ (उप.) सर्व अवयव विकृत असलेला (माणूस) ३ (उप.) भाड्याचे तट्ट, घोडा (याला दोन्ही टांचांनी, दोन्ही मुठींनी व दांडक्याने मारून किंवा तोंडांनं चक्कू करून चालवावे लागते म्हणून). ४ (उप.) ज्याच्या नाकाला निरंतर शेंबूड असून तो वारंवार मणगाटांनी काढून टिरीस पुसत असणारा असा (पोर) **०काजय-क्षी.** (गो.) पंचखाय पहा. **०कृष्ण-पुभव.** (१) महातुभा व संप्रदायांतील ५ कृष्ण-कृष्णचक्रवर्ती, मातापुत्र येथील दत्त, ऋद्धिपूरचा गुंडम राउळ, द्वारावतीचा व प्रतिष्ठानचा चांग-देव राउळ. -चक्रधर सि सुत्रे शृष्ठ २१. (२) हंस, दत्त, कृष्ण, प्रशांत व चक्रधर -ज्ञाको (म) ७७. **०केणे-न.** मसाल्यांतील मिरी. मोहरी, जिरे, हिंग, दगडफूल इ.० पदार्थ. **०केण्याचे दुकान-न.** छोटेंसे किराण्याचे दुकान. **०केदार-पुभव.** केदार, समद, तुंग, रुद्र, गोपेश्वर. **०कोटी-क्षी.** उत्तर हिंदुस्थानातील क्षत्राचे तीर्थक्षेत्र. **०कोण-पु.** पांच कोनांची एक आकृति. -वि. पांच कोनांची. **०कोश-व-पुभव.** अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय अशीं देहाची पांच आवरणे. या कोशांचा त्रिवेदाशी पुढीलप्रमाणे समन्वय करतात-अन्नमयाचा स्थूलवेदाशी, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, यांचा सूक्ष्म किंवा लिंगवेदाशी व आनंदमयाचा कारणवेदाशी. **०कोशी-क्षी.** १ चार, पांच कोसांच्या आंतील गावे; एखाद्या क्षेत्राच्या भोंवतालची पांचकोस जमीन. 'पुरले देशासी भरले शीगेसी । अवधी पंचकोशी दुम-दुमीत ।' -गुणा २६१०. ३ (ल.) या गांवांतील जोशाची वृत्ति. ४ पंचकोशी यात्रा पहा. **०कोशी यात्रा-क्षी.** क्षेत्राची (विशेषतः काशी क्षेत्राच्या भोंवतालच्या पांच कोसांतील देवस्थानांना प्रदक्षिणा, तीर्थांची यात्रा. **०खंडे-नभव.** आशिया, युरोप, अमेरिका, आफ्रिका, ओशियानिया. **०खाज-जै-खाद्य-नयुन.** १ ख या अक्षराने शरंभ होणारे खाण्यायोग्य असे पांच पदार्थ (खारीक, खोबरे, खसखस (किंवा खवा) खिससिस व खडी साखर). -एभा १०.४९२. 'पूर्ण मोदक पंचखाजा । तं वन्हावी

आर्षी ।' -वेसीस्व ३ २ (गो.) नारळाचा खव, गुळ, वण्याची डाळ इ.० पाच जिन्नसांचा देवाला दाखवावयाचा नैवेद्य. ३ (कों.) तांदूळ किंवा गहू, काजळ, कुंकू, उडदाची डाळ व खोबरे यांचा भूतपिशाचांना दावयाचा बळी; या पांच वाणजिनसा. **०गंगा-क्षी.** १ महाबळेश्वरांतील एक तीर्थ येथे कृष्णा, वेणा, कोयना, गायत्री (सरस्वती) व सावित्री यांचा उगम आहे. २ काशी क्षेत्रांतील एक तीर्थ. 'गंगा भारति सुर्यसु किरणा बा धूतपापा तसे । पाची एकवटोनि तीर्थ निपजे ते पंच-गंगा असे ।' -नरहरी, गंगारत्नमाला १५७ (नवनीत पृ ४३३) ३ पंचधारा पहा. (किं० वाहणे). **०गति-क्षी.** घोड्याच्या पांच चाली-भरपळा किंवा चैबड चाल; तुफकी किंवा गाम चाल, दुडकी, बाजी, आणि चौक चाल. याची संस्कृत नावे अनुक्रमे:-आस्कंदित, धौरितक, रेचित, वलित, प्लुत. **०गव्य-न** गाईपासून निघालेले, काढलेले पांच पदार्थ दूध, दही, तूप, गोमूत्र, शेण यांचे मिश्रण (याचा धार्मिक शुद्धिकार्याकडे उपयोग करतात). **०गोदाने-नभव.** पापधेनु, उत्कातिधेनु, वैतरणी, ऋणधेनु, कामधेनु ही पंचगोदाने औषधेदेहिक कर्मात करतात. **०गोड-पु.** ब्राह्मणांतील पांच पोट जाती-(अ) गौड, कनोज (कान्यकुब्ज), मैथिल, मिश्र व गुर्जर; किंवा सारस्वत, कान्य-कुब्ज, गौड, उत्कल आणि मैथिल. **०ग्रंथ-पुभव.** यज्ञवेदाचे पांच ग्रंथ-संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक, पंदे आणि क्रम. **०ग्रही-क्षी.** एका राशीत पांच ग्रहांची युति. [पंचग्रह] **०तस्वै-नभव.** पंचमहाभूते पहा. **०तन्मात्रा-क्षीभव.** पंचमहाभूतांचीं मूलत्वे, गंध रस, रूप, स्पर्श, शब्द हे गुण. 'प्रकृति पुरुष सहस्रत्त्व । पंच, तन्मात्रा सूक्ष्मभाव ।' -एभा १९.१६८. **०तीर्थ-नभव.** हरिद्वार किंवा त्र्यंबकेश्वर येथील गंगाद्वार, कुशावर्त, बिल्वक, नीलपर्वत आणि कनखल हीं पांच तीर्थे. **०दंती-वि.** पांच दांत असलेला (घोडा), सप्तदंती व अशुभलक्षण पहा. **०दाळी-क्षीभव.** तुर, हरभरा, मूग, उडीद व वाटाणा या पांच धान्यांच्या डाळी **०देवी-क्षीभव** दुर्गा, पार्वती. सावित्री, सरस्वती व राधिका. **०द्रविड-पुभव** ब्राह्मणांतील पांच पोटजाती-तैलंग, द्राविड, कर्नाटकी, महाराष्ट्रीय व कोंकणी; किंवा तैलंगी, द्राविड, महाराष्ट्रीय, कर्नाटकी व गुर्जर. **०द्वयी-क्षी.** १ दक्षिणा दावयाच्या रकमेचे (ती कमी करणे क्षात्र्यास) पांच भाग करून त्यांतील दोन किंवा तीन ठेवून बाकीचे वाटणे. २ अशा रीतीने शेत, काम, रक्कम, वस्तु इ.०ची वांटणी करणे. **०धान्ये-नभव.** हवन करण्यास योग्य अशीं पांच धान्ये-गहू, जव, तांदूळ, तीळ व मूग. महादेवाला याची लाखली वाहतात **०धान्याचा काढा-पु.** हा धने, बाळा, छुंठ, नागर-मोथा व दालचिनी यांचा करतात. **०धार-क्षी.** १ जेवतांना तूप पडले न पडले इतके कमी वाहणे; तुपाच्या भांड्यात पांच बोटे बुडवून अन्नावर शिंपडणे. २ झाडास पाणी घालण्याची पांच

धारांची शारी. ' जगजीवनाशिया आवडी । पंचधार करी वरी पडी । ' - ऋ. ७३. ० धारा-की. (विनोदाने) तिष्ठत पदार्थे खाळा असता किंवा नाकांत गेला असतां दोन डोळे, दोन नाक-पुड्या व तोंड यांतून वाहणाऱ्या पाण्याच्या पांच धारा. ० धारे - न. देवावर अभिषेक करावयाचे पांच भोकांचे पात्र. [पांच+धारा] ० नख-नखी-वि. १ पांच नखे असलेला (मनुष्य, माकड, वाघ). २ ज्याचे मांस खाण्यास योग्य मानिले आहे असे पांच नखे असणारे सायाळ, घोरपड, गेंडा, कांसव, ससा इ० प्राणी. ' पंचपंच नखा भक्ष्याः । ' - भट्टिकाव्य ६.१३१. ३ छातीवर, खुरावर पांच उभ्या रेषा असणारा (घोडा). हे अशुभक्षण होय. - अश्वप १.९५. ४ ज्याच्या चार पायांपैकी कोणत्याहि एका पायाला फाटा कुठल्या-सारखी आकृति असते असा (घोडा). - अश्वप १.९८. ० नखटे-पुभव. (राजा. कु.) संसारादिकांचा अनेकांनी मिळून अनेक प्रकारचा केलेला नाश; (एखाद्या संस्थेत, मंडळात झालेली) फाटा-फूट; विघाड. (कि० करणे). १ गोधळ; घालमेल; अडचण. [पंच+नख] ० पक्षाक्षे-नखन. १ लाडू, पुरणपोळी इ० पाच उंची मिष्टाने. २ शरी, उंची खाद्यपदार्थ, जेवण. ० पंचउषःकाल-पु. सूर्योदयापूर्वी पांच घटिकांचा काल; अगदी पहाट. ' पंच पंच-उषःकाली रविचक्र निघोआले । ' - होला १७. ० पदी-खी. देवापुढे नित्य नियमाने पांच पदे, अंग भक्षण म्हणतात ती. ' पंचपदी राम कलिसंकीर्तन । ' - सप्त २१.३६. ० पर्व-वि. कोणत्याहि एका पायास फरगड्याची आकृति असणारा (घोडा). - अश्वप १.१०२. १०२. ० पल्लव-पुअव. आंबा, पिंपळ, पिंपरी, वड व उंबर या किंवा इतर पांच वृक्षाचे डहाळे (किंवा पाने). स्मार्त याज्ञिकांत हे कलशाभध्ये घालतात. ' पंचपल्लव घालोनि आंत । आणि अक्षोके केले वेष्टित । नरनारी मिळाल्या समस्त । लमसोहलिया कारणे । ' - जै ५६.१४. ० पाखंड-न. जैन, बौद्ध, चार्वाक इ० पांच मुख्य प्रकारचीं अवैदिक मते, संप्रदाय. ० पाखंडी-वि. वरील पाखंड मतांपैकी कोणत्याहि मताचा अनुयायी. ० पात्र-पात्री-नखी. पाणी पिण्याचे किंवा इतर उपयोगाचे नळ्याच्या आकाराचे मोठे भांडे. ० पाळे-न. लांकडाचे, किंवा धातूचे पांच बाट्या अथवा खण असलेले पात्र. इलद, कुंकू, इ० पूजासाहित्य ठेवण्याच्या उपयोगी; किंवा कोठणीचे सामान ठेवण्याच्या उपयोगी पात्र. (गो.) पंचफळे. ० पुरुषार्थ-पु. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष (सलोक्ता, समीपता, सरुपता साधुज्यता) व परमप्रेमरूपा-परातुक्ति-पराभक्ति हे पांच पुरुषार्थ. ' जैसा ज्यासी भावार्थी तैसा पुरवी मनोरथ । पडिये पंचपुरुषार्थी । तो हरि नांदत वैकुंठी । ' - एभा २४.२७०. ० प्रमाणे-नभव. शब्दप्रमाण, आत्मावयवप्रमाण, अनुमानप्रमाण, उपमानप्रमाण व प्रत्यक्षप्रमाण. ० प्रयाग-पुभव. नंदप्रयाग, स्कंदप्रयाग, रुद्रप्रयाग, देवेंद्रप्रयाग व कणप्रयाग हे पांच

प्रयाग. ० प्रलय-पु. निद्राप्रलय, मरणप्रलय, ब्रह्माचा निद्राप्रलय, ब्रह्माचा मरणप्रलय, व विवेकप्रलय. ० प्रखर-पुभव. ब्राह्मणत कांहीं पंचप्रवरी ब्राह्मण आहेत त्याचे पांच प्रवर असे-भार्गव, च्यावन, आपवान, औषे व जामदग्न्य. प्रवर पहा. ० प्राण-पु. १ प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान. हे पांच प्राण प्राण्याच्या आयुष्यास कारणीभूत आहेत. यांचीं स्थाने आणि कार्ये भिन्न भिन्न आहेत. (कि० ओढणे; आकर्षणे; सोडणे; टाकणे लागणे). ' वेह त्यागुन पंचप्राणी । गमन केले तात्काळीं । ' - सुआदि २८.२४. २ (ल.) अतिशय आवडती, प्रियकर वस्तु. ' तो पंचप्राण धन्याचा । ' - संप्रामगीते ११९. (एखाद्यावर) पंच-प्राण ओवाळणे-पंचप्राणांची आरती करणे-दुसऱ्या करितां सर्वस्व, प्राणहि देणे; सर्व भावे करून आरती ओवाळणे; खरी, उत्कटभक्ति किंवा प्रेम दाखविणे. ' पंच प्राणांची आरती । मुक्ताबाई ओवाळती । ' ० प्राणाहु(व) ती-खी. पांच प्राणांना याव-याच्या लहान लहान आहुती किंवा घास या त्रैवर्णिकांनी भोजनाच्या आरंभी यावयाच्या असतात. पांच आहुती घेणे म्हणजे घासभर, थोडेंसे खाणे. (कि० घेणे). [पंच+प्राण+आहुती] ० बदरी-खीभव. योग, राज, आदि, वृद्ध, ध्यान. या सर्व बदरी बदरी नारा-यांच्याच रस्त्यावर आहेत. ० बाण-पु (काव्य) मदन; कामदेव. मदनाच्या पाच बाणांसाठी बाण शब्द पहा. ० बेळुळी-खी. पाच नाग्यांची इंगळी. - मनको. ० बेळी-खी. बोंबिल, कुटे इ० विक्री-करितां एकत्र मिसळलेले लहान मासे. ० भद्र-वि. सर्व शरीर पिवळे असून पाय आणि तोंड मात्र श्वेतवर्ण असणारा (घोडा) - अश्वप १. २१. ० भूतातीत-वि. १ पंचभूतांपासून अलिस, सुलेला (सुक्त मनुष्य, लिपदेह). २ निरवयव; निराकार (ईश्वर). ० भू(भौ) तिक-वि. पाच तत्वांनी युक्त; अह; मूर्त; सगुण. ० भूते-नभव. पंचमहाभूते पहा. ० भे(मे) ठ-पुखी. पंचमिसळ पहा. अनेक पदार्थांचे मिश्रण - वि. पांच प्रकार एकत्र केले. ' मोहोरा पंचमेळ बरुडूम पत्र पुरंदर. ' - वाडसमा ३.८३. ० मघा-खीभव. १ मघा नक्षत्रात सूर्य आल्या-नंतरचे पांच दिवस. २ मघापासून पुढची पांच सूर्यसंक्रमणांची नक्षत्रे. ० महाकाव्ये-नभव. रघुवंश, कुमारसंभव, माघ, किरात, नैषध ही पांच मोठी संस्कृत काव्ये. ० महातत्वांची देवस्थाने-१ पृथ्वी-कांचीवरम (कांची स्टेशन). आप-जंजुक्षेत्र (श्रीराम स्टेशनपासून १२ मैल). तेज-अरुणाचल (एम. एस्. एम. रेलवेच्या मलय स्टेशन नजीक). वायु-कालहस्ती (वरील रेलवेच्या रेणीगुंठा स्टेशनपासून गुडुर रस्त्यावर). आकाश-चिदांबरम् (बेंगलपट रस्त्यावर). ० महापातके-नभव ब्रह्महत्या, मद्यपान, सुवर्णचौर्य, मात्रागमन किंवा गुरुव्रीसंभोग व वरील चार महापात-क्यांची संगत. ० महापातकी-वि. वरील महापातके करणारा. ० महाभूते-नभव. पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही पांच.

गंध, रस, रूप, स्पर्श व शब्द ही यांचीं अनुक्रमे सूक्ष्मरूपे होत. यांना पंचसूक्ष्मभूते असे म्हणतात. पंचमहाभूतांचीं हीं मूलकारणे आहेत. ह्यावरून जगदुत्पत्तिविषयक प्रथांतून पंचभूत व पंचतन्मात्रा अशा संज्ञा ज्या येतात त्याचा अर्थ पंचमहा(सूक्ष्म)भूते असाच होय तन्मात्र पहा. **०महायज्ञ, पंचयज्ञ**-पुण्य. ब्रह्मयज्ञ (वेदाध्ययन), पितृयज्ञ (तर्पण), देवयज्ञ (होम, वैश्वेव), भूतयज्ञ (बलि), मनुष्ययज्ञ (अतिथिसंतर्पण). भोजनाच्यापूर्वी ब्राह्मणाने नित्य करावयाचे हे पांच यज्ञ आदिनकार्येची होत. **०महासरोवर**-नयन. बिंदुसरोवर (सिद्धपूर-मातृगया), नारायणसरोवर (कच्छ-प्रार्थी मांडवी), मानस सरोवर (हिमालयामध्ये उत्तरेस), पुष्कर (अजमेरी), पंपासरोवर (एम्. एम्. एस् रेल्वेच्या होस्पेट स्टेशननजीक) **०महासागर**-पुण्य. उत्तर, दक्षिण, हिंदी, पॅसिफिक व अटलांटिक महासागर. **०माता**-स्त्रीभव. स्वमाता, सासू, थोरली भावजय, गुरुपत्नी व राजपत्नी. **०मिसळ-मेळ**-पुष्पी. १ पाच डाळींचे केलेले कालवण, आमटी. २ पाचसह्या प्रकारच्या डाळी किंवा धान्ये यांचे मिश्रण. ३ (ल.) एका जातीच्या पोटेभेदातील झालेल्या मिश्रविवाहाची संतति, कुटुंब, जात; कोण-त्याहि वेगवेगळ्या जातीच्या संकरापासून झालेली जात; संकर-जात ४ भिन्न भिन्न पाच जातीतील लोकांचा समाज. ५ (ल.) निरनिराळ्या जातीचा एकत्र जुळेलेला समाज. -वि. मिश्र; अस-ळीचे. 'दे तादूळ पंचमिसळ आहेत.' **०मुख**-पु. १ शंकर. 'चतुर्मुख पंचमुख। वेगे षण्मुख पातला।' -एमा ६.२५ २ सिंह **०मुखी**-वि. १ उरावर भोंवरा असून त्यांत पाच डोळे असणारा (घांडा). -मसाप २.५५. २ पाच तोंडाचा (मास्ती, महादेव, रुद्राक्ष) **०मुद्रा**-स्त्रीभव. (योग) भूचरी, खेचरी, चाचरी, अगोचरी आणि अलक्ष अशा पाच मुद्रा आहेत. 'योगी स्थिर करुनिया तेथे मन। शनै शनै साधिती पवन। पंचमुद्रांचे अतक्ये विदान। ते अभ्यासयोगे साधिती।' -स्वादि ९.३.६२. **०रंगी**-वि. १ पांच रंगांचे (रेशीम, नाडा इ०). २ थोतरा, अफ, इ० पांच कोंडी पदांचे घालून तयार केलेला (घोटा). **०रत्नीगीता**-स्त्री. भगवद्गीता, विष्णुसहस्रनाम, श्रीभक्तवत्सल, अनुस्मृति व गजेंद्र-माक्ष हे पाच अध्यात्म ग्रंथ. **०रत्ने**-नयन. सोने, हिरा, नीळ, पाच व मोती किंवा सोने, रुपे, पोवळे, मोती, राजावते (हिऱ्याची निवृद्ध जात). **०रसी**-वि. १ पाच (किंवा जास्त) धातूंच्या रसापासून तयार केलेली (वस्तु). २ तोफांचा एक प्रकार. 'पंचरशी आणि बिडी लोखंडी।' -ऐपो २.२५. **०राशिक-**राशि-पुष्पी. (गणित) बहुराशिक; दोन त्रैराशिके एकत्र करून तीं थोडक्यांत सोडविण्याचा प्रकार; संयुक्त प्रमाणातील चार पदांपैकी संयुक्त गुणोत्तरातील दोन पदे आणि साध्या गुणोत्तरातील एक पद हीं दिलीं असतां साध्या गुणोत्तरातील दुसरे पद काढण्याची

रीत. **०रुखी-रुढ**-वि. साधारण; सामान्य; रायबळ; अनेक प्रकारचे; जंगली (लांकूड-सागवान, खैर, शिसवी इ० इमारतीस लागणाऱ्या पांच प्रकारच्या लांकडाशिवाय). **०लवणे**-नयन. मीठ, बांगडखार, सैंधव, विडलेंग व संबळ. **०लवी**-वि. (गो.) पंचरसी पहा. **०लोह**-न. तांबे, पितळ, जस्त, शिसे व लोखंड यांचे मिश्रण. **०वकार**-पुण्य. व ने आरंभ होणारे व प्रत्येकास लागणारे पांच शब्द म्हणजे विद्या, वपु, वाचा, वस्त्र आणि विभव. 'विद्यया वपुषा वाचा वस्त्रेण विभवेन वा। वकारैः पंच-भिर्हीनो नरो नाप्नोति गौरवम्।' **०वक्त्र-वदन**-पु. महादेव. 'भक्तोत्सल पंचवदन। सुंदर अति अपररदन।' -देप २००. याच्या पांच तोंडांचीं नावे:-सद्योजात, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव आणि ईशान. **०वर्ज्यनामे**-नयन. आत्मनाम, गुरुनाम, कृष्णनाम, ज्योत्षापत्यनाम व पत्तिनाम. या पांच नामांचा उच्चार करू नये. **०विष**-वि. पांच प्रकारचे. **०विशी**-स्त्री. १ पंचवीस वर्षांचे वय. २ पंचवीस वस्तूंचा समूह. **पहिर्या पंचवीसांतले पोरने**-तरणाबांड **०विषय**-पुण्य. (कण, त्वचा, चक्षु, रसना, घ्राण या) पांच ज्ञानेन्द्रियांचे अनुक्रमे पाच विषय:-शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध. **पंचवीस**-२५ संख्या; वीस आणि पाच. **०विसावा**-वि. सांख्य मताप्रमाणे मूल-प्रकृत्यादि जी चोवीस तत्त्वे आहेत त्यांपलीकडील पंचविसावा (आत्मा). 'तु परम देवत तिहीं देवा। तु पुरुष जी पंचविसावा। दिव्य तु प्रकृति-भावा-। पैलीकडील।' -ज्ञा १०.१५०. **०दार**-पु. पंचबाण पहा. **०सार**-न. तूप, मध, तापविलेले दूध, पिंपळी व खरीसाखर हे पदार्थ एकत्र घुसवून तयार केलेले सार. हे विषमज्वर, हृद्रोग, श्वास, कास व क्षय याचा नाश करते. -योर १.३५३. **०सत्र**-स्त्री-वि. १ पांच दोऱ्यांचे, धान्याचे, रेषांचे. २ सारख्या लांबीच्या पांच सुतामध्ये केलेले, बसविलेले (शाळुंकेसह बनविलेले शिवलिंग). 'पंचसूत्री दिव्य लिंग करी। मणिमय शिवसह गौरी।' **०सुना**-स्त्रीभव. कांडण, दळण, चूल पेटविणे, पाणी भरणे, सारबगे यापासून जीवहिंसादि घडणारे दोष. 'पंचसुना किंत्विषे म्हणूनि। एथे वाखाणिती।' -यथादी ३.२३. **०सुकते**-तयन. ऋज्वेद संहितेतील पुरुषसूक्त, देवीसूक्त, सुर्यसूक्त (सौर), पर्जन्यसूक्त व श्रीसूक्त हीं पांच सुक्ते. **०सूक्ष्मभूते**-नयन. पंचमहाभूते पहा. **०स्कंध**-पुण्य. सौगत्याच्या अथवा बौद्धांच्या दर्शनाला अनुसरून मानवी ज्ञानाचे पांच भाग. म्हणजे रूप, वेदना, विज्ञान, संज्ञा व संस्कार. या शब्दाचे विषयप्रपंच, ज्ञानप्रपंच, आलस्यविज्ञान संतान, नामप्रपंच आणि वासनाप्रपंच ह्या अनुक्रमे पांच शब्दांनी स्पष्टीकरण केले आहे. **०स्नाने**-नयन. पांच स्नाने-प्रातः-संगव-माध्यान्ह-अपराह्न-सायंस्नान. **०हत्यारी**-वि. १ ढाल, तबारा, तीरकमान, बंदूक, भाला किंवा पेराकबज या पांच हत्यारांनी

युक्त. २ चार पाय व तोंड याचा शस्त्राप्रमाणें उपयोग करणारें (जनावर-सिंह, वाघ इ०). ३ (ल) हुशार; योग्य; समर्थ; संपन्न; सिद्ध असा (मनुष्य). ४ (व्यंग्यार्थी) शेंदाडशिपाई; तिसमारखान. **०हृत्प्या**-क्षीव. ब्रह्महृत्प्या, अणुहृत्प्या, बालहृत्प्या, गोहृत्प्या व क्षीहृत्प्या. **पंचाग्नि-ग्नी**-पुत्रव. १ चारी दिशाना चार पेटविलेले व ओल्यावरील तप्त असा सूर्य मिळून पांच अग्नी. 'पंचाग्नी गोरान्जने'. जें प्राप्त नव्हे !' - दा ५. ६. २९. २ शरीरांतील पांच अग्नी ३ -वि. पांच श्रौताग्नी धारण करणारा गृहस्थाश्रमी ब्राह्मण. हे पांच अग्नी-दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, सव्य व आश्वयज्य हे होत. -**अग्नि साधन**-न चारी दिशांना चार कुंडे पेटवून दिवसभर उन्हांत बसणें. हा तपश्चर्येचा एक प्रकार आहे. याला पंचाग्निसेवन, धूम्रपान असेहि म्हणतात. 'चोहो'कडे ज्वलन पेटवुनी दुपारी. माध्यावरी तपतेम जेव सूर्य भारी. वैसोनिया सुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं. पंचाग्निसाधन करी अबले विलोकी !' **पंचादुयी-द्वित्री-तुर्वी-देवी**-क्षी पंचदुयी पहा. [अप] **पंचादेवी**-क्षी. शंताच्या उत्पन्नाचे ५ वाटे करून ज्याचे बेल असतील त्याला ३ व दुसऱ्याला (मालकाला) २ वाटे देण्याची रीत **पंचानन**-पु. १ शंकर. २ (सामा) पाच तोंडांची किंवा बाजूंची वस्तु. ३ सिंह. **पंचामृत**-न. १ दूध, दही, तूप, मध आणि साखर या पांचांचें मिश्रण यानीं देवाच्या मूर्तीला स्नान घालतात 'पय दधि आणि घृत. मधु शकैरा गुड संयुक्त. मूर्ति न्हाणोनि पंचामृते'. अभिषेक करितो मग तेव्हा !' २ शेंगदाणे, मिरच्या, चिंच, गुळ, खोबऱ्याचे तुकडे इ० पदार्थ एकत्र शिजवून त्यास तेलाची फोडणी देऊन केलेला पदार्थ ३ एक पकात्र, मिश्राण. [सं.] **म्ह** १ जेवावयास पंचामृत आंचवावयास खारे पाणी २ पंचामृत खाई त्यास देव देई. **०मृत सोहणें**-(वायकी) चातुर्मांसातील पहिल्या महिन्यात दूध, दुसऱ्यात दही, तिसऱ्यात तूप, चौथ्यात मध व पाचव्यात (अधिकांत) साखर किंवा पाचवा (अधिक) नसल्यास चौथ्यांतच मध व साखर यानीं युक्त असे पदार्थ न खाणें. **०मृतानें-पंचामृते** न्हाणें-पंचामृताच्या पदार्थांनीं देवास स्नान घालणें. **पंचायतन**-न. १ शिव, विष्णु, सूर्य, गणपति व देवी या पांच देवता व त्यांचा समुदाय. या पांच देवतांपैकी प्रत्येक देव-तेस प्राधान्य देऊन शिव, विष्णु, गणपति इ० चीं पांच पंचायतनें मानण्याचीहि पद्धत आहे. (गो.) पंचिष्ट २ (ल.) एकचित्त असलेले पांच जण. ३ पंचमहाभूतांचें स्थान; क्षरीर. 'तें अधिदैव जाणावें. पंचायतनीचें !' - झा ८. ३६. **पंचारती, पंचारत**-क्षी. १ तबकांत पांच दिवे ठेवून आरती ओवाळणें. २ आरती करिता लावलेले पांच दिवे. ३ असे दिवे ठेवण्याचें पात्र. **पंचाक्षरी**-वि. पंचाक्षरीमंत्र म्हणणारा व अंगांतील भूतपिशाच्च काढणारा; देव-क्षरी. 'पंचाक्षरी काळिती समंध !' **०क्षरीकर्म**-न. पंचाक्षरीमंत्र

म्हणून अंगांतील भूत काढणें. **०क्षरीमंत्र**-पु १ भूतपिशाच्च काढून टाकण्याचा पांच अक्षरांचा मंत्र २ अन्नम शिवाय हा मंत्र **पंचाक्ष**-न पंचकोण. -वि पंचकोणी. [सं] **पंचाळ**-क्षी (विणकाम) १ पांच पंचाकरितां लावलेला ताणा. २ एक शिवी. -वि १ फार तोंडाळ, बडबड करणारी (स्त्री) **पंचीकरण**-न १ पाच महाभूतांपैकीं प्रत्येकाचा कमीजास्त भाग घेऊन त्या सर्वोच्या मिश्रणांनं नवा पदार्थ तयार होणें. -गीर १८१. २ आकाशादि पंचभूते, त्यांचे देहादिकांच्या उत्पत्तीसाठीं ईश्वरशक्तीने झालेले परस्पर संमिश्रण तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ हा देह किंवा विश्व हें पंचमहाभूतात्मक कसे आहे याचें विवरण करणारा ग्रंथ **पंचीकृत**-वि पाच मूलतत्त्वे एकत्र झालेली (स्थिती) **पंचचाळ**-**चाळीस-ताळ-ताळीस**-वि. चाळीसामध्ये पाच मिळवून झालेली संख्या; ४५ **पंचेंद्रिय**-नश्व. पाच इंद्रिये डोळे, कान, नाक, जिह्वा व त्वचा याचीं कामे अनुक्रमे-पहाणें, ऐकणें, वास घेणें, चव घेणें व स्पर्श करणें. **पंचोतरा**-पु १ दरमहा दशकडा पाच टके व्याजाचा दर २ शेंकडा पाच प्रमाणें यावयाचा कर. ३ सरकारासारा वसूल करताना पाच टके अधिक वसूल करण्याचा हक्क ४ सरकाराकरिता शंभर विघे किंवा एकर जमीन लागवडी-खालीं आणली असतां पाटलाला पाच विघे किंवा एकर सारा-माफीनें यावयाची जमीन **पंचोतरा, पंचोतरी**-पुक्षी. गव-ताच्या शंभर पेंड्या किंवा आंचे विकत देताना पाच अधिक देणें **पंचोपचार**-पुत्रव. गंध, पुष्प, धूप, दीप व नैवेद्य या वस्तू व त्या देवाला समर्पण करणें **पंचोपप्राण**-पुत्रव नाग, कूर्म, कुल, देवदत्त व धनेजय हे पाच उपप्राण कूर्म अर्थ २ पहा **पंचोपाख्यानी**-वि १ (पांच प्रकरणांचे पंचोपाख्यान नावाचा विष्णु-शर्म्याचा नीतिपर एक ग्रंथ आहे त्यावरून) अनेक कथा. संदर्भ. उदाहरण, दृष्टांत इ० नीं परिपूर्ण २ कल्पित; विलक्षण; अद्भुत ३ अभद्र, शिवराळ (स्त्रिया संबंधीं योजितात) **पंच्यापेशी**-**पंच्याशी**-वि. ८५ संख्या **पंच्याणव**-वि ९५ संख्या. **पंच्याहत्तर**-वि ७५ संख्या **पंचक**-न. (गो.) १ कुड्याच्या मुळाचें एक औषध. २ दारूचा एक प्रकार. [पाचक] **पंचक**-न. १ पांचांचा समुदाय. २ धनिष्ठा नक्षत्राच्या उत्तरार्धापासून अश्विनीच्या पूर्वार्धापर्यंतचीं पांच नक्षत्रे. हीं मरण-कालीं आल्यास निषिद्ध मानितात. ३ काहीं विशिष्ट संख्या. विवक्षित लग्नसंख्येत गत चांद्रतिथीची संख्या मिळवून त्या वेरजेला नवांनीं भागावें व १, २, ४, ६, किंवा ८ बाकी आल्यास तो पंचक होय. या पंचकास निरनिराळीं नांवें असून हे अशुभ मानितात. ४ मडेपंचक पहा. **पंचकडी**-क्षी. (कागद, पेंड्या, सपये इ०). पांचांचा समुदाय पंचक अर्थ १ पहा.

पच-कन-कर-विनी-विशीं—किवि. थुंकतांना, दोरी तोडतांना, झुडप खुडतांना, चिखलांतून चालतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

पचकरणे—सकि. धरणे; (विशेषतः साखर वगैरेची) बुच-कुली भरणे. [पंजा-पंचा=दाताचा पंजा]

पचकवणी, पचकपाणी—झी. (गो.) फार पाणी घातल्याने वेचव लागणारी कडी. [पचक+पाणी]

पचकळ—वि. १ नि.सत्त्व; वेचव; हृपळ २(ल) अभद्र; हलके; विन ताळतेत्राचे; असभ्य; मुखेपणाचे (भाषण, कृत्य, माणूस. [पच]

पचको—वि. (गो.) नि.सत्त्व; वेचव. [पचक]

पचकापूर—वि. (गो.) अपूवे

पचकी—झी. दमडीच्या किमतीचे एक तांब्याचे नाणे.

पचंग-गी—नझी. १ पासोडी, कांबळे इ० वज्र मानेपासून कमरपर्यंत पोटा, पाठ झाकेल असे गुंडाडून गळ्यामागे गांठ वेण्याचा प्रकार. (कि० घालणे; बांधणे). २ धोतराची कांस. (कि० कसणे; घालणे). [पंच+अंग ० बांधणे—ल.] कार्यास सिद्ध, बदपरिकार होणे. 'एकोनी संज्ञा भाऊनीं. पंचंग बांधिला म्हातारपर्णी.' -अफला ४.१७. 'पंचंग बांधुनि तयार व्हा रे।' -मराठी २ रे पुस्तक.

पचचें—अकि. (गो.) फुटणे. [ध्व.]

पचडे-डी—नझी. (वे.) हिरवी मेथी, दही व हरभऱ्याची डाळ यांची कोशिंबीर.

पचणी—झी. १ जिरणी; पचणे. २ मानवणे; पोटास किंवा कोठ्यास सोसणे (अन्न, औषध इ०); अपकार न होणे. [पचणे]

०स पडणे—असाध्य रोगाने खितपणे. [सं. पच]

पचणे—सकि. १ जिरणे; जव्रादीने भक्षिलेल्या पदार्थाचा परिणाम, परिपाक होणे. २ (ल.) निस्तारावयास न पडेल असे करणे; साफ जिरवून टाकणे (हरामखोरी इ०); उमगण्याची, शिक्षा होण्याची मुळीच भीति न राहील अशा रीतीने उपभोग घेऊन व्यवस्था लागणे; पश्चात्ताप किंवा मनःस हुरहुर न लागतां गिळंकृत होणे. ३ भाकर, पोळी इ० भाजली जाणे; शिजणे; उकळणे. ४ (ल.) दुखणे वगैरेत फार दिवस क्लेश पावणे; रखडत पडणे; खितपणे. [सं. पच=शिजणे] म्ह० पचेल तितकें खावें शोभेल तितकें बोलावें.

पचवध—न. १ मृत्यु; मरण; देहातील पांच तत्वे निरनिराळीं होणे. ' किं पचत्व पावला तोही । तुसेनि विरहें । ' -आए १५१. २ पांचांचे अस्तित्व. [पंच+वध]

पचन—न. १ जिरणी; पचणे अर्थ १ पहा. परिपाक. २ शिजणे; पिकणे; परिपक होणे. [सं.] **पचनीं पडणे**—१ मानवणे; उपवध न होतं पोटांत जिरणे. २ लाभणे; आत्मसात होणे.

पचपच—झी. १ चिखलांतून चालतांना होणारा आवाज इ० २-पु. (गो.) अर्थघृण्य भाषण. [ध्व.]

पचपच-पचां—किवि. पचकन पहा; त्या शब्दांत संगितलेल्या क्रिया वारंवार होणे. [ध्व.]

पचपचीत—वि. १ पाणचट; वेचव; बरबरीत; कवकवीत (फळे माजी). यावहन. २ (ल.) मळमळीत; फिका; निर्जीव; पुळपुळीत; नीरस; मेदरट (भाषण, गाणे); कमकुवत; बेहिमती; मेणचट; उत्साहघृण्य (काम).

पंचबा—पु. १ एखाद्या प्रसिद्ध शाहीराच्या समाधीपार्शी दर श्रावणी सोमवारी जमून शाहीरी लोक जी गाण्याची हुजेरी घेतात ती. २ (कर. वाई.) (ल.) फजीतीत; हुयों; डर.

पंचम—वि. पांचवा. **पंचम-पंचमस्वन-स्वर-आलाप**—पुन. १ (संगीत) स्वरमाळेंतील (सात स्वरांपैकी) पांचवा स्वर; प. -एमा ५.५५५. ' कोकिळा आळवितो पंचमस्वर । विपिन तें सुवासित मनोहर । ' -दृ १०.१६७. ' पंचमस्वनीं या गाती कोकिळा । ' -शापसंभ्रम. २ एक राग. याचे तीन प्रकार आहेत. प्रकार १ ला-यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी कोमल मध्यम, संवादी षड्ज. गानसमय रात्रीचा चौथा प्रहर. प्रकार २ रा-यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति बाबव-बाबव. वादी कोमल मध्यम. संवादी षड्ज. गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर. प्रकार ३ रा-यांत षड्ज, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति औडव-औडव. वादी कोमल मध्यम. संवादी षड्ज. गानसमय रात्रीचा चवथा प्रहर. ३ (ल.) खाण्याची तेवाकू. ४ श्रावक (वाणी) जातीतील एक भेद. दुसरा भेद चतुर. ५ वीणा वाद्याची पहिली तार. हिच्यांतून पंचम स्वर निघतो. शेजारच्या दोन तारांना जोड व चवथ्या पितळेच्या तारेला घोर म्हणतात. या चवथ्यातून खजे स्वर निघतो. ६ (ल.) दुर्लौकिक; अपकीर्ति. (कि० करणे). ७ मद्रासकडील एक अस्पृश्य वगै. **पंचमसाळी**—पु. लिगाईत जातीतील एक भेद. बाकीचे भेद चिलवत शब्दामध्ये पहा.

पचमणे—अकि. (कों.) थांबणे; मोडणे; व्यर्थ होणे; ठार होणे, पालया पडणे (धंदा).

पंचमी—झी. १ चैत्रादि महिन्यांच्या शुद्ध किंवा कृष्ण पक्षांतील पांचवी तिथि. २ (व्याकरण) पांचवी विभक्ति. [सं.]

०पुजन—न. पांचवी पहा.

पचमान—वि. (प्र.) पच्यमान. शिजत, तयार होत, पिकत परिपक होत असलेला. [सं. पच्यमान]

पंचर—न. (गो.) आंबट आंबा.

पंचरट—वि. १ घाणेरडा; वाईट वासाचा (विशेषतः सूत्राच्या). २ पचकळ (-वि.) पहा. [पच् ० वास, पंचरटाण -पु. श्री. वाईट घाण (विशेषतः सूत्राची). [पंचरट+घाण]

पच(चुर)णें—अकि. शरीरावरील नायटा, व्रण इ० पसरणें, चरणें. [सं. प्र+चर्, प्रसर]

पचविणें—सकि. १ जिरविणें; पचन करणें. २ शिजविणें. ' पचवूनि घाली मज आतां । ' -शिली १४ १२९. [सं. पच्= शिजविणें]

पंचा—पु. १ हात-सव्वा हात रुंद व पांच-सहा हात लांब असें नैसावयाचें लहान धोतर. (कि० नेसणें). २ (राजा.) हाताचा पंजा. [सं. पंच=पांच] **पंचेजोडी**—स्त्री. दोन पंचे; धोतराप्रमाणें नैसावयाचें दुपटी वस्त्र. (कि० नेसणें).

पंचाई—पु. (व.) लोहार; बिसाडी. [पांचाल]

पंचांग—न. पंचंग—मी पहा.

पंचौग, पंचाग—पु (कों.) दीर्घोद्योग; अंगीरथ प्रयत्न. [पंच+अंग]

पंचांग—न. १ तिथि, वार, नक्षत्र, योग व करण ज्यांत दिलेलीं असतात असें पत्रक. २ जप, होम, तर्पण, अभिषेक व ब्राह्मणभोजन अशीं उपासनेचीं पांच अंगें. ३ पांच भाग—अंगें अथवा वस्तूंचा समुदाय. ४ हात पसरून, शुभघे व डोकें लववून आणि भाषणानें व दृष्टीनें पूज्यबुद्धि दाखविण्याचा प्रकार. ५ (वैयक) एकाच झाडाचीं पानें, फळे, मुळे, फुलें आणि साल. -योर १.१७३. -वि. पांच अंगें, भाग, अवयव, विषय ज्याला आहेत असा [सं.] ० शुद्धि—स्त्री. शुभ कार्याला तिथि, वार, इ० पंचांगांतील योगांची अनुकूलता. ० अक्षण—न. वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं किंवा रोज पंचांग ऐकणें.

पंचांगी—स्त्री. (कु) बोकळें.

पंचांगी—पु. (तेजा.) तेलगु जातीचा पुरोहित. [पंचांग]

पंचांगुळें—नव. लहान मुलाच्या हातांतील एक दागिना; पांच बोटांत घालवण्याच्या पांच आंगठ्या साखळ्यांनीं जोडून मन-गटास बांधण्याचा दागिना. **पंचांगुळ**—वि. पांच बोटे मापाचा.

पंचाचा—पंचापच—पंचां—किवि पचपच—पंचां पहा. [पच. पच]

पंचाण—न. (बे.) जोगली. [का.]

पंचानन—पु. १ सिंध; वाघ. ' जो वरि तों वरि जेजुक करी गर्जना । जंव त्या पंचानना देखिले नाही । ' -तुंगा ३२३८. २ अत्यंत रागीट माणूस. पंच पहा. [पंच=विस्तृत+आनन]

पंचापच—किवि. (गो.) निवैयपणें.

पंचारणें—अकि. पांच वर्षांचा होणें (घोडा).

पंचाल—ल—वि. पागल. पचकळ पहा.

पंचाल—पु. सोनार, सुतार, लोहार, कासार व पाथरबट या पांच जाती (हे जानवीं घालतात). पंच पहा.

पंचाळणें—अकि. बारगळणें; बाष्कळणें; चौडाळ-वेढंग-अव्यवस्थितपणें (हलक्या समाजांत मिसळल्यामुळे) भरकटणें, बाष्कळ बनणें. [पंचाळ]

पंचाळी—स्त्री. (व.) फजीति; पच्ची. [पच्ची]

पंचिका—स्त्री. पांचाचा समुदाय. ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणाच्या आठ भागांपैकीं प्रत्येकास संज्ञा या प्रत्येक पंचिकेंत पाच अध्याय असतात. [सं.]

पंची—पु. (कु.) पाच किंवा सात दगड किंवा गोटयांचा लहान मुलांचा एक खेळ. [सं पंचिका]

पंची—स्त्री. विस्तृत भाषण. [सं पंचिका]

पंची, पंडी—पु पक्षी (विशेषतः पोपट) -वि. (ल.) चतुर. ' अहो पंडी मुशाफर तुम्ही कोटिल रहिवासी । ' -प्रला १९१. [सं. पक्षिन्=पंडि] **पंची प्यारा**—वि. प्रिय; प्रियकर. ' तो पंचीप्यारा चिरिला । ' -संप्रामगीत ७८.

पंचू—पु. पक्षी. -वि. चतुर; कुशल. ' धरि सुदृढ जया तो काय सोडील पंचू । ' -र १०. [सं. पक्षिन्]

पंचे दोंग, पंच्याल—न. (कु.) अजागळ माणूस.

पंच्ची—स्त्री. रेशीम न दिसले असें गुंडाळलेलें जरतार. -किवि. घट; गच्च; सुरक्षित; पक्केंपणें. (कि० बाणें; जोडणें, जुळविणें; करणें). ० **करणें**—आपलें पूर्ण वचैस्व किंवा कौशल्य दाखवून एखाद्याला मारणें, जिंकणें अथवा एखादें काम उरकणें; पुरें करणें. ० **काम**—न. जडाव काम. (बडोदें) बुरुजी काम; सोन्याचे किंवा चांदीचे बंद अगर छुले घाटांत नखवजा तीळ घालून रत्न बसविण्याचें काम -जनि ७. **पंच्चीगर**—पंच्चीगर—पु. जडाव काम करणारा सोनार.

पंच्ची—स्त्री. फजीति; दुर्दैशा; हुर्दैशी; हुर्दो; टर; पाण-उतारा; उपहास; दपटून पूर्णपणें आपल्या कथांत आणणें; निप्रभ करणें. (कि० करणें; उडविणें). [सं. अपञ्ची=तौदयैनाश; हि. पंच्ची]

छाडणी—स्त्री. १ (मलविद्या) चीतपट; हापटणी. २ (वाद इ० मध्ये) पराभव; कुंठित करणें. ३ धरणें; क्षपाटणी (भूत इ० ची). [सं. प्रच्छाड्; हि. पछाडना] **पछाडणें**—उकि. १ (मलविद्या) खाली पाडणें; चीतपट करणें; जमीनीवर आदळणें; आपटणें. २ (ल.) वादविवादांत जिंकणें; पराभूत करणें; कुंठित, निरुत्तर करणें. ३ भाषणांत किंवा वतैनांत पकडणें; धरणें. ४ तापानें; भुतानें, त्रासानें, दैवानें क्षपाटणें; पिच्छा पुरविणें; गांठणें किंवा जेरीस आणणें; (बहुशः) धरणें; पकडणें.

पंछी—पु पंछी पहा

पंज—वि १ पांच ५ संख्या २ पाच वर्षाचा (घोडा)

[सं पंच, फा पंज]

पंज—पु झाळण्याच्या, डांक बसविण्याच्या कार्मी उपयोगी पडणारी एक पृढ

पंज—स्त्री. (गो) पेज, पेय

पंजट, पंजर(रु)ट, पंज्या—नस्त्रीभव अधिवट भरलेले, पोचट किंवा रोग पडल्याने लहान झालेले धान्याचे दाणे.

पंजडी—स्त्री. फाशावरील पाचांचे दान (किं० टाकणे). [सं पंच]

पंजम—न (पांचव्या प्रतीची) रेशमाची एक हलकी जात. —सुव्या ९६

पंजर—पु १ पिंजरा. ' हिरे जडित सुंदरी कनक पंजरीहि वसे । '—अन्योक्तिकलाप. २ (ल.) पिंजऱ्याप्रमाणें उरलेला नुसता हाडांचा सांपळा, सागाडा (माणूस, पशु इ० चा). ' झुंझुरें पंजर होऊन झिजे । '—दा ३ ८ २६. ३ छाती, ऊर, वक्ष स्थल. [सं.]

पंजरी—स्त्री. सुंद, घेने, ओवा, भिरे (खोबरे) व साखर याचा सुंखडा. हा रामनवमी, गोकुळअष्टमी इ० उत्सवांत वाटतात. [सं. पंच; हिं]

पंजा—पु १ पाच टिपक्यांचे गंजीफाचे, पत्त्याचे पान; फाशावरील पांच चिन्हे किंवा फाशांनी पडणारा पाचाचा डाव. २ पसरलेला, उघडलेला हात, ५ बोटे व तळहात ३ वाघ, मांजर इ०चे पाऊल, वानराचा हात; पांच पवित्र पुरुष दर्शविणारा सुसलमान लोकाचा एक लोखंडाचा केलेला हात ऊर्फ पंजतन पाक (हजरत अली याचाहि हा पंजा समजतात व तो मोहरमचे दिवसांत मिरवितात); गोसाव्याचे पंज्याच्या आकाराचे एक उपकरण. ४ हातमोजा; अंगुलित्राण. ५ (ल.) चपेटा, थप्पड. [सं. पंच; फा. पंजा]

पंजा—पु (अश्वि) पणजा; प्रपितामह. [सं. प्राय]

पंजादुई-घी, पंजादिवी-देवी—स्त्री. पंचद्वयी पहा.

पंजाबी—वि १ पंजाब देशाचा २ (ल.) धूत; लुच्चा; हुशार. ' पंजाबी फसाळ पाणी येथिल दिसते । '—अला १९३. [फा.] **० ताल**—पु सोळा मात्रा व चार विभागांचा एक ताल.

० सालंमिश्री—स्त्री. मोठी सालंमिश्री: लहान जातीच्या मिश्रीस लसणी सालंमिश्री म्हणतात.

पंजामंजा—पु. कलगी व तुऱ्यावरील गाणीं, लावण्या. कलगी व तुरा हे शब्द पहा. **पंजेवाला**—पंजा गाणारा; याच्या विरुद्ध दुसरा मंजेवाला=मंजा गाणारा.

पंजारणें—अकि पांच वर्षांचा होणें (घोडा); घोडीनें वयांत येणें. [सं. पंच]

पंजावा—न. (व.) विटाची भट्टी. ' विटाचा पंजावा या गावीं नाही. ' [सं. पंच. हिं]

पंजी, पंजोळ—पणजी, पणजोळ पहा. [सं. प्राथिका—पजिआ—पंजी, प्रायलिय—पंजाल—पणजोळ]

पंजो—पु. (कु.) नेसण्याचा पंचा

पट—पुस्त्री १ बुद्धिबळ किंवा सोंगटया खेळण्याचे, घरे पाहून तयार केलेले एक वस्त्र. २ (बडोदे) नांवांचे पत्रक, यादी रिकार्ड; फेरिस्तपत्रक; विशेष गोष्टीच्या नोंदणीचे लिखाण; नियम किंवा चालीरीती दर्शविणारी यादी किंवा लेख, तक्ता, कोठा ' नोकर लोकांचे पगार खाजगीच्या पगारपटांतून मिळत असतात. '—चिमा २ ३ (ज्यो) संकातिपट (सूर्य कोणत्या राशीला केव्हा जाणार इ० ज्यात लिहिले असते तो), ग्रहणपट (ग्रहणाविषयी माहिती असलेला), लग्नपट, सुहृत्पट इ०, अनेक कागद एकाखाली एक चिकटवून ज्यावर नांना प्रकारची चित्रे काढिलेली असतात अशी गुंडाळी. ४ कापड, वस्त्र. ' त्यात मरेनच शिरता काट्यावर घालतां चिरे पट कीं । '—मोविराट ३ ४१. ५ जमीनीची अतिशय मोठी बरंघळ; उत्तरण. ६ पडदा. ' ऐसें वदोनि राघव तीव्र शरांचा क्षणें करुनि पट । '—मोमंत्ररामायण युद्ध ६८८. ७ (व.) बैलगाड्यांची शयंत, शंकरपट (किं० खेदणे). ८ पाट; फळी. ९ राजाची गादी; सिंहासन. ' जो दमनशील जगजेठी । अकरांचीही नळी निमटी । तो निजसुखांचे साम्राज्यपटीं बैसे उठाउठीं तत्काळ । '—एभा १४ १०४. १० गावेंच जमावंदी किंवा शेतसारा—यांचे पत्रक ११ स्थान; ठिकाण ' लाजनि बैसवी पटीं । मोक्षप्रियेच्या । '—हा ९ ४६. —न. दोन, तीन फळ्यांच्या, घडी घालतां येण्यासारख्या झडपाच्या फळ्यांपैकी एक फळी, भाग.

[सं. पट] **० कूर**—न पटकूर; फटकूर. **० का**—पु. १ वीतभर स्त्रींचे व ५।४ हात लांबीचे कमरेस बांधावयाचे कापड, कांचा, कमरपट्टा. २ डोईस बांधावयाचा ८ ते १५ हात लांबीचा फेटा. **० कुडो**—पु (गो.) पापुडा **० कूर-कुरे-कूळ**—न. (निवार्थी) एकेरी पन्हाची चोंगडी किंवा वस्त्र ' टाकले पटकूर निजले बटकूर ' फटकूर पहा. [सं पट्टुल] **० खटणें**—सक्ति (महातु); आच्छादणें; पांथरूप घालणें. धवेळे, उत्तराधे ६. **० चौर**—न. वस्त्र; पताका; ध्वज. ' टाके पटचिरे । तळपती रुचिरे । '—आसु १३. **० ल-ल**—न. १ आच्छादन, पडदा; आवरण; आवरणत्वचा. ' प्रथमचि पार्थशराच्या पटले तम दाट दाटले होते । '—मोर्कण १९. ३३ २ नेत्रावरील त्वचा. ३ डोळ्यावर रोगाने आलेला दृष्टि बंधक पडदा, सारा इ०. ४ (ल.) बुद्धीवर असलेले आवरण, आच्छादन. जसें—' मोह-माया-अज्ञान-द्वैत-पटल. ' ' शाला व्याकूळ दुर्मति आपुल्याचि अमाचिया पटले । '—मोसभा ३. ३. ५ (सं. समुदाय, राशी, ढीग यावरून) ढग, समूह; राशी; लोट (धूळ,

धूर यांचा) ६ फळी ७ पापुद्रा **पटांतर**—वि. परोक्ष; प्रत्यक्ष नव्हे असें. 'आदिक्रिती पटांतरी।' —हा १६.४२८. **पटाधिकार**—पु. पटाचा अधिकार, मूळच्या कामावरील, वेणगीवरील अधिकार, अधिकारपत्र; हक्क किंवा अधिकार धारण करणे किंवा असणे. [पट+अधिकार] **पटाधिकारी**—वि. हा अधिकार धारण करणारा किंवा असणारा.

पट—उ. (गो.) १ चन्हाट २ यादी.

पट—वि. तोंड खाली असलेलें, पालथें (पैसा, कवडी). याच्या उलट चीत=उताणा. **काढणें**—(मळविद्या) प्रतिस्पृष्ट्यांचा पाय ओढून त्यास उताणा पाडणें. **कोडणें**—न. निजविलें असता चटकन उठून वसणारें बाहुलें. **घुसणें**—(व.) (मळविद्या) माडद्यात घुसणें.

पट—स्त्री. संख्यावाचक शब्दास हा शब्द जोडला असता त्या संख्येची तितकी आश्रुति दर्शविली जात जसें—धान्याची दहापट झाली. —अ. संख्यावाचक शब्दापुढें आणि क्रियाविशेषणापुढें येणारा आश्रुतिदर्शक प्रत्यय, जसें—दुप्पट, पांचपट, कितीपट, जितकेपट. [सं. प्रति] **पटीचें गुणोत्तर**—न. हिश्याच्या गुणोत्तराची उलटापालट केली असतां निघणारें गुणोत्तर.

पट—पु. संयुक्त किंवा एकत्रित असलेला समूह

पेट—स्त्री. १ (गो.) पेटी. २ बत्ती. [पेटी]

पट(टा)ई—स्त्री. पाटणी; पाटणी करणें, कडीपाट; तफपोशी; घराचा मजला चढविताना जमीन तयार करण्यासाठीं तुळयावर एकास एक लावून घालावयाच्या फळ्या किंवा त्यांची जोडणी. [सं पट, हिं.]

पटकणें—सक्रि. जोरानें हापटणें; आदळणें; खालीं टाकणें; मारणें; फेकणें; पाडणें. 'पाऊलें पटकती।' —राला ३ [ध्व. हिं. पटकना]

पट-कन-कर-विनी-दिशीं—कति. १ वस्तु वरून खाली पडली असतां होणाऱ्या पट या आवाजासारखा आवाज होऊन २ अतिशय थोडक्या काळांत. चटकन 'पटकन-ये-जा-बोल.' लव्हेन; झटकन; ताडविशीं; झटपट [ध्व पट!]

पटका—पु. मोठा नाश; गळती (सांथीनें माणसें व गुरें यांची, वादलांनं फळाचीं इ०). (कि० लागणें)

पटका—पु. फेटा

पटकावणी—स्त्री. चटदिशीं पकडणें; पकडणी; झडपणी; मटकावणी; पकडीत धरणें

पटकाविणें—सक्रि. १ चटकन धरणें; वेगानें एखाद्याच्या अंगावर तुटून पडणें; झडप घालणें; झपाट्यांत पकडणें, युक्तीनें धरणें (पळण्याच्या वेतांत असलेल्या किंवा भावणांत चुकत असलेल्या माणसास; दुर्मिळ मौल्यवान पदार्थास); एकाएकी पकडणें,

धरणें, मटकावणें, झटदिशीं ताब्यांत घेणें २ (व) खाऊन टाकणें. ३ साधारणतः लवकर व अनायासें एखाद्या वस्तूची प्राप्ति करून घेणें. 'आज म्यां १० रु पटकाविलें' ४ (ल.) गिळंकृत करणें; खाणें (पैसा इ०)

पटकी—स्त्री. १ साथीचा रोग, विशेषत महामारी, मरी; वाखा; जरीमरी, कॉलरा. २ मोठ्या प्रमाणात (माणसें, जनावरे) मरणें. ३ लागोपाठ, एकामागून एक फळें किंवा घरे पडणें (कि० लागणें, येणें, होणें).

पटकी—स्त्री आपटण्याची क्रिया [ध्व पट] **खाणें-बसणें**—१ मोठा तडाखा बसणें, चांगली अद्दल घडणें (एखाद्या मूर्खपणाच्या कृत्यानें) २ अपय्य केल्यानें मोठें दुख्खें प्राप्त होणें. **दाखाविणें-देणें-लावणें-फसविणें**, हुलकाविणें. झकविणें. [ध्व पट]

पटकळ—स्त्री एक रानटी फुलझाड पेटकुळी, वकाळी.

पटकोडगा—वि. पका निलाजरा: निगरगट [पट+कोडगा]

पटखळणी, पटखणी—स्त्री (गो.) धातूचा रस ओतण्याचें सोनाराचें खोवणीसारखें एक साधन.

पटंगण—न. पटांगण पहा.

पटंगा—पु. आश्रय —शर (तुगा २९९६).

पटडी—स्त्री. (व.) शैली; पटडी; पध्दत. 'बोवाची कीर्तनाची पटडी चांगली आहे.' [पटडी]

पटण—णी, **पटनी**—स्त्री. (कों.) ताहुळाची एक जात; याचे पुष्कळ प्रकार आहेत. उदा० वरंगळ इ०

पटणें—अक्रि १ स्वीकारलें किंवा मानलें जाणें, मान्य होणें (हुडी) २ चालणें; निर्दोष म्हणून स्वीकृत होणें (रुपये, पैका) 'तुम्ही रुपये पाठविल्याप्रमाणें दुकानीं पटले' ३ जुळणें; मनास येणें; पसंत पडणें (नोकर, विक्रीची वस्तु). 'धोत्रजोडे पटली तितके देवा बाकीचे आमचेकडे पाठवून द्या.' 'तुम्ही माणूस पाठविला तो चाकरीवर पटत नाहीं' ४ खरी ठरणें, पडून येणें, अनुभवास येणें (बातां, बातमी, अटकळ, भविष्य). 'तुम्ही या ज्वराचें कारण तक्रपान म्हणून सांगितलें तें पटलें, का कों काल मी तक्रपान केलें होतें खरें' ५ खऱ्या गोष्टीशीं जुळणें; मेळ बसणें (पुरावा, साक्ष याचा) ६ चांगली विक्री होणें 'जिप्त पटला=चांगली विक्री झाली.' ७ चांगलें होणें; उत्तम प्रकारें किंवा मनाजोगें होणें. 'कास पटलें' ८ (सामा) मान्य, कबूल होणें. [सं. पतन; हिं. पटना]

पटणें—अक्रि (क) गांठविलें जाणें; ओवून घट बसणें (रत्नें, मणी इ० तार किंवा दोरा यांत). [सं पट]

पेटणें—न. (गो.) ओली माती, जमीन चोपण्याचें साधन; चोपणी. [पिटणें]

पटदीपिकी—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व धैवत वर्ज्य. जाति औडव-संपूर्ण. वादी पड्ज. संवादी पंचम गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर.

पटपट-पटां—क्रि. १ एकामागून एक होणाऱ्या त्वरेच्या पटपट या शब्दांचे अनुकरण होऊन; पाण्याचे ठिपके किंवा हलक्या आणि कठिण वस्तू पडतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. 'रागे भरतांच डोलयावाटे पटपट ठिपे गळू लागली.' २ भटभट, चटपट; तडकाफडकीं. 'चार कामे पटपट करून टाकावीं आणि मग स्वस्थ निजावें.' [पट]

पटमंजिरी—पु. (संगीत) एक राग. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी पड्ज संवादी पंचम. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. याच्या दुसऱ्या प्रकारात कोमल गांधार व कोमल निषाद हे स्वर आणि गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर एवढाच भेद आहे.

पटरी—स्त्री. १ फळी; सुरकुतलेल्या जुन्या शाली, पागोटी इ० पसरून साफ करण्याकरितां केलेला फळाचा एक संच, साधन. २ (काशी) फरसबंदी. [सं. पटिका; हिं.]

पटल—न. पडदा. पट शब्द पहा.

पटव(वि)णें—सक्रि. १ पुतळ्या, व्हाक्ष इ० सोन्याच्या तारेंत किंवा रेशमी दोऱ्यांत इकडचें तिकडे न होई असें गठीं देऊन घट ओंवणे. विणणे. [सं. पटू-विणणे] **पटणी, पटवणी**—स्त्री. १ पटविण्याची, ओंवण्याची क्रिया. २ पटविण्याची, मान्यता मिळण्याची क्रिया. 'कुस्तीत पटणी पटवाजी.'—होला १४२.

पटव(वि)णें—सक्रि. स्वीकारणे; मान्य करणे (पत्र, लेख, हुंडी इ०). [पटणे प्रयोजक] **पटवणी**—स्त्री. पटविण्याची क्रिया.

पटवर्धन—पु. एक आडनांव. पटवारी, कुळकर्णी यासारख्या हुद्यावरून हें पडले. पटवारी पहा. -वि. घोड्याचा एक प्रकार, शुद्ध, पाय व तोंड हे भाग पांडव्या रंगाचे असलेला (घोडा). -अथप १.२१. [सं. पटवर्धन]

पटवा, पटवेकरी-कार-गार—पु. पुरणी केलेल्या किंवा जडित काम असलेल्या नगास पट्टी, गोफ, गोंडे लावून तयार करणारा; दामिने पटविण्याचें काम करणारा कारागीर. [सं. पट्टिकाकार] **पटवा दोर**—पु. माताचा मुडा इ० बांधण्याचें केळीचे सोपट. [हिं.]

पटवारी—पु. गांव कुळकर्णी; पांडवा; तलाठी. 'पाटील म्हणे रे ठोका ठोका। पटवारी वदे अनुमान कां।'—दाबि ३०९. [हिं.]

पटह—पु. पडघमसारखें एक जुने वाद्य; नगारा. 'निशान पटहो मेरी।'—शिखु १०२७. -साहू ३.३७. [सं.]

पटा, पटारित, पटाधिकार-कारी—पटामध्ये पहा.

पटाऊ—पु. (व.) पाटाऊ पहा.

पटाड्या—वि. (व.) पटे असणारा जाड रेषांचा.

पटांगण—न. मोकळे व विस्तृत आंगण; मैदान; मोकळी जागा, प्रदेश. [पट=जमीनीचा तुकडा+आंगण]

पटाटां—क्रि. पटापट; पटपट (विशेषतः अधिक जोरांने किंवा त्वरेने). [ध्व.]

पटाड—स्त्री. बैलाच्या मुठी(खोगिरा)चा आवळण्याचा पट्टा; पठाड; पठार. [सं. पट] ० बंद-(व.) व्यापारी.

पटाडा—वि. १ सखल व पसरट; चपटा व जाड; आखुड व घट. २ (व.) मोठी, फताडी. 'पटाडी घेवडी, पटाडी गोम.' ३ दूरदूर अंतर टेवून विणलेली (खाट). [हिं. पटडा=फळा; तप्पा]

पटाडा—पु. पटापटा पडण्याची क्रिया; पटका; गळती; नाश. [पट]

पटापट-पटां—पटपट-पटां पहा.

पटाविणें—सक्रि. पटविणे, वटविणे; मान्य करणे; स्वीकारणे (हुंडी, लेख इ०). [पटणे]

पटाशी-सी—स्त्री. (सुतारी धंदा) रंद पातीचें किंकरें; चोरशी.

पटि(ट)की—स्त्री. (गो.) ल्हान हुंगटाचा धवा.

पटिंग—पु. (गो.) खेंकबा.

पटिंग—न. जाड निबरट, डोंगरी गवत.

पटिसाळा—स्त्री. पाळसाळा; राजमठ. 'तेसे स्तंभ मीर-बैले। पटिसाळेचे।'—ऋ ५७.

पटी—पट्टी पहा.

पटी—स्त्री. १ वस्त्र. -शार. २ (कु.) चोपडी. ३ (गो.) पोथी ४ खिडक्यांना तावदानें बसविण्याचें लुकण. -शार.

पटु—वि. १ हुशार; तरबेज; निष्णात; चतुर; कुशल. 'हळू-हळू पटु स्वयें सुपणें लाविलें करा।'—केका ६५. २ चलाख; तल्लख. [सं.] ० ख-न. चतुरता; कौशल्य. 'पटुत्व सकलेंद्रियीं मनुजता सुवंशी जनीं।'—केका १२.

पटेकरी—पटेकरी पहा.

पटेल—पु. पाटील पहा.

पटेल—स्त्री. (हेट.) अजी. [१ इ. पिटिशन]

पटोळडी—स्त्री. (कों.) माशांची एक जात.

पट्ट—पु. १ रेशमी वस्त्र; सुंदर, रंगीत कापड. २ पाट. ३ (ल.) गादी; पद; पदवी; सिंहासन. 'समयें स्वस्थानीं महंतासी पट्ट नाही दिधले.'—सप्त १२.३६. ४ मुकुट. [सं.] ० कूल-न.

उंची रेशमी वस्त्र. पट अर्थ १ पहा. -वि. श्रेष्ठ; मुख्य. 'पटशिष्य.' [सं.] ० गज-पु. मुख्य हत्ती. 'विरथ केला वंगराजा। सर्वेचि वडे पटगजा।' -एफ्स्व ९.५४. ० जंत-पु. चपटा; अरंद व लांब जंत (इ.) टिनियाडा. -प्राणिमो १३१. ० तंतु-पु. रेशमी. 'पटंतु स्वये पुनीत। वायूनें शुद्ध ऊणांतित।' -एभा २१.१३९. ० पूजा-झी. राज्याभिषेक; अग्रपूजा. 'घरामध्ये राजा। नोहे न्हावी पट पूजा।' -तुगा २७९०. ० राणी-झी. राजाबरोबर जिला राज्याभिषेक होतो ती मुख्य राणी. [सं. पट्टाणी] ० शिष्य-पु. मुख्य शिष्य.

पट्टण-न-न. १ शहर; राजधानी; पत्तन. 'त्याहीं माजी अति दुखणी। द्वारकापट्टणीं तें नाहीं।' -एफ्स्व ३.१३. २ अन हिलपट्टण. गुजराथेतील एक शहर. [सं.]

पट्टण-न. (नाविक) दोन्ही रोजांस सांधणारे व दोन्ही रोजासहित भागाचे लांकूड. हा गलबताचा पाया होय. या लांकूडास वस्त्र्या अंगास दोन्ही बाजूस खांचा पाडून त्यांत फळथा बसवितात. [पट=फळी]

पट्टाळा-पु. (गो.) बाळंतभेट, बाळंतविडा. पडतळ, पडथळा पहा.

पट्टा, पटा-पु. १ एक जातीची लांब, दुधारी, खोबळ्याच्या मुठीची, ५० अंगुळें लांबीची तरवार. हिला कोंपापावेतो हाताचे संरक्षण करणारी मूठ असते. 'इट्यापट्ट्याचे सोंक कानडे लोक ...।' -पेपो ३४२. २ शिकाट तरवार. 'दाडपट्टा.' ३ पट्टी; रांग; ओळ; रेष; रेषा. ४ जमीनीची लांब पट्टी. ५ पट्टी; चिचोळा व लांबट तुकडा (फीत, कापड, रांगोळी, कांड, इ०चा); नाडी; दाल; नवार; सखलादीचा तुकडा. 'शिपायाचा पट्टा.' ६ सोने-चांदीचा किंवा साधा कमरेस घालवयाचा दागिना. तरवारीचा गळघात अडकविण्याचा चामडी बंद. ७ कौल; कबलायतपत्र; लेखीपत्र (शेताचे वगेरे खंडपत्र); गांवच्या जमाबंदीचे तालेबंदपत्रक; कराराचा कागद. 'भाडे पट्टा.' ८ दोडेंवर वस्त्याने काढलेला पाट. ९ शरीर, वस्त्र इ०वर काही एक रंगाचे इ० चिन्ह. १० दोराची विशिष्ट गुंफण करून केलेले आउतास बेल जोडण्याचे साधन. शिकारी. -मसाप १.२.७. ११ (पगडबंद) (पगडी घामनें खराब होऊं नये म्हणून लाविलेली) पगडीच्या आतील मेणकापडाची पट्टी. १२ (चांगारी) गिरणीतील चाकावरची चामडी बंद पट्टी. १३ (हेट. नाविक) मोयांनां व काठीला बांधलेली दोरी. १४ अधिकार; अधिकारपत्र. 'तेवीं मी त्यां। जैसे असती तैसियां। कळिकाळ नोकोनियां। घेतला पटा।' -ज्ञा १.२.८४. [सं. पट्ट; हि. पट्टा] ० ओढणे-घालणे-पाडणे-१ हजामत करताना दोडेंवरून कसा तरी वस्तरा खरडणे. यावरून. २ (ल.) सरासरी अथवा कसे तरी करणे; ओबडबोडबडणे किंवा धसकफसक कामाला प्रारंभ करणे. ३ (निंदाधी) काम अर्धवट करून खोळंबत ठेवणे

० परजणे-१ पट्टा फिरविणे; खेळणे. २ (ल.) समापाडित्यांत किंवा कडक भाषणांत एकसारखे व अंकुशितपणे बोलणे. ० मारणे-वेणे-बलात्काराने लुबाडणे; हात मारणे. (तोडबा) ० सोडणे-एक-सारखी बडबड करणे. पट्ट्याचा हात फिरविणे-१ पट्टा पेलणे; चालविणे. २ (ल.) भुलायापा वेणे; खोटा आविर्भाव आणणे; अवईबर माजविणे. पट्टाईत-वि. १ पट्टा (हत्यार) चालविण्यांत तरवेज किंवा त्याचा व्यायाम घेणारा. २ (ल.) निष्णात; निपुण; कुशल; वस्ताद (माणूस). ३ अंगावर पेटे असलेला; ढाण्या (वाघ, इ०). ० ईत वाघ-पु. अंगावर पेटे असलेला, चांगल्या जातीचा वाघ. ० ईत-शाराईत-वि. निष्णात; कुशल (चांगल्या व बाईट दोन्ही अर्थी). ० धूळ-झी. १ धूळधाण; पूर्ण नाश; मोड; दुर्दैशा (सैन्याची). २ संपूर्ण मोडतोड, पडझड (इमारत, यंत्र, वस्तु यांची). ३ पुरा दुर्लौकिक; उपहास; अप्रतिष्ठा (मनुष्याची). ४ नाश; विबाह (मसलत, मंत्र यांचा). ५ वाताहात, सत्यानाश (जिद्दी, काम यांचा) [पट्टा-धूळ] ० पट्टी-झी. १ अंगावर भस्माचे पेटे ओडण्याची क्रिया; भस्मविलेपन यावरून २ टिळा-टोपी; चट्टीपट्टी. ३ (ल.) आडवे उभे पेटे, उरफांटे सुरफांटे पेटे; उभ्या आडव्या पट्ट्यांनी युक्त अशी स्थिति (सत्रंजी इ०ची). [पट्टा द्वि.] ० पट्टीचा-वि. पट्टा, रेषा, ओळी ज्यावर काढलेल्या आहेत असा; पट्टाईत. पट्टाधिकार-पु. १ दिवाणगिरी; प्रधानकी. २ पट्ट्याचा (करारपत्राचा) अधिकार; पट्टाधिकार. [सं.] पट्टाधिकारी-पु. १ दिवाण; मुख्य प्रधान. २ महंत, मठ वगैरेच्या गादीवरील व्यक्ति. [सं.] पट्टाभिषिक्त-वि. ज्यास राज्याभिषेक झाला आहे असा (राजा, राणी). [सं.] पट्टाभिषेक-पु (राजा किंवा राणी यास) सिंहासनावर बसवून करावयाचा यथाशास्त्र राज्याभिषेक. [सं.]

पट्टी-झी. १ चिंधी; चिंधोटी; चिरोटी; अरंद व लांब तुकडा (कापड, धातु, लांकूड यांचा). २ जमीनीचा लांब अरंद तुकडा. ३ दोन भाग जोडणारा तुकडा; जोरपट्टी; अडु; (लोखंड इ०चा). ४ सरकारने गावापासून केलेल्या जमाबंदीची, धर्मकृत्याकरितां वगेरे जमविलेल्या वर्गेणी अथवा कर, दंड किंवा खंडणी इ०ची यादी. 'आम्ही चौघांनी पट्टी करून गरीबांचे घर बांधून दिले.' (सपथी यादी हा अर्थ नाहीसा होऊन त्याएवजी या यादीतील कर किंवा दंड भरण्याच्या विषयाचा बोध होऊ लागला आहे). व्यपदेशक नाम पट्टी शब्दाच्या मागे लागून असले अनेक समास होत असतात. असे काही समास पुढे दिले आहेत-स्वारी पट्टी=राजा किंवा अधिकारी यांच्या सफरीचा खर्च भागविण्याचा कर. पालखीपट्टी=गांवांत आलेल्या गोसाव्यांच्या मेळयास शिधापाणी इ० देण्याकरितां बसविलेला कर. खुशालपट्टी=पुत्रजन्म इ० उत्सवाचा खर्च भागविण्यासाठीं बसविलेला कर. लमपट्टी=एखाद्याच्या घरी लमकायें झाले असतां

त्यासाठी भरावयाचा कर. केरपट्टी=गावांतील केर काढण्यासाठी (भंगयाना दावयाच्या पगारासाठी) बसविलेला कर; भंगीपट्टी. कोबडीपट्टी=कोबड्याच्या खरेदी-विक्रीवरील कर. घर-झाड-म्हैस पट्टी=घर इ.च्या खरेदी-विक्रीवरील कर. पासोडी पट्टी=पाटलाच्या पासोडी-मुंडांस साठी बसविलेली पट्टी इ. ०. ५ (सामा) कर, खंड. ६ सर्व लोकावर बसविलेल्या कराची, वर्गणीची यादी; यादीचा कागद. 'हातीं पट्टी घेऊन शिपाई वसुलास आला आहे. ' ७ घडी, दुमड; चुणी (पागोटें इ.ची) ८ विड्याच्या पानाची गुडाळी (त्यामध्ये चुना कात, सुपारी इ. घातून केलेली) ९ गांवाचा विभाग, आळी, गल्ली, पठ; एक प्रादेशिक विभाग; वाई. 'कोंकणपट्टी.' १० (बायकी) वेणी घालताना कपाळावर दोहों बाजूनी बसविलेला केशसमुदाय, केशाचा पुडला कपाळावरचा एका बाजूचा भाग ११ बल्लाचा खुटेदार काठ, पदर, किनार. १२ कुलांची माळ; तुरा पहा. १३ वेदपठण करण्याकरिता किंवा सभेत वेदमंत्र म्हणण्याकरिता बमलेली वैदिकांची ओळ, भोजनपंक्तीत बसलेली ब्राह्मणांची रांग १४ पट्टी शब्दाच्या चवथ्या अर्थी विनोदी, लाक्षणिक उपयोग या शब्दाचे पुष्कळ समास होतात व त्यांचा अर्थ बहुधा आवेशाने रागे भरणे, शिष्या देणे असा होतो. असे काही समास-खडसपट्टी: खरडपट्टी; भोसड-फोदल-उधळ-भादर-झवर-बसर-पट्टी इ. १५ (सोनारी धंदा) सुमारे ९ इंच लांब व ११ इंच जाड अशा लोखंडी तुकड्यास ८० ते ६० लहान-मोठी भोके पाडून धातूची तार बारीक करण्यासाठी त्यातून ओढण्यासाठी केलेले साधन १६ खरे व उंची रेशीम १७ जखमेस लावावयाचा मलमासह कापडाचा तुकडा १८ (व्यापारी) माल विकल्याबद्दल गिन्हाईकास करून दिलेल्या आकड्याची यादी. १९ रेषा ओढण्याचा, आखण्याचा लाकडी तुकडा; आकृति काढण्याचे साधन 'फूटपट्टी.' २० (बुद्धिबळाचा खेळ) मोहऱ्याने (विशेषतः हत्तीने किंवा वजिराने) रोखलेले पग. २१ वर्गणी; फंड; फाळा; कर २२ शेत, शेताचा लांबट तुकडा. २३ (मल-विद्या) आपला हात जोडीदाराच्या कानावरून गालफडावर दाबून आपल्या कोपराच्या लवणीत जोडीदाराचे गाल, मान व कान धरून जोडीदारास चीत करणे याला पट्टी देणे असेहि म्हणतात. २४ (संगीत) बाजाच्या पेटीचा सुर, ध्वनि. 'पांचवी पट्टी घर.' [सं. पट्टे] ० काढणे-गवे नाहीसा करणे, खरडपट्टी काढणे. ० चालणे-लागणे-वर्गणी गोळा करण्याचे काम सुरू होणे. (व.) मार देणे. ० पटविणे-(व.) मनाप्रमाणे शिकवून ठेवणे. ० देणे-१ कामावरून दूर करणे, निराप देणे २ वाटस लावणे ० लावणे-शेतसारा भरणे 'गेले होतो पट्टी लावायला।' -ऐपे ४६. ० फाडणे-तासणे-मागावयाची रक्कम प्रत्येक नांवापुढे लिहून नांवाची यादी तयार करणे. पट्टीचा, पट्टींतला-वि. विद्वानांच्या,

निष्णातांच्या रांगेत बसण्यास योग्य; पंडित, निष्णात, श्रेष्ठ; अप्रगण्य (वैदिक, कारकून, वाजंत्री, लडाड वगैरे). ० चा दबका-(तांबट-कासारी धंदा) फुलपात्राची कड, किनार पाडण्याचा, करण्याचा हातोडा. ० पछोडी-पासोडी-की. पट्टी; कर; वर्गणी ० लंगोटी-की कृष्ण्यावर बसविलेला सरकारी कर; जमीनीवरील कर, सारा. (किं० भरणे; देणे; करणे).

पट्टी, पत्ती-की (गो.) पश्चिम दिशा

पट्ट-पु एक उंची लोंकरीचे कापड: तेल्याबोर रंगाचा, लोंकरीचा खरबरीत धाग्याचा कपडा; ऊर्णावन्न 'वोंगडी, धाबळी, घुरणूस, पट्ट.. हीं सगळीं लेकरांचीच करितात -मराठी ३ रे पुरतक घृ. १५ (१८७३) [सं पट्ट; हिं]

पट्टे-न १ शालजोडी, धोतरजोडा, काढजेजोडी इ. यांतील एक एक फर्द, पान २ जोडवन्न; तुहेरी कापड [सं पट्ट; म. पट्टा]

पट्टेकरी, पट्टेवाला-पु. गळघात, कमरेस पट्टा बांधणारा शिपाई, चपराभी [पट्टा]

पट्टेकरी-पु पट्टा (तरवार) खेळणारा किंवा बाळगणारा. [पट्टाकरी]

पट्टे(ठि)गा, पट्टेबा-पु १ पाटिबा, आधार, आश्रय; पाठबळ 'सुक्य आहे आम्हा मातेचा पट्टा। तुज पांडुरंगा कोण लेखी।' -तुगा ८०८४ २ पाटिराखा; मदत करणारा. [पाट; हिं. पटिंगा]

पट्टा(डा)डा, पट्टाडी, पट्टारा-वि. १ आंखुड; टेंगणा व मजबूत; धडाकडा; खबीर, घटमूट. २ सपाट; पसरट; मोठ्या व रुंद पाटीचा, फताडा पहा. [सं. पुष्ट] पट्टाडी गोम-की. १ मोठ्या, जाड व रुंद पाटीची गोम (किडा). २ घोड्याच्या पाटीवरील फेंसाची गोम. हें अशुभ चिह्न आहे. ३ (ल.) ढोबळ चूक; मोठा दोष. पट्टाडी बाळी-की. १ बायकांच्या कानांतील एक प्रकारची बाळी. 'सुदबाळ्या पट्टाडीबाळ्या नयेवर मोर।' -अफला ५५.

पठणे-उक्ति. १ (काव्य) पठण करणे; वाचणे. २ तोंड-पाठ म्हणणे; पाठ करणे; आवृत्ति करणे. [सं. पठन] पठक-वि. पठणारा; पाठक पहा पठकपरंपरा-की. तोंडी पाठ करण्याची गुरुशिष्य परंपरा. 'लेखनकला त्यावेळीं नसतांहि आपल्या वेदांप्रमाणे तीं काव्ये पठकपरंपरेने त्या लोकांत राहिलीं' -नि ४०. पठन-ण-न. १ वाचन; अभ्यास. 'हा ग्रंथ मी पठण केला.' २ पाठ म्हणणे; आवृत्ति करणे; आवृत्तेन. (किं० करणे). 'वेद-पठण' पठनीय-वि. वाचनीय; पठण करण्यास योग्य. पठित-वि. १ वाचलेले. २ पाठ केलेले; म्हटलेले.

पटाड—**झी.** बैलाच्या पाठीवरील खोगीर आवळण्याचे साधन. पटाड पहा. 'आपुलेनि हातें आपण। पठाडेसी खोंविला दाभण। राज्ञीं रुपाति तें जाण। संपैमये प्राण सोडिला।'—एमा २३.५९६ [सं. छुष्ट-पाठ]

पटाड—**न.** रंद व सपाट पाठ (मार वेण्याच्या किंवा माराचा धाक दाखविण्याच्या वेळीं म्हणतात). [सं छुष्ट-पाठ]

पटाडी—**वि.** विस्तृत; रंदत; पसरट पाठीची (गोम, धामण शेंग इ०).

पटाण—**न.** १ रंद पाठ. पटाड पहा. २ रंद व पसरट, जाड कौल; आठवावरील किंवा कुंदावरील कौल [पाठ]

पटाण—**पु.** मुसलमानांतील एक जात व तींतील एक व्यक्ती [हिं. पठान; वे. सं. पक्थन?]. **पटाणी**—**वि.** पठाणासंबंधी, पठाणांचे. **०खातें-वही-याद-हिंदाब**—**न.** १ अव्यवस्थितपणे ठेवलेल्या रोजच्या जमाखर्चाची वही २ (सामा) अव्यवस्थित पत्रक, सुचना इ०. **०मिरची**—**झी.** एक प्रकारची लांबट मिरची. **०लोभ**—**पु.** एक झाड किंवा त्याची साल; औषधी धूप.

पठान—**न.** (कों.) गलबराच्या तळाचे लाकूड. हे चौकोनी असते. पठार पहा.

पठार—**झी.** खोगिराचा तंग; पटाड, पटाड पहा. [पाठ]

पठार—**न.** १ डोंगरावरील सपाटी, मैदान, सडा. 'मेरुपठार-बासी समप्र। देतां भुभुःकार पातेल।'—रावि १८.९३. २ जहाजाचा, होडीचा तळभाग. ३ (ल.) व्यवस्था; प्रारंभ, पुर्वतयारी. (किं० घालणे). 'त्यानें घर बांधावयाचें पठार घातलें आहे' ४ (काव्य) पाठ; मागील बाजू. ५ (निदर्शनी) पाठीचा ओंबडघोबड रंद भाग; फटाडी पाठ. [सं. छुष्ट; म. पाठ; हिं. पठरा=तक्ता, फळा, सं. प्रस्तर]

पठारा—**पु.** डोंगरावरचा सपाट भाग. पठार पहा. -**वि.** पठाडी; रंद, चपटी, फटाड पाठ असलेली (गोम इ०).

पठाल—**न.** (व.) वखराची फास काढून तो उलटा करून त्यास बेल छुंणून तें औत जमीनीवरून फिरविणे; जमीन ठेकळें मोडून सपाट करण्याचे साधन. 'बीं परण्याच्या अगोदर शेतावर पठाल करतात.'—महाराष्ट्र कृषीवल ३४ ८ १९३०.

पठाबा—**पु.** पाठिंबा; पठंगा पहा. -**शर.**

पट्टा-पट्टा—**वि.** बळकट; घडाकटा; धष्टपुष्ट; बहादूर; लढाऊ; पहिलवान (मनुष्य, जनावर, पक्षी इ०). [अर. पट्टा; हिं.]

पट्टाळी—**पु.** (गो.) अनुभव; पडताळा; प्रचीति. [पडताळा]

पड—**न.** (गो.) पार; चौथरा; वृक्षाच्या सर्भोवतालची दगडी बांधणावळ; चवतुरा; ओटा.

पड—**पु.** (बायकी) पुष्कळ कपडे, खण असलेली पेटी, पिशवी.

शब्को. ५. ३

पड—**पु.** १ दोराचा एक पेड; एका पदराचा दोर; अनेक पदरांचा दोर; अनेक धागे एकत्र करून पीळ घातलेले सूत. २ (व.) पिळा; पीळ (किं० घालणे)

पड—**झी.** १ (कु.) (मापी) दोन शेर. 'पडी उगे दहा शेर' २ (गो.) पाऊण शेर (मापी) [का पडि]

पड—**पु.** (गो.) शिधा; अन्नसाधुमी.

पड—**झी.** १ ओढे सहन करण्याची ताकद नसता किंवा कामचुकारपणाने (बैल इ० कांचे) मटकन खाली बसणे. २ (ल.) नकार, नाकारणे; झिडकारणे ३ मागे, माघार घेणे (भांडण, वादविवाद इ० कांत); स्तब्ध, गुपचिप बसणे; शांत राहणे; याच्या उलट उचंबळ (उचंबळ खाणे पहा). (किं० खाणे; वेणे, पतकरणे) 'कालच्या भाडणांत गोविंदरावांनीं पड घेतली नसती तर मोठा अनर्थ झाला असता' ४ झाडावरून आपोआप गडून पडलेले आंबे, फळे. याच्या उलट आढीत घालून पिकविलेले आंबे. ५ पडित किंवा विन लागवडीची जमीन. ६ एकदम पुष्कळ माणसांचे आजारी पडणे. 'ज्वराने दोनशे मनुष्यांची पड पडली आहे' ७ (अनेक गावे वगैरे) उजाड होणे. ८ (पुष्कळ जमीन) पडित पडणे, असणे. (किं० पडणे) ९ (पर्याचा खेळ) अंगावर डाव, हार येणे; नाट. (किं० लागणे). १० मेलेले जनावर. 'देशमुखाचे घरी पड झाली असतां महाराजे म्हशीचे कातडे माघूं नये.'—चवंड ४ ५७ ११ मेलेले जनावर घण्याचा व त्याचे चामडे घण्याचा महाराचा हुक [सं. पत, पडणे प्रा. पड] **०कर**—**वि.** (कु) १ पडित (जमीन) २ ओसाड (खडे) ३ रिकामे (घर). ४ उपयोगात न आणलेली (वस्तु) ५ वंकार (मनुष्य) **०केणे**—**न** १ बाजारांतील पडून राहिलेला, शिळा, न विकलेला, परत केलेला माल. २ लवकर नासणारा, वाळणारा माल **०घर**—**न.** उजाड, रिकामे, ओसाड, वस्ती करणारानीं सोडून दिलेले घर. **०जमीन**—**झी.** पडित, लागवड न केलेली, ओसाड (जमीन). **०झड**—**झी.** १ पडणे झडणे; मोडतोड. २ पडलेले, राहिलेले सामान. ३ केकचरा; गदक. **०सार**—**वि.** उजाड, पडित (जमीन). [पडणे+सर=सारखी]

पड—**भ** हाताखालील, दुष्यम, दुसऱ्या प्रतीचा, मुख्य वस्तुच्या एवजी ध्यावयाची या अर्थाचा एक प्रत्यय. जैसे—पड—चाकर—शिष्य—लंका—जीभ—कोट—साक्ष इ०. 'तू लंका पाहिलीस तर काय झालें मी पडलंका पाहिली.' [प्रति=दुसरा किंवा सं. पर=पलीकडचा] **०केश**—**स्त**—पुष्पव. डोळ्याच्या पापणीच्या खाली आंतील बाजूला उगवणारे केश; डोळ्याचा एक रोग. **०कोट**—**पु** किल्लाच्या बाहेरचा तट **०गादी**—**झी.** गालिचा, लहान गादी. **०गहाण**, **गाहाण**—**न.** गहाण ठेवणाराने किंवा साधकाने आपल्याकडे गहाण ठेवलेले दुसऱ्याकडे गहाण टाकलेले जिन्नस.

० गहाणदार—प. पडगहाण ठेवून घेणारा. ० छाया—स्त्री. १ प्रतिबिंब २ छाया; साउली. [सं. प्रतिच्छाया] ० जावई—प (व.) जावयाचा भाऊ. ० जीम—स्त्री. जिमेच्या मागे असणारी दुसरी लहान जीम, जिमेच्या मुळाशी लोंबणारी मांसाची लोळी [सं. पतञ्जिह्वा] ० थळ—न (राजा) पिशाच्चाच्या उपद्रवाचा एका देवाने काही निणैय सांगितला असता इतर गावचे देवाला विचारून जो त्याचा पडताळा पहातात ते; किंवा त्या देवाने सांगितल्याप्रमाणे पुजाऱ्याकडून करून घेतलेला लेख; पडताळा. [प्रति+स्थळ] ० दोरा—प. गळ्यातील माळ, हार इ. कास जोडलेला व गळ्याभोवती बांधावयाचा जोड दोरा. ० नांव—न. दोपण, व्यावहारिक नाव ० नाळ—(कों.) (नाविक) मागच्या खांद्यास बाहेरच्या बाजूस जोडलेली लाकडे. ० पापणी—स्त्री. पडकेस पहा. ० बंद—प (गंजिकाचा खेळ) बंदाच्या (राजा, वजीर यांच्या खालील पानाच्या) खालचे पान. ० भित—स्त्री. मुख्य भिंतीच्या बाहेरची दुसरी भित. ० भोज—भोजन—न. १ वरपक्षाकडून लमाचे दुसरे दिवशी वधूपक्षास दिलेली मेजवानी २ परत जेवण. [पड=प्रति किंवा परत+भोजन] ० लंका—स्त्री. एक रावणाची लंका व दुसरी तिच्याहि पत्नीकडे दूर असलेली लंका. ० विद्यार्थी—प. विद्यार्थ्यांच्या हाताखालचा दुसरा विद्यार्थी. ' शिष्या त्या शाळेत पडविद्यार्थी असत ते निराळेच ' —चं १६. ० शब्द—साव—प प्रतिध्वनि; प्रतिशब्द; पडिसाद. ' का पडसादाचा अवचित । गजर उठे । ' —दा ६. ८. १९. ' शब्द पडसाद उठला । म्हणे कोणेर बोलिला । ' —रामदासी स्फुट अंग २७ नवनीत पृ. १५०) [सं. प्रतिशब्द] ० शाळा—ळ—शाला—स्त्री. १ घरापासून थोड्याशा अंतरावर बांधलेले छोटेखानी घर; ओवरी. २ उताऱ्यासाठी देवालयालगत बांधलेली धर्मशाळा. ' मठ मंडपा धर्मशाळा । वेव्हारी पडशाळा । ' —दा ४. ५. २३. ० सरी—स्त्री. १ उतार असलेल्या जमीनीवरील पाणी वाहून जाण्यासाठी काढून दिलेला नाला, पाट, जलमार्ग. २ बागाईत जमीन. [पर+सरी] ० सारई—स्त्री. १ छाया; काळोख; शावळेपण. ' आंधार कोंढोनि घरी । घरा पडसाई न करी । ' —अष्ट ७. २१. (जुनी प्रत) २ सावली; पडछाया. ' दीपामागे पडसाई । तैरया डोळयामागे भोंवई । ' —आराबाल ६. ५०. [पड+छाया] ० सावली—स्त्री. पडछाया; प्रतिबिंब. ० साळ—स्त्री. १ पडशाळा पहा. २ (कु.) पडवी; ओटी. ' तेव्हा ती लवकर घरातून बाहेर जाऊन पडसाळेत एक वर्षाच्या वयाची हुंदी होती तिला तिने त्या घरात आणिले । ' —मराठी सहावे पुस्तक, पृ. १८. (१८७५) ० साक्ष—स्त्री. १ पुराव्याला बळकटी देणारा दुसरा पुरावा. २ पडसाक्षी पहा. ० साक्षी—प. १ पुराव्याला बळकटी किंवा पुष्टि देणारा साक्षीदार. २ साक्षीदाराचा साक्षी; दुसऱ्याच्या विश्वासपणाबद्दल

शपथपूर्वक खात्री देणारा. ० सूत्र—दोरा—न.प. मंगळसूत्र, गळसरी इ. ओवून गांठ दिल्यावर जी त्या दोऱ्याची दोळे राहिली असतात ती ० स्थळ—न. पडथळ पहा. ० हात—प. (गो.) प्रतिहस्त. पंड—न (गो) जमीन मोजण्याचे एक परिमाण. पांड पहा. पडक—न झाडावरून पडलेले पोफळ. —वि (राजा.) पिकून गळलेली (सुपारी), कोंबळेपणीच झाडावरून गळून पडलेले (पोफळ). [पडणे]

पडकण—अकि. संवय लागणे, सोकणे (चांगल्या किंवा वाईट अर्थी); चटक, व्यसन, छेद लागणे; लालचावणे; सोकावणे; नारी लागणे; चटावणे; संवकणे; लुब्ध होणे. ' पाहतां कृष्णस्वरूपासी । आणुषु नारीं डोळियांसी । यालागीं न येती दृश्यापार्श्वी । कृष्णसुखासी पडकेली । ' —एकव १८. २३. [सं. प्रतिकरण]

पडकय—स्त्री. (कों.) शेतकऱ्यांनी परस्परास हंगामाच्या वेळीं गुंरे, मजूर वगैरे देण्याची रीत; कामाची व साधनांची देवघेव [सं. प्रति+कु]

पडका—वि १ लवकर पडणारा, घोगरा (आवाज, गळा, कंठध्वनि). २ मोडकी; पडलेली; (इमारत)

पडकी विळी—स्त्री. जिचे पांटे पाडता येतें, मिटांत येतें अशी विळी. हिच्या उलट उभो विळो.

पडकें—न (कों.) गुराच्या दाव्याची एक कानी; गुळकी.

पडकें—न. (खा.) माल वाहणाऱ्या बिन तट्याच्या गाडीला दोहों बाजूस माल पडून नये म्हणून लावलेल्या दोन ताट्या प्रत्येकीं.

पडकेल—वि. शेतीच्या साधनाची, मजुरांची देवघेव करणारा; पडकय करणारा. पडकय पहा.

पडखर—वि. रोखठोक; खणखणीत; खरमरीत; चणचणीत; स्पष्ट; भीडभाड न धरतां केलेले (भाषण). [पड+खर]

पड(डि)खरणें—उकि. (महातु.) ओळखणे; पंढखळणे. ' आंधल्याचा नगरीं । कवण कवणांत पडिखरी । ' —भाए ५५४.

[सं. परि+क्ष]

पडखलण—न (बायको) १ पायांतील जोडवीं निसटून जाऊं नयेत म्हणून त्यांना लागून घालावयाचे तांब्याचे वेडे; २ टोंचलेल्या कानांचे भोंक बुजून नये म्हणून त्यांत घालावयाचे हुलके तांबेचे वेडे. [सं. प्रतिक्षलण]

पडखळणें—अकि. १ आदळणे; एकमेकांवर पडणे. ' वीर पडखळले वीरीं । परस्परें ह्याणती । ' —एकव ८. ३८. २ उठावणी करणे. ' वीरीं घेतला रणकावो । देखोनि धावित्रला शावो । मिळोनि वीरांचा समुदावो । महाबाहो पडखळिला । ' —एकव १०. ६२.

पडंग—वि. (गो.) लागवड न झालेली; पडित (जमीन).

पडगण—न. (गो.) ताम्हन. [पडगा]

पडगा—घा—१. १ लाकडी लहान कायवट, पाळें, वाडगा. २ चवचडा, संबळ इ० कांच्या जोडीपैकीं प्रत्येक. ३ (कुंभारी धंदा) आभ्यांतून मडकीं काढलीं असता साफ व गुळगुळीत कर प्याचें एक साधन [स. प्रतिग्रह]

पडगी—घी—खी १ भाड्याची पेंदी, वूड किंवा पेला वगैरेची बैठक. २ धातूचा रस ओतून लगड बनविण्याची मूस. पडणीस पहा. ३ किनारी आवाजाचा संबळाचा भाग. ४ लहान पडगा.

पडगें—घे—न. १ नगाऱ्याचें गंगाळ, पडगा, चवचडा, तबला, समेल इ० सजोड चमैवाद्यांपैकीं प्रत्येक अवयव. २ पडगी अर्थ ३ पहा. ३ पडाव, होडी ४ लाकडी पडगा; पाळें.

पडगें पाळें—न (व्यापक) पडगें, कायवट, पेला.

पडघण—खी (सोनारी धंदा) धातूचा रस ओतण्याची पन्हाळी मूस (गो) पडघळणी. पडघ(वा)णी पहा. [सं. प्रतिग्रहणी]

पडघणी—खी (कों.) ओकीचा आडवा वासा ज्यावर ठेवतात तें लांकूड, दुबेळक्यांत बसविलेलें लहान लांकूड.

पडघ(घा)णा—खी धातूचा रस ओतण्याचा साचा; मूस.

पडघ(घा)म—घांव—न. एक चमैवाय, सैन्यातील मोठ्या आवाजाचा नगारा, डोल. (इं.) ड्रम 'बाजवीत पडघम डोल.' —संप्रामगीतें ६०.

पडघाणी—खी. कलसाची बैठक. 'उपरि सोळावा अध्यावो। तो श्रीवधेंटाचा आवो। सप्तदशु तोचि ठावो। पडघाणिये।' —ह्या १८.४०. [सं. प्रतिग्रहणी]

पडण—न पडाव; होडी

पडण—न. १ थांबण्याची, विश्रांतीची जागा, तळ, अड्डा. 'बैल उतरावयाचें हें एक पडण आहे येथें उतरलें नाहीं तर कोसावर दुसरें पडण आहे, तेथें उतरतील.' 'बंच्यापुत्र पडणीं कैसा ढकलावा।' —स्वादि १२.५.९१. २ गुरांची बसण्याची किंवा खंय कण्याची जागा. ३ भेट, सभा इ० ची ठराविक जागा व वेळ ४ फळें वगैरे पाडण्याचा, उतरण्याचा, काढण्याचा हुंणाम; नियमित ऋतु; काल. 'यंदाच्या पडणास आवे लागले नाहींत. पुढच्या पडणास बहुत लागतील.' ५ उतार; उतरण. 'पडणीवरून घालून घ्यावें। तो तमोगुण।' —दा २.६.३१. [सं. पतन]

पडणी—खी. १ (क) पडणें. २ (ल) नाश पावणें; तोटा येणें (व्यापारांत). म्हातारपणांत शारीरिक ऱ्हास होणें; दुबैल होणें.

पडणीस येणें—१ शेत चांगलें पिकणें; दाणा भरणें; दाण्याच्या भारानें काणेंस वांकणें. २ (मनुष्य) म्हातारा होणें.

पडणें—अकि. १ खालीं येणें; गळणें; पतन पावणें; एखाद्या स्थानापासून झट होणें; आधार तुटून खालीं येणें; खालीं—नीच स्थितीप्रत जाणें. 'किंवावरून दगड खाली पडला.' 'बाऱ्यानें झाडें मोडून पडली.' २ (ल.) थांबणें; बंद होणें; पडून रहाणें;

सतत चाललेला धंदा—व्यवहार कांहीं कारणांमुळें बंद पडणें, थांबणें. 'पैसा नाहीं म्हणून सावकारी पडली.' 'बीं मिळालें नाहीं म्हणून यंदा शेत पडेल.' ३ घडणें; घडून येणें; होणें, असणें. 'तुम्ही धनी पडला मी चाकर पडलों.' 'तुमचें घर लांब पडलें.' 'हें शहर पडलें म्हणून लाकूडकाट्याची महागाई' ४ प्रवृत्त होणें; कर्तुं लागणें, सुरू करणें. 'तो आतासा लिहिण्यावर पडला आहे.' ५ जोराचा हल्ला करणें; चालून जाणें 'अकस्मात् गनीम पडला आणि निसतान केलें.' ६ उद्भवणें; घडणें; होणें; जाणवूं, दिसूं लागणें (थंडी, अंधार, उजेड, उष्णता इ०). ७ कमी होणें; थंडावणें, शांत होणें (वारा), कमी होणें; उतरणें (दर). ८ जमिनीवर अंग टाकणें, निजणें; आडवें होणें, लंबडणें; पडुडणें. ९ आलासाणें निजणें; सुस्त पडणें. 'येथें काय पडलास कामावर जा.' १० रिकामा, बेकार, निर्वस्त, वस्तीशिवाय, पेरल्याशिवाय, बिन बहिवाटीचा, बिन वापरलेला किंवा उपयोगांत न आणलेला असा राहणें, असणें (मनुष्य, खेडें घर, जमीन, रस्ता, वस्तु इ०). 'पांच शालजोड्या पडल्या आहेत. तुला पाहिजे ती घे.' ११ (लढाईत) मरणें; धारातीर्थी पतन पावणें. 'पडतांचि भीष्म, पडले रडले कुस्वीर भूप सुर सगळे।' —मोभीष्म ११.१७. १२ गुंतणें; उद्योगांत शिरणें; संबंध ठेवणें 'तू त्या कामात पडशील तर रडशील.' १३ आबद्धकता प्राप्त होणें; भाग पडणें. 'तूं उज्वळस्त झालास म्हणून मला खेपा घालावयास पडतें.' 'बायको केली तर घर बांधावयास पडलें.' १४ किंमत दावयास लागणें. 'शाल-जोडीला पांचवें रुपये पडतील.' १५ होणें; घडणें; घडून येणें; उपस्थित होणें. १६ टरणें; शेवटीं दिसणें; उघडकीस येणें. १७ पराभूत होणें; मार खाणें (वाद इ०त). १८ कोसळणें; गुदरणें; प्राप्त होणें (त्रास, दुःख) १९ रूपांतर होणें, स्थित्यंतर होणें. 'हात पाय गार पडले.' 'हा रंग काळा पडेल.' २० उज्ज्वलणें; उत्पन्न होणें, परिणाम होणें. 'क्षतांत किडे पडले.' २१ मध्ये वार रेखा काढल्या म्हणजे तीन कोष्टकें पडतात.' 'ह्या भिंगाच्या दोन आरशा पडतील.' २१ बुडणें; खचणें (दारिद्र्य, दुबैलपणा, हल्ले-केपणा, दुष्कीर्ती इ० त). २२ दाटणें; घोगरा होणें; हलका पडणें; बसणें (आवाज). २३ (पत्त्यांचा, जुगारीचा खेळ) गमावणें; हरणें. 'मी दहा रुपये पडलों.' २४ सुरू, प्रारंभ होणें; चालणें; प्रचारांत, व्यवहारांत असणें (धंदा, उद्योग, चाल, दम इ०). २५ बाहेर येणें; (तोंडातून); ओकणें. 'अन्न पडलें.' २६ (गणित) त्रैराशि-कादि गणितावरून कांहीं एक फल फलित होणें. 'कोशास आठ हजार हात तेव्हां अर्धे कोशास काय पडतें?' २७ सतत चालू असणारा व्यापार—फड इ० चालू रहाणें. 'पत्रावळीचा एकदां फड पडला म्हणजे कोणी येईल तो लावील' २८ कर्मधर्म संयोगानें असण. 'तो पडला अधिकारी नाहीं तर पाहून बेतलें

असतें ' २९ दाखल होणें, समाविष्ट होणें ' रक्कम दरमहा कपात होऊन जो फंड जमा जाहेल्ला असतो त्यांत पडावयाची आहे. ' - (बडोदे) कलावंतखातें ३३. ३० (कु.) मानवणें ' माझ्या जिवाक पडता ' ३१ (अकर्मक) परस्पर जुळणें, जमणें; जम वसणें; योग्य असणें; पडणें ' वियस आणि लक्ष्मीस पडत नाही. ' ' अंबाडीची भाजी आणि भाकरी यास चांगलें पडतें ' [सं पत्, प्रा. पड; गु हि. पडवु-ना; फ्रेंजि पेर; आर्मे. पर] म्ह० पडलेलें शोण माती घेऊन उठतें=चांगल्या मनुष्यावर कांहीं टपका आला आणि त्या टपक्याचें जरी त्यानें सर्वांशीं निरसन केलें तरी त्याची थोडी तरी बदनामी होतच **पडतझडत**-किवि. झडतपडत पहा [पडणें+झडणें] म्ह० (व) पडेझडे माल वाढे=खासा मुलगा पडला म्हणजे त्याला म्हणतात म्हणजे असें पडल्या पडल्यानेंच शक्ति येते. **पडत उमरे**-न १ (प्रशंसार्थी) उत्पन्न होताच, जन्मताच उमरे राहणारे, वाक्क शकणारे गाय ह० काचें वासतें. २ (ल) यशस्वी उपाययोजना. श्रेयस्कर वागणूक. ३ अनुकूल प्रारब्ध [पडणें+उमरे] **पडता काळ**-पु. उतरती कळा; न्हासाचा काळ, निकृष्ट दशा. **पडता पाया**-पु. १ न्हास; पडता काळ. २ (क) खालावलेली स्थिति. **पडती भावना**-स्त्री. १ (पाऊस) पडूं लागणें, येऊं लागणें; (पावसास) सुरवात होणें. २ (क) ऊन्ह, थंडी पडणें, सुरू होणें; पडूं लागणें. (कि० होणें). ' थंडीची, उन्हाची पडती भावना ' ३ आरंभाचें किंवा सुरवातीचें चिन्ह; सूचक लक्षण. **पडत्या पुढ्याचा**-वि. (माण.) उतरत्या कुल्याचा (थोडा, बेल बगैरे). **पडत्या फळाची आक्षा**-स्त्री मास्तीस सीतेनें पडलेलीं फळे खाण्यास तेवढी परवानगी दिल्याबरोबर झाडें उपटून त्यांचीं फळे पाडून त्यानें अशोकवनाचा विध्वंस केला यावरून एकदां थोडीशी सवलत दिल्याबरोबर तिचा फायदा घेऊन अपेक्षेबाहेर काम करणें; आपल्या इच्छेप्रमाणें आयतेंच कार्य घडून येत असतां तें तात्काळ घडवून आणावें अशा विषयीची माणसाची आतुरता. **पडला-झडला**-वि पडलेला व झडलेला; गळून पडलेला; सांडलेला; विसरटलेला; पसरलेला [पडणें+झडणें] **पडलें पान**-न खेड्यांतील सर्वाधिकार (पडलेलें पानहि घेण्याचा ज्याला अधिकार आहे असा). ' जोसीपणा व कुलकर्णे हे दोनच अधिकार त्याच्याकडे आहेत असें नाही तर पडले पान त्याचें आहे. ' **पडल्या पानावर हक्क असणें**-गावासंबंधी सर्वाधिकार, हक्क स्वतःकडे असणें. **पडीचा आंवा**-पु (पिकलेला किंवा कच्चा) शाडावरून पडलेला आंवा. याच्या उलट उतरलेला, काढलेला. **पडी पडणें**-१ (पडलेल्यांत पडणें) नाहीसा होणें; विसरला जाणें; उपयोगांतून जाणें; नष्ट होणें; वाजूला पडणें. २ अडथळ्यानीं अडविला जाणें. **पडत्यापडत्या**-किवि. १ पडता पडतां; पडत, लोळत असतां; लोळतां लोळतां. २ आळसानें; धिमपणानें. [पडणें] **गोष्टी**

सांगणें-विचार न करता कांहीं तरी गोष्टी सांगणें. **जिकणें**-करणें-सहज लीलेनें जिकणें, करणें.

पडत-स्त्री (जकाती शब्द) जकात, कर यांची माफी, सुट (संख्या, परिमाण यांतून)

पंडित-पु. पंडित; ब्राह्मण. ' तुम्ही पंडित लोकांकडेस फार बाजे वाजविण्यास जाता ! ' -विश्विस्त १ ५८. [सं. पंडित; हिं.]

पडतन-न परतन पहा.

पडत(द)रणें-अकि विस्तारणें. ' बराचराचेनि मिघें पडत-रैलें । चित्रपा पडियासे । ' -भाए ७००. [सं प्रस्तरण]

पडत(ता)ळ-न. बाड, विछाईत, सामानसुमान. [हिं.]

पडताळ्या-वि ओळें, पडतळ वाहणारा (तट्ट, उंट बगैरे).

पडतळ-ताळा-पु. उपचार; आदरसत्कार. ' आनंदु जाहाला सकळा । तेयासी करितो पडताळा । ' -खिपु २. ६ ६५. पडतळ पहा.

पडतळ-ताळा-पु. १ अनुभव; प्रतीति ' ऐसा मागील पडताळा घेउनी । पुढां अभिप्रायो दृष्टी सुनी । ' -ज्ञा ७. २०२. २ संवेद निरसन करण्याकरितां ताडून पाहणें; अजमावून पाहणें; जोखणें; दुसऱ्याशीं मिळवून, तुलना करून पाहणें; सिद्ध करण्यासाठीं उलटसुलट रीतीनें परीक्षा घेणें; मेळ; प्रयोग; मोजमाप; गणणें. (कि० पाहणें; ताडून पाहणें). ३ अनुवाद. ' म्हणोनि एक वेळ वेवा । तोचि पडताळा घेयावा । विस्तरेल तरी सांगावा । सायंतुचि । ' -ज्ञा ५ १६७ [प्रति+ताडणें]

पडत(ता)ळणें-अकि. १ प्रचीति, परीक्षा पाहणें. ताळा पाहणें; अजमावून पाहणें; तुलना करणें; मेळ पाहणें; रुडवात करणें; लावून पाहणें, मोजणें; मापणें, तोलणें; वजन करणें (पुन्हा रुडवात घेण्याकरितां); गणणें; मोजणें. ' भीष्म पडताळी विद्या न्यास । ' -मुआदि ३०१२६. २ पकडणें; हातांत घेणें; धरणें (चालविण्याच्या हेतूनें हत्यार, शस्त्र इ०); पेलणें; पाजळणें. बाहेर काढणें. ' पडताळुनि सुरी बैसली सेजारीं । यमपासा करीं घेऊनियां । ' -तुगा १. ५४३. ' जरासंध आणि भीम । उभे ठाकले गदा पडताळून । ' -ह ३३ ८०. ' राजानें पडा पडताळिला । ' -ऐरोप १९ ३ सज्ज होणें, पोषाख बगैरे चढविणें, घालणें (जोडे, पागोटें, अंगरखा इ०). ४ ऐटीनें धारण करणें; गुंडाळणें; लपेटणें; बांधणें. ५ परत वेणें; फेरणें (शिब्या इ०). ' त्यानें मालिप्रदान केलें तें म्यां आज पडताळलें. ' [पर+ताळा]

पडती-स्त्री. उतरती कळा; दुर्दशा; अपकथ.

पडतोर-पु. (तंजा.) तळयांत किंवा नदींत उतरण्यास बांधलेला घाट. [तामिळ पडितोर; पडि=पायरी; तुरै, तोरै=घाट, बंदर]

पडथाळा—पु. १ (गो.) प्रसूतीनंतर बाळंतिणीला सासरा-हून किंवा माहेराहून लवकरच येणारें सामान पडताळ पहा. २ (कू.) बाळंतविडा.

पडद्—स्त्री. १ पडदा अर्थ ८ पहा. २ डेंपाळयाला गूल चिक्रंद् नये म्हणून डेंपाळयात घातलेलें फडकें.

पडद् (त) पोशी,—स्त्री. १ पडदा; गौप्य; छपवणूक; २ पडदा, भित इ०नीं निर्माण केलेला आडोसा; एकाताचें स्थळ; विधांति घेण्याची, विसावा घेण्याची जागा; अंतर्गृह; ३ पडद्याची चाल; पडदानशीनपणा. —शिदि ६९. 'पडदपोशीची आणि उन्हापासून त्रास न होईल अशा व्यवस्थेनें बिछायत करविणें ।' —पेरापुर ४ २२३. [फा पदां-पोशी]

पडदणी—स्त्री. १ स्नान करताना आडवें लावून ध्यावयाचें लहान वस्त्र. 'ब्राह्मण संसार कटीण फार । दुसरें पडदणीस नाही वस्त्र ।' २ स्त्रिया नाहण्याचे वेळीं अर्ध, फाटकें वस्त्र नेसतात तें 'ये पां न्हाणुवे छेई पडदणी । जटा जाहल्या उकलुंवे वेणी ।' —कथा १.१०.६२. ३ (व.) पडदोनी; सोवळें नेसतांना बायकांमध्ये एफ आडवस्त्र वेढून घेतात तें. ४ पडदा, पडद अर्थ १ पहा. [पडदा; तुल० सं. परिधानी-पडिदाणी-पडदाणी-पडदणी-भाअ १८३३]

पडदळ—न. १ सामान, बाड-बिछात, परगांवीं जाताना बरोबर नेण्याचें सामान, पडतळ पहा. पालपडदळ या सारख्या ठिकाणींच फक्त कचित् उपयोग. २ पडदळ पहा.

पडद् (दा)ळें—न. तरवार अडकविण्याचा (गळथापासून कमरेपर्यंतचा) पडा. 'पाटो पडदाळ सिले टोप ओसैं । हें तों झालें दुजें मरणमूळ ।' —तुगा ३०२१. [पडतळ]

पडद् (दा)ळया—वि ओसे वाहणारा; ओसेल; कंठाळया (बैल, उंट, तट्ट इ०).

पडदा—पु. १ आड लावलेलें वस्त्र; एकादें मोठें लांबरुंद कापड भितीसारखे प्रतिबंधाकरितां मध्यें आड लावितात तें; कापडी आवरण. २ आडोसा; आडबाजू; अंतर्धान; एकात; निवांत जागा. ३ बुरखा; गोपा; झांकण; जवनिका. ४ (ल) गुप्तपणा; लाज; लज्जा; शरम; विनयानें मागें राहणें; मर्यादा. म्हणू पडद्यां-तील बाहुली पडद्यांत शोभतात 'कोणतेंही एक पडलें अंतर धन्यास कळलें नाही, इतका पडदा आहे तोंच बरें, इतक्यानें माणूस मर्यादवंत असतें.' —मराआ १६. ५ थर; पापुद्रा; कवच; साल; पदर (फळ, कांवा, भाकर, दगड, लांकूड इ० वरील). ६ डोळ्यावरील पडळ, पटल, सारा. ७ भाग (विभक्त) करणारा अवयव. जैसे—कानाचा-नाकाचा-डोळ्याचा-पडदा. ८ भांड्यां-तील शिजविलें अन्न (भात वगैरे) ओतण्यासाठीं आंथरलेलें वस्त्र किंवा कापड; पडद. ९ आंगरख्याचा पुढील (छातीवरील) भाग

१० पेटी, पिशवी इ०चे कपडे, भाग पाडणारें जाड कापड किंवा लांकडी फळी. ११ (भाषण करताना किंवा बोलतांना) मनांत ठेवलेला, गुप्त राखलेला भाग. (किं० ठेवणें; राखणें) १२ गुप्ता; छपवणूक; गोपन; आंतबाहेर, दुजाभाव 'आपल्याशीं पडदा स्वप्नींही नाही.' —पया ३०९. 'त्याचे मोक्षे स्नेहामध्ये पडदा नाही.' १३ गाडीच्या तोंडाच्या पुढचा आडोसा १४ अडथळा; आळा. १५ अंतर. 'आता दुरून दुरून पडयानें शब्द बोलतां.' —प्रला. १६ नाटकाचा पट. 'अगोदर दहा पांच वर्षे तरी त्या कंपनीचे पडदे ओढायचे काम करावें लागतें.' —नाकु ३ २५ १७ (बुरुडकाम) उन्हापासून रक्षण व्हावें म्हणून बारीक कामटया सुतळींत विणून केलेला चिकाचा आडोसा १८ (यंत्रशास्त्र) अडकाठी करणारें साधन. (इं.) व्हाल्व. याचा उपयोग त्यांमधून जाणारा प्रवाही पदार्थ (तेल, वाफ, पाणी वगैरे) जाऊ देणें अगर थांबविणें व त्याचें प्रमाण कमीजास्त करण्याकडे करतात 'वाफेचे पडदे बहुतेक लोखंडी असतात' १९ सतार, वीन इ० वाद्याच्या दांडी-वर स्वराची जागा निश्चित करण्यासाठीं बसविलेला पितळी अगर लांकडी बाकदार तुकडा. यावर तार दावून स्वर काढावयाचा असतो. [फा. पदां; तुल० सं. परिधा-पडिधा-पडदा-भाअ १८३४. सं. पट, पटल.] ० उघडणें—एखादी गोष्ट उघड करणें. ० उघडविणें—लाज सोडणें, बाजूला सारणें. ० पाडणें—ओढणें—दृष्टी आड करणें; लपविणें; छपविणें. ० राखणें—मर्यादा राखणें, पाळणें; छपवणुकीस जागा ठेवणें (बोलण्यांत वगैरे).

सातव्या पडद्यांत बसणें—अत्यंत गुप्त अशा जागीं जाऊन बसणें. म्हणू (व) पडदा मारी 'झडदा=एखाद्या स्त्रीला पडदा असून ती वाईट चालीची असल्यास तिला म्हणतात

पडदी—स्त्री. एक विटेची घातलेली भित (सामान्यतः विभाग करण्यासाठीं), पडदा, कूड.

पडन—न. पडण पहा.

पडन—न. (व) आश्विन शुद्ध नवमीस महारांच्या देवीजवळ रेड्याचा बळी देण्याचा विधि. [पड]

पडप—न १ अतिशय लडिवाळपणा; कौतुक, लाड. एखाद्याचे गुण वाखाणण्याची हौस अगर आवड. 'आहे पंडुतनयकृत दिग्विजयाचें नृपा पडप यास ।' —मोचन ७ १०३ २ स्तुति; वाखाणलेले सद्गुण; चांगुलपणा. (किं० सांगणें; बोलणें) 'दिव-सभर माहेरचें पडप सांगतें.' ३ पक्षपात; कोणाएकास कोणाची सर्वदा प्रतिष्ठा व्हावी, ती वर्णावी, असे जें तद्विषयी पक्षपातानें वाटतें तें ४ ओढून ताणून आणलेली प्रतिष्ठा; उसना दिमाख; तोरा; कुरा; नस्ता डौल, अकड; उद्वटपणा. 'बाकराचे इतके पडप कशास पहिजे.' ५ नावीन्य; नवलाई; विलक्षणपणा. 'त्या गोष्टीचें मोठें पडप वाटतें-झालें.' ६ थक्क करणारा सुरेखपणा;

शोभा; गृहार 'अंग बोल मासुनि तपें। विकावया आपणपें।
अंगहीन पडपें। त्रियापरी।' - झा १७०४६ 'तैसें सोलिव
मोहांचें रूप। तें जाण योषितास्वरूप। त्याहीवरी खटाटोप।
वळें पडप भूषणें।' - एभा ८८४ ७ (महानु.) भूषणाचें, भूष
विणारें वळ 'पडप दे संभवावयुमि अंगरागचें।' - एभा २५
[पडिंयता=प्रिय] ० **पुरविणें**—लाड करणें, पुरविणें 'एसें निज
भक्ताचें पडप। तूं मायबाप पुरविता।' - महिपति पाडुरंग स्तोत्र.
० **दानी-नि-वि** (महानु) १ भूषणवत्त्व दणारा 'कैवल्याचा
पडपदानि।' - भाए ६४९ २ शोभा देणारा. [पट+दा]

पडप—स्त्री बरोवरी

पडपावणी, पडपणी—स्त्री १ न्हाव्यानें एखाद्या कुटुंबातील
व्यक्तीच्या ज्या हजामती कराव्या लागतील त्या कराच्या आणि
त्यास वपास किंवा सहा महिन्यानीं अमुक द्यावें अशी केलेली
बोली, करार. २ अशा कराराची रकम; धान्य वगैरे हक्क. [पडण=
ठराविक वेळ+पावणें]

पडपेट—स्त्री. संपूर्ण हकीकत, मूळ, उगम, वाढ इ० पूर्ण
माहिती, कुळगोत इ० (कि० पहाणें; लावणें, शोधणें, लागणें).
'मुलाची पडपेट पाहून मुलगी द्यावी.' [पेट=बातमी, खबर]

पडम—न. जाड व सुती कापड (पिशवी, गोणपाट,
पडश्या इ० करण्याच्या उपयोगाचें); गोणपाट; दुहेरी तिहेरी
सुतानें विणलेले अरुंद वळ.

पडमूत—न. घोडीवर स्वार वसल्यावर किंवा ती रस्त्यानें
चालवी असता तिनें केलेली लघवी, मूत, इराकत. -वि. अशा
तऱ्हेनें मुतणारी (घोडी).

पडमर—वि (गो) निष्ठुर; वेमुवत.

पडयें—न (कु) मेल्लें गुहं, जनावर. पड पडा

पडलस—उ शिवड्यासारखा पण अधिक काळा मासा.
याला खवले नसतात याचें तोंड वाटोळें असतें व ओटांवर मिशा
असतात यास दोन पळ असतात. छातीवरील पंख बळकट अस
तात.

पडली—स्त्री. (कु.) १ फुलाची परबी; बांबूची, वेताची
विणलेली लहान टोपली. २ (वे) जोगवा मागण्याची टोपली.
[परबी]

पडवण—न. (चाभारी) जुना आसूड लांबवून देणें.

पडवळ, पडोळ—स्त्री १ भोपळाच्या वर्गातील एक वेल.
हा बराच वाढतो. यास २।३ हात लांबीचीं हिरेवट अगर पांढरीं पेट्टेदार
फळे येतात. -न या वेलीचें फळ; फळभाजी ही भाजी पथ्यकर,
हृदयाला हितकर व कृमिनाशक आहे -वसु ४ ५३. [सं. पटोल,
पटोलिका; प्रा. पडोल] हाता पायांचें पडवळ होणें-अशफ
व हाडकुळें होणें. **पडवळाची घात**-(कों.) फुलांतून फळ

होण्यास सुरवात झाल्याबरोबर बारीक लांब दिसणारे फळ
'अळयावर किती पडवळ वाती दिसतात. !' ० **काठी-स्त्री.**
(महानु) छत्रकाठी 'स्याहाणी कांठी तेजियां। पुढा डोलतांती
पडवळकाठिया।' - शिशु १०३४ [सं. पटोल=वखप्रकार; म.
पडवळ+काठी]

पडवा—प एक प्रकारचें सुकल्लें फळ हें औषधोपयोगी
आहे.

पडवा-वें—पुन. (कु) अनायासें झालेला लाभ. 'जावोनि
गोवर्धना तळीं पर्वत उचलिला समूळी। पडवा जाहला तयेवेळीं। गार्ह
गोळी सुखी केले।' - कथा ४.५.१५४. [का पडु=प्राप्त होणें]

पडवी—स्त्री. खांबाचा तळखडा. -शर

पडवी—स्त्री. १ घराची मागील बाजूची अरुंद ओसरी;
ओबरी, ई. न्हारांडा २ घराला लागून काढलेली जागा; भिंतीला
लागून बांधलेली छायेची जागा; एकपाखी इमारत, अडोसा. ३
डोकीवर घेतलेल्या ओढ्यावर आच्छादन घालण्यासाठीं इरल्यास
जोडलेलें खुंबळ.

पडवें—न (कों.) वंडी; द्वारमंडप; देवज; (ई.) पोर्चे.

पडशी—स्त्री. दुसोट करावयाच्या सोयीचें मध्यें तोंड ठेवून
केल्लें पडम इ० कांचें पोतें; दोहों बाजूस दोन तोंडे असून मध्यें
जोडलेली, घडी काण्यासारखी मोठी पिशवी; कंठाळ.

पडस(सार)—वि. पडकें झाल्लें, ओसाड; ओस; पडित;
पडिक (खेडे, जमीन). [पडणें+सर=सारखे]

पडस(सा)ळ—स्त्री १ वेदीनंतर अंगावर उठणारे फोड,
पुरळ. २ पिकाची कापणी झाल्यावर सडासां अगर पिकाच्या काप-
लेल्या बुडख्याशीं उगवणारे कोंब; कापणीनंतरची फूट. [पड+सळ]

पडसे—न. थंडी, सरदी; सर्दीसुळें नाकांतून पाणी गळणें.

'पडसें झालें-कोंदलें-कोंदाटलें-वाहतें.' [सं. प्रतिश्याय]

पडसावणें-पडशेंणें—अकि. नाक गळणें; पडसे येणें; सर्दी
होणें. **पडसेकरी**—वि. पडसे ज्यास झाले आहे असा.

पडळ—न. १ डोळ्यावरील सारा, पटल; पडदा; डोळ्यां-
तील मोतिविंदु. 'जितुकें अभिमानाचें बळ। तितुकें निजदृष्टी
पडळ।' - एरूव १६.१०८. २ आच्छादन; आवरण. [सं.
पटल]

पडळ-ळी—स्त्री (काव्य) (गांधीलमाशांचा) थषा;
जमाव; समुदाय. पटल पहा.

पडळ, पडाळ—स्त्री. १ मोकळी जागा. २ शेतांत, बागेंत
बांधलेली पडवी, झोपडी. [१ सं. पट+आलय]

पडळें—न. अन्न; ढग; मेघ. 'आला श्रावणमास जाण
पडळें गजें कसें अंबरीं।' - अकक २. बसव, द्वादशमास २८.
[सं. पटल]

पडाण—न. (कु) १ भजनांत चाल व ताल बदलण्याचा टप्पा. २ पाठाचे पाणी बदलण्याचा, अडविण्याचा बाध.

पडाव—पु १ (सैन्याचा, कळपवाल्यांच्या टोळीचा, वेवचेव करणाऱ्या लोकांचा, यात्रेकरूंचा इ०) तळ; मुकाम २ तळ देण्याची किंवा मुकाम करण्याची जागा; उतरण्याची जागा; शिबिर, छावणी, डेरा; कपू, वस्ती. 'आसमेतात पंचवीस पंचवीस कोस-पर्यंत मेळयाचा पडाव असतो'—तीप्र ३१ [हिं.]

पडा(डां)व—पुन. पांचपासुन वीस खंडीपर्यंत वजन वाहून नेणारी नाव; होडी; मचवा. [का. पडगु. तुल० सं प्लव]

पडासणें—कि. उलगाडा करणें—शर

पडाळ—न (व.) एक प्रकारचे गवत 'शेतांत पडाळ बाढले'

पडिकर—वि. तुंदर; डोळस. 'का पुढांसुनि पडिकरा। अक्षमु चाले।'—ज्ञा १७ ४२.

पडिकार—पु उपाय. 'नाना पडिकाराचेनि सळें। काडी आपलेचि डोळे। तें वानवसा आंधळें। जेसे ठाकें।'—ज्ञा १७ १०२. [सं. प्रतिकार]

पडिखरणें—सकि. (महातु) ओळखणें, पहाणें; पारख करणें. 'आंधळेयाचा नगरीं। कवण कवणातें पडिखरी।'—भाए ५५४ पडखरणें पहा. [परीक्षणें]

पडिघ(घा)णें, पडिघाईणें—कि. १ धरणें; बाबणें. 'यया-परी मतमुक्तकीं। तेथ पडिघायिल आणिकीं। म्हणती हां हो विवेकी। तरी तुम्ही भले।'—ज्ञा १२.५१. २ प्रास होणें; पुढें येणें. 'तैसेंचि नाना रोग। पडिघाती पुढां आग। आरोग्याचे उपेग। करुनि घाली।'—ज्ञा १२.५८७. [१ सं. प्रतिग्रहण]

पडिघा—पु. तस्त; पीकदाणी. पडगा पहा. 'मीचि होईन सागळा। कंठ छेदेन गुरुळां। सांडिती तो नेपाळा। पडिघा मीचि।'—ज्ञा १३.४१८. [पडघा; सं. पतत्पह ?]

पडिघाणी—की. कळसाची बैठक पडघाणी पहा. 'दास्यें पडिघाणियें केला मेळावा। सख्येंसी वरी कळस शोभला बरवा।'—स्वानु ७.३.५९. [सं. प्रतिग्रहणी]

पडिघातणें—कि. आदळणें; ताडन करणें. [सं प्रतिघात]

पंडित—पु. १ विद्वान ब्राह्मण; विद्यासंपन्न, अर्थात, विद्वत्सत् निष्णात; व्यासंगी; शास्त्रज्ञ; विद्वान. 'डुबल वस्तु न बांछी न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक। आपसींत न मोहे त्या पंडित म्हणति जाणते लोक।'—मोउद्योग ३.११. 'मग तिसरा पंडित बोलत।'—शनिम २१. २ (पत्रांतील मायन्यात) मोठ्या मनुष्याच्या नांवाच्या अगोदर किंवा पुढें लिहितात ३ (ल.) एखाद्या शास्त्रांत किंवा कलेत निष्णात, हुषार; चतुर; कलाभिज्ञ,

तज्ञ. ४ शिक्षक; पंतोजी 'हें बहु असो पंडित। धरुनि बाळकाचा हातु। बोळी ल्ही व्यक्तु। आपणची।'—ज्ञा १३ ३०७. [सं. पंडु=जाणणें] **पंडितमन्य**—मान्य, **पंडितमानी**—पु. अभिमानी, गर्वित, मित्रासखोर पंडित, दांभिक व अज्ञानी इंसम; विद्येचा नसता डौल दाखविणारा, अवहंबर माजविणारा मनुष्य—वि अंगी विद्वत्ता नसुन स्वतः स मोठा विद्वान समजणारा किंवा तशी ऐट मारणारा. 'जेवीं का निर्देवाहार्ती। कनक पडलें होय माती। तेवीं पंडितमान्यचि व्युत्पत्ती। विषयासक्ती नाशिली।'—एभा ११ ५४०. **पंडाव**—पु राजदरबारातील पंडित; छत्रपतीच्या अष्टप्रधानांपैकी एक

पडिपाड—पु (काव्य) १ साम्यता, सारखेपणा, बरोबरी तुलना (किं० येणें) 'सुर्यासी खयोत रणांगणी। भिडों शके झोटरणी। तरी तुज मजलागोनी। पडिपाड रणी घडेना।'—एरुस्व ११ ३१; १५ ४६ 'आनंद तुळितां पडिपाडीं। स्वगेही दिसे ठेगणा।'—मुआदि १६.६२. २ पगमग, प्रताप, सामर्थ्य. 'नवल काळसपांचा पडिपाड। विषप्राय विषय केला गोड।'—एभा १९.१२२. ३ व्याप्ति. 'मनको [सं प्रति-म. पडि+पार=पाड] **पडिपाडीं**—किवि मोठ्या युक्तीने 'परी नि-शेष पीडी ना सोडी। ऐसे पडिपाडीं राखत।'—एभा २० २१८.

पडि(डी)भर-भार—पु १ अधिकता, अतिशयपणा—ज्ञा २ १९.३ 'पायांवरी डोई ठेवीन आदरें। श्रीतिपडिभरें आळिगून।'—तुगा ५९४ २ भर 'त्याचे गर्वी निद्रेचा पडिभर।'—दावि ८०९ ३ आसक्ति 'अभेदाचे पाठांतर। अति विषयीं पडिभर।'—तुगा. ४ बडेजाव. 'सर्वेचि विपयाचा पडिभर।'—नामदेव १४०८. ५ सोवती 'परी ठाकिलियाहि सागर। जैसा मागीलही यावा अनिवार। तिये गंगेचिये ऐसा पडिभर। प्रेमभावा।'—ज्ञा १४०८. ६ आधार. 'कीं हे कल्पनेचे कल्पतरु। कीं हे मोक्षाचे मुख्य पडीभर। नाना सायोज्यतेचे विस्तार। विस्तारले।'—दा १.७.६. —वि. प्रेष्ठ. [सं. प्रतिभार]

पडिभार-वार—पु पडप, बडिवार पहा

पडिभा(या)सणें—कि. १ भासणें. 'परि लटिकेपणाची नवाई। पडिभासे गा।'—ज्ञा १५.२३९ २ शोभणें. 'तैसा कटि प्रदेश गंभीर। पडिभासे देवाचा।'—ज्ञाप्र ४३३ पडियासणें पहा. [सं. प्रतिभास्]

पडिमठ—पु (महातु.) प्रत्येक स्थान, प्रसिद्ध अर्थ १ पहा. 'खरीचें पडिमठें गाईलें। ते नेणीं कैमे रहावले।'—शिशु १६९. [सं. प्रतिमठ]

पडियंत—की. प्रतिष्ठा.—शर.

पडियावो—पु. आवड—शर. पडिभार पहा.

पडिसाई—स्त्री. पडसावली पहा. 'चंद्रमा आलिया घरा। म्हणिजे निगे करितोसि उबारा। पडिसायि पाडितोसि दिनकरा। परता सर।'—झा ११.६२७. [सं. प्रतिच्छाया]

पडिसाद—पु. पडसाद पहा. 'कां आपुलीचि उत्तरे। पडिसादां होती प्रत्युत्तरे। तें मिथ्याचि परी साचोकारें। श्रवणें अक्षरे उमटती।'—एभा २८ ८८.

पडिसादु-पडिया—पु. पडसाद पहा. 'तंव सिंहाचे शब्दे पडिसादु थोर जाला।'—पंच ३.२३.

पडी—स्त्री पड; माघार. पड पहा. 'मिळोन जाऊन मिळवावें। पडी घेऊन उलथावें।'—दा १५.६ १६.

पडीक—त—वि. १ पड; विन लागवडीची (जमीन) २ उप-योगांत नसलेली, न लावलेली (वस्तु). [पडणे]

पडीतचाराव—पु. १ पड जमीनीवर गुराना चारणें. २ अशा चराईबद्दल वसूल केलेला पैसा—कर. [पडीत+चारणें]

पंडु—पु. १ पांडुरोग; रक्तहीनत्व; रक्तक्षय २ पांढवांचा पिता. [सं. पांडु] **पंडुछाया**—स्त्री. पांडुरोगाची आरंभीची चिन्हें. **पंड्यारोग**—पु. पंडुरोग.

पडुलि—स्त्री. पडळ पहा. 'त्याहि पडुलि वाढे।'—पंच ५.९.

पडू—वि. (क. कों.) पड्या पहा.

पडे—न. आपोआप, अपघाताशिवाय मेलेल्या जनावरांचे प्रेत; मेलेले किंवा मृत जनावर; पड.

पडोशी—स्त्री—पु. शेजारी.

पडोस—क्रि. शेजारचा, आसपासचा, आसमंतातील. [सं. प्रतिवसू, हि.]

पडोसरी—स्त्री. मागील बाजूची ओसरी किंवा पडवी.

पडोसा—पु. १ शेजार. 'ह्याच्या पडोशास दुसरा पाहिजे.' २ (ल.) जवळपणा; जुळतेपणा; सारखेपणा 'ह्या शालजोडीचा पडोसा पाहून ध्यावा.' ३ पडताळा. [सं. प्रतिवसू-वास-वासी ?शेरी; हि.] **पडोस पाहणें**—ताडून पाहणें, तुलना करणें. **पडोशास उतरणें**—तुलनेत जुळणें; उतरणें.

पडें—न. (वे.) परसु; परडें.

पडया—वि. मड; सुत; मंद; आळशी; कामाचा कंटाळा व तिडकारा असलेले (जनावर इ०). [पडणें] **मडू** उडया पुरवतो पडया पुरवत नाही.

पंडया—पु. क्षेत्रांतील हिंदुस्थानी ब्राह्मणांचा एक वर्ग, जात व तींतील व्यक्ति. २ (उत्तरहिंदुस्थान) उपाध्याय. [सं. पंडित; किंवा पंडा=विद्वत्ता; हि.]

पंडया, पंडयाऊस—पु. एक जातीचा ऊंस; पुंडया पहा.

पडयाळ—क्रि. (अशिष्ट) पलीकडे; पलीकडच्या बाजूस; त्या बाजूस किंवा दुसऱ्या बाजूस. याच्या उलट अडयाळ.

पडयाळ—न. (व.) दर्भ; नदीकाठी उगवणारें गवत. 'नदी वरील पडयाळ धांदाकरितां घेऊन ये.'

पडण—न. मिळून गेलेल्या किंवा बोधत झालेल्या हत्या-राला नवीन पोलाद घालण्याची क्रिया. (कि० करणें; घालणें).

पडणें—उक्ति १ वाचणें २ एखाद्या ग्रंथांत स्पष्ट उल्लेख केलेला, झालेला असणें. 'ग्रंथकार पडला आहे' ३ म्हणणें; पठण करणें. 'रामनामाचे पवाडे। अखंड ज्याची वाचा पंडे।'—तुगा ४२२९. ४ शिकणें; धोकेंपदी करणें; धांदादि विद्या पठन करणें. 'पडला गुरुपाशीं तें प्रकटीं शत्रु क्रोधे कडला।'—मोराभायण पंचशती ३००. [सं. पड; प्रा. पड]

पडणें—न. ज्ञान, विद्या; शिक्षण; लिहावयास, वाचावयास येणें. 'तुला काहीं पडणें येतें?' 'तुमं पडणें किती झालें!'

पडतसूखे-पशु—वि. शिकलेला असून व्यवहारज्ञानशून्य; शिकलेला असून मूखे; शिकलेला सवरलेला असून कार्याकार्याचा विचार न करतां मूखासारखें वागणारा. 'तया नाव पडतमूखें।'—दा २.१० २ **पडता**—वि. पडीक. 'वारी वो पडतेयां पुंसां। कोप कल-हंसांसी।'—शिशु ८३६. **पडयंता**—वि. बोलका; पडीक. 'तंव भणे कमलावती। सांडौनि सत्यभामा पडयंती।'—शिशु १८१. **पड-विणें**—शिकविणें. 'ठकवी किति दिवस असे दारिद्र्यचि कपट तीस तें पडवी।'—मोअनु ३ ४. **पडीक**—वि. विद्वान; शिकलेला; पडलेला; बहुभुत. **पडियाचो**—पु. (महानु) पडियेतेपण; शिक्षण. 'माझा पडियाओ। गोसावी बोलती तो अवघाचि बावो।'—भाए ८१.

पंडरपूर, पंडरी—नळी. पंडरपूर शहर 'पंडरपूर परगणा। विठ्ठल्या दरवाजावर मोत्याचा पाळणा।' 'काया ही पंडरी। आत्मा हा विठ्ठल।' [सं. पांडुर; म. पांडर+पूर] **मडू** आळ-शाला गंगा दूर आणि पाण्याला काय पंडरपूर. **पंडरपुरी**—वि. पंडरपुरासंबंधी; पंडरपूरची. **पंडरीची वारी**—वारकरी म्हणून जे विठोबाचे भक्त आहेत ते दर महिन्याच्या शुद्धपक्षातील एकादशीस किंवा दर आषाढी कार्तिकी एकादशीला पंडरपुरास विठोबाच्या दर्शनास जातात. यावरून सामान्यतः वारंवार होणारी खेप. 'चांगला अभ्यास न कर्तां परीक्षेस जाणें म्हणजे पंडरीची वारी करणेंच आहे.' **पंडरीनाथ-निधान**—पुन. (पंडरीचा नाथ किंवा निधिभांडार) विठोबा; पांडुरंग. 'हृदयी धरिलें पंडरीनिधान। तेंहून हाटां काळ आला।' **पंडरी पिकणें**—अत्यंत भरभराट व उत्कर्ष होणें; विपुलता, मुबलकता असणें (हंगाम, पीकाणी इ० ची).

पडवळकाठी—स्त्री. (महानु) उंच भाला. 'दीर्घ कसेयाचा भाला. पडवळकाठी पहा. 'डोळीं पडवळकाठीं'—शिशु ५२७.

पडळ—न. टाळ; टाळाची वाटी; टाळाच्या दोन भागांपैकी एक. [? सं. पटल]

पट्टिकर—पु. १ साहाय्यक. २ रोग बरे करणारा वैद्य. —शर.

पट्टियासणें—अकि. प्रतिभासणें; भासणें; पट्टिभासणें पहा.

‘ना तरी पवनें स्पशिलें नीर। पट्टियासें तरंगकार। का परापेक्षा
अंठकार-। व्यक्ती कनकीं।’ —झा २.१६७. [सं. प्रतिभास]

पट्टियासणें—अकि. आवडणें; प्रिय असणें. ‘तेवी कथा
अंतःकरणी। मजे पट्टियासली।’ —शिबु ३५. ‘जे पट्टियेसी तूं
मज। म्हणअनिया।’ —झा ४.२८. **पट्टियंता, पट्टिया-आ-**

वि. प्रिय; आवडता, लावडा; प्रेमाचा. ‘देवयानी शुकुतनया।
प्राणापरीस पट्टियंती पितया।’ —सुआदि १७.३६. ‘जेआ कवी
पट्टिअें ऋगारू।’ —दाव ४७. ‘प्राणाहूनि पट्टिये मित्र।’ —एभा

२३.२९३. [सं. प्रतिभास]

पट्टियाचो—पु. आवड, प्रेम. ‘संताचा पट्टियाचो कैसापरि-
लादो। नामाचा आठवो कैसा राहो।’ —तुगा १६१८

पट्टयान, पट्टयान खोकला—वि. (न.) काम न करणारा;
आळशी.

पण—पु. १ वचन; नियम, प्रतज्ञा. ‘जनकाचा पण पुरवी
त्र्यम्बक कोटदंड मोडूनी।’ —मोहनमुद्रामायण ९. २ पैज; होड.

(किं० करणें; घालणें) ३ (शूतांत, पर्यायांच्या खळांत) लावलेली
रक्कम, पैजेचा जिवस. [सं.] ० **मोगणें**—निश्चित, खात्री असणें,
पैज किंवा होड लावण्यास तयार असणें. ० **जित**—वि. प्रतिज्ञापूर्वक
वादांत पराजित झालेला; पणात जिंकला गेलेला.

पण—उच. १ परंतु; अद्यापि; यदापि; तथापि. २ देखील,
सुद्धा, तथाचप्रमाणें, तथा; तसेंच. ‘त्यानें त्याला सुद्धां एक तांरची
तसवीर काढून दिली आंवें व तीं सलाबतखानाजवळ अद्याप आंवें
पण. ’ —आनंदीरमण. ३ कीं, ना याप्रमाणें वाक्यास जोर, खात्री
वेण्याकरितां योजितात जसें—जातो पण, येतो पण. ‘मी पण आलों-
गेलों. ’ ४ हि ह्याअर्थी योजितात. जमें—शक्या पण बाहिल्या
पण खरें नाहीं बोलला. शिवी पण दिली पण म्या सोसली. ‘५
कोणताहि दोहोंपैकीं बाटेल तो. ’ मला फिनावयास जाण्यास घोडा
पण चाल्ले, गाडी पण चाल्ले [सं. पुनः; आ पुनो; गो पुनून,
पोण]

पण—भाववाचक नाम बनविण्यासाठीं नामास व विशेषणास
हा प्रत्यय लावतात. जसें—चांगलेपण, बार्डपण इ० हीं सर्वे पणांत
नाम नपुसकलमी होत. शब्दाचा अंत्य आ असेल तर त्याचा ए
होतो. जसें—जाणता याचें जाणतेपण. क्वचित आचा अ होतो.
जसें—शाहाणा, म्हातारा इ० याचें शाहाणपण; म्हातारपण इ०
(पुष्कळदां चुकीनें संस्कृत शब्दालाहि हा मराठी प्रत्यय लावतात.
उदा० बकपणा) [१ सं. पद्—पद्म; हि. पन]

पण—पु. यौवनावस्था; ज्वानी; वय. ‘मुलगी मुलगा—पणांत
आला. ’ **पणांत असणें**—बारा वर्षांच्या वयानंतर ज्वानी संपेपर्य-

शको. ५. ४

तच्या वयात असणें. **पणांत येणें**—(बायकी) वयांत येणें.
यौवनावस्था प्राप्त होणें. म्ह० बार्ड आली पणांत बोवा बसले
कोनांत.

पण—न. ऐशी गुंजा भार वजनाचें नाणें. —धर्मसिंधु. [सं.]

पणें—(गो.) पालखी, रथ वगैरे मिरवणुकींत ठिकठिकाणीं
थांबणें व थांबल्यानंतर करण्यांत येणारा कलावंतीणीचा नाच [पणें]

पण आज्ञा-आजी, पणआजोळ—(अशिष्ट) पणजा—
जी पढा

पणक—पु. पैसा. [सं. पण]

पणकेसर—न. एक दागिना ‘तानिवडें हस्तकड्गे कळ-
विया। पणकेसरी गळसरी भोवरिया। अणेंकें भुषणें दिधलीं
तेया।’ —स्त्रिपु १.१६.१४८ [सं. पण+केसरी]

पणज, पणजें—न. (को) पोळळ दाणा किंवा कणीस;
करपलेलें किंवा न भरलेलें धान्याचें कणीस, ओबी (विशेषतः
भाताची)

पणजा—पु. आज्याचा बाप, बापाचा, आईचा आज्ञा [१
पर वद्दल पण+आजा]

पणजी—स्त्री. पणज्याची बायको, बापाची, आईची आज्ञा.
पणजेसामु—सासरा इ० समासहि होतात

पणजोळ, पणजवळ, पणजवळ—न. बापाचें किंवा
आईचें आजोळ

पणत-ती. पणथी, पणतोली—स्त्री नातीची मुलगी
[सं. पनत्नी]

पणतमून—स्त्री पणतुची बायको

पणती-थी, पणतोली—स्त्री. दिवा लावण्याचें मातीचें
पात्र; मातीचा दिवा

पणतुंड-तोड, पणतवंड—न. पणतु, पणत, नातीचें,
नातवाचें मूल.

पणतू—पु. नातवाचा किंवा नातीचा मुलगा (गो.)

पणतुर [सं. प्रणप्तृ]

पणंद—न. पणज पहा.

पणपणें—कि १ वेळी, झुडप इ० जोरानें मूळ धरून जोमाला
लागणें; जोमानें वाडीस लागणें २ (ल) चांगला पाया, आधार
मिळणें, उरकथें पावणें; भरभराट होणें; संपत्तिमान होणें.

पणव—न. एक प्रकारचें वाद्य. ‘पणव झुंगें मोहरी काडला।’
—कृमुरा ४० ११. —ह २२.२७. [सं.]

पणस—पु. (राजा) फणसाचें झाड व त्याचें फळ. फणस
पदा ‘शरचितवेहें जिंकी फळ भीष्म मनुष्यदेव पणसाचें।’

—मोभीष्म ११.११८. [सं. पनस; म. फणस] **पणशी**—वि.
(गो.) फणवाच्या लांकडाचें केलेलें.

पणा—पण प्रत्यय. पण पहा. या प्रत्ययापासून बनलेली नांमे पुढिगी असतात. उदा० लहानपणा, मोठेपणा इ०.

पणाजा-जी, पणाजोळ—पणजा-जी पहा.

पणासणें—क्रि. रचणें. पन्नासणें पहा. -क्षर.

पणित—वि. वचन, शब्द दिलेला; सौदा कवूल केलेला.

[सं. पण]

पणीत—न. सोनाराचें एक हत्यार

पणून, पोण्ण—अ. (गो.) परंतु; पण.

पणेरी—पन्हेरी पहा.

पण्य—वि. विकावयाचा; विकावयासाठीं बाजारात मांडलेला (माल); विकण्यास शक्य, योग्य; विक्रीचा; बाजारी [सं.]

पण्यांगना—स्त्री. वेश्या; कसवीण, बाजारवसवी 'जे व्याप्रांचे क्षेत्र । जे पण्यांगनेचें मैत्र । जें विषयविज्ञानयेत्र । सुपू जित ।' -भा ८ १४६ [सं. पण्य+अंगना]

पण्हेरें—नपु. उत्तम सोनें. पंथेरें पहा. 'आंगाचेनि गोरेपणें । हे पण्हेरयांचरी पढवी आंकणें ।' -शिशु ८०७.

पत—स्त्री. १ नाबलौकिक; इमानापणा, विश्वासुकपणा ह्या बद्दलची कीर्ति (विशेषतः व्यापारी लोकांत); अन्न, सचोटी या विषयीं दुसऱ्याचा विश्वास. 'पुरुषाला पत आणि स्त्रीला पति.' -अेम २८. २ वजन. [सं. प्रति-इ=प्रत्यय-प्रतीति] **पत असणें**—व्यापाराच्या वगैरे कामांत पैसाचे नाबतीत लोकाचा विश्वास असणें **पतीवर पाणी पडणें**—व्यापारातील पत, अन्न किंवा वजन अगर विश्वास नाहीसा होणें, बुडणें, त्यास धका पोहोचणें. **पतीस चढणें**—नाबलौकिक, विश्वास, मानमरातब वाढणें. **पतपात, पतपातेरा, पतपासोडी**—स्त्रीपुष्ठी. सचोटी. पत पहा. 'सावकारांतहि पतपात भारी जहाली.' -भाव १९. [पत द्वि.] **०पेढी**—स्त्री. लोकांनीं संयुक्त भांडवलवावर काढलेले सावकारी दुकान. (इं.) क्रेडिटवॅक. **०घाण**—स्त्री. १ नापत; वेअन्न. २ (व्यापारात) नुकसान; तोटा. [पत+घाण]

पत—पु. १ अध्प्रधानातील प्रत्येक मंत्री याच्या पाठीमागे लावावयाची मानाची पदवी अगर किताब जसें—पत प्रति-निधि, पत अमात्य. २ शास्त्राचें अध्ययन न केलेल्या पण कार-कुमी इ० करणाऱ्या गृहस्थ ब्राह्मणाच्या नांवापुढें लावतात; गृहस्थ धर्मी ब्राह्मण (शास्त्री, भट नव्हे असा). ३ बहुमानाची पदवी जसें—केसोपंत, मोरोपंत. आंध्र प्रांतांत पतळ (पंताचें अव.) असें रूप येतें. ४ पंतोजी; शिक्षक. 'अर्मेकाचे साठीं । पंतें दातीं धरुली पाटी ।' -तुगा २१८० [सं. पंडित याचें संक्षिप्त रूप. हे बनारस-कडे अजून या अर्थी योजितात] **०प्रधान**—पु. पेशवा; मुख्य प्रधान; अध्प्रधान पहा.

पतक—नपु. १ घोडेस्वारांचा, राबुतांचा समुदाय; स्वतंत्र सर दाराच्या हुकमतींत सुमारे शंभर घोडे असलेले पथक. २ पत्तकीचा हुदा, धंदा. [सं. पत्ति; पत्तिक 'पतकी-क्या-पु. १ पथकावरील मुख्य अधिकारी. 'एकएकाबरोबर ऐसे पतके विती।' -ऐपो १०७ **पतकी-पु** (क.) जकातीकडील दुय्यम अधिकारी.

पतक(का)र, पतकरा—पु मान्यता; स्वीकार; अंगीकार.

पतक(का)रणें—सकि. १ संमत, मान्य असणें, कवूल करणें. २ हातीं घेणें; अंगीकारणें; अंगावर, शिरावर घेणें (काम इ०). ३ आबडणें; पटणें; परबडणें. 'हे काम मला पतकरलें.' [सं. पथ+कृ]

पतखल—स्त्री. फतकल पहा. (क्रि० मारणें; घालून वसणें).

पतग—पु. पक्षी. 'दे आपुली तनु तरी पतग प्रमाण ।' -आशिचि २६ [सं. पत+ग ?]

पतंग—पु. १ दिव्यावर झडप घालणारें एक जातीचें मच्छर. 'बा दावपावकासीं समर करुनि पावतिल पतंग जया' -मोउद्योग ९९२. २ कागदाची वावडी, तुकल ३ सूर्य. [सं] **०फुगडी**—स्त्री. देडफुगडी पहा

पतंग—पु. १ एक झाड. याच्या लाकडाचा रंग तांबडा असतो. त्या पासून गुलाल करतात. २ या झाडापासून तयार होणारा रंग. 'गुलाल आणि अनिबार पतंग ।' -ऐपो २१३. [सं पत्रांग; हिं.]

पतंगी—वि. पतंगाच्या लाकडापासून केलेला. 'कों लागतां सूर्यकिरण । पतंगी रंग उडतसे ।' -भवि १०.१९५.

पतंगी—स्त्री. पाण्यात उडी टाकण्याचा एक प्रकार.

पतंगी बाळी—स्त्री. कानांतील एक प्रकारची बाळी. 'हौदी बाळया पतंगीबाळया तुटती तार ।' -अफला ५५.

पतन—न. पडणें; नाश; अधोगति. 'कर्म धर्म नव्हती सांग । उण्या अंगे पतन ।' -तुगा २५१८. [सं.] **०पावणें**—भोगणें—१ नाश होणें; संपात पडणें. २ वेअन्न होणें; खालावणें; केल्या कर्मांचें, दुष्कर्मांचें फळ भोगणें. **०किरण**—पु. (शाप.) वर पडणारा किरण; आपातकिरण. (इं.) इन्सिडेंट रे. **०केंद्र**—केंद्र पहा. **०कोन**—पु. किरण पडण्याची दिशा, रोख, (इं.) अँगल ऑफ इन्सिडन्स. **पतनीय**—वि. पडण्याच्या वेतांत असणारा; पडण्यास योग्य.

पतपाणी—न. (अशिष्ट) पथ्यपाणी पहा.

पतर—न. लाकडाचें, ओपळ्याचें भिक्षापात्र (गोसावी इ० चें). (कृ.) पतिर.

प(पें)तधंड—न. नातवाचें किंवा नातीचें मूळ; पणतुंड इ० पहा. [पणतु]

पतवा—पु. (कों. सोनारी धंदा) दोन बाजूंवर वेगळाल्या देवता-प्रतिमांचा उठाव असलेला ठसा. पुतळी वगैरेवर दोन्ही बाजूंनी दोन वेगळाल्या मूर्ती उठवितात त्यास हा उपयोगी असतो

पतवार—न. (काशी) मुकाम. [हिं.]

पतवाळ—झी. (कु.) पत्रावळ पहा.

पतळी—झी. (प्र.) पातळी; सोनें, लोखंड इ० धातू तोडण्याचें एक पोलादी हत्यार; छनी.

पताक—उ. (गो.) एक रुप्याचें नाणें. [पोर्तु]

पताक-फा—झी. १ लहान निशाण, ध्वज, बावटा. २ चिह्न; निशाणी, ध्वजचिह्न. ३ हाताचीं पांचां बोटे खुळवून हात पसरणें. पताकहस्त पहा. 'पताकाच्या बोडवना.' —भाए ४५५. [सं.] ० **हस्त**—उ. (वृत्त्य) हाताचीं बोटे सरळ पसरून आंगठा किंचित् आखडणें.

पताड—झी. १ गलबतांत सांठवण रहाशीं म्हणून त्याचे काठावर काठ्या, कांबट्या, आंथऱ्या बांधून गलबताचा कांठ उंच करितात ती. २ बैलाच्या खोमिराचा तेंग; पटार.

पताडा-डे—वि. फताडा-डे पहा.

पताडे—न. १ (म्हैस इ० जनावरांचें) पसरट शिंग. २ पातडे पहा.

पति—उ. १ नवरा. २ धनी; मालक; स्वामी. 'पृथ्वीपति, अश्वपति इ०.' 'पतिसिंह अकण्ठधार—प्रहिता उत्तलं नदी न नाव रिचे ।' —मोभीष्म ३.३ [सं.] ० **वंचका**—वि. नवऱ्यास फसवणारी; व्यभिचारी (झी). 'पतिवंचकेसी सांगता उदंड । परि ते पाजंड तिचे मनीं ।' —तुगा ३११४. ० **वंता**—वि. समवृत्ता; सधवा; सवाण. 'पतिवंचकें टिकाचि लाविला कुंकुवाचा ।' —सिस ४.१८२. [पति+वती] ० **लाड**—उ. सुरतकीडा; शृंगारिक विलास. ० **वस्ती**—झी. सवाण; समवृत्ता झी—बायको. **पतिवरा**—झी. लमाला योग्य झालेली मुलगी; उपवर कन्या. [पति+वृ] **पतिव्रता**—झी. १ साध्वी; सती; अव्यभिचारी, पवित्र स्त्री. २ पतीच्या आज्ञेत वागणारी, पतीला देव मानणारी व त्याची अखंड सेवा करणारी स्त्री. [सं.]

पतिकर—उ. १ उपाय. २ अनुभव. 'ना तरी गुणाचेनि पतिकरें । आतीचेनि पडिभरें । हे कीर्तीचि स्वयंवरें । आली तुज ।' —हा २.१९३. [सं. प्रतिकार]

पतिगा—उ. १ (कों.) मोठें बल्हें. २ वल्हाचा दांडा. ३ उघळ पाण्यांत लांब काठी जमीनीस टेंकून नाव चालवितात ती काठी; ताज.

पतित—वि. १ पडलेला. 'आकाशपतिता नीरा । जैसा सिंधूचि येक थारा ।' —हा १८.५६५. २ अष्ट (जाति, नीति इ० पासून). 'जाति-स्थान-कर्म-मार्ग-पतित.' ३ दुर्युणी; नीच; दुराचरणी. 'पतित मी पापी शरण आलों तुज । राखे माजी लाज पांडुरंगा ।' —तुगा. ४ जातिभ्रष्ट; जात गेलेला. ५ पापी. 'भगवद्गुचीं अविस्वासे । ऐसा कोण पतित असे ।' —दा १.१.२१. 'पतित

पावन म्हणविशी आधी ।' —तुगा—कान्होपात्रा नाटक अंक ५, प्र १. [सं. पत्.] ० **परावर्तन**—वि. धर्मव्रष्ट झालेल्याला पूर्वीच्या धर्मांत परत घेणें; धर्मांतर करून परत जातीत, धर्मांत घेणें. ० **पावन**—न. पतितपरावर्तन पहा. —वि. पतितांचा, पाप्यांचा उद्धार करणारा (देव, साधू, प्रायश्चित्तादि कर्म इ०). 'करी ब्रीद साचें आपलें आपण । पतितपावन दीनामाय ।' —तुगा ९. **पतितोद्धार**—वि. पतितांचा उद्धार करणारा. पतितपावन पहा.

पंती, पंतोली, पंतुंड, पंतू, पंतांड—पणती, पणतोली इ० पहा.

पतीचा कोळंबा—उ. हळवा कोळंबा. हा तोरण्यचेहि अगोदर दोन-चार दिवस तयार होतो. भर पावसात हे पीक तयार होतें. —बदलापूर २८९.

पतेमारी—झी. एक जलद जाणारें गलबत. फतेमारी पहा. [पत्ता=वातमी+मारणेंपासून मारी; गो पतामर, ई. फ्रें. पात्सिमर]

पंतोजी—उ. १ पगारी शिक्षक; मास्तर; गुरु. २ (कों.) बेशिस्त वतैणकीबद्दल शिक्षा देण्याचा अधिकार असलेला माणूस; धनी. 'सुनेला सासू पंतोजी.' [पंत+जी]

पत्तन—न. नगर; शहर. 'पुण्यपत्तन.' [सं.]

पत्तर—न. भिक्षापात्र. पतर पहा. 'भैरवाचे भक्त याची पूजा करतात मांगणीचें पतर पहा. [सं. पात्र] म्ह० बाबू जेवले पत्तर पार्वथें केले—काजील उघळया माणसास लावतात. ० **पूजा**—झी. भैरवाचे भक्त करतात ती पत्तराची पूजा.

पत्तर—पत्थर पहा. ० **पूजा**—झी. १ (ल.) दगड मारणें; चोपणें. २ शिष्या देणें; भोसवणें.

पत्तर—न. पत्र; कागद. [सं. पत्र] ० **पडडी**—झी. पत्रवडी पहा.

पत्ता—उ. १ शोध; माग; बातमी; खबर; माहिती; वतैमान. (किं० लावणें; लागणें). 'येदा तें लग्न होणार कीं नाहीं त्याचा पत्ता लावून ये.' २ यांग; सुधा; दिशा; माणसाचा ठावठिकाण; शोधण्याची खुण. 'तुम्ही दोत कोठें ठेवणार तो पत्ता मला सांगून देवा.' ३ राहण्याचें स्थळ व त्याचें टिपण. 'पत्रावरचा पत्ता' [सं. पथ. हिं. पता] ० **बोरा**—उ. धागादोरा; पत्ता अर्थ १, २ पहा. ० **मुद्दा**—उ. (सामा.) पुरावा; माग; माहिती; यांग. **पत्त्यामुद्यानिशी**—किवि. योग्य पुराव्यासह; सुदेमालासहित; साधार; सप्रमाण **पत्तेवार**—वि. आवश्यक माहिती, पत्ता वगैरे असलेलें (पत्र, सूचनांचा कागद). —किवि. आवश्यक सूचना, माहिती वगैरेंने युक्त होऊन.

पत्ता—उ. १ तंबाखूचें हिरवें, विन चुरलेलें पान. २ (खेळ) गंजिकांतील, पत्त्यांतील एक पान. ३ (बाय) लांकडाचे नक्षीदार

चपटे तुकडे. [सं पत्र, हि पत्ता] ० जळणें-योग्य प्रसंगी पत्ते, गंजीफा यातील पान न टाकल्यामुळे तें निरुपयोगी होणें.

पत्ति—पु १ (सैन्याची) एक लहान तुकडी. यात एक हत्ती, एक रथ, तीन घोडेवार वे पंच पायदळ शिपाई असतात २ पद्माति; पायदळस्वार 'हय सूत मथुनि झाले ते यदुकुस्वसनलिन-रवि पत्नी।'—मोभीष्म ६६४ [सं]

पत्ती—स्त्री १ भागेचीं पानें २ पत्री; निरनिराळ्या झाडांचीं पानें (पूजेसाठीं आणलेलीं) ३ कोळशातील बारीक चपटे तुकडे. [हि] ० चवहा—पु. पानाचा चहा याच्या उलट भुकटी, पूड (पावडर) [सं पत्र, हि]

पत्थर—पु १ दगड; पाषाण, फत्तर. २ (ल) मंद बुद्धीचा, ड, मग्न मनुष्य [ग प्रस्तर, हि.]

पत्न—पु १ (व) प्रायस्चित्त, दुःख 'दुःमन्याला छलल्याने पत्न भोगतो' २ पतन पडा (किं० पावणें, भोगणें) [सं पतन]

पत्नी—स्त्री. लग्नाची बायको, भार्या, जाया; स्त्री [सं]

० **पत्य**—स्त्री. पत; सचोटी. 'पत्य राखों नेणे कदा।'—दा २ १.४८. [पत]

पत्र—न १ चित्री; लिहिलेला कागद; लेखी मजकूर, दस्तऐवज. २ झाडाचें पान. ३ फुलाची पाकळी; पटल. ४ पुस्तकाचें, पोथीचें पान. ५ धातूचा पातळ पत्रा ६ वल्ली. ७ चित्रीचपाटी, हुंडी, लेख, कागद इ० अर्थाने समासांत वापरतात. जमेः—आयक-कमजास्त-कारार-नाहाण-जामीन-पाहणी-भलावण-लावणी-बकील-शिफारस-पत्र ८ दाखला; परवाना 'अहंतादिभावा आपुल्या। झाडा वेलुनि आपवेया। पत्र घेती ज्ञानिये जया। मूळपरासी।'—ज्ञा १५.२७९. ९ (कायदा) सनद; लेख (इं) चार्टर, डीड. [सं] ० दर्शनी—क्रि पत्र पहाताच (पत्रीं लिहिल्या-प्रमाणें करणें) या शब्दाचा पत्रव्यवहारांत उपयोग करतात.

० **द्वारां**—क्रि पत्रामार्फत; पत्रांचें; पत्र लिहून. ० **वडी**—स्त्री. आळु इ० कांच्या पानांची (तळलेली) वडी. [पत्र+वडी]

० **वल्ली**, **पत्रावली**—स्त्री. (झंगार) अंगावर गोंदून काढलेली नक्षी, चित्र, वेलपत्ती. (किं० काढणें; लिहिणें; करणें). 'रमाकुच तटीं लिहीन बहुवार पत्रावली।'—के० ७. ० **वेल**—स्त्री विड्याच्या पानाची वेल. 'पत्रवेलीचें पान। वाऱ्यानें हाले सणसण।'—स्त्रिपु १.५ २३. ० **शाक**—स्त्री पालेभाजी; ज्यांच्या पानांची भाजी करतात तीं भाजीचीं झाडें.

पत्रक—न. १ पुस्तकाचें पान; लिहिलेले पान. २ जमा-खर्चाचा खर्चा; उतारा. ३ यादी; तफा; जंत्री; कोष्टक, टांचण. ४ सूचनापत्र; नोटीस. लहानसें चोपडें; हस्तपत्रक; (इं.) पॅफ्लेट.

पत्रें—न. (गो) एक पक्षी.

पत्रज—पु. एक साब.

पत्रा—पु. १ एखाद्या धातूचा तफा, पातळ पान, तकट; पत्र अर्थ ५ पहा. २ (गो.) सुका पाचोळा. [सं. पत्र]

पत्राज—स—स्त्री (निंदायी) मिजास, डौल; दिमाख; मोठे-पणाचा आव. [फा] **पत्राजी**—स्त्री—वि. पत्रास मिरविणारा; मिजासी, डौली, गर्विष्ठ

पत्रावळ—स्त्री १ झाडाचीं पानें चोयानीं टावून केलेले पात्र, पानाचें ताट, जेवण्यासाठीं अन्न घेण्याचें एक साधन (व.) पत्राळ (क) पतवाळ. २ ठिगळें लावलेली वस्तू, ठिगळ [सं. पत्रावलि] ० **उडणें**—१ मोठ्याच्या पंगतीतून पान काढून टाकणें २ (ल.) फजीती उडणें ० **चलप**—(गो.) पंगतीला जेवण मिळणें.

० **साधणें**—(व) पत्रावळी वाढणें. भर पत्रावळींत राख घालणें, भर पत्रावळीवरून उठवणें, भरली पत्रावळ ओढणें—हिसकणें—एखाद्याच्या चागल्या निवाडसाधनांचा नाश करणें, पोटावर पाय आणणें, देणें.

पत्राळ—स्त्री (व) पत्रावळ पहा ० **साधणें**—(व) पान वाढणें.

पत्रिका—स्त्री १ जन्मवेळीं जीं तिथि, वार, नक्षत्र, योग, करण वगैरे असतील त्यांचीं नोंद केलेला कागद. २ यावरून काढलेलें शुभाशुभ फल ज्यात दिलें आंडें असें जन्मटिपण; संपूर्ण आयु-व्याचें भविष्य, कुंडली. ३ लग्न, मुंज इ० चा मुहूर्त ज्यांत लिहिलेला आहे तो कागद (पत्रिकापूजनाच्या वेळीं हा लागतो). ३ (काव्य) चित्री; पत्र, लेखी संदेश 'प्रणयपत्रिका.' 'कृष्णासी नाही विषय गोडी। म्या पत्रिका लिहिंदी कुडी।'—एरुन ५.४४. ४ (समासंत) पत्र, लेख, मजकूर याअर्थी 'निमंत्रण-कुंकुम-पत्रिका.' [सं.] ० **पूजन**—न. लग्न, मुंज इ० कार्यांत मुहूर्ताच्या पत्रिकेची केलेली पूजा पत्रिका अर्थ ३ पहा.

पत्रो—स्त्री. १ जायपत्री. २ देवाला वाढण्यासाठीं आणलेलीं अनेक झाडांचीं पानें; पत्ती. ३ (ल.) तंबाखूचें पान; पत्ता. ४ पादत्राणाच्या तळाला मारावयाचा लोखंडी तुकडा; (इं.) स्टार. (व.) बैलाच्या पायाची नाल, लोखंडी पत्रा. ५ कोळशाचे बारीक चपटे तुकडे; पत्ती. ६ (सामा.) लहान पत्रा; फट्याचा तुकडा. [सं. पत्र] ० **बीड**—न. बिडाचा एक प्रकार; घडकाम कर-तांना उडणारे पापुडे, यांचा उपयोग शोभेच्या दारूंत पांढरा प्रकाश उत्पन्न करण्याकडे होतो.

पत्रोडा—पु (वे.) अंबोळीसारखे भजे.

पत्र्या हरताळ—पु सोनेरी रंगाचा हरताळ.

पथ—स्त्री. पत पहा.

पथ—पु रस्ता; मार्ग; वाट; पंथ. 'जो श्रुतिस्मृतिनेणता। भावे भजे भगवत्पथा। त्यासि विधिनिषेधबाधकता। स्वर्गीही

सर्वथा प्रमाद न घडे।'—एभा २ ३२३. २ रीत; चाल, पद्धत.
'म्हणसी ऐसा जणीं न पथ वांढ।'—मोआदि ३४ ५५ पंथ
पहा [सं पथ=चालणे-पार्थिन ?]

पंथ—पु १ पथ अर्थ १, २ पहा 'वृत्तत पुसिला कोठेनि
आलात। चालतसा पंथ कवण कार्या।'—व ४४५. २ धार्मिक संप्र-
दाय, वर्ग, शाखा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग जसे—नाथपंथ, कबीर पंथ
३ (ल) प्रवास. [सं. पथ; आर्मे. जिप्सी पथ] म्हण एक पंथ दो काज=
एकाच गोष्टीने दोन कामे करणे आल्या पंथे—किवि आलेल्या
रस्त्याने 'मायुती जावे आल्यापंथे।' ०लागणे—निकाललागणे.
'माझा एकदा पय लागला म्हणजे मग मागे होईल ते होऊ.'
पंथास टेकणे—लागणे—मरणोन्मुख होणे **पंथास पोहो-**
चणे—मरणे **पंथी**—वि एखाद्या धार्मिक पंथाचा, संप्रदायाचा
अनुयायी पंथस्थापकाच्या नावास जोडून प्रयोग जसे—नाथ-
नानक—ज्ञानेश्वर—पंथी

पथक—न. धोडेस्वाराची तुकडी; पतक पहा.

पथकरणे—पतकरणे पहा. 'राम म्हणे कार्य तुझे जे, ते मी
जानकीस पथकरितो।'—मोवन ११ ९९. [सं पथ+क]

पथकें लष्कर—न. सरंजामी सरदार व शिलेदार शिपाई
वगैरे लोकांची नेमणूक नोंदण्याचे सदर. —शर.

पथवर—पु (प्र) प्रथमवर पहा.

पथाडा—वि. फताडा पहा.

पथाडी—डया निवडुंग—पु. नागफणी निवडुंग; फडया
निवडुंग

पंथा प्रश्न—पु १ परगांवास गेल्या मनुष्य परत केव्हा येईल
याबद्दल जोशाला विचारलेला प्रश्न २ त्याचे उत्तर [सं. पथिन+
प्रश्न]

पथारी—स्त्री १ बसण्याची बैठक (चटई, सतरंजी इ०)
२ सहज पसलून निजावयाचा लहान विछाना; अंथरूण (किं०
पसरणे). ३ (ल.) जवळच्या सामानाचा पसारा, मांड ४ पस-
रलेले सामान, जिन्नसा [सं. प्रस्तर; प्रा. पथर]

पथिक—वि. वाटसरू; प्रवासी; पांथस्थ. [सं.]

पंथिकर—वि. १ भोजनाच्या पंक्तीत बसणारा; जेवणार
असलेला. 'जेतुकेया पंथिकर जाणवितो। जी जी परिचयसई विनिति।
जाहाली भोजनाची ऐति। उसिक आला स्वामिया।'—स्त्रिपु
१.१४.२७. २ आचारी; वाढपी. [सं. पंक्तिकर]

पंथी, पंथोली—स्त्री. पणशी, पणतोली पहा.

पथुरली—स्त्री. (गंगथडी) लहान पथारी. [पथारी अल्प.]

पथ्य—न. १ दुखणेकऱ्यास हितकारक असे नियमित खाद्य;
युक्ताहार; रोग्यांचे खाणे. २ रोग्याने काय खावे, काय वजवि
यासंबंधी नियम, शास्त्र. ३ दुखणेकरी, बाळंतीण इ०ंचे अन्न,

जेवण. 'तुमचे पथ्य झाले म्हणजे ही मात्रा ध्या.'—वि. १ हित
कारक, फायदेशीर 'राया! अल्लेंचि वदमि, पथ्य हित स्वगुस्वच
न आइकसी।'—मोमीष्म ४७. 'अंधार हा चोराम पथ्य.'
२ पथ्यकारक, पथ्याचे (अन्न, आहार इ०) [सं.] ०अपथ्य,
पथ्यापथ्य—वि. हितकारक व अहितकारक. 'पथ्यअपथ्य न
म्हणतां परि सोसावे मद्रुस्त हें तथ्या.'—मोकीर्ण २१ २९. ०कर-
कारक—वि. १ योग्य; युक्त, मानणारे; फायदेशीर; हितकारक.
२ पथ्याचे, रोग्याला युक्त (अन्न, आहार इ०), पथ्य पहा.
(गो.) पथीक ०करी—वि. पथ्य करणारा, पाळणारा, पथ्यावर
असणारा ०पाणी—न. आजारी माणसाच्या शुधुपेची, पथ्याची
व्यवस्था **पथ्याचा**—वि. १ हितकारक, मानवणारा. २ रोग्याच्या
पथ्यासंबंधीचा, जेवणाचा **पथ्यावर पडणे**—हितावह, फायदे-
शीर, उपयुक्त होणे, अनायासे अनुकूल, सोयीचे होणे. 'एकंदरीत
पाहता आमच्या नव्या लोकांची चाल ही दिसते की, पथ्यावर
पडण्यापुरती मात्र ते सुधारणा उचलतात.'—नि

पद—न. १ पाऊल; पाय. 'सदैव नमिता जरी पदल्लाट
केले किणे।'—केका ११. २ पाऊल (ठसा), पादुका. 'विष्णु-
पद' ३ अधिकार, हुद्दा. ४ संबंध शब्द, प्रातिपदिक. ५ विभ-
त्कृत, सप्रत्यय शब्द. ६ काव्यांतील एक प्रकार, पद्य; गाणे.
७ वतुळाचा एकचतुर्थांश ८ जागा; स्थळ; ठिकाण 'प्रथम
पद' ९ औषधैवहिक क्रियेच्या वेळीं ब्राह्मणास योग्यतःप्रमाणे
दान करावयाच्या वस्तू (छत्री, जोडा, भाडे वगैरे) १०
(गणित) मालेतील कोणतीही विवक्षित संख्या उदा० गुणोत्तरां-
तील आदि—अंत्य पद. ११ अवयव, भाग १२ वर्गमूल, (समा-
सात) मूल जसे—घनपद=घनमूल १३ राज्य. 'द्रोणहि असेंचि
नमिता, होऊनि परम प्रसन्न, पद लाहो।'—मोमीष्म १ ८२
१४ महत्त्व; दर्जा; योग्यता. 'बोलावेया जयांचे पद। मुके जाले
वेद।'—रु ३१ १५ परमात्मा 'जे गुरुशिष्याची गोठी। पद-
पिंडाची गाठी।'—झा ३ २७२. १६ स्थिति 'हें पद होतां चम-
त्कार। पिंडजनी।'—झा ६.२९६ [सं.] ०कुरय—न. १ काही
एक अर्थाचे लक्षणार्थ जीं विशेषणादिरूप अनेकपदे असतात त्यांचे
अव्याप्त्यादि दोषपरिहाररूप जे त्या पदांचे असाधारण प्रयोजन
ते, व्याख्या इ०ती. शब्दांचे प्रयोजन, कार्य इ० २ पदकृत्य-
प्रदर्शनाचे संक्षिप्त रूप; व्याख्येतील कित्येक शब्दांचे स्पष्टीकरण,
विवरण (जोर, अर्थ, संबंध इ० दाखविणारे) ०गळ—न. पायां-
तील साखळी. 'तोडोनि पदगळ बंधनाते।'—रास ५ ६०९.
०चिन्ह—न. पावलाचा ठसा. (किं० उमटणे; दिसणे; पडणे).
०छेद—पु वाक्य, समास यांचे शब्दावयव पाडणे. ०च्युत-
भ्रष्ट—वि. अधिकार—स्थान—भ्रष्ट; जागेवरून निघालेला, काढलेला.
०दान—न. पद अर्थ ९ पहा. ०पिंड—पु. जीव व परमात्मा

याचे ऐक्य ०धंध-पु. (काव्य) शब्दाची विशिष्ट प्रकारची रचना जसे. कमलबंध, छत्रबंध 'पदबंध नागर। तेंचि रंगारिंल अंबर। जेथ साहित्य वाणे सपूर। उजळाये।' -ज्ञा १.६. ०योजना-रचना-स्त्री श्लोकादिकात अर्थ, रस, छंद, प्राप्त इ० काव्यगुणास अनुरूप पदाची जी योजना ती; शब्दाची जुळणी: प्रबंध. ०लालित्य-न. पदांतील किंवा पद्यातील यमक, प्राप्त, अनुप्रास यापासून प्राप्त होणारे मोदये, वाक्यातील पदरचनेचे सौंदर्य; अथेवोध न होताहि केवळ शब्दश्रवणमात्रेकरून चमत्कार वाटा-वयाजोगी श्लोकात असणारी प्रासादिक विशिष्ट योजना पदशः-कवि. क्रमाक्रमाने, पायरी पायरीने पदसंवाहन-न. (प्र.) पादसंवाहन. पाय चंपणे, रगळें [पद-पाद+संवाहन] पदांबुज, पदाब्ज-न (काव्य) चरणकमल 'माणे सारुनी सकळ बोभाट। वदी पदाबुजे ठेवुनी ललाट वो।' -तुगा ११८ [सं. पद+अंबुज, अब्ज=कमल] पदाब्जरज-न (काव्य) पायाची धूळ. पदोपदी-कवि १ कवितेच्या प्रत्येक शब्द-चरणागणिक. 'त्याने श्लोकांत पदोपदी दोष दाखविले' २ पावलोपावली. ३ (ल) क्षणोक्षण; वारंवार. 'हें पोर मला पदोपदी अडविते' [पद द्वि.]

पदक-न १ (हारामधील किंवा स्वतंत्र असा) छातीवर कळणारा पिंपळाच्या पानासारखा एक अलंकार, बिळा. २ खाण्याच्या (साखरेच्या) गांठीतील प्रत्येक अवयव, भाग. ३ (गो) मुलींच्या कमरेचा एक दागिना. ४ (सामा) वक्षीस देण्यांत येणारा बिळा, मुद्रा; प्रशस्तिमुद्रा (इं) मेडल. [सं.]

पदर-पु १ वस्त्राचा, कापडाचा शेवटचा भाग, अंचल. 'ओढू नको फरफरां, घेऊं दे सांवळुनिया पदर।' -मोसभा ५७. २ वस्त्राचा नक्षीदार काठ. ३ कापड, दोर, हार याची घडी, हुमड (एकेरी, दुहेरी), सर. 'चार पदरी कंठा.' ४ ऋणानुबंध, स्नेहभाव. ५ नातें; आपसंबंध ६ कांहीं स्वीकार करण्याकरिता पसलेलें वस्त्र, वस्त्राचा भाग; ओटी; घोळ. यावरून ७ (ल) (अ) ताबा मालकी; कब्जा; स्वामित्व; अधिकार; संबंध 'हें भात तुम्ही आपल्या पदरी घ्या' 'हा दोष तुमच्या पदरी पडेल.' (आ) आसरा, थारा, पाखर. 'न दर स्पर्शोंदे तुजवरि विवेचा सदा वम पदर।' -मोशांति ७.३३ 'मी तुमच्या पदरी पडलों' 'घालि पदर कृपेचा।' -बयाबाई रामदासी. (इ) संबंध; अवलंबून असणे; स्वामित्व 'आपले पदराचा माणूस जाऊं देऊं नये' (ई) स्वतःची खाजगी मिळकत, पैसा, प्राप्ति; इस्टेट; संग्रह 'मी सध्यां पदर मोडून खातो.' 'तुजे पदरास काय खार पडला?' ८ थर; आवरण; घडी; कपटा; पापुद्रा (कांदा, भाकरी इ०च्या बरचा); डोळ्याच्या बुबुळावर येणारा सारा, पडळ. ९ वयात आलेल्या मुलीने लुगड्याचा छातीवरून घ्यावयाचा वस्त्राचा

भाग. परबंद नेसण्याचें सोडून अंगावरून पदर घ्यावयाचा विधि. (कि० घालणे; काढणे) परबंद पहा. यावरून १० ऋतुस्नान होणे; नहाण येणे (कि० येणे) [सं पळव] ०उतरणे-विधवा होणे; पदर टाकणे पहा. ०खरचणे-खाणे-मोडणे-स्वतःच्या खर्चाने जमणे; स्वतः घंदा, संसार चालविणे. ०घालणे-१ श्रावण घालून एखादी वस्तु उघडकीस न येऊं देणे. २ वयात येणे; ऋतुप्राप्ति होणे 'बाईसाहेब यास पदर घातला.' (दिव्यास) ०घालणे-देणे-दावा मालवणे. ०घालण-भरणे-गमावणे-एखाद्या धंद्यांत गाठवा पैसा खर्च करावा, भरावा लागणे, नुकसान लागणे. पदरचा-स्वतःचा, खुद्द आपला, आपल्या कल्पनेनें योजलेला किंवा ठरविलेला 'ही माझ्या पदरची बातमी नाही' स्वतःच्या तैनातीत असलेला, नोकरीस ठेवलेला. 'पदरचा माणूस, आश्रित.' स्वतःजवळचे, स्वतःच्या गाठीस असलेले. 'ती आपल्या पदरचे पाहरी देणार नाही.' (अतिशय चिक्कू माणसासंबंधी म्हणतात). पदरचे घालणे-१ मुळांत नमता एखादे वाक्य वगैरे (एखाद्या ग्रंथात, बोलण्यात) पुसडून देणे, तिखटमीठ लावणे. २ कमतोई पडली असता आपल्या जवळचा पैसा वगैरे घालून भरती करणे. ०टाकणे-१ (डोक्यावरील पदर खाली काढणे) विधवा होणे. २ पदराच्या खुणेंने एखाद्यास जवळ बोलावणे. पदर पसरणे-१ नम्रपणाने, कळकळीने याचना करणे. 'पदर पसरिला तुजला रिपुगज पंचानना नृपांमार्जो' -मोक्ष २१३ २ क्षमा मागण्यासाठीं ओटी पुढे पसरणे, लीन होऊन क्षमेची याचना करणे. 'चुकले क्षमा करावी, पसराया उशिर काय पदर मला।' -मोक्षी ४४३. ०फाडून देणे-लमचा संबंध तोडणे. ०येणे-रजोदर्शन होणे; वयात येणे (मुलगी). 'दूर दूर सरा, पदर मशि आला दुरुनि चाल शहाण्या।' -लवणी. ०लागणे-१ नातें, आपसंबंध जुळणे (मराठ्यांत लग्न ठरविताना बंधूवरांच्या घराण्याशीं आपणापैकीं एखाद्या घराण्याचा संबंध येतो कीं नाही हें पाहतात; अगरदीं नवऱ्या घराण्याशीं शरीरसंबंध करीत नाहीत). २ वाईट जातकुळीचा संबंध असणे. 'गोविंदरावाची मुलगी तुम्ही करू नका, त्यांच्या घराला पदर लागला आहे' ०सारणे-कड घेणे, बाजू संभाळणे, लाज राखणे. 'माया माउली कोणी नुरली। पदर साराया। धांवर धाव यदुराया।' -धावा (जननीजनकज). पदरांत घेणे-१ घेणे; स्वीकार करणे; स्वाधीन करून घेणे, कवूल करणे. 'माझी चुकी मी पदरांत घेतली.' २ आश्रय देणे. 'काय करूं काळानें अभय दिलें घेतलासि तूं पदरी।' -मोक्ष ४५ २९. ३ मुलीचा (लमासाठीं) स्वीकार करणे; लग्न लावणे. पदरांत घालणे-टाकणे-मुलगी देणे पदरांत-पदरी पडणे-१ मिळणे, हातीं येणे. 'आजचा दिवस पदरीं (पार) पडला.' २ ताब्यांत येणे; सांपडणे. 'त्या भूमिकेवांचुनि सांपडेना।

अन्यत्र ठाहीं पदरीं पडेना ।' म्ह० पदरीं पडलें पवित्र झालें. **पदरांत बांधणें**—१ जवळ, नजीक असणें. 'अथापि बांधिलेंस तुजिया मतिनें अर्थेथे का पदरीं।'—मोविराट ४.३. २ मार्यां मारणें (आरोप, चुक इ०). **पदरांत येणें**—ताब्यात येणें. 'मेल्या विना न देइल आलें जें भव्य राज्य पदरा ते ।'—मोशाल्य ३ ८१ **पदराला(स)गांठ बांधणें—मारणें**—आठवण राहण्यासाठी वज्रास गाठ मारणें; आठवण ठेवणें, आलेला अनुभव लक्षात ठेवणें. **पदराला(स)खांच पडणें**—नुकसान लागणें. **पदराला(स)खार लागणें—पडणें—लाविणें—लावून घेणें**—नुकसान लागणें; झीज सोसावी लागणें **पदरीं असणें**—आश्रयाखाली किंवा ताब्यांत असणें म्ह० अंगां असल तें काम आणि पदरीं असल तो दाम **पदरीं—पदरांत घालणें**—१ स्वाधीन करणें. 'रवि गेल्यावर तो सुत गंगच्या घातला तिनें पदरीं ।'—मोआदि १५.१६. २ ठरलेंलें सरपूर देणें. **पदरीं घेणें**—कवूल करणें, मान्य करणें (अपराध, दोष इ०). **पदरीं माप घालणें**—खात्री पटवून देणें; सिद्ध करणें (दोष, पाप); चुकी, अपराध, लबाडी वगैरे पूर्णपणें दाखवून देणें; खात्री पटविणें **पदरीं धरणें**—चोर वगैरेना चोरी करताना पकडणें. **पदरीं बांधणें**—१ स्वाधीन करणें. २ जबरदस्तीनें देणें; मार्यां मारणें **एक पदरीवर येणें**—अतुरे करणें, म्हणणें; एकेरीवर येणें. सामाशब्द—**पदरकर—करीण**—झी. १ (कों.) नहाण येण्याच्या प्रसीं पदर घेणारी मुलगी, पदर घेण्यालायख मुलगी. २ नुकताच पदर घेतला आहे अशी मुलगी. पदर अर्थे १ पदा. **०गांठ**—झी. गांठचा पैसा. पदर अर्थे ७ (३) पद्दा. **०पेडा**—वि आश्रित. 'विप्रास शालजोड्या पदरपेसास कडेतोडे पुष्कळ द्रव्य वाटले ।'—गापो ७७ **०फेणी**—झी (तं.) विरोटा **०मोड**—झी. स्वतःच्या जवळचा पैसा खर्चणें, शिल्लकीतील (नफ्यां-तील नव्हे) पैसा खर्च करणें. (किं० करणें). 'स्नेहासाठी पदर-मोड कर परंतु जांमिन होळें नको ।'—अफला. **पदरानपदर—प.** (पदरानें पदर) विवाहसंबंधामुळें जडलेला दूरचा संबंध; लांबचा आससंबंध. [पदर+अनु+पदर]

पंढरपूर—प. (गो.) खोखोचा खेळ.

पदवी—झी. १ हुदा; अधिकार; अधिकाराची जागा; पद. 'जीवा प्रसाद देतो वाचस्पतिची जडास ही पदवी ।'—मोआदि १.४. २ किताब; नांवापुडेंच मानाचें उपपद. ३ मानमरातब; कीर्ति. 'देव म्हणे धृतराष्ट्रा राया मोठी जमीं तुझी पदवी ।'—मोडयोग ८ १ [सं. पद=जाणें]

पेंव्हा—पु. (गो.) स्मशानरक्षक

पेंदाड—न. पेंदें-धें, पेंदाड पदा.

पदाति—ती—पु. १ पायदळातील सैनिक; पार्थी चालणारा माणूस; पाईक. 'किती गज किती रथ । अश्व पदाती समस्त ।'

—एस्त्रव १२.७५. २ नोकर, सेवक [सं] ०भार—पु. पायदळ सैन्य.

पदार्थ—पु. १ वस्तु; जडद्रव्य; (शाप) आकारविशिष्ट प्रकृति. २ प्रकार, खाण्याचा उत्तम जिन्नस. ३ वाक्याचा, पदाचा अर्थ ४ (तर्कशास्त्र) वस्तुजाताच्या विभागाचें नांव यांत पदार्थाच्या पुढील सात जाती सांगितलेल्या आहेत—द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय आणि अभाव ५ अस्तित्व किंवा अभाव जिचा मानता येईल अशी वस्तु; अर्थ. ६ (निदार्थी) प्राणी, ईश्वरनिर्मित वस्तु (गण्यकोटींत न घालण्याजोगी). 'तू काय पदार्थे आहेस !' [सं.] **०विद्वान**—न द्रव्यादिकाच्या स्वाभाविक धर्माविषयीं ज्ञान (धं) फिजिक्स, भौतिकशास्त्र. यांत पदार्थाचे गुरुत्वादि सामान्य धर्म-ध्वनि, उष्णता, प्रकाश, लोहचुंबक व विद्युत् याविषयी नियमांचा समावेश होतो) **०वेधा**—झी. पंचाभूतापासून होणारा त्रास. 'सुनी बोले महेंद्र । पदार्थवेधा रामभेंद्र । न लागत नेंद्र । यासी आम्ही जाणों ।'—वेसीस्व १.७८. [पदार्थ+व्यथा] **पदार्थाचे सांख्यिक धर्म**—पुनव. हे पुढीलप्रमाणें आहेत—निर्मेयता, विभाज्यत्व, सच्छिद्रता, संकोचत्व, स्थितिस्थापकत्व, जडत्व, अविनाशित्व इ०. **पदार्थानुलमय**—पु. वाटण्याची विशिष्ट पद्धत, प्रकार. काहीं पदार्थां अनेक व्यक्तींना याबयाचे असताना पहिल्या वेळीं प्रत्येकाला एक एक असे देऊन झाल्यानंतर दुसरा पदार्थ देणे, नंतर तिसरा, असे देण्याची रीत, व्यवस्था. याच्या उलट कांडागुप्तमय. **पदार्थाभाविनी**—झी. ज्ञानी जीवाच्या सात भूमिकांतील सहावी भूमिका

पदावणें—कि. (व) १ मारणें. २ जबरदस्तीनें वसूल करणें, घेणें. 'विठोदाडूचें राज्य पदावून घेतलें.' पादाविणे पदा.

पेंदें-धें—न. १ एक प्रकारचें निबर, राट गवत. २ एक वनस्पति (अंकोला तालुक्याकडे) इक्या मुळाचें पीठ करून त्यात मीठ घालून लाडू करतात. [सं. पर्यंथ]

पदेर—पु. (गो.) पाव विकणारा. [पोरुं पादीरो]

पद्धत—झी. (व.) पत. 'तेव्हापासून त्याची पद्धतच उडाली.'

पद्धत-ति-ती—झी. १ चाल; रीत; आचार, नेहमींचा, योग्य मार्ग, आचरण, संवय. २ धार्मिक विधि, आचार सागणारा ग्रंथ; विधिग्रंथग्रंथ. ३ ओळ, राग, मालिका; ४ रचना. 'अष्टादश पुराणे । तींचि मणिभूषणें पदपद्धती खेवणें । प्रमेयरत्नाची ।'—ज्ञा १.५. [सं. पद्धति] **पद्धत लावणें, जमविणें**—(ना.) संधान बांधणें, बशिला लावणें. **पद्धतवार**—किवि. व्यवस्थितपणें, योग्य रीतीनें; नियमितपणें.

पद्म—न. १ कमळ; नीलकमल. २ एकावर बारा पुर्यें असणारी एक संख्या; दहा हजार लाख; शतकोटी. ३ नागाच्या

फणीवरचा दहाचा आकडा. ४ घोड्यांचे एक शुभ लक्षण. [सं.]

०काष्ठ—न. एक औषधी लांकूड. हे थंड व शक्तिवर्धक आहे. [पदर]

याचा वृक्ष हिमालयात होतो ०कोश(हस्त)—पु (नृत्य) हात उताणा करून अंगठ्यासह सवे वोटें विरळ ठेवून तळहाताच्या बाजूला वांकडी करणे ०ज-भव-योनी—पु. ब्रह्मदेव. 'स्वाधीन हे पद्मभवे फुकावे ।' —वामन, स्फुटश्लोक (नवनीत पृ. १३३) ०दल—न

कमळाची पाकळी 'इंद्रादिक निजविभूती । त्यातें देखोनि श्रीपती । स्वनेत्र पद्मदलाकृति । ते सहजस्थितीं झांकिले ।' —एभा ३१.३९.

०जन्दिनी—स्त्री सरस्वती. ०नाभ—पु. ज्याच्या नाभीपासून कमळ निघाले आहे असा विष्णु 'पद्मनाभ तिष्ठे त्याजवळ । सप्रेम कळवळ देखोनी ।' ०नाल—न कमळाचा देठ, तंतु ०योग—पु.

विशाखा नक्षत्रीं सूर्य असता ज्या तिथीला कृत्तिका हे चंद्रनक्षत्र येते तो योग यांचे महत्त्व पुष्कळतीथी फार आहे —धर्मगंधु ०राग—पु लाल, सागिक 'पाची हीरक पद्मराग लसणें गोमेद सुकाकळे ।' —साह ३ ४२. ०रेखा—स्त्री. तळहातावरील द्रव्यसूचक रेषा.

०संघ—पु घोड्याच्या खांद्यावरचा किंवा पुढ्यावरचा भोंवरा हे घोड्याचे शुभलक्षण आहे. ०सुरंग—पु एका रागाचे नांव ' वसंत पावक पद्मसुरंग । नीलांबर राग वाजवित ।' —ह १० ११७ ०हस्त—

हस्ती—वि. १ देववान; यशस्वी, हाताला यश असणारा; हाताचा यशस्वी (वैद्य, पंडित). ' धनवंतरी प्रणेफकारी । पद्महस्ती ।' —दा २ ८८. २ ज्याच्या हातावर पद्मचिन्ह आहे असा. हे एक हस्त-

सामुद्रिकांतील शुभलक्षण आहे. पद्माकर—पु. १ ज्यांत कमळे उत्पन्न होतात असे सरोवर. ' आणि जालेनि फुले फळे । शाखिया जैसी मोकळे । का उदार परिसळें । पद्माकर ।' —झा १८ ८६८. २

कमळाचा समुदाय ३ विष्णूचे नाव (प्र) पद्मकर. पद्मासन—पु ब्रह्मदेव —न (योग) उजवा पाय डावे मांडीवर व डावा पाय उजवे मांडीवर व उजवे गुडघ्यावर उजवा, डावे गुडघ्यावर डावा हात ताठ ठेवून, मान व पाठ सरळ ताठ करून बसणे बौद्धासन

(बुद्धांचे ध्यान असेच असते) पद्मा—स्त्री. लक्ष्मी. पद्मिनी, पद्मीण—स्त्री. १ स्त्रियाच्या पद्मिनी, हस्तिनी, चित्रिणी, शंखिनी या चार प्रकारांपैकी पहिल्या प्रकारची स्त्री. (ल) अति उत्कृष्ट, शुंदर स्त्री. २ कमळीण. पद्य. [सं] म्हणुं नपुंसकाच्या हातीं पद्मीण

पद्मिणी मित्र—पु. सूर्य. पद्य—पु. १ काव्य; श्लोक, पद; (ज्याला पाद किंवा चरण आहे अशी) छंदोवद्द रचना, अक्षरें, मात्रा इ०कांचा ज्यांत नियम असतो अशी कविता. ' आतां कृपाभांडवल सोडीं । भरी मति माझी पोतडी । करीं ज्ञानपयजोडी । थोरा माते ।' —झा १४.१७. २ छंद. वृत्त. [सं.]

पद्या—पद्ये—पु. (कों.) गोमंतकस्थ कऱ्हाडे ब्राह्मणांतील एक जात व तींतील व्यक्ति.

पद्मा—पु डोळ्यावरील पटल, पडदा पदर अर्थ ६ पहा. [पदर]

पद्माले—न. (गो) पंथरवडा, पक्ष. पंथरा—वि. १५ ही संख्या. [सं. पंचदश; प्रा. पण्णदह; हिं. पंद्रह, पं पदरां; सिं. पंरां; यु उ पंथर] पंथरकी—स्त्री १ पंथरांचा समुदाय २ पंथरा विघ्यांचे परिमाण (जमीनीचे). ३ पंथरा माणसांना उचलतां येईल, करतां येईल असे ओर्से—काम.

पंथरवडा—पु अर्धा महिना; पक्ष; दोन आठवडे; पंथरा दिवसांचा काळ; (गो) पंथस्त; पंथम. [सं पंचदशावर्त] पंथरस—पु (कु) देवळातील नोकरांची सेवेची पंथरा दिवसांची पाळी.

पंथरा मुहूर्ती संकात—स्त्री. आर्द्रा, स्वाती, भरणी, शततारका, आश्लेषा व ज्येष्ठा या नक्षत्रीं येणारी संकात. हा योग आला असता दुर्मिक्षता प्राप्त होते पंथरावें—पंथरें—न उत्तम सोनें (शंभर नवगी) (ज्ञानेश्वरकारांनी सोन्याचा भाव पंथरा रूपे तोळा होता त्यावरून) ' जैसा किडाळाचा दोडु जाये । तरी पंथरें तेंचि होये ।' —झा ६.८२. —अष्ट १० २७.

पंथाड—न निबर गवत पेंदे पहा. पनकूळ—स्त्री (कु.) एक झाड. पनपणे—कि जारांचे बाडणे. पनपणें पहा

पनपात्र—पात्री—नक्षी. पंथपात्र—पात्री पहा. [सं. पान+पात्र, पंथ अप. पन+पात्र]

पनधार—पु (गो.) (शेवणी फळांचे तुकडे इ०चा) देवाचा नैवेद्य.

पनवाळ—पु. एक वाद्य ' ताशा मरफी पनवाळ थोर ।' —नव ११.६९

पनवेले—ळ—स्त्रीपु. एक जातीचा तांदूळ.

पनस—पु. फणस पहा. ' पनस जंभू जंबीर विविध निबें ।' —२ ८. [सं. पनस]

पनसाळ—पु. जड्यांचे, जडाव करणाराचे हत्यार. —शर.

पनस्कार—पु. (गो.) एक देवकृत्य.

पन(ना)ळ, पन्याळ, पन्ह(न्हा)ळ—पु. १ नळ; पाट; पाणी वाहून नेण्याचा, जाण्याचा मार्ग; चर; दगडा-विटांनी बांधलेले गटार; मोती; लांकूड, पत्रा इ०चा तयार केलेला नळ, पाट. ' कोंकणत रूढाट्याचे पन्हळ मुरमाडाचे केलेले असतात. ' २ (ल.) पुष्ट जनावराच्या पाठीच्या कण्यास पन्हळला खोलगट चरासारखा भाग. ३ अरंद व खोलगट रस्ता. (कि० पडणें; होणें; असणें). (व) पन्याळ, पन्ण्याळ. [सं. प्रणाल; प्रा पणाल] पन्याळी, पनाळी, पन्ह(न्हा)ळी—स्त्री. १ ल्हान नळ, नळी; अरंद पन्हळ. (गो.) पन्हळी. २ नळ, पाट बांधून नेलेला पाण्याचा प्रवाह; पन्हळांतून वाहणारे पाणी. ०कौल—न. उंच कडांचे व

सपाट कौल; थापी कौल. ० पाटली—झी. आतील बाजूस गटार, पन्हाळ काढला आहे अशी पाटली.

पना—पु. एक झाड. याची फळे चण्यासारखी असतात. याचे लहान व मोठा असे दोन प्रकार आहेत.

पने (ने) र—री, पनीर—झी. विरजलेल्या दुधातील पाणी काढून टाकून त्यांत मीठ वगैरे घालून केलेले एक घट खाद्य; (इं.) चीज. [फा. पनीर]

पनेळ, पन्हाळ—पु. (गो.) लहान होडी.

पन्नग—पु. साप; सर्प. 'सुरनरपन्नगाच्या ठायीं. हिडतां सौंदर्या विप्रांती नाही. म्हणोनी धाविशेल लवलाही. भीमकी वंही विप्रांती।'—एरुव ७.३. [सं.] ० मणी—पु. पाचू रत्न.

पन्ना—पु. पाच नांवाचे रत्न; पन्नमणी. [सं. पन्नग]

पन्नास—वि. ५० ही संख्या. [सं. पंचाशत; प्रा. पण्णास; पन्नास] पन्नाशी—झी. १ पन्नासाचा समुदाय २ पन्नास वर्षांचे वय 'पन्नाशीची छुजुक लागली बाईल दुसरी करू नको।'—शारदा.

पन्नासणे—१ बंदोबस्त करणे. २ सुसोभित करणे; शृंगारणे. मातां याचेनिबळें गवळें. हें दुर्गं जैसे पन्नासिले।'—झा ११६. —एमा २२.३०६. [ता. ते.का. पण्यु=तयार करणे; डेत करणे; का. पण्णिछु=तयार करणे] पन्नास—पु. बंदोबस्त. शर.

पन्नीर—न. (तंजा.) गुलाबपाणी. [का. ता. पनि=पण्याचा थेंब, दंब+नीर=जल] ० चंबू—पु. गुलाबदाणी.

पण्याकार—पुअव. (कों.) १ भाजी इ० पदार्थे रुचकर हावा म्हणून त्यास हिंग, जिरे, मिर्री इ० कांणी करावे लागणारे अनेक स्कार. २ अशा संस्कारांनीं तयार केलेले पदार्थ. ३ पाहुण्यांची त्कुड सरबराई, जेवण्याची व्यवस्था. ४ (ल.) तिखटमीठ लावून फावून सांगणे (एखादा प्रसंग. गोष्ट). ५ बढाईखोरपणा; आत्म-मोदी. [अन्य(पन्य)+प्रकार; किंवा सं. पण्य+क]

पन्हरे—न. उत्तम सोने, पंधरे. पन्हरे पद्दा. 'सोने परिणामले साखळें. कीं साडे पन्हरे जाले कडिबळें।'—रू ९३.

पन्हा—पु. (कापडाची) रुंदी. [फा. पन्हा=रुंद]

पन्हा, पन्हाई—झी. १ छाया; सावली. 'प्यार मोहवत मेहेरचा पन्हा फकिरावर असो दिला पाहिजे.'—ब्रच ३०८. २ आश्रय. 'सरकारच्या दुष्मनास पन्हा न यावी.'—ख ७.३५६७. ३ ताबा. 'जीं इयजांच्या पन्हाईत असतील....'—बाइसमा २.६५. [फा. पनाइ]

पन्हावणे—सकि. (व. ना.) १ जास्त लांब करणे, होणे (स्वर इ०); फैलावणे; विस्तृत होणे. २ चोप, मार देणे. [पन्हा]

पन्हावन—न. (व.) वाहन. 'स्टेशनवर बसावयास पन्हावन ठेवा.'

सको. ५. ५

पन्हाळी—झी. (सोनारी धंदा) मणी तयार करण्याचे एक हुत्या; मणीघोळणी.

पन्हाळी रुपया—पु. पन्हाळगड येथील एक विशिष्ट चलन; कोल्हापुरी टाकसाळीत पाडलेला रुपया.

पन्ही—झी. (चांबारी धंदा) ढांपरास बसविलेला सागळेचा तुकडा; पान. [पान]

पन्हें—न. आंब्याची कैरी, चिंच इ० कांचे आंबट पाणी करून त्यामध्ये गुळ किंवा साखर घालून तयार केलेले पेय; आंबा इ० चे सरबत. (गो.) पनक. [सं. पानका]

पन्हेंरी—झी. फळ झाडाचा किंवा फुलझाडाचा मुलासह व भोंवतालच्या मातीसह बांधलेला गड्डा, रोपा (दुसरीकडे लावण्यासाठी तयार केलेला); झाडाचे कलम.

पन्हेंरी—झी. १ रस्त्यावरील पाणपोयी; जलस्थान; पाणी-घर २ आल्यागेल्यास पाणी पुरविण्याचा धंदा, व्यवसाय. [सं. पानगृह]

पप—उद्वा. उजव्या हाताकडील बैल हांकण्यासाठी म्हटला जाणारा शब्द; पो! पो! याच्या उलट मप. [ध्व तुल० ते. पो पो=चला चला! गो. पपा=पळ]

पंप—पु १ कोणताहि प्रवाही पदार्थ द्रवरूप किंवा वायुरूप असला तरी त्याला खालच्या पातळीवरून उचलून वरच्या पातळीवर नेणे किंवा त्याला जोराने दाबणे यासाठी जे यंत्र लावितात ते. 'पंपाचा मुख्य उपयोग दाब उत्पन्न करण्याकडे होतो.' २ मोटार, सायकल यांच्या चाकांतील रबरी नळीत हवा भरण्याचे साधन. ३ मोडारीत पेट्रोल भरण्याचे साधन. [इं.]

पपई—यी, पपय्या, पपैय्या—पु एक फळझाड व त्याचे फळ. याची फळे नारळासारखी पानाच्या खाली लागतात. हिरव्या फळाची भाजी करतात. पिकलेली फळे गोड व खाण्यासारखी असतात. फळ वातुळ, जखम फोडणारे आहे. याचे लांकूड विसूळ असते. —वगु ४.५३. [स्वैनिश-पोट्टे. पापाया; गो. पापाय; हि. पपैया]

पपझ(झ-नी)स—झी-पु. एक झाड व त्याचे फळ; चकोत्रा; हें मूळचे मलायाद्वीपांतील असावे. याला भोपळचाएवढी फळे बार-महा येतात. फळे आंबटगोड असतात. फळावरील त्वचा तळहाता-एवढी जाड असते. [द. अमेरिकन पॉप्लस]

पपा—झी. (गो.) पळणे; पळ पप पद्दा. 'त्येणे येचान पपा काढली.'

पपाळें—(कर.) १ बंबाळें; बाजा. (कि० वाजणे) २ बेअर; फजीती. बंबाळें पद्दा. [ध्व. पंपा+आळें प्रत्यय]

पपिता—पु. एक औषधी झाड. याची बीं हगवणीवर उप-योगी आहे.

पयेटी—जी. पारशी लोकांचा नव्या वर्षाचा पहिला दिवस, पाडवा.

पय—न. १ दूध. 'तुका म्हणे घ्यारे पया। कै पावाळ या ठायी।'—तुगा २१४. २ पाणी. [सं.] **पयफेनधवल**—शुभ्र (पाण्याच्या फेंसाप्रमाणे शुभ्र) शंकर. **पयस्थिनी**—जी. १ दुमती गाय, म्हैस. २ नदी. ३ सुवासिनी मरण पावली म्हणजे तिच्या और्वेदेहिक कर्मांत ब्राह्मणास दान करावयाची गाय. **पयोधर**—पु. १ क्रीचे स्तन; कुव. 'सलगी धरी पयोधर। साहाते कुरमुर सर्वे।'—तुगा १२७. २ जनावराची कास. ३ मेघ. 'अंबरगत परि पयोधराते महुनि पळतो दुरी।'—राला ३५. ४ एक सुवासिक गवत. [सं.] **पयोधि**—पु. समुद्र. 'एणे परी परिसतां अतिदिन बाबा। हलाबला नलपयोधि दयारसाचा।'—१२. **पयोव्रत**—न. महिनाभर दुधाच्या आहारावर रहावयाचे व्रत. अयोग्य दान घेतले असतां प्रायश्चित्त म्हणून गोठ्यांत राहून वरील व्रत करावयाचे असते.

पयदरपय—किवि. पावलोपावली, पदोपदी; एकामागून एक. 'येविसीचा तरतुदीचा प्रकार आपणास पयदरपय लिहिलाच आहे.'—पेद २०.१८४. [पय=पाय+दर=प्रत्येक+पय]

पयळ—पु. १ बाजू. २ रत्न, मणी यांचा एक शुभ भाग. पैलू पहा. [फा.]

पयाळ—जी. जहाज, होडी यांतील एक प्रकारचे फडताळ, कपाट.

पयाळ-ळ—वि. पयाळ-ळ पहा.

पयेण—न. (कों.) (प्र.) पथान; बाळलेले गवत. (वे.) पयान=डन्हाळयासाठी कापलेले गवत.

पयूर—किवि. (गो.) परबां (कालच्या मागला दिवस).

पर—पु. पंख; पीस. 'कसे मुंगीला पर फुटले चेडे म्हणती गगन।'—पला ७१. [फा. पर] **फुटणे**—१ पंख फुटणे. २ (ल.) वयांत येणे; जोमांत येणे; वाडीस लागणे. ३ (मूल) खोडकर, स्वैर होणे. ४ आश्रय, आधार, पाठिंबा मिळणे; साधन, उपाय सांपडणे. **लावून जाणे**—**पळणे**—**धावणे**—**चालणे**—**जळदीने चालणे**, **पराचा कावळा करणे**—अतिशयोक्ति करणे; फुगवून सांगणे; राईचा होयर करणे. (एखादे पक्ष्याचे पर, पीस असले तर कावळा आहे असे सांगणे).

पर—जी. १ परी; चाल; रीत; पदत (भाषण, काम इ०ची) प्रकार; गत. 'ती पर केली मर्शी चंद्रहारा।'—पला ४.६. १ लूडी; प्रकार; दम. [सं. प्रकार] **परीचा**—वि. चमत्कारिक; अपूर्व; विशिष्ट प्रकारचा. **परी प्रकारचा**—किवि. नाना प्रकारचा; पुष्कळ तऱ्हेचा; विविध. **परी प्रकार**—किवि. नाना तऱ्हांनी.

पर—उब. परंतु; तथापि; पण, तरी. [सं.]

पर—न. १ ब्रह्म; परमेश्वर. 'पर सुखाची उर्मि।'—ऋ. १. २ वस्तु (ब्रह्म). 'आतां अजुना आणिक कांहीं एक। सांगेन मी आहक।जे विचारें पर लोक।बोलखिती।'—ह्या २.१२५. ३—पु. शत्रु; अरि. 'कुरु कटकाला बहु भय देती गर्जेनि सिंहसे पर ते।'—मोभीष्म ५.६२. [सं.]—वि. १ आत्मीय नव्हे असा; परका; परकीय; विदेशी. (समासात) परचक्र—वेश—सुलूख इ० २ दुसरा; इतर; भिन्न, निराळा; वेगळा. 'आप आणि पर नाहीं दोन्ही।'—तुगा २११७. 'कपटादरें वळो पर, परि परमेश्वर कसा वळेळ हरी।'—मोउद्योग ७.१०. ३ संबंध असलेला; अनुसरणारा; (एखाद्यास) वाढिलेला; आधीन; जोडलेला. 'ज्ञानपर शास्त्र तुम्ही कर्मेपर लावूं म्हणतां तर लागणार नाहीं.' 'लोकनिदापर आषण करूं नये.' ४ अद्भुत, असाधारण; अपूर्व. ५ श्रेष्ठ; उच्च; थोर. 'जो पतीहून पर।'—रास १.२६७. ६ नंतरचा. —किवि. पलीकडे. 'ईश्वर स्वरूप मायेचे पर आहे.' ज्याच्या पूर्वपदी हा शब्द येतो असे अनेक तद्विषय सामासिक शब्द आहेत. त्यांतील कांहीं पुढे दिले आहेत. **परका**—**खा**—वि. १ दुसरा; बाहेरचा; परकीय; अनोळखी (माणूस). २ नवीन; निराळी; वेगळी (वस्तु) [सं. परकीय] **परकाई**—**खाई**—**की**. १ परकेपणा (माणसाचा). २ नवलाई; नावीन्य (वस्तूंचे). [परका] **कामिनी**—जी. दुसऱ्याची बायको; परदारा; परछी. 'मन हें ओढाळ खुलूं परधन परकामिनीकडे धांवें।'—मोरोपंत (कौतव १ २४). **काय**(या)**प्रेमेश**—पु. मंत्रादि सिद्धीने आपला वेड सोडून एखाद्या प्रेतांत किंवा दुसऱ्याच्या देहांत शिरणे; ती बिथा. **परकी**, **परकीय**—वि. १ परका पहा. अनोळखी; नवीन (माणूस). २ दुसऱ्यासंबंधी, दुसऱ्याचा. **परकीया**—जी. दुसऱ्याची बायको (प्रेमविषयक तीन वस्तूपैकी एक). **फोट**—पु. एक तटाच्या बाहेरचा दुसरा तट; पडकोट. **फांति**—जी. (ज्यो.) क्रांतिश्रुताचा वांकडेपणा. **गति**—जी. स्वर्ग. 'परगति पावो पाहसि, पर पदरीं फार पाहिजे शुचिता।'—मोआदि २४.५६. **गमन**—न. स्वर्गी किंवा पति सोडून दुसऱ्याशी व्यभिचार करणे; व्यभिचार. **गृह**—घर—न. १ दुसऱ्याचे घर. २ दुसऱ्याच्या घराचा आश्रय घेणे. 'तो फार गर्भश्रीमंत आहे, त्याला परगृह माहीत नाही.' ३ व्यभिचार; परगमन पहा. **घर निवारण**—न. इतः पर दुसऱ्याच्या मदतीची आवश्यकता न पडेल अशी स्थिति (देणगी). **गोश्री**—वि. निराळ्या गोत्राचा. 'श्राद्धास परगोत्री ब्राह्मण बोलवावे.' **छात्र**—१ स्वारी करणारे सैन्य. २ शत्रूची स्वारी, ह्मळा, चढाई. 'परचक्र कोटें हरिदासांच्या हासे। न देखिजे तेहेशे राहातिया।'—तुगा ६४६. ३ परकीय अंमल, ताबा. **छंद**—वि. दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यांत असलेला; दुसऱ्याच्या तंत्राने मर्जीने चालणारा; पराधीन. **शत्रू**—वि. १ दुसऱ्याच्या स्वाधीन, ताब्यांत असलेला; दुसऱ्याच्या

तंत्राने चालणारा. २ (ल.) शरीर. 'हा लोक कर्म बांधिला म।' २ (ल.) मुलगी. कारण लम शास्त्रावर ती परक्याची होते. ०धारजिणा-वि. (निंदार्थी) दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणारा; दुसऱ्याला कायदेशीर, उपकारक (खी, मुलगा, नेकर). ०नार-नारी-खी. दुसऱ्याची बायको. 'परधन परनारी। आम्हां विषाचिया परी।' 'परनार विषाची धार घात करि जीबा।' ०न्यास-वि. बाटेल त्यास शिब्या हें देण्यास लावणारा. (एक वातविकार). ०पाककचि-वि. नेहमी दुसऱ्याच्या घरी जेवणारा; पराभोजी. [पर+पाक+कचि] ०पांडित्य-न. (निंदार्थी) (स्वतः) त्याप्रमाणे न बागतां दुसऱ्याला उपदेश करणे. ०पार-पु १ पलीकडचा काठ-किनारा; परतीर. 'तेथ भक्त संत सहान नर। स्वयें पावविशी परपार।' -एमा २०.५. २ (भवाच्या पलीकडचा तीर) मोक्ष 'जेणे पाविजे परपार। तिये नांव यात्रा पवित्र।' -एमा २१.५८. ०पीडा-खी. १ दुसऱ्याला त्रास, दुःख देणे. 'परपीडेसारखें पाप नाही.' (किं) करणे; देणे. २ दुसऱ्याचें दुःख ०पुरुष-पु १ परका माणूस २ (बायकी) नवरा, भाऊ इ. जकडचे आस सोडून इतर माणूस. ३ ईश्वर; परमेश्वर. ०पुर्व-खी-खी. स्वैरिणी, व्यभिचारिणी खी. ०पेठ-खी. १ दुसरें गांव. २ हुंडीची तिसरी प्रत; एक हुंडी गहाळ झाली असता दुसरी देतात तिला पेठ म्हणतात व तीही गहाळ झाली तर जी तिसरी देतात ती. ०बुद्धि-खी. दुसऱ्याची बुद्धि, अकल. -वि. दुसऱ्याच्या बुद्धीने, तंत्राने चालणारा. ०भार्योपजीवी-वि. दुसऱ्याच्या नशीबावर जगणारा; आश्रित; पोष्य; पराधीन. ०भार-पु. दुसऱ्याचा नाश 'प्रतिष्ठीन परमाह। यागवरी।' -हा १६ ३६०. ०मार्ग-पु १ परमेश्वराचा मार्ग परमार्थ 'जेथ कैवल्य वस्तु सांठवे। परमारुं वाहाति सदैव। जेआलागि।' -अ १००. २ महानुभाव धर्म 'तो नमस्कृतं प मारुं। दातारांचा।' -अ ६ ०मुलुख-पु. परवेश. ०रत-वि. व्यभिचारी (खी, पुरुष). ०राउय-न. १ दुसऱ्याचें, परक्या लोकांचें राज्य; १ कोय सरकार २ परकीय लोकांचा अंमल, ताबा याच्या उलट स्वराज्य. ०रूपसंधि-पु (व्या.) दोन्ही स्वराच्या जागीं पुरुला स्वर मात्र होतो असा संधि. ०लहमी नारायण-वि. उसन्या, दान मिळालेल्या संपत्तीवर डौल मिरवणारा. ०लोक-पु. १ मृत्यु-नंतर प्राप्त होणारा लोक, ठिकाण (स्वर्ग, नरक, इ.); मृत्युनंतरची स्थिति. २ (व्यापक) अक्षय सुखकल्याणाच्या जागा प्रत्येकीं (कैलास, वैकुंठ, इ.). ०लोकवासी होणे-मरणे; मृत्यु पावणे. ०वधू-खी. दुसऱ्याची भार्या; परदारा. ०वध-वि. दुसऱ्याच्या ताब्यांत असणारा; पराधीन; परतंत्र. ०वशता-खी. पारतंत्र्य; पराधीनता. 'फारच बरी निरयगति, परवशता शतगुणे की जाच।' -मोविराट १.५६. ०वस्तु-खी. १ उरकूट वस्तु; श्रेष्ठ वस्तु. 'विघेसारकी परवस्तु नाही.' -न. परब्रह्म. [सं.] ०दाय्या-

तंत्राने चालणारा. २ (ल.) शरीर. 'हा लोक कर्म बांधिला म।' २ (ल.) मुलगी. कारण लम शास्त्रावर ती परक्याची होते. ०धारजिणा-वि. (निंदार्थी) दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणारा; दुसऱ्याला कायदेशीर, उपकारक (खी, मुलगा, नेकर). ०नार-नारी-खी. दुसऱ्याची बायको. 'परधन परनारी। आम्हां विषाचिया परी।' 'परनार विषाची धार घात करि जीबा।' ०न्यास-वि. बाटेल त्यास शिब्या हें देण्यास लावणारा. (एक वातविकार). ०पाककचि-वि. नेहमी दुसऱ्याच्या घरी जेवणारा; पराभोजी. [पर+पाक+कचि] ०पांडित्य-न. (निंदार्थी) (स्वतः) त्याप्रमाणे न बागतां दुसऱ्याला उपदेश करणे. ०पार-पु १ पलीकडचा काठ-किनारा; परतीर. 'तेथ भक्त संत सहान नर। स्वयें पावविशी परपार।' -एमा २०.५. २ (भवाच्या पलीकडचा तीर) मोक्ष 'जेणे पाविजे परपार। तिये नांव यात्रा पवित्र।' -एमा २१.५८. ०पीडा-खी. १ दुसऱ्याला त्रास, दुःख देणे. 'परपीडेसारखें पाप नाही.' (किं) करणे; देणे. २ दुसऱ्याचें दुःख ०पुरुष-पु १ परका माणूस २ (बायकी) नवरा, भाऊ इ. जकडचे आस सोडून इतर माणूस. ३ ईश्वर; परमेश्वर. ०पुर्व-खी-खी. स्वैरिणी, व्यभिचारिणी खी. ०पेठ-खी. १ दुसरें गांव. २ हुंडीची तिसरी प्रत; एक हुंडी गहाळ झाली असता दुसरी देतात तिला पेठ म्हणतात व तीही गहाळ झाली तर जी तिसरी देतात ती. ०बुद्धि-खी. दुसऱ्याची बुद्धि, अकल. -वि. दुसऱ्याच्या बुद्धीने, तंत्राने चालणारा. ०भार्योपजीवी-वि. दुसऱ्याच्या नशीबावर जगणारा; आश्रित; पोष्य; पराधीन. ०भार-पु. दुसऱ्याचा नाश 'प्रतिष्ठीन परमाह। यागवरी।' -हा १६ ३६०. ०मार्ग-पु १ परमेश्वराचा मार्ग परमार्थ 'जेथ कैवल्य वस्तु सांठवे। परमारुं वाहाति सदैव। जेआलागि।' -अ १००. २ महानुभाव धर्म 'तो नमस्कृतं प मारुं। दातारांचा।' -अ ६ ०मुलुख-पु. परवेश. ०रत-वि. व्यभिचारी (खी, पुरुष). ०राउय-न. १ दुसऱ्याचें, परक्या लोकांचें राज्य; १ कोय सरकार २ परकीय लोकांचा अंमल, ताबा याच्या उलट स्वराज्य. ०रूपसंधि-पु (व्या.) दोन्ही स्वराच्या जागीं पुरुला स्वर मात्र होतो असा संधि. ०लहमी नारायण-वि. उसन्या, दान मिळालेल्या संपत्तीवर डौल मिरवणारा. ०लोक-पु. १ मृत्यु-नंतर प्राप्त होणारा लोक, ठिकाण (स्वर्ग, नरक, इ.); मृत्युनंतरची स्थिति. २ (व्यापक) अक्षय सुखकल्याणाच्या जागा प्रत्येकीं (कैलास, वैकुंठ, इ.). ०लोकवासी होणे-मरणे; मृत्यु पावणे. ०वधू-खी. दुसऱ्याची भार्या; परदारा. ०वध-वि. दुसऱ्याच्या ताब्यांत असणारा; पराधीन; परतंत्र. ०वशता-खी. पारतंत्र्य; पराधीनता. 'फारच बरी निरयगति, परवशता शतगुणे की जाच।' -मोविराट १.५६. ०वस्तु-खी. १ उरकूट वस्तु; श्रेष्ठ वस्तु. 'विघेसारकी परवस्तु नाही.' -न. परब्रह्म. [सं.] ०दाय्या-

श्री. व्यभिचार; परपुरुषाशी त्याच्याच घरी संग करणे. ०शास्त्र-न. (महातु) श्रेष्ठ शास्त्र, ब्रह्मविद्या; अच्युतात्म. 'आशेष परिहारी निर्धारू. कर्ितां परशास्त्र विचारू।' -॥ २३ ०स्त-इथ-वि. १ परक्या गावात किंवा देशात रहाणाराः परगांवाच. २ (ल.) तटस्थ; तिन्हाईत; निःपक्षपाती ०स्त्री-स्त्री आपल्या ब्रियेबाबून इतर स्त्री; दुसऱ्याची बायको. 'नका लाऊं जिवलग प्रीत तुम्ही परस्त्रीचे ठाई।' -होला १०८. ०स्थळ-न. दुसरी जागा, स्थळ (ज्याच्या विरुद्ध निकाल झाला तो दुसरी कडील निकालाची खटपट करतांना वापरतो). ०स्व-न. दुसऱ्याची मालमत्ता, धन. 'नातरी परस्वापहारे. जे सुख अवतरे।' -॥ १८.८०७. ०स्वाधीन-वि. परतंत्र; परवश. इहं परस्वाधीन जिणे व पुस्तकी विद्या उपयोगी नाही. ०हस्तगत-वि. दुसऱ्याच्या हातात गेलेले.

परकपाल—न (ज्यो) पश्चिम गोलार्ध. [सं. पर=पली-कडचे=कपाल]

परक(को)र—पु लहान मुलीचा नेसावयाचा क्षाण. (व.) परकोल. [सं. परिकर; तुल फा. परकार; म. परकार]

परक(का)ळा, परकाळ—पुन १ कापडातील एक प्रकार. 'कोणासी पागोटें परकाळा. कोणी मागती अष्टगोली शेला.' -भवि ३०.४१. २ कापडाची चिथी. ३ (ल.) (अनेक-वचनी प्रयोग) दैना; नासाडी, मोडकळीची स्थिति 'जीवाचे, संसाराचे परकळे झाले' ४ खिरीत घालावयाचे गव्दले, मालत्या, शेवई इ० [फा. परकाला]

परकार-रा—पु. १ कंपास, घेर. २ फेरा; गर्का; वळसा. [फा. परकार; तुल० सं. प्राकार]

परकेल—पु शेतीकरितां आज्ञा, गडी, बैल यांची एक-मेकांनी एकमेकास मदत करणे; हंदा. -बदलापूर १६. पडकय, पडकेल पहा. [सं. प्रतिक्रिया]

परकयान—किवि. (गो.) सुदां. 'आबं परकयान आइलें.'

परखंडा—पु पुढचा शेडा तोडलेलें केळीचे पान. [पर+खंडे]

परखंड-खन—न. (गो.) मुंजा मुलगा, नवरा किंवा नवरी यांना मुंज, लग्न इ०च्या वेळीं करण्याचा ओहेर.

परगणा—पु १ एक देशविभाग; जिल्हा. देश पहा. किंवा अथवा मोठें शहर याच्या नांवावरून परगण्याला नांव पडलेलें असतें 'वाची अक्षरे कीं पाहूनराव चिट्या करी परगण्यावर।' -ऐपो ४०८ 'पंढरपूर परगणा. विठ्ठला दरवाजावर मोत्याचा पाळणा.' २ (ल.) कामाचा मोठा व्याप, पसारा, खटला, प्रपंच. 'कामाचा येवढा परगणा पडला आहे तो केव्हां आटपेल ?'

[फा.] ०पाटील-कुळकर्णी—पु. परगण्याचा पाटील, कुळकर्णी.

परगुणे—न. १ मेजवानी. 'क्षीरसागरा परगुणे। कीजे क्षीरसागरचिपणे।' -॥ १५.५६५. २ प्रकाश. 'कां पाहलेनि सुयाणे। जाल्या परगुणे। पढियेंतें पाहुणे। स्वर्गोनियां।' -॥ १४.२१६. 'घरोघरी परगुणे।' -दाव ३०८.

परचीत—स्त्री. (काव्यांतील अप. रूप.) (प्र.) प्रचीति; प्रचीत पहा.

परचुरण—न. १ नाण्याचा खुर्दा; रेजण, रेजगारी; मोड. २ मोडकेतोडेके दागदागिने. ३ किरकोळ, सटरफटर वस्तु. [सं. परिचूर्ण; गु. परचुरण]

परज—पु तरवारीची, ढालीची, पड्याची मूठ, खोबळा. 'वडिलाजित परज होता तथा अंत।' -रामदासी २.१५४ [हि. पर्जे] परजणें—उक्ति १ तरवार, पडा इ० फिरविणे; पेलणे; चमकावणे; मारण्यासाठीं सिद्ध करणे (तरवार). 'गदा परजति इस्त-सुढालें।' -मुआदि ३१.६५. २ हत्त्या करणे; छेदणे. 'संसारेसीं परजी सेवटीं। मीचि तयालागि।' -भाए ८०८.

परज—पु. (संगीत) एक राग. या रागात षड्ज, कोमल-ऋषभ, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी तार षड्ज. संवादी पंचम. गानसमय रात्रीचा चौथा प्रहर. [हि. पर्जे]

परजकुंवर—पु. पुण्य नक्षत्र. या नक्षत्रांत पुष्कळ पाऊस पडतो म्हणून यास हें नांव. [पर्जन्यकुमार]

परजणें—उक्ति. स्वाधीन ठेवणे 'मनास परजी ऐसा थोर। सुर नर असुर दिसेना।' -ऐभा २३.६८१. [सं. प्रजा]

परजणें—उक्ति. (व.) परबडणें; पसंत असणें. 'परजेल तर घोडा घ्या.'

परंजय-ल, परंजळ—वि. शुद्ध; सत्य; खरें; प्रांजळ; प्रामाणिक. [सं. प्रांजल]

परजळणें—सक्ति. प्रज्वलित करणे; पाजळणें; पेटविणे. 'जैशी अग्न परजळली।' -ऐपो १०. [सं. प्रज्वलन]

परटवणें—न. परिटाकडे धुवावयास टाकलेला किंवा त्याच्या-कडून धुवून आलेला कपडा; धुण्याचे किंवा धुतलेले कपडे. [परीट]

परटीण—वि. परटाकडून धुवून आलेला (कपडा).

परटीण—स्त्री. १ धोबीण. २ एक काळथा-पांढऱ्या रंगाचा पक्षी. ह्याची शेपटी नेदरमीं हलत असते.

परटीस—किवि. धोब्याकडे; धुण्यासाठीं. (कि० घालणें; देणें; टाकणें). परटीहून—किवि. धोब्याकडून (धुवून). [परीट]

परड-डी—पुस्ती एक सापाची जात हा दोन पुरुष लांब, फार चपळ असून विषारी नसतो. लहान मूल सडज गिळतो.

‘परड सोडसे मडाडळें। शुद्ध नाग सोनसले।’ -कथा ४.४.३१.
[प्रा. परडा=सर्पविशेष]

परडा—प. (व.) शिपतर; परडी पहा

परडी—झी. १ बांबूच्या काड्यांची केलेली गोल पाटी; टोपली; शिपतर; करंडी. २ (क.) परडीच्या आकाराचें बायकांच्या ढोक्यांतील फूल [१ सं. परिधि; का परटे]

परडी-डे—झीन धान्याचीं कणसे खळयावर आणल्यावर धान्य पुष्कळ भरावें म्हणून बोकड फुलें इ० चा वेवीला किंवा पिशाचाला घाबयाचा बळी उबरा पहा.

परड्डल—न. १ (निंदार्थी) लहान परडी, टोपली. २ लहान परडे; आवार, वाडणें.

परडे—न. १ तराजूचें एक परडें; शिपल्याचा अर्धा भाग, शिप. ‘बाकिल ताजव्याचें भारावांचोनि काय बा परडे।’ -मोद्रोग (नवनीत ३२१). २ चमच्याचें टवळें, वाटी ३ लंकडी परड; थाळा. ४ घराच्या मागचें आंगण; परसुं; घराजवळची बाग करण्याकरितां राखिलेली जागा. [परडी] **उतरणें**, **बसणें**—१ वजनांत कमी भरणें. २ (ल.) योग्यता कमी होणें. **जड होणें-चढणें**—१ वजनांत जड, जास्त भरणें. २ (ल.) अभिमान चढणें. **बसणें**—योग्यता उतरणें, कमी होणें.

परडें—न. बारीक रेशीम किंवा जस्तार गुंडाळण्याचें थंय.

परण—पु (ताल) एक ताल; समेपासून ठेक्याच्या बोला हून निराळे लावलेले त्याच लह्नीतील अधिक बोल. ‘पखवाज वाल्यास तालाबरोबर परण व तुकडे वाजवितां आले पाहिजेत.’ - (बडोदें) कलावंतखातें ३२३.

परणन—न. (काव्य) वरणें; लम करणें; लम. [सं. परिणयन] **परणणें**—उक्ति. वरणें; विवाह करणें; लम लावणें. ‘परणूं पाहे राक्षसविशीं। तें मी सिद्धी जाऊं नेदीं।’ -एकस्व १२.१६.

परणाळी—झी. १ मोरी; पाट; नाला. २ (ल.) रचना; व्यवस्थेशीर मांडणी; ठराविक किंवा योग्य मार्ग; परंपरा. [सं. प्रणाली; परणेल—ई. पनेल]

परत—झी १ फेड; उलट, परत करणें; दिलेला मोबदला; प्रतिक्रिया, कर्म. २ खजिन्यांतून परत पाठविलेलें खोटे नाणें. ३ माधारी वळणें; फिरणें; परतणें. ४ पुन्हां काळजी घेणें, लक्ष देणें. (किं० करणें). ५ शुद्धता; समाचार. ‘तो आजारी पडला तेव्हां कोणी त्याची परतहि केळी नाहीं’ ६ समासांत आवृत्ति किंवा फेड या अर्थानें योजतात जसें—परत-जेवण-चौकशी-खतावणी—पाहणी इ०. -किवि. पुन्हां; माधारी; मार्ग; उलट. फिरून. (वेणें; करणें=माधारी देणें). [सं. प्रति] **जाणें, येणें**—माधारी जाणें, येणें. **वेणें**—सासरहून मुलगी विधवा होऊन माहेरी येणें. सामा-

शब्द—**अर्जी**—झी पुन्हां केलेला अर्ज. **अहेर**—प. अहेर करणाऱ्यांना फेड म्हणून आपला दुसरा अहेर करणें. **कळवी**—झी. सरकारी खजिन्यांतून प्रांती पाठविलेली रकम, पैसा (बदलून पाठविण्यासाठी). **कूळ**—न. साठेलें; परतवेळ; ज्या घरी आपले घरची मुलगी दिली ती जिवंत असता त्या घरची मुलगी आपले घरी करण्याचा प्रकार. **गोष्ट**—झी. उद्बटपणचें, उलट उत्तर. **सांगणें**—उलट सुलट शब्द बोलणें, तोंडासतोंड देणें. **जमा**—झी. कर्जाक रकम परत आली असता ती जमेच्या बाजूस लिहिणें, माडणें. **जबाब-जाब**—प. प्रत्युत्तर. (किं० देणें; करणें) **जामीन-जामिनकी**—झी आपण ज्यास जामीन राहिलो आहां त्याजकडून जामीन घेण्याचा प्रकार. **जिम्मा**—प. जिम्म्याला मोठा जिम्मा पाहणें. **जिम्मेदार**—पु परत जामीन पहा. **जिम्मेदारी**—पु. परत जिम्मेदाराचें काम. **ताप**—पु. पुन्हां आलेला ताप; उलटलेला ताप. **निशा**—झी. ज्याच्यासाठी स्वतः जबाबदारी पतकरावयाची त्याच्याबद्दलची अधिक खातरी करून घेणें. **पंचाईत**—झी पंचाईतीने केलेली फेर चौकशी. **फैसला**—पु (कायदा) फिरून तपासणी करून दिलेला निकाल. **बहुडा**—पु. बहुडा पहा. **भाडे**—न. माधारी येण्याचें, आणण्याचें भाडे. **मांडव**—पु. लमांतील मांडव परतणें. ‘परत मांडव परतला।’ -दावि ४१. **मुकदमा**—पु. (कायदा) पुन्हां चव-कशीकरतां घेतलेला दावा, खटला. **वाघ**—पु (ना) मनुष्याचा वाघांत रूपांतर झालेला वाघ (एक अडाणी लोकसमजून). **वेळ**—झी. परतकूळ पहा. **वेळ**—झी. तिसरा प्रहर; दुपार परतल्यावरची वेळ. **व्याज**—न. कर्जाची फेड करताना आलेल्या जास्त रकमे-वरील सावकाराने कुलाला परत केलेलें व्याज. **हामी**—पु परत जामीन-जामीनकी पहा. **हुंडी**—झी नाकारलेली हुंडी. **परतून**—किवि. १ परत फिरून; माधारी वळून २ पुन्हां; फिरून (गोष्ट इ० सांगणें). **परतून-पडणें**—(कर.) कि. विरुद्ध होणें; उलटून पडणें.

परतण—वि. (कर) लुगड्याच्या पोतामध्ये चौकडी वाण करण्याकरितां मध्यें पांढरे, हिरवे किंवा दुसऱ्या रंगाचे दोरे, तातू घालतात, ते काटांत न जाता मध्येंच परतून लुगडे विणण्याचा एक प्रकार. अशा लुगड्याचा भाव चार आणे चढ असतो.

परतणी—झी. या अंगावरून त्या अंगावर वळणें, पालटणें; बदलणें; परतण्याची क्रिया. [परतणें]

परतणें—उक्ति. १ दुसऱ्या बाजूला अंगावर वळणें ‘भाकरी सुटली म्हणजे परतावी.’ २ दिशा किंवा रोख बदलणें; स्थान किंवा जागा बदलणें. ३ उलटणें; पालटणें; बदलणें ४ परत करणें, देणें; पाठविणें ‘परत्री कीर विख। होजनि परते।’ -ह्या १८. ८०१. ५ एखादा पदार्थ तब्यावर (घाईघाईने, अपुरा) भाजणें;

षाईने पदार्थे तयार करणें. ६ चोळणें; मिसळणें. 'पवित्रा गंगो-दका। सरिसी परतिजे कस्तुरिका। तरि परिसळाचेया कबतिका। का न ल्वाचि।' —भाए ३२. —अकि. १ मागें फिरणें, बळणें, जाणें, येणें २ (वर्तुल, मुदत संपून) उलळणें; परत येणें (वर्ष, रास इ०). 'ऐसें आपती जे सुख। ऐहिंकीं परिणामे वेखा। परत्री कीर विख। होऊनि परते।' —झा १८ ८०१. ३ संपणें; निघून जाणें (दुपार, मध्यरात्र). ४ बदल होणें; फरक पडणें (स्वभाव, वेत, निश्चय यांत) ५ माधार घेणें; पाठोमागें सरणें; मोडता घेणें. ६ व्यायल्यानंतर लगेच गाभण राहणें (गाय, व्हेस इ०). ७ पहिल्या स्थितीप्रत जाणें. [सं. प्रत्ययन] **परतनी**—स्त्री. परत फिरण्याची क्रिया. 'घेउणि बळाची परतनी। प्राणा करी खोंचणी। आयु घ्याची तोडी तवनि। हळु हळु।' —भाए ५२३. [परतणें]

परत(ता)न—न. १ नागराच्या एका उलट सुलट फेरीत जितकी जमीन नांगरली जाईल तेवढी जमीन यावरून. २ जमीनीची पट्टी; एक पट्टा; चार पांच विध्यांचें ल्हान शेत. —भात्रे ७. १ ते ४. ३ नागराचा फेरा. ४ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण. [परतणें]

परतभाष—उ. (व.) प्रताप; सामर्थ्य. 'हा तुमच्या कृत्याचा परतभाष.' [प्रभाव अप.]

परतवण—न. १ द्विरागमन, पुनरागमन. २ लग्नानंतर नवऱ्या-मुलीची मोहोराहून सासरी परत पाठवणी

परत(ता)ळणें, परत(ता)ळा—पडताळणें, पडताळा पहा.

परता—ती—तें—वि. पलीकडचा; लांबचा; दूरचा. याच्या उलट अरता. —क्रि. १ पलीकडे. दुसऱ्या बाजूस. 'व प्रेमाळापरती, टाकी मी यापुढें सुधेला परती।' —मोक्षण ३१.२८. —अ. (काव्य) पेक्षा; शिवाय. 'ह्या परता तो चांगला.' 'त्या वेदातापरतें कांहीं। सर्वथा श्रेष्ठ नाहीं।' —दा ५.६.३७. —श.अ. खेगीज; वांचून; शिवाय. 'युद्धे जयकीं स्वर्ग श्रेष्ठ जर्गी लाभ कोण या परता।' —मोक्षण ३.३२. 'कर्ता हर्ता पाळिता। मज परता नसेचि।' [सं. पार] **परता—वि.** श्रेष्ठ.

परता—क्रि. परत; मागें; दूर. 'तेथुनि परतें पाहतां।' —परमा ४.३ 'सुंद म्हणे म्या वरिली सर परता धरुनि हात नोडावा।' —मोआदि ३६.२८. 'परता होई चांढाळा।' [परत सं. प्रति]

परता—अ. (वाक्यालंकाराचीं) तर मग; बरें तर. उदा० 'जा परता'; 'म्हणा परता.'

परती—स्त्री. औदासिन्य; उपरति; विरक्ति. [सं. उपरति]

परतावाण—उ. (गो.) लग्नानंतर वरासह पांच माणसांचें पुनरागमन. [सं. प्रति+आवर्तन—आगमन]

परताळणें—अकि. (बे) दुखणें उलळणें. [परत+आळणें]

परती—स्त्री. (विगकाम) लढीचें सुत ज्यावर गुंडाळतात ती काडी, नळकाडी; बांबीन (इ.) [परत] **परतीचेंकाम**—दोन्ही काठासाठीं दोन व मधील पोतासाठीं एक अशा तीन धोटयांनीं काम करणें. यामुळे आडवणाचें रेशीम काठांत जात नाहीं. परतण पहा.

परतु—उ.अ. १ पण; किंतु, पुर्ववाक्याचे अंगिकारून त्यास दोषप्रतिपादनादिरूप विरुद्ध वाक्याचा उपन्यास केल्या असतां मध्ये याचा प्रयोग होतो. २ तरी सुद्धा; तरीहि; तथापि; तथाप. [सं.]

परत्र—क्रि. नाही तर; अन्यत्र. —न. पर शब्द पहा. [सं.]

परत्वे—श.अ. अनुरोधानें; मुळें; अनुसरून; नें. उदा० 'अधि कार—जाती—परत्वे.' काल—वेश—ज्ञान—गुण—योग्यता—स्थान—एतत्—तत्—परत्वे.' 'कर्मा करून शब्दार्थी पूर्वी जोडून हा शब्द येतो. उदा० कालपरत्वे करून=समयाला, काळाला अनुसरून.

परदेश—शी, परवेशी खुंटा—उ. (विगकाम) उभाराचें पसरलेलें सुत (वशारन) यास जो ताण वेतात त्याची दोरी ज्या खुंटावरून मागाच्या उजव्याबाजूस आणली असते ती खुंटी; ताण्याचें सुत (वशारणें) ज्या भोंवतीं गुंडाळतात ती खुंटी.

परनाळ(ळ)िका—स्त्री. परिनाळिका पहा.

परनिष्ठ—वि. १ देवताविषयक गोष्टींत मग असलेला; परमार्थ निष्ठ. २ सत्यवादी; न्यायनिष्ठ; निःपक्षपाती. 'राजश्रीजवळ बऱ्या परनिष्ठ गोष्टी. सांगितलें.' —वेद ६.६२. ३ स्पष्ट; खरा. 'परनिष्ठ लिहून पाठविणें।' —खरे ८८५. ४ उपकारी; दत्ता [सं.]

परनिष्ठा—स्त्री १ पारमार्थिकपणा; परमार्थचिंतन. २ लोकोप-कारखुदि; लोकावहलची कळकळ [सं.]

पर(रि)द—उ. पक्षी. 'पाच परिदाची शिकार करून आंब-राईतून आले.' —रा ७.१०४. [फा. परन्दा]

परपर—रां—क्रि. कापड फाडणें, शौचाला होणें इत्यादि प्रसंगीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. उतर—रां पहा. 'जे मदमत मतगज हगळे मदसेकहीन परपर ते।' —मोभीष्म १०.११५. [ध्व.]

परंपरा—स्त्री. १ एकापुढें एक किंवा एका मागें एक अशा क्रमानें अनेक संबद्ध पदार्थांची मालिका; रांग; व्यवस्था; क्रम. उदा० धर्मपरंपरा; राजपरंपरा. 'मनुन आपण अनुष्ठिली। मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली। ऐसी परंपरा विस्तारिली। आद्य हे गा।' —झा ४.१८ २ वंशपरंपराचें संक्षेपकप; एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे या क्रमानें चालत येणें. ३ विस्तार. 'आतां जयाचेनि संकल्पें। हे लोकपरंपरा होय हारये।' —झा ११ ८२. [सं.]

०गत-आयात-वि १ परंपरेने आलेले; पूर्वीपासून सारखे चालत आलेले. २ वंशादि परंपरेने चालत आलेली (वृत्ति, आचार).
 ०विटाळ-पु. परंपरागत स्पर्शजन्य विटाळ; सांस्कारिक अशुद्धता.
 ०संबंध-पु. परंपरेने जडलेला किंवा मध्यस्थामार्फत जमलेला संबंध. ०स्पर्श-पु. परंपरासंबंधाचा किंवा अन्य द्वारा झालेला स्पर्श.
 परंपोक्त-खी. नापीक जमीन; लागवडीस निरुपयोगी जमीन. 'ही शेवा पडेल बरे वीके। लायक परंपोक्त कळावया।' -पैमा १४५. [तेलुगु]
 परब-पु. १ एक रत्न; चपटा हिरा. २ दोन्ही बाजूंस सपाट (पैल नसलेला) असा हिऱ्याचा पातळ तुकडा. -जनि (पारिभाषिक शब्द) ८. [हि]

परब-न. (कु. गो.) सण [सं. पर्व; हि. गु. परब]

परबा(भा)ण-न-न (नाविक) शिडाला जोडलेली काठी.

'गावी परबान जायां जाले.' -वाडमा १२३६. [हि. परबान]

परबाहिरा-क्रि. परभारा; बाहेरच्याबाहेर; परस्पर.
 'म्हणुनी त्यजिला परबाहिरा। नव्हे सोयरा निजाचा।' -एकद्व ६.६३. [पर+बाहेर]

परब्रह्म-न. परमेश्वराचे निरुपाधिक, निराकार असं स्वरूप. [सं.]

परमाण-न. १ (ऐतिहासिक) (संख्या, महत्त्व इ० मुळे असलेले) परभू (प्रभू) लोकांचे बवैस्व; प्राबल्य. २ त्याच्या बवैस्वाचे स्थान. [परभू]

परभारा-रां-भारीं-भारे-रे-क्रि. १ एखाद्या इसमास बगवून. २ ज्याच्याबद्दल आदर, कळकळ दाखविणे योग्य आहे असा विषय, वस्तु किंवा माणूस यांची हेळसांड करून. 'मला न सांगतां त्यांस तू परभारा निरोप देऊ नको.' ३ जी गोष्ट लक्षांत घेणे जरूर आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून. ४ परस्पर; बाहेरच्या बाहेर. 'बरीं जाण्याची त्वरा होती म्हणून तुमची भेट न घेतां मी परभारा गेलों.' ५ नेहमीच्या परिपाठाव्यतिरिक्त. ६ अप्रत्यक्ष रीतीने, अन्य द्वारे. 'तुमच्या हातूंचे परभारा परिपत्य झाले.' ७ काहीं प्रयत्न न करतां सहज. 'प्रतिवर्षी बरी खंभ्या चालून येती परभारी।' -ऐगो ४०६. (समासांत) परभारा-अमल-खचै-मिळकत; शिळक ८ (कु) पाठीमार्गे; परोक्ष. [सं. पर+बहिः] परभारें-न. (जमाखचे) बराती दिलेल्या रकमांच्या तपशीलांचे सदर.

परभू-पु. एक बाह्येतर हिंदु जात व तींतील व्यक्ति; प्रभु हे आपणांस चांद्रसेनीय कायस्थ क्षत्रिय म्हणवितात. दुसरा पाठारे म्हणून एक भेद आहे. परभू हा जुना शब्द असून अलीकडे त्या-बद्दल प्रभु असा शब्द रूढ झाला आहे. [सं. प्रभु]

परम-वि. १ अत्युत्तम; अत्युच्च; श्रेष्ठ; अतिशय चांगला. 'उँ नमो सद्गुरु परम। जयजय सद्गुरु पुखोत्तम।' -एभा

२८.१. २ मुख्य; प्रमुख. परमावधि दर्शविण्यासाठी समासांत योजतात. जैसे:-परम-कठोर-निर्देय-चतुर.-क्रि. पुष्कळ; अति-शय; फार [सं] ०क्रांति-खी. (ज्यो.) परमापम; परापम; क्रांतिवृत्ताची वक्रता ०गति-ती-खी. शेवटचे आश्रयस्थान; सर्वेश्व. 'तू माझी परमगती म्हणुनि विनविता अगा महावाहो।' -मोर्कण ७१४. ०गुरु-पु. १ स्वतःच्या गुरूचा गुरू २ श्रेष्ठ गुरू ०तत्त्व-न १ अति उच्चतत्त्व २ परब्रह्म; परमेश्वर. ०पुरुष-पु १ श्रेष्ठ माणूस. २ विष्णु; परमेश्वर ०धाम-न मोक्ष. 'कीं परमधाम प्रकट। सर्वे विद्यांचे मूळ पीठ। शास्त्रज्ञातां वरिष्ठ। अशेषांचे।' -ह्या १.३०. ०मयीदा-खी. शेवटची स्थिति, सीमा; परमावधि. ०वरिष्ठ-वि. अत्यंत श्रेष्ठ; उच्च; परमेश्वराचे विशेषण. ०धस्तु-वस्तु-न अतिशय उत्तम वस्तु; परमेश्वराचे विशेषण. ०हंस-पु १ संन्याशांचा एक वर्ग; (सामा.) संन्यासी. 'परमंहस्वरूपे देऊनि उपदेश।' -दावि २८९. २ परमेश्वर. पर-मागति-खी. अत्युच्च अवस्था; जीवब्रह्मैक्यस्थिति, अवस्था. 'गुरुविण न घडे परमागति।' परमानंद-पु १ अतिशय आनंद. २ परब्रह्म; परमेश्वर; ईश्वराचे विशेषण. [परम+आनंद] परमात्म-न १ उत्तम पक्षात्र. 'अक्ष परमात्र पत्रशाका। ब्राह्मण बाडिताती अनेका।' -गुच ३८.५९. २ साखर आणि दूध चालून शिजविलेला भात (पिंडासाठी). परमाप्त-वि. अत्यंत प्रिय; लाडका. 'श्रीराम भक्तपरमाप्त तयास बाटे।' [परम+आप्त] परमायु-न दीर्घ आयुष्य. परमावधि-पु परममर्यादा पहा. परमोत्कृष्ट-वि. अतिशय उत्तम; उच्च पदवीला पोचलेला (परम-गुरूला म्हणतात). परमोन्नति-खी. (ज्यो.) स्वस्वस्तिक; कळस; मध्याह्नवृत्तातील बिंदु; डोक्यावरील बिंदु.

परमणी-खी. (ज्यो.) पर्व अर्थ १, २ पहा. [सं. पर्वणी]

परमणी-खी. (विणकाम) बैलीवर पसरलेली सुते कुंच्याने साफ करण्याची क्रिया. याच्यानंतर पाजणी, सांदणी, पोपती (बळी) ह्या क्रिया करतात.

परमळ, परमळणे-परिमळ-णे पहा. [सं. परिमळ] पर-मळिक-वि. (गो.) घुमासिक.

परमा-में-पुन. प्रमेह; गर्मी; धातुरोग; शिश्रद्वारां पू वाहणे. [सं. प्रमेह]

परमाई-खी. (श्रेष्ठमाता) वीरमाता. 'जेंवरि तेंवरि चूर-त्वाच्या गोष्टी। जेव परमाईचा पुत्र दृष्टी देखिला नाही।' -तुगा ३२३८. [पर+श्रेष्ठ+माता]

परमाठीव-वि. चांगला टाकीने घडलेला, दुसऱ्यांदा गुळ-गुळीत, साफ केलेला (दगड). [पर+माठीव]

परमाण-न. शिडाला जोडलेली काठी. परबाण पहा.

परमाण(न)गी-खी. (अप.) परवानगी पहा.

परमाणु—पु. (अणुपेक्षा सूक्ष्म) पृथ्वी, जल, तेज, वायु यांचा केवळ सूक्ष्म अंश (याहून पुढे सूक्ष्मतेची कल्पना रहात नाही); अति सूक्ष्म कण; अविभाज्य स्थितीतील पदार्थ. उन्हाच्या कवडाशात दिसणाऱ्या एका प्रसरणुचा सहावा भाग. कित्येक ई. 'अंटम' याला तर कित्येक 'मोलेक्यूल' याला हा प्रतिशब्द म्हणून वापरतात. [सं. परम+अणु] ०षाद—पु. परमाणूपासून जग वनेले आहे असे मत.

परमातमा—वि परात्रपुष्ट; दुस्न्यावर अवलंबून राहणारा. [परमार्थ+आत्मा]

परमात्मा—पु. १ विश्वाचा आत्मा, सर्वश्रेष्ठ आत्मा; जग-चालक, सर्वव्यापी, सर्वसाक्षी परमेश्वर २ सर्व वस्तूंना आधारभूत असलेले परब्रह्म. ३ सुखात्मा. ' (आणि तोच आत्मा) या प्राकृत म्हणजे प्रकृतीच्या किंवा वेदाच्या गुणापासून मुक्त झाला म्हणजे त्यास परमात्मा म्हणतात. '—गीर १९७. याच्या उलट जीवात्मा. जीवात्मा पदा. [सं. परम+आत्मा]

परमापम—पु. (ज्यो.) कक्षावृत्त व कातिवृत्त यांमधील अंतर; परापम. [सं. परम+अपम]

परमार—पु. १ शत्रूचा उच्छेद करणारा. २ मालव्यांतील एके जुने राजघराणे. पवार हे आढनांव यापासून निघाले. [सं.]

परमार्थ—पु. १ ईश्वरसाधनरूप पुरुषार्थ; मोक्ष; सद्गति. २ ब्रह्मज्ञान 'ऐसी जमीं सुरम कथा । जे जन्मभूमि परमार्था मुनि सांगे नृपनाथा । जन्मेजया ।'—हा १.४८ ३ केवल सत्य; सत्यांश. याच्या उलट माया, असत्य 'कवि वर्णनप्रसंगी मुख-पेक्षां चंद्रास केवल तुच्छ करतात परतु परमार्थ पाहता मुख तें मुख व चंद्र तो चंद्र. '—कवि. सदेतुसाटी; धर्मार्थ जनें—परमार्थ—इनाम—गांव—औषध म्हणू प्रपंचाला धन परमार्थाला वैराग्य. **परमार्थत**—कवि सत्यत.; खऱ्या दृष्टीने; प्रामाणिकपणे (आषण, वतेन). ०दृष्टि—खी. परमार्थाची आसक्ति, इच्छा. —वि. परमार्थाची बुद्धि असलेला. ०प्राप्ति—खी. ब्रह्मप्राप्ति; मोक्ष. ०बुद्धि—खी. १ कपटादि रहित भावार्थरूप बुद्धि; (व्यापक) सत्य, पावित्र्य, अकृत्रिमता, अहेतुकता इ० बद्दल योजतात. २ दैवी प्रेम; शुद्ध, पवित्र भक्ति; आत्म्याचा परमार्थाकडे ओढा. ०भिक्षा—खी. धर्माकरिता, धार्मिक विचाराने मागितलेली भिक्षा. ०साधन—न. १ परमार्थ मिळविणे, प्राप्त करून घेणे. २ परमार्थ मिळविण्याचा उपाय; साधन. **परमार्थी**—वि १ प्रपंचपेक्षा ईश्वरसाधनरूप मार्गाकडे जास्त लक्ष लावणारा; ब्रह्मप्राप्तीसाठी झगणारा. २ भावार्थी, कळकळीचा; प्रामाणिक; निष्कपट.

परमीत—खीन १ मोजमाप; प्रमाण; परिमाण. २ मर्यादा; सीमा. [सं. परिमिति]

परमुख्य—वि. प्रमुख. 'निया बासुगी परमुख्य सकळा जाण माझे रूप ।'—भाए ६९८. [सं. प्रमुख]

परमेष्टा—पु. कापडातील एक प्रकार. [१ ई.]

परमेश्वर—पु. १ परब्रह्म; परमात्मा; जगदीश्वर; सर्वव्यापी, शक्तिमान ईश्वर. २ शंकर किंवा विष्णु. [सं. परम+ईश्वर]

परमेश्वरी—खी (अशिष्ट) वचनचित्री; रोखा. (ई.) प्रॉमी-सरी नोट. [ई प्रॉमिसरी अप.]

परमेष्ठी—पु. ब्रह्मदेव 'द्विजदेव आरंभूनी येथ । परमेष्ठि-देहपर्यंत । स्वर्गसुख देहसमस्त । भोगवी निश्चित पुण्याभिमान ।'—एमा २२.५७०. [सं.]

परमौण—पु. परमाणु. 'परमौण चिये भुमिके।'—भाए २१०

परयेळ—न. परळ पहा.

परव(वा)चा-वजा—पु. १ तोंडांनं म्हटलेली उजळणी; घुळाक्षराचा पाठ (सांसकालचा). (किं० म्हणणे; वाचणे). २ आपल्या कर्मांची रडक्या, कर्मकहाणी घरगुती, सांसारिक गोष्टींचा पाल्हाळ. (किं० सांगणे; लावणे; लागणे). [पर=पुन्हा+वाचणे]

परवंटा-वंट—पु. (बायकी) साडी नेसण्याचा एक प्रकार; लहान मुलीस साडीचा पदर न काढतां नित्या साडीच्या पदरा-पर्यंत काढून ती साडी पदरांनंच कमरेमोवतीं आवळणे, छगड्याचा पदर न काढणे. या नेसण्यांत पुढे वरवंट्याच्या आकाराचा आढवा लांबोडा भाग (केळे) दिसून येतो. (किं० काढणे; नेसणे). 'कंचुकी वळाच्या परवंटी । मुक्ताफळे झळकती ।'—मुसमा १४.६२.

—वसा ६८ ०करीण—करी, **परवंटी**—खी. परवंट्याची साडी नेसणारी, पांच ते दहा वर्षांची मुलगी. दहा वर्षांची मुलगी झाली म्हणजे तिला पदर देतात, तेव्हा तिला पदरकर—करीण म्हणतात.

परवंटा—पु. वरवंटा. —शर.

परवड-वडी—खी. १ खाद्यपदार्थांचे अनेक प्रकार; पक्वान्न. पन्याकार पहा. २ तऱ्हा; रीत; पद्धत; चाल; दम (चमत्कारिक, तऱ्हेवाईक); विशिष्ट प्रकार. 'हा पोर परवडीने जेवतो.' ३ अव्यवस्थितपणाचा, दुर्दैशाचा प्रकार—तऱ्हा—रीत. 'मी माझे घरी नव्हते म्हणून माझे संसाराची परवड झाली.' ४ (सामा.) त्रास; दगदग. ५ अव्यवस्था; गोंबळ; धांदल. 'तारुण्य पावतां परवडी । कन्या जन्मे मांडली ।'—सुआदि २२.७. ६ यथातुकम मार्ग—रीत.

'परवडीने पाणी भरवें, विहीर एकच आहे.' ७ व्यवस्था, वासलात लावण्याकरितां घेतलेली वस्तु. ८ (कों.) थर; रांग; ओळ (दगड, विटा यांचा) 'शंभर परवडीने ही भित तयार होईल' ९ (कु.) परवचा; उजळणी. (किं० वाचणे). १० रडक्या; चऱ्हाट; कंटाळवाणी हकीकत. (किं० सांगणे; लावणे; मांडणे). ११ दुर्दैशा. १२ आवड; आनंद. 'गोडीसहित रस निवडी । जाण परवडी तेचि येकी ।'—रंयो ७.४६. १३ (कर.) सावैजनि; जातिविशिष्ट जेवण. १४ सुकाळ; समृद्धि. [सं. परिपाठी] **परवडी**

करणे—नाना तऱ्हेने त्रास देणे. **परबडीचे काम**—न. पाळी-पाळीने, आळीपाळीने करावयाचे काम.

परबड्डे—अकि. पुरवणे; फायदेशीर होणे; पटणे; पंस्तीस येणे. 'तुला परबड्डे तर घे.' (हा शब्द प्रथम मुंबईकडे रूढ असे).

परबणी—स्त्री. (विणकाम) परमणी पहा

परबणे—अकि. (गो) कण्ठणे; कुंयणे. [सं. परिवंदन]

परबणी—स्त्री. (गो.) कण्ठणे; कुंयणे.

परवत—पु. (कुण.) देवधेव; व्यापारी देणे-घेणे-धंदा-उद्योग. -किवि. सार्थी; करितां; मुळे [सं. परिवर्तन] **० संबंधी**—किवि. देवधेवीविषयी; धंदाच्यासंबंधी **आत्मकाया परवत**—स्वतःच्या व्यापार-धंद्यासंबंधी.

परवत—पु. पर्वत (कागदपत्रात) कामाचा, व्यापारधंद्याचा बोजा, डोंगर. [पर्वत]

परवता—पु. परवचा पहा (किं वाचणे).

परवर—स्त्रीन. एक फळभाजीचा वल व तिचे फळ ही वेल काहीशी तोंडलीसारखी असते फळाची भाजी पथपर असते. [हि.]

परवर—वि. पोशिदा; पालनकर्ता. 'गरीब परवर'—गरिबाचा पोशिदा. 'बक्तर परवर हत्तीवर दौलतराव शिदा.'—ऐपो २४४. [फा परवर] **० दिगार**—पु आश्रयदाता परमेश्वर. [फा]

परवर—पु. १ घराची जमीन; भुई २ (ल) खळ्यांतील रास काढून घेतल्यानंतर राहिलेले धान्य ह्यावर महाराचा हक्क असतो. ३ तलाव किंवा विहीर याच्या भोंवताली दगडाचा किंवा मातीचा बांधलेला बांध किंवा पाळ ४ (बांधकाम) जमीनीतील पायाचा सपाटीचा भाग. यावर दुसरा नवा थर सुरू होतो **परवारस आणणे**—येणे—एखादी गोष्ट उघडकीस आणणे, येणे तिचा दुर्लौकिक करणे, होणे

परवस, परवरीम, परवरगी, परवही—स्त्री पोषण परामर्ष; आश्रय. साभाळ; संगोपन, पोषण, साभाळ केलेली स्थिति. 'आबादीचे कौल रयतेस सादर आश्रत त्या बमोजिव पावून रयत परवस करावयासी आमीलास आझा केली पाहिजे. -वाडबाबा १२०४ [तुल० सं. परामर्ष; फा परवरिश]

पर(पर)वम—पु (महानु) स्पर्श. धक्का 'हातपरिवसेया नेगिजे आपेपर.'—भाए ३४३

परवा—पु पाण्याचा पाट

परवा, पवा—स्त्री १ आवर; कळकळ; फिकीर; आस्था; महत्त्व किंमत (किं करणे बाळगणे) 'हे जेव्हा भांगचे बैकत येण होतात तेव्हा राजाचीदि परवा बाळगीत नाहीत' २ कालजी. बिता. धोर. (किं बाळगणे) 'हे काम तुमचे मला पावले तुमची परवा बाळगू नये' [फा पर्वा]

परवां, परव्हां—नस्त्री. मागचा किंवा पुढचा दिवस, थोडा काल मागील; पुढील अल्प काळ. 'हे पोर परवाचे पण फार बोलते'—किवि कालच्या मागच्या किंवा उद्याच्या पुढच्या दिवशी. [सं. परवस्त्, परश्व: परन्वासर]

परवान(ण)गी—स्त्री. १ हुकूम; अनुज्ञा; आज्ञा (काही कार्य करण्याविषयी मागून घेतलेली). २ सुटी; सुटका; मोकळीक. [फा पर्वांनगी] **० चिठी**—स्त्री. परवाना; आज्ञा असल्याची रजेची चिठी—दाखला. **० बरदार**—पु. मालकाला कोणी बाहेरचा आला गेल्याची बरी देणारा व आत जाण्याची परवानगी आणणारा नोकर. [परवानगी+बरदार] **० रस्तवानगी-रस्तानगी**—स्त्री. (सामा) आज्ञा, परवानगी. [परवानगी द्वि.]

परवाना—पु १ हुकूम; परवानगी, पास; दाखला; अधिकार-पत्र २ सनद; शिक्षामोर्तेव असलेले अधिकारपत्र. ३ (बायकी) नाते, एखादी माहिती वगैरेसंबंधी कथा, हकीकत. (किं गाणे; सांगणे). [फा. पर्वांन]

परवार—किवि. (राजा) गाय, म्हैस इ० फळश्याच्या दिवसांत न फळता (रहाणे) (किं जाणे). अमराड पहा

परवारी—पु. गांवचा महारनोकर, जागल्या; वेस राखणारा; निरोप्या, वाटाड्या, बिगारी इ०ची कामे याला करावी लागतात. परवारी हे नांव घेऊ या अस्पृश्य नोकराला सहज सोम्यपणे बोलावयाचे झाल्यासच वापरतात. परवारी रागात घेऊ किंवा महार अमे संबोधितात 'याखेरीज २ शिपायी १ भोजणा परवारी एकूण ३'—वाडबाबा १२०५.

परवशी-स्त्री—स्त्री. परवरीस पहा.

परव्हा—पु मूल तान्हे असता आई गरोदर राहिल्यास तिचे दूध प्यायल्याने मूलास एक रोग (सुखवशी) होतो तो. [१ पर=दुसरे मूल+वहन=वाहणे]

परव्हाण—न—न. गाडी, घोडा इ० वाहन. असे—गाडीचे—घोड्याचे—गाडवाचे परव्हाण. [सं पर+वाहन]

परशु-श—पु कुऱ्हाड; फरस. [सं. परशु] **० राम**—पु एक परमेश्वराचा अशात्मक व प्रख्यात वीर. तीन रामांपैकी पहिला राम व दशावतारांतील सहावा अवतार याने एकवीस वेळां पृथ्वी निःक्षत्रिय केली. **परशुरामेश्वर**—न. कोंकण. उत्तरेस विमल-निर्मल, पूर्वेस सद्याद्रि, दक्षिणेस गोकर्ण व पश्चिमेस समुद्र या चतुःसीमेतील प्रवश परशुरामाने हा कोंकण प्राप्त वसविला.

परस—उम हून, जन; पेक्षां (प्र) परीस पहा.

प म—पुन (मोजमाप) पुरुष; माणसाची उंची. (प्र.) पुरुष पहा [सं पुरुष]

परस-सू—न. घराची मागील बाजू, अंगण खुली जागा. परडे अर्थ ४ पहा. [सं. पार्श्व] **परसांतील भाजी**—(परसांतीक

भाजी हवी त्यावेळी काढता येते यावरून) (ल.) सहज आत्मसात होणारें काम, धंदा, उद्योग इ., सहज छाप ठेवतां येणारा, जिकता येणारा माणूस, शत्रु. (तुच्छता दर्शवितांना वापरतात). ० दार, दारवाजा—नप. घराचा मागील दरवाजा. 'धांवली बिंबाई परस दरवाजा लाविला।'—ऐपे ६९. परसाकड—कडे—डेस—नकी. शौच, शौचास जाणें, लागणें; मलाची बाहेर अपानद्वाराकडे गति 'मला परसाकडे लागलें, नेहटली'—किवि. शौचास, मलविसर्गार्थ (कि० जाणें; बसणें).

परसणें—उक्ति. १ (काव्य) ऐकणें; परिसणें. २ (गो.) सम-जणें (प्र.) परिसणें पहा.

परसणें—न. (वे.) उलथणें

परसणें—कि. (वे.) परतणें; परत येणें. वळविणें; उलटणें.

परसणें—कि. (हिं.) वाढणें; पानांत घालणें [सं. परिवेषण]

पर(रो)सणें—अकि. (व) अंगावरून हात फिरविणें 'मुलाला घेऊन जरा परोसलें.' [सं. परि+घ+सर; परिवेषण]

परसविणें—उक्ति. उकळलेले पाणी घालून किंवा तूप चोपडून मळण्याचा तच्छिद्रपणा घालवून तें पळें करणें. निर्वाचणें पहा

परसा—पु. (कों.) शेकोटी; आगटी; चुलीखेरीज इतरत्र भूमीवर घेतलेला अग्नि. [परस]

परसाइ—न. (ठाणें कों.) जुन्या काळचे सरकारी अधिकाऱ्याची बरदास्त ठेवण्याबद्दलचे एक राजकीय बतन. [परसणें]

परसाड—पु. (व) परकर.

परसुदा—पु. (चांभारी धंदा) जोडा शिवून उरलेला दोऱ्याचा तुकडा.

परस्पर—वि. एकमेक; एकमेकांचा—पहिल्याचा दुसऱ्याशी जो संबंध तोच दुसऱ्याचा पहिल्याशी असा असणारा; समान गोष्टी करणारे उभयता ते अन्योन्य. 'यांचे परस्पर चांगलें आहे.' 'परस्परेने परस्परांच्या तोंडांत मारिली.' [सं.] परस्पर—रां—रें—

किवि. १ एकमेकांस; मिथः. २ परभारां; बाहेरच्या बाहेर. परस्पर समपर्यामी—बाहेरच्या बाहेर, परभारें, स्वतःचा कांहीं एक संबंध न येऊं वेतां एखादी गोष्ट करणें. कामाची परभारी बासलात लावणें.

परस्मैपद—न. (ब्या.) कर्तरी प्रयोग. संस्कृत धातू ज्या दोन प्रयोगात चालवितात त्यातील एक (दुसरा आत्मनेपद). दुसऱ्याम उद्देशून केलेली क्रिया. [सं.]

परळ—पु. मातीचें उथळ पात्र, परात, घाली. गरीब लोक यात जेवतात. यावर भाकरीहि भाजतां येते [प्रा. परिअल] परळी—जी. लहान परळ.

परळ—पु. एक झाड.

परळी घेजनाथ—पु. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक. हे हैद्राबाद संस्थानांत परळी गांवी आहे.

परश्वंत—वि. (अशिष्ट) परीक्षावंत. परीक्षा करणारा.

परा—जी. वाचेच्या चार अवस्थांपैकी पहिली: नाभिस्थान-

स्थित निर्विकल्प आठवरूप चतुर्विध वाचेतील पहिली वाचा. श्वासचें पहिलें स्फुरण. 'नाभीपासून उन्मेषवृत्ती' तेवि परा जाणिजे श्रोतीं।'—दा १७.८१;—ह २०.१२७ पद्यंती, मध्यमा, वैखरी पहा. [सं.] परा—जीवि. श्रेष्ठ. परादिवाचा—जीअव. परा,

परयंति, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा; सर्व अवस्थांतील किंवा कोणत्याहि अवस्थेंतील वाचा, वाणी. 'परादिवाचा कुंडित जेथें। निजे तेथें निजबाळा।' (व्यापक.) वाचा; वाणी. परामक्ति—जी. श्रेष्ठ भक्ति. 'परामक्ति हे शुद्ध तुम्हीं जाणा। तुका म्हणे ऐतें कळों यावें या जना वो।'—तुगा १११.

पराई—जी. १ मानवी आयुष्याचे दोन भाग; तात्पर्य आणि बाधक्य प्रत्येकीं; चढतें आणि उतरतें वय. 'चढती पराई जाऊन उतरती पराई लागली.' २ ज्वानी. 'निरोगी आपली ससमान ऐन पराई हो। कसुन भोगावी पलंगावर सौख्य सराई हो।'—प्रला १५२. [सं. पराई]

पराई—जी. परकेपणा; दुजा भाव. पर पहा. [सं. पर=परका]

पराकाष्टा—स्त्री परमावधि; अतिशयपणाची शेवटची हद्द, मर्यादा, दशा; हा ऋग्वेद कोट्याहि प्रकारची अतिशयितता, विशेषतः क्रियेच्या आवेशासह दाखवितो. 'पावसाची पराकाष्टा झाली' 'पावसानें पराकाष्टा केली.' पराकाष्टेची लाढाई, पराकाष्टेचा बोलणारा—चालणारा—खाणारा इ०—किवि. परमावधीने; अतिशयपणे. 'यंदा पराकाष्टा स्वस्ताई झाली.' [सं. परा=वैषैव, टोंक+काष्टा=सीसा; शर्यतीच्या शेवटी मर्यादादर्शक पुरलेले लांकूड, खांब] पराकृत—वि. (प्र. प्राकृत); स्वाभाविक; नैसर्गिक; नेह-

सीचा; साधारण. 'तैसीच माझी बचनें। पराकृतें।'—दा १.६.१२. 'आहे तैसा नोव्हे ऐसा हा अनंत। नये पराकृत म्हणो यासि।'—तुगा. [सं. प्राकृत अप.]

पराक्रम—पु. १ शक्ति; बळ; सामर्थ्य. २ बहादुरी; शौर्य; बळाचें कार्य. [सं.] ० करणें—दाखविणें—अचाट कृत्ये करणें; शौर्य गाजविणें. पराक्रमी—वि. पराक्रम करणारा; शूर; वीर; सामर्थ्यवान.

पराक्रांत—वि. जित; जिंकलेला; काबीज, हस्तगत केलेला; पादाक्रांत [सं. पर=आक्रांत]

पराग—पु. कुलातील रजःकण; बारीक चूर्ण; बुका. 'परागाची पोटळी। घालावी मकरंद जली।'—शिशु १९७. 'पराग ही सांद्र तयांत रंगती।'—र ८ [सं.]

परांगदा—वि. १ भटक्या; दुर्दैवा प्राप्त झाल्यामुळे घराबाहेर भटकत फिरणारा; परदार, बतन इ० सोडून वेशांतरी गेलेला; वेशत्यागी. 'आपण समस्त गांवकरी यांस साक्ष ठेऊन परांगदा

जालें आहे. '—बाळसमा २.२१७. 'आम्ही दहा वर्षे परागंदा होतो म्हणून वतनाचा भोगवटा आम्हांकडे नवता. ' १ पर सोडून बाहेर गेलेला; फारी. (कि० होणे; असणे). ३ अस्ताव्यस्त; विखारलेले; विवर्धने. [का तुल० सं. परात] ० जमीन—जी. परागंदा झालेल्या माणसाची जमीन. हीवरचा त्याचा हक्क बुडालेला असतो.

पराङ्मुख—वि. १ तोंड, पाठ फिरविलेला; मागे फिरलेला. २ एखाद्या विषयाची, कार्याची वाट सोडलेला; त्याला विन्मुख झालेला. [सं.]

पराचा लाखोटा—पु १ ज्या लखोट्यास पीस कोंचलेले असते तो. ह्याचा अर्थ जलदीने पोंचवावयाचे पत्र असा होतो. लखोटा नेणारा महार हे पीस पाहून पत्र लवकर पोंचते करावयाचे आहे असे समजतो. २ (ल) तातडीचे पत्र. [पर=पीस+लखोटा]

परांची—जी. (बांधकाम) माळा; पहाड; पालख; माचोळी इमातीचे काम करतांना गवंडी, सुतार इ० लांकडांचा घडवंची-प्रमाणे उपयोग व्हावा म्हणून जो माळा करतात ती.

परांची गावी—उत्तरी—पर (पंख) हा शब्द पहा.

पराजय—पु. पराभव; पाडाव; मोड; अपजय; अपकर्ष (वाद, युद्ध इ० कामांत झालेला). [सं.] **पराजित**—वि. पराजय झालेला; पराभूत. [सं.]

परांजल—ळ—वि. शुद्ध; प्रामाणिक; खरा. (प्र.) प्रांजल पहा. [सं. प्रांजल]

पराटा-ठा-डा—पु. रोटीचा एक प्रकार; तऱ्यावर तुपांत तळलेली सपिटाची कडीची लहान पोळी. हिला विरोधाप्रमाणे पापुत्रे असतात. [हिं. पराटा]

परा(डा)टी—जी. १ (खा. व.) कापसाचे झाड. २ कापूस काढल्यानंतर राहिलेले कापसाच्या झाडाचे काढ. पळ्हाटी पहा.

पराटे—वि. (गो.) सुलट.

पराड—न. क्षमर यार्बाचे अंतर. ' ही जागा एक पराड आहे. '

पराड-डी—जी. पर्वतांची रांग.

पराणी—जी. १ बैलास टोंबण्याची अणी; टोंबणी; आर. २ (ल.) नेट; जोर. [सं. प्रवयण]

पराण्ड—हून—न. सूर्योदयापासून सडा सडा घटकांचा एक अशा पांच भागांपैकी तिसरा भाग अपराण्ड पहा. दिवसाचे पांच भाग पुढीलप्रमाणे—प्रातः, संगव, पूर्वाह्न, पराह्न व सायाह्न. सं.]

परात—जी. ताटाच्या आकाराचे धातूचे मोठे पात्र; मोठी पितळी. [१ हिं. का.]

परात्पर—वि. अत्यंत श्रेष्ठ; उच्च (ईश्वर). ' तरि साक्षात्परात्पर.] जो सकळ प्रमाणां अगोचर. ' —ऋ ४१. [महातु.

टीप—देवता समूहांत परजी माया तिये पासावही जो पर तो परात्पर]

परात्मा—पु. परा वाचेच्या पलीकडील आत्मा; अत्युच्च आत्मा. शिव, शिवात्मा पहा. ' नित्य तो परात्मा । अनित्य तो अनात्मा । ' [सं. पर+आत्मा]

पराधीन—वि. परस्वाधीन, परतंत्र; दुसऱ्यावर अवलंबिलेला. [सं. पर+अधीन] म्ह० पराधीन जिणे पुस्तकी विद्या.

पराभ—न. १ दुसऱ्याचे अन्न, जेवण. २ दुसऱ्याच्या येथे भोजन, जेवणे. ' आज पराभ झाले त्यामुळे पथ्याचा विचार राहिला नाही. ' ३ घराबाहेर जेवण. [सं. पर+अन्न] म्ह० पराभ प्राणसंकट ० पुष्ट—वि. दुसऱ्याच्या येथील, फुकटचे खाऊन लब्ध बनलेला. ० रुचि—वि. पराभाची आवड असणारा; पराभ-भोजी. परपाकुरुचि पहा. [पर+अन्न+रुचि]

परापम—पु (ज्यो.) परमकालि पहा. [सं.]

परापर-रां—क्रि वि. परपर-रां पहा. [ध्व.]

परापवाद—पु परिनिदा; दुसऱ्याची कुचेष्टा. ' न देखे आपुले केले । परापवाद स्वये बोले । ' —एमा २३.२७४. [सं. पर+अपवाद]

पराब—जी. (कु.) सणाच्या दिवशीं आश्रितांस थाववाची नारळ बगैरेची देणगी. ' श्रीमंताच्या घरीं गणेशचतुर्थी व शिमगा या सणांस लोकांस पराब देतात. ' [हिं. परब=सण; सं. पर्व]

पराभव—पु. पराजय पहा. [सं. परा+भू] **पराभविणे**—उक्ति. पराजय करणे, होणे; हरणे. ' इतें अवलोकितं बोळां । पराभवती अरिकुलें । ' —मुआदि १३.५४. **पराभक्ष्या**—वि. पराभव करणारा. ' बलाढ्य शत्रु पराभव्ये । ' —ऐपो २२६. **पराभूत**—वि. पराजित; जिंकलेला.

परामणी—जी (विणकाम) परमणी पहा.

परामर्श—पु १ विचारपूस; समाचार (गरीब लोकांच्या सुखदुःखाचा, आशेष्टांच्या प्रकृतीचा, पाहुण्यांच्या मेजवानीचा वगैरे). (कि० वेणे; करणे). २ (ल.) मदत करणे; विपत्ति दूर करणे (स्वकीय, गोरगरीब यांची). ३ (तर्कशास्त्र) नियम लागू करण्याच्या उदाहरणाची जाणीव; अनुभवाने तत्त्वाची, सत्याची झालेली जाणीव; एखादी विवक्षित कृति किंवा परिणाम पाहिल्या-मुळे त्यापासून काढलेला सर्वसाधारण निष्कर्ष. ४ जाणवणे; पटणे; कळवळा. [सं.] **परामर्ष**, **परामृष्ट**—दा-परामर्श अर्थ १ पहा. ' नानापरीने परामृष्ट । किरितां न मानी उबगलेला । ' —दावि २७१.

परामर्शी—र्वी—वि. परामर्श घेणारा.

पराय, **प्राय**—जी. (गो.) ओटीवा घळा. (कि० करचे). [पोर्तु. प्रेमा]

परायण—वि. १ अनुसरणारा; चिकटून राहणारा; आसक्त; तल्लीन. ' या मनोवृत्ति ईश्वरपरायण झाल्या. ' २ वाहिलेली; योग्य

जोगरी; नेमून दिलेली. 'ही विहीर ब्राह्मणपरायण आहे' ३ संबद्ध. निगडित ज्ञानपरायणशास्त्र ४ तत्पर; सिद्ध, उत्सुक 'प्राण-प्राण-परायण जिकडे निरपत्रपाप्रणी पळतो।' -मोविराट ४८० [सं]

पराया-य—वि १ ति-हाईत, परका; परस्थ. २ दुसऱ्याचा [सं. परकीय, प्रा पराय; हि.] इह० आपली गाय परायाचा वेल खाया=दुसऱ्याच्या श्रमाचा फायदा आपल्याला मिळो ० धन-न. दुसऱ्याची संपत्ति. इह० परायधन परलक्ष्मीनारायण=दुसऱ्याच्या पैशावर उदार **पराया गांडीवा पलिता**-पु तोड्याची किंवा रंजकेची बंदूक (तलवार, भाला इ० प्रमाणे स्वतंत्र नसून पेटण्यासाठी तोड्यावर अवलंबून असणारी).

परायी—स्त्री मानवी आशुल्याचे दोन भाग, तारुष्य आणि वार्धक्य प्रत्येकी. पराई पहा.

पराथे—पु. दुसऱ्याची मालमत्ता, संपत्ति, धंदा, उद्दिष्ट इ० 'स्वाथेपराथे पहावा.' -किंवि दुसऱ्याकरिता. [सं.] ० शूर-वि. १ दुसऱ्याचे काम करण्यास तत्पर; सार्वजनिक हितासंबंधी कळकळ बाळगणारा. २ दुसऱ्याने स्वाथेत्याग कसवा असे सांगणारा पण स्वतः मात्र पैसा न खर्चणारा; परोपदेशपंडित. ३ दुसऱ्याच्या वस्तूचा फायदा घेणारा; दुसऱ्याचे लुबाडणारा [सं]

पराथे—न. १ उत्तरार्थ २ एकाच्या आंकड्यावर सतरा शुन्ये इतकी संख्या ३ ब्रह्मदेवाचे अर्थ आशुय. [सं.]

परावते, परावतेन—पुन. १ पराडमुख होणे; मागे फिरणे; बळगे; परतणे. २ उलटविणे, रद्द करणे (शिक्षा). ३ (शाप) परत जाणे, उलटणे (ई) रिफ्लेक्शन. ४ शुद्धि; मूळ पदाला परत येणे. 'पतितपरावतेन.' [सं] **परावतेक**-पु (शाप) परावतेन करणारे (भिग इ०). (ई) रिफ्लेक्टर **परावस्थे** व्यवहार-पु. (कायदा) १ अपील; दाद. २ निकाल फिरविणे. परावते अर्थ २ पहा.

परावत्—न. (व.) वहान. [सं. उपानह ? पर+वहन]

परावा—पु. १ दुसरा; ति-हाईत (माणूस); परका पहा. 'आपुली धरुनिया दुरी। पराव्यासी करी मीत्री।' -दा २.१. १४. २ वेगळी; नवीन (वस्तु). 'धरुन परावी आस। प्रेतल सांडी सावकास।' -दा २.१.१०. [सं. परकीय; प्रा पराय]

परावृत्त—वि. १ पराडमुख पहा. २ उलटलेले; उलटविलेले. ३ परत दिलेले, केलेले [सं.] **परावृत्ति**—स्त्री. १ माधारी वळणे; परत घेण्याची अवस्था. २ उलटणे; बदलणे; फिरविणे ३ परत देणे, मिळणे (पैसा, संपत्ति).

पराशव पुत्र—पु (कायदा) रखेलीपासून झालेला पुत्र [सं.]

पराश्रम—पु. परकीयांचा प्रवेष्टा. 'नवाबास आपल्या स्थला-कष्ये पराश्रम होऊ न देणे.' -शास्त्र १ ११ [सं. पर+आश्रम]

परास—उभ (कु) पेक्षा; परस, परीस पहा.

परास्कंध—पु शनिमंडळापासून सप्तर्ष्यांपावेतो ज्याची मर्यादा आहे असा सप्तस्कंधातील सहावा स्कंध हे सप्तस्कंध म्हणजे अवाकंध, गवस्कंध, उदस्कंध, सहस्कंध, विवस्कंध, परास्कंध व परिवाहकस्कंध हे होत. -हंको [सं]

परास्त—वि मागे परतविलेला, सारलेला. दूर केलेला; 'रहले आम्ही सर्वहि होउन धवलाश्वारपरास्त रणी।' -मोभीष्म ११ १३०. [सं]

पराहत—वि दुसऱ्याने पराभव केलेला, मार दिलेला; पराभूत; जिंकलेला (अक्षरक्ष. व लक्षणेने). [सं पर+हत्]

पराही—स्त्री पराई पहा.

पराण—पराण पहा

पराळ—न (कों) भाताचे काड, भात्याण, पेंढा. [सं. पलाल]

पराळ—पु. परळ अर्थ १ पहा.

परि—उभ (काव्य) परंतु; पण. 'स्पष्ट बुडाले होतों, बागले शरण मीं परि भवतों।' -मोअनु ६ ३१.

परि—स्त्री प्रकार; तऱ्हा. 'असो हे तैसी परि जाली। श्री ऋद्धिपुर देखिलेआं।' -ऋ ११.

परि—एक संस्कृत उपसर्ग, प्रत्यय. हा धातु आणि धातु-साधित नामे यांना लागतो याचे काही अर्थ:-१ जिकडे तिकडे; सभोवार, चवूकडे. 'परित.' 'परित्वा' परिभ्रमण २ आणखी; खेरीज 'परिपाक' 'परिपाठ' ३ विरुद्ध; उलट 'परिच्छिन्न' ४ अतिशय, फार 'परिशुद्ध' ५ परिपूर्ण. 'परिपक्व' इ०.

परिवसन—न (पर्यवसान चुकीचे रूप) शक्ति; सामर्थ्य; धीर (कि० स्वचणे; सुटणे; जाणे; कचकणे; कचरणे). [सं. पर्यवसान अप]

परिआ-या—पु झोका; परिया पहा. 'गोपी परिअें बेती।' -दाब ६४. [तुल० का. परि=हल्लणे, पुढे जाणे]

परिआळोच—स्त्री. पर्यालोचन. [सं पर्यालोच अप.]

परिकर—पु १ कमरेमोवताली गुंडाळावयाचे एक वज्र. 'ध्यान पाहतां भगवीं वज्रें परिकर लंगोटी।' -दत्तपद ३८. परकर पहा २ विस्तार; पंचाचा प्रसार. 'टाकून एक घर। दुजे गृहांत जातांवर। खाईं घेऊनि परिकर। त्या घरीचा ने जसा।' -यथादी २.११३०. ३ अगण; भोवतालची जागा; परसु; कांपा-डंड. [सं]

परिकर—पु (काव्य) १ रीत; पद्धत. चाल; तऱ्हा २ जात; प्रकार 'ऐसे संताचे बोल परिकर। ऐकोनि परमानंदे श्रीधर। -वि चांगले सुंदर मधुर 'मुक्त सांडून परिकरें। कां पद्रीं बांधावी खापरें।' -रावि ०४ १२३ (पाठभेद) [सं प्रकार]

परिकर, परिकराङ्कुर—पु (साहित्य) जयें विशेष्य सामि प्राय आह तेयें हा अलंकार हातो उदा० 'कपातें भीष्माजुन वेती अचळेसि शस्त्र मपातें।'—मोभीष्म ३ ३०

परिकरणें—उक्ति नमून दग, नियाजिंग 'अये परिकरानि प्रमाण। अजिन १ पै गेला।—नव २ ५५ [सं परि+कृ]

परिकर्म—न १ प्राग्भावे, आनुपंगिक काम २ (अंगगणित) एक प्राथमिक नूलभूत नियम ३ आठ आठन [ये] शिरे म्पापु—न. (अंगगणित) प्राथमिक, मूलभूत आठ नियम—वेगोज, वजाबाकी, गुणाकार भागाकार, चोरो वगैरे, घन आणि घनमल

परिक्रम, परिक्रमण—पुन १ प्रदक्षिणा २ मोजने फिरणे, भटकणे. [सं परि+कम्]

परिखा—बी. क्रिडा, राजवाडा इ० च्या भोंवतालचा खदक. चर 'परिखा करा मोठी या शरतल्पाय भोंवती खोल।'—मोभीष्म ११.१४६ [सं]

परिखा—वि परावा; परका पडा त्या दंपत्याचे सुख भेटी। परिखे देखता लाज उठी।—एभा १३ ५९५ [परका]

परिगणन-गणना—नन्ही १ वेंचणी निवड २ माजणी, मोजदाद, गणती. [सं] **परिगणनाय-वि** मोजण्यास, गणण्यास, निवडण्यास योग्य **परिगणित-वि** १ मोजलेले २ वेगळे काढलेले. निवडलेले.

परिगुण—पु १ सुपधि, योग्य मयोग, प्रसंग. 'यथादर्शी हे बोलो। अनुभवामृतपण। स्वातृपुति परिगुणें। वोगरिलें।'—अमृ १० २४ २ पाडुणचार. परगुणे पहा.

परिग्रह—पु १ परिवार; लबाजमा; आश्रित लोक, खटला, कुटुंब 'आणि समर्थे आपुला खोडा। शिसे वाहवी जैसा होडा। तैसा भुंजौनि जो गाढा। परिग्रहो।'—ज्ञा १८.१०६२. —एभा ११.९०९. २ (कायदा) (अविनियुक्त अशा कोणत्याही वस्तूचा) ताबा किंवा कब्जा घेणे जसे:—अमीन, पाणी इ०चा परिग्रह ३ घेणे, स्वीकारणे. ४ गोळा करणे; जमविणे ५ पसारा. 'जो निर्द्वंद्व निरभिमान पहा हो। त्यास समूळ मिथ्या निगवेहो। तेथ देहसंबंधे परिग्रहो। उरावया ठावो मग कैचा।'—एभा २६ ३४५. ६ दान; इबाम ७ संग्रह [सं] **परिग्रही-वि** १ कुटुंबवत्सल. 'सबे जे देखिऊ ते ध्यानकामे लाविले। परिग्रही घातले। तरिया बरी।'—ज्ञा १२ ९१ २ दान वेणारा. **परिग्रहीन-वि** अंगीकृत; पसंत, मान्य केलेले; घेतलेले. 'ही गोष्ट शिष्टपरिग्रहीत आह'

परिप्राक—पु लेखखंड: लेख; परिच्छेद [इं.]

परिपु—पु १ घर, आवार यांच्या भोंवतालची भित: कुंपण; कुसुं: कोट: कांपाउंड २ लोखंडाचे गेदसारखे हत्यार. ३ (ज्यो.) सप्ताशीम योगातील एकोगिसावा योग. ४ घेर; बतुळाची मर्यादा दाखविणारी गोल रेषा. [सं.]

परिप्राटो—सक्ति सर्वावतीं दवळणे. घाटगे 'काशणे कुटुणे परिप्राटो। पाटा पमरोनि वरी लाटणे। पार्ककियेचीं लक्षणे। तुज दावू जेदिया।'—मुबिराट २ ७५ [सं परि+प्राट]

परिचय—पु १ ओळख सहवास श्रमट. मेवच. माहिती (मनुष्य, वेदा, विषय, ज्ञानसेव २० विषय) २ (प्रत्यय या-बद्दल चुकीन) अनुभव अनुभविक ज्ञान प्रतीति (कि० घेणे; पाडगे, येणे उतरणे) [ये परि+ची] **परिचायक-वि** (व्या) निर्देश करणारा. दाखविणारा, व्याख्या, विवरण करणारा, परिचय करून देणारा [मं.]

परिचय-चया—नन्ही. मेवा, चाकरी. शुभ्रा 'आणिका एवढे नाही धेंय। यालागीं तुझे परिचय।'—एभा ४ १३६ [सं परि+चर]

परिचार—पु १ प्रदक्षिणा. परिक्रम पद्दा २ वेशाटण परिश्रम ३ प्रचार. इकडेकडे दिडणे **परिचारी** कधी आपुलीच रुढी। पोटीची ती कधी ठावी नाही।—तुगा ३५६१ ४ व्यापार 'निमियोन्मेधाचे सचार। श्रामोक्त्वासाचे परिचार।'—गभा ३१ ५१० ५ चाल, रीत प्रचार पद्दा [म परिचार, प्रचार]

परिचारक वि मेवक वाकर. अनुयायी 'याचीं दसमे पुतारी व वेणारी व डिंगरे व परिचारक व इरिदास व दिवट एकूण सदा.'—वाडसमा ३ ६५. [मं.] **परिचारिका**—बी दासी; मेवका; सखी

परिचित—वि १ ओळखीचा. माहितीचा (मनुष्य, गोष्ट). २ ओळखणारा. माहीत असलेला [म]

परिच्छिन्न—वि १ अलग केलेला; तोडलेला. निराळा; निश्चित २ मर्यादित: विभागलेला. भाग पाडलेला (परिच्छेद, प्रकरण, भाग इ० नीं) 'तो (परमात्म्या) व्यापक मी परिच्छिन्न। त्रि ऐक्य केसेम।'—क्रिचि १ निश्चितपणे; नक्की; हमखास. 'मी परिच्छिन्न हणजे घेईन मग उटेन' २ उघडपणे, स्पष्टपणे; निश्चितपणे, खडखडीत: खसखशीतपणे (सांगणे, बोलणे) ३ (नकाराशी) केव्हाही नाही. मूर्खीच नाही; कोणत्याही प्रकारे, दृष्टीने नाही. 'त्याचा पैका परिच्छिन्न मजूर पडणार नाही.'—वाडसमा १२ [सं]

परिच्छिन्न(करण)—न. (तुल्य) दोन्ही हात वक्ष स्थळा-वर ठेवणे, डोकें संमत करणे व कंबर पुढें मागे हलविण.

परिच्छे(च्छे)द—पु १ वेगळा करणे; भिन्न करणे, निश्चित करणे २ विभागणी, खंड, भाग, प्रकरण इ० पाडणे; इयतीकरण. ३ भिन्नपणा. वाटणी ३ प्रकरण; अभ्यास: भाग; सीमा ४ लेख-खंड (इं) प्यारा; परिप्राक. [सं.] **परिच्छेदक**—वि तुकडे, भाग पाडणारा; वेगळे करणारा; विभागणीदार.

परिजन—पु चाकर; सेवक. परिचारक पदा. [सं]

परिजिणे—सफ़ि. परजणे पदा. 'तेंचि हें बरिलिये हातीं । चक्र परिजितया आयती ।' —ह्या ११.२९५.

परिणत—वि. १ परिपक्व, परिपूणे; पूर्णावस्थेस प्राप्त झालेला; प्रौढ 'अयजय वेव द्वितीया परिणतोपरमैकपिय ।' —ह्या १८.९ २ नम्र, बांकलेला, बांकणारा. ३ (ल.) लक्ष वेवलेला, वेवणारा; निर्दिष्ट. [सं.] **परिणति**—स्त्री. १ पूर्णावस्था; पक्वता. २ बांकलेली अवस्था; विनीत स्थिति. ३ नमस्कार; प्रणाम ४ उत रतेपणा; उतार ५ निर्दिष्ट स्थिति. ६ (गणित) फल. (इ.) फक्कान.

परिणय, परिणयन—पुन. लग्न करणे; लग्न; विवाह. 'शांति पतिव्रते झाले परिणयन । काम संतपेण निष्कामता ।' —तुगा ४१५६. [सं. परिनी]

परिणाम—पु. १ शेवट; निकाल; अखेरी; सार; फळ; निष्पत्ति. 'पापाचा परिणाम नके. ' २ (व्यापक. सामा.) सुख-कारक शेवट (धंदा, काम वगैरेचा); सिद्धि. ३ अवघर्णीतून निभावून घेलेली गोष्ट; यशस्वी निकाल; धबगत (नकारार्थी प्रयोग). (किं० लागणे). 'पांचशे रुपये दिल्यावाचून माझा परिणाम लागणार नाही. ' ४ आकार, स्थिति यांचे रूपांतर; बदल; अवस्थांतर; स्थित्यंतर. 'पाण्याचा धूमरूप परिणाम होऊन त्याचा पुन्हां पञ्जरूप परिणाम होतो. ' ५ अंतिम अवस्था; अखेर; चरमावस्था. ६ (ल.) ब्रह्म 'जो निजानंदे धाला । परिणामु आयुष्या आला. पूर्णते जाहला बळगु जो. ' —ह्या १२.१७१. [सं.] **परिण(ण)मणे**—१ परिणामाला पावणे. 'ऐसे स्वानुभवविभ्रामे । वैराग्यमूळ जे परिणमे । ते सात्त्विक येणे नांम । बोलिजे सुख ।' —ह्या १८.७९२. २ पालटणे; बदलणे. 'चुकले मत्प्राप्तीचे धर्म । तो धर्म अधर्म परिणमे ।' —एमा १४.२९९. ३ परिपक्व होणे. ४ विस्तारणे. 'सोने परिणामले सांखळे. कीं साडे पन्नेर जाले कबि-वळे ।' —ह्या ९३. ० **कार्य**—न पूर्वे कारणाचा लोप होऊन जे त्यास रूपांतर प्राप्त होते त्याचे नाव जसे—दूध मूळ कारण लोपून त्याचे झालेले दही हे रूपांतर. —हंको **० दाह**—पु. १ मरणाच्या बेळी शरीराची होणारी आग, जाळ, भडका, दाह. २ अन्नपचन होत आल्यावर पोटांत उठणारी आग (रिकाम्या पोटांत ही उठते). ० **शुद्ध**—वि. ज्याचा शेवट गोड होतो ते; सुपरिणामी; शुद्धयैवसायी. ० **शुद्ध**—पु. १ चांगले अन्नपचन झाले नसता पोटांत उठणारी कळ. २ अन्नपचन पुरे झाले असता पोटांत होणारी आग. परिणामदाह अर्थ २ पहा. ३ मरणाच्या वेळच्या वेदना; शेवटची धबपड. ४ कोणताहि असाध्य रोग.

परिणीत—वि. विवाहित; लग्न झालेली (स्त्री). [सं.]

परितः—क्रि. सभोंवतीं; चहुंकडे. [सं.]

परिता—पु (व.) मोटेचे खालचे लांबोळे चाक.

परितोळ—पु. आनंद; संतोष. परितोष पदा. 'ऐणेकरुनि समस्तां । परितोळु होईल वेस्तां ।' —राज्ञा ३.९५.

परितोष, परितोषण—पुन. १ संतोष; समाधान; आनंद. २ आनंद, समाधान होणे; संतोष पावणे. [सं.] **परितुष्ट**—वि. संतुष्ट; आनंद, समाधान झालेला. 'परितुष्टे एकें आतें प्रसन्न एकें ।' —ह्या ११ १२८. **परितोषिक**—न. देणगी; मेहनताना. पारितोषिक पदा.

परित्याग—पु. त्याग; सोडणे; सर्वस्वी टाकणे. [सं.] **परित्यक्त**—वि. सर्वथा सोडलेला, टाकलेला.

परित्राण—न. १ संरक्षण; रक्षण २ नीट, दुरुस्त करणे; परिपूणे करणे. [सं.] **परित्राता**—वि. रक्षणकर्ता; संगोपन करणारा; राखणारा. [सं.]

परित्रा—पु. परिश्रमण; प्रवास. (किं० करणे; पळणे). [सं. परीत्वा]

परिद्—वि. १ प्रवीण; निपुण; निष्णात. २ समर्थ; लायक; हुशार. [सं. प्रवीण अप.]

परिदान—न. १ साटेलोटें. २ फेर मोबदल्याचा व्यवहार; विनिमय. ३ परत करणे; मोबदला घेणे. [सं.]

परिधान—न. १ नेसणे; पांघरणे; वापरणे; अंगावर घेणे (वस्त्र). २ पांघरावयाचे, नेसावयाचे वस्त्र. 'परिधानें ते झळकती ।' —वेसीख ९.९१. [सं.] **परधानीय, परिधेय**—वि. परिधान करण्यास, नेसण्यास योग्य (वस्त्र).

परिधि—पु. १ श्रौतामीच्या कुंडाच्या दक्षिण, पश्चिम व उत्तर या तीन बाजूंस टेवावयाच्या तीन लांबट समिधांपैकीं प्रत्येक. २ मोबतालची रेष; सभोंवार घेर. परिध अर्थ ४ पहा. काहीं वस्तुभोंवतीं वेढा. ३ वेढणारा, वेढणारा पदार्थ, वस्तु. ४ सूर्यचंद्राचे खेले; अंशुमाला. ५ प्राक्चक्र; नीबोच्चवृत्त [सं.]

परिनालिका—स्त्री. १ नाला; पाट; गटार. २ (ल.) व्यवस्था; पद्धत; व्यवस्थित मांडणी, लावणी; लढ झालेला, योग्य मार्ग, रीत, क्रम, परंपरा. ३ रडगाणे; कंटाळाणी लांबलचक गोष्ट. (किं० लावणे; करणे; लागणे; पडण; चालणे). ४ शाळुंकेच्या वरचे तीर्थ जाण्याची पन्हाळी. [सं. प्रणालिका]

परिनिष्ठ—वि. निपुण; निष्णात. 'वेदशास्त्रपरिनिष्ठ । श्रवण-मनन अभ्यासयुक्त ।' —एमा १९.२५. [सं.]

परिपक्व—वि. १ पूर्ण पिकलेला; पूर्ण तयार झालेला; पक्का. २ (ल.) प्रौढ. [सं.] ० **बुद्धि**—वि. प्रौढ बुद्धि.

परिपंथना—स्त्री. १ (व.) (औषधाचे) पथ्य. 'औषध घेतले म्हणजे चांगली परिपंथना ठेवणे अवश्य आहे. ' २ (व.) तज-बीज. 'तुम्ही तर बालकां, पुढे आमची परिपंथना कोण राखील. '

परिपाक—प्र. १ पूर्णावस्था; विकास (फळे, अन्न, धान्य, मूखपणा, दुष्टपणा इ० कांचा). 'कोधाऐसा महादोख। जयाचा देखां परिपाक।' —हा १८.१०.५८. २ (दुकृत्याचें) फळ; परिणाम; शेवट. 'आचरे दोष न धरी धाक। परिपाक दुःखाचा।' —तुगा ३१.४२. ३ अन्नपचन. ४ काढांतील महत्वाची वनस्पति, वन्य. ५ शिजविणें. 'तुका म्हणे जैसा कुचराचा दाणा। परिपाकी जाणा खोटा तैसा।' —तुगा ५३.८. [सं. परि+पक्]]

परिपाटक—प्र. (गो.) एक औषधी वनस्पति.

परिपाटी—टी—की. १ क्रम; अनुक्रम; व्यवस्था; प्रघात; प्रस्थापित रीत, मार्ग; परिनालिका. 'कार्य भोग्य हें परिपाटी।' —विप्र ३.८६. २ (अंक्रमणित) संख्यालेखनपद्धति. —वि. व्यावहारिक; रूढ. 'जरतकारी नाम परिपाटी। कन्या असेल जयाच्या पोटी।' —मुआदि ९.९. [सं. परिपाठ-प्र १ परिपाठी; चाल; रीत; रुढी, 'आमचा त्याचे घरी जाण्याचा परिपाठ नाही' २ प्रघात, वहिवाट 'ह्या गोष्टीचा त्या देशांत परिपाठ आहे.' ३ पद्धत; प्रकार; चाल; रुढी; दम. (किं० चालणें). ४ प्रवृत्ति; बळ. 'मत्स्यमैथुन देखित्यासाठीं खबळल्या कामाच्या परिपाटी।' —एमा १७.३५१.]

परिपार्श्व—किवि. सर्व बाजूनी; सर्भोर्क्ती. परितः पहा. [सं.]

परिपालन—न. पूर्णपणे संरक्षण; संगोपन; पालन पोषण. [सं.] **परिपालित**—वि. परिपालन केलेले; संरक्षित; बाळगलेले. [सं.]

परिपीठिका—की. मूलपीठिका. पीठिका पहा. [सं.]

परिपुष्ट—वि. धष्टपुष्ट; गबदुल; लढ. [सं.]

परिपूरण—न. पूर्ण करणें; तयार करणें; शेवट, तब लावणें. [सं.]

परिपूर्ण—वि. १ संपूर्ण; अगदी अग्नयन्; सगळे. २ तयार; ज्ययत; सिद्ध. ३ पुरा झालेला, संपविलेला. ४ तृप्त. [सं.] **परिपूर्ति**—की. १ संपूर्णता; समाप्ति. २ पूर्ण तृप्ति; समाधान.

परिपैसी—की. व्यापकता. —हार. [१ परि+पैस=व्यापक]

परिप्लुतता—की. पुरेपुर भरणें. (इं.) संच्युरणान. [सं. परि+प्लु]

परिमव—प्र. अनादर; पराभव; अनादराची, अभान्यतेची स्थिति. (समासांत) काम-कोध-लोभ-पितृ-पुत्र-की-विषय-परिमव. [सं.]

परिमाष—की. टीकाग्रंथ; भाष्य. 'वैयक गायनविद्या नाना परिमाष।' —स्वादि ४.५.२०. [सं.]

परिमाषा—की. १ शास्त्रीय ग्रंथांतील विशेष अर्थांच्या शब्दांची सूची; शास्त्रीय ग्रंथांतील संकेत, संज्ञा; शास्त्रीय संज्ञा. २ स्पष्टीकरणांची, व्याख्यांची यादी; ग्रंथांतील संक्षिप्त चिन्हें, छुणा इ० कांचा तत्त्वा. ३ प्रस्तावना; प्रास्ताविक भाग; पूर्वपीठिका. ४

(ल.) (घंटा इ० कांची) मूलतत्त्वे; सामान्य सिद्धांत; पहिले मुद्दे. 'कोष्टी एक व्यवहाराची परिमाषा समजेतों तो व्यवहार कठीण वाटतो.' ५ (वैयक) चिकित्सा; साध्यासाध्य विचार. ६ (व्या.) पाणिनीच्या नियमांच्या स्पष्टीकरणार्थे केलेले विवरण, विवेचन. ७ (सामा.) विवेचन; विवरण. 'हें काय एकैक ऐसेतें। नाना परिमाषावसों।' —हा १८.११. [सं.]

परिभ्रमण—न. १ भटकणें; फिरणें. २ प्रदक्षिणा घालणें; वाटोळें फिरणें. [सं.] **परिभ्रमणें**—अकि. (काव्य) भटकणें; फिरणें. 'विचारवनीं परिभ्रमे मन।']

परिमल—प्र. सुवास; सुगंध. [सं.] **परिमलणें**—अकि. सुगंध घुमणें; सुवास दरबळणें. 'तेव्हां सुवास करून। परिमळत अवघें गगन।']

परिमाण—न. १ माप; मान; परिमिति; संख्या. २ ज्यामुळे वस्तु इ०चा आकारमान, प्रमाण इ० निश्चित केले जातें अशी रीत, नियम. ३ लांबी, वजन, आकार, काळ इ०चें मोजमाप, त्याचें साधन. उदा० घड्याळ, घटकापात्र. ४ मोजणी; मापन; मिति. ५ मापाचे किंवा मोजण्याचे तीन प्रकार—अणु (परमाणु). महत् आणि परम महत् परिमाण. (पहिलें सूक्ष्म, दुसरें प्रत्यक्ष अणुपासून पृथ्वी—समुद्रापर्यंत व तिसरें आकाश, काळ, वायु, दिशा, आत्मा यांच्यासंबंधीं). ६ भूमितिषिष्यक मापन, मोजमाप.

परिमाणेण—न. सर्भोवार केलेला शोध. [सं.]

परिमाजन—न. १ धुणें; स्वच्छ करणें; शुद्ध करणें; प्रक्षालन. २ (ल.) कोष, शोक इ०कांचे काही उपायकरून निरसन करणें. [सं.] **परिमाजित**—वि. १ प्रक्षालित, शुद्ध केलेला; धुतलेला. 'घड्या ज्या वस्त्रांच्या रजक परिमाजीत तितुक्या।' २ निरसन केलेला.

परिमिति—मीत—की. १ परिमाण पहा. मोजून निश्चित केलेली संख्या. २ मोजणी; गणना. ३ मर्यादा; नक्की प्रमाण. ४ (गणित) आकृतीची मर्यादा दाखविणाऱ्या सर्व रेखांची बेरीज; आकृतीची परिमिति. —महमा २० [सं.] **परिमित**—वि. १ मोजलेला; मापलेला; निश्चित केलेला (काही नियम, प्रमाण यांनीं). २ साधारण; मध्यम; बेताचा; योग्य प्रमाणांत असलेला; मोजका; जितक्यास तितका. मित पहा. **परिमेय**—वि. मोजण्यासारखे, लयक, योग्य.

परियवसणें—अकि. १ अनुभवाने येणें. 'म्हणेनि परतें ज्ञान असे। ते आत्मत्वे परियवसे।' —हा १७.३७७. २ शेवट होणें, वळणें. [सं. पर्यवसान]

परिये(स)खणें—अकि. (काव्य) ऐकणें; लक्ष घेणें. 'वेवा आदिवेवा जगत्रयाजीवा। परियेसी केशवा विनंति माझी।' —तुगा ९. [सं. परिश्रवण]

परिचय—याच—उन एक खाण्याचा पदार्थ; मांडा (पकास).
'मनोरथाचे परिचय. आरोगिजतु का लक्षवेळ ।'—अमृ ६.३३

परिया—पु. झोका. 'हृदयाकाशपल्लवी । परिचे देसी निजे ।'
—झा १२५ [का. परि=हालणे, वाढणे; तुल० सं. परि+इ=भोवती
फिरणे]

परिया—पु. (कों) नाला; ओढा; पन्हा. [स. प्रवाह]

परियाळ—न. १ भिक्षापात्र; परळ. २ जेवणाचे पात्र; ताट.
'(तुलसी) दळ घालोनिया परियाळी ।'—कथा ४.१८ १४३.
[प्रा. वे परिअल=घाली]

परिरंभ—पु. आलिंगन 'त्या विजयश्री देउन परिरंभा का
न नातव राहो ।'—मोक्षेण ३ ८८ [सं.]

परिलेख—पु. नकाशा. 'जलयान, पादत्राण, परिलेख वगैरे
अपरिचित शब्द प्रथमतः योजून ...'—नि ४८८. [सं.]

परिवडणे—सक्ति. १ प्रकार करणे; प्रत लावणे, वस्तु विशिष्ट
पद्धतीने मांडणे २ वर घालणे 'आधीच द्रव्ये चुमुर्नी वरि
परिवडजती मोहरी । जिये घेतां होती धुवारी । नाके तोंडे ।'
—झा १७ १४६ ३ कालवेग; माखणे. 'गुळे गूळ परिवडिला । मेरू
सुवर्णे मविला ।'—अमृ ७ २४९ [परवड, स. परि+वृ]

परिवार—न. घर, माजघर. 'दारी परिवारी । कुडी कवाडीं
मी घरी ।'—तुंगा १३९७

परिवार—पु. प्रकार. —शर. [परवड]

परिवार—न. गुप्तस्थान —शर. [सं. परिवार]

परिवर्जन—न. परित्याग पहा. [सं.] **परिवर्जित**—वि.
परित्यक्त पहा

परिवर्त, **परिवर्तन**—पुन १ समोवती फिरणे; प्रदक्षिणा
करणे. २ फेड. मोवदला [सं.]

परिवर्तनी—स्त्री. भाद्रपद वद्य एकादशी [सं.]

परिवर्तण—सक्ति स्पर्श करणे 'कों परिवर्तलिया पोथी ।
बाविली होय ।'—झा १५ ३९४ [सं. परिवर्तस्]

परिवान—न. भाषा; शब्द, बोलणे. —शर.

परिवार—पु. १ आश्रित; लवाजमा; घरचा, पदरचा खटल;
कुटुंब; अनुयायी. २ स्यादित केलेली जागा. 'फाकलिया इंदीवरा ।
परिवार नाहो धनुषरा ।'—झा १३ ३६१. ३ विस्तार. [सं.]
परिवारणे—सक्ति १ बघणे; समोवती जमा होणे; वेढणे. 'असो
तिही परिवारला ।'—रास १.१०९५ २ विस्तारणे.

परिवाइन—पु. (अभिनय-नृत्य) कर्माने एकदां उजवीकडे
व. एका डावीकडे गेले करून विनमय आनंद, स्मरण, बिचार-
मप्रता इ० गोष्टी या अभिनयाने दाखविल्या जातात

परिवेदन—न. सविस्तर मागणे विचारपूर्वक कथन करणे.

परिवेष—पु. १ चंद्र-सूर्याभोवतालचे खळे. २ परिधि;
परीध. [सं.]

परिवेषण—न. १ अन्न पदार्थ वाढणे. 'परिवेषण करितां ।
चतुर्विधे अन्न ।'—रास १ १९७. २ गुंडाळणे; वेढा घालणे;
वेढणे. [सं.] **परिवेष्टा**—पु. वाढपी; अन्न वाढणारा **परिवेष्टित**—
वि. वेढा घातलेले; गुंडाळलेले. **परिवेष्ट्य**—वि १ वेष्ट्यास, पुढे
करण्यास योग्य. २ भोजनांत वाढण्याजोगे.

परिवाज-वाजक—पु. संन्यासी. [सं. परि+वज्] **परि**
वाजन—पु. संन्यास. 'जेवि भगवंति रंगले मन । उक्त धर्म विस-
रुन । जाणते जे जन । परिवाजन करीत ।'—रास १.१०६.

परिशीलन—न. मनापासूनचा अभ्यास; छंद; एखाद्या
विषयापाठीमागे लागणे; जबर व्यासंग, दीर्घ संघटन [सं.]

परिशालित—वि अभ्यास केलेला (विषय, माणूस)

परिशुद्ध—वि अत्यंत शुद्ध, पवित्र, निष्कलंक [सं.]

परिशेष—पु. १ प्रमाणाचा एक प्रकार. 'अर्थापत्ति उप-
मान । इतिहास परिशेषादि प्रमाण । तयारी ही स्वतंत्र कवण ।
प्रमाण तो बोलेल ।'—विचक्रसिधु २ विशिष्टाचा उल्लेख करून अवशिष्ट
(अनुश्लिखित) भागाला मान्यता किंवा अमान्यता देणे उदा०
चवघाईचीं एकानेच यावे. (म्हणजे बाकीच्या तिघांना बंदी
केली) विगमनाचा एक मार्ग ३ अवशेष; शिल्लक राहिलेली वस्तु
किंवा पदार्थ. 'प्रस्तुत उपयुक्त कोशाचा उत्कंठापूर्वक आदर करून
वर जो त्याचा परिशेष सांगितला तो रचून आपल्या देशबंधूस
सादर करण्याचाहि काळ करून प्रसंग आणतील'—नि ४५७

परिश्रम—पु. १ अतिशय श्रम, कष्ट, मेहनत. २ थकवा; दम-
यूक. [सं.] **परिश्रान्त**—वि. थकलेला; दमलेला.

परिश्रा—पु. परसं. —शर. [वै. सं. परिश्रय=कुंपण]

परिषत्—वृ-इ-स्त्री. संस्था, सभा, मंडळी महाराष्ट्र
साहित्य परि. ' [सं.]

परिष्कार—पु. समर्थन, परिश्रमाने पाठपुरावा करणे, उजळा
देणे (वाङ्मयीन निबंध वगैरेस) [सं.] **परिष्कृत**—वि ज्याचा
परिष्कार, समर्थन केले आहे असा (निबंध)

परिष्वंग—पु. आलिंगन 'परिव्रतचेनि परिष्वंगे । प्रियाते
जैसे ।'—झा १८ ५८६. [सं.]

परिस—किंवि प्रमाणे सारखे. परीस पहा चांपेकळीपरिसही
सरलत्व नाहीं ।'—र १५

परिसंख्या—स्त्री इतरत्र प्रतिबंध गर्भित असलेली आज्ञा,
परवानगी; करण र तर एवढे मात्र कावे (इतर करू नये) अशा
तात्पर्याचा जो काही एक गोष्टीविषयी विधि असतो तो जसेः—
अनव्यायदिवशी खेळव=अन्ययनदिवशी सर्वथा खेळू नये असे
या विधी निषेधार्थी तात्पर्ये आत्रे । स]

परिसंख्यालंकार—पु. साहित्य शास्त्रातील एक अलंकार. उदा०—स्नेहस्य दीपांतच होय न हृदयांतरांत सुंदरिचा ।

परिसर्ग—उक्ति (काव्य) ऐकणें; लक्ष देणें. परियेसणें पहा 'एणेंपरी परिसतां अति दीन बाचा । हेलावला नळपयोधि दयारसाचा ।'—१२. —मोभीष्म १.९. [सं. परि+श्रवण] **परिसणा**—वि. ऐकणारा. 'म्हणे परिसणे यांच्या राया । आहेंक बापा घनं जया ।'—झा ८.५८. **परिसविणें**—उक्ति. ऐकविणें; समजूत सांगणें; विवरण करणें. 'तें कैसेनि हें शाळेंगपाणी । परिसवा मातें ।'—झा ८.५ 'तरी उजविलें कोण्यापयें । ते आम्हास परिसवी ।'

परिसमूह—न. अमीभोंवतीं जलसिंचन करणें; अमीच्या भोंवतीं, ईशान्येस आरंभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें—पाण्यानें भोंवतालची जागा सारविणें. 'तेथ करुनि अन्वाधान । प्रतिष्ठिला जो हुताशन । त्यासि करुनि करस्पशन । परिसमूह करवें ।'—एभा २७.३०६. [सं.]

परिसर—पु. १ जवळचा प्रवेश, भाग, स्थान 'शैलकक्षाचीं कुहरे । जलाशय परिसरे ।'—झा १३.६१२ २ नदीचा काठ तीर. —एभा १८.११९ 'तें शैव तेज परिसरी । गाळिती होय नेत्रद्वारे ।'—कथा ७.६.५९ [सं.]

परिसोय—भी. संबंध. 'सांघियेली तुम्ही गोत परिसोय । फोडविली डोय कमाहाती ।'—तुगा १३१९. [परि+सोयरा]

परिस्तरण—न. यज्ञ-यागासाठीं स्थापन केलेल्या अग्नीच्या चारी बाजूंस दर्भे टाकणें. 'इभ्या बर्हि त्रिस्तधान । करोनियां परिस्तरण ।'—आराबाल २.७०. [सं.]

परिस्थिति—भी. भोंवतालची स्थिति, वातावरण; प्राप्त-दशा. [सं.]

परिस्पंदन—न. हालचाल; क्रिया; इकडे तिकडे सरणें, हलणें; कामें करणें. 'प्राणाचे परिस्पंदन । मनासरिसें झाले लीन ।' [सं.]

परिस्फुट—भी. १ उघडकीस आणणें; उघड करणें; गुप्त गोष्टीची प्रसिद्धि. २ डांगोरा; नोभाटा; गवावा. —वि. स्पष्ट, साफ; रोखटोळ; स्वच्छ; उघड (भाषण इ०). [सं.] **परिस्फोट**—पु. १ उमलणें (कळी इ०); बाहेर पडण्याचा, फुटण्याचा व्यापार. २ (ल.) परिस्फुट पहा. ३ सूक्ष्म स्पष्टीकरण; विवरण; फोड. [सं.]

परिहरण—न. निरसन; छुलासा; परिस्फोट. परिहार पहा. 'केले प्रभाषे परिहार ।'—नास १.४९३ [सं.]

परिहसणें—कि. (महाउ.) ऐकणें. 'परिहसें भूपाळा । मि सेमेचा निवाळा ।'—आप २७३.

परिहार—पु. १ दूर करणें; काढून टाकणें; उपाययोजना करणें; नाहीस करणें (अडचण, त्रास, आळ इ०); निरसन. 'आळ-शको. ५. ७

विती मार्गे पापपुण्य दोष । परिहार एकीस एक वेती ।'—तुगा १०९. २ छुलासा, स्पष्टीकरण. 'परिहारमिषे प्रबोध । भीमकीली करील हलायुध । एका जनार्दनी विनोद । परमानंद प्रगटला ।'—एकव १२.१५२. ३ त्याग; टाकणें; सोडणें. [सं.] **परिह(हा)रणें**—सक्ति १ त्याग करणें; टाकणें 'आहारातें स्वीकारी त्यजवें तें परिहरी ।'—झा ५.४३. २ दूर करणें; उपाय करणें (अडचणी, त्रास). **परिहारक**—वि. परिहार, उपाय करणारा. **परिहाये**—वि. (दोष इ०) दूर करण्यास, नाहीस करण्यास, निरसन करण्यास योग्य. नाहीसा करता, टाळात येण्याजोगा.

परिहास—पु. थडा; मस्करा; विनोद [सं.]

परिहित—वि. धारण केलेले; अंगावर घेतलेले (वस्त्र इ०). [सं.]

परिहृत—वि. परिहार केलेले, दूर केलेले; प्रतिकार केलेले. [सं.]

परिहृत—पु. एक प्रकारचें पात्र; परळ पहा.

परिज्ञान—न. पूर्ण ज्ञान, परिचय. २ प्रावीण्य; निपुणता.

परिज्ञात—वि. पूर्णपणें समजलेले, माहीत असलेले. **परिज्ञाता**—वि. परिज्ञान असलेला; पूर्ण ज्ञानी; तरबेज; निष्णात.

परी—भी. युक्ति; मार्ग; प्रकार. 'तेथ दुजैनी । पराभविल परी आननी ।'—आप ७२८.

परी—भी (काव्य) १ प्रकार, जात; मागी; रीत; दम. 'काम-धेनु सदानप्री उजी । ते काष्ठप्रहारे मारून पिटली । परी केली तैसीच ।'—पांश २७.३२. २ इकीकत; गोष्ट. 'तंव दिसं एक नगरी । तेथें काय झाली परी ।'—शनि २८२. —झा. प्रका-रानें; रीतिनें; प्रमाणें; योग्यतेप्रमाणें. 'वडील वडिलापरी बोल-गार लेंकें लेंकरांपरी छळणार. ' 'म्या आपल्यापरी काय सांगा-याचें तें सांगितलें. ' शिरस्त्याप्रमाणें; नेहेमीप्रमाणें; वाजवीप्रकारें; स्वाभाविकपणें इ० अर्थीं योजतात. उदा० पैक्यापरी पैका पाहिजे खरचला; ताकापरी ताक पाहिजे खरचलें. ' [पर] म्हू १ बापापरी बाप गेला, बोंबळतांना हात गेला. (बाप खात्रीनें मराबयाचेच त्या प्रमाणें माझाहि बाप मेला पण त्याच्याबद्दल शोक करतांना माझा हात खुलावला). २ घरा (द्रव्य)परी घर (द्रव्य) गेलें बायको परी बायको गेली. ०प्रकाराचा—वि. नाना तऱ्हेचा. ०प्रकारें—किवि. नाना तऱ्हेनें. ज्याच्या त्याच्या परी—किवि. जसा माणूस असेल त्याप्रमाणें; जसा माणसाच्या गरजा असतील त्याप्रमाणें.

'बरात वडील मनुष्यास ज्याच्या त्याच्यापरीं मर्जी सांभाळावी लागते, मन धरावें लागते. ' आजच्या-रोजच्या-निरय-दिवसा-काळा-परी. '

परी—भी. बरोबरी; सारलेपणा; सर. 'नव्हे मानवी बळाची परी । पांढव बांचले लाळाजोहरी ।'—मुआदि ४१.९९.

परी-रीं—शब्. परिस; प्रमाणे; सारखें. 'ह्या परी ऐकुनी बाणी । बोलती रामाप्रती कपी सारे ।' [सं. परि]

परी—स्त्री. १ घोड्याचें शरीर, माणसाचें तोंड व मोराप्रमाणे पंख असलेला असा कल्पित प्राणी. मोहरमांतील ताबूतांना अशा परी बसवितात. २ (ल.) सुंदर स्त्री; अप्सरा [फा] **० जावा-पु.** पुरंदरी. [फा.]

परी—उच्च. परिस; पेक्षां 'सर्वांपरी मी दीन दुर्बल ।'—दावि ६०. [सं. परि] **परी-रीं** उच्च. (काव्य) परंतु, तथापि. 'परी माझा पांडवांकडे ओढा ।' [सं. पर]

परीकाळ—पु. विलंब; उशीर—शर. [प्रा.]

परीच—पु. १ सर्भोवतालची भित; कोट. परिघ पहा. २ सर्भोवतालची, घेराची नेषा. [सं. परिघ]

परीट—पु. १ धोबी जात व तींतील व्यक्ति २ लांब शोपटीची, राखी रंगाची चिमणी [हिं] **० घडी**—स्त्री. धोब्याकडून लुकतेच धुवून आलेले, घडी घातलेले, न वापरलेले वस्त्र—वि. परटाकडून धुवून आलेले; घडीचे (कपडे). **० घाट**—पु. नदीवरील परीट लोकांची धुण्याची जागा; धोबीघाट. **० धुणा**—वि. परटाकडून धुवून आलेले. **० धुणी**—स्त्री. धोब्याची धुण्याची जागा. **० धुणे**—न. परीटाकडून धुवून आलेले किंवा धुवावयास थावयाचे कपडे **० वाडा**—पु. परटाचा मोहला, गळी **० शीळ**—पु. धोब्याचा धुण्याचा धोडा, दगड.

परीन—वि. (व) प्रवीण; निपुण. [सं. प्रवीण]

परीमांड—न. घरांतील सूप, टोपले वगैरे उपसाहित्य.

परीश्रय—पु. (महाव.) शोचाची जागा. 'खोडकीए बाहीर बाव्ये परीश्रये ।'—ऋ. ११५ [सं. परिश्रय]

परीस—पु. १ स्पर्शाने लोखंडाचें सोनें करणारा एक काल्पनिक दगड; स्पर्शमणी. 'परिसाचें सन्निधानें । अष्टधातू होय सोनें ।'—विष् १.६५. —एमा ७.६४७. २ (ल.) सुंदर मुलगा; श्रीमंत माणूस; यशस्वी, उत्कृष्टशाली मनुष्य, वस्तु. इ०. [सं. स्पर्श; प्रा. परिस]

परीस—उच्च. पेक्षां; हून; परिस पहा. 'जीबापरीस तें बालें । मज आवडतें ।'—तुगा १२५. [परी]

परीहास—पु. यश. परिहास पहा.

परीक्षा—स्त्री. १ पारख; शोध; तपास; कसोटीस लावणे; गुणशोध जाणण्याचा व्यापार. 'मला रुपयांची परीक्षा नाही, तू खराखोटा सराफास दाखीव.' २ प्रचीति; अनुभव, कसोटी. दिव्य. ३ (अनुभवांनं किंवा परिचयानं आलेली) लायकी; ज्ञान; बुद्धि; कौशल्य. 'वैद्याला रोगाची परीक्षा असावी.' ४ अनुभवांनं मिळविलें ज्ञान, अनुभव. ५ विद्यार्थ्याला एखाद्या विषयांत किती गम्य आहे, त्या विषयाचा अभ्यास कितपत झाला आहे हे लेखी, तोंडी प्रश्न विचारून ठरविणे; असे प्रश्न विचार.

प्याचा व्यापार. [सं.] **० करणे**—प्रयोगांनं किंवा तपासणीनं ठरविणे; पाहणे. **० घेणे**—स्वतःच्या अनुभवानं, स्वतःच प्रयोग करून ठरविणे. **० नळी**—स्त्री. (शाप.) प्रयोगांनं परीक्षा करण्यासाठीं लागणारी नळी. (इं.) टेस्टट्यूब **० धत-धान, परीक्षधत**—वि. पारख असलेला; पारख, निवाडा करणारा; परीक्षक पहा. 'दिव्य रत्नाच्या सर्भोवतीं । जोहरी परीक्षवंत जैस मिळती ।'—संतलीलाष्टत ३.२ (नवनीत पृ. २४३) **परीक्षक**—वि. १ परीक्षा घेणारा, कसोटी लावून पाहणारा; तपासणी, शोध करणारा, गुणावगुण पाहणारा; बऱ्यावाइटाचा निवाडा करणारा. 'अंधांनं टाकिलें रत्न घुरेख । परी परीक्षक संरक्षिती ।' २ पारखी; कस लावणारा. ३ प्रयोग करणारा; अनुभव, प्रचीति पाहणारा. **परीक्षण**—न. परीक्षा; पारख; तपासणी; पर्यालोचन; गुणदोषांची पहाणी. 'ग्रंथपरीक्षण.' **परीक्षणे**—उक्ति. १ परीक्षा पाहणे; प्रयोग करून, कस लावून गुणदोष पाहणे, तपासणे २ शोध, तलास, चौकशी करणे; निरखून पहाणे; निरीक्षण. ३ स्वतः अनुभवणे, अजमावणे, प्रचीति पाहणे. **परीक्षित**—पु. एका राजाचें नांव. अभिमन्यूचा मुलगा. —वि १ परीक्षा घेतलेले; तपासून, शोधून पाहिलेले. २ अनुभविलेले; प्रयोग करून, अनुभव घेऊन पाहिलेले.

परता—ते—किंवि. पलीकडे; परता पहा. —शब्. शिवाय, परतें. 'कां जे धर्मनाशीया परते । समर्थ नाही ।'—ज्ञाप १६४.

परष—वि. १ कटार; अघड; जहाल (भाषण). २ निर्धय; रानटी; जंगली, असम्य (माणूस, कृत्य). [सं.]

परषाम्ल—न. (रसायन) हा एक ज्वालाप्राही व रंगस उपद्रुष असा पदार्थ आहे. हा नीळ, राख, अनिल, रेशीम, लोंकर, कातडे वगैरेवर तीव्र नत्रांम्लाच्या क्रियेच्या योगानें तयार करता येतो. (इं.) पिकिक अँसिड—झाको (न) ३८. [सं. परष=(इं.) पिकिक+अम्ल]

परूशी, परोशी—पु. १ सिस्ताच्या काळीं यहुदी लोकांमध्ये एक पंथ होता त्यांच्यापैकीं कर्मठ, गर्वित व बाह्यशुद्धीला महत्त्व देणारा मनुष्य. 'तेव्हां योहानाचे शिष्य त्याजकडे येऊन म्हणाले, आम्ही व परूशी पुष्कळ उपास करतो.'—मत्त १५. २ दोंगी. [द्विगु परूशीम=वेगळे केलेले]

परूस—न. परस; परसू पहा. [सं. परिसर] **० वार**—न. १ पराकांडील दार; परसदार पहा. २ परसदाराच्या आसपासचा भाग.

परेच्छा—स्त्री. दुसऱ्याची इच्छा. [सं.] **परेच्छापारब्ध**—न. एखाद्याकरितां दुसऱ्यानें केलेल्या इच्छेमुळे उपडलेले देव, नशीब; त्याच्या उलट अनिच्छापारब्ध व स्वेच्छापारब्ध. [सं.]

परेज—न. (व.) पथ. 'वैद्याच्या औषधावर कडक परेज असते.' [फा पन्हेम्]

परेत—न. प्रेत; शव. 'रखि वंशोत्तम वाक्यें जाउनि तो बंधुतें परेततें।'—मोमंत्रामायण युद्ध ७१५. [सं. प्र०इत] **०राट**—पु. यम.

परेल—पु. घोड्याचा एक रंग—अश्वप १.२८.

परेश—पु. १ परमेश्वर; सर्वेश्वर ईश्वर; मायानियंता; परमात्मा. 'अंगार करणी बहुवर्ती. उष्णता समान जैशी । तैसा नाना जीव-राशीं । परेछु असे ।'—ज्ञा १३.१०६२. २ परमात्मस्वरूप. [सं.]

परेशान—वि चिन्तातुर; हतबुद्ध; हैराण, व्रस्त; कठी. [फा. परेशान्; सं. परिश्रान्त] **परेशानी**—स्त्री. व्याकुलता; त्रास; संकट; काळजी. 'दाण्याची महंगता याजमुळें बहुत परेशानींत आहे.'—पदमन ७०. [फा.]

परेळ—पु. १ मातीचें एक ताटासारखें उथळ पात्र; परळ पहा. २ (व.) लमातील ग्रहप्रवेशानंतर पूजावयाचें कुलदैवत; दैवत-पात्र. 'परेळाची पूजा आज कर्क.'—

परैय्या—पु. मद्रास प्रांतातील एक अस्पृश्य जात, परया. [ता. का. परै=डफ; हा कातड्याचा असतो यावरून अस्पृश्यता]

परोचा-ता—पु. संध्याकाळचे पाडे परवचा पहा;

परोज—न. एक रत्न. पिरोज पहा. 'माणिक मुक्ता पाच परोज। नीळ वैड्ये पुष्कराज।'—मुरंछु ६८२.

परोड—स्त्री. परबड पहा.

परोड—पु. (व. घाटी) एक प्रकारचा सर्प. परड पहा.

परोत्कर्ष—पु. दुसऱ्याचा अभ्युदय; दुसऱ्याची भरभराट. 'वृद्ध म्हुणे रे संजय मज न परोत्कर्षे परिसवे चावे।'—मोभीष्म ५.१६. [सं.] **परोत्कर्षासहज**—न. दुसऱ्याचा उत्कर्ष, भरभराट सहज न होणें, न पाहवणें; मत्सर, हेवा वाटणें.

परोपकार—पु. १ दुसऱ्यावर केलेला उपकार; मेहेरबानी; दया; कृपा. २ लोकोपकारवृद्धि; भूतदया; सर्वांशीं ममतेनें वागणें. [पर+उपकार] **परोपकारी**—वि. १ परोपकार करणारा; दुसऱ्याच्या उपयोगी पडणारा. २ भूतदया असलेला; जनहितेच्छु; सदैव उपकारक. **परोपकारीं लागणें**—कि. लोकोपकार करण्यासाठीं स्वतःला बाडून घेणें; परोपकारार्थें झटणें.

परोपदेश—पु. दुसऱ्यास उपदेश; दुसऱ्याला सांगणें, शिकविणें. [सं. पर+उपदेश] **०पंडित**—पु. (निंदार्थी) दुसऱ्याला मात्र-उपदेश करण्यांत पडाईत पण स्वतः त्याप्रमाणें न वागणारा मनुष्य—**०पंडित्य**—न. दुसऱ्याला उपदेश करण्यांत किंवा त्याची निंदा, टीका वगैरे करण्यांत पडाईत, कुशल पण स्वतः कर्तृता मात्र कांहीं नसणें. म्हणुं परोपदेश पांडित्यम्=दुसऱ्याला उपदेश करण्याचेवेळीं मात्र पंडित, ब्रह्मस्पति, जीम वसुवुक् चालविणारा पण स्वतः कृति करतांना त्याच्या अर्पादीं उलट! लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण, या अर्थी.

परोपरी—क्रि. निरनिराळ्या प्रकारांनीं, रीतींनीं, तऱ्हांनीं, पद्धतींनीं; अनेक प्रकारांनीं. 'संबंधीं जनवाद पीढले परोपरी। अंतरलीं दुरी तुजसी तेणें।'—गुणा ११३०. [पर+तन्हा, प्रकार]

परोपरीचा—वि. निरनिराळ्या प्रकारचा, रीतीचा, पद्धतीचा, जातीचा, तऱ्हेचा.

परोवरी—पु. आजूबाजूचा प्रदेश. —शार.

परोळ, **प(पा)रोळें**—न. एक प्रकारचें मातीचें भांडें; थाली; परळ पहा.

परोळ—स्त्री. (व.) चुलीसमोरील शेकण्याची जागा; चुलीच्या बाहेर ओढलेला निखारा. 'भाकर परोळीं लावली.'

परोक्ष—क्रि. १ एखाद्याच्या पाठीमागें, गैरहजेरीत; डोळ्या-आड; असमक्ष. २ (चुकीनें) समक्ष. अढाणी माणसं परोक्ष याचा समक्ष या अर्थी उपयोग करतात व असमक्ष कऱिता अपरोक्ष योजतात. —वि. अदृश्य; अदृष्ट. न पाहिलेले. [सं.] **०ज्ञान**—न. न पाहिलेल्या वस्तूचें ज्ञान. हा शब्द अप्रत्यक्ष विषयदर्शन ह्यासाठीं हि योजतात.

परोक्षभूत—पु. (व्या.) भूतकाळाचा एक प्रकार; अनयतन; लिट्. [सं.]

परोतां-तै, परता—क्रि. पलीकडे; पर. 'यया परोतां नाही अभ्यात्मयोगु।'—दाव ६२. 'कीं जाति वेव्हारा परोता। जेया परिकर्म संकलित।'—ऋ १४. —उक्ति. यापेक्षां (जास्त); परता पहा. 'न तपें परोता। बारां हीं मासां।'—शिखु ३१८.

'परोता तेयाचा अंधकाह।'—उषा १५७९. [पर]

परगणा—पु. जिल्हा; प्रांत; परगणा पहा. [फा. परगना]

परगरी—स्त्री कंठी. —दिसरा १.७५. [फा. परगर]

पर्चा—पु. (व) अधिकारपत्र; हुकुमाचा कागद. पुर्जा पहा.

'पटवाऱ्याकडून शेताचा पर्चा मिळाला.' [फा. पुरक्षा; फा. हिं. परचा]

पर्जेव—पु. (कों.) गुलाम. फर्द पहा.

पर्जन्य—पु. मेघापासून पडणारें पाणी; पाऊस; वर्षाव; शिष्टि. [सं.] **०काळ**—पु. पावसाळा; उन्हाळा व हिवाळा यांमधला पर्जन्य पडण्याचा काळ.

पर्णी—न. पान. [सं.] **०कुटी-शाला**—स्त्री. १ गवत, पानें इ०ची केलेली झोपडी. २ (विनयानें किंवा निंदाचीं) लहानसें रहाते घर. **०बीज**—न. ज्याच्या पानासच अंकुर फुटून झाड होते असें एक झाड; चुका-चाकवत इ०. **पर्णा(लि)ळी-ली**—स्त्री. पानाबरील आळी; पानकिडा. 'पर्णाळि पाहोन उचले। जीवसृष्टी बिबेकें चाले।'—दा १२.१.११.

पर्णणें—भक्ति. वरणें; लग्न करणें. परणणें पहा. 'सखा जिव-लगा बंधु सबळ। मागव अष्टधा प्रबळ। संयोनि चैद्यादि वळ। मज केवळ पर्णावें।'—एकव ४.३५. [सं. परि+नी, परिणय]

पर्णीक—वि. पर्णिलेखी; बरिलेखी; लघु केलली (छी) 'तू हो तयाची पर्णीक। हे तुजिचे जाण पातक। आतां त्रत साडोनि भाक। करी साच।'—कथा २.९, १०९

पर्ते—शब्द (गो.) परत शब्दांचे रूप. [परत] ० **चावी**—की. (गो.) उलट, परत किळी; किळी नसतां पेटी (कुत्रा) उघडण्याचे हत्यार [पते=परत+हि. चावी=किळी] ० **व्हाडण**—न (गो.) नवऱ्याला लग्नमंडपांत पोचविल्यानंतर परत फिरलेली वऱ्हाडमंडळी. [परत+होणे]

पर्ता—वि. पलीकडचा; परता पहा. 'सकळजन विवर्ता जाण त्याहूनि पर्ता।'—दावि १९८. 'परून पता न लिपे विवर्ता।'—राम १९०. [पर=पलीकडे]

पतेंल—वि. शेतकरी एकमेकांचीं कामे आळीपाळीने करतात ते पडकेल पहा. [परतणे]

पर्वन—न. पाद; पादणे, वायु सरणे. [सं.]

पर्वट—प. पापड. 'तिया वाढती कुरवंडिया। पर्वटेसी।'—क. ८२. [सं.]

पर्वाण—न. शीड ज्यास लाविलेले असते तो वासा. परबाण पहा. [फा. पर्बान]

पर्मानगी—की. १ पर्वानगी. २ भेट करून वेण्याबद्दल बक्षीस. 'नानाजवळ उभे रहावयाचे प्यायाचे नाईक आहेत ते पर्मानगी लावितात. पर्मानगी खेरीज पालखीपद्धत्याची देखली गांठ पडत नाही.'—ख ११.६०५९. [फा. पर्वानगी]

पर्यक—प. पलंग; मंथक; कोच. 'पर्यकीं निद्रा करावे घयन। रखुमाई आपण समवेत।'—तुगा ४६६ [सं.] ० **पंडित**—वि (निदार्थी) आरामशीर बसून (स्वतः कष्ट न घेता) दुसऱ्यास उपदेश करणारा. (इं.) आर्मीचेभर पॉलिटिशियन.

पर्यटन—ण—न. (अप. प्रयोग पर्याटन); प्रवास; फिरणे; हिंडणे; भटकणे; दौरा; फेरी. 'समुद्रपर्यटन.' [सं.]

पर्येत—प. शेवट; टोंक; मर्यादा; मर्यादेचा बिंदु; रेषा. [सं. परि+अंत]

पर्येत—शब्द. १ पावेतो (स्थळ—कालाला उद्देशून). 'त्याला मी त्याच्या घरापर्यंत पोचविले.' 'त्याचा पक्ष मरेपर्यंत मी सोडणार नाही.' २ संबंध; अव्वल अखेर; सर्व होईपावेतो जसे:—मासपर्यंत=महिनाभर, महिना संपेपावेतो; वर्षपर्यंत इ. ३ अमुक मर्यादेपावेतो; अखेरच्या साधनापावेतो. उदा० भिक्षाचे ज्ञान तीरापर्यंत; कारकुनाचे ज्ञान लेखणीपर्यंत; पंडिताचे ज्ञान सभे पर्यंत; सोबाराचे ज्ञान अटणीपर्यंत. [सं.]

पर्यंत—प. अंगार्हणीत; पाळणवागणे. 'पाळणा वालोनी बालकासी। पर्यंत. नायक असिही।'—गुप्त ११.३६ (पाळेवेळ).

पर्यय—प. (कालचक्र) चौकडी (कृत, त्रेता, द्वापार व कलि या चार युगांची); एका मन्वंतरांत असे ७१ पर्यय असतात. सरासरी साडेतीन कोटी वर्षांचे एक मन्वंतर मानितात. [सं. परि+अय]

पर्यवसान—न. १ शेवट; अखेर; अंत. २ निकाल; परिणाम; निष्कर्ष. [सं. परि+अवसान] **पर्यवसन्न**, **पर्यवसित**—वि. १ संपलेले; शेवटास गेलेले; अखेरीस पोचलेले; पूर्ण झालेले, केलेले. २ निकाल लागलेले, परिणाम पावलेले ३ साध्य झालेले; शेवटी स्थापन केलेले. [सं.]

पर्यस्तक—प. (अंगद्वार) (वृत्त्य) तलपुष्प, अपविद्ध, वर्तित, निकुटक, ऊरुवृत्त, आक्षिप्त, उरोमंडल, नितंब व कटिछिन्न हीं करणे क्रमाने करणे. [सं. परि+अस्]

पर्या, पय्या—प. (राजा.) ओढा; नाला; ओहोळ; सरा; प्रवाह. 'जपुन टाक्री पाडले असा पय्यारीचा पर्या।'—होला १०६. [सं. प्रवाह]

पर्याप्ति, पर्याप्त—की. १ समाधान; वृत्ति; पूर्णता. २ योग्य पुरवठा; पुरेसा असणे; समाधानकारक समृद्धि [सं.] **पर्याप्त**—वि. १ पूर्ण. 'पावसाने सगळीं सरोवरे पर्याप्त झालीं.' २ (ल.) तृप्त; समाधान पावलेला 'क्षमर रुपये मिळाले म्हणजे माझे इच्छेस पर्याप्त.' ३ पुरेसा, पुरता; पुरा होणारा. 'एवढा कागद इतके लिहिण्यास पर्याप्त होईल'

पर्याय—प. १ रीत; पद्धत; मार्ग; योजना; एखादे काम साधण्याची बुक्ती, शेवटास नेण्याची रीत, योजना. 'जल-मार्गाने जावे किंवा पायवाटेने जावे हे दोन पर्याय आहेत.' 'सावकार सोडीना तेव्हां शेत पिकले म्हणजे तुझे स्वाधीन करीन असा पर्याय काढून मी निवून आलों.' 'ह्या दोघांचा कज्जा तुम्ही एक पर्याय काढून तोडा.' २ शैली; धाटी; विशेष पद्धत; वैशिष्ट्य. 'त्याचे बोलण्याचा पर्याय निराळा ह्याचे बोलण्याचा निराळा.' ३ आश्रित; क्रम; एक वेळचा प्रयोग; एकदां केलेली कृति. 'शास्त्र केवळ पद्धत्या पर्यायास समजते असे नाही, दोन तीन पर्याय करावे लागतात.' 'तीन पर्याय जेव्हां करावे तेव्हां हे शेत होईल' ४ काही गौण किंवा निराळा प्रकार, रीत, चाल, उपाय, पंथ इ. 'एकादशीचा मुख्य पक्ष होईना तर काही पर्याय करावा.' ५ टाप्पा, पायरी; खंड; भाग; क्रमाक्रमाने व्हावयाच्या क्रियेतील एक अवस्था. 'एकदम दहा कोस चालण्याची शक्ति नाही, पर्यायपर्यायांनी चालू.' 'चार पर्यायांनी ब्राह्मणभोजन झाले.' ६ निरनिराळे मार्ग प्रत्येकीं (काम लवकर होण्यासाठी); एकसमयावच्छेदककन चालू केलेले कामाचे भाग; स्वतंत्र योजना. 'एकदांच चार पर्याय चालविले तेव्हां हजार ब्राह्मणांस अन्न घटकांत दक्षिणा आष्टपली.' ७ क्षुद्रक, खोटी सबब, उडवा. उडवी; बयादा. 'होय किंवा नाही म्हणून सांगायें तो हजार पर्याय

सागतो.' 'द्विशोष विचारला असतां तो अनेक पर्याय सांगतो.' ८ समान, एकाच अर्थाचे दोन शब्द परस्पर; प्रतिशब्द-९ व्युत्पत्त्या; पद्धतशीर मांडणी; क्रम. १० गौण, समाविष्ट, अंतर्भूत गोष्ट किंवा बाब; पोटाविभाग. 'त्या कामामध्ये पर्याय पुष्कळ आहेत.' ११ गोष्ट, भावाचे. 'माझा हा पर्याय पुढे त्यासी।' -रामदासी २.१२७. [सं.] पर्यायापयायाने-किवि. आलटून पालटून; अदलून बदलून.

पर्यालोच, **पर्यालोचन**—पुन. १ विचार. 'तैसे अधिकार पर्यालोचें. चिंतन हें यज्ञ करणें सर्वांचें। परी विष फळाशेबें। न कापे माजी।' -ह्या १६.९७ 'श्रुतिगुह्याक्य निरूपण। ऐकतां अद्वैतश्रवण। युक्तिप्रयुक्ती पर्यालोचन। मनन गुण या नांव।' -एभा ११.९६९. २ अवलोकन; पहाणी; समोबार दृष्टि. [सं. परि+आलोचन]

पर्याय—पु. १ प्रकार, पर्याय. 'हा भक्तीचा पर्याय। आवडीच्या गोडिया सांगे देवो।' -एभा ११.११०५. २ प्रतिशब्द; पर्यायशब्द; दुसरें नांव. 'तेथ दुजी जे जीवदशा। तिये नांव शिरेसा। येथे अन्वयत ऐसा पर्याय हो।' -ह्या १३.९२. [सं पर्याय]

पर्युदास—पु (पंडिती) मनाई, प्रतिबंध इ० विषयी आज्ञा करणें; निराळी किंवा विरुद्ध गोष्ट कबूल करणें; एखादी गोष्ट खात्रीपूर्वक सांगणें किंवा पसंत अगर नापसंत ठरविणें; अदमास करणें, काढणें. जसे—'खोटे बोलू नये' याबलून खरें बोलावें असें निषेध (ही गर्भित आज्ञा) पांच नक्षत्रे मुंजीचे उपयोगी नाहीत म्हणजे कांहीं विवक्षित पांच नक्षत्रे मुंजीला लागून पडणारीं साहित्यीक व त्या बरोबरच बाकीचीं नक्षत्रे मुंजीला योग्य आहेत असें दाखविले. 'अब्राह्मण' याबलून ब्राह्मण नव्हे पण दुसरा कोणी मनुष्य आहे असें अनुमान निघते. ह्या शब्दाची प्राथिक-पंडिती व्याख्या अशी:—'तद्विन्न तत्सदृशसदृशार्थबोधकनिषेध.' [सं.]

पर्युषित—वि. शिळा; पारोसा (एक रात्र गेल्यामुळे दोषयुक्त झालेले अन्न, पाणी, इ०). [सं.]

पर्युक्षण—न. अग्नीच्या ओवती, ईशान्येस आरंभ करून प्रादक्षिणिक पाणी फिरविणें, शिंपडणें. परिसमुद्हन पहा. [सं.]

पर्ले—न (गो.) परल, चुलीजवळील जागा. परेल (ब) पहा.

पर्व—न. १ अमावास्या, पौर्णिमा, वैष्णवी, व्यतीपात, संक्रांत, व्रत इ० जे समुद्रस्नान, श्राद्ध, दान इ० पुण्यकर्माविषयी काल (जेव्हा पुण्यकर्म केले असतां कोटिगुणित फळ प्राप्त होते असे) सांगितले आहेत ते काल प्रत्येकीं; पर्वणी; सणाचा दिवस; पुण्यकाळ. 'माझा मोडिलेला गर्व। अकाळीं काळ आणवें पर्व।' -तुगा ७१८. 'तुमच्या मानियले ते स्त्रीचैत्रांचेचि पर्व ताते, हो।' -मोभीष्म ६.४०. २ चांद्रमासांतील शुद्ध व कृष्ण दोन्ही पक्षा-

तील कांहीं दिवसांना दिलेले नांव. पौर्णिमा, वृषी, अष्टमी, दशमी इ० ३ सूर्य नवीन राशीमध्ये जाण्याचा काल; संक्रांत. ४ युति किंवा जुळून आलेला योग; संयोगकाळ. ५ (ल.) समृद्धतेचा, उत्कर्षाचा काळ, हंगाम, ऋतु; मोठ्या सार्वजनिक आचार-रुढीचा काळ; बाहुल्य; विपुलता; बहर. 'कीं आयनिदांचे रसि-कांची नित्य हो सभा पर्व।' -मोसभा ७.९२. ६ सांधा; वेव्ह, बोरु, बोट इ० कांचे पेर; कांड. ७ पुस्तकाचा भाग, प्रकरण (ज्यांत पुष्कळ अध्याय असतात असे). 'भारताचीं मुख्य १८ पर्वे आहेत.'

[सं.] **पर्वकणें**—टळणें—हाताची संधी गमावणें. **पर्वसाधणें**—गांठणें—संधी साधणें; एखाद्या कामात फायदा करून घेणें. **पर्वकाल**—पु पर्व अर्थ १ ते ५ पहा. 'तीर्थे पर्वकाल। अवधी पायापें सकळ।' -तुगा २१८६. **पर्वे**—पु (वैद्यक) संधिवात; सांधे दुखणें. [सं.] **पर्वे**—पु पौर्णिमा किंवा अमावास्या आणि प्रतिपदा यांचा संधिकाल. **पर्वणी**—स्त्री. १ पर्व अर्थ १, २ पहा. २ (ल.) दुर्मिळ सुसंधि; फारा दिवसांनी येणारा शुभकाल, संधि. [पर्व]

पर्वत—पु १ मोठा बोंगर; गिरि, अद्रि; हिमालय, सख्खादी इ० पर्वत २ (ल.) मोठे ओझें; बोजा; असह्य भार. 'कामाचा पर्वत' = अतिशय काम; 'दुःखाचा पर्वत' = अतिशय दुःख; 'कर्जाचा पर्वत' = बापायने कर्जाचे पर्वत मात्र करून ठेविले आहेत. (वाप्र.) **पर्वताची राई होणें**—मोटेपणा जाणें; गवेहरण होणें; महत्त्वाचा नाश होणें 'नकले ईश्वरी सुत्र झाली पाहा पर्वताची राई।' -ऐपे ४०८. याच्या उलट राईचा पर्वत होणें **पर्वत**—न (ल.) दगड, खडक. **पर्वतीय**, **पर्वती**—वि १ पर्वतासंबंधी, पर्वत-विषयक; पहाडी; बोंगरी २ पहाडी, बोंगरात राहणारा (मनुष्य). ३ बोंगर चढणारा; उंच घाट चढण्यास योग्य (घोडा). 'चढे शैल नीट। लहान घोडा लांबीस थोडा। तो पर्वती ॥'

पर्वत—पु वेवघेव; व्यापार; सावकारी. 'पर्वेविण पर्वत करूं नये।' -दा २.२.२०. [सं. पर+वत्]

पर्वदा—स्त्री. पालन; रक्षण. 'स्वामी कृपादृष्टीनें पालन करून पर्वदां करीत आहेत.' -रा १.३२. -वि. १ पाळलेला २ वयांत आलेला. 'त्यावर सोनाजीपंत पर्वदां जाळे परंतु बतनावर गेले नाहीत.' -रा ८.३३ [फा]

पर्वदिगार—पु. पोषण करणारा; ईश्वर. परवर पहा [फा. पर्वदिगार]

पर्वेश, **पर्वरीस**, **पर्वरीशी**—स्त्री पोषण; निभावणी. पर-वरीस पहा. 'आमची पर्वेश करणार धनी समर्थ आहेत' -पदपत्र ७४. -रा ५.७१. [फा. पर्वरीश]

पर्वी—स्त्री. आस्था; काळजी. परवा पहा. [फा. पर्वी]

पर्वी(मो)न(ग)मी—स्त्री. आज्ञा; मोकळीक; हुकूम; परवानगी पहा. 'परवानगी होत नाही.' -ख ११.५.७७१. [फा. पर्वानीमी]

०रसानगी—झी. बंदोबस्त. 'पर्बानगी रसानगी दरवाज्यास गाड्यांची नाही.' —ख ४.१९९०.

पर्बाना—पु. आझापत्र; पाम. परवाना पहा. [फा.]

०अस्तम्मा—पु. राजाने दिलेली जमीनबक्षिसाची सनद. 'पर्बाना अस्तम्मा करून घेतले आहेत.' —पया २३. [तुर्की. अस्तम्मा=सनद, हुकूम]

पर्वेशी—झी. पर्वरिशी; पोषण; पेन्शन. परबरीस पहा. [फा.]

पन्हाणा, पन्हावण—पुन. बाहन; परन्हाण पहा. 'पन्हाणावरि समप्र। घालनियां।' —गीता २.३४३७. [परन्हाहन]

पन्हा—पन्हा, पन्हावा—पु. नाला; क्षरा; पजेन्य काळी पाणी जाण्यासाठी खणलेली चरी; खांचखळगा. पर्या पहा. 'रंधवणी कुलीपुढे। पन्हे उन्मादती खातवडे।' —हा १.३.५६२. [स प्रवाह]

पन्हा—किवि. पलीकडे; दूर. 'म्हणोनि थोरपण पन्हाचि सांठिजे। एथ व्युत्पत्ति आधवी विसरिजे।' —हा १.३.७८. [पर]

पन्हाटी—झी. १ कापसाचे झाड; कपाशीच्या झाडाची वाळलेली काडी. २ (ब.) कपाशी. पराटी पहा. [पळहे+काडी]

पन्हावणे—अकि. (ब.) परिणामकारक होणे.

पन्हेज—न. (ब.) पथ्य. पोज पहा. [फा. पन्हेज]

पळ—न. १ पळ; घटिकेचा साठावा भाग; अडीच पळांचे एक मिनिट होते. २ मास. ३ काळीस मासे (३८० शुंजांचे) बजन. —पु विपुवृत्तापासून अंतर; अक्ष. [सं.] ०उया—झी. एखाद्या स्थळाच्या अक्षाची ज्या; अक्षज्या. [सं.] ०पैतृक—न.श्राद्धाच्या दिवशी स्वयंपाकात मांसाचा उपयोग करणे. 'पळपैतृक घे आतुरंगना। कर्त नये म्हणताती।' —गुच १२.९४. [सं. पळ=मांस+पितृ-पैतृक]

पळक—ख—पुन. डोळ्याची पापणी लवण्यास लागणारा काळ, निमिष. क्षण. पळ अर्थ १ पहा. 'हे भुवन सुशोभित सुवन नसे कलिपवन पळक एक न्याया।' —दत्तपदे २५. [फा. पळक] ०दर्याव—उ अतिशय मोठी पजेन्यवृष्टी; अकस्मात् जलप्रलय करणारा पाऊस पडणे; जोराचा पाऊस. 'पाऊस काय पळक-दर्याव, पळखाम्ये जिंकडे तिकडे पाणजेजाळ करणार.' [पळक-ख+दर्या=समुद्र]

पलंग—पु मंचक. माचा; पर्यंक; जमिनीपासून बर निजण्याचे साधन; उच्च अतीची चारपाई; खाट; बाज. [सं. पर्यंक; प्रा. पलंग; हि. पं. पलंग; सिं पलंग्; बं पालक-ग; ओरिया पलंग; का. पलकि; तुल० फा. पलंग्] ०पोश—स-उ. बादर; बिडान्यावर घालण्याचे वज्र, आच्छादन, गंधपोस. [फा. पलंग्+पोश] पलंगडी—झी. १ लहानसा पलंग. २ (तुच्छतेने) जुना, वाईट पलंग. पलंगी—पु. (कर) शय्येची तजवीज, व्यवस्था करणारा. 'पलंगी-कडून नुकसान भरून घ्या.'

पलट—टी—झी. उलथ; कलथी; मागे उडी. [सं. परिवर्त; प्रा. पलट; हि. पलटा] ०खाणे—१ माघारी फिरणे; उलट खाणे. २ कोलंटी उडी घेणे. पलटणे—कि. (ब.) परतणे. [हि. पलटना] पलटन—न. (ब.) फेरी; जाऊन परत येण्याची क्रिया. पलटवणे—कि. (ब.) फिरविणे. [हि. पलटाना]

पलटण—न—नकी. फौजेची टोळी; फौज; तुकडी; अकराशे पर्यंत पायदळाचा समुदाय. [पोर्तु; इ. प्लॅटन. हि. पलटन] पलटणी—नी—वि. पलटणसंबंधी (मनुष्य वगैरे)

पलटा—पु १ एक जंबियाचा डाव आपल्या हातातील जंबियाने जोडीदाराच्या डाव्या बाजूच्या शेवटच्या बरगडीवर छातीवर मागे (पूर्वीच्या मारलेल्या जागेपासून त्याचे शेवटाकडून उलट बाजूस मारतात म्हणून हा शब्द). २ (संगीत) स्वरांचा अवरोह. [पलट]

पलतड—झी. पलीकडेचे तीर. शेलयड पहा. [सं. पर+तड]

पलपळ, पलपळाट—झीपु. १ (मावळ) वैद्य; चंगळ. 'त्याची तेथे पलपळ चालते.' २ भरभराट; उत्कर्ष; सामर्थ्याची बवैस्वाची स्थिति. ३ फाजील पीक; अतिशय समृद्धि. ४ सुळ-सुळाट; अतिशय माजणे (छुटात, चोर, टोळ, उंदीर इ०). [का. पळ=फार, पुष्कळ]

पलमा—झी. (ज्यो.) अयनांशसहित सूर्य केवळ विषुवसूत्रावर असता मध्याह्नकाच्या वेळी बारा अंगुळे उंचीच्या छुंटीची पडलेली छाया [सं.]

पलवावाघडी—झी. वाघडी नांवाचा समुद्रातील एक प्रकारचा मासा. याची पाठ रांड, खरखरीत असते.

पलाखतीमार, पलाखतीचामार—पु. खरपस, खूप जोराचा मार; फरमाशी मार, ठोक. [हि.]

पलाट—किवि. पलीकडे. पल्याड पहा.

पलाटणे—न. (म्हा)व्याचा धंदा वस्त्याची धार साफ करण्याचे चामडे; धार लावण्याची तळहाताएवढी कातण्याची पडी; चटपट. [पालटणे ?]

पलाटन—ण—न. १ भ्रमण; भटकणे; हिडणे; वेशाटन. २ पलांडी; फेरा; वळसा; गिरका; इकडे तिकडे आसपास थोडेसे फिरणे. (किं० मारणे). 'शाद्वैल कलं गेला पलाटण।' —रावि २०.१३८. [सं. पर्यटन]

पलाटी—झी. कापसाची काडी; पन्हाटी अर्थ २ पहा. 'पेरणी टाकून पलाटिया उपडावयास गेलेत.' —पेद २१.१५. [पळई+काडी]

पलांडी—झी. पलाटन अर्थ २ पहा. 'तुम्ही अशी पलांडी मारून या तो मी रुपये तयार करून ठेवतो.'

पलांडु—प. कांदा; कंदर्प. 'चितामणी टाकोनि रोकडा। पलांडु सेतला बळेचि।'—रावि १२.१०३. 'शेर तांदुळ, कसाचा गुळ मिळेना जळ खाया नाही पलांडु।'—ऐपे २४५. [सं.]

पलाण—न. १ खोगीर (मुख्यतः उंटाचे व हत्तीचे); पल्याण; मूठ; (ल.) आच्छादन. 'दर्यास पलाण (शिवाजी) राजियांनी घातले.'—सभासद ५१. 'पृतनावेळें करून। घातले पृथ्वीस पलाण।' २ घोड्यावर पहिल्याप्रथम घातलेले खोगीर. ३ पहिल्यांदाच घोड्यावर खोगीर घालणे. (किं० करणे). ४ (ल.) लांबची विहीर जोडणारी जमीनीची पट्टी; विहीरीचे पाणी दूरच्या जमीनीस पोचवें म्हणून पाण्याचा पाट नेण्यासाठी घातलेली मातीची लांबट उंच बरंबडी, बाध. [सं पल्ययन, पर्याण; प्रा. पलाण=घोड्याचा साद; तुल० फा. पालान्] **पलाणणे**—उक्ति. (काव्य) १ खोगीर चढविणे; घोड्यावर पलाण घालून सवळ करणे, तयार ठेवणे. २ (ल.) हाताखाली आणणे 'जेणे सत्ता-वज्र पसरोनी। पलाणिली कुंमिनी।' ३

पलाण—न. लांब पला. पलाण पहा.

पलाद्—प. (धाप) हा एक प्लातिन वर्गातील धातू आहे. (इं.) प्लाडियम. या धातूस रज्जतासारखी चकाकी असून हा चिबट असतो. पलादाचा उपयोग मिश्र धातूमध्ये, दंतरोगाकडे व घराबाळाच्या कमानी करण्याकडे करतात.

पलायन—न. पळ; जलदीने पळून जाणे (भयादिकांमुळे किंवा दुसऱ्याला न सांपडावे म्हणून); युक्तीने निसटून जाणे. [सं. पल्] **पलायमान**—वि. पळणारा. **पलायित**—वि. पळलेला; पळून गेलेला.

पलाल—नप. भाताचे काड; गवत; पेंढा; कडवा; बादक; केर. 'कृष्ण म्हणे बहु बरे, व्हा मास्त हो पलाल खळ-वळ ते।'—मोविराट नवनीत २९७. [सं.]

पलाश—प. पळस; पळसाचे झाड. [सं.]

पलित—न. पिकलेपणा; पांढरे केस होणे. -वि. पिकलेला; घट्ट. [सं.]

पलिता—दा—जी. १ हिला, दिवडी, मशाल या करिता केलेली कापडाची बाटोळी गुंडाळी. २ तोफ डागण्याचा तोडा, बत्ती, जामणी, कांकडा. (किं० लावणे; ठेणे; ठेवणे). ३ बंदुकीची दास्त घालून तयार केलेला कांकडा. ४ (तोफा, बंदुका यांची) फेर; सरबत्ती; झाड; भडिमार. (किं० झाडणे; झाडणे). 'तिसऱ्या पलित्यास स्वार फुटले.' [सं. प्रदीप्त; प्रा. पलित. तुल० अर. फलीला]

पलिता—प. (व.) मोटेच्या खालचा सोंबदोर ज्या लांकडावरून येतो ते फिरते वाक.

पलिती—जी. पलिता अर्थ २ व ४ पहा.

पलिस्त—न. (निदार्थी) पीढा देणारा माणूस, वस्तु, धंदा, रोग, बारा, पाऊस इ०; पीढा; रोग. [फा. पलिस्त=अप वित्र; बाण]

पलिस्तर—न. शरीराचे कातडे भाजल्यासारखे होऊन त्यावर फोड आणणारे औषध. [इं. विलस्टर]

पलीस्तर—न. गिलावा. (इं.) प्लेस्टर.

पलीकडचा—छा, **पलीकडील**—वि. पलीकडे असलेला, दूरच्या स्थळा-काळासंबंधी, संबंधाचा; दूरचा; मागील; पूर्वागामी.

पलीकडून—किवि. दुरून; दूरच्या बाजूकडून; पूर्वीच्या, मागल्या दिक्कापासून.

पलीकडे—किवि. १ (स्थळावाचक) दुसऱ्या बाजूस; दूर; बाजूस; दुसरीकडे. २ (कालावाचक) पुढे; नंतर; पूर्वी; अगोदर; मागे (विशिष्ट कालाच्या). याच्या उलट अलीकडे. [] **०होणे**—(एखाद्या स्थळापासून) दूर होणे; अंग काढून घेणे.

पलेटण—न. भटकणे; पलाटन पहा. [सं. पर्यटन] **पलेटणे**—मकि. (काव्य. अश्लिष्ट) भटकणे; हिंडणे; इकडेतिकडे फिरणे.

पल्याड—किवि. (त्या) पार. पलीकडे अर्थ १ पहा. याच्या उलट अल्याड. [पेल+तट]

पल्याण—न. खोगीर, जिन. पलाण पहा. **०घालणे**—ताभ्यांत ठेवणे. 'याचा प्रसाद होता सिहीं घालील शहाहि पल्याण।'—मोमीष्य ६.२२.

पल्ल—न. (गो.) तुलखंड.

पल्लक—प. पाळणा. पालक-ख पहा. 'आधारशक्तीच्या अंकीं। वाढविसी कौतुकीं। हृदयाकाशप्रकर्षीं। परिजे वेसी निजे।'—हा १२.५.

पल्लव—प. १ पालवी; पाने (विशेषतः अव. प्रयोग); अंकुर; कोम. (किं० फुटणे; लागणे; येणे). 'म्हणोनि जाणतेनो गुह भजिजे। जेणे कृतकार्ये होईजे। जैस मूळसिचने सहजे। शाखापल्लव संतोषती।'—हा १.२५. २ नवीन पालवी फुटलेल्या डाहळीचा शेडा; शाखाप; पानांनी भरलेल्या फांदीचा शेडा; नवी फूट; पालवीचा झुबका. ३ (ल.) एखादी हकीकत सांगत असता त्यात पदरची घातलेली भर; तिखटमीठ; मसाला भरणे. 'त्याने सांगितले असेल तितकेंच बोल. नवा पल्लव लावूं नको.' ४ काप-डाच्या तुकड्याचा, वलाचा शेवट; (धोतर इ० वलाचा) पदर. 'ऐकतां गुरूचे वचन। गांठी बांधी पल्लवीं शकुन।'—गुण ९.१२. 'पल्लवीं बांधवेल बायु कैसा।' ५ पुरवणी; पूरणका; संपुट; जोड. [सं.] **०सडक**—जी. पदराची वशी 'तेथ व्यासादिकांच्या मती। तेचि मेखळा मिरवती। बोखालाळें झळकती। पल्लवसडका।'—हा १.९. **०हस्त** (संयुतहस्त)—प. (वृत्त्य) पताकहस्त

मनगटांत सैल करून हलविणें. पल्लवित-वि १ नवीन पालवी आणि अंकुर फुटलेलें (खाब). २ (ल) विस्तृत.

पल्ला—पु. १ तीस पायली किंवा १२० शेंरांचें माष २ (पातळ पदार्थ, तेल, सुपारी इ० वाणजिस्त भोजण्याचें) १२० शेंरांचें अडीच मणाचें पळें वजन. ३ पल्लभर धान्याचें पोतें, थैला अगर गोणी. [वैस. पल्ये=धान्याची गोणी; प्रा. पळ.]

पल्ला—पु. १ (खोली, जागा इ० कांची) लांबी; विस्तार. 'हा पल्ला लांब आहे.' 'याचा पल्ला लांब पडला.' २ अवधि; अंतर; मुदत; मजला; टप्पा (चाल, मार्ग, काळ, धंदा याजबद्दल) 'एका दिवसात विसा कोसांचा पल्ला मारला' 'इतक्या द्रव्याने पुढील वर्षेपर्यंत पल्ला येणार नाही.' 'मनसुचीचे प्रकार इतक्या पल्ल्यास आणून ठेवले.' 'हें काम दोन दिवसांनी पल्ल्यास जाईल' ३ (ल.) आठोका; व्याप्ति; लांबी; सामर्थ्य; अवलंबून असणाऱ्यांची मालिका. 'माझे चार पळे होते म्हणून मी सुखरूप पार पडलों.' 'पल्ला जमला—लागू झाला—सिद्धीस गेला—विसकटला इ०' [हिं. पल्ला] ० करणे-बांधणे-आधार, आधार, पाठवळ इ० मिळविणें, मदतनीस, सहाय्यक मिळविणें. ० गांठणे—१ कड पोचणें. २ अपेक्षित स्थळीं जाऊन पोचणें ० खेणे—(ना) सुचल्या; धूम ठोकणें; पळणें 'मला पहातांच त्याने पल्ला घेतला' ० देणे—जागा, अवधि देणें. 'पेढार पल्ला देइना उभे भोंवताले.'—ऐपेपो २३५. पल्ल्यावर असणे—अगदी जवळ, पाठीशी असणे (मित्री करण्यासाठी किंवा दुखापत करण्यासाठी).

पल्ला—पु. वजाचा जरीचा, बुडीदार काठ [सं. पल्लव, गु. पल्लो]

पल्ला—पु. कवूतर इ० पदार्थांचा कळप

पल्ला—पु. नवऱ्याने वधूस दिलेला पैसा, जिस्तस; किरकोळ खर्चास दिलेला पैसा; चोळीखर्च. हा वधूच्या बापाजवळ ठेवितात. ही चाल गुजरातेत आहे. [गु. पल्ल]

पल्लाण—न. (कु.) अवधि; अंतर. पल्ला पहा.

पल्ली—झी. एक छत्र जंतु; पाल पहा. [सं.]

पल्ली—झी. लहान गांव, खेडें. [सं.]

पल्ली—झी. (गो.) बुघी; शेकोटी; आगटी पोल्ली असेंहि रूप रूढ आहे.

पल्लेकरी—पु. पल्लभर धान्य, धान्याची गोणी बाहून नेणारा व त्या हमालीवर उपजीविका करणारा हमाल, हेलकरी. [पल्ल+करी]

पल्लेदार—वि. क्षोभिर्बत, वेलबुडीदार पदराचें, काठाचें; लफ्फेदार (बक). 'पल्लेदार दोरवा पैठणी लालमढक नेसून। मनीस झोलासधो बसल।'—पल्ला २२७. [पल्ल+कठ, पदर]

पल्लेदार—वि. लांबपर्यंत पोच असलेली; लांब बोळा जावयाजोगी (तोफ इ०). [पल्ला=अंतर, लांबी]

पल्लव—न. डबकें. 'वे पल्लवीं जीवन मेव जैसा।'—अकड

२. हरीराज मुद्रलाचार्य विरचित रामायणें भाषांतर १४. [सं.]

पल्लहाटी—झी. कापशी; पल्लहाटी, पल्लहाटी पहा. 'पल्लहाटीचें पुष्प सुवासहीन। परि राया रंका तेंचि भूषण।'—अवि १०१३३.

२ कापसाच्या झाडाची काडी. [पल्ले+काटी]

पल्ल—पु. (खेळांतील) फांशावरील १ संख्येची खूण, चिन्ह [हिं.] ० धारा, पोबारा—पु. (फांशांचा खेळ) एक दान; तीन फांशांपैकी एकावर एक व दोहोंवर सहा सहा ठिपके मिळून १३ पडणें. पल्लबारा करणें—म्हणणें—(या दानानें सोंगटी दूर जाते यावरून ल.) पळ काढणें, पळून जाणें. पोबारा पहा. 'चोरांनीं भांडीं चोरून पल्लबारा केला.'—विधि ८११.२०८.

पल्ल—झी. १ (१) सांख्यीत वसविण्याची केलेली लांकडाची खील. २ फणसाचा आतील गाभा, पाव; पाळ.

पल्लेणें—अकि. (काव्य) पावणें; प्राप्त होणें; मिळणें; पोचणें; पावणें पहा. 'न पवे त्या मारी धोंडी।'—सुआदि ३४ ८८. 'हरीविण सौजन्य न पवे कोण्डी।' [पावणें]

पल्लन—पु. वायु; वारा; पल्लमहाभूतांपैकी एक. [सं.] ० पल्लनी—झी. वाऱ्याच्या जोरावर, शाक्तीने चालणारी गिरणी, जातें, यंत्र. [पल्लन+हि. पल्लनी=जातें]

पल्लन—पु. (गो.) पोंड (नाणें). [इ. पोंड]

पल्लना—न्या—पु. हरलीसारखे एक तृण, गवत. [सं. पल्लन]

पल्लमान—पु. १ वायु. २ एक यज्ञाभि; गाईपत्य. ३ एक विशिष्ट मंत्रसमूह. [सं.]

पल्लली—झी. राजमार्ग. —दार.

पल्लळ—पु. १ पल्लव; पान. —हंको २ होडगें. —जनको. [प्रा.] प(पे)ल्लळें—न. पोंवळें; प्रवाळ. पोंवळें पहा. 'पल्लळेंयथिआं दती। जावडे कालउनीन नीगुती।'—क्षिपु ५९०. [सं. प्रकार]

प(पे)ल्ला—पु. पांवा; अलगुज; बांसरी. पावा पहा.

पल्लाड—पु. १ मोडेपणा; कीर्ति; महत्त्व. 'हे मारिले ते वर थोडे। आणीकही साधीन माडे। मम नानेन पल्लाडे। येकलाधि मी।'—झा १६.३५२. 'कीं हा ईश्वराचा पल्लाड।'—दा १.७. ३३. २ विस्तार. 'सिध्दल बंचळ आणी जड। अवघा मायेचा पल्लाड।'—दा १.२.३८. ३ ठाव; अवकाश. 'जयाचिचे प्रतीतीचा पल्लाड।' पल्लाड होय बराचरा। तो महात्मा धनुर्धरा। दुर्लभ आशी।'—झा ७.१३७. ४ इच्छा. 'जे विटे ना सरे। ओसितयाचेनि पल्लाडे पुरे।'—झा ८.२६४. ५ ठिकाण. ६ कौशल्य.

'मग फेडूं हया बुद्धी। पल्लाड कीजे।'—अश्व ७.६३. ७ एक काव्य-प्रकार. पोवाडा पहा. [सं. प्रवृद्ध; प्रा. पल्लव; तुल० सं. प्रवाड]

पवाड—पु. रिकामपण. 'मज आगसेवे नाहीं पवाडु। तऱि त्यागा भोगा होए अपवाडु।'—भाए १४१.

पवाड—खी. प्रकार; परवड पहा. 'तेथ संयमाग्नीची कुंडें। इंदियश्रव्याचेनि पवाडें। यजिती उदेंडें। युक्तिधोषें।'—ज्ञा ८.५००. [परवड]

पवाडणें—कि. १ आंत शिरणें; घुसणें. 'काच म्हणोन उदकांत पडे। का सभा देखोन दर्षणी पवाडे। द्वार चुकोन भल्लीकडे। जाणें या नांव श्रम।'—दा १० ६.२२. २ सामर्थ्य असणें. 'एव्हणीं ऐसे घडे। जो जळत घरीं सापडे। तो मग न पवाडे। कुडाखणी।'—ज्ञा १३ ५४८. ३ टिकाव धरणें. 'तेथें मज मुखांची मती। पवाडेल कोटें।'—दा १.४ २. ४ स्तुति करणें; नांवाजणें.

प(पं-पो)वाडा—पु. १ वीराच्या पराक्रमाचें, विद्वानांच्या बुद्धिमत्तेचें, तसेंच एखाद्याचें सामर्थ्य, गुण, वैशाल्य इ० काचें काव्यात्मक वर्णन, प्रशस्ति, स्तुति—स्तोत्र २ पराक्रम; कीर्ति. 'अनंत हे थोरी। गजेंताती पवाडे।'—तुगा १५.७८ 'कृष्णें पवाडा हा केला।'—निगा १८ ३ विस्तार, महत्त्व इ० अर्थां पवाड पहा [पवाड. तुल० का. पाडु=गाणें]

पवारी—खी. १ एक औषधी वनस्पति. २ तिजपासून तयार केलेले एक खुवासिक औषधी द्रव्य.

पवालें—न. (शु.) प्याला, एक प्रकारचें भाडें; फुलपात्र. —मोज २ ६.१९३०. [सं. पव=पुनीत+आलय; यु. पावालें]

पवि—पु. इंद्राचें वज्र. [सं.]

पवित्र—न. १ ब्राह्मणाचें जानवें; यज्ञोपवीत २ पवित्रक. बोटान्त घालण्याची दर्भाची (गांठ देऊन केलेली) किंवा सोन्याची अंगठी. ही अनामिकेमध्ये पुजादि धार्मिक विधि करतांना घालतात—वि. १ शुद्ध; निर्मळ; स्वच्छ, धार्मिक, सात्त्विक दोषरहित, सोबळें (अन्न, उदक इ०) २ निष्पाव, पापरहित; पुण्यकारक; नीतिमान; सद्ब्रतेनी; नीतिशुद्ध (मात्स्य). ३ पुण्यकारक. पापक्षयकारक (कर्म, वस्तु, जागा इ०). [सं.] **पवित्रक**—न. दर्भाची किंवा त्या आकाराची सोन्याची अंगठी. पवित्र अर्थ २ पहा.

पवित्रारोपण—न. श्रावणाच्या महिन्यातील एक विधि. नव्या सुताचे तयार केलेले दोरे पवित्र व्हावेत म्हणून देवाच्या मूर्तीवर वाहणें आणि नंतर ते मूर्तीवरून काढून स्वतः घालण्यासाठी घेणें. **पवित्रित**—वि. १ पवित्र केलेलें. २ सोबळें; विधिपूर्वक शुद्ध केलेलें. **पवित्री**—खी. पवित्रक; पवित्र अर्थ २ पहा. **पवित्रीकरण**—न. (क्रि.) आपली कृपा दानरूपे वण्याचें परमेश्वराचें एक कार्य. (इं.) सैकटिकेकान या कार्यानें मनुष्य देवाच्या प्रतिक्षेनुसार सर्वस्वी नवा होतो असें ख्रिस्तानुयायी समजतात—इफि ४.२३, २४. **पवित्रीपूर्णमा**—खी. श्रावण महिन्यातील

हाको. प. ८

पूर्णमा (या दिवशीं पवित्रारोपण करतात); पोवतीपूर्णमा. पोवत्यांची पुनव.

पवित्र—न. वरण. 'मुगाचें पवित्र. आणि लोणकडें तूप साजूक।'—बदलापूर २१३.

पवित्रा—पु. (मल्लविद्या) ढावा पाय पुढें करून कुस्तीच्या तयारीनें उभें रहाण्याचा प्रकार; दस्ती. (कि० करणें) **पवित्र्यांत असणें**—उभें राहणें—भांडणाच्या तयारीत असणें; भांडण करावयाचेंच अशा इराद्यानें बोलणें, उभें राहणें इ०

पवित्रु—त्रू—वि (नंदभाषा) सात; ७ संख्या. 'केवलाकाठी पवित्रु त्यासी। संगोनियां दीधले।'—मवि ४२.४५.

पव्हणें—अक्रि. पोहणें पहा. 'जेसा आन्नन्न पूर्णोदर्शी। पव्हें मार्कंडेय एकाकी।'—ज्ञा ११.१८७. [सं. प्रवाहनम्; प्रा.]

पव्हणा—पु. पोहण्याजोगा पाण्याचा डोह **पव्हणाह**—वि. पोहणारा. 'आल शिष्यसरितेसि थोरु। तेथें अविवेक पव्हणारु।'—विपू १ १००.

पव्हणी—खी. नौका; होडी. [सं. प्रवहण; प्रा. पवहण]

पव्हरी—खी. (व.) उंसावरील एक रोग. यामुलें उंसाचे शेंडे पिवळे पडून वाळतात.

पव्हें—खी. पाणपोई 'आहा आहा रे भाई हें अन्नदानाचें सत्र। पव्हें घातली सवेत्र।'—तुगा ३३९ [सं. प्रवाह; प्रा. पवाह]

पशम—न. १ लेंकर. २ (संकेतानें) गुह्यभागावरील केंस; शेट; गणप (कि० उखडणें) 'ते आमचे स्नेही अमतां त्यानीं तेथें पत्र पाठविले तर काय पशम उखडली!'—रा ६.६१९ (हिं. पशम उखडना असा वाक्प्रचार आहे). ३ क.पदार्थ 'कोल्हापूर मिरजेच्या किल्ल्यापुढें पशम आढें.'—ख १२.६२९६. [फा. पशम्] **पशमी**—वि. लेंकरा, लोकरीचें (वस्त्र इ०). [फा. पशमी] **पशमीना**—पु. लोकरीचें वस्त्र, कापड [फा. पशमीना]

पशीना—पु. (व.) घाम. 'पशीना फुटला. आता ताप उतरेल' [सं. प्रस्विन्न, हिं. पसीना]

पशु—पु. १ जनावर; चतुष्पाद. २ (ल.) मूर्ख मनुष्य. ३ अविचारी, निर्दय, आडदांड मनुष्य. [सं.] **पति**—पु. १ (सर्व सजीव प्राण्यांचा प्रभु) शंकर; महादेव. 'केला मातीचा पशुपति। परि मातीसी काय महती।'—तुगा ३४६७. 'आहे ठाऊक पुरुषार्थ तुझा गुज प्रिय असो पशुपती।'—प्रला ५ २ (उप.) गुराचा डोंकर; व्हेटरनरी सज्जन. [सं.] **पवळ**—वि. गुराखी; गुरें चारणारा, पाळणारा. 'माता ही दोन ठायीं पशुवळ। विकिती दुग्ध घेउन डोई।'—अकक २, किंसुदाम ७२.

पशोमानी—खी. पस्तावा; पश्वात्ताप; दुःख. [फा.] **पशोमान**—वि. पस्तावलेला; पश्वात्ताप पावलेला; दुःखी. [फा. पशोमान]

पशोरी—**झी.** १ पांच सोरांचें वजन; पासरी; पंचशोरी. २ (ल.) उपजीविका; उदरनिर्वाह. [पांच+शोर]

पश्चात्—**किवि.** १ नेतर, मागून. २ पाठीमागे; आड; परोक्ष; पश्चिमेकडे. [सं.] **पश्चतिक**—**न.** क्षितिजाचा पश्चिम बिंदु [सं.] **पश्चारगामी**—**वि.** गुरमैथुन करणारा; बच्चेबाज. [सं.]

पश्चात्ताप—**उ.** (मागाहून होणारा ताप) पाठीमागून वाईट वाटणें; पस्तावा; पस्तावणी; अनुताप; दुःख; खेद. [सं.]

पश्चात्ताप—**उ.** (स्त्रि) पापी मनुष्यास आपल्या पापा-विषयी खरी जाणीव होऊन खिस्तद्वारे देवाच्या दयेचें ज्ञान प्राप्त झाल्याने त्याला त्याच्या पापांचा तिरस्कार व खेद उत्पन्न होतो आणि तो दृढनिश्चयाने व परिश्रमाने नवीन प्रकारें आत्मापालन करायला पापापासून देवाकडे फिरतो ती स्थिति. (इ.) रिपेन्टन्स. 'दास म्हणे आग लागे मीपणाला. पश्चात्ताप झाला सुरू तेथें.'—उस १९६.

पश्चिम—**झी.** १ मावळत, सूर्य मावळण्याची दिशा 'एथून समुद्र शुद्ध पश्चिम आहे' २ पश्चिम दिशेचा वारा—**वि.** १ पश्चिमेचा पश्चिमेकडील, पाश्चात्य २ पाठीमागचा, नंतरचा; पाश्चात्य; अपर; अवर. [सं.] **पक्षपाल**—**न.** पश्चिमगोलाथ. **पक्षार**—**न.** १ पश्चिमेकडील, मागील दार, फाटक (शहर, राजवाडा, घर इ० चें). २ (ल.) गुद ३ (संक्रांतें) अपानवायु. **पक्षान्य**—**न.** १ साल-अखेर, उशीरा पिकणारे धान्य; मागून तयार होणारे धान्य. २ उशीराचें पीक; हिवाळ्यातील पीक; रबीधान्य पहा **पुबुद्धि**—**झी.** पश्चात्बुद्धि; मागाहून सुचणारा विचार, बुद्धि **परात्र**—**झी.** उत्तरात्र, मध्यान्हीनंतरची रात्र **पवायु**—**उ.** (ल) पाद; पदैन; अपानवायु **पश्चिमाग्रा**—**झी.** पश्चिमेकडील अग्र; सूर्य तारा जेथें मावळतो तो क्षितिजविंदु, पश्चिमदिगंश **पश्चिमास्त**—**न.** पुष, शुक्र यांचे पश्चिमेकडे (सूर्यासाभिच्यामुळें) मावळणें, अस्तास जाणें. **पश्चिमोदय**—**उ.** पुष व शुक्र हे सूर्यास्तानंतर पश्चिमेकडे दिसणें (पश्चिमेकडे यांचा उदय वरचे दिवस होतो)

पश्मी—**वि.** लोंकरी; पशमी पहा. 'पश्मी रमाल एकताबडा पाठविला आहे.'—ख ११.५००१. [फा.] **पश्मीना**—**उ.** लोंकरी वस्त्र; पशमीना पहा.

पश्य—**वि.** दिसणारा; दृष्टीस पडणारा; वाटणारा. हा शब्द या अर्थानें समासतच येतो. उदा० खं-कूर-शुभ-हित-मित-तुच्छ-क्षुद्र-दूर-दीर्घ-पश्य. [सं.]

पश्यंती—**झी.** (परा, पश्यंती, मध्यमा व बैखरी या) चार वाचांतील दुसरी वाचा; परेपासून हृदयस्थानी ईश्वरसात्र उमत णारी भासरूप वाणी. परा, मध्यमा, बैखरी पहा. 'जया तुझिया उद्देशासाठी. पश्यंती मध्यमा पोटी। सुनि परेसीही पाठी। बैखरी विरे।'—हा १६.२०. 'बैखरी मध्यमा पश्यंती परा। चहुं

वाचातीत क्षराक्षरपरा। तो तू परात्पर सोयरा। कालियामर्दना श्रीकृष्णा।'—हवि २०.१२७. [सं.]

पश्यतोहर—**उ.** १ वेळत, समोर चोरी करणारा. 'कोटें जाल उभे रे मस्त्येश्वरेणुपश्यतोहर हो।'—मोविराट ४.८४. ३०३. २ (सामा. ल.) सोनार. [सं. पश्यतः+हर]

पष्ट—**वि.** (काव्यांतील अप) स्पष्ट; उघड; साफ; स्पष्ट. 'येथें सांगितलें पष्ट। सद्रूप अजन।'—दा ७.१०.४२.—**किवि.** स्पष्टपणें; उघडपणें. 'अंगना माझिया वरिष्ठ। ऐसें बोलती तोष्ठ श्रेष्ठ। परी त्या दीपका होती पष्ट। सूर्य भये समुन्हा।'—मुवि ३.१७. [सं. स्पष्ट]

पसगेवत—**किवि.** गैरहजेरीत; हजर नसतां; पश्चात् [फा. पस्+वैवत]

पसंत—**व.** १ मान्य; मनास आलेला; कबूल; स्वीकार केलेला; समत; प्रिय; निवडलेला; पटलेला; आवडलेला. २ अनुकूल, कबूलीचा; कबूल; राजी. (कि० करणें). [फा. पसंद] **पसंती**—**झी.** १ समति; मान्यता; कबुली. 'तुम्ही वरचेवर लिहितां, पसंत ज्यांत गोष्ट पसंदीस पडे, शाहाण्याची निशा होये ऐसें करण्यांत येत नाही.'—रा ६.३९४. २ आवड. 'पाहिल्या-नंतर पसंदीस येतील त्या खऱ्या.'—रा ऐकिप्र ६२ [फा. पसंदी]

पसतक—**उ.** घोड्याच्या मागील पायांतील एक रोग.—अश्वप २.२८१.

पसतीस—**वि.** ३५ ही संख्या, तीस आणि पांच.

पसय—**उ.** (गो.) पसा पसा जमविलेले धान्य, फळ. [पसा]

पसर—**उ.** १ (काव्य) पसारा; विस्तार. 'आतां असोहा युद्धविचार। सर्व वणांवा तरी अपार। ग्रंथा होईल पसर।'—कथा १.७.१५१. २ पसरणें; फैलावणें; चालू राहणें. 'अखंड लागली धार। खंड नसे गंगापसर।' ३ पसरा-८ पहा. [सं. प्रसर; प्रा. पसर] **पकार**—**उ.** (गो.) दुकानदार.

पसरडी—**उ.** (कों.) पावसांचें पाणी काढून बाजूने लावण्यासाठी खणलेला ओहोळ. [पसरणें]

पसरणें—**उकि.अकि.** १ विस्तार पावणें; विस्तारणें; उघडणें (तोड, हात इ०) २ ताठ, लांब करणें; विस्तृत करणें (पाय इ०). ३ पांगपांग होणें; बिस्कटणें. ४ (ल) निजणें; हातपाय लांब करणें. 'तो जेवण झाल्याबरोबर पसरतो.' ५ आंघरणें; वर चालणें. 'गादी पसर व त्यावर नीज.' ६ अधिक प्रवेश व्यापणें; संकुचितपणा सोडणें; फैलावणें. [सं. प्रसरण; प्रा. पसरण] **पसरट**—**डा**—**वि.** १ पसरलेलें; विस्तारित. २ उघळ; रंदट; प्रशस्त (भांडें इ०). [पसृत] **पसरणी**—**झी.** १ पसरण्याची क्रिया; वाड; विस्तार. २ पांगपांग; फैलावणी.

पसरा—रू.—प. १ दुकान. (गो.) पसरो. —शर. (—दुगा ६१६). २ पसर; पसारा; विस्तार. ' साडी स्तवनाचा पस ६ । ग्रंथा होतसे अवस ६ । '—कालिकापुराण ३.८. [सं. प्रसर, प्रा. पसर]

पसरू—न. (कु. गो.) पशु; गुरू. [सं. पशु]

पसव(वि)णे—उकि. १ प्रसूत होणे; प्रसवणे; विणे; वेत देणे (घोडी, गाढवीण यांनी). ' घोडी सबर शाल्यापासून प्रायः अकरा महिन्यांनी पसवते. '—मराठी ३ रे पुस्तक पृ. १०८. (१८७३) २ कोका बाहेर टाकणे (केळीने). ३ तुरे, कणसे बाहेर टाकणे (नाचणी, बरी, सावा इ० नीं). निसवणे. [सं. प्र+सु; प्रा. पसव]

पसा—उ १ हाताचा विशिष्ट केलेला आकार (धान्यादिक घेण्यासाठी), खोंगा; हाताची बोटे जुळवली शेंवटास थोडी वर बळवून त्यास आंगठा जुळला असतां होणारा खोलगट आकार. २ ओंजळ; अंजलि. ' गुरुसागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एक ही भरे न पसा । '—मोक्ष २९.३५. ३ (ल). पसामर धान्य. 'मुळीच पदरी नसतां पसा । '—नव १०.१७०. [सं. प्रसृत; प्रा. पसय]

उलथा पसा, पालथा पसा—(ल) उधळपटी; उधळा कार-भार; उधळेपणाची वागणूक. **पसाचे पायलीस उडेना**—जो प्रथम पसामर म्हणजे थोडे घेऊन कांही काम करण्यास तयार असतो तोच पुढे बद्धन गेल्यामुळे पायलीभर (पुष्कळ) घेऊनहि ऐकेनासा होतो. ० मूठ—की. ओंजळभर किंवा मूठभर धान्य इ०. बळवेदार आपला हक्क मागण्यासंबंधात हा शब्द फार योजतात. कित्येकांचा पसाचा व कित्येकांचा मुठीचा असा हक्क असतो.

पसाहता—की. (बडोदे) सरकारी कामदाराकरितां राखून ठेवलेली जमीन. —बडोद्याचे राज्यकर्ते ३६०; नोकरीचा मोबदला म्हणून दिलेली जमीन. [सं. प्रसाद; प्रा. पसाय; ? गु. पसायतु]

पसाघोडी—की. पैदाशीसाठी राखून ठेवलेली घोडी. —पेव ५.४२. [पसविणे+घोडी]

पसाट—न. (ना.) बैलगाडीतील मागच्या बाजूला बसाव-याची जागा; बैलगाडीचा मागचा भाग, फमाट.

पसाड—प. (खा.) मोठा परकर; धागा.

पसाद—वि. १ (ब.) उशीरा झालेले २ उशीर किंवा वेळ असलेले. [फा. पस्=मागून]

पसाय—प. प्रसाद; कृपा; मेहेरबानी. ' आता तेजेंचि पसायें तुम्हां संतांचे मी पाये । '—भा १५.२८. ' असो हें सांगतां. कषा रंशु । तेजें परितोपोनि प्रभु । पसाय वे परमलाभु । म्हणे मुनी विश्वनाथु । '—भाप्र ६० ० वान—न. प्रसाद; वर. ' तोपोनि मज यावें । पसायदान हें । '—भा १८.१७९३. [सं. प्रसाद; प्रा. पसाय]

पसार—प. १ व्यायामासाठी फेऱ्या घालणे; शतपावली. २ इकडून तिकडे फेऱ्या घालणे (पहारेकरी, संप्री यांनी). —वि. १

गेलेला; झालेला; गत उदा० आठ पसार=आठ बाजून (गेले). २ मान्य; बहुमानानें पसंत. (इ.) पासड (कि० होणे). ' तो टराव पसार झाला. ' ३ उत्तीर्ण; पास (कि० होणे) ' तो परिक्षेत पसार झाला. ' ४ निवृत्त जाणे; पळणे. (कि० होणे) ' तो येथून मघा-शीच पसार झाला. ' [पोर्तु. पासार=जाणे; इ. पास]

पसार—रा—प. दुकान; पसर—रा पहा. ' ते वेळे ते चौथी जणी । पसार घातले तत्क्षणी । विकरा करनी । खुर्णसंख्या । '—कालिका पुराण ३०.३३.

पसारा—प. १ (वस्तु, काम इ०चा) विस्तार; व्याप; फैलाव, प्रसार. ' म्हणौनि वाचेचा चौबारा । घातल्या धर्माचा पसारा '—भा १६.२२३. २ जाहीर होणे; प्रसिद्धि (एखाद्या गोष्टीची). ३ चहुंफेड पसरले जाणे; अभ्यवस्थितपणे पडणे; गोंधळ. ४ पसरलेल्या, अस्ताव्यस्त पडलेल्या वस्तू. (कि० करणे; पडणे) ' बाहेर धान्याचा पसारा पडला आहे तो आटवून ठेव ' ५ मूल आडवे आले असतांना बाळंतिणीने पसरणे. (कि० पडणे). ६ दुकानांतील सामान इ० भरण्याचे एक प्रकारचे तबक, ताट. ७ (खा.) बारदान; पकी कपाशी ज्यांत बांधतात ते गोगपाट. [सं. प्रसर; म. पसरणे]

पसारी—या—प. १ औषधे विकणारा; भेषजी; गांधी. २ वाणी; किराण्या जिनसांचा दुकानदार. [हि. पनसारी, पसारी; पसार=दुकान]

पसारा—प. गुरांचे रात्रीचेवेळीं चरणे. गुरांस रात्री चराव-यास नेणे. [हि. पसर]

पसाव—घो—प. प्रसाद; कृपा; उपकार. पसाय पहा. ' आतां ऐसिया अपराधा । मर्यादा नाही मुकुंदा । म्हणोनि रक्ष रक्ष प्रमादा । पसावो म्हणुनी । '—भा ११.५७१. [सं. प्रसाद; प्रा. पसाय]

पसि—किवि. पेक्षां. ' ते चैतन्यरत्नापसि उजाळे । अधीक दीसे । '—भाए ७९६. [तुल० गु. पळी]

पसु(सो)रडी—की. (निंदार्थी) पैसा.

पसू—की. पैदाशीकरितां ठेवलेली बोडी. पसघोडी पहा. [सं. प्र+सु; पसवणे]

पसोपेसा—की. हरकत; अडचण. ' मुलाकत ही होण्यास काय पसोपेसा आहे '—रा १.१४५. त्या पक्षीं सरकारची खातरजमा होय ऐसे अहद पैमान याबयास पसोपेसा करणार नाहीत. '—रा १२.२२ [फा. पस्=उ=पेसू]

पस्त—किवि. पूर्णपणे; संपूर्णतेने; सर्वस्वी; निखालसपणे; निःशेष; साफ (नाश करणे, फत्ता उडविणे इ० अर्थाच्या क्रिया-पदां बरोबर योजतात.) उदा० लुटणे; नागविणे; बुचाडणे; घर धुणे. [फा. पस्त=खाली, अचनत (ल) जमीनदोस्त] ० करणे—नाश करणे; खालास करणे; नागबणूक करणे; समूळ नाश करणे. ' सफजंग लखाई करून कृष्णराव खाटावर यास मोडून पस्त केले. '

—रा ४ ३२ 'वरकड त्यांचे लंकर अवघे लुटून पस्त केले.' —ख ५ २४०६ •खाणें—चाटूनपसून सवें खाणें; निखालस खाऊन टाकणें •चारणें—प्रत्येक चीजवस्त चोरून नेणें, घर धुवून नेणें. •जाळणें—जाडून राख करणें.

पस्तावणे—अकि पश्चात्ताप पावणें, होणें, करणें; पस्तावा होणें, स्वन कथा (नीति-अनीतीक्या) कृत्याबद्दल खेद होणें. मागाहून शोक करणें. [स पश्चात्ताप] **पस्ताव-चा**, **पस्ताई-**पुष्पी. पश्चात्ताप, अनुताप, स्वतःच्या नीति-अनीतीक्या वर्तनाबद्दल किंवा नुकसानकारक गोष्टीबद्दल वाटणारे दुःख, शोक, खेद. **पस्तावणी**—स्त्री. पश्चात्ताप. पस्तावा होणें, करणें, खेद, दुःख पस्ताव पहा

पस्ताळीस—वि (अशिष्ट) पंचेचालीस.

पस्तीस—वि पमतीस; ३५ ही संख्या.

पस्तु—पु. एक ताल यांत सात मात्रा व तीन विभाग असतात

पस्तु(स्तो)री—स्त्री. (व. ना.) वाढावा, मळत. वरताळा, कोणताहि जिन्नम मोजून घ्यावयाचा तितका घेतल्यावर थोडा वर जो अधिक घेतात तो 'शंभर आंब्यावर पांच पस्तोरीचे देतात.'

पस्तोर—क्रि. (व.) पर्यंत 'तो माळापस्तोर पळाला' [पस+तोर=तोंवर]

पस्पा होणें—कि परामृत, परागंदा होणें. पळ काढणें. 'तेव्हा पल्टेणें फौजेच्या मुकाबल्यास ठरून सकातीं झाडींत पस्पा झाली'—पया ४७९ [फा. पस्पा=मांडी घालणें; हि पस्पा होना]

पहडणें—न ज्ञान; विद्या, वाचन; पाठ; पढन. —उक्ति. (प्र.) पढणें पढा [सं पठण]

पहा(हा)ट—स्त्री. १ सुर्योदयापूर्वीचा सहा घटिकांचा काळ; उषःकालापासून सुर्योदयापर्यंतचा काळ; प्रभात; प्रातःकाळ. २ (व.) सकाळ. 'मी पहाटे ८ वाजतां जाईन.' ३ उत्तररात्र. 'तो पहाटेचे प्रहरी रात्री उठला.' [सं. प्रभा-प्रभात; प्रा. पहा, पहाअ, पहाद; हि पढ, पोह; गु. पोह; सि. पिरिह] •**फुटणें**—उगवणें; आरंभ होणें. 'तो ज्यास भेटे अट्टे। त्यास झुळाची पहाट फुटे.' —एसा १४.१११. •**पटी**—क्रि. (राजा.) प्रभात-काली; उजवण्यापूर्वी, मोठ्या पहाटेस.

पहाड—स्त्री. एक जातीची वेल; गजग्याचें झाड. —वगु ७ २६. [सं. पाडा] •**मूळ**—न. या वेलीचें मूळ.

पहाड—पु. (बांधकाम) घराचें वरच्या मजल्याचें बांधकाम करताना मजुरांना, कामगरांना उतरण्या-चढण्यासाठी आढचे-उढे वासे बांधून माचा करतात तो; परांची; पाड. 'पहाड दुहेरी चढावा' —मॅट १२

पहाड—पु १ डोंगर; लहान पर्वत, टेकाड. 'चढे वैकुंठीचे पहाडी। क्षीरसागरी वतसे बुडी।' —एरुस्व २ १२ २ (ल.) अति-शय मोठा व उंच, खणखणीत आवाज, कंठध्वनि (गाणाऱ्याचा, गवयाचा). [हि] **पहाडची यात्रा**—स्त्री. डोंगरावरील, डोंगराळ मुलखातील प्रवास, यात्रा; विशेषतः हिमालय पर्वताची यात्रा. **पहाडी**—वि १ पहाडाचा, पहाडासंबंधी, डोंगरी. २ मोठा; उंच; खणखणीत (आवाज). **पहाडी किल्ला**—पु डोंगरावरील किल्ला. **पहाडी**—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गाधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी षड्ज संवादी पंचम. गानसमय सावैकालिक [पहाड] •**जिल्हा**—पु एक रागिणी.

पहाडी—स्त्री पाहखी, मेणा इ० वहायास जे भोयाचे समुदाय ठेकेलेले असतात ते प्रत्येकीं, पाहडी पहा

पहाण(णी)खरडा, पहाणदार, पहाणी-णें, पहाण्या इ०—पाहणें खरडा, पाहणीदार इ० पाहमध्यें पहा

पहाता—पु प्रेक्षक, पाहणारा 'तर्कित होते निज पर भट विपु कीं रवि असें पहाते ज्या।' —मोभीम १ ३९ [पाहणें]

पहार, पहारय—स्त्री. लोखंडाची भली जाड टोंकदार कांब (खडक फोडणें, जमीन खणणें, उखळांत कुटणें इ० कामाकरितां उपयोगी असलेली), खणण्याचें, कुटण्या-फोडण्याचें एक लोखंडी हत्यार. [सं. प्रहार]

पहार—पु तीन तासांचा काळ, प्रहर, याम, दिवसाचा आठवा भाग 'त्रिये गांवींचा पहार दिवोवेरी। एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी।' —ज्ञा ८.१५५ [सं. प्रहर]

पहारा—पु १ रखवाली, चौकी; राखण; जागल. २ चौकीदार; रखवालदार; संरक्षकांची तुकडी ३ चौकीदारी; रखवालदारी; पहारा करणें. 'आतां पहारा कोण करितो?' 'माझा पहारा भरला.' ४ निरोधन; प्रतिबंधक इलाज; राखण. (इ.) पिकेटिंग. 'दारूच्या सुर्यापुढें पहारा ठेवून सुर्यांत दारू पिण्यासाठीं जाणाऱ्या लोकांस ... पराड्मुख करण्याची जी चळचळ सध्या पुण्यांत चालू आहे ...' —टि ३.२६६. [फा पहारा: सं. प्रहर. दर प्रहरास हा बदलीत असत यावरून] **पहारेकरी, पहारेदार**—पु पहाऱ्यावरचा शिपाई; संश्री; चौकीदार, रखवालदार. **पहारेबंदी**—स्त्री. पहारेकऱ्यांची रांग; नाकेबंदी करण्यासाठीं जागजागीं पहारे ठेवून केलेला बंदोबस्त.

पहाळ—स्त्री १ वृष्टि, वर्षाव; पावसाची सर. २ डोंगरांतील प्रवाह; ओढा ३ साडाला पाणी मिळावें म्हणून त्याच्या समोबावर खणलेला खलगा, ओळ. ४ उपासामुळे पोटाला पडलेली खळी.

पहाळ—पु एक झुबकेदार वनस्पति, रोपडें.

पहाळ—न. मोठी रांग. —शर.

पहाळा—**झी.** पावसाची सर पहाळ अर्थ १ ते ३ पहा

पहिरणी, पहिरणे—(**कों.**) पेरणी, पेरणे पहा.

पहिरा—**पु.** (**औंध**) अदलाबदल, शेतकऱ्या १ एकमेकाचे बल एकमेकांस देणे किंवा एकमेकांच्या कामावर जाणे, पडकेल पहा.

पहिल्ल उलटा—**पु.** (**जंबिया**) एक डाव, आपल्या हातांतील जंबियाने आपल्या डाव्या बाजूस अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूस जोडीदारीच्या कोंपराची लवण ज्या ठिकाणी टेकते त्या ठिकाणी मारणे **पहिल्ल सोघा**—**पु.** आपल्या हातांतील जंबियाने आपल्या उजव्या बाजूला म्हणजे जोडीदाराच्या डाव्या बाजूला मारणे [पहिदू=वगलेची बाजू+उलटा, सोघा]

पहिलटकर-करू, पहिलार-रू, पहिलटकरीण—**वि.** १ पहिल्यानेच विणारी, गाभण राहिलेली (गाय, म्हैस इ०): प्रथम गर्भिणी स्त्री 'मी पहिलार कलेना यात मला काही।' —होला १५६. २ एकदांच बाळीतण झालेली स्त्री [पहिला]

पहिलमपरना—**किवि.** (**ना**) पहिल्यादा, सर्वात प्रथम, प्रथमतः. [पहिला]

पहिलवान, पहिलवान, पैलवान—**पु.** १ मल; वीर: कुन्तीबाज, जेठी: ताळीमबाज, शक्तीची कामे करणारा; शक्तिमान. कुरूच्या करणारा याचे चोबे, जेठी, पंजाबी व वज्रमुठी असे चार प्रकार आहेत पहिल्या तीन प्रकारचे पहिलवान साधी कुस्ती करतात शेवटचे हातात कचकड्याच्या कण्या घालून परस्पर मुष्टिप्रहार करून कुस्ती करतात —(बडोदे) पहिलवान व कुस्ती २ २ या नावाचा एक शक्तीची कामे करणारा वग, जात यांचे गोपाळ नावाच्या लोकाशी बंधुत्व असते ३ उकरड्यावरील एक मोठा किडा [**फा.** पहलवान, हि] **पहिलवानकी**—**झी.** पहिलवानाचे काम, धंदा किंवा कौशल्य.

पहिला—**पु.** घोड्याचा अवयव; वैसीक संधीचा (पोटरीचा बाजूचा) अवभाग (मागील भाग) —अक्षप १६३.

पहिला—**वि.** १ प्रथम, प्रथमचा —**किवि.** पहिल्याने; आरंभी सुरवातीस; प्रथमतः; पहिल्यांदा. 'जैसा निब जिमे कडवटु हिरडा पहिले तुरटु तैसा कर्मा एल शेवटु. खणवाळा होय।' —ज्ञा १८९६ २ प्रथम; अगोदर, पूर्वी. 'मासा हा इतुका निरोप पहिले जाऊनि सांगा तिला।' [**प्रा.** पहिल; सं प्रथम]

पहिलीगेगा—**झी.** पावसाळ्यात नदीला येणारे पहिले पाणी. —बदलापूर १२१.

पहिलील—**वि.** पहिला; प्रथमचा [पहिला]

पहिल्लेप्रथम—**किवि.** सर्वात पहिल्यांदा; अगदी पहिल्या-प्रथम. [पहिला]

पहिल्याघरचा—**वि.** (दुसरे लग्न करणाऱ्या विधवेच्या मुलासंघो वापरतात) पहिल्या, पूर्वीच्या नवऱ्यापासून झालेला मुलगा.

पहिल्यान—**किवि.** १ पहिल्या वेळी; प्रथमतः. २ आरंभी; अगोदर, अगदी पहिल्याप्रथम. [पहिला]

पहिल्यापहील—**वि.** १ अगदी प्रथमचा, आरंभीचा. २ प्रथमतः; पहिल्यानेच. [पहिला द्वि]

पहीत—**न.** (महातु) वरण 'तूप भात पहीत दोन्ही साक-वतीया कही।' —पूजावसार.

पहीपाहुणा—**पु.** (व्यापक, अनिश्चितार्थी) आलागेल मनुष्य, पाहुणा वगैरे: उतारू; वाटसरू, अतिथि. [सं. पथिक; प्रा. पदिअ, गुज. पही=दुसऱ्या दिवशी राहणारा पाहुणा]

पहुंची—**झी.** १ मणगट. २ पुष्पांच्या मनगटावर बाधा-वयाचा एक दागिना; पोची [**फा.** हि.]

पहु(हो)डणे—**अकि.** १ (काव्य.) (विव्राति घेण्यासाठी) कलंडणे लवंडणे; अंग टाकणे २ निजणे 'तो तूं देवकीकृतीचा सेजारी। पहोडलासी राया मुरारी।' —शिबु १२२. 'कलुनिया भोजन घातले आचवण। आनंद नारायण पहुडले।' —तुगा ४६४. [**प्रा.** पवडू=निजणे, का पवडिसु] **पहुडू**—**झी.** निद्रा —शर.

पहुरणी—**झी.** १ विश्वेपर्यंत दूध उणारी गाय किंवा म्हैस. 'परी पहुरणी जे दुहिले। ते ते गुरूं न दुभेचि व्याले। का उभे शेत चारिले। पिकावया नुरे।' —ज्ञा १७२४८. २ ओढाळ गाय. —शर. ३ एक किडा

पहेदणे—**अकि.** (**व.**) लालचावणे, मोहात पडणे. 'खायला पहेदला आहे.'

पहाण—**न.** (**कों**) वैरणीसाठी कापून उन्हात वाळविलेले गवत.

पळ—**पु.** (**व ना.**) मोठी पळी; पळा

पळ—**न.** १ घटिकेचा साठावा अंश; तासाचा १५० वा भाग, क्षण 'चुकतां न लागता तुज पळही शापावया उशीर मला।' —मोभोग ११ १४३ २ (**लोणी**, तूप इ० वजन करा-वयाचे) अडावीस ढवूंचे वजन. [सं. पळ] **पळडी**—**किवि.** पळ-भर; क्षणभर 'नको प्राणसख्या विसरूं मजला पळपडी।' —सला १. [**पळ+घटिका**]

पळ—**पु.** १ (शहर, खेडे, देश इ०मधील लोकांची, उध-ळून लावलेल्या सैन्यातील लोकांची) पळापळ; धांवाधांव; पळत सुटावे अशी अवस्था. (**कि०** सुटणे) २ (**ल**) पळणारे लोक; पळपुटी माणसे. 'आमच्या गावांत पळ आला आहे.' —**झी.** १ धावणे; जोराने धावत सुटणे, धाव. (**कि०** वेणे) २ शर्यत; दौड; धूम. (**कि०** मारणे) ३ कोणी पाठीस लागल्यामुळे होणारी तिरपीट. [**पळणे**] **पळाटणे**—१ भीतीमुळे किंवा संकट टाळण्यासाठी एखाद्या ठिकाणापासून पळून जाणे; निसर्ग जाणे; पोबारा करणे. 'पळ काढिलाचि तुमच्या पाहुनि ते कर्म तडक लेंकाही.'

—मोक्षेण १६४४. २ (एखाद्यास) पळून जाण्यास लावणें
० सुटणें—पळावें लागणें. 'धाकें तुझ्या पळ सुटें रिपु दान-
बांधी' — भक्क २. गोसावीनेंदन — रेणुकाष्टक ४.

पळ—खी. (कों.) शेतांतील पाण्याचा निचरा होण्यासाठीं
काढलेला पाट, नाला, जलमार्ग.

पळका—वि. १ पळण्यांत जलद; चपळ. २ पळपुट्या स्वभा-
वाचा; पळून जाणारा. [पळणें]

पळका—उ विस्तारानें पोळल्यामुळें निघणारी कातडी.
[पोकळें]

पळंज—न. १ हलकें धान्य, किंवा न भरलेलें कणीस; भुसकें,
निश्पयोगी धान्य, धान्याचें फोळकट. २ (कों.) बिन पोसलेले,
पोचट भात. पळंजी—खी. (कों.) हलक्या प्रतीच, पोचट धान्य.
वैशाखरील पंजी धान्य

पळटेळ—वि. शेतांतील घेरणी, मळणी इ० कामीं हुसऱ्यांना
मदत करणारा व आपल्या गरजेच्या वेळीं त्यांची मदत घेणारा
(शेतकरी); पडकेल पहा.

पळण—णी, पळपट, पळापळ—नकी. एखाद्या सैन्यानें
शत्रु पाहून पळकाढणें. जीव बांचविण्यासाठीं केलेली धांवाधांव;
एखाद्या लोकसमुदायानें पळत सुटणें. पळ अर्थ १ पहा. 'देवांसीं
माडिली महा पळणी' [पळणें]

पळणें—अकि. १ पलायन करणें, पळून जाणें; धांवत जाणें;
धूम ठोकणें. २ (सामा) धावणें. ३ पळवाढ ठेवणें (भाषण,
लेखन यांत). [सं. पलायन] पळो पळो सें करणें—त्रासवून,
सतावून सोडणें; सळो कीं पळो करणें पळो पळो सें होणें—
अगदीं त्रासून, दमून जाणें; कार कठी होणें.

पळतें पीक—न. १ शेवटचें पीक; शेवटचा बहर (फळ-
साडांचा). २ (ल) व्यापार—धंद्यांतील किंवा कांहीं पदार्थांपासून
मिळालेला शेवटचा नफा, लाभ. ३ विद्यमान पण थोडेच दिवस टिक-
णारें सुख. [पळणें+पीक]

पळपटा—टया, पळपुटा—टया—वि. १ पळण्याची
संबंध, प्रवृत्ति, स्वभाव आलेख; पळून जाणारा. २ (अव. उदा०
पळपटे) पळालेले, पळून जाणारे (लोक). [पळणें]

पळपणें, पळिपणें—कि. घेणें; जळणें. 'पळपत विर-
हामी' — ऋ ६५. — हा १६.३९४ [प्रा; पलीवड; सं. प्रदी-
पन ?]

पळपळाट—उ. १ भरभराट; विलुप्ता; उत्कर्ष; समृद्धि; अम्यु-
दय. २ काजील, बेफाम वाढ; माजणें. फळफळाट पहा. [फळणें द्वि]

पळपळाट—उ. (क.) पळापळ; पळणें. [पळापळ चा
अतिशय]

पळपळीत—वि. १ अविश्वसनीय; पुळपुळीत; मोघम; अनि-
श्चित; नीरस; फिकें (भाषण इ०). २ दुबळ; शोळपट; नामदै;
डिला; निरुत्साही. ३ डिला; शिथिल; निष्काळजी; बेफिकीर;
चाळकलीचा (मनुष्य, काम). पिळपिळीत, पुळपुळीत पहा.

पळवा—उ. १ (उन्हाळघात, भाजी नमेल तेव्हा) वाळवून
ठेवलेली पालेभाजी (पळवा व उसरी एक नव्हे). २ झाडावरून
गळालेला पालापाचोळा. 'भीम प्रतापपतेन झाले बहु शुष्क ते जसे
पळवे' — मोविराट १.१६७ ३ पालेभाजीत पिठ घालून परतून
केलेली मोकळी भाजी [सं. पळव] ० मिरची—खी. (कर.)
हिरवी वाळवलेली मिरची. 'पळवा मिरची पांढरी व कमी तिखट
असते.'

पळवाढा—वि. अगदीं पातळ नव्हे असा, पळीनें वाढतां
येण्याजोगा (शिजलेला पदार्थ). (प्र) पळीवाढा पहा.

पळविणें—उकि. १ पळविण्यास लावणें; धांवविणें; पळ-
ण्यास भाग पाडणें. २ हांकून लावणें, घालवून वेणें. २ (एखादी
वस्तु) दिसवून, घेऊन पळून जाणें 'कुतऱ्यानें भाकर पळविली.'
३ सोडविणें; सोडवणूक करणें; ४ नाहींशी करणें; दूर करणें;
दूर सारणें. 'हुमची शंका अशेष पळवाया' — मोआदि ११.८३.
५ पराभव करून पिटाळणें. 'भगदत्तेहि घटोत्कच विरथ करुनि
संगरीं पळविला हो' — मोभीष्म ८.३०. [पळणें प्रयोजक]

पळशी—खी. एक वेळीसारखें झाड. याचीं पाने पळसाच्या
पानांसारखीं असतात याचा भारे वगैरे बांधण्याच्या कामीं दोरी-
सारखा उपयोग करितात. [सं. पलाशी]

पळशे—से—पुलव. माध्यंदिनशास्त्रीय ब्राह्मणजात. पळशी-
कर ब्राह्मण.

पळस—उ. पळस; पलाश. एक झाड. 'स-सख प्रभुहि
बसतीं बहु फुलला होय हो पळस साचा' — मोभीष्म ४.३९.
[सं. पलाश] इह० पळसाला—स पानें तीनच—कोडेहि गेलें
तरी मनुष्यस्वभाव सारखाच, कोणतीहि स्थिति घेतली, तरी तीति
सुखदुःख सारखीच असतात. ० पापडी—खी. पळसाचें बी. याचा
औषधांत उपयोग करतात.

पळसुला—उ. उपनयन संस्कारांत चौथ्या दिवशीं करा-
वयाचा एक विधि; मेधाजनन (या विधीत पळसाच्या इडाळीच्या
ओवतीं पाणी घालावयाचें असतें). [पळस+ओला (करणे,
ठेवणें)]

पळा—उ. मोठी पळी.

पळाटी—खी. कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी.
पळ्हाटी पहा.

पळापळ—खी. पळण पहा.

पळिज—जी—पळंज—जी पहा.

पळित—वि. पिकलेले (केंस). पळित पहा. 'लपौनि चोर-खांचेचा नोहळीं। षळीत पळितांचे ताडवन घाली।'—आए ५२१. [सं. पळित]

पळिताइ—ळी (गो.) कुरुपपणा.

पळी—ळी. १ पातळ कालवण, आमटी, कडी वगैरे पदार्थ वाढता येण्याच्या उपयोगाचें एक लोखंडी किंवा पितळी साधन (दांड्याचें); लहान पळा; डाव. २ सच्येच्या, पुजेच्या वगैरे नित्य नैमित्तिक कर्मासाठीं उपयोगातील एक उपकरण; दर्वी. ३ चुन्याच्या घाणीच्या चाकामागून एक लोखंडी लाव दाड्याचें उलयनें घाणीतून फिरवितात तें [हि पळी] ० **आडकण**—न. (कर) पळी ठेवण्याकरितां असलेली लाकडी वस्तू. ० **वाढा-ढया**—वि. पळीनें वाढतां येण्याजोगा (आमटी, कडी इ० पातळ पदार्थ). [पळी-नवाढणे]

पळीव—न. (राजा.) सापास मारण्याचें त्रिशूलासारखे, दाते असलेले हत्यार.

पळीव—न. (कु.) नांगराचा फाळ. २ लहान पावडें (पाण्याचे पाट तयार करण्यासाठीं लावें खणण्याच्या उपयोगाचें); मागें लांकडात बसविण्यासाठीं बटुळाकृति व पुढें खणण्यासाठीं चापट केलेले लोखंडी हत्यार.

पळु—उ. (कों.) एक प्रकारचा मासा

पळु—न. (कों.) पळीचें टवळें, तोंड. [पळी]

पळहाटी, पळाटी—ळी. १ (खा. व) कापसाच्या झाडाची वाळकी काटकी. २ कापसाचें झाड. [पळें]

पळें, पळें—न. १ कापसाचें झाड. २ कापसाचें शेत, लगवड. रानकापशी पहा. [प्रा. पळि=कापूस]

पक्ष—पु. १ पक्ष्याचें उडण्याचें साधन; पंख. 'फुटतील पक्ष केव्हांतर देवकळें तुटेल्ही बंध'—मोकी ६४४. 'झुळें नळिकेर्शी गोबियेले पाय। विसरोनि जाय पक्ष दोन्ही।'—तुणा ३०५२. २ चैत्रादि महिन्यांचा (चांद्रमासाचा) अर्धाभाग; पंधरावडा; शुक्र (शुद्ध) व कृष्ण (वद्य) अशा दोन अर्धांतील प्रत्येक. 'तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा पवती।'—मोविराट ४.६२. ३ भाद्रपद महिन्यांतील वद्य पक्षांत (कन्या राशीस सूर्य असतो) सर्व पितरांस उद्देष्टून जें श्राद्धकर्म करतात तें; अपरपक्षीय श्राद्ध; महालयश्राद्ध. ४ (लडा, वादविवाद, दोषाचें काम, धर्म वगैरेतील) बाजू; भाग; तट; तड; पंथ; भेद; प्रकार 'हा श्रीकृष्ण प्रभु ज्या पक्षीं तेथे समस्त कल्याण।'—भोमीष्म ६.२२. ५ मुद्दा; मत; तत्त्व; मूळ सिद्धांत. ६ पद्धत; रीत; चाल, संप्रदाय; विकल्प; कृतिप्रकार. ७ बाणास लावलेले पीस, पंख. ८ प्रतिपादन काराबयाचें तत्त्व; मत; प्रमेय. ९ अजमास, अनुमानाचा विषय; सिद्धांताचा प्रकार.

'मृणौनि विश्वतश्चक्षु। हा अचक्षुच्या ठायीं पक्षु।'—ज्ञा १३ ८७७.

१० जात; वर्ग. ११ बहिर्वाटीत जी वादीची अर्जां घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द. 'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जांचे पर्यायवाचक शब्द आणावे.'—मिताक्षरा, व्युत्पत्तीमयूख १३. १२ बाजू; पार्श्व भाग; एक अंग १३ (सामा) मतभेद, मतभेदाचे प्रकार; पंथ प्रत्येकीं. [सं.] ० **घरणे**—१ कैबार घेणे. २ एक बाजू पत्करणे. ० **कर-कार**—पु. (कायदा) न्यायाच्या कचेरीत भांडणारा वादी किंवा प्रतिवादी. ० **घात**—पु. अर्धांगवायु; अंगाचा कांहीं भाग चेतनाशून्य होणे. (रूढ) पक्षाघात ० **पात**—पु १ एका पक्षा-कडे, बाजूकडे मनाचा ओढा; विशेष आवड. २ कैबार; बाजू घेणे; एका पक्षाची तरफदारी. ३ पंक्तिप्रपंच; असमष्टि ० **पाती**—वि. १ एका बाजूस किंवा पक्षास अनुकूल; तरफदारी करणारा; पक्ष-पात करणारा. २ कैवारी; आश्रयदाता; पाटिराखा. ० **प्रदोष**—पु. प्रत्येक पंधरावड्यांतील प्रदोष. 'त्याच दिवशीं पक्षप्रदोषहि ओहें.'—चंद्र ४२. ० **द्वार**—न. बाजूचें दार; लहान दार. 'पक्षद्वारे बिप्र बाहेर आला।'—साहू ४५३. ० **भित**—ळी. बाजूची भित. ० **वात**—वायु—पु. अर्धांगवायु; पक्षाघात पहा. ० **वान**—वि पंख असलेला, सपक्ष; पंख फुटलेला. **पक्षाघात**—पु. पक्षाघात—वायु पहा. **पक्षांत**—पु. पंधरावड्यांतील (शुक्र किंवा कृष्ण पक्षाचा) शेवटचा दिवस; पौर्णिमा किंवा अमावास्या. [पक्ष+अंत] **पक्षाभास**—पु १ (कायदा) खोटी फिर्याद २ (तर्कशास्त्र) खरे भासणारे पण दिखाऊ प्रमाण; सिद्धांताभास; निःसमर्थक प्रमेय; अप-सिद्धांत. **पक्षारंभ**—पु भाद्रपद वद्य पक्षाचा, पितृपक्षाचा आरंभ. **पक्षी**—वि.वि. एका दृष्टीने; एका बाजूनें, विचारानें; एका अर्थी; यदाकदाचित्; विकल्पेकरून; शक्यतर. [पक्ष याची ससमी विभक्ति]

पक्षिणी—ळी. १ एक रात्र व दोन दिवस; किंवा दोन रात्री व एक दिवस असा काल. २ वरील मुदतीचा आशौचकाल. 'पक्षिणी आशौच.' ३ पक्ष्यांतील मादी. 'पक्षिणी प्रभातीं चारिंयासीं जाय।' [सं.]

पक्षी—पु पंख असणारा, पंखांनीं उडणारा प्राणी; पाखंड. [सं.] ० **प्राणी**—पु. ज्याला मागेपुढें कोणी नाहीं असा, एकटा, निराधार, निराश्रित मनुष्य. [पक्ष+प्राणी]

पक्षी—शज. तर, त्याअर्थी. पक्षां पहा. 'तथापि आपण मृणतां त्या पक्षीं हें असो.'—कर्म ४.११९.

पा, पां—उद्गा. १ अरे! अहो! बापा! बा! 'मना सांग पा रावणां काय जालें।'—राम १३. २ (काव्य) पादपुरणार्थ किंवा चरणांतील मात्रा कमी पडल्यास हा शब्द योजतात; याच्या समा-नाथक दुसरा शब्द पै हा आहे; बाक्यालंकाराधिक किंवा निखयार्थक अन्यय. 'तंव उज्जरिया केलें दैवाचिआ। ते परिसा पां।'—क

१०. 'देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये वेहीं।' - झा ८४ 'कोण सोइवी तेथें पा ।' - रावि १.९४. (नवनीत पृ २१७)
'मातें पाहुनि चित्र काय करितां ? कां पां ! तुम्हीही असे !' - आसु ४३. ३ जरी; ययपि. 'झाला पां सर्वेश्वर । धरिला जाणिवेचा अहंकार । तरी तोही नेणें पार । तया स्वरूपाचा ।' - विपु ३ १७.

पाइ(ई)क(कु), पायक—पु १ सेवक, चाकर 'आहोजी परिसा पां पाइकु । जरि होये स्वामि वंचकु ।' - ऋ ४५ २ दूत; निरोप्या; जासुद; हरकारा. 'एकाएकीच पाइक येऊन मुजरा केला आणि अर्ज केला कीं...' - भाव ५४ ३ पायदळांतील शिपाई, सैनिक 'फिरंग ठेवी त्याला जाऊ या, त्याला । राखु नका तुम्ही उगारल्या पाइकाला ।' - ऐपो २१ ४ खेड्यांतील एक छोटा अधिकारी ५ (ल) दास, सेवक; अंकित, भक्त; सैनिक. 'आम्ही रामाचे पाईक । आमचा श्रीराम नाईक ।' म्ह० नऊ-पायक दाहवा नायक ६ मद्रास व ओरिसा प्रांतांतील लष्करी नौकरी करणारी एक जात [सं. पदातिक, पदिक, पत्तिक, प्रा. पाइक; फा. पैकु] ७ पुण-न सेवा; चाकरी, दास्य. 'पाईकपणें जोतिला सिदांत ।' - तुगा ३७३. **पाइ(ईय)की**—स्त्री १ सेवा; चाकरी, दास्य; पायकाचा हुदा 'जाण ज्ञान तयापासी । पाइकी करी ।' - झा १३ ३८३. 'तेथें स्वामिनी मी स्वतंत्र । पाइकी मात्र त्वा बीजे ।' - मुआदि १ ३९ २ सेवा, दूतपणा. 'दीवकी पाइकैचेनि बीकें । जमीं भणिजतु सुनीकें । तें धाडू पांतां अससी मिणें एकें । तरी हें तूं जाणमी ।' - शिशु ७७

पाइट—वि. (व) वरून खाली उतरता, निमुळता विहीरीच्या भोंवतालचा भाग 'कामकऱ्यांनीं पोंडट खोदला आहे.' -

पांईट—पु १ (मुद्रणकला) टाइपाची जाडी मोजण्याचे परिमाण हे एकबद्दालाच इंच प्रमाणाचे असते. २ टोंक ३ बिंदु. ४ मुद्दा, विषय; हेतु, प्रकरण; बाब. ५ पायरी; प्रमाण; मर्यादा, स्थिति, अवस्था. [इं]

पाइंड, पाईड—स्त्री. लांबीचें एकचतुर्थांश इंच प्रमाणाचें एक परिमाण. [पाव इंच ?]

पाइ(य)तन—न. वहाण; जोडा. 'नाहीं पाइतन भूपतीशीं दाबा । धिग त्या कर्तव्या आगी लागो ।' - तुगा ३१६२. [सं. पादत्राण]

पाइमाइश, पैमाश—स्त्री (जमीनीची) मोजणी. [फा.]

पाई—स्त्री. १ चवथा हिस्सा; पाव भाग; चतुर्थांश २ पाव आणा; पैसा ३ पै. ४ राहुटीच्या दोऱ्यांच्या खालच्या व वरच्या अशा दोऱ्यांच्या दोन रांगामधील अंतर. ५ तंबूच्या भोंवतालचा खंदक. [सं. पाद]

पाई—शब्. (अशिष्ट) साठी; करितां 'तरवार मला गरि-बाला कशापाई व्हाई' - मृ १८ [सं. प्रीत्यर्थे]

पाई(इ)क—पु. नयाच्या डोहांत असणारा एका जातीचा कूर व खादाड मासा. - प्राणिमो ८४.

पाईचा—वि पायदळातील शिपाई; सैनिक पाइक पहा. 'किले अमदानगर येथे गडबडेमुळे शमर माणूस पाईचें व पंचवीस राउत नवे ठेविले आहेत.' - वाडसमा १९.

पाईट—स्त्री. द्रव पदार्थ (विशेषतः दारू) मोजण्याचें, मापण्याचें एक इंग्रजी परिमाण 'किंचित संगीत ब्रांडीची पाईट तोडास लाविली कीं...' - संगीत घोटाळा २ [इं. पिंट]

पाईण—न. १ पाच परतन किंवा तीस चौरस विध्या-इतक्या जमीनीचें परिमाण २ एकचतुर्थांश इंच लांबीचें परिमाण; पाईड.

पाईत—न. १ (अंथरूण, डोंगर, शेत इ० काचा) पाय थ्याचा भाग पायथा, पायतें पहा. २ डांग प्रदेशातील डोंगराच्या पायथ्यालगत असलेला सपाट जमीनीचा लांबीस आणलेला तुकडा. [पाय]

पाईन—वि. पायांकडील बाजूचा; खालचा. [पाय] ७ घाट—पु १ पायांकडील बाजूचा, खालचा घाट, याच्या विरुद्ध बाला-घाट २ कर्नाटकाच्या बालेघाटाखालील पूर्वसमुद्राकडील प्रदेश. [पाईन+घाट]

पाईमार्ग—पु पाऊलवाट, पायरस्ता. 'महाल मजकुरी घाट व खिडी पाईमार्ग...' - मसाप २ २ १३९ [पाय+मार्ग]

पाईर—पुस्त्री पिंपळासारखी पण जरा लांबट पांनें असलेला एक वृक्ष. 'ते पाईरहि खैर किंजळ तिथे आईनही वाढती ।' - केक १२९.

पाईरी—स्त्री. पायरी पहा. 'पाईरीया नदीतीरी भांडारुई देवद्वारी बांधे तो सत्त्वगुण ।' - दास २ ७. २२ [पायरी]

पाईळ, पायळा, पाळा—पु. लहान कोयता.

पाड—न. (चा.) जात्याची वरची तळी. - शर

पाड—वि. चतुर्थांश; पाव. 'पारा पाडसेफ भरल ।' - वैद्यक ७९. (- भाअ १८३३) [सं. पाद; म. पाव]

पाडखणें—अकि. वाट पहाणें. 'आतां चेदनाच्या तरवरी । परिमळालागीं फुलवरी । पाडखणें जियापरी । लागेना कीं ।' - माहा १८ १७४४.

पाउटी-टी, पाउठणी—स्त्री. १ पायरी; पावठणी. 'आइकें प्राणाचा हात धरुनी । गगनाची पाउटी वरुनी । मध्यचेनि दाद-रेहुनी । हृदया आली ।' - झा ६ २७१. २ (ल.) दर्जा; योग्यता. 'सग तया पुण्याची पाउटी सरे । सर्वेचि इंग्रणाची उडी उतरे ।' - झा ९. ३२८. [सं. पादस्थानी=पाय+ठानी]

पाउ(ऊ)ड(डी)—पुं०. १ देवादिकापुढे ठेवलेली दक्षिणा, पानघुपारी. 'वैराग्याचें नवसिं अें माणिजे। महातापाचा पाउड बाइजे।'—शिशु १२१. 'एक ते अवधानाचा पुरा। विडा पाऊड मीतरा।'—झा १८४६. २ बाध्या, बाधुदेव, पांगुळ इ० भिक्षे-करी धर्मार्थ 'पाउड' या शब्दानें पैसा मागतात; गोंधळपास थाव-याचा पैसा

पाउड—पु. (महातु.) रिकाबी; पावडी. 'पाउडां पाऊं बातिला।'—शिशु ५१२. [पाय]

पाउंड—पु पाऊल, पावंड पहा.

पाउ(ऊ)डा—वि. माघार घेतलेला; मागे फिरलेला, प्राहुडा—शर. [सं. परावृत्त]

पाउण—वि पाऊण, तीनचतुर्थ्यांश, पाऊण पहा [सं पादोन; प्रा पाओन, पाऊन, हि. पौन] ० क्री—स्त्री एक पाउणें पासून क्षीर पाउणें पाऊणें पर्यंतचे पाडे ० क्री—न पाऊण, तीनचतुर्थ्यांश; पाऊणकरी तीनचतुर्थ्यांशची कोणतीहि पट जसे—१॥, २, ३ इ० **पाउणे आड**—वि. १ सातपूर्णाक तीनचतुर्थ्यांश संख्या. २ (ल.) नमुसक; नामद; बुळा (५६५) [पाऊण+आड] **पाउणे पांच**—चतुर्थांशानें कमी अशी पांच ही संख्या समजून पडत नाही, जो आपला हेका सोडीत नाही अशा व्यक्तीस उद्देशून त्रासांनं हा वाक्यचार योजतात; येथे माझ्या मागल्या, पडिले पाडे पड पांचावन या अर्थी. [पाऊण+पांच]

पाउतका—स्त्री (अशिष्ट) पादुका. पादुका पहा [पादुका]

पाउदी—स्त्री. दरमहा किंवा वर्षाअखेर कांहीं द्रव्य वेण्याच्या करारानें दुभत्यासाठी आणलेली गाय, म्हस इ०; पावदुक; पावधी पहा. 'तरी कामधेनु पाउदी द्यावी।'—गीता २४१००. पावधी पहा

पाउल—न. पाय; पादक्षेप; गति. पाऊल पहा. 'आंधळें पाउलें बोलखानें। विचक्षणें।'—वास ९.५ २२. [पाऊल] **पाउली**—क्रि. वि. पावलागणिक; पावलोंपावलीं. 'जातीं पाउल-पाउली अवघणें नासोनि सर्वात्मना।'—निमा १.१९.

पाउलवा—पु. १ पाउलाची खूण, उसा. २ नाचताना केलेला डबदार पदक्षेप [पाऊल]

पाउली—स्त्री. १ कृपा; कृपादृष्टि. —मनको. २ पावली पहा.

पाउवा—स्त्रीभव. खडावा; पादुका 'पाउवा मी होईन। तियां मीचि लेखवीन।'—झा १३.४१९. 'सोनियाच्या पाउवा पावीं ल्यायिल्या।'—वसा ५०. [सं. पादुका; प्रा. पाउवा]

पाउसाळा, पाउसाळी, पाउसाळ—पावसाळा इ० पहा.

शब्दो. ५. ९

पाऊ—स्त्री. १ (कों.) फणस, अननस, रामफळ इ० कांच्या आंत शिरलेले देठाचें अग्र. 'फणसाची पाऊ जशी नगद कशी?'—लोक २.७८. २ (ना. व.) जात्याची वरची तळी.

पाऊक—न. (दुडकाम) रुंद व पातळ कामटी. [पाय=पाव ?]

पाऊखलक—पुंभव पायदळ. यांत कटकी, बाजे लोक, तुळवे, अढाऊ, लवे, तुबकी, कमानी, इटेकरी, आहीर, बाणकरी, गोलंदाज व गुंडकल हे लोक येत. —भाअ १८३४.५१. [पाऊ (व)+खलक]

पाऊठ—स्त्री (कु.) ? जाणें आणि येणें; फेरी; खेप, येर-झार २ पाळी, खेप, वेळ. 'मी चार पाऊठी गेलों आणि म्यां चार पाऊठी त्याला सांगितलें' [पाय+उठणें]

पाऊठणी—स्त्री पायरी, पाउटी पहा.

पाऊड—पुन. देवादिकांपुढे ठेवलेला पैसा, दक्षिणा. पाउड पहा.

पाऊंड, पावंडा—पु १ पाउंड पहा २ समांतर सारखी चाल; मोजक्या अंतरावर चालणें, दुडकी चाल [पावंड]

पाऊण—वि चतुर्थांशानें कमी असलेली, तीनचतुर्थांशाइतकी (संख्या, परिमाण इ०). समासात पूर्वपदीं योजतात जसे—पाऊणहात, पाऊणशेर, पाऊणभाकरी इ० संख्यावाचकापूर्वीं यांचें पाऊणे असें रूप होतें. [म. पाद=पाव हिस्सा+मं ऊन=कमी; प्रा पाओन, पाऊन हि पौन] सामाशब्द—**म्हातारी**—स्त्री (तिरस्कारार्थी) साठीला टेंकलेली म्हातारी, वृद्धा, येरडी. **०वांटा**—पु १ तीनचतुर्थांश हिस्सा. २ (ल.) (विवक्षित असलेल्यापैकी) बरीच मोठी संख्या, भाग, रक्कम. [पाऊण+वाटा=अंश, भाग]

पाऊल—न. १ पायाचा घोटयाखालचा भाग, तळवा. 'बोले तैसा चाले। त्याचीं वंदावीं पाउलें.' 'बाजे पाऊल आयुलें। म्हणे मागें कोण आलें.' 'सुकुमार पाउलें पोळती।'—मुक्तेश्वर हरिश्चंद्राख्यान १९६ (नवनीत पृ १९४). २ चालतांना दोन्ही पायांत, पायाच्या तळव्यांत पडणारें अंतर. 'ह्या खोलीची लांबी पंधरा पावलें व रुंदी अकरा पावलें आहे.' ३ पायाच्या तळव्याची उमटलेली खूण, उसा, चिन्ह, आकृति. ४ चालण्याची ठव, गति, तन्हा; चाल 'आमच्या तहाला तुकीं पाऊल चांगलें साधलें.' ५ चालण्याचा वेग. 'रामाचें पाऊल हरीच्यापेक्षां सावकाश आहे.' ६ पायाच्या तळव्याची लांबी. 'सगळ्यांचीं पावलें हत्तीच्या पावलांत' ७ (ल.) कारस्थान. ८ (ल') कल, स्वभाव. [सं. पद=चालणें] (वाप्र.) **उच्चलणें**—उच्चलून चालणें—जलदीन, झर-झर पावलें टाकून चालणें; त्वरा करणें. **०ओळखणें**—ज्ञाणणें—

समजणें—(एखाद्याचा) स्वभाव, कल इ० जाणणे. ० **अपुन टाकणें—**ठेवणें—एखादी गोष्ट, कृत्य इ० विचारापूर्वक करणें; काळजीपूर्वक वतन करणें. ० **पडणें—शिरणें—**(एखाद्या विषयांत) गति होणें. ० **पुढें ठेवणें—**एखाद्या कार्याचा भार शिरावर घेण्यास तयार होणें. ० **पुढें पडणें—**(एखाद्या कार्याची) प्रगति होणें. (कार्य) वाढीस लागणें, पुढें पुढें जाणें; वाढणें. ० **बाहेर टाकणें—**अनीतीनें वाणणें; वाकडें पाऊल टाकणें. 'पोरीनें पाऊल बाहेर टाकल्यापासून बापांनें बाहेर टाकावयाचें सोडलें आहे.'—प्रेमसंन्यास. ० **माघारें घेणें—काढणें—**(एखाद्या गोष्टीपासून, कार्यापासून) परावृत्त होणें; हटणें; माघार घेणें; पाय काढणें. ० **मोजत चालणें—**१ सावकाश चालणें. २ गंभीरपणानें चालणें. ० **वांकडें पडणें—**सरळमाणे सोडून आडमागानें, अनीतीच्या मार्गानें जाणें; दुर्वर्तन (व्यभिचारादि) घडणें. 'तशेंच विश्वाच्या हातून वांकडें पाऊल पडण्याचा संभव असतो, असें म्हणणाऱ्यानीं त्या गोष्टीच्या प्रतिबंधार्थ काय केले आहे ?' **वाटेचें पाऊल आड वाटेस पडणें—**घडें नये अशी गोष्ट प्रमादानें घडणें. (एखाद्याच्या) **पाउलावर पाऊल ठेवणें—**(एखाद्याचें) सर्व गोष्टींत अनुकरण करणें. (पाऊल हा शब्द बऱ्याच अर्थांत व वाक्प्रचारांत सामान्यतः पाय शब्दाप्रमाणें आहे. आणखी बरींच उदाहरणें व वाक्प्रचार पाय शब्दांत पहा) ० **म्हण १ चोराचीं पावले चोर ओळखतो=**चोराला चोर पुरतेपणीं ओळखूं शकतो २ जेथें जावें तेथें पाऊलभर पाणी=अपुर् ज्ञान. सामाशब्द. ० **बुद्धि—बुध्द—बुध्दय—**क्वी. १ क्षणिक बुद्धि, मनाची चंचलता, छापिष्टपणा; लहरीपणा. २—वि. (क.) चंचल मनाचा, छापिष्ट, क्षणिक वृत्तीचा; लहरी. [पाऊल+बुद्धि] ० **बुध्दया—**वि. पाऊलबुद्धि अथे २ पहा. [पाऊल+बुद्धि] ० **मेड—ड—**क्वी (गो) गोठ्याच्या बाजूचा लहान खांब. [पाऊल+मेड=खांब] ० **वाट—वट—**क्वी घोडें, गाडी इ० ज्या वाटेनें जाऊं शकत नाहीं, फक्त मनुष्यास जातां येईल अशी अंदं वाट, पायवाट [पाऊल+वाट]

पाऊस— १ हवेंत असलेली वाफ वितुळण्याची शक्ति कमी झाली तर ती घन होऊन मेघरुपानें दिसते व पाण्याच्या थेंबाच्या रूपानें किंवा गारांच्या रूपानें पृथ्वीवर पडते त्यास पाऊस म्हणतात. (—भिरेकृत सृष्टिज्ञान २०). धुक्याचे बारीक कण बाऱ्याच्या योगानें एकें ठिकाणें जमून हवेंतून खाली उतरून जमीनीवर पडें लागतात त्यास पाऊस म्हणतात. हा सुटीला जीवन देणारा आहे. —ज्ञाको. प. ५९. पजैन्य; आकाशांतून पडणारी जलकृष्टि. २ पसण्याचा वषांव, सर. ३ (ल.) मिळवत, प्रासि ६० कांची समष्टि, विपुलता, रेलचेल, पूर, चंगळ. —आज, काळामंधवावर द्रव्याचा नुस्ता पाऊस पडला असाता. —नाकु. ३.१३. [सं. प्राणुष; प्रा. पाउस; हिं. बारिष. (वाप्र.)

० **उधडणें**—पाऊस पडण्याचें थांबणें; पडैन्य खळणें. ० **उतरणें**—आकाशांत पुष्कळ ढग येऊन मोठा पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागणें. ० **डोहवर येणें**—मेघांनीं आकाश भरून येऊन पाऊस पडण्याचीं चिन्हें दिसणें; पावसाळ्याच्या आरंभाचीं चिन्हें दिसूं लागणें. ० **भर**—किति. सर्वे पावसाळाभर. ० **हडकणें**—पाऊस पडण्याचें अजिबात थांबणें. **पावसाचें पोट फुटणें**—सुसळधार पाऊस पडणें. **पावसानें झाडणें**—पाऊस न पडणें. —**सानें डोळे उधडणें**—पाऊस बंद होणें; आकाश निरप्र होणें. —**सानें डोळे वटारणें**—दिवा लावणें—पाऊस पडण्याचीं बिलकूल चिन्हें न दिसणें; अवर्षणानें दुष्काळ पडण्याचीं चिन्हें दिसूं लागणें. —**सानें तोंड बाहेर काढूं न देणें**—वराबाहेर पडणें मुक्कील होण्याइतका जोराचा व सतत पाउस पडणें. —**सानें मिजविलें बापायें मारलें, सरकारनें लुटलें**—कोणाजबळ किर्याद करावी—न निवारातो येण्यासारख्या गोष्टी सहन केल्याच पाहिजेत अशी स्थिति असतां योजतात **पाऊस म्हणतो मी**—एकसारखी लागलेली रीत्यांचीं झड **दोनदें पाऊस**—(उप.) अतिशय थोडा, शिंपल्यासारखा पडलेला पाऊस **पडत्या पावसांत**—किति. भर पावसाळयांत, पावसांत. (किं० येणें; जाणें; करणें). ० **काळ**—ळा—३ पावसाळा; सूर्यगत, सृग आणि हस्त या दोन पर्जन्यनक्षत्रांमधील दिवस [पाऊस+काळ] ० **पाणी** -न. पाऊस, पीक इ० कांची स्थिति; पर्जन्यमान वगैरे [पाऊस+पाणी]

पाय, पाञ्च—पु पाय. 'कवणा बंधोडीयाये पाए। धरुनि राहो।'—ऋ २८ 'पाउडा पाञ्च वातिका'—शिशु ५१२. (सं. पाद, हि. पाव) पायमल्ले—किवि (महापु.) डोक्यावर घेतलेल्या ओझ्याच्या माराने दमून गेलेल्या स्थितीत; अतिश्रमित होऊन 'हैं अनुभावना माथां। वाजि सुखाच्या लोपा। तेणें पायमल्ले दायत। सादु कापे।'—ऋ ६४.

पाक—पृ. १ अस्मिन्संस्काराने (अन्न ह०) शिजविणे; स्वयं-पाक; भोजनाकरितां अन्न सिद्ध करण्याची क्रिया. 'पाक सिद्ध करितां सीताबाई.'—दावि ४४. 'मग सावकार करविला पाक।'—शनि १२०. २ फळे ह० (आर्हीत घालून) पिकविण्याची क्रिया. ३ पक्ता; पिकलेली स्थिति; परिपक्वपणा; पक्वपणा. 'केली फळे तंव वाढे वाढी। फळपाकें माळी झाड तोडी।'—एभा १.२२४. ४ पोटांत अन्नपचन होण्याची क्रिया; अन्नारव होणारा जाठरसाचा परिणाम ५ गर्व ह० पिकणे, पुवळणे. ६ पक्ताव; शिजवून तयार केलेला खाद्यपदार्थ. 'इंद्रियरुचीसारखे। करविती पाक निके।'—ह्मा ३.१२९ ७ (धान्याचे) पीक. 'माणेधीर्षी मी मासां आंतु। जो धान्यपाक युक्तुं आल्हादी।'—एभा १९.२२०. ८ परि-पाक; पर्यसनपक; फळ. 'जेव्हां दाक्षीं दूध बातले। तेव्हां बायां गेले गमले। परी फळपाकीं दुणावले। देखिजे जेवी।'—ह्मा १५.५९१.

९ दहापांच औषधे एकत्र करून केलेला काढा १० महाकवि इ० कांच्या बाणीच्या, काव्याच्या ठिकाणी असणारा रसोत्पादक गुण-विशेष, शोभा, सौंदर्य 'कालीदासाच्या काव्याचा पाकच निराळा' ११ (सत्ता, योजना इ० कांची) परिणति, सिद्धि, सफळता १२ साखरेत पाणी घालून उकडून केलेला रस [सं पञ्च=शिजणे, तुल. गुज. पाक=पीक] ० कंडू—स्त्री पोटातील अन्नाचे पचन झाल्यावर उठणारी कंडू [पाक+कंडू] ० निररस्ति—स्त्री. १ स्वयं पाक करणे; अन्न शिजविणे. २ स्वयंपाकातील कौशल्य. [सं. पाक=स्वयंपाक+सं. निरपत्ति=तयार करणे, होणे] ० शाला—छा—साळ—स्त्री. स्वयंपाकघर [पाक+सं. शाला=घर, खोली]

पाक—वि. १ स्वच्छ; शुद्ध, निर्मळ; पवित्र. २ (ल) विसुद्ध अंतःकरणाचा; निष्कपट; सचोटीचा (मनुष्य). [वैसं पाक. 'योमा पाकेन मनसा चरतम्'—ऋग्वे. फा. पाक, सि. पाकु] म्ह० लावली राख आणि झाली पाक ० दोस्ती—स्त्री. एखादी स्त्री व एखादा पुरुष या दोहोंतील केवळ पवित्र भावयुक्त मैत्री [पाक+दोस्ती]

पाक, पांक—उ. साखरेत पाणी घालून ते मिश्रण अग्नीवर ठेवून उकडून व त्यांतील मळी काढून मिठाई इ० करितां तयार करितात तो रस, चाचणी. [सं पञ्च, पाक]

पांक-ख—उ. पक्ष. —मनको. [सं. पक्ष]

पाकचंदन—उ. तांबड्या पक्षाचा पोपट [पंख+रक्त]चंदन]

पाकट—वि. (कर) लुच्चा; कपटी, सोदा.

पाकट—वि. (गो.) चिकटणारा; चिकट; प्रवाही (पदार्थ) [पाक]

पाकट(पांगट)वागळ—उ. (अलीबाग, एक प्रकारचा मासा. याच्या शेंपटीला करवतीच्या दात्यासारख्या व पुढे टोंक असलेल्या विषारी पट्या असतात माजराच्या नखांप्रमाणे ह्या पट्या तो अंतःबाहेर कर्लू शकतो कोणी धरण्यास आल्यास तो त्याला ह्या पट्यांनी मारतो. या विषारी पट्यांनी इडा पावलेला मनुष्य योग्य उपाय लोकर झाल्यास वांचतो, नाही तर मरतो.

पाकटी—स्त्री (कों.) आंतील दाणे पूर्णपणे पोसण्यापूर्वीच वाळलेले भात; असल्या भातापासून निघालेले तांदळाचे अपक व न पोसले गेलेले दाणे.

पाकड—उ. भाताच्या शेतांत उगवणारे एक तृणधान्य. ह्याची गणना उपधान्यात होते. —स्त्री. (वे) एक जातीचे गवत, (वाई) पाकडी.

पा(पै)कडी—स्त्री. मोहोळांतील मधमाशीची राहण्याची जागा.

पाकणे—अकि. १ वाढणे, अधिक होणे. २ (भि) पिकणे (फल इ०). 'तिथी हारें गुलें आन पाकलें बोरें लावीनें तें रामाल'

देवें'—तिथे चागली गोड आणि पिकलेली बोरें आणून तीं रामाला दिलीं. —भित्री २७. [पाक]

पा(पां)कणे—सकि. बुंदीच्या कळथा, चिरोटे इ० (साख-रेच्या) पाकानें युक्त करणे. [पाक, पांक]

पांकवचे—सकि. (गो) पांकाचें (फणसाच्या चिकाचें) रोगण करणे. [गो पांख=फणसाचा चीक]

पाकवडा—उ. (कु.) देवसेवकांची पंधरा दिवसांची देवाच्या सेवेची पाळी. [सं. पक्ष=पंधरा+म. वडा प्रत्यय]

पाकशासन—उ. पाक नामक दैत्यांचे निर्दालन करणारा इंद्र [सं. पाक=एक दैत्य+सं शासन=अंमल गाजविणारा, वखांत आणणारा]

पाकळ—उ. (गो) एक तृणधान्य पाकड पहा म्ह० (गो) पाकळाक शिताक टाण दिवो, मामार भाताक शिताक किते बराक उजो

पांकळांमालदेस—उ. (गो.) आंब्याची एक जात.

पा(पां)कळी—स्त्री १ फुलातील दलापैकीं प्रत्येक. २ संजें, लसुण इ० कातील प्रत्येक अल्य, फोड, कुडें, कांडी इ० ३ (क) पाकोळी. [सं. पक्ष. पाख, का पकळि]

पाकळी—वि. पाकळथा असलेले (फूल इ०). या शब्दा पूर्वी एक, दु, ति, इ० सारखे अनेक शब्द जोडून समास बनतात. जसे:—एकपाकळी=पाकळथाचे एकच बटुले असलेले (फूल), दुपाकळी=पाकळथांचीं दोन बटुले, रागा असलेले; तिपाकळी, चौपाकळी, बहुपाकळी, अनेकपाकळी इ० [पाकळी]

पाकार—उ. (नाविक गो.) कापडाचा तागा उभा फाडून त्याचे दोन भाग करतात त्यापैकीं प्रत्येक; शिडाचा उभा तुकडा. [सं. पक्ष ?]

पाकारि—उ. इंद्र: पाकशासन पहा. [सं. पाक+अरि=शत्रु]

पांकारी—स्त्री. (गो.) वहाणेच्या बरचा रुंद पडा चामड्याच्या ज्या तुकड्यांत शिवून दाकिताने तो तुकडा.

पाकासो—उ. (गो) वांसा.

पाकी—स्त्री. १ व्यवहारातील सरळपणा; चोखपणा; निष्कपटपणा; परस्परबद्दलचा सलोखा; मनाचा शुद्ध भाव; मित्रभाव. २ (ल.) गुणवैशिष्ट्यावरील कस काढण्याचा वस्तरा, किंवा कस काढणे [फा पाकी]

पा(पां)की—वि साखरेच्या पाकांत तयार केलेला (पदार्थ, हलवा इ०). 'पाकी दुध्या हलवा.' —एश्वि १.४२०. [पाक]

पाकीट—न १ लखोटा; लिफाफा. २ पैसे ठेवण्याची चामड्याची पिशवी. पुस्तके, कागद इ० ठेवण्याची चामड्याची मोठी पिशवी [इं पोंकेट]

पांकुलें—न (राजा.) (बालभाषा) बांसलें.

पाकुळका, पाकुळकी, पाकुळता—स्त्री. अंतःकरणाच्या आठ सात्त्विक भावांपैकी प्रत्येक; अष्टभाष पहा. दया, प्रेम इ० भावनानी मनाला आलेला द्रव, गहिबर इ०. 'आठवे माशीं अष्ट पाकुळका आकारल्या सत्वर।'—भज ८५ 'आशा मनशा।' तथा पाकुळका चंचल झाल्या तिथी जणी।' [पाकुळणें]

पाकु(को)ळणें—पुंकि. १ (फूल, प्राणी इ०) विगलित, शिथिल होणे. गळाळणें, जोम नाहीसा होणे, ढिले पडणे, पेंगळणे 'तुमच्या कामात मजकडून कधीहि जरी माशी पाकुळली असल तर पहा।' (असे म्हणतात कीं पावसाचा भर असला कीं माशा गळितगात्र होतात म्हणजेच पाकुळण्याची अवस्था त्यांना प्राप्त होते) २ (ल) दयेने द्रवणे, पाझर फुटणे, (इच्छा, वासना इ० कार्नी मन, जीव इ०) आकर्षिले जाणे; पाघळणें 'द्रव्याकडे, खीकडे, विषयाकडे मन पावळले, जीव पाव ला.' ३ विस्कळित होणे 'साहचिती नाही काही पाकुळले। उगल्या उगले ढळत आहे।'—तुगा ३५१३ [पाक=साखरेचा पाक]

पाकु(को)ळणें—अकि. (ताक, तेल, तूप इ०) पाकोळी नावाच्या पतंगासारख्या पाडऱ्या कीटकविशेषांनी भरून जाणे, विकृत होणे [पाकोळी-क्षुद्र कीटकविशेष]

पाकोडी—स्त्री हरभऱ्याचे पीठ द्यात भिजवून त्यात मसाऱ्याचे पदार्थ घालून तळलेले भजे. —गृशि ११५८ [पाक+वडी]

पाकोळी—स्त्री १ बाघुळाची एक लहान जात २ पाकळी; पुष्पदल, आरी. 'त्याचें केले सुनाभचक। सहस्र पाकोळ्या भये कर।'—कथा ३१३ १६५ ३ (ल.) (संत्रें, महालुंग इ०कांतील) फोड, फाक. ४ चिमणीसारखा एक पक्षिविशेष. ५ लहान बाधुल. ६ एक जातीचा पतंग, डुलपाखरं. ७ ताक, तूप, तेल इ० विकृत करणारा बारीक व पाडरा पतंगासारखा कीटकविशेष ८ (गो.) डोकींतील एक फूल [पांख] ० **किनार**—स्त्री. (खडीकामाचा धंदा) पाकोळ्यांच्या आकाराची वेलजुरी.

पांक—वि. १ पंक्तीत, ओळीत लिहिलेला (ग्रंथ, पुस्तक, पोथी इ०); ओळीसंबंधी, ओळीचा. २ (जेवतांना) एका पंक्तीस बसविण्यास योग्य; पंक्तिव्यवहाराला लायक (मनुष्य). [सं] ० **ग्रंथ**—पु. ग्रंथाचें मूळ (टीका इ० भाग सोडून). [पांक+ग्रंथ] **पांकोपस्थिति**—स्त्री. (एखाद्या) ग्रंथाचें अतिसूक्ष्म, प्रत्येक ओळीचें ज्ञान, ग्रंथांतील प्रत्येक ओळ माहीत असणे, पाठ म्हणता येणे. [पांक+सं. उपस्थिति=ज्ञान, तयारी]

पाक्या—वि. स्वयंयाकी; बजजी 'काही पाके आपल्या ह्मळेप्रमाणे पाणी कमी किंवा अधिक प्रमाणात आटवितात.'—गृशि २.१२. [पाक=स्वयंयाक]

पाख—वि. शुद्ध; पवित्र, निर्मळ; पाक—(वि) पहा. 'तुका म्हणे पाख मन। नारायण तें भोगी।'—तुगा ३६७४. 'पाख-

स्नेहामध्ये कल्प कदाकाळीं न पडे तें करी।'—होला १०५. [विसं. पाक; का पाक]

पा(पां)ख—पु १ पक्ष; बाजू. 'या वेदाचीं आवश्यकें। सुद्ध बंधू जे कां सखे। वेदाचेनि सुखावती सुखें। वेह एके पाखें त्याचाही।'—एमा २६. २१९ २—न. छपराची उतरती बाजू; पाखे ३ उरो-भाग आच्छादणाच्या चोळीच्या दोन भागांपैकी प्रत्येक. 'विद्या अविया पाखें दोनी। दोन्ही आच्छादिले दोही स्तनी।'—एरुस्व ७४१. ४ (अशिष्ट) महिन्यांतील दोन पक्षांपैकी, पंचरवड्यापैकी प्रत्येक—भाअ १८३४४. 'पाखे चंद्रपरामभवान्द अयन मध्यान्ह शुके दिने।'—भात्रै १०३.११४. ५ पंख, पीस 'की पाखांचा मेरू जैसा। रंहेव मिरवितसे तैसा।'—झा १.१३९. 'पांखांच्या फडल्कारी उडस्नी नेळी घारी।'—तुगा ३६८८. [सं. पक्ष; प्रा. पक्ख; गुज. पांख=पंख] ० **वात**—पु. पंखांचा वारा. 'भंवरचिनि पांखावतें। हे कर्दंविनी चाचरी जाते।'—शिख ६८९. [पाख=पंख+सं. वात=वारा]

पांख—पु (गो.) फणसाचा चीक. ०ट—वि. (गो.) पांखा-सारखा चिकट.

पाखट—पु एका जातीचा मासा. —बदलापूर १४५.

पाखड—पु राताड पाकड पहा.

पाखें(खां)ड—न १ एका देवतेस पूज्यत्व देऊन इतर देवांची निंदा करावी अशी जी हिंदुस्थानांत अनेक मते झाली आहेत त्या पैकीं प्रत्येक, नास्तिकमत; वेदप्राभाण्यास झुगारून बुद्धिप्राभाष्य मानणारें मत, धर्मेविरोधी मत; (ल.) वितडवाद. 'किंबहुना उघड। आमी भरुनिया पाखांड। नास्तिकपणाचे हाड। रोखिले जीवीं।'—झा १६३१५. 'हरि तुझें नाम गाईन अखंड। याविण पाखंड नेणे काही।'—तुगा १११०. २ (एखाद्याविषूद रचलेलें) कुमांड; तोडमत; तुफान; कपटजाल. ३ (दोंगी, दामिक मनुष्याचें) थोतांड; दोंग; भोंदपणाचें कृत्य, गोष्ट. [सं.] **पाखें(खां)डी**—वि. १ नास्तिक; धर्मलंड; वाममार्गी; जडवादी; वेदांना न मानणारा (मनुष्य, मत, पंथ). २ (ल.) पाखंड, थोतांड रचणारा; दामिक; भोंदू. [पाखंड]

पाखडण—न. १ सुपानें पाखडून धान्य इ०कांतून काढलेला कोंडा, मूस, फोल इ० २ पाखडण्यासाठीं वेतलेले धान्य. ३ धान्य इ० सुपानें पाखडण्याची क्रिया. [पाखडणें] **पाखडणा-वळ, पाखडाई**—स्त्री. धान्य इ० पाखडण्याची मजुरी. **पाखडणी**—स्त्री. पाखडण अर्थ ३ पहा.

पाखडणें—सकि. १ धान्य इ० सुपानें स्वच्छ करणे, कोंडा, फोल, माती इ०कार्नी रहित करणे. 'नंतर तो रवा वेंचावा व पाखडावा.'—पाठककृत पाक्खाख २२. २ (पदार्थानें पंख इ०) फडफडविणे; फडफड करणे. 'हें काळनळाच्या कुंजीं। घातली

लोणियाची उंडी। माशी पाखू पाखडी। तेंव हें सरे।' -झा १३ ११०३. ३ (ल.) वगळणे; काढून टाकणे; गाळणे. 'मूळ खडी वाचतां त्यातील बरेचसे पाखडून टाकतां आले असते.' -के २७.५.३०. [सं. प्रक्षालन; सिं. पखेडणे=पसरणे, फैलावणे] (वाप्र) (एखाद्यावर) आग पाखडणे-(एखाद्याचा) सर्वस्वी नाश होईल असे कुभांड रचणे, दोषारोप, चहाडी करणे; रागे भरणे; झाडणे. आग शब्दांमध्ये आगपाखडणे पहा. हात पाय पाखडणे-मरणोन्मुख स्थितीमुळे; क्रोधावेशामुळे हात पाय इकडेतिकडे आपटणे. पाखडीव-वि. सुपांत घालून पाखडलेले, पाखडून स्वच्छ केलेले.

पाखडी-खी. किंमत 'यांत सुगर म्हणू नये जळो गाई बटकिचि किति पाखडी।' -राला ८०.

पाख(खा)डी-खी १ चिरेवंदी अरुंद वाट, फरसबंदी रस्ता. २ (कों) गांवांतील घरांची आळी ३ (कु) घराची पडवी, छपरी. ४ छपराच्या पाख्यांचे आडवे लांकूड. -मनको [पाखे]

पाखनीशी-खी. शोधकता. 'पाखनीशी शोधकता' -राव्य ८.७५ [पाख=शुद्ध]

पाखर-खी. १ पक्षी आपल्या पिलावर पंखांचे आच्छादन घालतात ते (किं० घालणे). २ (ल.) आसरा, संरक्षण, आश्रय, कृपा (किं० घालणे). 'ऐसा तूं माझा दातार. भक्तासि घालिशी कृपेची पाखर।' -व्यं १००. 'गोपाळा हे म्हणे पाखर मज त्याची। सुदैवशी ज्याचीं महिमा थोर।' ३ छाया, सावली 'ऐसी शरीराबाहेरलीकडे। अभ्यासाची पाखर पडे।' -झा ६.२११. ४ गाय, म्हैस इ०काच्या कांसेचा आंचळाचा उजवा किंवा डावा भाग. 'एक पाखर पिळली एक वासरास ठेविली.' ५ पंखाळीची एक बाजू, अर्थ. ६ टेकडीचा, डोंगराचा उतरणीचा भाग. ७ (घर इ० काच्या) छपराचा उतरता भाग, पाखे. -वि. कृणाल. -शर; -हंको [सं. पक्ष, म. पांख, सिं. पाखर=कृपा, दया, गुरूने दिलेला वस्त्राचा असाद.]

पाखर-खी. १ घोडा, हत्ती इ० कांस युद्धांत शरीरसंरक्षणार्थे घालतात ते लोखंडी चिलखत. 'पताकासि रथ कुंजर। रणी पाडिले अपार। पांखरांसि असिबार। मारिले खरउष्ट्र रणमाजी।' -एमा ३० ११८. 'चिलखते, पाखरा, तज, हुके, दारुगोळी, बाणादि सामान बरे सजून मजबूदीत असावे' -मराआ १४. २ घोडा, हत्ती इ० कांवर योमेकरितां घालावयाची झल, झालर. 'घोडिया बाणली मोहाळी। कंगणटोप रागावळी। पाखरा झळकती तेजाळी।' -एरुव ८.१५. 'रंगविले हत्ती पाखरा भरजरी जरा।' -ऐपो १११. [सं. प्रखर, प्रक्षर; प्रा. पखल=हत्तीची, घोड्याची झल (-कुमारपालचरित ४४९), हिं. पाखर] पाखरणे-सकि. सिद्ध,

तयार करणे. 'पाखरीला घोडा न पाहावा.' -सुत्रपाठ आचार उत्तरार्थ २०९.

पाखर-खी. एक वनस्पतिविशेष.

पांख(खार)-खी. (गो) झाडाची ढोली.

पांखरखाद-खी. फळबागा, पीक इ०कांची पक्ष्यांनी केलेली नासाडी; खराबी -वि. पाखरांनी अर्धवट खाळले, चोचीने फोडलेले (फळ). [पाखरू+खाद]

पाखरणे-सकि. १ पसरणे; उभारणे; तयार करणे. 'जो कां तुम्ही शिक्षापिला। विद्या वेकून कुळा केला। तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला। देखेख।' -झा १९५. 'गज पाखरिले अमित।' -वेदीस्व ७३. [सं. प्र+कृ=प्रचरणे=पसरणे; सिं पखरणे=पसरणे]

पांखरपारधी-पु. पक्षी पकडणारा पारधी. [पाखरू+पारधी]

पांखरराख्या-वि. शेतांतील पिकांचे पांखरांपासून रक्षण करणारा. [पांखरू+राखणे=रक्षण करणे]

पाखरा-री-पु. घोड्याच्या अंगावरील चिलखत. पाखर पहा. -शर. 'हाणौनि सेलाटी। फोडिती पाखरां दुपटी।' -शिधु ९६९

पाखरिया-पु. आभ्याची एक जात. पुणे येथे हिराबागेत या जातीचे एक आभ्याचे झाड आहे याच्या फळांचे वजन सुमारे २० तोळयांपर्यंत असते. फळ पिकल्यावर त्यास सोनेरी रंग येतो. -कृषि ६७८.

पा(पा)खरू-न. १ पक्षी. 'ते खादले तेणे पाखरूंचे।' -उषा ८५६. 'घनांजु न पडे मुखी उघडिल्याविना पाखरे।' -केका ४०. २ (ल.) सुंदर स्त्री; छानछवेली; रखेली 'पाच-पन्नास रुपये दरमहा झड लागले कीं ... ठेव खादले पाखरू, किंवा आण तांबडे पाणी...' -टि ४.२४. ३ (व्यापक) फुलपाखरू, पतंग इ०कासारख्या प्राण्यांपैकीं प्रत्येक. [सं. पक्षितर=लहान पक्षी] पांखरासारखी वाट पाहणे-अतिशय उत्कटेने व उत्सुकतेने वाट पाहणे (वातक पक्षी स्वतःला पिण्याला पाणी मिळावे म्हणून मेघाची अव्यंत उत्सुकतेने वाट पाहत असतो त्यावरून). पाखरे राखणे-पाखरांपासून शेताचे संरक्षण करणे. 'मजसी बोलिला उत्तर। माळयावर बसून राखी पाखरे। म्यां उडविलीं असतीं तर। मरतीं उपवासे बापुर्ची।' -

पाखल-खी. १ भुकेने पोटा खपाटीस लागल्यामुळे त्याला पडणारी खळी; भकाटी; भकाळी. २ (कु.) आसरा; संरक्षण. पाखर अर्थ २ व ३ पहा. [सं पक्ष; म पाख] ० मारणे-अकि. (कु.) कासाबीस होणे.

पाखलपूजा—स्त्री. यात्रादिकाच्या वेळीं लोकांच्या गदींमुळें देवापाशीं खळमळ (पाण) जमतो तो सर्वे धुवून तें स्थल स्वच्छ करून जी देवाची पूजा करितात ती. [सं. प्रक्षालन+पूजा]

पाखलां—पु. १ युरोपियन; गोरखणें; सोजीर. 'पणजेचे पाखले झाले भयभीत। पळोले साखळे जिव घालति तारवांत।' —सह्याद्री १६४. २ (ल.) (गो.) व्यवहारशून्य; आडदाड, सरळ स्वभावाचा.

पाखवा—पु. (महातु.) (पद्याच्या) पंखामधील, पंखाखालची उबान्याची जागा; पंखाची उब. 'अपक्षा पाखवा देउन। जे जीव जीववी पक्षिणी।' —कृ. ५. 'मोरांचा पाखवा विभ्रामतु। फणिकु देखा।' —दाव १८६. [पाख=पंख]

पाखळ—स्त्री (तोडलेल्या फळाचा, फुलाचा) अस्ताव्यस्त रीतीने पडलेला पसारा. (क्रि० पडणें). पखरण पहा.

पाखळणी—स्त्री १ देवांच्या मूर्ति इ० उजळणें; स्नान इ० घालून स्वच्छ करणें. २ (ल.) इंगम संपल्यानंतर शेतकरी करितात तो भोजनसमारंभ. इंगमाचें सर्वे काम निवटल्याचें थोतक असा हा समारंभ असतो. 'आज आमच्या येथें पाखळणी आहे, जेवायला या.' [पाखळणें]

पाख(खा)ळणें—सक्रि. (यात्रा इ० काच्या आरंभी किंवा नंतर देवाच्या मूर्तीस दर्दी, दूध, तूप इ० पंचामृतानीं स्नान घालणें; शुद्ध, स्वच्छ करणें. 'जे संसारातें उन्मळी। संकल्पपंकु पाखाळी।' —ज्ञा १३.१७२. [सं. प्रक्षालन; प्रा. पक्खालण]

पाख(खा)ळ पूजा—स्त्री १ पंचामृत स्नानानंतर केलेली देवाची पूजा. पाखलपूजा पहा. 'ससांग यात्रा जाली महाराजा। संपादूनिया पाखळपूजा।' —दावि १६८. २ (ल.) (एखाद्यास) तिरस्कारपूर्वक हांकलून लावणें. [पाखळणें+पूजा]

पाखा—पु. १ उरोभाग झांकणारा चोडीचा प्रत्येक भाग २ (कु. गो.) बाघुळाची लहान जात; पाकोळी, घुबड. ३ छपराची उतरती बाजू, (प्र.) पाखें.

पाखाटो—पु. पंख; पोस (पद्याचें).

पाखाड-डे—न. १ छपराचा, पाख्याचा एक भाग; पाखें. २ छपराची उतरती बाजू. ३ पद्याचा पंख. ४ (मेज, दार, कपाट इ०कतील) एक पान, पाखें, फळी [पाख]

पाखाड—न. पाखंड पहा —वि. नास्तिकवादी. 'पाखा डाचे कडे। नागरीं लुंवित्ती मुंडे। नियोजिलीं वितुंडे। ताळासि येती।' —ज्ञा १३.२१. [सं.] ० ज्ञान—न. नास्तिक मत; थोटाड, जडवाद. 'मूखें जल्पति पाखांडज्ञान।' [पाखांड+ज्ञान]

पाखाडा—पु. घुपानें पाखडून काढलेला, निघालेला कोंबा इ० सारखा नि.सत्त्व भाग; फोलकट. [पाखडणें]

पाखाडी—स्त्री. १ पाखडी अर्थ १ ते ४ पहा. २ उतरत्या छपराचे उभे बासे ठोकण्यासाठीं (घराच्या) आडवापासून कांहीं अंतरावर (आडवाच्या) दोन्ही बाजूस ठेवलेल्या तुळयारंपैकीं प्रत्येक; कैच्यावरील आडव्या लाकडांपैकीं प्रत्येक 'नरशरीर गृह साकडें। आढी पाखाडया तुसर्फी हाडें।' —एमा ८२३३. 'पाखाडया जितक्या लांब मिळतील तितक्या असाव्या.' —मॅरट ८२. [पाखें]

पाखांडी—वि. पाखंडी पहा

पाखाडे—न. १ पाखाड सर्वे अर्थी पहा २ पाखाडी अर्थ २ पहा.

पाखाण—पु. दगड; पाषाण 'च्युताकुराचा थोरकांडी। प्रमदांचे हृदय पाखाण फोडी।' —शिशु ८२५. 'मच्छरटंक सहाया कैचें सामर्थ्य पाथेपाखाणी।' —मोविराट ४.२२ [सं. पाषाण]

पाखाणणें—अक्रि. उडणें; आक्रमणें. —शर [पक्ष, पंख]

पाखार—स्त्री. (कों.) शिडाच्या कापडाचा लांब तुकडा. [पाख]

पांखारी—स्त्री. (गो.) पांख ठेवलेली, पिसें लावलेली काठी [पांख=पीस]

पाखाळ—पु. शुद्धता, पवित्रता; उज्वलता. 'बाहेरीं कर्मे क्षाळला। भितरीं ज्ञानें उजळला। इहीं दोहीं परी आला। पाखाळा एका।' —ज्ञा १३.४६३. [सं. प्र+क्षल=धुणें, स्वच्छ करणें]

पाखाळ—न. (वे.) कवृतर [ता पाखडे=पक्षी]

पाखाळणी, पाखाळणें, पाखाळपूजा—पाखळणी इ० पहा.

पाखाळा—पु. स्वच्छता; शुद्धता —शर. [पाखळणें]

पाखाळी, पाखाळीव—स्त्री शुद्धता; निर्मळता —वि धुत लेला; स्वच्छ केलेला. 'कविता भली पाखाळी। सुरंग दिसे।' —शिशु २३. 'करचरण तले। जैसी कां रातोतपले। पाखाळीं होती डोळे काय सांगो।' —ज्ञा ६.२६५ [पाखळणें+स्वच्छ करणें, धुणें] **पाखाळीं कीड**—वि. निर्णयातीं वाईट, अहितकर ठरलेले. 'एन्ही गोरी कीर कानां गोड। परी साचाचा पाखाळीं कीड।' —ज्ञा १६.१२१.

पाखिरू—न. पक्षी; पांखल. 'पाखिरुवें जालीं आनंदभरितें।' —दाव १८४. 'पडविलें पाखिरुं ऐसे न बोले।' —ज्ञा ११. १७० [पाख]

पाखी—स्त्री (प्र.) पाकी; पाकी (—स्त्री.) पहा

पाखुडा—वि. थोडा. 'तेहि परंतु पाखुडी।' —म्रंथराज ३६.

पांखुरडे—न. (तिरस्कारार्थी) पक्षी; पाखल. [पाख]

पाखें—न. १ छपगची एक उतरती बाजू १ गाय, म्हैस, इ०कांच्या कांसेतील एका बाजूचे दोन आंचळ समन्वयायें

३.डोंगराच्या रांगेची उतरती बाजू; उतार. —सृष्टि ५९. ४ उरोभाग
झांझणाच्या चोळीच्या दोन भागांपैकी प्रत्येक; पाखाडी. 'चोळिया-
चेआं पाखेयां। गोंदी वेळ लागल्या।' —शिष्ट ६५५. [सं. पक्ष=
बाजू; म. पाख]

पाखो—पु (क.) पंख असलेला कीटक [पांख=पंख]

पाखोडी—खी. (ना) कामकऱ्याला (विशेषतः शेताची
लागवड करणाऱ्या मनुष्याला) दर पंधरवड्याला द्यावयाचे ठरा-
विक धान्य, वेतन [पाख=पंधरवडा]

पाखोवा—पु पंख 'जेवीं चंद्रकिरण चकोरांसी। पाखोवा
जेवीं पिलियासी।' —एभा ७ ४६५. [पाख]

पाग—पु. १ (कॉ.) गलबतास पिछाडीस बांधलेला नाडा;
यास लहान होडी किंवा उंडी, उलंडी बांधून टेबतात २ समुद्र
इंकांत मासे धरण्याचे मोठे जाळे. ३ पगार; वेतन ४ एक
प्रकारची होडी; पगार ५ ओढावयाचा दोर, ओढ; ओढण ६
बैलाच्या वेसणीस बांधलेला दोर, कासरा —खी १ बंदराच्या बाहेर
पडताना जहाजास थांबा लागणारा कर. २ पटका; पागोटें. 'माथा
निर्मळस केसारी पाग लपेटिली आहे।' —सप्र ४.१७ ३ अंगावर
घेतलेला; शेला. 'सहज सुंदर ते नीळ तन। कनक पाग विराजमान।' —
वसीस्व ९.११.

पाग—पु (भि.) पाय. 'ती रोहिणी हाकाली उठीने मूष,
आय, पाग तोवे' = ती रोज सकाळी उठून तोंड, हात, पाय धुई.
—भिद्री २७. [सं. पाद; गु. पग]

पांग—पु. १ उत्कट इच्छा; आशा; तृष्णा; आसक्ति. (किं.
फिटणे; निवारणे; फेडणे). 'आजि असते वेंचिजेल। परी पांहे
काय कीजेल। ऐसा पांगी वडील। व्यवसाय मांडी।' —झा १४.
१६५. 'वणांश्रमाचा पांग। न करी राम नि.संग।' —विउ ११ ६.
'वासना कुरण ह्वा नको करूं पांग।' —ब ५९१. 'जिह्वा अमृतसे
वेष्टे। अन्य रसाचा पांग फिटे।' २ पराधीनता; ताबेदारी.
'येथ श्रवणाचेनि पांगे—। वीण श्रोत्या व्हावे लागे। हे मनाचेनि
निजागे। भोगिजे गा।' —झा ६.२४. 'त्यज्जीन अहंममता पांग।
विचरती नि.संग हरिकीर्ती—।' —एभा २.५४९. ३ गरज; इच्छा;
अपेक्षा. जहरी. 'त्यासि झणी कोणाची दष्टी लागे। यालागीं वेवो
त्या पुढे मागे। त्या समोवता सर्वांने। भक्तिचेनि पांगे मुलला।' —
एभा २.७१९. ४ उणीव; दारिद्र्य; पंगुपणा; हाल; अवयव इ०कांची
दशात (चिंता; सामान्यतः अनेककर्ची प्रयोग). 'जेथ वैराम्याचा
पांगु फिटे। विवेकाचाही सोपु तुटे।' —झा ४ १६४. 'मोठ्याच्या
पदरीं पडले म्हणजे खाण्यापिण्याचे पांग फिटतात.' 'हा मुलगा
मोठा झाला म्हणजे तुझे पांग फेडील.' ५ यातायात; श्रम; कष्ट.
'न लगे वेदशास्त्राचा पांग।' —विउ ११.१७. ६ (साबकार,
उपकारकर्ता इ०कांविषयीचा) मिथेपणा; ओझे; ओशाळगत,

संकोच; पराधीनतेची जाणीव. 'ह्या कजेदाराचा मला पांग वाटो.'
[सं. पंगु=लंगडा] ० **फिटणे**—मनोरथ सफल होणे; उणीव, याता-
यात, काळजी दूर होणे. 'समस्ता भक्तांचा नयनगत हा पांग
फिटला।' —सासह ८.१६७ ० **फेडणे**—मनोरथ सफल करणे;
चिंता दूर करणे. 'जेणे फेडिला पांग ब्रह्मादिकांचा।' —राक १.७.
म्ह० येतील वाग तर फिटतील पांग.

पांगड—खी. दोर. 'कटारे, कोहते, भिडिमाळा। पाश पांगडी
शकळा।' —कुरुरा २५.१६ [पांग=होडीला, बैलाला बांधलेला
दोर]

पांगडा—पु. पारतंत्र्य; पराधीनता; पंगुपणा. 'धुवेचिया
तोंडा। मिळो कोंडा अथवा मांडा। परी रसेनेचा पांगडा। न करी
धडफुडा तयासी।' —एभा ७.४१२. 'अक्षे ठेवा सकळांचा। परी
पांगडा फिटना शरीराचा।' —दा ५.२.३९. [पांग]

पांगडी—खी. (सुंबईत रुढ) पगडी; घरभाड्याचा कायदा
होण्यापूर्वी, भाडेकरी जागेत येतेवेळी त्याच्यापासून घराचा मालक
कांही उक्त रक्कम घेत असे ती; कधी कधी चाळीतला मेथा (करकून,
भैर्या) असली रक्कम घेत असे. [गुज. पावडी=पागोटें; म पगडी]

पा(पांगण)—न. (गो.) आदण दावयाची वस्तु; अहेर.

पांगणी—खी. पांगणे; अस्ताव्यस्त होणे; इकडे तिकडे कांकेणे;
पसरणे, पळणे. [पांगणे]

पांगणे—सक्ति. पांगाने, जाळयाने मासे धरणे. [पांग=मासे
धरण्याचे मोठे (फेकण्याचे) जाळे]

पांगणे—अक्ति. १ (मनुष्याचा जमाव इ०) अस्ताव्यस्त
होणे. सैरावैरा पळणे, विस्कलित होऊन निरनिराळ्या दिशानी पडू
लागणे; पसरणे. 'कीं संसारसागरी। वागजाल पांगीले डीवरी।' —
—२४. 'जे जाळ जळीं पांगिले। तेथ चंद्रबिंब दिसे आतुडले।' —
—झा ९.१३८. —तुगा १४७४ [सं. पद; गु. पग=पाय]

पांगापांग—पांगी—खी. १ दाणादाण; फुटाफुट; फाकाफाक;
विस्फोटकपणा. २ दाणादाण झालेली स्थिति [पांगणे द्वि.]

पांगणे—सक्ति. बघा होणे; परतत्र होणे 'भक्तांचे आभा-
रला। देवो उपकारे दाटला। यालागीं जुळेवचे बोला। पांगे पांगला
भक्तांच्या।' —एभा ७.४८३. [पांग]

पांगनीस—पु. पागेवरील अधिकारी, कारकून. [फा. पाग-
नीस]

पांगर—पु. उंब वरबेडीची भित. —खिपु [का. पांगर; सं.
प्राकार]

पांगरा—पु. एक वृद्धविशेष; पांगरा पहा.

पांगराण—न. (कु.) पांवरुण पहा.

पागळ—वि. (व.) वेडा; उल्लू; झुळचट. [सं. हि पागळ]

पण्णा—पु. मूखेपणा; वेडेपणा; उल्लूपणा. 'शिवाजी महाराजांचा

अशा प्रकारचा पांगलपणा हल्लींच्या चार दोन महिन्यांतलाच आहे असे नाही.' -विक्षित १.२७. [पांगल] **पांगलाश्रम-पु** वेढ्याचें इस्पितळ, रुग्णालय. -यका १५३. [पांगल+सं. आश्रम= घर]

पांगेळ—न. (गो.) बटुलकार जाळें. [पांग=मासे पकडा-वयाचें मोठे जाळें]

पांगली-ळी—झी. एक वनस्पति; (कु) पांगळो.

पांगवात—झी. (भि.) पंगत; मेजवानीचा समारंभ. 'एक दिही एका को बोराना पांगवात आधी.' =एके दिवशीं एकाच्या घरीं लमाची पंगत होती. -भिही २५. [म. पंगत]

पांगविणे—अकि. पसरणे; फांकणे. 'स्थिरावली गंगा। पांग-विली म्हणे उगा।' -तुगा १९७. [पांगणे]

पांगविणे—सकि. दुबळा, परतंत्र, पराधीन, पंगु करणे. 'बहु पांगवीलें बहु नागविलें। बहु दीस झालें कासावीस।' -तुगा १५०५. [सं. पंगु]

पांगशी—झी. झाड, पालेभाजी इ० खुडल्यानंतर त्यास फुटणारा अंडर, धुमारा, फूट (कि० फुटणे). -वि ज्याचा बहर ओसरून गेला आहे अशा (वेळ, मिरचीचें झाड इ०). -चा-वि. पांगशी (-वि) पहा. -**ची तमाख**—झी. तंभाखच्या खुंटास, ठोंबास फुटलेली दुसऱ्या बहाराची तमाख. **पांगशीचें फळ**, **पांगशीफळ**—न. १ (ओपळा, कलिंगड इ०काच्या वेलास येणारे) दुसऱ्या बहाराचें फळ. २ (ल.) उताखयांत झालें अल्पय.

पांगळ, पांगळगें—(प्र.) पाघळ, पाघळणें पहा.

पांगळपोबा-पोहा-पोहो—उ. पांगुळपोबा इ० पहा.

पांगळा-पांगु(गु)ळ—उ. पहाटच्यावेळीं गांवात फेरी चालून भिक्षा मागणारी किंवा नंदीबैल फिरवून उपजीविका करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति. 'बैलाची करी वानी। पांगुळाचीया।' -हा १४.१५८.

पांगळा, पांगा—वि. जन्मापासून किंवा काहीं विकृतीमुळे ज्याचा एक अथवा दोन्ही पाय निकामी झाले आहेत असा (मनुष्य). (अशा मनुष्याचा) लंगडा, लुळा (पाय); पंगु; लंगडा; लुळा. २ अपूर्ण; अपुरा (उपाय, इलाज). 'इच्छा बळावलेली आणि इलाज अगदीं पांगळा, अशी अबकळा जीबाला वेढ लावते ' -राजमंथन्यास ५४. [सं. पंगु; सि. पिगुलो]

पांगळी—झी. (बे.) १ कबलाच्या पन्हाळीतून पडणारें पाणी; पांगोळी. २ छपराचा शेवट. [पाघळणें+ओळ]

पांगा—झी. १ घोडशाळा; घोड्यांचा तबेला. २ (सामा.) पुष्कळ घोडे बांधण्याचा तबेला. ३ एका अम्मलदाराच्या हाताखाली असलेली घोडेस्वारांची टोळी, पथक, दळ; रिसाला. यांत दोन बगारजी, एक लगीदार, एक निषाणदार, एक शिंगाडचा, एक

शुतरी (उडावरील) नौबत, एक दफदार व दहा स्वार असतात.

—पेरापुत्र ४.२६९. ४ एकाच धन्याच्या मालकीचा घोड्याचा समुदाय, पथक. [फा. पाय्-गाह्] **पांगेस लागणें**—१ (एखाद्याच्या) ताब्यांत दिला जाणें; स्वाधीन केला जाणें. २ (एखाद्याच्या) धोरणानें वाणणें. ३ (एखादी वस्तु) जेथल्या तेथें ठेविली जाणें **पांगेस लावणें**—१ (एखाद्याच्या) हवाली करणें; ताब्यांत देणें. २ (एखाद्याच्या) तंत्राखाली ठेवणें. ३ जेथल्या तेथें, योग्य स्थळीं ठेवणें. ४ सरकारी पांगेंत (घोडा) जमा करणें.

पांगेची मुजुमदारी—झी. पांगेवरील मुजुमदाराचा हुद्दा, काम. 'नारोपेतास पायरी पायरीन बाढवीत शेवटीं आपल्या पांगेची मुजुमदारी दिली.' -स्वप ५३. **पांगेचें तट्ट**—न. १ (घोड्याच्या) पांगेंतील तट्ट. २ (ल.) चुणचुणीत, चलाख माणूस, मूल. **मुजुमलेदार**—पु पांगेवरील एक अधिकारी. हा जायत्या

प्रमाणें कामें करून मुख्य सेनापति व प्रधान यांच्या समामें काम पहात असे. -इतिहास व ऐतिहासिक २२.२४ **द्वार-**

पांगेदार—पु पांगेवरील मुख्य अधिकारी. **नवीस, पांग-नवीस, पागनीस**—उ पांगेचा जमाखर्च इ० काम पहाणारा कारकून. [फा.] **पांगेकरी**—उ. १ पांगेंतील मनुष्य. २ पांगेचा मालक.

पांगा—वि. १ पांगडा; लंगडा; लुळा; पंगु. २ (ल) फिका; निस्तेज. 'अन्याचें तेज किती काळाचें तेज त्यापुढे पांगें।' -मोकण ४६.१२ ३ (राजा.) बांकदार पाय असलेला; फंगडा (पाय). [पंगु]

पांगां, पांगथां—वि. कुबडा; पाठीवर आवाज वाढलेला; पोंक निघालेला. [गो. पोंग]

पागाणी—झी. (कों.) पागोळी पहा.

पागार—न. (क.) बांगडा, पेढवा इ०मासे पागण्याचें जाळें.

पागार—उ. धान्याचें बीं पेरण्याचें एक लांकडी औत.

पागार—उ पदर. 'अश्वपति नरपति पुण्य पागारीं। धर्म-शीळ धर्मेसा धर्मेचिचारी।' -वसा १२. [पागोरा]

पागार—वि. (महावृ.) रक्षक; रक्षणकर्ता. 'जो पांडवां पागारु। वैरिआं बडिबारु।' -शिशु ७३१.

पागार—उ. (कों.) होडीचा एक प्रकार; पिग. पगार पहा.

पांगारा—उ. एक वृक्षविशेष हा मोठा असतो. याचे पांढरा व तांबडा असे दोन प्रकार आहेत. पांढरा पांगारा क्वचितच आढळतो. याचें लांकूड हलकें असतें. तरवारीचीं म्यानें व मुलांचीं खेळणीं याच्या लांकडाचीं करतात. -वृक्ष ४.५९. (देशी-पांगारा) **म्ह०** (गो.) पांगारा मातलो म्हण पाटयेक उपकारा ना=पांगा-न्याचें झाड कितीही वाढलें म्हणून त्याचा बहालाला उपयोग होणार नाही.

पांगित्व—न. प्रसर. -मनभो. [पांगणे-पसरणे]

पांगि(गी)ला—वि. १ दुसऱ्यावर ज्याच्या पोषणाचा भार आहे असा; मिथा; ओशाळा, अंकित; पराश्रित. 'या पोटाकारणें गा झालें पांगिला जना।' -तुगा ३४९ २ (ल.) चिकटलेला; दुसऱ्यावर अवलंबून असलेला. ३ शरण आलेला. 'एका जनादेनीं अंबे तुजला पांगिले जन।' -भज ७५. ४ अधु; पंगु; दुबळा. 'येक देहाचे पांगिले. ते आंगीं हुपळले.' -दावि ४०३. [पांग]

पांगी—वि. (गो.) मासे पकडणारा कोळी [पांग=मासे पकडावयाचे मोठे जाळे]

पांगी—वि (कु नाविक) नावेच्या नाळीवर बसणारा.

पांगी—स्त्री ओशाळगत; मिथेपणा; पराधीनता. -शर. [पांग]

पांगुडें—न (महानु.) पायांतील अलंकारविशेष. 'अंडु पायवटें पांगुडें पदका साखळी. हीरे झळकतीं सातां आगां लेंगे।' -धवळे उत्तरार्ध ३३ [पाय+गु डें]

पांगुतणें—अकि. व्यास, आच्छादित होणें; पायापर्यंत व्यापलें जाणें 'आंतु महानंदा चेहरें जाहलें. बाहेरि गात्रांचे बळ हारपोनि गेले. आपाद पांगुतलें. पुलकांचलें.' -ज्ञा ११ २४६. [पग=पाय+गुतणें]

पांगुत्वे—सकि. (गो.) पावरणें; झांकणें. [पांवरणें]

पांगुरविणें—सकि (महानु.) लपविणें. 'बाळिपेविआं ७८ली. पादंचीं नूपरें पांगुरविलीं।' -शिशु १७५.

पांगु(गु)ळ—वि १ पंगु; पांगळा (-वि.) पहा. 'देवा पांगुळ एकादें विरते. तरी जन्मौनि जोजास साहिजे।' -ज्ञा ४.३४. 'नरदेह पांगुळ असतां. तरी तो कार्यास न येतां.' -दा १.१०.२८. २ स्थिर. 'मोतियाची कोळ. होय मोतियावरी पांगुळ.' -अमृ १.५७ [सं. पंगु] **ंगाडा-पु** लहान मुलाना चालण्यास शिकविण्याचा तीनचाकी गाडा [पांगुळ+गाडा]

पांगु(गु)ळणें—अकि. १ पंगु होणें; गति छुटणें; थोटावणें 'एय वेद मुके जाहोले. मन पवन पांगुळले।' -ज्ञा १०.६४. २ (ल.) कुंठित होणें; स्तिमित होणें; छुंठणें. 'मात्र्या मूर्खपणाचा पार. पाहतां विचार पांगुळे.' -एभा ८ २१६. [सं. पंगु]

पांगूळ—पु. १ एक पहाटे येणारा भिक्षुकी. पांगळा (-पु.) पहा. २ घाण सोडणारा एक किडा; पिंगुळ; पागुळ किडा. ३ अंगावर ठिपके असलेला बुबड, (प्र) पिंगळा [देशी; सं. पंगु] **किडा-पु** पिंगुळ, पांगुळ अर्थ २ पहा. **ंबैल-पु.** पांगुळ या नांवाच्या भिक्षुकऱ्याचा नंदीबैल. **ंबेळ-स्त्री** [पांगुळ भिक्षुकऱ्याची गांवांत भिक्षुकरितां फेरी घालण्याची वेळ. ही साधारणपणें पहाटस एक तासभर असते.

शको. ५. १०

पांगूळ—वि. १ पांगळा; पंगु लंगडा 'गूळ ध्वेडवि वाटे मज तातविचार होय पांगूळ।' -मोठ्ठण ८३.१९. २ कुंठित; छुंटलेला. 'कापूर आणि परिमळु. निवडें जातां पांगूळ. निवाड होये।' -अमृ १ २३. [सं. पंगु] **काठी-घोडा-धिरा-**

स्त्रीपु १ लंगड्या मनुष्यास चालतांना आधारभूत असलेली काठी, कुबडी २ (ल.) पांगळयांचा, दुबळयांचा, दीनाचा कनवाड, मित्र, साहाय्यकर्ता. **ंगाडा-गाडी-पु.** स्त्री. पांगुळगाडा पहा. **पोवा-पोहा-पोहो-पु** पांगळया, दुबळया, लंगड्या मनुष्यांचा जमाव, टोळी; सामान्यतः प्रवास करणाऱ्या असल्या स्त्रिया व मुलें याच्या जमावास उद्देशून वापरतात. [पांगूळ + पोवा=जमाव, समूह (यात्रेकरू, प्रवासी)] **वाडा-पु** लुड्यापांगुळया लोकांच्या बस्तीचा मोहळा, पुरा, पेठ [पांगुळ+वाडा]

पांग—न. (गो.) लहान होडी झाड इ.कास बांधून ठेवण्याचा दोर [पांग]

पांगर—पु. पांगारा पहा.

पांगोटी—स्त्री (व) लहान पांगोटें, पगडी.

पांगोटें—न. १ पुरुषांचे डोकरी बांधावयाचे सुमारे हातभर रुंद व पत्रासपासून सव्वादों हात लांब असे वस्त्र. (किं बांधणें; घालणें; ठेवणें). २ पगडी. -शर [का पांगु, गु. पावडी] (वाप्र) **खालीं करणें**—(एखाद्याचें) एखाद्याच्या नावास काळिमा आणणें; (एखाद्याचा) दुर्लौकिक करणें 'मुलाने बापाचें पांगोटें खालीं केले.' **ंगमावि ये**—(व्यवहार इ.कांत) दोकर खाणें; अपमान करून घेणें; कमविलें जाणें, अपकीर्ति बोगें. **ंगुडाळणें**—(ल) (एखाद्यास) लुबाडणें, भोंदणें, मुंडणें; चढी बसविणें, वेणें. **ंधेणें**—स्वतः न फसता दुसऱ्यास फसविणें, चकविणें; दुसऱ्यास फसवून आपला फायदा करून घेणें. **ंटाकणें**—सर्वसंग-परित्याग करून संन्यासी होणें. **पडणें-पालथें पडणें-वांकडें होणें**—(एखाद्याची) फजीती होणें. **बांधणें-बांधून देणें**—(एखाद्यास) पांगोटें इनाम देणें, पांगोट्याचा अहेर करणें. **बाळगणें, पांगोट्याची लाज धरणें-बाळगणें**—स्वतःचा नांवलौकिक राखणें; नांवलौकिकाची चाड बाळगणें. **बाग-विणें-सांभाळणें, पांगोट्याचे पेंच संभाळणें**—(धंदा, व्यवहार इ. कांत) स्वतःची पत राखणें; बोज सांभाळणें; पत कमी होऊं न देणें. **ट्याचे पेंच गळ्यांत येणें**—केलेले कृत्य अंगलट, गळ्याशीं येणें; (स्वतःच्या) दुष्कृत्याचीं, फलें भोगणें. **ट्यास फुलें बांधणें**—(एखाद्याचें) आज्ञेव, करणें, लुडुडु करणें; एखाद्यास गोंजारणें; फूस लावणें; खुशामत करणें. **आपलें पांगोटें बगलेंत मारणें**—मारामारीस, भांडणास सिद्ध होणें, कंवर बांधणें; बदनामी करणाऱ्या कृत्यांत भाग घेण्यास तयार होणें. **पांगोट्याचा जनी-पु.** (सामा.) (व्यापार इ. कांत)

पत असलेला, ऐपतदार, अत्रदार मनुष्य. म्हणू आपल्या पागो-
ट्याशी भांडावें=अगोदर आपल्या घरची स्थिति नीटनेटकी करावी
व मग दुसऱ्याच्या गृहस्थितीत दोष काढावे.

पागोडा—पु १ दक्षिण हिंदुस्थानातील हिंदू देवळांना युरो-
पियनांनी दिलेले नांव. २ मद्रासेकडील एक सोन्याचे जुने नाणें
यावर देवळाची आकृति असते [पोर्तु. पागोड्]

पा(प)गोरा—पु १ रेंविलेल्या खांबास दोर इंकांचा
दिलेला तणावा. २ मांस पकडावयाच्या जाळ्याची दोरी ३ पिशवी,
कसा इंकाचा बंद. ४ चाबकाची दोरी, वादी (जिने मारावयाचे
ती). ५ (वस्त्र, अंगरखा इंकांचा) लांब, फडफडणारा टोंकाचा
भाग, पदर. ६ वृक्ष, वेल इंकांच्या मुळांशी फुटणाऱ्या व चोहों-
कडे जाळयाप्रमाणे पसरणाऱ्या तंतुरूप मुळयांपैकी प्रत्येक 'मुळयाचे
बारीक पागोरे'. तेणें पेंथें उदक भरे. '—दा ९.६.४६ ७ वेळी
आपल्या आधारभूत वस्तूस ज्याने आवळून धरितात तो तंतु, ताणा
८ धान्याचे पीक, गवत इंकांच्या कायून राहिलेल्या खुंटाना, टोंवाना
पुन. फुटलेला अंकुर, फूट, पात, काडी 'तरी महदहंकारा। लागु-
नियां धनुष्या। तृणातीचा पांगोरा—१ बरी पै गा।'—ज्ञा १५.४७८.
९ गोफण. 'तेथे शुक्र बैसला सोंकारा। तेणें फोडिला हरकिथा-
पांगोरा। पापपक्ष्याचा थारा। उडविला पुरा नि.शेष।'—एमा ३१
४४३. 'नाहीं यमाचे चोरटें। विडलपागोऱ्याच्या नेटें।'—तुगा
३६०. १० घोंस. 'नेत्र संकीर्ण मनोहरे। जैस रत्नाचे पांगोरे।'—
कथा १.१.१६. ११ डोंगर इंकांची शाखा, फाटा १२ नदी
इंकांचा फाटा १३ (ल) संयंत्र; धागा, तुवा १४ (भाषण
इंकांस फोडलेला) विषयांतररूप फांटा [म पाग=जाळयाची
दोरी+दोरा] ० फोडणें=फाटा फोडणें—शास्त्रीको.

पागोळी(ली), पागोळा—स्त्रीपु १ इमारतीच्या पाख्या-
वरील पजन्य इंकांचे पाणी जमीनीवर पडावयास जेथून सुरवात
होते तो इमारतीच्या छपराचा भाग, छपराची खालची धार. २
इमारतीच्या पाख्यावरून खाली जमीनीवर पडणारी (पजन्य
इंकांच्या) पाण्याची धार; पावळी. ३ (ल) वळणीच्या
पाण्यासारखी (डोळे इंकांतून वाहणारी) पाण्याची धार. [पाव-
ळणें+ओळ] **पागोळ्या सोडणें**—(ल.) रडणें.

पाग्या—पु. १ रिसाल्यावरील घोडदळावरील अधिकारी
'तमाम पागेपतके बेरोजगारी घेऊनि कुतके।'—ऐपो २५२. २
घोडदळातील घोड्यावर देखरेख ठेवणारा, घोडदळेवरील हवाल
दारासारखा अधिकारी. ३ पागेचा मालक. [पागा; हि. पाग्या]
म्हणू आधी होता बाण्या दैवयोगें झाला पाग्या, त्याचा एलकोट
राहिना मूळस्वभाव जाईना.—तुगा.

पांग्र(ग्र)ण—न. (गो.) पांघरण.

पांघरणें—उक्ति. १ (पोट, पाठ इंकां विवक्षित अवयव झाकले
जातील अशा तऱ्हेने वस्त्र इंकां) अंगावर घेणें; आच्छादणें. पांघरणें

हा धातु, (पागोटें, आंगरखा इंकां) घालणें, तसेच नेसणें ह्या धातूंहून
अर्थानें भिन्न आहे व त्याच्या ऐवजी ह्याचा उपयोग कधीहि होत
नाहीं २ पाहाणें—मनको. [सं प्रवृण्=पाघरण=पांघरणे; वृण्=
घरणे, घेणें—राजवाडे भाअ १८३३ सं प्रागावरण, प्रा. पावरण]

पांघरूण—न १ पांघरले जाईल अशा तऱ्हेने अंगावर
ध्यावयाचे, धारण करावयाचे वस्त्र. उदा० शेल, शाल, रजई इंकां
'भक्ति पांघरूण तें माझे सांडलें। मज वोसडिलें संतजनी।'—राम-
दास—स्फुट अंभंग ४१ (नवनीत पृ. १५३) 'आणलें जरतार पाष-
रूण।'—ऐपो ४४३ २ (अनेकवर्ची प्रयोग) पाघरण्याच्या, नेस-
ण्याच्या पोशाखाच्या उपयोगाची वस्त्रे समुच्चयानें 'परटाकडचीं
पांघरूणें आहीं नाहींत' ३ (ल) (आपल्या) निर्वाहाचा,
संरक्षणाचा भार ज्यावर आहे असा पुष्प, व्यक्ति, आईबाप,
यजमान, आश्रयदाता इंकां 'राजा राज्याचे पांघरूण' 'आई हें
मुलाचे पांघरूण' [सं प्रागावरण] सं प्रावरण, प्रा पावरण;
पंगुरण—पाई ० करणें—वस्त्रे इंकां धारण करणें, पोदास करणें. या
अर्थी वाक्प्रचाराचा प्रयोग अशित असून प्राय तो युरोपिय-
नांच्या नोकऱ्यांत 'कपडा करना' या हिंदी वाक्प्रचाराप्रमाणे रूढ
आहे घालणें, घेणें इंकां क्रियापदासह प्रयोग शिष्ट आहे. **घालणें**—
(ल) वाईट गोष्ट, गुन्हा इंकां छपविणें, झाकण्याचा प्रयत्न
करणें, उघडकीस येऊन न वणें. 'तें (गुन्हेंद्वारा लोक) आपल्या
वर पावरूण घालणाऱ्या गांवकामगाराना पानमुपारी देतात.'—मुजा
३१ **पांघरूणें जाळणें**—पत्राचा जवाब मिळण्यासाठी पूर्वीच्या
काळचा धरणें घेण्याचा एक प्रकार; त्रागा करणें. 'खिजमतगारानीं
पांघरूणें जाळली तथापि हुजूर न आले.'—पया ११८.

पाघरळ—पु गूळ, साखर इंकां पदार्थास सुटणारा द्रव, पाझर;
ओषळ [पाघळणें]

पाघळणी—स्त्री वितळण्याची, विरघळण्याची किंवा ठिब-
कण्याची क्रिया. गूळ, साखर इंकांस द्रव सुटणें. [पाघळणें]

पाघळणें—अक्ति. १ (ओले वस्त्र इंकां कातून पाणी इंकां-
सारखा द्रव) गळणें, ठिबकणें; टपकणें 'ओंजळीवरी ओंजळी
हात ओले पाघळती।'—वसा ५०. २ गूळ, साखर इंकां पदार्थ
हवेतील उष्णतेने द्रवानें युक्त होणें; पाझरणें; विघळणें. [सं. प्रगलन;
हि. पाघलना] **पाघळत येणें—जाणें**—(ल) मानखंडना, तेजोभंग
होऊन खाली मान घालून जावें लागणें, जाणें **जीम पाघळणें**—
बोल्याच्या भरांत ओसळटपणानें न बोलावयाच्या गोष्टी बोलून
जाणें

पांगुरण—न (व) पांघरण; वस्त्र; कपडा. [पांघरण]

पांगुरणें—उक्ति. पांघरणें पहा.

पांगुरविणें—सक्ति लेबविणें; आच्छादित करणें. 'सेना वसनें
सवें जगती। पांगुरविळीं सनयें।'—मुआदि १५.३१. [पांघरणें]

पाच—खीपु. हातभर उंच वाढणारे एक छद्मप. याच्या पानांस व तुऱ्यांना चागला वास येतो व त्यापामुन उत्तर काढतात आसाम, मध्यप्रांत वगैरे प्रदेशात हे झाड विशेष आढळते—झाको प. ६०. 'तिने आपल्या बागेत मरवा, पाच वगैरे झाडे लाविली होती'—पाव्ह ४१ [हि. पाच; गुज पानडी] **०पाला**—उ. पाच या झाडाचा पाला. —मुंठ्या ११०.

पाच—पुश्च. वैद्यूय मण्याच्या जातीतील एक हिरव्या रंगाचे रत्न. यास फारशीत जमरूड म्हणतात. —झाको प. ६१. या वैद्यूय जातीच्या रत्नाचा रंग पोपट, वेद्यूय पान, हिरवे केले याच्यासारखा असतो. हिरव्या रंगात सोनेरी झाक असल्यास त्यास पन्ना म्हणतात. पाचचे तेज कोमल असते. ब्राझिल, पेरू वगैरे देशांत हे रत्न सापडते. याची पोटाजात सागरराज (मार्गनाइट्) ही हिरव्या गवती रंगाची असते तिला चारा असे म्हणतात. 'पाचहि हिरवी गार लेखिल'—शारदा अंक ३. प्र. १. [सं.] **०बंद**—वि. पाचच्या खड्याची फरशी केलेली जमीन. 'मातेने कृष्ण धरून करीं. पाचवंद भूमीवरी. हवू हवू चालवित।'—ह ५.६०.

पांच—वि. १ अनुक्रमाने चार या संख्येच्या नंतर येणारी संख्या, ५. २ चार या शब्दाप्रमाणेच थोडकौशी संख्या निर्दिष्ट करतांना योजितात. पंच; निंबाडा करणारे. 'बहिणी म्हणे पांचामध्ये छई आण. मग मी जाईन कळे तेथे'—ब ४९४. 'त्याजपार्शी पांच रुपये आहेत.' 'पांच करतील ते आपण करावे.' [सं पंचन; प्रा. पंच, हि. पांच, सि. पंजो; फ्रेंजि. पंच] **पांच तेथं परमेश्वर, पांचामुखी परमेश्वर**—पाच शिष्ट लोक म्हणतील ते खंर; एखाद्या गोष्टीची पाच संभावित माणसांनीं शहानिशा करून दिलेला अभिप्राय ईश्वराच्या अभिप्राया-इतकाच प्राप्त असतो. 'पांचां मुखि परमेश्वर म्हणुनी त्या देउनि माना।'—टिक १४४. **पांचाची पांचबुद्धि किंवा पांचाचे पांच प्रकार**—निरनिराळ्या माणसांचीं निरनिराळीं मते असतात, एकमत होत नाही. या अर्थी. **पांचावर धारण घसणें**—पूर्वी लक्ष्मणात रुपयास पांचशेर धान्य झाले म्हणजे अत्यंत दुष्काळाची स्थिति होई व ती फार भयंकर महागाई वाटे यावरून लक्षणेन—पंचप्राण निवृत्त जातात कीं काय अशी अवस्था होणें; गर्भगळित होणें, अत्यंत विस्मित व भयभीत होणें. **पांचांतून उठणें**—माणसांतून उठणें; समाजाशीं वेपवाईनें वाणें; समाजबाधा होणें, वर्चन करणें. **म्हं० मासें घ्या आणि पांचांत न्या.** सामाक्षब्द—**०अवस्था**—स्त्रीभव. जीवानें भोगावयाच्या पांच अवस्था जाणूति, स्वप्न, निद्रा, तुष्यां व गतावृत्ती अशा पांच अवस्था. 'जाणूति स्वप्न आणि निद्रा. गतावृत्ती तुष्यां पुत्रा। या पांच अवस्था विचित्रा। असती वेरी।'—कथा ५.७.२३. **०कुल**—न. (कर.) पांच बहूंचा विचोके इ०कांचा समुदाय. 'पांचकुलांचे आळक

कर.' **०खाणी**—स्त्रीभव. सृष्टीच्या, सृष्ट पदार्थांच्या उत्पत्तीचे पांच प्रकार—(अ) मानसिक, (आ) जरायुज, (इ) अंडज, (ई) स्वेदज, (उ) उद्भिज. —हंको [पाच+खाण=उत्पत्तिस्थान] **०चार नऊ**—(तिकाशी सोंगट्याच्या खेळात) तीन फांशावर अनुक्रमे पाच, दोन व दोन असे पडणारे तिकाशी सोंगट्यातील दान. **०जिन्नस**—पुंभव (न्यायशास्त्र) न्यायांतील बत्तीस पदार्थांचे खालीलप्रमाणे पांच जिन्नस कल्पिले आहेत—(अ) पांच भूते व पांच खाणी मिळून दहा (आ) पांच कर्मेद्रिये व पांच प्राण एकूण दहा. (इ) पाच ज्ञानेद्रिये, मन व बुद्धि मिळून सात. (ई) मूल माया, विद्या व अविद्या मिळून तीन. (उ) जीव आणि ईश्वर हे दोन. —हंको. **०तोत आठ**—(तिकाशी सोंगट्याचा खेळ) तीन फांशावर अनुक्रमे पांच, दोन व एक असे पडणारे दान. **०दोन सात**—(तिकाशी सोंगट्याचा खेळ) तीन फांशावर अनुक्रमे पांच, एक व एक मिळून झालेले दान **०धारी, पंचधारी निवडुंग**—पुन. पाच कडा, कोरा, धारा असलेली निवडुंगाची एक जात **०पंचकें**—नभव. (वेदातशास्त्र) पंचवीस तप्चे. यांचे पुढील ओवीत सांगितल्याप्रमाणे पाचापाचांचे गट आहेत—'अंत.कण प्राणपंचक। ज्ञानेद्रिये कर्मेद्रिये पंचक। पांचवे विषयपंचक। ऐसीं हे पांच पंचकें।'—दा १७८ १५. [पांच+पंचक=पाचांचा समुदाय, गट] **०परतणें**—न. लग्नानंतर वर बघूला घेऊन घरीं आला कीं तो पाच दिवस आपल्या घरीं राहून बघूसुद्धा परत तिच्या माहेरीं जातो तो प्रकार.—बदलापूर १२०, १५०. [पांच+परतणें] **०परतावण**—स्त्री. (गो) मांडवपरतणी. **०पयावण**—न. (कु) लग्न लागल्यावर बघू पतिव्रती गेल्यावर पुन. चार, पांच मंडळीसह बघूवर बघूच्या पितृव्रती येतात तो विधि, पांच परतणें पहा. **०पाखांड**—नभव. (प्र) पचपाखंड, पंचपाखंड पहा. **०पाखांडी**—वि. पंचपाखांडी पहा. **०पाट**—पुंभव. एखाद्याची थिड काढतांना त्याला विद्रूप करण्याकरितां वस्त्यानें त्याच्या डोक्यावरील केशांचे पाच पटे काढीत ते. [पांच+पाट=पट] **०पाडव**—पुंभव. धर्मे, भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव हे पटुराजांचे पांच पुत्र [पांच+पाडव=पंडुचा मुलगा] **०पाली-पाली भाजी**—स्त्री. (राजा.) उडीद, चवळी माठ, पोकळा. इ०कांचे चार, पाच प्रकारचे पाले एकत्र करून त्यांची केलेली भाजी. **०पावली**—स्त्री. (व.) मंगळकांयित तळहात व पाय याना हळद व कुंकू यांचे पटे ओढण्याचा विधि. 'वर मायला पांचपावली करा.' **०पावली**—स्त्री. लांब अंतरावर असलेल्या देवतेस केलेला नवस कांही अडचणीमुळे फेण्याचा राहिल्यास, लांबणीवर पडल्यास, त्या देवतेच्या स्थानाच्या दिशेनें कांही पावले चालून जाऊन कांही ठेकाने घरीं परत येण्याचा एक प्रकार, विधि. [पांच+पावले] **०पावली**—स्त्री. सापाची एक जात. ही हातभरापेक्षां कमी लांब असून बोटभर जाड असते.

हिला चार पाय असतात ही चावली असता माणसास पाच पावलेहि चालून जाऊ देत नाही म्हणून हीस हें नाव सापसरडी असेहि हिचें दुसरें नाव आहे -बदलापूर ३८८. [पाच+पावले] ० पिसे-न १ वेड; श्रम, श्रान्ति 'मज तुवा केले जी तैसें। मासे मीपण धाडून वेंडें। स्तुतिमिषे पांचपिसें। बाधले वाचे।' -माझा १८. १८. २ वर्णन. -मनको, -हंको. [पाच=अधिक+पिसें] ० पोषाख-पु. पोषाखातील पांच वर्णे इ०. 'शिवाजीमहाराज पाच पोषाख नटला।' -ऐपो ३२ [पाच+पोषाख] ० प्रमाणे-नश्व शब्द, आत्मवाक्य, उपमान, अनुमान व प्रत्यक्ष अशी पांच प्रमाणे. ० पालव-पुअव. १ पंचप्राण 'ऐसे अपार तुझे केले। एकी वाचा काय मी बोले। परि पाचही पालव मोकलिले। मजप्रती।' -ज्ञा ११.६३ २ अंत करणपंचकः-मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार व अंत करण. -माझा. (कठिण शब्दाचा कोश) [पाच+पालव] ० बोटें-नश्व अंगुष्ठ (आंगठा), तर्जनी (अंगठ्याजवळचे बोट) मध्यमा (मधले बोट), अनामिका (कंगळीजवळचे बोट) व करायुळी (करंगुळी) ही हाताची पाच बोटें म्हणू पाची बोटें सारखी नसतात=सर्व मनुष्ये सारख्या स्वभावार्थां नसतात. मूर्ति तितक्या प्रकृती याअर्थी ० भौतिक-वि. पांच महाभूतांनी बनलेले (शरीर). 'मज पांचभौतिक संचले। जेव्हा शरीर असे निवले।' -ज्ञा ५.५३. [पाच+सं. भौतिक=भूतासंबंधी] ० षट-षट्-नपु. १ पांचांचा गट, समुदाय 'ऐसी पाचवटें जवळिके। करुनि वाढावीति अभिलाषे।' -म्ह ५५ 'यावरी आदी। पांचवट्याची बांधी। बायली प्रमेदीं। पचभूतिकी।' -ज्ञा १३ ४६. ० वटा-पु. पाच वाटा जेथे एकत्र होतात तो प्रदेश, ठिकाण. -शर. [पाच+वाटा] ० वनी-वही-पुअव पाच प्रकारचे अग्नि-प्रलयानल, विद्युदनल, वडवानल, शिवनेत्रानल व द्वादशादित्यानल 'तैसें पसरलेनि प्रकाशे। सैव पाचवनिज्या ज्वाळांचे वळसे। पडतो वृद्धकटाह कोठिसे। होत आहाती।' -ज्ञा ११ ३०५ 'ना ते पाचवने जाळु वेठिले। प्रलयपावकांचे।' -शिशु ९३५. [पाच+वन्हि=अग्नि] -वि. (महालु.) पाच वर्णांचा; पाच प्रकारचा. 'जे विराट्प्रीचे पाचवने वीर। नेसो देत असा।' -भाए १२१. ० वेडली-ळी-जो. पाच नात्या असलेली हंगळी. 'हे उवड पांचवेडली। पंचधा आगी लागली।' -ज्ञा १३.१०६९. [पाच+वेडली, विंगळी?] ० शेरी-ळी १ पांचशेर प्रमाणाचे वजन. २ (ल.) उपजीविका; चरितार्थ [पांच+शेर] ० पांचामुखांचा-वि पाच तोंडें असलेला (महादेव, शंकर) 'चव्हे मुखांचा वर्णितां भागला। पांचामुखांचा तटस्थ राहिला।' -दृ ३ ७. पाचोत्रा-पंचुत्रा-पंचुत्री-पुत्री. १ पांच वस्तूंचा समुदाय (फळे, पेंड्या वगैरे). २ (कर.) (कडव्याच्या पेंड्या, विड्या इ० कांच्या वृक्षहारात) विकटाना शंभरांमार्गे मोकट थावल्याचा पाच नगांचा

समुदाय 'पाचोत्र्यासह चार हजार विडी पाठवा.' 'एक हजार-वरचे दहा पाचोत्रे टाक.' [पाच]

पाचक-वि. १ स्वयंपाक करणारा; आचारी. २ जेणे करून अन्नाचे चांगले पचन होतें असे (औषध इ०). ३ (फोड, गळें इ०) विकविणारा पृथजनक (पदार्थ) [सं.]

पांचक (कं)-वि. हलकें; हिंगकस (सोनें इ०). पांचिक पहा.

पाचकळ-वि. (ध्व.) चावट, वात्रट; फाजील, पचकळ पहा. 'असल्या पाचकळ लोचा त्याला संशय व निरस्कार येऊन तिला त्याने केव्हाच हांकून लाविली असती.' -नाका ३.४७. २ नीरस; पाणचट [पच!]

पांचकळशी-शा-खोपु पाशोर प्रभूतील एक पोटजात. सोमवंशी क्षत्रिय पाशोरें अर्पेदि याचे दुसरें नांव आहे -ज्ञाको. प. ६१. लग्नप्रसंगी बोहोल्यावर पांच कलश ठेवण्याचा प्रघात या जातीत आहे त्यावरून यांना हें नांव रूढ झालें. [पांच+कलश=सांव्या]

पांचकां-पु (गो.) (पत्त्यांचा खेळ) पांच ठिकाण्यांचे पान; पंजा. [पाच]

पांचंग-न थोरल इ० नेसण्याची, पासोडी लपेटण्याची एक विशिष्ट तच्चा, प्रकार पंचंग पहा. (किं० घालणे). [सं. पंच+अंग]

पांचंग्या शिंगमाण-पु कुडमुडया जोशांच्या जातीचा प्रमुख पंच, प्रधान -गांगा ३०.

पांचजन्य-पु १ विष्णूच्या हातातील शंख. 'पाडकु पाठीसीं घातला। आपण पुढां राहिला। तेणें पांचजन्य आस्फुरिला। अवलीळाचि।' -ज्ञा ११४३. २ (ल.) शंखध्वनि; बोंब. (किं० करणे). [सं.] ० करणे-(ल) १ बोंब मारणे; शंखध्वनि करणे; आरडाओरडा करणे. 'कोणाचे हात तुटले, कोणाचे पाय तुटले...म्हणून ते पांचजन्य कर्तें लागले.' -लक्ष्मी आणि सर-स्वती. २ (माण. ल.) तज्ञांनं लौकर चालावे म्हणून दोन्ही हात, दोन्ही पाय व तोंड अशी पाचहि अंगें चालविणे

पाचट-न. १ उंसाचा बाळलेला पाला. २ उंसाचे चिपाड. ३ कुकडे; चातीवरील सुताची केलेली गुंदाळी; मुंदा हात व कोपर यावर गुंदाळलेली काथ्याची दोरी वगैरेची गुंडी. कोपरी अर्थे १ पहा. पाचुटे, पाचूट, पाचोट पहा. ४ (प्रं.) छंदा इ० चट बस-विण्याचे साधन पाचर पहा.

पांचट-वि. (कर. व) फाजील; वात्रट. [पाणचट] ० पणा-पु. चावटपणा; फाजीलपणा 'बस झाला हा पांचटपणा.' -अस्तेभा ६०.

पाचत घालणे-सक्ति. (कु.) अळू, आले इ० कंदकोब आण-व्याकरितां ओल्या मातीत पुरणे. [सं. पचन]

पाचन—न. १ अनेक औषधींचा केलेला काढा २ (वैद्यक) रेचन, शमन, क्लेदन इ० आयुर्वेदातील सप्तोपचारांपैकी अन्नाचे पृथक्करण, पचन करण्याचा एक उपचार. सप्तोपचार पहा ३ शिजविणे; (खाद्य पदार्थ इ०) शिजवून खाण्यास योग्य करण्याची क्रिया. ४ अन्न इ० पचविणे, पचन करणे —पु जठराग्नि —वि. १ पचन-शक्तीस मदत करणारे (औषध इ०). २ (गन्ध इ०) पिकविणारे; पुंयजनक [सं.]

पांचपट—स्त्री (कु) पहाट, प्रभातसमय [सं. पंच+प्रहर; किंवा म पहाट]

पाचपेच, पांचपेच—पु १ मळयुद्धांत करतात ते डावबाव. २ (ल.) वाद, युद्ध इ०कांत दुसऱ्याचा पाडाव करण्याकरिता योजितात ते डावपेच, गुप्त मसलत, हिकमत इ०, छक्केपेजे, (प्र.) पेच-पांच. 'ईश्वरच आमच्या बऱ्यावर असल्यास त्याणीं बाईट इच्छून होणे काय व वरकडानीं पाचपेच करून होणे काय ?' —पया २. [फा. पेच द्वि.]

पाचर, पाचरवट—स्त्रीन. १ छुंटा वगैरे घट बसविण्याकरितां, करवीने तिरस्स कापलेली लाकडाच्या फटीत मारण्याकरिता, भोंक इ० बुजविण्याकरितां करतात ती लाकडाची चपटी व निमुळती छुंटी, ढपली. २ निमुळती छुंटी 'पाचर ही फिरती दुहेरी उतरण आहे.' —वेष्टि ९९ [हि. पाचर] **मारणे**—(ल. एखाद्या कार्यात, कामात) विघ्न आणून ते कार्य बंद पाडणे.

पांचरात्र, पांचरात्रधर्म—पु वैष्णवधर्मीय एक प्रमुख पंथ व मत यांत चार वेद आणि साख्य व योग या पांचांवाहि समावेश होतो म्हणून त्यास हें नांव मिळाले आहे —गीर ५४८.

पांचव—न. (गो.) गोमुख.

पांचवणे—अकि. दृष्ट होणे; नजर लागणे [पाचाव]

पाचवंदा—पु. (विरु) पाचुंदा. पाचुंदा पहा

पाचवा—पु १ दुखणे बरे होत आले असतां जरा बाहेर फिरल्याने ते उलटते, तेव्हा दृष्ट लागली अशी जी समजत होते ती.

'प्रमुख व्याधि लागली अखंड होत पाचवा ।' —रामसुतात्मजकृत द्रौपदीवल्ग्वहण ११७. २ पांचव्या दिवशीं नियमाने येणारा ताप पाचाव पहा. ३ दृष्टीचा उतार म्हणून गळ्यांत बांधलेला मणि.

पाचवां—वि. (गो.) हिरवा. [पाच=रत्न]

पांचवा—वि. अनुक्रमाने चौथ्याच्या नंतर येणारा. [सं. पञ्चम; हि. पांचवां; पं. पंचवां]

पाचवी—स्त्री १ स्त्रीच्या प्रसूतीच्या पांचव्या दिवशीं घडी देवी, जीवंतिका इ० देवतांची करितात ती पूजा. 'हाले शतशः प्रमुदित ज्यांची पाहोनि पांचवी राजे ।' —मोसौस्तिक २४३. २ वरील प्रसंगी पूजावयाची देवता. 'साधू ही म्हणती अशा क्षितिभरा कां पांचवी पांचवी ।' —मोक्षक ७२.१८. 'पोराला पांचवीचें

काहीं झालेंसे दिसते.' [पांच] (एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) **पांचवीला पुजणे, पुजलेली असणे**—(एखाद्यास एखादी गोष्ट, खोड इ०) जन्माची लागणे; जन्मापासून जडणे.

पाचळा—पु (कों) लाकडें तोडण्याचें एक हुत्यार

पाचा—पु (कु.) पोय अर्थ ३ पहा.

पांचाखरी—पु (महातु) मात्रिक, पंचाक्षरी. 'की काम-तत्त्वांची भारदोरी। बांधिता पांचाखरी ।' —शिष्ट २६३. 'पांतां ए चराचरी। भव भुजगाचें विष उतरी। ऐसा कव्हुणी न देखे पाचाखरी। तुं वांचुनि ।' —भाए ७६८. [सं. पंचाक्षरी]

पाचार—पु १ पाचारण; बोलावणे. —शर. २ सत्कार; सेवा. 'बहु याचक राज्यधर । यांशीं करून उचित पाचार । प्रसन्न करूं म्हणे जो नर। तो एक मुखें जाणावा ।' —मुक्तेरमूल १११. [सं. प्राचारण; उपचार ?]

पाचार—स्त्रीन. (कु.) पाचर पहा.

पाचारण—न. बोलावणे; आमंत्रण. [सं. प्राचारण]

पाचारणे—न १ बोलावणे. २ आमंत्रण ३ कुशल प्रश्न विचारून घेतलेला समाचार ४ (कु.) मृताच्या नातेवाईकांस भेटावयास जाण्याचा, द्वारदर्शनाचा विधि [सं. प्राचारण]

पाचारणे—सक्ति. १ बोलावणे; हांक मारणे. 'क्षत्रिया रणीं पळोनि जाणें । तें कोण सांठे लाजिरवाणें । कां वैधव्य पाचारणें । महासतिथें ।' —झा० १६ १७७ 'क्षात्रव्रत स्मरोनि वृत्ती पाचारिले म्हणुनि आला ।' —मोसमा ५.३९ २ आमंत्रण देणे; आवाहन करणे 'चौक मांडिला आसनीं । पाचारिणी कुलस्वामिनी ।' 'पाचारिले व्याल लाविले शरीरीं । अंग चहुफेरी वेष्टिले ।' ३ कुशलप्रश्न विचारणे; समाचार घेणे. ४ (कु.) मृताच्या नातेवाईकांस भेटावयास जाणे; द्वारदर्शन करणे ५ आठवणे, स्मरण करणे 'ते हवेळीं हातीं काष्ठ दंड घेतलें । कृष्णाजिनाचें उज्जुण केलें । मग मित्रां हीं पाचारिलें । कां पितयाची आण ।' —शिष्ट १४२. [सं. प्राचारण]

पाचार—पु. (विरु) पाचावा, पाचवा. पाचवा—(पु) पहा.

पाचारिका—स्त्री. दासी; दूती; परिचारिका. 'ऐंसें सांघून नृपें सर्वाला । राव सभेस्थानीं गेला । येरीकडे पाचारिकेला । पाठविलें बोलावूं ।' —नव १८.५६ [पाचारणे; सं. परिचारिका अप. ?]

पाचारी—रें—स्त्रीन. (गो.) पाचर.

पांचाल—पु. सुतार, कोथी, न्हावी, धोबी व चांभार या पांच कारागीर जातींचा समुदाय, गट, त्या जातींपैकी कोण-तीहि एक जात —मोल. 'स्वयें पांचाला सांगत समर्थ । निर्माण करविला सुंदर रथ ।' —दावि २०४. शिवाय यासारखे दुसऱ्या अनेक प्रकारांनीं पांचाल या नांवाने निर्दिष्ट केलेल्या पांच पांच

जातीचे गट आनंत उदा० सुतार, सोनार, लोहार, कासार व पाथरवट (—यस्टॅन—कास्ट् ६). यापैकी बरेचसे लोक स्वतःस पांचाल ब्राह्मण म्हणवून घेतात व गळ्यांत जानवे घालतात. (प्र) पांचाल, पंचाल पहा.

पांचाल—पु पांच नश्यांमधील प्रदेश; पंचाव. [सं.]

पांचाली—स्त्री पांडवांची बायको; द्रौपदी -वि पांचाल देशातील. 'पांचालीहि कृती चकोर तक्रिका त्या ज्योत्स्निकेला जशा।' —कर्म १.१९. [सं.]

पांचाव, पांचावा—पु. (विरु.) पाचवा, पाचवा पहा. १ दृष्ट लागून दुखणे उलटणे. २ पांचव्या दिवशी नियमाने येणारा ताप. 'ज्वर पांचाव आणि शारें।' —दा ३.६.२६. ३ (मुंबई) पांचावा कळणे. बोभाटा.

पांचावा—पु. पांचुदा. —शास्त्रीको.

पांचाळ—वि. पाचकळ; बडबड करणारी; मूख (स्त्री).

पांचाळी—स्त्री पांचाल देशाच्या रुपद राजाची मुलगी, द्रौपदी. पांचाली पहा 'पांचाळीसी गाजिता बैरी। बळें आपण झाला हरी।' —तुगा २५२७. [सं.]

पा(पां)चिक—वि हीणकस (सोने). 'नाना पाचिके आणि सोळे।' हे सोनया तंवचि आले। जंव परिरु आगमेळें। एक-वटीना।' —ह्या १८.१२५४. [पंचपचित ?]

पाचिखंड—न. (महातु) पाचेचा खडा. 'कीं चैतन्याचि अंभे मांदुसे। भैत्रल्याचें पाचिखंड जैसे।' —शिशु ५९. [पाच+सं खंड=तुकडा, खडा]

पाचित—वि. शिजविलेला, शिजवून, तळून तयार केलेला (खाद्यपदार्थ इ०). उदा० तैलपाचित=तेलात तळलेला, घृत-पाचित=तुपांत तळून तयार केलेला; ब्राह्मणपाचित=ब्राह्मणाने तयार केलेला; स्त्रीपाचित=स्त्रीने शिजविलेला. [सं.]

पाची—स्त्री. पाच; पाचेचा खडा. 'पाचीचा गुण घे ठाळाचें मोती।' —शिशु २९. 'पाची हीरक पद्मगार लक्षण गोमेद मुक्ता फळे।' —साहू ३.४२. [पाच]

पांची—स्त्री. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या चाळीस अध्यायांच्या प्रत्येकी पांच याप्रमाणे पांडलेल्या आठ गटापैकी प्रत्येक पंचिका; पंचिका पहा. 'कित्येक तेथें पडताति पांच्या। कित्येक माला घरिती जपांच्या।' —साहू ६.४६. [सं. पंचक]

पांची—स्त्री. पांच रुपये किंमतीचे सोन्याचे नाणें. [पांच]

पांची—अ. एक या संख्येस पांच या संख्येने गुणतांना योजावयाचा शब्द. जसे:—एके पांची पांच. [पाच]

पांचीव—न. १ (राजा.) गुरांचें मूत्र. २ पशूंच्या मूत्राचें खत. [वे. सं. पच्=पचलेले, कुचलेले]

पाचुटें, पाचूट, पाचोट-टें—न. (विणकाम) कुकडे; चातीबरील, पाटाबरील सुताची केलेली गुंडाळी. ही विषयाच्या निम्मी असते [वे.]

पाचुंडा—पु (कों.) पाचुंदा अर्थ १ पहा.

पाचुंडी—स्त्री. (वे. सोनारी धंदा) पांच रक्यांचा एकत्र केलेला मणी इ०. [पांच]

पाचुंदा—पु १ कडव्याच्या पांच पेंढयांचा गट; पंचकडी. 'सामूलप्रमाणे महारांना गांवकी घरकीबद्दल नांगरामागे आठ पाचुंदा बळुतें मिळे' —गांगा ५४. २ (उ.) लाडू, पोळ्या इ० कांची पंचकडी. [पांच]

पाचुंदा—पु एक वृक्ष. यास बारीक काटे असतात. याचीं पाने बेलाच्या पानासारखी असतात. फुले श्वेतकेसरयुक्त असून फळे बारीक असतात लांकूड हलकें असून त्याचे मणी दुखणे. कऱ्याचे दुखणे उलटें (पांचाव) नये म्हणून त्याच्या हातांत बाधतात. —वगु ४ ६९. [सं. पत्तर]

पाचुली—वि. (मि.) पांचवा. 'गोठ पाचुली. '—गोठ पांचवी. —मिळी १५. [पांच]

पाचू—स्त्री. (काव्य.) रत्नविशेष; पाच 'पाचूचें नैसर्गें आणखी मोतिया जाळी।' —बसा २६. [पाच]

पाचूचा ठसा—पु (कों. सोनारी धंदा) एका बाजूस वेवताप्रतिमा व दुसऱ्या बाजूस वेलबुद्धी असलेला ठसा.

पांचेट—वि. (प्र.) पाणचट; पाणचट पहा. [पाणचट अप]

पांचेंणे—अक्रि. (कु) कोंब, मोड फुटणे; अंकुरणे.

पांचेरुं—न. (राजा.) पाचर पहा.

पांचांडा—पु. (व.) पाचोळा पहा.

पांचांवा—पु. पाचुंदा पहा.

पाचोरा—पु. १ पाचुंदा वृक्ष. २ पाचोळा पहा.

पाचोळा—पु. १ कडवा, वेळू, मका, ऊंस इ० कार्वां शुष्क पानें; पात; (झाडावरून) गळून पडलेलीं शुष्क पानें; कांदा, लसूण इ० कांचीं सुकीं दरफळे, सालपटें २ (प्रां.) मळणीं केलेल्या धन्यांतील बारीक कोंडा, भूस इ०. ३ (ल.) धुळधण; धुव्या; दाणादाण. 'इंग्रजी सैन्याचा त्याने पाचोळा करून टाकला.' —इं.प १३९. [पात=पान+चोळा=चोळामोळा]

पाछा, पाच्छा, पाच्छाय, पाच्छाह-पाच्छाव—पु. पादशाह; सम्राट. 'असतां पाछा तो शोपी निमम।' —दावि २१. 'बसविले हस्तिनापुर राज्य पाच्छाव।' —ऐरो १५४. 'पाछा-हाचा बाग आश्रमांचोनीया। कैसे तोडावें या म्हणती स्वामी।' —रामदानी २.८. [फा. पाद्शाह=सम्राट]

पाच्छाई, पाच्छाय, पाच्छायत, पाच्छाहा, पाच्छाही—स्त्री. (प्र.) पादशाही इ० पहा.

पाच्छाणें—अकि. (कु.) बाळणें; प्रभुत्व होणें; उलटणें. 'दूध भेतल्यामुळें हा ताप पाच्छाला.' [सं. पश्चात्]

पाज-झ—झी. १ (राजा.) डोंगरांतील पाजळवाट. २ (गो.) सोपानपरंपरा; जिना. [पोट्टे. पासो=पाजळ, कदम]

पांज—झी. (कु. गो.) कोंबडया झांकण्याकरितां केलेला कळ-काच्या कांबडयांचा द्वारा, टोपल्याच्या आकाराचा पिंजरा. [सं. पंजर]

पाजचें—अकि. (गो.) पाजळणें. 'निबरा बगर लोखंड पाजेना.' [पाजळणें]

पाजणा कुणबी—पु. (खा. व) कुणबींची एक पोडजात. ही खानदेश व वऱ्हाड या भागांत आहे.

पाजणी—वि. (जुनरी) स्वतःच्या आईने न पाजल्यामुळें दुःस्या मेढीने पाजून पोसलेलें (कोंकलें). 'तें पाजणी कोंकलें आहे.' [पाजणें]

पा(पां)जणी—झीन. कोऱ्या कापडास, सुतास लावतात ती जोंधळा, बाजरी किंवा तांदूळ याची केलेली खळ (किं करणें; बेणें). [पेज, पाजणें]

पा(पां)जणी-नी—झी. १ पाणी पाजणें. २ शस्त्र इंकास धार लावण्याची क्रिया ३ विणावयाचें सुत बळकट होण्याकरिता त्यास खळ लावण्याचा, पाजण करावयाचा संस्कार. 'जणें तेंतुऱ्या विणवणी करीन चडवाताची पाजनी।'—ह्याप्र ६४८. 'साड्याही नौपटीच्या कतिपय जुगडी जे नवे पाजणीचीं.'—सासूह ३.४१. 'पाजणीच्या यंत्राची अडचण दूर झाली असतां लहान कारखाने उपयोगी पडतील.'—टि ३.५४. ४ नवें सुत, बळ इंकास लावण्याची खळ; पाजण. ५ (ल.) खळ लावून विणण्या करितां मागावर लावलेले सुत. [पाजणें]

पाजणें—सकि. १ प्यावयास लावणें; पिण्यास घेणें. 'जातीनें तान्हुल्यांना पाजण्याचेंहि काम बायकांच्या गळथांत घातलें.'—बाय ३.१. २ (शस्त्र इंकास) धार लावणें; पाजळणें; परजणें. ३ (ल.) ठकविणें; भोंदणें; झुडणें. [सं. प्राशन; -मोल; सं. आप्यायनम्—शर. सं. पाययति=पाजतो]

पांजणें—अकि. १ सुत, नवीन बळलेली दोरी, दोर इं गुळगुळीत, मऊ करण्याकरितां एखादें लांकूड, खांब इंकांवर घासणें. २ विणावयाचें सुत खळीनें गुंथ करणें. [दे.]

पांजणें—अकि. हात इं शरीरावयवावरून दोरी, दोर घासत गेल्यानें हात इं खरबडला, घसरवटला जाणें. [दे.]

पाजति—पु. (महापु.) पारिजात; पारिजातक. 'कवण गणी ते चंपक. जेव असंख्यातु पाजतिक।' दाव १३८. [सं. पारिजातक]

पाजप—अकि. (गो.) धार काढणें. [पाजणें ?]

पांजरण—न छपराच्या वाशांच्या वर व कौलाच्याखालीं गवत, पानें इंकांचें करितात तें आच्छादन, ओमण [सं. पंजर]

पांजरणें—अकि. १ विस्तारणें; पररणें. 'शिष्टागमविधानें। विविधयागविधानें। इथें पानावरी पानें। पांजरती।'—ज्ञा १५. १८९. २ पिंजारणें. [पिंजारणें]

पांजर(रा)पोळ, पांजरपोळा—पु. म्हातारपणामुळें कुच-कामी झालेल्या, लंगड्या, कुळया गुरांचें मोकून निगा ठेवण्याचें ठिकाण. [सं. पंजर+म पोळ; गु. पांजरापोळ]

पांजरा—पु १ (पड, पक्षी इं) कोंडून ठेवण्याचा पिंजरा; सांपळा. 'एकु घरा नेउन कवतिकें पाजरां घातला।'—पंच १.५१. 'त्रिविध भोग या शरीरा। कर्म कोटार पाजरा।'—तुगा ७१३. २ ताड, माड इं बुडाला जेथें सावळ्या फुटतात तो शेडयाचा, माथ्याचा भाग. ३ प्राणी, मनुष्य इंकांच्या बरगड्याचा सागाडा, सांपळा. 'ते प्रलयभैरवाचे पांजरे। कीं कृतांताचे चाकवारे। कीं कामकांति धवळारे। काळरात्रीची।'—शिगु १४६. 'छी वेदाचा उभारा। केवळ अस्थींचा पाजरा।'—एमा २६.२३०. ४ (घर, गळत इंकांचा) आच्छादनावांचून असलेला सागाडा. [सं. पंजर; हि. पोंजर; गु. पाजळ] **अंगाचा-शरीराचा-हाडांचा पांजरा**—पु. अस्थिपंजर, अतिशय रोड मनुष्य. **पांजरी**—झी. (खा.) खट्यांतील सामान पडूं नवे म्हणून त्याच्या मागील बाजूस बसवितात ती बाजूची चौकट. [सं. पंजर]

पाजवणी—झी. १ पाजण्याची, पिळं घालण्याची क्रिया. २ शस्त्र इं पाजळण्याची, परजण्याची क्रिया. [पाजणें]

पाजवणें—सकि. १ (शस्त्र इंकां) धार लावणें; पाजळणें; परजणें. २ (व.) ठोकणें; बडवणें; ठोक देणें. ३ पाणी पिण्यास देणें. [पाजणें] **मिशरी पाजवणें**—गवांन मिशिवरून हात फिरविणें.

पाजवा उंदीर—पु. उंदिराची एक जात. हे घरानें न राहतां बाहेर शेतपारीत राहतात.

पाजविणें—सकि. १ प्यावयास लावणें; पिळं घालणें. २ (शस्त्र इंकां) धार लावणें; परजणें. 'हे पाजवीली छुरिका अनंगें।'—सासूह २.५३. 'नवे पाजविलेले आले हातीं देउन...'—कम ४.१०६. [सं. पा=पिणें ?]

पाजळणी—झी. १ प्रदीप्त, प्रज्वलित करणें. २ (शस्त्र इंकां) धार लावून तीक्ष्ण करणें; परजणें; पाजवणें. [पाजळणें]

पाजळणें—सकि. १ शिलावणें, पेटविणें; चेतविणें; प्रज्वलित करणें (दिवा, दिवडी, मशाल इं) 'दुर्वासमेज सुखानिजि। फुंकोनि पाजळिल तेजाळें।'—मुआदि १४.१४६. 'रत्नदीप-प्रभा कैशा पाजळल्या ज्योति।'—तुगा ४७७. 'कर्पूरीप सतेज

थोर। पाजळोन उभे असुर। विशाल शरीर जयांचे।' २ (ल.) शस्त्र वगैरेस धार लावणे. [सं. प्रज्वलन; प्रा. पज्जलण; सिं. पजि-रण] (एखाद्याचा) **टेंभा पाजळणे**—(एखाद्यास) राजदरबार ह० टिपणीं मीठी प्रीति प्राप्त होणे.

पांजळी—स्त्री. दिव्याची ज्योत. [पाजळणे]

पांजो—पु. (गो) पांच कोऱ्या कागदांचा एक दस्त. [पांच]

पाजी—वि. १ हलकट; नीच; घागेरड्या मनाचा; खेटरखाऊ; निलाजरा, असभ्य. 'झक मारितात पाजी ! आपल्या आपण फजीत पावतील.'—ख १ ११८. २ पागल; मूर्ख. 'चाकराचा आव व जुगलखोरी या प्रकारची, व आपली त्या पाजीकरिता आम्हांवर इतराजी.'—रा ६.६०५. ३ (ल.) अनिष्ट, वाईट. 'कल्पवृक्ष देवोनि घेतली भाजी। वसुदेव तैसा झाला राजी। समया पाजी म्हणोनिया।'—देवकृष्णजन्म ६०. [सं. पाज्य=नीच; फा. पाजी; सिं. पाजी] **०पांचक**—न. नीच माणसांची पांचकडी, चांडाळचौकडी. —राको. [पाजी+पांचक] **०पणा**—वि. मनाचा धुपपणा, नीचपणा, हलकटपणा; बेसारमपणा. 'आणि अज्ञान नसेल तर पाजीपणा व्यक्त होतो.'—टि ३.३.१०४ [पाजी+पणा प्रत्यय]

पांजी—स्त्री. १ टोक; अग्र; अग्रभाग. 'येन्हीवीं अभक्तादे आम्हांमाजी। वाचेची पाजी विटाळली नाही।'—एमा ५ ३०२ २ शेतकऱ्यांचा एक कुडाचार यांत देवतेला, पिशाचाला कोंबडे किंवा बकरा बली देऊन तो प्रसाद म्हणून खातात. ३ भूत, पिशाच इ०कांस शांत करण्याकरिता अन्नबली समर्पण करण्याचा विधि. (कि० करणे). ४ सदर विधीने समर्पण केलेला अन्नबली. (कि० देणे). 'इंद्राचि पांजी आपणचि खाया। त्याचिया कोषे पाउसांचे भय।'—निगा ८४ ५ (ल) (एखाद्यास) कुटित, चकित, निरुत्तर करणे; घोटाळ्यात पाडणे; मति गुंग करणे; कोडें. (कि० करणे) [दे]

पांजी—स्त्री. पंचांग.—शर.

पांजे—न. (नंदभाषा) (व्यापाऱ्यांत रूढ) घर.

पाझर—पु. १ (पाणी), तूप इ० द्रव पदार्थ भरलेल्या मडक्यातून त्या पदार्थाचा किंवा खडकातून पाण्याचा डोळ्यातून अंत्राचा थोडा थोडा होणारा स्त्राव; क्षिरपण; टिबकी; टपटप् गळणे. 'ऐक्यांचि नेत्री लागले पाझर।'—रामदासी २.५७. २ सरा ओषळ; ओहळ. 'कडे कपाट पाझर।'—दावि २४४. ३ गूळ, साखर इ०कांस हवेतील ओलाळ्याने सुटणारे पाणी; पाषळ; चिहाळ. ४ दयाव्रता.—शर. (कि. फुटणे) [सं. प्र+क्षर=पाझरणे प्रा. पज्जर] **दगडास पाझर फुटणे**—अतिशय कठोर हृदयाच्या मनुष्याच्या ठिकाणी दया इ० सुटू भावना उत्पन्न होणे.

पांझर—रा—पु. १ पिंजरा. २ अस्थिपंजर, अतिशय रोड झालेले शरीर, अशा शरीरांने युक्त व्यक्ति. 'झुरझुरे पांझर झाले कंठी उरला प्राण।'—प्रला १३७. [सं. पंजर]

पांझरट—न नवरात्रादि उत्सवप्रसंगी देव्हारा इ०कांवर, किंवा मखर इ०स शोभेकरिता लावण्याची कातरकाम केलेली कागदाची जाळी [पांझर=पिंजरा]

पांझरणी—स्त्री. १ पांझरण्याची, टिबकण्याची, गळण्याची क्रिया; गळती २ (गूळ इ०) पाषळण्याची क्रिया. [पांझरणे]

पांझरणे—स्त्री. १ (गूळ, साखर इ० पदार्थ हवेतील जलांशाने) पाषळणे, द्रवयुक्त होऊन वाहू लागणे; (भांडे, मडके इ० कांतून आंतील पाणी इ० द्रव पदार्थ) गळणे; टिबकणे; झरणे; क्षिरपणे; स्त्रवणे 'कीं शंघाराचे मेथु उगळे। तैसें रस-राए पाझरिले। अंतराळीं।'—सिधु ६१७ 'त्वचा वेडिली पाझरे आश्रलाची।'—मुरा युद्धकांड ६.२१३. २ (अंत करण इ०) द्रवणे; कळवळणे; पिलवटणे [सं. प्रक्षरण; प्रा. पज्झर=पाझरते; सिं. पधिर्जणु]

पांझरीव—वि पांझरेला, धवलेला; ठिपकेला [पांझरणे]

पांझळ पांझळ—स्त्री (ना) निष्कारण बडबड; कटकट; वटवट. (कि लावणे). [सं. पांझळ १]

पांझू—शम. (राजा. कुण.). मुळे; करिता; सार्थी; पाई; पार्थी 'संपा पांझ भक्तेक गिरण्यो बंद झाल्यो.' [सं. प्रीत्यर्थे]

पाट—पु १ चौकोनी लहान लांकडी फळीला खाली आंखुळ पाय जोडून बसण्यासाठी केलेले आसन, बैठक. 'तेव्हा धांवुनि बैसे पाथे सुभद्रार्थी जसा पाटीं। सुचिर धुषित ब्राह्मण हां हा म्हणताहि बाढिल्या ताटीं।'—मोक्षगुण ८६ २२ २ सिंहासन; गादी; पीठ. 'ते वेळीं विजयत्रियेच्या पाटीं। एकुचि बैसे।'—ज्ञा ७.१२. 'योगसाम्राज्य शेष पाट। तुजचि साजे।'—विपु ७.१०५. ३ श्रेष्ठपणाचा मुख्य मान, अधिकार. 'वरी क्षत्रियांमाजी श्रेष्ठु। जो जगजेठी जर्गी सुभटु। तया दळवैपणाचा पाटु। भीष्मासि पै।'—ज्ञा १ ११५. 'एकाएकीं इच्छी पाट। नेणे चाट काउळें।'—तुगा २८७०. ४ श्रेष्ठपणा; मोठेपणा. 'कां बाळका एकी साये—। बांचोनि जिणें काय आहे। म्हणौनि सेविजे कीं तो होये। पाटाचा धर्मु।'—ज्ञा १८.१०८. ५ (खडीकामाचा धंदा). ठसे उठविण्यासाठी खाली धरावयाचे फळीसारखे साधन. ६ (विणकामाचा धंदा) सुत उकलण्यासाठी ताणा घालण्यासाठी फळीवर सुंटांच्या रांगा ठोकून केलेले साधन. ७ खांब्याची उंची वाढावी म्हणून त्याच्या माथ्यावर तुळईखाली बसविलेली लांकडी बैठक, चौकोनी तुकडा. [सं. पीठ; पठ] **०बांधणे**—पडाभियेक, सिंहासनाभियेक, करणे. 'इया गुरुचरणसेवा। हों पात्र तया दैवा ये सकळार्थ-मेळावा। पादु बांधे।'—ज्ञा १५.९. **पाटीं बसणे**—अकि. १ कोणत्याहि विधि अथवा संस्काराच्या वेळीं पत्नीने पती शेजारी उजवे बाजूस बसणे. २ (एखादी स्त्री) रजस्वला, विटाळशी होणे. ३ अधिकाराचे, मानाचे स्थान प्राप्त होणे, मिळविणे. 'कीं तयाही

पाटीं। जे वेळीं लोह मांसातें घाटी। ते वेळीं विजयत्रियेच्या पाटीं। एकुचि बैसे।' -हा ७.१२ पाटीं बसविणें-मान देणें; प्रतिष्ठेचें स्थान देणें. 'सकळा ज्ञानाचा' सेवडी. करून आगमा टी। निगमा बैसवी पाटीं। परज्ञानाचा।' -श्रु ३. पाटाचा-वि. १ सवौंत्कृत; मुख्य 'तें माझे निजधाम पाहीं। पाटाचें गा।' -हा १५.३१६. २ ऐक्याचा -मनको ३ (महानु) अधिकारपत्र मिळालेला; हक्काचा 'वसंतां वाउगें बीकु। तें मुख चौ-गुणां अधिकु। अणउनि ते पाटाचे अंकु। सन्मयाचें।' -शिशु ६०२ सामाशब्द-
 • पाणी-न. १ (जेवावयास आलेल्या) पाहुण्यास, श्रमिवासा बसण्यास पाट व पाय धुण्यास पाणी वगैरें देऊन करावयाची सर-बराई. (किं० देणें) २ भोजनास बसणाऱ्या मंडळीकरितां पाट मांडून, त्यापुढें ताटें मांडून व पाण्यानें तांबे भरून ठेवून कराव-याची (भोजनाची) पूर्वतयारी (किं० करणें) [पाट+पाणी]
 • पासोडा-पु. विवाह, मुंज इ० मंगल कार्यात बधूवरें बटु इ०कांना बसण्याकरितां केलेली शालजोडी, सखलाद इ० कार्नी आच्छादित अशी दोनतीन पाट जोडून मांडलेली बैठक या बैठकीवर धान्य इ०काचा चौक भरतात. [पाट+पासांडा] • पिढें-न १ (व्यापक) खुर्ची, मेज, पाट इ० संसारेपयुक्त लाकडी सामान, त्रिभस २ पाट वगैरें आसन 'तू देत जा पाटपिढें बसाया।' -साहू ७ १११ [पाट+सं. पीठ] • रस-पु (राजा) आख्यांचा एकदा रस काढून झाल्यावर पुनः त्या साली व कोया यांच्यांत पाणी घालून (पाटावर दाबून) काढतात तो रस. [पाट+रस] • खडी-खी हरमन्याच्या पिठात तिखट, मीठ, मसाला इ० घालून तें उकडून पाट इ०कांवर थापटून केलेली वडी. 'वडया पाटवडया शाखा बहुत।' -नव ९.११८. [पाट+वडी] • वधेन-वि. अधिकार, पदवी वाढविणारा 'सकल-सुकुट-पाटवधेन। वन-माला विराजमान।' -दाव ३६१. [पाट+सं. वधेन=वाढविणारा, वाढविणें] • शेवई-खी. पाट, लांब फडी इ० कांच्या मदतीने केलेला शेवयांचा एक प्रकार. याच्या उलट हातशेवई. ही केवळ हातांनीच करतात. [पाट+शेवई]
 • खरी-खी. जेथें भित छपरास मिळते त्या ठिकाणची आंतील बाजूस राहिलेली जागा; जई.

पाट-पु. १ शेतांत, बागाईंतांत विहीरीचें, नदीचें, तलावाचें पाणी खेळविण्यासाठीं केलेली पाण्याची सारणी, लहान कालबा. २ (ल.) असल्या सारणीतून बाह्यारणें पाणी. 'वसु जैसा मोकडु। बारा जैसा अफाटु। फुटला जैसा पाटु। निरजनी।' -हा १३.६९७. 'जळ तुंबतां तडागीं फोडावा लागतो जसा पाट।' -उत्तररामचरित्र (गोडबोलेकृत) (मराठी ६ वें पुस्तक पृ. १७७.) १ (कों.) नदीचें पात्र. [सं. पाटक] • करी-पु १ पाटाच्या पाण्यावर व दुल्लतीवर देखरेख ठेवणारा खेडेगांवातील नोकर. २ पाटाच्या पाण्याचा भागीदार. [पाट+करी] • कुल्ली-खी.

हाको. ५. ११

(राजा) लहानसा पाट, पाण्याची सारणी. [सं पाटक+कूल्या]
 • खड-खी (राजा.) पाटवण पहा. [पाट+वाट ?] • वण-न. पाटाचें पाणी वाहून नेण्याकरितां खणून केलेला मार्ग; पाण्याचा लहान पाट 'असल्या पाटवणांत कोणतेंहि पीक बागाइतदारानें करतां कामा नये' -के १२३०. • वणी-न. १ पाटानें वाहून नेलेली पाणी २ पाटाच्या पाण्यानें उत्पन्न केलेलें फळ इ०. ऋषिपंचमीस असले फळ खाण्यास योग्य असतें [पाट+पाणी]
 • स्थळ-स्थळजमीन-नखी पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी (लागवडीसाठीं असलेली) जमीन याच्या उलट मोटस्थळ=मोटच्या पाण्यानें भिजणारी जमीन [पाट+स्थळ] पाटागर-न (को) पाटाचें पाणी दिलें जाणारें नारळीचें आगर [पाट+आगर]
 पाट-पु खालच्या जातीतील, द्यातील विधवेनें पुन्हा लग्न करण्याचा विधि, मोडतूर (किं० लावणें, करणें) [सं. पीठ, पट] पाटीं बसणें-(एखाद्याशीं एखाद्या स्त्रीनें) लग्न लावणें; विवाहबद्द होणें 'याचिचे बैमोनि पाटीं। जन्मे देखिली नाहीं सुखगोठी।' -स्वादि २ १५८ • कर-कर बायको, पाट-करीण-खी दुसरें लग्न करणारी विधवा खी • करी-पु विधवा, काडीमोड केल्ल्या स्त्रीशीं विवाह करणारा पुंश्व [पाट+करणें] • करून-न (तिरस्कराशीं) पाटकरीण; जिनें पाट लावला आहे अशी खी. [पाट+करणें] म्हणू पाटकरून ते बटकरून. • दाम-पु. पाट लावण्याच्या वेळीं पाटील-कुलकर्णी वगैरें हक्कदारांना याव-याची कराच्या रूपाची बाब. [पाट+दाम]

पाट-पु. १ गोजणताट, पडम इ० विणताना जी हंडी धरलेली असते त्या हंडीचा कापडाचा लांब पट्टा, तागा. 'चादर पाट पांच, वार १५ ची.' -ऐरापुर ३ १९५ २ (सामा.) (महानु.) वज्र. 'मृणाळसुताचेनि पाटें विणिल।' -शिशु ७७४. ३ शेतांतील, बागाइतांतील पिकाचा, भाजीचा लांब पट्टा, वाफा. ४ एखाद्याची धिड काढतांना त्याच्या डोक्यावर शेंडीपासून डोक्याच्या शेव-टापर्यंत वस्त्यानें तासलेल्या पट्यासारख्या लांबट भागापैकीं प्रत्येक. हा शिक्षेचा अथवा मानखंडना करण्याचा एक प्रकार आहे. (किं० काढणें) 'अर्थेदुसरें त्याच्या सायां काढुनि पांच पाट वदे।' -मोवन ९.५३. ५ गोजणपाट. [चं. पट] • सुत-न. नवार. 'आगम ठाउए जेथें। सामवेदादि गाते। सत्वाचेनि पाट-सुतें। वीणिता जो।' -श्रु ८५. 'अवचित पाळणा आणिला विश्वकर्म्यानि। तो विणिता पाटसुतानें।' -वसा ३५. [पाट+सुत]

पाट-न. रेशमी. [सं. पट; हिं. पाट] • सुत्र-न. रेशमी दोरा; कडदोरा. -शिशु

पाट-पु. (संगीत) मृदंगादि वाद्यांचे बोल.

पाट-न. बैल, टोणगा इ०कांचा गाय, म्हैस इ० कांवर उडव्याच्या आह्वातीपैकीं प्रत्येक. [पट]

पाठ-ठ—स्त्री. (कर.) स्त्रीजातीय करडू, बकरू.

पाट—स्त्री पाठ, शरीराचा कंबरपासून वरचा पृष्ठभाग, मागील बाजू. 'बंधा पाठी पावो देउनु बंधा, धाडीया दोनी धावा'—वैद्यक ७७. [सं. पृष्ठ. अप.]

पांढकळ—न. (गो.) पोटाकडची जागा; पोटाकळी. [पोटा]

पाटको—पु (गो) सण; गोणपाट.

पाटखंड—न. १ (चटणी ६० वाटण्याच्या) पाटधाचा तुकडा; फुलेला पाटधाचा भाग. २ (तिरस्कारार्थी) लहान पाटा [पाटा+खंड]

पाटांगण—न. पटांगण पहा [पटांगण]

पाटमा—पु. (फुलखांडे ६०कांचा) वाफा, ताटवा; (प्र) पाटमा.

पाटगे—न. एकेरी हंडीचे, पाटाच्या हंडीचे वस्त्र, कापड. [पाट]

पाटगे—न. (खा) तीन वाफे मिळून झालेले जमीनीचे, बागाह्याचे क्षेत्र. —काव्यकेतकी ६६.

पाटडी—स्त्री. (गुज) तुळई. —मौज २.६.३०.

पाटण—न. नगर; शहर; पटण. 'ते विदेहाचा पाटणी. पुर्वी असती जाली.' —भाए ३७६. 'जैसी सगळिये पाटणी. एकचि दीपे दिवेलबावणी.' —झा १५.४१३. 'नादे भीमातीर. पंढर-पु.पाटणी.' —तुगा २८१. [सं. पत्तन; प्रा. पटण; हि पाटन]

पाटण—न १ (कु.) चुकीच्या वरचा भाग. २ (कु.) फणसातील गेरे व कांटेरी त्वचा यांच्यामधला भाग, तळखंड. ३ (कु.) फणसाची खरचरीत, कांटेरी त्वचा ४ (कु) मोठे कौल.

पाटण—न—स्त्री. सांचा; नमुना. —राको २८७.

पाटणी—ण—स्त्री. १ तत्तपोशी; पाटण्याची क्रिया. —मॅरट ५९. २ कडीपाड; लांकडी छत. [पाटणे] पाटणे—लक्षि. (कु.) तत्तपोशीने गृहप्रदेश आच्छादित करणे. [पाट=फळी]

पाटणी—स्त्री. तांडुळाची एक जात; पटणी पहा. [पटणी]

पांढतिडक—स्त्री. (गो.) कळकळ. [पोटा तिडिक]

पाटथर—थरा—पु. १ जोत्याच्या अगदी वरचा (घडीव दगडांचा) थर. २ इमारतकामास उपयोगी असा घडीव व गुळगुळीत दगड. याचा उपयोग जोत्याचा सर्वांत वरचा थर बांधताना करतात. 'इमारतीकरिता लागणारे दगड म्हणजे गुंडे, पाटथरे, दोळे, तोडी वगैरे ज्या नमुन्याचे पाहिजेत त्या नमुन्यावरहुकूम खाणी-वरच साधारण घडावे.' —मॅरट १. ३ दरवाज्यासमोरील पायरीचा घडीव गुळगुळीत दगड. [पाट+थर]

पांढ फुगरी—वि (गो.) फुगीर पोटाचा. [पोटा+फुगणे]

पाटल—वि. १ तांबूस; गुलाबी रंगाचा. 'जो भजेरी सरस पाटल वणे चेलें। शोभे जयास लघुसे निठळीं अबाळें।' —२ ५०.

२ पांढऱ्या रंगात तांबडया रंगाचे मिश्रण असलेला (गाईचा एक रंग). [सं.]

पाटला—पु. (जरतार धंदा) १ लहान पड्यावर चालणारे व झिलई देण्याचे एक यंत्र. २ रीळ भरण्याचे यंत्र. ३ सोन्याची चीप.

पांढलें—पु (गो.) द्रव्यनिधि. [गु पोटीली=द्रव्याची पिशवी ?]

पांढलें—पु (गो.) मोठी टोपली. [पाठी]

पाटलाग—पु. (वे. गवेंडी, सुतारी काम) दारास लागणारा कडीच्या पट्टीचा भाग अथवा पट्टीची कडी.

पाटली—स्त्री. १ सुमारे पाव इंच रुंद अशा सोन्याच्या लांबट पट्टीचा बागडीच्या आकाराचा हातात घालण्याचा त्रियाचा एक दागिना. हिच्या तोंडाच्या दोन्ही टोंकांवर पाच ते एकपर्यंत ठिपके उतरत्या त्रिकोणी आकारात खोदलेले असतात. पाटलीचे तोडीच्या, काशाच्या, पुरणाच्या असे प्रकार आहेत. २ जीभ खरखडून साफ करण्याचे एक साधन जिभी, जिभली पहा. ३ (बैलगाडी) गाडीच्या चाकाच्या तुंबाच्या बाहेरील बाजूम बसविलेले वर्तुळाकार लोखंडी कडे [सं. पट गु. पाटा=पट्टी]

पाटली—स्त्री. एक दुमिल फुलझाड. याचे फूल फार सुकुमार व सुवासिक असते या वृक्षास पारिजातकाप्रमाणे दाट फुले येतात. —वगु ४ ६०.

पाटली—स्त्री (विणकामाचा धंदा) किनारीचा मूळचा भाग. काटातील सांधे दोरे यास गादी असे हि म्हणतात.

पाटली—स्त्री. दोन इंचांपेक्षा अधिक जाड नसलेली व जाडीच्या दुप्पट रुंदी असलेली लांकडाची फळी, तफा —मॅरट २७.

पाटली—स्त्री रेशमाची एक जात. —मुंढ्या ९७.

पाटली—वि. गुलाबी; तांबूस. 'असुरवंश वैद्यकुळी। अल्प शुद्धवर्ण पाटली। तुंबर सुनी देवता सकळी। सर्व देवता अवधारी।' —गुच ६६१. [पाटल=गुलाबी]

पाटलू(लो)ण—स्त्री. एक प्रकारची विजार. [इ. पॅटलून]

पाटलें—न. (खा.) (जेवतांना बसावयास घेतात ते) लांकडाचा पाट. [पाट]

पाटलें—न. (व.) जम; बस्तान. 'आता त्याचे पाटलें जमलें.'

पाटव—न. १ कौशल्य; पट्टा; चातुर्य 'सविवेकमति पाटव। तैचि मेत्र विद्यागौरव।' —झा ९.२४२. २ (बुध्दीचा) तल्लखपणा; चलाखी; हुशारी; तरतरीतपणा. [सं. पट-पाटव]

पाटव्य—न. १ निपुणता; कौशल्य. 'देह करुपाचा जो एव। पूर्ण पाटव्य इंद्रियपुष्प।' —एमा २७.१८७. २ तरतरीतपणा; सामर्थ्य; शक्ति. 'पाटव्य असतां स्वदेहासी। कर्म न करितां महा-तोषी।' —एमा २१ १३५ [पाटव अप.]

पाटस—न. (व.) चाकाच्या घेराचा धावेजवळचा लांकडी भाग पाटा अर्थ ८ पद्दत

पाटसरी—स्त्री. जई पद्दत.

पाटसून—अ. (राजा. कुण.) पाटीसापून; मागोमाग 'जोताच्या पाटसून हिडवत नाय.'—मसाप २.४.३६८. [पाठ]

पाटा—पु १ पुरण, चटणी इ० वाटण्याचा टांकीने घडलेला दगडाचा तुकडा. २ (ल) सपाट जमीनीचा लांब पट्टा; पटागण; माळरान. 'बरवें काहीं न दिसे दृष्टी। पाटा वाटेल खवे सुष्टी।'—सुआदि २८.११५. ३ दहा तिकणी इतका जमीनीचा भाग ४ एक झाड. ५ (कु) एक प्रकारचे लहान जाळे. ६ लहान होड्यांना नागर म्हणून बांधलेला दगड, लोखंडाचा तुकडा 'फोडूनिया नौका पाटीं उतरीन म्हणे मार्गस्था।'—सुवन १७.२१. (सामा.) मोठा दगड, शिळा 'उरीं लोटता वाटले त्यास पाटा। उठे संकटीं आठवी नीळकंठा।'—सुरा बाल ९१. ७ लोखंडी तुळईचा माथ्यावरील सपाट भाग. ज्यावर कड्या ठेवतां येतात किंवा बांधकामहि करता येते ८ चाकाचा परिघ लांकडाच्या ज्या तुकड्यांनी बनलेला असतो त्यांपैकीं प्रत्येक. ९ (व) पोळपाट. १० (ब.) कपाशोच्या शेतांतील भेंडी, गवारी इ० पेरण्यासाठीं राखून ठेवलेली एक तासभर जमीन. [सं पट; प्रा. पट; बं. पाटा=हंदी, जमीनीचा पट] **पाट्याचा आंगठा**—पु (बैलगाडीचे शब्द) चाकाच्या आऱ्याचे कुं. **पूजन**—न. स्त्री प्रसूत झाल्यानंतर पांचव्या दिवशीं करितात ते सटवीपूजन 'पांचव्या दिवशीं पाटापूजन।'—पाळणेसेग्रह ३ [पाटा+स पूजन=पूजा] **वरवंटा**—पु. १ पाटा व त्यावर ज्याने पुरण, चटणी इ० पदार्थ वाटतात तो वृत्ताकार लांबट घडीव दगड २ (ल) (मंगळागौरी पूजन) मंगळागौरीस व अन्नपूर्णेस बसविण्यासाठीं कणकेची जी गादी करितात तिला पाटा म्हणतात व कणकेचा लोठ करितात त्यास आकारसादस्यावरून वरवंटा असे म्हणतात. ३ (ल.) चक्राचू; विज्वंस, सत्यानाश (किं० होणे, करणे). 'संसारचा-व्यापाराचा-घराचा-गांवाचा-पृथ्वीचा-लोकाचा- पाटावरवंटा.' [पाटमवरवंटा] **पाटेकार**—पु (कु) पाट्यावर बसविलेली देवता; कुडाळ वेशकर ब्राह्मण राजवटीतील राज्याचा देव [पाटा] **पाटा**—पु. पायघडी घालण्याच्या उपयोगाचा वज्राचा अर्ध व लांब पट्टा. [सं. पट] **पाटे मोडणे**—पायघड्या घालणे 'मराठे लोक बरीर याजकडे लग्न होतात तेथे पाटे मोडावे'—मसाप २.२.१७४.

पाटा—पु. (महातु) वज्राचा तुकडा, विभी 'रणीं जुसारा बायेबेटे। तरि वणिगां न बंधिजाति पाटे।'—भाए २४१. [स. पट]

पाटां(टा)ऊ, पाटांव, पाटावू—पुन. १ उडी व चित्र-विचित्र रेशमी वस्त्र २ पैठणी; पितांबर. 'एन्हीवीं तरी खणेयांच्या

गर्बी। पाटांवे काय करावीं।'—ह्या ४.२२. 'पाटाऊं म्यानबंध तडप आणि घट्या भेद खंबायिताचे।'—सारह ३.४१. 'शेरे शालू साडया क्षीरोदक लांबंद पाटावे।'—मोसभा ५ ८३. [हि पाट=रेशमी, स. पट] **म्ह**० १ नेसीन तर पाटाऊ नेसीन नाहीं त नागवी असन. २ वेडीचे सोंगे घेतले म्हणजे पाटाऊ फाडले पाहिजे

पाटांगडो—पु (गो.) मुख्य विद्यार्थी.

पाटांगण—न. (प्र.) पटागण

पांटाचा—वि. (गो) रांबलेक. [पाट=मोहूतूर]

पांटांरां—वि. (गो.) भुकेबंगाल; खादाड. [पोट]

पाटिलकी—स्त्री पाटलाचे काम, अधिकार, हक्क.

पाटिली—स्त्री. १ पाटलास मिळणारा मुशाहिरा. २ पाटलाचा अधिकार, काम [पाटील]

पाटी—स्त्री. १ लहान मुलाची मूळाक्षरे लिहिण्याची फळी, धूळपाटी. हिच्याबद्दल हल्लीं दगडी (स्लेट्) पाटी वापरतात. 'माहेरीं बाळपणीं मज झाली रत्नमूर्ति परि पाटी। शिकले तीबरी बाई! साध्वीची कातभक्ति परिपाटी।'—मोक्षग ८३.१६८. २ पोथीच्या खाली व वर (आच्छादनार्थ) ठेवतात त्या फळघांपैकीं प्रत्येक. ३ उंसांच्या चरकांतील लाटांच्या वर व खाली असणाऱ्या लाकडांच्या जाड फळघांपैकीं प्रत्येक. या फळघांना खालची पाटी व वरची पाटी अशीं नावे आहेत. ४ जिच्यावर शेवया तयार करतात ती लांकडाची फळी ५ (आटापाटयांचा खेळ) कीडा-क्षेत्रावर पाडलेल्या आडव्या जाड रेषांपैकीं प्रत्येक. हिची लांबी सुमारे बावीस फूट व रुंदी सुमारे एक फूट असते ६ (राजा खा व.) लांकडाची जाड फळी, लहान तुळई. 'बुचकुंडांचिंआं पाटियां। कल्हारांचिंआं मोहटियां।'—शिखु ७६६. 'दशरथ बुडतां तळवटीं। रामनाम स्मरे वारपुटीं। तव सांपडली फुटकी पाटी। नाम तारक।'—कथा ६ १४.३७. ७ अर्ध जमीनीचा लांब पट्टा. ८ शेताचा पाडलेला लहान तुकडा—कृषि २१० (राजा) भातजमीन. ९ (को) घरटाच्या वरच्या तळीच्या मध्यभागीं बसविलेली लोखंडाची जाड पट्टी हिच्या मध्यभागीं असलेल्या छिन्नात खालील तळीचा छंदा फिरतो. १० स्त्रियांचे एक कंठभूषण. 'कंठीं मिरवे मुक्ताळती, पेठ्या पाटी नाना जाती.'—अमृत ५५. ११ रीत; पद्धत; परिपाट. १२ (उदबऱ्यांचा कारखाना) उदबऱ्या तयार करण्याचा पाट. १३ (वाय) तैबोऱ्याच्या भोंपळ्यावर आच्छादनासाठीं बसविलेली लांकडाची फळी, तबकडी. १४ (खान) दाराची एक फळी [सं पट] **उधळणे**—शाळा सुटतेवेळीं धूळपाटीवरील धूळ किंवा वितकरांचा भुगा उधळून लावून लिहि लेलीं अक्षरे नाहीशीं करणे. जुन्या काळीं धूळपाट्या वापरीत असत त्यावेळीं शाळेंतील दस्तोजबा अभ्यास संपला म्हणजे धूळपाटीवरील धूळ उधळून टाकण्याचा परिपाट होता. (मुलुगा, मूल)

पाटीवर घालणें-बसविणें-लावणें-शिक्षण देण्यास योग्य झालेल्या मुलास मूळाक्षरें शिकविण्यास आरंभ करणें; शालेत घालणें; ओनामा देणें **पाटी गणित**-न. अंकगणित [पाटी+गणित] **पाट्या बदलणें**-वर्गीतील मुलांनी पाटीवर लिहिलेला अभ्यास, परस्परोंत पाट्या बदलून पाठ तपासण्याचा एक प्रकार -अन्यापन ९९

पा(पा)टी—स्त्री वांचू इ०काची केलेली मोठी टोपली; हारा. [मि पाटि] **पाटींतलें मास**-न (तिरस्कारार्थी) धुत्र व अगतिक व्यक्ति; लाचार व दीन मनुष्य 'मी पाटींतली मास परमान सायासी लावेलें। अभर्तसी नको टाकू जसे जळ वळवाचें वाढवेलें।' -होला ११४ **म्हण पाटीभर बोलणें** गुंजभर अर्थे=अवडेवर-युक्त, निरर्थक बोलणें [सि पाटि]

पाटी—स्त्री पाठ; शरीराचा पृष्ठभाग. 'आतां सांज जाली। निगुती पाटी पसरिली। अविद्याभरें सोंप येते।' -दावि २६०. [पाठ]

पाटी—क्रि. नेतर. 'पाटीं समाधिथियेचा अशेखा। आत्मा-नुभवाज्यसुखा। पडाभिषेक देखा। समरें जेहाला।' -ह्या ९.२१८. [पाठ]

पांटी—स्त्री. (व.) घुताची गुंजरी.

पाटीदार—पु. १ (बडोदें-गुजराथेंत लूढ) पाटील. 'तेथें प्रत्येक मुखी, मतादार व पाटोदार यांनीं (सरकारस्वारीस) नजराणा करावा' -स्वारीनियम १२६ २ शेतकरी. [गुज. पाटीदार; पट्टीदार अप.]

पाटरी—पु. १ चंदनाचा वृक्ष, खोड. २ चंदनाच्या खोडाचें उगळलेलें गंध. 'पाटरी हेममय वाटींत घे, विनय ताटीं फळें कुल जळें।' -आविश्वा ६. [सं.]

पाटील—पु. १ गावचा कारभार पाहणारा बतनदार अधिकारी याच्याजवळ गावच्या शिवारांतील एकूण एक जमीनींचें पट असतें. याला गावची पीकपहाणी, आणेवारी, पोलीसबंदोबस्त, लवाद होऊन न्याय करणें, पंचायत नेमून निवाडा करणें गांवचा बसूल जमा करणें इ० कामें करावीं लागतात. पाटील, कुळकर्णी व चौबुला या तिघांत मिळून गांवच्या शेतजमीनीपैकीं एकपंचदीसास जमीन हनाम असे-प्रॅडबफ याच्या हातीं शिलाहार व यादव यांच्या काळीं गावातील फौजदारी व लष्करी अधिकार असून गावाचें रक्षण करण्याची जबाबदारी यांच्यावर अस. लढाईच्या प्रसंगी राजाला काहीं विशिष्ट संख्याक सैनिक यांनीं गांवातून पुरविले पाहिजेत असे तह यादव कालापासून पेशवाईच्या अंतापर्यंत होत (—शा गे १४८) इलीं गावच्या बंदोबस्ताचे, सारावसुलीचें व काहीं विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मॅजिस्ट्रेटचे काम याच्याकडे असतें. गावच्या पोलीसाचा हा मुख्य समजला

जातो गावासंबंधीं सर्व सरकारी पत्रव्यवहार याच्या मार्फत होतो. याची नेमणूक सरकाराकडून होते व ती बंशपरंपरा असते. पाटिलकीचा हक्क सरकारच्या पंचवानगीनें विकता येतो किंवा त्यांत भागीदारशि घेता येतो याच्या मानाच्या व हक्काच्या काहीं बाबी असतात. 'महाप्रतापवाली महादजी शिंद्याना पाटील म्हणवून घेण्यांत सूपण वाटे' -गागा ४६. २ मराठा कुणबी व्यक्तीस आदारानें, सन्मानानें संबोधण्याची संज्ञा. [सं पट्टील; गु हि. पटल] **पाटलाची घोडी**-(उप.) (पाटलाच्या गोठयांत गवताची काडी नसली तरी त्याची घोडी मात्र नेहमीं पुष्ट असत यावरून) दुसऱ्याच्या जिवावर मजा मारणारी व्यक्ति. **म्हण १** काहीं नसो पण दादला पाटील असो=वरात काहीं नसलें तरी नवऱ्याला मात्र लोकांत मानमरातब मिळो, नवरा मात्र पाटील असावा २ (व) पाटलाचें घोडें महाराला मुसकूट. **सामाशब्द- ०कुळकर्णी-पटवारी**-पुंभव. पाटील, कुळकर्णी इ० गांवचे अधिकारी समुच्चयानें. **०गढी**-स्त्री. पाटलाची रहाण्याची गढी 'बहुतेक गांवामध्ये सुरक्षिततेसाठीं इतर वस्ती मध्यभागांत व पाटीलगढी गांवकुसाजवळ मान्याच्या ठिकाणीं घातलेली आढळते' -गागा ४६ [पाटील+गढी] **०पाहणी**-स्त्री. पाटलानें केलेली गांवच्या पिकाची पाहणी. **०बा(बो)वा**-पु. १ (सांकेतिक) महादजी शिंदे. -रा १९ १११. २ शिंद्याच्या गादीवरील पुष्प. दत्ताजी, जनकोजी, दौलतराव यांनांहि ह्या शब्दानें संबोधित

पाटीव—वि. फळधांनीं पाटलेली तक्तपोशी, छत [पाटणें]

पाटु-द्रु-वि. श्रेष्ठ, उच्चानावावर बसण्यास योग्य [पाट=श्रेष्ठ] **०शाध**-पु. प्राग्भिषेक. -सनको

पाटुला—पु. (कु.) लहान टोपली. [पाटी]

पाटें—न रंद तोंडाची मोठी पाटी; टोपलें, हारा [पाटी=टोपली]

पाटेफुटे—पुंभव जेलापागोटें. 'जीबोद्वाराणाचे पाटेफुटे। जि कवणा दीधले।' -भाए १२२.

पाटेल, पाटेलकी, पाटेलपटवारी, पाटेली, पाटेलु—पाटील इ० पहा.

पाटेलु, पाटेलु—लु—पाटांगणाचा मुख्य अधिकारी; पाटील. -राजवाडे ग्रंथमाला -जनीजनादेन. 'साजकार सोमदेअ जोरादेअ वारैक वरतअ मुपलपाटेलु नागला पाटेलु...' -नागाव येथील यादवांचा शिलालेख अंके १२८९. (राजवाडे ग्रंथमाला).

पाटंस—पु. (को) छपराचें आडें; दांडा. [पाट+आंस; सं. पृथक्श]

पाटो—पु. (कु.) १ लहान कंथा [पट] २ प्रवेश. [पाट=लहान जमीनीचा पट]

पाटोरी—-बी. पोट. -शर (तुगा. ५५८).

पाटोळा-ळा. पाटोळी—पुकी १ चित्रविचित्र रेशमी वस्त्र; पाटाळ. 'नेसली क्षीरोदक पाटोळा।' -एकव्व ७.४४. 'वेहून रवरिमि पाटोळा।' -सुआदि १३.५१ २ अंथरुण, विछाना. 'झाडोनिया मंचक। बरी पाटोळा क्षीरोदक।' -ह १०. १२६ 'कासं शोभे पाटोळी।' -कथा १ २ १६५ [सं. पटोल=वस्त्रविशेष -मेदिनीकोश]

पाटोवार्टी—किवि १ आपापल्यापरी. -शर. २ पाटोपाठ 'न बाहतां पांवे पाटोवार्टी' -दावि २१८.

पाटोळी—-बी (कु.) पाटाची बायको. [पाट=मोहतूर]

पाटोळे—न. (कु.) पाटाच्या बायकोपासून झालेले मूल. [पाट=होतूर]

पाटोळा-ळे—पुन. (महापुन.) वस्त्र; रेशमीवस्त्र. 'कटि-प्रवेश सावळा।' वरि वेडिला पाटोळा।' -ऋ ८९. [सं. पटोल=वस्त्रविशेष. -मेदिनीकोश.]

पाठ—पु. १ वेदपठन; वेदादि ग्रंथांची आवृत्ति करणे. पंचमहायज्ञांपैकी हा एक यज्ञ आहे. २ (सामा.) वाचणे; पठण करणे (स्तोत्र इ०). ३ मुखोद्गत करण्याकरिता अभ्यासासाठी विद्यार्थ्याने गुरुपासून घेतलेला भाग; घडा. 'राजकारणाचा अगोदरचा हा पाठ' -इप ११९. ४ पुस्तक इ०कांतील घडा. ५ एखाद्या ग्रंथाच्या प्रतीतील वाक्य, शब्द, अक्षर क्रम इ० विषयक भेद, फरक. 'मूल पुस्तकातील पाठ निराळे असवेत.' -विवि ८४ ८९ तसेच एका ग्रंथाच्या दोन प्रतीत एकीवर एक व दुसऱ्या प्रतीत दुसऱ्या प्रकारचा परंतु अशुद्ध नसलेला अर्थ ज्याच्या पासून निघतो असे जे दोन प्रकारचे अक्षरक्रम ते प्रत्येकी; आणि त्यावर करावयाचे=असे चिन्ह. ६ वहिवाट; पद्धत परिपाठ 'जेतुनि जो झाला तो त्यात शिरे एकरूप हा पाठ।' -मोस्वगारोहण २.२२ ७ -वि. मुखोद्गत; ग्रंथाच्या मदतीवाचून त्यातील भाग तोंडाने म्हणून दाखविण्यास्तका स्मरणात असलेला. 'सुजना सुनीति तैसा माया बहुसाल पाठवीरा ज्या।' -मो०भव १०.१० [सं.] (वाप्र) ० करणे—१ घोकरणे; (एखाद्या ग्रंथातील भाग, घडा, पाठ) स्मरणात राहील अशा तऱ्हेने पुन्हा पुन्हा म्हणणे. २ (एखाद्या ग्रंथ, पोथी. स्तोत्र इ०) समग्र वाचणे, म्हणणे; पठन करणे. ० पडणे—वहिवाट, शिरस्ता पडणे; परिपाठ, प्रवात चालू होणे. पाठान्त असणे—(एखादी गोष्ट, काम इ०) परिचयाची, सरावातील, रावत्यातील असणे. पुढे पाठ मागे सपाट—नेहमी घोळपडी करणाऱ्या परंतु घोळलेले विसरणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून योजतात. ० शाक्ति—बी. (एखादा ग्रंथ इ०) पाठ, मुखोद्गत करण्याची बुद्धीची शक्ति; स्मरणशक्ति; [पठ+शक्ति] ० शाला-ळा—बी शाल इ०काचे पाठ सांगण्याकरिता असलेली शाला;

विद्यालय; शिकविण्याची जागा. पाठांतर—न १ एखाद्या ग्रंथात श्लोक, वाक्य, शब्द इत्यादि विषयक असणाऱ्या भिन्न पाठ; पाठभेद 'येथि पढी पाठांतर। तितिक्षा म्हणती थोर थोर।' -एमा १७ १०४ २ मुखोद्गत असलेला श्लोकांचा, गोष्टीचा, ग्रंथातील भागाचा भरणा. 'अथैविण पाठांतर कासया करावे। व्यर्थेचि मरावे धोकुनिया।' -तुगा ४३५७ ३ (ग्रंथ इ०) पुन, दुसऱ्यांदा वाचणे, पठण करणे 'पाठांतर व्हावे मनी धरिता। जिन्हेंही आली प्रसादता।' ४ (एखादा ग्रंथ इ०कांतील भाग) मुखोद्गत असणे. 'त्याचे पाठांतर मोठे आहे.' 'मला भागवताचे पाठांतर आहे.' ५ -वि. पाठ, मुखोद्गत 'कीतनामार्जी साचार। चरित्र नसले पाठांतर।' [सं. पाठांतर; पाठ+अंतर] पाठाशक्ति—बी. पाठशक्ति पहा [पाठशक्ति अप.]

पाठ—-बी १ कबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग. २ (ल.) तवा, सहाण, पाट, आरसा इ० सारख्या वस्तूच्या मागची, कार्यापयोगी बाजूच्या उलट बाजू. ३ (ल.) मदत; साहाय्य, टेका. (किं० वेणे) 'इम्रजाचा अन्यायी निषाला पाठ पेशव्याची। म्हणून साहेब लोकांनी आरंभिली आगळिक दाव्याची।' -ऐपो ३९७ ४ (ल.) (पृथ्वी, समुद्र इ०कांचा) पृष्ठभाग; पृष्ठविस्तार; पातळी. ५ साल, बाह्यत्वचा; सालपट. ६ (भरतकाम) टोपी इ०च्या कपाळपट्टीचा भाग सोडून चांदव्याशीं सभोवार शिवलेले कापड ७ (भरतकाम, शिवणकाम) कंबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग झाकणारा कापडाचा तुकडा ८ मश्रू, किनसाच इ०काची दशनीय भागाव्यतिरिक्त असलेली दुसरी, मागची, आतील बाजू. ९ शेळीचे व्रीजातीय अपत्य. पिढी या अर्थाने वापरण्यात येणाऱ्या डोई या शब्दाप्रमाणे हा शब्द, कफ बकऱ्याच्या बावतीत पिढी या अर्थाने वापरतात 'ह्या बकरीच्या चार पाठी माझ्या हयातीत झाल्या।' [सं. पृष्ठ, भा. पट्ट, पिठ, पुट्ट, हिं. पीठ गुज पृठ; सि पट्टि; बं. पिठ] (वाप्र) ० उघडी पडणे—(ल.) पाटचे भावेंड मरणे. ० उचलणे व्यवसाय सावरणे, गत्तैभव परत मिळविणे, मिळणे; गमावलेली शक्ति, नेज इ० पुन्हा मिळविणे. याच्या उलट पाठ भुईस लागणे. ० काढणे—(एखाद्या कामात) कुचरण, अंग चोरपणा करणे ० कापणे—(भीति इ० कार्नी) शरीर थरथर कापणे ० वेणे—१ पाटोपाठ जाणे, पाटलाग करणे पिच्छा पुरविणे. २ (एखाद्या गोष्टीबद्दल एखाद्यास) सतावणे; गळ घालणे. जेरीस आणणे; राशीस लागणे; खणपटीस बसणे. ३ (एखादे त्रासदायक काम, आजार इ० एखाद्याच्या) बोकाली बसणे ० चोरणे—१ (बैल, घोडा इ० वाहनास खूपलेल्या जनावरांने) फार जोरेंस लादले जाऊ नये म्हणून पाठ आकुंचित करून ते चुकविण्याचा प्रयत्न करणे. २ (एखादे काम करताना) अग चोरणे, लुकारपणा करणे; पाठ

काळणे पहा **० झांकणे**—(एखाद्याने एखाद्याच्या) पाठीवर जन्मास येणे. **० टाकणे**—विप्रातिसाठी (जमीन इ० कावर) अंग आडवे करणे, आडवे पडणे. **० था(थो)पटणे**—(एखाद्यास) उत्तेजनार्थ पाठीवर प्रेमाने थाप मारणे; शाबासकी देणे, वाढवा करणे. 'पाठविला काळाने जाणो थापटुनि पाठ वीर गडी।'—मोभीष्म ६.४७ 'हनुमंताची पाठी थापटी। प्रेमे संतुष्टी आलिप्ती।'—भाराक्रिष्णिका ३ १८ 'लोकाप्रणींनी लोकांची मजी संपादण्यासाठी अथवा त्यांना जकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठी त्यांच्या दोषांचे भंडन करणे अत्यंत लज्जास्पद आहे'—आगरकर. **० दाखविणे**—(युद्ध इ० काढून) भीतीने पळून जाणे, पोबारा करणे 'त्यांग रडावे मेले असतिल दाखिजे जे परा पाठा।'—मोक्षाति ४३५ [तुल. मि पुढि डिअणु=पाठ देणे] **० देणे**—१ (युद्धात शत्रुमोहून) भीतिने पळून जाणे; पाठ दाखविणे. 'अधुहरखरतरधरगुरुपुत्रा धर्म पाठि वे चुकवी।'—मोक्ष ३४ २९ २ मदत, सहाय्य देणे 'मिथ्यावादाची कुटी आली। ते निबातचि साहिली. विशेषा दिधली। पाठी जेणे।'—अमृ ७ १०५. ३ (एखाद्याचा उपदेश, विनंति इ० कांचा) अठ्ठेर करणे; आवमानणे, न ऐडणे. 'पितृवचनासी पाठ दिधली।'—एकनाथ. ४ मुकाटयाने संकट, विपत्ति इ० सहन करणे 'देवोनि पाठ त्याला सवैहि मी सोशितो मुकाटयाने।'—कृ. ना आळ्वे. 'आल्या प्रमंभाला पाठ दिली पाहिजे' **० धरणे**—पाठालाग करून पकडणे **० निघणे**—रिघणे—(स्वतःच) संरक्षण व्हावे म्हणून, आश्रयासाठी एखाद्याच्या मागोमाग जाणे; एखाद्यास शरण जाणे, पाय धरणे **० पुरती घेणे**—**पुरविणे**—१ अतिशय आग्रह करणे; गळ घालणे, खणपटीस बसणे. 'मदात्सत्ये माझी तूं ही दे म्हणुनि पुरविली पाठ।'—मोअनुशासन ५ ७२. २ (एखाद्या गोष्टीचा, कामाचा) पिचका पुरविणे; नेटाचा प्रयत्न चालू ठेवणे. **० पुरविणे**—मदत देणे, सहाय्य, पाठवळ देणे. 'आधीचि देखणी दिटी। वरी सूर्य पुखी पाठी। ते न दिसे ऐसी गोटी। कैदी आहे।'—ह्मा १८ १७३३ **० पोड सारखे होणे**—(उपासमार, आजार इ० कार्णी) अत्यंत रोड होणे **० फोडून निघणे**—(एखाद्याने आपल्या) वडील भावाच्या, बहिणीच्या पाठीमागून जन्मास येणे. **० भुरईस लागणे**—(द्रव्य, शक्ति इ० बाबतीत एखाद्याची स्थिति) अतिशय खालावणे, असमर्थ होणे; डबपईस येणे. याच्या उलट पाठ उचलणे. **० भुरईस लावणे**—चीत करणे; डडपणे **० मऊ करणे**—(एखाद्याच्या) पाठीवर मारणे, बडविणे, पिठणे. 'माझी पाठ मऊ करणे आपणाला नेहमी हवे असते.'—गुप्तमंजुष ० राखणे—मदत करणे; पाठवळ देणे 'लोकीं अत्यंत क्षमा करिती। आलियां लोकांचे प्रचिती। मग ते लोक पाठी राखती। नामा प्रकारी।'—दा १९.४ २९. **० वळणे**—विवक्षित स्थळाकडे पाठ व्हावयाजोगे

फिरणे, पाठभोरें होणे, परत फिरणे. **० वळणे, पाहणे**—मागे वळून पाहणे **० स्तोडणे**—१ एखादा व्यवसाय, काम इ० नेटाने चालविण्याचे सोडून देणे २ एखाद्याच्या गळीं पडण्याचे, खणपटीस बसण्याचे, मागे लागण्याचे सोडून देणे. 'पाठी न सोडिती नको म्हणताही।'—दावि ३४४. **पाठीचे चकदे काढणे**—खूप मार देणे, बडविणे. **पाठीचे चकदे निघणे**—खूप मार बसणे. **पाठीचे धिरडे करणे**—**काढणे**—(एखाद्यास) खूप मारून पाठ धिरड्यासारखी लाल व खरबरीत करणे. 'आई, ही माझी पाठ पहा हें पाठीचे धिरडे तुझ्या जामदाराने करविले.'—संभाजी **पाठाचे साल जाणे**—१ मार मिळणे २ (ल. व्यापार इ० कांत) नुकसान येणे; ठोकर बसणे ३ लुडाडला, नागविला जाणे **पाठीमागे ठेवणे**—(पैसा, माणसं पैसा) सेल्यार मागे ठेवणे. 'त्या म्हाताऱ्याने पाठीमागे ए४ पैसाही ठेवला नाही.' **पाठीमागे देणे**—परत देणे **पाठीमागे पडणे**—१ (एखादी गोष्ट इ०) जुनी झाल्यामुळे प्रचारातून कमी होत जाणे, स्मृतिशेष होणे २ (एखादी गोष्ट) तीव्रता, महत्त्व इ० बाबतीत कमी होत जाणे. ३ (एखादे काम इ०) लांबणीवर पडणे; मुदत टळून मागे राहणे ४ कमी प्रगति होणे; मागे राहणे; मंद गति असणे. **पाठीमागे भुंगा लावणे**—(एखाद्यास) सतत त्रास देणे; ससेमिरा लावणे. **पाठीमागे लागणे**—(एखादी गोष्ट, व्यक्ति इ० कांच्या) नादी लागणे **पाठीमाग सरणे**—मागे हटणे; हार खाणे **पाठीवर**—क्रि. १ (पिचका पुरविण्याकरिता, खणपटीस बसण्याकरिता, उत्तेजन देण्याकरिता एखाद्याच्या) मागे, पाठीशी; मागोमाग (असणे) २ (जन्म इ० बाबतीत एखाद्याच्या) नंतर; पाठोपाठ **पाठीवर असणे**—१ मालक इ० कार्ने देखरेख करण्यास, चाकर इ० कार्नी चूक झाली असता शिक्षा करण्यास आश्रयभूत, मागे असणे 'या माणसांच्या पाठीवर कोणी असल्याशिवाय काम करणार नाहीत' २ मित्र, बंधू इ० कार्नी आपत्ति दूर करण्यास (एखाद्याच्या) मागे, पाठीशी असणे. 'आमच्या पाठीवर ईश्वर आहे' ३ शत्रूचा नाश, पाठलाग करण्यास मागोमाग असणे. 'चोरांच्या पाठीवर दोन्ही स्वार पाठविले आहेत.' ४ संततिकामांदे कनिष्ठ, सोदरस्थानी असणे. 'माझ्या पाठीवर पांच भावंडे आहेत.' **पाठीवर टाकणे**—(एखादे काम) लांबणीवर टाकणे; दिंगमाईने करणे **पाठीवर, पाठीला तेल लावून ठेवणे**—खरपूस मार खाण्यास तयार होणे, असणे. **पाठीला पाय व्हेऊन येणे**—(एखाद्याच्या) नंतर, पाठीवर, मागाहून जन्मास येणे (मूल इ०); (एखाद्याच्या) नंतर अधिकाराकडे होणे (राजा, मंत्री इ० कार्नी). **पाठीवरून**—अ. नंतर, मागोमाग. **पाठीवरून हात फिरविणे**—गोजारणे, प्रेमाने कुरवाळणे **पाठीवाटे काळांज निघणे**—तुरे पारिपत्य होणे, करणे. 'जो कोणी

पंतप्रतिनिधीची अखत्यारी सुमेदारी काढू म्हणेल त्याचें पाठीबाटे काळीज निचेल.' -रा ६ ३५७. **पाठीशीं**-अंगावर; मागे. 'माझ्या पाठीशीं शंभर लचाईं आहेत.' **पाठीशीं घेंणे**-अंगावर घेंणे; पत्करणे (काम इ०) **पाठीस काळीज असणे**-स्वभावाचें धाडसी, साहसी, वेडार असणे **पाठीस पांढ लागणे**-१ (आजार, उपासमार इ०कानीं) पोटाखपाटीस लागणे; रोड होणे २ उदर-निर्वाहाची जबाबदारी अंगावर असणे; उदरनिर्वाह करण्यास अतिशय श्रम; कष्ट, यातायात पडणे, या अर्थी पोटापाठीस लागणे असाहि वाक्प्रचार आहे 'पोटा लागले पाठीशीं। हिंडावेंतें देशो देशीं।' -तुगा ४१९६ **पाठीस(ला)लागणे** १ (एखाद्याचा) पिच्छा पुरविणे, पाठलाग करणे 'पाठीस लागले ते पांडवपांचालभट असे म्हणती।' -मोक्षय ३ १५. 'तुझ्या पाठीला हा महादेव लागला आहे ना।' -नामना १५. २ खणपटीस बसणे; गळी पडणे पाठ घेणे पहा. **पाठीशीं-शीं**-किवि (अक्षरशः व लक्षणेन) (एखाद्याच्या) पाठीमागे **पाठीशीं(नीं)घालणे**-१ आश्रय देणे, रक्षण करणे २ स्वीकारणे 'रायें पाठिनी दामी घालिता। तिची सर्वांवीर चाले सत्ता।' -रावि १.४१ (नवनीत पृ २१४) **पाठीशीं घेंणे**-(एखादे काम इ०) अंगीकारणे, पत्करणे **पाठी हटणे**-मागे जाणे, मागे पडणे -देशीभाषा १६ **झांकल्या पाठीचा**-वि प्रतिष्ठितपणाच्या पाचकणाखालीं केल्ल्या (मुद्दा, पाप इ०). उदा० विवाहित स्त्रीचें परपुरुषगमन इ० **झांकल्या पाठीनें**-किवि अत्रदारपणानें, प्रतिष्ठा न गमाविता **तापल्या पाठीनें**-किवि जोंपर्यंत शरीरांत जाम, ताकद, उत्साह आहे तोंपर्यंत; शरीर शिथिल व दुबळें होण्यापूर्वी. साधितशब्द-**पाठचा**-वि. १ (एखाद्याच्या) नंतर, पाठीवर जमलेला (भाऊ, बहीण इ० भावंड) 'मी तुझ्या पाठीची बहीण आहे.' -नामना ११२. २ जीव बांचविण्यासाठी आश्रयास आलेला. [पाठ] म्ह० पोटाचा घात्रा पाठचा देऊं नये-प्रसंगविशेषी पोटाच्या मुलालाहि बळी घावें परंतु शरण आलेल्यास दगा देऊं नये. **पाठला**-वि. पाठचा अर्थ १ पहा. **पाठीं**-किवि. १ एखाद्यावर अवलंबून (असलेला मुलाबाळाचा परिवार इ०). 'माझ्या पाठीं चार पोरे आहेत.' २ मागोमाग; पाठीमागे. 'भीमविजय त्यापाठीं नकुलसहदेव।' -मोक्षस्थान १ २३. ३ नंतर; मागाहून. 'पाठीं आपण जाइजे। अ-मोल-पर्णे।' -शिशु ४७४. 'स्वपद पावलीयापाठीं। जेवीं का इत्ति होय उफराठी।' -प्लव १.३१. **पाठीकडून**-किवि मागे वळून, तोंड मुरवून. 'दिठी सुखाचिये बरेवे। जरी पाठी-कडून फावे। तें आरिसे धांडोळावे लागती काई।' -अमृ २ ७६. **पाठीचा**-वि. पाठीवर ओझे वाहून नेणारा (बोडा इ०). **पाठीचा कणा**-पु कंभरेपासून मानेपर्यंतच्या शरीरास ताठपणा देणारा हाडांच्या मणक्यांचा पाठीतील दंड; छत्रबंध. **पाठीचा**

कोंका-पु. पोंक; कुबड. **पाठीचा तखता**-पु पाठीचा पृष्ठभाग; विस्तृत भाग. **पाठीं ना पाटीं**-किवि ज्यास पाठचा भाऊ किंवा पोटी संतति नाही अशा व्यापारहित, बेजबाबदार माणसाच्या स्थितीस उद्देशून वापरावयाचा वाक्प्रचार **पाठीमागचा**-**मागला**-**मागील**-वि १ (एखाद्या गोष्टीच्या) नंतर, मागाहून घडलेला; नंतरचा; मागला. २ (बडील भावंडाच्या) पाठीवर, नंतर जन्मास आलेला (भाऊ इ० भावंड) पाठचा **पाठी-मागून**-किवि १ (एखादा पदार्थ, व्यक्ति इ० काच्या) मागच्या बाजून, पाठीकडून 'माझ्या पाठीमागून विस्तव नेऊं नकोस.' २ (एखादी गोष्ट, काच्या) नंतर पश्चात् 'बाप मेल्यावर पाठीमागून त्यानें पैसा मिळविला' ३ (एखाद्याच्या) गैरहजेरींत, मागे 'हा पाठीमागून शिब्या देतो' [स पश्चात्; प्रा. पच्छा, प पिच्छ; दि पोछे, पाछे, गु पाछुं] **पाठीमागे**-किवि १ (एखाद्यावर) अवलंबून; आश्रयाखाली 'त्याच्या पाठीमागे मोठा परिवार आहे' २ (एखाद्याच्या) पश्चात्, मरणा-नंतर. 'त्यास माझ्या पाठी मागे राज्यावर बसविण्याचा अधिकार मिळेल' -मसाप २ ३ ३ (एखादी क्रिया, गोष्ट इ० काच्या) नंतर. ४ गैरहजेरींत; पोखड; समक्ष नव्हे अशा रीतीनें इह० १ आपली पाठ आपणास दिसत नाही = आपल्या अगदीं सामि-ध्यात घडणाऱ्या पण आपणांस माहीत न पडणाऱ्या गोष्टीस उद्देशून योजावयाची म्हण. २ पाठीवर मारावें पण पोटावर मारू नये. = एखाद्यास त्याच्या अपराधाबद्दल वेदवेद खुशाल करावा पण त्याच्या निर्वाहाची साधनें कमी, नाहीशीं करूं नयेत. सामाशब्द-**० क्कांब**-की बाजूच्या पाठीची, बाहेरील बाजूची काढलेली साल, कावटी. याच्या उलट पोटाकड=आंतील बाजूची काढलेली कावटी. [पाठ+क्कांब] **० कुळी-कुळीस-कोळी-कोळीस, पाठगुळी-गुळीस, पांठगुळी, पांठगुळीस**-किवि. (एखाद्याच्या) पाठीवर. (किं० घेंणे; मारणे; आणणे; बसणे). [पाठ] **० कोरा**-वि एकाच बाजूस लिहिल्यानें दुसऱ्या बाजूस कोरा असलेला (कागद). **० कोरें**-न. एका बाजूस त लिहिलेला कागद. **० गा**-वि. पाठीवर स्वारी, ओसें नेण्यास शिकविलेला (बोडा, बैल). (किं० करणे; होणे). [पाठ] इह० शेट शहाणे आगि बैल पाठने **० गुली**-किवि (ना) पाठकुळी पहा. **० जाळ**-पु पाठच्या भावंडाचें मरण इ० अनिष्ट गोष्टीचा शोक [पाठ+जाळ] इह० पाठजाळ पुरवेल पण पोटाजाळ पुरवत नाही=पाठच्या भावंडाच्या मृत्यूबद्दलच्या शोकापेक्षां पुत्रशोक अधिक भयंकर असतो **० तगड**-न (सोनारी घेवा) (सोने इ० धातूच्या) पड्याच्या दागिन्यांतील अथवा, पेटी इ० सारख्या दागिन्यांच्या मागील, तळचा, दृष्टीस न पडणारा भाग. [पाठ+तगड=तकट, पत्रा] **० थोपटणी**-की. एखाद्यास उत्प्रेक्ष्य देण्याकरितां त्याची पाठ थोपटण्याची क्रिया;

शाबासकी, वाहवा. 'कारण युरोपियन कामदारांच्या ह्या पाठ-थोपटणीने ते फुलारून जाऊन आपले दोषाई वतून पूर्ववत् कायम ठेवतील हे सांगण्यास नको' - ति ११ ४६१ [पाठ+थोपटणी] ०नळ-पुशव. १ पाठीच्या कण्याच्या दोन्ही बाजूस असलेले कटि प्रवेशाचे दान नळाकृति स्नायु. याच्या उलट पोतनळ २ (ल.) बराच वेळ एकाच स्थितीत बसण्याने, वातादि विकाराने पोत फुगल्यामुळे पृष्ठशाच्या दोन्ही बाजूच्या कमरेजवळ असलेल्या स्नायूस आलेला जडपणा, ताळपणा; त्याने होणारी पीडा [पाठ+नळ] ०निच्या-वि. आश्रयाकरिता, रक्षणाकरिता आलेला, शरण आलेला [पाठ+निच्या] ०पलाणें-न १ (विवाहसमारंभात रूढ) वरपक्षाकडून वराच्या सासुस चोळखण आणि लुगडे याच्या अंहरास विनोदाने दिलेले नाव २ पायघड्या संपून विहीणी घरात शिरताना वरमातेस वराच्या सासुने खणतुंगड्याचा करावयाचा अंहर. [पाठ+पलाणें] ०पुराबा-उ. सहाय्य; मदत. पाटिबा [पाठ+पुरविणें] ०पुराव्या-वि. मदत करणारा; साहाय्य, पाटिबा देणारा. [पाठ+पुरावा] ०पोट-न. पणतीत बोलके उपडे घालून, ते सुतांने बाधून मकरसेकातीच्या दिवशीं स्त्रिया परंपरास देतात ते वाण. -किवि. दोन्ही बाजूंनी, पृष्ठवर (लिहिलेला, वाचलेला कागद इ०). [पाठ+पोट] ०पाटी-किवि. समोरासमोर 'जेसी उदया आणिली गोष्टी. तेमी दाखवा प्रत्यक्षदृष्टी. सुवें जयद्रथ पाठपोटी। मिरवा महाराजा' - नव १२.८९. [पाठ+पोट] ०फळी-झी आठ तोंडल्यानंतर त्याचे ओढे सारखे व चौकोनी करण्यासाठी त्यांच्या बाहेरील चारी बाजूंनी काढलेली ओवड-धोबड फळघांपैकीं प्रत्येक. [पाठ+फळी] ०बंद-पु. बैलाल, घोड्याला गाडीला जोडण्याचा बंद, पडा. -राको. [पाठ+बंद=पडा] ०बळ-न. इष्टमित्र, भाऊवंद इ०काची (एखाद्या कार्यास होणारी) मदत, साहाय्य. [पाठ+बळ=शक्ती.] ०बीळ-बेळ-न. (राजा.) बांबूची बाहेरील बाजूची काढलेली कांबटी, चिपाटी, पाठकांब. पहा. [पाठ+बीळ=पाटी इ० विणण्याची बांबूची चिपाटी.] ०मोड-झी. पाठीस कळ येईल अशा तऱ्हेचे (लिहणें, ओंसें वाढणें, खणणें इ०सारखे) कष्टांचे, परिश्रमांचे काम. [पाठ+मोडणें] ०मोहा-वि. १ पाठ फिरविलेला, (एखाद्या वस्तुकडे) पाठ करून असलेला २ (ल.) विमुख; पराङ्मुख; विरुद्ध; उलट झालेला; वकट्टीने पाहणारा. 'माझे अष्ट पाठमोरे देख।' - ह २९.१७७. 'ईश्वर होता पाठमोरा। नसतीच विघ्ने येती घरां।' - किवि. पाठीकडून, पाठीच्या बाजूने. [पाठ+मोहा] ०राखणा-राखणा-राख्या-लीपु १ लमानंतर नव्यानेच मुलगी सासरी जातेवेळीं तिला सोबत म्हणून जाणारे मांहरचे माणूस. २ दिवाळ सणाकरितां जावई सासुरवाडीस जातेवेळीं त्याच्याबरोबर जाणारे माणूस. ३ साहाय्यकर्ता, मदत करणारा; पाठीराखा; वाली.

[पाठ+राखणें] ०रिंगा(घा)वा-उ. (ऊ.) साहाय्य, पाठवळ. [पाठ+रिघणें] ०रिच्या-वि. रक्षणाकरितां आश्रयाची याचना करणारा; शरण गेलेला. [पाठ+रिघणें] ०लंग-उ. (प्रं.) सात्रिच्यांत, चिक्कन (विद्यादि साधनाकरिता शिष्याने गुरूजवळ इ०सारखे) राहणें. 'तुं त्याचा पाठलंग सोडूं नको म्हणजे बरे होईल.' [पाठ+लंग] ०लाग-उ. १ (एखाद्यास पकडण्याकरितां त्याच्या) पाठोपाठ जाणें; पिच्छा पुरविणें, पाठपुरावा. २ तपास; छडा. ०घटीं-डीं-किवि. (राजा) (एखादे कार्ये आरंभिले जात असतांना, केले जात असतांना) पाठपुराव्यास, पाठवळ देण्यास; मागें; पाठीस (असणें) [पाठ] ०वशास-किवि. पाठीमागे. -राको. ०वळ-न १ स्मारी वहाण्यासाठीं शिकवून तयार केलेले जनावर. २ ओझ्यांचे जनावर (विशेषतः घोडा). ३ (ल.) कोणतेहि काम सुकाटयाने करणारा घटाकडा किंवा धिम्मा मनुष्य. ४ (ल.) नेहमीं घट्या विषय बनणारा सोशीक मनुष्य ५ (ल.) गेल्ले झी. ६ (ल.) रखेली; राख [पाठ+वळणें] ०ह-शेट शाहणा आणि बैल पाठवळ ०यळण-न. नवरा मुलगा आपल्या सासुस लुगडे चोळी वतों त्याला विनोदाने म्हणतात -थोमारो २.३५७. ०वाड-झी. मदत, पाठपुरावा. [पाठ] ०शिगी-गा-ग्या-वि. ज्याचीं शिंगे मागे, पाठीकडे वळलेलीं आहेत असे (जनावर). [पाठ+शिग] ०शाल-न. (कों.) नारळावरील काण्याच्या आच्छादनावरील साल, त्वचा; नारळाच्या चोडाची साल. [पाठ+साल] ०सरी-किवि. मागच्या बाजूस पाठाण-न. (कों.) १ पाठ; पाठीवर मारतांना किंवा तिच्यावरील फोड इ० दुखताना तिरस्काराने म्हणतात. 'माझे पाठाणात कळ आली.' -रोज्यु ९४. २ (राजा.) चोळीचा पाठीचा तुकडा. [पाठ] पाठावळ-ळ-झी. (कों.) घराचे आवे. 'आज घराची पाठावळ बसवावयाची आहे.' [पाठ+वळ प्रत्यय] पाठाळ-न. पाठीवरून ओंसें, मनुष्य वाढून नेणारे बैल, घोडा इ० जनावर; पाठवळ. 'जो जेस काम सागत। तितुकें करी वैष्णव-भक्त। चारा पाणी आणुनि देत। पाठाले बांधीत निजांगे।' - 'केस-पर्यंत गिलचे यानीं पाठलाग केला, परंतु पाठाल सक्त शीर (?) होतें म्हणून तशांतून (पावैतीबाई) निभाऊन गेली.' -भाब १५४. (नवी प्रत). -वि. १ मोठ्या, वंद पाठीचे (जनावर). २ चांगल्या पाठीचा (घोडा). ३ ओंसें वाढण्याच्या उपयोगाचा (घोडा इ० जनावर). [पाठ] पाठीमागून-किवि. नंतर; पश्चात्. पाडुं(ठों)गळीं-किवि. पाठीवर. पाठकुळी पहा. [पाठ] पाठून-किवि. पाठीमागून पहा. पाठेळ-न. ओझ्यांचे जनावर; पाठवळ. 'पाठेळ करितां न साहाये वारा। साहेलिया होरा गोणी चाले।' -तुगा २७९३. पाठोपाठ-ठी-ठीं-किवि. १ लागलीच; मागोमाग. २ पाठीमागे; लागोपाठ. 'देव भोळा धावे भक्तापाठोपाठी।' -तुगा १३. [पाठ द्वि] पाठोवाटा-टीं-ठीं-किवि. १ पाठोपाठ; मागेमागे;

पाठीमागें. 'देखौनि श्रीमूर्ति उग्रही। ब्रह्मविद्या होळे मोडी। मुक्ति धावे उग्रही। पाठोवार्ती।' -शिशु ३२. 'धावे योषितांचे पाठो-वाटी।' -एमा ८.१६४. २ वरचेवर; बारंवार; एकामागून एक. 'कां पाठोवार्ती पुढें। भागारा खाह देणें घट।' -ज्ञा १८.१५७ [पाठ द्वि] **पाठोशीं**-क्रि. पाठीमागें. [पाठ] **पाठयाळ-**न. पाठवळ अर्थ १ व २ पहा. [पाठ]

पाठक-पु. १ देवळांत, सावैजिनिकरीत्या पुराण वाचणारा पढीक ब्राह्मण; पुराणीक. 'जोसी पंडित पुराणीक। वेंच वैदीक पाठक।' -दावि ४७३ २ धर्मशास्त्रविषयक निर्णय देणारा पंडित. ३ उपाध्याय ४ अध्यापक, गुरु ५ ब्राह्मणातील एक आडनांव [सं]

पाठवण-वणी, पाठवणूक-स्त्री. १ निरोप देणें; बोलवण (किं० करणें). 'असो हें बुझावनी जाली। सखिया पाठवणी दीहली।' -शिशु २२९ २ (घरीं आलेल्या) अतिथीची, पाहुण्याची बोलवण करतांना द्रव्य देऊन केल्या सभावना व तें द्रव्य, बिदागी (किं० देणें) ३ हरिदाम, पुराणिक वर्गरेस दिलेली बिदागी. ४ (क.) (पैमे इ०) पाठविण्याची क्रिया [पाठविणें]

पाठव(वि)णें-सक्रि. रवाना करणें; धाडणें [सं. प्रस्थापन; प्रा. पठावण, हि पठाना, पठौनौ, सि पठु बं पाठारवा]

पाठवळणें-अक्रि परावृत्त, विमुख, पराड्मुख होणें, माघारें फिरणें. [पाठववळणें]

पाठसून-क्रि. (क.) मागाहून, नंतर [पाठ]

पाठा-पु (काव्य) विस्तारपूर्वक, तपशीलवार, पाह्याळानें सांगितलेली माहिती; सविस्तर यादी, पाठा 'वांच हरिनामाचा पाठा। व्यापार खोटा न करणें।' [पाठ=मुन्नाहत केलें स्तोत्र इ०कांचे पठण]

पाठाउ-वि! समर्थ; लायक; योग्य. 'कैवल्यकनकाचिया दाना। जो न कडसी धोर माना। दृष्टयाचिया दशना। पाठाउ जो।' -अधु २.५.

पाठाड, पाठाण, पाठार-न. (तिरस्कारार्थी) पाठ; पठाड, पठाण, पठार इ० पाठ या अर्थी पहा.

पाठाड-वि. पठाडी पहा.

पाठार-न. १ पर्वताच्या माथ्यावरील सपाट भूप्रदेश, पृष्ठ-भाग पठार पहा. 'गोवर्धनाचा पाठारी। गोधने चारितांति खोरी।' -दाव ३१७ २ आश्रय; पाठवळ 'ऐसा पवनाचेनि पाठारें। येतां धारणेचेनि पैसारें।' -ज्ञा ६ ५८ ३ (तिरस्कारार्थी) पाठ; पठार अर्थ ४ पहा. [पठार]

पाठारणें-अक्रि. (महासु) (अवस्था, दशा, दिवस इ०) उलटणें; पालटणें; जाणें; व्यतीत होणें. 'तारुण्य पाठारुनी उतरीनिली। लावण्याची सळाळी।' -शिशु ३९६. [पाठार=पाठ]

शको. ५ १२

पाठारा-पु. धुव्या; पन्ना; दाणादान. 'रजपूत लोक पढि-ल्याच सपाटयास आमच्या सैन्याचा पाठारा उडविलील.' -इलाखुंदरी २७.

पाठारा-पु. प्रभू समाजांतील एक पोटेभेद व त्यातील व्यक्ति.

पाठारी-पु. सुतार जातीतील एक पोटेभेद व त्यांतील व्यक्ति; पाचकळशी.

पाठिंगा-बा-पु. पाठवळ; साहाय्य; मदत. -शर. -वि. मदत, पाठवळ देणारा, पाठीराखा; साहाय्यकर्ता [पाठ]

पाठिरा-पु. कंबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा मागचा भाग; पाठ; पठार. 'जे गेले सिंहगडाला। त्याचे पाठिरे पाहिले। नाहीं पुढारे पाहिले।' -देपो ३६. [पाठ]

पाठी-स्त्री. १ कंबरेपासून मानेपर्यंतचा शरीराचा पृष्ठभाग; पाठ. २ साहाय्य, आश्रय; मदत 'निबैलापार्शीं निबैला। पाठी कैची।' -दा ६.१.२६. ३ पाठ (-स्त्री.) इतर अर्थी पहा. [पाठ]

पाठिमारा-वि. १ पराड्मुख 'पुण्याविर्यी पाठिमोरा। साधु-संता पाहुनि झुरा।' -सिस ४९ १७५ २ मागें वळलेला; तोंड फिरविलेला. 'जेथ झपटवा पडे गाडी। तेथ पाठिमोरी दिटी।' -ज्ञा ५ ५५२ ३ परत; माघारा 'गांडीच त्यासि वे हें झोबा हो शीघ्र पाठिमोरा जा।' -मोकर्ण ४० ७३. (पाठ+मोहरा)

पाठीराखा-क्या-पु. (काव्य) रक्षणकर्ता. (विरु.) पाठराखा. 'हिरण्याक्षसी साधु देखा। हिरण्यकशिपु पाठीराखा।' [पाठ+राखणें] **पाठीलागा**-वि पाठीस लागणारा; मागोमाग दणारा; पिच्छा पुरविणारा. 'पाठीलागा काळ येतसे या लागें।' -तुगा १८ ३९. [पाठ+लागणें] **पाठिलार्गी**-क्रि. पाठीमागें. 'बळें लागला काळ हा पाठिलार्गी।' -राम १३. [पाठी+लागणें]

पाठी-वि. १ वाचल्याबरोबर ज्याच्या लक्ष्यांत राहतें असा; चांगली पाठक्षि असेलेला. उदा० एकपाठी. २ ज्यास एखादा ग्रंथ किंवा विशेषतः वेद तोंडांनै पाठ म्हणतां येतात असा. 'जटापाठी, घनपाठी.' [पाठ=वाचन]

पाठुरका-वि. (व.) पाठाराखा; साहाय्यकर्ता. [पाठ+राख्या]

पाठें-न. (व.) गाडीच्या चाकाचा परीघ लांकडाच्या ज्या वठुलाकार तुकड्याचा बनविलेला असतो त्यापैकीं प्रत्येक; पाठा अर्थ ८ पहा.

पाठोरापिठोरा-पु. श्रावणी अमावास्याच्या दिवशीं चौमष्ट योगिनींच्या पिठाच्या प्रतिमा काढून किंवा त्यार्थां कागदावर चित्रें काढून पूजा करतात तो विधि. [पिठोरा द्वि.]

पाठ्य-न. (नाट्य) पात्रांनै, नटांनै बोलावयाचें भाषण, नकल. [सं. पाठय=पाठ करावयाचें, पाठ करण्यास योग्य, शाक्य]

पाठ्याळे—न. भात-जमीनींत चिखलकरण्याचा विनपासेचा कुळव. -मसाप २ ३.२५४. [पाठ]

पाड—पु. १ बाजारभाव, दर, निरख 'सद्वाभ्रमाणें पहिला पाड होता' -ख ११४. २ (ल.) योग्यता; बरोबरी; साम्य किंमत 'त्रिभुवनसुंदर हें रूपडे। माझी कन्या त्याच्या पाडें।' -वेसीस्व ३ ६३. ३ म्हणूच 'आमुच्या काजाचेनि पाडें। देखती आपुलें जीवित थोकडें।' -ज्ञा १ ११२ ४ प्रमाण, मान. 'बीज चमकें जेणें पाडें। तैसा गरुड झेपावें पुढें।' -मुआदि ६ ७३ ५ झाडावरील फळांची विशेषतः आंब्यांची कच्चेपणा जाऊन पक्वें पिकण्यापूर्वीची अवस्था. 'आंबया पाडू लागला जाण।' -एभा १२.५९९. ६ पिकण्याच्या अवस्थेस आलेला झाडावरील आंबा 'हिराबाईजवळ आंब्याच्या पाडांनी भरलेली टोपरी आहे' -बाळ २ ४३. ७ माळोचा; माचो. ८ परवा, क्षिति. 'द्रोणाचा पाडु न करी। भीष्माचें अय न धरी।' -ज्ञा १ १ ४७२ ९ अंतर; भेद. 'संसर्गं चेष्टिजे लोहें। परि लोहू भ्रायक नोहें। क्षेत्र क्षेत्रज्ञां आहे। तेतुला पाडु।' -ज्ञा १३ ११२२. १० (ना) जोड; प्रतिस्पर्धित्व. ११ संगति, मेळ; जुळणी -खिपु १२ परिणाम -शर. १३ (नागिक भागात रूढ) रेशमी कांडाचें व सुती पोताचें वस्त्र १४ (-वि) योग्य; साजेसा; अनुरूप 'राजा बोले वसिष्ठासी। रामापाड हें गुणरासी।' -वेसीस्व ९.१०९. [का पाडु=समता, बरोबरी; का. पडि] म्हू० आंवें आले पाडां निवुणी आल्या रसा (वाप्र.) पाडास जाणें-१ फळझाडाचा पाडाचा ऋतु टळणें. २ गाय, म्हैस इ० जनावर फळण्याच्या समया-पलीकडे जाणें; फळण्याचें टळणें. पाडास येणें-लागणें-फळ पिकण्याच्या अवस्थेस प्राप्त होणें. 'हेंचि आंब्याचें सदा फळलें वन। पाडा आलें प्रेमेकरुन।' -ह १९.२२४ सामाशब्द-०कुला-वि (राजा.) वयांत प्रौढ असूनहि शरीराचें नाजुक व पुष्ट असलेला (पुरुष इ० व्यक्ति); ताजातवाना. 'तिला पंधरा मुलें झाली तरी ती पाडकुली दिसते' [पाड=पिकलेली स्थिति] ०पंचाईत-स्त्री. १ (एखाद्या वस्तूची) किंमत इ० विषयी बारीक चौकशी. २ (सामा.) पंचायतींत केल्ली चौकशी; विचार-पूस. [पाड=किंमत+पंचाईत=तपास, चौकशी] पाडाचा-वि. पिकून झाडावरून काढण्याच्या, गळण्याच्या स्थितींत आलेला (आंबा इ० फळ).

पाड—पु. डोंगर. 'जे तो विषयांची मोट झाडी-। माजीं कायकोर्षांचीं सांकाडीं। चुकावून आला पाडी। सद्वासनेचिया।' -ज्ञा ७.१२७. [पहाड]

पाड—न. (गो.) मासे धरण्याचें जालें.

पाड—वि. (गो.) ओसाड; पडीत. 'दुमच्यासारक्या पापी होळ्यांची दृष्ट लागून तर आमचा हा गांव असा पाड पडला.'

-सद्याद्रीच्या पायथ्याशीं ९०. ०पडचें-भक्ति (गो.) धुळ-धाण होणें; ओसाड पडणें.

पाड—किवि. पलीकडे. -शर. [पार]

पांड—पु. १ जमीन मोजण्याचें एक परिमाण. हें विषयाच्या एककीसांशाइतकें किंवा चारशे चौस काठशांइतकें असतें. 'किती पांड मोजीन म्हणतां गयन। लोक हासतीं तयातें।' -जे ७७.४५. २ (वेशांत उत्तरकडे रूढ) जमीनीचा तुकडा, ठिके, फाळी.

पांड—न पाऊल; पावंड. 'बचन वदुनि ऐसें चालिला चार पांडें।' -आविश्वा २५. [पावंड अप.]

पाडको—पु. (गो.) गाईचें वासरुं; पाडा. [पाडा]

पाडकू—न. (वे.) लहान पाडा, पाडी. [पाडा]

पाडगण—स्त्री. (वे.) मोतिया वनस्पति.

पाडगा—वि. (प्रां.) पाठीवर ओझे, स्वारी वाहण्यास शिकविलेला (घोडा इ० जनावर); (प्र.) पाटगा पहा. [पाटगा]

पाडगा—पु पाड अर्थ २ पहा [पांड]

पाडगुण—पु (गो.) दुरगुण, अवगुण. [पडलेला+गुण]

पाडगें—न. १ पासोडी इ०कांचें एक पटें; पाटगें; तागा. २ (बडोदें-मराठवाडा, खालच्या जातींत रूढ.) पैठणी; रेशमी साडी 'शालू अगर पाडगें.' -अहेर-बहुमान पोशाखाचा नियम ७. ३ कापडाच्या ताग्याच्या गाठीपैकी प्रत्येक; [पाटगें]

पाडगें—न. (व) गांधर्वविवाह; मोदतूर; पाट. [पाट=मोदतूर]

पाडणायो मोंडों—पु (गो. बायको.) द्वाड मुलगा.

पाडणी—स्त्री. पाडण्याची क्रिया. पाडणें क्रियापद सबै अर्थी पहा. [पाडणें]

पाडणें—सक्ति. १ खाली येईल असें करणें; पडेल असा करणें; जमीनदोस्त करणें; तोडून टाकणें (झाड इ०). 'म्हणती हाणा मारा पाडा ह्या काय पाहातों तोंडा।' -मोद्रोग ३.१२५. २ मागें टाकणें. 'वावदळ पाडुनि ठाये। साबळु डाडारला आहे।' -ज्ञा १७ १४३. ३ (एखाद्या व्यवहारा, धंद्या इ०) मोडणें; मोडून टाकणें; दावून टाकणें; नार्हासा करणें ४ चालणें; ठेवणें; टाकणें. 'काळ मोरानि न सोडी। यातना भोगवी गाढी। सर्वेचि गभेबासी पाडी।' -एभा १०.४२७. ५ विभागणें; भाग करणें. 'नियमाप्रमाणें वर्षांत दोन हप्ते पाडणें.' - (बडोदें). रवानगी खात्यांतील आर्डेलीरूम संबंधी नियमाची दुरुस्ती १. ६ कैदी करणें. -पया १०२ या धातूच्या अर्थाच्या निरनिराळ्या अनेक छटा निरनिराळ्या संदर्भांनीं भाषेत रूढ आहेत त्या सर्वांचा जोरात खालीं आणणें, ठेवणें, करणें इ० गर्भितार्थ आहे. मारणें, लावणें, घासणें यांच्या बर्गीतीलच हा धातू आह. निरनिराळ्या नामांच्या संबंधांत या क्रियापदाचे निरनिराळे अर्थ होतात. त्यांपैकी काहीं पुढें दिले

आहेत इतर ठिकाणीं सदर्भावकून अर्थ समजण्यास कठिण जाणार नाही. [सं. पातम्; प्रा. पाड, हि पाडना] (वाप्र) उजेड, नाव पाडणे=कीर्ति मिळविणे; कीर्तीनें लोकांस दिपविणे. कोशक, क्रम पाडणे=कोशक करणे, क्रम लावणे चाल, सराव, संवय पाडणे= एखादी पद्धत रुढ करणे; संवय लावणे जमाव पाडणे=एकत्र जमाव करणे. 'घोडी, हत्ती देणे ऐसें करून फौज व जमाव पाडिला.' -मराचिथोरा ४०. जिल्ह्या, बुंदी पाडणे=जिल्ह्या - बुंदीच्या कळया तयार करणे, तक्ते पाडणे=लांकडाच्या मोठ्या ओड्याच्या कळया करवतून काढणे. तुटी, ताटातुट पाडणे=एकमेकांपासून तोडणे, ताटातुट, वियोग, करणे 'ऐसी लोखी पाडिली तुटी। नव्हे राखेसी कृष्णभेटी।' -ह ८ ९९. दार, खिडकी, भोक पाडणे= (भित, कुंपण इ०स) दार खिडकी, भोक इ० करणे, ठेवणे. पायऱ्या पाडणे=डोंगर इ०कांत खणून, खोदून पायऱ्यांच्या आकृती करणे. पैका, रुपये पाडणे=प्रमाने पैसा मिळविणे. फणीला दाते पाडणे=बोथट झालेल्या फणीला दाते तयार करणे मुरकुंडी पाडणे=नाश करणे. 'अकस्मात घालोनि धाडी। थोरथोरांची पाडी मुरकुंडी।' -जै ७८.४५ रण पाडणे=युद्धांत शत्रूंना मारणे, ठार करणे. 'अभिमन्युने रण पाडिलें देखोन। आश्वर्य करिती कृष्णार्जुन।' -पात्र ४५ ८५. रस्ता पाडणे=पूवी रस्ता नसलेल्या ठिकाणीं रस्ता चालू करणे; रस्त्याची वहिवाट करणे. रुपये पाडणे=टाकसाळीतून रुपयांचीं नाणीं काढून प्रचारांत आणणे. रेघा पाडणे=रेघा, ओळी ओढणे, काढणे, आंखणे. वळी पाडणे=कापड इ० दुमडणे; कापड इ० दुमडीनें, सळानें युक्त करणे. विटा पाडणे=साच्यानें माती इ०च्या विटा तयार करणे. विहीर पाडणे=विहीर खणणे शेत पाडणे=नवीनच लागवडीस आणलेल्या जमीनीचा लागवडीस सोईस्कर असा तुकडा, भाग करणे. घोध, ठिकाण पाडणे=(एखादी वस्तु) शोधून काढणे; तपास लावणे समजून, उमज पाडणे=(एखादी गोष्ट एखाद्याच्या) डोक्यात उतरवून देणे, समजावून सापुन स्पष्ट करणे इ०. (वाप्र.) पाडून नेणे=लगाईत जिंकणे; काबीज करणे. 'तेथे सदाशिव यमाजी याणीं लोकाचीं घोडी, उंटे, पाडून नेलीं होती।' -योमारी १ १७. पाडून नेणे, घेणे= (सौदा इ० ठरविताना माल बगैरे) किंमत इ० कमी करून देणे, घेणे. पाडापाड=खी. १ (वर इ०) पाडण्याची अव्याहत क्रिया. २ लुटालुट. [पाडणे द्वि.]

पाडथर-रा=पु. (विप्र. पाटथर) पाटथर पहा.

पाडथळ=न. पाटाच्या पाण्यानें भिजणारी लागवडीची जमीन. पाटस्थळ पहा याच्या उलट कुडथळ. [पाट+स्थळ]
•बित्रा, पाडथळी बित्रा=पु पंथरा पांडांचा बित्रा; याच्याउलट कुडथळबित्रा [पाडथळ+बित्रा]

पांडरा=पु (गो) (साकेतिक) नाग; सर्प; पांढरा पहा.

पांडरी=खी. ग्रामसंस्था; पांढर पहा. [पांढर] •फड मुख्य=पु. राज्यांतील सर्व ग्रामसंस्थांचा अधिपति. 'सि पांडरी -फड=मुख्य संमतांभाग आचंद्राकै श्री' -चौन्यांशीचा शिलालेख (पंढरपूर). [पांडरी=ग्रामसंस्था+फड=कचेरी+मुख्य=अधिपति]

पांडव=पु १ (संगीत) अवरोह. (कि० करणे) २ पराभव; (प्र.) पाडाव; पाडाव पहा. -वि. (प्र.) पाडाव -वि.) पहा.

पांडव=पु. (वे.) चार मेठीमधला दगड; जमीन इ०च्या सीमेची खूण म्हणून चारी बाजूस चार सखल दगड पुरून त्यामध्ये पुरलेला एक उंच दगड. [का. पांड=चौकट]

पांडव=पु १ पंडुराजाचा वंशज; विशेषतः पुत्रिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल व सहदेव या पंडुराजाच्या पांच मुलांना समुच्चानें हा शब्द लावण्यांत येतो २ (ल) पांच रुपये इ०कांचा समुदाय.

३ एक प्रकारचा पाणकेंबडा. [सं.] पांडवांचे लेणे=न. डोंगर, खडक इ० पोखरून केलेली मनुष्यशक्तीस करण्यास अशक्य दिसण्याजोगी देवालय, मूर्ति; राहण्याच्या खोल्या इ०कांची रचना. •कृत्य=न. लेणे. लेणी ही मनुष्यशक्तीच्या आटोक्यांत नाहीत असा प्रायः समज आहे. तीं पराक्रमी पांडवांनीं केलीं असावीत अशा समजुतीवरून हा अर्थ. 'एका टेकडीच्या गुहेत पांडवकृत्य आहे.' -कौरकि २२३. [पांडव+कृत्य] •प्रताप=पु. कौरव-पांडवांच्या कथाचा धीरधारकवीने लिहिलेला ओवीबद्ध ग्रंथ. [पांडव+प्रताप=पराक्रम]

पाडवकी=खी. (कु.) (झाडावरून नारळ इ०) पाडण्याची, काढण्याची क्रिया; पाडा. (कि० करणे) [पाडणे]

पाडव(वि)णे=सक्रि. पाडण्यास लावणे, भाग पाडणे. [पाडणे याचें प्रयोजक रूप]

पाडवा=पु. (क) पाडण्याची क्रिया (कि० करणे). [पाडणे]

पाडवा=पु. १ चैत्रादि महिन्यांचा शुद्ध व कृष्ण पक्षांतील पहिला दिवस; प्रतिपदा पाडवा पहा. २ (गौरवाची) वर्षेप्रतिपदा. चैत्रशुद्ध अथवा कार्तिकशुद्ध प्रतिपदा. 'लोकां महोत्सवप्रद तोचि सदा त्यासि पाडवा नले।' -मोवच ४.३१ [सं. प्रतिपद्; प्रा. पाडिव; गुज. पडवो; हि पाडिवा.] पाडव्याचें साल=न. चैत्र-शुद्ध प्रतिपदेपासून सुरू होणारें वर्ष; शालिवाहन शकाचें साल; चैत्रीसाल. हें साधारणपणे सामान्य व्यवहारांतील वर्षे समजले जाते याहून मित्र म्हणजे मृगसाल, दिवाळीचें साल हीं होत 'या (शालीवाहन) शकांतील वर्षास कोणी पाडव्याचें साल असें म्हणतात.' -मराठी ६ वे पुस्तक पृ २१३ (१८७५).

पाड(डा)वेल=खी. (गो.) एक प्रकारचा वेल.

पाडरी=खी. पडरी; मोठी पिशवी [वे. पडच्छी]

पाडस=न. १ हरिणीचें वत्स; मृगशावक. 'पाडस बागुर कारां। जरी मुंगी मेरु बोलाडी।' -झा ७.९५. 'आळवितो जैस

पाडस कुंगिगी। पीडिलिया वनीं तहानभूकें।' -तुगा १६०५.
२ गाईचें वांसलें. ३ (ल.) (लडिवाळपणानें) लहान मूल.
'म्हणे बाळा रोहिदासा। भेटी देई बा पाडसा।' -मुबन-हरि-
श्रंदाख्यान (नवनीत पु. १९७). [दे]

पाडस—पु. (गो.) छपराचें मुख्य आढें. पाडस पहा. [वि]
पाडसावयलो कुवाळो—पु. १ (गो.) आढावारील कोढळा.
२ (ल.) सुरक्षित ठिकाणीं असलेला जिप्तस. **पाडसावयली**
कीट—झी. (गो.) आढावारील ठिणगी.

पाडस-सा—वि. (विप्र पारठा) पारठा पहा
पाडसडणें—अकि. (कों.) (वृक्ष इ०) पणेरहित होणें,
पारसडणें.

पाडसडें—न. मुख्य आढाव्याच्या दोन्ही बाजूंस असलेल्या
छपराच्या पाख्यांपैकीं प्रत्येक [पडिस+आढें]

पाडसारु—पु. दोरखंड, जाड दोर; चन्हाट -शर.

पाडस—न. पात्र. -शर.

पाडळ-ळी—झी एक औषधी झाड. याच्या वेलपाडळ व
शूक्षपाडळ अशा दोन जाती आहेत पाडळीस फळाचे पोंस येतात
हीं फळें पांढरीं, लहान मोत्यांपेढीं असून गोड असतात. वेलपाड-
ळीचें मूळ कडू असतें. शूक्षपाडळीचीं पानें बकुळीच्या पानांप्रमाणें
असतात. -वगु ४.६०. पाटली पहा. 'योजनसुगंध पाडळ।
आळिकुळामंद बकुळ।' -दाव १५६. 'नन्हाळी दावितंति
पाडळ। परिसळाची।' -शिथु २९६. [सं. पाटल-ल्ली]

पाडा—पु. १ गाईच्या वांसरांतील नर; गोन्हा. 'किरीटी
कामधेनुचा पाडा। बरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा।' -झा ८८.
२ खोड; पोळ 'काहीं केला ताडामोडा। विकिला घरीं वा पाडा-
रेडा।' -दा ३ ४.१३. ३ (बडोदें) रेडा. -लागतीचे नियम ५८.
'आमच्या सरकारची परवानगी घेतल्याशिवाय पाडे बांधण्यास व
शिकारीस परवानगी नाहीं.' -विक्षिप्त ३.१७४. [गु. पाडो=
रेडा] **पेटविणें**—खोडाला नांगर ओढण्यास शिकविणें. 'कीं न
पेटवितांचि पाडा।' -सिप्त ८.१९१.

पाडा—पु. १ शेतकीच्या कामाच्या सोयीसाठीं शेतकऱ्यांनीं
आपल्या गांवापासून किंचित दूर व शेतापासून जवळ बांधलेल्या
क्षोपड्याची वाडी, (सामा.) लहान खेडें. 'त्याला लागून ओपी
वाडी म्हणून लहानसा पाडा आहे.' -बदलापूर ३२. २ शेतक-
ऱ्याची शोपडी; खोपटें. -शर. ३ शहरांतील पेट, मोटी गल्ली,
मोहळा. [सं. पदक-पडअ-पाडा. -राजवाडे भाअ १८३३; गु.
पाडा=खेडें; घं. पाडा=पेट, मोहळा; सिं. पाडो=मोहळा]

पाडा—पु. (गो.) नारळ, सुपारी इ० फळें झाडावरून
पाडण्याचा हंगाम, क्रिया. 'जेथे पूर्वी दर पाड्याला वीस-पंचवीस
हजार नारळ पडत, तेथेच आतां पंधरासोळा हजारहि पडण्याची

मारामार!' -सत्याश्रीच्या पायथ्याशीं ९५. [पाडणें] **पाडे-
करी**—पु. (कों.) नारळ, पोफळ इ०कांचा पाडा करण्यांत कुशल
मनुष्य.

पाडा—पु. १ उजळणीचा पाठ, पाडा (तीन एके तीन, तीन
दुणें सहा याप्रमाणें उजळणीचे पाठ). २ (क, का, कि, की
इ०सारखा) बाराखडीचा धडा. ३ (ल.) तपशीलवार कथन;
लांबलचक तपशील, चन्हाट [सं. पठण, पाड; पाटी=पाटा
(अंकगणित) -राजवाडे भाअ १८३२.] **पडाचणें**—पु. (गोष्टीचा,
कज्याचा, कामाचा) लांबलचक तपशील सांगणें.

पाडा—पु. रोपट, लहान रोंप. 'पृथ्वीवरील तृणाचे पाडे।
त्याचीं हि गणती होईल कोडे।'

पाडा—वि (गो) नि. संतान, निर्वेश [पडणें] **पडालचें**—
(गो) जमीन उध्वस्त करणें, नासाडी करणें **पडेंच**—(गो.)
निर्वेश होणें.

पाडा—वि (गो) १ द्वाड; दुष्ट स्वभावाचा (मनुष्य). २
ओसाड; पडीत प्रवेश [पडणें]

पांडा—पु. उत्तरहिंदुस्थानी ब्राह्मणांची एक पदवी. पंडथा
पहा. [सं. पंडित; हि. पंडा=पुरोहित]

पांडा—पु. (वाघाचा) बच्चा, पिल्लें, वाघाच्या पिलाची
साधारणपणें अर्धी वाढ होईपर्यंत त्यास, पांडा, विशेषकरून
वाघाचा पांडा असें म्हणतात

पाडाऊ—वि स्वसत्ताधीन करणारा; पाडाव, काबीज कर-
णारा -शर [पाडाव]

पाडाव—पु. १ पराभव, पराजय; मोड. 'मी त्याचा
दोन शब्दांत पाडाव करीन ' २ लडाईत पकडलेले लोक, कैदी.
'पाटील अबदुलअली हरामी यांची गाठ पडली तर आमचें व
यांचें शिर कापून नेतील, त्याहून त्यांजकडे पाडाव सांपडले ते
उत्तम.' -भाव ६२. -वि. पराजित; पराभव केलेला, लडाईत
पकडलेला; कैद केलेला 'अगोदर दोनशें घोडें पाडाव केलां नंतर
खासा पाडाव केला.' [पाडणें] **पकरून घेणें**—(सौदा टरवि-
वितांना) किंमत फाचव कमी करून (जिप्त) विकत घेणें.
पधिकणें—(जिप्त विकताना) वळजबरीनें जास्त किंमत मागणें.
पजिप्तस—पुवअ लडाईत जिंकलेले, लुटून मिळविलेले द्रव्य

पाडाव—पु. (हेट) मोठी होडी, पडाव. [पडाव]

पाडावळ—झी. (गो) एक झाड; पाडळ.

पाडावा—पु. (ऊ.) नारळ इ० झाडावरून पाडण्याचा
धडा करणारा. [पाडणें]

पाडि—झी (महानु) किळा. 'म्हणोन दडवांदहीं। तुं
रीतें कैवल्याची पाडि।' -भाए ५२६. [पडाड]

पांडित्य—न. १ शास्त्रार्थसंगणें इ० प्रकार्णें वेदित्याचें काम. विद्वत्ता; ज्ञातृत्व. 'समे पांडित्याचा प्रसर समर्ग शौर्य गिरव।' —वामन—स्फुटश्लोक (नवनीत घृ. १३३) २ भाषणचातुर्य; विवेच आडंबर, डोल. 'चित्या, हें पांडित्य आतां पुरें कर।' —मोर ५. [सं.]

पाडिप—न. भूषण; बौतुक; शोभा पडप पहा. [पडप]

पाडिवा—पु. प्रतिपदा. पाडवा 'पाडिवाची चंद्ररेखा।' —हा १५.४७०. [पाडवा]

पाडी—स्त्री. १ कालवड. 'तें नर असल्यास पाडा व मादी असल्यास पाडी म्हणतात.' —मराठी ३ रे पुस्तक घृ. ११३ (१८७३) २ पारडी (म्हशीची) [प्रा पडी=पारडी; गुज. पाडी=पारडी]

पाडी—स्त्री. नदीतील माशाची एक जात.

पाडी—स्त्री. १ डोंगर, टेकाड. —शर. २ डोंगरांतून डोली इ० वाहन नेणारे भोई, डोलकर इ० लोकांचा जमाव, समूह. [हिं. पहाडी=लहानासी टेकडी]

पाडी बांय—स्त्री. (गो.) ओसाड विहीर [पडिक+बांय]

पांडीया—पु. पुढारी 'रयान पांडीये आमदावाद प्रात गुजराय याचे नावें कौल.' —थोमारो २.८७. [पाड्या]

पाडीव—वि. १ (झाड इ० हालवून) पाडेल्लें (फल इ०) (पिकून गळून पडलेल्याच्या उलट). २ केलेला, बनविलेला, तयार केलेला (रस्ता, पूल, शेत इ०). ३ शत्रूला लढाईत जिंकून, पाडून मिळविलेला, हस्तगत केलेला माल. [पाडणें]

पांडीवड—पु १ को) नदीत, डबक्यांत आढळणारा एक निर्विष साप

पांडु, पांडुर—वि. पांढरा, फिका [रा]

पांडु, पांडुरोग, पांडुकामला—पुन्ही रक्तक्षयाचा एक रोग. ह्या वात, पित्त व कफ या त्रिदोषापासून तीन प्रकारचा, चौथा त्रिदोषजन्म व माती खाण्यापासून होणारा पाचवा अशा पांच प्रकारचा असतो. अंगाची त्वचा फुटणें, तोंडास अति थुकी येणें, अंग गळाल्यासारखें होणें, माती खाण्याची इच्छा होणें, डोळ्याच्या पापण्या सुजणें, मळमूत्र यांना पिवळटपणा असणें, अन्नपचन न होणें हीं याचीं प्रवैलक्षणें होत. —योर १.५१९

पांडु(ट्ट)क—न. (कु) गाईचें वांसरुं [पाडा]

पांडुक—पु. पांडुकच्या आकाराचा घोड्याच्या अंगावरील केंसांचा भोंवरा —अश्वप १ ८५

पांडुर—वि. पांढरा. 'पांडुरवर्ण झाले डोळे।' —एरुस १२ २ 'वृद्ध वंदे वत्सा कां पांडुर कृश जाहलासि सांग मला।' —मोसभा ३.२७ [सं.] **पांडुरत्व**—ता-नस्त्री पांढरेपणा. 'परि पांडुरत्वे कांती राह्ये जैसी।' —अमृ ३.२८. 'व्रतनियमाच्या कष्टे

आली पांडुरता वदनी।' —शाकुंतल अंक ६ [पांडु(त्त्व)भाववाचक नामाचा प्रत्यय]

पांडुरी—स्त्री. पांढरी, चुनखडीयुक्त जमीन. [पांडुर=पांढरा]

पाडूक—स्त्री (गो) चोरी. **पाडूक करप**—(गो) चोरी करणें

पाड—न गाईचें वांसरुं. [पाडस]

पाडें—१ (काव्य) प्रमाणें, सारखें, मानांनें 'परमाणुचेनि पाडें। रोमें लपलीं ब्रह्मांडें।' —ऋ ४३ २ प्रकार्णें. 'व३० सकुल सुरशरण्यु। मी हीचु बहुतें पाडें।' —ऋ ४६ ३ (राजा. कुण) पेक्षा. परस 'ते पाडें हिकडेच काय... गावाद तें बरेंसें गर्मां लागले' —मसाप २ ४ ३६९ [पांडीची तृतीया]

पांडे—पुअव (व) बतनदार कुळकर्णी. 'पांडेस बोलावा म्हणे झडकरी।' —दावि ४११. 'देसाई, देशमुख, पांडे, जमादार कचेरी ...' —मसाप १.१५. [सं. पंडा] **पांड्या**—न. पाड्याचें, गावच्या कारभाराचें काम 'सेट्या ना चौधरी। पांडेपण वाहे शिरें।' —तुगा २०.५९ [पांडे+पण प्रत्यय]

पांडेकरी—पु झाडांवरून फळें वगैरे पाडून घेवणारा [पाडणें]

पांडेखोत—पु. ठाकुरवाडीचा कारभारी. 'गावकरी, पाटील, पांडेखोत वगैरे मंडळीय यजमान बोलावतो' —बदलापूर १४८. [पाडा+खोत]

पांडेजणें—कि विस्तारणें. —शर. —मनको.

पांडेपांडे—क्रि. वि. (व.) हळु हळु (चालणें) [पांडेड]

पांडेली—पु (गो) फळ पाडणारा, झाडावरून काढणारा धंदेवाईक इसम, पांडेकरी [पाडणें]

पा(पां)डेवार—पु (व काव्य) गावकामदारी करणारा बतनदार महार. —गागा ५०. 'मराबाईसार्थीं गेलो विषप्यला। दासाजीचा जाला पाडेवार।' —तुगा ३६९१ [पाडा=गाव]

पाडेसार—वि हीणकस; ओंगळ

पाडोशी—पु (गुज) शेजारी पडोशी पहा [मं प्रतिवेशिन; हिं पडोशी, गु. पडोशी—सी] **पाडोसें**—पु (व) शेजार

पांड्या—पु मोठा झालेला वाघाचा बवा. पाडा पहा.

पांड्या—पु १ बतनदार कुळकर्णी; पटवारी 'मूल वाटे त्या पांड्याचें।' —दावि २२. २ पंचगौड ब्राह्मणांतील एक आड-नांव. ३ भयरे, परदेशी लोकांतील उपाध्याय. [सं. पडा; म. पांडा; हिं पंडा; वं पंडे=चार वेद व महाभारत यांचें उत्तम ज्ञान असलेला ब्राह्मण]

पांड्याऊंस—पु. उंसाची एक जात; पुंड्या ऊंस [सं पांडुर+म. ऊंस]

पाडव—पु. संग्रह. —शर.

पांढरा—स्त्री. १ गावाच्या चतुःसीमेंतील सर्व जमीन, गांवठाण. 'ह्या पांढरीचें पाणी कोणास बांधणार नाही.' २ गांवचीं घरेदारे जिच्यावर बाखिलीं जातात ती गांवच्या बसाहतीची पांढरी जमीन. इच्या उलट काळी जमीन, ही लागवडीच्या उपयोगी आणतात. 'हस्तनापुरी काहीं वस्ती नाही. साक्षा मात्र जुनी पांढर आहे.' —भाष ४४. ३ काळ्या जमीनीत मधून मधून असलेली पांढरी जमीन किंवा तिचा पटा. ४ गावाच्या शिवारांतील जमीनीचा (एखाद्या शेतकऱ्याचा) शेताचा भाग, शेत 'मी आपली पांढर ओसाड टाकीन.' ५ पांढरी माती किंवा जमीन. ६ गांवातील यच्चयायव लोक; सर्व गांवकरी मंडळी (गांवकीच्या कामासाठी एकत्र जमलेली) 'त्याची पंचाशत मौजे मजकूरचे पांढरीन करून...' —समारो ३ ६७. ७ गांवाची ग्रामदेवता किंवा शेताची वास्तु देवता. 'ही गोष्ट तू करतोस पांढरीस सोसणार नाही.' 'पांढरीने पीक सोडले.' ८ (गावठाणाची) बसाहत झालेली, वस्ती असलेली स्थिति, लोकवस्ती. 'एथून पांढरी उठली—ओसाड पडली.' ९ व्यापारी जिनस जंगम मिळकत इ०कांवरील सरकारी जकात, जकातीचें उत्पन्न. [सं. पाण्डुर=पांढरा] —**रीचा डोळा**—पु (ल.) गांवचा बतनदार महार. **पांढरीचा भेंडा**—पु. गांवच्या बतनदारांनी आपली गरीबी, दैन्य इ०कांस उद्देशून गांवासंबंधी किंवा बतनदारासंबंधी योजावयाचा शब्द —**रीचे प्रभू**—पुभव (माण.) पाटीलकुळकर्णी. सामाशब्द—**कूळ**—न गांवांतील सर्व समाज, मंडळी समुच्चयानें. [पांढर+कूळ] **गण**—न सर्व गांवकरी मंडळी समुच्चयानें. [पांढर+सं. गण=समुदाय] **गणा**—पु. गावचे बारा वलुते [पांढर+गण] **झाडा**—पु गांवठाणाचा हिशेब. 'मौजे मजकूरचा थलझाडा व पांढरझाडा कुलकैफत दस्तक...' —शाख १.१२९. [पांढर+झाडा=आढावा] **पट्टी**—स्त्री. गावातील कारागीर, दुकानदार, व्यापारी इ०शेतकीव्यतिरिक्त धंदा करणाऱ्या रहिवाशांस द्यावा लागणारा कर; मोहतरफा. [पांढर+पट्टी=कर] **पेशा**—पु शेतीव्यतिरिक्त इतर धंद्यावर किंवा पांढरीवर उपजीविका करणारा (अंगमेहनतीचीं कामे न करणारा) समाजांतील उच्चवर्गीय म्हणून मानला गेलेला लेखक, वकील, शिक्षक, ब्राह्मण, प्रभु, सोनार इ० वर्ग, त्या वर्गातील व्यक्ति. 'पि. गोळे यानीं सामान्यतः महाराष्ट्र देशांतील ब्राह्मण म्हणजे पांढरपेशे उर्फ विशा व्यासंगी वर्गाच्या निष्ठ स्थितीचें वर्णन यथार्थ केलें आहे.' —टिळे ४.४.२१०. 'ज्या धंद्याचा काळीशी निकट संबंध नाही ते करणाराना पांढरपेशे म्हणतात.' —गांगा ८. [पांढर+फा. पेशा=धंदा, वृत्ति]

पांढर—वि. पाढरा या शब्दाचे समासांत पूर्वपदी येणारें रूप जसें—पांढरमाती—पांढरपोटा—पांढरवणी इ०. पाढरा या शब्दांत या रूपाचे सामासिक शब्द पहा. [पांढरा]

पांढरा—पु (कौ.) १ (साकेतिक) सर्प; साप. सापाला प्रत्यक्ष साप, सर्प या नांवानें उल्लेखणें अशुभ मानतात म्हणून हें नांव. २ फार विषारी अशी सापाची एक जात. याला अकरमाशा पांढरा असें म्हणतात ह्याचा रंग काळा असून हा धामणीच्या पोटाचा असतो. याच्या मानेखालच्या रेशा काळ्या असून हा आपण होजून दंश करितो. याला फणा असते. —बदलापूर ३४७.

पांढरा—वि १ सफेत, शुभ्र, श्वेतवर्ण. २ (ल.) (महापु.) लुबा; मोदा, फपटी; अमंगळ. 'हा पाढरा संन्यासी। तू काहीं जाणेंसी ना।' —शिखु २२०. [सं. पाण्डुर] (वाप्र) **पांढऱ्याचा काळा—पांढऱ्यावर काळें करणें**—१ (एखादी गोष्ट करार इ० पांढऱ्या कागदावर काळ्या शाईनें) लिहून नमूद करणें; लेखबद्ध करणें. (सामा.) लिहिणें. 'ज्यास पांढऱ्यावर काळें करता तेथे नव्हते ते हल्लीं मानसशास्त्राच्या गोष्टी सम्यु लागले आहेत.' —ओक **पांढऱ्या कपाळाची**—वि. विषवा; (कपाळावरील) कुंकुमतिलकहीन; गतभर्तृका. **पांढऱ्या पायाचा**—वि. (ल.) जेंथे जाईल तेथें वाटोळें करील असा; अपशकुनी; वाईट पायगुणाचा (मनुष्य). **उखळ पांढरें होणें**—द्वारिष्य जाऊन श्रीमंती येणें. सामाशब्द—**अन्नक**—पु. अन्नकाची पांढरी जात. **ऊंस**—पु पिबळसर पांढऱ्या उसाची एक जात (वेडा किंवा विलायती उस याहून निराळा). **कांदा-बटाटा**—पु (उप.) (कु.) कोंबडीचे अंडें. **कावळा**—पु निसर्गात अविद्यमान, अप्राप्य वस्तु. जसें—शशशृंग, खुपणु, बंध्यापुत्र इ०. कावळा हा काळ्या रंगाचा असतो त्यावरून हा अर्थ. **पांढऱ्या कावळ्या**—कडे जाणें—देशांतर करून भीक मागणें. 'आम्हांस पांढऱ्या कावळ्याकडे जावें लागेल' —हरिवंशवखर ५४ **जिकडे पांढर कावळे असतील तिकडे जा**—'येथून काळें कर' या अर्थी लोचट मनुष्य इ०कांस उद्देशून योजावयाचा वाक्प्रचार. **गहू**—पु. गव्हाची एक जात **चित्रक**—पु. चित्रकाची पांढरी जात. **तित्तिर**—पु. कर्पिजल. —योर १.५९. **धोतरा**—पु. पांढरीं फुलें येणारी धोऱ्याची एक जात **परीस**—पु (उप.) १ दगड; पांढऱ्या पायाचा मनुष्य; कगाळकरंटा. 'आईबापाच्या पोटी असला पांढरा परीस जन्माला आला.' —नामना ९९. २ अष्ट सोदा; लुबा. [पांढरा+परीस] म्ह० (ब.) पांढरा परीस नमेश्या गणेश—आंत निराळें व बाहेर निराळें असें ज्याचें वर्तन असतें त्यास उद्देशून म्हणतात **पाल**—वि. आजार इ०कांसुळें शारीर रक्तहीन झाल्यामुळें पांढऱ्या पालीसारखा दिसें लागलेला. **फटफटीत—सफेत—शुभ्र—फेक**—वि. अतिशय पांढरा; केवळ पांढरा; पांढरा स्वच्छ. **फटफटीत—फिटूक**—वि. अतिशय फिका; निस्तेज. 'त्याचा चेहराहि पांढाफटिकु दिसायला लागला आहे.' —कमला नाटक अंक १. प्र. २. **भोपळा**—पु. दुध्या

भोपळा. ०राळा-पु राळ्याची पांढरी जात. कांहीं लोक खसखस व हे धान्य यांचा अंतर्भाव अठरा उपधान्यांत करून एकूण उपधान्याची संख्या बीस मानतात. ०वडस-पु डोळ्याच्या बुबुळधार पांढऱ्या रंगाचा होणारा रोग सं. शुक्रार्भ -योर २.५३३. ०सफेन-द-वि पांढरा स्वच्छ; प्रतिशब्द पांढरा (वस्त्र, कागद इ० पदार्थ) [पांढरा+फा. सफेद=पांढरा] ०हत्ती-पु (ल.) मोठ्या खर्चाने पाळता, पोषितां येण्यासारखे, पोसण्यास जड असे जनावर, मनुष्य इ० (हं) व्हाईट एलेफंट यास प्रतिशब्द ०हत्त्या-वि तांदुळाचा एक भेद. पांढरपाथी-वि मागचा एक पांढरा असलेला (घोडा) हा अयव मानतात अशुभ चिन्ह पहा. [पांढरा+पाथ] -र पाळ-ली. (ल) अतिशय रोड, निस्तेज मनुष्य. -र पोटा-वि १ गव्हाची एक हलकी जात ह्या जातीचा गहुं एका बाजूस तांबडा व दुसऱ्या बाजूस पांढरा असतो २ अव्यवस्थितपणे भाजलेली व मध्यमार्गी पांढरी राहिलेली (भाकरी) [पांढर+पोट] -फळी-ली. एक तृणधान्य व त्याचे तृण. पांढरफळीची काळे लहान असून हात-दीड हात उंच असतात. या झाडांचा रंग पांढरा असतो. यास मोहरीहून जरासे मोठे असे पांढरे बीं येते हे बीं सुले खातात दुष्काळात माणसेहि या बियाच्या भाकरी करून खातात -वयु ८६२. [पांढर+फळ] -रमाती-ली. १ पांढऱ्या रंगाची माती २ पांढरी जमीन -रवट-वि किंचित् पांढरा, पांढुरका [पांढरा+वट] -रवणी-नी-न पांढरा प्रदर 'पांढरवनी पडेते राहे.' -वैद्यक ८५ ८६ [पांढर+पाणी] पांढरे केश-स-पुअव. १ पिकलेले पांढरे झालेले केश. २ (ल) म्हातारपण; उतारवय. -रे गोलक-पुअव रक्तातील पांढऱ्या पेशी. -रे तारे-पु. (शोमेचे दारूकाम) दारू कामाचा एक प्रकार. 'बाण, नळे वगैरे सामानांत पांढरे तारे तयार होतात.' -अम्रिकीडा ११ -रे तीळ-पु. तिळाची पांढरी जात -रे पिशी-विअव. गव्हाची एक जात. या जातीच्या गव्हाचा दाणा गिझा असून भरीव व चमकदार असतो. -मुंख्या ४२. पांढरी-ली. १ (गावठाणावरील) लोकवस्ती. 'यथापरी उद्गस समस्त। पांढरी पडली।' -गीता २.२२७१ २ गांवची सीमा; शिवांतातील (गाळाची मळी साचून तयार झालेली) जमीन, गावठाण. 'गांवची पांढरी सोडून लोकांनी वस्ती लांब जेली' -खेया २५. ३ पांढर -ली इतर सर्व अर्थ पहा [सं पाण्डुर] पांढरी वेदळ-घेटोळी-ली घेटोळीची, पुनर्नव्याची पांढरी जात -री जमीन-ली. पांढरसर जमीन. ही आवळ व निबर असून पाणी ढाळते. -गांगा १. -री झीक-ली. (भरतकाम) खेरी जरतार असलेली मखमल. -री तुळस-ली. रामतुळस; हिच्या उलट कृष्णतुळस. ही काळसर रंगाची असते. -री पोळी-ली. गव्हाची साधी पोळी. पुरणपोळी,

गुळाचीपोळी इ० कांच्या उलट. -री माठ-ली. माठ या पाले भाजीची पांढरी जात. तांबडी व कांठ माठ असे हिचे दुसरे प्रकार आहेत -री माती-ली. चिकणमातीचा एक प्रकार; चिनी माती. पांढर माती पहा -पंदाव ३५ -री रुई-ली. फिकट पांढऱ्या रंगाची रुईची जात -री साल-ली. तांदुळाची एक जात याच्या उलट काळी साल -री सुरळी-ली. (विणकाम) १ फणीतील एका घरांत काळे व एका घरांत पांढरे उभार सुत असून आडवण सर्व काळे व कोणतीहि किनार असलेले लुगडे. २ फणीतील एका घरांत तांबडे व एकात पांढरे असे उभार आणि आडवण सर्व तांबडे असून कोणत्याहि किनारीने युक्त असा लुगड्याचा प्रकार. पांढरे अर्द्ध-न. अळवाची पांढरी जात हे अभिदीपक व सारक असून मूळव्याध, कृमि, पित्त यांचे नाशक आहे -योर १४७ -रें निशाण-न (ल) सुसलमानांचे, मांगलाचे निशाण. 'तउशे पठाण कापिला। पांढरें निशाण उपटले।' -ऐपो ६१. -रें पाणी-न. अगदी पातळ, पाणचट ताक; ताकवणी. -रें पातळ-न. (विणकाम) सर्व पात पांढरे व कोणतीहि किनार असे विणलेले पातळ -रें फेक-वि पांढरें शुभ्र -रें बुबुळ-न डोळ्यातील पांढरा भाग, याच्या उलट काळे बुबुळ -रें मीठ-न. समुद्राच्या पाण्यापासून बनविलेले मीठ; याच्या उलट मातीमीठ, खाणीतील मीठ, काळे मीठ -रें वांगें-न. (सांकेतिक) (क) कांबडीचे अंडे. पांढरी-ली. एक झाड. हे डोंगराळ प्रदेशात होतं ह्याची पाने नियोजीच्या पानासारखी असून दडस असतात. लांकूड जड, कठिण व पांढरें असतें. पांढरीची काठी हातात असल्यास भूतबाधा होत नाही, तसेच सर्प अंगावर चाटून येत नाही असे म्हणतात. वेलपांढरी म्हणून हिची दुसरी एक जात आहे पांढरीचे लाकूड हस्तिदंताप्रमाणे मजबूत असते. -वयु ४६२.

पांढरूक-ली. (कु.) एक झाड.

पांढरूस-वि. (कौ.) पांढरसर; किंचित् पांढरा, पांढुरका.

[पांढरा]

पांढरोवेळो-पु. (कु.) एक जातीचे भात.

पांढव-पु. पटोक; विद्वान. 'चित्तज्ञ पांढव चातुर्थखाणी।' -नव १३.८८. [पठणे]

पांढा-पु. १ घडा. २ उजळणीतील दशक ३ लांबचक, पांढाळाची हकीकत. [सं. पाड; प्रा पाड] ०वाचणे-(एखादी गोष्ट) सविस्तर, सांबत, तपशीलवार सांगणे.

पांढाऊ-पु मार्गदर्शक; वाटाड्या; पडविणारा; बोधक. 'जी गीतारत्न-प्रासादाचा कळसु अर्थचिंतामणीचा। सर्व गीता दर्शनाचा। पांढाऊ जो।' -ज्ञा १८.३०.

पांढुरका-गा-वि. १ कांहीसा पांढरा; तबतकीत (अस्वस्थ, अंशुक दिसणाऱ्या वस्तुसंबंधाने प्रयोगांत रूढ). 'तो मागावर

कोणसा पांडुरका दिसतो. 'हा बैल पांडुरकें पाहून बुजतो.' [पांढरा]

पांडुरकी—स्त्री. १ (कागद, कापड, पाण्यांत उडी मारणारा मासा इ०काची) पांढरी चकाकी. २ डोळ्यांच्या काळया बुबुळावर आलेला पांढरेपणा, भुरी ३ प्रमाती, सूर्योदयी दिसणारी आकाशाची पांढरी चकाकी. याच्या उलट तांबडे. [पांढरा]

पाण—पाणी या शब्दाचे समासांत पूर्वपदी येणारे रूप. जसे:—पाणकौबडा—पाणबुडी—पाणचक्री इ०. सामासिक शब्दाकरितां पाणी शब्द पहा.

पाणकुदळ—स्त्री. (बे.) एक टोंक रुंद असलेली कुदळ.

पाणथा—पु. (गो. खा.) नदी इ० ठिकाणीं गावांतील लोक जेथे पाणी भरणे, कपडे धुणे इ० किया करतात ते ठिकाण. पाणवठा पहा

पाणद, पाणंद, पाणंध, पाणंदी—धी—स्त्री. गावातून शेतांतून, दोन कुंपणामधून जाणारी अरंद वाट 'धावों आवडे पाणंधी. शुन्याचिये।'—झा १६.१८८. 'गावातून बाहेर पडताना पाणंदीत, ओढघात व रस्त्याच्या कडेस विशा नाही किंवा नाकास पदर न लावता मार्ग क्रमितां येतो असे कधीच नाही.'—खेया ७. [पाणी]

पाणपट—त—न. विव्धंस. सत्यानाश; संहार; कत्तल. (क्रि० होणे) (पानिपत येथे पेशव्यांच्या सैन्याचा संहार झाला त्यावरून हा अर्थ) [पानिपत अप.]

पाणवांळ—स्त्री (गो) लष्करी लोकांचा, शिपायांचा समुदाय.

पाणसाबर—स्त्री. (मालेगावी) फडया निवडुंग; (प्र.) पानसाबर. [पान+साबर]

पाणारणे—अक्रि. फणस, आंबा, ऊंस इ०कांचे फळ पावसाच्या पाण्याने स्वाद विषडण्याइतके विकृत होणे; पाणचट बनणे. [पाणी]

पाणि—पु. हात; हस्त. समासांत उत्तरपदी विशेष उपयोग उदा० कोदंडपाणि—ब्रह्मपाणि—चक्रपाणि इ० 'सेवूनि जोडिले कुंकुळतिलके परमहर्षिते पाणी।'—मोसभा १.१३ [सं] सामाशब्द—**ग्रह**—ग्रहण—पुन. विवाहविधीने स्त्रीचा स्वीकार करणे; लग्न; विवाह. 'आंता अत्रिकुंकुमारत्वा मुकले। जयां विरप्तीचे पाणिग्रहण जाहले।'—झा ४.१२२. [स पाणि+सं ग्रह, ग्रहण=स्वीकारणे, धरणे] **पात्र**—न. दोन्ही हात जुळवून केलेली आंब्यासारखी रचना; ओंजळ 'भिक्षेलगीं पाणिपात्र। सांठवण उदरमात्र।'—एभा ८.१११. [पाणि+सं पात्र=भांडे]

पाणिअडा—पु. (महातु) पानोथा; पाणवठा 'जमुनेचा पाणिअडा। एनें थोर केला पवाडा।'—शिशु ८६७. [पाणी+ठाव?]

पाणिबाळा—पु. (महातु.) ब्रिंयाचे एक कणभूषण; पानबाळी. 'मग पद्मिनीचा पाणिबाळा। बीजितीं हळु हळु।'—शिशु ७८८. [पान+बाळी]

पाणी—न. १ उदक; जीवन; जल; सलिल. 'पाण्यांछाया दुनावली। परिमाळ्यि।'—शिशु ६२८ 'चोखे पाण्या न्हाली।'—बसा २५ २ पाऊस; पजन्य ३ हत्यारें भरीत तापवून नंतर तीं पाण्यांत बुडवून त्यांच्या आंगां आणिलेली दृढता (क्रि० देणे; चढविणे; उतरणे) ४ (ल एखाद्याच्या अंगांतील) धमक; अवसान; वीथे; शक्ति; तेज 'आले न रजपुताचे परि यवना सवे हरवितां पाणी।'—विक ६८. ५ (मोर्त्ये, रत्न, हिरा इ०कांचे) तेज; कान्ति; झकासी. 'नाना गुक्ताफळांचे पाणी।'—दा १६.४.१६. ६ चेहऱ्यावरील खडवी; कान्ति; तजेला ७ धातुचे भांडे इ०कांस सोने, चांदी इ०कांचा वंतात तो मुलामा; झिल्ले. ८ दाख इ० घासून त्याच्या धारेस आणलेली तीक्ष्णता; कडकपणा. (क्रि० वेंणे; पाजणे). 'नाना शस्त्रांघे पाणी।'—दा १६.४.१६. ९ अन्न, लौकिक, कीर्ति (क्रि० जाणे, उतरणे; चढणे). १० (राग, गाणे इ०कांची) नीरस्ता; हलपणा. रसहीनता. ११ (डोळ्यांतील) चमक; तेज. १२ अन्न. 'दुगां देखीच्या डोळ्यांतून पाणी येऊ लागले.'—विवि ८.३.४९. पाणी याचे समासांत पूर्वपदी 'पाण' असे रूप होऊन अनेक सामासिक शब्द होतात. उदा० पाणकौबडा, पाणघोडा, पाणलोट इ० सामासिक शब्द पहा. [सं. पानीय; प्रा. पाणिअ, गुज. पाणी; हिं. पानी; फ्र. जिप्सी. पनी; पं तु जिप्सी पानी] (वाप्र) **उत्तरणे**—१ परामृत, पराजित होण 'पाणिपतच्या लढाईनंतर मराठ्यांचे पाणी उतरल्यानंतर निजामास संधी सांपडली.'—विवि ८६.१०९. २ अन्न जाणे; अपकीर्ति होणे. 'ज्या स्नेहाने पाणी उतरते, तो स्नेह रुपये पाण्यांत टाकून राखावा, त्यापेक्षा रुपये राखावे हें फार चांगलें आहे.'—बाळ २.३. (३) (डोळे इ०कांतील) तेज, चमक, कमी होणे. 'तिच्या सतेज डोळ्यांचे पाणी उतरले लागले.'—पाव्ह ५४. **ओळखणे**—**जोखणे**—(एखाद्याच्या अंगांतील) गुण, धमक, धैर्य, विद्वता इ० कल्पनेने ताडणे. (अंगाचे, रक्ताचे) **करणे**—अतिशय खपणे; कष्ट करणे; फार मेहनतीने (एखादे काम, कसैत्या इ०) करणे. **मह** **रक्ताचे पाणी हाडाचा मणी. काढून टाकणे**—सक्रि. (रसा.) (एखाद्या पदार्थातील) द्रव, द्रवांश नाहीसा करणे, घालविणे. (ई) डोहायडेट् **कांजणे**—(सैन्य इ०कांचे) पाणी बंद करणे, त्यास पिण्यास पाणी मिळ न देणे. 'कडवा दाणा बंद कोंडिलें पागी फडर वर्षला।'—ऐपो २३६. **घालणे**—१ (बायकी) (विटाळशी इ० स्त्रीस जेवतांना) पाणी वाढणे, देणे. २ (बायकी) विटाळशीस, बाळंतिणीस स्नान घालून बुध्द करून घेणे. ३ नाश करणे; खराबी करणे; गमावून बसणे. 'हाने आपल्या हाताने आपल्या रोजगारावर

पाणी घाल्लें.' ४ (ल.) (एखाद्या गोष्टीच्या) अभिवृद्धिप्रथम करणे, जोपासनेबद्दल उपाय करणे. ५ (एखाद्या वस्तूवर) पाणी सोडणे; त्याग करणे. ६ (बों.) सपांचे विष उतरविण्यासाठी सपे चाबलेल्या मनुष्यास मज्जित पाणी पिण्यास देणे व अंगावर घालणे. ७ शब्द इ० काच्या वाढीला जलरूप ते पाणी त्याच्या मुळाशी ओतणे. ८ **चढणे**—महत्त्व प्राप्त होणे; वीर्यश्री, त्वेष संचरणे. 'थोरासेमें दुबळ्यास पाणी चढे।' —पं. ४.१९. ९ **छाटणे**—**कापणे**—१ (पोहणारांन, बोटीनें आपल्या अंगच्या जोरांन) पाणी दुभंगून पुढे सरणे. २ (पोहणाराच्या, नावेच्या) गतीमुळे पाणी दुभंगले जाणे. १० **जाळणे**—(ल.) करडा अंमल चालविणे, नुरपगाची कृत्ये करणे ११ **जोळणे**—**ओळखणे**—(एखाद्याची) कर्तृत्वशक्ति, धर्मक, विद्वत्ता, पराक्रम इ० अजमावणे. १२ **तावणे**—(एखाद्याच्या नावांन, नावावर, नावाविषयीं) इ० शब्दासह प्रयोग असल्यास—एखाद्याचें) मरण, अंत्य इच्छिणे. (शब्दद्वन्नासाठी नेताना ते उचलण्यापूर्वी, पाणी तापवून त्यास स्नान घालितात त्यावरून हा अर्थ). १३ **तुटणे**—(पोहणाराच्या, नावेच्या गतीनें) पाणी दुभंगले जाणे. 'पेनावेणा दळ बुडते मीनेले। वाटे पाणी तुटले।' —शिशु ५७८ १४ **तुंबविणे**—(धरण इ० बांधून) पाणी कोडून धरणे. १५ **तोडणे**—पाणी छाटणे अर्थ १ पहा. १६ **दराखणे**—(कर) (शेतकऱ्यांत लढ) (गुरांस) पाणी पाजून आणणे; पाण्यावर जेणे. १७ **देखील न घोटणे**—(एखाद्याचें) प्राण कर्डी येणे, मरणासन्न होणे. पाणी पशाखातीं उतरण्याइतका हेतु, धीर नये. १८ **देणे**—१ पोलादाच्या अर्शी नरमपणा, कडकपणा, निवटपणा इ० निरनिराळे गुण आणण्याकरिता ते भिन्न भिन्न ठराविक प्रमाणांत तापवून पाण्यात बुडविणे. या क्रियेचे कडक पाणी, नरम पाणी, जाभळें पाणी, पिवळें पाणी इ० निरनिराळे भेद आहेत.—ज्ञाको प ७४. 'पाणी वेण्याच्या कृतीनें लोखंडांत फेरफार होतात.' —पदाव १.१५५. २ शब्द इ० कास धार लावणे. ३ (मृताचा) श्राद्धविधि करून (त्याला) तिलांजलि देणे; (सामा.) तर्पण करणे ४ **वृणे**—**सोडणे**—१ (एखादी वस्तु इ०) गमावून बसणे. २ सोडून देणे; आशा सोडणे; (वस्तु इ० काचा) उत्सर्ग करणे (एखाद्या वस्तूचें दान देताना तीवर थोडेसे पाणी—आपला हक्क नाहीसा करण्याचें थोटक म्हणून—सोडण्याचा प्रघात आहे त्यावरून हा अर्थ). (कर्माला 'वर' अथवा 'ला' हे प्रत्यय लावून प्रयोग). 'मागे एक पुढे एक। दोनी मिलुनि विव्हाल देख। ऐसी होताचि मिलणी। दिले संसारासि पाणी।' —एकनाथ १० **पडणे**—**फुकट** जाणे; निरुपयोगी होणे; खराब होणे; दर्जा, गुण, महत्त्व, उपयुक्तता इ० बाबतींत मागे पडणे; नाश पावणे. कर्मस्थानी असलेल्या शब्दास 'वर' हें शब्दयोगी अव्यय जोडून प्रयोग जसे:—'त्या कार्यावर—पोटावर—संसारवर—कामावर—स्नेहावर—पाणी पडले.' 'त्या कार्यावर तर सर्वेस्वी पाणीच पडले असतें.'—इप ८.

१ **पाजणे**—१ (मृतास) तिलांजलि देणे; प्रेतदहन होत असताना प्रेताच्या कपाळमोक्षानंतर चित्तभोवतीं सच्चिद्र मयक्यानें पाण्याची धार धरणे; श्राद्ध इ० करून तर्पण करणे. २ (ल) (एखाद्यास) मरंमरंती खूप मारणे, बडवणे (१ ल्या अर्थावरून लढ). ३ पराजित करणे; जिंकणे, चीत करणे. ४ **पाणी करणे**—१ तहानेनें 'पाणी घा' 'पाणी घा' असें म्हणत सुटणे; एकसारखे पाणी मागत राहणे. २ (एखादे जनावर मनुष्य इ० कास फार) राबवून, पादाङ्गन वेदम करणे. ३ (अन्न. वस्त्र. पदार्थ इ० कांची) पूर्णपणे नमाडी करणे ४ **पाणी होणे**—१ पुन. पुन्हा पाणी पिण्याची प्रवृत्ति (मिश्रात्र खाण्यानें, उन्हाच्या त्रासांन) होणे. २ (एखाद्या वस्तूचा) नाश, खराबी होणे 'हे कठोर मांस झडून जाईल तर किंवा याचें पाणी पाणी होईल तर किती बद्दल होईल.'—विकार-विलसित ५ **पिऊन भांडणे**—**वाद** करणे—(ल) नेटाने व जोराजोराने, आवेशाने भाडणे ६ **फिरणे**—(बडोदे) व्यर्थे, फुकट जाणे; पाणी पडणे पहा 'सनापतीच्या चातुर्थावर व सैनिकांच्या शौर्यावर पाणी फिरते.' सेवामाहात्म्य १०. ७ **भरणे**—**बाहणे**—**घालणे**—(एखाद्याच्या घरी विद्वत्ता, संपत्ति, विशिष्ट व्यक्ति इ० कार्नी) बटकीप्रमाणे राबणे; दास्य पत्करून राहणे; वश असणे (एखाद्याच्या घरी या शब्दासह प्रयोग). 'रूपचिनि आहे। ऐरावतु पाणि बाहे।' —शिशु ५०८ 'उद्योगाच्या घरी ऋद्धिसिद्धि पाणी भरी।' ८ **मरणे**—१ (एखाद्याचें) धैर्य गळणे; मर्मगळित होणे; धावे दगावणे २ (एखाद्या गोष्टीत किंवा हिशेब, भाषण इ० कात) खोटेपणा, पोकळपणा, लबाडी इ० असणे. ३ **मागून न देणे**—एकदम, तडाक्यासरशीं ठार करणे (मरताना पाण्याकरितां मनुष्य तडकडतो, पाणी मागत असतो त्यावरून हा वाकप्रचार). 'तुला मी बडविले तर पाणी मागूं देणार नाही.' ४ **मारणे**—पाणी कापणे—छाटणे पहा. ५ **मुरणे**—१ (एखाद्याचें भाषण, वतन इ० कांत काही तरी संशयास्पद असा) कमीपणा, वैयुष्य, दोष, मर्मस्थान असणे. २ भित्त वगैरेंत पाणी जिरणे. ३ **लगाणे**—१ वाईट पाणी पिण्यांत आल्यानें आजारी होणे; पाणी बाधणे. 'कैक जणाला पाणी लागले मासोळी मागे खारी।' —ऐपो ३५४. २ ज्याची संगति धरली असेल त्याचे किंवा जेथे काही काळ राहिलास झाला असेल त्या ठिकाणचे गुणदोष, दंग अंगीं जडणे. (आंत) ४ **शिरणे**—(धंदा, रोजगार, काम इ० कास) अवयवा; उतरती कळा येणे; नासाडी होणे; फसगत होणे; आंत बटयत येणे. ५ **शोडून घेणे**—(रसा.) (एखाद्या पदार्थातील) द्रव रस शोडून घेणे; (इं.) डेलिकीस्. ६ **सारणे**—(व.) आंबोळीसाठीं पाणी उपसणे. ७ **सोडणे**—१ (ब्राह्मणास दिलेल्या दानावर पाणी सोडले म्हणजे दानाची सांगता होऊन त्यावरचे आपले स्वामित्व नाहीसे होऊन ब्राह्मणाकडे जातें या धार्मिक कल्पनेवरून पुढील अर्थ) (एखादी

वस्तु) स्वेच्छेन कायमची वेजून टाकणे; (एखाद्या वस्तूचा) त्याग करणे. 'हे क्वी नव्हे प्रतिष्ठा तुमची जरि ईस सोडितां पाणी।' -मोखिटा १.१०३. २ (ल.) (एखाद्या वस्तूची) आशा सोडणे, ती गेली असें समजून स्वस्थ बसणे. ३ (एखादी वस्तु, भावना इ०) नाइलाजास्तव सोडण्यास, तिच्याकडे दुर्लक्ष करण्यास, विसरून जाण्यास, नाश करायला तयार व्हावे लागणे. 'परि त्याही आम्ही त्या प्रेमासि रणात सोडिले पाणी।' -मोद्रोण १७.९०. ०होणे-(एखाद्या वस्तूची) खराबी, नाश होणे; नाहीसे होणे. 'त्या दुःखाचे तुमच्या दर्शनाने पाणीच होऊन गेले.' -रत्न ५ २. पाण्याआधी वळण बांधणे-नदी, ओढा इ०कास पूर येण्यापूर्वीच पुराच्या पाण्याचा निकास लावण्याची व्यवस्था करणे. २ (ल.) भावी संकटाची उपाययोजना आधीच करून ठेवणे. 'पाण्याआधी वळण बांधितां उत्तम, नाही तर शेणामेणाचे लोखंडाचे जालियावर पुढे भारी पडेल.' -माब ८३. पाण्याचा कांटा मोडणे-अभिसंयोगाने पाणी कोमट होणे, कपणे (अतिशय थंड पाणी अंगावर घेतल्यास अंगावर कांटा उभा राहतो, किंवा ते अंगाला काट्याप्रमाणे बोचते ह्यावरून वरील अर्थ). पाण्याची गार गोठणे-पाणी गोठून बर्फ होणे. पाण्यांत घाम येणे-(एखाद्याने) अतोनात संतापणे; रागाने अंगाचा भडका होणे. पाण्यांत घालणे-बुडविणे; नाश करणे; खराब करणे. 'संसार घातला पाण्यात। स्वतः समस्त बुडविले।' पाण्यांत जाणे-व्यर्थ होणे; फुकट जाणे. 'नानाची मुत्सद्देगिरी सारी पाण्यांत जात असली तर ...' -नि. पाण्यांत विसरणे-(ल. एखादी व्यक्ति एखाद्याच्या) द्वेषास पात्र होणे, असणे. पाण्यांत पडल्यासारखे होणे-फजीत होणे; लाजिरवाणे होणे. 'मग देवाला लाज वाटली. पाण्यांत पडल्यासारखे झाले.' -नामाना ६९. पाण्यांत पाहणे-(एखाद्याचा एखाद्याने) अतिशय द्वेष करणे (एखाद्याचा कटा शत्रु किंवा त्याला ज्याचा अतिशय दरात आहे अशी व्यक्ति भीतीमुळे त्यास सर्वत्र जळी, इथकी, काठी, पाषाणी दिसें लागते त्यावरून). पाण्याने वाती पाजळणे-(महातु.) अक्षय्य गोष्ट शक्य करूं पाहणे. 'अबो दुजी कुनुधार लागती। तरि पाणिजे बाति पाजळती।' -शिबु ६७५. पाण्यापेक्षा, पाण्याहून पातळ करणे-(एखाद्याची) फजिती, पाणउतारा, तेजोभंग करणे, फार लाजविणे. 'नामकि करि पाण्याहुनि पातळ यश आस्करादि तेजाचे।' -मोवन १२.५०. पाण्यावर घालणे-नेणे-(क्र.) (गुरांना) पाणी पाजण्यासाठी विहीर, नदी इ०कांवर नेणे. पाण्यावर लोणी काढणे-(क्र. ल.) अतिशय कंजवपणा करणे. गळ्यादीं पाणी लागणे-१ पाणी गळ्यापर्यंत येणे. २ (कजे इ० गोष्टीची) पराकाष्ठा होणे. दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिणे-१ दुसरा पाजीळ तेवढेच पाणी पिऊन स्वस्थ बसणे.

२ (ल.) दुसरा सांगेल तसें मुकाटयाने वागणे. उन्हा पाण्याने घर जाळणे-जळणे-(ल.) खोट्या आरोपाने, निंदेने रसातळास नेणे, जाणे; (एखाद्याचा) नाश करणे, करूं पाहणे, होणे (अक्षय्यरूपत योजितात व हे घडणे अशक्य असें दर्शवितात). खोल पाण्यांत शिरणे-१ आपल्या आवाक्याबाहेरचे काम शिरावर घेणे. २ (एखाद्या गोष्टीची) काजील चिकित्सा करणे. ३ (एखादे गूढ, गुपित) उकळण्याचा प्रयत्न करणे. पाणी केस तोडते-पाण्याच्या अतिशय जोराच्या प्रवाहाचे वर्णन करतांना योजितात. पाणी खाल्लेला-वि. पाण्यांत ठेवल्यामुळे आत पाणी मुरलेला. पाण्यातील पावप्यावे-जलसंचारात प्रवीण, आरमारातील प्रबळ लोक. 'इंद्रज लोक पाण्यातील पावप्यावे.' -इतिहाससंग्रह-ऐतिहासिकचरित्र ११५. पाण्यापाण्याने-किवि. नदीच्या कांटा-कांठांने. पाण्यापेक्षां शीतळ-वि. अत्यंत शोशील; सौम्य; शांत; गंभीर स्वभावाचा, पाण्यावर-किवि. नदीच्या काठी. 'कन्हच्या पाण्यावर.' -ख ३१३. पाण्यावरचा बुडबुडा, पाण्यावरची रेघ-पुष्पी. (ल.) क्षणभंगुर, अशाश्वत वस्तु. क्षणभंगुरता-दर्शक इतरहि वाक्प्रचार आहेत ते पुढे दिले आहेत.-जलमुद्गदुद; धुळीवरचे सावण; दुपारची सावली; विजेचे चमकणे; विजेसारखा; बीजच; अन्नच्छाया; आभाळाची सावली; कमलिनीवरचा बिंदु; काजव्याचा उजव; खुंटावरचा कावळा; तेरड्याचा रंग (तीन दिवस); शिराळशेट्याचे राज्य; आवाहान व विसर्जन बरोबर; औट घटिकेचे राज्य; वडीचे, घटिकेचे घडयाळे; उपलवणी; तृणाचा शेक; पुष्करपत्रतोयतरल; पळते पीक इ०. 'चिताइसी कां? चित्र जिवांचे पाण्यावरच्या रेघानी।' -भावजैयंती-गोविंदाप्रब. पाण्यास आश्रय-आसरा-पु. अतिशय तहानेच्याने उपाशे पोटी पाणी पिणे आरोग्यदृष्ट्या अनिष्ट असते, म्हणून आधी अन्नाचे एक दोन घांस खाऊन नंतर पाणी पितात. अन्नाच्या ह्या दोन-तीन घांसांस, अल्पाशास उद्देष्टून हा वाक्प्रचार योजतात. म्ह० १ पाण्यांत राहून माशाशी वैर करूं नये-आपल्या कार्यक्षेत्रातील मंडळीशी वैर करूं नये. त्यांच्याशी मित्रमित्रमित्र वागण्यातच फायदा असतो. २ (हिं.) पाणी तेरा रंग केसा, जिसमें मिलाया बैसा-जशी बळ येईल तसे वागणे. ३ पाण्यापासून जवळ सोयऱ्यापासून दूर=मनुष्याने पाण्याच्या जवळ राहणे सोईचे असते, तसेच सोयऱ्या-पासून दूर राहणे म्हणजे प्रेमात विषाड करणाऱ्या गोष्टी टाळता येतात. ४ पाण्यांत म्हेस बाहेर माल=अनिश्चित, आगामी गोष्टी-विषयी, निरर्थक चर्चेस, चिकित्सेस उद्देष्टून ही म्हण योजितात. सामाशब्द- पाणआघाडा-पु. आघाड्याची एक जात. हा आघाडा सुज, कफ, खोकला, वायु, शोष यांचा नाश करतो.-वगु १.९. [पाणी+आघाडा] ०उतार-पु. १ नदीतून चालून जातां येण्याजोगा, कमी पाणी असलेला मार्ग. २ (नदी इ०काचे) ओसरणे;

कमी होणें 'गंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो।' - २ [पाणी+उतार] ०उतारा-पु १ मानखंडना, तेजोभंग; अपमान, धुडपणानें लेखून (एखाद्याची) केलेली विडंबना. अबहेलना. २ (क) पाणउतार पहा. [पाणी+उतारणें] ०कणीस-न ओढळांत, डोंपरभर पाण्यांत कसईच्या झाडाप्रमाणें होणारें पुरकपर ठेचीचें एक झाड याचीं पाने बाजरीच्या पानांसारखीं असून याचें कणीस बाजरीच्या कणसासारखेंच असतें. हें कणीस वाळवून त्यावरील कापूस चकमक पेटविण्यास घेतात. हें तेलांत बुडवून पेटविलें असता काकड्याप्रमाणें जळतें. -बगु ४.६२. रामबाण ०कस्तर-खी पाटस्थळाच्या पाण्याकरील कर, पटी. 'गांवची पाणकसर गेल्यावर्षापासून दीडपट बाडविण्यांत आली.' -कें १९ ७.३०. [पाणि+कसर] ०काठी-खी. १ (गो) विहीरींतून पाणी बाहेर काढण्याचें एक साधन. ओक्ती पहा २ (ल गो.) उडाबशी [पाणी+काठी] ०काडो-पु. (कु) शेतांस पाण काढून पैरीप्रमाणें आळीपाळीनं बादून देणारा; पाणकाडा. हा शेतकऱ्यानीं आपसांत पाण्याविषयीं तंटा होऊं नये म्हणून निवडलेला असतो [पाणी+काडणें] ०कापड-न. जखमेवर, घारीच्या कापलेल्या भागावर बांधतात ती ओल्या बन्नाची चिंधी. [पाणी+कापड] ०कांदा-कंद-पु नदींत होणारा एक विशिष्ट कंद. यास नागदवणीच्या फुलासारखीं फुले येतात. -बगु ४.६३. [पाणी+कांदा] ०कावळें-न (विशेषतः गुरांची) गभोदकाची पिशवी. पाणकी-खी. पाणी भरण्याची मजुरी करणारी स्त्री. 'कुण विषवा ठेविली घराभर पाणकी।' -ऐगो ३६९. पाणकुड-कौंबडे-न पडांत किंवा जिमेच्या खालच्या बाजूस होणारा एक विकार. ०कुक्कुट-पु (महातु) पाणकौंबडा 'चंद्र चकोरा चोखटी। बोले अश्वधारी आतुटी। ते गोडपणें पाण-कुक्कुटी. लाहिजे कैसा।' -क ५२ [पाणी+सं कुक्कुट=कौंबडा] ०कौंबडा-डें-पुन. १ जलचर पक्षी. 'पाणकौंबडे कौंबडे। वडवायुळा घुबडे।' -दावि २४४. २ चंद्राभोवतालीं पडणारें खळें. [पाणी+कौंबड] ०केशा-पुअव. शेवाळ ०कौंबडी-खी एक जलचर कौंबडी. ०कोळी-पु. मासे खाणारा एक पक्षी. -प्राणिमो ५७. ०क्या-पु. १ लोकाच्या घरी पाणी भरून त्यावर उजवीक्या करणारा मनुष्य. 'एखादा पाणक्या नवरा मिळता तरी पतकता.' -मोर ३४. २ (ल.) निरक्षर व धर्तियण मनुष्य. [सं. पाणीयक-पाणकअ-पाणका-पाणक्या. -राजवाडे (ग्रंथ. माला) ०] ०खार-पु. (कों.) उकडआंबे इ० खारविण्यासाठीं पाण्यांत मीठ घालून केलेला खार. [पाणी+खार] ०गड्ड-पु मोटेच्या, पाटाच्या पाण्यानं होणारा गड्ड. [पाणी+गड्ड] ०घर-न. १ पाणी तापवून स्नान करण्याकरितां असलेली खोली; न्हाणीघर. २ विहीर इ० स्नानांत जाणें पाणी लागतें तो जमिनीतील खोल घर. [पाणि+घर] ०घोडा-पु. आफ्रिका खंडांत मोठ्या

नगांत, सरोवरांत आढळणारा एक अजब पण निरुपद्रवी प्राणी. याचा रंग करणाऱ्या प्राण्यांत समवेश होतो. याचा रंग काळसर तपकिरी असतो याच्या कातड्याच्या ढाली करतात. -झाको प ६७. (ई) हिरांपोटेमसु [पाणी+घोडा] ०घोणस-पु. पाण्यांत असणारी सापाची एक निरुपद्रवी जात [पाणी+घोणस] ०चकी-खी पाण्याच्या जोरांनं, साहाय्यांनं चालणारी चकी. [पाणी+चकी] ०चट-वि. १ ज्यास गोडी कमी आहे असा (द्रव पदार्थ); बेचव २ (ल.) शुष्क; बाष्कळ; नीरस; अर्थघृण्य (बोलणें, लेखन, गाणें, बोलणारा, लिहिणारा, गाणारा इ०). 'शेवटीं आपल्या निस्सीम भक्तांकडूनहि बरच्या सारख्या पाणचट प्रशंसेपेक्षां अधिक काहीं सटिफिकीट मिळूं नये ...' -टि १.१.२६४. [पाणी+छटा] ०चूल-खी पाणघांतील, स्नानाचें पाणी इ० तापविण्याची चूल. 'तेथे पाणचुलींत विस्तव घालून त्यावर पाणी तापत ठेविलें.' -कोरकि ५१२. [पाणी+चूल] ०चोर-रा-पु. गारोडयाजवळील पाणी भरण्याचें सच्छिद्र पात्र. 'पाणचोऱ्याचें दार। बरिल दाटलें तें थोर।' -तुगा २५८३ [पाणी+चोर] ०जंजाळ-न. (कों.) पर्जन्य, पाण्याचा पूर इ०क.नां जिकडे तिकडे होतें ती जलमय स्थिति. 'बहु पाणजेजाळ देखोनि डोळा।' -राक १.३२. [पाणी+जंजाळ] ०जांबई-पु (यंत्रें) जांबयाचा भाज; पडजांबई. [पाणी+जांबई] ०झुकाव-पु. पाणी बाजून टिपकून लावण्यासाठीं दरबाऱ्यावर केलेलें झुकाळ कारनिस, गलथा; पाणकारनिस. -राको ५९२. [पाणी+झुकविण] ०झेरी-खी (बेंद, विटीदांड इ० खेळांत) झाडावरून खालीं पडताना किंवा पाण्यांतून बेंद, कोललेली विटी इ० जमिनीवर पडण्यापूर्वीं झेलणें. याच्या उलट आणजेरी. [पाणी+झेरी] ०टका-टका-पु पाटस्थळ जमिनीवरील एक लहानसा कर. [पाणी+टका] ०टिटवी-खी. तांबडा कळा असलेली टिटवीची एक जात. पाणच्या, पाणाडी-डया-वि. जमीनींत कुठें व किती खोल खणलें असतां पाणी लागेल हें काहीं आहाल्यांच्या सहाय्यांनं जाणणारा [पाणी] पाणदाळ-पु पाणी बाहून जाण्याजोगा जमीन, छपराचें पाखें इ०कांस दिलेला, असलेला उंचसा उतार; सखलपणा. -वि. पाणी बाहून जाण्यायोग्या उतारानें युक्त, उंच उताराची (जमीन इ०). [पाणी+दाळ=उतार] ०ताव-पु सोनं, चांदी इ० तापवून पाण्यांत बुडवून त्याचा कस पाहण्याची पद्धत; याच्या उलट युक्ताव=सोनं इ० तापवून नुसतेंच थंड करणें. [पाणी+ताव] ०तीर-पु. (युद्धशास्त्र) स्फोटक व ज्वालाप्राप्ती पदार्थांनी भरलेले चिह्नासारखें निमुळत्या आकाराचें एक युद्धोपयोगी साधन. याचा व्यास दीड-दोन फूट असून लांबी सहा याई असते. याच्या आघातानें मोठमोठी जहाजे समुद्राच्या तळाशीं जातात. (ई) टॉपेंगो. -झाको (प) ६७. 'गेल्या महायुद्धांत योजलेल्या

अनेक शस्त्रांवात पाणतीराचा पहिला नेबर लागेल.' -झाको. प ६७. [पाणी+तीर=बाण] • **तुट्टी**-वि. जीतील रसास, द्रवशा कमी झाला आहे अशी, कांहीशी पिकलेली (पालेभाजी) [पाणी+तुटणे] • **थरा**-पु. घराच्या जोत्याच्या सर्वात वरच्या थरातील वगड, चिरा; पाटथर पहा. • **थरी**-स्त्री. १ आंत्रपेशी; प्लीहा २ प्लीहेचा एक विकार; पोटांतील चीप. ३ प्लीहा, आंत्रपेशी वाढणे. [पाणी+थर] • **थळ**-स्त्रीन. १ पाऊस गेल्यानंतरहि जेथील ओल जात नाही व उन्हाळ्यांतहि खणले असता पाणी लागते अशी जमीन. 'आणि पाणथळ असे तेथें भात लावी.' -पाव्ह ११. २ पाटाच्या पाण्याने भिजणारी जमीन [पाणी+थळ] • **दळ**-न (क.) पाणथळ अथे १ पहा. [पाणी+दळ] • **दिवड**-स्त्रीन.. (कों.) पाण्यातील सापाची निविष जात. [पाणी+दिवड] • **दोरी**-स्त्री विहीरींतून पाणी काढण्याच्या उपयोगाची दोरी; बारीक दोर. [पाणी+दोरी] • **नेचा**-पु पाण्यांत, दलदलींत उगवणारी एक वनस्पति; (इं) हायड्रोटेरिडि. -झाको. अ २२१. [पाणी+नेचा] • **पट्टी**-स्त्री. पाणकापड पडा. • **पिकले**, **पाण-पीक**-न. (कों.) ज्या पिकास संबंध पावसाळ्यांतील पावसाची जरूरी असते तें पीक; पहिलें पीक; खरीप. याच्या उलट रब्बीचें पीक. [पाणी+पिकणे, पीक] • **पिता**-वि १ फार पाणी खाल्लें, फाजील पावसानें नासलें (पिकाचें कणीस इ०) २ (ल) पचपचीत; पाणचट पचकळ; मुळमुळीत (भाषण, कारभार, मस-लत, व्यवहार, मोष्ट, काम इ०). ३ (झटकून पाणी पिण्यासारखें) तलख; चलाखीचें; तडफेचें (कृत्य, कृति इ०) ४ रोखडोक, चोख, स्पष्ट (जबाब, जाब, उत्तर इ०) [पाणी+पिणे] • **पिसी**-स्त्री फाजील पावयामुळें न भरलेलें, पोचट राहिलेले भान्याचें कणीग • **पिसा**-वि पृथ्वीनातिरेकामुळें पोचट, दाणे झडून गेलेले, दाण्यांनी न भरलेलें (कणीस इ०) • **पिसे**-न. वेड, वेडगळपणा, भ्रमिष्ठपणा -हार. -मनको. -वि. वेडगळ; खुळगळ -मनको. [पाणी+पिसे] • **पेटी**-स्त्री (स्थापत्यशास्त्र) पाण्यात काम करतेंवेळीं पाणी आंत येऊं नये म्हणून कामाभोवतीं बसविलेली उभ्या फळ्यांची हुंडे मारून केलेली पेटी. (इं.) कॉफर्न्स -राको ६६० [पाणी+पेटी] • **पोई**-स्त्री १ वाटसरून, आल्यागेल्यांना पाणी पाजण्या-साठी केलेली सोय; पन्हेरी. 'येह भाई येथ पाही। पातलीसे पाणपोई।' -यशोधन. २ अशा ठिकाणी आल्यागेल्यास पाणी देण्याची क्रिया [पाणी+पोई] • **फोल**-न. (राजा) भाताच्या फुलांवर पाऊस अतिशय पडल्यामुळे त्यामध्ये होणारें फोल, पोचटपणा; असले न भरलेलें पोचट कणीस. [पाणी+पाऊस+फोल=पोचटपणा] • **बुड**-स्त्री पाटाच्या पाण्याने भिजणाऱ्या जमीनीवरील कर. [पाणी+बुडणे] • **बुड**-प (कों) पाणकौबड्यासारखा एक पक्षी. [पाणी+बुडण] • **बुडा**-डगा, पाणिबुड्या-

पाणबुड्या-पु १ मासे धरणारा कोळी. 'तरी माशाळार्णी भुलला। त्राझण पाणबुडां रिघाला।' -झा १६.४५१. २ पाण्याच्या तळाशी असलेल्या वस्तू वर काढण्याकरितां पाण्यांत बुडी मारून बराच वेळ पाण्यांत राहण्याचा सराव ज्यास आहे तो; समुद्रांत बुडी मारून मोठ्ये वर काढणारा. 'ते वाक्समुद्रिचे पाणिबुडे। कीं सारासारसीमेचे खुंड।' -श्रु २४. ३ एक प्रकारचा पक्षी [पाणी+बुडणे] • **बुडी**-स्त्री. १ पाण्यांत मारलेली बुडी; सुरकांडी. (कि० मारणे). २ पाण्याच्या प्रुभागाखालून संचार करणारी खुदोप-योगी नौका. (इं) सव्मरीन्. 'तें आरमार पाणबुड्यांच्या आघातामुळें इतउत्तर आपली पूर्वैकामगिरी देण्यास कृतपत समर्थ राहील....' -टि ३.३.३४८. [पाणी+बुडी] • **बुडीत**-वि. पुराणें, पावसानें जलमय झालेली (जमीन, पीक) [पाणी+बुडणे] • **बोडा**-वि. (ना.) पाणथळ; दलदलीची (जमीन) [पाणी+बुडणे] • **भर**-भरजमीन-स्त्री. १ नवीनच खोदलेल्या विहि-रीच्या पाण्याने, ओढ्याच्या, पाटाच्या पाण्याने भिजणारी शेत जमीन. २ पुराच्या पाण्याने भिजणारी जमीन. ३ असल्या जमीनीवरील सरकारी सारा. [पाणी+भरणे+जमीन] • **भरजिराईत**-स्त्री. पाटाच्या पाण्याने भिजणारी परंतु कोरड म्हणून गणली गेलेली जमीन [पाणभर+जिराईत] • **भरणीचा**-भरीत-भरिताचा-वि १ पाटाचें पाणी मिळणारें (शेत, मळा इ०). याच्या उलट कोरडवाय-बाही २ पाटाच्या, विहिरीच्या पाण्याने तयार झालेले, काढलेले (पीक इ०). • **भरा**-वि. १ विहिरीच्या, पाटाच्या पाण्याची जरूरी असलेला (गड, जोडळा इ०). २ सदां पाण्याने भिजणारी (जमीन). [पाणी+भरणे] • **भन्या**-भन्या-पु. पाणक्या; पाणी भरण्याचा धंदा करणारा. [पाणी+भरणे] • **भाकरी**-स्त्री. नदीच्या, तलावाच्या पाण्याच्या प्रुभागावर खापऱ्या फेकण्याचा मुलांचा खेळ: भाकरीचा खेळ. 'ते पलवत वाऱ्याच्या सोसाटयत सांपडून मुलाच्या पाणभाकरीच्या खेळांतल्या खापरीप्रमाणें भलतीकडे गेलें' -कोरकि ७७. [पाणी+भाकरी] • **मांजर**-न. मांजारासारखा एक जलचर प्राणी. [पाणी+मांजर] • **मांटर**, **पाणमोटली**-की-मोटली, पाण्याची मोट-स्त्री. प्रसूतीसमयीं रमि थाहेर पडण्यापूर्वी गर्भोदकांनें भरलेली गर्भाशयांतून बाहेर पडणारी पिसावी (कि० येणें; पडणें; फुटणें; निघणें) [पाणी+मोट, मोटली=चासड्याची मोठी पिसावी] • **रस**-पु. पूर्वी रस काढून घेतलेल्या अव्यावर पाणी ओतून ते हालवून, येदून पुन्हां त्यांपासून काढलेला पाणचट रस. [पाणी+रस] • **रहाट**-पु. पाण्याच्या साहाय्याने चालणारा रहाट: पाणचकी. [पाणी+रहाट] • **पाणरें**, **पाणसरें**-पु (गो.) पाण्यांत असणारी सापाची एक जात. [पाणी+सपे] • **पाणल्लूहा**-**पाणल्लांव**-पु. (कों.) पक्षिविशेष; यास निबुड असेंहि म्हणतात. [पाणी+ल्लाव,

लंका=पक्षिविशेष] •लोड-पु. १ पाणी, वाहून जाईल असा उतार; पाणढाळ २ टेकडीची, डोंगराची उतरती बाजू; उतरण ३ पाण्याचा जोराचा प्रवाह; लोढा; झोट, धोत. ४ डोंगरमाथा; जेथे पाणी पडले असता तेथे न थांबता दोहोबाजूस वाहून जाते अशी डोंगर माथ्याची धार. उदा० सखादीचा पाणलोट. [पाणी+लोट] •वटा-टा, पाणवध-वथा-पु. नदी इ०कांवर गांवचे लोक जेथे पिण्यासाठी पाणी भरणे, वहे घुणे इ० क्रिया करतात ते ठिकाण 'दिवसा पाणवठा म्हणुनियां रात्र आम्ही ही धरली।' -रासत्रीडा १२. 'पौलपट्टणी येऊनि शुद्ध. पाणवर्था विसला।' -नव १८.४३. [पाणि+वर्त्तिक:-वटा] म्हू० बारा कोसांवरचा पाऊस. शिबेचा राजूत, पाणवठ्याची घागर बरोबर गावांत येतात. •वड-ळी पाण्याचे रांजण, चागर, डेंबर इ० भरून ठेवण्यासाठी (घरांत) केलेला ओटा, ओटली. [पाणी+वड] पाणवडा-वाडा-पु. पाणवठा पहा. 'क्षेपागामिचा उकरडां. भवपुरिचां पानवाडां।' -राज्ञा १६.४०५. [पाणि+वर्त्तिक] पाणवसा-पु. (कों.) गाई, म्हशी इ० गुरांच्या जीवनास हेतुयुत असणारे (गावचे) पाणी, गवत इ० समुच्चयाचे पाणसा [पाणी+वास] •वळ-न १ (कों.) पावसाळ्यानेरंरंकाही काळपर्यंत जीत ओलावा टिकून राहतो अशी जमीन; पाणथळ अर्थ १ पहा. २ -वि बेचव; पाणचट. पाणचट अर्थ १ पहा. [पाणी+ओल] •घाट-ळी १ पाणी वाहून जाण्यासारखा उतार; सखल पृष्ठभाग; ओहोळ; पाणलोट 'पाणी पाणवाडें जेंस. आपणनि धांवें।' -दा ७.१.११ २ पाण्याची वाट [पाणी+वाट] •घारू-पु. (प्राचीन पौराणिक कथात रूढ) होडी, नाव [पाणी+वारू=घोडा] •शार्ड-ळी तारस्वर काढण्याकरितां मृदंग इ०कास लोहक्रीट इ०काच्या छुक्रणाचा, शार्डचा वेतात तो पातळ थर; याच्या उलट भरशाई. [पाणी+शार्ड] •शेग-ळी. (ल.) मासळी. [पाणी+शेग] •शोष-पु. पाणसोस पहा [पाणी+सं शोष=छुकेणे] •सरकी-ळी. पाणसऱ्याचे काम, हुद्दा पाणसरा पहा [पाणसरा] •सरडे-न. पाण्यांत असणारी एक निर्विष सापाची जात [पाण+सरडा] •सरडे-न रहाटाची भाळ सुरू नये म्हणून बसवितात ते प्रतिबंधक लांकूड. [पाणी+नरा=आडवीतुकरे] •सरा-पु. डोंगराच्या घाटातील वंशपरंपरागतचा जकातदार. याला वतन व ठराविक दफ्त असत. धाटदुरुस्तीचे काम याच्याकडे असे. [पाणी+सरणे?] •सळ-सळ-ळी. १ (गवंड्याचा धंदा) बांधकाम इ० सम-पातळीत आण्डे की नाही हे पाहण्याचे गंवड्याचे साधन; साधणी. (इं.) लेव्हल बॉल २ समपातळी. 'भित्तीचे बांधकाम यराचे असेल तर भित्तीच्या प्रत्येक १८ इंच उंचीस साधा पाणसळीत आणावा व त्यावर पातळ चुन्याचा रद्दा करून घालावा.' -मॅरट १४. ३ पाणी वाहून जाईल असा उतार. [पाणी+सळ]

पाणसा-पु. गुराढोरांच्या जीवनापयोगी अर्भे (एखाद्या ठिकाणाचे) गवत व पाणी; पाणवस. 'ह्या गावचा पाणसा गुरांस मानवत नाही.' •साप-पु. पाण्यांत असणारी सर्पांची जात [पाणी+साप] •सापूड-ळी घर इ०कांच्या छपराच्या खालच्या बाजूस बांधांच्या टोंकांजवळ कामट्यांच्या, रिफांच्या, ओंबणाच्या शेवटी बांधतात ती जाड कामटी; सापूड. [पाणी+सापूड] •सासरा-पु. (विनोदाने) जांवयाच्या भावाने आपल्या भावाच्या सासऱ्यास विनोदाने, थडेने उल्लेखण्याची संज्ञा जावयाच्या भावास पाणजावई असे थडेने म्हणतात त्याप्रमाणेच हाहि शब्द आहे. •सासू-ळी. पाण-जांवयांने स्वतःच्या भावाच्या सासूस थडेने उल्लेखण्याची संज्ञा. [पाणी+सासू] •साळ-वि. (क) समपातळीत असलेली (जमीन इ०) [पाणसळ] •साळ करणे-जमीन इ० समपातळीत आण्डे की नाही ते पाहणे. •साळ-ळी. प्रवासी, वाटसरू इ०कांना पाणी पुरविण्याच्या सोयीकरितां रस्त्याच्या बाजूस बांधलेली छपरी इ०; पाणपोई. [पाणी+सं शाला=वर] •साळ, पाण-सळी भात-ळीन. पाटाच्या, विहीरीच्या पाण्यावर केलेले (मळा इ०तील) भाताचे पीक [पाणी+साळ] •सुहंग-पु. समुद्रातील आगबोटी इ०काचा नाश करण्याकरितां समुद्राच्या पृष्ठभागाखाली योजून ठेवण्याचे सुहंगासारखे आधुनिक युद्धोपयोगी साधन. 'बंदरात घातलेल्या पाणसुहंगांनी व पाण-बुड्यांनी हे समुद्रावरील वचस्व पोखण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे.' -टि ३.३.३५०. [पाणी+सुहंग] •सोस, पाणसोस, पाणसो-पु. १ ताप इ०कांत पुनः पुनः लागणारी अतिशय तहान; घसास पडणारी कोरड. २ प्रकृतीला होणारा एक (पुनः पुनः तहान लागण्याचा) विकार. [पाणी+शोष=कोरडे पडणे, होणे] •सोळा-पु. दिवडाच्या जातीचा, बांड्या रंगाचा, पाण्यात राहणारा एक निर्विष साप. -बदलापूर ३४७. पाणि-दाळ-पु. १ ओहोटी. 'अनुरागाचा निरु ताडनी. पाणिदाळु.' -ज्ञा ७.१९. २ पाण्याचा ओष खाली सोडून देणे. 'पाणिदाळु गिरीशे। गंगेचा केला।' -ज्ञा १८.१६८८. [पाणी+दाळणे] पाणिपद-न. (महातु.) तेजाचे स्थान; गामीथे; डाळ. 'परि जाणतां उपहासावे। बोलचे पाणिपद निहाळावे।' -शिखु ३६५. [पाणि+तेज+पद=स्थान] पाणिपात्र-न पाणी प्यावयाचे भांडे. 'एकें हरितले पाणिपात्र। एकें नेलें पीठ पवित्र।' -एमा २३.५२०. [पाणि+पात्र=भांडे] पाणिये(ये)डा-पु. (महातु.) पाणवठा. 'आत्मगंगेचा पाणियेडा। योवला अज्ञान-सीहांचा दडा।' -भाए १०६. [पाणी+वडा, ठाव] पाणियाडा-डे-हे-पुन. १ पाण्याचा नांटा; तळे. 'सतरावियेचे पाणियाडे। बळिया-विले।' -ज्ञा २.११४. 'छुके धरिले पाणियाडे। अवघेण पडे बहुका।' -भारावाल १.७८. २ जडपात्र. -भाज्ञा-कठिणशब्दांचा

कोश. [पाणीवडा] पाणिलग-वि पाण्याच्या सावित्र्याने राहणारा ' पाणिलगें हंसे. दोनी चारी सारसैं. ' -ह्रा ६ १७७. [पाणि+लग] पाणिवध्या-पु. पाणवडा पहा. पाणिवैद्य-पु (कौं.) विषार इ० उपद्रवावर पाणी अभिमनून देणारा वैद्य. [पाणि+वैद्य] पाणीकांजी-न. (व्यापक) पाणी काढणें व भरणें इ० शुद्धसंबंधी कामाविषयी व्यापक अर्थी योजनावयाचा शब्द [पाणी+कांजी] पाणीचोर-पु पाणचोर पहा ' जेंसे पाणी चोराच्या द्वारि. वरील रंध्र दाटिजे जरी. ' -विपु २.६६ [पाणी+चोर] पाणीटाळ-पु ओहोटी -हंको, -शर, -मनको पाणिटाळ अर्थ १ पहा. [पाणी+टाळ] पाणी तावणें-न. (ना.) आंघोळीचें पाणी तापविण्याचें भांडें किंवा जागा. [पाणी+तावणें] पाणी-दाम-पु पाणीपटी [पाणी+दाम=किंमत] -पाणीदार-वि. १ ज्याच्या अंगी चांगले पाणी, तेज आहे असा (हिरा, रत्न, मोत्ये इ०). २ तीक्ष्ण; चांगल्या धारेचे (शस्त्र इ०). ३ तेजस्वी; स्वामिनाली; रंग, धमक इ०कांनी युक्त (मनुष्य, पशु इ०). [पाणी+का. दार=युक्त] पाणीपट्टी-स्त्री. म्युनिसिपालिटी इ० स्थानिक संस्था नगरवासीयांकडून पाणीपुरवठ्याबाबत घेतात तो कर. 'म्युनिसिपालिटीने पाणीपटी बाढविली.' -के १७.६.३०. [पाणी+पट्टी=कर] पाणीपण-न. पाण्याचा भाव. ' का गंगा-यमुनाउदक. बोघळें वेगळिक. दावी होजिन एक. पाणीपणें. ' -ह्रा १८.५२. [पाणी+पण=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] पाणीपाऊस-पु १ नद्या, तळीं, विहीरी इ०कांना पाण्याचा पुरवठा करून देणारा पाऊस. ' पीकपाऊस आहे, पाणीपाऊस अक्षुप्त नाही. ' २ पाऊस, पीक इ०; पाऊसपाणी [पाणी+पाऊस] पाणीपिसा-वि स्नान करणें, कपडे धुणें इ० पाण्याच्या व्यापाराचें ज्यास वेढ आहे असा. पाणीपिसे पहा. ' एक राखे एक शंखे. एक ते अत्यंत बोलके. पाणीपिशीं झाली उदकें. कुश-युक्तिकें विरुंतली. ' -एसा १४.२०९ [पाणी+पिसा=वेढा] पाणीभरा-वि पाणभरा पहा. पाणीवळ-पु पाणयंतला मळ. ' तेणें बहुत जन्मी मागिलीं. विक्षेपांचीं पाणिवळे झाडिलीं. ' -ह्रा ६ ४७१. पाणीशेणी-न. झाड-सारवण, पाणी भरणें इ० शुद्धसंबंधी छानें करावयाचीं कृत्ये समुच्चयानें [पाणी+शेण] पाणेरा-रें-पु पाणी भरलेलीं आंठीं ठेवण्याकरितां केलेलीं चिरेबंदी ओटली. [पाणी] पाणोट-(ठा, पाणोथा-पु. १ पाणवडा पहा २ (धे.) नदीचा उतार. [पाणी]

पाणीवर्ण-भक्ति. पळणें -हंको -शर. -मनको.

पाणे-न उदकपात्र. ' कापुणें सहीतु घेतला वीडा. मुषी फोडी हातीं पाणे. ' -उषा २१.३५.

पाणेवाणी-किवि. पाठोपाठ. ' कोण जाय संगीं. पाणे वाणी तथाच्या. ' -उगा २८३२ [पाणी+वाणी=प्रमाणें ?]

पाण्यत्-न. पैसा, द्रव्य, खंडणी. ' याचा त्याचा पाण्यत् वरुनि तेंटा झाला. ' -ऐगो २५२ [सं. पण्य=पैसा, किंमत]

पाण्याड-न पाण्याचा सांडा; पाण्याडा पहा. ' गयना-माजीं येक उफराटा आड. तेंथील पाण्याड चोवेना. ' -दावि ७८९ [पाण्याडें]

पाण्हा-पु (महातु.) पाण्हा. ' उरसे पाण्हा उ० न धरें माता. ' -दाव ३०५ [पाण्हा]

पात-न. १ पान; झाडाचें अरुंद व लांब पान. २ पान; पातें (शस्त्र, हत्यार इ०चे). ३ डोक्याची पापणी: पापणीचे केस ४ (कौं.) लहानसें नारळीचें झाड, रोप. -खीपु (कु) एक सुवासिक वनस्पति; पाच पहा. -खी. १ (गो) कांढाचें रोपडें २ कांदा; लसूण इ०चे पान; पाला [सं पत्र. तुल० फ्रेंजिव्ही पत्र; पोडें. जिन्सी पु] म्ह० हातावर मिळवावें आणि पातावर खावें-हातावर पोटा भरणें फणस-पु फणसाची एक जात या जातीच्या झाडाचीं पानें फार मोठीं असून फळांत गेरे फारसे नसून पातों असल्यामुळें फारशीं खाण्याच्या उपयोगी नमतात. (गो.) पातरव. [पातळ+फणस]

पात-पु. एक मोठी लाल मासा.

पात-न. तासणी; बांकस, कुन्हाड इ०चे दांडा घालण्याचें मोक, नेडें.

पात-पु. १ पतन; पडणें; खालीं येणें; नि:पात; (ल.) नाश. २ (ज्यो.) सतरावा योग; व्यतीपात. ३ चंद्रसूर्याचें कांतिसाम्य; क्षेपपात. ४ उड्डाण; उडण्याचा प्रकार 'एका पातांतचि या हंसाला हा स्वबंधु हारवितो. ' -मोकर्ण २८.३८. ' उडेन एकैक पात शतगांवें. ' -मोकर्ण २८.२९. ५ प्रहार [सं. पत=पडणें]

पात-स्त्री. (व घाटी) जोड जुवाची खालची बाजू; शिवा-ळ्याची खालची दांडी. [सं पंक्ति; पत्]

पात-स्त्री (कौं. नाविक) १ परभाणाचा वरचा भाग. हा भाग पेटीच्यावर निमुळता असतो. २ बल्हास पुढच्या टोकास बांध-लेली फळी; बल्हाचें पान, चपटा भाग. [सं. पत्र]

पा(पा)त-स्त्री ओळ; रांग; आताचे रोपे शेतांत ज्या रांगेने लावतात किंवा कापतात ती रांग; कापणी किंवा वेणणीच्यावेळीं एका माणसानें धरलेली ओळ घर शाकारण्याचे वेळची लावा वयाचीं कबलांचीं इ० रांग; धान्य मळण्यासाठीं खळघांत जुंपलेली तिबडा नांवाच्या खांबाभोंवती फिरणारी बैलांची रांग. (सामा) ओळ; रांग. (कोंकणांत पांत व देशांत पात असा हा शब्द वापरतात). (कि० धरणें; लागणें). ' मजूरक=यांचे बरोबरीं. आपण पात धरी दुसरी. सप्रेम प्रेमाचिचे गर्जरीं. तुकया करी संवगणी. ' [सं. पंक्ति]

पात, पानकांबा-पु (गो.) कलहंस

पातक—न. अधर्म; पाप; दोष; अपराध; एखादे दुष्कृत्य; गुन्हा. [सं.] **०** **खाणें**—पापाबद्दल पश्चात्ताप होणे **०** **निरास**—पु पाप नाहीसे करणे, घालविणे. **पातकी**—वि. पापी; पापाचरण करणारा, केलेला; दुराचारी; दुर्मागवर्ती; अपराधी. [सं.]

पातकारी—पु (कु) कुळवाडी लोकात पूर्वज्ञाच्या नावे जेवण वाटण्यासाठी बोलावलेला पाहुणा. [पातक+अरि]

पातकिरला—वि. (कों) (बायकी) बारीक, पातळ; रोड; कृश; सडपातळ; पातलागी (माणूस). [पात=पान+कर=कचरा, भूस]

पातड-डी-डे—पुढीन १ पंचांग, भविष्य वर्तविण्यासंबंधी लिखाणाची वगैरे चोपडी, चोपडे. ' पातड वाचे वेदमाळी । ' -दावि ४९०. ' ब्रह्म होऊनिया वेडे । सन्मुख वाची पातडे । ' २ एखाद्याच्या धंद्याची, उद्योगाची साधनसामुग्री (कागदपत्र, लेख, पुस्तके, कामाच्या वस्तू इ०) (कि० पसरणे, उघडणे, माडणे; बांधणे; स्नाकणे, अटपणे). [सं. पत्र]

पातणी—स्त्री (व.) डोळ्याची पापणी, पाटे. ' रात्रभर पातणीला पातणी नाही लागली. '

पातणे—अकि. विश्वास टाकणे; भरोसा ठेवणे. ' तो त्याच-वर पातला म्हणून ठकला. ' [सं. प्रत्यय, म पात्यविणे]

पातणे—अकि (काव्य.) १ येऊन पोचणे; येणे; दाखल होणे; पावणे. ' भूय म्हणे भगवंता लिखिता ज्या पातळासि कार्यातें । '—मोघांति ४.१०. २ प्राप्त होणे. ' तैसे व्यासोक्ति अंठकारिलें. आवडतें बरवेंपण पातले. '—हा १ ४५. ३ घडणे, घडून येणे. [पावणे]

पातण्या—पु. परमूमधील एक भेद; अव. पाताणे.

पातन—न. एक रासायनिक क्रिया; पदार्थाची उष्णतेच्या साहाय्याने वाफ करून त्या वाफेस द्रवरूप देणे. ' हिंदुस्थानांत व चीनांत खिस्ती शकापूर्वी हजारों वर्षे पातनाच्या क्रियेने अर्क काढीत असत. '—झाको प ७६. [सं.]

पातन(तारा)—पु. (नृत्य) डोळ्यांची बुबुळे (तारा) खालच्या जाजूस नेणे हा अभिनय करणरसास युक्त आहे [सं.]

पातन(भुवई)—स्त्री. (नृत्य) एकावेळी एक किंवा दोनहि भुंबया खाली करणे. हास्य, असूया या भावांच्या वेळी या झूक-मांचा उपयोग होतो. [सं. पातन+भुवई]

पातमार—स्त्री. (गो.) फतेमारी. [हि.]

पातमुळा—पु. पातीचा मुळा.

पातयी, पातय—स्त्री. डोळ्याची पापणी; पातणी. ' पात याची मिठी । तुकलितं दिदी । '—अम् ७.१४८. [सं. पत्र]

पाँतॅर—न. (गो.) विडी ओढून झाल्यावर तिचा राहिलेला अवशेष; योदक. [सं. पत्र]

पातरकुरळी—स्त्री एक पक्षी.

पातरवडी—न. (गो.) अळवाची वडी. [पत्र+वडी]

पातरी—स्त्री. (प्र) पाथरी; रानांतील एक वनस्पति; हिची माजी करतात [सं. पत्री]

पातरींग—न. (चांभारी धंदा) चपलांच्या आकाराचे मेज, माप. (कि० कापणे) [इ पंठने]

पातल जीवन—न. जीवन मोत्ये, मोत्यांचा एक प्रकार.

पातवड—स्त्री. (कु.) पाण्याचा पाट साफसूफ करण्याची क्रिया. [सं पात्र]

पातवडा—पु. खपला, पोपडा; टपल, वदर; पापुडा; पाचोळा. पापुद्रा पहा. ' तैसा आहाचवरी कोरडा । त्वचेचा असे पातवडा । '—झा ६.२५२ [सं. पत्रवत्]

पातवडी-घड—स्त्रीपु. १ तडून खाण्याची पापडी (विशेषतः तांदळाच्या किंवा जोंधळाच्या पिटाची). २ हरभऱ्याच्या पिटाचे थिरडे; पाटवडी पहा ३ अळू इ०काच्या पानास डाळीचे पीठ लावून गुंडाळून, उकडून, तडून केलेली वडी [पत्र+वडी]

पातशप—पु. (गो.) विटाळ.

पातशौब—सकि. (गो.) दुखणे विकोपास जाणे.

पातसडला—वि. ज्याची पाने झडून किंवा वाटून गेली आहेत असे (झाड, फादी). पाटसडणे पहा. [पात=पान+सडणे=कुजणे, झडणे]

पातसांडा—पु. (कु) एक प्रकारचा मासा.

पातळ—न. लुगड्यासारखे झिऱ्याचे नेसण्याचे एक हलकें वस्त्र. ' पातळ पैठणी हिरवे चौकडीदार । '—भात्रे १०.३ ११६. [सं. पत्रळ=बारीक]

पातळ—वि. १ बारीक; जाड नव्हे असे. जाडीला कमी (फळी इ०). २ द्रवरूप; प्रवाही; द्रवपुष्प; द्रवांश अधिक असलेले (ताक इ०). ३ विरिरीत; बीण दाट नसलेले; सैल विणीचे (वज्र) ४ चिकटून, घट, दाट नसणारे; अंतरांतरीर असणारे; दूर दूर असलेले, पसरलेले (पीक). ' जेत भारी पातळ पेरलेंस. ' ५ किडकिडीत; कृश; सडपातळ; रोड. ६ वेतावाताची; थोडीशी; कमी; वरवर; दाट नसलेली (ओळख, प्रेम, लोभ, स्नेह, कृपा इ०). ' तुसी कृपा पातळ फार झाली । '—साह ४.१६ [सं. पत्रल; हि. पातल] ७ **पोटया**—वि. पातळ, सपाट पोटाचा. याच्या उलट डेर-पोटया. **पातळाई**—स्त्री. १ बाटी नसलेली स्थिति, पातळपणा, विर-लता; गर्दीचा अभाव. ' मघा देवळात दाटी होती, आतां पातळाई आहे. ' (सामा.) विस्कळित स्थिति, पागापांग. २ द्रवपणा; सैलपणा; विरळपणा; बारीकपणा; किडकिडीतपणा; (पातळ -वि.) चा पहिला अर्धे सोडून सवें नामांच्या अर्धी भाववाचक

नामें). पातळांगी-अंग्या-वि. किडकिडीत, बारीक, कृश; रोड; पातळ अंगाचा. [पातळ+अंग]

पातळ जीवन—न. मोत्यांचा एक प्रकार, जीवन मोत्यें. हीं एका चवात १० ते १९० पर्यंत येत असलीं तर त्यास म्हणतात. पातळ जीवन पहा

पातळांवचें—सक्ति. (गो.) पालवें टाकणें; पसरविणें. [पातळ]

पातळी—स्त्री. १ पातळपणा; विरळपणा; पातळाई अर्थ २ पहा. २ गर्दी, दाटी नसणें. पातळाई अर्थ १ पहा ३ स्वयेपा कातील लहानसे भाडें. ४ धातूचे गज तोडण्याचें हत्यार, कर्ण; लोहाराची टिनी, छिलणी ५ सपाटी, एका समतलात असुन उंच किंवा सखल नाही अशी स्थिति (भूमिति) ज्याला लावी व रंदी मात्र अद्वैत असें शुष्ट किंवा क्षेत्र ६ (वे. सुतारी) लांकूड कोडण्याचें साधन, पटाशी. [पातळ]

पातांजली, पातंजल योग—पु. पतंजलि नावाच्या प्राचीन ऋषीनें शोधिलेली हठयोगाची पद्धत, शास्त्र. 'पातांजली योग' साधन. साधुनि योगी पावती निरंजन । [पतंजली+योग]

पताडें—न. १ (रेडा, म्हैस इ०चे) सपाट शिंग. २ पताडें पहा.

पाताण्या—पु. पाठाराप्रभू; एक जात किंवा तीतील व्यक्ति. परभू आणि कायस्थ पहा.

पाताळ-ळ—न. १ पृथ्वीच्या खालचा लोक; नागलोक; भूलोकाच्या खाली सात लोक आहेत ते प्रत्येकीं. २ सप्तपाताळ पहा. २ (ल) फार खोलपणा वर्णावयाचा असता अतिसयोक्तीनें म्हणतात. जसें.—पोट पाताळास गेले—उपासानें डोळे पाताळांत गेले. सं] ० फोडून, पाताळांतून काढणें—१ (ल) एखादें अंधारांत केलेलें कृत्य उजेडांत, उघडकीस आणणें. २ ओढून ताणून तर्क, कल्पना काढणें. **पातळीं घालणें**—(ल) पूर्ण नाश करणें. ० गंगा—स्त्री हिमालयांत उगमाजवळील गंगेचे नाव. तथे ती जमीनीखालून वाहते अशी समजूत आहे. पाताळची गंगा. ० पाणी—न. १ विहीर इ०त जमिनीखालून झऱ्याने येणारी पाणी. 'विहीरीला पाताळ-पाणी लागलें' २ (सामा) खोल पाणी. ० यंत्रि—वि. कोल, गूड, गुप्त, पत्ता न लागणाऱ्या मसलती करणारा; कारस्थानी; पाताळापर्यंत (फार खोलपर्यंत) ज्याचें यंत्र (मसलत, धोरण) पोचतें असा गूड (मनुष्य). [पाताळ+यंत्र]

पातारें—स्त्री. (गो.) एक मासळी.

पाताळयंत्र—न. उबेल इ० तेल काढण्याचें यंत्र; तेल, अर्क, सत्व काढण्याचें किंवा धातूचें भस्म करण्याचें साधन, यंत्र. मातीचीं दोन भांडीं तोंडास तोंड लावून वरून तीं चांगलीं लिपून जमीनींत भरी इ० तयार करून तींत ठेवणें. [सं. पाताळ+यंत्र]

पांति—स्त्री. पंक्ति; पंगत. 'तेथ कोकिळांची पांति दहुरा। केवि लाभे।'—क. ५२. [सं. पंक्ति] ० फार—पु. १ पंक्तीस बसणारा, जेवणारा, पक्तीचा. 'जेथ शांताधिया घरा। अद्भुत आला आहे पातुणारा। आणि येराही रसा पातिकरा। जाहला मातु।'—झा ११२. २ दिवसेंदार ३ सोबती.

पातित्य—न. १ पतितपणा (दुष्कर्तृ कल्याणुळें येणारा). २ बहिष्कार, पतनत्व (जातीतून, अधिकाराच्या जागेवरून). [सं.]

पातिद्यौचें—अक्ति. (गो.) विश्वासणें, विश्वास टाकणें

पातिव्रत्य—न. पातिव्रतेचा धर्म, स्त्रीनें पतीच्या मनोदया-प्रमाणें, पतीच्या आज्ञेत वागणें, पतिव्रतापणा; पतिव्रताधर्म. [सं]

पाती—स्त्री. १ धातूचा पातळ तुकडा, साधकाच्या डाकाची पटी. पटी (लोखंडी) २ फऱ्याचें आडवें पातें, ज्यावर शींग मारणारे लाकूड फिरवितात तें ३ जानवीं इ० करताना त्याची तिसुती इ० गुंडाळण्याचें काबीज. ४ लाबट आकाराचें पान किंवा पात (उसाचें, नारळाचें इ०). ५ फणसाच्या गऱ्याचे सागुळाभोवतीं असलेले त्तु [सं. पत्र, पटी]

पाती—स्त्री खळघांतील मळणीसाठीं जुंपलेल्या बैलांची ओळ, राग, पात [सं. पंक्ति]

पाती—स्त्री. घराणें; घराण्याची शाखा. 'धाकट पातींतील मंडळी येणें प्रमाणें होती.'—विक्षिप्त २.४२ [सं. पंक्ति]

पाती—स्त्री. पापणी (डोळ्याची) 'कोणा नाठवें हा कोण कुळ याति। साल्या तटस्थ सकळा नेत्रपातीं हो।'—तुगा १२५ [सं. पत्र]

पाती—स्त्री. कापसाच्या झाडाचें फूल. —शर [सं. पत्र]

पाती—स्त्री. बरोबरी. —समको. [सं. पंक्ति]

पा(पा)ती—स्त्री. वांटणी; भागी; अंश; हिस्सा; सामाईक व्यवहारातील वाटा. 'आपुल्या मानवले या धर्मेमखात वेब पात्याते।'—मोअश्व ६.४६. 'या सावकारीत चौघांची पाती आहे.' [सं. प्राप्ति; हिं.] ० दार—वि. भागीदार; हिस्सेदार; वाटे-करी

पातीकांदा—स्त्री. पाती असलेला कांदा याच्या उलट बोडका कांदा. [पात+कादा]

पातीचा चहा—पु. गवती चहा (वनस्पति) किंवा त्याचा काढा. [पात+चहा]

पांतु, पांतूचें—स्त्री. १ ब्राह्मणास दिलेली दक्षिणा; दान. 'पडली पांतु नबाबाला।'—ऐपो २.५३. २—पुअव. पांतु; रुपये. [सं. दक्षिणा:पांतु=दक्षिणा वेतांना म्हणतात]

पातें—न. १ डोळ्याची पापणी. 'भीष्म प्रभु तुसेरें धनु सज्य करी जों न हालवें पातें।'—मोभोग्य १०.८४. २ पान

(तरवार, सुरी इ०चे). ३ (ल.) रहाटाचे आडवे लांकूड. ४ (बेलगाडी) खुटल्याच्या वर ठोकलेले चोडक्याशी समांतर असे लांकूड. ५ फणसाच्या गऱ्याभोवतालचे तैल. ६ लांबट पान (अंस, नारळ साड इ०चे) ७ जोखडाच्या खालचा समांतर भाग, खालचे लांकूड. देशांत ओखडाच्या वरच्या भागास जोकड किंवा शिवळ, शिळळ, शिवळ शिवाळ इ० म्हणतात. [सं. पत्र; पात] पास्थ्यास पाते न लागणे—थोडी सुद्धा झोप न लागणे.

पातेविणें—उक्ति. सोपविणें; विश्वास ठेवणें; विश्वासणें; पात्यवणें. 'म्हणेनि ज्ञाना कर्मा कर्तया। पातेजो नये धनंजया।' —झा १८.५१८. [सं. प्रत्यय]

पातेरा-रें—पुन. १ पाळा, पाचोळा; कचरा; कडवा; टर फल. २ (ल) (काव्य) व्यापारांतील पत; नांवलौकिक. ३ (ल) आश्रय. —शर. [पात] ० उडणे—(ल) पत, बोज उडणे, नाहींसा होणे. 'जनाचारामध्ये उडाला पातेरा। झाले निलाजिरा म्हण-वृनि।' —तुगा १२२९.

पाते रंगेले—न. बघुणें; बोघणें, कडी सांबारें इ० करण्याचें घातूचें एक पात्र; (कों.) पात्येले (व.) भगुणें. [सं. पात्र]

पातेली—खी. लहान पातेले.

पातेविणें—उक्ति. (सामा.) पात्यविणें पहा.

पातो(तो)डा—प. पापोडा; पापुडा; पापडा. पापुदरा पहा.

[सं. पत्र]

पातोडी—खी. पाटवडी, पातवडी पहा.

पातोवळा, पातोळा—प. ताडुळाच्या पिठांत कांकडी, गूळ व खोबऱ्याचा कीस इ० घालून हळदीच्या पानावर ते पीठ थापटून सोदकामाणें उकडून केलेले पकाश हें दोन तीन दिवसपर्यंत टिकते. (गो.) पातोळी. 'घावन पातोळ्याच्या ओळी।' —मसाप २.२३. [पात+पोळी]

पातोळी—वि. (गो.) (ल) जीम खुसुळ चालविणारी (जी).

पातोळी—की. (कु.) दुखण्याचा घाला, साथ. [सं. पात]

पातोळे—न. (गो.) गप्पीदास, बोळचेवडा माणूस.

पात्यविणें—उक्ति. (काव्य) १ सोपविणें; विश्वासणें; हवाला, भरंवासा ठेवणें. पातणें पहा. 'नेणत्या मुलावर वर पात्यवून बाहेर जाऊ नये.' २ निघांस राहणें; विसंबणें; निःशेकपणें वागविणें. 'विहीरीवर मुलास एकटें पात्यवूं नका.' [सं. प्रत्यय, हि. पत=विश्वास]

पाथ्या—न. हळवार जमीनीत पेरतात असें भात. —बदलापूर २८३. [सं. पत्र]

पात्र, पात्रो—न. १ (सामा.) भांडें; ताड, तबक, पेला, वाटी, पातेळी इ० 'घरी घाबया अज हस्तात पात्री।' —जरहरि

कफो. ५. १४

गंगारत्नमाला १५५. (नवनीत पृ. ४३३). २ कांहीं एक पदार्थ ठेवायास आधारभूत वस्तु. जसे—पेला, उदळे, जलाशय, जन्ना-शय, मलाशय इ० प्रतिमाहक (दान, आशीर्वाद, शाप इ० चा); खाण; समुद्र; निधि (गुण, वुण्ण इ० चा). ३ नवीचा प्रवाह जेथून जातो त्या जागेची हंदा. 'आकारे द्वियुगित पात्र होय तीचें।' ४ (नाट्य) वेप; सोंग; सुमिका. ५ अतिथी. 'या सद्वारा-पासुनि पात्रें बरिती गुणानुरूपार्थ।' —मोवणें ११.१६. ६ (व.)

पत्रावळ ७ वेदया; राख; रखेली—वि १ योग्य; लायक; युक्त. जसे—प्रसंसापात्र—निंदापात्र—दानपात्र—मोहपात्र इ० 'परि पात्र होय गुह्यमसुष्ठुते तो सुतलाभा जीन।' —मोरासादणपंच शनी—बाल २. २ आधार. 'करितां आकांक्षे शोभाचें पात्र जाहले चवचे।' —मोआदि ११.६७ [सं.] ० नाचविणें—उपछेपणानें राहणें, वर्तणें पात्रांत राख कालविणें—जीवनाच्या किंवा निर्वाहाच्या साधनांचा नाश करणें. पात्रावरून उठविणें—(ल) उपजीविकेचे साधन काढून टाकणें, नाहींसें करणें. पात्री बसणें—पानावर भोजनास बसणें. पात्रें पुजणें—पानावर थोडेंसें नांवाला वाढणें; वाढलेसें करणें. पात्रें वाढणें—१ जेवणाचीं पानें माडणें. २ (ल.) साज माडणें; सर्व तयारी करणें. म्ह० पात्र पाडून दान करावें ० वस्त्र-न. (हयापक) भांडीकुडी व वपवेलेसे; संसारांतील अवश्य लागणाऱ्या वस्तु.

पात्रा—खी. नतकी; नाचणारी; नायकीण; वेदया; रांड. [सं. पात्र]

पात्री, पाथरी—रा—खी. शेतांत उगवणारी, लांब व पानांची कड कातरल्यासारखी असणारी एक रानभाजी; पाथरी [सं. पत्र]

पात्रट—ड—प. दगडफोड्या; पाथरवट. [पाथरवट अप.]

पात्रसमिच—वि. १ तुकडमोड्या; पंक्तिवारगीर; पराज-हचि. २ भोजनभाऊ; आयतोजी; फुकटखाऊ. [सं. पात्र]

/ पास्त(त्सा)र—प. (कु.) विश्वास; भरंवासा; प्रत्यय. [सं. प्रत्यय]

पास्ताण—खी. (गो.) दुर्गंधि. [पाद+पाण]

पास्ताळी—न. (कु.) एक जातीचा मासा.

पा(पां)थ—खी. (कों.) ओळ; रांग; पंक्ति. (व.) बमाव; समुदाय [सं. पंक्ति]

पाथ—खी. १ (ना. व.) पिकांच्या दोन उभ्या रांगांतील सोळी जागा किंवा रांग. 'किती पाथा दिवसांतून निदून होतील.'

२ (व.) निंदण्याकरितां वायका ३ तास व मनुष्य ४ तास वेतात व असें वेतलेले तास ज्याचे त्याने पूर्ण निंदले म्हणजे एक पूर्ण पाथ होते. पात पहा. [सं. पंक्ति] ० धरणें—(वा.) खळ्यात मळणी करतां कणसावरून बैल फिरविणें.

पांथ—पु. १ मार्ग; रस्ता; वाट; सडक. २ प्रवासी; यात्रेकरू. 'तु पांथ तापस छाया घनु. होसि पर मार्गिका संताडु.' - ऋ. ५०. - नि. १ पांथस्य, वाटसक. २ मार्गसंबंधी; रस्त्यासंबंधी. [सं. पथ] **पांथस्थ**, **पा(पां)थिक**—उ. वाटसक; सुशाकर; प्रवासी; मार्गस्थ. 'जैसे बापें जोडिलें लेका. बाटिले सुयें मार्गे पांथिका.' - हा. १८ ८२६. [सं. पंथस्य] **पांथेय**—न. १ प्रवाससामुग्री; शिबोरी; प्रवासांत लागणाऱ्या खाण्याच्या बगैरे वस्तू. २ औष्वे-वेहिक कर्मांत करावयाचे एक विशिष्ट श्राद्ध. [सं.]

पाथर—झी. १ कपडे धुणे, स्नान करणे, बसणे, मसाल्याचे पदार्थ वाटणे इत्यादि करितां असलेला मोठा, चपटा आणि नितळ दगड. २—उ. (काव्य.) (सामा.) दगड 'कोणे एके ऋतु आहारा. बळराम वेतसे मंदिरा. तो घट हाणोनिया पाथरा. फोडिला तेणें.' - कथा. ४. १५. ५५. [सं. प्रस्तर; प्रा. हि. पत्थर; पं. पथर; सि. पथर; बं. पाथर, पातर; ओ. पथर] **आंबटरी**—झी. जांबोत्री दगडावर पत्रेन्यकाळीं एक आंबट वनस्पति रुजत असते ती. **फोड**—**फोडवा**—उ. १ चोचीनें दगड फोडणारा एक पक्षी. २ दगडफोड्या; पाथरवट. [हिं.] **फोड**, **पाथरट**—ड, **पाथरुट**—ड—उ. १ दगडफोड्या; दगडाचे बडोव काम करणारा; शिलावट जात व तींतील व्यक्ति. २ एक पक्षी. पाथर-फोड अथे १ पहा. [सं. प्रस्तरवृत्त] **पाथरी**—झी. धुण्याचा लहान दगड; लहान पाटा; लहान पाथर. [पाथर]

पाथरणे—सक्ति. पसरणे; अंधारणे. 'बुडडी करंडयांत बुडाशीं कैदाळ गवत पाथरावें'—(बडोदे)मरळमाशाची पैदास ४. [सं. प्रस्तु]

पाथरा—उ. वाळण्याकरितां पडलेली, पसरलेली ओळ, राग (कापलेल्या पिडाची, तंबाखूच्या जुड्यांची इ०). [सं. पंक्ति; पात]

पाथरी—झी. १ (कातकरी) चिबोरी; खेकड्याची एक जात. -बदलापूर १२८. २ एक रानभाजी. पात्री पहर.

पांथरी—झी. प्लीहा; (प्र.) पाणथरी पहा. [पाणथरी]

पांथा—उ. रीत; पद्धति; तऱ्हा; मार्ग. 'जेतु आळा पांथा. मह. रथिआं चिआं.' - शिशु. १८२. - झी. (कों.) पांत पहा. [सं. पथ]

पाथाचेळ—झी. १ (गो.) पुरावा. २ (गो.) मालिका. [सं. पथ]

पाथी—ती—झी. (कु.) कुलांची नेणी. [सं. पक्ति]

पा(पां)थी—झी. १ खळयांतील बैलांची रांग; पात. २ (सामा.) रांग; ओळ; रेष. ' (इतुमंत) पुच्छपांथी फिरवितसे. ' ३ समुदाय. ३ भागी; पाती; हिस्सा. ४ मार्ग; पंक्ति इ०. पाती पहा. [पाती] **प्राथ**—वि. भागीदार; हिस्सेदार; वाटेकरी

पाथेणें—कि. (कु.) गळणें.

पांथ्या—उ. (कों.) खळयांतील मळणी करणाऱ्या पातींतील मुख्य बैल. [पांथ=ओळ, रांग]

पाथ्याळें—कि. (गो.) पासरणें. [सं. पाथस=पाणी]

पाद—उ. १ अपानवायु; शुद्धाहारनें सुटलेला वायु. [सं. पदेन] **पादणें**—सक्ति. अपानवायु सोडणें.

पाद—उ. १ चतुर्थांश; चवथा हिस्सा. २ वर्तुळाचा चतुर्थांश; ३ श्लोकाचा एक चरण. 'एका श्लोकाचा एक पाद पूर्वे श्लोकाशीं संबद्ध' - विवि. ८. ७. १२४. [सं.] **पूरण**—न. १ वाक्याची, श्लोकाच्या चरणाची भरती; श्लोक इ० पूर्ण करणे. २ कवितेचे चरण पूर्ण करण्याकरितां योजिलेली सहा अक्षरे (तु, हि, च, स्म, इ, वै इ०). ३ (ल) अथेपूरक पद इ०. ४ (ल) उणीव भरून काढणें; असली भरून काढलेली उणीव किंवा वस्तू.

पाद—उ. पाय; चालण्याचा अवयव. [सं.] **अभिनय**—

उ. (नृत्य) नृत्यामधील पायांच्या अवस्था. ह्या सहा प्रकारच्या आहेत—समपाद, उद्धतपाद, अटलसंचरपाद, अंचितपाद, कुंचित-

पाद व सूचीपाद [सं. पद=चालणे] **प्रहण**—न. (ब्राह्मणाच्या इ०) पायाला स्पर्श करणे; वंदन, नमस्कार करणे; अभिवादन

(विशेषतः उपदेश घेण्याचे वेळीं). [पाद+प्रहण] **चारी**—

वि. पायानें चालत जाणारा; पार्थी चालणारा; पाईक. 'पाद चारी असो वा नसो बापुडा शास्त्रधारी.' - विक. ११४५. [सं.]

चाल—झी. पायानें जाणे, चालणे. बहुधा पादचालीनें, पाद-

चालीं असा प्रयोग होतो. **छाया**—झी. किती बाजले हे निश्चित

करण्याकरितां, पायांनीं मोजलेली माणसाची छाया. याहून

निराळी शंकुछाया [सं.] **तळचारी**—उ. पायांच्या तळव्यावर

चालणारे प्राणी असलेले व त्यासारखे दुसरे प्राणी या वर्गात

येतात तसेंच अमेरिकेतील राकून आणि विलायतेतील व्याजर

नावाचे प्राणी याच वर्गात येतात. -प्राणिमो २८. [सं.]

प्राण—न. (सामा.) पायांच्या रक्षणाचे साधन; जोडा; पाय-

तण; बहाणा; बूट इ० 'हात लावीतांची सोडीन मी प्राण. शिरीं

पादप्राण कोण बाहे.' - मोसोतागीत ३९. (नवनीत पृ. २५७).

[सं.] **दाह**—दाहवात—उ. ज्यांत पायांची आग होते असा

वातरोग; वातविकार. [सं.] **ग्यास**—उ. पाय ठेवणे; पाळ

टाकणे. [सं.] **पाशा**—उ. पायदोरी, (गुराच्या विशेषतः

चोडपाच्या) पायाला बातलेला फास; कळाबा. २ पायांतील बाला;

वागण्याचा बाला. [सं.] **पीड**—उ. बसण्याचा लाकडी पाट. [सं.]

पूजा—झी. १ आचार्यादि श्रेष्ठ व्यक्तींचा पूजाविधि. २ मोठ्या

यज्ञात श्रेष्ठ मानल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचा केलेला सन्मानविधि. ३

(ल.) खारडपट्टी. [सं.] **प्रमाण**—उ. पायांवर डोकें ठेवणे;

पायांना बंदन करणे [सं.] **प्रहार**—उ. लाथ मारणे; लताप्रहार.

[सं.] **पूषड**—तळशाय; पायांची धूर; तळवा. [सं.] **बंधन**—

न. पायाला बांधण्याचे कोणतेही साधन. [सं.] **रक्षा**—झी.

पादप्राण पहा. 'चोरेडे लोक चोरून जाती. पादरक्षा.' - बा

१८.१० २६. [पाद+रक्षण] ०लङ्-न. पादप्रदण पहा. [सं.]
 ०संघनिक-न. एक प्रकारचे व्रीधन; जेव्हा वधू सासू-सासरा यांच्या पाया पडावयास जाते त्यावेळीं त्यांनीं प्रीतीनें तिला दिलेले धन —मिताक्षरा. व्यवहार मयूख दायविभाग २३९. [सं.]
 ०शोथ-पु. पायाची सुज; पायाचा संघिवात. [सं.] ०संस्वाहन-न. पाय चोळणे, हलके हलके रगडणे, दाबणे. 'तांबूल वेती आणून । करिती पादसंवाहन ।' —गुच ५.६८. [सं.] ०सेवन-की. १ चरणसेवा (देवाची पूजा, अर्चा, पादप्रक्षालन इ०). २ नवविधा अफीपैकी चौथी मफि. (सामा.) चाकरी; सेवा. [सं.] ०सेवनभक्ति-की. पादसेवन अर्थ २ पहा. [सं.] ०संस्थान-न. घोड्याच्या पायाचा एक रोग. अश्वप १ ३८. [सं.] ०स्फोट-पु. पायांतील चौर, भेग, फट, कातरा. [सं.] ०हृष-पु. पायास आलेल्या मुन्या; पायाची रबर. [सं.] पादांगुली-की. पायाचे बोटे; अंगुली. [सं.] पादांगुष्ठ-पु. पायाचा आंगठा. [सं.] पादोद्वक-न. ज्यात ब्राह्मणांचे किंवा दुसऱ्या पवित्र माणसाचे पाय धुतले किंवा बुडविले आहेत असे पाणी; चरणांचे तीर्थ. [पाद+उदक] पादोद्व-पु. सर्प; उरग; शेष. 'तब गुणाणैर्नी मचले पादोद्व स्फूर्ति ।' —होला ३. [पाद+उद्वर]

पांङ्-की. गावांतून, शेतामधून, कुंपणामधून जाणारी वाट, अश्व रस्ता; पाणंद. (हेटकरी) पांण. [सं. पाद ?]

पादङ्गणे-सक्ति. ताबडणे, जोराने हांकणे; टांके दिले करणे; सपादन काम घेणे; दमविणे. [पादणे ?]

पादङ्गा-पु. १ अति श्रम; यत्न; पुष्कळ पादङ्गल्यामुळे जख्म अवस्था होणे; टांके दिले होणे. (कि० निषेध). २ (एखाद्याकडून) सक्त रीतीने घेतलेले श्रम; बरेल अशा रीतीने घेतलेले काम. (कि० काढणे, घालणे). [पादङ्गणे]

पादप-पु. झाड; वृक्ष. झाडे पायांनीं (मुळपांनीं) पाणी पितात म्हणून. ' श्वपरे पाषाण पादप । सीता म्हणोनि आळिगी ।' [सं. पाद+प]

पादपेकाड-वि. (ना.) मित्र; मेकड. [पाद+पेकट]

पादरटान, पादरटान-की. पादल्यामुळे सुटलेली घाण; पादाची घाण. [पादर+घाण, पादणे+घाण]

पादरधीट-वि. बडाईखोर; फुकट कुशारी मारणारा. प्रसंगाच्या वेळीं मीतीने पादणारा, एसी धीट. ' एका नेम कोठे हुसरा पाळट । पादर तो धीट म्हणती त्यासी ।' —तुगा १२८६.

[पादरा+धीट] पादरधिटाई-की. अंगी सामर्थ्य ब धीटपणा नसतो तोंडाचे दाखविला जाणारा धीटपणाचा बोल; बडाई. [पादरा+धिटाई]

पादरा-पु. एक किडा. पिचूळ पहा. -वि. १ पादण्याची सवय असणारा; नेहमी पादणारा. २ (ल.) मित्र; बुजका; इगरा.

३ दुबैल; निवैल; अशक्त; फुसका; निःसर्ब; धुम्र; धुलक; कमजोर (इमारत, वस्तु, उद्योग, मत, भाषण, मनुष्य इ०). [पादणे] म्ह० पादण्यास बालाचे मीस-पावट्याचे निमित्त. पादरफुसका-वि. हलका; कवडीमोल; तिरस्करणीय; भितरा (मनुष्य); निर्जीव; निवैल; हलकी; नादान (वस्तु, पदार्थ).

पांढरा-पु. (बे.) कोंबडीचीं पिले सांफण्याची वेळची टोपली. [पिंजरा]

पावरीमामी-की. एक वनस्पति.

पाव्विणे-सक्ति. १ पादण्यास लावणे २ (ल.) ताबडणे; पादडणे; श्रमविणे; भागविणे; दमविणे; कष्ट करावयास लावणे. ३ खेळांत मार देणे; पराभव करणे. [पावणे]

पावशा-शाह-पु. सम्राट; बादशहा; मुसलमान राजा.

[फा.] पावशाही, पावशाहत-की. साम्राज्य, बादशहाचा अंमल; बादशहाचा अधिकार, सत्ता, वैभव. [फा.] म्ह० पादशहास पादशाही झाली म्हणून पिंजऱ्यानें तार तोडून घेतले. पावशाही-वि. १ बादशहाने दिलेला, बादशहास शोभेसा, साजेसा; बादशहा-संबंधी (मोहर, सनद, शिक्का, परवाना, रिवाज, शिरस्ता, कौल, संजाम इ०). २ दरबारी; बादशाही; थोर; अभ्य; उमदा; बाटाचा. ३ विलक्षण, अतिशय; पराकोष्ठेचा. जसे:-पादशाही जुलूम, जवरी =अधिक जुलूम; पातशाहीलबाडी = अतिशय नोदें बोलणे. याप्रमाणेच पातशाही-कारखाना-कारभार-मुलख-पीक-आमदनी इ०. [फा.] म्ह० मने पादशाही पण दैव गाडू.

पांङ्-किवि. (गो.) खाली. [सं. पत]

पादाकांत-वि. पायाखालीं तुडविलेला; पायांनीं आक-मिलेला; पायाखालीं घातलेला (वेश, जागा); जिंकिलेला, वस केलेला, पराकामाने हस्तगत केलेला (शत्रु, देश इ०). [सं.]

पादाङ्गणे-सक्ति. ताबडणे; (प्र.) पादडणे पहा. [पादडणे] पांढो-धी-की. १ गावांतून, शेतामधून, कुंपणामधून गेलेला, अश्व गाडीरस्ता; लहान वाट; (प्र.) पाणंद. (ब. ना.) पांघ, पांघण-न २ (ल. व.) आकाशगंगा. [सं. पाद ?]

पादुका-की. १ जोडा; बहाण; (विशेषतः) लांकडी खडावा. २ देव, शुद्ध इच्छा पायाचा दगडावरील ठसा (पूजेकरिता असलेला); पायांची प्रतिमा. [सं. पाद] ०छर-वि. जोडा उचलणारा. ' पादुकावर सेवेचा ।' —दावि १८३. [पादुका+धरणे]

पादेलोण-न. एक काळ्या रंगाचे, कृत्रिम अग्निदीपक, सौम्य रेषक असें मीठ, क्षार. बिबलण पहा. [सं. पदक+लण]

पाद्य-न. पाय धुण्याचे पाणी किंवा पाण्याने पाय धुण्याची क्रिया. ' नवरा नेईल नोवरी घरा । पूजन बरा पाद्याचें ।' —तुगा ३०१५. देवास स्नानाचे वेळीं मध, अक्षता, फुले, पाणी इंगैरे अर्पण करतात ते. पूजा, स्तुति करण्यातील एक विधि [सं.] पाद्याचे

घालणें-करणें-(उप.) यथेच्छ लाबा; मारणें. **पाचाधर्ये**-न. (त्राक्षण, अतिथि इ०स) पाय धुव्यास दिल्ले पाणी इ०, पूजा, सत्कार. [पाय+अर्थ]

पांदाख-पु. (गो.) दिमाख; बबाई; कुशारकी.

पाद्री-पु. १ क्रिस्तीधर्मप्रचारक; क्रिस्ती धर्माचा भटजी. २ लष्कर, आरमार अगर इतर सरकारी खातीं यांमधील क्रिस्ती धर्माचार्ये. [पोर्तु पाद्री; इ. फादर]

पाद्री-पु. बुद्धिबळाच्या खेळांतील उंट. [पोर्तु. पेद्रो]

पाधाणी-नीं-वि. अजागळ; अडाणी (बायको). 'काय ओंगाणी पाधाणो ! ताकामध्ये घाटी लोणी !' -पुगा ६२३.

पान-न. १ झाडाचें पान; पणें; पत्र; दल. २ (सामा.) नागवेलीचें, विड्याचें पान. ३ (ल.) विडा; नागवेलीचें पानास चुना लावून त्यांत कात, सुपारी इ० घालून खाण्यासाठीं केलेला विडा. ४ पुस्तकाचें पृष्ठ, पत्र. ५ कागदाचा ताव, बंद. ६ धातूच्या वस्त्यांचा पातळ पत्रा. ७ लहान मुलाच्या कपाळावर, स्त्री-पुरुषांच्या गळ्यांत, घोड्याच्या गळ्यांत अथवा कपाळावर बांधण्याचा पानाच्या आकाराचा एक दागिना; पिंगळपान ८ धोतरजोडी पैकीं एक नग; एक धोतर. ९ केतकीच्या फुलाची एक पाकळी, दल. १० पर्याचें, गंजिकाचें पान. ११ झाडाचें, हत्याराचें पातें. १२ (ल.) सपें; साप; नाग (याची फणी पानासारखी असते त्यावरून किंवा संस्कृत पद्म या शब्दावरून व्युत्पत्ति). (ल.) (ब.) सर्पदंश. (कि० लागणें; लावणें). १३ माहुटीचें लाकूड, फळी; छपराच्या बाशाचें शेवट ज्यांत बसवितात तें लाकूड, फळी. १४ किल्लाच्या तटाचा बरचा दोन अंश्यांमधील भाग किंवा भित (हा पिंपळाच्या पानाच्या आकाराचा असतो त्यावरून) १५ एका जातीचें औषधी गवत; (सं.) एरका. एरका पहा. १६ संवळाचें भातड्याचें तोंड. १७ (गो.) तेंबाखू. १८ (कु.) नागराचें टोंक, भाग. (वे.) नागराच्या फाळावरील लकडी तुकडा. १९ जेवणाचें पान; पत्रावळ. [सं. पणें; गु. पान, पं. पण, पन्ना; वि. पनु] (बाप्र.) ० न हलणें-(झाडाचें पान हलण्याला यत्किंचित् तरी बारा लागतो. त्याबाबून तें कायें होत नाहीं, यावरून) (एखाद्याच्या बाबून) कोणतेहि कार्यें न होणें. उदा० त्याच्या बाबून पान हाल्ल नाहीं. ० पुजणें-(ल.) पानावर धोडेंस अन्न बाळणें. (तोंडाला) ० पुसणें-कपविणें; ठकविणें. ० लागणें-सर्पदंश होणें, साप चावणें. पानावर पान टाकणें-घालणें-ढेबणें-ढबणें, दाबादाबी करणें; छपविणें. 'त्या कळ्याची चौकशी काहीं न करितां झालें उगीच पानावर पान टाकलें, घातलें.' पानावर पान ढेबणें-छपविणें; गुड, संविध ढेबणें. पांखा पानांचा विडा-पट्टी देणें-(एखाद्या कामावर नेमणूक करताना पूर्वी सरदारास पांच विड्याचीं पानें व सुपारी देत असत

यावरून) निरोप देणें; नोकरीवरून काढून टाकणें. (दुसऱ्याच्या) पुढलें पान, ओढूं नये, पुढच्या पानास माती घालूं नये-(ल) दुसऱ्याच्या पोटावर पाय आणूं नये; दुसऱ्याच्या पोटापाण्याचें साधन काढून घेऊं नये. पुढें वाढलेल्या पानास लात मारणें-१ (ल.) सहवासदर्जी प्राप्त झालेल्या किंवा एखाद्याच्या कृपेमुळे मिळालेल्या कायद्याच्या गोष्टी शिबकारणें, नाकारणें. २ (ल.) ऐन ताडण्याच्या किंवा टक्कांच्या काळांत मरणें, मरण येणें. सामाशब्द-० आशळा-ळी-पुकी. लहान काटिरी व फळें येणारें झाड; आंबळीचा एक प्रकार. ० उवा-लीनव. झाडांचीं पानें खाणारे उवासारखे किडे. ० कांडी-की. (तंजा.) पानपट्ट्या खोवण्याकरितां दांडी; रावा. ० कातर-कापें-न. (कों.) केळीचीं पानें कापण्याचें हुत्यार, कातरी; (राजा) टोकास विळा बांधलेली आंकडी. ० घोंगडें-न. इरलें. ० झाड-न. (कों.) पानापासून उगवणारी, फुटणारी बनस्पति; पानफुटी ० ताटी-की. पत्रावळीचीं पानें दुमडू नयेत म्हणून त्यांच्या भोवतीं कांबट्या बांधल्या आहेत असा पत्रावळीचा किंवा घोणांचा गडा, बंदल. ० तुळी-की. (महाज.) पर्णझट्या; पानांची शेज. 'तंव भणे रत्नावली ! न करी वो न करी पानतुळी !' -शिशु ७९९. ० दान-न. १ विड्याचीं पानें वगैरे ठेवण्याचा डबा. २ (व.) पानाचें तबक. [पान+फा. दान=पान] ० पट्टी-की १ विड्याच्या पानांत सुपारी कात इ० घालून केलेला विडा, गुवाडी. २ एकत्र दुमडलेली नागवेलीची पानें (पानसुपारी देताना दण्याकरितां केलेली). ३ (वर) मोहट्टीचें शेवटचें लाकूड, बाशाचीं टोंकें दिवूं नयेत म्हणून छपराच्या तोंडाशीं मारलेली फळी. ० पत्रावळ-की. पत्रावळ; घरांत जेवण्यास लागणारीं पानें आणणें, साठवणें, मांडणें इ० काम. ० पुड-पूड-पुडा-पुन विड्याचीं पानें ठेवण्याचा गवताचा ताड, शिंदी यांच्या पातीचा किंवा पितळ इ० धातूचा ओंजळीच्या आकाराचा केलेला पुडा, बुरडी डबा. [सं पत्रपुड] ० पेंडा-ढा-पु पत्रावळीचा भार, गडा खोतवेंटीपैकीं एक बाब. 'खोतवेठ' पहा. ० पोत-की. बायकाचा गळ्यांतील एक दागिना; चिंचपेटी व मोत्यांचा पोत, पेंडें. ० बाजी-बाजू-की. (गंजीकाचा खेळ) राजा व बजीरायांविषय असलेली डावातील मोटी पानें; बंद. ० बाळी-की. कानांतील एक दागिना; मोती इ० लाबलेला पानांच्या आकाराचा सोन्याचा अलंकार. 'पानबाळ्या तिथें मासबाळ्या मारो ल्हूर !' -अफला ५५ ० बोर-न. लहान मुलाच्या कपाळावरील केसाला बांधण्याचें, सोन्याच्या कोंवणात हिर बसविलेले एक भूषण. ० भारा-पु. पानपेंडा पहा. ० मळा-पु. नागवेलीच्या, विड्याच्या पानांचा मळा, शेत. ० लागी-की. ज्यामध्ये एकमेकांवर पानें देणें घेणें लागतात असा पर्याचा खेळ. 'एक बुरी काढून देवून तिचे पान-झग्री खेळूं लागले.' -सुदे २६. ० वडी-की. अळ्याच्या पानांची

तळून लेलेली वडी. -गुशि १.३६१. ०वेल-खी. विडयाच्या पानाचा वेल; नागवेल. ०वेल खळी-खी. पानवेलीस दावयाच्या पाण्याकरिता केलेला खळगा; पाडलेली सरी, चर. ०सडे-न. पानदान. पानपूड पहा. ०सर-न. (पावसापासून बचाव व्हावा म्हणून) पानांचे किंवा गवताचे केलेले एक आच्छादन, इरले. ०सांखळी-खी. पुस्तकांतील पानवार विषयसूची; अनुक्रमणिका. ०साबर-खी. फड्या निवडुंग. पाणसाबर पहा. याच्याशिवाय काडेसाबर निराळा ०सुपारी-खी. १ विडयाचे सर्व साहित्य; बिबा २ लोकांस बोलावून सन्मान करण्याचा समारंभ; अत्तर, गुलाब, पान-सुपारी देणे. ३ (ल.) बक्षिशी; पोस्त; लांच. 'साडेबास भेटावयाचे म्हणजे चपराशाला पानसुपारी द्यावी लागते.' पानेवाटणी-खी. (कों.) लम ठरविण्याच्या वेळीं गोताला आमंत्रण करण्याचा समारंभ; पानसुपारी. 'पानेवाटणी झाली म्हणजे लम निश्चित झाले. -महाराष्ट्र शारदा घृ. ५० जुलै १९३५.

पान-न. १ पिणे; प्राशन (पाणी, दारू इ०). 'पै प्राकृतही अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।' -झा १०.१९१. (समासांत) अमृत-मधु-रस-क्षीर-पान. २ मद्यपान; सुरापान. [सं.] ०करणे-पिणे. 'तो धृतराष्ट्राया। सुतेस पान कराया।' -झा १५.५८९. ०पात्र-न. (सामा.) पाणी पिण्याचे भांडे; पेला.

पान-खी. ओरिसामधील एक शुद्धेगार जात, व्यक्ति. -गुजा.

पान-न. (वर) पावशेर (सिंगा गूळ यांच्या व्यापारांत रूढ). 'शेगांत दहा पान माती निघाली.'

पानई-खी. (अशिष्ट) पाण्याचें भाडें ठेवण्याची जागा. [पाणी]

पान-उतारा-कापड-कापड-कांबड-घोणस-खक्री-चट-चूल-जवई-ढाळ-पानथरी-थर-(प्र.) पाण उतारा-कापड-काळ इ० पहा [पाणी]

पानक-न. (सामा.) आंबटसर पेय; पन्हें. जसे:-लिमलेट, चिचबणी इ०; सरबत; साखर घातलेले पाणी व लिंबाचा रस यांचे केलेले पेय -गुशि १.४७६. [सं.]

पानक-पु. साप; पन्नग; नाग. 'आठ अस्ताके राणीली। म्हणोनी अस्तकुळ पानक।' -उवा ८५८. [सं. पन्नग]

पानकळा-पु. पावसाळा. 'राधोबा दारा म्हुणे नारायण-राव भातां पुढे पानकळा आला।' -गापो ९९. [पाणी+काळ]

पानकाबशी-खी. (व) दिवसभर पाण्यांत बसणारी गाय अथवा म्हेंस [पाणी+बसणे]

पानकी-पु. (गो.) स्वयंपाक्याचा सहाय्यक; पाणक्या. [पाणकी]

पानकी-खी. एक रोग; अंगाचा दाह, मळ पातळ होणे, अंतर्बाह्य पिवळटपणा आणि डोळ्याला पांढरेपणा ही लक्षणे यांत होतात. -योर १.५३५.

पानकेळि-ळि-खी. (महानु) पाण्यामध्ये केलेली कीडा; जलकीडा. 'तरि अमृताची पानकेळि। केषि वरिते।' -भाए २२२. [सं. पानकेळी]

पानको-पु. (गो.) गूळ घालून भाजलेला पावाचा एक प्रकार.

पानगा-पु. पानाला पीठ लावून निखाऱ्यावर भाजलेली भाकरी; आहारोळी. 'स्नानसंध्यादि कर्म जाहले। पित्राचे पानगे भाजले।' -पांप्र ३०.२३१. पानगी-खी. लहान पानगा. [पान]

पानछत्री-खी. (तंजा.) दोन काठयांस मनीं लुगडीं चुपून, बांधून ठेवणे (लमातील एक प्रकार).

पानट-न. (जिदार्थी) झाडाचे पान; कागदाचे चिटोरे; पुस्तकाचे पान इ० [पान+ट]

पानडी-खी. १ पदक. २ साजाची पेटी. ३ कापशीच्या पानासारखी सर्व घेरभर कातरे कातरे असलेली साज्रांत घालावयाची पेटी; बायकांचा गळघात घालावयाचा एक दागिना. [पानट]

पान(ना)डी-डया-वि. जमीनीत पाणी कोठे लागेल ते सांगणारा. पाणाडी पहा. [पाणी+नाडी]

पानताबन्-खी. (व.) पाणी तापविण्याची खोली; मांग-धुण्याची खोली; न्हाणी; स्नानगृह [पाणी+ताबण]

पान(नं)व-ध-खी. (प्र.) पाणद पहा.

पानपणे-सक्ति. १ जलम भरून येणे. २ धाबरे करणे, होणे.

पानपोई-पोय-खी. एक वेल हिचा गुरांच्या औषधाच्या कामी उपयोग होतो. हिचीं पाने हातावर चोळलीं असतां हाताला तांबूस रंग येतो. [पाणी+पोय]

पानफुंकणी-फुंकी-खी. (ना) मुलीचा एक शिवाशिवाचा खेळ. -मराठी खेळांचे पुस्तक ६१.

पानबसन, पानबोदाड-नखी. (व) पाणी धरून ठेवणारी, पाणथळ जमीन. [पाणी]

पान बसविणे-न. (चामारी धंदा) तळाच्या बाहेरील बाजूस बसविलेला सागळेचा तुकडा. [पान]

पानबुडी-डया, पानलोट-खी. (प्र.) पाणबुडी-डया इ० पहा.

पानबटा-न. पानट पहा.

पानबटा-ठा-पानबडा-था-पु (प्र) पाणबटा; जलाशय; पाण्याची जागा; धुण्याची, अंघोळ करण्याची जागा. 'जे क्लेशांशींचा उकरव। अक्पुरींचा पानबडा।' -झा १६.४०७ 'अबली तळमळीत मनीं। पानबटा सांगे गाऱ्हाणी।' [पाणी+ठाव]

पानबळ-न. (गो.) हत्यारास पाणी देणे. (क्रि० दिवप). [पाणी]

पानवाहलेत-एका हकाचे नांव ? -शर.

पानसत्र—न. पाणपोई [सं.]

पानसरडे. पानसापूड—पाणसरडे—सापूड पहा.

पानसरा—सरकी—पाणसरा—सरकी इ० पहा.

पानस(सा)ळ—झी. जमीनीची पातळी दाखविणारे वड—उतार दाखविणारे गवंडयाचे एक हत्यार; साधनी. पाणसळ पहा. [पाणी]

पानसळाई—झी. सोनाराचे एक हत्यार.

पाणसाळ—झी. (बेलगाडी) गाडीत ठेवलेला माल पडू नये म्हणून गाडीस मागच्या बाजूस आडसर, झडप लावतात ती.

पाना—वि. (राजा. कु.) (शेतांतील धान्य, भात इ०) एके ठिकाणी साठविल्यावर किंवा तयार झाल्यावर त्यावर पाऊस पडल्यामुळे पिवळसर पडून उबले गेलेले, कुजलेले; पाणी खावेले. पानेतांबूळ—उषव. अशा तऱ्हेने बिचबलेले, मिजून कुजटलेले तांदूळ, भात इ० [पाणी]

पाना—पु. बोलटास बसविलेला नट खोलणारे एक हत्यार; बाजी. [इ. स्पॅनर]

पानाचो—झी. संबाळ. [पान]

पानारी—पु. पत्रावळीच्या पानांचे भारे आणणारे लोक, ओझेकरी किंवा त्यातील एक व्यक्ती. [पान]

पानिपडा—पु. जलाशय. पानेड पहा.

पानो—वि. पिणारा (समासंत) मय—क्षीर—अमृत—पानी. [सं.]

पानीय—न. पाणी. —वि. पिण्यास योग्य, लायक. [सं.]

पानेड—न. १ पाचट. २ सरोवर; जलाशय; पाणवठा; पानिपडा. —शर. [पाणी+डाय]

पानेणें—अकि (राजा कु) (तांदुळ वगैरे) धान्य पक झाले असता त्यावर पाऊस पडल्यामुळे ते खराब होणें, त्यास वाण घुटणें; पाणेरणें. [पाणी]

पानो—पु. (कु.) घुताराचे एक हत्यार. [पान—हत्याराचें]

पानोवानी—किवि. प्रत्येक पानास; या पाणापासून त्या पानापासून ' ऐसीं जिये ज्ञानी । मुनीश्वरांसी उतानी । वेवत-रुच्या पानोवानी । दिंडताती । ' —झा १३ १६६.

पानोळी—झी. (व ना) शिंदीच्या झाडाचे पान; शिंदीची झावळी. [सं. पण]

पान्हणें, पान्ह(व)विणें, पान्हणें—सकि कासंतून दूध सोडणें, पान्हा फुटणें किंवा सोडणें (मातृवातसल्यामुळे, मातेने किंवा आंबोण इ० पाहून गाय, म्हैस इ०नीं). [पान्हा] पान्हवण—न १ पान्हा सोबावा म्हणून गाय, म्हैस इ०च्या पुढे ठेवावयाचें अंबोण, दाणा वगैरे. २ (ल.) मन वळविण्याकरितां, वश करण्याकरितां, सम-जुत बालण्याकरितां दिलेले बक्षीस; लाव. पान्हवणकरीण—झी

पान्हवण दाखविल्याशिवाय जी कधीहि दूध देत नाही अशी गाय, म्हैस वगैरे.

पान्हा—पु १ मातृवातसल्यामुळे जनावराच्या कासंत दूध उतरणें, घुटणें; प्रेमातिशयांने मातेच्या स्तनांतून जोरानें बाहेर येणारें दूध ' गाथीला पान्हा फुटला—आला. ' ' स्तन दादून फुटला पान्हा । नेत्रीं डाळी अश्रुजीवना । ' २ दयेने अंतःकरणस येणारा कळवळा [सं. प्रसव; प्रसू] (खाजवून) पान्हा आणणें—(ल) बळेंच आल्या, कळवळ इ० उत्पन्न करणें. ० घालणें—घारणें—पळविणें—सोडणें—(गाईने) पान्हा चोरणें; चांबणें. ' अहो वासरु देखिलयांचिसाठीं । धेतु खडफडौनि मोहें उठी । मग स्तनामुखाचिये भेटी । काय पान्हा धरे । ' —माझा ११ ४०. ० फुटणें—दूध येऊ लागणें; स्तनांतून दूध वाहू लागणें. ' अहो तान्हाचें लागतां झटें । तेणें अधिकचि पान्हा फुटें । ' —झा १ १८. ० चोर, पान्हचोर—वि पान्हा चोरणाऱ्या (गाय इ०). [पान्हा+चोर]

पान्हा—वि. पाना पहा. पान्हेतांबूळ—उषव पाना पहा.

पान्हेरी—झी. पाणपोई. ' दासें दासत्वे आगळी. पान्हेरीने मार्ग मळी । ' —तुगा ३३८. [पानीय]

पाप—न. १ अपराध; कुकर्म; दुष्टपणा; दोष; पातक; नीति-बाध वतन ' पापापासून ईश्वरक्षोभ. ईश्वरक्षोभापासून नरक-प्राप्ति, नरकप्राप्तीपासून स्वहितनाश. ' याच्या उलट पुण्य. २ बाईट हेतु; कुकल्पना; कुडा भाव; दुष्ट वासना. ' मनांत कांहीं पाप आलेसें वाटतें. ' ३ —पुक्तीन (ल.) दुष्ट, प्रासदायक, पापी मनुष्य. ' ससप्तक थोडेसे असति न धरतील तेहि पाप तग । ' —मोकर्ण ४२ ७१. ४ व्याधि; पीडा; अहचण; संकट; लुबाड [सं] (बाप्र.)

० उभें राहणें—पाप भोगणें; पाप उघडकीस येणें; मार्गांत आडवें येणें. ० खाणें—पश्चात्तापापानें मन खाणें, मनास हुरहुर लागणें.

० बांवा मारून—वेऊन उठणें, ज्याचें पाप त्याचें पुढें येऊन नाचणें—स्पर्शपणें पाप उघडकीस येणें. पापाचा बांटा उचलणें—पापकृत्याचे परिणाम भोगण्यास सिद्ध असणें किंवा नाइलाजानें तयार होणें (मागील जन्मातील पापार्थी फळे भोगावी लागतात अशी समजूत आहे त्यावरून). पापानें पाय धुणें—सर्वदा पापाचरण करणें. पापानें पाय धुतलेला—वि अतिशय पापी; दुष्ट; महापापातकी (मनुष्य) तो पाप देणार नाही तर पुण्य कोटून देईल—तो फारच कृपण आहे बाईट वस्तु देखील दुसऱ्याला त्याच्यानें देवबत नाही, मग बांगडी देवबत नाही, यांत काय नवल ? सामाशब्द—० कर्मी—वि. दुष्कर्मी; बाईट कृत्ये करणारा; दुष्ट, पापी. ० व घृ—उषव. अतिशय भ्रम, कष्ट; अत्यंत दुःख; काबाडकष्ट (रागांने, ज्ञानानें वेतागून बोलताना योज-तात). ' म्यां पापकष्टानें स्वयंपाक केला तो दुःकृत्यानें विट लावा. ' ० कळी—झी कलियुग. ' ऐसी आली पापकळी । आश्चर्य मानिले

सकळीं ।' -दा ३.५.२२. [पाप+कलि] ०खाण-की. अत्यंत, भयंकर, पापी मनुष्य; महान् पातकी; पापांचे आगर. ०ग्रह-पु. मंगळ, शनि, राहु, केतु हे अशुभ मानलेले ग्रह; आकाशातील ग्रहांची अपसाकुनकारक, दुष्स्थितीकारक युति, योग. ०दृष्टि-की. पापी नजर; काम, मत्सर इ०नीं युक्त अशी दृष्टि, पहाण्याचा प्रकार. -वि. कामुक; पापी, कलुषित, दुष्ट, दोषी नजरेचा. ०द्वेष्टा-वि पापाचा तिरस्कार करणारा. ०धुणी-की. पाप धुतले जाणें, पापापासून मुक्तता. 'जे ध्रुवण करतां पापधुणी होय एकदां सर्वांची।' -इ ४.४४. [पाप+धुणें] ०निरास-पु. पाप धुवून टाकणें, दूर करणें. ०पिंड-पु. (की रजस्वला असतांना गर्भ राहतो यावेळीं मातेचें अशुद्ध रक्त बाहेत असतें, त्यावरून या काळातील) गर्भ पिंड; गर्भ. ०पुत्र-पु. कुपुत्र. 'बाप तयाला ताप वृद्धपण पापपुत्र हा की।' -ऐपो ३६८. ०बुद्धि-मति-वि. कुबुद्धि; दुष्ट, वाईट मनाचा; पापी वृत्तीचा. ०भी(मे)ह-वि. पापाला भिणारा, भिजून वागणारा ०मूर्ति-राशि-रूप-स्वरूप-वि. चोर, महान् पातकी, मूर्तिमंत पातकी ०योनि-नी-की १ पापजाति 'तिये पापयोनीही किरीटी। जन्मले जे।' -झा ९.४४३. २ गुन्हेंगार जाती. 'पापयोनि शब्दानें अलीकडे सरकारदरबारांत ज्यांना गुन्हेंगार जाती असे म्हणतात तशा प्रकारचा अर्थ विवक्षित असून....' -गीर ७४८. -वि. पापी; पातकी (माणूस). ०घासना-की अपवित्र, पापी इच्छा; दुष्ट वासना. ०वेष्ट-की रात्रीं अकरा वाजल्या पासून तों पहाटे तीन वाजेपर्यंतचा काळ. धार्मिक व पवित्र कार्याला १ वेळ अयोग्य समजतात. ०संग्रह-पु. पापांचा साठा, संचय. ०संताप-पु. पापामुळें होणारें दुःख; मनस्ताप; कांचणी. पापाचा बाप-पु. जन्मदाता बाप (कारण तो मुला-मुलीचा उत्पत्तिकारण असल्यामुळें त्यांच्या पापांची त्यांच्यावर जबाबदारी येते). याच्या उलट पुण्याचा, धर्माचा बाप पापांचे पर्वत-पुनव मोठी आणि पुढळ पापें. 'अपार जीव मारले। पापांचे पर्वत सांचले।' -रावि १.११० पापात्मा-पु. अत्यंत पापी; दुष्ट मनुष्य; पापमूर्ति, पापाचा केवळ अर्क. पापापूर्व-न. अनीतीच्या कृत्यांपासून उत्पन्न होणारें वाईट फळ, परिणाम इ०. अपूर्व पहा. पापिष्ठ. पापी-वि. अतिशय पापाचरणी; दुष्ट, अनीतीचें वागणारा; पातकी; पापयुक्त. पाप्याचा पितर-न. (ळ.) अतिशय रोड, दुर्बल व क्षीण; मनुष्य (पापी माणसानें दिलेले पिंड त्याचे पितर खात नाहीत त्यामुळें ते रोड बनतात त्यावरून).

पाप-न. (गो.) पोटीस.

पापड-पु. उडीद वीरेच्या डाळीच्या पिठांत हिंग इ० मसाला घालून तें मिजवून लादून व उन्हात वाळवून (मिस्तबाबर आजून) तोंडी लावावयास पोळीसारखी केलेली चकती. [सं. पपेट;

प्रा. पपड] ०खार-पु. (पापडांत घालावयाचा) एक खार; साजीखार; सज्जीखार. इ. कंठीअन्कली. ०पीठ-न. पापड, चटणी इ०करितां केलेलें (सुक्यतः उडवाच्या डाळीचें) पीठ; डांगर.

पाप(पा)डी-की. १ तांदुळाच्या पिठांत मसाच्याचे पदार्थ मीठ घालून तें पीठ पाण्यांत मिजवून त्याचा पातळसा थर एखाद्या पानावर किंवा पातळ पत्र्यावर घालून तो बाफेंत उकडून, उन्हात वाळवून केलेली आणि मग तळलेली पातळ, कुडकुडीत पोळी; लहान पापड; फेणी. २ कढणाच्या उसाच्या रसाच्या बरची मळी व तिची थापटी, पापुद्रा. ३ तांदुळाच्या किंवा गव्हाच्या पिठांत गूळ घालून तयार केलेली आणि तळलेली थापटी; गूळपापडी. ४ (राष्ट्र.) सपाट दगडांची फरशी; फरसबंदी रस्ता. ५ (गो.) (सामा.) पापुद्रा. [पापड]

पापडी-पु. पिबळचा रंगाच्या रेशमाचा एक प्रकार. -सुंख्या ९७

पापणी-की. १ डोळ्यांचे केस २ डोळ्यावरचे कातवें. ३ डोळ्याच्या वर व खाली असलेले चामड्याचे सकेस आच्छादन. [सं. पक्ष]

पाप(पु)द्रा, पापुद्रा, पापोद्रा-पोद्रा, पापोडा-टा-पु १ शरीर, फळ, पोळी, भाकरी, कंद इ०काच्या बरील पातळ त्वचा, परर; पापडी; जखमेवरील खपली; भितीचा, शेणानें सारवलेल्या मुईचा पोपडा; टरफळ; कवची. २ आवरण; वेष्टण (कांदा इ० बरील). [का. हापळ=खपली]

पापर-रा-री, पांपरा-की. लाथ; लताप्रहार. 'ती ते पांपरा हाणें।' -पंच ५९ [प्रा. सं. पदप्रहार]

पापलिष्ठ-लेट-पु. (कों.) एक पांडरा, तळहटाएवढा, समुद्रातील मासा.

पापा-पु. (बालभाषा) लहान मुलाचा मुका, चुनन. [ध्व.]

पापा-पु. बापाबद्दल शब्द. [बाप]

पापा-की. भाकरी.

पांप्राय-की. (गो.) बढाई; दिमाक्ष.

पांप्रेर-वि (गो.) गप्पीदास; बाताढया (माणूस)

पांप्र-पु. (गो.) एक मासळी.

पापुडणें-अकि. १ पापोडा, पापुद्रा, खपली धरणें; पदर सुटणें. २ पित खवळणें; रागात, त्वेषांत येणें. [पापड, पापुद्रा]

पांवरी, पामरी-की. एक प्रकारचें पांकरावयाचे रेशमी वस्त्र (लहान मुलांचें).

पापळ-पु. १ झरा २ ओढा; नाला; ओहोळ. 'पौवा-पर्यंत चिपुल पाणी; पुढे पावळीतून ... झरे खणून ...' -खेका ४५ ३ तीर; किनारा. 'यमुने पावळी। गडियां बोले बनमाळी।' -सुगा २३०.

पावळ-ळा-ळी-ळे—वि. १ पामर; तुच्छ; दुर्बल. 'हां हो त्याही आणि मोहाची भेटी। हे कायसी पावळी गोठी।' —सा ११.६६. २ नाशवंत; नश्वर. 'असंतु हें पावळें बोला। बाउंणें काई बोले।'—शिशु १०००. [प्रा.]

पाम—न (गो.) एक प्रकारचें माप.

पाम(भार), पामारी—स्त्री. १ शेतांत बीं पेरण्याचें आज्ञत. याचे दुकणी, तिकणी, चौकणी, सहा कणी असे प्रकार आहेत. 'ज्ञानपामरी तीकणी। न लागे करावी पेरणी।'—तुगा ३६०. २ पेरणी [वे]

पामळ—स्त्री (राजा) भरणच्च वृष्टि किंवा वर्षाव; पुष्कळ पडणे, निघणे, गळणे (झाडावरून फुलें, पानें, फळें इ., चाळणी-तून दाणे इ.) [प्रवाह]

पामर—वि. धृष्ट, धुकळ; कं:पार्थ; हलका; नीच; तेजोहीन (नीतीनें नसून परिस्थितीनें धृष्ट असणुष्य). 'विना न हृदयीं धरीं सरज पामर प्रत्यया।'—केका ४४. [सं] **पामरता**—स्त्री. धृष्टता; लघुता; हलकेपणा दुर्बलता. 'मजरितां भ्रात्यांनीं वरिली जोडून हात पामरता।'—मोभीष्म ३.७.

पामा—स्त्री. खरुज; इसब; दड्ड; त्वचेचा रोग. 'सुतापुत्र वामा समस्तां पामा।'—किशुदाम ४. [सं.]

पामा—३. भुस्ता. 'मालात पामा म्हणजे भुस्ता नसावा'—मुंया ४५.

पाय—३ १ (शब्दशः व लक्षणेनें) पाऊल; पद; चरण. ईश्वर, गुरु, पति, धनी इ.स उद्देशून विनयानें म्हणतात. 'मला तरी हे पाय सोडून राहिल्यानें नैन का पडणार आहे।'—कोरफि २०. २ तंगडी. ३ कंबरपासून तोंडालां बोटारपथतचा सर्व भाग; चालण्यास साधनभूत अवयव. ४ (ल.) पायाच्या आकाराची, उपयोगाची कोणतीहि वस्तु. (पलंग, चौरंग, खुर्ची, टेबल, पोळपाट इ.चा) खुर ५ डोंगराचा पायथा, खालचा, सपाटीचा भाग. ६ अक्षराचा किंवा पत्राचा खालचा भाग. ७ झाडाचें मूळ. ८ चवथा भाग; चतुर्थांश; चरण; पाद. ९ शिडीची पायरी, पावका; पायडा १० (ल.) कारण, लक्षण; चिन्ह; रंग. 'मुलाचे पाय पाळण्यांत दिसतात.' [सं. पाद; प्रा. पाज; सि. पाओ, पाय, का. पाए; हि. पाज] (वाप्र) ० उखळणे—भरभर चालणे; न रंगळणे. ० उतारि—न्यां आणणे—येणे—नष्ट करणे, होणे; तोरा; अभिमान कमी करणे, होणे. ० काढणे—१ निघून जाणे; निसटणे; नाहीसें होणे 'वैराग्यलहरीचा कायदा चेजून पन्हाळ-गडावरून रातोरात पाय काढला.'—भक्तमयूकेकावली पृ. ३. २ (व्यवहारातून) अंग काढून घेणे. ० कांपणे—घाबरणे; भिणे; भीति वाटणे; भयभीत होणे ० खोडणे—खुडणे—खुडकणे—निजतांना पाय अंगाशी घेणे. ० खोडणे—मरणसमयी पाय

साडणे, पाखडणे. ० घेणे—प्रवृत्ति होणे; इच्छा होणे. 'त्या कामाला माझा पाय घेत नाही.' ० तोडणे—(ल.) एखाद्याच्या कामांत विन आणणे. ० दाखविणे—देन देणे; भेट देणे. 'तो मज दाखील काय पाय सखा।'—मोविराट ६.११८. ० हेणे—१ पायाचा भार घालून अंग चेपणे २ तुडविणे; उपद्रव देण्या-साठी, कुरापत काढण्यासाठी एखाद्याला पायांनें ताडून करणे. ३ पाय लावणे; पायाचा स्पर्श करणे. ० धरणे—१ पायां पडणे, शरण जाणे; विनंति करणे, आश्रयाखाली जाणे. २ अर्धांगवायु इ. रोगांनी पाय दुखणे. ० धुवून—कुंकून टाकणे—ठेवणे—(ल.) मोटया खबरदारीनें, काळजीनें वागणे; मागे—पुढे पाहून चालणे, वागणे. ० धुणे—१ संध्यावंदनादि कर्मांप्रती किंवा बाहेरून आल्याबरोबर पादप्रक्षालन करणे. २ कोणाची पूजा वगैरे कर-तांना, आदरसत्कारार्थ त्याचे पादप्रक्षालन करणे. ३ (बायकी) (ल.) लघवी करणे; मूत्रोत्सर्गाला जाणे (मूत्रोत्सर्जनानंतर हात-पाय धुण्याची चाल बायकांत रुढ आहे त्यावरून). ० न टरणे—सारखे दिडणे; भटकत रहाणे; विश्रांति न मिळणे; पायाला विसावा नसणे. ० निघणे—मुक्त होणे; मोकळे होणे; बाहेर जाणे, पडणे. 'ह्या गांवातून एकदां माझा पाय निघो म्हणजे झाले.'—विवि ८ ११.२०९. ० पसरणे—१ अधिकार प्रस्थापित करणे; पूर्णपणे उपभोग घेणे; अल्प प्रवेश झाला असतां हळूहळू पूर्ण प्रवेश करून घेणे. २ मरणे (मरतांना पाय लांब होतात यावरून). 'शेवटीं म्हाताऱ्या आंघुठें त्यानें पाय पसरले.' ३ ह्. १ भटास दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी. २ अथरून पाहून पाय पसरावेत. ० पसरून निजणे—निश्चित, आळशी राहणे; निश्चयी असेणे. ० पोटीं जाणे—भयभीत होणे; अतिशय भीति वाटणे. निजलेला मनुष्य भीतीनें हातपाय आंखवून घेतो यावरून. 'जव भेजे पाय पोटीं गेले नाही.'—दावि १६०. ० फांखटणे—पाय निजविणे; पायपिटी करणे; तंगड्या तोडणे; एखादे काम करण्यासाठी कोठे तरी फार दूरवर किंवा एकसारखे पायांनें चालत जाणे. 'कांहीं लाभ नसतां उगीच पाय फांसटोत चार कोस जातो कोण?'—फुडणे—१ विस्तार पावणे; वाढणे. 'पहिल्यानें तुझे एक काम होतें, नंतर दुसरे आले, आतां तिसरे. आणखी त्याला किती पाय फुडणार आहेत कोणास डाऊक?' २ हळूच नाहीसा होणे; चोरीला जाणे (वस्तु) ३ थंडीच्या योग्यानें किंवा जळवातांनें पाय भेगळणे, चिरटणे. ० फोडणे—भलतीकडे नेणे; विषयांतर करणे; मुद्याला सोडून अचक-पचक बोलणे; फाट फोडणे. ० भुईदां(ला)लागणे—१ (एखाद्या कामास) कायमपणा येणे; निश्चितपणा येणे. २ जवावरच्या सकटांतून वाचणे. ० मोकळा करणे—होणे १ अडवणीतून बाहेर पडणे, काढणे. २ फेरफटका करणे; पांवा आंखलेपणा नाहीसा करणे, होणे. ० मोडणे—१ पायांत शक्ति नसणे. २ निराशेमुळे गळितेथे

होणें; विरास होणें. 'माझा भाऊ गेल्यापासून माझे पाय मोडले.' ३ एखाद्याच्या कामांत हरकत आणणें; धीर खचविणें; मोडता घालणें; काम करू न देणें. ४ (नगरी) एखाद्या मुलाच्या पाठीवर त्याच्या मातेस कांहीं दिवस जाणें; गरोदर राहणें. 'नरहरीचे पाय मोडले कां?' (त्याच्या पाठीवर कांहीं दिवस गेले आहेत काय?) ०येणें-चालतां येणें; (लहान मूल) चालू लागणें. ०रोघणें-स्थिर, कायम होणें. ०लागणें-पाय भुईशीं लागणें पहा. (वर) ०येणें-प्रतिबंध, अडचण होणें, येणें. पोटावर पाय येणें=उदर निर्वाहाचे साधन नाहीस होणें. ०वरपणें-ओरपणें-(कर.) चिंचपाण्यांत पाय बुडवून ते तापलेल्या तव्यावरून ओढणें व पुन्हां चिंचपाण्यांत बुडविणें, याचप्रमाणे पांच दहा मिनिटे सारखें करीत रहाणें (डोळ्यांची जळजळ यासारखा विकार नाहीसा होण्यावर हा उपाय आहे) [ओरपणें पहा] ०वळणें-१ दुसरी कडे प्रवृत्ति होणें; मुरडणें; वळले जाणें (प्रेम इ०). २ वातविकारानें पायांत वेदना उत्पन्न होणें; पाय तिडकू लागणें; गोळे येणें. ०बाहणें-एखाद्या स्थलीं जाण्याचा मनाचा कल, प्रवृत्ति होणें. ०शिपणें-(मुलाला पायावर घेऊन दूध पाजण्यापूर्वी स्वतः) पाय धुणें. 'ते माय आगोदर पाय शिपी।' -साहू १.५३. ०शिपणें-पायांस स्पर्श करणें; पायाची शपथ बाहणें. पायां-खालीं तुडविणें-१ तुडवें; ह्मणें; छळ करणें. २ कसपटप्रमाणे मानणें; मानहानि करणें. पायाचा मू पायां पुसणें-(ल.) कोणत्याहि घाणेरड्या गोष्टीची घाण जास्त वाढून देता तिचा तावडतोच बंदोबस्त करणें. पायांचा जाळ-पायांची आण-पायांचे पित्त मस्तकास जाणें-अतिशय रागावणें; क्रोधाविष्ट होणें; संतापणें. पायांची बळ भागविणें-व्यर्थ खेपा घालणें, फिरणें; निरर्थक कार्यास प्रवृत्त होणें. पायांजवळ येणें-(आदरार्थी) एखाद्याकडे जाणें, येणें, भेटणें. पायां जेवणें-खाणें-अत्यंत मूखें, वेडा असणें, होणें. पायांनं लोटणें-तिरस्कार करणें; अवहेलना करणें. 'म्हणतो युधिष्ठिर नको पायें लोटें मला अवनतात।' -मोउद्योग ८.१८. पायां पडणें-पायांवर डोकें ठेवणें; नमस्कार करणें; विनविणें; याचना करणें. 'उत्तर म्हणे नको गे! पायां पडतां वृद्धां सोड।' -मोविराट ३.७४. पायांपाशीं पाहणें-जवळ असेल त्याचाच विचार करणें; अदृष्टि असणें; आपल्याच परिस्थितीचा, आपल्या-पुरताच विचार करणें. पायांपाशीं येणें-पायाजवळ येणें पहा पायांला-त, पायांअदी पडणें-(म्हातारपणामुळे) चालतांना एका पायाला दुसरा पाय घासणें. पायांला खुट्या येणें-एकाच जागीं फार वेळ बसल्यानें पाय ताडणें. पायां लागणें-पायां पडणें. 'मी पायां लागें कां! कांसेयां लागीं।' -शिस्त २२४. पायांवर कुर्ची-मांजरें घालणें-(ल.) अतिशय

प्रार्थना व विनवण्या करून एखाद्यास कांहीं काम करावयास उठविणें. पायांवर घेणें-मुल जन्मल्यावर त्यास स्वच्छ करण्यासाठीं न्हाकें घालणें व जरूर ते सुक्ष्मीचें काम करणें. पायांवर नक्षत्र पडणें-सरोदित फिरत असणें; एकसारखें भटकणें; पायाला विसावा नसणें. 'कायरे, घटकाभर कांहीं तुझा पाय एका जागीं ठरेना, पायावर नक्षत्र पडलें आहे काय?' पायांवर पाय टाकून निजणें-धैर्नीत व ऐटीत निजणें. पायांवर पाय ठेवणें-देणें-एखाद्याच्या पाठीपाठ जाणें; एखाद्याचें अनुकरण करणें. पायांवर भोंवरा असणें-पडणें-एकसारखें भटकत असणें; भटक्या मारणें. पायावर नक्षत्र पडणें पहा पायावर हात मारणें-पायाची शपथ घेणें. -नामना ११०. पायाशीं पाय बांधून बसणें-एखाद्याचा एकसारखा पिच्छा पुरवून काहीं मागणें. पायांस कुत्रें बांधणें-(ल.) शिष्या देत सुटणें, भ्रमस्त शिष्या देणें, फार शिवराळ असणें पायांस पाय बांधणें-एखाद्याच्या संगतीत एकसारखें रहाणें. पायांस भिंगरी-भोंवरा असणें-पायावर भोंवरा असणें पहा. पायांस-पायां लागणें-नमस्कार करणें; पायां पडणें. 'तू येकली त्वरित जाउनि लाग पायां।' -साहू ८.११२. पायांस वहाण बांधणें-बांधलेली असणें-एकसारखें भटकत राहणें; पायपीट करणें. पायां-क्रि. १ पायांनं, पायाच्या ठिकाणीं. 'भुपें हळूच धरिला कडवेंस पाथी' -२ १०. [पाय] २ मुळें; साटीं; करितां. 'काय जालें देणें निघालें दिवाळें! कीं बाबेलसि बलें ल्हाणपाचीं' -तुगा ८४५. (कुण.) 'कशापाथी' =कशाकरतां; कां. पाई. [सं. प्रीतये; प्रीत्यर्थे] पायां बांधणें-(हत्ती इ०च्या पायाशीं बांधणें या शिक्षेवरून) हानि, पराभव करण्यास तयार असणें. आपले पाय माझ्या घरीं लागावे-(आदरार्थी ल) आपण माझ्या घरीं येऊन मला धन्य करावें. आपल्या पायांची धूळ माझ्या घरीं झाडावी-(नम्रपणाचें आमंत्रण) माझ्या घरीं आपण यावें. आपल्या पायांवर धोंडा पाडून-ओढून घेणें-आपले उकसान आपणच करून घेणें; आपल्या हातांनीं स्वतःवर संकट आणणें; विवत श्राद्ध घेणें. एका पायावर तयार-सिद्ध असणें-अत्यंत उत्पुष्ट असणें. 'बाजीराव शिपाई आहेत तसा मीही आहे. त्याच्याप्रमाणेंच हा प्रतिनिधि योग्य प्रसंगीं पाहिजे त्या मोहिमेवर जाण्यास एका पायावर सिद्ध आहे.' -बाजीराव. घोड्याच्या-हत्तीच्या पायां येणें आणि मुनींच्या पायां जाणें-(आजारीपण, संकट, विकट परिस्थिती इ०) हीं वेतांना कळीनें येतात पण जावयास दीर्घकाळ लागतो. याच्या उलट श्रीमंतीबद्दल म्हणतात. कडू-दोहो पायांनीं उतरणें-(सिंगर, बांसक, पाश इ०नीं) चार किंवा दोन पांख्या पायांसह जन्मणें. जळता पाय जाळणें-एखाद्या कामांत, व्यवहारांत, व्यापारांत उकसान

होत असतहि तो तसाच चालू ठेवणें. त्या पायींच—किवि ताबड-तोब; त्याच पावलीं. **भरल्या पायांचा**—(रस्त्यांत चालून आल्या मुळें) ज्याचे पाय (बाहेरून आल्यामुळें धुळीनें ऱ्हाये) घागेरडे झाले आहेत असा. 'तुं भरल्या पायांचा घरांत येऊं नकोस.' **भरल्या पायांनीं, पायीं भरलें**—किवि. बाहेरून चालून आल्यावर पाय न धुतां; घागेरड्या पायांनीं. (बाहेरच्या दोषासह; स्पृष्टा स्पृष्टादि दोष किंवा भूतपिशाच्चादि बाधा घेऊन). 'मुलाच्या जेवणाच्या वेळेस कोणी पायीं भरले आले म्हणून आज हें मूल जेवत नाही.' 'ज्या घरीं बाळंतीण आहे त्यांत एकाएकीं पायीं भरलें जाऊं नये.' **मागला पाय पुढें न घालू देणें**—(ल.) केलेली मागणी पुरविल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकूं न देणें; मुळीच हातूंत न देणें. **मागला पाय पुढें न ठेवणें**—मागितलेली वस्तु दिल्याशिवाय एखाद्यास सोडावयाचें नाही, तेथून जाऊं थावयाचें नाही असा निश्चय करणें. **मागील पाय पुढें नाही पुढील पाय मागे नाही**—हट्टीपणा; करारीपणा; ठाम निश्चय; जागच्या-जागीं करारीपणानें ठाव धरून वसणें याअर्थी उपयोग. **मागल्या पायीं येणें**—एकादें काम करून ताबडतोब परत येणें; त्याच पावलीं परत येणें. ३६० १ पाय धु म्हणे तोडे केवढ्याचे? २ पाय म्हण मोठा, न्याय खरा खोटा. ३ पायांखालीं मुंगी मरणा नाही (निस्पृहवी माणसाबद्दल योजतात) ४ (व.) पायावर पाय हवालदाराची माय=आळशी खीबद्दल योजतात. ५ पायींची वहाण पायींच छान—बरी (हलक्या मनुष्यास फाजील सहच देऊं नये या अर्थी) 'मज पामरा हें काय थोरपण. पायींची वहाण पायीं बरी।' —तुगा ५३५. ६ हत्तीच्या पायांत सगळ्यांचे पाय येतात सामाशब्द—**० आंग**—न (व.) गर्भाशय. **० उतार**—रा—पु. नदींतून पायीं चालत जाण्यासारखी वाट. 'एन्ही तरी अवधारा। जो दाविला तुम्हीं अनुसारा। तो पव्हण्याहिन पायउतारा। सोहपा जेसा।' —ह्या ५.१६५. —वि. १ पायांनीं ओलांडून जातां येथ्याजोगा. २ पायीं चालणारा; पायदळ. 'आम्ही गाडदी लोक केवळ आम्ही पायउतारे.' —आब १००. [पाय+उतार] **० उतारां**—रा—किवि. पायीं; पायांन. (किं० येणें; जाणें; चालणें). 'पायउतारा येइन मागें पळभर ना सोडी।' —सला २०. **पायउतारा होणें**—येणें—(ल.) शिब्यागाली, भांडण करण्यास तयार होणें. **० कडी**—खी. पायांतील बेडी. 'तुम्ही हातकड्या, पायकड्या घातल्या.' —तोबं. १२६. [पाय+कडी] **० क(ख)स्त**—खी. पायपीट; एकसारखें भटकणें; वणवण; [पाय+कड, खस्त] **० कस्ता**—पु. एका गांवीं राहून दुसऱ्या गांवाचें शेत करणारें कूळ; ओबडेकरी. 'दर गांवास छपरबंद व पायकस्ता देखील करार अस.' —बाडबाबा १.२२९. [फा. पाएकास्त] **० कस्ता**, **पायींकस्ता**—किवि. पायीं आजून; पायांनीं कड करून; ओब-

ड्याणें. 'आसपास गांव लगते असतील त्यांनीं पायीं वस्ता सेतें करून लागवड करावी...' —बाडबाबा २.२८३. **० काळा**—पु. (कॉ.) (सामान्यतः) कुणबी; नांगऱ्या; शेतावरचा मजूर. [पाय+काळा] **० खाना**—पु. शौचकूप; संडास; शेतखाना. [फा. पाए-खाना] **० खिळो**—पु. (गो.) पायखाना पहा. **० खुंट**—**खुंटी**—पुष्पी. जनावर पळून जाऊं नये म्हणून त्याच्या गळ्यास व पायास मिळून बांधलेली दोरी, किंवा ओंढा; लोढणें. [पाय+खुंट, खुंटी] **० खोळ**—पु. लाय. 'कां वैयातें करी सळा। रसु सांडी पायखोळां। तो रोगिया जेवीं विव्हाळा—। सवता होय।' —ह्या १७.१०१. २ शेतखाना? [गो. पायखिळो] **० खोळा**—**ळां**—किवि. पायतळी; पायदळी. 'चंदन चढे देवनिढळा थेंक काष्ठ पडे पायखोळा।' —सुरंग ३७९. **० खोळणी**—वि. शेतखान्याची? 'जैसी पाय-खोळणी मोहरी। भरणाश्रय आसधनीरी। तैसा ब्रह्म योनिद्वारी। म्हणोनिसदा अशौच।' —सुरंग ३५४. [गो. पायखिळो=शेतखाना] **० गत**—न खी. १ बिछान्याची पायाकडची बाजू; पायते. 'सरकारनें खडकवासल्याचे धरण बांधून आमच्या पायगतची नदी उशागती जेव्हा जेऊन ठेवली...'—टि २ १७४ २ (डॉगर, टेंडकी, शेत इ.चा) पायथा; पायतरा. ३ पलंग, खाट यांचें पायाच्या बाजूकडील गात. [पाय+सं. गात्र] **० गत घेणें**—बाज इ.च्या पायगताच्या दोऱ्या ओढून बाज ताट करणें, ताणणें. **० गम**—पु. (व.) पाया; पूर्वतयारी; पेगम पहा. 'आधीं पासून पायगम बाधला म्हणजे वेळेवर अशी धावळ होत नाही' **० गुण**—पु. (पायाचा गुण) एखाद्याचें येणें किंवा हजर असणें व त्यानंतर लगेच कांहीं वऱ्यावाईत मोठी बडणें याच्यामध्ये जोडण्यात येणारा काल्पनिक कार्यकारणसंबंध; बरेवाईत फळ; शुभाशुभ शकुन. हातगुण शब्द याच अर्थाचा पण थोडा निराळा आहे. एखाद्या माणसाचें काम, कृत्य याशीं हातगुणाचा संबंध जोडतात. 'धनाजीला नौकरीला टेकल्यापासून हंबीरराब पुनः पूर्वीच्या वैभवाला चढले, आणि धनाजीचा हा पायगुण समजून त्याला प्यार करूं लागले.'—बाजीराब १२७. **० गुंता**—पु. अडचण; आड-काठी; अडथळा, पायबंद पायगोबा पहा. 'दिल्लीस गेले आणि तिकडेच राहिले तर मग यत्न नाही. यास्तव समगमें पायगुंता विश्वासराव यास यावें'—आब १०७. 'हीं मायेचीं माणसं स्वारींत जवळ असलीं कीं पायगुंता होतो.'—स्वप ४८. [पाय+गुणें] **० गांवा**—पु. १ पायगुता; एखाद्या जुंबावांत पाय अडकल्यामुळें होणारी अडचण; पायामुळें झालेली अडचणूक. २ (ल.) अडचण; अडथळा; नड; हरकत; आडकाठी; अटकाव. 'निरोपण सुपशीं आडथळा। पायगोबा वाटे सकळा।'—मुसभा. २.९५. 'देवघरी तीथे करावयास चिरंजीवाचा पायगोबा होईल ऐसे आहे'—पेक्ष ९.११. ३ शास्त्र्या सैन्याला पिडाबीकडून अडचिणें. [पाय+गोबणें]

० पञ्चदश-क्षीभव लमात वरमाय व मानकरिणी यांना त्यांच्या ज नवस वर पासून वधूमंडपी आणतांना त्यांच्या रत्न्यावर आंधराव-याच्या पामोडशा (मोठ्या सत्काराचे चिन्ह). पायचड्या चालण्याचे काम परिठाकडे असते. 'वाजंसी पायचड्याशिरीगिरी विहारी चालती ।' - वसा ५३ [पाय+चड] ० पाळ वि पाय. पळत पोचसे (वच.). ' कौमुभगी पातळ नसली असे पायघोठा ।' - कथा १ ११ ११२ - ति वि दोन्ही पाय म केले ज. तील अमे (नसणे) पायावर घोळे असे. [पाय+घोळणे] ० चेपा-क्षी. पाय चेपणे, सेवेचा एक प्रकार ' हातदावणी, पाय 'पी, विनवणी, चोळणी इत्यादि प्रकार कण्याचे अपुवे प्रसंग जुन्या लोकांच्या परिचयाचे वळते अमे ते सागतात ' - खया २८ [पाय+चपी=चेपणी] ० चळ पुष्पी अयुम अपदाकुनी पाळल पायगुग. काणत्याहि कायाचा विषाड विवृति, मकटाची वाड ह० इंग्र्यांचे काण रस्त्यावरून जाणारा एका दः ० पशकुनी मायुम पिवा भूत अमे समजत, पायवा [पाय+चळ] ० चाल-क्षी. पायाने चालणे, चालत जाणे; चरणचाल ' कीं येथ ह इल्ल चालत पायचाली ।' - सारह ८ १४४. [पाय+चाल] ० चान्न-पु. १ विनाकारण केलेली पायांची हालचाल. २ (विणकाम) पायांच्या हालचालीमुळे हातमागस दिलेली चालना किंवा अंगी रीतीने चालणारा माग ३ अपशकुनी पायगुग. पायचळ [पाय+चाला] ० चोरी-वि धार काढतांना मागील पाय वर उचलणारी (गाय, म्हेस इ०) [पाय+चोरी] ० ज(ज)मा-पु विचार: तुमान; चोळणा: सुवार. [का पाएश्मा] ० जिमी-जिब-जीब-जीन. शरिक घागच्या असलेला पायांत घालण्याचा एक दागिना; तोरडी; पैजण वन्हाडांत अणुपायजिवा घालतात ' सोन्याचे पायजिब तळीं ।' - राला ५६. [का पाएजेब] ० टा-पु. १ पायरी (शिडी, जिना इ०ची). २ विहिरीत उतरण्यासाठी केलेले कोनाडे किंवा बांधीव विहिरीत बांधकामाच्या बाहेर येतील असे पुढे बसविलेले जे दगड ते प्रत्येक; नारळाच्या झाडास वर बढताना पाय ठेवण्यासाठी पाडलेली खांब. ३ पायवाड; पाळल्लाट. ४ (ल.) वहिवाट; पांथडा; शिरस्ता; प्रघात. (कि० पडणे; लागणे; बसणे). ५ चाकाच्या परिघाचा प्रत्येक तुकडा, अवयव; पाटा. ६ (मोठेच्या विहिरीच्या) घारोळ्याच्या दोन्ही बाजूचे दगड, प्रत्येकी [पाय+ठांय] ० टांगी-क्षी. (ना.) खाली पाय सोडून बसतां येईल अशी योजना असणारी बैलगाडी. रेड. [पाय+ठांगणे] ० ठा(ठा)ण-ठणी-नक्षी पायरी; पायटा पहा. ' ही चार पांच चढनी हल्ल पायठाणे ।' - केक २५. [सं. पदस्थान; म पाय+ठाणे] ० टा-पु. १ चाकाच्या परिघाचा अवयव; पाटा. २ (राजा.) सपाट जमीन भाजून तथें नावणी इ० पेरण्यासाठी तयार केलेले शेत. ३ ज्यांत मोठेचे कुळे, बगाडाचे

खांब बसवितात ते विहिरीचे, भोंके पाडलेले दोन दगड. [सं. पदस्थ; पाय+ठेवणे] ० त(ता)ण-न-न. (अश्लिष्ट.) १ जोडा; जुता; कुणबाळ जोडा; पादत्राण. (सामा.) पायत घालण्याचे साधन ' विद्वल वितण दिवसाराशी ध्यान । होईन पायतन त्याचे पार्थी ।' - तुगा ११२७. ' कोपट चोरुनि पळे तव्हा कैदी नळास पयतणे ।' - मोहन ४ १५५ २ (कौ.) व हाणा; चेपल्या [सं. पादत्राण, प्रा पायत्राण] ० वस्त्र; चणे- (चाभारी धंदा) जोडा व. वस्थित करणे पायत-पायते पहा ० नरे-न पायरी. ' एथ अमी हे पहिले पायतेर । ज्योतिभय हे दुमरे ।' - भा ८ २२३. [पाय+चारणे] ० नोवूळ-दुसव. (पायाखालचे तादूळ) साधे, स्वच्छ तादूळ निमिरावण्या दोन पटीत, शिप-रत (आळमोतरांत) विवा पत्र वीर (ब्रह्मणेत) ठेवतात व त्यावर नियोजित वधूम व बगस लग्न-मादी उभे करितात या तादूळावर उपाध्यायाचा हक्क असतो. पण ते बहुधा तो महारास वंते. वधूवाच्या मस्तक वर तादूळ गहू किंवा जोंथके जे टाकतात ते ज नंतर एवत्र करितात त्यासहि पायतादूळ असे म्हणतात ह्या तादूळावर वंसकर-महाराबा हक्क असतो [पाय+तादूळ] ० वर(रा)-ता-थर(रा)-था-पायते-थे-पुन १ विठान्याची पायगतची बाजू २ (टेकडी, शेत बगीचा इ०ची) पायतः पायतळची बाजू [सं पाय+चारणे; पादत; म पायते] ० थण-न-न. (वक्र) पायतण पहा. ० थरी-क्षी. (खा) दुकामाच्यापुढे लाकडी किंवा दगडी तीन चार पायच्या असणात त्यापैकी प्रत्येक पायरी; पायटा. ० दळ-न. पायाने चालणारी फौज, पाडकाचे सैन्य. पदाति [पाय+दळ (सं. दल-सैन्य)] ० दळ-ळी-किवि जाण्यादेण्याच्या वाटेवर; पायाने तुडविले जाईल असे (पडणे) ' फुले कुसकिली कुणिग मेल्यान पायदळी तुडवीली. ' - उष:काल १२८. ० दळणी-किवि. पायाखाली; पायदळी. (कि० पडणे). [सं. पाददलन] ० दान-न. (व.) तांग्याच्या, बैलगाडीच्या मागच्या बाजूस पाय ठेवण्यासाठी केलेली जागा. [सं. पाद+दा=देणे, दान] ० दामा-पु. १ पक्षी पकडण्याचे जाळे. २ फूस लावणारा पक्षी; ससाणा. -मराचिघोशा २३. [का पायाम; सं. पाद+दाम=दावे] ० द्वाज-न. पाय पुसणे; पायपुस; हे बहुतेक काथ्यांचे केलेले असते. [पाय] ० धरणी-क्षी १ पायां पडणे; अत्यंत नम्रतेची, काकुळतीची विनवणी; पराकाष्ठेचे आज्ञे. ' कधीहि पायधरणी मनधरणी करा-बयास तयार झाली. ' - भक्तमयूरकेका प्रस्तावना १६. [पाय+धरणी] ० धूळ-क्षी. १ पायाची, पायास लागलेली, धूळ. ' नाचत बोले ब्रीदावळी । येऊन लावी पायधूळी ।' - दा २. ७. ४१. २ स्वतःबद्दल दुसऱ्याशी तुलना करतांना, बोलतांना (गुरु, इ०कांजवळ) नम्रता-दक्षक योजावयाचा शब्द. [पाय+धूळ] (एखाद्यावर) ० धूळ झाडणे-(एखाद्याच्या बरी) आगमन करणे; भेट देणे; समाचार

घेणें (गौरवाची प्रयोग). 'मज गरिबावर पायधूळ झाडीत जा.' 'जरी जरी ठायीं ठायीं पायधूळ झाडून येई.' -टिक ५

०पाखाळणी-बी. पाय धुणे. 'तयापरी जो अशेषा। विश्वा चिया अभिलाषा। पायपाखाळणिया वेखा। घरटा जाला।' -भा १८.६५१ [स. पादप्रक्षालन; प्रा. पायपक्खालण, म पाय+पाखाळणी] ०पाटी-पांटी-बी. लमाच्या वेळीं पायतांदूळनीं भरलेली पांटी, शिपतर इ०. [पाय+पांटी] ०पा(पां)टीचे तांदूळ-पुअव. पायतांदूळ पहा ०पिटी-पीट-बी विनाकारण चालण्याचे श्रम; वगवण; इकडे तिकडे धांवाधांव 'बहु केली वणवण। पायपिटी झाला सिण।' -तुगा २०० [पाय+पिटणे] ०पुसणे, ०पुस-न. पायपुसण्यासाठी दाराशी ठेविलेली काप्याची जाड गादी; पायहाज; पायपुसण्याचें साधन. (महातु) पायें पुसणें. 'तया बैराग्याचें बैसणें। शांभव सुखाचें पायेंपुसणें।' -भाए ८११. [पाय+पुसणे] ०पेटी-बी. हार्मोनियमचा एक प्रकार. हीत पायानें भाता चालविण्याची योजना केली असल्याने दोन्ही हातांनीं पेटी वाजविता येते. याच्या उलट हातपेटी [पाय+पेटी] ०पैस-(व.) पाय टाकण्यास जागा [पाय+पैस=प्रशस्त] ०पोश-स-उ. (ल.) जोडा; वहाण; चपळ; पादप्राण. 'सालाबादप्रमाणे ऐन जिवस पायपोसाचे जोडच यापासून घेत जाणें.' -दा २०१२. [फा. पायपोश; सं. पाद+स्थू] ०पोस जळाला, गेला-तुटला-काहीं पवीं नाही, हरकत नाही, क्षय गेले याअर्थी वाकप्रचार 'एका महात्माची सामग्री राधाबाई काय लागेल ती पुण्याहून माळशिरसास पाटवील न पाटवील तरी आमचा पायपोस गेला। तीन महाद्वंदू करून आम्हींच श्रेय घेऊ.' -त्रप २७३ ०पोस मारणे-मानहानि करणे; निर्भेत्सनी करणे. ०पोस दातीं धरणे-अत्यंत लीन होऊन क्षमा मागणे; याचना करणे; आश्रय घेणे. ०पोसासारिखें तोंड करणे-फजिती क्षाल्यामुळे तोंड बाईट करणे; दुसुखलेले असणे. कोणाचा पाय-पोस कोणाच्या पायांत नसणे-गोंधळ उडणे (पुष्कळ मंडळी जमली असली आणि व्यवस्था नसली म्हणजे ज्याचा जोडा त्याला सांघडेण मुश्किल होतें त्यावरून). ०पोसखाऊ-वि. खोटखाऊ; हलकट; अत्यंत छुद्र; निर्लज्ज (मनुष्य) [पाय+पोस+खाणे] ०पोसगिरी-बी. जोड्यांनीं मारणे; दोन पक्षांतील व्यक्तींनीं केलेली जोड्यांची मारामारी; जोडाजोडी. (कि० करणे; मांघणे; चालणे). [फा.] ०पोसपोहरा-उ. जोड्याच्या आकाराचा विहीरितून पाणी काढण्याचा पोहरा. [पायपोस+पोहरा] ०पोसापायपोशी-बी. परस्परालील जोड्यांची मारामारी, जोडाजोडी; पायपोसगिरी. ०पोशी-बी. दर बांभारापासून दर-साल एक जोडा नजराणा घेण्याचा पाटील-कुलकर्णी इ०चा हक्क ०पोशी-पि. पायपोसाच्या डोलांचे, घाटांचे बांधलेले पागोटें.

०पोळ-पुली. १ (तापलेली जमीन, खडक, वायू इ०वरून चालल्यामुळे) पाय भाजणे. २ (ल.) सन्याहनीची वेळ. ३ जमीनीची तत्तावस्था; जमीन अतिशय तापलेली असणे 'एव्हा पाय-पोळ झाली आहे सन्याकाळीं कां जाना?' [पाय+पोळणे] ०फळे-न. (राजा) ओक्तीच्याजवळ पाय घेण्यासाठी बसविलेली फळी. [पाय+फळी] ०फोडणी-बी. १ वर्षी श्लेयास पहाण्याकरितां आल्याबद्दल वैद्यास थांबयाचें वेतन; वैद्याच्या भेटीचें शुल्क. २ पायपोळ [पाय+फोडणे] ०फौज-बी. (गो.) पायदल [पाय+फौज] ०बंद-उ. १ घोड्याचे मागचे पाय बांधण्याची दोरी. 'एक उपलाली बैसले। पायबंद सोडूं विसरले।' -जै ७६.६०. २ अडथळा; बंदी. 'इंद्रज व मोगल यांस तिकडे पायबंद जुरू पोचला पाहिजे.' -बाडसमा १.१६. ३ (फौजेच्या पिछाडी वर) हल्ला करून व्यत्यय आणणे. 'रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद लावावा म्हणजे ओढ पडेल. रायगडचा वेढा उठेल.' -मराचिथोडा २४. ४ संसाराचा पाश. [फा. पायबंद] ०बंद लावणे-लागणे-घालणे-वेणें-पडणे-आळा घालणे, बसणे; व्यत्यय आणणे, येणे; अडथळा, बंदी असणे, करणे. 'भलत्या आशा व आकांक्षा यांना इतिहासादिशाकांकडून पायबंद पडेल' -विचावि ५२. 'निजामाला पायबंद लागणें शक्यच नाही.' -भाऊ (१.१) २ ०भार-उ. पायदल. याच्या उलट अश्वभार, कुंजरभार, रथभार इ० 'अश्वरथ कुंजरा। गणित नाही पायभारा।' -कथा १२.५९. [पाय+भार] ०मर्दी-बी. भरभर ये जा करणे, चालणे; धांवाधांवीं, धांवपळ करणे; एखाद्या कामावर फार लपणे. 'पायमर्दी केली तेव्हां काम झालें.' (कि० घेणे; करणे) [फा. मर्दी=धैर्य; निश्चय] ०मली-म(मा)ली-मेली-बी. १ सैन्य, गुरे इ०नीं केलेली वेश, शेत इ०ची नासाडी; पायांखाली तुडविणे; नासधूस; तुडवातुडव. 'आपले सरकारची फौज मलक महमदखान बगैरे गेले आहेत त्यांनीं पायमाली केली आहे.' -दिमरा १.१५०. २ शत्रूने आपला मुलुख लुटला असता, तहांत त्याच्या कडून त्या लुटीबद्दल घेण्यांत येणारा दंड किंवा खंडणी. (सामा.) मोबदला; भरपाई. 'सर्व आमचे कडे सरकारातून कारमारी देतील तेव्हां काय पायमाली दहापांच लक्ष रुपये (बजा) घालणें ती घालावी.' -ख १.४८५४. 'शेतकऱ्यांस नुकसानीदखल पायमाली देण्यांत येत असते.' -दिल्ल १७४. ३ (ल.) दुईदा; अपमान; नेट्याळणी; अवहेलना. (कि० करणे; होणे). 'आमच्या भाषेची अशी पायमाली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय?' -नि ११३. ४ नश; नुकसान. 'महादजी गदावर यांनीं दरबारची खुनी राहटी राखिली नाही, याजमुळे पायमाली आहे.' -रा ८.२०१. [फा. पायमाली; सं. पाद+मर्दन; म. पाय+मळणे] ०मळणी-बी.

सारकी चाल, बसट, वहिवाट; एकसारखें चालणें वहिवाट ठेवणें 'जो रस्ता सध्यां विकट व अचकणीचा वाटतो तोच पुढें पाय-मळणीनें बराच सुघारेल' - न ४२९ [पाय+मळणें] ० **मांडे**-पु (काव्य) पायच्छा पहा. 'विषयसुख मागे सांड. तेंचि पायातळीं पायमांडे।' - एभा ६८. - वेसीस्व १०.१९ ० **मार्ग**-पु १ पायवाट, पाऊलवाट. २ जमीनीवरचा रस्ता; सुमिमार्ग खुष्कीचा मार्ग. ह्याच्याउलट जलमार्ग. ० **माल, पामाल**-वि पायमल्ली केलेला, तुडविला गेलेला; उध्वस्त; नष्ट. [फा. पापमाल] ० **मोजा**-पु. पायात घालावयाचा विणून तयार केलेला पिशवी-सारखा कपडा हा पाऊस, थंडी, बारा यांपासुन पायाचा बचाव करण्यासाठीं वापरतात. [पाय+मोजा] ० **मोड**-खी. १ प्रवासाला निघालेल्या किंवा चालत असलेल्या मनुष्यास जाऊ न देणें. २ अशी केलेली थांबवणूक; थांबवून ठेविलेली स्थिति. [पाय+मोडणें] ० **मोडे**-न. १ (कों) उत्साहभंग, अडथळा करणारी गोष्ट. (हातीं घेतलेल्या किंवा घ्यावयाच्या कामांत) एखाद्याचा उत्साहान्ना, आशांचा बीमोड; तीव्र निराशा २ आयुष्यातील अडचणी अडथळे, संकट इ. वाढत्या व्यवहाराची गति कुंडित होण्यास निमित्त. 'हे पोर अमळ चालू लागलें म्हणजे खोकला, पडसें अशीं अनेक पायमोडीं येतात.' [पाय+मोडणें] ० **मोडे घेणें**-(हातीं घेतलेल्या कायांपासुन) भीतीने परावृत्त होणें. ० **रख**-पु. बरदळ; वहिवाट; दळणवळण; पायडा. पैर पहा 'आणीकही एक पहावें। जे साधकीं वसते हो आवां। आणि जनाचेनि पायरवें। मेळेचिना।' - झा ६. १७२. - खी. १ पायतळ; पायदळ. पाय ठेवण्याची जागा. 'रावण जंव भरीं चढे। तंव मुगुट पायरवीं पडे।' - भारा बाल ७५. २ (राजा.) चाहूल; साचल. ३ पाय-वाट; रस्ता. ४ प्रवेश 'प्रथम चाकरीस येतो म्हणून नम्रतेनें पायरव करून घेतली' - ऐटि १.२९. ५ दृष्ट, नजर; बाहेरवसा, भूतबाधा; पायरवा; पायचळ पहा. 'करंज्यांस पायरव लागून लागलीच सरबत झाले' - कफा ४. ६ पायगुण. 'घरांत आल्या-बरोबर लालेख करंजांचे सरबत झाले. काय हा पायरव।' - कफा ४. ७ पैरव पहा. [सं पाद+रव; पाय+रव; हिं. पैरव] ० **रवा**-पु. १ पायरव; शिरस्ता; पायेडा. 'त्या माणसाचा येथें येण्याचा पायरवा आहे.' २ पायचळ; दृष्ट लागणें. 'विहिरीवर तुझी मूल तिनीसांजची गेली होती तेथें तिला बाहेरचा पायरवा झाला.' - नेड्यांचा बाजार. ० **रस्ता**-पु. १ पायवाट. २ जमीनीवरचा रस्ता, पायमार्ग. [पाय+रस्ता] ० **रहाट**-पु. (अल्पाधी) रहाटी-खी पायने पाणी लाटण्याचा रहाट; रहाटगाडगे. [पाय+रहाट] ० **रावणी**-खी. पायधरणी; विनवणी. रावण्या पहा. 'देवकी बैसविली सुखासनीं। लागल्या बाजेप्राच्या ध्वनी। विंजणें बारिती दोघीजणी। पायरावणीं पदोपदीं।' - एरुस्व १६.३२. [पाय+

रावण्या] ० **लाग**-पु १ गुरांच्या पायांस होणारा एक रोग. ह्या गुरांच्या तोंडावर व पायांवर परिणाम करितो. २ स्त्रियांना होणारी पिशाचबाधा. (एखाद्या स्त्रीकडून भूत पायीं तुडविलें गेल्यास तें तिला पळावें अशी कल्पना आहे) [पाय+लागणें] ० **वट**-खी. १ रहदारीचा रस्ता आहे असें दाखविणा-ऱ्या पावलांच्या छुणा; पावलाच्या छुणा. २ पायगुण 'नेणें कोणाचा पायवट जाहला। एक म्हणती समय पुरला। एक म्हणती होता भला। वेनराव।' - कथा ६.५.११. [पाय+वटणें] ० **वट**-(प्र) पायवाट पहा. ० **वट**-टा-पु (महातु.) पाय, पायांच्या शिरा; (टीप-ओहटळ पांचाहि मुख्य शिराचा सांगातु रु ८८) 'समसा गुल्फाचा उंचवटा। श्रीप्रमुचिया पायवटा।' - रु ८८ ० **वणी**-न चरणो-दक; चरणतीर्थ; ज्या पाण्यांत एखाद्या ब्राह्मणानें किंवा पवित्र विभूतीने पावले बुडविली आहेत किंवा धुतली आहेत असें पाणी. 'करितां तापासांची कडसणी। कवणु जवळीं ठेविजेल शूलपाणी। तोहि अभिमानु साहजि पायवणी। मार्यां बाहे।' - झा ९.३७२ 'कोणी राम देखिला माजा। त्याचें पायवणी मज पाजा।' [पाय+वणी-पाणी] ० **वाट**-खी. १ पाऊलवाट; पायरस्ता. 'तिकडे जय; तुज देतिल मेरुचे पायवाट आजि कडे।' - मोभीष्म ११.४५. २ जमीनीवरचा, खुष्कीचा मार्ग; सुमिमार्ग. याच्या उलट जलमार्ग. 'समुद्रावरी सैन्य ये पायवाटे।' - लोपासुद्रा वामन-नवनीत १०८. [पाय+वाट] ३ (गो.) पाखळी देवालयंत शिरण्यापूर्वी धोब्या-कडून चालण्यांत येणारा धुतेलेला पायपोस ० **वाट करणें**-उत-रून, ओलांडून जाणें. 'पायवाट केले भवाक्षी।' - बावि ३३०. 'भवसिंधु पायवाट कराल' - नाना १३५. ० **शिरकाव**-पु. १ प्रवेश मिळवणें. २ मिळालेला प्रवेश. [पाय+शिरकाव] ० **शूर**-वि. चालण्याच्या, वाटेच्या कामीं अतिशय वाकबगार; निष्णात. 'कोळी लोक कंटक व पायशूर असल्याने त्यांना जंगलांतील वाट ना वाट माहीत असते.' - गुजा ६०. ० **सरगर**-पु (खा व) पायवाट; पाऊलवाट; पायरस्ता [पाय+सरगर=लहान वाट] ० **सर**-पु पायरी; पाय ठेवण्याची (जिना इ.०ची) जागा, फळी. [पाय+सर=फळी] ० **सुट**-वि. चपळ; चलाख; भरभर चालणारा - [पाय+सुटणें] ० **सोर**-पु (गो.) पायगुण. ० **स्वार**-वि (उप) पायीं चालणारा; पादकारी; पाईक. [पाय+स्वार] ० **पायाखायला**-वि. (कों) (पायांखालील) सापांची भीति, उपद्रव असलेले (अरण्य, रस्ता) ० **पायाखायलें**-न १ (कों.) फुरसें; साप. २ सपेंदख. **पायाखालची वाट**-खी. नेहमी ज्या वाटेनें जाणें येणें आहे अशी वाट; अंगवळणी पडलेली वाट. **पायाचा**-वि. पायदळ (शिपाई). 'पायाचे भिडतां। तोडिति जानिवसे जे।' - शिशु १०.४५. **पायाचाजड**-वि. १ हळुहळु चालणारा; मंदगतीनें चालणारा. २ चांगलें चालतां न येणारा. **पायाचा डोळा**-पु.

घोटा पायाचा • ककी कस-५ (महविद्या) एक डाव. आपला पाय जोडीदाराच्या बगलेंतून जोडीदाराच्या मानेवर घालून मान फिरवून मानेवर घातलेल्या पायाच्या पंजाने मानेस दाब देऊन मारणे, किंवा चित करणे [पाय+कसेणे] पायाचा नरम-वि (बाटकाप्रमाणे मऊ पाय असलेला) टेंढ नपुंसक पायाचा पारवा-५ (पायव्याप्रमाणे गति असलेला) जलद अभ्रम किंवा पुष्कळ चालणारा मनुष्य पायाचा पटवळ-वि लाथा मारणारे, लाथाड (जनवर) पायाचा हुलकस-५ (महविद्या) जोडीदाराने खाली येऊन आपला एक पाय धरला असता आपला दुसरा पाय जोडीदाराच्या बगलेंतून घालून आपल्या पायाच्या पंजाने त्याच्या कोपराजवळ तट उठून आपला दुसरा हात त्याच्या बगलेंतून ठेऊन जोडीदाराचा हात आपल्या पायाच्या अटीने धरून तो पाय लाब करून ताने काढला असे जास्त जारने सुरगळून गेलेल्या पायाचा पायगळी-की पायाच्या बाटापैकी सवात लहान असलेले कवचचे बोटा पायांची माणले-नभव पायदळ. पायाच्या मणसाची सलाबत कोजवर. -ख ३५९४ पायाचा मोळी-की (महविद्या) एक डाव (मागे पाय बाधून गड्यास मारणे याला मोळी म्हणतात) जोडीदाराचा एक पाय उचलून आपल्या माडीच्या लवणीत दाबून टेवावा, दुसऱ्या हाताने जोडीदाराचा दुसरा पाय धरून जोडीदाराच्या दोन्ही पायास तिढा घालून सुरगळून मारणे पायांचे खुबे-पुअब पाठीच्या कण्याच्या खालच्या बाजूकडील वेडावाकडा, बळकट, आणि घट असा हाडाचा सागाडा. -मराठी ६ वें पुस्तक (१८७०) २५३ पायांचे भव्हे-न. अनवाणी चालून पायास खडे बगैरे बोटून पाय खरखरीत होणे; पायाची खराबी; पाय खडबडीत होणे. 'चालतांना पायांचे भव्हे होऊं नये म्हणून पाव लांकुरिता कातड्याचे वेषण तयार करण्याचे काम....' -उषा-ग्रंथमालिका (हा येथे कोण उभा). पायांच्या पोळ्या-कीअव. तापलेल्या जमीनीवरून चालल्यामुळे पोळलेले पाय; पायपोळ. (किं० होणे, करून घेणे). पायांतर-न. पायरी. [पाय+अंतर] पायापुरती वहाण कापणारा-वि. कंडुष; कृष्ण; कवडीचुंबक; अतिसाय जडून खडे करणारा. पायांपैस-की. पायापुरती मोकळी जागा. (अगदी गर्दी, दाटी संपर्की बापतांना प्रयोग). [पाय+पैस (अथळपथळ, मोकळी)] पायांचा पारवा-५. पायांचा पारवा पहा. पाय-न. (भि.) पाणी. 'लाकडे रोंडतां रोंडतां तिया कुवाड पायांम पोडी.' -भि १५. [सं. प्रा. पाय=पाणी, पान] पाय-५ (खा.) लांकडी पाळे; पडणे. पाय-५ (तंजा) लुगड्याच्या किमारीचा एक प्रकार. पायक-५. पाईक पहा.

पाक-५. सेवक; चाकर. 'घरी पायका, ऋद्धीसिद्धी रमानायका.' -अमृत २९.

पायका-५. (गो.) एक दैवत. गांवांतील दैवतांचा सगदार.

पायका-५ (मुद्रण) टाडपाच्या एका जातीचे नाव हा बारा पाडट म्हणजे एक पाडोश इंच उंचीचा असतो

पायका-५ (विरु) पक्का पहा

पायका-खा. मेवा, पाईकी पहा

पायगा जहागीर-की फौजेच्या सरंजामासाठी दिलेली जहागीर अशा जहागिरी हैद्राबाद संस्थानत बऱ्याच आहेत. [का. पायगाह=दर्जा]

पायगीर-५ मामे पकडावयाची एक प्रकारची टोपली. [पायणे पहा]

पायचा-ज-५ १ विचारीचा पय २ (पर्वत, डोंगर इ० चा) पायथा [पायजमा]

पायडा-५ १ प्ररंभ. सुरवात कोणत्याहि कामाच्या आरंभीचे कृत्य. हा पुढे मतत चालावा अशा इच्छेने करावयाच्या व्यवहाराचा आरंभ २ झाडावर चढताना पाय टेवण्यासाठी झाडाला केवेली लहानशी खोबण; विहिरीत उतरता यावे म्हणून विहिरीच्या बांधकामात टेवलेले कोनाडे किंवा बसविलेले पुढे आलेले दगड प्र. पायडा ३ (राजा) नारळाच्या झाडावर चढणारे लोक जी दोरी पाय, हात अडकविण्याकरिता घेतात ती. ४ पायंडी; पायरी (शिडीची) ५ शिस्ता चाल, बहिषाट; प्रघात 'वतनदारांची खुशामत बरी करीत जावी परं. त्या स वतावयाचा पायंडा आहे त्या पायंड्यास तिळतुल्य जाजती होऊं न यावे' -मराठा २३. [पाय] (वाप्र.) ० करणे-घालणे-पाडणे-सुरवात करणे; बहिषाट पाडणे; बस्तान बसविणे ० पाडणे-होणे-शिस्ता, चाल, बहिषाट सुरू होणे.

पायंडो-की. पायरी; पायंडा अथै ४ पहा.

पायण, पाळण-की. (गो.) दगडाच्या तटांतून गेलेली अर्द वाट; बोक.

पायणी-५. (गो.) शेतास पाणी देणारा.

पायणू-वि (कों) दलदलीच्या प्रदेशात केलेली व पायांनी तुडविलेली (मात, नाचणी इ०) [पाय]

पायर-५की. एक वृक्षविशेष; पाईर.

पायरब-५. नेहेमी जाणे येणे; दळणवळण; पैरव. पाय पहा. [का. पैरी]

पायरघणे-उक्ति. १ (कों.) पायसामुळे विघडणे; दृष्ट लागणे; नजर लागून अन्न बगैरे नासणे. 'पायरबे अन्न. मग करी खेदक्षीण।' -तुगा ३२३९. २ (राजा.) एखाद्या हरवलेल्या

वस्तुविषयीं ऐक्ये किंवा पाहणे. ३ चाहुलीने किंवा प्रत्यक्षतः आढळणे (मनुष्य).

पायरिका—स्त्री. खडावा. —बदलापूर ५१. [पाय]

पायरी—स्त्री. १ शिबी, जिना इ०वर चढतांना एक एक पाऊल ठेवण्यासाठी केलेला आधार, पायठणी; पायटा; टप्पा. 'चितामणि फोडून घातला. पायरीस अभायें.' —रावि १.१३७. २ (ल.) योग्यता; दर्जा; अधिकार; मान्यता. ही आमची पायरी नव्हे. —निचं ७२. 'प्रत्येकाने आपआपल्या पायरीने राहावे.' ३ बोरु इ०ची लेखणी करतांना घोमेसाठी घेतलेला उतरता तास. ४ (चांभारी) कातड्याचा एक भाग. [पाय] (वाप्र) ०चा पोंडा हाणें-होऊन पडणें—स्वतःच्या योग्य जार्गी कायम चिकटून असणें. ०ने ठेवणें—एकाद्यास त्याच्या योग्यते-प्रमाणे वागविणें (पाप, पुण्य, भोग, सुख, दुःख इ०ची) ०भरणें—घडा भरणें; परमावधि होणें; पूर्णतेस-जाणें. ०वर पाय देणें—०स पाय लावणें—चिरकाल चालत आलेली मर्यादा उल्लंघन करणें, अपमान करणें; बरोबरी करणें; बरोबरीच्या नान्याने वागणें. ०सोडणें—टाकणें स्वतःचा दर्जा सोडणें. 'मी पायरी सोडून बोलतें याची मला क्षमा करा.' —स्वप ४५३. पायरी पायरीने चढणें—आज थोडें, उद्यां थोडें असे कार्य करीत जाणें आपल्या पायरीवर असणें, आपली पायरी धरणें—स्वतःच्या योग्य जार्गी राहणें, स्वतःचा दर्जा सोडून न वागणें

पायरी—स्त्री. कलमी आंब्याची एक उत्तम जात परेरा नामक गृहस्थानें या जातीची लागवड केली यावरून त्यास पायरी हें नांव पडलें. —कृषि ६८०. [पोर्तु—परेरा]

पायरी—स्त्री. उंबर, वड इ०च्या वर्गातील एक वृक्षविशेष. पायर, पाईर पहा.

पायरी—स्त्री. (कु.) आंब्याची कोय

पायरीक—पु. कनिष्ठ जातीचा मनुष्य. अतिशुद्ध. —शर.

पायरीव—स्त्री. रीत; पद्धत. 'मोडाबया जनपायरीव' —दावि ११४. [पायरव]

पायली—स्त्री. १ धान्य मोजण्याचें चार शेराचें (पक्का किंवा कच्चा) एक माप. बारा किंवा सोळा पायल्यांचा एक मण होतो. खानदेशांत अठ्ठेचाळीस शेरांची एक पायली होते. [पाय= एक चतुर्षोष; पाव] डोळा पहा. (वाप्र.) ०भरणें—१ (स्वतःच्या गरजा, आयुष्य, भरभराटीची स्थिति इ०चें) माप भरून घेणें; स्वाधे साधणें; काम करून घेणें. २ एखाद्याला उतरती कळा लागणें. घडा, पायरी भरणें पहा. ०चा पसा करणें—होणें—परब्रह्म्याचा गुप्तपणे अपहार करणें; कमी करून सांगणें; कमी करणें; होणें. ०चे पंधरा—अतिविपुल; पुष्कळ; फार स्वस्त; ज्यास फारशी किंमत, महत्त्व नाही असें; शुद्ध; छप्पन्न. 'तुम्ह्यासारखे पायलीचे

पंधरा आहेत.' गोव्याकडे 'पायलेड पन्नास' = पायलीचे पन्नास असा प्रचार आहे. आपली पायली भरणें—स्वतः पुरतें पाहणें; स्वाधे, आपलपोंटपणा करणें म्ह० आण पायली कढं दे वायली.

पायली—स्त्री. जात्याच्या बरच्या तळीला धान्य घालण्यासाठीं असलेलें भोंक.

पायली—स्त्री. १ (ना.) कंदिलाची कांच. २ कागदाच्या कंदिलांत फिरणारी पायलीच्या आकाराची रचना.

पायघटणें—अक्ति. १ रहदारीमुळे किंवा अनेक लोकांच्या जाण्यायेण्यामुळे चोळवटलेली, मळलेली असणें (वाट, रस्ता) २ नेहमीच्या जाण्योण्यामुळे एखादी वाट परिचयाची होणें, अंग-वळणी पडणें. [पाय+घटणें; पायवट]

पायवंस, पायांस—न. (राजा.) बिडान्याची पाया-कडची बाजू; पायतें [सं पाद+वंश=चांबू]

पायवा—पु. (ना.) बराचा पाया.

पायस्—न. (व.) बाज, पलंग, बिछाना इ०चा पाया-कडचा भाग; पायतें. पायवंस पहा.

पायस—न. १ खीर. विशेषतः तांदुळाची (शिजविलेल्या माताची) खीर. 'पायसादि बरबी पक्वान्ने.' —शशिसेना २ यज्ञांतील अवशिष्ट प्रसाद. 'जननी यज्ञपायसपाने करि, दे सुखा बरा महिला.' —मोरा १.१९६. [सं.]

पायस्त—किवि. (कों.) पावलास पाऊल लावून (चालणें).

पायळा—पु. लहानसा कोयता; पाळा; पाईळ.

पायळी—स्त्री. गवत कापावयाचें खुरपें.

पाया—पु १ घर वगैरे बाधण्यापूर्वी जमीन खणून तीत दगड, चुना इ० घालून केलेला भक्कम बंदोबस्त; घराचा तळ. जमीनीतले बांधकाम. (ल.) वूड; तळ; बैठक. 'पाया खोटा आणि खोटया पायावर रचलेली इमारतहि खोटी.' —टिळे २.३६. २ प्रारंभ; सुरुवात. ३ आधार; आसरा; आधारभूत गोष्ट. 'तुसे कृपेचा परि हस पाया।' —सारह १.३०. ४ (सुमापन) ज्या रेथेला अनुलसून लांबी, रंदी, चढ, उतार इ० मोजतात ती. (भूमिति) त्रिकोणाची कोणतीहि एक (विशेषतः खालची) बाजू. ५ डोंगराचा, टेकडीचा पायथा. ६ शिरस्ता. [म. पाय. फा. पाया] ०घालणें—आरंभ करणें. 'यास्तब सरकारनें तीं तयार करवून भाषेच्या उत्कर्षास प्रथम पाया घातला.' —नि ८. ०तळीं घालणें—१ इमारतीच्या पाया-मध्ये जिबंत मनुष्य पुरणें. २ (ल) सपशेल चिरणें; नाश करणें. सामाशब्द—०भूत—वि. (अशुद्धसमास) मूलभूत. (इ.) फंडामेंटल ०शुद्ध—वि. १ मजबूत पायाची (इमारत); योग्य व व्यवस्थेशीर प्रारंभाचा (उद्योग, धंदा इ०) २ काही अपूर्णता, अयंग इ० नसलेले (कार्य). [पाया+शुद्ध]

पायाब—पु. नदीचा पायउतार. 'उभयता यमुना पायाब पाहून बोराडीजवळ उतरले.'—दिमरा १.२५७. [फा. पायाब्]

पायांस—न. (राजा.) पायवेस पहा.

पायाळ—वृ. १ पायाकडून जन्मलेला. चोरी बगैरे गुन्हे पकडण्याच्या बाबतीत पायाळ मनुष्यास काही दैवी शक्ति असते असा समज आहे. त्याचप्रमाणे त्यास विजेपासून धोका असतो व अशाला गुप्त धन व पाणी कुठे आहे ते कळते असाहि समज आहे. 'पृथ्वी निधाने भरली आहे। परी पायाळेवीण प्राप्ति नोहे।'—एमा २४.३७२. २ योग्य; पात्र, लायक. 'ज्यासि आबडे संतसेगाचा मेव्। जो साधुवचनीं अतिमुकाव्। जो पडिले वचन नेणे उगव्। तोचि पायाळ निजभक्ती।'—एमा ११ ७८४. ३ दर्दी; निष्णात 'संनग एकहाती-एकतेत्री-म्हणजे एका पाया-ळच्या नजरेखालीं तयार झाले तर बळकट व उपयुक्त होतील.'—मांगा २३४. [पाय+आळ प्रत्यय]

पायिक—पु. पायदळातील सिपाई. पाईक. 'पायिक पडले थोर आदेशी।'—दावि २३२. [सं. पादाति]

पार्या—स्त्री. १ राहुटीच्या तनाच्यावरचा हातभर लावीचा जो अंश तो. २ राहुटीच्या आत पाणी न यावे म्हणून तिच्या-भोंवतीं जो चर खणतात तो. पाई पहा. [सं. पय, पाय=पाणी; पद=पाय]

पार्यात—न सोनाराची जमीनीत पुरलेली, आडवी नळी लावून केलेली शेगडी; पुरलेली बागेसरी [पाय, पार्यात]

पार्यात—न. पायतर; पायते पहा. [सं. पादांत]

पायु—न. गुद, मलविसर्जनमार्ग. 'मग बाचा आणि कर। चरण आणि अधोद्वार। पायू हे प्रकार। पाच आणिक।'—झा १३.१००. [सं.]

पायेदामी—पु. जाळी टाकून पक्षी पकडणारे. 'तेथे आझा कीं रामचंद्र पायेदामी व माहादजी खाणपा लावबाज पाठविले आहेत.'—पेद ८.२७. [फा. पायदामा]

पॉय—ब. (राजा. कुण.) मुलें; सार्थी पाई, पार्या, पार्या पहा. 'शिलापॉय मी हबलें.'—मुल्ययामुळे मी राहिलें. [सं. प्रीतये, प्रीत्यर्थ]

पार—पु. १ अंत; ठाव; शेवट; मर्यादा; सीमा. 'एवं ब्रह्मा आणि शंकर। चरणाचा नपवती पार। तेथें त्रैलोक्य वैभव थोर। मानी तो पावत अति मंदभाग्य।'—एमा २.७५१. २ पली-कडचा कांठ, किनारा. 'मग जेउती वास पाहिजे। तेउती शांतीची देखिजे। तेथ अपारा पार नेणिजे। निधारता।'—झा ४ १११. ३ (कों.) नदीतून पलिकडे उतरून जाण्याची वाट; पायउतार. ४ (राजा.) जमीनीत शिरेलेला समुद्राचा भाग. ५ (गो) पाण्यात बुडालेला खडक. [सं.]

पार—पु. झाडोरा; वड, पिंपळ इ० वृक्षांच्या भोंवतलीं घातेलेला ओटा; कडा; चौयरा, चवुडा. या ठिकाणीं गांवकरी बहुधा जमतात. यावरून गांवचा अडा; गांवसभा. 'राजद्वारीं कां सभेमाझारीं। बैसावे पारीं अथवा वेव्हारीं। वां मंडपीं तोरणा भीतीरीं। सन्माने करी उपविष्ट।'—एमा १३.१४३. ० **झिजविणें**—१ पिंपळाला किवा एखाद्या देवाला प्रदक्षिणा घालणें. २ इष्ट हेतुसिद्धीसाठीं देवाला संकट घालणें. [सं. प्राकार; प्रा पाआर; म. पार?]

पार—पु. १ तीन तासांचा काल; प्रहर. 'काळोखी रात्र, पार—। रात्रीचा अम्मल झाला।'—ऐपो ५२ २ (नाविक) पहारा. [सं. प्रहर. (अप.)]

पार—स्त्री. (नाविक बों.) अस्तमनास काटी उभी करण्यासाठीं खोदलेली खांच

पार—किवि. १ पलीकडे, वलाडून; आरपार; मधून. 'वक्तुत्व गोडपणे। अमृतातें पार म्हणे। रस होती बोळगणे। अक्षरासी।'—झा १३३ २ पूर्णपणे; साक; अजिबात. 'घारीने माझ्या दशम्या पार लांबवित्या.' [सं. पारम्] ० **करणें**—उत्कि. १ समाप्त करणें; फडशा पाडणें. २ निभावणें. ३ पैल तीराळा नेणें. ० **जाणें**—१ मधून जाणें; आरपार जाणें; पलीकडे जाणें. २ उद्दिष्ट स्थळीं पोचणें. ३ निभावणें. (वाप्र.) ० **पडणें**—१ कांहीं अडचण, संकट इ०तून निभावणें. 'अंधळा व लंगडा एकमेकांच्या मदतीने त्या बिकट वाटेतून पार पडले.' २ काये, इ० समाप्त होणें; शेवटास जाणें; पूर्ण होणें; उरकणें. ० **पाडणें**—१ संकटांतून सोडविणें, निभावून नेणें. २ संपविणें, समाप्त करणें. **पारव्**—वि. पार करणारा, नेणारा. 'स्मरे बडिबडि प्रभो भव पयोधिच्या पारदा।'—केका ११५.

पारई—स्त्री. पडार; जमीन खणणें, उरकणें इ०साठीं असलेले लोखंडी हत्यार, पारय. [सं. प्रहार—री; वेप्र. पाराई; गो. पार]

पारका—वि. १ अपरिचित; दुसरा; परका, पारखा पहा. 'ऐसा उपकारी वेखा। या वेहासारखा नाही सखा। म्हणसी राखाचा नेटका। तंव तो पारका मुळींची।'—एमा १.२९७. २ शत्रु. 'यादवाचेआ कटकां भीतीरीं। पारकां आटाआटीं केलीं थोरी।'—शिष्ट १८८. [सं. परकीय]

पारका—स्त्री. निवळी; निवळीचें बीं. 'तरी विषयेंद्रिय मिळणी। करुनि घापे वितुटणी। जैस तोडिजे खड्ड पाणी। पार केया।'—झा १६ ८९. [सं. पारक; हिं. पारक=शुद्ध करणारे]

पारकिडा—पु. १ गुरांच्या पोटामध्ये अयंकर विकार उत्पन्न करणारा एक किडा. २ गवतांत सांपडणारा एक किडा; किल. ० **उडणें**—(घोडा इ०चे) पोटात पारकिडा होऊन तो बाजू लागणें.

पारख—स्त्री. १ परीक्षा; तपासणी; चांचणी. 'पहिल्याच भेटीबरोबर पारख केली म्हणायची.' -नाक ३.११. २ नाणें, हिरा, मोती, माणिक इ०ची किंमत ठरविणें; दर्जा, भाव ठरविण्याचें ज्ञान. 'स्तुति करायला गुणांची पारख पाहिजे.' -गवैनिर्वाण ८८. ३ किंमत, योग्यता; दर्जा. 'मी तों नसें रे तुज पारखीसी। पदोपदीं कां मज पारखीसी।' -सावळ ४.१४. -पु. १ पोतदार; पैसा पारखून घेणारा अधिकारी. २ सावकार 'त्याचा पारख त्याला कजे देईनासा झाला.' -धर्माजी ८. [सं. परीक्ष प्रा. परिक्षा; गुज. सिं. पारख] **पारखणावळ**, **पारखाई**—स्त्री. नाणें, हिरा, मोती इ०चा दर्जा, कस, किंमत इ०ची परीक्षा करण्याबद्दल दिलेली मजुरी; पारखण्याची मजुरी, सराफी [पारख] **पारखणी**—स्त्री (नाणें इ०ची) पारख करणें; परीक्षा, तपासणी. [पारखणें] **पारखणें**—कि. १ परीक्षा करणें; तपासणें २ (नाणें इ०ची) किंमत, दर्जा इ० ठरविणें. 'म्हणोनि कुंडे। पारखावे खरे कुंडे।' -हा ८ २४२. ४ (गो.) अजमास करणें. [मं परीक्ष (परीक्षा करणें)] **सुलाखणें**—उक्ति. परीक्षा करून खात्री करून घेणें, प्रचीति पाहून अनुभव घेणें; सारासार विचार, न्याय करून ठरविणें (सोनें पारखतांना ते एक जिन्नसी आहे किंवा नाही तें पाहण्याकरितां त्यास सुराख म्हणजे छिद्र पाडतात त्यावरून, तावून सुलावून पहा) **पारखून सुलाखून**—अस प्रयोग रूढ आहे. (किं० पाहणें-डेवणें-वेणें-घेणें-आणणें) **महं पारखून केला पति आन त्याला भरली रफपिती. पारख-नीस**—पु. पारख करणारा अधिकारी; पोतदार. **पारखावण**—स्त्री. परीक्षा करण्याबद्दलची मजुरी; पारखाई; पारखणावळ **पारखी**—पु. १ (गो.) ज्योतिषी; भूतभविष्य सांगणारा. २ पोतदार; नाणीं पारखून घेणारा माणूस, अधिकारी. ३ सराफ; निधिधारक सावकार इ० यावरून आडनांवहि पडले आहे. -वि. १ पारख करणारा; परीक्षक; तपासणारा; मर्मज्ञ 'ऐसेनि कार्या-कार्यविवेकी जे प्रवृत्तिनिवृत्ति मापकी। खरा कुडापारखी। जियापरी।' -हा १८.७१६. २ निवाडा करणारा.

पारखा—वि. १ परका; परकीय; अपरिचित; तिन्हाईत; अनोळखी (माणूस). 'तेथ जैताचीएक घायी। अनुद्वत निशाण लागले पाही। शोचितां पारखें कोणी नाहीं। केले ठायीं स्ववश।' -एमा ९.१३७. २ नवीन; भिन्न; अपूर्व (वस्तु). ३ एखाद्या गोष्टीस अपरिचित, नवीन, परका असलेला. (समासांत) घर-पारखा, गांव-वेश-गोत-जातपारखा इ० ४ विन्मुख. ५ शत्रु. अमित्र. 'कां बरिचियां उजियेडू करावा। पारखिया आधर पाडावा।' -हा १२.१९८. 'येतां वेखोनि पारखे भार। मग सामोरे लोटले।' -एहव १२ ८२. 'सांपत्तिक सहाय्यानें कुटुंबाला पारख्या झालेल्या मनुष्यबलाची हानि भरून येत नाही.' -विधि लिखित ११. [सं. परकीय]

शब्को. ५. १६

पारखीव—वि. पारख केलेला; परीक्षा केलेला; तपासलेला. [पारखणें]

पारखे—वि. परीक्ष; पाठीमागें; मागें; पश्चात्. [सं. परीक्ष] **पारग-गी**—स्त्री (ना. व) मजुरीची किंवा कामाला जाण्याची सकाळची किंवा दुपारची वेळ. 'एक पारगी' = एक सांज.

पारंग—वि (प्र.) पारंगत पहा. 'हा पारंग सर्वविषयी।' -शिक १३. [सं. पारंगत]

पारंगत—वि (पार शोबटास, पलीकडे गेलेला). १ पूर्ण अध्ययन केलेला. हातीं घेतलेल्या व्यापाराचा, विषयाचा ज्यास अत लागला आहे असा. 'तो ब्राह्मण एका शास्त्रामध्ये पारंगत आहे.' 'शाब्दबोधें सदोदित। ब्रह्मज्ञानें पारंगत।' -एमा २ १६७. २ निपुण, कुशल, वाकबगार. 'जे अपेक्षिजे विरकी। सदा अनुभविजे सती। सोहंभावे पारंगती। रमिजे जेथ।' -हा १.५३. [सं. पारंगत] **पारंगती मिळणें-लाभ(भ)णें**—मुक्ति मिळणें; मरणें. 'कृष्णातीर्थ पुनीत रक्षतगढी पारंगती लाभली।' -भाप्रै १०.३, पु ११५

पारंगा—पु (विरु.) पांगारा; एक वृक्षविशेष.

पारंगीवारगी—स्त्री. आळीपाळी; अदलाबदल. या शब्दाचे **पारंगीवारंगीचा-नै**—हे दोनच प्रयोग वापरण्यात आहेत. 'हे ओंक्षें पारंगीवारंगीच आहे' 'हे ओंक्षें पारंगीवारंगीनें नेले तर जाईल.'

पारचा—पु १ मानाचा रेशमी पोशाख; वस्त्र. २ एक रेशमी कापड. '१० पारचे उच दर ७५ प्रमाणे.' -वाडबाचा २. १५३. [फा. पार्चा तुल हे पार्चमेंट]

पारचा-जा, पारजापरजा—पु. कागदाचा तुकडा; कागद-पत्र, चिठोरे पुरजा पहा [फा. पार्चा, फा. पुर्जा; म. पुजा]

पारच—कि. (गो.) गुण देणें.

पारज—पु पार. 'नसतेचि अहंपण धरुनि अंतरी। नाना किंमतीची पूजा करी। मुक्तीका पाषाण कां पारज प्रतिमेवरी। धरी अत्यंत भावार्थ।' -स्वादि ७.३.२५. [सं. पारद; गो. पारज]

पारजक—पु पारिजातक पहा. [पारिजातक अप गो. पारजत]

पारजत—उ (गो.) पारिजातक पहा. [सं. पारिजात]

पारंजी—स्त्री. राहुटी, तेंबू इ०च्या खांब्याच्या माथ्यावर बसविलेली लकडी तबकडी, बाटोळा तळा.

पारडी—वि. १ व्याख्याला पुष्कळ दिवस उलटून गेलेले असूनहि अजून जी दूध हेत आहे अशी (गाय, म्हैस इ०). २ ज्याचे स्तनपान सुटलेले आहे असे (बरील प्रकारच्या जनावराच बासलं). ३ चांगले, कसदार, पक्के व मुरलेले (पारडी गाय, म्हैस

इ०चे दृष्ट) ४ पाडसा; प्रोट; वयस्क; पोक; पक 'तान्ही आणि पारडी। इया कामधेजूत दिटी। सुनि जैसिया गोटी। कीजतीना।' -ह्या ११७९. ५ परिपक दसोस आलेला (नारळ). [सं. प्रष्ठ-प्रश्नवाह-शेतीच्या उपयोगी झालेला तहण बैल] (वाप्र)० पाड्डेण-शिलकीस पडणे; वांचणे. ० पाड्डेण-शिलकीस टाकणे; वांचविणे; राखून ठेवणे.

पारङ्गा—पु. छप्पराचे आठे व कोपरे.

पारडी—स्त्री. म्हाशीचे स्त्रीजातिवाचक वासरु; रेडी.

पारडी—वि मलिन वाणाची. 'एके मोहरी मोरी पारडी। एके वावी चितळी पुडी।' -दाव २८१.

पारड्डे—न. म्हाशीचे वासरु; रेडकू. ० गळ्यांत बांधणे—(ल एखाद्यावर) कटप्रद काम सोंपविणे. लादणे.

पारड्डे—न. १ तराजूच्या दोन बाजूस असलेल्या, वजन करावयाचा जिन्नस ज्यात घालतात त्या पात्रांपैकी प्रत्येक; पारड्डे-तागडीची एक बाजू. 'उपमे तुष्टिता गगनात। स्वर्ग पारड्डे वस्ते।' -मुसमा २६९. २ ताक घुमळण्याच्या रवीची दोरी (वाप्र.) ० फिरणे—खाली असलेले वर जाणे व वरचे खाली येणे, परिस्थिति विपरीत होणे; स्थितीमध्ये परिवर्तन होणे. 'परंतु एका-एकी फिरले युद्धाचे पारड्डे।' -विक २९. पारङ्गा-डां—किवि. पारड्यात. 'उभय दिशाद्वय पारङ्गा।' -मुसमा ५२३. 'असो पारङ्गा घालेनि कपोता। घेतलं सज्ज।' -कथा ३.१६.२०४. पारड्यांत घालणे—प्रतिदिवशी वजन करून ते कमी भरत जाईल अशा तऱ्हेने अपराध्याचे हाल करणे. मनुष्याचे वजन व मारण्याची दिनसंख्या या मानानुरूप प्रतिदिवशी काही अवयव कापणे. 'पारड्यामध्ये घालणे। कां कडेलेट करणे।' -दा ३.७७२.

पारड्डे—न. (कुलाबा) खोरे.

पारणा—पे—न. १ उपवास सोडणे; व्रतानंतर भोजन करणे, पूर्वदिवशी सर्व दिवस उपवास करून दुसऱ्या दिवशी भोजन करणे. 'सहजे ब्रह्मरासोचे पारणे। केले अर्जुनाशी नारायणे।' -ह्या ६. २. -एमा ३.४७२. २ समाधान; तृप्ति; आनंद. (किं० होणे). 'त्याचे रूप विलोकिताचि घडले तसोचना पारणे।' -मोहूष्ण ५५.१०. ३ मेजवानी; तृप्ति. 'माझे ये मूर्तीचेनि वक्षेने। होत डोळ्यां पारणे।' -एमा ११.१४९२. [सं. पारण-णा] ० फिटणे—फेडणे—(डोळे-कान इ० इंद्रियांचे) समाधान, तृप्ति होणे, करणे 'मज फेडूं या नयनांचे पारणे।' -विक २४.

पारणा—णी—स्त्री. १ उपवास सोडणे; पारण-पारणे पहा. 'करपारणा क्षुधा बहु पुष्टवयामाजि कन्येके! लागे।' -मोवन १३.३८. २ आनंद; तृप्ति. 'देखता दिनमणी नेत्रा होय पारणी।'

-दावि २८५. ० फिटणे—समाधान, तृप्ति होणे. 'फिटेल हे लोचनपारणाही।' -सारह ८.१११. [सं.]

पारण—अकि. (कु.) हितावह होणे; (अन्न, पाणी, हवा, औषध इ०) मानवणे.

पारणेत्—स्त्री. (देवज्ञ) विवाहसमर्थ वधूची नेसावयाची रेशमी साडी; वस्त्र; गाळो. गाळो पहा. -बदलापूर ४८३.

पारत—पु. (अशिष्ट. कुण) पवित 'धरलन् धरती बसले पारती।' -मसाप २.२६. [सं. पवित अप]

पारतंत्र्य—न परतंत्रता; दुसऱ्यावर अवलंबून असणे; पर-वशता; परावलेबन; परस्वाधीनता; पराधीनपणा. 'पारतंत्र्य-क्षुल्ल। बाजते पार्यो खळखळ ते।' -विक १२३ [सं. पर-तंत्र]

पारत्रिक—वि. परलोकसंबंधीचे; पारलौकिक; दुसऱ्या जगा-संबंधीचे. 'हे असतिथे कीर्तीसी नाशु। आणि पारत्रिकासि अप श्रेष्ठ। मृणे जगत्रिवासु। अर्जुनाते।' -ह्या २२०. [सं. परत्र]

पारथा—वि (ना) १ पारोसा, अंधोळ न केलेला २ (व) पारठा पहा [पारठा]

पारद—पु. पारा हा धातु आहे. नेहमीच्या उष्णमाना-वर हा धातु द्रवरूपत असतो. याचा रंग चांदीसारखा पांढरा असतो. हा जड, द्रवरूप व लवकर वाफ न होणारा असल्यामुळे उष्णतामापक यंत्रे करण्याकडे याची योजना करतात. -ह्याको(प) ८९. 'जो सोधुनि भवपारदु। अनादिरस सिध्दु।' -ऋ ४ 'श्रीमहादेवो कापुरे उटिला। कैलासु पान्दे बविरिला।' -ह्या ११.२२२. [सं.]

पारद-वी—स्त्री (विरुपारध) शिकार. पारध पहा.

पारदक्षक—वि. प्रकाशास पलीकडे जाऊं वेणारा. ज्या-मधून दुसरा पदार्थ दिसतो असा. उदा. काच, पातळ कागद, पातळ वस्त्र. (इं.) ट्रेन्सपारंट. [पार=पलीकडे+दक्षक]

पारदारिक—पु. दुसऱ्याच्या पत्नीशी संभोग करणारा; परस्त्रीगमनी; व्यभिचारी [सं. पर+दारा]

पारदाये—न. परस्त्रीशी संग; परस्त्रीगमन, व्यभिचार; जार-कर्म. [सं. पर+दारा]

पारदिक—पु. (कु.) पारिजातक पहा.

पारदोज-जी—पु. (प्र.) पारादोज, पारादोजी पहा.

पारध-घी—स्त्री. १ शिकार; मृगया; अरण्यातील पशु, पक्षी इ० धरणे, मारणे. 'क्षत्रियासि लागल्या अनुपत्ती। पूर्वोक्त करावी वणिगृप्ती। कां पारधी करावी वनांती। तेणे अनुपत्ती कंठावी।' -एमा १७.४६२. 'पारध करण्यास या पठारावर रोज लोक येत.' -विचि १.७.८. २ अरण्यातील शिकार करावयाचे, मारावयाचे पशु शिकार. 'हे तापसा, माझ्या अरण्यांत येऊन ही पारध

धरितोस हे काय !!!' -किरातभुज्ज अंक १. प्र. ६. [सं. पापदि; प्रा. पारदि] ० खेळणे-शिकार करणे; मृगया करणे. 'उदका आला त्वरितो। पारधी खेळतां।' -कथा १.५.२३.

पारधी—स्त्री. १ एक गुन्हेगार जात. फासेपारधी, वाघरी पारधी, गायपारधी, चित्तेपारधी, हरणशिकारी, टकारी असे यांच्यांत पारध करणाऱ्या साधनांवरून बरेच पोटभेद आहेत याचे मुख्य धंदे जनावराची (हरिण, डुकर इ०) पारध, वनस्पति, औषधे विकणे, बजरबट्ट व जंगली माल विकणे, मजुरी व जागलकी हे आहेत. याच्यात लंगोटीपारधी म्हणून एक पोटजात आहे ही गुन्हे करिते -गुजा ८६. २ पारध करणारा, शिकारी. 'जाला सिद्ध रिपुस्य मृगवधा जाणो हरी पारधी।' -मोक्षण ७२.१०. म्ह० ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी. [सं. पापदि; प्रा. पारदिअ]

पारपती—पु. (गो.) ग्रामसंस्थेचा, देवस्थानाचा शिपाई; पारिपत्यदार. [सं. पारिपत्य]

पारपत्य—पु. देखरेख ठेवणारा, व्यवस्था पाहणारा, (सामा.) शिपाई; सेवक; चाकर; शिष्य इ० 'पारपत्ये म्हणती जी सतोष यावया राजयाला।' -सप्त ८.२९. 'पारपत्यादि नारीनर। जेजनि धाले इत्यादि समग्र।' -दावि १७५ -न १ शिक्षा; दंड; शासन; खटल्याचा निकाल 'त्याचा तोचि करी। पारपत्य सकळां।' -तुगा २६८५. २ धनीपणा; यजमानपणा. 'सकळांचे करावे पारपत्य। आलयाचे करावे आतित्य।' -दा ४.७.२५. ३ रक्षण. -मनको. [सं. परि+पत्=दृष्टा करणे; किंवा परिपति=रक्षक] ० कर्ता-रखवालदार; नोकरचाकर. 'पारपत्यकर्ते सावध असती।' -दावि ४७४. ० गार-पु. अम्मलदार; व्यवस्था, देखरेख इ० ठेवणारा माणूस; किड्याचा हवालदार इ०.

पारंपर-रा-री—किवि. परंपरागत; परंपरेने. 'एकाहुनी एक थोर। मुख्य पुत्रा पारंपर।' -रामदासस्तुत अंभंग १९ (नवनीत पृ. १४८) 'येतील उपकारा पारंपरा।' -दावि २१७. 'बहुता कामा येती पारंपरी।' -दावि २१५. [परंपरा]

पारपरिक—वि. परंपरागतचा; क्रमाने येणारा. [परंपरा]

पारंपर्ये—न. १ एकसारखा क्रम; परंपरा; मालका; लागो-पाठ येणे; पूर्वीपासून चालत आलेली गोष्ट; परंपरा कथा. [सं.]

पार(रं)पळ, पार(रं)पोळ—वि. (कों. गो.) स्वच्छेरी पणाने भटकणारा, वागणारा; स्वैराचारी; मनप्रमाणे वागणारा. [पार+पळणे, पोळ]

पारंबा—पु. (व.) कणगीची दगडी बैठक.

पारंबा-बी—पु. स्त्री. १ वड, पिंपरी इ० झाडांचीं फांदीपासून खाली लोंबणारी मुळे. -ज्ञा १५.५८. 'दिसती वटा तीन वडा-ळिया। एक मुळ सहा फाटि त्या। आणि अठरा पारंबिया।' -

-कथा १.१५. 'अठरा पारंबे पर्वी फुलीं। अनेत तो।' -कथा ७.२.८९. २ आंब्याच्या बाठीच्या आतील बी; अठथी. [सं. प्रालंब] म्ह० शेंबी तुडो कीं पारंबी तुडो.

पारमार्थिक—वि. १ परमार्थाच्या मार्गे असणारा; सत्या-न्वेधी, ब्रह्म हुडकून काढण्यात गुंतलेला २ सत्य; खरें; वास्त-विक. २ अध्यात्मकविषयक; परमार्थासंबंधी [सं. परम+अर्थ] ० भेद-पु खरा, सत्य, वास्तविक किंवा आध्यात्मिक भेद. याच्या उलट औपाधिक भेद 'ब्रह्म आणि जीव या दोहोंत औपा-धिक भेद, पारमार्थिक नाही' -

पारय—स्त्री. (कों. गो.) पहार. पारई पहा [सं. प्रहार प्रा. वे. पाराई]

पारय—स्त्री (गो.) मृत्रवाहिनी. [सं. पार]

पारया—वि. (व.) पारोसा, अंधोळ न केलेला

पारयेळ—स्त्री (गो.) पहाडवेळ. [पहाड+वेळ]

पारलौकिक—वि. परलोकविषयीचे. याच्या उलट ऐहिक. [सं. पर+लोक]

पारबडा—पु (कों.) खेड्याचा भाग; पेठ; मोहळा; पाडा.

पारबसा—वि. पारोसा पहा.

पारबा—पु १ कबुतराची एक जात; जंगली कबूतर. २ पांढरा व काळा मिळून होणारा रंग पारबा पक्ष्याचा रंग. 'काळे पांढरें मेळवित। पारबे होतें तत्त्वता।' -दा ९.७.४०. -वि' कबुतराच्या रंगासारखा. (सामासांत) पारबा 'अंगारखा-पांगोटे-शेला-पातळ इ०. [सं. पारवत, प्रा. पारबय; का. पारबळ]

पारवी—स्त्री. नाचणीची एक जात. हिचा दाणा पारवा असतो. ही जात गरवी आहे. -कृषि २८३.

पारवी-वे—स्त्रीन. पारव्या रंगाचे कापड.

पारवी-सी—पु. इराण देशातील एक लोकराष्ट्र व धर्म; त्या धर्माचा अनुषंग. [सं. पारमोक, पारसी; फा. पारसी]

पारस—पु परीस पहा [सं. स्पर्श; प्रा. हिं.]

पारसडणे—अक्रि (राजा) झाडाचीं पांजे गळून पडणे, झडणे, झाड पणेरहित होणे. [पान+सडणे]

पारसनाथ—पु जैन (श्रावक) संप्रदायातील लोकांचा एक धर्मप्रणेता, तीर्थंकर [सं. पार्श्वनाथ]

पारसनीस, पारसनवीस—पु. १ दरबारचा फारशी पत्र-व्यवहार करणारा चिटणीस; मुनशी. २ यावरून पडलेले आडनांव. [फा. पार्सी-नवीस]

पारसा-सी—वि. शिळा; पारोसा. पारोसा पहा.

पारसि-सी—स्त्री. फारशी भाषा. 'यावणे भाशा पारसि। वेदात सिद्धांत सौरसि।' -ज्ञानप्रदीप ८५५. [फा. पार्सी]

पारसेपण—न. पारोसेपण; शिलेपण; जुनेपणा. 'हां गा सूर्य काय शिला । अग्नि म्हणें येत आहे बोंविला । कां नित्य बाह्यतया गंगाजळा । पारसेपण ।' —हा १०.२०२.

पारळा—उ. तपशील; हकीकत; इतिहास; माहिती. (किं देणें). [पळव]

पारा—उ. एक पातळ खनिज पदार्थ; रसायन पारज, पारद पहा. [सं. पार, पारद; प्रा. पारभो; हि. प. बं उरिया पारा]

पारा—उ. (कों.) कोंवळा फणस. [पाडा]

पारा—उ. घायपात, घायळ नांवाच्या झाडाची पाती.

पारा—वि. पांढरे व काळे ठिपके असलेला (गाय, बैल इ० प्राणी). [पारवा]

पारों—उ. (गो.) १ भितीच्या रचाईतील दगड, विटा इ०चा थर. २ (गो) भित. [सं. पार]

पॉरा—उ. (गो.) नाश; नुकसान. [पार] ० घालवें—नाश करणें; नष्ट करणें. ० पडवें—नासणें.

पाराकों—उ. (गो.) एक विषारी सर्प.

पारादोज—उ. जोडे, बूट इ० शिवणारा; मोबी; चांभार. 'याखेरीज पारादोज असामी येक पाठवून देणें.' —पेद १८. १७३. [फा. पार-दोज]

पारादोजी—झी. किरकोळ चांभारकाम [फा. पार-दोज]

पारायण—न. १ एखादा प्रश्न, वेद रोज अमुक अध्याय बगैरे बाबून अमुक दिवसांत संपविण्याचा संकल्प करून जें त्या प्रश्नाचें वाचन, पठण करतात तें; पुराणादि ग्रंथांचें साव्यंत वाचन. २ पार जाणें; ओलांडणें; उत्तीर्ण होणें. [सं.]

पारायणी—वि. पारायण करणारा, पुराणादि ग्रंथांचें साव्यंत वाचन, पठण करणारा. [पारायण]

पॉरावचें—कि. (गो) कवड्याचें ओरडणें. [पारवा]

पारावार-वारा—उ. १ अलीकडील व पलीकडील तीर. २ मर्यादा; अंत; शेवट (बहुधा निषेधाची प्रयोग) 'पारा-वर रहित निरीली ।' —परमा ८.११. 'ह्या भाषेंत शब्दांचा पारा-वार लागणार नाही. ' ३ समुद्र 'मी पारावारातें आलों लंघुनि त्यामाजी ।' —मोरामायण —मंत्ररामायण सुंदरकांड ११९.

—कि.वि. अलीकडे व पलीकडे 'तैसे विवेकाविधे कार्य । उभे ठाकल्या किरिटी । पारावाराच्या गोठी । करणें वेदां ।' —हा १५.५३७. [सं. पार=पलीकडचा+अवार=अलीकडचा] ० नसणें—मर्यादा नसणें; अंत नसणें. 'याच्या खोडकरपणाला पारावार नाहीसा झाला आहे. '

पारिका—खा—वि. १ परका; अन्य; दुसरा. 'साधला पारिका प्रसंगें.' —ऋगु २९.८५. 'या नांव क्षमा म्हणजे. अभय तें ऐसे जाणजे. जें जें पारिखे देखिजे । तें तें होइजे आपणची ।'

—एमा १९.३९१. २ शत्रु. 'साता पाताळां चा भरीं । अरेरे पारिके हो रीगाळ जरी ।' —शिशु १००३. ३ (महातु) अलभ्य; अशाय्य. 'जैसे कामे कबळिलिया माराकें । विरहिणी भोग होती पारिकें ।' —झापर ७६७. [सं. परकीय]

पारिजात, पारिजातक—उ. स्वर्गातील पांच देववृक्षांपैकी एक; प्राज्ञक; मंदार. हें झाड फार मोठें नसतें. त्यास कुणें असलेल्या फांया व कात्रीदार पानें व पतेगाप्रमाणे फुले येतात फुलें नाजुक असून त्यांचा सुवास मधुर असतो. चौदा रत्नांपैकी हें एक मानतात. 'कल्पद्रुम हन पारिजात । गुणें वेदनुही वाड विख्यात ।' —हा १०.२३५ [सं.]

पारिजातक—उ. मुरींचा शिवाशिबीचा एक खेळ. —मराठी खेळाचें पुस्तक ३०७.

पारिजे—न पारा; पारज पहा. [सं. पारद अप]

पारितोषक—न. कांहीं काम, कामगृह इ० संतोषकारक केल्यामुळे खूप होऊन दिलेले इनाम; बक्षीस; देणगी; पुस्तक, निबंर, कविता इ०ला पसंतीदाखल दिलेले ठराविक बक्षीस. (इ) प्राश्न. [सं]

पारिपत्य—न. १ शिक्षा; दंड; शासन. २ पारपत्य या अर्थीहि वापरतात. पारपत्य पहा. 'सकळ पारिपत्य त्यांआधीन । रायें केले सत्रींचे ।' —पांर १५८. 'कों झी राज्यांतील पारिपत्यपूर्ण । जारासी प्राप्त जाहाले ।' [सं. परिपत्त] **पारिपत्यागार**—उ. प्रशासक, योजक; सुसज्जी पारपत्यागार पहा 'समर्थीच्या भाषेंत बोलावयाचें म्हणजे उत्तम पारिपत्यागार पाहिजेत' —खेया ३९.

पारिपार्श्वक—उ. कथेचा प्रस्ताव बरणारी व्यक्ति; सूत्र-धाराचा हस्तक (मारिष). 'तदनंतर पारिपार्श्वक पड्यातून बाहेर रंगस्थलांत येतो.' —कम १२९. [सं.]

पारिबर्ह—उ. लवाजमा. 'शूर ख्यात पळेना जेऊं या पारिबर्ह अकूर ।' —मोकृष्ण ८६.३९. [सं. परिबर्ह]

पारिभद्र—उ. १ कुडिनिब. 'तेथें श्रीकुलस्वामीचें दर्शन येतल्यानंतर पारिभद्र सेवर्न करून ...' —ऐरा ४. २ देवदारवृक्ष. ३ मंदारवृक्ष. [सं.]

पारिभाषिक—वि परिभाषेसंबंधीचा, संज्ञाविषयक; सांकेतिक; शास्त्रांत योजावयाचा; शास्त्रीय नांवाचा (शब्द). (इ.) टेक्निकल [सं]

पारियात्र—उ. पर्वत. [सं.]

पारिये(य)णें—उ.कि. ऐकणें —मनको.

पारिसा—वि. स्नान न केलेला. पारोसा पहा.

पारी—झी. (महातु) पायरी पहा. 'बळकट भावार्थ पाव्या यास । भाचार भितीस सद्गति ।' —भाए ७९७. [पायरी]

पारी—जी. १ केळकुलाच्या बाहेरील जाड आवरणापैकी प्रत्येक २ केळकुलाच्या पोटातील फण्यावरच्या आवरणापैकी प्रत्येक. छांतील पाडऱ्या-आंतील कोवळ्या-आवरणास विनोदाने गाय व काळ्या आवरणास म्हेस असे म्हणतात. ३ मोदकाचे कवच (ज्याच्या आत पुरण भरलेले असते). ४ आच्छादन; आवरण. ५ आभ्याची कोय, बाट [सं. परि !]

पारी—झी. धान्यावर पडणारी कीड; पोरकिडा पोरा पहा 'जेव मेळाचिया अंझुरी। सवेंचि अमंगळाची पडे पारी। मृत्यु उदराचिया परिर्वी। गर्भे गिवमी।' -ज्ञा ९.५०३.

पारीख—क्रि. पारखें, निराळें; मोकळें. पारिका-खा पहा. 'कर्जापासुन पारीख जाला.' -ख ८६२ [सं. परकीय; प्रा. पारक]

पारीण—वि. पारंगत; तज्ज्ञ; पंडित; माहितगार 'आमच्या वेशीं माघेचे पारीण मानिल गेलेले हे गृहस्थ.' -देशीभाषा ८. [सं. पारं नी ? किंवा पारण, का पारीण]

पारीस—पु (ना व.) सहाण; गंध उगळण्याचा एक विशिष्ट प्रकारचा कुंदाचा वर्तुळाकार किंवा चौकोनी दगड. पारीसखोड=सहाणखोड. [म. परिस; हि पारस]

पारु-रू—पु १ पार; तार; तट. पार पहा. 'की कैवल्य-मूर्तितरु। १८ वैराग्याचा पारु। तैसा कटिप्रदेश गंगिर। पडियासे देवाचा।' -ज्ञाप्र ४३३. २ अंत; शेवट. 'भाला पां सवैश्वर। धरिला जाणिवेचा अहंकार। तरी तोही नेणे पारु। तया स्वरूपाचा।' -विपू ३.१७. [पार]

पारुका—पु (कर.) पाळी; खेप; उंसाच्या गुन्हाळातील चालू चरकाचा दोन मादणें रस निघेपर्यंतचा काल. 'रात्रीचा पारुका माझ्याकडे आले ' 'दोन पारुके होईपर्यंत पात हाणली ' [हि पारी=पाळी; सं. प्रहर ?]

पारु(रू)खणें—उक्ति १ वाट पाहणें; थांबणें; बंद करणें. 'ऐणे कैवल्यनाथें वीण। पारुखें ना आगमन।' -दाव २५१. २ स्थिर रहाणें 'हे असो दिटी जयावरी झळके। कीं हा पद्मकर माया पारुखे। तो जीवचि परि तुके। महेशेशी।' -ज्ञा १०.९. [पारुषणें]

पारुखणें—उक्ति. स्पर्श करणें. [सं. स्पर्श; म. परिस]
पारुखणें—अक्ति. खिन्न होणें; रुसणें, रागावणें. 'जो यथालाभें तोखे। अलाभें न पारुखे। पाडसेवीण न सुके। समुद्रु जैसा।' -ज्ञा १२.२१०. [सं. पारुष-पारुष्य]

पारुखणें—अक्ति नष्ट होणें; लोपणें. 'संझवें भगवत्परि चर्चा। कर्तिता पारुखे कर्मकिया।' -एमा ३.६०४ [पारुषणें]

पारुखणें—अक्ति. पारखा होणें. लुकणें. 'ऐसे ईश्वरकृपेवीण। काही न पारुखें भ्रमण।' -ज्ञाप्र २४८. [पारखा]

पारुखणें—परीक्षा करणें पारखणें पहा.

पारु(रू)खविणें—उक्ति थांबविणें; राहविणें 'आजि रात्रिचां अवसरी। आमीं राहूं थेंके बिडारी। ऐसा प्रार्थुनि अनेका उतरी। पारुखविला।' -खिपु २.५४.५७. [पारुखणें]

पारुखविणें—उक्ति परीक्षा वरणें, पारख करणें 'दळ बाहिरी पारुखविलें। रिगला सारितु मांदियाळें।' -शिखु ३३८ [पारुखणें]

पारुखा—पु. हेर. -खिपु [पारख]

पारुखा—पु १ पाटुणा. २ शत्रु -खिपु [परका]

पारुडकें—न. (चाबारी) पारडाचें, म्हशीच्या रेडकाचें कातडें [पारहूं]

पारुण—वि पारखा पहा -शर

पारुष—न पारुष्य पहा.

पारुषण—न माघारें फिरणें; परतणें.

पारुषणा—वि फिका; निस्तेज

पारु(रू)षणें—उक्ति १ शिळा होणें, बेचव होणें. २ फिकें पडणें; निस्तेज होणें. 'बाळसुर्याची ही ओप। जया पाहतां पारुषे।' -मुसभा १४.४९. ३ बंद पडणें; थांबणें; खंडणें. 'एथ सारासार विचारावें। कवणें काय आचरावें। आणि विधिनिषेध आचवे। पारुषती।' -ज्ञा १.२४६ 'नाटवें तें मीपण पडला वीसरु। द्विष्ट्रव्यापार पारुषला।' -ब ४५६. [म. पयुषित, म. पारोसा]

पारु(रू)षणें—उक्ति नष्ट होणें; सुटणें; पारखी होणें 'काय हें खंडईल कर्म। पारुषतील धर्माधर्मे।' -तुगा ६९८ [सं. परकीय; म. पारखा]

पारुषणें—उक्ति तुच्छ करणें [सं. पारुष, पारुष्य]

पारुषविणें—उक्ति खंडविणें; थांबविणें; बंद करणें. 'का येऊनि फळाचा घड। पारुषवी केळीची वाड। श्रीगुरु भेटोनि करी पाड। बभुसु जैसा।' -ज्ञा १८.९६८. [पारुषणें प्रयोजक]

पारुष्य—न कठोरपणा; कठिणपणा (भाषण, वागणूक इ० तील). 'तो मनुष्यांत अथमु जाण। पारुष्याचें अवतरण। आतां आदक खण। अज्ञानाची।' -ज्ञा १६.२४५. [सं.]

पारुसा—वि. पारोसा पहा. मागिलिये क्षणींहीं आणें. पारसी म्हणोनि वेणें।' -अमृ ७.१२७

पारुं—न. (मावळ) देव [सं. पार=पारा ?]

पार(रो)ज—पु. (गो.) पारा; पारज पहा. [सं. पारद]

पारेठा—वि. (कों.) (विरु.) पारठा पहा.

पारेरा—पु आठवण; स्मरण. 'स्वहित बघाया जनालागीं। बडीघडी पारेरा वेती योगी।' -दावि २५०. [सं. प्रेर ?]

पारो—पु कच्ची विद्या अवधट भित. पारों पहा.

पारोशी, पारोशी घोसाळी, पारोशी दोडकी—स्त्री गिळें, घोसाळ्याची एक जात.

पारोसा—वि. १ धुणें, स्नान, घासणें, इ० संस्कार ज्यावर केलेले नाहीत असें (वस्त्र, भांडें, माणूस, तोंड इ०). 'तू पारोसा आहस तों पारोशी भांडी घास.' २ शिळा (घरांत सांठलेला केर, पूर्वदिशेची आणलेले पाणी फुलें इ०). ३ अद्याप न झाडले—सारविलेले (घर, अंगण, चूल इ०) [सं. पशुवित्त-परिसिअ-पारुस-पारोस-सा-सी-से] **०केर**—पु. आदल्या दिवशींचा, पारोसानें काढावयाचा केर; स्वयंपाकघर, वेवघर यांतील अंगपुण्यापूर्वी काढावयाचा केर. **०धुंका**—पु. सकाळीं निजून उठल्यावरची व तोंड धुण्यापूर्वीची तोंडातील धुंकी या धुंकीच्या ठिकाणीं बरे-वाईट पुष्कळसे गुण असल्याचें मानितात. **पारोसे**—वि. आदल्या दिवसाचें, शिळें. **०कपाळ**—न. आदल्या दिवसाचें गंध कायम असलेलें, न धुतलेलें कपाळ. **०काम** न. (जमलेला केर काढणें, खरकटी भांडी घासणें, शेण-पाणी करणें इ०) आदल्या दिवसाचें काढयाचें राहिलेले काम.

पारोसा दोडका—पु. दोडक्याची एक जात; घोसाळें; पारोसे.

पारोसा पिंपळ—पु. एक पिंपळाच्या जातीचा वृक्ष, कोकणांत यास मणेर; अष्टा कडेपार्श्व म्हणतात. २ (ल) कोणासहि चिकटून न राहणारा, बेपर्वाई मनुष्य; ज्यास आईबाप, मुलेबाळ नाहीत किंवा ज्यावर कोणी अवलंबून नाहीत असा फटिंग माणूस. [सं. पार्श्वपिंपळ, पारिश. गुज. पारसपीपळी; सिं पारुपिंपिफ]

पारोसे, पारोसे घोसाळे—न. घोसाळ्याची एक जात **पारोळा-ळे**—पुन. पांभर किंवा मोघण ह्या आउताच्या दांत्याचें टोंक, टोपण. फारोळें पहा.

पारोळी—वि. पारोळें गांवची (पळी, उपकरणी इ०). **०पळी**—स्त्री. खानदेशातील पारोळें नांवाच्या गांवीं तयार केलेली संध्येची पळी.

पार्चा—पु. १ मांसाचा लहान व चपटा तुकडा. —गृशि २. १. २ वज्र; पोशाख. पारचा पहा [फा.]

पाटे—पु. १ नाटकांतील भूमिका; वेष्ट; सोंग. जसे:—स्त्रीपाटे, पुरुषपाटे इ० २ भाग [इं.]

पाटी—पु. १ नाटकांतील भूमिका घेणारा; पाटे करणारा; पात्र; वेष्टारी. उदा० स्त्री—देव-राक्षस-पाटी. 'त्या पाट्यांच्या तोंडात मक्कामदीनेबरील शोकांतश्रीची भाषणें हे खुशाल घालतील हें खास समजा.' —ना ६ ३ ३८. —स्त्री. १ पक्ष; बाजू. 'मास्तर आदिकरून मंडळी एका पाटीची असावी असे अनुमान काण्यास बळकटी आली.' —विक्षिप्त २.४२. २ उपाहार; मेजवानी. 'तुम्ही एखादेवेळीं असतां घरी नाहीतर कोठे पाटीला गेलेले.'

—संगीतघोटाळा पृ. २. ३ तुकडी; संघ; समूह. 'पोलीसपाटी रवाना झाली.' —के २६.७.३०. ४ आसामी; व्यक्ति. 'व्यवहार करतांना पाटी चांगली पाहून करावा.' [इं.]

पाण—पु. (गो.) ज्यांत पुष्कळ जुनाट झाडें असतात अशी सोडलेल्या घराची जागा. [सं. पण]

पार्थक्य—न. पृथक्पणा; भिन्नपणा; वेगळेपणा. [सं.]

पार्था—वि. (व) पारोसा. 'आज तो पार्था राहिला'

पार्थिव—पु. राजा. —न. नित्यपुजेसाठीं केलेले मातीचें शिवलिंग [सं. पृथा, पृथ्वी] —वि. १ पृथ्वीसंबंधी; पृथ्वीपासून उत्पन्न झालेला (पदार्थ इ०). 'तेवीं पार्थिवें पार्थिवासी। सुखदुःखबाधा न घडे त्यासी।' —एमा २३ ७७६. २ मातीचें; मृत्तमय. 'आह्मकें पार्थिव धातु आघवी। आरोगितां काहीं नुस्वी।' —झा ६ २३९. 'सुना, क्षार हीं पार्थिव द्रव्ये आहेत.' ३ (ल) जड; नाशवंत. 'अहो देशो पार्थिव वीर जाये। ययाची काकुळती कवणा आहे।' —झा ११.३६७. ४ मृगोलासंबंधी; भौगोलिक. [सं.]

पार्दाव—पु. (गो.) एक जुनें नाणें.

पार्थातक—पु. (महाभु.) पारिजातक 'वनोवर्नी चापेयार्थी झाडें। परि नाहीं पार्थातकु।' —आए ५१५. [सं. पारिजातक]

पार्लमेंट—न. १ ब्रिटिश साम्राज्याचें राज्यव्यवस्थामंडळ. यांत होस ऑफ लॉर्ड्स व होस ऑफ कामन्स अशीं दोन कायदेमंडळें असतात. 'पार्लमेंटानें राजाचा शिक्छेद करवला.' —के १२.७ ३०. २ कायदेमंडळ; सल्लागार मंडळ; कौन्सिल. [इं.]

पार्लमेंटरी—वि. १ पार्लमेंटसंबंधी. २ (ल) कायदेमंडळांतून शिष्ट समजली जाणारी; सनदशीर; सभ्य (भाषा). —विचावि ११. [इं.]

पार्वण—न. १ पर्वकाळसंबंधाचें नैमित्तिक पितृश्राद्ध 'आणि सोमसूर्यप्रहणे। येऊनि करविती पार्वणे। कां मातापितरमरणें। अंकित जे दिवस।' —झा १८.११०. २ बाप-आजा-पणजा, आई-आजी-पणजी, आईचा बाप, आईचा आज्ञा, आईचा पणजा या प्रत्येक त्रयीस पार्वण म्हणतात. [सं.]

पार्वती—स्त्री. शिवपत्नी; उमा; अपर्णा; महादेवी [सं.]

पार्श्व—वि. १ शरीराच्या एका बाजूचा; कुशीचा. २ अवलंबाचा. [सं.] **०अभिनय**—पु. (नृत्य) कुशीची दाखविलेला अभिनय. नृत्यामध्ये पार्श्वकर्म पांच आहेत. त्यांचीं नावें:—नत, उन्नत, प्रसारित, विवर्तित व अपस्तत. [पार्श्व+अभिनय] **०क्रांत**—(आकाशीचारी)—न. (नृत्य.) दोन्ही मांडया हलवून कुंचित पाय उचलून बाजूस टाकणें. **०क्रांत** (करण)—(नृत्य) दोन्ही मांडया हलवून कुंचित पाय उचलून पुढे टाकणें. **०छेदक** (अंगहार)—न. (नृत्य) हात वक्षस्थळावर निकुचित करणें व ऊर्ध्वजानु, आक्षिप्त व स्वतःक हीं करणें करणें. नंतर त्रिक फिरविणें. नंतर हात उरोमंडळ

करून निर्वच व करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें क्रमानें करणें.
०आनु(करण)—न (नृत्य) एक पाय सरळ ताठ ठेवणें, दुसरा पाय दुमडून त्याचें पाऊल त्याच पायाच्या मांडीच्या मागच्या बाजूस लावणें, म्हणजे गुड्या बाजूस येतो. **०निकुट्टक(करण)**—न (नृत्य) एका बाजूस हात स्वस्तिकाकार करून ठेवून पाय निकुट्ट करणें. **०पथ—पु** फलाट. (इं) प्लॅटफॉर्म.—विलायतचा प्रवास भा. २ पु १६. **०पिंपल—पु** पिंपळाच्या जातीचा एक वृक्ष पागोसा पिंपळ. [सं] **०भाग—पु** १ मनुष्य, गृह इ०चे मागोल व पुढील भागाखेरीज कडेचे जे दोन भाग ते प्रत्येक-बाजूकडोल भाग २ (स्थापत्य) बाजूची उभारणी. (इं) सार्डि एलंड्वेशन. **०मेडल—न.** (नृत्य) दोन्ही हात वर करून वाटोळे फिरवून बाजूस आणणें. **०मुख—न.** (नृत्य) मान पुरती, संबध एका बाजूस वळविणें. **०शूल—न** छातीतील कळ; चमक, उसण. **०स्वस्तिक—न.** (नृत्य) पार्श्वस्वस्तिक पाय करून अर्धनिकुट्टक करण, मग हीच क्रिया त्याच क्रमानें दुसऱ्या बाजूस वळून पुन्हा करणें व हात फिरवून मांडीच्या मागे ठेवणें. नंतर आक्षिप्त, निर्वच, करिहस्त व कटिच्छिन्न हीं करणें करणें.

पार्थक, पार्थानुचर—पु १ चाकर; सेवक; वेहसरक्षक; हुजऱ्या. २ (काव्य) भालदार; चोपदार. [सं पार्थ+अनुचर]

पार्थिक—वि पार्थ पदा. [सं.]

पार्षद—पु १ सेवक; चाकर; नोकरवर्ग. 'काठीकर दोघे प्रबळ। पार्षद उभे असती।'—गुच २९. ११९. २ विष्णूच्या परिवारातील नंद-सुनंदादिक गण. 'मूर्ति चतुर्जंघ वेल्हाळ। शंख चक्र गदा कमळ। सुनंदादि पार्षदमेळ। चितावे सकळ सायुधादिक।'—एभा ३. ८३९. [सं.]

पार्णि—पु टांच; खोंट. 'मग शरीरसेचु पाथां। अशेषही सेवेया। पाष्णीचा माथा। स्वयंभु होय।'—ह्रा ६. ११८. [सं.]

पार्सल—न. गदा; डग; एका गावाहून दुसऱ्या गावी पोस्ट, रेल्वे इ०नीं माल पाठविताना सोयीसाठी त्याचा केलेला गदा. 'शब्दतेलेच पार्सल कणाच्या पंढरपुरांत।'—नाकु ३ ७१ [इं.]

पाण्डेरा—पु संगत. सोबत. —तुगा. —धर.

पाण्डेरा-ळा—पु १ सविस्तर हकीकत; इतिहास; वृत्तांत (एखाद्या गोष्टीविषयीचा). (किं० देणें). २ कंटाळवाणी व लांबलचक गोष्ट; पाल्हाळ; चन्हाट (किं० सांगणें; लावणें; पडणें). [सं. पळव; म. पाल्हाळ]

पाल—झी. सरड्याच्या जातीचा एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी. हिच्या तोंडातून एक तऱ्हेची बिबट लाळ येते. त्या योगानें इला किड्यासारखे प्राणी विशेष त्रासाशिवाय गिळता येतात पाल चुकचुकणें हें एक अशुभ चिन्ह समजतात. [सं. पळी]

पालीचें तेल—न. तेलांत पाल टाकून उकळलेलें तेल. याचा विचवाच्या दंशावर लावण्यास उपयोग करतात.

पाल—पु. (गो.) संशय; किंतु; शंका (किं० पडप).

पाल—न. १ एखाद्या जाड कापडास दोन बाजूस उतार वेऊन पुढील व मागील भाग उघडा ठेवता येईल अशा तऱ्हेने तन्मूप्रमाणें उभारलेलें लांबरुंद कापड. उघड्या जागेत दुकानें माडल्यास त्यावर आच्छादनासाठीं केलेले तरट. गोणपाट किंवा जाड कापड. २ पांच-दहा सुताडे एकत्र जोडून-बैठक घालणें, छाया करणें इ०करिता केलेले मोठे वस्त्र; जाजमाचा एक प्रकार. ३ पहिल्या प्रकारचा लहानसा तंबू; राहुटी. 'वेवोनिया पाल राहिले तेथेंचि।'—रामदासी २ ७५. ४ —पु लडाऊ गलवताचा एक प्रकार 'इंमजाचें पाल ओहेत त्याजवर बेजराब घालून पाल शिकस्त केले तर...'—समारो २ २१. ५ शीड, कनात, पडम. ६ (ल.) दुकान 'यात्रेत टिकठिकाणचे दुकानदार पाल लावतात.'—मसाप २ ३८ ७ कराची सुट. माफी 'तरी आकार होईल त्यापैकी चौथी याशी पाल देणें.'—बाडबावा २ ११२. 'देशपाडे कुळकर्णी यांची दुकाने असल्यास पाल यावाची चाल आहे.'—मसाप २. १८३ ८ (कौ.) मामे पकडण्याचें एक जाळे. ९ रताळयावरील एक प्रकारची फुड—कृषि ५५१. १० झाडाचीं कोंवळीं पानें; अंकुर (किं० कूडण, निवणें; येणें, होणें). [सं. पळव]

०घालणें-मांडणें—(ल.) खीने उघडपणे व्यभिचारावर पैसा मिळविणें. **०करी—पु** पाल उभारून त्यात आपला माल मांडणारा वाणी किंवा त्यात राहणारा मनुष्य. **०कोयती—झी** जहाजावरील ताबेलाचा दहाळ तोडण्याचा लहान कोयता; सावंतवाडीकडे याचा शाखासारखा उपयोग करीत. त्याचा दांडा लांब असतो. [पाल+कोयती] **०घर—न.** कर माफ असलेलें घर. —बदलापूर ३६१. [पाल+घर] **०छत्र—न.** मराठ्यात लग्नप्रसंगी काठीच्या टोंकास मोकळे व लोबेंत पागोटें बांधून गुढीसारखें जें नवरवंपाउठे धरतात तें. [पाल+छत्र] **०जत्रा—झी.** काणणी व मळणी झाल्यानंतर शेतकऱ्यांनीं शेतात एकत्र जमून केलेली मेज-बानी; डबरा. ह्यावेळीं शेताच्या संरक्षक वेवत्तस कोंबडी, बकरा इ० अर्पण करतात. ही वेशांतील चाल झाडी तोंकणांत, छपरावर घालण्यासाठीं किंवा भाजावळीकरिता झाडांच्या लहान फांद्या किंवा पाला इ० दहाळ आणण्यासाठीं लोक जंगलांत जातात त्यावेळीं बनवेवतेची आराधना करण्यासाठीं केलेला जमाव, पालेजत्रा. [पाल+जत्रा] **०पट्टी—झी.** १ प्रवासांत लहान राहुटीसाठीं किंवा बैठकीसाठीं वापरावयाचें जाडभरंडे कापड. २ लहान पाल; अगदी लहान तंबू. [पाल+पट्टी] **०पडवळ—न.** पाल व तदनुषंगिक इतर वस्तु यांचा समुदाय; पाल वगैरे. [पाल+पडवळ]

पालउ—ऊ—पु. पालव; पदर. 'जैसा मातेयाये पालउ। जे लाजे तोंडा दाळ।'—झात्र ९८८. [सं. पळव; म. पालव]

पालक, पाल—वि. पालन, पोषण, रक्षण करणारा. (समा-सांत) भूपाल—महीपाल इ०. 'नीचाच्या संगतीने चितुराचा पालक. विक्रम हा मम झाला दुव्येसनीं धातक.'—विक्र १९. [सं.] गोत्र—न एखादा मुलगा ज्या कुलात दत्तक गेला त्या कुलाचे गोत्र. [पालक+गोत्र]

पालक-ख—पु १ (काव्य) पालणा. 'सुवासिणी मिलवुनि सकळा। घातें बाल पालखात।' २ श्लोपाळा. 'बसा पालखा तुम्हा हलविणे हलूच वेतें श्लोका।'—पल २. [सं. पल्यक]

पालक-ख—छीपु एक प्रकारची पालभाजी; बडिशेपेचा पाला; शोपालक. [सं. पलव]

पालक—पु. १ बाजारांतील पालांवर घेण्यांत येणारा एक कर. २ (पालातील) दुकानदार. [पाल]

पालक—पु (गुरे इ०) पालण्याचा खर्च [पालणे]

पालक-ख—पु सोनेरुपे याची परीक्षा करताना त्यांना तापवून पाहण्यापूर्वी कानस किंवा सुराख इ०चे जे चिन्ह करतात ते.

पालकांडे, पालकांडे वेल—नक्षी एक प्रकारचा वेल. ह्याचे तंतू घट व मजबूत असून त्याचा गडदा, भारा इ० बाधण्याकडे उपयोग करतात.

पालकी—छी. (विरु.) पालखी पहा.

पालंकी—छी एक प्रकारची पालभाजी.

पालकुना—पु. (कु) चाभाराच्या अरीला धार लावण्याचा दगड. हा सावंतवाडी सद्यस्थानातील साकळी मणीयारमध्ये सांपडतो तो काळा असून सोन्याचा कस पाहण्यासहि उपयोगी आहे. [पारख !]

पालख—छी १ (परीक्षा करण्याकरिता) विस्तृतात घालण्या-पूर्वी सोने, चांदी इ०चा तुकडा कानशीने घासणे, अशा तऱ्हेने कानशीने घासून केलेली खूण. (कि० घालणे) २ भट्टीतून बाहेर काढलेल्या गरम सोन्यावर पाणी घालणे; नवपणा व चकाकी देणे. (कि० घालणे) [पारख !]

पालखत-ट-खंड—छी (महातु ना) मांडी; मांडी घालून बसण्याचे आसन 'चतुर्मुखाचिये पालखती जवळ। बैसले होते।'—भाए ६६९ [पल्यक] **घालणे**—मांडी घालून बसणे

पालखणे—सकि सोने, चांदी इ०ची तापवून त्याची परीक्षा करणे पालख करणे. [पालख]

पालखी—छी १ राजादिकांनी बसून जावयाचे व मनुष्यादिकांनी वाहून न्यावयाचे वर धनुष्याकार दांडी असलेले एक लांकडी वाहन; डोलीसारखे एक यान, शिबिका. 'कितीकांची वाणी मृषा वदुनि हालकी। धनियास पालखी चाकरास नालकी।'—ऐपे ३६९. २ (ल.) प्रेताची तिरडी पुढे उतरून विप्र पालखी।—दावि १४७. [हि. ब. फा. पाल्की; का. पळकि] **घचप**—कि. (गो.) उचलून

नेणे. **०चा गांडा**—पु. पालखीत बसणाऱ्या इसमास धरण्यासाठी पालखीच्या बरक्या दांडीपासून सोडलेला लोंबत्या दोरीचा रेशमी गांडा. **०नशीन**—वि. पालखीचा ज्याला मान आहे असा सरदार. [फा. पालखी+नशीन=आरूढ, बसलेला] **०पवस्थ**—वि. पालखीत बसण्याचा राजाकडून ज्यास अधिकार मिळाला आहे असा.

पालखी—छी. एक लहान मुलांचा खेळ. —मराठी खेळांचे पुस्तक ६४.

पालज—छी. काकडी, खरबूज, कलिंगड, भोपळा, कोहळा, दुण्या इ० जातींच्या फळबेलांची लागवड. [फा. पालीज, फालीज]

पालट—पु. १ पाळी; खेप; बारी; आलटापालट, अदला-बदल (काम, श्रम, मनुष्य इ०ची). 'चाकरी करावयास चार चार बटकांचे पालट बाधून दिले.' 'काल जेवलो आज उपोषणाचा पालट' २ बदल, अदलाबदल; भिन्नता; निराळेपणा 'सकळांचा जाहला एकवट। धाईने वन्नामि होई पालट।'—कथा १.५.८.

३ फरक; बदल, स्थित्यंतर 'त्याला पैसा मिळतांच बुद्धीम पालट झाला' 'ऐपी अनवच्छिन्न समता। भूतमात्रासीं सदग्रता। आणि पालटु नाहीं चित्ता। कत्रणे वेळे।'—ज्ञा २ २९८. ४ (जंबिया) आपल्या हातांतील जंबियाने जोडीदाराच्या उजव्या पायाच्या आतील शेटयावर मारणे ५ चळत्याच्या न्हाव्याने येऊन हजामत करण्याचा दिवस. —किवि मोबदला; बदला; ऐवजी. 'जेवीं का चितामणीचियेसाठीं। मागे चातीलागीं खापरखुटी। कां परीस देवोनि पालटी। काळी गोमटी बीट मागे।'—एभा १८. ५८. [सं. पयस्थ, प्रा. पळट; पळत्व; पं. हि. पलटा; पं. पळट; गुज. पालटो] **०वाणी**—छी. (अन्न, स्थल, उद्योग इ०चा) बदल; फरक. पर्याय. **०वाणी-वाणा**—किवि. (हवा, अन्नपाणी, उद्योगधंदा इ०चा) फेरबदल करण्यासाठी. [पालट+वाणा=प्रत्यय] **०वाणे**—न. खाण्यापिण्यातील बदल; नेहमीच्या अन्नात काही फरक करून त्यास रुचि आणणे; (ल.) नेहमीचा, मागी, चाल, रीत, पद्धत इ० बदलणे. (कि० करणे).

पालटणी—छी. बदल करणे; फरक करणे; फेरबदल, अदला-बदल करणे; (दुखणे) माचारी येणे; उलटणे. [पालटणे]

पालटणे—उकि. १ दुसऱ्या बाजूस वळविणे; वळणे; फिरणे. २ बदलणे; एक टाकून त्याच्या जागी दुसरे घेणे, स्वीकारणे; (मागी, रीत यांत) फरक करणे; बदलणे (पहारा इ०). ३ (ल) बदलणे; फरक करणे; वेगळे भिन्न करणे; फिरणे 'ऐसा ज्ञानाचिये निजगती। पालटु पेडे गा सुमती। डोलघांची शोभा रातीं। पालटे जैसी।'—ज्ञा १४ ४५५. 'सतखंड माझी होईल रसना। जरी या वचना पालटेव।'—नुगा ७५९. ४ (दुखणे) उलटणे; परत येणे. [सं. प्रवर्तन; परिवर्तन; प्रा. पलट; गुज. पालटवु]

पालटीव—वि. पालट केलेले; बदललेले; बदललेले; बदलाबदल केलेले; फरक केलेले. [पालटणे] **पालट्टे**—किवि. बहल; एवजी. 'ज्याच्या आबडीच्या लोभा। भगवंतु पालट्टे आला गर्भा। दशा-बतारांची शोभा। जाहली पद्मनाभा ज्याचेनी।'—एमा २.२३४.
पालटी—ट्टे—जीन. (कों.) मात ठेवण्यासाठी चार-पांच बांबूच्या भोंवती तथ्या लावून करतात ती तात्पुरती कनिंग, कणगी; पाले.

पालट्या—पु. (कों. बा.) (ल.) न्हावी; पालटाचे पालटास येऊन हजामत करणारा. पालट ५ अर्थ पहा.

पालडे—न. पारडे पहा. 'स्वानंद तुकावया काटाळें। सव-जीवानंद तुकितां तुळे। परि पालडे गेले अंतराळें। स्वानंद तुकेना।'—स्वादि १२.४.२७. [पारडे]

पालणूक—जी. अकातीमधील देशपांड्याचा एक हक्क, करा-पासून माफी पाल अर्थ ७ पहा.

पालत-थ, पालती-थी—पाळत इ० पहा.

पालती—पु. भाव.

पालथणे—उक्ति पालथे, उपडे करणे, होणे; दुसऱ्या बाजू-वर करणे; उलटून टाकणे, उलथणे.

पालथा—वि. ज्याचे तोंड (किंवा वरची याजू) खाली झालेली आहे किंवा केले आहे असा, उपडा. ० घालणे—१ घुंढाळणे; शोधणे. 'आपण शोधीत असलेली वस्तु जवळच कोठे अचानक सांपडली म्हणजे आपले आणगालाच आश्चर्य वाटू लागते की, इतकी जवळ वस्तु असून सारा गांव पालथा घातला.'—पण लक्षांत कोण घेतो. २ पराजित करणे; पराभव करणे; एखाद्याचे सपशेल नुकसान करणे. [सं. पयस्त; प्रा. पल्लथ] ० येणे—जन्मसमयी (मूल) मातेच्या उवरांतून खाली तोंड करून बाहेर येणे. हे एक अशुभ चिन्ह समज-तात. **पालथे उताणे करणे**—लोळविणे; हालहाल करून पराजित करणे. 'युरोपांतील मल्लांना पालथे उताणे करून विजयथरी खेचून आणणारा अहमदबख्त हिंदीच ना?'—आम्रियेद, लोकमान्यांचा व्याख्यान. **पालथ्या घागरीवर पाणी**—(पालथ्या घागरीवर ओतलेले पाणी आत जात नाही त्यावरून ल.) निष्फळ प्रयत्न, खटपट, श्रम; हद्दी व स्वैराचारी मनुष्यास केलेला निष्फळ उपदेश. 'हुराप्रहाच्या पालथ्या घागरीवर अनुभाच्या पाण्याचा कितीहि वर्षाव केला तरी फुकट.'—प्रेमशोधन १४१ सामाशब्द—० **डुड्या**—पु. लहान मुलांच्या पोटात होणाऱ्या एका रोगाचा प्रकार; मुडदूस. ० **तांड्या**—पु. (ल. बा.) विटाळशी बसणे. ० **राजयक्ष्मा**—पु. कफक्षयाचा तीव्र प्रकार. **पालथी सुदरी**—जी. सुदी नांवाचा पोटांतील आंतड्याचा एक असाध्य रोग. ० **थी सूज**—जी. प्रथम कुंणान्या प्रदेशाजवळ येणारी व नंतर मांड्या, पाय व सवै शरीरभर पसरणारी सूज.

शब्दो. ५. १७

पालन—न. १ रक्षण; संगोपन; पोषण; संवर्धन; सांभाळणे. २ (व्रत, वचन, प्रतिज्ञा इ०) पाळणे; पूर्ण करणे; राखणे; पुरी पाडणे. [सं. पाल=सांभाळ करणे] ० **पोषण**—न. संरक्षण व संगो-पन; सांभाळ व संवर्धन. [सं.]

पालंपटी—जी. (व.) सबलतीने बहितीस मिळालेली शेत अमीन. [पाळणे+पटी=अमीन]

पालपेड—जी. (कु.) एक प्रकारचा मासा.

पालबी—जी. (कों.) (विरु.) (वड इ० झाडाची) पारंबी पहा. [पारंबी]

पालभारा—पु. १ झाडांच्या पाल्याचा भारा. २ हा गावांत विक्रीस आणला असता त्यावर घेण्यात येणारी जकात. [पाल+भारा]

पालमत्री—जी. (गो.) लांकडाची थापटी. [पोतु. पुल्मातोर्री]

पालमांडे—न. (महातु.) एक प्रकारचे भांडे. 'नागाबा उष्णोदक पालमांडे आणीत.'—वृजावसर.

पालय—जी. (गो.) भाताची पालवी; कोंबके अकुर; पाने. [सं. पल्लव]

पालव—पु. १ झाडाची शेंड्यास फुटलेली कोंबळी पाने व अंकुर समुच्चयाने; पालवी. 'तेथ विधि निपेथी सपल्लव। वेदवाक्यांचे अभिनव। पालव डोलती बरव। आणितो तया।'—हा १५.१५७. २ झाडाची कोंबळी फांदी; कोंबळ्या पानांचा व अंकुराचा झुजका, तुरा ३ (शेला, लुगडे इ०चा) पदर; (गो) डोक्यावरचा पदर. ४ (ल.) दृष्ट. 'की लागला पालव पाणिपीचा।'—साहू २.१३. ५ वस्त्राच्या पदराने केलेली दूरच्या इसमास इशारात, लूण; दिवा मालविण्यासाठी घेतलेला वस्त्राचा पदर. 'देह लावी वात। पालव घाली जाली रात।'—तुगा ३.१३७ (कि० चालणे; टाकणे; करणे; देणे). ६ (ल.) मर्यादा; सीमा; हद्द; कड; कांड; शीव. ७ (ल.) भितीच्या पुढे आलेला घराच्या छपराचा भाग. ८ (ल.) गोष्ट; मनोरंजक वृत्तांत इ० सांगतांना जो जास्त रंगविण्यासाठी त्यात घातलेली भर. ९ नाते; आसपणा; सोयरीगत; पदर; घरोब्याचा संबंध. (कि० मिळणे; मिळणे; लावणे). १० कुटुंबांत अनेक पुरुष जन्मल्या-मुळे झालेला विस्तार; बंधविस्तार. ११ आच्छादन; आवरण; पदर. 'यशोपवीत कानी टेवोनी। डोईस पालव घालुनी।'—गुच ३६.१३०. १२ (व.) फडकें; विरगुट; विथी; वस्त्राचा लहान तुकडा. १३ (ल.) ऋतु; न्हाण; पदर. 'आजच आला पालव मजला किती जीवा झुरली। दिवस पांचव्या ऋतु संपादन मग जा गुणराशी।'—पला ३.१८. १४ (ल.) पिच्छा; नाद; आचार. 'परी पालव न बरिसी विचाराचा।'—परमा ४.११. १५ (अली-बाग कों.) बैलाना मारण्याची सोन-अडीच फूट लांब व दीड-दोन इंच घेराची काठी. १६ (कों.) हातभर लांबीचा एक मासा. १७

(कासारधंदा) भांड्याच्या अगदी वरच्या काठ्याच्या करकोच्याचा पत्रा. -बदलापूर १७. १८ (गो.) दळणाऱ्यास सहाय्य, मदत. १९ (गो.) बांध्या बारीक काठ्या दोऱ्यांनी विणून केलेले जाळे; कडसरी. २० (गो.) रंर पाटली. २१-पु (ल) दया; श्रव; पाश्र. 'बाळ्या झाडास पालव फुटेल पण याचे हृदयास पालव फुटणार नाही.' २२ (ल) इंद्रियश्रुति. -मनको. २३-झी.(गो.) मदत. २४ (कु.) बालाच्या दोरीचे, वेलाचे शेवटले टोंक, अग्र. [सं. पल्लव] म्ह० सदैवाचा पालव बरा. ० कापून देणे-काडी मोडून देणे; लप्रसंबंध रद्द करणे. ० पसरणे-पदर पसरणे; काकुळ-तीस येऊन विनविणे. 'पालव पसरोनि तुम्हांसी। सी मागतों अवचियासी।' -भारकिष्किधा १२.९८. ० करीण-झी. नहाण आलेली व पदर घेणारी स्त्री; पदरकरीण. ० दार-पु (कॉ.) गोंठ्याकडील एक लोकसमाज. 'कुडाळी, महाजन, भजक, ग्रामस्थ, पालवदार वगैरे भेद.' -हिंदु ११.२.३०. ० पद-न. १ गाण्याच्या दर कडव्याच्या शेवटी गाण्याचा जो भाग पुन पुन्हा म्हणतात तो; पालव; पृथ्व; आंकणकडवे; ध्रुपद. 'कीर्तनकाराचे आख्यान पालव-पदावर आले.' -राको. २ एखाद्याचे तोंडी असलेला एकादा शब्द; शक्य इ०. ० पाचें-न. १ पंचपल्लव. २ अंतःकरणपंचक. -हंको. [पालव+पाचें=पंचक; पांचांचा समुदाय] ० फकीर-पु. (गो.) प्रथम पतीचे पिशाच्च. ० साती-झी. (महानु) कापडाची पताका; निशाण. 'सळंबति पालव-सातिया। पाखेयांचिया।' -भाए ४४१. ० देणार-पु. (गो.) सहाय्य करणारा माणूस, विशेषतः परमेश्वर. पालवानपालव-पु. विवाहामुळे जडलेला फार लांबचा संबंध; एका कुटुंबाचा दुसऱ्या कुटुंबाशी दुसऱ्याचा तिसऱ्याशी आशा तःदेने दोन दूरच्या कुटुंबांत लमामुळे झालेला संबंध; लांबचे नाते. [पालव+अनु+पालव]

पालवट-पु. कोष्टपाच्या मागाच्या आडव्या काठ्या [पाल+काठी]

पालवण-न. (कु.) झाडाला फुटलेली कोंवळी पाने; अंकुर. [सं. पल्लव; म. पालव]

पालवणी-न. दुखण्यातून उठलेल्या मनुष्यास प्रथम स्नान घालण्यासाठी औषधी, कडलिंब इ० घालून तापविलेले पाणी. [पाला+पाणी]

पालवणी-न. वस्त्राच्या पदराने केलेली इशारत; खुण. कळविलेला संकेत. [पालवणे]

पालव(वि)णे-उक्ति. १ (काव्य.) झाडास अंकुर फुटणे; नवीन पालवी येणे. २ वस्त्राच्या पदराने किंवा हाताने बोलविणे; खुणाविणे. 'आला बेजुनियां यमुने बाहेरी। पालवितो हरी गवि-यासी।' -तुगा ५३. ३ पदराने दिवा मालवणे; पदराने (माशा, धूळ इ०). उडविणे. 'म्हणोनि दिवा पालवें। सर्वेचि तेज मालवें।

कां रविबिंबासवें। प्रकाश जाय।' -माहा १२.१००. ४ विस्तार करणे; मोकळे करणे. 'तो प्रसंगु आहे पुढां। जेथ शांतु दिसेल उघडा। तो पालविजेल मुडा। प्रमेयबीजांचा।' -हा ६.४८९. ५ प्रगट करणे. 'न दिसणे दिसणेनसीं मावळवी। दोही झालिले तें सैव पालवी।' -हा १६.१५. ६ सत्कारणे; संतोषविणे. 'अन्नार्थी आल्या सत्कारून पालविला। तो कसा भाग्य उदयाचा दीप मालविला।' -प्रला २१०. ७ पदराखाली घालणे; झांकणे. ८ अभय देणे. ९ मदत करणे. १० काबीज करणे. ११ बोलविणे; शोक देणे; लाड करणे; आलविणे. 'गुणे गोविंद मला दाहा वेळ पलंगावर पालवा।' -प्रला ९७. [पालव]

पालवा-पु. १ (कॉ.) झाडाची तोडलेली हिरवी फांदी, फोंक; लहान काडी (नांगराचे बैल हाकण्यासाठी घेतलेली). २ (सुतार काम.) दोन लांकडाचे भाग एकत्र करणाऱ्या साध्याच्या प्रकारांपैकी एक. -तपशीलपत्रकें पु. २८. [पालव]

पालवी-झी. १ झाडास फुटलेली कोंवळी पाने; अंकुर. (कि० येणे; फुटणे). २ (ल) आजारांतून उठलेल्या मनुष्याच्या शरीरांत येणारी नवीन शक्ति, जोम, तजेला इ० (कि० येणे; फुटणे). ३ (ल.) एखाद्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारून त्याला प्राप्त झालेली उत्पत्ति. (कि० येणे, फुटणे). ४ हांकुस उत्तर. ५ (व.) वहीत जमीनीतील निरुपयोगी छुडपे. ६ (कु.) भाताचीं पार्ती. ७(गो.) उपकुलदेवता. ८ आच्छादन. -मनको. [पालव]

पालवी-किवि. खाली. -मनको.

पालवे-न वस्त्राचा पदर. [सं. पल्लव]

पाल(ख)वती-शब्द. जबळ; बाजुला. 'विघ्नेश्वराचीये पाल. वती।' -उषा ९.९५. [सं. परिपार्श्वतः]

पालसेण-न. (गो.) कडा.

पालसत्र-न. पालांचा समुदाय; लहान तंतूंचा समुदाय. 'शतदशसंख्या शोभती पालसत्रे।' [पाल=राहुटी]

पालसों-वि. (गो.) तिरकस; कलेला.

पाला-पु. १ झाडाचीं पाने; पाचोळा; पानांचा समुदाय. पाने, कोंवळे अंकुर इ०चे छुडके इ० 'सेवुनि संतत पाला संत तपाला यदर्थ करितात।' -नवनीत २५५. २ (ल.) समूह; समुदाय. 'राक्षसांचा यज्ञांत उठे पाला।' -आराम ११. [सं. पल्लव] ० करणे-(पुणे) कच्च्या कडाचे लोणी करणे. ० भरविणे-दुःख देणे; पीडणे. 'दैवे मृतपुत्रविपक्षामेचा तीस भरविला पाला।' -मोक्षी ४.१३. ० होणे-वाळलेल्या पात्याप्रमाणे शुष्क होणे. 'मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला।' -मोविराट ३.७७. पाला ह्या शब्दाचे समासांत पाळे असे रूप होतें. जसे-पालेभाजी; पालेदार इ०. [सं. पल्लव; गो. पाले] ० खोलणे-(ना.) विंग बाहेर काढणे; अमाचा भोपळा कोबणे. पास्याचा

बहा-उ. १ बहाचीं पानें. २ पानें उकळून तयार केलेला बहा. **पालेखाइर-वि.** शाखावा पाला खाणारा. -उ. बानर. 'अहो रानीबिया पालेखाइरा । नेषाणें करविजे लंकेधरा ।' -ह्या ११.२३. -रावि २५.६२. **०जवा-की.** (कों) पालजवा पहा. **०दार,** **०भरू-री-वि** पुढकळ पाला, पार्टी असलेला (कडवा बगैरचीं ताटें); पाल्यांनीं युक्त; अरपूर पाला असलेला. **०पट्टी-की.** शेतांत पिकांचीं कोवळीं पानें दिवूं लागतांच त्यावर बसविलेला कर. **०भाजी-की.** पाला असणारी भाजी; ज्या भाजीचा पाला खाण्याच्या उपयोगी येतो ती भाजी (मेथी; माठ; पोकळा इ०). याच्या उलट फळभाजी **०माळ-पाल्याची** माळ, हार. 'पाले-माळा सुमनमाळा ।' -दा १३.१.१. **०मोड-उ.** कडफेडीकरितां शेतकऱ्याने सावकाराला पुढें पिकणारें भात अगाऊच विकणें -बदलापूर ३०२. **०खन-न.** पणकुटि; पाल्याची शोपरी. -ह्या १.३६३.

पॉलॉ-वि. (गो.) गाल.

पॉलॉ-वि. (गो.) गीर नसलेलें (फळ); पोंचट. 'पॉल्या पणसाक पांख चढ. [गुन पोळु=पोकळ; म. पोल]

पालाटणें-न. (कर.) (म्हाव्यांत लूठ) धार लावण्याचा कातडी पहा; लपाटणें. 'पालाटणें मज नाही, पालाटण्यानें वस्त-न्याला धार येते.' [ध्व.]

पालाण-न. पलाण पहा. आच्छादन; खोगीर. 'मुंगीबरी भार गजाचें पालाण । वालिंतां ते कोण कायेसिद्धि ।'-तुगा ३५२५ [सं. पल्ययन, पर्याण; प्रा. पलाण=घोड्याचा साज; फा. पालान] **०पळणें-बचेस्व** मिळविणें. 'राज्यांची अनेक बंधे जाली । गो-ब्राह्मणावरी पालाणें पडिली ।'-स्वादि ९.१.७५.

पालाणणें-उक्ति. १ खोगीर चढविणें; घोड्यावर पलाण घालून सज्ज करणें; तयार ठेवणें. 'प्राणापान जिणती पैत्रा । तैसें वात पालाणी ।'-एस्व ४.२९. २ जोळणें; सज्ज करणें; सिद्ध करणें; अंगावर घालणें. 'रत्नमणीचीं बाळ लेणी । पालाणिर्ली अस्वारे ।'-सुसमा ४.१०७. 'बाब वीथला निशाणा । म्हेणें सैन्य पालाणा पालाणा ।'-जै ७४ ४५. ३ (ल) तरंगण्यास लावणें, पसरणें. 'अजनिधिवर यांनीं शैल पालाणवावें ।'-मुरा १.४४. ४ आच्छाटणें. ५ बोलावणें. 'पालाणवी मग दळाप्रति शीघ्र काळें ।'-माधव रामायण बाल २९. [पालाण]

पालाणापालाणी-की. तयारी; सिद्धता; सज्जता. 'मग झाली पालाणापालाणी । पारधी निचाले तीन क्षोणी ।'-कालिका-पुराण १४.२१९. [पालाण द्वि.]

पॉलारों-उ. (गो.) पार्यांच्या बोटांत घालण्याचा रुपेरी शणिना. [पोल्हारा]

पालाळणें-सक्ति. (पालाणें?) ओलाळणें; उल्लेखणें. -हार.

पालाशाविधि-उ. एखाद्या माणसाचा मरेपर्यंत शोध न लागल्यास व तो मेला असें पक्कें समजल्यानंतर आणि त्याचें श्रेत किंवा अस्थी सांपडत नसल्यास त्याचा पळसाच्या पानांचा पुतळा करून त्याचें और्ध्वदेहिक करण्याची क्रिया. [सं.]

पालिग, पालिगन, पालेगण-उन. समुदाय; समूह; पंक्ति. 'तब नानावर्णें कमळबनें । विकासिलीं तैसे अर्जुने । नेत्र देखिले पालिगनें । आदित्याचीं ।'-ह्या ११.२०३. [पाळा=समुदाय+गण]

पालिजणें-सक्ति. फांकणें. -हार.

पॉलिटिक्स-न. (इं.) राजकारण. 'अलीकडे ते पॉलिटिक्स-मन्यें पडल्याचा आरोप ज्यात्यावर लादतात.' -केले १ १०२. [इं.]

पालित-वि. पालन केलेला; सगोपन केलेला; सांभाळलेला; पोसलेला. [सं]

पालिषवज-उ. माला, कमल, हंस, मिढ, वृषभ, कुंजर, चक्र इ० १० चिन्हांनीं युक्त पताका. अशा १०८ म्हेणजे १०८० ष्टाकांचा समुदाय. हें सार्वभौमत्वदर्शक आहे. -शाक ६९७. पिंपरी राष्ट्रकूट ताम्रपट.

पालिषण, पालेवन-न. पाल्याची केलेली शोपरी; पण-कुटि. 'जो आपुलेनि नागरपणें । इंधुवनतें पावळें म्हेणे । तो केवीं रंजे पालिषणें । मिळोचिनि ।'-ह्या २.३६३. [सं. पळव+अयन]

पालिशा-न. १ रोगण; सफाईचा रंग; चकाकी आणणारा घट रंग. २ जिल्हई; चकाकी; सतेजता. [इं.]

पॉलिसी-की. (इं.) कार्यांची दिशा; कार्यक्रमपद्धति; धोरण; कपट-नीति; वेत. 'महाराजांच्या हुकुमाप्रमाणें अजून कारवाई चालते तेव्हा ही सरकारची काय पॉलिसी आहे कळत नाही.' -विकिसि ३.५. 'सरकारास शाब्दिक विरोध करणें हें पॉलिसीचें लक्षण कांही लोक समजतात.' -टिले २.५०४. [इं.]

पॉलिसी-की. विमापत्रक. [इं.]

पाली-लि-की. १ कानाची पाळी. २ (तळथाचा) परिव; पाळ. [सं. पाली]

पाली-की. जिच्यांत गौतमबुद्धाने लोकांस उपदेश केला ती भाषा. [सं. प्रकट; प्रा. पाळज]

पालीज-की. (विस्.) पालज पहा.

पालु-उ. (कों.) एक प्रकारचा मासा

पालु-लू-न. (ब) फडकें; वस्त्राचा लहान तुकडा. [सं. पळव]

पालुपड-न. बारंवार म्हेणावयाचा पर्वातील भाग; धुपक; आंकणकडवें; पालवपड पहा. [सं. पळव-पालव-पालु+पड]

पालुपाग-न. (कों.) मासे पकडण्याच्या एका जाळ्याचें नांव. [पालु=मासा+पाग=जाळें]

पाल्—क्रीप (गो.) खाडीतील एक मासा.

पाल्वाच्या—वि. बायल्या; नेमळट; अजागळ. 'बेटा बिलकुल पाल्वाच्या निघाला, त्याच्याने स्वतःची बायको संभाळवत नाही.' [पळव-पाल्-चोपटी+पाल्वा]

पालें—न. १ पानें; गवत इ०चीं पालीं; पानांचे सेंडे; पान-पागोरा; पालवण. २ (कु.) धान्य साठविण्यासाठी चारपांच बांधूंच्याभोंवती तट्ट्या गुंडाळून करतात ती कणगी, कणिंग; पालोटी. ३ दुकानासाठी केलेली लहान राहुटी; पाल. 'मग ते चौसष्टी उष्ट्रा। पात्रे भरोनि गेले कांतीपुरा। पालें देवोनि पसारा। विस्तारिलीं मांडी।' -कथा ३.१७.१०४. ४ (गो.) सुभांचे वेढोळे.

पालेआ(अ)सण—प. (गो.) आसण किंवा आसाणा नांवाच्या झाडाचा एक प्रकार.

पालेजणें, पालेणें—भक्ति. १ (कु. बों.) पालवी फुटणें; अंकुर येणें; वृक्षाने पळवयुक्त होणें. २ (ल.) उत्कर्षाच्या किंवा भरभराटीच्या स्थितीत असणें (गो.) पालेवचें. [पालें]

पालेजविणें—सक्ति. जिवंत करणें; संचेतन करणें. 'यापरी एकांत मारवी। जीवें गेलिया जीववी। अचेतनातें पालेजवी। ये सिद्धीची पदवी ईशत्व।' -एभा १५.९२. [पालेजणें प्रयोजक]

पालेंवचें—भक्ति. (गो.) पालवी फुटणें. पालेजणें पहा. [पालजणें]

पालोटी—झी. भात वगैरे ठेवण्यासाठी तट्ट्या व बांधू यांची केलेली मोठी कणंग. [पाल+ताटी]

पालोपद्—न. पालुपद् पहा.

पालोव—प. (गो.) वज्राचा पदर. [सं. पळव; म. पाल्व]

पालोवेली—झी. विस्तार; पसारा; व्याप. 'पाठीं रूपपच्च-पालोवेली। चक्षु लांब तें काडें वाली। तेथें व्यामोहता भली। पाहार्थी जाय।' -माझा १५.१०२. [पाला+वेली]

पाली—प. (महानु.) पदर; पालव पहा. 'श्लोकांतां पालीं फिटे। तेथ कुचतटी देवाची दृष्टी काजवटे।' -शिष्ट ७११. [पाल्व]

पालीचें—सक्ति. (गो) मालविणें. पालविणें पहा. 'दिवा पालव' =दिवा मालव. [पालविणें]

पाल्या—झीअव. (व.) संपीटाचा लाटून व तळून केलेला एक खाद्यविशेष

पाल्लक—प. (महानु) पाळणा; पालख. 'जो असे भूत-प्राप्ती सकळी। तो खेळे एकी गोकुळीं। ब्रह्माण्डे नाभीकमळीं। तो पाल्लकीं वृत्ते।' -दाव ५९. [पालक-ख]

पाल्लव—प. (महानु) पळव पहा. 'चंदन पाल्ल वोंवळे। वासिलें सेवेवरी।' -शिष्ट ७७४. [सं. पळव]

पॉल्ली, पवर्ली—पु (गो.) गरोदरपणामुळे दुग्धोत्पत्ति कमी होत गेली म्हणजे अश्वकास जो हांबरेपणा उत्पन्न होतो तो. ० पडप—हांबरेपण उत्पन्न होणें.

पाल्ली—झी. (गो.) पाल. [सं. पल्ली; म. पाल]

पाल्लेणें—पाल्लेणें पहा. -शिष्ट १०२०.

पाल्लविणें—सक्ति. पेरणें. -हा ६.४८९. -हंको. [पालविणें]

पाल्लाण, पाल्लाण—न—नप. १ (हत्ती व लंड यांच्या पाठी-वर घालावयाचें) एक प्रकारचे खोगीर; (विस्.) पलाण. 'एक म्हणती त्रिभुवनावरी। पाल्लाण घालील पुरुषार्थ।' २ वेडा; आच्छादन 'तों महामेघ वोळला जाण। पृथ्वीस पाल्लाण घातले तेणें।' -मक ११.१२१ पालाण, पलाण पहा. [पलाण]

पाल्लाणें—उक्ति. १ (काव्य) खोगीर चढविणें; पाल्लाण घालून सज्ज करणें. (ल) बांधणें; आच्छादणें; पसरणें; वेढणें. 'शुद्धि आणितांचि राखेद. पाषाणीं पाल्लाणील समुद्र।' २ सज्ज करणें; सजवून तयार ठेवणें. 'पाल्लाणिले रथकुंजर समस्त सैन्य।' 'पाल्लाणुनीं करीं विद्मल बसविला 'पलाणें पहा.

पाल्लावणें—सक्ति. विस्तारणें; प्रगट करणें. 'न दिसणें दिसणेनर्थां मावळवी। दोहीं झाकिलें तें सैंध पाल्लावी।' -माझा १६.१५. [पाल्व]

पाल्लाळ—प १ विस्तार, वाड; फैलाव; पसारा. 'जयांचिये आस्थेचेनि वोलें। सत्कर्म पाल्लाळीं गेलें। संकल्पे सत्य जियालें। जयाचेनि।' -हा ९.४७८. 'दयापालनाचे सुखळीं। प्रजावल्ली गेली पाल्लाळीं।' -मुआदि २२.१७४. २ सजावट; अलंकारयुक्त मर. 'कविजन गोष्टीचा कवित सक्षेप कवित पाल्लाळ करितात' ३ गोष्ट सांगणाराने गोष्टीला रंग यावा म्हणून स्वतःच्या पदरची भर घालून केलेला विस्तार (विशेषणादि अंश) 'मी यास थोडे बोलायास सांगितले पण याने पदरचा पाल्लाळ लावला.' ४ दया; करणा इ०मुळे हृदयास येणारा द्रव. -शाको. ५ कंटाळ-वाणें कथन; चन्हाट; निष्फल वोलणें. 'कासया पाल्लाळ आणिकांचे देखी। सांगतां नव्हे मुखी साखरेसी।' -तुगा २८७९. [सं. पळव]

पाल्लाळणें—भक्ति. १ विस्तार पावणें; पसरणें. 'कां सोम-कांतु सोमे पचके। रुयें फांक्ती कमळे। एथ असे तेचि पाल्लाळे। आन नये।' -हा १८.११३. २ फोफावणें; पालवणें. 'वल्ली पाल्लाळली।' -दा १०.१०.२२. ३ -उक्ति. विस्तार करणें. 'म्हणोनि कथा नये गाळितां। सुविस्तारें नये पाल्लाळितां।' -मुआदि १.९९. [पाल्लाळ]

पाल्लाळीक—वि. लांबलचक; विस्तृत; कंटाळवाणा. [पाल्लाळ]

पाल्लेणें, पाल्लेजणें—उक्ति. १ विस्तार पावणें; पाल्लाळणें. 'जैसा बर्बाकाळु गगनी। पाल्लेजे नवयनी।' -हा १५.१५२.

३ पावळी फुल्ले; प्रफुल्लित, टवटवीत होणें. 'हो कां हो शारवियेचे बोलें.' चंद्रबिंब पाव्हलें. कां तेजवि मूर्तिमंत बैसलें. आसनाबरी' - शा ६ २५८. 'पाव्हळती तेथें सुमनें.' - मुआदि १.२८. ३ उत्पन्न होणें. 'संदारवातें प्रबंडें. पडती प्रख्यातींहीं सालडें. तंव कल्पादीचीं जुंवाडें. पाव्हळती.' - झा १५ १२७. [सं. पळव]
पाव्हळें—अकि. (महातु) १ पाव्हणें; पावळणें. 'बेखोनि रूपे सावळें. वैराग्य काम-कळां पाव्हळें.' - शिशु ३७१. ३ पावळणें; विस्तारणें. - शिशु ५९७.

पाव—पु १ चवथा भाग; चतुर्थांश. जसें—पाव-आणा-शेर-मग, इ० २ (काव्य) पाव, पाऊ. 'जैसा महासपें घरिला डाव । त्याचेच फणेवर पडला पाव ।' 'भाशा पावोचि मोडला' परी मी मोडला ' हें न म्हणे ।' - एसा १०.२५७. ३ तीस चौसर बिघ्यांचें जमीन मोजावयाचें परिमाण. ४ (लहान मुलांच्या खेळांत) नवीन गडी; भिड. 'नवा पाव नवा डाव.' ५ (मुलांत रुढ) (विडीदांड्या खेळ) पहिल्या दाहूचें अंतर. ६ (गो.) दारू विकण्याचें एक माप; एक चतुर्थांश बाटली. **पावमारणें**—(क गो.) बकटचा टोला मारणें; पायाच्या बोटार बिटी ठेवून वर उडवून तिला दाहूचें तडाखा मारणें. 'पाव बसत नाही; पाव मारायचा चुकला.' [सं. पाव; प्रा. हि. पॉव; सि. पाऊ] **प्यादा**—पु. पायदळ शिपाई. 'पावप्याचे नवे ठेवाल याणेच बंदोबस्त होईल' - समारो १ १६. **प्योर**—पु. बजनी किंवा मापी शोराचा चतुर्थांश. **प्योरी**—झी. खेडयांत धान्य विकणाऱ्यानीं मोक्याशी किंवा इतरांस दावयाचा धान्यरूपी कर.

पाव—झी. १ फणस, अननस, रामफळ इ० फळांच्या आंत वेडांचें शिरलेले अग्र. ह्यास फळाचे गरे चिकटलेले असतात. २ आरारूट ३ जात्याचे दोन अथवा एक डोळा आणि तोंड यां मधील दांडा, भाग. ४ जात्याच्या वरच्या तळीच्या खालच्या बाजूस डोळ्याचे भोंक असलेली लांकडी पटी. ५ (गो.) जात्याची तळी. ६ (व) मातीची परत. 'पावांत कणीक घे; पावांत भाकरी आहेत.' [सं. पाद]

पाव—पुन. गव्हाचे पीठ अंबवून तयार केलेला पोळी, भाकरी इ० सारखा एक खाद्यविशेष; रोटी. [पो. पाओ; म. पावरोटी]

पावक—पु. १ (पावन करणारा) अभि. 'ना तरी पवतु मेधाशी विधे । कीं अष्टासि मरण आहे । पाहे पां इधनचि गिळोनि जाये । पावकातें ।' - झा २.१४. २ एका रागाचें नांव. 'कल्याण गोटी श्रीराग । मुरलींत आळवी श्रीरंग. वसंत पावक पद्मरंग । नीलांबर राग वाजवित ।' - ह १०.११७. - वावि १३८. [सं.]

पावका—पु १ शिडीची पायरी. २ (ताड, माड इ०) झाडांवर चढण्यासाठी किंवा विहिरींत उतरण्यासाठी पावलेली खाच

खोबण. २ (घडवंची, पलंग, मेज इ०चा) पाय, खूर. 'बाळ-तिणीच्या बाजेच्या चार पावक्याशी ..' - प्रसुतिकृत्यावरी पृ २५ ४ लहान डबा (तूप, तेल, इ०चा एक चतुर्थांश डबा). [पाव+क प्रत्यय]

पावकी—झी. उजळणीचा एक प्रकार; एक, दोन, तीन इ० शंभरापर्यंत के कमांक त्यांच्या पावपटीची पंक्ति. जसें—एक पाव पाव, वे पाव आर्धा, तीन पाव पाऊण इ० पावके. [पाव+की प्रत्यय]

पावकी—न. १ (लोणी, तूप इ०चा) चवथा हिस्सा; चवथा भाग, अंश; एकचतुर्थांश भाग. २ (लोणी, तूप इ०चा) लहान डबा. पावका अर्धे ४ पहा. ३ एक चतुर्थांश किंवा त्याची कोणतीही पट; पावकी पहा. ४ रहाटाचा हात - मसाप २ ३.७६. [पाव]

पावगर—झीपु (विणकर धंदा) बेलीच्या आंकड्यांतून ओडून गुळड्याला बांधलेली दोरी.

पावजी—पु. (पेण) मोठ पिकविणारा व्यापारी, मिठागऱ्या.

पावडा—पु. एक द्विदल धान्य; बाल; वरणा; एक कडधान्य. याचा वेल असतो. शेगा आंखूड व चपट्या असतात [सं. प्रावट]

पावडा—पु. १ (नृत्य, दांडपडा इ०मध्ये) कुबालतेनें पाऊल टाकण्याचा प्रकार; पदन्यास-विक्षेप, पदापेण, पायाचा पवित्रा. 'तिला अजून नाचाचा पावडा साधला नाही.' २ वतन, कम इ० 'त्याचा पावडा वांकडा.' ३ पाऊल; पाऊल ह्या शब्दावरील वाकप्रचार पहा. ४ प्रारंभीचा भाग; पूर्वचिन्ह (एखाद्या गोष्टीची, कामाची). ५ (सोनार धंदा) (सोने; चांदी इ०धातूची) तार ओढण्याचा रहाट. [पाव+टा प्रत्यय]

पावटी—झी. १ पाऊल; पायाचा ठसा, खूण २ शिडीची पायरी; पायरी. 'हें उपपत्ती चढावनी । जें कैवल्यदुर्गाची निवाणी. ते मज न क्रमे अज्ञानखावनी । योगपावटी तूशी ।' - झा १०९७. ३ पायबड्या. **पावट्या**—झी. अव. पायाच्या रहदारीनें मळलेला रस्ता. [पाव]

पावटी—किवि. वेळीं, खेपेला. जसें—एक पावटी, दोन पावटी इ० 'शंभर पावटीं सांगितलें परंतु रीत सोबी ना.' 'म्होरच्या पावटीं लोणी आणीन.' [पाव]

पावटेकरी—पु. पावडा नांवाच्या रहाटावर (सोने, चांदी इ०ची) तार बारीक (सांखळ्या वगैरे करण्यासाठी) काढून त्यावर उपजीविका करणारा इसम. [पावडा]

पावठ—झी. (गो.) खेप; पाळी; वेळ. उदा० दोन पावठी दोन खेपा पावठी पहा.

पावठ(ट)णी—झी. १ (जिना, विहीर इ०ची) पायरी. 'नाचती बैणव आहे रे । कोड अभिमान केला पावठणी । एक एक

लागतील पायीं रे।' -तुगा २४४. २ (विणकाम) मागाची पायांनी दाबावयाची पायरी. ह्या दोन असतात. १ (शिडी इ० ची) पायरी; पाय ठेवण्याची जागा. ४ पाऊल; पायाचा ठसा, खूण; पदचिन्ह. पावटी, पाउठणी पहा. 'लसणें सुदळे पाउठणिया' -सुसभा २.४३. [पाव+ठाण]

पावठाण-ठाणा—नपु. १ (साडावर चढण्यासाठी किंवा विहिरीत उतरण्यासाठी केलेली) खांच, खोबण, पायरी इ० १ पाऊल ठेवण्याची जागा, पादस्थान. [सं. पादस्थान—म. पावठाण]

पावटी—स्त्री. १ पाय ठेवण्यासाठी झाडांस पाडलेली खांच; विहिरीत उतरण्यासाठी केलेला ल्हान कोनाडा, खोबण, पावठाण अथे १ पहा. २ (विणकाम) मागची पायरी; पावठणी अथे २ पहा. ३ (ससमो विभक्तीत प्रयोग) पावटी पहा. [सं. पादस्थ; प्रा. पायड; पाव=पाय+ठाय=ठाव, ठिकाण]

पावड—पु. १ पावलाचे अंतर; पाऊल; कदम. (किं० टाकणे; घालणे). २ पावंडा पहा. [पाव] **पावंडाखालीं हाकणे-लावणे-धरणे-चालविणे-गाडीचे** बैल हळूहळू चालविणे; संपरणे गाडी हाकणे. **पावंडाखालीं-वर चालणे-जाणे-**हळूहळू चालणे; संधपणाने जाणे, चालणे.

पावडा—पु. १ (नाविक) जहाजाच्या नांगराचा फाळ, कांटा, आंकडा. २ (सामा.) मोठा नांगर (पदाकृती). [पाव=पाय]

पावडा—वि. पाय सरळ पडत नसलेला; चालतांना वाकडे पाऊल पडणारा; पांगळा. 'पावडा पाय अशा समयांत पावला।' -यथादी ३.१६. 'मुळें बधीर राखोंडें। थोटे चळले आणी वेडें। पांगुळ कुन्हे, आणी पावडें। या नांव आध्यात्मिक।' -दा ३.६.४१. [पाव=पाय+अडा=अडणे]

पावडा, पावंडा—पु. १ विहिरीत उतरण्यासाठी किंवा झाडावर चढण्यासाठी पाडलेली खांच; खोबण, कोनाडा इ०. २ माड इ० झाडावर चढणाऱ्या इसमाचा (गवत, दोर इ०चा) फांस. ३ पाऊलभर अंतर; पाऊल; कदम. (किं० टाकणे; घालणे). ४ पाऊल; पायाचा उमटलेला ठसा, खूण. ५ (विणकाम) मागाची पायरी; पावसारा; पावठणी १ (क.) (पलंग; चौरंग; मेज इ०चा पाय; खुर. ७ (क.) शिडी इ०ची पायरी. ८ (क.) दोन्हीचा ल्हान तुकडा ९ संय गती. पावड्यावर चालणे. पावड पहा. [पाव]

पावडी—स्त्री. फावडी, फावडें पहा.

पावडी—स्त्री. (१) लप्रांत वस्त्रास थावण्याची वस्त्रप्रावरणे व आंघोळ वगैरे; करणेर, वेकार. [सं. प्रावर; का. पावड=वायकी कपडा]

पावडी—स्त्री. १ (कु.) लांकडाचा उंचसखलपणा दाखविणारे हत्यार २ लांकडावर कडेपासून समांतर रेघा मारावयाचे एक हत्यार; खतावणी.

पावडी—स्त्री. शेळाचे एक साधन. चार साडेचार हात लांब बांबूचा तुकडा घेऊन त्याच्या एका टोकापासून दोन हातांच्या

अंतरावर ल्हानशी फाळी बसविलेली असते. अशा दोन पावड्यावर पाय ठेवून मुलें फिरतात; उड्या मारतात. [पाव=पाय]

पावडी—स्त्री. पावडा अथे १ पहा.

पावडे—न. १ दांडा घालण्यासाठी मागे वळुंठाकृति भोंक असलेले व बाकी सपाट पत्र्याप्रमाणे छुमरें वीतभर लांबीव्दीचे पुढे धार असलेले सामान्यतः चौकोनाकृति लोखंडी हत्यार; फावडे; खोरे. २ मदानुभावी पंथाचे लोक व इतर जोगी आंकड्यासारखा वांकलेला दंड हातांत घेतात तो. ३ कानफाटे ल्हेक जवळ बाळगतात ते एक लंकाडांचे साधन. फावडी पहा. ४ गूळ करतांना आळलेला रस जमीनीवर ओतून घट करण्याचे एक लांकडी हत्यार. इतर अर्थां फावडे पहा. ० **ओढ**—स्त्री. खोऱ्याने पैसा ओढणे; अतिशय लूट. 'हिंदुस्थानच्या इम्याची जी पावडेओढ चालली आहे.' -दि २.२१६.

पावडेकरी—पावटेकरी पहा.

पावण—पु. १ नव्या नवरीला माहेराहून सासरी किंवा सासराहून माहेरी पोचवितो तो मनुष्य; मुन्हाळी; पावता; पाठराखण; पाठराख्या. -न. १ (कों.) वधूला प्रथम सासरी आणण्याचा विधि; गृहप्रवेश. २ (राजा.) माहेराहून निघते वेळीं वधूस दिलेला खाज. [पावणे]

पावणा—पु. (राजा.) (सारा किंवा सरकारी वेठ म्हुणून गांवकऱ्यांनी सरकाराला दिलेला) खलाशी; नाबाडी.

पावणा—पु. (गो.) पावआणा; पैसा. [पाव+आणा]

पावणा, पावणेचार, पावणारावळा इ०—(कु.) पाहुणा, पाहुणचार इ० पहा.

पावणी—स्त्री. (कों. गो.) लिलाब -हिंदुपत्र १९८.३०. ० **वार**—पु. (गो.) मत्सेदार.

पावणी—स्त्री. १ (कु.) प्रवासांत अडथळा होऊं नये म्हणून सरकारचे शिपाई किंवा परवाना घेतात तो. २ पोचता करणे, मार्ग-रक्षण करून नेणे. [पावणे]

पावणी—स्त्री. सरकारजमा होणारी रक्कम; वसुली; पट्टी. 'तुमचे मातवरीप्रमाणें बहुमान केला जाईल व पावणीचा ऐवज जमा होईल.' -बाबबाबा १.१७. [पावणे]

पावणे—उक्तिभक्ति. १ पोचविणे; पोचती करणे; नेणे; (एखादी वस्तु; मनुष्य) पाठवणी करणे; नेऊन सोडणे; 'भ्यंग पावोनि ये तुणें करि स्वजनाधि चूणें।' -मोराचारकर रामायण ३८. 'जावुनि सभाद्वारापावोर्तें प्रसुवरासि पावाया।' -मोउद्योग १०.२३. २ (एखादे स्थल; स्थिति; दशा इ० प्रत) पोहोचणे; येणे; प्राप्त होणे. 'धर्मप्रति वात्सल्यस्वीकृतदूतत्व देव तो पावे।' -मोउद्योग ११.३३. 'मी गाविस संध्याकाळीं पावलों.' 'हा वृद्धत्व पावल्यावर बधिरत्व पावला.' 'हत्याची हावी बाजू आकुंचन पावली म्हणजे

धमनीत रक्त जातें. '३ मिळणें; प्राप्त होणें. 'म्हणोनि अवसरे जें जें पावें। बौं तेणेंचि तो सुखावें।'—ह्या ४.१०९. 'चित्ती नित्य असोत, सर्व म्हणजे या याचका पावलें।'—मोकृष्ण १५.२९७. ४ हातीं लागणें; मिळणें; सांपडणें. 'मागील कर्जा-पैकीं काय पावलें तें सांग.' 'तो विळा मला तेथेंच पावला.' ५ प्रसन्न होणें; कृपा करणें; (वेवानें भक्ताचा नवस; अभीष्ट इ०) पूर्ण करणें; वोलणें. 'देव नवसास पावला.' 'मानूं हृदयांत कृतघ्नत्वा वास मज नको पावें।'—मोराभा १.५११. 'अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावला।'—केका ९. ६ समजणें; लक्षांत घेणें; अंगीकाराचा विषय होणें 'ही गोष्ट मला पावली.' ७ अवसर सांपडणें; मोकळीक मिळणें; समर्थ होणें; शक्य असणें. 'तुला एक दोन काठ्या रगडून लावल्या म्हणजे तूं हासूं पावणार माहींस.' ८ जबाबदार असणें; जबाबदारी घेणें. 'भीम म्हणे संसप्तक कौरव मज सर्व पावले जा गा!'—मोकण ३९.५६. ९ हरकत नसणें; मोकळीक असणें. 'संसारांत तरा, म्हणाल मजला खोटा म्हणा पावलें।'—मोअंबरीपाख्यान (नवनीत ३६०). [सं प्राप; प्रा. पाव; युज. पामवुं; हि. पाना; बं. पाओवा; सि. पाश्ण] **परत्र पावणें**—परलोकीं जाणें; मरणें. 'कळला कंसासी समाचार। व्योमासुर पावला परत्र। घगधगिले कंसाचें अंतर। म्हणे विचार कैसा कलं।'—ह १२.१७१.

पावणेआठ—वि. नपुंसक; क्लीब. पाडेणेआठ. पहा

पावणेबारा—वि. (गो.) मूखें; वेअकली.

पावणे२—पु. १ (कु.) पाहुणे२, पाहुणचार पहा. २ (गो.) देवालयकडील जेवणाचा एक समारंभ.

पावणेत्रा—पु. दमहादरशेकडा तीन चतुर्थांश ह्या दरा-प्रमाणे व्याज [पाऊण+उत्तर]

पावत—किवि. (राजा. कुण.) पावेंतों, पर्यंत. 'पावचे पावत हलस मजे झालें.'

पावत—खी. (गो.) आंखणी.

पावतकी—खी. १ (कों. चिपळण) पाय ठेवण्याची जागा. २ (क.) सगळी काठण्याची लाट. ३ (सातारी) पादुका. [पाव=पाय]

पावतर—किवि. (ब.) पावेंतों, पर्यंत.

पावता—पु. वधूला सासराहून माहेरीं व माहेराहून सासरीं पोंचवितो तो इसम. पावण पहा. [पावणें]

पावता—वि. पोंचलेला, हातीं आलेला, पाठवून दिलेला; पोंचता; दाखल. 'मला तुम्हाकडला कागद पावता झाला.' ज्याची पोथी त्यास पावती करून ये. '०करणें—पोंचता करणें; पोंचविणें; देणें. 'पावती करावीं जीवनें। तया वृक्षांसी।'—दा ४.७.१२. [पावणें]

पावती—खी. १ मिळाल्याबद्दल लेख; लेखी कबुली; एखादी वस्तु, रकम इ० पोंचल्याबद्दलचा दाखला; पोंच; रसीद. 'परभारें एवत्र पावला ती पावती.'—भास १८३२. २ पाठविलेल्या वस्तूची सुरक्षित रवानगी, आगमन; पोंच, पावणें; पावलेपणा. [पावणें] ०वही—खी. पावती, पोंचण्याची नोंद लिहून घेण्याकरितां तयार केलेले पुस्तक; पावती पुस्तक.

पावड—खी. (कों.) भात शोडतेवेळीं शोडणाऱ्याच्या पायांपाशीं किंवा मांदीच्या आसपास पडतें तें भात. [पाव=पाय]

पावधी—खी. (कों.) वर्षास किंवा महिन्यास ठाविक द्रव्य देण्याच्या कराराने आणलेली दुभती गाय किंवा म्हैस.

पावधूक—खी. १ दुभतें जनावर ठाविक सुदीतीच्या बोलीने आणल्याबद्दल त्याच्या मालकास द्यावयाचें द्रव्य. (कि० घेणें; देणें). २ अशा कराराने आणलेले जनावर, गाय, म्हैस. [सं. पाद+दुह; बहुधा हें द्रव्य दुधाच्या पावपट किंमती इतकें असावें. यावरून]

पावधे—न (तिरस्कारार्थी) पावधी पहा.

पावन—वि १ पवित्र; शुद्ध; निर्मल. 'परब्रह्ममूर्ती श्रीकृष्ण। सारदें करितां अवलोकन। तेणें दृष्टी होय पावन। डोळ्यां संपूर्ण सुखावोवू।'—एभा ५.५०६. २ निर्दोष; निष्पाप. 'आम्ही स्वधर्मनिष्ठापावन।'—एभा २३.२४३. ३ पवित्र करणारा; शुद्ध करणारा; पावक. 'मी खरा पतित तूं खरा पावन।'—नवनीत १५५. [सं.] ०पण—न. १ पवित्रपणा; शुद्ध करण्याचें सामर्थ्य. 'यांचे पावनपण सोडवाजी तुम्ही। पतितपावन आम्ही आहों खरे।'—तुगा १२१८. २ सार्थकता. 'चरण्यांचे पावनपण या नांव जाण उडवा।'—एभा ११.१२११.

पावय—खी. मधुरवाणी; गोड शब्द. 'ऐकूनियां पावय अंग नेची।'—साशिसेना १७०. [पावा]

पांवरी—खी. लहान पांवा; मुरली; बांसरी. [पांवा+न्री लघु त्व दर्शक प्रत्यय]

पावलट, पावलटणें—(राजा.) पायबट; पायबटणें पहा.

पावला, पावली—पुत्री. चार आणे किंमतीचे एक चांदीचे नाणें; रुपयाचा चतुर्थांश. [पाव+ला, ली प्रत्यय]

पावला—पु. १ पायाचा टसा; खुण; पाऊल; पदचिन्ह. २ पाऊल; कदम. ३ दाढपडा खेळतांना किंवा नाचतांना कोंबल्यानें करावयाचा पादप्रक्षेप; पावटा पहा. ४ काहीं वाकप्रचारांत पाऊल ह्या शब्दाप्रमाणेंच योजितात. [पाऊल] **पावलापावली**—किवि. पावलापावलांन; हळूहळू; पायरीपायरीनें [पाऊल द्वि.] **पावला-खर पाऊल टाकणें, ठेवून जाणें**—एखाद्याच्या प्रमाणें, सारकें वागणें; अनुकरण करणें.

पावल्लिख—खी. पात्री लोकांची एक जात; जेजुरित.

पावलोक—पु पायदळ. 'यांत हुजुरात म्हणजे राजाचे हुद्देकरी किंवा राजवाड्यातील सुभे, मामले, हुवाले व फुटनाईक म्हणजे बाहेरील कामगार यांचा समावेश होतो. —माअ १८३३. १३८.

पावलोंपावलीं—किवि १ पावलागणीक; पदोपरीं, वेळो-वेळीं; वारंवार. २ (व) षट्कन; उभाउभी; पावलापावलीं [पावला द्वि.]

पावड्या—पु. उंसाचे वियाणे लावतात त्यावेळीं कांठी तुडवून पुरतात तो उंसा. —कृषि ३४५. [पाऊल]

पावव (वि)णै—उकि. पोंचविणें; पावता करणें. [पावणें प्रयोजक]

पावशा, पावशागुगूळ, पावशाधो—पु चातक पक्षी. [पाऊस]

पावशी—स्त्री. (ना व. खा.) विळी. 'भाजी चिरण्यास पावशी आण.'

पावस—पु (अशिष्ट) पाऊस पहा. [सं. प्राश्त; प्रा. पावस]

पावसरा, पावसारा—पु. (विणकाम) १ कोष्टी माग चालवितांना ज्या फळ्या पायांनी दाबतो त्दा प्रत्येक. २ मागा-खाली वही किंवा ओवी ज्यांना जोडलेली असते त्या दाड्या. [पाव=पाय+सरणे]

पावसारी—स्त्री. (विणकाम) मागाच्या पावंड्याची दोरी.

पावसां—वि (गो) पावसासंबंधी; पावसाळी.

पावसारा—पु पावसरा पहा.

पावसाळा, पावसाळी—पुस्ती. म्हग व हस्त ह्या दोन नक्षत्रांमधील काळ; पर्जन्यकाळ. पाऊस पडण्याचा हंगाम. म्ह० बारा महिन्यांचा उन्हाळा आणि षटकेचा पावसाळा. [सं. प्राश्तकाल; म. पाऊस+काळ] **पावसाचाकोंडा**—पु. बुरबुर; बुरगट; बुंगें; अत्यंत बारीक व दाट थेंबांच्या रूपाने पडणारा पाऊस. **पावसाचा तोडगा**—पु पाऊस पडत नाही असे वाटल्या-बरे तो पाडण्यासाठी एक तोडगा करीत असत. वज्र सोडून व पाला नेसून रात्रीच्या वेळी कोणीतरी बाई घरोघर हिंडत असे. तिच्या अंगावर लोक पाणी घालीत. अर्थात ती बाई काळोखातच हिंडायची पण तोंडांनै गणें म्हणत फिरायची. तें गणें—अरंगुड बुरगुड बैल बुका। चंदनी बुका मृगराजा। पाणी घेरे बाबा पाणी दे। —मसाप २.३२. अशा तऱ्हेने लिंबाचा पाला अंगा-ओवती गुंडावून पाणी अंगावर घेत व 'मेघोराजा वरसे दे०' गणें म्हणत कांहीं मुलें फिरण्याची चाल खानेदेशांत आहे. **पावसाचीझांक**—स्त्री. १ जोराची परंतु थोडा वेळ टिकणारी पावसाची सर. (कि० येणें; जाणें). २ ढगांची काळोखी; अन्न.

पावसाचे घर—न. १ (वेष्टावरील शब्द) पावसापासून रक्षण व्हावें म्हणून तयार केलेले आच्छादन. इरलें पहा. २ ज्या-ठिकाणीं सतत व जोराचा पाऊस पडतो तो प्रदेश, भाग.

पावसाचे पिळू—न. अत्यंत थोड्या प्रमाणांत पडणारा पाऊस. **पावसाचे धारे**—पुअव. पाऊस आणणारे (हिंदी महासागरातून हिंदुस्थानकडे वाहणारे) धारे; नैर्ऋत्य किंवा ईशान्य धारे; पाण धारे. (ई.) मान्सून.

पावसाळें—न. (कों.) पावसाळी हवा; पाऊस पडेल अशी आकाशाची स्थिति. 'काल उषड होती आज पावसाळें दिसतें.' [पावसाळा]

पावळणी—स्त्री. पावळी पहा.

पावळी—स्त्री. (कों. कु. गो.) १ पागोळी पहा. २ सडा; वर्षाव; सिंचन. 'तुझ्या दारी माझ्या रक्ताची पावळी करीन.' —निच ८२.

पांवा—पु. बांबूच्या नळीस अनेक छिद्रे पाडून सतसुर साधून केलेले वाय; अलगुज; वेणू; बांसरी मुरली पहा. 'गाई बारी मोदोरी पावा वाहे पाठीं। धन्य जाळी काठी कांबळी ते।' —तुगा १६. [ध्व. प्रा. पावय]

पाविजणें—कि. पावणें पहा. 'सत्संगेविण देवाधिदेव। पाविजेत नाही।' —दा ५.१.२३.

पाविश्य—न. मानसिक व शारीरिक शुद्धपणा; शुचिता; पवित्रपणा. 'ब्राह्मणजात पाविश्य, शुद्धता व स्वच्छपणा यांस जितकी जपते तितकी इतर कथांसहि जपत नसेल.' —झाको (५) ११०. [सं.]

पावीत—वि. (राजा.) पावता, पोंचता केलेला; पावलेला; हातीं पडलेला. [पावणें]

पावूल, पावूलबुडि, पावूलवाट इ०—पाऊल इ० पहा. **पावेतां**—शअ. पंथत (स्थल किंवा काल हासंबंधी).

पावो—पु. पाय; चरण. पाव पहा. 'कां पावो शीतळता लहे। भी ते डोळ्यांचिलगणी होये।' —झा १६.१६०. 'पावो आदळतां देख। झणी पृथ्वी पावेल दुःख।' —एमा ३.४५१. 'त्याचा पावो दुखावला.' —पंच. [पाव]

पाखोन—शअ. पासून. 'जळीं चंद्रिकेच्या पसरती बेली ते बाढी चंद्र नाही बाढविली। तेवि मातें पावोनि ठेलीं। दुरी कर्म।' —झा ९.१२३.

पावोसरणें—सकि. कळून येणें; वाटू लागणें; कळणें. 'तेथ आदिलापासुनि पायां। ऐकिजे ऐसीचि अवस्था। दुणावली है यदुनाथा। पावो सरलें।' —झा ६.४८७.

पाव्हणा, पाव्हणारावळा, पाव्हणचार इ०—पाहुणा इ० पहा.

पाव्हाणा—पु. १ (कों. राजा.) उखळ, बाहीन. २ माताची कंगण, तटथा लावून केलेले सांठवण. पाहुणे पहा.

पाव्हातोर, पाचो(स्तो)र—शब्. (व) पावेतो; पर्यंत. 'त्या गांवापास्तोर गेलो होतो.'

पाव्हाळी—क्षी. पावळी पहा.

पाश—पु. १ फांस; बलयाकार करून गांठ मारलेली दोरी. 'क्रितीयेक ते पाश घेऊन आले।' -राक १.६. २ पक्षी; जनावर इ० पकडण्याचे जाळे. ३ (ल.) (कामधंदा, परिस्थिति, हेतुसिद्धि इ० संबंधींचे) बंधन; अडथळा; गुंता. जसे—भयपाश; यमपाश; कालपाश; स्नेहपाश; मायापाश; आशापाश इ०. 'ऐशा चिन्हीं चिन्हितु। देखसी तोचि मुक्तु। आशापाश रहितु। बोलख पां।' -हा ३.७४. 'रमणरमणी परस्परांच्या सौंदर्यावर भावून एकदां कां परस्परांच्या प्रेमपाशात गुरफटलीं.' -बघुपरीक्षा पृ १३६. ४ सोंगट्या इ० खेळांतील फासा. 'पाश अपवित्र सज्जन। सहसा हातीं न धरिती।' -मुसभा १४ १९. ५ (ल.) आपल्याला पाहिजे तसे दुसरा वागेल असे करण्याचे, बस करण्याचे साधन. [सं.] **०टाकणे**—१ भूल पाडणे; मोहिनी घालणे; बस करणे. २ फसविणे; टकविणे. ३ आटोक्यात आणणे. 'पाहा मी आतां त्याजवर कसा पाश टाकतो तो.' -विवि ८.१०.२०७. **०बंध**—पु. १ कैद; अटक. २ फांस; दोर. 'तिहीं रक्षिले पाशबंधीं तयाला।' -राक १.१९.

पाश(शि)क—पु. पाश; फांस. 'तरि एकु मी अनेकीं। गोंविजे देहपाशकीं। त्रिगुणीं लब्धकीं। कवणेपरी।' -हा १४.६४. [सं.]

पाशिष्ट—न. (राजा.) घराचे आठे. पाट पहा.

पाशी—पु. पश्चिम दिशेचा स्वामी; वरुण; (याचे राज पाश आहे अशा समजुतीवरून) [सं.]

पा(प्रा)शी—क्षी. गुरांना योग्य वेळीं पाणी प्यावयास न दिल्या कारणाने त्यांना होतो तो तेंग; फांशी; पोटफुगी. [पाश] **०फुगणे**—(कों.) पोटाला तडस तिडका लागणे, उदरव्यथा होऊन मरणे.

पाशीं-सी—शब्. १ जवळ; समीप; शेजारि. 'शेतापाशीं गाय चरते.' 'सेवेसही मग करोन तयाचपाशीं.' -र २५. २ जवळ; संनिधीस; संप्रहास; ताभ्यांत; हातांत (मालकी दाखविणारा). 'त्यापाशीं चार पैसे आहेत.' ३ स; ला या चतुर्थीच्या प्रत्ययाशी (दान; दिशा; ठिकाण इ० दाखविणारा). 'त्यापाशीं दे, ह्यापाशीं सांग.' 'तुला कोणी जोडपापाशीं देखील उभे करणार नाही.' [सं. पाशे; प्रा. पास] **पाशील**—वि. जवळचा; शेजारचा; बाजूचा. 'व्यास शंकरा पाशील गंगा।' -मुआ १.१०८. [प्रा. पासिल]

पाशीट—न. (कु. गो.) घराचे अगदीं वरचे आडवे लांकूड; घराचे आठे. पाश; पाशिष्ट पहा.

पांशुता—क्षी. माती. -सनको. [सं. पांशु-शु=धूल]

पांशुपत—पु. १ शिवापासनेंतील एका विशिष्ट मताप्रमाणे बागणारा; भैरवउपासक; हातांत नरकपाल, गळ्यांत हाडांच्या माळा, भस्मशानबास, नरकपालांत भिक्षा व भोजन, पशुबलिदान, मांस-भक्षण इ० गोष्टी यांच्यांत आहेत. -वि. १ या संप्रदायाविषयींचे. २ शिवासंबंधींचे (मत, दीक्षा, मत, मंत्र, अस्त्र इ०). [सं. पशुपति=शंकर]

पांशुपातळ—न. एक शंकराधिष्ठित अस्त्र. 'पांशुपातळ तेजें करून। ब्रह्मास्त्र गेलें लपोन।' -जै ५.४८. [पशुपति]

पांशुपात्य—न. १ गुराख्याचा, धनगराचा धंदा. २ गुरे पाळणे. [सं. पशुपाल]

पांशेरी—क्षी. प्रा. पांचशेरी. १ पांच शेराने बजन. २ (ल.) चरितार्थाचे साधन ३ (ल.) रोजच्या खावयाच्या अन्नाचे प्रमाण. [पांचशेर]

पाश्चात्य—वि. पश्चिम खंडातील; युरोपातील (लोक; देश; वस्तु इ०) युरोपियन, अमेरिकन इ० प्राच्येतर. -पया ४९. (ई.) वेस्टन याला प्रतिसाब्द म्हणून फार रूढ आहे. पाश्चिमात्य पहा. [सं. पश्चात]

पाश्चिमात्य—वि. (पौरात्य शब्दाप्रमाणेच हा पुकीचा प्रयोग आहे) पश्चिमेकडील; युरोपीय; पाश्चात्य. 'पण अशी शब्दरत्ने व काव्यरत्ने ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्याने पाश्चिमात्य लोकांचे भाषण, लिहिणे यांकडे अमळ लक्ष पुरावे म्हणजे झाले.' -नि ११५. -टि २.५६०.; ३.१६. [सं. पश्चिम-पाश्चिम]

पांश्य—क्षी. (गो.) ताबा; अधिकार. [पोडू. पास]

पाष—पु. पंख; पक्ष. 'तेव पाषाचा धुडुबाद।' -उषा १७११. [सं. पक्ष; म. पाख]

पाषे(षा)ड—न. पाखंड पहा. 'एकाची वेदनाह व्युत्पत्ती। ते आपुलालिये स्वमतीं। पाषांडाते प्रतिष्ठिती। तेंच उपदेशिती शिष्याते।' -एमा १४.६०. 'घेउन उठती पाषांड। अलतेचि.'

-सिंस ४.१ **पाषे(षा)डी**—वि. पाखंडी पहा.

पाषत—क्रि.वि. (राजा.) पर्यंत; पावेतो.

पाषाण—पु. दगड; खडक; धोंडा. 'तो पाषाणामाजि परिक्षु। रसांमाजो सिद्धरसु।' -हा १०.७६. 'तृणवत तनु सोने ज्या पाषाण। पाईका त्या भिन्न नाही स्वामी।' -तुगा ३७७. [सं.] म्ह० १ पाषाणाला घाम येईल पण ह्याला वेणार नाही २ लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान। आपण कोरडा पाषाण। '०पार्दभ-पु. हनुवटीखालीं सूज येऊन क्षत्तिपात करणारा एक रोग. ०सुंबक-

पु. एक खनिज पदार्थ. (इं.) लोडस्टोन. या खनिजपदार्थापासून लोखंड काढता येते. हा पाषाण लोखंडाप्रमाणेच काळा, अपार-
वृक्ष व कठीण असून त्याच्या अंगी धातुप्रमाणेच चककी आहे.
त्याच्या अंगी चुंबकत्वहि असते - झाको (प) ११२. ० मेव-उ १
काही दगडावर उगवणारी क्षारकृत उगवण. २ एक औषधी; पाथरफोड.
[सं. पाषाण+मेव. हि. पाखानमेव; व पाथरकुचा; गु. पाखानमेव]
० माळा-खी. दगडाच्या सण्यांची माळ. 'पाषाणमाळा कवडे-
माळा।' -दा १३.१०.१. ० सुग-न. जगाच्या संस्कृतीचा एक
काळ; या काळांत मांडी, हत्यारे इ० दगडाचीं करीत. (इं.) स्टोन
एज. ० शास्त्र-न. खडक कसे बनतात यासंबंधीचे शास्त्र; प्रस्तर-
विज्ञान. (इं.) पेट्रॉलॉजी. ० हिश्या-पु. दगडासारखा कठोर
निश्चय; मन निष्ठुर करणे. 'रमाबाई पाषाणहिश्या केला।' -एपो
१४८. ० हृदय-वि. दगडाप्रमाणे कठीण; कठोर मनाचा; निर्दय;
उष्ट. [सं.] पाषाणी-वि. दगडासंबंधी; पाषाणाचा (पदार्थ).
[पाषाण] ० वरप-न. (गो.) शिलालेख. [गो. वरप=लेख]
पाषाणीभूत-वि. पाषाणभूत; प्रस्तरिभूत; अदमीभूत. दगडा-
प्रमाणे कठीण झालेले; दगडी थरांत रूपंतर, दगडरूप झालेले.
-पवाव २३.

पाषाणा-पु. घोड्यांना होणारा एक रोग.

पाष्ट-न. (व.) बैलगाडीच्या चाकाच्या ज्या लांकडी
बुड्याकार फाटीं आर बसवितात ते; पास.

पाष्ट-शब्. पेशां 'त्यापाष्ट तुम्ही अकल कमी.' -वि
(गो.) (अमुक एका गोष्टी) पेशां वाईट, कमी, कुचकामी. 'कुंडया
पाष्ट' = पेशांपेशां कुचकामी.

पाष्ट-शा-नपु. घराचे आडे; घराच्या छपराचे आडवे लांकूड.
पाठाळ; अडेपाट

पाष्ट-ष्टे, पाष्टा, पाष्टी-नपुत्री. पाटापासून काढलेले
(अथे चिवट लांबीचे) सुत; सुताची गुंडी. 'बुरुळ होउनि दुरड्या
केल्या। कोठी होउनि पाष्टा विणिल्या।' -अमृत १५. [पाट]

पाष्टा-पु. सोन्याची तार. पाष्ट-ष्टे पहा.

पाष्टी-शब्. (राजा.) पासून.

पाष्ट-शब्. (ना. कौ. व. काव्य.) जवळ; समीप; पाशीं.
[सं. पार्थे; प्रा. पास; हिं. पास; फें. जि. पशो]

पास-खी. १ कुळवाचे लोखंडी पाते (शेतांतील जमीन
साफ करण्याचे). २ कुळव. ३ (खा.) नांगराला लावतात तो
काळ. ४ बादला, इ० करावयासाठी करतात ती (अजमासें पस-
तीस तोळे वजनाची) चांदीची लगड.

पास-खी. १ काळजी; आस्था. 'मदारलमहाम दुरंदेस
आहेत, नबाबाची पास त्यांस सर्वोपरी आहे.' -रा ५. ७९. ३
हुजोरा; पाठिबा. ३ (व.) पत; वजन. 'एवढी आमची पास नाही.'

४ एकनिष्ठा. 'पास तेथेच फजल इलाही.' -पया ४९३. [फा.
पास]

पास-पु. (गो.) १ पाश; फांस. २ दोरखंड. [सं. पाश]

पास-पु. (गो.) किसिसि; बेदाणा. [पोर्तु. पास]

पास-पु. १ दाखला पत्र, परवाना; तिकिट. (आगगाडीचे,
नाटकाचे इ०). 'विवक्षित हवीत ज्यांस पुनःपुनः फिदावयाचे
आहे त्यांच्यासाठी त्रैमासिक, षण्मासिक किंवा वार्षिक पास काढ-
ण्याच्या कशा पद्धती आहेत.' -आगर ३. ७३. -वि. १ मंजूर;
मान्य; पसंत. 'कितीहि आजैव केले तरी कामाच्या दिवसांत आठचार
दिवसांची देखील रजा पास करावयाची नाही.' -आगर ३. ४५.
२ परिक्षित उत्तीर्ण. याच्या उलट नापास. [इं.]

पास-न (व.) चाकाचे धावेस लागून असलेले बुड्याकार
लांकूड; पाटा; पाष्ट.

पासक. पासक-पु. ज्या लोकांचा पासोव्हर किंवा
लिस्त्यांचा ईस्टर सण. [पोर्तु. ?]

पासकी-पु. (गो.) इराणोळीसारखे करडया रंगाचे एक
जिवणू; एक प्रकारचा लहान साप.

पासंग-पुन. १ तराजूच्या तोलांतील विषमपणा (एक
पारडे हलके व एक जड असणे). २ तराजूतील विषमपणा काढून
टाकण्याकरितां, दोन्ही पारडीं सारखीं करण्याकरितां एका पारड्यांत
घातलेले वजन किंवा कांहीं वस्तु; धडा. 'विश्वकर्म्याने धरुनि मुर्छी।
पासंगा घातले तेतीसकोटी। तरी न बैसे तळवडीं। हाळवटपणे
अधापी।' -मुसभा २. ७० ३ ज्वालेचा बोक, रोख. ४ (ल.)
बरोबरी; योग्यता. 'हे खू माजविणारांची योग्यता आणि अधि-
कार पाहू गेले तर तेही श्रीशिवाजीसहाराजांच्या अधिकारतेजापुढे
खद्योतवत् देखील पासंगास लागवयाचे नाहीत।' -टि ४ ३१८.
[फा. पा-संग. (वाप्र.) पासंगास देणे-दोन पारडीं, पक्ष,
बाजू इ० सारख्या प्रमाणांचीं करण्यासाठी घातलेली (पदार्थ, अमुक
इ० ची) भर. पासंगास न घुणे, न लागणे-फारच थोडे किंवा
कमी योग्यतेचे असणे. 'लागेल न पासंगाते.' -संप्रामगते १३९.
पासंगां आणणे-मान देणे; किंमत देणे (बहुधा निवेधार्थी
प्रयोग). पासंगां न आणणे-कमी लेखणे; कुचकिमतीचा आहे
असे समजणे.

पासंगाळ-गाळी-खी. १ (कु.) आडवापासून पाण्या-
पर्यंतचे खाली आलेले वासे टेकून राहण्यासाठी तुळयांच्या टोंका-
वर आडवे लांकूड बसविलेले असते ते; इक्षकट. २ वळचणीखालचा
भाग.

पासचा-वि. १ जवळचा; शेजारचा. २ मालकीचा; कब-
ज्यांतील. ३ नात्याचा; कोणत्याहि संबंधाचा. [सं. पार्थे; प्रा.
हिं. पास]

पासचें—सकि. (गो.) सांघणें; जोड देणें (धातु इ० स).
पासप पहा.

पांसट—वि. (प्र.) पांसट, ६५ ही संख्या. [पांच+साठ;
यु. पासेट]

पासडी—झी. (गो.) वर्षप्रतिपदेच्या दिवशीं नववधूला
सासरहूर पाठविण्यांत येणारीं वळें, खाऊ व इतर जिनसा.

पासणें—अकि. (वे.) वळणें; मागें पाहणें. पासवणें पहा.

पांसदार—पु. (ना.) उतारुः प्रवासी. [इं. पॅसेंजर अप.]

पासप—न. (गो.) (धातु इ०स दिलेला) सांधा; जोड;
डाग.

पासपुस—झी. (विरु.) पास्तपुस्त किंवा पुस्तापास;
पुस्तापास्त; विचारपुस; वास्तपुस्त. [पुसणें त्रि]

पांसबा—पु. केळीच्या कांथास फुटलेला कोंब; मोना;
केळीचें पिलें; केळेबा.

पासबान—पु. पहारेकरी; द्वारपाळ. 'पासबानस्त्वसौ राक्षो
द्वारपाल इतीरितः।'—राघव १.२१. [फा. पास+बान]

पा(पां)स(से)मी—झी पाचशेरी; पांचेरी पहा.

पासल—झी. (राजा.) आडवे होणें; अंग टाकणें; कले-
डणें; कुशीवर किंवा उताणें निजणें. (कि० घेणें). [सं. पांश्वि;
प्रा. पासल] **पासलणें**—अकि. (विरु.) पासल घेणें; जमीनीवर
अंग टाकून विश्रांति घेत पडणें; कलेडणें (निदार्थी उपयोग);
हामधंदा न करतां निजणें; निश्चोगी असणें. [पासल] **पासल**
पट्टी—झी. पासल घेणें; लोकणें. (कि० करणें). [पासल+पट्टी
प्रत्यय]

पासला—वि. जमीनीवर आडवा पडलेला; उताणा. 'मयें
मुलें निषादी पडले तसुतहि पासले धावसे।'—मोआदि २७.६८.
'पाह्निचां पासला तोंडीं धुधा. वोती त्याला न म्हुणावा खोटा
क्या।'—दावि ३६.१. [सं. पांश्वि; प्रा. पासल] **पाडणें**—
१ नसता कारभार किंवा लुडलुड करणें; मयें तोंड घालणें. २
पासलणें. 'साळि उन्मत्त होउनि पासला पडला।'—पंच १.३०.
पासलें पाडणें—१ (बाद, युद्ध इ०मध्यें) पराजित करणें; पाडाव
करणें. २ (एखादा व्यूह, वेत, कांवा इ०) हाणून पाडणें;
डांसळविणें.

पासला—वि. जवळचा; (विरु.) पासचा पहा.

पासली—झी. (व) फांसली; बरगडी. (प्र) फांसली पहा.

पासली—झी. एक वनस्पति. हिचीं पांनें युरोपियन लोक
झेपिथिरीऐवजीं उपयोगांत आणतात. —झाको. (प) ११२.

पासवडा—पु. (महाजु.) बैठक; पातोडी; चादर 'मुणाळ.
सुताचा पासवडा चातला.'—शिष्ट १७७. 'तया आस्तुरणांवरि
पासवडा निर्मळे. न्नाविचेबा.'—ज ८५.

पासवण—झी. पाव; बंधन. —हंको. —मनको. [सं. पास]

पासवणा—णें—पुन. माघार; पाठमोरेपणा; बाजूस होणें;
मागें व्हाणें. 'हातीं हात्ता फुलीं. पासवणा जेवीं न घाली.'—झा
१३.४९६. 'ऐसे विकल्पाचे बांयाणे. कांटे वेंखोनि सणाणे. जे
मतिभ्रमाचें पसवणें. घेतीचिना।'—झा ७.१७२. [सं. पांश्वि;
प्रा. पास]

पासवणी—झी. एक वृक्षविशेष. 'पिंपरी शेवगे महरास.
पासवणी आणि सेलाटक.'—अवि २७.८२.

पासवणें—अकि. १ मागें पाहणें २ (वे) वळणें पासणें
पहा. [सं. पांश्वि; प्रा. पास]

पासवत—शब्. (कों.) करितां; मुळें. —सिपु.

पासवा—पु. १ नेसत्या बलाचा आंतला पदर; पदर; याच्या
उलट बाहेरील पदर. २ नदीचा फांटा.

पांसट—वि. ६५ ही संख्या. [पांच+साठ]

पासा—पु. (महाजु.) पाश; फासा; बंधन. 'बापु मोहाचा
पासा. कन्यातें न बधी.'—भाए ३२९. [सं. पाश; प्रा. पास]

पासा—पु. (जरतार धंदा) पन्नासभार चांदीची लगड. पास
पहा.

पासों—पु. १ फासा (खेळण्याचा). २ कुटळीचें नेडें.

पांसों—पु. (गो.) पसा पहा.

पासाक—वि. (गो.) सताड मोकळें.

पासांग—पुन. (विरु.) पासंग पहा.

पासांबो—पु. (वि.) केळीला कोंब फुटून काहींसा मोठ
झालेला रोपा पासंबा पहा.

पासाव—शब्. १ (काव्य) पासून, कडून. 'आतां प्रेम तें
गेलें लाजोन. पासाव मज.'—गीता १.२१. 'हुजिया पासाव
परतलें मन. केलें घ्यावें दान होईल तें.'—तुगा ७५२. २ पेश्या.
'काहींच न व्हावया पासाव. सर्वही होणें हें बरव.'—विपु
७.५५. ३ (गो.) साठीं, करितां, या अर्थी प्रत्यय. [सं. पाशांत.]
पासाव—पु. प्रसाद; आश्रय; पसाव पहा. 'बाणासी दीडला
पासावो.'—उवा ६६.

पासांबो—कि. (गो.) पाश घालणें.

पासाबणें—अकि. जवळ होणें. —शर [पास=जवळ]

पासाबणें—अकि. पसरणें. 'खचित मंचक संख्येविणें।

पासाविले मुदासनें।'—वेसीष्टव १४.४२.

पांसाळी—झी. घुळीचा लोट. 'मोंटका वेओ बागारां हातु
बालीं. सर्वेचि बैसे मागिलीं पांसाळी।'—शिष्ट १०११. [सं.
पांझ+आली]

पासि(शि)क—पु. पाश; फांस; जाळें. 'हे बिबलेजीन
शेंबिती. पाशिकेजीन गोंबिती।'—झा ३.२५९. [सं. पाश]

पासिल—वि. जवळचा; निकटवर्ती. 'पासिला हाणे खोर्ले.' -गीता १.२३७४.

पासी—शब्. जवळ; पासीं पहा. 'पापपुण्ये अक्षेयें। पासींचि असतु न देखें।' -ह्या ५.८०. 'एकीं असतील बरीं। वित्त तया-पासीं परी।' -तुगा १२५.

पांसी—झी. गुरांचा एक रोग. पांशी, कांशी पहा.

पासीट—न. (हेट. नाविक.) छप्पर.

पांसु—उ. धूळ; माती; रजःकण. 'मी रिगालों असें सूतकीं। म्हणोन समुद्रमहाजळीं। हे पांसुची ठेपुळी। विरेचिना।' -ह्या १५.४०१. [सं.] **पांसुता**—झी. मातीपणा; म्हण्यमाता. 'पांसुता निःशेष जाये। ना घटभोवडिकें होये।' -ह्या १५.५०५. **पांसुखुर**—उ. घोड्याच्या पायाचा एक रोग. -अश्वप २.३८.

पासून—शब्. १ (परिगणना करतांना) विशिष्ट काल धरून; नंतर 'त्या दिवसापासून मी चलीं आहे.' २ (गति किंवा अंतर सांगतांना) विशिष्ट स्थळ धरून. 'पुण्यापासून मुंबई एकडे एकोणीस मैल आहे.' ३ उत्पत्तिदर्शक. 'ह्या झाडापासून फळ होतें' ४ (गमन दर्शक अव्यय) कडून. 'मी त्यापासून आलों.' ५ वियोग दर्शक अव्यय. 'त्याने ह्यापासून रुपये नेले.' ६ साधन-कर्तृत्व दर्शक; कडून. 'हे आंबे मजपासून फुटले' (म्हणजे माझ्या हातून फुटले). ७ (गमन मार्गदर्शक अव्यय) बाजूने; जवळून. 'तो आमचे गांवापासून गेला.' ८ सामिध्य, संबंध इ० दर्शविणारे अव्यय ९ (तत्तमभावदर्शक अव्यय) पेक्षा. 'वज्रा पासुनी कठीणे।' -उषा ७०३. 'दुखा ऐसा कोण बळी आहे आतां। हरि या अनंता पासुनियां।' -तुगा ३०७. [सं. पार्श्व; प्रा. पास+हून, ऊन प्रत्यय]

पासोडणें—सकि. मांडणें; पसरणें. 'सोन्पाचा पाट पासोडुनी ओठी भरितो।' -वसा १०.

पासोडा—उ. (वे.) पंळस.

पासोडा—१ रंगीत पासोडी. २ मोठी पासोडी; सुताडा. ३ डंची वज्र. 'मंडर्पा पासोडा पाटावरी घातला। तेथें एक वीर बैसला।' -कालिकापुराण १६.६९. ४ एक मुलींचा लपडावाचा खेळ. खेळांतील पुढारी मुलींनीं एक पासोडी अगर दुसरा कसलाहि लांबरेख कपडा घेऊन त्याचीं दोन बाजूंचीं दोन टोंकें हातांत घेऊन उभें राहवें. याप्रमाणे घरेलूच्या कपड्यास 'आगीन पासोडा' असें म्हणतात. -मराठी खेळांचें पुस्तक २७३. पासोडी पहा.

पासोडी—झी. १ खांदी इ०च्या दोन किंवा चार पट्ट्या (आटपळी) एकत्र शिवून केलेले जाड पांवरून; जोड; सुतांचे जाड पांवरून; द्विपटी -राज्य २.३९. 'कुरुसेनेवरि पसरीं शारपटला जेवि भव्य पासोडी।' -मोकणें १९.२७. ३ बख-व्याचे वज्र; बैठक. 'पासोडी विचित्र बरी। रीसु घातलीसे सारी।' -झी.गी.मालः पृ १६. ३ विणकराकडून गांवच्या पाटील

वगैरेनीं एक पासोडी घेण्याचा हक्क. ४ पाटलाचे इनामी शेत; गांवच्या पाटलास चाकरीबद्दल खाण्यास दिलेली जमीन.

-इनाम २८. अडेपारडे आणि इनामपासोडी पहा. ५ तोंडावर घालावयाचे पांवरून; मापडा-डी. 'ऐसें वदोन मार्गेवृष्टि तया-बरी महातपा सोडी। जैसी आटोपाया मतगजशिरीं महात पासोडी।' -मोक्षेण ९.३१. [सं. पांडुकूल= (चिंध्यांचा ढीग) पांडुबुड-पांडुड-पासोडी. चिंध्या शिवून बुद्ध मिश्र पांवरून करीत. -भाभ १८३५. तुल० का. पबड सं. प्रच्छद्-प्रच्छाद् पासून पासोडी] **एके पासोडीचीं पाटगीं**-एकाच माळेचे मणी.

पासोनि-नीं-पासून पहा. 'आदिला पासोनि अपाडे। जियापरी।' -ह्या १.४३.

पांसोळां-किवि. कुर्मीत; बाजूला. 'हय्चि माझा बाळु चोरनि। आपुले पासोळां ठेविं।' -स्मिपु १.२६.१७. [सं. पार्श्व; प्रा. पासल]

पां(पा)सोळी-झी. बरगडी, कांसळी पहा. **एका पासोळीचा**-वि. (ल.) अत्यंत किडकिडीत; काटकुळा; हाडकुळा (मनुष्य).

पासोनि-शब्. (काव्य) १ पासून. 'तें राखिले संकटा-पासोनि।' -दाव १०९. २ पेक्षां. 'तिजें बरवीं उच्छुपटे। किंवा फलापासोनी।' -शिखु ४११. पासून पहा.

पास्का-उ. (गो.) एक सपेविशेष. पासको पहा.

पास्कुळ्यो-झी. (गो.) वृण; अंब.

पास्टा-उ. (सोनारी) कोणत्याहि धातूचा समपातळीचा लव पत्रा.

पाँस्त-न. (गो.) मासळीचा आडवा तुकडा. [पाँतु. पोस्ता]

पास्तपुस्त-झी. १ विचारपूस; वास्तपुस्त; बारीक चौकशी, शोध, तपास. (किं० करणें). २ एखाद्याचा घेतलेला समाचार, काळजी. (किं० करणें; घेणें); पुस्तापास्त पहा. [पूस्तपास; हिं पाठनापूठना]

पास्तर-झीन पाचर पहा.

पास्वान-उ पहाऱेकरी; पासवान पहा. [फा.]

पहाडी-झी. पालखी वाहून नेणाऱ्या लोकांची टोळी, जमाव; बोलकर; पाडी. -वि डोंगरी; पहाडी पहा. [पहाड]

पाहणी-झी. १ पाहणें; बघणें; अवलोकन; दृष्टि; लक्ष इ० ३ (जमीन, पिकें, घर, झाड इ०ची) तपासणी; देखरेख. ३ जमाबंदीची तपासणी, अजमास; अंदाज करणें. ४ परीक्षा; देखरेख. [पाहणें] **पहाणी मागणें**-भाकरी मागणें; मसाराचा एक हक्क. 'कामगार अथवा वापरता मसारा असेल त्याला बरोबर भाकरी मिळे. भाकरी मागणें याला पहाणी मागणें म्हणतात.' -बदलापूर १६६. **पहाणीचा**-वि. अनुकरण, नकल करण्यासाठी

लक्ष वेणारा, बघणारा. ० कमजास्ती-झी. निरनिराळ्यापाहणीत पडलेला फेर, तफावत. ० खरडा, पाहणखरडा, पाहणी पत्रक-पुन १ कामाविशी पाहणी; कच्चे टिपण. २ हक्कौदणीचा कागद. ० वाळा-३. जमाबंदीची पुन्हा तपासणी, पाहणी बरोबर आहे किंवा नाही याचा ताळा पाहणे. ० व्हा, पाहण व्हा-३. जमाबंदीची, किंवा वसुलाची पाहणी करणारा इस्म; कामाविसदार.

पाहणे-उक्ति. १ बघणे; अवलोकन करणे; दृष्टि, नजर टाकणे; विचार करणे. २ (डोळ्यांनी) बघणे; अवलोकन करणे. 'हे विश्व पहा आणि तें विश्व पहा.' ३ कोणत्याहि इश्टियाने जाणणे किंवा समजून घेणे; अनुभवणे. जसे-ह्या फळाची चव पहा-फुलाचा सुवास किती मधुर आहे तो पहा इ. ४ काळजी घेणे; तपास, समाचार घेणे; लक्ष घेणे; अंगावर भार घेऊन करणे. 'सुलभा संसार पाहतो.' ५ परवा करणे, बाळगणे, काळजी करणे; लक्ष घेणे. 'पैशाकडे पाहू नये गुणांकडे, योग्यतेकडे पाहावे.' ६ पारखणे; तपासणे; परीक्षा करणे; कसाला लावून निश्चित करणे, यिद्ध करणे 'हे सोने पाहा.' 'याच्या अक्षराचे वळण पाहा' ७ पाहणी, तपासणी करणे; समालोचन करणे. ८ शोधणे; तपास करणे; हुडकणे. 'कामाच्या वेळेस पाहावा तो कोठे नाही जेवावयाला मात्र तेवढा सत्तेचा येतो.' ९ इच्छणे; चाहणे; मागणे; अर्थेणे; (जाणे, येणे, बोलणे, करणे इ. कांची) इच्छा ठेवणे, असणे. 'शोर्की बुडवू पाहे स्वावासा, पर जसा परावासा।' -मोमीष्म ३४८. 'हा तुला बोलू पाहतो.' 'हा जाऊ-येऊ-बसू-उडू-जेवू-माऊ-कऊ-पाहतो' १० पाहणे ह्या धातूचा उपयोग पुष्कळ वेळां अजमावणे, तपासणे, चाखणे, खाणे, तोलणे इ. अर्थीच्या धातूबरोबर त्याच्या अर्थास पुष्टि देण्याकरितां करितात. जसे-कसून पाहणे; अजमावून पाहणे; तपासून-पडता डून-चाखून-खाऊन-जोखून-तोलून-वळखून-पाहणे. 'नळरहित वराशी तूज योजुनि पाहे।' -२२ ११ भोगणे; संग करणे. 'परपुण्याला तुमच्या वचनें पुत्रोद्भवार्थ पाहेन।' -मोआदि १७.६१ १२ मदत करणे; रक्षण करणे. १३ हानि करणे; नाश करणे. 'कोण राम-राया पाहो शके।' -मो सीतागीत ३५ (नवनीत पृ २५७). [सं. प्रेक्षण; प्रा. पेहण] पाहत-ता अर्थी. पहाताथी पाहिले असतां, पाहिल्या अर्थी-विचार केला असतां; वास्तविक; खरोखरी. 'त्यास शिक्षा घेणें पाहिले असतां कोही कारण नाही.' 'बरोबरी तयांची कोण करील पहा-तार्थी.' -ऐपे ४१५. पाहतां पाहतां-किंवि १ डोळ्यांदेखत; अगदीं समोर; उघडपणे. २ मोठ्या चातुर्यानें, कुशलतेनें. पाहा-पाहा करणे-(व) मागे लागणे; त्रास घेणे. 'तिची पाहापाहा कां करतां' पाहायासी-किंवि. लोकांत दिसावे म्हणून; बरवर. 'पाहायासी दबारी उगीच बचां करितो.' -पेद १० १२. पाहून

घेणे-१ योग्य तें शासन करणे; सूड घेणे; उडें काढणे. 'बर आहे, बच्चंजी, पाहून घेईन.' २ बंदोबस्त करणे; नोटनेटके करणे.

पाहणे-अक्ति. उजाडणे; उजेड होणे; उदय होणे. 'देखे भूतजात निवेले। तेथेचि ज्यां पाहले। आणि जीव जेथ चेहले। तेथ निद्रितु जो।' -ह्या २.३५५. 'फिटला दुस दुःकाळ। पाहला सुखाचा सुकाळ।' -एमा ११.१३. [सं. प्रभा; प्रा. पहा]. पाहणे-कि. (व.) दोहणे; (म्हैस, गाय इ. कांची) धार काढणे. ' त्यानें गाय पाहिली. '

पाहणे-कि. प्रार्थना करणे. ' पाये धूनी पाहीजे ईश्वर । ' -उषा ३३. [सं. प्रार्थय; प्रा. पाह]

पाहण्या-वि. १ हवलेली किंवा चोरीस गेलेली वस्तू परत मिळवून देणारा; हरवल्याचा थांग लावण्याची मेझादि विद्या जाणणारा. २ अमुक ठिकाणीं बिहीर खणली असतां पाणी लागेल असे सांगू शकतो तो; पानाड्या. ३ शकून पाहणारा. [पाहणे]

पाहता-वि. १ पाहणारा. ' अतक्ये त्याची पाहती दिटी । म्हणें देखे सकळ सृष्टी । ' -एमा ७.१४१. २ डोळस; द्रष्टा ' पाहतया मेद न उरेचि । ' -दावि १८५. -अमृ ६.२

पाहारा, पाहारेकरी-बंदी, पाहळी-पहारा, पाहारेकरी, पहाळ इ. पहा.

पाहरी-३. रात्रीचा पहारा करणाऱ्या पोडेस्वाराचा घोडा; यामिकाथ. ' यामिकाथस्तु पाहरी । ' -राज्य ५.३७. [पहारा]

पाहाट-झी. प्रभात; पहाट पहा ' तयाते इश्रियबैलांची पेटी । न म्हणे अवसीं पाहाटी । ' -ह्या १३ २९.

पाहाड, पाहार, पाहारय, पाहाळ-पहाड, पाहार, पहारय, पहाळ इ. पहा.

पाहाडून-आहाडून पाहाडून पहा.

पाहाण(न)पट-(महातु.) पहांट. पाहातपट पहा ' एकादीं नीरोपण करितां पाहाणपट जाली. ' -पूजावसर

पाहाणा-झी. (पाहण्यासारखा) सुंदर -शर [पाहणे]

पाहाणी-झी. पाहणी पहा.

पाहार्णे-अक्ति. १ उजाडणे. २ प्रकाशणे; पाहणे पहा.

पाहात-झी. (महातु.) प्रभात; पहांट. ' पाहातिजे निशी ।

तो रसु भरिजे हेमकळसी । ' -शिशु ७७८. [सं. प्रभात; प्रा. पहात] ० पट-३. प्रभातकाल; पहाट. ' तारुण्याचीये पाहातपटी । ईश्रिये घेति विषयांची दाराटी । ' -भाए ५०८. -शिशु ७९०. ० पाहार-३. पहाटचा प्रहर, काळ. ' पाहातेआ पाहारां । तें उदकं भरिजे कनकधारा । ' -शिशु ७८३. ' पाहातीये बाहारी । ' -उषा ८९८.

पाहाती-वि. प्रकाश पावणारी; पहाटकेली; उजळकेली, उडीपित; प्रकाशमान. ' तंच बोले अरुणावती । रात्री जाहली बो

पाहाती ।' - शिशु २२२ 'तंव कर्मक्षयाची पाहाती । पाहात जाली ।' - झा ७.१३०.

पाहार—प. प्रहर, पहार पहा. 'हा हो जयाचेनि सोसे । शिणत आठरी पाहार योगी जेसे ।' - माहा १२.१६७. - एमा १०.३४३.

पाहार—की. पहार पहा.

पाहारा—पहारा पहा.

पाहाल—प. प्रातःकाळ; प्रभातकाळ. - मनको.

पाहाल—न. 'पुढां कनकाचें कळसु देखिलें । जैसे तेजाचें पाहाल उघडिलें ।' - शिशु ३२४.

पाहाल(ळ)णें—सकि. उजाडणें. 'तन्ही पाहालया रजनी । तारा लोपती गयनी ।' - झा १३.९३.

पाडाल—न. १ प्रभात; पहाड. २ उजेड; प्रकाश. - शर 'अथवा चकोरा पाहाले । चंद्राचें जेवि ।' - स्वादि १२.५२.

पाहावणें—सकि. उजाडणें. 'ते पाहटेवीण पाहावित । अमृतवीण जीववित ।' - झा ९.२०१. [सं. प्रभावय; प्रा. पहावय]

पाहावणें—पाहणें पहा. 'पाहावियां उठीनिलियां असा-सिता ।' - शिशु ६००. 'कष्ट जावें पाहाव्यासी ।' - दा २०. १०.७.

पाहाळ—प. १ विस्तार; पाह्लाळ. 'ते वेळीं व्यामोहता भली । पाहाळीं जाय ।' - झा १५.१०२. २ वृष्टि; वर्षाव. पाहाळ पहा. 'पवतां श्रीकृष्ण पवाडें । ठिकसां बोलां धोपु पडें । रसरंगाचें पाहाळ उघडें । श्रोतेयांसी ।' - शिशु २०. ३ शुभका. 'रुळती चामरांचे पाहाळ ।' - कृमुरा २५.३८. ४ ढीग. 'तेष पसिमे लागलाचि कापुस पाहाळीं बालक लपविणें ।' - ऋ १२६.

पाहाळ—न. 'पूर्णचंद्राडौनि आभाळु काडिलें । कीं श्रंगारें पाहाळ उपडिलें । तैसें अवघेवु उमटलें । वालिणें आडौनी ।' - शिशु ७२०.

पाहाळी—की. पावसाची सर. पहाळी पहा. ० जाणें-पाहणें. 'आता श्रीचरण तीथिचेनि ओलें । वरील सुख पाहाळीं गेलें ।' - ऋ १७.

पाहिजेणें—कि. पाहाणें पहा. 'पाहिजे कीं वर योग्य पाहिजेला ।' - २ ३३ [पाहणें-पाहिजे]

पाहिजे, पाहिजेळ—कि. (पाह धातुचें कर्मणिरूप) इष्ट; हवें; अपेक्षित, जरूर असणें; इष्ट असणें. 'हा धोंडा मला पाहिजे.' 'हें काम केलें पाहिजे.' 'गांवास गेला पाहिजे.' 'कियापदापुडें उपयोग केला असतां कियापदाचें भूतकाळीं रूप किंवा भायास-आवयास अशी हेतुर्थक रूपें होतात. उदा० हें तुम्हास लिहिलें-लिह्यास किंवा लिहावयास पाहिजे. पाहिजेळ हें पाहिजे, ह्याचें अविष्यकाळचें रूप होतें परंतु हल्लीं तें फारसे प्रचारांत नाहीं.

अनेकवचनीं पाहिजेत हें रूप आहे. जसे:-पत्रास आवे पाहिजेत. नामाचें कोणतेंहि लिंग असलें तरी या शब्दांत फारक होत नाहीं. द्वितीयपुरुषी एकवचनी सहा प्रत्यय लागतो. जसे-तूं मला पाहिजेस. असें ह्या साहाय्यक क्रियापदाचीं रूपें पाहिजे ह्यापुडें पुष्कळ वेळां येतात. उदा० पाहिजे होता, पाहिजे असला. पाहिजे-कि. (पाह धातुचें कर्मणिरूप) (इंग्रजी) वॉन्टेड याला प्रतिशब्द. हा जाहिरात देताना योजितात 'त्याच साप्ताहिकाच्या अंकात 'पाहिजे' या सराखालीं खालील जाहिरात प्रसिद्ध झाली.' - विचावि १४१. [पाहणें भाववाच्य रूप] ० तेव्हां-किंवि कोणत्याहि वेळीं; मागाल तेव्हां.

पाहुडा—प. पाऊल. - शर. ० पावणें-कि. मागें पाऊल घेणें.

पाहुणा—प. (कों. कुलाबा) घुसळखांब.

पाहुणा—प. १ नेहमीं आपल्या घरीं रहात नसून जो प्रसंग-विशेषी आपल्या घरीं रहावयास किंवा जेवावयास येतो तो किंवा परगांवाहून आपल्या घरीं कांहीं दिवस रहावयास बोलाविलेला (एखादा नातलग, ओळखीचा किंवा अपरिचित मनुष्य); अतिथि; अभ्यागत २ तिन्हाईत; नवशिक्या. 'पाहिजे तें मागून ध्यावें, तूं का पाहुणा आहिस?' ३ (ल.) मातबर योद्धा; वीर. 'सरस बासन, वजनदार पाहुणे मेले बहुत फार.' - ऐपो १८५. [तुल० सं. प्रधान; प्रा. पहाण] ४ भोक्ता; अधिकारी. 'ते पाहुणे होती अविचार । खखाचे ।' - विपु २.२०. ५ (ल.) चांचड; तांबडी मुंगी (ही पावसाळ्यांत जेव्हां प्रथम दिवस लागते तेव्हां तिला म्हणतात). [सं. प्राहुण, प्राहुणक, प्राहुणिक, प्राहुणिक; प्रा. पाहुणअ; हि. पाहुना] म्ह० १ पाहुणें जावें आणि देवें खावें. २ एक पाहुणा घर पाहुणें. ३ ईसतीला पाहुणा रवतीलाही पाहुणा (आनंद माना कीं दुःख माना संकट टरलेलेंच). ४ दोही घरचा पाहुणा उपवासी (मेला), किंवा बहुताचा पाहुणा उपवासी. 'एक न धरितां उपासना । साधकीं प्रयत्न केले नांना । तरी साक्षात्कार नव्हेचि जाणा । बहुताचा पाहुणा उपवासी ।'

० राउळा-प. (व्यापक) पैपाहुणा; पाहुणाविहुणा, पाहुणा वगैरे. [पाहुणा द्वि.] पाहुणचार-प. १ आलेल्या पाहुण्याचा आदरसत्कार; आदरातिथ्य. पाहुणे पहा. २ मेजवानी. [पाहुणा+आचार] पाहुणपण-न. (व.) पाहुणचार पहा. पाहुणर-रु-रु-प. (महाप.) पाहुणचार पाहुणे पहा. 'जागौनि आपला पसिकरु । तया करावया पाहुणर ।' - आप ४७८. 'दीनलीं राउळें भीमकें केला पाहुणर.' - वषळे पुराणे ४७.

पाहुणें—न. उखळ. [सं. पाषाण; प्रा. पाहाण]

पाहुणें—वि. अल्पकाल टिकणारें; अशाश्वत; क्षणमंगुर. 'आणि शुक्रजीनेचें चावणें । तैसें तासुय पाहुणें ।' - मुरंग २७६.

पाहुणे-रु-रु-रें—पुन. १ (काव्य) पाहुणचार; पाहुण्यांचा आदरसत्कार; आतिथ्य; पाहुण्याची सरबराई. 'केउता

कल्पतस्वरी पुलोरा। कायसेनि पाहुणेर क्षीरसागरा।' -ह्मा १०.११. 'सकळा केला पाहुणेर। स्वर्गी गेले ब्रह्मानंद।' -कथा १.१४.२१. २ (लक्षणेने ब शब्दशः) मेजवानी. 'विठो लावण्याची राखी। जननयमासी पाहुणेह।' -निगा १२४. पाहुनरू-नेरं- (महातु.) पाहुणेर पहा. 'वेवां करितां जाला पाहुनरू।' -शिशु ७२३. 'पाहुनेरूं सारीनि श्रीअनंत।' -शिशु १६७.

पाहे-स्त्री. पहाट, प्रभात. -शब्. १ उद्यां; उदयिक. 'पाहेचा पेणा वाटवधा। तंव आजीचि होईजे सावधा।' -ह्मा १३.५४७. २ पुढे. 'म्हणऊनि सामान्य गा नोहे। हे सांगतां बडिल गोठि गा आहे। परी ते बोलो येईल पाहे। आतां प्रस्तुत ऐके।' -ह्मा ७.१४. [सं. प्रभा; प्रा. पहा]

पाहुण-अकि १ उजाडणें; पाहुणें पहा. २ प्रवेश करणें. 'कानाचेनि गवाशद्वारे। बोलचे रस्मी अभ्यंतरे। पाहेना तंव चमत्कारें। अवधान टकले।' -ह्मा ७.२००.

पाहेरी-स्त्री. पायरी. 'पाहेऱ्या तळापर्यंत जावें धडधडा।' -ऐरोपे ४२४ [पायरी]

पाहोणा-पु (विरु) पाहुणा पहा.

पाहोनरं-नेरूं-पाहुणेर, पाहुनरूं पहा. 'बाडौनि केला पाहोनरूं। मागधादिकांचा।' -शिशु ४४३. 'क्षीराब्धा दुधांचां पाहोनरूं।' -दाव ४०८.

पाहोपाहो-उद्ग. (ब.) तमासगिरी; वाहवा। मजा केली। असें म्हणणें; पाहापाहा। 'पाहो पाहो सवंच करतात पण खरी मस्त कोणी करीत नाही.' [पाहणें, पहाहो द्वि.]

पाळ-पु घेर; घेरा. -स्त्री १ विहीर, सरोवर इ०च्या कांठा-काठानें बांधलेली उंच व रुंद मित, कटबा; कांठ; कांठचा प्रदेश. 'वज्र ठेवोनि सरोवरपाठी।' -मुआदि १५.१३४. -रावि २४.४. २ जात्याच्या वरल्या तळीचें जें तोंड त्याच्या सभोवती असलेली उंच कड, जीत वैरण घालतात ती; जात्याचें टवळें. ३ कानाची कड (जी किंचित दुमबलेली असते ती; नाक इ० ची खालची कड, वेडा. ४ धान्याचीं कणसे शोडपतेवेळीं धान्य उड्डे नये म्हणून खळपावर कडबा, सरम इ०चे केलेले कोंडाळें, कडे. ५ पाणी रहावयासाठीं मय्यें खळगा करून सभोवती केलेला (माती, चुना इ०चा) उंचवटा, बांदोळा बांध; कालभण इ० पातळ पदार्थ बाहून जाऊं नये म्हणून भाताचा घातलेला बांध. ६ झाडाच्या मुळाशी पाणी राहण्यासाठीं केलेले आळें. ७ जात्यास भोवती पडलेली पिठाची बरुळाकार कड ८ किल्ल्यासभोवतालची भित; तट. ९ (झाड, खांब, मनुष्य इ०चा) घेर; घेरा; वेडा. १० (सामा.) कोणत्याहि प्रकारचें कोणत्याहि पदार्थाच्या भोवतीं केलेले कें. ११ पाण्याच्या जोराच्या प्रवाहाने जमिनीत पडलेला वर; (किनाऱ्यावरील) कोटेशी खूण. १२ (सामा.) बंधारा. १३ टोक. १४ (झा.) आंब्याची आडी.

[सं. पालि. तुल० का. पाळि=रांग] ०पट्टी-स्त्री. सारा माफ असलेल्या जमीनीवर घेण्यांत येणारा एक कर. 'भार-पु १ धान्याची शोडपणी संपल्यानंतर महारास वेण्यासाठीं पाळ मोडून कडबा, सरम इ०चा केलेला भारा किंवा गट्टा. २ (काही प्रांतांत) शेतकऱ्याकडून पाटील किंवा जहागीरदार यांनी घेतलेलें शुद्ध किंवा न शोडपलेल्या कणसांचा गट्टा किंवा भारा.

पाळ-वि. १ कराची माफी असलेले (जनावर इ०). 'चार म्हशी पाळ आहेत.' २ कोणेकाची वेठ विगार पडेल ती करून त्याचे जागेंत घर बांधून पण घराचा कर न वेता रहातें असें (कूळ); ज्याला कर, सारा इ० कांहीं द्यावे लागत नाही असा (मनुष्य, कुटुंब इ०). ३ माफ; मुक्त (कर, देणें इ०). 'करदेणें पाळ आहे.' पाल पहा.

पाळ-न (गो.) लोकूड इ० तोडण्याचें एक हत्यार. याचा तोडण्याचा भाग कोयत्यासारखा असून याला कुन्हाडीसारखा दांडा घातलेला असतो.

पाळ-पु. १ धनगर इ०च्या ताब्यातील, त्यानें पाळलेला कळप. २ पाळलेली वस्तु, माणूस इ० -वि. (प्र) पालन; रक्षण करणारा; बाळगणारा; जोपासना करणारा; पालनकर्ता. 'सळा-किआं देवांचा पाळा।' -शिशु १५५. 'ताडी कपाळ पाळ क्षितिचा खेदा धरुनि हा हाते।' -मोमंभा १६३. (समासांत) भूपाळ-लोकपाळ इ० 'या उपरी राक्षसपाळ। सीते जवळी बोले अमंगळा।' -रावि २४.२६. [सं. पाल]

पाळ, पाळक-न. १ झाडाच्या मुळाची शाखा, फाटा; लहान मुळ; उपमुळ; कुडी. 'मुळाच्या प्रत्येक पाळाचे शेवटीं एक जाळें असतें.' -मराठी सहावें पुस्तक पृ. २२७ (१८७५). २ (ल.) वस्तूची अस्ताव्यस्त, विखुरलेली, पसरलेली स्थिति. (कि० चालणें; मांडणें; पसरणें; पडणें). पाळेंपाळें-पाळेंमुळें खणून टाकणें-पूर्वी नाश करणें; विचंस करणें.

पाळक-वि. पाळ पहा. [सं. पालक] ०पुत्र-बेटा-पु. पुत्र म्हणून बाळगलेला दुसऱ्याचा मुलगा. ०बेटी-स्त्री. कन्या म्हणून बाळगलेली दुसऱ्याची मुलगी. ०लैक-पुत्रीन बाळगलेला मुलगा, मुलगी किंवा मूल.

पाळक-पु. १ (कि.) मेषपाल. २ (ल.) लिस्ताच्या मंडळीला पाळणारा. ३ धार्मिकदृष्ट्या मंडळीची सेवा करणारा. (इं) पास्टर. 'पाळक प्रतिनिधि येथुचा। बंधु सखा निजसंवाचा।' -उस ५८९. 'हांपैकीं एकजण स्काटलंडास जाऊन विशेष विद्याभ्यास करून पाळकाची दीक्षा पाऊन तेथेंच राहिला.' -अरुणोदय ६६. [सं. पालक]

पाळका-पु. उंसाच्या चरकास गुंपलेल्या बैलांना हांकणारा. -कृषि ४७३. [सं. पालक; म पाळक]

पाळप्रहण—न. पालन; सांभाळ; संगोपन करणे; पोषण करणे; बाळगणे; वाढविणे. 'ज्याजकडे त्यांच्या पाळप्रहणाचा अधिकार आहे त्यांनी त्यास उद्योगी मनुष्य करण्यास धाटवे.'—व्यनि ८७ [पालन+प्रहण]

पाळजी—स्त्री. (वि) जो धळा कापल्यानंतर कापलेल्या सडांतून फुटलेला कोंब, धुमारा. पळंजी पहा.

पाळण-लन—न. १ रक्षण; सांभाळ; पालनपोषण. २ शपथ, वचन, आश्वासन इ० प्रमाणे वागणे; पाळणे; उल्लेखन करणे ३ (वन, नियम इ०) पाळणे; आचरणे; अनुसरणे. [सं. पालन] ० **पोषण**—न. संगोपन. संवर्धन; रक्षण, पोषण इ०; वाढविणे. ० **वाळा**—पु. (काव्य) जो एखाद्याचे पालन, पोषण, रक्षण, संगोपन इ० करतो तो, पालनकर्ता. 'धर्माचा पालनवाला तो शिवाजी राजा झाला.'—गोविंदकवि [हि.]

पाळणा—पु. १ लहान मुलाला निजवून झोके देण्याच्या सोयीचा, लाकूड इ० चा एक प्रकारचा शींपाळा; पालख, झोला. 'पाळणा लावोनि आनंभ. हालवीतसे।'—कथा १.४.१२४. २ जत्रा इ०त उभे केलेले, रहाटप्रमाणे फिरणारे पाळणे लावलेले एक खेळणे. रहाटपाळणा पहा. ३ मुलाला पालण्यात निजवून स्त्रिया जी कृष्णाच्या बाललीलांची गाणी म्हणतात तीं प्रत्येक; देवाच्या जन्मोत्सवाच्या दिवशीं हरिदास असे पाळणे म्हणतात. यांच्या शेवटीं जो जो, जोजोरे, अशा तऱ्हेचीं पाउपदे असतात (कि० गाणे; म्हणणे). 'ऐशा रीति विश्वजननी। पाळणा गातसे तेथे क्षणी।' ४ मूल होण्याची पाळी; बाळंतपण; वेत. 'तिबा दोन वर्षांचा पाळणा आहे.' ५ (व.) गाडीचा साटा. [सं. पालन; सि. पालणे] **पाळणा हलणे**—१ लहान, तान्हे मूल होत असणे. २ (ल) कुटुंबवत्सल, पोरनेवाले असणे. 'आतां कुठे आमचे पाळणे हलायला लागलेत म्हणून काळजी करायची।' 'पाळणे हलत असणाऱ्यांनीं स्वेर वागून चालणार नाही.' **पाळणे रहाट**—पु. (विरु.) रहाटपाळणा पहा. **पाळण्यांतले नांव**—न. १ मुलाच्या जन्मनक्षत्रावरून ठेविलेले नांव. २ बारदयाच्या दिवशीं ठेवलेले नांव. जन्मनाम पहा.

पाळणूक—स्त्री. पालनपोषण; संगोपन; पाळण्याची क्रिया. [पालन]

पाळणूक-णुक—स्त्री. कर, सारा इ० सरकारी वेण्यासंबंधी माफी 'पाळणुक देशमुख व देशपाडिये यांच्या शिरस्तिपात्राप्रमाणे चालवें कलम?'—वाङ्मय १४२. [पाळ]

पाळणे—न. (विरु.) पाळणा पहा.

पाळणे—सक्ति १ मनुष्य, जनावर, पक्षी इ० ना झाजंपिऊ घालून त्याचे संरक्षण व संगोपन करणे; बाळगणे; वाढविणे; रक्षण

करणे. 'म्हणौनि गा सुमती। जे कुमनोरयां पाळिती।'—ज्ञा १६. ३७२ २ (ल.) (बांही व्रत, नियम, आचार इ०) आचरणे, अनुसरणे; प्रतिज्ञेप्रमाणे वागणे. ३ आज्ञा इ० मानणे. ४ (धर्म, कायदा इ०चे) रक्षण करणे; राखणे. —अक्ति. (अव, पाणी, औषध इ०) मानवणे; हितकर होणे. 'हे जव पाणी तुम्हास पाळणार नाही.' [सं. पालन-रक्षण करणे; पालन]

पाळत-थ—स्त्री. १ (दुसऱ्याच्या हालचालीवर असलेली) बारीक नजर; गुप्त देखरेख. 'ते त्याचे पाळतीवर आहेत.' २ (चोरी वगैरे शोधून काढण्यासाठी काढलेला) माग; सुगावा काढणे, शोध; तलास. 'गोरक्षापार्शीं क्षीप्र येऊन। म्हणे तुं माय माझे न देशील धन। तुं कोण कोणाचा येऊन। पाळतीनें मिरवसी।'—नव २३. ८१. 'गावांत दरोडा पडला असतां गावचा रामोसी पाळत लावून देतो.' ३ (एखाद्यानें पडून जाण्याच्या किंवा चोरी करण्याच्या हेतूनें त्यावर) लक्ष ठेवणे; चोखन किंवा लपून पाहणे; डोळा ठेवणे (कि० घेणे; लावणे; काढणे; राखणे; ठेवणे). 'त्यांनी पाळत ठेवली आणि घर मारलें.' ३ रक्षण; जतन; पालन—हंको—शर [पाळणे] **पाळतीवर असणे**—एखाद्यास कळू न देतां त्याच्या हालचालीवर गुप्तपणे नजर ठेवणे. 'ते म्हणाले—अहमद, तुं माझ्या पाळतीवर आहेस कीं काय?'—उवःकाल.

पाळतणे—अक्ति. पाळत ठेवून असणे; पडून बसणे. 'बाले सडखडां उसंतुनी वाट। पाहे पाळतुनी उभा तोचि नीट वो।'—तुगा ११२. 'चोरे पाळतील घालण पाहोनी।'—रामदासी २.१३१. [पाळत]

पाळतव(वि)णे—अक्ति. (क.) एखाद्याच्या हालचाली गुप्तपणे जाणणे; पाळत ठेवणे; टेहळणी करणे; सुगावा काढणे. पाळतणे पहा. [पाळत]

पाळती-थी—स्त्री. १ क्षेम; रक्षण; जतन; बाळगण. 'जिथे पदवीचेनि पोषके। ते माते यथासुखे। हे पाळती मज विशेषे। आवडें कलें।'—ज्ञा १०.१३६. २ बातमी; शोध; तलास. पाळत पहा. 'कां रे न सांगा आम्हांस। पाळती तुमच्या गुहीची।'—ह ७.१२१. —वि पाळत ठेवणारा; दुसऱ्याच्या हालचालीवर गुप्तपणे लक्ष ठेवणारा; गुप्तहेर. 'पाळती येवोनियां तेव। शुद्धी सांगती बाळीसी।'—भारा किष्किधा ५.३. [पाळत] ० **पाहणे-घेणे**—पाळत ठेवणे; शोध घेणे; तपास काढणे. 'मी विप्र होऊनि त्वरित। पाळती घेतों गोकुळी।'—ह ४.११०.

पाळद—पाळत पहा. 'दोन डोळे एकमेकाशीं भिडले कीं तिसऱ्या डोळ्याची पाळद तेथे आहेच म्हणून समजावें.'—मानाप ८.

पाळद—स्त्री. १ शेतातील वाट; गल्ली. पाणद, पाणंद इ० पहा. २ डोंगर चढाव्याची फरसबंदी वाट; पाटी.

पाळंविषय—जीन. पाण्यांत राहणारा एक निर्विष साप.
[पाणी+विषय]

पाळला—उ. (कों.) लांकूड तोडण्याचें एक हत्यार. पाळ पहा.

पाळवी—वि. (गो.) सहाय्यक; मदत करणारा; मदतनीस.
[सं पाळय]

पाळा—उ. झाडाच्या बारीक फांया वगैरे तोडण्याचा एक लहान कोयता; पाळ. पाळला पहा.

पाळा—उ. १ (काव्य) पाळ; वेढा; गरका; घेर; गराडा; कवे. 'त्यामोवता मिलाळा वीरांचा रण पहावया पाळा।' —मोकरण १४.२०. 'हार्ता घेवनी घनसांवाळा। व्रजांगना धरिती पाळा।' 'उंच तरी मयाविवेगळा। नृमीमघें सहस्र सोळा। तथा मोवता वेष्टित पाळा। लोकालोक पवेताचा।' —दा ४.१०.६ 'मिळे पाहुंचा त्या समोवता पाळा।' —मोकरण ३१.१०. २ समूह; समुदाय; यथा; टोळी; मेळा. 'तरी कंदर्पांचेनि बळें। इत्रियें वृत्तीचेनि मेळे। विमाहूनि येती पाळे। विषयांचे।' —ह्या १३.८४. —शिली १३.७. 'लोटाळ पौरजांचा पाळा। नेत्रां उर्वकें डळडळां।' —मुवन (नवनीत पु. १९२). 'तिजअजळि सख्यांचा बैसला योर पाळा।' —साहू ३.६७. 'भूतांचे पाळे अपार। मंदराचळीं मिळाले।' ३ कळप; तांडा; यथा. 'जैसे गुराचे पाळे बहुत। एक गुराखी राखीत।' 'विठू माझा लेकुरवाळा। संगे लेकूरांचा पाळा।' —ब ४६. ४ पदार्थाची अस्ताव्यस्त स्थिति; पसारा. (किं. चालणे; म्हावणे; पसरणे; पाडणे; पडणे) ५ (ल.) आसन; पीठ; बैठक. 'कीं सत्त्वगुणी विष्णुहता। पाळा मांडिला धरीराधस्ता।' —नव ११.१२१. ६ बंधन; वेधन. 'घालुं पाळा अविचेका।' —दावि २५९. [सं. पालि; म. पाळ]

पाळा—उ. (कु.) आहापाळन; आहा, वचन इ० पूर्ण करणे. [पाळणे]

पाळा—उ. (कों.) समुद्रातील एक तांबूस लहान मासा.

पॉळी—उ. १ (गो.) माकरी. २ (गो.) लहान गोडडी.

पाळाइणे, पाळतिणे—सकि. (महाव.) १ टेहेळणे; पाळत देवणे. 'आनंदे पाळाति श्रीमूर्ति।' —दाब १८८. २ न्याहाळणे; अवलोकणे. 'मग पाळाइलें बत्सगोपाळातें।' —दाब ३३९. [पाळत]

पाळावचें—सकि. मुलें वेणें; मुलथा फुटणे. [पाळ=मुल]

पाळि(ळी)गज—न—उज. १ सांठवण. —इको. २ समूह; समुदाय. पालिग—न पहा. 'घालोनिया आसनें। देव मेळता जरी ज्यास। तरी वकाचीं पाळीगणे। कां पां तत्क्षणे मुदरती।' —वसा ५.११६. [पाळ+गज]

पाळिगा—उ. यथा; तांडा.

इको. ५. १९

पाळिम्रहण—न. (प्र) पाळम्रहण पहा.

पाळिजणे—न. फांकणे; पसरणे; पालजणे पहा. —इंको.

पाळित—वि. पाळलेला; पालव. (इं.) बाडे. [सं. पालित]

पाळी—की. १ खेप; कम; फेरा; बारी. २ नांगराचा किंवा कुडवाचा फेरा. (किं. चालणे). 'कमी कुडवणीं न लगे धर्म-पाळी।' —तुगा ३६०. 'मी आपलें शेत पाळी घालून तयार केले आहे.' ४ भोग; कमप्राप्त अवसर; प्रसंग. 'मी आज छत्री आणली नाहीं म्हणून फजीतीची पाळी दिसते.' ५ (ल) क्रियांच्या मासिक रजःक्षवाची खेप; विटाळसपण. **पाळी टळणे**—चुकणे—गरोदर राहणे; विटाळशी बसण्याची मासिक पाळी बंद होणे; दिवस जाणे. 'पाळी केव्हां टळली होती.' —निचं १३.९३.

पाळी—की. कानाच्या खालच्या टोंकाचा भाग; चापा. 'तव कर्णाची निर्भय धरुनी पाळी।' —विक ९१. [सं. पालि]

पाळी—की. शिक्षण. 'गृहधर्माची कुनुकें दे तो भगवान् विरक्त परि पाळी।' —मोआदि ११.५४. [सं. पाल्]

पाळी—की. १ पाड; ओटा; उन्मत्त. 'अशरी प्रवाळ पाळी।' —दावि १५४. २ दड किंवा जोर काढतांना ज्यावर हात टेकतात तो ठोकळा; हत्ता. —संख्या ६१. [पाळा]

पाळी—की. (काव्य) १ (सैन्य, झाडे, भित, कुंपण इ० चा) वेढा; गरका; समूह; समुदाय. 'होळकराची फिरती पाळी।' —ऐरो २२४. २ बांध; काठ; कड. 'वज्रें ठेमोनिया पाळीं। जळीं नमे निघालिया।' —कथा १.५६ —किवि. भोंवतालीं; आस-पास; समोवार. [सं. पालि]

पाळीव—वि. १ पाळलेला; बाळगलेला; वाढविलेला. २ माणसांच्या वस्तीत राहणारा; रानटी नव्हे असा (कुत्रा, बैल इ० जनावर). [पाळणे] ३ बकरा—उ. (ल) सांगितलेले काम कदाचीहि पूर्वा न करतां करणारा.

पाळुं—कुं—न. (काव्य) जात्याच्या तोंडाची उंच कड; पाळ; पाळें.

पाळूक—न. गोगलमाय; पिळूक; शंभूक. [सं. पलिका]

पाळें—न. १ जात्याच्या तोंडाची उंच कड; पाळ; पाळू. २ (तिखट, मीठ इ० ठेवण्यासाठी केलेले) लांकडाचें भांडें; लांकडी. वाडगा. 'जे कां खरकटलें पाळें। अत्यंत गोंगाणीं गोंगाइलें।' —एरुव १८.४३. ३ झाडाच्या बुडाशी पाणी घालण्यासाठी केलेला खळगा; आळें. ४ डोंगराळ प्रदेशातील सखल जमीन; दरी. 'खंडा-कथाच्या घाटांत फारच भयंकर पाळीं आहेत.' ५ तळे, डबकें इत्यादिकांच्या आतील जागा; अवकाश. ६ (राजा.) मुशीच्या तोंडावरचें भांडण. ७ कोडे किंवा खण असलेला पानमुशीच्या डब्याचा भाग. ८ समूह; समुदाय; मेळा. 'राजा मारिणि भ्याघ्र

पाळे। हहनि जनदुःख।' -रत्नकांठा १७. ९ सांठा; आश्रय. 'तया ईश्वरें जो दयेचेच पाळे।' -वि. ८. ३. ५९. [सं. पालि] ० पडवें-न. (व्यापक) ताटबाटया, भांडीकुर्मी वगैरे संसारोपयोगी जिनसा. ० गण-पु. (महानु.) समूह; समुदाय. 'ऐसे असोस पाळेगण। यावयांचे।' -शिष्ट ५४४. [पाळ]

पाळेकर-करी-पु. पाळेगार पहा. 'पळाले पुं० पाळेकर।' -ऐपो २७३.

पाळेगार-पु. बोंगराळ प्रदेशांत राहणारा कर्नाटक प्रांतांतील लुटारू व बंडखोर लोकांचा मुख्य; बंडखोर सरदार. हे प्राचीन काळी महालक्ष्मी अधिकारी असत; पुढे मुसलमानी अंमलांत स्वतंत्र वागणारे जहागीरदार बनले. [पाळे=वरी+गार प्रत्यय; तुल० का. पालेय=वस्ती, गांव; तळ (पल्ली म. पाली=गाव तळ)] ० गारी-स्त्री. पाळेगाराचा धंदा. 'समशेरबहादूर यांनी झाडींत राहून पाळेगारी करून मुख्य माराचा.' -मराठिपेरा ५४. 'त्या प्रांतांत जाऊन पाळेगारीनें मुख्य मारून, चौथ सरदेशमुखी बांसदागा अंमल बसवून राहतो.' -स्वप २३२.

पाळ्या-पु. (वे.) लांकूड तोडण्याचा विळा. पाळ, पाळा पहा.

पाक्षिक-न. पंधरा दिवसांनी प्रसिद्ध होणारे वृत्तपत्र; नियत-कालिक इ० -वि. १ पंधरवडयांचे, पक्ष पहा. २ (रुढा, वादविवाद, चर्म इ०तील) बाजू, तर्क, पंथ, प्रकार इ०चा असणारा; पक्षांचा. [पक्ष]

पास्या-जीनव (खा) दागे काढलेली कपसे. -भात्रे ७. १. ४.

पिक-पु. कोकिल पक्षी. 'आम्ना त्या पिक सेवितां सम समां संयोग कीं जाहला।' -कुं० गशास्त्री चिपळूणकरकृत अन्वयोपि (मराठी ७ वे पुस्तक). 'परी पिकवि एरुला मधुर वाणि लाधे कृती।' -कोकिलान्वयोपि (मराठी ९ वे पुस्तक पृ. १२४ स. १८९६). [सं.]

पि(पि)क-स्त्री. (तंवाखू किंवा विडा वगैरे खाल्ल्यानंतर) तोंडातून टाकलेली किंवा टाकावयाची थुकी. (कि० मारणे; टाकणे; सोडणे). [हि. पिक] ० दाणी-नी-स्त्री. तस्त; विडयाची किंवा तंवाखूची थुकी थुंकण्याचे एक विवक्षित आकाराचे भांडे. [पिक्-दिनी-पिकदाणी-भा. अ. १८३४; हि. पिक+फा. दान] ० दान-न. पिकदाणी पहा. 'पिकदानें उभेमुखें। तांबूलपत्रें अतिपुरेखें।' -इ ३४. १५८. [हि.] ० धरणी-स्त्री. पिकदाणी. 'तांबुलाची पिकधरणी। ते मी असें मुख पसरली।' -तुंगा १७४६. ० पात्र-न. पिकदाणी. 'सुद्धमबाळ बोटिंगे पिकपात्रें झळकती।' -मुआदि ४८. १७. पिक्के-न. गुळणा, पाण्याची चूळ. पि(पि)की-स्त्री. थुकी पिक पहा.

पिक-न. १ शेतांतील धान्य. २ (ल.) कळ. 'भाषि छळ्य-स्नेहाचे पिक.' -झा ४ ९. [पीक] ० दाख-२१४-काळ,

पिकले-पु. लीन. १ पिकाचा हंगाम, सुगी. २ शेतांतील पीक [पीक] पिकावळ-स्त्री. (कु.) शेतांतील पीक. [पीक+आवली] पिकाळ-वि. (गो.) सुपीक पीक देणारी (जमीन).

पिकट-वि. १ फिकट; निस्तेज. २ पिकूट; पिवळसर; पिकटलेले.

पिकटणें, पिकुटणें-अकि. फिके होणें; निस्तेज होणें; पिवळसर होणें (रोगामुळे माणसाचे शरीर, झाडांचे पान इ०) [पिकणें] पिकटाण-स्त्री. (राजा.) पिकलेल्या फळांचा वास (विशेषतः फणसाचा, केळयांचा). [पिकणें+घाण] पिकटी-स्त्री. (राजा.) आजारीपणांत शरीरावर व चेहेऱ्यावर आलेला फिकटपणा. [पिकणें]

पिकणें-अकि. १ पक होणें; पूर्णावस्थेस जाणें. २ (अक्ष-रशः व ल.) टक्करीतपणा, तजेला, गर्दपणा वगैरे नाहींसा होणें. ३ उत्पन्न होणें (पीक वगैरे) 'विष्यास दहा मण भात पिकतें.' ४ (बातमी, वदंता इ०). प्रसूत होणें; पसरणें. ५ (सोंगट्यांचा खेळ) सोंगटी सर्व पट फिरव घरांत जाऊन बसणें. ६ उत्कर्ष, भरभराट होणें; एखाद्याचा धंदा, योगना, वेत यशस्वी होणें. ७ (पोटांत) गर्भ बाडणें; पोट पिकणें. ८ चंगळ, चैन होणें. ९ कळ-हूप होणें. 'तैसा युक्तिमंडू कौतुकें। अभ्यासाचिया मोहरा ठाकें। आणि आत्मसिद्धीचि पिके अनुभवु तयाचा।' -झा ६. ३५५. [सं. पृ.] इह० पिकल्याबाबून. गावांत विकत नाही. (बाप्र.) पिकले झाड-(ल.) अतिशय श्रीमंत व उदार मनुष्य; पुष्कळ मिळकत होणारा धंदा, उद्योग. इह० पिकल्या झाडावर धोंडा कोणीहि टाकील. पिकल्या झाडाखालीं उपाशी मरायाचा किंवा मरणाटा-अतिशय आळशी मनुष्यास उदेशून योजाव-याचा वाक्यप्रचार. पिकले पान-अतिशय वृद्ध मनुष्य. 'आम्ही म्हातारी पिकलीं पानें झालें आहोंत.' -नामना १३१. पिकलेलें शेणखत-न. कुजलेलें, नासलेलें, उपयोगास योग्य झालेले शेणाचें खत. कौल पिकणें-एखाद्या गोष्टीस भर येणें; मना-सारखी गोष्ट होणें; इच्छिलेली वस्तु प्राप्त होणें. 'लाभा नाहीं उणें पिकला कोल.' -निगा ३२५.

पिक(का)वर, पिक(का)वार-न. एका बाजूस टोक व एका बाजूस चपटा भाग असून त्यास धार असलेले एक हत्यार; पिकाव; टिकाव; कुदळी. [इ. पिक अँकस]

पिकर-स-पु. (विणकाम) ब्राह्मत्या धोटाच्या मागांतील धोटास गति देणारा टोकळा. [इ. पिकू=उचलणें]

पिकला-वि. पिकलेला; पक. [पिकणें]

पिकवण-न. १ फळे पिकविण्यासाठी लागणारे गवत, वेडा वगैरे. २ गळें वगैरे पिकविण्यासाठी त्यावर बांधावयाचे पोटीस, लेप वगैरे. [पिकविणें]

पिकविणे—सकि. १ परिपक्व करणे (धान्य, फळे इ.); पिकण्यास लावणे. २ (बातमी, कंठी) पसरविणे; प्रसृत करणे. 'त्याने कोणची बातमी खीसेलेत पिकविली?'—बाय ४.३. ३ चोप घेणे; सोडवणे; जोराचा मार देणे; बढविणे. ४ उत्पन्न करणे. 'इतें गावनि तरतो छहान मनांत हरिकथा पिकवी।'—मोर्मभा २.१९. ५ सांगणे; प्रसिद्ध करणे. 'श्रीभूतिजयनयांत ज्याची सवैत्र गुणकथा पिकवी।'—मोर्मभा ११.४६. —मोडयोग ११.१५. [सं. पक्.]

पिकळी, पिकु(कु)ळ—झी. गोगलगाय; धांवूक. [दे.]

पिका—वि. पिकलेला; परिपक्व झालेला. [सं. पक्; प्रा. पिक; पोतु. जि. पेक]

पिकाळ—वि. १ पिकण्याच्या स्थितीस आलेला; पिकाबयास झालेला. २ सुपीक (जमीन). [पिकणे]

पिकाणी—झी. केळीच्या पानाची गुंडाळी करून, आंब्याची कोय, घासून, कागद बगैरे गुंडाळून केलेले बाजविण्यांचे मुलांचे खेळणे; पिपाणी. [ध्व.]

पिकाव—न. (वेद.) टिकाव; कुदळी. पिकंदर पदा.

पिकास—न. (गो.) मोठे पिकंदर; पिकाव.

पिकूट—वि. फिकट; निस्तेज (वज्र, रंग, चेहरा इ.). [सं. स्फुट १ म. पिकणे]

पिकेटिंग—न. दास पिणे, विलायती कापड, बापरणे इ. सारखी एखादी अनिष्ट गोष्ट करणाऱ्या इसमास सविनय प्रतिबंध करणे; तसे न करण्याविषयी त्याची समजूत घालणे; निरोधन. 'त्यांनी चक ताडीचे व दाखले अड्डे दाखवून पिकेटिंगचे सीन दाखविले होते.'—नाकु ३.१६. 'पिकेटिंगमध्ये सारासार विचार चालवावा.'—के १७.६.३०. [इ. पिकेट]

पिको—पु. पोल्की वगैरे करितां वापरतात ते कलाबतुचे कांड.

पिकोटा—पु. विहीर अथवा पाण्याचा झरा, डबकें यांतून पिकास पाणी देण्याचें साधन. ओकती पदा.

पिकळ—न. एक माप, वजन, ५३२० सुती रुपये भार. 'पिकळचे वजन ५३२० सुती रुपये भार असतें.'—मुंब्या १०५.

पिख(खुर)णे—उक्ति. अस्ताव्यस्त करणे, टाकणे (केंस वगैरे); अव्यस्थित होणे, पसरणे, असणे; पिकारणे; विखुरणे. [सं. विकु]

पिखोली—झी. (ना.) एक प्रकारचे फुलपाखर.

पिंगट—वि. १ पिबळट; पिबळसर; फिकट. २ पिंगळ

किड्याची बाण येत असलेला. [सं. पिंग]

पिंगटणे—भक्ति. १ पिंगट होणे; पिबळट होणे; सद्गन पिबळट होणे. 'पिकें आणवी पिंगटली च.'—दावि २५२. ३

पिंगळ किड्याच्या बाणांप्रमाणे बाण, दुर्गंधि सुटणे. [सं. पिंग]

पिंगळ—न. साठ संवत्सरांतून एकाव्याचे संवत्सर. [सं.]

पिंगला-ळा—झी. (योग.) उजव्या नाकपुडीतून बाह्यगारी एक शासनाडी. 'इडा पिंगळा एकवटती.'—झा ६.२४४. —एभा १४.२२२. [सं.]

पिंगवी—झी. कांगोणी; कांगोणी; एक वनस्पति पिंगवें-न. कांगोणीचे बी. **पिंगवेळ**—न. पिंगवीच्या बियापासून काढलेले तेल; कांगोणेल; कांगोणीचे तेल. [पिंगवें+तेल]

पिंगळ-ळा, पिंगूळ—पु. १ एक प्रकारची दुर्गंधि सोडणारा एक किडा. (ल.) २ काही तरी बीभत्स किंवा अमरु बोलणाऱ्या इसमास योजितात. [सं. पिंगल] ० पावणे—(ल.) अमंगळ, अचकटविचकट, बीभत्स बोलणे.

पिंगळ—पु. ओंबरा; गुंतागुंत; भ्रमांचे आवरण. 'खेळ मोडा पिंगल तोडा.'—महातारीचें डोचकें फोडा।'—दावि २३१.

पिंगळ(ळा), पिंगा—वि. पिंगट; पिबळट; फिकट. 'तेथेचि कृष्णमेघाचिया दाटी। माजीं कल्पतविजुचिया स्फुटी। तैमिया बन्दि पिंगळा विठी। भ्रमंगातलीं।'—झा ११.२०४. [सं. पिंगल]

पिंगळा—पु. १ अंगावर लहान टिपके असलेले एका जातीचे बुबड. 'सिक पिंगळा आणि पाली। बोसटें होला काक कलाली।'—दा ३.७.५८. 'जसा पिंगा मित्रविजला नाना शब्द बोले

लोकांला।'—ऐपो १६२. २ डमरू किंवा कुडबुडें बाजवून पहा-टेच्या वेळीं भिक्षा मागणारा एक भिक्षुदरी. 'पिंगळा माहाद्वारी। बोली बोलतो देखा। डोर फिरवीतो दुगडुग ऐका।'—अज ४४.

[सं. पिंगल] **पिंगळा जोशी**—पु. नेहमी अभिप्रायसंबंधी चांगल्या गोष्टी सांगणारा ज्योतिषी, कुडबुड्या जोशी.

पिंगळा—झी. एक नाडी. पिंगला पहा.

पिंगळी—झी. वाचा; बाणी; बोलणे; गण. 'होम करितो हें वीरपिंगळी। वदली विभीषणाची।'—कृमुद्रा ४१.५.

पिंगळी—पु. (गो.) कुडबुड्या जोशी; पिंगळा.

पिंगा, पिंगारा—पु. ल्हान मुलीचा (विवक्षित तऱ्हेनें आवाज करून खेळण्याचा) एक खेळ. (किं० घालणे). 'पिंगा इगुणजे पिंगलोनि भिरभिरायेचे परी। फिराविसी माज मान तरि तुम्ही थोरी।'—निगा ९२. 'नका घालें पिंगा मे। तुम्ही रामरंगी रंगा मे।'—एकनाथ २. (ल.) जागचे आगीं भ्रमण करणे; भ्रमंती; बखेडपाचा, घोटाळ्याचा कारभार. [सं. पिज्=आवाज करणे]

पिंगाणे—न. दिव्याच्या ओंबती फिरट्या घालणारा, एक पंख असलेला किडा; पतंग. फुलपाखर. इ. पिंगाणां. [ध्व.]

पिंगाळे—न. (वेत.) लहान पितळी, परात.

पिंगाक्षी—पु. वानर; माकड 'खावें फळा तें अकस्मात। उडोनि पिंगाक्षी पातला।'—दावि २६१ [सं. पिंग+अक्षिन्]

पिंगी, पिंगे, पिंगेळ—एक वनस्पति. (वित्.) पिंगवी, पिंगवें, पिंगवेल पदा.

पिशुटणे—अकि. पिगटणे पहा.

पिशुळ—प. (गो.) काथा.

पिशूट—वि. पिगट पहा.

पिशूळ—प. पिगळ पहा.

पिशूळवेळ—पुकी. एक जातीचा वेळ. पुगळवेळ पहा.

पिचळणे—अकि. (प्रां.) १ पचळणे. २ वितळणे; पातळ होणे. [गुज. पिगळवुं; हिं. पिचलना]

पिचकन-रु-विनी-विशी—किवि. (धुंकी, पिचकारी, रफ इ०ची) चिपडी उडतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

पिचकट—वि. १ चौर पडलेला; किंचित फुटका; तडकलेला; पिचका. २ ज्याच्या डोळ्याच्या काचेला (मुळामोवतालच्या अंगास) चौर पडली आहे असा; मिचमिचा. [सं. पिचकट= नेत्ररोग]

पिचकणे—अकि. फुटणे; तुटणे; अंगणे. —सकि. (ना.) जोराने दाबणे. [पेचणे]

पिचकळी—जी. पिच, धुंकी वगैरेची टाकलेली पिचकारी; गुळणा. [ध्व.]

पिचका—वि. १ पिचलेला; चौर, भेग, तडा पडलेला. २ ज्यास नेहमी पाणी घेते व जो अथेवट उघडा असतो अशा डोळ्याबद्दल किंवा अशा डोळ्याच्या मनुष्याबद्दल योजितात ३ ज्याचे अंगी इष्ट कामापुरते सामर्थ्य नाही असा इसम; पादर-फुसका. [ध्व. का. पिचवु] (वाप्र.) पिचक्या डोळ्याचा—वि. अथेवट मिटलेल्या डोळ्याचा.

पिचकाट—जी. (ना.) नसती व्याद; शुक्रकाष्ठ; कटकट. [पेच]

पिचकारी—जी. १ (मागील बाजूस दृष्टाने दाखून) रंग, औषध वगैरे उडविण्याची नळी; चिपनळी. २ (रफ, रस, पाणी इ०चा) जोरात उडणारा फवारा. [सं. अपरिहरी-पिसकरी-पिचकरी-पिचकारी. —भाअ १८३२; हिं.; ध्व.]

पिचकुडा—वि. (विरु.) पिचका पडा.

पिचको—पु. (व.) शिजवून तयार केलेले निरुपयोगी मिश्रण; बाराव झालेले अन्नादिक पदार्थ. 'शिरा तयार करावयाला तिला सांगितले तर तिने हे करून ठेविले काही तरी पिचको.' [सं. पचु; म. पिचणे]

पिचड—न. (कों.) डोळ्यांतून येणारी बाष्पीय; चिपड. [चिपड बर्णव्यास]

पिचडी—जी. (प्रां.) धुंकी; धुंकीची पिचकारी. 'जैसे बासुलीचे खोड। गिरवहूनि जाती सरड। तैसैं पिचडीं तोंड। सर-कटिजेल।' —झा १३.५६१. [पिडु; ध्व.]

पिचंड्या—जीअव. (कु.) पाटीमागे बळवून हात बांधण्याची क्रिया. (विरु.) पिचुंड्या पहा.

पिचणे—अकि. १ फुटणे (बांगडी, कांच, वर इ०); चौर, तडा, भेग पडणे; मोडणे. 'त्या विद्याच्या बराबरा पिचून ...' —नाकु ३२५. २ (तांदूळ वगैरे फार भिजविल्यामुळे) फुगणे; फुलणे; ठिसूळ होणे. ३ (हाड, शिपा, चुनखडी इ० फार भाजल्यामुळे) उलणे. ४ तांदूळ वगैरे फार शिजल्यामुळे, मिच-मिचीत, गोळा होणे; मज, चिकट होणे. ५ सडणे; कुजणे. 'तिला पश्चात्तापाच्या नरकांत पिबत टाकून बाजूला व्हाई हेच बरं दिसत.' —तोबं ६५. ६ वळणे. —शर. [सं. पचु; ध्व. पेचणे] पिचलेला चुना—पु. पाणी घातलेला, भिजविलेला, उमल-विलेला चुना. पिचून टाकणे—माहीशी करणे. पिचून पिचून—किवि. हाल हाल करून.

पिचणे—सकि. (पते वगैरे) पिलणे पहा.

पिचनळी—जी. पिचकारी पहा.

पिचपिच-पिचा—किवि. १ धुंकीची पिचकारी बाराबारा टाकल्यामुळे होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन; दोरा, ठिसूळ पदार्थ एकसारखे फुटत्यातुटल्यामुळे होणाऱ्या आवाजा-प्रमाणे आवाज होऊन. २ डोळ्यांची उघडझोप करून; डोळे मिचकावून. [ध्व.]

पिचपिचणे—अकि. १ (डोळे इ०ची) बरबेर उघडझोप करणे; मिचकावणे. २ पिचकारीप्रमाणे आवाज करणे; पिचपिच असा आवाज करणे. [ध्व.]

पिचपिचीत—वि. बारीक; मिचका; मिचमिचा; लुबलुका (डोळा, असे डोळे असलेला मनुष्य).

पिचपांच—किवि. पिचपिच अर्थ १ पहा. [ध्व.]

पिचबाही—जी. जाड भितीला असलेल्या दुहेरी चौकटीच्या दरवाजाच्या आतील बाजूच्या चौकटीच्या दोन्ही खांब्यांपैकी प्रत्येक. [पिच्छा+बाही]

पिचर—न. (कों.) पाथरबटाचे एक हत्यार.

पिचला—न. (मिळी) पिलुं. 'एक पिचलान ते काय उनायों नेव.' —एका पिलाने ते काही ऐकले नाही. —मिळी ९.

पिचबणे—अकि. १ (कडत अन्न खाल्ल्यामुळे घषात, पोटात, उरात) जळजळणे. २ (विरु.) (राजा.) पिचणे पहा. पिचविलेला चुना—पु. पिचलेला चुना पहा. [ध्व.]

पिचाचा, पिचापीच—किवि. लवकर लवकर केलेल्या पिच-पिच अशा मोठ्या आवाजाने. [ध्व.]

पिचिळ—अव. (गो.) धुंकी टाकतांना होणारा आवाज; पिचकन पहा. [ध्व.]

पिंजरा (को)ड्या—जीव. पाठीमागे बळवून बांधलेले हात. •बांधणे—बांधून घेणे—लेख, पत्रे, करार इ० च्या सहाय्याने पूर्णपणे गुंतवून घेणे.

पिंजरा—पु. कडू निंब. 'पिंजरा मंद जित्य सेविल्या वेळ. त्यासि बाजीना कोणी विव्हा.'—एमा १५.२०६. 'धुंद मंद मळ-रंद धुंद पिंजरा मंद बळवून खलल्या खुली.'—राला ३२. [सं.]

पिंजरी—न. १ (कु.) खेळाची लहान गोटी. २ (कु.) माथाचे अग्न कुलीचे लहान पोर [बच्चा ?]

पिंजरी—स्त्री. (को.) माडाच्या साडास पानांच्या मधून मधून उपपणोप्रमाणे येणारी आवरणे.

पिंजरी—स्त्री. १ पिचकारी; पिचनळी. २ रक्त, रस, पाणी इ०ची जोराची धार; चिलकाडी. [ध्व.]

पिंजरा—पु. शेपूट. [सं.]

पिंजरा—न. १ पक्ष्यांचे पीस २ मोराचा पिसारा. ३ कोंब-ड्याचा तुरा. [सं.]

पिंजराळ—वि. १ ओले चिंब; निसरडा; बुळबुळीत. 'स्वेदो-दके कसि पिंजराळ आंग बाई.'—विदल, रसमंजरी ३६. —अकक २. २ पक्ष्याच्या पिसाराखे [सं. पिंजराळ, पिंजराळ]

पिंजरा—पु. १ पाठीकडचा, मागील बाजूचा भाग. २ मागच्या बाजूचा तुकडा (आगरा इ०चा). ३ एखाद्याच्या मागे लाविलेला तगादा; एखाद्याची एखाद्या कामासाठी पाठ पुरविणे [सं. पखात; गु. पिछे] (वाप्र.) **पिंजरा करणे**—बंदूक उडवितांना तिचे मागे धका देणे; मागे हटणे. •**घेणे**—पुरविणे—**घरणे**—नेट, निकड लावणे; पाठपुरावा करणे; नाद, छंद घेणे; पाळलाग करणे. •**सोडणे**—नाद सोडणे; मोकळे होणे. **पिंजराचास बसणे**—लागणे—**पिंजरा पुरविणे**. **पिंजराचावर असणे**—पिंजरा पुरविणे.

पिंजराविपाक—पु. (रसा.) ज्या विपाकांत गोंद किंवा गोंदासारखी ग्रंथे उत्पन्न होतात त्यास पिंजराविपाक म्हणतात.

पिंजराड्या—जीव. (विरु.) पिंजरा पहा. **पिंजराडे**—पुनव. (विरु.) पिंजरा पहा.

पिंजरा—पु. बसावयाच्या जागी ज्या बस्तूवर पाठ ठेकली जाते त्या ठिकाणी लाविलेले भरजरीचे वस्त्र. 'बबाकरितां मोठा पाठ मांडण्यांत येतो व त्याचे मागे भरगच्ची पिंजरा लाविला असतो.'—ऐरा ३४१. [पिंजरा]

पिंजराडा—पु. घराची मागची बाजू; परस. 'बोवो लक्षांवा एक बाडा। त्याच्या फोबोनिया क्वाडा। मोकळा अवघा पिंजराडा।'—अफला २७. [हि. पीछे=मागे असलेले + बाडा=आंगण]

पिंजरा—पु. पिंजरा पहा. [हि.]

पिंजराडा—स्त्री. मागील भाग, बाजू. [हि.]

पिंजराडी—पु. १ मागील भाग, बाजू. २ बोव्याचे मागील पाय. ३ पायबंद. ४ (सैन्य, घर इ०चा) मागील भाग. [हि. पीछे] (वाप्र.) •**ड्या बांधणे**—हात मागे बांधणे; शिक्षणा एक प्रकार. 'त्या दुष्टाच्या पिंजराड्या बांधून इकडे वेजून या.'—रत्न ७.१. •**मारणे**—लाथ मारणे; हड्डा करणे. [हि.]

पिंजरा (छो)डा—पु. मागील बाजूस हात बांधण्याची शिक्षा; पिंजरा पहा. 'टांगणे टिपच्या पिंजराडे। वेडी बुचनल कोल दंडे।'—दा ३.६७. [हि.]

पिंजराडी—स्त्री. पिंजरा पहा. 'सावजभावे बांधोनि पिंजराडी।'—दावि २११. [हि.]

पिंजराट—कर—वि. सहज पिंजराजोगे; सहज तुटणारे; जीणे. [पिंजरे]

पिंजरा—वि. पिंजराट पहा.

पिंजरा—न. बल, बांवू इ०ची काढलेली लहान कामटी.

पिंजरा—वि. पिंजराट पहा.

पिंजराबळ—स्त्री. (कापूस इ०) पिंजराची मजुरी. [पिंजरे]

पिंजरी—स्त्री. १ (कापूस, लोक इ०) पिंजराची क्रिया. २ फुटणे, पिचणे, तुटणे इ० क्रिया. ३ पिंजराचे हत्यार. ४ (प्र.) पिंजरी; गाडीचा चावडा, चक्कडोल.

पिंजरे—उक्ति. १ धुकणे; मोकळा करणे; (कापूस, लोक इ०) विचरणे; (बांवू, बल, काठी इ०स). चीर, भेग पडणे. २ उभा काढणे (कापूस, कागद इ०) [सं. पिंजरे; सं. पिंजरा=कापूस हि. पिंजरा]

पिंजरे—अक्ति. १ शिणकणे; धमकणे; धुसधुसणे. २ (हाड अथवा हाडे) दुखकारक रीतीने शिवशिवणे; टसटसेणे. ३ (सोनार धंदा) सोने सुशीला चिकटणे. ४ (ल.) तटाटणे. 'गौली म्हणती पिंजरा गाई।'—निगा २२. [सं. पिंजरा]

पिंजरेपिंजरे—अक्ति. १ मिचकावणे; उघडझांक करणे; पिच-पिच करणे (दुखरे डोळे व अशा डोळांच्या मनुष्यास उद्देष्टून योजितात) २ शिणकणे; धमकणे. ३ दुखणे; शिवशिवणे (हाड हाडे). [पिंजरे हि.]

पिंजरा—स्त्री. एक लाल रंगाची पुड. धवधवीत तांबडे व कोरडे कुंकू. ते तेलत घालून तयार करण्यापूर्वीच्या, बेसांत कुंकू म्हटल्या जाणाऱ्या चूर्णास कोंकणांत पिंजरा म्हणतात व तेलान्त कालविल्यानंतर त्यास कुंकू म्हणतात. [हि.]

पिंजरा—न. १ पिंजरा; पंजर. २ (ल.) (मनुष्य, पशु इ० चा) हाडांना सांगडा. ३ बरगड्या [सं. पंजर]

पिंजराणी—झी. पिंजरणे; विस्कारणे; विखुरणे; पसरणे. [पिंजरणे]

पिंजराणे—भक्ति. १ विखुरणे (केंस; पिसें इ०); विस्कटणे; अस्ताव्यस्त होणे; दूवर पसरणे (गवत इ०). २ (विस्.) पिंजारणे (-उक्ति.) पहा.

पिंजरा—पु. १ पंजर; सांपळा; पांजरा. २ गज वसवून केलेली लहान खोली. ३ माबाचा बोंबा, बोंबा. ४ घर, जहाज. गाडी, पालखी इ०चा सांगाडा. ५ तुल्य. 'श्रीमंताच्या मुलास महाराजांनी एकदम कैद करून आठ दिवस कोतवालाचे पिंजऱ्यात ठेविला.' -विक्षित ३.११७. [मं. पंजर] अंगाचा शरीराचा हाडांचा पिंजरा—अत्यंत कूज, रोड मनुष्यास म्हणतात. पिंजरा होणे—अत्यंत अक्षफ होणे; हाडांचा सांपळा रहाणे.

पिंजरा—पु. (सागरगोट्यांचा खेळ) प्रथम जमीनीवर डाव्या हाताची बोटे निरनिराळी उभी ठेवावी. हा पिंजरा झाला. नंतर उजव्या हातात खडे घेऊन ते पिंजऱ्याबाहेर जमीनीवर टाकावे व खेळखडा हातात घेऊन वर उडवावा व तो खाली पडण्यापूर्वीच हातात एक खडा पिंजऱ्याखाली दडवून हात उलटून खेळखडा खेळावा याप्रमाणे पुढेहि खेळावे. -मराठी खेळाचे पुस्तक ४. ३४३.

पिंजरापोळ—पु. पोळाने लोकांस त्रास देऊन नये म्हणून बंदीत ठेवण्यासाठी केलेले किंवा करण्यासाठी राखलेले आवार; (विस्.) पांजरपोळ पहा. [पिंजरा+पोळ]

पिंजरी—झी. १ पिंजरा. २ पालखीवरील सुशोभित आच्छादन. ३ गाडीचा चवरबोल; चांदवा. ४ छत. 'धूमरजांनी पिंजरी। बाजतिया बायूंत जरी होकारी। कां सुयेबिबा माझारी। आंधारे शिरे।' -ज्ञा १.१२५. ५ (ल) उटी. 'जेथी चंद्रमायाची वडी उपलविली। मग गगनाकरवी बुंधी घेविली। तैसी चंदनपिंजरी देखिली। सर्वांनी तेणें।' -ज्ञा १.१.२२३. [सं. पंजर]

पिंजळ—पु. एक वृक्षविशेष.

पिंजार—न. मळणीमध्ये गुंतलेले आसुड भात्याणाचे लहान तुकडे. [पिंजरणे]

पिंजारगावळ—झी. (कापूस, लोकर इ०) धुणकण्याची मखुरी; पिंजगावळ. [पिंजारणे]

पिंजारणी—झी. १ धुणकणी; पिंजणी. २ विखुरणे; पसरणे. [पिंजारणे]

पिंजारणे—उक्ति. १ (कापूस, लोकर इ०) धुणकणे; मोकळे करणे; पिंजणे. २ विस्कारणे; विखुरणे; पसरणे (गवत, पिसें, केंस इ०). [पिंजणे]

पिंजारणे—भक्ति. १ हेलावणाऱ्या पालखीने आच्छादित होणे. २ क्रोधादिकानी (बोळे, नाक, शेपूट इ० फुलाणे; मोठे

होणे; विस्कारणे). ३ खवळणे; रागावणे. 'द्रिक्कराव नानाचा लकरी। पंचमुख व्याघ्र जैसा पिंजारी।' -ऐपो ८८ [पिंजणे]

पिंजारी—पु. (कापूस, लोकर इ०) पिंजणारा. -झी. पालखीच्या दांभीवर बांधण्याचे वेसमी आच्छादन; पिंजरी. [हिं. पिंजारा, गु. पिंजारो; ता. पंजारी, पंडुकोडी; सं. पिंजिक=कापसाचा पेळ]

पिंजिरा—वि. मंजूर. 'त्याचे योगक्षेमाविशी तुम्ही हुजुर मजै कराल त्याप्रमाणे पिंजिरा होईल.' -रा २२.६२. [फा. पिंजरी]

पिंजु(जू, जो)ळो—झी. धांदोटी; चिरफळी; कांबट; फाडलेला लांब व अर्धे तुकडा (पान बेत, इ० काचा). [पिंजणे+ओळी]

पिटकन—कर-विनी-विशी—मि.वि. बेडकीच्या उडी मुळे, इलकी फेले किंवा बिया पडल्यामुळे किंवा पाण्याचे येव पडल्यामुळे होणाऱ्या टप, टप, आवाजाचे अनुकरण होऊन. [ध्व.]

पिटकी—झी. (मनुष्य, जनावर इ० काचा) विवेचा लहानसा लपका; लेड; (अळण, कडी इ०कांतीस) लहान गोळा. [ध्व.]

पिटकु(को)ळा—वि. लहान; चिमकुळा; छोटा; गोडस.

[सं. प्रयुक्त]

पिटकुली—झी. १ लहान आकाराचे फळ (आंबा, पेरू, हाळिंब इ०). २ पिवळ्या रंगाचे एक फूल. [सं. प्रयुक्त]

पिटकें—न. एक माप; कोळवे; अदपाव; शेराचा एकजण-मांस भाग. [वे]

पिटकें, पिटकुलें—न. लहान व घुरेख असा जिवंत प्राणी; लंदीर, इ०कांचे पिल्ले. 'परंतु तुपाचे बागरीवर उंदराचे पिटकुलें बसले तैसा प्रकार जाह्ला.' -भाष ४५. [सं. प्रयुक्त]

पिटकोळी—झी. (गो.) १ एक वृक्षविशेष २ (गो.) एक पक्षिविशेष.

पिटण—न. मारणे; बडविणे. 'जेकेचि समये ब्राह्मण। वनांत केले पिटण।' -गीता १.७७६. [सं. पीडन; म. पिटणे]

पिटणी—झी. मारणे; कुटणे; बडविणे. [सं. पीडन]

पिटणे—सक्ति. १ मारणे; बडविणे; झोडणे; कोप देणे; (हातोडी, काठी, मुसळ, दांडके इ० कार्मी) ठोकणे. 'परि ते ऐसे पंडुधुता। तातले लोह पिटितां।' -ज्ञा १.३.१०१५. 'पोटे पिटिले काहारे। दया नाही या विचारे।' -तुंगा ६५४. २ जोराने हाकारणे (जनावर, सैन्य इ०); बोधा दबवणे; वेगाने पाठविणे(जासुर); पळवून लावणे (शत्रु, सैन्य इ०). 'पावैत बघाये कों शर एक यमै स्वदूतास पिटिला।' -मोकर्ण ३६.११. 'समैस हलनि कपेटे नळसापि पिदनि लाबिला पायें।' -मोकी ३.१०. ३ (टाळी इ०) बाजविणे, शब्द करणे. 'हरीमंदिनी नारदै लम्पटाळी। पिदोनी

म्हणे ऐक कांतरमाळी । '—कौतैन १.५२. [सं. पीडन; हि. पिठना; सि. पिठणु]

पिडपिट—झी. घास; कटकट; कंटाळबाणें मागणें (उद्दाम मुलांचें); चिरचिर; पावसाची विपरीप. ' गोविंदाबाबोनि बडे ज्ञाची बाणी । हगवण घाणी पिडपिट ते । '—तुगा ३०३९. [ध्व]

पिडपिटणें—भक्ति. १ दुसऱ्यास शीण येईल अशा रीतीनें आप्रहानें मागणें; किरकिरणें; चिरचिरणें. २ मिचकावणें; उघड-झांक करणें (शेळे इ० बी). [ध्व.]

पिडपिटें—वि. (गो.) तुटणारें. ' पिडपिटें सुत ' [ध्व.]

पिडपिट्या—वि. १ असंतुष्ट सडा धुसमुसणारा आणि दोष काढणारा. २ विरपिर, रडवें तोंड करून याचना करणारा. [पिडपिट]

पिडपीट—झी. (बिरु.) पिटपिट पहा.

पिडपिणें—सक्ति. (बिरु.) दबडणें. पिठणें पहा. ' ठायीं ठायीं सुम्याशीं पडें लिहून सांडणीस्वार पिडपिणें । '—रेपो २३०. ' या पिडपिण्यांत गनीम अन्नाविणें मरावे, परंतु रानसुवत्ता ओले हबरे व गहू व गाजें पुष्कळ. '—भाब (नवी प्रत) ९७. [हि. पिडबाना]

पिड(टा)ळणी—झी. जोरातें हांकून लावणें (जनावर, मनुष्य इ० कास). [पिटाळणें]

पिड(टा)ळणें—उक्ति. १ जोरातें आपल्यापुढे हांकणें (जनावर, भ्रम सैन्य इ०). २ भरघाव सोडणें; दबडणें (पोडा इ०); ' बुकवि प्रभु मंडळगति रथ फिरवी, त्वरित घोटक पिटाळी । '—मोमीधम १०.८८. ३ घालवून लावणें, हांकवून लावणें (मनुष्य, सिकारी इ०).

पिटी—झी. १ गरगट; कांजी; राब. २ टाळी; वप्पड; थापटी.

पिटुकलें—न. पिटकें पहा. [सं. प्रथुक]

पिटुडी—उ. एक विशिष्ट मासा. याच्या छातीशीं व शुद्ध-द्वारानर दोन पंख असतात. अंगावर तीन-चार काळे पट्टे असतात.

पिटुलें—न (कों.) एक विशिष्ट मासा.

पिटोळी—झी. (गो.) एक पक्षिविशेष.

पिट्ट-ट्टा पाडणें—भक्ति. पिड्या पाडणें पहा.

पिटोळ—उ. (गो) एक गोड्या पाण्यांत राहणारी मासळी.

पिट—न. (ब.) खांब व खांब यांमधील खांबाचा ठोकळ; पटा [सं पीठ]

पिटें—न. (गो.) थंडीच्या दिवसांत होणारा एक त्वचाबोव.

पिटडा—उ. (बिरु.) पिठाड पहा.

पिटरडी भाजी—झी. पीठ लावून केलेली भाजी.

पिटरपाकवाड—उ. (न्याय परिभाषेत पिटर म्हणजे अन्वयनी आणि वाद म्हणजे मत) एखाद्या मोठीचे गुणधर्म सिद्ध

घटनेपासून उत्पन्न होतात अशा मतांचें स्थापन. याच्या उलट पिळपाकवाड (पिळ नैयायिक भाषेत परमाणु) म्हणजे सर्व गुणधर्म मूलतत्त्वाचे आहेत अशा मतांचें स्थापन. पिटरपाकवाड नैयायिकांचा आणि पिळपाकवाड नैयायिकांचा आहे. पिटरपाकवाडी आणि पिळपाकवाडी हे पिटरपाकवाड आणि पिळपाकवाड यांचे अनुक्रमे अनुवादक होत. [सं.]

पिटलें—न. हरमऱ्याच्या डाळीच्या पिठाचें एक तोंडीलावणें; बेसन; झुणका. (गो.) पिटलें; (राजा.) पिटलां. [सं. पिठ]

पिटवण—न. एक प्रकारची वनस्पति.

पिठा—उ. दारूचें दुकान; गुप्ता. ' दाखे ताडदेवीच्या चमेळी बागेच्या पिठ्याला उदार आश्रय देत आहेत. '—के २१.६.३०. [सं. पेट्टी=दारू]

पिठा—वि. १ टिसूळ; भुसमुशीत; रेवाळ (दगड). २ गिच-गिचीत; अर्धवट भाजलेल्या पोळी किंवा भाकरीसारखा (विशिष्ट कडांचा गीर). [पीठ]

पिठां—न. (कु.) १ एक जातीचा मासा. २ नवीन जन्मलेल्या मुलाच्या अंगास जो चिकट पदार्थ असतो तो. [पीठ ?]

पिठाड-र, पिठाळा—उ. १ चुरा केलेली, चूण केलेली, खंदळलेली, जमीनदोस्त झालेली; फळा केलेली स्थिति (भोजन समारंभांत अन्न, शेतातील उमैं पीक इ०ची) (ल.) शीण; थकलेली स्थिति. २ करणें, पाडणें—फळा उडविणें [सं पिठ]

पिठाचें—न. निदा. [दे.]

पिठाळ—वि. मजक; लिंबुलिंबीत; पिटुळलेली (भाकरी इ०); पिटूळ पडिल्या तीन अर्थी पहा. [सं. पिठ]

पिठा(डु)ळणें—भक्ति. गिचगिचीत होणें (भाकरी इ०); पाण-चट होणें; पचपचीत होणें (भात, शिजविलेले अन्न इ०).

पिठाळें—न. एका जातीचें मजक व खवणारें पोळें हे मधा-बरोबर खातात. [सं. पिठ ?]

पिठी—झी. १ (तांडळाचें) बारीक पीठ. ' कीं स्नाना जाईन गंगातटीं । मागें घुन्य आहे पणकुटी । यास्तव शक्तीची करोनि पिठी । वातली कमंडली । '—कथा २.७.४८. २ पाण्यांत शिजविलेले पीठ (खाण्याचा पातळ पदार्थ म्हणून); कोणतेंहि पीठ शिजवून केलेलें कालवण. ३ (उ. डेट.) कुळिथाच्या पिठाची आसदी किंवा पिठले ४ (गो) पापडासाठीं कालवून तयार केलेलें पीठ (विशेषतः उडवाचें). [सं. पिठ=चुरा कणें; पिठ]

पिठी खाखर—झी. मजक व बारीक खाखर. [पीठ+खाखर]

पिटुळणें—सक्ति. १ गासुळणें; पाडास घेणें (फळ इ०). २ पिठाळ होणें; फुसफुसित होणें (भाकर, भात इ०). [पीठ]

पिदूर—वि. पिठाप्रमाणें पांढरें; स्वच्छ, चकचकीत (विशेषतः चंद्रकिरणें, चांदणें). [पीठ]

पिटळ, पिठोळा—वि. १ पिठासारखे मऊ; गिचगिचीत; कच्चा (भात इ०). २ मऊ; पाणचट (भात इ०). ३ मऊ; ठिबळ; भुसभुशीत (दगड इ०). ४ वेचव; पाणचट (फळे, शिजविलेले अन्न इ०). [पीठ]

पिटें—न. (कु.) पिठां अर्थ २ पहा. [पीठ]

पिठेरा—पु. एक प्रकारचा कुंचला. बोथी लोक सुताच्या ताण्याला पांजण किंवा खळ लाविताना हा उपयोगांत आणतात. [पीठ]

पिठोबा—पु. एक देवता. 'देवनामें जोतीबा...गणोबा, पिठोबा, राणोबा, मोरोबा...'—खेया ५६.

पिठोरा, पिठोरापाठोरा—पु. श्रावण महिन्यांतील अमा-बास्येच्या दिवशीं पिठांनं चौसठ्ठ योगिनींच्या आकृती काढून त्यांचें पूजनरूप करावयाचें व्रत. [सं. पिठ]

पिठोरी—जी. श्रावण वद्य अमावास्या व त्या दिवशीं करावयाचें व्रत [सं. पिठ]

पिठोळा—वि. पिटळ पहा.

पिठोळी—झी. (क.) पीठ झाडण्याकरिता केलेली काध्याची लहान कुंचली.

पिठ्या—वि. १ भुसभुशीत; ठिबळ; रेबाळ (दगड इ०). २ गिचगिचीत; चांगल्या व भाजलेल्या भाकरीप्रमाणें असलेला (फळांचा गीर इ०). ३ (ल.) मऊ; नरम; सहज वद्य होणारा; याच्या उलट कणक्या. ४ उचारीच्या पिठाची भाकरी ज्याला घालावयाची असा साधारण पाव्हणा. शाच्या उलट गव्हा (हा पहिल्यापेक्षा मानांनं मोठा असतो). [सं. पिठ] ० पाडणें—१ (वा.) चोकपट्टी करणें. २ एखादें काम नेटानें तडीस नेणें. ३ (सोलापुरी) एखाद्यास दमविणें.

पिड-डें-डें—न. (व.) पाट; (कर.) बसणें. [सं. पीठ]

पिड—पु. १ गोळा; पुंज; समुदाय; डीग. 'का कणें एके पिडें' वेंचितां अवतरे भांडें। मग भवंडीजे दंडें। अमै बरू।'—हा १८.३१०. २ मृत पितरांना जवळच्या नातेवाइकांनं श्राद्धाचे वेळीं अर्पण करावयाचा भाताचा गोळा. ३ शरीर; देह. 'पिड पोसावे हें अथमाचें हान।'—तुगा ३३५६. 'जव यशोदा करी न्याहाळ। तंव जवळी न दिसे बाळ। मग पिड पडिला विकळ। यशोदेचा।'—कथा ४.३.८३. ४ गोल; कोणताही बाटोळा पदार्थ. 'उदा० मांसपिड इ०; ग्रंथी. ५ (सुमिति) घनतेचें माप. ६ नुकताच झलेला गर्भ; भ्रूण. ७ (गणित) त्रिज्येचा एकचोविसावा ८ एक प्रकारचें रान. ९ जीव. 'पदपिडाची गांठी।'—हा ३.२७२. [सं.] (बाप.) पिडास खिळणें—जडणें—बसणें—लागणें—जडलेला, खिळलेला, चिकटलेला असणें (खोड, आजार, उपद्रव इ०) इह० १ जे पिडीं तें ब्रह्मर्षी=आपणावरून जग ओळखावें किंवा मापून हा

एक ल्हाससं ब्रह्मांडच आहे याअर्थी. २ पिडे पिडे मतिभिन्ना=व्यक्ती तितक्या प्रकृती. सामाशब्द—० जन-पु. जीवदृष्टि; वेदधारी लोक. 'तैसें होय शरीर। तें तें म्हणिजे खेचर। हें पद होता चमत्कार। पिडजनीं।'—हा ६.२९६. **पिडकुंड**—वि. आडवाड. 'चेल्यांना सुकाळ। पिडकुंड भगपाळ।'—तुगा २८.१९. ० हान-प्रदान-न. मृतांना श्राद्धांत भाताचे पिड अर्पण करणें. ० पितृत्युक्त-पु. पितरास उद्देशून अमावास्यास करावयाचें पिडदान. ० ब्रह्मांडरक्षना—झी. मानवी देहाची जी रचना तीच अखिल विश्वाची घटना (माणसाचे डोळे, रक्ताहिन्या, केंस इ०च्या ठाई चंद्रसूर्य, नद्या, झाडे इ० कल्पिणें) असें समजणें; अशी समजूत. ० रोगी—वि. जन्मापासूनचा आजार; गर्भाबस्थेपासूनचा आजार; जन्मरोगी. ० हान-न. शरीर-रचनाशास्त्र. ० हानुनी-पु. शरीररचनाशास्त्र. **पिडोदक**—न. मृतास उत्तम गति मिळण्यासाठीं त्यास पिड (भाताचा गोळा) व उदक (पाणी) देण्याचा धार्मिक विधि. [सं.]

पिडणूक—झी. त्रास; जाच; छळणूक. [सं. पीडा]

पिड(ड)णें—उक्ति. १ दुःख देणें; पीडा करणें; त्रास देणें.

२ दुःखी असणें; त्रासांत असणें. [सं. पीडनम]

पिडरी—झी. १ पायाची पोटरी. २ (ल.) ज्यांत दाणे ठासून भरले आहेत असे कणीस; पोटरा. ३ ज्याच्यामानें जाड व टणक झालेले दंड, पोट=वा इ०. [सं. पिड; हि.]

पिडा—झी. १ पीडा; त्रास; दुःख; आजार. २ ज्यापासून आपणास त्रास होतो तो इसम. ३ बाळंतपणापूर्वीचें वेण; इजा. ० जासप—(गो.) वेणा देणें. [सं. पीड=त्रास देणें]

पिडा-ढा—पु. नारळाच्या कांदीचा बुडक्याचा भाग; झाड. लीच्या मधला दांडा. २ (गो क.) चुडाचा दंड, पिडो.

पिडा—पु. सूत, रेसीम, सुंभ इ०चा गोळा; विडा. [सं. पिड]

पिडी—झी. १ ओवचे फडक्यांत घालून केलेली, आलेल्या डोळ्यावर ठेवावयाची पुरचुंदी. २ दिवाचें लिंग; शाळुकेंमधील बाण. 'जे छुन्यलिंगाची पिडी।'—हा ६.९७३. ३ (हुंभार धंदा) चाकावर ठेवून, चाक फिरवून ज्यास मडकें, रांजण इ०चा आकार येतात असा मातीचा गोळा. [सं. पिड] **पिडीबंद**—पु. (नृत्य) अनेक व्यक्तींनीं मिळून विशिष्ट प्रकारच्या निरनिराळ्या आकृतींत उभें राहून करावयाचें नृत्य. याचें पिडीबंद, शुंभंग-बंध, ख्ताबंध व भेखबंध असे चार प्रकार आहेत. [सं.]

पिडें-डें—न. आसन; पाट. इह० डेंग बघून पिडें। तोंड बघून विडा. —लोक २.७३. [सं. पीठ]

पिडेवंत, पिडेखोर—वि. (गो.) रोगी; दुखणेकरी. [सं. पीडा+वंत]

पिट्ठुक—झी. (गो.) कांभेचे काळे बारीक मणी; झळी पोत; पिट्ठुकांचा सर. [सं. पिड]

पिटळें—न. (ब.) बसावयाचा पाट; आसन; चौरंग. (ब.) पिट; (कों.) पिड्डि. [सं. पीठ]

पिडा—पु. १ आसन; बसावयाचा पाट. २ (राजा.) माडाच्या फांदीचा, झांबळीचा बुंधा; डेख; थरपील; पिडा. [सं. पीठ]

पिडा—पु. पाठलाग. 'पिडा करावयासी पाठविलें.'—शिवप्र ६७. [सं. प्रष्ट]

पिडावणें—सकि. (ब.) मारणें.

पिडी—झी. पुत्र, नातू, पणतू, बाप, आज्ञा, पणजा इ० जे वंशपरंपरीत पुरुष ते प्रत्येक; पुस्त; कुळी. [सं.] (बाप्र.) **०** **ल्लागणें**—ल्लमसंबंधातून दोन गोत्रांच्या पिटयांचें परस्परतः मिश्रण होणें (ब्राह्मणांमध्ये मातेकडून व पित्याकडून अतुकमें पहिल्या पांच व सात पिटयांत ल्लमसंबंध होत नाही). **पिडीचा**—वंशपरंपरागत; पिडीजाद 'पिडीचा संपत्तिवान्—बुद्धिमान्—रोगी—वरिदी.' **०** **ल्लाळाता मारणें**—देणें—पाय लावणें—१ पूर्वपरंपरेला छुगारून देणें; तिच्या विरुद्ध बंड काढणें. २ कर्जेफेडीत मुद्दाला सुद्धां कमी पडणें. **पिटया तुटणें**—तोडणें—दान घराण्यातील संबंध (जन्म, मरण इ०च्या संबंधांतें सुतक, सोहेर, वगैरेचा) नाहीसा होणें. असा संबंध सात पिटयांतून नाहीसा होतो. सामाशब्द— **०** **दू** **र पिडी**—किवि. वंशपरंपरेतें; पुस्तदपुस्त. **०** **न पिडी**—किवि. वंशपरंपरेतें; प्रत्येक घराण्यांत. **०** **जादू—जादू—न दाज—वि.** १ कुलीन; वंशदाज. २ पिडीचा ह्याबद्दलहि कुठेंचें योजितात. [फा. पिडी+सादा] **०** **पेस्तूर**—किवि. पिटयानिःडया; वंशपरंपरागत; पिडीवरपिडी. [सं. पीठिका]

पिडे—न १ बसावयाचा पाट; आसन; बसण्याची चौकी. २ चिरट देवण्यासाठीं असलेले लांकडी तीन ओकेले. ३ तुळई आणि खांब यांच्या मध्ये असलेला लांकडाचा तुकडा; खांबाखाली बालतात ती उथळी. ४ सुत कातण्याच्या बरल्याखाली असलेला लांकडाचा तुकडा, बैठक. ५ गाडीच्या साठीच्या पुढच्या बाजूला जोडलेला आठवा लांकडाचा तुकडा. ६ (तुळई काम) कळक तोडण्यास व फोडण्यास आधार म्हणून घेतलेला लांकडी ओढा. [सं. पीठ] **०** **दाज**—न. पाट, मुसल, काठी इ०चा मार. 'तंब पिडेद्यान त्या प्राप्त झाले.'—निगा १०. **पिटयांचें काम, पिटयापाटाचें काम**—ज्यात करावें छप्पर पिटयावर ठेविलेले असतें अशी इमारत. **झाच्या रुकड कमीचें काम.**

पिळीचा—वि. १ मुकयलें आईच्या हुज्यावर बाळकें (मूल, बाळकें इ०). २ अंम्यावर पिणारा; पानचा; बाळपणी आईचें हूष पुसकट प्यासप्राप्तकें छुदमुद्रीत, गोडब असलेला. [पिणें]

पिळें—सकि. १ प्राप्त करणें, उल, वातू इ० प्राप्त वयाचे कृपाप्राप्तें प्यासप्राप्तें उलथिलें. २ होसळें; स्नेहणें; अन्नद पिणें, कडो. ५. २०

चोटणें. ३ (तेवाख, अफू इ०च्या धुराचें) सेवन करणें; धूपपान करणें. ४ शोषणें; जिरविणें (कातेंड, लांकूड, कापड इ०नीं तेल, रंग, पाणी इ०). ५ बंदुकीनें ठासलेल्या वारुचा बार न होणें. ६ (ल) दाबणें, गिलणें; सडून करणें; पोटांत घालणें (रंग, अपमान, चेष्टा, खोड्या इ०). (ल.) प्रीतीनें ऐकणें. 'कवी तब यशःकथा नबडुधा नबया पिती।'—केका ५१. [सं. पा.; सिं. पिअणी; पोतुं. जि. पिलार]

पिणळता—झी. (गो.) रागातें थोडेंसें छेकसून बोलणें.

पित—न (खा) पित्त; (गो.) पित.

पितम—किवि. (गो.) प्रथम; आधीं [सं. प्रथम]

पितर—पु. स्वर्गांत किंवा चंद्रमंडलात राहणारे मनुष्य जातीचे मृत पूर्वज 'तरी पितर काय करिती। यैसेनि स्वर्गी बसती।'—ह्या १.२५५ २—पुनवन्न श्राद्ध विधीनें ज्यांना पिंडोदक दिलें पाहिजे असे नातेवाईक (आई, बाप, भाऊ, बहीण, पुत्र, कन्या, पत्नी, मित्र इ०). ३—नवव. मातापिता. ४ भाद्रपद कृष्णपक्षांत समुदायानें केल्ले महालय श्राद्ध. [सं.] **०** **उद्धरणें—स्वर्गावर मेणें**—(उप.) पूर्वजाची निंदा करणें; आईबापावरून शिष्या देणें.

पितरें झालणें—(माण.) कोंकणातील देवीच्या पुजाऱ्यास पांच-दहा रुपये वजन भुतें असलेले धोंडे आणवून त्याजकडून दुसऱ्यास त्रास देवविणें. म्हणू काल मेला आणि आज पितर झाला. सामाशब्द— **०** **खस्ता**—झी. १ श्राद्धाचे वेळीं करावी लागणारी खटपट, त्रास, गोंधळ. २ (ल.) अल्प कार्याविषयीं कंटाळा येण्याजोगी करावी लागणारी मोठी खटपट; त्रासदायक काळजी व परिश्रम. **०** **पक्ष—पाख—पाट—पाटा—पाठ**—पु. भाद्रपद कृष्णपक्ष; पितराचें श्राद्ध करावयाचा पंधरवडा. **०** **लंडू**—वि. जो पितराचें श्राद्ध करीत नाहीं असा [सं. पितु, पितर]

पितऱ्या—पु. (कातकरी) १ हृषण. —बदलापूर १२८. २ (ल.) देवक बसविणारा (ठाकूर). —बदलापूर १४७. [पितर]

पितळ—न. जस्त व तांबें यांच्या विशिष्ट मिश्रणानें बनविलेला एक धातु. [सं. पितल] (बाप्र.) **०** **बाहेर पडणें—दिसणें—मिळणें**—१ मुलामा दिलेल्या, मढविलेल्या दागिन्यातील मूळचें पितळ बाहेर दिसूं लागणें. २ (ल.) बरपांगी केलेला बहाणा, मिष, दोंत नजरेस येणें. सामाशब्द— **०** **पान**—न पितळेचा अतिशय पातळ पत्रा; पितळेचा बव्व. **०** **पात्र**—न. पितळेचें भांडें. 'किती कासपात्रें पितळपात्रें।'—सप्र १२९. **पितळी**—झी. पितळची, डेंब कांठाची ल्हान ताटळी; ल्हान परात. —वि. पितळेचा; पितळमय.

पितळ—वि. बिलपुज; पितल.

पितळा—वि. (राजा.) चिबखोर; तापड; तामसी [सं. पितल]

पिता—पु. बाप; जनक; 'पै जयाचेनि अंगसंगे। इये प्रकृती-स्वव अष्टांगे। जन्म पाविजत असे जणें। तो पिता मी गा।' —हा १.२६९ [सं. तुल० पोट्टे जि. पतरों, बाता, पात] म्ह० यो वै पिता स वै पुत्रः ।=बाप तैसा बेटा.

पितांबर—पु. निरनिराळ्या (विशेषतः पिबळ्या) रंगाचे, रेखमी काठ असलेले वस्त्र. [सं. पीत+अंबर] **पितांबरी**—की. अल्पमोलाचा लहान पितांबर. 'लंगोटी नसली तर नसुंवे, आमच्या-कडची पितांबरी देईन त्याला मी.'—सुवे १४. **पितांबऱ्या**—वि. (ना.) अंगावर पेट असणारा (बाघ).

पितां(त्तां)बी—की. पितोद्भवामुळे अंगावरील येणाऱ्या गांठी. [सं. पित्त+बी]

पिता(त्ता)म—की. (गो.) एक त्वचारोग; पितांबी. [सं. पित्त]

पितामह—पु. १ आजा; बापाचा बाप. 'तंव तेथ पांथु सकळ। पितृ पितामह केवळ। गुरुबंधु मातुळ। देखता जाहला।' —हा १.१८०. २ ब्रह्मदेव. 'मी पितामहाचा पिता। हे जाठ-विताही नाठवे चित्ता।' —हा १०.२०६. ३ भीष्माचार्य. 'पिता-मह बघे तदां प्रबल तं पृथानंदना।' —भीष्मप्रतिज्ञा (मराठी ५ वें पुस्तक पृ. १०५). [सं.]

पितामहंन—पु. आजा. —खिपु.

पितामही—की. बापाची आई; आजी.

पितारत्रे—कि. (गो.) रंगविणें. [पोट्टे. पितर]

पिती—की (गो) संतति. [सं पुत्र ?] म्ह० (गो.) जाती-सारखी पिती=खणीसारखी माती.

पितुइयो—पु (गो) मत्स्यविशेष; पापनीट. [इं. पाम्लेट ?]

पितृ—पु. १ बाप, जनक; पिता. २ तुल्ला; वडील माणूस. 'तेथ पांथु सकळ। पितृ पितामह केवळ। गुरुबंधु मातुळ। देखता जाहला।' —हा १.१८०. ३ पितर पहा [सं.] सामांशब्द-
० म्हण-न. बापाचें सुांचें पालनपोषण केल्यामुळे त्याची परत-फेड व्हावी म्हणून पुत्राला आवश्यक असलेली कर्तव्ये; पूर्वजा-संबंधी असलेली कर्तव्ये. हे म्हण आध्यात्मिक करून फेडले जाते. दुसरी दोन म्हणे म्हणजे देवम्हण, कृषिम्हण. [सं. पितृ+म्हण] ० कर्म-न. श्राद्ध, तर्पण इ० कर्म. [सं पितृ+म्हण] ० गण-न. १ ज्याचे श्राद्ध करणे जरूर असते असे पितर. २ पितरांच्या निरनिराळ्या

वर्गास, समुदासा सामान्य शब्द. [सं. पितृ+गण=समुदाय] ० राया-की. गयेस केलेले बापाचें श्राद्ध. ० वृद्ध-न. १ बापाचें घर; (क्रिया-संबंधी) माहेर. २ स्मथान. [सं. पितृ+बाप; यद्+घर; प्रा. पिहघर; पिहहर, हि. पीहर; गु. पीयेर] ० तर्पण-न. १ स्नान केल्यानंतर, ब्रह्मयज्ञामध्ये पितरांस पाणी देण्याचा विधि. २ मृत पितरांच्या तुष्टवर्थे श्राद्धाचे वेळी दिलेले दान. [सं. पितृ+

तर्पण] ० तिथि—की. आई किंवा बाप यांचा श्राद्धदिन. [सं. पितृ+तिथि] ० तीर्थ—न. उजव्या तळहाताचा आंगठा व त्याजवळील बोट (तज्ञनी) यांमधील भाग. तितृतर्पणामध्ये या भागावरून पाणी सोडतात [सं. पितृ+तीर्थ] ० त्व-न. जनकत्व; बापाचें नातें, पद, गुण किंवा लक्षण. ० द्रोह-पु. बाप, पूर्वज इ० संबंधीचा द्वेष. [सं. पितृ+द्रोह=द्वेष] ० द्रोही—वि. पितृद्रोह करणारा; बाप, पूर्वज इ०चा द्वेष करणारा. [सं. पितृ+द्रोही=द्वेष करणारा] ० प-पु. यम. [सं. पितृ=पितर+पा=पालन करणे] ० पक्ष-पाख-पारट-पाठ-पु. १ भाद्रपद कृष्णपक्ष. २ पितरसमूह. [सं. पितृ+पक्ष=पंघरखण] ० पूजा—की. मृत पितरांच्या संबंधीचा श्राद्ध-विधि. पृथ्वीवरील सर्व प्राचीन व अर्वाचीन राष्ट्रांत शोध्याफार फारकानें याचें अस्तित्व आढळते. [सं पितृ+पूजा] ० बंधु-पु. बापाच्या आतेचे, मावशीचे व मामाचे पुत्र. [सं. पितृ=बाप+बंधु=भाऊ] ० भक्त-वि. बाप, पूर्वज इ० संबंधीची कर्तव्ये बजावणारा [सं. पितृ+भक्त] ० भक्ति—की. बाप, पूर्वज इ० संबंधीची कर्तव्यदक्षता [सं पितृ+भक्ति] ० यज्ञ-उ. पंचमहायज्ञांपैकी चौथा; पितृश्राद्ध; सिद्ध अत्रापैकी पितरांना उद्देशून अन्नदानाचा विधि; तर्पण. [सं. पितृ+यज्ञ] ० यान-पु. पितृमार्ग; बहृपातानंतर चित्तेचा धूर, रात्र, कृष्णपक्ष, दक्षिणायन या मार्गांनी चंद्रलोकाप्रत जाण्याचा जीवाचा क्रम. हा जीव क्षीणपुण्य झाला म्हणजे चंद्रलोकांतून पुन्हा भूतलोकाला जन्म घेतो. [पितृ+यान] ० लंड-वि. पितरांचे श्राद्ध वगैरे न करणारा 'देवलंड पितुलंड। शक्तीवीण करी तोंड।' —दा २.१.२०. [सं] ० लोक्रु-पु. मृत पितरांचा रहाण्याचा प्रदेश; स्वर्ग; चंद्रलोक. [सं. पितृ+लोक] ० ज्यक्षर्ता—वि. बापास ठार मारणारा. [सं] ० खन-न. स्मथानभूमि. 'बहुधा तो पितृवर्नी न मृत नेला।' —मोविराट ३.६८. [सं. पितृ+वर्न] ० व्य-पु. तुल्ला; बापाचा भाऊ. [सं.] ० शांति—की. पितरांस अथवा वडील मागसास ठार मारणे. 'पंचप्रतार द्रौपदी ते सती।' कर्तितां पितृघांती पुण्यधर्मा।' —तुगा १४८. [सं. पितृ+शांति] ० सदन-न. पितृग्रह; बापाचें घर. [सं. पितृ+सदन] ० हृत्या-बध—की-पु. बापास ठार मारण. ० हृत्यार—वि. पितृवधकर्ता; बापास ठार मारणारा.

पितांश्री—की. (गो.) एक प्रकारची मासळी. पितुइयो पहा.

पित्त—न. १ यकृताच्या योगानें रक्तांतून निघणारा आणि अन्नपचनास मदत करणारा एक पिबळा रस; एक शरीरदोष. 'आणि जंगमाही हात। लाकडि काळिलें पित्त। मग राखिले शिण्त। अंशिक जीव।' —हा १.२२२९. २ तापदपणा; तासकीपणा; रागीटपणा. [सं.] (बाघ). ० उत्सळणे-खळळणे-खडळणे-मडळणे- (ल.) रागाळणे; संतापणे; खळवणे. 'म्यथे लेखी व होती म्हणुनि उत्सळते सज्जनांचि हि पित।' —नोव्हण ५६.५०. ० तापविषाळ

संतापविणें; कोरविणें; कोष आणविणें. पिप्ताची कुप्पी, पिशादी—पिताशय; पित शरीरांत सांठ्याची पिशादी. पिप्ताची ओत भरणें—पितामुळें घशात, उरांत जळजळणें. पिप्तानें उबमळणें—जळजळणें—पितामुळें उरांत, घशांत जळजळ वाढणें. सामाशब्द—० कर—करी—वि. पित करणारा; जो पदार्थ खाण्यानें पित होतें तो [सं. पित+कृ=करणे] ० कुठपण—न. ज्वालावमन. 'मग बोसंठिकेनें वेंपें। कामाही पितकुसपे। तया घर्णी सेंच पळिपे। कोषामि तो।'—हा १६.३१४. ० ज्यय-विकार—उ. पितामुळें होणारा ण्क रोग. [सं.] ० उबर—उ. पितदोषामुळें उद्भवेला ताप. [सं. पित+उबर] ० पत्र—पापडा—नप. एक पित्तामक औषधी बनस्पति उंची ३-४ हात असून हिचीं पानें बारीक व फुलेदि लहान असतात [सं. पित+पत्रेक; वं. क्षेत्रपात्रा; हिं. पितपात्रा; यु. पितपात्रो; कर्ना. पर्पात्रक; तेल. पर्पात्रकु] ० प्रकृति—की. पितकर तन्मयत; पितदोषानें युक्त असलेली तन्मयत. -वि. ज्यास वरचेवर पित्ताधिक्य होतें असा (मनुष्य). [सं. पित+प्रकृते] ० प्रकोप—उ. पितदोषाची झालेली जास्त वाढ; पितातिशय. [सं. पित+प्रकोप] ० भावना—की. प्रकृतीची पितकारक स्थिति. [सं.] ० मारी—की. एक प्रकारची बनस्पति. ० ल—ळ—वि. (विरु.) पिताद्व पहा. ० बायु—उ. पितप्रकोप होऊन झालेली वातविकृति. [सं. पित+बायु] ० वेणी—नि. शीघ्रकोपी; रागीट; संतापी; तापट. [पित+वेग] ० वेळा—की. पिप्ताची वेळ; पहिला प्रहर आणि दुपार यांमधील काळ. [पित+वेळा] ० शामक—वि. पित शामविणारा; पित शांत करणारा. [सं. पित+शामक] ० क्षोभ—उ. पितदोषाची वाढ व विबाध; पितप्रकोप, पितातिशय. [सं. पित+क्षोभ] पिप्ताशय—उ. पोटांत पित ज्या ठिकाणीं साठलेलें असतें ती पिशादी. [सं. पित+आशय=सांडा] पिप्ताळू—वि. पितकारी; पितदोष उत्पन्न करणारा; पितप्रकृतीचा. [पित+आळू किंवा आळू प्रत्यय]

पिप्परपाठ—उ. (व.) पितुपक्ष. पितरपाठ पहा.

पिप्पू—उ. (ना.) पिप्पया पहा.

पिप्प्या—उ. (खेळांत) कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढण्यासाठी दिलेला गडी; पोटागडी. पोट गडी पहा. 'रावबाला एक पिप्प्या दिला व सुनंद आणि बाजू एका बाजूला झाले.'—सुटे ६. [सं. पित्रीय] ० देणें—पोटामध्ये देणें—कमी असलेल्या खेळाडूची जागा भरून काढणें.

पिप्प्यान—उ. आग्निक्तील एक प्रबंध अजरग. प्राणिमो ७०. [इं. पायपॉन]

पिप्पान—न. १ संतकण; दोपण. २ आच्छादन; आवरण; आच्छादनाची जागा किंवा कारण. ३ (ज्योतिष) आकाशस्थ एक ज्योतीचे दुसऱ्या ज्योतीकडून आच्छादन. [सं.]

पिनलकोड—न. फौजदारी कायद्यांचा संग्रह. 'भाषेवर बलात्कार करणें हा साहित्याच्या पिनलकोडामध्ये मोठा शुद्धा समजला जातो.'—नाडू ३.३४. [इं पिनल+कोड]

पिन(ना)स, पिप्पस—उ. नाकाचा रोग. [सं पिनस]

पिनाक—न. १ शिष्यधनुष्य. २ एक वाद्य. 'टाळ मृदंग मोहरिया। पांवे हुंगें घुमरिया। छत्रवीणे पिनाकिया। बाजवितां सुस्वरें।'—उ १०.१४०. 'गिडगिडियांचेनि नादें। फुरणें उठितें सेंदें। लाविलेया विनोदें। पिनाकिया।'—जिपु २.३१.१५. [सं.] ० पाणि—णी—उ. शंकर; शिव. 'काय पिनाकपाणीच्या भाता। वायकांहीं आहाती।'—हा ११.२०७. [सं.]

पिन्हा—उ. (व.) पिन्हा; एन्हा. [इं.] ० काढणें—पुरविणें—पाडणें—(व.) पिन्हा पुरविणें; मागे लागणें. 'कामाचा पिन्हा पाडला म्हणून काम उरकले.

पिप—न. पीप; टीप.

पिपर—रु—रें—न. पिपळाच्या झाडाचें फळ. 'पिपळाच्या आशा। न शिंपिणे पिपळू जेसा।'—हा १८.१७३. २ (रा.) कोणतेंहि कोंबळें फळ; भाजीचें फळ. [पिपळ] १. परासारखा आपटणें—एकदम जोरांनें आपटणें.

पिपरणी, पिपरी—की. एक झाड; पायरी. याचीं पानें नांदुरकीसारखीं असून लांकूड इमारतीस उपयोगी असतें; (गो.) केळ. [सं. पिप्परीजडी; सिं. पिपिरी]

पिपरमीठ—न. (गो.) पुढिन्याचा अर्क; पेपरमिठच्या बड्या. [इं. पेपरमिठ]

पिपरी—की. (गो.) लहान, कोंबळी काकडी.

पिपलिका—की. मुंगी पिपीलिका पहा.

पिपळ—उ १ एक अत्यंत पवित्र मानलेलें झाड; अश्वत्थ. हा उंच असून कार बरे जगतो. याच्या लांकडावर लाख तयार होते. २ पिपळाचें फळ. [सं पिपल] (बाप्र.) पिपळास पार बांधणें—(ल) एखादें पुण्य+रक धर्मकृत्य करणें ३ झाडी साल पिपळास लावणें—खऱ्याचें कोटें व खोट्याचें खरें करून सांगणें; लटपट करणें एखाद्या गोष्टीचा भलत्याच गोष्टीशीं संबंध जोडणें. पिपळाचें फळ—न. (पिपळास फळ कधीच आढळत नाही यावरून ल.) कश्चित् व फारा दिवसांनीं भेट देणाऱ्या इसमास उद्देशून योजितात. सामाशब्द—० पान—खण—खन—खान—न. १ लहान मुलाच्या कपाळावर केंसास बांधावयाचा सोन्याचा, मोत्यांनीं शुक्लेला व पित्त्या पानासारखा एक दागिना. २ (गो.) स्त्रियांच्या भांगास मागे जे दोन फट फुटतात त्यांमधील आकार भाग ३ त्या ठिकाणीं बालावयाचे पक्ष, फळ. ० बाती, पिपळावरचा मुज्या—नि. १ (पिपळावरील

मूळ नेहमी जागा बदलते त्यावरून) भूत-पिशाचादिकांची भीति न बाळगतां रात्री अपरात्री भयान प्रवेष्टात हिंडणाऱ्याला जेव्हाचन योजितात. १ भटक्या; भटकणारा; निवृत्त एके ठिकाणी न सांपडणारा

पिपळमूळ—न. एक औषधी मूळ [सं. पिप्पलीमूल; हिं. पोपळामूल; सि. पिपिरामू; वं. पिपुलमूल; गुज. पिपरीमूलना गंधेडा; कर्ना. पिपलियवेस, तेल पिपलीवेस]

पिप(पि)ळा—उ. (कों.) केळीची पाने कापण्याचे एक हत्यार. कधी कधी हे कळकाच्या टोंकास बांधून त्याने झाडाची पाने, फुले इ. काढतात

पिपळाई देवी—भी एक छद्म देवता. 'पिपळाई देवी म्हणे भी नारायणा। अश्वत्थ संसार हा स्वस्थ नाही जाणा।' —सप्त ५.२९।

पिपळी—भी. १ एक औषधोपयोगी बनस्पति; हिची फळे हिरव्या रंगाची असतात. त्यांना तिखट-गोड स्वाद येतो; पिपळीचे गांठीपिपळी व लेदीपिपळी असे दोन प्रकार आहेत. पिपळी वातनाशक व कृष्ण आहे. २ पिपळीची होंग ३ पिपळीच्या होंगे-सारखा आनव्यास पडलेला पीळ. ४ मोठ्यानी मढविलेला एक कानातील किंवा नाकातील पिपरी सारखा दागिना; भिकवाळीचे मधले मोती. ५ (सोनारी) होल्कच्याचे सुत मोठ्यात ओवून ते मोती होल्कच्याच्या गोलाकाराकड बसवल्यावर मोठ्याच्या दुसऱ्या बाजुस ओ फासा किंवा मुदनी करतात ती [सं. पिप्पली; हिं. पिपल-२; वं. पिपुल; गु. लिडिपीपळ; कर्ना. हिप्पली; तेल. पिपण्डु; ता. पिपिल; फा. पिपुल्लुराव; अर बार फिल्लिड, ई लोंग पेप्पर; लॅ. पाइपर लोंगम्] •पाक—उ. पिपळी घालून तयार केलेले एक औषध.

पिपळी—भी. (व.) लोखंडी लहान पीप.

पिपा—उ. (व. ना.) (राकेल इ० चे) पीप; बवा; टीप.

पिपाणी-री, पिपाणी—भी. पिकाणी पहा. [ध्व]

पिपासा-शा—भी. तुषा; तहान; बोध. [सं. पिपासा; हिं. पियास] **पिपासु-वि.** तहानेलेला; पिण्याची इच्छा करणारा. [सं; हिं. पियासा]

पिपि—किवि. पिपाणी, सनई इ० कांच्या तीक्ष्ण व कर्कश आवाजाचे अनुकरण करून. [ध्व.] (बाप्र.) •करखे-बाज-खिणे-कर्कश आवाज करणे; किंकाळणे. [ध्व.]

पिपी—भी. (बालभाषेत) मातृस्तन.

पिपीटें—न. (राजा.) पिपाणी.

पिपीलिका—भी. लहान, तांबड्या रंगाची मुंगी. ' ब्रह्मादि पिपीलिकावरी ।' —हा १०.१०५. ' ह्दुच्यामध्ये दुसरी मारी-कमिका पिपीलिका आळी '—मराठी सिबो एस्तक [सं.] छात्रा-

शब्द— •भक्षक—उ. दक्षिण अमेरिकेतील एक संतडीस प्राणी. हा आपल्या तीक्ष्ण पंख्यानीं मुंग्यांचे बारूळ फोडतो आणि आपल्या लांब जिभेने त्यांतील मुंग्या ओढून घेऊन गिळून घाततो.

•मार्ग—उ. १ (योगशास्त्र) समाधि साधण्याची; एक सोपी व पायरीपायरीची रीत. ह्याच्या उलट विद्वेगमार्ग, २ जमाविषयी विरक, सर्व मनोवृत्तींचे, वासनांचे, इद्रियांचे दमन करण्याची एक रीत. ३ (ल) कोणतेहि कार्य संघर्षणे व सावकाश करण्याची रीत. •यति—भी. (संगेत) गायनारंभी मध्य, मध्ये हुत, अंती मध्य; किंवा प्रारंभी विलंबित, मध्ये हुत व अंती विलंबित अशा प्रकारच्या लयींच्या गयी असणे. [सं.]

पिपेल—भी. (गो.) दात पिणे. [पीप+एल ?]

पिपोणी, पिप्पाणी—भी. (विल) पिपाणी; पिकाणी पहा.

पिपुळ—न. पिपळाचे फळ. ' तया वृक्षाचीं फळे । तुरटे तिळटे तोडाळे । पकें अपकें सकळें । ज्यासि पिपुळे म्हणताती ।' —एमा ११.१९९ [सं.]

पिपू(प्लि)का—भी. पिपीलिका पहा. ' ब्रह्मादि पिप्प्रीका देहधारी ।' —दा १३.१.२७ [सं. पिपीलिका]

पियडी—भी. (मि.) मिळीण. ' एक राजाम शबरी नांवा पियडी येयतली आधी. ' —मिळी २६.

पियांकास—भी. (गो.) देवदारी पेटी. [पोडू ?]

पियाभो—उ. एक तेंगुवाय. हे मूळ जमनीत तयार झाले. [ई.]

पियाळ—पुकी एक प्रकारचे झाड. [सं.]

पिपु(यू)ख-ख—न. असूत ' अक्षरसंज्ञेचे अपूर्वकोक । थोडके अक्षरी भक्षितपिपुखें ।' —दावि १९ [सं. पीयूष]

पिर—भी. (गो.) बघी; चिनीमातीची लहान उबक तगारी. [पोतु. पिरि]

पिरकणे—अंकि. एकदम थोडेसे पातळ हणणे; विरकणे. [ध्व.]

पिरंगणे—अंकि. (राजा.) १ पिरपिर करणे; किरकिरणे; रड लावणे. २ मद्याच्या करून भीक मागणे. [ध्व.] **पिरंगणी**—भी. (गो. राजा.) पिरपिर; कुरकुर; किरकिर.

पिरग(गा)ळणी—भी. मुरगाळणे; मुरडणे; पिकवणे. [पिरगळणे]

पिर(ई)ग(गा)ळणे—अंकि. मुरगाळणे; मुरडणे; पिकवणे; पीळ काळणे. [पिकणे]

पिरगळा—उ. चकर; फेरफटका. ' योडासा गेव्याचा देवाचा करून मी पिरगळा मारला अन् बरी जाली. ' —के १.७.३०. [पिरगळणी]

पिर(ई)गा(गा)ळा—उ. १ मुलाका (बरी, अच्छब इ० काचा); पीळ; बळ. २ पिकवलेली, पिरगळेची स्थिति. [पिर-गळणे]

पिरमा—पु. (कों. नाविक) बुरीच्या आजयाचा दगडी नांगर.

पिरमा—वि. (कु.) बुरक्या; पिरपिर्या; बुरकणारा.

पिरंगुळे—भक्ति. (गो.) पिरपिर करणे, बुरकुर करणे; कण्ठणे; कुंभणे, [पिरपीर]

पिरंजळ्ये—भक्ति. (गो.) त्रासणे; उबवणे; तडफडणे.

पिरडुक—झी. (कु.) बिर्याच्या गळ्यातील मंगळसुत्राचे काळे किंवा हिरवे लहान कांचेचे मणी. पिड्डुक पहा.

पिरतुम—झी. (राजा. कुण.) पृथ्वी. [सं. पृथ्वी]

पिरपि(री)र-झी—झी. १ किरकिर; कटकट (लहान मुलाची); पिरंगणी; कळवळून विनंति करणे. २ एकसारखी कटकट; जिकीर; त्रास. 'तुसी कां इतकी पिरपिर लागली आहे?' -नाडू ३.८९. ३ एकसारखी लागलेली (क्षिमक्षिम पाऊस इ०ची) रिपिरि. [ध्व.] पिरपिरणे—भक्ति. किरकिर करणे; कटकट करणे; पिरंगणे; याचना करणे. [ध्व.]

पिरपिरा-व्या—वि. किरकिर करणारे (सहान मूल); कटकट करणारा; त्रासवाचक (भिकारी).

पिरलुक—झी. (कु.) शिटी; अलुय. [ध्व.]

पिरसां—पु. (अशिष्ट.) (कों.) गवत, काटक्या इ० कांचा केलेला लहान विस्तव; शेकोटी; परसा पहा.

पिरसुपी—झी. खाऱ्या पाण्यातील एक लहान पांढरा मासा.

पिराडन—न. (ब.) संकट; आपत्ति. [सं. पीडन]

पिराडों—पु. (गो.) बुडताचा डेंड.

पिराय—झी. (गो.) अमदानी; काळ. [परी=परिस्तिपति ? का. पीरी=बाधक ?]

पिराळया—पु. (उंसाचा बरक) भरकळला.

पिरिपिरि—किवि. पाऊस इ० कांच्या एकसारखे पडण्याच्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन; रिपिरि. [ध्व.]

पिरी—झी. बाधक; म्हातरपणा. 'बाबरी नियन धरिली जे आपका पिरी-बकत जाला, आतां मक्केस जावें.' -भा १८३४, पु. १४४. [का. पीरी (पीरपासून)]

पिरि(डु)म, पिरि(धी)म—झी. (कु.गो.) पृथ्वी. -मसाप ४.४.२८०.

पिल—न. (ना.) केडीचे तोपडे. [पिल्ले १]

पिलकू—न. लहान मूठ, छावा, मांजरीचे पिल्ले, कुडीचे पिल्ले इ० कांस छविवाळपणाने योबावयाचा शब्द. [पिल्ले] • पाठीमागे लावणें—काढणें—एकावाच्या पाठीशीं लवांच लावणे.

पिलकाना—पु. हत्ती बांधव्याची जागा; हत्तीकाना. 'तन्ह-तन्हेचा शिकारकाना। बाबाऱ्याचा पुढे पिलकाना। दिला विजी-बर तोकाना।' -देगो २१५. [का.]

पिलंगजे—भक्ति. पुढे पुढे भावणे; लपतलपत जाणे; पकटू पहाणे. 'जो का नामाविषयवार्था। न काजे नीचापुढे पिलंगता।' -एमा ११.१२०९.

पिलडा—पु. (प्रा.) गोळा; गुंडा; गुंडाळा; पिंडा (दोरा, दोरी, काऱ्या इ० कांचा).

पिल(लु)पाकबाद—बाबी—पु. पिठरपाकबाद—बादी पहा.

पिलपील—झी. (सुतारी धवा) खचरा; चिरणी नांवाचे हत्यार; खतावणी.

पिलपोबा-ळा, पिलमपाबा—पु. (ब. ना.) पांवा; बांसरी. **पिलथेंसून**—किवि. (गो.) गर्भासांतून; (पक्ष्यादिकांच्या) अंडसांतून. [पिल्ले]

पिलवा—पु. (कों.) पिल्ले पहा.

पिलवान—न—पु. हत्ती हांकणारा; महात. [का. फीलवान] **पिलस-सा**—वि. मळकट; अस्वच्छ. 'खासांच्या पिलसो नसोत म्हणती त्याला बहु रागिजे।' -सालह ३.४६. [का. पिल्लित]

पिला—पु. (कों.) पिल्ले पहा. • पांज—झी. (गो.) जीस पुफळ मुलें आहेत अशी झी; लेंकुरवाळी.

पिलों—झी. (गो.) कोंबडी.

पिली—झी. १ (गो. कु.) रंग देण्याची कुंजली. २ (कु.) नाक, कान इ० टोकल्यानंतर त्यांत घालावयाची गवताची लहान काडी; नाकांत घालावयाची चमकी.

पिलू—पु. गायनातील एक राग.

पिल्ले-ल्ले, पिल्ले—न. पछु. पक्षी इ० कांचे लहान पोर, बालक; बच्चा; छावा. [दे. पीलुक, पिल्ल; प्रा. पीलुव=बच्चा; शाबक. ता. पिल्ल; तेल. पिल्ल; का. पिल्ले; मळ. पिल्ले; दे. लॅ. प्युएल्लस, प्युएल्ल=मूल] •

पिल्लर—पु. दगडी खांब. [इ. पिल्ल]

पिल्ला—पु. (राजा. सुतारी धवा) भोंक पाडण्यासाठीं किंवा ठसे उमटविण्याकरितां केलेला सांचा;

पिल्लुक—झी. (गो.) मुरली; पुंगी; छीक; शिटी.

पि(वे)वडी—झी. रंगाची पिचकी माती. [सं. पीत; म. पिचळा]

पिचडी—न. झाबांचे कलम. (कि० करणे; बांधणे). -बागेची माहिती १२.

पिचडी—झी. (ब.) पिशवी, बैली. [पिशवी वर्णव्यत्यास]

पिचळ—पु. १ एक प्रकारचा पक्षी. २ (गो.) पीक.

पिचळकी—झी. पिचळेपणा [पिचळा]

पिचळ्ये—भक्ति. (कु.) पिरगाळणे; मुरगळणे; मुरडणे; जाळेपिळे देणे. [पिळणे]

पिबळट—**झी.** पिबळेपणा. [पिबळा] • **पिबळट, पिबळसर, पिबळवट**—**वि.** किंचित पिबळा; पिगट. [पिबळा] **पिबळणी**—**झी.** पिरगाळणी; मुरगाळणी; मुरवणी. [पिबळणे]

पिबळा—**वि.** पीतवर्ण; पिबळथा रंगाचा. [सं. पीत; प्रा. पीअ; पीबळ=एक रंग; सिं पीलो; का. हिताळी] (बाप्र.) **पिबळें करणें**—**होणें**—हळद लावणें (ल.) लम करणें 'पोरणी पिबळी करून तुमच्या पदरांत टाकायची.'—भा १३. सामाशब्द—**०अभ्रक**—उ. पिबळथा रंगाचा अभ्रक; एक खनिज पदार्थ. **०गहू**—पु. गव्हाची एक जात **०वटक-जरव-जर्द-धमक-धमचमीत-रसरशोत**—**वि.** अतिशय पिबळा. **०बापा-फा**—उ. पिबळें फूल येणारा चांफा; सोनचांफा **०जोंधळा**—उ. पिबळथा जातीचा जोधळा. **०च तरा**—उ. पिबळथा रंगाचीं फुलें येणारें धोतऱ्याचें साड. **०पंजम लडी**—उ. एक वेशमाची जात. **०मुंब्या ९७.** **पिबळी पगडी**—**झी.** १ पिबळी पगडी घालणारा. २ (ल.) मुंबईचा पोलीस शिपाई. 'या सर्वांचें मुसलमान लोकांपासून रक्षण करण्यास दोनघे पिबळथा पगड्या पुरे आहेत...'—टि १.२६३. **०कोराटी**—**झी.** पिबळीं फुलें असलेली कोराटी; एक फूलझाड. **०छाया**—**झी.** १ (आजारीपणामुळे शरीरावर येणारा) फिकटपणा, फिकटी. (किं० येणें; जाणें). २ पुढें, सूर्यग्रहण इ० मुळें पदार्थावर येणारा पिबळेपणा. **०जरतार**—**झी.** पांढऱ्या तारेला इलेक्ट्रोपेटिंग करून सोन्याचें पाणी चढवून तयार केलेली जरतार. **०जुई**—**झी.** एक प्रकारचें फुलझाड; नागमळी. **०मज्जा**—**झी.** हाबांतील पिबळा इव पदार्थ. **०माती**—**झी.** सोनकाव **०राई**—**झी.** मोहरी; शिरडु. **पिबळोळी**—**झी.** पिबळेपणा; फिकटपणा; पिगटपणा. **पिबळोळी चढणें येणें**—पिबळेपणा येणें; पिगट होणें. [पिबळा]

पिवा—**वि.** जाड; लड; गुबगुबीत • **धिप्पाड**. [सं. पीवा]

पिवांग—**वि.** कवरा (रंग). 'मध्यमस्वर पिवांगवर्ण। ऐसें करा तुम्ही ध्यान।'—गुच ३६.३३९. [सं.]

पिवांपण—**न.** (गो.) छुळेपणा; बेबेपणा. [पिसा]

पिशावाज—**त-व**—उ. पेशावाज पहा.

पिशाबी—**झी.** १ यैली; कोथळी. २ पोटांतील पिशाबाय. [का. हिशिबे]

पिशा—**वि.** पिसा पडा. 'तो फुफुवातेंनि जूंमणां. पिशा केला तुजां।'—शिख ४५७. [पिसा]

पिशाच—**पु.** १ क्षुद्रयोनींतील एक आतिथिशेष. २ मरणसमयी ज्याची इच्छा तस सादी नाही असा मनुष्यजीव बायुरूप होऊन इतर मनुष्यादिकांस त्रास देतो तो; भूत; संमंथ. 'आतां जाहालिया भ्रमहत। जैसे पिशाचांचें चित।'—भा ५५७. ३(ल) अघोरी, साहसी मनुष्य. [सं.] **३६०** पिशाचाच्या हातीं कोलीक

आधींच खोडकर असून त्यांत उलेजनाची भर पडणें या अर्था. सामाशब्द—**०पकान**—**न.** (कों.) बघे, कोडबुळी इ० कांस उद्देशून योजतात. कोंकणांत पिशाचांच्या नैवेद्यांत हे अन्न असतें. [सं. पिशाच+पकान] **०बाधा**—**झी.** भूतबाधा; भुतांनें झपाटणें. [सं. पिशाच+बाधा] **०भावना**—**झी.** पिशाचाचेमुळे उद्भवलेला आजार; पिशाचाचा अंमल. [सं. पिशाच+भावना] **०भाषा**—**झी.** चार प्राकृत भाषांपैकी एक भाषा. हिचा उपयोग विशेषतः नाटकांत करतात. [सं. पिशाच+भाषा] **०मोखन**—**न.** पिशाचयोनीपासून मुक्ता. [सं. पिशाच+मोखन] **०लिपी-लिस-लीप**—**झी.** मोडी लिपी. ही हेमाडपंतांनें लंकेंहून इकडे आणली असें म्हणतात. [सं. पिशाच+लिपी] **०विद्या**—**झी.** भूत, पिशाच, ऋक्षाक्षस, संमंथ इ०वर अंमल चालविण्याची कला. [सं. पिशाच+विद्या] **०विवाह**—**पु.** विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकी एक. **झी.** सोपें असतांना किंवा तिला खूप दारू पावून वेढोव असतांना बळजबरीनें तिच्याशीं विवाह करणें. 'विवाह तब बहुतां परी। पिशाच गंधर्वां जासुी।'—एरुच ४४२. [सं. पिशाच+विवाह] **०संचार**—**पु.** पिशाचबाधा; भूत बाधा. [सं. पिशाच+संचार] **पिशाचा-धिपति**—**उ.** १ शिब किंवा वेताळ. २ (ल.) लहान मुलांत लेखणारा प्रौढ इसम; भीतिप्रद मनुष्य. [सं. पिशाच+अधिपति] **पिशाचिका**—**झी.** हळद; ढाकिणी. 'तें माझे जन्मनाम कीर्तिगुण। जे बाचेसि नाहीं पठण। ते बाचा पिशाचिका जाण। **३३३** कापेने बटवटी।'—एमा ११.६२९. **पिशाची**—**झी.** १ पिशाचिका. २ (ल.) कुरूप **झी.** **पिशाचव**—**उ.** पिशाच पडा.

पिशाचदेखरू, **पिशाचखळी**—**उ.** खुडबड, बावळट, वेढपट मनुष्य. [पिशाच+देखरू, वळी]

पिशाच—**पु.** लष्की; मूत्र. [का. पेशाब]

पिशाल—**उ.** एक प्रकारचें साड; (वित्.) पिसा.

पिशित—**न.** मांस 'कुहिलें पिशित जैसे। श्नानाचे कां।'—भा १३.५२१ [सं.] **पिशिताशन**—**उ.** मांस खाणारा राक्षस. [सं. पिशित+अशन]

पिशि—**झी.** १ हाणे काढल्यानंतर उरणारें, मक्याकोरीज कोणत्याहि धान्याचें कणीस. दुरडा खातांना पानें दाईं खातात. २ (खा.) पिशाबी; यैली. ३ एक गव्हाची जात. [वे.]

पिशुन—**वि.** बहाबखोर; दुष्ट; दुगलखोर; द्राव. 'हरितें काय कराचें परितो तो दितकवा पिशुनकांन।'—मोडथोग ६.७. [सं.] **पिशुनता**—**झी.** कपट; लबाडी; दुष्टपणा; बहाबखोरपणा. 'तैं कां दुशेंण लोभ जें पिशुन। जे, कां महापातकें।'—वामन, स्फुट-खोक (नवनीत पृ. १३६). [सं.]

पिशुलोड—**पु.** कापूर आणि नम्रिक अम्लांस कापूस निखडून केलेल्या रासायनिक पदार्थांचा संयोगानें झालेला रासायनिक

पदायें. याचा उपयोग कण्या, बाहुल्या, खेळणी इ० बारीकसारीक वस्तु तयार करण्याकडे करितात. [इ. सेल्युलोईड]

पिशुलोस—पु. वनस्पतीच्या मूळ पेशी ज्यापासून उत्पन्न होतात ते द्रव्य; उद्भिज्यपेशीद्रव्य. [इ. सेल्युलोज]

पिशेल—न. पिसा झाडाच्या बियांपासून काढलेले तेल. [पिसा+तेल]

पिड्याद-ल—न. (गो.) कुंचला. [पो. पिन्सेल]

पिष्ट—न. धान्यादिकांचे पीठ; चूर्ण. 'ब्रह्मशापाचे समुल घन।

यावर्षी पिष्ट करितां जाण।'—एमा ३०.२१५. [सं.] (वाप्र.)
० करणे—चूर्ण करणे; ठार मारणे. 'ऐसें म्हणे रणीं तो केला कीं त्वां
शत्रोत्तरे पिष्ट।'—मोक्षणे ४०.२१. सामाशब्द—० पेषण—न. पुनः
पुनः तेच ते सांगणे किंवा करणे, एखाद्या गोष्टीचा गिर्थक खल करणे;
चर्चितचर्चणे. [सं. पिष्ट+पेषण=दळणे] ० मयद्रव्य—न. पिष्टसत्व
पदार्थ. ० मेह—पु. पीठ काळविलेल्या पाण्याप्रमाणे होणारी लघवी;
प्रमेहाचा एक प्रकार. [सं. पिष्ट+मेह] ० शर्करा—जी. पिष्टसत्त्वा-
पासून तयार केलेली स्फटिकसदृश साखर. [सं. पिष्ट+शर्करा=
साखर] ० सखर—न. कंद, धान्य इ० कात होणारा अन्नाचा पिठळ
सत्त्वादि. [सं. पिष्ट+सत्त्व]

पिसक(का)रणे—उक्ति. विसकटणे; अस्ताव्यस्त होणे; विडु-
रणे; विसकरणे. 'कंस विसकरलेले, दाढी वाढलेली. —नपुं ९७.
[सं. अपिस्करण]

पिसटणे—अक्ति. वेडपट होणे; वेडे वाळे करणे, पिशाचबाधा
होणे. [पिसे]

पिसणें—सक्ति. १ दळणे; पीठ करणे; चूर्ण करणे. २ वाटणे;
बोटणे; उगाळणे; गरमटणे. ३ पत्त्यांच्या पानांची भेसळ करणे;
गळत करणे. [सं. पिष्, पेषण, प्रा. पीषण, गु. पिसवुं; हि. पिसना=
दळणे क्रं. वि. पिस] **पिसणावळ**—जी. दळणावळ; दळण्याची
मजुरी; पिसाई. [पिसणें]

पिस(सो)रा—पु. एक वनस्पति.

पिसचळा—पु. पिसोळा पहा.

पिसवाज—पु. पेषवाज पहा. 'कुडुंबी जरी पिसवाज रेल
वरित कंठी।'—सळा २७.

पिसवी—जी. गेमुळी; पिशवी. 'हुंदकी पिसवी झळबिता
दाढी। माळेमणी ओढी निवेचे ते।'—तुगा ३०९८. [पिशवी]

पिस(सा)ळणे—अक्ति. १ कोव्हा, कुत्रा इ० कांस एक प्रकारचा
रोग होऊन त्यामुळे त्यास वेड लागणे; असा रोगयुक्त प्राणी
मनुष्यास बाबल्यामुळे त्यास त्याच प्रकारचा रोग होणे २ वेड्या-
सारखे करणे; संतापणे; चकळणे. ३ पिशाचबाधा होणे. [सं.

पिशाच; प्रा. पिसळ=वेडे होणे.] **पिसाळून सोडणे**—वेडे
पणांत त्रास देणे.

पिसा-शा—पु. १ एक प्रकारचे झाड. ही झाडे महाबलेश्वर,
माथेरान व दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणी आहेत 'पिशोयांचे पाळव
दाटनी। डोळ्यांचिआ बागा उडौनी।'—शिथु ६०८. २
कापूस. —शर. [पीस]

पिसा-शा—पु हातोड्याचे वजनदार व घाव मारावयाचे
टोंक. याच्या उलट मुख्या=पसरट तोंड. [पिच्छा]

पिसा, पिशा—वि. वेडा; भ्रमिष्ट; पिसाट; पिशाचासारखी
चेष्टा करणारा. 'चेसी आडेवेडे मुखीच्या अमिळालें। चाळवीं जा
पिसे ब्रह्मज्ञानी।'—तुगा १५२२. [पिसे] म्ह० १ आर्थी पिसा
त्याचे हातीं दिले 'कोलीत. २ बायको वेडी पोर पिसे जावई मिळाले
तेहि तसेच.

पिसाई—जी. दळणावळ; दळण्याची मजुरी [पिसणें]

पिसाट—न. पिशाच; भूत; ब्रह्मराक्षस. —वि. १ वेडा;
वेडपट; खूळचट; खूळा. २ ज्यास पिशाचबाधा झाली आहे असा.
[सं. पिशाच] **पिसाटणी**—जी. वेड; खूळ; भ्रम. [पिसाट]
पिसाटणे—अक्ति. (कौ.) १ पिशाचबाधा होणे. २ भ्रमिष्ट
होणे; वेडे वाळे करणे. [पिसे] **पिसाटीक**—वि. वेडा; भ्रमिष्ट;
खूळचट; खोडकर; पिशाचासारखा. [पिसे, पिशाच] **पिसांतर**—
वि. (कु.) पिसा; वेडा; भ्रमिष्ट.

पिसाच—पु. लघवी; मूत्र; पिशाच. [सं. प्रसाच; फा. पेसाच]
० करणे—लघवी करणे.

पिसाय—न. १ (गो.) वेडेपणा; २ पिसे उभारणे (पक्ष्याने).

पिसारा—पु. १ पिशाचा समुदाय; उभारलेले पंख. २
बाणाच्या शेवटी लाविलेली पिसे. ३ पीस. ४ धान्याचे पोचट
कणीस. 'शेती पिसारे राहिले त्यासी। निजगृहासी तुम्ही न्यावें।'—
५ अंबघातील बलक 'दुधात कोंबडीचे अंबघाचा पिसारा खळून
देणें'—बालरोगचिकित्सा २८. ६ चिपारीहून बारीक असे चाभा-
राचे हत्यार. —बदलापूर २८०. ७ पिसे असलेली ल्हान मुलांची
टोपी. [पीस] **पिसारणे**—उक्ति पिसे उभारणे (पक्ष्याने).

पिसावचेणे—अक्ति. (गो.) वेडे होणे; पिसाटणे. [पिसे]

पिसाळणी—जी. वेड; पिसाळणे; भ्रमिष्ट होणे. [पिसाळणे]

पिसाळा—उ. त्रास; कटकट; कंटाळा. 'मी दागि-
न्याकरितां हद्द करून त्याला पिसाळा आणते.'—कोरकि ३२१.

—न. वेड; खूळ; भूतबाधा [पिसे] म्ह० इसाळा शेजाऱ्या पिसाळा.

पिसाळे—न. (गो.) पतंग; कुलपाखंड [पीस]

पिशुडणे—सक्ति. (रा. कु.) (पिं.) कुलाच्या पाकळ्या,
पुस्तकाचीं पाने इ०चे) ओढून तुकडे करणे; कुतडणे; (ने)
पिशुडचे [पीस]

पिडुंडी, पिशुर(६)डी, पिडुंडी—झी. नारळाच्या कांदीच्या मुळाशी असलेले तंतुयुक्त जाळे; पोथीच्या बरवी त्वचा. [पीस]

पिशुण-णा—वि. पिशुन पहा.

पिशुरडे—न. सापाच्या जातीचा एक प्राणी.

पिशुवा, पिस्—झी. दश करणारा एक सफळ क्षुद्र जंतु; पक्ष असलेली ऊ. 'पिशुवा म्हणती आसुचे घर। निश्चयेसी।' —दा १.१०.४०. [हिं.]

पिस्कु—न. (शाप, मंत्र जादूटोणा इ०नीं) बाघ, लांबगा, कुत्रा इ० सालेला मनुष्य.

पिस्ड—न. (गो.) अंशाबा बांधल्यावर राहिलेले केसांचे टोंक. पिडुंडी पहा. [पीस]

पिसे—न. १ वेड; भ्रम; पिशाच्चाचा, म्हातारपण इ०मुळे लागलेले वेड. 'जात्येचा लागे पिसे। मग ते सैरा धावे असे।' —झा २.१३. [पिशाच] **पिसेपण**—न. वेडेपणा; वेड. 'ते ज्ञाते पण न मिरविती। पिसेपण न दाखविती।' —एभा १.४९.

पिसोटी पिसांडी, पिसोणी—झी. (गो.) एक प्रकारची गवताची केरखुणी. [पिडुंडी]

पिसांडे, पिडुंडे, पिसांडया, पिडुंडया—पिडुंड्या पहा.

पिसांदर—झी. (गो.) पिडुंडी पहा.

पिसोर-रा—पु. इतिहाची एक ल्हान जात. हीत कस्तूरी-मृगाचाहि अंतर्भाव होतो.

पिसोळा—पु. एक तांबडा, उबणारा व दंश करणारा किडा. 'पिसोळा बाजून पाळाला। तेणें प्राणी दुखीत जाला।' —दा १८.१०.२५. २ पिसांचा नाश करणारी एक उग्र वनस्पति; हिची उंची हात-दीडहात असून पाने ल्हान असतात. ही रेचक आहे. —मय ४.७५. [सं. पटुर्मा; पिसु]

पिसोळे—न. (गो.) कुडी; कुलपाळक; पंतंग. [पीत]

पिस्कात—झी. (गो.) झांफटां न येणारी सुरी.

पिस्कारणे—सकि. पिसकारणे पहा.

पिस्ता—पु. पिस्त्याचे झाड व फळ. हीं झाडे सिरिया, दमास्कस, मेसापोटमिया या प्रदेशांत होतात. फळाचे तेल औषधी आहे. [फा.] **पिस्ताई**—वि. काळसर हिरव्या रंगाचा; तसले वस्त्र.

पिस्तुळ—न. खाशांत ठेवण्यासारखी ल्हान बंदूक. हे स्फोटक हत्यारापैकी आहे. हे एका हाताने वापरता येते. [इ. पिस्टोल]

पिस्तोल—न. एक नाणे. याची किंमत सहा आठ रुपये आहे. —उभ ७०.

पिस्तोलफेर्नाई—वि. (गो.) बाहेरक्याली मनुष्य.

पिस्वाड—पु. पिशाचाच, पेडावाज पहा. [फा. पेसावाण]

पिहा—पु. पानथरी; प्लीहा पहा.

पिहू—न. कोकिलच्या आवाजाचे अनुकरण. [ध्व.]

पिहू—पु. प्रियकर; जार, उपपति. [सं. प्रियकर]

पिळकणें—सकि. एकदम थोडेंसे पातळ हगणे; ल्हानसा जुलाब. [ध्व.]

पिळक(का)घणे—न. पीळ घट्ट बसण्यासाठी दोरीच्या पद-रांत जे (गाडीच्या सांक्णीमधील किंवा तेल्याच्या वाण्याच्या साटेच्या दोरामधील) लांकूड घालून पिळतात ते. [पिळणे]

पिळकी—झी. (ल्हान मुलांत) एकदम व थोडा होणारा जुलाब. [पिळकणें]

पिळगी—झी (गो.) कूड, पिडी; संतति. 'आमच्यो पांच पिळग्यो याच घरांत साल्यो' [पिडी]

पिळगुटणे—सकि. पिळणे; पिळवटणे; मुरगाळणे; जोरांने फिरविणे. [पिळणे]

पिळण—न (व) १ ऐन उतारावर एक बाजूस बळगारें रस्त्याचे वळण २ आंखेन घेऊन दमणीच्या धुच्याच्या भोंवतीं बांधलेला दोर. [पिळणे]

पिळणी, पिळण—झी. (कों.) कापड इ०चे पिळणे; पिळवटणे. [पिळणे]

पिळणे—सकि. १ पीळ घालणे; बळणे. २ पिरगाळणे; मुरगाळणे; पिडून काढणे (अचळ, फळ इ०तून दूध, रस इ०); दाबून काढणे. ३ (ळ.) जुलमानें काढणे; उकळणे. [सं. पीडन; प्रा. पीलण, पिळेइ; यु. पिळवुं; हिं. पिलना; फा. पिळ]

पिळपिळीत—वि. १ चांगला पीळ न घातलेली; सैल विणीची (दोरी इ०). २ (ळ.) सैल विणीचे, ठासणीचे (कापड); बिसबिसीत. ३ (ळ.) मुळमुळीत; नेमळट; निःसत्त्व; कमजोर (उपाय, भाषण, बतयूक इ०). [ध्व.]

पिळपिळे—न. (कों.) सुताराचे एक हत्यार; पिळगीक.

पिळवट—वि. घट्ट पीळ दिलेला; पीळदार. **पिळवटणी**—झी. पिळणे; पीळ घालणे.

पिळवटणे—सकि. १ पीळ घालणे; पिळणे; पिरगाळणे. २ (ळ.) व्यथित होणे; दुःखानें करणे. 'पिळवटलेल्या हव्याच्या।' —संप्रामगीते १८. [पिळणे]

पिळवणी—न. कपडे बगैरे पिळून निघावेले पाणी. [पिळणे+पाणी]

पिळमुटाणी—झी. (गो.) एक प्रकारची दुर्गंध.

पिळा—पु. १ पीळ; बळ; पिळकेले वस्त्र कपडे. २ (ळ.) सरीराका दिलेले आकेपिके. ३ बोरवाचा एक रोव. —अथ २. १३०. [पिळणे; सं. पीळ; पीळ+वटविणे]

पिड्डाई—**खी.** बाण्यांतून तेल पिडण्याची मजुरी [सं. पीड्=दाबणे; सि. पिडाई]

पिड्डाचंपा—**पु.** पिडळा चांका; सोनचांका. [पिडळा-नचंपक]

पिड्डापिड्ड—**कि.वि.** (तंजा.) वेड्यासारखे; मावजून्यतेने (पाहणे).

पिड्डिखीसोय—**वि.** (गो.) निःसत्त्व; नेमळट (मनुष्य). [पिळणे]

पिड्ड—**पु.खी.** सुत काढण्यासाठी केलेला कापसाचा वेळ; पेड्ड (पिळवटून केलेला काढ्या, कापूस इ.चा). 'पिजून पिजून केला पिड्ड'. '—भज ५६. [प्रा. पिडली]

पिड्ड—**न.** पिळकवण पहा.

पी—**वि.** पिणारा (समासांत अंत्यपदी); मयपी; क्षीरपी इ० [सं. पा=पिणे]

पी—**खी.** प्लीहा पहा.

पीक—**न.** पिक पहा. 'पीक अंगावरी टाकी अकस्मात.'—रामदासी २.७८. **०वाणी-नी-दान**—**खी.** पिकदाणी-दानी पहा. [पीक+दान]

पीक—**न.** १ पेरलेले धान्य इ०कांची परिपक्वता. २ शेतांत उभे असलेले किंवा नुकतीच कापणी केलेले काडासह धान्य. 'सेवटी पीक होता घनदाट'. कुणवट अंतरी संतोषे. '१ मळून तयार झालेले धान्य. [सं. पक्, पक] (वाप्र.) **०जळणे**—अतिशय उन्हाने पीक झाले; पिकाचे नुकसान होणे. **०सोडणे**—जमीनीची पीक वेण्याची शक्ति कमी होणे, जमीनीची सुपीकता कमी होणे. **पिकाचा फुफाटा उडणे**—पिकाची धूळबाण होणे; पिकाची राखरांगोळी होणे. **सामा-शब्द**—**०नुकसान**—**न.** पिकास (अतिशय पाऊस, उष्णता, थंडी इ०मुळे) झालेली नुकसानी; पिकाची नासाडी **०नुकसानी**—**खी.** १ पिकाची नासाडी; पीकनुकसान. २ पीक बुडारुयामुळे सरकारने दिलेली सूट. **०पाऊस**—**पु.** पीक पिकाबयास योग्य असा पाऊस. **०पाणी**—**न.** पिकाबद्दल सामान्यपणे बोलताना योजावयाचा शब्द. 'यंदा पीकपाणी बुडाले.' पावसाचे एकंदर मान लक्षांत घेऊन पिकाबद्दल योजावयाचा शब्द. 'तुमच्या गांवा-कडे पीकपाणी कसे आहे बरे?' **०पाहणी**—**खी.** पिकाची तपासणी, थंडाज, आणेवारी.

पीक—**पु.** कोडीळ (विर.) पिक पहा. [सं. पिक]

पीक—**खी.** (वे.) गोगळ्याय. [वे.]

पीक—**पु.** (ब.) फोड, जखम इ०तून येणारा द्रवपदार्थ; पू. 'फोडातून पीक येला.' [पिकणे]

पीन—**न.** (गो.) दोन साणसाचे ओसे. (वाप्र.) **०बांधणे**—दोन साणसाचे ओसे उचलतां यावे म्हणून आडवा दांडा बांधणे.

पीछेहाड—**खी.** साधार; मागे इटणे. [हि. पीछे+हाटणे]

शब्दो. ५ २१

पीटांगूळ—**न.** (गो.) एक प्रकारचा पक्षी

पीटिका—**खी.** पुळी; लहान फोड. [सं.]

पीठ—**न.** १ (विशेषतः कणिक सोहम इतर). धान्यादिकांचे दळून केलेले चूणे. २ जमीनदोस्त, चिरडलेली, नाश पावलेली स्थिति; पराभूत, पादाक्रांत केलेली स्थिति; पूर्ण खच; चूर; लुप्त; धूळ, माती, राख इ० शब्दाबद्दल योजितात. 'तंभ ह्यादशादित्यांचा मेळा. एकत्र होय रविमंडळा. तो पीठ करी पर्वतशिळा. तृणशाळा उरनेंदी.'—एभा २४ ५२६. ३ आधिक्य दाखविण्यासाठी गोरा या शब्दापुढे योजितात. उदा० 'गोरा गोरा पीठ' ४ स्वच्छ व शुभ्र चांदण्यास उद्देशून क्रियाविशेषणाप्रमाणे योजितात. उदा० 'चांदणे पीठ पडले' [सं. पिष्ट] ४४० १ आर्ची पिठोबा मग विठोबा=प्रथम पीठ मग इतर कामे. २ पिटाण्यात पीठ नाही मिठाण्यात मिठ नाही. सामाशब्द—**०कूट**—**न.** स्वचंपाकास लागणाऱ्या नेहमीच्या व आवश्यक वस्तु [पीठ+कूट] **०गांठ्या**—**पु.** आळ-बाच्या पानाची पीठ लावून तेलांत तळलेली बडी. **०पाणी**—**न.** साखर घालून पाण्यांत कालविलेले लाह्याचे पीठ, आजारी माणसाचे एक पेय. **०पोळी**—**खी.** तांदुळाचे पीठ शिजवून त्यास गव्हाचे अस्तर लावून केलेली पोळी.

पीठ—**न.** १ आसन; बैठक. २ वेदाभ्यास करणाऱ्या विद्या-ध्यांचे दर्माचे केलेले आसन. ३ मुख्य स्थान जसे गुरुपीठ इ० 'तेचि ब्रह्मविद्या आणा. कैमेनि प्राप्त होय आपणा. ते पूर्वपीठ-विचंचना. सावधानमनं परिचेसी.'—एभा १०.३२५. ४ विष्णूच्या चक्राने झालेले पावतीच्या मृत शरीराच तुकडे. ज्या ठिकाणी पडले ती एक कल्पिलेली जागा; पीठस्थान अशीं पीठे एकंदर एकाच आहेत. मग पीठ पहा [सं.] **०न्यास**—**पु.** पूजा करताना पीठास विशिष्ट जागी करवयाचे स्पर्श. [सं.]

पीठघण—**खी.** कोडावरील एक औषध. [सं. पृष्ठपणि]

पीठा—**पु.** १ वखार. 'लक्ष्मीपीठा.' २ दारूचे दुकान. [सं. पीठ]

पीठिका—**खी.** १ वंशपरंपरा; कुळपरंपरा; सर्व गोत्र, कुळ किंवा वंश २ पाया; भूमिका; आसन. 'हो कां आरमनिवेचना-तळींची. जे पीठिका होय सख्याची. पांथु अधिष्ठात्री तेथिची. मातुका गा.'—ह्या ६.१२७. ३ (ल) कोणत्याही गोष्टीची, धंद्याची इ० साग्र हकीकत [सं.]

पीड—**उकि.** ताडाच्या झाडाचा बुंधा.—कृषि ७५८. [हि. पेड]

पीडणे—**उकि.** १ घ्राणेने; घ्रासविणे; दुःख वेणे. २ दाबणे. 'सध्य तें तळीं ठेविजे. तेणें सिवणीमध्यु पीडिजे.'—ह्या ६.१९४. [सं. पीडन]

पीडन—**न.** घ्रास; पीडा; दुःख. [सं.]

पीडा—**झी.** १ दुःख; त्रास; कष्टकट. २ व्याधि; उपाधि; त्रासदायक मनुष्य, गोष्ट, धंदा इ० इ भूतबाधा. [सं.] **काढणे**—**व्याद टाळणे**; त्रासदायक माणसास हांकलून लावणे. **पीडावणे**—**भक्ति.** त्रासणे; दुःखित होणे, पीडणे. 'तेव ते अत्यंत पीडावलीं। वाट पाहात बैसलीं।'—दा २.४.१८. [सं. पीडा] **पीडित**—**वि.** त्रासलेला; गांजलेला; पीडलेला; कष्टलेला.

पीढ—**न.** (व.) पाट. [सं. पीठ; गु. पीठियुं]

पीण—**झी.** (कों.) स्तनपान; थान पिणे. [सं. पा=पिणे]

पीत—**वि.** पिवळा. [सं.] **चंदन**—**न.** पिवळें चंदन.

पीतांजनविषांग—**वि.** उजव्या बाजूस पिवळे ठिपके असलेला (घोडा). **पीठांबर**—**प.** पिवळ्या रेशमाचें वस्त्र; नैसावयाचें वस्त्र; नैसावयाचें उंची रेशमी वस्त्र. [पीत+अंबर=वस्त्र]

पीत—**पु.** (ल.) दिवा; ज्योत. 'पीतापासुन कृष्ण जालें। भुंमंडळी विस्तारलें। तेणेंविण उमजलें। हें तों बडेना।'—दा १५. ६.१.

पीत—**वि.** १ प्यायलेला; प्राशन केलेला. २ प्राशन केला गेलेला. [सं. पा=पिणे]

पीताम्ल—**न.** एक रंगहीन तेल; ह्या अम्लाच्या ताम्राच्या क्षाराचा रंग पिवळा असल्याकारणानें यास पीताम्ल म्हणतात. —झाको प १३७. [सं. पीत+अम्ल]

पीन—**वि.** पुष्ट; लह; मांसल. 'एकें पीनावयव मांसाळें। एकें छुळें अतिविकाळें।'—झा ११.१३९. [सं.]

पीनस—**पु.** (विल.) पिनास; नाकाचा एक रोग. [सं. पीनस]

पीप—**न.** पाणी भरण्याचें लांकडाचें एक मोठें पात्र; टीप [पोर्तु. पिपा]

पीयू(यु)ख—**प**—**पु.** १ अमृत. 'तुझे मुखीचें कथापीयूख। चिडुमात्र लागतां देख।'—एसा १९.१२८. २ पाणी. 'आतां निर्वायुनि कनकें। भरिला गांगेपीयूख।'—झा १६.१९७. ३ कोंबळें दूध; चीक (जनावर व्यालें असतां प्रथम काढलेले). [सं.]

पीर—**पु.** १ सुसलमान साधु, किंवा त्याचें थडगें. २ वृद्ध माणूस. ३ वस्ताद; वरचह माणूस ४ छळा, वेडा माणूस [फा.] **इह**—**त्याला पीर भेटला म्हणजे तो दवेल. ० जादा**—**पु.** साधुपुत्र. 'त्या ठिकाणीं हुसैनीसाहेब म्हणून मशायख पीरजादा आहे.'—रा ५.११२. [फा. पीरजादा]

पीर—**झी.** (गो.) बशी; पिण्याचें उथळ पात्र [पोर्तु. पीरिस]

पीळ—**न.** १ (कोंबडी, पोपट, काबळा, माजर इ० पशु-पक्ष्यांचें) पिलें. २—**पुन.** केळ, कळक इ० कांवा कोंब, अंकुर

पीळ—**न.** एक उपरतन. हें जपानी व चिनी लोकांस फार प्रिय आहे. त्यास ते आपलें राष्ट्रीय रत्न समजतात. हें शुरकट

रंगाचें, पांढरें, पांढरट हिरवें असून कठिण व अपारदर्शक आहे. (इं. जेड)

पीलखाना—**पु.** १ गजशाला; हत्तीखाना. २ गजदळाचें खातें. 'पीलखाना व अस्तबालास व उंटास दाणा नाहीं. फाके गुजस्तात.'—रा १.५४. [फा. पीलखाना]

पीलभक्त—**वि.** दामिक; डोंगी; भोंदू. **पीलभक्ति**—**झी.** १ जग परमाणूपासून उत्पन्न झाले आहे असे मत. २ प्रेम व मैत्री याविषयीच्या पोकळ भाता. ३ डोंगीपणा; दामिकता. [सं. पिलु-भक्ति]

पीलखान—**पु.** हत्ती हांकणारा; मढात. [फा.]

पीलु—**पु.** (संगीत) गायनांतील एक राग. यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण वादी कोमल गांधार व संवादी तीव्र निषाद. गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. कोणी सावैकालिकहि मानतात. आरोहांत तीव्र स्वर व अवरोहांत कोमल स्वर घेतले जातात.

पीलु—**न.** एक कोंकण-गुजरातप्रांतीय झाड. याचीं पाने धायटीसारखीं व फळें तोरणासारखीं असून फळाचें तेल वायुहारक आहे. कोंकणी नांव किंकण, सारी. —वगु ४.७६.

पीठांट—**झी.** पिठाड. 'येक वंदी मुद्द पीठांटीं घात। मनकट बरी गुंहाळत। तोंहें कादुनी येरी मोहोरे। तेथे आणिकें इसती।'—उषा १६९९. [हि पिठाडी]

पी(पी)स—**न.** १ लहान व बारीक पंख. २ बाणाचें टोंकांस लावलेलीं पिसें प्रत्येकी. ३—**झीन.** भाताच्या रोपास लागणारी कीड; कीड लागून रोगटलेले कणीस. 'भातानें पिसा टाकल्या.' 'शेताला पिसा पडल्या.' 'हें पीस तोडून आणलें.' ४ पळी, उचटणें इ०चा दांढा. 'पळीचें पीस भातांत फिरवून वर झांकण ठेवावें.'—पाकशास्त्र २. [सं. पिच्छ] **पिसाचा काबळा करणें**—अतिशयोक्ति करणें.

पीस—**न.** पिसवा. [पिळ]

पिड—**न.** कोकीळ पक्ष्याचा आवाज [ध्व.]

पीळ—**पु.** १ वळ; मुरड; पिरगळा; पिरगाळलेली स्थिति (दोर इ० ची) २ (ल.) ताठा; मगरी; शिरजोरपणा ३ (ल.) प्रेमाचा किंवा दयेचा कळवळा. ४ (ल.) मनांतील अढी; पेंच; बाक; तिडा. 'जाणत्याचे पेंच जाणावे। जाणत्याचे पीळ उक. लावे।'—दा १८.२.११. [पिळणें] **इह**—**सुंम जळेल पण पीळ जळत नाहीं.** (बाप्र.) **पडणें**—मनांत अढी धरणें; विपरीत प्रवृत्ती कळून घेणें **पिळाचा वाळा**—**पु.** (सोनारी) लहान मुलांच्या पायांत घालावयाचा एक दागिना (वांदीच्या) चार सुतांना एके

ठिकाणी पीळ घालून घोटयाच्या आकाराचे त्याचे वतुळ बनवून त्या वतुळावर तीन ठिकाणी घाग्या बसवून तोंडाशी दोनही बाजूस मोगरे केलेले असतात. पिळाची गांठ-रांगोळीचा एक प्रकार. ही वतुळात्मक असते. ही अकरा ठिपक्यांच्या चौकटात बसते. पिळाची फुली-रांगोळीचा एक प्रकार. पिळाचे कमळ-रांगोळीचा एक प्रकार हे कमळ सात ठिपक्यांच्या चौकटीत बसते. हे बकरेपात्मक असते. पीळणी-झी. पीळ. 'आसुही गजाचे प्रहात। पाये देउनी उपडी रांत। तेची पीळणी घेउनी। पुरवी राउतासी जुगांत।' -उवा १४८३. पोळार-वि. चांगले पिळ लेले; बसलेले; मजबूत. २ गर्विष्ठ; आढवतेखोर; मिजासखोर (मनुष्य).

पीळ-३. (पगडबंद) पागोटयाच्या बांधणीतील एक विशिष्ट रचना. राठ बिरगुटाच्या सुरळीभोवती नव्या कापडाच्या पट्ट्या मुबपून गुंडाळतात व अक्षम शिवतात. पगडीच्या कोक्याच्या एका बाजूस सारखे पीळ व दुसऱ्या बाजूस सपाट पट्ट्या असतात [पिळणे सं पीळ=अभविणे]

पीळकारणे-न. (दोरांचा धंदा) चामडे पिळून काढण्याचे लांकूड.

पु।-(सांकेतिक) पुरवणी, पुरवणीपत्र इ० बद्दलचा संक्षेप.

पु-वि. पुरुषवाचक पद. समासत उपयोग. उदा० पुंकेसर; पुंनव; पुंकिम इ०. [सं. पुंस, प्रा. पुं] पुंजननेन्द्रिय-न. पुरुषाचे जननेन्द्रिय; स्निग्ध, शिथिल. [सं. पुंस+जनन+इन्द्रिय]

पुआळणे-अकि. (महाउ.) पळणे; धांवणे; चालणे; स्थिर न राहणे. 'राउळापुंते बाढत। राजबाहान पुआळित। हो हो भगतां राउत। आसुबती ना।' -शिथु ५३०; शिवाय ६८२; १००६. [सं. पुन=बोवणाची एक चाल, दौड]

पुई-झी. १ पुळी; पुरळी. २ एक प्रकारची बनस्पति, छुडप. हे साधारण पुरुषभर उंचीचे असते. याचा पाला वाढून ताकांत कालवून व्रणावर लावला असता व्रणांतील सखे पु बाहेर येतो. [पु. सं. पति; प्रा. पुई=पू]

पुई-झी. पोय पहा.

पुई-क्रि. (भि.) खाली. 'इ विईने बांदराहीवी दोप्या काडिने पुई टाक्या.' -हे पाहून बावरांनीहि दोप्या काढून खाली टाकल्या. -भिळी १९.

पुळा-३. (कों.) एक प्रकारचा मासा. हा हातभर लांब असतो.

पुळानंद-वि. (उप.) खादाड; पुळ्या सोडणारा. पुळानंद पहा. 'अलीकडचे साधू नुसते पुळानंद.' [पुळ्या+आनंद]

पुकार, पुकारणी-पुकी. १ मोठ्याने हांक मारणे; आरोळी मारणे; बोलावणे. २ हाकाडी, गवगवा; बोभाडा; बातमी. 'गोबो-

गांवच्या बतैमानपत्रांतून नेहमी पुकार होतच असतो.' -नि ३१९. ३ (सामा.) आरडाओरड; ओरडा. [सं. पुत्कार; प्रा. पुकार. हि. पुकारना; सि. पुकारण] (वाप्र.) पुकार कळणे-पडणे-बातमी पसरणे; आर्वे पळणे; जाहीर होणे; विदित होणे 'मग पुकार कळली पुणेशहराला। गर्भार बाया चालल्या पाहयाला।' -ऐपे १६७. 'सारे शहरामधे पुकार पडली उभे सुभे माडीमाडी।' -पला ४.१३. -ऐपे २१४. पुकारा-३ पुकार पहा. 'शिवाजी राजांची नजर अंधःकारांत रूतली असल्यामुळे एवढा पुकाराला आणे.' -विक्षित १.५०. पुकारणे-१ ओरडणे; मोठ्याने आवाज करणे. २ एखाद्याविषय ओरडा करणे; हाकाटी करणे. ३ जाहीर करणे; बातमी पसरविणे. 'लष्करी कायदा पुकारला तो कोणत्या आधारे?' -के १०.६.३०. ४ आरडाओरड करणे [पुकार]

पुकारा-३ ताडा; अस्मिमान, फुगणे 'नको मानसीं हान गवें पुकारा.' -रामदास, कवगायक ४. [फुंकार]

पुंकेसर-३. फुलांत लीकेसारख्या भोवतालीं असणारे केसर. [सं. पुंस+केसर; प्रा. पुं+केसर]

पुंस्त-पुन १ पिसे लावलेले बाणाचे अग्र. 'रणा माजवी तोरण, पुंस्तबाणी मेघवर्ण।' -आपद ५८. २ पुच्छ; पिसारा. 'शाङ्गधनुष्य अतिसबळ। सुवर्णपुंस्त बाण सरळ। हल आणि मुसळ। आयुधे प्रबळ पूजावी।' -एमा २७.२५६. [सं.]

पुस्ता-पुस्ता-३. यथेच्छ जेवण; भरपूर, आकटं जेवण. (कि० पाळणे; करणे; उरकणे) 'तेथून परत आल्यावर तयार करून टेवलेल्या पुस्त्यावर यथास्थित हात मारतात.' -आगर ३.१५८. [पूते ? +खाणे] ० शोडणे-स्वतः श्रम न करता मिळालेल्या अन्नावर यथेच्छ हात मारणे. 'जोपर्यंत पुस्त्या शोडायला मिळे तोपर्यंतच 'रावसाहेब' करीत.' -कोरकि ८८. पुस्तानंद-३ पोटाभर मिठात्र मिळाले म्हणजे कृतांध मानून काही उद्योग न करणारा; केवळ पोटाभर. 'कृताळ ब्राह्मण येक पुस्तानंद।' -रामदासी २.४१. [पुस्ता+आनंद] म्ह० पुस्तानंद आणि सुस्तानंद. पुस्त-वि. पोफ; परिपक. 'जो विचार करणे तो पुस्तच कराल.' -जोरा १२३. [फा. पुस्ता]

पुंगट-स-वि. पुंगळाच्या अंगास येणाऱ्या दुर्गंधीप्रमाणे घाण येणारा; बाईट वास असलेला.

पुंगळ-३. एक पादरा किडा; पिशूक पहा. 'पुंगळ म्हणती आमुचे घर। बाळक्या म्हणती आमुचे घर।' -दा १.१०.४०. [सं. पिंगळ] ० वेळ-ळी-पुळी. एक दुर्गंध येणारी वेळ. 'कां पुंगळवेळीचे जैस सुमन। नेत्रास साजिरे दिसें सुलन।' -

पुंगळी-झी. (ना.) कागद बगैरेची छुरळी; बळकटी, नळी; भोंगळी पहा. [? पोळकी]

पुंगी—स्त्री. तोंडानें वाजविण्याचे गारुडी इ०चे एक वाद्य. हें कडु ओपळण्याचें करतात. सापास मोहून टाकण्यासाठी हें उपयोगांत आणतात. 'अनुदात वाजवी पुंगी। बाबा जोगी।'—भज ११९. [दे. प्रा. पुग=एक वाद्य?] (वा.प्र.) •**धंड करणे**—एखाद्यास गप्प बसविणे; निरुत्तर करणे; दुसऱ्याचे बर्षेच चालू न देणे 'एखाद्या लुच्चाची टकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असता त्याचा जना माथा भडकून जावा ...'—नि ३९७. **इह० गाज-राची पुंगी वाजली तर वाजली नाही तर मोडून खात्री. सामाशब्द-०**
पेटारा—पु. (व.) सामानसुमान [पुंगी+पेटारा] •**घाला**—पु. गारुडी; पुंगी वाजविणारा.

पुंगीफल—न. सुपारी; पोफळीचे फळ, पूगीफल. [पूगी+फल]

पुचकरणे—भक्ति. (कृ.) मरणें; मचकणें. [ध्व.]

पुचकरणे—भक्ति. पुचकारणे. 'जामदार तेथूनच पुचकतो.'—चिमा १४ [ध्व.]

पुचट—वि. (प्र) पोचट; पोकळ; निरुस; नि.सत्त्व (शब्ददशः व लक्षणें). [दे प्रा. पोचट, म पोचट]

पुचं(चुं, चां)डी—स्त्री. (प्र) पुचुरडी पहा.

पुचपुच—स्त्री. १ हलक्या व खोल आवाजांत बोलणे; कुज बुजणे; कानगोष्टी. २ कुणकुण; गुणगुण; थोडा बम्रा. [ध्व.]

पुचाट—वि १ पोचट, हलका, पुचट. २ दुबेल; नामदै. [पुचट]

पुचुपुचु—स्त्री. (खा) कुजबूज. पुचपुच पहा. [ध्व.] •**रंगण**—न. एक कवड्याचा खेळ. —मराठी खेळांचे पुस्तक पृ. १२५.

पुच्चा, पुच्ची, पुच्ची—स्त्री. (अश्लील) स्त्रियांचे जननेद्रिय; चूत; योनि. [का. पुक्की+च्ची]

पुच्छ—न. शेंपट; गट्ट, पत्री इ०चा गुदद्वारावरील अवयव. —ज्ञा १०.२५५. 'शरीर वज्रा ऐसें। कवची ब्रह्माड जो पुच्छे।'—तुगा ४०१. [सं.] (वा.प्र.) •**फुटणे**—लांघणें—वाढणें—

(श्रम, धंदा, खर्च इ०) मूळ योजनेपेक्षा अधिक वाढणें, अनपेक्षित विस्तार होणें(मराठीच्या शेंपटी वाढण्याच्या गोष्टीवरून) सामाशब्द—० **प्रगति**—स्त्री. (ल.) (शेंपटाच्या दिशेने जाणे) मागे हटणे; माघार घेणे; परागति; पिछेहाट. 'परंजपे साहेबांची पुच्छप्रगति पाहून विचान्या शिक्षकवर्गाला काय बाटेल?'—केले १.२६७. [सं. पुच्छ+प्रगति] **पुच्छावर्त**—वि. शेंपटीजवळ भोंवरा खसलेला (बोडा). [सं. पुच्छ+आवर्त]

पुच्छापताई—स्त्री (ररदेशी तेकी)मुलाच्या बापायने वधूकडील माणसास घेई देण्यासंबंधी बा विधि; कनसुनई. —बदलापूर २१९

• **पुंज**—पु. १ धान्यादिकांची रास; ढीग; समुदाय; झुबका; पुंजळ. 'जयाचा रश्मिपुंज निबड।'—ज्ञा ११.९. २ सोत किंवा धारिणी

यांनीं गुरब आणि महार यांस त्यांच्या त्या वर्षातील कामाबद्दल दिलेली धान्याची लहानशी रास. ३ सेळा; गट. [सं.]

पुंजका—पु. सेळा; झुबका; तुरा; घोंस; समूह; रास; जुडगा; जुडी; गडडी (केंस, पातें, पार्ती, मधमाशा इ०चा). [पुंज]

पुंजट, पुंजर(ळ)ट—न. धान्यादिकांतील हलकें, पोचट दाणे. [पुचट]

पुंजणे—सक्ति. १ पुज्य मानणे; आदरसत्कार करणे; मान देणे २ पूजा करणे; देव, ब्राह्मण इ०ची गंध, फुलें इ०नीं सभा-वना करणे; अर्चणें; उपासना करणे. [सं. पूजन] (वा.प्र.) (एखाद्या पदार्था) पूजून ठेवणे—त्याचा उपयोग, दान इ० न करितां थोडाच संपत्ती ठेवणे **पानें पुजणे**—खाद्यपदार्थ पानावर थोडा थोडा वाढणे; नुसते नांवाला पदार्थ वाढणे. पानावर वाढल्या-सारखे करणे. **पान पुजणे**—फार न खाणे; नांवाला जेवणे. (लोकांचीं) घरेदारें **पुजणे**—आपल्या कामाकरितां लोकांच्या घरी वारंवार खेपा घालणे.

पुंजनी—न. रेशमाची एन जात. —मुंठ्या ९०.

पुंजमाल—पु. थोड्याला खरास करतेवेळीं किंवा नाल ठोकते-वेळीं त्याच्या तोंडाच्या खालच्या जबड्याला बांधून मग शेप-टीच्या खाली बांधलेली दोरी; ओठाळी. [का. पूंजमाल]

पुंजरट—न. (व) घागेरटें फडकें किंवा कपडा.

पुंजवणी—स्त्री. गोळा करण्याची क्रिया. (महारी) मृताची तिसऱ्या दिवसाची उत्तरक्रिया; राख सावडणे. —बदलापूर १७९.

पुंजा—पु. १ (विणकाम) तळहाताभोवती गुंडाळलेले धागे किंवा तंतु ह्या तंतूंची संख्या साठापासून ऐंशीपर्यंत असते.(सामा.) साठ तारांचा समूह. ३ शेण, राख, केरकचरा इ०चा ढीग. 'नांभ ठेवीत केर-पुंजा।'—दा ३.३.४२. (खांब झालेले, वाळवीने झालेले, कुजके घाल्य, लंकूड, कापड इ० पदार्थांचा) गंज; ढीग; रास. ४ (सामा.) राशी; समुदाय. 'विधिनिषेध पैजा। जळाली पंचा-यतनदेवपूजा। होता संचितक्रियमाणपुंजा। तोही वोजा जळाला।'—एमा ७.७६८. [सं. पुंज]

पुंजा—स्त्री. (कें. खा. अशिष्ट) पुजा पहा.

पुंजा—स्त्री. १ (प्र. पूजा) देव, मोठी विभूति इ०चा आदर-सत्कार; अर्चा; मानसन्मान; उपासना; भक्ति. २ पूजेचे साहित्य व पूजा करतांना करावयाचे विधि. ३ मृतबाधा झाली अमर्तां यांमध् लोकां करितात तो संस्कार. [सं. पूजा] (वा.प्र.) •**करणे**—घालणे—१ (ल.) बडविणे; चोप देणे; मारणे; पिटणे. २ भोसडणे; खरडणी काढणे. •**बांधणे**—देवाच्या मूर्तीस पुष्पादिकांनीं सजविणे; देवाला गुंगार घालणे. 'जोड करितां खुरपुटीं। तोडौनि अरिशिरे गोमटीं। जैसीं खातां पुजेडी। पुजा बाधितुलें।'—शिल्प १००९. 'पूजा बांधिली माणिकामोती झांची।'—इह० बाभराच्या देवाला खेटाराची पुजा.

सामाशब्द-०पत्री-ली. १ फुलें, पत्री वगैरे पूजेचें साहित्य. २ (ल.) बडविणें; मारणें; म्हुडळणें. (कि० करणें)

पुंज णा-ना-पु. (तिरस्कारार्थी) केरकबरा, गवत, घाण इ०चा ढीग; उकिरबा.

पुंजापा-पु (ला.) पूजेचे साहित्य; पूजापत्री. [हि. पुजापा]

पुंजारा-री-पु देवालयानें देवाची पूजा करणाऱ्यांशीं नेम लेळा मापुपः ब्राह्मणाखेरीज इतर जातीचेहि पुजारी असतात ' मह जरी बाधान पुजारे. ठाई ठाई स्वादित्र ' -नव २३ १७८

०रीण-ली ली पुजारी; पुजाऱ्याची ली. ' पुजारिणी दासे द. ग १ वे दा १ ' -शके ११९५ तील पंड्यप्रचा सांगलेख. [पुजा]

पुंजा(ज)व(वि)णें-उकि. १ एकत्र करणें; गोळा करणें (जमीनीवर पसरलेले धान्य वगैरे). २ जळलेल्या प्रेताची राख गोळा करणें; राख सावडणें. [पुंज]

पुंजाळ-पु. (काव्य) ढीग, रास; जमाव. ' परम तेजस्वी प्रख्याम. पुंजाळ लक्ष जीवांचा. ' ' पुंजाळ ते सळकती बहुरत्न कीळा. ' -दावि ४८२. [पुंज] पुंजाळणें-अकि. एकत्र गोळा होणें; जमणें.

पुंजाळ-वि तेजस्वी; चकाकित ' पैल सांबळें तेज पुंजाळ कैस. ' सिरी तुर्विली साजिर्गे मोरपिसें. ' -तुगा ४२५. [पुंज]

पुंजाळणें-अकि. १ तेजस्वी होणें; चकाकणें. ' प्राण पांगुळला जेथिचा तेथ. ' शरीर मंदमंद कांपत. नयन पुंजाळले निश्चित. अधोन्मीलित ते जाहले. ' -एमा २९ ६५४. २ पसरणें. ' वर-जिळे पातीं बळती. ' सज्जींचीं तळीं पुंजाळती. ' तेथ अधोन्मीलित स्थिती. उपजे तया. ' -ह्या ६ २०३. ' भाउउदयाचलीं तेज पुंजाळलें. ' -मुपाळी

पुंजी-ली १ (रुपये, धान्य इ०चा) लहान ढीग; रास; समूह २ (सामा) सांठा; संग्रह; कोठार; सांठवल; भरणा; सांठार (वस्तू, विद्या, द्रव्य इ० चे) द्रव्य; पैसा. [सं. पुंज] ०करणें-१ रास, ढीग करणें; जमा, गोळा करणें. २ पैसा सांठविणें.

पुंजी-ली घोड्याला कुंजारण्याच्या सामानापैकीं एक; शिरो बंद. [फा. पूजी]

पुंजी-ली. (लुगड्याच्या) कांठाचा एक इंचाचा भाग; (सामा) सागावरील ताण्याचे ६० वेरें. [पुंजा]

पुंजी-ली. एक सागागोटपांचा खेळ. -मराठी खेळानें पुस्तक पृ ३४२.

पुंजुलें-उ. (गो.) पुंजी; पुंजाळ पहा.

पुट-न. १ (हात, कान, पावें इ०) दुसऱ्याने केलेली पोकळी; होण; बघी; पुडा (समासांत) अंजलीपुट; बंधुपुट; पर्णपुट; कर्ण-पुट इ० २ अर्धगोल; अर्धवृत्त. ३ औषधादिकास एकदा केलेला संस्कार, किंवा, पातळ बराबा लेप, उदा० औषधादिक भाजण्या-

वळविण्यासाठीं विस्तार, लज इबा इ०त एक वेळ ठेवणें; तसेंच एखाद्या रसानें एक वेळ साखणें किंवा त्या रसांत बुडविणें (कि० देणें). (समासांत) अग्निपुट, सूर्यपुट, औषधपुट, रसपुट इ० ' मासे या विद्राहसिधेनि पुटें जिवाचे आंगार आंटे. ' -भाए १७० ४ पुट देण्याचा पदार्थ (रस, लेप इ०) पल भरी ' सोनें जेवी पुटें पड. ' मळ पुटें वाणी वडे. ' तेवीं पडमेबा जडवत मोडें. ' चिनशुद्धी जोडे निद्रुष्ट. ' -एमा ३ २८८ ' जैसे पुटी पडता सुर्वणा. तेजस्वी दिसे दैदिप्यमान. ' ६ संक्रान्ति जागा तशी सुबद्ध आटरी. ' पुटीं होती दाटली. ते ब्रह्मानें चिमुटली. ' सावध होय. ' -ह्या ६ २२५. ७ तेज. कृष्ण अंगा जडलेपणें विजुशीं पुट जालें चौगुणें. ' -एरुव १.२६ ८ घोड्याच्या छत्रभागाच्या ठिकाणीं कंठेपर्यंत ज्या दोन बाजू असतात त्या प्रत्येक, -अथप १.६३. ९ (नृत्य) पापण्यांच्या द्वारा केलेला अभिनय. नृत्यामन्यें पापण्यांचे नऊ प्रकारचे अभिनय करतात ते-सम, उन्मेष, प्रस्त, कुंचित, निमेष, पिहित, विवर्तित, स्फुरित व विलोकिता ' लागती कटाक्ष सर्पांचिया पुटी. ' कळहारिये जिवांचिये. ' -भाए ४५३ १० पृष्ठ, पुडी. समासांत नासिका, नासा, घ्राण ह्या शब्दाबरोबर जोडतात जसे-नासिकापुट इ० [सं.] सामाशब्द-०पाक-पु १ औषधादिकाच्या सभोवार पानें घालून व वर माती लावून तीं भरीत भाजण्याची किया. २ मृशामन्यें सोने वितळविणें. [सं. पुट+पाक] पुटीकरण-न. (भूशास्त्र) पुटें बसणें; धर बसणें; एकावर एक लेप बसणें. गाळाच्या निरनिराळ्या तऱ्हांनी निवडल्या जाऊन प्रत्येकाचे निरगिराळे व्यवस्थित धर एकावर एक रचले जातात त्यास पुटीकरण म्हणतात -भू ४६ [पुट+करण]

पुट-टी-शब्. (ना.) प्रत्येक वेळीं; गणिक; पट पहा.

जसे-घासापुट-जाण्यापुट-वेण्यापुट-बसण्यापुट इ०.

पुट-टी-नली. (महातु) वेढोळे. ' ना हे उकलली पुटी. ' कोथ भुजंगाची. ' -भाए ७५५.

पुटक(कु)ळणें-अकि. पुटकळ्यानीं व्यापून जाणें; पुळधा होणें; पुरळ उडणें. [पुटकुळी]

पुटक(कु)ळी-ली पाणी किंवा पू असलेली पुळी; ल्हान फोड. [सं. पिटक; स्फोटक; स्फोट]

पुटपु(पु)ट-ली. १ तोंडांतून काढलेला एकसारखा पण बारीक आवाज; कुत्रवुज; कुरकुर. (कि० करणें; बोलणें) २ पटपट मार. लेली उडी (वेढकीची) (कि० येणें; जाणें; पडणें). किंवि. एकसारख्या बारीक आवाजाचें, रिपरीप; पिटपिट (पाऊस इ० पडणें). ' पाऊस पुटपुट पडतो ' ' वेढकी पुटपुट उडते. ' [ध्व.]

पुटपुटणें-अकि १ रिपरीप, पुटपुट पडणें (पाऊस). २ नाडातल्या तोंडांत अपपत्र बोलणें; हळू हळू बोलणें ' उगी बाराबार क्षितिपतिसुते जें पुटपुटी. ' -सारह ७.१५६. ३ कुरकुरणें;

धुसमुसणें. 'आंगाचा संताप होऊन ती आपल्यासोच पुटपुटली.'

-मोर ३३. [पु पुट]

पुटवचें—सकि. (गो.) पुरणें.

पुटिकाळी—झी. (महा.) वेढाळें; वळसा. पुट-टी पहा.

'आनदनिधानावरी बेसीनिली। मोक्षमुजंगाची पुटिकाळी। तैसी देवुडी वेणी खोचिली। आडाह्ती।' -शिशु ४२५. [पुटकुळी]

पुटिला—उ. पटल. 'तोंडा येतो फेंस पुटिला नाचसिल बा रे।' -निगा ९४.

पुटी—वि. औषध, रस, लेप इ०ची ज्यास पुटें किंवा हवा, ऊष्णता दिली आहे असा (रासायनिक पदार्थ). पुट पहा. (समासांत) अमिपुटी; सूर्यपुटी; सहस्रपुटी इ० [पुट]

पुटकुळी—झी पुटकुळी पहा.

पुटणें—(महा.) १ प्रकाशणें. २ घासणें; घसटणें; एक-मेकांत गुफकटणें (टिप्पणीतील अर्थ). 'आंगिचेनि कसमसाटें। रसरंगाचां पूर पुटें।' -शिशु ४११. ३ उसळणें; उडणें. [सं. स्फुट; का पुटि]

पुटें—न (वे.) कर्माटक प्रांतांत होणारें टरडूज.

पुटकरून—किवि. (गो) चढविशीं; पढविशीं; पटकन पहा.

पुट्टा—उ. (कर.) गाडीच्या साटान्याखालचा कण्यावरील लांकडी आडवा भाग. 'कण्यावर पुट्टा घेतानें ठेवा.'

पुठ—न. पुट अर्थ ७ पहा. **पुच्छविणें**—(महा.) स्तुति करणें; प्रशंसा करणें. 'सु-देवें ब्राह्मणें। पुठ चढविलें बायानें। सेवटी एकें हीं गुणें। भुंजों नभे।' -शिशु २०३.

पुठा-ड्ड—उ. १ घोडा इ०च्या पुच्छजवळचा भाग; डुंगण; टिरी; कुडा; नितंब. २ घोडा विकत घेताना एका घोड्याबद्दल योजावयाचा शब्द. ३ वडी, पुस्तक इ०वर असलेलें जाड व मज-बूत आच्छादन; मळशूळ. 'पुठें रंगित पत्रकें कनकितें आनंदतो यां वरी।' -कंक ३९. ४ कागदपत्रें ठेवण्यासाठीं दोन पुछिपत्रें रकत्र करून केलेली वडी; फाईल. ५ जुट; जमाव; गडा; माण-रांचा जमाव; संघ; टोळकें; कं. ६ पांचसात खेड्यांचा टापू; शेजारीं शेजारीं असलेल्या पांचसात खेड्यांचा संघ, प्रदेश. ७ विक्रीसाठीं विकिलेल्या वस्तूंचा गट; संघ. ८ गाडीच्या चाकास ज्या लांकडी [कड्यांमुळे बटुळाकार येतो तो बांकदार तुकडा. चाकाच्या आन्या-एची जाड फळी, पाटा. ९ (जरतारीचा) पिरोळा; गुंडा. १० [अ; गोठ. (ल) विश्वास. 'कडणविसांच्या पुट्यांत शिरले पाडिणे नसें विसृभाऊस वाटलें.' -अस्तंभा ३५. ११ पुछिपत्र; कार्बोबोर्ड; गाड कागद. १२ छत्रभाग; पाऊ; मागचा भाग. 'कां पुटीं बळसा स्तीं। गोडी जैसी।' -ह्वा १८. ८४२. [सं. पृष्ठ; प्रा. पुट्ट] **पुट्यांतील मंडळी**—पक्षांतील, कूडांतील, विश्वासांतील आणखें; गळवचें. **पुटा**—उ. पुडा अर्थ ८ पहा.

पुड्डी—झी. कुस्तीतील एक डाव. आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या चव्हीत कुळपावर हात घालून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या बगलेंतून उराच्या खड्यांत घालून आपल्या जोडी-दारास उचलून उताणा पाडणें.

पुड—किवि. पुढें. 'जेसं विव अति गोड। गोडचि म्हणून करावा पुड। मग त मिरवें शत्रुचाड। द्वंद सुख वाटावया।' -नव १४ १५६. [पुडें]

पुड—वि. १ बंडखोर; गांवपुड; दांडगा; उलाढाल्या. 'पुड घोषरी बंड कुणावर बंड कोण बाधिती।' -ऐपो ३६६. (सामा.) दरोडेखोर; छुटारू; चोर. [१ दे. प्रा. पुअंड=तरुण, युवा. तुल० सं. पौगंड, पुड्र] सामाशब्द- **पुंगिरी**—झी. बंड; गुंडपणा; दांडगे-पणा; उलाढाली. 'आपण भोलेराभाप्रमाणें पुंडगिरी चालविली.'

-स्वप ४११. **पुपाळ**—उ. लुटारूंचा मुख्य. [पुंड+पाल] **पुपाळे-गार**—उ. लुटारू व बंडखोर लोकाबद्दल सामान्यतः योजावयाचा शब्द. [पुंड+पालेगार] **पुमवासी**—उ. पुड आणि मवाशी; पुंड पालेगार मुमंे वगैरे लोक. 'देशोदेशिच्या खंडण्या घाडून देती पुंडमवासी।' -ऐपो १७७ [पुंड+मवासी]

पुडका—उ. १ कागद, पत्रावळी, पॉन इ०चा एकत्र बांधून केलेला गडा; पुडा; बंडल. २ (व.) पत्राचें पाकीड; लिफाफा. ३ (वे. विणकाम) दहा पौंड वजनाचें सुताचें बंडल. [पुडा]

पुडका-की—पुडी. (चांभारी) डेण्याच्या पाटीमागे लाग-णारा चामड्याचा तुकडा; सोमुसें. [पुडा]

पुडकें—न पुडका पहा.

पुडर्यो-यें—न. (कु.) प्रसंगविशेषीं नेसण्यासाठीं ठेविलें बल्ल वगैरे; धोतर. (गो.) पुडें.

पुंडरीक—न. १ पांढरें कमळ. २ अष्टदिग्भाषांपैकीं एका दिग्भाषाचें नांव. [सं.]

पुडचडी—झी. ल्हान पुडी. [पुढा+चडी प्रत्यय]

पुडवाटवा—उ. (महा.) उवा किंवा बटवा. वाटवा पहा.

'बाईसं पुडवाटवा घेति।' -पुजावसर [पुढा+वाटवा]

पुडवें—न. (गो.) धोतर.

पुडसावणें—अकि. धमकावणें; धमकी देणें; दटावणें.—शर

पुडा—उ. १ पानें, कागद इ०चा मुमदन बांधलेला गडा; पुडका. २ साखर इ० पदार्थ कागद, पान इ०त गुंडाळून बांधिला असतां जो आकार होतो तो; पिशाची. ३ मूर्दगादिकांचें पूड, बाजणारा कातडी भाग. 'बाजता पुडा, पुडाचा पुडा.' ४ (चांभार घंदा) दांचेचा भाग उजव्याकरितां उपयोगांत आणाव-याचा कातड्याचा अर्धगोल टोळका. ५ (गो.) पुड्याच्या आहूतीची एक प्रकारची पोकी. [सं. पुट; प्रा. पुड; हिं. पुडा; सिं. पुडो] **पुघालप**—(गो.) बाघे छपांत बाळून निवडण्याचा एक प्रकार.

पुढा—वि. (प्रां.) पांढरा (गाय, बेल इ०). 'एकें मोहरीं मोरी पारधीं। एके बाधी चितळी पुढीं।'—दाब २८१. [सं. पुढू=पांढरे कमळ; प्रा. पुंड; सं. पांढू=पांढरा]

पुढा-पुढा ऊंस, पुंड्या, पुंड्या ऊंस—प. वंसाचा एक प्रकार. ताबुस ऊंस. 'सत्ताळें ऊंस पुंडे कविट कमरखें बाळकें सुक्ष्म थोरें।'—साहज ३.८१. [सं. पुंड; प्रा. पुंड; पांड]

पुंडाई, पुंडायकी—झी. १ बंडखोरपणा; लुटारूपणा; बेकायदेशीरपणा. २ जुलूम; उपद्रव; जबरदस्ती; लुटारुट; बंड (गो.) पुंडाय. [पुंड] **माजविणें**—रण माजविणें; वखेडा माजविणें; गोंधळ करणें. 'काहीं तरी सभेंत पुंडाई माजविणें हें शहाण्याला शोभत नाही'—टि. ४.१३०.

पुंडाय—झी. (गो.) पुंडाई.

पुंडाव-चा, पुंडावकें, पुंडावें—न. पुंडाई पदा. 'वंसारी पुंडावें चुकलें।'—दा ६.२.२५?

पुडी—झी. लहान पुडा. १ कागद, औषध इ० काचें लहान पुडकें. २ साखर इ० बांधून केलेला लहान पुडा. ३ संन्याशाचें जेवण (हें फार थोडें असतें यावरून पुडी हें नांव). (ल. उप.) जेवण: जेवणाचें आमंत्रण. ४ (बाभारी) सागळ रंगविण्याचा कच्चा रंग ५ पल्लवाइ इ० कास बसविण्याची धाई. ६ (ल.) गुप्त गोष्ट, बातमी इ०; पुड. (किं० फुडणें; फोडणें). 'पुडी फुडल्यामुळें हा अनर्थ ओढवला.' [पुडा] (वाप्र.) **आणणें-बाहेर न फुडलेली बातमी आणणें. फुडणें-बातमी बाहेर फुडणें. फोडणें-बातमी फोडणें; खरी गोष्ट बाहेर आणणें पुडीस जाणें-संन्याशाचें जेवणास जाणें पुडी सोडणें-गप्पा मारणें. म्ह० फुडीला पुडी (पाहिजे). सामाशब्द—मांस-न. सागोती व मांस शिजवून त्यांत चाकवताचा पाला घालून तयार केलेला पदार्थ.**—ग्रंथि २.१८. [पुडी+मांस]

पुडी—झी. (गो.) एक प्रकारचें झाड.

पुडीस—वि. गोटापाच्या खेळांत ज्याची पाळी अगदी शेवटी येईल त्या खेळणारास पुडीस असें म्हणतात. —मराठी खेळांचें पुस्तक पृ. १४२. फडी पहा.

पुडू—प. कपाळास लाबलेला चंदन, भस्म इ० काचा टिला; गंध त्रिपुंडू हा शब्द जास्त रुढ आहे. 'उन्वैपुंडू भाळ कंठी शोभे माळ। कापिजे कळिकाळ तया भेणें।'—तुंगा २२१४ [सं.]

पुडूक—प. घोड्याचे प्रपाणावर असणारा पांढरा पडा. —अश्वप १.१००. [सं.]

पुढा, पुढला, पुढोल—वि. १ अगोदरचा; पूर्वाचा: पुढें जाणारा; (स्थलकालासंबंधांत) अग्रिम. २ भविष्यकाळची 'पुढची गोष्ट कोण सांगिल.' ३ (बारांच्या, नांवांच्या पाठीमागे

योजला असतां) ताबडतोब येणारा; आगामी; आतां यापुढें येणारा. जसे:—पुढला सोमवार. [सं. प्रथम; प्रा. पुढम] (वाप्र.) **पुढचे दांत**—लहान मुलास प्रथम जे चार दांत येतात ते; बरचे दोन व खालचे दोन दांत. **पुढच्या जोताचा**—वि. १ पुढच्या जुंव्यास खुप्यास योग्य. २ (ल.) चलाख; तलख; हुशार; तरतरीत ३ पुढारी; सूत्रधार; सुकाश्रुदार. **म्ह०** पुढच्यास ठेव मागला (चा) शहाणा (दुसऱ्याच्या अनुभवाचें मनुष्य शहाणा होतो या अर्थी). 'इतिहास, बखरी व चरित्रे हीं पुढच्यास ठेव मागचा शहाणा या न्यायाचें सर्वांस अत्यंत हितावद्द आहेत.'—बाजीराव. **पुढच्या पुढें**—शब्द किंवि. १ अगदी समोर; समक्ष; एकदम पुढें (क्रियावाचक धातूसमवेत प्रयोग). २ इतर सर्वांच्या पुढें: इतरांस मागे टाकून; एखाद्या बाबतीत पुढाकार घेण्यासाठीं सर्वात पुढें. [पुढें] (वाप्र.) **फुडणें**—छुडमुड करणें; विनाकारण लुत्रेपणा, लवळपणा करणें. **नाचाणें**—मनधरणी करणें; खुशामन करणें; थुंकी सोलणें

पुढतपुढत, पुढतपुढतीं, पुढतांपुढतीं. पुढतो-पुढतीं—किंवि. (काव्य) वारंवार: पुनःपुन्हा; पुढेंपुढें. 'सर्वस्वेसीं तुझा आधार। दुस्तराहुनि पाववी पार। दीन जनाचा करी उदार। पुढतपुढत साभाळी।'—दावि १२. 'तैसा पुढतपुढती तोचि। मिया अमिर्बदिला श्रीगुरुचि।'—झा १.२७. 'आतां ऐसा राजा मागुती। होणार नाही पुढतांपुढती।'—नव १८८. 'विदुर म्हणे पुढतोपुढतीं। तेंचि तें तुज सांगिजे किती।'—सुवन १.७०. [पुढती द्वि.]

पुढतां-तीं—किंवि. (काव्य) पुन्हां. 'तरी कर्मयोगीं केवीं अतिरसु। पोखीतसां पुढती।'—झा ५.२. —शब्द. (विप्र.) पुढें पदा. 'आता तेंचि तप पुढती। तामसाचिये रीती।'—झा १७. २५३.

पुढपुढें—किंवि. १ पुढेंपुढें; आरंभापासून पुढें जातो तसातसा; उत्क्रांतर. 'हा ग्रंथ पुढपुढें चागला आहे.' २ इतरांस मागे टाकून आपण एकट्यानेच पुढाकार घेण्यासाठीं पुढें सरून, होऊन (बोलणें); पुढच्यापुढें. [पुढें द्वि.]

पुढला—वि. पुढचा पहा.

पुढवसा—प. पुढला, पुढचा भाग [पुढें+वसणें]

पुढा—प. १ (राजा.) पुढचा, तोंडाकडील भाग 'दक्षिणे-कडे पुढा करून बसू नको.' २ (शिंपी) कोट इत्यादींचा पुढें येणारा भाग, आगा. [पुढें]

पुढां—शब्द किंवि. पुढें; पुढारां 'पुढां कुंग एक नयनीं। दूर वखोनि विंधिला बाणीं। घायाळ सृग पळतां बनीं। पाठीं धावें नृपाळ।'—सुआवि ७.६५. [पुढें]

पुढाईत. पुढाकारी, पुढारी—वि. १ पुढाकार घेणारा; नेता; नायक; पुढें होऊन हुकमत चालविणारा. अर्धा गांव केल

पुढाई हतपाय जोडून।' -पला ७७. 'पुढारी हे लोकांचे धनी नव्हत तर चाकर होत.' -टिपू २२१. २ अधिकारी; कारभारी; व्यवस्थापक; प्रमुख. [पुढा]

पुढाकार, पुढार-रा—पु १ पुढारीपणा; अप्रसरत्व; नेतृत्व; हुकमत 'समाजाचा पुढाकार घ्यावयाचा म्हणजे स्वतः पाया-शुद्ध वतून पाहिजे' -टिपू १४३. २ कारभार; अधिकार; व्यवस्था. [पुढे+कार] **पुढाकारी**-वि पुढाईत पडा.

पुढाय(र)की—की पुढाकार पदा. [पुढे+कार]

पुढार-री—वि पुढील; पुढे येणारी. -ह्या १.२७५. 'पुढारी दोघायी तनुभर उपायी उत्तरतो।' -२ ५६.

पुढार—पु बोल; वचन. -भाए १४५. 'मग म्या बोलिले उत्तर। माझा एक हो पुढार। हिमवत होईल वृषणार रेणुरावो।' -कथा २.१२४७. [पुढे]

पुढारणे—अकि. १ पुढे होणे; सरसावणे. 'मारीचाख्य पुढारला भुजवळे झुझावया रुढला।' -आय २५. २ बोलणे. 'आणि आत्मया एथ काही। सर्वथा लायु नाही। हे पुढारलासि ते वेई। लाह्याने माझे।' -ह्या १८.२९९. ३ उत्कर्षास, प्रगतीस चढणे; पुढे येणे.

पुढारां—सम. (काव्य.) १ पुढे; समोर. 'प्रकट तिजपुढारां जाहला राजमौळी।' -२ ४०. २ निमित्ताने. 'का पितृवचन पुढारां। सीतेचिया वियोगद्वारां। रीसा आणि वानरां। उदरी निशाचरां खुनाथ।' -एभा १६.३३३ -किवि (काव्य.) १ पुढे; कालांतराने. 'मग ते दयाळू द्वारपाळ। म्हणती नाथान न करी तळ मळ। तुम्हां मायलेकरांचा मेळ। ईश्वर करील पुढारां।' -नव १५ ३७. २ पुढे होऊन; आगाऊ; अगोदर.

पुढारी—वि. पुढाईत पडा.

पुढारीं-रे—शम. किवि. (काव्य.) पुढे. 'शीर्षे वाट साडी पुढारी। तो नारायण नररूपे।' -मुआदि १ ५१. 'जेऊन धाळ्ति पुढारे।' -दा ३.९.४ 'मोले उगे व्यजन ते धरिता पुढारी।' -२ १४.

पुढारंग्मी किवि (काव्य.) पुढे पुढारी पदा. 'धाह्नि जाणाच्या स्वस्थ-प्रती। सीराळकराची मानूनि विज्ञासी। सही-तममुदाव कृपाभूती। पुढारेसी चालिले।' -दावि ३१७.

पुढावने—कि (गो.) पुढे जाणे; पुढारणे पदा.

पुढावणे—कि पुढे घालणे करणे. 'हे असो बावे रूपे। पु.सु.न अमूपे। १४ माली वासिपे। अविद्या हे।' -अशु ११४

पुढ(दी)ल—वि. १ पुढचा; अगोदरचा-नंतरचा (स्थल कालमधी) पुढचा पदा. २ अन्य. दुसरा; लोक. 'आपुळे अंगीचे मत्र। पुढिलीं क्षाळितां सकळ।' -एभा २३.७२. 'केल्याविण

निखंडूं नये। पुढिलींसी कदा।' -दा २.२.१२. ३ पुढे येणारी; भावी (पिढी, लोक). 'पुढिला सिकवण। ते घ्यावी आपण।' -दावि १०३. ४ पुढे-खाली-यानंतर येणारी, सांगितलेली (गोष्ट, मुद्दा इ०). ५ जवळचा. -ह्या ३.१७७. [पुढे तुल० सं. पुरसु; अंधेमागची. पुरिल] सामाशब्द-० पाय-पु. प्रवृत्ति; प्रपंचा-कडील वृत्ति. 'ऐसाही जरी विपाये। सांडुनि पुढील पाये। सर्वे-द्रियासि होये। पाटिमोरा जो।' -ह्या १० ७२. **पुढिल्ल्यो**—किवि (कर.) (विटीदांडूचा खेळ) विटीच्या पुढल्या टोकापासून (मोजणे). **पुढीं**—किवि. पुढ्यांत; पोटाशी. 'घेऊन पुढीं सुसती सोख्यांत विडीं तोडावी।' -प्रला १६०.

पुढून—किवि. १ पुढील वाजून; समोरून. २ पूर्वी, अगोदर (कालवाचक). [पुढे]

पुढे—किवि १ समोर; अग्रभागी. २ विवक्षित अवधी-पासून; अग्रिमप्रदेशी; नंतर; पलीकडे [स. पुरसु किंवा सं. प्रथम; प्रा पुढुम] (वाप्र) ० पाऊल पडण-प्रगति होणे. 'तुमच्या सारख्याच्या मदतीवाचून आमचं एक पाऊलखुदां पुढे पडणार नाही.' -भयंकरदिव्य. ० पुढे करणे—खडबुड करणे; खुबामत करणे. ० वाढून जाणे—येणे—फोडसह शत्रूवर हल्ला करणे. 'इंमज पुढे वाढून येत नाहीत' -पया १७६. म्ह० १ पुढे तिखट आणि मार्गे पोचत. २ पुढे पाठ मार्गे सपाट ० पाठीं—किवि. पुढे आणि मार्गे.

पुढोसा—पु. पुढचा माग. [पुढे]

पुढथा—पु. एक प्रकारचे ल्हवाळे.

पुढथां—न (कु.) धोतर. (गो.) पुढवे, पुढथा पहा.

पुढथांत—किवि १ पुढे; पुढच्या भागांत; समोर. 'आपल्या प्रेमाच्या माणसांची फार दिवसांनी भेट होऊन त्यांच्या हातून सुप्रसन्न अन्न पुढथांत येतं.' -स्वप ८२. २ ओटीत; पायापार्शी—मज्ये (गुपचिप पायांत ठेवलेल्या लांबकुचपतीबद्दल योजितात). [पुढे+आंत]

पुण—चम. (महानु.) परंतु. 'म्हणौनि मज आत्मारामा। पुण पडियो तो।' -भाए ८०४.

पुणती—किवि पुढां—लिपु १.१.४७. [पुन:]

पुणी—की. पिजलेल्या कापसाची बळी; पेड. [गु.]

पुणु—पु पण; होब; पैज—लिपु. [पण]

पुणे—वि पुणे शहरासंबंधीचा; पुण्याचा (जोडा, भावा, बाल इ०). [पुणे]

पुण्य—न. १ उत्तम आचरण केल्याने ईश्वरप्राप्तिद्वारा सुख प्राप्त करून देणारा आत्म्याच्या ठिकाणी असलेला विशिष्ट धर्म; धार्मिक, नैतिक गुण; उत्तम आचरणाचे फळ. २ संकल्प्य, धार्मिक, परोपकारी कर्मे. याच्या उलट पाप. [सं पुण्य=धर्म]

करणे] (वाप्र.) ० **खरचणे**—वाईट कृत्य करणे; वाईट कृत्यांत गुंतणे. **पुण्याचा**—धार्मिकदृष्ट्या मानिलेला, कल्पिलेला; धर्माचा (बाप, आई, भाऊ, बहीण, पुत्र इ०). जसे—पुण्याचा बाप, पुण्याची आई इ०. **पुण्याच्या पारंगे**—पुण्यद्वारांनीं बसणें, **पुण्याचा पार बांधणे**—परोपकारी किंवा धार्मिक कृत्यात नेहमीं गुंतलेलें असणें; पुण्यकृत्ये करणें. सामास्य— **० कर्म** न पुण्यजनक कर्म; पुण्यकृत्य. [सं. पुण्य+कर्म] ० **काल**—उ संक्रांति, प्रहण इ०चा पर्वकाळ; ज्या काळांत पुण्यकृत्य करणारास अधिक फळ मिळतें असा काळ. [सं.] ० **कीर्ति**—स्त्री. पुण्यकारक कृत्याची प्रसिद्धि; लौकिक. [सं.] ० **गिरि**—उ. (अध्यात्म) ज्ञानाचें स्थान; आज्ञाचक्ररूपी पर्वत 'नाचतया पुण्यगिरी। चिद्धैरवाच्या खापरी। मनपवनाची खोचपुरी। वाहिनियां।' —ज्ञा १८.१०४० [सं.] ० **जन्म**—उ १ पुण्यवान मनुष्य 'अदो प्राकृत आणि हीनु। तयाी कीं गुणत्वाचा मानु। परी न म्हणिजे पुण्यजनु। राक्षसु काई।' —ज्ञा १८.७५० २ राक्षस [सं.] ० **तिथि**—स्त्री १ पवित्र दिवस. २ संन्यासी मृत झाला असता बाराव्या दिवशीं किंवा प्रति-वार्षिक मृततिथीस त्याचे पुत्र-शिष्यादि श्राद्धस्थानीं जें कर्म करितात तें किंवा ती तिथि. ३ (सामा) थोर सत्पुरुषाची प्रतिवार्षिक स्मृत्युतिथि; श्राद्धतिथि. [सं.] ० **धाम**—न. काशी, प्रयाग इ० पवित्र स्थान; क्षेत्र [सं.] ० **नदी**—स्त्री. १ पवित्र नदी २ (ल.) पुण्याचा, सदाचाराना नदीसारखा जोराचा प्रवाह [सं. पुण्य+नदी] ० **परायण**—वि पुण्यकृत्ये करण्यास तत्पर असणारा; पुण्यकर्मांला बाहिलेला. [सं.] ० **पात्र**—न पुण्याचा विषय; पुण्यशील मनुष्य. ० **पावन**—वि. १ पुण्य संपादन करून पवित्र झालेला. २ स्वनाच्या पुण्यानें इतरांस पवित्र करणारा (कथा, सत्पुरुष, पवित्र स्थान, नदी, वृक्ष इ०बद्दल योजितात). 'उत्साहरण पुण्यपावन। ऐकानें चित देऊन। चित्ररेखा तिची मैत्रिण।' —ब्रीगीत. [सं.] ० **पुंज**—उ पुण्याचा सांठा, संचय, राशि. 'स्थावरा गिरींआंतु। पुण्यपुंज जो हिमवंत।' —ज्ञा १०.२३४. —एहस्व १४.५०. [सं.] ० **पुरुष**—उ १ ज्यानें पुण्यसंचय केलेला आहे असा मनुष्य; पुण्यवान इसम. २ सद्गुणी, सदाचरणी मनुष्य. [सं.] ० **प्रताप**—उ पुण्य कृत्यामुळे, सद्गुणांमुळे आलेली शक्ति, प्रभाव, बजन, मान्यता; लोकतर कायांस इष्ट असें पुण्यसामर्थ्य. [सं.] ० **प्रतापी**—वि. पुण्याचें सामर्थ्य अर्गी असलेला. [सं.] ० **प्राणी**—उ. परोपकारी, सद्गुणी, पुण्यशील मनुष्याबद्दल योजावयाचा शब्द. [सं.] ० **फल**—न. सत्कृत्यांचें फळ, बक्षीस. [सं.] ० **भूमि**—स्त्री. यज्ञादि कर्म करण्याविषयीं शास्त्रानें योग्य म्हणून सांगितलेली भूमि; हिमालय व विंध्य यांमधील प्रदेश; आर्यावर्त. [सं.] ० **मार्ग**—उ पुण्य संपादन करण्याचा मार्ग, रस्ता, पथ, पद्धत इ०. [सं.] ० **लोक**—स्वर्ग; इहलोक सोडून गेल्यानंतर स्वर्गाच्या पुण्यार्थमुळे मिळणारी सुखाची जागा;

अन्नलोक [सं.] ० **वान**—घत-वि सद्गुणी; सदाचरणी, नैतिक व धार्मिक गुण असलेला [सं पुण्य+वत्] ० **वास्तना**—स्त्री चांगली इच्छा; सविच्छा 'सत्त्वगुण चित्ती प्रगटे। ते वेळीं पुण्यवासाना उमटे।' [सं.] ० **वेळ**—स्त्री सकाळची विवक्षित वेळ ही वेळ पुण्यकारक कृत्यासाठीं शुभ व योग्य मानिली आहे [पुण्य+वेळ] ० **शील**—वि सत्कृत्ये करण्याकडे ज्याची प्रवृत्ति आहे असा; सद्गुणी; सद्गतीनी [सं.] ० **श्रम**—उ. पुण्यकारक कृत्यानें प्रसिद्ध असलेला मानवी किंवा दैवी पुरुष, ज्याच्या नामस्मरणानें पुण्य लागतें असे संत, देवदेवता यांना हे विशेषण योजितात (धर्मराज, नल जानकी इ०). [सं पुण्य+श्रम=कीर्ति] ० **सामग्री**—स्त्री. इष्ट कार्ये सिद्धीस नेण्यासाठीं साधन म्हणून असलेला एखादा सद्गुण [सं. पुण्य+म समग्री] ० **क्षेत्र**—न पवित्र स्थान. ज्या ठिकाणीं राहिलें असता, गेलें असता पुण्य लागतें असे स्थान (काशी, कुशक्षेत्र इ०) [सं पुण्य+क्षेत्र] ० **पुण्यात्मा**—उ अतृप्त सद्गुणी व सदाचरणी मनुष्य [म पुण्य+आत्मा] ० **पुण्यपूर्व**—न चांगल्या नैतिक गुणाच्या-पुण्यकृत्यापासून उद्भवणारें फल, सुकृत अपूर्व पदार्थ. [सं. पुण्य+अपूर्व] ० **पुण्याई**—स्त्री १ पुण्याचा संचय; पुण्यसामग्री. २ (ल) सामर्थ्य; बक्क [पुण्य] (वाप्र) ० **खचणे**—आटोकाट प्रयत्न करणे; शिस्त करणे 'तो उराव पास होणेकरिता केतकरांनीं सारी पुण्याई खचिली' —के १६.४३० **पुण्याह**—न. पुण्यकारक, पवित्र त्रिस [सं. पुण्य+अहन्.] ० **पुण्याहवाचन**—न १ स्मृतिवचन विवाहादि मंगलकार्योत्तरांभी करतात तें कर्म २ (ल) प्रारंभ मुखात [सं पुण्य+अहन्+वाचन] ० **पुण्योदक** न पवित्र पाणी तीर्थां जमनें-तीर्थोदक पादोदक इ० [सं पुण्य+उदक] ० **पुण्योदक**—उ १ पुण्योदक फळ होणे, द्रव्य, मान्यता इ० मिश्र लागले असतां त्याचें कारण सांगताना हा त्याचा पुण्योदय याचे असे म्हणतात. [सं. पुण्य+उदय] ० **पुत**—उ पुत्र; मुलगा 'संचित सोडवले काहीं तोतें तें जवळीं। वित्त गोत पुत माया तुटली हे लागवळी।' —तुगा ३५० [सं पुत्र; प्रा. पुत] ० **बाबापुता करणे**—समजून घालणे; गोंजारणे. 'शेवटीं लातूर बाईनें बाबा पुता करून, गोंजारून त्याचें सात्वत केले.' —पाव्ह ८३.

पुतगी—स्त्री. पुरुषाच्या भावाची मुलगी; स्त्रीच्या दिराची मुलगी; प्वाडी.

पुतण्या—उ पुरुषाच्या भावाचा मुलगा, स्त्रीच्या दिराचा मुलगा (गो.) पुतण्यो; पुतण्यो [१ स पुतान्यक]

पुतळा—उ. १ धातू, लांकूड, माती, दगड इ०चे पुरुषकार बाहुल्य; प्रतिमा, मूर्ति वगैरे 'हातीं चडन कर्मसंगोळा। पृथ्वी रचिला पुतळा।' —नव १० १०१ २ गुणांचे आत्यंतिकत्व, मूर्तिमत्त्व दाखविण्यास योजतात उदा० क्रोधाचा, प्रेमाचा,

धर्माचा पुतळा. [सं. पुतल. तुल० सं. पुत्रक, पुत्रिका; प्रा. पुतल्य, पुतली; हिं. पूतला-ली]

पुतळी—**श्री.** १ दगड, लांकूड, धातु इ०ची स्त्रीच्या आकाराची प्रतिमा, मूर्ति वगैरे. 'नातरी घृताची पुतळी।'—विउ ५.७०. २ घुमारे चार रुपये किमतीचे एक सोन्याचे नाणे. (या नाण्यांची माळ करतात). दागिन्यात घालतात तो सोन्या-चांदीचा वाटोळा व चपटा तुकडा. 'तुं मज पुतळीचा ठसा आवडसी कसा। मी केलेवर तुं आत्मराज माझा राजसा।'—होला ११५. ३ तलवारीचे टोंक ४ घोड्याच्या तळव्यावरचा नाजूक व मऊ शिंगासारखा उंचवटा ५ दसऱ्याच्या दिवशी आपट्याच्या पानाबद्दल म्हणतात. ६ दोळ्यांतील वाहुळी ७ एका माशाचे नांव. ८ सुंदर स्त्री. ९ (विणकाम बे.) काठातल्या नक्षीचा एक प्रकार. हुंदरी धाग्याचा एकद्वितीयाश इंच आकाराचा चौकडा (चौकडा सिंगल धाग्याचा असतो). [सं. पुतली]

पुतळी घर—**न.** (ना.) कापडाची गिरणी.

पुनी—**श्री** संतान; अपत्य; मूल. -वि संख्यावाचक शब्द मागे जोडून विशेषणप्रमाणे उपयोग करतात. जसे—एकपुती, सातपुती वगैरे. [सं. पुत्र] म्ह० १ एकपुती रबती; दुपुती रबती; सातपुती रबती; निपुती रबती (एकपुती रडे व सातपुती रडे). २ जाती तशी पुती खाण तशी माती.

पुतुर—**पु.** पुत्र. 'त्याच्या मागने क्षेत्र भाऊचा पुतुर आवासाहेब केला राजाला।'—ऐगो ३४६.

पुतो—**पु.** (कों राजा.) वरवटा

पुत—**पु.** १ (गो.) पुत्र; मुलगा. २ (गो.) पुत्रपक्षत्र. [सं. पुत्र; प्रा. पुत]

पुतलिकांमल—**न.** (रसा) तैलस बर्गीतील एक अम्ल. हे तांबड्या सुगंधासमर्थ सापडते. (इं.) फॉर्मिक ॲसिड.

पुत्रेण—**न.** एक प्रकारचे गवत.

पुत्र—**पु.** १ मुलगा. २ दत्तक. हिंदुधर्मशास्त्रात बारा प्रकारचे पुत्र सांगितले आहेत ते प्रत्येकीं. द्वादशविधपुत्र पहा. [सं.] म्ह० सोळा वर्षे पुत्र मग मित्र. सामाशब्द—**० जीव**—**पु.** एक झाड. पुत्रवती पहा. **० दृष्टि**—**श्री.** (एखाद्यास) स्वतःच्या मुलाप्रमाणे मानणे, लेखणे. [सं. पुत्र+दृष्टि] **० धर्म**—**पु.** मुलाचे कर्तव्यकर्म (मातापितरांची श्रुतवा इ०). **० पौत्रादि संशपारंपरा**—**श्री.** मुलगा, नातू, पणतू इ० जी संततीची परंपरा ती [सं. पुत्र+पौत्र+आदि+बंध+परंपरा] **० भाव**—**पु.** १ पुत्रपणा; पुत्रविषयक संबंध, स्थिति. २ पुत्राप्रमाणे मानणे, वागणे; पुत्रवत् समजणे 'मयीं पुत्रभावे असी गाय माये। स्तनीं प्रेमपान्हा रिचः काय माये।' [सं.] **० राग**—**पु.** (संगीत) रागाच्या एका प्रकाराचे नांव कांही ग्रंथकार रागांचे आचारंग, पुरुषराग, पुत्रराग असे वर्गीकरण

करितात. [सं. पुत्र+राग] **० वंता**—**वि.** मुलें असलेला; विशेषतः ओझणाच्या वेळीं ब्रिया हा शब्द वापरतात. [सं. पुत्र+वत] **० वती**—**वंती**—**श्री.** १ जिला मुलगे आहेत अशी स्त्री. 'म्हणेति तुं होसिल पुत्रवंती।'—साह ८.१७. २ एक प्रकारचे झाड. ह्या झाडाच्या बियांची माळ ज्या ब्रियांस पुत्र आहेत त्या घालतात. [सं. पुत्र+वत] **० वंतीचा मणी**—**पु.** पुत्रवंती नांवाच्या झाडाचे बी. **० वंतीची माळा**—**श्री.** पुत्रवती ब्रियानीं घालावयाची पुत्रवंती झाडाच्या बियांची माळ. **० वान**—**वि.** ज्यास पुत्र आहे असा. [सं. पुत्र+वत] **० संतान**—**न.** पुत्ररूप संतान; पुत्रसंतति. [सं.] **पुत्रावण**—**न.** सोळा संस्कारांपैकी एक संस्कार; पुत्रमुखाबलोकनाचा विधि; जातकर्म; ह्यांत नालच्छेदनापूर्वी मुलास सोन्याच्या स्पर्शाने युक्त असं तूप व मध वतात 'रात्रि केले पुत्रवण। नानाधर्मे भूरितर्पण।'—ऋषा ३ १६२ 'अभ्यासाहेब, तुम्हाला मुलगा झाला तर त्याच्या तोंडाला मग ते थोड लावून त्याचे पुत्रावण करण्याला मुलाच्या बापांने आणें पाहिजे।'—विं०याचल १०६ [म पुत्र+अवन=रक्षण] **पुत्रीकरण**—**न** १ दत्तक घेणे; पुत्र करणे २ (स्त्रि) आपली कृपा दानरूपे देण्याचा ईश्वराचा एक संकल्प; यामुळे उद्धारार्थे निषङ्गलेल्या जनसमूहांत ख्रिस्ती मान्यतांना प्रवेश मिळून देवाच्या पुत्रास जे अधिकार आहेत, त्या सर्वांचे त्यांचा अधिकार राहतो. (इं.) ॲडॉप्शन.—योहा १.१२ **पुत्रेवणा**—**श्री.** १ पुत्राविषयी लोभ, प्रीति, आदर इ० (हा अर्थ रुढीने झाला आहे). २ पुत्रप्राप्तीची इच्छा. [सं. पुत्र+द्वेषण] **पुत्रेष्टि**—**श्री.** पुत्रप्राप्तीसाठी करावयाचा एक याग, पुत्रकामेष्टि 'ऋषीशृंग आणुनि बुद्धीचा ठाय। करी पुत्र—इष्टी महायाग राया।'—मुराभायणबाल ३१ [सं. पुत्र+दृष्टि] **पुत्रोत्सव**—**पु.** १ पुत्रजन्मामुळे झालेला आनंद, उत्सव वगैरे. २ या प्रसंगी होणारा समारंभ. [सं. पुत्र+उत्सव]

पुत्रक—**पु.** पुत्र; मुलगा. [सं.]

पुत्रिका, पुत्री—**श्री.** १ कन्या; मुलगी; पुत्रस्थानीं मानि लेली कन्या. २ बाहुली; प्रतिमा. [सं.] **पुत्रिकास्तुत**—**पु.** बारापुत्रीतील दुसरा; मुलीचा मुलगा. हाहि औरसासारखाच असतो. —मिताक्षरा. [सं. पुत्रिका+स्तुत]

पुत्री—**वि.** पुत्र असलेला; पुत्रवान्

पुत्रीय—**वि.** पुत्रासंबंधीचे; पुत्रविषयक. [सं.]

पुद(दा)डणी, पुदल(ळ)णी—**श्री.** निष्काळजीपणाने वापर, उपयोग, वागविणे; पुत्रघा. [पुदलणे]

पुद(दा)डणे, पुदल(ळ)णे—**वक्रि.** (अशिक्षित) गुप्तधर्मे; खराब करणे; (मनुष्य, प्राणी, वस्तू इ०) निष्काळजीपणाने वापरणे, वागविणे, उपयोग घेणे 'तो आमचीच गाडी चार महिन्यांपासून पुदाळतो आहे.'

पुनः(वा)डा, पुनः(वा)ळा—पु. (अशिष्ट) (मनुष्य, प्राणी, वस्तु इ०वा) बेफिकीरपणे, निष्काळजीपणाने वापर, उपयोग, उपयोग वगैरे. पादाडा पहा.

पुनरट—न. अत्यंत जीर्ण व फाटके वस्त्र. 'जुने पुनरट' असा प्रयोग. -वि. फाटका; मळका. [फाटण्याचा ध्वनि.]

पुनःळ—वि. (माण.) कोणतेहि काम साबकास करणारा, उरक नसणारा.

पुनःका-ख—झी. (व. खा.) रिकामा त्रास, कटकट. 'आमच्या मागे काय पुनःकाख लाविली ही ?'

पुदिना, पुदुणा-ना—पु. तुळशीच्या वगैरीतील एक वनस्पति याच्या पानास तिखट ओढ्यासारखा वास येतो. पाला औषधी असून त्याचा चटणी-भाजीकडेहि उपयोग करतात. [फा. पुदिना, हिं पोदिना; व पुदिना; सिं फुदिना; यु फोदिना]

पुन—क्रि. (महानु) पुनः. 'पुन हे प्रकटली श्रीचक्रपाणी। तो कळसोद्भूत।' -ऊ. ३. -उअ. (महानु) पण; परंतु. 'बापे-गोरटी आगे उघडी टेली पुन पडतीच ना।' -शिशु ५५८. [पुनः]

पुनः—क्रि. १ आणखी एकदा, पुनः; दुसऱ्यादा. २ फिरून; परतून. [स.]

पुन—झी. बाजू. 'आमि मध्यस्थान सोडोनि सविता। दक्षिणेचे पुनी उगवे सविता।' -कथा ६.४.३४.

पुनई-य—झी. एक जंगली झाड; पुननेवा.

पुनःखुर—पु घोड्याच्या पायाचा एक रोग. -अश्वप २.३८.

पुनति-ती—क्रि. (काव्य) पुनः. 'जन्मोनि मरणे पुनति उषजणे ऐसा जो संयुतिभ्रमण तो तोडिला।' -ऊ. २६ (रीप).

पुनःपुनः—क्रि. पुनः; बारंवार; बरेचवार. [स. पुनः द्वि.]

पुनर्—क्रि. पुनः पहा. [स.] (सामाशब्द) पुनर्पि—क्रि. पुनःहि; बारंवार; बरेचवार; फिरून. [स. पुनर्+अपि]

पुनः पुनर्पि जनन पुनर्पि मरण=पुनःपुनः तीच ती गोष्ट करणे व तिच्याबद्दल शिक्षा भोगणे. पुनरागमन—न पुनः परत येणे; माघारी येणे; निवालेल्या ठिकाणी परत येणे [स. पुनर्+आगमन]

पुनरावृत्ति—झी. १ प्रभाविकाची पुनः आवृत्ति. २ उजळणी; पुनः करणे; घडणे. ३ पुनः मागे येणे; माघारी येणे; पुनरागमन. ४ पुनः जन्मास येणे; पुनर्जन्म. 'पै पुनरावृत्तीचेनि उमडे। सलंढती सत्यलोकीचे हुडे।' -झा ७.८०. -एमा २९.६०८.

[स. पुनर्+आवृत्ति] पुनरावा—झी. निराशेनेतरची आशा; पुनः आशा जागृत होणे; खात्री वाटणे. [स. पुनर्+आशा]

पुनःकृ—वि. पुनः सांगितलेले; एकदा उच्चारिलेले (वाक्य). 'तो ब्रह्मज्ञान उपवेशविधी। शुक्र बोलिला तृतीयस्कंधीं। म्हणोनि ते निरूपण ये संघीं। न प्रतिपादी पुनःकृ।' -एमा ३०.४०२.

४०२. [स. पुनर्+कृ] पुनःकृ—पु. एके ठिकाणी सांगितलेला प्रकार किंवा विधि पुनः सांगणे; हा शास्त्रांत वाक्यदोष सांगितला आहे. [स. पुनःकृ+दोष] पुनःकृ—झी. १ एकदा बोललेले वाक्य किंवा शब्द फिरून बोलणे; पुनःवार. २ द्विरुक्ति; अनुवाद. [स. पुनर्+उक्ति] पुनःकृत्याम—न. १ पुनः उठणे; (ल.) जिवंत होणे. २ (वि.) येथे खिस्ताचे पुनःजीवन. ३ (वि.) मृतोत्थापन; मेलेलीं सवें माणसे न्यायाच्या दिवशी पुनः उठणे, (इ.) रक्षेकक्षन. -योहा ५.२८. [स. पुनर्+उत्थान]

पुनःकृता—झी. पुनर्वाहित विधवा. 'मूल नाटकांत राणी पुनःकृता आहे.' -नि ५४१. [स. पुनर्+कृता] पुनःजन्म—पु. १ दुसरा जन्म; आत्म्याचे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरांत जाणे. मेल्याबरोबर जीव पुनः जन्म घेऊन मागील जन्मांतल्या कर्मांचे बरे वाईट फळ भोगतात हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत आहे. २ (ल.) मृत्यु यावयाजोग्या मोठ्या संकटातून झालेला बचाव. ३ (वि.) खिस्तद्वारा नवीन व पवित्र मन प्राप्त होणे. 'पुनर्जन्म झाल्याविना। खिस्तकृपा त्या कडेना।' -उस १९७. [स. पुनर्+जन्म (-न.)]

पुनर्भू—झी पुनर्वाहा झालेली, पाटाची झी. पुनर्भू तीन प्रकारची असू शकते:- (अ) जिचे लग्न मात्र झाले परंतु पहिल्या नवऱ्याशी संग झाला नाही अशी. (आ) जिचे प्रथमतः एकाशी लग्न झाले असून जी पुढे नव्याचारिणी म्हणून उषवकीस येते ती; व (इ) लग्नाचा नवरा मेला असतां जी सवण व सपिंड अशा दुसऱ्यास दिली जाते ती. [स. पुनर्+भू] पुनर्लेख—न. एक बायको मेल्यावर पुनः केलेले लग्न. पुनःवाहा पुनर्वाहास हा शब्द योजतात. 'गृहस्थाश्रमीयाने करावा लागणारा यह सद्वधर्माचारिणी नसल्यामुळे करता येत नाही...करिता पुनर्लेख करणे जरूर आहे.' -उषाश्रय-मालिका ४ [स. पुनर्+लेख] पुनर्लेख—वि. पुनः मिळण्या-जोगे; पुनः संपादण्याजोगे. [स. पुनर्+लेख] पुनर्वाहा—पु. विधवाविवाह; विधवेने पुनः विवाह करणे (इ.) विधो रिमेंज याला प्रतिशब्द. [स. पुनर्+विवाह]

पुनरा—वि. पूर्ण. 'पोटरिया केली गाभ पुनरा सोडिले।' -वसा ३८.

पुनर्नवा—पु. एक औषधी वृक्ष; चेदळी; खापरि. हिचे तांबडा व पाढरा असे दोन प्रकार आहेत. [स.]

पुनर्नस्तु—पु. जीन. सातवे नक्षत्र व त्याच्या तारका.

पुनः—पु. एक प्रकारचे झाड; पुननेवा.

पुनः—पु. पुनीव, पुन्यो, पुन्यो—झी. पौर्णिमा. पुनःवासी शीताळा. पालट जेसा।' -झा १८.४९६. 'अभिमन्यु विवाहोत्सव जग निषधी जेवि चंद्र पुनःनेवा।' -मोविराट ७.३०. [स. पुर्णिमा; प्रा. अप पुणिवा; हि. पुन्यो; यु. पुनम]

पुनवस—पु. (क.) पुनर्वस पहा.

पुनः—क्रि. पुनःपुनः; पुनर्पि; आणखी; बारंवार. [स. पुनः+व]

तलेला प्रकार किंवा विधि पुनः सांगणे; हा शास्त्रांत वाक्यदोष सांगितला आहे. [स. पुनःकृ+दोष] पुनःकृ—झी. १ एकदा

बोललेले वाक्य किंवा शब्द फिरून बोलणे; पुनःवार. २ द्विरुक्ति; अनुवाद. [स. पुनर्+उक्ति] पुनःकृत्याम—न. १ पुनः उठणे;

(ल.) जिवंत होणे. २ (वि.) येथे खिस्ताचे पुनःजीवन. ३ (वि.) मृतोत्थापन; मेलेलीं सवें माणसे न्यायाच्या दिवशी पुनः

उठणे, (इ.) रक्षेकक्षन. -योहा ५.२८. [स. पुनर्+उत्थान] पुनःकृता—झी. पुनर्वाहित विधवा. 'मूल नाटकांत राणी पुनः

कृता आहे.' -नि ५४१. [स. पुनर्+कृता] पुनःजन्म—पु. १ दुसरा जन्म; आत्म्याचे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरांत जाणे.

मेल्याबरोबर जीव पुनः जन्म घेऊन मागील जन्मांतल्या कर्मांचे बरे वाईट फळ भोगतात हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत आहे. २ (ल.) मृत्यु यावयाजोग्या मोठ्या संकटातून झालेला बचाव. ३ (वि.) खिस्तद्वारा नवीन व पवित्र मन प्राप्त होणे. 'पुनर्जन्म झाल्याविना। खिस्तकृपा त्या कडेना।' -उस १९७. [स. पुनर्+जन्म (-न.)]

पुनर्भू—झी पुनर्वाहा झालेली, पाटाची झी. पुनर्भू तीन प्रकारची असू शकते:- (अ) जिचे लग्न मात्र झाले परंतु पहिल्या नवऱ्याशी संग झाला नाही अशी. (आ) जिचे प्रथमतः एकाशी लग्न झाले असून जी पुढे नव्याचारिणी म्हणून उषवकीस येते ती; व (इ) लग्नाचा नवरा मेला असतां जी सवण व सपिंड अशा दुसऱ्यास दिली जाते ती. [स. पुनर्+भू] पुनर्लेख—न. एक बायको मेल्यावर पुनः

केलेले लग्न. पुनःवाहा पुनर्वाहास हा शब्द योजतात. 'गृहस्थाश्रमीयाने करावा लागणारा यह सद्वधर्माचारिणी नसल्यामुळे करता येत नाही...करिता पुनर्लेख करणे जरूर आहे.' -उषाश्रय-मालिका ४ [स. पुनर्+लेख] पुनर्लेख—वि. पुनः मिळण्या-

जोगे; पुनः संपादण्याजोगे. [स. पुनर्+लेख] पुनर्वाहा—पु. विधवाविवाह; विधवेने पुनः विवाह करणे (इ.) विधो रिमेंज याला प्रतिशब्द. [स. पुनर्+विवाह]

पुनरा—वि. पूर्ण. 'पोटरिया केली गाभ पुनरा सोडिले।' -वसा ३८.

पुनर्नवा—पु. एक औषधी वृक्ष; चेदळी; खापरि. हिचे तांबडा व पाढरा असे दोन प्रकार आहेत. [स.]

पुनर्नस्तु—पु. जीन. सातवे नक्षत्र व त्याच्या तारका.

पुनः—पु. एक प्रकारचे झाड; पुननेवा.

पुनः—पु. पुनीव, पुन्यो, पुन्यो—झी. पौर्णिमा. पुनःवासी शीताळा. पालट जेसा।' -झा १८.४९६. 'अभिमन्यु विवाहोत्सव जग निषधी जेवि चंद्र पुनःनेवा।' -मोविराट ७.३०. [स. पुर्णिमा; प्रा. अप पुणिवा; हि. पुन्यो; यु. पुनम]

पुनवस—पु. (क.) पुनर्वस पहा.

पुनः—क्रि. पुनःपुनः; पुनर्पि; आणखी; बारंवार. [स. पुनः+व]

तलेला प्रकार किंवा विधि पुनः सांगणे; हा शास्त्रांत वाक्यदोष सांगितला आहे. [स. पुनःकृ+दोष] पुनःकृ—झी. १ एकदा

बोललेले वाक्य किंवा शब्द फिरून बोलणे; पुनःवार. २ द्विरुक्ति; अनुवाद. [स. पुनर्+उक्ति] पुनःकृत्याम—न. १ पुनः उठणे;

(ल.) जिवंत होणे. २ (वि.) येथे खिस्ताचे पुनःजीवन. ३ (वि.) मृतोत्थापन; मेलेलीं सवें माणसे न्यायाच्या दिवशी पुनः उठणे, (इ.) रक्षेकक्षन. -योहा ५.२८. [स. पुनर्+उत्थान]

पुनःकृता—झी. पुनर्वाहित विधवा. 'मूल नाटकांत राणी पुनःकृता आहे.' -नि ५४१. [स. पुनर्+कृता] पुनःजन्म—पु. १ दुसरा जन्म; आत्म्याचे एका शरीरातून दुसऱ्या शरीरांत जाणे.

मेल्याबरोबर जीव पुनः जन्म घेऊन मागील जन्मांतल्या कर्मांचे बरे वाईट फळ भोगतात हा पुनर्जन्माचा सिद्धांत आहे. २ (ल.) मृत्यु यावयाजोग्या मोठ्या संकटातून झालेला बचाव. ३ (वि.) खिस्तद्वारा नवीन व पवित्र मन प्राप्त होणे. 'पुनर्जन्म झाल्याविना। खिस्तकृपा त्या कडेना।' -उस १९७. [स. पुनर्+जन्म (-न.)]

पुनर्भू—झी पुनर्वाहा झालेली, पाटाची झी. पुनर्भू तीन प्रकारची असू शकते:- (अ) जिचे लग्न मात्र झाले परंतु पहिल्या नवऱ्याशी संग झाला नाही अशी. (आ) जिचे प्रथमतः एकाशी लग्न झाले असून जी पुढे नव्याचारिणी म्हणून उषवकीस येते ती; व (इ) लग्नाचा नवरा मेला असतां जी सवण व सपिंड अशा दुसऱ्यास दिली जाते ती. [स. पुनर्+भू] पुनर्लेख—न. एक बायको मेल्यावर पुनः केलेले लग्न. पुनःवाहा पुनर्वाहास हा शब्द योजतात. 'गृहस्थाश्रमीयाने करावा लागणारा यह सद्वधर्माचारिणी नसल्यामुळे करता येत नाही...करिता पुनर्लेख करणे जरूर आहे.' -उषाश्रय-मालिका ४ [स. पुनर्+लेख] पुनर्लेख—वि. पुनः मिळण्या-

पुनस्पुनः—किवि पुनःपुनः; वारंवार. [पुनःपुनः अप.]
पुनस्संस्कारः—प. पुनस्संधान पहा. [सं. पुनः+संस्कार]
पुनस्संधान—न. १ पुनः आवश्यक संस्कार करणे (पहि ल्यात व्यत्यय आल्याने) २ गृह्याग्नि (गृहस्थाने विवाह शाल्या-दिवसापासून धारण करावयाचा अग्नि) नाहीसा झाल्यास तो पुनः उत्पन्न करण्याचा विधि, कोणताहि संस्कार चूक झाल्यामुळे पुन्हा करणे ३ (ल) कोणतेहि आरंभिलेले कार्य तडीस न जाता विस कटल्यामुळे पुनः मूळापासून करणे; त्यासाठी करावी लागणारी खटपट [सं पुन +संधान]

पुनीत—वि. पवित्र. शुद्ध; प्रायश्चितादिकानीं पावन झालेला; (महातु) पुनैतु 'जेअचेनि चरणे पुनैतु। जर्मी बाणिजेति तीर्थे।' -ऋ १८ 'केला पुनीत सायुज्या।' -एमा ७ १९०. [सं]

पुनै—किवि (महातु) पुन्हा पुन, पुनर पहा. 'पुनै ते जीये मयने सेविन पुण्यते। जरि श्राव्न बोले।' -ऋ ४१.

पुनारोळी—स्त्री (गो) पुनपोळी. [सं. पुनः; प्रा. पुन+पोळी]

पुन्राग—प. १ नागचाफा २ उंडीण [सं]

पुन्हा-म्हा—किवि. पुन, फिरून; आणखी एकदा पुन पहा. [सं पुनर]

पुमपत्य—न. पुरुष जातीचे अपत्य [सं. पुंस; प्रा. पुम+अपत्य]

पुमर्थ—प. मनुष्याच्या इहलोकींच्या वास्तव्याचे ध्येय; पुरुषार्थ पहा [पुम+अर्थ]

पुमान्—पु पुन. [सं]

पुयनण—न. (कों) एक प्रकारचे गवत.

पुयशिरे—न. (कों.) एक झुडूप, वेल चढविण्यासाठी याचा उपयोग करतात.

पुयाड—वि. (व.) कुजका; फुसका. 'घर फार दिवसांत फेरलेले नाही ते पुयाड होऊन गेले' आठे, आतां घरावर कोणी चढला कीं पाय आत जाईल. [पू]

पुयी—स्त्री. पुई पहा.

पुर—न. १ नगर; शहर; मोठे गांव; लोकवस्तीचे ठिकाण. 'ते अवधेचि साकारा। वरपुनी आपणपयां पुर। जालें असे तवसुसार। चैतन्यचि।' -झा १५.४८६ २ किंवा. ३ घर. ४ अंतर्भाग [सं]

पुरजात—प. पेठ; शहराचा भाग. 'तमाम पुरजात व कारखाने व राजमंदिरी चौक्या' -इंम २३६. **पुरद्वार**—न. (शहर, राज वाडा, वेळळ इ०चा) पुढचा दरवाजा; मंडाद्वार. [पुर+द्वार]

पुर—क्रि. मूगैपणे; पुःपूर. 'पुर पालख्या तमाम केल्या फुला।' -एपो १३९. [फा. पुर. तुल० सं. पूर्ण]

पुरकणे—अक्रि. १ (लहान मुलांने) पुरकी बाजविणे; पुरपुर असा आवाज काढणे 'पोर पुरकतें आहे त्याला काहींतु खणजे येणार असे दितते' २ एकदम व थोडेंसे हगणे, पिलकणे; चिरपणे. [ध्व.]

पुर—क्रि. १ (समासांत उपयोग) पुढे; समोर. २ प्रथम; आधीं ३ पूर्वी; एके काळीं. (समासांत) पुरोगामी; पुरोवर्ती; पुरस्सर वगैरे. [सं.]

पुरकी—स्त्री. (लहान मुलांनीं) मिटलेल्या ओठांतून काढलेला पुरपुर असा आवाज; पुरकी. [ध्व.]

पुरखा—प. जुना माणूस; वडील, वयस्क, प्रौढ, म्हातारा गृहस्थ. -वि १ प्रौढ, मोठा. 'पडता उरावर धनुष्य घेतला लज्जेचा बुखा। ते रामाने सहज मोडिले नसतां वीर पुरखा ॥' -पला ४२.

२ अनुभवी, संमजस. 'शहाणे पुरखे अकलवंत हेवट म्हातारे विनकाजी।' -पला ६९. **पुरखा-खी**—प. (विशेषतः दक्षिणतील कुणबी लोकांत) आदर्शनीय वयस्क गृहस्थ; अनुभवी, संमजस मनुष्य. [सं. पुरुष; हिं. पुरुष, पुरुष]

पुरखांब—प. जमिनीत पुरलेला खांब ह्याच्या उलट उभ्याव्या वरचा खांब [पुरणे+खांब]

पुरंगळी—स्त्री १ (व.) ठुमणे; कटकट, त्रास, लचांड; झुंज. काष्ठ 'माझ्या मागे पुरंगळी लागली' २ एकसारखी धार; गळती. 'साखरेचे पोतें फुटून पुरंगळी लागली.' [पुरपुर+गळणे]

पुरचुं(चो)डी—स्त्री. अगदी लहान गाळोडी; लहान मांडळी. वस्त्राच्या कोपऱ्याला गांठ मारून ठेवलेला लहान जिन्नस (किंवा धागें, करणे).

पुरजन—प. आत्मा. -शर.

पुरजा-जे—पुन. १ कागद; चिडी; चिठोरी; कागदाचा कपडा. २ खत; पत्र; दस्तऐवज. पुर्जा पहा. [फा पुरखा] **पुरजेपुरजे**—पुनव. तुकडे तुकडे. (किं० करणे; होणे).

पुरजारी—स्त्री. जप्त होऊन पुन्हा पत मिळालेले इनाम किंवा इनाम जमीन. [सं. पुरः=पूर्वी+अर. जारी=चालू]

पुरड, पुरडली—वि. (व.) म्हातारी; वयस्क, जिची संतति थोर झाली आहे अशी. 'पुरड गाईला लोभ मोठा, हुंबलं हुंबलं मोडला गोठा.'

पुरडैला—वि. (महातु) पुरेसे खालेला; पूर्ण बळी मिळाला आहे ज्यास असा. 'काळयवनाचा उग्रात। पुरडैला वेतुसे देकलं।' -शिखु ४४०. [पुर(पूर्ण)+इह-इडा(वेवांस-विलेला बळी)]

पुरढणे, पुरढावणे—उक्रि. १ (मातीचे मडके इ० कांहीं विशिष्ट कृतीनें) मजबूत करणे, होणे; रांपविणे निरढावणे पहा. २ (ल) कोणत्याहि व्यसनांत पके करणे, सुरविणे. -अक्रि. फार व्यसन लागणे; निरढावणे, सुरणे.

पुरण—नस्त्री १ सारण; करंजी, पोळी, भोवक इ० खाण्याच्या पदार्थांत नाराळाचा चव, शिजवून वाटलेली ढाळ; खवा इ० घालतात ते. २ सोन्याच्या पाटल्या, गोठ वगैरे पोख दागिन्यांत ताबें, रुपें इ० हलका धातु घालतात ते. ३ कोणत्याहि पदार्थाचा

आकार मोठा करण्यासाठी त्याच्या आंत जे घालतात ते ४ भित, जोत्याची अतील बाजू इ० मध्ये दगड, धोंडे, माती इ० समुच्च याने घालतात ते. ५ नुकत्याच लाविलेल्या रोपटाभोवती जी माती घालतात ती; भर. ६ (सामा.) आठ भरण्याची, समाविष्ट करण्याची वस्तु किया [सं. पूरण] सामाशब्द-० पोळी-झी. पुरण घालून केलेली गव्हाची पोळी; एक प्रकारची गोड पोळी. [पुरण+पोळी, तुल० का हूरण होळगी] ० भरण-न वरचेवर घातलेली भर; भित इ०कांत घातलेली दगड, विटा, चिखल इ०ची भर; झाडाच्या मुळाशी घातलेली माती. (कि० करणे; घालणे). [पुरण+भरण] पुरणावरणाचे-न पाहुणे, देवधर्म यासाठी नेहमी-पेक्षा अधिक केलेला स्वयंपाक [पुरण+भरण]

पुरणी-झी १ (खाब, साडे इ०) जमीनीत पुरणे; रोबणे; जमिनीत गच्च बसविणे २ भर; भरकाम पुरण (२ त ५) पहा. ३ दगा असलेले पागोडे (याज्ञा मागाहून काठ लाविता येतो). ४ (कर) सुत ताणण्याचो लाकडी नळी ५ (व) हाताचे किंवा पायाचे लाब हाड ६ (बडोदे) रक्षीम, दोरा यात मोती, मणी ओवण्याची कृति. साथी, गांठीची व फांदीची असे पुरणीचे तीन प्रकार आहेत. -जनि (पारिभाषिक शब्द) ८. ७ साठा, पुरवठा; पुरवणी 'केली मळपुत्राची पुरणी।' -भाए ७६२. [पुरणे] (वाप्र.) पुरणीचा ऊंस-लावणी केल्यानंतर पाण्याशिवाय बाहीस लागून परिपक्व होणारा ऊंस. ह्याच्या उलट शिंपणीचा ऊंस. पुरणीग(गा)र-उ. (बडोदे) दागिन्याची दुरुस्ती, पुरणी करणारा; पटवेकरी.

पुरणी पराटे-उभव. पराटघातील एक प्रकार; विरई पराट. -गृशि २.३४. पराटा पहा.

पुरणे-जकि. १ गाढणे; द्रव्य, काही पदार्थ जमिनीत ठेवणे, घालणे. २ (झाड, काठी, खाब इ०) जमिनीत माती घालून रोबणे, रिथर राही असा करणे. ३ पूणे, पुरा. होणे; पुरे पडणे; बेताचा होणे. 'परी कायकीजे बांजटा। पूरीजत असे।' -झा १३.५९. ४ समाधान होणे, पावणे, संतोषणे. 'एकोन पुरे गुरुचे कान।' -मुआदि १७.१०९. ५ संपणे; थांबणे. 'नातरी आयुष्य पुरले आहे। तरी औषधे काही नोहे।' -हा २ ६७. ६ टिकणे. 'प्रियदार बंधु न पर्या पुरले ...।' -मोमहाप्रस्थान २.२३. [सं. पूर=भरणे, संतोषविणे]

पुरत-जकि. (विरु.) पुरेत; पुरे आहेत.

पुरतकाळी-वि. पुरतकाल (पोर्तुगाल) बेशातील कागद, भाषा, चाल इ०-शास्त्रीको [पोर्तुगाल]

पुरता-वि. १ बेताचा; पुरेसा. 'पुण्यसाममी पुरती। तया-सीच घडे भगवद्भक्ती।' -दा २.४.२७. २ समप्र; संपूर्ण; व्यंग्य नसलेला. 'हा जनकू हे माता। हा मी गौर हीन पुरता।' -हा

१५ ४९२. ३ पुण्याजोगता; चालण्यासारखा 'संसारपुरता पैसा मिळाला म्हणजे पुरे' ४ निष्णात; निपुण 'जरी स्वये शाला व्याख्याता। पुरणपठणे पुरता।' -एभा ११ १२३९. ५ संपन्न. -किवि बरोबर; तंतोतंत; नक्की. 'हा धोतरजोडा पुरता दहा हात नाही' [सं पू-पूर्त] पुरती-झी (बडोदे) पावती, पूर्तता करणे. 'भाई परत आली म्हणजे पुरतीचा शेरा करून..'-गेरापुत्र २.१२० [सं. पूर्ति] पुरतेपणी-किवि काही एक कमीपणा न राहता पूर्ण होई असे (एकून घणे, करणे, बोलणे वगैरे)

पुरंदर-उ १ ईश्वर. २ महाराष्ट्रातील एक विद्वा. [सं.] पुरंदरी-झी (अप) विलासी स्त्री -दंडो (सं पुंश्री) पुरपुराट-उ. विपुलता; समृद्धि; भरपूरपणा [पुरणे द्वि.] पुरपुरे-जकि. १ पुरे, आतां नको, बस याप्रमाणे (होणे वाटणे); (नामाप्रमाणेहि उपयोग करितात). 'यदा पावसाने पुरपुरे केले' [पुरणे द्वि.]

पुरमय्या-न. १ परवेशी; हिंदूस्थानी मनुष्य २ हिंदूतील एक जात व तीतील व्यक्ति. भय्या पहा. [सं पवै; हिं पुरविया=पूर्वदेशीय] म्हू० आठ पुरमय्ये नऊ चौके (तुळी).

पुरमगज-वि. (व) पुरल उरण्याइतका, भरपूर, पुरपुराट पहा 'नल आल्याने आतां आम्हाला पुरमगज पाणी मिळते.' [पुरणे+मगज प्रत्यय]

पुरमाशीण-झी (अप) गरोदरपणाचे दिवस पूर्ण भरलेली, लोटलेली स्त्री. [पुणे+मास+ईण स्त्रीलिङ्गी प्रत्यय]

पुरव-झी १ पुरेसेपणा, पुरवठा; (खावें कार्ये, हेतु, इ० साधण्यास) पुरवठा, समाधान होण्यासारखा गुण (कि० येणे).

पुरवेस पडणे असाहि प्रयोग होतो. २ समाधान, पुरवठा झालेली स्थिति. (कि० होणे) [पुरणे]

पुरवटा-।-उ १ पुरेसेपणा; तोटा न येणे, भरपूर होणे; समृद्धि, विपुलता २ समाधान, पुरतेपणा पावलेली स्थिति (कि० घालणे-भरणे, येणे) पुरवठ्यास पडणे असाहि प्रयोग होतो. ३ साठा; संग्रह; बेगमी; साहित्य. ४ (अर्थशास्त्र) मागणीप्रमाणे देणे, पुरे करणे; गरज भागविणे. 'मागणीपेक्षा पुरवठा जास्त असल्यास मालाची किंमत उतरते.' ५ (स्त्रिया एकत्र गाणे गात असताना) एकीने दुसरी पासून घेतलेला, मागच्या शब्दापासून पुढे चालू केलेला गाण्याचा भाग भेडीसारखा एक प्रकार. ६ (कु) कप्ये असलेली पिशवो; बटवा. पुरवठेसार-वि. जितकें पाहिजे तितकें; विशिष्ट कार्याला पुरण्याइतकें; विपुल, भरपूर; शेवटपर्यंत पुरणारे (अन्न इ०) [पुरवठा+सारखे]

पुरवडा-डा-उ शुद्धगवाला; तबलजी. 'ते कडी कवळून शुद्गता। कुशल बाजवी पुरवडा।' -सव २०.१२४.

पुरवणा-उ योर व्यक्ती व राजे यांचा इतिहास. [पुराण]

पुरवणी—झी. १ पुरवठा; भर; संचुद्धि. 'पुरवणी मानसी कीं। जितो आथी।' - ह्या १३.५१२. २ कागद संपत्त्यामुळे दुसऱ्या कागदावर लिहिलेला मजकूर. ३ परिशिष्ट; जोड; पुस्ती. 'औषधाच्या कडुबटपणी। जेसी अमृताची पुरवणी।' - ह्या २ ८९. ४ पुराव्याने सिद्ध करणे, पाठपुरावा करणे. ५ उणीव भरून काढणे; त्यासाठी घातलेली भर. ६ (क) नदीस आलेला पूर, लोंढा [पुरविणे] सामास्य- ० अर्ज-जर्ज-पुर्ज. १ पूर्वीच्या अर्जास जोड म्हणून केलेला नवीन अर्ज; न्यूनतापूरक अर्ज. २ काम चालविण्यासाठी वकिलास पुरविलेली अधिक माहिती [पुरवणी+अर्ज]. ० परीक्षा—झी. वार्षिक परीक्षेत नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांची मागाहून घेण्यात येणारी परीक्षा. ० बंद-पु. पुरवणी म्हणून उप योगात आणलेला कागद; जोडबंद. ० वाचन—न स्थूल अभ्यासासाठी नेमलेल्या पुस्तकांचे वाचन. (इ.) रॅपिड रीडिंग. **पुरवणीचा**—वि. पाहिजे तितका; वेताचा; पुरवठेसार पहा. [पुरविणे]

पुरवणी—झी. मोत्याची माळ. ० गार-पु. मोत्यास भोके पाडून ती ओवणारा; पटवेकरी; पुरणीगर. [पुरवणी+गार]

पुरवणूक—झी. १ परिशिष्ट, पुरवणी, प्रयशेष. २ भर; पुरवठा; कमी असलेल्या भागाची पूर्तिता. ' ह्या रीतीने त्या यंत्रात स्वच्छ बायूची पुरवणूक करितां येते. ' - मराठी ६ वे पुस्तक पृ. ८४ (१८७५). [पुरविणे]

पुरवणे—भक्ति. १ व्यापणे; समावणे; जेथे तेथे हजर असणे. ' उपासना करूनिया पुढें । पुरवें पाहिजे चहुंकडे । ' - दा १९. १० ८. २ परवडणे; पत्करणे; आवडणे, मान्य होणे. ' माजा घात पुरवला, तुज त्यांचा मात्र घात पुरवेना । ' - मोउद्योग ११.२१. [पुरणे]

पुरवार—झी. (क) पुराव्याने खरे करून दाखविणे. - वि. पुराव्यासहित. [पुरणे; पुं. पुरवार]

पुरविणे—भक्ति. १ पुरवठा करणे; पुरेचे वाडणे, देणे. ' मी तुम्हास तू पुरवीन. ' २ पुरल अशा वेताने खर्च करणे; टिकविणे. ३ पुरसे होणे; संचय वेळ पुरणे. ' हें काम मला सारा दिवस पुरवितां. ' ४ पूर्ण करणे, पुरवणी लावणे; कमीपणा भरून काढणे. ' त्याची ते वाड पुरी। पुरविता मी । ' - ह्या ७.१४३. ५ समजाविणे; सिद्ध करणे. ' असे तो पुरवून बई. ' - मराठी ६ वे पुस्तक पृ. १८४. (१८७५). ६ कडे लक्ष लावणे, देणे. ' परमेश्वरास पुरवी मन । ' - दावि २८२. ७ धरणे; बाळगणे. ' धीर न पुरवे कवणाही प्रस्तुत । ' - दावि २१८. [पुरणे] **पुरव्या**—वि. १ पुरविारा; पुरवठा करणारा; पूर्ण करणारा. २ सेवा, चाकरी करणारा; उपयोगी पडणारा. (समासांत) खटखट-पट पुरव्या (खटपट्या= आवाऱ्याचा मधतनीस), पाणीपुरव्या, सामानपुरव्या इ० [पुरविणे]

पुरवुं(शु)र्वा—पु. (गो.) मळदार

पुरशिदा—झी. चौकशी; विचारणा पुरशीस पहा. [फा. पुसीदा]

पुरशी(सी)स—झी. १ चौकशी; विचारणा, मुख्य तपासणी. ' मौजे मजकूरचे मोकदमास बोलावून आणून पुरशीस केली. ' - वाडबाबा २.४२. २ प्रश्नास दिलेला जबाब; जबाबी. ' राजशी मळदार जगन्नाथ कारकून यासी हुजूर आणून दरबार खर्चाची पुरशीस केली. ' - योमारो ० ३३. ' बाबाजी विन मोत्याजी यास पुरशीस करिता त्याणें विदित केलें कीं.. ' - समारो २ ३२९. ३ सर्व पक्षांचे म्हणणे विचारून लिहिलेला कागद; जबाबाचा कागद; कैफीयत (कि० घालणे, पाडणे; करणे; लावणे इ०). ४ अर्ज; सवाल. ' देवकृते यास पुरशीस केली. ' - वाडसमा ३.६२. [फा. पुसिदन=विचारणे]

पुरश्चरण—न. १ मंत्रसामर्थ्य मिळविण्यासाठी मंत्रशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे मंत्रांचे जपानुष्ठान करणे. ' शुद्ध मंत्रांचे पुरश्चरण । करी विघ्नांचे निदोळण । ' - एमा २८.६०९ २ (सामा) अनुष्ठान, जप, पाठ. ' व्यर्थ करिता पुरश्चरण । स्त्रियेनें हृदि नेले मन । ' [सं] **पुरश्चरणी**—वि. पुरश्चरण करणारा ' रत्नस्वलेची ऐकोनि बाणी । दूर पळे पुरश्चरणी । ' - एमा १२ २४८.

पुरसा—वि. (गो.) लक्ष, स्थूल मनुष्य. [सं]

पुरस्कर—वि. (बुद्धीनें) पुरस्तर (पुरैक) या अर्थी पुरस्तर पहा.

पुरस्कर्ता, पुरस्कारी—पु. १ चालना, उत्तेजन देणारा; पुरस्कार करणारा; पुष्टि देणारा; पक्षपाती, सहाय्यक. २ स्वतः पुढाकार घेऊन काम करणारा; कारभार पाहणारा. ३ पुढारी; म्होरक्या; कारभारी; व्यवस्थापक; संचालक [सं. पुरस्+कर्ता-कारी] **पुरस्करणे**—भक्ति. १ पुरस्कार देणे; साहाय्य करणे. २ सन्मान करणे; शाबासकी देणे; बक्षीस देणे. ' ऐसे पुरस्करोनि श्रीहरी । आदरिले बोलों । ' - ह्या ९.२३८. [सं. पुरस्कार] **पुरस्कार**—पु. १ पुढे नेणे, करणे; चालना, पुष्टि देणे; पुढे बळगणे. २ पुढाकार; (एखादे कार्य) अंगावर घेणे, चालविणे; व्यवस्था पाहणे. ३ सन्मान; प्रशंसा; सत्कार. ' या ग्रंथाचा त्यांनी पुरस्कार केला. ' - के १७.५.३०. ४ बक्षीस, साहाय्य. [सं.]

पुरस्तर—वि. १ मुख्य पुढारी; अग्रेसर २ पुढे जाणारा, सरणारा. ' पुरस्तर गदासर्वे झगडितां तन्नु भागली । ' - केका ४६. ३ (समासांत) सक्षित; पुरैक. ' क्षपणपुरस्तर-शुद्धिपुरस्तर-आदर-पुरस्तर-इच्छापुरस्तर इ० ' इंदुरस्तर देव शरण गेले. [सं. पुरस्+स्तर]

पुरळ—झा—पु. पितादि विकृतीमुळे अंगावर येणाऱ्या पुटकुळ्या (कि० येणे; उठणे; निघणे). **पुरळणे**—भक्ति. अंगावर बारीक पुटकुळ्या उठणे. [पुरळ] **पुरळी**—झी. पुळी; पुटकुळी. [पुरळ]

पुरा—वि. १ पुरता; पूर्ण; कमीपणा नसलेला; निदोष; अक्यंग. 'उणा पुरा यासीं नाही कोणी ठाव।'—तुगा २२
२ पूर्ण झालेला; संपविलेला; साध्य केलेला. ३ निष्णात; निपुण; पक्का; कुशल, पारंगत. 'धनवंत रत्नपारखी पुरा। तेणे धुळीमार्जी देखिल्या हिरा।'—एभा ९.४९.७ ४ पुरेसा; बेताबा, पाहिजे तितका—किवि १ पूर्णपणे; कुशलतरे २ भरपूरपणे; पुरतेपणी 'कधी घाण बळे पुरा होय पाणी।' [सं पुर] (वाप्र) ० करणे—१ पार पाडणे; असलांत आणणे (कोर्टाचा हुकुमनामा, खटला, निकाल इ०). २ शेवट करणे; नायनाट, खलास करणे. 'केला नसे मन्मथ तां पुरा २।'—साहू ३.१२५ ० जाणे—(गो) थकणे; दमणे; श्रवणे ० हाणे—ठार हाणे. 'म्हाडोळ लुमाजीराया फुडे पुरा झाला।'—ऐगो ८७.

पुरा—उ १ शहराची पेठ, भाग, मोहोळा २ उपनगर; सभोवतालचा प्रदेश, टापू [सं पुर]

पुरा-राः—किवि पूर्वी. प्राचीनकाळीं 'जेणे पुरा वारवधू जनांचे।'—विवि ८.७ १२३. [सं.]

पुराड—ड—न नदीच्या पुराबरोबर वहात आलेले गवत, लाकडे, पाने, केकचरा इ०. 'पुरी पुराडे भेटली।'—प्रथराज ७५ [पूर]

पुराण—न १ प्राचीन इतिहासपर वचित्रपर काव्यग्रंथ ह्यांत सृष्टीची उत्पत्ति, स्थिति व लय, देव-दानव, राजे, ऋषी इ०च्या कथा, पराक्रमांचीं वृत्ताने, वंशावली इ० माहिती असते. पुराणे म्हणजे पांचवा वेद म्हणण्याचा जुना प्रघात आहे. हे धार्मिक बाहुमय समजले जाते पुराणे अठरा आहेत, त्यांचीं नावे.—ब्रह्म, पद्म, विष्णु, वायु किंवा शिव, लिंग, गहड नारद, भागवत, अभि, स्कंद, भविष्य, ब्रह्मवैवर्त, मार्कंडेय, वामन, वराह, मत्स्य, कूर्म, ब्रह्मांड. 'अष्टादश पुराणे। तींवि मणिभूषणे।'—भा १५. २ (ल) चन्हाट, कंटाळवाणी गोष्ट—वि. पुरातन; जुनाट; प्राचीन. 'पुराण पुरुष'. 'विस्तारिली जे पुरुषी पुराणी।'—साहू १.११ [सं] (वाप्र)

० **काण्ठे**—चालविणे—मांडणे—झावणे—सोडणे—कंटाळवाणी गोष्ट सांगणे; चन्हाट लावणे म्ह० पुराणांतलीं बाणी पुराणांत. सामाशब्द—० पिसे—न. पुराण वाचण्याची, ऐकण्याची उत्सुकता, आवड; पुराणाचे वेड. [पुराण+पिसे] ० **पुरुष**—उ १ ईश्वर. 'किंवा पुराणपुरुषा संप्रति बहु भागलासि या कार्मी।'—मोसंक्षयत्न माला १९ (नवनीत ३५०). २ (ल) जुन्या तऱ्हेचा, अगदीं म्हातारा माणूस ० **मनवादी**—वि. जुन्या मताचा; सनातनी.

० **वस्तुसंशोधक**—उ जुन्या व ऐतिहासिक वस्तूंचे संशोधन करणारा. ० **वस्तुसंशोधन**—न १ जुन्या ऐतिहासिक महत्त्वाच्या वस्तूंचे संशोधन करणे. (इ) आर्किआलॉजी. २ पुरातनकाळातील लोकांसंबंधी त्या काळांतल्या उपलब्ध वस्तूंकून ज्ञान. पुराणांतीच्या

ग्रंथांतील वेचे, निवडक कथा यांचा संग्रह, व अभ्यास.—गंगा १३८.

० **वैराग्य**—न पुराण ऐकत असतांना जगाच्या फोलपणाबद्दल वाढणारा तिष्ठकारा; संसारासंबंधी नावड, विरक्ति; धर्मोपवेशामुळे वाढणारा तात्पुरता पक्षापाप. [सं पुराण+वैराग्य] **पुराणाक्त**—वि. १ पुराणांत सांगितलेला (मंत्र, स्तोत्र, उपदेश इ०). २ पुराणाच्या आधारें केलेले (कर्म, संस्कार इ०) [सं. पुराण+उक्त] **पुराणोक्त आशीर्वाद**—उ ज्यास वेदाधिकार नाही अशास लिहावयाचा आशीर्वाद **पुराणोक्त कर्म-संस्कार**—उ वेदाधिकार नसणाऱ्यांचे संस्कार पुराणातील वचनाप्रमाणें करणे.

पुराण-णो-णे—नक्री. (खा व) बैलास हाकतांना त्याला टोंकण्याकरितां टोकास अणीदार खिळा, आर इ० बसविलेली काठी, चावूक; टोंकणी; पराणी.

पुराणीक—उ १ पुराणाचा अभ्यास केलेला पुराणांत पारंगत असलेला ब्राह्मण. २ देऊळ इ० जाहीर ठिकाणीं पुराण वाचून त्याचा अर्थ सांगणारा, पुराणावर वृत्ति असणारा [सं पौराणिक]—वि जुना; पुरातन 'तेव कोणे एके काळीं। कंबल अश्वतर पाताळीं। पुराणीक शोबाजवळीं। असती दोघे मुंजंगां।'—कथा ५.६ १०९.

पुरातन—वि जुना; प्राचीन; पूर्वीचा; जुन्या काळचा. 'स्वये तूं अनादी। पुरातनु।'—भा ११ १५४. [सं.]

पुराय—वि (गो.) पुरेपूर; भरपूर; पुरता [सं. पूर, पुरथी] **पुरारणे**—अकि. अरणे; व्यापणे, परिपूर्ण असणे 'वीरश्रीने अगदीं पुरारलेले लोक'—सुर्योदय ९९. [पूर द्वि]

पुराव-चा—उ. १ पुरवठा; पुरविण्याचा व्यापार 'करुनि पुरावा कृष्णागस्तुर्पुरादि पुर्यगंधाचा।'—मोअनुशासन ८.६५ २ पुरवणी; भर ३ साक्ष, प्रमाण; आधार 'पण खीवचून सृष्टी उत्पन्न करण्याचा दृष्ट विश्वामित्राने धरल्याचा पुरावा काही नाही'—नाऊ ३२१ ४ (कायदा) चौकशी चालू असलेल्या गोष्टीबद्दल कोर्टासमक्ष साक्षीदारांनी सांगितलेली हकीकत, हजर केलेला दस्त. ऐवज. ५ मदत; साहाय्य; कुमक; पाठवळ 'याणीं ठिकाणीं राहूनच फौजेचा पुरावा करावयाचा होता.'—आब ११०. [पुरणे; पुरविणे तुल० पोते. प्रोव्हा; इ. प्रूव्ह] **पुराखविणे**—आधार, प्रमाण दाखविणे.

पुरि(क)मेंत—उ (गो) पुरवठा; बेगमी 'पावसाळ्या पुरमेंत.' [पोर्तु प्रार्थितमेंतो]

पुरी—खी. १ नगरी, लहान शहर २ जगन्नाथपुरी (चार धामांतील एक). ३ पवित्र नगर; क्षेत्रस्वामि पुरी सात आहेत:—अयोध्या, मथुरा, माया (हरिद्वार), काशी, कांची, अवंतिका (उज्जैन), द्वारावती (द्वारका) 'द्वारावती सातवी पुरी।'—एभा ३०.७६.

पुरी—उ. दणनाम गोसाव्याचा एक वगे [सं.]

पुरी—**झी.** १ रवा भिजवून गोल लाटून तुपांत तडून केलेला पदार्थ; एक पकान. 'जर्नी दाखिती बाबा। परि आतुनि कावा. भोंदुनि खाती पुरी।'—पणे ३६८. २ (खा) पुरणपोळी.

पुरी—**झी.** पुरवडा; पूर्तता, पुरतेपणा. (कि० करणे; पडणे; पाडणे).—**वि.** परिपूर्ण; तृप्त 'मनपवनवाची खीच पुरी। वाढूनियां।'—माहा १८.१०४०. [पुरणे] ० **पडणें**—पुरविणे, पर्वडणे ० **ताजीम**—**झी** पाहुणा भेटावयास आला असता किंवा भेटून परत जाताना त्यास उभे राहून दिलेला मान. याच्या उलट नीमताजीम. ताजीम पहा (कि० देणे; घेणे)

पुरीश—**पु** नगराध्यक्ष; शहराचा मुख्य; पुराधिपति [सं]

पुरीष—**पु** विद्या; गुरू; शेण [सं]

पुरु—**पु** पुर पहा 'तंव आनंदाचा पुरु।'—विपू १ १००

पुरुष—**पु** १ पुरुष.—**ऊ** ३५. —**हा** १४७६. 'ज्याहुनि अन्य भित्तर नरलोकीं न च मना पुरुष गमला।'—मोऐषिक १६१ २ (राजा.) महाराचा देव. [सं पुरुष]

पुरुतां—**किवि** (महातु) पुरता पहा. 'तो गाता तरी एकटिका। परी स्वरे पुरुतां नीका।'—शिखु १६८.

पुरुष—**पु** १ ज्याच्या अंगी प्रजोत्पादक बीज आहे असा मनुष्यप्राणी; नर २ वयांत आलेला माणूस; बाप्या. ३ फळझाडां मधील नर; ज्या झाडांत पुंकेसर असतात ते झाड ४ (व्या) पुरुष-वाचक लिंग; पुंलिंग 'वृक्ष हा पुरुष. झाड नपुंसक.' ५ (व्या.) वक्ता, श्रोता व उक्तविषय असे सृष्ट्यव्यक्तींचे हे तीन प्रकार करतात त्यास 'पुरुष' ही संज्ञा लावतात. प्रथम, द्वितीय व तृतीय असे तीन पुरुष आहेत. ६ सध्देतील हात उंचीचे प्रमाण ७ पिढी; पिढीची एक एक व्यक्ती; पिढीतील पूर्वज ८ पति; नवरा 'तुझा जन्म कवणे वर्षी। पुरुष तुझा कोण सांगे।'—गुच ३५.२४१. ९ ज्ञाता, जाणणारा, उपभोग घेणारा माणूस. १० जगताच्या उत्पत्तीस प्रकृतिस्मरने कारणीभूत व्यक्ती. 'प्रकृति आणि पुरुष। यां दोहींस जेथे निरास।'—दा ९ २.३९ ११ (तत्त्वज्ञान) आत्मा; क्षेत्रज्ञ. 'ज्याला क्षेत्रज्ञ किंवा आत्मा म्हटलें ... यासच सांख्यशास्त्रांत ... पुरुष म्हणतात.'—गीर १५९ १२ (गो.) मूळ पुरुष [सं]. ० **गांठ**—**झी.** चाहेगांठ; बोटात चालाव्याच्या सोन्याच्या पवित्राकर असे तशी गांठ याच्या उलट राडगांठ किंवा बाईलगांठ ० **त्व**—**न.** १ पुरुषाच्या ठिकाणी प्रजोत्पादनाविषयी उपयुक्त जी शक्ति असते ती; वीर्य. २ (ल) सामर्थ्य, शौर्य, पराक्रमाचा उत्साह. 'शृषकेतुचें पुरुषत्व पाहोन। डोलशी मान आनंदें॥'—जै १८.७७ ३ (व्या.) पुंलिंग. [सं. पुरुष+त्व प्रत्यय] ० **प्रयत्न**—**पु.** मानवी प्रयत्न; मनुष्याने केलेली धडपड. (इं) हामन एफर्ट 'फला म्हण्टी की पुरुषप्रयत्न आलाच'—(रा. ग. हर्ष) गोविंदा प्रभ. [सं. पुरुष+प्रयत्न] ० **वाचक**(सर्वनाम)—**न.** (व्या.)

सर्वनामाचा एक प्रकार; मी, तू, तो इ० जातीचे सर्वनाम; प्रथम, द्वितीय व तृतीय असे याचे तीन प्रकार आहेत **पुरुषाकार**—**पु.** शौर्य; पुरुषत्व. 'तुझा जाणे पुरुषाकार।'—उवा १४३८. [पुरुष+आकार] **पुरुषांतर**—**न** एक पिढी.—**सिपु.** [पुरुष+अंतर]

पुरुषाव—**वि.** नरभक्षक; नरमांसभक्षक. 'म्हणति मारुनिया पुरुषाव। हा करील शुभ्र यशें खदिशा दाहा।' [सं. पुरुष+अव=खाणे]

पुरुषार्थ—**पु** १ पुरुषाने साधवाच्या चार गोष्टी, कर्तव्ये; धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष; पुरुषाच्या इच्छेचा विषय; ईप्सित वस्तु. 'पुरुषार्थसिद्धि चौथी। चेऊनि आपुल्या हाती।'—

—**हा** १२.१९. २ धाडस; पराक्रम, शौर्य 'लटिका पुरुषार्थ बोले नये।'—दा २ २.१० [सं पुरुष+अर्थ] **पुरुषार्थचतुष्टय**—

न पुरुषाने साधवाच्या चार गोष्टी; धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष. **पुरुषार्थराज**—**पु** मोक्ष. 'म्हणोनि करावा स्वधर्म। जो करितां हिरोनि ये श्रमु। उचित दईल परस। पुरुषार्थराज।'—

—**हा** १८.१४९ **पुरुषार्थ**—**वि.** पुरुषार्थचतुष्टयापैकी कोणताही एक पुरुषार्थ साधण्याविषयी प्रयत्न करणारा 'मिळले येथे सर्व तृपति।

जे पुरुषार्थ थोर थोर।' [सं पुरुष+अर्थ] **पुरुषाशन**—**न.** नर-मांसभक्षण. —**वि.** नरभक्षक. पुरुषाव पहा. [सं पुरुष+अशन]

पुरुषोत्तम—**पु.** १ उत्तम पुरुष. पुरुषश्रेष्ठ. २ परमात्मा; विष्णु. 'व्यायु मी व्यापक। पुरुषोत्तम मी।'—**हा** १८.११९८. [सं. पुरुष+उत्तम] **पुरुषोत्तममास**—**पु.** अधिकमास, मलमास; भोंडा महिना. हा दर ३३ महिन्यांनी येतो. [सं पुरुषोत्तम+मास]

पुरु(रु)ळ—**पु** पुरळ पहा.

पुरुख—**पु** १ (राजा.) अतिशूरांचा, महाराचा देव २ (अप) पुरुष पुरुळ पहा. [सं. पुरुष]

पुरे, पुरेपुरे—**किवि** १ पुरेसे, पुरेपूर. 'मला दहा हात धोतरजोडा पुरे' २ बसस; बसबस. 'वसवा पुरे पुरे कां म्हणतां धनवंत कण कसा वेंची।'—मोसंवायस्तमाला २६ (नवनीत ३५१). (अव.) पुरेत **पुरेपुरे ऋणें**—चासवून सोडणें [पुरेणें]

पुरे—**न.** पूर्णपणा. 'म्हणोनि मागील जे अभ्याय। ते चढते मूर्खीचे आय। तयांचें पुरे दाविताहे। आपुल्या आंगी।'—**हा** १८.४२. पुरा पहा. [पू]

पुरेजात—**अ**प्रव. पुरे; पेडा; शहरातील भाग. 'राजश्रींनीं परलोकसाधन करितांच तजमा पुरेजात व कारखाने व राजमंदिरां चौक्या ठेऊन बंदोबस्त केला'—ऐटि १.६५. [पुरा=पेट अव.]

पुरेन—**किवि** पुरेसे; बस. पुरे पहा. 'पन्नास आंबे पुरेत.' [पुरे+आहेत; पुरे अव.]

पुरेपूर—**किवि.** पुष्कळ, अपूर. 'पुरेपूर दूध प्यालों.' [पुरे द्वि. तुल० वें. पुस+पुस=पुष्कळ.—भाअ १८३०]

पुरोडा, पुरोटेसार—**वि.** पुरवडा—ठा, पुरवटेसार पहा.

पुरोडाश—पु. १ इष्टि, यज्ञ इ० श्रौतकर्मोत देवतांना हवि देण्याकरितां, तांदुळाचें पीठ तुपावर भाजून त्यांत कढत पाणी ओतून घट झालेल्या पिठाचा कांसवाच्या आकाराचा गोळा करतात तो; हविर्देव्य. २ सातूच्या पिठाचे गाकर ज्या तुपांत बुडवून हवन करतात तें तुप. ३ यज्ञांत हवन करून जें शिळक रदातें तें; हवनीयप्रत्यशेष. 'मग आत्मशोधिचें सुख । जें संयमाभीचें हुतशेष । तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ।' -ह्या ४.१३९ [सं.]

पुरोधा—पु. उपाध्याय; पुरोहित. [सं.]

पुरोभागी—वि. व्यवस्थापक, देखरेख करणारा; पुढारी, [सं.]

पुरोवर्ती—वि. समोर उभा असणारा; पुढे असणारा [सं.]

पुरोहित—पु. यज्ञयाग, धार्मिकविधि आदिकरून धर्मकृत्ये यथामानाकडून यथासांग रीतीनें करवून घेऊन, त्याजवर देवाची कृपा संपादन करू इच्छिणारा वर्ग किंवा त्यांतील व्यक्ति. हिंदु-स्थानांतल्या प्रमाणेच इराणांतहि प्राचीनकाळां पुरोहितांची संस्था अस्तित्वात असलेली आढळते -ज्ञानो (प) २२१; कुळाचा उपाध्याय; कुटुंबातील सर्व धर्मकृत्ये चालविणारा भिक्षुक. 'पुरोहितु नाविष्करे दातेपणे।' -ह्या १८.१६९. [सं.] **गुण**—पु. १ पुरोहिताचा धर्म, पेशा. 'तन्ही पुरोहितगुणे। सी बोलिलों पुरें उणें।' -ह्या १८.१७६६. २ पराधीनता. -मनको [पुरोहित+गुण]

पुरौंचे—उक्ति (गो.) 'लिपेण; पुरेणें. 'बाट पुरौंची' (मार्ग लिपून वंद करणें)

पुर्कस—पु. लडाई; तेंटा; बघेडा 'तरी पुर्कस-बखेडा पड-व्यास ख.बंद प्रतापी आहेत' -गेटि ३४२. [फा. पुर्खश्]

पुर्गतोर-री—खी. (गो.) ज्या ठिकाणीं मरणानंतर आत्मा पापापासून मुक्त होतो अशी जागा किंवा स्थिति. (इ.) पंगेउरी -क्रि.पु. ५६३. [पोर्तु पुर्गतोरिओ]

पुर्गुटली—खी. (गो.) अंगाची कवळी; फुंगवून बसणें. [फुर्गुटणे]

पुर्जा—पु. १ कागदाचा तुकडा; पुरजा पहा. 'सर्व घर शोधून कागदाचा पुर्जा नू पुर्जा घरांतून बोहून काढून सरकार कचेरीत न्यावा.' -इनाम ६२. २ कागद; लेख; पत्र. 'तरी आम्ही यांस दरम्यान होऊन पुर्जा दिलहा होता.' -येद २०.१०१. ३ दस्तऐवज; बात. [पुरजा]

पुर्ती—खी. (गो.) पाण्याच्या प्रवाहांतून वाहून आलेली माती; झाडाला घालतात ती माती, गाळ. [पुर]

पुर्मा—पु. पुरभव्या पहा. 'गर्दीत खासे घिरले। मराठे मोंगल पठाण पुर्मे हतर बरोबर भरले।' -ऐपे २२४. [हि. पुर्बिया; म. पुरभव्या]

पुर्या—खी. (प्र.) पूर्वा; एक रागिणी. 'जे दीर्घां धैर्यधैर्या हृदयिषवसिती ककडडुवैयुर्या।' -मुराजयोध्या १०१. [सं. पूर्या]

कको. ५. २३

पुर्वेस—पु. (कु) मूळ पुरुषाच्या नावे स्थापन केलेली देवता. [सं. पूर्वैवश]

पुर्विल्लां, पुर्वील—वि. (गो.) (प्र.) पूर्वील; प्राचीन (पूर्वे)

पुर्शि(सि)दा—खी चौकशी; विचारणा. 'सांप्रत पुर्न्हा सर-कारात पुर्सिदा जाली.' -दिमरा २१८२ [फा पुर्सीदा]

पुर्शी(सि)स—खी. चौकशी पुरशीस पहा. 'हशी चितोपंत, बाळाजीपंत, जयरामपंत यास पुर्सिसा सरकारांतून होत आहेत.' -ख १०.५०२९.

पुर्हळ—पु. पुरळ पहा

पुर्हाणें—न (खा) बैलांस टोचण्याची आर; टोंचणी; पाराणी. पुराणी-णें पहा

पुलक—पु. रोमांच; (भय, आनंद, शीत इ०मुळे) अंगावर उभा राहिलेला शटा 'पोषी जशी पति शुभाऽशुभ-अव-मुदऽमुद्धरें पुलक लंका।' -मोसमा ७२५ [सं] **पुलकांकित, पुलकित**—वि. रोमांच उठलेले (शरीर) 'पुलकांकित रोमांच उठी । उन्मी-लित दृष्टी पुंजाके।' -एमा ३५९२ **पुलकांचल**—न रोमांच. 'आपाद पायुंतले पुलकांचलें।' -ह्या ११.२४६ [सं पुलक+अंचल]

पुलका—खी अश्व्याच्या विक्रमा, पुलका, पूर्णकंठी, त्वरीता आणि नीललबा या पाच गर्तींपैकी एक. -अश्वप १.१८५.

पुलन—न. (जखम, गळें इ०मध्ये) पु उत्पन्न करणारा, विकार बंधक खाद्यपदार्थ (पावटा इ०). [प]

पुलबंदी—खी. १ पुलाची बांधणी २ पुलाची रचना, मांडणी ३ धरण; धका; बंधारा. [फा पुल+बंदी]

पुलस्ती—खी. (ना) पोलीस; पोलीस ठाणे

पुला—पुखी (गवत, चारा, कडवा इ०ची) पेंढी, गडा; भारा. 'वैरण चोवीस पंचवीस पुले अशी महागाई' -भाव १४. [हि. पूला; तुल० सं. पुल=गोळा केले जाणें]

पुलाव—पा. मासमिश्रित मसालेदार भात; बियाणी; ही वस्तु मुसलमानी पाकशास्त्रांत अप्रगण्य मानिली जाते, संस्कृतांत याला पलाव असें नाव आहे. -पुशि २.१३५. 'बलखसाह अलेख पुलाव सेवी।' -सप्र १६.४१. [सं पुलाक=भाताचा पिड, पलाव (पल=मांस+अन्न); फा पुला-ओ]

पुलावचें—उक्ति (गो.) (फोड फोडून) पू काढणें. पुलेजणें, पुलेणें पहा. [पूं]

पुलिका—खी. १ कण; बिंदु. पुलिका स्वेदजळीं । जिरक-निया ।' -ह्या १८१५५३. २ पुलिका पहा. [पुली]

पुलिजन—न. एक प्रकारची वनस्पति.

पुलिङ्ग—पु १ एक जंगली, रानटी मनुष्यजात, मनुष्य.

-वि. २ अशुद्ध, ग्राम्य, बीभत्स भाषा बोलणारा. [सं.] ० देश-पु. बळविस्थान. -अश्वप १.३४.

पुलिन—न. १ नुकतेच तयार झालेले बेट; नुकताच उघडा पडलेला नदीतील खडक. २ वाळवंट 'नरामर शतावधी पुलिनि बैकुंठी ते किंती.'—नरहरि मंगारत्नमाला (नवनीत ४३१) पुलंग पहा. [सं.]

पुली—स्त्री. (गवत-कडव्याची) लहान पेंढी. पुला याचे अल्पव्यवशेक रूप. [हिं. पूली]

पुली—स्त्री. (यंत्र) कप्पी; खोबणीचे चाक. हिचा उपयोग वजन उचलण्याकडे होतो [इं.]

पुलेजणे, पुलेणे, पुवळणे, पुवारणे—भक्ति. (जखम, फोड इ.तुन) पु वाहणे; पुवारे युक्त होणे. [पुलन, पू] **पुल्ले चचे**—भक्ति. (गो.) पु तयार होणे. पुलेजणे पहा

पुल्लस—स्त्री. एक अत्यंत नीच, चांडालाप्रमाणे जात. 'मिळ कोळी मांग अंत्यत्र प्रभृति। चांडाल आणि पुल्लस।'—स्वामि ६.५.३७. [सं. पुल्लस] ०रूप—वि. अधम; चांडाल. 'कामुक से परिपुर्णी। पुल्लारूप अंतःकरणौ।'—गुच ३४.३८.

पुल्याण—न. (कु.) पु उत्पन्न करणारे खाद्य (पावटा, हर-अन्याची डाळ इ.) पुलन पहा. [पू]

पुल्याणे—भक्ति. (कु.) पुलेजणे, पुलेणे पहा

पुल्ला-ल्ली—पुली. लुडी, पेंढी. पुला, पुली पहा. 'गोविंदराव बुंदेले अग्नीचा पुल्ला गेला होता रस्त्यावर।'—एपो १३३.

पुल्लिंग—न. (व्या.) ज्या नामामुळे प्राप्ति; यः अथवा अप्राप्तिचाच पदार्थाच्या पुल्लिंगाचा बोध होतो ते. लिंग पहा. —वि पुल्लिंगी; पुल्लिंगाच. [सं]

पुल्लो—पु (महानु) पेंढा; लुडगा; वीग. पुला पहा. 'कस्तुरीचा पुल्लो चिवडोनी।'—शिष्ट ७६१.

पुव(वा)ळणे—भक्ति. पु होणे; सडणे.

पुवा—पु. एक प्रकारची भाकरी. [हिं. पुआ]

पुवाळणे—भक्ति (महानु) पुवकारणे; शत करणे (बोड्याला). 'वन वीर भणतु। खाखाळिया ते पुवाळितु। उपलाने निगाले बरेवतु। हाटांमाजि।'—शिष्ट ५०३.

पुवो—स्त्री. (गो.) पूर्वा नक्षत्र.

पुव्यक्ति—स्त्री. पुल्लव्यक्ति; पुल्ल जातीचे माणूस; पुल्ल. [सं. पुल्लव्यक्ति]

पुशी—स्त्री. १ (कों.) (वित्त.) पिशू पहा. २ (गो.) भोपळपतील कीड. [फा. पश=पिशू]

पुशी—स्त्री. प्रश्न; चौकशी; विचारपूस. (किं० वालें). 'देउळाच्या कळशीं नावे एक ऋषी। तया वातली पुशी योगेश्वरी।'—(हागा) मुक्ताबाई ४१. [पुलणे]

पुंझली—स्त्री. स्वेरिणी; वेर्या; व्यभिचारिणी. 'पुंझ सदा की अनुराग। परी सहसा न कावे प्रसंग। त्यासि पुंझलीचा वडल्या

संग। ते बाधी निलाग हावभावी।'—एभा २६.१७५. [सं.] **पुंचरित्र**—न. वेर्यावृत्ति; व्यभिचारवृत्ति. [सं. पुंझली+चरित्र]

पुंझर—न. १ अजमीराजवळचे एक तीर्थ. इहो त्यास पोखर असे म्हणतात २ हत्तीच्या सोडेंचे अग्र; कुडाग्रभाग. ३ एक औषधी; पोखर ४ निळे कमळ. ५ सप्तद्वीपापैकी एक सप्तद्वीप पहा. ६ तळें; तलाव. ७ आकाश; अंतराळ. 'तिरस्कारसंस्कार लावोनि रामीं। निचे पुंझरीं पुंझराचार कामी।'—सुरामा ३. ६६. ८ एरंड. 'शरमा आणि सुपर्णा। का रासभा आणि ऐरावता। पाड कां जैसा हरिचंदना। पुंझरसी।'—ऋ ४७. —पु. राजलक्ष्मी घोडा; घोड्याचा एक प्रकार. —अक्षप २४. [सं.] सामाशब्द—**पुंझ**—न. कमळाचे पान; कमळपत्र. **पुंझतोयतरळ**—वि. कमळाच्या पानावरील पाण्याप्रमाणे चंचल. [सं. पुंझर+पुंझतोय (पाणी)+तरळ (अस्थिर, चंचल)] ०मूल—**झ**—न. पुंझर औं १' धीची मुळी. [सं. पुंझर+मूल]

पुंझराग—ज—पु. एक प्रकारचे रत्न याच्या वीरेंत, इंद्रनील आणि सोमलक अशा पोटजाती आहेत त्याचे रंगदि अनेक असून त्यांपैकी पिक्कळ व पावरा हे रंग चांगले. [सं. पुंझराग]

पुंझरि(र)णी—स्त्री. १ (विशेषतः कमळे असलेले) बांधीव लहान तेंडें, होद. 'केलासनायाच्या मंदिराप्रमाणेच पुंझरिच्या वगैरे होम्या.'—चंद्र ४८. २ पायऱ्या असलेली मोठी विहीर. [सं. पुंझरिणी]

पुंझळ—वि. १ भरपूर; रगड, विपुल, असंख्य; अतिशय. २ विशाल, मोठे 'जे कृदा ना पुंझळ। जे वक ना वळुळ। जे सुधम ना नव्हे स्थूल। वस्तु केवळ निर्विकार।'—एभा ३. ६७७. ३ श्रेष्ठ; उत्तम. 'गेये कतितां अनुसंधान। चैतन्यीं समरसे मन। त्याते म्हणिजे पुंझळ ज्ञान। उपवेश पूर्ण या नांव।'—एभा २९. ४३९ ४ हितकर; फायदेशीर; चांगले. 'जे मुळीचि चंचळ। ते कदा नव्हे पुंझळ। क्षणां भासे क्षणां चपळ। तेणें तळमळ साजकां।'—एभा ९.४०४. [सं. पुंझळ]

पुंझ-छो—नकी. (ब.) बोंपट; पुंझ पहा.

पुंझ—वि. १ लड; मांसल; स्थूल; शुभगुनीत. २ पोसलेला; वाढविलेला; पोषण केलेला. ३ (गो.) पुंझळ; भरपूर. 'पुंझ साखर घाल.' [सं. पुंझ-पोसणे] सामाशब्द—**पुंझ**—वि. कुगीर गालाचा (ल.) ठाठा भरणारा. 'येसा मान्यतेचा पुंझगड। तो अभिमानी परम लंड। रौरवाचा रूतु। सागुचि तो हा।'—झा १६.२३६.

पुंझि-छो, पुंझाई—स्त्री १ लडवणा; मांसलपणा; स्थूला; शुभगुनीतपणा. 'हे विरकांचिचे विठी। जे न्याहाळिजे किरीटी। ते पांडुरोगाचिचे पुंझी। सारिखें दिसि।'—झा ५.११९ २ परमेश्वराचा अनुग्रह, कृपा. —गीर १७. ३ (ल) दुजोरा; पाठकळ; पाठपुरावा. ४ वाड; भारभार; उन्नावस्था; प्रगति [सं. पुंझि (पुंझ-पोसणे) मुळ०

फा. पुस्ती=आधार, मदत; फा पुस्त=पाठ] सामासब्द—०पत्र-न.
१ पुस्तक न मळाचें म्हणून घातलेला जाड पुश. २ पोथीच्या किंवा
ग्रंथाच्या खालीवर घालता येईल असा सुपारीच्या विरीचा दुसऱ्या
लेला तुकडा. ३ (सामा.) कोणत्याहि पुस्तकाचें जाड आरण.
(इ.) कव्हर. ४ लिहितांना कागदाखाली घेतलेला जाड आधार;
पुश. ५ दुजोरा; पाठिबा; मदत. (किं० वेणें) ६ दुजोरा देणारा;
मदतनीस; साहाय्यक. [सं.] ०प्रद-वि. मदत करणारा; साहाय्य
करणारा 'यासि रणीं पुष्टिप्रद होतिल शतपूर्वमन्युसह देव।'
—मोमीस ३ १०. [सं. पुष्टि+प्रद (प्र+दा-वेणें)] ०भाग-उ
पाठ; पाठीमागची बाजू. 'बधू तिचे सुंदर पुष्टिभागी।'—दावि
४८२. ०मार्गे—(परमेश्वराच्या अनुग्रहाचा मार्ग) बळभंसप्रदाय.
पुष्टिक-वि (व.) शक्तिवर्धक; (प्र.) पौष्टिक. [सं. पौष्टिक]
पुष्टीकरण—न. हळू करणें, दुजोरा; पाठिबा; बळकटी. [सं.]
पुष्टे—न. (व.) पुच्छ; शेपूट. पुष्ट-ष्टी पहा. 'म्हत्तीचें पुष्टे
पकड.'

पुष्ट—झी पाठ 'लावूनीयां पुष्टी फेरें। आणि करकर कथे-
माजी।'—तुगा २४४४. [सं. पुष्ट]

पुस्तपन्हा—वि. मदतनीस; सहकारी. —राव्य ८.१४. [फा.
पुस्त+पन्हा]

पुष्प—न. १ फूल. २ जिर्यांचा विटाळ; खीरज; आतंब; ऋतु. ३ डोळ्याचा एक रोग; फूल. ४ गर्भाशय; गर्भकोश. [सं.]
(बाप्र) ०ठेवणें—दोष काढणें; नावें ठेवणें. सामासब्द—०कोश-
उ फुलाच्या पांच भागांपैकी एक ०द्रव्य-उ. फुलांतील मध.
०धरी-उ. जयदत्तानां सांगितलेल्या घोड्याच्या बारा प्रकारच्या
लगामांपैकी एक. —अश्वप १.१८५. ०निर्वास-सार-रुवेद-उ.
फुलांतील मध ०पण-न. मोठेपण [पुष्प+पण] ०पुट-न.
(कृत्य.) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या
हाताची बोटे चिटकवून ठेवणें पुष्पांजलि पहा [पुष्प+पुट]

०मुकुट-उ फुलाच्या पांच भागांपैकी एक [पुष्प+मुकुट] ०रेणु-
उ फुलांतील पराग ०लिट-उ (काव्य) मधमाशी; भुंगा [सं
पुष्प+लिट=चाटणारा] ०वती-झी. विटाळशी स्त्री; रजस्वला-
ऋतुमती. ०वती-उ. लगामाच्या बारा प्रकारांपैकी एक. —अश्वप
१.१८५. ०वख्खांघ-उ पुष्पवर्षाव; फुलें उधळणें. 'मोतियांचा
सायरास बाधिला. कीं बेवीं पुष्पवर्षावो केला।'—शिशु ७१५
[सं. पुष्प+वर्षाव] ०वा(व)टिका, वाटी-झी फुलबाग; उद्यान.
'नानाजातीचे वृक्ष तें वन। फळभक्षी वृक्ष तें उपवन। पुष्पवाटिका
तें उद्यान। कृष्णार्पण पूजेची।'—एसा ११.१२१२. 'तोडुनि
पुष्पवाटिका फळवृक्षयाती। राखिती बामळा करुनि सार।'—तुगा
३१५८. ०वृष्टि-झी १ फुलांचा वर्षाव. २ (ल.) अस्खलित
व अथेपुगी भाषण किंवा वादविवाद. ३ (ल.) शिष्या; अपराध

यांचा भडिमार. 'महाराजांची जांभई व शालकमंडळी राहिली
त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि पडत असते.'—विक्षित १ ६५ ०स्कोच-
उ. कुठचें मिटणें ०सारा-उ पराग; परिमल; सुगंध. 'नाना
पुष्पांचिया उदरा। न येतां पुष्पसारा। आपणचि भेंवरा। होआवें
पडे।'—अमृ ५.४२. पुष्पांजलि-जुळी-झी १ पूजेच्या
शेवटीं दोन्ही हातांच्या ओंजळीत फुलें घेऊन देवास वाहतात ती.
(किं० वाहणें; करणें; टाकणें; घालणें; सोडणें) 'पुष्पांजुळी
मंत्रघोष जयजयकार। दुमदुमी अंबर तेणें नादें।'—तुगा ८१. २
(महा.उ.) उजवा हात सर्पशीर्ष करून त्याच्या तळहातावर डाव्या
हाताची बोटे चिटकवून ठेवणें. पुष्पपुट पहा 'ते रंगी उभी टेली।
सर्वेचि विचारें लागि केली। तेथ पुडां जुसे पुष्पांजुळी। खेंवणी
मनकटाचां।'—माए ४५१. ०(मंत्र)पुष्पांजलि-ळी-झी मंत्र-
पुष्प. पूजा, आरती श्राव्यानंतर मंत्र म्हणून देवाला फुलें वाहतात
तो विधी. [सं. पुष्प+अंजलि] (वर) ०करणें-देणें-शिष्या
वेणें; अपराध बोलणें, लाखली वाहणें. पुष्पासव-उ फुलांपासून
काढलेली दारू. [सं. पुष्प+आसव] पुष्पास्नरण-न. शय्येवर
फुलें पसरण्याची कला फुलांचा गालिचा करणें. चौसष्ट कलांपैकी
एक. [सं. पुष्प+आस्तरण] पुष्पाळी-झी. फुलाची पंक्ति. 'अहो
वाक्पुष्पाळी भवनि रसनेच्या करतळी।'—निमा १.१२. [सं.
पुष्प+आलि]

पुष्पक—न. डोळ्यांतील फूल, वडस. —पुन. कुबेराचे विमान.
'तो पातळा प्रयाणकाळ। वैकुंठींहुन तये वेळें। पुष्पकविमान जबळ।
आले दासाच्या सविच।' [सं.]

पुष्टित—वि. फुलें ज्यास आली आहेत असे; फुलांनीं युक्त.
[सं.]

पुष्टे(वै)ल—न. पुष्पतेल; पुष्पापासून काढलेले सुगंधी
द्रव्य; अस्तर 'सुगंध पुष्टैलेकरुनी। चविले कबरी मूर्धेनी।'—
कुरुपा ७५.२ [पुष्प+तेल]

पुष्ट—उ १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकी आठवें नक्षत्र (यांत तीन
तारा असतात); तिष्य २ पौष महिना. [सं] पुष्ट्याक-
०योग-रविचारी पुष्ट्यनक्षत्री चंद्र येतो तो काल [सं. पुष्ट्य+अकें]
पुस—झी. (व) विचार; समाचार [पुसणें] ०वेणें-विचारणें;
विचार घेणें.

पु(पु)स—न. पुच्छ; शेपूट. 'पुसी आंखुडी दावणी कुज
रांच्या। नभीं भोंवणीं दाविती मोवणीच्या।'—सुरामा ६.११७
'पुंस वरते पळाला. —पंच ४.३. [सं. पुच्छ]

पुंस—उ. प्रथम पुंसा पहा [सं. पुंस]

पुसक—वि. (गो.) पिसा; वेढा.

पुसकट-पुसट—वि. किंचित पुसका; किंचित अस्पष्ट;
अंधुक; पुसका पहा. [पुसका]

पुनरुद्गणे, पुनरुणे—उक्ति १ अक्षर, चित्र इ० पुसणे; अक्षर नाहीने करणे, होणे २ जोराने चोळणे; बासणे; पुसणे. [पुसणे]

पुसका—वि १ (पुसले गेल्यामुळे) अस्पष्ट; अंधुक; अर्ध-वट (अक्षर, चित्र इ०) २ अस्पष्ट दिसणारा (पदार्थ, चित्र, देखावा इ०). [पुसणे]

पुसकुरी-ली, पुसकुंबरी-ली—जो. पौष महिन्यात येणारा कोंबळा लहान फणस. [पुस=पौषमास+कुंबरी, कुंबरी=कोंबळा फणस]

पुसट, पुसटणे—वि. पुसकट पडा. [पुसणे]

पुसटना—वि. थोडसा; विस्ताराने नव्हे असा; ओझता. 'रामायणातील वादग्रस्त विषयांचा पुसटना परामर्श घेणे आवां-क्यात नाही.'—मयाप २ २.२९ [पुसणे]

पुसणारा—वि. १ विचारणारा, चौकशी, वास्तुपुस्त करणारा २ विचारण्याचा किंवा रागे भरण्याचा ज्याला हक्क, अधिकार आहे असा (गुन्हा इ० काढी कले असतां) [पुसणे]

पुसणारी—जो (ब) कणकला तूप किंवा तेल पुसून केलेली पोळी. 'देवोच्या नगरात आमच्या घरी साधी पोळी चालत नाही, पुसणारी करावी लागते.' [पुसणे]

पुसणे—उक्ति. १ विचारणे; प्रश्न करणे; चौकशी करणे 'बंगारचि तरि साध्वी। श्रुश्रुश्रुतासि पूस, मग ये, ते.'—मोवन १३.४४. २ समाचार घेणे, वास्तुपुस्त, आदरातिथ्य करणे. ३ आज्ञा मानणे; मान घेणे, काळजी घेणे; आदर असणे. 'त्याला कोणी पुसत नाही' ४ तपास करणे; बोलविणे. **पुसता आकार-साय नसणे**—विचारणे शक्य नसणे; विचारण्याची सोय नसणे (अतोनात; बेमुमार गोष्टीबद्दल नापसंती). [सं. पुच्छ; प्रा. पुच्छ; फा. पुस; पु. पुच्छ (णा); सि. पुळ (ण); हि. गुज. पुळ (ना-हुं)]

पुसणे—उक्ति. १ (कागद, शरीर, वस्त्र इ०चा मळ, फडके इ०चे) घासून नाहीना करणे; साफ करणे; चोखून स्वच्छ करणे. २ नाहीने होणे; करणे; नष्ट करणे; नाश करणे. 'ते उगाणिले मज कर्मे। तेव्हाचि पुसिडे मरणजन्म।'—हा ९.४०४. 'शूराचें शौर्य ते कैसे। शत्रूचें निःशेष नांवचि पुसे।'—एमा १७.१४५. ३ कोरडे करणे. ४ लिहिणे या क्रियापदाबरोबर निरर्थक योजितात. 'त्याला लिहितां पुसतां येत नाही.' म्हणजे त्याला सुळीच लिहितां येत नाही. तो अडाणी; अशिक्षित; निरक्षर आहे. [सं. स्तृश. प्रोचन-पुश-पुसणे-पुसणे-राजवाडे ग्रंथमाला]

पुसणे—न. १ स्वच्छ किंवा कोरडे करावयाचे फडके, जसे-नाफ पुसणे, तोंड पुसणे; पाय पुसणे इ०. २ (ब.) तिळट घालून ब तेल लावून केलेली पोळी. पुसणारी पहा. ०पुसण्याच्या

साटोऱ्या-जीवण. (ब.) वरून तूप पुसून केलेल्या साटोऱ्या (न तळलेल्या). [पुसणे]

पुसणे—न. (बायकी) निरोप; विचारपूस; पुसापुसी. 'माझी बहीण काशी राहिली आहे तिला जाताना माझे पुसणे सांग.' [पुसणे=विचारणे]

पुसता—वि. १ विचारणारा; चौकशी करणारा. 'हरिकथेची महिमा केसी। आदरे पुसल्या सांगल्यासी। होती पुण्याच्या राशी। पाप बोखरासी मिळना।'—एमा ३.५८७. २ जबाबदार धर-णारा; जाब विचारणारा; रागे भरण्याचा ज्यास अधिकार आहे असा. [पुसणे]

पुसलाणी—जो. (जुवरी) पौषात केलेली मंदरांच्या केसांची कातरणी. [पुस(पौष)+लाणी (सं. लवन)=कापणी]

पुसवण—न. पुसवत पहा. [सं. पुसवन]

पुसवणे—न. (महाव.) उपचार; उपाय. 'एकैके वेळे जाळे दुखणे। ते आम्ही केले पुसवणे।'—शिशु ८१६, ८१८ [पुसणे]

पुसवन—न. सोय संस्कारांपैकी एक; क्रीच्या ठिकाणी गर्भधारणा झाल्यापासून तीन महिन्यांनी त्या गर्भाला पुंस्त्व प्राप्त होण्यासाठी अथवा त्या गर्भाची उत्तम प्रकारे वाढ होण्यासाठी जो संस्कार करतात तो. 'गर्भाधान पुसवन। जातकमे अन्नप्राशन। हीं समस्त कर्मे पूर्वी जाण। केलीं संपूर्ण चौकतां।'—एमा १७. २७०. [सं.]

पुसा—वि. पुस-पौष महिन्यासंबंधी.

पुसा—प. पक्षी; पोपट. अठो पुसा आपणचि पबबिजे। मग पडे तरी माया तुकिजे।—हा ११.१७. [सं. पुच्छ+क; पुंशुक-पुंशुभ-पुसभ-पुसा-मसाप २.३९] **पुंस्ति-सी-जी.** त्रिपोपट; पोपटी. 'कोंढ एक पक्षतिपुंस्ति ब्यालि.'—पंच ५१.

पु(ई)सा—प. पुष; भनुष्य. 'जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा। मत्सर धरी जो पुसा। तयास तेचि प्राप्त।'—हा १.१.३८. [सं. पुस; प्रा. पुंस]

पुमाटी—जो. पुच्छ; शोपटी. 'रागे आपटोनि पुसाटी।'—भारविर्हिक्का ३.५१. 'जंगी जंग होता भेटो। सकोष झुनी लागे पंटी। तरी न सोडी पुसाटी। कुंकट उठी कानासी।'—एमा १३.२०८. [सं. पुच्छ; पु. पुछी]

पुसापुसी—जो. (पुसकांजी, पुसकांजी केलेली) चौकशी; विचारपूस; पुसतपास. 'होईल जरि पुसापुसी। उतर त्यासी योजवें।'—तुगा १४००. [पुसणे]

पुसावर्त—प. धोक्याच्या पुच्छाजवळचा भोंवरा. —अश्वप १.९७ [पुस+आवर्त]

पुस्ती—जो. १ प्रश्न; प्रच्छ; विचारण; हांक. 'तथा अध्या-त्पद्यात्तसी। जै साचपणाची ये पुस्ती। ते येइजे जया ठायसी।

ते गीता।' -सा १८.१२२४ २ समाचार; शोध; तपास (किं करणे). 'पुसी करितो विवरितो व्यापक त्रैलोक्याचा।' -दावि १७१. ३ कल्पना; विचार. 'ऐसे बळीसि राज्य करितां। कंटक नाही पै सर्वया। तंव पुसी आठवली बहुता। दिवसी एक।' -कथा २६९. ० करणे-विचारणे; प्रश्न करणे. 'क्षुभीं मग प्रसन्नमनें कहनिया तिजला पुसी केली।' -होला ४८. **पुसीचा-वि.** विचारण्यास योग्य; विचारावयाचा; फार दिवसांचा मनांतला. 'तुवां पुसिले पुसीचा प्रश्न। ऐक आता।' -कथा २.६.३ [पुसणे]

पुस्त-जी. १ गंजिफेची (पानांची) मागील बाजू. २ पाठ; पिडावी. [सं श्रु; फा. पुस्त]

पुस्त-पु. पिडी; वंश. 'सन १७९० इसवी व सन १७९६ यांचे दरम्यान जे दिल्लेले असतील ते दोन पुस्त चालवावे व तिसरे पुस्तास निम्मे पेनशन द्यावे.' -इनाम ३८. [सं. श्रु, फा. पुस्त] **०गामी-जी.** मन-पूर्वक साहाय्य; उपराळा; पाठराखणी; मदत. 'राव पंतप्रधान याच्या फौजा कुंपनीचे जमीयातीचे पुस्तगमीवर पेशकदमी करून जाणें जरूर.' -ख ४४३८ [फा. पुस्तगमी] **०गारी-पुस्तपना पहा.** **०दूरपुस्त-किवि.** पिडधानपिडया; वंशपरंपरागत पिडीदरपिडी 'तुमचे पुस्तदरपुस्त इनाम अनुभूत सरकारलक्षांत चालत जावें.' -समारा १.२९१. [फा. पुस्तदरपुस्त] **०पना-पन्हा-पन्हाई-पु.** मदत; टेका; आश्रय; कुमक; पाठराखण; पाठपुरावा; (किं० करणे; देणे; ठेवणे). 'धोंडजी लव्हे तुन्हास लिहून पाठवितली त्याप्रमाणे पुस्तपन्हा करणे.' -दुसरेबाजीराव ७५. 'त्याचे पुस्तपन्हाईस आणखी दोन पळटणे व एक ईप्रज मातबर पालखीतशीन ऐसे गेले.' -मदवा १.६७. [फा. पुस्तपनाह] **पुस्तवानो-णी-जी.** पाठिबा; आधार; आश्रय; मदत (शब्दशः व अलंकारिक); (किं० करणे; देणे). 'या उपरी साहेब लफ्फरची पुस्तवानी फौज उत्तम व दार...' -वेद ३.१२६. फा. पुस्तवानी प्रत्यय]

पुस्त-जी. (चाबारी) तजा; जोड्याची सागळ. पुस्ती पहा.

पुस्तक-न. ग्रंथ. पोथी; चोपडी. 'हस्तें पुस्तकें समस्त धरुनी रेखाव नामावळी।' -आसेतु ३४. 'स्वामीचे पुस्तक येकनायापासी।' -सप्त २.८. [सं.] (वाप्र) **पुस्तकांवरून ओठटणे-वरवर वाचणे;** कोणत्याहि विषयाचे अथेवट ज्ञान असणें **म्ह्०** पराधीन जिणें पुस्तकी विद्या. सामाशब्द-**०पाठ-वि.** पुस्तकावरून सहज वाचतां येईल किंवा समजावून सांगतां येईल अशा तऱ्हेन माहित असणें; पोथीपाठ. याच्याउलट मुखपाठ (तोंडपाठ) [पुस्तक+पाठ] **०पानट, पानरट-न.** पोथ्या, पुस्तकें, कागदपत्रें **इ०** समुच्चयाणें [पुस्तक+पानट, पानरट=टुट, पान] **०विषया-पु.** पुस्तकें विव्हरण; पुस्तकें विव्हन पाठ भणणारा. (इं.) बुकसेलर 'महाराजांच्या आवडीच्या शिष्या पुस्तकविक्यानीं दिव्या नाहीत

तोपर्यंत त्यांचा अधिक फायदा होणें नाही.' -विक्षिप्त ३.३९. [पुस्तक+विव्हरण]

पुस्तंग-पु. (पुस्त+तंग) १ पोटाखालून जाणारा चोडयाच्या खोमिराचा तंग २ (कुस्ती) एक डाव; जोडीदाराचें आपल्यास खालती धरल्यास जोडीदाराचें मणगत आपल्या ज्या बाजूला आलें असेल त्या बाजूच्या आपल्या हातांन जोडीदाराचें मणगत धरून आपल्या बाहेरील पायांन जोडीदाराच्या घोटयाजवळ पायाचा पंजा टेकून जोडीदाराला आपल्या टेकलेल्या पायाकडे झटका देऊन व हात ओढून चीत करणे. [फा. पस्तक]

पुस्तनी-जी. पुस्ती ८ पहा.

पुस्तपास-स्त-जी. विचारपूस; शोध; बारकाईनें केलेली चौकशी, वास्तुपुस्त (किं० करणे, घेणे). 'ज्यांची चौहोंकडे मानमान्यता न्हावी त्यांची फारशी पुस्तपास्तहि न होऊन ते कोनाकोपण्यात कसरीच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात -नि १३ [पुस्त+तपास. हि]

पुस्ती-जी. १ मुलांचे अक्षर कितपत सुधारलें हें पाहण्यासाठीं ट्राविक दिवसांनीं त्यांच्याकडून लिहवून घेतात तो चांगला-खडा, कागद; अध्वाराचा नमुना २ (ल) काय येतें, समजतें हें पाहण्याची परीक्षा. ३ जोडा इ० कास दिलेले कातड्याचें टिगळ. ४ मदत; साहाय्य; पाठबळ; पाठिबा; आधार 'दाभाडिये, गायक-वाड, व बाडे यांचे फौयेस पुस्ती दाखवावी.' -पेद १० ६१. ५ कोणत्याहि पदार्थास बळकटीसाठीं त्याच पदार्थाचा दिलेला जोड (कागदास चिकटलेला कागद, वज्रास शिबलेलें वज्र, भिंतीस आधार म्हणून बांधलेली भित). ६ जोड; पुनर्वाणी. 'पुढे होत खस्ती नसे पुण्यपुस्ती।' -दावि २१६. ७ (कों) दारास दिलेली उभी पट्टी. [सं पृष्ठ, फा. पुस्त-शती; गु. पुस्तो] **०लावणे-** (चांबारी) फाटलेला जोडा इ०स टिगळ लावणे **०वत-वि.** (गो.) साहाय्यकारी; मदतनीस. **पुस्तीची भित-** (बांधकाम) आधारची भित. -मॅरेट १२.

पुस्तु-जी. एक भाषा, पठाणाची भाषा. 'मेजर फॉर्ले यानीं पुस्तु भाशेंत त्याना ती रक्कम कमी करप्यास विनविलें.' -के १७ ६. ३०. [फा. पुस्त]

पुस्तैन-पुनव. दोन पिडया. पुस्त पहा. 'दोन्ही रियासती पुस्तैन पासोन येक; खुदाई नाही.' -रा ७ १५१. [फा.]

पुस्त्य-न. १ पुस्तत्व. २ सामर्थ्य; शौर्य; शक्ति; पराक्रम. ३ पुस्तित्व [सं.]

पुष्टपकी-जी. (महादु.) माळीण; फुलें देणारी. 'रधु संजोगिले गुदरिले हाथी पुष्टपकीं खुमिणी श्रीकृष्ण बाल।' -सिदांतसुत्र पाठ, पूजावसर, चवळे [सं. पुष्टपकी]

पुळकणें—भक्ति. थोडे व पातळ एकदम शौचास होणें; चिरपणें [ध्व]

पुळका—पु. १ थोडे व पातळ शौचास होणें; पिळकी. २ पावसाची जोराची व अल्पकाळ टिकणारी सर ३ एकसारखे व त्रासदायक रितीने मागणें; दुःख; पिरपिर (किं० लागणें; लावणें). [ध्व. पुळ ! पुळ !]

पुळका—पु. उमाला; लहर; इच्छा; प्रेमाचा मोठा आवेग. (किं० येणें) [सं. पुलक]

पुळका—पु. (व.) सुसकट. फुलका पहा.

पुळवट—वि (व) नेमवट, भितरा; कर्तृत्वशून्य.

पुळण—नकी. वाळवेंड; वाळवें नैदान. —जी रेंती वाळ. [सं. पुलिन] **० वट**—वि १ रंदाड, वाड्कांमय (जमीन) २ किनाऱ्यावरील, फक्त पावसाळी पीक वेणारी. [पुळण+वट (प्रत्यय)]

पुळण—न. (कु) शारीरिक दोष उत्पन्न करणारा खाण्याचा पदार्थ, जखम, फोड इ० मध्ये पु उत्पन्न करणारा पुलन पहा. [प] **पुळगास येणें**—जखम. गव्हे, फोड इ० पुमय होणें.

पुळपुळ—की १ एकसारखे शौचास होणें. २ एकसारखा पाऊस पडत राहणें. ३ एकसारखे बोलणें; पुटपुटणें; कुरकुरणें; भीक मागणें किंवा कोणतीहि त्रासदायक किंवा कंटाळवाणी क्रिया करणें. [ध्व.]

पुळपुळळी—किंवि पुळपुळ अशा एकसारख्या पिळकण्याच्या आवाजानें. [ध्व]

पुळपुळटा—पु. १ (पुळपुळचा अतिशय) एकसारखें पिळकणें २ एकसारखा बारीक पाऊस पडणें. ३ एकसारखे बडबडणें; पुटपुटणें, रागावणें, कुरकुरणें इ० [पुळपुळ]

पुळपुळीत. पुळपुळा—वि १ बेचव, नि.सत्व; पचपचीत (खाद्य) २ सौम्य, नीरस, कंटाळवाणें; मिळमिळीत आवेश नसलेलें (भाषण) ३ हट्ट कार्य पडवून आणीलच अशी खात्री ज्यांत नाही अशी; मुळमुळीत (वागणूक; युक्ति; माणूस इ०) ४ भित्रा; नेमवट; कर्तृत्वशून्य; नपुंसक; नि.सत्व. ' नारीतर हल्लीं मुलें पुळपुळीत '—विवि ८१८ [पुळपुळ]

पुळा—पु. पेशा पुळा पहा. ' हातांत घासाचे पुळे पेटवून घेऊन. '—विमा ८. [पुळा]

पुळाटी—की रामकांटी जातीच्या बाभळीचें लहान साड.

पुळिका—की. १ दिव्याची ज्योत. ' गुणा तेलाचिया सोय-रिका । निर्बांहे दीपकळिका । ते कां होईल पुळिका । कापुराची । '—अष्ट २.५१. २ (ल) बुद्धीची स्फूर्ति; उठाव ' बुद्धीची पुळिका विरे । परिमळु घ्राणी जरे । '—झा ६.२४६ [सं. पुलक; म. पुळी]

पुळी—की. १ पुटकुळी; लहान फोड. ' खरुज खबडे पुळिया नासु । '—दा ३.६.१६. २ मोठा होणारा व्रण; चकंदळा, स्फोट.

[सं. पुलक; प्रा. पुल] **पुळीचें कांपर करणें**—लहान गोष्ट मोठी करून सांगणें; छुद्र गोष्टीस जास्त महत्त्व देणें; राईचा पक्वत करणें.

पुळुक—पु. (महातु) केंस; रोमांच. ' प्रेमसमुद्राचें भरितें जैस । आनंदाभ्यं येति तैमे । किं सुखा डोर फुटने मीषे । पुळु कांचेवि । '—भाए ७९८ [सं. पुलक]

पुक्ष—पु. (कु.) पौष महिना [सं. पौष]

पू—पु. १ दूषित रक्त; फोड, जखम इ० मध्ये उत्पन्न होणारा दुर्गंधियुक्त पातळ पदार्थ. २ डोळ्यांतून येणारा चिकट श्राव ३ अत्यंत जीण, कुजका झालेला पदार्थ (लांकूड, वख, कागद इ०). [सं. पूय; प्रा. पूअ] **० करणें**—(ल.) अतिशय विघाड, नुकसान करणें.

पूकु—वि. (नंदभाषा) चार ही संख्या. ' आज मी पूकु सातकीं (लुगर्बी) दिलीं. ' **० काटी**—वि (नंदभाषा) ऐशी ही संख्या. ' या जरचौकडी रुमालाला पूकुकाटी रुपये पडतील. ' [पूकु+काटी=वीस]

पूक—न. (गो.) कांचेचा पेला. [पोर्तु. पुकारो]

पूरा—पु. सुपारीचें झाड; पोकळ. —न. सुपारी (फळ) [सं.] **० पात्र**—न. सुपारी ठेवण्याचें भांडें; सुपारीची डबी. **० फळ, पूगीफल**—न. सुपारी. ' पूगीफळे आणी पानें । उत्तम संभ्रमाचीं अने । '—वेसीस्व ७७. [सं. पूग+फल]

पूज—न. (विरु.) पूज्य पहा.

पूजक—वि. पूषा करणारा; आदरसत्कार करणाग; पूज्यबुद्धि ठेवणारा; भक्त. [सं.] **पूजणें**—उक्ति. पुजणें पहा. [सं. पूज्]

पूजन—न. पूजा; अर्चा; सत्कार; सन्मान. [सं.] **पूजनीय**,

पूजार्ह—वि. पूजनास योग्य; वंद्य, आदरणीय, सन्माननीय. [सं.]

पूजमान—वि (प्र.) पूज्यमान पूजनीय पहा. [सं.] **पूजित**—

वि पूजिलेला; वंद्य; आदरणीय. [सं.] **पूजिता**—वि. पूजणारा;

पूजक ' पुजित्या होते जयप्रद । '—हावि १८२. **पूज्य**—वि १

पूजा करण्यास योग्य (देव, गुरु इ०). २ माननीय; वंदनीय.

ज्याची आत्मा पाळली पाहिजे असा (पिता, बंधु इ०). [सं.]

० मान—वि पूजमान पहा.

पूजा—की. १ पूजन; अर्चा; उपास्य दैवताची आराधना.

पूजेचे पंचोपचार व षोडशोपचार असे प्रकार आहेत २ पूजनासाठीं गंध, कुलें इ० रूप आणलेली सामग्री. ३ सत्कार; सन्मान; आदर ठेवणें; भक्ति. ४ (ल) द्रव्यरूप सत्कार; पैसा ' पेकळांतर गांठी बांधिजे । मग पुढिलांचें काज कीजे । पूजा घेऊनि रखु दीजे । पीठितासी । '—झा १७.२८७. ५ (ल.) अपमान; खरडपट्टी.

' नागोपताची पूजा होऊन ते धर्मी गेले. '—विक्षित १.३२. ६

लांचलुचपत. —ख २७००. पूजा पहा. [सं.] (वाप्र.) **० करणें**—

घाळणें—मारणें; बडविणें; छुदळणें; भोसडपट्टी काळणें; फार रागें

भरणें. ' बायकोने खेटरानें नवऱ्याची, पूजा केली—घातली अशी

जडाहरणे पहायला सांपडतात.' ० बांधणे—पुल्ले इ०नीं मृति सज विणे; मूर्तीला णंगारणे. सामाशब्द—० अर्चा—की. १ पूजा व तिच्या अंगभूत इतर कृत्ये; पूजन. २ (ल) शिष्या; अपमान; खरडपट्टी 'सासरं मंडळीची पूजाअर्चा चालूच आहे.'—विक्षित १ ६५. ० आरती—आर्ती—की. १ पूजाअर्चा पहा २ (ल) अपमान; खरडपट्टी. 'लोटपाची पूजाआर्ती महाराजांनीं केल्यामुळे ते छावणीत जाऊन राहिले.'—विक्षित १ ३३. ० उर्जा—की. पूजाअर्चा. 'हे श्रृंढावनाची पूजाउर्जा चालवतील येविषयीं ताकीदपत्रे ...'—शाळ ३६. ० द्रव्य—न. पूजेस लागणारा किंवा अवश्य असलेला जिन्नस (फूल, गंध, पाणी इ०). [सं. पूजा+द्रव्य] ० पत्री—की. १ (फुले, पत्रो, बेलाचीं पाने इ०) पूजेचें साहित्य; वेवपूजा. २ (खा.) पूजा करणे. —भात्रे ७ १ ते ४. [पूजा+पत्री] ० पाती—की. (ना.) पूजाअर्चा; पूजा बगैर [पूजा+पाती (सं. पत्री)] ० पात्र—न. पूजेचें साहित्य वेवपूजाचें एक विशिष्ट प्रकारचें भांडें. [सं. पूजा+पात्र] ० पुरस्कार—पू पूजा व तबजुषंगिक इतर कर्मे. ० बंध—पू. बांधलेली पूजा. 'सुगुटावरी स्तबक। ठायीं ठायीं पूजा-बंध अनेक।'—झा ११.२२०. पूजोपचार—पूअव. दवाची पूजा करण्याचीं सर्व उपकरणे, कर्मे, तंत्रे इ०. पोडशोपचार पहा.

पूज्य—न. १ अक्षराच्या डोक्यावर देतात तें टिंब; अनुस्वाराचें चिन्ह; अनुस्वार. २ दशाक्ष अपूर्णांक मांडला असतां डावीकडे देतात तें टिंब; दशाक्ष अपूर्णांकाची खूण ३ यादीतील विशिष्ट नाव किंवा पदार्थ नाही, पाहिजे, असें दशेविण्यासाठीं त्या-पुढें केलेले वर्तुळ किंवा खूण. ४ खोद; अभाव; कमीपणा. 'अस्मत्सुखासि पडले तेव्हापासुनि आजिवरि पूज्य।'—मोक्षक ४२.४३. ० करणे—१ वगळणे; विसरून जाणे; दुर्लक्ष करणे. २ खाऊन सफा करणे; चापणे. (विद्या, स्नानसंभ्या इ० बर) पूज्य पडणे—विद्या; स्नानसंभ्या इ० बाजूस सारणे, बंद करणे; करण्याचें विसरणे. (विद्या, पैसा इ०च्या) नांवानें पूज्य—विद्या, पैसा इ० चा पूर्ण अभाव असणे. 'बाग बांगला पण झाडाच्या नांवानें पूज्य.'

पूट—ठ—न. पूड; चुर्ण; भुकटी. पूड पहा.

पूट—ठ—पू. लेप; एखाद्या पदार्थात एखादा विशिष्ट गुण उतरविण्यासाठीं केलेली रासायनिक क्रिया; लेपाचें द्रव्य. पुट पहा.

पूट करणे—वेणे—(फणस, आंबा, बिच इ०) फळसाडांच्या पिकांचा अजमास करून ते खरेदी करणे. पूट वेणे—पुढें येणारें पीक विकणे.

पूड—की १ चुर्ण; भुकटी; पीठ २ (गो) तपकीर [का. पुडि; तुल० सं. पुट=वळणे]

पूड—न. १ नगरा, नौबत इ०चे भांडें; पडणे २ वाद्याचें तोंड. पुडा पहा. ३—पुन. खण; घर; कप्पा (पेटी, पिशाची इ०चा). ४ चुनाळें, तपकिरीची डवी इ०च्या दोन अशुकां

(टोपणां) पैकीं प्रत्येक ५ (वेत, बांबू, माडाच्या पाती, गवत इ०चे) विड्याचीं पाने ठेवण्यासाठीं केलेलें बारदान. ६ दुहेरी तंबूच्या आतील किंवा बाहेरील आवरण. जमैः—आतलें पूड, बाहेरलें पूड. ७ (भृदग, तबला, ढोल इ०चे) चमबद्ध तोंड किंवा आवरण; चामड्याच्या एक, दोन किंवा अनेक आवरणांपैकीं प्रत्येक. (हि.) पुडी; यावरून एकपुडी, दुपुडी, त्रिपुडी इ०. [सं. पुट; प्रा. पुड] ० फुटणे—बाहेर येणे—रहस्य प्रकट, जाहीर होणे. ० फोडणे—रहस्य प्रकट करणे.

पूढिल—वि. पुढील पहा 'नको रे मना द्रव्य तें पूढिलाचें'—राम ९. [पुढे]

पूत—पू. पुत्र, मुलगा (मर्यादित प्रयोग) 'असा कोण मायेचा पूत आहे.' 'पूत सुपूत कोटें ओळखावा जो दुनयेमध्ये नाव करील.' 'तो जोडता पूत आहे' [सं. पुत्र, प्रा. पुत्त]

पूत—वि. पवित्र; शुद्ध, निर्मळ, स्वच्छ 'मोही तन्मन जैस साधूचें पूतहिन मन गाढ कली।'—मोभीष्म ५ ४४ [सं]

पूत—भी. रीत, पद्धत 'लुटीचीं बॅन्ने अपरिमित। महार पोरग्यास झालीं प्राप्त। परंतु पाधराव्याची पूत। काय त्याला टाकजी।'—अफला २७. [प्रत]

पूतना, पूतनामावशी—की. १ एक राक्षसी कंसाच्या सागण्यावरून ही मायावी रूप धारण करून कृष्णाचा नाश करण्यासाठीं गोकुळांत आली होती २ (यावरून ल) ब्र. सदायक, नावडती मावशी. ३ दिसण्यांत सुंदर व सभ्य पण अंतर्गामी दुष्ट अशी की. [सं. पूतना]

पूतिव्रण—पू आग करणारा व पसरणारा व्रण, क्षत, जाळ-पुळी. [सं.]

पून—अ. १ (अशिष्ट) पासून जमै—मवापून=मवापासून केव्हापून—कोणापून इ० 'प्राजक्तावरचा बहार नियंते केव्हापुनी अंगणी।'—केशवकृमार्

पून—न. (अशिष्ट) धर्म; पुण्य. 'केले दानपून पालखी दिली ब्राह्मणाला।'—ऐपे ८९ [सं. पुण्य; प्रा. पुण्ण]

पूप—न. अपूप; एक खाद्यविशेष. [सं. अपूप]

पूपी—की. १ पोपी; रम्याची लहान पोळी. २ पूप पहा. [सं. पूपिका]

पूय—न. पू; दूषित रक्त. 'सांगे पूयपंकींचे किडे। काय चिल्लसी घेती।'—झा ५ १२९. [सं.] ० प्रघूर—पू. प्रयुक्त प्रदर नांवाचा ब्रिज्यांचा एक रोग ० प्रमेह—पू. मूत्रवाहक नलिकेंतून पुवानें युक्त असा पदार्थ वाहणे; एक मूत्ररोग; पुवाचा परमा ० रक्त—शोणित—न रक्त मिश्रित पू पूयाम—पू. पूयय पदार्थांचा स्राव; प्रदराचा एक प्रकार पूयाम्लस—पू १ सांज्यांचा एक विकार; गुडची; होपरी. २ गळें इ० पुवाळणे. [सं]

पूर—वि. (समासांत उपयोग) पूर्ण. 'स्वज्ञानपूर आहों' —रा १२.७०. 'पैकेपूर होऊन पार उतरोन गेला.'—दिमरा १.२७३. 'सर्व गोष्टीने तुम्ही पडे काजल आहों व सर्व किताब आणून अकल-पूर.'—रा ३.१८६ [फा. पूर; तुल० सं. पूर]

पूर—पु. १ (रदी, ओढा, नाला इ०स येणारा) पाण्याचा लोढा, अतिशय वृद्धि. २ (ल.) वृद्धि; विपुलता; समृद्धि. 'सजवरि करुणेचा राखवा पूरलोटी.'—करुणाशक म्ह० मुंगीस मुताचा पूर.

पूर—पु. शहर; मोठा गांव; पुरी. सामासिक शब्दांत विशेष योजितात. उदा० कोल्हापूर, पंढरपूर इ० [सं. पुर]

पूर—पु. (योग) उजवी नाकपुडी दाखून डावीतून श्वास आत घेणे. 'आत ओढून घेतलेल्या श्वासात ... उच्छ्वासाचा होम केला म्हणजे पूरक नांवाचा प्राणायाम होतो'—नीर ६७८. पूरक, कुंभक व रेचक अशा प्राणायामाच्या तीन क्रिया आहेत. —वि. १ पूर्ण करणारा; भर घालणारा २ समाधान, तृप्ति करणारा. ३ (शाब गणित) पुर्वणिचा; भरतीचा, (इं.) सल्लिमेंटरी. जसे:—पूरककोन—ज्या इ० [सं. पू=पूर्ण करणे] पूरण—न. १ भर; एखाद्या न्यूनतेची पूर्तता करणे, पूर्ण करणे. 'पंडितरायांनी ज्याप्रमाणे स्वकृत व्याख्यांचे पूरण स्वरचित उदाहरणांनी केले आहे...'—नि ८६७. १ पूर्ण करणारा भाग; पुर्वणि. न्यूनता घालविणारा, तृप्ति देणारा अंश ३ तृप्ति; समाधान. (विणकाम) आडवी वीण, बाणा; अब्जव. [सं.] पूरणिका, पूरणी—की. भरती; भर; पुर्वणि, पूरण पहा [सं.]

पूरणी—की. (गवंडी काम) विटा, दगड, भेंडा इ०च्या बांधकामात मधून भर घालतात ती; मसाला; पुरण.

पूरणे—उकि. (योग.) उजवी नाकपुडी बंद करून डाव्या नाकपुडीने श्वास आत घेणे. 'बायुबीजे आवाहूनी। पिंगल प्राण पूरनि।'—एमा २७.१८२. [सं. पू=पूरण]

पूरिका—की. (महानु.) पुरी; एक स्नायुविशेष. 'बाहितां उदरे सरिसं. पूरिकांसी।'—म्ह ८२.

पूरित—वि. १ पूर्ण केलेला; भरलेला; पूर्ण. २ तृप्त. [सं.]

पूरिया—पु. (संगीत) एक राग. ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति षाडव-षाडव, वादी गांधार, संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर.

पूर्ण—न. १ वेळेच्या विवक्षित भागाचा अभाव दर्शविण्यासाठी पंचांगात शुन्याबद्दल योजावयाचा शब्द. 'आदितवारीं षष्ठी पूर्ण घटिका पांच पळे.' २ संकथेचे अभावबोधक चिन्ह; शुन्य. 'आशीं एक पुढे पूर्ण। त्या नांव दहावे लक्षण।'—एमा ११. १४३३. [सं.]

पूर्ण—वि. १ भरलेला. २ इच्छा, आकांक्षा इ० शेषटास गेली आहे असा; सफल. ३ पुरता; सर्व; कोणत्याहि बाबतीत न्यून नसलेला. ४ कुशल; निष्णात. ५ उच्च अवस्थेस पोहोचलेला. 'आतां आणिक एक गहन। पूर्णाचे चिन्ह। अर्जुना तुज सांगेन। परिस पां।'—ज्ञा २ ३५४ [सं. पू=पूर्ण करणे] सामाशब्द—० कंठी—की. घोड्याचा एक गतिप्रकार. —अश्वप १ १८५. ० कपोल—पु. (नृत्य) गर्व व उत्साह अशी मनःस्थिति दाखविण्याच्या वेळी गाल फुगीर दाखविणे. ० काम—वि. १ ज्याचे मनोरथ सफल झाले आहेत असा; संतुष्ट; तृप्त. २ ऐन उमेदीत असलेला; उत्साही (तहण). ० गर्भा—की. १ गरोदरपणाचे नऊ महिने भरले आहेत अशी बी. १ पुरणपोळी. 'तरी पूर्णगर्भां करुनि सत्वर। भोजन पोटभरी घालावे।'—भवि ५६.५७. ० घटिका—की. लम, मुंज, इ०विधीसाठीं मुहूर्त दाखविणारी पाण्यात तरंगत मोडलेली व पूर्ण भरलेली शेवटची घटिका. (किं० घालणे; भरणे; होणे). ० धन—वि. सर्वत्र भरून राहणारा; सर्वव्यापक. 'परमात्मा तो पूर्णधन.' ० चंद्र—पु. पौर्णिमेचा चंद्र; सोळा कलानीं युक्त असा चंद्र 'बारे शिष्या तुं पूर्णचंद्र।'—गुच [सं. पूर्ण+चंद्र] ० चंद्रोदय—पु. १ पुरे चांदणे पडणे; चंद्र चांगला उगवणे. २ एक औषधी मात्रा. ० चैतन्य—न पूर्ण प्रवृत्तेकत्व, चालकत्व, जीवाची पूर्णता. —वि. चैतन्याने युक्त; अत्यंत उत्साही, उद्योगी असणारा (परमेश्वर). 'तत् शब्दे पूर्णचैतन्य ते त्वंशब्दे प्रत्येक चैतन्य बोलिजे.'

० पात्र—पु. १ पूर्णत्व; पुरतेपणा; भरपूरपणा. २ कौशल्य; निपुणता. ० पात्र—न १ राजादिकांनीं ब्राह्मणास दिलेल पंचपात्रासारखे भांडे. हे कोणासहि दाखवून धान्याने भरून घेण्याचा यासुद्धे हक्क प्राप्त होतो. पुढेकळ भिक्षा मिळावी म्हणून थोरानीं दिलेले भिक्षा साधन २ काही धार्मिक विधींत कल्शावर तांदुळ इ० नीं भरून ठेवलेले भांडे. यांत आराध्य देवतेची स्थापना करतात. ३ एक कैली माप. —बाबुदा २३६. ० पात्री—पु. ज्यास राजाकडून पूर्णपात्र मिळाले आहे असा ब्राह्मण. ० पुरी—की. पुरण भरलेली पुरी; साटोरी. 'पूर्णपुरी पूर्णपुरी। प्रेमबोध लाहू त्याबरी।'—भज ४२. ० पोळी—की. पुरणपोळी पहा. 'चोटी मुगदळ बुंदीविशेष। पूर्णपोळिया विस्तीर्णपात्रास।'—नव १.११७. ० बोध—वि. अत्यंत ज्ञानी, विद्वान, तत्त्व जाणणारा (सपुस्तक). 'मग बोले श्रीगुरु पूर्णबोधु।'—० ब्रह्म—न. १ केवळ ब्रह्म; ब्रह्मसार. २ ब्रह्मशी (परमेश्वरशी) तादात्म्य; एकरूपता. ० मृत—वि. (व्या.) कालनिवर्षक शब्द. ज्या काळीं क्रियेची कवळ पूर्णता किंवा परिसमाप्ति दर्शविली जाते तो काळ. पूर्णांक—पु. पूर्ण असलेला आंकडा जसे:—१, २, ३ इ० याच्या उलट अपूर्णांक. पूर्णांकगणित—न. पूर्ण आंकड्यांचे गणित. पूर्णांगमी—पु. वेद, श्रुति इ० पूर्णपणे जाणणारा; वैदिक. 'मृत्यु न म्हणे हा श्रोत्री। मृत्यु न म्हणे मंत्र

येत्री । पूर्णागमी । ' -दा ३.९.२०. [पूर्ण+आगमी] पूर्णाभिषिक्त, पूर्णाभिषेकी-वि पूर्णाभिषेक ज्यास झाला आहे असा. [सं.]
पूर्णाभिषेक-पु. १ कांही धार्मिक विधि समाप्त झाल्यावर ऋत्विजाने यजमानावर कलशोदकाने (किंवा शेवटी भरलेल्या घटिकेतील उदकाने) केलेले सिंचन २ मंत्रोपदेश दिल्यानंतर गुरूने शिष्यावर केलेला अभिषेक. ३ (ल. उप) एखाद्या समुध्याच्या अर्गी असलेल्या सर्व सदगुण, दुर्युण इ०चे अनेकानी केलेले वर्णन [सं] **पूर्णावतार**-पु सोळा कलांनी युक्त असा ईश्वराचा अवतार. दशावतारांपैकी नरसिंह, राम आणि कृष्ण हे तीन अवतार [सं पूर्ण+अवतार] **पूर्णावस्था**-स्त्री. परिपक्वता, जेवढास गेलेली स्थिति [सं पूर्ण+अवस्था] **पूर्णाहंता**-स्त्री. पूर्ण आत्मभाव ' तैसी ते पूर्णाहंता । का देवपण पाड्युता । ' -माझा १८ ४१४ [पूर्ण+अहंता] **पूर्णाहुति**-स्त्री. १ यज्ञाच्या शेवटी सर्व देवताना दिलेली आहुति ' होईल यागपूर्णाहुति । मग कर्म भागस्थिती । ' -कथा १२ २ (ल.) (सैन्याची) भयंकर क्रतूत, रत्नपात; सर्व गारद होणे. ' भाऊसाहेबाबरोबर सोड्या सोड्या वरदारांनी पूर्णाहुति झाली । ३ लडाईत मरण; मृत्यु (एकाहि व्यक्तीचा) ' त्याची पूर्णाहुति घेतली. ' [सं पूर्ण+आहुति] **पूर्णादर**-न (कृत्य) टाचावर उभे राहून श्वास कोंडून धरून पोट थोडे पुढे आणणे श्वास सोडणे, उदररोग दाखविणे वगैरे वेळी हा अभिनय करितात [पूर्ण+उदर] **पूर्णापमा**-स्त्री (साहित्य) उपमेय, उपमान, सामान्य धर्म आणि साम्य(उपमा)वाचक शब्द ही उपमेची चारही अंगे ज्या उपमंत आहेत ती. ' जो धैर्य धरमा सहस्रकरमा तेज तमा दूरमा । ' इ० श्लोक. ' गजा तृणाच्छादित कूप जैसा । वृषा असत्यप्रियचार तैसा । नाशास हो कारण, जो तयास । येना मुलीही नुकबावयास । ' लुप्तोपमा पहा. [सं पूर्ण+उपमा]

पूर्णा, पूर्णातिथि-स्त्री. अमावास्या, पौर्णिमा, पंचमी आणि वसमी या तिथींपैकी प्रत्येक. [सं.]

पूर्णिमा-स्त्री. ज्या तिथीस चंद्रबिंब सोळाहि कलांनी युक्त असते ती तिथि; पौर्णिमा [सं] **पूर्णिमांत मास**-पु वय प्रतिपदेपासून शुद्ध पूर्णिमेपर्यंत महिना.

पूर्त-न. विहीर, तळे, देऊळ, धर्मशाळा इ० बांधणे, झाडे लावणे, अन्नदान करणे इ० रूप धर्मकृत्य. ' यापरी ज्यास विषय-विरक्ती । तेही इष्टापूर्त जै करिती । योग याग त्याग साधिनी । माझी भक्ति तै उपजे । ' -एमा ११ १५१४. -स्त्री. पूर्ति पहा -वि. १ पूर्ण; पूर्ण भरलेले; संपूर्ण; समग्र. २ पूर्ण केलेला, शेवटास नेलेला. परिपूर्ण पहा. ' पूर्त कवणी ही न कळे चरित्र । जव चाफाई केले लीळा विचित्र । ' -दावि ४५६. [सं]

पूर्तकाल-पु. (अप) पोतुगाल देश.

पूर्तकेश-पु. पोतुगीज लोक. जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांतून असे परकीय विशेषनामाचे अपभ्रंश आढळतात

पूर्तता-स्त्री. परिपूर्णता. पूर्ति पहा. [पूर्त]

पूर्ति-ती-स्त्री. १ समाप्ति; अखेर; शेवट, संपूर्णता. २ तृप्ति; समाधान; संतोष. ' हे दुईशा बरी की पूर्ति असे की न अक्ष तृष्णेची । ' -मोसमा ५ ३२. ३ परिपूर्णता; पूर्णपणा ४ पूर्त (-न) पहा ' पूर्ता मखादिक याचि व त्याचीं कर्म म्हणुनका हो खरी । ' -ऐपो ३६८. [सं.]

पूर्ति-ती-वि. पुर्तगी पहा. ' बरी अंतरी मात घेजनि पूर्ति । ' -राक ११८. [पुरणे]

पूमे(वे)ग्या-पु. उत्तरहिंदुस्थानी लोकांची एक जात; पुर-भग्या पहा. [पूर्व, पूर्विया]

पूर्या-पु. (संगीत) एक राग. पूरिया प. १. **ध्रुमाध्री**-पु एक राग ह्या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद ऋषव लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी पंचम, संवादी ऋषभ गानसमय सायकाळ.

पूर्व-स्त्री. उगवत, सुषोदय ज्या दिशेस होतो ती दिशा. ' कां पूर्वापर सरिता । भिन्न दिसती पाहता । मग सिंधु मिळणी ऐनयता । पावती शेखी । ' -ह्या ३.३९. ' बौद्ध धर्माचा प्रसार काश्मीरात ब काबुलात होऊन पूर्वेकडे इराण व तुर्कस्थानापर्यंत त्याची मजल गेलेली होती... ' -गीर ५८६ -वि पूर्व दिशेचा, पूर्व दिशेकडील. [सं] (वाप) **पूर्वेचा सूर्य पश्चिमस उगवणे**-(ल.) अत्यंत अशक्य गोष्ट मुळा बघून येणे म्ह० १ राजा करील ती पूर्व (दिशा).

२ सागल ती पूर्वदिशा सामाशब्द- **०कपालः गोलाध**-न. पूर्वेकडील गोलार्ध **०दिशा**-स्त्री पूर्व पहा ' पूर्व दिशेसुख धुतले, होतसे नाश तिमिरा । ' -होला ०द्वार-न १ (शहर, राजवाडा, घर इ०चा) पूर्वेकडील किंवा पुढील दरवाजा २ (ल) तोंड; पश्चिमद्वार किंवा गुदद्वार याच्या उलट. **०पश्चिम**-वि. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे ज्याची लांबी आहे असे. **०समुद्र**-पु पूर्व दिशेकडील समुद्र. **०स्थस्तिक**-न क्षितिजाचा पूर्वेकडील बिंदु **पूर्वाग्रा** स्त्री. पूर्वेकडील अग्र; सूर्य व तारा जेथे सावळतो तो क्षितिजबिंदु, पूर्व-दिग्ग. [सं पूर्व+अग्र] **पूर्वास्त**-नपु. (बुध, शुक्र इ०चे) पूर्व दिशेस सूर्याजवळ गेल्याने अदशन होणे **पूर्वोदय**-पु सूर्यापूर्वी बराच वेळ उदय पावू लागल्यामुळे शुक्र, बुध इ० चे दर्शन होणे

पूर्व-वि. १ पहिला; अगोदरचा; आधीचा, मुरवातीचा २ प्राचीन; मागला; गतकालीन. ३ पुढील किंवा मागील (भाग, बाजू इ०) जेथे पूर्वांनुक्रमे दिसे । चोखाळत । ' -ह्या २.२२३. ४ ज्या दोन गोष्टींत आवृण्व्यसंबंध असतो त्यांपैकी आधीच्या वस्तूस पूर्व व नंतरच्या वस्तूस उत्तर म्हणतात ' भुल्लो पूर्व विमरः सारं । अगीं भरलें नूनन वारं । ' -विक ५ समासात पूर्वपदी व उत्तरपदीहि

हा शब्दः योजितात जर्म-दृष्टपूर्व, ध्रुतपूर्व, उक्तपूर्व, पूर्वदृष्ट, वयपूर्व (तरुण इ०) 'वयपूर्व तप वाढीत वाढोनी।' -रामदासी २.१५६ सह, बरोबर इ० अथौ क प्रत्यय लावून (पूर्वक) समासात योजितात जर्मः-आग्रहपूर्वक 'ईश्वराचे नाम श्रीशब्दपूर्वक ध्यावें' ० **कथा**- श्री १ संदर्भ लागवा म्हणून पूर्वी सातून आलेल्या कथेचा जो भाग पुन्हा सारांशरूपानें सांगतात तो २ मागील हकीकत, इतिहास ० **कर्म**-न सद्य स्थितीत सुखदुःखास कारणीभूत असे मार्गे किंवा पूर्वजन्मां केलेले कर्म. पूर्वीचें कृत्य म्ह० चुलीपाशीं हागावे आणि पूर्वकर्मास रडावें ० **कालवाचक अव्यय**-न (व्या.) मूळ धातुसंज्ञन, दून प्रत्यय लागून होणारे अव्यय उदा० करून, बोलून इ० ० **ग्रह**-पु प्रथम, पूर्वी आलेली कल्पना, मत, समज इ०, आरंभी आलेला ग्रह (बरावाडें) ० **ग्रहद्वारित**-वि पूर्वीच्या मताचा, ग्रहाचा परिणाम आलेला, पूर्वग्रहानें कल्पित अर्थ (मन) (ई.) प्रजुडिस्ड ० **ज**-पु आपल्या अंगादरच्या पिढीतील माणूस, पुरुष, वाडवडील 'विगायत त जिणें पूर्वजाची वृत्ति असोहि हातीची गेली रे।' -दावि ८१७. -वि पूर्वी, आधी जन्मलेला (बंधु) [स पूर्व+ज (जन्मलेला) प्रत्यय] ० **जन्म**-नपु मागला जन्म; हल्लींच्या जन्माच्या पूर्वीचा जन्म ० **जन्माजित**-वि. पूर्वजन्मी संपादन केलेले (पाप, पुण्य इ०) [स पूर्व+जन्म+अजित] ० **डेवा**-पु चालू जन्मात सुखदुःखाम कारणीभूत असा पूर्वजन्मातील पापपुण्याचा मंचय पूर्वकर्म पहा. ० **दत्त**-वि. (पूर्वजन्मी दिलेले) त्या जन्मी बरे वाईट अनुभव येण्यास कारणीभूत असे पूर्वजन्मी केलेले दानादि कर्म, आपण जसे पूर्वजन्मी दिले-आचलेले असनें तसे परमेस्वर या जन्मी आपणास देतो असा समज. ० **धन**-न वडिलोपार्जित पैसा 'मागें धन' तुम्ही यावें ऋण।' -सुच १ १२० [पूर्व+धन] ० **धरी**-वि पूर्वापार चालत आलेला; सनातन. 'राउळीची चोरी केली थोरी। ते उपसाहावा जी सुरारी। का गृष्टिकतां पूर्वधरी। भणओनिया।' -दाव ३८०. ० **धान्य**-न पावसाळ्यात येणारे पीक, खरीपाचे पीक. अग्रधान्य पहा ० **पद**-न १ हरिदासानें कथेच्या सुखातीस घेतलेले एखादे विधान, सूत्र, नीतिवचन यांचे तो निरनिराळी उदाहरणे देऊन विवरण करतो व शेवटी पुन्हा मिश्रित म्हणून त्याच पदावर येतो यावरून. २ समास, वाक्य. कविता इ० चे पहिले पद. ३ (ल.) पूर्वस्थिति. **पूर्वपदावर येणे**-मध्यंतरी केलेले भ्रम फुकट जाऊन पुनः पूर्वीच्या वाईट मार्गाकडे वळणे. ० **पक्ष**-१ (तर्क, न्याय) वादविवादांत एका पक्षानें केलेली आपल्या मताची मांडणी; दुसरा, विरुद्ध पक्ष याला उत्तर देतो पूर्वपक्षाचें खंडण किंवा मंडण करणे जरूर असते. एका बाजूचा उपन्यास. 'पूर्वपक्ष त्यागून सिद्धांत निरूपण करावें नेमस्त।' -दा ४.२ १८ २ (कायदा) तत्कार; फियादीचे म्हणणे, वादीचे म्हणणे. ३ सिद्धांत, प्रमेय. ४

महिऱ्याचा शुद्ध पंथरवडा ५ आशंकांमय स्थिति; माया 'पूर्वपक्ष म्हणजे माया। सिद्धांत जाये विलया।' -दा २० ३.२०. ६ पूर्वीची अविचल, अविकल स्थिति (मनाची); मूळ सिद्धांतमय स्थिति. 'तुकाराम रूपे येथीन प्रत्यक्ष। म्हणे पूर्वपक्ष सामाळोजे।' -ब २५. ० **पाठ**-पु पूर्वापार चालत आलेली रूढी, प्रथा, रिवाज, वहिवाट. ० **पीठिका**-स्त्री १ पहिली, मागील, पूर्वीची किंवा प्राचीन पद्धत, मार्ग, चाल, रीत इ० 'आता त्यानें साधुपणा धरिला परंतु त्याची पूर्वपीठिका तर बहुत विरुद्ध आहे' २ (एखादा, वादविवाद किंवा इतर प्रसंग याच्या) हकीकतीचा पहिला भाग; पूर्वीचा इत्यंभूत वृत्तात, पूर्ववृत्त, आरंभीचा किंवा मूळचा भाग. ३ ग्रंथाचा प्रास्ताविक भाग, प्रस्तावना **पृ(पु)षुपुजा-पूजा**-स्त्री. १ पूर्वपुण्य पहा 'साब कृपा परिपुणें पुवे पुजा बहुत चांगली।' -ऐपा ३२० २ देवपूजत देवतेस अभिप्रेक्ष्य करण्यापूर्वी करावयाची पूजा **पूर्वपुण्य, पुण्या**-नस्त्री पूर्वजन्मी सत्कृत्य करून मिळविलेले पुण्य. ० **पुरुष**-पुंस्वय पूर्वार्थ वंशज, पूर्वज 'मग बोवाडिती स्वर्गस्थ। पूर्वपुरुष।' -ज्ञा १ २५२. ० **प्रवाह**-पु प्राचीन, पूर्वीचा मार्ग (शब्दसं. व ल). ० **वस्ती**-स्त्री. वरचे पोटा, ओटीच्या वरचे पोटा; छातीचे मध्यपटल व बेंबी यांच्यामधील भाग, मणिपूर. ह्याच्या उलट उत्तरवस्ति. ० **भूमिका**-स्त्री. पूर्वस्थल पहा. संन्यास घेतलिया जाण. पूर्वभूमिका अवलोकन.' -एमा २३.५०२. ० **मीमांसा**-स्त्री मीमंसाशास्त्राचा एक भाग. हा भाग जैमिनीने केला असून त्यात कर्म-मार्गाचे प्रतिपादन आठ कर्मकांड 'तैसी हिंसाचि करुनि अहिंसा। निजजिविजे हाऐसा। पे पूर्वमीमांसा। निणों केला।' -ज्ञा १३.२०० उत्तरमीमांसा पहा ० **रात्र**-स्त्री रात्रीचा पहिला भाग; संन्यासादलासून मध्यरात्रीपर्यंतचा काळ. ० **रूप**-न १ पूर्वसूचना, (रोगाचे) पूर्वचिन्ह. पूर्वलक्षण 'कामला (कावीळ) ही पाडूचें पूर्वरूप.' २ आधीचें स्वरूप, आकार; प्रथम दिवें लागणारी चिन्हें ३ कानउघाडणी, आगाऊ दिलेली सूचना ० **रूपसंधि**-पु (व्या.) ज्यांत दोन स्वरांच्या जागी प्रथम स्वर कायम होतो असा संधि. ० **रूपहान**-न. १ पूर्वचिन्हावरून होणारे ज्ञान; प्रथमची लक्षण, सूचना इ० वरून होणारे ज्ञान. २ (वैद्यक, रोगाचा साध्यासाध्य विचार, चिकित्सा) ० **रेषा**-स्त्री. कपाळावर लहान ठेविलेल्या मुठीला आयुष्यातील बऱ्यावाईट भाग्याविषयीच्या गोष्टी; देव, नशीब; भाग्य; लक्षादरेषा. 'दास म्हणे पूर्वरेखा। प्राप्त न टळें ब्रह्मादिका।' -रामदासाचे अंभंग (नवनीत पृ. १४८) ० **वत्**-क्रि पूर्वप्रमाणे; पहिल्यासारखें. ० **व्यय**-न. मनुष्याच्या आयुष्याचा पहिला अर्धा भाग, बालपण; लहानपण. 'पूर्ववर्धी चित्त निश्चित। तारुण्यी तेंचि कामासक्त।' -एमा २०.२७. ० **व्ययस्क**-वि. आयुष्याच्या पहिल्या अर्धात असलेला; लहान वयाचा, अल्पवयस्क; तरुण. ० **व्याद**-पु (कायदा) आधीपासूनचा

ताबा असल्याबद्दल तक्रार. पहिल्या भोगवटा-मालकीबद्दलची सबब पुढे करगे. **वादी**-वि १ (वादविवादान) वादविवादास सुवात करणारा, पूर्वपक्षी २ (कायदा) तक्रार करणारा फिरादी; वादी ३ प्रथमचा ताबा, भोगवटा दाखविणारा पूर्वी पासून चालत आलेली मालकी प्रस्थापित करणारा **वृत्त-वृत्तांत**-नपु. पूर्वीचा इतिहास (एखादा मनुष्य, प्रकरण इ०ची) आरंभीची हकीकत; पूर्वपक्षी; पूर्वपीठिका **वेत-वेत-ठ, पूर्वेट**-वि प्रथमच गायण असलेली किंवा व्यालेली [पूर्व+वेत] **सदभे**-पु (भाषण, कथानक इ०चा) पूर्वीचा संबंध **संध्या**-स्त्री (त्रि) सणाच्या आदल्या दिवसाची मायकाळ (इं) ईव्ह 'ज्या कोणत्या मणाला...पर्वसंध्या आहे, त्यासाठी नेमलेली सारग्रथिना पूर्वीच्या संध्याकाळच्या उपासनेत म्हणावी' -साप्रा ३९ **स्थल-स्थान**-न. १ (एखादी गोष्ट, मनुष्य इ०ची) पहिली किंवा प्रथीची स्थिति, ठिकाण, वेग, जागा इ० २ ज्या ठिकाणा हून निघून देशांतर केले ते ठिकाण **स्थिति**-स्त्री पहिली किंवा पूर्वीची अवस्था, प्रकृतिभूत स्थिति **पूर्वांग**-न १ आरंभीचा, प्रास्ताविक भाग, अशा (एखादे पुस्तक, धेदा किंवा काम यांची) सुरुवातीची कामे प्राथमिक योजना, एखाद्या धार्मिक विधीतील मुख्य कर्मापूर्वीचे कर्मे. ह्याच्या उलट उत्तरांग २ (संगीत) रागाच्या सा, री, ग, म ह्या चार स्वरांचा समुदाय **पूर्वांग-वादीराग**-पु (संगीत) ज्या रागाचा वादी स्वर त्याच्या पूर्वांगामध्ये असतो असा राग ह्या वर्गात येणारे राग दिवसा बारा वाजल्यापासून रात्री बारा वाजेपर्यंत गाहले जातात **पूर्वापर**-वि १ मागील व पुढील, पूर्वीचे व नंतरचे 'पूर्वापरसंबंध' 'तब या पूर्वापर बोलावा. विचारुनि कुमठ पंडूचा। कैसा प्रभु हन अव सरीचा। करिता होईल।' -जा ८२११. २ -किवि आधी आणि नंतर, पहिल्यापासून शेवटपर्यंत, अन्नापासून इतिपर्यंत 'अन्न पत्रापर पाहिल्यावाचून लागणार नाही' 'तया माधवविवाधारी। शुभाचारे होती नारी बासना तिची पूर्वापरी। ईश्वरपूजा करितमे।' -गुच ११८ [सं.] **पूर्वापरचिंतोप**-पु (धेवादिकात पहिला व शेवटचा भाग यात भिन्नता) असेबद्धपणा; निसेगति **पूर्वापरवृत्त**-न समवृत्त, सममंडल स्थलाच्या माध्यान्ह वृत्ताला लेखरूपाने छेदणारे दृढमंडल -सुशै ५. [सं.] **पूर्वा(वा)पार**-किवि १ पूर्वापर पहा. २ पूर्वीपासून; प्रथमपासून; प्राचीनकालापासून 'ह्या गावची पूर्वापर बरिवाट अशीच आहे.' -वि पूर्वापर पहा **पूर्वाभ्यास**-पु मागील किंवा पूर्वीची संवय, चिकाटी, अभ्यास इ० **पूर्वाचिन**-न (प्र. पूर्वाचिन) पूर्वपुण्य पहा 'होनाजी बाळा म्हणे मुख्य जन्मात पूर्वाचिन नीडळी।' -होला ८८. [सं.] **पूर्वाधि**-पु स्थलकालादिकाचा पहिला, अलीकडचा, जवळचा अर्धा भाग. ह्याच्या उलट उत्तरार्ध 'पंधरा अध्याय पूर्वाधि। व्याख्यान झाले

सिद्ध। मूत्रप्राप्य उत्तरार्धे। दाखविला विशद अव्यायांय।' -प्रभा १६ ६९ [सं.] **पूर्वावलोकन**-न. आधी किंवा प्रारंभी केलेली पाहणी, पूर्वी केलेली परीक्षा, विचार इ० [सं.] **पूर्वाहण**-पु सूर्य उगवल्यापासून सदा घटिकेचा तिसरा भाग. दुपारच्या अगोदरच्या सदा घंटका पराहण, पराह पहा [सं.] **पूर्वत-ट-ठ**-वि पूर्वत (अप) पडा **पूर्वांतर**-वि १ पुढील व मागील, आधीचा व नंतरचा 'पूर्वांतरसंबंध' -किवि गु.वादीस व शिवदी. प्रथम व अखेर २ आरंभापासून अखेरपर्यंत, संपूर्णपणे. 'कदा ऐकण तर पूर्वांतर ऐकावी मग तिचा रंग कळतो' [सं.] **पूर्वांतर मामांसा**-स्त्री पूर्व आणि उत्तरमीमांसा; दर्शनातील कमेकाड व ज्ञानकांड 'पूर्वांतरमीमांसा दोनी। कुडले जाहली कृष्णधर्वाणी।' -एकरव १५२ [गं.]

पूर्वस-पु (कु) एक दवता पित्रुदेवता. [सं. पूर्ववश] **पूर्वा**-स्त्रीभव सत्तावीस नक्षत्रांपैकी अकरावे नक्षत्र [सं.] **फागुनी**-स्त्री फल्गुनी नावाच्या नक्षत्रपुजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी अकरावे नक्षत्र **भाद्रपदा**-स्त्री भाद्रपदा नावाच्या नक्षत्रपुजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी पंचविसावे नक्षत्र **पूर्वाषाढा**-स्त्री आषाढा नावाच्या नक्षत्रपुजातील पहिल्या दोन तारका व सत्तावीस नक्षत्रांपैकी विसावे नक्षत्र [सं.]

पूर्विकल-वि पूर्वीचा. प्राचीन. मागच्या जन्माचा. 'विद्या नाही वैभव नाही हा तो पूर्विल टेवा।' -दावि ८३. २ पूर्व दिशेकडील, पूर्व दिशेनी 'निमिषे उर्विल्या मोहरा। कीं येइजे पश्चिमेच्या वरा।' -जा ६१५.

पूर्विका-स्त्री पूर्व पीठिका, वराची हकीकत पूर्वज, वाड-वडील 'प्रश्न केला बरवा निळा। मागेन आता तुज विवेका। अत्रि हुरीची पूर्विका। गृष्टिपामोनि सकळ।' -गुच ८३ [पूर्व] **पूर्वी**-किवि १ प्रथमत आरंभी, अगोदर २ मागे प्राचीन काळी 'पूर्वी जेथे फुगची वृद्धी होत होती तेथे गौऱ्याची वृद्धी होण्याचा प्रसंग आला आहे.' -टिप्ले २५८ [पूर्व] **च्चा**-वि आरंभीचा. अगोदरचा, प्राचीन, गतकाळचा. **पामनुन**-किवि सुरुवातीपासून, प्राचीनकालापासून **पूर्वील**-वि. अगोदरचा, पूर्वीचा; प्राचीन. सुरुवातीचा, मागील, गतकालीन; पूर्विल पहा. 'ते पहावया धैर्य नोव्हें नेत्रा। म्हणोनि पूर्वील बाळमित्रा।' -सुआदि ३० १२७ [पूर्व]

पूर्वी-स्त्री. १ (संगीत) एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय मायकाळ 'आधीच खियाचा कंठ तशामधी पूर्वी खुले तिसरे अहरी।' -प्रला २३६. २ पत्राचा

आरंभीचा भाग; उपोद्घात. [पूर्व] ०थाट-पु. (संगीत) एका थाटाचे, स्वरमालिकेचे नांव त्याच सात स्वर असे असतात-शुद्ध षड्ज, कोमल षड्ज, शुद्ध गांधार, तीव्र मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत, शुद्ध निषाद.

पूल—पु नदीचे पात्र, आगगाडीचा फाटा, इ० ओलांडून जाण्यासाठी उंचावरून बांधलेला रस्ता; दादर; सेतु; दोन उंचावरची, किंवा लांब असणारी टोके जोडण्याचे साधन. [फा पुल]

पूलिका—स्त्री. १ दिव्याची ज्योत पुलिका पहा. २ स्फूर्ति, उर्मि 'बुद्धीची पूलिका विरे। परिमळ प्राणी उरे।' -माहा ६ २४६ [सं पुलिका, म पुली]

पूलिका—स्त्री राशी, ढोंग; जमाव. [सं. पूल-ढोंग होणे; टि; पली]

पूपा—उ. सूर्य [सं. पुष्य]

पूस—पु. १ (बायकी) पौष महिना. २ पुष्य नक्षत्र [सं पौष; सं. पुष्य, प्रा पुस्त, प्रस] ०लाहणी—स्त्री पौष महिन्यांत केलेली मेंढ्याच्या लोकरीची कापणी. [पुम+लाणी=कापणी]

पूस—स्त्री. चौकशी; तपास. पुस पहा. [पुषण] ०गवस—स्त्री. खोल चौकरी; बारीक विचारणा, तपास. 'येथे आल्याबरी हातूस पूसगवस करून पारिपत्य करतील.' -दिमरा १.२९७. [पुस+अर घोम]

पूस—पु. (महानु) पक्षी; पोपट 'बनकराचिआं आंडोरी. रत्नाचे हात-मुंडे वेऱ्ही। सोंकरितांति तुरंविआंबरी। पुंसेयांतें।' -शिख २५५ -न पुच्छ; शोष्ट [सं. पुच्छ, प्रा. पूस]

पुच्छक—वि प्रथ विचारणारा, चौकशी करणारा [सं]

पुच्छा—स्त्री प्रथ. मवाळ विचारपूस चौकशी [सं]

पुतना—स्त्री १ मेना मैत्र्य, फौज 'असतां तुम्ही पति पृथा-पुत्र मयिनि या मदींग वृत्तेने। -मोभीष्म ४.४ २ सैन्याचा एकवृत्तीयांश भाग. -शर [सं]

पुन्ना—स्त्री. पुच्छा पहा. 'आणिक जे तुज दुर्वाध्य असेल पुत्ता। तें करी गा तूं अवश्य।' -स्वाद ९.१.८९.

पृथक्—वि वेगळा; निराळा, भिन्न. -किवि निरनिराळे: वेगळेपणाचे भिन्नपणाचे 'तें पृथग्विचरण। कर्मांचे इया कारण।' -ज्ञा १८ ३३०. [सं.] **पृथक्करण**—न १ (शाप.) पदार्थाची घटकद्रव्ये निरनिराळीं करणे. निराळे करणे; वर्गीकरण करणे, फोड. विघटन; विभजन. (इं) डिफॉपोझिशन, अँनॅलिसिस २ (व्या.) वाक्यपदच्छेद; वाक्यमीमांसा. ०जन—पु मूखे मनुष्य. 'मनी म्हणे हे सतीरत्न। म्यां वनीं सांडिलें आपण। तरी मी जाहलें पृथक्जन। यथाथे वेवा।' -कथा १.१०.१६०. [सं.] **पृथक्करव**—न. वेगळेपणा; निराळेपणा, भिन्नत्व. 'एक जिनसीपणा मोडून बहुजिनसीपणा उत्पन्न होणे यासच पृथक्त्व म्हणतात.' -गीर १७१.

०मिळकत—स्त्री. (कायदा) वडिलांजितखेरीज म्हणजे भाऊ, चुल्ता इ०कडून वारस या नात्याने किंवा इतर रीतीने प्राप्त झालेली मिळकत. **पृथगात्मिका**—स्त्री. प्राण्याची, जीवाची निराळी स्थिति; व्यक्तित्व; स्वतंत्र अस्तित्व. [पृथक्+आत्मन्] **पृथग्भव**—पृथक्करण पहा. -सेपु २ १. -पदाव १४. **पृथग्भूत**—वि विलग; पृथक् झालेला; वियुक्त. -पदाव ५९. **पृथग्भूत-किरण**—नवव. विच्छिन्न किरण. (इं) स्पेक्ट्रम. **पृथग्विध**—वि. निरनिराळ्या प्रकारचा; बहुविध, नानाविध. **पृथा**—स्त्री. (प्र) प्रतीति; अनुभव. प्रथा पहा. 'तरि कांहीं नाहीं सवेया। ऐसी जरी व्यवस्था। तरी नाहीं हे पृथा। कवणासी पां।' -अमृ ४.२६ (पाठभेद). [प्रथा] **पृथा**—स्त्री. पोहे. 'पुरामाजि जाऊन भिक्षा पहातें। मिळाल्या पृथा वेत मुष्टीक हातें।' -किंखुदाम १५ [मं पृथुक] **पृथा**—स्त्री. कुंतीचे नाव 'पितामह वेदे तथा प्रबळ तूं पृथा-नंदना।' -वामन भीष्मप्रतिज्ञा ८. **पृथिवी**—स्त्री. पृथ्वी पहा. 'प्रभा पृथिवीवरी। यकायकीं झाकळी बरी।' -ऐपो १२७ **पृथिवी**—स्त्री. पृथ्वी पहा. [सं.] ०पति—पु. राजा. 'पृथिवी-पति आणिक। बहुत आहाती।' -ज्ञा १.१७५ ०षर—पु. राजा. 'स्वरूपानें त्याच्या पृथिवीवर रूपे हरपती।' -विवि ८.१.२०. **पृथु**—वि. १ मोठा; जाड, स्थूल. २ अबाधव्य, विस्तृत; गुरु. 'पृथुनितेवनिर्तेविनिचा बरी। कटितटीं कटिसुत्रचिं सावरी।' -वामन [सं.] ०करण—न. (शाप) महत्करण, मोठा करणे, दाखविणे (इं.) मॅग्निफिकेशन ०तर—वि फार जाडा; विस्तृत; स्थूल. 'एकें कुर्यो एकें स्थूळें। एकें न्हव्हे एकें विशाळें। पृथुतरें सरळें। अप्रातें एकें।' -ज्ञा ११ १२४. [सं. पृथु+तर प्रत्यय] **पृथु, पृथुक**—पु. पोहा, पोहे. [सं.] **पृथ्वी**—स्त्री १ भूमि, जमीन. २ जेथें गंधर्प गुण राहते असे पंचमहाभूतांपैकी एक भूत. ३ भूगोल; सूर्यमालेमधील पृथ्वी हा सूर्यापासूनचा तिसरा ग्रह आहे. वातावरण, जमीन व पाणी हे तीन विषय पृथ्वीशी संबद्ध आहेत. ४ भूगोलावर राहणारे मनुष्य, पशु, वृक्ष. पर्वत इ० सवै: जग ५ माती. 'अबतरली गाडयां घडां। पृथ्वी अनोलख जालीं मूर्डा।' -ज्ञा १८ ५४३. [सं.] ०द्विविजय—पु. पृथ्वी जिंकणे; साबभौमत्व. 'दुर्ग तो असाध्य आणि एक जागां अवधी फौज राहिलिया पृथ्वी-द्विविजय होणार नाही.' -भाब १३ **पृथ्वी**—स्त्री. एक वृत्ताचे नांव. याच्या चरणांत सतरा अक्षरे व ज. स, ज, स, य, ल, ग हे गण असतात. उदा० 'भुसंगति सदा घडो छुजनवाक्य कांनी पडो।' -केका ११८. **पृथु-छु**—न. १ मनुष्यादिकांची पाठ 'कूर्मरूप हो वनमाळी धर्षी धरिली मेदिनी।' -इशावतांरात्री भूपाळी पृ ८. २ मागची

बाजू; पाठीमागचा भाग, पिछाडी. ३ कागदाची दोन अंगे प्रत्येकी; पुस्तकाचे पान. ४ पदार्थाची बरवी वाजू ५ (ज्यो पदार्थ) (गोल इ०ची) बाहेरची पातळी. —सूर्य ८. ६ (महत्त्वमापन) जिला फक्त लावी व रुंदी आहेत अशी पातळी (इं.) सरफेस. ७ (कॉ.) बसण्याचा लहान पाट. [सं] सामा शब्द— ०केंद्र—न वरीळाचा आंव, कणा, ध्रुव [सं] ०केंद्रग-वृत्त—न. एका वर्तुळाच्या ध्रुवातून जाणारे दुसरे वर्तुळ, गोलवर्तुळ पृष्ठतानुपृष्ठ—किवि. १ एका मासून एक; पाठोपाठ; एक्याच्या पुढे दुमन्याची पाठ येईल अशा तऱ्हेने (चालत असलेला समाज इ०) २ लागोपाठ, अनुक्रमे. [पृष्ठ+अनु+पृष्ठ] पृष्ठदेश—पु १ घोड्याचा मध्यभाग आणि कंबरपासून खुरापरीत पश्चिम भाग —अश्वपु १ ६४. २ पृष्ठभाग पहा ०फल—ल—न (महत्त्वमापन) कोण त्याहि घनाकृतीची मर्यादा दाखविणाऱ्या सर्व पृष्ठच्या क्षेत्र फळांची बेरीज, भरीव पदार्थाच्या वरील भागाचे क्षेत्रफल 'परि-चाला व्यासाने गुणिले असता गोलाचे पृष्ठफल निघते' —मराठी ६ वे पुस्तक, पृ. ३२८ ०भाग—पु १ पृष्ठ, पाठ २ सपाटी. पातळी; सपाटीवरचा भाग. (इं) सरफेस ३ (स्थापत्य) मागली उभारणी. (इं) बॅक एलव्हेशन. ०मात्रा—ली. (के, कै, को, कौ प्रमाणे) अक्षराव्या डोक्यावर न देता पाठीमागे दिलेली मात्रा बंगालीप्रमाणे जसे—सैधव, कपोत याजबद्दल अस घ व, क पा त अशा पृष्ठमात्रा जुन्या कायद पत्रातून उपयोगीत असत ०मैथुन—न गुदमैथुन; अनैसर्गिक संभोग, बच्चेबाजी. ०वंश—पु (शाप.) पाठीचा कणा, मणिस्तंभ (इं) स्पाइन, बॅकबोन ०वंशी—वंशीय—वि कथा. हाडे इ० असलेला (प्राणी) (इ) व्हॅट्रेट. —प्राणिमो ११. प्राण्यांचे दोन वर्ग आहेत, एकाला पाठीचा कणा असतो तर दुसऱ्याला नसतो. ०वंशाहीन—वि. पाठीचा कणा नसलेला (प्राणिवर्ग) (इ) इन्व्हॅट्रेट ०वंशाघर—न १ शेवटचा कटिमणि; कटिकशेफळा २ शेवटचा कटिमणि व माकडहाडाच्या वरच्या बाजूचे त्रिकोणाकृति हाड यामधील प्रवेश ०स्वस्तिक—न (नृत्य) हात सारखे वेडेवाकडे फेकणे व हात फेकतां फेकतां त्याचे स्वस्तिक करणे. तसेच पायांनीं अपकृत-आकाशचारी करून अर्धेसुचीकरणाप्रमाणे पाठीमागचे बाजूस पायांचे स्वस्तिक करणे पृष्ठाकृति—ली (महत्त्वमापन) एक किंवा अनेक रेखांनीं सर्वांगाकडून मर्यादिलेली पातळी [पृष्ठ+आकृति] पृष्ठांत—पु. पाठीचा खालचा भाग ' उचलले कां नेणजे । तैसे पृष्ठांत उचल्लेजे । ' —शा ६.१९.७. [पृष्ठ+अंत] पृष्ठानुसारी(बाहू)—पु (नृत्य.) बाहू पाठीकडे नेणे.

पें—शब्. १ (काव्य, पार्शी करिता) पार्शी; जवळ. ' मन न वळे मज जैसा गज अंकुश न वसतां महातापें । ' —मोआदि ७.१०. २ कडे; शीं; सीं. ' खोचि कीं निवटी मागे । येवढया जैता निघे ।

आपण पे जो । ' —अमृ २ १९. ' साधुपायापे वोळगती सकल । ' —दावि ६२. ३ स, ला, ते. ' ते तीर्थे पांतां न स्मरे । आपण पे । ' —अ १९ ४ पासून; पार्शी. ' तंव गिरिजा म्हणे बेवं । मज हिमवं तापें मागवे । ' —कालिका पुराण ५.४४. ५५२. ' तियाज चाडापे वांदरे आथे । ' —भित्री १९. (सातान्याकडील कुणबाळ भाषेत मप=मजपार्शी हा शब्द वापरतात).

पेंऊली—ली. (चादा) लहान वासाची (कळकाची) पंटी

पेंक—न पोंक, कुबड; पोंग; कोंग

पें(पें)कट—ड, पेकाड, पेगट—न. १ (निदार्थी) कंबर; कंबरचा सांधा, कमरेपासून मांड्यापर्यंतचा भाग. २ (कॉ.) कटि-प्रवेश, कंबर पेकडहाड—न. (कॉ) पाठीच्या कण्याचा खालचा शेवट; अगदीं खालचा मणका, कमरेचा काटा पेकडहाड व माकडहाड एक नव्हेत.

पेंक(खण्)—मकि (काव्य) वाट पहाणे. मार्गप्रतीक्षा करणे, थोडा वेळ, अंमळ थांबणे हा शब्द कोंकणी व अशिष्ट सुद्धा आहे [सं प्रेक्षण, सं प्रभृष्ट; प्रा. पेंकख; प्रा. पेंकखण]

पेंकप—अकि. (गो) जखम इ० बरे होणे.

पेंका—पु वेडकाच्या जातीचा एक प्राणी

पेंका-कथा—वि. कुबडा; पोंक असलेला. [पेंक]

पेंखण—न. १ नृत्य; नाचरंग. ' घरोघरी वृंदावने । गीत पेंखणी देवाचने । ' —कथा २.६.६ २ काव्याकूट. ३ छंद —मनको [सं पेंख]

पेंखणी—ली (महातु) नर्तकी, नाचणारी ' म०येंकव्हणी ठाई पेंखणी । ' —अ ६९. [सं. प्रेख]

पेंखणें—न. (महातु) नाच, नृत्य, नाचरंग. ' पेंखणें या करिती तिआ विवाधरा नारी । ' —धबळे पूर्वाधि ७१. ' तंव पेंखणें माडले थीपती । समारंगी । ' —कथा ७.१०.१०९ [सं. प्रेख=हलणें—हलविणें]

पेंखणें—मकि चुणें होणे, पीठ होणे. [सं. पेपण]

पेंखणें—मकि (कॉ) जखम सुधारणे —खिपु

पेंग—ली डुलकी; ओपेमुळे मान डोलणे. (कि० येणें). [हि] पेंगणें—अकि. १ (ओपेच्या गुंगीमुळे) डुलकी येणे. २ लंगडणे; एका पायावर चालणे. ३ (रोगादिकांनीं) निव्त्साही. उदास होणे, कुबळे होणे, अशक्त होणे [हि.] पेंगणी, पेंगणें—लीन. १ पेंग; डुलकी घेण्याची क्रिया (कि० येणें; घेणें, खाणें; मारणें; येणें) २ लंगडी; लंगडणे; लंगडशाई पेंग(गु)ळणें—अकि. निव्त्साही, उदास होणे, अशक्त होणे; ग्लानी किंवा सुस्ती चढणे; नि सन्व होणे; गळणे; कमजोर होणे [पेंगणें] पेंगळा—वि दिला; जड; सुस्त; निव्त्साही; उदासीन; कमजोर (मजुव, पछु).

पे(पै)गबर, पेगमबर—प ईश्वराचा दूत; स्वर्गाहून निरोप माणणारा. मोसेस, येथू, महंमद आणि अली यांस काहींशा विशेष अर्थानें व भेदानें हा शब्द लावतात [फा]

पेगम, पे(पै)गाम—पु १ विनवणी; उपाय; युक्ति; मार्ग. कावण्याचा किंवा प्रवेश मिळविण्याचा प्रयत्न. 'च्यार इमानी' मेळून पेगाम केला कीं. ' १'—पेद २० १७६ २ पत्रव्यवहार, इच्छावळण चालू करणे, निरोप, युक्तीने बांधलेले स्थान इ०च्या राखळीचा दुवा, एकरूपता; परस्पर माहिती किंवा सदश, खटपट (कि० करणे; बांधणे, घालणे). ' राजाची भेट घ्यायला मी चार वर्षे पेगम करीत आहे ' ' सवसारामापुढे चहुंकडे पेगम होते ' २ पळा; आटोका, टप्पा, आवांका; शक्ति; सामर्थ्य ३ बोली (तहाची) ' तहोत्तर पांचसावेगेर्जी सल्लाखाचा पेगाम नबाबाकडून माला '—पेद १ १

पेगमबरी नवसागर—पु एक प्रकारचा नवसागर हि.]

पेगांव—पु. (गो) मातीचा खांब. ' पेगांव घाटुक जाय= मातीचे खांब घातले पाहिजेत '

पेंगळ—पु. एक घाण वास सोडणारा कीटक, पिंगळ.

पे(पें)च—पु. १ पीळ; वेढा, आटा, वळसा (पागोट्याचा). पाचपेंच अलबेली भाणा कोणी बाधून पगडीला । '—राला ४१ रेरीचा वेढा, विळखा (एखाद्या वस्तूभोवतीं असलेला), पिरंगळा, टोळें; वहुळ (एखाद्या पिळलेल्या वस्तूचें) २ (ल) खुबीची लपेट, ल, शकल; हिकमत, कुस्तीतील, मळयुद्धातील डाव, प्रतिपक्ष्याल्य। डण्याची युक्ति. ' भीमाने एक अवघड पेंच घालून राक्षसाची त्रर मोडली. ' ३ (वाद—व्यवहारातील) कोडें, डाव, आडावेढा. ाळें; तेंढ, वक्ता, कुटिलता; कपट ' ज्या राजकारणात पीळपेंच। सेल त्या कामांत मी येणार नाही '—रा १ १४८. ४ त्रास, ावण, खेकटें. दु.ख, संकट ' सुद्धे समजुनि गुर्वध करिता नमने केळ का पेंच। '—मोघांति २.४७ ५ पंचाईत; गोंधळ, घोटाऱ्याची स्थिति. (कि० येणे किंवा पेचांत पडणे; सांपडणे; धरणें ाडणे; आणणे). ६ मळसुत्र; स्कू किंवा त्याचा आटा. ' ह्या हूचे पेच चांगले नाहीत. ' ७ पोंच; समज ' नुसत्या शिपायाला तका पेंच कुठला. '—ईप १२३. ८ खोंच (भाषणातील) ' त्यांच्या लण्यातला पेंच प्रथम आपणाला कळला नाही. '—ईप ११४ (भाषण वगैरेतील) खुबी; युक्ति. ' अंतरीं पीळ पेंच वळसा । तोचि ाखी बहुवसा । '—दा १५.६.१४. ९ कूट; गूढ. जाणत्यांचे पेंच ाणवे । '—दा १८.२.११. ११ (वि०चा धंदा) साधा, सोवट ानाचा). [सं. प्रत्यय; फा. पेच] ० वस्त्र-पु (ना.) स्कू व दिण्याचें त्थार. ० व्दार-वि. १ गुंतागुंतीचा; घोटाळ्याचा २ आटे असः ला; पेंच असलेला; वांकविलेला. ० द्दार पेंच-वि. आट्यामाथ्ये आटे

असलेला; फार गुंतागुंतीचा. ० पट्टी-पाटी-खी (सुतारी धंदा) पेच पाडण्याचें हत्यार. आटे पाडण्याचे चपटें धंर. ० पाच-पाड-पु.

१ (मळविद्या) डावपेंच; खुबीदार लपेट. हिकमत; पकड २ (ल) त्रासदायक धोरण, कारस्थान, युक्ति; छक्केपेजे, धावडाव ' प्रीति-चिया बोला नाही पेंचपाड । अल्लेसे गोड करुनि धंई । '—तुगा १६६५ ३ मंढट. अडचण ' एकपक्षी भलती गोष्ट आम्ही करीत नाही, मागील पेच-पाच बहुता आढेत '—पगा [पेच द्वि हि.]

पेचक—खी १ पितळी तार; जरतारी कामांत हिवा उप-योग करितात. २ (फूलमाळी धंदा) हागाची कलाबतु (पादरी कचित् पिक्की). ३ पक्क्या दोऱ्याची गुंडी [हि.]

पेचकट—पु. (मुद्रण) जुळविलेल्या मजकुराचे, टाडपाचें पृष्ठ बांधण्यासाठीं वापरलेला पक्का दोरा. [हि.]

पेचकळी—खी (प्र) पेसाकळी

पेचकाड—न. (व) (निदायी) कंवर; कंवरें, पेकाड. ' त्याचें पेचकाड मोडले. ' [पेकाड]

पेंचणें—उकि. (राजा गो.) सभोमध दोन भाग करणे; उमा चिरणे, फोडणे. (बाबू ड० उमा) फोडणे, फुटणे, काष्ठादिक पिजलें जाणें [पेच]

पे(पें)चणें—सकि १ पिळणे, पीळ घालणे; पिळवटणें, पिर-गाळणे. जोरानें फिरविणे २ घोटाळ्यात, चुचकळ्यांत पाडणे, अड-खळविणे; निरुत्तर कुंठित करणे. (वादात) भाषणात कोडणें पेचांत धरणें. ' त्यामीं ह्मणक जावमातीं पेंचन माकूल करीत नाहीं हें अपूर्व आहे. '—रा १३ १९ ३ अडचणीत मंढटात पकडणे; पेचात, संकटात आणणे. ' घोळितो नृपाला पेंचुनी ।—दावि ४५७ ४ लच-कणे, तिरपणे. दुमडणे; कचकणे; सुरगाळणे (हात, पाय इ० अवयव). [पेच] **पे(पें)चणी** खी पीळ, विळखा, पिळणें; पिरगाळणें

पे(पें)चाटी—खी गोंधळून जाण्यासारखी, पेच पडल्याची स्थिति, कवाटी; अडचण, पचाईत, खेकटें (कि० सापडणे; धरणें). (सामान्यतः सप्तम्यंत प्रयोग). [पेच]

पेचापक्षी—पु. एक पक्षी.

पेज, पेजवणी, पेजपाणी—खीन कांजी, भातावरचे काढून घेतलेले पाणी; कण्हेरी, तांदूळ शिजल्यानंतर जें भातांतील वेढून पाणी काढतात ते. ' पसरिल तरि कर पेजे चातक रसना तृपे करुनि करे पेजा । '—मोक्षण ४६१ [सं. पेच] **पेजट, पेजकट, पेजवरा**—पि १ पचावरा; ज्यांत पेज फार आहे असा (भात).

२ (ल) फोपशा; वातपृष्ठ; स्थूल; दिसण्यात पुष्ट पण शक्तिहीन (मनुष्य) ० पात्र, पेजा—नवि. फोपशा. पेजट अर्थ २ पहा [गज+पात्र] ० बुडा—वि. (कों.) पेजट; ज्यांत पुष्कळ पेज आहेत थमा; पचपचीत (भात). ० बुडा भात—पु. पातळ भात; आजारी माणसास सहज पचावा म्हणून ज्यांत पेज राखली आहे

असा भात. ० बुडें-न पेज घालून घट केलेले ताक. ० मारप-क्रि. (गो.) पेज जेवणे.

पेजवणे, पेजवत, पेजळक—न.ली. (कु. राजा.) दुभत्या जनावरांचे भांडे. [पेजे] **पेजळी**—ली (राजा) भाड्याने घेतलेले दुभते जनावर [पेजे] **पेजे**—न (राजा.) गाय किंवा म्हैस व्यायल्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या दोन पैदासी (पेजे आणि जावपे). पैकी एक, म्हणजे दू (दुसरी पैदास म्हणजे जावपे=वासळ). [सं. पेय] **पेजेजापे, पेजेजावपे**—न दुभते व वासरू न घेतां गाय किंवा म्हैस परत घेण्याच्या अटीवर ती पालण्यासाठी एखाद्याकडे ठेवण्याची चाल 'ही पाडी मी पेजेजावयाचे बोरीने आणली आहे.' [पेजे+जावपे]

पेट—ली (व) नदी वगैरे तरून जाण्यासाठी केलेली भोप-ळ्यानी सांगड, पेटे [पेटारा]

पेट—पु १ गोंफची दाळ भरण्याची बोटी, (विशेषत) तोफ्या. वेदूरीचा भरलेला वार २ वेदुकीचा, तोफ्या आवाज. वार—लीपु पेट घणे, शिलगणे, चेतणे. (किं० घणे) [पेटणे]

पेट—पु (कुं) एखादी वस्तु सारखी किंवा सपाट करण्याकरिता थापटणे; टोकेणे, प्रहार, ताडखा, चपेटा [पिटणे]

पेट—ली (कुं) पेटी. संदूक [म पेटिका] ० **कुली**—ली (ना.) बासाची तयार केलेली लहानशी पेटी.

पेट—न (गु हिं) पोत [दं प्रा पेट हिं पेट]

पेटका—की—पु.ली. १ साप चावल्यामुळे अंगांत ओढी येणे गात्रपंक्तींचे, झटका; लहर: वळ २ रनाय जोरात ओढल्यामुळे उठणारी वेडकी. वळ (किं० काढणे. उठवणे. दाखविणे, निघणे, उठणे, येणे) [हिं २] **पेटगांपेटगी**—पु.ली रनायूत उठणारा गोळा, वरवेटा. भडका. पेडका, झटका, आचका (किं० येणे, उठणे).

पेटणे—णां—न (कुं) चोपणे; थोपटणे, जमीन चोपण्याचे लांकूड. जमीन ओढून सपाट करण्याकरिता याचा उपयोग करतात [हिं. पीटना]

पेटणे—अ.क्रि. १ चेतणे; शिलगणे, आग लागणे; पेट घेणे. २ (ल) रागावणे; छुब्ध होणे, संतापणे; भडकणे ३ (बैल) जोताला धरणे; वटणीस येणे [वंशी] **पेटणी**—ली. पेट घेणे; शिलगणे, चेतणे. **पेटचा**—पु १ आग. २ (ल) चितासि 'तरी तुज पेटवा किमर्थअर्थ. कामानळे दाटला.' - नव १३. १३१. [पेटणे] **पेटविणे**—स.क्रि. १ चेतविणे; शिलगावणे २ (ल) संताप-विणे; छुब्ध करणे ३ वटणीस आणणे; कामाला लावणे (बैल) [पेटणे] **पेटवण**—न.ली. १ विस्तृत पेटविण्यासाठी उपयोगांत आणवयाचे गवत, काटक्या, सर्पण, शिलग्या वगैरे साधन २ अग्नि पेटण्यासाठी त्यावर गोबरीचे तुकडे, बारीक काटक्या इ०

रचून ठेवतात ते. **पेटवणी**—ली. १ चेतवणी; शिलगावणे; छुब्ध करणे. २ वटणीस आणणे. **पेटिच**—वि. १ पेटलेला; पेटविलेला. २ (ल) वटणीस आणलेले; निरडावलेले (जनावर). [पेटणे, पेटविणे] **पेटा**—पु. १ वटुळ; घेर; पोत २ (ल) ताबा; अधिकार. ३ अनेक गावांचा समुदाय व त्याचे मुख्य ठिकाण; साप्रतचा तालुक्या-हून लहान देशाविभाग, बरीचशी लहान गावे आणि खेडी ज्यांत आहेत असा देशाचा विभाग. परगण्याचा, तालुक्याचा पोतविभाग. दश पहा ३ किट्याच्या घेरातील गांवाचा समुदाय व तो किट्या.

'एक नगराच्या पेटवात शंभर गांव असतात.' ४ अधिकारी पुरुष व त्याचे हाताखालील नोकर किंवा लवाजमा 'मोठ्या पुरुषास अधिपन्न केले म्हणजे त्याच्या पेटवात लहानसहान येतात.' ५ वाघाचा पेटीसारखा पित्रार, सापळा. ६ (कौ.) नदी वगैरे तरून जाण्यासाठी केलेला भोपळ्याचा तराफा पेटे पहा. ७ पेटा; एक प्रकारचा भोपळा. ८ मुलासकट उपटलेल्या काटेरी झुडुपाचा (मुख्यत्वे करंडा, हरभरा, अंबाडी, ताग इ० चा) केलेला भारा; आग्ने, काट्याचा भारा; तसल्या झुडुपाची रास, गंजी. ९ वाघाचा किंवा सिंहाचा बच्चा 'व्याघ्रीचे अविकुळी जसे पेटे.' - मोआदि २१. १३ १० ज्या जातीचे पिलू असले त्या (कुत्रा, मांजर, ससा इ०) जातीचा शब्द पाडीमागे योजून हा शब्द योजितात. जसे—कुत्र्याचा पेटा; डुकराचा पेटा ११ (बीजगणित) समीकरणाची एक बाजू. [हिं. पेट=पोट]

पेटा—पु बाजार, पेट 'उकळ विपयाचा पेटा। होत मनाचा चोहटा।' - झा ८ १०४ [पेट]

पेटारा—री—पु.ली. १ बावूची, वेताची—साधारणपणे लांब, चौरस व १५-२८ इंच खोल, अशी केलेली झाकणाची पेटी, टोपली; पेटीसारखा मोठा करंडा २—ली (अथागरी) नागरलेल्या जमीनीतील ढकळे फोडून ती सारखी करण्याचे व ढिफळवामागून फिरविण्याचे सुवासारखे एक लोखंडी आज्ञा. ३ गरड्याची साप ठेवण्याची झाकणाची टोपली 'कोपे मानधनाचा पेटारा जो पृथ-भुतेद्वेषी।' - मोशलय ३. ४७. [सं. पेटक]

पेटारें—न १ (बावूची, वेताची, लाकडाची) लहान वाटोळी पाटी, टोपली, करंडा २ (कौ.) पेटाळे; शेत साफ करण्याचा मोठा कुळव, फावडी, शेतातील कुचरा, माती काढून जमीन साफ करण्याचे बैलानी ओढले जाणारे आज्ञा. [सं. पेटक]

पेटारी, पेटरी—ली (गो.) एक झाड.

पेटिया—पु दाणाचारा; चंदी, आहार (भोजन किंवा त्याच्या खर्चाइतका पैसा): पोटापुरते अन्न; भत्ता; साक्षीदार, चपराशी वगैरेनां दूर पाठवावयाचे असता त्यांना देण्यात येणारा खर्च, भत्ता. [हिं. पेट=पोट] म्ह्णू चारिया घोडा पेटिया चाकर काय कामाचा

पेटी—स्त्री. १ सद्गुरू; वस्तु बंदोबस्तानें ठेवण्याचें लांकडाचें आच्छादनसहित साधन; लहान पेठारा. २ पुरुषाच्या मणगटावर; देशावर बांधावयाचें एक भूषण. ३ बायकाचा गळ्यांतील एक जडावाचा, लहान लहान पेठ्या असलेला दागिना; चिंचपेटी. ४ फटाक्यांच्या सराचें बंद पुडें. ५ दगडी ज्योत्याचा मधला थर, बेंदरी व पाठथर यामधील लहान थर. ६ बालांतगी; तंगी; थोड्याच्या पोटाखालून व्यावयाचा खोगीर आवळण्याचा पटा. ७ कमरेपासून खांद्यापर्यंतचें चिलखत. जाकीट. ८ गाडीच्या दांड्या ज्यांत बसवितात तो व गाडीच्या कण्यावर असलेला पेटीच्या आकाराचा लांकडी भाग. ९ नदीतून तरण्याचा तराफा; सांगड. 'पेटी आणायसी गेले तन्हा।'—रामदासी २ २८. १० (कों. नाविक) परभाणाचें तुकडे मध्यभागी ज्या ठिकाणी कांड बांधतात, त्या ठिकाणी विविष्ट पद्धतीने साधतात ते साधकाम ११ (विणकाम) सुताचे थोक एकत्र बांधलेले वेडल, पुडकें. जितक्या नेबरचे सुत असल तितके थोक त्या नेबरच्या सुताच्या पेटीत असतात. १२ (ल) खजीना. 'सबळ जनक माझा रैम लावण्यपेटी।'—स्तोत्रमाला—रामदास, करुणाश्रक १. १३ बाजाची पेटी; (इं.) हार्मोनियम. १४ (ल) समूह; समुदाय. 'तयातें इंदियबैलांची पेटी। न म्हणे अवसी पाहाटी।'—ज्ञा १३ २९. [सं पेठक; हिं पेटी] •वाला—पु हार्मोनियमची पेटी वाजविणारा. **पेटी(टी)ची, साखर**—स्त्री एक प्रकारची मऊ, पिटीसाखर ही चीनमधून पेटीतून येते **पेटु(ट्ट)ळ**—न. लहान पेटी [पेटी]

पेठे—न. नदीतून तरण्याकरितां अनेक भोंपळे एकत्र बांधून केलेले साधन; तराफा.सांगड; लहान नाव. पेटी 'कारभाराचें व्यसन खोटे।' जैसं फुटकें पेठे।'—अमृत ११३ [हिं पेठा=भोंपळा] **पेंटेकरी**—पु. १ माणसानां वरील पंथ्यावर बसवून न्यायिकातून नेणारा इसम, सांगडवाला; नावाडी. २ ज्याच्याजवळ पेंटे आहे तो.

पेठे—क्रि. बाबतीत; (कॅजफेडीच्या) पोटी 'सरकार घेण्यापेठे जमा करविण्याची तजवीज केली पाहिजे.'—(बडोई) खानगी खात्यांतील अंमलदारांचे अधिकार १५७ [गु पेंट; पोत]

पेठोली—स्त्री. जिच्यावर घोड्याचा तंग बांधावयाचा ती पोटाखालची पंथी—अश्वप [पोत]

पे(पें)ठ—स्त्री १ अनेक कारखाने असलेले, व्यापाराचें शहर; बाजार गांव; कसबा. 'लुटली पेठ फिरण्यानें।'—ऐपे ४४५. २ खोरीविक्रीचे, देवघेवीचें ठिकाण; (कापड, धान्य वगैरेचा) विक्रित बाजार. 'प्रणवाचिये पेंठे। जाहलें शब्दब्रह्म माजिटे।'—ज्ञा ६. १०९. दुताई दुकानें असलेला शहरांतील लांब रस्ता; दुकानांची ओळ. 'बाजार असा थाटाचा भरला होता कीं जणू काय एक पेठ बसली आहे.' ३ शहराचा मोठा भाग. जसें—पुण्याची शनवारपेठ; नारायण पेठ. ४ बाजारभावाची बातमी; सावकाराची खबर;

बाजारभावाच्या चढ-उताराची माहिती. (क्रि० येणें) ५ खाजगी गुप्त बातमी; (सामा.) खबर; बातमी. ६ बाजारभाव. 'पेठ उतरली.' ७ किल्ल्याच्या किंवा गडाच्या खालचा मोठा गाव. ८ पेढीवाल्याचें बातमीपत्र ९ (अस्सल हुंडी हरवल्यामुलें) नवी केलेली हुंडी; हुंडीची पहिली नकल [सं पीठ=स्थान; द्रा पेंठ=बाजार; हिं] (वाप्र) •नसावी हो—हें प्रसिद्ध होऊं देऊं नका, कोणास कळू देऊं नका •**लागणें**—गुप्त गोष्ट बोलल्याची वगैरे बातमी कुठणें, पसरणें. सामाशब्द—•**करी**—पु. १ पेठवरील, बाजारांतील मुख्य मनुष्य; पेठवरील अधिकारी, वाकबगार, सोट्या पहा २ प्रत्येक गोष्ट जाणणारा व ती करणारा गांवचा कुळकर्णी. ३ एखाद्या परगण्याच्या किंवा गावाच्या जोशीपणाची पाळी क्रमाक्रमानें ज्याच्या कडे आली आहे असा माणूस •**चलन-नी, पेठ चाल-ली**—वि. पेठेत किंवा मोठ्या गावात चालणारे (चलन, नाणें) [पेठ+चालणें] •**पाड**—पु पेंठेतील बाजारभाव. **पेठेचा गांव**—पु बाजारपेठ किंवा काही चांगलीं दुकानें असलेला व कधीं कधीं बाजार भरत असलेला गाव, लहानसें शहर, उतारमालाच्या खंरीदी विक्रीचें गांव.

पे(पें)ठवणी, पेठवणूक, पेठविणें—स्त्रीन विदागी पाठवणी इ० पहा. 'पेठवणी मागा नका ठेऊं लिगाड।'—तुगा २८३. [पाठविणें]

पेठा—पु. गोल दुष्या भोंपळा [सं पिंडी; हिं. पेठा]

पेड—स्त्री. (गो.) ए० मासळी

पेड—न. १ झाड; वृक्ष; बहुधा एखाद्या झाडाच्या नांवापूर्वी योजतात जसें—आव्याचें—खिरणीचें—बाभळीचें—पेड २—नक्षी. झाडाचें खोड, मुख्यतः जमोनीपासून फांथा फुटेंपर्यंतचा झाडाचा भाग. ३—न (कों) (माड, पोफळी यांचा) दुसरीकडे लावण्यासाठी, मुळांस इजा होऊं नये म्हणून बुंधाशीं थोडी माती टवून खणून काढलेला रोपा, कुंडी; हांडी. 'रोपाचा पेड जरा मोठा काढ.' ४—न. झाडाचा घेर, घेरा. ५ (गो.) झाडाचा पार; वृंदावन. [हिं.]

पेड—पु १ पेड; वेड; एकेरी दोरी; पदर (दोरी, वेणी, पीळ इ०कांचा). २—स्त्रीन. (कों.) जात्याची तळी. ३—स्त्री. (कों.) उच्च आसन; बसण्याची जागा. ४—न. (कों.) डोंगराच्या उतरणीवरचा सपाट जमोनीचा तुकडा, भाग. ५ (कु.) सापांचें बालूळ (विशेषतः सुगंधीचें केलेलें). असल्या जागेवर नागाच्या पूजेकरितां बहुधा वेडळ बांधतात. [का. पिंडी]

पेंड—स्त्री. १ तीळ, खोबरें इ० कांतील तेल काढून घेतल्यावर राहणारा ब्योथा. जसें—खोबऱ्याची—तिळाची—करडीची—उंडिणीची—पेंड. या पेंडीच्या सामान्य चार जाती आहेत. पैकीं पहिल्या तीन गुरांना घालतात व चवथीचा खताप्रमाणें उपयोग करतात. २—पु पायाला किंवा जोडघाला चालतांना चिकटणारा चिखलाचा (ओल्या काळ्या मातीचा) गोळा; धान्याचा किंवा

दुसऱ्या ओल्या पदायांचा भिजून झालेला लगदा. ३ कोंवळचा नारळाचा पड; नारळीस येणाऱ्या राहाळ्यांचा झुबका. ४ (शेकण्यासाठी) चेबलेली आणि उज्ज केलेली पाने; दुखलेल्या भागावर बांधवायाचा नारळाचा चव. पवेडीला धरलेल्या मनुष्यांनी बाहिलेले ओसे; अशा तऱ्हेने वेडीचे ओसे वाढणे. ६ चराच्या पाटणीवर किंवा ओमणावर पसरलेला मातीचा थर. ७ (कों) मोठे ढेंकळ; मातीच्या भिती इ० घालण्यांत उपयोग केला जाणारा मातीचा गोळा; भेंडा. 'कों पेड आणि कपूर. कीं हंस आणि पुबड अपवित्र।' - इ. २१. १६५. [सं. पिण्याक, सं. पिंड, प्रा. पेड] **पेडणे** - सक्रि. १ पेड (बाफलेली पाने इ० चे) पोटीस बांधणे. २ छपरावर किंवा पवित्र्या मजल्याच्या वरच्या जमीनीवर पेड टाकणे. ३ कणगीचे तोंड चिखलाने बंद करणे. ४ बांधणे; गुंडाळणे. ५ गुंडाळणे; बळकटी करणे. [पेड] **पेड टाकणे** - लागवडीस आणण्याच्या जमीनीवर बाजूने खुणेसाठी ढेंकळे टाकून बाय-बळक्या घालणे. **पेडळणे** - १ (मोट्या प्रमाणांत, संख्येत मनुष्ये, जनावरे इ०) मरणे; आतारी पडणे. २ घरात अडकविणे, कोंडणे (ज्याप्रमाणे धनको रिणकोला कोंडतो त्याप्रमाणे). **पेडओल** - स्त्री पेडवल पहा. **पेडखजूर** - पु. ओला, लगदा, गोळा झालेला खजूर. [पेड = गोळा + खजूर] **पेडवल** - स्त्री. (थोडसा पाऊन पडल्यामुळे झालेली) ढेंकळाची ओल; जमीन ओली होणे; ओलावा. (समासांत) पेडवल-जमीन-मुद्दे-काळी-शेत-मागे-रस्ता. - वि. १ (क) किंचित ओली झालेली (जमीन) २ (जोधळा या शब्दासह) कणसांत दाणा असलेला **पेडवल पाऊस** - पु. केवळ जमीन भिजण्यापुरता पडलेला पाऊन. **पेडसणे** - न. (कों) तीळ, खोबरे इ० काचे तेल काढून घेतल्यानंतर राहिलेला बोथा. पेड अर्थ १ पहा. [पेड] **पेडीचा खडा** - पु. गाणाऱ्या किंवा नाचणाऱ्याच्या कुरुपतेवरून श्रोते मंडळीचे लक्ष दूर करण्याकरिता तमासगिरामध्ये बसविलेला सुंदर, खूबसुत मनुष्य. [पेड = बोथा + खडा] **पेडीचे गुरू** - न. १ पेडीची आवड असलेले, पेडीवर पोसलेले जनावर. २ (ल.) लांबखाऊ; लांब वेणारा मनुष्य. [पेड + गुरू]

पेड - पु. (सुद्रण) सरस चिकटविण्याचा रुळाचा दांडा.

पेड - पु. खानदेश, नाशिक, सोलापूर या प्रांतांतील मांगतील एक पोटजात. - अस्पृ ४७.

पेड - पु. (व.) नदीचा घाट किंवा उतार असलेली जागा. जसे - बोव्याचा पेड. 'नांदुन्याचा पेड सोपा.'

पेडकण - न. कुंपणाचे कवाड, दार.

पेडका-गा - पु. पेडका अर्थ ३ पहा.

पेडका-की-क - पुत्रीन. गवत, कडवा इ० काचा भारा, गहा, ओसे. 'पेडके टाकले आहे त्याची सजुरी या.' [पेड]

हाको. ५. २५

पेंडु(ड)क - न. (कों) गवत, कडवा इ०चा लहान भारा, गहा.

पेंडके - न. दोरीचे पेंडे किंवा धातुचे कडे. पेंडे पहा. [सं. पिंड]

पेंडगूळ - स्त्री. एक मोठी वेल.

पेडण - न. (राजा.) मोदक इ० उकडताना त्यांस पाणी न लागावे म्हणून भांड्यात घालवयाचा पाचोला, पाने इ०.

पेडणे - न. (वे.) नागराचा भाग; नागराचे रुमणे.

पेडपोहो - पु. आळशी ऐदी, जड, काही, केले तरी जो काम करीत नाही असा मनुष्य. [पेड + पोहो]

पेडवळा - लें - पुन. १ मर्यादा; सीमा 'लाजेचा पेडवळा। खाणोनि घाली।' - झा १३ ६९५. २ (ल) भेंडोळा. 'तरी हे गंववेनगरीचे उमाळ। जाण पोकळीचे पेडवळ।' - झा ११. ४६४. [पेड = ढेंकळे + ओळ]

पेडवो-वो - पु. (गो. कु.) एक जातीचा लहान मासा

पेडस - पुन. १ (कों) दोन हात लाव, लाकडी दांडा असलेले व खाली चापट सरळ टोक असलेले खोदण्याचे एक लोखंडी हत्यार २ - पु. (राजा) खळगे खणण्याचे फावडे; (कुंपण करताना) जमिनीत खळगे करण्याची सुसुळासारखी लांकडी पट्टार, उत्कळ; याच्या शेवटच्या लोखंडी पात्याला भोल म्हणतात. [पेड]

पेडसळ, पेडसा - स्त्रीपु. (राजा कों) पावसाळा संपल्यानंतर घराच्या बाईयांवर पसरून टाकलेल्या गवताच्या पेड्या, भोरे, ओमण (किं. घालणे; घेणे, टाकणे) [पेड + सळ]

पेडळी - स्त्री पुष्टा - हंको

पेडा - पु. १ (कों.) ओल्या गवताचा किंवा वड इ०च्या पानांचा भारा २ माताचे काड; मात्याण ३ विस्तव कायम राहावा म्हणून जुळीतल्या आढाराखाली, फुफाट्यात ठेवलेला, अर्धवट वाळलेला शेणाचा गोळा [सं. पिंड; म. पेडा]

पेडा, पेडार-री, पेडी - पेडा, पेडार इ० पहा **पेडापट्टी** - स्त्री. (नगदी किंवा मालाच्या रूपाने) फळ-झाडावर बसविलेला कर [पेडा + पट्टी]

पेडाबंद - पु. (संगीत) गाण्याचे ध्रुपद किंवा पालपद. [?]

पेडान्या - वि. एका गांवापासून दुसऱ्या गांवापर्यंत ओसे नेण्यास वेडीस धरलेला (माणूस). [पेड]

पेडाळ - पुन. एक कंदविशेष [पेड + अळ]

पेडी - स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा मासा.

पेडी - स्त्री. (व.) एक पानमळधात होणारा कंद हा उपवास खातात. [पिंड]

पेडी - स्त्री पारसल; संगम; मालाचा बांधलेला गहा [पिंड]

पेडे - न. १ मोत्यांच्या सरांची माळ. २ बिरडे; मुदन (दाण्याची, दावणीची, गाड्याच्या घोडकीची वगैरे). ३ (कों) एका गर्हातील, मेळातील, परस्पर संबंध असणारी मेढळी; दोळी;

जूट; झुंड; जमाव. 'पंच, बादी, साक्षीदार असें सगळे पेंडेंचे पेंडें उठून आले.' ४ (विणकाम) झुंणगी आणि अठणी जोडणारी दोरी; बैला अथवा बैलीची दोरमुदन. ५ (दोरांचा धदा) गोफण मारण्याकरितां कातड्याची केलेली वस्तु-आंगठा [सं. पिंड; का. पेणे=गुंडाळणे; प्रा पेंड=वलय]

पेंडोळा-ळें—पुन १ (दोर, नवार इ०ची) गुंडाळी; वेढोळें; गुंडी. २ भारा इ० बांधण्याचें साधन; पेंडीचें बंधन (वळलेल्या गवताचें, ओल्या सालीचें, लवचीक वेलाचें). ३ शेताची हद्द, सीमा दाखविणारा बांध, कड, रस्ता, रेषा इ०. ४ पेंडाची वळ, एका खेड्याहून दुसऱ्या खेड्याकडे जाणाऱ्या ओझ्याने लादलेल्या वाहनांची किंवा वेठीस धरलेल्या लोकांची राग. ५ (ल.) कम; परंपरा; (यावरून) लुढी, वहिवाड; नित्यक्रम [पेंड ?]

पेंड—पु. १ पेंड अर्थ १ पहा. २ पेंड अर्थ २ पहा. ३ एक प्रकारचा निवडुंग. ४-न. (कों.) नारळ, पोफळ, माड, सुपारी इ०चें झाड (या शब्दाचा उपयोग रोप लावण्याच्या किंवा गणती करून

कर बसविण्याच्या संबंधांत करतात) ५ पेंड अर्थ ४ पहा. [पेंड]

पेंड—खी. (गो.) पेंड अर्थ १ पहा [पेंड]

पेंडका-की-कें—पुखीन. भारा; पेंडका पहा.

पेंडर-रा-री—पुखी. एक प्रकारचें झाड; याच्या फळास पेंडरें किंवा तूप केळें म्हणतात.

पेंडा-डा—पु १ दुधाचा खवा करून त्यांत साखर घालून तयार केलेली मिठाई; दूधपेंडा २ डोंगराच्या माथ्यावरील किंवा उतरणीवरील काहीसा उंच व सपाट भाग. [हिं.] **पेंडवणी**—न. पेंड्याचें ताट धुवून काढलेले पाणी. [पेंड+पाणी] **पेंड्याट**—पु. पेंड्याच्या आकाराचें रत्न (मोती किंवा माणिक). [पेंडा+घाट] **पेंड्यादी**—वि. पेंड्याच्या आकाराचें (रत्न, जवाहीर, डबा).

पेंडा—पु. १ (कों.) भाताचें तण; भात्याण. २ भात्याणाचा भारा, मोठी पेंढी. ३ भात्याणाच्या तीन घाडाचा भारा. ४ जोडघळे, भिजत घालून व अंबवून तयार केलेले एक पेय; गुरांच्या किंवा माणसांच्या करिता भातेणापासून तयार केलेले एक पेय. [सं. पिंडू=गोळा होणे] ० भरून ठेवणे=मेलेला बाब, लांडगा यांच्या कातड्यात गवत, भुसा भरून तें दाखविण्याकरितां ठेवणे. **पेंडार-रा-री**—नपु १ लुटारू लोकांची टोळी, समुदाय, पेंडारी लोक. हे लोक घोडेंस्वार असून अनेक मिळून गांव, देश लुटीत असत. २ (विशेषतः) पेंडारी लुटारूंची धाड (किं० घालणे). ३ गाई-म्हशीचे कळप घेऊन फिरणारे अहीर वगैरे. [सं. पिंडार=गवळी]

पेंढी—खी. १ बसण्याकरितां, जेवणाचीं ताटें, देव वगैरे ठेवण्याकरितां जमीनीवर केलेली उंच जागा. २ सराफकटा; सराफाची बैठक, बसण्याची जागा; सराफ, हुंडीवाला यांचें दुकान. ३ (गुज.)

दुकान. ४ (अर्थशास्त्र) पैशाचा व्यवहार करणारी संस्था. (इं.) बँक. [सं. पीठ =आसन] ० चाला-पु. पैशाचा, भांडवलाचा व्यापारी; पेंडीचा मालक.

पेंढी—खी. १ गवत, कडबा वगैरेची जुडी, लहान गडा, कापलेल्या जोडघडाच्या ताटांची मुठीत मावेल अशी गडी २ पेंडें अर्थ १ पहा. ३ (कर्ज, व्याज वगैरेचे) ओझें; भारा. (किं० जमणें; होणें; असणें). (गो.) वस्त्राचा गडा. [पेंडा] (वाप्र.) जळत्यांत पेंढी टाकणे=कलहास उजेजून देणे ० **काडी**—खी. (व्यापक) पेंड्या. 'पेंढीकाडी मागायला बळुते आले.' [पेंढी द्वि.]

पेंड—न. (विणकाम) १ बैलीच्या गुलड्याला अडकविलेले धातूचें कडें किंवा दोरीची मुदन. दोरीचें एक आठवोटें रूंदीचें वाटोळें कडें केलेलें असतें व तें आट, चाळ, तनकूल, गुलडा वगैरेस ताण देण्यासाठीं उपयोगी पडते २ हेंकणी आणि वही यांना सांधणारा दुवा.

पेंड्या—पु. एक प्रकारचा निवडुंग

पेंड्या—पु. एक खेळ यात प्रत्येक मुलाजवळ एक एक पेंढी (गवताची) असावी लागते. हा फक्त पावसाळ्यांतच खेळतात. —मराठी खेळाचें पुस्तक ११७.

पेण—खी. (प्र.) पाणकोळी पहा.

पेण-पेण—न. १ मिरवणुकीच्या वेळीं पालखी उभी करण्याचें एक ठराविक ठिकाण, प्रवासांतील मुक्कामाची जागा. 'देवा तव रूप वांचून । मीं न पावेचि हें पेण ।' —कथा २ १. २ मुक्काम; मजल, टप्पा; मजलीवर थांबणे. 'करा एक वेळें पेणें । मग नलगे येणें जाणें ।' [सं. आप्यादनम्]

पेन्नाल, पेन्नाल—न. (गो.) रॉकेल; घासलेट [इं. पेट्रोल, पोटु. पेन्नालोओ]

पेन्नाली—खी. (गो.) एक फुलझाड.

पेंद—खी. (गो.) शेताच्या (खाचराच्या) बांधाची कड मजबूत व्हावी म्हणून लावण्यांत येणारा चिखल

पेंद—न. (कों.) गवत, भात वगैरेचा झुंबडा; तृणादिकांचा एका बीजापासून अनेक अंकुर फुटून होणारा विशिष्ट समुदाय; नारळाचा घड. [सं. पिंड; म. पेंड] ० **काढणे**—भातशेतांची, लावणी नंतर बेणणी करणे. **पेंदारणे**—अकि. (कु.) १ पेंद होई अशा रितीने विस्तृत होणे; विस्ताराने वाढणे (गवत वगैरे). २ झुंबकेदार पेंदांनीं आच्छादित होणे (जमीन). [पेंद]

पेदिद—पु. (गो.) मागणी; शब्दटाकणी.

पेंदी—धी—खी. १ प्याला, भांडें वगैरेची बैठक, बूड. २ उडविण्याच्या पतंगाचा खालचा भाग. ३ कलमबंदी; पेंदवी. (किं० काणें; बांधणें) ० **पतंग**—पु. पेंदी असलेला कागदाचा पतंग.

पेक्षीद—पु. (गो.) पर्त्यानीं खेळण्याच्या जुगाराचा एक प्रकार. [पोतु. पेदिदो]

पेवूर—न. कोंकणांत होणारें एक झाड. यास ज्येष्ठ, आपाड महिन्यांत पेरुएवरीं फळें येतात याचा रंग हिरवा असतो. यांची भाजी करतात. -वयु ४.८०.

पेवो—पु. (गो) रमशांतरक्षक

पेवो—पु. (कु.) खेकड्याचा मगज किंवा पाय.

पेद्र—वि दुबैल; कमकुवत; निवैल, भिन्ना. 'वसईच्या क्लिपावर भगवा सेंडा रोंवतांना भेदारलेल्या एखाद्या पेद्रूला ... विचारलें असतें तर ..' -नि ९५. [पोतु. पेद्रो]

पेंधा—पु. गोळा. -शर. -वि. मोडका; पांगळा. 'जे अनंगु तो पेंधा निकवडा नुसधा।' -ज्ञा ९८०. [पेंड] **पेंधे**—न. पडित जागत, शेतात उगवणारें गवत.

पेनसिल—स्त्री. १ दगडी पाटीवर लिहावयाची दगडी कांडी. २ (कागदावर लिहावयाची) शिसपेनसिल. [इ.]

पेनसी—वि. (नंदभाषा) पन्नास 'तुम्हाजवळ पेनसी भुरके (रुपये) मिळतील काय ?'

पेनेत—न. (गो.) बायकांच्या कानांतील एक दागिना; ईअररिंग. [इ. पेंडंट]

पेन्मान—न. ठराविक मुदतीपर्यंत चाकरी केल्यानंतर तहा-ह्यात मिळणारा बैठा पगार. [इ.]

पेपर—पु. १ कागद. २ (परीक्षेचे) प्रश्नपत्रक ३ वतमानपत्र [इ.]

पेपरमिट—न. १ पुढीच्याचा किंवा एका विशिष्ट वनस्पतीचा अकै. २ हा घालून केलेली मिठाई. [इ.]

पेपाणी, पंपेरे—स्त्रीन (पानाची) पिपाणी; वाजविण्याची पोंगळी; पुंगी; नळी, शिटी. [ध्व.]

पेम्मेनापेन. (व.) (निंदार्थी) पाणचट पातळ पदार्थ. 'साव्दाण्याचें पेम्मेने शिजविलें आहे, लागेल तर खा.'

पेय—स्त्री. (कु.) गुरांच्या पोटांतील एक रोग.

पेय—न. पिण्याचा पदार्थ. -वि पिण्यायोग्य, सारखे. [स.]

पेय—स्त्री. (कों. गो.) पेरुचें झाड -न पेस; जांव. [पेरु]

पेर—पु. १ बैलांकडून मळलीं जावीत म्हणून खळयामध्ये कणसे वगैरे पसरणें; पात; अशा रीतीनें पसरलेलीं कणसे. (किं० घालणें). २ (पेरल्याप्रमाणें) धान्य, फुलें, कागद, वस्त्रे, निरुपयोगी वस्तु यांची पडलेली पखळण; पसरण (किं० घालणें; करणें; होणें; पडणें). अशा रीतीनें पडलेल्या वस्तु -स्त्री बीं; बीज; पेरणी. [पेरणें] म्हणुं पेर तसें फळ.

पेर, पेरकें—न. १ बोट, ऊंस, वेळू इ० चें कांडें; तुकडा; पेरें; वेळू वगैरेच्या दोन गांठीमधील भाग. 'चौन्यांयशी लक्ष योनी।

तिवें कांडा पेरं सादणी।' -ज्ञा १४.१०७. २ बोटाच्या टोकांचा रोग. [सं. पवें] **०कंड**—(व) ज्वारीच्या ताटाचें, धांड्याचें पेर.

पेरअळू—न. एक झाड; गेळ.

पेरओल—स्त्री. पेरवळ पहा.

पेरकू—न. १ मोडलेलें, खडबडीत, निरुपयोगी पेर, कांडें; बोरु. २ (ल.) खेंकटें; अडचण, त्रास; लचाड. (किं० लावणें, लागणें; येणें; बसणें; जडणें). [पेर+कांडें]

पेरकूट—न. एकप्रकारचा निवडुंग. [पेर+कूट]

पेरगांव—स्त्री. (गो.) जाहिरात; दवडी. [पेरणें, पसरणें] **०कार**—पु. (गो.) दवडी पिठणारा.

पेरण—न. पाण्याच्या आश्रयास वाढणारें सुंदर पानांचें झाड. हें सावलीत ठेवून यास पाणी घातल्यास हिरवेगार राहतें. [इ. फने]

पेरण—पेणें—न. (प्र.) पेहरण [सं. परिधान]

पेरणें—उक्ति. १ उगवण्यासाठीं जमीनीत बीं टाकणें, लावणें. २ पसरणें; पसरून टाकणें; फेंकणें. सांडणें. ३ (ल) पाया घालणें; आरंभ करणें, उत्पन्न करणें. ४ (ल.) पसरणें; फैलावणें (बातमी, खबर, चुगली, कंड्या इ०). ५ (ल.) विद्यादि गुण प्रसृत व्हावयासाठीं शिष्यादिकांस शिकविणें. ६ (ल) अधिक प्राप्तीच्या इच्छेनें (व्याजाच्या बोलीनें) धन इ० दुसऱ्यास देणें. [सं. प्र+ईरयु; प्रा पेर, पहर; हि पेरना] **पेरणी**—पेरा—स्त्रीपु. शेतांत बीज पेरणें; पेरणी करणें; बीजरोपण. **पेरीव**—वि. १ पेरल्यामुळे उगवणारें; सहजाच्या, आपोआप जें उगवले नाही तें. २ पेरलेली (जमीन). ३ पेरलेलें (बीं, धान्य) म्हणुं जसें पेरवें तसें उगवतें **पेरवळ**—स्त्री. बीं पेरण्यायोग्य असा जमीनीतील ओलावा. [पेर+ओल]

पेरवी—स्त्री. पेरवी पहा.

पेरसवाणा—वि (व.) खिर; उद्धिम. 'आईवांचून इतका वेळ राहिल्यानें मूल पेरसवाणें झालें.'

पेरसोन—वि ज्याचे कान मोठे व डोळे मनुष्यासारखे आहेत असा (घोडा), हें अशुभ लक्षण. होय. -अक्षप १.१०४.

पेरा—पु. (सोनारी) सोन्याच्या कांबीच्या गोल सळ्या बनविणें (आंगठी इ० करण्यासाठीं). [पेरें] **पेरांची अखडी**—स्त्री. सोनाराची अखडी; एक प्रकारचा पेरें किंवा सांधे असलेला एक पंचरस धातूचा तुकडा. याला आडवे रवे असतात. बाबाची अखडी आणि बेटणी पहा.

पेराज—स्त्री. (कों.) (नाविक) होडीच्या काठांवर आडवी, जाड टोकलेली फळी. ही सर्व गळबतांस नसते. [पेरें ?]

पेराव—वा. **पेरावणी**—पुस्ती. पेहराव; पेहरावणी पहा.

पेरुजा, पेरोज—जा. **पिरोजा**—पुन. बैदर्थ, एक रत्न. 'पांची पेरोज हीरे साणीकें।' -धवळे, उत्तरार्ध ५०. [फा. फिलसा]

पेरू—पु. जावांचें झाड, फळ [पोर्तु]

पेरू—न. जमीनीवरील एक पक्षी; टर्की. —ग्रंथि २.१०.

पेरें—न १ पेर—पेरकें अर्थ १, २ पहा. २ पेऱ्याच्या अव-
ठीवर ठोकून ठसे, छोळ पाडलेली सोऱ्या—चादीची सळई [सं.पर्व]
पेरुड्या—पु चरकात घालण्याचीं उसाचीं पेरें तोडणारा.

पेर्ण—स्त्री. (गो) सरकस.

पेऱ्या—पु. एक जातीचा घेवडा [पेरें ?] —कृषि ५८६.

पेर्वा—स्त्री (गो.) एक जुन्या काळचा दागिना **०चेट**—
न (गो.) पेर्वा करण्याचें सोनाराचें एक हत्यार

पेल—पु तोलण्या—सावरण्याची क्रिया. (प्र.) पलाव पहा.

पेलकट—न. निदा; आरोप, आळ, (किं० घालणें; येणें).

पेलण—णी—नस्त्री. १ तोल राखणें; पेलणें, समतोल.
(किं० राखणें, ठेवणें) २ वजन, वचैस्व; जोर (किं० चालवणें,
चालणें).

पेलणें-न—न (कों) छपरावरील गवत इ० न उडावें
म्हणून त्यावर आडवी ठेवलेली ताड इ०ची फांदी या कामाकरितां
जर जंगली लाकडाचा उपयोग केला असेल तर तें आडवें न ठेवतां
मुगळापासून लोंबतें (वरून खाली असे) ठेवतात.

पेलणें—सक्कि. १ समतोल राखणें; तोल संभाळून धरणें;
स्थिर, समतोलात राखणें (ओझे, उभी काठी इ०). २ मुद्दल,
लेजीम इ० शरीर दृढ करण्यासाठीं फिरविणें ३ (ल.) निभावणें;
क्षेपणें, रेटणें, पाग पाडणें (अडचणीतून), आटपणें, चालविणें.
व्यवस्था लावणें (पिसा, शक्ति, बुद्धि इ० कांच्या जोरावर).
४ दामटणें, हाकलणें. पुढें लोटणें (मनुष्य, जनावर); पुढें
रेटणें, हकलणें, धकविणें (सैन्य), दवडणें, पाटविणें (दत्त) ५
लोटणें 'राम पहाया पेलती ।' —वेमीस्व ९ ७३. ६ घर, खांब
इ० एका अंगावर वळणें ७ तयार होणें 'तंव पुढां वाडी पेली ।
नवेया वेढांची ।' —ज्ञा १५ १६०. ८ भरणें.—मनको [सं प्रे
प्रेरण, प्रा पेरण, पेलण; पेल्ले] **पेलाच**, **पेल**—पु. १ उचलणें,
तोलणें (वाहून न्यावयाचें ओझे); शरीर पेलणें किंवा समतोल
राखणें (उडी मारण्याच्या वेळीं); शरीराचा तोल २ (यत्नाचा
कामाशीं मेळ बसण्याकरितां) निश्चित व संघटित यत्न [पेलणें]

पेलच—स्त्री. (कों) पळ

पेलवान—पु (प्र.) वहिलवान. पहा. [हि.]

पेला—पु. १ धातु, कांच, माती इ० चें पाणी, पय पिण्याचे
भांजें; प्याला. २ (विणकाम) ताण्याच्या सुनांचें आलटून पाल-
टून वर—खाली होण्याचें त्यांत पेल्यासारखा उत्पन्न होणारा
आकार ३ (शिवण) मरदारी अंगरूखाचा (छातीवरील) पेल्या-
सारखा गोल भाग. 'गिर्वाणावरून उजवे कडील पेल्याच्या

आकारास त्या आकाराची पडी बसवावी.' —शिकशि २.२०.
[वैदिक सं. पेर, फा प्याला]

पेला, पेलें—पुन. (कु. कों.) काट्याचा, झाडांच्या बहा-
ळ्यांचा कुंपणाकरितां बांधलेला भारा, ओझे. [पेलणें]

पेली—स्त्री. १ ओली साल, लांकूड. 'कलियुगातीं कोरडी ।
चहू युगाचीं सालें सांडी । तंव कृत्युगाची पेली । देव्हडी पडे पुढती ।'
—ज्ञा १५.१२९ २ उत्पत्ति. —शर.

पेलू—स्त्री. केसांच्या जटा; जटाच्या केसांचा छुबका. पेलू पहा.

पेलोवेली—स्त्री. वाढ; वृद्धि. 'पाटी रूपपर पेलोवेली ।
चक्षु लाबतें काडें घाली ।' —ज्ञा १५ १०२.

पेल्याड—स्त्री. (गो.) पेल्टड; पलीकडील जागा. [पिलाड]

पेल्ल—पु. (गो) चेंडू.

पे(पे)व—न. धान्य सांठविण्याची जमीनींतोल कोरडी विहीर;
जमीनींतोल कोरडार. 'काय मुख पेंव आपदावी धांव । नित्य तुझें
नाव नुचचारिता ।' —तुगा ९०४. [' ०फुटणें—उवडणें—भरा-
भर बांहेर पडणें; गोळा होणें 'मिकाऱ्याचें—ब्राह्मणांचें—सुंग्याचें—
पेंव फुटलें.' ०भरणें—(बायकी) चातुर्मास वेतापुडें सुमारें कोळबें-
भर धान्य मावेल असे दोन खळेण काढून एकात तांदूळ व एकांत
दाणे असे रोज घालून उदक सोडणें. **पेवांत पडणें**—मोठ्या
त्रासात, संकटांत पडणें. ०बुड—स्त्री. पेव उपसून धान्य काढताना
गांवचा कुळकर्णी व महार यांना हक्क म्हणून त्यांतून थोडे धान्य
याच लागतें तें.

पेवगो—पु (कु.) एक पक्षी

पेवडी—स्त्री पिबडी; पिबळा रंग, पळसाचीं कुलें गोमूत्रात
भिजवून तयार केलेला पिबळा रंग. [पिबळा]

पेवणें—अक्कि. (राजा.) पोहणें. (गो.) पेवप; पेवचें.

पेवणी—स्त्री (राजा) पोहणें (किं० मारणें; टाकणें). [पोहणें]

पेवंची—धी—स्त्री. झाडाचें कलम बांधणें; कल —आध—वि. १
कलम केलें (झाड) २ ठिगळ लावलेला; ठिगळाचा. [फा. पेवेंड]

पेवली—स्त्री. (व) विडपार्ची पाजे ठेवण्याची टोपली. [पेव ?]

पेशा—वें—पुन १ एक बनस्पति. २ एक औषध.

पेश—वि. वजनदार; दरबार वगैरे मज्ये मान—मान्यता अस-
लेला; सन्माननीय (माणूस इ०). 'राजकारणांत बहुत पेशा.'
—पेदर १९.९१ [फा. पेश्] ०करणें—पुढें ठेवणें; सादर करणें (अर्ज
इ०); अर्पण करणें. 'बंदगीस पेश केली.' —इमं ६५. ०कदमी—
स्त्री. १ पुढें पाऊल टाकणें; प्रगति. 'दिवसेंदिवस त्याचे फौजेची
पेशकदमी आहे' —रा ६.४३७. २ पहिली हालचाल, युद्धाची
हालचाल. 'जितका मुळूख आपले कायूत येईल तितका पुतेंपणें
बंदोबस्त करून मग पुढें पेश—कदमी करणें ठीक आहे.' —दिसरा
१.१८०. ३ आगळीक. 'आम्हाकडून अंतर नसतां तिकडून पेश—

कदमी आली तेव्हा इकडून पेशकदमीची तैद करणे प्राप्त झाले. ' -ख ८.४०२८ [फा.] •कार-पु १ मदतनीस, नायब. मुतालीक, अजे पेश करणारा, व्यवस्थापक, प्रधान, मुनीम. २ (ब.) फडणीस; अवल कारकून; नायब तहशीलदार [फा.] •कारी-खी. नायबी, मुतालीकी. 'यास्तव कालिकादासास सफुशिकून खानाची पेशकारी सांगितली.' -रा १ ५४. •दस्ती-खी १ व्यवस्था; पैरवी. 'मोहिबाकडून असें अमलात येत असता मरकार तेंपेने पेशदस्ती होत नाही.' -रा १० १२८. २ चाल पेशान्देश-पु. दुराष्टि, पूर्ण विचार पेशामद्-खी. प्रगति; बढती. 'काम मोठें होसला बोडा, कसेही करून पेशामद् करावी म्हणून बोलावयास जातात.' -रा ५.१११. [फा. पेश+आमद्]

पेश(ष)कबज, पेशाकबाज—न एक प्रकारची कटपार. 'तिणें पेशकबज चालविलें तें माडीवर लागू जाहलें.' -ऐटि १.११६. [फा. पेशकब्ज]

पेशकदा(इक)-ष, पेशाकसी-शी—पु देणगी, मानपान, वंशपरंपरागत हक्क इ० मिळाला असता त्याबद्दल सरकारास द्यावा लागणारा नजराणा, खंडणी, रकम. 'त्या फदैवर पातशाहानीं दस्तक केलें माकूल पेशकस सरकारांत दिविलिया देऊं.' -दिमरा १.२४०. [फा. पेशकदा]

पेश(ष-स)कळी—खी अंगारख्यास पुढच्या अंगस लावि-लेला त्रिकोणाकृति तुकडा; पुढच्या बाजूला येणारी कळी. 'पेश-कळ्यांची तिरपी बाजू जोडावयाची.' -शिकुशि २.२८ [हि.]

पेशखाना, पेशखेमा—पु. प्रवासात अगोदर पुढें पाठवावयाचे हेरे वगैरे मुकामाचें व बिन्हाडाचें सामान, प्रस्थानमंडप 'नेरल्या हून पांच कोस तेथें पेशखेमा पाठविला आहे.' -दिमरा १.८६. [फा. पेशखाना, पेशखेमा]

पेशगी, पेशगी, पेशकी—खी. आगमाज दिलेली खर्ची; इज्यापेक्षाई आगमाज द्यावयाची रक्कम. 'स्वारास एकेक महिन्याची पेशगी बिलाकसूर देणें.' -रा १.३७. [फा. पेशगी]

पेशजी—जी—किवि (पत्रव्यवहारांत) पूर्वी, मागें; बर्तमान काळाचे पूर्वी; माजी 'पेशजी आफर्षी पत्रे आली व हालीही तुमची पत्रे आली.' -रा ८.१२४. [फा. पेश+अर्षी]

पेशावेव—पु. ओडव्याचें खोगीर न सरकण्याकरिता बांधावयाचा पट्टा; परोबंद. -राव्य ५ १४. [फा.]

पेशमान, पेशमान—वि. कठी; दुःखी; दिलगीर; पस्ताव-लेला. 'खान ... स्वामीची खंत चिंतांत आणून पेशमान जाहला.' -चित्रयुग ४५ [फा. पेशमान] पेशमानी—खी. पस्तावा; दुःख. 'सर्वांनी तीर्थरूपाचे आह्मेचे आधीन रहावें हें ज्यास असान्य त्याजकडेच पेशमानी, बुद्धिदोष, दुषण.' -चंद्रचूड दसर १३९. [फा.]

पेशर(इर)पस्त—वि. यशस्वी. 'यांचो गोष्ट पेशरपस्त जाली नाही.' -रा ५.६५. [फा.]

पेशावा, पेश्वा—पु मुख्य प्रधान; सातारच्या छत्रपतींचे मुख्य प्रधान; पंतप्रधान; मराठ्यांच्या राज्यातील मुख्य प्रधान. [फा.] पेशवाही—खी प्रधानकी; पेशव्यांचा अंमल, कारकीर्द, पदवी. पेशवायगिरी—खी प्रधानकी 'पेशवायगिरीचीं वळे तुम्हास देतां.' -भातुसंग १०. पेशवेशाही—वि. पेशवे घाटाचे. 'अफतागीर घ्यावें पेशवेशाही.' -भातुसंग ६५.

पेश(ष)वाज, पेशवात—द—पु पुढे लुला असलेला सगा (विशेषत नत्तेकी स्त्रियांचा) दोन दोन पेशवाज मात्र ठेविले. -रा ५ १००. [फा. पेशवाज]

पेशा—पु धंदा, उद्योग, वृत्ति, रोजगार; वाणा, काम; खाते. (समासांत) कारकून-शागीर्द-चाकर-पेशा उदा० पांढरपेशा=मजूर किंवा शेतकरी नसलेल्या लोकांचा वर्ग [फा.]

पेशा(सा)ब—पु मूत्र, पिशाब (कि० करणे) [फा.]

पेशीन—वि. पूर्वीचें 'सनद असनाद पेशीन मुकरर जाणोन -थोमारो ६५ [फा.]

पेषण—न दळणें, जात्यातील दळण. 'दळण कांडण पेषण बाळणें।' -सारह ३.५२ [सं.] पेषणें—उकि. दळणें, पिसणें.

पष(स)णूक—खी (को.) पिशाचच दुसऱ्यावर घालणें, दुसऱ्यास उपद्रव देण्याकरितां भूत उडविणें [सं प्रेषण]

पेस—खी (राजा) फाक, तुकडा, शकल (कांढी इ०चे).

पेसणें—उकि. १ पेषणूक पहा २ फोडी करणें; चिरणें

पेसपाड—खी. तालतंत्र—शार.

पेस्तर—वि. पुढील; पुढील काळचा; आगामी, भावी. (समा-सात) पेस्तर=साल-वर्ष-मास-दिन-रोज 'पेस्तर सालीं शत्रू आपण पहातच आहों.' -पाव ४४. २ पुढील (वर्ष). 'पेस्तर-जमाबंदी-वसूल-इस्तावा-लावणी-मुजरा-हिशोब.' [फा. पेस्तर]

पेह—पु ओटफुगी; जलोदर 'पेहाचें पोट विस्तीर्ण।' -दा ३.६.२०. [फा.]

पेहरणी-णें, पेहरा—(प्र.) पेरणी-णें, पेर हा.

पेह(हि)रणें—उकि. परिधान करणे; अंगात घालणें; पांघरणें. [हि पहिरना] पेहरण, पेहरणें—खीन. सद्दा; कुवेंतें, पैरण; लहान मुलाचें अंगडें. [सं. प्रावरण; फा. पैरहण]

पेह(हि)राब, पेहरवा—पु पोशाख; पोशाखाची तन्हा; पेशाव. 'कलावतीण. उच्च पेशाव करून साबाजी अनंताच्या घरा-प्रती जाण्यास तयार जहाली.' -माहसं २११. 'पेहरवा करिन मी आपला भोळा मन्हाडी.' -सला ३८. [सं परिधा; तुल० प्रा. परिहा, हि. पहिरना; गु. पेहरावुं; सि. पेहरणु; पं पहिरणा]

पेहे—न. पेय पदार्थ. 'तया ओरसे वेतुसे पेहे।'—क. २.
[सं. पेय]

पेळ—झी. (कु.) अंगण, खेळ इ०च्या भोंवतालची वरबडी.

पेळणी—झी. आंबड्याचे तोंड रंदावण्याचे हत्यार.—बदलापूर १९.

पेळा—पु. (गो.) एक जातीचा लहान मासा.—मसाप ३३.

पेळी—झी. (गो.) कडधान्याचे कडण; कट.

पेळी—झी. (गो.) बांबूच्या वेळांची किंवा वेताची लहान करंडी; संवळी; पेटारा (स्नानसंध्येचे सामान ठेवण्याचा).

पेळू-ळं, पेळूष-य—पु.झी. १ (कों.) कापसाची बळी; सुभ वळावयाकरितां काप्याचा बातीसारखा केलेला आकार. १ गुराचा एक रोग. **पेळू**—न. (कों.) गुरांच्या पेड्यासह मनुष्यास होणारे खांदक, उठाण. [पीळ]

पेळेर—पु. (गो.) काड्याची पितळी.

पेक्षां—उच्च हून; अपेक्षा. 'या पेक्षां हा उत्कृष्ट आहे.'
[सं. अपेक्षया]

पेक्षां, पर्क्षां—किवि. ज्याअर्थी; त्याप्रमाणे; म्हणून; असे साव्यामुळे. (ज्या, त्या, या शब्दांस जोडून प्रयोग). 'ज्या पेक्षां दुष्टी आलां त्या पेक्षां वस्तू दिली पाहिजे.' [सं. पक्ष]

पै—झी. आण्याचा बारावा भाग; पैशाचा तिसरा हिस्सा; अर्धी. [पैसा]

पै—झी. (मुद्रण) त्यांच्या त्यांच्या घरांत न टाकतां एकत्र गोळा झालेले, अर्थात् निरुपयोगी निरनिराळ्या अक्षरांचे टाईप.

पै—किवि. (कान्य) पादपूरक, वाक्यालंकाराथैक अभ्यय; ह्याचा अर्थ खात्रीने, निश्चितपणे असा होतो. 'पै आमुष्यहीना जीवातें। शरीर सांडी लेवी अवचितें।'—हा १५.२९१. [सं. पै]

पैक-कु—पु. समुदाय. 'म्हणनि प्राणियांच्या पैकीं। पडिली श्रद्धा अवलोकी।'—हा १७.६१. [का.]

पैकडी—झी. (राजा) मधमाशा राहतात तो पोळ्याचा भाग.

पैक(ख)णे—सकि. (कान्य, अशिष्ट) वाट पाहणे; मार्ग-प्रतीक्षा करणे. [सं. प्रेक्षण]

पैका—पु १ पैसा; इत्य. 'समयीं म्हणती पैका वेंचूं।—अभूत (नवनीन पृ. ४४३). २ रूखाचा चवथा भाग किंवा शिबराईचा बारावा भाग. ३ (ब.) पैसा; चार कवड्या. [लं. पेक्यु-पेक्युस=पहिला अर्थ पशु, नंतर पैसा. पेक्युनिया=पैसा. इ. पेक्युनियरी] **पैकेकरी**—पु. श्रीमंत; धनाढय मनुष्य, ज्याच्या जवळ पैसा आहे असा मनुष्य. **पैकेपूत**—पु. पैसाकरितां मी तुमचा सुलगा माहे असे म्हणणारा. [पैका+पूत] **पैकेपूर**—वि पैसांनीं परिपूर्ण; अत्यंत श्रीमंत, धनाढ्य. 'धरंदाज कुळ शुद्ध प्रथमवर सु-प पैके-पूर।'—प्रळा १०२. [पैका+पूर्ण] **पैकेवान**—वि श्रीमंत

पैका(खा)ना—पु. संघास; शौचरूप. [का. पाखाना]

पैकाना—पु. (राजा; कों.) नारळ वगैरेच्या पान, विरी, डहाळ्या इ०चा (घाण वगैरे लोटण्याचा) खराटा. [का. पाखाना]

पैकाळा—पु. (कों.) घरकाम, मालमत्तेचे संरक्षण इ० करण्यासाठीं ठेवलेला पगारी किंवा भाडोत्री नोकर. [पैका]

पैकीं—शाम. मधील; मधला; आंतला; अनेकांतून एक. 'समस्ताही यक्षांच्या पैकीं। जपयक्ष तो मी ये लोकीं।'—हा १०.२३२. [का. पैक; पैकी]

पैग(गा)म, पैगमबर, पैगमबरी नवसागर—पेगम इ० पहा.

पैगळ—पु. किडा; पिंगळ (गो.) पैंगळ. [पिगळ]

पैगामा—पु. ढवळाढवळ; घुमाकूळ; दंगा. 'अशी ताकीड देवाची कीं तुमचे फौजेपैकीं कोणी पादशाही मुखलांत पैगामा करूं नये.'—रा ८.७७. [का.] **पैगामी**—झी. बोलाबोली; जाबसाल; प्रश्नोत्तर. 'दोन चार रोज पैगामा पैगामी जाली.'—रा २०.३८.

पैगुली—झी. एक फुलझाड पैगुली पहा.

पैज—झी. १ होड; शयेंत. (कि० करणे; लावणे; घालणे).

२ पण; प्रतिष्ठा; एखादी गोष्ट करण्याची प्रतिष्ठा करणे व अपयश आल्यास शिक्षा, दंड भोगणे. 'परी पैजेवीण आवेशरस। सहसा जाण उपजेना।'—मुसमा १८.१२. ३ करार; ठराव; वायदा; बोली. (कि० मारणे; करणे; पाडणे; बोलणे). [विशी ? पोतुजिप्सी. पाने=नशीब] **पैजेचा चिडा**—पु. एखाद्या विकट काम करण्यास कोण घजतो हे पाहण्यासाठीं दरबारांत विडा मांडीत व ज्याची काम पुरे पाडण्याची छाती असे तो उचली; यावरून अवघड काम करण्याची प्रतिष्ठा करणे. 'विडा पैजेचा उचलूं नको।'—अफला ६०.

पै(पै)जण—पु. श्रिया किंवा कवतरे यांच्या पायांतील रण्याचा एक दागिना, बाळा; तोरडी; नूपुर. 'सोनियाचा पैजण। मुकुटमणि केला हीण।'—तुगा २२६८. [हि.]

पैजार—झी. विशेषतः मुसलमानी पद्धतीचा जोडा; पायपोश पहा. 'मेरे रामको नाम जो लेवे बारोबार त्याके पाळें मेरे तनकी पैजार।'—तुगा ४३८ [का.] **पैजारु**—वि खेटरखाळ; हुलकट; छुर; नीच; निर्लज्ज; कुप्रसिद्ध (मनुष्य). **पैगडी**—पागोटें—झीन. विशेष रीतीने पैजाराच्या डोलांन बांधलेले पागोटें. [का. पैजार+हि. पगडी]

पैजाळ—वि. उग्र; प्रखर. 'तळीं सुदलीं आसना सात प्रेतें। शिरिं बांधिले व्याळ पैजाळ जेथें।'—सुगमा युद्ध २१३. [सं. प्रखळ]

पैड—पु. १ परिपाठ. २ रीतरिवाज. ३ प्रस्ताव; मार्ग; प्रवेश होणे ४ (ब.) पद्धत. पैडा पहा. [सं. प्रविष्ट; प्रा पद्धत=मार्ग, रस्ता; हि. पैडा; आर्मेज. पेजेळ=आंत शिरणें]

पैठणी—झी. १ रेसमी, रंद, नक्षीदार जरीकाठी, पैठण गांवीं विणलेले लुगडे. 'पैठणि नेसुनि घाल पांघरली.'—कर्म २.

-वि. १ पैठण गांवासंबंधी, गांवाचें (पागोटें ६०). २ (ळ.) पोकळ; खोटा; दिव्हाळ; ल्हाडीचा. [सं. पट्न, प्रतिष्ठान]
 • आडूर-पु. बरबरचा, बाह्यात्कारी आदर; खोटा, दिव्हाळ, सत्कार. 'पुंर करा पैठणी आदर, बरबरी हो।' -प्रला १०७.

पैठा-पु. प्रवेश; शिरकाव. 'भीतीर जाहला पैठा मारिला व्याधीचा कुरटा।' -कालिकापुराण २७.२. [सं. प्रविष्ट; प्रा. पडिट्ट=मार्ग, रस्ता; हि. पैठा; आर्मेजि. पेजेल्=आंत शिरणें]
 • करणें-प्रविष्ट करणें; स्थापणें. 'ते निजभक्ति माक्षी जननी, ज्या पैठा केलें जनार्दनी।' -एमा २५.५५५. • होणें-प्रवेश करणें; जाऊन पोहोचणें; परिणामकारक होणें. 'काम कामिका चपळट्टी... संधि साधुनि विधे हटीं. ते नव्हेचि पैठी हरिरंगीं।' -एमा १२.१५३. पैठणें-भक्ति. १ प्रविष्ट होणें. २ बसणें. 'मग पैठें होइजे महापदीं. निजात्मयोगी।' -स्वादि १०.४.६१. [हि. पैठना]

पैण-झी. नायटयासारखा एक रोग; आगपेण.

पैण-झी. (काव्य) पैज; होड; शर्यत; करार. (कि० करणें; घालणें). [सं. प्रतिष्ठा; प्रा. पश्ण्णा=शपथ] • भोगणें-बाळगणें-पाळणें-घरणें-मारणें-१ (पैजेस तयार असणें) आपहानें, निश्यानें पाठपुरावा करणें; एखादी गोष्ट करण्याची धमक बाळगणें. २ एखाद्याबद्दल तिरस्कारयुक्त आदर असणें.

पैण-न. (कों.) बाळलेले गवत. पयेण, पझाण पहा.

पैत-वि. (नंदभाषा) सात. साडे पैतगंडे-तीस संख्या

पैतुक-न. १ पितरांचें श्राद्ध. [सं.] पैतुक, पैत्र-वि. पूर्वजा-संबंधी; वाडवडिलांसंबंधी. [सं.]

पैतय-न. पित. [पित] पैलिक-वि. पितासंबंधी. [सं.]

पैदरपै, पैदपै-कवि. लागोपाट; एका मागून एक. 'पैदपै किंतिपत्रें सेवेसी पाठवितों.' -दिमरा १.८. [फा. पै-दर-पै]

पैदा-वि. १ मिळविलेले; संपादित; प्राप्त केलेले; निर्माण केलेले. 'काणवानी मस्ती पैदा करून.' -इपे ५.१००. [फा.]

• गिरी-झी. उकळणूक; (बहुधा जुलमानें गोळा केलेला) बसुल; बलात्कारानें घेतलेले धन. 'दरी बस्त पनालेस विजापुराहून एक हवालदार गैरमहसुल पैदागिरी कबूल करून आला.' -इपे ५.१००. [फा.] पैदास-हस्त-झी. १ नफा; फायदा; मिळकत. २ उत्पत्ति; उत्पन्न; उपज; निपज. ३ (ब.) 'पैदास्ती बरील नेम शुकीमुळें साहुकारास उपपन्न होऊन साहुकारी बुडेल.' -मराभा ३६. अमदानी. [फा. पैदाश्]

पैन-पु. घोबयाचा एक रोग; शिंगाडा. यानें कानांत मांस वाढतें, छेद बंद होतात, पिंबळें पाणी निघतें. -अश्वप २.१३५. पैण पहा.

पैन-न. (कों.) पैण; बाळलेले गवत.

पैबंदी-झी. १ बंधन; ब्यवस्था. 'स्नेहाचे कडीची पैबंदी क्रीतच आहों.' -दिमरा १ ३९. २ पैबंदी पहा. [फा. पैबंद=संबंध]

पैमाल-वि. (ना.) कःपदाथे; तुच्छ. [पाय+माल]

पैमाश-ब-स, पैमाशी-धी, पैमायच-झी. शेत जमीनीची मोजणी व नोंदणी; मोजणी; जमीन-धारापद्धति ठरविणें; सव्हे आकारणी. 'तीस वर्षांच्या पैमाधीची चाल मोडून कायम-धान्याची पद्धत सर्वत्र स्थापवी.' -आगर ३.११८. [फा. पैमा-इश्]

• आकार-पु. जमीन मोजणीनंतर बसविलेला धारा. • खातें-न. जमीनमोजणीचें, खातें. • वार-पु. मोजणीकामगार.

पैर-कवि. (गो.) परबां. 'तो पैर आयलो' [परबां]

पैरण-झी. (कु.) सदरा; अंगरखा. 'सरी बिंदली आंगडे पैरण।' -श्रीकृष्णाचा पाठणा ३. [सं. प्रावरण; हि. पैहरना]

पैरब-झी-पु. १ जाण्यायेण्याचा राबता; जाणें-येणें; दळणवळण. २ संबंध. 'कितेक हुजूर येणार ते नाउमेद होऊन केलेली पैरवी सोडतील.' -राज १२.६७. ३ ब्यवस्था. 'तदु-

त्तर महाराजानीं राज्याचा बंदोबस्त करावयाची हिंमत धरिली आणि पैरवीस लागले.' -चित्रगुप्त ७५. ४ विचार; बाटाघाट; चर्चा. (कि० घालणें, ठेवणें). 'पुढें ते कागद हस्तगत करून घ्यावेत या पैरवीत आहूत.' -ख १.५०४२. ५ पाठलाग. 'बहूकडून तंग करून खुबकीत पुढां पैरवी न करीत ऐसे केले असता पातशाहींत नक्शा.' -दिमरा १.६३. ६ मार्गजाण. ७ ठवळाठवळ. [फा. पैरवी]

पैरा-पु. १ (राजा. कु.) मजुरी करणारा; रोजकरी; हात-काम्या. २ हंगाम; पाळी (तापाची) ३ इरजीक; बारंगुळा पहा. पैरें-न. १ (राजा) दिवसाच्या बोलीनं मजुरीवर लाविलेली जी किंवा मुलगा. २ रोजदारीचें एका दिवसाचें काम, मजुरी. (कि० घालणें). • पण-न. १ पैरें केल्याबद्दलची मजुरी. २ पैऱ्याचें काम.

पैराब-बा-पु. पोषाख; पेहराव; तो करण्याची विशेष तऱ्हा, रिवाज. [हि. पेहराब] पैराब(विणें)-सकि. पोषाख, वस्त्र देणें. 'सर्वे आपुले दळ पैराविलें.' -मब ३९.

पैल-वि. (काव्य) दुसरा; समोरचा; पलीकचा (तीर, किनारा, बाजू). 'पैल तीर-घड-पार.' -कवि. पलीकडे. 'हा अश्वत्थामा पैल पाहे।' -द्वा १.१०७. • तड-न. (कों.) पलीकडील किनारा, तीर. [पैल+तड] • थड-झी-झी. पेलतड. • पार-कवि. (काव्य) पलीकडच्या बाजूस, तीरावर; पलीकडे. 'पोत पाळवी कां पैलपारीं।' -मुविराट ६.१०३. -पु. पलीकडील तीर, बाजू. [पैल+पार] पैलती-कवि. (काव्य) पलीकडच्या तीरावर, 'पैलती खोबळीमाजी साबार. जिन्हाळा दिसतो पाणिमाचा.' [पैल+तीर] पैला-वि. (काव्य) दुसऱ्या, समोरच्या, पलीकडच्या तीराचा, बाजूचा. [पैल] पैलाड-झी. समोरचा, पलीकडचा किनारा, बाजू. -कवि. पलीकडे. 'पंपासरोवर पैलाड

बेटी । ' -दावि ४८. [पैल+आड] पैलाडी-क्रिवि. पलीकडचा. ' मग समुद्रापैलाडी देखे । ' -ज्ञा ६ २६९. पैलीकडचा-ला. पैलीकडील-वि. पलीकडच्या स्थळासंबंधी, काळासंबंधी; दूरच्या बाजूचा, तारखेचा. पैलीकडून-क्रिवि. पलीकडून, दूरच्या, पलीकडच्या काळापासून, बाजूपासून. पैलीकडे-क्रिवि. पलीकडे, दूरच्या, पलीकडच्या बाजूला, वेळेला. [पैल+कडे]

पैल-वि (प्र.) पहिला; आरंभाचा; प्रथमचा. -क्रिवि प्रथमतः; आरंभी; सुरुवातीस. [पहिला]

पैलटकर-वि. पहिलटकर पहा.

पैलवान-उ. मळ; पहिलवान पदा [सं. प्रथम, प्रा. पहल; म. पहिला]

पैल, पहिल-उ. १ बाजू; कोन (विशेषतः रत्नाचा) २ रत्नाची एक बाजू; हिरा, माणिक इ० कांस कोन पाडिल असतां दोहों कोनाच्या मधील सपाट भाग, बाजू. [फा. पह्ल]

पैल-वि. घासून पैलू पाडलेले, पैलू असलेले (रत्न इ०)

पैवंब-दी-धी-पेवंब-दी पहा

पैवस्ता-क्रिवि. (ना. व) तीन वर्षांपूर्वी; तिगस्ता. 'पैवस्ता लम झाले. '

पैवस्ती-झी. १ पत्र, पत्रव्यवहाराचे पुढके इ० मिळा-ल्याची, दाखल झाल्याची मिति, तारीख; दाखल झाल्याची नोंद (ही ज्यास पत्र इ० मिळाले तो स्वतः लिहीत असे); दाखला, पोंच. २ पोहोचणूक, येणे, आगमन. ' पुन्हा खुद्दीत त्यांची पैवस्ती न होय ऐसे जाले असतां सर्वास चांगले. ' -दिमरा १ ४४. ३ वसती; राहणे. ' त्या गांवांत पन्नास वर्षे पैवस्ती आहे ' ४ दळणवळण; संबंध ' मी राहते पुण्यास परंतु मुंबईस पैवस्ती पुष्कळ ' [फा. पैवस्त]

पैसाच, पैसाचिक-वि. पिशाच्चासंबंधी, मुताविषयी (उप-द्रव इ०). [सं. पैसाच विवाह-उ विवाहाचा एक प्रकार. कन्या पळवून किंवा जबरदस्तीने लाविलेला विवाह. अश्वीविवाह पहा. [सं.]

पैशु(शु)भ्य-न. १ दुष्टपणा; दुराचरण. २ चहाडी; ठकबाजी, द्वेषवृद्धि; दोषदृष्टि. ' तया टाविती इटाले । पैशुभ्याचीं । ' -ज्ञा १६. ४०१. ३ गुप्त दुर्युग, दोष; व्यंग्य; न्यून; बिग. (कि० काढणे; पाहणे; निषण्णे) ४ अप्रतिष्ठा न्हावयाजोगा दुराचरणादि दोष प्रसिद्ध करणे. [सं.] ० काढणे-दुष्कृत्ये, व्यंग्ये, विगणपणा, न्यून उपवृत्तीस आणणे. ० पाहणे-दोष काढण्याकरितां टपून बसणे; छिद्र पहाणे

पैस्ती-झी. पिटापासून तयार केलेले मय. -वि. पिठाची. [सं.]

पैस-उ. १ जागा; स्थळ; मोकळी, विस्तृत जागा. ' पैस धरुनी चाला ठाकत ठायीं ठायीं । ' -तुगा ४६३. २ प्रसार; विस्तार; फैलाव. ' एन्ही विकाराचेनि पैसे । करी कीर इंद्रियांचे-याचि ऐसें । ' -ज्ञा ७. ४७ ३ पाऊल; मार्ग; प्रवृत्ति. ' जेथ पुढील पैस पारुखे । मागील स्मरावें तें ठाके । ' -ज्ञा ६. ६०. -वि. १

प्रशस्त; विशाल; विस्तीर्ण; अवळपधळ; असंकोचित. २ (कों.) दूर; लांब ' पैस असे तोचि कळे । ' -सिस ९. २७५. -क्रिवि. दाटी, अडचण न होई अशा रीतीने; ऐसपैस; प्रशस्तपणे; मोकळे-पणे (बसणे, वस्तु पडणे). -व्हा. (रस्त्यावरच्या लोकांस संबोधून) दूर व्हा । बाजू हट्टा । रस्ता सोडा । [सं. प्रस्र; किंवा पार्श्व] पायां पैस नसणे-अतिशय गर्दी असणे. पैसणे-क्रि १ प्रवेश करणे. ' तरी मज आंत पैसो । दिटी तुझी । ' -ज्ञा ९. ७०. २ मरून जाणे. -शर. ३ पसरणे; फैलावणे.

पैसा-न. तांब्याचे नाणे; एक दिडकी; (नाशिक, खा. कों.) दोन दिडक्या ढबू २ द्रव्य; धन, संपत्ति. पैसा. ३ तीन कण्यांचे अथवा साडेसात बिघ्यांचे जमीन मोजण्याचे एक माप ४ एक प्रकारचा किडा; वाणी पहा [हिं पैसा; इटालियन, स्पॅनिश, तुर्की पिमाल्ल=एक नाणे पैसा पहा] (वाप्र.) पैशापायली-पासरी-अतिशय स्वस्त; मातीमोल. ' (आमच्या) लोकांत किताबी विद्वान पैशापासरी या मोलांनं विकू लागले ' -नि ० न जळणे-पैसा न संपणे ' त्याच्या घरांत जळतां जळणार नाही इतका पैसा आहे. '

० मरणे-निश्चयोगी होणे, व्याज, फायदा न मिळता मुद्दल देखील परत येण्याची अशक्यता. पैस उडविणे-अनावश्यक वस्तूत, चैनीत पैसे खर्चणे पैसे काढणे-कज काढणे ' लोकाचे पैसे काढून तुला कापड घेऊन दिले आहे. ' -नामना ७६. पैसे खाणे-लांच घेणे; मालकाच्या पैशांत अफरातफर करणे. पैसेच पैसे-१ पुष्कळ पैसे २ नुसते पैसे (आणखी दुसरे काही नाही). सामा-शब्द- पैसा अडका-रुका-उ. (व्यापक) पैसा; नगदी रक्कम [पैसा+अडका] पैसेकरी-पूर-वान-वाला-वि श्रीमंत; धनाढ्य; मातबर; (व) पैसादाज. ० खाऊ-वि. १ खर्चाचा; मौल्यवान (पदार्थ) २ पैसे खाणारा; ढडा मारणारा.

पैसार-उ. १ प्रशस्त रस्ता; मार्ग ' ऐसा पवनाचेनि पाठारे शेतां धारणेचेनि पैसार । ' -ज्ञा ६. ५८. २ विस्तार; प्रसार. ' सुखाचा पैसार जोडे । ' -ज्ञा ७. १५५. ३ अवकाश. [सं. प्रसा ?]

पैसाव-उ १ विस्तृतपणे पसरणे. २ कमी झालेली दाटी, गर्दी; दाटीनंतरचा मोकळेपणा, असंकोचितपणा. [सं. प्रस्र] पैसावणे-अक्रि. मोकळे, सुट्टे होणे; पसरणे, फांकणे; विस्तारणे; दूर, लांब होणे. [पैसाव] पैसाविणे-सक्रि. गर्दी कमी, पातळ होणे.

पैसाळ-उ. आयात माल. याचे उलट निर्यात-निर्गम माल. -वि माल आयात होण्याजोगा (बंदर). [पैसा+आळ]

पैसे-क्रिवि. बळगें, योगाजें. ' त्या दि-यचक्षूचेनि पैसे । चहुंकडे जंव पाहत असें । ' -ज्ञा ११. २६५.

पैह(हा)म-क्रिवि. वारंवार; वरंवेर; निरंतर; एका मागून एक. ' याचे बयान मुफ्तल पैहम आं साहेबास कलमी करण्यांत आले. ' -पयाव ४७८. [फा. पैहम]

पो-पों—पु. एकदम पडलेलें शेण; शेणाचा लगदा, मोठी पोयटी. [वे. प्रा. पोह-चैलाच्या शेणाचा ढीग; कच्छी पोह]

पों—क्रि. सनई इ० सारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

पोहशी—स्त्री. (वैशाखांत) बायव्येकडून वाहणारा वारा.

पोई—स्त्री. पाणपोई, (प्र) पोय. धर्मपोईचें उदक जाण । -सुवन (नवनीन पृ १९५).

पोईड—न. (राजा कु) नदीत मिळालेला ओषळ; नाला

पोऊळ—स्त्री. देवळाच्या भोंवतालची भित, पोंवळ.

पोक—पुन. एक मासा; विचेंर.

पोंक-ग—न. कुबड; पोंग; पाठ, भित, भांडें इ० कांस आलेला बांक, वकता. २ -वि (कों) वांकलेला, नमलेला; वाक आलेला (मनुष्य, इमारत इ०). [प्रा दे पोंक] **पोकणें**—अक्रि पाठीस कुबड असणें; इमारत इ० वांकणें, झुकणें **पोंक्या**—वि कुबडा

पोकटा—पु. कोंवळा नारळ. खांकट—टा पहा.

पोंक(का-का)टी—स्त्री कोंवळें पोफळ; सुपारी.

पोकडो—स्त्री. (कों.) मधमाशाचें जाळें, घर, पोंवळें.

पोंकण—न. (कों.) धान्यातील कीडखाद दाणा; पोफळ धान्य. [पोंकळ]

पोफळ—वि. १ भरीव नव्हे तो. २ (ल) रिकामा; शुन्य; फुसका; ढिला; सैल; वरकरणी; अर्थहीन; फोल (वचन); निरर्थक; व्यर्थ (भाषण); विन फायद्याचा; फोल (धंदा, उद्योग), हलका; सोपा; धुर (नकाराच्या निषेधार्थी योजतात). ' हें काम काहीं पोफळ नाहीं ! ' ३ अनिश्चित; अनिर्णीत, पुरा न केलेला (हिशोब, बाब); मोघम; पुळपुळीत (भाषण). [सं. पुष्कर; हि. पोला; गु. पोळ] **पोंखर्व**—पु. हिशेबातील खर्चाची कल्पित, बनावट, खोटी बाब. **जमा**—स्त्री. जमेली कल्पित बाब. **जमाखर्व**—पु. जमेचा व खर्चाचा (न मिटलेला) तसाच पडलेला हिशेब. **जमीन**—स्त्री. भुसभुशीत जमीन. **धोव्या-भट**—पु. (निंदार्थी) विया, धन, बुद्धि या विरहित ब्राह्मण; नुसता धोतरबडव्या मनुष्य. **ब्रह्म**—न. (ल.) दिव्हाळ, पोफळ काम, भाषण, बाब इ० **सूत्री**—वि. नेमळट; गबाळ्या; अव्यवस्थित (मनुष्य). **पोकळापोकळ**—स्त्री-वि. पोफळ; (ल.) वरकरणी; निरर्थक; निष्फळ; निर्जीव; निकस; रिकामा; लभ्यांश नसलेला. [पोफळ द्वि.] **पोकळि(ळी)**

हस—वि. १ अनिश्चित, अनिर्णीत, दिव्हाळ; हिशेबांत न धरलेला (जमाखर्व). २ मोघम; निरर्थक; संदिग्ध (भाषण). **पोकळी**—स्त्री. १ पोफळपणा. २ पोफळ जागा; अवकाश; ढिलेपणा. **पोकळीस**, **पोकळाखाली जाणें**—फुकट, व्यर्थ, निष्फळ होणें (एखादी गोष्ट साधण्याचें प्रयत्न). **पोकळी(पोळकी)**—स्त्री. कागदाची नळी (बाण, काढतुसं टेवण्याकरितां) **पोकळीक**—स्त्री. पोफळ पणा; रितेपणा; व्यर्थपणा.

झको. ५. २६

पोकळा—पु. हातभर उंचीची एक पालेभाजी. देठ तांबूस असून माठासारखा. पातें तादुळज्यासारखीं, भाजी किंचित आंबट.

पोंका—पु (कु) मादयाच्या गळ्यांतील पिशवी. हिचा रांध्यासाठी उपयोग करतात. [पोंक=कुबड ?]

पोकू—वि (नंदभाषा) चार; ४. ' सेल पोकू आणि ढकार आवाळू खण सांगती सत्वर । ' —भवि ४२.४६.

पोकें—न. (कों) मधमाशाचें मोहोळ.

पोक-का, पोखत-खता—वि. १ प्रौढ; वयात आलेला; समंजस. २ पूर्ण, निपुण; पटाईत; वाकब; निष्णात. ३ पक्की; पक्क; चांगला विचार केलेली (ब ब, गोष्ट) ४ विपुल; प्रचुर; सुबलक; भरपूर; पुष्कळ, उदड; अतोनात. ' त्यास येथे पोखतें सामान असलें पाहिजे. ' —पद ३.१८९. ५ बळकट; मजबूत; भक्कम (इमारत); जाड; भरीव, भक्कम (भांडें), वजनदार, मोठें (ओझे); मोठी; प्रशस्त; प्रचंड (वस्तु). [फा पुख्त] **पोका जिन्नस**—पु.

विपुल; पुष्कळ असलेला (खाद्य) जिन्नस, वस्तु. **दाणा**—पु. मुख्य दाणा; खाण्याचें मुख्य धान्य. **पोक(खत)गी**—स्त्री. पक्ता; मजबूती; कायमी. ' आपले स्नेहाची पोकगी करावी. ' —दिमरा

१.३. [फा. पुस्तगी]

पोंख, पोंखट—न. (कों.) शेवट (वस्तु, रांग, गांव इ० वें).

पोखंड—न. पोफळाच्या विरीचा तुकडा. (प्र.) पोवखंड. [पोय+खंड]

पोखणें—न. पोषण; लालनपालन —सक्रि. पुष्ट करणें; वाढ-विणें, पोसणें. ' तरी कमेयोगीं कवीं अतिरसु । पोखीतसां पुढती । ' —झा ५.२. —अक्रि. पुष्ट होणें. ' आणि सौभाग्य पोखलें । ' —झा

१ ३५. [पोसणें]

पोख(खार)—नपु. सरोवर, तळें. [सं. पुष्कर; प्रा. पोखर] **पोखरण**—पु. स्त्री. १ लहान सरोवर; तळें; हौद. ' कां आंगी कीं निर्मळपणीं । हारपलिया या पोखरणी । ' —अमृ ४.३९. २ एक औषधी फुलाचें झाड. [सं पुष्करिणी]

पोखर, पोखार—रा—नपु. १ भौक; नळा; पोकळी (झाड, भित, बंधारा इ०त उंदीर, किडे यांनी पोखरून केलेली). २ खरडून, कुरतडून, खणून काढलेली घाण; धूळ; चूर्ण; पीठ. ३ खडकांत, जमीनीत पोखरलेलें विवर. —वि. १ पोफळ केलेली, पोखरलेली (जमीन, धान्य इ०) २ (ल.) भुसभुशीत; सहज नागरी, खणली जाण्याजोगी (जमीन). ३ फुगलेला; तरारलेला (वडा इ०) ' तळीं व बरे पोखरे । दणांत घालोनियां वाडिले । ' —नव १ १२० [पोखरणें] **पोखरणें**—सक्रि. १ खणून, खरवडून, उडरून, कोरून पोफळ करणें. २ (ल) पोखरून खाणें; घुचाराणें; मुंडणें; दोपसाल काढणें. **पोखरणें**—न. झाडाची ढोली; खडकाची पोफळी; विवर (जमीनीतील)

पोखराज—पु. (गो) पुष्कराज (रत्न). [सं पुष्कराज]
पोग, पोगारी—पुस्ती. १ ताडास जेथून फळें येतात तो गाभा.
 —कृषि ७५८. २ कोंब, भातरोपास दोन पानांतून फुटणारी सुरळी.

पोंग—न कुबड, पोंक पहा. **पोंगणें**—अकि. पोंक, कुबड असणें. **पोंगा-ग्या-वि** (कों) पोंक, कुबड असलेला, पोंक्या.

पो(पों)गडा—पु. वयात न आलेला मुलगा; तरुण पोगरा; १६ वर्षे वयापर्यंतचा किंवा त्याच्या आतील मुलगा. [सं. पोंगंड]
पोंगडी—स्त्री. सोळा वर्षांच्या आतील कुमारी. (खा) मुलगी (स्वतःची). [सं. पोंगंडी]

पोगर-रा—पु १ पय्याला भोंकें पाडण्याची लोखंडी छिनी, पोलादी खिळा (कासारी) भांड्याला भोंकें पाडण्याचा एक जाड खिळा. ' भोंकें पोगरानें पाडूं नयेत. ' २ (चाभारी) चासड्याच्या चाक्या पाडण्याचें पोलादी हत्यार. —बदलापूर १८६

पोगरकुम्या—वि (व) गलेल्लह ' पोगरदम्या वाढला आहेस. '

पो(पों)गा—पु कणीस बाहेर येण्यापूर्वी येणारी पोटरी, अंकुर; कोंब.

पोंगा—पु. सापाचें पिल्लें.

पोंगा, पोंगाडा—पु. १ (ना.) गिरणी, कारखाने यांची शिटी. २ एक वाय. [ध्व]

पोंगाडा—पु (कों.) अळवाचा, कासादचा पेट [पोंगा]

पोंगिरा—पु कोरण्याचें हत्यार. [मोखणें]

पोंगी—स्त्री. १ नारळास शेवटच्या पानांच्या कुबक्यांतून येणारा मोख (कोंब); नारळ, सुरमाड इंचा कोका २ पोंगी; शिडाची जीम; गलबतावरचें त्रिकोणाकृति निशाण (सीड). [सं पूग]

पोघर—वि (व.) पोकळ. ' ही नळी पोघर आहे ' [पोखर]

पोच—पु कोंकण किनाऱ्यावर आढळणारा एक समुद्रसर्प

पोंच, पोंचविणें, पोंचणी-णें, पोचता—(प्र) पोहोच, पोहचणें इ० पहा.

पोंच—पु. १ द्रष्टि; शहाणपण. २ पोंचल्याबद्दलचा लेख; पावती. [हि. पोहोच; म पोंचणें]

पो(पों)चट—वि. १ पोंचा: वेचका; पोचारा; खळगा पडलेला. २ पोकळ; निःसत्त्व; निर्जीव; टणक नसलेले (धान्य इ०).

३ (ल.) निःसत्त्व; निःस्सार; निर्जीव; दुबळा. [गु पोचा]
 म्ह० बाभळीचा कांटा पुढें तिखट आणि मागें पोचट.

पोचें(चुं)डी—स्त्री. (प्र.) पुरचुंडी पहा.

पो(पों)चा—पु. धावटा; ठोका; भांडें, दागिना इ०कांस पडलेली खळी; भांड्याचा खळगा. [हि. पोंचा] **पो(पों)चरणें**—सक्ति (भांडें, दागिना इ०कांस) पोंचा पडणें, येणें **पोंचारणें**—सक्ति. (कों.) (कपडे धुताना ते) हातानें चुबकणें. सुठीनें ठोकणें **पोचा(चें)रा**—वि. पोचा, ठोका असलेला.

पोंची—स्त्री. १ मृणमट, मृणिवंध. २ पुरुषांच्या मनगटावरील अलंकार. [हि. पडुंची] **०ओळखणें**—एखाद्याचें पाणी, शक्ति, आवांका, सामर्थ्य, दम इ० जाणणें, ओळखणें. **०जाणणें**—**ताडणें**—**पाडणें**—एखाद्याचें सामर्थ्य जाणणें, कसाला लावणें.

पोंझड-डा—वि. (कु) घागेरडा; ओंगळ; खराब (मनुष्य).

पोंझडा—वि. (गो.) ओंगळ; अभद्र बोलणारा.

पोंझा, पोझट-डा—वि. फोपशा; फुगीर. ह्यावरून (उलट अर्थ) अशक्त; निर्बल; दुर्बल; सामर्थ्यहीन.

पोट—पु. १ अन्नाशय, उरापासून बस्तीपर्यंतचा, ज्यामध्ये अन्नोदकादि किंवा गर्भ राहतो तो शरीराचा भाग; वरगडीच्या खालचा व कंबरेच्या वरचा भाग; उदर. २ कोठा; अन्नपचनाचें स्थान; जठर ३ (ल.) गर्भ; गर्भाशय. ' तुझें ओंक्षे नज महिने मी पोटांत वाहिलें हो ! ' ४ (ल.) गमोरपण उदा० पोट येथें. ५ (ल.) कोणत्याहि वस्तूचा फुगीरभाग कोणत्याहि गोष्टीचा पुढें आलेला भाग. उदा० घटाचा, पापण्याचा इ०; उदा० गळव्याचें, घागरीचें पोट. ६ वस्तूचा पोकळ भाग, पोकळी, दरा; खळगी; खांच. ७ खोला; साठवा; वच; कवळ; खातें; समावेश करण्याचा गुण, शक्ति; मुख्य किंवा आतील बाजू; मुख्य कृत्याच्या अंगभूत इतर कृत्यें नदीच्या पात्राचा मध्य. ' वरप्रस्थान, वाकूदान इ० हीं सवें विवाहाच्या पोटाचें कमें. ' ८ (ल.) मन; हृदय; बुद्धीचें, विकाराचें स्थान. ' ज्याच्या पोटीं खर विष, सुखीं अण्ण हेंच्यंगवीन. ' —वि. वा. मित्रे. [सं. पुष्ट; पुट दे पोडें; प्रा. पोड; का होटे; तुल० हि. गु पेट] (वाप्र.) **०करणें**—(जनावर) गाभण राहणें; ल्ह बनणें **०करणें-फुगणें-येणें-वाढविणें**—व्यभिचारानें गमोर होणें. **०गळ्याशीं लागणें**—फार जेवल्यान पोट आकट भरणें **पोट(टा)चें दुःख काढणें-सोसणें**—मुकेची वेदना सोसणें. **पोटचें पाडणें**—कृत्रिम उपायांनीं गर्भपात करणें; पोट पाडणें. **०जाणें-हाळणें**—डाक, रच, जुलाब होणें. ' हुगलें नाही पोट गेलें. ' **०जाळणें**—१ (निवारणी, बैतागानें) पोट भरणें. ' समर्थाची लाळ घोदूं नको तर काय कळे. हें पोट जाळावयाचें आहे ना ? ' २ दुसऱ्याचें लुकसान करून आपला कायदा करून घेणें. ' ह्या वेळीं मला बढती मिळावयाची, पण त्या शंकररावानें आपलें पोट जाळलें ना ! ' **०जिरणें**—गर्भ शमन होणें; बाढूं लागलेला गर्भ पोटांत जिरणें. ' त्या स्त्रीचें पोट जिरलें. ' **०जिरविणें-झाडणें-पाडणें-मारणें-सांडणें**—(औषध घेऊन) गर्भपात करणें. **०ताडीस लागणें**—पोट गळ्याशीं लागणें पहा. **०बुखणें**—(ल.) (दुसऱ्याचें) चांगलें पाहून मत्सर वाटणें; असहा होणें; बाईट वाटणें. ' खरचणाराचें खरचटें आणि कोठावळ्याचें पोट दुखतें. ' **०घरखें**—जुलाब बंद होणें. **०घरुघरून हंसणें**—अतिशय हंसणें. **०नकटें आहे**—पोट

लाजबीज काहीं जाणत नाही (भूक लागली असतां, वात्सल्यप्रेमानें कळवळा आला असतां). **० पाटीस लागणें**—पोटाला मिळविण्या-साठी उद्योग करावा लागणें. 'पोट लागलें पाटीशीं'. हिंदवीतें देशो-वेशीं. 'तुला ४१९६. **० पाटीस लागणें**—पाताळास, रसा-तळास जाणें, पोटाची पत्रावळ होणें—खावयास न मिळाल्या-मुळें पोट खपाटी जाणें, पोटास खळगी पडणें; पोट-पाठ एक होणें. **० पिकणें**—१ प्रसूत होणें; मूल होणें 'त्या मुलीचें एकदाचें पोट पिकलें.' २ गभार असणें. **० फुगणें**—१ अजीर्णादिकामुळें पोटांत वायु सांद्रून पोट मोठें होणें. २ (ल.) एखादी गुप्त बातमी कोणाला तरी सांगण्याला संधि न मिळाल्याकारणानें अस्वस्थता वाटणें. ३ गरोदर होणें. **० फुटणें**—खरोखरी पोट फुटल्याप्रमाणें पोटाला वेदना होणें. 'हंसता हंसतां आमचीं पोटे फुटलीं.' **० फोडणें**—गुप्त बातमी फोडणें, उघडकीस आणणें **० धांधणें**—उपासमार करणें; पोटाला चिमटा घेणें. **० बांधून चाकरी करणें**—पैसा जम-विणें—जेवणें—खाणें—खरचणें—पोटास न खातां नोकरी करणें, पैसे जमविणें इ. **० बाहेर पडणें**—जेवणाचा खर्च परभारां भागणें. 'त्या व्यापारांत पोट बाहेर पडून दहा रुपये मिळतात.' **० बाहेर पाडणें**—गुप्त गोष्ट बारचोपांत उघडकीस आणणें, फोडणें. **० बुडणें**—चरितार्थाचें साधन नाहीतें होणें. 'यंदा पाऊस चागला पडला नाही, माझें पोट बुडालें.' **० भर अन्न, अंगभर वस्त्र मिळणें**—माणसाच्या निर्वाहाला आवश्यक अशा वस्तू मिळणें. **० भरणें**—१ इच्छा तृप्त होणें, पोटाची गरज भागणें, अपूर जेवणें. 'माझें पोट भरलें, आतां जिल्ह्याचा आग्रह करूं नका.' २ चरितार्थ झालविणें. 'माझ्या सामर्थ्यें भरिल आजि पोटातें.'—मोआदि २६.१४. **० मोठें करणें**—(ल.) दया दाखविणें; कृपाळू होणें. **० सरणें**—सुटणें—१ उंच होणें. **० सुटणें**—१ बातानें दोंद वाडणें; स्त्रायला, प्यायला यथेच्छ मिळत असल्यानें दोंद येणें. २ (ल.) उदरनिर्वाहाचा खर्च बाहेर पडणें, अंगावर न पडणें. **पोटाखालीं जाणें**—येणें—ओढवा होऊन जाणें; विषवेतें पाट लावला असता पहिल्या नवऱ्यापासून झालेल्या मुलांनीं तिजबरोबर जाणें. **पोटाचा कपोता घळणें**—अतिशय रोड, कृश होणें. **पोटाचा चाकर, पाईक**—पोटाकरितां मजुरी करणारा. **पोटाचा डमामा, नगरा हाणें**—पोटांत वायु धरल्यामुळें पोट फुगणें. **पोटाच्या पाटीस लागणें**—चरितार्थाचीं साधनं मिळविण्याकडे सर्व वेळ, शक्ति खर्चणें. **पोटाचें पाणी होणें**—जोराची दगवण लागणें. **पोटांत आग पेटणें**—अतिशय भूक लागणें. **पोटांत कालखणें**—पोटांत दबळणें, पोटांत गडबड होणें. **पोटांत कावळे ओरडूं—कोकाडूं—तोडूं—टोचूं लागणें.** **पोटांत कोंबडीं चरूं लागणें**—अतिशय भूक लागणें; भुकेन जीव व्याकुळ होणें. **पोटांत खडबडणें**—भूक लागणें. **पोटांत गोळा उभा राहणें**—संकट

येणें; भीति वाटणें; पोटांत धस होणें. **पोटांत घालणें**—घेणें, **पोटीं घालणें**—(अपराध, चूक) क्षमा करणें. 'पोटीं घालावा त्वा, जोडा, माझ्या नसेचि अपराधा।'—मो. **पोटांत जावप**—(गो) पोटांत दुखणें. **पोटांत ठेवणें**—गुप्त ठेवणें, कोणाला कळू न देणें **पोटांत-स डोकें घालणें**—आश्रय, कृपा संपादनं. **पोटांत तडस भरणें**—पोटास कळ लागणें (फार खाल्यामुळें). **पोटांत तोडणें**—(ल.) दयेन पोटात कळवळणें, दुःख होणें 'तुझें गरिबीचें बोलणें एकलें म्हणजे पोटांत कसें तडातड तोडतें.'—नामना ११२. **पोटांत धाक पडणें**—भीति उत्पन्न होणें. 'माझ्या पोटांत धाक पडला आहे.'—मृ ६९. **पोटांत धांडा उभा राहणें**—अतिशय भीति वाटणें. 'तिला पहाताच माझ्या पोटात एवढा धोरला धांडा उभा राहिला'—पण लक्षात कोण घेतो. **पोटांत पाय शिरणें**—खलून जाणें; आत होणें, भांबावणें. 'त्याच्या मरणाची खबर ऐकिल्यापासून याचे पायच जणों पोटात शिरले आहेत' **पोटांत पोट**—मुख्याच्या पोटात असलेला, गौण (मनुष्य, वस्तु) **पोटांत पोट करणें**—आपल्या उपजीविकेमधून दुसऱ्याचें पोट भरणें. **पोटांत पोट चालणें**—एकाच्या अन्नान, निर्वाहान दुसऱ्याचा समावेश होणें. **पोटांत ब्रह्मराक्षस असणें**—उठणें—खा खा सुटणें. **पोटांत भडभडणें**—दुःखानें ऊर भरणें. 'अंध म्हणे या पुत्रव्यसनें पोटांत फार भडभडतें।'—मोहाय्य ४.४९. **पोटांत शिरणें**—निघणें—१ (दुसऱ्याची) मर्जी संपादन करणें. २ दुसऱ्याच्या गुप्त गोष्टी काढून घेणें **पोटांत शूळ उठणें**—**सलणें**—(ल.) मत्सर, हेवा वाटणें. दुसऱ्याचें बरं पाहून वाईट वाटणें. **पोटांतील पाणी न हालविणें**—एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें. **पोटांतून उगळणें**—कळवळा घेणें—मायेचा पाझर फुटणें. **पोटा येणें**—पोटी जन्म घेणें. 'पोटा येऊनिया चाग। उत्तमांग पाबला।'—एरुव १ ७२. **पोटाला कुंकू लावणें**—(व.) गभारपूर्णाचें भावी संततीचा वरवधूचा वाड्निश्चय करणें. **पोटाला गांठी वेंणें**—चिक्कूपणानें, दासिद्यामुळें पोटाला पुरेसें न खाणें. **पोटाला पाटा धांधणें**—पोटाला चिमटा घेणें, भुकेच्या वेदना बंद करण्यासाठीं बोतरानें पोट बांधणें. **पोटावर उठणें**—माणेणें—येणें, **पोटाआड येणें, पोटावर पाय वेंणें**—मारणें, दुसऱ्याचें उदरनिर्वाहाचें साधन काढून घेणें; प्राप्ति कमी करणें. **पोटावारी नोकरी करणें, राहणें**—कल्प जेवण घेऊन नोकरी करणें. **पोटा(ट)शीं धरणें**—१ प्रेम, ममता करणें. २ मदत करणें; पोषण, सांभाळ करणें. ३ (झाडासंदर्भांत) तेंड्यांत झाडास कवटाळून वेवाची शपथ घेणें, वाहणें इ. **पोटा(ट-टि-टे)शीं राहणें**—असणें—गभार असणें, राहणें. **पोटास अन्न दोंगास घड्ड मिळणें**—निर्वाहाचें अगदी किमान साधन मिळणें; निर्वाहाच्या अगदी आवश्यक वस्तू मिळणें. **पोटास तडस लागणें**—फार

जेवल्यामुळे अस्वस्थता वाढणे. **पोटास बिबबे घालणे-चिमटे घेणे**—पोटाला न खातां राहणे; उपास काढणे. **पोटास येणे**—उदरी येणे, जन्मणे; मूल होणे. 'केला पहा, कसा हा येउनि पोटास घात लेकामी।'—मोउयोग ४.७९. **पोटी-पोटांत**—(आल्याच्या-गेल्याच्या-दिल्याच्या-केल्याच्या) तर्फे, आनुवंशिक. **पोटीं उतरणे**—जिरणे. **पोटीं खोसणे**—(ना.) कनवटीला बांधणे; कडोवलीला बांधणे. **पोटीं घालणे**—अपराध क्षमा, माफ करणे. 'अपराध कोटि पोटीं घालया मुकुट पाय ते करितो।'—मोक्षी ६ ६३. **पोटीं जन्मणे**—(आई-बापापासून) जन्म पावणे; उदरीं येणे. **पोटीं धरणे**—आवड धरणे; स्वीकारणे. 'पुण्य मार्ग पोटीं धरी।'—दा ५ ८.२४. **पोटीं-पोटांत पडणे**—१ भक्षक्यानीं पडणे. २ शरीरांत खिलणे (सोग, गोवर, वेवी, ताप, खरूज इ०) ३ स्वतःच बळकाविणे (पैका, द्रव्य). ४ जेवणात खर्च होणे, ५ पोटात मुरणे, नाहीस होणे (औषध); (द्रव्य) पोटांत तसेच राहणे (रेच करणे) **पोटीं वागविणे**—एखाद्याला सतत आपल्याबरोबर वागवून त्याची काळजी वाढणे. 'हें पांगुळे वागवितोसि पोटी।'—साहज १.८ **पोट्यां चालणे**—(गो) मुलाने, पोट सरपटत चालणे. **थंडा पोटांने**—मित्रभावाने; सलोख्याने; चिरडीशिवाय; अकसाशिवाय; रागा-क्षोभा-शिवाय. **भरव्या पोटीं-पोटांने**—जेवणानंतर लागलीच (काम करणे, चालणे इ०) **रिकाभ्या पोटीं-पोटांने**—जेवल्याशिवाय. **म्ह० पोटाचा(चे)** थावा पण पाठचा वेऊं नये—प्रत्यक्ष आपले मूलहि सोडावे, पण आश्रयास ओलेल्या माणसास सोडू नये. सावितशब्द—**पोटचा-वि.** १ औरस; स्वतःचा. स्वजात; एखाद्याच्या पोटीं जन्मलेले (मूल). 'पोटचे थावे पण पाठचे वेऊं नये.' २ पासून जन्मलेला, झालेला. 'हा कोणाच्या पोटाचा?' ३ अंतर्भूत, समाविष्ट अलंकरणे 'साथीच्या पोटाचे साठ गाव आंहेत.' **पोटचा गोळा-लोळा-पु** स्वतःचे पोटाचे मूल; पोर, नऊ महिने पोटांत बाळगलेले मूल 'विचार पडला कसा पोटाचा गोळा तोडावा.'—विक ४०. **पोटचे ज्ञान-न** १ नैसर्गिक, उपजत, स्वाभाविक ज्ञान; न शिकतां, संपादितां अंगी असलेले ज्ञान. २ अंगची हुशारी, घाणपण ३ स्वतःची बुद्धी, अकल, समज इ० **पोटाचा अदळ-वि.** चौक्याला लागली असतां क्षणभरसुद्धां धीर धरत नाही असा. (ल.) दिल्या संबंधाचा. **पोटाचा पार्ईक-पायक-पु** पोटाचा बाकर; पोटापार्ईक पहा. सामाशब्द—**उक(काल)-खीपु.** मन मोकळे करणे. (कि० करणे). **०कटार-री-खी.** १ पोटांत कटपार, सुरा खूपसन घेऊन आत्महत्या करणे; आत्महत्या. (कि० करून घेणे). २ कटवारीने दुसऱ्यास भोसकणे (कि० करणे) **०करपी-खी.** (बायकी) एक शिवी; पोटाजाली. [पोट+करणे] **०करीण-खी.** व्यभिचाराने गरोदर झालेली स्त्री. **०कली-कुली-कूळ-खीन.** १ (निदार्थी) लहान पोट. २ पोटकुली पंहा. **०कांब-खी.**

बाजूची आंतल्या बाजूची चिरटी, कामटी. याच्या उलट पाटकांब. **०किडा-पु** १ (सांड, फळ इ० च्या) आंत राहणारा किडा. १ (ल.) गुप्त गोष्टी, गुह्ये जाणणारा मनुष्य. **०कुळी-खी** पोटाची बाजू; कनवटी; कडोवली; ज्यावर धोतर, लुगडे आवळले जाते तो भाग (तेथे काही खोबण्याच्या संवंधाने उपयोग) 'त्याची पोट-कुळी म्यां चाचपून पाहिली'—किवि.प्रमाणेहि उपयोग होतो. **०कूळ-न** (निदार्थी) पोट. **०कूळ-न.** दुसऱ्याकरितां जामीन राहणारा मनुष्य; संगतीचा, परिवारांतील माणूस. **०खण-खी.** (कु.) अधाशीपणा. **०खर्च-पु.** खाण्यापिण्याचा, जेवणाचा खर्च; पोटगी खर्च. **०खर्ची-खी.** प्रवास इ०प्रसंगी खाण्यापिण्यासाठीं घेतलेले पैस. **०खराब-वि.** मध्ये (खडक, वाळवंट, घळ, पायबाट इ० मुळे) खराब असलेली, लागवड न होण्याजोगी (जागा, जमीन). **०खराबा-पु.** (कों) वहित जमीनीच्या पोटीं ओसाड, खराब असलेली जमीन **०खीळ-खीळा-खीपु** १ शिवालेची आंतील खीळ, याच्या उलटबोळ खीळ. २ आंतील, मधली खीळ, छुंदी. **०गडी-पु.** १ (सोंगट्याचा खेळ) खेळणाराच्या हाताखालचा व त्यास मदत करणारा गडी, आगगडी, पित्त. २ (ल.) मदतनीस; रिकामी झालेली जागा भरून काढणारा गडी. **०गळ-खी.** (राजा.) खाजणाच्या बाधांच्या आंत पाणी साचणारा चर. **०गुजारा-पु.** नुसती गुजराण; निव्वळ उपजीविका, निर्वाह; धुव्दृष्टि. **०गुमास्ता-पु.** मुख्य गुमास्ताचा मदतनीस. (ई) सव्एजेंट. **०घडी-खी.** गभार आहे असे दिसावे म्हणून बाजोटीचा त्रीनें पोटावर बांधलेली घडी. **०घर-न** (सोंगट्याचा खेळ) पटाच्या बाजूवरील घराच्या तीन ओळींपैकी मधल्या ओळीतील शेवटचे (खालचे) घर. **०चक-पु.** मोठ्या शेताच्या अंतर्भूत असलेले पण दुसऱ्याच्या मालकीचे लहान शेत, जमीनीचा विभाग; शेताचा पोटविभाग. **०जामीन, पांटाचा जामीन-पु.** जामीनाच्या पोटातला जामीन; खाजगी जामीन; आंतील जामीनदार, परत जामीन. **०जाळ-पु.** आईची माया; मातृशक्त्य; पोटाच्या पुत्रादिकांचा नाश झाल्यामुळे होणारा शोक. [पोट+जाल] **म्ह० पाटाजळ पुरवेळ पाटाजळ पुरवत नाही.** **०जाळू-वि.** (ल) चहाड-खोर; पोटासाठीं हलके काम करणारा. 'पोटाजाळू माणसांच्या हातून महाराजांचा हेतु सिद्धीस जाईल.'—विक्षिप्त २.१०७. **०जीभ-खी** पडजीभ; आंतील बाजूची, घशांतील जीभ. **०झांकणी-णे-खीन.** (बायकी) १ लमांत सुनमुखाच्यावेळीं वराच्या आईकडून वधूच्या आईला लुगडे घेण्यांत येतें तें. २ तो विधि. **०टाळा-पु.** (होराचा धंदा) दोन अधोडीमधील तुकडा. **०तिडीक-खी.** १ पोटांतील कळ; पोट दुखण्याची वेदना. २ (ल.) कळकळ; आस्था. **०दुखणे-न.** अजीर्ण वगैरे कारणांने पोटांत वेदना होणे; पोटादुख, सुरबा. **०दुखा-दुखी-पुकी.** १ (कों.) पोटादुखाची व्यथा;

नेहमींचे पोट दुखणे. २ (ल.) दुसऱ्याचे बरे पाहून झालेले दुःख; हेवा; मत्सर. ३ गरज; मागणी; हांव. 'वैद्याची-दलालाची-कार-कुमाची-लांचेची-मिळकतीची-पोटदुखी.' ०नर-पु. मोत्याच्या आंतल्या पडद्याच्याहि आंत जो नर असतो तो. ०नळ-नअव. पोटांतील नळाचे वर जाणारे आणि खाली जाणारे भाग; नळाचा आजार, दुखणे. याच्या उलट पाठनळ. ०पडीत-न. लागवड केलेल्या जमीनीमधला पडीत तुकडा. ०पाईक-पायक-वि. पोटाधी; उपजीविकेकरितां काम, नोकरी करणारा; काम करण्याची जरूर असलेला (मनुष्य). ०पाणी-न. पोटाची तजवीज, व्यवस्था ०पु(पू)जा-झी. १ खाणेपिणे; भोजन (क्रि० करणे). २ (ल.) लांच देणे. ०पोशा-सा-वि. पोटाधी; पोटभरू; खादाब. 'न करितां आळसी पोटपोसा।' -दावि ४३७. ०फुगी-झी. १ व्यभिचार करून गरीबर होणारी, झालेली झी. २ पोट फुगणे; दबब होणे; पोटात गुबारा धरणे. ३ नेहमींचे पोट फुगणे, पोट फुगण्याचा रोग ४ दुसऱ्याचे चांगले झालेले पाहून वाईट वाटणे; हेवा; मत्सर. ५ आकस; खूनस; घुस्. ०फु(फु)ग-झी. कांहीं गुप्त गोष्ट फोडण्याची उत्कंठा (त्यामुळे पोट फुगणे). [पोट+फुगणे] पोटफुगी झाडणे-गुप्त गोष्ट फोडणे. ०फोड-झी. १ मन मोकळे करणे. २ गुप्त गोष्ट फोडणे, प्रसिद्ध करणे ३ एखादे कोडे उकलणे [पोट+फोडणे] ०फोडे-वि. एकदां व्यायलेले (जनावर) [पोट+फोडणे] ०बंदा-वि. पोटाधी; फक्त पोटाकरितां काम, चाकरी करणारा. ०बांधणे-णी-नअ. पोटास बांधण्याचे वस्तू (विशेषतः बाळंतीण क्रियांकरिता, मुलांकरिता). ०बाबू-पु १ पोटपोशा; पोटभरू; खादूनंदन; पुलांदन २ पोटास मिळाले म्हणजे बाकीच्या गोष्टीविषयी बेफिकीर असणारा. [पोट+बाबू] ०बुड-झी. १ निर्वाहाच्या साधनांचा नाश; वृत्तिनाश. २ वाजवी-किंवा अपेक्षित रकमेपेक्षां कमी रकम उत्पन्न येणे; नुकसानी. 'अशा बोलीचा व्यापार आम्ही करणार नाही, ह्यात आमची पोट-बुड आहे.' ०बेरीज-झी. हिशोबाच्या पोटांतील संख्यांची बेरीज. ०भर-झी. उदरपूरण; तृप्तस्थिति. -किवि. पोट भरेपर्यंत; (छुपेची) तृप्त होईपर्यंत; (ल.) गरजेची, इच्छेची तृप्त होईपर्यंत. ०भरणा-भरती-झी (राजा कु.) (अन्नादिकानीं झालेली) पोटाची भरती; पोट भरणे; छुपेची तृप्ति. 'गुरांची पोट-भरती पावसात होते.' ०भगाई-झी. (वा.) पोट भरेपर्यंत खाणे. ०भराडा-पु उदरनिर्वाह. 'पोट भराव्या कारणे. नाना विधा अन्यास करणे.' -दा ६.१.२०. ०भरू-वि. ज्यापासून पुष्टि मुर्लीच नाही पण तुसते प्राणधारणेपुरते पोट भरणारे किंवा स्वकर नसून भरपूर पोट भरणारे (अन्न). ०भरू-अन्या-वि. पोटाबाबू पहा. ०भाडेचिड्डी-झी. पोटाभाडेकऱ्याकडून घेतलेली भाडेकऱ्याने खंडचिड्डी, भाडेचिड्डी (घर इ०ची). ०मंडळ-न. मूळ मंडळाची

शाखा; मदतनीस मंडळ; पुरवणीमंडळ. 'संयुक्त राज्यघटनेचे एक पोटमंडळ नेमण्यांत आले.' -के २.१२.३०. ०मांडणी-मांडा-घण-झी. पोटर, लग्न आणि कांबरे घराचीं पाखीं न दबावी म्हणून प्राय. त्यांच्या मध्यजागीं खांबावर लग्न घालून उभे केलेले काम. ०मारा-पु उपासमार; पोटास चिमटा घेणे; पोटाची आबाळ. ०म्हातारा-वि. पोटाच्या, अन्नाच्या आबाळीमुळे म्हातान्यासारखा, अशक्त झालेला. ०रकम-झी पोटांतील बाब; पोटातील सदर, कलम. ०वहीत-वि. मध्ये मध्ये लागवड केलेली (जमीन) याच्या उलट संबंधवहीत. ०वाइ(ई)क-वि. पोटभरू पहा. ०वांटा-पु. पोट वाटणी; मुख्य वांट्यातील केलेला वाटा. ०वाटेकरी-पु. पोटवाटणीचा मालक, दुय्यम वाटेकरी. ०वाढवी-वाढी-झी. व्यभिचाराने गर्भार झालेली झी [पोट+वाढविणे] ०शूळ-सूळ-पु पोटदुखी; सुरडा. ०सर-पु. पोटमांडणी पहा. ०सरकत-झी पोटभागीदारी; पोटवांटा. ०सरकती-वि. पोट-भागीदार; पोट वाटेकरी. ०सरू-झी. पोटजाळी; एक शिबी. 'राड मुलखाची पोटसरू।' -राला ४६. [पोट+सारणे (दुसऱ्यापुढे)] ०हिस्सा-पु. पोटवांटा. पोटांतून-किवि. मनापासून; खरो-खरी. 'मला हा वेत कांहीं पोटातून आवडला नव्हता.' पोटा-पाण्याचा बंदोबस्त-पु. निर्वाहाची केलेली व्यवस्था, तजवीज. पोटाधी-पु. पणार न वेता तुसत्या जेवणावारी राहणारा नोकर. पोटबाबू पहा. [पोट+अर्थी] पोटावर्त-पु. पोटाच्या पोटावरील भोंवरा. हे अशुभ लक्षण होय. -वि असे चिन्ह असलेला (घोडा). [पोट+आवर्त] पोटाळ-वि. मोठ्या पोटाचा; डेरपोट्या, दोंदील (मापूस). पोटाची आग-झी. सूक. 'एखादीने पोटाच्या आगीमुळे असे केले तर असे मेले!' -फाल्गुनराव. पोटरा-वि. १ पोटभरू पहा. २ पोटरा (मुलगा). ३ (व) पाटाच्या स्त्रीचा पूर्वघरचा, पाटकरणीबरोबर येणारा मुलगा. 'एक पोटरा मुलगा आईबरोबर आला.

पोटकुळी-—(पो) एक वनस्पति, हिला तांबडीं फुले, फळे येतात पोटाळणे-अकि. १ (कॉ.) गाभण होणे; पोट मोठे होणे (गभे बाडीस लागल्यामुळे-मादीचे). २ धान्याच्या कणसात दाणा भरणे; (दाण्याने) कणीस भरदार होणे. -सकि. वर चढताना कव-टाळणे (माड, ताड इ०); घट पोटाशी धरणे (पैसा, मालमत्ता इ०); (सामा.) प्रेमाने कवटाळणे; घट पकडणे; धरणे (क) पोटाळणे. [पोट]

पोटगा-पु. (गो.) छुंगट्यासारखा मोठ्या-पोटाचा एक जातीचा मासा [पोट]

पोटगी-गे-झीन. (राजा.) १ पोटखचाकरितां घेतलेले पैसे किंवा आवश्यक वस्तु; पोटखर्ची. २ उपजीविकेचे, निर्वाहाचे साधन; जीवनोपाय; अन्नवस्तू. (व.) ठराविक वेतन. ३

कामाकरिता परगांवच्या कुचेरीत जाणाऱ्या गांवकामगाराने गांव-
खांबांच्या रकमेतून घेतलेला पैसा. [पोट]

पोटडी—स्त्री. (प्र.) पोटळी.

पोटरा—पु. भरलेले धान्य न उकललेले कणीस

पोटरा—स्त्री. १. गुडघा व पायाचा घोट्या यांच्या मधला
मागचा मांसल भाग; हाताच्या पुड्याचा मांसल भाग. २ (प्र.)
पोटरा. ३. पोटडी; पोटळी. [सं. प्रकोष्ठ]

पोटर्की—स्त्री. (व.) गर्भ अर्धवट आत असलेले पीक.

पोटला—पु. बकऱ्याच्या पोटाचा भाग; या भागातील मांस.
—बदलापूर ३२५ [पोट]

पोटया—पु. (दोरांचा धंदा) जनावराच्या पोटाची (कात-
ड्याची ?) जागा.

पोटशी—स्त्री. गरोदर. 'त्याची बायको पोटशी आहे.'

पोटस्त—स्थ. पोटिस्थ—स. १. प्राप्तीचे अप्रत्यक्ष किंवा
गौण साधन; विरकोळ, शिवाय मिळकत, प्राप्ति. २ (क.) उदर
निर्वाह; उपजीविका. [पोट+स्थ]

पोटस्तें—किवि. पोटास्तव; पोटासाठी 'पोटस्तें करणे घडे।
सेवा कुटुंबाची।' —दा ८.१०.३. [पोट]

पोटळा—पु. १. पोटातील आंतडी किंवा त्यांचा गोळा;
कोथळा. २ (काव्य) बायूने उत्पन्न झालेली फुगवटी (अवय-
वाची). 'वामांगी बायूचा पोटळा.' [पोट]

पोटळा—ळी—पु. स्त्री. १. वरचेवर डोळ्यावर ठेवण्याकरिता
केलेली औषधाची पुरबुंडी. २. मोटळी; गाढोडी. पुरबुंडी पहा.
(गो.) बोचकें (किं० बायणे). [पोट वे. प्रा. पोटळ; हिं.
पोटली]

पोटा, पोटरा गड्ड—पु. गड्ढ्याची एक जात. [पोट]

पोटा—स्त्री. दाढीमिशी असणारी स्त्री; पुरुषी स्त्री. [सं.]

पोटाग—स्त्री १. आस्था; अगत्यबाद; कळकळ; कालजी.
२. खरी ममता; आंतड्याची माया. [पोट+भाग]

पोटांतले—न. (सांकेतिक) चिप नांवाचा लहान मुलगा
पोटांत होणारा विकार. याचे प्रकार तीन—पोटांतले, डबा व सुशी.

पोटरा—वि. १ (कु.) विशाल; प्रशस्त (आंडें). २
(राजा.) फक्त पोटाची कालजी करणारा. [पोट]

पोटरा—वि. (गो.) अधाशी. [पोट]

पोटराशी, पोटिशी—वि. गर्भार. [पोट]

पोटाळणे—अकि. पोटळणे. (—अकि.) पहा. —सकि. १.
पालणे; पोसणे; खायला घालणे. २. कवटाळणे; मिठी मारणे; पोटाशी
घरणे. 'तुका म्हणे केले सन्मुख बदन। देखतां चरण पोटाळीन।' —
तुगा १९६३. ३ (ल.) कुत्र्याळणे; लाड करणे. [पोट] पोटाळणी—
स्त्री. १. पालन—पोषण. २. अलिंगन; कोडकौतुक. [पोटाळणे]

पोटळा—पु. आंतडी; पोटाळा अर्थ १ पहा. —वि. पोटरा
अर्थ १ पहा. [पोट]

पोटिस्त—स्थ—न. (प्र.) पोटस्त पहा.

पोटी—किवि. १ (हिशेब) टिपलेल्या जिनसांच्या निर-
निराळ्या रकमा असणाऱ्या सदरामध्ये [पोट] २ अंगभूत; नंतर;
पासून; योगे. 'अनुभवाचे पोटी—आल्या गेल्याचे पोटी—परिचय
पडतो—सारे होतें.' [पोट]

पोटोळी—स्त्री. (प्रा.) पोटळी पहा.

पोट्या—(विणकाम) किनारीचा मधला भाग. [पोट]

पोटरा—री—पोटरा—री पहा.

पोटरा—पु. (कासारी) भांड्याच्या ज्या भागावर ओळी, रेषा
करतात तो भाग. —बदलापूर ९७.

पोड—पु. (गो.) दोरी [पेड]

पोडा—पु. (कों.) माडाच्या मांभाला जेथून पात्या
फुटतात त्याच्या मागील दांबा. 'पोड्याचा दर शेंकडा आठ भाणे
आहे.' [प्रफुट्ट !]

पोंडा, पोंडाऊस—पु. उंसाचा एक प्रकार. [पुंडा]

पोंडी—स्त्री. पोंडी पहा.

पोडूर—वि. (गो.) निष्ठुर; निर्दय.

पोंड—ड, पोंडा—पु. १ (राजा. कों.) (ल) विहिरीतून
काढलेले किंवा पाटांतून आणलेले पाणी सांडविण्याचा हौद;
जेवतांना भातावर कालरण घेण्यासाठी केलेली खळी; बोडे कुजत
घालण्यासाठी खाजणांत खणलेली खळी. २. आग्न शिंपण्यासाठी जे
दांडे करतात त्यांत पाणी रहावे म्हणून खणलेली खळी. (नदीत,
पाटांत); पाण्याकरिता केलेला किंवा झालेला खड्डा; माडाचे आळें;
झाडाच्या बुंध्यांत खणून बाजूस माती घालून पाणी राहण्यासाठी
केलेली जागा; घराचे मोतीचा डबरा. ३. डोक्याचा मागील
भाग. [सं. कुंड; राजा. कोंड=खळगा] पोंडी—डी—स्त्री. (कों.)
१ लहान खळगा; खळी २ डोक्याच्या मागील खळी; खोलगट
भाग. पोंडळणे—अकि. (कों.) खोल जाणे (उपासामुळे डोळे
हो.) —सकि. (कों.) (नारळीचीं, पोफळीचीं लहान रुजवणीचीं
झांडे) उपद्रुन पोटांत नेऊन लावणे. [पोंड] पोंडें—न. भाताचे
रोप लावण्याकरिता केलेला खोलगट जमीनीचा लहान तुकडा;
भाताचे खाचर. [पोंड]

पोणसुला—पु. (गो.) प्रतबंध समारंभाचा चौथा व शेवटचा
दिवस. [पळसुला ?]

पोत—पु. स्त्री. १ कांचेचा, (क.) सोन्याचा, दगडाचा मणी.

२—पु. झिऱ्याच्या गळ्यातील मोत्यांचा मण्यांचा, दागिना; माल;
गळेसर. [दे. प्रा. पोती=काच, शीशा]

पोत—पु. १ अनेक चिण्या गुंडावून केलेला भुत्याचा कांकडा. यास लोखंडाची विडी जोडली म्हणजे मशाल होते. 'कौडयाचे खेळती पोत म्हाळा.' -राला १०२. २ (हत्याराचें, काठीचें इ०) अप्र; शेवट; टोक; शेवट. शेवटचा भाग (बस्तुचा). **पोत**, **पोत**—पु न १ पोंथ. जखम वगैरेतून पु इ० काढून घुण्यासाठी घालावयाची वात. २ (ल.) फाळाने पडलेलें भोंक [का. पोतु=जाळ].

पोत—नपु वीण; विणकाम (बळाचें); खेटणी; घडपणा; विणकामाची सफाई. 'सुत पोत पाहून धोतर घ्यावें.' [हिं.]

पोत—पु नौका; होडी. 'निज विरहाणेंची पोत। प्रेसुनिया आम्हासि येथें। आणिलें तुवां।' -रास १८२७ [सं.]

पोत—पु. बालक; पुत्र. 'सुमीबासि तराया धेऊनियां जाय अंजना पोत।' -मोरा १.३१. [सं. पुत्र.] **पोती**—श्री. मुलगी; कन्या. म्हू० [सं पुत्री] 'नात तसी पोती खाण तसी माती.' **पोत**—पु पोतें, धैला; मोठी पिशवी; गोण [फा. पोता]

पोत—श्री. (कु) दुंबडी (शरीरांतील दूषित रक्त काढून टाकण्यासाठी बांधतात).

पोतकडा—पु. (गो.) आंतर्दी

पोतडी—डें—श्रीन. पिशवी; सोनार, सराफ यांची वजन, तराजू वगैरे जिमस ठेवण्याची पिशवी; बटवा; पुरचुंडी; गाठोडें 'आतां कृपा भांडवल सोडीं। भरीं मति माक्षी पोतडी।' -झा १४.१७. [पोतें]

पोतडी—श्री. १ पोतळी अर्थ १, २ पहा. २ ऊन पाण्यानें शेकण्यासाठी वस्त्राचा केलेला बोळा. (कि० देणें; लावणें) 'पोतं डीचा शेक.' [फा. पोता=कापडाचा बोळा?]

पोत(ते)दार—पु. नाणेपारखी; द्रव्यपरीक्षक; सरकारांत आलेले रुपये इ० नाणें पारखणारा अधिकारी 'पोतदार यांणी पारखें करावी. -बाळ सनदा १२५. गांवचा सोनार, सराफ. [फा.] **पोतदारी**—श्री. पोतदाराचें काम, अधिकार, हुकूम इ०

पोतनीस—पु. खजीनदार; सरकारी पोत्यावरचा अधिकारी 'पोतनीस यांणी पोते-जमा-खर्च लिहिणें करावें.' -बाळ सनदा १२५. [फा पोतनवीस] **पोतनिशी**—श्री. खजीनदारी; पोत-निसाचें काम, अधिकार. 'आमच्या तपण विद्वानांचे विद्वत्तेचे चीज सभेची चिटणिशी किंवा पोतनिशी करण्यापलीकडे नाहीं.' -नि ४४४. [फा. पोतनविशी]

पोतरा—वि. पोरका;

पोतराज—पु सेंदूर फासून लहंगा नेसून मरीआईच्या नांवांनं श्रीक मागणारा महार, मांग; कडकलक्ष्मी [पोत=मशाल+राज]

पोतबड, पोतबड जमीन—श्री. (बांगदेश) नुकतीस लागवडीस येत चाललेली जमीन. पडित जमीन लागवडीस आणल्या नंतर तिसऱ्या वर्षी तीस म्हणतात.

पोतां-रयां, पोत्यांनिशी—कवि. स्वतः; जातीनें; खुद्द. [यु पोता=स्वतः]

पोतां—न. (कों.) (अशुद्ध) पोतें. [फा. पोता]

पोतास—पु. भीमसेनी कापूर. 'तयां तत्वज्ञां चोखटां। दिवी पोतासाची सुमदा। मग मीचि होऊनि दिवटा। पुढां पुढां बालें।' -झा १०.१४२ [पोत=दिवटा?]

पोती—श्री. (गो.) पिशवी; धैला. 'पाशिकें पोती बागुरा।'

-झा १६.३४५. [फा. पोता]

पोती—श्री. (ना.) चुलीवर भांडें जळूं नये म्हणून त्याच्या बुडाला लावलेला मातीचा, राखेचा लेप.

पोतीपूर्णमा, पोतें—(प्र.) पोवती पूर्णमा, पोवतें पहा.

पोतें—न. १ धान्य इ० मरण्याचा पडमाचा धैला; गोण;

मोठी व जाड पिशवी, कोथळा. २ सरकारी खजिना पोंचविण्याची पिशवी. ३ (ल.) तिजोरी; खजिना. 'जे देणें तें वरातीनें थार्वें अगर पोत्यांतून रोख ऐवज थावा.' -सभासद २४. 'पोतें आहे खांब्याबरी।' -दाबि १९२. ४ जिल्ह्याच्या खजिन्यांत गावचा खजिना नेण्यासाठी तयार केलेली पैली. ५ एक माप. [सं. पोतब; फा. पोता]

पोत्यां—श्री. पोत्यांतील (साखर इ०) माल पोत्यास चिकटल्यामुळें आलेली मालाची तूट; नुकसान. **पोत्याळ**—श्री. चाळ नाणें; सरकार खजिन्यांतील चलन. -वि त्या चलनाचा; पोतेचालीचा (रुपया, पैसा, नाणें इ०).

पोत्याळा—पु. खजिन्याच्या पैशाचा हिशेब.

पोतेअलग—वि. वृषण अलग असणारा किंवा त्यावर केंस असणारा (घोडा) हें अशुभ लक्षण आहे. -अश्वप ११०४.

पोतेरें, पोतारें—न. १ शेणमातीनें चुल, घर इ० सारविण्याचें फडकें २ असें सारवण; शेणशितोडा; (कु) पोतेरा ३ (ल) धुद्र, धुळक वस्तु. 'शरीर नव्हे तें पोतारें।' -गीता २९०५ [पोत]

पोथ-थी—श्री. (व.) अर्द्ध (भाजी). 'पोथीच्या पानाच्या बड्या.' [हिं. पोथी]

पोथ—पु. १ क्षत्र-छिद्रांत सुत घालून वाहविण्याची वात, खील; सत्रण. पोत; वात. २ फाळानें पडणारें भोंक. [पोत]

पोथडी—श्री. पोतडी पहा.

पोथळा—पु. (ब.) जोडा.

पोथा—पु. (फर) (ल.) मोठी पोथी. 'पोथा नीट ठेव' [पोथी]

पोथा—पु. (राजा.) १ शेणाचा, विष्टेचा पोहो. २ (ल.)

(निवारी) सुस्त मनुष्य; बातुल शरीराचा माणूस.

पोथी—श्री. १ पुस्तक; ग्रंथ; हस्तलिखित. २ तांबड्या शाई-प्रमाणे उपयोगांत आणावयाचा लाख, लोघ इ०कांचा रंग; त्यांत भिजविलेला पोळीच्या आकाराचा कापूस; पोळी पहा. [सं पुस्तक; प्रा. पोथ्यभ; तुल० हिं. पं. पोथा; यु. पोथी; सि. पोथु; बं. पुथी-

तीं) ०वाचा-वि. पोथी वाचणारा; पुराणिक. 'हरिदास, पुराणिक किंवा पोथीवाचा ...' -खेया (माहितीचे टिप्पण) ४. ०पाठ-वि. पोथीवरून म्हणायोजोगा पाठ येतो असा (मध्य, विषय) याच्या उलट मुखपाठ ०पुस्तक-न. (सामा.) कोणत्याहि आकाराचे पुस्तक, हस्तलिखित इ०

पोंच-वी-नखी. (कु. कों.) बूड; तळ (मांड्याचे). [पेंदी]

पोंचाडा-पु. मोठा पोंचा; ठोका; खळगा.

पोंची-धी, पोंधा, पोंचा-व्या-वि. फोंपशा; मांसल; सुटलेला, पुष्ट पण शक्तिहीन; सुस्त; बऱ्या व आळशी (मनुष्य).

पोदोन-पु. (गो.) धमेपिता. [पोतू, पोंट्रिन्हो]

पोद्या-क्रि. निष्फळ; व्यर्थ; फुकट; वायां.

पोंधा-पु. रमणीची खुंदी; हळीस आणि नांगर याचा जेथे जोड होतो तेथील खुंदी.

पोपट-पु. एक पक्षी; राष्ट्र. शुक; कीर. [सं. पुट-बोलणे]

०पंची-पंचीविद्या-खी. 'अर्थज्ञानावाचून केवळ शब्दोच्चार; केवळ शब्दज्ञान; (ल.) अल्पविद्या. 'अलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वी मुळीच यारा न मिळून ...' -नि १०७. [किं० करणे= बडबडणे; अर्थ न समजता पाठ केलेले असेल ते म्हणून दाखविणे]. ०पंडित-पु. तुटपुंच्या, उसन्या ज्ञानावर विद्वानाशी स्पर्धा करणारा.

०ज्ञान-न. पोपटासारखे शिकविलेले तुटपुंजे ज्ञान. पोपटी-वि. पोपटाच्या रंगाचा

पोपट-टी-खीपु. (ना. व.) कडेचे बाल; पावटा. पोपटी-खी. (कों.) बाल इ०काच्या डोंगा मसाला घालून, तडून किंवा भाजून केलेला खाद्य पदार्थ.

पोपटपें-अक्रि. (व.) दिले पडणे.

पोपटी-खी तांबडसर जातीची कवडी [पोपट]

पोपटी-खी. (कों.) शिमग्यामच्ये घरघरचे पदार्थ आणून काढण्याचे सहभोजन.

पोपडा-पु. १ सारबलेल्या जमीनीचा, भिंतीचा खपला; उखिरबळी; सुटलेला पापुद्रा. २ जखमेवरील खपली. [सं. पुड= सोडणे; सुटणे]

पोपडी-खी. दायट्यांत उगवणारे रोप. दायठा पहा -बदलापूर २९४.

पोपडेडोडकें-न. (ना.) घोसाळें.

पोपणें-सक्रि. विकणे. -मनको. [ओपणें ?]

पोपती-खी. (विणकाम) १ मागावर सुत ताणून बसविण्या-पूर्वी कुंच्याने ते साफ करण्याची क्रिया; (क.) सांदणी. २ (नाशिक) दहाबारा लुगड्यांसाठी तयार केलेला गुंडाळलेला उभाराचा ताणा.

पोपन(ण)स, पोपनी(णी)स-न. १ एक फळ; चकोरें; पपनस. २ त्याचे झाड. पपनस पहा.

पोपय-या-ई, पपैया-पु. पपईचे झाड व त्याचे फळ. हे झाड उष्ण देशांत होतें. फळ साधारण नारळाच्या आकाराचे असून मधुर असतें. पपई पहा. [हिं. पपैया; मलायी ?]

पोपली, पोपो-पी-खी. (कु. राजा.) लहान मुलासाठी दूध घालून केलेली व निखान्यावर भाजलेली कणकेची चांदकी. [सं. अपूप]

पोपा-पु. (गो.) वडा. [सं. अपूप]

पोपिसो-पु. (गो.) कुण्कुस.

पोंपेरें-न. लहान मुलांनी तोंडांनं वाजविण्यासाठी ताड किंवा केळीचे पान याची केलेली पिपाणी; पेपाणी; पेपेरें. [ख.]

पोपेला-न. पुढील दांत नसलेला घोडा. -अश्वप १.१०४.

पोफळ-खी १ सुपारीचे झाड. २ सालीसुद्धा असलेली सुपारी. [सं. पूगीफल, पुष्कल; प्रा पोफळ; का पूफल; अर. फौकल]

०घालणे-पैज मारणे; देवापुढे सुपारी ठेवून प्रतिष्ठा करणे. 'लटकें वाज्जाल। ना म्हणसी तरी पोफळ। घातलें आहे।' -ह्या १३.२०.

०गांठ-खी १ दोरीच्या पदरास दिलेली एक प्रकारची गांठ. २ बख नेसण्याचा, अंगावर घेण्याचा एक प्रकार, पद्धत. 'पोफळ-गांठी सेले नेसल्यां। सुंदरी तिमां।' -शिष्ट ६५४. पोफळी-खी. पोफळ पहा.

पोफळी-वि. मोठ्या चौकटीचे (बख); कणीचीं तीन घेरे काळीं, एक वर पांढरे, एक तांबडे, एक पांढरें असा उभार अडवण तीन घेरे काळीं, एक पांढरें, एक तांबडें असे. किनार कोणतीहि (असे लुगडे). [पोफळ]

पोफाळे-न. (गो.) लहान ओहोळ, नाला इ० कांवरून पलीकडे जाण्याकरिता बांधलेला पोफळी-नारळीच्या लाकडांचा पूल.

पोबारा-पु. (तिकाशी खेळ) फाशातील एक दान; एवबारा पहा. 'परी ते पोबारा खरेपणी। असतां क्षोभली मुझानी।' -नव २५.४०. ०करणें-एवबारा करणे पहा.

पो(पों)माळणें-सक्रि. चोळणे; गोंजारणे. 'पोभाळितां चरे अंतरीचे दुःख। लोंसे फोंसें मुख उघडावे।' -तुगा २११७.

पोम-न. १ अंगी विद्या नसतां माजविलेले डोंग; स्तोम; अवडंबर; वेखावा; भयका. २ पोकळ प्रसिद्धि; तिकाभा लौकिक, क्वाति. [का. पोम=कुणें] ०बाहेर पडणें-फुटणें-स्तोम, डोंग उघडकीस येणे. ०माजविणें-वाडविणें-स्तोम वाडविणें.

पोमशी-खी. (कों.) डगांच्या दिशेने किंवा वायव्येकडून येणारा वारा. [हेट. पोयस=वायव्य दिशा]

पोमा डेगी हाकलणें-सक्रि. (व.) आपलेच म्हणणे खरे करणें. 'तो आपलीच पोमाडेगी हाकलो.'

पोमिनी-खी. (महातु.) एक झाड; वेळी; पधिनी. 'ए० पोमिनीचीं पाणें करितां ती।' -बाब २१२.

पोय—**झी.** १ पोफळीच्या पानाच्या देंडाजवळचा पसरट भाग (याचा द्रोण करतात). विरी; पवली, पोगी. नारळाचा कोंब; माडाचे बोंड; नारळीच्या फुलावरचे आच्छादन. २ (कु) नारळीच्या पेंडीचा जाड पावुश. 'पोयीतून माडी काडतात' ० **कर**—**वि.** (कों.) प्रथमतः ज्यास पोय आली असा (माड) ० **कापो**—**प.** (कों.) माडी काढणारा भंडारी. [पोय+कापणे]

पोय—**झी.** धर्मेपोई; पाणपोई.

पोय—**झी.** १ (कु.) पोयाड; नदीला जाऊन मिळणारा ओहोळ; नदीला मिळणारा फांटा, अरुंद खाडी. २ (गो.) शेतांत खारे पाणी राखण्याकरिता केलेली खळी [वे.]

पोयतीपूर्णमा, पोयतीपुनव, पोयते—(प्र) पोवती पूर्णिमा इ० पहा.

पोयस—**झी.** (हेटकरी. नाविक) वायव्यदिशा. **पोयशी** (नी)वारा—**प.** (कों.) उत्तर व पश्चिम यामधून वाहणारा वारा हा येथे महिन्यात मुलू होतो

पोये—न झाडाच्या ढोलीत, खबदडात, विलात लागलेले मोहोळ; मधाचे पोळे

पोर—**प.** लहान मुलगा; पोरगा. १—**झी.** लहान मुलगी; पोरगी. लहान मूल; बच्चा. २ अनावराचे लहान पिरले; पाडस; बछडे. —**वि.** (गो.) पोरका, अनाथ. [सं. पुत्रक; का. पोर] इ० पोर आणि बुद्धि तेरा. ० **कट**—**वि.** पोरसारखे; पोराला शोभणारे **पोरका**—**वि.** १ लहान मुलाचे; मुलाला, शोभणारे; भव्य, गंभीर, प्रौढ इ० नव्हे ते (भाषण, वस्त्र इ०). २ (कों.) आईबापांवाचून असलेला; अनाथ उदा० 'बापपोरका, आईपोरका.' ० **किडा**—**प.** धान्य खाणारा एक लहान किडा; टोका; क्षुद्र कीटक. ० **खाळा**—**वि.** जिची मुले लवकर मरतात अशी (झी) ० **खेळ**—**प.** १ मुलांचा इटीदांड इ० खेळ. २ पोरसारखे हंसेणे, उड्या मारणे इ० ३ घेणे देणे इ० व्यवहाराचे मर्यादा सोडून मनरवी वतन. ४ (ल.) सहज करता येणारी गोष्ट **पोरगा**—**प.** १ मुलगा; पोर. २ खिजमतगार पोर; पोऱ्या; लहान वयाचा नोकर. ३ लीवेष घेतलेला नाचणारा पोर. ४ लेकवाडा; गुलाम [पुत्रक] **पोरगी**—**झी.** मुलगी. **पोरगे**—**न.** लहान मूल ० **गळ**—**वि.** पोरकट पहा ० **खेष्टा**—**झी.** पोरखेळ अर्थ २ व ३ पहा. मुलांचे नाचणे, बागडणे. ० **जिखस**—**पुझी.** (निदार्थी) लहान मुलगा; पोरसौदा, पोर. **पोरटा**—**टी**—**पुझी** (निदार्थी किंवा रागाने) पोरगा—गी—गे; कारटा. ० **पिसा**—**वि.** १ पोरांचा अतिशय शोकी; मुलाची फार आवड असणारा. २ अपत्यप्राप्तीसाठी अतिशय उत्कंठित झालेला ० **पिसे**—**न.** १ पोरांचा बेसुमार शोक २ अपत्यप्राप्तीसाठी बेसुमार उत्कंठा. ० **बुद्धि**—**झी.** अपक बुद्धि —**वि.** अपवबुद्धीचा. ० **वट**—**वि.** पोरांच्या आचारविचारासारखा; पोरकट पहा. [पोर+

वट] ० **यडा-वाडा-वंडा**—**प.** पोरांचा समुदाय; सुळमुळाट; मुलांचा पुष्कळ भरण असलेले कुटुंब; घर, गाव, राज्य इ० च्या कारभारामध्ये प्रौढ, अनुभवी मनुष्य नसल्यामुळे होणारी अव्यवस्था, किंवा अनुभवी लोकांचे प्राधान्य 'नुस्ता पोरवडा बरी न कवडा विली बरा नीवडा।'—असु ५ [पोर+वाडा=घर] ० **वय**—**न.** लहानपण, लहान वय 'संसार सुखास अहल्या आंचवली पोरवयांत।'—विक १६. ० **वाला**—**वि.** १ मुलेबाळे असलेला (कुटुंबी पुरुष—व्ही). २ (ल.) लेंकुरवाळे; फाटे फुटलेले (हळकुंड). ० **समजृत**—**झी.** लहान मुलाची बुद्धि; अल्प समजृत. ० **सौदा**—**प.** लहान मुलगा, पोरजिन्नस 'हा पोरसौदा असून बरा शहाणा आहे'—**वि.** पोरवय, मुलासारखा [पोर+फा, सौदा=माल] **पोरांडी**—**डै**—**झी**न (उपहासाने) पोर वडा पहा [पोर+राड]—**वि.** पोरें व वायका मात्र आहेत असे. [सं पुत्ररंड] **पोरापोरका**—**वि.** आईबाप आणि मित्र नसलेला, अनाथ (मुलगा). [पोरका+पोर] **पोरापोरी, पोरासोरी**—**किवि.** १ पोरांमध्ये, पोरांकडून, पोरांनी. २ एका मुलापासून दुसऱ्या मुलाला अशा रीतीने वंशपरंपरेने (वतन, वारसा इ० जाणे). **पोरीटोरी**—**झी**अव. (निदार्थी) मुली. 'पोरीटोरी गोरी काळी साऱ्या पाहुनि कविराय बाला।'—राला ५४. **पोरेंबाळ**—**लेकरे**—**सोरे**—**न**अव. मुले लेखरे; (व्यापक) मुलेबाळे [सं. पुत्रक+सोदरक] **पोरो**—**वि.** (कु) पोरका, आईबाप नसलेला. **पोरोडा**—पोरवडा पहा. **पोया, पोऱ्या**—**प.** १ पोरगा अथै १ ते ३ पहा. २ (कों.) पोरकिडा. ३ (प्र) पोहा पहा ४ बताण, बच्चा पहा. **पोर**—**न.** (ना.) मागील वर्ष. [हिं. सं. पूर्व ?] **पोह**—**किवि.** (गो.) गेल्या वर्षी.

पोरका—**प.** (व.) पावपापासून भित्तीचे संरक्षण करण्याकरता पळसाच्या कांदांवर माती घालून केलेला थर.

पोरकै—**क्या**—**न.** (नाविक) सुकापूजवळची तिसरी, कळमीच्या मागची व तिच्या पक्षा लहान काठी किंवा शीड.

पोरचाळघणी—**झी** एक पक्षी.

पोरविस—**किवि.** (कातोडी) गुदस्ता—बदलापूर १९८.

[परवां, पूर्व दिवस]

पोरसचें—**सक्ति.** (कों.) अजमासाने ताडणे.

पोरसाघणें—**सक्ति.** (गो.) कपडा जळल्याचा वास घेणे.

पोरा—**री**—**पुझी** टोका. पोरकिडा पहा. 'जेथ मंगळाचिया अंकुरी। सर्वेचि अमंगळाचीं पडे पोरी।'—माहा १.५०३. पारी पहा [पोर=लहान मूल]

पोरा—**वि.** लाबल्यावाचून आपल्या आपण उगवलेले; रानटी; जंगली (झाड). [सं पूर्व] **पोरें झाड**—**न.** चंगली, रानटी झाड; टण पोऱ्यो—**वि.** (गो) लापोआप उगवलेला; (ल) निरपयोगी.

पोरुणे—न (कु.) कण्ठणे ' तो ताप आल्यापासुन एक-सारखा पोस्तो. ' [ध्व]

पोर्णे—वि. (गो) जुने; पुराणे [सं पुरातन; हिं पुराना]

पोर्तुचे—सक्ति (गो.) परतणे; उलट करणे. [परतणे]

पोर्पाळ—वि. (गो) १ उजाड. २ (गो) बेलगासी.

पोर्ले, पोर्ल—न. (गो) जुलीच्या आसपासची जागा.

पोर्शी—क्रि वि (गो) परस्पर. [हिं. अरस-परस]

पोल, पोलकट, पोलट—न. १ भरदार दाणा नसलेले धान्य; विशेषतः भात; हलका दाणा; फोलपट; भरडीचा कोंडा; (प्र. फोल). २ शोभेची दास साठविण्याचे मातीचे भांडे; पोळक नळी (दासच्या बाणाची) ' बाणाचीं पोलें लोखंडी, बांवूची किवा जाड कागदाचीं असतात. '—अमिकीडा १३—वि. १ पोळक; फोल (दाणा); हलकें पोळक धान्य असलेली (धान्याची रास). २ कोय किंवा गुठी नसलेला (आवा, फणस इ०) ३ (गो.) फुकट झालेले; पळज; फलकट. [सं पुल्-उं व होणे]

पोलक—पु (सातारा) लखोटा, लिफाफा. नेवाडयाकडे गालिचा म्हणतात. [पोल=पोळक]

पोलकें—न. बायकांची चोळीवजा बंडी. [इं. पोल्का]

पोलणे—अक्ति. नाहीशी होणे (थंडी, पडने) प्र फोलणे. [पोल=पोळक]

पोलपेड, पालपेड, पोलषा—झीपु (गो.) एक मासळी.

पोला—वि. पोळक; पोलवट पहा. [हिं. पोल=पोळक]

पोला-लो—पु. (कु) गाल. ' साजो पोले सुजला '

पोलाटी—झी. (कों) छातीशी पंख असणारा लहान मासा.

पोलाद्—न. कार्बन घालून कठिण व लवचीक केलेले लोखंड; तिखें. [फा. पु(कु)लाद्] **पोलाकी**—वि. पोलादाचे.

पोलिस्त—झी. १ लागवड केलेली जमीन. २ शेताच्या उत्पन्न वरचा पाटलाचा आणि महाराचा हक्क

पोली—वि. (बों) मेलेली व वाळलेली (लीख, ऊ) याच्या ललट सपुट=जिवंत, बळबळणारी ऊ. [पोल=पोळक]

पोलीस—पु शिपाई; स्थानिक बंदोबस्ताकरिता ठेविलेला शिपाई. —न. बंदोबस्ताचे खाते [इं.] ० **अम्मलदार**—पु जिल्ह्याचा मुख्य पोलीसअधिकारी ० **खातें**—न. कोतवालीचे काम ' पोलीसखातें म्हणजे म्हादकी खातें अशी लोकांची समजूत असून... '—टिप्ले २.४०४.

पोलू—वि (गो) पातळ. [पोल=पोळक]

पोलें—न. एका चौरस काठीचे अथवा विण्याच्या एक चार-दयांश दिश्याचे जमीनीचे माप. [इं. पोल]

पोलेगाद्—न (गो) सवा इंच लांबीचे परिणाम.

पोरुयोपोरुयो—न. (ब.) ढिलाई; पोळकपणा. ' पोरुयो पोरुयो सांपडलें म्हणून असे माजला ' [पोल=पोळक]

पोरुहार—रा—नपु. पायाच्या अंगठ्यांत घालण्याचे बाय-काचे एक चांदीचे भूषण. ' अनवट जोडवीं पोरुहार '। कार्नी बांधली एकसेरे. '—इ १९.६०.]

पोव, पोवटी—पुझी. (राजा.) शेणाचा, विष्टेचा पोहो, ढीग. [पोहो]

पोव—पु. (कों.) बळचणीपासून मुगळा (आढया) पर्यंत एकापासून एक असे छपरास आलून पालटून दिलेले (गवत, दहाड इ०चे) थर. (कि० घालणे).

पोवई—झी. (प्र.) पोई; धर्मपोई.

पोवखंड—न. पोफळीच्या पोयीची विरटी. ग्रंथ, पोयी इ०ला अथवा कागद सुरक्षित ठेवण्यासाठी पुष्टीपत्राप्रमाणे हिचा उपयोग करतात पोय पहा [पोय+खंड]

पोवची—झी पोची, मनगटावर बांधण्याचा दागिना ' सुदिका पोवची धगधगिती । '—बेसीस्व ९.१४. २ (ब.) ब्रिजाच्या हातातील जवा नांवाचा दागिना. [हिं.]

पोवटी—झी. (गो.) पोटीरी.

पोवडा—पु. (कों) माडाच्या फांदीचे मुळाकडचे शेवट; बुडसा पोय पहा.

पोवणी—पें—पोहणी—पें पहा.

पोवणे—सक्ति. (केळीचीं पाने इ०) विस्तव, ऊन, वाफ इ०चा शेक देऊन नरम करणे [पोळणे]

पोवणे—सक्ति. (विणकाम) फणी—अंबीमध्ये ताण्याचे धागे ओवणे. [ओवणे ?]

पोंवणे—सक्ति. (कों.) पोहणे; तरंगणे.

पोवते—ती—नझी. १ श्रावणी पौर्णिमेस (व इतर दुसऱ्या महिन्यात) देवास अर्पण केलेला (चार अथवा पांच कापसाच्या धाग्यांचा) दोरा; या महिन्यात घालावयाचे नवे जानवे; उत्स-वाच्या किंवा व्रतांच्या प्रसंगी ब्राह्मणांनी आणि इतरांनी गळघात; हातांत, मनगटात, घातलेले पवित्र दोर. २ ब्रिजांचा पोतीचा, मोत्यांचा गळघातील एक दागिना. ३ लमांत शुद्धांनी गळघात घालावयाचे पिबळे दोरे; गंडा. [सं. पवित्र] **पोवती पूर्णिमा**—**पुनव**—झी. श्रावणी पौर्णिमा. या दिवशी पोवतें घालतात.

पोवन—पु. (गो.) सावरीन (नाणे). [इं. पोंड]

पोंवप—सक्ति. (गो.) पाऊस पडून घरात गळणे.

पो(पों)धरी—झी. पांवा; मुरली; बांसरी. [पोवा]

पोवली—झी. १ सुपारीची विरी; पोय पहा. २ (गो.) पोफळीच्या पानाचा पसरट देंड.

पौषशोषवर्षे—सक्ति (गो) कुजण्यास लागणें; बिरबिरीत होणें [पौषसां] **पौषसां**—वि (गो) कुजण्यास लागलेला (मासा) **पावसुटाण**—स्त्री. (गो) घाण; दुग्ध; कुजट वास **पो(पौ)वळ, पो(पौ)वळी**—स्त्री. १ देवळाच्या भोंवतालची भित. २ (बों.) पाट, कालवा यात पाणी सोडण्याकरिता ठेवलेले दारें; दार

पोवळीं-ळ, पौवळीं-ळ—न प्रवाल, पोळे. एक कौटुक जन्म तांबड्या रंगाचा दगड, एक रत्न [सं प्रवाल] **पोवळ पाटली**—स्त्री. (बायकांचा हातांत घालवयाचा) पौवळे सोन्यांत मढवून केलेला एक दागिना; पाटली. [पौवळे+पाटली] **पौवळ सर**—पु. पोवळ्याचे केलेले कंकण. [पोवळे+सर] **पो(पौ)वळा**—वि धूसर किंवा पौवळ्याच्या रंगाचे (जनावर, गाय, बैल) **पड**—ठवळयाजवळ बांधला पोवळा वाण नाही पण गुण लागला

पोवा—(कों.) १ सापाचे पिलू. २ (छप्पर शिवणें, कुंपण करणें वगैरे कामत) दाभणाप्रमाणे उपयोगी पडणारी काठी.

पोवा—पु समूह; जमाव (यात्रेकरू, भिकारी, यांचा) ' पोवा बरी पोवा येऊनि जाती । '—दावि १६३. [सं प्रवाह]

पोवा—पु. १ (सामा) केळफुलाचे आवरण; पोफळीची विरी. २ करडईवर पडणारा रोग. —कृषि ३६३.

पो(पौ)वा—पु अलपूज; पांवा; वेळूची पिपाणी. [ध्व]

पो(पो)वाडा—पु पवाडा पहा.

पोवाणी, पोवाळी—स्त्री. (कों.) पोहणें; (प्र.) पोवणी. (कि० टाकणें). [पोहणी]

पोवी—स्त्री (कों.) (प्र) पोई, पोय.

पोवें—न दगड, झाड, लांकूड वगैरेच्या सांघीत मधमाशांनी केलेले मधाचे पोळे; मोटोळ. [पोयें]

पोशा—वि. १ (निदार्थी) पोसलेला; पालन केलेला; स्वतःच्या प्रमाणे वाढविलेले (मूल). २ गबदुल; पुष्ट; पोपशा; खाऊन स्वस्थ बसणारा. [सं.] पोषण]

पोशाक-ख-ग—पु पेहराव; अंगावर घेण्याचीं वस्त्रेप्रावरणें; शोभेसाठीं अंगावर बालावयाचीं वस्त्रें. [फा. पोशाक] **०करणें**—वर सांगितलेलीं वस्त्रे अंगावर घालणें, घेणें. **०पट्टी**—स्त्री. सन्मानार्थे यावयाच्या पोशाकांच्या खचांकरितां बसविलेली पट्टी, कर. **पोशाकी**—स्त्री-गी-वि. छानदार; दिखाऊ; आकर्षक पण कवडी-मोल; मिजासी; डमडौली, पोशाकाच्याच उपयोगी. तादश टिकाऊ नसलेले (भांडी, वस्तु, मनुष्य इ०). **पोशाकी नांव**—न. औपचारिक परिपाटातील नांव; व्यावहारिक नांव पहा. **पोशाकी वस्त्र**—द्रागिने—नपुंसक छानदार, सणवारीं घालण्याचे दागद्रागिने.

पोशिशा—वि. आश्रयदाता; पालनकर्ता; प्रीतिपूर्वक पोसणारा. ' लाख मरोत मण लाखांचा पोशिन्दा न मरो. '—राज-संन्यास ७३. [फा.]

पोशीदा—वि. आच्छादित; गुप्त; गैरमाहित ' पंतप्रधान यांसी घरोब्याचा प्रकार पोशीदा नाही '—रफ ५ १४५ [फा.]

पोशीश-स—वि. सुप्त. ' क्रिस्त्येक पोशीश मस्तीच्या मज्मुनावास्ते अजम राघो विव्झ यास फिस्ताद केले असत '—पयाव २८७. [फा. पोशिष्=आच्छादन]

पोशेण—अकि. धान्याचे कणीस बाहेर पडणें [प्रसवणें]

पोशेर-रे—पुन. (कों.) मोठे, तांबडे व कांटेरी कमळ.

पोशेवचे—सक्ति. १ (गो.) हातांनी घासणें. २ (गो) काढून घेणें.

पोषणें—सक्ति. पोसणें; संभाळणें; आश्रय देणें; खाऊपिकें घालणें. [सं. पोषण] **पोषक**—वि. १ पोसणारा; पालन करणारा; आश्रय देणारा. २ पुष्टि देणारा. **पोषण**—न १ पालन, संवर्धन; अन्नवि देऊन रक्षण करणें, प्रतिपाल, आश्रय २ (ल) भक्ष्य. —शर. ३ बढती —शर. [सं. पुष्=पोसणें] **पोषणीय**—वि. पोषण, पालन किंवा संवर्धन करण्यास योग्य. **पोषित**—वि पोसलेला; संभाळलेला; बाळगलेला **पोषणा**—वि १ दत्तक २ खावयास घालण्याच्या अटीवर ठेवलेले व स्वतःच्या उपयोगांत आणलेले (दुसऱ्याचे जनावर). ३ (माण) दुसऱ्याचे जिवावर जगणारा.

पोष्य—वि. १ ज्याचे पोषण करावयास पाहिजे असा (पुत्र, कन्या इ०) २ पूर्वीच्या पत्रव्यवहारांत बघांन बडोळ मित्र किंवा आश्रयदाता इत्यादींना पत्र लिहितांना लिहिणाराच्या नांवापूर्वी हा शब्द लिहीत असत; आश्रित [सं] **०ष्य**—पु. ज्याचे पोषण केले पाहिजे अशांचा (मुले, चाकर इ० चा) समुदाय.

पोषाक-ख-ग, पोषाकी-खो-गी—पोशाक; इ० पहा.

पोष्ट—न १ टपालकचेरी २ टपाल. [इ. पोस्ट]

पोस—पु (गो) खरबस [सं पीयूष] **चांदण्याचा पोस**—पु नुकतें पडें लागलेले चांदणें. —शर

पोसणें—सक्ति पोषणें पहा.

पोसणें—अकि. १ जोराने वाळणें, पुष्ट होणें; भरभराट होणें; लह होणें. ' पोसे शरीर दौंदिक । '—नव २४. १५४. २ पूर्ण वाढ होणें; पक्वदशेस येणें (प्राणी, झाड इ०) [सं पुष्, प्रा. पोस, पोसण] **पोसका-गा**—वि. (गो) दत्तक; संभाळलेला; पोसावयास घेतलेला (मुलगा). **पोसकेपण**—न. (गो) दत्तक पद्धति **पोसणा-णें**—पया-पुन. पोषणा पहा. ' होईन सरता । संतामार्जी पोसणा । '—तुंगा १५०३.

पोसर—न. (सामा.) एक प्रकारचे कमळ. पोशेर पहा.

पोमवणें—अकि. कणीस बाहेर पडणें; पसवणें. [सं. प्रसव]

पोसिदा—वि. पोशिशा पहा.

पोसू—न. (गो) माचणीचे लोंगर. [पसवणें]

पोस्ट—पु १ (छापखाना) छापण्याचा कागद. आकार २०×१६ इंच—मुद्रण १६ 'बंक पोस्ट पेपर.' २ टपाल. पोस्ट पहा.

पोस्त—न १ नोकरांवाकरास सणावारी—विशेषतः होळीच्या सणानिमित्त दिलेला बक्षिसीचा पैसा किंवा दारू २ त्या पैसाची श्रमपरिहाराचे दिलेली मेजवानी. ३ नेहमीपेक्षा जास्त किंवा दक्षतेने काम करण्याबद्दल दिलेला पैसा, चिरीमिरी ४ शाईत बोटून किंवा वाळून जाऊ नये म्हणून दौर्लौत टेंवलेली विधी; शाईत काजळ घोटण्याकरिता (पुरुचुंडी करण्याकरिता) ध्यावयाचे फडके ५ (कों) सर्व गावाने शिकार करून, परोषरचे धान्य जमवून करावयाचे सहभोजन. [सं. पुष्टि; हिं. पोस्त=अफूचे बोंड] ० पिंड—पु दुःखाच्या जिवावर चैन करणारा; पंक्तिपठान; पराश्रपुष्ट पोस्त बोंड—न. अफूचे बोंड. पोस्ती, पोस्त्या—वि. १ निशाबाज, सिंग्या; दारूबाज २ श्यापुष्ट, गलेल्ले

पोहचणे—अकि. १ पोचणे, पोहोचणे; दाखल, प्राप्त होणे २ हाती येणे, पावणे. ३ (ल) समजणे; अर्थ कळणे; जाणणे, अवगत होणे 'तर्काने, खुजेन पोहचणे.' [हिं पोहचना] **पोहंच**—कीपु १ पावती. २ येणे, पावणे; हातात येणे (येणे असलेला पैसा). ३ पावलेला पैसा, दाणा इ० 'पोहंच वजा करून बाकीचे रुपये घे' ४—पु. (ल) टप्पा; अडोका; आवाका; सामर्थ्य. 'जसजसा कोणाच्या बुद्धीचा पोहंच तमते त्याला समजते.' **पोहंचता**—वि पोहोचलेला; प्राप्त झालेला 'मला तुम्हाकडला कागद पोहंचता झाला' **पोहंचविणे**—सकि पोहोचते करणे; पावता करणे, नेऊन घालणे (माणूस, जनावर, वस्तु) **पोहंचेला**—वि. (ल.) दूरवर पाहणारा, दूरदृष्टि, दूरवर पोहंच असलेला.

पोहंची—की १ मनगट पोची पहा २ पुरुषाच्या मनगटावर बांधण्याचा एक अलंकार, पोची 'मुक्ताशेखर पोहंचीचा धुकधुक्या हीरांगडे उज्वले.'—मारुट ३ ४२ [हिं]

पोहटा—पु १ पुरामध्ये नदीच्या पाण्यास येणारी कुणवटी, कुणगे; पूर. 'ओढयाला पोहटा आला.' वरील प्रमाणे नदीचे पाणी कुणल्यामुळे काठावरच्या जमीनीत पडलेले अगदाड, चळी २ खाडीपासून दूरवर गेलेला तिचा फाटा. ३ मळीची जमीन गद्दी पहा. ४ शेणाचा गोळा; पोहो **पोहटी**—की. शेणाचा लहानसा पोहो २ खाडीची शाखा, पोहडी; पूर आलेल्या नदीचा लहानसा फाटा, प्रवाह. **पोहटीची माती**—की शेणाच्या पोहोला चिकटलेली माती; ही खताकरिता उपयुक्त असते; पुरामुळे आलेला गाळ

पोहणे—अकि १ हातापायांनी पाणी तोडून नदी वगैरेत तरणे २ तरणे; तरंगणे, पेवणे ३ परिपूर्ण होऊन निरंतर वरीणे, गर्क असणे (शास्त्र, संसृति इ० मध्ये) —सकि. पोहून नदी ओलाढीने. [सं. प्लवन; श्रेण] (वाप्र.) **पोहणारा बुडतो, लिहिणारा चुकतो, शाहीना नडतो, खेळणारा पोळतो**—जो पोहणारा

असेल तोच बुडतो इ० (असे परिणाम घडताना म्हणून त्या त्या गोष्टी कोणी कळ नयेत की काय ? तर कराव्या) **पोहणी**—की. १ पोहणे २ पोहण्याचा एक दम; एक सुरकांडी 'नदीच्या त्या तीरापासून एके पोहणीने या तीरास आलो' —वि पोहण्याजोगी खोल (नदी), पोहून जाण्याजोगा खोल (प्रवाह) **पोहणीस घालणे**—जनावरास नदी वगैरेच्या पाण्यात घालणे **पोहनाच**—वि पायउताराने जाता येत नमुन नावेच्या साहाय्याने जाता येण्याजोगे पोहणी (-वि.) पहा

पोहणी—की. घाण, दुर्गंधी (शेण इ०ची) [पोहो=शेणाचा] **पोहती**—की. लहान पोहो **पोहरण**—की (व) लांबण; दीर्घसूत्रता 'पोहरणी पडले काम, आतां केव्हा होईल कोणी सांगिते ?'

पोहणे—पुकि डब्व होणे, कुणगे (पोट), कुणगे (माती, भित इ० भिन्नविली असतां)

पोह्रा—पु विहिरीतून पाणी काढण्याचे लाकडी किंवा धातूचे भांडे [सं. अपोहर, पयोधर]

पोहा—पु. मेळा; थबा, पोवा, समुदाय (यात्रेकरू, भिक्षेकरी यांचा 'पोहा चालतो अपार.'—दावि ४५ [सं. प्रवाह]

पोहा—पु. साळीवर ऊन पाणी घालून कुटून चपटा केलेला भाताचा दाणा पोहे याचे एकवचन [सं पृथुक, प्रा. पुहुअ, सि पेह]

पोहाडणे—सकि (व) पोहणी घालणे. 'उन्हाळयात बैल पोहाडतात' [सं प्लवन]

पोहिटी, पोहिटीची माती—पोहटी इ० पहा.

पोही—हे—की (प्र) पाणपोही पहा. 'पोहा अन्नछत्र घालूनियां घरीं दडितो बाहेरी आश्रियासी.'—तुगा १२१६. [पोही]

पोहे, पोह—पुभव पोहा पहा [सं पृथुक]

पोहो—पु शेणाचा पो, पोहटा, विटेची रास.

पोहांच, पोहांचणे, पोहोचना, पोहोची, पोहोटी, पोहोडी, पोहोभी, पोहोणे, पोहोरणे, पोहोरा—पोहचणे, पोहच इ० पहा.

पोहोडा—पु. (व ना) भाजून वाळविलेला हुरडा [पोहा] **पोहो फाकणे**—सकि. (व) अरुणोदय होणे 'पोहो फाकला म्हणजे निघा' [सं प्रभात]

पोळ—पु १ देवाला वाढिलेला, पितरांच्या नांवाने सोडलला खोड याचे अंगावर त्रिशूलादि चिन्हे डागतात; वसु 'रचुनि महत्वाचे खेले. मळी एके काळुगेनि पोळे.'—ज्ञा १३.३९. २ (ल.) श्यापुष्ट मनुष्य; आळशी, लळ, निरुपयोगी माणूस. —वि. माजलेला; मोकाट. [वेप्रा. पोभाल=बैल] ० **जत्रा**—की १ पोळ सोडलेला बैल, रंदा यास देवीपुढे बळी देणे. २ (ल.)

पिठवणूक; सध्याच्या सैन्याची कत्तल व दाणादाण. 'याप्रकारे महार-
राव याचे फोजेची पोळजत्रा झाली.' - भा. ८१. पोळा पहा.

पोळ—त्री. १ नुसत्या दागडांची रचलेली (माती, चुना इ०
शिवाय) भित २ आळी; वोळ [सं प्रतोळी; गु]

पोळ—न (गो.) जमीनमोजणीच्या मापाची काठी. [दं. पोळ]

पोळ—पु (ना) मोठी पत्री, पळा [पळा]

पोळ—पु (बैलगाडी) लांब, सरळ व व टोळ्या गाडीच्या
दाह्या प्रत्येकी.

पोळ-ळ—न. (कों.) मोहोळ.

पोळकी—की १ कागदाची नळी (घाण, काडतूस, फटा-
कडा इ० करिता केलेली). पोळ, पोळकट अर्थ २ पहा २ (क)
लखोटा; लिफाफा [हिं पोळ=पोळक]

पोळणें—अकि. १ भाजणें, होरपळणें, जळणें; अग्निस्पर्श
होणें, चटका लागणें. २ (ल) हातीं घेतलेल्या कामात तोटा, नुक
सान चाणणें, चडा बमणें. 'जामीन राहून मी एकदां पोळलों' ३
(ल.) दु. खानें व्यथित होणें [दं का होळे-तेजस्वी असणें, चकाकणें]
पोळभाज—की. (शेतकी) जामीन भाजण्याचें काम; भाजवणी
[पोळणें+भाजणें] **पोळीव**—वि पोळलेले; भाजलेले; जळलेले.

पोळराटली, पोळसर, पोळा-ळ—(उत्तरेकडे) पोवळ-
पाटली, पोवळसर इ० पहा.

पोळा—पु. आषाढ शुद्ध १४, थावण वा ३० व भाद्रपद
वा १० या दिवशी बैलास शृंगारून पुढाळचो करून घाटानें मिर-
विताने तो उत्सव, मण. [बैशा पोअळय, पोळ]

पोळा—पु १ मधमाशांचें पोळें २ साडाच्या पान. वर
मुंगले, डंबील, हुरण यांनी केलेले घरटें.

पोळा—पु १ घर इ० जळत असतां त्यांतून वाऱ्यानें घर
जडणारा त्वादि समुदाय २ (कों) दाढीचा, जमीन भाजण्या-
साठीं त्यावर पसरलेले गवत व पानाचे डाहळे वगैरे याचा जळल्या-
शिवाय राहिलेला भाग. [हिं. पोळ=पोळक]

पोळा—पु. (कों) केळीच्या पानांत घालून विस्तवावर भाज-
लेला पोळक अथवा शेंबण्याचीं फुले; पानपुडा; लहान मुलांचें एक
खाद्य; शिजविलेला भात. (सं. पुलाक)

पोळी—की १ कणीक मिजवून, लाटून भाकरी सारखी
केलेली चपाती, कणकेचा डंडा आणि उकडीचें पुरण यांची केलेली
चपाती २ मोहोळाचा—मध नसलेला पोळीच्या आकाराचा भाग
३ (ल.) एखाद्या दाबून पोळीसारखा केलेला पदार्थ ४ लाख,
लोभ्र, अळिता इ० कांच्या रंगत मिजविलेला, पोळीच्या आकारा
सारखा केलेला आणि वाळलेला कापूस. हा बाटेल तेव्हां पाण्यात
मिजवून याची तांबडी शाई करतात. ५ (ल.) कांबळी; बैलाच्या
गळ्यासारखी मुटलेला भाग; पवळी. [सं. पोलिका, पुलिका; बं.
पुलि; का. होळ्ळु=लाटणें, होळिगे=पोळी] (वा. प्र.) ० पडणें—

(प्रा.) दग्न होणें. ० पिणें—बैन होणें; कांहीं दिवस सुप्रास अन्न
मिळण्याचा योग प्राप्त होणें (आपल्या) **पोळीवर तूप**
ओढणें—दुसऱ्याच्या फायद्याकडे लक्ष्य न देतां आपला फायदा
करून घेणें, अपयलपोटपणा करणें, एकट्यानेच सगळें मिळवून घेणें
सामाज्य—**पोळतवा**—पु. पोळी भाजण्याचा तवा. [पोळी+
तवा] **पोळपट-पाट**—पु पोळी लाटण्याचा लंकडी गोल पाट
[पोळी+पाट] ० **तुकडा**—पु (सामा) पोळी इ० खाद्य पदार्थ
[दि] ० **चरण**—न १ पोळी व वणणाचें जेवण २ (ल) साधें
जेवण. **पोळ्यापाट रु**—पु (विनोदार्थी) पोळ्या करणारा माणूस
(दुसऱ्या कोणत्याहि कामास निरुपयोगी या अर्थी)

पोळें—न (कों) मधमामाशाचें मोहोळ; मधुकोश. [पोळी]

पोळा—पु (गो) अंबोळी (खाद्यविशेष) [पोळी]

पोळोव—पु (गो) तोंडीलावण्यातील दाट रस

पौ—पु फाशावरील एक या संख्येचें चिन्ह, पव [हिं पव]

पौगंड—न मनुष्याची पांचपासून १६ वर्षांपर्यंतची, वयात
येईपर्यंतची अवस्था, जवानी, वाढती दशा, बाल्यावस्था व तासण्या
याच्या मधील स्थिति [सं.]

पौची—की पौची, पौहची पहा

पौड—की १ (गो) पोटी २ (गो) बरोबरी; तुलना
'ताजी पौड धरु नजोन्त्याची सर येणें वाक्य नाही'

पौंड—पु १० रुपये किंवा थोडें जास्त किंमतीचें एक इंग्रजी
नणें, सॅव्हरिन [दं.]

पौढणें—अकि (काय) लव्हणें, आडवें होणें, पडुडणें पहा
(विश्रांति किंवा झोपेकरिता) 'मी पिउन पौढत्ये नका ग मज
हालवूं।' - ऐपो ३१६. [पडुडणें]

पौण, पौणकें, पौणगहातारी—पाऊण, पाऊणकें इ० पहा.

पौतिपूणिमा, पौते—पोवतीपूणिमा, पोवते इ० पहा.

पौत्र—पु नातू (बहुधा मुलाचा मुलगा) [सं] **पौत्रो**—की
नात (बहुधा मुलीची मुलगी). [सं] **पौत्रिकेय**—पु पुत्रासुत

पौत्र—सवि (नंदमाषा) सात. 'पौत्र सुरेकें (रुपये) आठ
दिवसानां तो वेणार आहे.'

पौन-पुन्य—न पुन पुन करण्याची क्रिया; पुनरावृत्ति [सं]

पौनरुक्त्य—न. भाषणाची, बोलण्याची पुनरावृत्ति [सं.]

पौनभुव—पु दोन वेळ लग्न झालेल्या स्त्रीचा मुलगा. अक्षत
किंवा क्षत योनि अशा पुनर्भूच्या ठायीं सवर्णापासून जन्मलेला मुलगा.
बारा पुत्रातील सहावा [सं]

पौबारा—पु (फाशांचा खेळ) पवबारा पहा. [पवबारा]

पौर—वि १ पुरासी; नागरिक. २—वि शहरांत वनविलेला;
उत्पन्न केलेला; नगराचा; नगरी; नगरासंबंधी. [सं. पुर-पौर]

पौराणिक—पु. पुराणिक पहा. -वि. पुराणासंबंधी; पुराणां-
तील. [सं.]

पौरुष—न. १ पराक्रम; शौर्य; पुरुषाचा गुण; पुरुषत्व २ शक्ति; सामर्थ्य; जोम. ३—पुंल्लिखन मनुष्याच्या उंचीपेढीची दोनही हात वर करून हाताच्या बोटापर्यंतची उंची. -वि मर्दानी, मानवी; मनुष्याचा; मनुष्यविषयक [सं] ०वाङ्-पु व्यक्तीचे इच्छास्वातंत्र्याचे मत किंवा त्याचे समर्थन; स्वतःच्या प्रयत्नांने मनुष्य आपला उत्कर्ष किंवा अवनीत करून घेतो असे मत; प्रयत्नवाद. याच्या उलट दैववाद; प्रारब्धवाद [सं.] **पौरुषवादी**—पु. वरील मताचा **पौरुषेय**—वि पौरुष (-वि.) पहा [सं.]

पौरोहित, पौरोहित्य—न पुरोहितांचे काम [सं]

पौर्णमासी, पौर्णिमा—स्त्री पूर्ण चंद्राचा दिवस; शुक्ल पक्षातील शेवटचा दिवस उत्तरहिंदुस्थानात अद्याप पौर्णिमांत महिना मानतात. [सं पूर्ण+मास]

पौर्वापर्ये—न पूर्वापर, मागला पुढला संबंध [सं.]

पौल—पु (राजा) संतति; गाय, म्हैस इ०चे बासल.

पौंश्चर्य—न. व्यभिचार; वेदयावृत्ति. [सं]

पौष—पु. चैत्रादि महिन्यांतील दहावा महिना [सं.] **पौषी**—स्त्री. पौषांतील पौर्णिमा -वि. पौषासंबंधी.

पौष्टिक—वि. १ पुष्टिकारक; बलवर्धक; तेजस्कर; पोषक; धातुपुत्र करणारे. २ श्रेयस्कर; आयुष्यवर्धक; संपत्तिदायक; सुवकारक (यज्ञ-याग, धार्मिक विधि इ०) [सं]

पौठ—स्त्री कुंपणवजा दगडाची लहान भित, पोवळी; आबार; तट. पोवळ अर्थ १ पहा ' तेथ सप्त पौठी ' रत्नतेजाची बाढाळी । ' -शिशु ३२२. [का. पौली=आबाराची भित]

प्याज—पु कांदा. [का पियाज्] **प्याजी**—वि. कांदाच्या रंगासारखे; किंचित गुलाबी रंगाचे; फिकट गुलाबी; पाटल. (जहनेबादी पोषाख गुलाबी प्याजी । ' -सला ३८. [का. पियाजी]

प्याड—न. (गो.) बासळ.

प्याड—स्त्री (गो.) लहानशी भित.

प्यादा—पु १ पायदळांतील शिपई; पायशिपाई; पाईक. ' पळतील त्यास धरून परिच्छिन्न बोचकीं मारणें, सदर अंगर प्यादान न म्हणों. ' -ब्रज ७७. २ (बुद्धिबळांचा खेळ) हलकी सोंगटी; मोहरीखेतीज करून इतर कोणतेहि बुद्बुदक; प्यादे. ' राजा प्रधान पणुप्यादा कटक । बुद्धिबळीं अवघे काष्ठयेक । ' -भारतीबाल ११.२५४ [सं पदाति; का पियादा] (वाप्र.)

प्याद्याचा फर्जी होणें—हलका मनुष्य मोठ्या पदवीस चढणें; रंकाचा राज होणें (बुद्धिबळांच्या खेळांत प्याद्याची समोग्या अखेरच्या घरापर्यंत प्रगति झाली म्हणजे त्या घरचें मोहर् मेळें असल्यास त्यास उढवितां घेतें, यावरून). **प्याद्यागान**—नम्र. पायदळ. ' पाटील बाबापासीं बीम पचवीस हुन्नर स्वार प्याद्यागान मिळून आहे. ' -दिसरा १२.४३. [का. पियाद्यागान्] **प्याद्यागी**—

स्त्री. १ पाईकपण. पायदळांचे काम. २ पाइकाचें वेतन ' यांचा रोजमुरा कजा (=काजीपणा) व नेवकजा (=मुट्यम काजीपणा) व प्यादगी टेक तीनेस साडेसात यास जागा जकात कसवे मजूर देविले असेत ' -बाइसनदा १४१ **प्याद्याजबादा**—पु प्यादा इ० शिपाई. **प्यादे**—न. प्यादा अर्थ २ पहा. **प्यादेगिरी**—स्त्री. पाइकी. ' या प्रांतीचे तमाम मुसलमान लोक प्यादेगिरीचें कसब करून पोठ भरतात. ' -रा ५६६ **प्याद-प्यादे-मात, प्यादी**—

स्त्री. १ (बुद्धिबळ) प्याद्याने शह वेऊन राजाचा केलेला कोंडमारा; प्याद्याच्या शहाने केलेली मात २ (ल.) पराभव. ' समजतात जरी येतात प्यादेमात कुच उरात रसासेल. ' -अफला ८१

प्यान, दयाप—न. (कु. कों) खोऱ्याच्या एका हिस्क्यांत येणारा मातीचा भाग (पेंढ; वेप]

प्यार—स्त्री १ प्रेम; मार्या; ममता; प्रीति २ प्रीतिपात्र; रखेली [हि. प्यार; तुल० सं प्रियकर] **प्यार, प्यारा**—वि. प्रिय; आवडता; शोकीन; खुश झालेला; प्रेमाचा लाडका ' आम्हांवर कां रुसला पंचोप्यारा । ' -ऐपो १२४.

प्यारा, प्यारिफाक—पु. मजकुरांतील विवक्षित भाग; लेखपरिच्छेद; लेखांतील तोडलेला भाग. [इ. पॅरिफाक]

प्याला—पु १ पेला; (धातु, कांच, माती इ०चे) पाणी इ० पिण्याचे लहान भांडे. ' ज्याहा प्यावयासी प्याले सड्णी (दगडी) उत्तम ... पाठवून देणें. ' -रा ६३९२. २ काना; रंजकीचा पेला [वै. स. पेद; का.] ०**मतबाला**—पु (व) शिंगेलेला; दारू पिऊन मत्त झालेला. ' पिणें-घेणें-मुसलमान होणें (कारण हिंदूस मुसलमान करतांना कासी त्यास प्याल्यामधून कांही पेय पाजतो यावरून). **प्यालेदार**—वि छातीवर येणारा भाग प्याल्यासारखा शिबेलेला (अंगरखा).

प्यास—स्त्री. तहान, ठुण्णा. (अक्षरशः व ल.). [सं. पिपासा हि.]

प्याहा—पु. १ प्लीडागुलम. २ पानथरी; प्लीडा. ' एका प्याहा पानथरी । ' -गीता १३.२४९५. [सं. प्लीडा]

प्र—एक उपसर्ग; हा उपसर्ग शब्दांस लागून पुढील मुख्य अर्थ होतात—(अ) अधिक गति. (आ) आधिक्य; प्रकर्ष; अतिशयता (फार, पुष्कळ इ०) अष्टा; उच्चपणा. [सं.]

प्रा; प्रो—(संक्षेप) परगणा; प्रमाण.

प्रा—(संक्षेप) प्रांत.

प्रकट—वि. १ उघड; स्पष्ट. ' कीं परमधाम प्रकट । ' -झा १.

३०. १ अगडाहीर; विख्यात; प्रसिद्ध; नांवाजलेला. ' अवेचु अमोष सिद्धी । तूं प्रकट कृपानिधी । ' -झ ५०. ३ -किवि उघडपणें; स्पष्टपणें; जाहीरपणें; साक्षात्. ' प्रकट महाशैवसा नाचत गेला ... । ' -मोक्ष ४५.३०. [सं.] **प्रकटाघयष**—वि. आच्छादन नमलेला; उघड्या शरीराचा. ' निजमाता बाळवयसेसी । प्रकटाघयषी लाडवी पुत्रासी । ' -एमा २२.४८०.

प्रकटणे—उक्ति. १ प्रसिद्ध करणे; जाहीर करणे; उघडकीस आणणे. २ दाखविणे (उघड रीतीने); प्रदर्शित करणे; प्रकट करणे. ३ गुप्तस्थिति टाकून बाहेर येणे; स्पष्टपणे दिसणे; उघडपणे बाहेर येणे. 'परी आम्हांसाठी होसील सगुण। स्तंभासी फोडून प्रगटसी।' [प्रकट] प्रकटित-वि. जाहीर, प्रसिद्ध केलेला; उघड, स्पष्ट केलेला, विख्यात. [सं.]

प्रकटू—पु. (गो.) अतिशय काळजी. [वे] प्रकटूचे-भक्ति. (गो.) अतिशय काळजी बाढणे.

प्रकंपन—पु. वारा; वायु. [सं.] प्रकंपित(वक्षःस्थल)-न. (नृत्य) नृत्याच्या वेळी दोनही पायांच्या चवःपावरा उभे रहावयाचे व पुन्हा टाचा जखीनीवर टेकावयाच्या. असे करण्याच्या वेळी वक्षःस्थल वर खाली होऊ लागते ती स्थिति जोराने श्वासोच्छ्वास घेत असताना उरायें हलणे हसणे, रडणे, फार श्रम, भय वाटणे, वगैरेच्या वेळी हा अभिनय करितात. [सं.]

प्रकर—पु. समूह, समुदाय [सं.]

प्रकरण—न. १ खाते, शाखा, कामाचा वगै. विभाग 'राज्य-कारभाराचे प्रकरण निराळे, सावकारीचे प्रकरण निराळे.' २ अन्याय; भाग; परिच्छेद; खंड, स्कंध; पर्व; कांड; कागदपत्र ३ विषय; मुद्दा; बाब; गोष्ट. 'युद्धप्रकरणी गोष्टी करा.' ४ बाबत, काम; गोष्ट, उद्योग 'लभप्रकरणी चार हजार रुपये खर्चिले.' ५ पक्ष; मंडळ, मंडळी, विशिष्ट मताने किंवा विचारसरणीने बागणारे लोक समुच्चयांन. ६ (ल. उप.) विद्या, कुल, जाति, गुण, अवगुण इ० गोष्टींनी असामान्य असा मनुष्य, जाडा विद्वान; प्रस्थ; धेंड. 'तुकाराम एक मोठे प्रकरण होऊन गेले.' ७ हा शब्द गोष्ट, प्रस्थ, कांही हेतु इ० अर्थी पुष्कळ ठिकाणीं योजतात. असे—'मुसलमानांचे प्रकरण निराळे हिंदूंचे प्रकरण निराळे.' 'घरीं चार भाऊ आहेत चौघांची चार प्रकरणे निराळी आहेत.' ८ नाटकाच्या दहा प्रकारांपैकी एक. याचे संविधानक विस्तृत असून त्यांत सर्व रस व नाना प्रकारचीं पात्रे असावीं लागतात. उदा० मृच्छकटिक व मालती-माधव हीं नाटके. [सं.] प्रकरणोपाप्त-वि. चालू विषयास किंवा कामास धरून असलेले, प्रसंगास अनुसरून असलेले. [सं. प्रसंग-उपात्त]

प्रकर्ष—पु. उत्कर्ष; श्रेष्ठता; आधिक्य; अतिशयपणा; कोण-त्याहि गुणाची किंवा गोष्टीची परिणति, विपुलता [सं.]

प्रकांड—वि. १ उत्कृष्ट; श्रेष्ठ; उत्तम; उच्च दर्जाचा. २ विशाल. प्रचंड पहा. [सं.]

प्रकाम—वि. अतिशय; पुष्कळ; भरपूर; आकंठ [सं.]

प्रकार—पु. १ भेद; जाति. २ तःप्ता; माग; रीति; पद्धत इ० एक गट प्रकार बहु. ३ (गणित) रीति; पद्धत. ४ वर्त-णूक, प्रसंग. 'हे ऐकल्यावर एखादा भक्ताच प्रकार व्हावयाचा.'

—रत्नकंठा ४४. [सं.] **प्रकरणे**—निरनिराळ्या रीतीने ज्ञास देणे, सतावणे, पीढेणे.

प्रकाश—पु. १ उजेड; तेज; चमक, अंध.काराचा लोप. २ (शब्दशः व ल.) फैलाव; विस्तार; प्रसार. ३ फुलाचा विकास; प्रफुल्लता. ४ ज्ञान; विषयाचे रहस्य; बुद्धीचा विकास. ५ बातमी, खबर इ०चा फैलाव, प्रसार. ६ सत्य प्रकट करणे; सत्यान्वेषण. ७ चित्; चैतन्य; आत्मज्ञान. 'सत्ता प्रकाश सुख। या तिहींतिहीं उणे लेख।'—अष्ट ५. ८ प्रसिद्धि; ख्याति. 'समस्त लोकशिकतां। प्रकाश माला चहुं राष्ट्री।'—गुच ४६. ५. ९ (नाट्य) उघड भाषण; पात्रांन प्रथम स्वगत भाषण करून नंतर दुसऱ्या पात्राबरोबर भाषण करणे. [सं.] सामाशब्द—०क-वि. १ प्रकाशणारा; तेज देणारा; चमकवती करणारा. २ स्पष्ट, विशद करणारा; जाहीर करणारा. प्रसिद्धि-कर्ता. [सं.] **०कण-परमाणु**—पु. सूर्य व दुसरे तेजस्वी पदार्थ यापासून निघणाऱ्या प्रकाशाच्या किंवा तेजाच्या असंख्य सूक्ष्म परमाणूपैकीं प्रत्येक; तेजपरमाणु **०जन्मदाक्षिणामापकयंत्र**—न. प्रकाशाच्या किरणाची तीव्रता मोजण्याचे यंत्र, किरणविकारकत्वमापक; किरणतीव्रतामापक (इ.) अँकिटॉमिटर ०त्व-न. प्रसिद्धि; ख्याति; नावलौकिक. 'प्रकाशत्व चहुं राष्ट्री योल। समस्त येती दर्शना।'—गुच ३०. १६ [प्रकाश+त्व-प्रत्यय] **०दाहल**—न. स्फुर नांवाच्या अघातुरूप मूलद्रव्याचे आम्ल; स्फुरकाम्ल; (इ.) फॉस्फोरिक अॅसिड. **०दर्शन**—न. (प्रकाशलेखन) जाणत काच उजेडांत ठेवणे; (इ.) एक्सपोझर. **०पुंज**—पु. मोठ्या प्रकाशगोलातील दुर्बिणीतून दिसणारे लहान तेजाचे बिंदू. **०प्रतिबंधक**—वि अपारदर्शक; प्रकाश-भेद्य; प्रकाशरोधक; (इ.) ओपेक **०भेदू**—वि. (पारदर्शक नसून) उजेडास वाट देणारा; उजेड जाऊ देणारा;—इं. ट्रॅन्स्प्यूसंड. **०मान**—वि. प्रकाशणारा; तेजस्वी; चमकवती [प्रकाशमान-प्रत्यय] **०मापकयंत्र**—न. प्रकाशाची तीव्रता मोजण्याचे यंत्र; (इ.) फोटोमिटर **०लेखन**—न. प्रकाशाच्या साहाय्येने चित्रे काढण्याची कृति; (इ.) फोटोप्रेसी. **०वृत्त**—न. सूर्याचे प्रकाशित जे गोलाचे त्यास अप्रकाशित गोलाधांपासून निराळे करणारे वृत्त; (इ.) सर्कल ऑफ इल्युमिनेशन. **०व्यतिकरण**—न. प्रकाशलहरी एका दिशेने जात असता विद्द दिशेने जर तशाच प्रकाशलहरी येत असतील तर त्या दोहोंचा संयोग होऊन त्या ठिकाणीं प्रकाशाच्या ऐवजीं काळोख दिसतो. याच चमत्कारास प्रकाशव्यतिकरण अगर विकृति असे म्हणतात. 'ए. ए. मियेल्सनने प्रकाशाचे व्यतिकरण करून त्या योगाने प्रकाशाच्या लहरींची लांबी मोजली.'—ह्लाको (प) २३२. **०शास्त्र**—न. दृष्टिशास्त्र; दृक्शास्त्र; दर्शनानुशासनशास्त्र; (इ.) भॉप्टिक्स. **०शोषण**—न. दूर अंतरावरून एखाद्या वस्तूचा प्रकाश येत असल्यास मध्यमा वातावरणांत त्याचे किरण शोषले जाऊन प्रकाश कमी तेजस्वी दिसतो; अगर प्रकाशित वस्तूच्या समोर

दुसरे द्रव्य अगर वस्तु ठेवल्यास त्याकडेन प्रकाश शोषला जाऊन मंद होतो. या शोषणक्रियेस प्रकाशशोषण असे म्हणतात. (इं.) अक्सॉफीन ऑफ लाईट. -झाको(प)२३३. **प्रकाशाची विकृति**-**झी.** प्रकाश सरळ रेषेपासून वक्र होणे, प्रकाशाचे अपभवन होणे: (इं.) डिफ्रॅक्शन ऑफ लाईट. **प्रकाशाचे ध्रुवीभवन**-न. प्रकाश एकरूप करणे. (इं.) पोलरायझेशन ऑफ लाईट. **प्रकाशाची शालाका**-झी. किरणछटा, अंशुजाल; किरणजाल; (इं.) पेन्सिल ऑफ रेज. **प्रकाशाचे पृथक्करण**-न. प्रकाशाच्या रंगांचे पृथक्करण, विघटन; (इं.) डिफ्रॅक्शन ऑफ लाईट.

प्रकाश(शि)णे-उक्ति १ चक्रकणे; चमकणे; झळकणे. २ (ल.) उघडकीस येणे, प्रकट होणे, ३ तेजस्वी करणे; उजेड देणे; प्रकाश देणे; सूर्यप्रकाशाने पदार्थ दिसे असा करणे, ४ (ल.) स्पष्टीकरण करणे, उदाहरण देऊन उघड करणे, प्रकट करणे, दाखविणे; उघडकीस आणणे, प्रसिद्ध करणे. 'अंतरीं शुचित्व पूर्ण वसे। ते बाह्यकर्म स्वयं प्रकाशे। ते शुचित्वचि अनायासे। परमार्थदशे प्रकाशी।' -एमा ३.३९७. [प्रकाश] **प्रकाशित**-वि. १ प्रकाशलेला; तेजस्वी झालेला; तेजोमय. २ प्रसिद्ध, उघड केलेला. [सं.] **प्रकाशी**-वि. प्रकाशणारा; तेजस्वी. 'प्रकाशिया प्रकाशी वोजा। तो झळकत तुझा निजदंतु।' -एमा १.५. **प्रकाश्य**-वि. प्रकाशित, प्रकट, उघड, प्रसिद्ध करण्यास योग्य, जरूर, इष्ट, (शब्दशः व ल.) 'जो प्रकाश्येयीण प्रकाशु।' -झा १५.५४५.

प्रकाळ-ळा-उ. उशीर; विलंब 'आतां प्रकाळा काईसा।' -उषा १८.१७. [सं. प्र=परिवर्तित+काळ] **प्रकाळणे**-अकि. (महानु.) लांबणे; बराच वेळ टिकणे. 'मग सभोगमुखें प्रकाळेली। रात्रीं तेयां।' -शिशु २२९ [प्रकाळ]

प्रकीर्ण-वि. १ नानाविध, विविध, निरनिराळ्या विषयानीं युक्त (पुस्तक, अव्याय, भाषण इ०) २ विस्तृत केलेला, विशद केलेला; उघड केलेला, ३ विखुरलेला, विसकटलेला; अस्ताव्यस्त पडलेला. ४ सर्वत्र प्रसिद्ध किंवा जाहीर झालेला. [सं.]

प्रकृत-झी. १ (प्र) प्रकृति; शरीरावस्था; तन्व्यत. २ स्वभाव [सं. प्रकृति] -वि. १ चालू; प्रस्तुत; साप्रत; हल्ली; प्रचलित. 'आमच्या देशातील वैष्णवांची कार्ये प्रकृत दूषणापासून मुक्त आहेत असे नाही.' -नि ८१९. २ -किवि सऱ्या, ह्या प्रसंगी; हल्ली. [सं.] **स्वर**-उ. शुद्धस्वर पदा; **प्रकृतार्थ**-प. चालू विषय; हातीं नेलेला विषय. म्ह० द्वौ नपौ प्रकृतार्थ दृढयतः=दोन नकारांचा एक होकार होतो.

प्रकृति-झी. १ शरीर किंवा मन ह्यांचा मूलस्वभाव; मूलधर्म, अवस्था, स्थिति: स्वभाव; शरीर; तन्व्यत. वैयशास्त्रात सात प्रकारच्या प्रकृती सांगितल्या आहेत: वातज, पित्तज, कफज, वातपित्तज, वातकफज, कफपित्तजप्रकृति आणि समधातु किंवा सम

प्रकृति. ह्यांशिवायहि बऱ्याच प्रकारच्या प्रकृती आहेत. उदा० कृष्ण रीत-उग्र-मंद-कोमलप्रकृति इ०. २ पदार्थमात्राचा मूलधर्म, मूलस्वभाव किंवा मूलस्थिति. 'जंव प्रकृतीचे अधिष्ठान। तंव सांडो मांडी हें अज्ञान।' -झा ३५३. 'तिये आधर्वाचि मायुतीं। जिवंत भेटली प्रकृती।' -झा ११.६६६. ३ (तत्त्व) विश्वाच्या उत्पत्तीचे कारण, मूलकारण, सभावायीकारण; ह्याच्या उलट अध्यात्मिक कारण; सर्व सृष्टीतील पदार्थांचे मुख्य मूल. 'जगांतील सर्व पदार्थांचे जें हें मूलभूत द्रव्य त्यास साख्यशास्त्रांत प्रकृति असे म्हणतात.' -गीर १५५. ४ (वेदांत) माया, आदि माया; ब्रह्माची जग उत्पन्न करण्याची इच्छाशक्ति, अविद्या. 'म्हणुनि आधर्षे। मार्गाल मज आठवे। मी अजुही परि संभवे.' प्रकृतियोगे।' -झा ४.४४. ५ (व्याकरण) शब्दांचे किंवा धातूंचे प्रत्यय लागण्यापूर्वीचे मूल रूप. ६ पृथ्वी, आपू, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि आणि अहंकार हे आठ पदार्थ; अष्टविधा-प्रकृति. ह्यांपैकी पहिले पाच, ज्यास पंचमहाभूते असे म्हणतात, त्याचा पंचसूक्ष्मभूतांशी (गंध, रस, रूप, स्पर्श आणि शब्द इ० शी) मूलकारण म्हणून संबंध लावून व मन, बुद्धि अहंकार तसेच ठेवून दुसरी अष्टविधा प्रकृति होत. पंचमहाभूते पहा. ७ राज्यकारभाराची सात अंगे-स्वामी, अमात्य, सुहृद्, कोश, राष्ट्र, दुर्ग, आणि बल. ह्यांत आणखी प्रजेचा अंतर्भाव करितात पहिल्या साताना सप्तविधाप्रकृति व आठाना अष्टविधाप्रकृति असे म्हणतात. ह्याचाहि पुन्हा अंतःप्रकृति (स्वामी, अमात्य आणि सुहृद्) व बहिःप्रकृति (कोश, राष्ट्र, दुर्ग बल आणि प्रजा) असे भेद आहेत. ८ प्रजा; रयत. 'दुसरे दिवशी प्रकृति प्रार्थिति येऊनि आपुल्या पतिते।' -मोवन १३.१०४. ९ एक छंद १० कांही एक व्यवहाराचा सामान्यतः चाललेला प्रकार. [सं.] (वाप्र.) **ताळ्यावर येणे**-(आजार, राग, द्वेष इ० मुळे झालेला) तन्व्यतीचा विषाड, मनःस्ताप इ० नाहीसा होणे. **प्रकृतीचा ताळ बिघडणे**-नासणे-सोडणे, प्रकृतीने ताळ सोडणे-टाकणे-ताळ्यातून जाणे-१ तन्व्यत बिघडणे; शरीराचा जोम, कल, स्वास्थ्य, तेज इ० कमी होणे, नाहीसे होणे २ भाडणास सुरवात करणे, होणे; रागावणे, कोधाविष्ट होणे. **प्रकृतीने चालणे-जाणे-वागणे-असणे**-एखाद्याच्या सर्जीप्रमाणे, स्वभाव, मन, इच्छा इ० प्रमाणे वागणे; (आपल्या) स्वभावानुरूप, सर्जीप्रमाणे वागणे. **प्रकृतीवर टाकणे-डेवणे-अस्-देणे** आजार वगैरे नैसर्गिक रीत्या बरा होऊ देणे. सामाशब्द-० गत-वि. प्रकृतीच्या किंवा मायेच्या स्वाधीन झालेला; मायोपाधिक 'आणि हाचि प्रकृतिगत। सुखदुःखभोगी हेतु।' -झा १४.३४. ० ज-वि. उपजत; जन्मतः; स्वाभाविक. '...भय मुलामध्ये प्रकृतिज असते' -चीति २६४. ० बोल-प. जन्म, मृत्यु इ० दारीरिक विकार,

‘तैसा मर्य्य लोकांशु । तो जरी जाहला प्राकृत । तन्ही प्रकृति-
दोषाची मातु । नेणिजे तेथ ।’ — झा १०.७९. ०परिहार—प
प्रकृतीसंबंधीचा सर्व विचार, लुटासा, स्पष्टीकरण. ‘तयावरी सप्तर्षी ।
प्रकृतिपरिहार उपक्रमी । भजति जे पुष्पोत्तमी । ते बोलिले चान्ही ।’
— झा १०.२८ ०पुरुष—प. १ जगताच्या उत्पत्तीस कारणीभूत
असलेला माया व आदिपुरुष. ‘सृष्टीला आदिकारण प्रकृतिपुरुष ।’
२ स्त्रीपुरुष ‘प्रकृतिपुरुष चालिले मेळ । श्रीगुरुदेवदर्शना ।’ — सप्र
८.४०. ०प्रलय—प. कल्पाती होणारा सृष्टीचा विलय; महाप्रलय.
०भूत—वि शरीरानें युक्त, शरीरवान्. ‘नातरी प्रकृतिमेंतु होउनी ।
इंद्रिया लळा देउनी ।’ — झा ३.१९४. ०विकार—पु माया-
कार्य; जग. ०विकृतिभाव—प. प्रकृति व विकृति याचा परस्पर
संबंध. ०स्वभाव—प. १ मनुष्याचा मूलस्वभाव. २ पदार्थाच्या
अंशचा नैसर्गिक गुणधर्म. ३ प्रकृत्यंश—पु (ज्योतिष) कोणत्याहि
गोळाच्या अंगी असलेला जडपदार्थाचा अंश [प्रकृति+अंश]

प्रकृष्ट—वि. उत्कृष्ट; उत्तम; श्रेष्ठ [स]

प्रकोप—प. १ कफ, वात, पित्त इ० शारीरिक दोषांची अति-
शय वाढ, आधिक्य, वचैस्व. पित्तप्रकोप, वातप्रकोप, धातुप्रकोप
इ०. २ दंगा; वंड. ३ चित्तक्षोभ; राग, क्षुब्धता; कोध. [सं]

प्रकोष्ठ—प. कोपराखालचा हाताचा भाग याच्या उलट
प्रवेष्ट (कोपरावरचा हाताचा भाग) [सं]

प्रक्रिया—स्त्री. १ रीति; सरणी, पद्धति, मार्ग, चाल (कार्य
इ० ची). २ (व्या.) शब्दाच्या मूळरूपापुढे प्रत्यय वगैरे लावून
शब्द सिद्ध करण्याची कृति ३ संश्लिष्ट वगैरे होण्याच्या पूर्वीचे
शब्दाचे रूप. [सं.]

प्रखर—वि. १ अतिशय ऊर्ण, तीक्ष्ण, तीव्र, कडक(औषध,
तपकीर इ०). २ भयंकर; तीव्र, अनावर; मनस्वी, उतावीळ
पणाची. —किवि. चलाखपण; चुणचुणीतपण; रोखडोकपण; स्पष्ट
पण (उत्तर देणें). [सं.]

प्रखेळ—वि. (गो.) परमार्थ न साधणारा.

प्रख्या—स्त्री. प्रसिद्धि; कीर्ति; ख्याति; लौकिक [सं. प्र+ख्या]

प्रख्यात—वि. प्रसिद्ध; सर्वभूत; नांवाजलेला. [सं.] प्रख्याति-
स्त्री. प्रसिद्धि; कीर्ति; नांवलौकिक. [सं.]

प्रगट, प्रगटणें—प्रकट, प्रकटणें पहा. [प्रकट अप]

प्रगंड—पु बाढ; हात; प्रकोष्ठ. प्रगंडास्थि—पु. दंडाचें हाड;
भुजास्थि; प्रकोष्ठास्थि. [सं. प्रगंड+स्थि]

प्रगणा—पु. (प्र.) परगणा पहा.

प्रगति—स्त्री. सुधारणा; उत्कर्षाची स्थिति. [सं.] ०कारि-
वि. पुढे पुढे जाणारे; सुधारणाप्रिय. ‘अहो प्रगतिकारि हें युग नवें
उदेलें पहा ।’ —चंद्रिका ४.४.१५. ०प्रिय—वि. सुधारणाप्रिय;
उत्कर्षप्रैक्षू. ‘नंतर (गळडस्त) प्रगतिप्रिय (लिबरल) पक्षाला
मिळाला. ’ —विचावि १५६.

शको ५. २८

प्रगमनशील—वि. सुधारणाप्रिय; प्रगतिप्रिय. ‘परंतु या
विचारसरणीस न खुमानतं बहुतेक सर्व प्रगमनशील राष्ट्रांनी जोड-
समेच्या पद्धतीचाच स्वीकार केला आहे. ’ —वस्व ११९ [सं.]

प्रगदभ—वि. १ पूर्ण वाटलेला, प्रौढ; परिपक्व. २ धीट;
धाडसी; निश्चयी, उत्साही ३ शहाणा, गंभीर; खोल, अगाध
(ज्ञानाचा मनुष्य). [सं.] ०विचारशक्ति—स्त्री पूर्णतःस पोच-
लेल्या विचारार्थें सामर्थ्य, जोर ‘इंग्रजी शिक्षणानें प्राप्त आलेली
प्रगल्भविचारशक्ति याचा उपयोग .. ’ —टिळे २४३४ प्रग-
दभता—स्त्री. आधिक्य; पूर्णता.

प्रगाथ—पु. एक वैदिक व्रत.

प्रगाथ—पु. (अप.) प्रघात पहा.

प्रग्रह—पु. (चंद्र, सूर्य इ० काचें) ग्रहण. [सं.]

प्रघट, प्रघटणें—(अप.) प्रकट, प्रकटणें पहा.

प्रघट्टक—न एखाद्या विषयाची मांडणी व त्यावर केलेली
चर्चा, वादविचार, ग्रंथाचे किंवा भाषणाचे विस्तृत पाठकेले विभाग.

प्रघात—पु १ परिपाठ, शिरस्ता; प्रचार, सर्वत्र रूढ अस-
लेली गोष्ट २ चाल; रीत, रूढी, संप्रदाय. ‘अथैव शास्त्रोक्त
प्रघात प्रचारात आले ’ —टि ४१०. ३ पद्धत; धर्ती; दम, रूढ
असलेली तन्हा किंवा मार्ग [सं.]

प्रचंड—वि. १ श्रेष्ठ, परमावधीचा, आतानात, पराकाष्ठेचा;
आत्यंतिक, कमालीचा; भारी उदा० प्रचंड-कोध-पराक्रम-बायु-
विया-औदाय्य इ० २ जोरदार; आवेशी. जबरदस्ती, दांडगा ‘हा
प्रचंड पंडित आहे ’ ३ भयंकर, अनर्थकारी. ‘तें प्रचंड अरुण्य ’
४ फार मोठा, अवाढव्य, विशाल ‘तैसी जियेतियेकडे । तुझीं
वस्त्रें जी प्रचंडें. ’ —झा ११ ३४४ [सं.]

प्रचलन—न प्रचार, प्रसार, फैलाव. ‘रामदासाप्रमाणें प्र-
तिमागांचें संतांनी प्रचलन केलें. ’ —टि ४.४९६ [सं. प्र+चल]

प्रचलित—वि. १ भटकणारा; अस्थिर; चलन पावणारा,
च्युत. ‘प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी. ’ —राम करणाष्टकें
नवनीत १७०. २ चाढ; रूढ. [सं.]

प्रचार—पु १ चाल; रीत; शिरस्ता; परिपाठ; प्रघात; रूढी
२ गति; वतणूक; व्यापार. ‘कीं मावळलिया दिनकर । सरे किर-
णांचा पसर । तैसा मनोजय प्रचार । बुद्धीदियाचा ।’ —झा १६.
१८४. ३ प्रसिद्धि, प्रसार; जाहिरात, परिस्फुटता. [सं.] ०क-पु.
प्रचार करणारा; (चळवळ, मत, तत्त्व, कार्य इ० विषयी) माहिती
सांगून प्रसार करणारा. ‘अंधेरी आश्रमाप्रमाणें येथेही फक्त प्रचारक
तयार करण्याचें शिक्षण का देत नाहीत. ’ —केले १.३६६. [सं.]
प्रचारित—वि प्रचारांत असलेले, वहिवाटलेले; रूढ; सामान्य;
सर्वसाधारण [सं.]

प्रचि(ची)त, प्रचीति—स्त्री अनुभव; स्थायी; प्रत्यंतर, विश्वास; पडताळा. 'माझी मज असे घडली प्रचीत। नसेल पतित ऐसा कोणी।'—तुगा ३५६ [सं प्रतीति]

प्रचुर—वि. पुष्कळ; विपुल; भरपूर समासांत युक्त, पूर्ण, व्याप्त इ० अर्थां योजनात 'जल-वृक्ष-धान्य-सुवर्ण विद्वत्प्रचुर' इ० [सं]

प्रच्छन्न, प्रच्छादित—वि झाकलेला; लपलेला, गुढ; गुप्त; अप्रकट. 'ती राज्यघटना गुलामगिरीचाच प्रच्छन्न प्रकार मानला आहे.'—के १२३० [सं] **०पातक**—न. गुप्त पातक

प्रच्छादणें—सक्ति झाकणें, आच्छादणें; लपविणें **प्रच्छादन**—न. १ झाकणें, लपविणें; आच्छादन, आवरण २ घोड्याच्या कोळ्यांमधील काळें व पांढरें वतुळ. —अथप १.६१ [सं]

प्रजणें—अक्ति. १ माण्यासाठीं सिद्ध करणें; परजणें (तरवार). 'ते प्रजुनी उभा टेला।'—उषा १५.६५. २ हश्या करणें; मारणें; छेदणें; परजणें पहा. 'मग प्रजालें महाकाळें।'—उषा १७.१३. [सं. प्रेरय]

प्रजन—पु. (महातु) परवेश. 'संसाराचा प्रजन।' तुंसाडुनि जात प्रभु श्रीचक्रपाणि।'—भाए १२८. [सं परजन]

प्रजन्य, प्रजंन—पु. (ल.) पजन्य; पाऊस. 'बीज पडे हिंव पडे। प्राणी प्रजनीं सांपडे।'—दा ३.७.५१. 'भक्तवत्सल मुगारि। प्रजन्य आणिला ते अवसरी।'—देवसंत ३५. [सं. पजन्य]

प्रजळणें—अक्ति १ जोरांन जळणें २ (ल) जळकळणें; दुष्टाबा करणें. 'दाहीजे प्रजळतीं बैरी चितीति आन।'—वसा ४. [सं. प्रज्वलन]

प्रजा—स्त्रीभव. १ रयत, लोक. 'जयातें सकळ लोक प्रजा। होऊनि सेविती।'—ज्ञा १०.२३९ २ संतति; मुलेंबाळें. 'आणि प्रजा जे जाली। तियें वस्ती कीर आली।'—ज्ञा १३.५९६. 'बाप प्रजा असी जी पितरांसि भवार्थवांत सुतरी, ती।'—मोआदि ११. ६. [सं.] **०मह**—यथा राजा तथा प्रजा सामाशब्द—**०मोह**—पु.

राजानें केलेला प्रजेचा गुन्हा. 'सध्याच्या पीनलकोडांत प्रजाश्रोहाची शिक्षा सांगितलेली नाही तरी परमेश्वराच्या कोडांत प्रजाश्रोहाची शिक्षा सांगितली असेल.'—टिपु १५६. **०पति**—पु. १ ब्रह्मदेव.

'हंही असो प्रजापती। शक्ति जे सृष्टिकरिती।'—ज्ञा १७ ३३५. २ दक्षकर्मदादि ऋषींवर्यीं प्रत्येक. ३ राजा. 'शिवाजीरावसारखा प्रजापती कोणी निर्माण झालाच नाही असे म्हणावें लागतें.'

—विष्णुप ३ २२६. ४ शिश्र; पुरुषाचें जननेंद्रिय. 'तोंड गायीचें प्रजापति गाववाच.' [सं] **०परत्य**—न प्राजापत्य पहा. **०परिषद्**—स्त्री प्रजेच्या मताबद्दल चर्चा करण्याची महासभा. 'हें प्रजा-

परिषदेचें आठवें अधिवेशन आहे'—के १६.४ ३०. **०भाग**—पु. उत्पन्नावर्यें रयतेचा भाग [सं.] **०सत्ताक**—वि लोकांनीं निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींनीं चालविलेली (राज्यपद्धति). **०साधन**—

न. प्रजोत्पत्ति; वंशवृद्धि. 'आणि कुळें गोधुनि दोन्ही। कुमारेचि शुभलक्षी। मेळवीजती प्रजासाधनी हेतु जरी।'—ज्ञा १६ ३०३.

प्रजोत्पत्ति—स्त्री १ मैथुनद्वारां संततीचें जनन. २ संतान; संतति.

प्रजोत्पादन—न प्रजोत्पत्ति अर्थ १ पहा. [सं.]

प्रजी—स्त्री. तत्वार, ढाल, पहा इ० ची मूळ; खोबळा; परज पहा. 'चे घे प्रजी हाती येह।'—उषा ३६ ७७. [परज]

प्रज्व(ज्वा)ळणें—अक्ति १ जळणें; प्रदीप्त होणें; जाळणें. 'जैसा घरीं आपुला। वानिवसें वन्ही लागला। तो आणिकांहीं प्रज्वळिला। जाळुनि घाली।'—ज्ञा १.२५८ २ (ल) जळकळणें; रागावणें; कोपणें. 'ऐसें वचन ऐकोनी। ईश्वर प्रज्वाळला मनी।'—गुच ४९ २१. [सं. प्रज्वलन] **प्रज्वलन**—न. जळणें; पेटणें; पेटविणें (शब्दशः व ल). [सं] **प्रज्वलित**—वि पेटविलेला;

जळणारा; जळत असलेला; प्रदीप्त (शब्दशः व ल). [सं.] **प्रणणें, पर्णणें**—सक्ति १ (काव्य) विवाह करणें; बरणें; पाणिप्रवण करणें (विशेषतः वराहद्वन) 'स्वयंवरा आली उर्वशी। ते मागौती पाठविली साधुसी। परी बुद्धि ठेली कैसी। जे हेची प्रणावी।'—शिशु २०२. 'पर्ण म्हणती पांचाळपुत्री। तें नावेक विलोळें।'—मुविराट ४१.१८. २ (ल) स्वीकार करणें; घेणें.

'कौरव प्रणन अपकीर्ति। जाते झाले स्वस्थळां।'—मुविराट ६. १७०. [सं. परिपत्नी]

प्रणत—वि. १ नमलेला; वांकलेला. २ (ल) नम्र; विनयशील; शरण आलेला. 'प्रणत प्रतिपादु। हे खेळु जयाचा।'—ज्ञा १२.२४२ [सं.] **०पाळ**—वि शरण आलेल्याचें रक्षण करणारा.

'ऐसा प्रणतपाळ कृपावोरी। दुसरा जमीं असेना।'—एमा ५. ३७८. **०वत्सल**—वि. गरिबाचा व शरण आलेल्यांचा आश्रयदाता. 'अगा प्रणतवत्सल म्हणति त्या जना पावलां।'—केका ९ [सं.]

प्रणति—स्त्री. १ नमस्कार; नमन; वंदन. 'तैसा तुमिया प्रणतीं। मी पूणें जाहलें श्रीनिश्रुति।'—ज्ञा १७.२०. २ (ल) नम्रता; लीनता; नम्रपणा. [सं.]

प्रणती—स्त्री. प्रणती पहा.

प्रणय—पु. प्रेम; प्रीति; लळा. [सं.] **०कोप**—पु. नवरा-बायकोमधील लढका राग; आपल्या प्रेमाच्या अनुषंगानें आपली समजूत करावी म्हणून त्याच्यावर केलेला खोटा राग; रागाचा नखरा. **प्रणयिनी**—स्त्री. प्रिया; प्रियकर स्त्री. पुष्किली रूप प्रणयी पहा. **प्रणयी**—वि. प्रेम करणारा; प्रेमी; प्रेमीजन; प्रियकर.

'प्रणयिजनासी एकनिष्ठतेन वागण्याचा उपदेश परिणामकारक रीतीन करणारा गुह प्रेम हा एकच होय.'—जन्मरहस्य ३३. **०जन**—पु. प्रियव्यक्ति; प्रेमापन्न; प्रियकर.

प्रणयन—न. १ नेण्याची, न्यायवाची क्रिया. २ पुरस्कार; प्रचार; प्रसार. 'या झाझाचें ग्रंथरुपानें प्रणयन यापूर्वी आपल्या देशांत कधीहि झालेलें माहीत नाही.'—नि २५१. [सं.]

प्रणव—पु. १ ओंकार. 'प्रणवरूपिणी मूलप्रकृति। परिकोपेल त्रिभुवनपति।' 'प्रणवाचिये पेठे। जाहले शब्दब्रह्म माजिठे।' -ह्या ६.१०९. २ प्राणायाम. -ह्या १८ ३२६. ३ वायव्यशेष; पणव पहा. [सं.]

प्रणाम—पु. नमस्कार; वंदन [सं.]

प्रणालिका, प्रणाली—स्त्री १ पाट, नळ; गटार; पन्डळ; परिनालिका. २ (ल.) नेहेर्मीची टाविक व्यवस्था, पद्धत, माडणी; लूड खालेला, योग्य मार्ग, रीत, क्रम, परिपाठ परंपरा. परिनालिका पहा [सं.]

प्रणिधान—न. (एखाद्या गोष्टीकडे किंवा गोष्टीत) मन लावणे, घालणे; ध्यान; चिंतन. [सं.]

प्रणिशत—पु. नमस्कार; वंदन; दंडवत. [सं.]

प्रणियणें—कि. वरणें; परिणणें, प्राणें पहा. 'जो बैसला द्विज गणांत कलानिधी तो। म्यां आपणें प्रणियला गुणवारिधी तो।' -आसी ३६. [सं. परिणय]

प्रणीत—वि बनविलेला; केलेला; रचलेला. समासात-उत्तरपदांत योजितात. जसे:-व्यासप्रणीत, गौतमप्रणीत इ० [सं.]

प्रणीता-ति—स्त्री. यज्ञातील एक पात्र हें समंत्रक पाण्याने भरून अग्नीच्या उत्तरबाजूस ठेवावयाचें असतें. हें लांकडी. चौकोनी पाळ्याच्या आकाराचें असून याला मूठ असते. 'रक्तमांसाप्रणी तथा। भर भरी।' -ह्या १७.९६ ९८ [सं.]

प्रणु—पु. परिणय; विवाह; लय 'रामप्रणुसंप्रमानें। दुंदुभी तुरें लागली।' -वेसीत्व ९.३९ [सं. परिणय]

प्रत—स्त्री. १ नकळ; किता; मूळ वस्तूची प्रतिकृति. प्रतिलेख; मूळावरहुकूम बनविलेली दुसरी वस्तु. २ अनेक पुस्तकांपैकी एक पुस्तक; एक नग ३ ज्या लेखावरून किंवा पुस्तकावरून दुसरा लेख किंवा पुस्तक लिहितात तो मूळ लेख, पुस्तक इ० 'सर्वेच प्रत लिहून कंपोज करणें पुरवेठ.' -केले १.२२६. ४ एक चित्र पाहून त्या-सारखेच काढलेले दुसरें चित्र. ५ पुस्तक; ग्रंथ. 'भागवताची प्रत आम्हांस पाहिजे.' ६ नमुना; मासला; जात; तऱ्हा. 'ह्या प्रतीची साखर आणीत जा.' ७ गुणप्रमाणें केलेला, पाडलेला प्रकार; जात. 'आंब्याच्या चार प्रती केल्या आहेत.' ८ विभाग; वर्ग; दर्जा (आकार, महत्त्व यांवरून). 'सन १७५० इसवीचे अगोदरचे जे सरंजाम लोकांकडे चालत असतील ते वंशपरंपरा चालवावे व त्या सर्व सरंजामांची पहिली प्रत करावी.' -इनाम ३९ ९ संच; गंज; गदा; समूह; गट. १० समारंभाच्या वेळीं निमंत्रित व उच्च दर्जाच्या पाहुण्यांस, शिष्टांस वेण्यासाठीं योजिलेल्या दक्षिणा-आहेरातील सर्वांत उत्तम गट. [सं. प्रति] ० **माडा**—पु. १ एखाद्या मोठ्या कामाचा किंवा निरनिराळ्या गोष्टीचा (जमाखचें, निरनिराळ्या वस्तूंचा) खातेवार हिशोब. (कि० ठेवणें; काढणें; लावणें; मिळ-

वणें) २ अशा तऱ्हेने ठेविलेला हिशोब. (कि० निवणें; लागणें; मिळणें). ० **बंदी**—स्त्री. जमाबंदीच्या गुणावरून पिकाच्या मग दुराप्रमाणें केलेले वर्गीकरण 'धारवाड जिल्ह्यांत प्रतबंदी सुरू होती.' -इनाम ९. ० **वार**—किवि गटानें; वर्गवारीने; घटका प्रमाणें (माडणें, साणणें; लावणें) ० **वारी**—स्त्री. एखाद्या प्रातातील जमीनीच्या वर्गवारीचा तफा **प्रतीचा**—वि. एकाच प्रकारचा, वर्गाचा, सांचाचा.

प्रत—शब्द. १ स; ला, तें; कडे; दिशा, उद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय 'तो प्रामाप्रत गेला.' 'राजा प्रधानाप्रत बोलतो.' 'गजानन महाराज, चरणाप्रत बंदन करितों.' 'सुत्रधारा, तुजप्रत कल्याण असो.' -रासकोडा १. २ उद्देशून; करितां; साठीं. 'घराप्रत तीन रुपये दिले.' ३ प्राप्य स्थलादि बोधक प्रत्यय; ला. 'ही वाट संपून आम्ही घराप्रत होऊं तेव्हांच्या साऱ्या गोष्टी.' प्रति पहा. [सं. प्रति]

प्रतणें—सकि. भाजणें (वाईवाईने व अपुरा), परतणें 'नीब-रसें प्रतुन गडु कीजे। दुमोडे।' -वैद्यक पृ ७६. [सं. प्रतप्]

प्रतरणा—स्त्री. (प्र) प्रतारणा पहा.

प्रतान—पु. १ वेळ; लता 'प्रतान कोमल निजशीलाचा खालीं दासळलेला।' -बेदीशाळा २ लतेचा बारीक तंतु; धुमारा; पांगोरा, तागा ३ विस्तार; प्रवार. [सं. प्रतन्त]

प्रताप—पु. १ योग्यता, अधिकार, प्रभुत्व. २ बैभव; प्रभाव. सामर्थ्य; प्राबल्य ३ शौर्य; पराक्रम; वीर्य, पौरव. 'हा संप्रामु काय म्हणिपे। कीं स्वर्गुचि येणें रूपें। मूर्ते कां प्रतापें। उदो केला।' -ह्या २ १९२ ४ सामर्थ्य; शक्ति; गुण; परिणाम (औषध इ०चा) 'पापें जळावया समस्त। नामामाजी प्रताप बहुत।' -रावि १ १५६. ५ उग्नता; दाह. 'सुटला प्रतापाचा वारा।' -उवा ७४ ८३१ 'प्रोढ प्रतापदिनकर' ६ धारवाड वगैरेकडे प्रचारांत असलेले सुमारे दोन रुपये किंमतीचे एक नाणें; अर्धा होन -शिचप्र १०३. [सं.] ० **उधळणें**—अंगचे दुटुण प्रकट करणें. गुण उधळणें पहा. 'त्यांच्या सहागणणाचा प्रताप त्यांना घरात उधळूं वे.' -विकार. ० **महिमा**—पु. एखाद्याचें शौर्य, पराक्रम, सामर्थ्य इ०चें तेज, माहात्म्य, मोठेपणा; सौर्याचा प्रभाव [सं.] ० **ठड**—वि भयकर, उप्र हात्तीचा पराक्रमाचा. (मास्तीचें एक स्वरूप; डावा हात कमरेवर, उजवा उगारलेला व पायाखालीं जंभुमाळी राखस तुडविलेला). 'प्रताप रूढ मास्ती। सुर्यमंडळ धरिलें हातीं।' -रावि ३.२३६ [सं.] ० **लेकेभर**—पु. एक औषधी मात्रा ० **धराळी**—पु. (संगीत) एक राग. ह्यांत धड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र ध्रुव हे स्वर लागतात. आरोहांत गांधार, निषाद वज्र्य व अवरोहांत निषाद वज्र्य. जाति औडुवधाडव वादी ऋषभ, संवारी पंचम,

गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. ० बान्, प्रतापी-वि. १ पराक्रमी; सामर्थ्यवान्; शौर्यशाली; शक्तिवान् २ परिणामकारक; गुणकारी; जहाल, कडक (औषध इ०) [सं.] ० वीर-प्रतापक पहा. -रामदासी १५ १७२. ० झूर-वि. वीर्यशाली; धाडसी. ० सिंह-वि. सिंहा-प्रमाणे पराक्रमी राजा, योद्धा इ०स उद्देशून योजावयाचे विशेष. -पु. विशेषणान्. विशेषतः अकबरकालीन सेवाडचा महा-राणा (मृ १५९७) [सं.] ० सूर्य-प्रतापार्क-वि. शौर्य व पराक्रम यांत सूर्यासारखा (राजा, योद्धा इ०). 'अयोध्येचा राजा दशरथ। तो प्रतापार्क रणपंडित।' -रावि ३ ६३. [सं.]

प्रतारक-वि. प्रतारणा करणारा; लबाड; लुच्चा. [सं.]

प्रतारण, प्रतारण-नबी. फसवणूक; लबाडी; लुच्चेगिरी; कपट. 'आडू वेगु विंदाणु। आशा शेका प्रतारणु।' -हा १३. २७१ 'त्याशीं प्रतारणा करतो तो एकपक्षी नव्हे तर सबैस्वी चोर ठरतो.' -टि ४.४८९. [सं. प्रतारण] **प्रतारणें**-अकि. फस विणें; ठकविणें; वंचणें. [प्रतारणा] **प्रतारित**-वि. फसविलेला; ठकविलेला; वंचित [सं.]

प्रति-एक उपसर्ग (अभि याच्या उलट). याचे अर्थ पुढीलप्रमाणे होतात. १ ऐवजी; बदला; च्या जागी. २ प्रत्येकीं; दर एकाक. 'प्रतिगृह्यास पांच पांच रुपये दिले.' ३ दिशा; उद्दिष्ट स्थल; कडे, दिशेन; वर. ४ परत; माघारी; पुन्हां. ५ तुल्य; समान; तूटप, प्रमाणे. 'तो ब्राह्मण प्रतियुधे आहे.' -शब्. दिशा, गमनोद्दिष्ट दाखविणारा प्रत्यय. स, ला; कडे; प्रत पहा. 'योजी हिताप्रति निशानि पापकर्म।' -बामनस्फुट श्लोक-नवनीत १४६. [सं.]

प्रति-बी. बरोबरी, जोड. 'प्रति नाही त्याशीं करी परा-अव।' -शिवगीता ६१. [सं.]

प्रतिकुंचक-पु शत्रु. विरोधी. प्रतिकुंचक पहा. [सं.]

प्रतिकार्य-पु. प्रतिमा; प्रतिबिंब; चित्र; प्रतिकृति. [सं.]

प्रतिकरुं-पु अनुभव; प्रतीति. -मनको.

प्रतिकार-पु १ प्रतिक्रिया; विरुद्ध दिशेन, उलट प्रयत्न, व्यापार २ उपाय, इलाज, दूरीकरण, निरास ३ विरोध, प्रति वंच; अडवणूक 'तो प्रतिकार म्हणाल कोणता तर सर्वांनीं वंशी कपडा बापरावयाम लागारें' -टि १५१०. ४ मूढ; अपमानाची, दुःखाची फेड; उभेन फेडण [सं.] **प्रति नारक**-वि. १ प्रतिक्रिया करणारा, उलट उपाय योजणारा, प्रतिबंधक, विरोधक २ सुड उगविणारा; प्रतिकरु वेंणारा. [सं.] **प्रतिकारक कारण**-न. (कायदा) आपलें कार्य उत्पन्न करून दिलेले कार्य उत्पन्न न होऊं वेणारें, अडथळा आणणारें कारण -न्यायस २८.

प्रतिकाश-पु प्रतिबिंब; दर्शन 'प्रलयशब्दे प्रत्यक्ष नाश। ज्ञासी पुन्हां नाही दर्शन प्रतिकाश।' -स्वादि १३.५.१२. [सं.]

प्रतिकुंचक-वि. प्रतिकूल; विरुद्ध. 'जयास सागाबा विवेक तोचि जाणावा प्रतिकुंचक।' -दा १९.६.५. -पु. रिकामी लुडबुड, मध्यस्ती, ढवळाढवळ करणारा; त्रास देणारा. [सं. प्रतिकुंचक]

प्रतिकूल-ळ-वि. विरुद्ध; उलट; विरोधी; विपरीत; विषम (माणूस, प्रसंग, घटना इ०) याच्या उलट अनुकूल. 'प्रतिकूल होइल कैसा कृष्णदेव मातें।' -सौमद. -न. विवाहादि मंगल कार्याचा निश्चय माल्यावर अशौवादिकांमुळे येणारी अडचण. [सं.]

प्रतिकृति-बी. १ प्रतिमा; प्रतिबिंब; प्रतिरूप; चित्र; नकल; प्रतिकाय. २ प्रतिक्रिया पहा. [सं.]

प्रतिक्रिया-बी. १ परतफेड; बऱ्यावाईत गोष्टीचें प्रतिकूल; प्रतिकार, उलट क्रिया; क्रियातर २ प्रतिपक्षाच्या क्रियेवर केलेला उपाय, तोड; इलाज; उपचार, विरोध 'कीं स्फुरे हुननक्रिया प्रतिक्रिया।' -यथादी ४ १५०९. प्रतिकार पहा. ३ (शाप.) प्रत्याघात; उलट क्रिया. (इं.) रिअॅक्शन. 'ज्याप्रमाणे क्रियेनें प्रतिक्रिया उत्पन्न होते ...' -टिळे ४ ४१२. [सं.]

प्रतिगामी-वि. १ विरुद्ध; उलट; विरोधी 'तथापि प्रतिगामी स्वल्पाचीं देखील कांहीं उदाहरणे दाखवितां यावयाचीं नाहीत असें नाही.' -वस्व ७२ २ पिछेहाटीची; पुळक प्रगतीची. [सं.]

प्रतिगृहीत-वि १ स्वीकार केलेले; स्वीकृत. २ कबूल केलेले; परवानगी, मान्यता दिलेले, पसंत, मान्य. [सं.]

प्रतिग्रह-पु. १ वेणगीचा स्वीकार, दान घेणें 'तुका म्हणे व्हावे लवकरी उदार। मी आहे सादर प्रतिग्रहा।' -तुंगा ९७२. २ स्वीकार; मान्यता, पसंत; कबूली. ३ (कायदा) वेणगीचा प्रत्यक्ष ताबा मिळणे ४ (कायदा) वेणगीच्या मालाचा कब्जा घेण्याची लायकी, अधिकार [सं प्रतिग्रह] **प्रतिग्रहि(ही)ता**-वि. दान घेणारा. 'आपणचि विकुनि दुहिता। कीं न सम म्हणे पिता। तो सुटे कीं प्रतिग्रहिता। जांवाई शिरकें।' -हा १८.२२४. **प्रति-**

ग्राहक, प्रतिग्राही-वि. १ स्वीकार करणारा; दान इ० घेणारा. २ कबूल करणारा; मान्यता, परवानगी घेणारा. [सं.] **प्रतिग्राह्य**-वि. स्वीकार करण्यास, घेण्यास योग्य; शक्य; लायक स्वीकारणीय [सं.]

प्रतिग्रत-पु एका पदार्थावर दुसरा पदार्थ आपटला असतां उलट वेग उत्पन्न व्हावयाजोगा त्यावर जो तडाखा बसतो तो; प्रतिक्रिया; प्रतिहार, उलट प्रहार; प्रतिबंध, प्रत्याघात; प्रतिक्रियण [सं.]

प्रतिग्रानक-वि. प्रतिक्रिया करणारा; प्रतिकारक; उलट प्रहार करणारा. [सं.]

प्रतिछाया-बी. १ पडसावली; पडछाया. २ प्रतिबिंब. ३ पुतळा. चित्र. प्रतिमा. [सं.]

प्रतिज्ञाप-पु उलट उत्तर; जबाब. [सं. प्रति+फा. ज्ञाप]

प्रतिजिज्ञा-बी. पडजीम. [सं.]

प्रतिताळ-पु. (संगीत) विषम पहा

प्रतिती—स्त्री प्रतीति पद्म.

प्रतिदान—न. १ मोबदला; परतफेड. २ परत दिलेली वेगणी; उलट अहेर. [सं.]

प्रतिदिन—विना—किवि. रोजरोज, दररोज [सं प्रतिदिन]

प्रतिदो कडा—पु. दोकड्याचा विवा कड्याचा कोणताहि अपूर्णाक

प्रतिद्वंद्वी—वि १ विरुद्ध जाणारा; आड येणारा; प्रतिस्पर्धी; उलटपक्षी. २ अर्थांतरन्यासरूप; अर्थांतरमय. [सं.]

प्रतिध्वनि, प्रतिनाद—पु. पडसाद; प्रतिशब्द **प्रतध्वनित, प्रतिनादित**—वि. पडसाद, प्रतिशब्द देणारा, दिलेला; पडसादार्थे युक्त

प्रतिनायक—पु. मुख्य-पुढाऱ्याच्या विरुद्ध बाजूचा पुढारी, नायकाचा प्रतिस्पर्धी.

प्रतिनिधि—पु १ प्रतिमा; चित्र; प्रतिकृति; प्रतिमूर्ति; प्रतिरूप. २ (ल.) नायक; मुतालिक; राजाच्या जागी असणारा अधिकारी, वर्दील, मुखत्यार, मदतनीस, दुय्यम; हाताखालचा मारुति व गरड यांचे मुखवंत व दोन आबदागिरी ही प्रतिनिधि-त्वाची चिन्हे होती. ३ एकाच्या बदली घेतलेला दुसरा माणूस किंवा पदार्थ. ४ संस्थेने विशिष्ट कामासाठी, आपल्या वतीने काम करण्यासाठी नियुक्त केलेला माणूस. (इ.) डेलेगेट 'राष्ट्रीय समेचे जे प्रतिनिधी येथे जमले आहेत ते मध्यमस्थितीतील गृहस्थ आहेत असा माझा समज आहे. ' ५ मराठ्यांच्या राजमंडळातील अष्टप्रधानाहून वरचे पद. औपचे संस्थानिक प्रतिनिधि घाण्यांतील आहेत. ६ जामीन, कारादार [सं]

प्रतिगत्-पदा—स्त्री. शुक्र, कृष्ण पक्षातील पहिली तिथि [सं]

प्रतिपत्ति—स्त्री १ आदर; मान. २ संपादणूक; उपाजन. ३ (ल.) मेजवानी 'हं, असोतु या बोलाची ताटें भलीं. वरी कैवल्यसें वोगरली. ही प्रतिपत्ति मिया केली. निष्कामासी.' —झा ६२२ ४ साधन; पद्धति; विधिविधान 'तया कोणे प्रति-पत्तीं विवाह केले।' —झा १६.३०४. [सं.]

प्रतिपथ—पु. रूपांतर. 'तेचि रसाळ कथा। मन्हाडिया प्रति-पथा। आणजेळ आतां। अवधारिजे।' —झा १२.२४६. [सं.]

प्रतिपंथी—वि. विरोधी; विसंगत. 'मग त्याणें (माधव रावांन) त्या सखारामबापूला आपल्ये प्रतिपंथी असा जाणोन ..' —मराठ्यांची बखर घृ २८९-९०. [सं. प्रति=उलट+पंथ=मार्ग]

प्रतिपद—न. १ समानार्थक शब्द; पर्याय. २ विवेचन; फोड. 'एवं सर्वशब्दांचे प्रतिपद। कृत्स्न म्हणे गोविंद।' —यथादी १८.६३२. —वि प्रत्येक शब्दाची; शब्दागणिक; सविस्तर. 'टीका याची विशद। मागे जाली प्रतिपद।' —यथादी १८.६७४. [सं.]

प्रतिपदी—किवि. पावलोपावली; क्षणोक्षणी (शब्दशः व ल.). 'प्रवृत्तीचि ये राजविदीं। अवस्थाभेदप्रमदीं। कीजत आहे प्रतिपदीं। सुखाचें लोण।' —झा १८ १०६९ **प्रतिपदोक्त**—वि. शास्त्रादिकांच्या ठिकाणीं तदर्थे शब्द येऊन ज्यांचे विधान केले आहे तो (तपशीलवार सांगितलेला, विशेष वर्णिलेला प्रसंग, गोष्ट). [सं.]

प्रतिपक्ष—पु १ (कायदा, वादविवाद इ०) विरुद्ध, उलट-बाजू, पक्ष; पतिस्पर्धी. २ प्रतिपक्षी पद्म [सं.]

प्रतिपक्षी—पु १ (कायदा, वादविवाद इ०) विरुद्ध पक्षाचा इसम, प्रतिवादी. २ प्रतिस्पर्धी; दुसऱ्या गोष्टीच्या विरुद्ध व नाशास कारण असलेली एखादी गोष्ट ३ शत्रु [सं.]

प्रतिपादक—वि प्रस्थापित करणारा, पुराव्याने सिद्ध करणारा (वादविवादी, मुद्दा इ०). [सं]

प्रतिपादणे—उक्ति १ सिद्ध करणे; प्रस्थापित करणे; पुष्टि देणे, प्रमाणने खरा करून देणे. २ सर्वस्वी दुसऱ्याच्या स्वाधीन, हवाली करणे; कायमचा वेळन टाकणे; वहाल करणे. ३ बोलणे; सांगणे 'आधींचे विवेकाची गोटी। बरी प्रतिवादी श्रीकृष्ण जग-जेटी।' —झा ४२ [प्रतिपादन]

प्रतिपादन—न. १ हक्कांचे, दोषांचे निरसन करून स्वतःचे मत सिद्ध करणे, प्रस्थापित करणे; विवेचन आत्मसमर्थन. २ दान; देणगी देणे [सं]

प्रतिपादन—वि सिद्ध. प्रस्थापित, समर्थन केलेला [सं]

प्रतिपाद्य—वि सिद्ध करण्यालायक, जोगा, शक्य, समर्थ-नीय; प्रस्थाप्य, प्रतिपादनीय 'तैसा प्रतिपाद्यु जो ईश्वर। तो हांआवयालागी गोचर।' —झा १६ १०३. [सं]

प्रतिपाल—ल. **प्रतिपालन**—पुन (अन्नवखादि द्वारां) संरक्षण. संवधन. सगोपन; पालनपोषण (शब्दशः व ल.) 'प्रति-पाळु तरी पाटाचा।' —झा १७ १८३. [सं प्रतिपाल, प्रतिपालन] **प्रतिपालक**—वि. संरक्षण, सगोपन, पालनपोषण करणारा [सं.]

प्रतिपाल(ळ)णे—उक्ति पोसणे; पाळणे; पालनपोषण करणे; संरक्षण करणे; सांभाळणे. 'म्हणोन भूतें हन रुजाचीं। कां सुजिलीं प्रतिपालचीं।' —झा १ १२२. [प्रतिपालन]

प्रतिपालित—वि. संरक्षण केलेला; पोसलेला; संवर्धित (शब्दशः व ल.). [सं.] **प्रतिपाळ, प्रतिपाळक, प्रतिपा-ळण, प्रतिपाळणे**—प्रतिपाल बगैरे पद्म.

प्रतिपुस्तक—न. भाषांतर; नकल.

प्रतिप्रसव—पु. सामान्य निषेधाचा विशेष गोष्टीपुरता पुन्हां केलेला विधि; प्रतिबंधक कायद्याच्या बाबतीत सबलत; निषेधा-त्मक गोष्टींचे पुन्हां प्रतिपादन. [सं.]

प्रतिप्रक्षेपक, प्रतिप्रक्षेपणीय—वि (शाप.) परत पाठ-विणारी, धातुवर ज्वाळा फेकणारी (भट्टी). —पदा १५१. (इ) रिबूडरेटरी.

प्रतिफल—ल—न. फेड; मोबदला; उलट फळ. ' त्या साधनांचा तो जसा उपयोग करील, तसे त्यास प्रतिफल प्राप्त होईल ' —अयनि (प्रस्तावना) १. [सं. प्रतिफल]

प्रतिफलन—न (प्रकाश) परावर्तन. ' ग्रह स्वतःप्रकाश नाहीत, त्यांवर सूर्याचा प्रकाश पडून त्यांचे चंद्रावरच्या प्रमाणे प्रतिफलन होतें. ' —मराठी सहावे पुस्तक ३२०.

प्रतिफलन (प्रेरणा)—स्त्री. दोन किंवा अधिक प्रेरणांस समतोल धरिते ती ' (इ) बॅलन्सिंग.

प्रतिफलणे—कि. फलद्रूप होणे; अनुकूलपणाने फळणे; सिद्ध होणे ' एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ' —हा ४ ७६. [प्रतिफल]

प्रतिबद्ध—वि. अडथळा झालेला, प्रतिकार केलेला; प्रतिबंध झालेला; मज्जाब केलेला; अडविलेला [सं]

प्रतिबद्धक—वि. प्रतिबंध करणारा; आड येणारा; प्रतिबाधक पहा ' हे विषयता तुजपाशी । कृष्णसुखाशी प्रतिबद्धक । ' —एरुव १३ ४२.

प्रतिबंध, प्रतिबंधी—पुंली. १ अडथळा; विरोध; अडवणूक; अडकाठी, प्रतिकार; विघ्न. २ अडवणूक, थांबवणूक, नियंत्रण; अवरोध, अडथळा केलेली स्थिति. ३ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणाने चलन पावलेल्या पदार्थांचे चलन कमी होते अथवा नाहीसे होते किंवा उल्टे होते त्यास प्रतिबंध म्हणतात —यंमु २१९. (इ) रेसिस्टन्स. [सं प्रतिबंध] **प्रतिबंधक**—न. अडथळा; अडवणूक; विरोध, विघ्न. [सं] —वि प्रतिबंध करणारा; अडथळा, प्रतिकार; अडवणूक करणारा; निवारक [सं] **कारण**—कार्यनिवारक कारण, स्वतः कोणतेही कार्य उत्पन्न न करितां केवळ आपल्या अस्तित्वा नेंच दिलेले कार्य घडवू देत नाही असे कारण. —न्यायाप २८.

प्रतिबंधन—न. अडचण; विघ्न; अडथळा. अधिक खादलिया अन्न । तें प्रतिबंधन घुससेवें । —एमा १७.३१०. **प्रतिबाधक**—वि. १ विरोध, अडथळा, मज्जाब, प्रतिबंध करणारा; अवरोध करणारा. २ मार्गांत येणारा; प्रतिकूल असणारा, कार्यानाश करणारा

प्रतिबिंब—न. पाणी, आरसा इ० च्या पृष्ठभागावर दिसते ते पदार्थांचे प्रतिरूप; पडछाया. [सं.] **प्रतिबिंबणे**—अकि १ पडछाया पडणे; प्रतिबिंबित होणे; स्वरूप उमटणे ' जेदी प्रतिबिंबे छाया । निजंगाची । ' —हा ७ १५ २ भासणे; वाटणे. ' माझे अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणे जागे एक दिसे । तें प्रतिबिंबे मायाबधे । माझ्याचि ठायीं । ' —हा ४ ४५ [प्रतिबिंब] **प्रतिबिंबित**—वि. पडछाया पडलेले; प्रतिबिंब पडलेले; प्रतिभासित. [सं]

प्रतिभट—पु १ स्पर्धा, बरोबरी करणारा माणूस. २ शत्रु; प्रतियोद्धा. [प्रतिभट-योद्धा] **प्रतिभटणे**—अकि स्पर्धा, बरोबरी करणे; झगडणे; भांडणे. ' असे ज्यांचे त्याशी प्रतिभटति जे पामर पैसे । ' —वामनस्पृष्टलोक नवनीत १३४ [प्रतिभट]

प्रतिभा—१ प्रतिबिंब; स्वरूपांतर, छाया ' जेसं सरोवर आंठ । मग प्रतिभा नाही । ' —हा ५ १५६ २ कल्पना; मानसिक प्रतिभा; काल्पनिक चित्र. ३ अनुभव; प्रतीत ' कीं आत्मराजाचिये सभे । गीते वोढविले खावे । मज श्लोकप्रतिभे । ऐसे येत । ' —हा १८ १६६५. ४ उच्च प्रकारचे ज्ञान; अलौकिक बुद्धि; स्फूर्ति. ५ कांति; तेज. **० घान-शाली-संपन्न**—वि. श्रेष्ठ बुद्धिमान; अतिशय हुशार, बुद्धिमान.

प्रतिभास—पु १ प्रतिबिंब, प्रतिरूप ' ब्रह्म करि निराभास । परि माया अविद्या तिथा साभास । म्हणुनि तेथें उठति प्रतिभास । परब्रह्माचे । ' २ प्रतिभा अर्थ २ पहा. [सं]

प्रतिभासणे—कि. दिसणे; वाटणे; प्रतीत होणे. ' अहो पाहतां कीर प्रतिभासे । एथ नवलावो काय असे । ' —हा ११ २२९. [प्रतिभास]

प्रतिभित—स्त्री समोरीची भित. ' कां प्रतिभिती चोखाटे समोरिल चित्र उमटे । ' —हा १५.४४४.

प्रतिभू—पु. जामीन; हमीदार. [सं.]

प्रतिम—वि. सारखा; एखाद्याची प्रतिमा असणारा. बहुव्रीहि समासाच्या उत्तरपदांत योजितात जसे: —एतत्प्रतिम-तत्प्रतिम-सूर्यप्रतिम-सिंहप्रतिम इ०

प्रतिमंडळ—न. १ (गणित) केंद्रपादमुख वृत्तळ; विशेष-वृत्तळ, उपकारक वृत्तळ. (इ) एक्सेंट्रिक सर्कल २ प्रतिबिंब. ' नातरी सूर्यप्रतिमंडळ । जेसेनि धरी सलिल । ' —हा १३.९०८.

प्रतिमल्ल—पु जोडीचा पहिलवान; प्रतियोद्धा; शत्रु; प्रतिभट. ' तेथ रागी प्रतिमल्लाचा । गोसावी सर्व दळाचा । ' —हा १८.४९०.

प्रतिमा—स्त्री. १ सादृश्य; साम्य; बरोबरी; उपमा. ' याची प्रतिमा त्यास येणार नाही. ' २ धातु पाषाण इ० कांवर कोरलेली देवादिमांची मूर्ति. ' लिंग कां प्रतिमा दिठी । देखत खेवों अंगेष्टी । ' —हा १७ २०४. ३ प्रतिबिंब. ४ चित्र. ५ नकल ६ चिन्ह; खुण. [सं] **एकेप्रतिमेचा**—वि. एका सांचाचा किंवा शिक्षाचा; एका घडणीचा, नमुनाचा. ' हा व तो एक्या प्रतिमेचे आहेत. '

प्रतिमावाद—न. ललित लेखनांत व प्रत्यक्षांत (जें इंद्रिय-गम्य तें) तफावत न पडतां प्रत्यक्षाचे हुबेहुब चित्र काढणे याविषयी दुराग्रह —प्रतिभासाधन.

प्रतिमान—न. लेखकाच्या कल्पित उर्ध्वत जीं पात्रे वावरतात त्या प्रत्यक्षातील (जें इंद्रियगम्य तें) स्त्री-पुरुषाचा गाळीब नमुना. —प्रतिभासाधन.

प्रतिमुख—न. प्रतिबिम्बांतील मुख. 'पै बुद्धिभेदाचा आरिसा। तया हातोनि पळिला वीरेश। म्हुणीनि प्रतिमुखाभासा। मुकला तो।'—हा १४.३०४. [सं.]

प्रतियुति, प्रतियोग—क्री. (ज्यो.) पृथ्वीच्या एका बाजूस सूर्य व दुसऱ्या बाजूस प्रद असून त्यापासून भूमीकडे येणाऱ्या रेषात १८० अंशांचा कोन होत असलेली स्थिति. —सूर्य २४ [सं.]

प्रतियोगी—पु. १ शत्रु; प्रतिस्पर्धी. २ विरुद्ध बाजूचा इसम; विरुद्ध व नाशकारक पदार्थ किंवा गोष्ट. 'ऐसी सदादि प्रतियोगिये। असदादि तिन्हें हयें।'—अष्ट ५.१२ ३ जोडीचा भाग; जोड; पूरक भाग; उतारा. —वि. १ जहास तसा बागणारा; दुसरा आपल्याशी, जसा बागतो त्याचप्रमाणे त्याच्याशी बागणारा. २ मातून; नंतर येणारा; अनुयोगी याच्या उलट. अनुयोगी पहा [सं.] **सहकारिता**—क्री (राजकारण) परिस्थिति जितकी अनुकूल किंवा प्रतिकूल तितक्याच अनुकूल प्रतिकूलतेने बागणे, दुसरा ज्या प्रमाणे बागेल त्या प्रमाणेच त्याच्याशी बागणे. (इं) रेस्पॉन्सिव्ह कोऑपरेशन याला प्रतिशब्द म्हणून केसरीने मॉटग्यू-चेल्म्सफोर्ड घुबाराणांच्या वेळीं योजिला. पूर्ण सहकारिता नव्हे व पूर्ण असहकारिताहि नव्हे तर याच्या मधील मागें. 'प्रतिपञ्चनी सहकारिता श्रेष्ठ कां प्रतियोगी सहकारिता श्रेष्ठ हे राजकीय विषय आहेत.'—नाक ३.१७

प्रतिशब्—पु. १ (कायदा) विरुद्ध तक्रार; मालकीहक्काविरुद्ध तक्रार, भाडण, झगडा २ प्रतिपञ्चनी. [सं.]

प्रतिरूप—न. प्रतिमा; चित्र; कोणत्याहि पदार्थाचे सदररूप.

प्रतिरूपक—न नाटक, कादंबरी इ.त काहीं फेरफार करून नवीन बनविलेली कादंबरी, नाटक इ.; रूपांतर. 'शेक्सपियर कवीच्या नाटकांची मराठी प्रतिरूपके'—शेक्सपियर नाट्यमाला, तुफान प्रस्तावना पृ. ४४.

प्रतिरोध—पु. १ अडथळा; थांबवणूक; प्रतिबंध. २ अडथळा, थांबवणूक, गतीला प्रतिबंध झाल्यामुळे होणारी स्थिति. [सं.]

प्रतिरोधक—वि. अडथळा करणारा; विरोधक.

प्रतिलेख—पु. लेख, पुस्तक इ. ची केलेली हुबेहुब नकल; (इं.) कॉपी.

प्रतिलोम—पु. १ उलट क्रम, व्यतिरेक. 'अनुलोम प्रतिलोम। विवेचना वाढेल दुर्गम।'—एमा २४.६०३. २ उल्लेख वर्णाच्या क्रीचा नीच वर्णाच्या पुरुषाशी झालेला विवाह उदा० ब्राह्मणीचा क्षत्रिय, वैश्य, किंवा शूद्र पुरुषाशी; क्षत्रियेचा वैश्य किंवा शूद्र पुरुषाशी; वैश्येचा शूद्राशी. याच्या उलट अनुलोम (पहा). 'उत्तम वर्णाची जे नारी। हीन वर्णाचा गर्भ धरी। तिची संतती संसारी। अभिधान घरी प्रतिलोमज।'—एमा २०.३०. —वि. १

(लोम=केंस याच्या बळणाच्या उलट) नैसर्गिक मार्गाच्या विरुद्ध; प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेचा; उलटा; विपरीत; विरुद्ध. २ (ल) नीच; हलका; धुंद, दृष्ट. ३ हीन जातीच्या पुरुषापासून उच्च जातीच्या स्त्रीस झालेला. [सं प्रति+लोम=केंस] ०ज्ज-वि. प्रतिलोम अर्थ ३ पहा 'वर्णाभ्रमांमाजील गुज। प्रतिलोमांनुलोमज।'—एमा २० २९ ०प्रमाण—न व्यस्त प्रमाण. —मराठी ६ वे पुस्तक (आह्न. २) पृ. १७१ ०विवाह—पु उच्च वर्णाच्या स्त्रीचा हीन वर्णाच्या पुरुषाशी झालेला विवाह. प्रतिलोम (—पु) अर्थ २ पहा.

प्रतिवचन, प्रतिवाद्—न.पु. १ उत्तर, जबाब 'तेथें देवें पुशिला जो प्रश्न। त्याचें कोण दे प्रतिवचन।'—एमा २९.४८८. २ आक्षेपास उत्तर; विरुद्ध भाषण. [सं.]

प्रतिवदन—न. प्रतिबिम्ब. 'कां प्रतिवदन जेंस। आरसेनि।'—हा १३.९०७.

प्रतिवादी—पु. १ (कायदा) ज्या इसमाविरुद्ध दिवाणीदावा लागलेला असतो तो; वादीची ज्या विरुद्ध तक्रार असते तो मातून. २ प्रतिपक्षी. ३ बादविवादात प्रत्युत्तर देणारा, उलट जबाब देणारा; प्रतिस्पर्धी. [सं.]

प्रतिवाषिक—वि. दर वर्षी करावयाचा, येणारा किंवा होणारा; सांवत्सरिक. [प्रति=प्रत्येक+वर्ष]

प्रतिविधा—पु. प्रतिक्रिया करण्यासाठी केलेले एखादे कृत्य, व्रत, संस्कार, अनुष्ठान इ.

प्रतिविभूति-तो—क्री. सामान्य, गौण विभूति (ऐश्वर्यादि) 'येथ विभूती प्रतिविभूती। प्रस्तुत अर्जुना साभिजेती।'—हा १०.४१.

प्रतिविशवा—पु. विशयाचा पोटविभाग; विशवा पहा.

प्रतिवृत्त—न. १ केंद्रपराङ्मुख वळुल. प्रतिमंडल अर्थ १ पहा. २ (सभा, संमेलन इ. ची) हकीकत; अहवाल, रिपोर्ट. 'प्रतिवृत्ताच्या साली कार्यकारी मंडळाच्या दहा बैठका झाल्या.'—के १७.६.३०.

प्रतिशब्द—पु. १ पडसाद, प्रतिपञ्चनी; प्रतिनाद 'साद घातलिया आकाशा। नेदी प्रतिशब्दु जैसा।'—हा १७.२७९. २ एका शब्दाला जोड द्यावयासाठी द्विशेषी करून योजिलेला दुसरा तत्सदृश शब्द. जसे—भाकरी-विकरी, धारणधोरण; दगडविडग इ. उपशब्द पहा ३ एखाद्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठी योजिलेला त्याच अर्थाचा दुसरा शब्द; पर्याय; समानार्थक शब्द.

प्रतिषिद्ध—वि. १ मनाई केलेला; निषिद्ध; त्याज्य. २ अमान्य, नाकारलेला; रद्द; आक्षिप्त. [सं.] **प्रतिषेध**—पु. १ मनाई; मज्जाब. २ निषेध; नकार; त्याग ३ निवारण; प्रतिबध. [सं.] **प्रतिषधक**—वि. मनाई, निषेध करणारा; नाकारणारा. 'तैसि अविशेसन्मुखं। सिद्धचि प्रतिषधकं।'—अष्ट ६.६८.

प्रतिबंधे—उक्ति. १ मनाई करणे; निषेधणे. २ नाकारणे; वजरेण; इतकार, प्रतिबंध करणे. [प्रतिषेध]

प्रतिबंध—पु. अडथळा; विरोध; दुरक्त. [सं.] -

प्रतिष्ठणे—सक्ति. १ (काव्य) देवळांत मूर्तीची यथाविधि स्थापना करणे; स्थापणे; समंत्रक प्राणप्रतिष्ठा करणे. 'वेदाधारे बोलती। केवळ धर्मे प्रतिष्ठिती।'—हा २४५. २ ठेवणे; मांडणे. 'घटिका प्रतिष्ठिती अंतरा।' ३ अधिकाराच्या, मानाच्या जागी एखाद्याची स्थापना करणे. —अक्ति. (काव्य) असणे; राहणे; थांबणे; चालू असणे. 'ते ज्ञान हृदयी प्रतिष्ठे।'—हा ४.१९०. [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठा—स्त्री. १ मान; कीर्ति; पत, लौकिक, प्रसिद्धि; मोठेपणा; ख्याति. 'नाना पुरतिये प्रतिष्ठलायी। सानीव धरुनि आगी।'—हा १४६. २ अधिकाराच्या, बहुमानाच्या जागी एखाद्याची स्थापना ३ एखाद्या देवतेच्या सन्मानार्थ उभारलेल्या स्मारकाची स्थापना. ४ देवादिकाच्या मूर्तीची यथाविधि स्थापना; प्राणप्रतिष्ठा 'प्रतिमाप्रतिष्ठि पहाहो। प्रकट आयुर्भावो मेममात्रे।'—एमा १.१७०. ५ नवीन बांधलेल्या घरात राहण्यास जाण्यापूर्वी करितात तो विधि; घरभरणी. ६ ऋष्य हाकेल्या देवादिकाच्या मूर्तीची पुन्हा स्थापना. ७ वसतिस्थान; गृह. ८ बौल; आडघता; अभिमान (किं. करणे; मिरवणे; बाळगणे). ९ देवळास मिळालेली नेमणूक, वर्षास इ० १० हुंडा देऊन मुलीचे लग्न लावणे. ११ आयुष्यांत स्थिर, कायम, स्थायिक होणे. १२ (सामा.) स्थिरता; स्थैर्य; कायमपणा; स्थापना. 'बुद्धी पैथी होय वसौटा। तरी मन्यांत अनुभवाच्या वाटा। हळू हळू करी प्रतिष्ठा। आत्मसुबर्नी।'—हा ६.३७८. १३ (निंदार्थी) अप्रतिष्ठा, अपमान. [सं.]

महं कुचेष्टेवाचुन प्रतिष्ठा वाढत न्हाई पंधरा प्रकारच्या प्रतिष्ठा—दिमाखांमै व गर्वांमै फुगून जाणे, फाजील, अतोनात बौल; मिजास; आडघता. सामाशब्द—**नाम, प्रतिष्ठित नाम**—न. व्यवहारात आदरार्थी योजावयाचे टोपणनाव. (दादा, तात्या, नाना बापू, अण्णा इ०). व्यावहारिकनाव पहा. **वस्त्र**—न. १ सभा, दरबार इ० ठिकाणी प्रतिष्ठेने घेऊन जावयाच्या उपयोगी पोषाख. उंची, भारी, सुंदर, छानछोकीचा पोषाख. २ उंची पोषाखातील एक वस्त्र.

प्रतिष्ठापन—ना—स्त्री. प्रतिष्ठा अर्थ ४ व १२ पहा.

प्रतिष्ठापना—स्त्री. (श्रि.) आचार्यांची एखाद्या मंडळीवर यथाविधि केलेली स्थापना, योजना (इं.) इन्स्टॉलेशन. 'नियमानुसार भरलेल्या कौन्सिलच्या सभेमें नेमलेल्या उपासनापद्धतीप्रमाणे आचार्यांची प्रतिष्ठापना करावी.'—कोंधवनि १५.

प्रतिष्ठणे—उक्ति. स्थापन करणे; प्रतिष्ठणे पहा. 'आली महादेवी तिने गौरीहार प्रतिष्ठिला।'—वसा ४६. [प्रतिष्ठा]

प्रतिष्ठित—वि. १ सन्मानने, आदरांने वागविलेला; मान दिलेला. २ मानाळा पात्र असलेला; सन्माननीय; आदरणीय;

संभावित. ३ सुंदर; अपकेदार; मान्यतेचा (पोषाख). ४ अधिकाराच्या जागी स्थापिलेला किंवा नेमलेला (माणूस). ५ यथाविधि स्थापिलेली; प्राणप्रतिष्ठा केलेली (देवाची मूर्ति). ६ प्रसिद्ध; प्रख्यात; नावाजलेला; लौकिकवान. ७ साध्य झालेला; संपूर्ण झालेला. ८ (लग्न, उद्योगधंदा इ० च्या योगांने आयुष्याच्या मार्गाला लागून) स्थिर, दृढमूल, कायम, स्थाईक झालेला ९ वर्षास न, नेमणूक दिलेल (देवळा, देवस्थान इ०), हुंडा दिलेली (कन्या). १० सर्वांस आशङ्कणारा. ११ (निंदार्थी) अहंमन्य, शिष्ट; मिजासखोर; आडघताखोर. [सं.] **प्रतिष्ठेखोरपणा**—पु (निंदार्थी) शिष्टपणा; प्रतिष्ठितपणा; मिजासखोरपणा; अहंमन्यता. 'मुसलमान लोकांत प्रतिष्ठेखोरपणा, आळस ... इत्यादि अवयुग वन्याच अंशांने वसत आहेत'—आगर ३ २२५.

प्रतिसहकारपक्ष—पु सरकाराशी कामापुरता सलोखा जोडून प्रसंगविशेषी विरोध करणारा, प्रतियोगी सहकारिता करणारा पक्ष. 'प्रतिसहकारपक्षाचे धोरण असे आहे की, जेव्हा आपला अभिमान राखून सरकाराशी सहकार्य करता येईल तेव्हा ते करावे.'—के १७.५.३०. [सं. प्रतिसहकारपक्ष]

प्रतिसारण—न (शाप.) पदार्थाचे अणु ज्या शक्तीने आंदोलन पावून दूर सरतात ती शक्ति. (इं.) रिपल्शन. 'दु.संकोच्य प्रवाही पदार्थाचे परमाणु निरंतर एकमेकांचे प्रतिसारण करीत असतात.'—मराठी ६ वे पुस्तक (१८७५ आवृ. २री) पृ. ८६. [सं. प्रतिनच]

प्रतिसावसरिक—न. मृतांचे मृतितीथीस दसपुर्वी करावयाचे श्राद्ध. —वि. दसराळ होणारी, करावयाची (गोष्ट, विधि, इ०).

प्रतिसूचना—स्त्री. आधी केलेल्या सूचनेत फरक करणारी सूचना. 'सर्व सूचना व प्रतिसूचना अनुक्रमाने अध्यक्षांने सभेपुढे मांडल्या पाहिजेत.'—टि ३.२३५.

प्रतिसूर्य—पु. १ सूर्यविंबाची प्रतिकृति. २ (ल.) विद्वान, तेजस्वी माणूस.

प्रतिस्पर्धा—स्त्री. १ चढाओढ; बरोबरी; एखाद्याच्या बरोबर होण्याची, त्यास मागे टाकण्याची इच्छा, प्रयत्न. कोणत्या बरोबर स्पर्धा. (किं. करणे; धरणे; मांडणे). २ स्पर्ध; द्वेष. [सं.] **प्रतिस्पर्धी**—वि. १ मत्सरी; द्वेषी २ चढाओढ, बरोबरी, स्पर्धा करणारा. ३ सामनेवाला; प्रतिबारी; प्रतिस्पर्धी. [सं.]

प्रतिस्फटि (वि)क—वि सससासारखा चिकचिकीत; पिच्छळ; जिंजेलिडनप्रमाणे दिसणारा. (इं.) कोलोइड.

प्रतिहत—वि. १ मार खाल्लेला; तडाखा दिलेला; जखमी केलेला. २ मागे हटविलेला; मागे किंवा खाली लोटलेला. ३ परावृत्त; माघारा फिरलेला. ४ निराश झालेला; प्रसंस्कृत; खंडित मनोरथ; कुंठितगति. 'कुळ उदरील समस्त। विषयी प्रतिहत ते केले।'—एमा ९.३७९. ५ नष्ट झालेला. [सं.]

प्रतिहता—पु. सोमयागांतील सामकगणांतील ऋत्विज.

प्रतिक्षायूह—न. भेटास येणाराना भेट होण्यापूर्वी बसण्यासाठी असलेली जागा. (इं.) वेदिरुक्म. 'प्रतिक्षायूहंतील ... सामान व्यवस्थित रीतीने लाजून ठेवावे.' - ऐरापुत्र ९.४५७.

प्रतिक्षिप्त—वि. प्रतिबिंबित, परावर्तित. [सं.] ०क्रिया-क्षी परावर्तनक्रिया. 'मीलनस्थानांचे म्हणजे प्रतिक्षिप्त क्रियांचे ...' - विचावि ६.

प्रतिज्ञा—क्षी. १ वचन; करार; ठाव; अमुक गोष्ट अमुक रीतीनेच घडेल किंवा मी अमुक करीनच इ० रूप एखाद्याने ठासून केलेले विधान; निश्चय. २ ऐज; पण; होइ. 'तरी अवधान एक वेळे दीजे। मग सर्वसुखासि पात्र होइजे। हे प्रतिज्ञोत्तर माझे। उघड एका।' - झा १.१. ३ (कायदा) शपथपूर्वक केलेले विधान; कबुली; सत्यास स्मरून सांगणे. ४ (न्याय.) साध्याचा निर्देश, प्रमेय, उपपाय; सिद्ध करावयाचे उपपादन; सिद्धांत. ५ शपथ [सं.] ०भोगणे—प्रतिज्ञा करणे; वचन देणे; ठाव, करार करणे. 'आम्ही पुस्तकास आरंभ करतवेलीं अशी प्रतिज्ञा भोगलेलीहि कोठे आम्हास आठवत नाही.' - नि ६३८. ०पत्र—न. दस्तऐवज; कबुलायत. (इं.) अफिडेविट. ०विरोध—पु. (न्याय.) पूर्व पक्षाची किंवा उपपायाची अमान्यता. **प्रतिज्ञात**—वि. १ ज्याच्या संबंधाने प्रतिज्ञा केली आहे असे; कबूल केलेले; मान्य केलेले. २ ठासून सांगितलेले; उपपादन केलेले.

प्रतीक—न. १ मूळ प्रथ, विवरण किंवा टीका करण्यासाठी मूलग्रंथातील घेतलेले वाक्य, पंक्ति, पद इ०. २ प्रतिपक्षाच्या विधानातील खंडनाथे घेतलेला अंश, मुद्दा. ३ उदाहरण; दाखला देण्यास, सादरय दाखविण्यास पुढे केलेली गोष्ट, बाबत. ४ चिन्ह; खुण. 'मन हे छुदां एक दैवतच असून परब्रह्माचे प्रतीक म्हणून त्याची उपनिषदांतूनच उपासनाहि सांगितली आहे.' - गीर १२५.

प्रतीकार, प्रतीकारक—प्रतिकार, प्रतिकारक पद्दा.

प्रतीचा—वि. गुण, जाति इ० नीं बरोबरीचा; समानगुण.

प्रतीची—क्षी. पश्चिम दिशा; मावळत [सं.] **प्रतीचीन**—वि. पश्चिम दिशेकडील; मावळतीचा; पश्चिम. [सं.]

प्रतीत—क्षी. अनुभव; खात्री; प्रतीति पद्दा. -मनको. -वि. अनुभवलेले; दिसून आलेले; अनुभवाने किंवा पाहणी करून खरे ठरलेले; प्रत्ययास आलेले; सिद्ध केलेले; ज्ञात. [सं.] **प्रती(ची) ति**—क्षी. १ अनुभव; खात्री; प्रत्यय; शोध; अंतरास, मनस पडलेला दाखला; प्रत्यय; अनुभवाने अवलोकनाने झालेली, खात्री; एखाद्या गोष्टीबद्दल किंवा एखाद्याच्या स्वभावाबद्दल कोणी केलेले विधान खरे आहे असे आढळून येणे. 'कामभोगांती विरक्ती। ऐसें मूखी मा विवेक बोलदी। ते अधःपारीं घालती। हे मज प्रतीति झये झाली।' - एमा २६.१६६. २ प्रत्यक्ष जाणीव, ज्ञान; छाप; शको. ५. २९

अवलोकन. 'मेयादि शब्दाचे ठायीं वर्णांची प्रतीति होत नाही.' ३ चमत्कार; अद्भुत कर्मे; साक्षात्कार. ४ प्रसिद्धि; ख्याति. 'ऐसी यया वेदांनीं। निरूपणभाषाप्रतीती।' - झा १५.१०. [सं.] **प्रतीतीस येणे**—१ अनुभवास येणे; अवलोकनांत येणे. २ खात्री पूर्वक निश्चित होणे; तंतोतंत जुद्धन खात्री होणे.

प्रतीप—न. (साहित्य) एक अर्धालंकार. ज्ञात प्रसिद्ध रुप मेयाची उपमा दिलेली असते; नेहमीच्या रुपमान-रुपमेयाची अदलाबदल असते. उदा० 'तुझ्या लोचनासारखे पद्म तेही। बुडाले जलीं कीं बहु खोल बोही।' [प्रये त्वन्मुखासारखा चंद्र त्यातें। घना मेघमाला पद्मा लोपवीते।] [सं.]

प्रतीयमान—वि. अनुभवास किंवा निदर्शनास येत आढ असो; ज्याची जाणीव होत आहे असा. [सं.]

प्रतीहार—पु. राजवाड्यावरील द्वारपाळ [सं.] **प्रतीहारी**—

क्षी. अंत पुराच्या द्वारावर असलेली क्षी द्वारपाळ; वेव्रवती. [सं.]

प्रतीक्षण—सक्ति. वाट पाहणे; अपेक्षा करणे. [सं. प्रति+

ईक्ष्] **प्रतीक्षा**—क्षी. १ वाट पाहणे २ अपेक्षा. 'ऐशी प्रतीक्षा ह्मद्यांत देवा।' - वामन, नृसिंहदर्वण २४ [सं.]

प्रतोद—पु. १ चावूक; कोरडा; असुड. 'भीष्मवधाया धावे हरि हस्ते कमळुनि प्रतोदास।' - मोसीम १०.९५. २ छायेवरून वेळ मोजण्याचे सोडपासारखे यंत्र; छायायंत्र; शंकुयंत्र. [सं.]

प्रत्य—किति. उलट. 'आले प्रत्य आपणासि कैसे उचित हे होये।' - गीताचंद्रिका १.२९. [सं. प्रत्यक्]

प्रत्यई—ह्रीं—किवि. दरोज, प्रतिद्विशी, 'कुंड धूता शुद्ध होतें। यास प्रत्यई पुईजेतें।' - दा ३ १.१५. [सं. प्रति+अद्] **प्रत्यक्**—वि. १ पुढचा; पुढला, नेतरचा; पश्चात्कालीन २ पश्चिमदिशेकडील. ३ (स्थल, काल, जीव, पदार्थ, भाग इ० त) सर्वत्र व्यापून राहणारा; सर्वव्यापी (आत्मा, शिव, जीव यांस जोडून). ४ साक्षात्; प्रत्यक्ष. 'नामथा शरण भगवंतासी। भगवंत तरी प्रत्यक् त्यासी।' - एकनाथ आनंदलहरी ११९. [सं.]

०उयोति—क्षी. आत्मप्रकाश. 'प्रत्यक्ज्योतीची बोवाळणी। करिसी मनपवनाचीं खेळणी।' - झा १२.६. ०वृक्षीन—वृक्षीन—नक्षी.

मागे पाहणे; पुढे पाहणे; पश्चिमेकडे पाहणे. ०प्रतीति—क्षी. आत्मज्ञान ०बुद्धि—क्षी. अंतर्मुख झालेली बुद्धि; मी अंतर्माणी(आत्मा) आहे अशी बुद्धि. 'मग वेदादत्तचे दळे। साहजि ऐकेचि वेळे।

प्रत्यक्बुद्धी करतळे। हातपसावे।' - झा १५ २५८ ०बोध—पु. आत्मज्ञान; प्रत्यगात्मा व ब्रह्म एकच आहेत असे ज्ञान. 'जे प्रत्यग्बोधाच्या माथया। सोहंतेचां मध्यान्ही आलयां।' - माझा १६.

१०. ०मुखपण—न. अंतर्मुखवृत्ति. 'येथ प्रवृत्ति बोहूदे जिणें। अप्रवृत्तिसी बाधावणें। आतां प्रत्यक्मुखपणे। प्रचार दिस।' - अष्ट ९.२८. **प्रत्यगात्मा**—पु. १ देहांत व्यापून राहिलेले ब्रह्म.

२ त्वंपदाचै लक्ष्य. ३ कूटस्थ. [प्रत्यक्+आत्मा] प्रत्यगावृत्ति
प्रत्यक्वृत्ति-स्त्री. आत्माकारवृत्ति अंतर्वृत्ति. अंतर्मुखता; सोहं
अशी स्वस्वतत्वाकार वृत्ति 'मम प्रत्यगावृत्तीचीं चोखटे'. लाविली
गंगेचेनि तटे. ' - हा १८ १०१७. [प्रत्यक्+आवृत्ति, वृत्ति]

प्रत्यंग-न. १ शरीराचा गौण अवयव. 'मम तलवे तळहात
शोधी. उघ्नीचे खंड भेदी. झाडा घे संधी. प्रत्यंगाचा.' - हा ६.
२३२. २ विषयाचा पोटविभाग. [सं]

प्रत्यंचा-स्त्री. धनुष्याची दोरी. 'धनुष्याची प्रत्यंचा
ओढिली असतां ती धनुष्याचीच्या कानापाशी येते.' - हिल्ड ५
[सं] ० चढविणे-धनुष्यास दोरी लावून तें सज्ज करणे. 'तिच्या
स्वयंवराकरितां या धनुष्याला प्रत्यंचा चढविणें हाच पण तूं
जाहीर कर.' - धनुर्भंग नाटिका, पृ. ६.

प्रत्यंतदेशगमन-न. समुद्रापलीकडील प्रदेशांत जाणें. [सं]

प्रत्यंतर-न. १ पुरावा, खात्री, पुष्टि देणारी एखादी गोष्ट;
दाखला; उदाहरण; दृष्टांत, प्रमाण; आधार. २ अनुभव; खात्री [सं]

प्रत्यय-न. १ अनुभव, खात्री; प्रतीति 'सदपरिवारे पळती
कामकोष'. कीं प्रत्यया येतां ब्रह्मानंद. ' - पार् ४५. २१. २ भर्-
वता; धर्दा; निष्ठा; आत्मविश्वास ३ (व्याकरण.) नाम व धातु
यास विशेष अर्थ उत्पन्न करण्यासाठीं त्यांना जोडून येणारा शब्द.
[सं.] प्रत्ययास येणें-पठणें; अनुभवास येणें ' म्हणोनि जळो
हें झुंज. प्रत्यया नये मज. ' - हा १ २०८. ० प्रतिभू ५. खात्री-
लायक जामीन; विश्वासप्रतिभू [सं] प्रत्ययित-वि. विश्वास
टाकलेला; भर्तवास टाकलेला; विश्वस्त. [सं.] प्रत्ययी-वि. विश्व
सनीय; भर्तवशाचा, खात्रीचा; पतीचा. [सं] प्रत्ययीभूत प्रमाण-
न. अनुभवास, दाखला म्हणून येणारे उदाहरण, दृष्टांत, विधान.

प्रत्यवाय-उ. १ पापीपणा; गुन्हेंगारी. २ जें करावें तें न
केल्यामुळे किंवा जें करूं नये तें केल्यामुळे उत्पन्न होणारा दोष;
नरुसान; हरकत; विधिनिषेध. 'जे प्रत्यवाय तंव गळे. स्वाधिकार
बडुवे उजळे.' - हा १८. १२२. ३ विघ्न, अडथळा. 'जो
एकदां संकल्प केला तो कितीही प्रत्यवाय असे तरी तडीस नेऊन
पोंचवणें ... ' - नि ७३२. [सं.] ० जाणें-अकि. १ आलेला
बाध दूर करणे. २ निग्रयास येणें. प्रत्यवायता-स्त्री. दोष; पाप.
'कर्माकर्म-प्रत्यवायता. हे सज्जानासीच सर्वथा. ' - एमा ११.
११६४. प्रत्यवायी-वि. दोषी; अपराधी; पापी. [सं.]

प्रत्यख-न. धनुर्वेदाचा एक प्रकार. 'शख, अख, प्रत्यख,
परमाख या विद्या त्यास चांगल्या अवगत होत्या.' - हिल्ड १७

प्रत्यर्था-किवि. दारोज; प्रतिदिवशीं [प्रति+अर्हत]

प्रत्यभ-न. जाणीव; ज्ञान; बोळे, कान इ. ० इंद्रियांनीं
होणारे ज्ञान; विषयगोरचता. 'शब्दाचें प्रत्यक्ष श्रोत्रेन्द्रियावांचून
होत नाहीं.' - शन. समक्ष; देखत; पाहतां पाहतां. -किवि

साक्षात्; खरोखर; वास्तविक्पणे; वस्तुतः; स्वतंत्रपणे; जातीने;
स्वतः. 'मी तिकडे प्रत्यक्ष गेलों.' 'हा माझा प्रत्यक्ष बंधु आहे.'

-वि. दिसणारे, प्रगट; हजर; उपस्थित; इंद्रियगोचर 'तरी
प्रथम श्रीगुरुमुक्ति. प्रत्यक्ष करावी याचे हातीं. ' - नव १६. १२९.
[सं. प्रति+अक्षि] म्हू ० १ प्रत्यक्षास प्रमाण कशा? २ प्रत्यक्ष
तें खरे. सामाशब्द- ० कर-पु. कर देणारा व कर सोसणारा
या व्यक्ती एकच असतात असा कर. जमीनीवरील कर हे प्रत्यक्ष
कराचें आहे. ० तः-किवि. साक्षात्; समक्ष; धडधडीतपणे,
उघडपणे; समोर; इंद्रियाना गोचर होईल असें. [सं] ० ता-स्त्री.
समक्षता, प्रगटता, इंद्रियगोचरता [सं.] ० वृत्तान-न (देव,
व्यक्ति इत्यादिकांची) साक्षात् भेट, स्वरूपगोचरता ० वृत्ता-वि.
१ घडलेली गोष्ट ज्यानि स्वतःच्या होळ्यानीं पाहिली आहे असा.

२ एखाद्या गोष्टीचा स्वतः अनुभव घेतला आहे असा ० प्रमाण-
न. डोळ्यांनीं दिसणारा पुरावा. ० प्रमाणावाद्-पु अनुभवाने
मिलणाऱ्या ज्ञानावर सर्वस्वी अवलंबून असणारा तत्त्वज्ञानाचा
एक पंच (ई.) पॅंकिटिन्डिसम् ० सिद्ध-वि. इंद्रियगोचर. पुराव्या-
वर प्रस्थापित केलें प्रत्यक्षी-वि. पाहणारा; दृष्टा; स्वतः किंवा
जातीने पाहणारा, जाणणारा. [सं.]

प्रत्याख्यान-न. इनकार; मनाई; निराकरण, शिबकारणें;
दूर सारणें. [सं] प्रत्याख्यात-वि १ इनकार केलेले, नाकडल केलेले;
नाकारलेले; नापसंत म्हणून दूर सारलेले ' तिच्या (कौमुदीच्या)
तेजापुढे पूर्वीचीं अल्प तेजें प्रत्याख्यात होतात' निःप्रभ होऊन
गेलीं. ' - नि ५०८. २ प्रसिद्ध, नावाजलेला, सर्वश्रुत [सं.]

प्रत्याघात-पु प्रतिक्रिया; उलट परिणाम; उलट प्रहार;
प्रतिकार. [सं.] प्रत्याघातक-वि प्रतिक्रिया, उलट परिणाम,
उलट प्रहार करणारा. [सं.]

प्रत्यागनाय-पु मुख्यत्वेकरून जें प्रायश्चित्तादि कर्म सांगितले
तें तसे प्रथम शक्य नसल्यास त्याच्या ऐवजीं इत्यदान किंवा इतर
जें अनुष्ठान केले जाते तें. [सं. प्रति+ऐवजी+आत्राय=बोलेलेले]

प्रत्यारम्भ-पु नित्यनेम; दररोज करावयाचे गीतापाठादिकां-
सारखे पुण्यकर्म. [सं. प्रति+आरंभ]

प्रत्यालीढस्थान-न (तुल्य) आलीढस्थानाप्रमाणे उजें
राहणें उजवा पाय कुंचित व डावा पाय पाच ताल पुढे ठेवणें.
आलीढस्थानाप्रमाणेच यात अभिनय सुचित होतात. आलीढस्थान
पहा. [सं.]

प्रत्यावर्तन, प्रत्यावृत्ति-नस्त्री. १ वारंवार, वरचेवर
करणें, पुनःपुनः करणें; माघारी येणें; उलट अवस्था. 'कृष्णरूपीं
वेधल्या वृत्ती. प्रत्यावृत्ती हरि पाहती. ' - एरुव ६. २७. २ पुन्हां
जन्मास येणें; पुनर्जन्म. 'तब प्रत्यावृत्ती येरझारें. आत्म-
साक्षात्कारें छुटली. ' - एमा २. ३१९. [प्रति+आवर्तन, आवृत्ति]

प्रत्यासत्ति—जी. विशेष दळणवळण; सहवास; परोबा. नाते; संबंध. 'हा लुच्चा आहे, याची प्रत्यासत्ति इतकी कामाची नाही.' [प्रति+आसत्ति=साप्रिच्य] **०भ्याय**—पु. वाक्यात जो अर्थ स्पष्ट किंवा पूर्ण उक्त नाही तो सद्भावाने पूर्ण करून घेण्याची सरणी. वाक्याचे ठिकाणी साक्षात्पदाच्या शक्तीमुळे जो अनुक्त अर्थ अन्वित व्हावयाचा, तो त्या प्रकरणात वाक्यांतराच्या ठिकाणी जो उपस्थित आहे तोच अन्वित व्हावा. इतर न व्हावा, अशा अर्थाविषयी उपस्थिताचाच अन्वय होणे.

प्रत्यासन्न—वि. अगदी जवळ असलेला; निकट संबंध असलेला; समीपस्थ. [प्रति+आसन्न=वसलेला]

प्रत्याहृत—(संगीत) गातांना ध्वनीत खंड पडून न देता इच्छित उच्च स्वरापासून इच्छित नीच स्वराकडे जाणे. घसित पडा

प्रत्याहार—पु. १ आपापल्या विषयाचा संसर्ग न करता इन्द्रियांचे चित्ताच्या स्वरूपास अनुपलून राहणे; इन्द्रियांची अंतर्मुखता; इन्द्रियदमन 'मग प्रत्याहाराचा अपाडा। जो बुद्धीचियाही पाया निसरडा।' —हा ६.५६ 'स्वविषयांतप्रयोगे चित्तस्वरूपासु-कारइवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः'—पातंजलसूत्र पा २. सू. ५४ २ प्राणायामभूमिकेच्या पूर्णावस्थेत गुरुपदिष्ट पद्धतीने कुंडलीसहित प्राणवायु चरणागुहापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत चढविण्याचा व पुन्हा उतरविण्याचा क्रियाभ्रम, अष्टायोगांपैकी पांचवे अंग 'प्रत्याहारदि अंगी। योगे अंग टिकिले योगी।' —अष्ट ९.२७. ३ प्राणायामाचा विरोध नाहीसा करणारा शरीरातील एक वायु; प्रत्याहारचक्रपवन. ४ नियमन. ५ परत घेणे, प्रत्यादान, अपहरण. [सं.] **०भ्याय**—पु. संक्षेप.

प्रत्याहिक—वि. दरोज निघागेरें; दैनिक. 'मुवईच्या एका प्रत्याहिक ईमती पत्राक टीकेवरून हे उघड आहे' —टि १.२८१. [सं.]

प्रत्युन—क्रि. १ एवढेच नगे तर; आणखी; शिवाय; खेरीज. 'हाजरत तुं उकार करितोस परंतु हा प्रत्युपकार कोठे करणार? प्रत्युत शिबी वेईल '२ दान्यापक्षी; उलटपक्षी. [सं.]

प्रत्युत्तर—न. १ उत्तरास दिलेले उत्तर. उलट जबाब; प्रति-वचन. 'तेच प्रत्युत्तर बोली। श्रीकृष्ण जी चालविली।' —हा १८.७४. २ (सामा.) उत्तर; जबाब. [सं.]

प्रत्युत्थान—न. १ भेटीस आलेल्या मनुष्याच्या सन्मानार्थे आसनावरून उठणे २ युद्ध, वादविवाद इ० मध्ये प्रतिपक्षाचा पराभव करण्यासाठी उठणे. [सं.] **प्रत्युत्थित**—वि. भेट घेण्यासाठी किंवा पराभूत करण्यासाठी उठलेला. [सं.]

प्रत्युद्गम, **प्रत्युद्गमन**—पुन. भेटीसाठी, दोन हात करण्यासाठी सामोरे जाणे. [सं.] **प्रत्युद्गत**—वि. सामोरा गेलेला; पुढे गेलेला. [सं.]

प्रत्युद्वाह—पु. आपली मुलगी दुसऱ्याच्या मुलाला देऊन त्याची मुलगी आपल्या मुलाला करून घेणे, असे लग्न; साटेलोटे. [सं.]

प्रत्युपकार—१ दुसऱ्याने आपणावर केलेला उपकार फिटवा म्हणून त्याजवर केलेला उपकार. उपकाराची फेड. 'योग्याने शिणतां अपार। प्रत्युपकार कदा न घडे।' —एमा २९.१७१. [सं.]

प्रत्युपस्थान—न. नव्याने सुरवात करणे; आपला पराभव करावयास उठलेला किंवा ज्याने आपला पराभव केला त्याच्या पराभवासाठी उठणे; गेलेला हक्क पुन्हा मिळविण्यास सज्ज होणे. [सं.]

प्रत्युष—न. प्रातःकाल; पहाट. [सं.]

प्रत्यूह—न. विघ्न; संकट. 'श्रीरामनाममंत्रप्रतिचिंतामणि करील हें पूर्ण। चूणप्रत्यूहाचे रसिकांचे चित्ताही सुखी तूण।' —मोआदि १.१०. [सं.]

प्रत्येक—वि. प्रत्येकप्रत्येक; दरएक; हरेक. —क्रि. वि. एकेक; एकएकटा; एकामागून एक. [सं.] **०चैतन्य**—न. व्यक्तिगतचैतन्य; चराचरचैतन्य हाच्या उलट पूर्णचैतन्य. [सं.]

प्रत्यरु—वि. (अप) वेगळा; निराळा; भिन्न; (प्र.) प्रत्येक 'तब प्रत्यरु संतभाव। ऐसे गमे।' —प्रथंराज ७.१०२. [सं. प्रत्यरु]

प्रथम—वि. पहिला; पूर्वीचा; आरंभीचा; मुख्य; स्थल किंवा काल यामध्ये आधीचा. —क्रि. पहिल्यांदा; आरंभी; अगोदर; प्रथमतः. [सं.] **०प्रथमप्रासे** सक्षिकापात=इच्छित गोष्ट साध्य होण्याच्या आरंभीच काही तरी विघ्न येणे. सामान्य=०खरंदी—

जी. इतर मिन्हाइकापूर्वी खरंदी करण्याचा अधिकार, अपक्रयाधिकार ० **०स्वरण**—पु. पहिली पायरी. अवस्था, मुक्तीचा सुरवात; प्रथमावस्था; एखाद्या कालाच्या चार विभागांपैकी पहिला विभाग. ० **०तः**—क्रि. पहिल्याने. आरंभी. सुरवातीला; अगोदर ० **०दरीनी**—क्रि. काही एक कार्याच्या आरंभी, सुरवातीला; प्रथमावस्थेत; सुरुवातीने 'म्यां लिहावयास पोथी घेतली, प्रथमदर्शनी चूक पडली.' ० **०दशा**—जी १ आरंभ; सुरवात. 'वाघिये प्रथमदर्शे। बोहळल्या शैल्याचे सर्वांग जैस।' —हा ११.२४७. २ बाळपण.

० **०दिवस**—पु. काही एक कार्याची प्रथमावस्था; प्रथमचरण. 'इतके दिवस बाद सांगतो पण अजून प्रथमदिवस आहे.' ० **०पाभ्यांछ**—पु.

जवळपाचे खालचे हाड ० **०पुरुष**—पु. १ (संस्कृत व्या.) क्रियापदाच्या धातूचे कोणत्याहि काळी तृतीयपुरुषाचे रूप बनविणारा प्रत्यय. २ (संस्कृत व्या.) तो, ती इ० चा पुरुष; तृतीयपुरुष. ३ (मराठी व्या.) बोलणारा स्वतः; मी, आम्ही इ० चा पुरुष.

० **०वयसा**—वि. तरुण. 'कीं लावण्याद्वतसागर। प्रथमवयसा।' —कथा १ ८.५३. ० **०वयसाकाठ**—पु. तारुण्य. 'कीं प्रथमवयसाकाठी। लावण्याची नव्हाडी।' —हा १.४२ ० **०वर**—पु. १ ज्याचे प्रथमच लग्न होत आहे असा नववासुलगा. याच्या उलट विजवर, तिजवर इ० २ ज्याचे विवाहास योग्य वय झाले आहे असा मुलगा.

०स्वचन-न. बोलण्याचा साधा, नेहमीचा स्वर प्रथमा-खी. १ (ध्या.) पहिली विभक्ति; क्त्यापदाच्या क्त्याची विभक्ति. २ संबोधनाची विभक्ति ३ कोणत्याहि काळाचा प्रथम पुरुष. [सं.] प्रथमार्ध-उ. सुरवात; मूळारंभ; सुरवातीची पहिली अवस्था. [सं.] प्रथमाक्षरी-वि. (कन्हाड ह्या शब्दाचा आरंभ क ह्या पहिल्या वर्गापासून होतो त्यावरून) कन्हाडे ब्राह्मणाबद्दल औपरोधिक शब्द.

प्रथा-खी. १ रूढि, प्रवात; सर्वसाधारण चाल, पद्धति, सरणी. ' निःसंगत्वादि प्रथा । कैसेन होती । ' -रास १६९. २ प्रसिद्धि कीर्ति; प्रवृत्ति. ' तुझे नि पाडे पाहता । आणिकाचि काय कथा । पुरुषोत्तम हे प्रथा । तुजचि कां घडली । ' -रास १९९९. ३ लोकमत; सर्वसाधारण भावना ४ लोकसमाज ५ अनुभव; बुद्धि; प्रतीति. ' किंबहुना ऐसी प्रथा । वाढती देखसी पार्था । ' -ह्या १८. ५७४. ६ स्थिति. -शर [सं.] म्हू० जी प्रथा पडली ती अंगी जडली. प्रथित-वि. प्रसिद्ध; कीर्तिमान्. नांवाजलेले; प्रसिद्ध केलेले; उघडपणे जाहीर केलेले [सं.] प्रतियि-खी. प्रसिद्धि; सर्वत्र आवड; ख्याति [सं.]

प्रथुत-न. सत्वर. -मनको

प्रवृ-वि. (समासांत) वेणार; बहाल करणार; कायम करणार. जसे:-सुख-दुःख-धन-विद्या-शोक-प्रद [सं. प्र+दा=वेणें]

प्रवृक्षणा-खी. प्रदक्षिणा. -लिपु [सं. प्रदक्षिणा]

प्रवृत्-उ. शिष्यांचा एक रोग, धुपणी हात निरंतर रजःस्राव होतो याचे रक्प्रदर व श्वेतप्रदर असे दोन भेद आहेत शिष्याव सुक्ष्मभेद कृष्णप्रदर, यातुप्रदर, पृथप्रदर, पृथाम, रक्प्रदर इ० आहेत. [सं.]

प्रवृशन-न. १ दाखविणे; आविष्करण करणे; दर्शविणे. जसे:-भय-दैन्य-गुण-दिक्-प्रदर्शन २ (ल.) तमाशा; देखावा ' लिंगायत पुढारी अधिकाऱ्यापुढे राजनिष्ठेचे प्रदर्शन करितात. ' -के २७ ५ ३०. ३ अनेक प्रकारच्या नैसर्गिक किंवा कारागिरीच्या बल् व्यवस्थित रीतीने मांडून ठेवणे; किंवा त्या जेथे मांडून ठेवतात ती जागा. [सं.] प्रवृशोक-वि. दाखविणारा; प्रदर्शित करणारा; आविष्करण करणारा. जसे:-गुण-भय-लोम-प्रदर्शक. [सं.] प्रवृशविणे-सक्ति. दाखविणे; दृष्टीस पडेल असा करणे; प्रकट करणे; (ल.) बरबर देखावा करणे. [प्रदर्शन]

प्रवृक्षणा-खी. १ देव, ब्राह्मण इ० कांस आपल्या उजव्या हाताकडे करून त्यांच्या भोवताली घातलेली फेरी. ' प्रवृक्षणा ते अवधे तिळा हो । ' -वामन वेणुसुधा प्रसंग २ ३. २ कधी कधी उजव्या हाताचा संबंध म ठेवतां घातलेली फेरी. उदा० सोमसूत्री प्रवृक्षणा. [सं.] म्हू० लक्ष प्रवृक्षणा आणि पैसा वृक्षणा. प्रवृक्षणे-नक्ति. प्रदक्षिणा घालणे. ' प्रवृक्षणी आदरी स्तुतीस । '

-देकृष्णजन्म ४८. [प्रदक्षिणा] प्रवृक्षिण-किति. पूर्व, आग्नेय, दक्षिण, नैर्ऋत्य, असा क्रम घरून (केलेले गमन); उजव्या बाजूने; प्रादक्षिणिक. [सं.]

प्रदान-न. देणे; देणगी. जसे:-अन्न-वस्त्र-भो-द्रव्य-विद्या-दक्षिणा-प्रदान. [सं.] प्रदाता-वि. देणारा; दाता; उदार; दिलदार; दानशूर; औदार्यशाली (समासांत) विद्या-धन-दान-प्रदाता. [सं.] प्रदोष-उ. दिवा. [सं.] प्रदोषन-न. पेटविणे; चेतविणे; ज्वलन. [सं.] प्रद्वीस-वि. १ चांगले पटलेले, जळत असलेले, प्रस्वलि. ' पहिले वैराग्यईश्वर परिपूती । इंद्रियानळीं प्रदीती । ' -ह्या ८.४८. २ उज्ज्वल; तेजस्वी; प्रकाशमान. [सं.]

प्रदेश-उ. विशिष्ट मर्यादांनी नियंत्रित असा भूमि, शाख, कला इ० चा भाग; प्रात; जागा. ' एष एकैकाधिया प्रदेशी । विश्व देख विस्तारेशी । ' -ह्या ११.१५० [सं.]

प्रदेशिनी-खी. हाताच्या अंगठ्याजवळचे बोट, तर्जनी. [सं.]

प्रदोष-उ. १ सायंकाळ; रात्रीचा प्रारंभसमय; तिन्हीसाजाचा समय; सूर्यास्तानंतरच्या दोन घटिका. ' प्रदोषी असे मज्जनाचीच वाड । ' -कम ४.१०३. २ त्रयोदशीस नक्तव्रत करून सायंकाळी शिवपूजा करण्याचे व्रत. प्रदोषाचे शनि व सोम (शनिवारी येणारा व सोमवारी येणारा) असे प्रकार आहेत. ३ चतुर्थी, सप्तमी आणि त्रयोदशी ह्या तिथि पूर्वार्धात असता पाळावयाचा अनध्याय. [सं.] ०काल-उ. संध्याकाळ. [सं.] ०खर-उ. रासस. [सं.] ०पूजा-खी. सायंकाळची पूजा. प्रदोषोपोषणे-न अथ. (लि.) सणाच्या आदल्या दिवशी करावयाचे उपवास. (इ.) व्हिजिल्स. ' अंजिस-कन्... चर्चेच्या प्रार्थनासंग्रहात... कित्येक विशिष्ट दिवसांच्यापूर्वी करावयाची प्रदोषोपोषणे सांगितली आहेत. ' -उम १. [प्रदोष+उपोषण] पक्षप्रदोष-उ. त्रयोदशीस संध्याकाळी शिवपूजा करण्याचे व्रत.

प्रधान-उ. १ मंत्री; दिवाण; अमात्य, सचीव इ० राजाचे मुख्य मदतनीस प्रत्येकी; राजाचा सहागार; कारभारी. ' संकट पडले काहि सुचने प्रधान पुज्याला । ' -रेपो ३९७. २ (बुद्धिबळ कीडा) बुद्धिबळाच्या खेळात राजाचा कारभारी किंवा दिवाणजी. वजीर पदा. ३ गोंड जातीतील कवि, माट - वि. १ मुख्य; श्रेष्ठ; उत्तम; बरिष्ठ. ' यालागी प्रधाना जिया रुढा । तिया विभूती आह्मके । ' -ह्या १० २११. २ जोराचा; प्रबळ; महत्त्वाचा. ३ प्रमुख; विशेष महत्त्वाचा असलेला; प्रचुर; युक्त (बहुमीहि समासांत उपयोग). ' कांही वृक्ष फलप्रधान असतात कांही पुष्पप्रधान, कांही पत्रप्रधान. ' [सं.] ०देवता-खी. कर्मातील मुख्य देवता.

प्रधान-न. प्रकृति; जगाचे उपादानकारण; माया. ' प्रधाना-पासाव महाराविद्वारा । नाना विकारांचा पसारा । ' -एभा २२. ३४६. [सं.]

प्रबंधस—५. समूह उच्छेद; पूर्ण नाश. [सं.] **प्रबंधसभाव**—५. पदार्थांचा समूह नाश साध्यामुळे उत्पन्न होणारा अभाव; अवस्था. [सं.]

प्रबंध—५. १ जग; मानवी कृत्यांची मोठी रंगभूमि; जीवांची उत्पन्न व्हावे, मरावे, अनेक सुखदुःखादि भोगावे इत्यादि रूप जो व्यवहार ईश्वरी मायेपासून उत्पन्न झाला तो २ संसार; मनुष्याचा बायका, मुले, घर, शेत इ० रूप खटला. 'तैलें विचारिता निरसले. तें प्रबुध सहजे सांडवले.' —झा २.१३१. ३ कपट; प्रतारणा; बेचना; फसवणूक; लबाडी. ४ भेदभाव, पक्षपात; पंक्तिप्रबंध. 'दोवी क्रिया जयासी। त्यात टेवी प्रबंसाठी.' —गुच २८.२९. ५ माया; भ्रम; आविष्ट. ६ विस्तार, व्याप; पसारा; पालवळ. ७ तपशीलवार कथन, विवरण किंवा स्पष्टीकरण. [सं.]

प्रबंधमळ—की. संसारातील दगदग; त्रास; कष्ट; ताप. 'सोडुनि प्रबंधतळमळ। करी निश्च हुरिभजन.' —ता—की. पक्षपातीपणा; भेदभाव. 'कृष्णाकडे आमुचा पिता। जिवें भावें तिकडेच माता। कार्याकारण प्रबंधता। मिथ्या दाविती आम्हाकडे।' —एल्व ६.४८. [प्रबंधता (भाववाचक नामाचा प्रत्यय)]
बुद्ध—न. संसारासंबंधी दुःख; त्रास; भोग. 'ज्यास लाघलें अंतलेख। तो न मानी प्रबंधदुःख।' —निर्वाह—उ. संसारात अगदी जलर अशा वस्तूची तरतूद; संसारायात्रा चालविणे. **बुद्धी**—की. (स) पत्नी; स्त्री; बायको. 'आतां राहिलें तें घेणें उर्य्या। पाई जुडल्या की प्रबंधेड्या।' —दावि २४. **माया**—की. मृत्यु-लोकासंबंधी वाटणारा मोह, अशाश्वत गोष्टींची मनुष्यास वाटणारी शाश्वति; संसारातील मोह; भ्रम; प्राति. **स्वार्थ**—उ. इहलोकातील स्वार्थ; आपमतलब; अप्पलपोटपणा. 'प्रबंधस्वार्थ करुनि निश्चिती। एकास एक गुरगुरति।' **प्रबंधार्थजमीन**—की. प्रापंचिक कृत्याचा खर्च भागविण्यासाठी बहाल केलेली जमीन. माफीजमिनीपैकीं पोटाविभागाचा हा एक पोटाभेद आहे. **प्रबंधी**—वि. १ संसारातील गोष्टीत निमग्न; ऐहिक सुखांत दग झालेला; सांसारो. २ संसारासंबंधी; सांसारिक. [सं.] **प्रबंधीक**—वि. संसारसंबंधी; सांसारिक. 'प्रबंधीक नाही जयातें उपाधी।' —रास ५१. [सं. प्रापंचिक]

प्रपद—न. पावलाचा पुढील भाग; पायाच्या बोटाजवळील प्रदेश; चवडा. 'ज्याच्या मुकुटरजकारिणें साचार। प्रपदे ज्याचीं लजळली।' —शिली १.७२. [सं.]

प्रपा—की. पोई; जलशला. [सं.] **सन**—स्थान—न. पाणपोई. 'अति रमणीय प्रपास्थानें। मायासय निमिली।' —मुबन, हरिश्चंद्रस्थान ११९ (नवनीत पृ. ११४).

प्रपाण—५. बोड्याचा वरचा ओठ. —अश्व १.६१.

प्रपावणी—की. १ सिद्ध करणे; प्रस्थापित करणे; निश्चयापे प्रतिपादन. २ निश्चयपूर्वक, प्रतिष्ठापूर्वक बोलणे, व्हाविणे. [प्रपावणे]

प्रपावणे—सक्ति. १ सिद्ध, समर्थन करणे; पुष्टि देणे २ बजावून, निश्चयपूर्वक सांगणे; बाजू राखण्यासाठी बोलणे. 'कां अज्ञान अतीस प्रपावून। कैसै साधकास होईल ज्ञान।' [सं. प्रपादन]

प्रपिता—५. बापाचा बाप; आज्ञा. [सं.] **प्रपितामह**—५. बापाच्या बापाचा बाप; बापाचा आज्ञा; स्वतःचा पणजा. 'तोपर्यंत कायचे नाही कायचाचे प्रपितामह आले तरी ...' —टि ४.१३. [सं.] **प्रपितामही**—की. बापाची आज्ञा; स्वतःची पणजी. [सं.]

प्रपिता—५. एक औषधी वनस्पति.

प्रपोटक—५. घोण्याच्या पायाचा एक रोग. —अश्व २ ३८.

प्रपोत्र—५. मुलाच्या मुलाचा मुलगा; नातवाचा मुलगा; स्वतःचा पणतू. [सं.] **प्रपोत्री**—की. मुलाच्या मुलाची मुलगी; नातवाची मुलगी [सं.]

प्रकुल, प्रकुलित—वि. १ फुललेले; उमललेले; विकसित. २ (ल) आनंदित [सं.]

प्रबंध—५ (प्र.) प्रबंध पहा. 'चातुर्य नाही प्रबंध नाही। अक्षिज्ञान वैराग्य नाही।' —दा १.६.१५

प्रबंध—५ १ (संगीत) गाय्यातील एक चीज चीज पहा २ काव्य, श्लोक, निबंध इ०ची रचना; छंदोबद्ध रचना. 'तें वेंवियेचेनि प्रबंधे। सांगन मी।' —झा ६.४९७. ३ काव्यप्रबंध; (सामा) ग्रंथ. 'म्हणोनि माझे नित्य नवे। आसोच्छ्वासही प्रबंध हो आवे।' —झा १८ १७३४. ४ भाषण; गोष्ट; कथा. 'आतां निरोपीन प्रबंधु। अवधान दीजे।' —झा १२.१९. ५ कथन; सांगणे. 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद। या नामांचे निखळ प्रबंध।' —झा ९ २१०. ६ अखंडपणा; सातत्य. [सं.] **गाननिष्ठाताता**—की. प्रबंध-गायनांतील प्रावीण्य. **होड**—होडा—पुकी. कवित्व करण्याची पैज. 'तो वाचस्पतीशीं करी। प्रबंधहोडा।' —झा १०.८.

प्रबल—ळ—वि. अतिशय बलवान; सामर्थ्यवान; बलिष्ठ. 'जयजय देव प्रबळ। विदळितामंगळकुळ।' —झा १८.२. २ अतिशय; भरपूर; विपुल. 'तेणें हवें हविजेना प्रबळ। न चढे जळ जळगधी।' —एभा ८ ६३ (सं. प्रबळ) **प्रबलता**—की. सामर्थ्य; शक्ति; बल. 'आशा म्हणजे पुण्याची प्रबलता आहे.' —संन्या-शाचा संसार पृ ३३ **प्रबळणे**—अकि. (काव्य.) बळकट, समर्थ होणे; जोराने वाढणे; जोरदार होणे. 'जेथ विवेकें विषयो होय क्षीण। तेथ वैराग्य प्रबळे परिपुणे।' —एभा २९.५४१. [सं. प्रबळ]

प्रबुद्ध—वि. १ प्रौढ; पूर्णावस्थेला आलेला; पूर्ण बाळ झालेला (मनुष्य, मन, ज्ञान, बुद्धि इ०). 'ऐसे तिचे जण प्रबुद्ध थोर जाले।' —पंच ११ २ (यावलून) अतिशय बुद्धिमान; साहजाना, विद्वान्; हुशार. 'तरी तैलें हें प्रबुद्ध। सोहोपे नोहे।' —झा १७.५०. ३ निद्रितावस्था जाऊन पूर्णपणे जागा, हुशार झालेला (अक्षरसः व ल.); आत्मज्ञान पावलेला. [सं.]

प्रबोध—पु. १ जागृति; जागोपणा; निद्राभाव. जागृतकता; सावधानता, शुद्धीवर आलेली स्थिति 'तरी प्रबोध जेव नोहे। तेव निद्रे काय अंतु आहे।' -झा १५.२२५. २ जागें करणे. शुद्धीवर, भानावर आपणे; जागृत करणे. ३ यथार्थ ज्ञान; जाणीव 'मूढमतीचा प्रबोध। मानी उर्वशीचा अपराध।' -एमा २६.१९४. ४ सूचना, परिचय, उपदेश; कळविणे; सांगणे. ५ प्रकाश. 'मी आनंदाचा आनंद। मी बुद्धीचाही प्रबोध।' -एमा १६.२७१. -वि. विकसित करणारा; उमळविणारा. 'नमो विशदबोधविद्वाह। विद्याविदप्रबोधा।' -झा १०.१. [सं] **प्रबोधोत्सव**—पु. विष्णुस जागृत करण्यासाठी कार्तिक शुद्ध दशमी ते पौर्णिमेपर्यंत करितात तो उत्सव [सं] **प्रबोधक**—वि. १ जागृत करणारा २ ज्ञान देणारा. 'भागवतशास्त्र गुह्यपाशी। अम्यासावे आदरेसी। दृढनिश्चयसी प्रबोधक।' -एमा ३.५०३ [सं] **प्रबोधघणे**—उक्ति. १ जागृत होणे, करणे 'मातरी प्रबोधलिये वेळे. स्वर्णीची डिंडी मावळे।' -झा १५.३१५. २ ज्ञान सांगणे; उपदेश करणे 'एशा विरक्षांसी प्रबोधी गोडी। करी उठाउठी स्त्रीकाम।' -एमा २६.२४८. **प्रबोधन**—न. १ जागें करणे; उठविणे २ शिकवण; उपदेश. 'शिष्यप्रबोधनीं समर्थ। यथोचित निजभावे।' -एमा ३.२९८ [सं] **प्रबोधि**—वि. १ जागा केलेला; उठविलेला २ शिकविलेला; पडविलेला; उपदेशिलेला. [सं.] **प्रबोधिनी**—स्त्री. कार्तिक शुद्ध एकादशी या दिवशी विष्णु जागा होतो. [सं.] **प्रभंजन**—पु (काव्य) सोसाट्याचा, तुफान वारा; प्रचंड वायु. 'तमजराजलदजाळ—प्रभंजन।' -झा १८.१ [सं] **प्रभन्**—पु. १ पराक्रम; बल, प्रभाव; ऐश्वर्य; वैभव; उत्कर्ष, उच्चत्व २ मूळकारण; उत्पादक कारण. ३ प्रवर्तक कारण. ४ उगमार्थे तः। 'न। भागीरथीचा प्रभव हिमालय।' ५ उत्पत्ति; जन्म 'तैसा जगत्प्रभवी पंडुसुता। हेतु मी जाणें।' -झा ९.१३१. ६ (काव्य) सुखदुःख ७ साठ संवत्सरांतील पहिले. [सं.] **प्रभवणे**—अक्ति. १ प्रभाव चालणे; समर्थ असणे. 'एथ मद्भावोषु न प्रभवे। मास्तुत्वा।' -झा २.१४६. २ उत्पन्न होणे; जन्मणे. [प्रभव] **प्रभवो**—स्त्री. (काव्य) प्रभव. -मनको. **प्रभा**—स्त्री. १ प्रकाश; तेज, काति, दीप्ति (विशेषतः फांकलेली, पसरलेली). 'आता विबा आणि प्रतिविबा—माजी कैची हें म्हणें नये प्रभा।' -झा १५.५४२ २ छाया; सावली. ३ कीर्ति, लोकिक; प्रसिद्धि ४ शोभा. 'कार्वां कुंडलांची प्रभा।' -गणपतीची भूगाली पृ ३. ५ स्वतःबद्दलची जाणोव ज्ञान; निश्चय 'तैसा ज्ञानरूप आत्मा। ज्ञानेंचि आपुली प्रभा। करितसे साढं मा। ऐमा चंध।' -अमृ ३.२३. ६ (बुकीने रुढ) परबा; किरीट; किंमत; महत्त्व 'मी कोणाची प्रभा बाळगीत नाही.' किंमत पहा. [सं] **०कर**—पु. सूर्य. [सं.] **०वान**—वि. तेजस्वी, कातिमान, प्रकाश-

णारा; चकचकीत. [सं.] **०हीन**—वि. निस्तेज 'का रवि राहुप्रस्तु। प्रभाहीनु।' -झा १.२७० **प्रभावळ**—स्त्री १ मूर्तीच्या पाठीमागे चादी इ० धातूंची करितात ती महिरप. २ (ल) मोठ्या लोकाच्या सभोवतालची मंडळी 'त्याच्या इतर सदगुणाची प्रभावळ त्यांना किती शोभा देते।' -चंद्रप २१ [सं] प्रभा=तेज+आवल=भोळ) **प्रभोत्सर्जक**—पु. (रसायन) ज्यास काही काळ प्रकाश दासविला असता जो अंधारात परत प्रकाश देतो असा पदार्थ. (ई.) फॉस्फरेसेट. [प्रभा+उत्सर्जक]

प्रभाग—पु. (गणित) भागाचा प्रतिभाग; अपूर्णाकाचा भाग. [सं] **०जाति-जातिअपूर्णक**—स्त्री. पुत्रव. (गणित) ज्यांत अपूर्णाकांचे अपूर्णाक असतात ते अपूर्णाक उदा० ३ चा १. **०जातिसवण**—न. (गणित) प्रभागजाति अपूर्णाकांचे समच्छेद रूप [सं]

प्रमात—स्त्री. सकाळ, पहाट, प्रातःकाळ; अरुणोदयाचा काळ; उषःकाळ. 'प्रज्ञाप्रमातसूर्या। सुखोदया।' -झा १८.१. [सं.] **०फेरी**—स्त्री. प्रातःकाळी स्त्रीपुरुषांचा जो मेळा रस्त्याने देशभक्तिपर व प्रवारात्मक पदे गात जातो तो 'लहान मुलांची प्रमातफेरी काढून स्वदेशप्रचाराच्या जाहिराती वाटवाव्या.' -के १० ६.३०. **०मेघाडंबर**—न. १ प्रातःकाळचे मेघाचे पडल. २ (ल) पोकळ बढाया, बचने, भीति इ० थापेबाजी. [सं] **०रात्र**—स्त्री पहाट.

प्रमात—पु. (गान) एक राग ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण—संपूर्ण वादी मध्यम, संवादी षड्ज. गानसमय प्रातःकाल [सं]

प्रभाव—पु. १ ऐश्वर्य; वैभव; मोठेपणा; तेज. २ सामर्थ्य; पराक्रम; प्रताप; शौर्य. 'ते प्राणिये तेव स्वभावे। अनादिमाया-प्रभावे।' -झा १७.५६ [सं.]

प्रभास—न. द्वारेकजवळील एक पुण्यक्षेत्र. 'धर्मानुज अर्जुन प्रभासाल।' -मोक्षगुण ८६.१. 'ठाकोनि आला प्रभासेसी।' -एश्वर १४.१९.

प्रभास—पु. स्रोत्र्यांतून येणारा उजेड. [प्रभा ?]

प्रभात—स्त्री (गो.) देवास कौल लावतांना लावलेल्या पाकळ्यांपैकी एक पाकळी. [प्रभावळ ?]

प्रभु—पु. १ धनी; स्वामी; मालक. 'कोणी येके प्रामी अथवा वसी। गढाणे आत्रे आपणासी। न भेटतां तेथिल्या प्रभुसी। सौख्य केचें।' -दा ६.१ २. २ राजा. ३ वेव; ईश्वर. 'प्रभु त्यातें ममी शरहाणी।' -मो रामायणे. -वि. समर्थ; कर्ता. [सं] **०त्थ**—न (राज्यकर्ता, अधिकारी, अमलदार इ०ची) जागा; पदवी; स्थान इ०. [सं] प्रभु+त्थ=भाववाचक नामाचा प्रत्यय] **०भोजन**—न. (शि.) हा एक संस्कार किंवा साकंमेत आहे. खात जित्तानें नेमून दिव्याप्रमाणें भाक्य व द्राक्षारस घेतात व घेतात. हा संस्कार

स्त्रिस्ताच्या मृत्यूचा दशक आहे आणि योग्य प्रकारे ते भोजन करणारे, दैहिक व इन्द्रियोच्चरितीने नव्हे तर विश्वासास ते त्याच्या शरीराचे व रक्ताचे व त्यापासून होणाऱ्या सर्व लाभाचे वाटेकरी होतात आणि त्यायोगे त्यांचे आत्मिक पोषण होते व त्यांच्या-द्वारे ईश्वरी अनुग्रहाची वृद्धी होते असे प्रॉटेस्टंट क्रिस्ती लोकांचे मत आहे. **शक्ति**—स्त्री. युद्धाच्या तीन शक्तींपैकी एक. राजांचे सामर्थ्य; द्रव्यबल व सेनाबल अशा ह्याच्या दोन शाखा आहेत. **मंत्रशक्ति**, **उत्साहशक्ति** पहा. **संमित**—वि. (धन्याप्रमाणे) अधिकारयुक्त; जोरदार; खणखणीत; बादशाही; अंमलदारीचा (शब्द, वाक्य, भाषण, आज्ञा). [सं.]

प्रभु—एक जात; परमू

प्रभूत—वि. पुष्कळ, विपुल. [सं.]

प्रभृति—स्त्री १ (काव्य) बाहुल्य; पुष्कळपणा; वैपुल्य. २ आकार. -मनको.

प्रभृति—क्रि. आदि; पासून. जसे—अद्यप्रभृति; जन्म-प्रभृति, तत् प्रभृति, बाल्यप्रभृति; वित् प्रभृति इ. 'एवं इत्ये उपरतीं। ज्ञानभिन्दे मातुर्ना। अमानित्वादि प्रभृति। बाखाणिलीं।' -ज्ञा १३ ८४९ २ इत्यादि; आयत्वेकलन. [सं.]

प्रभेद—पु. भिन्नप्रकार, रीत. 'यावरी आदी पांचवट्याची बाधी। बाधली प्रभेदी। पंचभृतिर्की।' -ज्ञा १३.४६ [सं.]

प्रमत—वि. १ गर्विष्ठ; उमत्त (अधिकार, संपत्ति इ.मुळे) मगलर; बेकाम झालेला. 'ऐसा स्वधर्मकियारहित। आधिलेपणे प्रमत।' -ज्ञा ३.१०७. २ क्षिगलेला; कैफ चढलेला; निशेत असलेला; छंद; गाफील. [सं. प्र-मद्=मावणे]

प्रमथ—पु. शिवाच्या गणापैकी एक वगै. 'स्वर्गभोगी महा-तत्पर। यजो देवपितर प्रमथादिक।' -एसा २१.३३०. [सं.]

नाथ—पु. शंकर; शिव. [सं.]

प्रमद—पु. (अप.) प्रमाद. [सं. प्रमाद]

प्रमदा—स्त्री. १ तण व सुंदर स्त्री 'प्रमादी पाडी सर्वाथी। हे प्रमदानाभाची निजल्याती।' -एसा २५.५६६. २ (सामा.) स्त्री. [सं.] **वन**—न. क्रियांकरितां करमणुकीची स्वतंत्र बाग, जागा.

प्रमय—न. (महातु.) छंद; वृत्त. 'पदप्रमयाचे गुणके। ह्यामा भुजबंघाते जिणे।' -भाए २६. [प्रमेय]

प्रमा—स्त्री. १ यथार्थ ज्ञान; निश्चित ज्ञान. 'जे सकळ भाग्याची सीमा। मोक्षलाभाची जे प्रमा।' -ज्ञा १८ ९०१. २ समजून जाणीव; बुद्धि. 'जे दहखंडा नाम आत्मा। ईश्वर पाषाण प्रतिमा। यथापराती प्रमा। कळो नेणे।' -ज्ञा १८ ५६७. ३ प्रमाण 'अविद्या नाही आत्मा। ऐसी नव्हे प्रमा।' -अमृ ६.४१ [सं. प्र-मा=भोजने]

प्रमाण—न. १ पुरावा; दाखला; आधार; साक्ष; बादप्रस्त विषयाचा निगूय करणारा लेख, भाग, साक्ष इ. 'आणि उदो

अस्ताचेनि प्रमाणे। जैसे न चलता सूर्याचे चालणे।' -ज्ञा ४.९९.

प्रमाणाचे आठ प्रकार आहेत:—१ प्रत्यक्ष, २ अनुमान, ३ उपमान, ४ शब्द, ५ अर्थापत्ति, ६ अनुपलब्धि, ७ संभव, ८ ऐतिहा (किंवा ५ भोग, ६ लेख, ७ साक्ष, ८ दिव्य). २ यथार्थ ज्ञानाचे साधन; निश्चय; प्रमा उत्पन्न होण्यास कारणीभूत जे आसवाक्य, अनुमान इ. 'अर्थापत्ति उपमान। इतिहास परिशेषादि प्रमाण। तयासी हि स्वतंत्र बवण। प्रमाण तो बोलेल।' -जिवेकसिधु ३ आधारः प्रत्यंतर; पुरावा; निश्चितपणा; खात्री. 'तो आज येईल उद्यां येईल हें सांगवत नाही. त्याचे येण्याचे प्रमाण नाही।' ४ बसोटी; कठिण प्रसंग; तप्त दिव्य. ५ सीमा; मर्यादा, इयत्ता; निश्चितपणा; तंतोतत बरोबर संख्या इ. 'शब्द किती आहेत ह्याचे प्रमाण कोण्हास लागले नाही.' ६ परिमाण; आकार; विस्तार, (औपधाचा) टक्क; मात्रा.

७ माप (वजन, लांबीरंदी, वेळ इ. चे). ८ एखाद्या वस्तुचा निश्चितपणा, विभाग इ. ठरविण्याचा नियम. ९ (गणित) त्रैाशिकांतील पहिली संख्या, दोन. समान-गुणोत्तरांची मांडणी. १० सवेमान्य, प्राज्ञ, आज्ञा, उपदेश, सत्तामसलत घ्यावयास योग्य असा शब्द, मातृस, वचन, ग्रंथ इ. 'पमे म्हणे गांधीमी। तुज जरि आम्ही प्रमाण तरि सोडी।' -मोवन ९.६४. ११ शाय; वचन 'वैद्य म्हणे तियेसी। प्रमाण थावे आम्हामी।' -गुच ३३ ७१ १२ ज्ञान; यथार्थ ज्ञान 'तैत प्रमाता प्रमेय। प्रमाण जे त्रय। ते आंजानाचे कार्य। अज्ञान नव्हे।' -अमृ ७ ४६ १३ (सुकीने) फर्मान हुकूम, 'बावळ्या पाठविले प्रमाण। बजीर बोलावा तामा।' -ऐपो १०. १४ अंतःकरण, -हंको -वि खरे, योग्य; बरोबर; सत्य; न्याय 'हे माझे मावण प्रमाण आहे' -क्रि. मान्य; कबूल. 'सेवकासी आज्ञा स्वामीची प्रमाण' [सं.] म्हणू नको ऋषियेस्यवच. प्रमाणम्। सामाशब्द- ० गणित-न. त्रैाशिक. ० चैतन्य-न. सप्त चैतन्यांतील आभासचैतन्याचे अंतःकरणचैतन्य नामक तिसरे अंग. ० वृत्ता-पु. प्रमाणरूपी दिवा; लामणदिवा.

'प्रमाणदिवाचेनि बंवाळे। पातां तरलेले वेदांचे डोळे।' -शिष्ट ९ ०१३-न. अधिकारपत्र, मुख्याच्या सहोर्ध्व पत्रक. 'ज्यांच्या-जवळ प्रमाणपत्रे असतील त्यांनाच बर्गीणी द्यावी.' -के १२.७ ३०. ० फल-न. त्रैाशिकांतील चौथी संख्या; उत्तर ० भूत-वि. १ प्रमाण म्हणून वेतां येईल असे; इयत्ता ठरवितार. २ (यावहन) खरे; सत्याला धरून असलेले भूत पहा ० मद्यार्क-पु. (प्रमाणावृत्ती) पुरी तेजदारू; पुरी कडक दारू. (इं.) युफ स्फिरीट. ० मृत्त-न. लमाचे वेळीं वधू व वर यांची उंची ज्याने मोत्रतात ते सुत प्रमाणांक-पु. त्रैाशिकांतील पहिली राशि.

बाकीच्या दोन राशीस मय्यांक आणि रचछांक अशीं नावे आहेत.

प्रमाण+अंक) प्रमाणांलंकार-पु. प्रमाण अर्थ १ पहा. [प्रमाण+ अलंकार] प्रमाणीभूत-वि. प्रमाणभूत पहा.

प्रमाणगी—स्त्री. (अप.) परवानगी. 'प्रमाणया आपण वेववील्या।'—सारह ३.३१. [का. परवानगी]

प्रमाणिक—वि. खरा; इमानी; सकोटीबा; विश्वास; प्रामाणिक; नेकीचा (माणूस, काम, व्यवहार इ०). [सं. प्रामाणिक]

प्रमाणिका—स्त्री. एक समश्रुत. याच्या चरणांत आठ अक्षरे व ज, र, ल, ग हे गण असतात 'तया वनात एकली। विलासिनी विलोकली। मदै भरोनि डोलतो। तिथेसि हंस बोलतो।' २२३.

प्रमाणे—शब्. १ एखाद्याला अनुसरून. २ सारखे; सहा; अनुरूप [प्रमाण]

प्रमाता—वि. सिद्ध करणारा; आधार, पुरावा दाखविणारा, दर्शविणारा. [सं.]

प्रमातामह—पु. आईच्या बापाचा बाप; पणजा. [सं.]

प्रमातामही—स्त्री. आईच्या बापाच्या बापाची स्त्री; पणजी [सं.]

प्रमातृचैतन्य—न. सप्तचैतन्यांतील आभासचैतन्याचे जडास चेतविणारे चवथे अंग. [सं.]

प्रमाथी—पु. साठ संवत्सरापैकी एक [सं.]

प्रमाद—पु. १ दुर्लक्ष्य; हयगय; अनवधानता; प्रम; विस्मृति; असावधानता. 'जेथ कामकोधांची जोडी। प्रमाद कोडी क्षणक्षणा।'—एमा २०.१३४. २ चुक; कसूर; गुन्हा; अपराध. 'हे झुंज नव्हे प्रमादु। एथ प्रवतेलिया खितसे बाधु।'—ह्या २.३१. ३ मगदरी; माजुरीपणा; गर्विष्ठपणा; उन्मत्तपणा. ४ (शब्दशः व. ल.). कैफ; अंमल; मद. [सं.] **प्रमादी**—वि. दुर्लक्ष्य करणारा; निष्काळजी; वेसावध, हयगय करणारा; गाफील. [सं.]

प्रमित—वि. १ प्रतिपादलेले; समर्थन केलेले; सिद्ध केलेले. २ मोजलेले; मापलेले; प्रमाणबद्ध; परिमित. 'ते द्वादशांगुलप्रमित। अतिकमूनि चालिले त्वरित।'—स्वादि १०.३.४२. [सं.]

प्रमीत—न. प्रमाण. 'पीकाचे धरून कांही प्रमीत। नीमावणी त्यामाने पाहेली।'—पैमा १.३८.

प्रमिति—स्त्री. १ यथार्थ ज्ञान; अनुभवसिद्ध ज्ञान; प्रमा. २ भोजणे, मोजमाप; मोजदाद; गणती. [सं.]

प्रमुख—वि. १ मुख्य; वरिष्ठ; श्रेष्ठ; प्रधान. २ अत्युत्तम; उत्कृष्ट. ३ (समासांत) अग्रभागी असलेला; शिरोभागी असलेला. 'विष्णुप्रमुख देव महादेवापार्सी गेले.' [सं.]

प्रमुदित—वि. आनंदित; आल्हादित; हर्षित; खुष. [सं.]

प्रमेय—न. १ प्रमाणार्थी सिद्ध करावयाचा विषय; सिद्ध करण्याची गोष्ट. २ प्रतिपादिलेले तत्त्व, विषय. 'अष्टादश पुराणे। तींची मणिभूषणे। पद्मपद्मी खेवणे। प्रमेयरत्नांची।'—ह्या १.५. ३ सिद्धांत. 'प्रमेयमहापूरे। हे मतिंगंगा ये थोरे।'—माहा १४. २२. ४ तात्पर्य; सारांश. ५ अर्थ. 'प्रस्ताविले बरेच। प्रमेय ते जी १८—माहा १८ २१७. ६ ज्ञान. ७ (महातु.) दृष्टांतश्रेय. [सं.]

चैतन्य—न. सप्तचैतन्यांतील आभासचैतन्याचे पांचवे अंग. **तन्त्र**—न. विषयत्व. 'विषो नाही कोणाही। जया प्रमेयरत्नांचि नाही।'—अमृ ५.१६. —वि. १ सिद्ध करावयाचे; सिद्ध करण्यास योग्य किंवा शक्य. २ हेय. 'तैसे प्रमाता प्रमेय। प्रमाण जे त्रय।'—अमृ ५.४६. [सं.]

प्रमेह—पु. एक धातुरोग; परमा, हात लघवीचा रंग, प्रमाण इ० कात फरक होतो. ह्याचे मधुमेह, परमा इ० एकत्रीस प्रकार आहेत; ते असे—उदक, श्लु, सांद्र, सुरा, पिष्ट, शुक्र, सिकता, शीत, शनैर्, लाला, क्षार, नील, काल, हरिद्रा, मंजिष्ठ, रक्त, वसा, मज्जा, हस्ति, मधु. प्रमेह किंवा मेह. [सं.] **प्रमेतिह, प्रमेही**—वि. प्रमेहाचा विकार ज्यास झाला आहे असा. [सं.]

प्रमोद—१ आनंद; आल्हाद; सुख. २ साठ संवत्सरापैकी चवथे. [सं.] **प्रमादित**—वि आनंदित; आल्हादित, खुशी [सं.]

प्रयत—वि. नम्र. [सं.]

प्रयत्न—पु. १ मोठा यत्न; परिश्रम, कष्ट. २ शिणवणारे काम, परिश्रमाचे कृत्य, दीर्घाद्योग. ३ (संगीत) गातांना स्वरोच्चारण करावयाच्या अंगोदर श्वास आंत घेण्याची व नंतर बाहेर सोडण्याची क्रिया. आभ्यंत्यप्रयत्न व बाह्यप्रयत्न पद्दा ४ (सामा.) श्रम; यत्न; खटपट; काही कार्याचे केलेली धडपड. [सं.] **प्रयत्नी** किंवा प्रयत्नांती परमेश्वर सामाशब्द-० **वाचु**-पु नशिवावर हवाला न ठेवता प्रयत्न केल्यानेच इष्ट परिस्थिति व फळ प्राप्त होतात हे मत. यालाच पौरुषवाद असे नांव आहे. याच्या उलट दैववाद किंवा प्रारब्धवाद. **०वाचु**—पु प्रयत्नवादाप्रमाणे चालणारा किंवा त्याचे समर्थन करणारा. **०वाचु**, **प्रयत्नी**—वि १ (कामकाजात) तत्पर; दक्ष; उद्योगी; चिकाटी धरणारा; धाडसी. २ परिश्रम, कष्ट करणारा; कर्म किंवा क्रिया करणारा. याच्या उलट नशिवावर हवाला ठेवून स्वस्थ बसणारा. [सं.]

प्रयाग—पु १ एक पवित्र क्षेत्र. हृक्षीचे अलाहाबाद नांवाचे शहर. येथे गंगा व यमुना या दोन नद्यांचा संगम होतो व पाताळांतून बाह्यारी सरस्वती नदीहि येथे येऊन मिळते असा समज आहे. समासांत दोन नद्यांच्या संगमाच्या पवित्र स्थानांच्या नांवापुढे हा शब्द 'योजतात उदा० देव-नंद-कपी-प्रयाग. 'प्रयागी कसैत घेऊन। येऊन लागेन चरणांजुर्जी।'—प्रा २१४. १ (ल.) संगम; ऐक्यता 'युक्ति योगाचे आग पावे। ऐसे प्रयाग जेथ होय बरवे।'—ह्या ६ ३५७. [सं.] **०माधव**—पु. प्रयाग क्षेत्रातील वेपीमाधव दैवत. 'म्हणोनि भलतेणे एथ सद्गुरू माहावे। प्रयागमाधव विश्वरूप पहावे।'—ह्या ११.१०. **०वट**—पु गंगायमुनांच्या संगमावर असलेला अक्षय्य वटवृक्ष हृक्षी हा संगमावर नसून जवळच्या किळ्यांत आहे. 'म्हणोनि कृष्णाज्जैनसंगमी। प्रयागवट जाहलो।'—ह्या १०.१६. **०बळ**—पु. प्रयाग क्षेत्राचा तीर्थाध्याय.

प्रयाण—न. १ जाणे; गमन; निघणे. 'जीवप्रयाणाची सुसु-
हृता. भक्तिनवरत्नांचे तांक बुडतां।'—एरस्तव ५.८३. २ मजल.
'एकभाषे राजा आपण। ध्यावया श्रीगुरुदशन। प्रयाणावरी की
प्रयाण।'—गुच ६०.१६७. ३ (ल) मरण; मृत्यु. 'आणि नियाता
अंतःकरण। तूं जाणिजसी वेदप्रयाणी।'—ज्ञा ८.५. [सं.]
० समय—३. मरणाची वेळ; मरणसमय.

प्रयास—३. आयास; कष्ट; धम; प्रयत्न. 'ताल राखता
खांबसुत्र। लेपाच्या करा प्रयास काय।'—एमा ६.१४. [सं.]

प्रयुक्त—वि. १ (समासांत) एखाद्या गोष्टीपासून प्राप्त झालेले;
उद्भवलेले; कार्यकारणसंबंधी; औपाधिक, प्रेरित जसे:—पापप्रयुक्त
दुःख; प्रीतिप्रयुक्त तप; चौथेप्रयुक्त देव इ. ० योजिलेला; नेमि-
लेला. ३ युक्त; नियुक्त; सहित; संपन्न [सं]

प्रयुक्ति—की. परिणाम; शेवट; मुख्य हेतु; ध्येय. [सं]

प्रयुजणे—सक्ति. योजणे; लावणे 'नामीचीं अक्षरे तिन्ही।
कर्मा आदिमध्यनिदानां। प्रयुजार्वां पै स्थानी। एहीं तिहीं।'—माझा
१७.३५४. [सं. प्रयोजन; म. प्रयोजणे]

प्रयुत—न. दशलक्ष; १०००००० ही संख्या. 'त्याच्या
परिषावर जर सूर वेडिले तर त्याची लांबी अनेक प्रयुते मैल
भरेल.'—मराठी ६ वे पुस्तक पृ. १ (आ. २, सन १८७५). [सं.]

प्रयोक्ता—वि. लावणारा; योजणारा, नियोजित करणारा;
व्यवस्था करणारा प्रयोग पट्टा [सं]

प्रयोग—३ (१ मंत्र, अन्न, औषध इ०ची) योजना; लावणे;
योजणे; एखाद्याकडे—वर—विरुद्ध लावणे, उपयोग करणे. 'विश्व-
मित्राने त्या अस्त्रांचा प्रयोग वसिष्ठावर केला' २ रचना, माडणी
(शब्द, वाक्यांतील अवयव इ०ची) ३ मंत्र, तोडगा, मंत्राचा
प्रयोग; चेटक. 'त्यापार्सी प्रयोग आह. ४ मंत्र; तोडगा इ०ची
योजना, उपयोग करणे. 'त्याने मजवर प्रयोग केला.' ५
(व्याकरण) वाक्यामध्ये कर्तेप्रधान, कर्मप्रधान, भावप्रधान या
भेदांमुळे क्रियापदांत कर्ता, कर्म व भाव यांच्या अनुरोधाने विकार
होऊन वाक्यरचनेचा जो प्रकार होतो तो. प्रयोग चार आहेत—
कर्तेरि, कर्मेणि, भावे आणि भावकर्तेरि. ६ विस्तारपूर्वक स्पष्टी
करणानंतर केलेले विधान; अनुमानावरून काढलेला नियम, सूत्र.
७ (आज्ञा, नियम इ० ची) प्रत्यक्ष क्रिया; काही गोष्ट सिद्ध
करण्याकरिता जो संस्कार करावा लागतो तो किमयांनी क्रिया
जसी सांगितली तसा आम्ही प्रयोग करून पाहिला परंतु साधत
नाही. ८ परिणाम; शेवट; पर्यवेसान ९ रीत; पद्धत; सरणी.
१० अनुज्ञा. ११ (शब्दाचा) उपयोग; वापर. 'तुं करणे याचा
बहुतु. प्रयोग तुष।'—ज्ञा १७.३०५. १२ नाटक रंगभूमीवर
करून दाखविणे. 'त्यांनी कालिदासकृत विक्रमोर्वशीय नाटकाचा
प्रयोग करून दाखविला.'—विधि ८.९. १०४. १३ कर्म; कृत्य.

शको. ५. ३०

'विवेकयोगे सकल प्रयोग। करीत जावे।'—दा १७.७.१९. १४
(काव्य) यत्न; धम; कष्ट. [सं.] ३६० प्रयोगशाला; वैद्या-
करणः ० पाठी—वि. विवाहादि कर्मांचे प्रयोग मात्र ज्यास पाठ
येतात परंतु ते ज्या आधारावर किंवा कारणास्तव केलेले आहेत हे
समजत नाहींत असा. ० शाळा—की. रससेव्कारयुद्ध, रसायनकर्मयुद्ध.
० सिद्धशास्त्र—न. प्रयोगात्मक शास्त्र; प्रयोगज्ञान; परीक्षात्मक
शास्त्र. ० सिद्धसारणी—की. सरलसारणीसूत्र. (ई.) एंपिरिकल
फॉर्म्युला. प्रयोगी—वि जाडुटोणा, चारणमारणादि कर्मे करणारा.
'नित्य मायबाप जाती तृणा लागीं। पाळितां प्रयोगी जाण तोषे।'—
ब १४.११.

प्रयोजक—वि १ कार्यप्रवर्तक; कर्त्यास क्रियेच्या ठाई
प्रवर्तविणारा; प्रधान, आधिकरण. २ कर्तविता प्रेरक, प्रेरणा देणारा,
घडवून आणणारा. योजिणारा [सं] ० क्रियापद—न (व्या.)
जेथे क्रियेच्या मुख्य कर्त्यास अन्याच्या प्रेरणेने गौणत्व घेऊन
अन्यच मुख्य कर्ता असतो ते क्रियापद. ० शक्ति—की. रासायनिक
आकर्षणाचे माप. (ई.) बॉट.

प्रयोजणे—सक्ति. (काव्य) योजना करणे; योजणे; लावणे;
एखाद्याकडे—वर उपयोग, प्रयोग करणे; वापरणे. 'विचारनि मनीं।
पादिजे तें प्रयोजवें।'—तुगा ३२४५. [सं. प्रयोजन] प्रयोज्य-
वि. १ योजण्यास, परिणाम करण्यास, उत्पन्न करण्यास शक्य,
योग्य, इष्ट; संभवनीय २ (व्या) प्रयोजक. [सं.] ० धातु—३.
प्रयोजक क्रियापद पट्टा ० प्रयोजकभावसंबंध—३. योजिलेले
व योजणारा या उभयताचा संबंधावेष.

प्रयोजन—न. १ जरूरी. गरज; आवश्यकता. 'पण तसे
महाराष्ट्रीयानीं म्हणले नसल्यामुळे त्याचा विशेष विचार करण्याचे
प्रयोजन नाहीं.'—मसाप २ २ १०६ २ कारण, साधन; आधार;
प्रसंग; निमित्त. 'पै नानाप्रयोजनशीले। दीवें बके वडुळे।'—ज्ञा
१३.१०६०. ३ हेतु; उद्देश. 'निवडणुकी जर सरकार लाववीत
नाहीं तर त्या ते लांबवितात असे म्हणून निषेध करण्याचे काय
प्रयोजन?'—सासं २.२६५. ४ लम, मुंज, ब्राह्मणभोजन इ० रूप
कार्य, जेवणावळ. ५ अनुबंधचतुष्टयांतील शोकापगमन आणि
आनंदावाप्ति या उभयरूपाने तिसरे अंग. [सं.]

प्ररुद्ध—वि. पूर्णपणे झाकलेले, आच्छादिलेले. 'तैसें ज्ञान
तरी छुड। परी इहीं असे प्ररुद्ध.'—ज्ञा ३.२६३. [सं. प्ररुद्ध]
प्ररोखना—की. नाटकाचा हेतु, त्यांतील युक्ति इ०चा उप-
क्षेप; प्रस्ताव. [सं.]

प्ररोह—३. १ क्षुधार्थाचा अंशुर. २ उदय; वाढ. 'अनास्तव भूते।
प्ररोह पावती समस्तें।'—ज्ञा २.१३४. ३ उदय. ४ उत्पत्ति. [सं.]

प्रर्जी—३. रोग. 'प्रर्जीरोग इतीरितः।'—राज्यको ३.१९.
प्रलपणे—सक्ति. निरवैक बोलणे; बडबडणे. [सं. प्रलपन]

प्रलंबक—पु टांगणारा; लोंबत, अघांतीरी ठेवणारा [सं.]

प्रलय—पु. १ कल्पांताच्या वेळीं (४३२०००००० वर्षांच्या सुवर्तीनंतर) होणारा जगाचा अंत. २ मृत्यु, लय; विध्वंस; संहार; (सामा.) नाश. ३ (ल.) अतिशय नासधूस; धूळधण; अनर्थ; कहर; पुष्पा; महामारी, दुष्काळ, टोळधाड, दरबडा, लूट इ० रूप आपणित. 'लढाईचा-जुलमाचा-उंदिरांचा-पोपटांचा प्रलय.' 'पावसाने प्रलय मांडला.' 'जरीमरीने प्रलय केला.' ४ निरतिशयता; अमर्यादता; अपरंपारता. असामान्यता; अतिशयता; पराकाष्ठा. 'खेळण्याचा-गाण्याचा-शिकण्याचा-लिहिण्याचा-पिकाचा-धान्याचा-प्रलय.' ५ मूर्च्छा; एकाएकी वेष्टुड होणे; घेरी, झीट; नवचेष्टता. अष्टभाव पदा ६ अनर्थ. [सं प्र+लय] ० **काल**—पु. १ कल्पांताच्या वेळीं होणाऱ्या जगाच्या प्रलयाचा काल. २ अत्यंत भीतिप्रद व अकालविकाळ स्वरूपाचा मनुष्य; राक्षस. ३ (ल.) जिवंत अवदसा; कर्तृशा; कृत्या; कैदाशीण; अत्यंत भांड-खोर बायको. ० **भैरव**—पु प्रलयकालचे भूत, पिशाच, राक्षस. 'भगौनि एकी बोंब सुटली द्वारीं. प्रलयभैरवांचां।' —शिबु १०८१. ० **वीज**—स्त्री. १ अतिशय गडगडाट करणारी, भयंकर वीज. २ (ल.) भयंकर किंवा भीतिप्रद मनुष्य. ३ चलाख, तरतरीत, उत्साही मनुष्य. ४ छंदर व वेड लावणारी स्त्री; प्रत्यसौदामिनी असाहि प्रयोग आहे. ० **वेताळ**—पु प्रलयकालचे एक भूत पिशाच. 'तेंव आला रे जाला जगबोडु! भगौनि बोबाडला प्रलयवेताळु।' —शिबु १०८०. **प्रलयाग्नि**, **प्रलयआग**—पु. स्त्री. १ अतिशय मोठी आग, वणवा. २ (ल.) प्रलयवीज पहा. **प्रलयांबु**—न. प्रलयकालचे पाणी. 'कायि प्रलयांबुचा उजावो। बोवु मानी।' —माहा १८.४३. [सं.]

प्रलाप—पु. असंबद्ध, निरर्थक बडबड (शोप, शोक, मद, इ० तील); व्यर्थ भाषण. 'हा प्रलाप कीजातीने करावा.' —भाष ७४. [सं.] **प्रलापणे**—अकि. (काव्य) विसंगतपणे बोलणे, बडबडणे, बकणे. [प्रलाप]

प्रलोकित—दर्शन—न. (नृत्य.) नृत्यामध्ये बाहेरच्या बाजूस वळून पाहणे. [सं.]

प्रलोभ—पु. अतिशय लोभ. 'तेथ तलु छे स्वानंदे। प्रलोभाचा।' —हा १५.१०४. [सं.] **प्रलोभन**—न. १ फूस; आमिष; मोह; मयाचे बोट दाखविणे, लावणे. २ (विजेचे) प्रवर्तन; उपपादन—वि. मोह, लालच, आमिष दाखविणारा; फूस लावणारा [सं.] **प्रलोभविणे**—अकि. मोह पाडणे. **प्रलोभित**—वि. मोहित, मोह घातलेला; लांचावलेला.

प्रलब्ध—पु. १ (कि.) देवाच्या संदेशावर भाव्य अगर प्रवचन करणारा. २ भविष्यवादी. ३ (ल.) बोलणारा.

प्रलब्धन—न. पुराणे, उपनिषदे इ० तील काही भाग घेऊन त्यातील विदांतांची फोड करून ओल्यास समजावून सांगणे; विवरण,

व्याख्यान. 'केळकरांचीं गीतेवर प्रवचनें सुरू आहेत.' —के ३१. ५ ३०. [सं.] ० **कार**—पु प्रवचन करणारा.

प्रवण—वि १ उतरता; सखल; कळलेला. (समासांत) दक्षिण-प्रवण. २ आसक्त, तत्पर; पगडण. 'ज्या समर्थी ईश्वर-भक्तिप्रवण चित्त होतें त्यासमर्थी विषयवैराग्य होतें' ३ तयार; सिद्ध, उन्मुख. [सं.]

प्रवर—पु. गोत्रांतील मुख्य पूर्वज, गोत्रप्रवर्तक ऋषि प्रवरांत एक प्रवर, द्विप्रवर, त्रिप्रवर व पंचप्रवर असे प्रकार आहेत —वि. मुख्य, प्रधान; श्रेष्ठ; उत्कृष्ट. [सं.] **प्रवरैक्य**—न. दोन किंवा अधिक घराण्यांत प्रवरांचा समानपणा किंवा ऐक्य. हे लक्षाच्या वेळी अयोग्य मानितात. [प्रवर+ऐक्य]

प्रवरा—स्त्री. अत्यंत गोड पाण्याबद्दल प्रसिद्ध असलेला नदा. ही टोके गावीं गोदावरीस मिळते. म्हणून प्रवरापान गंगास्नान

प्रवर्त—पु. १ देवबंध, व्यापार; व्यवहार. 'इसाळयानें गेलें शेत। प्रवर्तें बुडाला जेथचा तेथ।' —एभा २३ १२८. २ मार्ग 'माजी कर्माकर्माच्या व्यवहारीं। प्रवर्तुं दावी।' —हा ७.२६. [सं.] **प्रवर्तक**—वि १ उत्पादक; मूळप्रकर; पुरस्कार करणारा. 'ह्याना प्रसविणाऱ्या कालाचा तो प्रवर्तक बनतो.' —भाऊ ३६. २ उत्तजन देणारा; नेट देणारा; उठावणी करणारा. ३ पंच; लवाद. ४ (कर्ना.) खेड्याचा मुख्य; पाटील [सं.] ० **कारण**—न. परिपोषक कारण; पूर्वस्थितिकारण; पूर्वतयारी करणारे कारण. (इ.) प्रिडिस्पोजिज कॉज. ० **वेष्टन**—**वेष्टोळें**—न हे एक विजेच्या योगानें चालणारे यंत्र आहे. याचा उपयोग वैद्यशास्त्रांत, विद्युत्-ध्वनिवाडक यंत्रात पुष्कळ होतो. (इ.) इंडक्शन कॉइल. —हाको. (प) २५०. —**काचार्य**—पु. धर्म, मत, पंथ इ० चा संस्थापक. **प्रवर्तणे**—अकि. १ तयार होणे; उद्युक्त होणे 'मी नेणतु त्यापारीं। प्रवर्तें येथु।' —हा १९.८८. २ चालू होणे; चाल पडणे; (काही काम) चालू असणे, सुरू झालेले असणे. 'या यज्ञदानादि किया। ओंकारे साबायिलिया। प्रवर्तती।' —हा १७ ३६७. ३ (काव्य) आरंभणे; सुरू होणे. 'निशा प्रवर्तली सकळ। ब्रह्मांडकरंडा भरले काजळ।' —शिली २.३५. ४ चालणे; जाणे. [प्रवर्तन] **प्रवर्तमान**—वि. उद्युक्त; व्यापलेला; वतणारा; चालणारा; हालचाल करणारा. [सं.] **प्रवर्तित**—वि. १ चालू केलेला; पुरस्कार केलेला; रूढ केलेला. २ उत्तेजन दिलेला; उद्युक्त केलेला; भर दिलेला. [सं.] **प्रवर्त्यमान**—वि. चालू असलेला; सुरू असलेला; चालविणाराच्या किंवा व्यवस्थापकाच्या हाताखाली असलेला (धंदा). [सं.]

प्रवर्तन—न. १ आरंभणे; सुरुवात, चालू करणे; पुढे करणे. २ उत्तेजन; उद्युक्त करणे; भर देणे. ३ वागणूक; कामधंदा; उद्योग; ऐहिक कर्म. ४ उपपादन. [सं.]

प्रवसर्णे—सक्ति. कूरवाळणे; थापटणे. 'कोरीसवाणे पाये भाकुले। राये हाते प्रवसीले।'—उपा ७०८. [सं. प्र+वृण्]

प्रवसर—पु. मोड, -शर

प्रवस्कंध—पु. ज्याची मर्यादा मेथमडळापासून सूर्यमंडळा-पावेतो आहे असा सप्तस्कंधातील दुसरा स्कंध. [सं.]

प्रवह्लिका—जो. उखाणा; कोडे; कूटप्रश्न; प्रहेलिका [सं.]

प्रवाद—पु. १ लोकांवाता; वदंता; लोकांत झालेला बोभाटा; अफवा. २ उल्लेख 'म्हणोनि प्रवादु तया। नैकम्यु ऐसा।'—ज्ञा १८.९७८. ३ संज्ञा. 'तैवा सुखप्रवादु बरळु। विषयिकु हा।'—ज्ञा ५.११६. ४ बोलणे; भाषण [सं.]

प्रवाळ—नपु. पॉवळे. 'प्रमेयप्रवाल सुप्रम। द्वैताद्वैत तेचि निकुंम।'—ज्ञा १.१७. [सं.] ०भस्म—न. प्रवाळाची भट्टी लावून केलेले भस्मरूप ओषध.

प्रवास—पु. १ स्वदेश सोडून अन्यत्र जाणे, देशाटन; पर देशसंचार २ परदेशांत केलेला तात्पुरता वास. परदेशांत प्रवास करतांना राहणे ३ परदेश -मनको. [सं.] **प्रवासर्णे**—अकि. प्रवास करणे; देशाटन करणे; परदेशांत तात्पुरते राहणे. [प्रवास] **प्रवासिक**—पु. प्रवासी 'प्रवासिकर्ते स्वयंदा जाया। त्वरा कर्तुनिया नित्य।'—मेघदूत भाषांतर ८३. (मराठी ६ वे पुस्तक पृ. ४३७) **प्रवासी**—पु. प्रवास करणारा; सुभाकर; पाथस्थ; उताळ. -वि. कष्टी 'अभ्युत्थ सेवा बहुत दिस। करितां झाले मी प्रवासी।'—गुच ३९.३४. [सं.] **प्रवाशाचे झाड**—न. एक सुंदर पानांचे झाड -बागेची माहिती पृ ११६

प्रवाह—पु. १ जल, वायु अग्नि इ०ची गति किंवा एका दिशेकडे गमन, ओघ; वाहणे. जसे:- जल-उदक-रक्त-पुंश-प्रवाह २ (ल) कामाकावाची सरणी, ओघ ३ भाषणाचा अस्वरूप; अकुंठित ओघ. ४ कामधंद्या; उद्योग; हालचालीचे जीवन. ५ (प्रेम, बुद्धि इ०चा) कल; शोक; प्रवृत्ति ६ ओढ; पक्षपात; प्रवृत्ति; धाव. [सं.] **प्रवाहांत पडणे**—जनसमुदायाच्या वर्तनाप्रमाणे किंवा रुढीप्रमाणे वागणे. सामाशब्द-०पतित-वि. (शब्दशः व ल.) प्रवाहांत पडलेला, प्रवाहप्रमाणे जाणारा; परिस्थितीप्रमाणे वागणारा, गतानुगतिक. 'या कर्मभूमीत कर्म निसर्गतः प्रवाहपतित असुन अपरिहार्यहि आहे.'—ठिपु ५० ०पतित कर्तव्य—न. ओषाओषांचे आलेले कार्ये; प्रसंगोपात कर्म 'हे प्रवाहपतितकर्तव्य करीत असता त्यांत कोणास दुख्खाचे लागल्यास त्याची जबाबदारी आमच्यावर येत नाही.'—ति ३. २९२ **प्रवाहित्व**—न. वाहते राहण्याचा धर्म; द्रवता; जलरूपात. **प्रवाही**—वि. बाहणारे; पातळ; द्रवरूप [सं.] ०खन—न. जनावराचे मूत्र. **प्रवाहे सूत्रित**—वि १ बाह्यत्वा पाण्यांत सुतलेले. २ (ल.) व्यर्थ, निष्फळ केलेली (खटपट, काम, प्रयत्न इ०). ०वायु—पु. द्रवरूप, जलरूप वायु. (इ) लिक्विड गॅसेस.

प्रवाहण, प्रव्हाण—न. होडी; नाव; तर. 'तुवार्ता पाणिजे जिणे। का पुरी पडलिया प्रवाहणे।'—माहा १८.७०५. [प्रवाह] **प्रवाहणे**—अकि १ (काव्य) वाहणे; घसरणे २ बहिर्वाट चालू राहणे.

'तेणे जन्ममरणांचो वाट। घडचडाट प्रवाहे।'—एमा ३.१३५

प्रवाळ—न. १ प्रवाल पहा. २ पळव; अंकुर. -कक्षाको [सं.]

प्रवेळाप—पु. नाश, नाहीसे होणे (गिळंकृत किंवा शोषण केल्यामुळे); शोषण [सं.]

प्रविधिकभोग—पु. स्वप्रस्थान किंवा मनोराज्य यातील अस्पष्ट भोग. [सं.]

प्रविष्ट—वि. १ (शब्दशः व ल.) शिरलेला; घुसलेला. २ पोहोचलेला; पावलेला (पत्र) ३ निमग्न. [सं. प्र+विष्]

प्रवीण—वि. चांगली माहिती असलेला; निपुण; निष्णात; दुधार; कुशल; पारंगत; बाकबगार; चुतुर. 'बंगराजा रणप्रवीण। कोपे चाळिला घेऊन बाण।'—एस्त्व ९.५१. [सं.]

प्रवृत्त—अकि १ उद्युक्त; चालू असलेला, तयार; अधिष्ठित; स्थापित २ कार्यामध्य व्यग्र झालेला, गुंतलेला; तत्पर; कामांत असलेला. ३ सांसारिक; ऐहिक. जीवनकलहविषयक; प्रापंचिक [सं.] **प्रवृत्तणे**—अकि (काव्य) एखाद्या कार्यात व्यग्र होणे; उद्युक्त, तत्पर होणे. [प्रवृत्त]

प्रवृत्ति-स्ती—स्त्री १ प्रस्थापना; व्याप्ति; परिपाठ; प्रघात; रुढी जसे:-कर्म-काल-देश-धर्म-आचार-प्रवृत्ति २ चाल; गति; गमन, आरंभ; सुरवात ३ निमग्नता; बळबळ; हालचाल; एखाद्या कामात गुंतलेले असणे ४ संसार; प्रपंच, संसारातील आवस्वता, आत्मस्वरूपाचा विमर पडून प्रापंचिक व्यवहारांमुळे झालेला जीवाची विशेषवृत्ति, बहिर्मुखवृत्ति याच्या उलट निवृत्ति 'आंतुला चित्ताचे अंगवरी। प्रवृत्ति पेलोनि मावारी।'—ज्ञा १६.९१. ५ (ल) प्रवाह; ओघ; प्रगति. ६ कल; ओढ; धाव-शोक (प्रेम, बुद्धि, मन इ०चा). ७ आसक्ति; पक्षपात, ओढा ८ कर्ममार्ग 'तेथे भ्रमसहित पळाली प्रांती। किथेसहित पळाली प्रांती।'—एमा १३.४२१. ९ प्रेरणा. 'तो साधी चिद्रूप। कर्मप्रवृत्तीचा संकल्प।'—ज्ञा १८. ४५७. १० प्रेरक; प्रेरणाहेतु 'म्हणोनि ज्ञान श्रेय जाता। हे त्रिविध गा पांडुकुता। होयचि कर्मा समस्तां। प्रवृत्ति येथ।'—ज्ञा १८.४८५. ११ प्रघात; रुढी 'तरी हे प्रवृत्तीचे बोलणे। प्रत्ययास आणी उणे।'—दा ९.७११. १२ बातमी. -शर १३ कर्म; किया. [सं. प्रवृत्ति] ०निमित्त—न. (व्या. न्याय) विशिष्ट अर्थांचे शब्दाचा उपयोग किंवा लुढि होण्याचे कारण [सं.] ०मार्ग—पु. प्रापंचिक व्यवहाराचा मार्ग; ऐहिक सुखासंबंधीचा उद्योग; धार्मिक किया, विधी, आचार इ०. याच्या उलट निवृत्तिमार्ग. ०रोखक—वि. प्रवृत्ति करणारे; एखाद्या गोष्टीकडे मन बळविणारे. 'तेवीं वेद बोले जे फळ। ते प्रवृत्तिरोखक केवळ।'—एमा १८.३६०. ०स्वातंत्र्य—न. स्वच्छास्वातंत्र्य

प्रवृत्तिकास्त—पु. शेतकीचा उद्योग करणारा एक जातिसमुदाय. 'अंबठ आणि मूर्धाविक्रंत'. प्रवृत्तिकास्त आणि सारस्वत. इत्यादि नावे जे वरीत. ते जाण समस्त अनुलोमज. -एमा २०.३३.

प्रवृद्ध—वि. १ पूर्णपणे वाढलेला; प्रौढ; प्रगल्भ २ वाढलेला, विस्तारलेला; विस्तीर्ण केलेला; वृद्धित; वाढविलेला (शब्दशः व ल.) [सं.]

प्रवेश—पु. १ शिरणें; निचणें, शिरकाव २ शाख, कला इ. मध्ये झालेला बुद्धीचा शिरकाव ३ रंगभूमीवर पात्राचें येणें. ४ नाटकांतील अंकाचा पोटभाग ५ दार [सं.] इहं चतुप्रवेशे मुसल प्रवेशः. ० **परीक्षा**—क्री. १ प्रवेश करण्याच्या पात्राचेची कसोटी. २ मॅट्रिक्युलेशन व तत्सदृश परीक्षा. **प्रवेशक**—पु. १ पूर्वेक; नांदी. २ मुख्य पात्र रंगभूमीवर यावयाच्या अगोदर श्रोत्यांना संदर्भे कळविणाऱ्या हलक्या दर्जाच्या पात्राचा प्रवेश ३ प्रस्तावना; उपादात; उपन्यास -वि. प्रवेश कर्तन, मिळवून देणारा (शब्दशः व ल.) [सं.] **प्रवेशणें**—अकि. प्रवेश करणें; शिरणें; शिरकाव करणें; घुसणें. 'तैसी महापायें कुळीं । प्रवेशती ।' -शा १.२५१. [सं. प्रविष्टा] **प्रवेशन**—न १ शिरणें; शिरकाव करणें. २ (नृत्य) नृत्यामध्ये खुबळें अशीं कलावयाचीं कीं तीं दिसेनाशीं होतील. हा अभिनय हास्य व बोभत्सरसथोत्तक आह. **प्रवेष्ट**—पु. कोपरापासून वरचा हात. प्रकोष्ठ पहा. [सं.]

प्रशम—पु. १ (राग, लोभ इ.चे) सांतवन, समाधान; उपशम; शांति. २ विश्रांति; विश्राम, विसावा [सं.] ० न-न. १ समाधान, सांतवन; उपशमन. २ सात्वत करणारें; शमविणारें; कुःख, व्याधि, वेदना दूर करणारें; उताऱ्याचें औषध. 'घृत हें शिताचें प्रशमन होय.' [सं.]

प्रशंसणें—सकि. स्तुति करणें, गुणवर्णन करणें, वाखाणणें. 'जे भगवद्गीता मृगिजे । जे ब्रह्मेशानि प्रशंसिजे ।' -शा १.५५. [सं. प्रशंस्य] **प्रशंसक**—वि. स्तुति, प्रशंसा करणारा; स्तावक. [सं.] **प्रशंसनीय**—वि. स्तुतीस पात्र, योग्य; स्तुत्य; वाखाणण्याजोगें; श्लाघनीय [सं.] **प्रशंसित**—वि. स्तुति केलेला; प्रशंसा केलेला; वाखाणलेला. [सं.]

प्रशंसा—क्री. स्तुति; वाखाणणी; तारीफ; नांवाजणी; वाढवा. [सं.] ० **पात्र**—वि. स्तुति करण्यास योग्य; प्रशंसनीय.

प्रशस्त—वि. १ स्तविलेले; वाखाणलेले. २ ऐसपैस, विस्तीर्ण; मोकळी (जागा, मांडें) ३ पुरण्याइतकें मांडें; अपघणपच; सैल; मोकळें (वख). ४ मनमोकळें, स्पष्ट; खुलें (भाषण). ५ उदार; थोर; दिलदार; उदात्त (मन, स्वभाव). ६ विपुल, अतिशय; भरपूर; रेलवेल; पुढळ (उपाय, साहित्य, मासुघी). ७ योग्य; बरोबर; ठीक, वाजवी; समाधानकारक (कृति, धंदा, वागणूक इ.). 'इति गुंतली तयाची. जातां प्रशस्त न बडे.' -बा ३.४.२८.

८ स्तुत्य; बरोबर; उत्कृष्ट; कौतुकास्पद; श्रेष्ठ. 'तरी ओंकार तत्कारां । कर्म-केलें जें ब्रह्मशरीरें । जें प्रशस्तादि बोलवरी । वाखाणिलें ।' -शा १.७.३७८. ९ निर्दोष; दोषरहित. -किवि. स्वैर; मोकळेंपणें, स्वतंत्रपणें (भटकणें, पडणें, शिष्ट्या वेणें, चोरी, बाहेर ख्यालीपणा करणें इ.) [सं.] ० **वाटणें**—पसंत पडणें; मोकळें व बरें वाटणें; ठीक, वाजवी वाटणें; आवडणें.

प्रशस्ति—स्ती—क्री. १ स्तुति; प्रशंसा; तारीफ, वाढवा. २ पत्राचा गौरवपर लिहिलेला प्रास्ताविक भाग; अलंकार. ३ प्रसन्नता. 'आत्मबोध प्रशस्ती । हे तिये दशेची ख्याती ।' -शा १८. १०९५. ४ समाधान. 'जयाचें नांव तीर्थरावो । दर्शन प्रशस्तीसि ठावो ।' -शा ६.१०२. ५ महत्त्व; पूज्यत्व. 'अथवा संभ्रमाचिया आयिती । स्नेहो जैसा ये व्यकी । कां दर्शनाचिया प्रशस्ति । पुण्य-पुरुष ।' -माहा १३.१८२. [सं.]

प्रशस्य—वि. स्तुति करण्यास, वाखाणण्यास शक्य, पात्र, आवश्यक, योग्य; स्तुत्य; श्लाघनीय. [सं.]

प्रशांत—वि. १ शांत, स्तब्ध; बंद पडलेला, थंड. २ काम, कोष इ. विकार ज्याचे शमले आहेत असा. ३ मृत; नष्ट [सं.]

प्रशिष्य—पु. शिष्ट्याचा शिष्य. [सं.]

प्रश्न—पु. १ विचारणा; सवाल; चौकशी; विचारपूस; पृच्छा. २ शुभ किंवा अशुभ दर्शविणारें चिन्ह; शकुन 'असे सातही उत्तम प्रश्न झाले.' -नचेषुच ५. ३ भविष्यांतील गोष्टीसंबंधानें ज्योतिषी वगैरेचा घेतलेला मत्ता; मुद्दा; वाव. ४ विचारलेल्या भविष्याचें सांगितलेले भाकित किंवा उत्तर. 'जोशाचा प्रश्न उतरला.' ५ कोडें. कूट 'आपल्याला काय प्रश्न विचारावा हा मोठा प्रश्नच आहे' -भावबधन पृ. ३३ ६ अथर्वण वेदांतील एका उपनिषदाचे नांव [सं.] ० **उठविणें**—प्रश्न टाळणें. ० **पाहणें**—मूत आणि भविष्य गोष्टींचे ज्ञान फलज्योतिष, रमल इ. शाखांवरून करून घेणें. ० **सांगणें**—ज्योतिषशास्त्र वगैरेवरून विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तर सांगणें; कूटप्रश्न, कोडें इ. सोडविणें. ० **माला**, **प्रश्नावलि**—क्री. प्रश्नांची परंपरा, मालिका. [प्रश्न+माला, आवलि] **प्रश्नार्थक सर्वनाम**—न (व्या) प्रश्न विचारांताना ज्या सर्वनामाचा उपयोग करितात. उदा० कोण, काय. **प्रश्नालंकार**—पु. बाहेरून वाक्य प्रश्नासारखें दिसतें पण वस्तुतः वक्त्याचा त्या गोष्टीविषयी पक्का निश्चय असतो अशा टिकाणीं होणारा अलंकार. उदा० 'जे झाडिले अनंतें दिव्यें भव्यें सदर्बरे सुषेडें । तें माधुकाय काय क्षुद्रमती करिल नागवें उषेडें ।' 'कळी करि सुनिर्मली परम उग्र दावानळीं । तयांत अविशुद्ध मी शलभ जेविं दावानळीं । व्रणार्थे पडुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे । स्मरादि रिपु मन्मनीं अहि न काळ भेडा कसे ।' -केका २१. [प्रश्न+अलंकार] **प्रश्नांतर**—

जाति—क्री. अनेक प्रश्नांचे एकच उत्तर; जो प्रश्न तेंच उत्तर इ. ०

नानाविध प्रश्न व उत्तरे याचे प्रकार हा चित्र म्हणून एक प्रकारचा अलंकार होतो. 'अरे, ही तर एका प्रकारची प्रश्नोत्तराचीच आहे बरे.' - क्रम १२२. **प्रश्नोत्तरी** - श्री. प्रश्न विचारण्याच्या वेळेच्या प्रहृदशेवल्हन केलेले भूतमविषय टिपण किंवा जन्मपत्रिका [प्रश्न-उत्तर] **प्रश्नो** - कि विचारणे - शर

प्रश्न्य - (महानु) शौच. 'नेतर प्रश्न्याची वृत्ति।' - पुजावमर

प्रश्न्य - वि विचारण्यास शक्य, पात्र, योग्य; आवश्यक. [मं.]

प्रश्ना - वि विचारणारा; पृच्छक; चौकशी करणारा [सं.]

प्रसक्त - न (महानु) प्रसवते द्वार. 'जे वेदाचा उगळ. पूर्णबोधाचा जोळ. ब्रह्मविद्ये प्रसक्त. जे पराकाचा।' - ऋ १. [प्रसव]

प्रसक्त - वि. आलेली; प्राप्त झालेली; टेपलेली, गुदरलेली (वेळ, उद्योग इ०) 'प्रयोग प्रसक्त जे सुखदुःख ते भोगणे अवश्य आहे' [सं.]

प्रसक्ति - ली (न्याय) लक्ष्यादिकाचे ठायी लक्षणादिकांची प्राप्ती; प्रवृत्ति, कल, व्याप्ति; योग्य असणे, लागू पडणे. [सं.] **प्रसक्तानुप्रसक्तो** - किवि (कल्पनांच्या) अनुपगंगे; साभिच्या-मुळे; चालू प्रसंग सोडून दृष्टातामाठी वेतलेल्या दुसऱ्या विषयाच्या अनुसंधाने (बोलां इ०); विचाराचा इतर विचाराशी किंवा विषयाचा इतर विषयाशी संबंध आल्यामुळे (बादविवादात विषया-तराहल योजितात).

प्रसंग - ३. १ योग्य वेळ, काल, संधि. योग्य स्थल किंवा परिस्थिति. 'जे कार्य करणे ते प्रसंग पाहून करावे' २ येऊन टेपलेली वेळ, आकस्मिक किंवा एकाएकी उद्भवलेला काल, कठिण परिस्थिति, सकट. 'युद्धाच्या प्रसंगी शूर भीत नाही' ३ विपत्ति. आपत्काल, काही दुर्निवृद्ध संकटाचा समय. (किं० पडणे. येणे; गुदरणे, उद्भवणे) 'त्या युद्धावर प्रसंग गुदरला आहे.' ४ योग; संबंध; दळण-वळण, व्यवहार 'तुमचा आमचा नेदमी घेण्यावेण्याचा प्रसंग आहे.' ५ नित्य, वारंवार दिमगारी, चवगारी गोष्ट, नित्य आढळून येणे, नित्य संबंध, गाठ. 'कौंकणांत भाताशी प्रसंग, वेगता आकरीशी प्रसंग' ६ (बादविवाद, चर्चा इ० साठी) सभा; जमाव; एकत्र जमणे. 'काल पडित मिळाले होते आणि एकादशी विषयी मोठा प्रसंग झाला' ७ (भाषण, पुस्तक इ० चा) विभाग; प्रसंग; अन्वय 'वैगृह्या भ्रुति स्मृति. अथे स्वर्ग रतवक जाती. प्रसंग माने समास पोथी. बहुधा नामे।' - दा १२५४. ८ चर्चेचा विषय. ९ (ल) लाभ, प्राप्ति. 'कां वार्षिके आणिजे मेघ. मेघे वृष्टिप्रसय।' - झा १८३५५. १० कथा; गोष्ट 'बरे ऐसा प्रसंग जाला. जाला तो होऊन गेला।' - दा १४८१. ११ सावणाचा ओष 'म्हणोनि आम्ही हा प्रसंग आदरिला।' - विपु १.८७. १२ (ल) भेद; प्रकार. 'स्थळाचे मूळ ते लिंग. लिंगाचे हे प्रसंग.' - दा १६.७३५. १३ (ल.) फलप्राप्ति. 'याकारणे ज्ञानमार्ग।

कठ्या घरावा सत्संग। सत्संगेविण प्रसंग। बोलेचि नये।' - दा ४.२१ १४ मुरतसुख, मैथुन; मंयोग 'ओठ कांही मुळी गोपीमानस राजीवृंग। प्रवृत्तेला कांही म्हाणा तुम्ही रात्री व्रीच्या प्रसंगा।' - होला १४ १५ युद्ध. सामना. 'भीष्मद्वेषेण निमाले येउनि पडला प्रसंग कर्णाशी।' - स्कुट आर्या [सं.] (वाप्र) ० घडणे - संग, संगोग घडणे; संभोग होणे; सुरतसुख भोगणे. ० धाटणे - चांगल्या तऱ्हेने पार पाडणे 'न ये गातां नीट अर्थान्वय सांगे। धाटुनि प्रसंग भल रंग।' - दावि २७३. ० मारून नेणे - काढणे - संपादणे - शेवटास लावणे - वेळ मारून नेणे; संकटांतून किंवा अडचणींतून यशस्वी तऱ्हेने पार पडणे. **प्रसंगास येणे** - अगदी निकडीच्या वेळी येणे; अगदी जवळीच्या किंवा योग्य वेळी येणे; ऐनप्रसंगी येणे **प्रसंगा असणे - राहणे - वागणे - चालणे - निमणे** - वेळेवर हजर असणे. सामाशब्द - **प्रसंगता - तः** - किवि. ओघाने. प्रसंगानुसार 'जी व्यापकपण बोलतां। निरुपाधिक जे आतां। स्वरूप प्रसंगता। बोलिले वेवो।' - झा १५.४४६. [सं प्रसंगत.] ० मान - न. प्रसंगास उचित असे कार्य, गोष्ट; योग्य वेळ 'विद्या उदंडवि सिकला. प्रसंगमान लुक्तचि गेला। तरी मग तेथे विलेला। कोण पुसे।' - दा १२.२३०. ० वशात - चर्चा - किवि १ वेळेनुसार, प्रसंगानुसार, कारणपरत्वे, कर्मधर्मसंयोगाने. 'अज्ञान जाणिजे कैसे। ऐसे म्हणिमी प्रसंगवशा।' २ कदाचित - शर ० **विशेषी** - किवि कारणपरत्वे; काही विशिष्ट समयी ० **संगति** - ली. प्रस्तुत विषयाच्या निरूपणाच्या ओघाने आलेला दुसऱ्या विषयाचा संबंध 'ब्रह्मज्ञानाचे प्रकरणी विषयाचे विवरणे प्रसंगसंगतीने केले पाहिजे' ० **साधनारा** - वि संधीचा उपयोग करून घेण्यांत हुशार, वेळेचा उपयोग करणारा ० **सिद्धि** - ली एखादे कार्य करीत असता दुसरे कार्य सहजासहजी केले जाणे किंवा वडन येणे ० **ज्ञान** - न १ प्रसंगांने प्राप्त होणारे ज्ञान; प्रसंगोपात येणारे ज्ञान २ समयसूचकता; हरजबाधीपण. ० **ज्ञानी** - वि १ वेळ, प्रसंग जाणणारा, प्रसंगाचे महत्त्व ओळखणारा. २ समयसूचक; हरजरजावाची प्रसंगागत - वि प्रसंगाला, वेळेला साजेला अशा वेळी आलेला, यजून पोहोचलेला, घडलेला. [प्रसंग-आगत] **प्रसंगागुरु** - किवि. प्रसंगाला साजेला, योग्य दिसलेला असा; प्रसंगानुसार; वेळेनुसार **प्रसंगावधान** - न संकटसमयी भांगवून न जाणे; योग्य वेळी युक्ति सुचणे. 'प्रत्यक्ष प्रसंगच प्रसंगावधान शिक्वीत असतो' - शिवपावित्र्य नाटक ८८ [सं.] **प्रसंगोपात** - न - किवि योग्य वेळी; प्रसंगाच्या ओघात, यथाकाली; प्रसंगानुसार; प्रसंगाच्या अनुसंधाने. 'तुम्ही मुजरत गोष्ट काढू नका प्रसंगोपात निशस्त्रास बोला.' [प्रसंग-उपात]

प्रसज्यप्रतिषेध - ५ (पंडिती) सद्वा किंवा भिन्न गोष्टीची आज्ञा, परवानगी न देता विशिष्ट गोष्टीचा केलेला निषेध. याच्या उलट पर्युदास. [सं.]

प्रसन्न—वि. १ संतुष्ट; समाधानयुक्त; अनुकूल प्रवृत्ति अस-
लेखा; प्रसाधित; आराधित. 'किं कुत्रागता लक्ष्मी प्रसन्न'.—दावि.
४५४ २ आनंदी; आल्हादित; प्रकृति ३ आनंददायक; संतोष
देणारे; अनुकूल. ४ स्वच्छ; शुद्ध, साफ; चकचकीत. निरभ्र; धुके,
धूळ इ० रहित (आकाश). ५ शांत, निर्मळ; झुझुझु वाहणारा
(प्रवाह, ओठा) [सं.] ० **चित्त**—वि. संतुष्ट; आनंदित मनाचा;
आनंदी ० **मुख**—वदन—वि आनंदित व समाधानयुक्त चेहऱ्याचा
० **मुखा**राग—उ (वृत्त्य) हास्य, शृंगार व अद्भुत रसाचे प्रसंगी
चेहऱ्यावर दाखविले जाणारे तेज **प्रसन्नार्था**त्त्व—न. अर्थाचे सुल-
भत्व; सहजायेत्व. 'या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे पण आमच्या
पंडितास शाब्दाचे प्रसन्नार्थेत्व व एकार्थेत्व कधीहि सहन होत नस-
तात'—नि २७

प्रसन्न—उ बल; तेज; सामर्थ्य. 'मृगौनि तुमचा कृपा-
आशीर्वादी. विश्व कीर्ती आसुते वंदी. जैसे याज्ञिका अधिकार सुर-
पदी. प्रसन्नबन्दिप्रसादे'.—कुरुरा ७२.५२ [सं.]

प्रसर—उ १ विस्तार; प्रसार; फैलाव; वाढ, वृद्धि. 'तेसा
स्वरूपाच्या प्रसार--। लागीं प्राणेंद्रियसरीरा.'—ह्या १६.१०८.
२ पसारा, पदार्थे अस्ताव्यस्त पडणे; विसकटणे; पसरणे. ३ प्राप्ति.
—मनको. —हंको [सं.]

प्रसरण—न १ विस्तार; फैलाव; प्रसार; वृद्धि. २ पसरणे;
विखुरणे, विसकटणे; पसारा. ३ उणतेचा पदार्थाशी संबंध झाला
असता त्याच्या ठिकाणे जो फुगण्याचा धर्म उत्पन्न होतो तो.
(१) एकस्पन्शन [सं.] ० **गुण**—उ पदार्थ किती प्रसरण
पावतो हे दर्शविणारा अपूर्णाक (२) कोइफिदाळ ऑफ एकस्पन्शन.
० **योज्यता**—शीलत्व—स्त्रीन ठोकले असता फुटण्यावाचून पसर-
ण्याची किंवा वाढण्याची (धातूची) योग्यता; घनवर्धनीयत्व. (३)
मॅलिअॅबिलिटी. **प्रसरणे**—अक्रि. पसरणे; फैलावणे; विस्तार, वृद्धि
पावणे; विखुरणे (शब्दशः व ल.). [प्रसरण]

प्रसर्पित(करण)—न (वृत्त्य) उजवा हात रेचित करून,
डावा हात लक्षाख्य करणे व पायाचे तळवे जमिनीवर सरपटत
पाय पुढे पुढे नेणे.

प्रसन्न—उ. १ बाळंत होणे; प्रसूति. 'आसन्नप्रसन्न गरोदर।
स्वये सुमृगारा पुसों लाजे'—एमा १.३५५. २ जन्म; उत्पत्ति. ३
अपत्य; संतान [सं.] **प्रसव**(विणें)—अक्रि. १ जन्माला येणे;
जन्मणे. २ जन्म देणे; प्रसूत होणे; बाळंत होणे. ३ (ल.) उत्पन्न
होणे, करणे. 'बीज शास्त्रातें प्रसवे'—ह्या १.२९२. ४ (काव्य)
काही एक गोष्ट अभिव्यक्त होणे किंवा करणे. 'प्रसव' ० **काल**—उ.
बाळंत होण्याचा समय; प्रसूतिवमय ० **धमिणी**—स्त्री. (ल.)
प्रकृति; माया. 'आणि हिच्यापासूनच सवै पदार्थे प्रभव पावतात
किंवा उत्पन्न होतात म्हणून प्रसवधमिणी, ही न.वै प्रकृतिच वेत

असतात.'—गीर १५८ ० **वेदना**—स्त्री बाळंतपणाच्या वेळीं
स्त्रीस येणाऱ्या वेणा. **प्रसवती**—स्त्री जन्म देणारी; आई; माता.
'देखा बालकाच्या घणी धाडजे। का शिष्याचेनि जाहलेपणे होइज।
हे सद्गुरुचि एकलेनि जाणिजे। कां प्रसवति।'—ह्या ८.५५.

—वि. उत्पन्न होणारी, करणारी; प्रसविणारी 'तेव्हां गुणप्रसवती
माया। शोधितसत्त्वे आणिली लया।'—एमा १० ३५५ [प्रसव]

प्रसाद—उ १ कृपा; अनुग्रह 'जीचा प्रसाद वेतो वाचस्प-
तिची जडासही पदवी।'—मोआदि १.४ २ कृपा म्हणून देव, गुरु,
साधु इ० कडून मिळालेली फळ, फुले, तांदूळ इ० रूप वस्तु. ३ देवास
अर्पिलेल्या अन्नाचा उरलेला (भक्षास बांटावयाचा) भाग. 'सत्य-
नारायणाचा तीर्थेप्रसाद घेऊन घरी जा' ४ पुराण, कीर्तन इ०च्या
समाप्तीनंतर वाटतात ती मिठाई, फळ इ०. ५ देवाला छुभाछुभ

विचारतांना—कौल लावतांना—देवाच्या मूर्तीला चिटकवितात तीं
फुले, तांदूळ इ० रूप वस्तु, कौल. ६ स्वच्छपणा; निर्मलता;
चकचकीतपणा. ७ (ल) मानसिक पावित्र्य ८ (साहित्य)
सरळ रचनेचा गुण; स्वश्रुति; सुबोधता. 'या गुणास संस्कृतीतील
साहित्यप्रभांत प्रसाद असें पारिभाषिक नांव आहे.'—नि १३८.
९ रेंगणी; बक्षीस दिले गेले वस्तु. 'प्रसादकर्त्री प्रभु सेवकांहीं। घ्यावा
नसे भूषण अन्य कार्ही।' १० प्रव्रजता. ११ साक्षात्कार. [सं.]

म्ह १ गुणविणीचीं शिंतें प्रसादावारीं गेलीं. २ प्रसादोपि भयंकरः
=दुष्ट लोकाची कृपादेखील अति उत्पन्न करणारी असुते. ० **मिर**-
विणें—लोकांत कीर्ती होईल अशी कृपा करणे. 'मिरवा प्रसाद
लोकीं जरवा मनि रोष मज इवा निरवा।'—मोआदि ११.५८.

० **पाकळी**—स्त्री (गो) देवाचा कौल **प्रसाधन**—न. स्तुति बरो
करून खूप करणे; आराधना; अनुकूल करणे; संतुष्ट करणे. [सं.]

प्रसाधि(इ)क—वि (प्रप) प्रासादिक पहा. 'देवाचेन प्रसन्नपणे।
जें जे घडे बोलणें। ते त अत्यंत श्लाघ्यवाणे। या नांव प्रसादिक।'—
दा १४ ३.६. [सं. प्रासादिक] **प्रसाधित**—वि. खूप केलेला;
संतुष्ट केलेला; आराधित. [सं.] **प्रसादी**—वि. देव, साधु इ०कडून

भक्षास आशीर्वाद म्हणून मिळालेले (फळ, फूल इ०). [प्रसाद]
० **भक्त**—उ देवळ प्रसाद मिळावा म्हणून बनलेला भक्त.

प्रसाध(धि)क—उ. १ पोषाख चढविणारा. 'स्नाशास कपडे
घालण्याचे काम प्रसाधिकाकडून होत असते.'—ऐरापुत्र ११.५६८.
२ शागीर्द 'मुख्य प्रसाधक यांनीं भोजनाचा प्रसंग लक्षात
घेऊन ...'—ऐरापुत्र २.३०५. [सं.]

प्रसाधनगृह—न पोषाखघर; कपडे करावयाची जागा.
'महाराणीसाहेब यांच्या प्रसाधनगृहांत स्वारीच्या वेळीं शोभेल
असा ... पोशाख.'—ऐरापुत्र ११.५६८. [सं.]

प्रसार—उ. १ पसरणे; विस्तारणे; फैलावणे; विखुरणे. २
विस्तार, पसारा; वृद्धि; वाढ; विस्कटलेली किंवा पसरलेली स्थिति.

[सं.] प्रसारण-न. १ पसरणे; विस्तारणे; विखुरणे. २ (पिशाच-बाधा) घालविणे; नाहीशी करणे [सं.]

प्रसारणे—सकि. पसरणे; विखुरणे; दूरवर पसरणे; विसरटणे. **प्रसारता**—की. (संगीत) गातांना हातपाय पसरणे. **प्रसारिणी**—की. १ (संगीत) मकराच्या धुतीचे नाव **प्रसारित**—वि. पसरलेले; विसरटलेले; विस्तारलेले; विखुरलेले. २ काढून टाकलेले; घालविलेले; नाहीसे केलेले (सूत, पिशाच इ०). [सं] **०बाहु**—उ. (नृत्य) अंचितबाहु छातीसमोरच तिथे कुं होणार नाही असा पसरणे. **०पार्श्व**—न. (नृत्य) नृत्यामध्ये दोन्ही पायांच्या चवड्यावर उभे राहिल असता कमरेपासून खाद्यापर्यंतचा भाग उंच होतो ती स्थिति. ह्यांतिशय दाखविण्याच्या वेळी हा अभिनय करतात.

प्रसिध्द—वि. १ सर्वांस ठाऊक असलेला; विख्यात, जाहीर; सार्वजनिक; रूढ. २ स्पष्ट, उघड, स्वच्छ ३ अस्तित्वात असलेला; वर्तमान ' शाखाविषण, वन्यापुत्र इ० पदार्थ असिद्ध, इतर सर्व प्रसिद्ध '—किवि उघडपणे; सार्वजनिकपणे; डोळ्यांइखत ' ही बायको प्रसिद्ध व्यभिचार करू लागली. ' [सं.] **लोकप्रसिध्द** **रूढीप्रसिध्द**—वि. लोकांत प्रसिद्ध असलेले; लोकप्रिय. **शास्त्र-प्रसिध्द**—वि. शास्त्रात नित्य आढळणारी, शास्त्रमन्य. याप्रमाणेच ग्रंथ-वैश-विश्वप्रसिद्ध. **प्रसिद्धि**—ध्वी-की. १ ख्याति; कीर्ति; प्रसिद्धपणा. २ व्याप्ति; रूढि; वहिवाट; प्रचार; परिघाट [सं. प्रसिद्धि] **०पन्न**—न. कोणतीही गोष्ट प्रसिद्धीस आणणारे पन्न; जाहीरनामा; जाहीर खबर; जाहिरात

प्रसुप्त—वि. गाढ झोपी गेलेला; निद्रिस्त. [सं.]

प्रसू—की प्रसूत होणारी स्त्री. —हंकी [सं.] **प्रसूत**—वि. १ बाळंत झालेली, प्रसवलेली. २ जन्मलेले; उत्पन्न झालेले [सं.]

प्रसूति—ती—की. १ बाळंत होणे; प्रसवणे. २ जन्म; उत्पत्ति; उत्पन्न होणे; प्रसव; उद्भव. ' तेवी शरीरी जीवाची प्रसूती. अभ्यक्त व्यक्ती प्रवेशे. '—एभा १२ २९५. [सं.] **०बायु**—उ. प्रसूति-काळ येऊन ठेपला असतां गर्भ बाहेर पडण्यास कारणीभूत असा पोटात उत्पन्न होणारा बायु. **०वैराग्य**—न. १ बाळंतपणाच्या वेदनां मुळे त्या वेळेपुरती स्त्रीस आलेली विरक्ति. २ यावरून (ल.) अल्प-काळ टिकणारे वैराग्य. **०व्यथ**—की. बाळंतपणाच्या वेळची वेदना; वेणा; प्रसूतिवेदना **प्रसूतिक**—की १ नुकतीच प्रसूत झालेली स्त्री; बाळंतीण. २ जिला एकच मुलगा आहे अशी स्त्री [सं.]

प्रसूत—वि. पसरलेले; विसरटलेले [सं.] **प्रसूत(पुढ)**—न. (नृत्य) नृत्यात खालच्या वरच्या पावण्या फार दूर नसून थोड्या पसरणे. विस्मय, हर्ष व वीरसद्योतक हा अभिनय आहे. [सं.]

प्रसूति—की. हाताचा पसा. [सं]

प्रसूत—न. प्रसूत पहा. ' प्रपंचप्रस्ती जाऊ नये. '—बा १४. १.५२.

प्रस्ता—किवि. बहुतेक; म्हणून. —सिपु.

प्रस्ताय—की. (कौ. गो.) लघाड; भानगड; शुक्रकाष्ठ.

प्रस्तार—उ. १ (विरू.) प्रसार; पसरणे; विस्तार, फैलाव २ (गणित) एकीकरण. ३ (संगीत) मात्रांचे भेद दिव्द्वनी लिहून दाखविणे व गणितशास्त्राच्या रीतीने तालाच्या अनेक प्रकारच्या रचना करून सर्व प्रकार काढणे [सं]

प्रस्ताव—उ. १ विषयाची व्याप्ति; कथन; उल्लेख; वर्णन, निरूपण. २ प्रसंग; अवसर; योग्य काळ. (कि० चालणे; होणे; असणे). ' केवढा माझा उवावो । करितां कोण प्रस्तावो । केलि-याही आवो । काय येव । '—हा १८.६२२. ३ आरंभ; उपक्रम, सुरुवात. ' तरी अज्ञेयारिखा प्रस्तावो । करीन पहा हो कथेचा । '—एभा १.१८०. ४ (हिं) उवाव. ' पाचवे अधिवेशनमें सन १९१३ में यह प्रस्ताव स्वीकृत हुआ '—के २५ १०.३५. ५ प्रस्तावना (ग्रंथ, भाषण, कथा इ०ची) ६ गोष्ट; प्रसंग ' असो आता हा प्रस्तावो । आधीं अज्ञानाचा धाडोळा घेवों. '—अमृ ७. ७ पसारा. ' पिंडब्रह्माडात्मक प्रस्ताव । तुमचेनि जी सद्गुरु । '—स्वादि १३.४.५ ८ सिद्ध करण्याचा आधार [सं.] **०करणे**—(व) दिलगिरी, खेद व्यक्त करणे.

प्रस्तावणे—मकि. १ पश्चात्ताप पावणे; (विरू.) पस्ता-वणे. ' चित्तीं प्रस्तावला वैष्णव तुका । ' ' आळशी तेचि साक्षरी होती । पापी तेचि प्रस्तावती. '—दा १.१३३. २ उपक्रम करणे, सांगण्यास आरंभ करणे; सुरुवात करणे ' हा फलहीवरी उपावो । का पा प्रस्तावीतसे वेवो । '—हा १८ १२२९. [प्रस्ताव]

प्रस्तावन, **प्रस्तावना**—नकी. १ नाटकाच्या आरंभी सूत्रधार आणि एखादे पात्र यांचे संभाषण; पूर्वसूचना. २ ग्रंथ, भाषण, कथा इ०च्या आरंभी केलेले विषयाचे दिग्दर्शन, उपाद्धात ३ आरंभ. [सं.]

प्रस्तावा—च—उ. पश्चात्ताप; घडलेल्या गोष्टीबद्दल दुःख, खेद; प्रस्तावा. ' पुढे वृद्धीस तत्त्वता । गर्भी प्रस्तावा होता । '—दा ३.५.५४. ' हरषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं । '—दा ४.३.५. ' केल्या कर्मांचा प्रस्तावो । ज्याच्या हृदयीं नुपजे पहा हो । '—सुमादि ७.१२१. [सं. पश्चात्ताप; हिं. पछतावा; म प्रस्तावा]

प्रस्ताविणे—सकि. (काव्य) कथा, भाषण, विषय इ०स सुरुवात करणे, आरंभ करणे. [प्रस्तावन]

प्रस्ताविणे—मकि. पश्चात्ताप होणे (एखाद्या वाईट कृत्या-बद्दल) अर्थांत खेद होणे; प्रस्तावणे [प्रस्तावा]

प्रस्तु—उ. प्रत्य; स्तोम—शर.

प्रस्तुत—न. व्याख्यान, बोलणे, चर्चा इ०चा विषय. ' तरी तेजुकेही सिद्धांत । इथे सार्की प्रस्तुत । '—हा १८.१२४१. [सं.]

प्रस्तुत—वि. १ तयार; सिद्ध; घडलेले; बाट पहात असलेले; चालू २ विवादासाठी, चर्चेसाठी घेतलेला; वर्णिलेला (विषय). [सं.]

प्रस्तुत—क्रि. तूत; आता. सध्या, धर्मी. 'परी मागील असो देवा। आतां प्रस्तुतीं उकल देखावा।'—भा ५६. [सं.]

प्रस्थ-स्त—न. १ लम, मुंज इ० प्रसंगी दिलेले ब्राह्मणभोजन. २ (कोणी धोर मनुष्य प्रवासास जाण्यास निघतांना किंवा लम कात्यांच्या वेळीं होणारी) गडबड; गोंधळ; धाई. ३ विद्या, संपत्ति, वक्तृत्व इ० गोष्टीमुळे असामान्य असा माणूस. ४ (ल.) ढोंग; स्तोम. ५ (ल.) धेंड; प्रकरण. ६ खटले; घरदार; जमीनजुम्ला. 'प्रपंचप्रस्तीं जाऊ नये।'—दा १४१.५२ ७ आसन; स्थान. 'माझे प्रस्थ खरोखरच डळमळायला लागून मी आंबावून गेलों.'—माकू ३.३. ८ नव्य सोजाऱ्यांचे एक माप; (६४ तोळयांचा)

एक बोर, कोटे १ पायली तर काटे १ अधोली. 'गजरथ हय एक एक। गोसहल दाय्या पुयक।-रत्नें प्रस्थभार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा प्रारंभी।'—जै १९१ [सं.] ० करून ठेवणे—**माजविणे-वाढविणे**—दुसऱ्यावर छाप बसले असा भपका करणे; नसते महत्त्व माजविणे; ओतनात तारीफ करणे.

प्रस्थान—न. १ जाणे, निघणे; गमन; प्रयाण. 'प्रस्थान केलें तत्क्षणी।'—रंयोवा १.२२९. २ प्रवासास निघण्याचे वेळीं शुभ मुहूर्त नसल्यास तत्पूर्वीं एखाद्या शुभवेळीं शेजाऱ्याच्या घरी राहून नंतर प्रवासास निघणे ३ प्रवासास निघावयाचे असेल तो दिवस अशुभ असल्यास त्यापूर्वीं शुभदिवशीं तांदूळ, पैसा, इळकूड इ० पदार्थांची पुरवुंडी करून ती दुसऱ्याच्या घरी ठेवतात ती प्रवासास जाताना ही पुरवुंडी बरोबर घेतात. 'जरा मृत्यूचे प्रस्थान। धवलचामरेंसि आले जाण। मागून यावया आपण। वेळा निरीक्षण करितसे।'—एभा ९.२६५. ४ प्रवासास निघणे. ५ आगमनाचे चिन्ह, ठाणे. 'निद्रालस्याचे नये प्रस्थान। तैसें करावे प्राणधारण।'—एभा १८.२४८. ६ (ल.) मरणे. (कि० गुंडाळणे; अटपणे; बांधणे; नदीवर चालणे). ७ (वैष्णवजैनें उपकरणीं, दुकानातील वस्तू, घंयाचीं हत्यारें, लेखाचे साहित्य इ० वस्तु) पसरलेल्या असणे; माडलेल्या असणे. ८ ईश्वरप्राप्तीचे निरिन्हाके मार्ग, पद्धती (योग, सांख्य, वेदांत इ०). ९ कोणत्याहि प्रकारचा मोठेपणा व प्रमुखपणा असलेला मनुष्य; अत्यंत पराक्रमी वीर; विद्वान् मनुष्य; मोहरा; धेंड, प्रकरण; प्रस्थ १० उच्चाटन. [सं.] ० करणे—निघून जाणे. ० ठेवणे—

१ उतरणे; बिन्हाड ठेवणे. २ निघून जाण्याची तयारी करणे ० चालणे—मरणे ० त्रय-त्रयी-नशी. उपनिषदे, वेदांत (ब्रह्म) सूत्रे व भगवद्गीता. हे तीन ग्रंथ. **प्रस्थानी घन्हाडी**—पुश्व. लमाच्या मिरवणुकीतील वरपक्षाकडील लोक

प्रस्थापन—न १ स्थापना; कायम करणे; घट बसविणे; खिलविणे. २ पाठविणे. [सं.] **प्रस्थापना**—की स्थापना.

[सं.] **प्रस्थापित**—वि. १ घट; पक्कें; कायम केलेले; स्थापित; स्थापिलेले. २ पाठविलेला. [सं.]

प्रस्थित—वि. प्रवासाला जावयास निघालेला; जाण्यासाठी प्रस्थान केलेला. [सं.]

प्रस्फुट, प्रस्फुटित—वि. १ फुडलेले; उमललेले; प्रफुलित; विकसित. २ (ल.) पसरलेले; पुष्कळ लोकांस माहीत झालेले, जाहीर झालेले. ३ स्पष्ट, सरळ झालेले; उघड झालेले. [सं.]

प्रस्न(स्ना)व—पु १ पाझर; प्रवाह; धार. २ मूत्र [सं.]

प्रहजळणे—अक्रि. (सर्पानें) रागानें फूटकार करणे; फुसफुसणे. 'द्वाराशीं भुजंग प्रहजळे अंगीं। जीव त्या प्रसंगीं केवीं राहे।'—ब ६२. [सं. प्रस्ज्वल]

प्रहर—पु. संबंध दिवसाचा आठवा भाग; तीन तास [सं.] ० **निवस येणे**—(ल.) पापाचा घडा मरणे. 'होळकरी जुलमी वेड प्रहर दिवस येईपर्यंत जाणारें नार्ही.'—विक्षिप्त ३.१५९.

प्रहरविणे—सक्रि. पिठणे; हांकणे 'मग रथं प्रहरविला। सारथिआं करवी।'—शिष्ट ९७८. [सं. प्रहार]

प्रहर्षण—पु (साहित्य) एक अर्थालंकार. जेथे यत्न केल्या-वांचून कार्य सिद्ध होणे किंवा इच्छितापेक्षा अधिक अर्थाचा लाभ होणे इत्यादिक बघून केले असते तेथे हा अलंकार होतो. उदा० १ शुभार्थ फिरता मागीं। राजा बोलवि त्या गुह्रीं। इच्छा-भोजन दे त्याला। विप्र संतुष्ट जाहला। २ 'पंडु म्हणे एक तरीहि दारक। हांवो मला जो नरकासि तारक। त्या जाहले पांच सुत प्रहर्षण। यत्रामाजें दुरिताचमर्षण।' [सं.]

प्रहर्षिणी—की. एक वृत्त याच्या चरणात १३ अक्षरें आणि म, न, ज, र, ग हे गण असतात. उदा० 'अंगानें सरल तसाच तो मनानें। कालानें चळ न तसाच तो धनानें। विद्येनें सरल तसाच तो मतीनें। उक्तीनें चतुर तसाच तो कृतीनें।' [सं.]

प्रहसन—न. १ एक हास्यरसप्रधान रूपक; फार्स. याच्या संविधानकांत व्याजोक्ति व एखाद्या गोष्टीचा उपहास केलेला असतो. २ मोठा हंसा. [सं.]

प्रहात—पु. सोड. 'आसुडी गजाचे प्रहात। पाये देउनी उपडी दांत।'—उषा १५८३.

प्रहार—पु. १ मारणे; ताडन २ आघात, तडाखा; रझा. ३ कटोर शस्त्रांनीं मारलेला टोमणा. 'दंडप्रहार सोसवेल पण शस्त्रांचा प्रहार सोसवत नार्ही.' [सं.] **प्रहारणे**—सक्रि. १ (काव्य) मारणे; टोकणे; घाब घालणे २ (हत्यार) चालविणे 'यमदंड प्रहाराबा जो ते वेळां।'—

प्रहास—पु १ मोठा हंसा. २ रंगेलपणा; चैनवाजी. ३ उप-हास; थडामस्करी. [सं.]

प्रह्ल—वि. मोठा; प्रौढ. 'प्रह्ल प्रतापी व्हावा शिष्य।' -दावि ३५२. [सं. प्रौढ] •ता-जी प्रौढि; कीर्ति; महत्त्व. 'संकीर्तेनाची प्रह्लता ऐनी।' -दावि ३१७.

प्रह्लण—न वायन; वाण; पाहुणकी; सासुरवाणीहून जांव यास आलेला खाल

प्रह्लिका—जी उखाणा; कोडे; कूटप्रश्न. [सं.]

प्रह्लाण—न. (महानु.) तारु; नाव. 'बेसन-सागरिचें प्रह्लाण बुडाले। पाडवांचे।' -भाए ११५. [सं. प्रवाहन]

प्रह्लपन—न बोलणे; प्रह्लन 'ऐसे बोलोनि वचन। पुढें कुरी प्रह्लपन।' -गीता १.५७१ [सं. प्रलपन]

प्रह्लय—यो, प्रह्लयकाळ, प्रह्लयबीज, प्रह्लयसौदा मिनी—प्रह्लय इ० पहा. [सं. प्रह्लय] •अभि, प्रह्लयान्न-प.

१ प्रह्लयकाळचा अभि. २ यावरून फार मोठा, भयंकर व संहार करणारा अभि. 'परम तेजस्वी प्रह्लयाम। पुंजाळ लक्ष विजांचा।' [सं. प्रह्लय+अभि] •चपला-ळा-जी १ प्रह्लयकालची बीज.

२ (ल) यावरून कोणतीहि मोठी बीज 'प्रह्लयचपळें उमाले उठति। तेवि दिव्य कुंडलें तळपति।' ३ (ल) प्रह्लयबीज पहा.

याप्रमाणेच प्रह्लय मेघ-वात-वृष्टि-ज्वाला-दुंदुभि इ० सामासिक शब्द काव्यांत आढळतात. **प्रह्लयांनु**-न. प्रह्लयकालचा पूर. 'जैसा प्रह्लयांबुचा उभड। बुडवुनि विश्वाचा पवाडु।' -हा १६ १३८. [सं. प्रह्लय+अंभु]

प्रह्लाळ(ळ)ण—सकि (वक्त्र, भांडे इ०) धुणे. [सं. प्रह्लाळन] **प्रह्लाळन**-न. धुणे. 'चरण प्रह्लाळना ठेविलें अंबु।' -एरुव १५.१४४. [सं. प्रह्लाळ] **प्रह्लाळित**-वि धुतलेले. [सं.]

प्रक्षिप्त—वि. १ फेकलेला, सोडलेला; टाकलेला. २ पूर्वीच्या प्रंगांत मागाहून घातलेला (वाक्य, श्लोक, शब्द इ०). 'दुसऱ्या सर्गातील हा भाग प्रक्षिप्त आहे' -मवाप २.२ ११३. [सं. प्र+क्षिप्] •आकाशरीचारी-न. (वृत्त्य) उजवा पाव कुंठित करून वर उचलणे व दुसऱ्या पायाच्या बाज्या बाजूस अंचित करून असा टाकणे कीं पोटऱ्यांचे स्वस्तिक होईल. [सं.]

प्रक्षेप—पु. १ फेकणे; टाकणे; उडविणे. २ घुसवून देणे. 'या सुवर्णांत तांब्याचा प्रक्षेप केलासा दिसतो.' ३ घुसवून दिलेला भाग. 'या सुवर्णांत जो धातूवर प्रक्षेप साला आहे तो काढिला म्हणजे सोने निर्मल होईल.' ४ -वि. प्रक्षिप्त पहा. [सं. प्र+क्षिप्] **प्रक्षेपण**-न. १ फेकणे; टाकणे. २ निश्चित करणे; उडविणे; नक्षी करणे. [सं.] **प्रक्षेपणें**—सकि. टाकणे; सोडणे; फेकणे; प्रक्षिप्त करणे. [प्रक्षेपण]

प्रह्ला—जी. १ विचारवृत्ति किंवा आकलनशक्ति; ज्ञान; ज्ञानाण. 'अज्ञेना येसणें धेंडे। प्रज्ञापमरेंसीं बुडे।' -हा १८. २८९. २ बुद्धि; अकल; ज्ञान. 'ऐसा हरिखशोकरहिदु। जो आत्म-

बोधभरितु। तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु। धनुर्धर।' -हा २ ३००. [सं.] •चक्षु-पु. १ जन्मांध असलेला. २ धृतराष्ट्र 'म्हणतोमि तुं हि मीही की प्रज्ञाचक्षुचें सदा शिव हो।' -मोउद्योग ६.१२. -वि. जन्मांध असल्यामुळे बुद्धि हेच ज्याचे दोळे आहेत असा. [सं.] •प्रमात-जी बुद्धिप प्रतःकाळ. 'जयजय आचार्या। समस्त सुरवर्षा। प्रज्ञाप्रमातसुर्या।' -माहा (पाटभेद) १४१ •वाक्-वि. शहाणा; हुशार. •वेळी-जी बुद्धिप वेळ 'माझी प्रज्ञावेळी वेल्हाळ। काव्यें होय सुफल।' -माहा १४ २१. **प्रज्ञात**-वि. शहाणा; हुशार; बुद्धिमान; धूर्त, तरतरीत [सं.]

प्राक्—किवि १ पूर्वी; अगोदर; पूर्वकाळी; पूर्वस्थली. २ पूर्वदिशेकडे [सं] •तन-वि १ अगोदरचा; पूर्वीचा प्राचीन काळचा २ पूर्वजन्मीचे 'यापरी योगीआण। प्राक्तनसंस्कारें जाण।' -एमा २८.४२६ **प्राक्पाल**-न पूर्वगोर्ष •पश्चिम-वि. पूर्वपश्चिम असलेले, पसरलेले •संबंध-पु पूर्वी केलेले पाप-पुण्य व हल्लीचे बोंबार्ड भोक्त्व यामधील संबंध. •संस्कार-सध्याच्या जन्माला येण्यापूर्वीचे मनुष्याचे मागील जन्मीं घडलेल्या कृत्यांचे घडलेले संस्कार, परिणाम. •स्वस्तिक-न शिरी-जाचा पूर्वविंदु **प्रागभाष**-पु वस्तु उत्पन्न व्हावयाच्या अगोदरचा अभाव अभाव पहा [प्राक्+अभाव] **प्राक्मुख**-वि. १ पूर्वदिशेकडे तोंड असलेला. २ (पराङ्मुखबद्दल चुकीने) विन्मुख. 'की मीं कृपणें प्राङ्मुखें। होउनि वचिजे तुज।' -ज ५०

प्राकट्य—न प्रसिद्धि; जाहीर होणे; प्रकटपणा; उघडकी. [सं. प्रकट]

प्राकीर्णक—वि प्रस्तुत चालू विषयासंबंधी; प्रकरणविषयक. [सं]

प्राकाश्य—न अष्टसिद्धीपैर्न एक (ज्या ज्या सुखाची हज्जा करावी ते ते सुख अमयांद प्राप्त होणें) अष्टमहासिद्धि पहा. [सं]

प्राकार—पु कुंपण; वडी; तट; कोट; पोंबळी; आवार. 'तेथ त्रिबर्गाचा अणुआरु। जाहळ निघाला जो अपारु। तो महाभारत प्राकार। भोंवता केला।' -हा १८.३६ [सं.]

प्राकाश्य—न अष्टसिद्धीपैर्न एक एकूण ठाऊक असलेल्या स्वर्गादि पारलौकिक स्थानी, व दिसण्याजोग्या इहलोकाच्या स्थानी भोग व दर्शनाचें सामर्थ्य येणे. [सं]

प्राकृत—वि. १ सामान्य; नेहर्मीच्या प्रवारांतला; साधा; नेहर्मीचा 'हासे बोले तैसा नव्हे अनंत। नये प्राकृत म्हणों यामी।' -तुगा १४. २ प्रकृतीपासून (मायेपासून) उत्पन्न झालेले. 'तैसे प्राकृत प्रकृतीं मिळे। कृत्यखर्ची।' -हा ९.१०८ ३ मूळचा; स्वभावसिद्ध; स्वाभाविक; नसर्गिक; अकृत्रिम ४ निरक्षर; अशिक्षित; अडाणी; अज्ञानी 'तोए स्थानि-नी महिमा। कृषि वणें

प्राकृता आम्हां।' - ऋ ४१. ५ ध्रुलक; इल्ले; छुद; कनिष्ठ. 'उत्तम मन्थमप्राकृतमेळ। बरी, परी छळ कळं नेणें।' - एभा १०.२१३.

१ सामान्य मनुष्यासारखा देहधारी; शरीरयुक्त. 'तैसा मनुष्य लोकांआतु। तो जरी जाहला प्राकृत।' - हा १०.७९. ७ संस्कृत भाषेपासून झालेली किंवा संस्कार पावण्यापूर्वी स्वाभाविक जनांची भाषा; जनभाषा. (देशी भाषा, मराठी, बालभाषा इ०). 'साख- रेचा बोळ केला। परी तो कडपणा नाहीं आला। तैसा मंथु प्राकृत भाषा जाहला। असे संवला स्वानंद।' - एभा ५.४९३. 'मंथ प्राकृत दिसतो परी न प्राकृत विलोकितां नीट।' - मोमोष्म १२. ८०. ८ प्रकट - मनसो. ९ प्रापंचिक; संसारांतील. 'पां प्राकृतादी अमृतपाना। ना न म्हणवे जी।' - माहा १०.१९१. [सं.]

(वाप्र.) ० बोलणे. प्राकृतावर येणें - असभ्यपणाची भाषा बोलं लागणें; शिवीगाळीवर येणें सामाशब्द - ० तारा - ३. (वृत्त्य) स्वाभाविक स्थितीत असलेले बुद्ध. ० दृष्टि - की. १ चर्म-चक्षु; नेहमीची सर्वसाधारण दृष्टि. 'प्राकृत दृष्टीने पाहिलें असता ईश्वर दृष्टीस पडणार नाही.' २ लौकिक दृष्टि; सामान्यपणें विचार करणें; सर्वसाधारण दृष्टीने झालेली जाणीव 'जे देखिति प्राकृत-दृष्टि गुरूला ते शिष्य न करावे.' ० हेंदूर - वि. गवाळ; गबाळ; अजागळ; धाणेरडा; बाबळा; गयाळ. 'तेथ येर प्राकृतहेंदूर। केवि जाणों काहे।' - हा ९.३८०. प्राकृतिक - वि १ प्रकृतीसंबंधी; प्रकृतिविषयक. २ स्वाभाविक; नैसर्गिक; अकृत्रिम ३ सामान्य; साधा; प्रचारांतील; लुब्धीतील. ० प्रलय - ३. १ स्वाभाविकपणें, कालांतरानें होणारा सर्व विश्वाचा नाश; विध्वंस; पंचमहाभूतांचा ईश्वराचे प्रकृतीत होणारा लय. निसर्गाचा संपूर्ण नाश. [प्राकृत = नैसर्गिक + प्रलय] प्राकृत्या - वि. सामान्य विद्यार्थी; ग्यास संस्कृत येत नाही व जो मराठी मंथ वाचतो तो.

प्राक्तन - न. दैव; नशीब; प्रारब्ध. 'जैसं वेहाचें प्राक्तन। तैसं होय अशनवसन।' - एभा ३.४९९. [सं.] प्राक्तनाची गति - की. नशिवाची गति; दैवयोग. 'प्राक्तनाची विविन्न गति। विधीने लिहिलें उचिती।' प्राक्तनाची दारी - की. नशिवाचा धागा. 'एवम् त्वं अवधा सत्ताधारी। हलविशी प्राक्तनाची दारी।' प्रागतिक - वि. ज्याची प्रगति होत आहे असा. [प्रगति]

प्रागतिकपक्ष - ३. राजकारणांत हलू हलू प्रगति व्हावी अशी खटपट करणारा पक्ष; (ल.) अवाळ पक्ष 'देशांतील प्रागतिक पक्ष आपल्या बाजूकडे ओढून घेण्याचा नोकःसाहीचा प्रयत्न फसला.' - के १०.६.३०.

प्रागल्भ्य - न. १ प्रौढपणा; पूर्णावस्था; मोठेपणा; पूर्णता. २ साहाय्यपणा; समर्थपणा; चातुर्य (वक्तृत्व, बाग्युक्त इ० ये). ३ हिंमत; धिटाई; धैर्य; पाणीदारपणा. 'तें प्रागल्भ्यरूप तेजा। जिवे कमी. शुण दुजा।' - हा १८.८६०. [सं.] प्रागल्भ्यता -

की. प्रौढपणा; साहाय्यपण 'हे अनुभवैकवेध तत्त्वतां। शब्दप्रा-गल्भता सरेना।' - एभा २८.२७६. [सं.]

प्राघु(घु)गिक - वि. १ अल्पकाल टिकणारा; क्षणभंगुर; अचिर. यावत्तन २ (ल) पाहुणा. [सं.]

प्राची - की. १ पूर्वदिशा. 'सूर्य अधिष्ठिती प्राची। जगा राणीव दे प्रकाशाची।' - हा १५.१२. २ संस्कृतीनदीच्या पूर्व व आग्नेय दिशेकडील दिल्ली व बनारस यांमधील प्रांत. [सं.]

प्राचीन - न. दैव; प्रारब्ध; पूर्वकर्म 'आणि मातलिया ईंद्रियाचे वेग। कां प्राचीने खबळले रोग।' - हा १६.१९२. - वि. १ पूर्वदिशेकडील. २ पूर्वीचा; अगोदरचा; गतकालचा; पुरातन;

जुना [सं.] ० दारी, प्राचीनाची दारी - की. जिचें बरेवाईट फळ ह्या जन्मात भोगावें लगतें अशी पूर्वजन्मांतील कृत्याची मालिका; प्रारब्धकर्म. 'आपण राहोनिया दूरी। हलवी प्राचीनाची दारी।' - एस्व १२.३५ ० लिपिबिद्या - की. प्राचीन लिपी ओडख-

ण्याची विद्या. (इ) पॅलिओग्रफी ० संस्कार - ३. प्राकृतसंस्कार पहा प्राचीनाचीति - की उजव्या खांद्यावर टेकलेले व डाव्या कुशीवर लोंबणारे असें जानवें असलेली स्थिति - वि. उजव्या खांद्यावर टेकलेले आणि डाव्या कुशीवर लोंबणारे जानवें धारण करणारा. [प्राचीन - आचीतिव.]

प्राचु(चु)र्य - न. विपुलता; पुष्कळपणा; बाहुल्य; समृद्धता. [सं प्राचुर्य]

प्राच्य - वि. पूर्वदिशेचें; पूर्वदिशेसंबंधी [सं.]

प्रांजल - ल - वि. १ स्पष्ट; सहज कळण्यासारखा (उच्चार, बोलणें इ०). 'साधनमार्गे अभ्यात्मनिर्गुण। प्राजळ बोलावें।' - दा ४.२.१६. २ स्वच्छ; सुवाक्य; सुगम (लेखन) ३ निर्मळ;

निष्पाप; निष्कपट; शुद्ध (अंतःकरण) ४ स्पष्ट; उबड; सचोटीचे (भाषण). ५ स्वच्छ; शुद्ध; गदक, घाण नसलेले (पाणी, जागा).

१ प्रामाणिक; सखल; सच्चा (मात्स्य इ०). 'एकें अनावरें प्रांजलें। सव्यापारें एकें निश्चलें।' - हा ११.१२५. ७ सोपें; सुलभ; सखल. 'जो परिणामीचा निर्वाळा. अवबुधित ये फळा। आणि अनुष्ठिता प्रांजळा। साविद्याचि।' - हा ५.७. ८ अनुकूल; स्वाधीन. 'एकत्र वतैती खेळेंमेळें। निजप्रांजलें सख्यलें।' - एभा ११.१६५. ९

(सामा.) स्पष्ट; शुद्ध; पवित्र. 'नाना पदपदार्थे प्रांजलें। नित्य नवे देखती डोळे।' - एभा २.३६१ ० पण - न. स्पष्टता; शुद्ध-पणा. 'तथापि हृक्षीक्या लेखांत एकदोन गोष्टी. विलक्षण दिसल्या-

मुळें त्याचा आम्ही प्रांजलपणें लेखून केला होता.' - टि ४.१२३.

प्राजापत्य - न. १ एक प्रकारचें प्रायश्चित्त. २ एक विशिष्ट यज्ञ. होम. ३ पापाचें परिश्रावनेन व्हावें म्हणून ब्राह्मणास दिलेलें गोप्र-

दान. ४ (निष्कृती सार्वकिक) चार ही संख्या (प्राजापती ब्रह्माक्ष चार तोंडे आहेत यावत्तन). - ३. विवाहाच्या आठ प्रकारांपैकी

एक. -वि. प्रजापतीसंबंधी. [सं.] ० **विवाह**—पु. विवाहाच्या आठ प्रकापैकी एक. ह्यात ह्या कन्येची धर्माचे आचरण कर किंवा प्रगोपादनार्थ कन्यापूज असें म्हणून मुलीचा बाप बरास कन्या अर्पण करितो. अश्विवाह पहा

प्राण्य—वि. १ पुष्कळ. २ वृद्धित झालेले. [सं.]

प्राटेस्टंट पंथ—पु. ख्रिस्ती धर्मप्रचाराच्या (रेफरमेशन) वेळी जीं तत्वे प्रतिपादण्यांत आली त्यांना अनुसरणारे जे ख्रिस्ती धर्मपंथ (चर्च) आहेत त्यांना हे सर्वसाधारण नांव आहे. [ई. प्रोटेस्टंट+सं. पंथ]

प्राड्विवाक—पु. न्यायाधीश; न्यायमंदिरातील मुख्य अधिकारी. [सं.]

प्राण—पु. १ वंहातील पांच वायु; प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान. २ शरीरातील पाच वायूपैकी पहिला; हृदयातील वायु. 'तैसी प्राणजये कमेटिया। खंड गती।' -भा १६.१८३. ३ एक नेचव, रगहीन व वासरहित वायु. ह्याचे अस्तित्व हवेत, पाण्यात कित्येक खनिज पदार्थांत व सेंद्रिय वस्तूंत असते हा वायु सर्व प्राण्यांस व वनस्पतींस अत्यावश्यक आहे. -भाको (प) २५५. (ई.) ऑक्सिजन. ४ श्वास; कुफळसांत घेतलेली किंवा सोबलेली हवा, उच्छ्वास 'प्राण म्हणजे पुढे जाणारा म्हणजे उच्छ्वास-वायु -गीर ६७८. ५ वायु, बारा ६ जीव. ७ (ल) अत्यंत प्रिय वस्तु. 'महाराजांचा प्राण तर आपण.' -रत्न २१. अधिक लाक्षणिक अर्थामार्फत जीव शब्द पहा. ८ (संगीत) तालास लागणारी आवश्यक आणि मनुष्याची गोष्ट. हे प्राण वंहा आहेत-काल, मार्ग, क्रिया, अंग, प्रह, जाति, कला, लय, यति व प्रस्तर [सं.] (व.प.) ० **असणे**-अत्यंत प्रिय असणे. 'दुर्गादेवीची तर ती खरोखर प्राणच होती.' -विचि ८.१.६.

० **उरणे**-केवळ जगणे; कपे तरी जगणे. ० **ओकणे**-१ अत्यंत दुःख करणे. २ एखाद्या गोष्टीचा अतिशय छंद असणे. ० **ओवाळून टाकणे**-सर्वसह अर्पण करणे 'चाळता, या तुमच्या गुणावरून प्राण ओवाळून टाकावे असे वाटते.' -मृ ४७. ० **काढून ठेवणे**-परोपरीने विनविणे; हट्ट घेणे. 'करजा घाल म्हणून प्राण काढून ठेविला पण नाही हो ऐकिले.' -कका ३. ० **खाणे**-अतिशय प्रास देणे; प्रासून सोडणे. 'तु ... आमचा दोषांचा प्राण खाहास.' -नासना १९३ ० **जाणे**-मरणे. ० **ठेवणे**-एखाद्या गोष्टीवर अंतःकरणपूर्वक प्रेम करणे; जीव की प्राण असणे. ० **डोळ्यांत उतरणे**-प्राण जाण्याचा प्रसंग येऊन ठेपणे. 'तहणाचे प्राण शेवटी डोळ्यांत उतरण्याचा प्रसंग येतो.' -भावबंधन पृ २२ ० **देणे**-प्राणत्याग करणे; मरणे. ० **न ठेवणे**-प्राण देणे; मरणे. 'मी प्राण ठेवणार नाही.' ० **फुटणे**-अतिशय उत्कंठा असणे; तीव्र इच्छा होणे. 'तैसे देखावे वाटे पाहावया प्राण फुटे।'

-दावि १५५. ० **वाहणे**-एखाद्यासाठी सर्वसह अर्पण करणे. 'प्राण वाहिला पायावरी।' ० **सोखणे**-१ तहानेने व्याकुळ होणे; तहानेने जीव कासावीस होणे. २ एखाद्या गोष्टीचा प्रयास, रुसकस लागणे; एखाद्या गोष्टीची तीव्र इच्छा धरणे. ० **सोडणे**-प्राण देणे; मरणे **प्राणाचा वाली**-जीविताचा मालक; प्राणनाथ; नवरा. **प्राणापेक्षा कठीण**-मरणापेक्षाहि वईट. **प्राणाशी गांठ**-प्राण धोक्यांत पडणे; प्राणसंकट. (किं० घालणे; पडणे; होणे). **म्हू** ० **असंगाशी संग** प्राणाशी गांठ. **प्राणाशी जाणे**-(आकस्मिक घाला आल्यामुळे) प्राणास मुकणे. **प्राणे उत्तीर्ण होणे**-मरणे. 'तेथ उत्तीर्ण होईल प्राणे। परी तें कमळदळ चित् नेंगे।' -भा १.२०२ **प्राणे जाणे**-प्राण देणे. 'आतां मी जाईन प्राणे। पुत्राविण व्यर्थ जिणे।' -कथा १.४.११. **उडळत्या डोळ्याने प्राण न जाणे**-आपल्या डोळ्यांसमोर एखादा अन्याय द्योत असता स्वस्थ न बसवणे. **सामासब्द**-० **खाऊ**-वि. (प्राण खाणारा) प्राणावर बेतणारा; प्राण धोक्यांत येईल इतका कष्टप्रद किंवा त्रासदायक; जीववेणा; प्राणवेणा. [प्राण+खाणे] ० **घात**-पु. १ ठार मारणे; प्राणहत्या; हिंसा. २ (ल.) नाश; विध्वंस ० **घातक**-की-वि. जीवनाचा नाश करणारा; जिवावर बेतणारा; जीव धोक्यांत आणणारा; प्राणवेणा. ० **घेणा**-वि. १ प्राण वेणारा; जीव वेणारा, २ (ल.) अतिशय लोचट; अतिशय कष्टप्रद (काम, भिकारी इ०). 'असली प्राणवेणी ल्हाई कोठे बोलली आहे काय?' -नि ११३. [प्राण+वेणे] ० **घोष**-श्रं. (कान बंद केले असता) कानात होणारा मोठा अस्वास्व. ० **जस**-पु. वायुचा निरोध. 'तैसी प्राणजये कमेटियां। कुंड गति।' -महा १६ १८३. ० **जीवन**-न. १ जीवनाचा आधार. २ चरितार्थाचे साधन ३ पति; प्रियकर; जार. ० **तपणे**-नं प्राणांचे समाधान; मुक्तीची शांति. 'गुरुआज्ञा जे दीधले अन्न। तेणे प्राणतपण करावे।' -एभा १७.३०८. ० **त्याग**-पु. १ प्राण सोडणे; मरणे. २ प्राण देणे; आपल्या प्राणांचे बलिदान करणे. ० **दान**-न. एखाद्याला जिवावरच्या संकटांतून सोडविणे. ० **घूट**-न. (ल.) अनेक किंवा कजाखीची ल्हाई. ० **धर्म**-पु. भूक व तहान. -ईको. ० **धारण**-धारणा-नक्षी. १ जिवंत राहणे; जगणे, 'आम्ही कंदमुल खाऊन कसे तरी प्राणधारण करितो.' २ (योग) श्वासाचा निरोध करणे. ३ जीवन ० **नाथ**-पति-प्रिय-प्यारा-पु. पति; नवरा. 'प्राणनाथाच्या आधी। विरहणीतें जिणेंही बांधी।' -भा १८.१२०. २ जार. ० **नाहो**-पु. नवरा; पति. 'होवोनि माझा प्राणनाहो।' -मुआदि १७.१३६. ० **पंचक**-न. प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान यांचा समुदाय. ० **पूजा**-स्त्री. (ल.) जेवण; भोजन. ० **प्रतिष्ठा**-स्त्री. १ दक्षिणाचार विधीच्या प्रसंगी मंत्रादिकांनी धातु, काष्ठ, पाषाण इत्यादिकांच्या धर्तरेच्या सतीत

प्राणांची ११ पना करायचा विधि. हा चक्षुष्मलील विधीबरोबर (द्राविडी) प्राणायाम-पु. प्राणायाम करतांना उजव्या हाताने करितात. २ स्थापना. 'दक्षिणेत शिवाजीने मराठी राज्याची प्राणप्रतिष्ठा केली.' ० मय-वि. पंचप्राणयुक्त; सजीव. ० मय-कोश-पु. आत्म्याच्या पंचकोशांपैकी दुसरा कोश. पंचकोश पहा. ० मित्र-पु. १ नवरा; पति; जार. २ जिवलग मित्र. 'उत्तरेस वैश्वण। प्राणमित्र शिवाचा।' ० यात्रा-स्त्री. चरितार्थ; उपजीविका. ० याम-पु. (प्र.) प्राणायाम पहा. ० रक्षण-न. जीवितरक्षण; जगणे; प्राणधारण. ० लिग-न. गळ्यात असलेले महादेवाचे लिग. -लिपु. ० धायु-पु. पंचप्राणांपैकी पहिला वायु; प्राण पहा. ० वियोग-पु. मरणसमयी शरीरापासून झालेला प्राणाचा वियोग ० विसावा-पु. अत्यंत आवडता मनुष्य (पति, जार, मित्र इ०) 'प्राणविसाव्याची भेट इच्छितसे।' -रत्न ४.३. २ प्राणांचे विभ्रतिस्थान. ० संकट-पु. प्राणघातक, दारुण, संकट, विकट परिस्थिति; जिवावरची गोष्ट. ० सखा-पु. प्राणविसावा. ० संहृ-पु. दारुण परिस्थिति; प्राण जाईल किंवा राहील अशा तऱ्हेची संशयास्पद स्थिति; प्राणांतिक संकट. ० सा-वि (प्राणप्रमाणे) अत्यंत आवडता. [प्राण+सा=सादस्यदसैक प्रत्यय] ० सांडण-स्त्री. प्राणाची ओवाळणी. 'ऐसियावरून प्राणसांडण करूं.' -दावि १०७. [प्राण+सांडणे] प्राणाखा गिन्हाईक-पु. प्राणघातक शत्रू; हाडवैरी. प्राणांत-पु. १ आयुष्याची अखेर शेवटची अवस्था; आयुष्याचा अखेरचा काल २ अत्यंत भयंकर संकट. 'ळाईत जाणं. हा केवळ प्राणांत आंढ.' ३ (समामात) प्राणांत-जेण-यातना-व्यथा-समय ४ विजावरची गोष्ट प्राणांही गळ. 'थोर प्राणांत बोववला.' ५ आयुष्याचा किंवा प्राणाचा शेवट; मृत्यु, मरण. 'मच्छ तळमळति तुढतां जीवन। प्राणात बोववे त्यालागोन.' [प्राण+अंत=शेवट] प्राणांतवृद्ध-पु. वृद्धा-शासन; फांशीची शिक्षा. प्राणांतनुद्धि-स्त्री. धोक्याचा किंवा घातुक सहा. (कि० सांगणे; उचविणे) प्राणांति(ती)क-न. जीविताचा शेवट; मरणकाल. -वि. घातक; भयप्रद; प्राण घेणारे; अति संकटमय (अजारीपण, संकट इ०). [प्राणांत] प्राणांतिक अवस्था-स्त्री. मरण येतं की काय अशी स्थिति; प्राणसंकट; जिवावरची गोष्ट प्राणात्यय-पु. १ (प्र.) प्राणनाश. २ (विल) प्राणत्याग. प्राणापदी-स्त्री. (महातु) प्राणसंकट. 'श्रीकृष्णा साक्षितां प्राणापदी आली। ते सांघों नेणिजे।' -शिशु २३१. [प्राण+आपवा] प्राणायाम-पु. (योग) सू; सुख; इ० सात व्याहती म्हणून उजव्या नाकपुडीने श्वास आत घेणे, पुनः त्या सात व्याहती म्हणून श्वास कोटून धरणे व पुनः त्या व्याहती म्हणून डाव्या नाकपुडीने श्वास बाहेर सोडणे. या तीन क्रियांस कुंभक, पूरक व रेचक असे म्हणतात; श्वासाच्या गतीचा निरोध. 'येई. प्राणायामाचेनि आढळें. १. बरोत गा।' -हा १.५५

(द्राविडी) प्राणायाम-पु. प्राणायाम करतांना उजव्या हाताने नाकपुडी धरावयाची असते. त्यासाठी सरळ, समोसून हात न घेतां डोक्याच्या मागच्या बाजूने हात नेऊन तो पुढे आणून नाकपुडी धरणे. यावरून (ल.) त्रासयुक्त, आडमागांने केलेली कोणतीही गोष्ट 'वेता' पंचविशी हा प्रथे मूळचा संस्कृत, त्या भाषेतून याचा तर्जुमा फारसी भाषेत झाला, तीतून इंग्रजीत, इंग्रजीतून मराठीत केवडा द्राविडी प्राणायाम।' -नि. प्राणायामी-वि. प्राणायाम करणारा 'एक अपातु प्राणी अर्पित। एक दोहोंतेही निरक्षिती। ते प्राणायामी म्हणिपती। पंडुकुमरा +।' -हा ४.१४६. प्राणासन-न (योग) उजवी मांडी मोडून व डावा पाय जमिनीवर टेकवून बसणे. उजव्या पायाची बोटे डाव्या जांघेत भरून डावा पाय डाव्या हाताच्या खांद्यावरून काढून तो पाय जमिनीवर टेकणे व हात जमिनीवर टेकणे -संयोग ३३१. [प्राण+आसन] प्राणाहुति-ती-स्त्री भोजनाच्या आरंभी पांच प्राणांना देतात ते पाच किंवा सहा घास. 'तत्प्राण जाग हुरिले निजविक्रमानें। प्राणाहुती मागत पांच अनुक्रमानें।' -आपु ४०. [प्राण+आहुति] प्राणेश, प्राणेश्वर-पु. १ पति. नवरा. 'बोखटे मरणऐसे। तेही आले अग्निप्रवेशें। परी प्राणेश्वरोद्देशे। न गणीची सती।' -हा १६१८७ २ जार; उपपति; प्रियकर. ३ प्रभु; स्वामी; मालक. 'आतां मज जाणें प्राणेश्वरासवें। मी माझिया भावें अनुसरलों।' -तुगा ६८५ [प्राण+ईश, ईश्वर] प्राणेश्वरी-स्त्री १ प्रकृति. 'जो प्रियुषि प्राणेश्वरी। उलये आवडीचिये सरोभरी।' अष्ट १.२ २ बायको. [प्राण+ईश्वरी] प्राणात्क्रमण-न. प्राण निवृत्त जाणे; मरण; मृत्यु. [प्राण+उत्क्रमण] प्राणोपासना-स्त्री उपासनेचा एक प्रकार. 'पुरुष-विद्या, पर्यंकविद्या, प्राणोपासना इ० प्रकारची उपासना उपनिषदांत वर्णिनी आंढ.' -गीर २०७ [प्राण+उपासना] प्राणितया-स्त्री मातीचे उयळ पात्र; परत, थाली; परळ -हंको. प्राणन-न. जीवन. 'प्राण्यांचें प्राणन फार दिवस चालणें नाहीं।' -विष् ८.१.४६. प्राणिज-वि. प्राण्यापासून उत्पन्न झालेले [सं. प्राणी+ज=उत्पन्न झालेले] ० अन्न-न. प्राण्यापासून उत्पन्न झालेले अन्न; मांसादि भक्ष्य (हं) ० निमल फूड. ० उ०णःला-स्त्री. सरीराची उष्णता. शारीरिक उष्णता; अंगाची उष्णता. (हं) ० निमल हीट. ० कोटि-स्त्री. प्राणिजाति (हं) ० निमल किंगडम. ० द्रव्य-पदार्थ-नप. प्राण्यापासून उत्पन्न झालेले द्रव्य. (हं) ० निमल मॅटर. प्राणिया-पु. प्राणी. 'जे झाले वाचुनि अ. किंके। प्राणिया स्वमोक्ष न देखे।' -हा १७.३५. [प्राणी] प्राणी-पु. १ कोणताही सजीव पदार्थ; जीव. २ गाय, म्हेंस, बैल, वाघ ०. ३ जखम, शे ३० मय-उत्पन्न होतात ते

बारीक बारीक जंतु; कृमि ४ (ल.) अद्वितीय, अलौकिक पुरुष. 'बाळाजी बाजीराव प्रधान, नेवळ निधान, होले प्राणी.'—ऐपो ४१७. [सं. प्राणिन्.] ०करण, प्राणिलीकरण—न. प्राणिल करणे; प्राणवायुयुक्त करणे. (ई.) ऑक्सिडेशन. प्राणिकोटी—स्त्री. प्राणिजाति; जीववृष्टि (ई.) अनिमल किंगडम. प्राणि तापढाळु—न. प्राण्यास प्राप देण्यासारखे शोकाचे बोलणे 'उरोधु वादबलु। प्राणितापढाळु। उपद्रासु चाळु। बमस्पर्शु।'—ह्या १३. २७०. प्राणिदू—न. कोणतेहि मूलद्रव्य आणि प्राण यांचा संयोग होऊन मिळालेल्या रसायनास प्राणिदू म्हणतात. बहुतेक सर्व मूलद्रव्ये प्रागाशी संयुक्त होऊन प्राणिदे होतात. —ह्याको (प) २५६. (ई.) ऑक्साइड. प्राणिद्वीकरण—न. ज्वलनासक्त शास्त्रीय भाषेत प्रागिदीकरण म्हणतात. ही किया बहुतेक ज्वालामुक्त व उष्णतायुक्त असते. —ह्याको (प) २५६. (ई.) कंबश्चन. प्राणि-द्युत—न. फ्लॅश, एडके, वैल इ० च्या भुजीवर खेळावयाचा झुगार प्राणपूजा—स्त्री. प्राणिरूप ईश्वरावतार पूजेपासून तो मारलेल्या प्राण्याच्या हाडांना दिलेल्या मानापर्यंतच्या सर्व गोष्टींना प्राणिपूजा हे नाव देता येते मनुष्याला उपयुक्त, चातुक किंवा क्रूर, मानवी आत्मे, शत्रुन देणारे प्राणी यास पूज्य मानून त्यांची पूजा करण्याचा प्रघात कित्येक देशांत आहे —ह्याको (प) २५७. प्राणिल—न. हारीरास पोषक असे द्रव्य. (ई.) व्हिटॅमिन. प्राणि-शास्त्र—न. जीवशास्त्र; जीवविज्ञान; प्राण्यासंबंधांचे शास्त्र. (ई.) झुअलॉजी. प्राणिहिंसा—स्त्री विवेा प्राण्यांना ठार मारणे; जीवनास. प्राण्यांच्या चार जाती—स्त्री १. मणफ्याचे प्राणी (बोहा, मनुष्य इ०). २. सविमयप्राणी (खकडा, विबु इ०). ३. सुदुकाय प्राणी (गोगलगाय), ताराकृती प्राणी (पोंबळ्याचा कीटक, स्पंजाचा किडा इ०).

प्रांत—पु. १ देशाचा मोठा विभाग; इलाखा इ० प्रदेश. देश पहा. २ भाषा, चालीरीति, हवापाणी इ० बाबतीतून होणारा देशाचा विभाग. ३ स्थळ; जागा; स्थान. ४ शेवट; अंत; अखेरची स्थिति. 'की रामकथेचा प्रांत। बालमीकुमुनी जणतसे।'—रावि ८.५ ५ कड; काठ; हद्द; सीमा; मर्यादा; शीव. 'परी तो संव नेराचा सागातु जैसा नाबेक स्वस्थु। जेव नगराचा प्रांतु। स.जि.ना।'—ह्या ३.२११. ३ शेवटचा, टोकाचा भाग; अग्र ७ जिल्ह्यांतले तीन चार ताळुके मिळून मुलकी कामासाठी केलेला जिल्ह्याचा पोटविभाग. ८ जिल्ह्याच्या बरील पोटविभागाचा अधिकारी; डिस्ट्रिक्ट डेप्युटी कलेक्टर. ९ मुकाम. 'प्रांताबरी नीट पाववीं नेऊनि।'—दावि ९०. १० समूह; घबा; समुदाय. 'प्रांत तेथ फिरती अबलांचे।'—आशबरी ५. ११ (ल.) नाश; अत्यंत नाश. अखेर 'यादवकुळासि आला प्रांत। हें जाणे श्रीकृष्णनाथ।'—एमा ३०.७५. १२ वेळ; समक. 'पाहादप्रांतबरी येता कीर्तन।'

—दावि १७३. १३ भाग. 'पाहतां पाहतां प्रांतें। समाधान पावे चित्तें।'—ह्या ११ ५३५ १४ हस्तगत केलेला टापू; प्रदेश. 'जो आकळे गुणांवातु। त्यासि ते गुण करितो प्रातु।'—एमा ७.१९३. १५ परिणाम—शर [सं.] ० पहाणें—आयुष्याचे साथे करण्याची सोय पहाणें. 'प्रांत नसे जालों जों, तो मी पाहेन आणुला प्रात।'—मोआश्रम २.४२. ० भाग—पु. बाजूचा किंवा शेवटचा भाग; कड; काठ; शेवट; हद्द; सीमा. ० भाषा—स्त्री प्रांतिक भाषा; देशभाषा; विशिष्ट प्रांताची बोली. (ई.) डायलेक्ट. ० दिारस्ता—पु. मुखशिरस्ता. ० साहेब—पु. कलेक्टरच्या हाताखालील प्रांताचा अधिकारी. प्रांत अर्थ ८ पहा. 'श्री. कुळकर्णी यास प्रांतसाहेबांनी दोन महिन्यांची कैदेची शिक्षा दिली.'—के १४ ६.३०. ० स्थ—वि. प्रांतांत राहणारा; प्रांतवासी; देशवासी. ० हीन—वि. अमर्याद; अपार; अनंत 'की विवेकासृतसागर। प्रांतहीनु।'—ह्या २.३७६. प्रांतिक—वि. प्रांतातील; प्रांतासंबंधी. [प्रांत] ० परिषद—स्त्री. प्रांतातील लोकप्रतिनिधींची बैठक 'बेळगाव येथें भरलेली ... प्रांतिक परिषद सर्वतोपरी अपूर्व होती.'—टि ३.३२८. ० सर-कार—न. प्रांताची राज्यव्यवस्था पाहणारे सरकार 'शिल्लेतील पैशाचा विनियोग प्रांतिक सरकाराना देणगी देण्याकडे करितात'—के १६.४३०.

प्रातः—क्रि. पहाटेस; उजाडताच; सकाळीं, प्रातःकाळीं [सं. प्रातर्.] ० काल—ठ—पु. पहाट; सकाळ; प्रभातकाल, पहाटेच्या २ घटकांपासून ६ घटकांपर्यंतचा काळ; दिवसाच्या पांच भागांपैकी पहिला भाग. पराण्ड पहा प्रातभोजन—न. सकाळचे जेवण; न्याहारी. प्रातविधि—पु. शौच, मुखमार्जन, स्नान इ० सकाळीं आठोपण्याच्या गोष्टी प्रातःसंध्या—स्त्री. त्रैवर्णिकांनी करावयाची सकाळची संन्या दुसऱ्या दोन मऱ्यान्हसंध्या व सायं-संध्या. ० स्नान—न. अर्घवी सकाळीं करावयाचे स्नान ० स्मरण—न. पहाटेस देवाचे नांव घेणे; प्रातःकालचे हरिस्मरण प्रातराश—पु. सकाळचा फराळ किंवा जेवण; न्याहारी. [प्रातर+आश]

प्रातिकूल्य—न. प्रतिकूलपणा; विरोध; वैरभाव; जरूर अशा पदार्थांची उणीव. जसे—द्रव्य—लोक—काल—देश—प्रातिकूल्य. [सं.] प्रातिमासिक—वि. वास्तविक नसता भ्रमांमुळे तसे दिसणारे; समरूपः सारखे दिसणारे. [सं.] ० सत्ता—स्त्री. बावर दिसणारे अस्तित्व; वास्तविक नसून तसे भासणारे अस्तित्व, बसतुसत्ता पहा. प्रातिभोम्य—वि. प्रतिभोमपणा; विरुद्धपणा; उलटा क्रम. [सं. प्रति=विरुद्ध+भोम=बैस]

प्रांती—स्त्री शेवट; समाप्ति.—शर. प्रांतीची—स्त्री. पश्चिम दिशा. [सं. प्रतीची] प्रांतीचीन—वि. पश्चिमदिशेकडील; पश्चिम. [सं.] प्रांतु—पु. (महातु.) मार्ग; वाट. 'जेभांचां आम्ही नेणौ प्रांतु। ब्रह्मा भणौ।'—शर ४४१. [प्रात]

प्रातुपाहार—प. पहाटची वेळ, प्रातःकाल 'रात्रि प्रका-
ळी जाल. प्रातुपाहार ।'—धवळे पुर्वाचे ६७ [सं प्रातर्+प्रहर]

प्रात्यायिक—वि. १ अनुभवानें ओळखीचा किंवा माहिती
असलेला. २ विश्वास ठेवणारा; भ्रंवसा ठेवणारा. [सं.]

प्रात्याहिक—वि. दैनिक; दरोजचें. ' आमच्या मुंबईच्या
प्रात्याहिक पत्रांतील असल्या खटल्यांच्या बातम्या वाचाव्या. '
—आगर ३ १०६ [सं]

प्राथकाळ—पु (प्र) प्रातःकाल; पहाट; सकाळ 'प्राथकाळीं
उठोन सज्जन ।'—दाबि ४०१ [सं प्रातःकाल]

प्राथमिक—वि. पहिले; आधीचें, सुरवातीचें. आरंभीचें
[सं] • **शिक्षण**—न. मुलाला आगदीं आरंभी वेतात तें देशी
भाषेचें शिक्षण. ' हे शिक्षण ज्या अर्धी नुसत्या प्राथमिक शिक्ष-
णांनं पुरें होत नाहीं... '—केले १.७४. • **हुकुमनामा**—पु
दाब्याचा पूर्णपणे निकाल करता येण्यापूर्वी आणखी काम चालवा-
वयाचें असतां केलेला हुकुमनामा.

प्राथमिका—स्त्री. तज्ञेनी. हाताचें चौथें बोद; आंगठ्याजवळचें
बोद. [सं.]

प्रादक्षिण्य—न (ब्राह्मण, देवाची मूर्ति इ.स) उज-या
बाजूनं फेरी घालणें; (विरु.) प्रदक्षिणा. [सं.]

प्रादुर्भाव—पु. १ दमोचर होणें; दृष्टोत्पत्तीस येणें. २ अस्तित्-
त्वात येणें; उत्पन्न होणें. ' आज यांचे शरीरांत ज्वराचा प्रादुर्भाव
दिसतो. ' ३ उत्पत्ति, जन्म ४ आरंभ; सुरवात. ५ अवतार.
' जोह तयग प्रादुर्भावो । तो सामिलाय मिर्झाचा गावो । '—हा
१८.६७४ [सं.] **प्रादुर्ध्वत**—वि. दमोचर झालेला; दृष्टोत्पत्तीस
आलेला; उत्पन्न झालेला; पसरलेला. [सं.]

प्रादेश—पु. अंगठा व त्याजवळील बोद याच्या टोकांतील
महत्तम अंतर; ही दोन बोटे ताणून एकमेकांपासून दूर धरलीं असतां
त्यांमधील अंतर; वीत; टीच. [सं] • **प्राज्ञ**—वि. वीतभर; टीचभर.

प्राधान्य—न. १ मुख्यत्व; वर्यत्व; श्रेष्ठत्व; महत्त्व. २
वैपुल्य; अधिकपणा. ' देही ज्या गुणांचे प्राधान्य । तैसेचि कमें
निपजें जाण । '—एमा ११.२३९. [सं.]

प्रापक—वि. देणारा; पोचविणारा; मिळवून देणारा; बहाल
करणारा. [सं. प्र+आप्त+क]

प्रापंच, **प्रापंची**—(अशिट) प्रपंच, प्रपंची पहा.

प्रापंचिक—वि. १ प्रपंचविषयक; ऐहिक; सांसारिक. २
कुटुंबवत्सल; संसारी [सं.]

प्रापण—न. १ देणें; प्राप्तकरून देणें; पोचविणें; नेणें. २ (रसा)
उष्णतेच्या स्थलांतरांपैकी ही एक पद्धति आहे. यात उष्णता, उष्ण
झालेल्या द्रव्याच्या परमाण्व्चक्र गतीनं पसरते. (इं.) कन्व्हेक्शन
—ह्याको १०१. [सं.]

प्रापित—वि. संपादित; प्राप्तकरून दिलेला; पोचविलेला. [सं]

प्राप्त—वि. १ मिळविलेले; संपादन केलेले; संपादित. २
पोहोचलेले; आलेले; येऊन दाखल झालेले. ' सुयोद्यास श्री
डोंगरापासीं प्राप्त झालें. '—ह्याअर्थी हा शब्द समासांत पूर्वपदीं
योजतात जसे:—प्राप्त-श्री-यौवन-राज्य-यथा इ० ३ येऊन ठेप
लेले; उद्भवलेले; भोगास आलेले, ' मला दुःख प्राप्त झाले. ' ४
जबर; आवश्यक; भाग. ' सरकारचा हुक्म आला म्हणजे जाणें
प्राप्त. ' ५ पूर्ण अवस्थेला पोहोचलेला; ' तैसी प्राप्तीची पुरुषे ।
इंद्रिये लाळिलीं जरी कौतुकें । '—हा २.३५०. ६ (ल.) सिद्धि
पावलेला; कृतार्थ. ७ बळकट. —लिपु [सं.] • **कर्म**—न. अवि-
कारानुरूप भागास आलेले कर्म. ' कां प्राप्तकर्म साभिजे । येतुलेनि
नैऋत्या होईजे । '—हा ३ ४६ • **काल**, **प्रासादसर**—वि.
समयोचित; प्रसंगोचित; कालानुरूप [प्राप्त+काल, अवसर]
• **कालव्यचन**—न. हजरजबाब; योग्य वेळीं दिलेले योग्य उत्तर.
• **व्यवहार**—वि. बालपण जाऊन वयात आलेला. व्यवहार पहा.
प्रासार्थ—वि. कृतार्थ; कृतकृत्य ' देखें प्राप्ती जाहेल । जे
निष्कामता पावेल । '—हा ३.१५५. [प्राप्त+अर्थ]

प्राप्त—स्त्री. नफा; फायदा; मिळकत; प्राप्ति. [सं. प्राप्ति]

प्राप्तव्य—न. ध्येय, अंतिम हेतु; साध्य. 'स्वदेशाचे स्वातंत्र्य
हें आमचें प्राप्तव्य आहे. '—टिब्या. —वि मिळविण्यास योग्य,
शक्य; मिळविण्याजोगें; संपादितव्य [सं.] **प्राप्तव्यांश**, **प्राप्त-**
(पूर्व) **दा**—पु. फायदा; नफा; मिळकत. [प्राप्तव्य+अंश]

प्राप्ति—स्त्री—स्त्री १ मिळकत; लाभ; फायदा; नफा. ' जे
साम्यापरीती जमीं । प्राप्ति माहीं । '—हा ६.४१०. २ प्राप्तपणा;
प्राप्तस्थिति, सिद्धि; मफलता. ३ येणें; उद्भवणें, प्राप्त होणें;
भोगास येणें (सुख, दुःख इ०). ४ अष्टमहासिद्धींपैकी एक; सर्व
प्राण्यांच्या इन्द्रियांशीं त्या त्या इन्द्रियाच्या अधिष्ठात्री देवतांच्या
रूपानें संबंध घडणें, ' अणिमा महिमा लघिमास्थिती । या तिन्ही
देहसिद्धीची प्राप्ती । प्राप्तिरिद्रिय जे बंदती । '—एमा १५.४३.
५ प्राज्ञा; सामर्थ्य; छाती; किंमत; विश्वास; प्रतिष्ठा; लाग; पाह.
' मजबोरबर बोलायला त्याची काय प्राप्ति ? '—' नाहींतरी
काय प्राप्ती मानवाची । कंदर्पे हरावया । '—जै २२.३४ [सं
प्राप्ति] • **कर**—वि. प्राप्ती करून देणारा; लाभकारक. 'तंव लवि-
मला हावा बोळा । बाहु स्फुरती वेळोवेळां । हें तंव चिन्हें ने
गोपाळा । प्राप्तीकरें जें हौती । '—एकव ५.७६. • **पुरुष**—पु.
ज्याला भगवत्स्वरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे असा साधुपुरुष.
• **बरांत कर**—पु. कामधेयांच्या वर, अगर इतर मार्गानें एखाद्या
इसमास अगर संस्थेस जें वार्षिक उत्पन्न जेंतें त्यावर सरकारकडून
विधिष्ट प्रमाणांत घेण्यांत येणारा कर. **प्राप्त्येश**—पु. लब्ध्यास,
फायदा; मिळकत, नफा. [सं. प्राप्ति+अंश] .

प्राप्य—वि. मिळविण्यास योग्य, लायक, शक्य; संपादनीय.
—न. फळ; साध्य. 'या यज्ञक्रिया तरी आनानीं। परी प्राप्य तें एक।'—हा ४१००. [सं.]

प्राबल्य—न. प्रबलता; प्रबलपणा: सामर्थ्य: बलैस्व: बल-जाव. [सं.]

प्रामाणिक—वि. १. खरा, सच्चा; इमानी; सत्यनिष्ठ, विश्वासुक (मनुष्य, व्यवहार इ०). २. सप्रमाण: आधारयुक्त. ३. जो प्रयश्चिवाय आपल्या पदार्थे भाषण करीत नाही तो. [सं.]
प्रापणा—उ. खरेपणा: सच्चेपणा; सत्यनिष्ठता; विश्वासपणा. 'जे जे धंदे प्रामाणिकपणे चालवितां येतात ते ते मारे सारख्या योग्यतेचे होत'—सहचारिणी नाटक २२.

प्रामाणिक—शम. प्रमाणे 'स्वरूप होते तदुल कणिक। वर-कड त्या प्रामाणिक।'—गुच (पाठभेद) ३८११.

प्रामाण्य—न. १. सप्रमाणता; सत्य: न्यायीपणा, वस्तु-स्थितिदर्शकत्व. २. खरेपणा; मत्तया; विश्रुसनीयता; प्राज्ञलपणा. ३. आधार, गुरावा; प्रमाण [सं.] ०. **प्राह**—उ. खरे, योग्य, न्याय्य आहे असे मानणे; मान्य करणे; प्राश्र घरणे; सप्रमाण मानणे; विश्वासणे [सं.] ०. **निश्चय**—उ. सत्य, बरोबर असल्याची खात्री. [सं.]

प्रामादिक—वि. चुकीचे; दोषयुक्त; चुकांनीं व्याप्त [सं.]

प्रामिसरी नोट—झी. १. साबकाराकडून कर्जे घेऊन ते काहीं ठराविक म्याजासह परत देण्याबद्दल त्यास लिहून दिलेली वचनचित्री. 'त्याच्या प्रामिसरी नोटा पार जाऊन टाकतो'—नाटू ३.४१. २. सरकारला कर्जे काढण्याची जरूरी लागते तेव्हां काहीं ठराविक म्याज देण्याचे वचन देऊन जो दस्तऐवज विकतात तो. [इ.]

प्राय—वि. १. (समासांत) सारखा; तुल्य; सम; सदृश: प्रमाणे. जसे—मृत्यु-वज्र-अमृत-विष-जात-गत-प्राय. २. बहुतांशांनीं युक्त असलेले; विपुल. 'कांकडी, कलिंगड, केळे हे पदार्थ प्राय: जल प्रायश्च आहेत.' [सं.]

प्राय:, **प्रायश:**—क्रि. १. बहुतकरून; बहुधा; बहुतांशी; सामान्यपणे; साधारणतः. २. बहुतेक; विशेषकरून. 'प्राय: आमचे जाणे दहा दिवसांनीं होईल.' [सं. प्रायम्]

प्रायवत—वि. (कों.) म्हातारा—लिपु. [प्राय (कों.)=वय+वत=प्रत्यय]

प्रायशां—सां—क्रि. बहुतकरून; प्रायः; प्रायशः 'प्रायशा जे धनबद्दक। त्यांसि इहलोकीं नाहीं सुख।'—एमा २३१७०. [सं. प्रायम्]

प्रायश्चित्त—न. १. पापाच्या निराकरणार्थे करावयाचे यज्ञ, उपवास, तप, दान इ० विधि; पापक्षालनाचे केलेले कर्मे: दंड. परिमार्जन; शुद्धि. 'आणि विषयांचे विष उडव्हनि। जे सर्वेद्रियां प्रायश्चित्त देऊनि।'—हा ८.१०४. २. सर्वे दोषांचे व चुकांचे

निरसन करण्यासाठीं यज्ञाच्या शेवटीं केलेला होम. ३. (वि.) येथुं जिस्ताने मरणदंड भोगून देवाचा व मनुष्याचा घबडून आणिलेला समेट. (इ.) अंतोनमेंट 'जो प्रायश्चित्ताचा मेढा त्याच्या प्रायश्चित्ताप्रोत्यर्थे अप्रियतांत येईल त्याशिवाय आणखी हा खंड वेगळा. —गण ५.८. [सं.] **प्रायश्चित्ती**—वि. प्रायश्चित्त घेणारा; प्रायश्चित्तास योग्य, पापक्षालन करणारा.

प्रायिक—वि. १. सामान्य; सर्वोपधारण; बहुतकरून, बहुधा असणारा. २. (चुकीनें) विरळा; क्वचित् आढळणारा. ३. अर्धवट; अस्पष्ट 'अशा प्रकारच्या प्रायिक पुराव्यावर उभारलेले ...'—साकेतिसाचे संवाद २६१. [सं.]

प्रायोपवेशन—न. काहींच अवप्रवृत्त न करतां एकासीं बसून मरणाची वाट पहाणे. परिमार्जनाचा किंवा धार्मिक पुण्य प्राप्तीचा हा एक मार्ग आहे. [सं. प्राय+उपवेशन=वसणे] **प्रायोपविष्ट**—वि. प्रायोपवेशन करणारा 'प्रायोपविष्ट असतां'—वेणसं

प्रारब्ध—न. १. बऱ्यावाईट कर्मांचे ह्या जन्मांत भोगावे लागणारे फळ; संचितप्रारब्ध (पूर्वजन्मीं केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेले) व क्रियमाणप्रारब्ध (ह्या जन्मात केलेल्या कृत्यावरून ठरविलेले) असे प्रारब्धाचे भेद आहेत शिवाय अनिच्छाप्रारब्ध, परेच्छाप्रारब्ध व स्वेच्छाप्रारब्ध असेहि आणखी भेद आहेत 'प्रारब्धकर्मांभोगादेव-क्षय.'—संचितापैकीं जेवढ्या भागाचीं फळे (कार्ये) भोगण्यास सुरवात झाली तेव्हेच प्रारब्ध होय. —गीर २६८. २. नशीब; दैव; भाग्य. ३. (ल.) कपाळ. 'राघोबादावेनें प्रारब्धावर मारले नारायणाबास दिला ठकवून।'—गापो १००. [सं.] ०. **उडघडणे**—दैव उघडणे; चांगली प्रवृत्ता येणे; सुखाची प्राप्ति होणे. 'यदीय प्रारब्ध प्रगटच असें हे उघडले।'—साहू १.५६. सामाशब्द—०. **गति**—झी. नशिबाच्या चक्राकार गतीबरोबर फिरणे; आकस्मिक गोष्ट: दैवाचा फेरा. ०. **फुटका**—वि. फुटक्या नशिवाचा; 'कमनशिवी; हुद्वैवी. ०. **योग**—उ. १. नशिवाचा योग; दैवयोग. २. यष्टच्छा; आकस्मिक गोष्ट. ०. **व्या**—उ. दैव हेच श्रेष्ठ असे मानणे याच्या उलट प्रयत्न-वाद किंवा पौरुषवाद दैववाद पहा. ०. **व्याही**—उ. प्रारब्धवादाच्या तत्त्वाप्रमाणे चालणारा किंवा त्याचे समर्थन करणारा. ०. **सूत्र**, **प्रारब्धाचा कोरा**—नपु. नशिवाचा घागा किंवा साखळी.

प्रारब्ध—वि. आरंभिलेले; आरब्ध; सुरुवात केलेले [सं.]

प्रारंभ—उ. आरंभ; सुरुवात. [सं.] **प्रारंभणे**—वक्रि. आरंभणे; आरंभ करणे; सुरू करणे; सुरुवात करणे [प्रारंभ]

प्रार्थक—वि. १. याचना, विनवणी करणारा; मागणारा २. प्रार्थना करणारा [सं.]

प्रार्थ(धि)णे—क्रि. १. याचना करणे; याचिणे; मागणे; भिक्षा मागणे. २. विनंति, अर्ज, प्रार्थना करणे; विनविणे. 'तैसा तुम्हीं मी भेगिकारिला। सज्जीं आपुला म्णितला। तरी उणे सद्वेज उपसा हला। प्रार्थे-कायी।'—हा १.६५. ३. मिळविणे. 'सुभट प्रार्थांचा

परमनीं गमनीं तुरंगं चालकसा । '—मोभीष्म १ १०२. [प्रार्थना] **प्रार्थन**, **प्रार्थना**—नक्षी १ याचना; मागणें. २ विनंति; विनवणी (किं० करणें; मांघणें). 'प्रार्थना बहुत आगमनाची मांघली.' ३ (स्त्रि.) ईश्वराशीं जीवाभ्यास सेंभाषण; तसेंच आपलीं पापे पदरीं घेउन व देवानें दिलेल्या दयेच्या देणग्या कृतज्ञतापूर्वक कबूल करून त्याच्या इच्छेनुसार असणाऱ्या गोष्टीसाठीं सिस्त्याच्या नावानें आपल्या विनंत्या सादर करणें. 'अनुभूति भक्ति स्वर्गाचेंच द्वार। परमसुंदर प्रार्थना हें।'—उत्सं ३११ [सं.] **प्रार्थनीय**—वि. प्रार्थना करण्यास योग्य, लायक; विनंति, याचना करण्याजोगें. [सं.] **प्रार्थिन**—वि याचिलेला; विनंति केलेला [सं.] **प्रार्थ्य**—वि याचना करण्यास योग्य, शक्य, आवश्यक; विनंति, प्रार्थना करण्याजोगा [सं.]

प्राग्वध्य—न. (अप) दैव; नशीब; प्रारब्ध पदा. [सं. प्रारब्ध] **प्राग्वध्य**—न. १ उतार; उतरण, बांकडेपणा. २ (ल.) प्रवृत्ति, कल; श्रोक; आसक्ति; ओढ. [सं प्र+अधनम]

प्रावरण—न. पांचण्याचें वस्त्र; पावरूण. 'तत्सुवर्णासमान। उभयपीतांबर जाण। एक कासे विराजमान। दुज्या प्रावरण शोभत।'—एमा ३०.२०१. [सं.]

प्रावृ(वा)रण—सक्ति. (शाल वंगरे पांवरूण) अंगावर टाकणें; पांवरणें; आच्छादणें. 'प्रावारून उपा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी।'—केक ६४. [प्रावरण]

प्राची विषय—न. नैपुण्य; कौशल्य; शास्त्र, कला इ०मध्ये निष्णातपणा; दक्षता. [सं. प्राचीष्य]

प्रावृत्त, **प्रावृष-वा**, **प्रावृत्काल**—पुकीपु वर्षाकाल; पावसाळा. [सं.]

प्रावृत्त—वि. १ आच्छादिलेले; झाकलेले; गुरकटलेले. २ वेढा, गाराडा घातलेले. [सं]

प्रादाक—वि. (समासांत) प्राशन करणारा; पिणारा. [सं.]

प्राशणें—उक्ति. प्राशन करणें; पिणें; शोषणें; शोषून घेणें. [प्राशन] **प्राशित**—वि व्यापलेला; प्राशन केलेला; शोषून घेतलेला.

प्राशन—न. १ पिणें; पान. 'नयनद्वारें प्राशन। करुनि हृदयीं आणित्ती कृष्ण।'—एस्व ६.११. २ शोषण; शोषून घेणें ३ (ल.) नाश. 'कोष खवळल्या दाखण। बुदीचें तत्काळ नामे हान। तेव्हां विवेकाचें प्राशन। करी जाण महामोह।'—एमा २१.२१७. [सं] **प्राशनीय**—वि पिण्यास, प्राशन करण्यास योग्य; पानीय; शोषण करण्यास योग्य [सं]

प्राशास्य—न. १ अस्तसंपूर्ण; ऐमपैसपणा; अथळपळपणा; विस्तृतता. २ स्फुरपणा; भोकेपणा; उचळपणा (भाषण, वागणूक यांचा). ३ घोरपणा; औदार्य; उच्चपणा (भावना, मन इ० चा).

४ विप्लवा; समृद्धता; पुष्कळपणा (साधन, उपाय, सामुग्री इ० चा). [सं]

प्राश्चित—न (अप) प्रायश्चित पदा. 'अथवा प्रसाद सेविता। प्राश्चित पडे।'—दा ५.२.५९ [सं. प्रायश्चित]

प्राश्चि—पु. उद्योतिषी—वि १ साकुनासंबंधी; शुभाशुभ लक्षणविषयक. २ शकुन, दृष्टांत इ०चा उलगाडा करण्यांत कुशल. [सं.]

प्रास—पु. एक शब्दालंकार. यांत त्याच त्या अक्षरांची पुनरावृत्ति होते. अनुप्रास पदा. उदा० 'अन्या धन्या कन्या अन्याय न्याय जाणत्या होत्या।' [सं. प्रास] **प्रासाला प्रास**—यमकाला यमक

प्रास—पु भाला. 'याशिवाय अन्य आयुधें सांगितली आहेत तीं प्रास, परशु ... हीं होत.'—हिल्ल ९ [सं. प्र+अस्]

प्रासंगिक—वि १ प्रसंगानें आलेला, प्रसंगविषयक; नैमित्तिक 'प्रासंगिक गोष्ट संपवून प्रकृत कथा चालू द्या.' २ प्रसंगा-नुसार. समयोचित; विषयानुसार. ३ प्राप्तकाल; प्राप्तावसर. [सं.]

प्रासाद—पु १ राजवाडा. राजमंदिर 'तेवींचि एखादा प्रासाद। कां करावा अश्वमेधु।'—ह्या १०.२३२. २ देऊळ; देवालय. 'कीं प्रासादाचेनि मीषे। आकाशा मांच बांधले जैसे।'—क १६. [सं] ० **प्रतिष्ठा**—स्त्री. नव्या देवालायाचा उद्घाटनसमारंभ.

प्रासादणें—सक्ति. प्रतिष्ठापना करणें; प्रतिष्ठापणें. 'हनुमान-मूर्ति पुरातन निद्रिस्थ उठविली। ब्रह्मदेवें ज्ञेतायुगीं पुजुनि जे प्रासादिली।'—सप्र ३.३८.

प्रासादिक—वि. १ देव, सत्पुरुष इ० पासून प्रसाद म्हणून मिळालेले (फूल, फळ इ०); योरांच्या कृपेन मिळालेले. २ ईश्वर-कृपाविशिष्ट; प्रसादयुक्त (ग्रंथ, काव्य, वैद्य, गुरु) ३ प्रेमळ. -शर. [सं.] ० **कविता**—स्त्री. प्रसादयुगानें युक्त कविता; ईश्वरी प्रसादानें रचिलेली व श्रवण केली असतां हान होणारी कविता. 'प्रासादिक कविता एकोनि कार्णी। श्रोते आश्चर्य करित्ती मनीं।' [सं.]

प्रास्तिक—वि. बाळंतपणासंबंधी; प्रसूतिविषयक. [सं]

प्रास्तविक—वि १ समयोचित; विषयानुसार; प्रस्तावनासारूप. २ योग्यपणें घुरवात केलेले; योग्य वेळेला उध्दृत केलेले. [सं.]

प्रास्थानिक—न. प्रवासास जाण्याच्या वेळीं शुभ मुहूर्ते नसल्यास प्रवासास निघण्यापूर्वीं तांदूळ, हळकुंड, पैसा इ० ची पुरवुंडी करून दुसऱ्याच्या घरीं ठेवितात ती. प्रधान पदा. [सं.] -वि. प्रस्थापनासंबंधी; गमनविषयक (सुहृत्, साहित्य इ०).

प्राही—स्त्री. (कों) (प्र. विरु) पराई पदा.

प्राहूण—पु दिवसाच्या तीन भागांपैकीं पहिला भाग. [सं]

प्राह—न. सुसुप्ति अवस्थेचा अभिमानी जीव. 'जीव अवस्थाचा अभिमानी। हेंही न घडे जीवा लागुनी। विश्व तेजस प्राह तिन्ही। अवस्थाभिमानी हे तिहींचि।'—एम्पु १३ १९७ -वि.

श्रद्धाणा; हुषार; विद्वान्; बुद्धिमान्. [सं.] **प्राज्ञाभिमान**—३. छुपुपि अवस्थेतील अभिमान. [प्राज्ञ+अभिमान] **प्राज्ञाभिमानी**—३. छुपुपि अवस्थेचा अभिमान करणारा जीव. [प्राज्ञ+अभिमाना]

प्राज्ञा—स्त्री. १ तीव्र बुद्धिमत्ता; ज्ञान; पतृपणा. २ योग्यता; महत्त्व, पवां, किंमत, सामर्थ्य; मगदूर; लायकी; मातब्बरी 'सप्रेमध्वे मजशीं भांडायला काय तुम्ही प्राज्ञा ?' [सं.]

प्रिष्ट—पु. (मुद्रण) छापा; ठसा; छापण्याचे साधन. 'ह्या मसुद्याचा प्रिष्ट मला प्रेसमध्वे छापावयाचा आहे.' [इ.]

प्रिथिवी—स्त्री. जग; पृथ्वी. -शक ६०२चा. विक्रमादित्य ताम्रपट. [सं. पृथ्वी]

प्रिन्सिपल् सदरअमीन—पु. जिल्ह्याच्या न्यायाधिकाऱ्याच्या हाताखालचा दिवाणीकोर्टातील न्यायाधीश; मुनसफ; सबजज.

प्रिन्सिपॉल—पु. मुख्यध्यापक, मुख्य. [इ.]

प्रिय—पु. पति, नवरा; जार, प्रियकर 'तरी स्वाधिकाराचेनि मागें। आले जे मानिलें आंणें पतिव्रतेचेनि परोध्वे। प्रियातें जैसैं।' -ह्या १८.५८६. (काव्य) आनंद -हंको -मनको. [सं.]

-वि. आवडते; प्रेमावधे; सुखकर. [सं.] **० करणें**—खूष करणें; संतोष विणें. सामाशब्द—**० कर**—पु. पति; नवरा; कांत; जार. 'प्रियकराची धनदौलत व अधिकार थोडा थोडा बापरण्यास सुरवात करावी' -मानाप ६२. **प्रियकर**—वि. प्रेमास चालना देणारे; आदरास उजेळ देणारे. [सं.] **प्रियतम**—न. (नाट्य.) पति; नवरा; जार; प्रियकर; नायक. -वि. अत्यंत प्रिय. [सं. प्रिय+तम=तरतमदर्शक प्रत्यय] **० तमा**—स्त्री. १ स्त्री; धन्यनीप; शुद्दिणी. २ जारिणी; प्रेमपात्र; नायिका. [सं.] **० पात्र**—वि. आवडता; लाडका. 'तों तथे देखिला समोरसुत। जो ज्ञानी भक्त विरक्त। जो श्रीरामाचा प्रियपात्र। प्राणहूनि पलीकडे।' -हृ ३१.१३. **० वंत**—पु. प्रियकर. 'होळें काय उतराई दासी आपली प्रियवंता।' -होला १४६. **० बावी**, **प्रियवद**—वि. गोठ बोलणारा; मधुरभाषी. [सं.] **प्रियाभिमान**—स्त्री. अत्यंत प्रेमाची स्त्री. [सं. प्रिय+अभिमाना] **प्रियोत्तम**—पु. पति; कांत; नवरा. 'जो प्रेहेचा प्रियोत्तम। ब्रह्मविद्येचा विभ्रासु।' -ह्या १७.३३. -वि. अत्यंत आवडता; प्रीतिपात्र. [प्रिय+उत्तम]

प्रियंगु—पु. राळा (धान्य). [सं.]

प्रियंवदा—स्त्री. एक वृत्त. याच्या चरणांत १२ अक्षरे आणि न, भ, ज, र हे गण असतात. 'मुनिजनीं मदनसा विसे सये। मज गने घर तुझ्या मनास ये। जनकजेस रिक्तवृत्तिया तदां। बदतसे निजसखी प्रियंवदा।' **प्रिया**—स्त्री. १ शुद्दिणी; बायको. २ जारिणी; प्रेमपात्र. ३ नायिका. -वि. आवडती. [सं.] **प्रियाक**—वि. (महापु.) प्रिय. 'तैसा मनुष्यदेहाचा आकार। बाहिजे दह्यें प्रियाक। भीतरुं कृपा।' -ह्याप्र ७४९. **प्रियु**—यू-वि. प्रिय; आवडता. 'श्रेष्ठ सज्जानी प्रियु शको. ५. ३२

भगवंता।' -दावि २५७. -पु. पति; नवरा; पुरुष. 'जो प्रियूची प्राणेश्वरी। उलथे आवडीचिजे सरोभरी।' -अमृ १.२.

प्रियेव, प्रेस—३. (गो.) किंमत. [पोट्टे. प्रेसो]

प्रीणन—न. संतोष; रुचि; खूष करणें. [सं.]

प्रीत—स्त्री. १ प्रीति; प्रेम. २ आवड. 'भक्ताच्या बाक्याची प्रीत नारायेणा।' -रामदासी २.१३३. -वि. १ आवडते; प्रिय असलेले. २ संतुष्ट; तृप्त; खूष केलेला. [सं. प्रीति]

प्रीति—स्त्री. १ प्रेम; स्नेह; माया; दया. २ मजी; कृपा. ३ आवड; शोक; सौरस्य; एखाद्या गोष्टीत संतोष मानणें. 'फणस टाकुनि रसाळ। प्रीतीनें घेतले कनकफळ।' ४ ज्योतिषशास्त्रातील सत्तावीस योगांपैकी दुसरा योग. योग पद्दा. ५ (संगीत) बाराव्या ध्रुतीचें नांव. ६ (रसायन) एकमेकांशीं मिळण्याचा धर्म. (इ.) अफिनिटी. [सं.] **० लावणें**—लावून घेणें—एखाद्याचें प्रेम संपादन करणें. सामाशब्द—**० कर**—वि. प्रेम करणारा. 'तुका म्हणे आम्ही जिवाच्या उदारा। झालें प्रीतिकरा गोविदासी।' -तुगा ३०७. **० कलह**—पु. प्रेमाचें भांडण; धडेंत केलेलें भांडण; प्रेम कलह. **० वास**—पु. आवडनावड. 'तैसाचि द्विचिरसु। उपजवी प्रीतित्रासु।' -ह्या २.११८. **० वृत्त**—वि. नववधू सासू-सासरा यांनां नमस्कार करावयास जाते त्यावेळीं त्यांनीं प्रेमानें तिला दिलेलें (स्त्रीधन). **० दान**—न. एखाद्याची विद्या, शौर्य इ. गुणांवर संतुष्ट होऊन दिलेलें बक्षीस; प्रेमाची कृपण. **० पात्र**—न. १ आवडते माणूस; २ (लं) बायको. 'प्रीतिपात्र गेलें मरणें। तयालागीं जीव देणें।' -दा २.६.१०. **० मान**—वान-वंत-वि. प्रेमळ; मायावद; दयावान्; प्रीतियुक्त; प्रेम करणारा **० वाद**—पु. अंतःकरणांत काहीं किरियस नसता केलेला वादविवाद. **० विवाद**—पु. वधूवंत्याच्या पत्रिका बगैरे न पाहता त्यांचीं गोत्रे व मनें एकमेकांशीं जुद्ध होणारा विवाद. **० षडाष्टक**—न. (ज्योतिष.) सिंह-मीन, तूळ-वृषभ, मकर-मिथुन, मेष-वृश्चिक, व धन-कर्कट ह्या दोन दोन जोड राशी; हे विवाहात शुभकारक आहे. **० श्राव**—न. मातापितरांच्या नावानें केलेलें एक प्रकारचें श्राद्ध. **० संगम**—पु. समोरासमोरून येणाऱ्या दोन नद्यांचा संगम. **० सन्मान**—पु. प्रेमानें दिलेला मान किंवा आदर. **प्रीतीचें नाम**—नांव-न. (लहान मुलांस) लाडिकपणानें दिलेलें नांव. **प्रीत्यर्थ**—शब्द. (मूळ अर्थ प्रीतीसाठीं, प्रेमासुलें परंतु स्व अर्थ) करिता; साठी; मुळें; एखाद्याच्या उद्देशानें. 'सोताप्रीत्यर्थे ह्वाज रूपये खर्च पडला.' [प्रीति+अर्थ]

मुद्रण—न. (मुद्रण) छळलेला मजकूर छड आहे कीं नाही हे पाहण्याकरितां टाडपांस झाडें लावून साध्या कागदावर त्याचा जो उगव काढतात तो; खर्चा; कच्चे मुद्रित. 'जम्मा लावून पुफ तपाशीत बसतो.' -मोर ३२. [इ.] **० करेकटर**—पु. (मुद्रण) छळ-बिलेच्या मजकुराचा खर्चा छड आहे कीं नाही हे तपासणारा. [इ.]

मुद्रण—न. (मुद्रण) छळलेला मजकूर छड आहे कीं नाही हे पाहण्याकरितां टाडपांस झाडें लावून साध्या कागदावर त्याचा जो उगव काढतात तो; खर्चा; कच्चे मुद्रित. 'जम्मा लावून पुफ तपाशीत बसतो.' -मोर ३२. [इ.] **० करेकटर**—पु. (मुद्रण) छळ-बिलेच्या मजकुराचा खर्चा छड आहे कीं नाही हे तपासणारा. [इ.]

प्रेक्षोलित (करण)—न. (कृत्य) पाय कुंचित करून वर करणे व पुढे मागे हलवून खाली टाकतांना अंचित करणे व त्रिक फिरवितां फिरवितांच उडी मारणे. [सं.]

प्रेत—न. १ शव; मुडवा. २ सपिंडी, उत्तरक्रिया इ० होउन पितर होण्यापूर्वीचा मृत जीव. [सं.] सामाशब्द-० **कमे-कार्य-क्रिया**—नशी. औष्वेदेहिक विधि. ० **कला-ळा**—की. १ मरण-समयी तोंडावर येणारा फिकटपणा ३ (ल.) भीति, आजार, फजीती इ० मुल्ले ष्वेह्यावर दिसणारा निस्तेजपणा 'तेथे (महाराष्ट्रत) 'एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात सर्व बाबतीत प्रेत-कळा आली होती...'—टि ४२८२. ० **ज-वि**. (प्रेतापासून उत्पन्न झालेला. परशुरामाने श्राद्धासाठी प्रेतापासून उत्पन्न केला यावरून) चित्पावन किंवा कौकणस्थ ब्राह्मणाबद्दल उपाहासाने योजितात. [सं.] ० **दीक्षा**—की. प्रेतकळा. 'आकूरा गोपिकांस शिडकाविले हरी मागत भिक्षा । आकुरा । गोकुळाच्या जनास दिवली प्रेतदिक्षा ।'—होला १२ ० **नाथ**—पु यम 'यमपुरी बोस पडे । म्हणोनी रडे प्रेतनाथ ।'—एमा आनंदलहरी ३८ ० **भूमि-खन**—कीन. स्मशान; मसणवठा. [सं.] ० **यात्रा**—की. प्रेत स्मशानांत नेण्यासाठी जमलेला, प्रेताच्या मागून जाणाऱ्या लोकांचा जमाव. 'प्रेतयात्रा निघाली तेव्हा बराच लोकसमूह जमला.' ० **स्वैस्कार**—पु. मृत मनुष्याच्या शरीराची विलंबात लावणे; मृतांना पारमार्थिक सुख प्राप्त करून देणे व मृताच्या पश्चात् त्याच्या आप्ताना मृताच्या अशोचापासून मुक्त करणे. ० **साया**—की. प्रेतछाया. 'तया प्रेतसायाचा पाखाळ । रंकपणाचा उजाळ ।'—एकनाथकृत २०६. **प्रेताबरील पान**—न. (ल.) अत्यंत छुल्लक परंतु अत्यंत अशुभ वस्तु. **प्रेताशौच**—न. प्रेत वाहून नेल्यामुळे होणारा विटाळ. [प्रेत+अशौच] **प्रेत्या**—पु. (तिरस्कारार्थी) औष्वेदेहिक कर्म सांगणारा ब्राह्मण; कारटा. [प्रेत]

प्रेत-स्तु—पु. प्रयत्न. 'तोडावया स्वप्नबंधन । नलगे आणीक साधन । त्यास प्रेत जाणुतीवीण । बोलेचि नये ।'—दा ८.७.६३. [सं. प्रयत्न]

प्रेम—न. १ प्रीति; माया; दया; स्नेह; सौख्य २ दैवी प्रेम; प्रेमाची तदाकार अवस्था. ३ पुत्र वगैरेच्या ठिकाणी असलेली अत्यंत प्रीति; प्रीतीचा उमाळा. (कि० येणे) [सं.] सामाशब्द-० **कन्हार**—न. प्रेमरूपी कमळ. 'मुखी दंत तेजागळा भातु लोपी । तया पाडली प्रेमकन्हार वोपी ।'—सुरामाबाल ९. ० **घाई**—की प्रेमासुळे झालेली उत्सुकता; उतावीळपणा; धुव्धता; चांदल ० **टांगा**—वि. ज्याचे प्रेम गुंतले आहे असा. 'फुलांचिया भोगा—। क्षणी प्रेमटांगा । ते करेयाचा गुडघा । तैसें होईल ।'—ज्ञा १३. ५५७. [प्रेम+टांगणे] ० **त्त्व**—न. वास्तविक, खरी प्रीति 'प्रेम-त्त्व विस्तारिले ।' ० **पात्र**—न. प्रीतीचे मागूस. 'हल्ले दुसरे कुणी

प्रेमपात्र आहे का ?'—निचे १.४. ० **पान्हा**—पु. १ मूल पाहतांच मातेच्या स्तनांतून गळू लागते ते दूध २ प्रेमाचा पाक्षर ० **पूर**—पु. अलोट प्रेम; अत्यंत प्रेम वाटणे. 'रखवीर आलिगिला मानसी । प्रेमपूर न साबरे ।' ० **पेहे**—न. प्रेमपेय. 'पाजी प्रेमपेहे वाडे तया अंकी । म्हणे हे लाडकी तान्ही माझी ।'—निगा १६२. ० **फासा**—पु. प्रेमामध्ये गुरफटणे, प्रेमपाश. ० **माक**—की. प्रेमाचे वचन; शपथ. 'त्याला प्रेमभाक नाही कां म्हणत ?'—मोर २६. **प्रेमाधु**—पुन अत्यंत प्रेमासुळे येणारे अश्रु; आनंदाश्रु. [सं. प्रेम+अश्रु] **प्रेमळ**—वि. ईश्वरभक्ति, कथा इ० विषयी अत्यंत प्रेम असलेला; प्रेमयुक्त; मायाळू; दयावान. 'म्हणोनि प्रेमळाचा सखा । स्कुंदस्तुंदोनि रडतसे ।'—ह १८.१२०. [प्रेम] ० **स्थिति**—की. (काव्य.) प्रेमळपणा; मायाळपणा

प्रेमा—पु १ प्रेम, प्रीति 'राजा, तुला प्रेमा पाहून मी संतुष्ट झाले'—रत्न १४. २ प्रेमाने ओढवून जाणे: प्रेमपान्हा; एखाद्या विषयी वाटते तें उत्कट प्रेम (कि० येणे) ३ प्रेमाचा विषय; प्रिय मनुष्य. —शर. [सं.] **प्रेमाथेण**—अकि. प्रेमांत बुडून जाणे 'नाना त्यांचे प्रेम जे प्रांजळ । तेंही योजले प्रेमजळ । त्या जळीं तो जळदनील । प्रेमाथिला होत्साता ।'—रास ५६३४. [प्रेम]

प्रेय—न. इद्रियास प्रिय असे ऐहिक सुख —गी ९३. [सं.] **प्रेरक, प्रेरयिता**—वि. १ पाठविणारा; गर्त देणारा. २ उत्तेजन, चेतना, स्फूर्ति देणारा; प्रेरणा करणारा. [सं.]

प्रेरण, प्रेरणा—नकी १ पाठविणे. २ प्रवृत्त करणे; उत्तेजन; स्फूर्ति, चेतना; प्रोत्साहन; उदावणी 'जाणोनि मायेचे मिथ्यात्व पूर्ण । तिचे प्रेरण आणि आवरण ।'—एमा २९.७७१. ३ आज्ञा. 'जो मधुसूतभमदेन । जो सुरारि मधुसूदन । जो परमात्मा श्रीकृष्ण । तो करी प्रेरण प्रभासे ।'—एमा ३०.९९. ४ (यंत्रशास्त्र) ज्या कारणांचे स्थिर पदार्थांच्या अंगी चलन उत्पन्न होते अथवा चलन पावलेल्या पदार्थांचे चलन कमी होते किंवा फिरते त्यास प्रेरणा म्हणतात. (इं.) फोर्स. [सं.] ० **क्रिया**—की. प्रयोजक धातु. [प्रेरण+क्रिया] ० **त्रिकोणसिद्धांत**—पु. विवक्षित कणावर कार्य करणाऱ्या प्रेरणांची परिमाणे व त्यांच्या दिशा त्रिकोणाच्या तीन बाजू कमाने दर्शवितील तर त्या प्रेरणा त्या कणास समतोल धरतील. —यैस्थि २८. ० **पृथक्करण**—न. एका प्रेरणेचा विघात करून अनेक घटकप्रेरणा काढण्याची रीत; प्रेरणाविघात. —यैस्थि ६. ० **स्वच्छरत्व**—न. प्रेरणेचा संचार काही फरक न पडतां एकाच रेंवेत एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी होणे. —यैस्थि ९. **प्रेरणेकी करण**—न. अनेक प्रेरणांची फलितप्रेरणा काढण्याची रीत; प्रेरणा-संचात. —यैस्थि ९. [प्रेरणा+एकीकरण]

प्रेरणे—सकि. १ पाठविणे. २ उद्युक्त करणे; प्रवृत्त करणे; प्रोत्साहन घेणे. मनांत ठरविणे; भाग घेणे. 'इद्रियां प्रेरितां वारिता ।

हे सत्प आधीन हृदयस्या ।'—एमा ११.११४४. [प्रेरण]
प्रेरित—वि. १ पाठविलेला २ उत्तेजन दिलेला; उत्तेजित; प्रोत्सा-
हन दिलेला. [सं.] प्रेरिता—वि १ पाठविणारा. २ चेतना,
प्रोत्साहन देणारा; अरक. [सं.]

प्रेष—पु. १ उत्तेजन; प्रोत्साहन, उठावणी; सुचविणे. (किं
करणे). २ निरोप. 'स्वामीकडे विस्वाकर्मी. प्रेषही पाठविला.'
—अस्तंभा ४४ ३ हुकूम; आज्ञा. (श्रौतकर्मांत मंत्र म्हणण्या-
विषयी) ४ संधान. 'पण त्याच्याकडून हा प्रेष होता.'
—अस्तंभा १६०. ५ जासुद. —शर. ३ तगादा; जाच. 'न धरितां
प्रेपे कवणी ही ।'—दावि १४०. [सं. प्रेष] ०क—वि. पाठवि-
णारा. ०मंत्र—पु. (याज्ञिक.) मोक्षप्रत पाठविणारा मंत्र. [प्रेष=
पाठविणे+मंत्र] प्रेषोच्चार—पु. संन्यास घेतलेवेळीं तो घेणाऱ्यानें
केलेला प्रेषमंत्राचा उच्चार 'भूता अभयदानपुरस्कर । संकल्पपूर्वक
प्रेषोच्चार ।'—एमा १८.७६ [प्रथ+उच्चार] प्रेषण—न पाठविणे.
[सं.] प्रेषणीय—वि. पाठविण्यास योग्य, लायक. [सं.]

प्रेषणे—सक्ति. (काव्य) पाठविणे. 'श्रीराम जसा प्रेषी
शिक्षुनि सामोक्ति अंगदा साच्या ।'—मोउयोग ६१५. [प्रेषण]
प्रेषित—वि. १ पाठविलेला. २ कामाचा अधिकार देऊन पुढे पाठ
विलेला. ३ (खि.) नव्या करारात मिस्ताच्या प्रथम शिष्यास
प्रेषित म्हटले आहे. ४ (खि.) धर्मोपदेशक; येशू ख्रिस्तांचे एक
नाव. (इं.) अपॉसल. 'आपण स्वीकारलेल्या धर्माचा प्रेषित व
मुख्य याजक येशू याजकचे लक्ष लावा.'—इब्री ३१. [सं.]
प्रेष्य—पु. सेवक.—वि पाठविण्यास शक्य, आवृद्धक. [सं.]

प्रेषण—पु. (अप) प्रश्न 'पुसें आदरे साधकु प्रेषण ऐसा ।'
—राम १९४. [सं. प्रश्न]

प्रेस—पु. छापखाना; मुद्रणालय. [इं.] ०अंकुड—पु. छाप-
खाना, ववैमानपत्रे यासंबंधीचा कायदा. [इं.] ०मन—पु. कंपोज
केलेला मजकूर छापण्याच्या यंत्रावरून छापून देणारा मनुष्य. [इं.]

प्रेसिडेंट—पु. अध्यक्ष; सभापति. [इं.]

प्रेक्षक—वि. १ पाहणारा; अवलोकन करणारा; विचारी. २
नाटक, तमाशा इ० पाहावयाला आलेला माणूस. [सं.]

प्रेक्षण, प्रेक्षा—नकी १ अवलोकन; विलोकन, लक्ष्य देणे;
विचार करणे. २ पाहणे. ३ (ल) विचार; ध्यान; चिंतन [सं.]
प्रेक्षावान—वंत—वि. १ दूरदर्शी. २ विचारी, चौकस; हुशार;
कसून पाहणारा. प्रेक्षण—सक्ति १ अवलोकणे, नजर टाकणे;
पाहणे. २ नजर असणे; लक्ष्य असणे. [प्रेक्षण] प्रेक्षित—वि. १
अवलोकित; लक्ष्य दिलेले; चिंतित. २ पाहिलेले [सं.]

प्रोक्त—वि. बोलेले; सांगितलेले; म्हटलेले. 'ऋषि-देव-
शिव-प्रोक्त.' [सं.]

प्रोज—न. गय. 'संतापाचें प्रोज ज्या ककेश भेसुर स्वरान्त
सुक्त असतें.'—नाकु ३.२९. [इं.]

प्रोत—पु. मागावर विणण्याचें उभे सुत; ताणा. 'ओतप्रोत
पटी । तंतु जेवीं ।'—झा १०.२६४. [सं.]

प्रोत्स(त्सा)हन—न उत्तेजन; चेतवणी; प्रवर्तन; चेतना.
[सं.] प्रोत्साह—पु. उत्साह; उठावणी; आवेश; प्रबोधन. [सं.]
प्रोत्साहक—वि. उत्तेजन, देणारा, प्रोत्साहन देणारा; उद्बोधक.
[सं.] प्रोत्साहित—वि. चेतना, उत्तेजन, प्रोत्साहन दिलेला;
उद्बोधित [सं.]

प्रोथ—पु. घोड्याच्या ओंठावरील भाग. —अश्वप १.६१.
प्रोफेसर—पु. १ एखाद्या शास्त्रातील निष्णात. २ उच्च-
विद्यालयातील अध्यापक. [इं.]

प्रोषित—वि. बाहेर गेलेला; गैरहजर; गांबाला गेलेला. [सं.]
०मर्तुका—वि. जिचा पति गांबाला गेला आहे अशी (स्त्री)[सं.]
प्रो(प्रौ)ष्ठपदी—स्त्री. भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा. [सं. प्रोष्ठपदी]
प्रोक्षण—न. शिपडणे; सिंचन. [सं.] प्रोक्षणे—सक्ति, शिप-
डणे; सिंचन करणे. [प्रोक्षण] प्रोक्षित—वि. शिपडलेले; सिंचन
केलेले. [सं.]

प्रौढ—वि. १ पूर्ण बाळलेले; परिपक्व; पूर्णावस्था प्राप्त झालेले
(शरीर, मन, माणूस इ०). 'म्हणे अर्जुना परियेसी । जो हा अभि-
लाषु प्रौढ मानसी ।'—झा २.२९१ २ पोक्त; वयोवृद्ध; प्रगल्भ.
मोठे. 'तेचि विस्मरण कैसे । निजबालत्व प्रौढवयसे ।'—एमा २२.
४३७ ३ (ल.) थोर; पुत्र्य; सन्माननीय. ४ मोठा; भव्य; नांव
लौकिकाचा (मनुष्य). ५ अलंकारिक; सुशोभित; सुरेख(शब्दरचना).
६ सभ्य; समजस; शिष्टमंसत (चाल, रीत) ७ समर्थ. 'म्हणोनि
ज्ञाना कर्मा कतेया । पातेजो नये धनत्रया । जे दोनी बांधती
सोडावया । एकचि प्रौढ ।'—झा १८.५१८ ८ धीट. —शर. [सं.]
०ता—स्त्री १ मोठेपणा; पोक्तपणा; प्रगल्भपणा. 'बचनाची
प्रौढता करून घेतली.'—ख १२८८. ०प्रताप—पु. पराक्रमी;
वीरशाली; सामर्थ्यवान्; शस्त्रास्त्रात कुशल. ०वर्ण—पु. अक्षरांचा
उच्चवर्ण; ट वर्ण व जोडाक्षरें.

प्रौढणी—स्त्री. तरुण स्त्री. 'तये प्रौढणीलागि हट्टीस नाणी ।'
—दावि २९९. [प्रौढ]

प्रौढा—स्त्री १ तीस ते पन्नास वर्षांपर्यंतची स्त्री. 'प्रौढा
जेली बोडकी धर्मपत्नी ।'—कर्म १.३६ २ मदनबांधवें जिवी
लज्जा जिकली आहे अशी नायिका—[सं.]

प्रौढि—ढी—स्त्री. १ प्रौढपणा; पूर्णता; प्रगल्भता (शरीर,
मन इ०ची) २ मोठेपणा; कीर्ति; थोरवी, 'जे वळे प्रौढी पोरुं.
मीमांनुंसागिरे ।'—झा १.९७. ३ सामर्थ्य; पराक्रम; प्रबलता.
'तैसी सर्वेश्वदिबेभवी । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी ।
इंद्रियप्रौढी ।'—झा १८.३४८. ४ भारदस्तपणा; प्रगल्भपणा;
सुशोभितपणा (भाषा, चालीत इ०चा). ५ आढपता; अस्मिमान.

‘परी प्रौढी न बोलें हो जी । तुम्हां सर्वह्मांच्या समाजी।’ - हा १.२. ६ महिमा; महत्त्व. ‘मुद्देची प्रौढी ऐशी । तेचि सांगिलेल आतां परियेरी।’ - हा ६.११२. [सं. प्रौढी] ० छाद्-पु धाड-साचें विधान; पूर्ण विचार न करता दिलेले मत.

प्लॅबेट—न. मृत मनुष्याशीं संभाषण करण्याचें एक यंत्र ‘प्लॅबेटमधून संदेश पाठविले.’ - नाक ३.५. [इ.]

प्लॅ(फ्ला)टफॉर्म—पु फलाट; स्टेशनवर गाडी ज्या ठिकाणी उभी राहते ती ओट्यासारखी जागा ‘फ्लाटफॉर्मवर उभी पलटण। ताकीद सर्बोला।’ - गापो २७. [इ. प्लॅटफॉर्म]

प्लव—पु १ नाव; नौका: होडी ‘सांगें प्लवेंचि काय बुडिजे। कां मागीं जातां आडळिजे।’ - हा २.२२३. २ बेडक. ‘सापानें धरिला प्लव न जगे बडबडसि तूं जसा पाने।’ - मोकण २७.२. [सं.]

प्लवंग—पु. साठ संवत्सरांपैकी चाळीसावा संवत्सर. [सं.]

प्लव(व)ग, प्लवंगम—पु. १ वानर. ‘आनेदें नाचति प्लवंगम।’ २ बेडक. [सं.]

प्लक्ष—पु. उंबरशूख. ‘सरल कुडज वटप्लक्ष सातवण प्लक्षदाडिमी चांका।’ - नरहरि, गंगारत्नमाला, १४७ (नवनीत पृ. ४३२). [सं.]

प्लॉट—पु. १ कथानक. ‘याच प्लॉटर सर्वोत्तम नाटक लिहिणाराला गंधर्वकंपनीने पांच दहा हजारचें बक्षीस लावून पहावें.’ - नाक ३.४०. ३ कटकट. ३ जमिनीचा तुकडा. [इ.]

प्लीहा—स्त्री. १ पाणथरी (इंद्रिय व त्याचा रोग) २ कौल; गुच्छ: पोटांत होणारा एक रोग [सं.]

प्लुत—पु (संगीत) ज्याचा तीन मात्रा इतका लांब उच्चार आहे असा आकारादि स्वर. [सं.]

प्लुति—स्त्री. (पक्षी, बेडक इ०नीं) उडी मारीत चालणें, उडी. [सं.]

प्लेग—पु एक प्रकारचा सांघीचा रोग; ग्रंथिज्वर [इ.]

प्लेना—पु. (मुद्रण) प्रेसवर फॉर्म असतांना टाईप सारखा करण्यासाठीं तो टोकण्याकरितां उपयोगात आणावयाचा लांकडाचा टोकळा. [इ. प्लेन]

प्लॉट—न. (कु.) पोट. [पोट]

फ

फ—बाविसावा वर्ण; पचा महाप्राण. अक्षरविकासः—याच्या चार अवस्था आहेत. पहिली अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत. दुसरी मंवंसोर लेखांत (इ. स. ५३२); तिसरी पाली गांवच्या दानपत्रांत (इ. स. ४७७-७८) व चौथी ग्वाल्हेरच्या हद्दींत

ललितपुर गांवनाजीक सांपडलेल्या सीयबोनी लेखांत (इ. स. ९०३). -ओझा

फइलाव, फइलावणें, फइसल—फैलाव, फैलावणें, फैसल इ० पहा.

फई—क्रि.वि. (कों.) सन्निध; जवळ. ‘तेचा फईकडे.’

फईल—पु. (खा.) पेठ; विशेषतः स्टेशनजवळील हमाल वगैरेची वस्ती. -आत्रे ७.१ ते ४. [इ. फाइल]

फऊज, फऊजदार इ०—फौज, फौजदार, इ० पहा.

फ(फ)क—न १ कोंवळे फळ. ‘काजूचें फंक.’ २ कच्चा काजू. ३ कोंवळी मिरची.

फक-कन-कर-विनीं-दिशीं—क्रि.वि. पोहे इ० पदार्थ खातांना, गुलाल वगैरेची फकी उडवितांना होणाऱ्या आवाजाचें, कियेचें अनुकरण करून. (किं० खाणें; टाकणें; फेकणें). [ध्व. फक ! तुल० अर. फक्क=जबडा]

फकड—वि. स्वतंत्र; मोकळा; मोकाट; आडकाठी नसलेला; विश्रंखल (स्तुति अथवा निंदा करण्याच्या दृष्टीनें उपयोग). (प्र.) फकड पहा.

फकडी—स्त्री. १ फुलांच्या पाकळ्यांची रांग, ओळ किंवा घेर. २ एकेरी पाकळीचें फूल किंवा फुलसाड. उदा० जास्वंद. ह्याच्या उलट गेंद. -वि. १ संख्यावाचक उपसर्ग लावून बनणारे विशेषण. जैसें—एक फकडी=एकेरी पाकळ्यांचें, दुककडी=दुहेरी पाकळ्यांचें; तिरफकडी; चौफकडी, बहुफकडी; अनेक फकडी इ० २ एकेरी पाकळीचें.

फकडी—वि. फकिरी; द्राक्षाची एक जात.

फकण्या—स्त्री (व.) कफळक. फकना पहा. [फकणें]

फकत-इत—क्रि.वि. फकत; केवळ; निवळ; नुसता; मात्र; निसालस. [अर. फक्त]

फकना, फकण्या, फकनेमाई—वि. १ निर्धन, दरिद्री; भूकेकंगाल; फाकेमस्त. २ उसनी ऐट आणणारा फकड. [फक्ना, फाकणें]

फरफक-कां, फकाकां, फकाफक-फकां—क्रि.वि. पोहे इ० सुके खाद्यपदार्थ खातांना गुलाल इ० पदार्थ हातांत घेऊन, फकदिशी इ० फेकतांना, जोरांन व पुष्कळ ओकतांना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें, कियेचें अनुकरण होऊन. (किं० खाणें; घालणें; टाकणें; फेकणें; ओकणें). [ध्व. फक द्वि.]

फकफकाट—पु. फक्, फक् असा आवाज. ‘सधुनच एंजिनाची एखादी किंदी शिंदी व नंतर फकफकाट. कर्णपटलावर पडत होता.’ -समर्थ अंक-करमणूक ५.४.२९. [ध्व. फक्]

फकळ—न (कु.) अगदीं कोंवळे फळ, फक पहा. [फक+रूड=अपार्थी प्रत्यय]

फका—पु. फका पहा [ध्व. फक्, तुल० अर. फक्=जबडा]
फकेवरी—वि. तोंडांत मावेइतका (घास, इ०). ' गव्हाच्या
 होती परी । फकेवरी खाऊं नये । ' —तुगा २७८१.

फकाट—वि. (व. ना.) १ फांकलेले, दूर केलेले(पाय). ' पाय
 फकाट केले. ' २ ईद. [फकाटणे]

फकांडी—डी-ड्या—वि. (गो.) १ टवाळखोर, छुष-
 मस्कऱ्या; थट्टेखोर फकाण पहा. २ बडबड्या; पोकळ गप्पा मार-
 णारा; गप्पीदास.

फकांडी—जी. आधारहीन व अथेहीन बोलणे; पोकळ
 बडबड; निव्वळ गप्पा (अनेकवचनी प्रयोग) (किं० मारणे).

फकाण—न. (गो.) मस्करी; थडा —वि टवाळ. फकांड पहा.

फकाणा, फकांदा—पु. पोहे इ० कोरड्या पदार्थांचा घास.
 फका पहा.

फकाणा—न. (गो.) टवाळकी; थडा.

फकाफक-फकां—किवि. फकफक पहा.

फकारी—वि. (गो.) गप्पा झोंकणारा; गप्प उठविणारा.

फकिका—खी. (प्र. फकिका) कांही एका अर्थाच्या प्रति-
 पादनार्थे छंदोल्कारादिरहित प्रयंकाराने रचिलेली वाक्ये; गद्य-
 विवेचन, फकिका पहा.

फकिराणा—पु. १ फकीराच्या चरितांसाठी दिलेली इनाम
 जमीन. ' काकिंदी-दर-काकिंदी फकिराणा बाल्ला असे; सद्दई-
 प्रमाणे बाल्लेणें - रा १५.१३१ २ दानधर्म. [फा फकीराना]

फकिरी—खी. १ फकीराची वृत्ति, व्यवसाय. २ मोहरम-
 मध्ये फकीरांना घावयाची शिक्षा. ' गारपीरचे लष्करांतील शिपाई
 व गंगाधरशाही यांजकडील माणसे मोहरमची फकिरी मागावयास
 आले; सबब महानिलेहीनी लष्करवाले यांस रुपये दहा व शाही
 यांजकडील माणसास पाच एकूण पंधरा रुपये दिले - पया १२६.

३ मोहरममध्ये फकिराची दीक्षा घेतात ती; गळघात नाडा
 बांधणे इ० ४ दारिद्र्य; शिक्षावृत्ति; भीक. —वि. फकीरासंबंधी;
 फकीरविषयक. [अर. फकीर] • **दौलत-संपत्ति**—खी. (भिक्षे-
 कऱ्याची संपत्ति); चंचल, अस्थिर संपत्ति; एक जमीन फार वेळ न
 राहाणारी लष्मी. • **बाणा**—पु. भिक्षेकऱ्याचा धंदा, वृत्ति. भिक्षां
 देही, दारिद्र्य. (कि० धरणे; धेणे; बाल्लेणें).

फकिरी, फकिरी द्राक्ष—न द्राक्षाचा एक प्रकार; फकडी.

फकी-झी—खी. १ (प्र फकी) फळा यांचे अल्पतदर्शक
 रूप. लहान घास; फका. २ चुणें; पुड. ३ चुन्याची कळी उम-
 ल्ल्यावर त्याची होणारी मुकटी [ध्व. फक]

फकी—खी. (गो.) बडाई. [सं. फक्क=कुणें]

फकीर—पु. १ सुलमानी धर्माचा भिक्षेकरी साधु; यवन
 भिक्षु; प्रपंच राः इन विरक्त होतसाता ईश्वरभजनी लागलेला यवन. २

मोहरमामध्ये (हिंदु किंवा मुसलमान) फकीराचा वेप व वृत्ति धारण
 करणारा इसम; बोल्याच्या दिवसांत त्या प्रोत्यर्थे अंगावर नावे
 घालणे, उपासकणे, भिक्षा मागणे इ० रूप व्रत करणारा मनुष्य ३
 संसारापासून व अगाच्या त्रासापासून अलिप्त राहणारा इसम ४
 पुढें कोणी नाहीं असा जो संसारांत एकाकी तो; फटिंग, सोटमेव.
 ५ दरिद्री; भणंग; भिकारी; गरीब; कंगाल. [अर फकीर] • **फुकरा**—
 पु. फकीर, गोसावी वगैरे भिक्षेकरी लोकांबद्दल व्यापक अर्थाचा
 शब्द; (सामा.) गोरगरीब. ' (मन्सूरअली) उदास वृत्तीने अतीत-
 अभ्यागत, फकीर-फुकरा यांस द्रव्यदान व अन्नदान करीत आपण
 जात्या आपले स्वकमी उज्जतवाजू करून सावध होता. ' —भाब
 ५२. [फकीर+फुकरा=फकीरचे अव. गरीबगुरीब प्रमाणे द्रिस्तित]

फकिरी-बाणा-फकिरी पहा

फकोडा—वि (विल.) फाकडा पहा.

फकड—वि १ फकड शब्द पहा. लोकांस न जुमानतां किंवा
 त्यांची अपेक्षा न धरितां उत्साहांने स्वतंत्रपणे, वतणारा; स्वतंत्र;
 कोणाचीहि, कशाचीहि आस्था संबंध नसलेला २ फांकडा; बैनी;
 रंगेल. फांकडा पहा. ' हे (रामजोशी) पहिल्याने मोठे फकड, रंगेल
 व फंदी होते. ' —नि ३१४. ३ सुंदर; छान; सुरेख. [सं. फक्क ?]

फकण-न-र—किवि. फकाफक पहा. (कि० खाणे, फेकणे
 इ०). [ध्व. फक्]

फक्का—पु. तोंडांत भरलेला बकाणा; फाका; फकाणा (पोडे,
 पीठ, चुणें किंवा कोणताहि कोरडा पदार्थ याचा) (कि० मारणे).
 [ध्व. फक्. हि.]

फकिका—खी. १ (बादांत) सिद्ध करावयाचा सुद्धा, प्रतिष्ठा,
 पूर्वपक्ष. २ पुरी चौकशी केल्याबचून बतविलेले मत; पूर्वग्रह
 ३ सिद्धताभास; खोटे असता खरे भासविण्याचा प्रयत्न; हेत्वा-
 भास. ४ कपट; लबाडी; लुच्चेगिरी. फकिका पहा. [स]

फक्की—खी. लहान फळा; चुण्णिकांचा थोडा किंवा लहान
 घास; फका पहा. [फका]

फकटरी—खी. कारखाना; गिरणी. [इं.]

फकत, फकस्त—किवि. केवळत्ववाचक शब्द; केवळ;
 निचळ; नुसता; मात्र; निस्साल्म. ' फकत यजमानास बोलवा,
 मंडळीस नको. ' (गो.) फकत. [अर फकत]

फग—खी. १ सोईची वेळ; सुसंधि. २ मोकळीक; फुरसत.
 (कि० फावणे). **फगणे**—अकर्तृक. १ संधि सांपडणे. २ सवड
 सांपडणे; फावणे; मोकळीक असणे. फावणे पहा.

फंगडा—पु. फलगा पहा.

फ(फ)गळ, फंगाड—नपु. १ आढेवेढे; मिथ्याविवाद;
 तक्रार; हुज्जत; उगीच चिकित्सा; निराधार व निष्कारण उपस्थित
 केलेली अडचण २ विषयांतर करणे; अप्रासंगिक बोलणे; बडकणे.

३ बोलण्याची किंवा भाषणाची लपेट, बोलण्यातील छक्केपेजे; वाक्यछल, वक्रोक्ति. (किं० फोडणे; लावणे). फनगडा पहा. [का. पंग, पंगड=मिश्र, फाटे फुटलेले]

फँचो—वि. (गो.) राखुंडा; वरच्या ओठास भेग असलेला; ओठउटण्या.

फंजट, फंजरट, फंजरूट, फंज्या—नखीभव. पोंचट. (विरू.) पंजट पहा.

फंजर—स्त्री. सकाळ. —किवि. उद्यां सकाळीं; उदस्क. [अर. फज्र]

फंजल—स्त्री १ कृपा; मेहेरवानगी ' खुदाचे फंजलेने इत-कियावर इंजरांची तंबी होईल. '—रा १९ १०५ २ (व.) (ल.) सुवत्ता; सुकाळ. ' जिकडेतिकडे पावसाने फंजल केली. ' [अर. फजल्]

फंजितवाण—वि फजीतखोर. ' एक उदार एक कृपण । एक नामांकित एक फजितवाण । '—सक २७ ७८. [फजिती]

फजिता—पु १ फजिती पहा. २ वाईट तऱ्हेने तयार केलेला खाण्याचा पदार्थ; पाणी, पीठ इ० च्या आधिक्यामुळे किंवा पदार्थ स्वादिष्ट होण्यास आवश्यक मसाला, फोडणी इ० नसल्यामुळे वाईट लागणारा आंबरस, वरण, सांबारें इ० पदार्थ. ३ आक्यांचे गातउ रायते. ४ (खा) आक्याचा रस काढल्यावर राहिलेल्या कोया पाण्यात कोवून जो रस होतो तो. ' फजिता ओरपला, मग निपाण्या रस घेतला '

फजि(जो)ती—स्त्री १ अपमान. अपकीर्ति; अप्रतिष्ठा; पच्चो; तमाशा. (किं० होणे; उडणे) २ हब्लेंडी; गळुहाटा; फटफजीती, गोंधळ; संकटकाळीं कैसे करू, काय करू असे वाटण्यासारखी जी अवस्था ती. ३ दुर्गति; वाईट स्थिति. फज्जा पहा. [अर. फझीहत्] **फजितांचे जिणे**—गरीबीचे, क्षुद्रपणाचे, निरुच्छा-वस्थेचे अपमानकारक जीवन. '

फजिंदार—पु मालकीची जमीन असलेला इसम; जमीनदार. [पोर्तु. फांजेदा+दार प्रत्यय]

फजीत—स्त्री. अपमान; मानखंडना. फजिती पहा. —वि. लज्जित; विरमलेला; ओशाळलेला; आपली फजिती झाली असे ज्याला वाटते तो, काही व्यवहारापासून मूखपणाचा दोष ज्याचे पदरीं आला आहे तो. (किं० होणे; पावणे; करणे) [अर. फझीहत्] **०खोर**—पु नेहमी फजिती पावणारा किंवा उपहासास पात्र होणारा; कितीहि फजिती झाली तरी न शरमता पुनःपुनः तसेच करण्याचा स्वभाव असलेला; नेहमी हंसे करून घेणारा. ' छी म्हणतां येसिल चोरा फजीतखोरा दारापाशीं । मंत्पती हा मोठा वाट, कळे नको धाट, मारला जशी । '—राला ८२. [फजीती+खोर प्रत्यय] **०वाडा**—पु. अतिशय फजीती; सर्वत्र उपहास,

अप्रतिष्ठा ' हेथे तिन्हाइताच्या घरीं बोलल्याने सर्वे फजीतवाडा होईल असा विचार करून ... '—अनंदविद्य. [फजीति+वाडा, वाडा (वृद्धिवाचक) प्रत्यय]

फजीन—न. वाडी, शेत इ० स्वतःच्या मालकीचे ठिकाण. [पोर्तु. फांजेदा] **०दार**—पु. ठिकाणदार; फजिंदार पहा. '

फजूल—वि. (ना. माळवी) फाजील; निष्कारण; व्यर्थ; फुकट. [अर. फजूल]

फज्जा-उया—पु. भोग्या पहा.

फज्जा-उया—पु. फजिती पहा. [अर. फजीद्]

फज्जी—वि. (ना. व.) शेवटचा. ' वर्गात त्याचा फज्जी नेबर आहे. '

फट—स्त्री. दोन पदार्थांचा घट संयोग न झाल्यामुळे, त्या मध्ये राहिलेला अवकाश; भेग; चीर; खांच २ (ल.) रिकामी, शिल्ली जागा; कूस (बोलण्यांत, लिहिण्यांत ठेवलेली); टोकळपणे, भरमसाट बोलतांना ठेवलेली कमीजास्त जागा. ' शोभर ब्राह्मणांची भरती झाली असें यजमानास सांगितले परंतु दोन ब्राह्मणांची आंत फट आहे. ' ३ किंचित वेळ. फावला वेळ; फुरसात. [सं. स्फट्; प्रा. फड; ध्व फट्] **०फावणे**—संघी येणे, मिळणे, सांपडणे.

फट—स्त्री. १ (राजा.) बाहणा; बहाणा; निमित्त; सोंग; डोंग. २ (गो.) गप; खोटी गोष्ट. [ध्व. फट्]

फट-टू—उपपद रांड, लंडी, फजिती इ० शब्दांशी व तत्स-दश शब्दांशी आधिक्यार्थी उपयोग करतात ' रांडेजवळ रांड गेली आणि फटरांड झाली ' ' हे काम जो न करील तो फटलेडी. ' ' त्याची फटफजीती उडाली इ० '

फट—स्त्री. फजीती; तमाशा. ' पाच पोरें तीन डोरें शेजा-न्याचे बरीं । घरचा पनि सोडियेला फट संसारी । '—मध्व५४५. **०म्हणणे**—१ धिक्कारणे; अपमानणे. २ रागाने बोलणे; खेळसणे. **म्ह**—फट म्हणतां ब्रह्महत्या.

फटक—किवि. फटीक; आधिक्य किंवा अतिशयत्व दाख-विण्याच्या दृष्टीने पांढरा या शब्दाशी जोडितात. जसे:—पांढरा-फटक=स्फटिकासारखा पांढरा. [सं. स्फटिक]

फटक—किवि. चालतांना होणाऱ्या (फटक फटक अशा जोडा इ०च्या) आवाजासारखा आवाज होऊन. [ध्व.]

फटकडा—पु. १ फटाका (स्फोटक दारूने भरलेला). २ (ल.) लहान, आटशीर, दुमकेदार, बांधेसुद, चलाख इसम.

फटकडी—स्त्री. १ लहान फटाका (दारूचा). २ (ल.) सुबक, टेंगशी, डसकेचा, सुंदर स्त्री; नखरेबाज स्त्री; चुणुणीत व बांधेसुद मुलगी. ३ उडी; झडप (घोड्याची). (किं० मारणे). ४ (थोडा बगैरेच्या) शेंपटीचा फटकारा; झपाटा. (किं० मारणे). ५ एक प्रकारची तोफ. ' फटकडीचा मुर्चा तयार करविला आहे. ' —पेव ३. ८७.

फटकडी—झी. तुरटी; फटकी. [सं. स्फटिक+खंड; म. फटक+खडी; हिं. फटकी]

फटकडी—झी. (कु) कडधान्याशिवाय जास्त खोबरे घालून केलेली आमटी. [फट+कडी]

फट(ट्ट)कण-कन-कर-विनी-दिशी—किवि. १ एखाद्या पदार्था खाली पडतांना, बार उडतांना उडी मास्तांना किंवा इतर प्रसंगी फट अशा होणाऱ्या आवाजानें-युक्त २ (ल.) तडाक्यासरशी; चटकन त्यानें मी जातांच फटकर पाच रुपये दिले. ' [ध्व. फट; सं. स्फट; प्रा. फट] ० **बोलणे**—विचार न करतां, एकदम बोलणे.

फटकणे—अकि १ सटकणे; झुकाडी देऊन निघून जाणे. निसटणे. २ फुटून बाहेर पडणे; वेगळें होणे विभक्त राहणे या अर्थी फटकून राहणे किंवा असेच असा प्रयोग रूढ आहे. ३ बाहेर येणे, निघणे. पळणे. 'पळातं रूप कृतवर्मा द्वारी एकासहीन फटकी दे.'—मोसौप्तिक २ ३६—उकि १ (धान्य इ०) सुपामध्ये घालून पाखळणे. २ (विस्तृत इ०कांस) पंख्यानें बारा घालणे; झडपणे. **फटकून**—किवि. दूर; एकीकडे; वेगळेपणानें (कि० राहणे; असेच; वागणे) 'मंडळीत जेव्हा कलह होई लागला तेव्हा मी कंटाळून फटकून राहिलों.'

फटकणे—न. पंखा, विखणा; व्यजन; झडपण. [सं. स्फट; प्रा. फट. म. फटकन् ध्व. फट; हिं. फटकना]

फटकफटक—किवि. सैल जोडा पायांत घालून चालतांना किंवा सुप इ०ने धान्य पाखडतांना वारंवार होणाऱ्या शब्दांचे अनुकरण होऊन. (कि० चालणे; वाजणे इ०) [ध्व. फटक]

फटकफटी—झी. १ लहान मुलांकरितां खेळण्याची बंदूक, नपटी; नेपटी. असाणा इ०कांचे फळ किंवा पाल्याची गुंडाळी इ० आंत घालून गजानें ती रेतली असतां जीपासून आवाज होतो अशी वेळूची नली. २ (ल.) चटकचांदणी; सुंदर झी; फटाकडी पहा. [ध्व. फटक+फटी]

फटकर—न. १ फाटके कांबळे, घोंगडे किंवा पांघराबयांचे वस्त्र वगैरे. फटकर पहा. २ सुडके; वाभारा; लत्ती; चिरफळी; चिरगुट; चिंधी; चिंधडी. [फाटणे]

फटकाळ—न. अशुभ गोष्ट घडून येणे; दुर्घटना. -शर. -वि. १ तोडानें वाटेल तसें (अभद्र शिबारां, वगैरे) बोलणारा; मागे पुढें न पाहतां एखाद्यास शिबी वेण्याचा किंवा वीगत्स भाषण करण्याचा स्वभाव असलेला; तोड्या-हाताचा-पायाचा-फटकळ पहा. २ कडकावणारा; धडकावून, वेधडक बोलणारा; तोंडाचा हलका; कट्या पहा. ३ स्वतंत्र भाष्याचा, श्क्तीचा; कोणावर अवलंबून नसणारा; एकांडा ४ (प्रायः 'कवितेत' घाणेरडें; खराब; वाईट (भाषण, अनुष्य इ०). 'कळलें त्यांसि कसे फटकळ तें.'—मोआदि २८.९. ५ अशुभ; विषम (काळ). 'काळ मोड

फटकळ आला '—ख २९१९. [फटकाळ पहा. ३ व्यर्थ बडबड करणारा; बडबड्या. 'बदला, नरकपिंभय दाखविसी भ्याड न हा फटकाळा।'—मोरा रामायणपंचशती ३०५ [फटकन] ० **काळ**—पु. वाईट, प्रतिकूल, विषम वेळ; दुर्दैवाची, आपत्तीची वेळ, संधि अथवा योग. फटकळ अर्थ ५ पहा.

फटका—पु. १ फटकारा, प्रहार; तडाखा (काठी, छडी, चाबूक, तोबा, शस्त्र वगैरेचा) २ फटकारा शब्दाच्या प्राय सर्व अर्थी उपयोग करितात. ३ एक प्रकारची तल्लार. ही सडक पण आंखूड असते ४ आवेशयुक्त पोवाडेवजा पद; एक चुंबुरीत, उपदेशपर काव्य. 'गावयास अनंतफदिचे फटके मागें सरूं नको।'—अफला ६९. [ध्व. फट]

फटका—पु. दरवाजा; वेस (गावाची, पेंटेची). फाटक पहा. [हिं. फाटक]

फटकाफटकी—झी. (का.) थोडीशी मारामारी, शिबी-गाळ इ० व्यवहार; भाडण; झगडा; कटकट; बाचाबाच; खटखट. [फटका द्वि.]

फटकाफटकी—किवि. फटक्यासरशी; तडाकाफडकी, सटक्या-बरोबर; क्षणांत. [फटका द्वि.]

फटकारणी—झी. १ भरकाडणे; सपाटणे; सपाटपासरशी उरकणे. २ फटकारा मारणे; धुडकावून लावणे; हांकलपटी फटकारणे ये धाडसापितनाम.

फटकारणे—उकि. १ शिताफीने व सपट करणे, तडाख्या-सरशी संपविणे, उरकणे. २ मोठ्या कुशलतेने, प्रतिष्ठेने, सहज मिळविणे. साध्य करणे; संपादन करणे. ३ फटकारा मारणे (शब्दशः व ल.) ४ भराभर धुणे (कपडे) फटकारून टाकणे असाहि प्रयोग रूढ आहे. [फटकारा; हिं. फटकारना]

फटकारा—पु. १ तडाखा, फटका (काठीचा, छडीचा, चाबकाचा, तल्लारीचा) ; फटका पहा. २ (ल.) जोराचा, कुश लतेने केलेला प्रयत्न, परिश्रम. 'पहिल्या फटकाऱ्यास मी हजार रुपये मिळविले.' ३ झडप; सपाटणे (भुतानें अगर पिशाच्यानें). ४ सपाटा; जोर (वाऱ्याचा किंवा संधीच्या रोगाचा). ५ पाव साची जोराची सर. ६ सटका; भिरका; झणकारा (हाताचा, सुपाचा, वज्राच्या पदराचा). ७ सुं सुं करीत जाणे; धडका (बंदुकीच्या गोळ्याचा अथवा बाणांचा). ८ सामान्यतः दणका; चलाखपणाची, आवेशाची कृति. ९ विषवाच्या नागीचा तडाखा; विचू बावणे. १० पिताची उचल; पित्त होणे. ११ लावणीची अनुप्रासबद्ध चाल. [ध्व. फट+क+कार] **फटकाऱ्याचा वाऊस**—पु. पावसाची जोराची सर, याच्या उलट मिझपाऊस.

फटकाणे—कि. फटकारणे पहा.

फटका(कु)ळ—वि. १ (सामा.) फटकळ पहा. 'शृष्ट म्हुणे रे कोटें नेसी माझ्या छुनेसि फटकाळा।'—मोनव ११.३८.

२ इयधे. 'फटकाळ तो वेव्हारा फटकाळ अंगारा। फटकाळ विचारा बाळविले।' - तुगा ३५६६. ३ लाजीरबाणे. 'कणापुढें पळावें हें तों मरणापरीस फटकाळ।' - मोकणे ३९.४०. [फटकन, फटकळ]

फटकिराँ-रो—वि. (गो.) असत्यवादी [फट]

फटकी—स्त्री. तुरडी; फटकडी [सं. स्फटिक; हिं.; गो.]

फटकी—स्त्री. (गो.) उपाय; दाद (किं० साधणें).

फटकी—स्त्री. (कु.) पटकी; कॉलरा. पटकी पहा.

फटकुरी-कुरे-कूर—स्त्री. १ पटकूर; जुने व फाटके कांबळे, घोंगडे. २ तुच्छता दशेविषयासाठी (सामा) कांबळ्याला किंवा घोंगडीला म्हणतात. ३ फाटके जाजम, तरट, सतरंजी किंवा अशाच प्रकारचा बैठकीचा तुकडा (गो.) फटें. [सं. पट+म. कूरप्रत्यय.]

फटकुरो—पु. १(कु.) एका माशाचें नांव २(गो.) बागुलबोवा.

फटकुऱ्या-याँ—वि. अंगावर फटकुरी, फाटके वस्त्र वापरणारा; अंगावर चिथ्या लोंबत असलेला; अगदीं दरिद्री; घोंगड्या (निवाशी वापरतात).

फटक्या जोडा—पु. (व.) पुणेरी जोड्यासारखा फटफू आवाज करणारा जोडा. [ध्व. फटक्+जोडा]

फटक्या सोंबल (सोमल)—पु. एक अत्यंत पांढऱ्या वणाचा क्षार. [सं. स्फटिक+सोमल; म फटकी+सोंबल]

फटंग—पु. (सामा.) फटिंग पहा.

फटफजिती—स्त्री. १ अत्यंत निष्ठुरावस्था; दुःखकारक व शोकाद्बल स्थिति; अपमानकारक, लाजिरबाणी स्थिति; दैना; वेधा. २ पुरी फजिती; पच्ची; बोऱ्या; छीःथू. 'तिसऱ्या जॉर्जे राजाच्या इंग्रजी अकलेच्या मुत्सद्यांनीं अमेरिकेंत जो आपली फटफजिती करून घेतली...' - नि १००५.

फटफट—स्त्री एखाद्या महत्त्वाच्या कार्यांत, व्यवहारांत, उद्योगी आयुष्यांत प्रसंगानें येणारे आघात, धके, बघेते; धका-बुकी; प्रहार. जसे-जिंदगानीची-संसाराची-वेण्याघेण्याची-जिवाची-फटफट. [ध्व. फट द्वि.]

फटफट-फटाँ—किवि. फटफट अशा एकसारख्या तडाख्यांच्या, फटकाऱ्यांच्या, शिब्यांच्या इ० आवाजांनं फटें वाऱ्याच्या योगानें पडताना, जोरानें शिकताना, दोरी तोडताना, लाकडें जळत असताना, काठी इ०नीं मारताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून. [ध्व. फट द्वि.]

फटफटणें—कि रात्र संपून चांगलें दिवू लागणें; उजेडणें; प्रातःकाल होणें; फटफटीत उजेडणें. रात्र-काळोख फटफटणें=अंधार, काळोख वितळणें, नाहीसा होत जाणें. आभाळ दिशा, फटफटणें=दिवस उगवू लागल्यामुळे आकाश किंवा दिशा प्रकाशमान दिवू लागणें. दिवस फटफटणें=चांगलें उजेडणें. आभाळ-ढग-पाऊस-धुकें-धुरे-फटफटणें=आकाश स्वच्छ होणें; ढग, पाऊस, धुकें इ० नाहीसें होणें. [सं. स्फट्=विस्तारणें, फुटणें; प्रा. फट]

फटफटणें, फटफटें—न. विस्तृत पुलविण्यासाठीं कळकाऱ्या कांबीचा केलेला पंखा; झडझडणें. [ध्व. फटफट]

फटफटीत—वि. १ अत्यंत पांढरें (आधि-दशेक शब्द) पांढरा शब्दांशीं जोडून योजितात. जसे-पांढरा फटफटीत. फटफट पहा. २ फिकट; निस्तेज; आज्ञाऱ्यासारखा दिसणारा. ३ तेजोहीन; फिका; किरणहीन (दिवसां दिसणारा चंद्र). ४ साधें; उधेंडें; पांढरें (कुंकू किंवा गंध नसलेले कपाळ). ५ प्रकाशित; उजळलेला; पांढरा चक्र (सूर्य उगवतांना दिशा, आकाश). ६ स्वच्छ; सुरेख; शुभ्र (गावसाळी ढग वितळून गेल्यावर पडणारा प्रकाश) 'आभाळ फटफटीत झालें.' [सं. स्फट्; प्रा. फट] ७ उजेडणें-होणें-फटफटणें; सकाळ होणें.

फटफटें—न १ लहान मुलांचें एक खेळणें; फटीचा तुकडा व काटकी घेऊन किंवा केळीच्या बांगचा दांडा टाटोळा छिळून एकमेकांवर आपटून आवाज वरतात ते साधन. २ पक्षी उडवून लावण्याचें शेतकऱ्याचें साधन. खटखटें पहा. [फटफट]

फटमर—वि. भितरा; भ्याड; फजीतखोर; अबूला कलंक लावणारे. 'पाठीवरी घाम म्हणती फटमर। निघडा अंगें शूर मान पावे।' - तुगा ३८२.

फटरांड—स्त्री. हलकट वेव्या. फट पहा.

फटलंडी—पु. हलकट मनुष्य. फट पहा. 'फटलंडी म्हणे तुका। एक न साहावे धका।' - तुगा १७०८. **फटलंडीचें काम**—अति गरीब कृत्य. 'नांव बदलून देईन.' या अर्थी उपयोग करतात. 'दें मी न केलें तर फटलंडीचें काम.'

फटषण—स्त्री. १ फसवणूक; ठकवणूक. २ लबाडी; युक्ति; डाव; कपट. ३ मुलांची समजूत करण्यासाठीं त्यांना दिलेली मिठाई, खाऊ बगैरे. [फटविणें]

फटबणें-विणें—क्रि मिषादिकानें बंचित करणें; फसवणें; ठकविणें. 'आतां नको मज खोटयानें फटवूं। कोटें येऊं जाऊं वेळोवेळां।' - तुगा १२६५. [सं. फट=फसव्या]

फटसट-सटाँ—किवि. १ अभद्र, अपशब्द बोलून; तोंड टाकून. २ फटकळ रीतीन; फाडफाड. (किं० बोलणें; करणें). [ध्व]

फटसाळ-सूळ—वि. विचार न करितां स्पष्टपणें मनातील गोष्ट उघड बोलणारा; झडझड्या; तोंडाचा फटसूळ असाहि प्रयोग येतो; फटकळ पहा.

फटा—पु. १ (ना.) मोठी फांदी. २ काटेरी निवडुंग, मागफणा. 'फट्याचें कुंपण जागेभोंवतीं झालें.' [फाट]

फटाकडा-डी—पुस्त्री. फटाका; लहान नळी (स्फोटक दारूने भरलेली). -वि. फकड; छानदार. फाकडा पहा. **फटा-कडी**—वि. चुगपुणीत; चटकदार. हुषार (बाई, मुलगी). 'मिन्या-बानी पोर आहे पण कशी बोलते! फटाकडी जणू!'

फटाकफळी—झी. १ फटकफळी पहा. २ फटकही; चुण-
चुणीत पोरगी.

फटाका—पु. १ फटाकबा, फटाकरी, दाखूचा बार; फटाकी.
(कि० सोडणें). २ हातांनी दाखला असतां होणारा कागदी
कुमा. ३ (घोड्याच्या) शेपटाचा फटकारा, तडाखा. (कि०
मारणें). ४ (ल.) हुबार व चुणचुणीत मुलगा, मुलगी किंवा छी
[ध्व. फटक; हिं फटाका-खा]

फटांगा—वि. १ आडवासिड्या; फटाबा; विस्तृत रीतीने
पसरणारा (लहान वृक्ष, झुडूप इ०). २ आखूड, थपकट, पसरट
व झुपकेदार (शिंगे इ०).

फटाटणें—कि. १ फटफटणें, उजळणें (सुथें अथवा चंद्र
उगवताना दिसा किंवा आकाश). २ चमला प्रकाशणें (उगवणारा
सूर्य अथवा चंद्र)—अकृतकृति. फटफटीत उजाडणें फटफटणें पहा.

फटाटां, फटाफट-फटां—किवि. एकसारखे प्रहार करताना,
शिब्या वगैरेचा भडिमार करताना, सोसाट्याच्या वाऱ्याने फळें
पडताना, तसेंच कोणत्याहि किशेपासून फटफट असा शब्द होतांना
होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. फटफट-फटां पहा.

फटाडा—वि. खुजट व पसरट; बुटका व फंडट; थबकट; बस-
कट. फटाडा पहा.

फटावळ—झी (साबबलून फळाचें) जलद, एकामागून एक
पडणें; पटपट पडणें. [ध्व. फट]

फटावीस—झी. (गो.) तिरफळें घालून बार उडविण्याची
नळी. फटकफळी पहा.

फटास—झी. (गो.) मनीषा; हेतु.

फटिंग, फटिंगमाई—पु. जगातील व्यवहारापासून अथवा
प्रवांचापासून अलिप्त राहणारा मनुष्य; कुटुंब किंवा परिवार वगैरे
नसलेला, एकाकी इसम; शोटिंग; सोटभैरव. —वि. १ निःस्पृह;
विरक्त; बेपर्वा. ' हा कवीही रामगोशासारखाच मोठा फटिंग होता
असें म्हणतात. '—वि ३१६. २ (गो) फसव्या. [सं. स्फटिक]

फंटी—झी. (ना.) लहान फांदी. फंटा पहा.

फंटीक—पु. स्फटिक. पुढील शब्द पहा.

फंटीक, फट्ट—किवि. आधिक्य दाखविण्यासाठीं पांढरा ह्या
शब्दाशी जोडून योजितात. फटक पहा. ' पांढरा फंटीक=स्फटिका-
सारखा पांढरा. [सं. स्फटिक]

फटुकनळी—झी. फटकफळी पहा.

फट्ट—विशेषनाम (गो.) ज्याचें मूल जगत नाही अशास
मूल झाले असतां हें नांव (फटविणारा या अर्थाचें) ठेवतात.

फट्टे—पु. (गो) बोंगडी; जुनी बोंग फी. फट्टूर पहा. **फट्टे-
कार**—पु. (गो.) जुनी बोंगडी पांचत्पारा गरीब शेतकरी फट-
कुन्या पहा.

शब्दो ५. ३३

फट्टें—कि. (गो) खोटें बोलणें. फटविणें पहा. [गो. फट]

फट्टीणी—झी. फसवणूक; फटवण पहा. [गो. फट]

फट्टा ओढणें-घालणें-पाडणें—कि. पडा शब्द पहा

फट्टया—पु. फटिंग पहा.

फट्टया, फट्टया, फट्टया बाबरा—वि. धीट व बेफिकीर;
पूर्ण स्वतंत्र; निर्भीड; आपली मते कितीहि अप्रिय असली तरी तीं
घडकावून बोलून दाखविणारा. [फटकण]

फट्टयाळ—वि. (कों.) (सामा.) फटकळ पहा.

फड—पु. १ सरकारी कामाची, व्यवहाराची, राबत्याची
जागा, ठिकाण. जसे:-न्यायकोर्ट, देवघेवीचा कडा, बाजार, चावडी
नाकें, लिलावाचें घर इ० २ याचा निदाधीहि उपयोग होतो. उदा०
खेळण्याचा फड=खुवा खेळण्याचें घर; नाचण्याचा फड; गण्याचा
किंवा ख्याली खुशालीचा फड इ०. ३ (व्यापकपणें) तालीमखाना,
सकैस, क्लब, वादविवादाचा, गण्यांचा इ०चा, अडा, जागा.

४ शेतांतील धान्य सारा बसविण्यासाठी ज्या ठिकाणी जम-
विलें जातें ती जागा; धान्याच्या, मालाच्या रूपानें सरकारी

सारा ज्या ठिकाणी आणून दिला जातो ती जागा; कोठार. (सामा)

मालाच्या विक्री-तपासणीची जागा. ५ मोठ्या उद्योगधंद्याची,
कामाची जागा. उदा० कारखाना, गोदी, छापखाना इ०.

६ लागवड; पीक; शेत (ऊंस, वारी, मिरच्या, खरबुज इ० चें). ७
शेतमळघातील उभें पीक. ८ (ल) जोरांत, जोमात झुक असणें

(एखादें काम); कामाचा रंगाडा. (कि० चालणें, पडणें; घालणें;
माडणें) ९ मंडळी, कपू; टोळी, ताका, संच (नटांचा, नाच्याचा

इ०). १० सभा, मंडळ, बैठक फड नासोच न द्यावा. पडला प्रसंग
सावरावा. अतिवाद न करावा. कोणी येकावी । '—दा ११ ५. १२

' आपल्या संवगडिया सिकवूनी घाई. ' तें सतत फड जगविला
रे । '—तुगा २४३ ११ (व.) कणसांचा वीग. १२ (कों.)

धान्याचें कोठार. १३ सरकारी व्यवहाराची जागा; निरनिराळ्या
खात्यांच्या दस्तखान्यांचा समुदाय (त्या त्या खात्यावर देखरेख

करणाराला फडणीस म्हणतात) [हिं; तुल० म. पडणें] ० उल-
गडणें—१ सामना संपणें (कुस्त्याचा वगैरे)—खराई ६४. २ (ल.)

एखाद्या गोष्टीची चर्चा वगैरे संपून बैठक उठणें. ० पडणें—१
एखादें काम पूर्ण रंगात, जोमात असणें २ कडाक्याच्या वादाचा

विषय होणें. ० मारणें—राखणें—संभाळणें—जुना बोलें संभा-
ळणें, बाह्या करणें; सोंग आणणें (बाहेर स्थिति हांकण्यासाठीं).

० मारणें—संपाडणें—मारून नेणें—एखाद्या विषयाची चर्चा
चालली असता किंवा समाजापुढें प्रसंगास अनुसरून असें बोलून

किंवा कृति करून वेळ मारून नेणें, साजरी करणें, सभा जिकणें;
विजयी होणें. फडाच्या मापानें—किवि. भरमापानें, भरपूर

सांशेसांड माप घालून. फडास येणें—सामयिक चर्चेचा विषय होणें;

जाहीर चर्चा होणे; चारचौघात येणे. [हि. पड्ड] **फड संपा-**
दणी—बी. फड मालूम नेण्याचा व्यापार; प्रसंगास योग्य आणि
शोभेल असा वेळाचा किंवा बौल दाखविणे; फड संपादणे पहा.

फड—उ १ खजुरीच्या फांदीचे टोक, तुकडा, पान, हीर. २
निबडुंगाचे पान; फडा [फडा]

फंड—उ. द्रव्य; संपत्ति; पैसा, द्रव्यनिधि. 'राष्ट्रीयसभा सर्वोनां
हवी पण फंड वेण्याला लोक तयार नाहीं.' -टि ४१४४ [इ.]

फडकणी—बी फडकणे; फडकणे. [फडकणे]

फडकणे—अकि. १ वाय्यामध्ये फडकणे (निशाण, पताका,
वख इ०); फडफड करणे; सरसरणे; कडकडणे (कपडे इ०).
'जहाज अद्भुत श्रीमन्चरण। त्याबरी ध्वज विराजमान। रात्र-
दिन फडकते।' २ जोराने अंकुर किंवा बोंब येणे, जोराने बाधणे
(शेतातील पीक इ०). ३ भीतीने कापणे, डबकणे. 'अपमाना
चिचे आडके। देखोनि न फडकें भयभीत।' -एभा ११ ४६६
४ झोकांत जाणे, येणे, असणे ५ जाणे; उडून जाणे, पुढे जाणे;
निसटणे. 'पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं। जवळ जवळ
ऐसा भासला हस काहीं।' -र २२ [ध्व. फड । फड !]

फडकरी—उ १ खेळकऱ्यांच्या, नटांच्या, लभासगिरांच्या
इ०) कंपृतील मनुष्य; फडातील इशम २ फडाचा, सरकारी ठिका-
णाचा, कारखान्याचा मालक, अधिकारी; फड पहा. ३ फिरोज
विक्री करणारा (विशेषतः धान्याची) ४ (गुन्हाळावर नेण्या-
साठी) उंसाच्या फडातून उंस कापून देणारा. -कृषि ४७३ [फड+
करी प्रत्यय]

फडका—उ १ फडकें; चिरगूट; धडपा, वज्राचा तुकडा २
चिंधी; फाटका, जुना तुकडा. लक्तर ३ लुगड्याच्या आतून नेस-
ण्याचा परकर; धागरा. ४ झटका; झटकाटा (पंखा. हात इ० चा)
[फडकें] ० फाडणें—तुकडा तोडणे. ० फाडणें—फाडून देणे—
(ल) स्पष्ट किंवा रोखटोक्त उत्तर देणे; खडखडीत बोलणे.

फडका—उ. दुकान; एक प्रकारची पाभर; येराणीचे औत. यास
दोन फण असून एका वेळीं दोन रांगांत बीं पडते. -कृषि २५७

फडकानी—वि. (माण.) मोठे कान असलेली (मंडी).

फडकाविणें, फडकविणें—कि १ फडकड्यास लावणे;
फडकडविणें. (निशाण वगैरे) २ मडकाविणें, जोराने थप्पड किंवा
चपराक देणे (मालावर. थोबाडतां). 'त्यानें दोन थोबाडांत फडका
विल्या.' ३ (प्रायः) फरकाविणें. [फडकणें]

फडकी—बी. १ लहान मुलांची पांशण्याची रंगीत घाल;
पीतांबरासारखे उंची वख. २ (खा.) लहान मुलींचे पसाडा; पर-
करा प्रवृत्त साडीसारखे नेसावयाचे वख; ओढणी. [फडका]

फडकी—बी. तुराटी. फडकी पहा.

फडकें—न १ कापडाचा तुकडा; चिरगूट; चिंधी; लहान
फडका; पटकूर. २ लुगडें. -बदलापूर १२८.

फडकें—न. (गो.) एक मोठ्या जातीचा मासा: यास दोन
मोठे पंख असतात. -मसाप ३१.

फडक्या—छया—उ (विप्र.) फडशा पहा.

फडझडती—झाडणी—बी. १ कोणत्याहि फडाचा, सर-
कारी कामाचा केलेला निरानिपटा; फडाच्या जागेची तपासणी
२ (ल.) जोराने, खडसावून रागे भरणे. (कि० काढणे, घेणे).
३ निरनिराळ्या फडांची झडती घेणे; दूततपास करणे, निर-
निराळ्या फडांचे हिशोब घेणे (आलेल्या मालाचा, विक्रीचा,
दराचा इ०). ४ तमासगिरांच्या दोन फडांमधील, टोळीमधील
भांडण, समाडा ५ (व्यापक) कसून परोक्षा घेणे; खाननी करणे
[फड-झडती, झाडणी]

फडणवीस, फडणीस—फडनीस पहा

फडणिशी—सी—वि फडनिशी—सी पहा

फडतर—बी (महातु.) लहान फोड; तुकडा; काप 'तोचि
दधीभाताचा उंडा वामकरी। आबळें वेलें आलेआंजिआं फडतरी।' -
दाब ३८५. [फाडणे; सं. स्फुट; फडा; वेद्रा फड=मंश,
हिस्सा, यु. फाडिड]

फडतरणे—वकि. (महातु.) विभागणे; विस्तारणे 'किं-
हुना चराचराचेनि मीषे। फडतरलें वीरप पडियासे।' -भाए ७००.
[फडतर]

फडत(ता)ळ, फडतार—न. १ भितीत चौकटी, दारें
बसवून केलेले कपाट. २ सरकत्या झडपांची खोली; जसे—दुका-
नाची खोली. ३ खोलीचे सरकते मडपे. डांपणे

फडतु(तु)स—वि. (व ना वों) टाकाळ, गचाळ; निष्प-
योगी इलक्या दजाचा; फालतु.

फडतार—उ १ जोराच्या वाऱ्याने फडफड असा होणारा
वख, निशाण, पंखा इ०चा आवाज. २ फडफड आवाज (सोपडाचा).
(कि० करणे). 'बाजवी पुच्छाचा फडतार।' -नेव १५. १२७.
३ जोराचा मार (झडीचा, चाबकाचा इ०). [ध्व. फड+तार प्रत्यय]

फड(र)दा—उ (कों) भितीतील खांबावर, टेकणाऱ्या
बहालांच्यामध्ये एक शाकण्याकरिता फडद्या बसवितात त्या. फरदा
पहा. [पडदा]

फडनविशी, फडनवीस—फडनिशी, फडनीस पहा.

फडनीस—उ. १ एक सरकारी अधिकारी; वरिष्ठ हिशोबनीस;
मुख्य दफतरदार. पूर्वीच्या राजवटीत दफतरे इ० ठेवणे; सवे खात्याचे
हिशोब तपासणे, वेणग्या देणे, दुकूम सोडणे इ० कामे यास करावीं
लागत. इल्लीं 'फायनॅन्स मेबर'ला म्हणतात. याला प्रांतातील सवे
खात्याचे हिशोब तपासून जमाखर्चाचा ताळेबंद तयार करणे, जमा,
आणि खर्च यांचा मेळ घालणे हीं कामे असतात. २ मामलेदार

कचेरींतील वरिष्ठ वारकून; हेच कारकून फडनिशी-सी-सी ? फडनिसाचें काम. २ फडनिसाचा अधिकार, हुद्दा, दर्जा.

फडपूस—सी सरकारी, जाहीर उषव चौकशी. [फड+पुमणे]

फडफड—सी. फज्जीती; घोंटाळा. -शर.

फडफड—सी. फडफड असा आवाज; फडकणी—पे पहा. 'ककल कलहें फार केला सुटाय। फडफड निजपक्षीं दाविले कीं उडाय।' -२१०. -किवि निशाण, पंखा, जाड कागद, सुप, शिब्यांचा, बंदुकीचा भडिमार, जोराचे प्रहार इ०च्या आवाजांचे अनुकरण होऊन. (कि० चालणे; करणे; उडणे; हालणे; वाजणे) [फड! फड!]

फडफडणी—सी. फडफडाट; फडफड; फडकणी. [फड फडणे]

फडफडणे—कि १ (पंख, जाड कागद, सुप, बंदुकीचा भडिमार इ० चा), फडफड असा आवाज होणे, करणे: फडफड हालताना, झाडताना, पाखडतांना वाजणे २ एखाद्यावर तोंड सोडणे; ताशेरा झाडणे; शिब्यांशाप देणे. ३ लम इत्यादिक कार्याने प्राप्त झालेल्या अधिकाराने एखाद्यावर रागावणे. ४ (गो.) चढफडणे; पक्षाताप करणे. [फडफड] 'इह० आभाळ कडकडतां न भ्याला सुप फडफडतां भिंले काय ?

फडफडवणी. फडफडावणी—सी. १ फाडफाड मारणे (बावूक, छडी इ०नीं). २ शिब्यांशापाचा भडिमार; चढफड. ३ फडफड आवाज

फडफडविणे, फडफडाविणे—उकि. १ छडी, बावूक इ० चा तडाखा देणे. २ खडकावणे: एखाद्यावर रागाने ओरखणे. ३ (वादविवादात) बरचडपणा, पाडाव करणे. ४ वाईने, कसेतरी, अपुरेपणे करणे ५ फडफडावयास, फडफडाट करावयास लावणे. [फड! फड! ; फडडणे]

फडफडां—किवि. फडफड पहा.

फडफडागत, फडफडाव—सीपु. (व्यापक) मालमत्ता; इस्टंट; जिदगी (जमीनजुमला, गुरेडोरें, कुटुंब व परिवार इ०); संसाराचे खटले.

फडफडाट—पु मोठा भडिमार (बंदुकांचा, शिब्यांचा, लाथाबुक्यांचा इ०); फडाव. [फडफड]

फडफडीन—वि अगदीं मोकळा, कठिण, व कोरडा (बांगला न शिजविलेला भात. सांजा इ०)

फडफरमा(फमा)श-स—सी १ राजेलोकांच्या किंवा अधिकाऱ्यांच्या हुकुमाप्रमाणे ते गावीं आले असतां त्यांना दिलेली फडफळावळ, भाजीपाला इ० सरभारई; डाली; नजरणा; भेट. २ सरकारने किंवा सरकारी अधिकाऱ्याने रयतेकडून घेतलेला लहान-सहान जिप्तस किंवा काम; वेड. ३ शेतात तयार झालेल्या पिकाचा

थोडासा नमुना सरकारांत भरावा लागे तो (हा एक सरकारी हक्क असे); ऐन जिनसी नजर. ' आजती फडफरमास बगैरे मिळोन ' -बाडबाबा १.२४८. ' गांवाचा अंमल करार केला देखील वेठ बेगार व फडफरमास बीतपशील. ' -समारा १ २०९. [फड+फा. फरमाशू=हुकुम]

फडशा—पु. १ निःशेष, बेबाक करणे; फड (कर्जाची); २ निकाल; बंदोबस्त; खलास करणे (काम, व्यवहार इ०). ३ बाकी न ठेवतां खर्च करून टाकणे; निरानिपटा करणे (पुरवठ्याचा, खाण्याचा पदार्थ, बेगमी इ०चा). (कि० करणे, होणे). ४ नाश; निर्दलन; संहार [हि. फरचा] ० उडणे—संपणे. ० उडविणे—पाडणे—संपवून टाकणे; संहार करणे. ' आम्ही चवचाजणांनीं पाळणोहे केळयांचा फडशा उडविला ' ० चालविणे—संहार किंवा नाश करण्याचा क्रम ठेवणे. ' अनेक दुमैतांनीं व दुराम्हांनीं महारोगा-प्रमाणे या देशाच्या सुद्धीचा, नीतीचा व शरीरसामर्थ्याचा हजारां बरे फडशा चालविला आहे. ' -आगर.

फडशाफारक—पु. पूर्ण निरानिपटा; शेवटचा निकाल, बंदोबस्त (वादाचा, खटल्याचा) -वि. पूर्णपणे, अखेरचा निकाल लावलेला व ठरविलेला; अगदीं निश्चित; ठाम. [फडशा+फारिष]

फडस उडवणी—सी. एक मुलांचा खेळ. -मराठी खेळांचे पुस्तक. १२७.

फडसूळ—वि. १ फडविशीं स्वतःच्या मनांतील विचार मोकळेपणे बोलून दाखविणारा; भाषका; उद्यक. फट-साळ सुळ पहा २ दरिद्री; कुशा; निकस; विनफाययाचा (देश जमीन, शेत इ०). ० विक्री—की निष्फल, भिकार विक्री. याच्या उलट कुडताळ विक्री=विपुल, भरभराटीची, मोठी विक्री.

फडा—सी. १ दहाचा आकडा असलेली नागाची फणी. ' वाटे अहिच्या गेला लावुनि रद दिव्यखेवर फडेंते. ' -मोभीष्म १.४५. २ (आले, हुळद, वेवळ इ० चे) अनेक कांड्यांचा, कुडथांचा पसरत कांदा, गुठा. -पुकी निवडुंगाची फणी; निवडुंगाचें पान. [सं. फटा; प्रा. फडा]

फडा—पु. १ खजुरीच्या, शिंदीच्या झाडाच्या सावळीचा तुकडा; झाडाच्या फांदीचें टोंक, पात, हीर. फड पहा. २ (ना.) (शिंदीच्या पानांची) केरखुणी. [सं. फटा; प्रा. फडा; तुल० प्रा. फड=अंश]

फडा(वा)निवडुंगा—पुन. फण्या निवडुंग पहा.

फडाका—पु. १ फडफडाट (पंख, निशाण, जहाजाचे शीड इ० चा). २ सडका; फटकारा; झणकारा (बळाचा). ३ पाव-साची जोराची सर; तिचा आवाज ४ धडधडाट; खडखडाट; आप-टणे; आवळणे (पंचेंड वाऱ्यात वस्तू इ०). ५ भडिमार (शब्दांचा, शिब्यांचा). ' तोंडाचा-शिब्यांचा-भांडण्याचा फडाका. ' फडाडां (-किवि) पहा. [फड]

फडाड—पु. मोठा आवाज; धूमधडाका; भडिमार (बंदुकीच्या गोळ्याचा, शिब्यांचा, तडाख्यांचा, बोलण्याचा इ०). [(फडफड चे अतिशयस्वर शब्दक)].

फडाडां, फडफड, फडाफडां—किवि. चावूक इ० चे तडाखे मारतांना, फडाक्याचे फडफड शब्द होतांना, बंदुकांचा भडिमार होतांना, पावसाच्या जोराच्या सरी पडतांना, शिब्या इ० चा भडिमार करतांना होणाऱ्या शब्दांचे अनुकरण होऊन फडफड पडू.

फडी—झी. १ नागाची लहान फडा, फणी. २ (व) जेथे जुं बांधतात तो धुऱ्याचा भाग. [फडा] ० **फिदारणे**—१ नागाने आपली फडा बाहेर काढणे. २ (ल) डोळे बटारून पाहणे.

फडी—झी. (खा) केरमुणी. [फडा]

फडी—झी. निकाल; छुलासा 'येचि आतां घडी। वरूं वरूं तेचि फडी.'—तुगा १२५६

फडे—न. १ गोफणीची वाडी. २ गोफणीस मध्ये खडा ठेवण्याकरिता सपांच्या फणसारखी विणलेली जागा. [फडा]

फडे—वि. (कु) सम (संख्या).

फडेकार—पु. (बडोदे) विभागणी, पडदा 'फडघाचा फडेकार घालून केलेली खोली.'—स्वामीनियम ७.

फड्डी—झी. (कवड्याचा खेळ) तोंड वर करून किंवा उपडी पडलेली कवडी; याच्या उलट चितकवडी (पहा).

फड्डी—वि. शेवटचा (खेळगडी). [हि. फडी=शेवटी]

फड्या—पु. (वान्य इ०ची) किरकोळ, फुटकळ बिभी करणारा. [हि. फडिया]

फड्या निवडंग-निवडुंग—पुम. फडा, कण्या असणारा निवडुंग, कण्या निवडुंग [फडा+निवडुंग]

फण—पु. १ एक प्रकारचे दाताळें, गुठें. याला बहुधा चार दांते असतात. २ वरील आउताचा एक दांत पामरीचा पन्हुळ; दाणा खोऩ जाण्याकरिता जमीन उकरणारा, पामरीस लावलेला लोखंडी फाळ-पत्रा; ३—पुन फणी; फडा [सं. फण]

फण—पु. (व) जोडघ्याची कापणी केल्यावर त्याचा जमीनीत उरलेला छंद, सड. 'जवारीचा फण पायला लागला.' [का पणे] ० **कट**—न. (व.) जोडघ्या, बाजरी इ० च्या ताटाचा तुकडा, घसकट

फणकर—पु. वणजारी मराठे. —मसाप २.२.१४२.

फणका, फणकारा—पु. १ विंचवाच्या नागीचा प्रहार, तडाखा; नागी मारल्याने होणारी आग, वेदना. (कि० मारणे) २ मोठ, मिरची इ० जखमेस किंवा द्यारीराच्या कोमल भागास स्पर्श झाला असता होणारी आग. ३ ज्वरादिकामुळे अंगाची होणारी तसखी; काहली. ४ रागाची उसळी; झणकारा; संताप. (कि० येणे; होणे). [फण। आगीच्या धगधगीचे दृश्य, ध्वनि]

फणकारणे—चकि. १ फणकान्याने बोलणे. २ फटकारा मारणे.

फणकाविणे—कि. फणका, नागी मारणे (विंचवाने); इसणे. 'तो विंचवे फणकाविला।'—दा १८.१०.२३. [फणका]

फणकु(कू)ट—न. (तिरस्कारार्थी) जाब दात्यांची, ओबड-धोबड फणी. 'आणा फणकूट, घालू या वेणकूट, जाऊंया सुनकूट माहेरां' (सुन माहेरीं निघतांना तिला उद्देशून सासूचे बोलणे) [फणी+कूट प्रत्यय]

फणगडा—पु. १ फांटा (कि० फुटणे; वळविणे; फिरविणे). 'ह्या कारभान्याने माझ्या कामाला फणगडा फोडला.' ३ उपस्थित झालेली, आणलेली हरकत; अडचण; अडथळा; तसब. (कि० कोडणे). 'हा कोणतेहि काम पडले ३-तां सतरा फणगडे फोडणार.' ४ विषयान्तर करणे. ५ इतर अर्था फांटा पहा.

फणणे—उकि. फण किंवा कुठव यानीं शेत नारणे. [फण]

फणवे—न. गांवकुसवाजवळ उगवणारे गवत.

फणफण—झी. १ दाहामुळे होणारी ठु ठुस. २ विंचवाने नांगी मारल्यामुळे होणारी वेदना. ३ (ना.) संताप; मनस्ताप.

फणफण-फणां—किवि खदखदणाऱ्या पदार्थापासून (गाण्याच्या सुराप्रमाणे) निघणाऱ्या आवाजाचे किंवा रागाने पुढ-पुढत असता होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण होऊन.

फणफणणी—झी. १ गाण्यासारखा आवाज काढणे. फदफदणे; फसफसणे; धुसधुसणे २ फुणफुण; दाह; जळजळ. [फणफणणे]

फणफणणे—कि. १ संताप, दाह, जळजळ, काहील होणे (ज्वराने, कोधाने, कडत पदार्थे खाल्ल्याने, विषारी प्राणी चाकल्याने). 'नाना त्वेषाने फणफणत निघून गेले.'—अस्तंभ ६. २ (पदार्थ आंबत असतांना) फसफसणे; फदफदणे; खदखदणे; आवाज करणे. [फणफण]

फणफणट—पु अंगाचा दाह होणे (तापांत); जोराची ठसठस, जळजळ; (पदार्थ आंबत असतांना) खदखदणे; फसफसणे. फणफण-णी पहा. [फणफण चे अतिशयदर्शक रूप]

फणफणीत—वि. १ (ताप, क्रोध, दंश इ०नीं) फणफणणारा. २ खदखदणारा; फसफसणारा. [फणफण]

फणझा—वि. १ चलाख; तडफडारा; हिंमतवान. २ निश्चयी; करारी; बाणेदार; निर्भय (फणझा हें धनगरांतील एक आडनांव आहे व या शब्दाचा मोठा, श्रेष्ठ, प्रसिद्ध या अर्था पुष्कळदां उपरोधपूर्वक उपयोग करतात). [फणस पासून विशेषनाम]

फणझी-सी—झी. फणसासारखे एक जंगली झाड. —वि. फणसासंबंधी; फणसाचे. [फणस]

फणस—पु. १ एक झाड. २ तऱ्याचे फळ. 'घोस भसे फणसाचे षणसाचे कितेक बरसाचे।'—२८. (हा दृक्ष मोठा

भसुन तो डोंगरी जागंत बहुधा होतो. याच्या बरका, कापा व रसाळ अशा जाती आहेत. [सं. पनस; प्रा. फणस; हिं फनस]
फणसट—न. (निंदाधी) फणस. **फणसपोळी**, **फणसाचा साठा**, **फणसाचे साठ**—ट—बीपुन. बरक्या फणसाच्या गऱ्यातील आठव्या काढून ते वाटून करतात ती पोळी, साठे **फणसबें**, **फणसांबा**, **फणसाबें**—नपुन. फणसाच्या झाडाच्या खोडावर वाढलेले अळबें. याचा औषधात उपयोग आहे [फणस+आंबा]
फणसुळ—न. (गो.) फणस.

फणस—प. एक मुलीचा खेळ. —मराठी खेळांचे पुस्तक ३२६.
फणसुला—प. १ (क.) सिताफळ. २ (कु.) पळसुला; मौजी. नंतर ब्रह्मचारी काशीयात्रेस जाताना करण्याचा विधि.

फणा—झी. १ नागाची फणी, फडी; फडा २ (कों.) केळयाचा बोंस; घड. 'एका फण्याला केळीं त्रिती ?' ३ (कों.) गोठ्यातील जमिनीवरील शेण इ० खरबडण्यांचे लोखंडी हत्यार. 'फणा घेउन जमीन खरब आणि नीट झाड' ४ (गो.) बाहेर दिसणारी दांतांची कवळी. ५ (गुन्हाळ) उकळत्या रसावरील मळी काढण्याचे शिप-तर, पाटी. ६ विणलेला कपडा (गोणपाट इ०) गुन्हाळण्याची फळी. —प. आल्याचे, हळदीचे कुडी असलेले मूळ. [सं. प्रा.]

फणाडी—वि. (नाशिक) फणी तयार करणारा. [फणी+आडी प्रत्यय]

फणाण—प. १ तापानें, कोषानें कडत व तिखट पदार्थ खाळयानें होणारी आग, दाह, फणका. २ आंबविलेले पदार्थ फस-फसतांना होणारा आवाज, फणफण. [फण] फण !]

फणाणें—अक्रि. तीव्र दाह, जळजळ होणें; फणफणणें पहा. [फणाण]

फणी—झी. १ नागाची फडा. २ —प. फडा असलेला सर्प. 'शिणली सहज तोंडें । शेषफणी ऐसें झेंडें ।' —तुगा २७५९. [फणा]
फणिमौळि—प. (महातु) सप्रेष्ठ. 'सेलारा फणिमौळी । उणेंनाभि झोळि ।' —भाए २६८. **ववर**—प. १ ग्रेष्ठ सर्प; शेष. २ लक्ष्मण. **फणींद्र**, **फणिंद्र**—प. (महातु) शेष. 'म्हणौनि उबका फणिंद्र । रवी शब्दसागरांत ।' —भाए ९. **फणींद्रबाळी**—झी. एक दागिना; बाळी. 'नागबाळ्या फणींद्रबाळ्या हातीं हातसर ।' —अफला ५५.
फणीपाळ, **फणिपाळ**—प. पृथ्वीला आपल्या फणीवर धारण करणारा; शेष. 'पाताळ सांडुनि फणिपाळ ।'

फणी—झी. १ केंस विचरण्याचे दाते असलेले साधन; कंगवा; विचरणी. २ कापड विणण्यासाठी जीत दोरे (ताणे) ओवतात ती चौकट. ही बोरुच्या चोयांची केलेली किंवा लोखंडी तारांचीही असते; मागाची फणी ३ पित्र्याचे यंत्र; साधन. ४ काहिलीला चिकटलेला गूळ खरबडण्याचे साधन. ५ केळयांचा घड; फडी. [वेप्रा. फणग, फणिह] **म्हू** (गो.) फणी गेली केंस

उगीक=कामाचा मनुष्य कामाला गेला. सामाशब्द—० **फरंडा**—प. चांदीच्या पत्र्याची लहान फणी व त्याचीच कुंकवासाठी केलेली लहान बवी (विवाहसंस्कारांत वापरतात). **फणेरें**, **फण्यारें**—न. १ शिबणकामाचें सामान ठेवण्याचे जुगदान, पिशवी २ (फणी, करंडा, आरसा इ०) वेणीफणी करण्याचें साहित्य ठेवण्याची बायकांची पिशवी, झोळणा.

फणीचेंदू—प. चेंदूफळीचा खेळ. —मराठी खेळांचे पुस्तक. ३७

फणोले—पुवच. १ खिरीकरिता सपीठाच्या पीठाचे केलेले गहुले. २ (वे.) फण्या; फेण्या. ३ दुधात मिजविलेल्या रग्याची बारीक गोळी ती कोऱ्या फणीचे दात्यावरून सरकवावयाची म्हणजे वरून रखा उठतात. [फणी+ओले प्रत्यय]

फण्णा—प. पूर्ण फडशा; पूर्णपणे खालस फस्त होणें; करणें. (प्र.) फणा पहा.

फण्णागोळे—प. (गो) एक प्रकारचे पकाज

फण्या—प. लांकूड करवतीने कापतांना अंत घातलेली पाचर. **फण्यानिवडुंग**—पुन फड्या निवडुंग पहा.

फतई—झी. (ना.) एक प्रकारचे जाकीट, फितवी. [अर. फतूही]
फतकण—ल—झी. १ थबकण; आसनमांडी घालून प्रशस्त बसणें. (किं० मारणें; घालून बसणें). २ (ल.) अव्यवस्थितपणें वेडें-वोडें बसणें [१ सं. प्रस्थ; प्रा. पत्थ म फतकण, कल प्रत्यय]

फतमाय—झी. (निंदाधी) कोपशी, आडव्या अंगाची ब डेंगू झी. [फतिमा=विशेषनांव]

फतरडा, **फतरा**—वि फताडा पहा 'आमचा फतऱ्या हुवार आहे'

फतऱ्या—प. (व.) कपाशीच्या गाडीचे वजन करतांना वजनदार फतर उचलण्यासाठी ठेवलेला नोकर. फतर पहा.

फतवा—प. १ वादप्रस्त प्रश्नावर काशीने दिलेला निकाल. २ न्यायाधीशाचा निवाडा, हुकूम. [फा. फतवा]

फताडा—वि. १ पसरत; विस्तारलेले (छुडपु). २ बसकट; फाया असलेली; फाटे फुटलेली (शिणें किंवा अशीं शिणें असलेले जनावर). ३ रुंदत; थबकट (तोंड, चेहरा इ०). ४ चापट; रुंदत; पसर (गंगा, कांही फळे, निवडुंग इ०) (बहुधा निंदाधी उपयोग). ५ (सामा.) विशोभित; बेडौल. [सं. प्रस्त; प्रा. पत्थय]

फतुला—प. (कों.) १ नपुंसक; घंड. २ (ल.) नेभळा.

फतुलाई—झी. १ (कों.) घंडपणा. २ (ल.) नेभळपणा; बुळेपणा.

फतुला—वि. (व.) चैनी. 'बापाच्या जिवावर हे फतुले आहेत.'

फतू—झी. कुडतें; जाकीट. —राज्य २.२७. [अर. फतूही]

फते—से—झी. विजय; सशरी; यश; उत्कृष्ट. 'ईश्वरें अशा तऱ्हेने आमची फते करविली' —रा ८.५. —वि. १ यशस्वी; विजयी. (किं० होणें). २ काबीज, हस्तगत. 'स्वामीचे पुण्येकरून

जागा फते जाहली. '—ख १.३. [अर फन्ह] ० मिळविणें—जय मिळविणें; काय सिद्धीस नेणे. ० होणे—यशस्वी होणे; जिंकणे, उत्कृष्ट पावणे (उद्योग, धंदा, मसलत). ० जंगबहादूर—पु एक पदवी. —मगचिथोसा ५२ [फा] सामाशब्द—० नशाब—वि. विजयशाली. 'फतेनशीब व साहेब—हिमंत आहेत; करितां बरे एक प्रकारें फिरंगियांचे फौजेस तंग करितील.'—चिरा १८. [फा. फन्ह—नवीब] ० नकत—की. यश; विजय 'मोहिबांच्या फते—नसलीच्या कित्येक खबरा कलमी केल्या त्या मालूम होऊन खुदबज जालीं.'—ऐटि २.६५. [अर. फन्ह—नुलत] ० नामा—पु विजयाची वार्ता कळविणारें पत्र ० बाजी—की. यश; विजय. 'शिंदे यांजकडील फतेबाजीचें वर्तमान तुम्ही लिहिलें.'—ख ८.४३७३. ० लश्कर—लश्कर—न. नेहमीं यशस्वी होणारा माणूस. अपेशी माणसालाहि उपरोधानें लाबतात. —वि (ल) स्फुल, बोजड शरीराचा (मनुष्य, जनावर इ०).

फतेमारी.—की. जलद चालीचे लढान गलबत. तीन ते पांच पर्थत शिडे असणारें गलबत. [हि. पातोमारी=पत्रवाहक. पोतुं. पातामार; गो. पातमार, म पातमारी]

फतेच्या फोडणें—कि. (व) फाटे फोडणे; शंकाकुशंका काढणे. ' उगीच फतेच्या फोडतो, काणें काहीं नाहीं. '

फत्तर—रा.—पु. १ पत्थर; दगड; धोंडा (शब्दसं. व ल.) 'तुं तेथे जातोस परंतु तुला फत्तर मिळावयाचा नाहीं ' २ (ल) बुद्धीचा जड; मड इ०. ' तो पोर केवळ फत्तर आहे. ' अनेकवचनी फतेरे, फतेच्या अशीं हि रूपे लड आहेत [सं. पत्तर; प्रा. पत्थर; हि. पत्थर] (बाप्र) ० ची रश्च—(व. ल.) टाळतां न येणारी किंवा अडळ गोष्ट; दगडावरची रच. सामाशब्द—० पूजा—की. (ल.) दगड मारणे; दगडमार, शेणमार करणें इ०. ० फोड—की. १ दगड फोडणें. २ (ल) कठिण फार मेहनतीचें काम करणें उदा० मुखांस बोध, शास्त्रविद्या इ० —वि. कठिण; दुःसाध्य, अवघड (काम).

फत्तारी रोटी—की. रोटीचा एक प्रकार. ही शेरभर वजनाची असून एक इंच जाड असते. हिचा परिघ सुमारे एक फूट असतो. —ग्रंथि २ १७.

फते, फतेमारी, फतेलशकर—फते, फतेमारी इ० पहा.

फत्य—न. यश; फते पहा.

फत्या—पु. रात्रीं गस्त घालतांना पहरिकेच्यानीं एकमेकांना येण्याचा सोटा (पहरिकेरी साबध राहण्यासाठीं ही योजना असे).

फत्या—पु. (अशिष्ट) नपुंसक; बुळा मनुष्य.

फत्या, फत्याई—की. यश; विजय; सरशी. फते पहा.

'फत्याई मंगली.'—विवि ८.४.७७ [फा फते] फतरा वुरुज—पु. सर्वांत मोठा वुरुज.

फंद—पु १ फंद; वेत; बंड; कारस्थान (बहुधा व ईट गोष्टींचें, सरकार इ०च्या विरुद्ध). (कि० रचणें; करणें; योजणें). ' बादमेद

निंदा हे फंद काळाचे । गोविलील वाचे रिक्कामिकें । '—तुगा २५७.

' फसाद लाबविणें मुनासब नाहीं ज्या प्रकारें फंद मोडेल तें करावें. '—रा ५.१७७. २ दुर्गुण, व्यसन; वाईट संवय; ढंग (शूत, जुगार, सुरापान, परकीगमन इ०). ३ छंद; नाव; खोड. ' दे टाकुनि हे छंद वावुगे फंद विरयाची काय मजा । '—अफला ६१. ४ प्रेमसंबंध; प्रेमविलास; चोरून परकीशीं संबंध ठेवणें ' वाटतो तुशी करावा फन्द । गडे हा पूर्वीचा ऋणानुबन्ध । '—पला ३२.

५ धुंदी; उन्माद. 'यशाच्या फंदात निमग्न झाले होते, तों गर्बाचें घर झालीं. '—भाब ८२. ६ कौटिल्य; फसवणूक. ७ धटा; कुचेष्टा.

—शर [फा फन्द्] ० छंड—पुनव. छेकेपंजे; फसवणूक; ठकबाजी.

(प्र.) छंदफंद पहा. ० फरेब—पु. कौटिल्य; लबाडीचे डावपेच.

'ब—फजल—इलाहि ओमेहेबां दूरवेश व कुलाहोसा याचे फंदफरेबास खूब बाकीफ. '—पया ४६३ [फा. फन्द+फरेब] ० फरेबी—वि.

कुटिल; धूत; लबाड ० फितुरी—फितूर—कीपु १ (व्यापक) कट; फिरारी; बंडखोरपणा; दगलबाजी; स्वामिश्रोहाचें कारस्थान;

दगा इ०. २ बंडाळी; काति. ० फुरई—की १ (सामा) बंडाबा;

दगलबाजीचीं, स्वामिश्रोहाचीं कृत्यें. २ बंडखोरीबद्दल दंड. [फंद

दि] फंदी—वि. १ वाईट नाद असलेला, छंदी; व्यसनी (माणूस).

दगलबाज; फंदफितूर करणारा. ' दोवेहि फंदी व मकरी. त्यांची

उपेक्षा करणे सलाह दोस्त नाहीं '—रा १९.१००. २ विलासी;

शोकी; चैती ४ (व.) लुच्चा. [फंद] ० छंदी—वि (प्र.) छंदी

फंदी. दुष्ट कारस्थाने रचण्याकडे प्रवृत्ति असलेला; कुलगर्बी करणारा.

० फांफडा—वि. छानछोच, नखरेबाज; चैती; विलासी. [फंद]

फंदफुद—फुदां—किवि (निंदाशीं) उगाच; दुष्टपणानें, मत्सरानें

खदखदां हंसताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून.

फिदिफिरी; खदखदां (कि० करणें; हंसणें). [ध्व फद ! फद !]

फवफुणें—कि. १ खदखदणें; फसफसणें (आंबताना—पंदाथी).

२ टचटचणें; तुसतुपणें (फुडावयास आलेले गव्हे). ३ गाय, न्हेस

इ०नीं मोठ्यांदा आवाज करून हणणें; पो घालणें. [फद !

फद; हि फदफदाना]

फवुल्या—पु कुचकामाचा माणूस.

फवूल—वि फोपया; लहंभारती; वातपुष्ट.

फवूल—वि. (माण.) फारसे काम न करतां फक्तल मारून

बसणारी.

फद्या—पु. पैसा; एक तांब्याचें नाणें (चार पैचें, मुंबईत

रुढ)—वि कुचकामाचा; निरपयोगी; दुबळा.

फन—न. १ नांगराच्या दांड्याचें, दातांचें टोंक (ज्याला काळ

वसविलेला असतो तें) २ चात; तड्डे ३ (व) जोघळ्यांची

कापणी साख्यार जमिनीत राहिलेलाछंद. फग पहा. ० स्वाबडी—

की. (व.) फन साबड्याचें एक आळत.

फणगड-गडा—पु. १ फांटा २ झाडावर दोन खांया जेवें फुटतात ती जागा; दुबळे; दुबळकें. फणगडा पहा.

फणम—पु. लहान चांदीचें नाणें, फळम पहा.

फना-झा—पु. १ (खाऊन, खवून) फडवा; निःशेष, नाहीसा होणें, करणें; खलास. २ लुटून, मोडूनमोडून, जाळून वगैरे नाश करणें, सत्यनाश. 'शहर लुटोन फना केलें.' -मदर १.७३. 'पूल पालख्या तमांम केल्या फना.' -ऐपो १३८ -वि. नष्ट; उव्वस्त; फस्त. [अर. फना=नाश] ० **फाजी**—झी. नाशकारक खेळ.

फन्न—पु. तीन फणांची पांमर; तिफण. फण पहा. [फण-न]

फॅन्सी—वि. १ सुबक; सुरेख; सुंदर. 'आमचे दुकानीं फॅन्सी पातळें व लुगडी मिळतील'—जाहिरात ८४ (-के १६.४.३०). २ नकली, दिखाऊ (माल) [इ.]

फपोला—वि. फोपाय; स्थूल, वातपुष्ट. [फप्प, भप्प+ल प्रत्यय]

फप्प—भप्प पहा [फुणण्याचा आकार. तुल० इ. पफ]

फफट्या—वि. (कों) निवृत्तयोगी; कुचकामाचा [! हि. 'फफ=पडीत टेबलेली जमीन+अय्या; किंवा पंपय्या]

फयदा—पु. (कु) (गोमट्यांचा खेळ) जेथें उभें राहून गोमटा टाकतात ती जागा.

फर—नकी. १ (कों) खवाटयांचें हाड; अंसफलक. २ मांडीचें हाड; जंघाफलक. फरा पहा [सं फल; प्रा. फर=तक्ता, फरा]

फरक—पु. १ अंतर, भिन्नत्व; असमानता २ फेर; विरोध; भेद; तफावत; विपरीतता. ३ फट; अवकाश, जागा; रीघ. 'फरक देखिली जागा रोही बाडयांत फिरलें.' -ऐपो ६९ 'लोक फरक करून.' -पया ३९३. किवि. वेगळा; निराळा; आडबाजूस; दूर. [अर. फर्क] ० **फरणें**—१ जागा मोकळी करणें; दूर करणें; घालविणें; मोडणें (गद्दी इ०). २ वेगळेपणा करणें; दाखविणें.

० **होणें**—१ वाटेंतून बाजूला होणें—सरणें; मार्ग देणें. २ भिन्नत्व बाटणें, भासणें. **फरकणें**—कि. १ बाजूला होणें; वाट देणें. २ (क) आवाज करून जाणें; फरकून निसरणें, वसरणें. ३ फरक होणें. [फरक; तुल० प्रा. फरकिद=डळलेला]

फरक—पु. (गवंडी) कोंपरा; शेवट (मितीचा). [इं फोर्क] **फरकटणें**—अकि. दुर्गण सरकवीत, धाशीत जाणें. फरकटणें पहा. [फर; फर]

फरकटणें—अकि. भरभर लिहिणें; खरबणें; धाईन लिहिणें. (प्र.) भरकटणें पहा [फर; !]

फरकटा-डा—पु. फरगडा पहा.

फरकड-काड—झी १ (ना) धांदल; तिरपिट; तारांबळ (कि० मचणें). २ (साप इ०) सरपटणाऱ्या प्राण्यांचें मार्गावर उमटलेलें चिन्ह. फरकडा अर्थ ३ पहा

फरकंड—झी फरपटत नेल्याचें चिन्ह, फरपटा. (कि० पडणें).

फरकंडा—पु. १ धांदोटी; चिंधी (वस्त्राची). २ धांदल; धोंटाळा; तारांबळ. (कि० घालणें; पाडणें; पडणें). ३ फरकंड; फरकड; फरपटत नेल्याचें, गेल्याचें चिन्ह (साप इ०चें). फरकड पहा **फरकणें**—अकि. उभें राहणें; फडकणें. 'रोमांच जंव फरके। तंव तंव आंग सुरेके।' -ज्ञा १८ १६०३ [फडकणें]

फरकणें—फिरकणें पहा.

फरकन-कर-विनी-विशी—किवि फाडणें, ओढणें, घसरणें इ० कियान्यावेळीं होणाऱ्या आवाजांचें अनुकरण होऊन.

फरकाविणें—कि. १ नटवंबाज पणानें, डौलानें (फाटेल, पळेल इ० काळजी न करता) शालजोडी इ० उंची वस्त्र धारण करणें, नेसणें. २ भडकाविणें (तोंडांत इ०). फडकाविणें पहा [ध्व. फर !]

फरकी—झी मुख्य धान्यात दुसऱ्या जातीचें धान्य थोडथोडें मिसळून घेणें; पिकाचें मिश्रण उतवडा पहा [फरक]

फरगटा-गडा-गाडा—पु. १ वांकी लिहिलेली ओळ; वांकी तिकडी रेघ, फाटा; फराटा (कि० ओढणें, फोडणें; काढणें). २ (अ. व) लपेटी; ओरखडे; भरकाडे, फरकांटे (कि० फोडणें). ३ (ल.) (कामामध्ये) अडचणी वरणें; अडथळे; आक्षेप; फांदाडे, फाटे. [फर !]

फर(क)शात-गाड—न. एक प्रकारचें लडाऊ जहाज, गलबत. 'त्या समयीं फिरंगी याचें आरमार, व फरगत येऊं नये.' -बाड-समा २.६७ [किं फ्रेगात; इं फ्रिगेट]

फरगूट-ड—न. (नवें, जुनें) फडकें; चिंधी; धडपा चिरगूट पहा

फरजंद—पु. १ सलगा; पुत्र. 'किंज्यात हरजी महाडिक याचा फरजंद ठेवून...'—मराचिथोरा ७० २ सुलगी. [फा. फरजंद=मूल]

फरजी—पु. (हि.) (बुदबळकीडा) राजाचा वजीर 'प्यायाचा फरजी'—बंकाचा राव या अर्थी [फा फर्जी]

फरडा—वि. पटाईत; निष्णात, निपुण; कुशल (बक्ता, गवई, लेखक इ०) [फर !+डा प्रत्यय]

फरड—पु. (कर) (क.) (खेळ) बट्टया; विशिष्ट (अर्थवतुल) आकृतीची दगडाची कपारी; ठिकरी. 'त्यानें फरड फेकून राख घेतलें.'

फरडक, फरडुके—न १ खूबीचें भाषण; नमोकि. २ सुटका; बोधपर गोष्ट; म्हण; दृष्टांत; सुक्त ३ उपाख्यान; प्रस्तुत विषयां तून निघणारे अप्रस्तुत, लहानसे कथानक; आडकथा; आख्यायिका [फरडा] ० **फोडणें**—फांटे फोडणें; अडथळे आणणें; बयाद, सबबी सांगणें. **फरडुक्या**—वि विनोदी, रसिक भाषण करणारा; विनोदी म्हणोणा इ० भरपूर सांडा जवळ असलेला व प्रसंगीं त्याचा बोलण्यांत उपयोग करणारा. [फरडुक]

फरतळ-ताळ-तार—न. (प्र) फस्ताळ पहा.

फरतोडा—पु. १ (ना. व.) झाडाची फांदी; शाखा. २ झाड तोडल्यानंतर त्यास फुटणारा अंकुर. ३ फांदा; फरगबा.

फरद, फर्द—पुर्वीन १ जोडीपैकी एक (विशेषतः शाली, ओतरे, विशिष्ट दामिने इ०); एकेरी वस्त्र. 'अहो शालूच्या फरदा चवलिचा छुरदा काय गोष्ट चांगली.'—ऐपे ३७२. २ लहानसे लेखन; तक्का; यादी; कॅटलाग. [अर फर्द]

फरदखजूर—पु. एका जातीचा खजूर (यांतील बी फार लहान असते).

फरदा—पु. १ तक्का; फळी. २ दरवाज्याचे, खिडकीचे एक दार, फळी. ३ चित्री. 'घडी भरल्यावर यम काढिल की फरदा.'—वेप १८६४. फडदा पहा. [अर. फर्द]

फरप(फ)ट—स्त्री. १ जमीनीवरून ओढत, घसटत नेलेल्याची खूण. 'तिची पडली फरपट त्यांत बुडाले तरिभुवन.'—(धव्या)मसाप १.३ सापाची फरपट=सापाच्या सरपटीने जमीनीवर उठलेली चिन्हें, रेखा. २ तंगडी इ० धरून जमीनीवरून फरफर ओढणे, ओढीत नेणे. (कि० काढणे). ३ (ल. व सामा) माग; छद्मा. (कि० जाणे; मोढणे). ४ रीत; क्रम; बहिष्कार; परंपरा. 'मागून फरपट अशी चालत आली' [फर+पट=पडा, पाट] **फरपटत चालणे**—फरफटणे पहा. **फरपटत**—पु. रेष; खूण. फरपट पहा.

फरप(फ)टणे—अक्रि. १ घसटत जाणे; सरपटत चालणे. २ पोटावर, हुंणावर सरपटणे (जमीनीवरून). **फरप(फ)ट**—क्रि. १ घसटत; खरडत; ओढत. २ पोटांम० हुंणांम० जमीनीवर सरपटत (जाणे).

फरफर—स्त्री. १ फरपट पहा. २ हाल; ओढाताण. 'काय तिची फरफर चालविली आहे तुम्ही' [फर! द्वि.]

फरफर-फरां—क्रि. ओढणे, काढणे, घासणे इ० क्रिया होतांना होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण होऊन. घसडत; फरफटत. फराफर पहा. 'ओढून नको फरफरा, घेऊं दे सांबलनियां पदर.'—मोसभा ५७ [ध्व. फर द्वि.]

फरफरणे—अक्रि. फरफर असा आवाज करणे—निघणे—होणे. फरफर, फराफर पहा. [फर!]

फरफरणे—अक्रि. फुरफुरणे; लवणे; स्फुरण पावणे (पाणी, कातडी इ०) [सं. स्फुर; प्रा. फुर]

फरफर(चि)णे—उक्रि. (आवाज होईल अशा तऱ्हेने) जमीनीवरून ओढणे, खेचणे; फरफर ओढणे.

फरमा, फर्मा—पु. १ (सुदण) मजकूर जुळवून त्याची चेसीमध्ये घट बसविलेली, छापली जावयाची पृष्ठे; ठावांचा संच (चेस असेल त्याप्रमाणे ८-१२-१६ पृष्ठांचा फर्मा होतो). २ नमुना; प्रत. ३ सांचा; प्रकार; पद्धत; रचना; आकृति; घडण. 'ठाधि ठाधि शोभती हौद एक फर्मांचे.'—ऐपे ४२३. [हं. फॉर्मे]

०जमविषे—मजकूर छापण्यापूर्वी कागदावर सर्व पृष्ठांचे आकडे एकावर एक (मागच्या व पुढच्या बाजूचे) असे आणणे व दोन्ही बाजूंचा मजकूर सारखा करून घेणे.

फरमान-ना, फर्मान-ना—पुन. राजाचा हुकूम; आज्ञा; सनद; आज्ञापत्र (वतन, नेमणूक इ० संबंधी). 'यांसही फर्मान आला आहे'—रा ८.२१७. [फा. फर्मान; हिं फरमाना] **०बाडी**—स्त्री. फर्मान घेण्यासाठी जागा, दरबार; दरबार-ठेरा. 'त्याने बल-मगबसविध येउन फर्मान-बाडी उभी करून फर्मान खिलत घेतला.'—रा ६.५९२. [फा. फर्मान+बाडी=वभ, बारी]

फरमा(वि)वणे, फर्मा(वि)वणे—उक्रि. (राजादिक मोठ्या माणसांनी) आज्ञा करणे; हुकूम करणे, करावयास सांगणे; आज्ञापिणे. 'रविवारी कूच करून पेडापुरावर सुकाम फर्मावणार.'—रा १.१५६. [फा. फर्माना; हिं. फरमाना]

फरमाश(स), फर्मास—पु. १ (राजादिकांची) आज्ञा; हुकूम, फर्मान. २ शरिहांना अर्पण केलेली वस्तु; नजराणा. ३—पु. शी. (गो) कुळाकडून येणारा हक्काचा नजराणा. ४—स्त्री हुकमी वस्तु; पाठविण्यास आज्ञा केलेला जिन्नस; मागणी. 'श्रीमंत स्वामीची फर्मास दिखीहून आणिली...पांच पोरी उत्तम आणविली'—रा ३ १५०. —वि. अत्युत्कृष्ट; इसांल फरमाशी पहा. 'काशीचा गुलाब साखरेकदाची गैरजुहराती. उत्तम फर्मास जरूर रवाना करणे.'—रा १.२४८ [फा फर्माश] **फरमाशी-सी, फर्माशी-यसी**—स्त्री. १ नजर; अधिकाऱ्यास दिलेली देणगी; फर्मास पहा. २ मागणी. 'गांवगशा स्वार बसुलास गेले त्यांचा खर्च रोज व छुराकी किरकोळी फर्माशी वगैरे पांच हजार.'—रा ११.५९१४. ३ एक तऱ्हेचा कर, पट्टा. 'वेठ-वेगारी फर्मायसी देखील ठाणेपटी.'—ख १५.१३५. —वि. १ हुकूम घेऊन, सांगून करविलेला (जिन्नस); सुदाम काढलेले, बनविलेले (वस्त्र इ०); सांगीचा; काढीव. २ (ल.) अति उत्कृष्ट; इसांल; पहिल्या प्रतीचा. [फा फर्माशी] **०चोप-मार**—पु. खर्च मार; जोराचा मार; इश्यामार.

फरमिदा—पु. (विल.) फर्मिदा पहा.

फरल—न. (गो.) माडाच्या बुंधाचा उभा चिरलेला भाग. फराल पहा.

फरदा-स—पु. कुन्हाड; कुन्हाडीसारखे शस्त्र; परशू; फरशी. 'फरश घेऊनि हातीं.'—सुवन १६.५६. [सं. परशू; हिं. फरसा; गु. फरसी] **०धर**—पु. फरस धारण करणारा; पशुगम. 'फरशधरें अतिपराक्रमें कुंभिनी केली निःक्षेत्री।'—ऐपे २६५. **फरसी**—स्त्री. १ कुन्हाड; फरश पहा. २ मोठी पटाशी; (कु.) फरसी —वि. परशूचा ठसा असलेला (रुपया इ० नाणे). 'देति धाडून करभार दिगचे छिग कोरे फरसी।'—ऐपे ३०४. [फरश]

फरशी—**झी.** १ दगडी चीप. २ दगडी चिपानी केलेली जमीन; फरसबंदी. [अर. फर्श]

फरस—**पु.** १ मोठी फरशी; दगडी चीप. २ फरशी केलेली जमीन; चिरेबंदी भूमि. [अर. फर्श; तुल० सं. पृथ्व; प्रा. फरस]
० बंदी—**झी.** १ चिरेबंदी; फरशीकाम. २ गवंडीकाम. —**वि.** १ फरशीचे. २ बांधकामाचे; गवंडीकामाने बांधलेले.

फरसपेटी—**झी.** (खडीकाम, विणकाम) बर्फे इ०च्या कांडावर काढलेली विशिष्ट वेलुडी, नकशी.

फरसबाँ—**न.** श्रावणवेवडा; याच्या जातीः—बांभारी वेवडाः—याची रोग लांबहंद व चपटी असते. श्रावणी, आदवी वेवडाः—याचा श्रावण—आश्रपदांत इंगाम असतो. रोग अक्षद, चपटी व लांबट असते. फेंचवीन्स. [फरस=चापट (अर. फर्श)+बी; किंवा फेंच=फरास+बीन्स]

फरसाळें—**वि.** भिन्न रुचीचें, स्वादांचें. 'आणि गोड आंबट मिळे । तेथ रसातर फरसाळें । उठी दोहीं वेगळें । दोहीं जिणतें ।' —**ह्या** १८.२४५.

फरळ—**न.** (कों.) नाचणी, हरीक इ० चा कोंडा; टरफल.

फरळ—**न.** (व.) १ पसरट व झुपकेदार अशी झाडाची तोडलेली फांदी. २ (व.) वेल उंच वळण्याकरिता लावलेली काठकी. ३ पेरणीनंतर बरम वुजविण्याकरिता फिरविण्याची फास. [फर+ळ प्रत्यय]

फरा—**पु.** १ खांयाचें हाड, असफलक २ मांडीचें हाड; फर हाड. ३ ओळ; समुदाय; पंक्ति (माणसे, जनावरे इ० उभीं पाहिलीं असतां होणारी). 'फरक्यानीं तवा फरा बांधुन ।'—ऐपो २७७, 'संगे ऋषीचा फरा ।'—आसी ९. ४ कपाळावर कसा तरी नीटनेटका नव्हे असा (ओढलेला कुंकवाचा पडा; फराटा. ५ मुलांच्या कपाळावर बांधायाचें भूषण; पिंपळपान; पिंपळवन. 'सिता-उतीचे निभशिरां । राम शिरोमणी शिरावरी । चिद्रत्नाच्या अलंकारीं । करा त्यावरी शोभत ।'—माराकिरिका १३.६३. 'रत्नखचित फरा पुज गौरीकुमारा ।'—आरती गणपतीची [सं. फलक, प्रा. फरअ]

फरा—**पु.** १ धान्य मापण्याचें साधन, माप; मण (१६ किंवा १२ पायलीचा). २ (कोंकणांत काहीं भागांत फरी) अर्धा मण. ३ खडी, सुवम, माती बरीर मापण्याचें २५ घनफुटांचें माप.

फराकणें—**कि.** (व.) निवळणें. [फरक]

फराक(ण)त—**झी.** १ मुक्ता; स्वास्थ्य; आराम. 'किरतीचा मुकुटमा, तर अलोजाह यांचा मोहोला, यापासोन फरागत होऊन त्याचाही फैसला करण्यांत येईल.'—रा ५ १३०. २ —**वि.** (व.) १ मोकळा; तिका. 'गाथाबाहेर शौचास जाण्यास फराकत बैसून.'—३ ऐसपैस. —**किवि.** १ स्वस्थ; स्वस्थपणानें. २ तप-शील्यार. [अर. फराकत]

फाफे. ५. २४

फराकी—**झी.** नीट वसतां यावें म्हणून खोगिरावर घातलेली गादी; खोगिरगादी.

फराक्षिम्बू—**वि.** उभारणारा.—अदिलशाही फर्मान. [फा.]

फराट—**पु.** १ जमीनींत पेरलेले बीं मातीनें झांकून टाकण्याचें आज्ञा. २ (व.) उबारी पेरण्याचे एक तीन फणी लांकडी अवजार.

फरांटा—**पु.** (ल) (सामा.) फरगडा; फाटा. (कि० ओढणें; फोडणें; काढणें). [ध्व.]

फरांडा—**पु.** (व.) झपाटा (चालण्याचा इ०); फेंक. 'एक फरांडा मारला तर येथपर्यंत आलों.' [फर । फराटा]

फरांडा—**पु.** (व.) फाडीचा, एका बाजूनें घडविलेला दगड. 'भितीसाठी फरांडे घेऊन त्याची रास घातली.' [फरा]

फरांडी—**झी.** चामडें ज्यावर कापतात तो लांकडी ठोकळा.

फराफर-फरा, फरारा—**किवि.** फाटणें, फाडणें इ० किर्याच्या, तसेच ओरपणें, ओढणें इ० किर्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन (कि० झाडणें, हालणें, फाडणें; ओरपणें; ओढणें; फेडणें; पावणें). फारफर पहा [ध्व फर !]

फरामोश-व—**वि** विसरेलें; विसृत. 'या दोन्ही बाबती फरामोश करून आमची मुखालीफत करून करा ल तरी...'—चिरा २३. [फा. फरामोश] **फरामोशी**—**झी.** विसर; विसृति. 'यास फरामोशी केली न पाहिजे'—त्रप २३४. [फा.]

फराया—**झी.** अव. (व) काटया.

फाराया—**पु** १ पताका; निशाण; बावडा; फडकणारे निशाणाचें वस्त्र. 'फ फारा जराताचा'—ऐपो ९३. २ लोंबणाच्या वस्त्राचा सोगा, फडकणारे फडकें [ध्व. फर !]

फरारी—**वि** १ घर व जमीनजुमला सोडून गेलेला; देश त्याग केलेला, परागदा; पळून गेलेली (रयत, प्रजा, लोक). २ हत्ती न लागणारा; गुन्हा करून पळून गेलेला (कैदी, लबाड माणूस, आरोपी). [अर.] ० होंगे—पळून जाणें.

फरारी—**झी.** १ अंतःकरणाची ओढ. २ अधिक्य; थोरपण. ३ भरभराट. 'आणि पै त्याची परी । जीविताची फरारी । देखोनि जो नकरी । मृत्युचिता ।'—ह्या १३.७३६. ४ भरमसाठ बोलणें, बोलण्यातील भ्रान्त्या; यापेबाज बडबड. 'नीळिमा अंबर । कां मृगतृष्णाकहरी । तैसे बायाचि फरारी । बावो जाहले ।'—ह्या १३.१०५. 'जेसे बोले तैसे करी । त्यातें बंदिजे हरहर । येर ते बोलाची फरारी ।'—भाराबाल ३.२०. ५ गवै.

फारल—**न.** (कु.) माडाच्या बुंधाचा उभा चिरलेला अर्धा भाग [फरा ?]

फरावाव—**वि.** अपरिमित —अदिलशाही फर्मान. [फा.]

फरा(री)शीस-सी(सि)स—**पु.** फेंब मनुष्य. 'फराशीस पुढे गेले गरनाळा भरगोळ्याचा मार ।'—ऐपो ११३. —**वि.**

राहते. सोनेरी, रुपेरी अथा याच्या जाती आहेत. मेवा, पेरण पहा. [ई. फल; तुल० सं. पर्ण]

कर्नाडीन, कर्नादीस—पु. (पोट्टे.) आंब्याची एक जात; अंबा पहा. [पोट्टे. कर्नादीस]

कर्न्या—पु. गुरांचा एक स्पर्शजन्य रोग; गुरांना होणारा पंठकी वगैरेसारखा आजार. —के १६.६.३१.

कर्याव, कर्यावो—बी. तकार. —आदिलशाही फर्मान. फियादी पहा.

कर्—न. (गो.) इस्तरी. [पोट्टे. फेरा]

कर्स—वि. (व.) बोलण्यात पटाईत; अधिक बोलणारा. फरशा पहा.

कर्लो—बी. काहीं वर्षांच्या नोकरीनंतर मिळणारी सवलतीची रजा [ई.]

कर्श—पु. कुन्दाब; परशु; फरशा पहा. ' फर्शे घेऊनि करीं निकराचा । छेदिला नर सहसकरांचा । '—किंगवि ४९. [सं. परशु]

कर्श-चे, फरस, फर्शी—पु.बी. १ फरस-शी. बैठक; बैठकीची मोठी सतरंजी. 'रोशनमहालाचे सहजामध्ये बांदणीचा फर्शे होऊन (नवाब) बरामद झाले. '—रा ५.२००. २ बिरेचंदीची जमीन; लाथांची जमीन. 'सभामण्डप व भोंबतालाचा फरस. '—रा १४.५६ [अर. फर्श]

कर्शाचा—पु. फरासखान्याचे सामान. —स ५.२६२८. [अर. फर्श=विछायात]

कर्तल—न. (गो.) लहान कुन्दाब. [सं. पर्शु]

कर्तल—बी. आनंद; हर्ष 'हमेशा खत-किताबत फईत जावा करीत जावी. '—पया ४६७. [अर. फर्हत्] ० नमत—वि. आनंद घेणारे, आनंददायक. 'आँसाहेबांकडून खत फईतनमत आले. '—रा १०५. [अर. फर्हत्=नमत]

फल—न. १ फळ (वृक्षादिकांचे). (याचे लक्षणें पुष्कळ अर्थ निघतात). २ (ल.) संताम; संतति; प्रजा ३ फायदा; लाभ. ४ प्राप्ति; उत्पत्ति; निष्पत्ति; कोणताहि व्यापार, किंवा यापासून निष्पन्न होणारी गोष्ट. ५ परिणाम; शेवट; अखेर. 'तसेंच त्या केळाचें अगर प्रभाचें काहीं फल. '—गीर २२. ६ (गणित) त्रैराशिकांतील दुसरे व चवथे पद; दिलेले प्रमाण, दर व उत्तर; प्रमाणक व उत्तरांक ७ भाला, बाण इ० क्षत्राचें टोंक, अग्र; हत्या-राचें पातें. ८ नांगराचा फाळ. ९ बटुळाचे क्षेत्रफल. [सं.] सामा-शब्द—० प्रंथ—पु. शकुन, सुहृत्, लक्षणे इ० कांची शुभाशुभ फले सांगणारा फळज्योतिषाचा आग, असा ज्योतिषप्रंथ. ० ज्योतिष—न. प्रह्लाद्या व नक्षत्रांच्या विशिष्ट स्थितीमुळे मनुष्यावर होणारे परिणाम सिद्धांतरूपानें सांगणारे शास्त्र; ज्योतिष (ज्योतिष हा

शब्द खगोलविद्या आणि खगोलापासून मिळणाऱ्या फलांचें ज्ञान या दोहोंसहि लावितात तेन्हां फळज्योतिष ही संज्ञा ईप्रजी अँस्ट्रा-जोलीला प्रतिसाब्द म्हणून नवीन बनविण्यांत आली). ० त्यानी—वि. आपल्या श्रमाचें फळ (तें मिळण्याच्या वेळींच) मुद्दाम सोडणारा; फलाची इच्छा न करणारा. ० द-द्रूप-प्रद-वि. १ फल देणारे; फायद्याचे (काम, प्रयत्न, युक्ति, उपाय). 'निगमागमद्रुमफल. फलप्रद.'—भा १८.२. २ फायदेशीर, परिणामकारक झालेला; सफल; गुणवान्. 'सफल फलद कर्म त्याज संन्यास साचा । म्हणुनि उमज होतो कथेच्या रसाचा ।' ० प्रदान—न. विवाहांतील एक समारंभ; वाङ्निध्याच्या वेळीं नवरीच्या ओटींत नवऱ्याच्या बापानें नारळ वगैरे घालणे. ० न्यास—पु. आपण केलेल्या कृत्याबद्दल किंवा विशिष्ट सत्कृत्याबद्दल मिळणाऱ्या बक्षिःसाची आशा सोडणे, त्यावर हक्क न सांगणे, फलत्याग; निष्कामकर्म. ० भोग्य—वि. फलांच्याद्वारां, निष्पत्तीवरून, उपभोग घेतां येणारे (फळभाद, पैसा, वतनबाडी); ह्याच्या ऊल्ल स्वतःभोग्य. ० मान—न. फलनिष्पत्ति. ० बांछा—छन्ना—बी. फळाची, परिणामाची इच्छा; मोबदल्याची आशा. याच्या ऊल्ल फळन्यास. 'त्यजुनिहि फळबांछा काम्यकर्म करीती । प्रिय हरिस नव्हे ते सवै ह्या लोकींती ।'—वामन, कात्यायनी व्रत ७०. ० खान्—वि. फलप्रद; फलद्रूप. ० शार्करा—बी. फळापासून काढलेली साखर; (ई.) फुलटोड. ० भुति—बी. १ व्रत, स्तोत्र, इ० पुण्यकारक कृत्यापासून मिळणारे फळ सांगणारे शास्त्र, ग्रंथविभाग. २ फल; फायदा; निष्पत्ति. 'गोष्ट झाली खरी पण आता रागें भरून फलभुति काय ?' [फल+भुति=साख] ० क्षम-क्षेम—वि. १ फले पारण कल्पनास योग्य; फलद (शब्दशः व ल०) २ फलदायक; लाभप्रद; कल्याणप्रद. [सं. फलक्षम] फलाकांक्षा—बी. फलेच्छा, आशा; फलबांछा. [सं. फल+आकांक्षा]—कांक्षो—वि. फलाची, मोबदल्याची इच्छा करणारा. फलाफल—न. फायदा—तोटा; नफा-नुकसान. [फल+अफल] फलाशा—बी. फल मिळण्याची इच्छा, आशा (उपपरिणाम, बक्षीस इ०ची). फलाहार—पु. थोडा उपाहार करणे; फराळ; फळफळावळ, पोहे, इ० पदार्थ खाणे; असल्या पदार्थांचें भोजन. [सं. फल+आहार] फलित—न. गर्भित बांधी; ध्वनि. —वि. १ फळ आलेला (वृक्षलता इ०). २ (ल.) फायदेशीर, फलद्रूप झालेला ३ ध्वनित; गर्भित; अध्याहृत (गूढ अर्थ इ०). [सं.] ० प्रेरणा—बी. दोन किंवा अधिक प्रेरणांच्या इतकेंच कार्य करणारी प्रेरणा; फलेनुसळ प्रेरणा; परिणत प्रेरणा. (ई.) रिस्वॅंट. —यंस्थि ६. फलितार्थ—पु. १ गर्भितार्थ; ध्वनितार्थ. 'म्हणोनि ते बुद्धि शब्द । मतवाद हे खाल् । सोलीव निवेंचुं । फलिदार्थेचि ।'—भा १३ १०४९. २ फलभुति; अर्थ २ पहा. [फलित+अर्थ] फलोत्पत्ति—बी. फायदा; नफा; किफायत. [फल+उत्पत्ति] फलोद्दय—पु. फळ घेणे, दिवू लागणे. [सं. फल+उदय]

फलक—पु. १ फरा; मांडीचा भाग. —अक्षप १.६२. २ फळा; तफा. 'चित्रफलक.' [सं]

फलकट—न. १ पोळ घाय; फोलकट पहा. 'जैसे कण आणि फलकट. दोहीस वाडी एकवाट।' —एभा १२.६२०. २ अशा धान्याचा साठा; संचय रास. 'जैसी बाळणी पीट गाव्नि सबैही। फलकट ठेवी आपणातें।' —वि. असार; ब्यर्थ; फोल; खोटें; बायफळ. 'रचतें खचतें संचितें। असार रिते फलकट।' —तुगा ७१३. 'हें काय सांगवें फलकट। जैसे जेवण जालिया उच्छिष्ट।' —कथा ४.८८. [फोलकट]

फलकणें—उक्ति. (ना.) (वेळू इ० चे) दोन भाग करणें; फाळणें पहा. [सं फळ-फाटणें, फोडणें]

फलकाई—झी. (व) फलफळ पदर हालवीत घालणारी झी. 'आल्या फलकाई.' [ध्व. फलक+आई]

फलकारा—पु. १ (व) पदराचा बारा २ धान्यानें उडणारा पदर. 'दिव्याला फलकारा लागला.' [फलक+वारा; फलक+आरा प्रत्यय] **फलकारे मारणें**—कि ये जा करणें. 'साहेबाच्या अंगावरून दहा पांच वेळां उगीच इकडून तिकडे नांवाला चार कागद हातांत घेऊन फलकारे मारले कीं ... तयार.' —फाटक माटपछटा २.

फलकाव(वि)णें—उक्ति. (प्र.) फरकाविणें पहा

फलंग-लांग—झी. उडी; टांग. (किं० मारणें). [हि. फलांग]

फलफालाळ—किवि. छावक्षणी; ताबडतोब. [अर. फिल-फिल]

फलम—पु. १ सोन्याचें एक लहान नाणें. हें पुतळीपेक्षा कमी किंमतीचें म्हणजे सुमारे तीन रुपये किंमतीचें असतें. होमाचां दशांश; फलम. 'सहासष्ट होन साडेसहा फलम दोन आणे याचे वांटणीचा मुलूक ..' —समारो १.३४०. २ लहान बाडीचें नाणें, दक्षिण हिंदुस्थानांत रुढ. फनम असेहि नांव आहे. १२॥ फनम=१ रुपया. [हि.] **फलमाची माळ**—झी. (गळ्यांत दागिता म्हणून घालण्याची) फलम नाण्याची माळ.

फलवा—पु. एक औषधी वनस्पति. [हि.]

फलाखी—झी. वैपुल्य; समृद्धि याच्या उलट हलाखी 'पातशाहास अर्ज श्रीमंताची पोटाची-फलाखी याची मान्य केली.' —रा ६ ५५९ [फा फलाखी]

फलाटिण, फलानेल—झी. लोंकरी मळ बळ; लोंकरी कापड [इ फलेंल (साटिणप्रमाणें फलाटिण रूप झालें असेल)]

फलांडी—झी (कों.) डोलीच्या उभ्या बाशांच्या टोंकांना बांधलेलं लाकडाचें आबवे बासे, दांडकी, प्रत्येकी (हे दोहोपेक्षा जास्त गडी डोली उचलण्यास असल्यासच बांधतात). 'फलांड्या-शिवाय चौघेजण डोली कशी उचलणार.' ?

फलाणबिस्ताण—न. १ हें तें: ही ती वस्त. २ सटरफटर: अडगळ. ३ काहींचे काही, निरर्थक, फाल्गु गोष्टी. [फा. फलान्द्रिक]

फलाणा—सना. अमुक; अमका; कोणी; काहीं (तुच्छा-दर्शक शब्द). 'स्वामी तो परमईश ! सुखदुःखातीत स्वामी असतें क्षणक्षणां फलाण्यानें फलाणें जाडलें, हत्तीमुळें फलाणें गेलें याप्रकारें लिहून पाठवितात याचा विचार काय ?' —ब्रज ३२. [फा. फलान; अर. फलान्] **बिस्ताणा**—वि. अमुकमुक; कोणीएक; कोणीतरी.

फलानी-णी—झी. फलाटीण, लोंकरीचें कापड. —सुंव्या १२३ [इ. फलेंनेल]

फलुस—झी. एक फळांतील साखर; फलशर्करा; (इ.) फुकटोज. साध्या साखरेपेक्षां ही गोड व पचण्यास हलकी असते. हिचा उपयोग मधुमेह विकारावर होतो. —ह्लाको(फ) ७. [सं. फल+उप प्रत्यय]

फलुगु—झी. १ फलुगु नावाची एक पाणी नसलेली नदी. —वि १ (ल.) असार; निःसत्त्व. ३ धुव; तुच्छ. [सं.]

फलम—पु. फलम पहा.

फवणें—कि. प्राप्त होणें; फावणें; मिळणें. पवणें पहा. 'त्या जाण वेदगभीच्या श्रुती। श्रुतिरूपे माझी नव्हेचि प्राप्ति। तें परतल्या म्हणोनि नेति नेति। माझी सुखसंगती न फवेची।' —एभा १२. १६३. [पावणें]

फवारा—पु. १ पाण्याचें उडणारें कारजें. 'फवारे रुप्याचे व तांब्याचे मजालस पाहून लावीत जावें.' —पया २८६. २ कारंज्याचें तोंड; भोंकें भोंकें असलेलें बोट. ३ कारंजातून व छिद्रान्वित तोंडावाटे पाणी उडणें; जलोत्क्षेप. [अर. फवारा]

फॅशन—झी. नवीन चाल; रीत; ढंग; प्रथा; प्रचार. [इ.]

फशाळा—वि. १ फसविलेला; बेवित्त. २ लुबाडलेला; ष्याच्यां टाळवरून हात फिरविला आहे असा. [फसणें] **फशाळी**—झी. १ फसविणें; ठकविणें; लबाडी करणें. २ फसवणूक; ठकवणूक; ठकवण. (किं० करणें; होणें). [फसणें]

फशी—ब. जाळधात; फासांत. [फासची अनियमित ससमी] **० देणें**—सकि. फाशांत पाडणें; अडविणें; फसविणें. **० पाडणें**—अकि. फाशांत पडणें; फसून संकटांत सांपडणें; फसणें. 'सराईन धान्य घेतलें नाहीं यामुळे फशी पडली.' **० पाडणें**—सकि. फसवून संकटांत, अडचणींत पाडणें.

फसकटणें, फसकणें—अकि. निष्फळ होणें; सिद्धीस न जाणें (सत्ता, मसलत, उपाय, योजना, आशा); फसकटणें [ध्व. फस !]

फस-कन-कर-विनी-विशी—किवि. धान्यादिकांच्या राशींत हात छुपसंतांना, पोतें कुदून धान्य इ० बाहेर सांडतांना, चिखलांत बुडतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण [ध्व. फस !]

फसकळ—झी. आसनमांडी-मांडा घालून प्रशस्तपणें बसणें; प्रशस्त, अघटपघळ. मांडी घालणें. (किं० मारणें; घालून बसणें) फसकळ पहा. [हि. फसकळ]

फसकळ—वि. मळ व दवणारा; एखादा पदार्थ फसकून काहीं आंत बुडण्याजोगी (दलदलीत जागा, दाट चिखल). [ध्व. फस]
फसकी—स्त्री. १ (हिं.) भाजीपाला, धान्य इ. वरील तें विकणा-याकडून सरकारी अधिका-ऱ्याने वसूल केलेला कर (एका मणाला एक पसा अशा तऱ्हेने घेतात तो). २ योग्य वजनवार किंवा मापावर दिलेले आणखी थोडेसे धान्य; वतावळा; केंणे. ३ (कों.) माताचे माप घेतांना मापाच्या मेहुनताऱ्यासाठी, तसेच मापाच्या गणतीसाठी बाहेर काढण्यांत येणारे दर मापागणिक एक ओंजळभर धान्य. खोताच्या नोकरास फसकीचा हक्क मिळतो. ४ प्रसंगविशेषी किंवा उजळणीच्या दिवशीं शाळेतील विद्यार्थ्यांनी पंतोजीस दिलेले ओंजळभर धान्य. ५ धावण महिनाभर किंवा वर्षभर बायकांनी प्रत्येक सोमवारी शिबाला वाहिलेली धान्याची मूठ; 'वे फसकी, वे लक्ष्मी'

फसगत, फसगप(फ)त, फसगफलत, फसगयफ(ब)त—स्त्री. फर्शी पडलेपणा; फसणूक, फजिती; फसल्याची—लुवाडला गेल्याची स्थिति. [फसणे+गति, गफलत, गैबत] **फस मामला**—पु. नुकसानीचा घंदा; नुकसानीची, फसवणुकीची जागा, स्थिति, काम. (किं० पडणे; बसणे; होणे; करणे). [फसणे+मामला]

फसणे—कि. १ स्तणे; गुतणे; अडकून पडणे; फसकून आंत जाणे (चिखल, रेंती इ. मध्ये). २ (ल.) जालधात सापडणे; संकटांत, अडचणींत अडकणे. ३ ठकविले जाणे. ४ (दिलेले कर्ज, ठेव इ०) बुडणे; डुबणे. ५ नुकसान पाडणे; तोटा येणे (धनको, व्यापारी इ० नीं) ६ प्रगति, भरभराट न होतां मूळपदावर असणे, राहणे; प्रतिकूल परिणामयुक्त होणे (बेत, अंगीकृत कार्ये, उलाढाल, उद्योग इ०). [ध्व. फस। हिं. फसना] **फसण**—स्त्री. १ चिखलाची स्तण, स्तण. २ (ल.) जाले; फांसा; फर्शी पाडणारी, फसविणारी गोष्ट, योजना. **फसणी, फसणूक**—स्त्री. १ रतले जाणे. २ (ल.) गुंतून पडणे; गुरफटले जाणे (सम्बन्धः व ल.); फसणे फसगत पहा. [फसणे]

फसफरी(स्त्री)त—वि. १ झिजता, चिकणाई नसलेला; सुका; भुसभुशीत (माती, पीठ, तपकीर, बाव इ०) २ अतिशय आला; धल्यलीत, लवळलीत (पिठाचा गोळा, पातळ कणीक, माती इ०). [ध्व. फस।]

फसफस—फर्सा—किवि बाळवळून किंवा दाट चिखलातून बालतांना, पुष्कळ सुताना, आंबलेल्या किंवा फेस येणाऱ्या पदा यांचा फसफस शब्द निष्ठांना होणाऱ्या भावाजांचे अनुकरण होऊन. [ध्व. फस।]

फसफसणे—गकि. १ फसफस आवाज होणे, करणे (फेस घेतांना किंवा जनावरे इ० जोराने फसफस सुताना). २ आसून कुणेंणे. ३ फेस येणे. ४ (कु.) निराणा होणे. ५ ओंफस होणे; सिद्धीस न जाणे; फसणे (बेत, कार्ये इ०). [ध्व. फस।]

फसल—स्त्री. १ पिकांचा हंगाम; मोसम. 'स्वराज्याचा अंमल फसलीचे फसलीस ... फळच्या करीत जाण्याविषयी जागीरदार व आमील जमींदारांस इनायत-नामे व्हावे.' -रा ५.१९५. २ पीक. 'अभ्याची फसल बारमाही बाल्ती करितो.' -रा ७.२१०. ३ थोड्यास पोषक अन्न म्हणून दिलेले ओल्या हरबऱ्याचे भाटे, टहाळे; हरमऱ्याचा ओला चारा. ४ ल्हान मुलांचे पुष्टिकारक अन्न (तूप, खारिक इ०). [अर. फस्ल्] **खरीफ**—स्त्री. खरीपाच्या हंगामांत येणारे पीक. **हंगाम**—पु. १ पिकाच्या हंगामाचे दिवस. २ धान्ये पिकल्यावर त्यांच्या क्यविक्रयाचा काळ, हंगाम, दिवस. [अर. फस्ल+फा. हंगाम]

फसली—स्त्री—न. एक सुसलमानी शक. (याचा आरंभ मृगास म्हणजे ४वेथे अथवा इंप्रजी जून महिन्याच्या सुमारास होतो. उत्तरेकडे प्रथम अकराव्या हा १५५६ त सुरू केला, तोच शहाजहानने दक्षिणेत १६३६ त सुरू केला. फस्लीत मृगापूर्वी ५९१ व मृगानंतर ५९० मिळविले म्हणजे इसवी सन होतो -वि. हंगामी; मोसमातील [फा. फस्ली] **सन(त्र)**—साल—न. १ हंगामाचे किंवा सुक्तेचे साल; उत्पन्नाचे वर्ष २ फसली वर्षगणना, शक. दक्षिणेतील फसली साल व इतरत्र चालणारे फसली साल यांत दोन दोन वर्षांचा फरक आहे.

फस(सा)विणे—उकि. ठकविणे; भोंदणे; छकविणे. [फसणे प्रयोजक] **फसण**—स्त्री. फसवणूक पहा. **फसवणी**—णूक—स्त्री. ठकविणे; ठकवाजी; फसविण्याचा व्यापार. [फसविणे] **फसवेगिरी**—स्त्री. १ (कायदा) ज्यांत स्वाधे असून दुसऱ्याचे नुकसान होण्याचा किंवा त्यास हजा होण्याचा संभव असतो असे कोणतेहि बतेन, कृत्य; ठकवाजी. २ फसविण्याचा व्यापार, घंदा. **फसव्या**—वि, फसविणारा; ठकविणारा.

फसाट—न. (व) अनिष्ट, बाईट परिणाम, नाश; घात. **फसाटणे**—विघडविणे. 'कामाचे फसाट काढले.'

फसाट—पु. (ना. व.) बैलगाडीचा मागचा भाग. 'आम्ही फसाटांत बसलो'

फसाटी—स्त्री. (व.) दोरास बांधलेला कांटाचा मारा; फरळाचा फास (ज्वारीचे पेरणीनंतर वरम पडतात ते बुजवण्याकरितां). एका फसाटीत चार दोटे असतात. [फास+फाटी]

फसाडी—स्त्री. १ (व.) ध्रमाने आलेला यकवा. २ फजीती. [ध्व. फस]

फसाद, फसादखोर, फसादी—फिसाद पहा.

फसाव—पु. १ स्तण्याची, फसण्याची जागा (चिखलाचा, दलदलीचा भाग, रस्ता इ०). २ फासांत, गोप्यतांत घालणारे काम, उद्योग. फसन पहा. [फसणे] **फसावा**—पु. फसगत; फसविले जाणे; फसवणूक. 'संस्थानाकडे याचा फसावा भारी आहेला.' -समारो २.११६.

फलाफल-फलां, फलासां—किंवि. मोठ्याने फलफल मीत. फलफल पहा.

फलाहत—जी. वक्रवृत्त. —आदिलशाही फलान.

फलकी—जी. १ फलकी, पहा. २ (गो.) बात, थाप.

फलत—जी. (गो.) इजत, अल फलती काढप—(गो.) १ इजत घालविणे २ भागवड. **फलतीक पडप**—(गो.) भाग-गतीत पडणे.

फलत—वि. पलत पहा. लुटणे, जाळणे, खाणे इ० द्वारां पूर्ण विभ्रंस, नाश, फडशा, निःशेष झालेला; उज्वलत; ओसाड. (कि० लुटणे; जाळणे; पाडणे; खाणे; नेणे, करून टाकणे व निर्दलन, लुट; फला आणि नासाडी या अर्थाची क्रियापदे). 'पेढाऱ्यांनी गांव लुटून फलत केला.' [फा. फलत]

फलत—जीव. शीर (नाडी) तोडून रक्त काढणे. 'हकि मांभी फलत सोडविली, तत्क्षणी प्राण निशोन गेला.'—दिमरा १. २५१. 'त्याचे फलत खालून रक्त काढले असतां ...'—घाको १७४ [अर. फलत]

फलमिन्दा—फामिदा पहा. 'कोणी जमींदारीचे फलमांत फलमिन्दा न जाहला.'—रा ११.१०५. [फा. फलमीदा]

फलत—न १ सर्व अर्थी फल पहा. २ फलप्रदान पहा. ३ बाकिर शिजविलेला, रोट. (ब.) उकळलेल्या पिठाचा अर्धगोला-कृति भक्ष्य पदार्थ. आवाडी अमावास्येस करितात तो. 'बरणार फळे टाकली; आतां होतील.' ४ (ब) कन्यादानाचा विधि; साडे. ५ तेलफल 'तो निजगजरेसी फल. यादव घेऊन आले तात्काळ. मंत्रांनी येवले बन्हाडी सकळ. भीमके तेव्हां पुजियेले.'—इ २४ १९१. [सं. फल] इहू पडत्या फळाची आज्ञा-परवानगी (परवानगी देणाऱ्याच्या मनात सुद्धा नसलेल्या कृत्यांची गृहीत धरलेली संमति) **ताड-पु** फळे धरणारे ताडाचे झाड. हे मादी जातीचे असते. **त्यागी-प्रदान**—(प्र.) फलत्यागी, फलप्रदान पहा. **फळाबळ-फळोरा**—जी. (समुच्चयायी) फळे; अनेक प्रकारची फळे; फळावळ पहा. [फळ द्वि.] **भाजी-शाक**—जी. ज्याच्या पानांचा खाण्याकडे उपयोग नसून फल फळांचाच होतो अशा भोपळा, बागे इ० भाज्या. याच्या उलट पालेभाजी. **शोम(ब)न**—न. प्रथम ऋतु प्राप्त झाल्यावर गर्भ-शुद्धी करितां व गर्भधारणा सुकर व्हावी म्हणून करावयाचा विधि; गर्भाधानसंस्कार; ऋतुशांति. (कु.) फळेसेवाण. 'शांती फळशो-बन बारसें.'—दा १४.१.५३. [मं.] **शुती-शुन**—जी. फायदा; नफा; लाभ फलश्रुति पहा. [सं. फलश्रुति] **फळादेश**—पु. १ फायदा; लाभ; फळ. २ परिणाम. 'याचा फळादेश या प्रकारचा झाला.'—भाब ४४. [सं. फल+आदेश] **फळार. फळाडार**—पु. फराक; फळाहार [सं. फल+आहार] **फळावर-ळि**—जी. नानाप्रकारची फळे; फळफळावळ. 'पार्श्व रत्नमणी फळावळि

विडे खजूरीही खोबरे.'—आपू १९. **फळाशा**—जी. फळ-प्राप्तीची आशा. [सं. फल+आशा] **फळास-फळां येणे**—फल-रूप होणे; सफल होणे; फायदा मिळणे; फायदेवीर होणे. 'कोटि जन्मींचे पुण्य जाण. फळासीं आले आज तुझ्या.'—

फळ—न. १ भाला, बरची इ० चे पाते २ बाणाचा लोखंडी काळ. 'अस्मयोगास तसें तव संदर्शन जसें शरास फळे.'—मोअनु १.११. ३ कुमाराचे थापटणे. [सं. फल]

फळ—न. (गो.) फळी.

फळकट—वि. (कु.) फळकर पहा.

फळक(ग)ट—वि. १ गळाकपणाने घातेलेला (पोशाख). २ अव्यवस्थितपणे चालविलेले (काम). ३ भोगळ; शिथिल; ढिले (आचरण, वतन). ४ हुल्ले; निःसत्व; असार (भूस इ०). —न. फोल कट; फोल. फळकट पहा. 'सर्वेचि झुजटपण साडिलें। रूप आणि-कधी माडिलें। दैत्ये फळकट काडिलें। मजूर जावले मायेचे।'—एस्व २.१६. [फोलकट] **नेशा**—वि. (पोशाखांत) नीटनेटका नसलेला; विन चापचोपीचा; अव्यवस्थित. [फळकट+नेसणे]

फळकण-कन-कर-विनी-विदा—किंवि मूत्र, रक्त, रूध, पाणी, धान्य, वायू इ० पदार्थ एकाएकी लोट बाहेर पडे असे सांबताना, वाहताना होणाऱ्या आवाजासारखा शब्द होऊन. [ध्व. फळ]

फळकर—वि. फळण्याच्या बयास आलेली; गर्भधारणेच्या स्थितीस पोचलेली (गाय, म्हैस इ०). [फळणे+कर प्रत्यय]

फळकवणी—न. (निवायी) पाणी जास्त झालेला पातळ पदार्थ (वरण, ताक, साबारे इ०). [फळकण+पाणी]

फळण—जी. गाई-जनावरांचा वर्षातील फळण्याचा काळ, हंगाम, फळण्याचे दिवस. [फळणे]

फळणावळ—जी. फळवि-णाऱ्यास दिलेली किंमत, पैसा. [फळणे] इहू अटक्याची कोंबडी टका फळणावळ. **फळणी**—जी. मादीचे फळणे; फळण्याचा व्यापार. **फळणे**—अकि. १ (शब्दशः व ल.) फळ येण्याच्या स्थितीत असणे. २ (प्रायः ल.) लाभदायक होणे; सफल होणे (काम, युक्ति). ३ प्रसन्न होणे; पावणे (दैव). ४ संसृष्ट, भाग्य. बानू होणे (मनुष्य). 'तीं (शुल्लें) न जातांच औषधें केलीं। गति फळली कमांची।' ५ पुरे होणे; फळास येणे. 'तेज पहा बचनाने ज्यासि फळाया न लागली घटिका।'—मोआदि ११.६०. ६ नर जातीकडून संभोगिली जाणे; मैथुनसंस्कार मिळणे; भागण राहणे (गाय, म्हैस इ०). 'आमची गाय नुक्तीच फळली.' [सं. फलन, प्रा. फलण]

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (कॉ.) (दारे, खिडक्या इ०) झांकण्याची क्रिया. **फळणे**—अकि. (कॉ.) झांकणे, बंद करणे (दारे इ०). 'दाइ फळ'—द्वार लाव.

फळणी—जी. (गो.) धूळ वातलेला लिहिण्याचा फळा; धूळपाटी. [सं. फल=तत्ता, फळा]

फळफळ-फळा, फळाफळ-फळा—किवि. फळकण पहा. (फळकणपेक्षां हे शब्द आवाजाचे आधिक्य दर्शविताना).

फळफळणे—अकि. १ पुष्कळ आणि आवाज करून मुतणे (जनावरानें). २ भळभळ पाणी सोबणे (भाडें इ० कांने). ३ षळषळ वाहणे, जोराने बाहेर येणे (फाटलेल्या पिशवीतून धान्य इ०). ४ प्रसन्न होणे; पूर्ण अनुग्रह असणे; उदयास येणे, उघडणे (देव). 'त्यांचे नशीब आतां फळफळले.' ५ फायदेशीर असणे (पंदा); भरभराट होणे (कामाची). [ध्व. फळ दि.]

फळफळाट—उ. १ उत्कर्ष; भरभराट २ सद्दी. ३ विपुलता; प्राचुर्य; समृद्धि. फळफळण्याचा अतिशय.

फळफळीत—वि. १ कठिण व प्रत्येक कण वेगळा झालेला; फार मोकळा, फळफळीत (भात इ०). २ वाळलेला व भुसभुशीत (अपुरा भिजविलेला चुना, माती). ३ फार पातळ; पाणचट(ताक इ०). फिळफिळीत पहा.

फळयेतण—न. (गो.) गर्भाधान.

फळयो—उ. (गो.) एक औषधि.

फळबला, फळोला—उ. क, च, ट, त, प हे अक्षरांचे पांच बग प्रत्येकी.

फळबाट—जी. (चांबारी) चामडें कापण्याची फळी. [फळी+बाट प्रत्यय]

फळबोती—जी. एक क्षुब्ध.

फळा—उ. १ नांगराचा फाळ. २ मोठी फळी. यावर बड्डें लिहितात ३ (ल.) बाळग्यानेतर ज्याचा कागद होतो अशा (ताग इ०) द्रव्याचा थर. ४ (खा.) मूठ असलेली चापट फळी, फळ, थापटणे. हिने मडकीं ठोकतात. [सं. फलक; प्रा. फलम]

फळादी—झा. काफशीचा वाळलेला छूट, काटकी. (प्र.) पळाटी, पळहाटी पहा. [पळ्हे+आटी(काठी)प्रत्यय]

फळादी—जी. (झा.) मडक्याच्या कांडाजवळचा भाग दोक्याच्याचें साधन, ह्वायर; थापटणे, फळा. [फळ+काठी]

फळाडी—जी. (ड.) पावतण नोट करणाऱ्याचे वेळीं चांभा-रास लागणारे लाकूड.

फळफळणी—जी. (कों.) जिकडेतिकडे वार्डें बंद करणे (दुःखानें, दारें, खिडक्या इ०). [फळणे]

फळी—जी. १ लहान फळा; लांकडाची रेंव पळी; तका. २ रेंवलेली पळी. ३ दार, खिडकी इ०चे पान; सवप. ४ बाजू; पक्ष; 'हुकळी.' ५ ओळ; वंकि; रांग; दुसऱ्याचा प्रवेश न होऊं देण्या-जोगी कडावानें उभी राहिलेली पंक्ति (पक्ष, मनुष्य, मेघ इ०ची). (क्रि० धरणें; बांकणें; वेणें). 'फोडण्या होळकरांनीं फळशा राव-

रंभासि लागल्या गोळ्या मारल्या पठाणाच्या टोळ्या.'—ऐरो २४४. ६ समूह; संघ; जुट; कंप. 'आले बांधोनि फळी शाल्व-जरासंब दंतबकादि बळी।'—मोहकण ५३. १४. ७ सोबी; युद्ध. (क्रि० घेणें). 'जया केसरी पाहतां अश्रु गाळी। करी मत्त त्यासी फळी बे म्हाळी।'—बामनविराट ७. ८ खेळ. ९ विणकास ठांसून बसण्याकरितां ओकण्याचें साधन. [सं. फलक=फळा, फळी] (वाप्र.) ० घेणें—युद्धास सिद्ध होणे.—शर. ० फुटणें—सैन्याची रांग मोडणे. 'पळाले फळी फूटली राक्षसांची।'—राक १. ६५. ० फोडणें, फोडून जाणें—रांग तोडून मधून जाणे. ० मांडणें—सैन्याची रांग लढाईस उभी करणे. 'आम्ही कर्णप्रमुख स्वजयायें मांडिली रणांत फळी।'—मोकण १४. ९.

फळें—न. भाला, बाण इ०चे लोखंडी पातें, टोक; फळ [फळ] **फळें**—न. १ (कों.) ओबडधोबड कापलेली फळी २ साध्या फळीचा केलेला ओबडधोबड झोपाळा. ३ सुकाणू. ४ विहीरीत तळभागी बसविलेली लांकडी चौकट. ५ (बे.) माती ओढण्याची फळी. शेतीचें एक भाजत. [फळी] ० पडणें—पिशाच्चबाधेमुळे बेशुद्ध पडणें (कत्यांची वृष्टी). **फळथांबा खेळ**—उ. (हेट.) आट्यापाट्यांचा खेळ. **फळथार बसवप**—कि. (गो.) एका जागेवर गप्प बसविणें.

फाईल—जीन. मिसल; फेरिस्त; नोंदवडी; कागदपत्रांची चोपडी. 'अशा वेळीं रजिस्ट्रेशन ऑफिसधील बघातुवर्षाचीं फाईलें शोधावी व तपासावीं लागतात.'—षका १४ [इ.] ० **फाँ**—१ वहीत घालून ठेवणे; गोठवणे. २ दफ्तरीं दाखल करणे, नोंद करणे. ३ कागदपत्र, तकार इ० नुसती ठेवून देणे; त्यासंबंधीं काही न करणे.

फाक—न. (कु.) कोंबळे फळ. फक-फंक पहा.

फा(फा)क—जी. १ आंचा, खरबूज, मोपळा इ० फळांचा किंवा सुरणादि कंदांचा कुलाच्या पाकळीसारखा लांबट तुकडा; (सामा.) लांबट तुकडा. २ शिमण्यांत बोंब मारण्यापूर्वीं जीं बीमत्स बचनें म्हणतात तीं प्रत्येक; शिमण्यातील शिबी. ३ घोणस किंवा फुरसे (सापाच्या जाती) यांच्या अंगावरील पटा; बाग. ४ विस्तार. 'हे बहु जे जे जल्पिले। तेथें कथसि फाँ होईल।'—झा ५. १७३. (याच ओवींतील फांकचा अर्थ माडांवांबरी झाने-अशीत अंतर, प्रतिबंध असा दिला आहे). [फांकणें]

फा(फा)कट—न. सापाच्या, कसे तरी केलेले ओबडधोबड बार, सापा; फाटक.—वि. फांकलेले; इतस्तुतः पसरलेले; वंदावत गेलेले (पाय, शिंपें, फांथा, रस्ते इ०). [फाटक वर्णव्यत्यास] **फा(फा)कटणें**—अकि. पसरणें; (पाय, दुखेळकें इ०) दोन अव-यब मज्यें ताण बसेल असे दोहोंकडे दोन पसरणें. [फांकणें] **फा(फा)कटी**—जी. पाय इ० दोन अवयव फांकटल्यामुळे होणारी स्थिति. फेंगरेपणा; वंदावलेली स्थिति, मोठा तणावा, ताण.

फांकटून उभा राहणें—पाय फांकून, फेंगडे करून उभे राहणें, बालणें [फांकणें]

फाकट—वि. फालतू; निष्फळ. 'जे बोलती फाकट गोष्टी.' -शिक २१. फांकड पहा.

फाकटणें—कि. लागणें. -शर.

फांकड—न. (राजा.) वांकडें, तिब्याचें, हरकतीचें, वितंड-वादाचें बोलणें; हरकत; आडफाटा; फंगरुड; बाकुळल; फरडक. [सं. फक्कु; हिं. फांकी]

फांकडपसारा—प. धंथाचा अस्ताव्यस्त मांडलेला-पड-लेला पसारा; फापट पसारा. [फांकणें-पसारा]

फांकडा—वि. १ फक्कड; चलाख; पाणीदार; तडफदार. २ हुशार; कुशल; निष्णात. ३ ऐटबाज; अक्कडबाज. 'फांकडा शिपाई बाजी.' -विक १०. ४ सुंदर; गुलजार; मारु; फक्कड. फांकड असेंहि रूप आढळतें. [फक्कड; हिं. फांकडा]

फांकडी—वि. (राजा.) वितंडवादी; हरकती आणणारें, फाटे फोडणारें (भाषण, मापूस) [फांकड]

फा(फा)कणें—अकि. १ निरनिराळ्या दिशांनीं सर्वत्र पसरणें; विस्तार पावणें; सवे जागा व्यापणें. 'कणीचीं कुंडले झगझगीत प्रभा फांकत दशदिशा.' २ विसकटणें. ३ भटकणें; सैरावैरां जाणें; एकावरच केंद्रीवृत्त न होतां घडूंकडे पसरणें (रुष्टि, बुद्धि, ज्ञान, मन इ०). ४ फुलणें. 'एन्ही जाईवियां फुलां फांकणें.' -झा १८ २५५. ५ विषयान्तर करणें; पाल्हाळ लावणें. 'कथेसी फांकलें सवैया तो कोपु न मानवा श्रोतां.' -एभा ९.४३९. ६ दूर होणें; वियोग होणें. 'आजी दिसे हरी फांकला यांपाशीं. म्हणजनी ऐसी परी जाली.' -तुगा ४५ ७ रुंदावणें; ताणले जाणें, असणें; रुंद विस्तृत होत जाणें (पाय, शिंगे, फांथा, रस्ते इ०). ८ (मन) आकांक्षायुक्त असणें; इच्छा दूरवर पोचणें, जाणें. ९ वितुळणें; आसणें (घड बेडका). १० पातळ होणें, प्रवणें (थिजलें रक्त). ११ वाडणें; वृद्धिगत होणें. 'तुमचें ऐश्वर्ये त्रिजनीं फांके.' -सुसभा १.२३. १२ प्रकाशित होणें (दिशा). -उकि फोडी करणें; फांकी काडणें. [सं. स्फातीकृत; प्रा. फाई-कय=फैलावेलें]

फा(फा)कणें—उकि. हातांत घेऊन तोंडांत भरणें; फक्कडा मारून खाणें (पोहें इ० पदार्थ); फांका मारणें. [फांका]

फांकटाई—बोडथाचा रंग. -अश्वप १.२८.

फांकलट—न. वाक्य; लेख परिच्छेद; कलम; निबंधांतील एक पूर्ण भाग, प्रकरण. [फांक]

फांकलट—न. बरेच विस्तृत व मोठें चंद्रसूर्या भोंवतीं पडणारें खळें, तळें.

फा(फा)कळी—झी. १ फांक; फोड; छळ; शकल; पाकळी. २ (क.) (लांकडी) पट्टी; फळी. [फांक]

फा(फा)का—प. तोंडांत बकाणा भारण्यासाठीं हातांत घेतलेला पदार्थ (धान्य, पीठ, साखर इ०); घास.

फा(फा)का—प. उपास; जेवणाचा खाबा; उपासाचा दिवस. 'दिवसेदिवस अन्न मिळनासें जाहलें, चार चार फांके पडूं लागले.' -पाव ३०. -वि. रिकामा; निरर्थक; फुकट; रिता; खाली; बाद; कोरा; कोरडा. 'नित्य विकरी होती असेंच कांहीं घडत नाहीं एखाद दिवस फांका जातो.' [अर. फाका=दारिद्र्य; अभाव] ० मारीत फिरणें—कांहीं लाभ इ० नसून व्यर्थ भटकणें. **फाके-कडी-सी-झी.** उपासमारी. 'जोतसिंग खंदाकर यास फाकेकडी होत आहे.' -रा ५.११८. [फा. फाका+कडी] **फांकेबाज-मस्त**—वि. दारिद्र्यानें गांजलेला असून बाहेर तसें न दाखविणारा; थोर मनानें पूर्वाग्रहाणेंच वागणारा. **फाके मस्त**—वि. (ब.) ज्याला फाके (उपवास) पडूनहि जो मस्तासारखा राहतो तो. **फाकेकंगाल-मस्त**—वि. (ना.) भुकेकंगाल, अठराविधे दरिद्री. **फाकेशीर**—वि. उपाशी. (फा.)—ऐच १.९.

फाकाटणें—अकि. फाकलें जाणें; वेगवेगळें होत, जाणें. एकमेकापासून दूर, अलग असणें. फाकटणें पहा.

फांकाफांक—झी. विस्कटलेली स्थिति, अस्ताव्यस्त पसारा; पांगापांग. [फांकणें]

फांकावा—प. विकास. 'अविद्या नाशी उन्मेखु. फांकावा तैसा.' -अमृ ६.६०. [फांकणें]

फांकी—झी. पूर्ण वाक्य; पूर्ण सिद्धांत, विधान. फकिा पहा. **फांकी**—झी. १ वाघ, कांडार, मानर इ० च्या अंगावरील पटा. २ (चांबारी) अर्थे कातडें; अथोड पहा. फांक पहा.

फांकी—झी. (गो.) गप्प.

फांक्ता—प. बोडथाचा रंग. -अश्वप १.२८.

फांक्या—वि. १ (ब.) उडाणटप्पू. २ फाजील; चैनी; चं १ भंगी; फक्कड.

फांग—प. १ होळीच्या वेळीं नाचणाऱ्या मुलींनीं बगैरे म्हटलेलीं रुग्णाचीं गाणीं; वेदया-कंचनीचीं शृंगारपर गाणीं; लावण्या. २ शिगम्यांतील अपशब्द; अश्लील वाक्यप्रयोग; उखाणे. फांक पहा. 'शिकला फांग मारी हाका. रांडा पोरे मेळवी लोकां.' -तुगा २७९९. ३ (सामा.) होळीचा सग; शिगमा. [सं. फल्यु; प्रा. फगु] ० पट्टी—झी. होळीसंबंधीं वगैरी.

फांग—न. (कु.) कोबळें फळ (विशेषतः काजूचें). फक, फंक.

फांग—झी. होळी अडकविण्याची दोरी. पाग पहा.

फांगल—न. (कु.) एक वेळ व तिचें फळ. हें काल्यासारकें असून त्याची भाडी करतात.

फांगलण—झी. (कु.) एका वेळीचें नाच.

फांगळा—३ (प्रां.) पांगलेली, पसरलेली, विस्कटलेली स्थिति, अवस्था. (किं० पडणे; पाडणे). फंगडा पहा. [पांगणे]

फागुर—३. (गो. कुं.) अंकुर; फूट. ' आंब्याक आतां फागुर येवुंक लागल्या. ' पागोरा पहा.

फागोटा—३. (कों.) पोफळीच्या तुऱ्यांचें बेशण; पोफळी-बरील शिपूट बिरीच्या आंतल्या बाजूला ज्या पातळ आच्छादना-मध्ये गुंडाळलेले असते ते. ' मुंज झालेले लंगोटी नेसणारे मुलगे फागोट्याची लंगोटी सोंवळ्यासाठी वापरतात. '

फांज—झी. १ शहर-गांवाभोवती असणारा तट. (सामा.) भित; कोट. फांजी अथे २ पहा. 'सप्त चक्रेसी सात बुरुज । रचुनि केला कोट सज्ज । अवयव सफेली स्वरवर्णी फांज । देहदुग्ध पन्नासिलें ।

—स्वादि १०.२.२२. २ खार जमिनीतील पावसाचे पाणी वाहून जाण्यास मूळ बांधास दरवाजा ठेवतात. या दरवाजाचे दोन्ही बाजूस दगड-जुन्यांचे बुरुज बांधतात, ते प्रत्येकी. 'फांजास उचव-झापाचे. दरवाजे ठेवितसत ' [सं. पासा; म. फास; हिं. फांज]

फांज-जी—झी. एक प्रकारची भाजीची बेल; फाद. ही पावसाळी असून हिची पांने लहान अळवाच्या पानासारखी असतात.

फांजणे—उकि. १ टरकावणे; फाडणे; चिरणे; पिचणे; तोंड उकळणे. २ (महाल चांगली जळावी म्हणून दिवडीचे) तोंड फांकणे; उमलणे; ज्योत मोठी करणे. ३ झी पेंण्याकरिता शेत तिफणीने साफ करणे. (खोगीर इ०वर) निरनिराळ्या आकृती दोऱ्यानी काढणे; विणणे.

फांजणे—उकि. पाजण लावून ताणा ताट करणे. पाजणी पहा.

फांजणे—अकि. (बोडा, हरिण इ०ने) उडी मारणे. फांवेण पहा.

फांजळ—वि. विद्वान्; शाहाणा. ' सर्व गोष्टीने तुम्ही पडे फांजळ आहां व सर्वे किताब जाणून अकल-पूर ... '—राज १.१८६. [अर. फाजिल्]

फांजी—झी. १ अडथळा; अडचण; प्रतिबंध. (किं० मारणे; पाडणे; पडणे). २ नगरकोट; गांवकुसू; प्राकारवेदिका. फांज पहा. ' उभारिती दुर्गे दारवट फांजी । '—तुणा १००. [फांज]

फांजील—वि. १ अधिक; वाजवीपेक्षा जास्त; जादा. 'माजी मामलेदारांची फांजील सरकारांत ... पांचसात लक्ष रुपये बुडाले. '—थोमा २.२५४. २ उत्पन्नात वाढलेले (द्रव्य). 'त्याजकडे फांजील होते ते माफ करून आणखी बक्षिसे उदब दिघलीं. '

—चित्रगुप्त ११९. ३ शिळक; उरलेले. ४ चावट; अतिप्रसंग करणारा; वायफळ बोलणारा; अशिष्ट. [अर. फाजिल्] ० पणा-चावटपणा; बेशिस्तपणा. [फांजील+पणा—प्रत्यय]

फांजा—न. (पडेकरी) गोंधळाकटतां उपयोगात येणारे खरें रेशीम.

फाट—झी. (बे.) (वाण्याला जुपलेली, बैलाची) जोडी.

शको. ५. ३५

फाट—३. बंदुकीचा बार; फट. [ध्व. फट]

फाट, फाटफट-फटी—झी (कुं.) पहाट; प्रभात. [पहाट]

फाट—झी (गो.) पाठ; मागील भाग. [पाठ] **फाटव्यान**—किवि. (गो.) मागाहून. **फाटव्यावडीन**—किवि. (गो.) मागच्या बाजूने.

फा(फा)ट—पुकी. १ हरकत; अडथळा; आडफाटा. २ दोष; अपुरेपणा. (किं० घेणे). ३ भाषण, लेखन इ०कांत पूर्वोत्तर पडलेला स्पष्ट विरोध, अंतर, फरक. ४ जुळत आलेला जो पंचाईत इ० व्यवहार त्यांत प्रतिकूल होणारा मनुष्य. (मागीदाराचे किंवा मित्राचे) वेगळे होणे. ५ फूट, वियुक्ता; परस्परभिन्ना. ६ भेग; उकल; तोंड; भगदाड, फट; अंतर ७ (सराफी) मोत्याच्या बरच्य. बाजूचा फुटका भाग; भेग. ८ (बे.) (गवंडी कास) दबावे अगर खिडक्यांची दारे उघडण्याकरतां सोडलेला भितीचा उतरता भाग; दारामागील (पसरट) भित. [फाटणे]

फांट—३. (नाविक) बल्लाने नावेचे तोंड फिरविणे, मागे चालविणे. (किं० धरणे; करणे).

फांट—न. काढा; अकें (औषधी). [सं.]

फांटक—न. जुनेर; जुने; फांटके बळ. [फांटकर]

फांटक—न १ साथे, ओवडधोबड दार, झापड; कवाड इ० (बाग, कुंपण इ० चे). २ रस्ता बंद करण्यासाठी रोखलेली उर्मी आडवी लाकडे. ३ शहरची वेस; मुख्य दारवाजा. [हिं.]

फांटकर—वि. (राजा.) जीण; फांटकें (बळ). [फाटणे]

फांटकळ, फुटकळ—झी. फांटक्या तुटक्या वस्तू; अगड-बगड; सडफट, किरकोळ चीजवस्त. -वि. १ फांटकेंतुटकें; जुने; जीण. २ पडकें; मोडकें; टाकाळ (व्यापक). [फाटणे+फुटणे]

फांटका—वि. १ फाटलेला, भोके पडलेला; विदीर्ण; विदारित. २ (ल.) खराब झालेले; उतरलेले; रोड; कुडा (शरीर, परिस्थिति इ०). ३ मोडकळीस आलेला; छुद्र; हलका झालेला; गरीब; हीन (धंदा, व्यवहार इ०). ४ (व.) नंगा. [फाटणे] **म्हू** फांटक्याला शिववेना आणि दुबळपाला देववेना. (बाप्र.)

फांटक्या अंगाचा—वि. रोड; कुडा; पातळ अंगाचा; रोडका; हाडक्या. **फांटक्यांत पाय घालणे**—शिरणे—जाणे—एखाद्या बाईत गोष्टीत दुसऱ्या बाईत गोष्टीची भर पडणे. उदा० अगोदरच संतापलेल्या मनुष्याला आणखी संतापण्याचे कारण घडणे. अगोदरच दुःख भोगीत असलेल्या मनुष्यावर आणखी पीडा, संकट येणे; नेहमीच्या दुःखाच्यांत तापाची भर पडणे इ० ' दूध तापांत झाडेस तर जसा फांटक्यांत पाय. '

फांटकातुडका—वि. फाटलेला व तुटलेला; मोडकातुडका (जुन्या, नाडुरस्त वस्तुविषयी म्हणतात). [फाटणे+तुटणे]

फांटकूल—न. (कुं.) गव्या.

फा(फा)टणे—भक्ति. १ फाडले जाणें; टरकणें; चरकणें; (ताण बसल्यानें) भेद होणे. २ (ल.) फुटणें; दुभंग होणें; वेगळें होणें; भिन्न होणें; (एकतंत्रानें चालणाऱ्यांचा) भिन्नभाव होणें. ३ छाती, हृदय, काळीज—भीति, काळज्या, दुःख इ० नीं उलणें; विदीर्घी होणें; मोठा धक्का बसणें. ४ वाढणें. 'किंबहुना इहीं ओंठें। आगीं हा अधिक फाटे। परी शिपीचि येवढें उमटे। होंपें जेवीं।'—ह्या १५.१०९ ५ इतस्ततः पळणें; वाणादाण होणें. 'जिकडे जिकडे पाहें तिकडे तिकडे भयें चमू फाटे।'—मोक्षाल २ ७६. ६ (डोळे, नजर, मन, इच्छा इ०) फांकणें; भटकणें; परिभ्रमण करणें. सैरावैरां जाणें, करणें ७ (कफ, रक्त इ०) कितळणें; आसरणें; फाकणें; पाणी होणें. ८ पोहोचणें. 'येथ जिभेचा हात फाटे। तंव जिवितां गमे गोमटे।'—माहा १८.२४९. [सं. स्फट; प्रा. फट]

फाटफूट—बी. १ छेद; फूट; चीर; तडा; दोरा (नाणें, फळ, भित, जमीन यातील). २ (भागीदार, सैन्य इ० तील) फूट; वेगळें होणें; जूट न राहणें; भिन्न दिशास जाणें. —वि. तडा, चीर, दोरा असलेलें, तडकलेलें, भेगललेलें (नाणें इ०). [फाटणें+फुटणें]

फाटफूट—न. १ फटाके, बंदुका बगैरेचा होणारा आवाज. २ (ल.) लडाई. [ध्व.]

फाटबाजू—बी. क्मानाच्या दगडाची (दशेनी व मागील खोरीज इतर) बाजू. —मंत्र ४६.

फा(फा)टा—पु. १ अंकुर; फूट. 'वेधधर्माचा तुटे फाटा। ज्ञानगर्वाचा न चढवि ताठा।'—एमा २.४३९. २ हात; शाखा; फांदी; ओष; प्रवाह; विभाग; कांड (झाड, नदी, रस्ता, डोंगर, इ० चा). 'बुद्धिद्वलीचा फाटा।'—विउ २.४४. ३ काना, रेचोटी; फराटा; (लिहिलेले अक्षर खोडण्यासाठीं त्यावर मारलेली) ४ विषयांतर; अवांतर कथा. ५ अतिशय बडबड. 'हिरिचिं देही संचाराचा ताठा। मुखीं सुटलासे फाटा।'—भारा बाल ५.३१. ६ गैरहजिरी; अनुपस्थिति. (किं० देणें). ७ लांकडें; सर्पण. ८ (ना.) वसा. ९ (नंदभाषा) स्वयाचा सोळावा हिस्सा, आणा. [फाटणें] (वाप्र.) ० वेणें—१ बुट्टी देणें; न जाणें. 'चितुनें आज शाळ्या फाटा दिला.' २ बगळणें; कमी करणें; काढून टाकणें; नाहीसा करणें; खोडणें. 'लिहितांना त्यानें गोविंदरावाचे नांवास फाटा दिला.' ० फुटणें—१ (संज्ञकळ, पिशाच्च इ० नीं) वेड लागणें. 'बीरभद्र म्हणे तूं काय करिशी। मरणकाळीं फाटा फुटला तुजशी।'—नव ७.३९. २ फांकणें; प्रसार होणें. 'जैसें डोळयां अंजन भेटे। ते वेळीं दृष्टीसी फाटा फुटे।'—ह्या १.२३. ३ एका कामातून दुसरे काम निघणें. 'तुका म्हणे वाटे। नको फुटो देऊं फाटे।' ० भ्रमणें—१ बहकणें; बडबड करणें. 'स्वधर्मसागीं चाला-बया नर। वेदुं स्वर्ग बोले अवांतर। ते फाटां भरले अपार। स्वर्गा-तत्पर सकाम।'—एमा २१.३१८. २ भटकणें. 'भ्रमणाच्या

मोडी बाटा। न भरे फाटा आडानें।'—तुगा ३३८४. ३ वेड लागणें; फाटा फुटणें. (मुखीं—तोंडीं—तोंडाला) फांटा भरणें—तोंडाचा पडा सुट होणें; तोंडांन बडबड सुरू करणें. 'म्हणीनि मुखीं भरला फांटा बडबडे चोहटा भळेंचि।' फांटे फोडणें—अडथळे, हरकती आणणें, काढणें; सबबी सांगणें.

फाटाफाट-फूट—बी. विभक्त, वेगळें होणें (मित्र, सैन्य इ०); वाताहत; ताटातूट; फाटफूट पहा. [फाटणें+फुटणें]

फांटी-टें—बी. रूंद व उघडी टोपली, पाटी, हारा. पाटी पहा.

फांटी—बी. १ डहाळी; फांदी; ल्हान शाखा; फूट; ल्हान फांटा (झाड, नदी, रस्ता इ० चा). 'फांटी फांटीसी आदळत।'—दावि २६२. २ फाटा; टाळा. 'वेडुनी प्रपंचासी फाटी।'—न ५२३. ३ लाकडें; सर्पण; फांटें.पहा. [फाटणें]

फाटुकलें—न. महाबळेश्वराच्या आसपास डोंगरावर आठ-लणारे एक-प्रकारचे फूल एथील व मे मध्यें याचा हंगाम असतो.

फा(फा)टें—न. जळाळ लांकूड; सरपण; काटकी; ओंठा; डलपा. [फांटा]

फाटोबाड—पु १ मोठेपणा. —गर; २ स्पष्टता; वेगळेपणा. 'परि तेंचि ऐसेनि निबाडे। जैसें भेसळलें खर कुडें। मग काढिजे फाटोबाडे। पारखुनिया।'—ह्या ९.४३. —वि. १ पुष्कळ. २ स्पष्ट —शर. [फाट+बाड=मोठा]

फांटया—वि. अडथळे, विघ्नें, हरकती आणणारा. [फांटा]

फाड—पु. १ (एखादा अवयव, मोट, गळें इ०) कापण्याची क्रिया; कापून पाडलेली चीर, भेग; जखमेचा छेद. २ (ल.) दोकेंचें निरसन. [३ एखाद्या विषयांतील बारीकसारीक गोष्टी सुद्धा तो विषय विशद, स्पष्ट करणें; परिस्फोट; स्पष्टीकरण; विवेचन; फोड. ४ (एखाद्या व्यवहारांतील, कामांतील) गुंता नाहीसा करणें; उल-गडा पाडणें. ५ पृथक्करण. —बी. १ (कों.) फोड; तुकडा. २ अर्धा चिरा; एकाच वाजून घडून सारखा केलेला दगड. [सं. स्फट; प्रा. फड; म. फाळणें; देप्र. फड=छिन्न; अश ?]

फाड—न. पंचांगां संमुदाय. फाडें पहा. [दे. प्रा. फड=समुदायविशेष]

फाड—पु. (गो.) मोठी बरणी.

फाड—पु. फोड; उलगडा. 'तुम्ही त्या कोड्याचा फाड ह्याल तर आमची कन्या तुम्हांस बरील.' [फाडणें]

फाडकण—कन—कर—विनी—विशी—क्रि. तोंडावर मारणें, फटाका वाजणें. इ० आवाजाचें अनुकरण होळन; ताडकन; भाडकन इ०. [ध्व. फाड]

फाडकी—बी. (चांभारी) कातड्याचा एक प्रकार. अथोड पहा.

फाडणें—उक्ति. १ विदारणें; टरकावणें; तुकडे करणें; चिरणें, फाटेल असें करणें. २ (ना.) काडणें 'कीर फाड' = रेव काढ. [सं. स्फाटय्, पाटय्; प्रा. फाड; हिं. फाडना] (वाप्र.) फाडून खाणें—(एखाद्यावर) (ल.) तुदन पडून त्रास देणें; छळणें. डोळे फाडणें—डोळे वटारणें. पट्टी फाडणें—कुळाकडील वसूल घेण्या करतां अमक्यापासून अमुक प्यावें अशी यादी लिहिणें

फाडा—पु. (उजळणींतील गुणाकाराचा) पाडा—डा. [पाडा] • **बाचणें**—१ बारकाईनें व सविस्तर इकीकत सागत बसणें; इत्थंमूत कथन करणें. २ (अबचणींची, नुकसानींची) कमवार यादी सांगणें, वाचणें.

फाडा—पु. १ (गो.) वज्राचा तुकडा. २ (गो.) माडाच्या अगर पोफळीच्या कांडाचा, लांकडाचा तुकडा.

फाडावाडे—फाटोवाड पहा. —शर.

फाडी—झी. १ फाड; एका बाजूने घडविलेला दगड, लहान घडीव दगड. २ खाडकी; तोड. [फाड] • **काम**—न. (स्थापत्य) घरांचें खांडकी काम.

फाडी—झी. ट्राविक नगांचें माप; विशिष्ट नगांचा समुदाय. साधारणतः पाच नगांची फाडी होते. फाडे पहा.

फाडीव—वि. १ ज्याचा कांहीं भाग फाडलेला आहे असें (कापड); फाडून अवशिष्ट राहिलेले. २ मूळ नगापासून फाडलेला, कापलेला, तोडलेला (भाग, तुकडा). [फाडणें]

फाडीवाडी, फाडोवाडे—क्रि. स्पष्टपणें; पुष्कळ. फाटोवाड पहा. —शर.

फाडें—न १ विशिष्ट समुदाय; साधारणतः छकडी; पंचकडी; पलुदा (फळे, रुपये, गोवऱ्या इ० चा). २ (गो.) जोडी; वस्तुद्वय [प्रा. फड=समुदाय]

फाडो—(गो. कु.) फाडी पहा.

फाडोवाड—पु. फाटोवाड पहा **फाडोवाडीं—डें**—क्रि. १ स्पष्टपणें; मोकळेपणानें. —एमा १०.२७२ 'तें तुम्हीं सकळ फाडोवाडीं सांगितलेंचि स्वसुखसुखावाडीं।' —स्वादि १३.४.९. २ अनेकप्रकारें; पुष्कळ. 'ऐसं धन सांचिलें फाडोवाडें।' —एमा २३.८७. [फाड+वाड=मोटा]

फांदोरी—झी. शेतकीचीं आवतें.

फाणपट—झी. (कों.) पहाट. पाहणपट पहा.

फाणस, फाणूस—पुन. कंदील; झांकलेला, बारा न लागणारा दिवा. 'फाणूस लावावे त्यांत मेणवत्या लावाव्या.' —पया २८५. 'फाणसें झाडें फिराणी काम बिलोरी। लाऊन मेणवत्या मंत्राच्या हारोहारी।' —प्रला ९२. [अर. फानूस]

फाणाफाण—झी. (ना.) पांगपांग; राणादान.

फाणण—न. (गो.) फोडणी. (प्र.) फोणण. [सं. स्फोटन; प्रा. फोडण; गो. फोणण]

फांत—पु १ (गो.) जमिनीचा तुकडा; पट्टी. २ (गो.) कुणागा; मिळकत. फांती पहा. [पोतु. फातिआ]

फातकील—झी. (कों.) फतकल पहा.

फातमाय—झी. (निंदायी) लज्ज व बोजड अंगाची झी. फतमाय पहा.

फा(फां)तर—झी. १ (कु.) कपडे धुण्याचा, स्नानाचा दगड. २ वटणी इ० वाटण्याचा पाटा. [सं. प्रस्तर; प्रा. हिं. पत्थर; म. फतर]

फातर—न. १ (ना.) (फळाची) साल. २ मुलांना लावण्यांत येणारा एक निंदाभ्यंजक प्राम्य शब्द.

फातरफोडी—झी. (गो.) एक प्रकारची वेल.

फातारें—न. (गो.) बरवेटा.

फा(फां)ती—झी. १ (गो.) कुलांचा गजरा; वेणी. २ (गो.) पावाचा पातळ तुकडा. (सामा.) तुकडा. फांत पहा. [पोतु. फातिआ]

फातुल्ली-तुळी—झी. (गो.) गोटा; गुंडा. [फातर]

फांतें, फांतोड—नझी. (गो. कु.) पहाट. [पहाट]

फांतें—न. (वे) हिंदूच्या घरी बकरीं कापण्याचा मुसलमानां मुलांचा हक्क. कनाटकांत हा एक बळतेदार आहे. मुसलमानां फांतें न घालतां बकरीं कापल्यास कनाटकातील शुद्ध तें काप्यास निषिद्ध मानतात. फात्या पहा.

फातोर—पु दगड. फतर पहा

फात्या—झी. १ कुराणाचा आरंभ; कुराणातील पहिला सुरा; (मृताकरितां हा वाचतात); फात्याचें पठण. २ नैवेद्य समर्पण; बळी. 'मुलाणाने फात्या न दिला तर बकरीं मुर्दाड रहातें म्हणजे तें इलाक होत नाही' —गागा ११३. ३ प्राचीन. 'काल सुमा होता व मिर्जा मनुचा दिवस फात्याचा होता म्हणून वजीर ... नाही.' —पेद २१.१४९. ४ (निंदायी) अथेश्रुत्य वाचाळता; बडबड. (किं० मारणें; देणें; करणें; पावणें) [अर. फातिहा] हलबायाच्या घरावर फात्या देणें—मारणें—दुसऱ्याचा माल उदारपणानें देणें; हलबायाच्या घरावर तुळशीपत्र देणें.

फात्या—पु १ (कों.) बडविंटेला रेडा. बैल. २ दुर्बळ; अशक्त.

फात्यावयलो—वि. १ (गो.) उजाडल्यानंतरचा. २ शेवटचा.

[फांतें=पहाट] **फात्यावैर**—क्रि. (गो.) पहाटिस. [फांतें+वैर]

फात्रेल—न. (गो.) राकेल; केरोसीन. [फतर+तेल]

फात्रावचें—क्रि. (गो.) दगड मारणें. [पत्थर, फातर]

फांद—झी. १ फांदी; शाखा. २ एक प्रकारची भाजी.

फांद—झी. (कों.) तटाची भित; फांज.

फावकुळेर—किवि. (गो.) पाठकुळी. [पाठकुळी; गो. फाट=पाठ+कुळी]

फावडणे, फावडणे—उक्ति. १ (क.) फावणे; टरकाविणे; दोन तुकडे करणे; चिरणे. २ (ल.) (एखाद्याशील) प्रेम, लोभ, नाहीसा करणे; मर्जातून उतरविणे; बुद्धिभेद करणे. —अकि. (खड सेलेल्या, छाटेलेल्या झाडाला) फांया फुटणे. [फाव-फावडा]

फावडा, फावडा—उ. १ (झाडाची) मोठी फांदी; शाखा. २ (अव.) (भाषणांत). विषयांतर; अवांतर कथा; फाटे फोडणे. (किं० वेणे; फोडणे) ३ हरकत; आडकाठी. [फांदी]

फावणे—अकि. उडी मारणे; उधळणे (घोडा, हरीण इ० नीं) फावणे. [सं. स्पंदन; प्रा. फंदन; हिं. फंदना]

फावणे—उक्ति. १ पंखणे; विखुरणे. २ फावणे पहा.

फावलायचै—कि. (गो.) (झाडाच्या फांया) सभोवार पसरणे; फावणे. [फांदी]

फांवा—उ. १ झाडाची डेळकी; ज्या ठिकाणी दोन खांया फुटतात तो झाडाचा भाग २ (ल.) अडचण; संकट; घोंटाळा. (किं० पडणे) 'परि पडलो फांवां. बहुतां दिसां.'—शिशु २०१. [हिं. फांवा=संकट] **फांवांत घालणे-पाडणे**—गोंधळांत घालणे, पाडणे; कचाटीत, पेचांत घालणे, पाडणे. **फांवा मारणे**—(ना.) एखादी वस्तु लुबाडणे; घबाड मिळविणे.

फांवाडणे, फांवाडा—फावडणे, फावडा पहा.

फांवाडणे—अकि. (माण.) लुबाडणे; फसविणे.

फांवाफाव—खी. पागापाग पहा. [फावणे छि.]

फांदी—खी. १ (झाडाची) खांदी शाखा. २ (विवा वगैरे

अवकविण्याकरिता) भित, खांब इ० कास लावलेला आंकडा. **फांया फोडणे**—१ फाटे फोडणे; विषयांतर करणे; आडकथा सांगणे. २ पोळक सववी आगणे; अडथळे, हरकती सांगणे. **फांवाफाव**—किवि. प्रत्येक शाखेला-पासून-कडे-मध्य. 'तुं हिंडलास फांदो फाव, मी हिंडलो पानोपान.' **फांदीरी**—खी. डहाळी; लहान खांदी. [फांदी लघुरूप]

फानघटा—उ. (कों.) उन्हाळ्यांत गुरे बांधण्यासाठी शेतांत, अंगणांत, शाहरावालीं घातलेला मांडव.

फानस-जूस—उ. कंदील. फाणस पहा.

फा(फा)पटपसारा—उ धवावा, उद्योगाचा अवाढव्य विस्तार; कामांचे अधिभार. [+पसारा]

फाफडणे—उक्ति. पाखडणे. —हार. [ध्व.]

फा(फा)पर—न. पसरलेला वण, जखम; त्वचेवर पसरलेले, चिडलेले खरुण, विष्वा इ० संबधी जे क्षत तें. [हिं. फाफड]

फांपर—उ. (गो.) लता.

फांपरणे—अकि. (कों.) खरकटणे; दगड वगैरे कातडीला घासून जखम होणे. [फांपर]

फांपरणे, फांपसणे—अकि. चोळवणे; घांसटणे; खरडणे; चेदामेदा होणे; चिरडणे.

फा(फा)परा, फांपा—वि. तोतरा; बोबरा; अडखळत बोलणारा. [ध्व. फा ! फा !]

फांपरी—खी. कुंडीत वाढणारी एक वनस्पति.

फांपसणे—उक्ति. १ चुरडणे; चोळणे, मळणे; जोरात हाताळणे. २ फार रागें अरणे; झाडणे; ताशेरा झाडणे; खरडपट्टी काढणे.

फांपळ—न. (गो.) सुपारी (प्र.) पोफळ पहा.

फांपावणे, फांपावणे—अकि. १ (झाडाला) भरगच्च पालवी येणे; फोफावणे. २ लख्ख होणे; वाढणे, पुष्ट होणे. फुगणे (माणूस, जनावर). ३ (ल.) विस्तारणे; फैलावणे. 'देखणे वृत्तीची गजगजा. फांपावत चालली.'—वेसीस्व ११.२१. 'सद्गुरु अंतरी विचारी आधीं. म्हणे याचे ठायीं असे दृढ बुद्धि. तेणे हा फांपावला त्रिशुद्धि. यासी कांहीं सुचेल।'—स्वाद १०.१.४२.

[फाप ! हिं. फांपना]

फापाळे—न १ (कु.) विहिरितून पाणी काढताना पाय देण्यासाठी घातलेले आडवे लांकूड. २ (गो.) ओढ्याच्या कांठावर ओलांडून जाण्यासाठी घातलेले माड-पोफळीचे तुकडे. [पाय+फळी]

फापुडचे, फापुडणे—कि. १ (गो.) झाडणे; केर काढणे; झटकणे. २ (गो.) फोडणे; विस्ताराने टाकणे. **फापुडणी**—खी. (गो.) केरळणी.

फा(फा)प्या—खी. १ (अव.) झुंजणे; हुंजके; आंचके. २ हळहळ; २२ करीत असणे. 'पेडांच्यानीं सवेस्व तेंतांचि फांप्या मारीत बसले.' (किं० मारणे; वेणे; करणे; फुटणे). ३ (ल.) अचाट पण निष्फल यत्न. [फाप ! तुल० ई पफ]

फाप्यावचे, फापुंचे—सकि. (गो.) उध्वस्त करणे; नखांनी ओरखडणे **फाप्यावणी**—खी. (गो.) उध्वस्त करण्याची क्रिया; नखांनी ओरखडण्याचे काम.

फांपर, फांपरणे, फांपरा, फांपा, फांप्या—फांपर, फांपरणे इ० पहा.

फा(फा)फर—खी. लाय; लता. फांपर पहा. 'म्हणे। तंव शनि चालिला फांपर। मारावया।'—कथा ३.६.११.

फांपळे—न. (कु.) विहिरितून पाणी काढण्याचे वेळीं पाय टेकण्याची फळी. फांपळे पहा. [पाय+फळी]

फां फां जावप—कि. (कु.) उचडकीस येणे.

फाफू—कें फें पहा.

फाफू, फांकु—न. मंत्र चालतांना फुंकर घालण्याचा आवाज. २ (ल.) मंत्रतंत्र; गौडबंगाल; दगाणटोणा; गारूड; छाखू. [ध्व.] **फाफू**—उधळपट्टीनें भरमसाट खर्च करून नाहीसें करणे (द्रव्य, धान्य इ०).

फाम—झी. चिंताची स्थिरता; अवधान; वेदभान; छुद्धि; संभज; अकल; याच्या उलट बेकाम. [अर. फहम्]

फाम—उ. (गो.) जिल्ली लोकांचा उत्सव [पोर्तु. फामा]

फामटणे—कि. दपटणे.

फामिदा—उ. १ प्रकृतीवर परमेश्वराचें श्रेष्ठत्व सांगणारा बुरेवाला (बुरा लावणी गाणारा) -वि. २ कुशारकी मारणारा; गर्बिष्ठ (माणूस). ३ (लबाडीत) निष्ठात; पदाईत; अडल (निदार्थी). ४ हुशार; तरबेज. फरमिदा पहा. [फा. फहमीदा]

फामिदा-दी—झी. पुण्याप्रमाणे घोट व अधिकार चालविणारी झी.

फायदा—उ. नफा; लाभ; किरायात; प्राप्ति. [अर. फाइदा]

फायदा—झी. जाहीराणा; प्रसिद्धी. ' हे पत्र एकांती बाबुन ठेवोयें, फायदा जाल्याचें येथें सेवकाची पत राहणार नाही. ' -मदवा १.११९. [अर. फास्]

फाया—उ. १ अंतराचा बोळा २ अंतर लावण्यासाठी बारीक चौईच्या टोकाळा कापूस लावून वेतात ती काडी. [हिं.]

फार—न. (बंदूक, तोफ यांचा) बार; भर; पेट. (किं० सोडणे; सुटणे). [इ. फायर]

फार—उ. १ (राजा.) मुसळाचा, बऱ्याचा पाव, प्रहार. (किं० वेणे; लावणे; चालणे). २ (गो.) आठवापाठ्यांच्या खेळांतील माव्हान. [सं. प्रहार]

फार—वि. १ प्रसृत; विकसित. ' तैनी चंद्रध्यानि थोरें. इथें तैजें जियें फारें. तियें अयाचेनि आंधारें. प्रकाशती । ' -झा १५.३११. २ स्पष्ट; उघड. ' जैस शिपीपण हारपे। तंव तंव खरें होय हें। कां दोरी लपवां सापें। फार होइजे । ' -झा १५.३१०. ३ पुष्कळ; बहुत; विपुल. -किवि. अतिशय. [सं. स्फार; प्रा. फार] उ० फार झाले हारूं आलें. **फारकरून**—किवि. बहुतांशी; मुख्यकरून; बहुधा **फारफार विचारणे**—पक्षायाची पुष्कळ आठवण काढणे. ' माझ्या झीला फार फार विचारिले. ' -मृ. १.७. **फारक**—वि. फारीक पहा.

फारक (ख) तारक (ख) ती—झीन. १ कर्जेफडीचा कागद; ऋणमोचनपत्र. २ मालमतेच्या भागावरील सोडलेल्या हुकाचा दस्तोबख; सोडविडी; संबंध तुटल्याविषयीचा कागद; वाटपत्र; वांटपत्र. ३ ताटापट; असंबद्धता; विलागण. (किं० करणे; होणे). ' शिक्षण व राजकारण यांची पुरी फारकत ... कल्याणाचेतुन ... ' -केले १.२०१. [फा. फारिच्-खत्ती]

फारकाय—झी. (गो.) फेड.

फारफेर—उ. एकमेकांतील कमीअधिकपणांमुळे पडणारे अंतर. फेरफार पहा.

फारंघचे, फारघूचे, फारींघचे—कि. (गो.) छिद्र करणे; भोक पाडणे, टोपचे पहा.

फारशी-सी—उ. इराणचा रहिवासी; पारसीक; पारशी लोकांचे इराणांतील मूळ पुरुष. -झी. इराणमधील भाषा. -वि. इराणविषयक; फारशी भाषेतील, भाषेचा, भाषेसंबंधी [सं. पारस, पारसीक; फा. फारसी]

फारस—उ. स्वार. -आदिलशाही कर्मान. [फा.]

फारसनीस—उ. फारशी भाषा जाणणारा कारकून; चिटणीस; पारसनीस.

फारांघचे—कि. (गो.) (उखळांत) सडणे; हवू काडणे. [सं. प्रहार; म. फार]

फारांघचे—कि. (गो.) बंदुक मारणे. [इ. फायर. मं. फार]

फाराघणे—कि (कु) वश करून घेणे.

फारिखत, फारिखती—फारखत इ० पहा.

फारिण—न. (गो.) एक प्रकारचे झाड; याची पानें ' एरंडाच्या पानासारखी असतात. याच्या मुळांची भाजी करून खातात.

फारी—झी. (व.) गोण्यांचा (गोणीचा) एक भाग.

फारीक-ख—वि. १ वारलेले; फेडलेले (कर्जे). ' उत्सवप्रसंगी कर्जेवाम होईल तर श्रीकृष्णेने फारीक होईल. ' -रा ८.१२०. २ मिटलेला; समेट झालेला; बंद पडलेला (मांडणतंटा, चौकशी इ०). ३ खचलेला; संपलेला; झालेला (पैसा, चान्य, अन्न इ०). ४ पावता; बुकता; आधा. ' खंड फारीक झाल्यावर बोडीबहुत त्यांची मेहुमांनी करून धडुमाने त्यास त्याचे स्थलास पाठवून रावें ' -संराआ २३. ५ मुक्त. [अर. फारिच्=मुक्त] **कारणे**—फेड करणे; फेडणे, हिशेब बुकश करणे]

फारूनफेरून—किवि. या बाजूचे त्या बाजूला करून; फिरवा-फिरवी करून. फेरूनफारून पहा. [फेरणे द्वि]

फारोळ—झी. (व) भागगड.

फारोळा—उ. फाळा; चिंधी; चिरफळी; चिंधोटी. [फाळ]

फारोळा-ळे—उन. पाभरीच्या दात्याचें, फाणाचें लोखंडी टोक; फाळ ' फास फारोळे इंध्या फाळ । ऐसे जे जे पाहेतो निश्चय । ' -यैमापेंदु.

फार्म—उ. शेत; जमीन. ' सरकारी फार्म हा एक अथापि मगोरंजक फासंच आहे. ' -टि २ ३६४. [इं.]

फॉर्म—उ. १ छापलेला मसुदा; नमुना. २ माहिती भरावयाचे पत्रक. ' छापील फॉर्म अजेंदाराचें मागवावेत. ' -के १७.६.३०. ३ विशिष्ट आकार; आकृति. ४ चौकट; (कॅमिटी वगैरे ओतण्यासाठी केलेली) ५ फर्मा पहा. [इं.]

फार्मास—झी. (गो.) दवाखाना. [पोर्तु. फार्मासिया; इं. फार्मसी]

फास—पु. १ सोंग; बतावणी; शेट्या प्रकार 'कायथाचि बाटेल ते कलम बाटेल त्यावर लादण्याचा हा नुसता फास आहे.' —के १६.४.३०. २ प्रहसन; नाटकाचा एक लुटका. 'करजांचा मनोरंजक फास.' (संपा. का. म. धत्ते, १८८८). [इं.]

फालकुनो—न (कु.) चांभाराचें एक हत्यार.

फालतू, **फालतूक**—वि. १ ज्यास्त; शिळक; उरलेले; अधिक; अनावश्यक. २ बरकड पहा ३ बिन महत्वाचा; क्षुद्र (माणूस). [हिं.]

फालस—न. खोटें, बनावट मोती. [इं. फाल्स]

फालसा—पु. एक वृक्ष व त्याचें फळ; उत्तरहिंदुस्तानांत याची विशेष उत्पत्ति होते. पक्क फळें पिंपरीच्या फळासारखीं असून तीं खातात उन्हाळ्यांत या फळाचें सरबत करतात [सं प०; हिं.]

•भात—पु. फाल्याचा रस घालून केलेला भात —गृहि ३७३.

फालें—न (वे.) पहाट.

फालेदू—न. (कों.) नांगराच्या खुंटावर फाल बसविल्यानंतर त्यावर एक निमुळता लांकडाचा तुकडा ठेवतात तो लहान लांकडी फाल. 'नांगरांचे फालेदू लवकर झिजतें त्यामुळे लवकर लवकर बसवावे लागतें.' [फाल]

फालगुन—पु. १ चैत्रादि महिन्यांतील चारावा महिना. २ अशुभनाचें नांव [सं.]. •घाघ—न. बोंब; शंखध्वनि (फालगुन महिन्यात होळीच्या वेळीं बोंब मारतात त्यावरून). •घाघ करणें—बोंब मारणें. **फाल्गुना**—नी—वि. फालगुनविषयक. **फालगुनी**—झी. १ फालगुन महिन्यातील पौर्णिमा; होळी पौर्णिमा. २ प्रथम-ी पूर्वा व उत्तरा नक्षत्रें.

फाल्या—वि. १ (व) फालतू २ बाताड्या. 'हा फाल्या आहे याच्यावर विश्वास न ठेवावा.'

फाल्या, **फाल्या**—क्रि. (गो. कु.) उर्या फालें पहा. [पहाट] •हू—(गो.) एका निजून फाल्या जायना=एकदां निजल्यावर उजाडत नाही (मध्यें केव्हांतरी जागें होतों) म्हणजे एकदाच करून काम संपत नाही. **फाल्याचा**—वि. उर्याचा.

फाव—पु. १ प्राप्ति; लाभ. २ अनुभव. 'तैसें रज तम विनाशें. तिजें जें उत्तम दिसे। तें सवहें आपसैं। फावसि ये।' —ज्ञा १७ ३१६ ३ अवकाश [सं. प्राप्; प्रा. पाव; म. फावणें]

फाव—पु (गो.) पोहे.

फावटी—झी (व.) संधि; योग्य वेळ. 'तुम्ही असें केल्यानें त्याला फावटी सांपडत्ये.' फावती पहा. [फावणें]

फावटीक येवप—(गो.) मजुगिमें ओसैं वाहून नेणें.

फावड—झी. (व.) सबब, निमित्त; बहाणा 'समजावया आले भरत भावंड। तेथेंचि फावड रचिलें ता।' —मञ्च ७८ [फावडी]

फावडा—पु मोठें लांकडी फावडें; पावडें. फावडी पहा.

फावडी—झी. १ खोरणें; (शेण, लीद इ० काढण्याचें) लहान पावडें; खोरें. हें बहुधा लांकडी असतें. २ जोगी, फकीर, मान भाव इ० बापरतात तीं लांकडी किंवा आंकड्याची काठी. हिला शोळी अडकवितात. 'कुबरी फावडी कवळून पाणी। नाथपणी मिरवला।' —नव १७ ८५ ३ लोखंडी खोरें; पावडें. ४ उसाच्या रसावरील मळी काढतांना उपयोगांत आणिले जाणारे लांकडी आऊत. ५ दंड किंवा जोर काढतांना दोन्ही हात ज्या लांकडी ठोकळ्यावर ठेवतात ते प्रत्येकी; हत्ती. ६ शेतात माती ओढण्याकरतां केलेलें लांब दांड्याचें खोरें. ७ (नांगर, कुळव, कोळपे इ०च्या) दांडीला बाजूनी आधार देणान्या दोन काठ्यांवहल सामान्य घाबद. ८ अनर्थकारक स्थिति; कष्टप्रद अवस्था; दैना; दुःखद स्थिति; दुईशा. [हिं.]

फावडें—न. १ (सामा.) फावडी पहा. २ (ल.) पीढा; आगलाव्या; त्रास देणारा इसम. (वाप्र) (कामात किंवा बोलण्यात) **फावडें घालणें**—एखाद्याच्या कामांत किंवा भाषणांत फांदावे फोडणें; फाटे फोडणें. **फावडें लावणें**, **फावड्यावर**—**फावड्यानें पैसा ओढणें**—संपत्तीत लोळणें; चिकार पैसा मिळविणें. 'सुमारे ५० वर्षांमागे ज्यांनीं वन्हाडात बिकली केळी त्यांनीं फावड्यानें पैसे ओढिले.'

फावणें—क्रि. सवड सांपडणें; वेळ, संधि, मोकळीक मिळणें. 'दावाया अजि। विश्वतारक तुम्हां स्वामी बरें फावेलें।' —मोक्षण ६९.११. —अक्रि. १ प्राप्त होणें; मिळणें. 'जें शब्दातीत स्मभावें। तें बोलींचि जरी फावे। तरी आणिकें काय करावें। सागें कथा।' —ज्ञा ५ ६८. २ अनुभवास येणें; समजणें. 'मोटकें गुरुकुलें उदैवत दिसे। आणि हृदयीं स्वयंभवि असे। प्रत्यक्ष फावों लागे तैसें। आपैसायचि।' —ज्ञा ४९. ३ (कु. गो.) योग्य असणें. ४ योग्य, सोपे, सोईचें, व्यवहारी वाटणें 'माझा हात फावेल तेव्हां करीन एव्हां करीत नाहीं.' ५ जिंकले जाणें; लाभणें. 'कालत्रयातीत केवळ फावलास हो जी।' 'आजपर्यंत केले तें फावेलें.' [प्रा. फवोह=येथेष्ट लाभ प्राप्त करणें; गु. फावुं; सं. प्राप्]

फावती—झी. (राजा.) उद्योगांतून सुटका; गडबडीतून काढलेली पुरवस्त; मोकळीक; रिकामपणा. [फावणें]

फावला—पु. सुखाद. —शर.

फावा—झी. प्राप्ति. फाव पहा. 'स्वयें दर्शनाविया सवा। श्रवधियाची जाती फावा। परी निजात्मभावा। न मोडताही।' —अमृ ७.२५५. [सं. प्राप्; प्रा. पाव] •**जाणें**—अक्रि. ठसणें; ममजून जाणें. 'तरी सांग पां पांडवा। हा शास्त्रसिद्धांत आषवा। तुज एकचित् फावा। गेला आहे।' —ज्ञा १८.१५४०.

फावो—पु. (गो.) नाचणीतील गोंडा.

फावाळी—पु. (गो.) मासळी.

फाविदा—वि. १ (निदाथी) अडल; पक्का; इरसाल; लबा-
डीच्या कामांत वस्ताद. २ संपन्न; निपुण; मिष्णात (चांगल्या
अर्थी). [फाविदा]

फा(फा)शी—झी. १ फांस; सुरगांठ; निसरगांठ; सरकफांस.
२ फासावर चढविण्याची शिक्षा. [सं. पाश]

फा(फा)शी—झी. वेळच्यावेळी पाणी न पाजल्यामुळे
गुरांना होणारा रोग. या रोगांत फुफुसे फुगतात हा संसर्गजन्य
आहे [सं. स्पृश; प्रा. फास=रोग]

फास—झी. कुळवाचा एक भाग; कुळवाला बसविलेली
लोखंडी पट्टी पास पट्टा. 'फास फारोळे ईड्या फाळ'—पैमापेंडु.

फा(फा)स—पु. १ सरकगांठ; पाश. 'काळाचे बरे गळी
फासे।'—मोरुणें ६.५२ २ बापर; वागुरा; (पशुपक्षी पकड-
ण्याची) फासकी; जाळे ३ (खा.) वडाग घालतेवेळीं कांटे उच-
लण्याकरता घ्यावयाचे लांकूड. ४ फायाचा, वडाग्याचा भारा. ५
(व) काट्याच्या १० ते १२ फाटाया: काट्याचा वीग, भारा.
६ (ल.) पाय मागे ओढणारा, स्वतंत्र, मोकळा राहू न देणारा
उद्योगधंदा; परिवार; लोखणे; मायापाश. [सं. पाश; हिं. बं
फांस] (वाप्र) **फांशी देणे**—१ फांसावर चढविणे; जीव जाण्या-
साठीं टांगणे. २ (ल.) अडकविणे; घोटाळ्यांत घालणे, पाडणे.
फांशी जाणे—चढणे—**पडणे**—फांसावर लटकाविला जाणे; गळ-
फांस लागणे. **फांशी भरणे**—येणे—**लागणे**—गुंतणे; कचारीत
सापडणे.

फासका—पु. (क.) फांस; फासा; वेडा [फास] **फासकी**—
झी. पशुपक्षी पकडण्याकरिता केलेले जाळे. [फास]

फासटणी, फांसटाफांसट—झी. पायपिटी; कंटाळवाणी,
श्रमाची चाल. [फासटणे]

फासटणे—उक्ति. १ (शरीराला असम, मांडवाला राख इ०)
जोराने लावणे; फासणे; लपेटणे. २ (राजा.) पायपिटी, चाल-
ण्याचे श्रम करविणे; पाय सिजविणे. 'कांही लाभ नसतां उगीच
पाय फासटीत जातो कोण?' ३ (ल.) फसविणे; एखाद्या व्यक्-
तीत लबाडीने गुंतविणे; भ्रष्टाचार देणे. [फासणे]

फासडा—पु. गुंतागुंत; दोऱ्यांचा गुंता, गांठ; जाळे. [फास]

फासडा—पु. खिडकी, दरवाजा इ० भिंतीत वट बसवार्वा
म्हणून त्यास मारलेली छंदी.

फासडे—न एक शेवटी आऊत, नांतरलेल्या जमिनीतील
ठेकळे फोडण्याकरता फिरविला जाणारा लांकडी ओडा.

फासण—झी. (गो.) धमनीतील ठणका; ठसठा. [ध्व.]

फासणी, फांसडी, फांसणी—झी. १ (तुंबडी लावण्या-
पूर्वी) रफ.वाहण्यास सुरुवात व्हावी म्हणून केलेला बारीक छेद;
चाय; चीर (बहुधा अनेकबन्नी प्रयोग). 'फाड रफ फासणी।

गुळडागांची जाचणी।'—दा ३.७.३३. 'जैसे खांदा काले हाता-
वर। त्यावरी फासण्याचे मार।' २ छेदून; कापणे (किं० करणे)
दुःखावर फांसड्या टाकणे—**मारणे**—दुःखावर डाग देणे.

फा(फा)सणे—उक्ति. १ वासणे, चोळणे, लावणे; फासटणे
(अंगाला उठणे, असम, मांडवाला राख इ०) २ (कु.) पुसणे.
[सं. स्पृश—स्पर्शन; प्रा. फासन]

फा(फा)सणे—उक्ति. १ गुंतविणे, अडकविणे; गुरफटणे. २
(ल.) फसविणे; ठकविणे; भुलविणे. [फास]

फां(फा)सणे—उक्ति. १ (क.) (लेखणी, बोरु इ०) पिचणे;
पिजणे; फासटणे. २ चिरणे; फासण्यांनीं कापणे. [हिं. फासना]

फा(फा)सणे—अकि (गुरांना पाणी वेळेवर व पाजल्यामुळे)
घुसमटणे; गुदमरणे. [फाशी]

फासफूस—झी. घुसफूस; फुरकूर. [ध्व.]

फासफूस—झी. १ फाळ; भूस. २ (ल.) गाळ; गळहाटा,
कचरा. [फूस द्वि.]

फासला—पु. अतर. 'नवलूर म्हणोन गांव धारवाडापासून
एक कोसाच्या फासल्याने आहे.'—ख ८.४३८९. [अर. फासिला]

फासब—न फांसू पट्टा.

फा(फा)सळी—झी. बरगडी.

फा(फा)सळी—झी. फांसणी; शरीरातील रफ काढण्या-
करता केलेली बारीक चीर. [हिं. फांसु]

फा(फा)सा—पु. १ पाश; फास पट्टा. 'तुझे पायीं पावे
ऐसा। जेणे उगवे हा फासा।'—तुंगा १२०९. २ पकड; अड-
कवण; आंकडा (सरी, नथ इ० दागिन्यांचा). ३ अडकविण्या-
साठीं ठेवलेले छिद्र, कडे; डल ज्यात घालतात ती कडी; अंगडी. ४
पशुपक्षी यास धरावयाकरिता केलेले जाळे; वागुरा. ५ (ल.) एखाद्या
माणसास फसविण्यासाठीं केलेली युक्ति; पेंच [सं. पाश] **घालणे**—
पसरणे—(ल.) जाळे पसरणे (अडकवण्यासाठीं). **ंटाकणे**—
पकडण्यासाठीं फास टाकणे.

फासा—पु. सोंगट्या इ० सेळसळ उपयोगी असा इस्तिदंती
तुकडा. यावर चारी बाजूंवर अनुक्रमे १,२,५ व ६ असे ठिपके
असतात. [सं. पाशक] म्ह० फासा पडे सो डाव राजा करे सो
न्याय. **फासा उमगणे**—**जाणणे**—**समजणे**—(ल.) गुप्त बेट,
लबाडी ओळखणे; डाव ओळखणे. **ंउलटा पडणे**—प्रतिकूल
गोष्ट घडणे. **ंटाकून पहाणे**—(ल.) नशिवाची परीक्षा पाहणे;
धाडस करणे. **ंटाकणे**—१ आमिष टाकणे. २ (खेरीदीविमोध्ये)
आपल्या सूचना करणे; भाव, मागणी इ० सांगणे; आपले म्हणणे
कळविणे. **ंसोयीचा पडणे**—अनुकूल गोष्ट घडणे.

फासाटणे—कि. फासटणे पट्टा.

फासा(सो)डी—झी. फांस; जाळें. 'सप्रेम अनुभव घेतां दिदी। तुदे फासोटी भवबंधा।'—भवि ५०.६९ [सं. पाषा]

फासाडणे—उकि. १ श्रुतविणें; अडकविणें. २ तोंडाला पावें पुरवणें; फसविणें. [फांस]

फांसारडे—न. (कु.) फांस

फासावणे—उकि. चिरणे. 'फासावेना तरि दुःख घेतें बाव। मग होतो जीव कासावीस।'—तुगा २७७८. [फासणे=चिरणें प्रयोजक]

फांस—न. नदी, समुद्र इ० चा फाटा; खाडी, ओहोळ.

फांसूक—लहान खाडी.

फा(फा)सेपारधी—प. १ पशुपक्ष्यांना जाळण्यांत अडकवून धरणारा. २ (ल.) दुसऱ्याकडून पंचात धरणारा; फसव्या.

फा(फा)सोळी—झी. बरगडी. फासळी पहा. **फासोळीसं** उजळ टिक्क्या—वि. बरगड्यांवर पांढरे टिपुके असलेला (घोडा) हें अशुभ चिन्ह होय.

फास्क—झी (गो.) सांपळा. [सं. पाशक; पोतू. फास्किया]

फास्की—झी. (गो.) चौकट. [पोतू. फास्किया]

फाळ—प. १ नांगराचा अवयव; नांगराचे खेवडास लावावयाचें लोखंडी पातें. २ (ल.) मोठ्या, जाड व रूंदट टोकाचा बोर, लेखणी. ३ भाला इ० शाखांचे अग्र. फळ पहा. 'सर्वे स्वारांच्या हातात तीक्ष्ण फाळ लावलेले लांब भाले होते.'—स्वप ८८. [सं. फाल]

फाळ—झी. १ कुन्हाडीने काढलेला लांकडाचा मोठा तुकडा; क्लृपा. २ चिंधी; चिरफळी; कापडाचा अरुंद लांब तुकडा. ३ भाग; तुकडा. 'कननि दोन फाळी तारिला कृष्णे।'—एभा ३१.३२८. **फाळवट**—न. फाळका; केळीच्या पानाचा एका बाजूचा तुकडा.

फाळकं(का)ब—प. नांगराचा आकडा व लोखंडी फाळ यांना जोडणारा लांकडी तुकडा; फाळेदें; फाळवंब. [फाळ-कांब]

फाळका—प. १ मोठा तुकडा (लांकूड, फळ इ० चा). २ केळीच्या पानाचा (बागेचा) एका अंगाचा तुकडा (जेवण्याकडे उपयोगी). ३ (विणकाम) सुत उकळण्याचें बांबूचें केलेले रहाटवजा साधन. यावर सुताची कळी घालून उकळतात. ४ (कु.) नौकेचा खालचा भाग. [फाळ] **फाळकी**—झी. १ ल्हान फाळका. २ जमिनीचा अरुंद भाग; पट्टी. [फाळका अन्यत्त्व]

फाळट, फाळवट—न. १ फाळेदें. २ नांगराच्या फाळास तुच्छतावर्षक शब्द. [फाळ] **फाळटणे**—उकि. नांगराच्या फाळानें फ्रापले, घांसले जाणें (बेल इ०).

फाळणी—झी. १ जमिनीवरील फाळा (धारा) शेताच्या उत्पन्नावर बसविलेला कर. २ विभागणी; वांटणी [सं. स्फाटन; प्रा. फालण]

फाळणें—उकि. १ फाळणें; टरकविणें. 'आगि गोंवी गेल्लिया जवळी। झगटलिया अंग फाळी।'—झा १८.२५५. २ सान्याची

रकम वांटून देणें; टरविणें. ३ (सामा.) वांटणें; विभागणें. [सं. स्फाटन; प्रा. फालण]

फाळवट, फाळवटणें—फाळट व फाळटणें पहा.

फाळवंब—न. (सांगली) फाळकांब; फाळेदें.

फाळा—प. १ फाडून काढलेला वळाचा तुकडा; चिंधी; चिरफळी; धांदोटी. २ वाघडा; बाभारा. (कि० काळणें; निषणें; जाणें). ३ कातलेल्या रेशमाची गुंडी; वळी; मोठी परती. अशा १४ वळ्यांचा एक याक किंवा अर्धा शेरिया होतो. ४ कर; सारा. 'फाळा लाविला उदंड।'—दावि ३७७. ५ वांटपाचा भाग; हिस्सा. **फाळा फाळणें**—पडीचें, सान्याचें वांटप करणें.

फाळा—प. नांगराचें पातें; फाळ पहा.

फाळी—झी. १ शकल; तुकडा. 'शळें करुनि समान फाळी। अधिल्या दोर्धाच्या करतळी।'—मुसभा ६.२६. २ जमिनीची ल्हान पट्टी. ३ (गो.) चिंधी, फडकें. [फाळा अन्यत्त्व]

फाळी—झी. (व.) फळी.

फाळुके—न. (महाव.) लहान वळ; फडकें. 'पाहाटिचि उडुनि फाळुके झाडोनि जाओ लागे।'—सुत्रपाठ १२०. [फाळका]

फाळेदें, फाळेडू, फाळोटा—नप. नांगराचा फाळ बड बसावा म्हणून त्यावर बसविण्याचें लांकूड; फाळेदें पहा. फाळद; फाळवड. [फाळ]

फाळोरा-रें—पुन. प्राभरीच्या दात्याचें लोखंडी टोपण; टोक; फारोळ. [फाळ]

फिकट, फिळट—वि. १ अंधक; पुसट. २ काहीसा फिका. ३ पिकुटलेला; बेचब. फिका पहा.

फिकर, फिकीर—त्री. काळजी; कळकळ; आस्था; आंच चिंता; विचार. 'जशी अवस्था बघुन जनाच्या मनि पडल्या फिकरा।'—प्रला ७३. [अर. फिक्] **फिकीरमन्द**—वि. चिन्ता-कांत. 'बरेसाहेबांनीं ही खबर ऐकून बहुत फिकीरमंद जाले.'—पदमव ६९. [फा. फिक्-मंद]

फिका, फिक्का—वि. १ फिक्या रंगाचा; पिकुट; उभरंग; उभरा; उण्या रंगाचा. २ चवीला कमी गोड; साधारण बेचब (अन्न, खाद्य). ३ कोमळेलेला; निस्तेज; म्लान. ४ पाणी, जोम नसलेला; मद्ध; गरीब; बावळट. ५ नीरस; फासें परिणामी नसलेले (भाषण इ०). [हि. फिका; तुल० सं. पक; प्रा. पिक] **पडणें**—निस्तेज, कमजोर होणें. 'रघोजीचा पक्ष नानांच्या अभावीं फिका पडला.'—विवि ८.७.१३७.

फिक्का—प. मजकूर. —रा १६४. [अर.]

फिजारणें—उकि. फेकणें, टाकणें; झुगारणें.

फिजारीणें, फिजारी—पिजारणें, पिजारी पहा.

फिट—पु. विटीदाह्या खेळांतला दाह. -शर. फिटी अर्थ २ पहा.

फिटकर-री—बी. तुरटी. फटक पहा. [हि.]

फिटणें—अकि. १ घुटणें; घुंटे, सैल, डिले टोणें (वज्र, गांड इ०). ' आवारि दुज्या करुन फिटतां गमनेककनि कटिवसन ' -कर्म १.३९. २ (ऋण्) वेणें इ०तून) मुक्त होणें; ' फेडले जाणें ' म्हणुनि म्हणती भेल न ऋण जन्मयेचें फिट । ' -केका ९५ ३ क्षीण होणें. ४ उषडणें. ' तंब ब्रह्मस्थानीचें बेगें । फिटले सहजे । ' -झा ६.२७९. ५ (नवस, संकल्प इ०) पूर्ण होणें; फेडणें. ६ (शाका, शपथ, उपकार इ०) निरसन होणें. ' कल हा रस सेवन वाणी । फिटे तो धणी तुका म्हणे । ' -तुगा ६९६. [सं. अंशू-अष्ट; प्रा. फिः] म्ह० शोरास सवाशेरे भेटे मनचा संशय फिटे.

फिटंफाट, फिटाफाट—झीन. परतेंफड, वेणेंघणें बरोबर; निःशेषता. -वि. फेडलेला; उसने पूर्ण रीतीने परत केलेला, निःशेष झालेला. [फिटणें द्वि]

फिटफिटें—वि. (गो.) तुटणारे. [फिटणें]

फिटयतलें—वि. (गो.) फेडणारा.

फिटाल—वि. (व.) निस्तेज; फिका ' माझी गोष्ट मग फिटाल पडली. '

फिटा—बी. फेड. ' आणि पाहून स्वयें कृपादष्टि । मग दुःखलेशाची झाली फिटी । ' -नव २४.१३०. [फिटणें]

फिटी—बी १ भोक बुजविणारी छुंटी; दड्या. २ पाचर; निमुळता लांकडी तुकडा; खिटी. ३ (राजा.) विटी; इटी

फिटुळ—बी. (बों. कुण) टिंगणी; स्कुलिंग.

फिट्ट—पु. (राजा.) फिटी; इटी; विटी.

फिट्ठल—न. एक प्रकारचें गजानें वाजवावायाचें इयजी पद-तीचें तंतुवाय. [इ.]

फिणफिण—बी. १ रागाची घुसफूस; फुणफुण. २ गुणगुण. ३ खदखद; फिदफिद. [ध्व.]

फिणफिणणें—अकि. १ रागानें फणफणणें, जळफळणें. २ गुणगुणणें. ३ खिदखिदणें; फसफसणें (आंबलेला पयाथे). ४ जळजळणें; घगघगणें (शरीर इ०). [ध्व. फिण]

फितणें—अकि. १ दगलबाजीनें, विश्वासाघातानें फितूर होणें; विरुद्ध पक्षाला जाऊन मिळणें. २ (लहान मूल-खाऊ इ० दाख-बिल्यामुळें) फसला जाणें; ठकविला जाणें. [अर. फितन]

फितवण, फितवणी, फितावणी—बी. फितूर करणें; एकी-मध्यें भेद पाडणें, फूट पाडणें. [फितविणें] **फितविणें, फितावणें, फित्याविणें, फित्येविणें**—अकि. एखाद्याला फोडणें; फितूर व्हावयास लावणें; आपल्याला अनुकूल करून घेणें. [फितणें]

फितनती—बी. बंडाळी. [अर. फितन; म. फितन]

हाको. ५. ३६

फितना—पु. एक छुवासिक दारु; हीत पुष्कळ द्रव्यें मिसळ-लेलीं असतात.

फिनवा, फितावा—पु. १ भेद; फूट. ' काय बोल बोलें कितावा । चरामध्यें केला फितावा । ' -मध्व ९७. २ बंड; वैमनस्य; बिचाब. ३ फितुरी, फितवणी पहा. [फितणें] **०पांजरा**—पु. फितुरी; फितवाफांदवा. ' फितवा पांजरा काहीं चालेना गलिम हो चिता करी । ' -ऐपो ३५५. [फितणें+पांजरा=फांदी] **०फांवडा**—फितवाफादा. -चित्रगुप्त ३६. **०फांदा**—स्वामिद्रोह; दगाबाजी; कारस्थान. -सभासद २२.

फितवी—बी. एक प्रकारचें जाकीट. फितई पहा. [अर. फित्ही]

फितुरणें—अकि. फितूर होण्यास, बंड करण्यास उठविणें; फितूर करणें. **फितुरणें**—अकि. फितूर होणें. [फितूर]

फितूर, फितुरी—पु.बी. १ फितवा; स्वामिद्रोह; स्वपक्षत्याग; दगाबाजी. २ शैथिल्य; बेशिस्त. -वि. फितूर झालेला; इरामखोर; स्वामिद्रोही, बंडबाला. ' फितुरी पळुनि आले दखणांत । ' -ऐपो १३०. [अर. फुतूर] **फितुरी** न्या. **फितुरखोर**—वि. फितूर होणारा; स्वामिद्रोही; विश्वासाघातकी, निमकहराम; विरुद्ध पक्षास जाऊन मिळणारा. [फितूर]

फितुरफांवा—पु. (व्यापक) फंदफितुरी. [फितूर+फांदा] **फितुरीख**—किवि. तारखेस. -आदिच्छाही कमान.

फितुराफिताव—पु दगा; उडावणी. ' मज्जुत होऊन फितुरा-फिताव बपां करितोकी. ' -पयाब ४८२. [अर. फितन+फिताव] **फित्ने अंगेजी**—बी. शोध. चिथावणी; बखेडा; फितुरी. ' फित्ने अंगेजीनें तुम्हास सामील होऊन निमकहरामी पदरीं घ्यावी हें युक्त नाहीं. ' -जोरा ५७ [अर. फितन-अंगेजी]

फित्यावणें, फित्येवणें—बी. (राजा) फितविणें पहा.

फित्त, फित्तीत—बी. कांति; बखेडा; निनायकी. ' ते वेळे शाहजीचे फित्तीत जालो ' -रा १८ ३४. [अर. फतत्त]

फिदफिद—बी. वेवगळणार्चें मोठ्यानें हांसणें; दांत काढणें.

-किवि. (निशायी) मोठमोठ्यानें; वेवगळणें (हांसणें). [ध्व]

फिदफिदणें—अकि. १ फदफडणें; फसफसणें; चरचरणें; चट-चटणें. २ (पिकलेला फोड) तडतडणें; ठणकणें. ' खरोजेनें फिद-फिदलेले हात व कंबर पाहण्याचा ज्याला कंटाळा असेल ... ' -आगार ३.९. फदफडणें पहा.

फिद्वी—पु. एकनिष्ठ सेवक; अनन्यसेवक. ' श्रीमंतराव पंत प्रधान हुजूरचे फिद्वी. ' -दिमरा १.३६. [अर.]

फिदा—वि. १ आसक; अत्यंत अनुरक्त झालेला; आपक. ' जीव प्राण तुम्हावर फिदा । ' -प्रला १९७. २ खूब; प्रसन्न. (कि०) होणें. ' सवा हरि कबिरायावर फिदा । ' -राला ८७. [अर. फिदा]

फिदाई—झी. अनुरक्तता; आसक्ति. -वि. अत्यंत निष्ठेचा, एखाद्या गोष्टीसाठी जीवावर उदार झालेला. [फा. फिदाई]

फिदारणें—उक्ति. १ पसरणें; मोठे करणें; फिदारणें पहा डोळे, नाक यांना जोडून उपयोग उदा० डोळे फिदारणें=डोळे बटाकून पहाणें, रागानें बघणें. नाक फिदारणें=रागानें नाकपुड्या फुगविणें; नाक फेंदारणें. (केंस, शेंपूट, पीस याला जोडून उपयोग). केंस फिदारणें=केंस विसळणें, पिजारणें. शेंपूट फिदारणें=शेंपूट धरथरावणें, ताठ करणें. पिसें फिदारणें=पिसारा पसरणें, उबवणें २ पिजारणें पहा.

फिदाळखोर—वि १ वल्गना करणारा; फुहारकीच्या गोष्टी, शोडी सांगणारा. २ फिरकीदि हंसणारा. [च्व. फिद !]

फिदाळग—वि (गो.) चेंनी; खुशालचेंडू [पोतू. फिदाळगो]
फिनफिन—न. (खा.) लंकडास समांतर खांच पाडण्याचें हत्यार. हें रंध्यासारखें असतें.

फिनाईल, फिनेल—न. एक दुर्गंधीनाशक द्रव्य. [इ.]

फिरक—शीपु. १ गाय्यांतील कप, लकर. 'कंठ तुसा मंजूळ सुमंगित फिरक स्वरांमधें स्वर फिरती.' -प्रला २३६. २ इकडेतिकडे जाणें; सरकणें; हलणें ३ वळणें; अंग इकडे तिकडे करणें; हालचाल. ४ हलण्याला किंवा फिरण्याला जागा. 'ही दाटी फिरक पडूं वेत नाही.' ५ मोकळीक; फुरसत. ६ फरक याबद्दल चुकीनें उपयोग. ७ (विणकाम) तारांची सांच कायम राहण्यास दोन्ही बाजूंस कामटया घालतात त्या कायम राहण्यास त्यास अडकविय्यासाठी दोन्ही बाजूस दोन लक्या आकाराचे आकडे करतात ते प्रत्येकी. [फिरकणें]

फिरक(कां)डा-डी—पु. १ (ल.) चकर; भ्रमंती; गिरकी; २ मोडक; घोंटाळा; अडथळा (धंयाबा, कामाबा, माणसाबा इ०) (समर्पित प्रयोग). [फिरणें] **फिरकंड्यांत-घालणें-पाडणें**—मंडलाकार गति; हेलपाटा; पूर्वस्थली येणें; निष्फल प्रवास.

फिरकणें—अक्ति. १ जाणें; फेरा, वळसा घेणें; हालचाल करणें; संचार करणें. 'तो किल्ल्यामोंबेंत माणूस फिरकूं वेत नाही' २ सरणें, अंग इकडेतिकडे वळविणें. 'त्या दाटीमध्ये फिरकायला जागा नाही.' ३ येणें, भेटणें. 'तो महिन्यांत इकडे फिरकला नाही.' [फिरणें]

फिरका—पु. १ (ब.) (प्रहाबा, परिस्थितीबा) फेरा. २ फिरकंडा पहा.

फिरकी—झी. १ गाय्यांतील लकर; कप; फिरक. २ नाचण्यातील फेरा, गिरकी. ३ मळपुश्या अवयव; नर. ४ पाळणा, कडवा इ० ची कातीव झुंटी. ५ आंसावर फिरणारी कोणतीही लहान वस्तु; किरकिरे, गिरगिरे, भोंवरा इ० व दराजाच्या कुलपाची मूठ. ६ सोनाराचा लहान तांबडा रास्त वजन दाखविणारा कांटा. ७ कांटेणें इ० कांस गरगर फिवायाजोगा बकाकार अवयव असतो ती; करंज्या, शंकरपाळे इ०स मुख बालण्याचें साधन. ९ मराठ्यांच्या पागोट्याची कळी. 'नवीन तन्हा नारळी बोईला परत पागोट्याची

फिरकी.' -होला १७. १० जमीनपहाणी खात्यांतील एक भाग; जमीनमोजणीदारांची टोळी. ११ बुडडी पंख्याची दांडी. -बदलापूर १४. १२ (अतरात वेदा) बारीक रीळ. १३ (मातकाम) मातीचें विघ्न पाटावर ठेवून तें एका गोळाकार फिरणाऱ्या लकडी चौफुल्यावर ठेवतात ती. १४ (विणकाम) हातमागावरील ताण्याचीं सुतें सरकूं नयेत म्हणून घातलेला आडवा जाड दोरा. १५ मालेला बांडी (लोटे) बाधण्यासाठी लांकडाची काटी रुसते ती; खापेकड. -मसाप २. २५२ -वि. १ फिरणारी २ फिरकीदार [फिरणें] **फिरकी एगडी**—झी. कळीची पगडी. 'निमाजामा फिरकी पगडी माजी शोभे पटका.' -आपद ३९. **फिरकीदार**—वि. कळी असलेले. **फिरकीचें फूल**—न. डोक्यांत घालण्याचें मळपुश्याचें सोन्याचें फूल.

फिरंग—झी. (कृष्ण) तलवार. 'हाल फिरंग विशाल घन शर बालत चालवे दोनहि बांह.' -आसी २९ -स्वादि १० २. १३.

फिरंगाण, फिरंगाण—न १ किंगी लोकांचा मुख्य (विशेषतः पोर्तुगीजांच्या अमलाखालील) 'कुलाबा फिरंगाण.' -ऐपो १४४ २ फिरंग्यांचें राज्य, अधिकार ३ फिरंगी लोक [फिरंगी] **फिरंगाणी**—वि फिरंगाण संबंधी (चाल, आवा इ०). 'दोन कपू फिरंगाणी.' -पया ५५.

फिरंगी—पु. १ (सामा.) युरोपियन मनूष्य; टोपीवाला. 'फिरंगी अघाडीस घातले.' -ऐपो २७६. २ (विशेषतः) पोर्तुगीज. ३ (गो.) युरेजियन. (हे स्वतःस म्हणवून घेतात). [फ्रेंक फा फिरंगी]

गंभ्या—पु. (गो) अगदी वेगटपणें चालणारा व पुढकड खर्चाचा न्याय, खटला. ० **बाभूळ**—पु. एक काटेरी झाड. याच्या खांथा सुरूच्या झाडाप्रमाणें असून यास बारीक रोंगा येतात. साल सुवासिक असते ० **लोह**—पु. १ पोलाद; तिलें. २ तलवार. 'तुका म्हणे नाही नम्रता अंगी.' म्हणें ते फिरंगी कठिण लोह.' -तुगा २३९३.

फिरंगूट—न. (तुळ्याची), फिरंगी.

फिरचेल—न. (गो.) दोन वाद्यांमध्ये तुळईवर बसविलेली उभी फळी.

फिरणें—अक्ति. १ वळणें; दुसऱ्या दिशेस तोंड करणें. २ परत येणें. ३ मंडलाकार चालणें; गिरकी घेणें (चाक इ०). ४ चकर घेणें; (डोकें) भ्रमण होणें. 'अला सच्या फिरें लागले आहे.' ५ इकडेतिकडे, मागेपुढे जाणें, करणें; चालणें; हिंडणें; भटकणें. 'किती फिरावें तुजविण आतां धीर क्षणभरना धरें.' ६ प्रवास करणें; वेवाटन करणें; एकापासून दुसऱ्याकडे जाणें. 'मी शंकर घोरें फिरलों.' ७ नवी दिशा घेणें; वळणें. ८ पाळटणें; बदलणें; फरक पडणें. 'एक पाऊस पडतांच झाडांची मवली फिरली.' ९ नाकारिले जाणें; परत पाठविले जाणें. १० (हुकूम, आज्ञा इ०चा) प्रसार होणें; एकांमेर दुसऱ्यास दाखविणें. ११ उलटणें; विपरीत होणें. 'आतां माऊक माझ्यावर फिरला.' १२ रस होणें; चितुकणें.

१३ देणे लागणे; हिशेबाने यावे असं होणे. 'माझ्याकडे तुमचे किती स्मूचे फिरतात ते एकदां सांगा.' [फिर; हिं. फिरना; सं. परि]

फिरत—झी. (संगीत) तानेचा एक प्रकार.

फिरता—वि. १ ओंढीं फिरणारा, गिरक्या घेणारा; बेडे घेणारा २ बदलणारा, लहरी; चंचल. ३ परत, पुन्हा येणारा; वरचेवर येणारा. 'फिरती पाळी.' ४ फिरतीवर असलेला, राहणारा, फिरस्ता; फिरती असलेला. 'फिरता-कारकून-कारभारी-सुमेद्वार.' 'फिरता सुभा.' 'फिरती स्वारी.' ५ सभोवार जाणारा, हिंडणारा; इकडेतिकडे जाणारा. 'फिरती-फौज-जासुद-पहारा.' ६ बदलणारा; बदलत असलेला. 'फिरता-दिवस-दुपार-वेळ.' इतर अर्थांकरितां फिरणे पहा. ०३श-पु. प्रकाशप्रमाणे वेगवेगळ्या दिसणारा रंग (पातळ; कापड इ०चा). फिरती—झी. पर्यटन; दौरा; स्वारी. [फिरणे]

फिरतें—न (व.) लाटणे.

फिरवणी—झी १ फिरणे; बदलणे २ (विणकाम) कापड गुंडाळण्याच्या लाकडास (धून) अटक करण्याची छुंदी; खीळ या दोन असतात.

फिरवान—वि उलटलेला. 'धन्यावर चाकर झाले फिरवान.' [अफला ६९ [फिरणे]

फिरवाफिरव—झी. १ वरचेवर उगीच नेणे/आणणे, काढणे काढणे, ठेवणे-उचलणे इ० व्यापार; फेरफार. २ (मुद्रण) छुळविलेला मजकूर फिरविणे; खालवर करणे. [फिरविणे द्वि.]

फिरविणे—उक्ति. १ फिरण्यास लावणे; तोंडाची दिशा बदलणे; बाजू बदलणे. २ ओंढीं फिरण्यास लावणे; प्रदक्षिणा घेण्यास लावणे. ३ हिंडविणे; फिरावयास लावणे, घेऊन जाणे. ४ अंतील बाजू बाहेर करणे; उलटविणे; उलथून टाकणे. ५ परत पाठविणे. 'फिरवुनि सुमंत्र उतरला श्रीगंगेत राम।' 'मोरामायेणे पु. ४३. ६ फरक करणे; बदलणे (निरिग्राह्या अर्थाच्या फरकाने जोडतात) [फिरणे प्रयोजक]

फिरवो—न. १ (गो.) जिवाणू. २ (ल) नसती भानगड. [फुरसे]

फिरस्त-स्ता, फिरस्ता—पु. १ प्रवासी; परक्या ठिकाणाचा; फिरता माणूस; यात्रेकरू. २ फेरीवाला; एक स्थळीं ठोकान न घालतां चरोचर हिंडून जिनस विकणारा. [फिरणे; तुल० फा. फिरस्त=प्रेषित, मिशमरी]

फिरस्ताव—वि. पाठविलेला; नियुक्त. 'राघो विद्रल यांस फिरस्ताव केले असत.'—पया ३८७. [फा. फिरस्तावन=पाठविणे]

फिराव—झी. फिराव पहा. 'आलो महीवर फिराव अशी कराया।'—२५. ०होणे—फिराव होणे पहा. 'रामोजी व दयाजी बावूर पावसाहापासीं फिराव अहाले.'—रा १५ १३.

फिरून, फिरोन—कवि. १ परत; माघारें. 'वेतां फिरोनि समुदाय पर्यीं तयांचे।'—२. २ दुसऱ्या वेळीं; पुनः. [फिरणे]

फिराव—झी. १ अपराधनिवेदन; न्यायाची मागणी; तक्रार; चौकशीअर्थ. २ (कायदा) कोणा मनुष्याने-तो मजकूर माहीत असो किंवा नसो-अपराध केला आहे असा मॅजिस्ट्रेटकडे तोंडी किंवा लेखी सांगितलेला मजकूर किंवा पोलिसचा रिपोर्ट. (कि० ठोकणे; करणे). [अर. फर्याद] ०होणे—फिराव करणे; न्याय्याचाकड होणे. 'सूर्या कुंभार हुजूर जाऊन फिराव आला.'—रा ६. १८. ०जाणे—येणे—फिराव करण्याकरतां जाणे, येणे. फिरावो—वि. दावा करणारा; बादी.

फिरनाळा—झी. हत्तीबरील तोफ 'दुराव्या फिरनाळा सुतरनाळा या खेरीज ... असा बालाडा तोफखाना सज्जिला.'—मराभा ६. [अर. फा. फील्ड=हत्ती+नाळ=तोफ]

फिरफिरा रोखण—झी. (कु.) सुताराचे एक रोखण्याचे हत्यार.

फिरफौर—कवि. ताबडतोब; लवकर; त्वरेने.—पेटि १. ५९. [फा. फिल्ड फौर]

फिरसाण—न. (गो.) कुजण्याची, कुजत बाण, वास. फिलोक्षेरा—पु शास्त्रावरील रोय.—कृषि ५१८.

फिरट—न. व्रतपदाचे गाळण्याचे साधन; गाळणी. [इं.]

फिरम—झी (सिनेमातील) फोटो घेण्यासाठी केलेली विशिष्ट पट्टी (ही सेल्युलॉईडची असते); चित्रपट. [इं.]

फिरवाके—कवि. खरोखर; वस्तुतः. [अर. फिरवाकिज]

फिरसाव—न. (गो.) बड लपवाई. [पो. आफरिसाव]

फिरहाळ—कवि. सच्चा. 'फिरहाळ इतका मजकूर समजण्यांत आला.'—पदमव ११८. [अर.]

फिशरत—झी. फिरत पहा.

फिशरकी, फिशरखोर, फिशरखें, फिशारी—कुसारी इ० पहा.

फिशार—वि. (गो.) निष्णात; तरेबत्र; दर्दी.

फिशर, फिशरो, फिस्—उद्ग. (एखाद्या गोष्टीला महत्त्व नाही असे दाखवावयाचे असेल तेव्हा करावयाचा आवाज) छत; धुत; उः. [ज्व]

फिशरी—वि. वेढगळ; मूढ; अर्धबट.

फिसकटणे, फिसकणे—अकि. १ (मेढी, निघा इ०चा) त्याग करणे; प्रतिकूल, परावृत्त होणे; दूर जाणे. २ (करार, वेत, योजना इ०) निरर्थक होणे; योग्य; विरोध; फसणे; बिघडणे. ३ लाथा मार्क लागणे व वृथ न वेंणे; विथरणे (गाय). ४ बेफाम, अमावर होणे; बिथरणे (चोडा). [ज्व. फसक, फिस्]

फिसकणे—अकि. मांजराचे फिपकारणे; फुसफुसणे; खिसणे. [ध्व. फिस्]

फिसका, फिसकारणे, फिसकारा, फिसफिसणे, फिस्स—फुसका इ० पहा.

फिसकाविणे—उकि. एखाद्याच्या स्नेहामध्ये फूट पाडणे; फोडणे; मनु फिरविणे, उडविणे, बदलविणे. [फिसकणे]

फिसके—न. गड्ये: क्रेसतूड; पुवाळलेले किंवा पुवास आलेले दुःख; वर पापुद्रा असून आत पू, पाणी असलेले उठाणू [फिस]

फिसफिस—अ. १ मांजराचे फिसकणे; फिसकारणे. २ (व.) अंगावर बसकून येणे. [ध्व.] **फिसफिस-फिसां**—किवि बसुंदिशी, फगफगून; फिसकारून; विचडिचेडपणाने.

फिसरत—अ. विश्वासघात; हुरामखोरी; वचनद्रोह. -वि. वेडमानी; विश्वासघातकी.

फिसरा—वि. वेडमान; विश्वासघातकी; खोटा, विन भ्रंशवाचा.

फिसाईत-हूत—अ. दंगा. -पाव ८. 'कोकणांत लखम सांबत फिसाईत करून बसाईत होऊन वेई.' -इमे १२१. [फिसाई]

फिसाई, फसाई—अ. १ बंड; दंगा. (कि० उठणे; पडणे; होणे; चेतणे; वाढणे). 'परंतु कधी कधी फिसादीच्या गोष्टी बोलतात.' -बाळबाबा २.३३. २ दंगाचोपा; अंदाधुंदी; तंटा-बखेडा. 'तो एक-ब-एक घरांतील फिसाई उभा राहिला.' -रा ५.१४५. ३ (काकुनी) लिहिण्यात, दिशेबात तफावत; गफलत. ४ न जुळणे; गैरसमजत. (कि० होणे; पडणे; चेतणे; वाढणे; उठणे). [अर फसाई] **फिसादी, फिसादखोर**—वि. १ बंडखोर, फिजुरी; उलटगारा; द्रोही. 'फिसादी सदा हजर लोकांमिशी पडून मेल्ल.' -एटि १.५९. २ दाडगा; दंगेखोर; उच्छृंखल. [अर. फसाई]

फिसालत—अ. १ कारस्थान 'सिंदे यांचे व बायांचे हरएकविशीं मिटो देऊ नये याप्रमाणे आंतून फिसालती होत्या' -ख ११.५७७. २ फिजुरी. फिमाद पहा.

फिस्काटणे—कि. फुसकारणे. 'ती आकळिलिही पाडीं. फिस्काऊ करिती.' -गीता १.४९४.

फिस्की—अ. (व.) कुत्रीचे पिल्लू (मादी). 'आमच्या कुत्री आ फिस्की माली.' [?]

फिस्कवणी—न. फडकवणी पहा.

फिडफिळीत—न. पाणचट; फडकवणी; पातळ (ताक इ०)

फी—अ. १ मोबदला; मेहनताना; कामाबद्दलचो टाविक रक्कम. २ शिकण्याबद्दल लागणारी रक्कम. ३ कर; दस्तुरी; हुक 'गुरचगईला सरकारांत फी अराबी लागते.' -के २६.७.३०. [ई.]

फी—किवि. मध्यंत. -आदिच्छाही फर्मान. [फा.]

फी—अ. (गो) कलाबतु. [पोर्तु. फिओ]

फीट—अ. फंड (कडे, उपकार इ० ची); परत करणे. [फिटणे]

फीट—अ. दोरा गुंडाळण्याची पट्टी; कांबटी. -न. (राजा.) पाचर; फटीत बसविण्याचा लांबट लांकडाचा तुकडा. [फाट-टा]

फीट—अ. झीट; अपस्माराचा झटका. [ई.]

फीत—अ. नाडी; पट्टी; लेस; रेखीम, सुत इ० विणून दाढी-सारखा पट्टा करतात तो; मगजी. [पोर्तु. फिता]

फीत—अ. स्फीति, स्फीत पहा.

फीर—अ. (कों) माघार; परावृत्ति; मागे, परत फिरणे. [फिरणे]

फीरोझी—अ. यश. -आदिच्छाही फर्मान. [फा.] **फीरोझ मन्दी**—अ. यशस्विता. -आदिच्छाही फर्मान.

फील—उ. हत्ती; गज. 'एक जंजीर फील.' -पया ३८४. [अर फील; फा. पील] **खाना**—उ. हत्तीखाना; गजशाला.

नाळ—अ. हत्तीवरील तोक.

फीव—उ. हार, माळ इ०च्या टोकाला किंवा फुले, मोती, मणि इ० ओघवून नये म्हणून केलेला गोलक.

फीस—फुसका पहा.

फुआ—उ. (खा.) आते(फुई)चा नवरा. [हि. फुपा-पू, फुफु-फू]

फुराजी, फुरी—अ. १ (बायकी) आत्या. 'ब्याहि जावई फुरी मावशी.' -अयूत ७३. २ नवऱ्याची आई; सासू [हि. फुरफी] **भाऊ-बहीण**—पुअ. आतेभाऊ-बहीण.

फुरी—अ. तुवार; शितोडा. 'येक फुरी मोजावे. अणुणे फिती.' -दा ११.७.५ [ध्व. फू:]

फुरीव—अ. १ (कातकरी) आत्या २ मत्नी -बदलपूर ११६.

फु(फु)क—पुअ. फुकर; तोंडाने घातलेला वारा. (कि० मारणे). 'आणि फुकें भाता फुगे.' -झा १३.६६४. [फुकणे. सं. फुतक; प्रा. फुक] **नळी**—अ. फुकणी; धमनी.

फुकट—वि. १ द्या. २ फुकटवा पहा. -किवि १ व्यर्थ; विनाकारण, निरर्थक. २ पैशाशिवाय किंवा धर्माशिवाय (मिळालेला, दिलेला). ३ मोबदल्याशिवाय; मोफत केलेले काम इ०. [सं. फुकूतम?] **म्ह**० फुकट आणि चोखट=परार्थ फुकट मिळावा आणि तो चांगला पण असावा (अशी इच्छा करणे). **फुकटखा**—वि. १ मोफत; धर्माशिवाय, पैशाशिवाय मिळणारा. २ अनायासे, सहज घडणारे 'हें काम फुकटचें नव्हे.' **खानू-खोर, खोट**

फुकट्या—वि. १ विन परिश्रमाने, विन मोबदल्याने आयतें फळ मिळावे म्हणून पुढे आलेला; निलाजरा(इसम) २ दुसऱ्याच्या जिवावर मजा मारणारा. ऐतळाक पहा **पसारा**—वि. फुकट हांसण्याचा ज्याचा स्वभाव तो. **फुजिती**—अ. नुकसान, धर्म, तिरस्कार, अपमान इ० चाच फक लाभ होणारा. धंदा. गोष्ट इ०.

फाकट-बारी—फुआ—किवि फुकट; मोफत; मोबदल्याशिवाय.

[कुकट द्वि.] ० फाकट ब्रह्मज्ञान—न. विन मोक्षदस्याने, भ्रमाने मिळणारे आध्यात्मिक ज्ञान (हे असे कधीहि मिळत नसते निषेधाची प्रयोग). 'कुकट ब्रह्मज्ञान—मिळत नाही—सांपडत नाही—साधत नाही. ० बिसनी—वि. पदगाल खार न लागता जैन चालविणारा फांकडा; ब्यसनी (मनुष्य); कुकटचोद. इह० कुकट बिसनी तमाख उसनी. ० शाई—वि. मोफत; कुकट; पैसा खर्च न होता मिळणारे. [कुकट+शाही प्रत्यय] कुकटा, कुकटया—वि. १ मोफत; कुकटशाई. २ (ल.) कुचकामाचे. ३ मोफत घेणारा; कुकटखोर. [कुकट] कुकटाई—बी. मोफतपणा; कुकटपणा. (क. पंचमीविभर्जीत उपयोग). कुकटाईने—खाली—वारी—कुकटाईचा—कितिवि कुकट: विना मोक्षदला मिळालेला, केलेला. कुकटाकुकट, कुकटाकुकटी, कुकटावारी—कितिवि. मोफत वारी; कुकटफाकट. [कुकट द्वि.]

कुकटाई—उ. (गो.) कडी ठेवण्यासाठी भितीत पुरलेला लाकडी ठोकला.

कुंकण, कुंकणू—न. (रावा.) फोल दाणा. (विशेषतः तांदूळ); आंतील अंश किरीने खाल्ल्यामुळे पोकळ, हलके हालेले धान्य. [कुंक]

कुंकणी—बी (व.) बाण; ददात. (कि० पडणे). ' वरांत काय कुंकणी पडली आहे ! ' [कुंकणे]

कुंकणी—जी. १ कुंकून विस्तव फुलविण्याकरिता बांधू, पितळ इ० ची नळी. २ सर, माळ इ० करिता सोन्याचा अगर काचेचा नळीच्या आकाराचा मणी, कुंकडा ३ फोल धान्य; कुंकण. (बाप्र.) हातपायाच्या, हाडाच्या कुंकण्या हाणें—अतिशय क्रोध होणे.

कुंक(कु)कणें—उकि १ कुंक मारणे; तोंडाने फूंक मारणे; कुंकर घालणे. २ सनई, कर्णा इ० मुखवाद्य (तोंडाने) वाजविणे. ३ चेतविणे; घेतविणे; जाऊन भस्मसात करणे (रेश, गांव, तमाख रसायन इ०). ४ भाता चालविणे; आतून वारा येईल अशा रीतीने हालविणे; वारा भरणे. ५ (पैसे, दौलत) उचळणे; उधळपट्टी करणे. ६ मंत्राची फुक मारणे; मंत्र घालणे. ७ प्रत जाळणे; दहनविधि करणे; कडी तरी प्रताची विस्फेवाट लावणे. (विधियुक्त कर्म न करता). ८ कसे तरी विकणे (कितीही कमी किंमतीला). [सं फूत+क, प्रा. फुक; ठे प्रा. कुंका; हि फूंक] इह० दुधाने माजला तो ताक कुंकून पितो (बाप्र.) कान कुंकणे—१ मंत्रोपदेश सांगणे. २ मन वळविण्यासाठी कांही गोष्टी सांगणे, चढावी करणे. बातमी कुंकणे—बातमी विवक्षित स्थली पोचेल असे लेखादि द्वारा करणे. गडो कुंकणे—(खेळात) गडी फू करणे; मैत्री तोडणे (यासाठी लहान मुले गाल फुगवून वर बुक्या मारून फूंकार करतात). फुकून पाय टाकणे—दरवर पाहून, बहुत विचारांने वागणे.

फुकफुक—उ. (गो.) भीति; धाकधूक. [ध्व.] फुकफुकचै, फुकफुकचै—(गो.) छाती धडधडणे; भीतिग्रस्त होणे.

फुंकर, फुंका, फुंकारा—उ. तोंडाने घातलेला वारा; फुंक. (कि० मारणे). [फुंग] फुंकरणे, फुंकारणे—उकि. (अग्नि, कळत अथ इ० वर) तोंडाने वारा घालणे; फुंकर मारणे. —अकि. दम लागणे; धापा टाकणे (जनावराने) [सं. फुंक; फुंकर]

फुंका, फुंकां, फुंका, फुंकासाठी—कितिवि. १ (काव्य.) फुंक; मोफत. २ नप्याविना; व्यर्थ. 'मुकावा फुंका पुरीच्या सुखा।' —विक ८८. [ठे प्रा. फुंका=मिण्या, फूंक]

फुंकाचा—वि कितिवि. १ फुंका. २ अनायासे, सहज. 'फुंकाचा सापडला उपपास। पातकी यासी।' —कथा २.९.७५. 'फुंकाचे मुली बोळता काय वेंचे।' ३ फुकटचा पहा. इह० (व) फुंकाची कडी घाळ घाल वाडी, बारकाचा भात आखडला हात=पंजीत वाडताना भेद करणे; पंक्तिप्रपंच करणे.

फुंकार—उ. मंत्र फुंकणे; छाळू करणे. 'लुकार बहुधृति फुंकार करिती विकार न कळति सुरासुरा।' —आमहा २९. [फुंकर]

फुंकार, फुंकारा—उ. १ फुंकर पहा. २ सापाचा फूंकार; फुंकारणे. (कि० मारणे; टाकणे; घेणे; करणे). [फुंकर]

फुंकारा—उ. कोर्टात वारी-प्रतिवादींना हजर राहण्याकरता वपराशी जी हांक मारतो ती. (प्र.) पुकारा पहा.

फुं(फुं)की—बी. (एकीवैकीच्या खेळात) रिकामी मूठ; मुठीत काही न धरणे; मुठीत बस्तूचा अभाव.

फुंके—वि (गो) फुकट पहा. ० सवाय—वि. (गो) अर्ली स्वस्त फुंकटयार, फुकटयार—वि. (गो.) रिकामा

फुंग—उ. अभिमान; फुंगारा. 'रागद्वेष मनी आणिवेचा फुंग। न धरिजे संग अथर्माचा।' —ब ४६७. [फुणें]

फुंगट—वि. फुगीर; कितित फुंगलेले, सुजलेले. [फुणें]

फुंगटणे—अकि. १ फुणगे; भरून येणे. २ (ल) रागाने, गर्वाने फुणगे; ताडणे. (उपहासाची फुणगे याच्या सर्व अर्थानीं योजतात) [फुणगे]

फुंगडी—बी. १ मुलीचा एक खेळ. यांत एकमेकींचे हात किंवा दंड धरून व पाय जुळवून गरगर फिरतात (किंवा एकमेकीं समोर बसून उड्या मारीत पुढे जातात); खेळताना तोंडाने काही उखणे म्हणतात किंवा 'फुंगडी फू' असा शब्द काढून ताल धरतात (कि० घालणे). 'फुंगडी खेळण लाखोटा। घर माझा आंगोटा।' —भज ३२. २ (ल) वेड्याप्रमाणे इकडे तिकडे हिडणे, फिरणे. ३ चांगडपिणा. इह० कानांत फुंगडी गावांत फुंगडी.

फुणगे—अकि. १ फुगीर होणे; फुगवटी येणे; वारा आत भरल्यामुळे पराशे मोठा होणे. २ (पोटा, पिशाची गांठे इ० चे) आचरण ताणले जाऊन स्थूल होणे, भरणे, वर येणे. ३

(गतिनिरोधासुळे ओढा इ० तील जळ) हुंरणे; (पाणी) चढणे. ४ रुलणे; रागावणे. ५ उन्मत्त होणे; कुहाराणे; ताठा भरणे; तडपणे. ' बिघयांसीं संग घबो ज्या तें सेवुनि मदै । कुत्री कुगती । -मोअभ्येध १.५१. ६ प्रकृति होणे; आनंदि होणे. ' जो ध्यान बुद्धभरे फुगला । ' -मोवांति ६.२९ ७ अधिक विवक्षित अर्थ शिराव्यासुळे एखादे प्रकरण इ०) मोठा होणे, वाढणे. ८ लड, झगड होणे (अगानें). [सं. फुकु; प्रा. फुक; अ. फू फू !]
कुगदर, फुगदोर—उ. (गो.) एक दागिमा. [पोतु. आफोगादोर]

कुगरा—वि. फुगलेला; कुगीर. [फुगणे]
कुगराई—बी. कुसाराई, शेखी; बडवट; बडबड. [फुगारा]
कुगरुड—कंगरुड पहा.
कुगबटा—टी—पुत्री. १ सूज; डंब सालेला, वाढलेला भाग, फूग. २ फोपसेवणा. ३ हुंबलेली, चढलेली स्थिति (पाण्याची) [फुगणे]

कुगबणी—बी. १ अतिशयोक्ति; मोठे होणे; बाढ; फूग. २ अतिशय स्तुति करून चढविणे [फुगविणे]
कुगबणी—न. फुगलेले, हुंबलेले पाणी. [फुगणे+पाणी]
कुगबशी—फुगबटा पहा.
कुगविणे—सकि. १ झगड, कुगीर, मोठा करणे; फुगवयास लावणे. २ (ल.) अतिशय स्तुतीने चढविणे. [फुगणे प्रयोजक]
कुगा—उ १ (भाऊव्यासुळे येणारा) फोड २ फुगरा; फुगवून केलेला आकार. ३ कोणतीहि फुगलेली वस्तु. ४ बुडबुडा; लहान मुलांच्या खेळण्यांतील तोंडांने फुगविण्याचा रबरी गोळा. ५ प्रवाहाचा फुगलेला भाग; तुंबारा. ६ हुजारा, कारंजे इ०चा कुगीर मुलावयव. ७ राग, हुस्सा. ८ (ल.) अभिमान; ताठा. (कि० येणे) ९ घोड्याच्या गुड्याखालील सूज १० खोटे मोती. ११ डिकाची जात. -मुंग्या ४६ १२ सोने गाळण्याकरता वापरण्यात येणारा चंबू; सुद्धेसारखी बाटली. -वि. १ फुगलेला; कुगीर. २ (ल) गवांने, अभिमानाने ताढलेला [फुगणे]

कुगार्ड—बी. राग ' उत्तर केले घडन फुगार्ड । ' -सला ७२.
[फुगणे] कुगारणे—अकि फुगणे; कुगीर होणे. [फुगणे]

कुगरा—उ. १ फुग अर्थ १, २, ५, ७ पहा २ फुगलेला भाग. ३ फुगलेवण; कुगीरवणा (भाकर इ० चा) ४ ताठा; पोळळ झेल ' नको मानसीं हानगवै फुगरा । ' -दावि १७४ [फुगणे]

कुगारो—उ (गो.) सुदमरणे [पोतु. आफोगार] **कुगार जातुंरु**—कलक—कि. (गो.) सुदमरणे; गुमरायास लावणे. [पोतु. आफोगार] **कुगारमार**—उ तोंड दाबून बुक्यांचा मार; कोडमारा; सुडमारा.

कुगाव—पुनव. (गो.) कांजण्या, विस्फोटक. [पोतु. फोगो]

कुगी—बी. (समसांत उपयोग) फुलकटा. [फुगणे] **कुगावै खाण**—न. (कों) बातूळ खाणे.

कुगीर—वि. १ (कोंडीसा) फुगलेला; आकाराने मोठा झालेला. फुगरा पहा. २ पुढे; बाहेर, वर आलेला; वाढलेला ३ (ल) गवांने ताढलेला; चमेड चढलेला. [फुगणे] ० खोड—वि. १ (मशिष्ट) खेपसा मतुव. २ अभिमानाने, गवांने फुगलेला. ० व्होडका—वि. वडाई-खोर. ' कुगीर दोडका बायकांमधीं । ' -पला ४ ३१. ० पण—न ताठा; आढवता; अहंकार. ' म्हणे गुरूचा प्रताप वगैरे । कुगीरपण भिरवितसे । ' -नव १८.१४५.

कुगीव—वि. १ कुगीर अर्थ १, २ पहा २ हुंबलेले; सांचलेले (बंधारा घाललेले पाणी). [फुगणे]

कुगु—उ. कुगी; फुगवटा. ' अपातु माघौता मुरडला । तो सवेंचि बरी साकडला । घरी फुगु । ' -हा ६.२१४. [फुगणे]

कुगें—न. १ बाटोळे फिरणारे पाणी; ओवरा. २ प्रवाहाला वातलेला बांध; बंधारा. (कि० घालणे). ३ (क.) देवीचे फोड फुगणे. [फुगणे] ० मोरी—न. नकली, खोटे मोती.

कुगोटी, कुगोशी—बी. फुगबटी—शी पहा.
कुगोर—उ (गो) स्मून बसणे. कुगारा पहा.

कुग्या (कण्वा)—जीवण. एक प्रकार. ' कुग्या कण्वाचे परिकार । ' -वेसीस्व ८.११७. [फुगणे+फणी]

कुंज—उ. अभिमानाने फुगणे; काढा; गवे. ' ते समई उतरे । कुंज मीपणाचा । ' -दा ६ १०.१६ [फा.]

कुंजणे—अकि १ स्फुटणे. ' आकण्डे रडे आणि कुंजे । ' -दा ३ ८.२६ २ गवांने फुगणे; गवांने ताढणे. ' जालियाचेनि आनदे । कुंजो नेणे । ' -हा १८.५९२ [सं. स्फुट]

कुंजारणे—अकि फिरारणे पहा.
कुंड—(गो.) फूट पहा.

कुट, कुटअमळ, कुटगांव, कुटजहागीर—फूट इ० पहा.
कुटक—किवि. फुटकड; वेगळेपणे; तुटक. -वि. १ चौर किंवा तडा गेलेले (नांगे, मांडे इ०). २ फुटलेली; भेगलेली; तडा गेलेली (भित, बांध इ०). ३ तुटके; मोढके (यंत्र). ४ अपुरा; अर्धवट (संच, प्रथ). [सं. स्फुट; प्रा. कुट] ० पाज—न. तडा गेलेले, फुटलेले मांडे.

कुटकर—न फुटलेले मांडे. -वि. १ कुटका पहा. २ फुटकड; तुटक; किरकोळ; बारीकसारीक. ३ पांगलेले; विस्कटलेले; जूट नसलेले (सैन्य इ०). [फुटणे]

कुट रुळ—वि. १ भेगलेली; फुटलेली (भित, बांध इ०). फुटक अर्थ २ पहा २ विभाग पाडलेले; गटांतील; मोठ्या सटकांतील एकदम; धोडें; पाऊळ नव्हे असे; लहान प्रमाणाचे. ' माल वाऊळ घेतला तर थोडा स्वस्त पडेळ धण फुटकळ घेतल्यास महाव

पविल. '१ सामान्य हिशोबांत न घेतलेल्या (खाचांच्या बाबी). ४ अर्थवट; अपूर्ण; मालांतील एखादा दुसरा; सुद्धा; इकडलातिकडला; किरकोळ. 'हानिकोशांतील फुटकळ भाग मिळू शकतात.' -किवि किरकोळीनें; विभागशा: (खोरेदी, विक्री).

फुटकळ—वि. फटकाळ पहा.

फुटक(कु)ळणें—अकि. पुटकुळांनीं भरणें (अंग). [फुटकळी]

फुटक(कु)ळी—की. पुटकुळी; पुळी; लहान फोड. [सं. स्फुट्; म. फुटणें] फुटक(कु)ळ्याचा दांथर—उ. अंगावर उंढलेला पुरळ. पुटकुळ्या उठणें.

फुटका—वि. असम्य; अशिष्ट; प्राम्य (भाषण, बोलणें).

फुटका—वि. १ फुटलेला; छिन्नभिन्न. २ किरकोळ; हिशोबांत नसलेला (वेळ, खाचांची बाब इ०) ३ टांक आंत घुसणारा किंवा लिहिले असतां शाई पसणारा (कागद); लवकर फुटणारी, पसरणारी (शाई). ४ जाड व अस्पष्ट (लिखाण, अक्षर हा शब्द कागद, शाई, अक्षर व लेख यांना सारखाच लावतत). ५ अंध; मंददृष्टि; अंधत्व आलेला (होळा). ६ मुळीच नाही किंवा कमी ऐकुं येणारा; बधिर (कान). ७ बाईट; अभागी (नशीब, देव). [फुटणें] (जवळ) ० मणी—कवडी—फोड—नसणें—अतिशय दख्खी असणें. 'माझ्या बायकोच्या अंगावर फुटका मणि वेखील राहिला नाही.' फुटका डोळा काजळानें खाजरा करणें—(ल.) युक्तीनें अवगुण झांकणें. फुटकी तिनिसांज—की. सुर्यास्ताची वेळ; ऐन संध्याकाळ. फुटक्या तिनिसांजा—किवि. ऐन संध्याकाळीं. फुटकें कपाळ—नशीब—दैव—न. १ दुर्भाग्य. २ वैभवं. 'फुटक्या कपाळाची—वैबाची—वि. दुवैची; कपाळ-करंटी; विषवा फुटक्या मनाचा—वि. चंचल; अनिश्चित स्वभावाचा; दुबेल मनाचा.

फुटखोत—उ. फुटकळ खोत, थोड्या भागजा जमीन-सान्याचा मत्सेदार. 'सरखोत व फुटखोत पुढें सुटीचा कऱ्या राहिला नाही म्हणून कबजे मागतात...' -वाढसमा ३.१५५. [फुटणें+खोत]

फुटण—वि. (गो.) पडीत; नाकीदें.

फुटगुड्या—उ. एक हलकी जात व तींतील व्यक्ति हे वसईच्या आसपास आढळतात.

फुटणावळ—की. (राजा. कुण.) एक वर्षपर्यंत झाडांचे उत्पन्न (फळें इ०) घेण्याबद्दल थांबायचें द्रव्य. [फूट]

फुटणें—अकि. १ मोडणें; तुटणें; तुकडे पडणें; तडा जाणें; उकलणें; तडकणें; चीर पडणें; भंग पावणें; एकदम दुभंग होणें (सरळ व व्यापक अर्थ). २ अंजूर येणें; कोंब, मोड येणें; वजणें. ३ (दांत) हिरड्यांच्या बाहेर येणें ४ (दर्दी, दूध इ०) चोषा पाणी होणें; चलाश व द्रवशा वेगळे होणें. ५ फुटका असणें (कागद,

शाई, अक्षर, लेख); शाई पसरणें; ओल्या कागदानें, शाई शोषण, फैलावणें; अक्षर व लेख मोटें, अस्पष्ट उतरणें. फुटका पहा. ६ (रस्ता इ० चे) फाटे, शाखा होणें; विभागला जाणें. ७ फूट(संवि-वात) विकारानें आजारी पडणें, मोडून येणें, ठगकणें (अंग-ताप येण्याच्या वेळीं). ८ घमघमणें; दरवळणें (वास) ९ (गुप्त गोष्ट) प्रसिद्ध, जाहीर होणें १० फूट पडणें; विस्कळित होणें; पांगणें (सैन्य, संस्था इ०). ११ भांडण होऊन वेगळें होणें, विघाड उत्पन्न होणें. १२ (खांडूक, गळें इ०) तोंड पडून वाहूं लागणें. १३ बाहेर पडणें; उगवणें; दिसू लागणें (काजण्या, पुळ्या इ०) उगवणें; उड्डवणें; बाहेर येणें. 'रात्री माजी रक्षिले नगर। तंव पूर्वेस फुटले रविकर।' -कथा २.२.६१. 'झीला फुटलें नाहीं रडे।' -विक २९. १४ (आवाज, गळा इ०) घोगरा होणें; चिरकणें; बदलणें; 'कंठ फुटला' (ल.) बोलता येऊं लागणें; वाचाळता उत्पन्न होणें. १५ (हात, पाय, ओठ इ०) तडकणें; भेगा पडणें. १६ (नारळ, फणस, पोफळ इ०) पूर्ण वाढ होऊन फळें दिसू लागणें. १७ (बोळे, कान इ०) जाणें; आपापलें काम करण्यास असमर्थ होणें. १८ (मन, विचार इ०) फांकणें; फाटे फुटणें; एकावधान न राहणें. १९ मर्यादा सोडून बाहेर येणें; अमर्यादा होणें; 'शरधी जलधी फुटले कीं देवें पाश एकदा तुटले।' -मोसीष्म ३.५९. २० बाहेर निघणें; वेगळें होणें; अलग होणें. 'मासा जळावेगळा फुटे। तें दुःख बाटे रायासी।' -भारा बाल ८ ३५. २१ सरणें; सरकणें 'फुटे न पद कंचुकीं भिजलि अंग रोमांचिलें।' -रसकलोल अक्षक पृ २ १६७. [सं. स्फुट; प्रा. फुट; सं. स्फुटन; प्रा. फुष्ण; हि. फूटना] विशा फुटणें—उजेळणें.

फुटफाट—की. (क.) फटाफट पहा.

फुटफुट, फुटफुटणें—उत्पुट, उत्पुटणें पहा.

फुटमुकासा—उ किरकोळ मुकासा अंमल. 'निंबाळकर यांस सरलष्कर सांगोन जमाबाचे वेगमीस खेरीज फुटमुकासे मुकासा व जकाती निमे सरंजाम दिव्हा असे.' -वाढबाबा १.१७१. [फूट+मुकासा]

फुटरा—वि. १ एकदम, सतत मोडणारा; तुकडे पडणारा; भेगलणारा; फुटीर (विप्र). २ (घंडी इ० मुळें) फुटणारा; चिरा, भेगा पडणारा (पाय, अंग इ०) ३ फुटून लाशा बनणारें(जोषळा, बरी इ० धान्य). [फुटणें]

फुटलासा—वि. (व.) (हव्य, छाती) फुटेल इतका; फार; खूप. 'बाळ खेळण्यासाठीं फुटलासा रडला.'

फुटवण—न. (क.) मसाल्याविरहित मांसरस. फुंटा पहा.

फुटवा—उ (कों.) नवी पालवी; फूट. [फुटणें]

फुटळ—की. (राजा.) कऱ्या; तांडूळ सडतासा झालेले धान्याचे तुकडे. [फुटणें]

फुटा—वि. किवि. फुटकळ पहा. [फुटणें]

फुटा—न. एक वस्त्र. 'फुटा परित्येजणें.'—॥ १०९ [सं. पद]

फुटो—वि. (गो) नुसता; साधा; दूध नसलेला चहा. [गो. फुटो=नुसता+वणी=वाणी] **फुटोकडी**—की. (गो.) खोब-
=याचा रस नसलेली कडी

फुटागूळ—प. वेप फुटून तुकडे केलेला, बारीक गूळ.

फुटाणा—प. १ भिजवून, भाजून खाण्यालायक केलेला हर-
भन्याचा दाणा. २ (ल.) चलाख; तीव्र बुद्धीचा, चपळ मुलगा;
तत्तरीत, तडफदार मुलगा. [फुठणें+दाणा. सं. स्फुटन; प्रा. फुण्ण.]
(बाप्र) **फुटाणे उडणें**—**फुटणें**—जोरानें, ताडताड, बोलणें; सरबत्ती
उरणें, झडणें. **फुटाणे करणें**—एखाद्याला अतिशय भारी, बरचड
असणें; एखाद्यास विकत वेण्यावेण्याजोगा असणें. **फुटाणे**
फोडणें—(ल) (ना) पटापट उत्तरें देणें. **फुटाणे भाजणें**—(ल)
जुलूम करणें; गाजणें (भाषणाचे-शब्दाचे-वाणीचे) **फुटाणें**
भाजणें—शब्दाचा अभिमार करणें; सरबत्ती उडविणें. **फुटाण्या-**
सारखा उडणें—१ रागानें, गवांनें जोरदार रीतीनें अंगविक्षेप
करणें. २ फार चिडणें; चिडखोर असणें, रागामुळें त्वरेंन काहीं कार्यास
प्रवृत्त होणें. **फुटाणगार**—फुटाणे भाजणारा. —राज्य १०.११.

फुटाणी—की १ ठिपक्या ठिपक्यांची, बुध्यांची पैठणी; उंची
रेखामी वस्त्र 'नेसाया रंगी फुटाणी घे सावू.'—सला ४६. २
(विणकाम) एक प्रकारची धीण. फणीतील दोन ताणे काळ, दोन तांबडे
असे उभार, व आडबण्हि तसेंच, किनार कोणत्याहि प्रकारची; या
विणीचें लुगडें. —वि. ठिपके (फुटाण्यासारखे) असलेले (बीट इ०)

फुटाफूट, **फुटाफाट**—आ. १ संचांतून एकेकाचें विभक्त
होणें; फूट, भेद (संघ, संस्था इ० कांत). २ पागापांग; दाणादाण
(सैन्याची) ३ मोडतोड; फूटवूट. [फुटणें द्वि.]

फुटार, **फुडार**—वि. (गो.) भावी; पुढें; पुढील पहा. [पुढें]

फुटाळ—न. (कों.) झाडावरून पडून फुटलेले फळ (विशे-
षतः आंब्याचे). [फुटणें]

फुटाळी—की. भेग.

फुटाळू—वि. १ (लांब्यासार्ये भाजलें असतां) सडज फुट-
णारें (धान्य). २ ठिसूळ (लांकड, दगड). [फुटणें]

फुटी—की. १ तेज, विकास, दीप्ति. 'तेथेंचि कृष्णमेधाविया
दाटी. माजी कल्पांत विस्त्रुचिया फुटी.'—माहा ११.२०४.
(पाठभेद). २ भेद, फूट. [फुटणें]

फुटीर—वि. १ फुटरा पहा. २ उकळलेला; दुमंगलेला.
'पृथ्वीचा पापुत्रा पुष्कळ ठिकाणी बांकडातिकाडा दबला जाउन
फुटीर होतो.'—भू १०९. ३ जीण; ज्याच्याबरोल सोनें किंवा
चांदी निघून आंतील देशीम दिसतें असा (कलावतू). ४ फटी
पडलेले; मोडलेले तुटलेले, (कृष्ण इ०). [सं. स्फुटिव; प्रा. फुटि]

फुडचा, **फुडला**, **फुडा**, **फुडां**, **फुडार**, **फुडारी**, **फुडी**,
फुडील, **फुडून**, **फुडे**—पुडचा इ० पहा. (हीं रूपे दक्षिण कोंक-
णांत, कुडाळप्रांतांत प्रचलित आहेत). [पुडे] **म्ह०** (गो.) फुडले

जोत तसें पाटलें जोत=पुडले लोक करतात तसें मागील लोकही
करतात **फुडत**, **फुडती**, **फुडताई**—की. (व.) बाई; जल्मी.
'मोठ्या फुडतीनें निसटला. ' **फुडवट**—वि. (राजा.) पहिलारु;
पहिल्या विणीची, वेताची (गाय, म्हैस इ०). **फुडसन**—किवि.
(कु) पुढून. **फुडा**—प्रकिवि. पुडा, पुडां पहा. —वि. प्रमुख. 'ऐसा
सोमदु वेगाडा। पांडवांमाजी फुडा।'—गीता १.४५१. [पुडे]

फुडिया, **फुडे**—किवि. खरोखर. 'इये पदे नळती फुडिया।
गगनाचियाचि वडिया।'—हा ७.१९५. **फुडी**—वि १ (महातु)
स्वष्ट; खरी. 'जाणीव असोनि फुडी।'—हाप्र २२९. २ पक्की;
पूर्ण; निर्धाराची. 'तेव्हेळी आसु जाली फुडी। जिआवेआची।'—
—॥ १०२. [सं. स्फुट; प्रा. फुड] **फुडेपण**—न निश्चय. 'परिस
आतां फुडेपणें। मन ते ऐसें।'—हा १२ १०३.

फुण—किवि. (महातु.) पुन्हां; पुनरपि. 'कीं जन्मेलि वेवांचा
चरणी। ते उतावेळु फुण असें मणी।'—दाब १७४. [सं. पुनर्;
प्रा. पुण]

फुणकें—न. (व.) वाटल्या हाळीचा उकडीव वडा.

फुणगा—पु ठिगणी; फुणगी पहा. **फुणगी**—की. १ ठिगणी
२ (ल.) भांडणाचें मूळ, कलागतीचा पाया. (किं० टाकणें;
लावणें). ३ (ल.) जाणवक्य की, सुगुणी. [फुण ? तुल. सं. स्फुलिग]

फुणफु(फ)ण—की. मुख्य (दंश, दाह इ०चे) दुःख थांब-
ल्यानंतर त्या दुःखाच्या जागीं होणारी जळजळ, आग; वुरवुर;
फणफण. (किं० लागणें; होणें; करणें). [फुण। फुण।] **म्ह०**
आधीं करतें सुनसुन मग करते फुणफुण। **फुणफुणणी**—की. फुस-
फुसणें, फुणफुणणें. [फुणफुणणें] **फुणफुणणें**—१ रागानें संतापून,
डोळे इ० लाल करून, नाक फेदारून, सुस्कारे टाकणें; फणफणाट
करणें; जळफळणें. २ (विंचु बाबल्यान, कडक ओघवानें) जळ-
जळणें; दाह होणें; भगभगणें. ३ (फोडणी इ०चा) खमंग, सण-
सणीत वास, अपकारा सुटणें. [फुण ? फुण।] **फुणफुणाट**—प.
अतिशय दाह; जळजळ, फुणफुण. [फुणफुणणें]

फुण्णा, **फुण्णेदार**—फुणा, फुणेदार पहा.

फुतकें—न. (दु.) ताडीचें भांडें; बुदले.

फुतफुत—की. (गो.) गुजगोष्ट; कुजवूज. [फुतफुतणें]

फुतफुतणें—भक्ति. कुजवुजणें; कानगोष्टी करणें. [ध्व. फुत]

फुतु—प. स्फुलिग; ठिगणी. [ध्व. फुत]

फुंव—प. १ हुंदका; दाबलेले रेंडे. (किं० चालणें; निघणें;
येणें; राहणें; जिरणें). २ अभिमान; गर्व; ताड; आडपत्ता; प्रोढी;
मिजास. (किं० येणें; अरणें). 'आजोनी भोसले यांचे रनेहाचा

बगैरे मोठा कुंद जाला आहे.'-पेद २०.१३८ -वि. १ कुणलेला; कुणोर. २ (ल) गवानें ताठलेला. [सं. स्पंद; स्कुंद; प्रा. फंद कुद] कुंवाणी-बी. स्कुदणें; स्कुंदन रबणें. [कुंदणें] कुंवरणें-अकि. १ हुंदके बेत रबणें; स्कुदणें; उसासे टाकणें. 'लाविले गोपाळ फेरी चहुंकडे। हांसे कुंदे रडे कोणी धाकें।' -तुगा ६९ २ चमंड करणें [स्कुंदन; स्पंदन; प्रा. कुंद, फंद] कुंवकुंद, कुंदे, कुंदुकुंद स्कुंदु-किवि. स्कुंदनस्कुंदन. 'रडे कुंवकुंदे धरी पाद पद्मा।' -वामन भरतभाव [कुंदणें]

कुंवाणा-प. कुमा पहा.

कुवना, कुवाणा, कुदना, कुविना-प. पुदिना पहा.

कुवेल-न. (कौ.) दिवा.

कुन-अ. (महातु.) पुनः. कुण पहा 'कुन वाचा रसाळा।' -शिशु २७. [सं. पुनः]

कुनकाटणें-कि. (कर.) रागावणें.

कुनगा-प. ठिणगी, कुणगा पहा. कुनगानी-बी. १ (व) विस्वाची ठिणगी. २ (ल) चहाडी: कुणगी पहा 'कुनगान्या फोबत हिबतो.'

कुनसी-बी. (ल.) ल्हान पुटकुडी; पुळी

कुसा-प. गोंडा (रेशीम इ०चा); झुपका. [हि.] कुझे दार-नि. झुपकेदार, गोंडा असलेला

कुपणें, कुपणें, कुंफणें-अकि. १ (कुफणीतून) कुंकणें. २ (सापाचे) कुत्कार करणें; कुसकारणें; कुसकुसणें ३ (बोडयाचे) कुफुरणें. ४ (तापानें, रागानें) कुणकणणें 'उया अशेरगांचनि दपें। कुफात तापलीं विविध तापें।' -एमा १० २ ५ धापा टाकणें. [ध्व. कु। कु।]

कुपाट-टा. कुंपाटा-१ विस्तव विश्र्वानंतरची राख; फार तापलेली राख (चल, शेंगडी इ०तील). २ उन्हांन तापलेली बाळ, खडे. ३ (ल.) हलकी, सुकी जमीन; भुसभुशीत राखेसारखी जमीन. ४ रस्त्यावरील धुरळा; धूळ. ५ (ल.) कुशारकी; बघाई; भपका; पोळक देखावा. (कि० करणें) [कु। कु।] म्ह० आगीतून निघाला व कुपाटयांत सांगडला

कुंपाट-प. फोंफाट; कुत्कारा; फों फों असा शब्द कुंपाट पहा. 'हश्येपेटारींचा सपें। कुंपाटें उठिला कंदर्प।' -मुआदि २८.१२. [कुं। कुं।] कुंपाटणें-अकि. कुत्कारणें; कुंपणें पहा 'जैसा बंदचिला काळसपू। फणा काढी कुंपाटे।' -मुआदि ३० ४२

कुपा(का)वणें-अकि. कडकडणें; आग पाखडणें; ताशेरा झाडणें; रागावणें [कु। कु।]

कुसकुस-न. शरीरातील श्वासयंत्र; छातीतील स्पर्जासारखा अवयव. हीं दोन अमुन छातीच्या आंतील बाजूस असतात यात रक्तशुद्धी होते. [सं.]

कुफरट-वि. (व.) निर्विष (साप).

कुफा-बी. फळा; फडशा; पुणें नास (द्रव्य, अन्न इ०चा).

-वि. राखेसारखा उडून जाणारा -किवि. उधळून [ध्व. कु। कु।]

कुफाट, कुफाट-पू. फू. फू. फो फो असा शब्द, आवाज.

'नरनाथ कामनासपू। कुफाट करीत उठला।' -सुक्तेश्वरहरिश्चंदा-

स्थान ७९. (नवनीत पृ. १८७) -वि. वि. फोंफाटपणें; कुपून

जोरानें आवाज करीत. 'नदी कुफाट भरून चालली.' 'गाडी

(गाडीचे बैल) कुफाट चालली.' कुफाटणें-कि. १ जोरानें

कुत्कारा सोडणें. कुंपणें पहा. 'कोथें वृष हि कुफाटे।' -मोक्ष्मण

३६.७. २ कुपावणें पहा.

कु(कुं)फारा-प. कुत्कार 'कोष काळिया नाग होय खरा।

वत देवाचा कुंफारा।' -एमा ५.१००. [ध्व. कु। कु।]

कुकु-बी. कुसकारा -किवि. १ कुसकारून; कुसकुसून. २

कणकणाटानें. ३ कुंकर घालून [ध्व.] ०करणें-कि. (ल.) घटने

उडवून देणें (तुल. ई. पू. ५६) ०वात-प. (महातु.) गमना.

'तो कुकुवातेनि जुमणां। पिशा केला तुआ।' -शिशु ४५७.

कुयजी, कुयी-बी. कुडजी, कुई पहा.

कुरई, कुराई-बी. दंड; कर; दंडासाठीं आणलेली बसुली.

(सामा) दंड्या पुढेसडाला जोडून योजना. दंडकुरई पहा. 'सद-

रहु कौलशिवाय खंडकुराईचा जमा आकारता आकारिल.' -बाब

समा १८

कुरकट, कुरकूट, कुरगूट-नप १ सवा, रोव. २ ताठा;

अभिमान (कि० चढणें, येणें)

कुरकटणें, कुरकुटणें, कुरगुटणें, कुरगुटणें-अकि. १

मनात कुडणें, रसून बसणें, रसुखणें २ गवानें कुणणें; मदोन्मत्त

टोणें, चढेलपणानें वागणें. 'बहु कुरकटलासे बोल बोलें उताने।'

-अक्रक २ कृष्णकौतुक १५ [कुरकट]

कुरकणें-अकि. रसणें कुरकटणें पहा.

कुरकणें-अकि. १ भुरकणें; कुर् असा आवाज काढून भुरके

मारणें; ओरपून खाणें; २ ओठ मिटून कुर् असा तोंडानें आवाज

काढणें, करणें, कुरकी वाजविणें. [कुरका]

कुरका-प. १ भुरका, भुरक्यासाठीं हातांत घ्यावयाच्या

पेयांचे प्रमाण (कि० मारणें) 'साक्षतकाची कथिका। कबोनि हल्ली

रसिका। जीचा वेतां कुरका। रुची आणी मुळाते।' -जै १४.

५९ २ ओरपताना, भुरकताना होणारा आवाज. [ध्व. कुर्।]

कुरकी-बी. १ ओठ मिटून तोंडानें (ल्हान मुलांनीं) काढ-

लेला आवाज, (मुलांनीं असा आवाज करणें हें आगामी रोगाचे

लक्षण समजलें जातें). २ कुरका, भुरका. [ध्व. कुर्.]

कुरकूट, कुरगूट-न. १ उत्पन्न केलेले विज्र; काढलेली

अडचण, उपाधि, लबांड. (कि० घेवणें). २ अवांतर, भाकड कथा;

विषयांतर. (कि० काढणें)

फुरकूट-गुट—न. कसबा; फुरकट पहा. (किं० येणें; चढणें)
फुरकम्या-का—वि. १ भुरकमारा. २ फुरकी बाजविणारा.
फुरगुळे—न. (हेट.) तन्व्यांत फुलविलेली झाडी.
फुरडा-डी—पुंजी. कसर; पाण्यांत होणारा एक कंदविशेष.
 हा नातात.

फुरडक, फुरडुके, फुरडुक्या—फरडक इ० पहा.
फुरण—न. १ कंष; फुरकणें; लवणें. (बोलवाची पाणी, डोळा). २ (मारणें, लवणें, मारणें इ० संकेतीं) स्फुरण; आवेश. (किं० येणें; चढणें). 'ऐसं म्हणतां कपिनाभा। फुरण आले ते काळीं।'—रावि १८.२४६. [सं स्फुरण; प्रा. फुरण]

फुरणें—भक्ति. १ फुरकणें; कंष होणें; लवणें (डोळा). २ (मांडण, मारणें, बोलणें इ० संकेतीं) स्फुरण चढणें स्फुरण पहा [फुरण]

फुरताई—स्त्री. (व) जलदी; घाई. [सं. स्फुर्त; हिं फुर्त=चपलता]

फुरफुर—स्त्री १ फुरकणें. २ कवंटी इ० जळताना होणारा आवाज; तडतडणें. ३ स्फुरण; आवेश. -कवि फुरफुरण्याचा नाचक. [ध्व. फुर। सं. स्फुर]

फुरफुरणें—भक्ति. १ (पोडवणें, गाढवानें) खेकाळणें, श्वास ओरानें सोडणें. २ (कवंटी इ० तेलकट पदार्थ जळताना) तडतडणें; फुरें असा आवाज होणें. ३ तोंडानें फुरें असा आवाज करणें फुरकी बाजविणें. ४ स्फुरणें, (डोळा) लवणें. ५ (ल.) अत्यंत उत्प्रेरकते-मुळे, अगर आवेशानें हात, पाय, तोंड इ० मारणें, धांवणें, बोलणें इ० सार्वे स्फुरण पावणें. ६ उतावळा होणें. **फुरफुरणी**—स्त्री. धातुसाधितनाम

फुरफुराट—पु. जोराची फुरफुर; फुरफुरण्याचा, फुरकीचा मोठा आवाज.

फुरफुरी, फुरफुरं, फुरफुर—स्त्री. हरम-यांच्या पिठांचे तळकें केलेले तोंडीलावणें. [फुरफुर]

फुरवंट—वि. (वि) पहिलटकरीण (म्हैस, गाय). फुरवट पहा.

फुरशीस—स्त्री. (क.) पुरशीस पहा.

फुरसाव, फुरसव, फुरसव, फुरसती—स्त्री १ रिकामपण; स्वच्छ; (उद्योगपासून) मोकळीक. २ मधला रिकामा वेळ. ३ पाहिले असलेला वास्त वेळ; अवधि; अवकाश. 'त्यासि सारा तथा आकार तुम्हास करावयासी आजीपासून फुरसत पुढील पावेंतों दिली आहे.'—रा १५.३१९. ४ संधी; कावू. [अर. फुरसत]

फुरसुग—न. (कातोडी) बाळंतपण. -बदलापूर १२८.

फुरसे—न. कोंकणातील एक विचारी साप, रंग पिंगट किंवा भुरकट असून दोन्हावर शिथळासारखे पांखरे पडे असतात. [फुरें फुस।]

फुराण—न. (प्र.) स्फुरण फुरण पहा. 'हरि गिरी परि दाण। बळेवाहिलें फुराण।'—दावि ४९६.

फुरार—(कों नाविक) दोरी शिजू; कांचू नये म्हणून काचण्या-ओग्या एखाद्या जागी बारीक दोरीनें विशिष्ट तऱ्हेनें गुंडाळतात तें.

फुरारणें—(फुरफुरणें वा अतिशय) फुरफुरणें पहा

फुराद—पु. (गो.) एक प्रकारचा आभा. [पोर्तु.]

फुलें—न. (गो) फुललेले अळबें. [फुलणें]

फुलसर्गा—स्त्री. भर पगारी रजा.

फुलका, फुलकी—पुंजी. फुगलेली लहान चपाती, लहान व विन. घडीची पोळी. [सं. फुल; म. फुलण]

फुलकार—पु. (कों. गो) फुल विकणारा

फुलकारी, फुलगोटा, फुलवाचे, फुलछडी इ०—फुल शब्दामध्ये पहा.

फुलकें—न. १ फोल धान्य २ एक प्रकारची फुलें. [फुल]

फुलगा—वि (गो) नित्य नवा पोशाख करणारा; हौशी.

फुलगुडे—पुंमव (गा) हळदकुंकू लावून पानाच्या शोणा-तून फळफळावळ वटण्याचा सौभाग्यलक्षणाचा प्रकार; फुलविबे.

फुलजी—पु. १ खुलवून दिव्यामुळे अनूकल झालेला; स्तुतीने खुललेला. २ शेकोजी; प्रतिष्ठित. 'त्यावर फुलजी होऊन बसला शिपाई म्हणे मी सुरा।'—पळा ८३. [फुल+जी प्रत्यय]

फुलझाडणी—स्त्री. (ना.) केरझुणी. [फुल+साडणी]

फुलणी—स्त्री. फुलणें (पासून धातुसाधित नाम) पहा.

फुलणें—भक्ति. १ (कळी) उमलणें; विकासणें. २ फुलांचा बहर येणें; मोहोर येणें. 'का बांल फुलीं फुलें। झाड जैस।'—हा १.४३४. ३ (भात, जोंघळा इ० ची) लाही होणें. ४ (काळी जमीन, जुना, धान्य इ० भिजल्यानें) फुगणें. ५ घरीरा-बयब फुगरी होणें; सुगणें. ६ (सुर्ये उगवताना दिशा) उजळणें; फांकणें. ७ अभिमानानें किंवा गर्वानें फुगणें; ताडा भरणें; हवांन, स्तुतीनें चढून जाणें. ८ खूष दिसणें; सुखा प्रफुल्लित दिसणें. ९ हातोड्यानें ठोकल्यानें छिळ्याचे डोकें फुलासारखें पसरट होणें; खिळा पक्का होणें. १० (पोडा, गाय इ० कांच्या) अंगावर पांखरे ठिपके उठणें; अंग पांखऱ्या ठिपक्यानीं भरणें, व्यापून जाणें. ११ (माणसांच्या इ०) दाटीनें जाणा भलून जाणें. 'नादफट्ट हळ फुलें होतें.' १२ (बैबी, फोड, कोड इ० नीं) सवें अंग व्यापणें. १३ कापडावर फुल येणें; तंतूच्या बारीक बारीक गुठळ्या बनणें. १४ बांधकामामुळे केस पांखरे होणें, होत जाणें. १५ विचरल्यानें केस मोकळे होणें; जटा नाहींसा होणें. १६ मांजराच्या सैपटी प्रमाणे केस वर उभे राहणें; पिजारला, उबारला असणें (पिंसा इ०). फुलफुलणें पहा. (सं. प्रा. फुल, किंवा सं. स्फुल; प्रा. फुल)

फुलपणें, फुलपणें—भक्ति. फुलावर येणें; फुललेले असणें (संत). [फुल]

कुलकुल—बी. (ना.) एखाद्या गुप्त गोष्टीची परिस्फुटता; बाच्यता. [सं स्फुट्; प्रा. कुल. कुल द्वि.]

कुलकुलणे—अकि. १ विस्तीर्ण होणे; फांकेले जाणे (राब, लोम. हर्ष इ०नीं होळे, माकुडवा इ०) २ (बेहारा) आनंदी व सतेज दिसणे. ३ (स्मृतीने, हर्षाने) कुणम; कुषारले जाणे. ४ उत्साहित होणे; झुलणे; स्फुरण येणे [कुलणे द्वि.]

कुल(ला)वणी—बी. १ कुलविणे (पासून धातुसाधित नाम) पहा. २ प्रकृतिपणा. —अनको. 'ग्रंथप्रकाशाची कुलावणी.' —विपु ५८९.

कुलबरा—प. १ कुलांची माळ २ धान्याला बेणारा मोहोर; कुलोरा, कुलौरा पहा. ३ देवावर टांगलेली फळे, खाद्य पदार्थ इ०ची माळ. कुलोरा पहा. 'तुज मी कुलबरा बांधिला.' [कुल]

कुलविणे—उकि. उमलविणे; कुणविणे (कुलणे पासून प्रयोजक रूप) पहा [कुल] कुलवून काम करून घेणे—एखाद्याची पोकळ झुति करून त्याला खूप करणे व त्याच्याकडून इच्छित कार्य साधून घेणे. वेळवावर बसविणे. खंडेराव करणे.

कुलसा—वि १ (व. ना.) पाडरा; शुभ्र २ स्वच्छ; निर्मळ; पुसून साफ केलेला. 'कुलसे कपडे घालावेत.' [कुल+सा=सारखा]

कुला—बी. गतिप्रकार; पुलका गति पहा. —अश्वप १.१८५.

कुलार—वि १ कुलासारखा हुल्का; सैल; न दाटणारा. २ हुल्की व कुगीर (माकरी इ०). ३ हुल्क्या जातीचे, दजाचे (सुद इ०). ४ हुल्का; दिखाऊ, नाजूक. ५ (मे) गोंड (ताडळ) उत्तम प्रकारे शिंजलेली (येज) [कुल्ले]

कुलारणे—अकि. १ (माप, पोतें, मांड इ०) सैल भरणे. २ (कुषारकीने, स्तुतीन) कुणम; कुणविणे; लाढावणे; लाढकावणे; चढवणे. कुलारून घणे—असा लड प्रयोग

कुलारमाळी—प. एक माळी जात व तीतील व्यक्ति, (सामा.) कुलबागा तयार करणारा, कुलांचा वंदा करणारा मनुष्य.

कुलारी—प. कुलमाळी. —बी. एक गुप्त उपरोधिक शोषण्याची अगर लिहिण्याची पद्धति. यांत प्रत्येक अक्षरावृत्ती कुल हा शब्द घातलेला असतो.

कुलिका—बी. १ टिकली; चमकी. २ विकास. [सं फुलक]

कुलिया—नबी. टिंगनी. [सं. स्फुलिग; प्रा. कुलिग]

कुलियाण—न. (गो.) एक प्रकारचे गवत.

कुलिसकेप—प. १६×१३ इंच आकाराचा व ८×१३ अशा आकारात दुमडलेला लिहिण्याचा कागद (जुने कागद कारखानदार विदुषकाच्या टोपी (फुल्लकेंप)चे चित्र वॉटरमार्क म्हणून योजीत यायुळे कागदाला तसे नांव पडले) [इं. फुल्ल कॅप]

कुली—बी. १ कागद, कापड, धातु इ०वर काढलेले फूल; उष्णकृति. २ विम्याची एक आडवी—उभी रेष. ३ एक खूण;

विन्ह; चौकुली. ४ (अ) कुलण्याचा भर. —इको. —अनको. (आ) संयोग. (बंहा) 'तेव कोहटे ना बडे। ऐसा परि-पूणचि आवडे। परी ते कुली जेव चुबडे। मेवचनदीची।' —हा

१५.१२०. ५ लवस्था; दशा. 'बुधवर्ता बाळपणाची कुली। जेणे मियां अदातवीं सृष्टि केली।' —हा १०.२८९. ६ विक्रमकाळाच्या कुलाच्या आकाराचा दागिना. 'नागोत्रे श्रवणी विराजति कुल्या...' —अकक २ सीतास्वयंवर ४३ ७ (गो.) तृणाची एक जात. ८

(व) मिरच्याची लागवड करण्याची लाव दोरी. या दोरीला विवक्षित अंतरांमै खुंट्या लाविलेल्या असतात खुंट्यांच्या अंतरावर मिरच्यांची रोपे लावितात. [फूल] (वाप्र.) ० घालणे—पाडणे—१

(ल) धावविणे; विन आणणे; गति खुंटविणे. २ खोडणे; चूक करणे (कोटें चुकल्यास तेथे उभी आडवी रेष मारतात याचकन मारील अर्थ).

० भुरगे—(जामारी) दोर व दोरी यांच्या मध्यमार्गी रेखीम भरणे. कुलथा पाडणे—(सोनारी) सोनें माळण्यापूर्वी दिणकस सोनें व चांदी भिसळून त्याचा रस पाण्यांत पाडणे (रस पाण्यांत पडताना थेंब लादीच्या आकाराचे दिसतात त्या-

बलून). ० फाटा—प. खोडल्याची खूण म्हणून मारलेली कुली. खोडणे; वाव करणे (किं० घेणे).

कुली—(राजा.) कागदाचे पांच ताव, पंचकडी.

कुल्ले—अव. १ (ना.) मेळेच्या भागसाची अंतर्बद्धमनंतत गोळा केलीं हावें. २ (सोनारी. वे.) लुणीचा भाग. [कुल्ले]

कुल्लिल—न. अतार; धुणवी लेऊ; कुल्लिनीं लुण्ठित केलेले तेल. 'परिमळें धुरीं कुल्लिलादि.' —वैसीलव ६ १५ [कुल्ले+तेल.]

कुल्लोरा, कुल्लौरा—३. १ कुल्लोरा, पुष्पगुच्छ; कुल्लोरांचीं हारें. २ कुल्लोरांचा बहार; मोहोर; धान्य बरीर पेरल्यानंतर त्या पिकास कुल्ले येणे. 'भावाचा कुल्लौरा होत जाये। मतिवरी।' —हा ९.२७. ३

(व.) सणांत देवावर फळे, करंज्या वगैरे टांगून ठेवण्याची लोखंडी अगर कामटीची कोकट कुल्लोरा पहा.

कुल्लेण, कुल्लेण—न. (को.) जनावरांच्या उपयोगाचे आणि बांगले गवत (शाकालीच्या गवताहून भिन्न असें). [कुल्ले+ण]

कुल्ले—वि. (गो.) अतिशय; फार (पांढरा). 'धवां धवों कुल्ले.'

कुल्लट—बी. (गो.) पडिलटकीण. कुल्लट पहा. [प्रा. पडिलट]

कुल्लडा—वि. शरीरावर पावरे ठिपके असणारा (बोधा).

—अश्वप १ २७. [कुल्ले]

कुल्लार—न (काव्य.) पुष्प; फूल; कमळ 'सहस्रदलीं नव कुल्लारें। विकसलीं तें कुल्लारें।' —सुभावि १८.३. —वि. १ विकसित; फुललेले; उमललेले. २ कुल्लार पहा. [कुल्ले. कुल्लेण]

कुल्लिग—न. टिंगनी; कुल्लिग पहा. [सं. स्फुलिग]

कुल्लेदार—वि. कुलासारखा विस्तृत 'कुणवी कुल्लेदार। भाई शिकेवार।' —असाप २.२३३. [कुल्ले]

कुशाडा—प. (सुबई) गुणडा. 'कामाने त्याचा कुशाडा पाड-
लात.' [हि कुसडा=चिंध्या]

कुशाकी कुशारी—झी १ शेखी; बढाई; आत्मस्तुति.
(कि० सागणें) २ पोळक डामडौल, प्रतिष्ठा; बडेजाव; देखावा.
(कि० मिरविणें, बाळगणें; मांडणें, दाखविणें; करणें). **कुशार-
खोर**—वि १ पोळक बढाई मारणारा २ रिकामा डौल, देखावा
करणारा. [कुशार+खोर] **कुशारणें**—अकि कुशारी सागणें, मिर
विणें. [कुशारी]

कुसकट—न. होंडा; भूस; फोलकट; नि सत्व धान्य, कुसका
पदार्थ. -वि. कुसका पहा [कुप !! (वाप्र)] **काढणें-गाडणें**—
बुद्ध्या करणें; रग जिरविणें

कुसकटणें—अकि. फिमकटणें पहा.

कुसकट—अकि १ (दोरी, दोरा, काठी इ०) फसविशीं
मोडणें, तुटणें २ विनसणें; अपुरी राहणें; मोडणें (योजना,
व्यवहार). ३ (बंदुक इ०) न उडणें; नेम चुकणें. ४ (सामा.)
हुकणें, चुकणें (नेम, बार यत्न इ०) [ध्व कुसक]

कुस-कन-कण-कर-विनी-विशीं—किवि. १ कुसक्या
पदार्थांचें मोडणें, तुटणें, कुसकली सोडणें इ० वेळीं होणाऱ्या आवा
जाचें अनुकरण करून. २ कोणत्याहि गोष्टीतील आकस्मिक अप
यशाचा थोटक शब्द. ३ बंदूक, तोफ याचा बार न होता कुसका-
आवाज होऊन. [ध्व.]

कुसका, कुसकापुरी कुसकुल—वि. १ सडज, फसकन
तुटणारा, मोडणारा २ कमजोर, टिसूत; भुसभुशीत; निर्जीव. ३
निसर्ग; पोळक; निरस; निकस; (मृगुस, पदार्थ, भाषण इ०)
[ध्व] **म्ह०** कुसकी शंका-कुसकें समाधान **कुसकाईचा
अंबारा**—प. (विडी राड्याच्या खेळात टोळा हुकला असता म्हणतात)
चुकणें; अपयश, निष्फळ यत्न **कुसक्या बाना मारणें**—
निष्पयोगी रिकाम्या गोष्टी बोलणें

कुसकारा—प. १ फू फू शब्द; फूत्कार; फिस्कारा (साप,
गुरू, मांजर, रागावलेला माणूस इ०चा) २ चाप; सुस्कारा; जोरानें
श्राम टाकणें (कि० वेंगें; टाकणें) **कुसकारणें**—अकि १
(सापानें) फूत्कार करणें. २ (रागावल्या मांजरानें) फिस्कारणें ३
मोठ्याने धापा टाकणें; धापाळणें [कुसकारा]

कुसकी—झी १ कुसकुज; हळूच सोडलेला अपानवायु
बारीक पाद (कि० सोडणें) २ (ल) आडून हळूच केलेली निंदा;
अपरोक्ष कुतिसत टीका. (कि० सोडणें; मारणें). [ध्व. कुस]

कुसकुला—वि. कुसका पहा

कुसकुली—झी. १ शब्द न होता हळूच पादणें; कुसकी
(कि० मारणें; सोडणें). २ (ल.) बारिक खोंच; व्यंगोक्ति; दुस-
ऱ्याम लागणारे परंतु आडून, हलकेंच केलेले कुतिसत भाषण; प्रच्छन्न
शंका किंवा (कि० सोडणें). ३ (गो.) क्षत्र गोष्ट [ध्व. कुस]

कुसडा—प. भुसडा पहा.

कुसडी—झी. १ चाबकाची दोरी; बांदी. २ लंबता किंवा
मुळेल्या (कापडाचा) दोरा. ३ (लांकडाची) डळपी.

कुसकुशीत—वि १ कमजोर; कुसका; लवकर मोडणारा,
तुटणारा. २ भुसभुशीत; वाळवंट (जमीन). [ध्व. कुस ! द्वि.]

कुसकुस—झी १ फूत्कार; कुसकुसणें २ कुजवूज; कान-
गोष्ट ३ मुळमुळ राहणें; मुसमुस ४ धुसकुस; चरफड. [ध्व.]

कुसकुसणें—अकि १ कुसकारणें; फिस्कारणें; फूत्कार करणें
(साप, मांजर, घूस इ० नी) २ विडून अंगावर येणें; खेळणें. ३
कुजवुजणें; कानगोष्टी करणें ४ हळू हळू राहणें; मुसमुसणें. ५ चरफडणें;
धुसकुसणें. ६ (ओलें लाकूड जळताना) फुरफुरणें [ध्व. कुस !]

कुसलावणी—झी. लालच, आमिष. (कि० वेंगें; करणें;
लावणें) [कुसलाविणें धातुसाधित नाम.] **कुसलाव(वि)णें**—
उकि १ (खोटी स्तुति, लालच इ० नीं) वश करून घेणें; आप-
लांमा करणें; आपल्या बाजूला वळविणें. २ समजून घालणें; बाबा-
पुता करणें. [हि कुसलाना] **कुसलाव्या**—वि फूस लावणारा;
वश करून घेणारा [कुसलाविणें]

कुसाड, कुसाडा—नपु (व) कुसडा; भुसडा पहा. 'काम
करून करून कुसाड पडलें त्याचें.'

कुसाडणें—अकि (ना) स्फुडणें; दुःख करणें.

कुसक—झी. कुसकन निघून जाणें; हुसक पहा. [ध्व. फूस]

कुसकावचें—कि (गो.) ओढणें; शिल्ल्यावणें (विडी इ०).

कुस्ताव—पु (गोष्टी) एक प्रकारचें कापड. [पोहें.]

कुस्स—उद्गा. (साप, मांजर इ०चें) फूत्कारणें, फिस्कारणें
इ०चा ध्वन्यनुकारी शब्द. [ध्व.]

कुळकवणी—न फळकवणी; फिळकवणी पहा.

फू, फूँ—झी. फूत्कार, रागाचा सुस्कारा -उद्गा (सर्पादि-
कांच्या) फूत्काराच्या आवाजाचा ध्वन्यनुकारी शब्द. -किवि
फूत्काराच्या आवाजाचें (वाप्र) **० उडविणें**—एखादी गोष्ट
(फुकरानें वेखली उडविण्याइकी) हलकी मानणें; तृणवत् लेखणें;
कःपदार्थ समजणें **० करणें**—उडविणें - करून टाकणें—चट
काणें; उचळणें; खलास करणें; उचळपशी करणें. **० पडणें**—होणें—
१ तापांत जोरानें श्रास टाकणें; सुस्कारे टाकणें; कडणें. २ फुर-
फुरणें (घोडा) **० होणें**—१ उचळलें जाणें; खलास होणें; वाऱ्या-
वारी जाणें; उडणें. २ हसून, फुगून बसणें. ३ गर्वानें टाठणें.
० होणें—भरणें—**भरून घालणें**—गर्जेना करीत. फोकाटपानें
वाहणें (तुडुंग भरलेली नदी). **फू-फूर-कन-विशीं**—किवि.
फू करून; झटकन; चटकन; क्षणांत. (कि० उडणें; जाणें; पडणें).

फुग—झी. १ सूज, फुगवटा; फुगीरा; फुगणें. २ (झें.)
शारदें पाणी तुंबाचें म्हणून घातलेला बाध. [फुगणें]

फूल—स्त्री १ (गो.) हलका तेवाखू २ बहिषेप. [पोतुं फयुचो]
फूट—स्त्री १ तड; भेग; चीर (दगड, भाडे, नाणें यांच्या-
 वरील). २ सवताना मोडलेले ताखू इ० धान्य; कणी. ३—स्त्रीन
 लोणच्याकरितां योग्य असा कोंडळा आवा, कैरी. ४ (सामा)
 आभ्यास तुळतादशक शब्द. 'पन्हें फुटाचें मझ मिश्रा.'—अमृत
 ३५. ५ झाडावरून पडून फुटलेलें फळ. ६ वातविकारानें होणाऱ्या
 तीव्र वेदना (ह्या वेदनांनीं अवयव फुटतो आठ असें वाटतें)
 (कि० लागणें). ७ भेद; पृथक्त्व (एकाद्या पदार्थातील अवयवांचें);
 वेवनाव; दुही; वेगळें होणें (संघ, संस्था इ०तील) ८ (गुप्त
 गोष्टीची) परिस्फुटता; बाच्याता; फैलाव. ९ (झाडे, वनस्पती
 यानां) पालवी फुटणें; अंकुर, कोम, धुमारा (कि० फुटणें). १०
 (राजा. कुण) एक वर्षे फुट घण्याच्या कारारानें घटलेलें झाड.
 ११—न शेंदाड, चिवूड, चिभूड इ० खरबुजाचीं हलकीं जात.
 १२ (सोनारी) मिश्रणांत भिसूत झालेल्या सोन्यास ताप-
 विण्याच्यावेळीं पडणारी भेग.—जनि ३२४. [सं स्फुट; प्रा फुट]
अमल—पु. १ अनेक अधिकाऱ्याचा अंमल, बारभाई अंमल;
 अंमलविभागणी. २ गावांतील विभागित सत्ता; एकाच प्रजेवर
 विभागलेला निरनिराळा अंमल. अंमल पहा. **गांव**—पुन. १
 ज्यात वस्ती, घरे पांगलेली आहेत असें गांव. २ ज्या जिल्ह्यांत
 आहेत त्या जिल्ह्याच्या अधिकारांत नसणारें गांव ३ एकाच
 जिल्ह्यांत किंवा विभागांत न येणारें गांव ४ एका बाजूला पडलेलें,
 वसलेलें गाव. **जहागीर**—स्त्री भोंवतालच्या प्रजेबापासून वेगळी
 असणारी जहागीर; जमिनी जहागीर प्रहा **तूट**—स्त्री. १ मोड-
 तोड; फुटलेल्या; तुटलेल्या इ० रूप दोष २ फुटलेल्या वस्तूचा
 समुदाय [फुटणें+तुटणें]

फुट—न. पाठीचें मास [सं शुष्ठ]

फुट—पु. १ लांबी मोजण्याचें एक माप. बारा इंच; पाऊल.
 'फुट म्हणजे कुंपणी कदम् स्पष्ट. जाणते जन बोलती.'—पैमा
 ५.९. [इं.] **पाथ**—पु पायस्ता, मोठया रस्त्याच्या दोन्ही
 बाजूस असलेला फरसबंदी रस्ता. [इं.] **बॉल**—पु १ पायांनीं
 उडवून खेळण्याचा मोठा रबरी चेंडू २ अशा चेंडूंत खेळावयाचा
 खेळ [इं. फूट=पाय+बॉल=चेंडू] **ल्लाइट**—पु (नाटय) रंगभूमीच्या
 कडेला पात्रांच्या समोर तळाशी असणारा प्रकाश; तलप्रकाश:
 पायासमोरचे दिवे [इं. फूट=पाय, तल+ल्लाइट=उजेड]

फूत्कार—पु. १ रागाचा आवेशयुक्त फुंकर, सुस्कारा, २
 फुमफुल आवाज; फुसफुसणें; फुसकारणें (साप, मांजर, म्हैस इ०
 रागावलीं असतां). 'फूत्कार करि उदंड ब्याळ न तो काय कोपला
 यमदंड।'—मोक्षग १६ ३२. **फूत्कारणें**—भक्ति. फुवकारणें.

फूच—स्त्री (गो) शिंयांचें शुश्रूषित्य; योनि; फोदा.

फूम—स्त्री (गो) गिलीट; मुलामा. [पोतुं. फ्युमो]

फूय—स्त्री. (व कुण) फुई, पहा

फूर—पु सद्दी. बडेजाव. 'नव्या देवाचा फूर मोठा.'

फूल—न १ पुष्प; मांदोर २ ठिणगी (विशे लोखंडाची);
 फुलासारखा अमीबा आकार(शोभेचे दासूकामांतील) ३ कापडावरील
 बारीक लव; केंस,तंतु; ज्या कापडाना फूल आहे अशी कापडे बहु-
 तेक डबल पन्हाचीं असतात. ४ (अव प्रयोग) (गाय, घोडा,
 इ०च्या अंगावरील) पांढरें ठिपकें ५ पावसाळ्यात दगडावर,
 लांकडावर उगवणारी छत्रीसारखी एक वनस्पति. ६ लुबुळावर
 दिसणारा पांढरा ठिपका, शुक्ल हा एक नेत्ररोग आहे. ७ एक
 विशिष्ट रानवनस्पति. ८ उदांच धुकट; उदाचा जमलेला धूर. ९
 जस्ताची लाही १० सुपारीची चांगली कातरण, चांगली कातरलेली
 सुपारी. ११ बिबा पेटवून त्याच्या तेलाचा पाडलेला थेंब. १२
 ओभ्यापासून बनविलेले एक औषध १३ अंडाचाय; ज्यांत गर्भ
 तयार होतो तो पोटाचा भाग (सामा). गर्भाशय (कि० वाकडे
 पडणें). १४ (कों) चाण पाण्यांत झालेले चकाकार किडे. १५
 स्फटिक.—हार. १६ (खा.) वेसी दासू १७ घन स्वरूपांतून द्रव रूपात
 न जातां वायुरूपात गेलेला पदार्थ. १८ सोने, सपें इ० धातूंची किंवा
 हस्तिदंत, कापड लाकूड, कागद इ० कांची शोभेकरितां केलेली पुष्पा-
 कृति; फुलासारखी वस्तु, दागिना. [सं.; प्रा. फुलें; फूल] म्ह०
 आकाशीचें फूल त्याचें कुणाएवढे खूळ **चल**(चल)णें—योनि,
 गर्भाशय स्थानप्रस्थ होणें **झडून जाणें**—१ फुलवरा गळणें २
 गालिचा इ०ची लव निघून जाणें (दिवाळा.) **वृणें**—दिवा माल-
 विणें (दिवा मालविण्यासाठीं त्यावर फूल टाकीत असें संस्मृत
 काव्यावरून दिसते). **नानाही फुलाची पाकळी देणें**—आपल्या
 ऐपतीप्रमाणें यथाशक्ति देणें; (भरपूर योग्य रक्कम, मोबदला देण्याची
 ऐपत नसल्यामुळे काही थोडा भाग देताना प्रयोग). **बाहेर**
पडणें—निघणें—(गुम गोष्ट) बाहेर फुटणें. जाहीर होणें. **येणें**—
 (वाई) उन्हानें तापून जमीन सकस होणें. **वाहणें**—लप्रांत
 मुलगी बरास अर्पण करणें; कन्यादान करणें **फुलांत घालून**
डेवणें—राखणें—**जपणें**—अत्यंत काळजीपूर्वक व दक्षतेनें डेवणें;
 नेणें **फुलाच्यास येणें**—फूल येणें **फुलें चढविणें**—मंडावळ
 बांधणें.—बदलापूर १४४ **फुलें देणें**—(ल)बाह्यात्कारें मान्यता देणें;
 सन्मान करणें 'ममलत ठीक केली, आणि उगेच फुलें द्यावी
 म्हणोन शिंये होळकर व सुरजमल जाट यांस विचारणा केली.'
 —भाव ११६ **फुलें माळणें**—१ (कु) पडिल्या गरोदरपणांत स्त्रीची
 पाचव्या मदिन्यांत ओटी भरणें. २ फुलांची माळ करणें **फुलें**
शिकलीं(वेंचलीं) तेथें गोवण्या विकणें—जेथें पूर्वी वैभवाचें
 दिवम घालविले तेथें द्रिद्री स्थितीत राहणें; वैभवाचा काळ
 जाऊन दारिद्र्य देणें. सामाशब्द— **फूलक**(कारी)—पु. माळी.
कारी—स्त्री. प्रत्येक अक्षरापूर्वी फूल शब्द जोडून बोलण्याची,

लिपिध्याची साकेतिक भाषा. - नि ज्यावर फुलाच्या आकृती आहेत असे (कापड, कागद इ०). •फोती-ची एक प्रकारची भाजी; कोबीचा एक प्रकार. (इं.) काली फोतेर •गुडे-उ (गो.) इकदीकू, फडफडावळ देण्याचा एक सौभाग्यविश्वाचा प्रकार, फुलविणे. •गोट्टा-ए एक प्रकारची खाळ पिठीसाखर. •खोचे-उभ्व. तुंबडी लावण्याच्या आगेवर फासण्या मारतात त्या. (कि० घेंगे; देणे; मारणे). •छडी-ची. फुलांनी गुंफिलेली छडी, काठी; फुलांचा छडीदार गुच्छ. फूलजी-उ. मनां ताठलेला, अर्धमन्य बाणूस (फुलप्रमाणे फुगणारा, ताठणारा व विमाळ दाखविणारा नमुन्य). फूलझगरे-न १ गोषण्यांचा विस्तार २ जळते निवार. •झडी-फुलभाजी; एक प्रकारचे शोभेचे दाखकाम (ल) माजुक जी. ' कंठामध्ये पिक दिसे अशिया दू रूपसुंदर फुलझडी । ' -शेला १०४ [फूल+झडणे (पडणे)]. •झाड-१ फुले येणारे झाड; ज्याचे फूल हेच मुख्य आहे असे (कण्ठेर, जाखंब, मोगरा इ०) झाड; याच्या उलट फळझाड. २ एक प्रकारचे शोभेचे दाखकाम. [फूल+झाड] •धर-उ माळी. -धर •वान-वाणी-नशी. फुले देवावयाचे भाडे. (इ) फलावर पोट [फूल+फा. वान] •दाखरी-ची. एक फुलझाड व त्याचे फूल. •पगडी-ची. १ लहान, सुंदर व भारी किमतीचे पागोटें. २ (ल.) हलकी, छुद्र वस्तु •पगर-न डोक्यांत बालकाचा फुलाच्या आकाराचा दागिना. •पजी-ची (व्यापका) देवाला बाह्याच्या उपायोगी फुले, शाने इ०. •पाखंड-न. चित्रनिविष्ट वंशाचा फुलांवर उडत असणारा बारीक प्राणी; पतंग याच्या चार अवस्था असतात:-१ भंडे, २ अळी किंवा सुवंद, ३ कोश, ४ फुलपाखंड. ह्याच्या पुष्कळ जाती आहेत. •पाझ-न. पाणी पिण्याचे भांडे; रामरात्र (हे पितळी असून याचा आकार साधारणतः फुलासारखा असतो) •फासणी-ण्या-फूलचोचे पहा. •खडवा-उ. (महातु) फुले पुरविणारा ' फुलझडा ऋतिपति । ' -शिष्ट ५१. [फूल+स. बडक; प्रा बडुअ; म. बडवा] •बरडा-बडो-उ. झाडावरून कच्ची काढून शिजवून वाळविलेली एक प्रकारची सुपारी. बरडा पहा. •बाग-उशी फुलांसाठी केलेला बाग [फूल+बाग] •याजी-ची १ कागदाच्या नळीत शोभेची दाख भरून तयार केलेला दाखकामातील एक प्रकार ही पेटविली असता फुले गळतांना दिसतात. २ (घडेने) तवाखूची विडी. •बाडी-ची फुलबाग ' करि धरून सुडुअन फुलबाडीमधे शिरली । ' -गाला ५५ [फूल+बा-रात्री सं पुष्पाटिका] •बासन-वासन-न उंची जिखत कापड मध्ये नये म्हणून त्याला गुंडाळलेले साधे कापड: बासन. •वाळया-चीअव. बाळयांचा एक प्रकार; एक दागिना ' फल-बाळया बसिता बाळयांचा प्रहार । ' -अफरा ५५. •बिसणा-णी-ची-वि १ अतिशय माजुक, कोमल. २ शोशाळी; नुसता

एट मारणारा; मिमासी; अक्षडबाज; छेळछेला. ' त्याच्याने भ्रमाचे काम होते माही तो फुलविसनी आहे. ' [फूल+वि. विसणी=नाजूक, छेला] •माळी-उ. फुलारी; माळी. •मेगा-उ घंव; नपुंसक; हिजबा. •बास-ची. फुलाच्या आकाराची कापसाची बात. ही निराजनात लावतात. •विडे-उणव. (गो.) इकदीकूवाचा समारंभ फुलगुडे पहा. •सर-उ. फुलांचा हार ' फुलां फुलांसारं लेख बहे । दुर्तीं तुजी अंगुळी न पहे । ' -झा १८. ५७. फुलांची जाळी-ची. फुले गुंफून केलेली डोक्यावर बांधण्याची जाळी. फुलार माळी-उ. माळयांची पोटजात; फुलमाळी पहा. फुलारी-उ. माळी, फुलमाळी. ' तों फुलारी आला ते बेळां । तेगे हारिंकीं बातल्या माळा । ' -ह १९ ५९. -ची. १ फुलकारी भाषा. फुलकारी पहा. २ (व) फुलांची परी. फुलले-वि. (प्रा.) फुलाचे. फुलोडी-ची. फुलप्रमाणे नाजूक जी फुलझडी पहा. ' बाले तुमकत ती माववान फुलोडी । ' -प्रहा १३. फुलसाखर-ची. उंसाचा रस आटवून पोषा पातळ राहिला असता मडक्यांत भरून घड्यांचीवर ठेवल्यावर आतील काकवी मजून वरील भागांत जी पांढरी साखर होते ती. -कृषि ४८२. फुला माळव-कि (गो.) १ गरोवर लीचे ओटीमरण करणे; बाहेरील त्या जीला फुलांनी सजवितात २ प्रस्ता करणे; मुलबिणे. [फूल+माळणे] फूस-ची. १ बाईत काम करण्यास बोलून, गुप्तपणे दिलेले उत्तेजन; मरतीचे आश्वासन (विशेषतः व्याख्यावर दाब ठेव-व्याची, शिक्षा करण्याची बलाबदली आठे त्याचे) ; बाईत कृत्या-कडे केलेला काबाडोळा. (कि० देणे; लावणे; मिळणे). २ क्षि; अनुकूल वेळ, मोकरीक; सवड. (कि० देणे; फावणे; मिळणे. सांवडणे; होणे). ' पंतो जीची नजर जरा चुकली कीं पोराला फूस सांपडली. ' -पुन. १ रही सामान; सडफडर; अडगळ. २ आळ-साचे कृत्य, भाषण -उ. मोड आलेला नारळ किंवा ताडफळ यांच्या पोटातील असणारा फुगफुशीत अंश, गर [ध्व] फूस-वि. १ फुसका; ठिसूळ. २ लेकापेचा; छुद्र [फुसका] फूस-फुसकन पहा. फूसफास-वि रडी; टाकाऊ; मिकार; पोकर (माणूस, जनावर, वस्तु). -ची. १ पोरनेष्टा; पांचट भाषण (कि० लावणे; मांडणे) २ छुद्रक, टाकाळ गोष्ट ३ सुसमुपणे, चरफड [ध्व] फें-अ. १ तुच्छता; तिरस्कार दर्शक अव्यय. ' तुला फे तुझ्या बापाला फें ' २ दमणूक; हताशपणा किंवा शरण आल्याची कबुली दर्शविण्यासाठी काढलेला उद्गार. फेंफें पहा. [ध्व] फेक-अ पंढरा यांतील अर्थाचे आधिक्य दाखविणारा शब्द पांढऱ्या शब्दाला जोडतात. ' पांढराफेक ' फेकगुड्ड-उ. एक प्रकारचा मासा.

फेंकडी—झी. (नो.) कटिभाग.

फे(फें)कणें—उक्ति. १ झगारणें; दूर टाकणें; उडविणें; प्रक्षेप करणें; भोक्कणें; मिरकावणें, २ (भोडा इ०) बोरानें पळविणें; दौडत चालविणें; भरपाव सोडणें. ३ (जासूद इ०) जलदीन पाठविणें; लष्कर पोनेल असा पाठविणें; बेगानें भाडणें; ताबडतोबीनें रवाना करणें. ४ (पागोटें) हालविणें; बोलानें बोकीस चालणें. [सं. प्रेक्षण. हिं. फेकना]

फेंकारणें—कि. (महाजु.) हलणें; बारलें जाणें. ' फेंकारते कुंचें जंवदेव. बळवेंयाचें. '—शिख ५२८. [सं. प्रेक्षण; म. फेकणें]

फें(फे)गडा पावडा—वि. १ (व.) धनुष्याकृति; वांकडा (पाय). २ धनुष्याकृति पाय असलेला; पाय वांकडून, फाकून चालण्याचा (मनुष्य). ' एक दातिरें राखोंकें फेपडे '—दाब २८६. —किवि. बाकड्या पायांच्या मनुष्याप्रमाणें (चालणें).

फेट—पु. घोल; कांड; किनार (विशेषतः ल. उपयोग). [हिं. फेट] • गळ्यांत घालणें—पकडणें; घट धरणें. • धरणें—रागानें पकडणें, धरणें.

फेट—न. (राजा.) लाकडाचा निमुळता तुकडा. (पाचरे प्रमाणें उपयोगी पडणारा).

फेट—न. (कु.) कुली(खेकडा)चा एक लहान प्रकार.

फे(फे)टा—पु. पटका; लहान पागोटें. १०—१५ हांत लांब व अर्धापाळम हात रुंद असं बोक्त्याला बाधण्याचें वज्र. बाहुन रुमाल वेगळा असतो. [सं. पट; हिं.]

फेटाळ—वि अ्यसनी; बाहेरल्याली.(पुरुष, स्त्री) [फेट=काठ]

फेटाळणें—सक्ति. १ धुसकावणें; हांकलणें. २ विचारंत न घेणें; हाणून पाडणें (अज, ठाव). [सं. सिकट्ट; हिं. फेटना.]

फेटोल—पु. (ना.) मुलाचा एक मैदानी खेळ

फेड—झी.' १ (कजे, उपकार इ०) परत, मोबदल घेऊन टाकणें; निरास करणें; क्षणभिमोचन. २ पूर्ति (नवस, वचन इ०ची). [फिरणें] म्हू. अपकाराची फेड उपकाराने करावी. फेडणें—सक्ति. १ नेसलेले वज्र, बांधलेली गोट इ०) सोडणें; सैल करणें. ' फेडी वज्र सतीचें जेव्हां उघडें करावया आंवां '—मोर्ण ४९. ७. २ (महाजु.) करिहारणें; उत्तरणें; हरण करणें. ' जी हाची तुमचा पाहुं नस। जे एके वळें फेडाचा मारु। उमपपणाचा । '—शिख ७५. ३ (कजे, उपकार, नवस धंका इ०) बाकी न ठेवणें; निःशेष करणें; फेड करणें. ' तरी मासे मनीचा भावो। तो फेडाजी संवेहो । '—कथा १. २. १६. ४ कातरणें; काडणें. तंव त्याचि नलें फेडावया वारिकु घरासि आला । '—पंच ५. १. ५ दूर करणें; नाहीसें करणें; उघड करणें. ' फेडिला बोलियांचा कवळ। घुत्ता गुणदोषांचा मळ । '—तुमा ७१२. ६ स्वच्छ करणें; शिकरणें; धुणें; काढून टाकणें (नाक, केंवड, घाण). ७ एका आंढपातून दुसऱ्या आंढपांत घालणें,

ओतणें. [फिटणें प्रयोजक; सं. स्फिटित; प्रा. फिटिअ] म्हू. दोतील बाळ तर फेडतील काळ.

फेड, फेडर—पु. (गो.) फेंस. फेण पहा.

फेड—झा—झी. (ना व) दुंगण; कुला; टिरी. ' फेडा हाल-विता उरास बघतो जो वांकडें चालतो । '—अकक २. रसकळोल ८१. फेडकाड—झी. (तुळतादर्शक) फेड पहा.

फेडा—पु. मृदगाचा पुडा; नडवें; बोंडी; पूड [फेट]

फेडीवेढी—झी. एक नेसलेलें वज्र सोडून दुसरें नेसणें पुन्हां पुन्हां सोडणें व नेसणें हा प्रकार ' सहजेचि नेटुगा दाटुगा । फेडी वेढी नाही श्रीरंगां । '—एस्व १५. ७८ [फेडणें+वेडणें]

फेंडोरी—झी. (गो.) एक प्रकारची पोळी फेणोरी पहा.

फेण—पु. १ फेंस; फेन. ' फेण फुगे हेळावे। सैरावेग उदक धावें । '—दा ११. ७. ५ २ (ल) विष. ' बचनाग सोमल अहि-फेण । '—पांश ८. १०२. [सं. फेन] फेणणें—अक्ति. फेसणें; फेंस येणें, फेंसळणें. [सं. फेन; म. फेण]

फेणी—झी. १ उकळणाऱ्या उंसाच्या रसावरील फेसाळ मळी. २ (गो.) माडाची दास; माडी; हलकी दास. ' लेकानों एक एक कडी फेणी तर आगाऊच बसल केली आहात ! '—सह्याद्री २०१. [सं. फेन]

फेणी—झी. १ पापरी; पापडासारखा ताडुळाचा बनविलेला एक पदार्थ. २ तारफेणी, एक खाद्यविशेष. ३ मोठा क्तासा [सं. प्रा. फीणिया=एक पक्वान्न; हिं. फेनी; गु. फेणी. तुल० सं. फेन]

फेणो—पु. (गो.) केल्यांची फणी.

फेणोरी—झी. (गो.) फेंडोरी; एक प्रकारचें पक्वान्न; पोळी. [सं. फेन+पुरी]

फेल्का—पु. (व.) पेंव.

फेती—झी. (गो.) कौरागिराची मजुरी, बडणावळ. [पोडें.]

फेतीस—न. (कु.) प्रत्यागत्या खेळातील लबाडी.

फेड—पु. (प्रा.) तफावत; फरक (दिशेव, इकीगत इ०मधील) (कि० पडणें). [सं. स्पंद; प्रा. फेंद]

फेंव—पु. (प्र.) फंद पहा.

फेडका—पु. (ना.) शेंबडाचा लोळा.

फेडड—न. (व.) चिपड; डोळ्यांतून येणारा पू.

फेडडणें—सक्ति. १ (प्रां) (प्रजा, नोकर, स्त्री इ०स) फिट-विणें; धुलविणें; मन फिरविणें. २ (कामावरून,) काढून टाकणें; कमी करणें

फेडडणें—अक्ति. चपटें होणें, असणें. फेंदरण पहा.

फेडडणें, फेडरणें, फेंदराडणें, फेंदरारणें—उक्ति. (नाक) रागानें फुगविणें; स्वरिणें; वर करणें; मुरवणें.

फेंवणे—अकि. १ हलके सरकणे; सरपटत जाणे. २ (ल) रेंगाळणे; सावकाश चालणे. फेंदत चालणे, फेंदीखाली चालणे—असहि प्रयोग होतात.

फेंवुरणे—सकि. नाक बसकें चपटें, फताड होणे, असणे. [फेंदरा]

फेंदरा—वि. १ बसकें; चपटें; शिमेंरें (नाक). २ नकट्या, बसक्या नाकाचा (मनुष्य).

फेंदू—वि. लह व आळशी; ताकद नसून नुसता फोफसा.

फेंदू—प. १ झुरळ, विचू इ० प्राणी चिरइन झालेला चेदा, लगदा. २ मास, फळें, इ० पदार्थ कुजून लिंबुलिंबित, मऊ होणे व त्यांना पाणी घुटणे; (विल.) मेंदू; बेंदू पहा.

फेन—प. फेप, फेण पहा. [सं] **फेनिल**—प. रिठा; रिंगें. याची फंठे सावणाऐवजी वारतात. —वि. फेंसुक; फेंसाळलेला. [सं. फेन]

फेपरआई, फेवराई—खी. (उप.) तोतरा; कापरा. [फेरें+आई]

फे(फें)परा—वि. रेंद नाकाचा, फेंदरा

फेपरा—वि. फेरें, बुं, येत असलेला; फेपेरकरी. ' जो पारधी बहुजीव संहारी ' तो फेपरा होय संसारी. '—शिली २.१.३२.

फे(फें)परी, फेपडी—खी एखाद्याच्या बोलण्याला रागाजें व तिरस्कारानें योजावयाचा शब्द. बडबड; जलपना. (कि० बंद करणे; होणे). ' तुझी फेपरी बंद करीन. ' [फ. फे] **० वळण**—बोलांना गोघटून जाऊन अडखळणे; बांधी वळणे.

फे(फें)परे—न. १ अपस्मार रोग, तोंडाला फेंस व अंगाला कंप अशा रीतीने येणारी मूर्च्छा; झटका. २ पिशाच्चबाधेमुळे येणारा अशा प्रकारचा झटका. (कि० येणे; लागणे). [ध्व. फे ! फे] **फेपरेकरी**—प. फेपऱ्या, फेपरे येणारा मनुष्य, अपस्मारी; अपस्माराचा रोगी. **फेपऱ्यादेवी**—खी. ज्या आख्या असतां अपस्माराचे झटके येतात अशा देवी. देवी पहा. (कि० येणे; निघणे; फुगणे) [फेपरे+देवी]

फेपणा—वि. चपट्या, बसकट नाकाचा.

फेफळ—खी. प्रतिज्ञा. —मनको.

फे फे—खी. १ त्रेधा; तिरपीट; असहाय, शरणागताची स्थिति बेंबें. २ अपमानास्पद स्थिति. —अ. अतिशयित श्रम, अगतिश्रम, दुबळेपणा दाखविणारा उद्गार. [ध्व.]

फेर—प. १ रंगण; बटुलाकार, दौड करीत किंवा इकडे तिकडे फिरणे (बोड्याने); फेरफटका. (कि० धरणें; घालणे) २ फरक; भिन्नता; असमानता ३ भेद: विसंगतपणा तफावत; अंतर ४ (आजार, मनाची स्थिति किंवा वृत्ति इ० मध्ये पडलेला) फरक; बदल; पालट. (कि० पडणे; वेणे) ' त्याचे तापाळा फेर पडला. ' ५ वाक; वळण; वाक. (रस्ता, काटी इ० चा). ६ गाण्यांत नि-

निराळे स्वरभेद, खाचखोचा दाखविण्याची शक्ति ' त्याचे गळ्यांत फेर बागला आहे. ' ७ परीच (बटुळाचा) ८ पेर; घोळ; कांड (परकर, अंगरखा इ० चा). ९ रंगण धरून गाणे व नाचणे. (नागपंचमीस बायका फेर धरतात तसा) (कि० धरणें; घालणे; वेणे). १० (राजा.) फेरा; समोवती वेष्टणे; वाटोळे गुंडाळणे; वळसा; विळसा; वळ; पीळ (दोरीचा, कापडाचा—काठीभोवती, स्वतःभोवती). ११ बकऱ्याच्या पोटांतील एक भाग. —किवि. पुनः; परत; माघारी.

[दे. प्रा. फिर, फेरण; हिंफेर (वाप्र.) ० **उलटणे**—(चांबारी) उलटा शिवलेला जोडा सुलट करणे ० **धेऊन मुतणे**—वाईटपणात (शिकवणीवर) ताण करणे जसे—कोणी उन्च्याने मुतावयास सांगितले असता वाटोळे फिरतफिरत मुतणे ० **धेणे**—(चांबारी) तळ व तळा एक ठिकाणी शिवणे. ० **जुंजणे**—(चांबारी) तळ व तळा एक ठिकाणी शिवण्यास सुरवात करणे ० **वेणे**—फिरवून आणणे. ' बाबूक स्वारांनी श्रमेमंताचे घोडे फेर वेडून आणावे. '—डुकराची शिकार १४. सामाशब्द— ० **करवत**—पु. आढ्याकरवत (पहा).

(दोन मनुष्यांनी चालविण्याचा, चौकट असलेला किंवा नसलेला). ० **गोष्ट**—खी उलट उतर; दाडगाईचे, उदटपणाचे उतर (कनिष्ठ दर्जाच्या मनुष्याने दिलेले) ० **घोंगडें**—न. १ (एखाद्याची घोंगडी त्याच्या अंगावरून काढून ओढाताण करणे, फाडणे, सिकणे इ०रूप) अवहलनेने, अपमानाने वागविणे २ अद्या तन्हेने वागविला गेलेल्या मनुष्याची स्थिति. (कि० करणे; होणे)

० **घाडी**—खी (ल) १ चाकराने, हाताखालच्या मनुष्याने दाडगाईने दिलेले उतर; बरिशाशी उदटपणाचे बंन (कि० करणे). २ पुन्हा हल्ला, उलट खाणे (पराभूत शत्रु, परावृत्त संकट यानी).

(कि० करणे) ० **पगडी**—खी. १ फेरबोडी पहा. २ (वाईट अर्था) सामना, स्पर्धा; चढाओढ. ३ कबूल केलेली गोष्ट न पाळणे. ४ मन फिरणे (वाईट तन्हेने) ५ वाईट मार्गाला लागणे ६ (शब्दशः) अदलाबदल. ० **बगडी**—फेरपगडी (अप') पहा. ० **घोडें**—न.

प्रत्युपकार; सूड (कि० घेणे) ० **तपासणी**—खी. (कायदा) उलट तपासणीनेतर साक्षीदाराची—ज्या पक्षकाराने त्यास हजर केले त्याकडून झालेली पुन्हा तपासणी. ० **निबडणूक**—खी. एकदां निबडणूक झाल्यानंतर पुन्हा लवकरच करावयाची निबडणूक ० **पत्र**—न पत्रांचे उतर; पत्रोत्तर. ' फेरपत्र पाठविले दाती धरून यावे तृण ! '—ऐपे ११९. ० **पाळी**—खी १ एकावून दुसऱ्यावर अशी फिरत येणारी पाळी; बारी २ पुन्हा आलेली पाणी ० **पाळीने**—

किवि फेरफेराने; अदलून बदलून; वारीवारीने ० **फटका**—प. १ चकर; रंगण; घोड्याची रपेट, इकडे तिकडे दौडणे. २ हिंशे; झटके; फिरणे ३ (ल) उपयोग; चालविणे; योजणे (स्वतःची बुद्धि, अनुभव). ० **फार**—प. १ फेरबदल; पालट; बदलाबदल; दुस्स्ती. २ फरक; तफावत; अंतर (हिशोबांत, सांगण्यांत, आजारांत,

मैमीत). [फेर दि] ० बढल-पु. फरक; फेरफार. ० बढली-
झी. १ अदलाबदल; आलटापालट. २ फौज, तुकडी यातील शिपा-
यांची आपसतील बदली; पालट; एकांनी येऊन दुसऱ्याला मोक-
ळीक देणें. ० मोबाबुळा-मोबाबुळा-पु. नगास नग देऊन घेणें;
अदलाबदल; विनिमय. ० लागवढ-झी. पुढां येणी 'निदान
फेर-लागवडीवर सरकारचा हक्क नसावा.' - के १४.६.३०.
फेरबसविण्याचें खुरपें-(बाभारी) छुरप्याची एक जात.

फेरणें-सकि. १ बाटोळे, रंगणावर, इकडे तिकडे फिरविणें;
(घोडपास) दौडत नेणें. २ या बाजूकडून त्याबाजूस, इकडून तिकडे,
खालवर, कांहीं काळ चाळणें, चाळवा देणें ३ (ना.) शाका-
रणें. ४ बदलविणें. [फिरयें प्रयोजक; वे. प्रा. फेरण; दि. फेरना]

फेरणी-झी. पहिल्यापासून शेवटपर्यंत परत पाळी घेणें,
करणें; पुन्हापुन्हा आवृत्ति. 'पहिल्या फेरणीस जितकीं अष्टुई सांप-
डलीं इतकीं दुसऱ्या फेरणीस सांपडणार नाहीत.' [फेरणें]

फेरवई-झी. बडाटे बडा. - गृष्टि १ ८१ [फेरणे+वडी]

फेरा-पु. १ वेढा; बळसा; बिळसा, पोड; घेर. २ चकर;
प्रदक्षिणा; वर्तुळाकृति मार्ग; गिरकी ३ (रस्त्याचे, नदीचें इ०)
वांक; वांक; बळण; बांकण; बळसा. ४ रिकामा हेलपाटा; चकर;
फेरी; व्यर्थ येरझार. ५ (ल.) अडचण; संकट; घोटाळा; पाश.
(याज्ञवी सप्तमी विभक्तित उपयोग जसें-फेऱ्यांत) (किं०
पालंगे; पडणें; सांपडणें). 'हेमासरी सुंदरी । येता देखिनि
बिचरी । मयाधुर पडिला फेरी । भायें करी आलीची ।'-भार
किष्किपा १५.५९. ६ वर्तुळाचा परीघ. ७ चौ-यायशी लक्ष
योर्मात जन्ममरण. 'जुकेल चौ-यायशीचा फेरा । एसें महात्म्य
गंगेचें ।'-सुपाळी गंगेची. [फिरणें] फेरावी आरी-झी.
(बाभारी) खालचें तळ व वरचें तळ शिवण्याचें हत्यार.

फेरि(री)स्त-न. टांचण; यादी; सुची, अनुक्रमणिका;
फाईल; फदे; पट; फर्दा. 'सन १८३५ सालीं हे दप्तर प्रांतवार
३ माहालवार लाडून फेरिस्त तयार करण्यास्तव अमानतदार याचे
स्वामीन केलें.' -दनाम ५९. [फा. फिरिस्त]

फेरिस्ता-पु. १ प्रभुप्रेषित; पैगंबर; देवदूत. २-विशेषनाम
एक सुप्रसिद्ध फारशी इतिहासकार. [फा. फिरिस्त]

फेरी-झी. १ चकर; प्रदक्षिणा; बळसा; एखाद्या वस्तूच्या
मोंवतीं दुसऱ्या वस्तूने फिरणें. २ एका ठिकाणीं येणें; गिरकाडा;
फेरफटका. ३ पाळी; बारी. ४ गस्त; बस्त; एकसारकें सादरांतून
किंवा सभोंवार पद्दत्याकृतितां फिरणें. ५ बटुळ; मंडळ [फेरा]
० कर-पु. बस्त बालणारा. 'तेथे आलें फेरीकर । मग खालीं
काढोनि झूर । मार वेती ।'-कथा २.९.११८. ० बालला, फेरे-
करी-पु. १ फिरता; फिरस्ता; फिरणारा. २ विन्कीचा माल घेऊन
घाटोवार हिंडणारा. ३ फिरता मिथुक, भिकारी.

शको. ५. ३८

फेरूनफारून-कि. वि. वरचेवर पालट करून; उलट्यापालट
करून; या बाजूचा त्या बाजूकडे फिरवून; फारूनफेरून. [फेरणें दि.]

फेराजी निशान-ण-न. विजयशाली, विजयचिन्हाकित
ध्वज; विजयध्वज. [फा. फिरिशी-निशान]

फेरांवीन-पु (गो) एक कलमी आख्याची जात; फर्ना-
डिस फर्नादिन पहा. [पोर्तु.]

फेल-न. (कों.) दाणा पोसला नसलेली पोंचट शेंग; बाल
इ०ची, हरबऱ्याचा घाटा; पोची शेंग. [फोल]

फेलाव, फेलावणी, फेलाविणें-फेलाव इ० पहा.

फेस-झी (राजा) फ़क; फाकळी; फोड; कांभट तुकडा.

फे(फे)स-पु १ फन; फण, साबणाचे पाणी, दूध, मद्य इ०
द्रव पदार्थांवर येणाऱ्या असंख्य लहान सुबुड्यांचा समूह. [सं. फेन]

फेसकट-न (तुच्छता तिरस्कारार्थी) फेस [फेस+कट प्रत्यय]

फेसट-वि. १ फेसाळ; फेसयुक्त; थोडें फेनिल. २ फेसळ पहा.

फेसणी, फेसणी-झी फेस आणण्याची क्रिया; फेसाळणें. [फेसणें]

फेसाळ, फेसाळ-वि. फवानें युक्त; लवकर किंवा पुष्कळ फेस
येणारा; फेसट पहा, [फस]

फेस-पु (क) बाभळ इ०च्या शिऱ्याचा, काटक्या कुड-
क्यांचा भारा. ओसि. कांटेरी फांया-बड्याच्यांचा भारा फस पहा

फेसणी-झी (राजा) फोडी तुकडे करणें (ओपळा इ०च्या)
[फेस] फेसणें-उकि (राजा) फोडी करणें. तुकडे करणें [फेस]

फेसणें, फेसळणें-अक्रि. फेस येणें, फसानें युक्त होणें
-उकि फेस आणणें, हलकें होण्यासाठीं घोटणें (तु १० पदार्थ)

[फेस] फेसळणी-झी. फेस येणें. फेसाळ करणें; फेसणी पहा.

फे(फे)साटा-झी १ तोड केलेल्या कांटेरी सुडपाचा भारा.

२ पेरलेल्या जमिनीतील बीं झाकण्यासाठीं त्यावरून फिरविण्याचा
कांटेरी भारा; कांटेरी सुडपाचा बनविलेला कुलव. ३ दाताळ पहा.
ही फगीसारखी असून जमीन नांगरल्यावर तिखळें फोडण्यास हिचा
उपयोग करतात -'राको २२०. [प्रस.] म्ह० गाडीची वाट फेसा-
टीने मोडावी-हातांत असेल त्या साधनानेंच एखादी गोष्ट कगावी.

फे(फे)साटणें-सकि. (पेरलेलें शेत) फेसाटी फिरवून
झाकणें. फे(फे)साटणी-झी. पेरलेल्या शेतांत फेसाटी फिरवून
पेरलेलें बीं मातीने झाकण्याची क्रिया.

फेसाड-१ (ना.) धांबळ; तिरपीट; जेबा. २ (व.)
तकलीक; अम [फेस; तुल० वेप्रा. फेस=वास, डर]

फेसक-न. (गो.) आगपेटी. [पोर्तु. फॉस्फोरो]

फेस्त-झी. (गो.) खिस्ती लोकांचा सण, जेजा. [पोर्तु.
फेस्ता; इ. फीस्ट] म्ह० १ फेस्तकरितां गांव आनी झिंगाराचें
नाच=एखादी गोष्ट गांवांने करावयाची पण नाच मात्र पुढाऱ्याचें

पुढे याबाबचें. २ फेस्तापुढे काम=कामाच्या आधीच आरडाओरडा.
० कापड-न. (गो.) उंची लुगटें

फैज-प. कृपा. [अर. फैज] ० यक्ष-वि बक्षिमें देणारा
० बक्षी-बी. कृपादान. 'साहेबानें फैजबक्षी करून लवकर जाब
पाठवायविशीं बहत्कारांस आज्ञा सादर जाली पाहिजे' -पद-
मय ११२. [फा. फैजबख्शी]

फैटण-बी. एक प्रकारची चार चाकांची गाडी. [ग्री.
फाएथॉन; इ. फाएटन]

फैना-क्रि. (कर.) उत्तम; उत्कृष्ट; चांगलें.

फैर-बी. (बाण, बंदूक, तोफ इ०) अस्त्रांचा सारखा मारा,
शिल्ला, झाडणी. 'बाण बंदुकीचे फैर झटती तोफेचे गोळे पडे
जसे गार।' -ऐप्यो १२०. [इ. फायर]

फैल-पु. १ कायें 'कोटी सिद्ध जायवावर फैल करावा
ऐशी यांची चाल।' -ऐटी ३१५. २ अंमल; सत्ता. 'यांत जो
फैल मजबुतीनें कर्तव्य तो करणें.' -ऐच ११५. ३ मोकाट बतैन;
बंदफैल. ४ दंगा; बंड; तंटा; बखेडा. -शिदि ८३. [अर. फिअल]

० मचविणें-करणें-(ना.) नाना तऱ्हेचे रंगदंग करणें. ० जामीन-
पु. दुष्कृत्य, दुर्वर्तन याबद्दल जातसुचलका; शांततेनें वागण्या-
बद्दलचा जामीन [फा. फिअल-इ-जामीनी] ० जामिनकी-
जामिनी-बी. फैलजामिनाची हमी; जमानत; जामीन व्यवहार.

फैल-प. १ (कों.) टोळी; समूह. 'रस्त्याबरोल काम
करणाऱ्या मजुरांचा फैल' २ मजुरांची स्टेजानजवळची वस्ती.
[इ. फाईल] फैलावर घेणें-घरणें-१ सारखे कठीण कामाला
जुंपणें; शिक्षा करणें. २ कान उघाडणी करणें. ३ रिंगणावर धरणें;
कैचीत, चिमटण्यांत धरणें.

फैलाव-चा-पु. १ प्रसार; विस्तार (जखम, बंध, लागण,
व्यवहार, विषय, भाषण इ०चा), (शब्दसः व ल.) २ व्यापणी;
मांडणी. 'इंग्रजी वियेचा जो एवढा फैलावा आपल्या लोकांत इल्ली
झाल आहे.' -नि ६. ३ लांबण-ड लावणें; दिरंगाई करणें.
(कि० घालणें; मांडणें; करणें; दडणें). [हि.] फैलावणी-बी.
फैलावण्याचा व्यापार; पसरणें; विस्तार होणें. [फैलाविणें]
फैलावणें-अकि. पसरणें; दूरवर जाणें, विस्तारणें. [हि. फैलाव]
फैलाविणें-उकि. पसरविणें; दूरवर नेणें. [हि. फैलाव]

फैसल, फैसला-बला-बीन १ निबाडा; निर्णय; निकाल;
न्यायाधिकाऱ्यानें कारणासह दिलेला निर्णय (इ. जजमेंट). 'न्याय-
रणाच्या तर्फें फैसला न होता प्रचाराच्यातर्फें होईल.' -नि १२४.
२ ऋणमोचन; कर्जाचा फडशा. [अर. फैसला] ० करणें-१
निबाडा करणें; निकाल देणें. २ पुरे करणें; फडशा पाडणें. 'हें
काम फैसल एका दिवसांत करून.' -ख ८७५. फैसलनामा-पु.
मांडणाचा लेखी निर्णय; बादाच्या बाबतींत सरकारी हुकूम. [फा.]

फैसलपत्रक, फैसलेपत्रक-न. निकाल लागलेल्या खटल्यांची
(मामलेदार वगैरेने दिलेली) यादी

फोक-पु. १ सरळ ओली खादी; फाटे, गाठी वगैरे नस
लेली लहान डहाळी; शिरपुटी. 'कोरडे पारंग्या फोक।' -दा
३.७.६४. २ लांब सडक छडी; पांनें काढलेली (शिंदीची) फांदी
(हांकणें, मारणें यासाठीं उपयोग). -नि १ सडपातळ पण मजबूत
अशा अर्थी तरुण शब्दापुढे योजितात. उदा० तो नवा तरुण फोक
आहे. २ सडपातळ. 'पातळ पुतळी फोक तसुशेंग सडक चवळी।
रंग लवधवित सदा पिचळी।' -प्रला १७०

फोक-पु. एका भाषाचें नाव.

फोक-पु. पातळ व पुष्कळ हुणणें; रेच; ठाळ. (कि० जाणें).

फोकट-वि. (कु.) फोल; खोटा. [फुकट]

फोकणी, फोंकणी-बी. विरळ परेणी, बीं उडवून फेंकून
पेरणें (कोंकणांतील भातपेरणीप्रमाणें). [फोकणें] फों(फों)कणें-
उकि. बीं विरळ विरळ पडावें म्हणून पसरून फेंकून पेरणें. 'बीं
फोंकलिया सेत। तरी मग तिफणी नागर कासया।' -स्वादि १९.
१.५९. फोकणें-बातमी इ० सर्वत्र प्रसिद्ध होईल असें करणें.
[फोकणें] फोकीब-वि. फेंकून पेरलेलें (बीं). [फोकणें]

फोकनाड-(नाग.) थाप; वायफळ बोलणें. (कि० सोडणें).

फोकरणें, फोकारणें-सकि. १ पुकारणें; हांक मारणें.

'धाबा फोकरितु बोले तैसें। दीक्षाप्रति।' -ऋ ३७. २ प्रगट करणें.
'तैसा दृष्टादृष्टाचा सखा। धुमूं जाला तो फोकारिजे देखा।' -झा
१६.२२२. ३ वणेंन करणें. [स. पूत-कृ; प्रा. पुकर; पोकर; पुकारणें]

फोकलणें-उकि. फोकानें मारणें. [फोक]

फोकली-बी. (अळील) जोचें जननेद्रिय. 'फोकलीच्या'
अशा शिर्षांत उपयोग. [फा. पुकळी]

फोकरण-बी. ठाळ, रेच होणें; पाण्यासारखें शौचास होणें;
ढेंढळ. [फोकलणें] फोकलणें-अकि. हुगवण लागणें; ढेंढाळणें.

फोकस-पु. (फोटो.) केंद्र प्रकाशकेंद्र, लेन्समधून जाणारे
किरण ज्या ठिकाणी एकत्र होतात तें ठिकाण. [इ.]

फोकाटा-पु. १ (ना.) फोक. २ खूप उंच मनुष्य; शेकाटा.

फोकाटी-बी. १ लहानसा फोक; शिरपुटी; डहाळी; छडी. २
(ल.) सडपातळ, नाजुक मनुष्य. [फोक] फोकाटणें-उकि.
फोकाटीनें मारणें. [फोकाटी]

फोकांडा, फोकांडी-पु. १ ढेंढळणी; जोराचा ठाळ, रेच.
(कि० लागणें; जाणें) [फोक] फोकांडणें-कि. (व.) रेच
होणें, फोकलणें. फोकांडा]

फोकाड्या, फोकायत्या-बी. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

फोकी-फोगी पहा.

फोकोटी—त्री. (कों.) वाढ होण्यापूर्वीच गळलेली सुपारी फोखूत—वि विकलेले. फोफ पहा—शर.

फोग—पु. १ (गो.) शोभेथे दाऊकाम. २ (ल.) खरडपट्टी [पोट्टे. फोगो] फोगेर—पु. (गो.) दाऊसामान बनविणारा.

फोगवर—वि. (गो.) लड (झी).

फोगाप खचप—कि १ (गो.) फुकट जाणें. २ मरणें.

फोगी—झी. गलबताच्या नाळेवर असणारें त्रिकोणाकृति शीब.

फोगेट—त, फोगोट, फोगोती—झी. १ (गो.) फटाकडा; फटाका. २ खरडपट्टी; खडसावणी [पोट्टे फोगेता] फोगेरान वाढ मारप—१ फटाकड्यानीं वाढ मारणें. २ (ल.) कडसाध्य गोष्ट सद्वासाहजीं साध्य करण्याचा आव आणणें.

फोट—पु. १ टाचिमधील चौर; भेग २ फोड; गळू. [सं. स्फोट]

फोटो, फोटोग्राफ—पु. सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्यानें क्यामे-
-र्यानें काढलेले छायाचित्र [इ.] फोटोग्राफर—पु. फोटो
काढणारा; छायाचित्रकार. [इ.]

फोंड—पु. (राजा गो) बोट; खडगा; खड्डा; पाण्याची खळी पोंड—पु. पडा. लघुत्वरूप फोंडी फोंडकूल—(गो) फोंड पहा.

फोड—पु. १ गळें; उठाणें; वण; भाजल्यामुळें किंवा खरूज इ० रोगानीं शरीरावर उठणारे बुडबुड्यासारखे आकार. २ पापड इ० भाजिले असता त्यावर, उंबराच्या पानावर दिसणारे वर आलेले फोडाप्रमाणे फुगारे. ३ परिस्फोट; वाच्यता; गुप्त गोष्ट बाहेर फुटणे. ४ विशद करून सांगणे; स्पष्टीकरण; श्रुलासा. 'हें उदाहरण मला फोड करून सांग'—झी. १ तुकडा; फोडून केलेला भाग; फाक; शकल (फळें, इ० इ०चें). २ (राजा.) ओबडधोबड काढलेले तुकडे. 'लांकडाची फोड.' ३ भेद; वियुक्ता. [सं. स्फोट; प्रा. फोड; हिं. फोडा]

फोडणी—झी. १ तेल किंवा तूप तापवून त्यांत हिंग, मोहरी, काळे, मेथ्या, हळद इ० पदार्थ तळून त्याचा लुका भाजी, आमटी इ० पदार्थांस खसंगणणा, रुवाद येण्याकरतां देतात ती. २ (ल.) विडा (यांत लवंगा वगैरे फोडणीचे काही पदार्थ असतात). 'चूनीवीण फोडणी घाली बदनी।'—मुक्ते. मूर्खांचीं लक्षणे २२. ३ फोडणे; विभागणी; भाग करणे; तुकडे करणे. [फोडणे] ० देणें—(ल.) साहजून टाकणे; रागानें बोलणें. 'यानां आतां चांगली फोडणी घापी असं मनांत आणून मी गर्जेना केली.'—नाक ३. ३९. ० दाना—पु. (काशी.) चिबता.

फोडणे—उक्ति. १ चिरणे; तुकडे करणे; जोरानें वेगळें करणे; विच्छेद करणे. २ (बराला, भिंतीला, पेटीला) फट, भगदाड, भोंक पाडणे; फोडणेभोडणे. ३ (बाब घालून) तोरणें; भेदणे; तुकडे करणे; खाडणे; छेडणे. ४ (फोड, गळू इ०) फाडणे; भोक पाडून प

वगैरे बाहेर काढणे. ५ (ढोळे) बाहेर काढणे; खांचा करणे; दृष्टि नाहींसी करणे. ६ (गुप्त गोष्ट) उघडकीस आणणे; प्रसिद्ध करणे. ७ स्पष्ट करणे; उलगडून दाखविणे. ८ ताक विस्तवावर तापवून त्याचे चोथापाणी करणे (फोडणे याचा क्रियेची आकस्मिकता व सपाटा दाखविण्याकरितां उपयोग करतात. मोडणेंतोडणे पहा). [सं. स्फुट; सं. स्फोटन; प्रा. फोडण; म. फुटणेचें प्रयोजक, हिं. फोडना] (बाप्र.)

फोडून काढणे—लुप मारणे. 'चांगली फोडून काढतें तुला.'

—नामना ८१. पाणी फोडणे—पाण्याला मार्ग करून देणे. ढोळे फोडून पाहणे—निरखून पाहणे; ढोळे ताणून पाहणे. फोडलेलें पान—न. पत्याच्या खेळांत उठाणें टाकलेलें पान. फोडा व झोडा—फूट पाडून नंतर दोन्हीही पक्ष कमानें हाणून पाहणे. इंग्रजी शिन्डाइड अँड रूल याला प्रतिसब्द. 'फोडा व झोडा ही इंग्रजांची राज्य मिळविण्याची राजनीति.'—के ३. ५ ३०.

फोडनिशी, फोणिशी—झी. (गो.) स्पष्टीकरण; विवेचन. फोड पहा. [सं. स्फोटन]

फोंडखळी—झी. १ डोक्यावरील केसांचे समाप्तीस मानेच्या मध्यभागी जी लहानशी खळी असते ती. २ (सामा.) लहान खळी, खडगा. पोंडखली पहा. [फोंड=खळी]

फोडशी—झी. रानांत उगवणारी एक प्रकारची पालेभाजी. कांथाच्या पात्यांप्रमाणे हिला पात्या असतात.

फोंडसावती—झी. (कु.) (सावतावाडी करावरून) अरेरावी; अंदाधुंदी (बाजीरावीप्रमाणे). [फोंडसावत आडनांव]

फोडसें—न. फुरसें 'जो लाटणे ऐसा न लवें' पांथर तेव्ही न दवे। गुणियासि नागवे। फोडसें जेसे।'—हा १३. ७२५.

फोंडळणे—कि. खोल जाणे (उपासानें पोट इ०) गोंडळणे पहा.

फोंडारा—पु. (गो.) लहान बोट; लहान खड्डा. फोंड पहा.

फोडाळ, फोडला—वि फोडांनीं, पुड्यांनीं भरलेला [फोड]

फोडाळणे—न. गुराना होणारा एक रोग. —कि. फोड, पुटकुळ्या उठणे. [फोड]

फोडी—झी. १ सुपारीचें खांड. 'मी नेदीं फोडी।'—भाप १३८.

२ कवडी. ३ वेष्टीची पुटकुळी; पुळी; फोड. [फोड]

० पान—न. पानसुपारी; विडा. 'असो सारिली आरोगणा। हड-

पिये दीधले फोडिपाना।'—कथा ४. १७. १७. फोडव्या—झी. लव.

वेष्टी. (किं. येणे; कानपणे; शिरणे).

फोंडी—झी. (राजा) दोन शिंगामधील जागा; पोंदी पहा.

फोडीव—वि. फोडलेलें, तुकडे केलेलें, फोडणें पहा.

फोफो—पु. (कों.) नारळीचा, पोफळीचा उभा चिरलेला तुकडा.

फोत—झी. (गो.) पोट. [पोट्टे] ० करप—देड, मांडी इ०

शरीराच्या विशिष्ट भागांनीं कृतीनें फोड काढून तो फोडून त्यावर

हळद लाबतात. या प्राणांतून दररोज शरीरातील दूषित रक्त बाहून

आंजन प्रकृति निगोरी राहते. शरीरातील वृषित रक्त काढण्याचा एक प्रकार. फोतीर पाव मारप—(गो) जखमेवर मीठ घालणे.

फोतड—शी. (व) फजिती. (किं० उठणे).

फोतर—न. १ (ना. व.) फोलकट; सालपट; साल; पापुद्रा. २ (ल.) मुलांना लावण्यांत येणारा निद्राव्यंजक शब्द. 'फातर त लयच येल्हा राखल आह!'—ते पोर जास्तच खोडकरपणा करून राहिले आहे.

फोदरी, फोदा—शी. (अश्लील) स्त्रीचे जननेंद्रिय (सिम-भ्यात उच्चारतात). फोदलणे, फोदालणे, फोदळणे, फोदाळणे—कि. (फोदा शब्दापासून बनविलेल्या) अचकटविचकट शिब्या वण, संवाडणे फोदलपट्टी, फोदालपट्टी—शी अचकट विचकट शिबीगाळ करणे; भासवणे; संवाडपट्टी (किं० काढणे)

फोनो, फोनोग्राफ—१ ? बोलणाऱ्याच्या ध्वनीसारखा हुवेहुव ध्वनि काढणारा, गाणारा यंत्र, ध्वनिलेखनयंत्र. २ (ल.) एकसारखी टकळी लावणारा माणूस. [ई]

फोपणा—पु. (व) फोदा, स्त्रीचे जननेंद्रिय.

फोपनीस—न (कों) पपनस; लिबासारखे एक मोठे फळ.

फोपय—पु. पपैया; पपई (साड व फळ). १ पपयी]

फोप(पु)ला—पु. (व.) फोड (भाजल्यामुळे येणारा, देवीचा) [सं. पुफळ; हि. फफोला]

फोपशा—सा.—वि. स्थूल; पोकळ; लह; फुगीर अंगाचा परंतु अशक्त. [फोप=फुगलेली स्थिति. तुल० ई. पफ]

फोपस—वि. पोक्कसर; पोक्कळ; फुसका. 'बुडकाळावीण फोपम। मेघ जईस।'—कथा ५.१३.१९

फोपळ—शी. (हेट.) पोफळ पहा

फोपा—पु. १ घाईने वेडीवाकडी बनविलेली भाकरी; आरोळी; फूरी. २ ओडडथोवड लावलेली गोवरी, शेणी. ३ लह इसम; फोफशा, फुगलेला इसम.

फोपाटणे—अकि आसोच्छ्वास करणे. घापा टाकणे. [फोफाटा]

फो(फो)पाटा—पु. कडत राख; धूळ; फुपाटा पहा. [प्रा. पुफुआ; म फुपाटा]

फोपावणे—अकि. फोफावणे पहा.

फोपाळ—न. (कु.) लाठीचे, पाय देण्याचे आडवे लांकूड.

फोपी—शी. (कर.) रब्याची लहान पुगी; पोपी.

फोपी—शी. (गो.) फणसाच्या गण्यामध्ये असणारी पात.

फोपीस—नपु फुफुस. 'बायचे वर फोपीस जाण।' [सं. फुफुस]

फोपू—पु. (व) फुपाटा; तापलेली राख, धूळ. [फुपाटा]

फोपूट—न. (गो) भोंवस किंवा तोंडांत येणारा फोड, फुता.

फोपेटा—पु १ फुपाटा. २ (राजा.) घासदून किंवा भाज-व्यामुळे निघालेला कातडीचा तुकडा (किं० जाणे).

फोपेटी, फोफेटी—शी. एक प्रकारची वनस्पति; काही भागांत हीस कपाळफोडी म्हणतात. फोपेटे, फोफेटे—न. फोफेटीचे फळ.

फोपेणे—अकि. (राजा.) फोड उठणे; फोड आल्यामुळे कातडी फुगणे; बिम्बा. शोराचा चीक इ० लागल्याने फोड येणे. फोप्यांचे—कि. (गो) साडाचा चीक लागल्यामुळे कातडी जाड होणे.

फोपेरे—न. अळ. सुरण इ० काची देठी [फो ! फो ! किंवा पोवा—कारण हे पोक्कळ असून पांढऱ्याप्रमाणे वाजवितात]

फोपै—पु. पपई; पोपई; पोपया; पपैया.

फोफडा—पु. (व) बुडबुडा. [पोपडा]

फोफशी—शी. सज, फूम. 'वाताने अंगावर फोफशी चढते.'—वि. पोपशा पहा

फोफळी—वि. (तंजा.) लुगड्याची एक जात, प्रकार; पोफळी पहा.

फोफाटा, फोफेटी, फोफेटे—फोपाटा इ० पहा.

फोफा(पा)र—पु (गो.) लाथ; खोट.

फोफावणे—अकि १ फो फो करीत जाणे (बाण, बंदुकीची गोळी, फटाका इ०) २ फुसकारणे (सापानं); फुपणे. ३ फुगणे; फोपस, वातपुत्र, थोडल्या होणे. ४ (नदी) भरून जाणे फोफो वाहात जाणे. ५ लवकर कोव फुटणे, वाढणे (साड) [ध्व. फो ! फो !]

फोफे—न. (गो.) जिमेवरील तोंडाची पोक्कळी; टाळा; आटळा; ताले

फोमणी—शी (अश्लील) योनि; स्त्रियांचे जननेंद्रिय.

फोर—पु १ छत; कम्हर. २ गोम्याकडील लिस्ती बायका गळ्यांत घालतात तो दागिना. हा तांबड्या खड्यांच्या माळेत हिरव्या खड्यांचे पदक घालून व सोन्याच्या तारित गुपून केलेली असते [पोतु. फोरो]

फोर—पु (नाविक) रोजाच्या खालच्या अंगाम रोजाच्या आकाराचे जे दुसरे लांकूड जोडतात ते.

फोल—न. १ हल्का, पोक्कळ दाणा. २ टरफळ; आंतील दाणा काढून घेतल्यावर राहिलेले दाण्यांचे (भात, हरभरा इ०) साल; कडधान्याच्या दाण्यावरील साल. ३ कोंडा; मुसा; तूम. ४ (ल.) पोक्कळ व अविश्वासाचे बोलणे, वचन, निरर्थक बडबड. ५ निष्फल श्रम, प्रयत्न.—वि. खोटे; व्यर्थे; कोरडे; निःसत्व. 'दुःशासना न याचे ऐकावे बोल फोल हा बाळ.'—मोसना ५.६२ [का. पोक्कळ] ० कट—न. टरफळ, हलके, पोक्कळ, पोचट धान्य. 'जेस साडिजे फोलकट।'—विड ७.२१.—वि व्यर्थे; पोक्कळ. 'बाकीच्या शालांचा फोलकट पसारा काय करावयाचा ?'—गीर ११. [फोल]

फोल—शी. (गो.) कागदाचा तांब; बंद. [पोतु फोल्हा]

० काप-पु (गो.) कागदाचा लखोटा.

फोलॅणें—अकि. टरफल, साल काठणें; धान्य सद्दून, भरडून वरील फोलकट, कोंडा काठणें; सोळणें. **फोलून फोलून खाणें**—१ सावकाश, हळू हळू सोलून खाणें. २ (ल.) युक्तीनें व दुसऱ्यास नें समजू देतां त्यापासून हळू हळू तत्वांश हरण करणें, काढून घेणें. [फोल]

फोलॅणें—अकि. पडसे, थंडी, खोकला इ० जाणें. [फोल]

फोलीण—न. (गो.) टिनच्या पत्र्याची पेटी

फोलो—पु. (छाप.) बार घुंठांचा फर्मा. [इं फोलिओ]

फोव—पु. (गो. राजा. कुण) पोहे. **फोवांडपख**—पु. (गो.) दिवाळी (फाटाला पोवांचे निरनिराळे प्रकार करण्याची रीत आहे. त्यावरून खिस्ती लोकांत हा शब्द रूढ आहे)

फोव घालणें—(बकरी) विणें—बदल. पूर २५९.

फोवा—पु. (ना.) तेल-अतरादिकाचा बोळा, फाया.

फोवो—पु. (कों.) नाचणीचा कोंडा.

फोस, फोस, फोस, फोसकट—वि. (राजा.) फुसका, फोल; पोकळ; व्यर्थ, कमकुवत; निरुपयोगी. ' विस्तारिली वाचा फळेविण वेल । कोरडेचि बोल फोस वांसे । '—तुंगा १०८३ [फुस ?]

फो—पुभव. फोव, पोहे. [पोहे]

फोकारणें—अकि. कीर्ती सांगणें. —मनको. [फोकारणें]

फौज—खी. सैन्य; पलटण; सैन्याची तुकडी. ' समुप्रीतारा बांनरफौज । आजी पातली धाडिजे । '—मुवन १५. १६२ [अर. फौज] **फौज**—पु. १ चोरी, शिंदळकी, मारामारी इ० गुन्ह्यांची चौकशी करण्याकरतां ठेवलेला सरकारी अधिकारी; पोलिसअधिकारी कोंकणात पोलीसपाटेलाला म्हणतात. २ सैन्यावर हुकुम बालविणारा किंवा ज्याच्याजवळ सैन्य आहे असा मनुष्य ३ महात; महाताबरील मुख्य. [फा. फौजदार] **फौजारी**—खी. १ फौजदाराचा अधिकार. २ गुन्ह्याबद्दल खटला. —वि. गैरमुसली गुन्ह्यासंबंधी;

दिवाणी नव्हे असा; चोरी, मारामारी, शिंदळकी, खून इ० गुन्ह्यासंबंधी (खटला, कोर्ट, कायदा इ०). (इं) किमिनल. **फौजदारी कायदा**—पु. ज्या कायद्यानें गुन्हेगारांना गुन्हा करण्याबद्दल शिक्षा सांगण्यांत येते किंवा गुन्हे कोणते हे ठरविण्यांत येतें तो. —चका १६२. (इं) किमिनल. **फौजदारी फियाद**; दावा; लोकांच्या हुकाना बाबक असा गुन्हा केल्याबद्दल भरलेली फियाद किंवा केलेला दावा (इं) प्रॉसिच्यूशन. **फौजारी विषय**—पु. गुन्ह्याची बाब; फौजदारी खटला; दिवाणी नव्हे असा खटला. **फौजदारी**—अकि. फौजेनशील—किवि. फौजेनिशी; सैन्य. ' परंतु राजाराम शिकवे जाऊन पुन्हा पुर्ववर्त फौजेनशील जाले. '—मराठिबोशा ४२. **फौजा**—पु. सैन्य व त्याबरोबर असणारे, लागणारे साहित्य; फौज, तोफखाना, शिबंदी कौरे; सैन्य; जमाव. **फौज**—वि. खडी फौज ज्याजवळ आहे असा; लढाईस सज्ज असं सैन्य ज्याजवळ आहे

असा; सैन्य. **फौज**—खी. लढाईकरितां सैन्य घेऊन सिखता; तयारी; फौज तयार करून राज्य संरक्षण करणें. [फा.] **फौजदारी**—पु. फौजेच्या खचाखडी व किल्ल्याची व्यवस्था राखण्यासाठी दिलेली नेमणूक. फौजनिवांदाचे दिलेले उत्पन्न. याच्या उलट जात **संरक्षक** **फौजदारी**—खी. फौज; सैन्य. ' बेजरबी घोडी बालवून हैदरखान याची फौज सलतनत सर्वत्र बुडवून गारत केली. '—ख ४. १७९८. सलतनत पहा. **फौजी**—वि. सैन्यविषयक; लष्करी. ' मुल्की आणि फौजी इंग्रज अधिकारी यावेळीं खजिन्याच्या रक्षणाच्या बाबतींत मोठ्या काळजीत होते. '—सन १८५७ पु. ३३५.

फौंड—खी. (व) वखर, तिफण, फराटा अगर डबर याला पुढच्या बाजूला लावलेले लांकूड. —मसाप २. २५३.

फौंडी—खी. धातूच्या ओतकामाचा कारखाना; विशेषतः छापण्याचे खिळे पाडण्याचा कारखाना. [इं.]

फौत—पु. मृत्यु. [अर. फौत] **फौत**—मरणें, मृत्यु येणें. ' एका रोजीचें खावयास नाहीस जालें अजी संवब आपला भर्तारानोजीराव फौत जाहला. '—रा १७. १

फौरन—खी. (व.) जरीचा हुकूम. —किवि. (व.) सत्वर; लवकर. [अर. फौर, फौरन]

फयाफया, फयाफया—उद्वा. फेंफें पहा.

फयांट—खी. (कर.) अडचण.

फ्रेच—वि. फ्रान्समधील लोकांसंबंधी—विषयी. [इं.] **फ्रेच**—पु. नाकाच्या रुंदीवृत्ती मिशी; अध्यां मिशा ठेवणें. ' तांबडतोब फ्रेचकट करून ज्वालामुखी पद म्हणूं लागतो. '—नाकु ३. ३६. **फॉलिश**—न. लांकडावर देण्याचे एक पॉलिश, रोगण. [इं.]

फ्रेम—खी. चौकट (फोटो इ०ची). [इं]

फलानेल—न. (गो) लोंकरीचे मऊ कापड; फलाणी [पोर्तु]

ब

ब—पु. १ वर्णमालेतील तेविसावें व्यंजन. याच्या पांच अवस्था—१ ली अशोकाच्या गिरनार लेखांत २ री कुडेश्वरच्या लेखांत (इ. स. ६६१), ३ री प्रतिहार बाउकच्या जोधपूर येथील लेखांत (इ. स. ८३७). ४ थी जपानातील होयुजीच्या मठांत सांपडलेल्या उष्णीषविजयधाराणीच्या तांबड्या प्रथांत. ५ थी बालुकच भीमदेवाच्या दामपत्यांत. या शोधट्या अवस्थेतील ' ब ' आणि ' व ' यांत काहीच अेद नसल्यामुळे ' ब ' पासून ' व ' निराळा काढण्यासाठी त्यांत एक टिब देऊं लागले. पुढे याच टिबाची तिरकी रेच बनून आजचा ' ब ' तयार झाला. २—खी. लहान मुलाचा आईस हांक मारण्याचा शब्द.

ब—ज. फारसी पूर्वगामी अम्यय. ला-एं, सह अथवा नें या अर्थी 'ब-अमियत'—सैन्यासह [फा. बि. बा]

बं—अ. शिक्षाला हांक मारण्याची खूण. [उ०]

बाा—(संक्षेप) १ बद्दल. 'फुलघाट मिनेगार बाा मल्हारजी होळकर हिरे शहूत.'—योमारो १.१५९. २ बरोबर. ३ ब-मोजिब ४ बरहुकुम.

ब-अजे—अ. इतर. -आदिलशाही फर्मान [फा.]

ब-अद्—किवि. त्यानंतर. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

ब-अद्दु—किवि. त्यानंतर. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

ब-अब्दु(ब)—किवि. अन्नसहित; प्रतिष्ठेने. 'मिर्जा इस्माईल वेगास ब-अब्दु ठेबावे.'—दिमरा २ २६. [फा. बा-आब्दु]

ब-अमल—किवि. रीतीप्रमाणे; नेहमीसारखे. 'तरी ब-अमल दिवाणचे बन्दगीस मालूम करून फर्मान लिहविला.'—रा १६.३२. [फा.]

ब-इज्जत, ब-हुरमत-हुरमत—किवि. सन्मानानें; आदर-पूर्वक. 'माधीन यास बइज्जत व हुरमत पुण्यांत ठेविले.'—ख ३५६५. [फा.]

ब-इस्लाफ—किवि. न्यायाला; निकालास. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

बइल्ला, बईल—बइ व बई यांनीं सुरवात होणाऱ्या शब्दां बद्दल बं पहा.

ब-इस्लत—किवि. कारणानें, साठीं. -आदिलशाही फर्मान. [फा.]

ब-इस्म, बेदामी—किवि. अमक्या (इस्मा)च्या नांवाने. [फा.]

बई—की १ (लहान मुलांच्या भाषेत) आई २ वयांत आल्या-वर आईस लडिवाळपणानें संबोधण्याचा शब्द [बाई]

ब-ई-स्वब—किवि. या कारणस्तव-पयाब ३८४. [फा.]

ब-एक—किवि. एकदम. 'मग ब-एक अशी कस्त करावी कीं फुसेत घेऊं न यावी.'—ख ८४३५६. [फा.]

बक—पु. एक पक्षी; बगळा. 'देवासी शरण कांरे नवजासी तैसा। बक मीना जैसा मनुष्यालागीं।'—तुगा २६७६. [सं.]

०ध्यान—न १ बगळ्यासारखे ध्यान (बगळा गोळे मिटून तळ्याच्या काठीं व्यासस्थ बसल्यासारखा दिसतो पण त्याचें तें ध्यान तळ्यांतला मासे वगैरे भक्ष्याकडे असतें) २ (ल) बोके संन्यास; साधुत्वाचें अथवा धर्माचें दोंग; कार्यभिक्षासाठीं पोटांत लोभ ठेवून बाह्यात्कारें शांतपणा दाखविणे (किं० बावणे मांडणे)

०ध्यानी—वि. धर्माचें किंवा साधुत्वाचें स्वार्थाकरिता खोटे दोंग करणारा; दामिक. ब(बं)कनळी—की. (सोनरी) तोंडाला बगळ्याच्या मानेसारखी बंक घेतलेली—जोडकामांत उपयोगी पड-

गारी पितळी बारीक फुंकणी ०बंधनन्याय—पु. सरळरीतीनें करता येणाऱ्या गोष्टीकरितां आढव्यातिडक्या मार्गाचा केलेला अवलंब (बगळ्यास धरणे शाल्यास, एकदम न धरतां प्रथम त्याचे डोक्यावर लोणी टाकून तें त्याच्या डोक्यांत उतरून त्यास दिसेनासें शाल्यावर धरतात, त्यावरून) ०मौन-व्रत-वृत्ति-विद्या-संन्यास-नकीपु. बकध्यानी पहा. -वि. बकध्यानी ०व्रती—वि. बकध्यानी.

बक—पु. मूल, पिल्लु (माणसाचें, पशूचें). [सं. अभेक]

बक—की. (बहुधां अब बका असा प्रयोग) बटवट; लेखप्रमाण विरहित तोंडी भाषण; बकबक, बाजारगप्प [सं. बाकू; हिं. बक] म्हं० हजार बका आणि एक लिखा बकवाद्-पु. गप्पाधक; पोकळ निरर्थक भाषण. ०वाक्की-वाद्या—वि. बकणारा; बकबकवा; बकवाद करणारा.

बंक—की. १ चौकी; पद्याच्याची चौकी. २ अटक; पहारा.

'तुला कोठेंहि बंक अटक नाही।'—र २६ [सं.]

बँक—की. १ पेढी; ठेवी सुरक्षित ठेवण्याचें ठिकाण. बँकेचे, सराफी, ठेवीची, सावकारी इ० प्रकार आहेत. २ पेढीची जागा, इमारत [इं.]

बकई—की. वस्तुन्याप्रमाणे असलेला चाकू. [सं. बक]

बकळ्यायो—की. (गो) यडा.

बकट मेलू—पु. १ मंदबुद्धीचा माणूस. २ मंद; ठोंक्या; छुळ-चोट (प्राभ्य).

बकटमोडीचा—वि. एक शिबें.

बकटें—ने. (प्राभ्य) पुष्पांचे अननेक्षिय.

बकणी—गा—कीपु. १ तोंडांत घालण्याकरितां घेतलेली पीठ वगैरेची मुष्टि; फक्की, शुष्क खाद्यद्रव्याचा घास (किं० मारणे). २ असल्या कोरड्या पदार्थाचा बोकाणा (किं० भरणे) 'तोंडांत बकणा भरल्यामुळे शब्द बोलवा निघतो.' [ध्व. ?]

बकणें—अकि. अहंकाराने बडबडणे, बटवटणे; पुष्कळ व

पोकळ बाता मारणे; तोंडाला येईलतें बोलणे [सं. बाकू; हिं. बकना] बकतणें—अकि. राहणें. -शर.

बक(ख)तर, बकन(खत)तर—न. लोखंडी जाळीचें अथवा लहान लहान कड्यांचें चिलखत. 'तमाम अंगांत चिलखतानें घालून व बस्तरें घालून.'—भाब १०. [फा. बस्तर] ०पोस्—वि. चिलखत घातलेला. 'दहा हजार बस्तरपोस्'—दासेइ १४.

बखतन्या—बकन्या—वि. चिलखत घातलेला.

बकवी, बकमा—कीपु. मुष्टीचा, बुकीचा मार. [बुका]

बकयक ह—की. जपण्या; बडबड, बटवट; निरर्थक भाषण, गप्पा. [हिं. ध्व] बकयक-बका—किवि. १ धाईनें व उताबीळ पणानें; खातांना किंवा ओकतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि

होऊन; अधाशीपणानें; उतावीळपणानें. २ निरर्थकपणें; वचावचां (बोलणें) ० खाणें-गपांगपा खाणें; मटकबाणें. बकबकणें-अकि. बडबडणें; वडवट करणें. बकबक्या-वि. पुष्कळ बडबडणारा.

बकमार-माल—स्त्री. मोठ्या तोंडाची लहान बंदूक; मोठे पिस्तूल.

बकरम—न. (ना.) एक जाड कापड (कॉलर इ० शिवतांना याचा उपयोग करितात). [इ.]

बकरा-री-रें—पु. बोकड. बकरी व तिचें पिल्लें; करडें. [सं बकैर, वकैर; आ बकरो] **बकरकसाई**—पु. बकऱ्याचें मास विकणारा; बकर-खाटीक ० **कुदाई**—स्त्री. १ करबाप्रमाणें, बकऱ्याप्रमाणें नाचणें, उड्या मारणें. (कि० करणें). २ कज्जा इ० प्रसागें दुबळ मनुष्यास अनेकांनीं बकऱ्याप्रमाणें बुकलून मारणें [बकरा+दणें] ० **कुदी**—स्त्री १ पश्याच्या खेळांतील एक प्रकार. २ पाण्यात उडी मारण्याचा एक प्रकार ३ बकऱ्याप्रमाणें वर उठून पुढें उडी घेणें, घुसणें. (कि० कुदणें; करणें; मारणें) [बकरा+कुदणें] **बकरकुदीवर येणें**—अकि. (ब.) (ल.) लढण्यासाठीं निकरावर येणें ' पळतां येईना तेव्हां आला बकरकुदीवर. ' ० **खाद**—स्त्री. बकऱ्याची हांबडणी, धाड (बागेवर, मळ्यावर). **बकरतान**—स्त्री बकऱ्याच्या बें-बें अशा ध्वनीसारखें गाणें; बेचब व नीरस तान घेऊन गाणें ० **मोड**—स्त्री. (मलबिया) एका हातानें हनवटीस व दुसऱ्या हातानें जिकडे मान मुरगळावयाची असेल त्या बाजूच्या कानावर हात ठेवून मान मुरगळून किंवा पिरगळून पाडणें. ० **सट-ट**—स्त्री. मार्गशीर्ष शुद्ध वष्टी, चंपावष्टी या दिवशीं खंडोबापुढें बकरीं बळी वेतात.

बकरा—वि.किवि. (कु.) जरा; थोडासा; थोडें.

बकल—न. १ कचकल; पट्याची कडी. २ गळ्यांतील पट्यांवरचा बिळा. ' अंमलदारांचीं बकले चांदीचीं करण्यास हरकत नाही. '—(बडोदे) खानगीखाते १०५. [इ.]

बकलणें—सकि. कुठणें; बुक्या मारणें; बुकलणें. [बुकलणें]

बंकवारी—स्त्री. एक तृणधान्य; वरींतील एक भेद.

बक(ख)बा, बकबाद—पु.स्त्री. १ बकबक (—स्त्री.) पहा. २ (ल.) भांडण; वाद; गोंधळ. ' उठावयाला तकवा नाही बकबा सारा धनि चाकर झुंझती. '—ऐपों ३६६. ३—स्त्री. अफवा; पोळक बातमी ' तो येणार अशी मी बखबा ऐकली. ' [हि.]

बकस—स्त्री. द्वेष; श्रेष्ठ; आकस. (कि० बांधणें; धरणें; बाळगणें). [फा. बरअकस]

बंकळ—न. (गो.) शुद्धाच्या कानांतील बाळा.

बंका—पु. पहारेकऱ्यांची अथवा चौकीदारांची रांग (किळ्या-भोंबतालची). ' बंकीं रिघे तव तया दिसताति बंके. '—३९.

० **ईत**—पु. चौकीपहारा करणारा शिपाई; राजाच्या तंघुभोंबतालचा शिपाई.

बकाट—न. अंसफलक; फरा; खवाटा.

बकाण—णा—पु. लिंबाची एक जात. हा मोठा असून पानें कडुनिंबासारखीं पण किंचित मोठीं असतात. लांकूड इमारतीस उत्तम. ह्याचीं झाडे खानदेशांत जास्त यास कवढ्यानिंब असेंहि म्हणतात. [हि. बकायन; गु. बकान]

बकाणा—पु. बकाणी. बोकणा, बकाणा पहा. [ध्व]

बकांदा-दी—पु.स्त्री. बकंदी पहा. (कि० वेणें; मारणें; लावणें; नसवणें) [ध्व.]

बकाद्या—स्त्रीभव. डबड. ' हा लोक हो कसमसा करितो बकाद्या. '—अकक २. हरिराजकृत मुद्रालाचार्य विरचित रामायिचें भाषांतर २६. [ध्व.]

बकाबक-बका—किवि. बुक्या मारतांना, ओकतांना, पोहें इ० सुकें पदार्थ घाईनें, उतावीळपणें खातांना होणाऱ्या आवाजा-प्रमाणें आवाज होऊन; भडाभड [ध्व.]

बकाय-उमर-दराज—स्त्री दीर्घायुष्याची शाश्वती. 'तेथील बन्दोबस्त जाल्यास बहुत दाब व लौकिक व बकायामूर-दराज. '

—पया ४७६. [फा. बका-इ-उम-इ-दराज]

बकाया—पु. शेष; बाकी; येणें असलेली बाकी रकम. ' फीचा पांच आणे बकाया मजकडेस आहें. ' [हि]

बकार—पु. (उप) कामावरून काढणें; बरतकें करणें. (कि० वेणें) (बरतफीचें आयाक्षर व यावरून). **बंकार**—वि. (गो.) बेरोजगार; रिकामा; बेकार **बकारी**—वि. कामावरून काढून टाकलेला; बरतकें केलेला; बेकार. (कि० करणें; होणें). [फा. बेकार]

बकारा—पु. गुस्त घालणाऱ्याचा शब्द. ' काल रात्री बकारा ऐकूं आला नाही. ' [हि]

बकाल, बकाल—पु. १ दुकानदार; व्यापारी; उदमी; धान्य, कितापा माल, कपडा इ०चा व्यापारी. बहुधा वाणी शब्दास जोडून प्रयोग. याचा ऐकरी प्रयोग तिरस्कार दर्शवितो. ' दुकाळ त्यामधि बकाल मंडळी ठकपरिस ठक अली. '—ऐपों ३७१. २—न. दुकानदारांची मंडळी-कंप-समुदाय. [अर. बकाल=भाजी-विकया] ० **बकाली**—स्त्री. दुकानदार व व्यापारी लोकांची बस्ती.

बकाली—स्त्री. दुकानदारीचें काम; दुकानदारी; व्यापारपेक्षा. —वि. १ दुकानदारांसंबंधी. बकाल पहा. २ गचाळ; असेंहि म्हणत; अव्यवस्थित (दुकानदाराची बही). ३ गयाळ; विन टापटिपीचें (मनुष्य, काम, जागा).

बकालणें—उकि. बुकलणें; बुक्या मारणें. [बुकलणें]

बकासुर—पु. १ (ल.) एक राक्षस. २ (ल.) अतिशय खादाड मनुष्य, अधाशीपणानें खाणारा इसम. [सं.]

बकाळी—झी. एक अंगली फुल्लाड.

ब-क्रियायत्त—क्रि. फायदासाठी. —आदिलशाही फर्मान. [फा.]

बकी—झी. एक फुल्लाड.

बकी—झी. १ बगळाची मादी; बगळी. २ (ल.) पुतना. 'अजामिळ अभासुर मजवधू बकी पिगळा।' —केक २. [सं. बक]

बकुल-कुळ, बकुळी—पुलीन. १ एक फुल्लाड व त्याचे फूल; ओषध; याची पाने आम्ब्याच्या पानासारखी. फुले लहान, पांढरी, बकाकृति व मध्यभागी छिद्रान्वित. वास मधुर. फळे बदामाएवढी, किंचित गोड व तुरट. फुलांचा अंतराकडे व सालीचा व गिऱ्याचा ओषधाकडे उपयोग. लांकूड मलमताच्या उपयोगी. [सं. बकुल] बकुळीचे फूल—न. एक मुलीचा खेळ —मराठी खेळाचे पुस्तक पृ ३०७.

बकोरा—झी. (बे) इरल्याच्या आंतील जाळी.

बकोळी—झी. एका जातीचा सुरवंद. याचा रंग हिरवा असून हा उत्तर हिंदुस्थानांत आढळतो. —कृषि १७४.

बकल—पु. अडकवणे. ० कान—पु. विजारीचे काजे पाडलेले बंद. हे कोटाच्या गुंथ्यांत अडकवले म्हणजे कोट व विजार जोडली जाते

बकाल—बकल पहा.

बक(खत)र—न. चिलखत. बकतर पहा.

बक्री(करी)व—झी. मुसलमानी जिल्हज महिन्याची दहावी तारीख; बलिदानाचा दिवस; सण. [फा. बकर्-ईद]

बक(खत)री—धी-बकरी गडू—पु. वत्तम जातीचा गडू [हिं]

बक—पुली. १ बाजु; कुस. २ —न. बगल. [सं. बक्ष]

बखत—कत, बखत—पु १ वेळ; काळ; प्रसंग; हंगाम; (शेवटचा अर्थ सोडून सर्वे अर्थी) वेळ पहा. २ (ल.) भाग्य; सुदैव.

[अर. वस्त] म्ह० बखत पडे बांका तो गदेकू कडना काका—संक-द्राचे वेळी रुचळ माणसाचे सुद्धा आज्ञेवर करावे लागते. ० बखर-खार—वि. दैवशास्त्री; सुदैवी; भरभराटीचा; तालेवार. 'बखतवाराची

झाकरी करून मजुरा करून घ्यावा. याच उद्देशे आले आहे.' —पेव १.७७. [फा. बखतावर; बखत-यार] ० बखारी—झी

दैवानुकूल्य; तालेवारी; सुदैव. 'ऐसे सक्तीने बखतवारीच्या बळे जोरावारी केली.' —रा १५.२४ [फा. बखतावारी; बखतवारी]

बखितयार—वि. दैवशास्त्री. आदिलशाही फर्माव. [फा.]

बखतर, बखतच्या—बकतर पहा.

बखतिर—क्रि. मनाला. —आदिलशाही फर्माव. [फा.]

बख(का)वणे—झी. (राजा.) कोपरापासून बरक्या बाहूने प्रहार करणे. बख(का)वी—झी. बरक्या बाहूने दिलेला धका, प्रहार. (कि० मारणे).

बखया—झी. रिकामी जागा; न व्यापलेली जागा (खेड्यांतील, बरामतेवालाची इ०). [बखळ]

बखर-खेर—झी १ देशी भाषेत, गथांत लिहिलेला इतिहास, कथानक अगर चरित्र २ इकीकत; बातमी. 'बखेर बखशाहास लेहून.' —रा १५.१३. ३ (ल.) अर्थ. [अर. खबर]

बखल—न. (कों.) १ फुटके, पोंबटलेले धातूचे भाडे. २ कपची; डलपी; तुकडा. 'नारळाचे-डोकीचे-बखल उडाले.' [भकल]

बखल—झी १ खोलगट जागा. २ तळ; वूड. ३ पोकळी. [सखल?]

बखलणे—सक्रि १ बुकधा मारणे; बुकलणे; कुमलणे. २ (महानु.) ढकलणे. 'ब्रामादिकाविया बरिपडी। बखलुनि कवणाचे ताट काही।' —भाए १३२. [बख]

बखला—पु १ निराळा केलेला पापुद्रा. २ साल, कवची काढणे; सोलणे. [भकल]

बख(खल)ळ—झी. १ उघडी, मोकळी जागा, अंगण. २ घरे इ० न बांधलेली किंवा लागवड न केलेली जागा. ३ पडून राहिलेली किंवा पडोळ जागा; पडक्या घराची मोकळी जागा. ४ (ल.) विस्तीर्ण व वैराण प्रदेश; ओसाड जागा ५ घरांतील, त्या भोंवतालची रिकामी जागा. ६ (विक. भकाळी, भकाटी) उपासा-

मुळे पोटाला पडलेली खळी, खळगा. (कि० पडणे; बसणे). ७ छपर, मुई इ० वरील पोकळ, खोलगट जागा (कि० पाडणे; पडणे).

[फा. बकल=मोरी, गटार] —वि. १ खली स्वच्छ (जागा). २ पुष्कळ; विपुल; सुबलक (संख्येने, परिमाणाने). 'त्या विहिरीला बखळ पाणी आहे.' [भकळ]

बखा—झी. वजन; महत्त्व; प्रतिष्ठा; किंमत; पाड. 'मी यमाला भिणार नाही मग तुम्ही बखा काय?' [अर. बका=किंमत]

बखाड—पु. (व.) अवघेपण. [सं. वर्याव-वर्षाववखाव-इ]

बखाडी—टी—झी. शरीराची एक बाजू; मुख्यत्वे बरगड्यां खालचा प्रदेश. [बख; तुल० सं. बक्षोस्थि]

बखारी—झी. (व.) सामान, अडगळ, धान्य वगैरे ठेवण्याकरिता भिंतीत, जोत्याखाली केलेले तळघर; बळद. [बखार]

बखारु—क्रि. स्वतःला. —आदिलशाही फर्मान. [फा.]

बखडा—पु. १ कलह; वाद; भांडण; कटकट. २ प्राप्तदायक, चीड आणणारे काम. लोभा पहा. ३ सुरळीतपणे चाललेल्या कामांत आलेली अडचण, विशेष; दुर्दैव. [हिं.] बखेडखोर-

वि. भांडखोर.

ब-खेरियत—क्रि. सुस्वरूप; सुरक्षितपणे. 'छ ११ रोजी कही गेली ते बखेरियतीने बेळन पावली.' —बिना २६.

बखोटा—पु. खांब्याचा सांघ; बाहुडा. [बख]

बख्शी-बी-बक्षी—पु. कौजेचा मुख्य अधिकारी; सेनापति [फा. बख्शी] ० गिरी-बख्शीचा अधिकार; काम. [फा. बखशीगरी]

बख्शी (बी)स, बक्षीस—न. १ देणगी (हाताखालचे नोकर इंस यावयाची). २ क्षमा; क्षमा करणे (कि० करणे; देणे) -वि माफ. [फा. बख्शीस]

बग—बी. (अशिष्ट) शरीरामधी बाजू; बगल. मुख्यत्वे विभक्ति प्रत्यय लागून उपयोग. जसे:-त्या बगेस, ह्या बगेस. [बख]

बग—वि. पर, पंख न फुटलेला; अजातपक्ष. [बख]

बॅग—बी. १ थैला; थैली; पोते. २ पिशवी; कसा. ३ (ल.) खलिता. [इं.]

बॅग—बी. (गो.) कमीपणा. [सं. ब्यंग]

बॅगई—बी. (खा.) सोपाळा; पाळणा [हिं.]

बगड—बी. १ असडीक, न काढलेले तादूळ, करड २ भाताचा कोंडा. [बगडे]

बगड-डा—नपु. कमर; पाठीचा कमरजवळील भाग. याचा प्रयोग पेकट, पेकाड, खडा या शब्दांप्रमाणे मोडणे, मोकळा करणे-होणे, ढिला करणे-होणे (सामर्थ्य, दम, गर्व इ० मोडून टाकणे) या क्रियापदांशी जोडून तिरस्कारार्थी होतो. खडा (-पु.) पहा. [फा. बगड=ओरखणे, बगु=चाकणे] ० **मोडया**-वि. मोडलेल्या पाठीचा; कमर कमजोर झालेला (निदार्थी अशिष्ट शब्द). [बगड+मोडणे] **बगडा-डया**-वि. १ मुरडलेला किंवा बांकडा झालेला (बाहु, हात). २ हात बांकडा झालेला (मनुष्य) ३ (काव्य.) सुंदर; वैखणा; सुक

बगड भावार्थी—वि. भगलभावार्थी पहा

बॅगड—पु. (कों.) एक प्रकारचा मासा

बॅगडी, झाड बॅगडी—बी. मध्य आणि कांड यांच्या दरम्यान पेठगीवर काढलेले जततारीचे मक्षीकाम किंवा वेल्हुटी.

बगणे—बघणे पहा.

बगदा—पु. (ब.) पीठ; भुगा; लगदा [लगदा]

बग(सै)र—शब्. शिवाय; खेरीज; बांचून; विना. [फा. बिघेर]

बगर—रा—नपु. (बिरु.) बगड, बगडा.

बगरविणे—सकि. (ना.) पसरविणे (विछाना इ०).

बगरा—पु. (बे.) भाताबरोबर पिकणारा भातजमीनीतील जोडळा.

बगळ—बी. १ काळ. २ अंगरखा, बंदी इ०च्या बाहीला लावलेली कळी किंवा तिकोनी अगर चौकोनी पट्टी. ३ लंगड्या माणसाची कुजबी. ४—न. बाजू. ५ (प्रसविद्या) जोबीदाराच्या डोक्या बगळेतील खड्ड्यांत जंविणाने मारणे. [फा. बगल] (वाप्र.) ० **देणे**—एका बाजूला होणे, सणे. ० **मारणे**—१ सैन्याची एक बाजू परासून

करणे, कापणे. २ एके बाजूस होणे, वाट देणे. 'आम्हांस गिर-च्याने वाट देऊन एकीकडे बगल मारून जाहला.'—आभ ११३.

० **दाखविणे, बगल-ला वर करणे**—आपल्या जवळ काही नाही हे सिद्ध करण्यासाठी बाहु वर करून दाखविणे; दिवाळे वाजल्याचे प्रसिद्ध करणे. **बगलेंत असणे**—१ (एखाद्याच्या) आश्रया-खाली किंवा बशिल्याचा असणे. 'जो कोणा तरी घोर माणसाच्या बगलेंत असेल त्याला सारे लोक नमून असतात.' २ अंकित असणे; मुठीत असणे. **बगळा मारणे**—कि. (कृषि.) डोळे, मोड, अंडुर पुसून काढणे; डोळे काढून टाकणे (एखादी वस्तु) **बगलेंत घालून वस्तुसमुद्रा**ने स्नान करून देणे—(ल.) ती वस्तु आपल्या खिजगर्भात नाही असे धरून वागणे **बगलेंत धरणे**—आपल्या आश्रयाखाली घेणे **बगलेंत मारणे**—छाती व बाहु यांच्यामध्ये दावून धरणे; काखोटीत मारणे. **बगलेंतील गोष्ट**—स्वकपोल कल्पित गोष्ट. (गोष्ट) **बगलेतून काढणे**—छोटी गोष्ट बनवून ती खरी करून सांगणे; बात शोकणे; बनावट गोष्ट करणे.

इह० तें काम, त्याच्या बगलेंत आहे=तें त्याला सहज करता येण्याजोगे आहे याशिवाय जास्त वाप्र. साठी कास पहा. सामा: शब्द—० **थैली**—बी. खावेंत अडकविण्याची पिशवी. ० **बखडा**—पु. १ सर्वेची दुसऱ्याच्या तंत्राने चालणारा; दुसऱ्याचा हस्तक. २ बशिल्याचा माणूस. ० **बॅड**—पु. (अंगरखा इ०चा) काखेखालील आवळण्याचा बंद. [फा.] ० **बिस्ली**—बी. १ लांबिकपणे वागविलेले मूळ, आवडते मूल. २ (काहीच्या मते) कासमांजर. ३ (ल.) बशिल्याचा मनुष्य. [हिं. बिस्ली=मांजर] ० **भावार्थी**—वि. दिसण्यांत गरीब, साधामोटा पण संधि सांपडली की बगलेंत मारून लावविणारा; भगलभावार्थी; कावेबाज. ० **भिस्ती**—बी. १ चामड्याची पाण्याची पिशवी (पखाल) बगलेंत नेणारा याहून पाठीवर पखाल बाहणारा निराळा. २ (बिन्दोदाने) शिजलेला परंतु अधिक दिवस ठेवल्यामुळे नासलेला भाजीपाला, वही इ० पदार्थ. [हिं. बगल बहस्ती] **बगळा, बगलेक**—ब. (गो.) पाशी, जवळ; कडे.

बगलाविणे—सकि. चोरलेला माल बगलेंत मारून चालले होणे.

बगली—बी. १ छातीला मांडीच्या वर्षणामुळे पडणारे क्षत, व्रण. २ (बगलेखाली आणून) सुदृग खेळण्याचा एक प्रकार. ३ कुस्तीतील एक डाव; आपला एक हात, जोडीदाराच्या मानेवर ठेवून दुसऱ्या हाताने त्याच्या हाताचा पंजा धरून तो वर वरून बगले खालून जाऊन त्याला चीत करणे. ४ पाय पसरल्याने डंडास होणारा रोग. ५ मलखांबाची एक उडी. -वि. बरील प्रमाणे पसणारा (वंट). **बगल्या**—वि. १ दुसऱ्याच्या हाताखाली चाकरी करणारा; मदतगार; हस्तक; अर्धाविक्रमांत, अध्यां सुटीत असणारा; पार्थक; होयबा; अंकित. ० **चोर**—पु. बाह्यात: प्रतिष्ठेने बाचून संधि मिळाली की बगलेंत मारून नेण्यास (ओरण्यास) तयार असलेला हसम.

बंगला—पु विविष्ट आकाराची आरबी नाव, होडी.

बंगला—पु. १ उन्हाळ्यांत हावयाचें घर. २ विलासमंदिर.

३ दुमदार व चारी बाजूनी मोकळे असलेले, एक किंवा दुमजली घर. [हिं.] ० खातें—न. इमारतखातें. ० गाडी—बी. अंबारीवजा छप्पर असलेला जुना रथ. ० ऐरापुर १ ५५५.

बंगला—पु. (नां.) उत्तरदिश्यानांत होणारी एक विड्याच्या पानांची जात. हीं पानें फार तिखट व उष्ण असतात. [बंगाल?]

बंगलाट—ठ—न १ खोटा आरोप; कुभांड; आळ. (कि० घेणें; घालणें; आणणें; उचलणें) २ धाडसाची उलाढाल किंवा मसलत (पैसा मिळविण्याकरिता केलेली). **बंगलांटी**—ठ्या, **बंगला ठकार**—वि. १ (रा.) कुभांडखोर; खोटा आरोप करणारा. २ (गो.) खोटें बोलणारा. ३ साहसाच्या मसलती करणाराची संबंध ठेवणारा किंवा त्या स्वतः करणारा [प्रा]

बंगली—बी. (बेरडी) दाराच्या चौकटीजवळ हात आण्यासारखें पाडलेलें भोंक. [बंगल?]

बंगलुस—पु बंगल. ' आपले बंगलसांतून मोरअंबळधाबा डावा काढून. '—मोनयौवना ४५. [बंगल]

बंगवें—न (व) लोंकडी ल्हानशी पेटी, करंडा (रत्नें इ० ठेवण्याकरितां).

बंगळ—वि (गो.) अजागळ; कुचकामी [बंगमळ] ० पण—न. (गो.) अजागळपणा.

बंगळा—पु ल्हान कीटक व मासे खाणारा एक पक्षी. [सं बक]

बंगा—पु १ प्रकार. ' परि तें एकबसी थोडें. '—ज्ञा ११. ४०४. २ आकार. ' तैसा सैन्याचा यया बगा। मोडतां वेळ न लागेल पै गा। '—ज्ञा ११. ४६८. ३ संबंध ' आपणिक पै देवबगें। नित देती सांख्ययोगें। '—ज्ञा १३. १०३९. ४ मार्ग. ' परी खोखी ते कैसी सांगे। पै घेवों जातां बोलबगें। कानीचियेडी लागे। हातींचा मळु। '—ज्ञा १८. ७६९. ५ देखावा. ' कां गंगायमुना उदक। बोचवें गेळिक। '—ज्ञा १८ ५२. ६ पक्ष. ७ उपाधी. [प्रा.]

बंगाड—न १ नवसाचा गळ; जमीनींत पुरलेल्या, बाळ्या गाळ्यांत पक्का बसविलेल्या खांबावरील आडव्या लोंकडांत असलेला आंकडा पाठीत खुपसून त्यावर लोंकळणें. (कि० घेणें; लागणें). खंडोबा इ० देव नवसास पाचव्यावर नवस फेडण्यासाठीं देवापुढें हा विधि करतात; इहमी हा विधि बंद केला आहे. ' गुदस्ता महाराचे बायकोनं हणमंताजवळ बगाड लाविले ... '—धोमारो २. १३५. २ वरील प्रकारचा नवम. ' बगडाच्या देवा बगाडी नवस। '—तुगा २९७०.

बगाड, बगाडी—बी. १ (व.) साटेचा सांगाडा. २ (व.) मोट ओढण्याकरितां जीवर बाक बसविलेले असतें अशी विहिरीवर लापलेली आंकडी चौकट. [बळ]

बंगार, बंगारणी—पुकी. बघार, बघारणी पहा

बंगार—न. पहाडांतील खोरे.

बंगालभैरव—पु. (संगित) एक राग. यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत हे स्वर असतात. जाति षाडव षाडव. वादी धैवत. संवादी ऋषभ; समय प्रातःकाल.

बंगाली—वि बंगाल संबंधी; बंगालप्रांतांतील (जिनस बगैरे) [हिं. बंगाली] ० केळ—बी. केळीची एक जात; हीं केळीं फार गोड व सुवासिक असून पिकल्यावर त्यांवर काळसर पिवळा रंग पडतो व सालीवर ठिपकें असतात. ० हृष्टबंधन—विद्या—न. बंगाली जाड ' जसें ग बाई बंगाली हृष्टबंधन। '—राला १३. ' नट ठकडे बंगाली विद्या घेतली सखे प्रियकरे। वळेच वेड लाविले। ' ० सन—पु हा सन मेघमंकांतीस सुरू होतो ह्या संक्रांतीस सुरू होणाऱ्या महिन्यास बैशाख म्हणतात तामील प्रांतीत यासच चैत्र म्हणतात हा ख्रिस्ती शकानंतर ५९३ वर्षांनीं सुरू झाला बंगालें—न मोठे व लोबोळ्या जातीचें बगैरे; ह्याच्या देठाला कांटे नसतात.

बंगालें—न. नक्षत्रमाळा; (लग्नांत बहुवरांच्या मिरवणुकीमध्यें न्यावयाच्या) **बंगाली**—बी सुद्ध लोकांच्या लग्नांत बहुवरांच्या मिरवणुकींत उंच काठीच्या वरच्या टोकास बाधून खालीं लोंबत सोडलेलें पागोटें.

बगी—बी एक किंवा दोन घोड्यांची, दुचाकी किंवा चौचाकी गाडी, टागा. ० खाना—पु. गाडीखाना.

बगी—बी. १ खाद्यावरून सामान इ० बाहण्याची काबड, भारयष्टि. २ बाहेरगावीं रेल्वे—पोष्टमार्फत पाठविण्यासाठीं माल भरून तोंड शिबलेला करंडा, पुडकें. [हिं बहन्गी]

ब(गि)गीळा—पु ल्हान बाग. [फा. बागीचा]

बगुणां—गे—पुन. मोठ्या तोंडाचें—स्वयंपाकाच्या उपयोगाचें पातेलीसारखें धातूचें भांडें. **बगुणी**—बी. पातेली; ल्हान बगुणें. [सं. बहुगुण]

बगुं—न १ संबंध. ' रबी दुजेपण आलें। तोय बगें। '—ज्ञा १५. ३३८. २ आकार. ३ लुट. ४ हाबरेपणा. [प्रा.]

बंगो—पु. (कु.) एक जातीचा मासा.

बंगोटा—टें—पुन. बाहुसूत; बाहुवटा; धडाला जेथून हात फुटतात तो भाग; हाताचा छुबा. [हिं.] **बंगोटी**—टें—बी. (को.) (अशिष्ट) मान किंवा मानेचा मजका; नरडें; मानगुटी. —धरवें, **बंगोटीक्ष** सखणें—मानगोटी, गळा धरणें; पिळछा पुरवणें. **बंगोटें**—न. १ (को) बंगोटा पहा. (कि० धरवें; ओढवें; उपटणें; दुखवणें). २ बंगोटी पहा.

बंगर—किवि. (गो.) एकसारखें; पुनःपुनः. [सं. बगै]

वधू—सकि. १ (प्राभ्य) अवलोकणे; पाहणे. २ —भकि. नजर लावणे; नजर फेकणे. [सं. पद्य !]

वधूटी—की. (दोरी) मोटेच्या घेरात पोटाच्याच्या बाजूस कमी पडणाऱ्या भागास लावलेले काढे.

वधू, वधूणी—पुकी. (व.) भाजी इ०स मसाला इ०घालून तापविलेल्या तेलाची, तुपाची थाव्याची फोडणी. [हि. बगहार]

वधूणी—की. (व.) फुगवून सांगणे; अतिशयोक्ति करणे. ' वधूणी नको लावस आपल्या बळाची. ' वधूणी—सकि. १ वढाई, वाता मारणे. २ (अन्न इ०) शिजवून तयार करणे. ' आज काय काय वधूने आईने ! ' वधूणी—वि. (व.) वढाई मारणारा.

वधू—की. चिनई मोत्यांच्या १२ लडी (मोजण्याचे कोष्ट १ वच=१२ लडी); १ लडीत ५० ते २०० पर्यंत दाणे असतात —मुंब्या १२१

वधू—न. वेखंड. —अश्वप २.१०८.

वधूक, वधूकण, वधूका—कीपु. १ (राजा.) (राणीतून वधू इ० घेण्यासाठी) वसलेला पालया कमलाकार हात; हाताचा कवळा; (गो) वचकौ=पंजा. (कि० मारणे). २ भरलेली मूठ; वचक्यातून आणलेला पदार्थ (परिमाण). वधूकेंत पाणी घरणे—(ल) अयशस्वी प्रयत्न करणे; अशक्य गोष्ट करू पाहणे.

वधूकणा—णी—वि. लहान; छोटेलानी; लहान मुलास योग्य (वर, जिपस). [हि. वचकाना]

वधूकणी—की. १ लहान मुलाचा रेणमी भोतरजोबा. ' खतरंज्या अति विस्तृता वधूक्या आयोक्लिने चांदवे. ' —साठ २.४६. २ (कौ.) मद्याचा शिसा. [हि. वचकाना. का. वचकणि]

वधूकन—कर—दिनी—विशी—किवि. पाय बिखलत बुडतांना, घसरताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे ध्वनि होऊन. [ध्व.]

वधूकपट्टी—की. लहानसे नुकसान, उणीव भरून काढण्याकरिता वसविलेला हुलका कर, पटी. [वचकपट्टी]

वधूका—पु. (राजा.) वचक पदा.

वधूकुटी—की. (गो.) गाल.

वधूडा—डी—डे—पुकीन. (माणूस, पशु यांचे) लहान वच्चे; पिंपे; पोर; प्रायः लडिवाळपणे प्रयोग. ' गाईकी वचकी खाते ! ' —पेपो ५०. [सं. वत्स; फा. हि. बच्चा]

वधूतुर—पु. (गो.) मूख; बेअकल. [बेअतुर]

वधूनाग—क—पु. एक विधारी साड व त्याचे मूळ ही वनस्पति गोंगरांत किंवा ओढ्याच्या कडेस होते. मुळ्या फार विधारी असतात. वधूनाग छुद करून रसायनांत वापरतात. ' कि वधूनाग मुलीं बालिनां । प्रथम गोड वाटे तत्पत्तां । ' [सं. वत्सनाम; हि. वचवाम] वधूनागाची कांडी—की. (ल) उपव्री माणूस

वधूवच, वधूमंगळ—की. गोंधळ; वाण; अव्यवस्था; गडबडगुंवा; वज्रपुरी; वेवढाही (काम, वस्तु, मनुष्य यांची); अपमानास्पद दशा; हास्यास्पद अवस्था. ' अवधे वधूमंगळ केले । म्हणती एकाचे आयुजे. ' —तुगा ६२१. [ध्व.] ० होणे—बोभाटा होणे. वधूवचपुरी—की. वचवच; गोंधळ; अव्यवस्था.

वधूवचीत—वि. पचपचीत; गिलगिलीत (बिखल, मात, तोंडी लावणी, फळे). [ध्व.]

वधूवड, नाऱ्या—पु. (नाट्य.) पौराणिक नाटकांत विश्वामित्र इ० ऋषींचे सोंग घेणारा ऋद्ध मनुष्य तोवचेंवड, व त्या ऋषींच्या शिष्यांचे सोंग घेणारा एक लहान पोर तो नाऱ्या. यास ' लठकीच्या नाऱ्या ' असे म्हणतात. ही दोन्ही पात्रे हास्यरसोपादक असत.

वधूवड—पु. १ संरक्षण; तारण. २ सुटका; मुफता; तगणे; सुरक्षितपणे (सकटातून) पार पडणे; निभाव. ३ समर्थन. ४ उपाय [हि. वचाळ] वधूवडणी—की. रक्षण; वचाव; निभाव. वधूवडि(वडि)ने—सकि. १ राखणे; तारणे; संभाळणे. २ —भकि. वाचणे; सुरक्षित राहणे. [हि. वचाना]

वधू(छे)री, वधूरी—की. फजिती; दुर्वेशा; बेअह; अपमान; उपहास; पक्की; घट्टा; मस्करी; टर. (कि० करणे; होणे). [प्रा.]

वधूळी, वधूळी—चाळी—क्याळी—की. वचवा; मुक्यत्वे (पशु इ०चे) खाल्ले जाणारे. वचाळी वधा.

वधूवा—क्या—पु. १ लहान पोर; पिल्ले (मनुष्य, पशु इ०चे). २ घेर वाढविण्यासाठी अंगरखा इ०स लावलेला कापडाचा कुंडा कळी; जोड ही जमीनीत खळी करून कवडीचा, पैसे इ० खेळतात त्या खेळातील एक शब्द. ३ गाडीच्या बाकाच्या मोठ्या खाल्ल्या भोकात बसविलेला ठोकळा ५ (ल.) पागोटें मोठे दिसण्यासाठी किंवा त्यास घाम लावून नये म्हणून बरील पागोट्याचे खाली घातलेले जुने अथवा लहान पागोटें. (सं. वत्स; फा. वच्चा) कवडीवचवीं—नभव. लहान मुले. वधूवा(क्या)जी—राम, वधूवमजी—वज्रा. (उपहास किंवा तिरस्कारार्थी शब्द) राजश्री ! बेट्या । वधूवेबाज—पु. गुदमैथुन करणारा. वधूवेबाजी—की. गुदमैथुन; पुंमैथुन. [फा. वच्चा=नाज]

वधूवा—पु. (कर.) (गोट्यांचा खेळ) बल्ल्या; दंड म्हणून घेतलेली गोटी. ' वच्चा टाक. '

वधूवान—की. दुःखकारक स्थिति; गळहाटा; दैन. [फा. वद्वान]

वधूवा—पु. दुशीच्या किंवा वज्रीकीच्या पेटीचे सर साधेसूत बसविण्यासाठी माळेच्या मेलप्रमाणे मधोमध घालावयाची विशिष्ट पेटी (दुशीचा वधूवा मापण्याच्या आकारासारखा व वज्रीकेचा चार गोलकार मण्यांच्या पेटीसारखा असतो). [वच्चा]

बळ (छे) डा-डी-डे, बळ (छे) रा-री-रे—पुकीन. १ सामान्यतः गाय, घोडी, झैस, इ०चे पोर; शिगंर; वासंर. २ मूल (लडिवाळपणने उपयोग). [हि. बबहिडा, बबहरा; तुल० सं. बत्स]

बजडा-रा—पु (काशी) एक प्रकारची नाव [हिंदी-बजरा]

बजबज—पु. (गो.) घोटाळा; बलबल; अनवस्था. बज-

बजपुरी—की. बचबच, बचमंगळ पहा. (गो.) बेजबेज. 'पाव्हाऱ्य-विद्येच्या संसर्गांनं आमच्या देशांत जी चोहोंकडे बजबजपुरी माजली आहे...'—नि १४४. ०. करणें—माजविणें—अव्यवस्था, घोटाळा, गोंधळ करणें. ०. मोडणें—घोटाळा, अव्यवस्था घालविणें.

ब-जमियत—क्रि. सैन्यासह. 'तिकडे वाच ब-जमियत आहे.'—ख १२.६३१९. [फा.]

ब-जया, बजा-बज्या—क्रि. १ टिकाणीं. 'मादकणापंत व अकणापंत म्हणजे ब-जया पादशाही.'—सभासष्ट ६८. २ वस्तुतः 'धर्मंत ब-ज्या स्वामीव.'—रा ६.५६९. [फा. ब-जाय]

बंजर, बंजर जमीन-रान—बनजर पहा.

बजर(अं)ग—पु. मास्ती; हनुमान. [सं. बज्रांग] ० बली-पु. हनुमान, मास्ती. [सं. बज्रांगबलिन.]

बजरबटु-बटु—पु. १ एक ताड्यांचे साड. हे सीलोन-मलबारकडे होते पाने मोठी असून त्यांच्या चट्या, पंखे इ० कृतसत २ त्या साडांचे फळ अथवा बीं ह्यांचे मणी इ० करतात. हे औषधी आहे. ३ हनुमान. ४ (ल.) खडखुटीत व चलाख मुलगा. [सं. वज्रवटु; सि. अचर बटु]

बजबज्या—पु वायें वाजविणारा. [हि.]

ब-जा-जा-ज्या, ब-जाही—क्रि. १ रास्त; योग्य. 'त्यास हे गोष्ट ब-ज्या आहे.'—दिमरा १.५. २ मुक्तर; कायस. 'बजा आणिली (=केली)'—इम २३६. ३ स्वतः; छद्म; जातीने. 'सरदाराकडून काम रतेना तेव्हा बजाहां महाराज गेले.' ४ मार्फत, वतीने [फा. ब-जा] ० सावकार-घनी-पु. स्वतःचे हिमतीवर व्यापार, सावकारी इ० करणारा.

बजाख-गं, बजागी—वि. १ रागीट; तामसी. २ भांड-खोर; भांडकुदळ; कजाख 'तवरित उठ म्हाणे हे कन्यकेला बजागी.'—साहद ४.६१. [हि. बजाक=एक साप]

बजाज—पु. कापडाचा व्यापारी; कापड विकणारा. 'सारे बजाज मिळून वषैभन्या लुगडे एक.'—योमारा २.२८६. [अर. बक्षाम्] ० खाना—पु. वाण्यांची पेठ. 'इंदूरच्या बजाखान्यांत गर्दी होऊन...'—विक्षिप्त १.५७ बजाजी—की. बजाजाचे काम; कापडाचा व्यापार.—वि. १ बजाज, त्याचे काम या संबंधी. २ (कापडविक्रयांच्या आपल्या मालाची स्तुति करण्याच्या चाली वरून ल०) दिखाज; बामंडौली [फा. बक्षाम्सी]

बजाडणें—सक्रि. १ (व.) वाजविणें. २ (ल.) मारणें; चोप देणें [हि. बजाडनी; तु० सं. वादनम्]

ब-जान(नी)ब—क्रि. १ यांसी; प्रति. 'ब-जानीब काऊ-नानी हाल व इस्तकवाल.' २ कडे; बाजूस. [फा. ब-जानीब]

बजार—पु. (व.) जिरें, लसुण, मीठ, मिरची इ० पदार्थ तेलांत तळून त्याचा पाट्यावर बाटलेला ओला मसाला; बजार, बजारणी पहा. 'जरा बजारा चुरा न परि तुज उराघाया।'—अमृत ५३. [हि. बजार]

बंजारी—पु (व.) बणजारी; एक जात व तीतील व्यक्ती.

बजाब(वि)णें—सक्रि. १ संपादणें; करून टाकणें; करणें. 'सुज्यायहोला यानीं खुमिशात बजावून.'—रा ३.१८६. २ हड-सुन खडसुन सांणणें; निक्षून फर्माविणें; सक्त आह्वा करणें, ताकीद देणें. ३ वाजविणें (वाद्य) ४ (कायदा) हुकूमप्रमाणें करणें; अमलांत आणणें (हुकूमनामा, नोटीस इ०). ५ आठवण देऊन अंगी लावणें (दुष्टकृत्य, गुन्हा). ६ दुधेट काम अंगावर घेऊन सिद्दीस नेणें [फा. बजा=जागीं, आवर्तन=आणणें, हि. बजाना] (वाप्र.) बजावून ठेवणें, बजावून लावणें—(व.) सांगून ठेवणें. बजावणी—की. १ संपादणी; कार्यपुर्ति; तामिली. २ आह्वा करणें; ताकीद. ३ वाजविणें (वाद्य). ४ अमलबजावणी; अम-लांत आणणें. ५ शाबिती; अंगी लावणें (गुन्हा).

बजावर्द—पु. पत्राच्या आरंभीचा फारशी मायना. याच्या पुढे पुष्कळदां 'मारुज मी दारद' (=नत्र विनंति करतो) हे शब्द येतात. मराठीत याचा स्पर्धाचे काही नाही [फा. बजा-आवर्द=पुरा करून, आठोपून]

बजिद्-द, बजीत—वि. १ निकड लावणारा. 'सेवक खाना-जबळ या गोष्टीकरितां मित्य बजीद् आहे.'—रा १.३७. २ आप्रह करणारा; हट धरणारा. 'कळम्बचे मुकासीं उभयतांस बजीद् झालें वीं चलावें.'—रा ५.१७. ३ दीन; असी. 'वेढां पडला म्हणोन धाबरेपणे गळा पडोन बजीद् म्हाल तर याणीं किल्लाचें काहीच करणें नाही'—ख १.२१०. ४ हट. 'विदुर यांस वर्तमान खोटेसं समजल्यावर आपले जाणां फार बजीद् होऊन...'—ख १०.५३२०. ५ जिंकलेला; पराजित; वश झालेला. [सं. विजित; फा. बजिद्] (ब(वा)जीत-द होणें)—आप्रह करणें; कृपा भाकणें. 'बाजीद् होऊन जमान देऊन'—भाद्रिसंव ५०. बजिदगी—

बजि(जी)की—की. १ अजिज; आवेव. 'लाटसाहेब बहादुरांनं तमाम बजिदगीनं लिहिलें'—रा १०.२५२. 'त्यांनीं बकील पाठवून बहुत बजिदी केली.'—ख १००६. २ विनवणीचा आप्रह. 'सत्वर येणें येविसी बहुत बजीदी केली.'—पेद १८.८८.

बजि(नं)स—क्रि. १ धडधडीत; हेतुकून; साफ; उबड-उबड. २ तात्पुरता. ३ मुद्दाम; दादून. ४ छंद; स्वतः; जातीनें; प्रत्यक्ष. 'त्यांसी ब-जिप्त नजरवेगळांणीं याणींही पत्र सेवेसी लिहिलें आहे.'—रा ८.२११.५ प्रत्यक्ष; हुबहुब. 'लिहिलें आलें

त्याची ब-जिप्तस नकल करून पाठविली आहे. ' -ख ५.२२९८.
६ -वि. अससल; खरा, अकृषिम; चोख (सही), दस्तेबज, पाबती, वजुबात, जमाखचे, खातें इ० सोदा, लुप्पा, लबाब, चोर, हुरामी इ०). [फा. ब-जिन्स्] ब-जिप्तसही-किवि. प्रत्यक्ष. -आदिल शाही फर्मान.

बजेट-न. पुढील जमाखर्चाचें अंदाजपत्रक; बर्खास्त्या अगलाक जमाखर्चाचें तपशीलवार पत्रक. [इ.]

ब-जोरमर्दी-किवि. सौर्यबळानें; पराक्रमानें. 'बख्तसि-गजीनीं जोयपूर घेतलें तें ब-जोरमर्दीनें घेतलें.' -रा १०.२१९. [फा.]

बज्जात-द-वि. (ना.) बदमाश; हलकट [फा. बे-इत्त]

बट-१ श्री. (अंबाडी, ताग, इ० कांचा) एकत्र जमावि-लेला अथवा विकण्यासाठी तयार केलेला तंतूचा समुदाय; पेढ. २ -श्री. (ल.) केसांच्या जटा; वेणीचे पेढ-आवळणारे केस. ३ -पुकीभव. डोकीवरील लहान व आखूड केस. ६ -न. एक प्रका-रचें लोखंड. [सं. बट] वेणी-श्री. डोकीच्या बाजूच्या केसांच्या बटांची घातलेली वेणी.

बट-न. पाथरबटाच्या सुतकीची पोलादी अणी, छिनी.[ध्व]

बट-पु. १ लहान तट्ट. २ (कों.) खेळण्याची मोठी गोठी. -वि. लहान पण मजबूत. [सं. बट]

बट, बटला, बटलई-लुई-लोई-पु. १ (ब.) लहान लोटा; बाटोळ्या बुडाचें लहान बरोबर मांस; चरबी; कासाडी. 'माही पानी तायाची बटलोई दबवली. ' -मासो पाणी तापविण्याची चरबी हर-वली. २ बुटकुली. 'बटलोईत तूप ठेव.' [सं. बट]

बैट-पु. १ (गो.) देवीची प्रतिमा व भयूरपिच्छांचा सुच्छ वेळून वाडपण करणारा. २ (ल.) (गो.) फटिंग.

बैट-श्री. (क्रिकेट) मूठ असलेली दाढफळी; दांड. [इ.]

बटई-श्री. १ एकाचें भाडवल व दुसऱ्याचें भ्रम याप्रमाणें मिळून केलेल्या शेतीची पद्धत. २ खर्च व उत्पन्न दोहोचा सम-समान वाटा घेणे. 'ई शेतीबद्दलची पाती; निम्मे हिस्सा. [हि. बाटना=विभागणे]

बटक(कु)कं, बटकुली, बटक(कु)र-कुरे-नक्षीन. १ (निवार्थी) बटीक; दासी; मोलकरीण. २ -पु. बटकीशी संभोग करणारा. [बटीक] बटिकरी-बटकी, बटीक-श्री मूळची गरत असून पुढें व्यभिचारी झालेली स्त्री व तोच धंदा चालविणारी तिची मुलगी; दासी; मोलकरीण; कुणवीण. 'आहेत कितव पुष्कळ, पुष्कळ त्यांच्या गृहांत बटकीही.' -मोसभा ५ ३३ बट-कीचा-पुणव. दासीपुत्र. (ग्राम्य शिबी.) 'किती सांगों तरी न मानिती बटकीचे।' -बावि ४५० बटक्या, बटुक्या-रा-पु. दासीशी संभोग करणारा. म्ह० देव झाले लटके ब्राह्मण झाले

बटके. बटीक धंदा-काम-न. हलकासलका, दासपणाचा धंदा. बटीकपुरा-पु. गांवातील दुराचरणी स्त्रियांची पेठ; (सिबराळपणे) स्त्रियांचा जमाव. बटीकपोर-पु. बटकीचें मूल (मुलगा, मुलगी). बट(टा)की-श्री टिमकी, दंबडी. 'गांवांत बटकी बाजवून जाहीर दंबडी पिटीत.' -धका २०९. [ध्व.]

बटंग-पु. (कों.) (सोनारी धंदा) सळे, आंगठी इ० वर नक्षी करण्याचें साधन; एकप्रकारचा लोखंडी हातोडा. [ध्व]

बटछपाई-श्री. १ वजनें, मापें व नाणीं यांवर-तीं खरी आहेत याबद्दल-सरकारी अधिकाऱ्याने मारलेला शिक्का किंवा छाप. २ वजनें इ० वर छाप मारण्याबद्दल द्यावयाचा कर. 'मापें तेलानीं, व गज यांचें बटछपाईचें काम.' -वाबदमा ३.२३३. ३ वरील शिक्का मारण्याचा हक्क. [हि. बटछपायी]

बटण-न. कांच, शिंप, लकूड इ० ची गुंठी; विरवे. [इ. बटन]

बटणावळ-श्री. बटा; चळनी नाण्यांचा बत्ताळा; अदला-बदलीची किंमत. [बटा] बटणे-अकि. अदलाबदल होणे (नाणे). बटविणें पहा.

बट(टा)बट-बटां-किवि. एकदम निसटतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन. [ध्व.]

बटबटीत-वि. मोठाळे व विद्रूप (डोळे).

बटमोगरा-री-रें-पु. मोगऱ्याची एक जात व त्याचें फूल.

बटलर, बुटलेर-पु. युरोपियनांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था ठेवणारा नोकर; वाडपी. [इ. बटलर]

बटली-वि. हिणकस; निष्ठुर; बडा पडणारे (नाणे). [बडा]

बटबद, बटबदणे-बटबद, बटबदणे पहा.

बटबडा-पु. बांटणी; बांटणे; वेणें (मजुरी, पगार) [हि. बाटना] बटबडेपत्रक-पत्र-न. पगाराचा, बांटणीचा तफा, पत्रक.

बटवा-पु. (सुपारी वगैरे करिता); झोळणा; चारपांच कण्यांची पिशवी. हिला झांकदोरा व उघडदोरा लाविलेला असतो; पैस ठेवण्याचा कपे असलेला कसा. बटवी-श्री. लहान बटवा. [हि. बटवा; का. बटवे]

बटवाळ-वि. अष्ट; दोषी; अनाचारी. 'बटवाल कुबुद्धी.' -दा २.३.३०. [प्रा.]

बट(टा)विणे-सकि. 'एका जातीचें नाणें वेळून त्याच जातीचें पण हलक्या किंवा भारी किंमतीचें नाणें बटा वेळून घेणें, नाण्यांची अदलाबदल करणें. ०खणी-श्री. नाण्यांची अदलाबदल. [बट्टा]

बटाई-श्री. बट्टा; बटाव; चळने बदल्याची किंमत, बत्ताळा. [हि. बटा]

बटाई-श्री. १ ऐन जिनसी सारा; निम्में उत्पन्न स्वतःस ठेवून बाकीचें निम्मे सरकारस, मालकास देण्याचा ठराव. अर्थेलीने

वेणे. -मसाप २.१४०. २ वांटा. 'त्या गांवीची वटाई करावी.'
-वाडबाबा १.२०७. [हि. वटयी]

वटांगा-उ. (सोनारी) मणी करण्यासाठी केलेले अर्धाले
भाग; हे खालण्याने करतात.

वटाटा-टै-उ.न. एक बर्तुलाकृति कंद. याचे उत्पत्तिस्थान
दक्षिण अमेरिका. तेथून याचे बी युरोप व हिंदुस्तानांत आले.
[स्पॅनिश, अमेरिकन, इंडियन वटाटा; इ. पोटाघाटो] वटाटेभात-
उ. वटाटे व मसाले वालून स्वादिष्ट केलेला भात. -गृशि ३७४.

वटाव-ऊ-उ. १ वटाई; अदलाबदल, तिची किंमत; हुडणा-
वळ; वडा. २ वडा घेणारा. 'वाणी वटाव अनाथ दीन।' -मवि
४०.६१. [हि. वटाऊ]

वटाव-ऊ-वि. स्वैर; दुराचारी; सोदा; बदफेली; (मुख्यत्वे
गाण्यांत, लावण्यांत रूढ).

वंटी, वरटी-स्त्री. एक प्रकारचे तृणधान्य

वटु, वटुक-न. १ मुंजीच्या हातापासून सोड मुंजीच्या वयांत
येण्यापर्यंतच्या वयातील ब्राह्मणाचा मुलगा; ब्राह्मचारी. २ लहान
मुलगा. 'पूजी वळी मग म्हणे वटुवामनाते।' -वामन, वामनचरित्र ८.
[सं] ० भोजन-न. मुंजीच्या मुंज मासेल्या बटुना दिलेले भोजन.
० वटु-न. मुंजीचे वेळी बदला अंगावर घेण्यास दिलेले वज्र.
० वामन-उ. वटु वटुकरून-न. उपनयनसंस्कार; मुंज.

वटुरी-स्त्री. वटापावळ. [सं वट]

वटुवा-उ. वट्या पहा.

वटेर-उ. एक गोत्रिवाणा पक्षी; याचा रंग गवतासारखा
असून वर काळ्या रेषा असतात.

वटो-उ. (कु.) हाग; काळिमा. 'कुळाक वटो लावल्यान.'
[वडा]

वट्ट-उ. मानेचा उंच भाग. [सं अवट्ट]

वट्टा-उ. १ नाण्याची वटाई; वटाव. २ हाग; कलंक; दोष;
वैशुष्य. 'मराठींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रजी विद्वत्तेस वडा आणणे
तर त्यास अगदी आवडत नाहीच' -नि २१. [सं वट्ट-
वर्तन; सि. भटा; हि. वडा] ० लागणे-कमीपणा येणे ० खाऊ,
-वट्टेखोर-वि. १ कमी किंमतीचे; वडा वेणे भाग असलेले
(नाणे). २ काळिमा, कलंक लागलेला (माणूस, वंश, कुल).
० वट्टा-उ. चळनी नाणी बदलून देणे, वेणे. वट्टाई-स्त्री. वटाव,
वटाई पहा. वट्टाविणे-घरणे सकि वटविणे पहा वट्टे हीणे-
भक्ति. (से) नासणे. वट्टेबाज-वि. १ काळिमा, कलंक लागलेला.
२ शट; सोदा; लुच्चा; धूत. ३ रंडीबाज, छिनाल; स्वैर (पुरुष
अथवा स्त्री). 'तुम्ही तर वटेबाज तुम्हाला मी पाहिजे वटकावटकी.'
(चुकीने उपयोग) वट्टेबाज; गुदमैथुन करणारा. ० बाजी-स्त्री. १
रंडीबाजी; छिनाली; स्वैरता (स्त्रीची अथवा पुरुषाची). २ सोदे-
छिनी. गळव. ३ वट्टेबाजी; गुदमैथुन.

वट्टा-उ. कापडाचा लहानसा तुकडा, बिंबी (रस्ते इ० गुंडा-
ळण्याकरिता वेतलेला). [हि. वट्टा; सं. वट्ट]

वट्टी-स्त्री. १ लहानशी डेप अथवा वडी (गुळाची इ०).
२ खोबऱ्याची वाटी. ३ साबणाची वडी. ४ चांदीची वाट. ५
(सामा) वाटीच्या आकाराचे भांडे इ० [हि]

वट्टी, वाटी-स्त्री. (खा.) एक प्रकार; रानशेणीत भाज-
लेले कणशीचे गोळे. हे कुसकलून, तूपसाखर घालून ह्याचे लाडू
करून खातात किंवा वरणाबरोबर नुसतेच खातात. [सं. वटिका]

वट्टीदार-वि. (ना.) भरीव (फळ इ०).

वट्ट्याबोळ-उ. १ गोडवळ; गडबड. २ (कर.) त्रास.

वट्टे-न. (गो) न वाळतां तयार केलेला भात. -वि. (गो.)
निरर्थक.

वट्ट-वि. १ मंद व आळशी, मड. २ सुस्त [मड]

वट्टर-वि. (व.) टणक; कडक; जून; निम्बर.

वट्टा-उ. धरणे घेऊन बसणे (तगाद्याकरिता, भिक्षेकरिता इ०).
(किं० वेणे). [हि. वेटा]

वट्ट्या-वि. (व.) १ चालतांना मध्येच बसणारा (बैल).
२ (व.) बसून किंवा काम न करितां खाणारा. [हि. वेटा]

वट्ट्या-उ. (व.) गन्न; लड.

वड-उ. वड काढण्याकरिता सारख्या आकाराच्या मोत्यांचे
वेगवेगळे वजन करण्याची क्रिया.

वड-वि. (गो.) वांशिक; परंपरेचे.

वड-न. धरण; बांध; वंशारा. [इ.]

वड-उ. एक इंग्रजी वाद्य; वाद्यसमूह [इ.]

वड-न. १ सरकारविषय उदावणी; दंगा; वैदा २ टोळी

अथवा कंप (वंडखोर, लुटार, दरबखोर यांचा). ३ साधुत्वाचे
सोंग, दोंग; थोतांड 'ज्यासी माझे प्राप्तीचे कोड। तो वांळी
वंड। ऋद्धिसिद्धीचे।' -एमा १५.१८५. ४ पाखांड मत. 'भेदावीं
स्वातुभूचे वेदांतहें जसीं लुळे वंडे।' -मोअथ ३.७७ ५ आघात
-मनको ६-उ दंगेखोर; राजद्रोही; पुंड; लुटार. ७ तोतया; खोटे
दोंग करून सिंहासन बळकावणारा. ८ आघात; हट्टी; खटपाळ;
दांडगाई करणारा मुलगा. ९ उन्मत्त; मस्तवाल मनुष्य. 'वंड पाषांड
तडकत। अपहारकर्ता।' -दा २.३.१९. १० लुळ. 'लोकभ्रमाचे
वंड अहाण्यांत आठे.' [पा. वंड] ० खोर-वि. दंगेखोर; राज
द्रोही ० फ. रोशी-वि. वंडेफरोशी पहा. ० बाला-उ. वंडखोरच्या
टोळीपैकी एक; वंडखोर; लुटार. वंडेफरोशी-वि. १ वंडखोर;
दंगेखोर; राजद्रोही; वैवंद. २ द्राघ; कार त्रास घेणारा. [पा.]

वडक-न. (गो) म्हातारें जनावर, मराबयास टेकलेले जनावर,
[वडक !] वडक जावप-कि. (गो.) रोव व म्हातारें होणे. वडक-
ग -न. १ (गो.) गाईचे प्रेत. २ -वि. वडका; अतिशय रोडाव-
लेला. वडकुचे-कि. (गो.) कृषा होणे.

बडका—पु. बेडका; कफासहित धुकी. [ध्व.]

बडखुला—पु. (राजा.) एकाथाच्या हाताखालचा नांवाचा मस्तनीस परंतु स्वतः शंख किंवा मूखे; नामधारी मस्तनीस; बेडा. [बडा+खुला]

बडगा—पु. १ सोटा; दंडुका (किं. मारणें) २ एक भाड म्हणूं मांजरांने दूध पाहिलें पण बडगा पाहिला नाही ० द्वाख-विणें—(ल.) स्वकायें साधून दुसऱ्यास ठकविणें

बडगा—पु. (व) पोळ्याचे दुसरे दिवशीं एका मडक्यांत कवड्या, बिन्ने, केंस, फुलें, डांस, पिसवा, हळदकुंकू घालून ते मोठ्या पहाटे कोणास न दिसतां दूर गावाबाहेर नेऊन फोडतात व आंतील पदार्थे जाळून, टाकतात. हा विधि केल्याने कोणतीहि पीडा, रोग इ. होत गाहीं असा समज आहे. रोगराई नेरे बडग्या नेगे माववत दिवा इडापिडा खासी, खोकला घेऊन जांरे मारबोद असें सकाळीं व डेकून पिसवा, डास घेऊन जांरे बडग्या असें सायंकाळीं ओरडतात; मडकें फोडणें. बडग्या—पु. (मा) मार-वडीच्या मिरवणुकीतील पुरुषरूप प्रतिमा

बडगा—गी—पु. की. (कु.) खवळी धान्य. ही गोमसतकत पिकते. दाणा उडवावेढा असून रंग तांबूस असतो.

बडगी—पु. (वे) छुतार

बडण—न. ब्राह्मणांतील कुळाचार; प्रतिमंगलकार्यानिमित्त करावयाचे कृत्य. बोडण पहा. यांत कणकचे केलेले वेण्याफण्यादि अलंकार व तेलच्या इ. पांच अन्न एका पाटीत मळून तींत कण-केचा दिवा लावून ते सर्व झांकून देवीपुढे ठेवतात. पांच सबाणणी जेवणास बोलवून त्यांस हळदीकुंकू, दक्षिणा वेतात. हे बडण दुसरे दिवशीं सासुरवासिनींनीं खावयाचें असतें. बडणाच्या आदले रात्री गोंधळ असतो. माहेरवासिनींनीं बडणांतील दिवा पहावयाचा नसतो अथवा अन्न उडवावयाचें नसते. —मसप १.२७३ [सं. बल्-धान्य साळविणें, जवणें, बडन-ज; सं. वर्धनम्]

बडतरफ—वि. बतरफ, पदच्युत; काढून टाकलेला. [फा. बतरफ] बडतरफी—की. बतरफी; पदच्युतला.

बडती—की. बडती पहा.

बडदा—पु. जिमसे झोबणारा एक पांढरा कंद. हा डांग प्रतांत होतो.

बडफी दौग—की. (तंजा.) शेवग्याची दोंग.

बडबाड—की. १ बटबट; बकबक; जलपना; टकळी. २ बेडु-दीत बोलणें, बरळणें. [ध्व.] बडबडग्या—वि. बडबड करणारा; बोलवेवडा. (गो.) बसबसो. बडबडणी—की. बडबड अर्थ १, २ पहा. बडबडणें—१ बटबट करणें; टकळी घालविणें; निरर्थक भाषण करणें. २ बावळणें; बरळणें. ३ (गो.) बसबसो.

बडबडा—पु. (व.) गवताची एक जात.

बडबडीत—वि पीठ अधिक झाल्यामुळे स्वादगृहित झालेले; विषडलेले (कडी, साभारे इ.).

बडंबा—पु. व्यर्थे गळबला; कोलाहल; बडबड. 'मग नाम-रुपाचा बडंबा। करिती बायां।' —ह्या १५ २७६. [प्रा.]

बडबीज—न. १ कमळाच्या एका जातीचे बी; मकाना. २ (लहान बीजामधून विस्तृत होणाऱ्या बटवृक्षावरून ल) मोठा विस्तार; अतिविस्तृत स्वरुपाचा धदा अथवा अतिशय गुंतागुंतीचे व त्रासदायक काम ३ अतिशय उत्पन्नाचीं कांहीं विशिष्ट धान्ये. ४ आया—बहिणींना शिक्ष्या देणारा निलैज्ज मनुष्य [बड+बीज]

बडम—न. १ पांचसहा भाष्या एकत्र शिजवून तयार केलेली पातळ भाजी. २ (कर.) अनेक खाद्यपदार्थांचा संग्रह.

बडमी, बडंमी—की. लहान गंजी (गवत, कडवा, करडई इ. ची); लहान रास.

बडयेर काढप—अकि. (कों.) मारीत राहणें; झोडपत बसणें.

बडल—न. गांठेडे; गडडे; मोटली. [इ.]

बडबडणें—सकि. (अशिष्ट) (प्र) बडबडणें, ओडबणें.

बडबणी—की. १ ताडन करणें; मारणें; झोडपणें; आपटणें.

२ बडबण्याचें, मारण्याचें हत्यार (चोपण्यासोडण्याची काठी इ.)

३ औंधळ्याचीं अगर बाजरीचीं कणसें बडवून दाणे काढणें. [ध्व. बडविणें] बडबणें—न. बडबण्याचें साधन; ठोकणें; चोपणें; सोटा.

बडब(वि)णें—सकि. १ चिरबडणें; ठोकणें. २ झोडपणें; मळणें

(धान्य) ३ काठीनें मारणें; दांडकणें. (गो.) बडबचें, बडोचें

४ खच्ची करणें (बैल इ. चा अंड एका भक्षम दोरीनें आवळतात.

आणि दोराच्या दोन्ही बाजूस दोन मुसळें बांधतात, वृषणाच्या

खालच्या मुसळावर पाय ठेवून वरचें मुसळ वर ओडतात व पदा-

रीनें वृषणाच्या शुक्रवाहिनी शिरा ठोकतात. त्यामुळे बीर्येस्तंभन

होऊन वृषण बारीक होतें). ५ जोरानें आपटणें (चिरगुटे—दगडावर

घुतांना). ६ लांब, लंबे करणें. [सं. वृध्; का. बडि] बडबडण्या—

की. ब. (जोराच्या पडणाऱ्या सरीवरून) मूळ नक्षत्रावर पडणारा

पाजस. बडबा—व्या—पु. पंढरपूरच्या विठोबाचा ब्राह्मण पुजारी.

'कुसुम बाटिके माजी बाळ। बडबियासंगे पातला।' सु हरिश्चंदा-

ख्यान २८५. [बडविणें, ठोकणें, दांडकणें—३ बाभोवतीं गरीं कर-

णाऱ्यांना बडबे काठीनें बडवून मारें सारतात] बडबडग्या—वि.

झोडलेला; काठीनें बडविलेला. याच्या उलट खळबाचा तुडविलेला;

(धान्य, दाणा). [बडविणें]

बडबा(बे)खार—पु. (गो.) बडाई; बडेजाव, आडपता [प्रा.]

बडखार—पु. बडिहार पहा.

बडस—पु. कफाचा, शेंवडाचा बेडका.

बडसर्चे—कि. (गो.) मेजवानी देणें.

बडहंस—पु. (संगीत) सारंगाचा एक प्रकार. यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र पंचम, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति पाडव-पाडव. वादी पंचम. संवादी षड्ज गानसमय माध्याह्न. [सं.]

बडा—वि. १ मोठा; थोर. २ जंगी. ३६० १ बडा घर पोकळ-बांसा. २ बडे बापके बेटे=बापाच्या मोठेपणावर डौल मिरविणारा मनुष्य. 'विलायतेतून आणलेल्या गव्हेरामध्ये बडेबापके बेटे आणि कपाळकंठे पुष्कळ आहेत.' -केले १.१८१. [सं. वृद्ध; प्रा. बडो, बड; हिं. बडा] **बडीरुहारी**—स्त्री. (ल.) डेकून. -राको

बडा—पु. १ एका जातीच्या अळवाचा कांदा. २ इतर; टोला; रोडा. ३ (व.) धान्य वगैरे साठविण्याची जागा; कोठार. **बडॉ**—पु. १ (गो.) न सोललेली सुपारी. २ (गो.) थरलेली बिदागी.

बडाई, बडाव—स्त्रीपु. बडाई, बडाव पदा.

बडाई—स्त्री. राजरोहाची, गुंडाईची, कायद्याविरुद्ध कृत्ये.

बडाळ-ळी—स्त्री १ क्षोभ; झुल; सार्वजनिक अव्यवस्था. २ गोधळ; दंगल (कामाची, माणसांची). ३ (एकमत नसल्यामुळे किंवा द्वयादिकांच्या अभावामुळे होणारे). दुःख; अडचण; ओढवस्तता; तारबळ; गैरसोय; ह्यगय. 'त्यांचे घरी जेवणाची बंडाळी असते.' -वि. ओढवस्त. 'या नात्याच्या गुंडाळ्याने गुंडाळुनि बंडाळचि झालें.' -अमृत १६.

बडि-डी, बडिया, बडियाना, बडिनाग—पु. कवडया साप. 'दोराचिया सापासी । डोंबा बडीना गव्हाळा ऐसी ।' -झा ७.१६३. [प्रा.]

बडि—स्त्री. (ना.) एक प्रकारची बैलगाडी; लढे.

बडि(डी)याळे—न. (गो.) मधाचे लहान पोळे.

बडिवार—पु. १ थोरवी; वैभव; तेज; महत्त्व; श्रेष्ठता; कीर्ति.

(किं० सांगणे; हाकणे; गाणे; आणणे; दाखविणे; लावणे). 'तुका म्हणे तुसा ऐसा बडिवार । शिणे फणीवर वणवेना ।' २ निंदा कृतव्य असतां अतिशयोक्तीने वर्णिलेला मोठेपणा; प्रौढी. 'याची बायको सारा दिवस बडिवार सांगत असत्ये.' ३ डौल. 'ऐसें बडिवारे बोलत ।' -गुप्त ४४.२४. [फा. बडि+वार]

बडिश—न. मांसे धरण्याचा गळ. 'विषयमहाप्रह्लाचे तोंडी । मी सांपडलों बडिशपिंडी ।' -एभा २०.३५०. [सं.]

बडी—स्त्री. १ (राजा) आंकडी; शेकाटी; शेकाटा. (फळे, फुले काढण्याचा). २ (कों.) काठी; छडी. ३ (कों.) दांडी (सोबळे वाळत घालण्याची) (कु.) ४ गवत गोळा करण्याची ओंकार काठी. ० ह्मतात वेचंप- (गो.) मारण्यास हात उगारणे.

बडी—स्त्री. १ बंदवार व घोल नसलेला कमरेपर्यंतचा अंग-रखा; बाराबंदी. २ (खा.) परकर 'नेसक्यावर डोकीवरून पदर केण्याचे बळ.

बडी—स्त्री. (व.) एक प्रकारचा लांब गाढा; दमनी; छकडा; सामानाची गाडी. ह्याला लहानगाड असेहि म्हणतात. [ते]

बडी-ड्या—वि. १ बंडखोर; बंडखोरांच्या टोळीचा पुढारी होण्यास नेहमी तयार असणारा; नवेंच लबांड उठविणारा. २ अवसळ; स्वच्छंदी; हडी; दुराग्रही (विशेषतः मूल). [बंड]

बडीच—वि. बडविलेला; सुत भरण्यासाठी बडवून साफ केलेला (जोट इ० वस्त्र). बडवीच, (प्र.) [बडविले]

बडीशे(शो)प—स्त्री. एक औषधी धान्य. या झाडाची पाने बारीक कोपिविरी सारखी असतात झाडाच्या तुऱ्यास बडीशेपेचे दाणे येतात. यांचा उपयोग मसाल्यांत करतात. अर्क अमांशावर गुणकारी आहे. [हि. बडीशोफ]

बडे(डि)जाव—पुस्ती. प्रतिष्ठा; उत्कर्ष; मोठेपणा; आढयता. 'ज्याला मिळेल भाकर अर्धी । त्याला बसायला घोडी जर्दी । त्याचे बडेजाव आठवारदी । सवेंच त्यावर झाली गर्दी ।' -अ. राजाच्या मिरवणुकीतील चोपदारांची पुढे चला ! बाडा ! वैभवता नांदा इ० अर्थाची ललकारी. [हि. बडेजाव-ऊ] ० करणे—कि. एखाद्याचा गौरव करणे; त्याची प्रतिष्ठा वाढेल असे करणे.

बडेल—न. बडे तळलेले तेल. बडेल पहा.

बडोदा—पु. (क.) बरगा; दोन्ही भिंताबापर्यंत असलेला अखंड वासा, बरगा पहा. 'घराला बडोवे घातले आहेत.'

बड्याबाजेखा डेकून—पु. (ल.) स्वतःची लुच्चेगिरी, डोंग नाकवूल करण्यांत शेकी मिरवणारा; बोदाबशिपाई.

बड(डा)ई—पु. सुतार. [सं. बडेकि; हिं; का. बडिगे]

बडत—स्त्री (संगीत) लहान लहान स्वरसमुदायांनी एक एक दोन दोन स्वर नवे वेळून तयार केलेली तान; आलाप. [हिं.]

बडती—स्त्री. १ बाड; वृद्धि; षडती कळा. २ मासि; लाभ. [हिं.]

बडया—पु. १ (कों.) शिपाई. २ गाडीच्या दांड्या उचलून ज्यावर ठेवतात ते शिपाई प्रत्येकी; बोडा. -मसाप २.२५२.

बडर—नपु. एक झाड व त्याचे फळ.

बडाई-इकी, बडाव—स्त्रीपु. आत्मस्तुति; फुहारकी; प्रौढी. बडिवार पहा. (किं० सांगणे; करणे; दाखविणे; मिरविणे). [हिं.]

(बाप्र.) ० मोगणे—कि. फुकटच्या मोठेपणाची कीर्ति उपभोगणे किंवा त्याचा डौल घालणे. ० मारणे—कि. तशी स्थिति नसताना आपला मोठेपणा सांगणे. ० ई(थ)खोर—वि. शेकीबाज; फुहारकी मारणारा; नसती प्रौढी सांगणारा.

बडे(ड्ये)ल—न. १ (कों.) बडे, घागे इ० तळून कडईत राहिलेले तेल. २ (ल.) तळून राहिलेले तेल. ३ (व.) फोडणी (जिरे; मोहरी इ० घालून) दिलेले तेल. ४ -वि. (व.) तापविलेले (खाण्याच तेल). [बडा+तेल; बड=बाडा+तेल]

बख्या—पु. (कौ.) आवूढ व घणसर लांकडाचा तुकडा; सोटा; दांडकें.

बखक—खी. (गो.) केवडयाचें झाड व पान.

बॅणखॅण—खी (गो) तुंग; कैदखाना. [बंद+खण]

बणगी—खी. १ बाजरीचें गोंड, कचोळ. २ बाजरीचा बारीक दाणा. ३ अशा दाण्यांची लहान रास, ढीग. ४ (कौ.) एक लहान उडवी, गंजी (गवत, भात, बरी, नाचणी इ० च्या पेंडयांची) [का.]

बणधी—पु. वणवा. [वणवा]

बणा—पु. (बे.) उंसाच्या शेताचा भाग.

बॅणों—पु. (गो.) फणस लवकर पिकण्यासाठी त्याच्या देंठा-जवळ ठोकतात तो छंदा.

बणीम—पु. (माण.) कडव्याचा एकत्र रचलेला ढीग.

बण्या—पु. बाणदाराचें हत्यार. [बाण]

बत—न. ऊन, सुर्याचें प्रखर किरण -शर.

बत—पु. खेद. [सं. प्रा.]

बत-अदी—किवि. जबरदस्तीनें. -आदिलशाही फर्मान.

बतर—खी. एक प्रकारचें पाण्याचें भांडें (मातीचें, काचेचें).

बतरक, बतरका, बतरखल—बदक; बदका; बदखल पहा.

बतकाठी—खी. (गो.) अंगांत संचार झालेल्या माणसानें हातांत घेतलेली काठी. [बेत, वेत]

ब-तंग—वि. जेर; लाचार, गतिहीन. 'चौफेर फौजा ठेऊन तीनचार दिवस बतंग केला.' -रा ४.५२. [फा. ब-तङ्ग]

बतणें—अकि. (कौ.) (गोटयांचा खेळ) एका गोटीपासून दुसरी गोटी अमुक अंतरावर रहावी हा नियम मोडून तिचें अंतर सुटणें, खेळण्याच्या उपयोगी नाही अशा जागीं येणें. वीत, पाऊळ इ०चे अंतरांनें गोटयांचें बतणें होत असतें.

बतना-बताणा-ना, बताडा—पु. बच्चा पहा. मोठया पागोटयांत घालावयाचें आंतील पागोटें. 'तिवट चुनडी समेत बतना व तुरा मुकेंसी।' -बाबसमारी १.११९. [का. बॅट]

बतमतेल—न. बुदाचें, कांफीचें तेल. -अथप २.१०८.

ब-तरीक—अ. १ नियमाप्रमाणें. 'यास्तव पुण्यासंनिध स्थळ निर्वैध बतरीक करून द्यावें.' -बाडवावा १.५५. २ म्हणून. 'त्यास ब-तरीक नजबन्ध ठेविले आहेत.' -दिसरा १.१२२ ३ दाखल. 'ब-तरीक मेजबानी म्हणून हत्ती एक घोडा दिले.' -दिसरा १.११४. [फा. ब-तरीक]

बतया—खीभव. (कु.) बाता; गप्पा. [बाता]

बता—पु. (राजा.) विरु. बता (कुठ्याचा). 'चूर्ण करील तुम्हाला धमं बता, अंगवेश हा खल हो।' -मोभीष्म १.२१.

बतां—पु. (गो.) साक्षी पेटी.

शको. ५. ४०

बताण—न. (नाविक) पठणास फळया बसवितेवेळीं त्यामध्यें राहिलेला पोकळ भाग-पोकळी बाकें घालतांना लंकडांनीं भरून काढणें.

बताणा-डा—वि. सामान्य रीतीपेक्षां आकार इ०ने मोठा; विशाल; अवाढव्य; अफाट; प्रचंड.

बताजांच—पु. (गो.) लष्करी पलटण [पोतू. बट्लो; इ. बटॅलियन]

ब-तारीख—अ. तारखेस 'ब-तारीख छ० २' -रा १६. ५९. [फा.]

बताव्या—पु. (व.) बडबडया [बाताडया]

बतावणी—खी १ अभिनय करणें; सोंग घेणें, आणणें; वेष धारण करणें. २ हावभाव; अभिनय; भाषण. ३ सोंग; ढोंग; बहाणा; थाप. ४ वजावून सांगितलेली गोष्ट ५ कीर्दींवरून केलेली जमाखर्चांची कच्ची खतावणी. [हि.] **बतावण्या**—वि. नट; मुख्यत्वेन रंगदार अभिनय करून हास्यात्पादक सोंग आणणारा. [बताविणें] **बतावि(ष)णें**—सकि. १ अभिनय व हावभाव करून सोंग आणणें. २ तिखटमीठ लावून सांगणें; अतिशयोक्तीनें किंवा सजवून वर्णन करणें (एखाद्या देवाची, वीराची दत्तक्या). (कि० सांगणें; दाखविणें; बतावून सांगणें-दाखविणें) ३ दाखविणें ४ धमकी देणें. [हि. बताना]

बता(सा)सा—पु. साखरेच्या पाकाची फुग्यासारख्या पदा-यांची मिठाई. [हि.] **बत्तासफेणी-नी**—खी. एक प्रकारची मिठाई [हि.]

बंताळ—पु. (गो) वेताळ; अकाळविकाळ माणूस [वेताळ] **बंक्को**—पु. (गो) धर्तंगण, लावर्हंद माणूस.

बती—खी. (विरु.) बत्ती पहा.

बनेला—पु. १ पन्नास ते पाचशे खंडी वजन नेणारें अहाज, गलबत; कच्छी, खारवी वगैरे लोकांचें गलबत. 'बतेला सावकारी रूपोरल इंग्रज मुंबईकर याजकडील.' -वाडसमा २ ६१ २ (कौ.) पडाव. [पोतू. बातेलें]

बत्ता-स्या—पु. १ (कौ.) कुठण्याचें, खलण्याचें दगडी किंवा लोखंडी साधन; दस्ता. २ गोटयांच्या खेळातील एक शब्द. बतणें पहा. ३ मोठें तपेलें (भातचें, वणयाचें). ४ (ओतकाम) पोकळ समईच्या मधला भाग ओतण्यासाठीं उपयोगांत आणलेला लोखंडी बार. [प्रा. बत्ता; फा. बत्ता]

बखिशी-सी—खी. १ बखिशांचा समुच्चय उदा० (अ) दातांची संख्या; (माणसाच्या तोंडांत एकूण बत्तीस दांत) असतात त्यावरून दातांची कमळी. 'पूषाची पाडोनि बखिशी। बत्तली होमी।' -कथा ३.११.१५३ (आ) बयाची बखिशी; बत्तीस बयें बयाचा काळ. 'आम्ही बखिशीत होतो तेव्हां पांच मणचें

ओसें उचळीत होतो.' (६) ताम्याची, जाळ्याची लांबी. उदा० बत्तीस हात लांबीचा तागा. २ (ल) बोलणे; भाषण. भविष्य. 'तो बोलला होता कीं तुमचें कार्य होईल त्याप्रमाणें कार्य झालें तस्मात् त्याची बत्तीस चांगली आहे.' ३ क्रियाचें एक व्रत; बत्तीस पौर्णिमा. [बत्तीस] म्हणुं तेहतिशी करीत नाहीं अशी बत्तीस करिती! = तेहतीस कोटी देवांच्यानीं जें होत नाही तें बत्तीस दांतांनीं (तोंडांनीं) होतें (अगिष्ट भाषणात प्रयोग). (वाप्र.) ० दाखविणें—कि. हंसणे (हंसांना दांत दिसतात यावरून) ० पाडणें—हालविणें—१ दात घशांत घालणें. २ थोडाईत मारून दांत पाडणें; सारे दात पडतील इतक्या जोरांनें थोडाईत मारणें. ० रंगविणें—१ दातांतून रक्त निघेल इतक्या जोरांनें थोडाईत मारणें २ (ल) विडा खाऊन तोंड व हिरड्या रंगविणें. ० लघणें—(वाईट गोष्टीचे) भाकीत करणें. ० घटणें—घडून घेणें; घडणें (अशुभ गोष्ट). ० हालविणें हालणें—अनिष्ट-सूचक भाषण करणें; वाईटाचें भाकीत करणें. ० मसाला—पु. घोडे, डेट इंस वेण्याचा बत्तीस औषधे एकत्र करून तयार केलेला मसाला. बत्तिसा—पु. १ बत्तीशी मसाला. २ बत्तीस द्रव्यांचा बाळंतिणीस यावयाचा काढा. ३ (ल) पुष्कळ पदार्थांचें मिश्रण.

बत्ती—की. १ वात (दिव्याची, मेणबत्तीची). २ (ल.) दीप; दिवा. ३ (फटाका, बाण, हातनळा इत्यादी) वातीचें तोंड. ४ वात (जखमेंत घालावयाची); पोत. ५ उमं फाटलेले अथें पागोटें; अरंद पन्हाचें पागोटें; अरंद व ५५ ते १२५ हात लांबीचें पागोटें. ६ दाखूची, डांबरी वात (सुगंगासाठी) (कि० घालणें; पसरणें). ७ छपरबंदांचा तिवांचा संच. यातील एक पातें हाथरतो, दुसरा त्यांजवर गवत घालतो व तिसरा त्यावर काबीट ठेवून तें सर्व बांधून आंखतो; बांदूची काठी; कांबीट. [सं. वर्तिका; हिं. बत्ती] (वाप्र.) ० वेणें—पेटविणें; शिलगाविणें. ० लागणें—(कामाला, घराला, संपत्तीला, रोजगाराला इ०) आग लागणें, जळणें. तिच्या पोटां पाठीं बत्ती लागो—एक शिबी. (एखादीच्या) संततीला व भावाबंदांना लवकर बत्ती लागो (लवकर मरोत). ० लाघणें—१ गृहादिकांस आग लावणें. २ (ल.) वैमनस्य उत्पन्न करणें; कष्ट लावणें.

बत्तीस—वि. ३२ ही संख्या; तीस अधिक दोन. [सं. द्वित्रिंशत्; प्रा. बत्तीस] ० हालविणें—पाडणें—दांत पाडून टाकणें. ० अक्षरी मंत्र—पु. 'कृष्णाय वासुदेवाय हारये परमात्मने। प्रणतेशानाशाय गोविन्दाय नमोनमः।' हा मंत्र. ० शुष्णी-लक्षणी—वि. १ सर्वगुणसंपन्न; शास्त्रांत सांगितलेल्या सर्व शुभ लक्षणांनीं युक्त. हीं लक्षणे बत्तीस आहेत. 'बत्तीस लक्षणी सावित्री कुमारी जन्मली।'—बसा २८. (उप.) अत्यंत मूर्ख; नालायक. ० निवृत्ता—जीवव. वृद्ध, पणु, मनुष्य, संसेचन, संहरण, स्तंभन,

हति, भस्मीकरण, सांकेय, पाथेक्य, तरी, नौ, नौका, अन्वपथ, घंटापथ, सेतु, शकुंत, विमाननयन, वासः. कुटी, मंदिर, प्रासाद, दुर्ग, कूट, आकार, आपण, राजगृह, आराम. देवालय, नगर रचना, युद्ध इ० विद्या. —मसाप १.२.६ बत्तीस राम पळोप—कि. (गो) पुष्कळ काळ जगून पुष्कळ अनुभव घेणें.

बत्त्या—बत्ता पहा.

बथ(थु)बा, बाथला—पु. चाकवताची भाजी [हिं]

बथथड—वि. मंद बुद्धीचा; बुद्धिहीन

बद—पुन. १ गर्मांमुळे होणारं गदं किंवा उठाणं २ (गोट्याचा खेळ) गोटी टाकण्यासाठीं केलेली लहानशी खाच. गल ३ (व) टेगणी, सखल जाणा. ४ —की (विदीदाइ) पांचव्या दांडूचें अंतर किंवा टोला (कि० मारणें) [हिं बद]

बद्द—न. (व) मुकटी, पीठ 'राळें बद वक्त मिळतें'

बद्द—वि. वाईट, नांच (विशेषतः समासांत उपयोग) [म. बध.

फा. बदः इं बेंड] सामाशब्द— ० मल-अम(म)ल-अमली पुष्की. १ दुष्कर्म, व्यभिचार, अविवाहित स्त्रीशी गमन 'सन्तु जाधवीण, तिने बद-अमल केला.'—ख ८.४२१३ २ हराम खोरी. 'बद-अमली करून बसल्यास रुपये श्रीमन्तांचे सुटतात असें नाही.'—ख ७.३७५५. ३ गैरवर्तणूक; बेबंदशाही. 'सुलकांत बद-अमली जाली आहे.'—दिमरा १.२२४. [फा.] ० अहदी-कौली—की. १ वचनभंग; शब्दाप्रमाणें वर्तन न करणें 'टिपू बहादूर यांनीं बद-अहदी केल्यास तिहीं सकारांनीं येक होऊन त्याची तम्बी करावी.'—रा ५.२ २ गैर-सलूक; अमैत्री. [फा.] ० कर्म-ख्याली-नकी. बद अम्मल, व्यभिचार [फा.] ० ख्याल-ली-वि. बदफैल, व्यभिचारी ० गोई-की ० पभाषण, निंदा 'लाहणी-बद-गोई वेली.'—रा २०.२२०. [फा.] ० विली-की. १ भ्याडपणा. २ वहीमखोरी. ० वील-वि १ भ्याड २ संशयी; वहीमखोर. —हिं २६१. [फा.] ० दुवा-की वेदुवा; शाप. 'बद-दुवा दिल्ली कीं या दोघाचा खाना खराव.'—मदर १.११८ [फा.] ० नकशा-क्षा-क्ष-नाम-नामी—पुनकी पाण-उतारा; मानखण्डना; दुर्लौकिक; अप्रतिष्ठा; बेअन्न 'लोकांत बद-नक्ष होय तें न कीजे.'—रा ८.२१३. [फा.] ० नजर-की. १ वाईट दृष्टि; कुवासना. 'दयांमध्ये टोपीकरांची बद-नजर.'—बाडमा १.३४०. २ वैर. —ख ७.३५६६. ३ वेगारंवासा; बेविश्वास. [फा.] ० नाम-वि. बेअन्न असलेला, झालेला; मान खण्डित; कुप्रसिद्ध. 'पुढें ऐसी बद-रहा वर्तणूक करून बद-नाम न होणें.'—रा १५.३८१. [फा.] ० नियत-नेत-नेक-की.पु. स्वामिप्रोद्ध; हरामखोरी. 'महाराजांचे पायाशी सेनापतीनें बद-नेत धरिला.'—मराचिथोडा ४९. [फा.] ० नियती-वि. स्वामि-प्रोही; दुष्ट हेतूचा. 'परन्तु जैपुरवाला प्रतापसिंग बद-नियती.'

—जोरा १. ० फैल—पु १ कुकर्म; दुर्वर्तन; दुर्व्यसन २ स्वामि-
द्रोह 'नाहींतर बदफैल करून फन्द कराल तर जावली मारून
तुम्हास कैद करून ठेऊं' —ऐस्कुले १.२४. ३ -वि. कुकर्म; रंडीवाज [अर. फिअल=कर्म] ० फैली—की. १ बदफैलाचें कर्म;
(मुख्यत्वे) रंडीबाजी; सोदेगिरी. २ गैरवर्तन ३ -वि. कुकर्म;
व्यभिचारी; पापाचरण करणारा. ० बोरई—बोथ—की १ घाण;
दुर्गंध. २ (ल.) बेअन्न; अपमान, दुर्लौकिक. [फा. बदवू] ० मस्त—
वि. १ गर्वानें मत्त झालेला; धुंद, उन्मत्त २ बंडखोर. 'गलीम
बहुत बदमस्त जोरावर जाहला' —पाव १२ [फा] ० मस्ती—
की. १ उद्धटपणा, ताडा; अभिमान, मगळरी; अरेरावी. २ बंड-
खोरी, बंड [फा] ० मामला—ली—पुत्री. १ कहराचें व दंडेलीचें
वर्तन, दाडगाई (मुख्यत्वे) पैशाच्या मागणीचा प्रतिकार करणारांचें
२ अन्याय 'साष्टीचें टाणें इंग्रजांचें बदमामली करून घेतलें.'
—बाडसमा २.१९ ३ हरामखोरी; बेइमानी. ४ गोंधळ; अव्य-
वस्था. ५ भिडेपणा. -वि. १ लुब्धा; हरामखोर. 'इंग्रज फार
बद-मामली आहेत.' —रा १२६. [फा] ० मास—श—प—वि.
१ वाईट रीतीनें उपजीविका करणारा. २ (ल.) दुराचरणी; गुंड;
पुंड. [फा. मआप=उपजीविका] ० माशगिरी—की. गुंडगिरी;
पुंडपणा. ० रंग—पु. १ नष्ट, भ्रम झालेला मान, ऐश्वर्य, घाटमाट.
२ ऐश्वर्य इ० च्या भेगांचें झालेला अपमान; मानखंडना; उपहास.
३ वेरंग. ० रस्ता—राहा—राह—पु. वाईट किंवा गैर चाल, वर्तन;
अन्याय. 'ह बदरहाची कैफियत.' —ख ३.३५००. [फा.]
बदराई—राह—हा—ही—वि १ बदकमानें वागणारा; कुमारी.
'बदराईच्या पाडी दाढा. लागे तुकयाचा हुंदाडा.' —तुगा २८२४.
२ -किवि कुमारीनें 'कोगी बद-राह वर्तली तर तुम्हां लोकांनीं
बुद्धिवाद सांगावा' —रा ८ १२६ [फा] ० लाम—नाम—
नामी, बदलौकिक—वकर—वकरी—वक्र—वकी—नुपकी. १
दुर्लौकिक; बेअन्न; अपकीर्ति; बदनामी. २ अयोग्य आरोप; दोष;
ठपका; दुर्निमित्त. (कि० घालणें; ठेवणें; आणणें; येणें) -वि.
कलकित; दुर्लौकिक झालेला. 'आम्हास बदलाम करूं नये.' —ख
१०.५६२९. 'नबाब बुद्धिवन्त होत्साता हे बुद्धी वृद्धापकाळीं करून
बद वक्र करून घेतला.' —त्रप ४५. [फा.] ० बखत—वि. दुर्दैवी.
[फा.] ० सल्लूक—पुकी. गैर वर्तणूक; अन्याय. [फा] ० ससला—
की. वाईट मसलत. ० ससलागार—पु वाईट मसलत देणारा.
[फा.] ० सुरत—वि. अवलक्षणी मुदेचा; कुरूप. [फा.] ० सर—
वि. वाईट स्वराचा, आवाजाचा; बेसुर (गाणें, वाद्य) [फा.]
० हवई—की. १ खोटी बातमी; हव्तेल गप्प. -वि. विशेष खोटी;
अगदींच वाऱ्यावरची. 'अशा बदहवई आवया उडविली त्यात
जीव नाही.' —ख १.१९३. [फा] ० हवा—की दुर्दिन; वाईट
हवा. [फा.]

बद्—किवि. पुरतेपणीं; पुरा होईतों; काळोकांत इ० [बद् ध्व]
बंद—पु. १ बाधण्याचें साधन; दोरी; फांत; नाडी. २ बंध;
बंधन; मर्यादा; शिस्त. ३ (ल.) वेडी; श्रंखला; आळा; कोंडी.
४ अटक; कैद. 'बळें तोडिला, बंद त्या प्रीदशाचा.' —५ अंगरखा,
बंडी इ० स बाधण्यासाठी लावलेला कसा. ६ नियम; कायदा;
अट; शासन. '... लिहिण्यास कांहीं नियम व बंद असतील असें
साप्रातचे दफतराचे स्थितीवरून वाटत नाही.' —इनाम ४८. ७
संधि, बोटाचा साधा; पेंरे ८ वंशी कागदाच्या तावाची घडी;
दोन वरखी कागदाचा ताव; कागद दुमडल्यावर त्याचे प्रत्येकी
होणारे दोन भाग, घड्या. त्यावरून बुवंदी, तिबंदी, चौबंदी इ०
'बंद कागदाचा कोरा असे.' —चांगदेवचित्र ३.२०. ९ (गंजि-
फाचा खेळ) हातातील एका रंगातील अगदी खालचा हुकूम;
राजा, वजीर यांच्या शिवाय वरच्या दरजाचें पान. १० (ल.)
जमाव; राग, टोळी. 'बंद कापिला गोसाव्याचा।' —ऐपो ३९२.
११ (इमारांत) भिंतीच्या रंदाचा एक दगड किंवा बीट. (इं.)
हेडर. —मॅट ४६. १२ (बैलगाडी) सुभाची दोरी. १३ (हिं.)
भरती—शर. [सं बन्ध; फा. बन्द] -वि १ रोषलेला; अड-
विलेला, मना केलेला (रस्ता, वाट). २ थांबलेलें (काम) ३
लावून घेतलेलें (दार इ०). (वाप्र.) बंदा खालीं बसणें,
सहस्र बंदाखालीं बसणें—बंधांनी, कर्तव्यनेनें (विशे-
षतः शपथच्या, वचनाच्या) बांधले जाणें. भरल्या बंदांत-
बंदाखालीं—बसणें—जाणूनबुजून, नांदत्या घरांत, भरल्या घरात
बसून, वचन पुरें न केल्यास, खोटे बोलल्यास अनिष्टाचा प्रसंग
येणार असें माहीत असूनहि शपथ घेणें, वचन देणें, खातरीनें
सांगणें या अर्थी (स्वतःचें म्हणणें खरें आहे हे शपथप्रमाण
करून दाखविणाऱ्या मराठी वाप्र. पैकीं हा एक आहे. याच्या सार-
खेच पुढील वाप्र. आहेत—ही काळीरात्र झाली (चाल्ली) आहे; हा
रामपहारा आहे; भरल्या तिन्हीसाजा; मरती राज झाली; सूर्य
तप्तो आहे; मी अन्नावर वसलों आहे; रक्षाची आण; खोटे बोलेल
तर जीम झडेल; तुमचे पाय समक्ष इ०) भरल्या बंदांत—बंदा
खालीं—किवि. भरल्या, वसत्या घरांत, घराखालीं (रडणें, भाडणें
इ०चा निषेध कर्तव्य असतां प्रयोग). सामाशब्द—० खण-
खाना—पु. बंदीखाना, कैदखाना; तुरुंग. ० ख(खु)लास—स्ती-
पु बंधन, बंद यांतून मुक्तता. -वि. कैदेतून सोडलेला; बन्धमुक्त.
'अगोदर... तुला माची बंदखालासी करून.' —दिमरा १.३०७ [अर.
खलास=मुक्ता] ० छोड—पु वनछोड पहा. ० लेख—पु. नियम,
कायदे यांचा ठराबबंद, तक्ता. ० शाळ—ळा—की. तुरुंग; बंदीखाना.
'बमुदेबेवकीची बंद फोडिली शाळ।' —तुगा ४८२.
व(त)दक—पु. एक पक्षी; पाणकोंबडा; कलहस. याचीं अंडी
व मांस खातात. [फा. बतक्] ० मुख—वि. बदकाच्या चोंचीसार-
खे लांबट तोंड असणारा (बोडा). हे शुभलक्षण आहे.

वक्क-कन-कर-विनी-विशी—किवि. मृदु व थलथलीत पदार्थांचा कठिण पदार्थाशी संबध होतांना, लोणी, शेण इ०चा गोळा पडतांना, चिखलात पाय घसरतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन. [ध्व.]

वक्कदा(इया)म—उ. (शुभकारक) बोडा. ' दोन्ही धवेस धट सुन्नक देखणे कान असूव, जबडा हंते दो वदकदयाम तुरंग, ' ' परम रागीट कुमाईत । वदकदयाम स्थिर चालत । '—ह २२.४५. [वदकदान या नावाच्या शहरावरून]

वक्क(त)का—उ. १ मुष्टिप्रहार; दोसा, गुद्दा. २ (लोणी, शेण, चिखल इ०) मृदु पदार्थांचा लडान गोळा. [ध्व.]

वक्क(त)खल—न. दबलेली, खोलगट, अथवा सखल जागा, तळ, पात्र; लवण. ' तें गाव वदखलात आहे. '—छी. फतकल; ऐसपैस घातलेली माडी—वि. १ खोलगट (जमीन). २ ठेंबू (माणूस, जनावर) ३ थक्कल; बसकट (ताट, इमारत इ०).

वंदगी—स्त्री १ दास्य; सेवा, चाकरी; गुलामगिरी ' यादगार बेग रावसाहेबाचे बंदगीस गेला आहे. '—रा १.६३. २ मायन्यातील आरंभीचा स्तुतिवाचक शब्द. ' बंदगीस अजे रोशन होय. '—रा ६.१५७. ३ बंदन; नमस्कार; सलाम [फा]

वंदगी, वंगी—स्त्री. गांठोडे; पारसल. ' दोन बंदया दालिबे गुजाली. '—रा ७.१३३. [फा. बुन्गा=सामान; फा. बंद=बंद]

वक्कगुळे—न. (व.) लठ मनुष्य, लठमराती (तिरस्काराने) बंदगुलच्या बंदगुले टाण्यांत कसे मावले ! ' [बंद=गाट]

वक्कगे—न. १ फोल, कचरा; सालपट (शय. धान्ये, कडधान्ये, फळे इ०चा). २ रेव, माती; गाळ, खडा, गदळ (धान्यातील, साखरेतील, वारूतील). ३ क्षतांतील वृ अथवा लस. ४ उठे (पानांत राहिलेले)

वक्कवे—सकि. १ (गो.) दर अथवा किंमत ठरविणे २ (गो) परबणे. ३ (गो) बल होणे. ४ (गो.) जुमानणे. [बघणे]

वदड्डणे—सकि. चोपणे; मारणे [सं बंध]

वदधद-वदां—किवि. सरबरेत पदार्थे (वही, आंबरस, पू इ०) ओततांना किंवा बाहेर पडतांना, ढिला अथवा फुटका पृष्ठे वाज विताना, वदका मारतांना, पोकळ जमिनीवरून चालतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन, थपाथप, (कि०वाजणे; करणे, पबणे, मारणे). **वक्कवक्क**—अकि. १ बंदबद आवाज होणे (फुटक्या नगाऱ्याचा इ०). २ पू इ० पिकणे (उठाणे, गाठ इ०तील) ३ पडद्या-मुळे जड, भारलेले, बौदलेले होणे (बोके, नाक इ०). [ध्व.] **वक्क ववीत**—वि. बंदबद आवाज करणारा (फुटलेला मृदंग, भांडे इ०).

वक्क—वि. (व) जून; निम्बर.

वक्क—वि. अजीणे करणारे. —सार.

वक्क—न. बोरीच्या झाडाचे फळ; बोर. [सं.] **वक्करी**—स्त्री. बोरीचे साब. **वक्करीकदार**—पुन. हिमालयाच्या शिखरावरील एक पवित्र स्थान; बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे. बारा ज्योतिर्लिंगे पडा.

वक्क—न. १ गलबते कांडास लावण्यास व मालाची चढ. उतर करण्यास सोईचे समुद्रकिनाऱ्यावरील ठिकाण किंवा असे ठिकाण असलेले शहर; समुद्रकिनाऱ्यावरील, खाडीवरील उतरण्याची जागा, धका. २ समुद्रकिनारा [फा. बंदर] (बाप्र.) ० **करणे**—१ मधल्या बंदरांत नांगर टाकून जहाज तात्पुरते थांबविणे. २ बंदरात किंवा कोठेही जहाज नांगरणे ० **वहाणे**—तुफानामुळे बंद झालेले बंदर खुले होणे, असणे. सामाशब्द—० **कांठ-ठा-किनारा**—पु. समुद्रकिनारा; समुद्राचा काठ, तीर. ० **वाट-की**. समुद्राच्या, खाडीच्या बाजूने असलेला रस्ता. ० **सई-सही**—चि. इच्छित बंदरास पोचलेला; जलमार्गाने, खुशकीने बंदरांत दाखल झालेला (माल इ०). **बंदरी**—वि. १ बंदरांत आलेला; आयात (माल). २ बंदरासंबंधी. ३ (कु.) हुबार; धुते; जाणता; **बंदरी जिखस**—पु. १ परदेची माल. २ (सांकेतिक) मासळीचा कुडा. **बंदरी मेखा**—पु. वदाम, वेदाणा इ० झुका मेखा.

वक्क—न. १ बानर; माकड. २ (ल) हुबार; धुते; बाणाक्ष; चलाख (डावपेचांत). [हि.] ० **वाला**—पु. बानर, माकडे व बोकड ह्यांचे खेळ करणारा मुसलमान. —गांगा १२१.

वक्क(द्व)का—पु. १ सोबत व संश्लेष करण्यासाठी घेतलेला सरकारी शिपाई-प्यादाचा पहारा. ' सरकारावून दस्तक व वदरका वेजून. '—ख ३५७३. २ सोबती. ' वदका प्रयोजन नाही. '—विवा ४५. ३ तंबूच्या खांबावरील टोपण [फा.]

वक्कख-खा, वक्कख—स्त्री. वादरखा, वादरस पदा [फा.]

वक्करा—पु. एक प्रकारची होडी, नाव; गलबत. [हिं. वजरा]

वक्करा-री—पुस्त्री. १ (सराफांची) पैसा ठेवण्याची पिशवी. २ कोथळा. ' दाखत बंदरे. '—ख ३४८२. ३ बोड्यावरील गोणी. [अर. बदा]

वक्क(इ)ळ—पुस्त्री १ पालट; फाट; फरक; अंतर (कि० करणे). २ मनाचा पालट, फेर. (कि० घेणे). ३ आपल्या वचनापासून फिरणे; माघार; उलट. (कि० खाणे). —वि. उलट; भलते. ' इक-डून ऐवज पावला असतां बदल गोष्ट सांगितल्यास ऐवज मावारा घ्यावा. '—ख ११.५६६०. —शम. १ करिता; बदला; विनिमयाने. २ जागी; ऐवजी. ' पागोटचाबदल हा शेला देतो. ' ३ कारणे; साठी. ' अध्ययनाबदल त्या गाथांत राहणे प्राप्त आहे. ' ४ मुळे. ' पाषाणाबदल हत्ती, घोडे, उठे बहुत मेले. '—मराचिथोडा ६२. [अर. बदल] ० **व्हेणे**—सकि. मोबदला देणे; खर्चाकरितां देणे. ' बदल देणे वतनांत लोकांनी. '—बाह-शाळ १. **वक्कल, वदलावण**,

बदलाचें लग्न—न. साटेंलोडें; दोन घराण्यांनीं परस्परांच्या घरीं सुलीं वेणें व त्याच्या करणें. **ब्यातर**—शभ. साटीं; कारणें; मुळें. **मुशुधारा**—प. रोख, ऐतजिनसी, जमिनीच्या रूपांन सरकारी नोकरांस दिलेला पगार, वेतन, मुशारा. **बदलणें**—सकि १ पाल टणें; फेरफार करणें. २ फिरविणें; परतणें; वेगळें बनविणें. ३ एक सोडून दुसरें घेणें **बदलून बदलून**, **अदलून बदलून**—किवि. आलटून पालटून. **बदलणें**—अकि. १ (सामान्यतः व ल.) बदल होणें. २ उलटणें, बंड करणें. ३ नाकबूल जाणें. ४ परत फिरणें (प्रतिक्षेपासून, कृत्यापासून). **बदलून-उलटून-फिरून पडणें**—अंगावर येणें; प्रतिकूल होणें. **बदला**—प. १ बदलून घेण्याकरिता परत केलेलें नाणें. २ सुड; फेड; उडें; प्रतिक्रिया (किं० घेणें). ३ मुशारा; वेतन. ४ एकाच्या एवजीं दुसरें घेणें. ५ रोख्याची किंमत बाडेल या अपेक्षेन 'बेल' नें तो खरेदी केला असता पटावटीच्या वेळीं व्यवहार पुढें डकलण्यासाठीं याच्या लागणाऱ्या व्याजाचा दर. —वा. गो. काळकृत व्यापारी उलाढाली. —शभ. करितां; जागीं; कारणें **बदलाबदल**—ली—की. विनियम; अदलाबदल; उलटापालट **बदला मुबादला**—प. चलन, पैसे बदलणें; सराफी. **बदलाई**—की. उलटापालट. **करणें-बदलाईस येणें**—१ माचार घेणें; परत फिरणें (कामापासून). २ प्रतिकूल होणें; नाकबूल करणें (इक ६०). **बदली**—पुथी. १ बदलणें; फिरवणूक; पालट (सेत्रीपाहारा, संरक्षक, सैन्याची टोळी इ० चा). २ तात्पुरती सुटका करण्यासाठीं दिलेला मनुष्य, टोळी. ३ बदल्या; एकाबद्दल दुसरा दिलेला मनुष्य ४ दुसऱ्या व्यक्तीं नेमणूक. ५ मोबदला; विनियम [हि.]

बदला—पु (अडत) आलें वजनावर बढविताना निरप-योगी म्हणून काढलेला माल. [बदल ?]

बदला—वि. कमी गोलवट; चपटें किंवा थोडें लांबट आकाराचें; हलक्या जातीचें, डबदार (मोतीं). **गोलवडा मोतीं**—न. थोडें गोलवट पण वरील कवच साफ, मऊ नसून खडबडीत असलेले मोतीं. **चाट मोतीं**—न. साधारण पाडेर, अगदीं सफेत, अगदीं लाल पिवळें, खुल्लें व गोलवट जातीचें मोतीं.

बंदुसया—पु. मांडीपाशीं हुक्याप्रमाणें दिसणारें थोड्याचें एक हाड. —अथप २.३१८.

ब-वृहत्तर—अ. प्रमाणें, पूर्वेवत. 'किलथाचा बन्दोबस्त ब-दस्तुरीं चालत आहे —रा १०.३४२. [फा.] **साविता**—किवि. पूर्वबहिवाटीप्रमाणें. —रा ८.२१८. [फा.]

बंदा—पु. १ दासीची पुरुषसंतति; (गो.) रखेलीची संतति. २ आबडता दास; सेवक; गुलाम. 'सागेन मर्चाची क्यात बंदा बाजीबा म्हणवितो.' —ऐपो ६३. ३ (गो.) दासासारखा वागणारा; देवळी. ४ (गो.) गाणाऱ्यांची एक जात. —वि. (ल.) उपकृत; उपकारबंद. [फा. बन्द]

बंदा—वि. १ लहान नाण्यांत न मोडलेला; अखंड; सबंद (रुपया, मोहोर, अधली इ०). २ निश्चित; नियमित; ठराविक; नेमलेली (चाकरी, कर्तव्य, वेतन). [फा. बन्द]

बंदाटी—की. १ (का.) एक खुजें व झुपकेदार झाड. माशांना घाबरविण्याकरिता हें नदीच्या पाण्यावर आपटतात. २ बंद बांधण्याचें साधन. ३ वेडूची काठी. [स. बंध ?] **घालणें**—(मारकट जनावराची धार काढतांना) काठीला दोरी बांधून ती त्याच्या शिंगास अडकविणें **बंदाटणें**—सकि (कर.) बांधणें.

बंदाड—की. (व) सखल जागा —वि. पुष्कळ. [खबदाड] **बंदाडणें**—न. झोडपण्याचें, मारण्याचें हत्यार. —सकि. (अशिष्ट) सडकणें, झोडपणें, चोपणें; मारणें (काठीनें, चावकानें, मुठीनें) [ध्व.]

बंदाफळ—न (मऊ झालेले फळ पडताना बंद आवाज होतो त्यावरून ल) जंगी, फोपशा, थलथलीत मनुष्य [ध्व.]

बंदाबद्-बंदा—किवि. जलद व लागेपाठ पडणाऱ्या पदार्थांच्या किंवा जोरांनें बुक्या मारण्याच्या, निसरड्या जमीनीवर पाय निसरून माणसें इ० पडण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन; बंदबंद पडा [ध्व] **बंदाबद्दी**—की १ अनेकांनीं परस्परांस बुक्यांनीं वगैरे बदाबद मारणें; बुकलाबुकली. २ सोंगट्यांचा, चेंडूचा एक खेळ. [बदाबद]

बदाम—पुन १ कठिणकवचयुक्त एक पौष्टिः फळ व त्याचें झाड. कडवा व गोडा अशा याच्या दोन जाती आहेत बदाम खाण्यास पौष्टिक असून साल जाडून दातवण करितात तेल औषधी आहे २ (पत्त्याचा खेळ) बदामाच्या आकृतीचें ताबडथा रंगाचें पान [फा बादाम] **बदामी**—वि. १ बदामासारखा (रंग). २ बदामी रंगांन रंगविलेले (वस्त्र). ३ बदामाच्या आकाराचा (पदार्थ). **बदामी खरवाई**—की (सोनारी) विशिष्ट घाट वेण्यास उपयोगी, गाडीच्या आंखासारखी बदामी आकाराच्या टोंकाची कांब. **बदामी हलवा**—पु बदाम मिश्रित हलवा

ब-दिमाख—किवि ऐंटीनें; ऐटदार; छानछोकीनें. 'पाच हजार खासा ब-दिमाख पोशाख करून बसले' —होके १०४. [फा]

बंदि(दी)स्त-स्ती—की. १ सामान्यतः इमारत; इमला. २ रचना; बांधणी; घडण (इमारतीची इ०). ३ व्यवस्थित, नियमित रचना. ४ बंदोबस्त 'सदहू किलथाची व कोटाची बंदीस्ती करून.' —मसाप २ १८०. ५ फादलीच्या, कागदाच्या पुड-क्यांच्या मुखगुष्टावर अंक, खुण घालून त्यांचें अंकन, हिशेब करणें. —न. १ ठराविक वेतन, पगार. [स. बंध; फ. बंदश] **बंदि(दी)स्त-स्थ**—वि. १ कुडलेला; गवंडीकामानें बंद केलेला; बांधलेला. 'ह्या घरांत चार खण बंदिस्त, पांच खण मोकळे' २ बांधून काढलेली, तोडाचे जागीं गवंडीकाम असलेली (विहीर,

तळें, बंधारा). ३ बाघजेलें; भोंवतीं भिती घातलेलें; तटबंदी, गवडी कामांनें सुरक्षित केलेलें (घर, आवार, बाग, बाडगें). ४ ठाविक; नियमित; निश्चित. ५ बंद; निगडित, निगड. ६ तुफगात टाकलेला; कैद केलेला. ७ खोसभोगरहित; नैष्ठिक ब्रह्मचर्य धारण करणारा. ८ सुव्यवस्थित-रचित-नियमित-शासित (राज्य, सैन्य संस्था) ९ चोख, चांगल्या रीतीन ठेवलेला, चालविलेला, आटोपिलेला (दिशेब, खटलें, काम). १० सुशिक्षित, आकलित; शासित बंधिस्त लेख-पु पुस्तकातील लेख याच्या उलट मोकळा लेख. बंधिस्ती-वि १ मजबूत, भरीव, भरभक्कम चिरेबंदी (इमारत) २ नियमित; व्यवस्थित, बरोबर (वतन, क्रिया, काम). बंधी-—झी. १ आळ; आरोप २ कपट 'त्याच्या मनांत बंदी नाहीं.' -चिमा ३६. [फा. बंद=बाईट]

बंदी-—झी. गडी; जमीनीत खणून केलेला खळगा; गल. -मराठी खेळाचें पुस्तक पृ. २८.

बंधी, बंधी(दि)जन-पु राजादिकाची स्तुति करणारा; स्तुतिपाठक, भाट; वैतालिक(भाट प्रत्यक्ष दरबारांत येऊन राजाची स्तुति करतात व स्तुतिपाठक, वैतालिक, बंदीजन हे पडद्यांतून स्तुति करतात) 'हातीं घेउनी पाडुका। उभा बंदिजन तुका।' -तुगा २७८ [सं.]

बंधी-—झी. १ अडथळा, प्रतिबंध; मनाई. 'त्याला येथें येण्याची बंदी आहे.' २ उपरम; थांबविणें; बंद ठेवणें (काम, चाल) ३ रतीस; उकाडा (दूध, तूप इ०चा) 'आमच्या येथें दोन शेर दुधाची बंदी आहे' ४ तुरुंग, कैद, वंजन. ५ -पु. कैदी; कारागृहांत ठेविलेला [सं. वंश; फा. बंदी] बंधी घालणें-तुफगात, कैरेंत टाकणें 'रावणे बंधी घालें इंद्रासी।' -एमा ९.१५. बंधीखाना-शाळा-पुझी कारागृह, तुरुंग. 'कामकोष बंधी खाणी। तुका म्हुणे दिले दोन्ही' -तुगा २११३. ०पाल-पु. तुरुंगाधिकारी, जेलर ०मुदत-झी ठाविक, नियमित काल (हुंडीच्या फेडीचा). तारखेसारखे सुदत. याच्या उलट कचची, छुली सुदत. ०मोक्ष-पु. वंधनातून सुटका. ०वान-स्थ-पु. कैदी

बंदीक, बुदीक-न. १ (गो.) कुणगा. २ गोंगरी घान्ये. ब-दील-खानर-किवि समाधानासाठी; मनाच्या खातरी करिता. 'ब-दील-खातर हज्रतीचे एवढयावर टावा झाला.' -रा ५.३१ [फा.]

ब-दील-माहीद-किवि. अनन्यभावानें. -वि अनन्य भाव ठेवणारा. -इमं. [बदिल+अर मुवहहिद]

बदू-पु गोठपाच्या खेळातील जमिनीतील गल, बंद; खळगा.

बंदूक-ख-झी. १ दाखल्या योगानें गोळी मारावयाचें, लोखंडी नळी, दस्ता असलेले यंत्र, नगंधयंत्र. -राज्य ८.१७. २ (विह.) तोडणाची बंदूक. [तुकी बंदूक; फा. बंदूक्] (वाय.)

०उडणें-बंदूक पेटून तीतील गोळी जोरानें सुटणे ०डांगणे-मारलेल्या जनावरास खाण्याकरिता बाघ परत येईल तेव्हा बंदूक त्याचे अंगावर उडवी म्हणून ती त्या मारलेल्या जनावराजवळ पुरणें. ०दार-पु. बंदूकवाला शिपाई

बंधेज-स-नवि. १ बंधेज पहा २ -पु बंध; बंदोबस्त. 'राज्याचा खर्चबंद बंधेज बाधून.' -मोडुके २३ [फा. बंदिश्]

बंधेशो-पु. (गो.) सोनारजातीपैकी लेकबले.

बंधेस्ती-झी (कों.) बाघ वगैरे घालून शेताची व्यवस्था करणें; पेटाऱ्याने माती ओढून जमीन सारखी करणें वगैरे बांध बंधिस्ती करणें-शेतातील उंच जागेवरील माती खणून ती बांधावर घालणें व सखल जागी पसरणें.

बंधोबस्त, बंधोबस्ती-पुझी. १ ठरावणूक, ठाकळिकी; व्यवस्था 'येथें तुमच्या खर्चाचा व जायदादीचा बंधोबस्त करून देऊं.' -दिमरा १.२८०. २ आळा; नियमन; शासन ३ तजवीज. 'रात्रीची दगाबाजी करील, यास्तव छविऱ्याची बंधोबस्ती चांगली असावी' -ख ४.१५१०. ४ कैद; शिक्कत. ५ चालीचा व्यवस्थितपणा. ६ मर्यादशील वर्तणूक, आचरण. ७ योग्य मांडणी; सुव्यवस्थित स्थिति; पद्धतशीरपणा. ८ निकाल. [फा. बंदुबस्त]

बद्ध-किवि. पूर्णपणें; अगदीं; चरचरीत; थेट. 'तो गांव एधून बद्ध चार कोस आहे.' बलक पहा. [सं. बद्ध]

बद्ध-वि. १ न वाजणारा (रुपया इ०). २ निय [सं अवच] बहल-बदल पहा.

बडी-झी. (व.) १ निदा; वदनामी, दुर्लौकिक. 'कोणाची बडी करूं नये.' २ बाईट ग्रह; कपट. 'त्याच्या मनात बडी आली.' [फा.]

बद्धू-वि. १ वेअत्रचा; दुर्लौकिकाचा; बाईट. २ दुर्गंधीचा; बेचंव; खराब झालेला. ३ डाग लागलेला; कलंकित. 'त्याचें नांव बद्धू झालें किंवा केलें.' [फा. बद्ध=बाईट]

बद्धू-वि. (अपराधासुळे, लज्जेसुळे) निग्रह केलेला; दाबलेला; दारा बसलेला; प्रतिबंध केलेला; बाईट मानला गेलेला. 'मी ह्या दुष्टाचे संगतीस लागून त्या गृहस्थाचा मात्र बद्धू झालों.' [सं. बद्ध] ०होण-कि. कलंकित होणें.

बद्ध-वि. १ बांधलेला; जखडलेला. २ लं. कंबर बांधलेला; तयार [सं.] ०क-पु. १ मलाबरोबर; बद्धकोष्ठ. २ जाचणारे कृत्य; दुष्टकर्म. -वि. १ कोंडणारा; अडविणारा. २ त्रासदायक; उपद्रवी. ३ बद्धकोष्ठ असलेला. ४ कृपण; चिक्कू. 'नविसंघे भांडारा। बद्धकु जैसा।' -झा १३.५०१. [सं.] ०कटाक्ष-न. १ (रोंखलेली, आणि मोधाची दष्टि) कायम व प्राणोक्तिक वर; हाडवेर; वैमनस्य. २ एकाग्र लक्ष, दष्टि. -वि. असला द्वेष, असलें लक्ष असणारा. [सं.]

०कुष्ठ-कोष्ठ-न. धोचास साफ व होण्याची सवय; मलाबरोबर;

साखळा. -वि. कोठा साफ नसलेला; अवरुद्धमल. [सं.] ०ता-झी. बंधन. [सं.] ०पद्मासन-न. आसनाचा एक प्रकार पद्मासन घालून हात पाठीकडून फिरवून उजव्या हाताने उजव्या पायाचा व डाव्या हाताने डाव्या पाखाचा आंगठा धरणे. याच्या योगाने शिरा साफ होतात, पाठीला पोक काढून बसण्याचा संवय नाहीशी होते, श्वासेच्छ्वास चांगला होऊ लागतो -संयोग ३१७. [सं.] ०भौमिचारी-न (वृत्त्य) पोटाच्याचें स्वस्तिक करून उभे राहणें व माड्या हालविणें. [सं.] ०मंत्र-वि. मंत्र म्हणून बद्ध केलेला; जखडलेला. [सं.] ०मुष्टि-वि. १ मूठ मिटलेला. २ (ल) कृपण; कंजुष; चिक्क. [सं.] ०मूल-वि. १ खोल व दृढ मुळ असलेला; मुळें खोल गेलेला २ पक्षा, दृढ व सुरक्षित झालेला (वृक्ष, रोग, अधिकारी) [सं.] ०वैर-न. बदकटाक्ष अर्थ १ पहा. -वि. बदकटाक्ष असलेला [सं.] ०दास्य-वि. हत्यारबंद; समुद्र; सायुध. [सं.] बद्धांज(जु)लि-ळी-वि. १ हात जोडलेला (विनंति करण्याकरिता किंवा आदर दाखविण्याकरिता) २-झी. हात जोडण्याची क्रिया 'पुढे उभा असा मारुति। बुद्धांजुली करो-निया।' [सं.] बद्धासन-न. पचण्यास कठीण पदार्थ (गहू, उडीद, हरभरा इ० चा). [सं.] बद्धायु-वि. आयुष्याची नियमित मुदत असलेला [सं.] बद्धि-वि. बांधलेला; अडकलेला [सं.] बद्धा, बद्ध्या, बद्ध्या-पु. (व.) बकरीयवडा लहान बैल. बंध-पु. १ नियम; कायदा; शासन; करार २ (व्यापक) आळा; निबंध. ३ मर्यादा; सीमा; हद्द; इयत्ता ४ श्लोक लिहिण्याची एक पद्धति, विशिष्ट आकृतीच्या कोट्यांत विशिष्ट प्रकारे याची अक्षरे लिहितात पद्यबंध, वापीबंध, चक्रबंध इ० यांचे प्रकार आहेत ५ दोरीचा, फित्तीचा तुकडा. बंद; बांधण्याचें साधन ६ बंधन, बांधणे ७ (ल.) साखळी शृंखला, वेडी; अडथळा, विरोध जसें-मोहबंध, मायाबंध, भवबंध इ०. ८ कैद. 'तोडावे बंध सबळ सोडावे भूप हात जोडावे।' -मोसभा १.१०६ ९ रचना, बांधणी. 'मुमुट-बरी स्तवक। ठायीं ठायीं पूजाबंध अनेक।' -झा ११.२२०. १० (योग) विशिष्ट मुद्रा; मूलबंध; उड्डियानबंध 'माजि घटिका लोपे। बरी बंधु जो आरोपे। तो जालधरु म्हणिपे। पंडुडुमारा।' -झा ६.२०८. ११ (बुरडी) सुपाची सळई व वीण ज्या कामटीनें एकत्र विणतात ती कांब [सं.] ०त्रय-न. उड्डियान (नाभिस्थानी); मूल (गुदस्थानी) व जालंधरबंध (कंठस्थानी). 'मेदिनें बंधत्रय। कुंडिणीयोगे।' -स्वादि १०.५.३८. [सं.] ०मोचन-न. प्रति-बंधांतून मुक्तता. -वि. बंधापासून सोडविणारा. [सं.] ०क-न. गहाण. -वि. बंधन करणारे 'तेथीं बंधकीं कमीं सुटिजे। नामे येणे।' -झा १७.३६६ ३ लोभी. [सं.] ०की-ळी १ दासी. २ व्यभिचारिणी. [सं.]

बंध-पु. (महानु) महाभाग्य.

बंधणे—बन्धि १ मताप्रमाणे, इच्छेनुसार करणें, अनुकूल होणें; बंधा होणें. 'यावा कुठारकल्पद्रुमसा हा वर मला बंधोपाय।' -मोभीष्म १.८५. २ जुमानणें, आवरणें; ऐकणें. 'बंधेना मी कोणा-सहि न जरि दुर्भावं शमला।' -मोक्षूण ७२६. ३ धरणें; घडून येणें; जमणें. 'संबंध त्यासीं तुत्रशीं बाधा।' -सारह ३७. ४ पड घेणें; कचरणें. 'झोंबी खेळावयास तो बंधायाचा नाही.' ५ बाधा होणें. 'जैसा मंत्रजु न बधिजे। भूतबाधा।' -झा २.२३४. बंधनि(व)णें-सक्ति. १ घडविणें, साधणें; संपादनं. २ समजाविणें. ३ अनुकूल, वश करणें. ४ (ना) मालाची परीक्षा करून किंमत, भाव ठरविणें. [बधणे]

बंधन—न. १ गांठ घेणें, न हालेसा करणें; बांधणें; जखडणें २ गांठ दिलेली, बाधलेली स्थिति. ३ निर्बंध, बंद. बंधारण, बंध (शब्दशः बल). ४ लग्नानंतर होणारा बध्वराचा एक मोहळा. आठ, दस, सोळ, मास या शब्दास जोडून उपयोग उदा० आठबंधन, दसबंधन इ० आठ नहाण पहा. [सं.]

बंधाटी—झी. १ दोरीचा, चन्हाटाचा तुकडा. २ लवचिक फांदी. ३ (सामा.) बांधण्याचें साधन. ४ (कौ. घाटी) पावसापासून भिंतीचें रक्षण व्हावें म्हणून गवतानें आच्छादिलेली काठ्याची ताटी; तंत्री. ५ (व.) छपराचे वासे, गवत वगैरेंस आधार म्हणून बांधलेल्या आडव्या काटक्या. [सं. बंध]

बंधान—न. १ तावा; सत्ता 'बंधान राज्याचें चहुकडे।' -दावि २१०. २ (ल.) आक्रमण केलें बंधान राष्ट्राचें। -दावि १६०. [सं. बंधन]

बंधानी—पु. तोफखान्यावरील कामगार 'पन्नास बंधानी, -वाडबावा ११७९ [वे.]

बंधारण—न. १ कायदा; शासन, कानून; विधि. २ नियम; मर्यादा; ठराव '... दुमाले गांव किती व नक्त खर्च किती या विधी बंधारण करून...' -इनाम ५० ३ (गु) धारा. ४ (गु.) गोठवण. ५ (गु.) व्यसन. ६ (गु.) पाटा [सं. बंध+धारण]

बंधारा—पु. १ बांध, धरण, घक्का २ शेताचा बांध. ३ वाहते पाणी थोपविणें. ४ थोपविलें गेल्याची स्थिति. (किं० घालणें; करणें; होणें). [सं. बंध]

बंधार—वि. १ बहिः. २ स्पर्शानभिज्ञ; संवेदनशून्य; सुप्त; जड [सं. बधि; प्रा. बहीरो]

बंधु—पु. १ सख्खा किंवा चुलत भाऊ. २ स्वजन; नातेवाईक; आस; बाधव; संबंधी. ३ (चुलत, आते, मामा, मावस या शब्दास जोडून) चुलत्याचा, आतेचा, मामाचा, मावशीचा सलग. ४ सोबती; सवंगडी; सहाय्यायी; सहोद्यमी. (समासांत) गुरुबंधु; विद्या-कर्म-व्रत-जाति-धर्म-शाला-बंधु, ब्रह्म-क्षत्र-वैश्य-शूद्र-बंधु ५ (समासांत). संरक्षक; पालक; मित्र; उपकारकर्ता. उदा० दीन-अनाथ-विश्व-ब्रह्म-बंधु. [सं.] ०जन-पु. भाऊ;

नातेवाईक; बांधवजन. —अव. संबंधी; नातेवाईक; दायाद. [सं.]
 ०अय-पु. मावसबंधु. मासेबंधु व आतेबंधु अशा भावांचें त्रिकूट.
 [सं.] ०व्य-न. १ भावांचें नातें. २ पराकाष्ठेचे सख्य; भाऊपणा; मैत्री
 [सं.] ०राज-पु. स्तुति किंवा निंदा या अर्थांनं भावास म्हणतात.
 [सं.] ०वर्ग-पु. १ बंधुजन पदा. २ —अव. (उप) भाऊ. 'मी
 चांगली गोष्ट केली तथापि आमचे बंधुवर्गाचे मनास येत नाही.' [सं.]

बंधुला—पु. दासीपुत्र. [सं. बंधुलक]

बंधुषा—पु. (बायकी) भाऊ; बंधु. 'जरी कृपा आली
 बंधुषा । तरी एवढें सोडिल ।' —ह २.१६५. [हि. वंधषा]

बंधे(वे)ज—पु. १ आळा; धरवंध; आडकाठी. 'कांहीं बंधेज
 राहिला नाही.' २ —नभ अनिश्चित व प्रमाणाबाहेर होणाऱ्या
 वीथेस्त्रलनाचा निग्रह करणारें औषध; वीथेस्तंभक औषध ३
 स्त्रियांपासून पूर्णपणे, पुष्कळ अंशी दूर राहणे; स्त्रीसंगपराड्मुखता,
 ब्रह्मचर्य. —वि. १ स्तंभक, निग्रह करणारें औषध. 'बंधेज चूर्ण
 वापरा.' २ ऊर्ध्वरेता; ब्रह्मचारी. [ऊ.]

बन—न. (काव्य) झाडी; जंगल, अरण्य; राई; फड,
 आगर. —पु. गोसाव्यांचा एक पंथ आणि त्यांतील व्यक्ति. [सं.
 वन] ०कर-पु. माळी; फुलझाडें इ० लावणारा; वनकर. 'वन-
 कराविजां आंडोरीं.' —शिशु २५५ ०करी-पु. (काव्य) अर-
 ण्यांत राहणारा, त्यांत वारंवार जाणारा; तें तोडणारा, राखणारा;
 विपिनक. 'तरी वनकरी आणुनि निश्चित । शिक्षा निश्चित करावी ।'
 ०केळ, बनेळ—स्त्री. रानकेळ; केळीची एक जात. ०चर-पु.
 जंगली, रानटी माणूस 'बनावरी वनचराची सत्ता ।' —दा १०.
 ४.२५. [सं.] ०जर-न. १ लहान झुडपांचें जंगल; रानझाडी.
 २ झुडपांनीं व्यापिलेली जमीन (वनजर जमीन, शेत, रान). ३
 माळजमीन; ओसाड, नापीक जमीन. [हि.] ०जार-जारा-री-
 पु. वणजार-री; एक जात व तींतील व्यक्ति. हे लोक नेमाडांतील व
 माळव्यांतील बैल आणून खानदेशांत विकतात व बैलावरून धान्याची
 ने-आण करतात. [वनचारी] ०तगर-स्त्री. रानतगर; तगरीची
 एक जात. वनवनकी लकडी-स्त्री. (अनेक भिन्न वनांतील
 लांकूड) एकाच कामांत स्वतंत्रतेने गुंतलेल्या भिन्न मतांच्या, विचा-
 रांच्या माणसांची जमात. [हि.]

बनई—स्त्री. निरगुडी. —राको

बनगी—स्त्री. १ (सामा.) बणगी. २ (व.) लहान फाटा.

बनछोड—पु. एक आंब्याची जात. हा पुणें जिल्ह्यांत कडस,
 धायरी येथें होतो. झाड सरळ वाढतें. —कृषि ६७८.

बनड—पु. (व. घाटी) लहान मुलास आळविण्याचा शब्द.
 [बन्ना ?]

बनणें—अकि. १ केले जाणें; घडून येणें; सिद्ध होणें; साधलें,
 संपादलें जाणें; अनुकूल होणें. 'गतवर्षी घर बांधणार होतों पण

साहित्य मिळाले नाही म्हणून बनले नाही.' २ पुरसत मिळणें. ३
 (बांधण वगैरे) जुंपणें; पेटणें. ४ एखाद्या स्थितींत येणें, केले-
 उतरलें जाणें, होणें. 'त्याचा रंग चांगला बनला.' ५ लढ व बळ-
 कट होणें; प्रवृत्तवान, भाग्यवान् होणें. ६ जुळणें; जमणें; पटणें.
 'ह्याचें बाहेरचे माणसाशीं बनतें पण घरचे माणसाशीं बनत नाही.'
 ७ नटणें; शृंगारणें. 'असी चष्टी पक्षी करून बनून कोणीकडे गे
 चाललीस.' ८ खांदा बदलणें (हमाल, गडी यानीं). ९ घटनेस येणें;
 योग्य स्वरूपात, स्थितींत येणें (व्यापार, चाकरी, हद्दी घेतलेलें काम,
 चालू बाव). १० (ल.) फसणें. [सं. बन किंवा भूत; प्रा. भन;
 हि. बनाना] (वाप्र.) बनीं बनणें—१ सजणें. २ सज्ज होणें; कंबर
 बांधून तयार असणें (चाकरीस, कामास). बनून ठनून चालणें—
 उंची व घवघवीत पोषाखानें मिरविणें. बनून राहणें—वि. होऊन
 राहणें. 'त्यांतील प्रत्येकजण केवळ धर्मेभूति बनून राहिला आहे.'
 —नि ६२९. बनेल—वि. (ना.) स्वयंसिद्ध; उषध; तपश्च, कायम
 टिकणारा. बनेल तेथपर्यंत—किवि. होईल तेथपर्यंत. बनेल
 तेव्हा—किवि. फावेल त्या वेळीं बनाव—पु. १ परस्परचा चांगला
 समज, ऐकमत्य; मेळ; जम. संघटितपणा; अनुकूलभाव; सख्य
 (मनुष्य, गोष्टी, गुण यांचा). 'आणि अतःपर बासबाडेकराचा
 त्याचा बनाव बसत नाही.' —वाडबावा १.२८. २ अभ्य रचना;
 धाटमाटाची मांडणी; सुसंघटितपणा. ३ प्रसंग. ४ तद्वाचें बोलणें.
 [हि.] बनावट, बनोट—स्त्री. १ मांडणी, रचना; धाट; बाधणी;
 धाटणी (हमारीतीची, कवितांची इ०). 'कवनीं ज्यांच्या बंद
 बनोटे ।' —ऐपे २२७. २ सुत; वीण; पोत (कापडाचा). ३
 रचना; मांडणी; ठेवण; मांडण्याची पद्धत, व्यवस्था; करण्याचा
 अनुक्रम (जागा, काम, विधि, उत्सव यांचा). ४ बनावणी;
 सजवणूक; नटणें; अभ्य पोशाखानें निषणें. वक्तृत्वाच्या डौलानें व
 अलंकारिक रीतीनें कथन करणें. ५ (ल.) कुमांड; थोतांड; कृत्रिम,
 बनावट गोष्ट. —वि. बनाव; नकली; खोटी; रचलेली; कृत्रिम.
 (समासांत) बनावट-अर्जा-साक्षी-साक्षीदार-मुद्दा-वही-जमा-
 खर्च इ० 'बनावट सबब सांगून माझा घात केला.' [हि.] बनाव-
 टणी—स्त्री. बनावट्याची क्रिया; अलंकृत करणें इ० बनावट अर्थ ४
 पहा. [बनाविणें] बनाव(न)विणें-इणें-सकि १ शोभविणें; सज-
 विणें; नटविणें. २ तयार करणें; नमुनेदार घडणें, बळविणें. ३
 धाटानें मांडणें, निषणें. ४ प्रशस्त शब्दविस्तारानें, पुष्कळ अलं-
 कार व अर्थवादयुक्त असें सांगणें. 'गोष्ट जरी नीरस असली तरी
 बनवून सांगितली म्हणजे गोड लागत्ये.' ५ फसविणें. 'हे लोक
 आपल्याला बनविताहेत' [बनाव] बनाव(वट)लेख, बनीव-
 —पुवि. १ खोटी सही किंवा मोहर करून दस्त करणें, खऱ्या
 दस्तांत लबाडीनें फेरफार करणें, किंवा वेड्या, अंमल चढलेल्या
 माणसाची सही घेऊन दस्त करणें. (इ.) फोर्ज्ड डीड; २ केळेला;

रचलेला; बघलेला. ३ (ल.) खोटी रचलेली; पदरची (गोष्ट). ४ वनाबट; कृत्रिम. ५ धाटलेला; नटलेला. ६ परिष्कृत भाषापद्धतीने व मोहक अभिनयाने अलंकृत (दंतकथा, व्याख्या, निवेदन, भाषण). [वनणें, वनविणेंचें धातुसाधित नाम]

वनशिळी—स्त्री. वाचाळ बायको.

वनशी-सी, वनशी—स्त्री. १ सुरली. २-पु कृष्ण. -वि गव्हाची एक जात; याचा दाणा मोठा, विनपोटी, पिचळा जई व तेजदार असतो. [सं. वंश, वन]

वनात—स्त्री. सकलाद; एक प्रकारचें लोंकरीचें वस्त्र [हिं.; सं. जणां] **वनाती**—वि. सकलादीचा; वनातीचा (बटवा, टोपी इ०)

ब-नाम-म्ह—कि.वि. या नांवाचा; नांवाचें; बेस्मी. 'याची लेक ब-नाम जानी.' -बाब-शास्त्र २१८. [फा. ब-नाम्]

वनियन्, वन्यान—पु. (माण) जाकोट; कब्जा; घामोळें; विन बाह्याचा गजिप्रॉक. [सं. वणिज; म बाणी; गु वनिया ते वापरतात यावरून]

वनिस्ती—स्त्री १ (गो.) बदस्ती; घुबवस्था. २ (निंदाधी) निकाल; मोक्ष. [बंदिस्त]

बनीलो कापूस—पु. लांब धागा व कमी सरकीचा कापूस **बने(नै)टी**—स्त्री. दोन्ही टोकाना चिंध्याचें बोळें पेटवून खेळण्याची काठी; बंघाटी. [हि.]

बनोस—वि. फिक्क्या दाखिबी रगाचें (पागोटें) [बनोजी=बनोसी]

बन्वू—पु. गुलाम; चाकर. -आदिलशाही फर्मानें [फा.]

बन्नाखालीं बसून सांगणें—सकि. (ना.) शपथपूर्वक, ईश्वरसाक्ष सांगणें. बंदाखालीं पहा.

बन्नावणें—सकि. (व.) मारणें. 'खूब बन्नावलें त्याला' [हिं. बनाना; म. वनविणें]

बन्नी, बनी—पु. वर्षभर टिकणारा कापूस. -कृषि ३८४.

बन्नुसी—वि. (विणकाम) लुगड्याच्या दिनारीचा एक प्रकार. बहीतील तीन ताणें जांभळे व एक पांढरा असं उभार व एक पांढरा व तीन ताणें तांबडे अशी आडवण या प्रकारची परतनी (किनार).

बंप(फ)र—पु. पाणी पिण्याचा पेला [इं.]

ब-पोशाख—वि. पोशाखी; पोशाख केलेला 'मजालसीतून फास फिरणें ते ब-पोशाख असावे.' -पया २१६. [फा.]

ब-फजल-इलाही—कि.वि. ईश्वरी कृपें. 'ब-फजल-इलाही अंगिहेरबों दूरनेश व कुलाहपोश यांचे फन्व-फरबास खूब बाकीफ.' -पया ४६३. [फा. ब-फझिल-इलाही]

ब-फजन्वानत—कि.वि. वंसपरंपरेनें. [फा.]

हाको. ५. ४१

बफावणें—अकि. (व.) चिडणें; रागावणें. 'माझ्यावर बफावला.'

बंफाळा—वि. (व.) ओबडधोबड. 'बंफाळ्या दांताचा.'

ब-बडवणें—अकि. (कर.) अतिशय मार देणें; मार-मारणें.

'त्याला ब-बडवून पिटा पाडला.' [ध्व. बडवणें द्वि.]

बंब—पु. १ आग विसविण्याचें, खोलांतूर पाणी वर काढण्याचें यंत्र; पंप. २ संबळापैकीं धूम नामक एक भाग. दुसरा भाग श्रील चौबड्यांतील मोठें वाद्य. 'बंबावर चोप मार.' ३ अपकीर्ति; कुप्रसिद्धि. 'त्याच्या नांवाचा बंब झाला-वाजला' ४ पाणी तापविणें, रंग साठविणें इ०चें एक विशिष्ट आकाराचें मोठें पात्र. ५ रंग उडविण्याची कळकाची पिचकारी. 'धुमभार अनिवार मार भर बंबाच्या फटकाऱ्यांचा.' -ऐपों ११९ ६ घुराडें. 'आगगाडीच्या बंबांतील घुराखरीज दुसरा कोणता धूर आज नजरेंस पडला.' -टिळे १.१७०.

-वि स्थूल; लड, चळकट मोठा, अगष्टबंब. 'त्याचें केवढें हो बंब शरीर हें.' -कि.वि. कथेपर्यंत; कादोकाड, पूर्ण; तुडुंब. 'बंब फुगलें' [हिं. बंबा; पोर्तु. पॉपा] **बंवाजणें**—फजिती, दुर्लौकिक होणें; शेवटीं काही नाही असें होणें. **बंवाजला, बिवा लाचला**—

(व.) कोणता पराक्रम केला या अर्थी प्रश्नाथक शब्द **बंबया**—

वि. १ टोंब्या, धष्टपुष्ट पण विचारहित २ बंबू.

बंब—पुन. (वे.) बीं पेरण्याच्यापूर्वीं शेतात उगवलेले एक गवत; मागील सालच्या राहिलेल्या वियाचें उगवलेले रोप.

बंब(म)महादेव—उद्गा भिक्षा मागनाला म्हणायचा गोसाव्यांचा शब्द. -वि (ल) दांडगा, (मनुष्य). [ब्रह्म+महादेव]

बंबदा—पु (गो) दांडगा, दासबाज माणूस [पोर्तु.]

बंबव—उद्गा. अबब, चमत्कारासंबंधीं उद्गाराचक शब्द. [ध्व.]

बबरची-जी, बबर्जी—पु आचारी, स्वयंपाकी (विशेषतः) मांसाचे पदार्थ राधणारा; बट्लर. [फा. बाबर्ची] **बंखाना**—पु. स्वयंपाकघर.

बंबा—पु. (गो.) मोठा वेढूक.

बंबाड—वि. (ब) पुष्कळ. 'बंबाड झाडें आहेत.' [बंभाळ]

बंबावणें—सकि. (गो) भय दाखविणें; भेडसावणें. [बंभावणें]

बंबाळ—पुन (सामा.) बंभाळ पहा.

बंबाळ—पु. १ समुदाय २ मोठा नाद. -वि. १ जंगी; अफाट, अवाढव्य; राक्षसी; जबर; विस्तृत; मोकाट पसरलेला, मोठा. 'प्रमाणाचा बंबाळ दिवा.' -भाए ५४०. २ उधळपट्टी करणारा; उडाळ (मनुष्य, त्याचें वर्तन, हेतु, काम, संस्था, खेळ).

३ (रत्नां) भरलेले; बाह्यारें. उदा० रत्नबंबाळ बंभाळ पहा. ४ (काव्य.) मोठा (आवाज). ५ तेजोमय; तेजाळ; झगझगीत.

'पाचही दिवटिया बंभाळ। हातीं धरुनि वैकुण्ठपाळ।' -सुआ १८.१४९. **बं(बि)वा**—पु (महानु) मोठा दिवा; लामणदिवा.

‘आठास्तेआ देवा बंबाळुदीबा।’-शिशु १५३. [च] **बंबाळी**-
ली. १ जंगीपणा; अफाटपणा, विस्तृतता. २ पराकष्टेचें वैपुल्य; चंगळ
(मेजवानीचे प्रसंगी अप्राची). ३ धुमधकी; धुमाळी; अप्रतिबद्ध
वर्तन. ४ वेपवाई; चैन; उधळपटी (खर्चाची)

बबी—पु. ली. लहान मुलगा—गी. [इ. बेबी]

बंबुच्या, बंबू, बंभ्या—पु. (ल.) पुरुषाचें जननेंद्रिय. [बंब]

बंबू, बंभ्या—वि. मुखें; वेडा. ‘वेडबंबू.’ [बंब]

बंबूचा खिळा—पु. बोंड, माथा असलेला खिळा; गुलमेख.

बडबेल—न. (गो) बिब्याचें तेल. [बिब्या+तेल]

बंभ्या—पु. बंद केलेल्या, शिवलेल्या पोत्यांतील धान्य,
माल यांचा नमुना पाहण्यासाठी उपयोगांत आणावयाचें साधन.
यास लांकडी मूठ असून पुढें टेंकदार व पन्हुळ असलेला लोखंडी
भाग असतो.

बंभर—पु. भ्रमर; भुंगा. ‘पीतां मरंद उदरंभर बंभराचें।’
—२९. [स. भ्रमर]

बम(ब)रा, बभ्रा—पु. १ गवगवा; बोभाटा; गुप्त गोष्टीची
प्रसिद्धि; स्फोट. २ उपहास; दुर्लौकिक. ‘खळ होते, साधूंचा कर-
णार बळें समेंत बभ्रा ते।’ —मोसभा ४.२. **०करणे**—बोभाटा
करणे; गुप्त गोष्ट उघड करणे.

बंभा(बा)ळ-ळें—पुन. १ भडभडणारा भडका (आगीचा);
घडघडाट; लोट. २ दिवपणारी प्रभा; लोळ; शीत, रसलेखाट
(दिव्यांचा). ‘पै दीपाचिया बंबाळीं। कां चंद्र ह्म जें उजळी।’
—झा १५.३०८. ३ मोठा आवाज; घोष, गर्जन; गोंगाट; हुल-
कळोळ. ‘ऐसा अद्भुत तुरंबाळ। ऐकोनि ब्रह्मा व्याकुळ।’ —झा
१.१३६. ४ पुष्कळ व जोराचा प्रवाह (रक्षाचा, रसाचा, द्रवाचा).
५ आकस्मिक उसळी; भपकारा (उग्र वासाचा). —वि. मोठा;
लखलखीत. उदा० बंभाळ जाळ उठला—उजेड पडला. [प्रा. बंब]

बभुत, बिभूती—ली (हि) बिभूति; भस्म. ‘शैली शृंगी
कंथा शोळी बभुत लगाया तनमो।’ —दत्तपर्व १८. [स. बिभूति]

बंभोला—पु. ब्रह्मरूपी भोळा शंकर; गोसाव्याचा म्हणा-
वयाचा वाक्प्रचार. [स. ब्रह्म; प्रा. बंभंभोला]

ब-मजकूर—किवि. म्हटल्याप्रमाणे; पुर्ववत्. ‘बक्षी मजकुराची
नियत ब-मजकूर कायम असल्यास...’ —दिमरा २.९७. [फा.]

बंभटस—वि. (ना.) मुखें, अक्षलशून्य; मूढ.

ब-मय-ये, बमे—किवि. सहित; सह; सुदा. ‘ब-मय
कुटुम्बासुदां. —राज १०.२६५. [ब+अर सअ=सह]

ब-मसामअ—किवि. कानास; कानावर. —आदिलशाही
फर्मानें. [फा.]

ब-मिनत—किवि. १ मिनतवारीने; आर्जेबाणें. ‘अगर ब-
मिनत आपणाक्षीं राजकारण लाऊन ...’ —पया ४८३. २ उप-
कारसहित. [फा.]

ब-मु(मो)(जि)जीब, ब-मूजिब—किवि. प्रमाणें; अनुसार;
बाहुकुम (सुक्यत्वे लेखात). ‘काजीपणाचा हक्क दस्तूर ब-मोजिब
कल्याणनिबंधीप्रमाणें घेत आणें. —बाबबाबा १.१०. [फा.]
ब-मूजब]

ब-मुसुवत—किवि. माणुसकीस अनुसरून. ‘ब-मुसुवत हजर-
तीची भीड त्यास गाढव. —रा ५ ७२. [अर. मुसुवत=माणुसकी]

ब-मुवाफिक—किवि. प्रमाणें. —आदिलशाही फर्मानें. [फा.]

बम्मे—वि. (ब.) पुष्कळ.

बय—ली. (ब खा) आजीबाई; आजी. [बया]

बयतन—न. (ब. खा.) सप्रेम, जळण. [सं. उवळ; गु वळं
यावरून खा. बयणे=जळणे+तण,न]=नवत]

बयतें, बयत्या—(बो.) बलुतें, वळत्या पहा.

बयला-ली—बैला, बैली पहा.

बया—पु पक्षिविशेष; एक पक्षी.

बया—ली १ आई, वडील बाई यांस आदरानें हाक मारण्याचा
शब्द ‘आई आई बयाबया म्हणती।’ —नव १०.९२. २ (लाडीक-
पणानें) लहान मुलगी ३ (ल.) धिबका; आकाबाई [बाई]

बयाज—पु सविस्तर हकीकत; तपशील. ‘यांचा बयाज
सबनिसांनीं बोलून ल्याहावा. —बाबबाबा १.१८१. [फा.]

बयाणा-णो-ना—पु. १ सचकार; विस्तार; आगाऊ दिलेला
पैसा. २ निवेदन; हकीकत, खरी गोष्ट सांगणे. ३ सचब, समजुती-
साठीं सांगितलेली कंटाळवाणी गोष्ट. (कि० सांगणे; वाचणे) ४
राजेरजवाडे घाटानें चालले असता त्यांच्या पुढें वेपदारांनीं
म्हणावयाचें स्तुतिपर वाक्य. ५ (चि. कु.) उखाणा [अर.
बैआना, फा. बयान] **०वांघणे**—कि विक्तीचे जिप्तसावर (सुक्यत्वे
दागिने—जवाहिरांवर) आपली मोहोर, शिक्षा करणे (मोहोर करणा-
रानें वेळ केलेल्या किमतीपेक्षां जास्त विमत दुसरीकडे न मिळा-
ल्यास ते त्यासच द्यावयाचे अशा खुणेकरितां).

बयाइ-ज, बयावल—पुकीन. १ विस्तार; तपशीलवार
सांगणे. २ सचब; निमित्त. ‘बयादीबर बयादी चालविल्या.’ [अर.
बयाज] **०सांगणे-लाघणे-दाखविणे**—अडचणी आणणे;
आक्षेप काढणे; सचबीदाखल व समजुतीदाखल लांबलचक गोष्ट सांगणे.

०खोर, बयादी-जी—वि. कंटाळवाण्या पुनरावृत्तीची; लांबलचक
सांगण्याची, दृष्टीकरणाची संघब असलेला; पाव्हाळया; दीर्घसूत्री;
सबबी सांगणारा. **०खोरी**—ली. शब्दपाव्हाळ इ०कांचे ठिकाणीं
आसफि. **०चार**—किवि विस्तारानें; तपशीलवार; व्यवस्थेशीर.

बयाकाटून—किवि. (ब.) विनाकारण. —बशाप ५२.१.

बयान-ण—पु. १ विस्तार; तपशील. ‘तुमचे योग्यतेची
बुद्धी असावी याचा आम्हास किती सन्तोष याचा बयान नमणे.’
—रा ५.११. २ वणन; तारीफ. ‘रावजी शेवटचे ऐसे जे जाहे

त्यांचा बयान काय लिहू ? '—रा १० १३९. ३ (ना.) जबाबी; म्हणजे. [अर. बयान्] ० अर्ज—पु. सांगणी. (किं० करणे, सांगणे). 'हे जीव जाऊतु राजसुवरासी हे हदीकती बयान—अर्ज केले.'—इंम १०. ० धार—वरा—किवि. तपशीलवार; सविस्तर. 'खबर बहुत बयानवार लिहिली'—रा १५. ३१ [फा.] ० तहरीरी—पु. लेखी जबाब.

बयाबया—किवि. (व) उगीच; खोटेंच; थट्टें; दादून. 'हे भांडण बयाबया झाले.' [बळे बळे !]

बयाबल—न विस्तार इ०. बयाद पहा.

बर—ळी (गो.) बरगडी. —स्त्रिपु

बर—पुंल्लि०. पूयप्रधान द्रव्य; मुख्यत्वे रक्त्तमिश्रित पू. (किं० बाह्ये; जमणे, साचणे; भरणे; धरणे).

बॅर—ळी (गो.) भितीवर शेवटच्या थरांत रचलेली नकदी केलेल्या बिऱ्याची, दगडांची राग. [वर ?]

बरईक—ळी. चांगले नांव, चांगली कीर्ति (किं० संपादणे; मिळविणे; मिळणे). [बॅर]

बरक—न. मेड्यांची लोकर आणि बोकडाचे केस यांच्या मिश्रणापासून विणलेले वस्त्र. अधिक बारीक व तलमदार बरकास कुक्रे म्हणतात.

बरकडी—ळी. बरगडी; फांसळी.

बर—कण—कन—कर—विनी—विशीं—किवि. चिखल, शेण इ० मध्ये पाय भरणे इ० किर्यांच्या आवाजाप्रमाणे ध्वनि होऊन. [ध्व.]

बरकणी, बरकना, बरकणी—ळी. (कु.) एक लहान जातीची होडी; क्रीडानीका. [पोतुं बरकिन्हा, बरकेता]

बरकत—खत, बरकत—ळी. १ सिद्धि; यश; सुपरिणाम; लाभ २ यशस्विता; भरभराट, भाग्यशालीपणा. 'ज्याचे देव अचुकल नाही त्यास कोणत्याही व्यवहारांत बरकत येत नाही.' ३ भरभराटीचे आधिक्य; कल्पनेपेक्षा अधिक नफा, प्राप्ति, फायदा (कामांत, धंद्यांत) ४ कोणतीही वस्तु मापनांना एक या संख्येकरिता मंगलार्थे उच्चारतात; लाभ [सं. भू—भर; अर. बरकत] म्ह० नियत तशी बर्तत=बुद्धि तशी समृद्धि. ० सोडणे—(शेतांना) आपली मातबरी, सुपीकपणा गमावणे, टाकणे.

बरकत्या—ता, बरकत्या—खट्या—पु. (वें) भाताची पेंढी बांधण्यासाठी भात्याणाचा, गवताचा केलेला बंद, दोर.

बरकंदाज, बरकंदाज—पु. बंदकबाला शिपाई; बंदुकीने नेम मारणारा, गोळीबार करणारा इसम. 'चौकशीने एक हजार पावेलों बरकंदाज निवडक.'—समारो २. ४. [फा. बरकंदाज] बरकं—(क) दाजी—ळी. तोड्याची बंदूक सोडणे; निशाण मारणे; गोळ्यांचा अभिमार. [फा.]

बरकरी—कल, बरकरी—ळी. १ स्पर्धा; चढाओढ; भांडण. 'बलवंताबरोबर बरकल लावें ती विचारे कदन लावावी.' २ आकस, चुरस; वैर; शत्रुत्व (किं० बांधणे, धरणे; बाळगणे; चालवणे) 'माझ्या घरच्याची तुम्ही आधीच किरे बरकरी.'—राला ६३ [फा. बरआकस] ० धरणे—राग धरणे.

बरका—वि. १ मऊ; बिलबिलीत; घट नसलेला (एक प्रकाशना फणस, त्याचे झाड, फळ व गरा) (गो.) बरकय. २ पिठे विभूड. [का. बक]

बरका—पु (कु) कफ; वेडका. [वेडका]

बरकाळी—ळी. धांदोटी; बिंबी; धुडका.

बरखाड—ळी. (व.) न्यूनता; वाण. 'भाताची बरखाड आली पंफीत.' [बरखास्त ?]

बरखा(का)स—स्त, बरखास्त, बरखास—वि. विसर्जित; उठलेली; मोडलेली; समास झालेली (सभा, कचेरी इ०). 'कचेरी बरखास व्हावी.'—रा ६. ५१०. [फा. बरखास्त]

बरग—पुन. १ एक धान्य; ज्वारी, बाजरी, नाचना इ० चे बीज. 'बरगासाठी खादले शेण। मिळता अन्न न संडी।'—तुगा ३११९. २—पु (ल) केसामध्ये गोचिड्या, उवा पडणारा, घुरांस होणारा मसुऱ्या रोग; गोचीड; ऊ. 'बरग पडोनि सेलीं घुरे। भांडीं नेलीं म्हणवें चोर।'—अवि ४९ ९३. ३ (गो) लांकडाचा भुसा करणारा कीटक. ४—न. (गो.) न कुजलेले लाकूड. ५ (महातु.) दुष्काळ; अवैषण. 'बरग पडिलेकडणी एकीं वरवीं'—माए ४२०. ० पडणे—अकि. दुष्काळ पडणे. बरगे(शे)ण—न. बरग धान्याचा पेंढा; भात्याण. [बरगन्ताण]

बरगडी, बरगडा—ळा—ळीपु फासळी; छातीचे हाड. बरगड्या, बरगडे—ळे मोडणे—१ बरगड्यांचीं हाडे मोडणे; (ल.) अति श्रम करणे; अति श्रमाने भागणे, धकणे. २ (ल) नम्र व विनीत करणे; नरम करणे; खोबकी जिरविणे; अभिमान उतरविणे (हाडे घुसटून, यथेच्छ ठोकून).

बरगण—ळी. (व.) चुकसान; तोटा. 'सट्ट्यांत बरगण भरावी लागली.'

बरगळ, बरगळ—वि. दूरदूर; विरळ; घट नसलेल्या विणीचा (कपडा, चटई, वीण, दांत, ओळ). [सं. विरल ?] बर(रं)गळणे—अकि १ विरळ विणीचा, रचनेचा, ठेवणीचा असणे (कपडा, दांत इ०). २ बहकणे; विसंगत बोलणे; बडबडणे. ३ उत्कटित, अधीर होणे. ४ (प्रायः बारगळणे) भडकणे.

बरगळभूत, बरगळले—गळे—बरगेले—ळ भूत—न. भुकेलें माणूस; भुकेने; उत्कटेने कावराबावरा झालेला मनुष्य. बरगळेले—वि. भुकेला; अधीर; उतावळा. म्ह० बरगळेले भूत कोडोळ्यावर राजी.

बरगा—पु १ इमारीलाकडाचा चौकोनी तुकडा; दोन तुळ्यावरील आडवी कडी, वासा इ० २ भिंतीत बसविलेला खांब [हि] ० मोडणे—बरगा मोडणे

बरची—छी—शी, बर्ची—छी—शी, बर्चा—छी पु एक प्रकारचा ल्हान भाला; अंझूटा. लढवऱ्या इसमाच्या डोक्यापेक्षा जास्त उंचीचे, लोखंडी दांड्याचे व शेवटास त्रिधारी गुप्तीप्रमाणे केलेले भोंसकण्याचे शस्त्र. 'बिचवा लवंगी गुरगुज सांग सोंटा बरची फेंकिली।'—एपो १०९. 'बग्शी सरशी मारी नैनाची पाहून हजारों अलम फिदा।'—पला ४३३ [हि. बरछी]

बरज—पुन. (राजा.) बरग पहा.

बरजोर, बर्रोर—वि सस्त, बलाढय 'बर्रोर नतिजा वेज्ज.'—ब्रच ५७ [फा. बर्रोर] बरजोरी—छी (गु.) बळजबरी.

बरट—टा—पु चिखल 'मग दुखाचिन बरटे बोंबले।'—माहा ७८८. [वरवट] बरट बोवळणे—सकि. सारबणे.

बरटी—ड—छीपु भातशेतातील एक तृणधान्य; पांढरें, बारीक बरी—राळघासारखें असणारे धान्य यांचे कणीस नागली-प्रमाणे असते 'शेतातील निवन काढले होते तरी सुदा बरड जुकून राहिला.' इह० तुरीवरोबर बरड चिरडला जातो.

बरड, बरडखरड, बरडा—डी—छी. १ माळ जमीन, भरड. 'बेघतां कठिगशा बरडाते।'—किंगवि २६ २ (कों) भाताचे आवण काढल्यावर पुन्हा आवणासाठीं बुमऱ्या वर्षापावेलों पडीत टाकलेली जमीन. [ता बरड=कृशता]—वि १ आंत मुरुम, गोटा, वाड्य व तांबडी माती असणारी. ओसाड; नापीक; निरुस (जमीन) 'कमांकमांचे गुंडे। बांध घातले दोहीकडे। नपुमके बरडे। राने केली।'—झा १३.४७. २ भाकड 'की कामेधतु पयःपान। बरड गायीस मागतम।'—भवि १० १२२. ३ ओवडयोबड; खडबडीत. 'की बरड गोटे चितामण। परी अभंग जाहले की।'—भवि १० ५. ४ (ल.) देवीचे वण असलेला (चेहरा) [बरड दि.] बरडारान—न. माळरान.

बरड—पु. धान्य, लांकूड इ० स उपद्रव देणारा किडा बरडणे—अकि १ किडणे, (धान्य, लांकूड इ०) किड्यांनी पोखले जाणे. (गो.) बरडुंचे, बडुडुंचे. २ (ल.) देवीचे वण, खळघा पडणे. [बरड=कीड]

बरड बोखल्या—वि. (व.) गुप्त देवावयाची गोष्ट सांगत सुणारा; बोंवाबोंव करणारा. [ओरडणे=बोंबलणे]

बर(री)डा—पु. (व. कु) ऊंचे अंडे; अंडे; लिखा.

बरडा, बरडी सुपारी—पुछी. जून पोफळांची शिजवून, बाजून तयार केलेली सुपारी.

बरडेल—न. बडे तळून काढल्यावर राहिलेले तेल; बडेळ [डडा+तेल] ० काढणे—अकि. (ल.) मारणे. —राको.

ब(भ)रणी—छी. चिनी मातीचा लांबट घट, उभंड भांडे. 'एखादा न देखे तक्त स्वर्गी। त्यासी मिले क्षीरभरणी।'—गुच १३.६. [सं भरण !]

बरतरफ—तर्फ, बर्तर्फ—वि. कामावरून काढलेला; पदव्युत. 'मुरादखान याची फौज अगदी बर्तर्फ केली.'—ख १.२२४.

बरतरफी, बर्तर्फी—छी. चाकरीवरून दूर करणे, काढणे. [फा]

बरतर—वि. जास्त मोठा. —आदिलशाही फर्माने. [फा]

बरताबा—पु (व.) कारभार; कारकीर्द. [हि.]

बरदार, बर्दार—वि. वाहणारा; नेणारा मुख्यत्वे हिंदी व फारसी शब्दांशी फक्त समासांत प्रयोग. उदा० बरे बरदार; शिके-बरदार; निशाण बरदार (निशाण नेणारा). [फा]

बरदास्त—दास्त—छी. १ आदरस्तकार; पाहुणचार, स्त्कार (पाहुण्याचा इ०) (कि० करणे; राखणे). २ निगा; देखरेख करणे, जोपासना; व्यवस्था ठेवणे; शुश्रूषा करणे (सुले, गुरे, जिनस यांची). 'तूत जखमाची वगैरे बर्दास्त होत आहे.'—ख ११.६० १२. —वि. (व.) सहा; खपण्याजोगे 'बरदास्त होणार नाही' = सहन होणार नाही. 'भाऊसाहेबांस हे बर्दास्त न होता ...' —होके [फा बर्दाश्त]

बरप—कि. (गो.) लिहिणे. [का बरिदु] बरपी—पु. लेखक; लिहिणारा.

बरफ, बर्फ—न १ थिजलेले पाणी. हे दोन प्रकारचे असते, निसर्गजन्य व कृत्रिम. २ हिम, नीहार. ३ (ल.) त्वचेवर बारीक पुटकुळ्या, मधुऱ्या, पुरूळ येणे. उदा० देवीचे—मधुऱ्याचे—फोटाचे—बरफ बाहेर पडले ४ दाट उगवणारे गवत, साबपाला, केस इ०. 'शेतामध्यं गवतांचे बरफ झाले.' [फा. बर्फ] ० दाणी—छी. बर्फ ठेवण्याची पेटी.

बरफी, बर्फी—छी. १ निसर्गजन्य बर्फाची वडी. २ नारळाचा चैव, खवा, साखर याची वेलेली एक प्रकारची खाण्याची मिठाई. [फा बर्फी] नारळाची बरफी छी. नारळ घालून केलेली बर्फी बर्फी बुरमा—पु तळलेल्या रम्याचे मुठे पाटयावर वाटून भुगा करून त्यांत तूप, साखर, खवा व बदाम, पिस्ते इ० घालून त्याचे कापून बर्फाप्रमाणे केलेले तुकडे. —गृशि १.४४३

बरबट—पुन. १ (व.) आवे, चिंचा इ० कोळून दाट केलेले पाणी; ताक इ० आंबट पाणी; पन्हें; रायते. 'चिंचेचे बरबट पितो.' २ बकऱ्याच्या मांसाचा रस्ता, सामार. ३ चिखल. 'मग दुखाचिन बरबटे बोंबले।'—झा ७.८८.

बरबटणे—अकि. १ बरबट, चिखल इ० कांनीं लिप्त होणे. २—सकि. (ना.) शेणाने किंवा मातीने सारविणे. [बरबट]

बरबटी—**झी.** (ब.) चवळीच्या होगेसारखी एक होगांची जात. [बरबट]

बरबडा—**झी**—**डॅ**—पुश्रीन. एक जंगली झाड व त्याचे बी; एक तृणधान्य व त्याचे गवत. याच्या बियांची भाकरी होते.

बरबरणे—**अकि.** १ प्रथमय होणे; प्रथमच वत प्रथम गळत असणे (क्षते, फोड इ० कातून); खेवूड गळणे (नाक इ० तुन) २ पिकल्याने किंवा कुजण्याने मृदु, खवणारे, पचपचीत होणे (लिंबू, फणस इ०) [ध्व.] **बरबर-बरां**—**क्रि.** निचरे, बाहे, गळे, सवे अशा रीतीने (किं० वाहणे; चालणे; शिकरणे; हगणे). **बरबरीत**—**वि.** १ गळमलीत; विलविलीत; खवणारे; मऊ (पातळ शेण, चिखल, नासके फळ). २ बरवरलेले; खेवूड गळणारे (नाक) ३ लाळ गळणारे (तोंड, क्षत)

बरबाद, बर्बाद—**वि.** १ विचडलेले; नाश झालेले; नष्ट; ओसाड, वाताहत झालेले. 'गढी खोदून बर्बाद केली.'—होके १४. (सामा) नासलेले. २ रद्द, बंद केलेला. 'पुढील तहनामा झाल्यानंतर मागील तहनामा बर्बाद होतो.'—रा ७ ३. ३ ओसाड [फा. बर्बाद] **०**करणे—**सक्रि.** धूळधाण, नासाडी करणे. **बरबाडी**—**झी.** नासाडी.

बरमंडा—**प.** कटिबुक्क; एक कोटरी झुडप. [स. ब्रह्मदंड]

बरमा—**म्हा.** **बर्मा**—**प.** १ दोरीने ओढून फिरवून भोक पाडण्याचे यंत्र; सामता; वेधन; गिरमिट. २ दारूच्या बाणाचे तोंडाकडील भोक. [फा. बर्मा] **बर्मदान**—**वि.** भोक पाडण्यात कुशल. 'भण्डारी चांगले बर्मदान.'—वाडसमा २९.

बरलीमाड—**प.** सुरमाड—बागेची माहिती पृ ४.

बरलेख—**क्रि.** लिखाप्रमाणे; लिहिल्याप्रमाणे [फा बर+सं. लेख]

बरव—**झी.** बरवेपणा; शोभा. 'जैशी नकेवीण बरव। कां शिरेवीण अवयव।'—एमा १४.२५७. [सं. वरम्, म. वरवा]

बरव(वी)ट—**टा.** **बरवेटा**—**वि.** गोजिरवाणे; सुंदर; चांगले; देखणे; छान; घुरेख; उत्कृष्ट; उत्तम. 'ठाईं ठाईं बरवट। निवृत्त मंडीत घाट।'—**श्रु.** १८. **बरवणे**—**अक्रि.** शोभणे. 'प्रतिबिंब किंवा अनुमापक। तैसें द्वैतमिसे येक। बरवतसे।'—अमृ १.२६. **बरवेटा**—**वि.** (ल.) पतिक्रमा; शुद्धाचारी. 'आम्ही गोळणी बरवेटा। जातो मधुनच्या हाटा।'—होला ९. **बरवा**—**वी**—**वॅ**—**वि.** १ (काव्य) चांगला; छानदार. 'बरविया बरवेटा धनमेवसांवळा। वैजयंती माळा गळां शोभे।'—तुगा ३ २ सुंदर; नामी; निवडक इ०. [बरा] **म्हू** ० बाहेर बरवा आंत हिरवा. **०**काळ होणे—(व.) काळ अनुकूल होणे; आर्थिक परिस्थिती अनुकूल येणे, भरभराट होणे. **बरवेपण**—**न.** सौंदर्य. 'मग अलंकारी बरवेपण। निवाडु दावी।'—झा १.४४.

बरवा—**पुश्री** (राग.) या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्रधैवत, कोमल व तीव्र निषाद हे

स्वर असतात जाती औडव—संयुगे. वादी ऋषभ, संवादी पंचम. गामसमय सर्वकाळ. [सं. वरम्?]]

बरवाळणे—**अक्रि.** फिरणे. 'सज्जुनि आपुलाले भार। बरवाळले संग्राम।'—सुआदि २३.११७.

बरसकाळा—**प.** (ना.) पावसाळा. [सं. वर्षाकाल]

बरस(सा)न—**न.** १ मस्तकातील थंडी; शैत्य; पडसे. २ पडद्यामुळे नाक इ० गळणे. (किं० येणे; वाहणे). [सं. वर्षेण]

बरसात, बसांत—**झी.** १ पावसाळा; पाऊसकाळ. २ वर्षांव; वृष्टि. ३ घोडवास होणारा शैत्य रोग; घोड्याच्या चार खवाटयांवर होणारे ददे. —अश्वप २ २४०. ४ (पावसाळयांत) घोड्याच्या डोळ्यांच्या रक्षणासाठी केलेली कातवी झापड, पडदा. [सं. वर्षेण, वृष्=पाऊस पडणे] **बरसादो डगला**—**प.** (बरोदे) पावसाळयांत पोषाखावर वापरण्याचा डगला; (इं.) रेनकोट.

बरह(बर्ह)क—**क्र.**—**वि.** बरोबर; युक्त; न्याय्य; योग्य. —**क्रि.** बरोबर रीतीने, न्यायाने, हक्काप्रमाणे. 'मनसुबी मनास आणून बरहकइनसाफ करून उत्पन्न होईल.'—वाडबावा २.२. [फा. बर्हक]

बरहु(हु)कूम—**क्रि.** आक्षेपप्रमाणे, वेताने, सारखे 'बरहुकूम याद'—वाडबावा २.६६. 'धनी हुकुम करील त्या बरहुकूम चालावे.' [फा. बरहुकूम]

बरळ—**न.** भरड दळलेले पीठ. —**वि.** १ विरळ विणीचा, अतिशय आढारडा (कपडा). २ भरड दळलेले (धान्याचे पीठ). [बरड]

बरळ—**झी.** १ विसंगत भाषण (श्लोष, ताप, शारुची निशायातील). २ निरर्थक बडबड, बटबट; जल्पना. —**वि.** १ असंबद्ध (भाषण); मूर्खपणाचे भाषण करणारा; प्रमिष्ट; मूर्खपणाचे (भाषण) 'ऐसें बोलती ते बरळ ज्ञानहीन।' २ भटकणारा; आढमार्गांला जाणारा; छापिष्ट. 'गुलते वाचा बरळ। विनयीत असे।'—विपु २ ६. ३ अंत. 'जीव आधींनि समळ। वरि विषयेसंगे होति बरळ।'—भाए ६२१. [ध्व.] **०**जाणे—**अक्रि.** चावरणे; मंत्र म्हणताना चुकणे. 'देखा मंत्रजु बरळ जाय।'—झा १.१९०. **बरळणे**—**अक्रि.** १ असंबद्ध भाषण करणे; भलते भलते बोलणे (श्लोषेंत, तापांत, निशेत). २ बडबडणे; चावळणे. ३ ञ्चच्छंद फिरणे; भटकणे; भलत्या मार्गांला जाणे. 'इंद्रिये बरळो नेदावी।'—झा ३.११६ **बरळणी**—**झी.** बडबड (श्लोषेंतील).

बरा—**प.** कोषळा दुंबा; लक्ष शोपटीचा मेंढा.

बरा—**वि.** १ चांगला; गुणांचा; मध्यम वर्गाचा; चालण्याजोगा; योग्य. २ ठीक प्रकृतीचा; आरोग्य असणारा; रोगनिर्मुक्त. ३ सुमाराचा; बराच; पुष्कळ नसला तरी पुरेपुर. ४ (ल.) शहाणा. 'केवळ बालचि इच्छी विधुसि धरायासि कां बरा इच्छी।'—मो उद्योग १०.३. —**क्रि.** १ वेळेवर; बखशीर. 'तूं बरा आलास.'

२ चांगल्या, नीट रीतीने. 'बेव म्हणे बेस बरा.' - मोभीम ४. १९ [सं. वरम्] बरा घेणे-चांगल्या तऱ्हेने, खूप घेणे (मार, ठपका इ०). खरडपटी काढणे. बऱ्यावर असणे-एखाद्याचे चांगले इच्छिणे. बऱ्या बोलांने-वाजोने-किवि गोडीगुलाबीने राजीखुणीने; स्वतःची चुक कबूल करून. 'या चळवळीवरील अत्याचाराचे आरोप बऱ्याबोलांने परत घ्यावेत.' - के २७.५.३०

बऱ्यादा झाडाची साल काढून न्हावप- (गो.) चांगल्या माणसाच्या आभाराने राहणे. बरावाईट-वि. १ सावराण चांगला; मध्यम; बरासा; चालचलाऊ २ (कु ल.) आत्महत्या; मरण. 'जिवाचा बरावायट करूंक वगता' बरीगत-गती-स्त्री घडगत; आशाजनक स्थिति (बडुवां न काराधीप्रयोग) 'त्या रोग्याची बरी गत दिसत नाही.' बरे-न. १ कल्याण; क्षेम; भरभराट २ हित, नफा; फायदा; चांगले. -किवि १ ठीक; चांगले; योग्य; मान्य २ पाद-पुरणार्थक शब्द. 'काय बरे यास उदाहरण ?' ३ ठीक, फार चांगले; होय (हकार, कमुली, मान्यता इ० विवक्षित असतो) [बरा] म्ह० ज्याचे करावे बरे तो म्हणतो कर माझे खरे. (एखाद्यास-ला) बरे मागणे-चांगले व्हावे अशी इच्छा, प्रार्थना करणे. ० पाहणे-कि. चांगले म्हणून समजणे; कल्याण चितणे. 'पंढरीचे ब्राह्मण वेखतील कोणी. बरे मजलागोनी न पाहती.' -तुगा. बरेपण जावप-कि. (गो.) मैत्री जमणे बरेवाईट-न देवाने येणारे दुखणे; मरण; नाश इ०; आरोग्यादिक बरे व रोगादि वाईट.

बराय-किवि विषयी. -आदिलशाही फर्मानें. [फा.]

बराय-स्त्री. चाळ; खोल्यांची रांग; छावणी. [इं बरेक]

बराडी-वि. १ पराकाष्ठेचा खादाड; आघाशी. 'हे तो विलयात खोडी खरचि न कवडी काय देतो बराडी.' - किंजुदाम ७४ २ हावरा; आशाकमृत. 'कृपा कराल ते थोडी. पायां पडिलो बराडी.' -तुगा ५५१ [वन्हाड, बिरड]

बराडी-स्त्री (व.) ताग काढून घेतलेली काडी; सणकाडी.

बराडोल-पु. भोंक पाडण्याचे हत्यार. -राको.

बरात-पु. १ चंगकांची नामक गंजिफाच्या खेळांतील तिसरा रंग. २ -स्त्री. खजिन्यांतील पैशाची मागणी; हुंडी. ३ (उक्रीने) लष्माची बरात. [फा. बरात]

बराव-स्त्री (गो) पत्त्यांचा संघ [पोतु. बरायो]

बरा(रो)बर-वि १ सम; तुल्य, सारखा; समान. २ तंतो तंत; अचूक; मिळणारा; न्यूनाधिक नसलेला (दिशेब, इकीकृत). ३ युक्त; योग्य; न्याय्य; रास्त; चांगला. ४ सपाट, साखा; सम; सरळ; नियमित; व्यवस्थित; यथायोग्य; मारखा; अनुगुण -किवि. १ समवेत; समागमें; मिळून; एकाच वेळी २ समपातळीत; तंतोतंत रीतीने; सुरेख रीतीने; न्यायाने; ठाकरीकरणे; नीटपणे; खरेपणाने; नेमका इ०. [फा. बराव] बरोबरचा-बरीचा-वि

१ सारखा, सम; तोलाचा. २ एकाच वेळेचा, पदवीचा. ३ सोबतीचा; संगतीचा; संगती. ० होणे-अकि. १ साफ जाणे; पूर्णपणे संपणे, वय्य होणे. २ चिरडले जाणे; चुराडा होणे; तुकडे तुकडे होणे; उध्वस्त होणे; पूर्ण नाश केला जाणे (शब्दशः व ल). बरा(रो)बरी-स्त्री. १ समता; सारखेपणा; (उद्दिष्ट क्रीडा) एका बाजूची दुसऱ्या बाजूवर मात होणे, अशक्य नाही अशी स्थिति होणे; (कोणत्याही खेळांत) एका बाजूमारखा दुसऱ्या बाजूचा डाव होणे. २ समानता; नियमितपणा, एकसुपता ३ समसमानपणा (व्यापारात-नफातोड्याचा इ०). ४ तुलना; स्पर्धा. 'हीन जनासी बराबरी. बोल बोले सरोत्तरी.' -दा २.१५२. [फा. बराबरी] (वाप्र.) ० करणे-स्पर्धा करणे; तोलास तोल देणे. टकर मारणे. ० पाहणे-करून पाहणे-तोडून पाहणे; तुलना करणे बराबरीचा, बरोबरीचा-वि सारख्या गुणांचा, धर्मांचा, वीर्यांचा, कौशल्याचा; जोड; तोल.

बरामत-स्त्री. बलमत; खोटा आरोप (कि० येणे; आणणे; धाळणे) [फा.]

बरामद-स्त्री. १ व्यवस्था; निकाल 'कामाची बरामद होईल.' -रा १०.१८३. २ निगेत मालावरील जकात. -वि. १ आगत, आलेला. 'मागती नवाब बरामद होऊन इंग्रजी सहा: सदांर यांची मुलाजमत झाली.' -रा ५ १४१. २ अधिकृत. 'कुर्सीवर नवाब बरामद जाल.' -रा ७ ८४. [फा. बरामद]

बराय, बराई-ये-किवि. १ साठी; करिता. 'बराय तजार्त.' -पदमव ११३. २ स्वतः; जातीने; खुद; प्रत्यक्ष. 'तो बराय अजे खातरेस आणून...' -थोमारो १.३३७ [फा. बराय]

बराय(ई)खुद-किवि. स्वतःच्या विचाराने; स्वतः; जातीने. 'इन्साफ बराई खुद (शब्दशः स्वतःच्या विचाराने) जातीने पहावी.' -रा १५.२९८. [फा. बराय-खुद]

बरावई-बर्दी-स्त्री. बरावई पहा.

बरास-न. १ (व.) शंभर चौरस फूट अथवा दहा फूट लांब, दहा फूट रुंद जागा. २ शंभर घनफूट. ३ (गो) २५ घनहात. [पोतु.]

बरासकापूर-पु कापराची एक जात. -मुंव्या १५५.

बरी-स्त्री आंगरक्याच्या घोळाची एक बाजू होणाऱ्या दोन तिकोनी तुकड्यांपैकी पुढचा तुकडा; पेपकळी. 'अभताले घोंस जरीचे। सारे पडवे एक बरीचे। तुम्ही केवळ लाल हरीचे।' -प्रला १९६

बरी-पु (माळवी) उडदाचा वडा वगैरे.

बरीक-किवि. वाक्यालंकाराधी प्रयोग जेव्हा सजातीय पदार्थसमुदायांनु विवक्षित गुणांचा एकच पदार्थ अपेक्षित असतो तेव्हा उपयोगात आणतात. मात्र; तेवढा; सत्यतः; खातरीने;

वास्तविक; तत्त्वतः; शुद्धीत धरुन; अंगीकार करून. 'हे सगळे दागिने वाईट आहेत. हा बरीक चांगला.' 'तद्वीति सम कवि म्ण्डो प्रामद्वरीच्चा बरीक रीतीतें।' -मोसमा ५.३१. [बरा]

बरू—पु. बोरू; तृणविशेष; ज्याची लेखणी करतात असें ताट.

'नामा देसीचे बरू आणावे।' -दा १९.१ १६ [प्रा. बरुअ]

बरोड—पु. तुळईवर ठेवावयाची लांकडी कडी. 'यांत फरशा बरोदावर ठेवतात' -मॅरट ५६.

बरोचें—कि. (गो.) लिहिणें. बरप पहा.

बर्करार, बर्करारी—पु. निश्चितपणा; कायमपणा. 'बर्करारीची वचनें शिवाजीमहाराजास सांगावी.' -चित्रगुप्त ९ [फा. बर्करार]

बकी—पु. (वाई) हरलीसारखे गवत. -मसाप ३.३ -वि. रसाळ.

बखास—कि. १ खास; स्वतःची २ सुदाम 'बखास जिद्दी घेऊन पाठविली पाहिजे' -रा १०.४२२. [फा]

बखुर्दार—वि १ फळ खाणारा. उपभोक्ता. २ चिरंजीवी -राय्यको ८.५५. [फा बखुर्दार] **बखुर्दारी**—की. उपभोग [फा.]

बर्गा—पु. लुटारू; गनीम. 'बर्गे लोकांची चाल लढण्यास तोंड घावें आणि कमजोर जाला म्ण्डणे पडून जावें. -भाष १०९.

बर्गुजर—की. दिंग; निष्काळजीपणा. 'बर्गुजर न करणे.' -रा १०.३६३. [फा.]

बर्गेचें—भक्ति. (गो.) लांकडाचा भुगा होणें. बरग पहा.

बर्जा—वि. मान्य; योग्य. 'दुतर्फा दोस्ती चालावी हें बर्जा.' -रा १०.१२८. [फा. बर्जा]

बर्जेस—पु. (छापखाना) बारीक टाईप. हा टीपांच्या उपयोगी असतो. [इ.]

बर्तखत—कि. तख्तावर 'गिळीत पातशाहा बर्तखत बसवावा.'

-दिमरा १.२६९. [फा.]

बर्तेर—वि. अष्ठ; उच्चतर. 'पादशाही हुकूम बर्तेर म्ण्डणोन.'

-चित्रगुप्त ७०. [फा.]

बर्ताव-घा—पु. (व.) चाल; रीत; पद्धत. [हि.]

बर्दार—बरदार पहा.

बर्निश—पु. (सोनारी) भांड्यावर पॉलिश करण्याचा गोलरंधा. [इ.]

बर्निस्वती—कि. प्रमाणें. 'तें बर्निस्वती साल मज्जूर हुमाला कीजे.' -रा १५.१३८ [अर निस्वत=संबंध]

बर्पा—कि. उभा; सुरू असलेला. 'इंगामा बर्पा केला.'

-ख ७.३५६७.

बर्फ, बर्फी—बरफ, बरफी पहा.

बर्बट्टाण—की. (गो.) उम्र वास.

बर्बेर—पु. म्लेंच्छांतील एक जात व तींतील व्यक्ति. [सं.]

बर्बरदेश—पु. आफ्रिकेतील बाबरी संस्थान -अथप १.३४.

बन्या—कि. वि. (नामपुरी) वर.

बल, बल्ल—न. १ (गो.) मुईनळा. २ पीप. ३ (बै) शिरी.

-वि (निर्दार्थी) अतिशय दारु पिणारा. [पोर्तु. बॅरील]

बर्बक-खत—कि. वि. वक्ताक्षीर; वेळेवर 'मस्लहत समी बर्बकत तद्वीर होऊन.' -पया ४६९ [फा]

बर्सात-ती—बरसात-ती पहा.

बर्हम—वि दिक्क, मम. 'मर्जी बर्हम होते.' -रा ५.८. [फा बर्हम]

बन्हाणपुरी—वि. बन्हाणपुर शहरचे (कापड, जरातार इ०).

बर्हि—१ न दर्भ; दभेमुष्टि. श्रौत व स्मार्त यागांत दर्भमुष्टि पसरून त्यावर हुक्नीय द्रव्य ठेवतात. 'कुंडमंडप वेदिका सुलक्षण इत्या बर्हि त्रिसंधान।' -भाराबाल २.६९. [सं.]

बर्हि—पु. मोर; मयूर. [सं]

बल-ळ—न. १ सामर्थ्य; जोर; शक्ति; कुवत; क्षमता (शब्दशः व ल.). (समासात) तारा-प्रह-लम-गुरु-बल (चंद्र, तारा इ०ची अनुकूलता); तसेच द्रव्य-विद्या-बुद्धि-बाहु-मनुष्य-पुण्य-बल इ०. २ सेन्य; फौज; दळ. 'त्यावरि दुयौघन बल पंचसिंहास पठावी राजा।' -मोभोष्म ५.११. [सं] **कुबल-ळ**—की. धोक्याचा व अडचणीचा काळ; संकटसमय; परीक्षेची वेळ. कालकक्षा, वेळ अवेल पहा -कि. वि. धोक्याच्या अडचणीच्या वेळी. 'आम्हास बलकुबल पडल्यास कुमक करावी.' -माराचिथोरा ६३ [बल= शक्ति+कुबल=अशक्तता] **ठठा**—पु. बळ; शक्ति. -वि. बळकट, सशक्त; बलाढ्य. **वर्प**—पु. शक्तीचा गर्व [सं.] **वत्तर**, **बलोत्तर**—वि. अतिशय बळकट; मजबूत; समर्थ; शक्त, बलाढ्य (मनुष्य, विशेषतः देव, वेळ, परिस्थिति, घडलेली गोष्ट) [सं.]

बलवत्तर **वन्त**—वि. बळकट; सशक्त [सं.] **व्हा**—पु. इंद्र; बल देत्याचा हूननक्ता. 'कलहाकरितां मजशी भंगवि पावेल सामरहि बलहा।' -मोद्रोग १२ ८९. [सं.] **क्षय-क्षयवा**—पु. शक्तिपात करणाऱ्या वातविकाराचा क्षोभ [सं.] **बला(ळा)व्य**—वि. बलवान, सशक्त. [सं.] **बला(ळा)कार**—पु. जुलूम, जवरी; जबरदस्ती. [सं.] **बलाबल**—न. १ अन्योन्य शक्तता व अशक्तता;

बलाची तुलना (बादी पक्षांची, विधिविषेध पक्षांची, वादग्रस्त गोष्टीच्या अनुकूल-प्रतिकूल कारणांची). 'हे दोन पक्ष आहेत त्यांत बलाबल पाहून सबल पक्ष असेल तो ध्या.' २ शक्ति; उपाय; साधन. 'जे कांहीं करणें तें बलाबल पाहून करावें.' ३ सामर्थ्य; आगची शक्ति, उत्कृष्टता (वस्तुतील, मनुष्यातील). [सं. बल+अबल] **बलाय, बलायकी**—की. (गो.) बल; आरोग्य **बलियाड**—वि. बलिष्ठ. 'जे कीं बलियाडे बुभट।' -मीता १.४९८.

बलिष्ठ—वि. प्रबल. अतिशय वज्रकट. [सं] **बली-ळी**—वि.

सशक्त; बलवान्; पराक्रमी. [सं.] बलीकटु—वि. बळकट.
‘आमचा वैरी बलीकटु’—पंच ३१.

बल्ले—न. (गो.) गूल. [भेली ?]

बळक, बलब—पु. १ नीक; चिकट पदार्थ (अंठे इ० कांतील) २ गूल इ० चा द्रव. ३ मगज; गीर. [हि.]

बळक—विक्रि. (ग्राम्य) थोर; मोठा; पूर्ण; चरचरीत; तन्बल, जबर; बळकट; चरब, बद् (कोस, मजल, ओझें, माप, शेर इ०).

बळकांश—न. १ (गो.) सोपा. २ घरापुढील दारासमोर दोन्ही बाजूस बसण्यासाठी वेलेली उंच जागा, कटा. [पोर्तु.]

बळकी—स्त्री. खांब इ०च्या कोपऱ्यावरची खोबण.

बळकी-लिक-ल्की, बळक, बळकें-हळें—क्रि. निदानी; इतकाच नव्हे तर आणखी; देखील; किंबहुना. ‘३०० पडोत बळकी ३५० पडोत, पण घोडा घ्यावयाचा.’ [फा. बल्कि]

बलम(सा)ट—न (चि) आरोप; बालंट; किटाळ; संकट बलंगी—स्त्री. बाजरीच्या निबुराचें कसपट, गोंड; तें दातांत अडकल्यानें होणारें दुख. ‘हिरडी सुजे भरे बलंगी.’—दा ३.६.१८.

बलंगी—स्त्री. कुस्तीचा एक पेंच (कि० भरणें).

बलछडा—पु. १ लांकडाचा जाड व लांब वासा (शिडी, इ० साठीं). २ भाल्याचा दाढा. ३ (ल.) भाला

बलबल, बलबलपुरी—स्त्री. १ दंगलीचें, धुमाकुळीचें टिकाण; बाजार. २ अव्यवस्था; अंधेरेनगरी, गोंधळ; अंदाधुंदी; नियम इ०कांढे दुर्लक्ष; वेशिस्ती. (कि० मांडणें; होणें; करणें) ‘राजेलोक ऐषआरामी झाले म्हणजे.. सगळी बलबलपुरी होऊन जाते.’—बाजी. [बलबल+पुरी=शहर] म्ह० बलबलपुरी आणि टमटम राज्य.

बलबलीत—वि मळ; दबणारें, बिलबिलीत, गिजगिजीत व चिचळणारें (फळ इ०). [ध्व.]

बल(ळ)म—पु. आखूड भाला. ‘खासे यांच्याकरितां ... बळम स्वारीत पाठविणें.’—(बबोर्दे) डुकराची शिकार १४.

बलवर्णे—अकि. बोलवर्णे. ‘वाचे नो बलवे सुहृदणमुखें या उत्तरा दे वदे.’—विश्व, रसमंजरी ४२. [बोलवर्णे]

बलबा—पु. १ गलबला; दंगल, कोलाहल; तंटा; तक्रार; बंड. २ (ल) बुप्रसिद्धि. ३ अव्यवस्था (काम, दिशेब, व्यवहार यांची). ४ उपश्रव. [हि.]

बलवार—पु. छप्परबंदाची जात व तींतील व्यक्ती.

बला—स्त्री. भिस्त; आधार. ‘पक्षकाराची बला वकिलावर.’—मौज अं. ३ (१९३५). [सं बल]

बला, बलाय—ई—स्त्री. १ संकट, इडापिडा. ‘कोणी काही समजावील आणि आपल्यावर येखादी बलाई येईल.’—मदर १ १२१. त्रास; दुःख; पीडा (माणूस, प्रसंग, यांपासून). २ आळ; बालंट; आरोप. (कि० घालणें; आणणें) [अर बला] म्ह० शाहण्याची बलाय दूर बला—या घेणें—कि. इडापिडा घालविण्यासाठीं बोटे मोडून दृष्ट काढणें ‘उभारुनि बाळा बला घेते बसुनिया.’—सला ३७. ‘कितीक रूपवंत्या मुख पाहुनी बलाया घेती.’—पला ९२. बलागत—स्त्री आकस्मिक येणारें संकट; लचांड; पीडादायक मनुष्य, धंदा इ०. (कि० येणें; घालणें; आणणें) बलादुरी—स्त्री. संकट दूर होण्याची ओवाळून टाकलेला पदार्थ. ‘बायकांनीं... बला—दुरी व सतें करून ओवाळिलें.’—चित्रगुप्त ११४.

बला(ला)ट—ड—न. धारोप; आळ, बालंट; तुफान. (कि० घेणें; घालणें) [दे.] बलाटी—टया, बलाट—लाट—लांड—खोर, बलांडा—डी—डया—वि तुफान घेणारा, आळ घेणारा. बलांडा—वि. (बों.) बलवान; विषादि गुणानीं मोठा. [सं. बलाडय]

बला(रहा)णी, बलाचणी, बलाणी—स्त्री. १ (राजा.) देवळाच्या गामान्याच्या, सभामंडपाच्या भिंतीला लागून असलेला ओटा. ‘वरी बलाणी इदनीळाची.’—कथा ४.१८.२१६. २ (बों) रहाटगाडयें फिरविणाराची बसण्याची जागा. [दे]

बलामत—स्त्री. १ मिथ्या आरोप. २ बलागत या अर्थी योजतात बला शब्दांत बलागत पहा. [फा बरामद; अर. बलामत]

बलाय(इ)बत्तर—न. १ सतरफर वस्तू. २ लबाडीनें मिळविलेली मिळकत (जमाखर्चातील).

बलांव—न. (हेट.) कोडीपेक्षा मोठी होडी. [पोर्तु. ?]

बलाविणें, बलाविणेंकरी—बोलाविणें, बोलावेणेकरी पहा.

बला(ळा)हक—पु. मेघ. [सं.]

बलि—स्त्री—पु. १ देव, पिशाच यांना अर्पण करावयाचें अन्न, पशु, पक्षी इ० (कि० देणें). २ बलिदानाचे वेळचे देवपूजेचें साहित्य (पुष्पादिक). ३ बलि नामक राजा; दैत्य; महाबलि पहा.

—वि. बळकट; सशक्त. [सं.] ०दान—प्रदान—न. १ बली अर्पण करणें; दान; शांति इ० कांत उडीद मिळलेल्या भातावर किंवा कोडळ्यावर गुलाल टाकून त्यावर जळता कांकडा लावून तो शिरांत ठेवून तो मनुष्यादिकावरून ओवाळून देवतास अर्पण करितात तें अक्षय. ‘पीडा निवारुं बळदान देणें.’—दावि १७२. २ नजराणा. ‘काही बळदान अंगीकारा माझे.’—एभा ४.१००. [सं.] ०प्रतिपदा—स्त्री कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा. [सं.] ०हरण—न. भूतयज्ञ

बलिंग—वि. सक्त; कडबा. —आदिलशाही फर्मांन. [फा.]

बलीबर्ष—पु. अडिल बैल; न बडविलेला बैल [सं.]

बलु(लो)तें—न. १ गांवातील बारा बतनदारांना अथवा हक्कदार कासंना सोतावर त्यांच्या हक्काबद्दल गांवकऱ्यांनी नेमून दिलेला धान्याचा, बागाहताच्या उत्पन्नाचा वाटा; गांवकऱ्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी कासंना कुणव्यांकडून मेहनतानां म्हणून मिळणारा पिकाचा बंधापरंपरागत वाटा. २ (काही ठिकाणी) पाटील कुळकर्णी इ० गांवच्या पिढीजात कामगारांचा हक्काचा वाटा. ३ वरील बास बतनें—काही महाराबलुलीं (मुसलमानी व मराठी राज्यंत मिळणारीं):—१ सितादेवी किंवा सभ्या उसाचा भाग. २ वेशी-बरशी देणगी. ३ शिमगीपौर्णिमेस होळीचा नैवेद्य. ४ वैदर-आषाढी पौर्णिमेला धान्य. ५ हातशेकणे=गुन्हावरील भडीचे बलुलें. ६ मृत जनावरांचे अवशेष. ७ घरट्टका. ८ दफनाचे खड्डे खणण्याचे पैसे. ९ खळवावरील दाणे. १० पेवाच्या तळाचे दाणे. इ०—अस्पृ ३७. 'येस जय प्रताप कीर्ति । हे अयोध्येची बलुली ।'—वेसीस्व ६.६२. [का बल=उजवा+कुड=देणे; बलुता=उजव्या हाताचा हक्क म्हणून देणे] **बलु(लो)तेंदार**, **बलु(लो)त्या**, **बलु(लो)लौता**—उ. बलुत्यावर हक्क असणारा गावचा बतनदार; सरकारी कामगार पाटील, कुळकर्णी इ० काढून हे मित्र असून बारा आहेत:—१ सुतार, २ लोहार, ३ महार, ४ मांग (ही पहिली किंवा थोरली कास किंवा वळ. यांपैकी तिघांचा धान्याचे चार पाखुदे किंवा कणसावर २० पेंढपांवर हक्क आहे व महाराचा ८ पाखुदांवर हक्क आहे), ५ कुंभार, ६ चांभार, ७ परीट, ८ न्हावी, (ही दुसरी किंवा मधली कास किंवा वळ या प्रत्येकाचा तीन पाखुदा बर हक्क आहे), ९ भट, १० मुलाणा, ११ गुरव, १२ कोळी (ही तिसरी किंवा धाकटी कास किंवा वळ. या प्रत्येकास दोन पाखुदे मिळतात) याप्रमाणे पुढील बारा अलुते आहेत—तली, तांबोळी, साळी, माळी, जंगम, कळावंत, डवऱ्या, ठाकर, वडशी, तराळ, सोनार, चौमुला. हेहि हक्कदार आहेत (मात्र यांचा हक्क टराविक माही). काही ठिकाणी पुढीलप्रमाणे बलुतेदार आढळतात:—पाटील, कुळकर्णी, चौधरी, पोतदार, देशपांड्या, न्हावी, परीट, गुरव, सुतार, कुंभार, वेसकर, जोशी. यांत सुतार, लोहार, चांभार, कुंभार ही पहिली कास. न्हावी, परीट, कोळी, गुरव ही मधली कास आणि भट, मुलाणा, सोनार, मांग ही तिसरी कास होय. कोंकणातील बलुतेदार यांहुन थोडेसे निराळे आहेत; इंदापूर परगण्यातील बलुतेदार पुढीलप्रमाणे आढळतात—पहिली कास—सुतार, लोहार, चांभार, महार. दुसरी कास—परीट, कुंभार, न्हावी, मांग. तिसरी कास—सोनार, मुलाणा, गुरव, जोशी, कोळी, रामोशी. एकूण १४. पंढरपूर प्रांतातील बलुतेदार.—थोरली वळ—महार, सुतार, लोहार, चांभार. मधली वळ—परीट, कुंभार, न्हावी, मांग. धाकटी वळ—कुळकर्णी, जोशी, गुरव, पोतदार. ग्रंटेष्टका याच्या मतानें—सुतार, लोहार, चांभार, मांग, कुंभार, न्हावी, परीट, गुरव,

जोशी, भट, मुलाणा हे बलुतेदार व सोनार, जंगम, शिंपी, कोळी, तराळ, वेसकर, माळी, डवऱ्यागोसावी, वडशी, रामोशी, तेली, तांबोळी, गोंधळी हे अलुतेदार आहेत पुष्कळ जागीं महारास पहिल्या, दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या वळीत धरतात हल्ली आढळणारे अलुतेदार किंवा नालू—सोनार, मांग, शिंपी, भट, गोंधळी, कोरय, कोतवाल, तराळ हे आहेत तथापि अलुतेदार व बलुतेदार हे निरनिराळ्या जिल्ह्यांत वेगवेगळे आहेत; त्यामुळे त्यांची एकवाक्यता होणें कठिण वरील कास म्हणजे, गांव ही गाय असुन तिचे पीक ही कास होय; आणि बलुतेदार ही या गाईच्या कासेला पिणारी वासरे. 'अहो जीतु एथ उखिता । वस्तीकर वाटे जातां । आणि प्राणु हा बलौता । म्हणोनि जागे ।'—झा १३.२४. [स बली+अपत्य=बलुत्या ?]

बलुयामारी—उद्ग. (व) पत्रां, दिक्कत, फिकीर नाही या अर्थी. 'या तैथ्यापायीं घरदार गेलें तरी बलुयामारी.' [बलु=पीडा ?]

बलुयांच—न. (कों.) एक प्रकारची लहान होडी. वलांव पहा.

बल्ल—न. (गो.) पीप.

बल्लम—उ. बलम पहा. 'बल्लम बाण बौयाट्या ।'—ऐपो २००. [हि. बलम]

बल्लव—उ. १ गोपाळ, गवळी. 'वर्नी खेळती बाळ ते बल्लवाचे ।'—नामनं, वनसुधा १.१६. २ आचारी; विराटाच्या दरी भीमार्जे आचारीपणा करीत असतांना धारण केलेले नांव [सं.]

बल्ला—उ. १ (वे.) सापेळा. २ फांसा. [का बळ्ळी]

बरलाळताटी—झी. (महा.) कनात. 'गाहेयांचिया निहटी । घातली बरलाळताटी ।'—शिशु ५.६९

बरली—झी. १ उयळ पाण्यांत होडी पुढे लोटण्यासाठी उपयोगांत आणावयाची दांडी, वासा; ताज. २ नावेची डोलकाठी. ३ (व) लाकडी दांडी; वांसा.

बल्लया—उ. १ (कर.) बच्चा. २ (मुलांत रुढ) देडा-दाखल थावयाची गोटी. 'बल्लया-बे.'

बल्ला-ळवा—उ. देगा बल्ला पहा. 'ज्याणीं बल्ला केला, त्यांत शामील जाले असतील त्यांचेहि पारिपत्य करणे.'—रा ७. ४१. [फा. बल्ला]

बल्लहारी—झी (व.) सामर्थ्य; धोरपणा; मोठेपणा. 'काय तुमची बल्लहारी सांगावी.' [हि. बल्लहारी]

बव—न (ज्योतिष) अकरा करणांपैकी पहिले. [स]

ब-बकूफ—उ. शहाणा [फा. बा-बकूफ]

ब-वक्त(क)नेक—क्रि. शुभ समर्थी, प्रसंगी; वेळेवर; योग्यवेळी. 'खत मंसरीत-नेमत पाठविलें तें ब-वक्त-नेक पोंह-चलें'—पया ४८०. [फा.]

ब-वज्रद—क्रि. असुनहि; शिवाय. 'ब-वज्रद टॉमस मोशीन ... पुण्यांत आला असतां ...' -एडि १.५८. [फा बा-वज्रद]

ब-वजे—क्रि. उत्कृष्ट रीतीने; वहिवाटीप्रमाणे. [फा.]

बवर्ता—पु सफेत व काळया केंसांत लाल केंस असलेला थोड्याचा एक रंग. -अभप १.३२.

ब-वार्ईक—क्रि. खरेपणाने. -आदिलशाही फर्मानें. [फा.]

ब-वाजवी—क्रि. योग्यतेनुरूप. 'ब-वाजवी ताकीद होईल' -रा १५.१५६ [अर]

ब-वाशि(सी)र—की मूढव्याध. -रुग्णप २.११५ [हि.]

ब-शर्ते(र्य)-र्ती—की. १ पराकोष्ठ्या यत्न; जबरदस्त आणि निश्चयाचा प्रयत्न. 'त्याने यास ब-शर्तीने वांचविले.' २ अट. 'ब-शर्तीची याद' -पया २५१. -वि. अटीवरील. 'ब-शर्ती हुण्ड्या.' -रा १९.३२. -क्रि. १ निश्चयाच्या प्रयत्नाने; आस्थेने; आवेशाने. 'त्या प्रतांत ब-शर्ते अम्मल बसविला.' २ निःसंशय; खातरीने; बिनचूक. ३ (शर्तीने, पैजेने) निश्चितपणे, पूर्णपणे; अगदी. उदा० ब-शर्ते लवाब-लुच्चा-सोदा ६० ४ अटी-प्रमाणे. 'तुमचें काम ब-शर्ते झालें.' -हब ५६. ५ अटीवर. 'परंतु ब-शर्ते मशारनिह्वेचीं कुटुंबे शहरांत दाखल व्हावीं.' -रा १०.२५६. [फा. ब-शर्ते]

बशा-दया—प्र. १ मालकाच्या गैरहजिती दराच्या, शेताच्या राखणीस ठेवलेला महार. २ बसून फुकट वेळ घालविणारा; आळशी. [बसणे] ० **बशाणे**—अकि. अडकून बसणे.

बशारत—की. शुभ वार्ता; खुशखबर. 'अशी आम्हास बशारत जाली आहे.' -रा १.६३. [अर. बशारत]

बशी-सी—की. लहान ताटलीसारखे पसरट भांडे (विशेषतः चहापिण्याचे). 'कपबशी' (गो) काचेचे तबक. [पोटें बसिया. हि. बासन]

बॅष्टी—वि. (गो.) निरर्थक.

बस-रस—क्रि. पुरे; पुरेसा; ठीक. 'व्यासांवर युरोपीय पंडितांनां अलीकडे जो चोरीचा चार्ज आणला आहे तोच बस आहे.' -नि ५००. -की. (अशिश्ट) वैतुल्य; रेलचेल; कमाल. 'त्याने गाण्याची बस करून दिली.' [फा. बस्] (बाप्र.) ० **करणे**—अकि. थांबणे; विरमणे; राहणे. **बस भाई**—उद्ग. १ थांब! पुरे बाबा! २ तृप्ति. कंटाळा दाखविण्यासाठीं योजतात (किं० होणे. कत्याची पछी). [हि. बसभाई]

बस—प्र. १ दबता; निश्चितपणा; कायमपणा. २ स्थिरस्था वरतेची स्थिति; जम; बजन; छाप; पगडा. (ब.) बसोटी. (किं० बसणे) ० 'ज्या व्यवहारांत ज्याचा बस बसला तो त्यास सुकर.' [बसणे] **बसक**—की. १ आसन; आस्तरण; बैठक; बिछाईत

(जाजम, खुर्ची इ०). २ बैठक; खुर्ची; तळखडा; (सामा.) आधार. ३ बसकी; तळ; बूड; पाय; बुंधा, अडणी. 'या दळ-तीची बसक लहान म्हणून आपटते.' ४ बसकी; बाजारांत घातलेल्या दुकानावरील कर, पट्टी. ५ बसकीची जमीन; सपाट, सखल जमीन; दरी; बसखल ६ जमीनीचा खोलगट भाग; लवण. ७ जमीनीवर ठाम बसून राहणे (थकव्यामुळे, इष्टाने-मनुष्याने, पशूने) (किं० घेणे; मारणे). **बसक**—वि. सखल; खोलगट (जमीन). **बसकट**—की. दमल्यामुळे, इष्टाने, (तगादेवाल्याने ऋणकोला) रोखण्याकरितां जमीनीवर थबकल घालून बसणे; हातपाय मोकळे सोडून बसण्याची क्रिया; बैठक (किं० घेणे; मारणे). 'ही म्हैस उभी आहे तो दूध काढा. एकदा बसकट मारली म्हणजे उठणार नाही' -वि. १ सखल, थपकट, चपटें; सपाटसर; याच्या उलट उभट, उभार. २ बसकें; फेंदरे. नकटें (नाक). **बसकट नाक्या**—वि फेंदरा; नकटा. **बसकण**—न १ आस्तरण; बैठक बसक (-की) पहा. २ बसकट, थबकल (-की) पहा. ० **कण-घेणे-मारणे**—सिद्धीच्या निराशेने हातीं घेतलेले काम सोडून देणे. ० **क(का)र-कुर**, **बसक**—(**स्का**)र—कीन हांतरी; चटई; जाजम, घडवंची; मुलांनीं शाळेत बसावयास आणलेले गोगणट इ० आसनाप्रमाणे पसरलेली, ठेवलेली कोणतीही वस्तू. (हेट.) बसटुक. [सं. विष्टर] ० **कल**—कीन. बसण्यास फुरसत, वेळ; सवब; संधि (बहुधा नकारार्थी प्रयोग). 'तो सारा दिवस फिरतो त्यास क्षणभर बसकल सापडत नाही.' -वि. १ कमी उंचीचे; आखूड व पसरट; नीच व सपाट. २ बसकें; फेंदरे; नकटें (नाक). ३ खोलगट; खालपट (जमीन). ० **का**—की. १ (राजा.) बैठक; आसन; खुर्ची. २ तळ, पाया (बस्तुचा). -वि. १ बेताच्या उताराचा; आडव्या घाटाचा; याच्या उलट पाणढाळ; खर. २ सपाट; थबकट. ० **की**—की. १ विटीदाह्याचा खेळांतील एक शब्द. २ बसका अर्थ १ व २ पहा. ३ बुंबळ. -वि. बुंबळीसारखे बसकट (पागोटें). 'तिवट बस्की साधे.' -समारो १.२०१. ० **कीचा**—वि. १ तळ, पाया, बैठक; असलेला. २ बसण्यालायक (घोडा, बैल, गाडव). ० **कुर**—कीन. बसकर पहा. **बसकेचा**—वि. तळ, पाया, बैठक, आधार असलेला. ० **कोळी**—की. बसकट मातीची घागर. 'यथाविधीनें तळा वेरी। बसकोळपा घागरी।' -तुगा २८०. **बसण**—की. (कर.) बसण्यास घेतलेली लाकडी वस्तु **बसणी**—की. १ बसणे; बैठक; मांडी ठोकून बसणे. 'एका बसणीस म्यां क्षीर बंद लिहिले.' २ बूड; आसन. ३ (कों.) लहान पाट. ० **फुगडी**—की. बसून घालाव-याच्या फुगडीचा खेळ. 'बस फुगडी बसुंगा। बतुर भुंगा लासुंगा। एक पाय खोलीतो। सीताराम बोलीतो।' -मसाप २.२३४. **बसकल**—की. (कों.) माशांची एक जात. हे ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये पकडतात.

बसणें—अकि. १ बैठक मारणें. २ दुंगण, गुडघा, घोटा इ० च्यावर टेंकणें. ३ खाली वूड टेंकणें; उपविष्ट होणें; बसक घेणें; पंख आकुंचित करून राहणें; विभ्रान्तीसाठी खाली टेंकणें (पडु, पक्षी यानी) ४ उद्योगधंदा, काम वगैरेखाया असणें; रिकामटकडा, निरुयोगी असणें. ५ फुफट वेळ घालविणें. ६ खुर्ची इ० बैठकीवर अधिष्ठित होणें. ७ (शब्दशः ल०) वर पडणें, असणें. 'अंगावर धूळ बसली.' ८ (विशेषतः ल०) एखाद्यास भारभूत होणें; एखाद्यावर अवलंबून असणें. ९ तळीं जाणें; स्थिरावणें १० खालावणें; कमी होणें (नदीचें, विहिरीचें पाणी) ११ नोयट होणें (शस्त्राची धार). १२ स्थिरावणें (एखाद्या मार्गांत, स्थितींत); (ल०) रमणें. 'तदुपरि मग तीचें चित्त कोठें बसेना।'—साहू ३.५९. १३ स्थिरावणें (पाऊस, उष्णता, ताप) १४ न्हास, अपकर्ष होणें; खालावणें; काढतें घेणें; श्रेष्ठता गमाविणें; वैभव कमी होणें. १५ संवयीन निष्पात किंवा तरेचेज होणें; अंतःप्रवेश होणें (हाताचा, दुसऱ्या अवयवाचा, बुद्धीचा, ज्ञानाचा); बांगले समजणें. 'हें माणें माझे बसलें.' १६ (ल.) अंगावर येणें; पडणें 'मार-खर्च-तोटा-बसला' १७ योग्य होणें; विवक्षितपणे जुळणें; मिळणें; पडणें, जडणें; बरोजर होणें; लागू पडणें (साधेजोड, युक्ति, हिकमत, दिशेच) १८ खचणें; बुडणें; विन किफायतीचा होणें; मासणें; तोटा येणें (व्यापार, धंदा यांत) १९ योगरा, बदल, खोल व अस्पष्ट होणें; विचडणें (कंठ, गळा, घसा, आवाज). २० स्थापित होणें (अम्मल, सत्ता). २१ जोम, जोर मिळविणें (पिकानें). २२ पार जाणें; समूह नाहींसं होणें. २३ दबणें; कमी होणें; चेपणें (गळें). २४ आरंभ करणें २५ प्रमाण ठरणें. २६ प्रहार लागू पडणें; फटकारा लागणें (चावूक इ० चा). [सं उपविष्ट; प्रा उबडस, बडस; प्रे जि. बसा; आर्मैजि. वेस] म्ह० बसं जाणे त्याला ऊठ कोण म्हणें=थ्याला कोठें व कसें बसावें हें कळतें त्याला 'ऊठ' म्हणून कोण म्हणेल? बसतां लाथ उठतां बुक्की, उठतां लाथ बसतां बुक्की—सर्वदा मार. बसले(ल्या)घडीचा—वि. पुष्कळ दिवस एकसारखा घडी घालून ठेवलेला व त्यामुळें कोरेपणा व झकपकपणा गेलेला कोरा (कपडा). याचे उलट ताण्याचा=कोराकरकरीत. [बसणें+घडी] बसले राहून—किवि. बसुन. 'महाराज खिडकींत नेहमीं बसले राहून दिवस मोजीत.'—विक्षित १.१३१. बसव्या महिना—वि. बाकरी न करितां दरमहाचा दरमहा मिळणारा(पगार). बसांत आणणें—सकि. स्वतःच्या ताब्यांत आणणें. 'दहाजणी मी बसत आणिल्या प्रेमाचें पाडून पाणी।'—पला १४ बसून आंतील टांग (मारणें)—जी (मल्लविद्या) जोडीदारानें आपल्यास खाली धरल्यास आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या कोपरावरून हात घालून त्याचा हात घट धरून ज्या हातानें आपण जोडीदाराचा हात धरला असेल त्याच

बाजूच्या आपल्या पायांनें जोडीदारास वर ठकलून व त्याच्या हातास आपल्याकडे ओढून संतका वेळून त्यास चीत करणें. बसून बाहेरील टांग(मारणें)—जी. (मल्लविद्या) जोडीदारानें आपल्यास खाली धरल्यास जोडीदाराच्या कोपरावरून आपला हात घालून त्या हातानें त्याचा हात घट धरून त्याच बाजूच्या आपल्या पायांनें जोडीदाराच्या पिंडरीस बाहेरून आपला पाय टेकून त्याच्या धरलेल्या हातास एकदम आत संतका वेळून त्यास चीत करणें. (टांग=गुडच्यापासून घोटपापर्यंतचा पायाचा भाग). बसणें—न. बसण्यासाठीं पसरलेली, ठेवलेली कोणतीही वस्तु; बैठक. बसता—वि. बसण्याच्या उपयोगी (घोडा, बैल इ०).

बसंत—पु. १ गाण्यांतील एक राग. २ वसंतऋतु. [दि.: सं. वसंत] बसंत—ती-वि. केशरी; कुमुदी; पिवळा (कपडा किंवा रंग). 'दोईस बसंती फेटा दुपेटा बसंत गा।'—पला १४.

बसून—न. (दोर) जनावराच्या मागील फऱ्याची जागा, चौक. व(खे)सनेकड—न. (कों.) सुळकुळ्यामध्ये घातलेला दांडा. राहाटास बैल लावावयाचा नसल्यास ह्या दांड्यानें रहाट फिरवितात. सुळकुळ्याजवळ बसनेकडाशीं काटकोनांत जोखड बांधतात

ब-सरंजाम—किवि. सरंजामासहित. [फा.]

बसर—वि. (ब.) द्वार गेलेला; पराजित. 'कोणाला बसर जाणार नाहीं तो.' [ओसर] ० येणें—जाणें—अकि. हरणें; पराभूत होणें. [ओसरणें—बसरणें—बसर]

बसराई—वि. १ बसरा शहरचीं (रेशमी वस्त्रे, मोत्ये, फळे). २ केळींची एक जात. हें केळें बारीक व लांब असतें. याचें बीं बसत्याहून आलेलें आहे.—कृषि ४८८. ० बाछे मोतीं—न. बसरा येथील सुकुमार, तेजस्वी व गोल मोतीं. [फा.]

बसला वाटा-भाग—पु. (कर.) फाळ्यासहित उत्पन्नांतील मालकीचा विशिष्ट भाग (खर्चवेंचाविरहित). हा कडधान्यापुरताच असतो.

बसब—पु. लिगायत धर्माचा मुख्य उत्पादक हा धर्म शिवोपासक आहे. [सं. वसु=बैल] बसब(स्व)पणा, वसवण—ण, बसबा—पु. जंगमाच्या देवळांतील पूजेचा नंदी; बैल. 'कसाबाचे आळी मांडिले प्रमाण। बसवण्णाची आण तया काई।'—तुगा ३०६८.

बसवंत—न. उपास्य दैवत 'सांडी या विषयाची आई रे। येणेंचि खेले बसवंत होसी।'—तुगा २४३. [प्रा.]

ब-सवाव—वि उचित. 'त्याचा जबाब ब-सवावच येईल.'—रा ५.८५. [फा.]

बसविणें—सकि. १ बसायास लावणें. 'व्रजावन करावया बसविलें नखाणीं धरा।'—केका ५. २ पक्कें करणें; बांधणें; स्थिर करणें (कोणत्याहि स्थितींत). ३ मार्शी मारणें; सोंपणें; लादणें. ४ थंड करणें; शमविणें; स्थिर करणें; विभ्रान्ति घेण्यास लावणें.

५ भोगावयास लावणें, वर आणणें; गुरविणें (काहीं अनिष्ट). ६ योग्य करणें, जमविणें, लावणें; जुळविणें; मिळविणें. ७ स्थापणें (राज्य, सत्ता, कानून, विधि, बहिर्वाट). ८ (वायकी) न्हाणवळीस मळारंत देवंग (यमांधावाच्या पूर्वी). [वसणें] बसवो-झी. १ (बाजारांत बसणारी) वेदवा; कपवीण, निलेज्जत्वादि गुणविशिष्ट गरीती झी २ जंगम मताची कसबोण -शास्त्रीको. ३ वेवळी; पंरळी. [वसणें]

ब-साअत-नेक-किवि. शुभ घटिकेला [फा.]

बसालन-झी. संधि; स्नेह [अर. विसाल्] ०ती-वि. स्नेहाचा; मैत्रीचा. 'खान कुम्पनीचे बसालती सिल्लिन्यांत दाखल जाला आहे.' -रा १०.२५१.

ब-सिका-खास-किवि खास शिक्यानिशी. 'फर्मान ब-सिका-खास.' -रा २०.३६५. [फा]

बेसी-झी. बांसीरी; पांवा; वेणू. मुरली. 'अधरी धरिती बेसीला.' -मश्व १४६ -पु. कृष्ण. [हि. ; सं. वंश]

बसु(सो)ळा-ली-पुकी. सुताराची तासणी; वाकस. [हि. बसुला]

बसो-पु. उसाची एक जात. -कृषि ४५०.

बसोळ-पु. (व) मळविणारा

बस्त-पु. बोकड. 'कंस दैत्य हे बस्त सकळ. बळी बेसी तगंशी.' -इ १४७. [सं.]

बस्त व भाव-पु. वस्तभाव -आदिलशाही फर्मानें. [फा]

बस्त(स्त)त-न. १ रचना, कवयस्त्रा; बस्त; बस; जस. (किं० बसणें). 'दानानांचे-जेवण्याचे-निजण्याचे-वस्तान बसलें.' २ बंदोबस्त; स्थिरावलेपणा; निश्चिती; कायमची जागा घेणें धरणें. (किं० बसणें) ३ टरणें; पडणें (प्रमाण) : यावरून सरासरी; मध्यम प्रमाण; वाटणीचे प्रमाण, दर (किं० बसणें) 'पंधरा रुपयांचे पंचवीस माणसांत बस्तान बांगलें बसलें.' ४ जम; ताळा (हिशेब, हकीकत यांचा); खऱ्या गोष्टीशीं मिळणी; मेळ (बात-म्याचा, इतिहासाचा, वगैरेनाचा), योग्य, ठीक होणें (सामान्यतः). (किं० बसणें; जमणें; मिळणें). ५ संबंध; प्रमाण. 'आकाशातील गोलांच्या गतीवर मनुष्यास होणाऱ्या इष्टानिष्ट गोष्टींचें बस्तान असण्याचा संभव झिती.' -नि २३९ [फा. बस्तल=बांधणें, आवळणें] ० बिघडणें-अकि. बिबाड होणें; बडी बिघडणें.

बस्तनी-झी. वेष्टनी. -राज्यको ८.११०. [हि]

बस्तपचार-पु. (ना. खा.) वृद्धपतवार; युध्दवार; बिस्तरवार

बस्ता-पु. गदा (कापसाचा, कागदाचा इ०). 'त्याचा बस्ता भरून टेवावा स्वामीसी.' -रामदासी २.५७. थैली; गांभोरे, बदरा [फा. बस्ता] बस्त(स्ता)न-पु. टाण; दिंड.

बस्तानी-झी. टोंकास दोरी बांधलेली काठी; सुलांना शिक्षा करण्याचें गुरुजीचें साधन.

बस्ति-ह्ती-झी.पु. १ खालच्या पोटाचा भाग; खालचें पोटा; ओटीपोटा; मूत्राशय. २ बस्तिबंध (कोठा साफ करण्याचें). -न. बस्तिनलिका. -झी. १ बस्तीची नळी. २ पिचकारी. ३ गुबद्वारात पिचकारीने पाणी सोडून मल्लेसगै करविण्याची क्रिया. [सं.]

बस्ती-झी. जैन लोकांचें देवळ. 'जरी लायला पाटी हस्ती। तरी न रिधावें बस्ती।' [वसणें ?]

बहकणें-अकि. १ भकणें, रस्ता चुकणें; भटकणें; भलत्या वाटेस लागणें. २ (ल.) नीतिभ्रष्ट होणें; बांकडें पाऊल पडणें. ३ चुकणें; घसरणें. ४ बेसुमार चवणें; अमर्याद होणें; आटोक्याबाहेर जाणें (किंमत, करार). ५ (काव्य.) सर्वत्र पसरणें; फांकणें; दरवळणें (सुषणें) 'अयोध्येमाजी सुवास बहकत।' -रावि १०.२१. ६ बरळणें; वाहवणें; भ्रमत पडणें. [हि. बहकना] बहकणी, बहक(का)वणी-झी. चुकणें, भटकणें; भुलवणी. बहक(का)विणें-सकि. १ भलत्या वाटेस लावणें; भटकावयास लावणें (शत्रूचा; व ल०). २ गोंधळविणें, चावरविणें. बहका-पु. (ना.) चोटाळा; धांदल.

बहरी-झी. १ खांद्यावरून वहावयाची ओरव्याची कावड; बंगी; पेटारा. २ (ल.) काबडीतून नेण्याचें ओसे. [हि.]

बह(हं)गुण-न. (व.) रंद तोंडाचें पातळें. [बहुगुणी]

बहकणें-कि. (ना.) बाहणें; पुढें होणें. [हि. बडना; सं. वर्धन]

बहरी-पुकी. १ हंगाम; वैपुल्याचा काळ; भर; सुमी; जोम; उत्कृष्टांची पूर्णता, तजेला (उत्पन्न, तसल्या, आरोग्य, मज्ज, संपत्ति, खेल, उद्योग यांचा). 'रुन्द छातिवर बुन्द गेन्द जणु गुलाब बहरासधि फुलती।' -प्रला. २ पराकाष्ठेचा रंग; मौज (नृत्यादिकांची). [फा. बहार=नसत] ० मारणें-कि. आनंदान मोज मारणें; पूर्ण सुखोपभोग घेणें. बहाराभन्द-वि. सुखी; संपन्न. [फा.] बहरी-बहारी पहा.

बहरी, बहरीससाणा-बहरी, बहरीससाणा पहा.

ब-हरीज-हुरगीज-किवि. कधीहि; बिलकूल. 'हा मज्जून ब-हरीज मौकफ कंन नये.' -रा ७.२३. [फा.]

बहस(ह)स-वि. १ वेकेंद; ओढाळ; उच्छृंखळ; फटिंग. २ निष्काळजी; बेकायदा; बेबंद; झुलमी स्वैर; स्वेच्छाचारी (सामान्यतः मनुष्य, काम, राज्य) [व. भुत्वास, वसणें]

बहस-झी. चर्चा. -आदिलशाही फर्मानें. [फा.]

बहळ-ल-वि. १ प्रचुर; विपुल, पुष्कळ. 'आनंदामोद बहळ.

सात्विकांचें मुळक।' -हा १५.६. २ पुष्ट. 'चिन्मात्र तेज बहळ। नित्य निर्मळ सवंधे।' -एमा ९.२०७. ३ विस्तृत; प्रसस्त; विस्तीर्ण; मोठ्ठी (इमारत, मैदान, प्रवेश). [सं. बहुल; का. बाहळ]

बहा—स्त्री. किमत; खर्च. 'कागद-बहाससाल रुपये पंचवीस वेविले जातील.' -सांशेड. जुले ११ [फा. बहा]

बहाईपंथ—पु. एक मुसलमानी धर्मपंथ. हा १८४४-४५ मध्ये इराणांत उदय पावला. याचा उत्पादक मिराझादी महंमद होय. हल्ली हा पंथ अरबस्तानांत प्रचलू शाला आहे. -ह्वाको (ब) ६२.

बहाचर—वि. १ (ब.) वात्रद. २ लाबालची करणारा.

बहाड—न. समुद्र, खाडी यांच्या कांठची भरतीची खारी जमीन

बहाड—न (प्र.) बाड; सारग्रंथ; कोबधर्त इ०

बहाण—स्त्री. (को.) नावेचा कांठ, कड; वाण; बाणी.

बहाणा—ना—पु मिष्ट, लोंग; खोटी सबब; निमित्त. 'राजश्री भाज्जे पत्राचा बहाना लावतील' -ख ५ २४७६. [फा. बहाना] •करणे—कि. खोटे बोलून एखादी गोष्ट लपविणे.

बहा(हि)णा—वि. (ब-पाटी) लाडक्या मुलीस म्हणतात.

बहाणे—सक्ति. (काव्य.) हाक मारणे; बोलावणे. 'दुय्योधन ये स्वये बहायला' -मोउयोग ७ ८८. [सं. आबाहन]

बहाचर—वि. सतर आणि दोन. [हि.] •**बोडो**—स्त्री. घोड्याचे बहातर दोष, बाईट लक्षण अशुभ लक्षण पहा •**जुलूम**—पु. पराक्रांतेचा जुलूम. •**भोवरे**—पुनव. 'केसाची बहातर वलये (घोड्याची). यापैकी बासठ अशुभ व दहा शुभ •**रोग**—पुनव. वेडी वैद्यकातील रोगांचा बहातर प्रकार. म्ह० बहातर रोगांचा खंडोना=अनेक रोग एकाच वेळी असलेला रोगी

बहाड(डु-डुर)—वि. १ धीट; घाबरी छतीचा; शूर. २ प्रवीण; निष्णात; निपुण; हुशार; वस्ताद; पटाईत. [फा. बहाडूर] **बहाड(डु-डुर)**—स्त्री. शौर्य; पराक्रम. [फा.] **बहाडुराई**—स्त्री. शाबासकी; बक्षीस 'खंडराव महाराजास मिळाली बहादुराई।' -गापो ५

बहाड(डुर)—स्त्री. बाहीदारी; इमी; जिम्मा. **बहाडुरी**—स्त्री. गायकवाडीतील आरब सरदारांची जामिनीकी.

बहादूरखानी कागद—पु. एक जातीचा दौलताबादी कागद.

बहादुरीतोडी—पु (राग) यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाती संपूर्ण-संपूर्ण. बादी मंडस्थानाचा धैवत व संवादी मध्यस्थानाचा गांधार. गानसमय दिवसाचा सुसरा प्रहर.

बहालक—न. तसर व फरोक यांच्या बजावादीनंतर ऐन-जिनसी धान्यरुपी सान्याची नफ किंमत; बसुली गळपाची नाण्यंत किंमत. [फा. बहा+नकड]

बहालकोट—व—वि. एक शिबी. [हि. बहेन=बहीण+कोट]

बहार—पु. बहर पहा.

बहार—स्त्री. कमाल; उत्कृष्टता. •**बहारी**—स्त्री. सौंदर्य. 'हिमा-लयाय स्थानांचे वर्णनांत बहारसरी बरीच दिसून येते.' -विवि

८७.१२३. **बहा(डुर)**—वि. १ मेजवाण्या, खेळ, आनंद व सुख यात रमणारा. २ बासतिक.

बहार—पुस्ती. १ बहर पहा. २ एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ व अवरोहांत धैवत वच्ये. जाति षाडव-षाडव बादी मध्यम, संवादी षड्ज गानसमय वसंत-ऋतूतील रात्रीचा तिसरा प्रहर. [फा. बहार; सं. बिहार]

बहारम—वि. रुड; खप्पा; दिकक बहैम पहा. 'राजे मज्जूर बाहेर जाऊन राहिल्यामुळे मर्जी बहारम' -रा ५ १८० [फा.]

बहाल, भाल—न १ तुळई, सरा. २ अवेलापासून चूल निराळी करणारा जुलीचा अवयव

ब-हाल—वि. १ प्रसन्न; खूप. २ पूर्ववत् कामावर नेमलेला. ३ क्षमा केलेला. ४ बक्षीस दिलेला 'कसबे मज्जुकीची मोकदमी तुम्हास बहाल करून.' -रा १५ २७८. ५ पुन्हा स्थापिलेले; परत दिलेले. 'वतन बहाल वजारी.' -थोमारो १ ६५. ६ (ब) कायम असलेला, टिकलेला. -कवि. पूर्ववत् 'याजकरिता लाडाचे बौधे दफेची इवारत ब-हाल ठेवणे जरूर.' -रा ७ ९२. [फा. बहाल]

•**करणे**—सक्ति. १ कृपावंत होऊन देणे. २ खालच्या कोटांचा हुकुमनामा कायम करणे. (मामलत, सनद इ० कोणा एकास) •**करणे**—एखाद्यास पुन्हा तो अधिकार देणे. •**मर्जी**—स्त्री प्रसन्नता; खुशमर्जी. **बहाली**—स्त्री. १ अनुकूलता; प्रसन्नता. २ स्थापना; ठाय करणे (अधिकारांत, उद्योगांत). ३ क्षमा; माफी; कृपा. 'मशारानिलेस बहालीची पत्रे पाठविली.' -दिसरा १. १२०. ४ (मागे तगिरी शब्द जोडून) एखाद्या कामावरून कमी केलेल्या नोकराची कामावर पुनः नेमणूक. तगिरी बहाली पहा, पुनः नेमणूक (सरकारी अधिकाऱ्यांची, नोकरांची) 'जनेल इष्टवस्थि यास हिंदुस्थानचे फौजेचा बहाली-वर्तीफीचा मुक्त्यार केला आहे.' -दिसरा १ १२८. ५ बळती कमान; बळती; उत्कर्ष. 'जीववादादा परशुरामपंताची दिसविस बहाली' -ऐरो २२५. **बहाली-मेहेर-बानगी**—स्त्री दया; लोभ

बहाला, बहावा, बहावा पंचक, बहावेपंचक, बहाळा—बाहमध्य पहा.

बहाळ, बहाळणे—बाहळ; बाहळणे पहा.

बहाळी—स्त्री. विपुलता; समृद्धि; भर; उत्कृष्टता. 'अगा वृक्षासि। पाताळी। जळ सांपडे मुळी। तें शाखांचिये बाहाळी। बाहेर दिसे।' -हा १३ १७९. [सं. बहुल]

बहिः, बही—कवि. बाहेर; बाहेरच्या वाजूस (समासांत) बहिःप्रदेश; बहिर्भाग; बहिष्कार इ० [सं.] •**करण**—न. चक्षुरादि दहा इंद्रिये. [सं.] •**प्रीति, बहिर्मेमता, बहिलोभ**—स्त्री.

वरकरणी प्रीति, माया. [सं.] बहिरंग-न. बाह्य स्वरूप. -वि. परका; अपरिचित; दूरबा; आपल्या कुळाच्या, अनुयायांच्या विस्तारात नसलेला. याच्या उलट अंतरंग [सं.] ० रंगपरोक्षण-न विशेष खोलात न जातां बाहेर केलेले आलोचन. [सं.] ० रंगोपासन-न. बाह्य उपासना. हीं संपद्धि, आरोपविधि, संवर्गविधि व अध्यासविधि अशी चार प्रकारची आहे; कर्ममत्ति. [सं.] ० रवसा-पु. बाहेरची (भूत, पिशाचांची) बाधा. बहिरवा(र्वा)स, बहिरवास-पु. १ बाहेर राहणे. २ (महातु) बाहेरच्या उपयोगाचे नेसावयाचे वस्त्र; उत्तरीय वस्त्र 'चोखट बहिरवास वेढोति.' -पूजावसर [सं.] ० रानी-किवि. उघड्या भेदानांत; मोकळेपणे (भटकणे). ० रायाम घात-पु. एक प्रकारचा धनुर्बात. यांत रोम्याची छाती पुढे येऊन पाठीकडे कमान होते. अंतरायाम वात पहा [सं.] ० रुपद्रव-बहिरवसा पहा. [सं.] बहिकोप-पु (प्र बहिकोप) वरपांगी धारण केलेला खोटा राग [सं.] बहिरुह-न पडवी; ओसरी; ओटी; टेलच-ज; वेवडी. [सं.] ० वृत्त-पु. ओठाच्या बाहेर आलेला दांत. [सं.] ० दाह-पु. शरीराची काहली; याच्या उलट अंतर्दाह [सं.] ० दिशेस-भूमिस जाणे-अकि. शोचास जाणे. ० छार-न व्यभिचार; रांडवाची. बहिप्रकृति-स्त्री. राज्यकारभाराचे एक अग. कोश, राष्ट्र, दुर्ग, वल आणि प्रजा इ. याशिवाय दुसरी अंतःप्रकृति प्रकृति अर्थ ७ पहा. [सं.] ० भाव-पु. बाह्य भाव, बौल, स्थिति, देखावा, हेतु [सं.] ० भूत-वि. बाह्य; बाहेरील. 'मनाची गणना कोणही इद्रियांत करतात कोणी त्याहून बहिरुत असे गणतात.' [सं.] ० भूमीची व्यथा-स्त्री. (ल.) हगवणीचा उपद्रव ० मुख-वि बाहेर तोंड असलेला; बाह्य, प्रापंचिक गोष्टीकडे कळ असलेला, विषयासक्त याच्या उलट अंतर्मुख. [सं.] ० लंब-वि. विशाल कोणाचा. ० लोपिका-कोडे; गूढ, ज्याच्या अर्थपूरणासाठी बाहेरचे पद इ. ० घ्यावे लागते अशी कूट कविता. अंतर्लोपिकेच्या उलट [सं.] ० वर्कपृष्ठ-न गोलाचे पृष्ठ बाहेरच्या बाजूने पाहिले असता दिसणारा आकार. -सूर्य ८ ० चोर्ची-वि. १ बाहेर राहणारा, असणारा. २ (ज्यो) श्रेष्ठ; सूर्याभोवती होणाऱ्या पृथ्वी-प्रदक्षिणेच्या मंडलाबाहेर असणारा (ग्रह) बुध, शुक्र या शिवाय बाकीच्या ग्रहांस बहिर्वर्तीग्रह म्हणतात. [सं.] ० चिकार-पु. १ (ल.) उपद्रव; गर्मी. २ बाह्य, शारीरिक आजार [सं.] ० व्यसन-न. बहिर्वा पहा. [सं.] ० व्यसनी-वि व्यभिचारी; रंडीबाज [सं.] बहिरिक्क(करण)-न. कृत्याचा एक प्रकार. बहि स्नेह-पु. दिवाळ, खोटी प्रीति, ममता. [सं.]

बहि(ह)वा, वैदा-पु. बंड; दंगा; गोंधळ; देना. [हि]

बहिरक बरक-स्त्री. निशाण; ध्वज, एका निशाणाखालील टोळी (अरबांची). 'शिबंदीचे लोक पोलीसखात्यांत गेल्याने त्यांचे

बेडे व बहिरकी राहिल्या नाहीत.' -(बडोदे) ऐरा, प्रस्तावना १५.

बहिरम-पु (व) भैरव ' बहिरमची यात्रा भरते ' [सं. भैरव]

बहिरव-पु. १ (राग) भैरव. २ भैरव; बहिरवा (एक देव).

' बहिरव खंडेराव । रोटी सुटीसाठी देव । ' -नुगा ७९१. बहिरवी-स्त्री. भैरवी रागिणी. [सं. भैरव]

बहिरा, बहीर-वि १ फुटका (कान) २ ज्याला सुळीच ऐकू येत नाही किंवा कमी येते असा. ३ वेदनाक्षम; सुख; संवेदनारहित (अवयव). [सं. बहिरा] २५० (व.) बहिन्याकानी कुयऱ्या, अडक्याबायती मोहऱ्या-बहिन्याला ऐकू येत नाही. तेव्हा त्यास उद्देशून म्हणतात. ० पिसा-वि. बहिरा व वेडा; पिसाट. बहिरंभट-वि बहिरा.

बहिरागी-पु. बैरागी पहा

बहिरावणे, बहिरणे-अकि. १ बहिर होणे. ' दिशाचक्र बहिरंले । धाई निधानाचा । ' -शिष्ट ५८५. २ वेदनारहित, सुख होणे. [बहिरा]

बहिरा, बहिरासणा. बहिरसणा-ससा-पु १ ससाणा; एक मांसभक्षक पक्षी. याच्या पाठीचा रंग पारक्यासारखा असून मज्ये काळे ठिपके असतात दुसऱ्या पक्ष्यांची शिकार करण्यासाठी हा बाळगतात ' बाज बहिरा सोनार । ' -दावि २४४. २ (ल.) हुशार व धीट माणूस. ० बोका-पु. चलाख; वस्ताद; छाप बसविणारा इशम (बहिरासणाप्रमाणे बोकले असलेला, मांजुराप्रमाणे बपल).

बहिरा-पु. भैरव देव; बहिरावा. [सं. भैरव]

बहिरावे(व्य)था, बहिरा-स्त्री. सुनबहिरा नावाचा रोग. याने त्वचेला बहिरता येते.

बहिरावा-पु. १ भैरव देव. २ (ल.) बहिरा मनुष्य. [सं. भैरव] ० ची सेवा असणे-अकि. बहिरा असणे.

बहिरुंगणे, बहिरा, बहिरुंगणे-न. फौजेतील बाजार-बुंगणे; गर्दी. ' भले भले सरदार हानी बहिरांत तोंडे घातली । ' -एपो २७९. [हि. बहीड बुनगाह]

बहिष्कार-पु १ जातीबाहेर किंवा बाळीत टाकण्याची क्रिया. (किं. चालणे). २ (सामा) बाहेर ठेवणे; असहकारिता. ' विनमणीस बहिष्काराची पुरवणी देऊन ... ' -टि ३.१०. ३ त्याज्य ठरविणे; अंगिकार न करणे (वस्तू इ.). ' परदेशी मालावर बहिष्कार पुकारला ' [सं.] ० चाकी-वि. बहिष्कार पाळणारा बहिष्कारवादी विद्यार्थ्यांनी कॉलेज सोडली. -केले १.३२२. [स] ० पण-सकि. बाळीत टाकणे. ' असो जैसा पुत्र भ्रष्टला । तो सवी जैसा बहिष्कारिला । ' -ह. २०.८६. [सं.] बहिरकृत-वि. १ जातीबाहेर, बाळीत टाकलेला. २ बाहेर ठेवलेला; वर्ज्य केलेला.

बहीण—जी. १ आपल्याच आईबापांची कन्या; भगिनी. २ चुलत-आते-मासे-बहीण इ० ३ बहील बहीण. ४ (निदारी) गुणांत, वर्तणुकींत एखादीची बरोबरी, बरचडपणा करणारी जी. [सं. भगिनी; प्रा. बहिणी; गु. बेन; सि. मेणु; पं. भैण; फ्रेंज फेल.] ३६० बहिणीमुळे भावोजी सोयरा. ० **जवाई-जांवाई-**पु (व.) मेहुणा; बहिणीचा नवरा. ० **तीज-बीज-जी.** कार्तिक शुद्ध तृतीया आणि द्वितीया; भाजबीज. बीजेस बहीण भावास ओवाळते व तीजेस भाज तिची वस्त्रालंकारांनीं संभाषना करतो. ० **पणा-**पु. मेहुण्यांचे नाते. 'ऐसा कष्टविला आमुचा पति। त्या बहिणपणा आग लागो।' -जै ७१ १०१. ० **भावेई-**नवव भाज आणि बहिणी (समुच्चयाने) ० **भावा-पु** (राजा) एकाच आईकडून नाते; भाज, बहीण; सहोदरपणा. ३६० बहीणभाव्या व सासू जावया. ० **लेक-पु.** (ना) बहिणीचा मुलगा; भाचा. ० **वळा-बीभव.** बहिणीची मालिका. [बहीण+ओळ] **बहिणीस-**जी. (कॅ.) (अविष्ट) बहीण. **बहिणुली-जी.** लाडकी बहीण. 'प्रौढिह बहिणुली।' -वेप ४८. **बहिणोई-पु** (व.) बहिणीचा नवरा; मेहुणा. [बहीण+नाहो (-नवरा) बहिणोहो-बहिणोई]

बहीणळ-न. श्रीफल. [हि.]

बहीर-जी. अघाडीचे सैन्य; बिनी. [हि.]

बहु-वि. १ पुष्कळ; अतिशय; अनेक. (समासात) बहुपाद=पुष्कळ पायांचा; बहुभुज=पुष्कळ हातांचा; बहुप्रिय=पुष्कळांस प्रिय; बहु-भक्ष-गुण-तंत्री-पण-पत्र इ० २ -किवि. फार; अधिक. 'तैसा कुरुपतिचा मी कीं बहु राज्यपेणादि यदुपहृती।' -मोभीष्म १२.५९. [सं.] ३६० बहुरत्ना वसुंधरा. ० **कशास-**किवि. फारकाय. 'हरी व्यसन पापहें बहुकशास काया धवा।' -केका ४४. ० **झुणी-**वि. पुष्कळांचा वेणेकरी; बहुत ऋण असलेला. ३६० बहु उवात्यास खाज नाही, बहुऋणी त्यास लाज नाही. [सं.] ० **काल-**किवि. पुष्कळ वेळपर्यंत; बहुतकाल. ० **काण-पु.** चोहोपेक्षां जास्त बाजूंची सरलरेखावृत्ति. -सहमा ७. ० **गुणित-**वि. अनेक मिळून एकाप्रमाणे दिसणारा. -ज्योतिःशास्त्राचीं मूलतत्त्वे. ० **गुणी-वि** १ पुष्कळ गुण असणारा; पुष्कळ गोष्टी ज्यास करता येतात असा; पुष्कळ कामीं किंवा उपयोगी लावता येण्यासारखा (मनुष्य, वस्तु). २ एक श्रेष्ठात्मक रचना; टोंब्या; बईल. 'बहुगुणी ईश्वरभजनीं लक्षाचा मनुष्य मोटोयोग्य.' या वाक्यांतील पहिल्या तीन शब्दांतील आद्याक्षरं घेतल्यास बईल असा शब्द बनतो व तो मोटोयोग्य म्हणजे मोट ओढण्यास योग्य टोंब्या असा श्लेष यांत आहे. [सं.] ० **खक-वि.** वाचाळ; बडबडया; चावट. 'बहुवकासीं करूं नये। मैत्री कदा।' -दा २.२५. [सं. बहुवाचक] ० **व्यकै-जी.** भ्रमिष्टपणा; चावटी; बहकलेपणा. 'बहुवकै ज्ञातया। आणिली जेणे।' -हा १८.५३९. ० **जिम(क)सी-वि.** आंत पुष्कळ जिमस असणारा; अनेक प्रकारचा. 'दशक अष्टादशक बहुजिमसी।' -दा

१८. ० **ज-किवि.** पुष्कळ मार्गांनीं, ठिकाणीं. [सं.] ० **त्व-न.** १ पुष्कळता. २ (प्रबंध) रागालापांत एखादा स्वर अनेक वेळां येणे. [सं.] ० **दुधी-वि.** पुष्कळ दूध येणारी (गाय, म्हैस). 'अखुबहिणीं अल्पमोली बहुदुधी अशी (गाय) मिळणे कठीण.' [बहु+दूध] ० **धा-वि.** (काव्य) नाना प्रकारचा. 'पाहें सुनिप्रसादे कर्शन चमत्कार उदित यहुधा मी।' -मोअनु ७ ९७. -किवि. १ पुष्कळ मार्गांनीं, प्रकारांनीं. २ पुष्कळ अंशीं, बहुतकरून, बहुधा; बहुतेक [सं.] **बहुधा नाही-**किवि. क्वचित्, बहुधा; कधीहि न; फार क्वचित्. **बहुधाकार-पु.** अव. १ अनेक प्रकारचे आकार. 'ऐसे बहुधाकारी वर्तते। बहुचि होउनी।' -हा ९.२५८. २ -न. (ल.) अग. ० **धानक-जी.** माया; प्रकृति. 'गुणत्रयरूपी पदार्थेभेदाचीं बीजे तीत आहेत म्हणून बहुधानक.' -गीर १५८. ० **धान्य-पु** साठसंवत्सरांतील बारावा संवत्सर. ० **नायकी-जी.** पुष्कळांचे राज्य, सत्ता; बहुराजकी; (ल) क्षोड्यपादशाही; अंदाधुंदी. बारनायकी पहा. ० **पतिकत्व-न.** एक पति जिवंत असतां दुसरा किंवा अनेक पति करणे. [सं.] ० **पत्नीकत्व-न.** लग्नाची बायको जिवंत असता दुसऱ्या एक किंवा अनेक स्त्रियाशी लग्न करणे. [सं.] ० **पाद-पाद्वी प्राणी-**पु. अनेक पाय असणारा प्राणी. या वर्गातील प्राण्यांच्या पायाला अणीदार टोंक असते व पुढील दोन पायांच्या पंजात विषाच्या गाठी असतात. गोचीळ, घोण हे या वर्गात येतात. [सं.] ० **प्रजा-**वि. पुष्कळ संतति, मुलेबाळे, परिवार असलेला. [सं.] ० **प्रद-**वि. उदार; सडळ हाताचा. [सं.] ० **बीज-वि.** पुष्कळ बियांचा [सं.] ० **बोलका-वि** वाचाट; बडबडया. ० **भाग्य-(राज्य, कुटुंब इ०)** ना कारण असें पुष्कळांचें देव. [सं.] ० **भाष(स)-भाषी-**वि. १ बहुबोलका. २ पुष्कळ भाषा जाणणारा; दुभाषी. [सं.] ० **मत-न.** साधारणतः अधिक लोकसंख्येचें मत, अध्यापेक्षां अधिक मतें. -वि. पुष्कळांस मान्य. 'भीष्म म्हणे बा। बहुमत साधुचि, न तसे सदा असु ज्ञात्या।' -मोभीष्म १८.८१ [सं.] ० **मान-पु.** आदर; मान; सन्माननीय आगतस्वागत [सं.] ० **मूत्रता-जी.** मेंढाचा एक प्रकार; बहुमूत्ररोग [सं.] ० **मूत्रमेह-रोग-पु.** बेसुमार मूत्रलाव होणारा रोग; मधुमेह. यांत कृशत्व, वाम येणे, तोंडास दुर्गंध, जीभ, डोळे व कान यांस ओलसरपणा, खोकला, अर्हचि, कोरड, दाह, थकवा इ० विकार असून लघवी पिबळी होते. [सं.] ० **मूढ्य-मोली-वि.** मौल्यवानां उंची ३६० बहुमोली अल्प-संतोषी. ० **युकपव-वि.** (गणित) पुष्कळ पदांचा [सं.] ० **ये-वि.** बहुत. 'तेथ परिवार बहुये। अचबता कीं।' -अमृ ९ ३८. [सं. बहु] ० **रंगी-वि** १ नानारंगी; चित्रविकित्र. २ बहुगुणी, हरहररी. ३ प्रसंगानुवर्ती; वेळ पडेल तसे वागणारा [सं.] ० **रत्नावसुंधरा-नानारत्नावसुंधरा पहा** [सं.] ० **राशिक-न** (गणित) संयुक्त व साधे गुणोत्तर यांचे समीकरण. [सं.] ० **राशिप्रमाण-**

न. एखाद्या परिभाषाचे दोन किंवा अधिक परिभाषांशी असणारे प्रमाण. [सं.] ०रूप-न. १ नाट्य; अभिनय; सोंगे येणे; विडंबन इ०. २ जगदाकार; विश्व. 'जो भेटतसें व सरे। बहुरूप हें।' -अमृ २.९. -वि. अनेक प्रकारचा, रूपांचा; नानाविध. [सं.] ०रूपरश्मि-न. (रसा.) अनेकाकारत्व. इ. ऑस्ट्रोइशम, आस्ट्रोपी यास प्रसिध्द. ०रूपी-पु. नाचणारे, सोंगे आणणारे, नकल्ये इ० लोकांच्या वर्गातील एक व्यक्ति; नाना प्रकारचीं सोंगे घेउन उपजीविका करणारा. 'कळावंत बहुरूपी।' -दावि ४७४. ०वचन-न. (व्या.) अनेकवचन; अनेकत्वयुक्त वचन. [सं.] ०वचनान्त-वि. शेवटी बहुवचनी प्रत्यय असलेला (शब्द, क्रियापद). [सं.] ०वस-स्त्री. १ वेदया; कसबीण. २ गवगवा; बोभाटा; गाजाबाजा. (कि० करणे). -वि. १ वाचाळ. २ (काव्य.) मोठा; बहुत; पुष्कळ; फार; नानाविध; विस्तृत. 'तैसा बहुवस संसार।' -एसा १२.४६०. -क्रि. १ पुष्कळअंशी. 'म्हणे हें आवडे बहुवस।' २ (प्रायः बहुवस) वेवस; स्वैर इ०. ३ सर्वज्ञ. -मनको ०वसपण-न. १ सर्वज्ञता. 'आपुलेनि बहुवसपणे। श्रीकृष्ण म्हणे।' -झा ६.१०७. २ सर्वज्ञ राहण्याचा धर्म; व्यापकता. 'कीं वायुच्या बहुवसपणे। अग्नी दिगंत लक्षिणे येक क्षणे।' -स्वादि १०.२.३५. ०वार-बाडे-क्रि. पुष्कळदा; अनेकवेळ; अनेक-प्रसंगी. 'प्रियाकुचतटी जिहीं न बहुवार पन्नाबळी।' -केका ७. [सं.] ०विधि-वि. पुष्कळ प्रकारचा; नानाविध. [सं.] ०वै-क्रि. फार; पुष्कळ. 'तया ठासी बहुये पाडे। मागाचि तूं।' -झा १७.१२. [प्रा.] ०व्रीहि-पु. (व्या.) एक समास. यांत कोणतेहि पद प्रधान नसून सर्वच सामासिक शब्द त्याहून मिराळ्या अशा नामांचे विशेषण असतो. उदा० चतुर्भुज; हाशिशेर इ०. [सं.] ०वा-वा-क्रि. पुष्कळअंशी; बहुतकरून; बहुधा. 'बहुशा छेदिता जो दशकंठ।' -दावि १७४. [सं.] ०श्रुत-वि. ज्याने पुष्कळ ऐकिले आहे असा; पुष्कळ गोष्टींचे थोडथोडे ज्ञान असलेला; सामान्य माहिती असलेला. [सं.] ०सम्मत-न. सामान्य मत, अभिप्राय. (कि० पडणे; होणे; असणे; येणे) ०साल-ळ-क्रि. १ (काव्य) पुष्कळ. 'बहुसाल मारिले मुरके।' -मोउद्योग ७.७७. २ नित्य; नेहमी; सदादित; बारवार. ३ पुष्कळ वर्षेपर्यंत; लांब अवधिपावेतो. ०सालपण-न. नाना-प्रकार. 'गुह ऐसे जे म्हणणे। तेंही. आहे बहुसालपणे।' -एसा ३.२७५. ०सुखवाद-पु. (तत्त्वज्ञान) आधिभौतिक सुखवादातील एक प्रेष्ठ पंथ; जनहितवाद; पुष्कळांचे पुष्कळ सुख अगर हित जेणे करून होईल ते करणे अशा प्रकारचे नीतितत्व. 'बेधाम, मिला वगैरे पंडित 'बहुसुखवाद' पंथाचे पुरस्कर्ते आहेत.' -झाको (ब) ६७. [सं.] ०श्म-वि. अतिशय सोशीक; धीराचा [सं.] ०ज-वि. पुष्कळ आणणारा. [सं.]

बहुगुण-स्त्री-नस्त्री. संद तोंडाचे धातूचे मांसे. [बहुगुण] बहुगुणे-जकि. १ मागे फिरणे, सरणे. 'इदाप्य तरी बहुदे। तारण्याची गांठी विवडे।' -झा ६.२६०. २ उडणे. -सकि. निरोप देणे; बोलाविणे; परत पाठविणे. 'गढा आळवुनी बहुड-विले.' -तुगा ५२.

बहुडा-ड-पु. (कृपाट्टीचा) वर्षाव. 'हे भेटी नव्हे बहुडा। मेवाचा केला।' -झा ११ ६७०.

बहुडा-पु. बदल्यासाठी खजिन्यांतून परत पाठविलेले पैसे; बदला; परत; परतबहुडा असेहि म्हणतात. कळवी पहा. 'प्रेम घेउनि बहुडा झाला। तुका म्हणे विडल बोला।' -तुगा २७६. [गु.]

बहु (हु) त-वि. पुष्कळ; प्रचुर; फार; अनेक. [सं. बहु किंवा प्रभूत; प्रा. बहुत; हि बहोत] ०फरून-क्रि. पुष्कळ अंशी; सामान्यतः; पुष्कळदा; प्रायः. ०फाळी-विषयी-वि. जुमा; पुरातन; पुष्कळ विषयांचा. ०धारांचे निवडुंग-नपु. पुष्कळ धारा असलेला निवडुंग. निवडुंग पहा. ०धीणि-वि. पुष्कळ अपत्ये प्रसविणारी. 'म्हणौनि पहिलेयाचि वेळा। बहुतबीणि जाली।' -भाए ३१४. [बहुत+बीण] बहुताचे-न. (कों.) (एखाद्या कामांत) बाजबीपेक्षा जास्ती व्यवस्थापकांचा, कर्त्यांचा संबंध असणे; बारमाईपणा. 'मसलतीचे कामावर बहुताचे कामाचे नाही.' बहुतेक-वि. अनेक; कित्येक; पुष्कळ. 'माझी लेकरे बहुतेक मेले। महा तुष्काळे करुनियां।' -इ २९.१८८. -क्रि. (काव्य) बहुतकरून; पुष्कळअंशी; हजार बाटपानीं. [बहुत+एक] बहुतरणी-स्त्री. गाभणे जनावर. -वि. गाभण (गाय, म्हैस इ०). बहुल-ळ-पु. चैत्रादि महिन्यांतील बघ पक्ष. -वि. १ बघ(पक्ष). २ (काव्य.) पुष्कळ; फार; अतिशय. [सं.] ०स्वर-पु. (संगीत) रागांतील वावी स्वर.

बहुली-वि. सुंदर.

बहुली-स्त्री. नाचणीची हलकी जात.

बहुल-न. बोहले; लमांत, सुजांत वातलेली चतुष्कोण बेदी. यावर बघुवर, बडू बसतात व होम करितात. शाची लांबी-रूंदी ५।४ आणि उंची एक हात असून ती सुजांत मुलांच्या हातांने व लमांत मुलींच्या हातांने मापितात. 'ऐसे संवाशाचा बहुल। लम दोषांचिया आंतुला।' -झा १८.१५७८. [बहुल-भोवतालें, भवालय, बाहुबल्य ?]

बहुळणे-जकि. व्याकुळ होणे.

बहुल्यज-क्रि. कोणत्याहि रूपाने. -आदिलशाही फर्मानें. [फा]

बहुल, बहुला, बहुलाड, बहुलाड-वि. (ब.) मुई; वेडसर; बाबळट; पिताट. [हि. बेहकना, बहेकेल]

बहुशी-क्रि. बहुतेक. [बहु+अंशी]

बळाशी—वि. आधाशी; खादाब. [सं. बहु+अश=सांणे]
बळ—न. १ जोर; सामर्थ्य; शक्ति; क्षमता. बल पहा. २ सैन्य
 'पळती बळ समस्त'—मोकर्ण २.१. [सं. बल] **बळ** ० जिकडे बळ
 तिकडे न्याय. ० **करणे**—कि. १ जोरावर येणे; जुलूम, जवरीचे उपाय
 योजणे. २ सर्व शक्ति लावणे, लागू करणे. ० **धरणे**—कि. नेट धरणे
 दम धरणे; शक्ति मिळविणे. ० **बांधणे**—कि. १ नेट धरणे. २ कम-
 बांधणे; तोंड देण्यास, यत्न करण्यास तयार होणे; शक्ति कमाविणे
बळाचा—वि. १ बळकट. २ दुसऱ्याचा जोर असणारे (बुद्धिबळ)
बळास येणे—कि. जुलूम करण्यास आरंभ करणे; हमरीतुमरीवर
 येणे. सामाशब्द— ० **कट**—वि. १ मजबूत; दृढ. २ जोराचा; क्षपा-
 ट्याचा (पाऊस). ३ अयंकर; घोर 'धावे कुपति तेव्हा राया!
 संग्राम होय बळकट की'—मोहास्य ३.११. —किवि. १ क्षपा-
 ट्याने; पूर्णपणे; अतिशय. 'मी बळकट जेवलों.' २ घड; पक्का
 'हा सांथा बळकट बसला.' [सं. बल+कट कट्ट] ० **कटी**—की.
 १ सामर्थ्य; शक्ति. २ दृढता; जोर; टिकाऊपणा; मजबुती;
 सहन, प्रतिबंध करण्याची शक्ति (मनुष्याची, वस्तूची)
 ० **कटून**—किवि. घटपणे; गच्च; आवळून (किं० धरणे; बांधणे).
 ० **कुळ**—न. बलकुल पहा. ० **गंड**—वि. दांडगा. ० **गाढा**—उ.
 बलिष्ठ; बलाढ्य. 'एक शत बळगाडे'—मुआदि २६.९९ ० **गं**—
 न. (गो.) पाटवळ; शक्ति ० **जोरी**—जवरी—की. १ बलात्कार
 २ जुलूम; दांडगाई. ३ (कायदा) कोणा मनुष्यास गति येण्यास,
 बदलण्यास किंवा बंद होण्यास अंगवळाने कारण होणे; (ई.)
 फौसे. ० **ताड**—पु. नर जातीचे ताडाचे झाड. ० **त्कार**—पु. (प्र.)
 बलात्कार. 'बळत्काराया कराया सितेला'—राक १.१५. [सं.
 बलात्कार] ० **वृष्ट**—पु. सामर्थ्याचा, शक्तीचा गर्व. 'येका सुटला
 बलकंप' गेला बळदप गळोनि.' [सं.] ० **पोंचा**—की हाताची
 शक्ति. ० **बंड**—वि. दांडगा. [प्रा.] ० **भद्र**—भद्रा, बळिळी)
भद्र—पु. १ कृष्णाचा वडील भाऊ; बळिराम. २ (ल) मजबूत
 मनुष्य. ३ शिवाचा एक गण. 'केली गजेना बळिभद्र'—एरुस
 ५ ३९ —वि. (ल.) कपालकर्ंटा; कुलक्षणी. 'स्वामीचा अनुग्रह
 शुभ केला शुभ' तोही बळिभद्र ज्ञानहीन'—ब ४६. [सं. बलभद्र]
 ० **मस्त**—वि. शरीरबळाच्या गर्वाने फुगलेला. ० **मस्ती**—की.
 शक्तीचा गर्व; मद. ० **मोड**—पु.की. (प्राणी, वनस्पति, रोग इ०
 इ० कांच्या) शक्तीचा न्हास. 'बांगले झाड बावत होते पण
 शुरावे तोंड लाबल्यापासून त्याची बळमोड झाली.'—वि.
 कमजोर झालेला; न्हास झालेला. ० **लिक**—की (कॉ.) अशक्तता
 व आजार. 'एक मनुष्य एकुणचाळीस बरसे वेळी बळलिके पडुसु
 रंगत होता.'—सिपु २.२७. ० **खणे**—कि. बळकावणे. [प्रा.]
 ० **वत**—खान—वि. बळकट; बलाढ्य; शक्तिमान; समर्थ. [सं.]
 ० **वत्तर**—वि. बलवत्तर पहा. **बळाढप**, **बळात्कार**, **बळाबळ**,
 शको. ५. ४३

बळिष्ठ—बलाढ्य इ० पहा. **बळाधिक**—वि. (गो.) बळवंत;
 बलिष्ठ. **बळार्थ**—पु. पराक्रम; बळाचे काम. 'बयासा तरी वेतुले-
 वरी' एवढी बळाचा बळाये करी'—झा ६.२६१. **बळावणे**—
 अकि. १ बळकट, जोरदार होत जाणे; जोराने, क्षपाट्याने,
 जोमाने, अतिशयाने वाहत जाणे २—सकि. बळकट करणे.
 'दादुनि की हो! बळाविला बंध'—मोहास्य ३.१७. **बळका-**
वणे—अकि. शक्तीने, बळाने वाढणे. बळावणे पहा. **बळकावि**
 (व)णे, **बळकाविणे**—सकि. बलात्काराने, अन्यायाने ताबा घेणे
 उपटणे; अन्यायाने वहिवाटणे; दाबून ठेवणे. [बळ] **बळावळ**—
 की. विपुलता, जोर; शक्ति (माणसे, पैसा, सैन्य इ० नी).
बळ—की. १ बल पहा. २ देवतेस अर्पिलेली वस्तु, बलि.
 (किं० वाहणे; लोटणे, अर्पणे). 'देवास माणसाची बळ द्यावी.'
 -विववाविवाह पु. १३. -न. (वे.) लक्ष्मी देवतेसाठी मार-
 लेल्या रेड्यांचे शिर गावाभोवती फिरविणे [सं. बलि]
बळई—पु. गांवच्या सीमा दुरुस्त करणे, गांबाला संपण
 पुरविणे इ० कामे करणारा महार [हि.]
बळगा—न. (वे.) आसिष्ट; आस, सोयरेचायरे.
बळगार—पु. (वे.) कासार.
बळगी—की जाडेभरडे हलक्या किमतीचे लुगडे. -वि.
 भिकार; टाकाऊ 'मग भळतीशी बळगी दोन घोडी होती ...'
 -भाव ७१. [बळ=तेलेले?]
बळचे—कि. (गो.) पसरणे.
बळद—त—न. (राजा) धान्य साठविण्याची भिंतीतील
 पोकळ जागा, कोठार. यांत वरून धान्य ओतून खालच्या बाजूस
 असलेल्या भोकातून ते काढतात 'दोन मण गहू आशेत बळतात'—
 राक १.२. २ भुयार; जमीनीतील पोकळ जागा ३ लांकडे
 इ० अडगळ ठेवण्याची जागा. ४ (बों) सोंबळ्याचे, खारकटे
 पदार्थ, खारकटी भांडी ठेवण्याची, बघोळी घातलेली जागा. ५
 (व.) गुराची वैरण साठविण्याची जागा. [का; सं. बिल]
बळवणे—कि. सावरणे, भरणे. 'तू बाटल तसे नागडे
 नाचावे व मी ते बळवावे हा कोटला न्याय?' [बळद]
बळया, **बळळ**यानी—किवि. (कु.गो.) बळेंच, मुद्दाम.
 [बळ]
बळव—पु. (वे.) एक प्रकारचा मासा.
बळवाय—पु. दगा. 'प्राणाचे गि-हाईक भेटल्यावरी बळ-
 वाय आम जाला.'—रा ६.३७७ [हि. बल्लाचंढ]
बळस—सै—पुन. जन्माच्या वेळी बालकाच्या, पशूच्या
 तोंडातून निघणारा पाठरा व चिकट द्रव; नाकातोंडातून निघणारा
 फेंस, मळ. 'विष्ट मूत्र आणि बळस'—दा ३.५.४४ [का. ?]
बळसट—न. १ घट कफ; चिकट रक्ताचा सांळळा. २ कोणताहि
 आजार, रोग, साध इ० मिरवणूक काढून गावाच्या वेशीबाहेर पोंचविणे.

बळाणां—न. (चि.) बळद—मसाप २४.३६६.

बळा(ला)णी—स्त्री (चि) बसण्याकरितां (बांकाप्रमाणें केल्या) चिरेवदी ओटा—मसाप २४.३६६

बळार—स्त्री. (गो.) मोठा वगळा.

बळाहक—पु. मेघ, दग. [सं बळाहक]

बळी—पु. प्रसिद्ध दानशूर बळी राजा 'बळी नृपवली, बळी तरिच तो नसे आटला.'—केका ७६. [सं बलि] ० बंधन—पु. बळीला बंधन करणारा; बळीच्या बंधनात राहिलेला. वामन. 'अतुलबळें प्रबलु। बलिबंधनु।'—ज्ञा १२ २४१. ० राजा—पु. कुणबी; शेतकरी (हा धान्य पदा करून दुनियेच्या पोटापाण्याचा भार उचलतो म्हणून).—गांगा ७ बळिराजाचा धर्म—पु. शेतकऱ्यांचे दान.

बळी—पु. (कों.) दलदलीत राहणारा एक पक्षी.

बळी—स्त्री. (वे.) रेशमाची पट्टी.

बळी—पु. (कोठी, कर.) सुत उकलण्याच्या रहाटावरील सुताचे पांचशे पंचवीस (दोऱ्याचे) फेरे; सात तोचे, थोक 'आठ लुगडीं विणलीं म्हणजे एक बळी सुत शिळक राहतें'

बळी—ठि—पु. १ बलि पहा. देवतेस अर्पण करावयाची वस्तु (पशु इ०). (किं० वेणें). 'बळी नेदुनि आम्हासी। हे जाऊ पाहती पूर्ण पदासी।'—एमा ४ १५४. २ (ल) आहुति, होम. 'जीववधे साधुनि बळी। मृत प्रेत कुळें मैली।'—ज्ञा १७.८०. ३—पु. कर; पट्टी. 'इतरांची काय कथा? जे देणार त्रिखवें बलि बा गा।'—मोसभा ३.३१. [सं बलि] ० देणें—भक्ष्य म्हणून अर्पण करणें. 'तुका म्हणे बळी। जीव दिला पायांतलीं।'—तुगा ९९१. ० पडणें—कि. भक्ष्यस्थानी पडणें; नाश पावणें; मरणें. ० च्या बकरा—वि. (कर.) मुदांड. ० दान—प्रतिपदा—बलिदान, बलि-प्रतिपदा पहा. ० राणा—पु. (बायको) प्रसूतीच्या अकराव्या दिवशीं विद्याल फिटल्यावर पाटावर काढलेल्या ताडुळाच्या दोन बाहुल्यांची पूजा करून ती सुवासिनीच्या ओटीत घालण्याचा विधि ० हरण—न. १ भूतयज्ञ; देवतांस रोज भूमीवर दिलेल्या भाताच्या मंडलाकार आहुती (वैश्वदेवाच्या आहुती कुंडांतील अर्भीत टाकतात व या पुढेवर विशिष्ट क्रमानें घालतात) २ (ल.) पोथीच्या समासाभोवती टिप्पणीवजा किंवा चुकाच्या शुद्धीकरणार्थे लिहून सर्व पोथी चिताड करणें. (किं० घालणें) [सं बलिहरण] ० घालणें—कि. पोथी, पुस्तक चिताड करून ठेवणें

बळी—वि १ बळकट; बळवान 'एकसरें गिरी धरिला गोपाळी। होता भाव बळी आम्ही ऐसा।'—तुगा ७०. २ बुद्धिबळें खेळण्याचा एक प्रकार, जोरी डाव. [बळ] म्हणुं बळी तो कान पिळी ० आ-या—पु. बळवान माणूस. —वि. बलिष्ठ; बलाढ्य. 'बापु बळिआ अमिमातु। काई एकु न करवी।'—शिशु ७४२. —किवि.

दटपणानें. ० करण—न. १ बळकट, निरोगी करणें. 'आतां कदर्थवित व्याधि। बळीकरणाचिया आधी। आपपद न शोधी। सद्गुरु जैसा।'—ज्ञा १६ १४१. २ उतार; कमजोर; कमी होणें [प्रा.] ० याड—

न शिपाई 'साचळ होतां बळियाडें। धांवणियासि निघाले।'—वृ-दासकृत संतमालिका ९. ० याडा—डा—वि. बळकट; बलाढ्य; दड निथयाचा 'पागाचे प्रचंड बळियाडें।'—कुरुरा २५ ८. ० यावणें—कि. बळकावणें 'सतरावियेचें पाणियाडें। बळियाविलें।'—ज्ञा ९ २१४. ० गे—वि. (महातु) बळकट. 'पाथु म्हणे बळिये पांय सरिसे पळिभद्र वसुधेवो नंद।'—धवळे पूर्वाधि ५०. ० येपणा—पु. बळकटपणा; सामर्थ्य.

बळखार—पु. एक खार. —सुव्या १३८.

बळें—किवि. १ जोर, जुलूम, जवरी, सक्ति यार्नी २ दादन; दुर्दिष्टेक, मुहाम, जाणूनबुजून 'उदारपण वानिलें अजि गुरुपदासा-बळें।'—केका ७० ३ दटोयमानें ४ आप्रयानें 'तरेन तुमच्या बळें भव महानरी नायिका।'—केका २२ [वळ] म्हणुं आपल्या बळें बांधावी कास आणि कोणाची धूळ नये आस. —नि ४३१.

बळेंचा, बळेंधळेंचा, बळयाबळयांचा—वि. बळानें काढलेला; ताणलेला; ओढून आणलेला, मनापासून नव्हे असा; कृत्रिम; अस्वाभाविक (अर्थ इ०) [दि]

बळो—पु. (कु) एका भाषाचें नांव.

बळोसर—वि. बळकट, बलवत्तर पहा.

बळोवळी—ठि—किवि. (महातु) एकसारखें नेटानें 'क्षिर सागरीं घरकहुळी। देव न करिते बळोवळी।'—भाए२२२. [बळ]

बक्षीशी—स्त्री—स्त्री. बक्षीस पहा.

बक्षी—बक्षी—वक्षी—पु. १ सेनापति, सेनाध्यक्ष. २ उमेद-बाराची शिफारस करून मन्सब देवविणारा. ३ सैन्यांतील शिपायांचा पगार वाटणारा. [फा. बक्षी] ० गिरी—स्त्री. सेनाधिपत्य बक्षी—न. (नाशिक) लवकर तयार होणारी विड्याच्या पानांची एक जात.

बक्षीगहू, बक्षी—पु. बक्षी गहू पहा. [हि.]

बक्षी(बक्षी, बक्षी)स, बक्षीशी—स्त्री—नक्षी. १ पारितोषिक; इनाम; देणगी (कमी दर्जाच्या किंवा हाताखालील माणसास दिलेली). (किं० करणें). २ क्षमा; माफी. (किं० करणें). 'तिचे पायावर डोंडें ठेऊन झाले अन्याय बक्षीस करून घेणें.'—त्रप २८७. ३ (कायदा) दान; देणगी. —घका४६. —किवि. बक्षिसाच्या रूपानें. —वि. माफ. [फा. बक्षिाश] ० पत्र, बहाल-पत्र—न बक्षीस दिल्याचा लेख. 'बक्षीस दिल्लें तें बक्षिसपत्र किंवा बहालपत्र.'—भाअ १८३३.

बा—पु. १ (काव्य व कुण.) बाप; जनक; वडील. 'वधिले सारोह अयुत हयगजहि सुख्या महाकथें बा नें।'—मोभीष्म

११५६. २ संबोधन (लहान मुलें किंवा तरुणाबद्दल प्रेमानें योज तांवा); बाबा ! बाळा ! अहो ! 'बा ! तुझा चालना काळ खायाला मिळती सकळ.' 'आज्या बा न म्हणावें गद्दिवर येतो तयाहि माज्या बा।' -मोआदि ३४७२. ३ बहुमानाची मनुष्य, देव इ० च्या नावापुढे योजावयाचा प्रत्यय उदा० गणोबा; गोंदबा, विनोबा इ०. ४ यंत्रेन परंतु आदराची नामास जोडावयाचा प्रत्यय उदा० बाघोबा, नागोबा; वेढोबा. [सं. पाद-पाअ-बाअ-बा पाद=प्रेष्ठत्व दर्शक पदवी. उदा० गोविंदपाद -भाअ १८३५] म्ह० बाचा बा गेला नी बोंबलता ओठ गेला बा झुवणें-अकि (अश्लील) मध्ये पडून बिघडविणें; भलतीच गोष्ट करणें; घाण करणें मागून पुढून वाच नवरा-१ मुलाचें लग्न करण्याची वेळ आली असतां आपलेंच लग्न लावणाऱ्या विधुर बापाबद्दल योजतात याब-न २ (ल) आपमतलबी मनुष्य.

बा-छी (गो) आई; म्हातारी छी. [बाई]

बाआगळा-वि. (त्यापेक्षा) बरच्या दर्जाचा; अधिक चांगला; उत्तम. 'येथें असला धोतरजोडा मिळेल म्हणून काय विचारतोस, याचा बाआगळा मिळेल' [बा=बाप+आगळा=पलीकडचा]

बाइक्या, बाइस्या-वि. १ नेहमीं बायकाबरोबर असणारा; रांड्याराघोजी. २ नामदेव, पुरुषत्वहीन. ३ बाईलुब्धता; बायकोच्या तंत्राने चालणारा [बायको, बाईल]

बाइणी-छी. बायदा; तगादा. 'जैसा समर्थे आणि ऋणिया। मागों आला बाइणिया।' -ज्ञा १८.२५२.

बाइनवार-कवि. (ना.) अनुक्रमानें. [बाईन=अनुक्रम]

बाइ(य)लर-पु तापक; वाफेच्या धंघांतील पाण्याची वाफ ज्या भागात बनते तो भाग. [इं. बॉयलर]

बाइलीचें पान-न. विड्याच्या पानाची एक जात जनीचें पान पहा.

बाई-छी. १ सामान्यतः स्त्रियांच्या नावापुढे आदराची योजण्याचा शब्द. 'रमाबाई आली आणि आकाबाई गेली' २ बरील जाऊ; आई; मोठी बहीण; परकी प्रतिष्ठित स्त्री. ३ क्रीडिष्ठाक; मास्तराण; शिक्षकीण ४ मैत्रीण; सखी. 'अगाई! हा बाई! त्वतिर वरि जाईल पळुनी।' -२ २१. ५ (बायकी) पादपूरणार्थ इ उद्गार. 'दिलेन धाडून बाई पैसे.' ६ (ल.) रखेली. ७ -छीभव. अंगावर उठणाऱ्या देवी; कोडया (कि० येणें). [सं. भगवती-ब शवई-बावी-बाई किंवा भवती-बअई=बाई] म्ह० बाई आल्या पणांत आणि बोवा बसले कोनांत. ०बाई-वश्रा (बायकी) आश्वर्थ, जिक्कीर, कमाली इ० दर्शविण्याचा उद्गार. 'बाई, बाई! शर्थे झाली.' बायाबापडीचा-वि. दुबळ्या व निराश्रित स्त्रीचा बाई(इ)ल-छी. १ पत्नी; बायको; लग्नाची किंवा पाटाची स्त्री. 'न म्हणे बाइल याला कीं ठेवा राभकृष्ण बाई क्याला।'

-मोठ्ठण ३९३२. २ (घाटावर) टेबलेली स्त्री; रक्षा. [बाई] म्ह० लहानपणीं आई आई, थोरपणीं बायला बाई. ०काम-न गृहिणीचें काम; घरकाम; घरधंदा. ०काम्या-वि. केवळ घरकाम किंवा बायकी काम करणारा, स्यात हुपार (पुरुष) ०खाट्या-वि १ स्त्रीलंपट, अति संभोगी, रंडीबाज २ बायकोमाऱ्या; ज्याच्या पुष्कळ बायका मेल्या आहेत असा. [बाईल+खाट] ०खाट्या-वि. बाईलखाटया अर्थ २ पहा. [बाईल+खाणें] ०गांठ-स्त्री बायकी गाठ; सामान्य गाठ; साधी गांठ [बाईल+गांठ] ०पिसा-वि बाईलवेडा पहा. ०पिसें-वेड-न. अत्यंत स्त्रीलंपटता; संभोगाबद्दल आसक्ति; रंडीबाजपणा ०बडगा-भिडंग-पुन. मुलेबाळें, गुंरेंदोरें, चीजवस्त इ० मोठें कुटुंब, खटेलें, पसारा (व्यापक अर्थानें). ०बंदा-बांध्या-बुध्या-वि स्त्रीच्या, बायकोच्या तंत्राने चालणारा; स्त्रीबा; बायकोचा गुलाम असलेला. ०बुद्धि-छी. १ बायकी ज्ञान, शाहाणपणा, अकल, समजूत. २ बायकी मसलत, सत्ता, बेट, विचार. ३ (ल) कोते व अपरिपक्व विचार. [बाईल+बुद्धि] ०बोल्या-वि. जनानी आवाजाचा (पुरुष). [बाईल+बोलणें] ०माड्या-वि. बायकोवर पैसे किंवा नौकरी मिळविणारा [बाईल+माडें] ०भुला-वि. स्वतःच्या बायकोचा पराकाष्ठेचा शोकी; स्त्रीलंपट; स्त्रीवेल्हाळ. [बाईल+भुलणें] ०माणूस-न १ बायकोमाणूस; स्त्री. २ भायांसक्त किंवा रंडीबाज मनुष्य ३ धंड; नपुंसक. ०माय्या-वि. १ बायकोचा जीव वेणारा २ बाईलखाटया अर्थ २ पहा [बाईल+मारणें] ०वेड-न. बायकोचें वेड, कासुकता, उटकट कामवासना. [बाईल+वेड] ०वेडा-वि स्वस्त्रीलंपट; विषयवासनेनें भुलून गेलेला; रंडीबाज. [बाईल+वेडा] बायला-ल्या-वि. बाइक्या पहा.

बाईस-छी. कारण [अर वायेम.]

बाउला-ली-ले-पु पुतळा; बाहुला-ली-ले. 'काई तूणाचा बाउला।' -माझा १८४३८. [प्रा बाउली]

बाऊ-पु. भीतीदायक वस्तु, लहान मुलांना ज्याची भीति वाटते अशी कोणतीही वस्तु, प्राणी इ० उदा० साव, विंचु, किडा, भूत, बागुलबोवा, फोड, जखम इ० 'बुद्धातें बाळें म्हणती बाऊ। हा मुखगौरव वाधक्या।' -भारा बाल ९.७३. [बाबा] (वाप्र.)

०करणें, करून ठेवणें-सांगणें-दाखविणें-क्षुद्र गोष्टीला नसतें महत्त्व देऊन भीति दाखविणें, अयश्रद्धानेथे हलकी गोष्ट फुगवून सांगणें. ०दाखविणें-भीति दाखविणें; भिक्विणें; संकटाची भीति शालणें. ०घाटणें-भीति वाटणें. 'ज्या लोकमताचा पुष्कळांस बाऊ वाटतो ...' -आगर

बाऊर-छी (कु.) वृक्षाची छाया; वगाची छाया, आभुट.

बाऊल-पु १ (कों) रानमांजर; जंगलीमांजर. २ बाऊ पहा.

बाऊस-न खादा; बाहुमुख; बाहुबटा; बाटुटा [सं बाहु]

बाऊळ—क्री. १ (राजा.) डोंगरावर, खडकावर बरीच माती असलेली सखलवट व फक्त भातपिकांची जमीन. हिची भाजावळ करावी लागते, बावीळ, खारी १—न. (क.) नदीकाठची भाजी-पाला करण्याची मळईची जमीन, मळई.

बाएस—क्री. (राजा. वि.) बायको; पत्नी. [बाईल]

बाक, बांक—पु. १ (हिं.) वक्रता, वळण; वांकण; वाक. १ डोंगरावरील वळणें असलेला रस्ता. ३ (ल) भांडण; मनातील तेड; विषाद; वेवनाव. 'त्याचा व आमचा अलीकडे बांक पडला आहे' ४ एक प्रकारचा खंजीर [सं. वक्र; हिं. बाक] ० **द्वार**—वि. १ वाक, वाकडेपणा असलेला, तिरकस; बांकलेला. २ (ल) वेवनाव असलेला, बांकडें असलेला. ० **द्वारी**—क्री. १ तिरकसपणा, वाकडेपणा. २ (ल) वेवनावीची स्थिति; भांडण; वाकडे.

बांक—पुन. नसण्याची लांबट व ठेंगणी चौकी; नसण्याचें साधन. [स्वीडिश व जर्मन वांक; पोर्तु. वंको]

बाक—न. नदीच्या भाटीवर होणारे दाट पानांचे एक झाड.

बांकडांड—न. उलंडीचे आडवें लांबट लांकूड. [वक्रकांड]

बांकडें—पु. (गो.) वात; थाप; गप्प.

बांकडा—वि. धाबसी; साहसी; बांका; दंडेल; उरफाटशा काळजाचा; भीति न वाळगणारा; दबला न जाणारा [बाका]

बांकणें—अकि १ वांकणें; वाक येणें, अमणें, खालीं झुकणें; ओणवें होणें; नमणें २ (ल) वेमुर्वतस्वरुपणें वागणें; मित्रत्व सोडून असणें, वांकडें अगर वैमनस्य असणें (वाक्यंत शा क्रिया-पदाला ऊन प्रत्यय लागून पुढें दुसरें क्रियापद येतें. जसे—बांकून असणें-वागणें-वर्तणें-चालणें-राखणें इ०) [हिं.]

बाकवुक—क्री. धाकधुक, छातीत धडधडणें; वागधुग [ध्व.]

बाकर—न. (व) खाज; करंज्यात घालावयाचें पुरण.

० वडी—क्री. एक खाद्यपदार्थ; पकास, करजी.

बाकर-रा-रा—वि. (चि. कों.) जरा; थोडें; थोडावेळ.

बाकर—पु. (महानु.) विनोद. 'तुजसी केला बाकर।' -धवळे उत्तरार्थ १०.

बाकस—क्री. चिपाड; चोईटी; चोथा. 'रस चोखून घेईजे। बाकस थुंकोनि सांडिजे।' -एहस्व १४.१२८. -वि. निःसत्त्व; रसहीन; वेचव; कमजोर; निरुस; गुणहीन. 'उसामध्यें घेइजे रस। येरें तें सांडिजे बाकस।' -बा ६.३.९. [वेकस]

बाकस—क्री. (कों.) काढण्याची पेटी. [हें बॉक्स]

बांका—पु. कर्णा नांवाचे बाय; काहला. (किं० बाजविणें). [सं. वक्र] ० **ईल**, **बांकेकरी**—पु.क्री. कर्णा बाजविणारा (हा देवळांत किंवा राजा अथवा मोठ्या माणसाजवळ असतो) **बांकी**—क्री. लहान कर्णा.

बाका-कां—वि. १ धाबसी; खार; धीट; पटाईत (मनुष्य). 'बाका शिपाई' २ आणीबाणीचा प्रसंग. 'प्रसंग बांका खरा पण तो टाळला पाहिजे.' ३ बळकट, असाध्य; अवघड. 'अवघड गड बाका किंवा।' -ऐपो १९०. [सं. पाक=आपत्ति]

बाकाबाकी—क्री. भांडण; तंटा; बोलाबाल.

बाकाळी—क्री. एक रानटी फुलझाड; बकाळ.

बाकी—क्री. १ शेष; शिल्लक. २ उरलेली रक्कम; शिल्लक राहिलेली रक्कम; शिल्लक भाग. -वि. राहिलेला; उरलेला; आणखी. [अर. बाकी] ० **ओढणें**—१ कर्जाची रक्कम, देणें असलेली रक्कम मागील वहीवरून चालू वहीवर घेणें. २ (व.) अडखळत बोलणे.

० **डेवणें**—मर्यादेंत असणें; ताब्यांत राखणें. ० **न देवणें**—१ भीड मुर्वत न ठेवणें; मर्यादा न राखणें; सर्व काहीं करून चुकणें. २ कर्जफेड करणें. ० **थकणें**—लोकांकडवें येणें तुंवणें. ० **पूय करणें**—देणें असलेली सर्व रक्कम फेडणें; देणें-घेणें पुरें करणें. ० **चा**—वि. शिल्लक राहिलेला; उरलेला. ० **द्वार**—वि. ज्याकडे बाकी येणें आहे असा (कूळ, रयत). ० **स्वाकी**—क्री. शिल्लक (रक्कम).

बांकुटणें—अकि. (राजा.) कोमेजणें; बाळणें; झुकणें; टक्कटणी नाहींवी होणें. [बाळकुटणें ?]

बाकू—पु. (गो.) तांबडा बगळा. [सं. वक्र]

बाकू(की)स—वि. निःसत्त्व, नीरस; वेचव, बाकस.

बाकराच—वि. (गु.) बवाईखोर; फांकडा; डौलानें बागणारा, चालणारा. [बाका]

बाँक्स—क्री. (ई.) माटकश्टात सर्व कुटुंबाकरिता किंवा मित्र मंडळीकरिता प्रेक्षकाच्या जागेत मुद्दाम केलेली जागा. [ई.]

बाखर—पु. १ पुरण; सारण (करंज्या-साटोच्या घालण्याचें, खोबरे, खसखस गुळ किंवा साखर इ०चे बनविलेले). बाकर पहा. 'बाखराचें वाण। सांडुं हें जेवूं जेवण।' -तुगा ८०५. २ (व.) पाटवडीत अरण्याचा मसाला; मक्याचे दाणे किसून केलेली उसळ किंवा कोहाळ्याच्या मोठ्या फोडीची मसालेदार भाजी. ० **वडा**—पु. (व.) हरमण्याच्या पिठाचा बाखर घालून तळलेला वडा.

बाखरणी—क्री. (गो.) एक शेतांतील काम. [बखरणी ?] **बाखरल**, **बाखरल**—न. (गो.) अडगळ ठेवण्यासाठीं भिंतीत किंवा भिंतीखाली ठेवलेली पोळळ जागा; बळद; अंगार.

बाखळा—पु. (व.) जादूचें सामान.

बाग—न. (कों. व.) बांक; वळण; वक्रता; लवण. 'फडा पुच्छ बांकुडा बाग।' -एभा १२.३८३. [सं. वक्र.] ० **ट**—वि. किष्कित वक्र. ० **णें**—अकि. १ (कों.) बांकणें; लवणें; झुकणें; बांकडेंतकडे होणें. २ (ल.) धारण येणें; हार जाणें. ० **वचें**—अकि. (गो.) बांकणें.

बाग, बागदोर—पु.क्री. बागदोर; लगाम; कंसार. [हिं.]

बाग—पुष्पी १ बगीचा; उद्यान; उपवन. २-न. (गो.) माडांचें भाट; नारळीचें आगर. ३ पुणें-महर्षींतील गाळेवाले दरसाल एक जेवण काळापट्टेने करतात ते. [फा. बाघ्] ० **पाडणें**-(कों) बागेंतील सवें नारळीबरील नारळ काढणें. ० **बगी(गि)चा**-पु. फुलबाग; मळा; आगर. [फा. बाघ्] ० **बाग-वाला**-पु. १ बागाईत करणारा माली; बागेचें काम करणारा. २ फुलें, फळें, भाजी इ० तयार करून व विकून त्यावर आपला निर्वाह करणारी जात. [फा.] ० **शाई**-स्त्री. घराभोंवतीं केलेली लहानशी बाग. [बाग+शाई] **बागाहतदार**-पु. अव. बागांची लागवड करणारे; बागाचे हक्दार मालक. **बागाहती**-वि. १ फळझाडे व भाजी-पाला यांची लागवड केलेली किंवा लागवडीस योग्य असलेली (जमीन, शेत). याच्या उलट जिराईती. २ सर्भोवार पुष्कळ बागाईत जमीन असलेला (गांव). ३ बागाईत जमिनीवर काढलेले (पीक) ४ बागेच्या जमिनीसंबंधी **बागाई(य)त**-स्त्रीन. बिहिरीच्या अगर पाटाच्या पाण्यावर केलेली फुलझाडांची, फळ-झाडांची किंवा भाजीपाल्याची लागवड; पाटस्थळ; बागेची जमीन; लागवडीस योग्य असलेली जमीन; बागेंतील उत्पन्न. 'आयतें आहे पाटस्थळ। जाग बहीत केवळ। बागाहताचा अम्मल। कोण्ही करूं जागेना।' -मध्य ४०२. [फा. बाघात्; बाघ्ये अव]

बांग-स्त्री. १ कोंबड्याचें आखणें (विशेषतः सकाळचें). २ गुराख्याचा एक खेळ. ३ (मुसलमानी) प्रायेनेला बोलावण्यासाठीं करावयाचा पुकारा; निमाजासाठीं केलेला पुकारा. (कि० वेणें). 'कोटें महजीर (मशीर) आहे तेथे स्मरण करून बांग वेतात व कोटें वेचाल्य आहे तेथे घंटा बाजवतात.' -बा-समन्धा १५०. [फा. बांग्] ० **सलबात**-पु. (मुसलमानी) प्रायेनेला बोलावण्यासाठीं मुअझिझन् मशिदीतून जो पुकारा करितो तो.

बागई-वि. लहान-मोठें. 'तर्फे नांदगार मल्ल येथील बागई घरटियेची पाहणी.' -बाबबाबा १.२०९.

बागट-न. तलवारीला तुळतादर्शक शब्द.

बागड-नपु. (व.) मिसळण.

बांगडखार-पु. कांय वितळविण्यासाठीं किंवा बांगड्या करावयास उपयोगी पडणारा खार. [बांगडी+खार]

बागडणें-भक्ति आर्तदानें नाचणें; उड्या मारणें; खेळणें (कुत्री-मांजरीचीं पिलें, कोंकरें इ० नीं). **बागडा**-वि. (काव्य.) खेळकर; नाचणारा; उड्या मारणारा. 'वेडीं बागडी भाविकें भणणें।' -सुसभा ७.१०.

बांगडा-पु. समुद्रांतील लहान व पांढरा मासा. याच्या जांब बांगडा व करडा बांगडा अशा दोन जाती आहेत. **बांगडी पाग**-न. असले मासे पकडण्याचें जाळें.

बागडिया-न. गाणें; गीत. 'दिडी पताका मकरंद। नाना वागडियांचे छंद।' -झागा २११. [बाग-बाघ]

बागडी-स्त्री. केशा; चाळ; क्रिया; खेळ; म्रीडा. 'पायां पडती बेंगडी। हात वळती मुरकुंटी। वरवेपणा बागडी। नाचविजैल।' -झा १३.५७०. -पु. माकडाचे खेळ करणारा इसम; बंदुगुरी. [बागडणें]

बांगडी-स्त्री. १ चुडा; कंकण; बायकांनीं हातांत घालावयाचें कांचेचें किंवा सोन्याचें वलय (किं० भरणें; घालणें). २ दोरीचें वेढोळें किंवा कढोळें. ३ (राजा) मळसुत्राचा पेंच; उंसाच्या चरकांतील नक्की. ४ मिश्रकन्यांची एक जात किंवा त्यांतील एक व्यक्ति. ५ बैलगाडीच्या बाकाच्या तुंब्याच्या दोन्ही तोंडांना बाहेरून बसविलेली लोखंडी मायणी. ६ बटाटांतील एक रोग. ७ उंसाची एक जात. ८ फोनोग्राफची तबकडी; प्लेट. (बाप) ० **बंदू होणें**-(ब) अत्यंत शांतता होणें (बायकांची निमाजी). ० **फुटणें**-१ पति मरणें, वैधव्य येणें; (ल) माणसें मरणें (पति मेलला असतां स्त्रिया बांगड्या फोडतात त्यावरून). 'नळ लाख बांगडी फुटली.' -पेशव्यांची वखर. २ फजीती होणें; नक्षा उतरणें; हानि होणें **बांगड्या भरणें**-नामद होणें; पराक्रमशून्य होणें. (दुसऱ्याचे बायकोस) **बांगड्या भरणें**-उसऱ्या वस्तूवर पैसा खर्च करणें; कांहीहि परत मिळणार नाही अशा ठिकाणीं पैसा वेंचणें, खर्च करणें. ० **घाटणें**-वाढवणें-(बायकी) बांगडी फुटणें (फुटणें हा शब्द अशुभ समजून त्याबद्दल वाढणें, वाढवणें हा योजितात). ० **मखर**-न मध्ये एक व बाजूला चार मिटून पांच पांच; बांगड्यांची किनारी असणारे मखर. [बांगडी+मखर] **बांगड्या भरलेला चौक**-बांगड्याला लहानसा ओटा. 'महाराणीसाहेब यांचें महणें झाल्यावर स्वारी बांगड्या भरलेल्या चौकावर श्रीमहाराज सरकार यांचा समवेत बसते.' -प्रसूतिव्यावर्षी पृ. ८. ० **प्रिटिंग मशीन**-न. (मुद्रण) प्रिटिंग मशीनचा एक प्रकार; अल्बियन हँडप्रेस. ० **सिंगापुरी**-स्त्री. एक रेशमाची जात.

बांगडुली-स्त्री. (गो.) लहान बांगडा मासा.

बांगडो मारणें-(काशी) (यात्रेकरून्या बोलण्यांत रूढ) टिचकणें; टिचकी मारणें.

बागदार-स्त्री. १ युस्ती. २ विठो. [फा.]

बागधारी-स्त्री. घोड्याची बाल. -अश्वप. १.१९४.

बागनेट-स्त्री. बंदुकीस खोंबावयाची संगीन. [इं. वेवोनेट]

बांगबरी-पु. घोड्याचा एक रंग. -अश्वप १.२८.

बागबूक-स्त्री. भीतीचा दबका. भागभूक पहा.

बांगर-पु. (राजा.) अंड न बडविलेला बैल, रेबा; सांड.

बांगरसट-ठ-स्त्री. वंपावष्टी; मागेशीचें शुद्ध वष्टी. [बांगर+वष्टी]

बांगराळें-न. बांगडीला बसुल आकार घेणारा लोंकडी ठोकळा. [बांगडी+आलय]

बागलकोटी-वि. बागलकोट येथील (रुपया, नाणीं, वळें).

बागा—पु १ (प्रां.) आकार; मार्ग, कृति. ' जाणिजे आचरितेनि बागें. ' —माझा १३ २४८ २ संवर्ष ' परि बोधाचेन मेळें. पाणी उजू पण वाकूडे जालें. रवी दुजेपण आलें. तोय बागें. ' —माझा १५ ३३८ [का. वगे=रीत, मार्ग]

बांगा—स्त्री. (नामपुरी) वांग; वांब; आंग आखडणें; चमक निघणे

बांगों—पु (गो) कळी, कमलिनीचा कंद; बोंड.

बागी—स्त्री. वळण; वाक. [वाग] ० **बळ**—न कंष, कांपरे. ' माया आदरी मिरों. बागीबळ. ' —माझा १३ ७५७. ० **व**—वि. वाकलेला; वाकडा. ० **वणे**—सकि. वांकविणे

बागी—वि. वंडखोर; स्वामिद्रोही; उपद्रवी; दरोडेखोर. ' शहानवाज खान बागी होऊन दौलताबाद बळाऊन बसला आहे. '

—रा १.१५०. [अर. बाघी]

बागु—स्त्री वाट; मार्ग. ' निगे ऐसा बागु. पडता कां देवा ' —अभ्य ७८० [का. वगे=रीत; मार्ग]

बागुरडा—पु एक किडा; झुरळ.

बागुल—न. (व.) रवंध.

बागूल—पु रानमांजर; बाऊल.

बागूल, बागूल बावा—पु १ मुलांना भयंदाखविण्यासाठी कल्पिलेला एक भयंकर प्राणी, भीति वाटण्याकरिता उभा केलेला पुतळा, आणिलेले सोंग. ' कृष्णा राहो रे उगला. नाही तरी सोमन त्या बागुला. ' —भज ३३.२ (ल.) पोकळ भीति. ' जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाला भिजून दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाही. ' —आगर. ३ बागुल, बगुल्या, लहान मुलांचे प्रेमाने ठेवलेले टोपणनांव [स्लान्दानिक बागु=देव, बगु=भूत]

बागेसरी, बागेश्री, बागेश्वरी—स्त्री. १ एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत पंचम वज्र्ये, जाति षाडव—संपूर्ण, वादी मध्यम, संवादी षड्ज हाच्या दुसऱ्या प्रकारांत पंचम स्वर अजिबात गाळतात, जाति षाडव—षाडव. तिसऱ्या प्रकारांत पंचम स्वर आरोहांत व अवरोहांत घेतात जाति संपूर्ण—संपूर्ण. ह्यांपैकी पहिला प्रकार विशेषरूढ आहे. गान—समय मध्यरात्र २ सोनाराची शोगडी; काळम्मा. ' मध्वनाथ म्हणे बागेसरीपुढें. सोनें बरवें कुडें निवडतें. ' —मध्व ४९८. [स. व्याघ्रश्री] ० **धारजणी असणे**—(ल.) विशेष परिश्रम किंवा बुद्धिमत्ता याशिवाय श्रमेत होणे

बागांबचे, बागांबे—सकि (गो) वाकविणे [स. वक]

बाग्या—वि. (व) मूर्ख; कोणाकडूनहि सद्गज फसला जाणारा; भिन्ना. [हिं. बागना=पळणे]

बाघेकरी—वि. (कों) पूर्वापार काहीं हक्कसंबंध नमुन नवीन येऊन गावांत राहिलेला; वतनदार नव्वे असा; उपरा.

बाघोडा—पु मुलांचा एक खेळ

बाच, बांच—पु. १ भयाची धडकी, भीति; दरारा. (कि० खाणे). ' प्रथम मी वरीन असं म्हणत होता, पण मग लागलाच बांच खाळा. ' २ आदरयुक्त भीति, दरारा. (कि० खाणे; घेणे). [वाचकणे] ० **कणी**—स्त्री एकदम भीति घेणे, दचका; गोंधळत पडलेली स्थिति; बुचकळघात पडणे ० **कणें**—अकि घाबरणे; दचकणे; भीति, दरारा, तिडकारा इ० चा परिणाम मनावर एकदम होणे, गोंधळत किंवा बुचकळघात पडणे; चकित होणे; विचकणे. ० **कावि(व)णें**—सकि एकदम भीति दाखविणे, भिक्विणे; भेदराविणे.

बाचकुटणें—अकि १ नासणे; कुजणे; विशडणे; आंबणे (फळे, दूध, खाण्याचे पदार्थ इ०). २ कुपण्यामुळे दुखण्याचा प्रबोध होणे; भडकणे नेत्ररोगामुळे डोळे किंवा एसाचा विकाराने इतर अवयव अधिक दुखू लागणे.

बाचकें—न. १ (माण) हंद तोंडाचे गाडणे, मडकें. २ गाठोडे, बोचकें. ३ लहान पोतें; लहान गडा.

बाचट, बाचटणें—बाचोट व बाचोटें पहा.

बाचटणें—अकि. वाचकणे; एकदम भिणे; दचकणे.

बाच(स)टु—पु. १ (महातु) धक्का. २ (ल) परिणाम, टोला. ' या बोलाचा बाचटु. न साहेब उद्धवदेव सुभट्ट. ' —भाए ७१.

बाचडा—पु बासडा पहा

बाचणूक, बाचणी—स्त्री. १ कज्जा; कलागत; बाचाबाच. २ वरळणे, भलतेसलतें बोलणे; बडबड. [सं. वाक्, वच्=बोलणे] **बाचणे**—अकि. १ भाडणे; आरडाओरड करणे, तडणे; खडाजंगी करणे. २ वरळणे; वाचकळणे; असंबद्ध बोलणे. **बाचरट**—ठ. **बाचारा**—वि. बडबडथा; बोलका; पाल्हाळ लावणारा; बोलण्यांत तालतंत्र नसलेला. **बाचळणें, बाचळणें**—अकि १ वेदभान विसरणे; गोंधळून जाणे; छुद्दि न राहणे २ निसवणे; स्वच्छंद आणि बदफैली होणे. ३ शोषेत वरळणे; अद्रातद्रा बोलणे. [सं. बाचाल] **बाचाबाच, बाचाबाची**—स्त्री. जोराचे भांडण; हमरीतुमरी; वाग्युद्ध, उत्तरप्रत्युत्तर. [बाचणे]

बाँचा—पु. (गो.) ओठांची कड; कांठ.

बाँचावणी—स्त्री. (गो.) श्वासानें टोंचणे [बाँचणे]

बाची—स्त्री. (वे.) लांकूड तासण्याची तासणी; वाक्स.

बाचुकणी, बाचुकणें—बाचकणी, बाचकणे पहा.

बाचुटणें, बाचोटणें—बाचकुटणे पहा.

बाचो(चू)ट—न. १ कुपट्य; अपध्यकर खाणे. २ कुपट्याचा दुष्परिणाम; कुपट्याने बाडलेला विकार. ३ (धुरामुळे) छत्रीची संवता.

बाचोट—वि. शिलापाका; बेचब; नीरस. [बासट]
बाच्छाई—स्त्री. बादशाही; सावैभौमत्व. 'शिंदे बाच्छाई तक्त घेट ठेविली दृष्ट.'—ऐंगो ४३५ [फा बादशाही]
बाज—स्त्री. १ खाट; खाटले; वाजले. २ (गो) पलंग [सं वट्] **बाजट**, **बाजले**—न. लहान खाट **घट**—न. १ लहान खाट. २ बाजेची दोरी. —पु. ३ (कों) चौंग.

बाज—पु भय; भीति; दरास, वचक. (किं. खाणें) 'बंड मण्यें आणील बाजा (खाटा). मार बेतील टाकून बाजा(भीति). दक्षिण देशी मरेल राजा. क्षेत्रभंग होईल.'—अफला २४.

बाज—पु बहिरीससाणा, दयेन पक्षी [फा बाझ]

बाज—पु पीक (विशेषतः फळे व फुले यांचे), बहार; बहर; बार. [वै सं वाजयति] **म्ह**—कडव्या झाडास बहू बाज. **बाजणे**—अकि बहार, पीक येणे; फळे धरणे, फुलणे. **घट**—वि भरपूर पिकणारे, बहारदार; खूप फटणारे. (साड, पीक).

बाज—न (नाविक-हेट) तीन ते पांच पर्यंत शिडें असणारे गलवत.

बाज—न तंतुवाद्यातील मुख्य तार या तारेवर डाव्या हाताची बोटे ठेवून वाद्य वाजवितात. [सं बद्-वादन]

बाज—कर्तृत्व दाखविणारा प्रत्यय; करणारा. हा हिंदी व फारसी शब्दांना लागतो उदा० दारू-कुरे-अक्कड-दगल-बाज. [फा. बाझ=खेळाडू]

बाज—क्रि. उलट; उलट पक्षी 'बाज गुन्हाई माझे वतन घेऊन.'—रा १५.१६. [फा. बाझ]

बाज—क्रि. नेतर. 'बाज बरसात याचें पारिपत्य करू'—होके १२. [अर बाद]

बाजकें—न. लहान गाठोडेवजा बांधून, बंद करून पाठवयाचा किंवा आलेला माल. बाचकें अर्थ ३ पहा [हि]

बाजगीर—पु. कर वसूल करणारा. [फा. ?]

बाजत, **बाज(जि)द**—क्रि. १ शिवाय; आणखी. 'मी एक घोडा देईन बाजत काही वेणार नाही.'—२ नंतर; पुढे. 'बाजत बरसात मसलत शेवटास जाईल.'—मराविधोशा ६८. ३ पत्रांत सलाम लिहिल्यानंतर हा शब्द लिहितात. उदा० 'सलाम बाजत सलाम'—अनेक नमस्कार. [फा.]

बाजवादन—वि. परत; परतीसंबंधी. 'प्रात मजकूरचे हिशेबी बाजवादन खर्चें लिहून देणें.'—बाब-दुसरे बाजीराव ५.२१४. [फा.]

बा-जमियत—वि. सवैन्य. 'गुलाम बा-जमियत हजर होता.'—रा ५.१३२. [फा.]

बाजरवाडा—पु. अफूचें पीक काढण्यापुढी ज्या जमिनीत बाजरीचें पीक काढतात ती जमीन. [बाजरी+वाडी]

बाजरा-री—पुस्ती बाजरीच्या मोठ्या दाण्यास-बाजरा व लहान दाण्यास बाजरी म्हणतात; एक खाद्य धान्य; सजगुरा [हि.]

बाजघट—पु बाजूबंद नांवाचा दागिना. [बाज=बाजू+वट]

बाजा—पु १ वाद्ये वाजविणें; सुरसनई, समेल इ० वाद्यांचे एकदम वादन किंवा गजर. २ बंडबाजा (किं० करणें; होणें; रुधणें; ओरड करणें) [हि; सं वाद्य] **करणे**—(ल) बोंब मारणें; ओरडणें.

बाजांगुळ—स्त्री. (कों) बांडगुळ पहा

बाजार—पु. १ मंडई; हाट, पण्यवीथिका, दुकानें मांडून क्रयविक्रय जेथे चालतो तो; पेट, गंज (बाजार, हाट व गंज यांच्या अर्थात थोडा भेद आहे. बाजार म्हणजे रोज किंवा आठवड्याने किंवा नियमित वारें भरणारा. हाट म्हणजे फक्त नियमित वेळींच भरणारा बाजार व गंज म्हणजे बाजारपेट. २ खरेदीविक्री, क्रय-विक्रयाकरिता जमलेला समुदाय. ३ (ल) प्रसिद्धि, बोभाटा, बन्ना; गवगवा. ४ (ल) गोधळ; पसारा; अव्यवस्था; अव्यवस्थित कुटुंब किंवा घर. ५ (ल कु) मासळी. [फा. बाझार] **म्ह**—बाजारात तुरी भट भटणीला मारी. (वाप्र.) **करणे**—पाहिजे असलेली वस्तु बाजा. रात जाऊन विकत आणणें, घेणें **मांडणें**—अनेक पदार्थ इतस्ततः अव्यवस्थितपणें पसरणें. **भरविणें**—अनेक माणसं—ज्याचा काही उपयोग नाही परंतु घोटाळा मात्र होतो अशीं—एके ठिकाणी गोळा करणें. **भरणे**—(ल.) कलकलाट करणें; गोधळ माजविणें; पसारा पसरणें. **गेला बाजार तरी**—किमानपक्षी; निदान; कमीतकमी; बाजार होऊन गेल्यावर विकला तरी. 'गेला बाजार तरी त्या पागोट्याचें पाच रुपये मिळतील.' **बाजारच्या भाकरी भाजणें**—नसत्या उठावेची करणें; लुब्धक करणें; विनाकारण मध्येच तोंड घालणें. (वेड्यांचा) **बाजार पिकणें**—बलवत्पुरी होणें; सर्वेच मूर्ख माणसं जमणें; टमटम राज्य होणें. **बाजारांत पांच पायलीने (विकणें मिळणें)**—अत्यंत स्वस्त दरांने, माती-मोलानें (नकारार्थी योजना). **उभ्या बाजारांत**—भर बाजारांत; सर्वासमक्ष (जाहीर करणें, सांगणें) सामाशब्द—**अफचा**—

अवाई—गण्य-वातमी—की निराधार वातमी; कंडी, निराधार वार्ता, चिलमी गप. [फा. बाजार+अर अफचा, अवाई, गप] **करी**—वि बाजारांत विकणारा किंवा विकत घेणारा (मनुष्य); दुकानदार किंवा गिन्दाईक. [बाजार+करणें] **खोर**—वि (नाग.) जंगला तमाशा दाखविणारा; खाजगी गोष्टी चवटायावर आणणारा. [फा] **चलन**—चलनी—वि बाजारात चालू असलेले, चालणारे (नाणें) **निरख**—पु. १ बाजारभाव; बाजारातील दर.

—वि अश्ल; बिलंदर. 'बाजारनिरखा सोदा.'—क्रि प्रसिद्धणें; सर्व लोकत; गाजावाजा करून; वेहज्जत करून. (नेहमी वाईट अर्थानें उपयोग) (किं० करणें). 'त्याची बाजारनिरख फजिती झाली.' **पट्ट**—पु. (गुळाची अडत) कसर; दरोकडा साधारणतः १२

सर्वासमक्ष (जाहीर करणें, सांगणें) सामाशब्द—**अफचा**—**अवाई**—गण्य-वातमी—की निराधार वातमी; कंडी, निराधार वार्ता, चिलमी गप. [फा. बाजार+अर अफचा, अवाई, गप]

करी—वि बाजारांत विकणारा किंवा विकत घेणारा (मनुष्य); दुकानदार किंवा गिन्दाईक. [बाजार+करणें] **खोर**—वि (नाग.) जंगला तमाशा दाखविणारा; खाजगी गोष्टी चवटायावर आणणारा. [फा]

चलन—चलनी—वि बाजारात चालू असलेले, चालणारे (नाणें) **निरख**—पु. १ बाजारभाव; बाजारातील दर.

—वि अश्ल; बिलंदर. 'बाजारनिरखा सोदा.'—क्रि प्रसिद्धणें; सर्व लोकत; गाजावाजा करून; वेहज्जत करून. (नेहमी वाईट अर्थानें उपयोग) (किं० करणें). 'त्याची बाजारनिरख फजिती झाली.' **पट्ट**—पु. (गुळाची अडत) कसर; दरोकडा साधारणतः १२

आणेप्रमाणे कापलेली रक्कम. ० फसकी-गी-बी. बाजारांत विक्रीसाठी येणाऱ्या मालावरील सरकारी पटी (पक्षाभर घान्य घेणे). ० बड्या-पु. प्रमाण मानलेल्या नाण्याशी बाजारांतील इतर नाण्यांचे दर, प्रमाण ० बसका-पु. बाजारांतील दुकानांवरील कर. -बाडमा १.७० ० बसवी-बसणी-बुणगी-बुंदगी, बाजारखीखाट, बाजारीण-वि. वेद्या; कसवीण. [फा. बाझार+सं. उपवेशनी] ० बसव्या-वि. (ल.) निलैज्ज; अडाणी व दांडगा; शिवराळ व भांडखोर; असम्य. ० बुणगी-न. १ फौजेबरोबर असणारी अवतार माणसे; फौजेबरोबर असणारे दुकानदार इ. ० गैरलठाळ लोक; कार खाना. २ कामाशिवाय जमलेला मनुष्यसमुदाय. ३ (ल.) फटकुऱ्यांचा अगर चिघोटणांचा गट्टा; बतवार; निपटारा; सामुग्री. [फा. बाजार बुणाह] ० बैठक-बी. बाजारांतील किंवा यात्रेतील दुकानावरील कर. ० भरणा-भरती-पु.बी. १ बाजारांत फक्त ठेवण्याच्या किमतीची परंतु मोल्दीन, कुचकामाची वस्तु; खोगीरभरती. २ (ल.) नीच व निरुपयोगी मनुष्य. ० भाव-पु. बाजारांत चालू असलेला दर; बाजारनिरख. ० महुशूर-वि. बाजारात ल्हानापासून थोरापर्यंत सर्वाना माहीत असलेला; गाजाबाजा झालेला; प्रसिद्ध. ० वाडा-पु. १ बाजार भरण्याची जागा; मंडई. २ (ल.) अव्यवस्थित कुटुंब किंवा घर. ० शिरस्ता-पु. बाजारांतील सामान्य वहिवाट, चाल, (रिवाज दर इ. चा). [बाझार+फा. सरिस्ताह] ० हाट-बी. बाजारपेठ; बाजारखोरेदी. बाजारी-वि. १ बाजारा संबंधी; बाजाराचा; पेटीतील. २ एकोव. 'कागदो पत्रांचे वतैमान नव्हे बाजारी आहे.' -ख ८.३९७६. ३ (ल.) नीच; हलकट; असंभावित; लुबा. ४ सामान्य; साधारण; भिकार; बाईट (वस्तु). बाजिदा-वि. १ खेळाडू; लुबा; हद्दी; खोडकर. 'रंजे एकचि हा हरि मोठा बाजिदा.' -निर्गुणाचा पाळणा. २ धूत; निष्णात; निपुण, फसवणूक करणारा. (निदार्थी) फरबा; बहादर; जहाम-बाज; फाविदा. ३ वज्रव्या. [फा. बाझन्दा]

बाजी-बी. १ पत्ते, गंजिफा, सोंगटया यांचा खेळ, क्रीडा. २ (ल.) सरशी; बाणा; बाजू; डाव. 'एकवेळ बाजी विस्कटली म्हणून पराक्रमी पुरुष स्वस्थ बसत नाहीत.' -ख ११.६१००. ३ (पत्याचा खेळ) रंग; बाजू. ४ हात किंवा वाटकेले पत्ते; जिकलेला डाव. ५ खेळाची समाप्ति. ६ (ल.) मसलत. 'यासाठी अवघ्यानी साहित्य पुरवून बाजी सेवटास न्यावी.' -पेद ५.२४. ७ (ल.) बाणा. ८ घोड्याची एक चाल. (किं० धरणे; चालणे; येणे; जाणे; उभारणे). ९ (ल.) सवय; व्यसन अशा अर्थी शब्दाला जोडून उपयोग. उदा० दारू-संढे-बाजी इ. [फा. बाजी] ० अंगावर येणे-देणे-हरणे; हरविणे. ० कार-वि. क्ता; उत्पादक. 'सर्वोचे समते या करण्याचे बाजीकार रघुनाथ विडवई.' -रा ७.३९. [फा.]

बाजी-पु. १ एक नांव. २ (कु.) धनगरास मारावयाची हाक. बाजीग(गा)र-पु. गारुडी; जादूगार. -वि. उलटणारा. 'माधीन बाजीगार होऊन...' -ख ३५७०. [फा. बाजीगर] बाजी(जे)गरी-गारी-गिरी-बी. १ गारवीविया; चेदक; मंत्रतंत्र; नजरबंदी; हातचलाखी; इंदजाल. 'माया मिथ्या बाजीगरी। दिसे साचाचिये परी।' -दा ६ ८ २४. २ पत्ते, सोंगटया खेळणे; धूत; जुगार. -वि. १ रिकामा; कुचकामी; निकस; बाईट (वस्तु, पदार्थ). २ (ल.) निरर्थक; पोकळ; मूर्खपणाचे (भाषण, वागणूक, उद्योग); वरकरणी; दोंगी; बेजबाबदार (माणूस). [फा. बाजीगरी] बाजीद-वि. लाचार; दीन बजिव अर्थ ३ पहा. 'बाजीद होऊन...' -बाडशाळ १.८४.

बाजीराई-रावी-बी. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याप्रमाणे घाटमाट आणि विलास. ० धोतरजोडा-पु. हातहात रंदरेखीमाटो धोतरजोडा. बाजीरावनाना-पु. (कौ.) श्रीमत मनुष्य. बाजीरावाचा नातू-पु. १ (थोरेले बाजीराव पेशव्याचे नातू दुसरे बाजीराव यांना आर्यते राज्य मिळाले असता त्यांनी ते घालविले. यावरून) श्रीमत परंतु मूर्ख व मिजासखोर माणूस. बाजीरावाचा खेडा-पु. (ल. श्रीमत नानासाहेब पेशवे यांच्या नांवावरून) गभैश्रीमत.

बाजु(जु)बंद-पु. १ दंडाला बांधण्याचा क्रियांचा दागिना. 'बाजुबंद जोडी हातरा' -तुगा २९६९. २ (फुलमाळी) दंडाला बांधण्यासाठी केलेली फुलांची माळ. [सं बाहु=बाजु+बंध] बाजू-बी. १ बाहु; भुज. २ भाग; पैदा (वस्तुचा); कड; कांठ; किनारी; सयोंदा. 'त्रिकोन चौकोन इ. कांच्या बाजू.' ३ एखाद्या पदार्थाचा कोणत्याहि एखाद्या विभागाच्या विरुद्ध असलेला भाग. ४ (ल.) पक्ष; फळी; कड; तर्फे; चडाओढीच्या सामन्यांतील एक पक्ष. (किं० राखणे; सांभाळणे). ५ मोठी सतरंजी; जाजम (पूर्वी खोलीच्या एका बाजूला पुरेल अशा सतरंजीला म्हणत). ६ मस्तनीस; साहाय्यकर्ता; आश्रयदाता; सहाय्यक. 'यशवंतराव बाजू सांग ज्या मर्दाना।' -ऐपे ७९. ७ (पत्याचा खेळ) खेळातील रंग; हात; गंजिफातील एका रंगाची १२ पात्रे, बाजी. ८ गाडीच्या साठीची लांबीच्या बाजूला असलेली दोन लाकडे. हाच्या उलट करोळे=साठीतील रुंदीची लाकडे. ९ संकट; अडचण; विघ्न; पेंच. [सं. बाहु, फा. बाजु] ० मारणे-आपल्या पक्षाची सरशी करणे; स्वीकृत पक्ष यशस्वी करणे. ० राखणे-अन्न संभाळणे; नांव राखणे; फजिती किंवा हुलीकिक न होऊ देणे. ० राहणे-अन्न किंवा नांव राहणे. ० घर खेवणे-अंगावर येणे-फजिती होण्याची वेळ येणे, पराभव होण्याचा रंग दिसणे. ० चा देखावा-पु. (इमारत) पाश्चैतिदर्शन. ० मारणार-मारून नेणार-वि. घेतलेला पक्ष यशस्वी करणारा; आपला पक्ष सिद्धीस नेणारा. ० स-क्रि. एकीकडे.

बाजे—वि. काही; अर्थांतर; इतर; बरकड; किरकोळ. 'बाजे मराठे वृष्णराव यास कलमी केले.' -रा १०.१६७. [फा व अशि] **खर्च**—पु. मुख्य हिशोबानाहेरील खर्च; किरकोळ खर्च; बरकड खर्च. **०लोकर**—पु. लष्करांतील विन लढाऊ लोक; सतर फटर लोक. [दि.] **०वतनदार**—पु. जोशी, उपाध्या, जंगम, सेठपा, पोतदार, काजी, मुलाणा, पाटील, मुजावर, कुंभार, सुतार, कासार, न्हावी, तेली, महार, चंभार, मांग, परीट, मेहतर इ० वतनदार. -मासाप २.१३८.

बाजोड—न. (खा.) पलंग. हा नवारीने विणलेला किंवा रिफांचा असतो. [बाज]

बाजोड—पु. (व.) डंकून; खटमळ [बाज]

बास—पु. (कों.) पीक (फळे किंवा फुले यांचे); बहर. [सं वृध-वर्ध, बाज] **०णै**—अकि. (कों.) फळे, फुले धरणे; लाग. बहर येणे, बाजणे **०वट**—वि. (कों.) ज्यास पुष्कळ लाग घेतो असे; पुष्कळ फळे, फुले देणारे; (साड).

बाट—पु. १ अपवित्रपणा, विटाळ. वाटणूक; स्वजातीत वावरण्याची अयोग्यता (वाटण्यामुळे) (किं० पडणे, असणे) २ डाग, कलंक, दोष; ठपका; दोष देण्याचा प्रसंग, वेळ (किं० ठेवणे; पडणे; असणे; लागणे). -वि. १ लबाड; लुच्चा; लबाडीत व हलकटपणात हुशार, धूर्त. 'उलोसंच पोर बाट मोठे। थोरपण असुन चहाड खोटे।' -भज १०५. २ बाटगा; बाढगा; दाढगा; उच्छुखल, तसेच कडक, तल्लू, शिरजोर, आवण्यास कठीण (मनुष्य घोडा, बैल इ०) [सं श्रुत; दि] **०गा** **खाडगा**—वि. १ बाटलेला; श्रुत; पतित, आचारविचारशून्य, स्वजातीत वावरण्यास अपवित्र, अयोग्य. २ (हलकटपणाच्या व नीचपणाच्या कामांत) हुशार; धूर्त, कुशल; चलाख. **०गेला**, **बाडगेला**—वि. बाटगा पहा. **०गी**—वि. १ बाटलेली. २ व्यभिचारिणी **०णूक**, **बाटणी**—स्त्री. श्रुता; श्रुत होण्याची किंवा केला गेल्याची क्रिया; विटाळ. [वाटणे] **०नाट**—पु. विटाळ; बाटोपणा; श्रुता (व्यापक). (किं० पडणे, होणे; असणे). [वाट+नाट] **०वडा**, **बाटोडा**—पु. बाटाबाट; सर्वत्र श्रुतकार; जिकठेतिठे साहेली श्रुता; (सामा.) बाटणूक. **बाटाबाट**—स्त्री. बाटवडा पहा. पवित्र व अपवित्र यांमध्ये भेद न पाळल्याने किंवा व्यभिचारामुळे साहेला श्रुतकार. **बाटीव**, **बाटया**—वि. बाटलेला; श्रुत साहेला; धर्मश्रुत. **बाटणे**—अकि. धर्मश्रुत होणे (दुसऱ्या जातीशी अगर धर्माच्या मनुष्याशी वैयक्तिक संयोग, अव्यवहार किंवा निषिद्ध पार्श्व सेवन यामुळे) स्वजातीशी व्यवहार करण्यास अपवित्र व अयोग्य असणे; (एखादी वस्तु) उपयोगास अयोग्य किंवा अपवित्र होणे. **बाटविणे**—सकि. विधिपूर्वक धर्मश्रुत करणे; दुसऱ्या धर्मात नेणे, असंगलता आणणे; श्रुत करणे (वस्तु किंवा मनुष्य); (गो) बाटोचे.

सको. ५. ४४

बाट—न. मोती तोलण्याचे वजन व त्याचा समूह जसे—१ आणा=१ तांदूळ वजनाइतका ४ आणे=पावरती, १६ आणे=१ रती, २४ रती=१ टाक, १ टाक=२२ क्यारेट इ० वजनाचा गट. -जनि (पासि शब्द) ९.

बाट—पु. (कों) एक जातीचा मासा.

बाट—पु. गंज; संच (वस्तूचा). -के ११.१०.३५

बाटली—स्त्री. काचिची शिशी; कुप्पी. [इं. बॉटल]

बाटी—स्त्री. (महातु) निर्मात्य झालेली माळ. 'जि तुझिये मुगुटीच्या बाटी।' -भाए १५७. [बासट=शिळे ?]

बाटी—स्त्री. (माळवी) मैदा, दूध, मीठ, तूप यांचे मिश्रण मळून त्याची (गोवरीच्या) विस्तवावर भाजलेली आहारीली; गाखर.

बाटु(ट)क—न. जोषळपाचे कणीस निसवण्यापूर्वीचे कोठे ताट, चिपाड; ओला कडवा. 'चारितो सरस बाटुक योते।' -किंगवि २३. -वि. (व) आंबूड; दुटके. 'बाटुकनाच्या.' [बुटके]

बाटुक—पु. (व.) खाज.

बाटयोचे, **बाटयोचे**—सकि. (बो) (पद्मार्थवर) दुरा येणे; केणशी येणे. [बाटणे]

बाट, बाटी, बाटी, बांटी—स्त्री. आंब्यातील कोय (आंतील बीजासहित कवच). [दि.]

बांटा—स्त्री. (कों.) आंब्यातील कोयोचे नुसते कवच. **बाटळ**, **बांटा(ठा, ठ्या)ळ**—वि. बाट साहेला, कोय पक्की झालेला (आंबा). **बाटळणे**, **बांटाळणे**—अकि. आंब्यात बाट पूर्ण तयार होणे; आंबा पक्का होणे.

बांटा—स्त्री. (नाविक) रांजण; मोठे मडके. [का. मोठे]

बां(बा)ठा—पु. १ (कों) आंब्यातील कोय (कवच बीजासह) २ (ल.) आघातामुळे शरीरास आलेले टेंगूळ. ३ जटा; गंठ; कसाचा किंवा तंदूचा झालेला गुंताडा; काप्याकरिता कुजत घातलेल्या बोडात राहिलेला कठिण भाग. -वि. धडाकडा; दाढगा; मजवूत; दह; निडाबलेला. [का. ओठे] **म्ह**० साठा आणि बाठा.

बाठा—पु. (जुवरी) खेंकडा (नर).

बाटुक—न. (कों.) आंब्याच्या बाटीसारखे बळकट, जोरदार व ठेंगणे माणूस किंवा जनावर; बळकट, कसलेले शरीर. [बांठा]

बाड—न. टाचणांची बही; सारप्रथ; निरनिराळ्या शाक्रीय (वैद्यक, ज्योतिष इ०) ग्रंथातील निबडक भागाचे किंवा लघ्वृत केलेल्या वेव्यांचे पुस्तक; सर्वसंग्रह. [सं. बाढ=मोठे]

बाड—स्त्री. कड किंवा धार (रुक्माची किंवा हत्याराची); (मूळची धार असल्यास किं० वेणे; चिरणे इ० व पुन्हा धार तीक्ष्ण करणे अशा अर्थी किं० लावणे असे योजतात). -स्त्रीन. १ (ल.) कड; हड; तंदूबोवाळचे आवरण (शेर, निवडुंग इ० चे किंवा कनाचीचे); तंदूची कनाय, पडदा; तंदू. (किं० चिरणे). (सामान्यतः)

कुंपण. (कि० घालणे) २ शिपायांची राग. ० मारव- (गो.) थापा देणे.

बाड—छीपुन. (ल) एखादें बाईत कृत्य कृत्याकरितां खोठ्या आश्रयानांनीं एखाद्याला उत्तेजन देणे, वेतविणे; अशा तऱ्हेचे उत्तेजन किंवा प्रोत्साहन. (कि० वणे) -व. १ तरवार ह० चे म्यान २ पाप; गप्प; निरर्थक गोष्टी; चकाट्या; थापा. (-अव. बाडा) (कि० मारणे; झोकणे; हाकणे; हाणणे; फेंकणे; सांगणे).

बाड—(व.) (कापूस वटण्याचे जिनिंग मशीन येण्यापूर्वी अशा जागी पूर्वी हतरीवर कापूस वटीत असत परंतु हल्ली गुरे बांधतात याबद्दल) बसळ; आवार; मोकळी जागा; गोठा; कापसाचे आखे दाण्याची जागा. -छी. (गो.) रघावर संपत्ति.

बाड—नि. धूर्त; लबाड. [अर. बयाझ : हि. बाड] **बाड असणे**—(व.) गाडीचे भाक चाकोरीच्या बाहेर असणे.

बाड—वि. १ रोगासुळे नेवट व खुरदलेले (पीक किंवा बारीक सालेले धान्य; डाळ वगैरे). २ वळकट; तेजस्वी; भक्ताकडे; जवान ' राज्यव्यवस्थेतील मोठ्या जागा विलासतेतील तरुण बांडांस मिळतात. ' -टि. १.११९ (मनुष्य). (याच्या मार्गे कधीं तरणा वळकट येतो किंवा येत नाही). ३ जाडभरडे बल किंवा कापड. ४ (प्राय.) बंड; बंडखोर; बंड्या. [का. उडिंग, उडिंगी, उडंगी-रिकासा, निरुपयोगी]

बांड—पु. १ सुती व हलक्या किमतीचे लुगडे; सुताडा; उणास लुगडे (किनार सुती असलेले). २ कांदा, नागवण ह० झाडांस येणाऱ्या तुऱ्याचा दांडा; पोगाडा (फुलांचा किंवा झाडाचा). ३ बाटुक; कणसांचाचून असलेले जोडलयाचे ताट, ज्यावर रोगासुळे कणीस आले नाही किंवा ज्याचे कणीस गुरांनी खाल्ले आहे किंवा कापले आहे असे जोडलयाचे अगर बाजरीचे ताट ४ जळक लाकडाचे बाटोळे तुकडे, न फोडलेले लाकडी ओडके. ५ -जीन. धान्य न होता केवळ कडवाच होणारी जमीन; ज्यातील पीक खराब आले आहे किंवा गुरांनी खाल्ले आहे असे घेत, पीक. ६ वांग्याची एक जात. [हि.]

बांड—(गो.) कपाळ. ० भद्र-न. भद्राकरण.

बांड—पु. १ रोखा; वस्तुऐवज; कायद्याने बांधून घेतल्या बद्दलचा लेख; करारपत्रक. २ विवाहपत्राचा किता. [इ.]

बाडकीन—न. (मुद्रण) अक्षर टाईप काढण्याकरितां हाभ-णाच्या आकाराचे एक हत्यार. [इ.]

बाडणा—वि. १ डमड; निर्बंध; आडबांड; झुलमी; उल्लसत; अस्थायी; खिन्न. ' आवा नगदा बाडण्या साकरासाधु मोठी निर्बंध ' -होला १९. २ आबल्लास कळिग; उडकळस; ह्येर; ह्दी (मनुष्य, पक्ष). ३ बाटगा; अष्ट; बाटलेख. [बाटगा] **बाड-नेळा**—वि. (अक्षिप्त), दाण्या.

बांडगा-गे—पु.म. खोशिराचा किंवा सुटीचा पाठीवरून बांधावयाचा पट्टा; पाटबंद. याच्या उलट उराटी-ठी-छातीवरील पट्टा.

बाडगी—छी. १ स्वयंपाकाच्या उपयोगी, ताटाच्या आका-राचे मातीचे भांडे. २ (निवाधी) तोंड. [हि.]

बांडगुळ—न. बांदे; बांदागुळ; साडाचे करट; साडावर बाड-णारे हुसरे लहान झुडप; परंपजीवि बनस्पती. याच्या पुष्कळ जाती आहेत [सं वेदा]

बांडणे—अकि (वे.) कोमेजणे. [बांधणे ?]

बांडफरीद—पु. १ (निदार्थी) ब्रह्मचारी. २ सोदा; छुच्चा; भटकमेरव; उडाणटपू माणूस. [बांडा+फर फरी=फटा]

बाडविछा(शा)व, **बाडविछाना**, **बाडविछायत**—छी. पु.छी. एकंदर सामानमुमान, चिरगटपावरून; सतरपटर वस्तु; डेर-राहुट्या ह० ' बाडविछाद त्याचे हातास लागली. ' -ख ७.१६१५ [हि बाड+विछायत]

बाडस—पु. खांबाचा टंक; स्तंभपीठ [बाड]

बाडा—पु. कनाथीचा परीष. ' बाडा बारा तेरा कोसांचा... बसला. ' -रा ७.१०८. [बाड]

बांडा—वि. १ पांड्या, काळ्या किंवा तांबड्या रंगाचा परंतु वर निराळ्या रंगाचे पेटे किंवा ठिपके असलेला (पक्ष, कपडा); काळा-पांढरा. २ (सामा.) बंड; बंडखोर; बंड्या. ३ आसूड, तोटका. [हि] ० **भुरका**-वि. कांहीसा बांडा; किंचित बाडा. **बांडा**, **बांडेभाई**, **बांडुकला**-पु. (ना.) (निदार्थी) सुखलमान.

बांडो—पु. (गो.) लहान नारळ [बांडा=आंखुड]

बांडाळ—वि. (व.) नाटाळ; उनाड. ' हरणा वेल जरा बांडाळ आहे. ' [बंड]

बाडी—छी. १ आवार; परस; पशीतजमीन. २ कुंपण; तड; भित. ३ (व.) मळा. [सं. बाटिका हि.]

बाडी—वि. १ बाडविषयक-संबंधी (औषध, वही). २ बाण पूर्णपणे न शिकतां सुसते त्यांतील बतारे वाहून हुडपुंजे हाण संपादन केलेला (विशेषतः ज्योतिषी, वैद्य). [बाड]

बाडी—छी. १ पिचाची खराबी; चुकसानी, नापिकी. पीक-चुकसानी पहा. २ (व.) कणीस बाहेर न पडतां बांस रडिलेले साद; बांड. ३ (व.) तूट; टंचाई; नपूर. ' पोळीची बांदी आली. ' ४ (ना.) कमरेपर्यंत लांब व अर्ध्या बाटांचा कोट. ५ (अग्ने) पोहारा; मळकें; ताडी साठविण्याचे मळकें. ६ (व.) सुलाची लांबी. ७ (ल.) खेप-गुळा. [बांडा=आंखुड]

बांडोबांड—पु. शरीरसंस्कार; हुषण्या; हुषारकन. [इ.]

बांडुक—पु. (कु.) वेदक. [सं. मंदक]

बाबडे—न. (मा. ब.) बांकडे; घानुल्य; बांकुली. —किवि. बांकडे; रस्ता सोडून. 'गाडी बाबी बाकते.'

बाबिले—वि. कणसे न आलेले. 'बाबिल्यांचे जागें बाले पीक.' —तुगा १०४६. [बाबा]

बाड्डा, बाड्डयो—पु. (गो. चित्पा.) मुलगा.

बाड—वि. अत्यंत; दड; पुढळ; थोर. 'बकतूच जरी बाड-केले.' —मुआवि १२.२. [सं.] —व्हा. सत्य; बरोबर; होय. [सं.]

बाडबीर—स्त्री. धंव तळवार. [बाड=कड+बिरणे—धार, तयार करणे—येणे]

बाण—पु १ धनुष्याने मारण्याचा तीर; शर; सायक; विशिख. (किं० मारणे). २ अभिनयिका; खोसंडी, कागदी किंवा कळकाच्या नळीत दाखवून दिल्या काठी बांधून तयार केलेले आयुध; कळकी बाण; आतषबाजीचा एक प्रकार. ३ शिवलिंग हे नमेटा नदीत सांपडते. याचो शिव समजून पूजा करतात ४ भरदार, कुटुंब, इष्टमित्र किंवा धन वगैरे काहीं नसलेला मनुष्य सडाफटिंग; सडेपोट. ५ गळमताची बरवी कड; बहाणी; बहाण. —स्त्री. (गो.) होडीचा कांड. ६ पांच संख्या (महमाचे अरविंद, अशोक, च्युल, नवमलिका किंवा मोगरा व नीलोत्पल त्रे पाच बाण आहेत त्यावरून). 'अथो बाणसंख्या विवसति.' ७ कतिहृतापासून अंतर. ८ (गो.) पंचा, थोतर याचा रंगीत कांड. ९ (ळ.) सूर्याचे किरण प्रत्येक. 'उगळला दिनराज बाण आले चौवारा.' —ब ६०५. १० (ळ.) महत्त्वाचा मुद्दा (किं० पमावणे; हास्याचा गमावणे). 'अमला प्रसंग आल्यास हा बाण त्याने शिखर ठेविला होता.' —इप १०८ —वि. सडेपोट; भरदार सोडलेला; विबाण (माणूस). [सं.] •दार, बाणाईल—पु (दोन्ही दारारे) बाण बाळगणारा; बाण फेकणारा शिवाई; तिरेंदाज. •ऐचक—न वर सांगितलेले महमाचे पांच बाण. [बाण+ऐचक] बाणाकार—वि. बाणाच्या आकाराचा; बाणाच्या गतीच्या आकाराचा: समकलछिन्नाकार; समकलछिन्नाकार [सं. बाण+आकार] बाणाटी—स्त्री. बाण

बाणक रेडीम, बाणक—न एक इलक्या जातीचे रेडीम. बाणक मोठी लडकी रामपुरी—स्त्री. पिबळया रंगाच्या रंभामाचा एक प्रकार. —मुक्या ९७.

बाणगी—स्त्री. दुसऱ्याचा अंदाज काढण्याकरितां केलेली सूचना.

बाणगुस्ती—स्त्री. लकरी पोषाक व संजाम (मुख्यत्वे अभिजात्यांचा) •हरणे—खाडणे—देणे—आणें—लकरी कामा-वस्त्र काढला जाणे. •घेणे—आणविणे—अस करणे—लकरीसुल काढणे; कमी करणे; पहाऱ्यांत ठेवणे; कैदेत ठेवणे. [बाण=जण. वेश+गुस्ती=तरवार]

बाणवे—अक्रि. १ विभक्ते; प्रवेशणे; निघवणे; प्रतीतीस किंवा अनुभवास येणे; पटणे; बसवत पुरवण्याची ठरवणे (अभ्यास, वाट

इ०). 'बाळपणीच जयाच्या शस्त्रावरहस्य मासही बाणें.' —मोघाति ६.३१ व परिधान करणे; अंगात घालणे. 'कां जिणे एकी नस्तुलागीं. बाणोनि हानाची बज्जणी.' —हा ६ ४४५ ३ शोभणे; योग्य दिसणे; ठीक बसणे. 'सांघासी खीमड. अतिवरिष्ठ बाणला.' —एभा १.३४६ ४ स्वीकारणे. 'कीं भक्ति सुखालागीं. आपणोंचि दोहीं आगीं. बाटुनियां आंगीं. सेवकें बाणी.' —हा १२.१८६. ५ स्थिरावणे, शमणे 'प्राप्तभोगे तृष्णा न बाणें.' —एभा १७.२२६. ६ बाणा बाळगणे. [बाण=तीर]

बाणफरीद—पु. (विरू) बांडफरीद पहा

बाणा—पु १ अभिमान; शेळी; आरुधता; डोक (एकाद्या विशेष गुणाचा, अधिकाराचा इ०) (किं० बाळगणे). २ पोषाक; वेष; पोषाकाची तन्हा. ३ एक प्रकारचा दाख्वा बाण. ४ (विणकाम) बळांतोळ आडवा भाग; आडवे सुत; आडवट; आडवण. ५ (जतारी धंदा) विन बळलेले रेडीम ६ कांडी मूठ व जाड धारेचे पान असलेला पट्टा; एक हत्यार. [हिं.] बाणाईल; बाण्यान्हा—वि. प्रतिष्ठा मिरविणारा; आडवता बाळगणारा; मोठा दिमाख दाखविणारा (मावीष्य, विशेष गुण याचा) अभिमान हाणणारा. [बाणा] बाणी—स्त्री. १ बाणा; अभिमाच; शेळी; डोक. (किं० बाळगणे). २ आणीबाणीची वेळ; निकराचा प्रसंग. ३ क्लेश-स्वभाव; मनःस्थिति. [बाणा] •खर येणे—आपसा रागीद स्वभावा दाखविणे; बिडून आऊन रागावणे. •व्हा—वि. बाण्याचा; बाणे दारपणा दाखविणारा; मोठी आडवता दाखविणारा. •दार, बाणेदार—वि अभिमान राखणारा; दिमाख दाखविणारा (पुढावे कार्ये पार पाडून); दुसऱ्याचे चित्त वेधून घेणारा.

बाणावडे—क्रि. (गो.) परसांतोळ गवत उपटून टाकणे. [वेणें]

बाणी—स्त्री. पद्धति, रीति (गाणे, वाचन इ० ची); ध्रुवपद गायनाची पद्धति या बाण्या चार आहेत त्या—खंडार, नोहार, डानुर व गौडार ह्या होत [सं. बाणी]. •व्हा—वि. बांगल्या आवाजाने पुराण वगैरे सांगणारा, गाणारा •दार—वि. (गायन, वाचन इ०) मोहक रीतीचे; आकर्षक पद्धतीचे.

बाणी—स्त्री १ कड; तीर; कांड; किनारा २ (कों.) होडीचा कांड; बहाण; बहाणी. 'दोनी तारुने भरिती. बाणी उदकासी मेळती.' —स्मिपु १.२५.३६.

बात—स्त्री गप्प; निरर्थक श्लोघ; पोकळ बोलणे; थाप. [सं. वार्ता; हिं.] इतू बातची बात व कुरापती कुरापत. खाता उखविणे—झोकाणे—फेकणे—हाकणे—खोटवा बातम्या पसरविणे; कडवा पिकविणे. बात कुटणे—खबाळणे—छाटणे—मारणे—हाणणे—गप्पा मारणे; थापा मारणे; निरर्थक गोष्टी बोलत बसणे. बात—बाता खवात्या—खवात्या, खवात्या, बात

कुट्या, बातखोर, बाताड्या, बातेखपाल, बातेखानी-
बातेफर्मास, बातोना, बात्या, बात्या(रये)रा-वि. गप्पा
मारण्याची सवय अमलेला; गप्पड; बापेबाज; गप्पीदास; खोटया
बातम्या बनवून पसरविणारा; कड्या उठविणारा (गो.) बातयां;
बातयो. ० चित्त-स्त्री. संभाषण; गप्पागोष्टी. 'तुम्हासबे बातचित्त।
कोण करील महाराजा।' -नव १७ १४८.

बात-क्रिवि. (व.) लवकर; जलद. 'बात स्वयंपाक कर.'

बातन-क्रिवि. अंतस्थ; पुसपणे; 'बातन निजाम अलीचे
राजकारण लाविले.' -रा १.१६०. [अर. बातन]

बातमी-स्त्री. खबर; वार्ता; हकीकत; घटेमान [सं वार्ता]
० ठेवणे-राखणे-खबर मिळण्याचे साधन ठेवणे; लक्ष ठेवणे; टेहे-
ळणी राखणे. ० फोडणे-फुंकणे-फांकणे खबर प्रसिद्ध करणे;
हकीकत जाहीर करणे. ० दार-नोस-वि १ बातमी लिहून पाठ-
विणारा; बातमी देणारा; बतेमान पत्रांना बातम्यांचा पुरवठा करणारा;
अखबरनवीस. २ परराज्यांतील बातमी पुरविणारा, गुप्त हेर, दूत.

बात(तो)ल-वि. १ खोटी; निराधार; रह; पोकळ; ब्यर्थ
(गोष्ट, हकीकत). २ खोटी हकीकत सांगण्याची आवड असलेला;
एकाद्री गोष्ट अतिशयोक्तीने सांगणारा [अर. बातिल]

बातां, बाताळें-पुन (गो.) लांकूड कोरणारा किडा.
बात्यांचे, बागुचे-क्रि (गो.) फळया, लांकूड इ० भुसभुशीत होणे.

बातुला-वि खोटे [बात]

बातेरी-स्त्री १ तोफखाना २ वीज उत्पन्न करण्याचा
पात्रसंचय [इ. ब्याटरी]

बातेला-पु. लहानसें आरमार, आंगमारी जहाज [पोर्तु.
फ्लोटिला; इ. फ्लोटिला]

बाथ-स्त्री. (महावु.) प्रवासाच्या वेळची शिदोरी, अन्न 'तू
बाथे वीण हवीकेवी। जीवा जाता री।' -शिख ९८. [पांथ?]

बाथ्या-पु (गो.) भोक; छिद्र

बाद्-क्रिवि. काढून टाकेला, वजा, कमी केलेला (पट, यादी,
संख्या यांपुन) (क्रि० घालणे; पडणे; करणे). 'माझे नाव पटास
होतें तें बाद् पडलें.' -क्रिवि. नंतर; पश्चात् 'आम्ही ताकीद केलिया
बाद्... सुबईकर पन्हा देणार नाहीत' -ख ७.३५७०. [अर
बद्द] ० ण-सक्रि. कमी करणे; वजा टाकणे ० करणे-१ कामा
तून किंवा उपयोगातून काढून टाकणे; रह करणे. २ मारणे; आळट
करणे (खेळतांना गडी) ३ (फियाद, दाबा) काढून टाकणे
० बाकी-स्त्री. १ वजा केल्यानंतर राखिलेली बाकी; बाकीबाकी
२ वजाबाकी. ३ शिष्टेष्ट पुरा करणे; (कर्ज, अपराध इ० ची) बाकी
काढून टाकणे.

बाद्-पु. (गो.) शीण; बात्रा [बाधा] ० षे-भोषणे, बाधणे.

बांद्-पु. (प्र.) बांध; बंधारा; भक्ता (क्रि० बाळणे). [सं. बंध]
० बंदस्ती-स्त्री. बांध; बंधारा; कुंपण इ०; तें घालण्याचें काम.

बावलासा-वि १ मध्यम प्रतीचा; खाशांकरितां नसलेला
(मुख्यत्वे विडा). २ पुरतें न पिकलेले परंतु हिरवे नव्हे असे
(विडयाचें पान).

बावगूळ-न. बांडगूळ पहा.

बादज-क्रिवि. नंतर; पुन्हा; यापुढे. वाजत हा. 'दावा-
साहेब बावज बरसात येतील.' -इमं २६०. [फा. बादम्]

० सलाम-क्रिवि. वाजन अर्थ ३ पहा.

बावणे-अक्रि बहर येणे. बाजणे पहा.

बांदन-न. पोड; मुख्यत्वे बस्तीचा भाग; ओटीपोट.

बातपडावल-पु. खूणखान; चिन्ह

बांदर-पु. (व.) वानर [उद्द बंदर]

बांदेर-र-न (गो.) फाटके वळ; चिधी.

बांदरखा-रख, बांदरस-स्त्री. तंबूच्या मधील खांबा-
वरील लाकडी टोपण किंवा लांकडी वाटोळा तुकडा; या खांबाला
असलेलें भोंक; भोंकाला बळकटी देणारा कातड्याचा वतुळाकार
तुकडा. [फा.]

बांदरायण-पु (बोरवनांत-बदरीवनांत जन्मलेले) कृष्ण-
द्वैपायन; व्यास [सं.] ० संबंघ-पु अति लांबचा, दूरचा, ओढून-
ताणून काढलेला संबंध (एकदा एका मनुष्याकडे एक लुच्चा गेला
व मी तुमचा संबंधी आहे असे म्हणूं लागला संबंध विचारल्यावर
त्यानं पुढील श्लोकातील संबंध सांगितला 'अस्माकं बदरीचकं
मुष्माकं बदरीतह.। बादरायणसंबंधात् यूयं यूयं वयं वयम्।'
म्हणजे आमच्या गाडीला बोरीच्या लाकडाचें चाक आहे व तुमच्या
दारांत बोरीचें झाड आहे हा बादरायण संबंध).

बांद(वा)री-स्त्री. १ क्षितिज २ सभादीच्या पायथ्याजव-
ळील प्रवक्ष. बांदरी, मुन्हे व मावळ असे तीन भाग सभादीचे
केले आहेत; त्यांतील बांदरी म्हणजे सभादीचा पश्चिमेकडील पाय-
थ्यापासून शिखरापर्यंतचा सर्व भाग [बाधणे-प्रेषा]

बांदरी-स्त्री हमी; जामिनकी; जिम्मा. (क्रि० देणे).
[बाहीदारी]

बादल-पु. ढग; मेघ; अन्नपटल. [फा.]

बादला-पु. सोन्याची किंवा चांदीची तार. मुलामा दिलेली
हण्याची तार; विस्तारवावर पिबळी केलेली तांब्याची तार (कला-
वत्करता काढलेली व चपटी केलेली). [हि.] बावल्याचा
तुरा-पु जुन्या जरीच्या सोन्यापासून तयार केलेल्या टिकल्या.
बावला-वि. सोने, रपे, तांबें याच्या तारांचे, काही सुत, रेशीम
व काही जर मिळून विणलेले, मज्ये जरीच्या काड्या असलेले,
भरजरी. 'बेगमने श्रीमंतास उंची पोशाख देऊन एक बावली बळ
दिले' -योरले मल्हाराब होळकर चरित्र पृ २६.

बादला-ले—पु पाणी भरण्याची कातड्याची एक मोठी पिशवी. ही पखालीच्या अर्ध्याइतकी असून बहुधा तिकाटण्यावर बसविलेली असते. 'खाद्याला पडले घडे बादले बाहतां।'—पन्ना ८०. [हि.] **बादली**—झी. पाणी काढण्याचें भांडें; बालडी; बाल्टी; बकेट

बांध(ध)वडी, बंदिवाडी, बांदो(वो, धो)डी—झी. (काव्य) बंदिखाना; तुरुंग; बंदिवास; परतंत्रता; अधीनता 'दुःख बांदवडी आहे हा संसार। सुखाचा विचार नाही कोठें।'—तुगा ३६५५. -वि. अधीन; अवलंबून असलेला; बंदा; ताबेदार 'अथवा आप्रयान्चिये बादवडी। धुधा त्वा कोडी।' [बांधणे]

बांदवडी—झी शेताचा बांध बादाड पहा [फा]

बादशाहा, बाच्छा—पु पातशहा: राजाधिराज; सर्वभौम राजा (मुसलमानी, परकीय राजासंबंधीच फक्त उपयोग). [फा. बादशाह] **ंची ओळख देणे**—(ल.) लाच देणे; मूठ दाबणे (रुपयांवर बादशाहाचा छाप असतो यावरून) **ंजादा**—पु युवराज. [फा] **बादशाही, बाच्छाई**—झी पातशाही; राजपद; राजकीय अधिकार; बादशाहाचा अधिकार-पद. -वि. १ बादशाहासंबंधी, राजकीय २ मुसलमान बादशाहाने दिलेली (सनद, शिक्षा इ.) ३ (ल.) उत्तम; भव्य, उच्च प्रतीचा; विलासी, सर्वश्रेष्ठ.

बांदा—पु गुलाम; बंदा. [सं. बंध]

बांदा—पु (गो.) रोपटी लावलेली रांग [बांध=किनारा]

बांदागूळ, बांदूळ, बांवे—झीन बांडगूळ; (कु.) बादा.

[बंदा]

बांदा(वो)टी, बांधोळी—झी. (कों.) लहान बांध; धरण.

[बांध]

बांदाड—न. १ शेताचा न नांगरलेला भाग; बांध; कड. २

(ल.) अशा जागेवर वाढणारे गवत. ३ शेताच्या कडेने सोडलेली वाट. [बांध]

बादाडी—झी. १ (कों.) वन्हें अडकविण्याच्या खुंटीस बांधावयाची दोरी. २ (गो.) होडीवरील आच्छादन. [बांधणे]

बादाडुकी-बादी—झी. १ हिशोबाची बाकी काढणे; राहिलेली शिल्लक. २ वज्रावकी. [बाद दि.]

बादाम—झी. १ बदामाचें झाड. २-नपु. बदाम पहा.

[बदाम] **ंगोळा**—पु. बदाम (फळ). **बादामी**—झी. बदामाचें झाड. -वि. बदामी; बदामाचा रंग, स्वाद, आकार याप्रमाणे असलेला.

बादामखिनी—झी एक औषधी.

बादिकार—पु. (गो.) बाधा.

बा(ब)दिमाख—वि. १ चढेल; दिमाखाचा; ताठयाचा. २

(घाबरून झ.) श्रेष्ठ; उत्तम; अत्युत्कृष्ट. [फा.]

बावियान—पु एक प्रकारचें झाड व त्याचें फूल. हीं बाळलेलीं फुलें मसाल्यांत घालतात

बांदी—झी. दासी; गुलाम झी बटीक [हिं] **ंखा**—पु

दासीपुत्र; लवंडीचा. 'एकासी म्हणे मी तुझे बांदीचा।'—तुगा

३०५७. [सं. बंटी]

बांदी—पु. (गो.) खाजणाचा एक भाग

बांदोड—पु. (खा.) डेकण.

बांदोड्याचो दौलो शिरोड्याची काईल—(गो.)

इकडचें तिकडचें साहित्य जमविणे.

बाद्या—पु. (ना.) बैदल खेळण्यासाठी जमिनीत केलेली

खांच; गल. [बद=खड्डा]

बाध—पु. हरकत, प्रत्यवाय, प्रतिबंध, दोष, अडथळा, विरोध;

शब्दादि प्रमाणांनी एखाद्या कृत्यास असणारा प्रतिषेध (हा शब्द

दोष, दोषवत् या अर्थीच वापरला जातो). 'हें झुंज नव्हे प्रमाद।

एथ प्रवर्तिल्या दिसतसे बाधु।'—हा २. ३१. [सं. बाध=प्रतिबंध

करणे]

बांध—पु. १ बंधारा, धक्का; धरण, ताल (किं. घालणे).

२ शेताची उंच केलेली ढद, मर्यादा, शेताच्या कांठावरून किंवा

बाजूने असलेली वाट. ३ बंधन; बांधणे; आवळणे ४ बंद, दोरीचा

किंवा नाडीचा तुकडा; कोणतेहि बाधण्याचें साधन, बंधन. ५

(ल.) वेडी; शृंखला ६ बांदाड. [सं. बध=बांधणे] **ंकाम**—

न दगड, विटा, चुना, माती इ०नी एकत्र बांधलेली भिंत, तट इ०

ंण—न. १ नदीचा थोडासा प्रवाह अथवा ओढा ज्या जमिनी.

तून वाहतो व जिथ बांध घालून पाणी व त्याचरीवर आलेली मळी

जीत आढवून धरतात ती जमीन विशेषत भाताचें शेत २

—नझी. शेतातील माती पाण्याच्या प्रवाहाने वाहून जाऊ नये म्हणून

आडवा घातलेला बांध. ३ पाटाच्या पाण्याकरिता बांध घालणे.

(किं. करणे; घालणे) ४ बांधणे; बंधन; बंद ५ दागित्यास

तारच्या कडीत लोंबत्या बाधलेल्या रत्नाचें काम —जनि परिभाषा

११०. ६ (कों.) निरण. **ंबरो(रु)ळी**—झी शेताची मर्यादा

दाखविणारा प्रत्येक कोनावरील मातीचा ढीग, ओढा **ंबांधोळी**—

झी. बांध; बंधारा, धक्का; ताल इ० बद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द.

[बांध+बांधोळी] **ंवाट**—झी. १ भाताच्या शेताच्या बांधावरील

वाट २ फरशी केलेला किंवा बाधलेला रस्ता. **बांधणावळ**—झी.

१ (इमारत इ०) बाधण्याबद्दलची मजुरी. २ बांधणी; बांधण्याची

तऱ्हा, पद्धत. [बांधणे] **बांधणी**—झी १ बांधण्याची क्रिया. २

बांधायाची तऱ्हा, पद्धत (घर, विहीर, पागोटें, गांठोडें इ०). ३

(कों) बांधण; बांध; बंधारा; ताल. ४ (ल.) विहित, योग्य

किंवा व्यापिक मार्ग. ५ शेतातील कडेचा, मधला मार्ग किंवा पाय-

वाट. ६ बांधण्याचें साधन; नाडी; दोरी इ० —वि. बांधणासंबंधी;

बांधणांतील पिकासंबंधी. [बांधणे] बांधा (घे) रा-पु. १ शेताच्या कडेला घातलेला बांध. २ प्रवाहाला अडविण्यासाठी घातलेला बांध. धरण. ३ बांध घातल्याने फुगलेले पाणी; (किंवा) धारणे; करणे; होणे. बा (बा) धारी-पु. १ गोंगरावरचा प्रवेश; शिखराची, किल्ल्याची रांग. ' रांगणा किला व कोकणबांधारीचे किल्ले ... । ' -मराठिचोरा ४१. २ बंधन; बंधारा बांधण-न. (राजा.) बांधण्याचे सामान किंवा साधन; घराचे औषण इ० बांधण्याकरता लागणारे सुभ, दोर इ० [बांधणे] बांधावळ-ली. १ बनावट, घडण; रचना; बांधणी (घराची इ०). २ रचना; झुळणी; मांडणी (लेख, ग्रंथ, कविता इ०ची).

बाधक-न १ अडथळा; प्रत्यवायकारण; आक्षेप; हरकत; दोष. ' जे बाधका येइतसे स्तुती । बोलचिया । ' -झा १६.१०. २ (महातु.) आरोप. ' बाधकें ठेउन नव्हती । राउळ नेली सवे संपत्ति । ' -आए ७२६. -वि. प्रतिरोधक; अडथळा आणणारा, करणारा; मार्गात आडवा येणारा, बाधा उत्पन्न करणारा; आचणारे; प्रतिकूल [सं. बाध=प्रतिबंध करणे; बांधणे]

बांध (धा) टणे-भक्ति. (राजा.) बांढळणे; बाढ पूर्ण तयार होणे; पक होणे (आंबा).

बाधणे-उक्ति. १ बाधा करणे; दुःख देणे; अपकार करणे; दुष्प्रति करणे. २ झालेले अन्न किंवा केलेले कर्मे न पचणे; त्यापासून पीडा उत्पन्न होणे; बाधक होणे; रोग किंवा दुःख यांची पीडा होणे. ३ पिशाचाने पळावणे; झपाटणे. (विष, ह्याप, मंत्रज्ञान, दुष्टकृत्य, स्वतःचे दुष्टकृत्य किंवा पाप बांधा) बाईट परिणाम होणे; ह्या पोहोचणे. ४ प्रतिकार करणे; अडथळा उत्पन्न करणे; मोडा घालणे; अडचण करणे. ५ अपकार होईल असा रीतीने क्रिया करणे; ह्या पोचणे, पोहोचविणे. ' नदीची थंडी एथवर बाधली ' ७ मिरसणे. -हंको. ' अहो आत्मेनि जे बाधे । तेवि आत्मेनसि नाहे । ' -अमृ ७.३० [सं. बाध=पीडा करणे] बाधन-न. प्रतिकार; अडथळा; मोडा; मोडा. (विशेषतः तर्कशास्त्र व व्याकरणार्ता).

बांधणे-न. (राजा.) पाण्याच्या प्रवाहाची दिशा बदलण्याकरता घातलेला बांध; असा बांध घालण्यासाठी उपयोगात आणिलेले गवत व गालसाळ इ० [सं. बंध]

बांधणे-सक्ति. १ आंबळणे; एकत्र करणे; तांगळणे; अडकवणे. २ गांठ देऊन आंबळणे; गांठ मारणे. ३ नाल मारणे; पाव-बंद घालणे (घोड्याला) ४ (पागोट्यास) घड्या घालून नीट आकार देणे; गुंडाळणे. ५ (बांध इ० घालून पाणी) अडविणे ७ (नियम, कायदे, रीति, वेळ इ०) योजणे; स्थापन करणे; प्रचारात आणणे ८ बांधून घेणे; रोवणे; जखन टाकणे; आखणे (कायद्याने, नियमांने) ' त्याचा सारा वेळ बांधलेला असे. ' -नि १९८. ९ (घर, भिंत, बागा इ०) रचणे; उभारणे; बनविणे. १० (धरण, रस्ता

इ०) बांधून पक्का करणे. ११ (काव्य, व्याख्या, ग्रंथ) रचणे; रचना करणे; जुळणी करणे. १२ (तर्क, कल्पना, बुद्धि, युक्ति) योजणे; रचणे; बनविणे; एकत्र करणे. १३ बनविणे; बसवून आकार देणे (जोडे, मिठाई इ०) १४ (बैर, मत्सर, द्वेष) धरणे; बाळगणे; मनांत ठेवणे. १५ मंत्राने ताप न येईल किंवा न विशेष असे करणे; मंत्राने बांधविणे; बंद करणे. [सं. बंध; पोडू. बंधेकार] म्हणू बाधली शिदोरी व सांगितले हान पुरत नाही. बांधली गांठ-ली. बंद केलेली पैशाची पिशवी; राखून ठेवलेले, साठविलेले पैसे; सांठा; संचय. [बांधणे+गांठ] बांधल्या कमरेच्या-मि. कमरबंद; तयार; साधव.

बांधरीनाख-वि सोन्ही कानामध्ये आणि बोक्यावरील केसांत असलेला मोबरा (चोड). -अश्वप १.१०१.

बांधब-पु. आजवंद; सोयरेबायरे [सं]

बाधबाई-वि. (व) अवास्तव; बाजवीपक्षां जास्त. [बाध] बाधा-ली. १ पीडा; त्रास; दुःख; विकार. ' न निश्चय कधी ठळो कुजनविघ्नबाधा टळो । ' -केका ११९. २ भूतपिशाचापासून होणारा त्रास, दुःख. ३ दोष; पाप ' एव एका स्तुती एका निश । कर्ता आदले अंगी बाधा । ' -एमा ३.५३९. ४ निरास; नामरूपसत्यास बुद्धीचे हनन -हंको. [सं. बध्-धाध=प्रतिबंध करणे; म. बाधणे] बाधिका-वि. आतिष्ठ; बाधा सात्त्विक. [बाधणे] बाधित-न. दोष; पाप; निषिद्ध कर्मे ' बळी अवळती खाये । हेचि बाधित जरी होये । ' -माहा १६.३०२. -वि. १ विघ्न; कुंठित; प्रतिषिद्ध; बाध आलेले; बाधक (विशेषतः तर्क व व्याकरण शास्त्रांत याचा उपयोग). २ मिथ्या; खोट ' गुरुकुर्वे नो ज्ञान । त्यासि वेढांचे बाधित भान । ' -एमा १३.४७१

बांधा-पु. १ शरीराची ठेवण; ढब; आकार; रूप; बनावट; घडण; रचना. ' शरीर अविद्येचा बांधा । ' -तुगा ७३९. २ गुळाची ढेप; खडा; भेली. ' गुळाचा बांधा । ' -अमृ ७.१४४. -वि. १ बंदा; न मोडलेला; संबंध (रुपया इ०). २ (ल.) कायम; निश्चित; बांधलेली (नोकरी, काम). [बांधणे]

बांधाटी-ली. १ बंधन; दोर. ' मेणसुत्राच्या बांधाटी । आत्राळवे सुबुद । ' -सुआदि ३५.५५ २ ओंघव वीरस बळकटी आणण्यासाठी त्यास मध्ये मध्ये बांधलेल्या उभ्या काठ्या प्रत्येकी. ३ शेताच्या बांधावरून बाजूने किंवा मधून जाणारा रस्ता पायवाट. [बांधणे]

बांधाबांध-बांधी-ली. आबराआबर, प्रवासाची लयारी; (गाठोबी, नोचकी, वळकुट्या इ०) घाईने बांधणे. [बांधणे क्रि.]

बांधी-ली. १ बंधन; नियम. ' अधिक अंजने भोवकी । सेवेची मांडे बांधी । ' -माहा १८.१५५. २ (व) केसास,

आलेला बांध. [बांधणे] ० करणे—क्रि. कांताकाम करतांना एखाद्या पक्षाबांधार जसे काम करावयाचे असेल तसा तो पकडणे.

बांधील—जी. (कों.) माताची कापणी (लाणी) झाल्या-
नंतर त्याचे भारे बांधण्याची क्रिया. —वि. भंजित; ओशाळा;
केलेल्या कुपेसुळें बांधलेला; उपकाराचें बंधन असलेला. 'बैयाक-
रण हे प्रयोगाचे बांधील आहेत.' —नि १२५.

बांधीस—वि. १ बांधलेला; रचलेला; सुद्धा बांधलेला; पक्का
(स्तता, तळे, बिहीर) २ सांगीचा; मापाप्रमाणे किंवा नमुन्या-
बरोबर बनविलेला (जोडा, वहाण इ०). ३ चांगल्या आकाराचा
किंवा बनावटीचा (जोडा, वहाण इ०) ४ मज्ये शिसें इ० हलक्या
किंमतीची धातु चालून बनविलेले (सोन्याचे किंवा लुग्याचे नाणे
अगर लयाड). [बांधणे]

बांधे—न. (कों.) मालक नसल्यामुळे गावजमिनीत सामील
केलेली पडित जमीन. बा(ब)धेकरा—पु. १ राहत्या गावात
बापबाबांचे किंवा स्वतःचेहि वतन किंवा जमीन नसलेला मनुष्य.
२ एका गावात राहून दुसऱ्या गावाची जमीन करणारा मनुष्य.
'गावचा वतनदार असोन खोत परागंदा जाहला आहे आणि
गावची खोती बांधिकरी करीत असेल त्यास स्वामित्व करार करून
ध्यावे.' —बाडयोमारो २४४ ३ (कों.) नवीन वस्ती करणारा
किंवा पडीत जमीन लावणारा शेतकरी.

बांधे, बांधाळे—न. बाडवू. [सं. धवा]

बांधेगुरू—सूत्र—वि. चांगल्या, रेखीव, यथाप्रमाण बांध्याचा;
आटोपशीर शरीराचा. [बांधा+गुरू]

बांधोडी—पु. (ब.) गुलाम. 'बांधोड्यासारखे याच्या बरी
काम केले तरी नाव मिळत नाही.' —वि. (ब.) बांधलेले; नेमके;
मोक्षके. 'हा गरी बांधोडी काम तेवढेच करतो.' [बांधणे]

बांधय—वि. प्रतिबंध किंवा प्रतिकार करण्यास योग्य; दृढ्य;
दृषणीय; बांध करण्यास योग्य; बांधणारा. [सं.]

बांधगे—न. (माण.) एक वर्षाच्या आंतील बकरा.

बांधयान—न. (गो.) गंजिमाक; संग कुडते; बनियन पहा.
[सं. बणिज; म. बाणी; गु. बनिया हे बापरतात यावरून]

बांधवसावाघळी—जी. बाघळी नांवाच्या ससुर्मांतील
माशाची एक जात.

बाणा—पु. बाणा; बळांतील आडवे सुत, रेशीम आडवण.

बाणास—सी—बनात—ती पहा

बाणासाधा—पु. लोटीचा एक प्रकार (हा जाड वेताचा
किंवा अरीव बांधूचा असून त्याला तीन गट्ट, लट्ट) बसविलेले
असतात. —संख्या ६७. **बाणा हत्याराचा**—एक हत्यार. बांधी
लांबी (दांडा व पातें मिळव) फ्रास ईच असते. याची बात एका
खुळीत बसविलेली असते. यान १९ ईच लांब असून खुळीपासुन
खाली अर्देद होत जाऊन शेवटास टोंक असते. —संख्या ६७.

बानी—जी. (बे) गुन्हाकात संसाचा रस सांडविण्याचे
लोखंडी भांडे, कोळणे. (बानी साधारणपणे १६ चांगरींची असते
व अशा दोन बान्या रस एका काढिलीत घालतात).

बाबा—न. (गो.) ओटीपोट; बेंबोखालील पोटाचा भाग
बाबरी—जी. (कोळी) दाते असलेला विळा लाबलेला बांधू.
गुजा ६८. [सं. वंश]

बाब्रा—पु. बाहाणा; मिष; सोंग; ठोंग. 'मिध्या असा तेथ
कलून बाब्रा. 'चेळनि चे शीपर मनोझ काब्रा.' —आपू २०.
[बाणा]

बाप—पु. १ पिता; जनक. २ (बापासारखा) खुलता.
(धृतराष्ट्र मोघ्यास म्हणतो) 'की माझा वपिला शिखंडिन बाप।' —
मोक्षगे १.१२. ३ (काव्य.) संस्कृतांतील तात शब्दाप्रमाणे
अनुकंपाहेत्वदर्शक संबोधन (लहानाला किंवा सत्कारार्थी योजतात).
'जरी स्वधर्मैकनित। वतांल बापा।' —झा ३.१०२ —वि फार;

पुष्कळ; मोठा. 'बापु उपेगी वस्तु शब्दु।' —अमृ ६.१. —उद्गा.
आश्वथे किंवा दुःख यांचे दर्शक. 'बाप! अज्ञानाची मुल किंसी.'

—भाए ३ १५. [सं. पिता, वस्तु; प्रा. बप्प, बप्पो; का. बाप्प;
पोर्तु. जि. पतरों, पात (पितृर्षी जास्त खुळणारा); आर्मेजि. बाप]
म्हू० बापास बाप म्हणत नाही तो जुलत्यास काका कोटून म्हण-

णार? 'बापासि बाप न म्हणे ऐशासी काम होय आजोबा।' —
मो. (बाप.) बाप(ब)धोटीची पेंड—जी. हवी त्यानें हवी
तितकी न्यावी अशी वस्तु; फुकट मिळालेली व वाटेल तशी
खर्चिली जाणारी वस्तु, संपत्ति; विपुल व सुसाध्य वस्तु. (बापोटे
नांवाच्या श्रीमान व उदार गृहस्थाच्या नांवावरून हा शब्द रुढ

झाला असेल). ० होऊं लागणें, म्हणविणें. बाप होऊन
(करणें, बोलणें)—बापाची किंवा मोटेपणाची जाणा वेणे; वर

मोटेपणा मिरवणे. (एखाद्याचा) बाप होणें—बाप लागून
राहणें—एखाद्यापेक्षां वरबड असणें; प्रास वेणारा असणें. बापाचा

माल—एक शिबी; कोणीं उधळेपणानें दुसऱ्याचा माल खर्चू लाग-
ल्यास त्यास म्हणतात. बापावरून पाधणें—नापाच्या नांवांनं,

बापावरून शिब्या वेणें बापास बाप न म्हणणें—नाजवी गोष्टीत
कोणाचीहि सुवैत न धरणें. बापास बाप न म्हणणारा—भीड
सुवैत न धरणारा; खडबडीत स्वभावाचा. ० आज्ञांचा धर्म—पु.

पूर्वजाचा धर्म; पिढीजात आलेला धर्म. बापई—पु. (माण.)
बाप्या; वयात आलेला पुरुष. ० धर—न. माहेर 'मग आप—वर

त्यापुनि बापवरीं केली वस्ति।' —सप्र ११.४९. ० जन्मांत—
जन्मीं—किंवि. सवै आयुष्यांत; जन्मापासून आजपर्यंत. 'मी बाप-
जन्मीं कोणाचें उणें उत्तर बोलून घेतले. नाही' [बाप+जन्म]
० जाणें—दाणें—पुण्व. बाडवडील; पूर्वज 'दिळी याचे बापजायाची
माही, जो सामध्येवान् होईल त्याची दौलत असें आहे.'

-गोखंशिवाव १२. [फा बाव = पिता + अर. जह् = आजोबा]
 ० **पण** - न. सामर्थ्य; पितृपण. 'तरि बापपण आपुले कां दाख-
 विजेना ।' - ऋ ३४. ० **पोरका** - वि. बाप सेव्यामुळे पोरका
 बनलेला. ० **भाऊ** - पु. भाईवंद; भाऊवंद; नातेवाईक; दायद
 (वतनातील वटिदार). ० **भावकी** - स्त्री. १ भाऊवंदकी; नातें. २
 दाट परिचय; परमस्नेह. ० **भ्रम** - पु. मोठा भ्रम. 'बापभ्रमाचें
 विद्वान् । केवढे सायास पक्षियाचे ।' - जै ७७.५४. [बाप =
 मोठा + भ्रम] ० **माय** - स्त्री. (काव्य.) बाप आणि आई (हा
 शब्द विशेषरूढ नाही रूढ शब्द मायबाप, आईबाप, मातापिता
 हे आहेत). 'जैसी अबला साधुरां राहे । चित्तीं आठवे बापमाये ।'
बापया - पु. बाप्या; पुरुष. **बापयोद्धा** - पु. मोठा योद्धा.
 'बापयोद्धा तो निःशंक ।' - जै ७५.१२६ [बाप = मोठा +
 योद्धा] ० **रोटी, बापु(पो)ती** - स्त्री. (हिं.) (शब्दशः अर्थ - बापाची
 भाकरी, अन्न). वडिलोपार्जित चालत आलेली वतनवाडी, माल-
 मत्ता **बापा** - पु १ (खा.) बाप. २ बापाचें संबोधन; (आव-
 राधीं हाक मारताना) अहो ! अरे ! 'अर्थाचा दास पुरुष अर्थ
 नव्हे पुरुषदास बापा हें ।' - मोभीष्म १.९०. ३ (कें.) एक
 पिशाचचेव: बापदेव. **बापाजी** - पु. (संबोधन) मोठ्या माण-
 साला हाक मारताना म्हणतात 'बापाजी ! आम्ही हीं चित्रें
 तुमचा अनुग्रह चित्तारी ।' - मोउयोग ११.५२. **बापाला** - पु.
 (गो.) मावशीचा नवरा. **बापाशीक झंवर** - वि. (हेट.) एक
 शिवी बापाशीं संभोग करणारी. **बापिक** - पु. कुलपरंपरागत धर्म;
 हव्यकव्य; कुलधर्म. - वि कुळांतील, कुलपरंपरागत. 'एथ स्वासीचें
 काज । ना बापिकें व्याज ।' - झा १२.६७. **बापु** - वि. मोठा.
 - उद्गा. बापरे; अरे बापरे ! 'बापु ! कळा बापु पैसी ।' - ऋ ६.
बापु(प्र)रज(स)दा - वि. वंशपरंपरा. 'बापुप्रजदा घेत जाऊन...'
 - वाङ्मयमोरो २.१०६ **बापु(पो)लभाऊ** - भाव - पु. (गो.)
 चुलत भाऊ. **बापु(पो)लयाँ** - पु. (गो.) चुलता. **बापुला**,
बापु(पु)य - स - पु. (गो. क. कें.) बाप. **बापू** - पु. आदराधीं
 पुरुषास म्हणतात. **बापोलमैण** - स्त्री (गो.) चुलत बहिण. **बाप्या**,
बाप्यो - पु. बाप होण्याच्या बयाचा, बयांत आलेला पुरुष; प्रौढ.
 (अव. बापे - प्ये). **बाप्यामाणूस** - पु. पुरुष. याच्या उलट बाई-
 माणूस.

० **बापडा, बापडीक** - वि १ गदीबबिचारा; सौम्य; निरुपद्रवी.
 २ मूर्ख; वेगळ; दुकैल; दीनबाण; अनाथ. 'जयास ब्रह्मादिक
 वंदिती तेथे मानव बापुडें किती ।' - दा १.२.२७. ३ बाप नस-
 त्याने पोरका. - उद्गा. कौदासिन्य किंवा तिष्काळजीपणा दाख-
 विताना योजितात. 'करणार तर कर बापडें, मासे काय गेलें.'
 [वेप्रा. वपुड; गु. बापडें] ४०० आपले तें बापडें आणि दुसऱ्याचें
 तें कातडें - आपले मूल मात्र गरीब व कोंबळें आणि दुसऱ्याचें

मार खाण्याला धडधाकड. **बापुडवाणा** - गी - वि १ गरीब;
 निराधार; निराश्रित. 'कधी टिकावी तेथे वाणी मग बापुड-
 वाणी ।' - विक ३. २ केविलवाणा; कोंब येण्याजोगा (आवाज,
 भाषण इ०). **बापुडा**, **बापुडीक** - वि. बापडा पडा. [बाप +
 उडो = टाकलेला]

० **बापया** - पिशा, बापू, बापेया - पु. बापया; चातक पक्षी.
 'भरिले सरिता समुद्र चवूकडे । परि ते बापियासि कोरडे । कां जें
 मेघौनि येवुदा पडे । तें पाणी कीं तया ।' - झा १०.१८३. [प्रा.]
बापूया - पु. (व.) 'पेरते न्हा' असा शब्द काढणारा पक्षी.

[सं. वपु = पेरणें]

० **बासिस्मा** - पु. ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा; पिता, पुत्र व पवित्र
 आत्मा हाच्या नावाने करण्यात येणारा प्रक्षालनविधि. 'मग
 बासिस्मा घेतल्यावर येथु लागलाच वर आला' - मत ३.१६.
 [मी. वॅप्टिझम = शिपडणें, डुबविणें; इ वॅप्टिझम]

० **बाफ(प)ळी** - स्त्री एक पालेभाजी व तिचें बीं. ही भाजी
 वातदारक असून झाड लहान व बीं चापटके - हुलम्यासारखे असते.
 त्यापासून तेल काढतात - वयु ४ ९५ [सं. हिद्युपत्री]

० **बाफळ्या** - न. (व.) फोलकट; धान्याचा सत्त्वाश काढ
 त्यानंतर राहिलेला भाग.

० **बाफोर, वाफोर, वाफर** - पु. (गो.) बाफेने चालणारी
 लहान आगबोट. [पोडें.]

० **बाफता** - पु. एक प्रकारचे रेशमी कापड. 'पंचवीस बाफते
 उंच खाशा पोशाकायोग्य.' - बाळबाबा २.१५३. [फा. तुल०
 सं. वे]

० **बाब, बाबत** - स्त्री. १ कलम, सुद्धा; प्रकरण; भाग. २ क्रम;
 प्रकरण; गोष्ट; विषय (विशेषतः साध्या व कचेरीसंबंधी कागदप-
 त्रांत योजितात). ३ कर; पडी; रक्कम; खंडणी; जकात. 'युद्धांत
 जिंकून नवाब बसविली बाब करून घुळवाणी ।' - ऐपो ४१७. ४
 (गो.) रिबाज; रीत. [अर. बाब्]

० **बाब** - पु. (क.) बाबू; नांवापुढे आदराधीं योजतात. जसे -
 यशवंतबाब, फटबाब. [बाप]

० **बाब** - स्त्री. (गो.) ओरड; हाकाटी. [बाँब ?]

० **बाब** - स्त्री. एक औषधी वनस्पति हिचीं पाने लहान, कडू व
 थंड असून रंग तांबूस - हिरवा असतो आणि त्याचा घट करूक होतो.

० **बाब** - स्त्री. (गो.) ओरड; हाकाटी. [बाँब ?]

० **बाब** - (कें.) पीक, धान्य यांचा नाश करणारा किडा. हा
 हरम्याच्या बाळीप्रमाणें पिबळसर रंगाचा असतो.

० **बाब** - न. (गो.) मोठी बेबी. [बेबी]

० **बाब** - पु. भयंकर स्फोटक द्रव्य घातलेला दाखूचा गोळा;
 दुलपी गोळा. याचा स्फोट झाला असतां जवळ असणाऱ्या

इसमांवर आंतील टांबण्या, काचेचे तुकडे इ० वस्तु यांचा मार वसतो व इतर स्फोटक प्रक्यांनीं हजा होते. [बं]

बांबट—जी. (राजा. कु.) पावसाळी हवा; ढगांमुळे आलेला अंधार; बांबळ.

बावडळी, बावडी—वि. (व.) कुजट; न शिजणारी. 'बावडळी ढाळ शिजत नाही.'

बावड्या—वि. १ मुलासंबंधी लडिवाळपणें बाजा याच्या ऐवजीं योजनायाचा शब्द. २ (कों.) बापडा; गरीब; विचारा; दुर्बल

बावडें—वि. भाजलेले; अंकुर न फुटणारे (बी). 'बावडें बीज पेरिल्या होती. पिकास नाडले निश्चिती.'—एमा २१.३१२.

बाबत-द—जी. १ कलम; बाब; मुद्दा; प्रकरण; लक्ष्यांत ठेवण्याची गोष्ट. २ खर्चाचा सविस्तर हिशोब; पाल्हाळ, सबबीची, निमिषांची मालिका (किं० सांगणें; लाबणें. मांडणें. आणणें)—कि.वि. मुळें; करितां; बदल; विषयीं 'त्या कर्माबाबत शंभर रुपये दंड बसला.' [फा.] **बाबर, बाबरवार**—वि. कलमवार, अनुक्रमानें. **बाबरी**—जी. हिशोबांत किंवा नोंदणीपुस्तकांत लिहिली गेलेली कोणतीहि वस्तु, मालमत्ता; कर किंवा जमीनमहसुलाची यादी.

बाबरी—जी. १ वसुलाची कोणतीहि बाब; एखाद्या विशिष्ट बाबीवर बसविलेला जादा कर. २ (भव.) वेष्टमुख वेशपाडे इ० काचे मुखखार असणारे हक्क. मराठ्याची बांधाई. चौथ पहा [फा.]

बाबत—वि. (गो.) टाकाळ; हलका; मूर्ख.

बाबर—पु. १ बाबरकोटिंग; एक पिशाच. 'खेळतां बाबर धावोनि येती तेही येती आशीवर्चन.'—जव १०.२८. १ (ल.) विस्कटलेले केंस; क्षिण्या. [सं. बघेर, प्रा. बबरी=केश] **बांटी**—जीव्य (काव्य) अस्ताव्यस्त मोकळे सुटलेले केंस; क्षिण्या, क्षिण्या. 'बाबरक्षोटिया केसाळ। तेचि नदीमाजी शेवाळ.'—एरुष १०.८१.

बाबर—जीन. चिरमुटलेला किंवा आकुंचन पावलेला द्विदल धान्याचा दाणा किंवा अशा धान्याचा ढीग. —वि चिरमुटलेले; विस्कळीत झालेले. **बांटी दाट बिकाळ**—अकाळबिकाळ इमाला म्हणतात. **बांटी (हो-ओ) ट-ट-प** अथवा जाब ओठ. [सं. बबरोष्ठ] **बांटी (हो-ओ) टया-टया**—वि. जाब ओठ असलेला. 'प्रायः शिही बाबर ओंठये असतात.' **बाबरी**—जी. (काव्य.) मोकळे सुटलेले केंस; क्षिपरी; झुलपे.

बाबरणें—अकि. बाबर होणें (द्विदल धान्य) बिचणें; चिरमुटणें; पूर्ण वाढ न होणें.

बा(बा)बर—न. (कु.) बलदल; चिखल; स्तण; नेहमीं विखल असणारी आगा.

बाबरी—जी. (गो.) कडधान्य; एक प्रकारचे भात. —वि. अर्धेचट पिकलेली (फळे).

झको. ५. ४५

बाबरू—वि. (नंदभाषा) बारा. 'सुताचा भाव बाबरू आहे'

बा(बा)बळ-ळ—न. १ (महानु) दाट वन; वनसमूह. 'ना तरी देखौनि रविमंडळ। विकाशे कमळांचे बाबळ।'—भाए १८. २ अधिकृत, वृद्धि. 'तेच बाबळ पडे अमिनव। विका-रांचें।'—झा १५.१०१. (किं० पडणें). **बा(बा)बळ(ळ)णें, बा(बा)बळ(ळे, ळ)जणें**—सकि १ बांबळ पडणें; वृद्धि होणें; (झाडाला) पुष्कळ कोवळी पालवी फुटणें. 'हिरिया निघती निमिषे। बाबळे जुनी।'—झा १५.१८५. २ विस्तारणें; पाल्हाळ लावणें.

बाबला-ल्या—वि. लाहका-क्या (लहान मुलाना लाडक. पणें किंवा चुकतेजें म्हणतात) [बाबा]

बाबा—पु. १ वडील माणूस किंवा बाप, वडील भाऊ. बाबबल आदाराचा शब्द. २ मुलगा, बाळ (लहान मुलास लाडकपणें म्हणतात.) [बाप] **पुता(बाई)करणें**—कि गोंजणें; लाडीगोडी लावणें; गोडीमुलावीनं आजव करणें; मन वळविणें; दादा बाबा करणें, हातापाया पडणें. **लोळ-पु** मुलें (यूरोपियन लोकांचे चाकर त्यांच्या मुलांस म्हणतात) **बाक्य**—न. बाबडिलचे मत. 'ज्या इतिहासकारांचे लेख कसोटीला लागले नाहीत तेही त्याच प्रतीतील मानून त्याचे लेखांस बाबाबाक्यांची योग्यता ठणें प्रशस्त नाही'—विचि ८.८.१४४. [सं. बन्-बोलणें] **झं** बाबा वाक्य प्रमाणम्=ज्यास स्वतःचे मत नाही व जो बाबडिलाचा शब्द हाच आधार मानतो आणि त्याखेरीज दुसरे प्रमाण मानित नाही त्याच्या उपहासाचें योजनात.

बाबा—वि. (गो.) व्युबहारान्य; वेबा; मूर्ख. [बंब १]

बांबाट—जी (गो) गोंगाट [१५]

बांबाडों—पु. (गो.) चुचबुडा; फुगा 'मनकाचें आयुष्य

बांबाड्याभाशेन.' [सं. बुद्बुद]

बाबिन-ण—जी. सुत गुंडाळण्याची लाकडाची अमर फऱ्याची पोळक काडी; फिरती. [बं.]

बाबिया-यो—पु. (गो.) एक प्रकारचा कलमी सोडा आंबा.

बाबी—जी. लाबक्या मुलीस म्हणतात. [बं. बेबी]

बाबुना—पु. एक औषधोपयोगी वनस्पति. 'गुलेबाबुना.'—मुंठ्या १५६ [फा बाबुनाह]

बांबुडा—पु. (कु.) कुलीचे (लेंकडपाचें) लहान पोर.

बा(बा)बुली-ळ—जी. शेवाळ; गोडाळ. 'परी उदकीं जाली बाबुली। ते उदकातें जैसी झांकोळी।'—झा ५.६०.

बाबू—पु. १ मुलाला लडिवाळपणानें म्हणतात. २ सभ्य गृहस्थ (बंगालमध्ये सभ्यान्व गृहस्थांला या नांवानें हकि मारतात). ३ लहान मूल; बाहुला; भाबला. [बं.] **झं** बाबूचे आई वरवीं=संबंध मोठ्या माणसाशी असला तरी बंगाल मनुष्य असणें या

अर्धी 'कोश वगैणीदाराच्या हातीं समग्र जालम पडला व साऱ्या राष्ट्राच्या अभिमानास कारण झाला; पण कोशकारांची अवस्था काय ? ... ते नेमके पूर्व स्थितीशीं येउन भिडले म्हणजे बाबूके आई दरवेशी ही अवस्था काही चुकली नाही' -नि.

बांबू—पु. वेवू; कळक; चिवा; माणगा बाबू हें उष्ण कटि वंशांत उगवणारें झाड असून त्याचा दाडा सरळ व पुढळें लांब असतो याच्या अनेक जाती आहेत याचा उपयोग घरे बांधण्या-कडे, चट्या व बुरुडकाम इ० कडे होतो. याच्या रांध्यापासून कागदहि तयार करतात [इ]

बांबूट—झी. (कौ.) विडुळलेला आवा; जून न होता पिकल्यासारखा दिसणारा आवा. **बांबुटणे**—अकि. (कौ.) विडुळणे; आवा इ० फळें न पिकतां पिवळीं होउन कुजूं लागणे.

बाबे—शय. करिता; बाबत; शाही, संबोधने; बद्दल. 'तुमचे बाबे लक्ष्मण बहाळ याणी हुजूर येउन ...' -बाबसमा १.७.

बांबोट, बांबट—झी. उमळ पाण्यात चालणारी बाफेची, वंब असणारी नांव. [पोर्तु. बंबोट]

बांबू—न. (गो.) बोगदा. [पोर्तु.]

बाब्या—पु. (कौ.) बाबला-च्या पहा. 'बाब्या खातो बारा वडे पण बाबतो बोन ?'

बाब्री—झी. (गो.) बाबू, वेवनळ इ० वनस्पतींना दूरदूर घेरे असण्याचा प्रकार.

बाम(भु)ळ-ळी—झी. एक काटरी वृक्ष. हा हिंदुस्थानांत सर्वत्र आढळतो. वाढ कोरड्या हवेत होते. याचा गोंद, साल, लाकूड इ० उपयोगी आहेत. याच्या जाती चार-वेवबाभूळ; बिंकर; पुलाटी व रामकांटी. [सं. बन्बुल] म्ह० ज्या गावच्या बोरी त्याच गांवच्या बामळी=दोन्ही झाडांना काटे असतात यावरून एखादा मनुष्य बढाया मारलं लागला म्हणजे आम्ही तुला पकें ओळखून आहो असें लुचविण्यासाठीं योजतात. (एकाच गांवातील लोक परस्परांना चागले ओळखतात याअर्थी). **० बुळणे**—(ल.) तोटा होणे; दुसऱ्याच्या कृत्यांत विनाकारण ठवळाढवळ करणारा इसमाला बुडकावून लावताना योजतात. 'म्यां बोरी केळी म्यांचे मार खाहा खात तुकी काय बाभूळ बुडाली ? **० स कांटा लावणे**—सर्वप्रसिद्ध हाकून दोघाभोप करणे; बदमाशाला बदमाश म्हणणे. **बाभूळीचा कांटा**—पु. (ल.) आरंभी धीट व फुहारकीच्या गोष्टी सांगणारा परंतु लवकरच कच खाणारा, माघार घेणारा इसम; आरंभघूर.

बाभुरडा—पु. ब्राह्मण शब्दाचे तुच्छतादर्शक रूप.

बाभुरव्य—न एक गोत्रनाम -पु. रत्नागिरीकडील ब्राह्मणांची एक पोटजात व तींतील व्यक्ति.

बाम—झी. १ एक प्रकारचा मासा; वाम. २ एका झाडाचे नांव. -पु. (गो.) पिकाची नासाडी करणारा एक कीटक.

बाम—पु. शरीराच्या दुखऱ्या आगावर चोळण्याचें एक मलम. [इ]

बामण—पु. १ (प्र.) (अशिष्ट) ब्राह्मण. २ बामणजाई; ब्राह्मणांतील एक हलकी जात. ३ (गो.) सारस्वत ब्राह्मण. [सं. ब्राह्मण] म्ह० (गो.) बामणाक दिली ओसरी बामण हातपाय पसरी. **० जण-जणकी, बाहण जण**—ब्राह्मण शब्दामध्ये पहा. **० जाई**—पु. (व.) ब्राह्मणापासून झालेला विद्व. 'बामणजायाचें एक घर गावात आहे.' [सं. ब्राह्मण+जात=झालेला] **० वंड**—पु. (कु) ब्राह्मणावर बसविलेला कर (हा कर एका काळीं कुडाळ-देशकर आय गौड ब्राह्मणावर पाच वेळ बसविण्यांत आला होता). **० बुद्ध**—झी. (गो.) धृता, सुसंदीपणा. [सं. ब्राह्मण+बुद्धि] **बाम(म्ह)णी**—वि. पांढरा (किंत्वेक झाडे, आणि यांच्या पांढऱ्या जातीबद्दल योजितात) बामणी-काकडी-सरडा-पाल इ० **बाम(म्ह)णी(ण) हुरडा, बामण वरडा**—पु. (कुण.) ब्राह्मणाला दान म्हणून द्यावयाचा जून झालेला आणि भाजण्यास कठीण असा हुरडा, निरुपयोगी जोंबळे. **बामुरडा**—पु. (तुच्छ-तेनें) ब्राह्मण. **बाम्हाणी, बामणी**—झी. एक लहान झाड (बाम-णीचें लाकूड ओपटाखालीं जाळीत नाहीत).

बाय, बाई—झी. (गो.) विहीर; बाव. [सं. बापी]

बाय-यें—झी. १ (राजा. कुण.) आई. २ (गो.) ताई (लडिवाळणे). ३ बाई [बाई]

बायक-ख—पु. गंजिकाच्या डावांतील हुकूम. [फा ?]

बा-यक-दिगर—क्रि. एकमेकाशीं. 'बा-यक-दिगर मन्सबा करूं लागले बीं ...' -पया ४७३.

बायकॉट—पु. बहिष्कार; गुडगुडी बंद करणे. 'बायकॉट हा द्वेषमूलक नाही.' -टिळे ३३. १५२. (आयर्लंडमधील कॅ. बाय-कॉट नांवाच्या एव्हसावर १८८० मध्ये घातलेल्या बहिष्कारावरून हा शब्द उपयोगांत आला). [इ.]

बायकाडे—न. (नाविक) उलांडीच्या दोनहि बाजूस बांधा-वयाचे दांडे. [बाही+कांड]

बायको—झी. १ स्त्री; नारी; अबला; बाई २ पत्नी; लमाची स्त्री. ३ झाडांतील जे दोन भेद आहेत त्यांतील फळें वेणारें झाड. पुरुष झाडाला फळें येत नाहीत. झाडांत असे दोन भेद आहेत. [दे. बायकु हा शब्द कुणव्यांत रूढ आहे] म्ह० १ बायकांत पुरुष लांबोबा **० करणे**—लभ करून बायको मिळविणे; लभ लावणे. सामाशब्द-**० माणूस**—न. स्त्रीजन; बायको. याच्या उलट पुरुषमाणूस. **० वेष्टाळ**—वि. बाइलवेडा; झीलपट; बायको-विषयी आसक्त; रांडव्यसनी; (गो.) बायबॉल. **बायकांचे दाख**—बायकी झाड; स्त्रियांमध्ये चालू असलेले पण धर्माकांता नसलेले विधी आणि नेमधर्मे यांबद्दल चेष्टेनें म्हणतात. **बायको**

जवळ पट्टा खेळणारा-पु. धरामः येच फक्त शीये दाखविणारा. बायकी-वि. बायकांसंबंधींचे; बायकोस सोभणारे बायक्या-इया-वि. १ नेहमी बायकांत असणारा, वसणारा; बायकोच्या आर्हेन बागणारा; स्त्रीवश; बाइलबुद्ध्या २ नपुंसक; नामदे; स्त्रिया प्रमाणे बालगे, बोलगे किंवा वागणे असलेला. बायजण-वि. बायक्या. बायरू-स्त्री. वटिक.

बायखुरी-स्त्री (गो.) बाजूबंद, बांकी

बायणी-स्त्री. बायदा. 'मोग डांका भाका बायणीया।'

-स्वादि २ २.३. [सं. वाणी ?]

बायबल-न. १. ख्रिस्ती लोकांचा धर्मग्रंथ; पवित्रशास्त्र, याचे दोन विभाग आहेत:-जुना करार:-याचे ३९ भाग असून हा मूळ हिब्रू भाषेत लिहिला होता नवा करार:-याचे २७ भाग असून हा मूळ ग्रीक भाषेत लिहिला होता [इ.]

बायरावणे-सक्ति वेगळे करणे [प्रा.]

बायल-स्त्री बायको; बाईल, बायलेसि म्हणे अगे कांगे। -दा १३ ९ २१ [बाईल] ० गोवो-पॉर्वो-वि (गो.) बाइल-वेडा; खेण. ० बाई-बोली-वि. (गो.) बाइलबुद्धीचा. बायलेक येवप- (गो.) तारुण्य प्राप्त होणे बायलेखो भावोजी-पु. (गो.) बाईलवेडा

बायलर-पु. पाण्याची वाफ करण्याचे निरनिराळ्या आकाराचे व पोलादी पट्ट्यांचे केलेले एक पात्र; तापक; बाष्पपात्र. [इ.]

बायशा-वि (व) हट्टी; नादिष्ट.

बायसिकल-स्त्री पायांना बालविण्याची दुबाकी गाडी [इ.]

बायरहाउड-पु. १ बालवीर. २ या नावाची एक मुलाना उत्तम नागरिक होण्याकरिता शिक्षण देणारी लॉर्ड वेडन पॉवेल यांनी काढलेली संस्था. [इ.]

बाया-पु. १ ज्याला शाई लावलेली नसते ते तवरण्याचे अंग; बाह्या २ पानाशी पान जोडून घट्टे करणारा पक्षी.

बाया-स्त्री. १ (राजा) बाई; आई किंवा आईसारखी स्त्री. २ वंदी; कोठ्या. म्ह. (गो.) बायेची जोड न्हाणाक नी खाणाक.

बायो-स्त्री (कों.) बाई; स्त्री.

बायोनेट-न. बागेनेट; संगीन. [इ. बेयोनेट]

बाय्क-स्त्री. (कों.) नाविक (फलेमारी).

बार-स्त्री. परवानगी 'तुमचे मन बार वेत नसिले तरी कौल-बोल घेऊन पुत्राबराबरी लोक घेऊन पाठविजे' -रा १५ ३६७

बार-स्त्री. १ खेप; पाळी. 'मशीं पोरा घे रे बार।' -तुगा २५६. २ षडाओडीने श्लोक इ. ० म्हणण्याची मुलांची क्रिया, घोष. (क्रि० घालणे; टाकणे) ३ छंद; हव्यास; नाद. 'पहिले पहारा रंगासी आले। सोडं सोडं सं बार घेतले।' -तुगा २५७. ४ फुलांचे

अंतर किंवा सुवासिक तेले काढण्यांत जे अनेक संस्कार करतात ते प्रत्येक. -क्रि. (आवृत्तिदर्शक) वेळां; बार; बहुधा संख्याविशेष-णाशीं जोडून योजतात. जसे एकवार=एकदा, एकदम 'तेलीण सांचवी धारोधार, करम नेई एकही बार' [सं. बारम्]

बार-पु. १ बंदुकीत ठासलेली दास. २ दासुका स्फोट, धडाका. ३ ह्या स्फोटाचा आवाज; बंदुकीचा आवाज; मोठा आवाज. (क्रि० सोडणे; उडविणे). ४ बंदुकवाला शिपाई; पायदळ. ५ घास; बोकाणा. 'ते तंबाखूचा बार भरून स्वस्थ पडून होते' -नाकु ३. २. ६ (मोनारी) हत्यारांचा संच [सं. भू-भरणे] ० उडविणे-१ (ल) अकल्पित रीतीने कठिण काम फते करणे २ कायभाग करून टाकणे. ० देणे- (ल) मान्य करणे. 'तुड्या बोलण्यास मी बार देत नाहीं.' ० देणे-ठासणे-भरणे-१ पडवून ठेवणे; अमूक प्रभाला अमूक उत्तर दे असे सांगून ठेवणे २ कांही हेतु साधण्यासाठी सर्व सधाने किंवा वशिले गुप्तपणे बाधून ठेवणे ० भरणे-१ बंदुकीत दास ठासून ती उडवावयाला तयार करून ठेवणे २ (ल) चिलमीत तंबाखू भरणे; विडा, तंबाखू इ. ० खाणे.

बार-पु. फळे, फुले इ. ० कास येणारा बहर, भर. 'मी बार। फार सुकुमार। बार काय जाहाला।' -प्रला २१८. [बहर] ० धरणे-वृक्षादिकांनी, फलपुष्पादिकांनी बहरणे.

बार-पु. नौर; लेख्य -राब्यको ८. १०४ [फा. बार] ० करणे-१ नोंद करणे; बारनिशी करणे. असल्या पत्रावर 'बार' असा शब्द लिहिणे; कीर्तीतील रकमा स्तुतावर्णीत ज्या त्या खात्यात दाखल करणे. २ (ना.) संपविणे; पूर्ण करणे

बार-पु. (वे.) चावुक; चामड्याची वादी. [क्रि. बार]

बार-पु. (कों.) १ ओझे. २ भार; जडपणा; वजन. ३ -न. तुळई; बहाल. ४ (कु.) इटीदाह्या खेळतील दांडे [सं. भार]

बार-पु. १ धातूचा किंवा लोखंडाचा अगर इतर पदार्थाचा लांबट तुकडा, कांडो, दांडी २ खेळाचे साधन, सळई अगर काठी. 'सकैतीतील बारांचे काम पाहून आम्ही थकू झालो.' 'सिंगल-बार, डबल-बार' ३ सावणाचा लांबट तुकडा. [इ.]

बॉर-न. १ (गो.) बोर (फळ). २ (गो.) सुकलेल्या मांसाचा तुकडा. [सं. बदरी]

बारई-पु. (व) तांबोळी, बारी.

बारकरी-पु. (खा.) शेतातील पाटांचे पाणी वळविणारा. बोरकरी पक्षा. [सं. द्वार]

बारकश-स, बारकस-न. मोठे व्यापारी गलबत; महा-गिरी [फा. बारकश]

बारकशी-स्त्री. (व.) बाराबंदी. [बारा+कसे=बंद]

बारकस-वि. अधिक बारीक; नाजूक (धान्य, पीठ, साखऱ्या इ. ०) [बारीक]

बारका—वि. (को) बारीक. **बारकाई**—**बारकी**—स्त्री. १ बारकावा; सूक्ष्मदृष्टि; बारीकपणा; गुप्तपणा; चौकसपणा; नाजुकपणा. २ कंजुषपणा. कृपगता (गो.) बारकाय, बारीकसाण. [फा.] **बारकावणे**—अकि. कृश होणे; बारीक होणे. 'शरीर बारकावले' 'पाऊस बारकावला.' [बारीक] **बारकावर**—वि. (कु.) मध्यम; बारीक (सुत धान्य इ०) **बारकावा**—उ. बारकाई; चौकसपणा

बारकें—न. बाराचा समुदाय, डसन [बरा]

बारकोल—उ (वे.) चावुक [का]

बारखी—स्त्री (व) मोठा वासला; मोठा वासा [बार]

बारखु(खो)ण—स्त्री. (गो.) सर्दी, शैत्यविकार

बारगराण—न. (व) तांबेलघाची विड्याच्या पानांची पाटी.

'बारगराणत पाने निळतील' [बारी=तांबोळी]

बारंगपाटी—स्त्री आठवापाट्याच्या खेळांतील मधली पाटी; सुरपाटी.

बारगळ—वि १ उनाड; भटक्या; स्वच्छंदी; आवरण्यास कठिण; उच्छृंखल. (मनुष्य किंवा पशु) २ बेकादेशीर, बेताल. पणाचें; अनियंत्रित(भाषण, वतन, कृति इ०) **बारगळणे**—अकि १ स्वच्छंदीपणानें वागणे; ताबा झुगारून देणे २ निकामी होणे; भ्रष्ट होणे; मध्येच नाहीसा होणे. 'ती शास्त्रोक्त मर्यादा उल्लंघिली कीं लोण बारगळले'—नि ७६३. ३ खेळांताना हद्दीच्या बाहेर जाणे. [बाहेर+गळणे; बारणें=बाहेर जाणे] **बारगा**—वि १ बारगळ २ हेकट, माथेफिर, कायदा, नियम इ० न पाळणारा

बारंगी—स्त्री (व.) माडीचा सज्जा [सं बहिः+अंग]

बारगी(गी)र—उ धन्यानें दिवल्या किंवा सरकारी घोड्यावर बसणारा लष्करांतील शिपाई; अश्ववाह. शिलेदाराच्या उलट. 'यवन पागा बारगीर जमला.'—ऐपे १११. —वि. दुसऱ्याचें मागून आणलेले 'कासया मी आता वंचू हें शरीर। आहे बारगीर जायजणे'—तुगा १७९१. [फा. बारगीर; फा. बारा=गेडा]

बारगिरी—स्त्री. बारगिराचें काम किंवा धंदा. —वि. बारगिराचें किंवा त्याला शोमणारें, त्याच्या योग्यतेचें **पंक्तिबारगीर**—उ यजमानाच्या पंक्तीस जी उपरी मंडळी असतात त्यांतील प्रत्येक.

बारगो—वि. (गो.) बाहेरक्याली; उडाणटप्पू [बाहेर+सं गम्=जाणे]

बारजो—उ. (कु.) होडी (मालवणामध्ये हा शब्द फक्त तांबड्या कंदिलाच्या होडीला लावितात) [इं. बाज]

बारटी—स्त्री. एक तृणधान्य; बरटी पहा.

बारड—वि. (व.) वयस्क; प्रौढ

बारडी—स्त्री. घुसळखांबाची दोरी; पारडे

बारडी—स्त्री बादली. [इं वकेट]

बारणी—स्त्री. (वे.) चामड्याची पट्टी.

बारणी—स्त्री. (गो.) खंड, खंडणी. **बारखें**—कि. (गो.) खंड ठविणे.

बारणी—स्त्री. बारी; खेप; पाळी.

बारणें—सकि. (को) (अक्षरशः किंवा ल.) ओसें, घालणे, वजन घालणे; लावणे; ओसें, मार, काम, उद्योग, दंड इ०. 'धर्मविदु बारले हृदयीच।'—स्वादि ६.२.१९. [सं. भार]

बारवान—न १ (माल सांठविण्याचें) पोतें, डबा, पीप, गांठेंडे इ० २ (कों.) जडाजावरील माल, माणसे इ० ओसें. भरगत; भरताड; भरत (जहाज, गाडी, पशु इ० चे) ३ तरट; गोणपाट; गड्याचें वेष्टन; रिकामें पोतें. ४ (व. खा.) कापसाच्या गाडीची बोंदरी. [फा. बादान]

बारवानी—स्त्री (नाविक) पावसाळी बारा.

बारदार—उ सैन्यांतील बंदुकवाला-वरकंदाज शिपाई. —वि १ फळें घेण्याच्या पूर्ण भरांत असलेले, लागतें किंवा बहुरेलेले (झाड). २ बरदार; ओसें वाढून नेणारा. [सं भार, फा बार]

बारदार—वि. पाळी किंवा बारी घेणारा बारीदार (विशेषतः महार.) [बारी=पाळी+दार]

बारदेश—उ गोव्याकडील एक प्रांत. [बारा=अनेक+देश]

कार—वि बारदेशांत राहणारा. **बारदेशी**—वि बारदेशासंबंधी; बारदेशांतला

बारनिशी—स्त्री—स्त्री. १ नोंद; टिपण; नोंदी करण्याचें काम. २ बारनिसाचा हुद्दा किंवा काम [फा. बारनविशि] **करणे**—सकि नोंद करणे; कागदपत्र, हुंडी इ० बार करणे; सरकारी आवक जावक दस्तुरात टिपून ठेवणे व त्यावर बार असा शब्द लिहिणे **बारनीस**—उ सरकार दस्तरी नोंद घाल्याची खूण म्हणून सनदा, रोखा वगैरे-वर 'बार' (नोंदले) अशी अक्षरे लिहिणारा अधिकारी [फा. बार+नविश-लिहिणारा]

बारबंड—डा-डथा, **बारबु(पु)डा**—स्त्री—वि. उनाड; बारगळ; बेहिश्ट वतन करणारा, खट्याळ.

बारबार—किवि बारबार; पुन्हापुन्हा; परत; बरेबरे. 'तार तार भारवार कारभार फार बारबार पार करी।'—राला ४. [हि.; सं बारवार]

बारब—स्त्री पायविहिर; पायऱ्यांची विहीर. 'बारब आहे वरल्या रानी।'—मव ४०२.

बारसे, **बारसा**—नप. मुलाच्या जन्मापासून बाराव्या दिवशी करावयाचा नामकरणविधि. **बारसो**—न. (गो.) दत्त-विधान (एखाद्याच्या) बारशास जेवणें-एखाद्यापेक्षां वयानें मोठें असणें; एखाद्यापेक्षां जबरदस्त, सरस, हुशार, अधिक अनुभवी असणें; बावपेक्षांनीं न फसणें. **बारस**, **बारशी**—स्त्री १ कोणतीही

द्वादशी तिथि (विशेषतः कार्तिकशुद्ध). २ (कु.) सावत्र मारल्या-
नंतर बाराव्या दिवशीचा समारंभ

बारा—पु १ कुंभारच्या भट्टीचे खालचे तोंड. २ बंदराच्या
समोरचा भाग. [सं. द्वार]

बारा—वि. १२ ही संख्या. [सं. द्वादश; प्रा. बारह] (वाप्र)
•करणे, बाराचे करणे—म्हणणे, बाराचा फाडा घाचणे,
बाराचे लेख घाचणे—सफाईने किंवा धूतनेने पळून जाणे. पोबारा
करणे. •गोष्टी—कथा सांगणे—करणे—गाणे, बारापंधरा
करणे—सांगणे, बाराबत्तिसा लावणे—असंबद्ध बोलणे; खोटया
सबबी सांगणे; कांही तरी सांगणे; धरसोडीने बोलणे, उडवाउडवी
करणे; भाकडकथा सांगणे. •वाजणे—(ल.) डारती कळा लागणे;
समाप्त होणे; नाश होणे; दिवाळे निघणे •वाजविणे—(ल.)
नाश करणे, विध्वंस करणे •वाटा करणे—उधळून लावणे; उध-
ळणे. •वाटा पळणे—होणे—१ अजिबात नाहीसा होणे. २
चारी दिशांनी सैरासैरा पळणे, दाणादाण होऊन पळत घुटणे; (सैन्य
इ०) 'फजिलखान बारा वाटा.'—ऐपे २१ •वाटा उधळिला
जाणे—पैसा, संपत्ति, सांठा इ० खर्च होणे •वाटा मोकळ्या
होणे—मनमानेल तसे वागण्यास पूर्ण मोकळीक असणे. म्ह० पळ-
णारास एक वाट; शोधणारास बारा वाटा •गांवचा (पिपळा-
घरचा) मुंज्या—एके ठिकाणी न राहतां सदां भटकत असणारा
•गांवचे (बंदराचे) पाणी प्यालेला—लफंग्या; बस्ताद; चबचाल,
बारा बंदराचे पाणी प्यालेला; फार प्रवास केल्याने चतुर व धूत
बनलेला. •घरचे बारा—मित्र मित्र स्थळाचे मित्र मित्र प्रकृतीचे
एकत्र जमलेले लोक. परस्परांशी कोणत्याहि नात्याने संबंध नाही
असे लोक. •मांडवांचा वऱ्हाडी—पु. सदोदित अनेक ठिकाणी
अनेक तऱ्हेची कामे असलेला इसम. बारावे वर्ष पालटणे
किंवा लागणे—(ल.) बारा वर्षांच्या मुलापमाणे वर्तून करणे.
म्ह० १ उदीम करतां सोळा बारा; शेती करतां डोडेंवर भारा.
बारनायकी—की १ अव्यवस्थित राज्य, बंडाळी; अराजकता २
शिरजोर लोकांच्या कारभारासुळे कामांत होणारा घोटाळा बार-
भाई—की. (ल.) १ अनेक मतांच्या, स्वभावांच्या लोकांनी मिळून
केलेले काम; अनेकांच्या हातीं असलेली सत्ता. २ गोंधळ; अन्य-
वस्था. बारभाईचा कारखाना—कारभार—खेती-पुकी १
अव्यवस्थित कारभार किंवा स्थिति. २ लोकप्रतिनिधीचा कारभार
(नारायणराव पेशव्यांच्या बंधानंतर नाना फडणवीस, सखाराम
बापू इ० मुत्सय्यांनी चालविलेला कारभार) •बारभाईचा कारभार
दिक्खीस आजपर्यंत कोणत्याहि गृहकलहानंतर चालला नाही
—भाऊ १६. १ (ल.) गोंधळ; ज्या कामांत किंवा उद्योगांत पुष्कळ
मंडळींचे अंग असते आणि प्रत्येक जण यजमानासारखे हुकूम
सोडीत असतो परंतु त्या हुकूमांची बजावणी मात्र कोणी करीत

नाही अशा तऱ्हेचा गोंधळ. म्ह० (व.) बारभाईची खेती प्रजा-
पती लागला हातीं—चरांत कारभार करणारे पुष्कळ असले व कोणीच
जबाबदार नसला तर फायदा होत नाही. बारभाईची गाडी—
की. उताळूची व टपालाची घोबगाडी (इंग्रज कुंपिणीच्या पहिल्या
अमदानीत ही गाडी मुंबई—पुणे याच्या दरम्यान होती). बार-
भाईचे कारस्थान—न अगदी भावासारखी एकमताने वागणारी
जी मंडळी तिने केलेले कारस्थान; श्री. नारायणराव पेशवे मारले
गेल्यानंतर राघोबादादांच्या विरुद्ध कारभारी मंडळीने केलेला कट.
बारमास, बारमहा, बारमाही—किवि. वर्षभर; बारा महिने;
सतत. —वि. बारमहिण्यांचे [बारा+सं. मास; का. माहू] बार-
वर्षीं(रशी)सोळावर्षीं(रशी), बारवर्षी, सोळावर्षी—पुनव.
(बारावर्षीचे व सोळा वर्षांचे) अननुभवी तत्त्वांची सभा; ज्या
व्यवहारांत एकहि प्रौढ मनुष्य नाही व सर्व एकजात तरुण आहेत
अशी मंडळी. सामाशब्द—बारा अक्षरी—१ रेशमाची एक जात
२ बाराखडी •आविष्य—पुनव (बारा सूर्य) वर्षांतील सूर्याचीं
बारा रूपे •कक्षी—की बार(रा)बंडी—दी; बारकशी. [कसा+बंद]
•कारू—पुनव. बळुतेदार पहा. बाराखडी, बाररूक(ख)डी—
की. व्यंजनापासुन १२ स्वरांच्या मिश्रणांने पुणे होणाऱ्या अक्षरांची
मालिका. [बारा+अक्षरी] •गणी—की. जमीन मोजण्याचे साठ
विध्यांचे एक माप •जुमम—किति. बारा जुममात; कधीहि नाही.
•जिभ्या, बारजिभ्या—वि. अतिशय खोटे बोलणारा; बबबड्या;
विसंगत बोलणारा. [बारा+जीभ] •उद्योतिळिंगे—नभव. संकराचीं
प्रसिद्ध १२ दिगे ती १ सोरटी सोमनाथ (काटेवाड). २ मल्लि-
काजुन (मोंगलाई). ३ महाकालेश्वर (उज्जनी). ४ ओंकार
अमलेश्वर (ओंकार मांघाता) ५ परळी वैजनाथ (मोंगलाई). ६
भीमाशंकर (पुणे जिल्हा) ७ अवंतथा नागनाथ (मोंगलाई). ८
काशीविश्वनाथ (काशीस) ९ ड्यंबकेश्वर (ड्यंबक—नाशीक) १०
केदारेश्वर (हिमालय) ११ घृणेश्वर (केरळ—मोंगलाई). १२
रामेश्वर (मद्रास इलाखा) •तेर—पु. भाषणातील असंबद्धता
(कि० लावणे; सांगणे; बोलणे) •ह्यारी, द्यारी—की. १ बारा
दारे असलेला एक प्रकारचा उन्हाळ्यात राहण्याचा हवाशीर बंगला
किंवा १२ पायवाटा असलेली विहीर. २ (ल.) चंदाउद्योगातील
अव्यवस्थितपणा, पसारा. [हि. बारादारी] •पांच—पु. (कु.)
कुडाळवेशकर ब्राह्मण राजवटीतील बारा नाईक व पांच वेसाई
मिळून एकंदर सतरा मानकरी. •बळी, बारबंदी—डी—की बारा-
बंद असलेला अंगांत घालण्याचा एक कपडा; बारकशी. •बळुती—
ते—नभव बळुतेदार पहा. •बळी—बळी—पु जुमनापासुन बाराव्या
दिवसाचा ए० विधि; बारसे. 'गोदरेसि प्रसूति होये। पुत्रजन्मे
सुखावली ठाये। तेही बाराबळी जे पाहे। ते भौपू लाहे पुत्रजुष।'
—एभा १२ ६०३. •बाबती—कीनव. १ वरिष्ठ किंवा मुख्य

अधिकाऱ्याचे वसुलापैकी बारा हक्क २ विवाह किंवा मोहतर ६० कऱ्या वेळचे पाटलाचे बारा हक्क (विवा, टिळा, शेला, वाटी, गणसबा-दीण ६०). ३ शेतकरी किंवा महार यांचे लम ६० बाबतीतील बारा हक्क. ४ बारा बल्लेदारांपैकी प्रत्येकाचे बारा हक्क. ५ (ल.) लंगड्या सक्ती, पाल्हाळिक व मुल्लेपणाचे भाषण; गडबडगुंडा (कि.सांगणे). ० वाव-वायु-आई(धारआई)-घरचे बारा-निरनिराळ्या उद्देशांचा व भिन्नभिन्न स्वभावांचा परंतु एका कार्याकरता एकत्र झालेला लोकसमूह; तसेच या लोकांचा (घोटाळयांचा) कार-भार; अनेकांच्या हाती असलेली सत्ता ० वाविशा-जीव्य ग्रामाधिकाऱ्याचे हक्क. 'गांवामध्ये बारावाविशा रामजी पालटाच्या आहेत.' [बारा+वाविश] ० बोडद्याचा-वि. (कुण) एक शिबी; जाव ० भट-वि. सवोदित आंगुली करणारा. ० भुजां-भुजांवाळ-न. (गो) पुष्कळ शक्ति. [बारा+भुज=हात] ० महाल-पुण्य. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी केलेली सगळी कामांची निरनिराळी १२ खाती. ही पुढील प्रमाणे:-पोते, कोठी, पागा, दरजी, टंकसाळ, सौदागिरी, इमारत, हवेली, पालखी, घडी, चौबिना व शरीमहाल ० महिने-पुण्य. वर्षाचे महिने:-चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ (आस्नाढ), श्रावण, भाद्रपद (भादवा), आश्विन, कार्तिक, मार्गशीर्ष(शीर), पौष(पुस), माघ, व फाल्गुन(शिमगा). ही नावे अनुक्रमे पुढील नक्षत्रावरून पडली आहेत:-चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, आषाढा, श्रवण, भाद्रपदा, आश्विनी, कृत्तिका, मृगशीर्ष, पुष्य, मघा, फाल्गुनी दर पौर्णिमेस या या नक्षत्रांचे चंद्र असतो. बारा महिन्यांची प्राचीन संस्कृत नावे:-मधु, माघव, शुक्र, शुचि, नभस्, नभस्य; इष, ऊर्ज, सहस, सहस्य, तपस्, तपस्य. -किंवा बाराहि महिनेपर्यंत, सगळ्या वर्षभर. बारा महिने तेरा काळ-किंवा. सवोदित; नेहमी ० माषळें-नव्व. पुण्या पासून शिरवळपर्यंतची सहाश्रीच्या पूर्व उतरणीवरील १२ खोरी ती-अंदर, नाणे, पवन, घोटण, पौड, मोसें, सुंटे, गुंजण, वेळवंड, भोर, शिवतर व हिरडसमावळ. -मुलांचा महाराष्ट्र २०. ० माशी-वि. वर्षाच्या सगळ्या महिन्यांत येणारे किंवा असणारे (आंबा, फणस, फूल इ.). ० माशी खरकूज-न खरकुजाची एक जात. ० रांड्या-पु रंडीबाज मनुष्य ० राशी-जीव्य (ज्यो.) कातिवृत्ताचे बारा विभाग मेष, वृषभ, मिथुन, कर्क, सिंह, कन्या, तुळ, श्रुचिक, धन, मकर, कुंभ व मीन. ० लड्ड-नव्व. (ज्यो.) ज्या वेळी जी रास क्षितिजावर उदयस्थानी असते ते त्या वेळचे लम याप्रमाणे १२ लमें आहेत. बाराराशी पहा ० षफात-पु रबिउ-लावल महिन्यातील बारावा दिवस या दिवशी महमद पंगेबराची पुण्यतिथि असल्याने हा दिवस मुसलमान लोक सण म्हणून साजरा करतात. [अर. वफात=मृत्यु] ० वा-पु. माणसाच्या मृत्युच्या बाराव्या दिवशी करावयाचा धादादि विधि -वि. अनुक्रमाने

मोजले असता ११ च्या पुढील. ० वा बृहस्पति असणे-(ल.) वैर असणे; उभा दावा असणे (जन्म राशीपासून बाराव्या राशीत गुढ असल्यास तो त्या माणसास कार दुःख देतो त्यावरून). ० वावी-झी. चपलांची, वहाणाची एक जात, प्रकार. ० सहस्त्री-पु. बाराहजार फौजेचा सरदार. 'आटोळे सेना-बारा सहस्त्री।' -मराचिथोरा ५२. ० सोळा-जीव्य. सूर्याच्या बारा व चंद्राच्या सोळा कळा. 'आदुनियां हेमकळा। आटणी आटल्या बारासोळा।' -एस्व ७५०. ० हक्कार-पुण्य. हक्क असलेले खेड्यांतील वंशपरंपरेचे बारा हक्कार:-वेसमुख, वेसपांडे, कुळकर्णी, पानसरे, शेट्या इ. ० क्षरी-झी. बाराखरी पद्म 'बाराक्षरी एका सारखी।' -क ७६. [बारा+अक्षर] ० बारु-रो-ला-ली, बारोला-ली, बारोला-वि बारा पायल्यांचा (मण, खडी, माप) बारोत्तर-वि. एखाद्या संख्येहून अधिक बारा. 'शके बारासते बारोत्तर।' -ज्ञा १८. १८१०. [बारा+उत्तर] बारोत्रा-पु. १ व्याजाच्या रकमेचा बारावा भाग (या भागाची सूट देतात). २ दरसालदरशेंकडा बारा या दराप्रमाणे व्याज. [बारा+उत्तर]

बाराआणे-(ल) नपुंसक.

बारिदगी-झी. घोड्याचा एक रोग. यांत गुद लाल होऊन त्यावर फोड उठतात व रक्त वाहते. -अश्वप २. १११

बारी-पु विड्याची पाने विकणारा; ताबोळी. [हि.]

बारी-झी. १ दोन बोंगरामधील धोक्याची खिड. २ रानातील धोक्याची वाट. ३ कुंपणांतून केलेली अडचणीची वाट. ४ खिडकी. (खा) कपाट. ५ समुद्राचा धका. बंदर [सं. द्वार; हिं; शु आमं जि वर] चोरांची बारी-चोरांचा उपद्रव असलेली वाट.

बारी-झी १ वेळ; खेप; पाळी. २ कामाची पाळी, पालट (महाराची गांवकामाची). ३ सोंगटांच्या खेळातील एक डाव. ४ (व.) साप आंगांत आणण्याचे गाणे-मंत्र नागपंचमीस म्हणावयाचे नागोवाचे गाणे. [बार-बार=वेळा]

बारी-झी. डबुर फिरविण्यासाठी डबुर सुसळाच्या भोकांत घातलेला बांसा. डबुर व डबुर सुसल पहा. [बोर+बांसा]

बारी-पु छत्र धरणारा. 'मीषि-बारी मी कन्हेरी।' -एभा १२ ५६१ [प्रा] ० पण-न. छत्र धरण्याचे काम. 'छत्र मी आण किण। बारीपण।' -ज्ञा १३ ४१६ [बारी=ताबोळी?]

बारीक-वि १ सूक्ष्म; ज्याची जाडी कमी आहे असा; पातळ; कुरा (खांब, शरीरावयव सूत इ.) २ एकंदरीत आकाराने लहान असलेला (दाणा; छुपारी, लवंग, डोळा इ.). ३ तलम सूत असलेले (वस्त्र इ.) तलम, पातळ (कण, अवयव). जाड भरक नसलेले (पीठ इ.) ४ (ल.) गुप्त; गुढ (बादमी). ५ (ल.) एकदम लक्षांत न येणारा (मेव, अर्थ). ६ कमी; कट; खप्पा.

‘श्रीमंत स्वामीजी बहुतच मर्जी बारीक जाली आहे.’ -रा १.२२८. [फा. बारीक] म्ह० (ब) बारिकगळी सकनयली=फार हळू बोलणाऱ्या सुनेला सासू असे म्हणते. ०कातणें-१ दिशेबांत किंवा वागण्यांत फार बारकाईने पाहणें; कांटेवरपणानें वागणें; फाजील चोखपणा करणें २ अत्यंत कृश किंवा किडकिडीत होणें. (एखाद्यावर) बारीक कातणें-गोड गोड बोलून फसविणें; दयालुताचा व सभ्यतेचा आव आणून एखाद्याला बुडविणें, त्याचा नाश करणें. ०पहाणें-पैसे किंवा खर्च याकडे फार बारकाईने पाहणें; खर्चाच्या अगदीं धुलक किंवा किरकोळ गोष्टीकडे लक्ष पुरविणें, चिक्कूपणा करणें. ०कुटाळ-वि. सभ्यपणाचा आव आणून निंदा करणारा; धूर्तपणानें व गुप्तपणानें बालंट घेणारा; आळ घालणारा (उपरोधिक बोलण्यानें). ०कुटाळी-स्त्री. गुप्तपणपणें घेतलेलें बाटंट. ०जोर-पु. (गो.) क्षयरोग. [बारीक+सं. ज्वर] ०ट्टि-नजर-स्त्री (ल.) फाजील दिशेची पाहणी; चिक्कूपणा. ०निरिक-सारीक-शारीक-वि. किरकोळ; बारीक. [बारीक द्वि.] ०मोठा-वि. बारीक आणि मोठा; काही बारीक काही मोठा. ०रडणें-रडें-न. हळू आवाजानें रडणें; सुसमुसणें; मुळमुळ रडणें. ०राव-पु. काडीपहिलवान; सडपातळ कृश मनुष्य. ०साय, साण-पु. (गो.) चौकसपणा; सुक्ष्म दृष्टि. ०हंसणें, हंसे-न. रिमंत करणें; गालांतल्या गालांत हसणें; मोठा आवाज न करतां हसणें.

बारीश-स्त्री. वृष्टि, पाऊस. ‘बारशीच्या जोरामुलें माघारी कूच करून गेलों.’ -पद्या ३८४. [सं. वर्षाव; फा. बारिश] बारिशेचा शब्द-पु. पावसाची शब्द.

बारक(क)द-त-स्त्री. बंदुकीची दाक. [फा. बारूत] ०खाना-पु. बंदुकीचा व तोफेचा दाखणेला ठेवण्याची कोठी -ख ३९०२.

बारें-न. १ पाणी वाहण्याकरिता बांधामध्ये पाडलेलें भोंक, द्वार; पाण्याच्या पाटातून बाजूला फोडलेला बारीक प्रवाह. सामान्यतः लहान द्वार, वाट. २ (ब.) शेत; नंबर. ‘बाजरीचें बारें’ [सं. द्वार] ०बांधणें-अकि. (दरबारांत किंवा दरबारचें इ०) आपल्या विरुद्ध असलेल्या दुष्कृत्यांची ओरड थांबविणें (लोचलुचपतीने किंवा उपकार कृत्यानी). बारेंकरी-पु. शेताच्या बांधण्यात पाणीपुरवठा करणारा.

बारोटीआ-पु. दरबखोर; डकारित. ‘एखाद्या काठेवाडी बारोटीआने गिरनारच्या रानांत आपणास पकडिले ...’ -नीति २२५. [गु.]

बारक-न. (गो.) तारक; जहाज [पोट्टे; इ. बाकै; फा. बरिक्झ]

बारकस-न. व्यापारी मालाच्या वाहतुकीचें जहाज. [फा. बारकेश] बारकेशी-पु. मालाची वहातूक करणारा.

बारेल-पु. एक मासा. -प्राणीमो ८१.

बार्याब-किवि. दर्बारी हजर. ‘गुलाम जमियतछुदां हुजूर बार्याब होतो’ -रा ५ १५०. [फा. बर्याब]

बाईस्पत्य-न. एक नीतिशास्त्रावरील ग्रंथ; दंडनीति. [सं. बृहस्पति, हा या शास्त्राचा कर्ता मानला जातो त्यावरून]

बाह्रा-किवि. वारंवार. ‘आम्ही हुजुरांत बाह्रां अजे माऊज करितों कीं ...’ -रा २२ ६२. [फा. बाह्रा]

बाल-पु. (फ्रिनिशियन लोकांचें मुख्य दैवत) सूर्य. ‘त्याने बालाचें एक भवन शोमरोन येथे बांधलें.’ -रा १६.३२. [हिब्रू. बाल-प्रभू; धनी]

बाल-पु. १ केंस ‘हूं सुप्त सर्पिणीतें मेलीं मानूनि ओढ हे बाल ।’ -मोसभा ५.१८. २ (सोनारी धंदा) हातोठपाचा वस्त्या बाजूचा पाचरीसारखा भाग (यांने कोणताहि घातु ठोकून जलद वाढवितां येतो). [सं. बाल; हि.] ०बाल-किवि. केसागणिक; पूर्णपणें ‘बाल बाल-गुन्हेगार-अपराधी-पापी-खुश-बोलणारा-शिबी घेणारा. ०टेखणें-(ना) (इंग्रजीपद्धतीप्रमाणें) होक्यावर केंस राखणें. ०खें कापड-न. केसाळ कापड. ०बाल खूष होणें-अतिशय प्रसन्न होणें; अत्यंत संतुष्ट होणें. ०बाल बोलणें-सांगणें-एकसारखी बरबड करणें; बटवट लावणें. ०चीप-फूट-स्त्री. १ (नाणें बगैरेमधील) केसासारखी बारीक चीर, तड. २ दगडाची लांबट पट्टी. ०फूट, फुटका-वि. केसाद्वशी बारीक चीर-भेग-तडा-फूट ज्याला ओह असें नाणें. बाल(ली)बाल-वि. पूर्ण; संका घेण्यास केसरभरि जागा नाही इतकी; पक्की. बालागणीत-क-किवि. १ केसागणिक, प्रत्येक केसाला. २ (ल.) अविरत; एकसारखें (शिष्या वेणें, कोटें बोलणें इ०). [बाल+सं. गण-मोजणें] बालाप्र-न. केसाचें टोक. -किवि. यत्किंचितहि; केसाच्या टोंकाइतकें. [सं. बाल+अप्र-टोक]

बाल, बालक-न १ लहान मुल; अर्भक; अज्ञान मूल. २ -पु. मुल्ला (दांत आल्यापासून शेबी राखीपर्यंतचा). -वि. (सामासाला) लहान; अल्पवयी; अज्ञान, कोंवळा; नुस्त्राच उदय पावलेला (सुर्ये इ०). [सं.] म्ह० सं. बालाद्वि सुभाषितं प्राहम् । =चांगले भाषण मग तें लहान मुलाच्या तोंडातून निगाले असले तरी प्रहण करावें. ०फ्रीडा, लीला-स्त्री. खेळ. ०गोपाठ-पुनव. लहानमोठी मुले. ०ग्रह-पुनव. १ लहान मुलांना पीडा करण्यांत आनंद मानणाऱ्या देवता या नऊ आहेतः-स्कंद, स्कंद-पद्मार, शकुनि, रेवती, पूतना, गंधपूतना (अंधपूतना), शीतपूतना, मुखमंडिका व नैगमेय. -योर २ ६५५. २ आंकडी; एकरंग. ०खंड-पु. शुद्ध पक्षांतील पंचमी-वधीचा चंद्र. [सं.] ०खरित-१-न. लहानपणच्या क्रीडा किंवा खेळ; बाळलीला. [सं.] ०ख-न. बाल्य; बालपणा. ‘बाल्य आहे वय वाढण्याचें.’ ०परवेशी-पथे(वें)शी-स्त्री. १ लढाईत पडलेल्याच्या कुटुंबास-मुलाच्या

संगोपनासाठी सरकाराने दिलेला पगार, वर्षासन, नेमणूक इ०; बाल-परामर्ष. 'चौधे सरवंत पाणपतावर पडले सबब त्यांचे बायकांस बालपरवेशी सालीना रुपये ...' -बाडमा २.२५७. २ बाळ-पणापासून जोडलेली चाकरी, मित्रत्व, आश्रितत्व इ०चा संबंध किंवा तत्संबंधी चाकर, मित्र, आश्रित इ० [सं. बाल+फा परवरि=पालन] ० बुद्धि-क्षी. पोरबुद्धि; पोरसमजूत. -वि. अहान; पोरकट समजुतीचा. ० बोध-वि. लहान मुलांना देखील समजेल असे; सोपे; सुगम; सुलभ; याच्या उलट प्रौढबोध. 'यांतील विषयाची रचना मूळ प्रयक्त्यानिंच बालबोध ठेविली.' -यंस्थि १. ० बोध, बाळबद्ध-क्षी. १ देवनागरी लिपि (मुलांनाहि समजण्यासारखी) याच्या उलट मोठी लिपी. -वि. १ साधा; निरपद्धती; प्रामाणिक; शुद्ध; द्वेष, अवगुण विरहित (माणूस इ०). २ स्पष्ट, सरळ; खुल्या दिलाचा; खुन्या चालीचा (व्यवहार, भाषण, वर्तणूक, वळण). ३ मुलांना शिकव्यास सोपी (भाषा, लिपि इ०). ० बोध घर-न. ज्या घरांत सर्वे माणसे सरळमार्गी आहेत व ज्यांत आधुनिक ढंग, चारगटवणा इ० शिरलेले नाहीत असे घर. याप्रमाणेच बालबोध घराणे; बालबोध कुटुंब हे प्रयोग रूढ आहेत. ० बोध माणूस-पु. सरळ मार्गाने चालणारा, छक्केपेजे माहीत नसलेला; साधा माणूस. ० ब्रह्मचारी-पु. लहानपणापासून ज्याला कौसेग घडला नाही व ज्याचे लग्नहि झालेले नाही असा मनुष्य. ० भाषा-क्षी. १ लहान मुलांची भाषा: त्याची बोलण्याची पद्धत. उदा० हुम्मा=गाय. पापा=भाकरी इ०. २ एखाद्याची लहानपणापासून बोलण्याची भाषा; मातृभाषा. ३ संस्कृताची अपभ्रंश होऊन झालेली भाषा (ही नाटकांतून ख्रिया व इलक्या दर्जाची पात्रे यांच्या तोंडी घातलेली असते). ० मित्र-पु. १ लहानपणापासूनचा मित्र, लहानपणी असलेला मित्र २ जुकताच उगवलेला सूर्य; बोंबळा किरणांचा सकाळचा सूर्य. ० रंडा-रंडा-विधवा-क्षी. लहान वयांत, नहाण येण्यापूर्वी जिचा नवरा मेलाला अशी स्त्री. [सं.] ० रोग-पु. लहान मुलांना होणारा रोग किंवा विकार. [सं.] ० वाचा-क्षी. लहान मुलांची भाषा; बालभाषा. [सं.] ० सरस्वती-पु. लहानपणापासून अत्यंत बुद्धिमान असलेला. पुस्त. ० सूर्य-पु. उदयकालचा सूर्य 'बालसूर्याचेनि उजाले' तैत्तिरीय ब्रह्मसंहिता. -एरुव १.२१. [सं.] ० हत्या-क्षी. बालहिंसा; बालवध; लहान मुलाला ठार मारणे. [सं.] ० हत्यारा-पु. लहान मुलाला मारणारा; बालहत्या करणारा. [बाल+हन्तृ] ० हुरीतकी-क्षी. कोवळे कोवळे बाळविलेले हिरवे; बाळहिरवा. [सं.] ० बालातप-न. सकाळचे सूर्यकिरण; सकाळचे कोवळे उल. [बाल+आतप] ० बालाभ्यास-पु. लहानपणी करावयाचा अभ्यास; लहानपणी केलेला अभ्यास. [सं.] ० बालाभ्यासी-वि. लहानपणापासून अभ्यास केलेला, शिकलेला [सं.] ० बालार्क-पु. १ बाल

सूर्य. २ त्याचे कोवळे उल; कोवळे किरण. बालि(ले)श-फि अहानी; अनुभवही; अल्पवयी, पोरकट; मूर्ख. 'स्वपर बळाच नेणुनि बालिशा बहु बायकांत बरबडला' -मोचिराट ३.३९. [सं.] ० बालिहता-क्षी. मूर्खपणा; पोरकटपणा. 'अस्मदहितदित इच्छि लाविषि आम्हां दहांत बालिहता' -मोसाभा ४.३३. ० बालोर चार-पु. लहान मुलांना योग्य असे औषध किंवा औषधान योजना; हलके व सौम्य औषध; उपचार इ०. [सं.] ० बालोर चारी-वि. सौम्य, लहान मुलांना देखील योग्य असे औषध इ० ० बालोपवीत-न. लहान मुलांचे जानवे. [सं.] ० बाल्य, बाल्य वस्था-नकां १ बालत्व, बालपण; वयाच्या पाच वर्षांपर्यंतचा काल. २ कौमायाकथा; तारुण्यप्राप्तीपर्यंतचा काल (सोळा वर्षे पर्यंतचा काल). [सं.]

० बाल-पु. (गो.) १ एक प्रकारचा आवा २ एक पक्षा [पोट्टे.]

० बाल-पु. चेंडू; गोळा; गोटा; गोल. [इ.]

० बालगुंडा-पु. शक्ति अजमावण्यासाठी मल्लानी उचलण्यास गुंडगोळा; धोंडा; गोटी. [बल+गुंडा]

० बालक्या-पु. तोफेच्या गाडीला अडकविलेली पाण्याक कातड्याची पिशवी, बादली. [बादली]

० बालजवूल-पु. (क्रि.) सैतान; भूताचा राजा. 'भूतांच अधिपति बालजवूल याच्या योगानेच हा भूत काढतो.' -मस १२ २४. [हिब्रू. बाल जवूल=माशांचा स्वामी, नरकाचा प्रभु]

० बाल(ले, लाट)-न. खोटा आरोप; आळ; कुभांड. (क्रि. घेणे; घालणे) 'कसे घेतले हेचि बालंट मोठे.' -आळ ३०

-वि. (ब.) खोटा; वास्त. 'मतिमंद व्यापारी पोर मो बालट' -दावि २०७. ० बालंटस किंवा बालटावर येणे-सरणे-एखाद्याचे वचन किंवा करार मोडणे ० बालंटखोर, बालंटटी-व्याध

० बालंट-डी-वि. खोटा आरोप करणारा; कुभांडी; थोताड्या बालंटचा; कुभांडाचा; तुफानाचा.

० बालतीम-पु. (गो.) खिस्ती धर्मदीक्षा. [पोट्टे बॅप्टिझम]

० बालवार-वि. पीळदार (पगडी) -दार.

० बालवीटी-डी-क्षी. १ गलबतावर उपयोगांत आणता ते चामड्याचे-पाणी उपसण्याकरता भाडे. २ पाणी काढण्याकरता किंवा ठेवण्याकरता उभट आकाराचे-कडी असलेले भांडे; निराळय आकाराचे गंगाळ; बादली; बकेट. [इ. बकेट]

० बालघोंड-क्षी. १ अतिशय मोठा खडक किंवा दगड. २ (ल.) मोठी पीढा; त्रास; बालंट; खोटा आरोप.

० बालपेंच, बालमपेंच-पु. १ एक कठिण पेच. २ पागो. अकडबाज दिसावे म्हणून त्याला दिलेला एक प्रकारचा पीळ ० बालपेंची पागोटें-वि. बालपेंच असलेले पागोटें; पेसावाहीत

पागोटयाचा एक प्रकार. 'रबुनाथराव यांनी ग्यावळास भरावची किनसाची आंगरखा ... बालपेची पागोटें ... याप्रमाणें बळे वेऊन ...' - तीप्र १३४.

बालबल्लव—पु. (वे.) संभ्याकाळी गावातून भिक्षा मागत वर्षभविष्य सांगत फिरणारा लिगायत मंडेत [का.]

बालबीज—न. मुद्रा, कासलीचें बीं.

बालमखिरा—पु. लिंच्याची एक जात; एक प्रकारची काकडी, वाळूक. [हिं.]

बालर—पु. (छाप.) टाईपास शाई लावणारा; हॅडमशीन हातांनी फिरवावयाचें असेल त्यावेळीं तें फिरविण्याचें काम करणारा. [इ. बॉल=गोळा]

बालव—न. (ज्यो.) सात करणांतील दुसरें करण.

बाला—पु. नाण्यांचा ठसा, शिक्षा; नाण्यावरील ठशाचें उठलेला छाप.

बाला—वि. विभक्त; उंच, अलग. [का. बाला=उंच, वर]
• **बोणें-भारणें-हांकणें**—फसवून पळवून जाणें; हातावर तुरी वेऊन पळवून जाणें; पळवून आऊन दगा देणें; फसविणें **बाला होणें**—अलग होणें **बालाबाला**—क्रि. १ (भा.) थंड; परस्पर; पर-भरें. २ फसवून; कपटानें; गुप्तपणें.

बाला—की. १ पाच ते सोळा वर्षांची मुलगी. २ तरुण स्त्री (त्रियांच्या बाल, मुग्धा, प्रौढा अशा तीन अवस्था आहेत) [सं.]
बालाईया(जा)कूल—की. अवांतर मिल्कत; खेरीज प्राप्ति; प्र इजाफत [का. बाला+इजाफत]

बालांट, बालाट, बालांटखोर, बालांटी-टया, बालांड, बालांडखोर, बालांडी—बलाट, बालंट इ० पहा
बालांडखे—सक्ति. (गो) ओलांडणें. [सं. उल्लंघन=बलांडणें]
बालांडी—पु. (गो.) देवळाचा सोपा. [पोर्तु; इ. ब्हरांडा]
बालांत—न. वं, भं, मं, यं, रं, लं, या 'ब' पासून 'ल' पर्यंत सहा वर्णांनी चिन्हित अशा सहा पाकळ्यांचें स्वाधिष्ठान चक्र हें लिंगस्थानी आहे. याची अष्टाध्यायी वेवता ब्रह्मा होय. ' लिगीं स्वाधिष्ठान षड्वलाचिंत । तेथ बालांत सा मातृका विराजत ।' - स्वादि ९.३.५५. [बल+अन्त]

बाला(ले)तंगी-ग—की. बोगीर आवळण्याचा पट्टा [का]

बालाबगुला, बालाबगला—की. एक क्षुद्र वेवता.

बालायेडा—की. सर्कारजी; बढती; अधिक मानाची जागा मिळणें. ' फिरुरियास जागा वेऊन त्याची बालायेडा करणें हे कोणते रियासतीतील बाल आहे ? ' - ख ७.३.५७१. [का. बालाइश]

बालिका—की. मुलगी. [सं.]

बालिष्टर—पु. (अक्षिष्ट) कायदेपंडित. [इ. बॅरिस्टर]

शब्को. ५. ४६

बालिस्त, बालीस्—की. उशी; तक्र्या. ' लोवें बालिस्ते पलग सुपति । परी नाहीं लंगोटी मेसावया ।' - तुंगा २१२८. [का. बालिस्त, बालिस्]

बाले—पु. मांगांतील एक पोटजात—अस्पृ ४७

बालेकिरला—पु. बोंगरी किरलाचा उंच पोट किरला, सर्वांत बरचा भाग; उपकोटे. [का. बाला=उंच] **बालेघाट**—पु. घाट-माथा; घाटावरील प्रदेश. [का. बाला+घाट] **बालेमित**—की. मुख्य भित, चांदई हिच्यावर सर्व बराचा भार अवलंबून असतो.

बालोद्यान शाळा—की. किडर गाटन पदतीची शाळा. (किडर गाटन हा शब्द जर्मन असून त्याचा अर्थ मुलांचा बाग असा आहे, मुलांना शिक्षण देण्याची ही नवीन पद्धति जर्मन पंडित फ्रेडरिक मोबेल यांचे काढिली).

बालोभा जोडा—पु. मारवाडी जोडा

बाल्वी—न. बैलाचें कातडें

बास्या—पु. (कों.) कुणबी वगैरे जातीतील घरकाम करण्याकरितां ठेवलेला मनुष्य; पोन्था [सं. बाल]

बॉल्स—न. (गो.) खिसा [पोर्तु.]

बाल्होन्था—वि. (व.) लुड्डड्या. ' हा बाल्होन्था तयें कारभारी आहे. '

बाब—पु. (गो.) प्रण.

बांघ—पु. एक मुलीचा खेळ. -मराठी खेळाचे पुस्तक पृ. ३४५.

बाब, बाबडी—ली—की (कों.) विहीर; मोठ्या तोंडाची विहीर; पायऱ्या असलेली विहीर ' जाल्या तीथेरूप बाबीं नदी कूप । अवघे गंगाजळ जालें. ' - तुंगा १८४३. [सं. बापी; का. बावी; गु हिं बाघ(डी); सि. बाइ; पं बाउ(डी)] ०उप-
सणी, उसपणी—की. विहीरीतील चिखल, गाळ, कैरकचरा इ० काढून ती स्वच्छ करणे. ०उपसणी, उसपणें—न. विहीरीतील चिखल गाळ इ० काढण्या करतां उपयोगी अशी टोपली, बालरी किंवा इतर कोणतेहि भांडें. ०खोल—न. कोरडी व अर्ध-वट होरून गेलेली विहीर.

बाघका—वि. (कु) कोमेजलेला; सुकलेला; वाळून गेलेला; बावलेला. [बावणें]

बावकॉ-को, बाघगा—पु (गो) रानमांजर

बावकांड—न. (नाविक) होडी समतोल राहण्यासाठीं जी उलांडी बांधलेली असते, ती ज्या दोन किंचित बाकदार बांशांनी बांधतात त्यांतील प्रत्येक

बावकूप—वि. शहाणा. [का. बा-कूप]

बा-चक्र, बा-चक्र—वि. प्रतिष्ठावस्त; कीर्तिमान् [का. बा-चक्र]

बावखे(फ, खं)ड, बावख-ट, बावकडा—पुन. १ खांद्याच्या बरचा भाग, बाहुमुलाचा संधिप्रदेश २ गाडीच्या साठीतील

४ लांकडांपैकी लांबीची दोन लांकडे; गाडीच्या बरल्या बाजूच्या लांकडी बाजवा; कठडा; लोखंडी आसाच्या बरखाली लांकडे अस तात त्यापैकी वरचे लाकूड. ३ बावकांड पहा [सं. बाहु+काण्ड-खड]

बाबखैराती—वि. स्वैर; भटक्या; स्वैर वतनाचा. -क्रि. स्वैरपणावें; स्वच्छंदीपणानें; मोकाटपणानें. [बाव=बारा+खैराती उधळून टाकले]

बाबचळ—१ बायचळ; वेडगळपणा; विक्षिप्तपणा. [बाव= बारा+चळ=वेड] ०णै-भक्ति. १ बडबडणे; बरळणे. २ (ल) भ्रमिष्ठ होणे; बाबरणे; गोंधळून जाणे; बायचळणे, बेमान होणे 'कायदेभंगामुळे नोकरशाही अगदी बाबचळून गेली आहे.' -के. २.१२.३०. ३ गैरशिस्त व दुराचारी मार्गानें चालणे-वागणे.

बाव(ष)चा, बावचा, बावचळा—१ विचका; विसकट; घोटाळा. 'सगळ्या कामाचा बावचा केलास.' २ वहीम, तर्क; संशय; संभव. (क्रि० जाणे; पडणे, होणे; वाटणे, भासणे).

बा(बां)वची—श्री १ एक झाड; उंची दोन हात असून पानें साधारण लहान, बीं काळसर व मिऱ्याहून बारीक असतें व त्याचें तेल काढतात. त्याचा उपयोग सुगंधी पदार्थांत व अंगाला उटी लावण्याच्या कार्यां करतात. -बगु ४.९८. २ बावचीचें बीं. ३ (कें.) गवारी; गवारीच्या शेगा ४ एक प्रकारचें गवत, लव्हाळा [सं. बाबुची; हि. गु. बावची; का. बाज्वि]

बा-बजुद—क्रि. असे असूनहि. 'बा-बजुद अब्दालीची गडबड दिवसेंदिवस अधिक.' -रा १.१२४. [फा. बा बजुद]

बाव(व्ह)टा—१ निशाण; ध्वज; झेंडा. २ बाहुटा; हाताचा बरील भाग. [सं. बाहु; हि.] ०हकारणें—(नाविक) आपलें निशाण दाखविणें.

बा(बां)वट्या—श्रीभव. गैरलागू उत्तरे, सरळ प्रश्नाचीं वाकडी व विसंगत उत्तरे 'याला कोटून आला म्हणून विचारलें तर त्याने हजार बांवट्या लावल्या.'

बावडा-ळा—१ (ना. व.) ठेंकण.

बावडा—वि. १ (कें.) बापडा; दूनवाणा; गरीब, वेडगळ; मुर्ख. २ सोम्य; निरपद्रवी [बापडा]

बावणे, बावडणे—भक्ति १ (कें.) कोमेजणे; सुकणे; खराब होणे; टबटबी नाहीशी होणे. २ सावळणे. 'पश्चिमे बावडे दिनकरू.' -स्मिपु १.३४.१०१.

बावधनी—वि. लुगड्याचा एक वाण; याची किनार रंशमी मोठी व चारकोयरी असते.

बावन—न. बार्ती; ओकारी; बासी बावन. [सं वमन]

बावन—नपु. उत्तम सोने, बावनकशी सोने. 'बावनासि केवी कसवटी। उणें कलं शके।' -कथा ४.१६ १३. [सं. पावन]

बावन-झ, बावनचंदन, बावनया, बावना—न उत्तम प्रकारचें चंदन, मैलागड चंदन. 'मोळिकारा धाडोळिता रावें। जेवि मोळिए जेडिलें बावनें।' -क्र १०. [पावनाचा अपभ्रंश; पावन=शुद्ध, पवित्र करणारा; धूप. पावन हा शब्द चंदनाचा वाचक बनला असावा]

बावन-झ—वि. ५२ ही संख्या ०क.स-न. उत्तम सोने.

'बावनकसाची नाणीं।' -वेसीस्व ७ ५७. [बावन+कस] ०कशी-वि. १ अतिशय शुद्ध व उत्तम, बावन वेळां शुद्ध केलेले; (सोन्याच्या शुद्धतेचे बावन बस धरले तर) बावनहि कस ज्याचे उतरतात असे. 'सोनेच बावनकशी न कसे म्हणावें।' -२ ६. २ (ल) पवित्र, निर्दोष; प्रामाणिक, (समुष्ट, पदार्थ इ०). [बावनकस]

०ख(ला)णी-श्री. (पुणे) वेद्याची गडी (शुक्रवार पेटेंत खाजगी-बाल्याच्या पिछाडीस वावनखणांची एक चाळ होती तीत वेद्या राहात असत त्यावरून) ०वत्तिशा-बाविशा-श्रीभव. बारा-बाविशा पहा.

०वीर-१ १ एक देवता समूह. २ पराक्रमी किंवा हुषार इसम. ३ (नाग निर्दारी) धूर; पराक्रमी म्हणू एक ठेंब खार्हे तो बावनबीर होई, बावन ठेंबा खार्हे तो गदा होई.

[हि.] ०मातृ(त्रु)का-श्रीभव. ॐ कारापूर्वीं अ, उ, म या तीन मात्रा व वरील बिंदु ही अर्धमात्रा मिळून सांढीन मात्रा व त्या पासून पुढे बावन १६ स्वर व ३६ व्यंजने मिळून ५२ मातृका.

ॐकार आणि स्वर व व्यंजने मिळून ५२ मूलाक्षरे. 'आकार उकार मकार। अर्धमात्राचे अंतर। औटमात्रा तदनंतर। बावन मातृका।' -दा १२.५९. [बावन+मातृका अक्षर]

०मुद्रा-श्रीभव. चंदनाच्या गंधाच्या मुद्रा, टसा. 'बावनमुद्रा बुद्धिसमुद्रा परखणमुद्रा सुषणमुद्रा वे आमुच्या।' -पला ४. **बावली**-श्री.

(गो.) पत्त्यांच्या खेळांत तेरा हात करून मिळालेला विजय.

बावली—श्री. (व.) कांटीरी लहान झाड (दामोदयापासून उगवलेलें). 'त्या बावरात बावन्या फार झाल्या.'

बावबंदी—श्री. स्वैरपणा; उनाडपणा. -वि. स्वच्छंदी, उनाड. -क्रि. स्वच्छंदानें, अनियंत्रितपणे, स्वैर. 'तो बावबंदी फिरतो.'

बावर—१ अनिष्टासंबंधी शंका; संशय. (क्रि० जाणे). २ कल्पना; विचार. (क्रि० येणे) [सं. भ्रम] **बावरणे**—भक्ति. धावरणें; गोंधळणें; गडबडून जाणें (भय, आश्चर्य, दुःख पिशाच-बाधा यांनीं). ३ म्हणू बावर्ली गाय कोट खाय=संछटात सांपडलेली श्री बाटेल तें करण्यास धजते. **बावरणी**—श्री. गोंधळून जाणें; गडबडून जाणें. **बावरा**—वि. बावरलेला; गोंधळलेला; भांबावलेला. 'प्रसन्न बहु हातमां परि कराल हो बावरे।' -हेका ६८.

बावर्ते—न. घोड्याचा एक रंग. -अश्वप १.२८.

बावला-ली-लें, बावले भोरपी, बावले भोरीप—बाहुला इ० पहा.

बाबली—की. चिरयाचें केलेल्या शिकारीचें मास.—चिमा ३७.

बाबलें—न. (नाविक) बोलकाठी सल्ले मये म्हणून तीस दोन बाजूनीं लाविलेलीं लांकडे.

बाबसा—प. १ धाक; भीति; दारारा (किं० पडणें). २ भय किंवा दराऱ्याचा परिणाम; दबका, (किं० म्हाणें; घेणें; धरणें; नसणें). ३ बहीम; अंदेशा; तर्क; विचार. बाबचा अर्थ २ पहा. (किं० पडणें; येणें; जाणें; भासणें)

बाब(म्हा)ळा, बाबसा—प. बाहुडा; खांदा. [सं. बाहु]

बाबळा—वि. १ वेडसर; मूखें; खुलचट. २ साधा. 'वेप धरावा बाबळा। अंतरीं असाव्या नांना कळा।'—दा. [हिं बाबळा]

बाबळीमुद्रा—की दिसण्यात वेडगळासारखा चेहरा व हावभाव; दिसण्यात वेडा माणूस म्हणून बाबळी मुद्रा आणि देवळी निद्रा—दिसण्यात बाबळा पण खरोखर व्यवहारचतुर

बाबळे—न छाया; साडली. [बाहुलें]

बाबा, बाबाजी—न. १ तपस्वी, जोगी, गोसावी, गुरु, बाप, विद्वान मनुष्य किंवा वडील माणूस इ० च्या पुढें हा शब्द लावण्यात येतो २ (कों.) लहान मुलांमधे लडकपणानें लावण्याचा शब्द. 'माझा बाबा अमे ये काय करतो?' ३ (गो) मोठा भाऊ

बाबा-व्हा—पु एक औषधी झाड; बाहव्याचें झाड. [बाहवा]

बाबाकांडो—वि. (तंजा) लुगड्याच्या किनारीचा एक प्रकार.

बाबांचे—पुअव. गैरलागू उत्तरे; बाबट्या; भावासे; गोंधळून सांगितलेल्या सबबी, डोंगी किंवा मानमावी उत्तरे. (किं० फांढणे; लावणें; घेणें)

बाँवाळ—पु (गो) मलका; मडबड. **बाँवाळचे**—कि. (गो.) गडबड करणें; बरळणें.

बाविशी—की (खा.) मूळव्याध. [फा बवासीर]

बावी—की बाव; पायविहीर; शेतांतील विहीर. 'असो हें पोखरणो बावी। जेआ श्रीचरणकमलें बरवी।'—कृ १८ [सं. बापी]

बावीस—वि. २२. ही संख्या. [हिं बेन्वीस सं द्वाविंशति]

बावीळ—की. (कों) कातळावर माती टाकून बनविलेली किंवा कातळावरील खळम्यांत माती साचून झालेली शेतजमीन. खरी, बाळल पहा.

बावें—न सुकाणू हातात धरण्याचा दांडा, बाबा **बावेकरी**—

पु. सुकाण्या; सुकाणदार; कणधार.

बाव्हळे-ली—लें, **बाव्हळेभोरपी, बाव्हळेभोरीप**—

बाहुला, बाहुले भोरपी—भोरीप इ० पहा.

बाव्हळ, बाव्ह(व, ह)ळा, बावखंड—पु. हाताचा खांद्याजवळील भाग. [सं. बाहु]

बाया—पु १ धडका; दबका; भीति २ अंदेशा; बहीम; संशय. ३—पुकी. (कों.) प्रकृतीत घोडासा विषाक; किंचित दुखणें.

बाशिग—न. १ लमाचे वेळीं कित्येक जातींत नवरा व नवरी

याचे कपाळावर बांधण्याचें, कागदाचें व वेगडीचें केलेलें भूषण; गव्हाचे चिकीत दहापांच सुनें घालून वधूबाराचे मस्तकावर बाधावयास

भूषण करतात. 'कां विजुचे कपाळीं। बाशिग बसलीं बांधावें।'—एभा ११. ३६. २ पोलधाचे वेळीं बैल शृंगारताना त्याच्या कपाळावर

बांधण्याचीं वेगडी व कागदी भूषणें. ३ घोड्याच्या कपाळावरील त्रिकोणाकार तीन भोंबरे; हें शुभ लक्षण आहे. ४ (होराचा धंदा).

घोड्याच्या कपाळास बांधलेला बाधांचा छुपका. ५ बाशिगी साडाचें पान [सं भाल+शृंग] म्हणून उतावळा नवरा गुडघ्याला

बाशिग **कामाचें बाशिग कपाळीं असणें**—एखादें काम करण्याची विशेष प्रकारची योग्यता असणें; एखादें काम एखाद्याचेंच

करावें असें ठरलेलें असणें **बळ**—न. एखाद्याचा विवाह होण्यास लागणारी दैवाची अनुकूलता त्याचें बाशिगबळ जमें राहिलेसे वाटतें,

त्याचें लग्न होणार 'बाशिगा—वि १ पुष्पाहून प्रकृति श्रेष्ठ मान-

णारा व कलगी (लावणी) म्हणणारा. २ बाशिग नावाचें शुभचिन्ह कपाळीं असलेला (घोडा) **बाशिगाकार**—वि. बाशिगाच्या

आकाराची (जमीन इ०). [बाशिग+आकार] **बाशिगी**—की. आंब्याच्या झाडावरील बाशिगाकार पानांचें बाबगूळ. ही एक औषधी आहे

बाशी—वि. शिळी. कोमेजलेली; निर्मात्य झालेली. 'बाशी

आकर' [सं वसू-वस]

बाशी-सी—की. ताट. ताटली; बशी. [पोतुं. इ. बेसिन]

बाशीघावन—न अपचनासुलें येणारी ओकारी; उलटी.

बाष्कळ—ल—की ऋग्वेदाची एक शाखा. —वि. १ (या

शाखेचे प्रतिस्पर्धी यांना इषण देण्यास हा शब्द योजीत द्यावळून) हेंबर; स्वच्छंदी, बागण्यांत आणि बोलण्यांत ताळतंत्र नसलेला;

चावट २ बायफट, बायफट, असंबद्ध (बोलणें, आचरण इ०). 'बाष्कळ खेळाचा हव्यास भारी।'—दावि ४०३. ३ खोटें;

अप्रामाणिक—हंको [य बाष्कळ] म्हणून बाष्कळ जमा व पुष्कळ खर्च **बाष्कळणें**—अकि स्वैराचार करणें; मनास येईल त्याप्रमाणें

वागणें, बाष्कळ होणें **बाष्कळता**—की. बाष्कळपणा; मन मानेल तसें वागण्याचा गुण 'परंतु हीं लक्षणें न घेतां। अवलक्षणें बाष्क-

ळता। तेणें त्यास पडतमुखेता। येवो पाहें।'—दा २. ९. ४२. **बाष्कळपंत**—पु विद्वक. 'विवाहसामग्री करायला अनामधेय

बाष्कळपत येतो.'—कल्याणनाटक.

बाष्ट—वि. ओशाट, बासट. 'नखविष आणि हिंयुडें। बाष्ट आणि बावडे।'—दा ३. ६. ४८. [सं. बास]

बाष्प—नपु. १ कंठ भरून येण्याची, गहिवरल्याची अवस्था.

'आंग जालें रोमांचित। कंठी बाष्प पें दाटत। शरीर सळखळीं कापत। पडली मूर्च्छित घराणीये।'—एकव १८८. २ बाफ

[सं.] बाष्प(पी)मयन-न. बाफ होणें; विशिष्ट उष्णमात्राच्या खाली उष्णमान असतांना जर एखाद्या पदार्थाचें बायुसदृश अवस्थेत रूपांतर होऊ लागलें तर त्या बायुसदृश अवस्थेतील द्रव्यास बाष्प हें नाव आहें. बाष्प होण्याच्या क्रियेस बाष्पीभवन म्हणतात. बाष्पस्नान-न. अंगाला बाफारा देऊन घाम काढणें. बाष्पा-नयन-न. एखाद्याचे अश्रु पुसणें; एखाद्याशीं समदुःखी होऊन त्याचें सांत्वन करणें [सं. बाष्प+आनयन] बाष्पीकरण-न. बाफ उत्पन्न करणें.

बाबा(बा)स—पु. १ कळक; बांबू; दोकर; (डोली, मंडप इ०) कांच्या उपयोगी असं विषक्षित आकाराचा ' कास गळ्यामधि बास पाठीवर लोह हुडा लाविती । ' -ऐपो ३६७. २ उसाची एक जात; हा कळकासारखा असतो. -कृषि ४५०. ३ (चाभारी) पृथ्व्या पाठीच्या कण्यावरील कातडे [हि. ; सं. वंश]

बास—उद्ग. बस; पुरे; अधिक नको

बासकरी—झी. (खा) सोनाराची योगडी; बागेसरी पहा.

बासगां—न. (राजा. कुण.) बासिंग. ' त्यानंतर बासगां बांधून झाल्यावर कूळ ठेवणारे जोडपे कन्यादान करतें. ' -मसाप ४. १५५.

बासचें, बाजचें—अक्रि. (गो) खोटे बोलणें; कबूल न होणें; बाचाबाच करणें; बाचणें; नाकबूल करणें.

बासट, बासूट—न. १ ज्या पदार्थावर किंवा जो पदार्थ खाला असतां दुसऱ्या बाहेल्या पदार्थास विकार होतो असें परस्परविरोधी पदार्थे-मिश्रण ' पुराणाच्या पोळीवर ताक बासट आहे. ' २ कुष्ठध्यामुलें नवीन उत्पन्न झालेला विकार ३ विष; कालकूट; पुष्कळ विषे एकत्र करून बनविलेला पदार्थ ' नाना विषवरी एकवट । तया नांव जैसा बासट । ' -झा १६. २१६ -वि. १ परस्पर विरोधी; अपायकरक. २ ओशट; बेचब; बास मारणारे; आंबलेले, शिळें ३ बेचब; निरस, न रुचणारे भाषण. [हि.] बासटणें-अक्रि. १ बाचकुणें. २ माळणें; चोपडणें; विषात धोळणें. ' तया द्वेषाचेनि काळकुणें । बासटोनि तिखटें । कुमोलाची सदटें । सुसि काढें । ' -झा १६. ४०४.

बासट-घ—वि. ६२ ही संख्या [सं. द्विषष्टि]

बासटें—न. कालकूट विष; बाणाग्राचें विष. ' वर्मस्पर्शाचें बासटें बाण । विविधां निषेचे बाष्माण । ' -एमा २३ ६० [बासट]

बास(सं)डा—पु. १ बास; बांसा. बाबू; लांब कळक २ भाला. ' पेंढार बासरेवाला होळकर झाला दबदबा । ' -ऐपो २३३. [सं. वंश; हि. बांस]

बासन—न. १ आच्छादन; आवरण; गाठोळें किंवा पोथी बांधण्याच्या रुमाल. (गो.) बासाण. ' नाना गोफ नाना बासनें. ' -झा १९ १ २० २ गाठोळें; कपडे बांधून ठेवलेलें बोचकें. (क)

प्रबंध, अबाढव्य, विस्तीर्ण असा किला, शहर, तोफ, कारखाना, खातें, पेढी इ० ' सरस बासन (किला) बज्जनदार, पाहुणे मेले बहुत फार । ' -ऐपो १८५. ४ (ल) प्रतिष्ठित मनुष्य; बघें प्रस्थ; बुद्ध्याचर्य. ५ (व) दागिना. ' अंगावर रात्रीं बासन ठेवूनको बरं. ' [सं. वसन; वस्=आच्छादन करणें; का बासनि.] बासनी—वि. गाठोळें बांधण्यास योग्य, कपडे बांधून ठेवण्याच्या उपयोगाचा (रुमाल, खारवा इ०)

बासन-णें—न. १ भांडें; मोठें भांडें (घातूचें, मातीचें). ' किस्मतगार हांडाबासन संभाळावयास गुंतले ' -भाव ९७. २ (व ल) बाय ३ रखेली. [सं. भाजन]

बासर—वि. १ भटक्या; स्वच्छंदी, अमर्यादित; ओठाळ. पाय सांडूनिया फिरतो बासर । स्वामिसेवा चोर होऊनिया । ' -तुगा ११०२ २ बासें; शिळें (अन्न) [बासट]

बांस(सु)री—झी. सुरली; पावा; अलगुज [सं. वंश]

बासष्ट—वि. ६२ ही संख्या. [सं. द्विषष्टि]

बांसा, बांसडा—पु. (ना व) बांस; वेळू; कळक [सं. वंश] बासिंग, बासिंगबळ, बासिंगकार, बासिंगी—बासिंग इ० पहा.

बासीउलटी—झी. आदल्या दिवशींचे न पचलेले अन्न सकाळीं ओकून पडणें; अजीर्णाचें सकाळीं होणारी वांती. [बासें]

बासुं (सु-सं) वी—झी. दूध आटवून त्यांत साखर व वडाम, पिसते इ० असाला घालून केलेलें पेय.

बासूट—वि. (व) बासट पहा

बासें, बासा—वि. १ शिळें (अन्न). २ (कों) कोमेळलेले (फूल) [हि. बासी; सं. वस्=बास]

बासकळ—वि. १ (गो.) (प्र) बाळकळ. २ खोटा; खोटे बोलणारा. [बाळकळ] ३ खाणें-सकि. (माण.) मांस खाणें.

बास्ता—क्रि. (व) नंतर; मग. ' अगोदर जेव बास्ता फिरावयास जा. '

बाह, बाहा, बाही, बाहे—झी. बाहु; हात. ' आदिशून्य तरोनि जावें । केउतें बाहीं । ' -झा १० १७८ [सं. बाहु]

बाह(हा)णें—सकि. १ (काव्य) बोलावणें; हाक मारणें ' धेनुवत्सें तुला बाहती माधवा । ' -सुपाळी. २ -अक्रि. आरोळी मारणें, वेंणें; आवाज करणें; ओरडणें. ' तब कोकिला बाहती सुंदर । ' [सं. आह्वान; वि+आ+ह=हांक मारणें]

बाहणें—सकि. पेलणें; बाडणें. ' मत्स्ययंत्र गगनोदरी । धनुष्य बाहनि भेदन करी । ' -मुआदि ३९. ८०. [सं. वह=वाहून नेणें]

बाह(बाह)ार—वि. ७२ ही संख्या. [सं. द्विसप्तति]

बाहवार-दारी—विप्र. बाहीदार व बाहीदारी पहा.

बाह्वाल—क्रि. (ना.) निदान; पण; परंतु 'तें सोनें, बाह्वाल पितळ तरी असेलच.' [?]

बाहरी—स्त्रीवि. बहर, बहरी, बहारा.

बाहलकवन—वि. मानेच्या दोन्ही बाजूस आयाळ असलेला (घोडा)

बाहला—पु. दूध काढण्याचे वेळीं गाईचे पाय बांधण्याची दोरी; आला. (किं० घालणे; बांधणे; लावणे) 'स्वये वासंत गाय दुहितां। बाहला न लगे सवेया।'—एमा २९ ९९७ [बाहु]

बाहवा—पु. एक औषधी झाड याला पिबळीं फुलें व हातभर लवीच्या काळथा शेगा येतात शेगातील मगज काळा व चिकट असून औषधी आहे झाडाची सालहि औषधी व कातडी कमावण्याच्या उपयोगी आहे. —ज्ञाको (वृ) १०० [सं आरम्भ]

बाहवा—ये **पंचक**—न. काढयात वालण्याची बाहवा इ० पाच औषधे.

बाह(हा)ळ—स्त्री. उपरणें, पासोडी इ० अंगाभोवतीं गुंडाळून डाव्या खायावर त्याचा शेवट घण्याची पद्धत (किं० घेणे; घालणे; टाकणे). (देशावर बाहळ घेणे—टाकणे याचा अर्थ पांघरणें असा करतात). [स. बाहु]

बाह(हा)ळ—पु. विस्तार. 'तो गीतेचिया बाहळीं। वेदबीज गेले पाहळीं।'—ज्ञा १८.१५११. —वि. १ पुष्कळ २ तापवून पातळ केलेले (तूप, काकवी, मध इ०). [स. बह्] **बाह(हा)ळणें**—अकि. बाहळ किंवा उष्णतेने पातळ होणे, द्रवरूप होणे.

बाहळा—वि. बाहा; अंगावर टिपेक किंवा पेट असलेला (बैल, कुत्रा).

बाहाकणें—अकि. (महानु) स्फुरणे, अरून राहणे 'बाहा काति आणु आणी परिसळीं।'—दाव १५९.

बाहाड, बाहाण, बाहाणा, बाहाणें, बाहात्तर, बाहदूर, बाहादूर, बाहार, बाहाल—बहाड, बहाण इ० पहा

बाहाला, बाहावा, बाहावापंचक, बाहाळा—बाहला, बाहवा, बाहवापंचक, बाहळा इ० पहा.

बाहारी—स्त्री. (खा.) सुन.

बाहा(हि)ळी—स्त्री. १ साजुकपणा. २ महत्त्व. ३ अतिशयपणा; बाहुल्य; भर. 'तेथ सप्त पौळीं। रत्नतेजाची बाहाळी।'—शिष्ट ३२२. [सं. बहुल]

बाहिजु—क्रि. बाहेर. 'बाहिजु भीतरी ये दोन्ही नाही।'—ज्ञागा २९५. [बाहिर+उजु; सं. बाह्य+ऊजु] **बाहिजे**—क्रि. (महानु.) बाहेरील; वरचा. 'बाहिजे दृष्टी प्रियासुं। भीतसुं कुडा।'—ज्ञाप्र ७४९.

बाहिरी—स्त्री. व्यभिचारिणी स्त्री. [बाहेर] **बाहिरस्त्री**—वि. बाहेरी (जिटाळी). **बाहिरबाहिरा, बाहिरीबाहिरी**—

क्रि. परभारा, बाहेरचेबाहेर. 'काटियां कांटी झाडावी। बाहिरी-बाहिरी।'—शिष्ट ४९४. **बाहिरभूमिस**—क्रि. शौचास, परसाकडेस 'तंव तो तपोधन मात्रा टेउन। बाहिरभूमिस दुरि गेला।'—पंच १.२८

बाही—स्त्री. १ (खाद्यापासून मनगटापर्यंतचा) संबंध हात. २ अंगरुखाचा हात; अस्तनी. 'रक्तवर्ण भिजली बाही।'—ऐयो १६१. ३ दाराच्या चौकटीचे दोन बाजूचे दोन उभे खांबे. 'दारापासीं येवोनि त्वरित। बाह्यासी लाविले दोन्ही हस्त।'—महिकथा ५ २३ ४ बाजू 'कुंचे ढळती दोही बाही।'—तुगा २७८ ५ (व.) मत; बाजू. 'आमच्या बाहीं तो मेल.' **० वेणें**—खांदा वेणें, मदत करणे; हातभार लावणे. **० धरण्याची लाज धरणें**—आश्रयास आलेल्यांचे धर्मबुद्धीने रक्षण करणे; त्याची बाजू घेण्यांत अस्मिमान धरणे **बाह्या थापटणें—पिटणें—मारणें**—लढण्याला तयार असल्याबद्दल दंड थोपटणे; कुस्तीला तयार असणे **बाह्या (बाही) फुरफुरणें—फुरारणें—उसासणें—उडणें**—अंगांत लढण्याची खुमखुमी येणे. मारामारीला उत्सुक असणे. **० दार**—वि. १ प. ठीराखा; मदत करणारा; बाजू घेणारा २ हमी घेणारा; जामीन होणारा, राहणारा. **० दारी**—स्त्री १ मदत; पाटिवा २ जामिनकी, हमी, जिम्मेदारी (किं० करणे). **० दुदुट्ट**—पु १ चोळीच्या बाह्या होण्याइतका खणाचा किंवा कापडाचा तुकडा २ चोळीच्या दोन्ही बाह्या, अस्तन्या. **० बळ**—न मनगटातील ताकद, शरीरसामर्थ्य; बाहुबल

बाही देणें—(खा.) पीक कोळपून काढणे. **बाहीचा वसूल**—पु गांवबसुलाच्या, पोत्याच्या रकमेपेक्षा खजिन्यात अधिक येणारी रक्कम. यांतूनच पाटोल व कुलकर्णी यांचे पगार देत असत

बाहीर—क्रि. बाहेर [सं बाहिः] **बाहु**—पु १ संबंध हात; भुज २ वरचा हात; दंड ३ सरळ-रेषानी बनलेल्या आकृतीची बाजू; बहुकोणाची बाजू ४ काटकोन त्रिकोणाचा पाया ५ भुजशब्द अर्थ ५ पहा ६ (नृत्य) खाद्यापासून मनगटापर्यंतचा भाग. नृत्यामध्ये बाहुच्या योगाने केले जाणारे पुढील दहा अभिनय सांगितले आहेत—१ अधोमुख, २ ऊर्ध्व—संस्थ, ३ त्रिभुज, ४ अंचित, ५ अपविद्ध, ६ प्रसारित, ७ स्वस्तिक, ८ उद्देष्टित ९ मंडलगति व १० प्रष्टानुसारी. [सं.] **० ज**—पु. क्षत्रिय. 'प्रभु बाहुजकुलमणि।'—आय २८. [बै. 'बाहूराज्यः कुतः।'—ऋग्वे १० १०८.] **० वंड**—पु. १ वरचा हात; दंड. २ संबंध हात. 'हीरागदं शोभत बाहुदंडी।'—साख ८.५५२. [सं.] **० बल**—बळ—न. शरीरसामर्थ्य; मनगटातील ताकद—शक्ति; कपट, मंत्रतंत्र युक्ति इ० निरपेक्ष केवळ शारिरिक शक्ति. [सं.] **० भूषण**—न. देवांत बांधण्याचा अलंकार. [सं.] **० मूल**—न. साक; काख; बळोटा.

[सं.] ०युद्ध-न. द्वंद्वयुद्ध; मल्लयुद्ध; कुस्ती [सं.] ०वट-न. १ हात. -शर २ देवावरील दागिना 'बाकि, बाहुवटे, बाजुबंद, बाळी ।' -आपू १८. ०वीथी-न. बाहुबल [सं.] ०स्फुरण-न. बाहुनां स्फुरण चळणे; हात शिवशिवणे (युद्धाकरता इ०). [सं.] बाहुटा-टी-पुन. १ बाहुमूला (खाके)पासून कोपरापर्यंतचा हात २ खांद्याच्या सांध्याचा भाग, बखोटा. ३ श्रियांचे एक बाहुभूषण; वांकी बाहुळा-१ (राजा) बखोटा; बाव्हळा; बाहू-३ हात; भुज (अशुद्ध) बाहुशांबी-श्री द्वंद्वयुद्ध; कुस्ती. 'तुम्ही बाहुशांबी घेतां म्हणोन।' -ह १९.१४० बाहू-फुगणे-(एक शौर्याचे लक्षण) हात फुगणे. बाहे-३ १ बाहु; हात. 'सप्राणे आफळली बाहे।' -उषा १४१९ २ (ल.) आधार. 'मोहनि श्रदेची बाहे।' -ज्ञा १०४१४

बाहुटा-३ निशाण; ध्वज; पताका [हि.]

बाहुला-३ १ कापड, लाकूड, माती यांचा बनविलेला पुतळा; पुरुषाची प्रतिकृति (विशेषतः मुलीच्या खेळण्यांत), भावला २ बुजगावणे. 'कां तुणाचा बाहुला । जो आगरामेरे ठेविला । तो साचकि राखिता कोल्हा । मानिजे ना ।' -ज्ञा १८.४३८ बाहुली-श्री. १ पुतळी. खेळण्याची भावली २ डोळ्यांतील पुतळी डोळ्यात दिसणारे प्रतिबिंब; त्या प्रतिबिंबाची जागा. ३ मोटेचा चाकदांडा ज्यावर बसविलेला असतो ते दोन खांबे; गुटली ४ (ब.) तसवी. [वे बाहुली, बाहुली] ०देणें-दुष्कृत्य करण्यास प्रवृत्त करणे; दुष्कृत्यास प्रोत्साहन देणे. बाहुलें-न. बाहुली अर्थ १ व ३ पहा बाहुलेंभोरीप-३ वळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ करणारा मनुष्य. बाहुलेभोरीप-न. कळसुत्री बाहुल्यांचा खेळ

बाहुलें-न लक्षांतील बाहुलें; बाहुलें 'आला मंडपि भूपती मग त्वरे तें बाहुलें निर्मिलें.' -अकक २ अनंत, सीतास्वयंवर ९९.

बाहुल्य-न. विपुलता; समृद्धि; अतिशयता [सं.]

बाहेजमा-श्री. उपन्या लोकांवर बसविलेला कर; खेड्यांतील मूळचे रहिवासी नव्हत अशा लोकांवर बसविलेला कर [सं बाह्य=बाहेरील, परकड+अर. जमा]

बाहेर-किवि. १ आंतल्या बाजूहून भिन्न ठिकाणी; आंत नव्हे असं. उदा० घराबाहेर. २ विशिष्ट देश-काल-मर्यादा उल्लेखन; शिवाय; वेगळा. उदा० महिन्याचे बाहेर; शिरस्त्याबाहेर. ३ लोभेन आपल्या नवऱ्यासंबंधी वोलतांना योजावयाचा शब्द. 'बाहेर सांग की जेवायाचें झालें मांडे.' याच्या उलट नवरा जेव्हा आपल्या पत्नीसंबंधाने बोक्तो तेव्हा तो घगत हा शब्द वापरतो [सं बहिस्; प्रा बहिरो; म. बाहिर बाहेर । म्हू० बाहेरचे शत्रू पुरवतात पण घरांतील भेद पुरवत नाही -टिळे १३६. (बाप्र) ०करणे-विकून टाकणे; काढून टाकणे. दूर करणे (जिप्त, माल-

मत्ता इ०). ०काहणें-हृदयार करणे 'दाहिजे प्रजळती वैरी चिंतिती आन। बाहेर काहिले।' -वमा ४ ०जाणें-१ (श्रियांच्या भाषेत) लपवीला जाणें २ परसाकडे जाणें, बहिर्दिशेस जाणें. ०निघणें-पडणें-निवारित स्त्रीने आपला नवरा सोडून परपुरुषाकडे जाणें, घर सोडणें, गृहत्याग करणें. ०वसाय्यास जाणें-१ मित्राच्या घरी बसण्याकरतां जाणें २ शौचास जाणें; बहिर्दिशेस जाणें. सामाशब्द-०कोट-३ १ बाहेरील तट किंवा किष्ठा; आंतल्या तटाच्या बाहेरील तट २ आंतील तट व बाहेरील तट याच्या दरम्यानची जागा. ३ किल्ल्याच्या बाहेरील प्रदेश. ०ख्याल-३ रंडीबाजी; बहिर्ग्येसन [फा खियाल] ०ख्याली-श्री. व्यभिचार, रंडिबाजी -वि. १ छिनाल; रंडिबाज; बदफैली; व्यभिचारी २ बाहेरचा नाद-छंद-चटक-तलय-व्यसन-वेड-संबय असलेला ०गांव-पुन मोठ्या गावाच्या बाहेर असलेला लहान गांव, उपग्राम ०चार-३ स्वाराचार; रंगेलपणा; बदफैली-वृत्तीनें राहणे. घरचाराच्या उलट. ०चारी-वि स्वच्छंदी; रंगेल; घराबाहेर स्वैर वागणारा; रांढवाज ०चाल-चाली, बाहेरची चाल-श्री. ज्योतिषशास्त्रविषयक वेळ, काल. नक्षत्रांची विशिष्ट संज्ञा सूर्य नक्षत्रापासून चालू नक्षत्रापर्यंतच्या सात सात नक्षत्रांचे गट करून त्यांतील पहिल्या चारांस आंत चालीचीं आणि पुढील तिहीस बाहेर चालीचीं नक्षत्रे म्हणतात आंतचाल पहा ०बहटा-३ नाण्याची वेवबंध करताना मिळालेला फायदा (याच्या उलट आतबटा=नुकसान) : नाण्याच्या अदलाबदलीच्या वेळीं यावयाची वटणावळ. ०मि (भी)तर-किवि. बाहेर किंवा आंत: बाहेरील बाजूस किंवा आंतील बाजूस; आंतबाहेर; कोठेहि किंवा कोणत्याहि ठिकाणीं. 'तो घोडा कोठे बाहेरभितर असेल त्यास शोधून आण.' [हि] ०मुक्ती-श्री वाद्यशोभा, वेखावा; बहिरंग -वि बाहेरून डोल करणारा. 'तुका म्हणे बाहेरमुदी । आहाच गोविंदी न सरती ।' -तुगा २८८० [सं. मोद=आनंद] ०रव, बाहेररव, बाहेररवसा, बाहेरवासा-३ बाहेरची बाधा पहा ०वाटेची असणे-व्यभिचारी, बाहेरच्याली असणे 'तारा बाहेरवाटेची आहे' -हृषप, शांक्तीमूठ १२८. ०घार-न. (राजा.) बाहेरील आभार; बाहेरील बाजू, प्रवेश, आंगण. [बाहेर+आवार] ०घारा-किवि (राजा) (घराबाहेरील किंवा आवाराबाहेरील) मोकळ्या जागेत-आंगेर; बाहेर [बाहेरवार] ०सघडी-श्री. बाह्यदृष्टि. 'हेचि पहाययालागीं । नावेक वोलिलों बाहेरसवडिया भेगीं ।' -ज्ञा १०३२६ -किवि. बाह्यत; वरपांगी. बाहेरचा-वि. १ बाहेरील बाजूचा; बाहेरील २ परका; तिन्हाईत; कुटुंबातील नसलेला (नैकर इ०). ३ हलक्या जातीचा (अस्पृश्य. महारमांग, भंगी इ०) ४ म्हावीर (ब्राह्मण विधवा श्रियांच्या भाषेत). बाहेरचा छंद-नाद-३ रंडीबाजी. बाहेरची-वि (बायकी)

बिटाळशी (कि० होणें; वसणें). बाहेरची पीडा-क्षी. उपदेश, द्वेष आहे. ' [बाह्य+आकार] बाह्योपचार-पु. (वैद्यक) पोटांत गर्मीचा रोग बाहेरची बाधा. बाहेर बाधा-क्षी भूतबाधा, न घेतां शरीराला बाहेरून करण्याचा इलाज, औषधयोजना [सं. भुतानें, पिशाच्यानं इ० सपाटणें. (कि० लागणें; होणें, असणें). बाह्य+उपचार]

बाहेरचें-न. (बायली) भूतबाधा बाहेरला, बाहेरील-वि. बाह्या—(महातु) बाहुबळ, बाहु. 'मोक्षाचा बाह्या मेला।' १ बाहेरचा पहा. २ पृष्ठभागावरला बाहेरली, बाहेरली पीडा-
—भाए ११ [सं. बाहु]

बाह्या—पु. इग्या, पखवाजाची; धुमाची बाजू; धुमाडा; हा बाव्या हातानें वाजवितात म्हणून यास हें नांव पडलें हा लंकडी किंवा बहुधा तांब्या-पितळेचा असतो. वरचें मोकळें तोंड कातड्याने मढविलेले असून त्यावर तसुभर व्यासाची वज्रुंदाकार शाई घातलेली असते. [हिं. बाह=डाबा; सं. वाम, हिं. बाय]

बाह्य—पु. बाह्या पहा.
बाळ, बाळक—न. १ बालक; लहान मूल. २ -पु मुलगा; शिशु. 'जसा वाराचा चपळ बाळ बापोंन.'—मोभीष्म ११ ६९. -वि १ लहान; अल्पवयी. २ मूर्ख. 'पडित न गमसि जरि बहु पाडित्यहि करिसि दिससि बाळ मला.'—मोक्षणे ४१ १८. ३ अज्ञान. 'नुमजे बाळासि किमपि ...।'—मोमोसल ११. [सं. बाल=मूल; बाल+क=बालक] म्ह० असतील बाळ तर फेडतील काळ ० आंवा-पु कच्चा किंवा हिरवा भावा. ० कडू-डू-न १ लहान मुलाना किराईत वगैरे कित्येक कडू औषधें (विशेषतः सकाळीं) उगाडून पाजतात ते; घुडी. २ (ल.) लहानमणी मिळालेले शिक्षण किंवा वळण. बाळकडू असणें-उपजत प्रवृत्ति किंवा गुण असणें; गोडी असणें. 'कोळ्याच्या मुलाना पोहोण्याचें बाळकडूच असतें.' बाळका-पु. गोसाव्याचा शिष्य [बालक] ० फ्रीडा-क्षी लहानमणीचें लहान मुलाचे खेळ. [सं बालकीडा] ० खुंटा-पु. केळीच्या खुंटास नवीन फुटणारा कोंम; मोना. ० गळा-पु. लहान मुलाचा बारीक आवाज, न फुटलेला आवाज. ० गुंडा-पु. बालगुंडा पहा. ० गोपाल-पु.अव. १ (कृष्णाचे खेळ गडी, गवळ्याचीं पोरें यावरून). लहान मुलें; लहानमोठीं एकत्र जमलेलीं मूले. २ एकत्र जमलेलीं गावातील लहानथोर माणसे. 'महाराज, हे सर्व बाळगोपाल मिळाले आहेत. त्याजवर आपण दया करावी.' [बाळ+गोपाल=गवळी] ० चरित-त्र-न. लहानपणचें चरित्र; बालकीडा. [सं.] ० छंद-पु. लहान मुलानें घेतलेला चाळा, हट्ट. [सं.] ० टोळ-पु. लहान व हिरवा टोळ. ० टोंक-ढांक-पु. वगळा. ० ताड-पु. नर जातीचा ताड. यास फळें येत नाहीत ० वशा-क्षी. बाल्य; बाळपण; बाल्यावस्था. 'लोपली उषधे बाळवशा।'—झा ६.२६०. [सं.] ० व्रांत-पु.अव. लहानपणचें किंवा पहिले दांत; दुधाचे दात ० दृष्टि-क्षी. ताळण्यातील बारीक व लांबची वस्तु जिनें दिसते अशी दृष्टि; जोमदार दृष्टि. [सं.] ० पणचें लोणी-न. पहिल्यानें व्यालेल्या गाईच्या किंवा म्हशीच्या दुधावरील लोणी. ० परबेदी-पर-

बाहो—पु. बाहु, हात.

बाहोला-ली-लें—बाहुला इ० पहा

बाह्य—पु. १ इंद्रियगम्यविषय; बाह्यविषय; जडद्रव्य 'जयातें बाह्याची भाषा । नेणिजेचि निःशेष ।'—झा ५.१२०. २ इंद्रिय. -वि. बाहेरील; बाहेरचा. (बाह्य शब्द उत्तरपर्वी येऊन बाहेरील, पलीकडचा, विषय नसलेला इ० अर्थी याचे इतर पुष्कळ समास होतात. उदा० आचार-इंद्रिय-पंथ-जाति-धर्म-रीति-लोक-विचार-शास्त्र-संप्रदाय-विधि-व्यवहार-प्रमाण-बुद्धि-ज्ञान-बाह्य). -क्रि. बाहेरच्या बाजूस. 'नाना परींच्या घेतल्या धुंधी । तरी अंतर-दोभा बाह्य फाकती।'—एरुव १५.२७. [सं.] ० गोळ-वि ज्याचा पृष्ठभाग गोल असून बाहेर आलेला आहे असा. याच्या उलट अंतर्गोल. ० प्रयत्न-पु. शब्दोच्चार करण्यात पूर्ण शब्दोच्चार होण्याची-बागिदरियाची क्रिया. यात एकंदर श्वासाच्या होणाऱ्या दोन मोठ्या क्रियापैकीं दुसरी-ओठाबाहेर काढिदरियाचें निरनिराळें अकरा प्रयत्न आहेत. आभ्यंतरप्रयत्न पहा. ० लांग-न. (गो) बाह्याम. ० बटें-क्रि. बाह्यात्कारी. [प्रा] ० स्थिति-क्षी. (एखाद्या वस्तूची, बाबीची) बाहेरील स्थिति, अवस्था. [सं.] ० स्फूर्ति-क्षी. बाहेरील वस्तूचें अस्तित्व समजण्याचें ज्ञान; बाहेरील वस्तूचा भास; बाह्यज्ञान. 'बाह्यस्फूर्ति मावळली।'—एरुव १८७. [सं.] बाह्यात्कारी-क्रि. १ बाहेरील बाजूस; बाहेरून. २ (ल.) उघडपणें; मोकळेपणें. ३ बाह्यतः; कवर; दिसण्यांत वरपाणीं (मनापासून, प्रामाणिकपणें नव्हे असें). 'हे दोघे बाह्यात्कारी गोडीनें बोलतात परंतु आंतून

वशी-परवशी-की. बालपरवेशी पहा. **०पाठ-पु.** लहानपणी शिकलेली विद्या; लहानपणीची शिकवण. [सं] ०फूट-न १ बाळआंबा. २ रुपया इ०कांस असलेली बारीक चीर. **०फोक-पु** (नाजूक किंवा कोंवळी कांदी यावरून) तरण; तरणाबांड, आडवाप्या **०बघ-बोध-वि.** बालबोध पहा. **०बंदू-न** बाळबोध, देवनागरी लिपी. **०बोध किष्ठा-पु.** (ल) उदार धोरण. 'मी मुंबई इलाख्याचा कारभार चालवितां.. एल्फिन्स्टन यानी चालून दिलेला बाळबोध किष्ठा बघवीन.' -टिळे १४३६ **०बोध वळण-न.** साथी रीत; जुनी, सनातनधर्माची रीत. **०बुद्धि-की** मुलाची बुद्धि -वि. पोरवट समजुतीचा. अज्ञानी, पोगबुद्धि; लेकबुद्धि **०बेल-न.** वेलाचे कोंवळे फळ. **०ब्रह्मचारी-भाषा-मित्र-इ०** बालमन्ये पहा **०भिकारी-पु** जन्मापासून भिकारी. याच्या उलट गर्भश्रीमंत **०भूक-की.** (मुलाची भूक यावरून) वरचेवर, घटकेघटकेला लागणारी भूक. **०भोंक-न.** १ बगळा; बाळढोक. २ (ल) लांब मानेचा इसम; लाब-मान्या. **०भोग-पु.** १ प्रातःकाळची पूजा झाल्यानंतर देवाला अर्पण केलेला उपहार. २ (यावरून ल) लहान मुलांचा सकाळचा फराळ. ३ अशा नैवेद्याचे किंवा 'फराळाचे पदार्थ. (किं० वेणें; करणें). ४ (सामान्यतः) हिस्सा; बांटा; भाग. (किं० करणें). **०मति-की.** अज्ञान 'रत्ने म्हणोनि भरि इंगळ जेवि खोळे. चे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे.' -आपू २९. **०मायणी-की.** गावीच्या बाकाच्या आंतील बाजूचा वस्तु. आतील वसवी; कणा आखरीत अक्षम करण्याची लोखंडी चाकी(माण) बाळमादनी **०मुकी-की.** १ मेजवानीच्या किंवा फराळाच्या वेळी गुपचुप वानगी म्हणून राखून ठेवलेला एखादा जिनस किंवा घास २ असा राखून ठेवलेला नसेल त्यास दंड द्यावा लागणें किंवा दिलेला दंड (किं० लागणें). **०मुंज्या-पु.** लहानपणापासून मुंज्या; मोठा झाला असला तरी अविवाहित किंवा ब्रह्मचारी असलेला मनुष्य. **०रंडा-रंड-विधवा-की.** बालरंडा पहा **०राजा-पु** पुंड, धोट किंवा दांडग्या मुलाला लाडिकणें लावण्यात येणारा शब्द. [सं] **०लेणें-दगिने-न.** लहान मुलाच्या अंगावर घालावयाचे बिंदली इ० दगिने. 'विषयाचें बाळलेणें.' -शिशु ९२. **०वादी-की** १ सकाळचा अल्पोपहार, न्याहारी; बाळभोग. (किं० शोकणें; चढविणें; करणें; खाणें; होणें) २ बाटा; भाग; हिस्सा. **०वैद्य-पु.** लहान मुलांचा वैद्य. **०दाब्द-पु.** लहान मुलांसारखे बोलणें, आवाज, उच्चार. 'बाळशब्दें खेळवील तनुजाला।' **०शिर्-न.** (कों.) बाळतिणीला तिच्या मुलाकरिता धर्माथे दिलेले दूध, भांडी व इतर आवश्यक वस्तू इ० [सं. बाल+क्षीर] **०सर-स्वती-की.** बालसरस्वती पहा. **०सखत-की** (बायकी) लहानपणापासूनची सवत. [बाल+सं. सपत्नी] **०खार-वि.** १

लहानपणापासून घोड्यावर बसणारा. २ (ल.) लहानपणापासून एखाद्या शास्त्रांत किंवा उद्योगधंद्यांत प्रवीण असलेला; जन्माभ्यास असलेला. **०हिरडा-हरडा-डी-हृत्की-पुकी.** बालहरीतकी; कोंवळा बाळविलेला हर्बा; हे एक औषधी फळ आहे. बामारी-हिरडा पहा. [सं. बालहरीतकी] **बाळांबा-पु** बाळआंबा पहा. **बाळाभ्यास, बाळाभ्यासी-बालाभ्यास, बालाभ्यासी पहा.** **बाळामराई-की.** आंग्याच्या लहान झाडांची बाग. [बाळ+आमराई] **बाळायसी-वि.** बाळ; लहान. 'त्या बाळायती गोपीतं. हरिले दैत्य वेणें तेणें।' -रास २.३६०. **बाळेमीक-न.** बाळभोक; बगळा. **बाळेभोळे-वि.** अज्ञ आणि भोळसर. 'माया पुस्तर शास्त्रप्रसिद्धी तेथे बाळेभोळे स्थूल बुद्धी।' -एभा ३.२२४. **बाळोपचार, बाळोपचारी-बालोपचार-री पहा.**

बाळकी-की. (गो.) उचकी.

बाळकें-न. १ छाया. २ प्रतिबिंब. -मनको [प्रा]

बाळगण-की (मुलें, गुरेंदोरें इ०कांचे) पालन; जोपासना.

[बाळगणें] **बाळगणा-वि.** (राजा.) लहान मुलाची किंवा गुरांवासरांची काळजी घेणारा; लहान मुलाचा संभाळणारा.

[बाळगणें] **बाळगणावळ-की** मुलें, गुरें इ० बाळगण्यावदलयावा लागणारा पैसा, मजुरी. **बाळगणें-सकि.** १ संभाळणें; बाळविणें; काळजी घेणें; पालन करणें २ राखणें; पदरी ठेवणें; आश्रय देणें

(सैन्य, परिवार इ०स) ३ धरणें; राखणें; जवळ असणें; ठेवणें (अभिमान, गर्व, कर्ज इ०). 'तो विद्या बाळगतो.' 'पैका असून कर्ज कां बाळगतां?' **बाळगोल-की.** १ (कों) मुलें, गुरें इ० संभाळण्याचें काम किंवा कष्ट. २ (ल) जी संभाळण्याची जबाबदारी आपणावर आहे व जी संभाळण्यात फार धम व घास होतो अशीं मुलें किंवा गुरें इ० समुच्चयानें

बाळगुंडा-बालगुंडा पहा.

बाळणें-सकि. (कापडाचें दुकान) विकलेली वस्तु विकत घेणाऱ्याला देणें; त्याच्या स्वाधीन करणें; विकणें.

बाळणें-सकि. (व) जाळणें (कापूर, उद, उदबत्ती, राळ इ०.) [यु.]

बाळणें, बाळंदा-नपु. (गो. कु.) देवळासमोरील मंडपाला दोन्ही किंवा चारी बाजूनीं वसण्याकरतां केलेला चिरेबंदी कक्षा; बलाणी. यावर मतमासकरी बसतात.

बाळंत-की. १ तुकती प्रसूत झालेली की (किं० होणें). २ (व.) आपली काजील काळजी घेणारा मनुष्य; स्वतःचें नेहमीं कोडकौतुक करणारा इसम. 'आली बाळंत डोकें गुंडाळून.' [सं. बालवती] **०काढा-पु** बाळतिणीस वैद्यकांत सांगितलेला दाययाचा काढा. **०खोळी-की.** बाळंत होण्याची खोली; ज्या खोलीत बाळंत की असते ती खोली. **०खर-न.** १ ज्या खोलीत किंवा घरांत की

बाळंत झाली आहे त्याला सोडेर फिटपर्यंत (दहा दिवस) म्हणतात. २ बाळंतबोली. ० चुडा-प. बाळंतिणीचा सोडेर फिटल्यानंतर तिला भरावयाच्या बांगड्या. ० निब-प. निबाची एक जात; कडु निब. ० पण-न. १ प्रसूति. २ बाळंतिणीची चाकरी; सुत्रपा. ३ (ल.) एखादे कार्य होऊन गेल्यावर त्यासंबंधी पुढे करावयाची व्यवस्था. ० बोळ-प. काळा बोळ; हा एका झाडाचा बाळलेला शिक असून बाळंतिणीला देतात. बाळंत(ते)र, बायंटेर-पुन (गो.) बाळंतपण. बाळंत रोग-प. बाळंतिणीस होणारा क्षयरोग; सुतकारोग. याची लक्षणे:-ज्वर, अतिसार, ग्लानि, शुळ, अशक्तपणा इ. हा रोग कष्टाध्य आहे. ० विडा-प. बारशाला किंवा त्यानंतर बाळंतिणीस तिच्या इष्टमित्रांनी, मातेबाईकांनी याव याचा विडा, ओटी, खण, कुंची, बाळलेणे इ. ० शोप-शोप-ली. शेपेचा एक प्रकार; यापासून औषधी तेल निघते ही स्निग्ध व गोड असते. पानयरी, जंत व मूळव्याध या रोगावर व बात-कफावर उपयोगी आहे. [सं. शतपुष्पिका; हि. सोयासोयेके बीज] बाळंतीण-ली. सुकतीच प्रसूत झालेली स्त्री, बाळंत बाळं(ळां)ते. बाळवते-नभव. बाळंतिणीच्या मुलाची आणि तिची वस्त्रे इ. ० त्रिभुवनपाळा बाळात्याचे पांघरवीचे लुगडे बो । -मध्व २३

बाळंदा-धा-प. १ मुलें बाढविण्यांत, त्यांची जोपासना करण्यांत भोग्या लागणारा हर एक प्रकारचा त्रास किंवा काढाव्या लागणाऱ्या खस्ता. २ हर एक प्रकारचा त्रास देणारी मुलें, गुरें, बायका इ. खटले, ३ लहान मुलांचे लेणे; अंगावर घालण्याच दागिने. [सं. बाल+धा=धारण करणे]

बाळविड-न. (तेजा.) केळीचे काल. [का. बाळेदिड; बाळे=केळें+दिड=काल]

बाळवी-वि. बैल किंवा गाय यांच्या कातड्याचा (जोडा). याच्या वलट म्हसरी. ० जोडा-प. उंची जोडा; अधोडी जोडपाहून उच्च प्रतीचा जोडा.

बाळ(ळी)बुगडी-ली. दागदागिन्याबद्दल व्यापक अर्थाचा शब्द. बाळी व बुगडी.

बाळंबोळ-किवि. तोंडोतोंड; कांठोकांठ; पूर्ण माप भरून. (किं० घालणे; भरणे; भोजणे; मापणे).

बाळवण-सकि. (व.) चोरणे. 'आमचें पुस्तक कोणीतरी बाळवले.' [फा. बाला]

बाळवर्गा-ली. बेलवर्गा पहा.

बाळसंतोष-प. भिकाऱ्यांचा एक वर्ग किंवा त्यांतील एक व्यक्ति. हे भिकारी बाळसंतोष हा शब्द मोठ्याने म्हणून जुने करुन माणतात. यांच्या अंगावर नाना रंगाचीं वस्त्रे असतात 'बाबा बाळसंतोष, बाबा बाळसंतोष, नाम चेतां हरती दोष ।' -दावि ५०१. [सं. बाळ+संतोष] (बाप) उचडाबोडा बाळ-संतोष-वि. १ निर्धन. २ व्यास कोणी मागेपुढे माही असा.

बाळसांगाडा-प. (मळबिया) आपल्या एका पायावर जमिनीवर असलेल्या जोडिदाराचा घोटा धरून पाय उचलून आपला पाय जोडीदाराकडील पायाच्या आंतील घोट्याकडील बाजूने घालून जोडीदाराच्या पायाचा पंजा आपल्या जगाड्यांत धरून व आपला गुडघा जमिनीवर टेंकून जोडीदारास मारणे. [बलसांग=माणसाला जोराने दाबून अडकवून ठेवणे, यावरून झाला असावा]

बाळसे-न १ मूल साधारणतः एक वर्षांचे होईपर्यंत त्याच्या अंगावर दिसणारी पुष्टा; तान्हा किंवा लहान मुलांचा गुनगुबीत पणा; लडपणा. (किं० घेणे; येणे) 'ऐसें लेकसं एक प्रसवली हे वेख । जयाचें तिन्हीलोक । बाळसें गा ।' -ज्ञा १४.१०६. २(ल.) टवटवी; तजेला; नवीनपणा; काति (तारण्याची किंवा बाल्यावस्थेची) [बाळ] ० दार-वि गुटगुटीत; गुनगुबीत; लड; बाळसे घेतलेला; गोंडस.

बाळसावणे, बाळसणे-अकि. १ गुनगुबीत होणे, लड होणे; बाळसे येणे (तान्हे किंवा लहान मुल). २ (विशेषतः बाळसणे) माता होणे; (ल.) मूल होणे. 'बाळसलीस आतां पोरपणा करूं नको.' ३ (विशेषतः बाळसणे) पोरकटपणा करणे, मुलाप्रमाणे पोरकटपणाचे बाणणे [बाळसें किंवा बाल]

बाळा-ली. बाला; तरुण स्त्री, नवतेंच लग्न झालेली लहान मुलगी; तारण्यावस्थेस पूर्ण आली नाही अशी स्त्री. 'जैसें न सांग णेवरी । बाळा पतीसी रूप करी ।' -ज्ञा १५.४६८. [सं. बाला]

बाळा-प. बैलाला लडिवाळपणाने किंवा प्रेमाने लावण्यांत येणारा शब्द [बाल] बाळ्या हाकणे-मारणे-देणे-धावणे; पळणे; (मोटकरी मोट भरली म्हणजे बैलानीं ती ओढावी म्हणून बाळ्या असा खुणेचा शब्द उच्चारतो त्यावरून-मोल.) बाळा हाकणे (म्हणजे फसवून पळून जाणे हा शब्द) व बाळा हाकणे हा शब्द एकच असावा.

बाळा-ली.अव. धुदैवते. 'जाखमाता मायराणी । बाळा बगुळा मानविणी ।' -दा ४.९६.

बाळा-प. कानाचे चाफ्याचे भोकांत घालण्याचा चंद्रकोरी आकाराचा, दोन्ही बाजूनीं रत्नजडित असा पुरुषाचा दागिना.

बाळो-वि. बाहूळा; बांडा; तांबड्या अगर काळ्या रंगावर दुसऱ्या रंगाचे पटे किंवा ठिपके असलेला (बैल, गाय इ.)

बाळो-प. (गो.) शाई अगर कोणत्याहि पातळ रंगाचा थेंब अगर ठिपका.

बाळो-प. (गो.) एक प्रकारचा मासा; (कळीचे) पिल्ल.

बाळांडचे-बाळांदप-सकि. (गो.) ओलाढगे.

बाळांत घर-चुडा-निब-पण-बोळ-रोग-विडा-शोप-शोप-बाळांतीण बाळंते-बाळंत. बाळंत घर. पहा. म्ह० बाळांतीक बैजीण ही जायच. =बाळंतिणीला सुत्रेण ही पाहिजेच.

बाळांदर—न. (गो) झाडावर राहणारा मुंगसासारखा प्राणी. हा कुशीस असलेल्या पातळ चामडीच्या योगाने पक्ष्यासारखा उडून जातो.

बाळाणेनसीं—किवि (महातु) सज्जामध्ये; ग्यालरींत; माडीवर. 'करुनि धृष्टाररचना । बैसली बाळाणेनी ।'—भाए ३७८. [सं. अल्लिद, आल्लिद]

बाळिंगा—पु तरणा एडका; मेंढा (विशेषतः झुंज खेळणारा) २ (ल.) जवान तरुण ३ (ल.) रूप मोठा दगड.

बाळी—स्त्री. (काव्य) कन्या; सुलगी; तरुण स्त्री. 'नेळ पाहसी भीमकवाळी ।'—एरुव ८ २७. [सं बाळा] **बाळी भोळी**—वि. भावडी 'तथे जावेत बाळीभोळी ।'—दावि २८१.

बाळी—स्त्री. कणभूषण, कानांतील एक अलंकार. ०. **बुगडी**—स्त्री. बाळयाबुगडया इ० बारीकसारीक दागिने.

बाळे—न. (राजा.) म्हातारचळ; म्हातारपणचें भ्रमिष्टासारखें किंवा मूर्खासारखें आचरण [बाळ] **बाळेणें**—अकि खुळा वणें; म्हातारचळ लागणें वेडा होणें; शोपेत वडवडणें [बाळे]

बाळेला—वि. वंडसर झालेला. 'शोधी वनीं, प्रभु गमे श्री-विरही जेवि वृद्ध बाळेला ।'—मोवन ११.५८. [बाळ]

बाळेणें—अकि. विस्तार पुष्कळ होऊन फळें कमी लागणें. (फळभाजी इ०स).

बि—अ. (कुण.) सुद्धा, हि. 'मी बि गेलें.' [सं अपि; प्रा. बि]

बिक—न. १ बळ; सामर्थ्य; शक्ति. 'गुणा सगुणपणाचें बिक । बहुवस एय ।'—झा १ ३८. २ सौंदर्य, शोभा. 'योवनभारभरें बिक दांठ । संपन्न योगलीळा ।'—दावि ११. ३ तेज; शोभा. —शर ४ डोल; ऐट 'हय रथ गज वहनादी उशर बसुनि मिर विसी बिक ।'—देप ६७. [सं. अभिख्या—भिख्या—बिक—राजवाडे]

बिकट—वि. १ कठिण, अवघड; (अनेक अर्थानीं. उदा० बिळा घेण्यास, डोंगर चढण्यास, काम करण्यास, चढा-हिशेच समजण्यास, गोष्ट घडण्यास इ०). 'बिकट वाट बटिवाट नसावी धोपटमार्गां सोडूं नको ।'—अफला ५९. २ त्रासदायक. ३ दुर्बोध. ४ अजिंक्य. ५ दुःसाध्य. ६ अयंकर; निकराची; रसाकतीची (दुःख, लडाई इ०). 'अमृतरायाच्या लोकांनीं । बिकट केली खणा-खणी ।'—ऐपो ८६. [सं. बिकट; तुल० का. बिक=घट+कट्ट=बाधणें, विकटट्ट]

बिक(के)ण—नस्त्री (गो. कारवारी) फणसाच्या गन्यांतील बी; फणसाची आठोळी; विंगट. [बीं]

बिकणी—स्त्री. (गो) वायंगणांत बी विस्फुरण्याची क्रिया

बिकलम—न. १ लेखक-कारकुनाकडून लिहविलेल्या पत्रावर शेवटीं यजमान स्वतः सहीबजा जी वार अक्षरें, २ व इ० काढतो

तें मालकाचें हस्ताक्षर. २ कधीं कधीं लेखाच्या, पत्राच्या शेवटीं लेखक हा शब्द लिहितात. —किवि बलमवार; तपशीलवार [फा. बि+कलम] ०. **जुलूम**—वि. जुलमानें लिहिलें 'आपणांस नेऊन रजावेद नसतां लेहून घेतलें. मग आपण बिकलमजुलूम म्हणून दहशत खाऊन गैरहजीर होऊन तुमचें भेटीस आलों.'—रा २० ४२०.

बिकुण, बिकुड—पु. (गो) डेंकुण. [डेकुण द्वि.]

बिंग—न. (शब्दः व ल.) १ दोष; उणीव; उणेपणा; व्यंग; न्यून, कमतरता. २ गुप्त गोष्ट; गुह्य; रहस्य (वाईट अर्थानें). [सं व्यंग] ०. **बाहेर काढणें-पडणें**—गुप्त गोष्ट, रहस्य उघड-रीस आणणें, येणें 'खाविलकरी मेनकेनें मात्र त्या भगवंताचें बिंग बाहेर काढलें.'—नाकु ३ ४१. **बिंगा**—वि. सदोष; अपूर्ण; उणा; भ्यंगयुक्त. 'काहीं कनांटेदेश तरेला, जगला परि बिंग ।'—राजा १०५ [सं व्यंग] **बिंगें**—न. १ दोष, उणेपणा, कमतरता; न्यून (कोणत्याहि गोष्टीच्या उत्कृष्टपणास किंवा पूर्णतेस जरूर असलेल्या एखाद्या गोष्टीचा) अभाव बिंग पहा. (कि० पाहणें; करणें; पडणें) 'त्यानें प्रयोजन चांगलें केलें परंतु तूप घाणें होतें एवढे बिंगे पडलें.' २ कोणतेहि गैरशिस्त, नीतिभ्रष्ट वर्तन, कृति [सं व्यंग]

बिंग—पु. (कों.) एक प्रकारचा मासा.

बिंगट—वि. कठिण; अवघड; (विरु) विकट पहा. **बिंगटया**—वि. हेकट; तिसरट; व्यवहारास कठिण.

बिंगट—न. (गो) फणसाची आठोळी. बिकण पहा.

बिंगटणें—अकि. १ (प्र) बिलगणें; चिकटणें. २ अगदीं जवळ येणें; गळघात पळणें. [का. बिंगि=घट असणें]

बिंगटी—स्त्री. (विरु.) बिटकी पहा.

बिंगड, बिंग(गा)डणें, बिंगडाबिंगड, बिंगाड—बिघड, बिघडणें इ० पहा.

बिंगार—शब्. शिवाय; खेरीज; वांचून 'तुमच्या बिंगार हें काम होणार नाही.' [अर. फा. ब-बैर; हिं. बिंगर] ०. **इयत्ता**—स्त्री. (इयतेवांचून) उजळणी शिकणाऱ्या मुलांचा वर्ग; बालवर्ग; शिशुवर्ग; विंगारी.

बिंगार—स्त्री. १ मोबदला किंवा मजुरी न देतां सरकारने किंवा सरकारी अधिकार्यानें करवून घेतलेले काम; वेढ. २ सक्तीनें काम करावयास लाविलेल्या इसमानें, जनावरानें वाहून नेलेले ओझे. ३ (ल.) निष्काळजीपणांनं कसेबसे केलेलें काम; इच्छा नसताना केलेलें, काम. ४ सक्तीनें; नाखुशीनें केलेला उपकार. [फा. बेगार—री]

बेढ ०. वेढेसे बिंगार अली=रिकामें बसण्यापेक्षां तुस-न्याचें काम केलेलें बरे. ०. **खार्ते**—न. विंगारीनें करविलेल्या कामाचा विंगारी लोकांचा हिशेब ठेवणारें खातें. ०. धन—वि. (व.) फाल्तु.

बिंगारी—पु. १ वेढीस धरलेला माणूस; सक्तीनें कोणतेहि काम करावयास लाविलेला इसम. २ इमाल; मजुर; कृती.

बिगिबिगी, बिगी बिगीन—क्रि. (कुण) लवकर लवकर. 'न्यारिबा वकुत होईल मैतरणी बिगिबिगी चाल।' —यशोधन. [सं. बेगेन; तुल० का. बिगि, ब्यागे=लवकर]

बिघडणें—अक्रि. खराब करणें; नुकसान करणें; सडविणें; नासविणें. —अक्रि. १ खराब होणें; वाईट होणें; नासणें २ (ल.) वैमनस्य, वेवनाब उत्पन्न होणें; सोईनें न वागणें. ३ (शरीरप्रकृति) नादुरुस्त होणें. ४ वेगळें होणें. 'ते दोम्ही जडतां न ते बिघडती आश्रय वीरोत्तमा।' —आसेतु ३४. [सं. बिघटम]

बिघडाबिघड—की. १ सर्वसाधारण खराबी; नुकसान. २ खराब झालेली; नाश पावलेली स्थिति (वस्तु, मसलत, कामकाज इ०ची). [बिघडणें]

बिघा(घ)ड—उ. १ खराबी; नाश; नासाडी; वाईट, नुकसानकारक स्थिति. 'जैसें दुग्ध पवित्र गोड। परी लवण रूपशेतां परमद्वाद। तेवीं तुंनें घडून बिघड। आळें जाहे महाराजा।' —नव १६ १५१. २ वेवनाब; मांडण, विटुण; वैमनस्य. 'का कीं तुं, प्रणयें बिघाड लटिका जेव्हा मशीं दाविमी।' —केक ७१. [सं. बिघट]

बिघाडणें—(विरु.) बिघडणें पहा.

बिघा—उ १ जमिनीच्या मोजणीचें परिमाण; वीस पांड किंवा चारशें चौरस काठ्या हें परिमाण निरनिराळ्या प्रातात भिन्न आहे. पुण्या-मुंबईकडे ३९०० चौ. याडें, गुजराथेंत २९५० चौ याडें व बंगालमध्ये १६०० चौ. याडें म्हणजे एक बिघा होतो २ वीस पांड जमीन. [सं. विग्रह] • **बिघोटी**—की. बिघा शब्दाची द्विरुक्ति. बिघा पहा. • **बिघणी, बिघवण**—की. १ बिघ्याच्या मापानें केलेली जमिनीची मोजणी २ बिघ्याच्या मापानें वसविलेला शेतसारा, फाळा, तरमबंदी. [बिघा] **बिघोटी**—की. (तिरस्कारार्थी) बिघा.

बिचकटणें—अक्रि. १ (प्रा.) (जमीन) बरवर उकरणें, खणणें. २ (विरु.) बिचकटणें पहा.

बिचकणें, बिचकटणें, बिचकावणें—अक्रि. घावरणें; दचकणें; बुजणें; एकदम भीति वाटणें; भयभीत होणें. 'चितनीं बिचकतां मन। सविबेक बुध्दिबलें जाण।' —एसा १४.५०१. [सं. विचक; हिं. बिचकना]

बिचकणी, बिचकावणी—की. दचकणी; संभ्रत स्थिति; तिणें; बिचकणें (धातुसाधित. नाम).

बिचका-क्या—वि. सहजासहजी बिचकणारा; दचकणारा; बुजारा; बुजरट. [बिचकणें]

बिचकाव(वि)णें—अक्रि. भिबविणें; भीति दाखविणें; भय भीत करणें; दचकाविणें. [बिचकणें] **बिचकावणी**—की. एकदम भिबविणें; दचकाविणें. [बिचकाविणें]

बिचवा-वा—वि. १ तडख; हुषार; तरतरीत (मूल) २ चपळ; चलाख; तुरतुर धावणारें (घोडें) ३ (व्यापक) जलद, भरभर चालणारी; फडी (लेखणी) [बिचवा]

बिचवें—न. एक प्रकारचा मामा. पाक पहा.

बिचल—की. १ बिघाड; (चांगल्या गोष्टीचा वाईट गोष्टीत) बदल; फेरफार. २ माघार, कच. (किं० खाणें) [सं. बिचल] **बिचलणी**—की १ रस्ता मोडणें, आड जाणें, वाजूस वळणें. २ योग्य, सरळ किंवा सम्य सरीणी सोडून त्याच्या विरुद्ध सरीणीस लागणें. [बिचलणें] **बिचलणें**—अक्रि. १ सरळ मार्ग सोडून वाईट मार्गांनं जाणें; गैरशिस्त, दुवेवैनी वगणें; बिघडणें. २ अस्मिष्ट होणें; खुळावणें, वेढसर होणें ३ माघार खाणें; वचनभंग करणें, करार सोडून मार्गें हटणें ४ विथरणें [सं. बिचलन; हिं. बिचलना]

बिचवा, बिचोवा-वा—उ ज्याला मध्यें खाव नाहीं असा डेरा, तेंच 'क्षण एक आपानीं आसा केला। बिचोव्यांत भाऊनीं गांठिलें।' —अफला १७. —पेद १८ १७३. [फा. बीचोवा]

बिचवा—उ १ बिचवाच्या आकाराची लहान, वाकडी कटथारें 'बिचवा लवंगी गुरगुज साग सोंटा बरची केंकित।' —ऐपेो १०९. २ (ल) लहान परंतु भरभर चालणारी लेखणी (मुलात रुढ) ३ लहान परंतु हुषार, तरतरीत माणूस ४ पायाच्या आंगठ्यांत घालावयाचें वळें. ५ डोंगराळ प्रदेशांत होणारें एक लहान झाड. याचा आकार बिचवाच्या नामीप्रमाणें असतो. (ठाकुर लोक त्यास कोंबडा म्हणतात.) [सं. ग्रुथिक, हिं. बिछुआ] —वि बिचवा पहा.

बिचारा—वि. १ गरीब, अनाथ, दीन. २ दुर्बल; बापडा; कीव करण्याजोगा ३ धुद, पामर ४ निरपराधी. [फा. तुल० हिं. बे सं. चार=गमन]

बिच्छात-व—की (विरु.) बिशात पहा

बिछाई(य)ती, बिछायत—वि १ दुकान न घालता आपला माल पेठ, वाजार यांना विकण्यास नेणारा २ रस्त्याच्या कडेला किंवा घराच्या पायरीवर माल मांडून विकणारा (उदमी, व्यापारी); गैर दुकानदार; फेरीवाला 'बिछायती वाणी' —बाडसमा ३. १३५. 'अहत मजुरी, व्याज वगैरे जे जे खवें आम्हास ध्यांव लागतात त्याची खुल्यासेवार माहिती आमच्या बिछाईत लोकाकरिता दिली आहे' —सुंघ्या (प्रस्तावना) १. ३ (ब) माल खरेदीसाठी गांवोगांव फिरणारा (अडत्या, दलाल). ४ (अहत) ज्याला उंसाकरिता पेंड वगैरे घण्यासाठी आगाऊ पैसे वेतात तो (शेतकरी). —वि. अशा तऱ्हेच्या व्यापाऱ्यांसंबंधी, व्यापारविषयक (माल इ०). [बिछायत]

बिछाई(य)त—की. १ वसावयासाठी आंथरलेलें जाजम, सतरांजी इ० बैठक. —सभासद ५८. २ मालमत्ता. ३ शेज, बिछाना. [अर. बिसात]

बिड्या(छो)ना—पु निजावयासाठी पसरलेली गादी, रुजामा
० अंशरुग, शेज; शय्या [सं वि+प्ठु; हि. बिडोना] **बिड्याने**
रुजला—पु (नाविक) खलाशांच्या उपयोगाकरिता झुलते
वेडाने टांगण्याचा मजकूर; हा तोफामजकूराला असतो (इं.)
थडेक **बिडोन्पासव जिरणे**—(व) रोगी अतिशय अशक्त
होऊन त्यास उड्यावयापावी शक्ती नसणे, अंशरुगाला खिळणे.

बिड्यावणी—की (सतरंजी, जाजम इ०) जमिनीवर पसर
रणे किंवा आंथरणे [बिड्याविणे] **बिड्या(वि)णे**—सकि १ (सत-
रंजी, जाजम, गादी इ०) जमीन, पलंग इ०वर पसरणे, आंथरणे,
घालणे. 'गेली महालामाये दिल्या पलंग बिड्याऊन। शेजारी निजले
दोघे लई प्रीत लाऊन'—पं. ७९. २ पाडणे; चीत करणे, जमीन-
दोस्त करणे; लोळविणे ३ संपवून टाकणे, खलास करणे; फडशा
करणे [हि बिड्याना; बिड्याना]

बिजक—न (मालाबरोबर बांधलेली) किंमत इ०ची तप
शीलचिद्दी, अंकपट्टी, आखपट्टी. बीजक पहा. [सं बीजक]

बिजणे—न. बीं विरूढणे; रुजत घालणे. —मनको [बीज]

बिजिन—नत्री कत्तल; नाश; कत्तलाम. —वि. निष्प्राण; डार
'आपल्या साठ बायकांस एकएकीस बोळावून आणून तबारीने
छाडून बिजिन केल्या.'—ऐस्कुले ६४. [फा. बी+जान्=प्राण]

बिजवर्त्ता—की. (व.) मार; मारकूट

बिजवर्द—पु सवजाचे बीं. —मुंय्या ११० १५७.

बिजली—की १ बीज; विद्युत् २ विजेसारखी तेजस्वी, तड-
फदार व सुंदर स्त्री 'ती बिजली आपल्या हातीं येईल तर काय
बहार...' [सं विद्युत्; प्रा. विज्जु, विज्जुली; हि बिजली]

बिजली—की मुलाच्या अर्धेदुकटे नावाचा खेळ खेळ-
ताना आखलेल्या घरात टाकण्यासाठी घेतात ती दगडाची चीप,
खापरी किंवा लांकडाचा तुकडा.

बिजवई—की. (खा.) बी—बियाणे. [बीज]

बिजवट—न. १ पुरुषाचे प्रजोत्पादक बीये, रेत. २ बीज:
उत्पत्तिकारण; ताणा. 'बिजवट चांगले असले म्हणजे पोर चांगले
होते.' ३ सतान; थड; थळी; (घोडा, बैल इ०ची)
अवलाद. 'हा घोडा काठेवाडी घोड्याचे बिजवट आहे.' [बीज+
वट प्रत्यय]

बिजवड—न. १ ज्याच्या बीजापासून जो झाला तो (आंबा
स्ता इ०) 'हा आंबा बनछोडाचा बिजवड आहे.' २ बीज;
अवलाद. बिजवट पहा. —पु शेताची पुन्हा पेरणी; एक पीक
कापून घेतल्यावर पुन्हा त्यांतच केलेले पीक. (किं० करणे) —पुन.
एकाच जमीनीत काढलेल्या पहिल्या पिकाचा दुसऱ्या पिकावर
जो साधकबाधक परिणाम होतो तो; पूर्वीच्या पिकाचा जमिनीत

अवशिष्ट राहणारा गुणधर्म; बिजवड. 'तागाचा बिजवड सर्वदा,
चांगला.' [बीज]

बिजवर—पु. १ दुसऱ्यांदा लग्न करणारा, केलेला पुरुष.
आजन्म ब्रह्मचर्य पाळले नाही तरी निदान बिजवराचे पुनर्विवाह
बंद केले पाहिजेत. —टि ४.१४४. 'पेट्यांचा गोंडा पाठीवर
लोळे। बिजवराची बायको मांडीवर लोळे।'—फुगडीचा उखाणा
२ ज्याचे लग्नाचे बय होऊन गेले आहे असा पुरुष; पूर्ण प्रौढ
मनुष्य. [बिजा+वर]

बिजवरा—पु. (बिजेच्या चंद्राप्रमाणे) लहान मुलांच्या
आणि ब्रिंयांच्या कपाळावरील एक दागिना (याला जोडून बिंदी
शब्द येतो). 'भाळीं सुंदर शोभतो बिजवरा भांगीं सुमुकाफळे.'
—अकक २, अनंतसीतास्वयेवर ४४. [बीज=द्वितीया]

बिजा—वि. दुसरा [सं. द्वितीय; प्रा. बिइज्ज; यु. बीजो]
म्ह० इजा, बिजा, तिजा. **बिजाईत**—वि. दोन वेळां व्यालेली
(गाय, म्हैस इ०); दुजाईत [यु.] **बिजावळी**—की वेगळेपणा;
भेद, भिन्नता; अंतर. 'तै तन्हि गा सुवर्मा। बि(वि)जावळी आत्मया
कर्मा। अपाडें जैसी पश्चिमा। पूर्वैसि कां।'—माझा १८.२६९.

बिजाकार—पु. ताणा; बिजवट; खान; उत्पत्तिस्थान; उगम.
[सं. बीज+आकर]

बिजाखर—न. (महातु) रहस्यमय मंत्र. 'मि होबेचा
पांचाखरी। परा-वाचेचा बिजाखरी।'—भाए ७७३. [सं बीजाक्षर]

बिजागरी, बिजागरे—कीन. दार, खिडकी, पेटी इ० चे
झांकण उघडतां व लावतां येईल अशा रीतीने ते जोडण्याची
साधेपट्टी; ही नरमादीहून भिन्न असते. इ. हिजेस.

बिजाटू—वि. बीं पेरून केलेले; कलमाने तयार केलेले नव्हे
असे (झाड, रोपटे). [बीज+आटू प्रत्यय]

बिजि(झि)क—न. एक प्रकारचा पत्त्यांचा खेळ; पाट. यांत
दोन, चार किंवा सहा असे इसम खेळतात व दोन किंवा चार
पत्त्यांचे जोड घेतात. [इं. बेझिक्]

बिजे—न. १ आगमन; येणे. (किं० करणे). 'तुवां मित्रा-
पार्शी केले बिजे।'—कृमुरा ५.१७. २ गमन; जाणे. 'वर्षाकाळ
सरेल त्यावरि बिजे कीजे मना मानल्या।'—निमा ४.३५. 'देवे
एथ केले बिजे।'—शिशु ७२५. [सं. व्रज्; प्रा. वच्च; गो. वच्णे]

बिजेबारे—न. १ (कों.) वधू आणि वर यांच्या राशींत
संबंध राशिर्मंडलांचे—बारा राशींचे अंतर असणे; द्विर्द्विदशक. २
(ल.) हाडवैर; उभा दावा. [बिजा+बारा]

बिजोरा—पु एक दागिना. बिजवरा पहा.

बिद्दाईत—की. मालमत्ता. [अर. बिद्दाअत्; विसात्]

बिड—पु बिडा पहा. 'बालां बालां किंवा ओझें बाहतां
बाहतां बिड बासेल—निघेल—बाहेर परेल.'

बिटका—पु बायुविकृतीमुळे हात, पाय इ० मध्ये येतो तो पेटका, बळ.

बिटका—वि. १ अगदी लहान आकाराचा; बुटका (आंबा, पेल, कणीस, नारळ इ०). २ लहानसा; दुमदार; लहान व घुरेख; छुरला; विमणा; पिठुला; बिठा (पदार्थ, मूल)

बिटकी—की. १ गू, शेण इ० दुर्गंधी पदार्थांचा लहानसा गोळा. २ (गहू, बाजरी, मका, जोंधळा इ० चें) लहान कणीस, तुरा. ३ अगदी लहान जातीचा आंबा. ४ लहान आंबा, पेल इ० फळ. ५ अगदी टेगणा मनुष्य; टेंगू; बुटका मनुष्य. ६ (खा) दूध विरजण्याचे अगदी लहान मडकें. [१ पिटे= तुल० सं. विड= तुकडा. प्रा. वे. बिट=बेटा; लडका]

बिटकी—(गो) प्रवासी सामानसुमान ०३भारप—क्रि. गाशा गुंडाळणे.

बिटारणे—अक्रि. १ (अशिष्ट) खोडकर, त्रात्य; द्राड होणे (मुलें, गुरें याच्या संबंधी प्रयोग) २ नाश पावणे, बिघडणे; अव्यवस्थित होणे (जमीनजुमला, कारभार इ०) [सं. बिठा; म. बिठा]

बिटिंग बांधणे—क्रि. (सोनारी) मण्यांची दोन टरफले एकमेकांवर अशा तऱ्हेने बसविणे की त्याचे साधे एकमेकाशी भिन्नील व अशा तऱ्हेने जुळवून झाल्यावर तीं सबाण्यांत धरून स्लेटपाटीवरच्या चण्यांत फिरवून दाबून घेणे.

बिटरी-ट्टी—की. १ बिटकी अर्थ १ ते ५ पहा. २ सागर-गोट्याच्या खेळांत एक सागरगोटा वर उडवून जमिनीवरून एकदम उचलून घेतलेल्या दोन सागरगोट्यांची जोडी. ३ (नंदभाषा) शंभर 'आज मी बिटी भुरके (रुपये) हुंडी करून पाठविले' ४ दारूने भरलेली कागदाची सुरळी. ५ (कों) एकावर एक रचलेल्या नाण्यांचा एकत्रित समूह, चळत 'विसाविसाच्या बिठ्या लावल्या'—चैत्रावळ (महाराष्ट्रशासनाद जून १९३५). ६ कागद बगैरेच्या विशिष्ट संख्येची गूडी ७ पिवळ्या कगैरेच्या फळातील बी [बिटकी]

बिटोरी—की. १ गहू, जोंधळा, बाजरी, मका इ०चें अगदी लहान कणीस; बिटकी. २ दारूचा लहान तोटा, बाण; बिटी ३ (बिटीदाह्या खेळ) लहान बिटी. ४ शेणाचा लहान पोहो. ५ लहान लेखणी बगैरे [बिटी]

बिटो-टथो—की. (गो) सुलींचा एक खेळ

बिडा—पु. मलविसंज्ञेनाची इच्छा नसतां किंवा प्रयत्न न करतां गुदावाटे भिती, अति कष्ट इ० कारणांमुळे बाहेर पडलेला मल. ० **वासणे-साणणे-मोकळा होणे-बाहेर पडणे-निघणे**—१ हणणे २ (ल) गाळण उडणे; अति श्रम, भीती इ०नीं सुचनेसं होणे, जीव नकोसा होणे, खंगणे इ०. 'सुपें टोपलीं बिगार बाहतां बाहतां बिडा बासला'—अफला ६८. [१ सं. बिडा]

बिडा—वि लहान; छोटा विशेषतः लहान मुलांना म्हणतात. बिटी, बिट्ट अशीं नावेहि आहेत. [बिटका]

बिट्टी—की. (व) कणसेचा जाडा पानगा; बडी.

बिड—पुनकी. घराच्या गवती छपराच्या कोपऱ्याना पातें, गवत इ०चा घातलेला पेंढा. (किं. बांधणें) [सं. पिंडा]

बिडका—पु. गदा; भारा. 'बिडका घेऊन कुरणातून आलों.' [बिडा] बिडकें—न गवत, रोपटी, काटक्या इ० चें जुडणें; लहान बिडा. [बिडा अल्पाधी]

बिडगो—पु. १ (महासु) दुर्ग २ समूह. 'शमदमाचा करुनि मेळावा। इंदियाचा बिडगो जिणावा।'—भाए २१२. [का बिडिय=समूह]

बिडती—की १ पेंच, पंचाशत; अडचणीची स्थिति, संकट, कचाटी २ दोहोंकडून संकटप्रसंग येणे 'पुढे वाघ मागे असल अशा बिडतीत सापडलों' [का. बिडते=अवकाश, अवसर]

बिडबिडणे—अक्रि. गिडबडून जाणे, लिडबिडणे 'राधवणी चुलीपुढें। पन्हे उन्मादती खातवडे। तैमींचि ये नाकाडें। बिड-बिडती।'—झा १३ ५६२ [वदबडणे]

बिडलवण—न एक प्रकारचें मीठ; काळें मीठ, पावेलोण. [सं. बिटलवण; बीड+लवण]

बिडवई—पु १ तळाचा रक्षक; छावणीचा अधिकारी २ हितकर्ता; तारक; कैबारी. 'जन्मा येऊनि तया लाभ झाला। बिडवई भेटला पांडुरंग।'—तुगा २३३६ [का. बीडु=तळ, छावणी]

बिडा—पु १ (दोरी, सुत इ० चें) वेडोळें; भेंडोळें २ (गवत, काटक्या इ० चा) भारा; गदा. 'पत्रावळीचे किती बिडे आहेत?' ३ खडक, जमीन इ० वरचा उंचवटा, टेकाड. ४ डोंगराचा सुटका; कडा ५ (समासात) सोदयेवाचक पद. उदा० राजबिडा=राजासारखा बिड असणारा [सं. पिंड; हिं बीडा]

बिडा(ढार)—न घर, वसतिस्थान (विरु.) बिन्हाड पहा. 'आणि बायसि एके ठायीं। बिढार जैमि नाहीं।'—झा १२.२११. [का बीडार(बीडु=भार)] ० **कर-करूं, बिढारी**—वि दुसऱ्याच्या बरीं बिन्हाडांने उतरणारा, राहणारा. 'गुह्यीं येवोनि बिढारकर। कों वो जाहला।'—कथा १११.१०३.

बिडाल-ळ, बिडाल(ळ)क—पु. मांजर. 'कीं सुषकालागीं बिडालक। बैसे टपत तयापरी।'—रावि १.१०८. [सं. बिडाल, बिडालक]

बिडी—की. १ कैद्याच्या पायांत अडकविण्याची शृंखला; कडी; सांखळी; वेडी २ पायांत घालण्याचा बांदीचा एक साखळ्या-वाळयाप्रमाणे दागिना; बल्य. 'नाना ते विद्युक्तेची बिडी। की ते अभिजात्यांची केवळ घडि।'—स्वादि १.५.३. ३ (ल.) पाश; बंधन; लोडणे; पायगुंता; अडथळा; लिप्न. ४ (कुलाबा) चाकांत ठोकतात ते बाटोळें लोखंडाचें पंचपात्रें; वसवी.

[हिं.] (बाप्र.) रुपेरी बिडी=(ल.) नोकरीचाकरी; सेवावृत्ति (पगाराच्या शृंखलेने नोकरी करणाऱ्या माणसाचे स्वातंत्र्य मर्यादित असते यावरून). सबायणाची बिडी. -जी. १ अतिशय जड अशी पायांतील शृंखला. २ (विवाहित स्त्रीचे) पुरुषावर जन्मभर ओझे राहते यावरून (ल.) पत्नी; बायको. 'अठरावे वर्षे पुत्र होऊनहि पायात सबायणाची बिडी ठोकली नाही' असे सुलगे आतां पूर्वापक्षां जास्त सांपडतील. -निचं.

बिडी—जी. धूपपानार्थे केलेली, तंबाखू भरलेली टेंभुरणी इ० च्या पानाची कागदाची नळी; (विरु.) बिडी.

बिडी—वि. बीड नांवाच्या धातूची बनविलेली (तोफ इ०). 'तिनशे तोफा धोर अखंडी। पंचरशी आणि बिडी लोखंडी।' -एपो २२५. [बीड]

बिडी—वि. बीड शहरासंबंधीचे (कापड इ०). [बीड=एक निजाम हद्दीतील गाव]

बिडी—जी. गवती छपराच्या कोपऱ्यांना घातलेला गवताचा पेंढा; बिड पहा. (किं० बांधणे).

बिडीस—न आभिष. [सं. बडिडा; प्रा. बिडिस]

बिडोळे—न. बिडा; गुंडाळी (विरु.) भेंडोळे पहा.

बिणकूल—न (गो) बारीक भोंक.

बिणणी, बिणणे—(विरु.) बेणणी, बेणणे पहा.

बिणड—पु. १ रस्ता; बिदी; वाट; मार्ग. २ (ल) (महानु) जवळपणा. साभिध्य; समीपता. 'मीळे सुनीची मांदि। तरि निदास्तुतिची होय गवांदि। म्हणौनि कव्हाणाचां बिणिदीं। न रीगावें तुवां।' -भाए १८५ [बिदी=गल्ली]

बितणे—अक्रि १ जवळ येऊन ठेपणे; अगदीं जवळ येणे. 'लस तर उयावर बितले आणि साहित्य तों झाले नाही.' २ गुदरणे; कोसळणे (संकट, धोका, कर्तव्य, पेंच इ०) 'तो प्राणावर बितले तरी खोटे बोलणार नाही.' ३ सुरू होणे. (लडाई, भांडण, वाद इ०). ४ घडणे; होणे; घडून येणे (अनिष्ट गोष्ट, घृतांत इ०). -वि. 'तरी अन्यस्थानी घृतांत बितला। तो म्यां कां नेणिजे।' -वि ४.३५. ५ ठसणे; बिंबणे (मन, अंतःकरण, भावना इ०वर). 'सुरूचा उपदेश ह्या शिष्याच्या मनांत बिततो.' ६ गोष्टा व कव्हाच्या यांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. [सं. ब्रूत-वर्तणे; हिं. नीतना; म. वेतणे]

बितप(फ)शील, बितप्शील—क्रि. बारीकसारीक बाब-तीसह; सविस्तर; विस्तृत; तपशीलवार [फा. बि-तफुशील]

बितमाम—क्रि. पूर्णपणे; तमाम पहा [बिन्तमाम]

बि-तर्जुमा—क्रि. नियमानुसार -रा १५ २७१. [फा. बिन्तर्जुमा]

बितैन, बितानबीत—जी. (कारकुनी) बंदाच्या चार रकान्यांपैकी पहिल्या रकान्याच्या मध्यापासून चवथ्या रकान्याच्या मध्यापर्यंत ओढलेली आडवी रेष. [फा. ?]

बितैन, बिच(सी)म—वि. १ खरी; बरोबर; विनचूक. २ खात्रीलायक; नक्की; खात्रीची (बातमी, खबर इ०) [अर. बातम] ० **बातमी**—जी. १ नकी बातमी. २ सविस्तर, पूर्ण माहिती; बातमी. 'अबदल्लीच्या हालचालीची बितंबातमी समजण्यास मराठ्यांस काहीच मार्ग नव्हता.'

बिचू—पु. एक कवड्यांचा खेळ. -मखेपु १२५.

बिथर—वि. (प्रां.) गैर; नेशिस्त; अव्यवस्थित (भाषण, वर्तन) **बिथरणी**—जीं लुक्कणे; बिथरणे (धातुसाधितनाम) पहा. [बिथरणे] **बिथरणे**—अक्रि. १ प्रतिकूल होणे, बिघडणे; उलटणे; फिसकटणे (काम, धंदा, मार्ग इ०) २ (ल) गैरशिक्षणें वागणे; वाईट मार्गास लागणे. 'ह्या सोईने वागतो आहे तो बरा. एकदा बिथरला तर शंभरास ऐकणार नाही.' ३ (सोईने वागण्याचा) चांगला स्वभाव सोडून दुर्बैतनी, खोडसाळ बनणे (जनावर). -सक्रि. प्रतिकूल करणे; (स्नेह, आज्ञाधारकता, पुण्यमार्ग इ० पासून) पराहमुख करणे; वाईट फंदास लावणे. [हिं. बिथरना; तुल० सं. वितर्जन]

बिड—पु. (अशिष्ट) १ बिदु; थेंब. २ पुरुषाचे बीर्य किंवा त्याचा एक थेंब. ३ अश्रु. 'नेत्रावाटे वाहे बिद। याचा डोळा लागेना।' -एकनाथ, कृष्णपदे. [सं. बिदु]

बिड—न. (बे.) प्लेगची गाठ. [सं. पिड; म. बिड]

बिडगा—पु. (बे.) पाणी भरण्याची लहान घागर; कळशी. विनगा पहा. [फा. बिदगी]

बिडडी—ली—जी. १ (कापूस, कापड इ०चा) लहान गहा; गांठोडी; बस्ता. २ (गवत, पाला, काटक्या इ०चा) लहान भारा. [बिडा अल्पायी; सं. बिडु]

बिडडे—न. (क.) (व्यापान्यांत रुढ) लुगडी, कापड इ०चा गहा. 'बिदडी. बिदडे सोडा.' [बिडा]

बिडल्लो—पु. (गो.) मातीचे भांडे; लहान कलश; बिदगा.

बिडल्ले, बिडली—नकी १ लहान मुलाच्या मनगटांत घालावयाचा पाटलीसारखा एक सोन्याचा दागिना. २ (राजा) लहान बिदु; अनुस्वाराचे, विसर्गाचे टिंब. [बिदु]

बिडवा—पु. (प्रां.) धान्यावर पसरावयाची (विशेषतः बिटाच्या भट्टीतील) धूळ, धुराळा, माती.

बिडा—वि. १ पाठविलेला; रवाना केलेला. २ जाण्यास परवानगी दिलेला (पाहुणा). (किं० करणे) [अर. बिदाज]

बिडा, बिडाई—की-गी, बिडायकी, बिडागिरी—जी. १ रवानगी; पाठवणे; रवाना. (किं० करणे, घेणे). 'तुम्हाकही

वेकैदी बालस्यान इजा यावी सबब आमच्या खाबंदानीं आम्हास लमशामहून विदा करून पाठविले. '—पाव १६. १ निरोप घेणे; बोटवण. ' नारू चरे झाले म्हणजे तुम्ही विदागी करू '—पेदसभा ४. ३ निर्यात; बाहेर पाठविणे ' येल्ची मजकुराची विदा बिला-यतेस करणार. '—विमरा २.७९ ४ निरोप देताना, पाठवणी कर-तांना संभाषना म्हणून दिलेले पारितोषिक, वेणगी, अहेर, बोटवणी. ' नंतर विडे वेळन विदागिरी केली '—रा १२.१९५ ५ गुणिजनाना त्यांच्या गुणांची चहा करण्यासाठी दिलेले बक्षीस; वेणगी. [अर. विदाअ] **विदा करणे**—१ पाठवणी, बोटवण करणे; निरोप देणे २ काढून टाकणे.

विदाती—वि. नवीन. ' तरी तुम्ही मुसलमाना कामकाज महजबाप्रमाणे बिलाहरकत करून हक लबाजिमा विदाती असाम्या वगैरे. ...—वाडमा २.१०६. [अर. विदा, बदायत—प्रारंभ]

विदाने(न)द—(बाप्र) जाणोत, जाणार्थे की; त्यास कळावे की; आह्मा की. याअर्थी शब्द. [फा. बि-दानन्द्]

विदावनी, बिदी, बिनी—की. १ (कों.) कपाळपट्टी. २ दारास दिवली वरची आडवी पट्टी. ३ दाराची मधली उभी पट्टी

बिदी—की. १ (खेड्यांतील, गांवातील) रस्ता; गल्ली. बीद पहा. ' इतिग्रामाचीच राजबिदी. '—हा ७.१०६. २ (ल.) गांवातील रस्त्यातून बाह्यारं वगैरे पानी. ' परि गंगेच्या संवंधीं। बिदी आणि महानदी। ऐक्य तेवीं माझ्या बोधीं। शुभाशुभांसी। '—हा १८.१२५२. [सं. वीथि; का. बीदि] **बिबोबिदी**—क्रि. १ रस्तोरस्ती; गल्लोगल्ली. ' हरिच्या ह्या कैसा पडियल्या छंदी। हिंडली बिबोबिदीं बाजारेसी। '—ब २४४. २ संवत; चोहोंकडे. ' नंद धावे बिबोबिदीं। गौळी हुडकती सांदोवती। '—ह २.१२४.

बिंदी—की. १ खिाच्या कपाळावरील मोत्यांचा एक अलं-कार. २ सैन्याची आघाडी; बिनी. ' ज्याचा नगान्याचा घोडा पुढच्या बिंदीला, निशाणाचा हत्ती पुढच्या बिंदीला. '—सासंद ७. [सं. बिंदु=मुवयांमधील भाग, फा. बीनी=नाक]

बिंदु—पु. १ थेंब; टिंब; लेखण; इ०नी उडविलेला टिपका; अनुस्वार किंवा विसर्गबोधक चिन्ह. ३ मध्यबिंदु; केंद्र. ४ (भूमिति) ज्याचे भाग करता येत नाहीत किंवा ज्याला स्थिति असून महत्त्व लांबी रंदि इ० नाही तो. ५ धोड्याच्या कानाच्या खाली सहा अंगुलावर जो भाग असतो तो; कानाचा प्रथभाग. [सं.] **बिंदूचा सिंधु** करणारा—वि. १ (ल.) (एका येबाचा समुद्र करणारा) कवि २ अलंकारिकपणाने अतिशयोक्ति करणारा माणूस. **बिंदु-कुली, बिंदुकले**—कीन. १ बिंदु; थेंब, बाटोळे चिन्ह. २ चंद्र-बिंदु. [बिंदु अस्पर्धी] **बिंदुली**—की. चंद्रबिंदु; बिंदुकली पहा. **बिंदुले**—न. १ कंकण. —शर. २ बिंदु; थेंब. ३ सूर्य; पूज्य. ' मग जाती व्यक्ती पडे बिंदूले। जेव्हा भाव होती मज मीनले. '—हा ९.४६१. [बिंदु] **बिडे**—न. (अस्थि) पुरुषाचे बीथ किंवा बीथांचा एक बिंदु; बिब पहा.

बिंदुकली—की. १ झाडाच्या फांदीवर उगवणारी दुसऱ्या प्रकारची वनस्पति; बांडगूळ. —कृषि ६९३. २ (कों.) डिकही (मोहोरलेली).

बिंदूळ—न. (गो.) मातीचे भांडे; लहान बिंदोळ.

बिंदोरी—की. (खा.) पालखी इ० वहनाची (आंतील मूर्ती-सह) मिरवणूक.

बिंदू—न. राजचिन्ह; चिन्ह. —शर. [सं. बिन्द]

बिन्नाबनी सारंग—पु (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल निषाद, तीव्र-निषाद, हे स्वर येतात. गांधार व धैवत वज्र्ये. जाति औडव-औडव. बादी ऋषभ, संवादी पंचम. गानसमय मध्यमाह्. ह्याचे अवरोहत पेशताचा अल्पप्रयोग बिन्वादी या नात्याने कचित होतो

बिधी, बीध—की. रस्ता; गल्ली. बिदी पहा [सं. बीथ]

बिन—पु. मुलगा; पुत्र; बळद याचा उपयोग फफ कागदों-पर्जी करतात. जसे—रामभट्ट बिन कृष्णभट्ट [अर. इब्न; फा. बिन]

बिन—क्रि. (अ) शिवाय; खेरीज; बांचून; बिना. हा शब्द पुष्कळ वेळां नामाच्या मागे लावतात. जसे—बिन अपराध-घोर—तोड—दिक्त इ०. (आ) कधी कधी हा शब्द क्रियापदाच्या भूतकालाच्या रूपापुढे येतो जसे—' मी रुपये घेतल्याबिन जाणार नाहीं. ' (इ) कधी कधी हा शब्द (राष्ट्रियाचा बोध असताहि) निरर्थक म्हणून जोडतात. जसे—बिन पैशाबांचून मोज. [सं. बिना]

आफत—क्रि. (जमावंदी) काही अडचण किंवा हरकत न आल्यास (कामगिरी करता येईल) **कद(दे)ली**—की. दुफाशी खेळांत खेळल्यानंतर कदली पडावी ती न पडल्याने झालेला पराजय.

—वि. ज्याला कदली पडली किंवा पडत नाही असा (खेळणारा, खेळ) **बिन कदलीवर येणे**—(ल.) भाडणाला सुरवात करणे,

तिरगीतिरगीवर येणे; चिरडीस जाणे. **कामी-खाली**—क्रि. (ना) विनाकारण; व्यर्थ. **खोड**—क्रि. १ निसंशय. २ बिनधोक.

घोर-धोक—क्रि. भीति, शंका किंवा कचर न बाळगता; निश्चित. ' मुलांनं संसार संभावल्यानं बी आता बिनघोर झालें. '

जोड—वि. १ जोड नसलेले; एकसंधी. २ अद्वितीय. **जोरी**—वि. १ (बुद्धिबळ) दुसऱ्या मोडऱ्याचा किंवा प्यायाचा आधार नसलेले. २ मारामारीचा (डाव). **डाकिल**—वि. १ बिन डाकावे;

एकसंधी; असंब. २ (ल.) शुद्ध. ' बिनडाकिल दागिने अमोलिक प्रमाकराचे ठरले. '—ऐपों २२७. **तत्कार**—क्रि. तत्कार न करता; सुकाट्यावे; निमटपणे. **तोड**—की. सोंगट्यांच्या खेळां-

तील दुसऱ्याची एकहि सोंगटी न मारतां येणारी हार; पराजय. —वि. १ ज्यावर उपाय किंवा इलाज चालत नाही असा; आणि

बाणीचा. ' प्रसंग बिनतोड आहे. '—चंप ६. २ बरोबर लागू पडणारे; बिनचूक. ३ सर्वोत्कृष्ट; अग्रतिम. बिजजोड पहा. **डाद**—

पडणारे; बिनचूक. ३ सर्वोत्कृष्ट; अग्रतिम. बिजजोड पहा. **डाद**—

क्रि. दाद न लागता; बेधडक; प्रतिकाररहित 'त्याजवर धनवान लोक अनेक वेळां जुलूम विनदाद करू शकतात' - नि ५२.

० **विद्वक्त** - क्रि. १ बेधडक, अविचाराने; वेलासक 'परच्याघरी वसून जगात चालेल्या लहान मोठ्या गोष्टींवर विनद्विक्त टीका करण्याची ... प्रो गोळ्यांची हौस अनावर आहे की...' - टि ४ २३७ २ बेफिकीर. विनघोर पहा ० **धोक्** - क्रि. विनघोर पहा.

० **पोटी** - वि पगार किंवा मजुरी घेतल्याबाबतून केलेली; निवैतन (नोकरी, मजुरी) - क्रि. पोटांना न मिळतां (नोकरी करणे).

० **भाड्याचे घर** - न. (उप) तुलंग; कैदखाना. ० **मजुरी** - वि. १ पगार न घेता केलेली; विनपगारी (नोकरी). २ धर्माचे काम, मजुरी इ. माफ असलेली साधी (कैद, ठेप, सजा) ० **मोड्या-बी** -

वि १ ज्याबद्दल हिशेब द्यावा लागत नाही असे २ सरकारांत वजून न झालेले; न नोंदलेले (घर, शेत इ.) ३ बेजबाबदार;

विनहिशेबी (बदली माणूस) ० **रेष-रेषा-रेषी** - वि रेषा किंवा केसर नसलेला (आबा) ० **वार(री)स** - वि. वारस, कायदेशीर हक्कदार किंवा मालक नसलेला ० **वारसा** - पु वारसाचा किंवा इतर हक्काचा अभाव. निवारसा पहा ० **शर्त** - क्रि. कार्ही अट न घालतां. ० **शाई** - बी. (ना व.) शिसपेनसील. ० **सुट** - क्रि. १

(बे.) विचार न करता; एकदम; बेवृत्त २ सुट, मोकळीक घेता. ० **हुली** - बी. फाशांच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. हुल म्हणून सांगण्यात खेळण्याचा एक प्रकार आहे.

विनकूल - क्रि. (कु.) (प्र.) विलकूल. मुर्जीच; अगदी. [अर. विलकुल]

विनगा, विनगी - पुत्री मातीची, ताचे इ. धातूची विशिष्ट आकाराची कळशी; लहान घागर विदगरी पहा

विनवाजा - पु (ना) बेंडवाजा पहा.

विन(ना)सणे - सक्रि. विषडविणे; नासविणे; खराब करणे; तुकसान करणे; नाश करणे. - अक्रि. १ बिषडणे; नासणे; तुकसान, दुखापत होणे; खराब होणे. २ (ल.) नाविष्ट बनणे; तऱ्हेवाईक, स्वैर, अवखळ होणे (माणूस, जनावर) ३ वाईट मार्गात शिरणे; दुर्वैतनी होणे. ४ वांकडे येणे; बिचाड उत्पन्न होणे; विरुध्द येणे; वेबनाव होणे; वांघा येणे. ५ निपफळ होणे; व्यर्थ होणे; फसणे; फिसकटणे (युक्ति, बेत, उद्योग, योजना).

[सं विनशू; हि. विनास] विन(ना)सणो - बी बिषडणे, नासणे. विना - पु समासामध्ये, बाजूच्या कोऱ्या जागेत लिहिलेली टीप; प्रकरणाचा मथळा [विनी; तुल. अर. विना=पाया, मूल]

विना अलिप्यह - आणि यावर - आदिच्छाही फर्मांने. [फा.]

विनाइटी - बी. बनेट; हे एक मर्यादी खेळांतील बोयाटी-सारखे परंतु थोडे निराळे हत्यार आहे. 'लगी बाण बोयाट्या

वाट। विनाइट्याचा खळखळाट।' - ऐपो २२६. [तुल. हि. बनेटी=हातांत धरून फिरविण्याची, दोन्ही टोकांस पेटलेली मशाल]

विनाखी - बी. १ काळजीपूर्वक व बारकाईची पाहणी; तपासणी; चौकशी. (कि. करणे). 'इमला अजमास विनाखी.'

- वाडमा २. १७५. २ अशा तऱ्हेने चौकशी करून झालेला निश्चय, ठराव. ३ (किंमत, खर्च इ. चा) अजमास, किंमत. (कि. करणे).

[फा. बीनाई]

विनाबर - शब्. सार्थी; करितां. 'विनाबर मुलाजिमत शोर-साहेब आले.' - पदमव ११६. [फा. विनाबर्]

विनाबरान - शब्. म्हणून; प्रमाणे. 'तरी विनाबरान मालमात मनास आणून तुम्हांस कौल मईमत केला आहे.' - रा १७. ३३. [फा.]

विनामी - वि १ खोटे; वनावट. २ दुसऱ्याच्या नांवावर केलेला (व्यवहार). वेनामी पहा. [हि.] ० **व्यवहार** - पु आपल्या पैशाने आपल्याकरितां, फक्त दुसऱ्याच्या नावाने मिळकत विकत घेणे. सरकारच्या किंवा सावकाराच्या धाकाने मिळकतीचा बचाव

व्हावा म्हणून बहुशः विनामी व्यवहार होतात.

विनी - बी १ सैन्याची आघाडी; श्दोरप; विन्दी. 'धाय-गुडे थोरात पांढरे लगड होते विनीला।' - ऐपो १११. २ पागोट्याचे केळे; कपाळावर येणारा पुडचा भाग. ३ दार, खिडकी इ. च्या चौकटीचा बरचा भाग. ४ दार, खिडकी इ. च्या दोन फळ्यांतील फट बुजविण्याकरितां एकीस जी उभी पटी ठोकतात ती. ५ समासांत लिहिलेला सारांश किंवा प्रकरणाचा लहान

मथळा विना पहा. ६ नाकावरची टोपी; नासात्राण. 'टोपास विन्या वगैरे बावन विरदे सिद्ध होऊन गोटाबाहेर निघाले.' - भाब ५६. [फा. बीनी=नाक] ० **बर असणे** - सर्वांच्या पुढे असणे.

विनीचा - वि १ पुडचा; आघाडीच्या भागाचा. २ (ल.) मुख्य; अग्रगण्य; पहिल्या प्रतीचा (सैनिक, गवई, चोर, सोदा, आमदा).

० **वार** - वि. (नाक असलेले) बळीच्या खालच्या बाजूस पुढे आलेला भाग असलेले; विनी किंवा केळे असलेले (पागोटे). [फा.]

० **पट्टी** - बी. नासात्राण; घोणात्राण. - राव्यको ४. १६. ० **बाला** - पु १ विनीतील शिपाई, इसम २ सैन्याच्या हालचाली व तळ वेण्यासंबंधाने मराठ्यांच्या सैन्याच्या आघाडीवरील अधिकारी.

(इं.) कांठरमास्टर - जनरल.

विफरणे - अक्रि. १ स्वैर व स्वच्छंदी बनणे; भडकणे; मोकाट सुटणे. २ वेशिस्त, अव्यवस्थित बनणे. ३ सुडित होणे; न्हास पावणे (कामधंद्या). विचरणे पहा. [हि. विफरान=तिरस्तर होणे]

विफळ - न. एक फळ. [हि.]

विंब - न. १ चंद्र, सूर्य, ग्रह इ.चे संकट. 'धुरजान्त्री पिंजरी। वाजतिया बायुते जरी होकारी। कां सूर्यविंबामासारी। आंधरे

शिरे।' -हा ९.१२५. २ सुर्यमंडल. 'जैसे बिंब तरी बचके एवढे। परि प्रकाशा त्रैलोक्य योळें।' -हा ४.२१५. ३ आरसा, पाणी इ०च्या छद्मभागावर ज्याचे प्रतिबिंब दिसते तो पदार्थ. याच्या उलट प्रतिबिंब. ४ राज्यादि अधिकारावर असतां पराक्रमादि गुण असोत किंवा नसोत पण ज्याच्या उपस्थितीमुळे खालच्या माणसांना शोभा येते, आवेश चढतो असा पुरुष, पदार्थ. 'सरदारलोक आजून लढाई वेतील परंतु राजाचा पुत्र उगीच बिंब म्हाणून बरोबर घ्यावा.' ५ (साहित्य) दृष्टांत, प्रमाण इ०नीं प्रतिपादन करावयाचा विषय; प्रतिपाद्य अर्थ. ६ मूर्ति; प्रतिमा. 'तो चालतें हानाचें बिंब। तयाचे अवयव ते सुखाचे कोंभ।' -हा १०.७७. ७ ओंकाराची अर्धमात्रा. 'तंवरी तो समीह। निराळी कीजे स्थिर। मग लमीं जेवि उँकार। बिंबीची विलसे।' -हा ८. ११६. ८ प्रतिबिंब; प्रतिच्छाया. ९ (पिकलेले) तोंडले. [सं.] ०दान-न. जन्मराशीस रवि किंवा चंद्र असता ग्रहणाच्या वेळीं शांत्यर्थे करावयाचें सोन्यारुप्याचें बिंबदान. ०प्रतिबिंबभाष-पु. बिंबभूत व प्रतिबिंबभूत अर्थाचा परस्पर संबंध. ०फळ, बिंबा(बी)फळ-न. पिकलेले तोंडले. 'अधर दोन्ही जाले सधर। बिंबफळें रंगाकार।' -एल्हव ७.२८. 'भासे मनांत मजबिंबफळभ्रमानें।' -र १५ बिंबाधर-पु (काव्य) तोंडल्याच्या फळाप्रमाणे असलेले ओठ; तांबडे ओठ. -वि. बिंबाप्रमाणे लाल ओठ असणारी (झी, सुंदरी). 'मधुरा, बिंबाधरा।' -शारदा. [बिंब+अधर] बिंबोष्ठ-पु. खालचा ओठ. 'बिंबोष्ठ तळहस्तें वपशोनी। श्रीधर नाम उच्चारारि।' -गुच ३६.१५८. [बिंब+ओष्ठ]

बिंब-बी-न.झी. नागरमोथा. भातखाचरांत, दलदलीत उगवणारे जिघारी गवत.

बिंबट-न. १ बिंब्याचें बोंड. २ बिंब्याच्या आकाराचा आणि वर्णाचा ठिपका (बिंबट्या वाघाच्या अंगावरील). ३ चित्ता; बिंब्या वाघ. [बिंबा] बिंबटा-वि. बिंब्याप्रमाणे अंगावर ठिपके असलेला (वाघ, चित्ता, मांजर). बिंबटे-न. १ बिंब्याप्रमाणे दिसणारा ठिपका. २ बिंब्याचें बीं.

बिंबणें-अकि. १ (ज्ञान, शिक्षण इ० मनांत) उठणें; उतरणें; परिणामकारक होणें. 'विसवू नये सर्वथा त्रदाविद्या। तरी बोध बिंबोनि नाशे अविद्या।' २ भासणें; उत्पन्न होणें. 'तैसें सकळ हें मूर्त। जाण पां मायाकारित। जैस आकाशी बिंबत। अभ्रपटळ।' -हा २.१६८. ३ उमटणें. -तुगा. [बिंब] बिंबित-वि. १ (शब्दशः) प्रतिबिंबित; परावृत्त. २ (विरु.) बिंबलेले; टसलेले. [बिंब]

बिंबत-झी. (कु.) राख; बिंबुत. (प्र.) बिंबुत. [सं. बिंबुति] बिंबळा-झी-झी. एक प्रकारचें झाड. बिंबलें-न. बिंबल्याचें फळ. हें आंबट असून याचें लोणचें घालतात.

हाको. ५. ४८

बिंबली-झी. (कु.) एक प्रकारचें रानगवत.

बिंबवा-पु. एक प्रकारचें औषधी फळ; बिंब्या. ह्याचें तेल अंगाला लागलें असतां उततें. ह्या तेलानें परीट खुणा करतात. [सं. मळातक; हिं. भिलावा; बं. मेला; गुज. भिलामा; उत्कल. भलिप; शा. बिडी; भिलवना; पोर्तु. कों. बिबो] (कामावर) ०घालणें-मार्गांत विघ्न उपस्थित करून काम विघडविणें, कामांत हरकत आणणें; कुठित करणें; मोडा घालणें. बिंबव्याचें शेवतें वेणें-बिंबा दिव्यावर जादून त्याच्या तेलचें कांहीं थेंब दुधांत किंवा लोण्यांत पाडून वेणें. जुलाब थांबविण्यासाठीं हें वेतात. शेवतें पहा. बिंबची-झी. बिंबव्याचें झाड. बिंबवेळ-न. बिंबव्याचें तेल [बिंबवा+तेल] बिंबी-झी-झी १ बिंबव्याचें झाड २ पिकलेला बिंबा. बिंबीची माळ-बिंबीच्या फळांची माळ बिंबोटी-झी. बिंब्याचें बोंड.

बि(बि)बळा-पु. एक जंगली झाड. बिबळा पहा.

बिबळा, बिबळावाघ, बिबळयावाघ, बिब्यावाघ-पु. अंगावर बिंब्यासारखे ठिपके असलेला वाघ, चित्ता.

बिबा-झ्या-पु १ मेला; भिलावा. बिबवा पहा. २ (ल.) बिबखोर गृहस्थ. 'चिडका बिंब्या चीडला, तेलानें आजून बुडला.' ०घालणें-(कामांत) अडचणी उपस्थित करणें; (काम) विघडविणें. ०चिडणें-(ल.) रागावणें. ०फांसणें-(ल.) मोडा घालणें; अडचणी उपस्थित करणें. 'नाहीं तर, न जाणों, ती थायचीच तिकडे बिबा फांसून.' -मोर १०. ०येणें-बिंब्या अंगावर फुटणें, उतणें. बिबेल-बिंब्याचें तेल. बिबोटी-बिंब्याचें बोंड बिंबट अर्थ १ पहा.

बिबों-बो-पु. (गो) १ सुकण्यापूर्वीची काजूची बी. कोंवळा काजू; ओला काजू गर.

बिबों-पु. (गो.) लुगड्याचा लहान चौकोन, घडी.

बिबी-झी-झी एक झाड याच्या साल-पानांपासून डिक निघतो व तो कातडी कमविण्याच्या उपयोगी आहे.

बिबी-झी-झी. १ कुलीन मुसलमान झी. २ थोर मुसलमान गृहस्थाची बायको. [फा. बीबी] झू-बिबी आय उमरी तो मिया खेले कबरी.

बिबु(बु)त-झी (कु गो) अभिमंत्रित राख; अंगारा; भस्म. [सं. बिमुति]

बिबुड-नझी बीबूड पहा [वी+बुडणें]

बिब्या-भी-(राजा.) (विरु.) बिबवा-बी पहा

बिभ(भि)त्स-वि. (अप.) बीभत्स पहा. [सं. बीभत्स] ०दष्टि-झी. (नृत्य) किडसवाणी गोष्ट पाडिली असतां पापण्या व डोळ्यांच्या दोन्ही कोपऱ्यांतील भाग आकुंचित होतात तसें करणें. हा बीभत्सरसाचा अभिनय होय.

बिमास-पु. (संगीत.) एक राग. ह्याचे दोन प्रकार आहेत. पहिल्यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, कोमल चैवत

हे स्वर लागतात. जाति औडुव—औडुव वादी धैवत व संवादी गांधार. गानसमय प्रातःकाळ. दुसऱ्यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण. वादी धैवत व संवादी गांधार गानसमय प्रातःकाळ. 'सप्तस्वर षड्राग रागिणी विभास आळविला।' —वेप ८५

बिभीतक—पु. १ एक प्रकारचे झाड किंवा त्याचे फळ [विरु.] बिम्बा; त्याचे झाड. [सं.]

बिभूत—स्त्री शोण, लांकूड इ०ची राख, कपाळावर लावण्याचे भरम; विभूत. [सं. विभूति] म्ह० बिभीतीचे मूल रेड्याच्या गांडीत.

बिभ्र—पु. (गो) एक प्रकारचे गवत.

बिमा, बिमेदार—बिमा, बिमेदार पहा [हिं]

बिमारी—स्त्री. आजार; बेमारी. [फा. बीमारी.]

बिमुखी—स्त्री. दुर्तोडी जातीचा एक साप; माडुळ [हिं. बे-बी+मुख]

बियंबी—स्त्री. (राजा.) कोंवळया आंब्याची खारवून ठेवलेली कैरी; वेईबी. [बी+आंबा]

बियवणी—न. (राजा) पिकलेली कोकवे फोडून त्यांतील गिराचे करतात ते सार, पन्हे. [बी+पाणी]

बियाणें—न. १ लागणीसाठी ठेवलेले उसाचे काटे, वेणें. २ मनुष्य, पशु इ० चे उत्पत्तिकारण, बीज; (गुणदोष वंशांत उत्पन्न करणारे). 'आमचे घरचे गुणांचे बियाणेंच असे आहे कीं जे गुरूं होतें तें दुषाळ होतें.' [सं. बीज] **बियाणें, बियावळ**—नस्त्री. मुहाम चांगली म्हणून पेरवयासाठी ठेविलेली बीजे, बी **बियाण्यास नसणें**—पूर्णपणे संपणें; खलास होणें; फत्ता होणें.

बिरकांडी—स्त्री (विणकाम.) विणकऱ्याचा धोटा [भिरं+कांडी]

बिरकुंड-डें—न. (विरु.) बिरकुंड-डें पहा.

बिरकूल—न. १ लहान तोंडाची व फुगीर पोटाची बांबूची पाटी. २ बुरकूल पहा.

बिरखं(क)ड-डें, बिरखंडा—नपु. (विरु.) बिरखुंडें पहा

बिरखडणें—उक्ति. ओरखडणें (कागद, भित इ०), रेघोटया, चित्र इ० काढून चितारणें.—अकि वाईवाईनें वेडेवाकडे लिहिणें; (श्लोक, वाक्य इ०) खरडणें. [बिरखडी]

बिरख(ख)डी—स्त्री. १ निष्काळजीपणाचें काढलेलें चित्र, आकृति; कागद, भित इ०वर ओढलेली रेघोटी. 'त्या नकाशावर बिरखडया ओढल्या' —बाळ २.४०. २ ज्यास बळण नाही असें वाईवाईनें लिहिलेले वाकडेतिकडे अक्षर; भरकटून लिहिणें. [भिरं+खोडणें]

बिरखुंड-डें—न. १ गाभा; भेंड; (बोरू, जोंधळाचें ताट इ०चा) गीर; मगज. २ दाणे काढून घेतलेले मका, जोंधळा, बाजरी यांचे कणीस, बिरडुटा **बिरखुंडा**—पु. बिरखुंड अर्थ २ पहा.

बिरगावणें—अकि (व.) रागावणें; बिरणें.

बिरजणें—अकि. (व) येऊन ठेपणें; तयार होणें. 'तो तेंथें येऊन बिरजला तेव्हां आम्हांस विचार पडला' [बिराजणें; सं. वि+राज]

बिरंजी—स्त्री (ना.) तारखिला; चुक.

बिरंजी—वि. पितळी —दिमरा २.१६५. [फा. बिरंज=पितळ]

बिरजुमाल—क्रि वि एकत्र; एकवट; समाइकीत असलेलें शेत, जमीन, मालमत्ता इ०. [अर बरं=जमीन+जुम्ला=समुदाय] **बिरजुमाली**—वि. एकवट; समाइक असलेलें (शेत घर इ०).

बिरडा—पु. बिरडें अर्थ १ पहा

बिरडी-ढी—स्त्री भिजत घालून मोड आणलेला पावटा किंवा वाल. **बिरडें-ढें**—१ मोड आलेल्या पावटे, वाल इ०कांची उसळ. २ (यावरून) कोणतेहि पातळ कालवण.

बिरडी—स्त्री १ घुसळण्याची दोरी. 'वाघुकीची यास बिरडी। मग समुद्र मथिला कडोविकडी।' —हज. १८४. २ गुंडी; बिरडें. 'ते व्हेडीं काकणांचां हातीं। मौक्तिकांची बिरडी खुळी लवती।' —शिखु ६५६

बिरडें-डें—न. १ (अंगरखा, सदरा इ०ची) गुंडी किंवा गुंडी घालण्याचें भोंक, काजें, वळसा. २ (दावें इ०च्या) वळशात अडकवावयाची गांठ ३ गांठ (चोळी इ०). —भाए २३३. 'ज्याचिया कपादहीपुडें। जीवशिवांचे फिटें बिरडें।' —एमा २४. ४२. ४ घोंटाळा; कोडे 'कणावेगळा कोडा न वाडे। तेवीं पुरुषावेगळी प्रकृति नातुडे। हे प्रकृतिपुरुषांचे बिरडें। तुजवेगळे निवाडें निवडेना।' —एमा २२.२३८. ५ (हेट.) लहान आकाराचें कडबोळें. ६ बिरडी पहा.

बिरडें—न. समूह; थवा. 'मागें पावले बिरडें राक्षसांचे।' —गीता २.२१५

बिरद—न. (विरु.) बिरिद; बिरुद पहा. **बिरदाईत**—वि. विशिष्ट विद्या, गुण इ०मध्ये वाकबगार (पंडित, पुराणीक, गवई, इ०); काही अर्थ गुणाबद्दल चिन्ह धारण करतो तो [सं. बिरुद] **बिरदावळी**—स्त्री. गुण, पराक्रम, अश्रुता इ०दर्शक चिन्हांची माळ; बिरदावळी पहा.

बिरबल—पु. १ अकबर बादशहाच्या एका हुशार व चतुर प्रधानाचें नांव. २ (यावरून) चतुर व धोरणी मनुष्य. ३ (कु.) नकटा. 'ह्या बिरबलाचें नांव काय ठेविलें।' **बिरबली**—स्त्री. युक्ति; खुबी. 'त्यानें बिरबली लढवून काम केलें.' [बिरबल]

बिरबाहुटी—**झी** १ कुंढवाचा किडा; सोनकिडा; ताम्रकृमि २ (ल.) छानछवेची. 'ज्ञान अंजन घालून डोळां वनली बिरबाहुटी।'—पं. १३.९५. [हि. बीरबाहुटी, बीरबाहुटी]

बिरबिटी—**झी**. ज्याचा गोळा करता येत नाही पण जे साधारणपणे घट आहे असे शोण, लोणी, कालवलेले पीठ इ. कोण ताहि लिबलिबित पदार्थ. [बरबट]

बिरबिर-रां—**क्रि.** (बिर.) भिरभिर पडा.

बिरबिरीत—**वि.** बिरबिरीरूप; ज्याचा गोळा बनवित येण्याजोगा नाही असे, लिबलिबित; पातळसर

बिरंबु(बो)टा, बिरमु(मो)टा—**पु** ज्याचे दाणे काढून घेतले आहेत असे मक्याचे कणीस; बिरबुड

बिरंबोळा—**पु.** १ एक वन्य वनस्पति. २ त्याचा कांदा: कंदयुक्त मूळ.

बिरमत—**झी** (गो.) ब्रह्महत्या. [सं. ब्रह्महत्या अप]

बिरमत—**न.** (कु.) लचाड; आळ. बिरामत, बलमत पडा.

बिरमुटी—**झी** (कों. गो.) चिवूर; एक प्रकारचा किडा. बिरबाहुटी पडा.

बिरयां—**क्रि.** (गो.) वरचढ करण्यासाठी; इरेने; इरेस.

बिरयांक लागून काम करप—हडास पेदून काम करणे [सं. बीर्ये]

बिरखण—**झी** (कों.) आकृति; नक्षीकाम (लाकूड, भित, कापड, भाडे इ. वरील) कोरीवकाम किंवा नक्षीकाम. —**झीन.** (कु.) बींबिरखण पडा. **बिरविणे**—**सक्रि.** (सोने, चांदी, सोन्याची तार, रेशीम इ. व्या.) नक्षीकामाने सजविणे, (वस्त्र इ. स) शोभा आणणे. [बिरवण]

बिरसुडणे—**उक्रि** १ (खोड, फांदी इ. ची) पाने तोडून, ओरबडून काढणे, मिड(र)सुडणे पडा. २ पाने (किडीनीं) खाऊन फाट्या पणेरहित करणे.

बिरंस्तार—**पु.** (गो.) वृहस्पतिवार; गुरुवार [म. वृहस्पतिवार; अप.]

बिराड—**न.** (कु. गो.) बिन्हाड पडा

बिराणा—**पु.** बंदुकीच्या दारूचा दाणा, कण. [हि. बिरनी = लहान दाणा] **दारू, बिराण्याची दारू**—**झी**. रवेदार, कणीदार बंदुकीची दारू.

बिराणा—**पु.** वीरपुरुष; वीरभद्र. [वीरराणा]

बिराणा—**पु.** (गवई लोकांत रुढ) तबल्यावरच्या शार्ईमध्यें पणारी बीर. 'बिराणा मोठा पडला' [तुल० का बिरि=फुटणे, तडकणे]

बिराणा-ना—**वि.** परका; तिन्हाईत; अनोलखी; एखाद्याचे कुटुंब, नाते, देश इ० तील नव्हे असा. 'तो आम्हांस बिराणा आहे.' [हि. बिराना]

बिरादर—**पु** भाऊ; भाऊवंद (सनदा, रोखे, दस्तैवज इ० मध्ये वापरतात). 'नाईकवाडी कसवे मजकूर याचे बिरादरीत विठोजी बिन हसाजी.'—शां. १ १५२ [फा. बिरादर]

भाऊ-पु (व्यापक) जातभाई, नातलग, सगासोयरा **बिरादरी**—**झी** १ बंधुसमाज, जमात २ भाऊपण; वधुभाव 'बिरादरीसारखी चाल उभय दौलतीची आहे.'—रा ५ ८६ ३ भाऊवंदकी 'खाशाची बोली तैनात बरहुकूम बिरादरी.'—वाडबावा १.५५ [फा]

बिरामण—**पु.** (कु.) ब्राह्मण. [सं. ब्राह्मण]

बिरामत—**झी**. खोटा आरोप; आळ. (कि० घालणे, आणणे; येणे). बलमत, बलागत पडा. [फा. बर-आमद्]

बिरार—**पु.** विकार

बिरार—**पु** (महा०.) स्पर्धा 'सुदियाचे हीरे। आंगुलिया तेजाचे वानसरे। करितांति बिरारें। एकमेकें सी।'—शिशु ४०३.

बिरियाणी, बिर्याणी—**झी** मासमिश्रित मसालेभात, एक मुसलमानी पकाव. पुलावा पडा [फा. बिर्यानी]

बिरी—**झी** झियांचा कानातील एक दागिना. [हि. बीर]

बिरी—**झी** (गो.) पोंबली; पोफळीच्या पोयेचा द्रोण. बिरी पडा [बिरी]

बिरीज बिरीज होणे—**अक्रि** (व) टेंकीस येणे, तकलीफ पावणे 'पैशासाठी बिरीज बिरीज झाला.'

बिरी(रु)व—**न.** १ विद्या-कलादि गुणांत श्रेष्ठत्व असल्याचे चिन्ह म्हणून हात, दंड इ०स बाधतात तो दोरा, गंडा, बाहुभूषण. 'उष्ट्रांनी बिरिदें बाधोन। तुंबरापुढें माडिलें गायन।'—एभा ५ ८३ 'जिवाचे धास्तीने बावन बिरुदांचे घणी, भले सदांर, घोडे सोडून जीव जगविण्याकरिता पहाडात शिरले.'—साब ९१. २ ब्रीद; बाणा, प्रतिज्ञा; अंगी असलेल्या गुणाबद्दल वाटणारा अभिमान. 'परी अजुना तुझे नि वेधे। मियां देवपणाची बिरुदे।'—झा १८.१३७२. ३ चिन्ह. ४ नावलौकिक, कीर्ति. 'तेषोनि तीर्था शिरोमणी ऐसे बिरुद जालें।'—दाव १७५. [सं. बिरुद]

वंत—**वि** यशस्वी. —**शार.** **बिरुदाई(यित)**—**वि.** प्रतिज्ञा करून पाळणारा; बाणेदार; बाणा वाळगणारा त्रिदाईत, 'ऐशीं मिळोनि बिरुदायितें। आलीं बदरिकाश्रमा समस्तें।'—एभा ४.८० **बिरु-**

दायलि—**झी**. बिरुदाची माळ. [सं. बिरुद+आवलि]

बिरुस—**वि.** (बे.) कठिण [का. बिरसु]

बिरोजा—**पु.** निलया, हिरण्या रंगाचा एक पाषाण. यास रत्न म्हणतात. यांत भविष्य समजण्याचा अद्भुत गुण आहे अशी समजूत आहे.

बिरोबा—**पु.** १ (अष्टिष्ठ) भैरव २ खंडेराव; खंडोबा. लोक खंडोबाच्या ठिकाणी ५२ बीर आहेत अशी कल्पना करीत असल्याने

बीर शब्दापासून हा शब्द तयार झाला असेल. [सं. भैरव; म. बीर, सं. वीर]

बिर्जे—(कों.) माशाची एक जात. हे मासे आक्टोबर-नोव्हेंबर महिन्यात पकडतात.

बिर्जेमाल—वि (राजा. कुण.) सम्राईक, विरजुमाल पहा विभेत—सी. (गो.) खोटा आरोप; आळ. विरामत पहा. **० घेवप**—(गो.) आरोप ठेवणे; आळ घालणे. **० फुटप**—(गो.) प्रायश्चित्त भोगणे.

बिर्मुट-टी—सी. (गो.) एक प्रकारचे फुलपाखळं **बिर्मुट-टी**—सी दाह मारण्याचा एक प्रकार. [सं. वीरमुष्टि; म. वीर+मूट]

बिन्हाड—न. १ रहावयासाठी भाड्याने घेतलेली जागा, घर, खोली इ०. 'हें आमचें बिन्हाड हवाशीर आहे.' २ एखाद्या ठिकाणी उतरून काहीं काळ राहणे; मुकाम, वसति; वास्तव्य 'ह्या खोलीत दुसऱ्याचें बिन्हाड आहे' ३ बिन्हाडकरूचें सामानसुमान, खटलें, जीजवस्त, संसार 'आम्ही येथून बिन्हाड उचलून तिकडे नेले.' ४ तळाचा किंवा व्यापारी मंडळीच्या फिरत्या स्वारीचा निराळा भाग; एकाच व्यापाऱ्याच्या सामानाचा (माल, तबू, गुरे इ०चा) एकटा स्वतंत्र समुदाय (तळावरील किंवा वाटेवरील). ५ भाड्याने, भाडेकऱ्याप्रमाणे राहणे. 'आम्ही तेंच बिन्हाडानें आहों' ६ भाड्याने दुसऱ्याच्या घरात राहणारे कुटुंब; भाडेकरू ७ गुप्तपणा; स्पर्धेने न बोळतां चोचन ठेवलेला मुद्दा, मजकूर 'घरोक्यानें बोळत असतां आंत बिन्हाड ठेवणे चांगलें नव्हे.' [बिड (डा) वर पहा] **० माटोपणे**—१ गाथा गंडाळणे निघून जाणे. २ मरणे. **० उचलणे**—एखाद्या ठिकाणाहून आपली जीजवस्त घेऊन निघून जाणे; तळ हलविणे. **० करणे**—१ कायमचे वास्तव्य करावयाच्या उद्देशानें आपल्या सामानासुमानासह वायकामुलासह एखाद्या ठिकाणी राहणे २ एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्या घरी किंवा शरीरांत ठाणे करून राहणे. 'कफानें माझ्या छातींत बिन्हाड केले आहे.' **विचवाचें बिन्हाड पाटीवर**—फारसे लटांवर जवळ नसणे. सामाशब्द—**० करी-करू**, बिन्हाड—पु १ भाड्याने बिन्हाड करून राहणारा इसम. २ बिन्हाडाचा मालक किंवा रहिवासी. बिन्हाड अर्थ ४ पहा. **० खर्च**—पु. बिन्हाड करून राहण्याबद्दल येणारा, जागेचें भाडे वगैरेचा खर्च. **० बाजलें**—न बाडविस्तरा; सामानसुमान; जीजवस्त; वोचक (व्याशी इसमाचें); खटलें. **बिन्हाड बाजलें संगतीच असणे**—घर, वायकांमुळे इ०पासून अलिस, मोकळें असणे; मागे लुटांवर नसणे, संडेसोड असणे.

बिल—न. १ भोंक; बीळ; उंदीर, घूस, साप इ०चें राहण्याचें घर. २ श्वापदादिकाची गुहा. बीळ पहा. [सं.]

बिल—न १ विकलेल्या जिनसांची किंवा केलेल्या कामा-बद्दलची याद व त्याबद्दलच्या पैशाची मागणी. २ कौन्सिलीत

बर्चिला जावयाचा कायद्याचा मसुदा, खर्डा. ३ पत्रक; याद; तपशील. [इ.]

बिल्लएकरुई—किवि. एकनिष्ठपणे. 'तरी बिल्लएकरुई दडतर चिपारूड करितील' —रा ६.६०२. [फा. बिल्लयकरुई]

बिलकावणे—अकि. (कु.) ऐटीनें रिकामें फिरणे; चैन करणे. **बिलकू(कु)ळ**—किवि. १ शिल्पक न राखतां; पूर्णपणे; एकूण—एक. 'गुजरात परशराम खंडेराव याजकडे वाढा शुक्रवार येथील भोजनखर्चाचें वगैरे बिलकूल...'—वाडदुबा ४२. २ अगदीं; मुळीच (नाहीं). [अर. बिलकुल्ल]

बिलग—वि. वेगळा; निराळा; पृथक्; विभक्त. बिलग पहा. [सं. विलग; म. विलग; हि. विलग]

बिलगणी—सी. चिकटणे; भिडणे. इ० [विलगणे]

बिलगणे—अकि १ चिकटणे; अगदीं जवळ राहणे, जाणे. २ कवटाळणे; मिठी मारणे; घट धरणे; आवळणे. ३ (ल.) निश्चयानें चाल करणे; धांवून जाणे; (मारावें, घ्यावें, लुटावें इ० कारणासाठी) एखाद्याच्या अंगाला झोंवणे. [सं विलग; विलग; हि. विलगना]

बिलंद-बी, **बिलंदर**—वि. १ सुसूय; प्रधान; श्रेष्ठ; पहिल्या-प्रतीचा २ उंच; दुर्गम; बेलाग; अथांग. 'अशीरगड किंवा, मात-बर बिलंद आहे.' —पारसनीस ब्रप ६४ 'पहाडी किंवा असा एका दिशेसात यावा असें काहीं नाहीं; किंवा फार बिलंदर आहे.' —चंद्रचूड दप्तर १ १११. ३ (ल.) पक्का; अडल; टकबाज (लुबा, भामटा, चोर). जसें—बिलंद-चोर-सोदा-भंगट-हरामी. 'त्या-कात कारभारी हा बिलंदर लुच्चा असल्यामुळे त्याचे पक्षास बरेच लोक होते' —निचं [फा. बुलंद]

बिलंदी—सी. गाण्यांतील एक ताल. [फा. बुलंदी]

बिलंदपद—न. बिलंब कालांत तंतुवाय वाजविण्याचा एक प्रकार. —कला १३७. [सं. बिलंबित. बिलंब+पद]

बिल्लिल—ब. (गो.) मांजरास बोलाविण्याचा एक शब्द. [ध्व.]

बिलबिलडे—अकि. अगदीं मज, नरम, बिळबिळीत होणे (फळ इ०) [बिलंबीत]

बिलंबी, **बिलंबिलीत**—वि. १ नरम; चेपण्याजोगा; लिंबिलीत; शिळें झाल्यामुळे, अतिशय पिकल्यामुळे, चोळकटल्यामुळे फारच मज असं (फळ, गवें इ०). २ (ल.) कटाच्या कामा-मुळे दीन, गरीब झालेला; निर्भीय झालेला (माणूस, जनावर इ०). [लिंबिलीत; लबलब अनुकरण वाचक]

बिलंबी—सी. एक फळझाड.

बिलमोगरा—पु. बटमोगरा. 'फोडीन मोती। घालीन चारा। हाकलीन वारा। बिलमोगरा बिलमोगरा।' —महाप २.२३३.

विलवर, विलोर, विस्वर, विलोर—प. १ उंची कांच; स्फटिक. २ एक खनिजविशेष. ३ एक प्रकारची उंची कांचची बांगडी. 'मी तुला तुझ्या हाताची विलोरांची एक जोडी आणीन.' —मराठी ६ वें पुस्तक (१८७५) १११. ४ साधारण लांबट आकाराचे पैलू पाडलेली सोन्याची बांगडी [अर. विलौर] • **खाना—प.** कांचेचे सामान संभाळण्या-ठेवण्याचे खाते **विलवरी विस्वरी, विलोरी—वि.** कांचमण्याचे; स्फटिकाचे; कांचेचे. [फा. विलोरी] • **आरसा—प.** बांगल्या कांचेचा, पैलू असणारा आरसा.

विलवा—प. विष्वा; मिलावा पहा.

बिळा—अ. बांचून; विरहित; शिवाय, विना. [अर.] • **उजूर—क्रि.** हरकत न घेता. 'बिला उजूर व बिलाकसुर दुंबाला करून चालू येणें.' —गोइसा १५. —रा१९.११५ • **कसूर—क्रि.** १ चूक, ह्मणाय न करता; विनचूक. 'सेवक लोकांचीं वतनें नेमस्त करून त्याप्रमाणें बिलाकसुर पाववावी.' —मराठा १२. २ निःसंदेह. —रायको ८.२१. • **महसूल—क्रि.** जकात माफीने. 'सामान जंगी सरकारांत मत्सुब आल्यास... वेपारी याज पासोन बिलामहसूल खरीदी करण्याची परवानगी असावी.' —रा ७.९४. • **दाक—क्रि.** नि.संदेह; बेलाशक. 'तुम्ही फौजमुद्दा बिलाशक आजून सर खेळीस सामील होणें.' —पया ४८६. • **हरकत—क्रि.** विनहरकत; हरकत न घेता. 'तरी तुम्ही मुसलमानी कामकाज महजबाप्रमाणें बिलाहरकत करून हक्क लवाजिमा ...' —बाइमा २.१०६. • **उजुजत—क्रि.** विनतकार. 'बिलाहुजत बतावें.' —ऐटी २.७४.

बिलामत—झी. खोटा आरोप; आळ; कुभांड; बलामत; बलागत पहा. (फि० आणें; चालणें, येणें). 'अशा प्रकारच्या व्रतवैकरण्यांच्या व ब्राह्मण भोजनांच्या उद्योगांत अकस्मात भलतीच बिलामत गळघात यावी.' —पेशवेकालीन महाराष्ट्र ८२३. [फा. बर+आमद]

बिलायती—प. (व.) पिंढळा धोतरा; याच्या मुळधा औषधी असतात.

बिलायती—वि. (विल्.) बिलायती पहा.

बिलावर—ल—प. (संगीत.) एक राग. ह्या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण संपूर्ण. वादी धैवत, संवादी गांधार गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर. अलैय्या, कुकुम; देवगिरी, नट, यमनी, शुक्ल, सर्पदा इ० प्रकार आहेत [हिं.] • **घाट—प.** (संगीत.) एका घाटाचे नांव; ह्याचे स्वर येणें प्रमाणें असतात. शुद्ध षड्ज, शुद्ध ऋषभ, शुद्ध गांधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम; शुद्ध धैवत, शुद्ध निषाद. • **ससक—न.** स्वरससक पहा.

बिलासखानी तोडी—झी. (संगीत.) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल

धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण—संपूर्ण वादी धैवत, संवादी गांधार. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर.

बिलिङ्ग, बिलिङ्गी, बिलिङ्गर—बिलेंदर इ० पहा.

बिलिमारो—प. (गो.) ज्वेत पैसासाठीं तळी घेऊन फिरणारा एक नट.

बिलू—न. (कु गो.) लहान मांजर. [सं. बिडाल, प्रा.

बिलाड—ल; हिं बिल्ला=बोका]

बिलोरी—वि. १ घोड्याच्या रंगांपैकी एक. —अश्वप २८.

२ बिल्वर पहा [बिल्वर]

बिलोरीचोतरा—प. धोतऱ्याचा एक प्रकार.

बिलकू(स्तु)ल—अ. सवैस्वीं, मुळीच; अगदीं; बिलकूल. —पदमव ८५. 'आला मागत शुल्क मुल्कच मशीरुल्मुल्क बिलकुल्कसा।' [अर. बिलकुल]

बिल्फैल, बिलफैल—अ. खरोखर; वस्तुतः; अगदीं.

'बिल्फैल नातवान.' —रा १५ २४८. [अर. बिल्फिअल]

बिम्बका—क्रि. मक्काप्रमाणें; कराराप्रमाणें. 'बिम्बका खंडणी केली ते कबूल असोन.' —रा १८.५३. [अर. बिल्+मक्का]

बिश्वाण, बिलियाण—प. विवक्षित आकाराचा व पैलू पाडलेला विलायती हिरा, तरतरा. [इं ब्रिलियंट; फ्रें. ब्रिला]

बिल(स्ता)स—झी. (ना. व) बीत 'बिळसभर कापड चोरलें.' [फा. बिलिश]

बिल्ला—प. १ शिपायाच्या पट्ट्याला छातीच्या भागावर असलेली धातूची तबकरी, चपरास; छातीवर लावण्याचें पदक. २ खूण; निशाणी, तिकीट. 'पोरांचा बिल्ला गळघात बांधल्याशिवाय इंद्र तेथें येऊं देणार नाहीं' —नाकु ३ ८३ [हिं.] **बिल्लेकरी—प.** बिल्ला असलेला शिपाई; चपराशी; जासुद.

बिल्ली—झी. माटी; माजर 'बुडाल्या कुलगनाच्या भेली। पतीला करून ठेविली बिल्ली।' —पला ६७. [सं. बिडाल; प्रा. बिलाड—ल, हिं.]

बिल्व—प. १ बेल; बेलाचें झाड. हें शंकरास प्रिय असतें. 'मंदरामल बकुल बिल्व कुट अशोक चंदन जाती।' —नवनीत (नरहरीगंगातलमाला) ४३२. २ बेलाच्या झाडाचे पान. ३ बेलाचें फळ, बेलफळ 'दृढ बिल्व पीमस्तन। वरी सुकाजाळी विराजमान।' —मुआदि १९.२१ [सं.] • **पण्व—न.** १ बेलाचे तीनपानीं दल. २ (खडीकाम) वज्रावर खडीने काढलेली बेलाच्या पानाची आकृति.

बिरळ—न. (व.) गुरांना बांधण्याकरितां त्यांच्या गळघातपुरतें उपयोगांत आणलेलें दोरखंड. बिरडें पहा.

बिश्ड—प. १ बीज; कोंब; बीय. २ बीजापासून झालेला माणूस, प्राणी, झाड इ०. ३ मुख्य धान्य पेरण्यापूर्वी काढलेलें आड पीक. 'तागाचा बिषड सवें मालास चांगला.' ४ खत. ५

पिकांचा कम; पाळी. ६ खत किंवा पहिले पीक यामुळे तयार झालेली उत्तम जमीन. 'आतां श्रीकृष्णवाक्यबीजा निवाडु। आणि संजय सात्विचाका विवडु।' - झा ५.५३३ ७ वेवड पहा. **बिषड, बिषड जमीन**—झी. जिच्यावर पूर्वी आठ पीक काढले आहे अशी बीजपोषक जमीन. [सं. बीज+शुद्ध; प्रा बीअ+वडु]

बिबलकरी—वि. १ (पेशवाईअखेर फडांतील बिबलकर नावाच्या कारकुनाने घालून दिलेले अक्षरांचे बळण. हे सोपे व सुंदर असे यावद्दन). बिबलकराच्याप्रमाणे काढलेले सार्धे, गोंडस (अक्षर, किता, बळण, लिहिणे इ०). बिबलकरी बळणाची मोठी अक्षरे साधी व गोल असून गोंडस दिसतात. हे बळण जनोबाभट्टी बळणापेक्षा निराळे आहे २ (ल.) साधी, सरळ, बाळबोष वागूक, बळण. [बिबलकर=आडनाव]

बि(बि)बळा—पु एक जंगली वृक्ष.

बिबळा—पु. १ (रुजावयासी जमीनीत पुरलेले) नाग वेळीचे वेडोळे, केळ इ०चा खंड; वाढते कलम. २ (कॉ) पानवेल. ३ दोन ते सहा कुडव धान्य मावेळ एवढी बियाण्यासाठी राखून ठेविलेल्या बीजांची भातेण इ० मध्ये बांधलेली मुडी. मुडी पहा ०उतरणे—एखाद्याचे फुगलेले पोट ओसरणे, उतरणे. **बिबाळो**—पु (कु गो.) लहान मुढा; मुडी

बिबाडा—पु (कॉ.) (नाविक) गलताच्या काठास आंतील जास्त जाडीचा व कमी रुंदीचा दुरमीण ठोकतात तो.

बिषप—पु १ क्रिस्ती धर्माध्यक्ष, धर्माधिकारी. 'पॉल्कापेला आपल्या मंडळीच्या कार्यासंबंधाने इतर बिषापाना सागायला फार आवडे.' - झानो ३१ १ १९१८. २ बुदिबळाच्या खेळातला उंट. [इं]

बिशा(सा)द-त—झी. १ मालमत्ता; सामान; सामुग्री. 'नाहीतरी मालबिसातीची तमा न धरितां भांडियाचे माराखाली तराडे फोडून टाकून सलाबत पाडायी.' - मराआ ३८. -पेद २० ३. २ पैसा, इस्टेट; जिदगी. 'बडिलाचे वेळची जी काय बिशाद होतो तो आम्ही सर्वांनीं बांदून घेतली.' ३ क्रिमत; मोल; म्हणून 'पागोट्याची बिशाद तो काय आणि भांडतां कशास?' 'शंभर रुपये म्हणजे बिशाद काय? जातां जातां मिळवू.' ४ सामर्थ्य; ताकद; मजाल, प्राज्ञा; हिमत; छाती. [अर. बिसात्]

बिशी—झी. १ होणारा खर्च सारखा वांटून घेऊन एकत्र भोजन करणाऱ्यांचे मंडळ; खाणावळ; (इं.) क्लब. २ मंडळीतील सर्व आसामींनीं आपापले दरमहाचे पगार आळीपाळीने एकाच्या स्वाधीन करणे. (किं० करणे). बिशी पहा. [गु. बीसी]

बिस्—न. कमळाचा वेठ. [सं] ०तंत-तु-पु. १ कमळाच्या देठातील धागा. 'जसा कमळमुनाळ बिसतत। तसा सुकूम नाद अस्य' । - एभा-२१.४०४. 'जे मुकाफळ भोजन करितो

बिसतंतु भुक्षुनि फराळ।' - मोकर्ण २८ १७. २ कमळाचा देठ. **बिसिनी**—झी. कमलिनी. 'सविता बिसिनीस बरी कीं भेटे तो गुणज्ञ ती कविता।' - मोकृष्ण ८६.२७. [बिस]

बिसखपरा—पु. एक औषधी वनस्पति. [हिं]

बिसनी—पु व्यसनी; दुराचारी; व्यभिचारी; हलकट; बोहर-क्याली. 'तेवढपांतच नथ मुरकी। बिसनीची नजर तरकी। बेदर्दि दुसून मुरकी।' - प्रला १११. -वि. (बे.) चांडाळ. [सं. व्यसनी] **म्ह० फुकट बिसनी आणि तंवाखु उसनी. ०बेखर्ची**—वि पदरचा पैसा खर्च न करतां लोकांच्या पैशाने व्यसनं भागविणारा.

बिसलटा-छटा—पु. (तेजा) लमापूर्वी वरपक्षास बघणुद्दी जेवणाचे आमंत्रण. [का. बिसल=ऊन+छटा=जेवण]

बिसा—वि. (ब.) सुस्वभावी; सुशील. [फा बेश=चांगला]

बिसाट—वि. १ अनियमित; यदृच्छेने होणारे. 'तेवीं कारण-हेतुयोगें। जें बिसाट कर्म निगो।' - झा १८.३७५ २ अलतें; स्वैर उच्चारलेले. 'तयांचे बिसाट शब्द। सुखें म्हणों येती वेद।' - झा १८.१६४५. **बिसाटणें**—बकि. पसरणे; फांकणे; फैलावणे. 'आपला बसोटा जाल्लो। बिसाटे बन्ही।' - झा १८.६२४. [सं. बिस्तृत]

बिसाद-दी—झी. जिनगी; बिशात पहा. 'नैबानें कुल बिसादी लुटून खालसा केली.' - हम् ३३.

बिस्कि(स्कू)ट—न. गव्हाचे केलेले एक बडयांप्रमाणे हलकें खाद्य. [इं. बिस्किट]

बिस्तरधार—पु. (अप.) गुरूवार; बृहस्पतिवार [सं. बृहस्पतिवार]

बिस्तरा—पु. पयारी; अंथरुणाप्रमाणे काहीं साधन. [फा. तुल० सं. बिस्तृ-स्तर]

बिस्म, बिस्मत—झी. (शाप.) एक धातु. याचा औषधी उपयोग आहे [इं. बिस्मथ]

बिस्मिल्ला—पु. १ मुसलमानांत मुलाच्या अगर मुलीच्या पांचव्या वर्षी घोड्यावरून मिरवणूक काढून मशीदीत नेऊन बिस्मिल्लादि कुराणाचे कलमे पढवितात तो उपनयनसदृश विधि. 'याचे कव्चेची बिस्मिल्लाची शादीसाठी रविबारी रात्री मेहदी निघाली.' - रा ५.५७. २ संज्ञ म्हणून विधिपूर्वक हत्त्या करणे. 'मुगीस बिस्मिल्ला तो कशास?' - हौके ११. ३ कार्यांभी परमेश्वराला नमन; श्रीगणेशायनमः. [अर. बिस्मिल्ला=परमेश्वर. बिस्मिल्ला-हिंदूमानिरेहीम=दयाळू व कनबाळ अक्षाच्या नांवाने]

बिस्मा(द्या)द—वि. फार; पुष्कळ. 'बिस्मार खुदवकी हांशील जहाली.' - पया ३८४;४००. [फा. बिस्मार]

बिस्वक-बिस्वा—पु पांडाचा किंवा पादाचा विसावा भाग; एक चौरस काठी; पाद हा बिघ्याचा विसावा भाग आहे. 'आणि गडी-कोट जिमी-बिघा बिस्वा-जागा तनखा बगैरे बराबर

वादन थावा. '—वाडबाबा १.२२. [सं. बिंशति; म विस्वा; हि. बिस्व=बिष्याचा २० वा हिस्सा]

बिह(हिणें)—अऊकि. (अप.) भिणें. 'ना तरी पवनु मेघासी बिहे कीं अमृतासी मरण आहे।'—हा २.१४—अमृ ७.५६. [सं. भी; प्रा. बिह; हि. बिहे इ०] **बिहालेपण**—न. (महातु) भीति. 'तें बिहालेपणें महेदों लपविलें। समुद्रा माजी।'—शिशु २३९.

बिहरी—वि. (मि.) दुसरी. 'तिथी बिहरी येथी पोयरों चोई लिहून आली.'—मि २३.

बिहाग—उ (संगीत) एक राग ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ, धैवत वज्र्ये. जाति औडुव—संपूर्ण. वादी गांधार, संवादी निषाद. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. ह्या रागांत तीव्र मध्यमाचा अल्पप्रयोग विवादी म्हणून केलेला दिसतो.

बिहागरा—उ (संगीत) एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ, धैवत वज्र्ये. जाति औडुव—संपूर्ण. वादी मध्यम, संवादी षड्ज. गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर. या रागांत दोन मध्यम व दोन निषादांचा प्रयोग होतो.

बिहांबा—बी—पुंजी. मिठांत मुरलेला आंबा; बेहंबी. [बी+आंबा]

बिहाबा—उ. भीति. [बिहणें; भिणें]

बिहिंती—स्त्री. भीति. 'भवसिधूचेनि माजें। कवणासि धाऊ पुजेज। येथ जरी कीं माझे। बिहिती हन।'—हा १२.८८. [सं. भीति]

बिही—न. एक फळझाड, फळ—न. एक आंबटगोड फळ.

बिहीक, बिहो—स्त्री. अय. —मनको [सं. भी; प्रा. बिह]

बिळगा—वि. काळा पांढरा मिश्र. [का. बिळी=पांढरेपणा]

बिळक—न. भोक; बीळ. 'ह्या कागदाला दोन बिळकें आहेत; त्या मिताडाला पारेंने (पाहारीने) बिळक पाड.' [बीळ]

बी—स्त्री. १ बीज; फळाच्या आंतील जो कठिण अंश तो. २ अंड; वृषण. ३ गर्द इ०तील आंतील भाग, गाभा. ४ लसणीची पाकळी. [सं. बीज] **०मोडणें**—समूळ उच्छेद करणें; समूळ नाहीसिं करणें. **०रुजणें**—परिणामकार होणें; यशस्वी होणें; फल-रूप होण्याच्या पंथास लागणें. **०रुतणें**—(हुदा, अधिकार, जागा, धंदा इ०त) प्रवेश होणें. **बियांबा**—**ब्यांबा**—वि. १ पेरावयासाठीं बाजूस काढून ठेविलेले (धान्य, दाणे, फळे इ०). २ मूळच्या उत्तम बीजाचा, वीयांचा; अंशकीण; अस्सल; शुद्ध ३ अस्सल; अश्ल, पक्का; (चोर, आमटा, लुच्चा). ४ ज्यांत फार बिया आहेत असें (पेरू इ० फळ). ५ बियाणें म्हणून राखून ठेवण्यास योग्य.

[बी] **बियाडक**—**बियाक**—न. (गो.) कोंब आलेला नारळ.

बीं—न. १ (समुच्चयार्थी) बीजे; (भाजी, गवत इ०चे) रोपे. २ पेरावयासाठीं राखून ठेवलेले धान्य. पेण्यांचे बीज, बियाणें.

म्ह० १ बीं तसा अंजुर २ (कों.) बीं तसें भात. ३ बिया, दाणे, धुव फळे, आळथा, मुळे, कलमे, पांसे इ० उत्पादनांचे मूळ म्हणून मानलेली कोणतीही वस्तु. ४ कापसासारखे ढग; कसर; खार (कि० निघणें; विरणें; वाहणें). [सं. बीज; प्रा. बीज; हि. बीया]

०फेंकणें—बीं फेंकून पेरणी करणें. **०दाणा शिळटणें**—पेरलेले बीं न उगवणें; फार पाऊस पडून जमीनीस गारठा आला असतां पेरलेले बीं गारटून न उगवणें. **०बियाणें**—**बिरघण**—**बेणें**—**व्याणें**—**भरण**—**भरणा**—नप. पेण्यासाठीं किंवा रोपे लावण्यासाठीं राखून ठेविलेलीं बीजें, मुळे, कांदे, कलमे इ० (समुच्चयार्थी)

०बिबळ्या—उ १ बीं बियाणें. 'येदा शेतमात काहीं करणार होतों, परंतु बींविबळा कोटें मिळेना म्हणून सोडले.' २ सुबी; बिबळा अर्थ ३ पहा. **०बुडी**—**बूड**—स्त्री. १ पीक बुवणें; अजीबाद बियापुरेसेंहि न पिकणें. नाश पावणें २ (ल.) नायनाट; उच्छेद; कुलक्षय. 'तुका म्हणे जरी योगाची तांतडी। आशेची बीसुडी कर्ी आर्षी।'—तुगा २७२७. [बी+बुडणें]

०बेवळ्या—उ. बी बियाणें. बीबिबळा पहा. 'बी—बेवळा उसनापासना आणवा आन कष्टांत मरावें.'—छेया १३. **०भरण**—न. १ पेरणी. २ गर्भाधान; संग. 'होईल कधीं बींभरण। आठवीन चण।'—प्रला २१८.

बी—स्त्री. (गो.) द्वितीया; बीज. बे पहा. [प्रा. बि; हि. बे]

बी—अ. शुद्धा; द्वैखील; हि. 'तुसा हुवाबिदा मला कायबी नग.'—बाय २.२. २ शिवाय; त्याचप्रमाणें; आणखी. [सं. अपि; फ्रें.जि. बी]

बीक—न. १ आवड; गोडी. 'बेथे परिमळांचे बीक मोडे। ज्याचेनि।'—हा ६.१५. २ सामर्थ्य; बळ; अधिकार. 'तुज वडीलपणाचें बीक।'—कथा ३.१४ १८७. —हा १३.७००. ३ शोभा; तेज; सौंदर्य. 'सुख जेथ घुस्त्रावले। स्वानंदासी बीक आले।'—स्वादि ४.३.८५. —ह ७.३. ४ भूषण. 'सज्जनपणाचें अंगीं। बीक जया।'—हाप्र १०८. —आए ४६. बिक पहा.

बीकरान्, बीगायत—वि. अमित. —आफर्मानें.

बीगार—स्त्री. वेढ; बिगार पहा. —आफर्मानें

बीच—अ. मध्यें; आंत; मधील. [हि] **म्ह०** बीचमे मेरा चांदभाई=मध्यें आपलेच घोडें पुढें डकलणें.

बीज—स्त्री. द्वितीया; शुक्र किंवा कृष्णपक्षांतील दुसरी तिथि. भाऊबीज. 'बीजेपासुन षडन्या कला।'—रावि १.३७. [सं. द्वितीया; प्रा. बीइज, बिज्जय; गु. बीजू]

बीज—न. १ बी; फळाच्या आंतील कठीण भाग. २ धान्या-दिकांचें बीं. 'मुडाहूनि बीज काढिलें। मग निळाळिले भूमी पेरिले।'—हा ९.३६. 'शुद्धबीजा पोटी। फळें रसाळ गोमटी।'—

-तुणा २२७२. 'बीज तैसें फळ येत असे गोड।' - व १२३.२. ३ खाण; कुळ; बिजवट बी. ४ पुष्पांचे बीये; रेत. ५ कारणीभूत किंवा मूळ सुद्धा; गोष्ट, क्रिया, मूल, कारण; उगम; आधार; निमित्त. 'दशना बीजे तेथें । जाणीव आणि ।' - अष्ट ७ ११९. ६ खोल हेतु; भाव; इंगित; बर्म; अभिप्राय; गुढार्थ. 'हे तुम्ही म्हणतां ह्यांत बीज काय ।' 'नातरी अर्जुना हें बीज । पुढति सांगिजेल तुज ।' - ह्या ९.३४. ७ संख्या किंवा परिमाणें यांबद्दल अक्षरें योजून करावयाचें गणित; बीजगणित. ८ गुढमंत्राक्षर. 'परी म्यां अभ्यासिला जो सबीज । तो स्वामी एकावा ।' - जै ६३.१७. [सं.] म्ह० यथा बीज तथा अंकुर=बीज तसा अंकुर; झाड तसें फळ. **भ्रष्ट किंवा भजित बीज-अंकुरत नाही, भजित किंवा भ्रष्ट बीजास अंकुर नाही, भाजले बीज उगवत नाही, भाजलेल्या बीजास मोड येत नाही**-निष्काम, निस्स्वाधी, निवळ अध्यात्मिक, ईशप्रीति प्रेरित अशा कृत्यांना फळ येत नाही म्हणजे पुढल्या जन्मी मिळणारें चांगलें वाईट फळ येत नाही. त्यांच्या कृत्याला श्रेष्ठ सुख जो मोक्ष तोच प्राप्त होतो सामाशब्द- **० कणिका**-खी. लहान बीज. 'सविस्तर वटवृक्ष जैस । बीजकणिकेमाजी असे ।' - ह्या ९.४१०. **० कोश, बीजाशय**-पु फुलांतील एक भाग; बीजाची पिढ्यावी. [बीज+कोश, आशय=सांठा] **० गणित**-न. गणिताचा एक प्रकार; अभ्यक्त गणित; बीज अर्थ ७ पहा. (इं.) आलजेन्ना. **० गर्भ**-वि. स्वाभाविक; प्रकृतिज. 'बीजगर्भे गुण अर्थात आपल्यामध्ये संकत होतात.' - नीति ३३१. **० बैवूर**-पु. १ शुद्धांचे विधी; उत्सव; चाली संप्रदाय इ० समुच्चयांन (कि० करणें) 'आपण आपले कुणबी आपणां आपला बीजबेदूरच बरा. २ बेदूर, गूळ; बैलाची चिन्नें, फुलांच्या माळा इ०चे नजराणे होतकरी लोक पाटील, कुळकर्णी, देशमुख इ०ना वेतात तो. [बीज आणि बेदूर हे दोन सण] **० भरण**-न. बीं भरण पहा **० भाव**-पु बीज-रूप अभ्यक्त. 'जयासी कां बीज भावो । वेदांती केला ऐसा भावो ।' - ह्या १५.११२. **० भ्रंज**-पु. १ (महातु) जादूटोणा; मंत्रतंत्र. 'जिए कामाचेनि बीजभ्रंजे । फीटति ना ।' - शिशु ८०१. २ मूलभ्रंज. **० भार**-वि. पेरलेल्या बीजास्तकेंसुद्धां धान्य वेत नाही अशी (जमीन). [बीज+भारणें] **० मुद्रा**-खी. बीजाचा आकार; बीजाकार. 'कां बीजमुद्देआंतु । थोके तरु समस्तु ।' - ह्या १३ १५. **० बर्म**-न. मुख्य गोष्ट; रहस्य. **० संस्कार**-पु. एखाद्या प्राचीन सवैमान्य ग्रंथादिकांत उणा किंवा अधिक फरक करणें. 'त्यानें पूर्वीच्या ग्रंथांत सुधारणा केली आहे; ही सुधारणा कोटें स्वतंत्र रूपानें दिली आहे व कोटें बीजसंस्काराच्या रूपानें सांगितली आहे.' - टि ४. ४२२. **बीजांकित**-वि. बीजाक्षरानें अंकित, लांछित, परिवेष्टित. 'रामनाम बीजांकित ।' [सं. बीज+अंकित] **बीजांकुरम्याय**-पु. १ परस्परानें असलेला काथेकारणसंबंध; जसें-बीजापासून

अंकुराची उत्पत्ति आणि अंकुरापासून बीजाची उत्पत्ति. 'आधीं झाड कां बी.' याप्रमाणें दोन परस्पर संबद्ध गोष्टींची कालानुपूर्वेता ठरवितां येत नाहीं तेव्हां ह्दांत वेतात. 'अभिमानी जो विश्वास । तो चतुराननाचा अंश । त्यासी ऐक्य मानी हा विश्वास । बीजांकुर-न्याये ।' २ जसें बी तसें फळ; जसें कर्म तसा परिणाम. [बीज+अंकुर+न्याय] **बीजांकुरभाव**-पु. बीजाची अंकुरावस्था. 'वन-अज्ञान सुषुप्ती । तो बीजांकुरभावा म्हणती ।' - ह्या १५.८९. [बीज+अंकुर+भाव] **बीजारोप-रोपण**-पुन. १ बीज पेरणें. २ कोणत्याहि कार्याचें किंवा परिणामफळाचें मूळ घालून ठेवणें. 'करी राम कथा बीजारोपण ।' - रावि १. [सं. बीज+आरोप, आरोपण] **बीजाक्षर**-पु. १ मूलाक्षर. २ मंत्राक्षर; मंत्राचें आद्याक्षर. बीज अर्थ ६ पहा. [बीज+अक्षर] **बीजिका**-खी. बीज; बी. 'जे भवदुर्मबीजिका । जे प्रपंचाची भूमिका ।' - ह्या १५.८२.

बीजक-न. १ कापड इ०च्या गडद्यांत घालतात किंवा वर लावितात ती किंमत, वजन, जात इ० ची चिद्दी; आंकडा; (इं.) लेबल. २ यादी; पट्टी; टाचण. [सं.]

बीजन-खी. (निरपराध जित लोकांची कत्तल. बिजन पहा). 'कानपूर सर केल्यानंतर त्यांनीं तेथें जी सररास बीजन केली.' - सन १८५७. पु. ३९१. [बिजन]

बीजपूरक-पु. एक औषधी. महालुंगी, लिबुणी किंवा कोकंबी. [सं.]

बीज(च)बेद-वि. मध्यभागार्थ पेंच घालून धागा बांधलेली (विडी). [हिं. बीच=मध्य]

बीजावळी-खी. भिन्नता. -हंको. [हिं. बीजा=दुसरा]

बीजे-न १ गमन; जाणें. (कि० करणें). 'मग बीजे केलें मुरारी । सभामंडपासी ।' - जिझु ७२४. २ आगमन; येणें. 'आड पडे म्हणे बरा । बीजे कीजो ।' - ह्या १३.३७५. - कथा ४.१७.३१. [सं. व्रज]

बीट-पु. एक प्रकारची विलायती गंधाजी; विलायती गोड मुळा. यापासून साखर होते. [इं.]

बीट-पु. विभाग; तुकडा. 'बीटाची विभागणी व्यक्तींच्या नांवांवर व्हावी.' - के १४.६.३०. [इं.]

बीट-पु. (राजा.) पुकारा; लिखांव. (कि० करणें). [इं. बिट]

बीट-न. (कों) (सुतारी) एक सुतारी हत्यार; गोलची, डोळमीट. (कि० मारणें). [इं. बिट]

बीड-न. १ अशोधित, अशुद्ध लोखंड. २ ओतीव लोखंड; (इं.) कास्ट आयर्न. ३ तांबे इ०चे पत्रे ज्यावर वाढवितात, बढवितात तो ठोकळा; ऐरण; मोठा चौरस तुकडा. ४ एक क्षार; फाळे मीठ; बिडलवण. [तुल० सं. ब्येड=पोळाव]

बीड—झीन. (कों.) गाडपावर भरलेले गवत इंस आवळा-वयाची जाडी दोरी.

बीड—न. १ नमुना; माप, परिमाण २ जात. बीड पहा. 'ह्या बिडाचा धोतरजोडा असला किंवा त्या बिडाचे पागोटें असले तर काढ.' [विडी=कडे]

बीड—झी. (व.) गवत वाढलेली पडीत जमीन. 'पुढील वावरापल्याह बीड आहे.'

बीण—न. (गो.) भोंक, बीळ पहा.

बीत—झी. मुलगी; कन्या. कागदपत्रांत बापाच्या नांवापूर्वी योजितात. जसे—'लालबीबी बीत सैयद अहमद सुभेदार पोलीस-कोर.' [अर. बित]

बीत(ओळ)—झी. (जमाखेच) कागदाच्या दोन्ही अंगांस सारखी कोरी जागा सोडून काढलेली रेष

बीत—झी. जम; वस्तान. 'फार मेहनत बीत वसावयास लागली.'—पेद १९.६१

बीद—झी. १ रस्ता; गल्ली, मार्ग (गांव, खेडे इ.तील) विदी पहा. 'दुरी जाऊनि बीदी बसति।' पूजावसर. २ (कों.) गटार. ३ (ऊ.) विदीदांड्या अगर गोटघांच्या खेळांतील लहान खळगा; गल. [सं. बीधि; हिं. बीद]

बीन—पुन. (संगीत) एक तंतुवाद्य. याच्या दांडीच्या दोन टोकांस दोन भोपळे असतात व मध्ये दांडीवर २० पडदे असतात. [सं. बीणा; हिं. बीन्.] ०फार—पु. बीन बाजविणारा.

बीण—झी. लेखाचा मथळा, एका बाजूस, समासांत दिलेला सारांश.

बीन—बिन पहा.

बीनरस—पु. नवरसापैकी एक रस. किळस उत्पन्न करणाऱ्या बर्णनांत हा रस असतो. उदा० 'कावळे प्रीतीने खाताती शेवूड ! विद्या वाटे गोड इकरांशी।' नवरस पहा. -वि. १ किळसबाणें, ओंगळ; घाणेरडे; अम्र (कृत्य, वस्तु, भाषण, वक्ता इ०). २ भीतिप्रद; भयानक; राक्षसी; क्रूर. ३ (कायदा) जेणेकरून मन अपवित्र दुराचारी बनेल असा (मजकूर, कृत्य). [सं.]

बीमार—वि. १ येमार पहा. २ दुःखित; व्यथित. [फा. बीमार]

बीर—झी. एक प्रकारची पिण्याची दारू. [इं.]

बीर—पु. हिंदुस्थानी भाषेतील एक छंद. 'नाना पदे नाना श्लोक। नाना बीर कडक।'—दा १२.५५. [सं. बीर]

बीर—पु. १ मंत्रसाध्य पिशाचदेवतांना एक बरी किंवा रत्यातील व्यक्ति. 'रामसुयासिंहदायेव। बाबब बिरादि पै गेले।'—मृ. १०.१८. २ (ल.) भर; बळ. 'यासाठी कोणता बीर अरतील न कळे.'—पेद २०.८९; २१.९६. [सं. बीर] ०भरणे—

छंदो. प. ४९

(एखाद्याच्या) अंगांत भुताचा संचार करविणे. ०भरणे—हेणे—ल. एखाद्यास उजेडन देणे चेतविणे; उठविणे (भांडण, दुष्कृत्य करण्यास). ०कंगन—न. (व) दंडास बाधावयाचे कंकण; बीर-कंकण. [बीरकंकण] ०भाटीघ—पु. बीरश्रीचे भाषण 'बीरभाटिव विनोद। प्रसंगे करावे।'—दा ८.२१४ [बीर+भाट] ०मंत्र—पु. १ बीर वश करून घेण्याचा मंत्र. २ जाद. 'युनिव्हर्सिटीच्या किताबातहि काही बीरमंत्र आहे कोण जाणे.'—नि ८०३ ०विद्या—झी. जादुटोणा. -घावो. ०सिद्धी—झी. एक सिद्धी. 'पूर्वी असे त्या सवे बीरसिद्धी।'—दावि ४४९.

बीरबाव(हु)टा—पु. हुंकवाचा किडा; सोनकिडा, ताणकृमि. इंद्रगोप. बिरबाहुटी पहा. [हिं. बीरबाहुटी, बीरबहुटी]

बीरवांगे—न. (व.) दोमाटो; बेलवांगे

बील—पु. १ अंड्यातील गिलगिलीत पदार्थ, बलक २ मऊ व रसाळ फळांतील गीर; नासलेल्या फळांतील विलंबिलीत भाग.

बीवळ—न. बीं, बीज 'अमृत काढिलें तये वेळीं। पाहें बीवळ।'—कथा २१४.२७. बीवळा पहा.

बीस—वि. बीस पहा

बीस्त—वि बीस, विसा. [फा]

बीहामी—न. सप्ताह्याची एक जात -कृषि ७२८.

बीळ—न. (राजा) टोपली, सूप, शिपतर इ० करावयासाठी काढलेली बांबूची पातळ पाती 'बुडाने काठीचीं विळे काढिलीं.'

बीळ—न. १ उंदीर, घुप, साप इ० चे राहण्याचे ठिकाण; भोंक. २ वाघ, सिंह इ०ची गुहा [सं. बिल] ०उघडणे—१ घटें, पोळे इ० उघडें पडणे; खुले होणे; उब पुटणे. २ सुगंधा इ०चे पेंव फुटणे. ०वाडणे—(ल) काही हेतु साधण्यासाठी संधान जुळवून ठेवणे; लग्ना लावणे. ३इ० (गो) बिळात ना रीव आणि शेषडेक बांधता सूप (उंदराला स्वतःला बिळांत शिरण्यास वाव नाही आणि शेपटीला सूप का बाधतो) शास्त्रीबाहेर काम करण्याचा आव आणणे.

बुक—न. पुस्तक; ग्रंथ [इं.] ०सेलर—पु. पुस्तके विकण्याचा धंदा करणारा. [इं.] बुकिश—वि पुस्तकी, पुस्तकापुरते. बरबरचे, तात्पुरते. [इं.] ०नाटक—न. गद्य नाटक. ०पंडित—पु. (उप.) निवड पुस्तकी ज्ञान मिळविलेला (अभ्यवहारी) विद्वान्; पुस्तकीज्ञानपट. 'जरा धीर धरा असे सांगणारे काही बुकिशपंडित आमच्यांत पुष्कळ निघतील.'—टि ३ ७३.

बुकटी, बुकणा—झीपु (औषध इ०चे) वर्ण; पूड; भुकी. [हिं. बूकना=वर्ण करणे]

बुकटी—झी. (गो.) निकड.

बुकडुल—पु. (कों.) माशाची एक जात हे आकटोवर, नोव्हेबर महिन्यांत पकडतात.

बुकण—न. बाजरीच्या कणसांतील दाण्याभोवतालचे तुस; गोंडण; गोड.

बुकणा—प. (कों.) (अशिष्ट) दुंगण; कुळा; बोचा; मागचा भाग. ०. **बुक्ती**, **बुकणा**—प. १ बाहेर दिसणारे छुळे नसेलेला हत्ती २ (ल.) टेंगणा; डेरपोट्या; लह पुस किंवा झी.

बुकणी—झी. १ (सामा) पड; चूर्ण. २ अबीर; बुक्का

बुकणी—झी. (गो) जनावरांनी डोक्यानी दिलेला धक्का; बुकलणी, दुसणी. [हि. बुकणी]

बुकणी—झी (गो.) केल्यांची कोशिबीर.

बुक(का)लणें, **बुकणें**—उक्ति. बुक्क्यानीं मारणें 'बुकली भीम, बुकलि जैसं यज्ञत बोकडाला हो।' —मोबन १४७. [बुकी] **बुक(का)लणी**—झी. बुक्क्या मारणें; बुकलणें [बुकलणें] **बुकलाबुकल**—झी. लायाबुक्क्यानीं वेदम मारणें [बुकलणें द्वि]

बुकलेट—न. मुख्य पिकांत मिसळलेले दुसऱ्या जातीचे पीक; उतबडा. —इरिगेशन खातें.

बुकलो—प. (गो.) बोका. (प्र.) बोकुल. [हि बिळा=बोका] ० **संन्यास**—प. बोकेसंन्यास पडा.

बुका-झा, **बुकी**—पु. १ बुकणी; चूर्ण. 'बरे तर, मज-जवळ ही हिरी बुकी आहे, हिला सोनामुखी म्हणतात.' —बाळ १.७०. २ काळ्या रंगाचे एक सुगंधी चूर्ण. उ.वीर पडा. 'बोवा चंदन मोगरेल अतर श्रीखंड खंडे बुका।' —साख २.४२. [हि. बुकना; गु. बुकी] **बुका लावणें**—(कथेकन्यानें पूर्वेरंग संप-बला म्हणजे त्यास बुका लावितात. यावरून ल.) रजा देणें; निरोप देणें; घालविणें.

बुका-झा, **बुकी**—पु. १ मूठ; मुष्टि. २ टोसा; गुदा. 'कोपें तो कीष तालप्रभुमुज विभुचें वक्ष ताडी बुक्यानीं।' —मोकृष्ण ६७.२१ ३ (ब.) नाश. [ध्व.; वे. प्रा. बुका=मुष्टि]

बुकाडा—प. १ (कु) मोठी मूठ. २ फार जोराचा बुक्का; धक्का.

बुकांदा—प. बुक्का; टोसा; गुदा (अल्पार्थी बुकादी). [बुकी]

बुकांडो—प. (कु.) मानगुदी. बोकांडी पडा.

बुका(क)णा—प. बकाणा, बोकणा पडा.

बुकादो—प. (गो.) एक औषधी कंद. कोळकांदा पडा.

बुकाळ, **बुकाळ**, **बुलु**—न. १ (गो.) टोपडें; कुंचडें. २ शेवी. [पोर्तु. बोक्लिहा]

बुकेफ(कु)रोष-स—वि. १ सुगंधी; सुवासिक. २ सुगंधी वस्तु विकणारा; गंधी.

बुगडी—झी १ झियाचें एक कर्णभूषण. 'बुगड्या छुबुक-बाळधन्या जोडें. लेणें कानाचें.' —देवदास, मामावर्णन ४. २ मिरचीची एक जात. ३ वज्राच्या काटांतील फुलांची एक वीण. इह ० बुगड्या गेल्या पण भोकें राहिली. 'बुगड्या गेल्या पण भोकें

राहिलीं म्हणीप्रमाणें बोणतीहि चाल त्या कारणाबरोबर नष्ट होत नाहीं.' —निचं.

बुगडी—वि तांदुळाची एक जात.

बुंगबुंग—कि.वि. सुंदग, पखवाज इ०च्या आवाजांनं. 'बुंग-बुंग रव बुंग सुंदगी। संग संग नटता स्वकृदंगी।' [ध्व.]

बुंगी—झी. मुलाचें मुष्टेद्रिय; बुली; तुषी.

बुचकणें—उक्ति. १ ओरबाडणें; बुचाडणें. २ (ल.) लुटणें; नागविणें. ३ (कु.) (धान्याची रास, पीठ इ०) वरचेवर हात घालून विपडविणें. विवडणें.

बुचकणें—अक्ति. विचकणें; दचकणें; एकदम भीती वाटणें.

बुचक(कु)रणें—सक्ति नख इ०नी ओरबाडणें; ओचकारणें.

बुचक(कु)रा—प. नख इ०चा ओरवाडा, ओरखडा. [विचकरणें]

बुचक(कु)लणें—अक्ति.उक्ति. १ पाणी इ०मध्ये बुडवून बाहेर काढणें; बुडविणें. २ (ल.) गद्दून जाणें; निमग्न होणें (शाख, प्रंथ, विपथ इ०त) ३ संस्कार झालेला असणें (शाख इ० चा). ४ (ल.) गोंधळणें; भ्रमात पडणें; घुटमळणें; साक्ष होणें. [ध्व. बुच=डवप्रमाणें] **बुचक(कु)ळा**—प. १ संशयित स्थिति; गोंधळ. २ भ्रम; संशय (किं० येणें; वाटणें) **बुचकळयांत पडणें**—साक्ष होणें; पेचांत पडणें; संशयित होणें. **बुचक(कु)ळी**—झी. पाण्यांत मारलेली बुकी. (किं० मारणें). 'रामनामाची बुचकळी। आणिक नलगे ती आंघोळी।' —मसाप २.२२. **बुचकळ्या खाणें**—(बुडणाच्या इसमानें) गटंगळ्या खाणें; धडपडणें.

बुचका—प. १ (केस, तंतु, सूत इ०चा) पुंजका; जुमडा; गुंता. 'पेजे गालगुचका उपटित शेडीचा बुचका रे।' —सला ८३. २ (पानें, अंकुर इ०चा) झुपका. [सं. पुंज; तुल० ई. बंच] **बुचक(कु, को)ली**, **बुचुकली**, **बुचुकी**—झी. १ लहान बुचका. २ मांजरीच्या तुडव्या पायाचा पूजा. ३ लहान मुलाचा पूजा.

बुचका—प. बचक पडा.

बुचका—वि. चोवडा, छतरा या अर्था वहाड शब्दापुढे येतो.

बुचटणें—न. बुच; बोळा; वट्या; झांकण; गुडदी. [बूच]

—सक्ति. गुडदी मारून बंद करणें (तोंड इ०).

बुचडा—प. १ झियाच्या बोकीवरील केशांच्या रचनेचा एक प्रकार; अंबाडा. २ गवत, भाताच्या काड्या इ० ची दोरीनं बांधलेली पेंढी. [सं. वि+बुडा, तुल० म. बुचका; ई. बंच]

बुच(बे)डी—झी १ कांबळें इ०स एका बाजूस जुणून त्यास सोरी बांधून बोकीवर घेण्यासाठी करतात ती खोळ. २ अशा खोळीचा बोकीवरचा भाग. ३ (माण.) बाळविण्यासाठी शेतोत उम्या केलेल्या कणसासह कडव्याच्या पेक्षांचा जुडगा. [बुचडा]

बुचडी—झी. (कु.) ची पेरण्याची एक पद्धत.

बुचबुच—**झी.** १ (ढेकूण, पिसवा इ० चा) बुजबुजाट; विपुलता. २ (भिकारी, कवेदार इ० ची) गर्दी; दाटी. [ध्व.]

बुचबुच-बुचा, बुचबुच-चू—**क्रि.** १ ढेकूण, पिसवा इ० च्या बुजबुजाटाप्रमाणे हालचाल, आवाज करून. २ एखाद्या पदार्थात हात, बोटे इ० वरचेवर घालून (चिबकणे), बचावचा. [ध्व.] **बुचबुचणे**—**अक्रि.** १ (ढेकूण, उवा इ० चा) बुजबुजाट होणे. २ (डोकें, विछाना इ० त) उवा, ढेकूण इ० फार होऊन षळळत असणे. [बुचबुच] **बुचबुचाट**—**प.** १ (पिसवा, ढेकूण इ० चा) सुळसुळाट; अतिशयितता; विपुलता. २ (कामाची) निकड; गर्दी. ३ (भिकारी इ० ची) गर्दी; दाटी; झुंबड. [ध्व. बुचबुच] **बुचबुचि(ची)त**—**वि.** भरपूर; गच्च; विपुल. 'एकें हिरवीं कर करितें । येकें बहुवीजें बुचबुचितें ।'—भारा किर्किथा १५.६१.

बुचबुचाव(वि)णे—**अक्रि.** (वज्र, मांडें, शरीर इ०) हलक्या हातांनी धुणे, घासणे; पाण्यात तुसतें बुडवून काढणे. [ध्व. बुच]

बुचा-रुचा—**वि.** १ (नेहमी असणारा दागिना इ० नसल्या-मुळे) झुंदा, लांबा; उघडा; रिकामा (हात, कान). २ शिंगमोडका, कानतुटका, शेकें फुटका इ० प्रकारचा ३ नागवा; निलाजरा. 'तुका म्हणे आतां लाजधरी बुच्या ।'—तुगा २९५१. [वि बुचा=कानतुटका] **कारभार**—**प.** १ अधिकार नसतां एखाद्या कामात हात घालणे; रिकामी अरेरावी. २ लांबा कारभार; अनधिकृत लुब्लुब. **कारभारी**—**प.** बुचा कारभार करणारा. म्ह० बुचे कारभारी आणि नकटे चौधरी. **बु(डुं)ची**—**झी.** (व.) अलंकारहित झी; भोंगळी.

बुचाड—**न.** (मळणीपूर्वीचा) कणसांसह कडव्याच्या पेंढ्याचा बीज, उडवी; कडव्याच्या पेंढ्यांची एक रास. [बुचका-डा]

बुचाड(ट)णे—**सक्रि.** १ (अंगावरचे वज्र, अलंकार इ०) जोरांनी हिसकणे; ओढून काढणे; नागविणे. २ (ल) लुटणे; छुबावणे. ३ (पानें, पिसें इ०) ओरबाडून काढणे [बुचा] **ओरबाडणे**—**अक्रि.** पूर्णपणे लुटणे; सर्वेस्वी नागविणे. [बुचाडणे द्वि.]

बुचू-जू—**प.** (कों.) बूच; दष्ट्या; झांकण; गुडरी. [बूज] **बुचूची, बोचूची**—**झी.** (व.) बोजबाच्या कपाळावरील शेंडी; चोटी.

बुजकणे, बुजग(ग)वणे—**न.** १ पडू, पक्षी इ०ना भिव-विण्यासाठी शेतात उभें केलेलें बाहुलें किंवा काही शब्द करणारी वस्तू, बागुलबोवा. 'यथशबुजगवणें वे भफासि शिवों न काळकागते ।'—मोउपोग ८.६१. २ भीतिदायक गोष्ट, पदार्थ, व्यक्ति इ०. 'बाटेनं चोराची गांठ पडली असतां हि तरवार उपयोगी पडेलें प्रमाण नाहीं पण बुजगवणें आहे म्हणून बाळगावी. ' ३ अत्यंत क्लृप्त व भीतिप्रद माणूस. [बुजणे] **बुज(झ)वणे, बुजा(झा)वणे, बुझावण**—**न.** बुजकणे (सर्वार्थी) पहा. 'साले ते यमदूती बुजवणें शेतीं तृणाचें जसे ।'—निमा १.१८. [बुजणे, बुझणे=दचकणे]

बुंजका—**प.** पुंजका पहा.

बुज(झ)ट, बुजरट, बुजरा, बुजा(जी)र—**वि.** १ सहज घाबरणारा; कारणशिवाय दचकणारा; भितरा, बुजणारा 'त्याला (समाजाच्या गाड्याला) ओढणारीं तेंढे फार बुजरट असतात'—आगर १.१०१. २ लाजरा; धीट नसणारा. [बुजणे] **बुजणी**—**झी.** दचकणी; बिचकणे; भीति. [बुजणे] **बुज(झा)णे**—**अक्रि.** दचकणे; एकदम भीति वाटणे; घाबरणे 'हासे विजय मनि म्हणे का गोपसख्या मला बुजाल्या हो ।'—मोविराट ४८७ [प्रा. बुज्ज=डरणें; तुल० इं. बज् (फ्रें. बूगे पासून)] **बुज(जा)वणी**—**झी.** बुजणी; दचकविणें; भिबविणे. [बुजविणे, बुजाविणें] **बुज(झा)विणे, बुजा(झा)विणें**—**अक्रि.** दचकविणे; घाबरविणे; भिब-विणे; भीति दाखविणे. [बुजणे]

बुज(झा)णे—**अक्रि.** छिद्र, मार्ग इ० बंद होणे, भरलें जाणें. **बुज(झा)णे, बुजविणे**—**अक्रि.** बंद करणे; भरून टाकणे (भोंक, मार्ग, भांडें इ०). 'सवेचि आणील रघुनंदन । पाषाणीं सागर बुजवोन ।' 'मशीं पोरा घे रे वार । तुसे बुजीन खालील द्वार ।'—तुगा २५६. [सं. बद्ध; प्रा. वज्ज. तुल० प्रा. बुज्ज=दधन] **बुझाविणे**—**अक्रि.** बंद होणे; मिटणे. 'तेवींचि नाहीं बुझाविलीं । अजुन द्वेंद्रें'—झा १३.१५.

बुजतेलोया अवलग—**वि.** घोड्याचा एक रंग. सर्व शरीर पांढरें असून त्यांत काळसरपणा असलेला, कान आयाळ व दूध काळी व पोटाखाली काळे व चारी पायावर काळी झांक असलेला (घोडा).—अश्वप १ ३२. [फा बोझ=मलई रंगाचा+तेलिया+अवलग]

बुजबुज-बुजां, बुजबुजणे, बुजबुजाट—**बुचबुच** इ० पहा. **बुंजरी**—**झी.** बुजणे; बुजणी 'नमीं कुंजरीं बुंजरीं चेत आटी । मुखें वासुकीच्या निघे ज्वाळ मोटी ।'—मुरामायण बाल ९९. [बुजणे]

बुजर(रु)क-रा—**वि.** १ थोर; वजनदार. बुजुरी पहा. 'बुज-रुणापासून पंडित अजम बाजीराव पंडित प्रधान यासी ...'—योमारी १.६५. २ (व.) बुदुक ३ (मुसलमानांत रुढ) सर्वप्रीती तिथि. [फा. बुझुरी]

बुजाडणे—**अक्रि.** (व.) बुजणे. **बुजुरी**—**वि.** थोर; वृद्ध; बुदुक. 'अज कदीम मोहीबांचा व ई जानेबाचे बुजुरींचा येरुलास कमाल चालोन आला आहे.'—रा ३.९०. [फा बुझुरी] **बुजुरी**—**झी.** थोरवी; मोटेपणा. 'नवाबानां तर बुजुरींस लाजीम तो मार्ग सोडला.'—रा ५.३१. [फा. बुझुरी] **बुझा(ज)णे**—**अक्रि.** १ समजणे. 'हा सहोदर जुसे अरुणाचा ।'—किंगवि १२. २ जाणणे; आकलन होणे. 'पाठीं जें निविद्ध म्हणिजे तेंही बुझावे स्वल्प ।'—झा ४ ९१. [स. बुध्; प्रा. बुज्ज]

हिं सि बुधना, बुधण, गु बुधुं, बं बुधिवा] **बुज(झ)वणी**, **बुजा(झा)वणी**, **बुज(जा)वणें** कीन. समजत; शिकवणूक. [बुधविणें] **बुज(झ)विणें**, **बुजा(झा)विणें**—उकि शिकविणें. विशद करणें; समजाविणें; समजत घालणें 'प्रमुदित मग माता कन्यकेला बुभावी।'—सारू २१०८ 'न जाणे न नेणे अशा पामराला । बुभावं शकेना विधाता तयाला ।'—वामन स्फुटश्लोक **बुझावण**—गी-की १ समजत, एकवाक्यता; (गो कों) बुजावण 'जेथ नानामतां बुझावणी जाहाली । एकमेकां शास्त्रांची अनोळखी फिटली ।'—झा १२७४ २ समजावणी 'रसलेति तरी होईल बुझावणी । तांतडी करुनि साधावें हें ।'—तुगा १२२४.

बुट—प कापडावरील नकशी बुटा पहा. 'श्रीमंत मोत्याचे बुट सोन्याचे कट सजीवले हुट हत्ती घेतले ।'—ऐपेगे ४२६ [बुडी]

बुटएक, **बुटखोळ**, **बुटखिळा**—बुटएक, बुटखीळ पहा.

बुट-कण-कन-कर-विर्नी-विशीं—किवि पाणी इ० मध्ये जड पदार्थ पडत असता किंवा बाहेर निघाला असतां होणाऱ्या आवाजाप्रमाणे आवाज होऊन; डुबकन [ध्व]

बुट(डु)क(ग)णा, **बुटुंगा**—वि बुटका; ठेंगणा; ठेंगु. [बुटका]

बुटका—वि १ आखड; ठेंगणा; गिझा; खुत्रा. २ ज्याचें टोंक, शेडा, मोडला आहे असा [तुल० का. पट्टे—लहानपणा] **बुटको**—की मिरवीची एक जात ही फार बारीक असते.—कृषि ५६८. **बुटकुला-ली-लें**, **बुटुकला-ली-लें**—बुडकुला इ० पहा. **बुटवंगण**—न फारच ठेंगणा व लह माणूस; ठेंगु [बुटका+वंगन=वांगें]

बुटकुळी—की बुडी, डुबकी, वुचकळी. (किं० मारणें). [ध्व बुट !] **बुटकुड्या खाणें**—(बुडणाऱ्या माणसानें) गटं गळया खाणें.

बुटकी—की १ (स्वतःची) रिकामी, फाजील वढाई, फुशा-रकी. २ पोकळ डोल, प्रतिष्ठा; ऐट (किं० मिरवणें, मांडणें; करणें)

बुटणें—न. (कु) माताची एक जात

बुटणें—न. बूच; दट्या; झाकण; गुडडी.

बुटणे—प. युरोपियनाच्या घरचा आचारी, कोठळा; बबजी. 'बुटणेरसाहेब यांचेच प्र.बल्य जास्त चालत असतें—नि ६१. [इं. बटलर]

बुटबु(बु)ट-टी—की. १ पुटपुट. कुजबुज २ पावसाची विरपिर ३ कानांत सांगितलेला मंत्र 'मंत्र यंत्र कांहीं करिसी बुटबुटी । तेंगे भूतछत्री पावशील ।'—तुगा २५०१. [ध्व]

बुटबुट-बुटां—किवि १ टपटप. रिपरिप असा आवाज करून (पाऊस ० पडणें) २ पुटपुटत; कुजबुजत. [ध्व.] **बुटबुटणें**—अकि. १ टपटप. रिपरिप पडणें (पाऊस इ०) २ पुटपुटणें; गुणगुणणें; कुजबुजणें. [बुटबुट]

बुटबुटीत—वि. १ (कु) चांगला न शिजल्यामुळें टणक राहिल्ल्या. टचटचीत (तांदूळ, डाळ इ०). २ (को.) बुळबुळीत.

बुटली—की १ धातूचे लहान भांडें; तपेली. २ मोटेच्या चाकाचा आस किंवा चरख्याची सळई ज्या दोन छुंटांवर ठेवितात त्यापैकीं प्रत्येक [का बटळु=वाटी] इह० दीड बुटली उरी फुटली ० भट्ट-पु (व) बटु; ब्रह्मचारी.

बुटा, **बुटी**, **बुट्टी**—पूकी कापडावर रंगाचे ठसे उठवून अगर विणून काढलेलीं फुलें, नक्षी. 'हारा बणीं कुमुद पदरास । बुटालिगी मिरवली ।'—नव २३.१५ [फा बोता; हिं बूटा]

० **दार**, **बुटेदार**—वि. बुट्या, नक्षी असणारे; नक्षीचे.

बुटारणा—वि. ठेंगणा; आंखूक; गिझा; खुत्रा.

बुटी, **बुट्टी**—की. १ (ल) एक औषधी वनस्पति. २ गुप्त व रामबाण औषध, मंत्र, तोडगा इ०. ३ (ल) अडचणीच्या वेळीं उपयोगी पडणारा द्रव्य, विद्या इ० चा सांठा. ४ मांगेचा घोटा. ५ माल; मिल्कत. —राको. [हिं.] ० **देणें**—गुप्तपणें उजेळन देणें.

बुटी बुट्टी—की पांटी; टोपली. [का]

बुटें—न. गाडीच्या कण्यावरील फळी. ० **काढून-नेऊन-हसून ठेवणें**—(ल) एखाद्या कामाचें जरूर असें साधन काढून घेणें, नाहीसें करणें. ० **गाहाण ठेवणें**—अत्यंत जरूर अशी वस्तु दुसऱ्याच्या स्वाधीन करणें ० **एटका-न**. गाडीचें बुटें न हलावें म्हणून बांधावयाची दोंगी. ० **खोळ-खिळा**—कीपु. गाडीचें बुटें व कणा याना जोडणारा खिळा.

बुट्टण—न (व.) बुटणें पहा.

बुट्टा—वि. ठेंगणा; बुटका; आंखूक (माणूस, पदार्थ).

बुट्टा—प ठिपका. बुडी पहा. [बुटा]

बुट्टा—प पाटा पहा.

बुट्टा, **बुट्टी**, **बुट्टीदार**, **बुट्टे**, **बुट्टेदार**—बुटा इ० पहा.

बुट्टाण—की. (गो.) बकरा, वाघ इ०च्या अंगाची किंवा नासलेल्या दुधाची घाण **बुट्टी**—की साधारण लहान कान असलेली मेंढी.

बुट्टी, **बुट्टीस मारणें**—गुंगारा देणें बुकविणें; खुट्टी देणें; टाळणें (विशेषतः शाळेंतील मुलात रुढ).

बुट्टी—की. १ (व.) गाडीच्या साटीच्या पुढच्या भागाला असणाऱ्या दोन छुंटांपैकीं प्रत्येक. २ बुटली अर्थ २ पहा.

बुंठण—न. छुंटा; बुंथा; घोटा. **बुंठा**—वि. घोटा, छुंटासारखा केलेला, ज्याचें अग्र तुळें आहे असा (पदार्थ, अवयव, झाड). [बुंथा]

बुड—की. बूड पहा.

बुड—न. (गो.) पाणकौबडा.

बुडकणें—अकि. पाण्यांत बुड्या मारणें, डुबणें. [ध्व बुडक] **बुडकली**—ळी, **बुडकी**—ळी बुडी (किं० मारणें).

बुडका—ळी. नदी—आडपाच्या काठी किंवा तळत पाणी सांणयासाठीं केलेली खांब; ल्हान विहीर **बुडकी** पहा

बुडकुला—ळी—पूनीन. १ सुमारे शेरभर पाणी माबेल एवढें मातीचें भांडें; लोटकें २ ल्हान तपेली; धातूचें ल्हान भांडें ३ रहाटगाडग्याची लोटी. 'माझ्या राहाटाची बाई बुडकुली घर धन्याने बाईल कूटली।'—भन्न ५५ ४ थोडकें **बुडकुलें**—पू ल्हान मुलांच्या खेळातील माती, लाकूड इ०चा कोणताहि पदार्थ (घर, ताटली इ०). [बुटका]

बुडखा—पू. १ झाड इ०चा बुंधा; कांथाच्या खालचा मुळापर्यंतचा भाग. २ तळ; मूळ; पाया; उगम; आधार (पदार्थ, काम, व्यापार इ०चा). [सं बुध्न; प्रा बुंध, बुद, म बूड]

बुडगा—वि (ना. व.) म्हातारा. [सं बूड; प्रा. बुडड; हि. बुड्डा]

बुडण—ळी १ बुडण्याची जागा (पाणी, काम, व्यापार इ०त) (शब्दशः व ल. उपयोग). २ नुकसान; तोटा (व्यापार, उद्योगधंदा इ०त). **बुडणूक**—ळी बुडण्याची क्रिया; बुडलेली स्थिति (शब्दशः व ल.). **बुडणें**—अकि. १ पाणी इ० द्रव पदार्थांत खोल जाणें; अंतर्धान पावणें. २ (ल.) (काम, उद्योग, अभ्यास इ०त) गडून जाणें; गकें होणें; निमग्न होणें 'वहीं जयांची अहंता बुडोनि ठेली।'—झा १५. ४२६ ३ (ल.) (दु.ख, काळजी, चिंता, कडे इ०नें) व्याप्त होणें; जडैर होणें, आकुल होणें. 'नता करुनि सुफही म्हणसि मी बुडालों रिणें।'—केका ११ ४ (ल.) (मनुष्य, पीक, गांव, देश, व्यवहार, पैसा इ०) नष्ट होणें; नाश पावणें; नाहींसि होणें. 'तेवीं समूल अविद्या खाये। तें ज्ञानही जे बुडोनि जाये।'—झा १५. ४४० ५ निष्फळ होणें, फुकट जाणें; गमावणें; निरुपयोगी होणें. 'समयास जर तुम्ही तेथें पोंहचलां नाहीं तर तिकडील दक्षिणा बुडेल आणि घरचे कामाचा दिवसही बुडेल.' ६ (ल.) (प्रय, नाणें, चाल, धर्म इ०) बंद पडणें; प्रचारांत नसणें; अंमलांतून जाणें. ७ (दिवस) सपणें; शेवटास जाणें. ८ (सुर्ये इ०) मावळणें. [सं. बुड्=लेपणें; प्रा बुड]

म्ह० चवेल तो पडेल पोहेल तो बुडेल. **बुडतटाव**—पू. मनुष्य इ० बुडून जाण्याइतकी पाण्याची खोली झाच्या उलट छातीठाव, कमठाव. **बुडता**—वि. १ बुडणारा; उतरता; न्हास पावणारा. जसं बुडता पाया—काळ-व्यापार-धंदा-दौलत इ० २ आंत टाकलेला पदार्थ बुडेल इतकें (पाणी, दूग, तेल). [बुडणें] **म्ह०** बुडत्याचा पाय खोलांत—खोलाकडे=खालावलेल्या माणसाची प्रवृत्ति आणखी अपकर्षाकडे होत जाते. **बुडता काळ**—पू नुकसानीचा काळ; न्हासकाळ; संकटकाळ; पडता काळ. 'बुडत्या काळीं

हात वेणारे थोडेच'—विवि ९ ७१ **बुडता पाया**—पू उतरत्या कलेचा, न्हासाचा आरंभ. (किं० लागणें; होणें). **बुडचा**—ला—वि. तळचा; बुडाकडील **बुडालेव्या घराचा मोड**—पू. कुटुंबातील सर्व माणसे मरून जाऊन शिल्क राहिलेला एकच मनुष्य.

बुडबुड—ळी. तोंडाची पुटपुट; वुडवुड पहा [ध्व.] **बुड-बुड**—झी—किवि १ बुडबुड्याच्या आवाजाप्रमाणें, वुडवुड असा आवाज करून २ पुटपुट पहा. [ध्व] **बुडबुडगंगा**—ळी. भरभर-स्नान; दंडस्नान, मुसळस्नान, धोपटस्नान.

बुडबुडणें—अकि १ बुडबुड्याच्या आवाजासारखा आवाज होणें. २ हलक्या व अल्प आवाजात बोलणें; पुटपुटणें. ३ (गो.) पाण्यात डुबणें [बुडबुड]

बुडबुडा—पू. १ पाणी, दूध इ० मध्ये वारा गेल्यानें जो वाटोळा आकार उत्पन्न होतो तो, फुगा २ भाजलेल्या त्वचेवर येणारा फांड (किं० निषणें; होणें) ३ (ल.) नश्वर; अल्पकाल टिकणारी गोष्ट. क्षणभंगुर संसाराला बुडबुड्याची उपमा दतात. ४ टकबाजी; सोबेगिरी, (इं.) बबल [ध्व; सं. बुडुद]

बुडवणी, बुडवणूक—ळी. १ बुडविणें; बुडविण्याची क्रिया (शब्दशः व ल०). २ बूड; नाश; अधःपात. 'धर्ममार्ग पापपरिणामी असून तो देशास बुडवणूक आणणारा असा त्याचा ग्रह आहे.'—नि ४२०. [बुडणें] **बुडवणी**—वि. भांड्याला दोरी न लावता हातानेच भांडें बुडवून भरून घेता येईल इतकें खोल (पाणी, विहीर, टांक इ०). **बुडविणें**—अकि. १ पाणी इ० मध्ये पदार्थ घालणें न दिससा करणें; बुडण्यास लावणें २ (ल.) मग्न करणें; बुचकळणें ३ (आयुष्याचा) नाश करणें; निरुपयोगी बनविणें. 'आपण मरून गेला व विचारीला व्यर्थ बुडविली' ४ बंद करणें; बंद पाडणें, थांबविणें. ५ नुकसान करणें; फसविणें; लुबाडणें. [बुडणें] **बुडत्या, बुडवणा**—पया—वि. नाशास, न्हासास कारणीभूत; बुडविणारा (मनुष्य).

बुडसळ—पुन पारिं झडून वाळलेला वृक्ष; शुष्ककाष्ठ; खोड. 'तेवींनि भोगक्षयें मागिले। पडती वहाची बुडसळ।'—झा १५. १६०. [बुडखा]

बुडस्थळ—न. १ नुकसान होण्याचा संभव असलेला धंदा, व्यापार इ० धाडसाथें; धोक्याचें काम. 'समुद्रातील व्यापार हें मोठें बुडस्थळ आहे.' २ बुडल्यामुळे झालेले नुकसान; नाश; हानि; दुरवस्था 'येदा घरीं बसलों त्यामुळे चड्ढूकडून बुडस्थळ झालें.' ३ बुडित व्यापार. [बुडणें+स्थळ]

बुडळणें—सकि. बुडविणें. 'तैसी अविधेची उकळी। जया जीवजातातें बुडळी।'—भाए ५५६.

बुडाव—(नाविक कों.) दुरमीणास व बांकासाठीं ठोकलेले आंखुड खिळे [बुड]

बुडी—स्त्री. १ बुद्धिपुर.सर पाण्यांत शिरणें; बुचकळी; बुचकी. (कि० मारणें; देणें) २ (बा.) (कुंभारी) कुंभारी चाक ज्या दगडी खळग्यांत फिरतें तो खळगा. [बुडणें] ३ साधली तर उडी नाही तर बुडी. ० **मारणें-देणें**—१ पाण्यांत जाणें व काही काळ पाण्यांतच राहणें. २ (ल.) काही काळ पदून जाऊन दडून बसणें. 'यानें चार घटा बुडी मारली.' ३ काही साध्या-स्तव प्रयत्न करणें. **शंभरबुड्या मारून गांड कोरडी दाख-विणारा**—(राजा.) कोणेकं कर्म यथेष्ट करूनहि लोकांत अलिप्त-पण वाणणारा.

बुडी-ढी—स्त्री. भाला, बरवी इ० चा दांडा; पात्याच्या उलट बाजूचे टोंक. [बुड]

बुडी—स्त्री (कुं) मासे पकडण्यासाठीं समुद्राच्या तळीं लावि-लेलें जाळें (कि० मारणें). [का. बुडी=मासे, फुलें इ०ची टोपली]

बुंडी—वि. दुष्ट; कडवा. 'साठसहस्र पठाण बुंडी।' —ऐपो २२५.

बुडीत—न. १ बूड; नुकसान; हानि. २ जे परत मिळण्याची आशा नाही असे कजें; बुडालें अशा बुडीत देणें. 'गुहागरकरांची मुलगी तुम्ही करणार तर दोनशें रुपये बुडीत या आणि तीनशें रुपये कजें या म्हणजे घरेलू.' ३ काहीएक फायदा न होतां ध्यांत बुडालेली रक्कम. —वि. बुडालेलें; नुकसानीचें; गमावलेलें. [बुडणें] ० **कूळ**—न. घेतलेलें कजें फेडूं शकत नाही असे कूळ; दिवाळखोर म्हणको. ० **खत**—न. नमूद केलेलें कजें परत मिळण्याची आशा नाही किंवा मुदतीबाहेर गेलेला असा कजेंरोखा. ० **खर्च**—पु. १ ज्याचा मोबदला मिळणार नाही असा खर्च २ (जमाखर्च) बुडालेला, गमावलेला पैसा. ० **खार्ते**—न बुडीत फुळांच्या नोंदणीचा वर्ग, यादी. ० **बाकी**—स्त्री वसूल न होण्याजोगी बाकी. 'त्या दुकानदाराचे दुकान बसण्यास बरीचशी बुडीतबाकीच कारण झाली.'

बुडीद—पु. पाण्याची खोली मोठण्याचा ओळंबा. [बुडणें]

बुडूख—न. १ झाड इ० चा बुंधा; बुडखा; मुळखंड. 'जैशा खांडुनिया शाखा। मग तयाचिया बुडूखा। कुंप कीजे।' —हा १३. २१८. २ तळ; पाया; भुई (भाडें, वस्तु इ० चा). ३ एखाद्या कामाचा, प्रसंगाचा सुरवातीचा भाग, आरंभ, उगम. ४ लहान मूळ, आरंभ, आधार. [बूड] ५ वडिलांचें बुडूख आणि नाचें तुडूक तुडूक=थोडासा बहीलपणा मिळाल्याबरोबर दिमास चढणें.

बुडूढंग—पु. (ना.) मोठा पतंग.

बुडू—वि. म्हातारा; वयस्क. [सं. बूड; प्रा बुडू] ५ **बुडी** घोडी लाल लगाम. ० **मंगळ**—पु. (काशी) रंगपंचमी झाल्यावर प्रथम येणाऱ्या मंगळवारी होणारा होलिकोत्सव. हा उत्तरहिंदुस्थानांत-विशेषतः काशीक्षेत्रीं—फार मोठ्या प्रमाणावर होतो. —तीप्र १०२. [हि.]

बुणगा, बुणगें—पुन. १ सैन्याच्या सासुरीचा तळ; खेल-खाना. 'रोहिलीयांचे बुणगें व खजिना आहे, तो लुटून टाकावा.' —माब ४८. २ सैन्याबरोबरचे उदसी इ० बिनलगाऊ अवतार लोक. बाजारबुणगें पहा. 'पायदळ तोफासंगें। टाकिले पिडाडीस बुणगें।' —ऐपो २२३. —पया ९०. [फा. बुन्गाह] **बुणुगवाजार**—न. बाजारबुणगें पहा. 'बुणुगवाजार लष्कर उतरे तीन कोसावर।' —ऐपो ३४१.

बुणगा—वि. १ बुटका; ठेंगणा. २ लहान; छोटा; थोडा (पदार्थ). बुंद शब्दांत बुंदका पहा. [सं. बिडु, म. बुंद]

बुणगी—स्त्री. बाजरीचें गोड, टोपण; कचोळ.

बुणगुलें—न. धान्य साठविण्याची लहान कणंग, कणगुलें.

बुत—पु. मूर्ति. [फा.] ० **परस्त**—वि. मूर्तिपूजक. [फा.

बुत्परस्त (बुत्=मूर्ति)] ० **परस्ती**—स्त्री. मूर्तिपूजा. 'मुसलमान होऊन जो बुत्परस्ती करील त्या सजा तो खिताब—मोजीब आण-खीच आहे.' —त्रप २३५. [फा.] ० **फरोदा**—वि. मूर्तीचा विक्रय करणारा; धर्माचा सौदा करणारा. [फा. बुल्फरोश] ० **फरोदी**—

स्त्री. मूर्तीचा विक्रय; धर्माचा व्यापार. [फा.] ० **शिकन**—वि. मूर्ति-भंजक. [फा. बुत्शिकन] ० **शिकनी**—स्त्री. मूर्तिभंजन करणारा. [फा.]

बुंत—स्त्रीपु. बुंघ पहा.

बुत-कण-कन-कर-किनीं-दिशीं—किवि मऊ पदार्थ

परस्परांवर आदळल्यामुळें होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून.

[ध्व.]

बुतका—पु. गुदा; बुक्का; दोसा. [ध्व. बुत-बु]

बुतारा—पु. (कों.) मोठी केसुणी; झाडणी. **बुतारी**—स्त्री.

लहान बुतारा.

बुतांव—पु. १ (गो.) एक प्रकारचें लालसुपारीच्या आकाराच्या

फुलांचे झाड. २ गुडी; भुतावें; बिरडें. [पोट्टे. बोतांव]

बुतिश—न. बाटलीच्या आकाराची चिनी मातीची बरणी.

[पोट्टे. बोतिजा]

बुत्ता, बुत्ती—पुस्त्री. (ना.) (विटीदांड्याचा खेळ) विटीला

टोला लगामण्यापूर्वी ती उंच उरकविणें. [हि. बुत्ता]

बुत्ती—स्त्री. (बायकी) खेडेगांवातील सासुरवाशीण अगर

माहेरवाशीण गांवास जाताना तिच्याबरोबर दिकेले खाद्यपदार्थ.

[हि. बुत्ती=पाथेय. तुल० सं. मुक्ति; इति]

बुंथ, बु(बुं)थी—पुस्त्री. १ बोक्यावरून सर्व शरीरावर

आच्छादनाथे घेतलेले वस्त्र; ओढणी; खोळ. 'कनकाबराची घेऊन

बुंथी। बैसली सती कौसल्या।' २ बुरखा; बुंगट; खोळ (चोंगडी

इ०ची). (कि० घेणें; मारणें; ओढणें; सारणें). 'काळी कांबळी

गुंथून बुंथी।' —नव १३. १२३. ३ आश्रयस्थान; निवासघर. 'जैसी

आभाळाची बुंथी। करुनि राहे गभस्ती।' —हा ६. २५१. ४ रूप;

वेश. 'होतो दाशरथी तुम्ही वसुमती ध्या वानराच्या बुधी ।'
-निमा १.२. ५ गवसणी; आच्छादन. (ल.) बंधन. 'गगना
धालू शके बुधी ।' -कुरुता २९.५४. [सं. अवमुटन] बुधी पांच-
रणें-त्रियांनीं लुगढ्यावरून आंगभरून दुसरें वळ पांशणें; शेला इ०
चेणें. बुध्द-की. वक्रप्रावरण; पोशाख. 'गाढव गाढविसि
बुध्द । न करी अलंकार मोषध ।' -एमा १३.४२१.

बुधारी-की. बुतारी पहा.

बुध-न. बुध; तळ; खालचा भाग. [फा बुधा, बुन्याद; म.
बुध] ० धेणें-(लष्णता सहन व्हावी म्हणून) चुलीवर ठेवावयाच्या
(खापर इ०च्या) भांड्याच्या बुढाला माती, राख इ०चा लेप
करणे.

बुध-प. कॉफी नांवाच्या झाडाचे बीं. बुंदाचा चहा-प.
(कर.) कॉफीचे बी उकळून केलेलें पेय; उकळलेल्या कॉफीचें पाणी,
अर्क; कवा. बुंदाचें तेल-न. बतम तेल; कॉफीपासून केलेलें तेल.
-अभप २.१०८. बुंविन-न. (शाप) चहा, कॉफी, कोको,
ही उकळल्यानंतर त्यात सांपडणारा एक क्षार; (इ) कॅफीन.

बुध-वि. १ (सौंदर्य, श्रेष्ठत्व, अप्रतीमत्व, दाखविण्यासाठी
प्रमाण म्हणून योजतात) घुरेख; गोंडस; सुंदर; अप्रतिम. 'नाजुक
रुपें बुध सुखोटा नवतीची साली ।' -होला १०१. २ लाल या
विशेषणापुढें त्या रंगाचें आधिक्य दर्शविण्यासाठी योजतात
'पागोटयाचा रंग लालबुध आहे.' बुधक(स)डा-वि. सुंदर व
देखणा (की किंवा पुरुष). बुंधडा-वि. बुंदखडा; घुरेख, अपके-
दार; गोंडस वस्तु

बुध-प. थेंब; बिंदु. 'दुधाचे घागरी मयाचा हा बुध । पडि-
ल्या शुद्ध नव्हे मग ।' -तुगा २८६४. [सं. बिंदु; हिं. बुंदा]
म्ह० बुंधसे गई सो हौदसे नहीं आती. बुधका-प. थेंब; ठिपका.
-शर. -वि. लहान; आंखू, गुणगा पहा. बुधकी-की. (कापड,
कागद इ०वरचा) लहान ठिपका; बुधी 'बुंधकीचा गजभर चिरा
जो तुटला ।' -ऐपो ५४.

बुधकर्णे-क. १ (कों.) बुद्ध्या मारणें; बुकलणें; बदकणें
पहा. २ बदकणें. 'बेह्म्या खेळांत त्याला मी बदकून काढतो
पहा.' [बुधका] बुधका-प. १ (कों.) शुद्धा; ठोसा; काळा. २
बत्ता. 'बुना इ० बुधक्यानें कुटणें.' -राको [प्व. बुद ।]

बुधकें-न. (गो.) पुंजी.

बुधगा, बुध्दुगुला-वि. बुटका; गुणगा पहा. 'मोदकी
बुधगुली ठेंगणें ठाण । अति दीर्घ जाण न करावी ।' -एमा ११.
११८५. बुधगुलें-न. लहान व विशिष्ट आकाराचे धातूचे भांडे.

बुधबळ-न. बुद्धिबळाच्या खेळांतील राजा, बजीर, हत्ती
इ० प्रत्येक मोहरें, सोंगटी. [सं. बुद्धिबल] बुधबळें-बुधबळानें
खेळणें-बुद्धिबळाचा खेळ खेळणें.

बुधबुध-की. बुधबुधे फुटणें; (पदार्थ नासल्यामुळे) बुधबुधे
येळं लागण्याची स्थिति. (कि० घुटणें). -प. बुधबुधा. 'निळा
म्हणे ठेविलें ऐसा । अजिबा बुधबुध जळीचि जैसा ।' -निमा
१६५. बुधबुध-बुध्द-किंवि. बुधबुधे येऊन गदगदां; खदखदां.
बुधबुध्द-अ. कि. (जखम, गदं इ०) कमीनीं व्याप्त होणें, बुज-
बुजाट होणें.

बुधरुक्-वि. बुद्धक पहा. 'मोकदम मौजे चांवे बुदरुक् तर्फ
पेढगांव याचे नांवें कौल लिहून दिला. ' -समारो १.७.

बुधला-ली-लें-बुधला इ० पहा.

बुंधी-की. हरभऱ्याचें पीठ भिजवून पातळ करून तें झाऱ्या-
तून तुपांत पाडून तळलेली कळी. (अव.) बुंधा. 'चोटी मुग
दळ बुंधी विशेष ।' -नव ९ ११७. [सं. बिंदु; हिं. बुधिया]

बुंधीचा लाडू-प. साखरेच्या पाकत बुंधा घालून केलेला लाडू;
एक पक्वान्न. ० पाडणें-बुंधीच्या लाडवाच्या कळ्या पाडणें.
'हजार पानांच्या बुंधी पाडीन.' -मोर १४.

बुंधेला-वि. बुंदेलखंडासंबंधी. बुंधेला पहा.

बुध्द-प. अति कष्टामुळे होणारा शक्तिपात; शीण; थकवा.
(कि० पाणें; पडणें, होणें).

बुध्द-प. १ बौद्ध धर्माचा संस्थापक शाक्यमुनि; गौतमबुद्ध.
२ विष्णूचा नववा अवतार; बौद्धावतार. -की. (अप.) बुद्धि
पहा. 'दुसऱ्याची बुद्ध ऐकत निमित्याशी ।' -ऐपो १५७. -वि.
१ श्वांनी; विद्वान. 'तेवीं शुद्ध बुद्ध नित्य मुक्त । हा विसरोनि
निजस्वार्थ ।' -एमा १३.२२८. २ जाणला, समजला गेलेला
(अर्थ.) [सं. बुध्द=जाणणें]

बुध्द-अ. शेळी किंवा मेंढी यांची संख्या लिहावयाची असतां
संख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द; नग हा शब्द
विसाच्या आत योजतात व त्याच्या पुढें माच शब्द योजतात.
'शेळीं बुद्ध एक; मेंढीं बुद्ध दोन.' सर, नग, नफर, रास पहा.

बुध्दबृहस्पति-पुनव. १ (प्र.) बुधबृहस्पति. श्रावण महि-
न्यांतील दर बुधवारी आणि गुप्तवारी क्रिया पूजितात त्या बुध व
बृहस्पति यांच्या प्रतिमा, चित्रे. २ (यावरून) बुधबृहस्पतीचें त्रत
किंवा पूजा. ३ मामा व भाचा एकत्र आले असतांना म्हणतात
(व्हाणींतील निवेदन येणाऱ्या मामाभाच्याच्या जोडीवरून).

बुद्धि-की. १ पदार्थांच्या स्वरूपांचें ज्ञान करून देणारी,
सारासार विचार करणारी व एखाद्या गोष्टीचें आकलन करणारी
मानसिक शक्ति. २ ज्ञान; जाणीव; आकलन; साहायणपण; समज.
'बाग ते उराउरीं मार्गो । देवासि कीं बुद्धि समोर्गो.' -हा
११.५४९. ३ विचार; निश्चय; मन; मत. 'काल वेतों म्हणाला,
आज बुद्धि फिरली.' 'जयास नाहीं दृढबुद्धि । तो एक मूर्ख ।'
-दा २.१.३७. ४ मत; समजत; अमुक गोष्ट अमुक रूपाची

किंवा गुणाची आहे असा प्रश्न. 'हा निलयाचा दुसरा। या बुद्धी हातु घातला विसारा।' - हा ९.१४८. ५ इच्छा; भावना; अंतःकरणप्रवृत्ति. (किं० होणे). 'कोणत्या वेळीं काय बुद्धि होईल हे कोणी सांगवें?' ६ वेत; संकल्प; युक्ति; उपाय; इलाज. 'त्यास हे सांगवें वरतमान। तो बुद्धि पूर्ण सांगेल।' ७ (समासांत) भाव; दृष्टि; नजर. जसे-अपकार-उपकार-तिरस्कार-पूज्य-हित-बुद्धि; काच-काष्ठ-चर्म-बुद्धि गुरु-पितृ-मातृ-मित्र-शत्रु-बुद्धि. ८ मानणे; समजणे. [सं.] म्ह० ज्यास बुद्धि नाही त्यास भांडवल नाही (वाप्र.). ०फांकणे-१ गोंधळणे; आश्चर्यचकित होणे. २ ज्ञान, आकलन वाढणे. ०सांगणे-शाहाणपणाच्या गोष्टी सांगणे; उपदेश करणे. बुद्धीने स्वर्गास जाणे-नुसत्या ज्ञानाच्या जोरावर मोठीं कृत्ये करणे व श्रेष्ठ संपादन करणे. बुद्धीस लागणे-एखाद्याच्या तंत्रांने चालणे, इच्छेनुसार वागणे. बुद्धीशीं वैर करणे-स्वतःच्या अंतःकरणाच्या सद्विचाराविरुद्ध प्रयत्न करणे; मनात येत त्याप्रमाणे न वागणे. बुद्धीचा खंडक-प्र. पूर्ण मूल्य माणूस. बुद्धीचा खोटा-वि. दुष्ट; वाईट मनाचा. तुल०. 'पाखंड हे मारणे बुद्धि खोटी।' - ११. बुद्धीचा जड-वि. मंद बुद्धीचा. बुद्धीचा सागर-प्र. १ अत्यंत विद्वान्, हुशार माणूस. 'मले बुद्धिचे सागर नाना। ऐसे नाही होणार।' - ऐपो ४३९. २ (ल.) अत्यंत मद्र व मूख मनुष्य. बुद्धीचा विकास-बुद्धीचा विशालपणा. 'बायकापोराच्या ऐबकीं देशाचा संसार करण्याची बुद्धि होणे हा त्या बुद्धीचा विकास आहे.' - टिप्पू १६८. सामाखण्ड-०कौशल-व्य-न. बुद्धीचा चलाखपणा; विलक्षण हुशारी; बुद्धीची तीव्रता. [सं.] ०गम्य-वि. बुद्धीने जाणता येण्या जोगे; तत्कथ. गम्य पहा [सं.] ०ग्रह-प्र. मनाची समजत; जाणीव; मत. ०प्राह्य-वि. बुद्धीला प्रहण करता येण्यासारखे; बुद्धिगम्य [सं.] ०चापव्य-न. बुद्धीची तीव्रता; चलाखपणा; तत्तरीतपणा. [सं.] ०चाळक-वि. (काव्य) मनास किंवा इच्छेस चालना देणारा. [सं बुद्धि+चालक] ०तत्त्व-न. महत्तत्त्व. 'अभयसंगु पहिले। बुद्धितत्त्व प्रसवले।' - हा १४.९१. [सं.] ०नीत-की उपदेश, सल्ला, उपाय, मार्ग इ० विषयीं सूचना. ०पाटव-न. बुद्धीचा तीव्रपणा, चलाखपणा. [सं.] ०पुर.सर-पूर्विक-कवि. मुहाम, जाणूनबुजून; बुद्ध्या. 'बुद्धिपुरःसर पाप केले आणि सहज पडले यांत अंतर आहे.' [सं.] ०पुरस्कर-कवि. (अप.) बुद्धिपुरःसर पहा. ०प्राबल्य-न. बुद्धीची पूर्ण बाढ, परिपक्वता. [सं.] ०प्रामाण्यवाद-प्र. मानवी बुद्धि हेच सर्व ज्ञानाचे प्रमाण व उगमस्थान आहे असे मानणारे मत. (इं.) रॅशनलिझम ०बळ-न. १ बुद्धीचे सामर्थ्य, शक्ति. २ ज्यांत बुद्धीची शक्ति लागते असा एक खेळ. यांत लष्करी भावपेक्षाची भाषा असून पटावर मोहरीं मांडून हा खेळ खेळण्यांत येतो. देशी व युरोपियन अशा

यांच्या दोन तऱ्हा आहेत. 'जेव्हा बुद्धिबळे वाढे कोडे। मिथ्या राजा प्रधान हवी घोडे।' - भारा. बाल. ११.२४९. ३ बुद्धबळ पहा. ०बोध-प्र. जीव आणि ईश्वर. 'मेघनदीचा दोही घडी। आरवाते विरहवेडी। बुद्धिबोध।' - माहा १६५. ०भेद-प्र. १ हेतूचा, उद्देशाचा बदल. २ मनाचा, मनोवृत्तीचा बदल; मतपालट. ३ वैमनस्य; द्वेष; कलह 'बुद्धिभेद उत्पन्न करणारे वाद उत्पन्न होऊन तुही माजते.' - टि २.४३४. [सं.] ०भ्रंश-प्र. १ विचारशाक्तीचा नाश; मानसिक गोंधळ; भ्रम. 'बुद्धिभ्रंश होऊन रावणे। सीताद्वय पें केले।' २ बुद्धिभेद पहा. [सं.] ०मंद-वि. ज्याची बुद्धि जड आहे असा; जडबुद्धि. ०मांघ-न. बुद्धीचा जडपणा, मंदत्व. [सं.] ०मंत-वंत-मान्-वान्-वि. तीव्र बुद्धीचा; हुशार; तत्तरीत; शाहणा; तैलबुद्धि. ०योग-प्र. १ निष्कारकर्मयोग. 'आता बुद्धियोग निश्चित। अवधारी पां।' - हा २.२३०. २ ज्ञानयोग. [सं.] ०वाद्-प्र. उपदेश; सल्ला; शिफारस; सूचना. (किं० सांगणे, करणे). 'एके यतीने येथोनी। बुद्धिवाद सांगितला।' - गुच ३३.५. [सं.] ०विलास-प्र. १ कल्पनेचा खेळ. २ मनाचे किंवा बुद्धीचे भटकत फिरणे. [सं.] ०विषय-प्र. १ बुद्धीने जाणलेली, समजलेली गोष्ट. २ बुद्धिप्राप्त गोष्ट; मानसिक शक्तीने ग्रहण करण्याजोगी, मानसिक शक्तीच्या ग्रहणाचा विषय होणारी गोष्ट. [सं.] ०वैभव-न. बुद्धीचे श्रेष्ठत्व, उच्चपणा, शक्ति. [सं.] ०व्य-वि. उद्देशिलेले; योजिलेले; कल्पिलेले. [सं.] ०स्वातंत्र्य-न. स्वतंत्र विचार; मनोवृत्तीचा मोकळेपणा. 'ईश्वर मनुष्यास बुद्धिस्वातंत्र्य देतो.' - टि २.४२२. बुद्धयंतित-वि. बुद्धीच्या आश्रित राहणारा; बुद्धिवश. [सं बुद्धि+अंतित] बुद्धयतीत-वि बुद्धीच्या आठोक्याबाहेरील, बुद्धीला न समजेल असे. [सं बुद्धि+अतीत] बुद्धारूढ-वि. समजलेले; जाणलेले. [बुद्धि+आरूढ] बुद्ध्या-कवि. १ मुहाम; जाणूनबुजून; बुद्धिपूर्वक. २ मनाने, स्वेच्छेने; जाणीव असतांना (समासांत उपयोग). [बुद्धि] बुद्धबुद्ध-प्र. बुद्धबुद्धा. 'जळांत उपजे जैसा फेण। बुद्धबुद्ध राहे कोटें स्थिर।' - गुच २१ ३. बुद्धबुद्धाकार-वि. बुद्धबुद्धाच्या आकाराचा. गर्भधारणेनंतर तिसऱ्या दिवसाचे गर्भाचे स्वरूप. [सं. बुद्धबुद्ध+आकार] बुद्धुक्-ल. बुद्धुरुगा-वि. १ पूज्य; सन्माननीय; थोर; वृद्ध (वय, विद्वता, अनुभव इ० नीं). २ एकाच नांवाच्या दोन गांवापैकीं मोठे. जसे-दिगंबेबुद्धुक्. याच्या उलट छुद्दे. 'सबब याजला मोजे शिरोली बुद्धुक् पैकीं एक चाबर जमीन इनाम ...' - समारो १६४. ३ एकाच नांवाच्या दोन इसमांपैकीं मोठा, बघील. ४ वृद्ध; बुद्धला; असमर्थ. 'मी आतां बुद्धुक् सालें आहे तेव्हा कारभार तुम्हींच पाहावा हें बरे.' [फा. बुद्धुगे] बुद्धंत-वि (गो. कर्मां.) बुद्धीने व अनुभवांने प्रौढ; बुद्धि-वंत पहा.

बुध—पु. सूर्यमालेतील एक अंतर्ग्रह; नवग्रहांतील चवथा. हा सूर्याच्या अति जवळ आहे. [सं.] ० चार-पु. सात वारांपैकी एक वार; सौम्यावार. [सं.] म्हणं नव-न्यास नाही याग बुधवारचें लग्न. **बुधवारणें**—अक्रि. (म्हेंस) बुधवारी विणें. हें वेत अशुभ समजून वासलें ब्राह्मणास ज्ञान देतात. [बुधवार] **बुधाष्टमी**—की. १ शुक्र पक्षांत बुधवारी देणारी अष्टमी. २ क्रियाचें एक व्रत. व्रत आचरणाच्या खीन या व्रताची कथा जेवतांना ऐकावयाची असत व कथेंत नर-काचा उल्लेख येतांच जेवतांना उठावयाचें असतें. कचित् अंचलून पुन्हां जेवावयाचा परिपाठ आहे. [सं. बुध+अष्टमी]

बुध—अ. संख्यावाचक विशेषणापूर्वी योजावयाचा शब्द (विलु.) बुद्ध पहा.

बुध—वि. (व्यापारी, साकेतिक) पाच (भाजीपाल्याच्या व्यवहारात योजतात).

बुध—वि. शहाणा; विद्वान; ज्ञाता; पंडित. ' बुध अन्योन्य म्हणति कां जातां या हाचि नाक-वास वसा । ' -मोसभा १८.

—की. बुद्धि पहा. **म्हणं** आगळ बुध वाणिजा पाळळ बुध बाम-णिजा. ' विधेसंबंधी प्रत्येक गोष्टीत दक्षिणी लोकांचें पाळळ पुढें असून इतरांचें मागें असे, ती स्थिति बदलून आमचे गुजराथी बंधु आगळ बुध वाणिजा पाळळ बुध बामणिजा ही म्हण खरी करूं पाहत आहेत. ' -निबंधचंद्रिका. [सं.] ० खंत-पु १ (कों) पुढारी; महाजन. -फ्रिपु. १ कर्नाटकातील वेढगू जातीतील जात पाटील. -गांगा. ३ बुद्धत पहा.

बुध—न. १ (साड, गवत, केरसुणी इ० चा) मुलाकडचा भाग; बुडखा. २ पायथा; तळ; बूड; खालचा भाग. बुंधा पहा. [सं. बुध्न; प्रा. बुंध. तुल० फा. बुन] **बुंधट**—न. पेंढावर सार कण्यासाठी वापरतात ती जीण व आखूड फड्याची केरसुणी. **बुधनाल**—की. झाडाच्या बुंध्याशी नालाप्रमाणें बांधवून बांधून मारणें ' टांगणें टिपण्या पिळोडे । बेडी बुधनाल बोलदडे । ' -दा ३.७. ६७. [बुध+नाल] **बुंधा, बुंधारा**—पु. १ (साड इ० चा) खालचा भाग, बूड, तळ, पायथा. २ (ल.) मूळ; पाया; उगम; आरंभ; उत्पत्तीचें कारण. [बुंध] **बुंधाड**—न. (विलु.) बुडखा पहा. **बुंधारणें**—अक्रि. केरसुणीच्या बुडख्यानें मारणें. [बुंधा]

बुधला—पु १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें, लहान तोंडाचें चर्मपात्र; कातड्याची बाटळी. २ (व.) ज्याभोवतीं आरंभ वस-विलेले असतात तो चाकाचा मध्यभाग; बुंधा. ३ सुंढक; डोकें [हि. बुदला; तुल० इ. बोंडळ] म्हणं बुधलाभर तूप काढून बुधल्याचा माल नाही. **बुधलेमार**—पु. १ दारूनें आलेले बुधले ओळीनें ठेवून बार उडविणें. २ दारू भालेल्या बुधल्याशीं बांधून त्या दारूस आग लावून मारणें. ' मोघरीमार बुधलेमार । चौखळून रंगारणें मार । ' -दा ३.७.६५. [बुधला+मारणें]

शको. ५. ५०

बुधली—की. १ सुगंधी तेल, अत्तरें इ० ठेवावयाचें चर्मपात्र; लहान बुधला २ मधालीवर तेल ओतण्यासाठीं तोटी असलेले चामड्याचें किंवा धातूचें भांडें ३ (सामा.) लहान भांडें. [बुधला अल्पाधी] म्हणं तोंडी तीळ गांठीस बुधली ० **उताणी पडणें—भोंवतीं येणें**—(ल) एखाद्याची लबाडी उघडकीस येणें **बुधलें**—न. १ तेल, तूप इ० ठेवण्याचें चर्मपात्र. २ (व) बुधला अर्थ २ पहा. **बुंधी**—की. १ बुरखा २ बुंधी पहा. ' उल्लूखी जालेयां बुंधी काडसी । जाण राया । ' -शिशु ७८. सोंग; वेध.

बुंधी—पु (कों.) बोंबले बांध.

बुंधेला—वि १ बुंधेलखंडात राहणारा (इसम) २ (ल.) मूख; मद्र; अडाणी. ३ रेंगाळणारा; सुत्ताईचा; ढिला (इसम, कारभार).

बुंधेला—वि. बुंधेल वगैरे तयार करणाऱ्या लोकांच्या जातीचा (इसम) [बुधला]

बुनगा—पु. बाजार बुणगे ' तमाम फौजा सारी । बुनगे घात-लेसे माधारी । ' -ऐगो १२७.

बुनगा, बुनगुला—वि. बुणगा पहा.

बुनगुलें—न. धातूचें लहान भांडें.

बुनणें—अक्रि. विणणें. [हि. बुनना] **बुनकर**—पु. (व.) विणकरी; बोथी **बुनाघट**—की. वळाची वीण; विणण्याची तऱ्हा.

बुनियाद, बुना(न्या)द—की. १ जोर, शक्ति; जोम. २ (ल) विशाद. मजाल. ' ह्याची काय-विती बुनियाद आहे कीं हा हजार रुपये खर्च करील ' ३ वजन; किंमत; प्रभाव; महत्त्व.

४ भाडवळ. साधन: कोणत्याहि क मास लागणारी सामुग्री. ५ पाया. ' कार्यभाग उरकावयाची बुनियाद घातली होती ' -पेव २१ १४१. ६ आरंभ; सुरुवात. त्यास आपण बुनादीपासून आपले

वतनाचें वर्तमान व कागदपत्र तमाम दाखविले. ' -रा ८.४४. ७ स्वभाव; शील. ' हलक्या गोष्टी आम्हाकडील नवाच व खनुदौला हेंदरखाच्या वकिलाशीं बोलत असल्यास त्याचा प्रकार, बुनियाद

कशी आहे तें कळतच आहे. ' -स १०७४. ८ (व.) इह; सीमा; मर्यादा. ' ह्या गाडीची किंमत शंभर रुपये असेल, बुनियाद झाली. '

—वि. बुनाद; फार प्राचीन काळापासून चालत आलेला; बुना (मनुष्य, हुश, मालमत्ता इ०). [फा. बुन्याद] **बुन्याद होणें**—

(व) अखेर होणें. **बुनियादी, बुना(न्या)दी**—की. मुळापासूनची सर्व हकिकत. ' आपले बाबिलांनींही कुल बुनादी सांगितली होती. ' -रा १५.७५. -वि. बुना; मुळापासून चालत आलेला.

' याची वेधमुखी अम्ब्लादी-बुनादी होती ऐस आपणांस ठाबक आहे. ' -रा १५.७५. **बुनादीचें**—वि. प्राचीन; अनादि काळचें.

' तुका म्हणे बुनादीचें शालें साचें उजवणें । ' -सुगा ४०४७.

बुबा—की. (व.) आल्या; बापाची बहीण. [हि. बुबू=बहीण]

बुध—की. वरच्या दर्जाची मुसलमान की; विभी. [हि. बीबी]

बुध(बु-ध)ळ—न. १ डोळ्यांतील मांसगोलक; नेत्रपिंड. २ डोळ्यांतील काळा भाग. 'नेत्र जैतें कमळ। ऐसें सर्वां सोज्बळ। बुधळ अलिङ्गळ। शोभा दिसे।'—कथा १.२.१५५. [सं. बुध-धुर-बुधुल-बुधुल. —भाअ १८३२; सं. बुध=पाहाणे]

बुभां—न. (क.) एक प्रकारचा मासा.

बुभुकार—प. वानराच्या ओरडण्याचा शब्द. भुभु कार पहा. 'अठा पद्मे वानर करिती बुभुकार।'—रामाची आरती [ध्व. भु. + करणे]

बुभुत्सु—वि. बोधाची इच्छा धरणाऱा; जिज्ञासु 'श्रीगुरु भेटोनि करी पाडु। बुभुत्सु तैसा।'—ज्ञा १८ १६८. [सं. बुध्]

बुभुक्षा—बी. खाण्याची इच्छा; मूक; क्षुधा. 'मुसुक्षा जया तया मुक्ति। बुभुक्षा तया वेसी मुक्ति।'—यथादो १४८. [सं. भुज्] **बुभुक्षित**—वि. १ ज्याला मूक लागली आहे असा; मुकेला; क्षुधित. २ (ल.) गरीब; गरजू. [सं.] **बुभुक्षु**—वि. मुकेला, क्षुधित. 'त्यावरि उठता गमला सुबुभु व्याघ्र भीम, शश क्षो ते।'—मोभीष्म ५.२७. [सं.]

बुयाडी—बी. (गो.) मासळीची एक जात.

बुयांघ—न. (गो.) बरणी. [पोर्तु. बाओ]

बुर, बुराडी—पु. बी. (व.) अलशीच्या रोप्याचा बाळलेला बुंया. 'बुरानें घर शिवलें.'

बुर—न. १ भुस्सा; कोंडा; भुगा. 'चोरी तुझा बाटिला बुर। वेगळें आवा घातला दूर।'—तुगा २१९७. २ विगलित स्थिति. बुर पहा. (कि० निवर्णे). 'धरुनियां धीर लाजे बुर निघाला।'—तुगा १६३. —वि. घामट. —शर

बुरकणें—अकि. १ (म्हैस, बैल, डुकर इ०) ओरडणें; डरकणें. २ मुखपणानें, गैरसावधानपणानें (रहस्य, अलंतीच गोष्ट इ०) बोलून जाणें. [ध्व.]

बुरकत—न. (कों.) (नाविक) चौकोनी परंतु लांबट शीट. शिडाप्रमाणें ही उभी न करतां आडवी हांकारतात.

बुरका-खा—प. १ मराठे, मुसलमान इ० च्या स्त्रिया तोंडावरून घेतात तो वस्त्राचा पदर; पडदा; अवशुंउन. (कि० घालणें; घेणें). २ (पालखी, हत्ती इ० वरील) वस्त्राचें आच्छादन. ३ प्रवासी गाडीचा चवरडोल; चांदवा; घटाटोप. [अर. बुकैअ]

बुरकूल—न. १ कापड फार धुलें गेल्यामुळें त्याचे निषाळेले तंतू; वस्त्रावरचे फूल. २ डोक्यावरचे पिंजारले केस ३ कच्चे सुत, दोरी इ०चीं धसकटें. ४ बाळलेला दोडका, घोसाळें इ०च्या सालीच्या आतील तंतुमय भाग. [बूर ?]

बुरखी—बी. भुरकी पहा.

बुरसुंड—न. मका, जोंधळा इ०चे दाणे पाडून घेतलेले कणीत. विरसुंड अर्थ २ पहा.

बुर(रं)ग—न. (काव्य) शाहीर लोकांचे एक वाद्यविशेष. 'बोल टिमक्या बुरांगें पाही।'—भारा किष्किबा ९.३६.

बुरंग(गु)ट, बुरंग(गु)ळ, बुरंगें—न. अत्यंत बारीक पाऊस; बुरबुर. (कि० येणें; पडणें; लागणें; चालणें; वाहणें). [बुर, बुरंटे] **बुरंग(गा)ळणें**—अकि. १ स्वच्छंदानें ताळतंत्र सोडून वागणें; स्वेच्छाचारी, उनाड बनणें. २ (म्हैस इ०ने) ओरडणें; बुरकणें. ३ बरंगळणें पहा.

बुरगुडा-डी-डें—पु. बी. (खा, वैदू बैकाडी.) मूल. (मुलगा; मुलगी). [ते. तुल० गो. बुरगें]

बुरजो—बी. (बुद्धिबळ) एका पक्षाची राजाविषय सर्व मोहरी मरून डाव अंगावर येणें. [फा. बुर्द]

बुरजां—वि. कुत्र्याची एक जात.

बुर(ं)जी—बी. बाजरीचा पूर्ण न पोसलेला दाणा; खुरटलेली बाजरी. पूर्ण पोसलेल्या बाजरीस लाटण्यासारखी असें म्हणतात. [तुल० का. बरगु=बाजरीची एक जात]

बुर(रं)ट, बुरटें—न. दाट गवत व झाडेकुडपें असलेले गदें स्थळ. **बुर(रं)ट**—वि. १ दाट, गहन; किं (झाडी, रान, अरण्य). २ खुरटले; वाढ छुटलेले (झाड). ३ खुरटी; थोडें दूध घेणारी; आटलेली (गाय.) याच्या उलट दुधाळ. ' जो बुरट गौतमी कासे खाली। सवें पदार्थे मदि जे उदरिली।'—नव १९ ४६ **बुरटा-पु.** रोगामुळें खुरटलेले, वेढेंबाकडें बाळलेले झाड किंवा फळ. [सं. वृथा; हिं. ब्रथा]

बुर(रं)ट—वि. बुरसटलेला; बुरशी आलेला. [बुरा] **बुरट(ड)णें**—अकि. बुरसटणें; बुरशी घेणें; बुरसणें. ' जे कां सांचुनि ठेविलीं बुरटलीं उशीं जुनीं आपलीं।'—निमा १.५०. **बुरटा चोर-पु.** उचल्या; किरकोळ चोरी करणारा; भुटेंचोर. **बुरटी चोरी**—बी. किरकोळ चोरी; उचलेपणा; भुटेंचोरी.

बुरड—प. (विरु.) बुरुड पहा. **बुरडी, बुरडीच**—वि. बुरडानें बनविलेला (टोपली इ० पदार्थ).

बुरडचें, बुरडुंक—उकि. (गो.) ओरबाडणें; बुचाडणें.

बुरडें—न. एक प्रकारचा मासा.

बुरडी—बी. गुन्हाळघरांत दिवा ठेवण्यासाठीं असलेले तिकटे, घोरी.

बुरणू(ण)स—प. १ न विणतां खळ लावून, लादून, दावून केलेले पिंजलेल्या लोकरीचें वस्त्र. २ रंग, कांबळी यासारख्या लोकांच्या पांघरणासाठीं म्हणतात. [सं. उणायु] **बुरणुशी**—वि. बुरणुसासंबंधी; बुरणुसाचे बनविलेले.

बुरदंड—प. (विरु.) भुरदंड पहा.

बुरबुर—बी. १ तोंडांतल्या तोंडांत बोलणें, पुटपुट; कुरकुर. (कि० लावणें; करणें). ' जाणिवेच्या मारें बेंपला उर। सदा

बुरबुर सरेचिना ।'-तुगा ३०७०. २ बारीक पाऊस: धुंशुंई पडणारा पाऊस; रिपरिप. [ध्व.] बुरबुर-बुरां-किवि. बारीक पाऊस, मंदवाऱ्याची झुळुळ, फार आवाज न करतां व जोरानें धांवणे, पुट-पुटणे इ०च्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून. [ध्व.] बुरबुरणे-अकि. १ हलक्या आवाजांत बोलणें; पुटपुटणें; कुरकुरणें. २ बारीक येवाच्या रुपात पाऊस पडणें; पाण्याचे तुषार पडणें [बुर, बुरबुर] बुरबुरी-बी. १ पुटपुट; कुरकुर. २ बारीक पाऊस.

बुरबुरणें, बुरबुरी-बरबरणें, बरबरीत पडा. बुरबुरा-प. जखम, गळें इ०तील रक्तमिश्रित वाळलेला प.

बुरबुरणें, बुरबुरी-बुरसणें, बुरसा पहा.

बुरम-प. एक फुल्लाड.

बुरमुळा-प. एक कंद; विरंबोळा पहा.

बुरयांटा-प (कु) अतिशय लहान व स्वच्छ असा मासा.

बुरलही-बी (वाई) हरळीसारखें एक प्रकारचें गवत.

बुरलूक-न. (कु.) मांसाचें वाढलेलें टेंगुळ, अवार्द्य.

बुरशी-सी-बीपु १ दमटपणामुळे पदार्थावर होते ती सूक्ष्म वनस्पतिरूप वाढ; बुरा; केनशी; केंबशी; भुरी. (कि० येणें; बळणें) २ दांतावरील किटण [सं. बुरा] बुरशेल-ला-वि १ ज्याला बुरशी आली आहे असा; बुरसलेला. २ (ल) घाणेरडा; ओंगळ; गबाळ (मनुष्य). बुरसटणें-अकि. घाणेरडे, ओंगळ होणें (विशेषत तोंड, शरीर). बुरसणी-बी. बुरसणें; बुरशी येणें. बुरसणें, बुरसावणें, बुरशेणें-अकि. १ बुरशीनें युक्त होणें, बुरा येणें. २ साका चढत्यामुळे जीभ, कीट चढल्यामुळे दांत घाणेरडे होणें, असणें. [बुरशी] बुरसा-प. १ बुरशी; केनशी; भुरी; घाण. २ बुरशीमुळे पडणारा ढाग ३ आरशावरील पारा गेल्यामुळे झालेला काचेचा उघडा भाग. -वि. घाणेरडा; ओंगळ; गबाळ. बुरसाविणें-सकि. १ मळ, बुरशी, कीट, साका, इ०नीं (अंग, भाडें, जीभ, दांत इ०) युक्त करणें. २ हिडीस, ओंगळ दिसें असें करणें. ' हा स्नान करतांना आंग चोळावें तें चोळीत नाही, बुरसावून मात्र येतो. ' [बुरसा]

बुरा-पु साखरेचा एक प्रकार. (प्र.) बुरा साखर. [हि. बुरा]

बुरा-पु. (ना.) १ लोंकर तयार करण्यापूर्वीचें मेढ्याचें केंस. २ केंसांचा झुपका.

बुरा, बुरू-वि. १ वाईट. विशेषतः भला ह्या शब्दाबरोबर जोडतात. ' भल्या बुन्या मारी । होतां कोणी न विचारी ।'-तुगा ३०४०. २ (बुकीनें उपयोग) बुळा; नपुंसक ३ कृतघ्न ' जाना वसो घातला चारु । माथां तुरंबिला बुरु ।'-ह्या १७ २८१. ४ बुरशी; साका; कीट; मळ. [हि] बुराई, बुरपणा-बीन. वाईटपणा. विशेषतः भलाई, भलेपणा ह्या शब्दाबरोबर जोडतात.

बुरेहाल-पुनव. पराकाष्ठेचे हाल; दुर्दशा; दैना; फजीति. [हि. बुरा+अर. हाल]

बुराक-ख-पु. १ भोंक; वेज (मोती, हिरा इ०चें). २ (भाड्याला पडलेले) लहान छिद्र. ३ (सामा.) भोंक; छिद्र. ' बुराख एक ठेऊन आपले टकव्येवर ऱ्हालो. ' -लोक २.४८. ४ अपकीर्ति; बदनामी; फजीति (कि० उडणें; होणें). [फा. बुराख; पोर्तु बुरासो; गो बुराक] ०खांच-बी. (पाथरवट.) वेशी अगर दरवाजे यांचीं दारें बसविण्यासाठीं दगडाला ठेवलेले भोंक.

बुरांगळ-बी. (व.) किरकीर; चन्हाट; पाल्हाळ.

बुरांरुट, बुराड- (-न. व -वि.) बुरंट पहा.

बुरांटो-डॉ-पु. १ कांटे असलेली माशाची एक जात.

२ अशा लहान माशाचा घवा

बुरांड-पु अंडवृद्धि. [सं बृहदंड] बुरांड्या-वि. बुरांडाची न्यथा असलेला.

बुराणजी कापशा-वि. (व.) स्वतःला फाजील महत्त्व देणारा (मनुष्य); अहंमन्य. ' कोण विचारतो बुराणजी काप-शाला ' [बुद्धान्+कापसे=विशेषनाम]

बुराना-वि. (व.) बुना. [हि. बुरा; पुराना]

बुरींग-ज-पु. (गो) बुरुज [पोर्तु. बुरीज]

बुरीचें जाळें-न. (कों) होड्या किंवा तराफे यावर पसरलेले मासे पकडायचे जाळे, ह्या जाळ्याचा दगडाचा नांगर असतो त्यास पिरंगा म्हणतात. हणेंकडे ह्या जाळ्यास विलाची जाळें असें म्हणतात

बुरु(डंग)-न एक वाद्य बुरग पहा ' नेफेरिया आणि बुरुंग. ' -कुरमुरा ७७.२९

बुरुंग(गु)ट-ड, बुरुंग(गु)ळ-न. बुरंगट पहा.

बुरु(क)ज-पु १ कोटाच्या तटबंदीत मजबुतीसाठी, बचावा-साठी व मान्यासाठी जागोजाग केलेली बटुलाकार वंदित जागा; हुडा २ या आकाराची सैन्यातील शिपायांची रचना; व्यूह ' क्षर क्षर क्षर क्षर बुरुज बांधुनी. ' -ऐपो २१८. ३ (सोंगट्या) पगड डावांत एका रंगाच्या सोंगट्या जिकणें. ४ बुद्धिबळाच्या खेळातील हत्ती.

५ बुद्धिबळातील एक डाव. बुरजी पहा ६ (ल.) संरक्षणाचें मजबूत साधन ' तोफेचा बुरुज बांधिला गारपिरावर. ' -ऐपो ४३६. [अर. बुरुज, (अव) बुरुज] बुरजांत जाणें-राजा व हत्ती यांच्यामधील मोहरी निघालेली असून हत्तीच्या दिशेकडील राजाच्या दोन घरांवर मारा नसला म्हणजे राजाघोजारी हत्ती व त्याच्या पलीकडे राजा असा डाव टाकणें. ०बंकी-बी. बंदूक-बाल्या शिपायांच्या तुकड्यांची रचना. ' बुरुजबंदी बोंहोकरडे केळी आणि रेजणण भरून तोफा ठेविल्या होत्या त्या त्यासमर्थी

सोबिल्या. ' -ख ८०६ **बुरजी तुरा**—प. बुरुजाच्या आकारा-
सारखा पुलाचा गुच्छ

बुरुड—प. १ कळक, जेत इ०च्या काबीच्या सुप, टोपल्या
इ०जिनसा करणाराची जात व या जातीतील व्यक्ति. २ (खा.)
मागांतील एक पोटजात. -अस्पृ ४७. [बोरु]

बुरुम, बुरुब—प. (वि.) सुरुम पहा. **बुरंबट, बुरंबी**—
वि. सुरमट पहा.

बुरुस—प. डोळ्यातील मळ, चिपडे, गू. [बुरसा ?]

बुरेला—वि १ (ना.) स्नान न केलेला. २ दुर्मुखलेला
[बुरा]

बुरह—प. (गो.) पत्र्याच्या खेळाचा एक प्रकार. [पोतू ब्युरो]

बुरहा—प. (प्र) बुरा पहा

बुल, बुली—झी. १ (गो.) लहान शिबी २ (कु.)
किटली, चहादाणी. [पोतु ब्यूल, मूल सिंहली शब्द]

बुल-ले—झीन. १ (ना व) धान्य सांठविण्याची मातीची
लहान कोठी. २ लहान कणगी, उडवें.

बुलकावणे—अकि. (व.) त्रासून सोडणे. बुलकाविणे अर्थ
२ पहा

बुलंगा—प. सैन्यसंभार. -रायको १०.१.

बुलंद—वि. उंच; दुर्गम; बेलाग. ' बसई आग व का बुलंद,
सुफाचा उपाय नाही ' -त्रप ७८ [फा. बुलंद] **बुलंबी**—झी.
जंबी. 'दोनी मंडप बुलंदीस कमी याजमुळें गमिणा भारी; इजमा
भारी होता. ' -ख १०.५४४५ [फा]

बुलबुल, बुलबुलबोचा, बुलबुल—प. १ एक गाणारा
पक्षी. २ (लहान मुलाची) बडबड. जीम वळवळ करणे. (किं
लावणे, माडणे, करणे) -क्रि वि एकसारखी बडबड करून;
जिमेची टकली लावून (लहान मुलांनी बोलणे) (किं करणे;
बोलणे). [फा. बुलबुल] **बुलबुल चष्मी**—वि (बुलबुल
पक्ष्याच्या डोळ्यासारखे) एका विशिष्ट प्रकारचे कांठ ज्याला
आहेत असे (वस्त्र) 'या धोतरजोड्याचे रेशमी कांठ बुलबुल
चष्मी विणकरीचे आहेत. ' [फा बुलबुल+चष्मा=डोळा]

बुलाक—ख—पु नाकपुढ्यांमधील पडद्यास भोंक पाडून त्यांत
घालवयाची मुसलमान स्त्रियांची एक मोत्याची नथ, लोलक
[फा. बुलाक्]

बुलाळा—प. (व.) रागात नाक व डोळे वर चढवून धरून
केलेली चर्चा. [? बुलक्=मोठा डोळा]

बुली, बुल्ली—झी. १ लहान मुलाचे जननेत्रिय, चोंटकुली,
मिरबी. २ त्या आकाराचा मुलेंच्या कमरेला (सांखळीला) अस-
लेला बांदी-सोन्याचा दागिना. [फा. बुल्ल=झी=पुरुषाचे इत्रिय]

बुलीर—(कों. नाविक) परमाण पुढें-मागे ओढण्यासाठी
त्याच्या बुंध्यास बांधलेली दोरी.

बुलेती—झी. (कों. नाविक) वल्लें अडकविण्याची नावेवरील
खुंटी.

बुलवा—पु १ शहर. २ प्रांत. ' औरंगाबादचे बुलवाचे सुभे-
दारीचें काम. ' -रा ७.२२१. [फा बल्दा]

बुवा—प १ बावा; मोठा व सन्मान्य मनुष्य, बोवा ' हे
हरिदासबुवा आले आतां कथेस सुरवात होईल. ' २ साधु; संत;
गुरु ३ बागूल; बाळ; मुलांना मीति दाखविण्यासाठी कल्पिलेला एक
प्राणी ४ एक आश्चर्यवाचक उद्गार. 'वा ! माडीवरील दिवागखाना
तर खूप डोलदार आहे बुवा ! ' ५ (घेटें) उंदीर; घूस [बाबा]
० बाजी—झी (निदाव्यजक) गुरुगिरी; बोवा, साधु बनून
आपले प्रस्थ माजविण्याची क्रिया.

बुरो (से)त—न. (गो) लहान डबी; टिनच्या पत्र्याची
पेटी. फोलीण पहा [पोतु. बोसेता]

बुहारा—वि. (व.) एक बायको शिवी. ' बुहारी मेली !
मरतहि नाही लखकर ! ' [? बुरसा, बुरशी]

बुलकट—वि. १ (कु.) तेल, तूप इ० चोपडलें गेल्यामुळें
बुलबुळीत, निसरडा झालेला. २ वेडसर, दुर्बल. -शर. ३ बुळा
पहा.

बुल-कण-कन-कर-विनी-विशी—क्रि वि. सैलपणे
गेल्याने एखाद्या वस्तूच्या बाहेर पडण्याच्या आवाजाप्रमाणे
आवाज होऊन. ' खुंटीवर पागोटें टेवावयास गेलों तों बुलकन
खुंटी हातांत आली. ' [बुळ !]

बुलकणे—अकि. १ अतिसार इ० विकृतीमुळें एकदम व पातळ
शौचास होणे; पिळकणे. २ (फळ) नासणे आणि त्यातून चोथा-
पाणी बाहेर पडणे. ३ (जखम, गळें इ०) वाहूं लागणे. ४ (क.)
(दोरीची गांठ, लाकडाचा सांधा इ०) सैल पडणे; एकदम सुटणे;
निसळणे [बुळकण]

बुलका—पु. एक जलचर प्राणी; गाधा मासा, बडघाळ मासा.

बुलका—वि १ सैल; ढिला; खिळखिळीत झालेला (सांधा,
गांठ, इमारत, यंत्र, माडणी, सांगाडा). २ (ल.) निष्काळजी;
ढिला; गबाळ; अव्यवस्थित (कारभार, व्यवहार, बचन, कर्ता
इ०). [बुळकण]

बुलका, बुलका (कं-कुं) डी, बुलक-की—पुष्पी. १
अतिसारामुळें एकदम व आपोआप बाहेर पडणारा पातळ मळ;
दगवण. २ फुटलेल्या किंवा फाटलेल्या पात्रातून, बारदानातून
बाहेर पडत असलेल्या पदार्थांची धार. ३ गुरांचा एक स्पर्शजन्य
रोग, पटकी, वेपी इ० [बुळकण]

बुळबु(बु)ळ—**झी.** १ बुळबुळीतपणा; स्निग्धता; ओशट-पणा; निसरवेपणा. २ गळती; द्रष्टप पडणे; ठिक्कणे; पाक्षरणे; येथथे पडणे. (किं० लावणे; माडणे; बाडणे; लागणे; सुटणे; चालणे; होणे) **बुळबुळ-ळां**—**किवि.** पावसाची बुरबुर, (छपर, भांडे, दाण्यांचे पोते, नाक इ० च्या) सारख्या गळण्याने किंवा ठिक्कण्याने, जखमेतील घाण पदार्थाच्या भाडण्याने, ठेकून, ऊ, पिसु इ० च्या, अंगावरील वज्र इ०मध्ये होणाऱ्या हालचालीने होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण होऊन. **बुळबुळणे**—**अकि.** १ (केस, शरीर इ० मध्ये) उबा, पिसवा इ०चा वुजवुजाट होणे. २ (जखम, फळ इ० मध्ये) कृमि वळवळत असणे. [बुळ !] **बुळबुळपंचांग**—**पु** (गो) अजामळ, बावटळ मनुष्य. **बुळ-बुळाट, बुळबुटाण**—**पु**. (कु.) बुळबुळीतपणा; तेलकटपणा; ओशटपणा. **बुळबुळाविणें**—**सकि** १ तेल, तूप इ० नीं बुळ-बुळीत करणे. २ कसेबसे धुणे, बासणे, विसळणे (वज्र, अग, भांडे) [बुळबुळ] **बुळबुळीत**—**न** तुळतुळीतपणा; तेलकटपणा; निसरवेपणा; बुळबुळीतपणा. ' हाताचे बुळबुळीत अद्याप जात नाही. ' —**वि** १ तेलकट; चिकट; तुळतुळीत. २ निसरडा; घसरडा ३ गरीब; भितरा; शेळट ४ कमजोर; नीरस; पाणचट (बर्हीशक, भाषण, लेख इ०).

बुळबुळी—**झी.** एक वनस्पति

बुळबो—**पु** (गो.) दलदल.

बुळ्हा—**वि.** १ नपुंसक; पंड; नामर्द ' नामें बृहन्नडा-तो होय धरनिया करांत कंबु बुळा । ' —मोविराट १ २२ २ (ल.) सैल; हिला; निष्काळजी; अव्यवस्थित. **बुळका पहा**

बुळ्हा—**झी.** गंजिफांतील हलकें पान. नादर पहा

बुळीद—**न**—**पु** (प्र) बुडीद, गळ पहा.

बु—**पु** १ लहान मुलस भीति दाखविण्यासाठीं बुवा, बाऊ ह्या अर्थी ह्या शब्द योजतात २ (बालभाषा) दूध. ३ पोकळ दिमाख; शुष्क वेखावा; बदाई. ० **बाहेर पडणे, दाखविणे**—**बोंग**, स्तोम उघडकीस येणे ० **दाखविणे**—१ काहीं तरी बाऊ दाखवून भीति दाखविणे; भेडसावणे. २ एखाद्या चांगल्या वस्तूचे पोकळ प्रदर्शन करणे.

बूख-बूज—**पु.** १ शुद्धी; दृष्टा; सुटणे. २ वुजवणी; भर; भरपाई. ' त्याची वूज कराबया न अगरि कोणी कसे राहिलें ! ' —केक ५३.

बूज—**झी.** (गंजिफांचा खेळ) मागील डावांत लागलेली व चालू डावांतून थांबायची पाने. [बुजणे]

बूज—**झी.** १ (गुण, शौर्य, विद्या इ० मुळे होते ती) मान मान्यता; सन्मान; आदर; पूज्यभाव; परामर्ष. (किं० राखणे; काणे). ' गरिबाची क्रीत होता बुज । ' —येथो १३८. २ जाळवण; जाणीव.

' ययालागीं रत्नेहें करुनि बुज धर्मे झडकरी । असे पाचारीलें हुत मज सवें चालचि तरी । ' —कीर्तन १.१७. [सं. बुध; हिं. बोझ; म. बोज]

बूट—**पु.** १ भांगेचा पुष्पगुच्छ, फुलवारा. २ वस्त्रादिकावर पानें, फुले इ० ची काढलेली नक्षी; वेलुथी. ' कांठ किनारी बूट जरी आधीं परीटघडीचे । ' —प्रला ९६ ३ नवीन व चमत्कारिक कल्पना; युक्ति; हवी; दम; विचार इ० ' असा एक बूट काढिला होता कीं, नवऱ्याकडे जाण्यास बायको नाखूष असल्यास ... ' —टि ४.४४. ४ नवीन कविता, गाणे. ' प्रभाकरानें बूट प्रियकर गाइला । ' —प्रला ९८. [हिं. बूटा] ० **कातरणे**—एखाद्याविषय कारस्थान रचणे, खलवत करणे. ० **बाहेर पडणे**—नहस्य, गुप्त योजना उघडकीस येणे. ० **खिन्न**—न (फुलावेल्याची) नक्षोदार चित्रे. ' जेथें सुंदर बूटचित्र दिसती त्रैलोक्य चित्रे बरी । ' —निमा १ ३९.

बूट—**पु.** एक जलचर. याचें डोकें हातोडीसारखें असतें

बूट—**पु.** (गो.) चटका; विस्तवाचा डाग ० **विवष**—(गो.) जनावरांच्या विशिष्ट रोगावर बांधुच्या कोंवळया व जळत्या काडीनें डाग देणे.

बूट—**झी.** (गो.) नुकसान वूड पहा (किं० लावप)

बूट—**न.** गुराना घालावयाचें पेंड, कोंडा, सरकी इ० चे भिज-वून केलेलें मिश्रण; अंबोण.

बूट—**पु.** इंग्रजी तऱ्हेचे पादत्राण; विशेषतः चढाऊ जोडा. [इं.]

बूटवैगण—**न.** बुटवैगण पहा.

बूटी—**झी.** (काशी) भांग. बुटी अर्थ ५ पहा. [हिं.]

बूड—**झी.** १ (व्यापार इ० तील) तोटा. २ (व्याज, बऱ्या इ० संबंधी) नुकसान. ३ बुडीतखचे; बुडीतकर्ज; बुडालेला पैसा. ४ नुकसान; तोटा; हानि (किं० येणे; लागणे; होणे). [बुडणे]

बूड—**न.** १ तळ; पाया, कोणत्याहि वस्तूचा खालचा भाग. ' घुसळितां लागलें ऊन । बूड पर्वताचे । ' —कथा २.५.२. २ बुली-वर ठेवावयाच्या आंब्याच्या खालच्या बाजूस राख, माती इ० चा करतात तो लेप (किं० येणे). ३ कुटुंबाचा, जातीचा, वंशाचा, मूळपुरुष ४ वतनांत भागी असणारे अगरि पहिले व इयात असणारे कुटुंब. ' ह्या गावांत पाटिलकीचीं मुख्य चार बुडे आहेत. ' ५ अशा कुटुंबाकडील वतनाचा हिस्सा. [सं. बुध्न] ० **टेंकणे**—थोडा वेळ बसणे. ० **जड**—**वि.** १ (जड बुडाचा) (ल.) श्रीमंत; संपन्न; समृद्ध. २ प्रतिष्ठित; वजनदार; सन्माननीय. **बुडी**—**किवि** खाली; तळीं; अधोभागी ' पळो जातां लवडसवडी । व्याघ्रें झडपें पविला बुडी । ' —सुआदि ३४.५१. **दृष्टीबुडी**—दृष्टीखाली—समोर. ' पविलिया दृष्टीबुडी । मायबापाचें ठेवणें काडी ' —एभा १७.२०८. **बुडील**—

वि तळचा; खालचा; बुडाकडचा. **बुड**—**पु** (गो.) पाणकोबडा.

बृथ—स्त्री. (विरु.) बृथ, बृंथी पहा.

बृद—पु १ येव; विदु. ३ कांफोचे बीं. ३ लुंद पहा

बृद्व—वि. किवि झालेला; होऊन -आदिलशाही फर्मानें.

बृध—स्त्री. (अशिष्ट) बुद्धि पहा. ' बगी बृध देवानें मला दिली. ' -बाळ २. १०५ [सं बुद्धि]

बृध—अ. (विरु) बुद्ध पहा

बूर—पु १ चुराडा. २ अतिशय कामामुलें येणारा थकवा, शीण; थकलेली स्थिति; पिडा; मुस्कट. (किं० निषणें; पडणें; काढणें). ' भाराखाले निघेल बूर । पोरं म्हणती घोडीकुर । ' -मध्व १७७. [हि बूर=कोडा, टरफल]

बूर—न (गो) वाढलेला अंडाशय; बुराड पहा

बूरबट—न (माण) मांसाचे कालवण बरबट पहा.

बूरा—वि. वाईट; अयोग्य बुरा पहा.

बृद—न. (विरु) विरुद, विरीद पहा

बृहण—न १ (वैद्यक) पौष्टिक द्रव्यें इ०नी वीर्यवर्धन, शरीर-पोषण करण्यासंबंधीची वैद्यकशास्त्रातील एक शाखा ह्याच्या उलट कर्शन. २ (सामा.) वाढविणें [सं. बृहत्-बृहण]

बृहत्—वि. मोठा; जाड; लह; विस्तृत (सामासात) बृह-च्छरीर; बृहदुदर; बृहदंब; बृहत्कथा इ० [सं] बृहद्वक्ष-पु. दीर्घ वस्तुलाचा मध्य व दोन्ही केंद्रे यांतून जाणारा मोठा व्यास [बृहत्+अक्ष] बृहत्पुच्छक-पु. मृगमल्लाच्या दक्षिणेस असलेला सर्वोत्तम मोठा तारा, मृगव्याध [सं बृहत्+पुच्छक]

बृहती—स्त्री १ रिंगणीचें झाड. २ डोरलीचें झाड ३ हुंगण ४ गुद, अपानद्वार. ५ विश्वासुच्या वीणेचें नाव [सं]

बृहस्पति—पु १ देवांचा गुरू. ' विस्मित जाहला बृहस्पती । आश्चर्य मानिती सुवर । ' -एरुव ३७. २ नवग्रहांपैकी पांचवा ग्रह. ३ (ल.) उत्तम वक्ता; विद्वान् ४ (ल) मूर्ख. ' हे बृहस्पती अशा एकेक विपरीत गोष्टी करणारे आहेत कीं अनुमान करता येत नाही. ' -विक्रिस १५२. [सं.] ० चार, बृहस्पतचार-पु. गुह्यार. बोलून बृहस्पति-वि. मूर्खपणाची व बाष्कळ बडबड करणारा.

बे—वि. दोन. याचा उपयोग फक्त पाडयांत किंवा संख्या-बाषक शब्दांना जोडून समासात होतो ' बे एके बे, बे दुणेचार, ' ' बेवीस ' =बावीस. [हि. बे, बा; तुल० सं. द्वि, द्वा; प्रा. बा, बि, वे]

बे—अक्ष वांचून, विरहित; अभाव दाखविणारा उपसर्ग. याचा फारशी किंवा हिंदी शब्दांशी समास होतो व हा शब्द नेहमी पूर्वपदी असतो. [फा. बी; तुल० सं. विना; हि. विन] ज्यांच्या पूर्वपदी बे शब्द येतो असे अनेक सामासिक शब्द आहेत त्यातील काहीं पुढे दिले आहेत. सामासिक- ० अकलं-वि. मूर्ख; बेवकुब. [फा. बी+अकलं] ० अदब-बी-स्त्री. अपमान; अव्यम्यता; अमयावा;

अनादर. [फा. बी+अदबी] ० अदाई-स्त्री. स्वामिद्रोह; विरोध.

० अबरु-अन्न-स्त्री दुर्लौकिक; अपकीर्ति; फजिती. [फा. बी+आब्र]

० अंबस-किवि. वृथा; व्यर्थ; निष्फळ. ० आब-पु अपमान;

बेअन्न-वि. अपमान झालेला. [फा. बी+आब] ० आराम-

वि. अस्वस्थ; आजारी. [फा. बी+आराम] ० आरामी-स्त्री.

अस्वास्थ्य [फा.] ० इज्जत-स्त्री-स्त्री. अप्रतिष्ठा. ० इज्जती-वि.

गैरअम्बदार; इलकट. [फा.] ० इतबार-पु. गैरविश्वास; गैरभरंवासा.

[फा.] ० इतबला-किवि गैरमाहीत; बे-दखल, बडतफ. ' त्याचे काकून बे-इतला केले. ' -रा १०. ११० [फा.] ० इनसाफ-

इनसाफी-पु. अन्याय; न्यायाचा अभाव. -वि. अन्यायाचा;

अन्यायी [फा.] ० इमान-इमानी, बेमान-वि. कृतघ्न;

अप्रामाणिक; बेभरंवशाचा. [फा. बी+ईमान=अधर्मी] ० इमानी-

इमानकी-स्त्री. खोटेपणा; अप्रामाणिकता; कृतघ्नता; विश्वास-

घातकीपणा ० इलाज-वि. निरुपाय; नाइलाज. [फा.] ० उजूर-

किवि १ काहीं सबब न सांगता; विनतकार. ' या दिवसांत पोटास

न मिळे तेव्हा लोक चाकरी बे-उजूर कैसी करितील ? ' -रा

१०. ५७ २ विलंबरहित; बेघडक. [फा.] ० कबूर-किवि.

निर्धास्तपणें ० कम-ब-कास्त-किवि. काहीं कमी न करतां;

सायन्त; जसेच्यातसे. [फा. बी+कम+उ+कास्त] ० करारी-

स्त्री. अनिश्चिती; तहमोड ' त्याजकडून बेकरारीच्या चाली सुरू

होतात. ' -रा ७ १९ ० कस-वि नि. सव; कमजोर; बेचव;

शुष्क. ० कानू-स्त्री अन्याय; जुलूम. ० कानून-कानू-वि.

बेकायदेशीर; कायद्याचा भंग करून केलेले [फा.] ० कायदा-पु.

कायदभंग; कायद्यासंबंधाचा अभाव ० कायदा-कायदेशीर-

वि. नियमबाह्य; गैरकायदेशीर; जुलमी; नियमांचें उल्लंघन करणारा;

नियमाला सोडून असलेला [फा. बी+काइदा] ० कार-वि. १

निष्ठयोगी; बे-रोजगारी; रिकामा. २ (व.) निरर्थक, व्यर्थ; उगाव.

३ (ल) हैराण; निष्पयोगी. ' तिन्ही मोर्चे मिळोन निमे माणूस

दुखणियानी बेकार आहे. ' -पेद ३. १८. [फा.] ० कार-

चाखडी-स्त्री. (कौ.) रिकामपणाच्या निरर्थक गप्पागोष्टी. ० कारी-

स्त्री रिकामपणा; निष्ठयोगिता; बेरोजगारपणा [फा. बीकारी]

० फिलाफ-पु. मैत्री; सख्य; संशयनिवारण. [अर. खिलाफ=

बैर] ० कुबी-स्त्री. मूर्खपणा. गाढवपणा; मौक्य [फा. बेवकुफी]

० कुमूर-किवि. न चुकतां, विलासुर; पूर्णपणें [फा. बी+कुसुर]

० कूथ-वि. मूर्ख, वेडगळ, वेडशंवा [फा. बेवकुफ] ० कैद-स्त्री.

शिस्तीचा अभाव, स्वैर वर्तन; अव्यवस्थितपणा; कायदा, नियम

किंवा शिस्त यांचें उल्लंघन. -वि. बेशिस्त; स्वैर; अनियंत्रित.

-किवि. स्वैरपणानें: कोणत्याहि तऱ्हेचा कायदा किंवा नियम

न मानतां. [फा. बी+कंदी] ० कैदी-वि. स्वैर, कायदा, नियम,

नियंत्रण इ० न पाळणारा; बेशिस्त. ० कौली-वि. विगर कोलाबा;

अभयपत्रविरहित. ०खत्रे-क्रिवि निःशंकपणे. 'बेखत्रे हुजूर यावें.'
 -जोरा १०५. ०खबर-क्रिवि असावध; गाफीलपणे. [फा. बी+
 खबर] ०खबदार-वि. गैरसावध. [फा.] ०खर्च-खर्ची-वि १
 खर्च केल्याशिवाय झालेले, केलेले; फुकटफाकट २ खर्ची जवळ नाही
 असा; निर्धन, कृपण. [फा. बी+खर्च] ०खतरी-स्त्री अविचार.
 'बार कोटीची मालियत जवळ असतां कंजुषपणानें सर्दारास बेखात-
 रीनें निरोप दिल्या.' -जोरा १०९. ०खाद-वि. क्षुरहित; खाडी
 नसलेले. 'मुलख अगदीं वीसपंचवीस कोसपर्यंत बे-गर्द, बेचिराख
 जाहला.' -पाव १४. [फा. बगिद] ०गार-गारी-बिगार,
 बिगारी पहा. ०गुन्हा-पु. गुन्हापासुन सुकता, सुटका. -वि. गुन्हा
 नसलेला; अपराधांतुन मुक्त झालेला. -क्रिवि. गुन्हा नसताना.
 'बक्षीस बेगुन्हा कैद केले.' -जोरा १०५ [फा.] ०गुमान-नी-वि.
 बेपर्वा; गर्विष्ठ; उन्मत्त. निःशंक, सुवृत्त नसणारा [फा. बेगुमान].
 ०चतुर-वि. मुखें ०चरक-क्रिवि निर्भयपणे; धडाक्याने;
 निर्भीडपणे; बेधडक. ०चख-वि. रुचिहीन; कवकवीत; नीरस;
 निचव. ०चाड-वि. चाड नसलेला; लज्जाहीन. उदट ०चिराख-
 ग-वि. दीपहीन; ओसाड; उध्वस्त; वस्तीरहित, उजाड. [फा.
 बी+चिराघ=दिवा] ०चुक-वि. बिनचुक; बरोबर; लुका केल्या-
 शिवाय. [फा. बी+हि. चुक] ०चैन-वि. अस्वस्थ; कांहीहि
 सुचत नाही असा. [फा. बी+हि. चैन] ०चोबा-पु. खाबाशिवाय
 असलेला लहान तंबू. [फा. बीचोबा] ०छुटपणा-पु. आळा,
 बंध नसणे; स्वैराचार; स्वच्छंदीपणा. ०जबाब-क्रिवि उदट-
 पणानें; बेपर्वाईने (बोलणे, उत्तर देणे). [फा. बी+जबाब]
 ०जबाबदार-वि. स्वतःवरची जोखीम न ओळखणारा; जोखीम
 न ओळखून स्वैर वागणारा. बेजबाबदार राज्यपद्धति-स्त्री
 लोकमतास जबाबदार नसलेली राज्यपद्धति ०जबाबी-वि. १
 उदट; उर्मट; बेसुबेत्तखोर. २ तासाचे ठोके न वेणारें (घळघळ).
 [फा. बी+जबाब=निरतर] ०जरख-क्रिवि निर्भयपणे; निःशंक-
 पणे; बेधडक; जोरानें; उठाव करून; धाक न बाळगता. 'आमच्या
 भले लोकांनीं बेजरब बोर्ही घालून विकूरकरास मोडून बोडयापर्यंत
 नेऊन घातला.' -ख ५.२३८८. [फा.] ०जात-वि. (अशिष्ट)
 हलक्या किंवा निराळ्या जातीचा. ०जान-वि. निर्जीव; ठार.
 [फा.] ०जाब-वि. बेगुमान; बेमुलाज; बेजबाबदार. [फा.]
 ०जाबता-पु. अन्याय; ठाराविषय गोष्ट; अविचारी भाषा.
 'आम्ही टोंचून वेणार नाही, असेना असे मरून जाऊं असे
 बेजाबता बोलत होते.' -टिकळकरित्र, खंड १. ०ज्याहा-जा-
 जहा-वि. फाजील; अनाठायी; अनुचित; अयोग्य; अमर्याद;
 अकालीन; रष्ट; उधळपटीचा. [फा. बी+जा] बेजार-वि १ हैराण;
 व्रस्त; दमलेला; थकलेला (श्रम, दुःख, कटकट यांमुळे). २
 दुखण्यानें हैराण झालेला; दुखणाईत. [फा. बीसार] बेजारी-

स्त्री त्रास, हैराणी; थकवा. ०डर-न डेडनोट नांवाचे जंगी लढाऊ
 जहाज. -वि न भिणारा; न डरणारा. बेगड पहा [हि. डर]
 ०डोल-वि. कुरूप; बेबड; घाट किंवा आ १२ चांगला नसलेला.
 ०ढंग-पु. दुराचरण; स्वैराचार; बेताल बागणूक; सोदेमिरी. [हि.]
 ०ढंग-गी-वि. दुराचरणी; व्यसनी; स्वैराचारी. [हि.] ०ढब-
 वि बेडौल; कुरूप; विक्षिप्त, दबळसाई, चांगला घाट, आकार
 नसलेला; ओबडधोबड [हि.] ०तकडी-वि असमर्थ; ना-तवान.
 [फा. बेतक्विया] ०तकसी(शा)र, बेतक्वसी(तकसी)र-
 स्त्री. अपराधापासुन, गुन्हापासुन सुकता. -वि. निरपराधी;
 नाहक; निर्दोषी. [फा. बी+तक्सीर] ०तमा-स्त्री. १ निर्लौभि वृत्ति.
 २ बेफिकोरपणा. बेपरवा; उदासीनपणा -वि. १ निर्लौभी; निरिच्छ.
 २ बेपरवा; बेगुमान; गर्विष्ठ; निष्कालजी; बेसावध; काळजी,
 कळकळ न बाळगणारा -क्रिवि. बेगुमानपणे 'खांदावर टाकून
 पदर बोले बेतमा । लमाच्या नवयाशीं बोले बेतमा ।' -पला.
 [फा.] ०तमीज-वि (ना) उदट, असमर्थ [फा. बे+तमीज]
 ०तर्तूद-स्त्री तजविजीचा अभाव, अव्यवस्था. ०तन्हा-स्त्री.
 असाधारणपणा; वैलक्ष्य, चमत्कारिकपणा. -वि विलक्षण;
 चमत्कारिक; असाधारण; भारी, अतिशय 'याउपर उपेक्षा करून
 कालहरण केल्यास नबाबाचे दौलतीस बे-तन्हा धक्का बसेल.'
 -रा ५.१६६. [फा. बी+तर्ह] ०ताब-वि असमर्थ; क्षीण;
 हतथेय 'मातुशीं अहल्याबाई यास शैत्यउपश्रव होऊन पाचसात
 दिवस बे-ताब होती.' -मदमा १२९८. [फा. बी+ताब] ०ताल-
 ल-वि १ गायनात तालाला सोडून असलेले (गाणे-बजावणे) २
 ताल सोडून गाणारा, वाजविणारा. ३ (ल.) अमर्याद; अनियं-
 त्रित; स्वैर; उधळपणा [हि.] ०तालुक-वि गैरसंबंधी; संबंध
 नसलेला; भलता. [फा. बे+तअलुक=संबंध] ०दखल-वि.
 १ अधिकारच्युत; बेइतला २ गैरमाहीत. [फा. बी+दखल]
 ०दम-वि. दम कोंडला जाईपर्यंत, निपचीत पडेपावेतो दिलेला
 (मार); थकलेला, दमलेला; निपचीत. [फा.] ०दरद-वी-वर्द-
 दर्दी-वि. १ बेफिकोर; बेगुमान; मागेपुढे न पाहणारा; भय न
 बाळगिता स्वच्छंदपणे वागणारा. २ बारीकसारीक विचार न पाह-
 णारा. ३ निर्धन; कूर; दया नसलेला. [फा.] ०दस्तूर-पु.
 अन्याय; नियमाविरहित गोष्ट; गैरशिरस्ता. ०दस्तूरतई-स्त्री.
 (गो.) उधळेपणा. [फा.] ०दाणा-दाना-पु. १ आत बी
 नाही असें दाख ई लहान, गोड, गोल, बिनबियाचे असते २
 सुकविलेले दाख; किसमिस. [फा.] ०दाणा डाळिब-न. दाण्यांत
 बी नसलेले डाळिब. ०दाब-स्त्री बेवदसाही; अन्याय; जुलूम.
 [फा.] ०दार-क्रिवि. जाग्रत; तयार. 'नबाब बेदार जाले.' -रा
 ७.८३. [फा.] ०दाबा-पु. सोडवित्री; नामागणी; हक सोडणे.
 ०दाबा पत्र-फारखती-नस्त्री हक सोडल्याबद्दल, नसल्याबद्दल

लिहून दिलेला कागद; सोडविष्टी. ० **विक्र** (कृत-क्रि. बेलाशक; विनहकृत; विनतकार; वेडजूर; नि.शंकपणे. [फा.] ० **विल**-**वील**-वि. उदासीन; असंतुष्ट; दुःखी; कष्टी. [फा.] ० **वील** **हणें**-विशरणें. ० **विली**-की. १ असंतुष्टता; औदासीन्य; निरुत्साह. २ रहता; मनाचा बेवनाव. ० **बुधा**-की अवकृपा; शाप. [अर.] ० **धडक**-क्रि. विनयोक; निर्धास्तपणे; निर्भय; बेलाशक [हि.] ० **धरी**-वि. घरबंद नसलेला; निजंजण नसलेला; मोकाट; स्वैर. [बे+धर] ० **नखा**-वि. अधीर; असहाय; निर्धन; मुकेला. 'पादसाहा बेवना होऊन खानास लहीत.' -मराचिथोरा ५३. [फा.] ० **नहाक**-**नाहक**-क्रि. विनाकारण; उगीचक्याउगीच; कारण नसताना; हकनहक, हकनाहक पहा. ० **निगा**-की. दुर्लक्ष; अपरक्षण. [फा.] ० **निसबत**-क्रि. बेलाशक; काहीहि विचार न करता; मनात कोणातीहि शंका न बाळगतां; बेपर्वाईने; एकदम. [फा.] ० **निहायत**-**न्याहत**-क्रि. नि.साम; अपार, पराकाष्ठेचा. [फा.] ० **पडदा**-वि. १ पडदा नसलेला; उघडपणे; कोणत्याहि तऱ्हेची गुप्तता न राखतां. २ (ल.) मानखंडित. क्वचित् नामाप्रमाणे उपयोग करतात. -उ १ उघड गोष्ट; २५७ गोष्ट. २ (ल.) मानखंडना. [फा.] ० **परखा**-**पर्खा**-वि. निष्काळजी; निभेय; बेगुमान. [फा.] ० **परखाई**-**पर्वाई**-की. निष्काळजीपणा; बेगुमानी; स्वैरवृत्ति. [फा. बी+पर्वाई; तुल० सं. द्विप्रमाजिनी] ० **पाया**-वि. गैरकायदा; नियमाविरुद्ध. ० **फंदी**-वि. १ व्यसनी; दुराचारी; स्वैर. २ खटाळ; उच्छृंखल; खोडकर (मूल). ० **फाम**-वि. १ बेसावध; बेझुद. २ निश्चिंत; गाफिल; अनावर; मरत; तुफान; बेमान. 'क्षत्रू माघारा गेला म्हणून बेफाम नाही, सावध आहो.' -ख ७.३३१०. [फा. बी+फह्म] ० **फामी**-की. गैरसावधपणा; गाफिली; निश्चिंती; खातजमा; दुर्लक्ष. 'या विश्वासावर बेफामी जाली याजमुळे दगाबाजीने निघोन गेला' -दिसरा १.२५२. ० **फायदा**-वि. गैरफायदेशीर; तोटयांचे; अव्यवस्थित. ० **फिकि** (कीर)-की. निष्काळजीपणा. -वि. १ निष्काळजी; बेपर्वाई; अविचारी. २ निश्चित, निर्धास्त; संतुष्ट. [फा. बी+फिक] ० **फिकिरी**-की. निष्काळजीपणा; गाफिली; निःशंकपणा. ० **बंदू**-पु. अराजकता; शिस्तीचा अभाव; गोंधळ. 'हुजरातीमध्ये बेबंद सर्वां होऊं देऊं नये.' -मराठा १४. -वि. अव्यवस्थित; मुक्त; व्यवस्था, बंदोबस्त, कायदा, शिस्त इ० नसलेला; बेशिस्त; अराजक. [फा.] ० **बंदूझाई**-**ही**, **बेबंदी**-**बंदी**-की. १ अव्यवस्था; गोंधळ; मोंगलाई; अनायकी; अंधाधुंदी; अराजकता. २ जुलूम. 'सांगुं किती तुमियेवर बेबंदी. ही मस्त खंदी.' -राला १०६. ० **बदल**-वि. १ बदललेला. २ बंदखोर. 'गुलाम कादर-खान पादसाहासी बेबदल होऊन ...' -दिसरा १.२००. [फा.] ० **बनाव**-पु. भांडण; तेंड; तंटा; विवाड. ० **बर्कत**-की. अवनति;

हलाखी; तोटा. [फा.] ० **बहा**-वि. अमोल; किंमत करतां येणार नाही असे. [फा.] ० **बाक**-वि. निर्भीड; वेडर. [फा.] ० **बाक**-**ग**, **बेबाकी**-की. अशेष फडशा; कजांची पूर्ण फेड. -वि. निःशेष; संपूर्ण; काहीहि शिष्टक, बाकी न ठेवतां फेडलेले (कजे). [फा.] ० **बारत**-की. बेदतवार; अविश्वास. ० **बुनियाद**-**बुग्माद**-की. अन्याय; राखरांगोळी; नाश. 'आम्ही मदारल मजाम ब फरांसीस तिचे मिळून इंग्रजाची बेहुनियाद करूं.' -रा १०.१९९. [फा. बुनियाद=पाया] ० **बुवी**-**बूव**-की १ नाश; खराबी; अभाव. २ नाबूद. [फा.] ० **भरंघसा**-**भरोसा**-पु. अविश्वास; संशयितपणा; खात्री नसणे. [हि.] ० **भरोशी**-वि. खात्री किंवा भरंघसा अगर विश्वास ठेवतां येणार नाही असा, फसव्या. ० **मजगी**-की. वितुष्ट; अरुचि; बेवनाव. 'पादसाहांची व गुलामकादर यांची वेमजगी होऊन ...' -दिसरा १.१९९. [फा.] ० **मनसबा**-**मन्सबा**-पु. अविचार; खराब मसलत. [फा.] ० **मल्लग**-**मुल्लक**-**मोय्लक**-वि. असंख्य; अपरिमित. [अर. मल्लघ] ० **मरामत**-की नादुरुस्ती. 'आमाराची वेमरामत जाली.' -वाडसमा २.१९५. -वि. नादुरुस्त; दुरुस्तीची जरूर असलेले; दुरुस्तीचांचून असलेले; अव्यवस्थित [फा.] ० **मर्जी**-की. इतराजी; अवकृपा; मर्जीविरुद्ध वर्तन [फा.] ० **मलामत**-वि. कीर्तिवान. [अर. मलामत=दूषण] ० **मसलत**-की. अविचार. 'खोनायक, बालनायक आणि वेमसलत, तीन गोष्टी बेके ठिकाणी; चौथा अहंकार; तेव्हां ईश्वर त्या सवरीची अन्न ठेवील तर ठेवो' -खलप २.७०. [फा.] ० **मान**-**मानी**-**मानकी**-**गी**-बेहमान इ० पहा. ० **मानगिरी**-की. बेहमानी; हरामखोरी. ० **मार**-वि. १ मार किंवा हल्ला करतां न येण्यासारखा (किल्ला). २ अतिशय; कमालीचा; जोरदार; विपुल; भरपूर, बेभुमार इ०. उदा० वेमार-पाऊस-वारा-ऊन्ह-धूळ-लढाई-पीक-धान्य-आंबे इ० (पडतो-सुटला-परतें-उबते-चालती-हाले-पिकले इ० क्रियापदांस जोडून उपयोग). ३ आजारी; दुखणाईत. ४ थकलेला; दमलेला; विमार. ५ (ब.) वस्ती नसलेले; उपयोगांत नसलेले (घर, वस्तु). [फा.] ० **मारी**-की. १ आजार; आजारीपण; दुखणे. २ शीणभाग; यकदा; अक्षतता ० **मादुस**-वि. माहीत न होण्याजोगे; दिसणार नाही, ओळखतां येणार नाही, शोधतां येणार नाही असे; जाणण्यास कठिण; हुबेहुब. 'नवीन माहितीचा खुन्या पडतीही बेमादुस सांधा जोडणे कठिण आहे.' -टि ४.२७१. [हि.] ० **मुनासीब**-**मुनासब**-वि. अयोग्य; गैरबाजबी; कुडीला न पटणारा; अनुक्त. [हि.] ० **मुस्तफी**-की. अन्याय. 'हिंदू मुसलमान, ईश्वराचे घरचे दोन्ही धर्म बाळत असतां मुसलमानांचे हिंदूचे जाग्यास उपद्रव करावे हे वे-मुस्तफी.' -पया १०. [फा.] ० **मुरवत**-**मुर्वत**-क्रि. असंभ्यपणे शिष्टाचाराला सोडून; भीड, पर्वा इ० न बाळगतां. [फा.]

•**मुरधत-ती**, •**मुर्वत-ती-वि**. कठोर; निर्दय; निर्मीड; निर्मय; बेमुलाजा. [फा. मुरवत=माणुसकी] •**मुलाजा-मुलाहिजा**-**किवि**. काही न पाहता; दयाभाया सोहन; निष्ठुरपणे; बेमुवतपणे. [अर. मुलाहश=पर्वा, विचार] •**मोतावू-वि**. बेमुमार; असंख्य; अपरिमित. [अर. मुअतह=संख्य, परिमित] •**मोथी(ई)न-मोहीनी-मोहीन-वि**. १ अनियमित; उराबळा. २ अपरिमित, असंख्य. [फा. बी+मुअय्यन्] •**मोहर-खी**. विन शिकव्याचे; शिक्षा नसलेले; गैरमोहरबन्दी. ' कित्येक दफ्तरे सवेमोहर व कितेक बे-मोहरेची. ' -रा, खलप २.९. [फा.] •**मोहीम-वि**. मोहीम न करणारा; उपजीविकेकरता किंवा धेया-उद्योगाकरिता खटपट न करणारा; घरबशा; बाहेर न जाणारा. [फा.] •**रंग-उ**. विरम; खराबी; मौजेबा (मान, कीर्ति, सौख्य इ० वा) मंग; अपमान; फजीति. -वि. ज्याचा रंग बिचबला आहे असा. [हि.] •**राजी-वि**. असंतुष्ट. [फा.] •**रखस्त-किवि**. पर्वा-नगीचाचून. [अर. रखस्त=परवानगी] •**रु(रों)ख-उ**. १ दुसरी कडे तोंड फिरविणे; दिशा बदलणे. २ प्रेमाचा अभाव. -वि. अप्रसन्न; उदासीन; रुख; विमुख. [फा. रुख=दिशा] •**रोजगार-री-वि**. निरुद्योगी; बेकार; रिकामा. [फा.] •**लगाम-मी-वि**. लगाम नसलेला. २ लगामाला दाद न देणारा. ३ (ल.) अनियंत्रित; स्वैर; मोकाट; बेताल. ४ आरवळणी; जाण्यावेण्यास सोयीचे नसलेले, एकीकडे असलेले, गैरसोयीचे (शेत, घर) -किवि. एकीकडे; एका बाजूला; आडरस्त्यावर. [फा. बी+लिंगाम्] •**लगामी पडणे**-१ भलत्या मार्गाला लागणे; बहकणे; स्वैर बलणे. २ हुदगय होणे; आबाळ होणे. •**लाग-उ**. निरुपायाची किंवा नाइलाजाची स्थिति. ' मासा बेलाग झाला. ' -वि. १ जो वेण्याला किंवा ज्यावर मारा करण्याला कठिण आहे असा; दुःसाध्य; अवघड; धळकट (किंवा). २ दुःसाध्य; दुराराध्य; अप्राप्य; आवरण्यास कठिण असा (विषय). ३ सुचारण्याला कठिण; निरुपायाचा; दुःसाध्य (रोग, विषय). -किवि. १ मदतीचाचून; उपायाचाचून; निरुपायाने; नाइलाजाने. २ निराधार; आधारवाचून. ३ तबक्याफळी; ताबडतोब; एका क्षणांत. [फा. बी+म. लागणे] •**बकर-बक-वि**. फजीत; मानखंडित; अपमानित. [फा. बीबकार] •**बकरी-खी**. मानखंडना, अप्रतिष्ठा; निर्भरसना. [फा.] •**बकूब (फ)बेकूब-वि**. मूखे; खळसट; अजाण; अबाणी; अज्ञान. [फा. बेकूफ] •**बकूबी-फी-खी**. मूखेपणा; मूढता. •**बजे-खी (व)**. गैरसोय; गैरव्यवस्था; गैररीत; विवक्षुण प्रकार. [विवजेह] •**बतन-किवि**. हद्दपार; अलक्षतन. [अर. बतन=क्रमभूमि] •**बख्खसा-बख्खसा-बख्खसा-किवि**. निर्भेयपणे; निश्चिन्ता; शांतपणे; बेविकार; निभीबणणे. [अर. बख्खास, बख्खास=भीति, काळजी] •**बारसी-बारसीक-बारीस-वि**. ज्यावर कोणाचा हक्क,

बारसा नाही असा; निवारशी; योग्य हक्कदार, मालक किंवा बारस नसलेला. [अर. बारिस=बहिलेपाजित संपत्तीचा हक्कदार] •**बारस्ता-उ**. बारसाहक नसणे; बारस नसणे. •**बार-उ**. कजे-फेड; कामकाज उरकून टाकणे; उलमडा; सोंडा, पैसाइ० वा निवारल लावणे. [हि.] •**शक-वि**. १ निश्चास्त; निःशंक; धीट. २ निलेज्ज. -किवि. १ निःशंकपणे; बेलाशक; निःसंशय २ निलेज्जपणे. [फा. बी+शक्] •**शरम-अम-वि**. निलेज्ज; पाजी; निलाजरा [फा. बे+शर्म] •**शरमी-अमी-खी**. निलेज्जपणा; पाजीपणा. •**शरी-खी**. बिनशतपणा. -किवि बिनशत; अट न टेबता; आडेवेडे न घेतां. [अर. शरी=अट, नियम] •**शारस्ता-उ**. गैरवहिवाट; गैररीत; बहिवाटीच्या विध्द. [फा. सरिस्ता=बहिवाट, नियम] •**शारस्त-खी**. अव्यवस्था -वि. गैरशिस्त; अव्यवस्थित; अनियमित (मनुष्य, वस्त्र, भाषण). [फा.] •**शुद्ध-वि**. गैरसावध; (मूर्च्छा इ० कांनी) शुद्धीवर, भानावर नसलेला; धुंद; अचेतन; जड. [फा. बी+श. शुद्धि] •**शुभह-किवि**. निःसंशय. ' बेहुभह शिकस्त खाऊन फारी होतील. ' -पया ४८२ [फा.] •**शोर-वि**. बेअकली; मूखे; बेवकूब. [अर. शुअर=अकल] •**स्तनर-वि**. अप्रतिष्ठित; मानखंडित. [अर. सिन्न=पडदा] •**स्तनवू-स्तनवी-वि**. बेकायदेशीर; सनवेविरहित ' भीमंत दादासाहेब वेळून त्या उभयतांसी सलक करणार नाहीत व बे सनव पैसाही मागणार नाहीत. ' -रा ६ ३८२. •**समज-उ** (ना.) गैरसमज. -वि. अबाणी. [हि.] •**सरंजाम-वि**. सामुग्रीविहीन; शिबंदी शिवाय. [फा.] •**सरम-स्रम**-(अशिष्ट) बेशरम पद्द. •**सावध-वि**. १ लक्ष नसलेला; तयार नसलेला; निष्काळजी; गैरसावध. २ बेशुद्ध; शुद्धीवर नसलेला. [हि.] •**सुमार-वि**. अमर्याद; अतिशय; अपरिमित; मर्यादेच्या अंदाजाच्या बाहेर. [फा. बीशुमार] •**सुमारी-खी**. अपरिमितता. •**सूर-वि**. बदसूर; छुर्त नसलेला (आवाज-गाण्याचा, वाजविण्याचा). [हि.] •**हंगाम-उ**. १ अवेळ; अल्ला काळ-वेळ. २ (ल.) दंगा. ' हे वेहंगाम करणार ' -ख १२०५. [फा.] •**हतनमाल-हतमाल-हून-तमाल-उ**. बेवारशी म्हणून सरकारांत जमा झालेला माल, संपत्ति. [फा. बी+तन+माल] •**हतन-मावाशी-खी**. बेहतनमाल व बटछपाई या संघर्षाच्या कामांचे खाते. •**हतर-हतर-हेसर-वि**. अधिक बांगले; श्रेयस्कर. [फा. बिहतर; तुल० ईं देतर] •**हतर-हेसरी-खी**. बरेपणा; सुचारणा. •**हवू-ह-खी**. पराकाष्ठा, अमर्यादपणा; अतिशयितता; बेमुमारपणा. -वि अतिशय; पराकाष्ठा; बेमुमार; अमर्याद; निःस्सीम [फा. बी+हवू] •**हया, हय्या-वि**. उद्वट; निलेज्ज; बेशरम; निलाजरा. [फा.] •**हाल-उ**. दुदैया. उद्वट; दुदैयाप्रस्त; दुःखाती. ' बिमटयाने मांस तोहून बेहाल करून मारिला. ' -जोरा ८५. [फा. बी+हाल] •**हिक्मत-**

की. मूर्खपणा. [हि.] ० हिम्मत-ती-की. म्याडपणा. [हि.]
-वि. हतधैर्य; म्याड; मित्रा. ० हिंसा(शे)ब-वि. १ अयोग्य;
गैरविचारार्थ; अनुचित. २ अगणित; हिंशेबाबाहेरील, हिंशेव करतां
येणार नाहीं असे. [फा.] ० हुकुमी-की. अवज्ञा; बंडखोरी.
० हुजूर-किवि. १ एखाद्याच्या गैरहजेरीत. २ (सुकीने) एखा
द्याच्या समक्ष. [फा.] ० हुम(रम)त-ती-की. अप्रतिष्ठा, मान
खंडना; अपमान; अकीर्ति. -वि. मानखंडित; पत घालवून बसलेला;
मान नाहींसा झालेला. [फा.] ० हुशार-वि. गाफील; गैरसावध.
० हुशारी-की. वेसावधपणा, गाफिलगिरी. [फा.] ० होश-ब-
वि. बेझुड; धुंद; तरे; गाफील; मूर्ख; विचारशक्ति नाहींशी झालेला.
[फा. बीहोश] ० होशी-की. बेझुदी.

बे-न. शेळी, मेंढी, वासरू इ०चा ओरडण्याचा आवाज.
[ज्व.] ० करणें-म्हणणें- (ल.) हार खणें; अभिमान सोडून
मी हरलों असे म्हणणें, दाखविणें; पराभव होऊन हताश होणें.
बे, अवे-स्वोपन अरे ! हे ! ए ! (आहार्या किंवा वेपवाई
दाखविताना योजतात). [हि.]

बेक-न. विरोध; निषेध; एक या शब्दावरून झालेला
त्या शब्दाच्या उच्चाराला जुळता परंतु अर्थानें त्याविरुद्ध असा
शब्द. आपण जें बोललों त्याविरुद्ध किंवा विसंगत असा दुसऱ्यानें
घेतलेला अर्थ. ' मी एक म्हटलें तर तो बेक म्हणणार, तो माझे
आज्ञेत कसा बागेल. ' ' मी सांगितलें एक आणि तूं समजलस बेक. '

बेकटा-पु. ओलवून टरफळ काढलेला दाणा (गव्हाचा,
जोडळपणाचा).

बेकनाट-पु. (कों.) व्याजबद्ध करणारा. [वै. सं.]

बेकी-की. १ समसंख्या; एकीबेकीच्या खेळांतील एक शब्द.
२ दुही; तंटा; भांडण. ३ शालेंतील ल्हान मुलें शौचास जाण्या-
साठी परवानगी विचारतांना हा शब्द योजीत. लघुपंकेला जाव-
याचें असतांना एकी हा शब्द योजीत. [वे=दोन]

बेखांदी-वें-कीन. (कर.) ल्हान मेंढ. [वे=खांदी]

बेग-की. १ लगाम. २ नियंत्रित सत्ता; अधिकार; हुकमत.
(कि० धरणें; हालीं राखणें; स्वाधीन असणें). ३ (घोऱारी)
बिजागर. [सं. वागा; का. बिगी=बंद; हि. बाग]

बे(बे)गड-की. जस्ताबा अतिशय पातळ व रंगविकेला चक-
चकीत पत्रा; वखें. [फा. बेगडे] बेगडी-वि. १ बेगड लाविलेला;
बेगड लावून सुशोभित किंवा अपकेदार केलेला. २ (ल.) विस-
ण्यांत अपकेदार पण आतून हलका; पोळ; नकली; विखाऊ; तक-
लादी. ३ (ल.) खोटा; ढोंगी. ' बेगडाचा रांग रंगे कोण काळ. '
-गुणा ८६२. ' आमच्या बेगडी सुधरकांच्या प्रथम व्याख्यानाचा
अपका पाहून लोक दिपले होते. ' -टि ४.९२२.

बेगडा-पु. सोबती. -शर.

बेगानी-की. (व.) विरलें (हरलें) बगैरे उचलण्याकरितां लावा-
वयाचें लाकूड.

बेगम-की. १ अविवाहित स्त्री; वयांत आलेली कुंवार स्त्री.
२ सरदारपत्नी; राणी; सन्मान्य गृहस्थाची पत्नी. [तुर्की बेगम=
सरदारकन्या, सरदारपत्नी]

बेगमी, बेजमी-की. १ निश्चिती; निश्चिन्तपणा; लागणाऱ्या
बस्तूचा पुरवठा असल्यानें होणारी समाधानवृत्ति. २ पुरवठा;
समृद्ध; साठा (विशेषतः धान्याचा). [हि.]

बेगमळ-वि. बावळा; खूळसट. ' ह्या अपटुडेट फॅशनच्या
वॅरिस्टरला तुझ्यासारखी बेगमळ बायको काय उपयोगाची ? '
-सु २३

बेगमटा-पु. (महातु.) पोट. ' परिमळ गणगा चित्रें बेग-
वटे । माजि माझे ना । ' -शिशु ७६९.

बेगसार-किवि. (गो.) लवकर. म्ह० (गो.) बेगसार झुरे
त्याची नखलामी उर=जो लवकर मरतो त्याची मार्गे खूप उरते.
[सं. बेग]

बेगी, बेगीन, बेगीन, बेगून, बेगें, बेगीखगी, बेगो-
बेग-किवि. (कुण.) लवकर; सत्वर; तांतडीनें; विगिविगि; झट-
पट; वेगानें. [सं. बेग]

बेगें-न. खिडकी; गवाक्ष; द्वार. ' तंब ब्रह्मस्थानीचें बेगें ।
फिटले सहजे. ' -ह्या ६.२७९. [प्रा.]

बेग्या-पु. १ दुमणें; ससेमिरा. ' माझ्यामागें तुझा सारखा
बेग्या लागलेला असतो. ' २ गोटांच्या खेळतील एक प्रकार.

बेख-न. पानांत फुटलेले पान. ' जिथे आतीची असोस ।
निघती वेंचें । ' -ह्या १५.१०३. [बेचक]

बेख-न. १ बसण्याचें बांक; घडबडी. २ न्यायाविषाेष
मंडळ; न्यायासन (दोन किंवा अधिक मॅजिस्ट्रेट एकत्र बसून बन-
लेले फौजदारी कोर्ट). [इ.]

बेखक-की, बेखकळी, बेखकुळी, बेखकुळें, बेखकूल-
ळ, बेखकें, बेचंगळ, बेचंगळें-नकी. १ झाडाच्या दोन
खांद्यांच्यामधील जागा; दुबेळकें; बेळकें; बेळकी; बेळकें. २ हाताच्या
किंवा पायाच्या दोन बोटांमधील अंतर किंवा जागा. ३ गुडबा,
हात, बंबर, मान यांच्या बांकाच्या किंवा लवणीच्यामधील जागा,
अंतर. [बीच+अंगुली -शर.] बेखकुळीत, बेचंगळ्यांत-किवि.
१ बेचकत; दुबेळक्यांत. २ (ल.) अचकणीत. (कि० सांपडणें,
धरणें).

बेखण-पों, बेखण-न. विक्री. (कि० करणें). [सं. विक्रय;
हि.] ० बेणें-विकत येणें. ० बेणें-विकत येणें. ० पण-न. विक्रीकरत,
विक्रीचा दस्तऐवज. [हि. बेचन+सं. पत्र] बेखाखण(क), बेखण-
की. विक्री योग्य रीतीनें झाल्याबद्दलचा शेर किंवा नोंद;

नियमाला धरून खरेदीविक्री झाल्याचा लेख. असा शेरा, हुंदी, करारनामा, मकेपत्र, खत इ०वर मारतात. [हि. बेचना=विकणे]

बेचरणें—भक्ति १ (खरूज, नायडा, इसब इ०) पसरणें. २ केस डोक्यावर अस्ताव्यस्त विछुरणें; अस्ताव्यस्त होणें. [सं. वि+चर्]

बे(से)चळ, बेचाड-ट—न. जुंवाड; धुबका. ' मग अणि-यांचें बेचळ । अर्धी दावी । '—हा १५.९३. [प्रा.]

बेचाळ, बेचाळीस—वि ४२ही संख्या. [सं. द्विचत्वारिंशत]
बेचाळीस—पुंभव. बेचाळीस पिढ्या (मातृवंशाकडील एकवीस व पितृवंशाकडील एकवीस). (या शब्दाचा उपयोग शपथ घेताना किंवा शिष्या देताना करततात). ' तूं बेचाळीस स्मरून बोल. ' ० उद्धरणें—एखाद्याच्या बेचाळीस पिढ्यांना उद्देशून शिष्या देणें. (कागाव, पत्र, लखोटा इ०वर) बेचाळीसचा अंक असणें—पत्रांत मृत्यूची बातमी असणें. बेचाळीसचा अंक घालणें—१ बेचाळीस पिढ्यांना शिष्या देणें. २ (पत्रावर, पाकिटावर) बेचाळीसाचा आंकडा लिहिणें (अशा कृतितां कीं पत्र ज्याच्या नांवाचें असेल त्यानेच तें उघडावयाचें आहे हें सूचविण्याकरितां).

बेचाळी, बेचाळें-ळ—नक्षी. १ जवडा; नक्षी करण्याचे मुखाचे जो दोन भाग त्यांतील खालचा. विशेषतः पशुसंबंधी व रागांत किंवा तिरस्कारांत मनुष्यासंबंधी बोलतांना योजितात. ' उणा शब्द बोललास तर बेचाळी फोडून काढीन. ' २ हनुवटी व खालचा ओठ यांमधील खळगा. बचेळी, बचळी पहा.

बेजवी—वि. व्यर्थ.

बेजे, बेजें—न. १ युक्ति; बर्म. ' चुकल्यां त्यागाचें बेजें. केला सवें त्यागाहि होय जोई '—माझा १८.१३४. २ दुबेलकें; फाटक. [प्रा.]

बेजोर—क्रि. जोरातें; जोरावारीनें. [फा. बी+सोर]

बेझोर—पु हा दगड काढी प्राण्यांच्या शरीरांत (विशेषतः हराणी रानबक्यांच्या शरीरांत) सांपळतो. हाडापासुनहि कुत्रिम बेझोर तयार करतात. बकरा, उंट, मासा, साप यांपैकी ज्याच्या शरीरांत सांपळला असेल त्याप्रमाणें हा खडा निरनिराळ्या प्रकारचा असतो. सर्पांच्या शरीरांत सांपडलेल्या खडपाला सर्पमणि म्हणतात. खरा पौरस्त्य बेझोर अंशाकृति व अक्रोशाहून लहान असतो. हा गुळगुळीत व चकचकीत असून थरांचा बनलेला असतो. हा सवें ओलावा आकर्षण करून घेतो. यावरूनच याच्या अंगीं विष उतरण्याचा धर्म आहे अशी समजूत आहे. —हाको (ब) १५९.

बेट—न. १ सवें बाजूनी पाण्यानें वेढिलेली जमीन; द्वीप. एकाच प्रकारच्या झाडांचा समुदाय, जूट; जुंवाड. उदा० केळी, वेळू, दम इ०. ३ ज्यां वृक्षादिकांच्या मुळांसां अंक्रु फुटून अनेक वृक्षां वि होतात असा केळी, वेळू, दम यांचा समुदाय. ४ (ल.)

(मित्र किंवा नातलग्याचा) समुदाय; गर्दी; दाटी. ' बेट सांठ्याचें भारी पडलें. मुकाशाचे नात्यानें गांभवी वेढेवगार घेत गेले. ' [सं. द्वीप, का. व्युद्घ; सि. वेडु] बेटीं लागणें—१ (पोहणारा) तडीस लागणें; उघळ पाण्यांत वेजून पोहोचणें. २ (ल.) (एखादें काम) निश्चित स्वरूपाला, रंगारूपाला, आकाराला येणें.

बेटका—पु. बेकटा; ओलविलेला गडू, जोषळा.

बेटकुळी—खी. १ (वयांत किंवा आकारानें) लहान वेढकी. २ दंड किंवा पायाच्या पिंढींतील रनायुंच्या आकुंचनामुळे येणारा गोळा. (कि० काढणें; उठवणें; दाखवणें). ३ बेटकुळीप्रमाणें उडणा मारण्याचा एक मुलाचा खेळ. —मराठी खेळांचें पुस्तक पृ १३९.

बेटणें, बेटमोरा—नपु सोनाराची आवडी. बेटणें—उक्ति. पत्र्यावर शिक्षा उठविणें, उठणें; पत्रा, दागिना इ०वर छाप किंवा छसा उमटविणें, उमटणें; आवडीवरील छसा घातल्या पत्र्यावर उठवून घेण्यासाठीं तो आवडीवर ठोकणें. बेटणी—खी. १ छसा उमटविण्याची क्रिया. २ सोनाराची आवडी. [बेटणें] बेटीच—वि. शिक्षा मारलेला; छसा उठविलेला; छाप मारलेला; आवडीवर किंवा बेटणीवर ठोकलेला. याच्या उलट थळीव

बेटवनी—खी. (कैकाडी, सांकेतिक) कुन्हाड.

बेटा—पु १ मुलगा; पुत्र; छोकरा. २ पादपूरणार्थक शब्द. बेटा किंवा बेटथाचा हा पादपूरणार्थक किंवा अलंकारिक शब्द म्हणून वापरण्याचा पुष्कळ प्रघात आहे. उदा० ' काय बेटा घोडा चांगला आहे ! ' [हि.; दे. प्रा. बिः; सि. बेटो] बेटी—खी. कन्या; मुलगी (या शब्दाचा बरील अर्थ क्वचित् उपयोग होतो. परंतु वाक्यालंकार म्हणून बेटाप्रमाणें उपयोग करितात). [हि.] म्ह० पहिली बेटी मालाची (घनाची) पेटी. ० व्यवहार—पु. सोयरीक.

बेटाड—न. १ बेट याचें तुच्छतादर्शक रूप. २ मुळथाचें जुंवाड; मुळ व तेंतु यांचा गुंता. ३ (शेतांतील किंवा मैदानावरील) तोडलेला, अलग ठेवलेला, उंचवट्याचा भाग. ४ (ल.) मोठें व लांबवर विस्तार पावलेले घरणें, टोळी, संघ; जमाव; गर्दी [बेटो] बेटण—न कापडाच्या गांठीभोवतीं गुंडाळलेले बळ; बस्ता; वेष्टन. [सं. वेष्टन]

बेटी—न अपेक्षित पिकलेले फळ.

बेटें दात, बेटें-बेटा मात—नपु. (गो.) पेज न काढतां केलेला मात (गोव्याकडे आतांचे तांदूळ शिजले म्हणजे त्यातील सवें पाणी काढून टाकतात)

बेड—न. १ उठाणें; गर्द; सुज; स्फोट. २ मोठी बेंबी; उंच वाढलेली बेंबी. ३ काजू, बेंडभोवरा इ०चें मागील देंठ, बोंड ४ गुदग्रंथ होऊन पश्चिमद्वारानें बाहेर आलेला आंतड्याचा भाग. ५ बाजो किंवा गमेनाडीचें वेढोळें. ६ (माण.) कडव्याच्या बुचड्या अगोदर बुचडीचे पोटांत कणमाळ असा उभा केलेला कडवा

विहिरीच्या तोंडाभोवताली बांधलेला दगडी कडवा. ८ (ल.) गुप्त गोष्ट. [हिं.] ० फुटणे—बाहेर येणे—पडणे—गुप्त गोष्ट उघडकीस येणे; परिस्रोत होणे. बेड्या, बेड्या—वि. मोठी बॅबी असलेला. बेडाळणे—अकि. फुगणे; फुगवटा येणे; फुगीर होणे; बेड उठणे.

बेडका, बेडका—उ. बडका; खाकरा; छुंकेलेला कफ.

बेडकां—न. (कु.) एकत्र बांधलेले दोन असलेले नारळ; नारळांची सांगड.

बे(बे)डकी—की. १ लहान बेडक; बेडकांतील मादी. २ दंड किंवा पायाच्या पिंबरीतील स्नायूचा जोराच्या आघाताने येणारा गोळा. ३ दंड किंवा पाय यामधील स्नायूच्या आकुंचनामुळे स्पष्ट दिसणारा गोळा; आगठ्याच्या मुळाचा मासल भाग. ४ घोड्याच्या पायाची गाट. [बेडक] बेडकीचे कुलूप—न. एक प्रकारचे कुलूप ह्याच्या उलट नळीचे कुलूप. बे(बे)डकुळी, बेडकोळी—बेडकी पहा.

बेडगा—न. (माण.) लहान लहान छुपे तोडण्याचे हत्यार.

बेडगा—उ (जुबरी) दोन फाटे असलेले लांकूड पुरून केलेली शेताच्या कुंपणातील वाट; दुबेळकें; बेंडे. यांदून फक्त माण सासच जाता येते.

बेड(व)णे—सकि. १ (व. ना) कोंडणे; नुजविणे; बंद करणे.

२ (बेडुलांचा खेळ) एका गोटीचा दुसरीला स्पर्श होणे.

बेडदोरी—जी. (भरतकाम) वेणीप्रमाणे विणलेला जरतारी बंद. हा मिलिटरीप्रमाणे कोटपाटलोणीवर शिबतात.)

बेडभांबरी—रा—जीपू. एक प्रकारची वेळ व तिचे फळ.

बेडर—बेरड पहा.

बेड्या—बेदा—उ (व.) कोंबरी, बदकें टेकण्याचे छुराडे.

बेडा—उ. १ रोंडा; पूर्ण पकडलेली छुपारी, असोली छुपारी. २ (कों) बेंडे; गोठा. [हिं. बेडा=तराफा] ० पार जाणे—असणे—होणे—करणे—(ल) ० वेद्यप्रसिद्ध करणे; स्वतः हेच सिद्धीस नेणे.

बेडा—उ. बांधकामांत दोन दगडांमधे बसविलेला दगडाचा लहान तुकडा.

बेडा—उ. १ (गो.) वर्षाची ठराविक वेणी. २ (ना.) परिवार; समुदाय; गावाचा किंवा जहाजाचा समूह. [बेड्या]

बेडा—उ (आदरायी) दयावंदी; खलाशी; तारेड.

बेडाशुळी—की बांधगुळ पहा.

बेडी—की (गो.) सुकलेली छुपारी. बेडा पहा.

बेडी—की. १ शृंगला; हस्तबंधन; पादबंधन; पादशृंगला. २ एक बादीचा दागिना; पायांत घालण्याचे नवसाचे चांदीचे कडे ३ (सामान्यतः हाताची, हात किंवा हात ह्या शब्दांना जोडून) हात-कडी; हातखोडा. ४ (ल.) बंधन; लोडणे; ओझे; ब्याद; लबाब. ५ (ल.) नो बंडी कसी । सोडवी हि जो क्रासि खोबे डिकसी. '

—मोकूण ४९. ९. (आपल्या हाताने आपल्या पायांत) बेडी घालून घेणे—आपण होऊन आपल्यावर संकट ओढवून घेणे. ० सुळी—को. (माण.) वेड्याचे पुढील पायाच्या गुडच्यावर मोम असणे. [हिं.]

बेडू—वि. ठेगणा पण धडपुड (मनुष्य, पशु).

बेडक—उ. मंडक; बेडकी. हा गोड्या पाण्यात राहणारा प्राणी आहे. याचे अंग गार व गिळगिळीत असून आकाराने लहान, ठोठे बटबटीत, जवळा मोठा, जीम उबटी ओटाच्या बाजूस चिकटकेली असते. रंग भोंवतालच्या वस्तूंशी जसे असा पाळटणारा असतो. हा डरांवरवाव असा आवाज करतो. बेडकाचे विषावर शिरसीचे बीं त्रिधारी निवडुंगाचे चिकत वादन त्याचा दंशावर लेप लावतात. —योर २. ००७. [सं. दंडूर, मंडक; सिं. डेडड]

बेडे—न. १ (कों.) गाईचा गोडा. २ (राजा) बेळें; बेळी. दुबेळकें; कुंपणाच्या आंत वाण्याकरिता केलेले दुबेळक्याचे दार; कुंपणातील वाट. ' भववासियांचे बेडे । ' —गीता २. १८२८.

बेड्या, बेरड्या—कीजव. (व. कुण.) जोत्या; जोती; जुंपण्या (बेलांना जुंवास जोडण्याकरितां).

बेणका—उ. मोटवणाच्या दोन्ही बुटलीत, बाहुलीत बसविलेला लांकडी तुकडा, कादक.

बेणणी—की. तण काढण्याची, बेणण्याची क्रिया; शेतातील अगर अंगणातील गवत उपटून टाकण्याचे काम; निदणी; आगळणी [बेणण] बेणणे—सकि. १ शेतातील निदणयोगी गवत इ. काढणे; आगलून काढणे. २ (देशाच्या दक्षिण भागांत) बीं येणे.

बेणाबाजा—उ. इंग्रजी तऱ्हेचे एक बाघ. [इ. बेंड+सं. बाघ]

बेणा—णी—णे—वि. उघडा; दिवू लागलेला; बरील आच्छादन दूर केल्यामुळे दिसणारा. (किं० पडणे). ' पाणी ओहोडले म्हणजे खडक बेणा पडतो. ' [फा. बीना=पाहणे] बेणावणे—अकि. तैरविरहेस पडलेला पदार्थ इ० दिवू लागणे; तोंड दाखविणे उगवणे; उमरणे (माणूस, दुष्ट इ०). ' संघ्याकाळीं माघारा येतो म्हणून गेळा तो पंधरा दिवसांनीं बेणावला. '

बेणारी—उ. पंढरीच्या विठोबाच्या पुजेच्यावेळीं मंत्र म्हणून कलामुखा घेणारा इसम. —झर.

बेणे—न. बियाणे; पेरण्याचे बीं. [बियाणे]

बेणे—न. (खा.) दरवाज्याच्या फळीला मजकुरीकरतां मारलेली आडवी पट्टी.

बेत—उ. १ योजना; रचना; समुद्रा; युक्ति. २ कारण; उद्देश; हेतु; मसलत. ३ पद्धत; रीति; व्यवस्था; यादणी; टापीटी. ४ रूप; आकार; रूपरेखा; बळण; आराखडा (पुढील कासाचा छावलेला, योजलेला). [सं. हेतु; हिं.] बेताचा, बेताबेताचा—वि. १ रीतीचा; पद्धतीचा; योग्य व द्वाविक नमुनाप्रमाणे अवलंबून.

२ मध्यम साधारण; प्रमाणशीर; योग्य प्रमाणाचा; योग्य किंमतीचा. ३ जुळता; जुळणारा; जमणारा; माप, चालीरीती, स्वभाव इ०शी जुळता. ४ अल्पस्वल्प; अगदी थोडा; तात्पुरता; क्षणिक; अर्धवट. 'त्यांचा ईश्वरावर बेतावेताचाच विश्वास आहे.' -दि ४.११४. **बेतावर असणे**-निश्चय, ठराव, व्यवस्था, बेत, योजना, नियम यांना धरून असणे; नियमाप्रमाणे असणे. **बेताबात**-प्र. व्यवस्था; टापटीप. **बेतवार**-किवि. पदतशीरपणे; नेम-स्तपणाने. **बेताबेत**-किवि. माप, आकार, तन्हा इ० बाबतीत तंतोतंत जुळणारा. २ (क्र.) तंतोतंत जुळणे. **बेत्या**-वि. नेहमीं अल-सेच बेत, योजना करणारा, मुक्त्या लढविणारा **बेतणे**-सकि. १ माप घेणे व कापणे (अंगास घालावयाचे कपडे) २ मुस्कटांत मारणे थोडाडीत मारणे. **बेतणी**-की. १ माप, आकार, रूपरूपा इ० ची आंखणी, मोजणी (अंगात घालावयाच्या कपड्यांची) २ कपडा मापाप्रमाणे काढणे, कापणे. **बेतनीचा**-वि. जमणारा; जुळता (मापाने, बनावटीने इ०) (बेताचा ह्या अर्थी उपयोग). **बेतीच**-वि. १ बेताप्रमाणे केलेले; योजनेनुसार असलेले. २ मापाप्रमाणे बेतलेले, कापलेले (कपडे). **बेतविणे**-सकि. १ माप घ्यावयास लावणे. २ तोंडात थपथप, चवराक लगाविणे. 'तोंडावर जेव्हा दोन बेतविण्या तेव्हा कबूल झाला.'

बेत-प्र. बेताची छडी; बेत [सं. बेत्स] ० **जूस**-प्र. उसाची एक जात; हा ऊंज बोरु किंवा बेताप्रमाणे दिसतो **बेतणे**-कि. बितणे; प्रसंग येऊन पोचणे **बेताळ**-प्र. (कों.) तामसी वेवता; भूतांचा राजा; बेताळ. **बेताळ, बेताळीस**-वि. बेचाळ, बेचाळीस पहा. **बेताळामण**-प्र. (व्यापार) एक माप. या मणाचे वजन १५६८ सुती रुपये असते. -संख्या १०२.

बेती, बेतीन-की. सोंगट्यांच्या खेळातील एक दाच. दुफाणी खेळांत होन्ही फाश्यावर तीन तीन (प्रत्यक्ष दोन दोन) पडणे. 'बाई बे तीन बोळी।' -ऐपों ११. [बेन्तीच]

बेतुम-प्र. (गो.) कांचा वट बसविण्यासाठी केलेला रांधा; लांबी. [पोट्टे]

बेतो-प्र. (गो.) साधी पेटी.

बेथु-थु-वि. दांडगा; अडदांड; जवान; बळकट. 'वरी मीम सेन बेथु। तो जाह्ला असे सेनागु।' -झा १.१२०. [बेडू]

बेथुड-वि. कुरूप; विहूप; वेवाचकडा; ओबडधोबड.

बेड, बेडाड-की. दलदल; ओलाव्याची जागा.

बेडड-डा-प्र. सैन्याबरोबर असलेली छुटारू जात, चोरीचा धंदा करणारी एक जात. 'बेदड बालिरी छापे बाट घालेना तिक-अर।' -ऐपों १२१. [बेरड]

बेडर-री-की. एक छुबकेदार गवत.

बेदूर, बेदुलु-न. (गो.) आंबा, फणस यावरील बांबूगुळ; वृक्षादनी.

बेद्री-की. एक फळझाड.

बेद्री-वि. बेदर गांवीं बनविलेला किंवा त्या गांवासंबंधीचा (पिकदाणी, गुडगुडीचा पेला व इतर लोखंडी जिप्त इ०).

बेद्री-की. जोतें बांधतांना जे तीन बांधकामाचे थर घालतात त्यातील अगदी खालील किंवा पहिला थर. त्यानंतरच्या दोन थरांना पेटी व पाटथर अशीं नांवें आहेत. बेद्रीतील दगडांना बेद्री खाडकी असे म्हणतात.

बेद्रीशाळू, बेदूरशाळू, बेद्री-प्रकी. शाळ्या प्रकार. **बेडाड**-न. मुळाचा धुंबडा; जुंवाड (दूरवर पसरणाऱ्या गवताच्या मुळ्यांचा उदा० इरळी, कुंदा, मोळ, दम इ०). -वि. (जमीन-शेत-रान-जागा इ० शब्दांशी समास होऊन उपयोग) बारीक गवत असलेली; वनस्पतींचा मुळवा असलेली; बारीक सारीक छुडपांची; पाळे व मुळया यांनी भरलेली.

बेदू-प्र. १ मेदू. २ मगज; गामा; फळातील गीर. ३ बिल-चिलीत झालेली फळे, मांस इ०. ४ (छुरळ, विचू इ०चा) वेदा-मेंदा; लहा; जखमेतून बाहेर येणारे मांस. [मेदू]

बेदूर-प्र. पोळा; एक सण. निरनिराळ्या वेद्याच्या चाली-प्रमाणे आवाड, श्रावण किंवा भाद्रपदातील अमावास्या. या दिवशी बैलांची पूजा करून यांना धुंगारून त्यांची मिरवणूक काढतात.

बेदुल-न. (गो.) पराजिवीची; दुसऱ्याच्या अभावर पोसला जाणारा; आईतलाऊ.

बेना-प्र. बयाणा. -वि. उघड, स्पष्ट. -शब्द.

बेने-इझायल-प्र. सुंबई इलाक्यातील ज्यूधर्मी जात व व्यक्ति.

बेपटी-की. (व.) बोळ. 'बेपटीत घर मिळाले.' [बे-पटी] **बेपरवा**-प्र. मोत्याचे सर एकत्र करून केलेला, ओक्यास एके बाजूस घालण्याचा बायकांचा दागिना.

बेपार-प्र. व्यापार; उदीम. [सं. व्यापार; हिं. बेपार]

बेपारी-प्र. व्यापारी; दुकानदार; देवघेवीचा धंदा करणारा.

बेफाटी-की. (व.) बेळी; वेडें पहा.

बेबकांचा खेळ-प्र. (गो.) आकरीचा खेळ.

बेबकी-की. (गो.) बेबकी.

बेबट-न. १ मोठी बेबी; उंच बेबी. २ बेबी या शब्दाचे तुच्छतादर्शक रूप. ३ जनावरांची बेबी. [बेबी]

बेबटणे, बेबणे-अकि. (राजा.) वासले किंवा मेढले यांनी भयासुरले बें बें असे ओरवणे; आक्रोशणे. 'सुकेंपणीं वेवात।' -एभा २१.२२९. [ध्व. किंवा सं. बिट=आक्रोशणे]

बेबवी-प्र. (गो.) दारूबाज. ० जावप-दारूबाजीनें गुंगी घेणे.

बेबल—न. (क.) सुताराचें एक हत्यार.
 बेबली—स्त्री एक फळझाड. बेबलें—न. बेबलीचें फळ
 बेबहार—वि. बहारादार; बहारीचा; सुंदर. 'बेबहार गुलाबी
 तरु भोती सरु चंपक भोगरा।'—पं. ४.२२. [फा.]
 बेबळ—ल. बेबळें—वि. १ ढिला, निःशक्त; लळा; निर्जीव
 २ विव्दल; क्षीण. 'सर्वांगा कांटाळा आला। अति संतापु उपमला।
 तेथ बेबळ हातु गेला। गाढवाचा।'—ज्ञा १.१९७. [सं. विव्दल]
 बेबळणें—भक्ति. १ भेदणें; फुटणें; तुकडे होणें. २ विव्दल होणें.
 बेबा—प. एक प्रकारचें फुलपाखल.
 बेबारा—प. बोभाटा; एखादी गोष्ट उबवडीस येणें. [बोंब]
 बेबारा—प. बेबारा पाह. [बोंब]
 बेबावचें—सक्ति. (गो.) भिवविणें; भीति दाखविणें.
 बेबावणें—भक्ति. बेबटणें पहा. [बें.]
 बेबा—स्त्री लहान मुलगी; कुकुळाळ; लेकलें. [इं.] ०कंप-
 लहान मुलाची दोपी. [इं.]
 बेबी—स्त्री. नाभी; पोटाच्या ज्या ठिकाणी गर्भनाल जोडलेला
 असतो तो पोटाचा अवयव. [सं. नाभि] ०चावेंड पिल्लें—पिल्लन
 दुखूं न्हाणें, नाभीच्या वेंडापासून कळवळा येणें—माया
 येणें—अतिशय कळवळा येणें ०चें उखळ होणें—(ल.) चम-
 चमीत खाण्याने व सुखाच्या राहणीने लज्ज होऊन दोड सुटणें.
 ०च्या वेंडापासून—क्वि. अगदी अंतःकरणापासून; खऱ्या
 भाषानें. ०पासून जोर करून बोलणें—शक्य तितक्या जोरानें
 बोलणें; सर्व शक्ति खर्च करून बोलणें; ओरडणें.
 बेबुद्धी—स्त्री. बेगमी; साठ; संग्रह. [फा. बिबुद्ध]
 बेबे—नक्तिव वांस्त्राचें, मेंढराचें ओरडणें. (किं० करणें).
 बेबे, बेबो—प. (गो.) बेदक.
 बेबेरी—स्त्री. (गंजिकांचा खेळ) हाबाचीं पानें बांदून साल्यावर
 एखाद्याला सुक्या अथवा राजा आला नसेल (व कोणास पानें
 देणें नसेल) तर तो डाव न खेळतां पुन्हां गळत करून पानें वाटणें.
 बेबेवचें—सक्ति. (गो.) झोंपित बरळणें. [प्य.]
 बेर—प. (आगरी, कों.) एक प्रकारचें जाईनरेंडें गवत.
 बेर, बेरणी—स्त्री (राजा.) दुसरी नांगरणी (पहिली
 नांगरट उभी झालेली असली म्हणजे दुसऱ्यानें आडवी नांगरणी
 करतात या दुसऱ्या नांगरणीला म्हणतात); उखळणी. [बे=दोन]
 बेर—न. (माण.) पाभरीच्या नळीचें धान्य पडण्याचें
 जमिनीजवळील भोंक.
 बेर—स्त्री. (व.) बांगडी.
 बेरकट—न. १ बाईट व वेगीच्या योगानें घट झालेले तेल
 किंवा तूप. २ बेगी; ओशाट पदार्थातील मळ. —वि. बेरी असलेले;
 रेंवाचें; मळानें युक्त (तेल, तूप). [बेरी+कट] ०णें—भक्ति. समई,

दिवा, तेलाचें भांडें इ० तेल-तुपांतील बेरीमुळें बाईट होणें;
 भांडें, दिवा इ०वर बेरी वसणें. बेरकट, बेरकुटणें—बेरकट व
 बेरकटणें पहा.
 बेरकट—वि. बहिरट; कमी ऐकूं येत असलेला. [बहिरा]
 बेरका, बेरकी—वि. १ लुच्चा; हुषार; चलाख; धूर्त. २
 मिश्रबीजाचा. [का.]
 बेरकी—स्त्री. एक प्रकारचें गवत.
 बे(बै)रंग—न. (ना.) तिकीट न लावलेलें, नॉटपेड पत्र.
 बेरजून काढणें—कि. (बे.) वेंचून काढणें.
 बेरट—न. १ रेंदा, बेरी असलेले तेल, तूप; गाल, घाण इ०
 असलेले तेल, तूप २ (खा.) लोणचें.
 बेरड—प. धंदेवाईक लुटारू किंवा त्यांची जात; रामोशी;
 चोरी हा उपजीविकेचा धंदा असणारे लोक; यांची वस्ती कर्मा-
 टकांत अधिक आहे (बेडर; तुल० का. वडूर) बेरडाई, बेरड-
 गिरी—बेरडाव—बे—स्त्रीन बेरडांचा लुटारूपणा; बेरडांची पुंडाई.
 (किं० सुटणें; माजणें; मातणें; उठणें).
 बेरड—स्त्री. गोंधळ; मिश्रण; सगोलंकार; पंचमेळ.
 बेरड—स्त्री लीख. (विस्.) (अव. बेरडा) लिखा; उबांचीं
 अंडी. (कि. पडणें; होणें).
 बेरडी—स्त्री. (ना. ब.) बेलाच्या गळ्यांतीस जांते, जुपणी.
 बेरणें—भक्ति. १ (ना.) पसरणें; फैलावणें; जिकडेतिकडे
 होणें (फक्त दाट उगवणाऱ्या गवतास उद्देशूनच उपयोग). २
 आडवी नांगरट करणें.
 बेरसा—वि. दांडगा; विचारशून्य. 'बेरसा गाढव माय ना
 बहिण। मुंके चरीविण भलेंतेंचि।'—तुगा ४१२७.
 बेरहड्डी—स्त्री. चोड्याचा एक रोग; व्रण; हड्यावर्ण. —अश्वप
 २.२६१.
 बेरी—स्त्री. १ ओशाट पदार्थातील मळ; तेल-तुपांत असणारा
 मळ, घाण इ०; बेरकट. २ गुळाची मळी.
 बेरीज—स्त्री. १ मिळवणी; निरनिराळ्या संख्या एकत्र करून
 झालेली संख्या; मिळवणूक; जमा. २ मिळवणी करावयाची क्रिया;
 दोन किंवा अधिक सजातीय संख्या एकत्र करणें. (किं० वेणें;
 करणें) [फा. बेरीज] ०भरती—स्त्री. उदाधिक संख्या पुरी होण्या-
 करतां (भरण्याकरितां) केलेली भरती; इष्ट संख्या दाखविण्या-
 करितां लबाडीनें घातलेली खोटी भर.
 बेरू—वि. (ब.) खूनशी; मनांत डाव धरणारा.
 बेरोज्जा—प. एक औषधोपयोगी पदार्थ. [फा. फिरोजाह]
 बेल—प. विष्वक्क्ष. शंकराला बेल प्रिय असल्यामुळे हे झाड
 पवित्र मानले जातें. याला त्रिदलें येतात. या झाडाचीं फळे, पानें,
 साल व मुळया औषधी आहेत. २ बेलाच्या झाडाचें पान. —न.

बेलफळ. [सि. बिल्व.] ० घालणें—(ब.) (ल.) विनाकारण गांवांत भटकणें. ० काचरी—झी. कोंवड्या बेलफळाचे बाळविलेले कासले, काप (हे औषधी आहेत). ० पत्र—न. बेलचें (त्रिदल) पान. (बारावर, मालावर, पवार्यावर) ० पत्र ठेवणें—वस्तुवरचा हक्क सोडणें. ० पत्री रुपया—पु. बेलाच्या पानाच्या छापाचा रुपया. ० पानी टीका—टिका—झी. स्त्रियांचा गळ्यात घालण्याचा एक दागिना; या दागिन्यांतील प्रत्येक पेटी बिल्वदळासारखी असते. बिल्वदळी टीका असें हि म्हणतात. ० फळ—न. १ बिल्व वृक्षाचे फळ. २ बेलफळाच्या आकाराची तपकिरीची डबी. या फळाच्या कवचीची केलेली, तपकीर इ० ठेवण्याची पेटी, डबी इ०. ० भंडार—पु. १ देवावरील बेल व भंडार हातांत उचलून करण्याचा शपथ-विधि. २ अशा रीतीने घेतलेली शपथ; देव साक्ष देवून घेतलेली आभारभाक. (कि० काढणें; उचलणें) [बेल+भंडार=हळदीची पुढ] ० धात—झी. तीन सुतांची पीळ घालून केलेली, चार बोटे लांबीची वात; ह्या वाती एक लक्ष करून देवापुढे जाळतात.

बेल—पु. जोडवाला होणारा एक रोग. —अक्षप २ २९०

बेल—न. (ब.) पिकाच्या दोन ओळी; रांगा.

बेलकडें—न. (कों.) खेकडा; ककट.

बेलका—कें—पुन. (कु) हळद, कुंकू इ० पदार्थ ठेवण्यास उपयोगी पडणारा पोखरेला नारळ; बेलें; बेला.

बेलखरूज—झी. मोठे फोड येऊन विघळते व मोठी चकं दळें पडतात अशी ओली खरुज.

बेलडी—झी. (कों.) टाळकें; डोक्याबद्दल तुच्छतादर्शक शब्द. 'तुं लबाड्या करतोस परंतु तुझी बेलडी फोडून टाकीन.'

बेलटे—टी—न. (कों.) नारळ, बोकें यांना तुच्छता—तिरस्कार दर्शक शब्द; करटी; नरोटी [बेलफळ]

बेलचें—न. (ब.) लाटणें. 'पोळ्या लाटण्याकरतां मला बेलचें आणून दे.' [दि. बेलन]

बेलतचवळ, बेलदोळ—तवसें—तौसें—झीन. एक रानवेल व तिचे फळ.

बेलदोळ—न. जवसाचे उकळलेले तेल. [दि. बॉइल+म. तेल]

बेलदा—पु. (कु.) समुद्रखेकडा.

बेलदार—पु. १ पाबरबट; खाणीतील दगड खणून काढणारा; खणत्या; दगड फोडणारा. २ भंडाकृतील हा धंदा करणारी एक जात. २ (ब.) मातीचे काम करणारा गवंडी. [फा. बेल=कुदळ+दार]

बेलफाटा—पु. (ब.) लाकडास फुटलेला दुसरा फाटा.

बेलभाण—वि. (गो.) दुरुस्त करतां न येणारे.

बेलबडी—झी. कुंपण; बंचन; खीळ. 'आनंदें बोंसविली लुडी। तेणें बाचेसि पडली बेलबडी।' —दभा ९.४२४.

बेलधल—झी. उंचवट्याची जमीन.

बेलवांगी—वांगी—झीन. टमाटाचे झाड व फळ.

बेला—पु. नारळ, बेलफळ इ० आंतून कोरून तयार केलेले पात्र; डडू [दि.] बेळ्यांत मडक्या भरणें—(ल.) गोंधळ करणें; गडबड करणें; धुमाकूळ घालणें.

बेला, बेला, पेला—पु १ (कों) ओसें उचलण्यासाठीं एका काठीच्या मळ्यावर बसविलेली एक लहान चौकट असलेले साधन. २ अशा साधनांनं एका मनुष्याला पेलेल, वाडून नेता येईल इतकें ओसें, (विशेषतः) कांटीचा भारा.

बेलाकसूर—वि. १ नि.शंक. २ अविचारी; साहसी. —किवि. नि.शंकपणें, बेलाशक; बेधडक; अविचारानें. बिलाकसूर पहा. [अर. बिलाकसूर]

बेलापुरी रुपया—पु. बेलापूर येथे पाडलेला अंकुशी रुपयांतील एक प्रकारचा रुपया.

बेलाशक—किवि. बेधडक; नि शंकपणें; निष्काळजीपणें; निर्धास्तपणें; अविचारानें. [अर.]

बेलिफ—पु. नाक्षरच्या हाताखालचा एक कामगार; समस्त लावणारा व बजावणारा शिपाई, कारकून. [इ.]

बेलिया—पु. १ मोग-याच्या जातीतील एक फुलझाड. २ त्या झाडाचे फूल. ३ त्या फुलापासून काढलेले तेल, अक्षर. [दि.]

बेली—झी. १ कबंटी; नरोटी; नारकीपात्र २ तांबड्या व काळसर सुताच्या चौकटी असलेले लुगडे. ३ (गों.) चिकट गुळाची (गुळपापडीची) बरी. बेली—झ्या—वि. तांबड्या व काळ्या रंगाच्या सुताच्या चौकटी असलेले (लुगडे); तांबूस व काळसर तांबूस (रंग).

बेली—पु. (खुबरी) खेकड्याची जात. ही सर्वांत लहान असून बोंगरांत अगर सपाटीवरहि असते. ह्या जातीच्या खेकड्यांचा रंग पांढरा असतो. 'बेली घावांत (चिळांत) आहं.'

बेलें—न. राजे इ० बडे लोक बाहेर निघाले म्हणजे धर्म करण्याकरतां जो पैसा, पैशाची पिशाबी बरोबर घेतात ती. [फा. बेला] ० खरदार—पु. बरील बेलें (पैसा किंवा त्याची पिशाबी) जवळ बाळगणारा मनुष्य. [फा]

बेलें—न. बेला; आंबड्याप्रमाणे उपयोगी पडणारा, शुद्धगुडीच्या उपयोगी पडणारा पोखरेला नारळ; डडू.

बेलही—झी. कोळपें; पिकांतील गवत काढण्याचे हत्यार.

बेल्ही—नभव. नांगराचे तास; पाणी सांचावे म्हणून नांगरांनं पाडलेले खोल चर.

बेवड—झी. १ बीजांची भेसळ; मुख्य बियाण्याच्या बरोबर पेरलेले दुसरे बी; दुसऱ्या धान्याबरोबर त्याच जाती पेरलेले उपधान्य. २ पीक चांगले येण्यासाठीं एक बघांजाड एक दुरुयम

पीक काढतात त्यास बेवड म्हणतात. 'तेवाख्वा बेवड पिकाला चांगला.' ० करणे—ताग, उडीद, कारळे यांसारखे पीक करून ते जमीनीत गाढणे; जमीनीत संव्रिय श्रम्यांचा सांडा वाढविणे. विवड पहा.

बेवडा—पु. वेशी दाक.

बेवरा—पु. बेवारा पहा.

बेवलकरी—वि. विवलकरी पहा.

बेवाडे—न. (कों.) हरीच्या बाजूस पोटमांडवणीपर्यंत भिंतो चढवून काढलेला पोटमाळा; दुपाखी व चौपाखी यांच्या दरम्यानची छपराची रचना.

बेवीस—वि. बावीस ही संख्या. [हि]

बेवा—वि. चांगले; छान; योग्य; उत्तम; ठीक; युक्त.—क्रि. योग्यपणे; चांगल्या रीतीने; युक्तपणे; खुकीचे, वाईट नव्हे अशा रीतीने. [फा] ० खासा—वि. फार चांगले; उत्कृष्ट; अगदी योग्य. [फा. बेवा+अर. खासा]

बेवामी, बेवम—क्रि. नावाने; नावे (दस्तऐवज, अर्ज, करारपत्रे इ० मध्ये फक्त याचा उपयोग करतात). 'दस्तक बेवामी नारायण चौशुले.' [फा. ब+इसम+इ=विस्मि=चा, नांवाचा माणूस]

बेवशाक—नकी. शाकबेशाक ह्या शब्दाबद्दल मराठे बगैरे अबाणी लोकांच्या तोंडी असलेला शब्द.

बेव, बेवक, बेवखासा, बेव, बेवक—बेव इ० शब्द पहा.

बेव—खी. (ना. व.) बांडली. ० लावणे—वेवावून दाखविणे. 'मला बेव लावतोस ?'

बेवक—न. स्थान; बैठक. [वसणे]

बेवकट—न. (कों.) फाटक (पावसाळ्यातील, तात्पुरते, काटिरी छुडपाचे केलेले).

बेवस—न. १ हरमऱ्याच्या डाळीचे पीठ. २ पिठले. ३ हरमऱ्याच्या पिठाचे केलेले पकान, लाडू इ० [हि.] ० तोरणे—साखरचवड्या—नकी. बेवसनी निरनिराळी पकावे.

बेवसनेकाड—न. रहाटगाड्याच्या मुळकुऱ्यास मारलेले आडवे लांकूड.

बेवसरो—वि. (गो.) अत्युत्तम. [बेस+रें]

बेवसर—न. नासापुष्प; नाकातील एक अलंकार; नय, वसकी मोहोरणी, मुलाख इ० 'तेही बेसरयुक्त फार मिरवे त्या ओठ बिंबावरी.'—निमा १.२५. [हि.]

बेवसी—बेवसी पहा.

बेव(ह)डाणे—मकि. (आंवा, फळ, कणीस इ०) झाडावर पिकून तयार होणे.

बेव(ह)डा, बेवडा—पु. एखाद्या सात्यातील नोकरवाकर, त्वांचा पगार, हुडा इ० बदलचे तपशीलवार पत्रक; अंदाजपत्रक;

नेमणूक; सरकारी नियम इ० सरकारी अधिकाऱ्यासाठी बांधून दिलेले, सरकारी कामकाजाच्या बहिवाटीचे नियम. 'सालमजदूरी गडबडीमुळे बेहेड्याचे नेमणुकेपेक्षा जास्ती लोक ठेवणे.'—वाड-समा ४.२. [हि.] बेहडापार—क्रि. पत्करलेले कार्य कसे हि करून शेवटास नेऊन. (कि० करणे; होणे)

बे(व्या)हडा, बेहेडा, बेहाडा—पु. एक औषधी झाड व त्याचे फळ. (फळांना हेळ्याची किंवा धटिंगाची फळे म्हणतात). याचे झाड फार उंच वाढते व विस्तारहि बराच होतो. फळाच्या आत मगज असतो त्याने गुंगी येते. याचा लेह खोकल्यावर औषधी आहे. या झाडाला डिक येतो. फळांचा कातडी कमावण्याकडे उपयोग होतो. [सं. बिभीतक; प्रा. बहेडओ, बहेडय; हि. बहेडा]

बेहडा, बेहाडा—वि. १ टणक; निबर. २ पक झालेले. व्याहडा पहा.

बेहवी, बेहावी—खी. आंब्याची खारवलेली किंवा खारांत ठेवलेली कोंवळी कैरी. [बी+आंवा]

बेहबुकी, बेहबुकी—धी, बेहबूद—खी. १ घुस्मिती; भर-भराट; मजबूती; मुख्यवस्था. 'दौलतीची बेहबूद कथांत हें पुरतें समजून आम्हांशीं बोलावें.'—रा ५.७५. २ जोपासना करणे; तत्त्व पाळणे; चांगली निगा राखणे; संभाळणे; पालनपोषण करणे (मुले, आश्रितवर्ग, गुरे इ० चे). (कि० करणे; राखणे; ठेवणे). [फा. बिहूद]

बेहरम—क्रि. साधक; रुढ; खट्ट; घाबरून गेलेला; गोंधळून गेलेला. [फा. बहर्म]

बेहलावा—खी (संगीत) आलापाच्या धर्तीची तान.

बेहळा—पु. १ सैल भारा; जुबी; पुंजका (काटिरी छुडपांचा, गवताचा). २ छुबक; बोंस; बड (कावे, लसुण इ० चा). ३ मेळा; एक रानटी झाड.

बेहाय—क्रि. अतिशय; फार. 'तो माझ्या आंघणाने बेहाय खुष झाला.' [फा. ?]

बेहाळ—वि. (बायकी) शिवराळ; अस्वील; असमज; बीभत्स.

बेहुड—खी. (माण.) बेवड पहा.

बेहुदा—वि. (ना.) उदड; असम्य. [हि.]

बेहेड—खीन. पाण्याच्या प्रवाहाने पडलेली खळगी; दरी.

बेहेदा—पु. बैदा पहा. [बैदा]

बेहेस्त—पु. स्वर्ग. [फा. बिहिरत.] ० मकान—वि. स्वयंस्थ; कैलासवासी.

बेह्या—वि. (व.) मिलाजरा. [बाह्यात ?]

बेळ—न. अर्धा आणा.

बेळ, बेळसा—न. बांबूची काढलेली पातळ चिरफळी (टोण्या हातऱ्या इ० विणण्याची); बीळ.

बेळ—जी. (क.) समुद्रकाठची रेंताड जागा. [सं. वेला]

बेळ—न. (ब.) १ दुबेळकें; बेळें. बेडें. २ दुबेळकें लावून फक्त मनुष्ये जाण्याजोगा बेळेला कुंपणातील रस्ता. [बेळकें]

बेळ—न. (गो.) तरंगाच्या (बेळकातील देवतेच्या चिन्हाच्या खांबा)पुढे शिपण्यांत येणारे अन्न. तरंग पहा.

बेळकें—न. १ दुबेळकें; दोन फाटे फुटलेलें लांकूड; फांदांचा चिमटा; बेफाटा. २ (विणकाम) आरसह ठेवण्याचें लांकडी साधन [का. बेळे] **बेळफाटा**—टी-पुत्री. (ब.) दुबेळकें.

बेळशौ(सौ)वें—कि. (गो.) आंबणें; कुजणें; वास येणें; बेळसणें. [बळस] **बेळसुटाण**—की (गो.) शिजविलेला पदार्थ शिळा होऊन कुजल्याची-आबल्याची घाण.

बेळा—पु. तांदुळाची एक जात.

बेळा—पु. (ब.) लाकूड साफ अगर गुळगुळीत करण्याचा लढान रंधा

बेळूस—वि. (कु.) बेचव. ० हाणें-नासणें; आबणें.

बेळें—न. (गो.) एक प्रकार.

बेळें—न. १ दुबेळकें; कुंपणाचा आढा; फक्त माणसाना जाता येतो येईल, अशा प्रकारची रस्त्याची अडवणूक; बेडें; डेळकें मग तें वेढाचें बेळे। बोलाइन एकेचि वेळे। संवतुकी कांटाळे। माझे जाले।'-झा १४ ५१. २ काकपदः पोथी, पत्र लिहिलेला मध्यतरी सुटलेले शब्द वर किंवा अन्यत्र लिहिले आहेत हे दाखविणारे चिन्ह. ३ हातमागाच्या ताण्याला खाली आधारभूत असलेला जो आडसर तो ज्या दोन खुंट्यावर बसविलेला असतो त्यापैकी प्रत्येक [का.]

बेळेंबोळें—न. (लिंगाईत) गूळ व भात (हे दोन्ही जिन्नस मेजवानीच्या वेळी प्रथम वाढण्याची चाल आहे) [का. बेळ=गूळ]

बैकार—पु. (महाव.) बहिष्कार. 'असल्यातु कवी बकार। वाणितांति निरतर।'—दाब २८. [सं. बहिष्कार]

बैगण—न—न. बागें; बांग्याची भाजी. [हि.] **बैगणी**—जां-वि. बांग्याच्या रंगासारखें; सर्व उभार काळें व आढवण सुपारी रंगार असलेले (जुगडें).

बैगुली—की. एक फुलसार.

बैठक—की. १ बसण्याची क्रिया. २ हुंगण टेंकून बसणें. ३ (चर्चा-विचार-क्रमणक इ०करिता) जमलेली सभा ४ परिषद सभा इ०चे) काम करण्याचे दिवस. ५ काहीं कामासाठी अन्य कामे छोडून एके ठिकाणी केलेली अवस्थिती; एखाद्या कामाचा कांही काळ बसून विचार करणें. 'हे काम उण्या उण्यांनीं होणार नाही तुमची आसणी चार घटका बैठक घाली पाहिजे.' ६ बसण्याची सत्रे. ५. ५२

पद्धत; आसन ७ बसण्याच्या उपयोगाची कोणतीही वस्तु; बसण्याकरता पसरलेले जाळम, सतंजी, विछाईत, पाट, खुर्ची, सोमीर इ० ८ एखाद्या वस्तूचे बूट; तळ; खालचा भाग (ज्यावर ती वस्तु किंवा पात्र ठेवतें तो). ९ बाबारांत बसणाऱ्या ठुकानदारावरचा कर. १० दमल्या-भागल्यामुळे, भीतनें, निरुपायाचें एकदम मारलेली थबकल; बसकण. (किं० मारणें) ११ ज्यायाम करण्याचा एक प्रकार; उठण्याबसण्याचा व्यायाम; शाळेंतील मुलांला सांगितलेली शिक्षा; उठवशा. १२ गाण्याची मजलस, बसून गाणें. १३ गमनामध्ये कांहीं कार्यानिमित्त झालेला मुकाम, पडलेला खंड. १४ करमणुकीसाठी अनेकानीं जुळणें; जुळण्याची जागा. १५ (ब.) विवाणखाना १६ खेळावाता एवढ्यादुर्बला इसमाला गांवसभा भरविणें झाल्यास त्या गावच्या रिवाजाप्रमाणे त्यानें गावकऱ्यांना वाढी लागणारी रक्कम [सं उपविशूः प्रा. बद्दट्ट, हि. बैठना] ० मारणें—(ल) १ ठीया देणें; पुकळ काळ बसून राहणें; अंग मोडून काम करणें. २ उठावशाचा व्यायाम घणें; उठावशा काढणें. एका बैठकीस-कि.ि. मध्ये न उठता, कांहीं कामासाठीं एका ठिकाणीं बसून (काम संपविणें). बैठणें-भक्ति. बसणें. 'तैसी नित्यनैमित्तिकें। कमें जिये आवश्यकें। तयाच्या विधीं न शके। बैठला उठूं।'—माहा १८.५९७ [हि. बैठना]

बैठा—वि. १ बसलेला; बसकट 'तूं उभा ना बैठा।'—माहा ११.२७७. २ बेकार; कामाशिवाय घरीं बसून राहिलेला. [बैठणें] **म्ह०** (ब.) बैठसे विगार भली=अगदीच रिकामे बसण्यापेक्षा थोडेंबहुत मिळेल तें काम चांगलें. ० गुणाकार—पु. गुणाकाराचा एक प्रकार; गुणकातील प्रत्येक अंकांने गुण्याला गुणून येणारे गुणाकार एकाखाली एक असे माहून त्यांची बेरीज न करता तोंडीच गुणून तोंडीच बेरीज घेऊन केलेला गुणाकार कोष्टकी गुणाकार, खावरा गुणाकार व कपटसिधु पहा. ० टेप-कै.द-सजा—की. साध्या कैदीची शिक्षा; सुसता तुरुंगवास. ० पगार-मुसारा—पु. बाकीशिवाय मिळणारा पगार; पेन्शन ० पगारा—पु. फक्त बसून करण्याचा पदारा, वेखरेख. याच्या उलट टाढकता पदारा. ० पगारकर—पु. बैठा पदारा करणारा शिपार. ० भागाकार—पु. भागाकाराचा एक प्रकार. भाजक व भागाकार यांचे गुणाकार न मांडतां अनांतल्यामतात ते भाज्यांतून बजा करून फक्त बाकी तेवढी माहून केलेला भागाकार. ० भात—पु. पेज न काढतां येसांचे पाणी घालून केलेलीं भात. ० रोजगार, बैठी बाकरी—पु.की. घरसर किंवा गांव सोडावे लागणार नाही असा धंदा, बाकरी. बैठी कडे—की. मुक्तीचा अमास्यचे लिहून शिक्षक काढतात ती कीर्दे. ० खडी—की. जीत रोजच्या खर्चाची बाकी एकदम लिहून ठेवतात अशी रोजवही; हीत व्यवस्थित शिक्षकाखडी काढीत नाहीत **बैठें** **खावें**—न. एकदाः दाखळ करून विल्लास लावलेलें खातें अगर

सर. बैठे घडीबा-वि. बसल्या घडीबा, बरेच दिवस दुकानांत पडून राहिलेला.

बैठा-प. लांकूड साफ करण्याचा रंघा; बेळा.

बैत-जी. दोहरा; सयमक दोन ओळी; फारशी भाषेतील श्लोकासारखी कविता. 'या प्रमांच्या बैता तीस हजार आहेत' -ऐस्फुले २.४५. [अर. बैत]

बैतण-न (खा.) जळाक लांकडे; सर्पण; बयतन पहा.

बैतन-वि. बेवारशी. 'जयपुरासारखे राज्य बैतन हातीं लागलें' -होके १३. [फा. बीतन] •मावाशी-माल, बैत-माल-उ. बेवारशी, सरकार जमा माल. बेहतमावाशी, बेहतमाल पहा [अर. बैतुलमाल]

बैते, बैत्या-वि. (कों.) बलुते, बलुत्या पहा.

बैतेकरी-कल-दार-बलुतेदार पहा.

बैद-प. लुटाळ. [सं. व्याधि; म. ब्याद १ हि.]

बैदर-जी. गौराडची एक जात. -न. गौराडचे फळ

बैदा-प. १ दंगा, बंबाळी, फितुरी इ० राण्यांतील सामान्यतः भानगड; टंटा; गोंधळ; अंदाधुंदी; घोंटाळा. २ (खा.) अडगळ. 'बैथांत विचुकाटयाचा हात नको घालजो.'

बैदा-प. १ कोंबडीचे अंडे. २ घोड्याचा एक रोग; पुढील पायांचे मनगट झुजणे व गांठीप्रमाणे दिसणे. [हि. बैद]

बैदुल-प. खेळण्याची गोटी. [सं. वलुल]

बैरक-ख-जी. १ निशाण; झंडा. २ एका निशाणाखाली गोळा केलेले सैन्य (विशेषतः अरबांचे); अरबांची लष्करी तुकडी. 'सैमामे आपले कडील अरबांच्या बैरखा नेहमीं दोन दिल्या आहेत.' -रा १०.१०२. [अर. बैरक]

बैरागी-प. विरक पुरुष; गोसावी; संसार सोडून तपावरण करणारा भक्त. [सं. विरागी] बैरागडा-प. तिरस्कार किंवा तुच्छता दाखविणारे बैरागी शब्दांचे रूप.

बैराट-वि. बहिरा; बहिरट. 'नणद ते बैराट कार्नी असें' -अकळ २ विठ्ठल रसमंजरी ३०. [बहिरट]

बैल-प. १ वृषभ; बलीवडे; खोड; वसु; बाल्यवसा ज्याची-संपत्ती आहे असा गाईच्या जातीतील नर. २ (ल.) निरक्षर; निरुद्ध; मह्न बोक्क्याचा मनुष्य. ३ बैला अर्थ २ पहा. [सं. बली-वडे; वे. ग्रा. बल्ल] •आंतघाडारे घालणे-बैलाची अवलाबदल करणे •गाईस दाखविणे-(माण.) बैलाकडून गाईला फळविणे. बैलास कुकडे होणे-(माण.) बैलाच्या नरबळात व जिभेवर कटि येणे. बैलास करंदफोड उठणे-बैलाचे पोट दुखण्याने पाठ तणावणे. -स मांजरी होणे-(माण.) बैलाच्या गळघाजवळ चांटी होणे. म्ह० बैल गाभणा तर म्हणे नववा महिना. (अतिशय क्षुभात्मक म्हणे बाजवी वापतात). सामाशब्द-० का-क्या-

प. १ बैल हांकणारा; गाडीवान. २ गुराखी; पशुपाल; गुरे राखणारा. •खांदा-खांदे-पुन. (बैलाचा खांदा. गाडीवाल्याच्या हातांतील कासरा जुंपलेल्या दोन्ही बैलांच्या खांद्यावरून तिरका व सारख्या अंतरावर असा असतो त्यावरून) तिरकी दिशा; एखाद्या वस्तूपासून, इसमापासून किंवा स्थळापासून सारख्या अंतरावर व तिरक्या रेषेमध्ये असलेल्या वस्तूची किंवा दोन खेड्यांची स्थिति; अशा रीतीचे खेडे, वस्तु. •खांदा-वि. बैलाच्या खांदाप्रमाणे खांदे व मान असलेला; बारीक व लहान खांद्यांचा (रेबा). •घाट-प. ज्यावरून ओझेवाले बैल जाऊं-येऊं शकतात असा वाट, डोंगरांतील चढण; साधारण चढणीचा रस्ता. •घाटा-जी (बाई) एक वनस्पति. बैलट-न. बैल शब्दाचे तुच्छतादृशक रूप. •बाम-प. बैलाच्या चिकीबरीक वर. •पाडा-प. (समुच्चायी) बैल व पाडे. •पाळणा-प. (ल.) त्रासदायक, कंटाळवाणे, कष्टाचे काम; दगदगीचे काम. (कि० घालणे; लावणे; माडणे; करणे; पडणे; होणे). •बांडा-प. गाईबैल; गुराडारे. 'त्या रस्त्याने बैलबांडा वाडू लागला. [बैल दि.] •बेगारी-प. सार्वजनिक कामाकरितां वेढीला धरलेले बैल. •भिस्ती-प. वंलावरून पाणी वाहणारा पाणक्या; बैलाच्या पाठीवर माऊण घालून पाणी भरणारा मनुष्य. •मळणी-जी. धान्याच्या कणसावरून बैल फिरवून केलेली मळणी. •मारी-रस्ता-वाट-जीपु. ओझ्याचे बैल जाण्यावेण्याजोगा रस्ता. •मान्या-प. (वाणी, कु.) आकाशांतील गुरु ग्रह(कारण या ग्रहाला शुक्र समजून व हा उगवलेला पाहून पहाट झाली असे वाटून प्रवासास निघतात. पण पुष्कळ प्रवास केला तरी दिवस उगमत नाही आणि बैल बगैरना फार त्रास होतो यावरून). •रहाड-प. बैलाचे फिरविण्याचे रहाटगाडे. •ठेचलेला बैल-प. बडविलेला बैल; भावा बैल; खच्ची केलेला बैल.

बैल-प. (शेअर बाजार) वाययांने रोखा विकत घेतल्यानंतर त्याबद्दल किंमत न देतां नफ्याने तोच रोखा पुन्हा विकू इच्छिणारा इसम. -बा. गो काळुकुत व्यापारी उलाढाली. [इं. बल]

बैला, बैली-पुष्पी. १ बोकीवरून ओझे नेतांना ते समतोल राखण्याचे एक लांकीची साधन. एक लांब दांड्याच्या मध्यभागी एक छंदी आणि जाळी असते, जाळीत ओझे ठेवतात. हा दांडा हातांत धरतां येतो व त्यामुळे ओझे बोक्क्यावरून उचकता येते व जमिनीवर हि सहज उतरतां येते. बेला पहा. २ सुताच्या ताण्यास पाजण करतेवेळीं सुत खळ लावणाऱ्याच्या छातीइतक्या उंचीवर लांबवर ताणले जाण्यास सुताच्या दोन्ही बाजूस दोन उर्झ्या करतात त्या चौकटी; खळ लावलेलीं ताण्याचीं सुते ताणलेल्या स्थितीत ठेवण्याचे जे दोन चोडे ते प्रत्येक, हे चोडे दोन काठ्या गुणिके-चिन्हाच्या (x) आकारांत मध्यावर बांधून त्यांच्या बऱ्या शेवटास एक आडवी काठी बांधून केलेले असतात ३ तिफणीची दोरी.

बैसक-का-कार-झी. (काव्य) १ बैठक; बसकर; गालिचा, सतरंजी, घटई इ० बसण्याकरिता पसरलेली वस्तु, आसन 'बन्हाबा' बैसका पाये प्रक्षाळनी तळीया उचलुनी। पुस्प फळे ताबाळे वीशे।' -धवळे, उत्तरार्ध १५. २ बसण्याची त-हा, पसत; बसणे. 'कांई पवती बहुत। परि बैसका न सोडी पवत।' ३ सत्कार; आदराने बसवून घेणे; बसविणे. 'भीमके केला बैस-कार।' -कथा १८.१४८. [बैसणे] **बैसकासन**-न. घोडथा-वरील बैठक; जीन. 'पृष्ठी मिरवली बैसकासने।' [बैसणे+आसन] **बैसणा**-वि. बसणारा. 'विजाती देखोनि नयना। सोहंभावे भुंकेन जाणा। भजन घारोळा बैसणा। गुरुदारी खुणा मी होईन।' -एमा १२.५८१. [बैसणे] **बैसणाइत**-पु (महातु.) अधिपति; राजा. 'तो राजूर रोहिणखेडिचा बैसणाइत।' -ऋ १३५. **बैसणी**-झी बैठक; आसन. 'स्थावरां हितळवटीं बैसणी ये।' -माहा १६.२६२. **बैसणे**-अ. (काव्य) बसणे. (व्यवहारांत फक्त आहारार्थ एव वचनीं प्रयोग). 'कांतेजिच मृते बैसले। आसना-वरी।' -झा ६.२५८. -नभव. बैठक. आसन. 'व्यापकाची बैसणे। जिये स्थानी।' -क ७९. [सं. उपविष्ट] **बैसतखेवो**-किवि. बसल्या बरोबर. 'आषवे अभ्यासूं सरे। बैसतखेवो।' -माहा ६.१९१. **बैसीनणे**-अ. (महातु) बसणे. 'पाहूनेलं सारींनि श्री अनंत। बैसीनिले चित्रवाळे आत।' -शिष्ट १६७.

बैहबुदी-झी. सामान्यतः बैहबुदी पहा.

बो-अ. (ना.) बुवा. 'का बो ?' -कां बुवा [तुल० सं. भो]

बोई-झी. १ (राजा कु.) लसणाची पाकळी; लिंबाची फोड. २ दहाची कवरी.

बोईरूप-पु. (ड.) रांपणीच्या मधल्या पाटवाच्या मध्यमार्गी बांधलेल्या दोरखंडाच्या शेवट्यास ओ नारळ बांधतात तो. [ई. बायू रोप]

बोडलां-न. बोहले. 'आतां बोडलां करावा।' -वेसीव १०.८६.

बोचका-बै, **बोचका**, **बोचगा**-बोचका व बोचके यांची वणविपर्यासाने झालेलीं रूपे. बोचका-कें पहा.

बोचक-पु. बकरा. [सं. बुक; वे. प्रा. बोचक] • **बोचकी**-झी. अव्यवस्थित व बेशिस्त कारभार करणारी मंडळी, सभा अगर असा कारभार करण्याची जागा; विंगामस्ती, टबाळकी इ० जेथे चालतात अशी जागा. • **बोचकी**-झी. १ (बोचकाची दाढी) फार वाढलेली दाढी (निदायी). २ गालांवर नसून फक्त इनवटीवर येणारी दाढी. • **बोचका**-वि. बोचकदाढी असलेला. • **बोचक**-पु. आपल्या आभांविहिणींना आईवरून शिष्या देणारा. **बोचकी**-झी. (गो.) बकरी.

बोचकणे-अ. १ (आजी इ० ची) वाढ खूप होउन फळे मात्र कमी धरणे. २ (मुले) जोराने वाढीस लागून सडपातळ व उंच बनणे.

बोचकणे-अ. (ना.) ओरबाणे.

बोचक्या-पु. (गो.) एक वृक्षविशेष.

बोचके मारप-अ. (गो.) थापा मारणे; बढाई मारणे.

बोचका-ना, **बोचणी**-पुत्री १ बकाणा; तोंडात घातलेला पोहे, सुरुरे इ० चा मोठा घास. (किं० मारणे; चालणे; भरणे; गिळणे; खाणे; उगळणे). 'अवघा बोचका भरिला। पुढे कैसे।' -दा १८.५.९. २ तोंड किंवा भोक बंद करण्यासाठी घातलेली किंवा भरलेली कोणतीही वस्तु; गुढदी. (किं० चालणे; भरणे; धरणे).

[का. बोचण] **बोचकाघणे**-स. (कर.) अधाशीपणाने खाणे.

बोचकळ-नप. विगाणा; धुबगुस; धुमधकी; खिदळणे.

बोचकळिगा-वि. धपपुड; अगडबग; गळेळ; राक्षसी (मनुष्य, पशु किंवा वस्तु).

बोचमार-न. मोठे पिस्तुल; मोठ्या तोंडाची लहान बंदूक.

[पोतु.]

बोचल-न. (कों.) विहिरीचे बांधकाम व वरील इलाकुसरी.

बोचलणे, **बोच(का)ळणे**-अ. १ इकडेतिकडे भटकणे; आनंदाने उडवा मारणे; विंगामस्ती करणे; खिदळणे; आनंदाच्या ओरडण्याने गोंगाट करणे; नाचणे; नागडणे (गुरे, मुले इ०). २ विशिष्ट पदार्थ, तन्हा, धमे, सोंबळे इ० चा प्रसार संपादन होणे; प्रस्य माजणे, वाढणे.

बोचलणे, **बोच(का)ळणे**-अ. (रागाच्या बोलण्यांत) संपादन खाणे, खूप खाणे; ठासून खाणे बोकांवे पहा. [ध्व. बकक !]

बोचला-पु. (गो) एक जातीचा लहान मासा.

बोचशी-झी. (कों) नदीतील मासे धरण्यासाठी केलेली एक प्रकारची टोपली.

बोचसा-सं-पुन. बोचके; गाठोडे.

बोच(कु)ळ-झी. बकुळीचे झाड. -न. बकुळीचे फूल.

बोका-पु. १ मांजरातील नर. २ (ल.) गळेळ, खाऊन

खाऊन माजलेला, पिण्यास मनुष्य किंवा पशु; (कोणताहि) राक्षसी पदार्थ. म्ह० शिक्याचे तुटले, बोक्याचे पटले किंवा शिके

तुटले आणि बोक्याचे फावले=शिके तुटले असतां धुधुभुंते बोक्याला

उयाप्रमाणे आयते खाण्यास मिळते त्याप्रमाणे एखाद्याचा अक-

ल्पित रितीने आयता फायदा होणे. **बोके जुंज-भुंज**-जीन.

मांजराचे भांडण, भुंज, शोबी. **बोके संन्यास**-पु. संन्यासाचे

दोंग; खोटा संन्यास; लोकांना फसविण्याकरतां घेतलेला खोटा

संन्यास. **बोके संन्यासी**-पु दामिक संन्यासी; दोंगी साधु. बोका

उयाप्रमाणे मोठा साधुत्वाचा ढोल घालून मुकाटयाने बसतो पण

उंदीर नजरेस पडताच त्याचे साधुत्व लटपटून तो त्याच्यावर

झप घालतो त्याप्रमाणे सामाची संधि येताच आले खरे स्वरूप प्रगट करणारा; संभावितपणाने आपले कपटविचार झाकणारा.

बोका—प मूत्रपिंड. [सं. वृक्ष]

बोका—प छाती, उर. बोके(का)फोड-की. १ काहीहि फायदा नसता जोराने ओरडणे; रिकामी उत्स्फोट करणे. २ (ल.) निष्फळ शिकविणे; निष्फळ प्रयत्न [बोका+फोडणे]

बोका(कूड)-न (कू) बोकड; बकरा.

बोकांडी-डे-कीन. मानगुटी; मान (बाघ, शत्रु, पिशाच्य इ. संवर्षाचा उपद्रव असतां धरणे, बसणे इ. क्रियापदार्थां जोडून प्रयोग). 'बाघाने बोकांडी-धरली-फोडली-सोडली' 'हा त्याचे बोकांडी बसला.' [बोका ? माजरे आपली पिले नेताना त्यांच्या मानगुटी धरून उचलून नेतात त्यावरून ?] ० धरणे-एकाद्याला दुःखदायक कर्मातीत धरणे; एखाद्याचे हात जखमून टाकणे. त्याला स्वेच्छेने वायू न देणे. बोकांडीस बसणे-१ मानगुटीस बसणे. २ पिच्छा पुरविणे; एखाद्याने काहीएक गोष्ट वेग्याशिवाय त्याला न सोडणे

बोकाणा, बाकांदा-प पोहं इ. चा तोंड भरून घेतलेला घास, मोठा घास; बोकणा (किं. मारणे) [का. बोकण] बोकावणे-उकि १ (बो.) बोकणे मारणे; मोटमोटे घास घेणे; अधाशीपणाने खाणे. २ (रागाच्या भरांत) दहपून खाणे; बोकलणे; मसून भरणे बोकावळ-बोकंदळ पहा

बोकू, बोतू-उ (गो) (बालभावा) शेळीचे पोर, करडू. [बोका]

बोतें-न. (गो) बगळा. [सं. बक]

बोकेडा-उ एक झाड.

बाकेर-न. (कों.) एका जातीचा मासा.

बोक्का-उ बोक्के, गाठोडे 'बापूने खुदखताचा बोक्का आपल्या घरास नेला.' -रा २०.१२८ [तुल. लुकचा]

बो(बो)खा-प शेवा; डिगी; तुरा, कोंब; अंकुर [सं. अम्यंकुर ?] बोखडणे-अकि. अतिशय खताळले झाड व पाने खुद्दून जाणे, वाढ न होणे [बोखा] बोख(खा)डणे-सकि. झाडाची पाने व शेडे तोडणे, ओरबाडणे; नखानी किंवा इतर साधनांनी तोडून टाकणे. बोखरी, बोखी-की (बो) लहान कोंब; नबा अकुर; बोंबळी डिरी. [बोखा याचे लघु-वदशेक रूप]

बोखा(का)डा, बोखे(के)डा-उ एक झाड; बोकाडा ही झाडे बरीच मोठी व खातेरीच्या झाडाप्रमाणे असतात व फळेहि तशीच असतात. ही बोकांता फार आहेत. याला काळा उंबर भुईदोषी, भुईउंबर, गांढयाउंबर अशीहि नावे आहेत. -बगु ४.११०

बोखार-रें-पोकळी; बळ; खोदरा [सं. पुष्कर=आकाश]

बोखारणे-सकि १ (महातु) झाकणे. 'बोडुनि बोले बांबडे। बोखारजे वहुकडे।' -भाए ४०३. २-अकि. (व) रागावणे; चिडणे.

बोखारा-प. १ डोक्यावरून व तोंडावरून घेतां येईल अशा तऱ्हेने ढडी घातलेले वस्त्र (किं. घेणे; ओढणे). 'पासो-डीचा-शेल्याचा-शालीचा-लुगढ्याचा-वस्त्राचा-बोखारा.' २ (सामान्यतः बुरखा) आच्छादनाचे कापड; आवरणचे वस्त्र (हुरी, गाडी इ. वर घालण्याचे). ३ खोलीतील एका कोपऱ्यात दोन भिती घालून त्यास दार लावून बनविलेले कपाट, फडताळ.

बोगडा-प. (राजा.) पूर्णपणे न उमललेली फुलाची कळी; फुगीर झालेली लवकरच उमलणारी कळी.

बोग(गा)ण-णी-णे, बोघ(घा)णी-णे-कीन. रूंद तोंडाचे भांडे; बगुणी; पातेली-ले. (तंजावरकडे लग्नात वधूमाय वधूच्या हातीं बोगण देऊन बहुगुणी एस असा आशीर्वाद देते). [सं. बहुगुणी]

बोगदा-प. १ डोंगराच्या पोटांतून आरपार नेलेला रस्ता. २ भितीतील खिषार; भगदाड. ३ वैद्यासाठी केलेले तळघर. ४ भित्त, जमीन यातील भुयार, तळघर (दारु इ. जिवस टेवण्याचे). [का. बुघाच; दुर्की बोघोझ=चिंचोळी समुद्रपट्टी; पोतू. भावोगवा]

बोगर-वि (व) अनभिज्ञ; अज्ञानी.

बोगा-प. (कू) उंचवट पापुण्यासारही असणारे भोंक.

बोंगा-प. १ अथेवट फुललेली कळी; बोंगडा; फुगीरकळा. २ नाळ, गर्भनाडी (फुगलेली, पुढे आलेली) ३ पोटाचा फुगीर भाग. पोटाचे डेरके, गर्भापणातील पोटाचा फुगीरपणा; गर्भिणीचे मोठे व अव्यवस्थित पोटा. (किं. बाढणे; फुगणे) ४ पोतराच्या अगर लुगड्याच्या निऱ्याचा फुगीरपणा. ५ मोठे, वेढब पागोटें. ६ कापड विणताना शेवटी राहिलेले निवा ताण्यातील खराब झालेले तुताचे तुकडे; तुता. म्ह. ० अंगापेक्षां बोंगा मोठा. बोंगा, बोंगाडा-वि १ धष्टपुष्ट; मोठा, स्थूल; गलेलझ. २ मोठा; बोंजड; स्थूल; अवजड (अंगराग, वस्तु) बोंगाड्या, बोंग्या-वि. (व) मददुद्धि, वेढसर, मड; मूर्ख, बावळट.

बोगार-प. कासारांतील एक पोटाजात व तींतील इंसम. [का.]

बोगारणी-की. फोडणी. [प्रा.]

बोगाळा, बोगाळणे-बोकाणा, बोकांणे पहा.

बोगोटी-टें-कीन. बगोटी व बगोटे इ. पहा.

बोगोणी, बोघोणी, बोगोणे, बोघोणे-कीन. बहुगुणी, बहुगुणे, बोगण पहा.

बोव-न. १ कांटा इ. बोंबल्यामुळे पडलेले भोंक किंवा झालेली इजा, जखम. २-की. (राजा.) काटयाचे अणकुबीदार

टोक. ३ (कु.) पद्याची बोंच. [बोंचणे] बोचकडणे, बोच-
कर्णे, बोचकरणे, बोचकुरणे, बोचकाडणे, बोचकारणे-
सकि. १ नखानें, पंजानें, ओरबाडणें, ओरखाडणें; फाडणें. २
घरणें; पकडणें. ३ पंजात धरून ओरबाडणें; (विशेषतः) हत्यारानें
खरडून टाकणें. बोचकरणे-कारणे-कुरणे-(विशेषतः राजा-
पुराकड) गवत, रोपटी, मुलथा इ० नखानें ओरबाडणें; पंजात
धरून एकदम उपटणें; तोडणें. बोचकडा, बोचकरा, बोच-
काडा-रा, बोचकुरा-पु. नखानें, पंजानें काढलेला ओरबाडा,
ओरबाडा; पांची बोटांनी एकदम घेतलेला बिचकुरा. (कि० चणे;
काडणें; ओडणें) बोचकणे-सकि. १ टोंचणें; बोचणें; खुपसणें.
२ बोचविणें; खुपसविणें; कोणताहि अणुकुचीदार पदाचें भोसकणें.
[बोंचणे] बोचका-पु हातानें, तोंडानें काढलेला लचका, तुकडा
उदा० मासाचा इ० (कि० चणे; तोडणें; काडणें). बोचलणे-
सकि. १ हलकें टोंचणें; बोचणें; बोचावणें; हळूच भोक पाडणें.
२ बोंच मारणें; टोकरणें.

बोचक-वि. बडबड्या; बाचाळ, फार बोलका. [सं बाचाड
बोचका-क-पुन. गाठोंडें; बापचोप घडयान घालता बांध
लेले गाठोंडें. [तुकी बुक्का] म्ह० बोचकें कीं बोचकें. बोचक्यां
तळा उंदार-वि. (ल.) एखाद्या कामाची, कारभाराची बाह-
रील व अंतस्थ सर्व परिस्थिति माहीत असलेला; गुप्त व बारीक
सारीक गोष्टी सुद्धा जाणणारा.

बोचकूल-न. (गो) पंजा. [बचक]
बोचखिड, बोंचरखिड-डा-डी, बोंचरखिड (खेडें)-
डा-डी-की. बोथरखिड; दातातील खिड; दोन दातांच्या
ओळीमधील फट. 'दंतपाटी उखळली । तेंपे बोंचरखिडी
पाडली ।'-दा ३.२.२९. बोचखिडया, बोंचरखिडया-वि.
दाताच्या ओळीत फट, खिड असलेला. [का बोचु=दंतविहीन
माणूस]

बो(बों)चणी-की. १ खुपसणें; टोंचणें; घुसविणें २ टोंचून
बोलणें; जाचणी; मनाला लागेल असे बोलणें.

बोचणें-उक्ति. १ (बों.) टोंचणें, भोक पाडणें; इजा करणें;
आंत घुसणें. २ (एखाडें टोंकदार हत्यार) खुपसणें; भोसकणें;
३ (ल.) दोमणा मारणें; दोमण्याचें बोलणें मनाला लागणें; मनाला
लागेल असे बोलणें; शब्दप्रहार करणें [सं ब्रूस=हिंसा करणें, तुल०
ई. ब्रह्म]

बोचर-न. १ (व.) धार बसलेले हत्यार. २ दात पडलेला
मुलुय.

बोचरडा, बोचरा, बोथरा-बोंचिरे-वि (सर्व किंवा
काही) दात पडलेला; दात नसलेला; दोन दातांमध्ये फट राहिली
आहे असा. 'पाडे पां लोहाचे चणे । जें बोचरिया पडती खाणे ।
तें पोडभरणें कीं प्राणें । शब्दी होय ।'-हा १२.७०.

बोंचरडे-बोंचाडी-न. (कु.) एका पद्याचें नाव.

बोंचरणें-सकि. १ नखानीं, पंजांनीं धरून फाडणें, बोच
कारणें २ ओरखडणें (कु) झाडाचे सर्व शेडे तोडणें; झाडाचे
बोंबे ओरबाडणें; पाला, डिया इ० खुडून झाड बोडकें वरणें.

बो(बों)चा-पु. (अशिश्र) हुंण, गुटद्वार, अपागद्वार;
गाड. [?] बोचाळ-पु (अश्लील) गांढभराड; गुदमैथुनायें
बाळगेलेला पोऱ्या; बोच; लवडा. बोचू-पु १ बोचाळ, हिजडा.
२-वि. मूर्ख; वेडसर; नादान; घाणेराडा; प्रकश्चित (कारभार,
काम, कारखाना, धंदा, उदीम इ०)

बोचा-पु. (व) पोचा; भाडें पडल्यामुळे किंवा हपटल्या-
मुळे भांड्याचा आंत गेलेला भाग

बोचांडणें-अकि (व) तृप्ति होणें, वासना शमणें; इच्छा
तृप्त होणें. [सं. वाछा ?]

बोंचावचें-कि. (गो.) कुदळीनें जमीन टोंचणें, वरवर
खणणें; खणल्यासारखी करणें

बोंचावणी-की. (गो) जमीन वरवर खणण्याची क्रिया.
बोंचेंबुलबुल-पु बुलबुलबोचा पहा.

बोचेरा-वि. दीक्षणा अप्राचा, अणकुचीदार, टोंकदार;
बोंचण्यासारखे टोंक असलेला.

बोचो-पु १ (गो.) बोंचडी; पशुचें निमुळतें तोंड. २
हनुवटी. ०मडप-(गो) मुरका मारणें.

बोज-पु. १ वजन; महत्त्व; योग्यता; किंमत; मोठेपणा.
'हार्ती घेतलेल्या कामाचा बोज त्यास चांगला कळतो.'-नि ९.
२ मान; प्रतिष्ठा; लौकिक; कीर्ति; वाखाणणी; पत, वृज पहा. (काम
किंवा उद्योगधंद्यांतील) 'माझी वोग बोज जाला हा शेंबट । बेखो-
निया वाट आणिकां लागे ।'-नुगा १९७०. [हि ; म. वृज]

बोजड-वि. १ मोठें; अवजड; न पेलण्यासारखे (शरीर,
अवयव) २ सैल व मोठें; आटोपशीर नसलेले (ओझे, गांठोंडें).
३ ओबडधोबड; चांगले, कलाकुसरीचें नसलेले (खोदकाम इ०)
४ सामान्यतः अवजड; बेताबाडरेचे; अव्यवस्थित; प्रमाणांत
नसलेले; आटोपशीर नसलेले. ५ फार जाडभरडे; अतिशय जाड
(काढ, साल, कातडी). बोजघारा-पु. दुर्देशा; गोंधळ;
फजीती; वजन नाहीसे होणें.

बोजघार-पु. भाजीत, लोणच्यात घालण्याचा हिंग, जिरे,
मिरी, हळद इ० घालून केलेला मसाला. [सं. वेसवार]

बोजा-झा-पु १ ओझें; वजन. 'मग काठिला बोजा ।
ओणिताचा ।'-भाए ७९१. २ कर्ज; गहाणवट; हक्कसंबंध. 'इतर
मिलकतीवर त्यांना बोजा उत्पन्न करावा लागला. -के २.८.३०.
[हि. का. ओज्जे]

बोजा-झा—पु. मय; एक अमली, मादक पदार्थ. 'की बोझा काठिला जैसा । आनंदरतीचा ।' —भाप ७९७. [का. बोजाड्]

बोजार—न. (राजा.) आख्यांचें मोहरीचें लोणचें.

बोट—झी. १ बाफेच्या किंवा तेलाच्या यंत्रानें चालणारी मोठी होडी. २ लहान गलबत; नौका. [इ.] ० ल्हागणें—बोटीच्या प्रवासामुखें भोंबळ इ० येउन ओकारी बगैरे येणें; त्रास होणें.

बोट—न. १ हाताची किंवा पायाची अंगुलि किंवा अंगठा. २ बोटाच्या हंडी, जाडी किंवा लांबीइतकें परिमाण. ३ बोटभर, अगदीं थोडें, बोटांला चिकटेल इतकें परिमाण. उदा० मधाचें बोट; तुपाचें बोट. ४ (ल.) डाग; कालिमा; अपकीर्ति; बोटाचा ठिपका उठेल एवढा डाग. उदा० गालबोट. ' रूपसा उदयले कुठ । संभावित्ता कुटीचें बोट । तथा लाजा प्राणसकट । होय जैस । ' —हा १६. १७८. [का. 'बोटदु; सं. पुट ?] म्ह० पांच बोटे कोटें सारखीं असतात काय ? किंवा पांची बोटे सारखीं नसतात—एक वस्तु दुसरीसारखी कधीं नसते. (वाप्र.) ० करणें—दाखविणें—बोटांनं एखाद्या वस्तुचा निर्देशकरणें; सूचविणें. (० एखाद्याकडे) दाखविणें—मळत्यालाच दोषी ठरविणें. ० शिरकरणें—एखाद्या कामात प्रवेश मिळणें; चंचुप्रवेश होणें (पुढील मोठ्या कायद्याच्या हद्दीनं). ० लावल्यानं पोट येणें—(व.) (ल.) थोडक्या बोलण्याचा राग येणें. बोटावर नाचविणें—आपणाला पाहिले त्याप्रमाणें एखाद्याकडून सवें गोष्टी करून घेणें; एखाद्यास पूर्णपणें ताब्यांत ठेवणें; हवें तसें खेळविणें. बोटे मोडणें—१ बोटाचीं पेंरे किंवा सांधे मोडून त्याचा आवाज काढणें, करणें. २ (ल.) जागच्या-जागीं बरकडणें; निमस्तेना करणें; शाणें; टपका ठेवणें. ' विधिविर बोटे मोडुनि कोपें खातात दांत बाहेर । ' —मोक्षी ४. २६. बोंब बोटे स्वर्ग उरणें—अभिमानानें कुगुन जाणें; गर्वानें तादून जाणें; अतिशय श्रमीत असणें. त्याचीं बोटे त्याच्याच डोळ्यांत घालणें—त्याच्याच सांपळ्यात त्याला पकडणें; त्याच्याच युक्तीनं त्याला धरणें. या बोटाची थुंकी त्या बोटावर करणें—लटपटपचीनं एखाद्या वस्तुचें स्वरूप निरालें भासविणें; फसविणें; बोलण्यात किंवा कृतीत मेळ नसणें. (मुलें पाल्या हात करून मचल्या बोटाला थुकी लावतात व मग अलीकडचें एक बोट एकदां व पलीकडचें एक बोट एकदां अशीं बोटे त्या मचल्या थुंकी लावल्या बोटास जुळवून दाखवितात. या योगानें जी थुंकी एकदां अलीकडील बोटावर विसते तीच दुसऱ्यांदां पलीकडील बोटावर दिसल्याचा भास होतो यावरून). सामान्य—० का—वि. १ बोथड, बुटका, ठेंगणा. २ बोदक; आंखड व सरळ चिंच येणारें (झाड). ० काम—न. वरांतील किंवा संसाराचें अगदीं बारीकसें काम, उद्योग. ० खात—न. दिशेबाज्या निरनिराळ्या बाबींच किंवा खात्यांचें केलेलें पत्रक किंवा टांचण; या बाबी लिहिण्या-

करतां आंखलेला कागद. ० घेवडा—झी—पुकी. एक प्रकारचा घेवडा आणि त्याचा वेल. ० चेपा—वि. १ बोटांनं दबला किंवा चेपला जाणारा; चेपला बाईल इतका शिजलेला किंवा पिकलेला (भात, फळ, आंबा इ०). २ (ल.) बोडयाशा प्रयत्नानें साध्य होण्याच्या स्थितीस आलेलें (काम). [बोट+चेपणें] ० धरणी माप—न. धान्य मोजताना मापाच्या वर बाव्या हाताचें बोट धरून भरलेलें माप. अन्ना रीतीनं अधिक माप भरून घेणें हा एक हक्क असे; बरीलप्रमाणेंच पण बोटऐवजीं आडवा हात धरणें. या दोन्ही मापांच्या उलट रास्ती माप. ० धारी—वि. बोटाच्या हंडीइतका रंद व ज्यांत काहीं नक्षी नाहीं असा काट किंवा किनार असलेलें (धोतर). ' कासे कसिला पीतांबर । बोट-धारी । ' —कथा २. ११. १०. बोडवा—पु. १ गव्हाच्या पिठाचा तांदुळाच्या आकाराचा शिरीकरितां केलेला गव्हा. २ दुमारे करंगळीच्या टोंकाइतकें लांब व रंद असं कपाळास लावलेलें कुंकू. बोडवात—झी. बोटावर पीळ देउन एक प्रकारची वळलेली, वेष्टापुडें जाळण्याची कापसाची वात. बोटा(टा)ळ(ल)णें—वकि. फळें इ० बोटांनीं दाबून टणक किंवा मऊ आंखत हें पाहणें; चिबडणें; दाबलीं गेल्यानें चिबडणें; चिबडल्यानें बाईट होणें. बोटावरील जोर—पु. फक्त बोटे टेंकून काढण्याचा दंडाचा एक प्रकार. बोटांचे ठसे—पुणव बहिमी गुन्ह्यांसारख्या हातांच्या बोटांचे छाप वेण्याची सरकारी रीत यांवरून गुन्ह्यांसारचा शोध लावता येतो. बोटा एवढें पोर—न. अगदीं लहान वयाचें मुल. बोटी—झी. १ बोटचें किंवा शेवया करण्याकरतां गव्हाच्या पिठाची केलेली गोष्टी, लाटी. २ सुत काढण्यासाठीं वेतलेली कापसाची लबी. ३ सुकवून खारवलेला मासा. ४ (कोंबड्याचें इ०) शिजविलेलें मांस. [हि. ; का] बोदक—न. १ आंखड व सरळ चिंच; कोंगल्याच्या उलट. २ एक चिंचोका असलेला एकच पेन्याचा चिंचेचा तुकडा. ३ थोदक; डुंठण; थोंटण; डुंठण (वात, दोरी इ०चें). [का. बोद्य]

बोदक—पु. एक मुलीचा खेळ. —मराठी खेळांचें पुस्तक पृ ३३४.

बोटाळणी—झी खारवट जमिनीतील वेणणी. —कृषि २३१. **बोटी**—झीव. (छाप.) छापील कागद दावांत ठेवताना त्यास घट्टता वेण्यासाठीं त्यांत काहीं जाड गुळगुळीत असे कोरे कागद मधून मधून घालतात त्या. [?]

बोडण, बोदक—न. डुंठण, थोदक, थोंटण; खंडारा; खण-पूस. [का. बोद्य] **बोटा**—वि. थोदक झालेला; बोटा (बुंधा). **बोड, बोडसे**—न. (कुत्सितार्थ) थोडें; टकलें; टाळकें; थोडकें; बोसकें; टकुर्, थोडकें. [सं. पुञ्ज; का. बोड; तल्लु. बोझी, बोडी=इजामत केलेलें थोडें] **बोड** करणें—१ इजामत करणें. २ खोड मोडणें; नरम करणें. **बोडका**—वि. १ थोड्यास कांहीं एक

न पातलेला; उबड्या होक्याचा. १ होकीबरील कॅस काडलेला. 'होई होडका शिखा नष्ट।'—नव १८. ३३. २ ज्या योगाने एखाद्या पदार्थाच्या शिरोभागी शोभा येते ते नसलेला; शेंडयावर, शिखरावर, होक्यावर काही नसलेला. उदा० शेंडयावाचून झाड; शिंगावाचून गाय; बोटाशिवाय हात, पाय; होक्यावर कॅस नसलेली स्त्री; झाडाशिवाय टेकडी, छप्पर नसलेले घर इ०; त्याप्रमाणे ज्याची बायको मेली आहे असा; विधुर. [सं. बुध्न; का. बोंड] म्ह० हातीं धरल्यास रोडका, शेंडी धरल्यास बोडका. ० कांडा—पु. पाती नसलेला कांडा. याच्या उलट पातीचा कांडा. ० वेडी—स्त्री. विषवा स्त्री. ० निवडुंग—पु. निवडुंगाच्या अनेक जातींपैकी एक जात. बोडकाविणे—सक्ति. १ झाड इ० च्या फांया तोडून नुस्ता छुट उभा ठेवणे; झाड भुंई करणे; छाटणे. १ सर्वस्वी लुटणे; नागविणे. १ हजामत करणे. बोडकी—स्त्री. केशवपन केलेली स्त्री; विषवा स्त्री. म्ह० बोडकी आरसांत पाहे, सहदेव म्हणे काही तरी आहे. बोडकूल, बोडकें—न. १ (निदारी) डोबकें. २ बोडकी. बोडकें भात, बोडका—नप. एक प्रकारचे भात; कोथिबिरे भात बोडणें—सक्ति. १ (निवेदे) हजामत करणे; मुंडणे; वपन करणे. १ शेंडा छाटणे; मुंडा करणे. १ बुचाडणे; नागविणे; लुटणे. ४ खारडणी काळणे; ओसडणे; फजीती करणे. ' सोगाच्या तरकाडी । तुका बोडोनिया सोडी । '—तुगा २८१९. [का. बोडिस्सु] बोडणी—स्त्री. १ हजामत २ लुट; नागवण. ३ खारडणी; ताशेरा. ' झाली बोडणी विटंबना । '—तुगा ७३०. बोडंती—स्त्री. बोडणी. बोड-भट्ट—न. (गो.) भद्राकरण; हजामत. बोडविलुडणी—स्त्री. बोडणी. बोडसा—सॅ—पुन (निरुधारी) डोबकें.

बोड—पु. १ कापूस, अफू इ० साडाचे फळ; बीजकोश; अद्या आकाराच्या निरनिराळ्या वस्तू. २ बिम्बा, काजू इ०च्या मागील फळ, अवयव. ३ बरील आकाराचे हरभरा इ०च्या पिठाचे तट्टन खाण्यासाठी केलेले खाद्य; भजे. ४ पळीचे टबळे; टाणवईचे चाई. ५ केळकूल. ६ मक्याचे कणीस. ७ शिस्माची किंवा स्तनाची बोंडी, अप्र; टोंक. ८ (कों.) ल्हान नारळ. ९ सुलगाच्या पहारीस भोक घेण्यासाठी जे पोलाद भरतात ते. १० (नाविक) ल्हानाच्या शिडाचे आखड व जाई टोंक. याच्या उलट पात; परमाण्याचा खालचा भाग. ११ कणिकुलाप्रमाणे कानांत घालण्याचा बायकांचा दागिना. [का. बोंड] बोंडें घेणें—(ल.) (अपराधानी जाणीव असल्याने) तोतरें बोलणे; बोळतांना अडळळणे. बोंडगई—पु. खपत्या गई. ० ग—स्त्री—स्त्री. केतकीचे झाड. ० बोळी—स्त्री. एक वनस्पति. ० निवडुंग—पुन. फडपानिवडुंग; बोंडें येणारा निवडुंग. ० फड—पु. १ डावांत मारलेली किंवा मेलेली सोगटी २ (निवेदे) नारळ, ज्या ठिकाणी काही तरी मूल्यवान वस्तु थांबयाची त्या ऐवजी दिलेला नारळ. ' तुझ्या हातास काय बोंडफळ लाग-

वयाचे आहे । ' ० बाहुल्ले—न. (लाडिकपणे) ल्हान मुल. ० बाळी—स्त्री. कानांत घालण्याचा स्त्रियांचा दागिना. ० यारी, बोंडयारी—स्त्री. (नाविक) शिडाच्या कोपण्यांना ते ताणण्याकरिता बांधलेली दोरी; परमाण्याचे बोंड घोंसाखाली दबण्यासाठी बोंडास अडकविलेली यारी. ० लें—न. ल्हान मुलास दूध पाजण्याचे गोकर्णासारखे पात्र. ० वेळ—स्त्री. (बाई) हरतीसारखे तांबडे गवत. ० दुरी—स्त्री. बोंडी; टोंक. बोंडा, बोंडारा—पु. (कों.) कोंवळा नारळ; ल्हान नारळ. (कु) कोंवळा गळलेला, खराब झालेला नारळ. बोंड—न. (कों) काजूचे रसभरित फळ. हे बोंच्या मागे असते. बोंडें—खाऊ—वि. नामदे; फटलंबी; भागुबाई; मित्रा.

बोडकी—स्त्री. १ (व.) करडई. २ (कों) घायपातासारखे एक झाड

बोडकी—स्त्री. (व.) पुढे टोंक नसलेला जोडा; हा कुण-ज्याच्या बायका घालतात.

बोडण—स्त्री म्हसरांनी लोळण्याचे चिखलाचे डबके.

बोडण—न. महालक्ष्मीच्या किंवा आराध्यदेवतेच्या नांवाने पांच सुवासिनी व एक कुमारीक यांनी पारतीत दूध, दही, वडे, भात, पोळ्या, मध इ० एकत्र कालविण्याचा एक नैमित्तिक विधि. बडण पहा (कि० भरणे). [सं. मुद्—चुडणे, मर्दन करणे; मोटन]

बोडव—न. (नाविक) जहाजाची किंवा बोटीची बाजू; अर्धे अथवा उदा० उजवे बोडव; डावे बोडव. २ (ल.) कज्जा—तट यांतील प्रत्येक पक्ष. [इ. बोई]

बोडसा, बोडसाविणे, बोडसी—बोडका इ० पहा.

बोडसा—सॅ—पुन. लांकडे तोडण्याची मोठी कोयती.

बोडा—पु. (अशिष्ट) पुरुषाचे जननेंद्रिय; शिस्. म्ह० माळाचा कडा, गरीबाचा बोडा. बोडफकीर—पु. (निवेदे) अगदी निधेन माणूस; घरदार नसलेला, ससेसोट, फटिंग पुरुष.

बोंडा—पु. डुडी; डुबकी (कि० मारणे; देणे).

बोडी—स्त्री. (महातु.) वीस कडवडांचे एक नाणे. ' आळो. आळिमा चितामणी । बोडिजे बबकू । '—शिखु ३३०.

बोडी—स्त्री (महातु.) डक्के; ल्हान तळे. ' तुम्हा बोडी गंगासमानच हो आमी । '—सुत्रपाठ ११५.

बोंडी, बोंडरी—स्त्री, बोंडूस—क—१ नाक, शान, नेट, शिश्न इ० चे बाटोळे टोंक किंवा अप्र. २ अद्या रीतीच्या मोडक इ० पदार्थांचे टोंक; अप्रभाग. ३ मागच्या घाऱ्या सहनसहन पुढे ल्हान राहिलेले केळकूल; केळफुलांतील अगदी आतील भाग ४ कोंपट्याहिलेला बटोळा पदार्थांचे बाटोळे टोंक. ५ (गो.) नारळीची पोय. ६ (व.) तिळाचे दाणे ज्यात असतात ते बोंड. [बोंड] बोंडक—न. ल्हान बोंड; ल्हान बोडी.

बोडू—पु. काजूचे रसभरित फळ; याला पुढीलभागी बी असते. **बोड** अर्थ २ पहा

बोडेर—पु (गो.) पिबळ्या चोबीचा पोपट, याला कंट (गळ्याभोवतालची काळी रेष) असतो. १ (ल.) ब्यवहारसून्य अगर निवृद्ध मनुष्य; रिकामा मनुष्य

बोड्या-ड्यो-ळ्या—पु. मुलगा.

बोण—पु. १ गव्हाची भिजलेली कणीक ' लाबावें मांद लयासि । कां बोण । '—मोसभा ४ ११७. २ (ना.) खारकटे वगैरेचा ढोंग; उक्तिडा. [बोने]

बोणकू—झी. (गो.) केतकी.

बोणार—पु (गो.) तांबट

बोणी—झी (गो.) भवानी; दुकान उघडल्यानंतरची पहिली विक्री. **०करण**—(गो.) (ल) सुरुवात, प्रारंभ करणे.

बोणें—न. भोजन; प्रसाद; पक्वान्न; (सामान्यतः) बोणें; नैवेद्य; बली. ' यालागीं ग्रंथसुवर्णाच्या ताटी । रसाचीं बोणें वाटी । '—झाप्र ५३. [बोने]

बोथ—झी १ बुरखा; सर्व अंगाभोवती गुंडाळलेले कापड अगर वस्त्र; तोंडावरचा पदर. (कि० घेणें; मारणें) २ चित्रकाराचे पीस, कुंचली ३ (गो) भोकांत बसविण्याचा बोळा, गुडदी ४ (गो) वस्त्राची लहान चोमडी, गुंडाळी. ४ (गो) बारीक कांदा. [नं गुंधी] **बोधारणे**—अकि. बुरखा घेणें; बोथाने आच्छादिले जाणें; झाकणें

बोथर—रा, बोथा, बोथा—वि. धार नसलेला; धार गेलेला; धार बसलेला [बोथा] **बोथणें, बोथटणें**—अकि. बोथट होणें; धार बसणे. २ कमी होणें; शिथिल होणें; तीक्ष्णता कमी होणें. ' सेवाधर्मासुद्धें त्याच्या स्वाभिमानादि मनोवृत्ति थोड्याबहुत तरी बोथटल्या असतात. '—टि २ ५८२. **बोथविणें**—सकि. धार घालविणें.

बोथरखिड-बोथरखेडें—झीन दांतांच्या ओळीत पडलेली खिड अगर फट; दांतांच्या रांगतील मधलेच दांत पडल्याने झालेली खिड [नौथरा+खिड] **बोथरखिड-डा-डो, बोथर-खिड्या, बोथखिड्या, बोथरा-आ-वि.** दांतांच्या ओळी-मध्य फट, खिड पडलेला; दांतपक्का, बोंचरा.

बोथरणें—सकि. १ सोपेंत बरळणें. ' नको बोथरों या मया-वेनि नावें । '—सुराम मुद्र ५ १५८. २ गर्जेणें.

बोथरा, बोथारा—पु (कों.) बोथ १ अर्थ पहा. डगळा किंवा कफनीप्रमाणे उपयोग करायचाचें वस्त्र. [बोथ]

बोथरी—झी. (ना) गोघडी

बोथलें—न. सासरी जाण्यास निघालेल्या मुलीबरोबर विलेल्या वस्तूचें बोचकें.

बोथाटी—झी. काठीच्या दोन्ही टोकांस चिप्याचे, लांकडाचे गोळे बांधून ती फिरविण्याचा खेळ; अशी गोळे बसविलेली काठी. **०बरादार**—पु. बोथाटी फिरविणारा मनुष्य; मिरवणुकीमध्ये बोथाटी घेऊन जाणारा इसम.

बोथी—झी १ टोंक; अणकुची. २ चितान्याची कुंचली; पीस. ३ (कु) गुडदी; आडें, धुण्याची दगडी कुंडी इ०स भोक पडले असता त्यांत घातलेला बोळा; चोंथा. ४ काप्याचे केलेले पायपुसणें; तळ्यास तेल लावण्यासाठी घेतलेली नारळाची शेडी; पुसणी. ५ बोथ अर्थ १ व बोथरा पहा. (कि० घेणें; मारणें). ६ (गो.) लहान बोळ. **०केड**—झी. केळीची तीनधारी फळाची एक जात **०केडें**—न. वरील केळीचें फळ. हें केडें आंबूब, गुटुंगळ, जाड सालीचें व त्रिधारी असतें.

बोद्—झी. चार कांढी, आठ पोंगड्यांचा समुदाय.

बोद्—पु (माण.) खांबाच्यावरील लांकडी उथळें व तुळई यांमध्ये बसविलेला लांकडी तुकडा; वंडकी, टिपवी.

बो(बों)व—न १ रुदंग, पक्षवाज इ०स लाबावयाची भिजविलेली कणीक, ही बोद आवाज येण्यासाठी लावतात **बोद्-वि.** १ बेचब, नीरस; मंद २ कर्णकटोर, मंजुळ नसलेला; बदबदीत (आवाज) ३ खणखणीत नव्हे अशा आवाजाचा (इपथा, रुदंग इ०). **बोदरे, बोदेरे**—न. जास्ती शिजल्यामुळे झालेला माताच्या लगदा.

बोद्—न. कवडी, हस्तिदंताचा तुकडा इ० जुगाराच्या खेळांत (द्रव्यस्थानी) मोजण्याकरिता घेतात तो.

बोदगा—पु एक प्रकारचे गवत

बोव्ड—वि. बोजब पहा.

बोव(ध)णें—अकि. (ना.) तुप्त होणें; पोतभर खाणें.

बोव्य—पु. तांबूस रंगाचा एक लहान मासा.

बोदर-दार—न. (कु) जीण वस्त्र; फाटके वस्त्र; जुनापुराणा; पुष्कळ वापरलेला व घाणेरडा कपडा; जुनेर (एकवचनी स्वतंत्र, पुढील शब्दांशी जोडून) ' धोतराचें-लुगड्याचें-पागोट्याचें-शेंल्याचें-बोळीचें-खणाचें-बोदर. ' **बोदर, बोदरा**—वि. निष्काळजी; गप्पाळ; घामट; घाणेरडा; गैदी; अभ्यवस्थित कपडे घालणारा, घाणारा (व.) बोदान्या. **बोदरी**—झी १ तरदाची मोठी पिशाची; पोतें, गोणपाट. २ (खा) गोणपाटाच्या पिशाचीत भरलेला कापूस, एका बोदरीचे वजन अंदाजे दीड सफ असतें.

बोदरा—(व.) शिंदीच्या झाडाच्या बिया.

बोदी—झी. बोबी केळ पहा.

बोध—पु. १ जाणीव; समजुत; बुद्धि; ग्रह; आत्मबोध. ' म्हुणोनि अतिसये विषयो सेबावा । तैसा बोधु नोहावा । '—झा ६.३४८. २ इच्छीकरण; विशदीकरण; समजावणी; भावित्ती

सांगणे. ३ चित्स्वरूप; ब्रह्मज्ञान; पूर्ण माहिती. 'जे तूंचि तूं सर्वा यया। मा कोणा बोधु कोणा माया। ऐसिया आपेंआप लावविया। नमों तुज।' -ह्या १४.६. ४ उपदेश; मार्ग; सूचना; परिचित करणे. ५ जागृति; जागेपणाची स्थिति; जागृत अवस्था; प्रबोधित अगर प्रबुद्ध स्थिति. 'जागणें जैसं आना। बोधाचेनि।' -ह्या १५.५२९. ६ फुलाचें उमलणें. [सं. बुध्=जाणणें] ० गद्य-वि समजण्याच्या कोटीतलें; ज्ञान होण्याच्या किंवा समज पडण्याच्या आठोक्यांत असलेला; याच्या उलट बोधागम्य. ० नीय-वि. स्पष्ट करून सांगण्यास योग्य; समजविण्यासारखें; शिकविण्यास योग्य; माहिती करून देण्यासारखे. बोधर्णे-सकि. (काव्य) बोध करणें; स्पष्टीकरण करणें; समजाविणें; शिकविणें; ज्ञान सांगणें; माहिती देणें; उपदेश करणें 'आतां ऐसियापरी बोधसी। तरी निकें आम्हां करिसी।' -ह्या ३.१३. -अकि. जाणणें; समजणें; बोध होणें; ज्ञान होणें; जागृत होणें. 'तो बीवकु वेठला। किं प्रबोधु बोधला।' -भाए २५३. [सं.] ० क-वि. १ समजावून सांगणारा; अर्थ स्पष्ट करणारा. २ उपदेशक; बोध करणारा; शिकविणारा; सुचविणारा. ३ जागृति करणारा; जागें करणारा. ० शक्ति-स्त्री. दुसऱ्यास बोध करण्याची शक्ति; शिकविण्याची योग्यता; अर्थ स्पष्ट करण्याची लायकी. बोधवा-वि. जाणणारा; समजणारा. बोधन-ना-नस्त्री. १ बोध करणें; उपदेश करणें; माहिती सांगणें; दिशा दाखविणें; सूचना; मसलत. २ जागृति; जागें करणें. 'अक्षी आदिलशहाचे बोधनेवरून त्या-कडे आले.' -तंजावर येथील मराठी शिलालेख. [ता. बोधनै] बोधपर-वि. उपदेश करणारें; बोध करणारें बोधलेपण-न. ज्ञान-संपन्नता. 'येणें थोर बोधलेपणें। तयासि मा वेहीं असणें।' -ह्या १४.३१८. बोधविणें-सकि. जाणविणें; सुचविणें; माहिती करून देणें; समजाविणें; शिकविणें; दाखविणें. बोधव्य, बोध्य-वि. स्पष्ट करण्यास, सांगण्यास, शिकविण्यास शक्य, जरूर, योग्य; बोध करण्यासारखें. बोधा-पु. उपदेश; मार्ग; ज्ञान. [बोध] बोधागम्य-वि. जाणण्यास कठिण; न समजण्यासारखें; अतर्क्य. बोधाभास-पु. १ ज्ञानाचा आभास. २ (ल.) जीव. -हंको. बोधित-वि. बोध केलेला, केला गेलेला; शिक्षित; सांगितलेला; समजाविलेला किंवा समजलेला. बोधिनी-स्त्री. कातिक शुद्ध एकादशी. या दिवशीं विष्णु जागृत होतो -वि. बोध करून देणारी; समजाविणारी. बोध्य-पु. ज्ञानाचा विषय, जाणण्याची गोष्ट, पदार्थ. 'तैसा बोध्यजात मिळितु। बोधु बोधें ये मज आंतु। मिसळला तेथ साधंतु। अबोधु गेला।' -ह्या १८.११०६.

बोधर्णे-न. मृग, उडीव, मटकी यांचा कोंडा, भूस बोधलाबाबा-पु. डेरपोट्या, गवदुल मनुष्य. [बोधला-एक विशेषनाम-बाबा]

बोधाबा-पु. शुभवर्तमान. -सर. [बोध]

शको. ५. ५३

बोन, बोनें, बोनेवटी-न. १ (महातु.) नैवेद्य; पकान, अन्न; भात. बोणें पडा. (किं० दाखविणें). 'मकरंदाची बोनेवटी। भ्रमर केवि आरोगी।' -भाए २२०. 'देवो बोनयाच्या अव-सरीं। लोभें कीर आठवण करी।' -ह्या ११.५५१. २ युद्दगाला लावण्याची भिजविलेली कणीक. बोण पहा. (किं० लावणें). ३ (बायको) मंगलगौरीच्या पुजेच्या वेळीं देवीस बाहिल्ले कणकेचे आमले, खामले, हाराबेरा, नागोबा, पाटावरवंटा इ० पदार्थ. दुसऱ्या दिवशीं हे सर्व निमाळ्यातून काढून गायीस घालितात किंवा खातात ४ (व.) बोहण; दहिभात. ५ गाळाळ; उघेखरकटें. [का. बोन=भात, अन्न]

बोनस-पु. १ बक्षीस; बक्षीस म्हणून दिलेली जास्त रक्कम. २ (विमा.) तोषिक; वर्धन; वर्धित; व्याजाशिवाय दिलेला नफा. [ई.]

बोपला-पु. (व.) अतोनात गुजलेला शरीराचा अवयव. 'रात्रीतून एकाएकी पायाचा बोपला झाला नी भयंकर ठणका लागल्या.'

बोपला-पु. (व.) छपरीच्या वगैरे खांबावरचा घुमारे एक-एक फूट लांबीचा ठोकळा.

बोपा-पु. १ (व.) काजील लाडावेल्या मुलगा; बाब्या. २ (व.) जिच्यावर काजील प्रेम आहे अशी वस्तु. 'पायाला फोड झाला तर बोपा बोपा करून घेऊन वसल्यानें काय होणार ?' [बाप ?]

० पाळणा-पु. (व.) तान्हा मुलाची प्रकृति ठीक राहण्यासाठीं सटवाईस बाह्यवयाचा लाकडाचा लहान पाळणा व लाकडी बाहुली.

बोंब-पु. (गो.) बोंम; लहान मुलास दूध पाजण्याचे काचेंचें भांडें. [पोतें. एंगिगे]

बोंब-म-१ (नाविक) नाळेवरचें शीड. २ नाळेवरील लहान शीड लावण्यासाठीं असलेलें लाकूड; नाळेवरील डोलकाटी. ० पाटली-स्त्री. (नाविक) दाटपावर लांकडी बोंब अडकविण्यासाठीं एक आडें ठोकळात तें. याच्या मध्यावर खालच्या अंगास खांबा ठेवितात, कारण बोंब व आडें यांस बांधणारी दोरी या खांचेतून भरून घेतात. ० बाटली-हांजा-स्त्रीपु. नाळीवरचें शीड वर करण्याची दोरी.

बोंब-स्त्री. १ तोंडावर हात मारीत मारीत काढलेला मोठा आवाज; शंखध्वनि (अति दुःख, महत्संकट, तक्रार किंवा शिमगा यावेळीं केलेला) (किं० मारणें; टोकणें). २ हाकाटी; दुर्मिष्ट. 'यंदा पाण्याची फार बोंब उडाली.' ३ पुकारा; गलबला; ओरडा. [देप्रा. घुंघा घ्व. वं] म्ह० (राजा) शृंगारार्थी पंरावे व बोंबे-आर्थी पळावे. ० उठणें-१ बोंब लागणें पहा. २ भुमका उठणें; जाहीर होणें ० पडणें-बाजणें-होणें-१ ओरडा होणें; हाकाटी होणें; न मिळाल्यामुळें बोभाटा होणें. २ अत्यंत प्रयासानें मिळणें; दुर्मिष्ट होणें. (कोणेकाळ्या नांवाची) ० पडणें-एखादें दुष्कर्म अमक्यानें केलें असा बोभाटा होणें. ० पाडणें-

(ना.) (३) रोधिक) शतकृत्य करणें; दिविजय करणें; दिवे लावणें. ० लागणें—कळ उठणें; वेदना होणें, बोंब उठणें; वेदनांनीं ओरळण्यास्तकें दुःख होणें. (पखाद्याच्या नांवांन) बोंब मारणें—एखादी वाईट गोष्ट अमक्याने केली असें सागत सुणें काय बोंब मारली—(व.) कोणती कर्तव्यगारी केली ! बोंबलणें—अकि. १ बोंब मारणें; बोंब ठोकणें. २ (एखादें कार्य किंवा मस-लत) फसणें; शेवट्यास किंवा पूर्णत्वास न जातां मध्येच निःशेष होणें; काहीएक निष्पन्न न होणें. ३ (व.) टेंभलणें; मोठ्याने रडणें बोंबलता—वि. बोंबलणारा; बोंब मारणारा म्ह० रडत्याची शेती बोंबलत्याचें दुभेंतें. बोंबलपट्टी—की. १ मोठा आरडा-ओरडा; हाकाटी; गलबला. २ स्वतःची फुशारणी; आत्मस्तुति; आत्मश्लाघा. बोंबल चाराखडी—की अर्गीं मुळींच विद्रुता नसून पांडित्याची ऐट दाखविणें बोंबलमिक्या—वि. कपाळ करता; कमनशिबी; दुर्दैवी [बोंबलणें+भीरू] बोंबल्या—वि. १ नेहमीं बोंबल्याची किंवा आरडाओरड करण्याची संवय असलेला; बोंबलणारा. २ नेहमीं फुरफुरणारा (घोडा) म्ह० (व.) येरे माझ्या मागल्या पाप न जाई बोंबल्या. बोंबल्या गणेश-हणमंत—पु. १ वाचाळ, बटवट्या, तोंडाळ इसम. २ गुप्त गोष्ट मनांत न ठेवणारा मनुष्य ३ नेहमीं अमंगळ बोलणारा, अभद्रभाषी, रड्या माणूस. [बोंबलणें+गणेश-हणमंत] बोंबली—की बोंब-शर. बोंबाबोंब—की. भयंकर हाकाटी; आरडाओरड (अनयां मुळें झालेली). ' हां मग बोंबाबोंब । '—टिळक. [बोंब द्वि] बोंबाळ—पु. गोंधळ; धांदल; दंगलधुमाकूळ, गडबड; धामधूम (मेजवानी इ०मध्ये) म्ह० गावांत लग्नीन बुड्याला बोंबाळ. बोंबाळणें—उक्ति. १ गोंधळात सांपडणें; त्रासांत अडकणें; गोंधळून जाणें; गडबडून जाणें २ गोंधळ करणें; गडबड उडवून देणें; गोंधळांत पाडणें; त्रास देणें बोंबो—वि. (गो.) वेडा; मूर्ख. बोंब्या—पु. १ गथेमधील एक पंडथा; हा यात्रेकरू आले म्हणजे त्यांच्या पुढें बोंब मारीत जातो. २ हाकारा करणारा नोकर ' त्यांत बोंब्या निघून गेला । '—एपो ५२. ३ (थोड्याशा दुखापतीमुळें किंवा भीतीमुळें) मोठी ओरड करणारा; बोंबलणारा ४ काम फसे करून न येणारा (एक शिबी)

बोबकणें—अकि. १ तोंडांत बोंबणें; बोकाणा भरणें (तिरस्कारार्थी). २ (यावरून सामान्यपणें) खाणें. बोबका-टा—पु. बोकाणा; मोठा थोरला घांस (किं० भरणें; घेणें; मारणें)

बोबडा—पु. दरळीच्या जातीचें गवत

बोबडा—वि. १ अस्पष्ट उच्चार करणारा; सर्व वर्ण स्पष्टपणें उच्चारतां न येणारा (मनुष्य); स्पष्टोच्चारास असमर्थ असलेले (वागिप्रिय); अस्पष्ट वर्णांन्चार असलेले (भाषण). २ अर्धवट शिजलेला. (डाळ, तांदूळ). [ध्व. ब-ब ?] बोबडकांवा—वि. बोबडें

बोलणारा (इसम). बोबडणें—सकि. बोबडें बोलणें. बोबडी—की. (भयानें, गोंधळानें, जीम आंखडल्यामुळें होणारा) अस्पष्टोच्चार; अस्पष्ट वाणी; बोलण्याची तारांबळ (कि० बळणें; पडणें). ' वेदांतासी पडे बोबडी । '—विउ ७.५५. ० बळणें—भयानें अस्पष्ट उच्चार निघणें (ल) फार धावरणें.

बोंब(बा)डा—न. बुडबुडा; फुगारा [सं बुडबुद]

बोंबणें—उक्ति १ भांडें (जाळ मंद लागणा व तें काळें होजं नये म्हणून) मातीनें अगर राखेनें माखणें; लिपणें; सारवणें. २ राळण्याकरता पिठांनें माखणें; पिठांत बुडवून काढणें (बटाटा, वागे इ० चे काप) ३ शेण, माती, चिकी इ० नीं भोकं बुजविणें; बुजवून टाडणें; बंद करणें ४ भरणें; लिप्त होणें; माखले जाणें. ' मग दुःखाचि बरवटें बोंबेल । '—झा ७.८८.

बोंबति—न (मद्रास) वाद्य. ' दुमदुमितीं बोंबतिआं । बन-वमितीं तांबकिआं । '—शिष्ट ५.२४. [ध्व. बोंब]

बाबरी—पु. एक लहान मासा.

बोबण्या—पु. आज्याची एक जात; खोबण्यासारखा लागणारा आंवा. —कृषि ६७.

बोंबळ—न (राजा) डोळधांतील बुवूळ; डोळधांतील बाहुली.

[बुवूळ]

बोबळ—न बोंबाळ.

बो(बो)बाणें—अकि. बोभाइणें; बोभाटणें; मोठ्यानें बोलणें, हाक मारणें, गाजावाजा करणें; बडबड करणें. ' जैसी पिकली तुती आदरे । बोभात निषे । '—झा १३.३०४ [ध्व. बोंब]

बोंबाळळी—बबाळ—ळी पहा

बोबी—की. बेंबी [सं. नाभि] बोंबली—की. (गो. ना.) बेंबी. ० पिकप—(गो.) (ल.) तारुष्य घेणें.

बोंबीळ—पु. (गो.) लांकडाला भोकें पाडणारा भुंगा.

बोंबीळ—पु. १ माशाची एक जात (या जातीचे मासे आक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये पकडले जातात). २ वाळविलेला मासा. [पोडू बोंबेल]

बोभाइणें, बोभाणें—उक्ति. १ (काव्य) मोठ्यानें हांक मारणें; बोलावणें. २ ओरडणें; ओरड करणें; हाकाहाक करणें. ' आपले परावे कोणी नेणें बोबलीं । त्यांच्या नावें बोभे बोभे हा हो श्रीपति । '—तुगा १३१. ' कृष्णातें पार्थास्तें कर्णहत समस्त वीर बोभाती । '—मोक्क ३९ ३५. [बाहणें] बोभा—की. (काव्य) हाक ' तुका म्हणे झालें निराळा । आतां गोपाळा देऊं बोभा । '—तुगा २०२ बोभाट-टा—पु. १ प्रसिद्धि; गवगवा; बोलवा. (युक्त गोष्टीचा). २ गर्जना. घोष; गजर. ' आंगोर्ली बोभाट । साहिती मेघ । '—झा १८.७३४ ३ ओरड; हाकाहाक; हाकाटी. ' बाबणें बोभाट बर्माविण । '—तुगा १४. ४ गाव्हाणें; कागाळी; तक्रार.

‘तुझे कथिति गोपिका विविध तीस बोभाट ते।’—केका ८६ ५ गांवगुडकी. [बोम+भाट प्रत्यय] म्हणुं काम थोडें बोभाट मोठा **बोभाटणे**—अकि. १ वाजणें; गर्जणें; गाजणें. ‘रुण्डुणा वाजती नेपुंर। वाकी बाभाटती गजरे।’—दा १ २ २३. २ हाक मारणें, बोलावणें; ओरडणें. ‘उंच स्वर्णें बाभाटत।’—गुच १६ ६४. ३ बोभाटा होणें; कुप्रसिद्धीस येणें; बोल्वा होणें **बांभाखणें**—अकि. १ (काव्य) घुबडानें, कोल्हानें आवाज करणें, ओरडणें, घुमणें: कोल्हेकुडे करणें. बोभाडणें पहा. ‘राजमंदिरीं अमंगळ। दिवाभीत बोभावती।’ २ मोठ्याने ओरडणें; हांक मारणें. ‘ते वेळीं महा विणुतें। बोभाविलें आकास्ती।’—सुआदि ६ २२. **बोभाविणें**—अकि. (काव्य) मोठ्याने ओरडून हांक मारणें. बोभाणें पहा. ‘एकमेकांतें बोभाविती।’

बोम—पु १ तोंड शिबेल्ल्या पोत्यातील धान्याचा नमुना पाहाण्याकरता आत खुसता येण्यासारखें टोंकदार व खोबण असलेलें एक लोखंडी हत्यार. बव्या पहा. २ (कों. नाविक) बोंब पहा.

बोय—स्त्री १ वास; गंध २ (ल) वासाची लेकर; रुचि, छटा. ‘इंजजांचे मगजांतील बोय येती कीं तुम्ही कुमकेस न आलां तरी काय गेलें?’—ख ८.४३५२. ३ सार; अंश. [फा. बोय]

बोय—स्त्री. १ (राजा.) दही. २ लसणाची, नारिंगाची पाकळी; फांक; फोड. ३ (गो.) बों. [बी]

बोय—स्त्री (खा) बाई

बोयटा—पु (कों) किनाऱ्यालगतचा लहान मासा.

बोयरा—पु-समुद्रत खडकाची, धोक्याची जागा बाखविण्यासाठी ठेवलेली तरंगणारी वस्तु [इं. बॉय] **बोयराप**—न. (नाविक) गलबताच्या नागराबगेवर निशाणीकरिता पाण्यात सोडण्याचें लांकूड

बोयें—न. (कु) (अव बोई) शेताची सीमा (हद्द) बरोबर करतांना उपयोगांत आणण्याची काठी; अशा तीन काठ्या पुरून सरळ रेष मारतात (मोजणीच्या वावट्यामारक्याच या असतात)

बोर—नस्त्री एका जातीचें गवत **बोरांचा डाळी**—स्त्री. बोर गवताची चटई

बोर—स्त्री १ एक कांठीर फळझाड. याचें फळ सुपारीएवढें, बाटोळें व रुचकर असतें झाडास उत्तम ढिक (लाख) येतो. लांकूड नांगर, गाडे इ.स उपयोगी असतें. याच्या दाडेबोर, चणेबोर इ. जाती आहेत. २ बोराच्या आकाराचा बायकांचा वेणीत घालण्याचा सोन्याचा दागिना. ‘राखडि सुंदर मुव बोरही।’—अमृत ५५. ३ काळसर, तांबूस रंग; बोरासारखा रंग (घोड्याचा) याचें प्रकार दोन:—तेव्हा बोर आणि तांबडा बोर ‘भला घोडा अस्सल काबुलचा लाल बोर टाकमदुकी।’—पला. —न. १ बरील

झाडाचें फळ २ बोराएवढें भजें. —वि. काळसर तांबूस असा; बोराच्या रंगाचा (घोडा). ‘भाजसाहेब बोर घोडीवर स्वार झाले.’—भाब ११५. [स. बदरी=बोरीचें झाड; बदर=बोर (फळ), प्रा. बोअर, बोर; हिं. बेर] म्हणुं ज्या गावच्या बोरी त्याच गावच्या बामळी. (वाप्र) **बोरांतील कीड**, **आळी**—१ (ल) नाजुक व फार सुंदर स्त्री. २ लज्ज व आत्मसंतुष्ट मनुष्य **बोरास वारें आणणें**—१ (खोडकर मुलास) बोराप्रमाणें झाडाम लटकवून देणें; झाडास टांगणें; झाडाला बांधून ठेवणें २ अशक्य म्हणून समजण्यात आलेली गोष्ट शक्य कोटींतील करणें. ‘रामड्या पैमे देत नाहीं म्हणतां ठीक आंढ, मी बोरीस बोरें आणीन’ (त्याच्याकडून पैमे वसूल करीन). सामाशब्द—**कंडा**, **कंडा**—पु एक कंडा; घोड्याच्या अंगावरील सामान **कंडांटी**, **बोरांटी**, **बोरांटी**—स्त्री बोरीची कांटी, फादी, काठी, बोरीचे शिरे. [बोर+काठी] **कूट**—बोरें वाळवून सार इ. करण्याकरितां करून ठेवलेली पूड **खडा**—पु सुटीच्या सागरगोटाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द **म्हणान**—न फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमा किंवा रंग-पंचमीच्या दिवशीं वर्षाच्या आंतील मुलास बोरें, ब्राह्म, चुपरे व मिठाई एकत्र करून त्यानें स्नान घालणें. **माल**—स्त्री बोराच्या आकाराच्या सोन्याच्या मण्यांची गळ्यांत घालण्याची माल

बोरंगाळी—वि. (महानु.) थोडथोडा; अल्पसा; क्षिप्तक्षिप्त (पाऊस). ‘बोरंगाळी बोरंगाळी पाऊस येताय.’—पैठण, लीलाचरित्र ४७

बोरड—न. (कु.) नारळीचें जुनाट झाड.

बोरड—न. (नाविक) बोडव पहा.

बोरपी, **बोरीप**—भोरपी, भोरीप पहा.

बोरबार—रा—पु १ खटपट: शीण. २ सुखदुःख—इंको [प्रा.]

बोरशा—पु खानदेशांतील एक प्रसिद्ध आंबा—कु ६७९.

बोरशी—स्त्री—स्त्री. १ (बिरु.) बुरशी २ दांतावरील कटिण; धाण: बुरा

बोरा—पु. हिरवें, कच्चे, टणक फळ; दोडा.

बोरा—पु (महानु.) लाल खडा ‘जैसा अंबाडापुरिचा बोरा। होय सगात्र सेंदुरा।’—भाए ६४५.

बोरा, **बोरिया**, **बोन्या**—पु १ पोती, गोणपाट इ. करण्याच्या उपयोगी कापड: अशा कापडाचें केलेले पोतें, तरट, बिछाईत; जाजम; बारदान; गोणपाट. २ शिंदी, ताड इ. च्या पात्यांची चटई: आंधरी. ‘काय मध्येच तुणाचा बोण्या।’—अमृत ११७ ३ लोंकर इ. ची जाड बेटक; बुरणूस; सुताचा विणलेला

बोन्या ४ (बे.) साळी, भात ठेवण्यासाठीं तुराट्या इ. ची विणलेली कणंग; बोहरी. (सामान्यतः) बोहरा किंवा बोहरी. ५ (ल.) फणीती. —वि. १ दिवाळखोर. २ अन्याय; दुर्बळ: गरीब;

कंगाल (माणूस); भिकार; (पदार्थ). [फा. वृत्तिया] ० उडणें-
हणें-वाजणें फजीती होणें; अप्रतिष्ठा होणें; पत उडणें; बोजवारा
होणें ० बागावान-वि. कंगाल ० भाई-वि. कफळक. बोरी-झी.
१ सराफ लोकाची पैसे देण्याची लाब पिशबी; कसा. २ चटई.

बोरी-झी. बोरीचें झाड. [सं. बदरी]

बोरू-पु. १ लेखणी करण्याच्या उपयोगाचें जाड काढाचें तुण;
बल. बोरूचीं कसईप्रमाणें बेटें नदीच्या किंवा ओढोळाच्या किना-
ऱ्यास होतात; याचें साठ जोंधळाप्रमाणें दिसतें. काळा व पांढरा
अशा याच्या दोन जाती आहेत. घरांतील कुड, लेखणी, पत्रावळी
लावण्याच्या चोयी वगैरे कार्यां उपयोग-वगु ४ ११२. २ (व.)
तागाची एक जात; सोनताग.

बोर्डे-पु. १ फा.; तक्ता. २ जेवणखाण. ३ सभा; संघ;
मंडळ. उदा० बोर्डे ऑफ ट्रेड=व्यापारी मंडळ; मेडिकल बोर्डे=
वैद्यकमंडळ. [इं.]

बोर्डिंग-न भोजनवसतिगृह. -शर [इं.]

बोऱ्ये-न. (कों.) बैल गाडीच्या गाताच्या खालची आडवी
लांकडी फळी.

बोल-पु. (गो.) एक प्रकारचा आंबा.

बोल-पु. १ बोलणें; भाषणांतील अवयवभूत जे शब्द किंवा
जी भाष्यें तीं; वाणी; भाषण. २ शब्द. पूर्वीचें भाषण; बोलून
दाखविलें मनोगत; मत; विचार; वचन. 'केला म्या सत्य बोलिला
बोल.' -मोआश्व २ १३४. 'परिसोनि बोल कानाहीं.' -मोउद्योग
१३.२३३. ३ दोष; दोषारोप; निंदा; टपका. 'भीष्म-भूतराष्ट्र-
विदुर-श्रेण-कृप-नृपासि बोल तो लावी.' -मोसभा ५ ४५.
४ वाधावर प्रहार करून काढलेला विशिष्ट ध्वनि. उदा० तबल्याचे
बोल. (कि० काढणें; वाजविणें) ५ वणन. 'असोत हें बोल.
चालतां जालें नवल.' -शिशु ५, ५५. ६ गा-हाणें. 'आतां बोलाची
साठवण.' -ऋ ९६. [सं. बू. म बोलणें; वे. बोल=कलकल]
म्ह० बोलाचीच ढी बोलाचाची भात। जेवोनिया तूस कोण
झाला। (खरें काहीं न वेता फक्त तोंडाची कोरडी सहाजुभूति दाख-
विल्यानें कोणाचें समाधान झाले आहे काय!) ० करणें-(महाजु)
बोलणें; भाषण करणें. 'तंव तो लक्ष्मी कांतु। धाडुटियासी बोल
करितु।' -शिशु १७५. ० ठेवणें-लावणें-दोष देणें, लावणें;
नांवें ठेवणें. 'लावियला म्यां दुःखीं बाई त्या ईश्वरासही बोल।' -
मोऋण ८३.३६. ० बोलणें-आपले म्हणणें काय आहे तें स्पष्ट-
पणें सांगणें. ० लगणें-दोष लागणें, बडा लागणें; काळिमा लागणें.
'तरि भरत कुलगुरुंच्या लागेना बोल काय गा महिम्या।' -
मोउद्योग ३.५०. बोलतां बोल नसणें-बोलण्यांत मेळ नसणें;
बोलण्यांत विसंगति असणें. बोलाफुलास गांठ पडणें-१ फुल

२ सहज म्हणून बोललेली गोष्ट काकतालीयन्यायानें चडून येणें.
बोलले बोल सिध्दीस नेणें-दिलेल्या वचनाप्रमाणे वागणें;
सामाशब्द- बोलगडा-गाडा-वि. बोलका, बडबडथा; वाचाळ;
वारेमाप बोलणारा; (शब्दशः गाडीभर बोलणारा). [बोलणें+गाडा]
० घेवडा-घेवडी-वि. वाचाळ (मनुष्य अगर झी); वटवट
करणारा-री; फार बोलण्याचा स्वभाव असलेला. ० तान-झी.
ज्या तानेमध्ये चीजेतील अक्षरें विवक्षित स्वरांनीं म्हटलीं जातात ती
तान ० पुतळी, -माणकी-झी. फार बोलणारी, डौलानें बोलणारी
झी. ० भाक-पु. वचन; ह. पय; करार. ० भांड-वि. १ आवेशानें
बोलण्याच्या व भांडणाच्या कामांत पटाईत. २ यत्किंचित कारणा-
वरून भांडावयास सिद्ध होणारा. ० वरी-क्रि. शब्दानीं. 'ज्यासि
परब्रह्म आलं हाता। तोचि जाणें सद्गुरुची पूज्यता। इतरासि हे न
कळे कथा। अनुमानता बोलवरी।' -एमा १३.७४६. ० घा-
वाय-पुकी. (कों.) लोकवातां; वर्दता; चारचोघांत प्रसृत झालेली
वातमी. बोलका, बोलिका-वि. १ बोलणारा; चागलें बोलणारा.
२ फार बोलणारा; वटवट करणारा, वाचाळ; बडबडथा; भाट. ३
बोल्द शकणारा; बोलतां येत असलेला (पोपट, लहान मूल). ४
वक्ता; संभाषणांत भाग घेणारा; घुम्यासारखा न बसणारा. [बोलणें]
० का-चालका-वि. बोलण्यास व चालण्यास येऊं लागलेले (मूल).
[बोलणें+चालणें] बोलवाला-पु. कि. उत्कर्ष; वैभव; विजय; भर-
भराट; अभ्युदय, चढती कमान; कीर्ती. 'शत्रूवर बोलवाला। आले
करून शहर पुण्याला।' -ऐपो २३७. (कि० होणें) [हि.]
बोलाचाली, बोलाबोली, बोलाचाल-झी. १ संभाषण;
बोलणें-चालणें. २ वादविवाद; भाडण; वाचावाची; रागावागचें
भाषण. बोलाचालीवर येणें-भाड लागणें; चिरडीस जाऊन
बोलणें.

बोलु-लु-पु. बोल; वचन; शब्द. 'कैसे दीसती बोलु रसाळ
तें आडकेंचें धोतां।' -शिशु १६. [बोलणें]

बोलणें-कि. १ शब्द उच्चारून मनोगत कळविणें. २ (पोप-
टानें) कार्नी पडलेले किंवा शिकविलेले शब्द उच्चारणें. ३ (वाद्यानें)
ध्वनि उत्पन्न करणें ४ म्हणणें; नांव देणें. 'पोथीला संस्कृत भाषेंत
पुस्तक बोलतात.' ५ रागें भरणें; रागावणें; दोष देणें; बोल लावणें.
'मी येथून गेलो तर साहेब मला बोलतील.' ६ व्याख्यान देणें;
सांगणें; म्हणणें; कथन करणें. [सं. बू १; प्रा. बोल; वेदय. बोडई]
म्ह० बोलेल तो वरी ३ काय, गजेल तो परेल काय! बोलणें
फिरविणें-बोलतां बोलतां आशय किंवा ३र्थ बदलणें; बोलणें
सावरणें. बोलून घेणें-दुसरा मनुष्य रागावेल असें वतन करणें;
लोकांच्या रागास पात्र होणें. 'मी अद्याप ०धी कोणाचे उणें उत्तर
बोलून घेतलें नाहीं.' बोलण्यावर जाणें-(एखाद्याच्या)
बोलण्यावर विश्वास ठेवणें. बोलण्यावरून बोलण येणें-

वाढणे—एखादी गोष्ट बोलत असता इतर गोष्टी सुचून अधिक बोलणे. विशिष्ट गोष्टीचा संदर्भ; उल्लेख यांमुळे बोलवें लागणे; वाद-विवाद होणे. **उत्तर बोलणे**; **उत्तर करणे**—उत्तर देणे; उत्तर द्यावयास लावणे. 'कोथें तुक्यास बोले उत्तर। कैसें बुढविलें माझें घर।' **बोलून सुघड-भला-चांगला-मधुर**—बोलणे, बर्तन इ. मध्ये चांगला; सरळ, गोडबोल्या. **भाजीपाला बोलणे**—निरर्थक बडबड करणे; भाषणांत अर्थ नसणे **बोलणेंचालणे**—न संभाषण; व्यवहार, दळणवळण, लोकांशी वागण्याची तऱ्हा **बोलून-चालून**—क्रि वि १ लोकांशी वागण्याच्या बाबतींत; व्यवहाराला अनुसरून. २ उघडउघड; स्पष्टपणे, धडधडीत; आडपडदा न ठेवता; उघडपणे, सांगूनसवरून. 'लागले असतां बोलून चालून दोन रुपये मागून घ्यावे परंतु बोलून एक पैसाहि घेऊं नये' ३ सुद्दाम ४ सवैभव, कांदीं झालें तरी. **बोलतखेवो**—अ बोलल्याबरोबर 'ऐसे वाक्य जी बोलतखेवो। मागुता मनुष्य जाहला खेवो।'—झा ११.६४०. **बोलता**—वि बोलणारा, सांगणारा **म्हू**—मारत्याचा हात धरवेल, बोलत्याचें तोंड धरवत नाहीं **बोलती**—स्त्री. वाणी. -शर. -वि बोलावयाची. 'आतां बोलती ते नवाई। सांगिजेल।'—झा १६.२९२

बोलशी—स्त्री १ दारू भरून ठेवण्याचें शिंग २ (कु.) न्हाव्याची धोकटी

बोलशेव्हिक—पु. समाजसत्तावादी, रशियाच्या अत्यंत जहाल प्रतीच्या क्रांतिकारक वर्गातील मनुष्य [इं.]

बोलाडवाघळी—स्त्री समुद्रातील वाघळी नावाच्या माशाची एक जात प्रकार

बोलाव(वि)णे, बोलाविणे—सक्ति १ हांक मारणे २ आमंत्रण देणे; निमंत्रण करणे -न आमंत्रण; निमंत्रण **बोलावणूक**—न (साठी-बोली) बोलावणे; आमंत्रण 'सगळे देवाना बोलावणूक काय केली।'—ससाप १.२. **बोल(ला)वणे रुरी**—पु १ बोलावणारा, आमंत्रण देणारा माणूस. २ निमंत्रित लोकाना जेवणाला बोलविणारा मनुष्य

बोलि(ली)गड-डा—वि. बोलका. 'अतिशीतळ तो दारुण अमी। मुके पुराणी बोलिगडें।'—एमा ११ ७४०

बोली—स्त्री १ भाषा; भाषाभेद; पोटाभाषा; एकाच भाषेतील विशिष्ट प्रकार २ करार; वचन, कंठाद; ठराव. 'जाबसाल पेऊन बोली ठीक झाली.'—पया १०. ३ शब्द; भाषण; बोलणे; म्हणणे. 'आतां असो हे सकळ बोली। मागील आशंका राहिली।'—दा ८ ३ २५. ४ सोय; शक्यता. 'अशा पावसांत बाहेर पडण्याची बोली नाहीं.' [बोलणे] ० **बोलणे**—(व) किमत सांगणे

० **सोडविणे**—करारान्तुन घुटण्याला बाट राखून ठेवणे; कराराला अपवाद ठेवणे. ० **बाली**—स्त्री. १ केलेल्या वाराच्या बाबतीत

बाटाघाट; करारमदार कण्यासाठीं केलेली चर्चा. २ संदिग्ध बाबींचा निकाल लावण्याच्या उद्देशानें केलेली बाटाघाट [हिं बोलणे+बाली]

बोलें—न. (महानु.) बहुलें; बोहलें 'धडांचे बोलें करौनी।'—शिशु ४५४. [बोहलें]

बोस्ट—पु. पेंच असलेला खिला, बोलट [इं]

बोवण—णे, **बोह(हो)ण**—न. मृदंगाला लावण्याच्या कण-केचा गोळा. [बोणे]

बोवले—न १ (राजा) कोनाडा. २ बोहलें; बहुलें.

बोवलो—पु (गो) गवताची गंज

बोवा—पु बुवा पहा.

बोवा—पु (राजा) लसणाची पाकळी.

बोवाळ, बोवाळणे—(बोंव शब्दांत) बोंवाळ बोंवाळणे पहा.

बोस—पु. (बायकी) मनातल्या मनात कुठणे; आकस; राग; घुस्सा; द्वेष. (किं) धरणे, करणे.)

बोसक—स्त्री. (खा.) घाण.

बोसका—पु (व) तुकडा; कांडके.

बोसका—कें—पुन. बोचकें, गाठोडे.

बोसकाडा—पु (व) ओरखाडा. **बोसकाडणे**—सक्ति. १ (व.) ओरखाडणे; बोचकारणे २ (दळाचें) चोयापाणी होणे.

बोहचक—वि. १ वाचाळ; बडबड्या; बटवट्या. २ दुसऱ्याच्या कामांत लुडबुडणारा [सं. बहुवाचक]

बोहण—न. बोवण पहा.

बोहणी—नी, **भवानी**—स्त्री. १ दुकानदाराचें सकाळीं दुकान उघडल्यावर होणारी पहिली विक्री. ही बहुधा रोखीची करतात, व इतकीच रोख जाली बोहणी। २ (ल) आरंभ. सुरवात. 'बोह-णि येसीचि येवळें। भारी जेय।'—ज्ञा १८ ७८४. ३ लाभ. 'पावे सद्गति बोहणीसचि तया ज्ञानाभूतें बोहणी।'—मृगीचरित्र १. [सं. अवानी का बोणी] ० **चे प्रहरीं-पाहरीं-पारीं**—बोहणीचे वेळीं. सकाळीं.

बोहणे—सक्ति (कुण) बोलाविणे; हांक मारणे; बाहणे. 'बोहता जवळि गाय ये गुळ।'—अकक २. मुद्रलाचार्ये विरचित रामायणीचें ओकबद्ध भाषांतर ३९. [बाहणे]

बोहणी—स्त्री (व) केसुणी.

बोहणे—उक्ति. नाश पावणे भस्म करणे.—शर.

बोहणी, बोहोरीप, बोहरीप, बोहरूप, बोहोरीप—भोरपे, भोरीप पहा

बोहरा, बोहरी, बोहारी—पु. सुमनमानांतील एक जात व इमम हे लोक लोखंडी सामान, स्टेशनरी इ. चा व्यापार करतात [सं. व्यवहारी]

बोहरी, बोहरी—झी. १ देशबाहेर चालविणे; देशवटा ह्मणारी. 'आली तापासी बोहरी। ते परिंसा पां।'—अ. १२ २ नाश; घुराडा 'नाचून केली बोहरी। त्या सर्पांच्या दपांची।'—रास २ २१६. ३ वणवा; अमि. 'नाना वनामाजी बोहरी। कड सणी जेवीं न करी।'—झा १८ ५५५. [१] **बोहरा, बोहारा**—वि. (व ना.) अभ्र; कपाळकरंटा; सत्यनाश करणारा; आस-दायक व अग्रिय व्यक्ति.

बोहळा, बोहलें, बोहुलें—न. बहुलें पहा

बोह हि—झी. बोली; शब्द 'विकारांची संपिली बोहिली।'—माझा ९. २१५. [बोली]

बोहिणें—कि. बाहेणें पहा.

बोहोगणी—णं—झीन. बहुगुणी—णं; बोगणी, बगुणें; पातेली.

बोहोचक, बोहोण, बोहोणे, बोहोरी, बोहोलें—बोह चक, बोहण इ० पहा.

बोळ, बोळक—उ. अर्ध वाट; गळी (दुतर्फां चरामधील किंवा कुंपणामधील); खंडकली.

बोळ—झी. (गो.) बागेच्या राखणीबद्दल नारळाच्या रूपांत वावयाची मजुरी.

बोळ—न. १ एक प्रकारचा औषधी वीक, डिक. ह्याचे प्रकार:—(अ) पांढराबोळ व बाळंतबोळ. (आ) काळा, कडू बोळ, एलिया (इ) रक्क्या, तांबडा, हिरा बोळ. (ई) भेसा बोळ. (उ) कातबोळ हे आठेत (नुसत्या बोळ ह्या शब्दांनी काळाबोळ समजतात). 'जेणें प्रथमचि तुजला लागला बोळ खावा.'—मोहूण २१३ 'क्षीरीमध्ये हिंग दुधामध्ये बोळ। तिथेंचि बोंगळ नाश केला।'—तुगा २०७५ २ दाट झालेलें दही, शाई, रंग इ० ३ घान्य, फळें इ० मधील गाळ साळ; टाकाळ भाग; गदळ. ४ (गो.) अंघपातील बलक; बोळसो ५ चिकण मातीचा एक प्रकार. —वि. बोधट. 'माझा चाकू बोळ आहे.' [सं. बोळ] **० घालणें**—घालता बलणें—फार फार बोलून, हुज्जतबोलून छाती दुखवून घेणें (आणि छातीवर बोळ घालण्याचा प्रसंग येणें). (एखाद्या कामांन) **० घालणें-पाजणें-पाडणें-वेणें**—काम विषयविणें; कामाची खराबी करणें.

बोळकुले, बोळक—न. १ (मातीचे लकडाचे, धातूचे) मुलींचे खेळण्याचे पात्र २ (ल.) दंत नसलेले तोंड. 'तोंडाचे बोळक झालें.' [प्रा. बोलक]

बोळखळा, बोळखाळ—पुली. गाबीच्या शिवाळीची बाहेरील खुंदी; आंतील पोखळी.

बोळणें—अकि. १ वाट होणें; गोठणें, सांकळणें; गोळे बनणें. बुळळीत होणें (रक्त, दही, काजळ, अळित्याची शाई). २ (गडू वाजरी, हरभरा इ०तील) सत्वाचा पूर्ण पोसलेला असणें. ३ (ल.)

(ओळख, माहिती, परिचय) विसरली जाणें; स्मृतिपटलावरून पुसली जाणें; मंद होणें. ४ (व) शांत होणें, तीव्रपणा नाहीसा होणें, ५ (शाख इ०) बोधट होणें. ६ पासरीमधील बीं चाडयातून घसरून खाली पडणे. ७ (ना) फळ परिपक्व होऊन लुमलुशीत होणें. —सकि. १ तेल तु ६ इ०नीं (एखाद्या पदार्था) चोपडणें; माखणें. २ (राजा.) शाई, दही, दूध इ०मध्ये (लेखणी, भाकरी इ०) चुचकळणें; बुडविणें. ३ भोंकामध्ये खुंदी, खिळा इ० घालून तें मोठें करणें.

बोळणें—न. खराब व घाणेरडें झालेले वस्त्र; हलकें व कमी किमतीचे वस्त्र; बोळा [बोळा]

बोळंघोळ—किवि. कांडोकांड; अगदीं कांडापर्यंत. (किं० माप-घालणें; भाणें; मोजणें; मापणें).

बोळवण—णी—झी. १ खानगी; पाठवणी; निरोप देणें. २ नववधूचें नवव्याचि घरीं थाटाभाटाचे प्रथम गमन 'तिची करावया बोळवण। कृष्णा आर्गी आगवण।'—एरुख १५. ७४ ३ विवाहा-नंतर वरपक्षाच्या मंडळीची सत्कारपूर्वक करून दिलेली खानगी. ४ गांवांत आलेल्या भुतांना अन्नादि बळी देऊन गांवकऱ्यांनी त्यांची बाजतगाजत गावाबाहेर केलेली ह्वालपटी. ५ पाहुण्या-बरोबर थोडेसे जाऊन त्याची केलेली खानगी; दिलेला निरोप.

६ पाठवणी; विदागी; केलेल्या कामाबद्दल जाताना दिलेली रक्कम. ७ (व.) ब्राह्मणेंतर जातीतील गर्भाधानाचा समारंभ. (किं० करणें). [का. बोळ] **बोळव(वि)णें**—१ आलेल्या पाहुण्याबरोबर सत्कारार्थ थोडेसे वाटून त्यास निरोप देणें; खानगी करणें; पोहोचविण्यास जाणें; विसर्जन करणें; बालविणें; पाठविणें. 'तीन पाबलें मातापित्या बोळवाया आली।'—वसा ५५. २ (विनो-दांन) नाहीसे करणें; गमाविणें; (मित्र, आप्त, विद्या इ०) विसरून जाणें. उदा० 'त्याने आपली आई बोळविली आणि स्वस्थ बसला.' ३ नय, सुकलें इ० दागिन्यांचा फासा दुमडून घट बसविणें; एकरूप करून टाकणें; फांसा वशांतहि अडकणार नाही किंवा निघणार नाही असा बसविणें. ४ बुजविणें; बंद करणें. **बोळावा**—वी—उ. १ मुक्तामापर्यंत पोचविण्यासाठीं बरोबर आलेलीं माणसें; सोबती; ल्वाजमा; पहारा. 'पुसतां चुका होतो वाटा। सवें बोळावा गोमटा।'—तुगा २४६६ २ बोळवण; बोळवणी; खानगी ३ विदागी; पाठवण.

बोळसां—उ. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

बोळा—उ १ विध्याची गुंडाळी; सुना देणें, भोंक बुजविणें, भित सारविणें, इ०साठीं कापडाचा केलेला गोळा; पोतें. लहान मुलाच्या तोंडांत दुधांत बुडवून दिलेली चिंधी. २ कागद इ०वर शाईचा, रंगाचा, इ०पडलेला टिपका, डाग. ३ जुने व घाणे-रडें वस्त्र, ज्याची घडी व्यवस्थित न करतां कसा तरी गोळा केला आहे असे वस्त्र, कागद, पातें इ०. **० फासणें-फिरविणें**—

१ पुसुन टाकरे; पुसुन स्वच्छ करणे. २ (ल.) नाहीसा करणे; विषय-विणे; पूर्वीचे रूप बदलून टाकरणे. ३ नामंजूर करणे. 'पण येथेच सवे मुद्यांवर बोळा फासला गेला.' - सास २ ३१. **बोळ्याने** दूध पिणे—(अगदी लहान मुलाला स्वतः दूध पितां येत नसल्यामुळे त्याला बोळ्याने दूध पाजावे लागते. यावरून ल.) स्वतःची अक्षल नसल्याने दुसऱ्याच्या सांगीप्रमाणे चालणे; बुद्धिहीन असणे.

बोळी—जी. (माण.) बोळकें.

बोळीहोण—न—पु एक जातीचा होण (नाणे).

बोळू—न भाकरी, पोळी, घालीपीठ इ० खातांना कोरडे-घास तूप, लोणी, दही इ० घेतात ते. [बोळणे]

बोळून जाणे—(व.) विठणे; विटून जाणे. [बोळणे]

बोळे—वि. (कर.) व्यवस्थित आकाराचे नसलेले; कातीव-कोरीव नव्हे असं; ओबडधोबड; कड नसलेले 'बोळे लाकूड स्वस्त मिळते.' [का.]

बौ—पु. बाळ; मुलांना भीति दाखविण्याचा शब्द.

बौढणे—अकि. लयास जाणे. -हंको

बौध्-ध्द—पु. १ विष्णूचा नववा अवतार. २ बुद्धाने स्थापिलेला धर्म. ३ बौद्धधर्मांनुयायी मनुष्य. -वि. बुद्धीने कल्पिलेला; कल्पित; कल्पनेतील. **बौध्दावतार घेणे-धरणे**—कोणी कितीही वाईट केले तरी न रागावतां, उपेक्षेने मौन धरणे.

बौले—न. (महान्) बहुलें. 'पडिथेसी यादवांसहितु। बौलां बैस तूं द्वारकेराया।' - धवळे उत्तरार्धे १३.

बौहडा—पु. वृष्टि. 'आइकें द्वारकापुरसुहाडा। मज पुक्तया जी झाडा। हे भेटी नव्हे बौहडा। मेघाचा केला।' - माझा (पाठ) ११.६७०. [बहळ; सं. भू-भरणे]

बौ(बो)हें, बौटें—वि. बहुत; पुष्कळ. 'आणि तेणे आपुलेपणा-चेनि मोहें। तुम्ही संत घेतले असा बौहें।' - माझा ९.१७. [सं. बहु]

ब्यहस्तनशीन—वि. स्वर्गवासी. [फा. वेहस्त-नशीन्]

ब्हहाग—पु. एक राग; विहाग पहा.

ब्या—उद्ग्रा. १ ओरडणे; अगतिकत्वाचा, दीनपणाचा शब्द. (कि० करणे, होणे). २ -किवि. ब्या करून. [ज्व.]

ब्याडगा—पु (जुवरी) कुवळ.

ब्याणा-ना—पु. बयाणा-ना; सचकार. [हि.] ० **बांधणे**—कि. अयुक्त किंमत आल्यास दुसऱ्यास विकावा, नाही तर तो माझा, असा एखाद्या पदार्थाविषयी त्याच्या मालकाशी संकेत करून त्यावर आपली मोहोर करणे.

ब्याणे—न. (राजा.) १ बियाणे; येण्याचे बी २ उपद्रव दुसरीकडे लावण्यासाठी केलेले मिरबी इ०चे रोप, झाडाचे कलम, हुंफा. [बी]

ब्याणवळ, ब्याणी—न. १२ ही संख्या.

ब्याध-व्—जी. १ रोग; आजार. २ (ल.) पीडा; त्रास-दायक गोष्ट; त्रात्य माणूस. [सं. ब्याधि]

ब्याधशी—वि. ८२ ही संख्या.

ब्यारिस्टर—पु. विलायतेत परीक्षा दिलेला, एक प्रतीचा वकील [इं.]

ब्याह(हा)डा, ब्याहडी—वि. बहुतेक पिकलेला (शाबा-वरील आंबा, फळ). २ जास्त पिकलेला व कठीण, निबर (दुरडा, धान्याचे दाणे, विशिष्ट वनस्पति).

ब्याह(हा)डा—पु. (प्र.) वेहडा; वेहड्याचे झाड, फळ.

ब्याहा—वि. निलेज्ज. [फा. वेहया]

ब्याळ—पु. अर्धा भाणा.

ब्याळ, बेहाळ—वि. १ निंदक; शिवीगाळ करणारा. (व.) खोडकर; अवलक्षणी. २ बीभत्स बोलणारा, विचकट (मनुष्य, भाषा, मुख्यत्वे चिंतायत).

ब्याळु—जी. (नगरी) तिसऱ्याप्रहरचा फराळ.

ब्र—उद्ग्रा. चकार शब्द; अवाक्षर. (कि० काढणे). 'एव्हां तुं बोलतोस पर सभेमध्ये तुम्ह्या तोंडांतून ब्र निघायचा नाही.' [ज्व.] **ब्रम**—पु. (शाप.) एक रासायनिक मूलद्रव्य. 'ब्रोमीन' यास प्रतिशब्द.

ब्रश—पु. कुंचला-ली. (कि० करणे). [इं.]

ब्रस्पतवार—पु. (अशिष्ट) शुक्रवार. [सं. बृहस्पतिवासर]

ब्रह्म—न. १ सत्तत्त्व; जगत्कारण; सच्चिदानंदरूप वस्तु.

बाह्यसृष्टीच्या बुडाशी असणारे नित्य द्रव्य. -गीर २२१. २ चार वेद ३ (समासात) ब्राह्मण. ४ (ल.) जातिभेद किंवा सोंबळेभोवळे मोडल्याने होणारा घोटाळा; भ्रष्टाकार. ५ नवल; युद्ध; अद्भुत अथवा दुर्लभ गोष्ट. 'याचेच गाथ्यात तुम्हास काय ब्रह्म बाटलें आहे न कळे.' ६ ब्रह्मवेश. ७ (ल.) विष्णु; कृष्ण. 'ब्रह्मासहि गहिवरवी महिवरवीरेंद्र पाडुची आयां।' -मोडयोग ७.४४. ८ ईश्वर; परमात्मा. [सं. बृह-बाढणे] (वाप्र.) ० **मिळणे-सांगणे-हार्ती** लागणे—प्राप्त होणे—कि. (ल.) पराकाष्ठेची आध्वयेकारक, उत्कृष्ट गोष्ट सांगणे, मिळणे. सामाशब्द- ० **कटाह** पु. जगत; ब्रह्मांरूप कडरें 'तेथ ब्रह्मकटाह शतकूट। हो पाहत असे।' -हा १.१४७. [सं.] ० **कन्या**—जी. १ सरस्वती. २ अहिन्या. [सं.] ० **कप(पा)ट**—न १ त्रासदायक, संतापजनक काम; पेंच. २ पिच्छा न सोडणारे दुदैव. 'मासे पाठीसी ब्रह्मकपाट लागले.' ० **कर्म**—न. ब्राह्मणाची धार्मिक कृत्ये. [सं.] ० **काष्ठ**—न. मांदार. 'गंधक्यादि शिळा-मूर्ती। कां कां दाह ब्रह्मकाष्ठव्यक्ती।' -एसा २७.९९. ० **गांठ**—जी. १ जानव्यास दिलेली गांठ; पवित्र ग्रंथि. २ नेमाने. ३ (ल.) घोटाळा. ४ न मोडणारा संबंध. [सं.] ० **गिरि**—पु. ज्यापासून गोदावरीचा उगम झाला तो नीलकूट पर्वत. [सं.] ० **गिन्हा**—व्हो-

पु ब्रह्माराक्षस. 'वताळ खंडाळ लागला। ब्रह्मणिंगो संचरला।' -दा ३ २.२८. ०गोल-ळ-गोल(ळ)क-पु. सृष्टि; जगतः ब्रह्मांड. [सं.] ०ग्रह-हो-पु १ (प्र.) ब्रह्मगिरा-न्हा; ब्रह्माराक्षस १ (ल.) वर्णसंहर. अत्यंत घोटाला. [सं.] ०घातक-की-वि. १ ब्रह्महत्या करणारा २ (ल.) ब्रह्मदोषी [सं.] ०घोटाला-पु. आचारविचाराची अव्यवस्था; फार गोंधळ. ०घोष-पु १ वेदघोष; मोठ्याने वद म्हणणे. २ ब्रह्म मताचा (जगदीश्वरवादाचा) घोष उपदेश [सं.] ०घोट-पु. १ जातिभेद. शुद्धशुद्धता इ०च्या उपेक्षेने झालेला घोटाला, अव्यवस्था. 'त्या प्रयोजनात सोबल्या-ओबल्याचा विचार राहिला नाही. सर्व ब्रह्मघोट झाला.' २ गोंधळ; अव्यवस्था (पुष्टळ माणसं एकदम बोलण्यापासून उत्पन्न झालेला). पराकाष्ठेचा गोंधळ. ०घ्न-वि ब्रह्मघातक [सं.] ०घर्ष-न. १ चार आश्रमापैकी पहिला, मुंजीपासून लमापर्यंतचा-ब्राह्मणाचा आश्रम २ स्त्रीसंग न करण्याचे व्रत (आजन्म किंवा व्रतगत्येकरून); एकपत्नीव्रत. [सं.] ०घर्षस्खलन-न. स्त्रीसंगपरित्यागव्रताचा भंग (सुरुयत्वे ब्रह्मणाचा) ०चारी-पु १ मुंजीपासून लमाच्या कालापर्यंत सगितलेले नियम पाळणारा ब्राह्मण; मुंज झालेला मुलगा; बटु २ स्त्रीसंगपरित्यागाचे व्रत आजन्म किंवा काही कालपर्यंत करणारा ब्राह्मण. 'सोळा सहस्र गोपी भोगून ब्रह्मचारी.' ३ (उप.) पूर्ण रतिलेपट, व्यभिचारी असूनहि अव्यभिचाराचा व पावित्र्याचा ढोल करणारा. [सं.] ०चोटली-की. फारच लहान अशी पेटी, दागिना, ताट, भांडे इ०. ०ऊन-पु ब्राह्मण. 'तेथवा रचिले ब्रह्मजन। तयां वेद दिधले शासन।' -ज्ञा १७.३२९ ०जीवी पु. वेद शिकवून, आर्चिक्य इ० करून उपजीविका करणारा ब्राह्मण. [सं.] ०झांड-न (०लील) शष्प या अर्था कचित् प्रयोग -किंवि कही देखील; थोडेसेहि. (किं० देणें; मिळणे. प्राप्त होणे इ०). ०टाळा-की. १ योगाचा एक प्रकार; टाळीत (होकाच्या वरच्या भागात) आत्मा नेणे. २ (ल.) रेंगाळणी; दीर्घसूत्रीपणा. (किं० देणें; लावणें; माडणें). ०तरव-न आत्म-तत्त्व; तात्त्विक सत्य; पदार्थमात्राच्या सत्तेला आधारभूत असं ब्रह्म. [सं.] ०ताल-पु. एक ताल. यांत २८ मात्रा व १४ विभाग असतात. ०तेज-न. १ सामान्य माणसाहून निरालें असं ब्राह्मणाच्या अंगचें तेज; तेजस्विता. २ ब्राह्मणाच्या अंगचें विद्यादि सामर्थ्य. [सं.] ०वृद्ध-पु. प्रायश्चित्त, श्राद्ध, तीर्थविधि इ०काच्या अधिकाराचे ब्राह्मणास याबयाचें द्रव्य. [सं.] ०वृद्ध-डी-पुकी. एक औषधी; काटेबुक; डंढकटारी; अघ-पुष्पी. ही पारदन्ध करतं. ०वृक्ष-वि. ब्रह्मदेव न दिलेले [सं.] ०विन-पु. १ ब्रह्मदेवाचा दिवस. २ व प्रतिपदेच्या दिवशी केलेले गत व भावी मन्वादिकाचें श्रावण, अबलोकन; वर्षफळाचन. [सं.] ०वृक्ष-पु. १ ब्रह्मा; ०वृक्षीर रजोगुणात्मक पहिला; सृष्टिकर्ता. २ गावच्या सोनार,

सुतार, जिनगर इ०कांनी बसविलेला व ब्राह्मण पुजारी असले अ ग्रामदेव; ब्राह्मणदेव [सं.] ०वृक्ष होणें-कि. (ल.) (.) विवाहित होणें. ०वृक्ष द्वेष-पु. ब्राह्मणांचा द्वेष. [सं.] ०वृक्षी-द्वेषी-वि. ब्राह्मणांचा द्वेष करणारा. [सं.] ०नंदन-पु. अव. ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र (नारद-वसिष्ठादिक). [सं.] ०नैवनी-की. ब्रह्मदेवाची कन्या; सरस्वती; अहल्या. 'तरी अहल्या ब्रह्मकन्यापूर्ण। गौतमाची निजपत्नी।' -रावि ७.१२९ [सं.] ०निर्वाण-न. ब्रह्मांड लय होऊन त्याशीं एकरूप होणें; मोक्ष. [सं.] ०निष्ठ-वि ब्रह्मचिंतनांत निमग्न झालेला. [सं.] ०पद-पदवी-नकी. ब्रह्मनिष्ठ-तेचा अधिकार; पद; पदवी; अतिशय उच्च पद किंवा स्थान. (किं० पावणें; मिळणे, प्राप्त होणे). [सं.] ०पाश-पु. ब्रह्मदेवाचा पाश; एक पुरातन शस्त्र. [सं.] ०पिशाच-पुरुष-नपु. ब्रह्माराक्षस [सं.] ०पिसा-वि. ब्रह्मराक्षसांने झडपलेला. ०पित्त-न. ब्रह्माराक्षसांने झडपल्यामुळे उत्पन्न झालेले वेद. ०पीडा-की. (ल.) अतिशय पीडा देणारा, त्रासदायक, द्राड मनुष्य; अतिशय दुःख किंवा त्रास. ०पुरी-की. बहुतेक ब्राह्मणांची वस्ती असलेला गांव; विद्वान् व तपोनिष्ठ ब्राह्मणांनीं लेली जागा, गल्ली, पठ. [सं.] ०प्रलय-पु. १ ब्रह्माच्या प्रत्येक शभर वर्षांच्या अंती होणारा सर्व विश्वाचा विनाश यात ब्रह्मा बुद्धा नाश पावतो. २ (ल.) मोठा अनर्थ; संकट. [सं.] ०प्राप्ति-की. ब्रह्माची प्राप्ति; ब्रह्मात जीवात्म्याचा लय; जीवास होणारा स्वस्वरूपसाक्षात्काररूप लाभ. [सं.] ०ंधु-पु अष्ट व बहिष्कृत ब्राह्मण. [सं.] ०ंधळ-न. ब्राह्मणांचें तेज. 'क्षात्रबळाहुनि शका! परम शुद्ध ब्रह्मबळ पढा नीट।' -मोअश्व १.९.१. ०ंधितु-पु (ल.) वेदपठन करतांना उडालेली ब्राह्मणांची धुंधी. [सं.] ०ंधीज-न. ब्राह्मणवीर्यापासून उत्पन्न झालेला कोणीहि माणूस. [सं.] ०भाष-पु. ब्रह्मस्थिति. 'परि अनुभविलिया ब्रह्मभाष। गंवसणी होऊनि।' -ज्ञा ८.२१०. [सं.] ०भावना-की. सर्व चराचर ब्रह्म आहे असा प्रह; अद्वैत-मताचा स्वीकार. [सं.] ०भुवन-न. ब्रह्मदेवाचा सत्यलोक. ०भूत-वि. अद्वैतानुभवसंपन्न 'एवं ब्रह्मसुत ही होऊनी।' -यथादि ५.१८. ०दृष्ट-पु. १ वेदाध्ययन. २ ऋषियज्ञ पहा. [सं.] ०धोनि-की. काशीतील एका खडकातील लाव व अर्द असं ओंकार या मधून प्रत्येक यात्रेवरून जावें लागतें. जातांना जर तो मध्येच अडकला तर तो पापी असं समजतात. तेथेच द्रयोनि नावाचें एक दुसरें भोक आहे [सं.] ०रंझ-न. ज्यांतून मृत्यूनंतर आत्मा निघून जातो असं टाडवरील गुप्त छिद्र; योगसामर्थ्यानें जेथून प्राण नेता येतो असं मस्तकातील गुप्त छिद्र; दहावें इंदिय. 'आकळलेनि योगें। मध्यमासम्यग्गो. अमिस्थानोनि निगे। ब्रह्मरंझा।' -ज्ञा ८.१४. [सं.] ०रंझ-पु. १ दैविक ज्ञानाचा आस्वाद; वदा-भ्यास, नें होणारा आनंद. २ ब्रह्मानंद. [सं.] ०रात्रि-की. ब्रह्म, देव, की

रात्र. ही ऐजांच्या सहस्र युगांबरोबर असते. [सं.] ० **राक्षस**-पु. १ विद्वान् पण अभिमानी ब्राह्मणाचें मरणोत्तर झालेले पिशाच २ सामान्यतः ब्राह्मणाचें पिशाच [सं.] ० **रेखा**-पा-लिखित-लेख-कीनपु. १ ब्रह्मदेवाचें प्रत्येक प्राण्याच्या कपाळावर लिहिलेले त्याचें शरीर; देव; कधींहि न टळणारी गोष्ट २ (ल.) छातरीचें व निश्चयाचें भाषण, वचन इ० 'माझे बोलणें हें ब्रह्मरेषा आहे. कधींहि खोटें होणार नाही.' [सं.] ० **रिषि**-पु. १ ब्राह्मण जातीचा ऋषि पुरातनकालीं हा शब्द त्यांच्या विख्यात पावित्र्यासुद्धें ब्राह्मणांस लावीत असत. २ ब्राह्मण असून ऋषि; ब्राह्मणांतील सत्पुरुष [सं.] ० **लोक**-पु. ब्रह्म्याचा लोक; सत्पलोक [सं.] ० **वचस्व**-वचस्व-न. १ वेदाच्या अभ्यासापासून व व्रतपालनापासून उत्पन्न होणारा पवित्रपणा; तेज. 'ब्रह्मचर्यव्रत धारणें ब्रह्मचर्यस्व चढे तेणें।' -पमा १७.२३४. २ ब्राह्मणाची श्रेष्ठता, वैलक्ष्य्यपण. [सं.] ० **विद्व**-वि. ब्रह्मज्ञानी; ब्रह्मवेत्ता (पुरुष). ० **विद्या**-की. आत्मज्ञान. [सं.] ० **वीणा**-पु. १ विशिष्ट प्रकारची वीणा; नारदाची महती वीणा २ मस्तक [सं.] ० **वृत्ति**-की १ व्याकार वृत्ति २ ब्राह्मणाची उपजीविका. [सं.] ० **वृद्ध**-पु. १ ब्राह्मणाची सभा, समुदाय. २ (ल.) धर्मशीलतेचें, विद्वत्तेचें श्रेष्ठ असलेला ब्राह्मण [सं.] ० **वेत्ता**-वित्त-वि. ब्रह्मज्ञानी. [सं.] ० **शाप**-पु. ब्राह्मणाचा शाप. [सं.] ० **शाला**-का-की. वेदशाळा. 'केली जैसी वदनी। ब्रह्मशाळा।' -हा १७.२२२. [सं.] ० **संतर्पण**-न. ब्राह्मणभोजन. ० **सदन**-न. ब्रह्मलोक ० **संपदा**-की. दैवी संपत्ति. ० **समा**-की. ब्रह्मदेवाची सभा. [सं.] ० **संबंध**-समंध्य-व-पु. ब्रह्मराक्षस. ० **संवित**-की ब्रह्मज्ञान. [सं.] ० **सांप्राज्य**-न. विस्तृत, बलाढ्य अधिराज्य, अंमल; सम्राटाची सत्ता. ० **सायुज्य**-न. ब्रह्मशी एकत्त्वपत्ता. [सं.] ० **साक्षात्कार**-पु. ब्रह्माची प्राप्ति; ब्रह्मदर्शन, निर्गुण साक्षात्कार. [सं.] ० **सुख**-न. ब्रह्माचें सुख; ब्रह्मस. [सं.] ० **सुत**-पु. नारदऋषि. ० **सुख**-न. १ ब्रह्मदेवाचें नेमलेली व्यवस्था, भार्ग; ईश्वरी नेमानेम. २ जाणवें; यज्ञोपवीत. 'ब्रह्मसुखेवीण ब्राह्मण। संन्यासी नव्हे देहेवीण।' -भारा, बाल १०.६२. ३ लमाबद्दलचा ईश्वरी नेमानेम; ब्रह्म्याचें ठरवून ठेवलेलें देव. 'ब्रह्मसुत्र असेल तर त्या मुलीशीं ह्याचें लग्न होईल.' ४ (लग्न ठरविताना) नवरानवरींची उंची मोजण्याचें सुत्र; प्रमाणसुत्र. ५ व्यासकृत वेदान्तसूत्र. 'तो न पदो कां ब्रह्मसुत्र।' -हा १७.८५. [सं.] ० **सुत्राची गांठ**-की. देवाचें बांधलेली गांठ; लमाविषयीं ब्रह्म्याचें ठरविलेला पुर्व संकेत. ० **सृष्टि**-की. ब्रह्मदेवाचें निर्मिलेले जगत्, याच्या उलट विश्वमित्र सृष्टि. [सं.] ० **स्थान**-न. १ ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीची जागा. २ बेंची. ३ सहस्रदळकमळ; ब्रह्मरंध्रचक्र. 'तया अनाहताचेनि मेघे। मग आकाश दुमडुमो लागे। तेव ब्रह्मस्थानीचे बेगें। फिटले सहजे।' -हा ६.२७९. [सं.] ० **स्व**-न. १ ब्राह्मणाची

म.लमत्ता. २ ब्राह्मणाचें घेतलेलें कर्ज ३ (सामा) कर्ज. 'त्याचे काल-क्षेप चालत नाही, कमी जाहल्यासुद्धें ब्रह्मस्वही बहुत जाळें.' -समारो १.३३. [सं.] ० **हृदय**-न. एक नक्षत्रपुंज [सं.] ० **हृत्पा**-की. १ ब्राह्मणाचा बंध, व त्यासुद्धें लागलेले पातक. २ (ल.) एकसारखें पाठीस लागलेलें दुदैव. [सं.] ० **हृत्**-हृत्-फट्ट म्हणता ब्रह्महत्या=सुद्धक कारणाचें, प्रसंगानें मोठाले अनर्थ उद्भवणें ० **हृत्यारा**-वि. ज्याचें ब्राह्मण मारला आहे तो. [सं.] ० **ज्ञान**-न. १ जगाचें कारण व आधार असलेल्या ब्रह्माचें ज्ञान. २ दैविक, अध्यात्मिक, विमुक्त ज्ञान. ३ (ल.) कुकट शहाणपणाच्या गोष्टी. [सं.] ० **हृत्**-लोका सांगे ब्रह्मज्ञान आपण कोरडा पाषाण. **ब्रह्मज्ञानी**-ज्ञ-वि. १ ब्रह्म जाणणारा. २ लोकांस ब्रह्मज्ञान सांगणारा. [सं.] **ब्रह्माकार**-पु. जग आणि सर्व वस्तू ब्रह्मसप आहेत असें मानणें. 'ब्रह्माकार-बुद्धि-दृष्टि-मन-वृत्ति.' [सं.] **ब्रह्माची गांठ**-की. लमाविषयीं ब्रह्मदेवाचें ठरविलेली योजना, नेमानेम. **ब्रह्मांड**-न. १ जग, चवदा लोक; विश्व. चतुर्दशभुजें व सत्यलोक पहा २ डोक्यावरील टाळू; ब्रह्मरंध्र 'ब्रह्मांडी बैसली गोळी।' -तेपो ८६. ३ -वि. प्रचंड; विस्तृत; अमयाद. (समासांत) ब्रह्मांड-नदी-पर्वत-पाषाण-वृक्ष-साप-हत्ती-कास-कारखाना-कारभार-पसारा-कज-खर्च-संसार [सं.] **ब्रह्मांडांत न माणें**-माणवें-किं. अतिशय असंख्य, मोठा, अफाट इ० असणें. **ब्रह्मांडकटाह**-पु. विश्व; ब्रह्मांड. अंडकटाह पहा. [सं.] **ब्रह्मांड गोलक**-गोल-पु. विश्व, ब्रह्मगोल. [सं.] **ब्रह्मांड मंडप**-पु. ब्रह्मांडाचा मंडप, गोल; विश्व. 'ब्रह्मांडमंडपा माझाहीं। जिची प्रतिमा नाही दुसरी।' **ब्रह्मांडज्ञान**-न. जगाचें ज्ञान (सुक्यत्वे मानवी शरीराच्या अभ्यासापासून व ज्ञानापासून मिळालेले); पिंडज्ञान. [सं.] **ब्रह्मानंद**-पु. १ ब्रह्माचें सुख. २ ब्रह्माच्या ठिकाणीं लय झाला असता होणारा आनंद. ३ (ल.) अत्यानंद, परमानंद. 'त्याचे मंत्र पाहतों विशेष। ब्रह्मानंद उचंबळे।' [सं.] **ब्रह्मानंदी टाळी लागणें**-कि. सच्चिदानंदरूपांत तळीन होणें. **ब्रह्मासन**-न. १ ब्रह्मचित्तन करण्यास योग्य असें शरीराचें आसन, ठेवणें, बसण्याची पद्धति २ अष्टाधिकारपैकी एक; बतकीपणाचा हक्क. [सं.] **ब्रह्मास्त्र**-न. १ ब्रह्मदेवाचें शस्त्र; त्याच्या मंत्राचें अभिमंत्रित केलेली काही बाण अथवा कोणतीहि वस्तु. 'नरकें ब्रह्मास्त्र सोडिले जाण तेंही गिल्लें अवलीळा.' २ ब्राह्मणाचा शाप. [सं.] **ब्रह्माहमस्मिबोध**-पु. मी ब्रह्म आहे असा बोध. 'जे ब्रह्माहमस्मिबोधे सणाणें।' -ज्ञा १५.२५९. [सं.] **ब्रह्माक्षर**-न. त्रयमूर्ति ईश्वराचें पवित्र आणि पृथ नांव. ओम् पहा. [सं.] **ब्रह्मिष्ठ**-वि. ब्रह्मचित्तनांत निमग्न झालेला [सं.] **ब्रह्मीभूत**-वि. स्वतः ब्रह्म झालेला; ब्रह्मशीं एकरूप झालेला, सृष्ट संन्यासी [सं.] **ब्रह्मोपदेश**-पु. ब्रह्माचा निर्गुण ध्यानारमक पुजेचा उपदेश. [सं.]

ब्रह्मा—पु. १ तीन द्वापैकी पहिला; ब्रह्मदेव. 'बे आदि पुरुषाची माया। ब्रह्मेनाही नयेचि आया।' - श्रु. १२०३ २ २७ यागांतील पंचविसावा योग. ३ यज्ञातील ध्रौतस्मार्त, यागांतील सर्व कर्मे यथासांग पार पाडण्याविषयी जबाबदारी वाहणारा व त्यांतील चुकाबद्दल प्रायश्चित्तरूप याग करणारा ऋत्विज. ४ (प्रसंता) अवष्टित घटनासामर्थ्य अंगी असलेला मनुष्य उदा० कलियुगाचा ब्रह्मा. ५ (गो) एक पिशाच [सं] ०३८-पु. स्तुतिपाठ; हरिः ॐ. 'तब भाटी ब्रह्मा ॐ केला। तेभा चैयाचा दशू पसाया दीढला।' - शिशु १०२९.

ब्रह्मा-ह्या—पु सुताराचा बरमा; सामता. 'मध्वनाथ म्हणे चतुराननब्रह्मा। सुताराचा ब्रह्मा नाममात्र।' - मध्व ४९९. [फा.बर्मा]

ब्रह्मी—स्त्री. १ (कें.) खरसांवळी नांवाची औषधी वनस्पति हिच्या शेगा खातात. २ ब्रह्म्याची एक शक्ति.

ब्राकेट—पु. १ तुळई, खाब याच्यामध्ये बसविलेला लोखंडी अथवा बिडाचा धीर २ केंस. [इं.]

ब्रांडी—स्त्री. विलायती दारू. [इं.]

ब्राह्म—वि. १ ब्रह्मदेव किंवा ब्राह्मण यासंबंधी (शस्त्र, तेज, मंत्र इ०). २ बंगाल्यांतील केशवचंद्रसेन यांनी स्थापिलेल्या ब्रह्मसमाज नांवाच्या पंथातील मनुष्य. [सं] **ब्राह्म-ह्मी** मुहूर्त—पु. चार घटका रात्रीपासून सूर्योदयापूर्वीच्या दोन घटका-घटकाचा काल. 'चितीन त्वद्विजय ब्राह्ममुहूर्त उठोन स्तत मी।' - गोभीष्म १.९५. [सं.] **० चिवाह**—पु. वरापासून काही मोबदला न घेता त्यास सालंकृत कन्यादान करण्याची विवाहपद्धति. [सं.] **ब्राह्मी संपत्ति**—स्त्री. १ दैवी संपदा (वैराग्य, दया, क्षमा, तितिक्षा इ०) २ विशुद्ध, पवित्र असें कृत्य. [सं.] **ब्राह्मी स्थिति**—स्त्री. ब्रह्माशी एकरूपता; ब्रह्मेक्य; जीवनसुखावस्था. [सं]

ब्राह्मण—पु. १ आर्यांच्या चार वर्णांतील पहिला वर्ण; द्विज; विप्र. काही शब्दांपूर्वी हा शब्द जोडला असता उच्चल, तेजस्वी असा अर्थ दसूविला जातो. उदा० ब्राह्मणहिरा=पहिल्या जातीचा ते जल्मी हिरा; ब्राह्मण भांग-सबजी-पिठळ इ०=शुद्धतम जातीची भांग इ०. ब्राह्मणांच्या जातीचीं काही नावे त्या त्या वर्गाच्या शब्दांखाली दिली आहेत. पंचगौड व पंचरविड पहा. २ ब्रह्मस्वरूप जाणणारा. 'करितो ब्रह्मनिरूपण। जाणती ब्रह्मसंपूर्ण। तेवि जाणावे ब्राह्मण। ब्रह्मविद.' - दा ६.४.७६. ३ दैव अथवा पितृकार्यात भोजनार्थ आमंत्रित व्यक्ति. ४ भिक्षुक. [सं.] (वाप्र.) म्ह० काळा ब्राह्मण गोरा शुद्ध यास पाहून कोपे रुद्र. ० घालणें—कि. ब्राह्मणास भोजन देणें. **० वाडप**—कि. (गो.) ब्राह्मण बालणें सामाशब्द-**० कासोट्टा**—पु. (राजा.) खालच्या जातीच्या जियांनी ब्राह्मणांच्या जियांसारखें वळ नसणें. **० की-जनकी**—स्त्री ब्राह्मण लोकांचे कर्तव्य, पद. **० वेवडा**—पु. (सांकेतिक) बौबीरमासा.

० चांडाल—पु. जातिबाह्य ब्राह्मण (अन्य जातीची स्त्री असलेला अथवा आई ब्राह्मण व बाप शुद्र असलेला मनुष्य). [सं.] **० जन**—पु. ब्राह्मणाच्या घरी शागीर्दपणा करणारा ब्राह्मण; पाणक्या; धोतर-बडक्या. [सं.] **० जनकी**—स्त्री. ब्राह्मणजनांचे काम; ब्राह्मणकी. **० जाई**—पु. ब्राह्मणापासून हलक्या (किंवा शुद्र) जातीच्या स्त्रीच्या ठायीं उत्पन्न झालेला अशांची जात अथवा एक व्यक्ति. **० थर**—पु. ब्राह्मणांस योग्य (असे पोशाख कपडे इ०.) घर शब्द पहा. **० विव्य**—न. पवित्र ब्राह्मणांचे पाय धरून घेतलेली शपथ. [सं.] **० वेव**—पु. (राजा.) ब्रह्मण पुजारी असलेला एक ग्रामदेव; गुरुव,

घाडी, राजळ ज्याचा पुजारी आहे अशा देवाहून भिन्न. **० वोक**—वि. ब्राह्मणानें आणलेले; उपयोग केलेले, स्पर्श केलेले (पाणी, भाई, कोणतीहि वस्तु). याच्या उलट कुणबी वोक. [ब्राह्मण+उदक] **० वढाई-यी-वढायकी**—स्त्री ब्राह्मण जातीचा गर्व, अभिमान, बडेजाव **० भोजन-संतोषण**—न. धर्माथे ब्राह्मणांस भोजन घालणें. [सं] **० संबंध**—पु. ब्रह्मसंबंध पहा. [सं.] **ब्राह्मणाई**—स्त्री. १ ब्राह्मणांचे वचस्व, प्राबल्य, प्राचुर्य. २ ब्राह्मण जातीचा ताठा, डौल. **ब्राह्मणाऊ**—वि. ब्राह्मणास योग्य, उचित, शोभणारा, विहित. **ब्राह्मणाविकजाति**—स्त्रीभव. हिंदूंच्या चार मोठ्या जाती; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शुद्र. इ० [सं.] **ब्राह्मणी**—स्त्री. १ ब्राह्मणजातीची; स्त्री. २ (गो.) (ल.) उपहारशुद्ध; चहाचे दुकान. 'ब्राह्मणी खाशी' = चहाच्या दुकानांत फराळ केला. -वि. ब्राह्मणासंबंधी (चाळ, वेप, भाषा इ०). **ब्राह्मण्य**—न. १ ब्राह्मणांचा समुदाय. २ ब्राह्मणपणा. 'ब्राह्मण्य रक्षावें आदरें।' - दा ४.२. २०. [सं.]

ब्राह्मी—स्त्री. १ एक औषधी वनस्पति. अपस्मार व रक्त शुद्धीकर उपयोगी आहे. २ कित्येक कुडपांचे सामान्य नांव. [सं.]

ब्री—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचे कापड. [पोटु.]

ब्रीद-पु—न. १ वत; प्रतिज्ञा; शील; बाणा. निरद, विरीद पहा. (कि० पाळणें; सत्य करणें). 'देविका-ताट-काडा हैं ब्रीदु माझे. तिहीं लोकीं।' - शिशु ७६. २ बाणघांचे दसूक चिन्ह (पदक, कडे, चिन्हा इ०). 'पदीं राघवाचे सदां ब्रीद गाजे.' - राम २९. [सं. विद्द] **ब्रीदाईत**—वि ब्रीद पाळणारा. **ब्रीदावळी**—स्त्री. गुणानुवाद प्रतिज्ञेची ओळ. बिदावलि पहा.

ब्रूस—पु. कुंवा; कुंचली. [इं. ब्रुस]

ब्रुक—पु. गाडी यांत्रिकीयांचे साधन; आडकण; खारडी. [इं.]

ब्रेड—स्त्री. भाकर; पाव. [इं.]

ब्रॅकेट—न. गरम पांशरूप, बोगडी. [इं.]

ब्लाऊज—पु. एक प्रकारचे पोलकें. [इं.]

ब्लॉक—पु. १ बागा; खण. २ लाकडाचा ओंढा; ठोडळ; टोणका. -राको. ३ कायम ठावाचा ठोडळा. (इं.) प्रिट. ४ आप-बाजीचा एक भाग. [इं.]

व्वा—पु. बावा; बुवा.

व्वाड—न. १ (कु.) केळफूल. २ बीं काढलेलें काजूचें फळ. [बोंड]

व्वाव—स्त्री (कु.) मोठ्याने आरडाओरड करणें.

व्वावम—पु. १ (कु.) बोंम; बोंब. २ स्तनाचे सड.

भ

भ—चोविसावें व्यंजन. अक्षरविकस—याच्या पांच अवस्था आढळतात त्या. १ ली गिरनार शिलालेख २ री नाणेंघाटांतील लेख (ख्रि. पू. २ रें शतक). ३ री ख्रि. पू. १ ल्या शतकाच्या सुमाराचा मथुरेचा जैनलेख ४ थी समुद्रगुप्ताचा अलाहाबाद येथील स्तंभावरील लेख ५ बी हैहय जाजलदेवाच्या वेळचा लेख (इ. स. १११४).

भ—न. १ नक्षत्र. २ मेघादि राशि [सं.]

भक—पुन. १ पिशाच, ग्रामदेवता इ० कास दिलेले अन्न, भक्ष्य; बळि ' देवाला कोंबडें भक दिल्लें मग मला सोडलें. ' २ (अशिष्ट) खाद्य; भक्ष्य, अन्न. ३ (गो) अघाशीपणा; खाद्या-बपणा; आहार [सं. भक्ष्य] ०ळें—सकि. १ (गो) जास्त आहार करणें. २ (कों) पिशाचबाधेनें रोडावत जाणें.

भक(क)—कण—कर—विनीं—विनीं—किवि. एकदम अग्नि पेट घेताना, धुरळा उडतांना, धूळ, फकीं दूरवर जात असतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन.

भकणी—पै—बटकणी, बहकणें पहा. ' कितीएकास दुसरा मार्ग सापडला ते ते भकने आडरानांत पडले. ' —भाब १२४. भक-वणी, भक(का)विणें—बहकवणी, बहकविण पहा.

भक (भ. ग. रा)—स्त्री. १ (मिरच्या, मिऱ्यें इ० खाळ्यानें लावल्यानें होणारी) आग; जळजळ. २ भूक बखबख ३ त्रास. —वि. (व) भयाण

भक(का)ळ—न (बे) अर्धा नारळ, नारळाचें [सं. भकळ]

भकळणी—पै—बटकणी बहकणें पहा

भकळणी—उकि (महानु) टकःपैः टकणें तिणें लजेचा स वारीं भकळिलीं ' —शिशु ६०७ [बहकणें]

भकळणें—कि. खाणें [सं. भक्ष]

भकळणी भकळणें, भकळणें—बहकवणी—पै इ० पहा.

भकळणें, भकळणी—भकाटी भकाळी पहा.

भकळणी—किवि. धूळ भुकटी इ० उडतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व]

भकाट—न. उपासामुलें खोल गेलेला शरीराचा, पोटाचा भाग; (पोटाची) खळगी. (कि० बसणें; पडणें; पाडणें). ' गाईला कोणही बैरण घातली नाहीं म्हणून तिची भकाटे बसली. ' [सं. भग=भोक] भकाटे भरणें—कि. पोट भरणें. भकाटी, भका(क)ळी—स्त्री. १ (फार दिवसांच्या उपासानें) पोट आंत, खाली जाण्याची अवस्था. ' पोट भकाटीस, भकाळीस गेलें. ' ' पोटाला भकाळी पडली किंवा पोटाची भकाळी झाली. ' २ बाखल किंवा बाजू खोल गेल्यानें झालेला खळगा, उपासानें पडलेली पोटाची खळगी (कि० बसणें; पडणें; पाडणें). ३ कुशी. ' मेहनतीनें भकाटशा जशा उडतात तशा ह्या उडत नाहीत. ' —अश्वप १.२२३. (पोट)भकाटीस जाणें—कि. पोटंत अन्न नसल्यामुलें त्यास खळी पडणें; पोट खोल जाणें.

भकांडा—डी—पुंशी झोकांडा; झोकांडी (कि० जाणें).

भका(का)द—ध—स्त्री बहकणें. ' कसें उपासनेचा अभाव ।

तेथें भकाधेसि जाला ठाव । ' —दा ५.२.५७ [हि. बहकना] भका(का)द्या—स्त्री. कुचेष्टा, निंदा ' वेदाध्ययन संहिता-रुचि । भकाद्या करिती तयांची । ' —तुगा ४१४९.

भका(क)भक—भका—किवि. अग्निज्वाला भडकतांना, भोक्त्यांना, धूळ बगैरे उधळतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व]

भकारी—स्त्री. १ (ल.) भाकरी. २ मांग [भकार]

भकाविणें—सकि. १ कुमाराकडे नेणें; भलतीकडे नेणें. २ बाबरविणें; गोंधळविणें [बहकाविणें; हिं बहकाना] भकावणी—स्त्री. बहकावणी.

भकास—वि. ओयाड; उजाड; निर्जन; शुन्य (गांव, घर इ०) (कि० पडणें). ' पैस अवकाश आकाश । कार्हीच नाहीं जें भकास । ' —दा ८.२६. [का. बक] भकाशा मागणें—अकि (व) भयाण वाटणें ' मुलें नसल्यानें घर भकाशा मारतें '

भका(का)ळणें—कि. १ (राजा) (उपासानें) पोट आंत जाणें, खोल जाणें. २ बखल पोटाचा अमण (मनुष्य) भकाळी ।

भकाळी—स्त्री भकाटी पहा

भकी—स्त्री (गो) तांबडी; पेंच

भकील भोजन—न अश्वत्थ. ' भकील भोजनाची चिन्ता । —खिपु २.२८९

भकूट—न लभ इ० कर्तव्य असतां वधूवधवाच्या राशि त्याचें शत्रुत्व मित्रत्व इ० पाहणें घटित. [सं. भ=नक्षत्र+कूट]

भकड—वि १ बळकट; घटमट. दांडगा; रुढ; जगीः मोठा (मनुष्य, वस्तु, ओझे दागिना इ०) २ पुष्कळ; प्रचुर; विपुल; रगड [का. बळखळ]

भकड—वि खापाटीस गेल्लें (पोट)

भक्त—नपु. शिजविलेले तांदूळ, इतर धान्य; शिजविलेला, पक्व, भात. -वि. शिजविलेला (भात). [सं.] **०द्वेष**—पु. अन्नाचा तिडकारा [सं.]

भक्त—पु. भजन-पूजन करणारा, उपासक; निष्ठावंत पूजक, सेवक; परायण उदा० भगवत्-गुरु-हरी-पितृ-भक्त. 'भक्त म्हणजे बिभक्त नव्हे ।' -दा ४.९.६. -वि. भजलेला; सेविलेला. [सं. भज्=पूजणे] **०कामकण्ठद्रुम-काजकैवारी-जनाभिमानी**-पु. भक्ताच्या इच्छा परिपूर्ण करणारा; त्यांच्या कामाचा कैवार घेणारा; त्याचा संरक्षक (देव, गुरु, साधु) [सं] **०भाषिक**-पु. अव. (व्यापक) पूजक; भजक **०राज**-पु. भक्तश्रेष्ठ. **०वत्सल**-वि. भक्तास अनुकूल, प्रसन्न; भक्तावर अति प्रेम करणारा. [सं.] **भक्तालय**-न. भक्तरूपी मंदिर 'ऐशा भक्तालयीं चोखटी ।' -झा १८.१५०९.

भक्ती-की. १ पूजा; भजन २ अंत.करणाची प्रवृत्ति; तत्परता; श्रद्धा (धर्ममार्गांत) ३ आवड; प्रीति; शौक; आसक्ति; निष्ठा. ४ ऐक्य. -ईको. [सं.] **०वसणें**-कि. मान्य होणें; योग्य, चांगला, उचित वाटणें; प्रीति वाटणें. **भक्तीचें कुकान घालणें**-**मांडणें**-**पसरणें**-**करणें**-कि. भक्तीचा डोल, आव घालणें. **भक्तीनें आवडणें**-कि. पराकाष्ठेचा आनंद होणें; अत्यंत शोकी असणें. **०प्रेम**-न. भक्तीचें प्रेम; भक्तियुक्त प्रीति, आसक्ति. **०भाव**-पु. १ भक्तीचा, पूज्यतेचा भाव; भक्तियुक्त वृत्ति; भक्ति युक्तता. २ आसक्ति, शौक; प्रवृत्ति. [सं.] **०मान्-मन्त**-वि. १ धार्मिक; भजनशील. २ आसक्त; तत्पर. ३ श्रद्धालु; निष्ठायुक्त. [सं.] **०मार्ग**-पु. १ भक्तीनें सुक्ति मिळविण्याचा मार्ग, संप्रदाय; श्रवण, कीर्तन इ० साधनांनीं ईश्वराची केवळ भक्ति केल्यानें रूचि मिळू शकते असे ह्या मार्गाचें तत्त्व आहे. ज्ञानमार्ग व क्रमेमार्ग या दोहोंहून भक्तिमार्ग हा भिन्न आहे. २ भक्तिस्वर; भक्तीनें देवत्व मिळविण्याचा प्रकार. ३ विधीकडे, कर्मांकाकडे रक्ष्य न देतां केलेली भक्ति [सं.] **०मार्गी**-वि. भक्तिमार्गास अनुसरणारा. [सं.] **०योग**-पु. उपासना [सं.] **०वेड**-न. भक्ती-शिवाय काही न दिसणें; अंधभक्ति. **०हीन**-वि. भक्तिसून्य; भक्ति नसेलेला. **भक्तीण**-की. १ भक्ति करणारी स्त्री; विशेषतः वेवी, भैरोबा इ० देवळांतील झाडलेट करणारी बाई (हिच्या ठिकाणीं रोग बरे करण्याची इ० शक्ति असते असे मानतात). २ कलावंतीण. **भक्त्या**-पु. देवभक्त; देवभक्ती.

भेकपण—न (गो.) भेकडपणा. [भेकें]

भेक—पु. (गो) एक वन्य जनावर; भेकें.

भक्ष(श्च)ण-णी—की (गो) क्षमा; माफी.

भंखार—उ (राग.) यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व निषाद असे

याचे स्वर आहेत. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी षड्ज, समय रात्रीचा तिसरा प्रहर

भग—पु. न. (अशिष्ट) भक्त; भक्ष [सं भक्ष]

भग—न पु. १ क्षत; वण (सुखयत्ने उपदंशापासून झालेला). २ योनि; स्त्रियांचें उपस्थ. 'भगद्वारा चालवीं संसार ।' -एमा ८.२५८. [सं] **०वड-वाड-वळ**-न मोठें भोंक; खिड; जमीनींत पडलेला खडा. २ जखम, वण **०देव**-वि. (ल) बाहेर-खाली (माणस). **०पाळ**-वि. विषयासक्त. 'चेल्याचा सुकाळ । पिडदंड भगपाल ।' -तुगा २८१९. **०भाग्य**-न. स्त्रियेनें आपल्या स्वतःच्या आणि पुरुषांनें आपल्या बायकोच्या, मुलीच्या इ० देहविक्रयानें मिळविलेली संपत्ति, श्रेष्ठा. [सं.] **०भोग**-पु. योनिमुख **०वृत्ति**-की वेद्यावृत्ति, भगजीविका. [सं] **भगल**-पु (ना) गोट्या खेळण्यासाठीं जमीनींत केलेला खळगा. **०ले पण**-न रतिविलास, इक्ष. **भगळ**-ळी-की. वीर; भेग; भगदळ (विशेषतः जमीनीतील, इमारतीतील). **भगळ-भगाड-स**-कीन. १ मोठें, ओबडधोबड भोंक; खिडार (भित, ताल, बंधारा यातील). २ रुंद तोंडाची जखम, क्षत.

भग—न ऐश्वर्य; नशीब. [सं.]

भंग—की. भांग. [सं. भंगा] **भंगट**-ड-वि. १ भांग पिण्याचें व्यसन असलेला २ (ल) अमर्याद, उधळपणा करणारा. 'त्याचा खचें भंगड आहे, अशानें तो कजैबाजारी होईल. ' ३ (व) उधळथा. **भंगी**-वि. भंगट. **भंगीचंगी**-पु. चंगीभंगी, व्यसनी; रंडीबाज. 'असा भंगीचंगी गृहवधु तया काय करणें ।' -उमालिलास ४. **भंगेरा**-री-वि. भांग तयार करणारा, विकणारा **भंग्या**-वि. भंगट

भंग—पु. १ फुटणें; मोडणें; नाश पावणें २ भेदणें; फोडणें; चिरणें विध्वंस होणें; नासणें; बिघाड (वस्तु, सैन्य, काम याचा); मोडणें (वचन, कायदा, मंडळी, संध इ०); कमी करणें; खचविणें (हिमत). ३ असें करण्यानें झालेली स्थिति. ४ नुक-सानीची भीति, संभव, अपाय. 'लाकडी काम करावें त्यापेक्षां दगडी कामास भंग नाही. ' ५ पराभव. 'सोसिल इतर कसी दे मदिरूंची भंग राजि रामा जी ।' -सोभीरम ११ ३६. ६ तरंग; लाट 'मंगेसि भंग बहु पाणउतार होतो ।' -र २ (सामासांत) आज्ञाभंग (आज्ञेचें उल्लंघन); आज्ञा भंग (आज्ञेचा मोड); उत्साहभंग (उत्साहाचा नाश); इच्छा-कार्य-गात्र-ग्रह-छंदस्-तपस्-तेजस्-धैर्य-नियम-प्रीति-मनस्-मान-राज्य-व्रत-शक्ति-सैन्य-स्नेह-भंग. [सं. भंज=मोडणें] **भंगास जाणें**-कि. मोडणें; चकाचूर होणें. **भंगणी**-की. १ मोड; नाश. 'होय भंगणी द्वंदाची ।' -एमा २२.९७७. ३ प्रेधा; दाणादाण. 'पढतां पंचा-नवाची घाणी । होय मदगजा भंगणी ।' -एमा २९.७१. **भंगणे**-

उक्ति. १ मोळणें; नासणें; छिन्नभिन्न होणें; नाश पावणें भंग पडा. २ ढळणें; हळणें. 'पळ सात्यकी न भंगे आद्यती सुदृढ हीरको-पळसा।' -मोक्ष १.११. ३ पराभव पावणें. 'मज साग संजया ते ज्या सामर्थ्ये रणी न भंगति तें।' -मोभीष्म ६.४. [सं भंग; फ्रें. जि. फंग, वेग] ० वेष्टा-प. रणांगण. 'वृष्णी करील तुम्हांला धर्मवता, भंगवेष्ट हा खल हो।' -मोभीष्म १.११ [सं] ० शिर-वि. फुटण्यासारखें. भंगुर. 'परंतु काचेचें भाडें भंगशिर आहे.' -अश्वप २.६१ भंगुर-वि. १ भंगलेला; वाकलेला २ (ल) नश्वर; क्षणिक ३ पळपुटा. 'रतिसंगरि भंगुर हा कचपाश हो यासि तो पाठिकडे दहणें।' -अकक राधावर्णेन २ ८. [सं]

भगवतू-प. (व) एक खेळ

भगण-न-पु. १ मेघादि बारा राशी. २ नक्षत्रसमूह. 'परी सर्वांत श्रेष्ठ रामचंद्र। रोहिणीवर भगणात जैसा।' -रावि ८ ९६ ३ राशिमार्ग; राशिचक्र आक्रमण्यास लागणारा काल. [सं. भ=नक्षत्र+गण=समुदाय]

भगत-पु १ भजक; अनुयायी; उपासक. 'भगत परि राउलें। कीं सेविजताए।' -श्रु ८१. २ देवभक्त्या; देवभक्ती करणारा; ज्याच्या अंगात येतें तो. ३ (व.) निमग्न. [सं. भक्त] ० क्वी-क्वी भगताचे विधि, मंत्र इ० कर्म. ० राज-पु. (प्रेमानें, वात्सल्यानें) भक्त. ० बाळा-पु. देवाच्या पुजा-च्याची राहण्याची जागा.

भगंदर-पु ज्यांत गुद व इतर गुह्य भाग यांच्या ठिकाणीं बाडीवण आणि स्रवण छिद्र होतात असा रोग याच्या आठ जाती आहेत त्याः-अर्धसु, उन्मागी, किवा उष्ट्रग्रीव. उष्ट्रशिरोधर, ऋजु, परिश्रावी, परिक्षेपी, शतपोनक, शंखकावर्त [सं.]

भगभग-क्वी १ (मिरची इ०) तिरूट पदार्थाचा उपयोग केल्यानें उत्पन्न झालेली आग, दाह, जळजळ २ (ल) त्रास; उपद्रव; पीडा; रखरख. (कि० लागणें; करणें). 'मला कां तुझी भगभग?' ० णें-अक्रि. आग. जळजळ होणें (मिऱ्ये इ० जगळून लावण्यानें, हात, डोळे, तोंड इ०ची). भगभगाट-पु. फार भगभग भगभगीत-वि. उष्ण; तिखट जळ; चरचरीत, दाह करणारा (मसाल्याचा पदार्थ, अन्न इ०)

भगर-क्वी. वरी, सावा, बरटी इ० धान्य (भरडून, कांडून कोंडा काढलेलें); वऱ्याचे तांदूळ. -वि (व) कणयुक्त. [भुगा] भगरा-पु. १ कुसकरलेली, भुगा झालेली कोरडी स्थिति (भाकर, पीठ, मिर्री इ०ची). २ कोरडा भुगा; बुरा; कुसकरा. ३ डाळीचें पीठ घालून, परतून केलेली मुळ्याची भाजी. -वि. साधारण दळलेला; कुटलेला; वाटलेला; कुसकरलेला. भगराळा-राळ-पु. १ कुसकरलेलें, वृष्णी केलेलें, साधारण चुलेलें द्रव्य; बुरा. भुगराळा पहा. २ -वि. (व.) कणयुक्त. [भुगा, भगरा]

भगल-क्वीन ढोंग; लबाडी; ढोंगी वर्तन. 'जाणों रणमर. गाचें करउनि पुनरपि हरी भगल, बाहे।' -मोआश्रम ५ ३ [हि.] (वाप्र) ० उडणें-कि. ढोंग उचढकीस येणें. ० भावार्थी-वि. आंत कावेबाजी व बाहेरून निष्कपटीपणा, प्रामाणिकपणा दाखविणारा भगली-व्या-वि १ ढोंगी, दामिनि; कपटी 'भगली ते कुग-बीसी उरावरील गोलें।' -मध्व ३ ८२. २ लुपमस्कऱ्या. [भगल] भग(ग)ल-क्वी (राजा. कु) उपहास; थडा; फजिती. (कि० करणें; मांडणें; उडवणें). 'विट् परशरामाचे छंद असेग वेव्हारी। भगलीच्या उडाल्या भगल भगभग सारी।' -पला ८०. [हि. भागना=भगील=पळालेला] ० उडणें-अक्रि (व.) फजीती उडणें ० उडविण-सक्रि. (ना) थडा करणें. फजीती करणें; रेवडी उडविण. भगली-वि. (गो) थडेखोर. भगेल-क्वी. उपहास; विटंबना इ०

भगवतू-वि १ संस्कृत भगवान् याचें नपुंसकलिङ्गी रूप. २ भगवान् (ईश्वर) या शब्दाचें समासात होणारे रूप. उदा० भगवत्कृपा=ईश्वरी कृपा, भगवद्विच्छा, भगवत्-सेवा; भगवद्भूषण; भगवन्माया, भगवद्भक्ति, भगवद्भजन, भगवत्प्राप्ति इ० [सं. भग=ऐश्वर्य+मत् (वत्)] भगवत्-पु १ परमेश्वर; देव; षड्गुणेश्वर-संपन्न ईश्वर. 'यश श्री वैराग्य ज्ञान। ऐश्वर्ये औदार्ये षे षड् गुण। नित्य वसती परिपूर्ण। तो मी नारायण भगवत्।' -एभा १५.१७. २ (काव्य) अलौकिक सामर्थ्यावान् ऋषि, साधु इ० भगवत्तपण-न. ईश्वरत्व (पालन करण्याचा स्वभाव). 'अंगीचें भगवत्तपण। आठवीं बापा।' -हा ११.४४२. भगवती-क्वी. १ पार्वती; देवी. २ (ल.) भगवती आई (ताडडा मिरच्याची पूड). ३ मृदंगावर वाजविण्याचा एक ठेका. याचे बोल:-ता धिगधी, ता धिग धिता. [सं.]

भगवा-वि. कावेच्या रंगाचा या रंगाचे कपडे बहुधा संन्यासी वापरतात. [सं भुगु] ० झेंडा-पु मराठ्यांचें निशाण. भगवें करणें-येणें-कि. संन्यासी होणें; संन्यास घेणें.

भगवान्-पु १ षड्गुणेश्वर्य संपन्न परमेश्वर, देव 'अभा-ग्याचा साथी भगवान्' २ षड्गुणेश्वर्यसंपन्न या शब्दाच्या दोन व्याख्या आहेत त्या येणें प्रमाणें:-१ 'उत्पत्ति प्रलयं चैव भूताना मागति गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यांच स वाच्यो भगवानिति।' २ 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरितः। सकल ऐश्वर्यं, धर्म अथवा वीर्य, कीर्ति, द्रव्य, ज्ञान, वैराग्य हीं सहा भगें (ऐश्वर्ये) ज्यास आहेत तो भगवान् होय [सं. भग+वत्]

भंगसाळ-क्वी. १ मोठा पण भयाण वाडा. २ (कों.) देवळाचा गाभारा व सभामंडप यांमधील प्रदेश. ३ भगदाड; भगदळ; वंद भेग. ४ कुडाळदेशाकर ब्राह्मण राजवटींत बांधलेला

कुळाच्या नदीवरील संच्येचा घाट. ५ (गो.) शिल्पकामाच्या उपयोगी, लांकडाचा कारखाना.

मंगसाळी—पु. गुजराथी दुकानदारांचा एक वर्ग व व्यक्ति.

भगसुचे—सक्ति. (गो.) क्षमा करणे.

भंगळ—वि. भकाळ; सडपातळ. 'पोट भंगळ पातळ'—वसा ३८. [भकाट]

भगळवणी—वि. (कु.) तिखट

भंगार—पु १ (कु.) लाडिकपणांनं हाक मारण्याचें संबोधन २ (व.) कुळाचाराच्या दिवशी देवाच्या नैवेद्यासाठी केलेले कण केचे तळलेले मोदक, फळे इ०

भंगारा—पु १ (व.) दुखणे; आजार. 'घरभर भंगारा नी कोणा करूं अंगारा.'

भगास—न भगदळ, खिडार, मोठा व्रण. -वि. ओसाड; निजून; वसति नसलेले [भग]

भगिनी—स्त्री बहीण [सं] **भगिनेय, भगिनेयी**—पुत्री बहीणीचा मुलगा; भाचा—मुलगी, भाची.

भंगी—स्त्री. १ वळण; झोक; डौल; धाटणी; रीत. 'हेंचि पडावयालागीं। भावेक बोलिलों बाहेरिसवडिया भंगी।'—हा १०. ३२६ २ एकाच अर्थी केलेले वाक्याचे भिन्न प्रकार. 'तो जाऊव त्यानें जावें या भंग्या मात्र दोन परंतु अर्थे एकच.'—शास्त्रीको ३ क्रम 'श्लोकसंगतीची भंगी।'—एभा ११ ६९०. ४ स्थिति व गति दाखविण्यासाठी काढलेली खगोलाची आकृति, नकाशा [सं.]

भंगी—पु. मेहतर; झाडूवाला, हलाचखोर [हिं.]

भंगीरथ प्रयत्न—पु पराकोष्टेचा व विस्मयकारक प्रयत्न. 'ही वस्तु मला भंगीरथप्रयत्नानें मिळाली' [सं] भंगीरथ=एक राजा+प्रयत्न=उद्योग या राजानें स्वर्गातून मृत्युलोकीं भांगीरथी आणली अशी दंतकथा आहे]

भंगेद्र—पु इंद्र [सं भग+ईंद्र]

भंगेद्र—न भगंदर, त्यानें पडलेले क्षत. [सं भंगदर]

भंगोडा—वि. (व.) पळपुट्या. [हिं भागना=पळणे]

भंगार—क्रि. (गो.) फिरून फिरून, पुन पुन:

भंग—वि १ भंगलेला २ (ल.) उघडलेला: खंडविखंड केलेला. फोडलेला, नष्ट. विषडलेला नासलेला, पराभूत भंग पडा. [सं भंज] **०दंतोच्छाराण**—भ. १ दांत पडून गेल्याप्रमाणे बोंबडें बोलणे. २ अस्पष्ट उच्चार [सं] **०नैज**—वि. दृष्टिमाद्य उत्पन्न करणारा (सन्निपात, एखादा रोग). [सं] **०मनोरथ**—वि. मनातील इच्छा पूर्ण न झालेला: निराश भ्रष्टसंकल्प 'त्वरित भ्रम मनोरथ जालिया। नयनीं शोकनया स्फुट आलिया।' [सं]

भन्वळ—न १ राशिभंडल २ नक्षत्रांचा समूह. मंडल [सं]

भंजक—वि. मोडणारा; नाशकर्ता (शब्दशः बल.) [सं. भंज]

भजणे—सक्ति. १ आराधणे; पूजणे. 'अशा तुज न जो भजे मनुज थिऊं तयाचें जिणें.'—केका ११. २ सेवा करणे 'तैसा आपल्या विस्वृती। आत्मा आपणचि प्रकृती। सारिखा गमोनि पुढती। तिथेसीचि भजे।'—हा १५ ३५४. ३ आचरणे; अनुष्ठान करणे 'आतां थयाचि कर्मां भजतां।'—हा १८.६२८. ४ आदर बाळगणे; सत्कार करणे; मान देणे. 'पै राजमुद्रा आधिलिया। प्रजा भजे भलतया।'—हा १८.८४९ ५ अवलंबणे; आश्रय करणे 'परी जे विचारुनि पुनरावृत्ति। भजतीचि ना।'—हा २. १७६. ६ घेणे; अनुसरणे; समत होणे. 'भजे जसी वृषा कपिला।'—मोविराट ६ ५८. ७ लम लावणे. 'गांधर्वचि वरातें भजल्या।'—मोआदि १० ४२ ८ भजनीं लागणे; मेथुन करणे. 'बंधेतें भजतां जरि फळ तरि येईल यश कुनीतीत।'—मोहाय ३.५४. ९ (काव्य) कबूल करणे; ग्रहण. मान्य करणे (विचारण, अर्थ इ०). 'वाक्यांत भावार्थ असा भजाला।' [सं. भज्=पूजणे] **भजता**—

भजक—वि. भक्त, भजन करणारा. **भजती**—स्त्री. भजनाचा मार्ग 'परि ते भजती उजरी नव्हे।'—हा ९.३४५ **भजन**—

न. १ आराधना; पूजा; सेवा २ स्थापना करणे. 'करिति जनमे जयाचें अभिषेकुनि सविधि वितुपर्दी भजन।'—मोआदि ५ ८९. ३ भक्तीचे कृत्य म्हणून देवाचें नामस्मरण करणे. ४ वेवाचें स्तोत्र, गीत. ५ आर्चव, खुशामत, मनधरणी करणे 'द्रव्यलोभें भजन-संबंध।'—एभा २६ ४५४ ५ (गणित) भागाकार. [सं] **भजनी**—

भजनास लागणे—कि. नादीं लागणे. **भजनपूजन**—न (व्यापक) १ पूजा २ सेवा [सं.] **भजनफल**—न (गणित) भागाकार. [सं.]

भजनशील—वि. भक्तिमान्; धर्मेनिष्ठ; सत्कर्मपरायण. 'कीं दैत्य-कुलीं भजनशील। प्रह्लाद पूर्वी जन्मला।' **भजनी**—वि १ भक्ति-

मान्; धर्मेनिष्ठ २ धर्मेभोळा; दामिकाकडून सहज फसला जाणारा. **भजनीय, भज्य**—वि पूजन, आराधना, सेवा करण्यास योग्य. 'जाला मृत्यु भज्य कालोवा। भक्तिच्या घरी।'—अय्य ९.३०. [सं] **भजिनणें**—सक्ति. भजनीं लागणे. 'आणिकही गोपपंक्ति। जेईकरि भजिनले।'—रास १ ४६०.

भंजन—न १ मोडणे; फोडणे २ (ल) दाणादान; मोड; विध्वंस निरादण. विघात; नाश. भंग पडा. ३ तीव्रता नाहींशी करणारी, दोषांप्रहारक वस्तु 'कडव्या घुरणास गोडा करण्यास भंजन राख' [सं भंज] **भंजण**—कि. मोडणे; तुकडे करणे. 'प्रहरून शकदू भजिला भंजिघासें।'

भंजाडी—स्त्री. (व.) सरकारी जंगल.

भंजाळ—न त्रास अडचण. लचांड [सं. भजाल]

भंजे—न हरभऱ्याचे पीठ भिजवून त्याचे लहान लहान गोळे तेल तूप इ०भऱ्यें तयून केलेलें खाद्य; बोंड; तळलेल्या हरभऱ्याच्या कित्रा इतर पिठाचे रुचकर खाद्य.

भजेडवणे—सकि. १ विधवेचे वपन करणे. २ (ल.) एखा-
द्याची खांड मोडणे.

भट—उ. (गो.) लाकूड इ० पोखरून नाश करणारा किडा.
० **पडप**—भकि. किडे पडणे; अलघा पडणे (लोणचे इ० कात)
भट पडो—उदा जळो, मरो या अर्थी, रागाने व तिरस्काराने
योजावयाचा शब्द (कदाचित भट म्हणजे लाकूड पोखरणारा
किडा याच अर्थी येथे भट शब्द असून चुकीने ब्राह्मण असा अर्थ
घेतला गेला असावा) **म्ह**० तुझ्या कामात भट पडो=कायचा
नाश होवो [हि भट-भट्टी=जाळून नाश करणारी]

भट—उ १ ब्राह्मण, परंतु विशेषतः प्राय. भिक्षुकीवर निर्वाह कर-
णारा. २ जोशी; ज्योतिषी; गणक. 'घटका तिथि भट सांगता बरवा
आहे सद्धते।'—नेपो १३२. ३ भिक्षुक ब्राह्मणाच्या नावापुढे
लावावयाचा प्रतिष्ठादर्शक शब्द जसे—रामभट इ०. [सं. भट]
म्ह० भटाला दिली ओसरी, भट हातपाय पसरी **० गोसावी**—
पु संसाराचा त्याग करून धर्मनिष्ठ बनलेल्या ब्राह्मणास आदराधीन
म्हणतात ० **पण, भटकी**—नकी गावचे उपाध्येपण. 'करितां
भटपण आधीं आला मजला उमाप तिटकारा।'—स्फुटआर्या.
० मार्ग—उ. (महाव.) महासुभावापेक्ष. 'नको गा सींगणा. मज
भटमार्गीचा उपेदेसु असें.'—नागवेवाचार्यस्मृति १७३. **भटजी**—
प सामान्यतः ब्राह्मणास आणि विशेषतः वैदिकास संबोधण्याचा
शब्द. **भटभार**—उ. उपहासाधी ब्राह्मणास संबोधण्याचा शब्द.
भट्टी—वि. भटासंबंधी, भटबा **भटुरगा**—पु (निंदनें) गुणहीन
भटजी, भट. **भट्ट**—उ. (निंदनें) भट. **म्ह**० भादव्यत भट्ट
अभिमत तद् (पुष्ट होतात) **भटोबा**—पु. व्यवहारज्ञान नस-
लेला ब्राह्मण. **भटोरखाना**—उ. (निंदनें) ब्राह्मणाचा समुदाय,
संघ. [भटोर, भट+खाना] **भटोरा**—उ. (निंदनें) भट.

भट—उ. योद्धा; लढवऱ्या. 'आम्हाकडील जो भट म्हणसी
तो करुनि संगरा मेला।'—मोभीष्म ५.१८. [सं भट]

भंढ, भंढोळे—न (वे.) त्रिकोणाकृति दाढा असलेले लांकूड;
बुलक असलेले, दोन फाटे असलेले लांकूड.

भटई—की. (ब.) उन्हाळ्यांत होणारे लहान व काळ्या
रंगाचे वागे. [हि. भटा=वागे]

भट-कण-कन-कर-किरी—किवि. १ पटकन; जलदीनें.
२ भटकण अर्थे २ पहा.

भटकणे—भकि व्यर्थे हिडणे; फिरणे, भटक्या मारणे [हि.
भटक्या; सं. भ्रू-भ्रष्ट] **भटकभवानी**—मैरव-कीउ. भटक-
णारी की किवा पुरुष. **भटके-क्या**—पुकीभव. रिकामे हिडण्या-
फिरण्याची क्रिया. (कि० मारणे; मारीत फिरणे) **भटक्या**—
वि. १ भटकण्यास संवकलेला. २ चुकार. **भटकणी**—की बघथे
हिडणे, फिरणे इ०.

भटमोगरा—पु. एक फुलझाड मोगऱ्याची गेंददार जात.
बटमोगरा पहा.

भटा(ट्या)रखाना—पु. १ जेवणावळीत किंवा मेजवानीत
पवित्र व अपवित्र, उच्च व नीच, किंवा पृथक् स्वयंपाक करणाऱ्या
लोकांच्या मिश्रणाने होणारी अभ्यवस्था. २ भंडारखाना; खाणाथळ;
हॉटल ३ स्वयंपाकघर. [हि. भटियारखाना] **भटा(ट्या)री**,
भटियारी—पु भटारखाना चालविणारा; खाणावळवाला. [हि.]
भटारीण—की खाणावळवाली.

भटियार—पु. (संगीत) एक राग यांत पड्ज, कोमल ऋषभ,
तीव्र गाधार, कोमल व तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत व तीव्र
निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण—संपूर्ण. बादी कोमल मध्यम.
संवादी पड्ज. गान समय रात्रीचा तिसरा प्रहर.

भट्टी—की. भट्टी पहा.

भट्ट(टोर)—न. कृत्रिम धातु (तांबे, कथील, जस्त इ० काणा).
भट्टोरी—वि. भटोर धातूचा, कृत्रिम धातूचा केलेला. **भट्टोरें**—न.
भट्ट किंवा भटोर धातूचे भांडे.

भट्ट—उ. १ विद्वान्, विद्यावान् मनुष्य. २ ही एक परकी
असून ती विद्वान् ब्राह्मणाच्या नावास जोडतात. ३ भट; भिक्षेवर
निर्वाह करणारा ब्राह्मण. [सं.] **भट्टाचार्य**—उ. विद्वान् ब्राह्मणास
गौरवाधी म्हणतात. [सं]

भट्टा—पु आंत विस्तव असून गारून झालेले मातीचे
भांडे. [हि. बहटा; सं. भृष्टि]

भट्टी—की. १ चुलाण. २ लोहाराची साळ; सामान्यतः
विस्तवाच्या भोंवती केलेले मातीचे आवार (इल्ल्याचे, भड-
भुंज्याचे); धोऱ्याच्या सतेल्याचा चुला. ३ भक्कारा. ४ (ल.)
भट्टीत तयार केलेले द्रव्य, एकदा तयार केलेले परिमाण, घाणा.
५ तयार करण्याची युक्ति; खुबी; पद्धति; रीति; रचना, षडण; ढव.
'ही भट्टी चांगली उत्तरी' 'ह्या रसायणाची भट्टी त्या बैशास
चांगली ठाऊक आहे.' 'शरीराची-पागोट्याची-मसलतीची-भट्टी.'
६ (केळी); विड्याची पावे इ०) पिकविण्यासाठी त्याभोंवतीं
गवत, केळीचे पान इ० गुंडाळून दाबून किंवा लिपून ठेवण्याची
क्रिया. ७ दारूचा कारखाना, युता. [सं. भृष्टि; हि.] ० **विघडणे**—
बिनसणे—एखाद्या गोष्टीत क्रमभंग, चूक इ० झाल्यामुळे ती
व्हावी तशी चांगली न होणे. ० **साधणे**—१ स्वयंपाकाच्या
पदार्थावर अमिसंस्कार योग्य प्रमाणात होणे. स्वयंपाक इ०
उत्तम साधणे. २ (ल.) एखादे काम करण्याची खुबी, हातोटी
साधणे, प्राप्त होणे. ० **कुंभार**—पु. कुंभारावरील कर. ० **कुंभार**—न.
दारू, मद्य तयार करणाऱ्यावरील कर. ० **भाजणारा**—पु भडभुज्या;
कुंभार; भट्टी पेटविणारा.

भट्ट भर—न. (ब) कडव्याच्या शंभर ते एकशेपन्नास पेंढ्या.

भंड्या—पु. एक जात, व तींतील माणूस.

भंड्यारंग—पु. (माळवी) निळसर बांज्यासारखा एक रंग.
[हि. भटा=बांगे]

भंड—न (व) कणीस काढून घेतलेले ज्वारीचे ताट;
कडवा; कापसाच्या शेतांती उज्वारीचा धाडा. —स्त्री. हलकें व
जळतांना तडतडणारे जळण. [ध्व. भड !] **भंडस**—स्त्री. (कों.) शेत
जमीन भाजण्यासाठी तीवर पसरलेले जळण (काटक्या, पाने, तुण
इ०), भडमुंज्याने पोहे इ० भाजण्याकरितां चुलीत घातलेले हलकें
तडतडणारे जळण. **भंभरणे**—भाताच्या जमीनीत राब पसरणे.
भंडस—शा-न एक प्रकारचे जाड व कमी प्रतीचे भात; भाक
रीच्या उपयोगी भात. **भंसाची दाढ**—स्त्री झाडाच्या टहाळांची
दाढ, हे टहाळ जमीनीवर पसरून शेणाच्या दाढीप्रमाणे यांवरहि
गवत पसरवें लागते **भंडसाळ**—स्त्री. तांदुळाची एक जात.

भेंड—न. १ (गो.) केंवर. २ (गो) पार असलेला पिंपळ.

भेंड—पु. नट; कुशीलव; भोंड; नटवा. [सं.]

भेंड—न (विरु.) अमंड पहा.

भेंड—न.पु. १ प्रायः कुभांड; तुफान; खोटा आरोप. २
त्रास. 'या पोरानीं फार भेंड दिला आंहे बुवा !' ३ (गो)
लचाड. **तोडाचे भेंड करणे**—क्रि शिवराळ होणे.

भेंड—न. विटबना, फजिती; उपहास; हंसे. 'दिवाळखोराचा
माण्ड ! पाहतां वैभव दिसे उदंड ! परी तें अवघे थोटा ! भेंड
पुढे !' —दा १० ८ २५. [सं भाड] **भंढलणे**—फुटणे—(व.)
खरें तें बाहेर पडणे, गौप्य बाहेर येणे; गौप्य स्फोट होणे. **भेंडमा**
(वा), **भेंडवा** (वा) **डा**, **भेंडोडा**—स्त्रीपु. (कों.) विटबना; फजिती;
हंसे; थिडवडे. (क्रि० करणे : उडविणे; माडणे; होणे; उडणे)
'व्यंग जालिया भेंडमा कीजल ! वेवदेवताची !' —स्वादि ५.३.

भेंडवाणे—न. फजिती; फजितीवाणे. 'न सोसिता भेंडवाणे !
सहजचि होये.' —दा १२.२.१३. **भेंडाई**—स्त्री. अपकीर्ति,
फजिती. 'न व्हावी ते झाली आसुची भेंडाई !' —तुगा ३१७.
भेंडावा, **भेंडाळी**—पु. विटबना; फजिती, उपहास. (क्रि०
करणे). **भेंडमा**—स्त्री. ढोंग; फजिती. 'ते जाण तत्त्वा अति
भेंडमा !' —एभा ३ ३८८.

भेंड—क्रि. १ भाडखोर; आपट्टी; हट्टी. २ थडेखोर. ३ लबाड.
[सं]—**भं(मा)डाई**—स्त्री. भांडण, कज्जेदलाळी. 'तुका म्हणे किती
करिशी लंडाई ! होईल भेंडाई थो पडें.' 'वहिणी म्हणे आतां
करीन भेंडाई !' —व ४८८. **भंभंड**—न निरर्थक बडबड; पोळक
बलाना. 'व्याचे सुखीं भंडउमंड ! तो येक सुखीं !' —दा २.१.२७.

भडक—स्त्री. १ चकाकी; झळाळी; आग; चमक (क्रि० मारणे).
२ आग. [हि.]—वि. १ चकचकीत; भवूक; झळकदार; घवघवीत,
तेजस्वी (तांबड्या व पिंपळ्या रंगाची वस्तु, पदार्थ). २ प्रकटांशीं साल

या शब्दास जोडतात. जसे:—साल भडक; सालसालभडक. ३ प्रक-
टांशीं तिखट शब्दास जोडतात. उदा० तिखट भडक; आगभडक. ४
चकाकणारे (सोने, रुपे इ० कार्की); भवूक; झळक; दबदार (पोशाख,
तो घालणारा). **भंआग**—स्त्री. चित्तेंस दिलेला अमंत्रक अभि.
भंजर—पु. भरजर. **भंवार**—वि. चकचकीत, लक्ष; डोळ्यांत भरण्या-
सारखा (दागिना, पोशाख, मनुष्य).

भड—कण—कन—कर—दिनीं—दिशीं—क्रि.वि. १ (कोंडा,
पूड, विस्तव इ०) एकदम उधळताना, भडकताना होणाऱ्या आवा-
जाचे अनुकरण होऊन; भडभड पहा. २ झटकन; जलद; पटकन;
फटकन [ध्व.]

भडकणे—अक्रि. १ भडाडणे; भयंकररीतीने वर जाणें व पस-
रणें; मोठ्या जोरांने पेटणे (ज्वाळा); जोरांने उठणे (वारा). २
चोहोंकडे पसरणे (प्रकाश, वास) ३ भम होणे; पागणे (सैन्य).
४ बुजणे; वेबंद पळणे (पशु); बुजून दूध वेईनासें होणे (दुभते
शुंके). ५ मोठेकडे सुटून येथेचळ वागणे; आह्वाभंग करणे; बावचळणे.
६ फार रागावणे. ७ भलतीकडे उडून जाणे (निरोप नेणारे कुवत)
८ सुटणे अर्थ ३ पहा. ९ भटकणे; हिडणे; फिरणे; भटक्या
मारणे. [ध्व. भड !] **भडकणी**—स्त्री. भडाडणे; उधळणे; पेट,
आग पसरत जाणे. **भडकतेल**—न. खरजेस लाबावयाचें एक तेल;
मलम, घायतेल पहा.

भडका—पु. १ भडाड; मोठी ज्वाळा; आगीचा पेट. 'अध-
मांचा भडका उठी ! योषिता दृष्टी देखतां !' —एभा १४.२६६. २
भयंकर आग; दाह (तिखट पदार्थाच्या सेवनांने, ज्वर, पिता-
धिक्य, कोष यार्नी होणारा. 'उदरीं व्यथेचा भडका ! शिवक्षोभें !'
—कथा ६. १७ ८१. ३ वाऱ्याचा सोसाटा. ४ जोराची चपराक.
५ आवाज होणारा भपका (मुसाचा, भुकण्याचा) [ध्व; भड !]
भडकाझ—झि—स्त्रीपु. भडाम पहा. **भडकावणी**—स्त्री. फिरविणे;
भटक्या मारावयास लागणे (चकडून, कावेबाजपणानें).

भडका(क)विणे—अक्रि. झकविणे; छकविणे; उकविणे; भोंदणे.
भडकावि(व)णे—अक्रि. १ (आवाज होईल अशी) तोडात
मारणे; चपराक देणे; चमकावणे (चपराक, घप्पड इ०). 'त्याचे
तोडीं जेव्हा एक भडकाविली तेव्हा तो उगा राहिला. ' २ फेंकणे;
झुगारणे. ' झुगोळदुगी पांचवीं येथें ! स्वसता औषधीचीं पात्रें !
भरोनिया स्मरारिमित्रें ! भडकाविलीं दुष्टावरी !' —ह २६.१६.

[भड=चपराकीचा आवाज] **भडकी**—स्त्री. १ उत्तेजन; भर; चिथा-
वणी. (क्रि० देणे). २ उडीवर उडी घालून बोलणे (विक्तीच्या
पदार्थाकरितां). (क्रि० देणे; करणे). **भडक्या**—वि. भटक्या.

भडकी—स्त्री. (व.) (करवीचें) तेल काढण्याची रीत.

भडकीव—वि. १ भितरा; बुजरा (पशु) २ बुजलेला;
बिचकलेला.

भडखेवा-भा—पु. (महातु.) रणभूमीवर शेंदूर लावून उभा-केलेला खांब; विजयस्तंभ. 'तैसा प्रमदाचा भडखेवा। पुतळियेचेनि मिसे कीजे उभा।' —आए ३६०. [सं. भट+स्तम्भ ?]

भडखळ-ळी—की. १ रणभूमि. 'भडखळी राहुनि ये आदळु। विचारेसी।' —आए ३६४. २ पहाऱ्याची जागा. [भट+स्थळ ?]

भडंग—वि. १ सडळ हाताचा; उदार; दानधूर. २ उघळघा; उडाळ. [हिं.]

भडंग—न. (कु.) उष्ण (तेल).

भडंग—पु. (व.) मोठा पतंग. 'भडंग उडविण्याजोगा बारा आहे.'

भडंग—वि. (गो.) भडक. 'तांबडाभडंग' = लालभडक.

भडंगभिकार-री—नपु. १ उपजीविकेचे काहीहि साधन नसलेला भिकारी, २ भिकाऱ्यांचा समुदाय. (किं० वेणे; जमणे; मिळणे; दाटणे; चालणे). [हिं.]

भडंगळ—वि. भयाण असून अफाट, छुन्य, ओसाड, निर्जन पण प्रचंड (घर, मैदान).

भडगा—पु. (राजा.) (प्र.) भडका.

भडडड—क्रि. तोंफाच्या एकसारख्या होणाऱ्या बारांच्या आवाजाचे अनुकरण होऊन. [ध्व.]

भडपुराण—न. लांबलचक व कंटाळवाणी गोष्ट; आश्चर्य-कारक व अविश्वसनीय गोष्ट; चन्हाट; बडबड. [भड=वेढीने मार-लेल्या एका दैत्याचे नांव; यासंबंधी पुराणांत एक लांबलचक कथा आहे.]

भडभड-भडा—क्रि. १ मोठ्याने ओंकणे, जखमेतून रक्त घळघळा वाहणे, भळभळ पाणी ओतणे, निरर्थक निंदा, धम-कावणी, बडबड करणे. बाटेल त्या बाजूने लोकांनी जलरीने घुसणे, जलद पेटणे, मोठ्याने धडकणे, अमर्याद खर्च करणे इ० क्रियांचे अनुकरण होऊन. झटकन; पटकन; फटकन. 'भडभड झल्लेंच बोले।' तुकारामाची पदे. (नवनीत पृ. ४४८). २ तोंफ इ० कांच्या आवा-जाचे अनुकरण होऊन. (किं० बाजणे; उडणे). [ध्व.]

भडा-झा—वि. मनास येईल तें, विचार न करतां बोलून टाक-णांरा. **भडभडजे**—अक्रि. १ भडाडणे (विस्तार). २ मोठ्याने पेट घेणे (गृह, जळण इ०). ३ पुढळक जोराने व आवाज करून वाहणे, फळफळणे; उफाळणे. ४ दुःखाने ऊर, अंतःकरण भरून येणे. **भडभडून येणे**—क्रि. शोकाने कंठ दादून येणे. **भडभड (डा)बि(व)णे**—सवि. जोराने पेट व्यावयास लावणे. **भड-भडाट-पु** १ आगीचा अतिशय भडका, बोंबाळा. २ दणका; धडाका; तडाखा; कडाखा; गर्जना (तोफा, वादळ, शिबिगाळ, निंदा यांचा); सामान्यतः मोठा, गंभीर व एकवटलेला, गोचळाचा

आवाज, गोंधळ. ३ दंगलीची, सजलसीची मौज; आनंद करणे. **भडभडीत**—वि. फटफटीत; चकचकीत, स्वच्छ. (किं० उजाडणे).

भंडभंड—न. वृथा बडबड.

भडभसक—न. (व.) आडमाप.

भडभुंजा—पु. तुरसुरे इ० भाजेके पदार्थ तयार करणारा, विकणारा. [सं. भ्रष्टुंजक; हिं.]

भड (डि-डे)मार—पु. जोराचा व मोठा हल्ला; एकसारखा मारा (तोफा, बंदुकी, दगड, निंदा, अपशब्द यांचा). [ध्व. भड+मार] **भंडवा, भंडवाडा-भंडमा पहा**.

भडवळ—की. (कों.) जमीनीतील मेग; चौर.

भड(डु)वा—पु १ कलावंतीण नाचतांना किंवा गाताना मृदंग वाजवून साथ करणारा तिचा नोकर, साजिदा. २ (ल.) कुटण्या. ३ क्री भाड्याने देणारा. ४ (ग्राम्य.) एक क्षिति; अप-शब्द. [सं. भयाट, भट (भाटुक=भाड्याने वेणे); हिं. भडाआ; वं भेडुया]

भडस-से—न. (का.) १ भडका; भडाड; लोट; पूर; आधिक्य. २ उदय; उत्कर्ष. 'जैसे भाग्याचिये भडसे।' —ह्या ६.३५४ ३ महत्त्व; धोरपणा. 'एन्दवी ब्रह्मपणाचिये भडसे। न लुकतीचि पुनरावृत्तीचे बडसे।' —ह्या ८.१५२. ४ उमाळा. 'गुरुसी उपजे भडस।' —विपु १.६४. —की (महातु.) उत्कट इच्छा; हांव. 'परि माझी पुरवी भडस।' —आए ६४३. —वि. ओबडधोबड. [ध्व; भड ?] **भडषबाणे**—न (महातु.) हावभाव-युक्त भाषणे, कोटिकम, चर्चा 'तार्किकाची भडषबाणे। तैसी बोलसी परपक्षदूषणे।' —आए ५८४ [भडस+बाणी]

भडस—भड पहा.

भडाका—पु. भडका पहा. [भड]

भडाग—की. १ प्रतास, चितेत दिलेला अमंत्रक अग्नि; भडामि. २ (राजा.) तिखट; शौबणाऱ्या पदार्थांच्या सेवनाने होणारा दाह. [भड+आग]

भडाग्र-शि—पु. अमंत्रक चितामि [भड+अग्नि]

भडाड—पु. १ आगीचा भडका; बोंब. 'होकां ने महाप्रळथीचा भडाड।' —ह्या ११ ३०४. २ मोठ्या शब्दाचा दणका (तोफा, मेघगर्जना इ०कांच्या); मोठा व गंभीर असा एकवटलेला आवाज (सामान्यतः) [भड] **भडाडणे**—अक्रि. १ भडकणे; भडकणे; धडधडा जवळ लागणे (अग्नि). 'भडाडे कोधारीकहनि मग तो तेच समयी।' —मध्य ५८१. २ दणकणे; धडाडणे; मोठा शब्द करणे (तोफा इ०नी) ३ जोराने वाहणे; उफाळणे (रक्त इ०). 'मुखातून शोणित भडाडलें।' **भडाडां, भडाभड-भडा**—क्रि. जलद. झपाट्याने व लागोपाट पडणाऱ्या वस्तूच्या आवा-जाचे, मोठ्याने पुन्हा पुन्हा ओकण्याच्या आवाजाचे, तोंफांच्या

दणक्याचें, निदा, घमकावणी व शिण्यांचा वर्षाव, तुफानी वारा इत्यादींच्या शब्दांचें अनुकरण होऊन.

भंडार—न. जामदारखाना; खजिना; भंडार. [सं. भण्डा-गार] **भरपूर**—न. भरलेला आणि भरून वाहणारा खजिना, साठा. या शब्दाचा गोसावी इ० लोक आशीर्वाद देताना उपयोग करितात. 'भंडारभरपूरकालकंठक दूर.' **भंडारी**—पु १ जामदार. भंडार राखणारा; खजिनदार. २—स्त्री भिंतीतील पैसे ठेवण्याचें फडाताल.

भंडार—पु हळदीचें चूर्ण. हें मुख्यत्वे खंडोबास वाहतात. 'मार्तंडा तुसे पाय मी पाहीन । पुतुनि सुमनें भंडार वाहीन ।'—मध्व ३१०. **उधळणें**—सक्ति. १ हळदीची पूड उधळणें. २ (ल.) स्तुति करणें. **भंडारा**—पु (वायकी) भोजनापूर्वी, तीर्थ घेण्यापूर्वी थोडी हळद घालून मंगळगौरीस वाहिलेली कणीक. **भंडारी**—स्त्री भंडारा ठेवण्याची पितृवी (खंडोबाच्या भक्ताची).

भंडारा—पु १ बैरागी, साधुसंत यांना दिलेलें भोजन २ भंडारखाना. ३ (ल.) धूळधाण. 'भंडारा उडवी रिपुचा ।'—संग्रामगीतें ३५. **उठणें**—अक्ति. बराच बोलबाला होणें **करणें**—(यावरून प्रसाद वाटून घेणें ल.) चटणी करणें, खाणें **घालणें**—क्ति वारकरी व इतर लोक यांना जेवण घालणें **भंडारखाना**—पु. १ सोबळें—ओवळें, शिष्टपणा इ० जेथें रहात नाहीं असा दंगलीचा जेवणसमावेश. 'चिचवडकर वेवांचे घरीं भंडारखाना आहे.' २ खजिना. [भंडारा+खाना]

भंडाराउलटा—पु (हिं.) (जंबिया) चड्डीच्या नाडीजवळ पोटाखाली वाध्याच्या जागेला भंडारा म्हणतात. आपल्या हातातील जंबियाने आपल्या डावीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या घाजूवरील वाध्यावर चड्डीच्या नाडीजवळ मारणें **भंडारासीधा**—पु (हिं) आपल्या हातातील जंबियाने आपल्या उजवीकडच्या अर्थात जोडीदाराच्या डावीकडील वाध्यावर चड्डीच्या नाडीजवळ मारणें.

भंडारी—पु १ शूद्रातील एक वर्ग व त्यांतील व्यक्ति हे ताड-माडापासून दारू काढतात २ (नाविक) जहाजावरील जेवण तयार करणारा इसम, खलाशी. **भंडारडा**—**ड्या**—पु (तुळुतेने) भंडारी **भंडारथळ**, **भंडारव(व)**डा—नपु. भंडारी लोकांची राहाण्याची जागा, मोहळा 'माड व भंडारथळ वेखील'—वाड-बाबा १. ३. **भंडारमाड**—पु फळें येऊन दारू, माडी काढण्यासाठीं राखून ठेविलेला माड याच्या उलट नारळमाड (फडासाठीं ठेविल्ले नारळांचे झाड). [भंडारी+माड]

भंडाव(वि)णें—सक्ति. अतिशय त्रास घेणें, छळणें; सळो कापळो करून सोडणें. [भंड]

भंडी—स्त्री. १ दोन मुलांकरितां एकाने कविता म्हटली असतां तिच्या शेवटीं येणारे अक्षर जिच्या आरंभीं अशी कविता दुसऱ्या मुलांनें म्हणावयाची याप्रमाणें आलटून पालटून कविता म्हणण्याचा प्रकार. अशाच तऱ्हेनें कोणत्या तरी अटी ठेवून कविता म्हणणें. (कि० लावणें; चवविणें, होणें). २ फजिती; फसवणूक.

भंडी—स्त्री (तंजा.) गाडी. [तामिळ बंडी]

भड—पु. (व.) मोठा वानर; वानरांच्या कळपांतील नर. [हि. बडा. सं भट?] **भडराक्षस**—पु. राक्षसी, रानटी, मांग हृदयाच्या क्रूर माणसास तिरस्काराने म्हणतात. [हि. बडा+राक्षस]

भडोड—**ड**—पु अन्न. [प्रा.]

भडोळ—**ळी**—स्त्री. (कों.) भडवळ; चौर; भेग (जमीनीं-तील). ' शेतांत फार भडोळ्या आहेत. '

भड्डों—वि (गो.) बहिरा [सं. बधिर]

भड्डों—वि (गां) माळ जमीन [बाड]

भड्डुंचें, **भरड्डुंचें**—क्ति (गो) भरड दळणें; भरडणें.

भड्या—पु. (माळवी) छुटासू [हिं]

भण—स्त्री. (अशिश) बहीण; भगिनी. ' माझ्या भणीच्या कोवशा ।'—ऐपेो ८९. [सं. भगिनी]

भणकणें—अक्ति. (व.) विचडणें; फिरणें. 'डोकें अभ्यासानें भणकलें. ' [भडकणें]

भणका—पु १ घोलका (माशा, मधमाशा इ०कांचा). २ (ल) गुणगुणणारा आवाज; (सामान्यतः) घुमणारा नाद [सं भण्]

भणभण—स्त्री. १ गुणगुण आवाज (माशांचा इ०). २ ओसाडी; भयाणपणा (जागेचा). ३ सोसाट्याचा वारा; अशा वाऱ्याचा आवाज. —वि ओसाड **भणभण**—भणार्—क्ति. वि. गुणगुण आवाजाचें, वाऱ्याच्या सणसण आवाजाचें, अनुकरण. (ध्व.) (वात्र) **भणभण करणें**—अक्ति. १ शून्य, भयाण, ओसाड दिसणें (घर, निर्जन अरण्य, गाव). २ घे घो करणें (माशा इ०).

भणभण फिरणें—स्वैरपणें इतस्ततः हिडणें, भटकणें. **भणभणणें**—अक्ति १ गुणगुणणें; घोगावणें (मधमाशा, माशा इ०कांचा यवा) २ (ल) दाणादाण होणें; दहादिशा पळ काढणें (सैन्य इ० नीं) ३ झणझणणें; सणसणणें (मार, रोग इ०कांमुळे कान इ०) ४ वाजणें; गरजणें (वारा, तोफ). ५ डोक्यांत, कानांत भणभण असा आवाज होणें. **भणभणविणें**—सक्ति १ मोट्याने गुणगुणणें, घोगावणें, सणसणणें, वाजणें, गरजणें इ० क्रिया करावयास लावणें २ (जोराच्या टोशानें) झणझणण्यास, भिरभिरण्यास लावणें (कान इ०) ३ कानशिल भणभणे असा पदार्थ चाखविणें. डोक्यास लावणें **भणभणट**—पु १ गुणगुणट कानटाळशा बसविणारे घोगावणें. २ शून्यता उदासपणा; भयाणपणा; ओसाडपणा (रिकामें घर, गाव, कफाट अरण्य यांचा) **भणभण(णी)**णित—

वि. रिकामेपणामुलें, ओसाडपणामुलें उदास, शून्य दिसणारा (ओसाड गांव, इमला इ०). 'आश्रमात पाहती येऊन। दिसे शून्य भणभणित।' - नावि १६९. **भणभण** - वि. निरर्थक द्विषणारा भणभण फिरणारा. **भणाटा(ण)** - अकि. मोठ्यांतें गुणगुणें, घोंगाळणें, सनसणें, वाजणें, गरजणें इ०. **भणाटा, भणाण-णा-** पु १ भणभणाट. २ पळापळ; पांगापांग; दाणादाण. 'इतुक्या उपरी भणाणा फौजेचा झाला।' - ऐपो ८८. ३ (वि. भणाटा) पराकाष्ठेची घालमेल; अव्यवस्था (कामाची, धंद्याची) ४ नाग; ओसाडी. 'सात्यकि कुकटकांचा, पवन घनाचा तमा, करि भणाण।' - मोद्रोण १५ २७. **भणाण** - कि.व. भणभण शब्द करून, घो घो आवाज करून 'भणाण-माशा उडाल्या-बसल्या-जमल्या-दाटल्या इ०.'

भणक्या - बी.व. निरर्थक हिंणें, फिरणें; भटकी. (कि० मारणें) [भटकणें]

भण(ण)ग - पु १ अनाथ; अतिशय गरजू मनुष्य, भिकारी 'पीतों हें रक्त तुमैं हासत होतासि मज जसा भणगा।' - मोकर्ण ४५. २३. २ - बीन भयाण (इमारत); ओसाड (गांव). [हिं. भंडग; का. बगगु] **भंभकार-री** - न.पु. भंडंगभिकार पहा

भणणें - कि. म्हणणें; बोलणें 'तेव भणे उद्धवदे ७०।' - शिशु ११५. [सं. भण] **भणउ(ओ)नि, भणौनि** - कि.व. म्हणून; करितां. 'भण ७०नि तेयां मदनाचें आवणणें।' - शिशु २६८ 'भणऔनि न करावां प्रसंगु।' - दाव ६२. **भणितु-त** - न. बोललेली, उबारलेली गोष्ट - वि. बोललेलें; म्हटलेलें 'आतांचि भणितु होतें।' - शिशु ११६. [भणणें] **भणजणें** - सकि. म्हण-विणें. 'जे स्थान सेविती त्रीपुखु। अयापि भणजताति।' - ऋ २३. **भणीपै** - कि. म्हणावें. 'वैरीवना वनवा। तूं तें भणीपै।' - शिशु ५१७.

भणवी-वै - बीन. १ विस्तव घालून डोक्यावर घेतलेलें खापर; भदें 'नाहीं जालीत भणवी। उदो म्हणोनि आनंदी।' - तुगा १८१६. २ पोत; मशाल.

भणभणणें - अकि. चकचकीत, पूर्ण उजाडणें; दिशा उजळणें (सूर्य, चंद्र उगवताना) **भणभणीत** - वि. (सूर्य, चंद्र यांच्या उदयानें) प्रकाशित झालेली (दिशा). **उजोडणें** - अकि. फट-फटणें; पहाट होणें. **दुपार** - बी. मर दुपार; मध्याह्न **भणभण** - बी. लखलखाट.

भणीये - कि. (महातु) सांगितलेलें काम करणें; मूर्तिनिष्ठ व्यापार; कृतव्य. 'तुम्हां एक भणीये गा।' - लीलाचक्रधर.

भतका, भसका, भटका - पु १ हलक्या हातानें केलेला प्रहार; घपका; गुदा; ठोसा. (कि० मारणें; देणें). २ फेकलेला गोळा; बटका; लपका (शोणाचा). (कि० मारणें; घालणें). [च.]

भत्ता - पु १ विशेष नोकरीमाती ठाविक पगारापेक्षां अधिक दिलेलें वेतन; खेरीज मुपादिरा (लडाईवील सैन्यास, चाकरास, हमालाम) २ ज्याकडे सरकारी कामगार पाठविला; असतो त्यानें त्या कामगारास ठेवलेल्या दिवसावढल यावयाची पोटीगी; प्रवास खर्च ३ सावकारानें दिवाणी तुरुंगात ठेवलेल्या माणसास सावकाराकडून मिळणारा खर्च. ४ कैदी, कोर्टांत साक्षीकरिता येणारा साक्षीदार, समन्य (कोर्टाचा हुकूम) बजावणारा पेटेवाला इ० काचा पोटीगी खर्च. ५ निकट प्रतीचें खाणें; डालें, सुरसुर इत्यादि एकत्र केलेलें खाद्य [सं. भत्त=भक्त, हिं.] **भक्केकरी** - पु भत्ता घेणारा (लष्करी शिपाई, पेटेवाला, हमाल, बिगारी इ०).

भंद - न (प्र) भणदी, भदें भदें पहा

भद-कन्-कर-दिनो-दिशी - कि.वि. अनेक आकस्मिक आणि जलद क्रियाच्या, भडकणाऱ्या विस्तवाच्या, जोराने पडणाऱ्या जाड व मऊ गोळ्यांच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन [च.]

भदभव - बी. फुटक्या भाड्याचा आवाज.

भदभव-भदां - कि.वि. बदबदा, तीव्र, जलद आणि लागोपाठ होणाऱ्या आवाजाच्या, तडा गेलेल्या, फुटलेल्या वाद्याच्या आवाजाचें, मऊ गोळा पडताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन.

भदभदणें - सकि. बदबदणें; बद्द वाजणें (तडा गेलेले वाद्य). भदभद पहा. [च.]

भदरणें - सकि. भादरणें; बोडणें; कातरणें (केंस इ०). **भद-रंचामी-नी**. (ना.) बोडंती; खरडपडी **भदरपीडा** - बी. (व.) त्रास; दुःख.

भदाड - न. १ मगदाड; खिंड (२ (सामा.) भोंक.

भदाड-डें - न. (व. कुण.) मडकें (सामा तोंड फुटलेलें). [भदें] **व्वासणें** - अकि. मोठ्यानं रडणें.

भदाभद-भदां - कि.वि. बदाभद. भदभद पहा [च.]

भदु(दा)ला, भदाडा - वि. फोपसा; लड्ड झालेला.

भ(भै)वै - न. १ अर्थ मडकें, खापर. २ आंत विस्तव घातलेलें खापर गोसावी, गोंघळी लोक हें विशिष्ट प्रसंगी घेऊन डोक्यावर नाचतात (कि० घेणें). 'मस्तकीं भदें जाळावें। पोतें आंग हुपळावें।' - दा २.६ २०. ३ वांकलेलें, फुटलेलें भाडें, फुटलेली डिमकी, कर्कश कंड, कटोर आवाज, नासलेलें, बिघडलेलें काम, धंदा इ० कांस निघेन म्हणतात 'त्याचे एकदां लाख रुपये फसले त्यामुळे त्याच्या व्यवहाराचें भदें झालें.' [भदें= पोळळ] **०घेणें** - सकि. शेताच्या, गांवच्या वादग्रस्त सीमेवर जाऊन तेंथें वरील प्रकारचें खापर हातांत घेऊन शपथविधि करणें. **तोंडाचें भदें करणें** - शिवीगाळ करणें. **०भर** - वि. (निंदाशी) पुष्कळ.

भवेवी - बी. छुपा; दया.

भद्र—**पु** हत्ती. 'मग भद्राचेनि महाद्वारे। उमे टेले।'—शिष्ट ५१०. [सं.] **०जाति-ती-पु**. १ हत्ती. 'जेथ महामद भद्रजाती। आवरतीना।'—हा १.१३३. २ उत्तम घोडा.

भद्र—**न** १ भाग्य; शुभ; कल्याण. २ दोन खांब्यांच्या मधील भाग (देवळाच्या सभामंडपाच्या) ३ (गो.) मुख्य मंडपाच्या चारी बाजूस असलेले उतरत्या छपाचे सोपे प्रत्येक; सायबान. ४ सभागृह; दिवाणखाना; मंत्र्याची कचेरी. 'भद्रासि दैत्यसुदनी। एतां जाला।'—शिष्ट २३०. 'जेवीं भद्रीं निजलेनि रायें।'—एभा २६५. ५ राज्य; सिंहासन. 'इकडे राव बैसला भद्रीं। बोलाविले प्रधान गुरु मेत्री।'—कथा १८.८०. ६ अहमदाबाद येथील भद्रकालीच्या देवळाजवळचा भाग—वि. १ भाग्यवान्; सुखी. २ मंगल; प्रसन्न, अनुकूल; अनुगुण. ३ (सामा) हितावह; चांगला. [सं.] **भद्रंकर-कारक-कारी-वि**. सुखकर; मंगल; अनुकूल. **भद्रकाली-ळी-ळी-ळी**. काली; दुर्गादेवी. **०वेष्टा-पु** (इजिप्त) मिसर देश.—अश्वप १.३४. **०पुढष-पु**. महापुरुष. 'प्रस्तुत भद्रपुरुष हे आपल्या देशबंधूंच्या पारलौकिक हिताची एवढी कळकळ बाळगीत असता ...'—नि ३४०. [सं.] **०मुस्ता-मोथा-पु**. एक सुवासिक गवत; नागरमोथा. [सं. भद्र+मुस्ता=मस्तक] **०लोक-पु**. महाजन; विश्व लोक. **भद्रासन-न**. १ सिंहासन; तख्त. २ भक्तांचे आसन; योगासन. [सं.] **भद्राक्ष-पु**. एक वृक्षविशेष आणि त्याचे फळ. याच्या बीजाचे मणी करतात. हे बीं कदांदासारखेच पण कांहीसे हलके व जास्त ठिपूळ असते. कदांदा व भद्राक्ष जरी एकच समजले जातात तरी बस्तुतः भिन्न आहेत. [सं.]

भद्रंकरण—**न** (मूळ संस्कृत शब्दाचा चांगले करणे असा अर्थ आहे. मराठीत उप.) १ भादरणे; कडक तासडपट्टी; हजामत. २ शिवीगाळ [भादरणे]

भद्रा—**ळी**. १ (उद्यो.) सातवें करण (अनेकवचनी उपयोग) करण अर्थ ४ पहा. २ शुद्धपक्षांतली द्वितीया, सप्तमी, द्वादशी या तिथी. [सं.] **भद्रा नक्षत्रावर जन्मणे**—(व) अभागी, दरिद्री असणे. (कपाळां) **भद्रा असणे**—लाम होण्याची वेळ असतां दुर्दैवाने लामहानि होणे. **भद्रा, भद्रा कपाळाचा**—वि. कपाळ करंटा; अभद्र लक्षणाचा; दुर्दैवी. [सं.]

भद्राज—**वि**. (व.) अभ्यस.

भनभन—**ळी**. भगभग; मणभण पहा.

भनाना—**पु**. हाहाकार. 'रिपु विकसे सर्व जाला भनाना।'—बामन विराट ७.१७८. [ध्व.]

भंपक—**पु** १ (कर.) उचल्या; आगापिच्छा मसलेला मनुष्य. २ गांवढ्या; गांवढळ.

भपका, भप कारा, भपकावणी-भपकी-भक्का इ० पहा.

भपारी—**ळी**. (व) गप्प; वात. 'भपाऱ्या सोडतो खूब.'

भपुरा—**पु**. १ सुज (शरीरावर, आलेली); सुजलेले शरीर अवयव; (सामा.) फुगीर वस्तु २ मोठा आक्क, डौल. ३ पुरुषांचे जननेंद्रिय. —क्रिवि. जल्द व मोठ्या फुगण्याने (कि० सुजणे; फुगणे). [ध्व; भप.] **भप्प(प)**—क्रिवि. सोसाट्याने; भपकाऱ्याने; झपाट्याने. 'भप आग उडाली-भप आंग सुजले. भप-वास आला-सुंरंग उडला-उजेड पडला.'

भक्कणी—**ळी**. १ भक्कणी; फुगवण; सोसाट्याने वाहणे; वाह इ०नीं घापा टाकणे. २ एखादे वाईट काम करण्याविषयी एखाद्यास दिलेले उत्तेजन उठावणी. (कि० देणे). [भक्कणे] **भक्कणे**—**अकि**. १ उठाव होऊन जलद सर्वत्र पसरणे (आग, भुक्कणी, मिऱ्ये, वारा, धूळ, बातमी इ०). २ सोसाट्याने वाहणे (वारा). ३ घापा टाकणे; गर्जेना करणे (उडी मारताना वाह, संतापलेला मनुष्य यांनी). ४ (ना) भक्कणे; संतापणे; तोंडाचा पट्टा सोडणे. [हिं. भक्कना] **भक्कावणी**—**ळी**. १ भक्कावणी; सोसाटा; घोषावणी (वाऱ्याची). २ (वाघांने) उडी मारताना केलेली गर्जेना. ३ (ल.) वाईट काम करण्याविषयी उत्तेजन; चियावणी. (कि० देणे; दाखविणे) **भक्की, भपकी**—**ळी**. १ झळ (अग्नि, इ० ची). भपकारा; दरबळ (मिरपूड इ० चा). २ (ल.) लौकिक बर्दता; भुमका. (कि० उठणे). ३ उठावणी; चियावणी, उत्तेजन. (कि० देणे; दाखविणे). ४ किंमत वळविणे; वाढविणे. (कि० करणे). ५ (हिं.) धमकी. ६ बडवाई; ऐट. 'याचे अंगीं वाघांचे शौर्य नसुन भपकीची आवड मात्र होती.'—नि ६०२.

भक्का, भक्कारा—**पु**. १ आकस्मिक आणि जोराची झळ (अग्नि, उष्ण वारा, वाफ यांची). २ वाऱ्याच्या झुळकीने, उचळण्याने मिरच्या, मसाला, सुगंध वगैरेच्या भुक्कणीचा नाका तोंडांत शिरणारा लोट. ३ घाटमाट; ऐट.

भक्(प)कारा—**पु**. मय किंवा अर्क काढण्याचे यंत्र; आधुतिपात्र; छंदायंत्र.

भंवाळू—**ळी**. (व.) तंबाखूच्या, बांग्याच्या पिकांत होणारे एक प्रकारचे तण.

भंवा(भा)डा—**पु**. उचळपट्टी.

भंवाळ—**बंवाळ** पहा. 'महा पुच्छ ते ब्वाळ भंवाळ जाला।'—राक १.८.८५.

भंयक—**वि**. चकचकीत; भडक; क्षकपक; लकलकीत, बबबवीस (तांबड्या, पिवळ्या रंगाचा पदार्थ); लाल शब्दास प्रकृषोत्त-नार्थ जोडतात.

भंवेरी—**ळी**. १ फजीति; उर; उपहास; निंदा; बचेरी. (कि० होणे; उडणे; वाजणे; करणे). गंजिफाच्या खेळातील एक खब्ब.

भंभो-ड्या—वि. १ बंभ्या; मोठा आणि गलेल्ल; अवजड बांध्याचा (समुच्च). २ राक्षसी; अवाढव्य; जंगी (पदार्थ). **भंभोनाथ**—पु. मोठा, डोणपा इसम; ठेंब्या; मुर्ख.

भंभाळ, भंभेरी, भंभ्या—भंभाळ, भंभेरी, भंभो पहा.

भंभाळा—वि. १ मोठा; प्रशस्त; अवजड; प्रचंड. २ अवाच्या सव्या; उधळपटीचा. 'बाहता भंभाळा खर्चे हुंङणावळीमुळेच होतो.'—टि. १.६४१.

भंभंडल—न. १ नक्षत्रमंडल; नभोमंडल. 'नक्षत्रे रिचवती भंभंडलीं। बैसली मेवाची दांतखिळी।' २ भवत; कांतिमंडल [सं.]

भय—न. १ भीति; धास्ती; दहशत. २ भीतीचे निमित्त; भोका; जोखीम; संकट. 'या बाटेत काही भय नाही खुशाल जावे.' ३ भंग; नाश; मरण. 'या घरास सागवानी बासे घाला म्हणजे १०० वर्षे भय नाही.' [सं. भी=भिणें; भय] **भडू**—एक भय दोहो जागी (दोहों पक्षांत परस्पर भीति असणे). ०घेणें—सकि. घाबरणे. ०दाखविणें—सकि. भीतीचे निमित्त दाखवून भिण्यास लावणे. ०कंप—पु. भीतीने कापणे. [सं.] ०(रं)कर—वि. भयजनक; घोर; दारुण; जबरदस्त. [सं.] ०कातर—वि. भ्यालेला. [सं. भय+कातर] ०भक्ति—भीत—भीर—भीड—वि. भ्यालेला पांढावर धारण बसलेला. [सं.] ०पीडित—वि. भयाने पीडिलेला. [सं.] ०प्रवृत्ती—न. १ भीतिदायक वस्तु, पदार्थ पुढे दाखविण्याची ठेवण्याची, क्रिया. २ भिषविण्यासाठी ठेवलेली कोणतीहि वस्तु; बुजगावणे (लाकडी चिपाई, फटाकडा इ०) ३ स्वतःस भीति बाटली आहे असे दाखविणें; धास्ती घेणें. [सं.] ०भीति—की. भयाने उत्पन्न झालेली भीति. [सं.] ०भक्ति, भयेंभक्ति—की. भयाने उत्पन्न झालेली भक्ति; भावभक्तीहून भिन्न. [सं.] ०विडल—वि. भयाने, धास्तीने अस्वस्थ, धुळधुळ झालेला. [सं.] ०शील, भयाळ—वि. भीरु; शंकेलोर; भ्याड; भिन्न; भिन्ना. [सं.] ०सान—वि. (व) भयंकर, भीतिप्रद भयाकुल, भयाक्रांत, भयातुर, भयान्वित, भयात—वि. भयाने व्याप्त, पीडित असा. [सं.] भयांकुत—वि. (गो.) भयंकर; भयानक **भयान**—न. भयपूर्ण उदासपणा; भीति उत्पन्न करणारा ओसाडपणा (ओस पडलेल्या बराबा, भयंकर अरण्याचा)—वि. ओसाड; उदास; उन्हाळीमुळे मरल्यापादक; घोर. **भयानक, भयावह, भयातुर, भ्यातुर**—पु. नवरसांपैकी एक. —वि. भयंकर; घोर; दारुण; भयतोपादक; भेसुर; भीतिदायक. 'बेहे भयानक शांकिवेलें होले।'—सुगा २०. [सं.] **भयानक(हछि)**—की. (नृत्य.) एखादी भयंकर गोष्ट किंवा एकावे भयंकर श्रापद हट्टीस पडले असतां पापण्या निव्वळ करून बुडवें बरव्या बाजूस घालविणें व बाहुव्या चंचल करणें हिचा उपयोग भयानक रसांत करतात.

[सं.] **भयाभी(भि)त**—वि. भयभीत. **भयासंगास जाणें**—भक्ति. तुकडे तुकडे होणें; रानोमाळ होणें; नष्ट. भय होणें (राज्य, सैन्य, संपत्ति). [भय भंग] **भयांभयां**—क्रि. वि. नीच वृत्तीने; दीनपणाने (कि० कणें; करीत जाणें; फिरणें) [भय] ०कणें—करीत जाणें—करीतफिरणें—भक्ति. अत्यंत नीच वृत्तीने व विपत्तीने दारोदार भिक्षा मागत हिडणें. 'विद्या दरिद्राने पीडित होऊन लोकांच्या नरकात बुडून भयांभयां करीत अन्नाचे मागे हिडतात'—बाळ २.१२९. ०होणें—भक्ति. अत्यंत दीन, दीन होणें, विपन्न स्थितीत असणें.

भयाना-नी—वि. बावळट.

भय्या, भय्यन—पु. भाऊ. पुरभय्या जातीसंबंधी योजतात. पुरभय्या पहा। [सं. आता; हि.]

भर—पु. १ पूर्णता; प्राचुर्य; उत्कर्ष; सीमा; वैपुल्य; कळस; पर्व; उत; लोट; बहार; रंग (धान्य, तारुण्य, आरोग्य, मान, संपत्ति, खेळ, उद्योग यांचा). 'सति भर आनंदाला जो देतो तोचि भर विलापाला।'—मोसाभा ७.५५. 'गाण्याला आतां भर आला आहे.' २ आवड; कळ; मनोवृत्ति (उद्देश, इच्छा, प्रवृत्ति, आवड यांचा). 'पोराचा प्रायः खेळाकडे भर असतो.' ३ बार (बंदुकीचा). ४ माज; मस्ती; कामुकावस्था (पशुंची). ५ भरतें; उत्तेजन. ६ आवेश. 'यमानें त्या भरति सावित्रीला पुत्रवती भव असा आशीर्वाद दिला.' ७ दास्ताड; डौल. 'उभे सडे फौजेंत भरानें।'—ऐपों २६७. ९ सपाटा. 'होतां द्विज भोजन भर हुंडुमिचा पळहि तो न रव राहे।'—मोआश ५.१३. ८ भार; ओझे. 'प्रपंच भर चे शिरी करि कृपा पिता त्यावरी।'—केका ९४. ९ (इच्छण्याचा) जोर; आवेग (शोकाचा). १० (गो.) नाद; फंद. 'भरीक पडचें.' ११—की. भरती; भरताड (गळताचें, गाडीचें); बुजलेली स्थिति; वृज (तालीची, जाड भितीची); पूरण; उणीव भरून काढणें (संख्येची, परिमाणाची). १२ आधिक्य. 'जेवणाच्या पदार्थांत काही भर लागल्यास ते बंदरावर विकत घेत असें.'—पान्ढ ४६. १३ भरून काढण्यासाठी टाकलेली माती, दगड इ० (शाळाच्या मुळावर, बांधाच्या, भिंतीच्या मध्ये इ०). 'पडवीची जमीन वीतभर खोल आहे, भर घालून ती ओटीच्या जमीनीबरोबर करावी.'—१४ पूरण; पुरी करण्यासाठी मिळविलेली संख्या, परिमाण, तुकडा इ० उदा० रकमेची, कापडाची मापाची भर.—क्रि. वि. (शब्दाच्या पुढे जोडल्याने) पर्यंत; इतकें; पूर्णपणे. उदा० तोळाभर सोनें; कोसभर वाट. मणभर—भयभर—प्रीतिभर—आनंदभर इ०. सायांत, इथून याअथी. उदा० तिथून पृथ्वीभर; गांवभर; सहिनाभर इ० शब्दाच्या मागे जोडल्यास परममर्यादेपर्यंत; पूर्णतः, उत्कृष्टतः स्थितीत, असा अर्थ होतो. उदा० भर-अम्बल-आकार-वैराग्य-इंगाम-पीक-ओझे—

कचेरी-अमदानी-दौलत-कोस. 'मूठभर रुपये दिले=मुठ्ठीच्या पूर्णमानाइतके रुपये दिले.' आणि 'भरमूठ रुपये दिले म्हणजे पराकाष्ठा करून मुठीत जितके राहू शकतील तितके (बेदूनचोदन भरून) रुपये दिले असा अर्थ. [सं. रु=भरणे; पोसणे; भर] **० कऱ्हे**—१ भरणे; कंठापर्यंत घालणे; तृप्त करणे; आपण न भोगतां दुसऱ्यास वेऊन टाकणे. 'आपण स्वतः खावें नाही, दान धर्महि केला नाही, शेवटीं चोराची मात्र भर केली!' २ न्यूनता पुरी करणे. **० घालणे-देणे**—उठावणी करणे; उतेजन देणे. 'चेत वणे. **० घेणे**—आपणांस पुरेसे घेणे (**आपल्या**) **भराने घालणे**—कि आपल्या स्वतःच्या (अविचारी) मार्गास अनुसरणे; स्वच्छंद वागणे. **भरीं घालणे-देणे**—प्रवाहात, मार्गांत टाकणे; चेत-विणे; नाहीं लावणे. 'तमोगुणें भरी घातले से।'—तुणा ५३९ **भरीचा**—वि. १ पूरक; भरपाई करणारा; भरतीचा, पुरवणीचा. २ पुरा करण्यास, भरून काढण्यास पुरेसा असलेला. **भरीं पडणे**—आत पडणे; सहकारी होणे; सुलून जाणे. भरीस पडणे पहा **भरीं भरणे**—१ अतोनात नाहीं लागणे; पूर्णपणे प्राप्तला जाणे; हांबरी होणे. 'बहुमास भरीं भरला प्रियसख सचिबांस विसरला निपट।'—मोखन ४.९८. २ विनाकारण इहास पेटणे **भरीस घालणे**—१ न्यूनता नाहीशी करण्यासाठीं कमी असेल ते घालणे. २ चढविणे, उतेजन देणे. 'लोकीं भरीस घातलें।'—दा ३.५ १३. **भरीस देणे**—तोडापुढे करणे, नाहीं लावणे. 'सर्व उदासीनपणे पाहति आम्हांस वेवुनी भरिला।'—मोआदि ४.८३ **भरीस पडणे**—१ भरतीस पडणे; (एखादी गोष्ट, काम, मनुष्य इ०च्या) कमीपणा, अज्ञवणी भरून काढण्यासाठीं वेचले जाणे; खर्च होणे; नष्ट होणे; गडप, प्रस्त केले जाणे. 'त्याची सर्व संपत्ति राडाचे भरीस पडली' अभिमानास पेटणे. 'मी बालपणापासून संसाराच्या भरीस पडलों' (सकर्मक) भरीस घालणे. **भरून येणे**—१ मनांतून जाणे; विस्मरण पडणे (शोक इ०) २ पूर्ण वरी होणे (जखम). सामाशब्द—**० अमदानी**—झी. पूर्णावस्थेची अमदानी, कारकीर्द. **० अमली**—वि पूर्णत्वानें सरकारच्या अमलाखाली असणारा (गांव, जिल्हा, तालुका इ०) **० अम्मल**—पु. पूर्ण अंमल, सत्ता. **० उभर**—झी १ भरणे, उपसणें; भरणे व ओतून टाकणे. २ भरणे आणि रितें करणे उदा० एखादा पदार्थ घेतांना मापणे आणि खात्री-करिता तो पुनः मापणे 'मापाची भरउभर केल्यास मोजलेला दाणा कमीजास्त होतच आठे.' ३ (ल.) मिळविणे व गमावणे, खर्च करणे 'संसाराला भरउभरच आठे.' ४ (वाईट अर्थांनं) उठावणी, मधवणी; उभारणी; मन चढविणे; छाप बसविणे (मत, उद्देश, विचार यांची). ५ (ल.) एखाद्या गोष्टीविषयी विचार करणे, बोलणे. [भरणे+उभरणे] **० कचेरी**—झी मनुष्यांनी पूर्ण भरलेली कचेरी. **० कवळ्या**—पु (गुहाळ) एक इसम प्रथम चरकात

काडें लावतो, व त्यांतील रस निघाल्यावर दुसरा इसम तेंच काडें पुनः लावून उरलेला रस काढून घेतो यापैकी पहिला इसम—कृषि ४७३. **० कुंभ-कू(खु)म-वि** (१ (राजा.) स्थिर, गंभीर, शांत, प्रकृतीचा. २ पुष्कळ. [भर+कुंभ] **० कोंडा**—पु (कु) तृप्त (कणि-केंतील). **० खुमु**—वि. (गो.) भरभक्कम. **० खुमा**—झी. स्वभावाची स्थिरता; विचारीपणा, अमत्ता; गंभीर्य. **० गच्छा**—वि. भरचक्का व भररडा पहा **० गच्छी**—वि. सोनेरी, रुपेरी, कलाबत् ज्यांत फार विणली आहे असें (कापड, अशा कापडाचा केलेला अंगरखा इ०) **० गच्छी जेवण**—न बांगल्या चमचमीत पदार्थांनी पोत भरणे; आकंठ भोजन **० ग(गो)त**—झी १ भरती, भरताड (गाडीचे, पोटाचे) २ भरून काढलेली स्थिति (धका, बंधारा, जाड भित यांची) ३ पूरण; पूर्तता (संख्या, परिमाण यांची). —न बारदान; भरताड; ओसे; आंतील जिन्नस. (गलबत, गाडी इ० च्या) (कों.) पूर्ण. **० गांव**—पुन. दाट वस्तीचा गांव; जे जवळजवळ असून वस्ती मोठी असलेला भाग. **० गोणी**—झी. भरलेली, संबंध गोणी, पोतें; भरजकात बसण्या-जोगी गोणी **० गोळी**—झी. गोळीचा टप्पा (लांब पल्ल्याच्या बंदुका, तोफा यांच्या). —क्रि. २ गोळीच्या अंतरावर, टप्प्यांत. **० घोसाने**—क्रि. प्रतिष्ठा न गमावितां; ऐटीनं; घोशा बाजवीत; चढ्या घोड्यानिशी. 'भर घोसाने श्रीमंत त्यावर पुण्यास येतां क्षणीं।'—ऐपो ३९६. **० चक्का**—वि. बांगल्या वस्तूंची चंगळ असणारी (सेजवानी); तक्कल; ओकारी देण्याइतकें; यथेच्छ (भोजन) चिकार; दाट भरलेला; गडगच्च; प्रचुर; विपुल (जेवण—अलंकार, वस्त्र, आवे, लाडू, पीक, पाऊस, हंगाम, पावसाळा, उन्हाळा). **० चंकी**—झी. १ घोड्यास खाण्यास देण्याचें भरपूर धान्य २ (ल.) भरपूर अन्न. **० चौक**—झी. घोड्याची भरधाव चाल. **० जमा**—झी भरजमाबंदी; सर्व जमाबंदी (देश, गांव इ०ची—सादिलवार; वृद्ध इ०च्या वजा वाटीच्या पूर्वीची). **० जमीन**—झी पूर्णधारा असलेली जमीन. **० जरी**—वि. पूर्णपणे सोन्या-रुप्याच्या कलाबत्तूचा केलेला. (कपडा, गोंडा, कापड) **० जवानी**—जा(उवा)नी—झी. १ ऐन उमेदीचे वय. २ ताकण्याचा भर. [भर+जा. जवानी] **० ज्यहा-ज्याहा-ज्यहा-ज्यहाल**—क्रि. भरदवड पहा. **० डाव**—पु. (गजिका व बुद्धिबळ) पूर्ण स्थितीतील डाव (भारी पानें खेळण्याच्या, भारीमोहरीं घेण्याच्या पूर्वीचा). **० तिन्ही सांज**—झी. पूर्ण तिन्हीसांजाची वेळ; ऐन संध्याकाळ; याच्या उलट. कुटकी तिन्हीसांज **० तीर**—पु. बाणाच्या फेकीचे अंतर, बाणाचा टप्पा. —क्रि. असुक अंतरावर. **० तोंडली**—झी. संबंध; मसाला भरून केलेली तोंडल्यांची भाजी. **० दुड**—पु. मुईड; दुसऱ्याचा जिन्नस आपल्या हातून हरवला किंवा जामीनकी अंगास आली असतां भरावा लागणारा पैसा. **० वड**—

दौड - धांव - पल्ला - धूम - दपट—की.पु. पूर्णदौड, धाव (घोड्याची, मनुष्याची).—किवि. पूर्ण वेगाने (दबळणे, धावणे, दपटणे, हांकणे, पिटणे, चालणे, दामणे, काढणे, पळणे). **०दार-**वि. १ चांगला भरलेला; दळदार; गरम; टसटसीत २ पूर्ण वाढ झालेला; पिळदार (माणूस, घोडा, छाती, दंड इ०). **०दोन-प्रहर**—पु. ऐन दुपार. **०दौलत**—की. संपत्ति आणि वैभव याची भरती, बहार. **०धांव-चाल**—की. घोड्याची—जलद चाल, चौपायी जलद धांवत जाणे. **०नकशी-क्षी**—वि. १ पूर्ण नकशीचा (कांठ); असल्या काठांचा (कपडा). २ अतिशय कोरीव काम असलेला (स्तंभ, छत, चौकट इ०). **०नवती**—की. ऐन तासण्याचा, हिमतीचा भर, कळस, बहर. **०पंचविशी**—की. मनुष्याची ऐन उमर; प्रौढदशा; पुरुषाची उमेदी, वय. **०पायी-ई**—की. १ भरपावती (येणे असलेल्या रकमेची, सालाची) २ भरपावतीची रसीद; प्रायः भरपाई भरून पावले हे शब्द लिहून केलेला इकरार. **०पायी (ई)माली**—लिहून देतो—उद्गा. (कंटाळा, अतिवृत्ति दाखविणारे शब्द) बस, पुरे करा. **०पावली**—किवि. भरचालीने भरगतीने. (कि० पळणे; धावणे; चालणे; येणे; जाणे). [भरपाळ] **०पितळ**—वि. (कु.) पितळ, कलावत लावून शोभिवंत केलेले (पायतन, बहाण) **०पूड**—न वाहणाऱ्या फोडावर, उठाणवर (हवेत उडते पडल्याने) येणारी पातळ त्वचा. (कि० धरणे; फुटणे; वाहणे; निचरणे; गळणे). अशा रीतीने बंद झालेले सपुयक्षत. **०पूर**—वि. १ पूर्ण भरलेले; भरून काढलेले; चौदलेले. २ प्रचुर; सुबलक पूर्ण. ३ गंभीर; मरघोस (आवाज). [हिं.] **०पेट**—वि. भरपूर. **०पोट**—किवि. १ भरलेल्या पोटात, पोटावर. २ पोटाभर (खाणे, पिणे). **०पोशाख**—पु. विशिष्ट दिवशी किंवा प्रसंगी घालावयाचा पोशाख; खास पोशाख. **०बावली**—वि. पूर्णपणे सोन्याच्या, रुप्याच्या कलावतुचा केलेला (गोंडा, कपडा, कापड). **०बिंदु**—पु. आकाशातील क्रांतिज्ञाते विभुपापासून अति दूरचे बिंदु—सूर्य २१. **०भक्कम**—वि. १ प्रचुर; बहुत; सुबलक. २ अतिशय भरलेला, चौदलेला; आकंठ भरलेला. **०भार**—पु. पूर्ण भार, वजन. 'गुल्चा भरभार साहाय्या जाण।'—एमा १२. ५५९. **०मजळ**—की १ पूर्ण मजल (प्रवासाची). २—किवि. भरमजलीनी (प्रवास करणे). [भर+अ. मन्त्रिल] **०मज(जा)**—लस—की. भरसभा; भरलेली कचेरी. [भर+अ. मजलस] **०मजला**—पु. मोठा व उंच वरचा मजला (घराचा).—वि. मोठा व उंच असा वरचा मजला असलेले (घर). **०माहा**—किवि. सर्व महिना 'एक भरमाहा घास दाणीयाचे ऐवजी ...'—बाहबाबा १.१७९. **०मूठ**—की. पूर्ण भरलेली मूठ (धान्य इ०कानी). **०वट्टा**—वि. भरवट्टा पहा. भर; मोठा; भक्कम; भारी या अर्थीहि योजतात. उदा० भरगट्टा मजल—कोस—पळा. तबल, जबर,

जरब शब्द पहा. **०रस्ता**—पु. हमरस्ता. **०रास**—की. १ शेतांत पिकलेल्या धान्याची एकत्र केलेली रास, ढीग. (भागीदारंत वांटण्याच्या पूर्वीची). २ (सामा.) रास, ढीग. **०वयाचा**—वि. प्रौढ, पोष; भरजवानीचा; **०वसूल**—पु. (देश, गाव, जमीन इ०पासून) मिळालेला पूर्ण वसूल. **०वसुली**—वि. ज्याचा भरवसूल (काही वजावाट न होता) मिळाला आहे असा (गांव, शेत इ०) **०वांगी**—नभव. निरनिराळ्या फोडी न करता चिरून, मसाला भरून केलेली सगळ्या वाग्याची भाजी. **०वायकी**—की. (व.) वढाई. **०शाई**—की. गंभीर आवाज निष्पत्त्याकरिता पखवाजाच्या मध्यभागावर लावलेला शाईचा जाड थर, याच्या उलट पाणशाई. **०खांड**—वि. भरपूर, रगड. **०सुगी**—की. ऐन हंगाम. **०ह्राक**—की. १ भर आवाजाने मारलेल्या हाकेचे अंतर, टप्पा. २—किवि. अशा अंतरावर, टप्प्यावर.

भरकट(ड)णे, भरकांडणे—सकि. जलदीने व सरासरी करून टाकणे; झटक्यासरशी उरकणे; झपाटणे, रगडणे; खरडणे; (लिहिणे, नांगरणे, रेखाटणे, घाविणे इ०). 'त्याने दहा कागद एके घटकेमध्ये भरकटले; हे वावर भरकाडून टाकले.' [भर; भरभर] **भरकट(ड)णी, भरकांडणी**—की. झपाट्याने उरकणे; झपाटणे. **भरकटणे**—अकि. बहात जाणे; तर्क करीत गुटणे. 'सामान्य जनांनी तैय्यपथत न भरकटता देवावर भर्तृसा टेवावा.'—नि १. **भरकंडणे**—अकि. खरडणे; भरकटणे; विरखडणे. **भरक(क)डा**—पु. लिहिण्यांतोळ फगडा; फाटा. (कि० काढणे; फोडणे).

भर-कण-कन-कर-विनीं-विनीं—किवि. १ पक्षी बसल्या जागेवरून अकस्मात उडण्याच्या, गवत अकस्मात भटकतांना होणाऱ्या आवाजाचे अनुकरण होऊन. २ एका क्षणात, झटक्यात, पळत. [ध्व, भर]

भरका(का)ड—न. १ जलद व आवाज करून जळणारे जळण गवत, मूस इ०. २ भरकाड जमीन; रक्ष आणि भिडार जमीन; ओलावा न धरणारी जमीन [भर ?]

भरकांडा—पु. १ गिरकी; चवट (कि० मारणे). २ फेरा, गिरका; भोवडा (कि० मारणे). ३ (ल.) गिरकांडा; भोवरा; घोंगळा; चकव्यूह (अंत शब्दासह कि० सापडणे, पडणे; घालणे; पाडणे). ४ घेरा; वेडा (भिकारी, तगाददार यांचा). (कि० घालणे) ५ शेत; लोट, (वाऱ्याच्या झटक्याचा) ६ रगडणी, झपाटणी (उदा० नागर, लेखणी केसुणी, कुंचली इ०झपाट्याने फिरवून होणारी). जलद, झपाट्याने वाचणे; म्हणणे; बोलणे; लिहितांना झपाट्याने विरखडणे (कि० मारणे; ओढणे; घेणे).

भरंग(गा)ळणे—अकि. (व) १ चोटाळणे २ बघवडणे. 'मुखे मुखेपणे भरंगली.'—दा १९.७.२६.

भरंजळ—पु. (गो.) एक प्रकारची मासळी.

भरड—पुकी. १ सांजा; पिठाचे जाड कण; भरडा (गो) भडा. २ भरडेली डाळ इ० 'जोग्या बोलावून पत्र पुजून भरड म्या घातिला.'—भज ५९. ३ —की. आंखूड व जाड दोरी बांधून ओढें ओढीत नेण्याची क्रिया; असली आंखूड व जाड दोरी (कि० भरणे; घालणे). ४ —की रवण; रांग, माळ (पुरे, सैन्य यांची. ५ (गो) पांढाळ; चन्हाट. ६ —न. (राजा.) डोंगराळ जमीन, टेकड्यामधील नापीकप्रदेश, माळ जमीन. —वि. १ जाड दळलेलें (धान्य). २ जाडाभरडा (कपडा इ०). ०कुमेर—की. (गो.) डोंगराच्या उतरणीवरील रान तोडून तेथील जमीनीत बरकस धान्ये पिकविण्याची शेतीची पद्धत. —सद्याष्टीच्या पाय-ध्याशी ३०५.

भरडणे—सकि. १ जाड दळणे. २ (ल) सरासरी व ओबड धोबड रीतीने करणे; भरकटणे. **भरडण**—न. १ भरडण्यास घेतलेलें धान्य. २ जाड कणीदार दळण. 'दोन पायली भरडणाचें भरडण करावयाचें आहे.' **भरडणी**—की. जाड दळण इ० **भरडा**—पु. १ कळणा; भरडलेले तांदूळ व उडीद, इतर डाळी यांचें मिश्रण. २ भरडलेली डाळ, धान्य. **भरडी**—वि. भरडलेली (डाळ, धान्य, औषधी मसाले, चुना); भरड्याची केलेली (धुली, भाकरी, पोळी, औषध) **भरडीच**—वि. भरडलेलें (धान्य, डाळ).

भरडा—पु. भाद्रपदात पिकणारा कुळीय. —कृषि ३२७.

भरडी—की. (कों.) कण्हेरा; कण्यांचा पातळ भात; पेज.

भरण—की. १ (ना.) रांग; ओळ —की. (राजा. कु.) मरून काढण्याकरितां आत घातलेले, मिळविलेले द्रव्य. २ —न. (खा.) भरणे; खावाचा माथा आणि पिढें, तुळई या दोहोंमध्ये भरलेला लकडाचा तुकडा 'माणिकाच्या भरणी.'—ऐपो १५. ४ —न. पोषण; पालन. 'तया एक जाणें फळ। वेह भरण।'—ज्ञा १८.५६४. ५ चेतन; पोषणसाधन; निवाहसाधन. 'भोगिजती शब्दादिके। विषयभरणे।'—ज्ञा १५.३६०. ६ एके वेळीं दिव्याच्या टबळघात, तळणाच्या कडईत घातलेलें (तेल, तूप इ०चे परिमाण; (बायकी) समस्त जळण्याकरितां वापरतात तें तेल. ७ भरणें या अर्थी विशिष्ट टिकाणीं योजितात. उदा० घट, भाडें, गोण इ० भरणें; दिव्यास तेल, जात्यास दळण, वागेस पाणी इ० पुरविणें; शाखाच्या बुंध्याशीं मातीचे ढीग घालणें. (कि० करणें; घालणें). ८ भाडें, कळशी; वागर. 'डुभली क्षीर संतोषोब। भरणें दोन तये वेळीं।'—गुघ २२.४८. ९ माप भरणें; मापणें १० भरलेली, पूर्ण केलेली स्थिति ११ एखाद्या वस्तूच्या घोटत भरण्याचे द्रव्य; पुरण; सारण (कऱ्या, पोळ्या यांचे). १२ भरण; सांठा १३ आणुव्य. 'अगा या दोन्ही सैन्या-सीचि भरण पुरले।'—ज्ञा ११.४९९ १४ भराभर; भरती. 'वायु मेघाचें भरण भारी।'—हंको. १६ समुदाय. 'भोगिजती शब्दा-

दिकें। विषयभरणे।'—ज्ञा १५.३६०. [सं. भू-पोषणें] ० **वाज**—वि. चांगले भरलेलें आणि भक्षम (पीक, कणीस, दाणा, पेढी इ०); धष्टपुष्ट; ऐशजदार (मनुष्य). ० **पोषण**—न. पालनपोषण; सांभाळ. **भरणा**—पु १ पूर्ण करणें; भरणें; भरती; जमा करण्याकरितां जम-वाजमव. 'सरकारचे मखत्याचा भरणा केल्यावर मी येईन.' २ पूर्ण केलेली स्थिति, भरती. ३ पूर्णपणे भरणें; (तिजोरी, पेढी इ० टिकाणीं) भरलेले पैसे इ०. 'शेटजीच्या तुकार्नी ऐशजाचा भरणा करून पावती आणून या.' ४ जमाव; एकत्र मिळालेला समुदाय, संख्या. उदा० ब्राह्मणांचा—धूपदांचा भरणा; कूळ—शेत-घर—आळत—बी—भरणा ५ भर धारा. (कि० लावणें; बसवणें; ठरविणें). 'शेताचा भरणा सातव्या वर्षी होईल.' ६ दूध काढण्याची वरवी, भाडें, भरणें. 'हातीं भरणा घेउन गोपाल। धारा काढी त्वरेनें।'—ह ८.१०४. **भरणावळ**—की. १ भरण्याचें मोल, मजुरी. २ माल भरण्याची क्रिया. **भरणेकरी**—पु. १ पैसा भरणारा मनुष्य (तिजोरीत, पेढीवर इ०). २ पुंजीपाला. **भरणेपावती**—यावू—की. भरलेल्या, पुरवलेल्या वस्तूंची (पैसे, द्रव्ये, माल) पावती. **भरणेघाईक**—वि. (पैसे, ज्ञान, गीतें, गोष्टी, दिकमती, युक्ति इ०चा) भरणा, सांठा असलेला. **भरण्याचा**—वि. १ उपयुक्त असा वस्तु, कला यांचा सांठा असलेला. २ भरतीचा; परिमाण, संख्या पूर्ण करण्यास किंवा खळगी, जागा भरून काढण्यास योग्य (वस्तु). ३ सांठा; भरणा (पैसा, ज्ञान, गीतें, गोष्टी, युक्ती, दिकमती इ०चा) असणारा. ४ कमाळी वराचें, भर धान्यानें फाळलेली (जमीन).

भरणें—न. (गो.) दमा.

भरणी—की. १ भरणें (—कि.) पहा. २ भरण्याचें द्रव्य (माती, घोंडे इ०); भर. ३ सामग्री. 'आहारभरणी राजसा।'—एभा २५.३७३. ४ वस्ती. —सार. [भरणें] ० **येथें**—कि. खारीच्या काठास दरवर्षी बाहून गेलेल्या टिकाणीं बाहेरील बाजुनें मातीची भर देणें. —कृषि २४५.

भरणी—की. १ सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं दुसरे नक्षत्र. २ भरणी-आद्य. [सं.] ० **खाद्य**—की. चौथभरणी पहा. ० **आद्य**—न. सृ-तिथीपासून बारा महिन्यांच्या आतां भाद्रपद वद्यत भरणी नक्षत्रा-वर कारावयाचें सृताचें आद्य.

भरणें—सकि. १ पूर्ण करणें. २ सुसज्जिणें; भरून काढणें (खळया, रिकामी जागा, व्यंग). ३ आंत, वर, घालणें, देवणें (भरीत, भर-ताड, पुरणद्रव्य); टांसणें (वार). ४ आंत ओतणें (रस, मुकडी, धान्य, वाळू इ०). 'सिंधू कवण भरी।'—ज्ञा १३.५६. ५ सवैत्र ग्राहणें, लिप्त करणें (तेल तूप, चिखल, धूळ, काजळ इ०—सामा-न्यतः अपविष्ट घाणेरड्या वस्तूनीं). ६ पूर्ण करणें (कच्चे आकार, आकाराचे, रकाने, घरे, तफे, कोठक इ०). ७ भरणा करणें (देणे

असलेले पैसे इ०चा). ८ खूट, तोटा पूर्ण करणे; हानिनिष्कृति करणे. ९ घालणे, ठेणे (मुख्यत्वे दाविना). 'बांगड्या भरल्या, गोठ भरले' १० पुरा करणे (नियतकाल, बायदा). 'चार दिवस कमी आढेत ते भर मग चाकरी सोड.' ११ (सुतारी) (खा.) तयार करणे (बाज, छुर्ची इ०). 'रामभाऊ माझी बाज भरून था.' १२ मारणे; भोसकणे. 'पळतां तदुरीं शर शीघ्र भरी।' -मोरा हर रमणीय रामायण २०. [सं. भू.] भरणे-अकि. १ अंगाने जाड, भरदार, दळदार होणे (शरीर, फळे, दाणे); भरून जाणे (कृषीस) २ बरोबर असणे; तंतोतंत होणे (ठराविक संख्या, परिमाण यांच्या इतके). 'तांदूळ चार पायली भरले.' ३ पूर्ण, पुरा होणे (मुदत, काल). 'बैष, आयुष्य भरले.' ४ जड आणि बधिर होणे (श्रमाने, बसण्याने-गुडवे, पाय इ०) ५ भरून निवणे (विहीर, खांब); भरून येणे; मठारणे व भरून जाणे (बगी होत जाणारी जखम, क्षत). ६ हवून बसणे; शिणणे; घुसणे (कांटा, बाण इ०). 'गुहसि त्यजुनि, व्यूहीं भीम, त्रिपुरी जसा हरखर भरे।' -मोभीष्म ७.७ ७ संचरणे. 'दोघे पत्री पाशीं गुंतुनि भरले उडोनि गगनींच।' -मोउद्योग ५.५५ ८ भरती येणे. 'का चंद्राचेनि पूर्णपणे। सिंधु भरती।' -ह्या १३.१३८. ९ जमणे; एकत्र होणे, मिळणे, केला जाणे (बाजार). 'बाजार चांगला भरला.' 'तो मोठा गांव आहे तेथे बाजार भरतो.' [सं. भू., भरण] भरून येणे-अकि. वर येणे (उकळणारे द्रव द्रव्य). भरणे-उकि. १ पात्रात समाविष्ट करणे. २ गच्च करणे. ३ रंग देणे (चित्र, कोष्टक इ०कांस). भरणे. भरत-न. भरती पहिल्या तीन अर्धी पहा. भरताचे भाडे-न. विशिष्ट मापाचे, परिमाणाने भाडे. [भरत+भाडे] भरतक-न. १ पूरण; पुरे करणे (संख्या, परिमाण). २ भरण; बारदान; भरताड. ३ सामान लादणे; भरणे (गलबत, गाडी इ० कांत). भरताड-खी. १ सामानाने लादलेला ताडा (गलबत, गाड्या, पशू इ० कांचा). २ वरीलप्रमाणे लादलेली, भरलेली स्थिति ३ (कों.) पाणवहाटाचे भरून वर येणारे लोटे. याच्या उलट 'रिताड.' भरती-खी. १ समुद्राच्या पाण्याचा चढ. ह्या विशेषतः चंद्राच्या आकषेणाने प्रत्येकीं दोनदा (सुमारे १२ तास १५ मिनिटे इतक्या अवकाशांने) होतो. ओढटी, सुकती यांच्या उलट. २ चढाई. 'गिलचांची झाली भरती।' -संभ्रामगीते ६९. ३ पूरण; भरण; लादणी. ४ पूर्ण झाल्याची, लादल्याची स्थिति. (गलबत, गाडी). ५ नौदणी. (सैन्य, मजूर इ०) ६ (ळ.) भरभराट; वृद्धि. भरती सुकती-खी. (कों.) भरती व ओहोटी; चढउतार. भरतीचा-वि. १ पूर्ण करण्यास, भरण्यास लावलेला, पाहिले असलेला. २ फक्त परिमाण, संख्या पूर्ण करण्याच्या, खळगा, जागा भरून काढण्याच्या लायक (वस्तु). भरतूक-न. १ भरती, बारदान; भरताड. २ ओसें बाहून नेण्या शको. ५. ५६

बदलचे भाडे. भर(रि)ते-न. १ पुरतेपणा; पूर्णता; पूर्ति (गुन्हा, पाप, अन्याय यांची); पराकाष्ठा (ताप, अव्यवस्था, इ० कांची); सीमा (शीण, आजार, दुख इ० कांची); सहनशाफीपर्यंतची मर्यादा; दाहाची पूर्ण संवेदना (शैत्याची-मुख्यत्वे ज्वरापूर्वी होणारी); उमाला; भरती (शोक, दुःख, आनंद इ०ची) (किं० येणे) भर अर्थ १ पहा. 'आले भरते एवढे। ते काढुनि पुढती।' -ह्या १८ २८९. २ समुद्राच्या पाण्याचा चढ. ३ वृद्धि. 'इतरांच्या जाळ्या भरते सुकृताधनातमा येते।' -मोमंभा ३.१४. ० येणे-जोर येणे; समृद्धि प्राप्त होणे. भरला भरला-वि. १ चांगला भरलेला; समृद्ध; भरभरणारा (संपत्ति, संतति, मित्र, बौर्ति इ०कांनी); परिपूर्ण (प्रजेने राज्य, उत्पन्नाने शेत, देश व सामान, भाडी यानी घर) भरला भारला-वि. पतदार; अडदार; लायकीचा; वजनदार (व्यापारी, मनुष्य); भरभरीचा (व्यापार, काम). [भरणे+भार] म्हू० भरल्या गाड्यास सूप जड नाही! 'भरलीसरली-सवरलेली-वि (बायकी) बाळतपणाचे दिवस नजीक आलेली; गमेवती. भरले कुंकू-न (बायकी) पूर्ण सौभाग्य. 'माझे काय वाईट होत आहे! भरल्या कुंकूबांने मी देवाघरीं जात आहे.' भरले घर-न. पुष्कळ माणसे असून भरभराटीत असलेले इष्टमित्रांनीं व्यापलेले असे कुटुंब. 'माग म्हणताचि म्हणे भरले घर।' -राक २.३८ भरले घरणे-कि. गडप करणे; देवाला दौल लाविला असतां त्यानें उजवी, बावी न देणे. 'देवाने भरले घरले.' भरले शेत-न. भरपूर पिकलेले शेत. भरल्या ओटीने-किवि. (बायकी) मुलावाळासह सुखरूप. 'भरल्या ओटीने बाळंतीण सासरीं जाऊं दे.' भरल्या घोसाने-बंदांत-मरणे-तरणाताडा मरणे. भरल्या पायांचा-वि चिखलांने इ० मळलेले पाय असलेला; बाहेरून आल्यावर पाय न धुलेला. भरल्या पायीं-किवि. बाहेरून चालून आल्यावर पाय न धुता. भरल्या पोटी-किवि. पोटा भरलेले असतां. भरलेल्या आंगाची-वि. (कों.) गरोदर. भरान येणे-अकि. १ (कु.) दुःखाचे अश्रु येणे; हृदय भरून येणे. २ कफाने छाती भरणे. 'त्यंका खूप भरान इला.' भरबड-खी. १ (कु.) ओसाड जमिनीत भर चालून तयार केलेली जमीन. २ खारवट जमिनीपैकीं टणक जमिनीत रोहपेरा करतेंवेळीं ती जमीन पावसाच्या पाण्यानें तुडुंब भरून काढणे. भरखण-न. १ एके वेळीं दिव्याच्या टक्कघात, तळणाच्या कडईत घातलेले तेलाचे परिमाण; एके वेळीं तळलेल्या शिजविलेल्या पदार्थाचे परिणाम; एके वेळीं जमलेल्या काजळाचे परिमाण इ०. २ भूत काढण्याकरिता भुतांने क्षपाटलेल्या माणसा-बहून ओवाळलेले द्रव्य (कोंबडे, नाळ इ०). भराडे-खी. १ भरण्याची किंमत. २ भरणे. भराभर-खी. घाईचे भरणे. भराब-पु. १ भरण, पूरण (खांब बुजविण्याची). २ भरल्याची स्थिति

भरावण-वळ-ळी. (कों.) जमीन भाजण्याकरितां तिजवग वगत, काट्या, छाट आणि शेण इ० पसरणे. **भराविणें**—सक्ति. १ शेणानें, घाणीनें चोपवणें, माखणें (हात, पाय, वस्त्र) २ भर विणें पहा. **भरीचा**—वि. १ विवक्षित माप पूर्ण भरेल इतका. २ निम्मेशिम्मिं पात्र भरलें असता ते पूर्ण भरेल इतका नवीन घाला-वयाचा (पदार्थ) **भरी(रित, भर्त**—न १ लादल्याची, भर-ल्याची स्थिति. २ भरलेला, भरावयाचा माल (पोते इ० त); ओझें; बोजा. 'हें सामान दोहों बैलाचें भरीत आहे.' ३ लादणी. ओझें, भरताड ४ चिचळणाऱ्या जखमा, गाठी यांची पृथमय व नासलेली स्थिति. ५ वागे वंगरे भाजून दहीं घालून केलेली कोशि बीर. (वागीं इ०ची) ० पञ्च—न गलबतावरील भरताची (वार-दानाची) यादी **भरून देणें**—सक्ति. खुटीची, तोट्याची निष्कृति करणे. **भरून पावणें**—सक्ति. पूर्णत्वानें पावणें; पुरी करून मिळणे (मागणी इ०).

भरत—न. तावें, जस्त, कथील इ० धातू मिसळून केलेला कृत्रिम धातु. [सं. भू] **भरताचें भांडें**—न. भरत धातूचें केलेलें भांडें. **भरती**—वि. भरत धातूचें केलेलें.

भरतकाम—न. कापडावर नक्षी, कशिदा काढण्याची कला; आकृती काढून त्या दोऱ्यानीं, तारानीं भरण्याचें काम; जिगाचें काम.

भरतखंड-वर्ष—न. हिमालयापासून समुद्रापर्यंतचा हिंदु-स्थानचा भूविभाग; भारतवर्ष. [सं.]

भरतशास्त्र—न. १ नाट्यशास्त्र; नाटक व अभिनय यावरील भरतमुनिवृत्त प्रमाणभूत ग्रंथ. २ नाटक व त्याचें प्रयोग यांचे नियम. [सं.] **भरतशास्त्री**—वि. भरतशास्त्र जाणणारा.

भरत्या—पु (व) वरण शिजविण्यासाठीं कासें अथवा पितळ या धातूंचा केलेला जाड लोटा. [भरत=मिश्रधातु]

भरद्वाज—पु. १ एक पक्षी; सोनकावळा; कुक्कुडकुंभा. २ एक ऋषि. [सं.]

भरभर—ळी. भरभराट, उत्कर्ष; बहर; कळस; भर. (किं० होणें; चालणें) 'हरिदासगृहीची उदंड भरभर ती।'—मोसभा १. ११. [भरणें] **भरभराट**—पु. पराकाष्ठेची भरभर अथवा उत्कर्ष. (किं० होणें; असणें; चालणें) **भरभरणें**—अक्ति. इष्ट, अनुकूल होणें (दैव, नशीब, विधि). 'त्याचें भरभरलेंसे दिसतें.'

भरभर-भरां—क्तिवि १ जलदीनें; क्षपाटयानें; गडबडीनें २ क्षपाट्याच्या व क्षपाट्याच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन अथवा क्षपाट्याची क्रिया होऊन. [ध्व भर!]

भरभरणें—अक्ति. १ कडकड आवाज करून जळणें (शुष्क तुण, झुडवें, काटे); क्षपाटयानें जळून जाणें; चेतणें; पेटणें. 'प्रभुचा प्रताप तो तन्मदक्षीं हन्यभुज भरभरे हो।'—मोडयोग ८.७१ २ चक्र आल्यासारखें वाटणें; अणभणणें (डोंकें). [ध्व; भर!]

भरभरीत—वि. १ भरड; जाड; शुष्क; अस्निग्ध (पीठ, गवत, केस) २ भरड, जाड, खरखरीत (कापड).—क्तिवि. (गो.) फरफरां.

भरभ—पु. १ (अप.) लुकीची कल्पना; मिथ्याप्रह. अम शब्दाचा अपभ्रंश. (किं० धरणें). २ वहीम; तर्क; भावना; मत; संभाव्य कल्पना अथवा विचार; (किं० धरणें, जाणें). ३ संशय; संदेह; किंतु (किं० बाळगणें, पाळणें). ४ पत; अन्न; नांव. ५ भ्रम; दबाव, दरारा 'भरभ राज्याचा या मोगलाजवळी राहिला नाहीं.'—पदे १०.२७ [सं भ्रम; हि.] **भरभ-भरमाचा मोपळा, भरमाचो मोट**—पुकी पक्ष्या आधाराक्षिवाय वर-वरची चांगली पत, अन्न असणारा मनुष्य, काम, गोष्ट; दिसण्यात ऐवजदार पण पोकळ, कवडीमोल वस्तु **भरभसाट**—वि. पुष्कळ; अमर्याद 'ती तोंडांनें भरभसाट स्तुति वरील'—नाकु ३ ३०. —क्तिवि. अविचारानें, मेदाभेद न करिता. **भरमाचें पोतें**—न.

(विद्या, संपत्ति, भक्ति इ० विषयीं) बाह्य लौकिक असणारा परंतु खरोखर पोकळ मनुष्य इ० **भरमा भरमीं**—क्तिवि. १ बाह्य-रील अनुकूल प्रदानें, सामान्य समाजाप्रमाणें; आभासावर (पैसा-विद्या आहे अशा). 'ह्यापार्शीं एक पैसा म्हण्टाला तर नाहीं भरमा-भरमीं संसार चालवितो.' २ संशयावरून. 'भरमाभरमीं चोर धरला.'

भरल-ळ—पु माड, भेरला इ० झाडांच्या लाकडाचा, पाणी वाहून नेण्यासाठीं कोरून केलेला पन्हळ.

भर लावणें—न. १ (कों.) आगरात (नारळ इ०ची) पूर्ण अथवा टाणिक संक्येइतकी लागवड करणें. २ आगरावर बसवि लेला भरधारा. याच्या उलट कमलावणें.

भरवणी—ळी. १ भरण्यास इ० लावणें. २ हातानें, चम-च्यानें खाऊं घालणें; भरवणें. ३ वारंवार सांगून शिकविणें. ४ अन्न-प्राशनाचा संस्कार. [भरविणें]

भरवाड—ळी-पु. एक घनगर जात; त्या जातीचा मनुष्य. भराड पहा.

भरवि(व)णें—सक्ति. १ भरणेंचें प्रयोजक. भरणें पहा. २ हातानें, चमच्यानें खऊं घालणें (लहान मुलास, आजारी मनु-ष्यास); तोंडांत घास देणें, हातानें घालणें (लहान मुलाच्या अन्न इ०). 'जोवरि अजुन माशनि तन्मास शिवादिका न भरवीन.'—मोर्कण ६.५८. ३ (ल.) वारंवार सांगून शिकविणें. [भरणें]

भरवसा, भरासा—पु. १ विश्वास; प्रत्यय; इतवार; आश्वा-सन. २ खातरी; मनाचा निश्चितपणा; निःसंदेह. [सं. विश्रंभ; हि.] म्ह० भरवसाचें म्हणीस टोणगा=पूर्ण भरवसा असलेल्या माणसा-पासून, गोष्टीपासून, शेवटीं निराश होणें. ० **तुटणें**—अक्ति. विश्वास नाहींसा होणें. 'उतावेळीं होसी म्हणुनि तुटे हा भरवसा.'—सारह १.१२६. **भरवशाखा**—वि. विश्वास; इमानी. —शाखी

मोट-मैस-चै कूळ-लीन. ज्यावर, भरवसा टेबेला आहे असा माणूस, मोठ.

भरस—प. (गो.) मिसळ; मेसळ **भरसु**(भसु)चै-सकि. (गो.) मिसळणे; एकत्र करणे

भरा—प. धान्याचें एक माप. मालवणकडे १६० पायल्यांचा किंवा १० मणांचा भरा होतो. 'जेव भरणाचे भरे लोटले.'—हा ९.४९६.

भराका—प. १ पंखांची भरारी, झपाटा(उडणाऱ्या पक्ष्याचा) (किं० मारणें; उडणें; चालणें). २ सणाणारी गिरकी (गोफ-पोची, हाताची). (किं० मारणें). ३ धांव, जोरानें घुसणें(सन्देशः व ल.); जलद आणि जोराचा यत्न, व्यापार 'घोडघावर बसलों आणि भराक्यासरसाच पुण्यास दाखल झालों.' ४ वेवाचा, पिशाचाचा झटका, झपाटा; रागाचा, वाऱ्याचा, झटकारा, सनाटा; कामाचा, मारण्याचा, गाण्याचा धडाका इ०. ५ घन, दाट वृष्टि (दागड, बाण, भाले यांची). ६ झपाटा; गिरकांडा; झेंप; धडका; कोणतीही आकस्मिक आणि वेगाची हालचाल. 'पिशाच संचरताच ह्या भराक्यासरसेंच विहिरींत उडी टाकली.' ७ अपानवायु सरणें; पादणें. (किं० सोडणें; सारणें). ८ (सामा.) झपाटा. झपाटा पहा. [ध्व] **भराक्यासरसा उठणें**—अकि. झपाट्याबरोबर उठणें. **भराक्यासरसा येणें-जाणें-पडणें**—अकि. भिरिरी, सणाण इ० आवाज करून, सपाटयानें किंवा वेगानें येणें, जाणें, पडणें. **भराटणें**—सकि. त्वरेनें करणें, भरकटणें; झपाटणें (एखादें काम); खाऊन चट करणें; झटकर फडशा पाडणें (अन्नाचा); घाईघाईनें कसेबसे उरकणें, करणें. **भराटा**—प. भरे आवाज होईल असें उडणें (पक्ष्यांचें); इकडेतिकडे झटकणें (हलका कचरा, जिरस), गोंगाटानें वाहणें, चालणें (वाऱ्याचें) आदळणें (पावसाच्या सरीचें); जलदीची, झपाट्याची, दणक्याची क्रिया. (धांवणें, जाणें, मोलणें, खाणें इ०) तांतड; निकड; झपाटा (काम करावयाचा); फडशा (लिहिण्याचा, कामाचा); गोंगाटाची, धडाक्याची हालचाल, क्रिया (किं० होणें; चालणें; लागणें उडणें; करणें; मांडणें; चालविणें; लाविणें; उडविणें) २ अत्यंत वैपुल्य; समृद्धि. (सुगीची, पिकाची); पिकाचा, धान्याचा, आंब्याचा, अमरानीचा भराटा.'—वि. प्रचुर; विपुल; जोराचा; अक्षम. 'भराटा-पीक-पाऊस-वारा.' ३ जलद केलेला व संपूर्ण फला, फडशा (अन्नाचा, आडकामांचा). (किं० उडणें; होणें; करून टाकणें; करणें).

भराड—न. १ डोर वाजवून व नाचून देवापुढें भराडयानें केलेले भजन, गोंधळ. 'कथा लावणी गोंधळ भराड गीत गाती अबळा।'—पला १ ३३. २ (व.) कुणबी लोकांत बकरा बगैरे मारून केलेले नवसाचें जेवण. **भराडा**-डी-प. १ गोसाव्यांचा

एक पंथ; डौरी; गोसावी; भराड-गोंधळ घालणारा. अठरा अखाडे पहा. भराडी, गोंधळी, सुरळया, वाघे हे गांवाबाहेर पालें देऊन राहतात. यांच्याजवळ गाई, म्हशी, बैल, टोणगे, कोंबड्या, बकरी असतात व तीं ते विकतात. हे खंडोबा, बहिरोबा इ० देवांचीं गाणीं, पोवाडे व लावण्या गातात कांहीं बैठकींचे गाणें, तमाशा करतात.—गांगा १२०. २ पुजारी. [सं. भरटक; भरवाड पहा.] **भराडी गौर-खी** (ना) धावण महिन्यांतील मुलीचा गौरीचा उत्सव व खेळ बगैरे. **भराडां वोवसा**—प. एक व्रत 'विधिमंत्रें सुशील स्तान। सतीनं केले आपण। मग भराडी वोवसा दान। करिती जाहली।'—कथा ३ १२.७३.

भराड—न. (कु.) बरड, वरकस जमीन.

भरांदो—प. (कों.) नारळाला कोंब आल्यानंतर फळांत मिळणारा पदार्थ. [भरणे]

भरापुरा—वि. १ भरून चाललेला, चांगला भरलेला (गांव, विहीर, तळें, मळा इ०). २ (ल) विद्वान्; गुणसंपन्न;

भराभर-भरां—किवि भरभर; झपाटयानें, झरझर [ध]

भराभरी—किवि. (राजा.) प्रमाणाइतकें; पूर्ण माप भरून. (किं० उतरणें इ०)

भरार-रां, भरारून—किवि. १ झपाटयानें जाण्याच्या, चालण्याच्या विशिष्ट ध्वनीच्या, तसेच झपाट्याच्या विशिष्ट क्रियेच्या (भरारणें, झटकणें, सोसाटयानें वाहणें, फडफडवणें, थोपटणें इ०) आवाजाचें अनुकरण होऊन. (किं० उडणें; उठणें; पळणें; निघणें, सुटणें; चालणें, सुजणें; फुगणें इ०) २ (ल) जलदीन; झपाटयानें; सपाटयानें [ध्व. भर!] **भरारणी**-खी. मोठयानें कडकड आवाज करून जळणें इ० भरारणें पहा **भरारणें**-अकि. १ झपाटयानें भरभरणें २ जलदीच्या हालचालीनें, भरे असा आवाज करून उडणें; भरारी मारणें. ३ (ल) (एखाद्या गोष्टीविषयी) उत्सुकतेने व आवेशानें मागे लागणें; नारीं लागणें; हुरळणें. ४ भडाडणें; पेटणें (आग, गवत); जोरानें वाहणें (वारा); रानोमाळ उडणें (धूळ, धूर, मुकणी); झपाटयानें व रगडावून उठणें (पुरळ); फुगणें; सुजणें (फोड, गाठ) ५ अतिशय तरारणें; भरभरणें (काम, धंदा, व्यापार); वाडणें; वृद्धित होणें. 'सौभाग्यश्री तुम्ही भरारो हे।'—मोआदि १२ २०. भरारून या धातुसाधिताचा भरारच्या ऐवजीं पुष्कळदा उपयोग करतात. **भरारा**-प. १ वेगानें, झपाटयानें आणि उत्कटेने धावणें, घुसणें; हल्ला; पाटलाग; चाल; अभिनिवेश. २ सोसाटा. 'शिरीं उष्ण पाऊस वायु भरारा।'—कचेखुच पृ. २. **भरारी**-खी. १ भरकन उडणें; उड्डाण(पक्ष्याचें); अति त्वरेनें उंच किंवा दूर जाणें. (किं० मारणें). २-प. (साकेतिक) खुणाथराव पेशाचे. (यांस त्यांच्या जलद रथाऱ्यावरून रावो भरारी असें म्हणत.) 'अटकेवर झेंडे न्यात्रा आणितां कुडून

भरासी—यापुढें । 'विक १०. ० मारणें—कि. १ उडणें; उड्डाण करणें. २ जळदीनें प्रवास करणें. ३ (एखाद्या गोष्टीचा) मधला भाग अजीबाद गाळून किंवा त्याकडे लक्ष्य न देतां एकदम पुढच्या भागावर जाणें; उड्या मारणें. 'जी हकीकत घडली ती सायंत सांग भराऱ्या मारू नको.'

भरावरी—किवि वरचेवर, वारंवार.

भरावणें—अकि वधिर, जड, ताठर होणें (शरीर, अवयव) [भरावणें]

भरित—वि. १ भरलेला, पूर्ण 'अंत.करण भरितु ।' -ज्ञा २.२९२. २ पोसलेला [सं. भृ=भरणे]

भरिभार—पु. पूर्ण विश्वास; भरंवसा. (कि० ठेवणें)

भरी—किवि. (गो) बाजूने 'अणी भरी=अणियाच्या बाजूने [परी?]

भरीत—भर पहा.

भरीब—वि. १ भरलेला; लादलेला २ भरदार; घन; ऐवज-दार. गाभा, रस, दळ इ० असलेला, घट्ट व लड; पोकळच्या उलट. 'जो जो दिसे उर भरीव त्याशि तों तों ।' -र १५. [सं. भृ=पोसणें, धारण करणें, भरणें] ० चिन्हा—पु. बिचा नामक जातीचा नर बावू; कागदी चिन्हाच्या उलट पोकळ नसलेला बावू.

भरू-रू=भीपु १ भर; आवड; आसक्ति. 'कमी भरू होआवा तैसा ।' -ज्ञा ३.१९९ २ विस्तार 'आतां मणे कवी भास्करू । एथ काह्मा भरूं ।' -शिषु ३०९.

भरेकरी—पु. कापडाचा फिरता व्यापारी; कापड तयार करणारापासून ते विकत घेऊन दुकानदारांस ते फटकळ विकणारा उद्दमी. [भरणे+करी]

भरो—पु. १ (कु.) चार खंडीचे कुडाळी माप. २ लांकडाची मोळी. [सं. भृ+भारा]

भरोभर—भी. (प्र) भरउभर पहा. भरोभरी—भी. (काव्य) भरती; पूर्णता; पूर्ण पुरवडा केल्याची स्थिति 'संसाराची भरोभरी । मागें केली बहुता परी ।' भरोभरी-न-किवि. १ मापासमाप; परिमाणस परिमाण; बरोवरीनें. (कि० वेणें, वेणें; उतरणें) 'गई दिले आणि भरोभरी तांदूळ घेतले' २ माप-केलें पुन्हा मापून (एकदां मापल्यावर परीक्षेकरितां) 'बाजाराचें माप घरचें माप भरोभरीनें अधिक उणें होतें. (राजा) भन्या भरी. [भरणें द्वि] भरोवरी—भी १ सामुग्री 'सांगों ऐक प्रज्ञेचिया । भरोवरी ।' -ज्ञा १८.८५५ २ आवड ३ गर्दी; दाढी 'जेमी कमीची भरोवरी ।' -विपु ४६०. -वि भरपूर; पूर्ण. -किवि भ्रमानें; आयासानें. 'संसाराचा हाट फिरतो दुकानें । भरोवरी घन मेळवितों ।' -तुगा १९६५ [भरणें]

भर्ग—पु. १ महादेव. २ -न. तेज. [सं.] भर्गवैव-वि (व.) मुलें. 'म्हणा काहीं, बाकी मनुष्य भर्गवैवच बरं कां ।'

भर्गत—वि. (गो.) पूर्ण. [भर]

भजणें—सकि भाजणें. [सं. भज्जनं] भज्जन-न. भाजणें.

भजित—वि. भाजलेला.

भर्णकुटां, भरणकुटां—वि (गो.) दमेकरी. [भरणें?]

भर्ना, भर्ता भर्ता(र)—पु १ पति; नवरा. २ पालन करणारा 'भर्ता आणि भोक्ता कर्ता आणि करविता ।' -तुगा ६३०. [सं.] भर्तृघात—पु. नवऱ्याचा घात; पतितहत्या. भर्तृवृत्त-न.

भर्त्यांची स्थिति, त्याचा अधिकार, संबंध; पतित्व.

भर्तृर्षणें—सकि. (काव्य.) निंदा, कुत्सा, गर्हा करणें. [सं. भर्तृर्षणं] भर्त्सन-ना-नकी निंदा; तिरस्कार, वेटाळणी. भर्त्सित—वि निंदित, तिरस्कारलेला.

भेंबो—वि (गो) आमांश झालेला, असलेला (मनुष्य).

भन्याचा—वि १ भरणारा; पूर्ण करणारा; पूर्णपणें गुदरवणारा (कालविभाग दिवस, रात्र इ०); मागें जोडलेल्या कालदेशक नामासह समासांत योजतात उदा० दिवसाभन्याचा उपोषित;

महिन्याभन्याचा ज्वरग्रस्त; वर्षाभन्याचा उमेदवार इ० २ द्रव्यार्थी नामासह योजतात उदा० पैशाभन्याचा; रुपयाभन्याचा [भरणें]

भन्याचें—उकि. (गो.) बहिरे होणें. [बहिरा]

भर्बण—वि. (गो.) पसरलेली; सांडलेली; शिंपडलेली (वस्तु). [भरणें]

भल—न. भाला, छूल, बाण इ०चे टोक; फळ. [सं भल]

भल—वि. १ चांगला; नामी; उमदा. भल-घोडा-गाजी-मर्दे-भालेकरी-दांडगा-जेवण. '२ पक्षा; अस्सल, अट्टन; बिलंदर. उदा० भल-मोदा. भल-लुच्चा ३ मोटा; अफाट. अवाढव्य; विलक्षण उदा० भलओझे, भलगोणी. ४ प्रकर्षार्थी नामें व विशेषणें याजबरोबर योजतात उदा० भलमजेचा; भलनामी [भला]

० कई—किवि (व.) भलतेंच; कोणीकडच्या कोणीकडे [भलती-कडे] ० रुसा—वि (ना) विचित्र; विलक्षण. ० कुबळ—पु.

(माण) कठीण प्रसंग ० कोठें—किवि कोठेंतरी; कोणी कडे तरी.

भलता—वि १ कोणीहि, कोणी तरी. कोणता तरी २ चालू विषयाशीं असबद्ध; अप्रस्तुत, विसंगत; मन मानेल तसा. ३ काल, स्थल, परिमाण, साम्य इ० पुष्कळ विशेषणासह समासांत योजतात उदा० भलतीकडे; भलतीकडचा; भलतेवढा; भलतसा; भलतेव्हा; ४ पुष्कळ; विलक्षण 'वाटे मज लाभ लता गुल्म-नृणोदभवहि येथ मजला भलता ।' -सोकृष्ण ४७.११७ [भला]

भलतयापरी—किवि मनाला वाटेल तसें; वाटेल त्या रीतीनें. 'ते आपुला अलंकारितु । भलतयापरी ।' -ज्ञा १८२ भल-

तसा. भलतसला—वि १ कोणत्याहि जातीचा; वाटेल त्या जातीचा आणि प्रकारचा; वाटेल त्या सारखा २ -किवि. कोणत्याहि रीतीनें, तऱ्हेनें; वाटेल तसल्या रीतीनें. [भलता+असा]

भलतसें—किवि. क्वाहि प्रकारें; वेवेवांकडें; जसें येईल तसें. 'म्हणुनि निगमस्तुता भलतसें तुला वानितो।'—केका ६०
भलतासलता—वि. कोणी तरी; कोणता तरी (मनुष्य, बाब, वस्तु). [भलता द्वि.] **भलतीसबा**—किवि. अव्यवस्थित, कोणत्याहि बाजूला. 'पडे दंबकाडी' वेढ भलतीसबा लोटी।'—तुगा ५५५. **भलतीसा-सी-सें-वि.** (व) पुष्कळ. **भलतें**—वि. १ हवें तें; कोणतेंहि. 'हे बरी भलतें करितु।'—हा १.२२५. २ कोणीहि. 'भलतया दुःख येतु जाये।'—हा १८. ६५६. ३ (ल) अगाध; अवघड. 'अयबा भलते गोष्टीस कच...'—पेद ३.१८३. **भलतेउतें**—अ. पाहिजे तेथें; पाहिजे तसे. 'जाळणें आगीचें भलतेउतें।'—हा १६.२८८. **भलतेपके**—वि. कोणी तरी. **भलतेण**—वि. वाटेल त्यानें. 'भोगिजे भलतेवेळां। भलतेणें।'—अमृ १.५५. **भलतेतुके**—किवि. पाहिजे तितकें. 'आणि पाणी हो कां भलतेतुके।'—हा १८.८६२. **भलतेथ-**
ते-थें—किवि. वाटेल तेथें. 'मग भलतेथ भलतेव्हां।'—अमृ ७. १७६. **भल(ले)तेवढी**—वि. पाहिजे तेवढी. 'तरी हो कां भल-
 तेवढी। बरिचोल वाडी।'—हा १५.४९. **भलतेव्हां**—किवि. पाहिजे तेव्हां; वाटेल त्या वेळां. 'मग भलतेथ भलतेव्हां।'—अमृ ७.१७६. **भलतेसणा**—वि. कोणताहि; पाहिजे तेवढा 'भलतेसणी हातिलासु। न मनीं जेवीं।'—हा १६.७९. **भल-**
तैसा—वि. कसा तरी, कसाहि. 'सुंदर अथवा कुपुपेसा। बर मिळो भलतैसा।'—कथा १.३.९१. **भलतैसें**—वि. वाटेल तें. 'आतां भलतैसें करावें। इथ्य मिळवून न्यावें।'—दा ३.४.४५. **भल-**
त्यास—वि. कोणासहि; अनधिकार्यालाहि 'सदैव भलत्यासही सुलभ आणखी गायका।'—केका ७५. **भलभलता**—वि. अनेक प्रका-
 रांनीं भलता; वाटेल तो. 'चवथामध्ये योग्य असल तेंच बोलावें भलभलतें बोलू नये.' **भलयता-ती-तें**—वि. भलता. 'जन्ही तो जनु भलयता। भलयतें म्हणो।'—मीता १२.३.३१.

भलपणें—अकि. हालणें.

भलमाणसाई—जी. माणुसकी; सम्यता; रीतभात, वतैन यांत सात्विकपणा. [भला+माणस]

भला—वि १ चांगला; सद्गुणी; योग्य; चांगल्या स्वभा-
 वाचा. 'चिकित्सक भला भला म्हणुनि फार वाखाणिला।'—केका ४४ २ सम्य; पतवाला; अन्नदार; चांगल्या माय्यतेचा, नांवाचा ३ (काव्य.) बरा. 'घालु भला होये।'—वैद्यक ७६. ४ जसा असावा तसा; योग्य गुणाचा, परिणामाचा; प्रशंसेस पात्र; नामी; उत्कृष्ट; उमदा; भव्य 'आज भला पाऊस पडला.' ५ मोठा; सपाटा. 'इतक्यांत सेजारच्या बाकळांतून एक भला मोठा नाग-
 निघून...' ६ (व ल.) श्रीमंत ७ (व.) मोठा; पुष्कळ. 'हा भला खाबबोका आहे.'—उद्गा. शाबास; भले. 'बत्सा। भला। जयपद नारायण सखा नरा। हो रे।'—मोमीष्म ४.२४. [सं.

भद्रक; प्रा. भलभो; अप. भलउ, हि.] **म्हं** भले भले करून भागली व दंबपूजेला लागली. **वेणेणें**—सकि. सपादन मारणें; निदणें **भले** वेऊन फिरणें. पुसणें, चिचारणें—छुबरेपणानें समदुःखी, मायाळ असणें; लबाळणें दुसऱ्याच्या कल्याणाबद्दल काळजी वाळणें. 'माझे भले कां वेऊन फिरतोस।' **भला बुरा**—वि. चांगला अथवा वाईट 'तुक सकळाचें गोविदाचें हातीं। कोण कोण गति भलीबुरी।' [हि.] **०माणूस**—पु १ अन्नूचा, प्रामा-
 णिक, सम्य, मनुष्य. २ (व) श्रीमंत, चांगला मनुष्य **भला-**
इकी-यकी, भलाई—खी. १ चागुलपणा; सुजनता; सात्विकता; स्वभावाचें सुदृढ, कोमलता. २ मोठेपणा. 'भली भलाई कर पण कांही अधर्मासाठी शिर्षं नको।'—अफला ६० ३ सन्मान्य प्रसिद्धि, कीर्ति. (किं० मिळणें; मिळवणें) **०ईबुराई**—खी चांगलेपणा किंवा वाईटपणा; बरेवाईटपणा. [हि.] **भलाव(माण)**—खी. १ अन्नपत्र; आपले ओळखीच्या पत असलेल्या माणसावर एखाद्यास गरज असलेली रक्कम वेण्याविषयी दिलेली चिद्दी, वरात, २ ओळ-
 खीचें पत्र; शिफारसपत्र २ आश्रय; मेहेरबानी, शिफारस. [भला] **०वणपत्र**—न एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास उधारी वेण्याविषयी अखत्यार घेतो तो लेख **०वणी**—खी. (गुज) शिफारस. **भली-**
बरी—खी. १ चांगलें व वाईट वतैन; पत (मनुष्याचें); चांगले-
 पणा व वाईटपणा (स्थल, धंदा इ०कांचा) [हि] **भली भला-**
ई(य), भलीभलायकी—खी. १ चांगलेपणा; सद्गुण; सदाचरण; स्वभावाचा चागुलपणा २ कीर्ति, सामान्य प्रसिद्धि, लौकिक; प्रशंसा. ३ खुशालीची इकीकत, आरोग्य; चालू काम, परिस्थिति याची वातमी [हि.] **भल्लें**—उद्गा खाशी। नामो। चांगलें। शाबास। 'भल्लें स्मरण जाहलें समयि कंमदासीकरें।'—केका ३७ **भले**
बाप—उद्गा उत्तेजन, स्तुति याविषयी उद्गार. **भले लोक**—पु. राजे, सरदार इ० कांचे पदरीं जे मानकरी, शिपाई, शिलेदार इ० लोक अवतात ते **भल(ले)री**—खी. १ समुदायानें कष्टाचें काम करीत असलेल्या मनुष्यानीं तें हलकें जावें म्हणून गाणें म्हणणें, एकमेकास हाकमाणे व उत्तेजन देणें; भले रे दादा। भले रे भाई। इ० उत्तेजनपर शब्द (माण) काढणीच्या वेळचें गीत (किं० घालणें) २ जोरदार व न खळणारा यत्न, कष्टाचें काम, झपाट्याची एक-
 सारखी ओढ, धाव, नेट, ताण, दम (किं० लावणें; घालणें). ३ कृत्रिम, तोंडपुजेपणाची, मूर्खपणाची वाखाणणी; गाणें इ० कलेचे मर्म न जाणतां, तें उत्तम नसतां त्याची उगीच केलेली प्रशंसा; अवास्तव स्तुति. [भला+अरे] **भलोबा**—पु. लडिवाळपणाचा शब्द; चांगला, भला माणूस. [भला+बा]
भलाई—न. आंत विस्तव घालून, गोसावी, गोंधळी डोक्या-
 वर घेतात तें मळक्याचें बंदखळ; भदें, खापर.

भल्ल—न भाला, शूल, बाण इ० कांचें टोंक; एक प्रकारचा बाण, भाला. 'धृतकर्मा मग तदनु खंडुनि भल्लेचि तच्छिर च्छेदी.' —मोक्ष १२१ [सं.]

भल्ला—उत्था. वरें। वाहवा! —वि. १ भला, चांगला या अर्थी योजतात. २ (व) खूप; जास्त

भल्लातक—पुन विन्यासें शाहव त्याचें फळ. [सं.] ० **क्षार**—पु बिम्बे, सुंठ, मिर्ची, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आंबळकाठी; सेंधेलोण, पावेलोण व बिडलोण हे प्रत्येकी आठ तोळे घेऊन अंतर्धूमनें राख करून चुणी केलेला क्षार. हा जेवतेवेळीं तुपाबरोबर घेतल्यानें ह्रोग, पांडुरोग, संप्रहणी, उदावर्त व शूल यांचा नाश होतो. —योर १४४५.

भल्लु(ल्लु)क—पु अस्वल. [सं.]

भव—न १ भ्रमण. २ जन्ममरण. [सं भ्रम]

भव—पु. १ शोकर. 'भव राज्य करी। भवानीशीं।' —एमा २४.२४८. २ संसार 'भव नेणों। भव नेणों। सवें हें ब्रह्माचि जाणों।' —हंको. ३ सुखदुःखें, उद्योग आणि घोर एतद्विशिष्ट अस्तित्व; मृत्युलोक. 'जे आवडोन घेतलें। भवस्वगादिक।' —झा १४.४२. ४ जन्म; उत्पत्ति. 'पुढें अंतरीं सोडि चिता भवाची।' —राम २६. ५ सत्ता; अस्तित्व. ६ पासून उत्पन्न झालेला याअर्थी समासांत प्राचुर्यानें योजतात. उदा० वेदभव (शरीरापासून उत्पन्न झालेलें दुःख इ०); मनोभव (मनापासून उत्पन्न झालेला क्रोध इ०). तसेंच संसार या अर्थी पूर्वपदीं योजतात. उदा० भव-चक्र-सागर-बाधा-रोग-दुःख-जाल-पाश-अंजन, भवानल; भवा-टवि इ० [सं] सामाशब्द- ० **गोवा**—पु संसाररूपी संकट 'कृष्णासागर नाम सत्य. करी उगवी भवगोवा।' —देप ३३. [सं.] ० **छेदक**—वि संसाराचा नाश करणारा 'विटावाहें विश्वभरे भवच्छेदके।' —तुगा १५७३. [सं] ० **जनक-दायक**—वि. (दुसऱ्या) जन्मास कारणीभूत (पापकृत्यें. ह्यांना जन्मान्तराची शिक्षा व शुद्धी पाहिजे असते). [सं] ० **डोहो-डोहो**—पु प्रपंचरूप गर्ता, विवर, डोह ० **तारीया**—वि. भवतारक ० **नदी**—स्त्री १ गंगा. २ संसारनदी [सं.] ० **पाशनिःक्रंवन**—वि (काव्य) प्रपंचाच्या पाशाचा छेद करणारा (ईश्वर). [सं] ० **अंजन**—वि. संसाराचा मोह तोडणारा [सं.] ० **भय**—न. अन्य जन्माचें, संसाराचें, भय. 'ज्याचें नांवाचें संकीर्तन। करी भवभयासीं निरुंतन।' [सं.] ० **भावा**—पु. संसाराचें अस्तित्व. 'तेवीं मिथ्या प्रतीति भवभावा।' —एमा ११.७३. [सं.] ० **मोचक-मोचन**—वि. संसारापासून किंवा भिन्न आणि व्यक्तिविषयक अस्तित्वापासून सोडविणारा. 'तें तपोबळ जाण परि नव्हे भव मोचन।' [सं] ० **मोचन**—न. मुक्ति. —वि. संसारापासून सोडविणारा [सं.] ० **रोगनिरसनी वैद्य**—पु. संसारावरून मन उडविणारा, परमायेंसंबंधी वैद्य (शुरू). [सं.]

० **रोगी**—वि प्रापंचिक उयोगरूप, सुखरूप आजार झालेला; असमाधानकारक रीतीनें त्यांत दुबलेला. 'भवरोगिया आरोग्य येणेंचि होय।' [सं.] ० **व्यथा**—स्त्री. प्रापंचिक चिंता, दुःख, भ्रम, संताप; संसारदुःख [सं] ० **भवांतक**—वि. (सायुज्य मुक्ति होऊन) जन्मान्तराचा नाश करणारा (ईश्वर) [सं] ० **भवाविध**—पु. संसारसमुद्र. [सं.] ० **भवान**—वि. १ प्रपंचाचा वीट आलेला; प्रापंचिक दुःखांनीं व आभासांनीं कंटाळलेला. २ भवातुर; भवा-कान्त; भवरोगी; भवदुःखित; भवपीडित. [सं.] ० **भवाभव**—पु. उत्पत्ति आणि नाश. [सं]

भवई—व्या—पु. एक जात व तींतील एक व्यक्ति. तमासगीर लोक. हे नटाचा व नैतकाचा धंदा करितात. हे गुजराथ देशातील आहेत 'शहरातील उत्तम गाणाराणी यांचे नाच व भवई लोकांचे तमाचे सारी राज होतात' —तीप्र ११७.

भवई—स्त्री. भिवई; डोळ्याच्या वरच्या भागीं धनुष्याकार असलेली केशपवित [सं भू; हिं.] ० **उचलणें**—रागांनीं पाहणें. **भवयास गांठी घालणें**, **भवया चढविणें**—कि. कपाळाला आठवा घालणें. **भव** ० भवयास गांठी तोंडास मिठी=नेहमीचा घुमेपणा व द्राष्टपणा; तसेंच कंजुषपणा, नतद्रष्टा दाखविणें याअर्थी.

भ(भो)वड, भव(डी)—स्त्री घेरी; भोंवळ; चक्र; मूर्च्छा; गिरकी 'हें असो आंगीं भरलिया भंवडी। जैसा भोंवत दिसती अरडीदरडी।' —झा ९८१. [सं. भ्रमण] ० **णें**, **भवणें**—अकि. (सामा) भोंवडणें व भोंवणें. —सकि भोंवडणें; गरगर फिरविणें. 'पक्ष भवण्डितां भुगोल। चक्रां पंडे गरगरां।' —सुआदि ६.३६. **भवंडा**—पु. गरका; चक्र; भोंवळ **भवणें**—अकि १ गरगर फिरणें. 'देह भंवतसें चाकीं सुदले। जन्ममृत्युच्या।' —झा १३.११०२. २ भोंवणें; हिंडणें; भटकणें. 'घेतलें भोंवे पिसें। होऊनियां।' —झा १८.५५१. **भवे**, **भवे**—न. १ भ्रमण; भ्रम. 'तैसें बुद्धीसि होती भवे। घनुधरा।' —झा २३२६. २ जन्ममरणाचे फेरे.

भवंडु—पु. एक अलंकार; फिरकीचें फूल. 'फणी शीसफूल गोडा। राखडी भवंडु आणि दांडा।' —कथा ३.१२.२३.

भवणें—न. भोंवणें.

भवणें—न. उभरणें.

भवणें—अकि. अंगावर येणें; भोगावें लागणें. 'तें कर्म त्याचें त्यांनींच। भवले साच त्या भोंवतें।' —एमा १.२१०. [भोगणें]

भ(भ)वता, भवताला—स्त्री—किवि. भोंवता; भोंवताला; समोवती. [भवणें] **भवता**—तीं-तें—किवि. समोवार; भोंवती. 'तयाचि भवत्या उभ्या परमकौतुके राहती।' —मोक्ष ५५. २७. **भ(भ)वतालचा**—वि. भोंवतालचा.

भवति न भवति—स्त्री. वादविवाद; वाटाघाट, चर्चा; खल. [सं. भवति=होतें+न भवति=होत नाही]

भवन—न. १ घर; वसतिस्थान. २ राहण्याचें, असण्याचें ठिकाण. ३ होणें; असणें. [सं.]

भव(वा)न—न. (कुलाचा कों.) वारळ. 'त्या भवानातून एक नाग बाहेर आला.' [सं. भवन]

भवनीय—वि. व्हावयास पाहिजे असें, होण्याजोगें. [सं. भू+अनीय प्रत्यय]

भवभव—स्त्री. उष्ण स्फुरण; भगभग; बंप (दुःखानें, भुवनें इ० पोटात होणारा) (कि० उठणें; होणें, वाटणें). 'मळमळ सुटली भवभव करी आगीं, घरघरले जेवन.'—पं. ९९ [ध्व.]

०णें—अक्रि. भवभव, भगभग होणें.

भवर—न. (खा.) जातीचें संमेलन.

भवर—स्त्री (व.) मजा. 'रात्रभर भवर झाली गाण्याची.'

भवर—पु. (महातु) भ्रमर; भुंगा. 'काई भवरास कमळी'

—आए १४. [सं. भ्रमर]

भवरकडी, भवरगांव, भवरपाशी, भंवरा, भंवरी, भंवळ, भंवाडा, भंवार, भंवारगांव इ०—भोंवरकडी, भोंवरगाव इ० पहा.

भंवरा—पु. भ्रमर; भुंगा. 'आपणचि भंवरा ! होआवें पेडे !'—अष्ट ५.४२. [सं. भ्रमर] **भंवर**—स्त्री. १ भ्रमरी. २ भ्रमण; भोंवरी; गिरकरी; फेरा. 'एका पुढां भवरी वे !'—एभा ८.१९४. ३ (ल.) (व.) कातणी केलेल्या पिकाच्या, कडव्याच्या पेंढ्या एकीशीं एक उम्या लावून वटुलाकार केलेला ढीग. —वि. (माण.) पांढऱ्या रंगाची (मैस).

भ-बलय-भवुत्त—न. कातिवृत्त. [सं.]

भवले—न. बहुलें; बोहलें.

भंवाडा—पु. बघ्रा. [प्रा.]

भवानी—स्त्री. १ सौम्य रूप धारण केलेली पार्वती देवी. 'वेउनि विजय-वर असा झाली अन्तर्हिता भवानी ती।'—मोभीष्म १.५०. २ बोहणी पहा [सं.] **भू०** सवा रुपयाची भवानी व सोळा रुपयांचा गोंधळ. **०कवडी**—स्त्री. सामान्य कवडी. दही-कवडी, सगुणी कवडी व भवानी कवडी अशा कवडीच्या तीन जाती आहेत.

भवितव्य—न. १ भावी आणि निश्चित गोष्ट; अवश्य होणारी गोष्ट. २ (ल.) दैव; प्रारब्ध; नशीब. [सं.] **०ता**—स्त्री. पुढे घडणारी गोष्ट. [सं.] **भविता**—वि. पुढे होणारा; भावी. (स्त्रीलिंगी रूप भवित्री) [सं.] **भवितुव**—न. भवितव्यता. [सं.] **भविषणें**—अक्रि. होणें. 'मग तयाहि बरी आढ भविषला ! आकाशाचा !'—झा ६.३१४.

भविष्य—न. १ भावी गोष्ट. २ भावी गोष्टीविषयी अगोदर केलेलें कथन; भाकीत. (कि० सांगणें; बोलणें). ३ (व्या.) पुढे

येणारा काळ. ४ (व.) उत्पात. —वि. भावी. [सं. भू] **०काल**—पु. (व्या.) वर्तमान क्षणापुढें येणारा काळ. या काळीं असलेल्या क्रियापदावरून पुढल्या काळाचा बोध होतो. [सं.] **भविष्यद्वक्ता, भविष्यवादी**—वि. भाकित करणारा; भविष्य सांगणारा. [सं.] **०भविष्य**—पु. (व्या.) विवक्षित भविष्य काळाच्या पुढल्या काळीं एखाद्या क्रियेचा व्यापार व्हावयाचा असता योजावयाचा भविष्यकाळ. उदा० करणार असेन. [सं.] **०भूत**—पु. (व्या.) एखादी क्रिया भूतकाळीं करावयाची होती, परंतु काही व्यत्ययामुळे ती सिद्धीस गेली नाही, अशा वेळीं योजावयाचा तो भविष्यभूतकाळ. उदा० करणार होतो. [सं.] **०माण**—वि. होणारें. 'का भविष्यमाणें जियें हीं ! तींही मज-वेगळीं नाहीं.'—झा ७.१९२. [सं.] **०वादी**—वि. (स्त्रि.) १ संवेष्टा. 'भविष्यवादी स्वर्गी सारे लगति नाचाया.'—उस ७६ २ (स्त्रि.) आत्म्याच्या प्रेरणेंने गाणारा; काव्य करणारा. ३ (स्त्रि.) ईश्वरी प्रेरणेंने पवित्र शास्त्रातील रहस्याचा उलगडा करणारा. (ई.) ऑफिट्. ४ अति दूरदृष्टि (पुरुष). [सं.] **०सूचक**—वि. १ पुढील गोष्ट आगाऊ दाखविणारा. २ पूर्वसूचक; अप्रसूचक; उद्बोधक. [सं.] **०ज्ञान**—न. पुढे होणाऱ्या गोष्टीचें ज्ञान. [सं.] **भविष्योत्तर**—न. भविष्याचें भविष्य; भाकीत केलेली भावी गोष्ट. (कि० सांगणें; कथणें; कथून ठेवणें; कथन करणें). 'फिटें भविष्योत्तर आणि पावे सायु-ज्यता.' [सं.] **भविष्य**—वि. १ भविष्यद्वक्ता. २ दिवसगतीवर दाखणारा, दळलपट्टी करणारा; नॅगट. ३ मागचें पुढेंचें अवधान नसावें, वारंवार भ्राति पडावी अशा स्वभावाचा. [सं.]

भव्य—न. कल्याण; हित 'आशिर्वाद मजकडे या देइल भव्यकोटि केशवसा !'—मोभीष्म १.६९. —वि. १ दबदार; धीट; दिखाऊ मुद्रेचा; सुरुप; देखणा. २ प्रशस्त; टोलेजंग. ३ भावी; होणारा; भविष्य. [सं.]

भष्ट—पु. (गो.) विटाळ; रजोदशेनामुळे छ्रियांस येणारी अस्पृशता. **भष्टी**—स्त्री. (गो.) विटाळशी. [सं.] **भष्ट** **भष्टवें**—अक्रि. (गो.) विटाळणें; भ्रष्टावणें; भ्रष्ट होणें. **भष्टेड कवळी**—पु. विटाळशीचें अंशरूप. (अस्ताव्यस्त विडाना).

भेंष्टावचें—सक्रि. (गो.) भेंडसावणें.

भस—न. (गो.) जेवण.

भसकचाट, भसक्या—वि. दांडगा; धसक्या; लाटण्या; अविचारी; रगड्या (माणूस). [ध्व भस ! भस ! नचाट]

भसकटणें—अक्रि. बहकणें; वाट लुकणें; गहाळणें; गमावणें; सांठणें. —सक्रि. भोसकणें; घुसडणें.

भस-कण-कन-कर-किर्नी—विशीं—क्रि. किंचित प्रतिबंध करणाऱ्या पदार्थांत जोरानें शिरतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व] **भसकणी**—स्त्री. १ छुपसणी; भोसकणी;

भोसणी. १ बहकणी; वाट चुकणे इ० **भसकणें**—सक्ति. १ जोरानें खुपसणें; भोसकणें, भोसणें २ बहकणें. भसकटणें पहा **भसका**—पु. १ प्राय भोसकून, भोसून पडलेले भोंक. २ (सामा.) भोंक (भित, कपडा, कागद इ० कातील).

भसका—पु (व) बचका; चुचकुली; भारा. 'भसकाभर-पीठ' [बचक]

भसकापुरी—झी. १ भरभरीत; नीरस तपकीर, तंबाखू. २ बाळलेल्या मिरच्याची पूड, भगवती. ३ हलका व भुसभुसीत, कवडीमोल जिन्नस (धान्य, लाकूड, कपडा, सुत इ०) ४ भाजलेल्या धान्याचे पीठ.

भसकाचि(व)णें—सक्ति. १ जोरानें आवाज करून भोसणें, खुपसणें, भोसकणें. २ भोंक पडेल अशा रीतीनें खुपसणें. [ध्व. भस !] **भसभशी(सी)त**—वि. १ रक्ष व हलका; भस् आवाज करून उडण्यासारखी (तपकीर, मुक्की इ०). २ फुसफुशीत, विरणारा, भरभरीत, रक्ष **भसभस-भसां**—किवि. १ प्रचंड धूळ उडताना, रेती, चिखल इ० कांत पाय रतताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. २ धसधस-धसां. **भसभोंगळ**—वि. शिथिल, ढिलें; थलथलीत (ओझे, गाठोडें, मास); शिथिल; ढिली, गबाळ, बेपरवा (काम करण्याची पद्धत). [भस+भोंगळ] **भसडांघचें**—सक्ति. (गो.) भिवविणें [भिवडाविणें]

भसमणें—अकि. (व) तोरा खालीं उतरणें; निरुत्साह बनणें 'पहिल्यानें उतमात केली मग भसमला.' [भस्म]

भसरा झा, भसिका—पुझी. १ योगपद्धतीत शरीरांतील वायु काहीं वेळ बंद करण्याची, त्याचा निग्रह करण्याची पद्धति. २ (प्रायः) असंर; घेंडाळी [ध्व.]

भसरे, भस्रें—न. १ परसाकडेचा उपद्रव; घेंडाळी (मुख्यत्वे अपचनापासून होणारी). २ ज्यांत गळा सुजतो, तोंड सडतें असा उष्णतेनें होणारा आजार. [भस !]

भसाडा—वि. १ भरड व जाड (गवत, सूत इ०). २ वेढव व बोजड (अक्षर, आकृति, चिन्ह, दागिना, वस्तु). ३ भरड; राठ; ओबडधोबड (काम). ४ शोबकायी; धसक्या; रगड्या (कारागीर). ५ खाण्यापिण्यांत अष्टिष्ट आणि अर्वाच्या संवधीचा. ६ गव्धार वतनाचा, चालीचा. ७ (खा.) मोठा; कर्कश. [स. भस्; भस !] **भसाळ**—वि. १ जंगी; अफाट; अगाडव्य; राक्षसी. २ ओबडधोबड; वेढव; भसाडी (इमारत, जिन्नस) [भस !]

भसाभस-भसां, भसासां—किवि. १ कापीत, काटीत, खापीत असतां—मऊ व दणणाऱ्या पिढ्याच्या आवाजाचें, चिखलान्त इ० निररणाऱ्या पायाच्या शब्दाचें अनुकरण होऊन. २ धसा-धस-धसां. [ध्व.]

भसित—न. भस्म; राख. 'खवळे प्रिय पुत्र भसित मिश्रित मधुच्याहि तज्ज तो पानें.'—मोआदि ९.३६. 'माला करी हृदयभालसि तें भसित ...'—आराम प. [स.]

भस्म—न. १ राख; रक्षा; विभूति. २ वैद्यकक्रियेनें धातूची केलेली रक्षा. [स.] **० रोग**—पु. यांत कफ क्षीण झाला असतां स्वस्थानीं वाढलेले पित वाताला अनुसरून जठराग्नीला अत्यंत वाढवितें. तहान, दाह, मूच्छा, भोवळ, खोकला, सूज; मळ, शुष्क होणें, मोह व थम हीं लक्षणे होतात.—योर १.४८२. [स.]

भस्मणें—अकि. (काव्य) भस्म होणें. 'भस्मासुर भस्मला हे मात !' सामाशब्द—

० कोथळा—पु. १ (ल) जंगी प्रमाणांत, अरबट चरबट अन्न गडप करणारे पोत २ खादाड, अपाशी मनुष्य. **० रंग-रंगी**—वि. भस्माच्या रंगाचा; भस्मी. **० रोग**—पु. कितीहि खालें तरी क्षुधा शान्त होत नाही असा रोग; जेवढे खावें तेवढे भस्म व्हावें पण अंगीं लागूं नये असा रोग. **० रोगी**—वि. १ भस्मरोगानें पीडिलेला. २ (निदेनें) पुष्कळ खाऊनहि किडकिडीत आणि रोगीच राहणारा. ३ सदा रोगी असलेला. [स.] **० वणें**—वि. भस्माच्या रंगाचा. [स.] **० सात**—किवि. भस्माप्रमाणें; भस्माच्या स्थितीत, स्थितीस. (कि० करणें; करून टाकणें; होणें). [स.] **० सात करणें**—सक्ति. जाळून राख करणें. **० स्नान**—न. पाण्याच्या

अभावीं शरीराला भस्म चोळणें. जेथें वैद्यशास्त्रांतीनें जलस्नान निषिद्ध केलें आहे तेथें स्नानाचा गौणकल्प. [स.] **भस्मासुर**—पु. १ सर्वोत्तम जाळून टाकण्याची शक्ति असलेल्या एका दैत्याचें नांव. 'तेरी काय मी भस्मासुर ! अजून म्हणे !'—ज्ञा २.३८.—वि. विध्वंस करणारा. ३ (ल.) अतिशय खादाड. [स.] **भस्मी**—वि. १ भस्माच्या रंगाचा. २ सोनेरी बलावतूच्या नक्षीनें अलंकृत (शेला, पागोटें इ० पोशाख). **भस्मीकरण**—न. (रसा.) एखाद्या द्रव्याचें भस्मात रूपान्तर करणें. [स.] **भस्म्या**—वि. (निदेनें) कितीहि खावयास घातलें तरी लड होत नाही, अंगीं लागत नाही असा; ज्याचें पोत भरत नाही अशा (मनुष्य); भस्मरोगी. **भस्म्या रोग होणें**—अकि. अति खादाडपणा करणें.

भस्मारा—पु. १ (व.) वज्रादिकांचा अव्यवस्थित ढीग. २ (ना.) चोळामोळा. 'लुगबघाचा भस्मारा.'

भस्मा—पु. माता. [स. भस्मा] **भस्मी**—झी. लहान भाता. **भळ**—झी. चौर; मेग; तडा; भगदाड. **भळद-दें**—न. चिंध्या व देल घालून पेटवितात तें खापर, मळक्याचें बडखल. अंदे पहा. (कि० घालणें). 'टोंबिले गळ वाहिलीं भळवीं !'—स्वादि २.२. **भळदा(दा)चा गोघळ घालणें**—करणें, भळवें घेणें—होकीवर, हातावर भळद घेऊन स्वैरपणें इकडेतिकडे नाचणें.

भस्मारा—पु. १ (व.) वज्रादिकांचा अव्यवस्थित ढीग. २ (ना.) चोळामोळा. 'लुगबघाचा भस्मारा.'

भस्मा—पु. माता. [स. भस्मा] **भस्मी**—झी. लहान भाता.

भळ—झी. चौर; मेग; तडा; भगदाड.

भळद-दें—न. चिंध्या व देल घालून पेटवितात तें खापर, मळक्याचें बडखल. अंदे पहा. (कि० घालणें). 'टोंबिले गळ वाहिलीं भळवीं !'—स्वादि २.२. **भळदा(दा)चा गोघळ घालणें**—करणें, भळवें घेणें—होकीवर, हातावर भळद घेऊन स्वैरपणें इकडेतिकडे नाचणें.

मळमळ-मळां—किवि. धान्य, बाळ इ० गळतांना, रस्त, किंवा पातळ पदार्थे अर्ध तोंडातून वाहतांना, अनुधारा वाहतांना होणाऱ्या शब्दांचे अनुकरण होऊन; भरभर. (कि० गळणे; पडणे; घुटणे; साडणे; वाहणे; चालणे); 'डोळे गळती मळमळां।'—दा ३.५ ३८. [ध्व.] **मळमळणें**—अकि. १ जोरानें वाहू लागणे; मळमळां वाहणे. २ अनुकूल, प्रसन्न होणे (एखाद्याचे नशीब, देव). 'राजश्रीचे मळमळलें.' **मळमळाट**—पु. दिखाऊपणा; घवघवीतपणा; मोठेपणा; भडकपणा (गंध, कुंकू इ०; मुख्यत्वे तांबडे नक्षीदार कांठ यांचा). **मळमळीत**—किवि. (गो.) मळांमळां **मळमळीत**—वि. १ मोठा व भव्य; ऐटबाज; हाळक; भडक; लकळकीत; घवघवीत (नक्षीदार कांठ, गंध, कुंकू—विशेषतः पिवळी तांबरी, एखादी वस्तू). २ लकळकीत (सूर्यादयाच्या वेळची दिशा). **मळाळणें**—अकि. १ मोठशा प्रमाणांत, झपाट्याने व मोठया आवाजानें वाहणे. २ अतिशय फळफळणे (एखाद्याचे नशीब).

मळगोंचे—अकि. (गो.) शिजविलेला भात कालान्तरानें नासणे, बिघडणे.

भळ—वि. वेढा; अर्धवट; भोळसर; नेमळा; सहज फसणारा.

भक्ष—नपु. १ अन्न; भोग्य; खाद्य. २ आहार; जीवन; खाद. [सं. भक्ष=खाणे; भक्ष्य] **भक्षक**—वि. खाणारा; भक्षी पहा. [सं.] **भक्षण**—न १ खाणे. २ भक्ष पहा. **भक्ष**—भात भक्षणा पोळी दक्षिणा. **भक्षणीय**—वि. खाण्यास योग्य; खाण्याजोगा. [सं.] **भक्षणें**—सकि. खाणे. [भक्षण] **० स्थानीं**—किवि. भक्षाच्या जागीं; अन्न-ऐवजीं (वाप्र.) **० स्थानीं टाकें**—सोडणे—उतरणें—१ भक्षाच्या स्थानीं टाकणे; सोडणे; घशांत उतरविणे; गट करणे; गडप करणे (विश्वासानें ठेवलेला पैसा, माल) **० स्थानीं पडणे, उतरणें**—कि. १ भक्षाच्या स्थानीं पडणे; घशांत उतरले जाणे; गट केले जाणे. २ (सलगीनें) खाऊन टाकणे; खाणे; खाऊन टाकले जाणे; खाल्ले जाणे. **भक्षित**—वि. खाल्लेला. [सं.] **भक्षी**—वि. खाणारा; (समासंत) अन्न-तुण-फल-मांस-अल्प-बहु-मित-अमित-पध्य-अपध्य-कदन्न-प्रान्न-भक्षी [सं.] **भक्ष्य**—न. खाद्य; अन्न.—वि. खाण्यास क्षम्य, रुचिष्ट, जरूर, योग्य, भक्षणीय. [सं.] **भक्ष्यभोडय**—न. (व्यापक) भक्ष्य पदार्थ. **भक्ष्यभोडये**—नन्व. खावें. [सं.] **भक्ष्यभोक्ष्य**—वि. भक्षाभ्यास व भोजनास योग्य (पदार्थ). [सं.]

भा—स्त्री. शोभा; तेज; प्रभा. [सं. भा=प्रकाशणे]

भां, भांभां—पु. (गो.) (बालभावा) खाल.

भाइज—वि. बाहेर जाईल असें; प्रगट. 'हे सांगितले तुज गुज.' होवों नेदावें भाइज ।'—कथा ४.६ ४७. [सं. बाह्यज]

भाई—पु. १ भाऊ. 'व्याही भाई हरि सोयरा जावई। अब धियांच्या ठाई केला एक ।'—तुला २५ २ (उद्योग, धंदा, जात

इ० वैशिष्ट्य सांगताना) कोणीहि माणूस. जसें—कारकूनभाई; शिपाई; भटभाई इ० ३ आदराधी उपयोग (बहुधा हिंदी—गुजरातीत) नानाभाई. ४ (साम्यवादी) मित्र, समान दर्जाचा मनुष्य. ई. कॉमरेड शब्दाला प्रतिशब्द. 'भाई बागे.' [सं. भ्रातृ; प्रा. भाउ; हि. गु. भाई] **० चारा-दारी-पणा-बंदूकी-वी-पुकी**. १ भावाचे, भाऊपणाचे नातें. २ सलोख्याचा संबंध; मित्रत्व; स्नेह; बंधुत्व. **भाईबंदीनें सांगणें-चिचारेणें**—मित्रत्वाच्या, सलोख्याच्या नात्याने, बाबापुता करून विचारणे. **० बंद-पुनव**. १ नातलग; आस; भाऊबंद. २ एकाच व्यवसायातील किंवा संस्थेतील माणसे; व्यवसायबंध. **० राज-राय**—पु. (आदराधी) भाऊ; बंधुराज.

भाई—वि. (व.) खूप; पुढळक. [बहु]

भाईण—स्त्री. (हेट.) भावीण पहा.

भाईभाई—किवि. (विरु.) भयाभयां पहा.

भाउक—पु. शृंगारचेष्टा. 'स्वामी कैवि तुम्ही अघम करितां नेदी कदा भाउका ।'—कीर्तन १ ८२. [सं. भावक]

भाऊ—संबोधन. (खा) अहो. [सं. भो—भाई ७.१ ते ४.]

भाऊ—पु. १ बंधु; भ्राता. 'मग जगदीश्वर तेथुनि त्याचा विन-वाचयसि भाउ निषे ।'—माउद्योग ७.३४ २ (सांक्रतिक) सुलत-बंधु, मानेबंधु, आतेबंधु, मावसबंधु इ० जवळचा नातेवाईक. ३ एकच धंदा, संस्था, व्यवसाय इ०तील माणसे; दोस्त; सहकारी. ४ एक बहुमानार्थी उपपद. जसें—हरीभाऊ, बाळाभाऊ इ० ५ सदाशिव-राव पेशवे—पया १४८. परशुराम त्रिंबक पडवर्धन.—पया ४९५. [सं. भ्रातृ; प्रा. भाउ] **० गर्दो—की**. १ (पानिपत येथे भाऊसाहेब पेशवे यांनी घनघोर युद्ध केले त्याबद्दल) निकराचे युद्ध; 'सव्वा लक्ष फौजेनिशी भाऊगदी होउन प्यादेमात कशी झाली.'—भाब १. २ (ल.) अंदाजुंदी; धामधूम. 'सवेचि झाली भाऊगदी ।'

—अफला ६५. [भाऊ+फा. गर्दी=नाश] **० पण-पणा-बंद-बंदूकी-बंदूकी**—नपुंस्त्री. १ बंधुत्वाची वागणूक. २ बंधुत्वाची स्थिति, संबंध. ३ (यावरून ल.) मित्रत्वाचे, सलगीचे नातें; सख्य. ४ भावाभावांतील विटुष्ट, संता. **० बंद-पु**. नातेवाईक; दाय्याद; आस. **० बहिणी**—स्त्री. एक मुलीचा खेळ. —मखेपु २९९ **० बीज**—स्त्री. कार्तिक शुद्ध द्वितीया या दिवशी बहीण भावास बोलावून त्याचा सन्मान करते व भाऊ तीस द्रव्यब्रह्मलंकारावि ओवाळणी घालतो [भाऊ+बीज=द्वितीया] **० वळ**—स्त्री. भाऊबंदाच्या क्रमानें वतनाचा प्राप्त होणारा भोगवटा. [भाऊ+आवलि] भाऊवळीनें असाहि प्रयोग रूढ आहे **भाऊ(ओ)जी**, **भाऊ-ओ-पु** १ नवऱ्याचा भाऊ; दार. २ बहिणीचा नवरा. ३ नवऱ्याचा मित्र; दाराप्रमाणे असणारा इत्सम. ४ (कों.) बायकोचा भाऊ; मेहुणा. [भाऊ+जी=आदराधी प्रत्यय]

भाऊक—वि. (प्र.) भावुक पडा.

भाऊल—न. (गो.) तरस.

भाऊस—उ. (कों.) (अशिष्ट) भाऊ पडा.

भाओ—उ. १ (महानु.) अस्तित्व 'जरि माजासी मोटका चि आओ। तरि चराचरा कैसा भाओ।'—शिष्ट ३१४. २ (स्तर-अर्थी) भाव शब्द पडा. [सं. भाव]

भाऊ—बी. १ वचन; खात्री; आश्वासन. (क्रि० देणें) 'नारायणा आम्हा नाहीं वेगळीक। पूर्वील हे भाऊ साभाळिली।'—तुगा ३११. २ परस्परतातील टराव; कराव; (आण शब्दाला जोडून येतो) कबुलायत. 'जैसी पूर्वजांचो भाऊ। पाळितो सत्य-वादी लोक।'—एभा ५५६८. ३ केलेल्या नवसाची फेड होई पर्यंत देवापाशी अनामत ठेविलेला पदार्थ. ४ भाषण; उक्ति ५ (व.) विनवणी. [सं. भाषा] **उतरणें, भाकेस उतरणें**—वचनाप्रमाणे हातून कृति घणें **० देणें**—वचन, कबुली देणें; सपथ घेणें. 'न करी चिता वेळोवेळीं। म्हणोन भाऊ वेतसे।'—गुच १२५३. **० सत्य करणें**—दिलेला शब्द खरा करणें, वचनाप्रमाणे कृति करणें. **भाकेस गुंतणें**—वचनात, शब्दात गुंतणें. 'यतुलिक जिवे हा गुंतला पूर्ण भाके।'—सरह ४.४७. **० पालक**—उ. वचन पाळणारा.—शिष्ट **० बाहण**—बी. १ प्रतिष्ठा; वचन; सपथ(देवा-पाशी घेतलेली). 'देवाला भाऊबाहणीवर गुंतविलें' २ नवसाची फेड होईपर्यंत देवापाशी अनामत ठेविलेला पदार्थ 'भाऊ पडा. 'देवाची भाऊबाहण ठेवली.' [भाऊ+बाहण (द्विरुक्ति शब्द)] **भाऊणें**—उक्ति. १ भविष्य सांगणें. 'दिवादा सरवदा भाऊन गेला. अंतरीं थोका लागला।'—दा ३.७.११. २ भविष्यचन, आश्वासन म्हणून देवाजवळ काही वस्तु देवणें. ३ (काव्य) मागणें; इच्छिणें; दीनवाणीनें विनित करणें (करणा, कीव, काडुळति इ० शब्दांबरोबर उपयोग) 'भाकावी करणा। विनवा वैपुटीचा राणा।'—तुगा ६७३. [सं. भाष] **भाऊणूक**—बी १ देवाकडून मिळालेले उत्तर. २ (क.) भविष्य कथन. ३ बोलणें; सांगणें. ४ कौल; शकुन. ५ विनवणी. [भाऊणें] **भाकीत**—न. भविष्य (क्रि० करणें; सांगणें). [सं. भाषित; भाऊणें]

भाऊड—वि. १ म्हातारपणामुळे दूध वेत नसलेली, आटलेली (गाय, म्हैस इ०). 'का चिखलीं रतली गायें. घड भाऊड न पाहें।'—हा १६.१४२. २ (विजून बरेच दिवस माल्यानें) दूध बरेनाशी झालेली (गाय; म्हैस इ०).—एभा ११५५६. ३ ज्या दिवशी काही धार्मिक व्रत, विधि नाहींत असा (थोड दिवस) ४ ज्यांत काही फायदा होत नाहीं असा, निरर्थक (धंदा, जमीन, प्रयत्न इ०). ५ निरर्थक; निःसत्त्व (अन्न इ०). **० कथा**—बी. १ एका कथेचे अनुसंधान चालले असतां मध्यें निघणारी दुसरी कथा; आडकथा. २ रिकामटेकडे भाषण; वाळक गप्पा; लाबलक,

नीरस, कंटाळवाणी हकीगत, गोष्ट इ० 'झाली ही सवै भाऊड-कथाच वाटतें। वाहवा।'—नाऊ ३.८६.

भाकर—री—बी. १ जोषळा, बाजरी इ०च्या पिठाचा चपटा आणि वाटोळा (जाड-पोळीसारखा) भाजून केलेला खाद्य पदार्थ. 'बीराची उत्पत्ति, बीराचे संगोपन व बीराचे तेजोवर्धन स्वकृष्टाच्या भाकरी करीत असतात.'—सत्यपरीक्षा ७७. देशावर भाकर (अनेक वचन भाकरी) व कोंकणात भाकरी (अनेक वचन भाऊच्या) अशीं रूपें रूढ आहेत. भाकर शब्द थोडा अशिष्ट मानतात २ पाण्यावर उडविण्याचा चपटा दगड आणि हा खेळ. [सं. भक्ष्याहार] **म्ह०** भाकरीस तोंड नाहीं भाषणास मूळ नाहीं **० पायांनंे** **खाणें**—मोडणें—मुखें, वेगळ असणें. **भाकरीला भूक लागली**—जेवण वाट पाहात आहे. सामान्य—**० काला**—उ. भाकरी व इतर खाद्य पदार्थ याचा कुसकरा. दूधभाकरी. 'मुख प्रक्षालन करी। अंगिकारी भाकरकाला।'—घन इयायीची मृपाळी. **० खाऊ**—वि. (निदार्थी) भाकरी हें ज्याचे खाणें आहे असा (शेतकरी, कुणबी इ०) याच्या उलट आत खाऊ म्हणजे पाडर-पेसा. [भाकर+खाणें] **० तुकडा**—उ. (सुप्रतादक्षक संज्ञा) १ भाकरी. २ अन्न; जेवण. **० बाडल्या**—वि. (तिरस्कारार्थी) दुसऱ्याच्या घरी आचारीपणा करून उपजीविका करणारा; स्वयंपाकी. [भाकर+बाड-विणें] **० मोडया**—वि. १ आकरखाऊ पडा. २ तुकडमोडया. **भाकरीचा खेळ**—उ. पाण्याच्या छत्रभांगाला तीन चार वेळां स्पर्श करून पुढें जाईल अशाप्रकारें खापण्या किंवा चपटे दगड पाण्यावर फेकण्याचा सुलांचा खेळ. **भाकरीचा पिंड**—उ. मुख्यत्वे भाकरीवर पोसला गेलेला, भाकरी मानवणारा मनुष्य; भाकरखाऊ. **भाकरीची चाकरी**—बी. पोट भरण्याकरितां करावी लागणारी नोकरी. 'कल्पनांचा सुखसंचार संपला आणि एकलकोंडा भविष्यकाळ व भाकरीची चाकरी बोले फाडून दवाडूं लागली.'—तीन-आणेमाला १०. **भाकरीचें झाड**—न. एक प्रकारचें झाड. हें दक्षिण पॅसिफिक महासागराच्या बेटांतून होतें; यापासून भाकरी करतात. **भाऊच्या**—वि. दुसऱ्याच्या घरीं तुकडे मोडणारा; उपट-खुभ. **भाऊच्या भाजणें**—मुलींचा खेळ.—मखेपु ३६६. **लष्करच्या भाऊच्या भाजणें**—नसत्या उठाटेची करणें. (पूर्वी ज्या ठिकाणीं लष्करी तळ पडत त्या ठिकाणच्या लोकाना भाऊच्या भाऊच्या लष्करी) **भाऊच्या निवडुंगा**—उत्तम फड्यानिवडुंग पडा.

भाऊस—उ. (कों.) खाडीच्या पाण्यातील एक लहान मासा.

भाका—खा, भाख—बी. (विरु.) भाऊ पडा. 'जिवहुवा इया भाखा। द्वैताचा जेष्ठ उपखा।'—अमृत २.५४. 'नीधर्यो भाका जाला। एकमेकांसि पुढार।'—धवळे पृ. ६.

भाकार—न. (ल.) लहान छत्रपें असलेले मोठें रान.

भाँकाव—न. (गो.) चोळणा, पायजमा.

भाकाळा—पु. खळगा. भकाळी पहा. 'तुला पोटभर अन्न मिळत नसेल हें तुझ्या पोटाला पडलेल्या भाकाळ्यावरून स्पष्ट होत आहे.'—विष्णुचल पृ. १४१.

भाग—न. दैव; नशीब. भाग्य पहा. [सं. भाग्य] **भागा येणें, भागास येणें**—नशिबास येणें. 'बहिणी म्हणे कम हेंचि भागा आलें. दुसरा न चाले उपाय हो.'—पृ ५३७. **भागती भुगती**—स्त्री. देवानें दिलेले, नशीबान्त असलेले सुखदुःख. 'भागती-भुगती जशी साधेल तशी होईल' [भाग्य+भोग]

भाग—पु. १ शीण; भागवटा. २ खटपट. 'इतुलियाही भागु. अहानाचा तरि तो मागु.'—अष्ट ७ ८०. [भागणें]

भाग—पु. खच; पड; बांक. (किं० वणें). 'तंव भाग देऊ ततुखेणीं। केसी बोसरेली धरणी।'—खिपु १.२.१०७ [का. बागु]

भाग—पु. १ वांटा; हिस्सा; वाटयास आलेला पदार्थ. 'कीं मी भागवताचा भाग असें आणिले मनीं स्वामी।'—मोक्षशय रत्नमाला ८ (नवनीत पृ. ३४९). २ (गणित) भागाकाराचें फळ ३ वाटणी, विभागणी करणें. 'या पेरुचे सारखे पांच भाग कर.' ४ मुद्दा; हेतु; उद्देश; तात्पर्य; बोरण (भाषण इ०चें). ५ अंश; विभाग. ६ कार्य; गोष्ट, प्रयोजन. 'आजच ते करावयाला पाहिजे होतें अशांतला काही भाग नाही.'—कोरक ४६. ७ एखाद्याचें ठरलेले काम, कर्तव्य कार्यभाग. 'भाग्ये एकाकी जय सांपडला साधि आपल्या भागा।'—मोक्ष ४४.२४. ८ कर; सरकारी हिस्सा; टोल. ९ निवड; भेद. 'येथ वाच्य वाचकही। भागु न धरी।'—ह्या १८ १९८१. १० प्रकार. 'येर माणुसपण ते आंब। लौकिक भागु।'—ह्या १०.७७. [सं.] ० असणें—पडणें—उचित असणें; जरूरी पडणें. ० होणें, भागास येणें—पडणें—प्राप्त होणें; वाटयास येणें. 'बा ! गा ! भागा तुझ्याचि यश आलें।'—मोवन १२.११४.

० **मुटणें**—दुसऱ्याशीं केलेला व्यवहार निकालांत निघणें; संपणें. ० **पाडणें**—हुकूम करणें; सक्तीनें करावयास लावणें. 'योग्य कारण दाखवित्यास अहान मुलीला तिच्या सासरीं राहण्यास कोणतेंहि कोर्ट भाग पाडणार नाही.'—मसाप २ १३५. ० **फिटणें**—१ द्वैत भाव नाहीसा होणें. २ वाटयाम्य येणें. 'जे महर्षी वाटले। विरकां भागा फिटले।'—ह्या ५.१४७. **भागानें लागण करणें**—विशिष्ट हिस्सा घेण्याचें ठरवून शेतें लावणें. ० **गमणें**—पु. सारांश. —हंको.

० **जाति**—जातिअपूर्णकी—स्त्रीअवय. अपूर्णाकाचा एक प्रकार; साधा अपूर्णाक. [सं.] ० **प्रभाग**—पु. मिश्र अपूर्णाक. [सं.] ० **स्थळ**—न. करवडुलीची जागा; टोलनाकें. **भागाकार**—पु. १ (गणित) संख्येचे काही नियमित प्रमाणानें भाग पाडण्याची क्रिया. २ भागून जी संख्या येते ती. [भाग+आकार: भागणें] **भागा-नुबंद**—पु. (गणित) अपूर्णाक मिळविलेली पूर्णाक संख्या. उदा० दोनपूर्णाक तीनचतुर्थांश. याच्या उलट भागापवाह.

[सं. भाग+अनुबंद] **भागानुबंद पूर्णाक**—पुअव. पूर्णाक लिहून त्यापुढे अपूर्णाक लिहिला म्हणजे त्यास भागानुबंद पूर्णाक म्हणतात. —छअं ३८. **भागापवाह**—पु. अपूर्णाक वषा केलेली पूर्णाक संख्या. याच्या उलट भागानुबंद [सं. भाग+अपवाह] **भागाळी**—स्त्री. (कों.) (विभागणी केलेले शेत, घर इ०चा) भाग; हिस्सा. **भांगक**—वि. (शाप) अपूर्ण, आंशिक, अंशतः. (इं.) फ्रॅक्शनल. 'भांगिक—उर्ध्वपातन—स्फटिकीभवन इ०' **भांगी, भांगीदारी**—स्त्री. १ अनेकानीं समाईकीचा केलेला व्यवहार; पाती, सरकत. २ अशा व्यवहारातील भाग. ३ (कायदा) काही माणसांनी आपली जिवी, मेहनत, चातुर्य काहीं उद्योगात एकत्र करून त्यांपासून होणारा नफा वाटून घेण्यावद्दला केलेला करार. (इं.) पार्टनरशिप. **भांगी, भांगीन, भांगीदार, भांगील-दारी**—पु. १ पातीदार, सरकती २ हिस्सेदार; वांटकरी. 'ऐसे नर-काचिये सेले। भांगीन जे जे जन्मले।'—ह्या १६.३७५.

भांग—पु. १ क्रिया इ० डोक्यावरचे केसा विभागून मधोमध पाडतात ती रेषा. २ एक मोत्याचा दागिना. 'सात शेर शेंदूर मस्तकीं थापिला। भांग मोत्यांचा भरला।'—ऐपेगे ४८. [सं. भंग] ० **टिळा**—पु. १ वेणी—फणी, काजळकुंकू इ० क्रियांचा प्रसाधनविधि; शृंगार; नटापट. २ क्रियांचा एक दागिना (कपाळा-वरचा)(गो) भांगटिळो. 'भाळि भांग टिळा, नासिकीं सुगणी।'—आपु १८ म्ह० जिची सहज लिळा तिला क्हास पाहिजे भांग-टिळा. ० **पट्टी**—स्त्री. भांगटिळा. ० **लीला**—स्त्री. सुभावळ; ल्हा-मक. —राव्य २.२१२. **भांगवळ, भांगोळी**—स्त्री. १ (कों.) केंस, लोंकर इ० दोहीकडेस करून (डोकें, केस इ० वर) केलेली रेषा; भांग २ (क्रियांच्या) तोंडाच्या दोहोंवाजुकडील आंखूड केसांची रेषा, कानाजवळील आखूड—केंस [भाग+सं. आवलि] ० **सळ**—सळई—य—स्त्री. कोरून भांग पाडण्यासाठीं केसामध्ये फित्तावाचयी चांदी इ० धातुची काडी. ही लमात बराचदून बवस देण्यांत येते.

भांग—पु. १ ओहोटी; सुकती. भांगमोड पहा. २ शुद्ध किंवा बघ अष्टमीच्या दिवशीं होणारी उतरती ओहोटी (समुद्राची); कमी भरती. [भंग] ० **भरू**—वि. १ ओहोटीची. २ (ल.) सुकर; सुगम. 'भेटउनि नीट धन्य वाट करी भांग भरू।'—आप ९१. ० **मोड**—ओहोटी. भांग पहा. **भांगाची भरती, भांगाचे पाणी**—स्त्रीन. कमीभरती. भांग अर्थ २ पहा. **भांगटणें**—अकि. भंग पावणें

भांग—स्त्री. १ एक मादक वनस्पती. २ ह्या वनस्पतिपासून केलेलें पेय; पोटा. (किं० छानणें). 'तुला या पुण्याच्या बाळ-वंदावर भांग छानत बसलेला पाहिला म्हणजे मला अमृतां नग-रींतील आमच्या लहानपणची आठवण होते.'—भाऊ २१. ३

भांगेच्या झाडाची वाळलेली पाने, रोडे, कळया इ०; गांजा (कि० ओढणे). [सं भांग] भांगेमध्ये तुळस-वाईट आईबापांच्या पोटी झालेले चांगले अपत्य; बाईटांत चांगली गोष्ट भांग-सुरका-पु १ भांग, गांजा, तेवाखू इ० निवळ बेनीचे पदार्थे (समुच्चयाने) 'पची पडे मयपान। भांगभुकी हे साधन।' -तुगा २८१९. २ उघळपरी, नासाडी. (कि० करणे) ३ संसारातील कमी महत्त्वाचा, किरकोळ बाबतीचा खर्च. (कि० करणे; खाली उडविणे) 'पैशाचा-मालाचा-जिदगीचा-भांगभुरका केला' भांगीट-इ-ळ, भांगी, भांग्या-वि. भांग पिण्याचे व्यसन लागलेला; भंगट.

भांग-पु सुलीचा एक खेळ -मखेपु ३३८.

भागडा, भागडपाठ्या-वि (व) ज्याची पाठखोल-गट, मध्ये बाकलेली आठ असा [भागणे=खचणे-पाठ]

भागणी-स्त्री. १ विभागणी; भाग करणे. २ बी न पेरतां जाण्याचेण्यासाठी वाट म्हणून ठेविलेली शेतातील परी; विन पेरणीची ओळ. [भागणे]

भागणे-अकि १ भ्रमणे; दमणे; घकणे; शिणणे. 'त्यामागे तीहि निचे धर्मे म्हणे भागलीस जा परत।' -मोवन १३.६०. २ (ल.) खचणे; बांढणे; दबणे (खांब, तुळई इ०). ३ (आजार, म्हातारपण इ० मुळे) कृष्ण, शक्तिहीन होणे; मेटाकुटीस येणे (शरीर, मनुष्य). ४ (ल) चालणे; पुरे होणे; पुरे पडणे; निबाह होणे. 'पगार येतो इतक्याने विन्हाडखर्च मात्र भागतो.' ५ फिटणे, नाहींसे होणे. 'दहा वर्षे रोजगार करून मृग मात्र भांगले' ६ सुखी, कृतकृत्य होणे. 'तुवां दीधला वैकुंठपीठ। मम मानस भागवया।' -जै १४ २५. [सं भंज्=मोडणे; तुल० का. व गिसु=बाकणे] भागलीक, भागवटा-स्त्रीपु. (कु.) थकवा; शीण; दमणूक; दमलेपणाची स्थिति [भागणे] भागशीण-पु. अतिशय थकवा; शीण. (कि० होणे; येणे). भागीहली-वि. १ (गो) भागलेला २ कृष्ण.

भागणे-उकि. (गणित) भाग घेणे, एका संख्येतून दुसरी संख्या किती वेळा वजा जाईल हे संक्षिप्त रीतीने पाहणे. [भाग]

भागणे-अकि. १ धावणे; जाणे. -मोसभा ५.७५ 'भागवें तेथचरी जिडुनि त्यातें यशास त्यागावें।' -कीर्तन १४१. २ पळणे [हि भागना]

भागणे-अकि. उद्यानाचे दिवस जाऊन समुद्र कमी पाणी भग्याच्या स्थितीस, ओहोटीस येणे. [भाग]

भागणे-सकि १ शेत इ० मध्ये पायवाट करणे. २ (होडी, गळत इ० नीं) आपल्या गतीने समुद्र, नदी इ० चे पाणी उभा-गणे. ३ (उभे पीक) भांगलणे; कोळपणे; बखरणे; गवत काढणे ४ भगणे, फुटणे. [भाग]

भागदा-पु (गो.) बांक नसलेला कोयता.

भागन-न. (सुर्ये इ० स) राक्षिकांतून जाण्यास लागणारा काल भगण पहा [सं]

भागभूक-स्त्री. धाकभूक, बाकभूक पहा. (कि० होणे; उठणे; सुटणे). [ध्व.]

भागय-स्त्री. (गो.) कच्ची, सुकण्यास आलेली काजूची बी.

भांगर-पु (को.) गुरांचा गोठा.

भांगरालणे-अकि. (व) गोंधळणे; घुचेनासे होणे. 'तो घाईने भांगरालला.'

भांगलणी-स्त्री. १ शेत बेणणे; निदणे. २ (शेताची) वांटणी; विभागणी. ३ (शेतांतून) वाट करणे. [भांगलणे]

भांगलणे-उकि. (शेत) निदणे. भागणे पहा.

भागवणी-स्त्री. १ थकविणे; दमविणे; भ्रमविणे. २ कष्टाच्या व आंवाक्याच्या बाहेर अशा कामाने जंजेर करणे. [भागविणे]

भागवण्याड्या गोष्टी-स्त्रीभव. अत्यंत कठिण व करावयास अशक्य अशा गोष्टी. भागविणे-उकि. १ दमविणे; थकविणे; कष्टविणे; भ्रमविणे. 'शुक सांगे भागविला कृष्णे बाहोनि लांकडे काय।' -कीर्तन १३. २ शक्तिहीन, सामर्थ्यहीन करणे; जोर, जोम नाहींसा करणे. ३ चालविणे; निबाह करणे. [भागणे]

भागवत-पु १ विष्णुभक्त; वैष्णव. २ भगवद्भक्त; भक्त. 'भागवतांचे रजःकण। जो मस्तकीं बंदीना आपण।' -एभा ११ ११३१. ३ (तंजा.) हुरदास; कीर्तनकार. ४ पौराणिक नाटकांतील सूत्रधार 'बत्सा भागवता, तुसे कल्याण असो.' -किराताजुन अं. १ प्र. १. -न. अठरा पुराणांपैकी एक. पुराण पहा. -वि. भगवद्विषयक; भगवानासंबंधी. [सं.] ० भा-स्त्री. भक्तपणा. 'या लागीं उत्तम भागवतता। त्यासीच तत्त्वता बाणली।' -एभा २.६५६ ० धमे-पु निर्गुण व अचिंत्य अशा परब्रह्माचे सगुण रूप डोळ्याघुळे ठेवून त्याची उपासना व भक्ति केल्याने मोक्षप्राप्ति होते अशा मताचा पंथ. रामानुज, मध्व, रामानंद, कबीर, बळम, नामदेव, तुकाराम हे संत भागवतधर्मीय होत. -ह्याको भ १८. ० मंडळी-स्त्री. पौराणिक नाटके करणारी मंडळी, प्रथम सांगलीकडे नाटक मंडळी निघाली त्यावेळीं तिला हे नांव लावीत.

भागंस-स्त्री. (व.) अज्ञात, अवबणीची जागा; साधकांद. 'कोण्या भांगसीत ठेवला चाकू आतां दिसत नाहीं.'

भांगळकचडी-स्त्री. (प्र.) भोंगळकचडी पहा.

भांगा-पु. १ (राजा.) शेत. २ शेताचा तुकडा, भाग. ३ (बे) वांटा; विभाग. ० पाडण-शेतांतून वाट करणे.

भागाड्या-वि. पळपुट्या. 'शिंदे यांचे कौजेची हेडाळणी भागाडे म्हणून होळकराचे लोक करीत होते.' -आब (नवी प्रत) ९९. [भागणे; हि. भागना=पळून जाणे]

भाषानगर—न. दक्षिणेतील द्वेदवाद शहर (भागा नावाच्या लीच्या स्मरणाथे बसविले म्हणून) भाषानगरास जाणें—(ल.) पडून जाणें. [भागणें=पळणें]

भागाभाग—स्त्री १ वियोग; ताटातूट. २ पळापळ, घड-पड; यातायात [भाग; भागणें]

भागाभाग—पु (ना) ऋणानुबंध: दैवयोग [सं भाग्य]

भांगार—रें—न १ सोने. ' तरी घडले एकेच भांगारें. ' —हा ६.९८. २ द्रव्य; पैसा ' तब तो म्हणे फेरीकरा। मज नको कलं गा मारा। घरा जावोनि भांगारा। मागा न्निघेसी। ' —कथा २.९.११९. **भांगरी**—वि (गो.) सोनेरी. [१ मगा; मृ+अंगार] **भांगार पेटप**—(गो) दागिने करणें. **भांगालें**—वि १ (महातु) सोनेरी; सुवर्णाचे. २ तांबड्या-पांढऱ्या टिपक्यांचे. ' निन्हा तेजागिरी भांगालीं. ' —दाब २८०.

भागावळ—स्त्री (गो) परंपरागत देवकृत्य किंवा पिशाच्च-कृत्य. [भाग]

भागी—अ. अंगें: स्वतः —मनको

भागीरथी—स्त्री. (भागीरथानें आणली म्हणून हें नांव) गंगा नदी. ' भागीरथें आणिली भागीरथी. ' —सुर्यवंशी राजांची श्रृंगाली पृ. १५ [सं]

भागु(शु)बाई—स्त्री. पळपुटा, भिन्ना, पुवाट, नामदं माणूस. ' अमोदर आरभशूर आणि मागाहून भागूबाईप्रमाणें पलयन करणारे बीपुरुष समाजसुधारणेला उपयोगी नाहीत. ' —इंदुप्रकाश. [भागणें]

भागेरो—पु (कु.) एक झाड.

भागेली—पु. १ (कों) भागीदार; पातीदार २ वाटिकरी. समाईकीच्या व्यवहारात ज्याचा कांहीं ठराविक भाग आहे तो ३ (कु) शेताचें अर्धे उत्पन्न मालकाला देण्याच्या शर्तीवर शेत करणारा; खंडकरी. ४ कूळ; शेत्या. [भाग] **भागेलभाग**—पु (गो.) कुळाचा वांटा [भागेली+भाग]

भांगो—पु (राजा. कुण.) जमीनीचा तुकडा; भाग. [भाग] **भांगारें**—न फाळणी.

भांगोटा—पु (दैवज्ञ) लग्नातील गांववाल्या पक्षानें जान वसवाल्या पक्षास एक वेळ जेवणास पुरेल असा थावयाचा शिधा —बदलापुर २३५.

भांगोडा—पु. गांववाल्या पक्षानें जानवसवाल्या पक्षाला तो आल्यावर घातलेले जेवण. —बदलापुर १११ [भागवटा]

भांगोरा—रें—पुन १ राखरांगोळी. ' आपणावांचुनि बाहेर पाहता। जेथें तेथें आंगोरा। ' —अमृत ११८. २ दिवाळें. (किं वाजणें; होणें). [सं अंग]

भांगोरें—न. बनावट गोष्ट; बनावणी.

भाग्य—न. १ नशीब; दैव. ' म्हणे भाग्य ना माझे। आजि सुखिये नाही दुजे। ' —हा १४ १५१. २ वैभव; ऐश्वर्य ' राखावीं बहुताचीं अंतरे। भाग्य येतें तदनंतरे। ' —दा १९.३ १८. [सं.]

भुलणें-फळणें—भाग्यवान् होणें; सुखी होणें **भाग्यास चढविणें**—भाग्यवान् करणें; श्रीमंत व सुखी करणें. **पुरुष**—पु. भाग्यवान् मनुष्य; दैवशाली इसम; पुण्यात्मा. **लक्षण**—न. चागल्या नशिवाचें चिन्ह **धान्-वंत-शाली**—वि १ दैववान्; सुदैवी; नशीबवान् ' भाग्यवंत म्हणू तया। शरण गेले पंडरियाया। ' २ पुण्यात्मा; पद्मदस्ती **हीन**—वि दुर्दैवी. कमनशिबी **भाग्यो-दय**—पु उत्कर्षाचा काल. ' भाग्योदयें भजति त्या प्रभुदेवराया। ' [सं भाग्य+उदय] **भाग्याचा भोपळा**—पु. दुर्दैवी, हतभागी माणूस.

भाग्य—वि भाग देण्यास योग्य, शक्य; भागण्यालायक.

भावर—स्त्री भट्टी —शर [सं]

भावा—पु बहिणीचा मुलगा; स्त्रीच्या भावाचा, बहिणीचा किंवा नणंवेचा मुलगा. ' रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूढांत न दिसे मला भावा। ' —मोविराट ४. ७८ [सं. भागिनेय; प्रा. भाइ-गेज्ज; हिं. भानजा] **भावरू**, **भावर**—न. भावा, भावी पद्दा. **भाची**—स्त्री. पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी; स्त्रीच्या भावाची, बहिणीची नणंवेची मुलगी. [सं भागिनेयी; प्रा भाइगेज्जी] **भाचेजावई**—पु. भाचीचा नवरा. **भाचेसून**—स्त्री. भाच्याची बायको

भांबोद—वि. (अश्लील) एक शिबी. [बहीण+चोदणें]

भाज, **भाजा**—स्त्री. (काव्य) बायको; पत्नी; भार्या. ' दिव्यासनीं रघुगज। सव्यभागीं सीता भाज। ' —वेसीस्व १०.९५. [सं भार्या; प्रा. भज्जा]

भांज—स्त्री. आवड; संतोष ' सर्वस्व आपुलें अर्पुनि भांज। लळें पाळिले बहुत। ' —स्वादि ३.३.२२.

भांजगड, **भांजगडणें**, **भांजगडखोर**—(प्र.) भानगड, इ० पद्दा

भाजणें—अकि पोळणें; चटका बसणें; जळणें; होरपळणें. —सकि १ अग्नीवर तवा, खापर इ० ठेवून भाकर, धान्य इ० शेकणें; पक करणें, पोळणें, परतणें. २ पोळणें; होरपळणें. ३ (ल.) गांजणें; छळणें; सतावणें; त्रास देणें. ' भरता तरी राज्य करित जरि तू म्हणसिल न ईस भाजीन। ' —मोबन १२.१५८. ४ (कों.) (सामा.) जाळणें ५ (राजा. कु.) छळणें; खोडणें (हिशेब). [सं. अज्ज; प्रा. भज्ज] **म्ह**० दुधानें भाजला तो ताक फुंकुन पितो. **भाजकट**, **भाजट**—वि. १ किंचित भाजलेले २ भाजल्याचा वास येत असलेले **भाजका**—कें—वि. १ भाजलेले, शेकलेले (धान्य इ०). २ भाजलेली; तापविलेली (जमीन, शेत इ०).

३ तापविशेला; शेकशेला; भाजलेला; परतलेला; पक केलेला (कोण-ताहि पदार्थ) भाजण-न १ भाजणे; शेकणे. २ खापर इ० त भाजण्यासाठी घेतलेले धान्य इ० ३ भाजवयासाठी एकवार घालावयाचे धान्यादिकांचे परिमाण, हत्ता; घाणा ४ एकदा भाजण्याची क्रिया. [सं भ्रजन; प्रा भ्रजन] भाजणावळ-की भाजण्याची मसुरी भाज(जा)णी-नी-की. १ चार पाच तेहेचीं धान्ये भाजून एकत्र दवून केलेले पीठ याचें थालपीठ, कडवोळीं इ० करतात. २ भाजणे; शेकणे; भाजण्याची क्रिया. ३ पेरणीच्या अगोदर जमीन भाजण्याची क्रिया. ४ (महातु) किंचित उष्ण करणे, शेकणे; मिश्रित करणे. 'ब्रह्मविद्येचे नि कसे। कामतत्वा भाजनी दीसे।' -भाए २४ भाजणूक-की. (ल. छळणूक; पीडा; त्रास; गांजणूक. भाजणे, भाजप-न भाजणपहा. भाजणे-न ज्यांत धान्य भाजतात ते खापर. भाजपी-पु. (राजा.) पोहे, लाखा इ० भाजणारा; (स्त्रीलिंगीरूप भाजपीण) भाजपोळ-की १ भात शेतकीसाठी जमीन भाजणे इ० कामे. २ जाळपोळ; लुट करताना घराला आग लावणे, माणसास भाजणे इ० क्रिया 'त्या गावांत पेढ्याऱ्यानी फार भाजपोळ केली.' [भाजणे+पोळणे] भाजभूज-की. १ भाजणे; शेकणे. २ भाजलेले धान्य. [भाजणे द्वि.] भाजलेले-न. भाजून केलेले, धान्यादिकउपहार पदार्थ. भाजवट-की. १ बीं पेरण्यापूर्वी जमीन भाजण्याची क्रिया. २ भाजलेली जमीन-वि. १ भाजलेली (जमीन). २ भाजावयास पाहिजे अशी (जमीन). ३ (क) भाजलेले, शेकलेले (धान्य) भाजा-पु. (कों.) एका वेळी भाजलेले धान्याचें परिमाण, हत्ता; घाणा भाजाणा-पु. भाजलेला हरभरा इ० चा दाणा (सामान्यतः अनेकवचनी प्रयोग) [भाजणे+दाणा] भाजावळ-की. (कों.) भाजवट पहा. भाजीव-न. भाजलेले, पक केलेले धान्यादिक. -वि. भाजलेले; शेकलेले भाजुक-वि. १ पक्के; भाजलेले. २ (ल) चांगले. 'भाजुक साजुक नाजुक राजसवाणे.' -अमृत ३५.

भा(भां)जणे-उक्ति. १ भागणे; विभागणे; वांटणी, भाग करणे. २ (गणित) भांजणी करणे [सं. भाजन] भाजक-वि. १ विभागणारा; भाग करणारा. २ भागणारी संख्या; जिने भाज्याला भागावयाचें ती संख्या. [सं] भा(भां)जणी-की १ (गणित) विशिष्ट वजाबाकी किंवा भागाकार; हलक्या परिमाणच्या अंकास भारी परिमाणाचे रूप देणे किंवा भारी परिमाणाच्या अंकास हलक्या परिमाणाचें रूप देणे ह्याचे दोन प्रकार आहेत-उत्तरती भांजणी व चढती भांजणी. २ वांटणी; वांटप; विभागणी. ३ कोळपणी; वखरण. ४ (अशिष्ट) विचडविणे; खराबी करणे; विचका करणे. (किं० मारणे). ५ वगैरे; भेद. 'राजस तामस सत्व-गुणी देवा दानवांची भांजणी.' -कथा ४.५.१७७. भांजणी खांजणी-नी-की. क्षयवृद्धि. 'भांजणी खांजनी तुका साध

उरला दोन्ही।' -तुगा ३९१५. भाजिन-वि. १ (गणित) भागलेला; भागला गेलेला. २ विभागलेला; वाटणी. वाटप केलेला. भाउप-न (गणित) भाजकांनै जिला भागावयाचें ती संख्या. -वि. विभागण्यास योग्य, जरूर, शक्य; ज्याची वाटणी करावयाची आहे असे. [सं.] ० रेखा-की दोन भाग निरनिराळे दाखविणारी रेखा. (इं.) लाईन ऑफ डिमार्केशन.

भांजणे-अक्ति विष इ० उतरणे, नाहींसे होणे, शमणे. 'सर्वमे हृदय कल्हारी। तेथ काण्यवेळेच्या भरी। लागला म्हणोनि लहरी। भांजेवि ना।' -ज्ञा २ ७१. [सं. भंजन]

भाजन-न १ (सामा.) पात्र; भांडे. 'ते देश काळ भाजन। द्रव्यही मिळे।' -ज्ञा १७.२७०. २ (ल) स्थान; आधार; गृह उदा० मान-सुख-स्तुति-भाजन. 'कैकयी असत्याचें भाजन।' -रावि १०.६१ ३ भागणे; भागाकार. [सं.]

भाजा-की. भाज पहा.

भाजी-की. १ मुख्य अन्न खाताना, फळे, सुले, पाला इ० शिजवून, मसाला घालून तोंडी लावण्यासाठी तयार केलेला पदार्थ; शाक. पालेभाजी व फळभाजी असे हिचे दोन प्रकार आहेत. २ शिजवून खाण्याच्या कार्या उपयोगांत आणतात तीं फळे, सुले, कंद, पाला इ०. ३ निसर्गांनै मेलेल्या जनावराचें मांस. -शर. ४ विटीदांड्याच्या खेळांतील एक पारिभाषिक शब्द. ऋक्कृपाणीच्या खेळांत आपल्या उजव्या हाताच्या मुठीत दांडू धरून मुठीवर दांडूस लागून इटी ठेवणे व मग ती थोडी वर उडवून तिच्यावर दांडू मारणे. ५ (ल.) चोळामोळा. म्ह० (व) भाजीसारखे परतावे आणि जगासारखे वतावे. (कागद, पांघरूण इ०ची) ० करणे-चोळामोळा करणे; अव्यवस्थित करणे. भाजीकाची-वि (भाजी कच्ची!) कोणताहि मनुष्य, परिस्थिति, पदार्थ इ० विषयी नेहमी नाखूबी दृष्टीविणाऱ्या इसमाबद्दल योजितात. नाव-डतीचें मीठ अळणी याप्रमाणें. ओली भाजी आणि बाळली भाजी-की. ताजी, हिरवी भाजी आणि सुकवून ठेविलेली भाजी. ० दूरून-पु. बाजारांत विकान्यास आणलेल्या भाजीबरील कर. ० पाला-पु. १ शिजवून खाण्यास, तोंडी लावणे करण्यास योग्य अशीं फळे, कंद, पाला, सुले इ० समुच्चयानें. 'दोर्चो दिवसां मिळे तण। भाजीपाला भक्षिती।' २ निरर्थक, तथ्य नसलेली गोष्ट. 'त्याचें बोलणें भाजीपाला.' ० भाकर-की. साधें, गरीबीचें अन्न (एखाद्यास जेवणाचें आसन्नपण देताना घरच्या जेवणाबद्दल विनयानें योजितात).

भाट-पु. १ राज, राजबाघे, सरदार इ०चीं स्तुतिस्तोत्रे गणा-रांची एक जात व तींतील व्यक्ति. 'भाट वेताळ बंदीज्ज। ... निज शस्त्रांनीं चाळिले।' -जै १०.४१. हा एक अल्लुतेदार असून घराण्याच्या वंशावळी ठेवणे, लसें जमविणे, शालच्या

वर्गाच्या लोकांस लग्नाचा सुहुत काढून वेगे अशी याची कामे असत - भावसंघ ६४. २ स्तुतिपाठक 'दिगंतीचे भूपति। भाट होऊनि बाखाणती।' - झा २.२१२. -वि. व्यर्थ, पोकळ बहबड करणारा (माणूस) [स भट्=बोलणे; हिं] भाटकी-की (कु) भाटपक्षी, एक प्रकारचा पक्षी (इं) लार्क, भाटणें-सकि बाजविणे - शर भाटवोळीपणा-पु. व्यर्थ बहबड. 'जळो ऐसी ब्रीदावळी। भाटवोळीपणाची।' - तुगा १७७ भाटि(टी)व-की स्तुति, गुणवर्णन 'जयाचिये भाटिवेलागीं। मी कपिल जाहलें।' - झा १३.९५७. भाटिवकी-की. स्तुतिपाठकता. 'ज्याच्या पदांसि वरदेवसमाज याची। ते मुलीं करिति भाटिवकी जयाची।' - आसी ७०

भाट-कीन. १ ओहोटीच्या वेळीं समुद्रातील किंवा पाणी आटल्यामुळे नदीतील उघडी पडणारी सपाट उंचवट जागा, लाग, खांबवा; दांडा. २ (कों.) उंसाच्या लागवडीसाठी तयार केलेली जमीन ३ उंसाची लागवड. ४ -न (कों.) भाटलें; शेतजमिनीच्या आसपासची उंचवट्याची जमीन; पडित, बरड, उखर जमीन. हीजर हलकीं धान्ये होतात. 'मग महाभूतांचे एक वाट। सैरा वेंटावुनि भाट।' - झा १३४५. (गो.) नारळीची बाग. -सद्याहीच्या पायथ्याशी ३०६. भाटकार-पु. (गो.) भाटाचा मालक; जमीनदार. -सद्याही ३०६. भाटलें-न. १ भाट अर्थ ४ पहा. २ उंसाच्या लागवडीसाठी केलेली जमीन भाट अर्थ २ पहा भाटवळ-वि (कों.) भाट जमीन पुष्कळ असलेली (जागा). भाटथाची जमीन-की. गुजराथेंत ज्या ठिकाणी नदीच्या पाण्यास फार वेग नसतो व जेथे पावसाचे पाणी निरनिराळ्या ठिकाणाहून वाहून येऊन त्याचा उंचवटा होऊन पुढे उन्हाळयात पाणी सुकून जी रिकामी होते अशी जमीन; भाट. -कृषि १६.

भाटक-न. भाडें; मजुरी; पगार. [सं.]

भाटजांबु(खु)ळ-की. एक औषधी झाड.

भाटवरणा-पु. एक जंगली झाड.

भाटवा-पु (ना. व.) वडील बहिणीचा नवरा.

भाटों-पु. (गो.) धुळीवर रचलेल्या काजूच्या बियांच्या रांगा रचून त्या तिरावून खेळतात. या खेळांत त्या रांगा अचूक तिराण्यासाठी म्हणून वापरतात ती जड व मोठी बी.

भाटाळि-ळें-की भाट; भाटी. 'नारेदे कवळिआपैकि भाटाळि.' - शके १२८९ चा यादवांचा शिलालेख.

भाटी-की. १ भाट अर्थ १ पहा 'खलाशांना म्हणावें दमानें चालवा नाही तर भाटीवर लागल बरें.' - शेकूपीअर नाटयमाला-तुफान भाषांतर पृ १ २ नदी, खाडी इ० च्या कांठची बागाईत, मळे इ० साठी उपयोगी पडणारी सुपीक जमीन.

भाटी-की. मांजरी.

भाटी-की १ (गो.) दातू गाळण्याचा कारखाना, भट्टी. २ दातू गाळण्याचे यंत्र ३ घडाभर दातू.

भाटीय-व-न ऐक्य -मनको

भाटु-पु भट; भिक्षुक 'नामै खवणा भाटु आला।' - पंच १४३. [भट]

भाटुं-पु (महानु) भाट पहा. 'भणभोनि असानेया होइजे। पुढा भाटुं धाडिजे।' - शिष्ट ४७४. [भाट]

भाटया-पु गुजराथी लोकांची एक जात किंवा त्या जातीचा इंसम. भाटशाई-वि. पागोट्याची एक तन्हा. -मराठी तिसरे पुस्तक (१८७३) पृ. ६४.

भाटयावाघळी-की समुद्रातील बाघळी नावाचा मासा.

भाड-की. १ आपली बायको, बहीण इ० स उपभोगार्थ देऊन मिळविलेला पैसा; कुंटणपणाने मिळविलेले द्रव्य. 'माते परीस थोर कथा। भाड घेता न लाजे।' - तुगा २४२८. २ दलाली. [सं. भाटक] • खाऊ, भाड्या-वि. वरच्या बियांच्या वेष्ट्यापणावर निर्वाह करणारा. ही शिबी म्हणून वापरतात.

भाड-न. १ धान्य इ० भाजण्याची भटभुंजाची भट्टी. २ ह्या भट्टीखाली सपेण घालणे. ३ भट्टीत घातलेले सपेण, जळण. (किं० घालणे; भोकणे). भड, भडस पहा. [भड; हिं. भाड]

भांड-पु १ नकला, नाटक, तमाशा, पशुपक्ष्याच्या शब्दांचे अनुकरण इ० करून चरितार्थ चालविणारांची एक जात व तींतील व्यक्ति; विदूषक; बहुरूपी. 'कां भांडाचे तोंडीं मंडपुराण। त्यावरी आला शिमग्याचा सण।' - एभा ८.८२ २ कज्जेदलाल. -वि. बेशरम; निलेज्ज (माणूस) 'सर सर परती झालीस आतां भांड। कैसे दाखविसी जगा या तोंड।' - तुगा १११. [सं. भंड, भांड] म्ह० रांड, भांड म्हैसा विषते तो होय कैसा.

भांड-न. १ भाडें; पात्र. 'गंगोदक जरी जालें। तरी मय-भाडां आले।' - झा १७.५२. २ मडकें; मातीचा डेरा. 'जैशी भांडघटारावी। तदाकारें असे पृथ्वी।' - झा १३.८७२. [सं.] • कोडवुळें • कोडोळें-न. भाड्यांत लाविलेले घालीपीठ. • दोरा-पु भांडघाला फास लाविलेली, विहीरितून पाणी काढण्याची दोरी? 'कृपातरीं घालुनि भांडदोरा। शोभतसे सुंदर गोपदारा।' - अकक २ गोपीगीत १२.

भांड-की (व.) तोफ. भांडें पहा.

भांड, भाण-न (गो.) वरच्या ओठास जन्मत: पडलेली भेग भांडी पहा. भांड्यो-वि. (गो.) जन्मत: ज्याचा बरबा ओठ चिरलेला आहे असा (अनुष्य) • राखंडा.

भांड, भांडखोर, भांडगा-रा-वि धुळक कारणावरून भांडण करणारा. 'म्हणाल तरित्तुता कशि तुम्हांसवें भांडगा।' - कैका ३५ [भांडणे] म्ह० भांडाच्या भांडीखालून जाऊं नये.

भांडकुवळ-वि. भांडखोर. [भाणें] **भांडकें-वि.** भांडखोर. 'जेसे आपण नम्र भांडकें । जगातें म्हणें ।' -ह्या १८.१३५.

भांड-कण-कन-कर-दिन-दिनीं-विशीं-किवि एकदम; ताडकन; शब्द होई असे (वृक्ष, फल इ०नीं) पडणे किंवा तडाकाफडकीं करणे, बोलणे इ०च्या ध्वनीचें अनुकरण होऊन. 'एकाएकीं महाराजा भाडकन फोटोप्राची शिकण्याचा शोक लागला.' -पपरे ५७.

भांडकल-न. (हैश्र.) बहळज पहा.

भांडण-न. १ तंटा; कलह; कज्जा; बखेडा. २ तंटा, कलह, कज्जा करणे. [भाडणें] म्हणुं दोघाचें भांडण तिसऱ्यास लाभ. **०डकरून काढणें**-मागच्या गोष्टीचा उल्लेख करून व प्रतिपद्याला क्षेम येईल अशा गोष्टी बोलून भांडण उपस्थित करणे. **भांडणाचें तोंड काळें**-भाडणाचें दर्शनसुद्धां नको; भांडणाचा परिणाम लाजिरवाणा असतो. **भांडणें-भक्ति.** १ भाडण, तंटा, कलह, कज्जा करणे. २ युद्ध करणे; लढणे. 'मी भाडेन स्थिर हो तुजहि मजहि आजि आजि न परतणें।' -मोविराट ३.५०. [सं. भंड=कलह करणे]

भांडप्रतिभांडक-प. मोबदला; अदलाबदल; एक वस्तु देऊन दुसरी वस्तु घेण्याचा एक गणितप्रकार; साटेलोटें. [सं.]

भांडभीड-झी. मुरवत. भीडभाड पहा.

भांडबल-न. १ व्यापार, सावकारी इ०त घातलेला पैसा; द्रव्योत्पादनाचें साधन. २ (ल) (द्रव्य, बुद्धि, अकल इ०चा) साठा; ठेवा; पुजी 'मायुती करावया भाडबला बैसला तणीं।' -कथा ३.७.७३. [सं. भांड; हि.] **०बाहेर पडणें**-वेत, कट प्रगट होणे. 'आणि सर्वे भाडबल बाहेर पडलें' -चंद्र १३६. **०शाही-झी.** भाडबलवाल्याचे वर्चस्व. (इं) कॅपिटलिझम. 'क्षारशाही, शिष्टशाही, दौलतशाही किंवा भाडबलशाही जशी वाईट ...' -छत्रे १.५७.

भाडळी-झी. एक झाड. ह्याच्या काड्या चुडीप्रमाणे प्रकाशासाठी पेटवितात.

भाडळीमत-न. सहदेवाची झी भाडळी हिनें काढलेलें फलज्योतिषाचें मत, पद्धति.

भांडां-प. (गो.) कुणगा [भांडें]

भांडागार, भांडार, भांडारखाना-गृह-नपुन १ द्रव्यसंग्रहाचें स्थान; खजिना; कोठार; द्रव्यकोश. 'अंतोरिया कुमरें । साबोनिया भाडारें ।' -ह्या १.२२०. २ (सामा) खजिना; सांठा; संचयस्थान. 'तें मोक्षनिधीचें भाडार ।' -ऋ ३८. सं. भाडगार, भाडार [भांडागारी, भांडागारिक, भांडारी-प. खजिन दार; कोठारी; कोशाध्यक्ष. 'कुजेर तुझा भाडारी ।' -व्यं १९.

भांडाभांड-झी-झी आपसातील तंटा; भांडण. [भांडणें द्वि.]

भांडावणें-भक्ति. १ भग्न होणे. २ बंद होणे; पडणे. 'का अंगहीन भाडावे । रथाची गती ।' -ह्या १७.३८९. [भंड]

भांडावा-प. योद्धा. -शर. [भांडणें]

भांडाळ, भांडुका-वि. भांडखोर.

भांडी-झी. बऱ्याच ओठात जन्मतः असणारी फट. 'दुसऱ्याचें नासिक चेपेलें । पडली भांडी ।' -खिपु २.२५.७१. [कों. भंड]

भांडीर, भांडिक-प. गीतें म्हणणाऱ्या व वादनकृशाल लोकांची एक जात. -मसाप १.१.१. **भांडीर, भांडीरी, भांडिकी-झी.** कंबोज, मगध, गौड, महाराष्ट्र, कलिंग या देशाची संस्कृतमिश्र गीतभाषा. काहीं ही खुनी मराठी भाषा म्हणतात. -मसाप १ अंक १ व ३.

भांडुली-झी. लहान भांडें. 'कापुराची भांडुली परिमळें भरली ।' -हागा ४.५९. [भांडें]

भांडें-न. १ एखाद्याचें घर, जमीन इ०च्या उपयोगाबद्दल त्यास द्यावयाचें द्रव्य. 'राहेत देऊन कित्येक भांडें ।' -सारह ६.५३. २ काहीं माल, मनुष्य इ० स घोडे, बैल, मनुष्य इ०नीं वाहून नेण्याबद्दल जें द्रव्य घेतात तें; किराया. ३ माल, मनुष्य इ०स द्रव्य घेऊन पोंबवून देण्याचें काम. [सं. भाटक; प्रा. भाडय] **जळतें घर भाड्यानें घेणे-**(ल.) चोका आहे असें प्रत्यक्ष दिसत जसात त्यात पडणे. सामाध्य-०करी-प. १ (अनावर; घर, गाडी इ०) भाडें घेऊन वापरावयास देणारा २ दुसऱ्याचें घर इ० भाडें देऊन वापरणारा. ३ (ल.) मजुरी घेऊन काम करणारा; भांडोत्री नोकर; मोलकरी; वेतऱ्या 'जर हलकें काम भाडे कऱ्याचें करीन तर अंगात शक्ति नाही.' -व्यनित ८७. ४ ज्याच्या नशिबी फक्त कष्ट असतात व त्या कष्टापासून झालेला फायदा त्यास न मिळतां दुसऱ्यास मिळतो असा इसम; मजूर. **०चिडी-झी.** शेत, घर, जमीन इ० कांही मुदतीपर्यंत वापरावयास देऊन त्याबद्दल केलेला लेखी करार. **०तोडे-न.** भाडें, वापरावयास दिलेल्या वस्तूबद्दलचा मोबदला इ० समुच्चयानें. [भाडें द्वि.] **०पट्टा-प.** काहीं काळपर्यंत एखादी मिळकत उपभोगावयाचा हक्क स्थावर मिळकतीच्या मालकाबद्दल दुसऱ्यानें घेताना या हक्काबद्दल ठाविक रकम, पिकाचा अंश किंवा एखादी वस्तु भाडें म्हणून मालकास देण्याचा करार. **भाडवी-वि.** भांडोत्री. -शर. **भाडेल-(गो.)** ओसे वाहणारी झी. **भाडेली-पु** (गो.) ओसे वाहणारा मजूर. **भाडोतरी, भांडोत्री-वि.** १ भाडें देऊन मालकाच्या घरी राहणारा. २ घेसे घेऊन काम करणारा; मोलकरी. 'स्वभूमीच्या मोचनार्थे व स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थे हातावर धोर बेतलेल्या बीराचा उत्साह परदेशापहार कळ पाहणाऱ्या अन्यायी राजाच्या आडून नाचणाऱ्या भांडोत्री शिपायांस कसा येणार ?' -शिवावाचिप्य पृ. १३. [भाडें+उतरणें] **बिन भाड्याचें घर-न.** (तुंगेंत राहणाऱ्या कैद्यांस भाडें द्यावें लागत नाही यावरून) तुंग.

मांडे—न. १ (धातु, माती, लांकूड; दगड इ०चे) पात्र; पातले; तपेली; मडकें इ०. २ (ल) तोफ. 'तैसींचि आत्म्यासु-संधानार्थी मांडीं। बुरुडुबुरुड टेविलीं अति कडाचीं।'—स्वादि १०.२.७. ३ नदीचे पात्र. ४ प्रसूतीनंतर किंवा काही रोगाने बाहेर येणारा जननेद्रियाचा भाग (विशेषतः पशूंचा). ५ नगरा, पडवम इ०चे संगळ, पडगा. ६ (ना. व.) दागिना; अलंकार. 'मुलीच्या अंगावर पंचवीस तोळपांचीं मांडीं आहेत.' ७ (व.) शेतीच्या कामांतील वस्तु. ८ (व. ल.) विहीर. [सं.मांड] **फुटणे**—१ (ल) शुष्ण फुटणे; उघड होणे; अन्न जाणे २ (क.) पुष्कळ जुलाब होणे; कोठा फुटणे. **बाहेर येणे**—प्रसूतिसमयी पशु इ०च्या जननेद्रियाचा भाग बाहेर येणे; आंग बाहेर येणे. **मांडीं डागणे**—तोफेस बत्ती लावणे. '... सदरसरनोबत, हवालदार यासीं बंदुकीचा व मांडीं डागायाचा अभ्यास असावा.'—मराभा ३३. **मांड्याच्या तोंडीं-मुखीं उडविणे**—तोफेच्या तोंडीं देऊन ठार मारणे. 'का मांड्यामुखें उडवणें। या नांव आदि भूतिका।'—दा ३.७.७२.—शारो १९३. **मांड्यास मांडे लावणे**—शेजाऱ्याशेजाऱ्यात मतभेद, तंटे इ० होणे. **मांडीं कुंडीं**—नव्व. मांडी व इतर संसारोपयोगी सामानसुमान (समुच्चयानें).

भाण—पुन. नाटकासारखा काव्याचा एक प्रकार. ह्याचे दहा प्रकार आहेत. —नाटक, प्रकरण, भाण, प्रहसन, हिम, व्यायोग, समवकार, वीथी, अंक व ईशामृग. [सं.]

भाण—पु. १ (कारवारी) हुंडा. —शार. २ (गो.) मोठी बरणी. [सं. भांड, भाजन ?]

भाण—न. (कुमारी) जेवण. 'पितरांच्या नांवीं लेका भाण मसवे'—बदलापूर ८०. भाणें पहा.

भाणवशी—जी. दुभत्याचीं मांडीं टेवावयाची घडवंची; उत-रंड. **भाण(न)वस-सा, भाणोसा**—जी.पु. १ मुलीच्या मागे दगड, माती, नुना इ०चा करतात तो ओटा. 'जेवीं ससा भाणवसा आला। तो मुके प्राणा।'—कथा ४.७.१२०. 'नजीब खान रोहिला ससें भाणवसियास सांपडतें तैसा आला आहे.'—आव ४१. २ उतरंडीचे मांडे नीट बसावे म्हणून जमीनीवर केलेले मातीचे कोंडाळे. ३ उतरंड लावण्याची जागा; उतरंडघर. 'होभा आली भाणवसासी। कुत्रम लक्ष्मी शोभली बैसी।'—एरुव १८.३५. ४ स्वयंपाकघर. 'जे जें मागेल भाणवशीं। सर्वे आणुनि त्वा हाथें।'—गुच ७.१८. —ऋ ३८. [सं. महानस]

भाणवशी—पु. आचारी, स्वयंपाकी. 'छुड विश्वासी भाणवशी। त्यासी सांगुनि शर्करासी।'—मुआदि २९.६१. **भाणशिरे**—न. १ स्वयंपाकिणीनें उपयोगांत आणलेला मऊकट कपडा. २ भाताची पेज काढण्याच्या वेळीं तोंडास बाधतात ते फडके. ३ व्यभिचारीण. ४ एक शिबी. [भाण; मांडे+चीर]

शको ५ ५८

भाणस—पु. (कौ.) १ काही जातीत लमाच्या वेळीं नवरी-मुलीच्या बापाकडून नवऱ्यामुलाबद्दल सामान्यतः पंचवीस मडकें पाठविण्यांत येतात ती; गौरीहार; वही. 'पाहाती चोळत। भाणसा साजत।'—खीगोत १३ २ (सामान्यतः) दूधदुभत्यासाठीं असलेले दीड—दोन शोराचे मातीचे मांडे; हे उभट असून वर अर्ध असत.

भाणस जाणे—व्यर्थ, वाया जाणे; लुडणे. 'पिक सर्वे कोंवळें कापिले। आमचें जीवित्व भाणस गेले।'—गुच ४८.२४.

भाणसाघर—न. स्वयंपाकघर. —स्त्रिपु.

भाणा-ण—जी. बहीण. 'आसत भरली भाणा। दुजा ब्राह्मण मेहुणा।'—दा ३.३.१०. [सं. भगिनी]

भाणस—पु. भाणवस पहा.

भाणे—न. (काव्य) १ पात्र, भाजन. 'जे सकळ रोगांचे भाणे। वाढिले आह।'—झा ८.१४३. २ जेवण; अन्नाने भरलेले ताट. 'वाढिले ठायींचे भाणे। टाकोनिया धावे।'—तुगा ७२६. ३ जेवण; भोजन. —अक्रि. जेवणे, भोजन करणे. [सं. भाड; भाजन—भाजन—भाणें—भाणे—राजवाडे ग्रंथमाला. तुल० गु. भाणु]

भात—न एक तुणधान्य; तरफलासह तांदूळ; साळी. इळवे व गरवे अशा भाताच्या दोन मुख्य जाती; यांत पन्नास प्रकार आहेत. —पु. १ तांदूळ शिजवून करतात ते अन्न. याचे साधा भात, वागीभात, साखरभात इ० अनेक प्रकार करतात. 'अस्तमानीं कधीं रात्रीं भातभक्षिती पाटावरी।'—एगो ४०१. २ जोषळघाच्या कण्या शिजवून करतात ते अन्न; जोषळघाचा भात. ३ (ल.) नासकें, नासलेलें फळ ४ (ल.) चिचळत चाललेली जखम. [सं. भक्त; प्रा. भन=ओदन, पं. भक्त; सि. भतु; हिं गु. बं भात] **मोडणे**—(राजा.) भात विकणे. **मोडणे**—भाताचे भारे रचल्याबरोबर भात झोडले तर मोडतें म्हणून काही दिवस उडवी तशीच ठेवणे. —कृषि २३९. सामाशब्द— **क(कू)ण**—पु. तरफल असलेला तांदुळाचा दाणा; साळीचा दाणा. —न. तांदुळात मिसळलेली किंवा त्यांतून निवडून काढलेली निवड; भातगोटे. **करी-कार**—पु. भाताची लागवड करणारा शेतकरी. **कोंडे तांदूळ**—पुणव. लांगल तसे भात थोडे मुसळानें काढून केलेले तांदूळ. **खळ**—न. भात सोबपण्यासाठी व तुडविण्यासाठी केलेले खळे. **खाऊ-भरू-मो(बो)कण्या-मो(क्या)-वि**. १ भाकर-खाऊनी प्राय. भात खाणाऱ्या लोकांबद्दल उपहासायेंत योजावयाचा शब्द; नुसता भात खाणारा, भरणारा माणूस. 'कोंकणच्या भात-बोकण्यांना आपण कित्येक कामात चीत करूं.'—भोरकि ६६९. २ रिकामेटका; काही उद्योगधंदा न करतां खाणारा. 'सर्वे भात-खाऊ मिळालेत सारे।'—रामदासी २.५४. **म्हू**—कोंकण्ये आणि भातबोकण्ये. **गोटा**—पु. १ तरफले काढून टाकलेल्या तांदुळांत राहिलेला तरफलासहित दाणा; भातकण. २ (गो.) शितकण.

०जमीन-की भाताच्या पिकास योग्य अशी जमीन. ०घणी-
खी. (गो.) पेज. ०शेत-ती-नकी १ भात पेराय्याचे शेत. २
भाताच्या लागवडीस योग्य अशी जमीन; भातजमीन; खाच.
०शेती-वि भातशेतासंबंधी (जमीन, वसूल, लोक इ०) ०साण-
की कुजेल्ल्या भाताची, बोंड्याची घाण. भात(ने)ण, भात्या-
(रंगे)ण-न पेटा; भाताच्या काड्या; भाताचे पीक काढून घेतल्या-
नंतर उरतात त्या काड्या, गवत इ० [भात+तण] भातळ-वि
ज्यात बरेच भातगोट राहिले आहेत असे (ताडूळ). भाताचा
पिड्ड-पु केवळ भातावरच पोसला इतम भाताणी गवन-
न रावाला उपयोगी पडणारे भातगवत. पेट्याची गूत वगैरे
-बदलापुर ३९.

भात-की. १ चाल; रीत, तऱ्हा; पद्धत; दब (चालणे,
बोलणे, वागणे इ० ची) २ प्रकार; तऱ्हा; जात [दि.] भात-
भातचा-वि. तऱ्हेतऱ्हेचा; निगनिराळ्या प्रकारचा 'भातभात'चे
वात त्यांत बहू मान करीतो।' -अमृतशुक २३ भांती(तो)-
भांती-क्वि १ निगनिराळ्या मार्गांनी, रीतींनी २ निगनिराळ्या
प्रकारांनी (कि० बोलणे; छळणे इ०) भांतीभांतीचा-वि.
मानाप्रकारचा, तऱ्हेचा.

भात-अं. लाव व दाट उगवलेले कुसळाचे गवत.

भात-अं. (प्रा.) पत, नावलीकिक; कीर्ती. (कि० राखणे
साभाळणे, ठेवणे).

भात-न. (गो.) जेवण. ०मारप-(गो.) यथेच्छ ताव मारणे

भात(तु)कली-की १ लहान मुली स्वयंपाक, जेवण इ०
संसारतील गार्दीचे अनुकरण करून खेळतात तो खेळ; खेळातला
स्वयंपाक. २ ह्या खेळात करून खातात ती खावें (समुच्चयाने)
[भात अल्पार्थी]

भातकुलें, भातुकलें, भातकूल-न. १ लहान मुलाना
खाण्यासाठी दिलेला जिन्नस; खाऊ. २ भातुकलीच्या खेळातील
पदार्थ (पीठ, पोहे इ०) ३ चांगले, चवदार खाद्य. भातुकें अर्थ
३ पहा. [भात, भातुकें]

भातकें-भातुकें पहा

भातड-डा, भातडी-नपुं. (काव्य) बाण ठेवण्याची
पिशाची; भाता. 'युद्ध मांडलें घोरान्वर। सरले भातडीचे शर।' -
एभा ३०.१४४. [भाता]

भातडी, भातोडी-की. सोनार इ०चा अग्नि प्रज्वलित
करण्याचा लहानसा भाता. [भाता]

भातलवंडा-पु चांगदेवाच्या रूपाने एका विधवेस मालेल्या
मुलगा. 'प्रसादेचि विधवेसी बाळ। जन्मविला केवळ भातलवंडा।' -
निगा १४१. -वि. (भात लवंडणारा) एक आश्चर्यावरील विध-
वेस मुलगा झाला त्यावेळी उत्सवाप्रतीत्यर्थ केलेल्या अन्नसंतपर्णा.

तील उरलेला भात नदीत लव्हून दिला या आख्यायिकेवरून हे
एक आश्चर्या पडलें आहे [भात+लवंडणे]

भातवडा-डी-की. जोधळ्याचे भरड पीठ उकळून त्याचे
पापडीप्रमाणे उन्हात वाळवून केलेले एक खाद्य (मराठ्यात रुद)
जोधळ्याच्या कण्याची आजोव मालपापडी. 'माही भातवडा, तया
दहिबडा कैचा! ग। तो जीवडा।' -आसु ५ [भात+वडा-डी]

भातवडी रूपाया-पु अंडुकी रूपायाचे एक चलनी नाणे.
पूर्वी भातवड गावीं हे नाणे पाडीत असत [भातवड]

भाता-पु. १ सोनार, लोहार, ताबट इ० ची विस्तृत प्रज्व-
लित करण्यासाठी वारा भरण्याची पिशाची. (कि० फुंकणे) २
बाण ठेवण्याची चांगड्याची पिशाची. 'काय पिनाकपाणीच्या
भाता। वायकांडी आहाती।' -झा ११ २०७. ३ प्रवासात स्वयं
पाकाची भांडीकुंडी ठेवण्याची पिशाची. प्रवासी इ०ची चांगड्याची
पिशाची ४ शरीर भाजल्यामुळे त्या जागचे गळन पडते ते कातडे
[सं. भस्मा, प्रा. भत्या] भाती-की वारा घालण्याचा भाता.
-शर [सं. अक्की प्रा. भत्थी, हि. भाथी]

भाता-पु (अश्वि) भत्ता पहा 'त्यास भात्याबद्दल एक
रोजा रसानगी ठेवण्याची यादी सुती.' -समारो २ १४७

भाता-र-र-पु अतार; नवरा 'जैसी भाताग्रीहीन बनिता।
उपवृती पावे सवेधा।' -झा २ १९९ [स अतार]

भांती-की. प्रकार; तऱ्हा. भात पहा. 'ठेचि आनि भाती।
प्रेमय उपरवूं पुढती।' -झा १४.८६.

भातुकें, भातु(तु)क-न. १ (काव्य) भोजनाव्यतिरिक्त
लहान मुलास देतात ते खाद्य; खाऊ; भातकूल. 'जे लोक-
त्रयाचे भातुकें। खेळाचि खाद्य कवतिकें।' -झा ३.२४८. २
अल्प उपाहार; फराळ; खाद्य (पीठ, पोहे, लाडू इ०). 'मज
भीक काही देवा। प्रेम भातुकें पाटवा।' -तुगा ११८२ ३ चांगले,
चवदार हलकें खाद्य. 'वेई आवडीचें भातुकें।' -सुआदि १३.६.
४ भक्ष्य. 'वेहा कैचि रिसे। हे काळाचें भातुकें।' -तुगा. ५ अन्न,
आहार. 'कृष्ण दशनाथेचि भातुकें। ... माझे शरीर अजेय।' -
जै ५.५. ६ विवाहास वधुकडून वराकडे नेतात ते फराळाचे
पदार्थ. -शास्त्रीको. [भात]

भातें-न. १ टारविक पगारापेक्षा जो नोकरास माल, वाट-
खाचे, भातेंतोडें इ० साठी अधिक पैसा देतात तो; भत्ता. २
(कायदा) भत्ता. 'भातें वादीनें प्रथम द्यावें.' -न्यासे २४.
३ सावकार, सरकार इ० कडून आपणाकडे आलेल्या मनुष्यास
आपण त्याच्या खोळ्या इ० च्या भरपाईसाठी द्यावयाचे द्रव्य.
भत्ता पहा. ४ पोतगी; खाद्य. 'ऐसें युक्तीचेनि हाते। जें इशिया
बोपिजे भातें।' -माहा ६.३५२ ५ वतन -शर. [सं. भण; हि.]

भातें-न. (काव्य) समुद्रादिकास येते ती भरती. [स. वृत्त]

भाते—न. १ उरी फुटलेल्या माणसास किंवा जनावरास पाजतात ते एक औषध. २ बाकिरी इ० औषधीचा कंद, मूळ.

भाते—न. (गो.) लहान भाता. [भाता]

भातेरी—झी. (गो.) खरडपटी [गेटू, बातेरिया; इ. बॅटरी]

भातोडी—झी. बाण ठेवण्याचा भाता. भातड पहा.

भात्या—पु. डिकाची एक जात. —मुंय्या ४६.

भात्या, भातोटा—पु. सोनार इ० चा बारा घालण्याचा भाता.

भादरणी—झी. १ (म्हैस, मेंढी इ० च्या केसांची) कातरणी. २ हजामत करणे. [भादरणे]

भादुरणे—उक्कि. १ (म्हैस, मेंढी इ० जनावर, कातडे, वस्त्र यावरील केंप, लोकर, दशा; कापड विणताना शिल्लक राहिलेले दोरे) अंगाबरोबर कापणे; कातरणे; खरडून घासून काढणे; बोडण. २ (निंदायी) हजामत करणे; केंस काढणे (डोके, दाढी, इतर अवयव यांवरचे) ३ (ल.) तासडपटी, खरडपटी काढणे [सं भदा-करण] **भादुरपट्टी**—झी. १ तासडपटी; खरडपटी काढणे [सं भदा-करण] २ हजामत. [भादरणे+पटी]

भादुरी, भारंजी—झी. (वे) एक प्रकारचे छुडप.

भादुरड—झी. १ अफुच्या पिकासारी तयार केलेली जमीन. २ जीत पावसाळयात पीक न घेतां पडोत ठेवतात अशी जमीन. —कृषि ५०३.

भ वलो—झी. नाचणीप्रमाणे एक हलकें तृणधान्य हें देशावर होतें याच्या भाकरी करतात.

भादवड—झी. भाद्रपद महिन्याचा काल ' भादवडीत वासे तोडले म्हणजे लागत नाहीत. ' [भादवा] **भादवडीचा**—वि. भादवडीत तोडलेला (वासा, काष्ठ इ०).

भ दवा—पु. भाद्रपद महिना. ' शुक्ल पक्षिचा मास भादवा ' —मध्य ५. [सं भाद्रपद; प्रा भद्वभ; हि. प भादो] ० तीळ,

भादवा तीळ—पु. भाद्रपदात पिकणारा तीळ ० **भट्ट**—पु. भाद्रपद महिन्यांत जेवावयास बोलाविलेला ब्राह्मण. **भट्ट** ० भादवे भट्ट आखाडी तट्ट आणि पोथी कुणबट्ट. **भादवी**—झी. (बों.) भाताची कापणी झाल्यानंतर राहिलेल्या मुळास फुटलेला अंकुर; दुसरे पी. (कि० रुजणे). (गो. कु.) भादवी. —वि. भाद्रपद महिन्यासंबंधी. **भादवी ताप, भादव्याची ताप**—झी. पु. भाद्रपद महिन्यांत होणारा उष्मा. **भादवी लाकूड**—न. भाद्रपद महिन्यात तोडलेले लांकूड. **भाद्या**—वि. भाद्रपद महिन्यात जन्मलेला (बैल, गाय, बासरू इ०).

भादवा—पु. (व.) वाढलेल्या झाडाच्या बुडांतून फुटणारी फांदी.

भादवा—वि. (व) उतार बयांत आलेला; म्हातारा.

भादवी—झी. एक प्रकारचा मासा.

भादुरयेणे—अक्कि. (कु.) ओलसर होण.

भादा-द्या—वि. (वाई) खचूची केलेला, अंड बडविलेला (बैल) ' गाडीला भादा बेल बरा. ' **भादा पडणे**—(व) नरम येणे.

भादी—वि. १ पुढी दोन तीन वेळा व्यालेली; विती; फळती; पहिलटकरीण नव्हें अशी (गाय, म्हैस इ०). २ चांगली; नीट-नेटकी. ' आवघाचि विषयी भादी । परि साजवणी टेंको नेदी. ' —झा १३.६३७.

भादूर—वि. बहादुर पहा. ' पठाणाची फौज कुमारभादूर जोर आला. ' —ऐपो ८१.

भाद्रपद—पु. चैत्रादि महिन्यांपैकी सहावा महिना. [सं.] **भाद्रपदा-दी**—वि. भाद्रपद महिन्यासंबंधी (तिथि, वार इ०).

भान—न. १ शुद्धि; सावधपणा; अंतःकरणाची जागृत स्थिति; जाणीव. ' नाहीं लीपुरुषभान । सी तूं पण कैचें. ' २ लक्ष; ध्यान; अनुसंधान; काळजी. ' प्रपंचाचें भान नाहीं जया. ' —रामदासी २.७५. ३ आठवण, स्मरण. ' येविषयीं एका सावधान । भान्यासि देहाचें बाधीना भान. ' —एमा १३.५८२ ४ कल्पना; प्रतीति; ममजुत; भावना. ' नगान्याच्या शब्दावरून राजाची स्वारी चालली असें भान झालें. ' ' कृष्णध्यानार्थी निमग्न । नाटवेंचि जुजें भान. ' —जै ९६.४१. ५ चैतन्य. ६ अविज्ञान ' मिथ्या कल्पनेचें भान । उडोन जाये. ' —दा ७.५.२७ ७ भास; आविष्कार. ' निज रूपाचें अदर्शन । तेंचि भान प्रकृतीचें. ' —एमा ९.२८३. [सं.]

भान—पु. सूर्य. [सं. भाव]

भान—न. (व) जेवणाचें ताट; पात्र. **भट्ट** ० (व) भान्याची मूक अन्न दृष्टीची माया [सं भाजन; म. भाण]

भानगड—झी. १ गुंतागुत; घोंटाळा; अव्यवस्था; गोंधळ; चुचडा ' ही तुमच्या वज्रांतील भानगड काही उलगाडत नाही ' २ घोंटाळयाचें किंवा भाडणाचें काम, प्रकरण ३ वाधा; तेंडयाचें कारण ' त्याची माझी दहा रुपयाची भानगड पडली आठ. ' [हि भांजना] ० **खोर, भानगडया**—वि. घोंटाळा, अव्यवस्था, गोंधळ करण्यात आनंद मानणारा, भानगरी करणारा **भानगडणे**—उक्कि अव्यवस्थितपणा, घोंटाळा, गुंतागुत करणे; भानगडीत पडणे.

भानगुली—झी. कणगुलीप्रमाणे कळकाच्या कावीचें बिणेल्ले पात्रविशेष ' कनगुली भानगुली सुपटोपली. ' —भज ७४. [भाण अल्पार्थ]

भानगडा—पु. एक प्रकारचा डाळीचा बडा. —गृशि ४५५.

भानघस-सा, भानसी—झी. भाणघस पहा.

भानसीण—झी. १ मानकरीण. ' ते समयीं उभयतां बायांचा व भानसिणी यांचा कोल्हाळ झाला. ' —भाब ९४. २ स्वयंपाकीण. ३ दासी.

भानसुरें—(हेट.) भाणशिरें अर्थ १ व २ पहा.

भावा—पु. घराच्या मिततीत गुप्तपणे पुरून ठेविलेले पैशाचे भांडे; इथ्याचा हंडा.

भावा—पु. बडाणा पहा.

भानामती—स्त्री. १ जादुगारी; हातचलाखी; गारुड्याचे खेळ २ (ल.) कला; युक्ति; कपट. ३ खीजादुगार. [सं. भाव-मती] **भानामत्या**—वि. जादुगार; गारुडी.

भानामती—स्त्री. बूल

भानार—पु. भंडारा; मेजवानी.

भानिल—न (शाप) रंग तयार करण्यास उपयोगी असा सेंद्रिय पदार्थ. (इं) फेनाझाईन.

भातु—पु. १ सूर्य 'हा भीष्म गंगानंदनु। जो प्रतापतेजस्वी भातु।'—हा १.१०५ [सं.] **नंदन**—पु. १ यम २ सनि ३ सुग्रीव ४ कर्ण **वाग-वासर**—पु. रविवार; आदितवार **वसतमी**—स्त्री. शुद्ध किंवा वय पक्षांतील आदितवारी येणारी सप्तमी. हा दिवस फार शुभ मानितात

भातु—पु. (योग) पिंगळा नाडीतून वाहणारा वारा. 'मग शशी आणि भातु । ऐसा कल्पिये जो अनुमानु । तो वातीवरी पवतु । गिबसितां न दिसे ।'—हा ६ २४५.

भातुमती—स्त्री १ एका तालाचे नाव ह्यांत अकरा मात्रा व पाच विभाग आहेत. २ भानामती पहा

भावे—न. (इंद्रा व) जेवणाचे वाढलेले पान. भागे पहा

भानोसा-स, भावसा—पु. भागवसा पहा **ससा** **भानोशी येणे**—इच्छितवस्तु प्रयत्नाशिवाय वसल्याजारी मिळणे.

भाप—स्त्री. (व) शाप; हुल

भापझिरा—पु. (व.) नदीच्या वाळवंटात केलेला झिरा.

भांव—स्त्री मोठी विहीर, आम पहा

भांव-म—स्त्री शोभा; सौंदर्य. 'अवयवकातीची भांव । तैसी दिसे ।'—हा ६ २५३. 'तुम्हाविण व्यर्थीच त्याची भांव ।—स्वादि १२.१८ [सं. भा]

भांव—न आभास; प्राति 'येर माणुवपण तें भांव । लौकिक सागु ।'—हा १०.७७ [सं. भ्रम, प्रा भास]

भांबट—वि (व) पडके, मोडकळीस आलेले (घर, विहीर इ०). आम, भांमट पहा.

भांब (भ)भूत, भांबर (ब)भूत, भांबरभुसका—वि वेडसर; मूर्ख; पिसाट. अभिष्ट (मनुष्य). 'समेमध्ये सामिमानं भ भ्रमभूत दशानन । बैसलाहे ।'—मध्व ३७. [भांब] **भांबर सुत्था**—पु. (कों दादर) कडकळस्त्री; आसडवाला मिशेकरी.

भांबडा—वि भोळा; साधा; सरळ मनाचा; निष्कपटी. 'लोक भांबडे म्हणून परराज्याचा खलम सहन करतात.'—नि २९९. [भांब]

भांब(बा)घणी—स्त्री. गोंधळणे; चुककळणांत पडणे; काबरा-बाबरा होणे. [भांबघणे]

भांब(बा)घणे, भांभाघणे—अकि. १ (भय, हपे इ०नीं) स्वतःचे भान नाहीतें होणे; गोंधळणे; चुकणे; भ्रम पावणे. 'नहुषु स्वर्गाधिपति जाहला । परि राह्याटीं भांबावला ।'—हा १८.१४७९. २ घाबरणे; भयभीत होणे; भीतीनें, आश्चर्यानें चमकणे; गोंधळणे. [सं. भ्रम; प्रा. भास; म भाव] **भांबा**—स्त्री. विकार; प्राति. भांब पहा. 'तैसी आत्मयाशी भांबा । अज्ञानाची ।'—विपु ७.११५.

भांबया, भांम(ब)ळ-ळया—वि. १ विसराळ. चुकणारा; भ्रमिष्ट. २ अव्यवस्थित; चुकणारा; निष्कालजी (मनुष्य, काम); वेधळा.

भांबी—स्त्री. (व.) भावजय; भावाची बायको. [हि भांभो]

भांबुरडी—स्त्री. एक औषधी वनस्पति.

भाभापाडळी—स्त्री. नपुंसक पुरुष.

भाभी—स्त्री. आठवापाट्याच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द.—मखेपु ११.

भाभ, भांब—स्त्री (अशिष्ट) आठवण; स्मरण. [भान]

भाभ—स्त्री चार मोटा चालतील एवढी मोठी विहीर; भांब.

भाभ—पु. मेहुणा.

भाभं—न. (गो.) (बालभाषा) दागिना; अलंकार.

भाभटा—पु. (ब.) खुनाट, अथवात बुजलेली विहीर

भाभटा-टया, भांबटा-टया—पु. १ गुन्हेगार लोकांची एक जात व त्यातील व्यक्ति ह्या लोकांचा मुख्य धंदा चोरी करणे हा आहे. २ उचल्या; भुंतेचोर; नकळत चोरी करणारा. ३ (ल.) लबाड, कारस्थानी माणूस.

भाभर—न (ब) पडसे

भाभसाळें—न. (गु) लपत नवरंवाची काढलेली रात्रीची मिरवणुक.

भामा—स्त्री. १ बायको; स्त्री. 'लुटोनि लोकसहित भामा । परिव्या भूपाळाच्या भामा ।'—कीर्तन १.८. २ सत्यभामा; कृष्णाची एक राणी. 'वधे भामा कोपे अतिविकळ चावुनि अधरा ।'—बामन, भामाविलास १८ (नवनीत पृ १००) [सं] **भामिनी**—स्त्री १ राणीत, रागावलेली स्त्री. २ भामा अर्थ २ पहा [सं.]

भाम्या—पु. (निंदायी) यजुर्वेदी ब्राह्मणास भाम्या या शब्दाप्रमाणे योजितात.

भाय—स्त्री. (बों.) फांदी; शाखा. [बाही] **भायटी**—स्त्री. भायचे अल्पत्वदशेक रूप.

भाय—वि. (व.) पुष्कळ [सं. बहु]

भायकाळ—न. (बे.) भोक.

भार्यगीण—स्त्री. (गो.) एक औषधी वनस्पति.

भायताड—पु (कों.) खांथा असणाऱ्या ताडाची एक जात. [भाई+ताड]

भायर—क्रि. (गो.) बाहेर पडा. **०करप**—क्रि. (गो.) हृदय करणे; बाहेर टाकणे. **०जावप**—शौचास होणे. **०पडप**—मरणे. **भायरो**—वि. (गो.) बाहेर टाकलेला; बहिष्कृत.

भायरी—स्त्री जुलाबाचे औषध.

भायलो—लो—वि. (गो. कु.) बाहेरवा. [भायर] **०लोक**—पुनव शुद्ध लोक. **भायली, भायली पीडा**—स्त्री. १ उपदेश-विकार. २ पिशाच्च्याचा उपद्रव.

भायेस—पु (गो.) (शुद्ध लोकांत) वडील दीर [भाऊ]

भार—पु (वे) ताप.

भार—पु १ गुरुत्व; जडपणा. ज्या योगाने पदार्थ निराधार असता खाली येतो तो पदार्थाचा धर्मविशेष. २ वजन तोलून काढलेले परिमाण. ३ कोणतीही वजनदार वस्तु; दाब; दडपण. 'कागद वाऱ्याने उडतात त्यावर कांहीं भार ठेव' ४ (ल) (काम, उपकार, मेहेरबानी इ० चे) वजन; ओझे. 'तो भार फेडावेआ जगप्राया. अवतारलासी तूं।'—शिबु १४७. ५ (ल.) ओझ्याप्रमाणे मानलेले काम; दयेचे कृत्य; उपकार. ६ (ल) महत्त्व, गौरव, धन्यता; वजन ७ दैत्यादि विकारामुळे डोक्यास भासणारा जडपणा. 'आज माझे मस्तकास भार पडला आहे' ८ एक रुपयाच्या वजनाइतके वजन. एक तोळा वजन. 'ही बाटी पंचवीस भार आहे.' ९ (समासांत पदलोप होऊन) विशिष्ट वजन. 'पैसाभार लोणी, ढबूभार साखर, वीस रुपये भार गूळ.' १० ओझे, वजन उदा० काष्ठ-तूण-पण-भार. 'सोनसाखळीचा झाला भार।'—मसाप २.१ ११ (सैन्याचे एक अंग म्हणून) संख्या-बल. जसे—अश्वभार, कुंजरभार, दळभार, रथभार इ०. १२ (काव्य) कळप; तांडा, समूह 'बाटसि गडगडता व्याघ्र। थोवती जैसे अजाचे भार।' १३ समूह; समुदाय; मेळा; गर्दी. उदा० गोभार, द्विजभार, भृत्यभार इ० 'आशीर्वचनां जयजयकार। करुनि बैसला कर्षांचा भार।'—मुआदि १६.११०. १४ सेना; समूह. 'दळ-ब्याचा भार कुण्डच्या मैदानी गेला।'—ऐपो ६८. १५ भर; बहर. 'मग हे सभाभरफुली फुलैल। नानार्थ फळभारें फळा येईल।'—झा ११.२०. 'नम्र होती फळभारें तरुवर सारे'—शाकुंतल १६ ओझे; काळजी; जबाबदारी; आधार 'सखे, मी सर्व भार परमेश्र्वार ठेविलेला आहे.'—रत्न २१. १७ व्यूह; वेत. 'ते पाहोन राजभुवराने लष्कर पायदळ फौज करून भार रचिळे.'—इमं ९ १८ आठ हजार तोळे वजन. (चार तोळे=१ पल; १०० पल=१ तुला; २० तुला=१ भार. 'रत्ने प्रस्थ भार एक एक कनक। ऐसी दक्षिणा आरभी।'—जै १.९१—वि. जड. 'मत्प्रथ भार कां गमला?'—मोअश २.३०. [स. भार; फा. बार]

०कस—नपु १ गाढथावर किंवा उंट, हत्ती इ० च्या पाठीवर सामान कसून बांधण्याचा सोल, दोर २ वादळांत तंतू ढळमळू नये म्हणून त्याच्यावरून टाकून जमिनीस खिळविलेली दोरी. [तुल० फा. बारकश] **०प्रस्त**—पीडित भागाकुल भागाकांत, भारान्वित, भाराते—वि (शब्दशः व ल) ओझ्यांनं पीडिलेला, त्रासलेला **०दुडीचा**—वि वजनदार; भारदस्त. **०दर्शक**—वि वजन दाखविणारे (परिमाण). उदा० मण, पौंड, तोळा, मासा इ०. **०वस्त**—वस्ती—वास्त—वार—वि १ वजनदार; महत्त्वाचा. २ बहुमोलाचा; मूल्यवान् [भार+फा. दस्त इ०] **०वस्ती**—दारी—स्त्री. १ वजन; महत्त्व २ हुकमत चालविण्याचे सामर्थ्य, अधिकार, सत्ता **०भारंदाज**—वि. वजनदार, फायदेशीर; भरभराटीचा (माणूस, धंदा) [फा. बार+अंदाज] **०भारंदाजी**—स्त्री सार; महत्त्व; भरीवपणा; फायदेशीरपणा (मनुष्य, काम इ०चा). **०वार**—वि निष्णात. प्रवीण; वाकबगार; महत्त्वाचे काम करावयाला जबाबदारी घेण्याला लायक, समर्थ. [हि] **०वारी**—वि. ओझे वाहणारा; ओझ्याचा 'जरूरियात प्रसंगी भारदारी गाडे लगल्यास ..'—राजमहाल कामगारी कारकुनाच्या कर्तव्या-संबंधी नियम पृ ६ **०धडी**—स्त्री १ जड वस्तु; भारी सामान. 'भारधडी झाडून गेली परंतु वस्तीस मनुष्ये होती'—भाव ३०. २ गैरलढाऊ लोक. 'मल्हाराबा यांची मुलमाणसे भारधडी इंदुरास राहिली'—भाव १६ **०ब(वा)रदारी**—क्रि. लबा-जम्यासह 'औरंगाबादेहून देखील भारवारदारी दिखीस जात आहेत'—शाछ १.२७ [भार+वरदार=वाहक] **०भारंभार**—वि सारख्या वजनाचे; भारोभार 'हे रुपये यावे आणि भारंभार चांदी घ्यावी' [भार+आणि+भार] **०भूत**—वि १ जड, भार झालेला 'भारभूत होय जिणे...'—विक ८२. २ (ल) निरपयोगी, निरर्थक. **०मान**—न १ गुरुत्व; जडपणा. याच्या उलट आकारमान २ हवेचा दाब मोजण्याचे यंत्र; भारमापक यंत्र (इं) बॅरोमीटर. **०वाहक**—वि १ ओझे वाहणारा (मनुष्य, गाडी, जनावर इ०) 'की आले खर, भारवाहक असे पोटी मनुष्याकृती।'—विक १२. २ (संसार, कामधंदा इ०चा) भार, जबाबदारी सहन करणारा. ३ अंगी असलेल्या विधादि गुणांचा-द्रव्य मिळविणें इ० कार्मी उपयोग न करणारा (माणूस); ओझ्याचा बेल **०शांखळ-ळा**—स्त्री (मदातु.) शृंखला. 'तो खुशारों गेले। पाई भारशांखळ काढे।'—भाए ३५९. [भार+शृंखला] **०भारोभार**—क्रि. सारख्या वजनाचे; भारंभार. [भार द्वि.] **०भारकी**—कै—स्त्रीन (काटक्या, गवत. पाने इ०चा) स्थान भारा, ओझे. [भारा अल्प.] **भार**—पु. १ (गो.) अवसर; संचार (पिशाबाचा). (कि० काढणें). २ संत्राचा प्रयोग, विनियोग. (कि० टाकणें; बालणें; फुकणें; लागू होणें). [भारणें] **०वारी**—स्त्री. गर्भ गलित न

म्हावा म्हाणून् काहीं क्षिया कमरेला बांधतात ती भारलेली दोरी (सामा) भारलेली दोरी; गंडा 'बांधे कृपादष्टिचि भारदोरी'।

—भाए ७७५. —दा १४ १०८ [भारणें+दोरी]

भारकुण-कूम—क्षी (गो.) सरदी, शैत्यविकार

भारंग-गी—क्षी. एक औषधी वनस्पति. [सं. भार्गी; हिं. भार्गी; गु. भारिग]

भारजा—क्षी. भार्या; स्त्री, बायको. 'सुप्रसन्ना देवी राणी त्याची भारजा।' —वसा ३. [सं. भार्या]

भारणशुद्ध, भार(रा)णमुद्-त—वि १ वजनदार; सन्मान्य; पूज्य; सभ्य चालीचा; भारदस्त (माणूस, वर्तन, भाषण, पोशाख). २ (शब्दशः व ल) ओक्षे वाहून नेण्यास, जबाबदारीचे काम करण्यास लायक (जनावर, मनुष्य). [भरण-भार+शुद्ध]

भारणी, भारान्तर—क्षी (राजा) ओक्तीच्या आडव्या दांडीच्या दुसऱ्या बाजूस असलेला वजनाचा घोंडा [भार]

भारणी—क्षी (व.) बीं जमिनीत खोल जाण्याकरितां माती भरून तिकणीवर ठेवतात तें पोतें.

भारणी क्षी. १ (शब्दशः व ल.) भुरळ; भूल; मोहनी. २ भुरळ पडणारा मंत्र; वशीकरणविद्या. भुल (किं० घालणे; टाकणे) 'तरी पडियंतयाची कहाणी' हे मुलीची भारणी। —झा १२ १५८ ३ नेत्रांनीं काहीं पदार्थ पाहून सुखावण्याचा व्यापार [भारणें]

भारणें—उर्कि १ मंतरणें; (अक्षता पाणी, शक्क इ० मध्यं) मंत्राणें अचाट सामर्थ्य उत्पन्न करणें 'तेव्हा वीर सुशर्मा सौप. णळिं करुनि शर भारी।' —मोर्कण ३३.४५ २ मोहून टाकणे: मंत्राणें स्ववश करणे ३ (ल) भुल्यापाणीं एखाद्यास वश करणें, नाहीं लावणें **भारणें**—क्रि भारलें जाणें 'बुद्धितत्वे भारलें होय मन।' —झा १४ ९१.

भारणें—अक्रि जड हणें. भारावणें. 'जेखी तों खग भारला सयणें नोहेचि तो थारला।' —आशिचि २९ [भार]

भ रत्न—न. १ हिंदुस्थान देश, भरतभूमि. 'ध्वजा कौपि. नाची मिरवी भारतात घाटें।' —विक ७. २ एक ऐतिहासिक काव्यग्रंथ, महाभारत ३ (ल.) लांबलचक, कंटाळवाणी गोष्ट ४ गुंतागुंतीचे, फार लांबलेले काम [सं] **भारती**—वि. १ भारत पुराणासंबंधी २ जंगी; अरेतुरेची; भारतीय युद्धाच्या तोडीची 'जेव्हां भारती लढाई मारली...' —इमं २५६. ०वीर—पु. लढाईत पाठ न दाखविणारा, पहिल्या प्रतीचा वीर (भारतातील वीरां प्रमाणें). **भारतीय**—वि. हिंदुस्थानचा—संबंधी.

भारती—क्षी १ सरस्वती 'नाना कथारूपे भारती। प्रकटकी असे त्रिजगती।' —झा १.३२ २ बाणी; वाचा 'जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती। तरी मुक्या आधीं भारती।' —झा १.७८. ३ एक

नाट्य ग्रंथरचनाविशेष. —पु. गोसाव्यांची एक जात किंवा तीर्तील व्यक्ति. [सं]

भारतुळव—पु तुळव पडा.

भारद्वाज—पु १ एक पक्षी; कुक्कुडभ्रा; भरद्वाज. २ एक ऋषि ३ रत्नागिरीकडील ब्राह्मणांची एक जात व तीर्तील व्यक्ति. [सं.]

भारवट—क्षी. (माण.) बोदाच्या वर बसवितात तो लांकडी ओंढा. भारोटा पडा.

भारदिग—न. सावराचें शिंग

भारा—पु. १ (गवत, पानें, काटक्या इ० चा) गद्दा; ओक्षें. २ (हिरवें गवत, पाळेभाजी इ० ची) पेंढी; जुडी. [भार] **भारे-भान**—न. भात मोठपल्यावर दर भाण्यागणिक अर्धा मण उतरलेलें भात. (किं० उतरणें. होणें) [भारा+भात]

भारादिक—वि. (गो) भारदस्त [भार]

भारावच्चें—उर्कि. (गो) बहिष्कारणें, अपाक, अस्पृश्य, मानणें. [बाहेर]

भारावणी—क्षी जड होणें [भारावणें]

भारावणें—अक्रि. १ अधिक जड होणें (भिजून, जास्त ओक्षें पडून—गाठोडे इ०) २ (सरदी, थ्रम इ० मुलें) शरीर, शरीरावयव जड होणें, आखणें (गो) भारावचें. [भार]

भारिबसु—वि (महानु) दुखी 'निन्हा दासु। होतसे भारिबसु।' —भाए १३४ [भार+दुःख+वश]

भारिबा—वि (महानु) कठीण; दुर्गम 'मग निगावा चक्रवीहु। भारिबा तो।' —ऋ २९. [भार]

भारी—क्षी. (कों) (गवत, काटक्या इ० चा) गद्दा; ओक्षें. मोली; भारा 'जे झन स्वयें बुडे। म्हणौनि भारी नावडे।' —अमृ ३ २४ [भार अस्पाही] —वि १ जड, वजनदार 'तत्काळ तन्मस्तक होय भारी।' —सारुह २ ७० २ (ल) फार किंमतीचा, महत्त्वाचा. योग्यतेचा ३ (ल) अधिक, मोठा (विद्या, शाहाण-पण शौर्य, सामर्थ्य इ०नीं). बलवान. 'हा शिपाई दहास भारी आहे.' ४ पुष्कळ; फार; अतिशय (कियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो) 'विदावुविद राजे त्यानीं कति युद्ध सात्यकी भारी।' —मोर्कण ९.२. ५ कठीण 'म्हणौनि जीवितांत तेया। नोहेचि भारी।' —झा १५ ५८९. ६ अनिबाछ, न हेंपणारा.

'हें काम त्यास काहीं भारी नाहीं.' [भार] ०पणा—पु मोठेपणा; थोरपणा. याच्या उलट थोरपणा, हलकेपणा इ०

भारड—पु न. १ (महानु) धनगर. 'रत्नप्रमेचि कोडें। मेढिया गुंगारीति भारडें।' —ऋ ५४. २ कर्नाटकांत या नांवाची एक जात आहे. भरवाड पडा.

भारुड—न. १ लांबव लांब, गुंतागुंतीची, कंटाळवाणी हकीगत, इत्तांत, कथा. (किं० सावणें). २ पंचाईत; संकट; विघ्न;

बयाद (किं० येणें, येउन पळेंणें). ३ त्रासदायक, कंटाळवाणा वाद.
४ अवघड, कूट कविता, लेख, रूपक इ० 'एकनाथी भारूड.' ५
(व्यापक) कुभाड; तोडूमत (किं० आणणें, टाकणें, रचणें, काढणें)
[भारत+रूड; भरडणें ?]

भारोड—स्त्री (व.) खांबावरील आडवी चौकोनी मयाळ;
खांबावरील लाकडी उथळे व तुळई यामध्ये बसविलेला लांकडी
तुकडा. बोड, भारवट पहा.

भार्गव—पु १ शुक्र नावाचा प्रह. २ परशुराम. ३ गुजराथी
ब्राह्मणाची एक जात व तींतील व्यक्ति. ४ (काव्य) कुंभार. 'भार्गव
शाळेचें भाजन. आणि इंधन आल्यादि.' -मुत्तेश्वर हरिश्चंद्राख्यान
३६१. (नवनीत पृ. २०३). [सं.] **भार्गव**-घी-पु. शुक्राचार्य.
'नमो आता हे कवी. व्यास बार्मीक भार्गवी.' **भार्गवी**-
स्त्री. १ लक्ष्मी. २ पावैती. -वि. भार्गवांसंबंधी. **भार्गवी चारुणी**
विद्या-स्त्री. अध्यात्मविषयक विशिष्ट ज्ञान. 'याकरिता श्रुती.
हे भार्गवीचारुणीविद्या म्हणती.' **वामन** -निगमसार १.४९.

भार्या—स्त्री. बायको; पत्नी; स्त्री. [सं.]

भाल—स्त्री. भाला, बर्चा, बाण इ० चें लोखंडी पातें, फळ
'कनकाची भाल वृपात। कासया व्यर्थ टाकावी.' -भवि ३७.
६८. [सं. भल] **भल**० सुखाची भाल करडात घाल=नाजूक शस्त्र-
वर नाजूकच हत्यार घालवोवें.

भाल—पुन कपाळ. [सं.] ० पत्र-न. मनुष्यकृत पुराव्याने
कड्याचा निकाल लागला नाहीं म्हणजे दिव्य करण्याच्या वेळीं
बादी किंवा प्रतिवादी यांची शपथपूर्वक जवानी व राजीनामा
लिहिलेला कागद (हा दिव्य करणाराच्या कपाळावर बांधतात).
-पेशवेकालीन महाराष्ट्र ४९१.

भाल—स्त्री. शपथ. 'श्री वैद्यनाथ देवाची भाल सजुटुनीआ
पडे.' -परळचा शिलालेख. शके ११०९.

भाल—स्त्री. (विटीदाह) दुसऱ्याने उंच परत फेकलेली विटी
बर्चेवरच परतविण्यासाठी दाहने मारलेला टोला. (किं० हाणणें,
मारणें).

भाल—स्त्री. एक वनस्पति.

भाल—स्त्री. (कों. नाविक) डोलकाठीजवळच्या दोन
आड्यांतील भाग.

भाल—स्त्री. (कों.) तुळई; तुळवट बहाल पहा.

भालगड, भालगडणें, भालगडखोर, भालगडया—
भानगड इ० पहा.

भालगांजा—पु. गाजाची एक जात.

भालदेव—पु. (व.) महालक्ष्मीच्या दिवशीं पूजेकरितां
आणतात तें लव्हाळें.

भालदोरी—स्त्री. पिशाचादिकांचा उपद्रव होऊं नये म्हणून
हात, गळा इ०मध्ये बांधावयाचा अभिमंत्रित दोरा. भारदोरी पहा.

'भालदोरी करून गोरटी। घाल्ती हरीच्या निजवटी।' -ह ४.
२०६ [भारणें+दोरी]

भाला—पु. लाब काठीच्या टोकाला पोलादी पातें असलेलें
एक शस्त्र. 'साहेल काय वांट जातो ममी शिरोनि शर भाला।' -
मोभीष्म ८.२६ ३ भाल्याच्या लांबीइतकें कंतर, टप्पा ३ (कों)
ज्यास कोळबें बसविलेलें असतें असा लाटेला लाविलेला टुकडा.
[सं भल] **भल**० खायावर भाला आणि जेवण्यास घाला **भाल-**
काठी—स्त्री. १ भाल्याच्या दाड्याच्या बाबीं उपरुक्त ३ क्षीकाठी
३ निवळ दांडा (ज्याचे पातें मोडलें दिवा हरवें आहे असा).
[भाला+काठी] **भालाईत**—पु भालेवरी पहा. **भालदा**—पु
राजा सरदार इ० बड्या मनुष्याजवळचा छडीदार सबक, वेत्र-
धारी. याचें काम ललकाच्या देणें, बोलावणें करणें, तावीद करणें
इ० असतें. 'भांड भाट भालदार भवये.' -ऐपों २३६ **भाल**
दारी—स्त्री. भालदाराचें काम; भालदारपणा. **भालेवरी**—पु
भाला धारण करणारा शिपाई. [भाला+वरी] **भालेराई**—स्त्री. १
भालेरावाची सत्ता, अंमल खायावर भाला टाकून स्वच्छदत्तने लूट
व जुलूम करणाऱ्या लोकास भालेराव म्हणत ३ (ल) कोणताहि
साहसी जुलूम; दरोडेखोरी; पुंडाई ३ शिरोधारपणाचा व अंदाधुं-
दीचा कारभार; वेवेंडाही. 'त्यास पेशजी भालेराई जाह्नी.'
-समारा २.२४७.

भाला—पु. गाईचें दूध काढतांना तिनें लाब सारूं नये म्हणून
तिच्या मागील दोन्ही पायास बाधावयाची दोरी. (किं० बाधणें,
घालणें, लावणें).

भाली—स्त्री. एक प्रकारचें गवत

भाली—स्त्री. १ (गो.) छत्राची काडी २ तिराला अस-
लेलें पोलादाचें पातें ३ (सामा.) तीर 'गुण बाजती रुग्णुण।
भाली येताती सणसणा।' -उषा ५६८.

भालुंड—न. दुतोडें.—शर.

भालु(ल), भालूक, भालुवा—स्त्री. १ अस्वल. २ म्हातारी
कोल्ही. 'तो रुधिर धूमयोनीं वषे भू कांपलीं रंहे भालु।' -मोमंत्र-
रामायण, युद्ध ६२४. 'गावांत भुंकेतील भालुवा।' -अफला २४.
३ (यावरून) हिंडीस म्हातारी स्त्री. [सं. भल्लूक] **भालूसारखा**
असणें—रोड, अक्षण, किडकिडीत असणें.

भालेभाल—पु. मुलींचा एक खेळ. -मखेपु २२६.

भालो—पु. (गो.) कोळंब्याची उभी दांडी. [भाल]

भाब—पु. (कों.) भाऊ [भाऊ] **भाबकी**—स्त्री. १ भाऊ-
पणा; बंधुत्व; स्नेह 'मित्रास बंघिती मग कोटुन भाबकी।' -
ऐपों ३६९ २ समाईकांत हिंसा, भाग. [भाऊ]

भाब—पु. बाजारांतील दर, दाम, किंमत 'आज बाजारात
बाजरीचा भाब सहा शेर होता.' -अक्सि—स्त्री. बाजारातील दर,

दाम इ० संबंधींची हकीगत; वाजारगप्प. 'काय हो, आपण बाजा रातून आलात, भावभक्ति वशी काय !' ० भगत-की. कल्ती, भरभराट, विपुलता इ०चा काल (मनुष्य, कामधेदा, फळे इ०चा) 'पंधरा दिवस आढ्याची भावभगत आहे.' ॥

भाव-पु. १ भक्ति; श्रद्धा; निष्ठा, खात्रीशील; भावना. 'माझे मज वेती तैसें। परि आनानी भावी।' -हा १.३५३. 'असे हो जया अंतरी भाव जैसा।' -राम ३५. २ हेतु; अर्थ; मन; अंतःकरणप्रवृत्ति, उद्देश. 'न बळे तो तया सांगितला भाव। आपणासी ठाव नंदाघरी।' -तुगा १० ३ अभिप्राय; आशय, धोरण, वळण; शौक; गमिताये. 'रूप तसें विविध तिहीं कां केलें स्पष्ट साग भावातें।' -मोसभा ७.६६. ४ मनोविकार; मनोवृत्ति; भावना. जसें-शत्रु-बंधु-क्रोध-दुष्ट-भक्ति-मित्र-भाव. ५ अस्तित्व; असणें 'एवं कोणेहि परी। अज्ञानभावाची उजरी।' -अमृत ७ ७७. 'जेथे धनाचा भाव तेथे विवेचा अभाव असे प्रायः असते.' ६ प्रत्यय किंवा अनुबंध यांमुळे होणाऱ्या फेरफारविषय असणारा शुद्ध धात्वर्थ; धातूचा मूळ अर्थ. उदा० चाल इ० धातूचे णे हा प्रत्यय चाल धातूचा मूळ दाखवितो. ७ भावकुंडलीतील बारा स्थानांपैकी प्रत्येक; स्थान. कुंडली पहा. ८ नैसर्गिक स्थिति, धर्म, स्वभाव, प्रकृति. जसें-सत्त्वभाव; तमोभाव; रजोभाव. 'म्हणोनि सार्त्त्विक भावाची मादी। कृष्णाआगीं अर्जुना आधीं।' -झा ८.५६. ९ विकार, वृत्ति, राग, क्रिया, चित्तवृत्ति, हावभाव इ०चा वर्ण. हाचे पाच प्रकार आहेत. विभाव, अनुभाव, व्यभिचारी भाव, सार्त्त्विकभाव, स्वार्थीभाव पैकीं विभाव, अनुभाव व स्वार्थीभाव हे अनुक्रमे सत्ताचीं कारणें, कार्य व पूर्वरूप आहेत. १० जीवाची स्थिति, दशा, अवस्था. जसें-उत्पत्ति, स्थिति, लय इ० 'ऐसे म्हणे त्यजुनि भाव अहो जिवाचे।' -वामन भरतभाव ५८. ११ (शब्दाचा) धर्म, गुण, अस्तित्व, विषय, संबंध, अधिकार, अवस्था इ० ची स्थिति; संस्कृतातील ता आणि त्व व प्राकृतातील पण, पणा, वी हे प्रत्यय लागून झालेला शब्दाचा अर्थ. जसें-ब्राह्मणस्थिति भाव तो ब्राह्मणपणा, उग्र-क्रूर-दृढ-सौम्य-शत्रु-बंधु-भाव 'जयाचेनि संगे ब्राह्मणां। प्रातासहि।' -झा ६.१०२. १२ जन्म; अस्तित्वात येणे; उत्पत्ति. १३ (तर्क) पदार्थ. भाव किंवा भावरूप पदार्थ सदा आहेत-द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष आणि समवाय. सातवा पदार्थ अभाव. १४ रति; प्रेम (काव्यातील वर्णनाचा किंवा नाट्य प्रयोगाचा विषय). १५ क्षमता; शक्ति; सामर्थ्य; पराक्रम (शारीरिक किंवा मानसिक) १६ माया; मिथ; कपट, आव. 'ध्यान केल्याचा भाव करितो.' -कर्म १. १७ लक्षण, प्रकार. 'द्वितीयाध्यायी ब्रह्मोत्पत्ति। चारी युगांचे भाव कथिती।' -गुच ५३.२०. १८ इच्छा. 'हाची भाव माझिया जीवा। पुरवी देवा मनोरथ।' -तुगा ६९९. १९ आवड. 'दुर्बोधने विवात्रे बाढविली

भीम जेवला भावें।' -मोआदि १९.१३. २० (नृत्य) अभिनय पहा [सं. सू-भाव] म्हू० असा भाव तसें फळ. ० पाहणे- (ना.) परीक्षा करणे; अनुभव घेणे. 'मी साऱ्यांचा भाव पाहिला. या जगात कोणी कोणाचे नाही.' ० भाऊणे-१ दुष्ट हेतु तशीस नेणे. '१एकाद्याने केलेले दुष्ट भावित प्रत्ययास येणे. ० सोडणे- १ (सुताने) पछाडलेल्या माणसास सोडणे. २ मरणे; गतप्राण होणे. ३ नाशाच्या मार्गात असणे. भावाचा भुकेला-भक्ति, श्रद्धा यांकरिता भुकेला. 'भावाचा भुकेला श्रीपति। आणिक चित्ती नावडे त्या।' साम्राज्य-० कर्तेरि-वि जेथे क्रियेचा केवल भाव तोच कर्ता असतो आणि क्रियापद नेहमीं नपुंसकलिंगी एकवचनीं असतें असा (प्रयोग). उदा० मला कळमळतें. ० कर्तुक-वि. (व्या.) भावकर्तरी प्रयोगाचे (क्रियापद). ० कुंडली-की. (ज्यो.) तनु, धन इ०चीं १२ स्थानें दाखविण्यासाठीं बारा राशींचीं घरे ज्यावर दाखविली आहेत असे वर्तुळ. कुंडली पहा. ० गर्भ-पु. १ ग्रंथातील सारांश. २ अंतस्थ हेतु. ० गर्भ-गमित-वि. १ ध्वनित; गमित अर्थाचा. २ ध्वनित अर्थ ज्यात आहे असे; दिसतो त्यापेक्षा अधिक अर्थ असलेले (भावण, लेख इ०). ० चरित-वि. (ज्यो.) तन्वादिसंधानीं असून अंशे करून चरित झाला तो (सुथे किंवा इतर ग्रह). ० भक्ति-भगत-की. १ मनःपूर्वक, श्रद्धा-प्रेमयुक्त, निष्कामपणे केलेली भक्ति; याच्या उलट भयभक्ति. २ एखाद्याविषयी वाटणारे अत्यंत प्रेम; मनाची ओढ. ० घाचक नाम-न. (व्या.) ाणी किंवा पदार्थ यांच्या गुणधर्मांचा बोध करून देणारे नाम. [सं.] ० घाचक संख्या-की. जात नसणारी संख्या; संख्या किंवा परिमाणें याचा हिस्सा, पट. ० शायल-न. भावनाविकाराचा गोंदळ; कालवाकालव; अनेक रसांचे मिश्रण. -वि. गोंधळलेल्या भावनाचा. [सं.] ० शुद्धि-की. अतःकरणशुद्धि. 'तेणे भावशुद्धीच्या वाटे। विदुरले विकल्पाचे काटे।' -हा ७.१७०. ० संकच-पु मिश्र, संकीर्ण भावना, मनोविकार. [सं.] ० संधि-पु. निरानादया, रस्परविद्वद् भावना असलेल्या मनाची धरसोडपणाची अवस्था; अंतःकरणातील मिश्र रसप्रकार. [सं.] ० झ-वि. आशय, अभिप्राय जाणणारा; गुणज्ञ. 'पाहतायां भावज्ञा कावती गुण। चित्तामणीचे।' -हा ६.२१. भावोत्तर-न अस्तीत्वातील फरक, विसंगतपणा. [सं. भाव-अंतर] भावाभास-पु अस्तित्वावास्तित्व; कुरेकोट; चैतन्य आणि जड. 'भावाभावारूप स्फुरे। हृदय जें हें।' -हा १८.११८६. [सं. भाव+अभाव] भावाभास-पु १ कृत्रिम प्रेम, कवि किंवा नाटककार यानी केलेले प्रेमाचें खोटे वर्णन किंवा प्रदर्शन. २ चुकीचा समज, ग्रह, कल्पना. [भाव+अभास] भावार्थ-पु. १ तात्पर्यांचे; सारांश. २ भक्तिसार. 'ग्रंथ वदावया निरूपणी। भावार्थ-खाणी जयामाजी।' -व्यं २. ३ श्रद्धा; विश्वास; भाव. 'जयाचा

भाषाये जैसा । तयास लाभ तैसा ।' -दा १.१.३८. ४ अंतःकरणाची निष्कण्ट वृत्ति; प्रामाणिकपणा. -क्रि.वि. खरोखर; निःसंशय 'तो भाषाये गावास गेला, मी आपल्यापाशीं का खोटे सांगेन' **भाषार्थी**-वि. १ भाविक. २ साधा; भोळा; सरळ स्वभावाचा. **भावि(वी)क**-वि. १ श्रद्धावान्; निष्ठावंत. २ संतुष्ट होणारा 'तिहीं यक्षभाविकीं घुरीं । जे हे संपत्ति दिधली पुरी ।' -ज्ञा ३ १०४ ३ भक्तियुक्त अंतःकरणाचा. **भावि(वी)कजन**, **भावीजन**-पु. श्रद्धायुक्त, निष्ठावंत अंतःकरणाचा मनुष्य. 'अद्यापि दीपाचे झळाळ । भावीकजन देखति ।' **भावित**-वि. १ कल्पिलेले; चिंतिलेले; कल्पित. २ ज्यावर भावना किंवा संस्कार केले आहेत असे (औषध). [सं.] **भाविला**-वि. संस्कार केलेला. -शर. **भावी**-वे प्रयोग-पु (व्या.) जेथे कर्त्यावरून अथवा कर्मावरून क्रियापद बदलत नाही व सामान्यतः त्याचे रूप नपुंसकलिगी एक वचनी असते असा प्रयोग. 'मी त्यास मारिले.' **भाषुक**-न १ श्रमगारिक बोलणे. २ कल्याण; हित; क्षेम. 'ऐसा भक्तमयूर बात-कहि जो नेणे जुर्जी भावुके।' -मोहण ५५ ५१. **भाडु(व)क**-वि. भक्तियुक्त; निष्ठावंत; भाविक. 'असत तुज आमुचीं सकल भावुकाधुवळे ।' -केका ६४. **भावेभक्ति**-स्त्री. भावभक्ति पहा. **भावो**-पु. भाव पहा. 'म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो ।' -ज्ञा १०.१४१. **भावो सरणे**-वाटं लागणे. -शर. 'तेथ आदिंसा पासोनि पायां । आह-किजे ऐसीचि अवस्था । दुणावली हे यदुनाथा । भावें सरले ।' -माहा ६ ४८७. (पाठ). **भाइय**-वि. उपासना करण्यास योग्य. 'जो इया लटकिया भूतप्रामा । भाव्यु सदा ।' -ज्ञा ९.८४.

भाई-यी-स्त्री. १ ज्येष्ठ महिन्यातील अमावास्या. २ व.) सर्वांत कडक उन्हाळा असलेला महिना.

भाषई-स्त्री. एक वनस्पतिविशेष.

भाषका, **भाषका देवी**, **भाषकाई**-स्त्री. १ शूद्रांची एक देवता. २ (यावरून ल.) एक बायकी शिवी. 'भोळाड पसरा-यला काय झाले ग भाषकाई !' -घुघना ४९. **भइ**० **भाषका**-देवीस नाही नवरा आणि वेताळास नाही नवरी.

भाषजई-जय-स्त्री. भाषाची बायको; (गो.) भाषज. [सं. प्रातुजाया; प्रा. भाउजाया; हि. भौजाई; सि. भाजाई; हि. गो. भाजज]

भावंड-डे-न. १ एकाच आईबापाच्या संततीचे एकमेकाशीं नाते; भाऊ किंवा बहीण यांचे सामान्य नांव २ सावत्र भाऊ किंवा बहीण. ३ कुल-आते-मासे-भाऊ-बहीण. ४ जवळचा नातेवाईक [भाऊ]

भावंडावणे-अकि. (गो.) फिरविणे; मोवंडविणे. [मोवंड]

भावंडावणी-स्त्री. १ (गो.) मोवंडावणी. २ मिसवणूक.

सको. ५. ५९

भाषणे-उकि. १ मानणे; समजणे; वाटणे; गणणे. 'हा ढळता तिळहि पदर भावी व्यंजनासि साजग रामा जी ।' -मोसभा ५.७७. २ कल्पणे, मनांत समजणे; चिंतन करणे; विचार करणे. 'मनीं जे भाषावें । बोलवें बाचे ।' -ज्ञा ८ ७६९. ३ योजणे; वेत करणे; उद्देशणे. 'हनुमंत भावी मनात पुच्छे बांधून आणावे ।' ४ इच्छा करणे. 'ऐसे जेणे जे भाविजे । तें फळ तेणे पाविजे ।' -ज्ञा ७ १४६. -अकि. १ (हवा, पाणी, अन्न इ०) मानवणे; हितकर होणे. 'एथील हवा मला भावत नाही.' २ आवडणे; पसंत पडणे; मान्य होणे. 'असलीं कुजवीं भावणे तुला बरी भावतात' -सकि १ भाव धरणे. 'भाउनि ते पावती । तन्मयतेतें ।' -रास १ ४७१ २ पुढे देणे. 'तेथीं जालेनि सुखलेसो । जीतु भाविलिया अभ्यासो ।' -ज्ञा १८.७७६. [भाव]

भावताडा-पु. (गो.) फेरा; प्रदक्षिणा. [भोवते]

भावना-स्त्री. १ कल्पना; मनाचा प्रह. 'तैसी इये निमळ माझ्या स्वरूपीं । जो भूतभावना आनोपी ।' -ज्ञा ९ ७९. २ शरीरप्रकृतीची अवस्था. उदा. रोग-मरती-वाचती-चवती-भावना. ३ श्रद्धा, निष्ठा, भक्ति, पूज्यभाव; विश्वास. 'भावना राहिली एकाचिया ठायीं । तुका म्हणे पायीं गोविंदाचे ।' -तुगा २४. ४ रसायनादिकांस रसाचीं पुटे, अम्रिपुटे इ० संस्कार करतात त्यांपैकीं प्रत्येक. 'का कथिलाचे कीजे रूपे । रसभावनी ।' -ज्ञा १८ ७७४. ५ (बीजगणित) गुणकाराची एक रीत हिचे अंतर्भावना, समास-भावना, तुल्यभावना असे प्रकार आहेत ६ जाति; प्रकृति; स्वभाव; स्वाभाविक धर्म. 'त्या आढ्याची भावनाच अशी की कोयीपाशीं आबट असावे.' ७ लक्षणानीं युक्त असलेला रोग; निदानासह एकंदर रोग, ८ स्मृति, आठवण 'प्रसंगी या नाही देहाची भावना । तेथे या वचना कोण मानी ।' -तुगा २ १४. ९ विचार 'न साहे वियोग करिती रोदना । अमिष्ट भावना देहाचिया ।' -तुगा १०९. १० अस्तित्व. 'भावना म्हणजे अभाव नसावा । वाटं नये गोवा अनित्याचा ।' -हंको. [सं.] **भावनीय**-वि. कल्पना, तर्क, विचार करण्यास योग्य, लायक. [सं.]

भांवरपांगल-न. (गो.) एक प्रकारचे वाटोळे जाळे. [भोवरा-नंगो. पांगल=जाळे]

भावला-ली-लें, **भावलेभोरपी**, **भावलेभोरीप**- (प्र.) बाहुला इ० पहा.

भावस-पु (क.) भाऊ; बंधु. ० **स्त्रु**-स्त्री. (व.) धावट्या भाषाची बायको.

भाषसदा-पु. अश्रय. -हंको.

भाषसा-पु. बडील दीर.

मौवस्ताळों-पु. (गो.) भाऊ; विकल्प.

भाषळ—प. (कों) भाऊ; बंधु. (प्रायः अनेकवचनी प्रयोग).
'दोघे भावळ रोजगारी आहत.' [भाऊ]

भाषळा—वि. भाबडा; ओळा भाविक पडा. [भाव]

भावा—प. ज्येष्ठ दीर; नवऱ्याचा वडील भाऊ; (सामा.)
दीर. 'असे तुझा दाहण जेष्ठ भावा.'—साहू ७ १०८ [भाऊ]
भावेदीर—प. अव नवऱ्याचे मोठे व लहान भाऊ वडील भावास
भावा व धाकट्यास दीर म्हणतात. 'भावेदीर करितील उपहास।
मग या जीवास उरी कैची।'—जे १७ ६३.

भांबी—प. (गो.) तळ्याचे पाणी लवकर नाहीसे होण्या-
साठी बाधास पाडतात ते भोंक.

भांबांटी—झी. १ (गो.) एक प्रकारची मासळी. २ एक
प्रकारची बेल.

भांबांड—न. (विठ्ठ.) भांबळ पहा.

भावानगरी—वि. भावतनगासंबंधी (चलनी नाणे इ०).

भावांचे—प. अव. धरतोडीची व असंबद्ध उत्तरे; खोट्या व
पोकळ सक्ती, सुयाला सोडून असलेले भाषण (किं० फोडणे,
लावणे, घेणे). [बाडु—फांटी, फांटा ?]

भाविकणे—अकि. मोल पावणे. —शर. [भाव]

भावित—न. १ दोन किंवा अधिक परिमाणांचा गुणाकार.
२ असला गुणाकार असलेले समीकरण.

भावी—वि—झी. भविष्य; भावित. (प्रि० सारः बोलणे,
कथणे, उत्तरेणे, प्रत्ययास येणे, मिळणे). —वि. पुढे होणारे;
भविष्यकालासंबंधीचे 'कृष्णा म्हणे समर्थ न कोणीही सुख भावि
छाळया।'—मोसभा ४ १०१. 'भावी होणार ते चुकत नाही.'
[सं भावी]

भावीण—झी. १ वेवीच्या सेवेला जिणे वाहून घेतले आहे
अशी स्त्री; मुरळी; देवदासी. या वर्गातील पुरुषांना देवळी म्हण
तात. २ नायकीण, वेश्या. 'कलावैतिणी व भाविणी यांस निखालस
संतति नसेल ...'—गोमातक रीतिभाती पृ. ९. [भाव] **भावि-
णीचा कासोटा**—प. (ल.) मालकाची परवानगी आहे किंवा
नाहीं ह्याचा विचार न करता वाटेल त्याने वापरावी अशी बळ,
पात्र इ० कोणतीही वस्तु.

भाबू, भाबूबंद, भाबू, भाबूजी, भाओ, भाओजी—
(प्र.) भाऊ इ० पहा.

भावेस—प. नवऱ्याचा भाऊ; दीर. भावा पहा.

भावो—प. (क. राजा.) मेहुणा भावोजी पहा.

भावोजी—प. १ बहिणीचा नवरा. 'असत नव्हे ते सत्यचि
भावोजी। तुम्ही असे मर्त्य आणा।'—मोडणे ४१ ८९. २ दीर
'लक्ष्मण भावोजी मागे पुढे स्वामी।'—अभंगरासायण ११
[भाऊ]

भाष्य—न. भविष्य; भवितव्य. —वि. पुढे व्हावयाचे; होईल
असे. [सं.]

भाष्या—प. (व.) नवऱ्याचा वडील भाऊ. भावा पहा.

भाष्या—झी. अव. जावा. —शर.

भाष्या—प. गोव्याकडील आंब्याची एक जात.

भाशि(सि)ग—न. बाशिग पहा.

भाशेन—किवि (गो) मतांन; दृष्टीने, प्रकारे. [भास]

भाष—झी. १ वचन; आश्वासन; भाऊ; शपथ. (किं० वेणे,
घणे) 'भाष घेऊनि विश्वासेसी। ऋषी गेला लपितेपार्सी।'—
मुआदि ५०. २४. २ परस्परांतील वरार; एकमेकास दिलेले
वचन. (किं० वेणे). ३ बोली; भाषा 'अवघे जगचि मी होये।
तेव्हा तो मी हे भाष जाये।'—एभा ७ १४४. ४ भाषण. ५ नाव.
'ते वेळी कुंडलिनी हे भाष जाये। मग मास्त ऐसे नाव होये।'—
हा ६. ३०१ [सं. भाषा] **सत्य करणे**—वचनाप्रमाणे वागणे.

भाषण—न. १ बोलणे २ व्याख्यान; तोंडी विवेचन ३ संवाद.
[सं] **भाषा**—झी. १ मनतच्या कल्पना शब्दांच्याद्वारे बाहेर-
प्रकटविण्याचे साधन; बोली. 'मनुष्याच्या मनोवृत्तीस किंवा
अंतःकरणस व्योम होऊन जे तरंग उडतात ते ज्या रूपाने प्रकट
होतात ते रूप भाषा होय.'—जे १४६. २ व्याख्या. ३ (कायदा)
बहिषाटीत जी वादीची अर्जी घेतात तिचा पर्यायवाचक शब्द.
'भाषा, प्रतिज्ञा, पक्ष हे अर्जीचे पर्यायवाचक शब्द जाणावे.'
—मिताक्षरा व व्यवहारासमयक दायविभाग पृ १३ [सं] **करण**—१
(क.) उलट प्रवृत्ती करून फसविणे. २ बोलणे; उच्चार करणे. **०शास्त्र**—
न. भाषेच्या वाडीचा अभ्यास व त्याच्यावरून मानवजातीचा जो
इतिहास याचा ज्या शास्त्रात विचार केलेला असतो असे शास्त्र.
०शैली—झी. भाषाधाटणी; भाषेच्या अर्थ आणि ध्वनि या दोन
अंगांची परस्पर अनुरक्ति. —प्रतिभासाधन. **भाषांतर**—न. एका
भाषेतील प्रथ, वाक्य इ०चा दुसऱ्या भाषेत केलेला अर्थ; तर्जुमा.
(किं० करणे). **भाषित**—न. भाषण; बोलणे; वचन; वाक्य.
—वि. बोललेले [सं.] **भाषी**—वि. (समासांत) बोलणारा. उदा०
मितभाषी; मधुरभाषी; सत्यभाषी. [सं.] **भाष**—प. भासपहा.
भाषांगारा—प. (संगीत) देशाच्या निरनिराळ्या भाषांतील
प्रचारावरून बनविलेला राग.

भाषाण—झी. भाजलेल्या किंवा जळालेल्या पदार्थास येणारी
घाण. [भाजट+घाण]

भाष्य—न. १ सूत्रग्रंथावरील टीका, विवरण. २ (सामा.)
टीका; व्याख्या; विवरण; दृष्टीकरण. ३ वचन; शपथ. 'राधा
भाष्य करी सत्य। दे गा हे पुत्र अपत्य।'—कथा १. २. १०१.
[सं.] **०कार**—प. १ भाष्य करणारा; शास्त्रीय ग्रंथांचे विशदी-
करण करणारा. २ भाष्य शंकराचार्य. 'भाष्यकारांते वाट पुस्तु।'—

—ज्ञा १८.१७२२. ०दान-न. वचन; आश्वासन देणे. 'ऐसे दोषां मानले मन । तसेच दीपले भास्यदान ।' —कथा २.५.८२.

भास—पु निळ्या रंगाचा पक्षिविशेष [सं]

भास—पु. १ मनावर झालेला ठसा; समज; कल्पना. 'बाहेर कोणी आला असा मला भास झाला.' 'भास मला जाहला. पाहतां कपोला । हेतु तो नभीचा, सेवि भूतलाला ।' २ आंति; शंका. नदी किंवा सरोवर यांचा भास होणे यास मृगजळ म्हणतात. ३ सादश्य; सारखेपणा; एकरूपता. 'शरीरात ज्वराचा भास होतो-दिसतो.' ४ संभव. [सं.] **भासकता**—वि. प्रकाशकता. 'पाहे पा भास्य भासकता । आपुला ठाई दावितां.' —अमृ १.५५. **भासणे**—अकि. १ भास होणे; वाटणे; दिसणे; प्रतीत होणे. 'परंतु मज भासले म्हणुनि जोडितो मी करा.' —केका १८. २ वास्तविक किंवा संभवनीय वाटणे. **भासमान**—वि. १ प्रकाशणारा; चकाकणारा. २ जाणवू लागलेला; भासणारा **भास्य**—वि. प्रकाशला जाणारा 'पाहे पा भास्यभासकता ।' —अमृ १.५५.

भास—झी. १ भाषा. 'पानकासस्त्र जपनीला । सुमरीलीं मंत्रभास ।' —उषा ६१८ २ रीत; प्रथा, पद्धत; चाल. 'गजरेदार अंगरेखे जाऊन पोळळ अंगरेख्याची भास पडली.' —नि२८. ३ छाप; प्रभाव. 'खुनी मते यांची भास आतां बुडाली.' —नि५५

भास—झी (कों.) तांदूळ भरलेले असतां जात्यांतून बाहेर पडते तें कण्या, कोंडा इ०चे मिश्रण. **भांसकटणे**, **भांसकणे**—अकि. गहाळ होणे; भलतीकडे पडणे, टाकले जाणे **भांसळ**—वि. ज्यांत भरलेल्या भाताचे कण, कोंडा, चुरा इ० आहेत असे (कांढलेले भात). [भेसळ] **भांसणणे**—अकि. करड, तांदूळ इ० भांसण होणे. —उकि. मिसळणे; मिश्रित करणे.

भासट—वि. भसभसीत; चिकण नव्हे अशी, भरड (माती). 'कौलविटांना माती भासट लागते' —बदलापूर ६६. [भस!]

भासभुस—झी. फोल, भुस; सटरफटर वस्तु. (विरु.) फासफूस पहा. [भुस द्वि.]

भासरा—पु. (व.) नवऱ्याचा बडील भाऊ, दीर; भावा. [द्वि. भासुर]

भासुर—वि. तेजस्वी. 'ज्याची भासुर भा प्रभाकरनिभा व्यापून लंघी नभा ।' —आकं २ [सं.]

भास्कर—पु. सूर्य; रवि [सं.]

भास्करी—झी. (विनोदाने) भाकरी (भास्कर शब्दाशी आकार साम्य व अनुप्रास जोडून).

भास्कळणे—अकि. (कों.) गोंधळणे. [भासल!]

भास्वत—पु. १ सूर्य. २ अग्नि. [सं.]

भास्वर—वि. तेजस्वी; प्रकाशणारा. [सं.]

भाळ—झी. धोतर अंगावर घेण्याची एक तऱ्हा; खांद्यावर धोतर घेणे. (कि० घेणे, मारणे) ' गोविंदरावांनी अंगावर धोतराची भाळ, घेतली '

भाळ—न. १ कपाळ; भाल पहा 'खेळे हा लाघवे सकळ । तयाच्या भाळ पायावरी ।' —तुगा ६९७ २ नशीब; दैव. 'भोगा-वाचुनि न सरे जे असतें कर्म आपल्या भाळीं ।' —मंत्रारामायण, उत्तरकांड ३६२ [सं. भाल] **०पिटणें**—अत्यंत दुःख झाले असतां कपाळ जमिनीवर आपटणे; फार दुःख, शोक करणे. 'तें कळतां तच्छोके रुस एकांतीं रहे पिटी भाळ ।' —मोआदि ३ ३१. **०फुटणें**—नशीब फुटणे; मोठी आपत्ति येणे, अभागी होणे. 'आपुलें फुटलें जरि भाळ ।' —संप्रामगीतें १२५. **भाळीं लिहिणें**—कपाळीं असणे; नशिवांत असणे. 'सुखदुःख वडे विधिनें लिहिले पहिलेंच कीं असे भाळीं ।' —मोकणें २.२८. सामाशब्द- **०नेत्र**—पु. शंकर; शिव. **०पत्र**—न दिव्य करण्यास राजी असणाऱ्याचे म्हणणे ज्या कागदावर लिहून आरोपीच्या कपाळावर बांधतात तो कागद [सं. भाल+पत्र] **०लोखन**—वि. १ शंकर. २ अयाळवळण; ज्याची अयाळ दोन्ही कडे पडते असा (घोडा). —अश्वप १.९८.

भाळणें—उकि. भुलणे; मोहित, बश होणे; किंदा होणे; (विरु.) मारणे पहा. 'काय मृगीही मृगजळा । भाळावें नाहीं ।' —ज्ञा १८ ३८९. मारणे पहा.

भाळणें—उकि. (नंदभाषा.) विकणे.

भाळवण(णी)पत्र—जवाब—नपु. शिफारसपत्र, भलावण पहा.

भाळा—न. (राजा.) नाचणीचें गवत.

भाळाभोळा—वि. १ सरळ; साधा, निष्कपट; भोळा. 'भाळधाभोळया निजभक्तामी । धर्म सांगसी भागवत । २ भाबडा, मूर्ख [भोळा द्वि.]

भाळी—झी. (राजा) १ बावूच्या कामट्याची चौकट (पदार्थ ठेवण्यासाठी टांगलेली, मोडलेल्या अवयवाला बांधावयाची). २ देवाच्या मूर्तीवर छत्रप्रमाणे टांगलेली बावूच्या काबट्यांची चौकट.

भाळी—झी. (कों.) १ गवताचा भारा, गडा. २ भातेण इ०चा गडा, भारा.

भिकट—ड, भिकुट—वि. भितरा; मेकळ; भीरु. [मिणें]

भिक(कु)टणें—सकि. झाडाच्या डहाळ्या, पानें ओरबवणें.

भिकण—न. (गो.) गव्यांतील बी.

भिकणा—उडा. (थेंने) नकारार्थी उद्गार.

भिकणी—झी. डेकूण बसण्यासाठी लांकडी फळीस भोके पाडून करतात ते साधन. डेकणी; डेवणास बसण्याची सल्लिह पद्दी,

मिका—भीक पहा. -वि. हलका; हिनकस. [भीक] **मिका** घरख-पु. भिकार घरख; बाईट कागदाचा अर्धा, सगळा बंद. भिकाबंद पहा. भिकें, भिकेबंद-नप. भिकाबंद पहा. भिके-सघता-पु. भिकारी. 'जगाचा जो नित्य दाता। तो आशेने केला भिकेसवता।' -एसा ८.३१२. **मिका(खा)ळ**-की. (प्र.) भिक्षाळ; भिक्षावळ. 'मुंजीची भिकाळ'

भिकाबंद—पु. १ चिनी, पोतुंगीज कागदाचा चतुर्धाषा पूर्वी कचेऱ्यात हे कागद वापरीत असत [भिकार+बंद]

भिकार—न. भिकाऱ्यांचा यवा, समुदाय, समुच्चयाने भिकारी लोक. -वि. दरिद्री, भिकारी; कंगाल; जीवनाच्या सामान्य सुखाविरहित (देश, गांव, खेडे); भिकारी; दरिद्री जसे-भिकारी-राज्य-जमीन-बाग-दौलत-पीक-हंगाम इ० [सि भिक्ष=मागणे] **०काम**-न दरिद्री, भिकारी काम **०खाना**-पु. १ भिकाऱ्यांची वस्तीची जागा २ भिकार घर, वसतिस्थान ३ (निवेने) भिकारी, दरिद्री मानलेले घर. **०खोड-चट-चाळा**-कीपु अष्टिष्ट, विनसंभावित, भिकाऱ्यासारखी खोड, चाळा, चाल, रीत, ढंग, संबंध. **०गंड**-न. भिकारी लोक **०चेष्टा**-की. हलकट, धुद, घाणेरडे, गदळ, अयोग्य काम, कृत्य; निवळ रिकामा कार-भार; बेकायदेशीर कृत्य. **०चोंट**-वि. १ (निदार्थी) भिकारी; कृपण. २ दरिद्री; तुच्छ, पसंत नसलेला; (किंमत, बळकटी, पुष्टता, इ०-कांत) कमी दर्जाचा; अपुरता (पदार्थ) **०छंघ**-पु. बाईट नास, संवय, खोड. **०टोकार**-न. (व्यापक, सामा.) भिकारी लोक; भिकाऱ्यांचा व टोळभैरवांचा समुदाय [भिकार द्वि.] **०डा**-पु. (तिरस्कारदर्शक) भिकारी. **०णें**-अकि. भिकारी, दरिद्री होणे **०दासा**वर हुंडी-की अत्यंत गरीब माणसाकडे केलेली पैसाची मागणी, विनंति. **०पेठ**-की. मालाचा पुरवठा पूर्ण नसलेले शहर. (समासात) भिकार-नगरी-पुरी-वस्ती इ० **०बुद्धि**-की. भिकारी-बुद्धि; हलकी कल्पना, युक्ति, तोड, सल्ला, विचार. **०भास**-की (गो) भिकार चेष्टा. **०भोपळा**-वि. दुर्दैवी; कपालकटंटा. **०लक्षण**-न. हलकट व भिकारी लक्षण, चिन्ह; भिकार चाळा **०लाड**-पु. (भिकारी कल्याणसारखे लाड) अतिशय कौतुक आणि लालन (प्रायः मुराचें); मुलास विषयविषयासारखे लाड. **०वाडा**-पु. १ भिकाऱ्यांची राहण्याची जागा. २ भिकाऱ्यांचा समुदाय ३ भिकार दिसणारे घर, इमारत. **०विकरी**-की. १ भिकार वस्तूंची विकरी. २ थोडकी विकरी; अतिशय लहान प्रमाणातील किरकोळ विकरी. **०सोदा**-पु. भिकार माल, वस्तु; कोणताही बेफायदेशीर व्यापार, करार; भिकार सळले, काम. **०हट**-पु. नीच, हलकट, अयोग्य खवखव, हाव, आग्रह. -री-**हाड**-न. १ (ल) भिकारी किंवा गरीब कुळी २ अत्यंत हीन असे जीवित; हाडाने दारिद्र्य. हाडीमाशी खिळलेली दारिद्र्यता. **भिकारी**-

पु. १ भीक मागणारा मनुष्य. २ दरिद्री, गंगाल मनुष्य. ३ -वि. (निदार्थी) कवडीमोल; तुच्छ; भिकारी (मनुष्य, स्थळ, वस्तु). ४ हिताची गोष्ट न ऐकणारा; लाभाविषयी पराङ्मुख; तोटा, नाश करणाऱ्या कामाविषयी तत्पर असा (मनुष्य इ०). **२४० (व.)** भिकाऱ्याला ओकाऱ्या=भिकाऱ्याला आवडता फार.

भिकृण—पु. डेकूण.

भिग—न. १ तावदान; सपाट कांच; आरसा. २ कांचेचा तुकडा. ३ अन्नक. 'जैसा भिगाचेनि घरे। दीपप्रकाशु नावरे।' -ज्ञा १४.३०८. ४ एक पांढरा समुद्रमासा. (वाप्र.) **०वेणें**-अन्नकांचे पुट वेणें. 'तरि तें मोतिचासी भिग देणें। तैसे होईल।' -ज्ञा १०.१४. **भिगार**-रा-नपु कंदील; भिगाचे घर; तावदान. 'का भिगारी दीपु ठेविला. बाहेरि फांके।' -ज्ञा १३.१८२. [भिग] **भिगुले**-न लहान आरसा, काच. 'भिगाचें भिगुलें।' **भिग(गो)री**—की. १ एक खेळणें; मध्ये अरी अरणांरें व कोकाटीप्रमाणे फिरविले जाणारे वाटोळें तकट; भोंवरी. २ चाती.

३ भोंवरी नांवाची वेल व तिचें फळ. ४ एक किडा; भुंगा; भ्रमरी. भिगेऱ्या म्हणती आमुचें घर।' -दा १.१०.३८. [ध्व.] (वाप्र.) (पायास) भिगरी असणें-दिवसभर भटकण्याचा स्वभाव असणें. **भिगरुट**-की. स्त्रिही; सुरकूट; रातकिडा. **भिगारणें**-सक्ति. झोकणें; फेकणें; भिरकावणें, झुगारणें **भिगारा**-पु. गिरीषोटी, गरगर फिरणे **भिगारे, गाडे भिगारे**-पु.अव. १ ओवळया ओवळया. २ मोठी भिगरी, कोयाळ. तिचें गुंगणें; टंकार. ३ एक खेळ **भिगुरटी. भींगुरटी**-की भुंगा; भ्रमरी, भिगोटो. 'भींगुरटी जेणें अर्थें। मियां गुरु केसी येथें।' -भाए ४९९

भिगारी-रें-वि (माण) सर्वांगावर पांढरे टिपके असलेली (मंडी, वासरुं) 'भिगारें खेरें।' -ह १०.१९२.

भिगी—की. (व.) पिगट रंगाची जमीन.

भिगुळ. भिगुळवाणें-वि १ भयंकर; भयानक. 'तैसे अति भिगुळवाणेंपण। बदनीं तुमिथे।' -ज्ञा ११.३४६. २ उदासीन 'ओस जाऱ्या दिशा मज भिगुळवाणें।' -तुगा १५५६. ३ विपरीत; विचित्र. 'जो जेथिचें गौरव नेणें। तयासि तें भिगुळवाणें।' -ज्ञा १८.१६२६.

भिगोटारी, भोंगा—पु. (व) भुंगा. [ध्व.]

भिगोळ—न चिकण मातीची, लुकणमातीची एक जात. ही तापवून हिजपासुन एक पांढरा रंग किंवा कपडे धुण्याचें द्रव्य काढतात.

भिजक(ग)ट, भिजट, भिजका—वि किंचित भिजलेला (भिजण्याने अपकार होईल तेव्हां योजतात). [भिजणें] **भिजण**-की. १ भिजत घातलेली डाळ, धान्य (भाजण्याकरितां, भरून डाळ कण्याकरितां). २ उसळीसार्वी भिजत घातलेली असली डाळ,

धान्य. मिजणूक-क्री. मिजणें; ओलें होणें; मिजल्याची स्थिति. (कि० पडणें, होणें). मिजणें-अकि १ ओलें होणें; आद्रें होणें. २ (ल.) ओलसर, दमट, सवें, भरभराटीचें उत्कृष्टांचें होणें (काम, स्थिति) ओला व कोरडा पहा. ३ लांच घेणें. [सं. अभिषेचनम् (सिच=सिपडणें); हिं. भीजना] (वाप्र.) (एखाद्याच्या घरी) हात मिजणें-जेवण्याचा प्रसंग येणें. मिजत कांबळें-(कांबळें लोंकरीचें असल्यामुळे तें फार वेळ पाण्यात ठेवल्याशिवाय मिजत नाही यावरून ल.) (एखादें काम) लोंबत, अनिश्चित ठेवणें. (कि० घालणें, ठेवणें) मिजत पडणें, मिजतकांबळें-वांगडें पडणें-(एखादें काम) लोंबत, अनिश्चित पडणें मिज पाऊस-पु. जमीन चांगली मिजवणारा पाऊस याचे उलट फटकऱ्याचा पाऊस मिजवण-न. १ भांड्यास चिकटलेलें अन्न, खरकटें इ० ओलें करून काढण्याकरितां भांड्यास लावलेली मिजलेली राख, माती २ भाकरी इ० कोरडा पदार्थ सुलभतेनें खाता येण्यासाठीं त्याबरोबर घेतात तें दूध, ताक इ० ३ ज्यांत दुसरा कोणताहि पदार्थ मिजविला जातो असा पदार्थ. [मिजविणें] मिजवणी, मिजवणूक-क्री. १ मिजविणें; मिजत ठेवणें २ मिजविलेपणा; आद्रपणा. मिजवणी करणें-सकि (कु.) नांगरण्यासाठीं जमीन मिजविणें. मिजवाण-क्री (कु.) जमीन मिजवून भात पेरणें. मिजविणें-सकि. १ ओलें करणें. २ (ल.) एखाद्याचा हात ओला करणें; लांब देणें. [मिजणें] हात मिजविणें-सकि (ल.) लांब घेणें. मिजाणा-पु. मिजलेला दाणा, पाण्यात घालून फुगविलेला हरभरा इ०. (अनेकबचनी योजतात.) [मिजणें+दाणा] मिजवण-क्री (गो.) तांदुळाशिवाय स्वैपाकास लागणारें सामान; सिधा.

मिजुड-वि. (गो.) मित्रा [मिणें]

मिठीमिठी-किवि. कावराबावरा होऊन, रिकामपणें (कि० पाहणें).

मि(मि)ड-न टोळी: जमात, झुंड, थाटी [सं पिंड, म बिड]

मिडंग, मिडंगभिकार-री-भडंग, भडंगभिकार पहा.

मिडण-न अर्थ कबाड; अर्थ ओझे (लांकडाचें, कडव्याचें).

मिडणें-अकि. १ लगत्यांत, जवळ घेणें, जवळ असणें

(मनुष्य, गोष्ट, काळ) २ चिकटणें; गच्च धरणें; विलगणें; भेटणें.

३ पोहोचणें; जाणें. 'पूर्वीं ठरलेल्या मुकामाच्या जागीं अगाळ मिडतात.'-मुजा ३६. ४ कुस्ती करणें; झुंजणें. 'या वेगळा आन वीर। मजसी मिडों शकेना।' -मुआदि ४१.१४४ ५

युद्ध करणें 'बत्सा ! किति नित्य पुससि ? हुं भीड।' -मोमीप्प

५.५९. [देप्रा. मिड] मिडणें, मिडविणें-उकि. १ लगत्यांत, जवळ आणणें; एकाजवळ एक मांडणें (तुलनेकरिता); एके ठिकाणीं जोडणें; ठेवणें. २ अंगावर चालून घेणें; तोंड घेणें; झगडणें;

लडणें. 'अर्जुन बृहधडा मी, मिडला ज्या चापपाणि सह देव।' -मोविराट ७.७. 'बळें नाटोपे कवणासी। तो मिडवी वळवासी।' -मुविराट २.४० ४ झोंबी लावणें; सगण्यास लावणें. ५ वेष्टणें; बांधणें; लपेटणें; झटकन लावणें (तरवार, ढाल, पडा, बंदूक, कटथार, जीन, खोगीर, काच्या, पडदळे, पोवाख इ०); लपेटणें; बांधणें (कांच्यानें, खोगिरानें, हत्येरानें, सरजामानें-कमर, गाडी, घोडा फौज, माणूस इ०) ६ खुपसणें [देप्रा. मिडण]

(कागद) मिडणें, मिडविणें-एक पत्र, कागद दुसऱ्यांत घेणें, दपटणें 'दुष्टी आपल्या लाखोट्यांत एवढा माझा कागद मिडून पाठवा.' मिडती-त-त्या, मिडू-पु मुलाच्या खेळांतील एक शब्द, खेळांतील जोडीदार. एका बाजूचा म्दोरक्या 'रामकृष्ण जाहले मिडती।' -ह १४ १९४ मिडन-न. १ जनावराच्या पाठीवर लादलेल्या (लांकूड, कडबा इ०) ओझ्याचें अर्ध, एक बाजू. २ जेरबंद घट ओढता यावा म्हणून त्याखालील पोकळींत भरण्याकरितां खोगिरावर, सुटीवर ठेवलेल्या कापडाच्या, अथवा कसल्या तरी घड्या. मिडाऊ-वि मिडणारा. 'गेला तो मांड मिडाऊ' -संध्यामगीतें १०५ मिडावून-किवि मिळवून. 'मुसलमानांशीं छाती मिडावून लडण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें लोकांत आणिलें' -नि २९९. मिडिणें-अकि मिडणें; युद्ध करणें. 'परशुरामेंसी रणांगणी। भीष्म मिडिला निवांणबाणी।' -एमा ९ ३९६.

मिडसणें, मिडसुडणें, भिर(विर)सुडणें-सकि धस-

फमां, अपकारक रीतीनें छाटणें (फाया, पानें).

मिडा-क्री. इच्छा [सं अभिच्या]

मिडां-न. (चि.) दगडी काहील: आंवोळी, घावन वगैरे

करण्याचें दगडी रंदत पात्र

मिडी-क्री गोफण मिडीपा(मा)ल-पु. गोफण-गुंडा.

मिडिमाळा-पाळा-क्रीअव (काव्य) एक शब्द 'सडका

पास मिडिमाळा थोर। घेऊन पुढें धावतो।' -ह २० ३१ 'करीं

कोयतें कातिया मिडिपाळा।' -सुरामायण सुंदरकांड ५१ [सं]

मिडू-पु १ खेळणारा जोडीदार; गडी; एका पक्षाचा

मनुष्य, एखाद्याच्या वतीनें खेळणारा माणूस. २ साहाय्यकर्ता.

० वाटून घेणें-खेळांतील मुलांपैकीं दोघेजण एके ठिकाणीं बस-

तात व बाकीचीं मुलें दोघादोघांची जोडी करून बसलेल्या मुलां-

पासून लाब जाऊन प्रत्येकजण आपणास कोणतें तरी नांव (चंद्र,

सूर्य इ०) ठेवितो. याप्रमाणें सवें जोड्यांतील मुलांनीं केल्यावर

जोडींतील मुलें त्या बसलेल्या मुलाजवळ येतात व बसलेलीं मुलें

त्यांनीं ठेवलेल्या नांव वरून त्यांची मागणी करतात. याप्रमाणें

आळीपाळीनें मिडू वाटून घेणें.

भिडे—न. १ (राजा. कुण) (बांधकाम) दोन दगडांच्या फर्तीत घट बसवावयाचा तुकडा. २ मोठा जमाव. —मसाप २ ३६४. **भिडीं बांधणे**—कि. (कु.) चिरे, दगड एकमेकांवर ठेवून चुना लावणे.

भिडेल—न. (कों) कोकंबांच्या बियांचे तेल; कोकंबेल; भिरंबेल

भिडोळी—स्त्री (बे) भेग; चीर

भिडोळी—स्त्री. (गो) जारकर्म करणारी स्त्री.

भिणभिण, भिणभिणणे, भिणभिणवणे, भिणभिणाट, भिणभिणीत, भिणाण, भिणाणणे—अभणण इ० पहा

भिणभिणांक—किवि (कु) सहाळच्या संघिप्रकाशाच्यावेळीं

भिणे—सक्ति १ शंकोणे; दहशत बाळणणे. 'पापाला भिजन बागावे' २—अक्ति. भययुक्त होणे, भय पावणे. [सं भय; प्रा वीइइ; (बिहाला असें रूप ज्ञानेश्वरीत घेतें) फे जि. वीएल] **म्हं** भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस=भिणारा माणूस आपणावर विघ्ने ओढून घेतो. **भिणेभिणे**—किवि भीतीने व धास्तीने.

भि(मि)न—स्त्री १ दिवाल, भित्ति; मातीची किंवा दगड विटा वगैरेची उभी रचना २ नेत्रांस अंधत्व आणणारा विकार. [सं भित्ति] सामाशब्द—**भितखंड**—न (ना) भिताड **भितखांब, भिताडखांब**—पु भितीत बसविलेला खांब **भितड—डी**—स्त्री. (कु.) वळचण; घराच्या भितीच्या बाजूला काढलेली पडवी **भितनागोरी पाणी**—स्त्री. भितीजवळ नागोरीने (चेंडूने) खेळणे; दोन गड्यानीं एक काठी व दोन चेंडू घेऊन भितीस लागून असलेल्या मोकळ्या जागीं खेळण्याचा एक खेळ. —मखेपु ५१

फोडया—वि घफोडया **भितबड**—स्त्री. (गों.) भितीचा आधार **सरी**—स्त्री (कु) भितीवरील लाकडाची पट्टी **भिताड**—न. १ घराच्या भितीशिवाय दुसरी कोणतीहि भित, अनाच्छादित भित (बाग, किळा, पडके घर याची), लहान भित २ (सामा.) भित (तिस्काराची). **भितोवरचे लिहिणे**—न काही प्रसंगीं स्त्रियांनीं भितोवर काढलेलीं गोपुर्, आकृति **भितीची चिमणी**—स्त्री भितीस लावण्याचा दिवा. **भितोडी, भिती**—स्त्री. (गो) घरासमोवारीची, भितीला लागून असलेली जमिनीची पट्टी.

भि(मी)नर—स्त्री—किवि आंत, आंतल्या बाजूस (गो) भितूर. [सं अन्वयतर; दया भितर. हि.] **भितरसवाई**—स्त्री. नफ्याची अपेक्षा असला आलेले नुकसान. [भितर+सवाई] **भिनेरलॉ**—वि. (गो.) आंतील.

भितरणे—अक्ति भिणे. [भितरा, भिणे] **भितरा—त्रा, भिता**—वि. भीड; भयशील; मेकड; भिणारा. 'कोपे म्हणे सुयोधन भीतो भीमासि सुत हा भितरा.' —मोसभा ४.११२. [सं. भी=भिणे]

भित(ता)ळा—पु (कों) जळणाकरिता फोडलेला लाकडाचा तुकडा; ओडा, ढलपा. **भितें, भितळ**—न. कोलीत, जळत लाकूड, काष्ठ 'उलवण म्हणजे जळतें भितें।' —स्वादि २.४६१. 'जळत भितळ घेवोनियां।' —ह १४.१३२ [सं भिद्; प्रा.भित]

भितुर—न. वज्र. 'ऐसे वडे वचन ते कविहृदयाशिच न कांपवी भितुरा.' —मोसभा ३.५८. —वि. मोडणारे; ठिसुळ. [सं. भिद्]

भिनणे, भिन(ना)रणे, भिदणे—अक्ति १ शिरणे आणि व्यापणे, सर्वत्र मुरणे (तेल, दूध, पाणी इ०—शोषक पदार्थांत). २ (अंगांत) आंत शिरणे (औषधें, विषे इ०—त्यांच्या स्वशक्तीने, गुणाने) ३ (ल) मुरणे, ठसणे (शिकवण, बोलणे, उपदेश). [सं. भिद्]

भिन्न—न (ग.) अपूर्णाक [सं] **०स्ंकलन-भ्यकलन-भुणन-भाजन** न. अपूर्णाकाची बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार अपूर्णाकांशी पूर्णाकांच्या बेरजेस इ० हि लावतात. **०वर्ग-घन**—पु अपूर्णाकाचा वर्ग, घन. **०वर्गमूळ-घनमूळ**—न. अपूर्णाकांचे वर्गमूळ, घनमूळ **०वर्गपरिकर्म**—न. अपूर्णाकांचे वर्गमूळ काढणे. **०परिकर्माष्टक**—न अपूर्णाकाच्या गणिताचे आठ मूळ नियम.

भिन्न—वि. १ भागलेला; विभागलेला; वेगळा केलेला २ निराळा; जुदा; वेगळा. ३ मोडलेला; फोडलेला; फुटलेला. 'नाते अखंडचि आयती। परि संगे भिन्न गमली होती।' —ज्ञा ५.४४. [मं भिद्] **म्हं** भिन्न रुचिहि लोक=भिन्न भिन्न लोकांच्या आवडी भिन्न भिन्न असतात **०अंधकार-काळोख**—पु गाढ अंधार. **०खुर**—पु घोड्याच्या पायाचा रोग —अश्वप २.३८ **०ता**—स्त्री भेदभाव **०दुपार**—स्त्री. ऐन दोन प्रहरांची वेळ; टळटळीत दुपार **०पात्र**—न १ जेवणाचे पान आणि द्रोण हीं दोन निर-

निराळया पानांची असण्याची स्थिति; असा निर्बंध एक पात्राच्या उलट २ निराळे पात्र. **०भाव**—पु. १ द्वित्व; भेद (मताचा, आत्म्याचा) २ मी तूं पणाची भिन्नता; दुजा भाव. [सं.] **भिन्नोदर**—वि भिन्न गर्भाचा; वेगळ्या आईच्या पोटी जन्मलेला. एकोदर, सहोदर, यांच्या उलट [सं भिन्न+उदर]

भिन्नावणे—सक्ति (ब) मारणे; भडकावणे. 'एकेना तेव्हा एक दिली भिन्नावून.' [भिणें] **भिन्नावणे**—सक्ति. (व.) जोराने लगावणे, भडकावणे (चापट) **भिन्नावणे**—अक्ति (व.) रागास चढणे

भिचिरटे, भिचिरकटे, भिचिरडे—न. (कों) पहाटेचा अंधुक प्रकाश; चाचपड. उजवाडांत वेळचे छंजुकुंमुजुक.

भिबा—पु. (बे.) नागभोया.

भिमि(भी)स्त—वि. भीड; मेकड, भिन्ना. [सं. भीत]

भिमथडी-थड, भीमातीर—**भी.** भीमानदीच्या बाजूने असणारी थड; भीमेच्या कांठचा प्रदेश. **भिमथडी**—**वि.** भीमेच्या कांठचा. [भीमा] **भिमावळ**—**पु.** (गयाशहरात राहणाऱ्या गया-वळाप्रमाणे) भीमेच्या तीरावर राहणारा पंढ्या, क्षेत्रोपाध्याय

भियोवचें—**अकि** (गो) भिणें. **भियोनगुळी**—**अ** (गो) भीतीनें गाळण उडणें.

भिरकें(कां)डा—**पु.** १ गिरकाडा, फेक (दगड, वारा, पाणी यांची); चक्र; गिरकी, भोवडा (मुलांनीं अंगाभोवतीं घेतलेला). (कि० देणें; खाणें). २ तिरमिरी, भिरमिरी (राग इ० विकारांनीं आलेली). (कि० देणें) ३ निष्फळ येरसार; फेरा; गरका. (कि० मारणें; देणें, पाडणें, घणें; खाणें; पडणें). ४ लहानशी फेरी, थोडें फिरून येणें ' तूं एथेंच बैस मी भिरकंडा मारून येतो ' ५ (ल) घोंटाळा; अडचण; फेरा. ६ शोक; शोकाडी. (कि० जाणें) ७ चिंधडी, धाधोटी ८ (विरु. भिरकांडा) फरकड; फरपट (फरफटविलेले कांटेरी झुडप, मृत पशु, जड लाकूड, साप याची) (ओरवडल्यामुळें उटलेला) अंगावरील ओरखडा; बिरखडा, भरकटा. [ध्व. भिर !] **भिरकंड्यात पडणें**—घोंटाळणें; गोंधळणें. **भिरकंड्या उडविणें**—(ल) गोधळवणें; कुटित करणें; निरुत्तर करणें; कोटिकमाने निवेनें जेर करणें. **भिरकें(कां)डी**—**अ.** १ भेलकंडा; भेलकंडी; शोक; शोकाडी. (कि० जाणें). २ निष्कारण, निष्फळ, इकडेतिकडे हिंडणें. (कि० मारणें; खाणें). ३ भ्रमण (भोवरा, धंदातील कोव्हाटया यांचें). (कि० घेणें; मारणें). ४ रागाचा झटका; भिरमिरी; तिरमिरी **भिरकणें**—सक्ति प्राय. भिरकावणें. **भिरका**—**पु.** भिरकडा (दगड इ०चा); भिरका व भरका पडा. या शब्दाशीं भिरका शब्द समानार्थक आहे; तथापि याचा प्रचार कमी आहे. **भिरकांडणें**—सक्ति. १ भोंवडणें, भिरकावणें; गोफणीनें फेकणें (दगड इ०). २ (ल.) जोरानें हाकणें (गाडी इ०). **भिरकांडा**—**डी**—भिरकंडा व भिरकंडी पडा. **भिरकांडें**—**न.** १ तिरमिरी; भिरमिरी; रागाच्या झटक्यानें आलेली चक्र; डोळे फिरणें. २ गोधळ; कामाचा गरगरा, घायकृत. ३ तगाददारांची निवड आणि वटकट. **भिरकावि(घ)णें**—सक्ति. १ गोफणीनें भोंवडणें आणि शोकणें. २ झुगारणें; फेकणें; शोकणें; भिरकावणें. ' मग तें त्याचें भोवडून । रागें दिधलें भिरकावून । ' ३ तिरस्कारानें, बेपर्वाईनें देणें; तखाद्याकडे शोकणें, फेकणें, टाकणें. **भिरकुटी**—**अ.** भरकटा; लिहिण्यातील रुपेटी. (कि० काढणें; ओढणें). **भिरकें**—**न.** १ एक किंवा दोन माणसं बसण्या-जोगी बैलांची, घोड्यांची गाडी. हिला साठी नसते; आंसावर दोन-एक फळया टाकतात व घोड्यावर बसतात त्याप्रमाणें बसतात. २ झोट; चक्र; तिरमिरी; भिरमिरी. ३ भुतबाधा. **भिरगोरें**—**न.** १ भिरभिरें. २ गिरकी खाणें. ३ (ल.) गाजणूक; ओढा-

ताण (तगाददार, मूल इ० कडून); (कि० लावणें, मांडणें, देणें, आणणें) तोडतोडून खाद्याची, घोटाळ्यात पडल्याची स्थिति. (कि० होणें) **भिर(रं)ड**—**अ.** तिरमिरी, रागाचा आवेश (कि० येणें). **भिरडी**—**अ.** १ तिरमिरी. २ खरडपट्टी; निर्भर्त्सना (कि० काढणें, उडविणें, करणें).

भिरकुडें-कूट-कुंड—**न** बोसंतील गामा, गीर; भेड.

भिरड, भिरुड, भिरोड, भेरुड—**पु** १ शेवगा, आंबा इ० वृक्षास कीड लागून होणारा रोग. ' यंश अब्याना भेरुड झाला आहे. ' —राको २ (व.) लाकूड कोरणारा एक किडा —न. (ना.) कीड लागून लाकडाचा भुगा पडतो तो **भिरडणें**—**अकि** आंबा इ० वृक्षास भिरड (किडीचा रोग) लागणें. **भिरडुमुंगा**—**पु** कीड, वाळवी. ' बा आतुन लागला काळ भिरड मुंगा. ' —र. ला ९०.

भिरड, भिरडणें—**भेरुड व भेरुडणें** पडा

भिरंड—**अ** (कां) रातंबीचे, कोकंबाचें झाड व त्याचें फळ. **भिरंडल, भिरुल**—**न.** (गो.) रातंबीच्या बियाचें तेल; सुकें कोकंबतेल; रातावेल. **भिरडी**—**अ** रातंबीचें. **भिरंडीचें** बीं. **भिरण**—**अ.** (कु.) कोकंबाचें झाड.

भिरमि(मो)र-रां—**क्रि.वि.** १ भिरमिन्यानीं, भोवन्यानीं इ० कलेल्या भिर ! भिर ! आवाजाचें अनुकरण होऊन. २ क्षपाटयानें, तडाख्यानें, जलदीनें, अचानक. ३ भिर आवाजानें. (कि० टाकणें, फेकणें, झुगारणें, मारणें, गोफणीनें-धोंडें इ०).

पाहणें—**सक्ति.** कावरेबाबरपणानें इकडेतिकडे पाहणें **बोलणें**—**वाडनें**, जलदीनें बोलणें. **हिंडणें**—**फिरणें**—**रिका**मपणें इकडेतिकडे हिंडणें **भिरभिरणें**—**अकि.** १ क्षणक्षणणें; सणसणणें; अणभणणें; थरथर कापणें (कान, हात इ०—तडाखा बसल्यामुळे). २ क्षणक्षणणें, सणसणणें; घणघणणें ३ शैत्यादि विकारामुळें शरीरास मुंग्या आल्यासारखे वाटणें. ४ तिरमिरी येणें **भिरभिराविणें**—**सक्ति.** भिर असो आवाज होईल अशा रीतीनें भिरकून झुगारणें, फेकणें. **भिरमिरी**—**अ.** १ तीक्ष्ण वेदना; सणसण; तिडीक; अंगास मुंग्या आल्यासारखे वाटणें २ रागाचा उवाळा; घेरी, चक्र याचा झटका. (कि० येणें). [भिर] **भिरभिरें**—**न** बाच्यानें मेडलाकार भिरभिर फिरणारें, कागद इ० काचें मुलाचें खेळणें.

भिररेषडी—**अ.** फजीती; हुयों, विटंनना; उपहास; उपहासित स्थिति. (कि० करणें, उडवणें) **भिरंभडेकन्याचें पुस्तक**—**न.** अतिशय अव्यवस्थेनें पडलेल्या कागदांस आणि पुस्तकांस निदनें म्हणतात **भिराका**—**पु.** धाव; सपाटा; झपाटा; झटका; दम, ताण इ०. भरका अर्थ ३ पडा. **भिराडी**—**अ.** रागाचा उवाळा. (कि० येणें). **भिरिरी**—**अ.** १ रागाची लहर. २ घेरी. (कि० येणें) **भिरिरी**—**क्रि.वि.** भिर ! कशा आवाजाने. (कि० फेकणें, मारणें—गोफणीतून दगड). **भिरें**—**न** १ टोळधाड. २

(कों गो कु.) पक्ष्यांचा, माशांचा समुदाय, थवा. मिभिर्-वि.
(गो) वळण नसलेलें (अक्षर). मिमुट-झी. १ (गो) एक
फुलपाखळें २ (गो) दांड माण्याचा एक प्रकार.

मिर्मोळी-झी. (कु) एका वेलीचें नांव; हिचीं मुळें खातात
मिरसुडणें-सकि. ओरबडणें (पावें इ०). भिडसुडणें पहा.

मिर्लेमाड, मिर्ल, मिर्लमाड-उ. (गो.) माडाची एक
जात.

मिलकवडें-न. एक पक्षी. हा ज्या पक्ष्याच्या पाठीवरून
उडतो त्याची पाठ मोडते अशी समजूत आहे.

मिलमिलचें-अकि. (गो.) दृष्टि नजर, थरथरणें.

मिलवडा-उ. भिल शब्दाचें तिरस्कारदर्शक रूप.

मिलगार-न. (कों.) खिस्ती चर्व.

मिलान, मिलांव-वें-(प्र) मिलान, मिलांव-वें पहा.

मिला(इला)वा-उ.न. १ विव्याचें झाड. २ त्याचें फळ
[. अलातक, प्रा. मलाय] ० घालणें-(ल.) अडचण, आक्षेप काढणें.
मिलकु-उ. मिलाबा, विबा 'न मिले त्या तेणें मिलकु.'
-गीता १.२३०८.

मिल्ल-उ. डोंगर, जंगल, खिड इ० स्थलीं राहणाऱ्या व
शिकार, लूट करून निर्वाह करणाऱ्या लोकांची एक जात व त्या
जातीतील एक व्यक्ति [सं] भिरलटा, भिरल(ल)टी-णी-
झी. (काव्य) भिल जातीची स्त्री, भिल्लीण. 'उमा होऊनि
भिल्ली.' -एमा १२.१४८. भिरलाची हट्टी-झी. भिलाचें
वसतिस्थान. भिरलाण-न भिल इ० लुटारू लोकांची राहण्याची,
वस्तीची जागा. भिरलाव-व-न (व्यापक) भिलांनीं केलेले
खून, चोऱ्या, नासधूस इ०. (किं० उठणें, सुटणें, माजणें, मातणें,
होणें). भिलाची जमात, झुंड, टोळी. (किं० जमणें, मिळणें).

भिरलावणें-सकि. भिजविणें

भिवई-झी. भुवटी; भोंवई; भुंवई. (वाक्प्रचाराकरितां भंवई
पहा). [सं. भून्वर्तिका, भुवटी] भिवया मोडणें-डोळे
मोडणें, मारणें; कटाक्ष फेकणें. 'भिवया मोडुनि दावितसे ही
नृत्याच्या चातुर्या।' -कर्म ४.२३.

भिवण-उ. (कों.) सपविशेष.

मि(मि)वरथडी-झी. भिवरा, भीमा नदीच्या दोन्ही
तीरांचा प्रवेश -वि भिवरेच्या, भीमेच्या कांडावरील प्रवे-
शाचा; भीमथडी. 'अस्सल जरी घोडी भिवरथडी वर बसली
चादणी।' -पला ४.२१.

भिवविणें-सकि. १ भेवडावणें; भेदरावणें. २ धमकी देणें;
दपटणें; खडसावणें. [भिणें]

भिवी-झी. १ (गुज.) भिवी; खाणावळ; जेवण्याचा हल्ल.
२ संचय करण्याची पद्धत. ३ (वर.) विशिष्ट मुदतीची पेढी.
'आज पांच रुपये भिवीत ठेवले.' भिवी पहा. [गु. वीशी]

मि(मीं)स-मतुव्याच्या, मेंढीच्या अंगावरील केश.
मिसटी-झी. (राजा.) अव्यवस्थितपणें लोंबणारी, लांब आणि
गुंतागुंत झालेली केशांची बट; क्षिपरी. मि(मि)साळ-वि. केसाळ.

मिसणें-अकि. विखुरणें. -मसाप २.२४०. [वे. प्रा. मिसण]
मिसळ-झी. १ मिसळ; मिश्रण करणें. २ मिळविलेला,
मिसळलेला पदार्थ. ३ मिश्रित पदार्थ. ४ मेंढळी; जूट; कंपू. [सं.
मिश्रय; प्रा मिसल] ० णें-उकि मिसळणें: मिश्रित करणें.

मिसें-न. कमळाचा देठ, दांडा; कमळाचा तंतु. [सं. बिस;
प्रा. मिस; हि. मिस; फा. भेइ; सि. बिहु]

मिस्त-झी. महत्त्वाचा असा एखाद्यावर ठेवलेला विश्वास;
अवलंबन; एखाद्यावरील मनाचा दडभाव; आधार; आश्रय. (किं०
देणें, ठेवणें, धरणें, बाळगणें, असणें). मदार अर्थ २ पहा. [फा.
बेहश्त=स्वर्ग]

मिस्ती-उ. मसक, पखाल यांनीं पाणी वाहणारा, मुसलमान
जातीचा पाणक्या. फरक दाखविण्यासाठीं खांदावरून पखाल
वाहणाऱ्यास मसकमिस्ती व बैलावरून पखाल वाहणाऱ्यास बैल-
मिस्ती म्हणतात. एवढा मिस्ती हा शब्द दोहोंबद्दल सामान्यपणें
योजतात. [फा. बेहश्ती=स्वर्गाय]

मिस्मिल्ला-उ. १ (इसलामानी शब्दांच्या व समजुतीच्या
गैरसमाजामुळें हिंदूंनीं दंगलीची व गोंधळाची मिसळामिसळ
दाखविण्यासाठीं योजलेला शब्द) खिचडी; पंचमेळ; एकंदार;
गोंधळ. २ चवढव; बिचडल्याची स्थिति (गोष्टी, कामें, मसलती
इ० कांची) (किं० करणें). [अ. बिसमिल्लाह=ईश्वरी प्रार्थनेचा
आरंभ]

मिहडू-वि. भयशील; भीरू; भितरा. [भय; भिणें]

मिळमिळ-ळां-किवि. सौम्य अशा वाहणाऱ्या अश्रू
इ०च्या शब्दांचें अनुकरण होऊन. [ध्व.]

मिक्षा-झी. १ भीक; धर्म; भिक्षाऱ्यास दिलेला पैसा, अन्न
इ०. (किं० घालणें, देणें). २ धर्मार्ष संन्यासी, योगी इ० कांस
दिलेले भोजन. ३ (ल.) कर्णापूणे शब्दांनीं केलेली मागणी, मागित-
लेली वस्तु. 'तुं कोण्हावर रागें भरूं नको एवढी मला भिक्षा दे.'
[सं. भिक्षू] म्ह० भिक्षापती कीं लक्षापती. भिक्षणें-सकि.

(काव्य) भिक्षा मागणें; याचना करणें. भिक्षागृह-न अनाथगृह;
कंगालखाना. 'या कोटीवरून आम्हांस भिक्षागृहाची आठवण
होते.' -नि ५१०. [सं.] भिक्षाटन-ण-न. भिक्षा मागत
फिरणें; भैक्षय; भैक्षयचर्चा. [सं. भिक्षा+अटन] ० भाग्य-न. (राजा.)
भिक्षेचें भाग्य; भिक्षा मागण्याचें पैसा मिळावा असलें नशीब. [सं.]

भिक्षार्थी-वि भिक्षेची याचना करणारा; भिकारी. [सं.]
० ह्यारी-वि. भिक्षेवर निर्वाह करणारा. [सं. भिक्षा+आहार]
भिक्षाळ, भिक्षावळ-झी. १ मुंजीत बदलें आईजवळ भिक्षा

माणे आणि तिने व इतर सुवासिनींनी त्यास भिक्षा (लाडू, फळे, द्रव्य इ०) घालणे २ अशा रीतीने मागितलेली भिक्षा. ३ ही भिक्षा घालण्याचा समारंभ. भिक्षित-वि. भिक्षा मागून आण-लेला; याचित. भिक्षेकरी-पु. भिकारी. भिक्षेश्वरी-स्त्री भीक. म्ह० भिक्षेश्वरी किंवा लक्षेश्वरी. [सं.] भिक्षोपजीवी-वि. भिक्षेवर उपजीविका करणारा. [सं. भिक्षा+उपजीविन्.]
मिथु—पु. संन्यासी. (विशे.) बौद्ध संन्यासी [सं]
भिक्षुक—पु. १ याजन, प्रतिग्रह व अध्यापन हीं कर्मे करून निवाह करणारा ब्राह्मण. २ (सामान्यतः) भिकारी. [सं. भिक्षु=मागणे] **भिक्षुकांची धाम**-स्त्री. उत्कटित अशा भिक्षुक ब्राह्मणांचा, सामान्यतः याचकाचा थवा, समूह **भिक्षुकी**-स्त्री भिक्षुक ब्राह्मणांचे काम, धंदा; भिक्षुकपणा; भिक्षुकाची श्रुति. (समासांत) **भिक्षुकी**-कावा-अक्षर-खर्च-बाणा-बेत. याच्या उलट गृहस्थी पहा.

भी—स्त्री. भीति; भय. 'तैं होय फार भी मातें।'—मोभीध्म ११.६७. [सं.]

भीऊस—न. (कों.) पाखरे इ० येऊं नयेत यासाठी शेतांत ठेवलेले लुजगावणे [भी]

भीक—स्त्री. १ भिक्षा; दानधर्म. २ अभाव; कमताई; उणीव; वैगुण्य. 'सर्वे गोष्ठीची भीक आहे.' [सं. भिक्षा; प्रा. भिक्षा] **म्ह०** १ भिकेची हंडी शिंयास चढत नाही. २ भीक नको पण कुत्रा आवर. (बाप्र.) **भीक असून द(दा)रिद्र(ग्र)कां**—भिक्षेकऱ्याचा धंदा पतकरल्यावर मग अडचण को सोसावी? **० कालणें**—कि. अडचण सोसणे, दारिद्र्य अनुभविणे. **० घालणें**—कि. १ (ल.) वचकून असणे. 'तो माझ्यावर आपला अंमल चालवू पाहतो, पण मी कोठे त्याला भीक घालायला बसलो आहे।' ३ मोजणे; मानणे; जुमानणे. 'बायकांच्या धमकावणीला का तुम्ही भीक घालणार?' २ मागीतलेली वस्तु देणे; एखाद्याची विनंति मान्य करणे (हा प्रयोग नेहमी नकारार्थी असतो). 'मी त्याला परोपरीने विनविले. पण त्याने माझ्या शब्दाला भीक घातली नाही.' **० न घालणें**—कि. अतिशय तुच्छ लेखणे.

० लागणें—कि. १ फार मागणी असणे; अतिशय चणचणीचा असणे. २ भिकेस मिळणे; कमताई असणे. **भिकेचा डोहाळा**—पु दारिद्र्य आणणारी हलकट, नीच, भिकार खोड, कृत्य, इच्छा. (कि० लागणें, आठवणें, होणें) **भिकेचे डोहाळे होणें**—कि. दारिद्र्यादि दुर्दशा येण्यापूर्वी तत्पुरुष पूर्वीच्या संपन्न स्थितीस विरुद्ध अशा वासना होणें (ज्या प्रकारची संतति व्हावयाची असते त्या प्रकारचे डोहाळे—वासना गर्भावरणी बायकांना होतात यावरून). **भिकेवर लक्ष्य ठेवणें**—भीक मागण्याचा प्रसंग वेईल अशा रीतीने वतन करणे. आळशी, उघळा इ० बनणे. **भिकेवर धाको**. प. ६०

भ्राड—न. १ भिक्षेवर केलेले भ्राड; भिकार, चुटपुटीत भ्राड. २ (ल) दिलेल्या, उसन्या घेतलेल्या, तुटपुंज्या सामग्रीवर भिकार-पणानें घालविलेला धंदा, काम (कि० करणे, होणे). सामास्य-**० दुःख**—न. भीक मागण्याची दुःस्कारक स्थिति. **० पायली**—स्त्री. गांवकऱ्यांकडून महारास दिले जाणारे धान्य. **० बरी**—स्त्री. भिक्षा; धर्म. (कि० मागणे). [भीक द्वि.] **भी(भि)क बाळी**—स्त्री पुरुषाचा उजव्या कानांत घालावयाचा मोत्याचा दागना. पूर्वी ही भिक्षा मागून मिळविलेल्या सोन्याची अथवा त्या पैशाचे सोने घेऊन त्याची करीत **० मागता-माग्या**—वि भिक्षा मागणारा; भिकारी. **म्ह०** भीक मागत्या दहा चरे **भिकणें**—न. १ भिक्षा मागून मिळालेली एखादी वस्तु, भिक्षा. (कि० मागणे). २ जोशी, भक्त, उपाध्याय इ० कांस दिलेले बक्षीस, इनाम ३ धर्मादाय ४ धर्मादाय म्हणून सरकाराकडून घेण्यांत येणारा कर. ५ बहुतेक अलुते; बहुतेकदार इ० स धान्य देणे. ६ जकातीच्या उत्पन्नातील पतकीस दिलेला हक्क ७ भिकारीपणा; दारिद्र्य. (कि० लागणे).

भीड—स्त्री १ मसाला घालून खमंग करण्याकरिता, भाजण्याकरिता उसलीकरिता, भिजविलेले दूरभरे, वाटाणे इ०. २ असल्या दाण्याची उसळ. ३ भिजणे. [भिजणे]

भीड—न. सुताराचे एक हत्यार; साधे दाबून बसविण्याचे हत्यार. 'खोबणदाते एकमेकांत भिडेने दाबून बसवावे.'—मॅरट ५९. [भिडणे=जोडणे] **भीडका**—पु. अन्नविशेष **भीड पिल पिल**—न. (सुतारकाम) दोन फळयात सुरेस बसवताना दाबून धरण्याचे साधन [भिडणे]

भीड—स्त्री १ (ल) विरलता; टंचाई (महागाई मुलें होणारी). 'आज बाजारांत नाण्याची फार भीड आहे.' २ दाटी; गर्दी; चेपाचेप. 'देवळात मनष्याची फार भीड झाली आहे' [भिडणे] **भीड**—स्त्री १ आदर, मान; सुरत; चाड; मान्यतेचा, आदराचा भाव. (कि० धरणें, राखणे, ठेवणे, उडणे, जिकणे, सुटणे इ०). 'दरबारांत तुमची भीड आहे म्हणून साहित्यपत्र थावे' ४ वशिळा; वजन. 'गोपाळराव तुम्ही थोडे भीड खर्च करा म्हणजे नोकरी मिळेल.' ५ आप्रह. 'दादांची भीड पडली म्हणून जेवावयास गेलों.' ६ लाज. 'राक्षस न धरील आसुची भीड'—मोभीध्म प. ५९. ७ भीति. 'श्रवण तरि का मज जे सुचलेसे तेचि भीड तोडनी.'—मोसाभा प. ४७. [सं. भीत?] **० खर-खणें**—कि. आपणाविषयी दुसऱ्याच्या मनांत असलेल्या आदर-बुद्धीच्या जोरावर त्याला काही विनंति करणे, त्याच्याबद्दल काही तरी मागणे. 'ऐसे भावून मनांत भीड खरचिली दिवाणांत.' **० घालणे, भिडेस घालणे**—कि. एखाद्याचा आपणाविषयी जो आदर असतो त्याच्या बळावर त्याला विनंति, आप्रह करणे, आज्ञा, स्तुति इ० उपायांनी अनुकूलता मिळविणे. 'न बालि

भिडस मी अतिथि कार्यलोभी तिला । ' - केका १०. ०. **भेणै** - कि (राजा. शेती) खाचरा (खाजणा)स बाहेरून मातीची पुस्ती वेणे. ही विली असता पाणी सिरपत नाही. **०.भेणै-प्रणै** - कि अति-परिचायाच्या योगाने भीति, दारारा नाहीसा होणे; घरच्याप्रमाणे वाटू लागणे. **०.भेणै-फेणै** - कि. एखाद्याच्या मनातील भीति, पूज्यता, आदर दाखणे, निगूहीत करणे **०.धरणे** - कि. मान देणे; मोजणे; आदाराने, मान्यतेने वागविणे; लाजणे; भिऊन, वचकून असणे; मर्यावेचे अतिक्रमण न व्हावे म्हणून जपणे. **०.न तुटणे** - कि. मनात नसतांही दुसऱ्याच्या आप्रहाला बळी पडणे. **०.घागघिणे** - कि भीड घरणे. 'श्रुतिनिष्ठांचीही भीड वागविशी ।' - भक्तमयूर-केका पृ. १४. **भिडेला गुंतणे** - कि भिणे; संकोच बाळगणे; कचरणे; आप्रहाला बळी पडणे; मन न मोडणे **भिडेचा** - वि. मान्य; आदरणीय. सामाशब्द - **०.कर-करी-खोर-सर-सरू-सारू-शील-साळू-सूळ** - वि. १ आदरशील; पूज्यता बाळगणारा २ भिडस्त; लाजाळू; विनयशील. 'साधू होय भीड-खोर ।' - विपु ७ ८९. **०.भाड-मयादा-मुरब(व)त-भीक** - की १ पूज्यता; मान; मान्यता २ संकोच; मुवेत; पर्वा. (कि.०.धरणे, राखणे, करणे, ठेवणे, असणे). **भीडस** - वि. भिडस्त 'आपण चित्तांत फार भीडस ती ।' - मोआदि १५ ५१ **भिडस्त-स्थ, भिडस्त, भिडा** - वि. १ दुसऱ्याच्या मतास, मर्जीस मान देणारा. २ लाजाळू; सभाभीक; सलज्ज. 'तेलणीशीं रसला वेडा । रागे कोरडे खातो भिडा ।' - तुगा ३२८४. **भिडावणे** - अकि. दारारा, मान याने दडपला जाणे; पराकाष्ठेची भीड पडणे.

भीण - की भीति पहा. 'मातेच्या खादीं बाळ नेणे भीण ।' - तुगा ३६०९ [भिणे]

भीत - की. (प्र) भित; दिवार; दगडाविटांची अगर मातीची उभी रचना, पडदी [सं. भिति]

भीतर - पु. १ आतला भाग. 'तया एकैकाचे भीतीरी पाहिजे ।' - हा ८.२३. २ अंत करण. 'येचि चित्ते माझा करपला भीतर ।' - तुगा १६४०. [सं. अभ्यंतर, प्रा. भित्तर, हिं. भीतर] **०.ला** - वि. आतील 'भीतरले कृपेचेनि बळे ।' - हा १३.२७४. **०.भीतरा** - वि. आतआतला. **भीतरेंघीणु** - कि.वि. अंतःकरणांत आवड असल्यावाचून. 'आडोही भीतरेविणु ।' - क. ४४. **भीतर-रा-री-री** - कि.वि. आत; मध्ये.

भीति - की १ भय; दहशत. २ वचक; घास्ती. ३ संशेड; आशंका. [सं. भी=भिणे] **०.भंश** - पु. निर्भयता. 'ते खांब नमस्कृतनि आघत्रे । घेखे भीतिभंगा ।' - क. ५७ [सं.] **भीन** - वि. भ्यालेला; धाबलेला 'भव-शीत-भीतिभीत-स्वाताला दाविला बरा पंथा ।' - मोस्फुट आर्या (नवनीत पृ. २५४).

भीम - पु. १ पांच पाह्यांपैकी दुसरा. हा फार शक्तिमान व खादाब होता. २ (ल.) चिप्पाड शरिराचा व अघाशी मनुष्य.

३ मारुति; बलभीम. 'भयासुर तो भीम सिधू उडाला ।' - राक १.८. - वि. भयंकर; भयानक; भयावह; भय उत्पन्न करणारा (माणूस, गोष्ट). 'तब राक्षस उठके तातडी । भीम कोल्हाळ करिती ।' [सं.] **०.तुंबा** - पु. (ना.) एक गोडी वायू हे एव-तारी असून याच्या दाडीच्या मध्यावर खालच्या बाजूस लहान भोपळा बसविलेला असून दाडीच्या वरील बाजूस उंच तिकोनी ५।६ पडदे असतात. **०.पलासी** - पु (संगीत) एक राग. यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात. आरोहांत ऋषभ आणि धैवत वज्र्ये. जाति औडव-संपूर्ण. वादी मध्यम. सवादी षड्ज. गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर. **०.पाक** - पु भीमाचा पाक म्हणजे खाण्याचे तामसी पदार्थ दाच्या उलट नटप्राक (सात्विक पदार्थ) **०.रात्र-त्रि** - की माणसाच्या वयाच्या ७७व्या वर्षाच्या सातव्या मरिच्याची सातवी रात्र. **०.सेन** - पु. भीम अर्थ १ व २ पदा. **०.सेनी ऊद** - पु एक तांबडसर जातीचा ऊद. **०.सेनी एकादशी** - की. ज्येष्ठ शुद्ध एकादशी. भीम दुसऱ्या कोणत्याही एकादशी न करता हीच करीत असे. **०.सेनी कापूर** - पु. कापराची एक जात.

भीमाशंकर - पु. बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक (पुणे जिल्हा). बारा ज्योतिर्लिंगे पहा. [सं.]

भीरकाहूर आणणे - कि. (माण.) भिरभिरा आणणे; बेजार करणे; त्रास देणे. [भिरंकाहूर]

भीरू - वि. १ भितरा; शंकायुक्त; भयशील. २ भीति बाटलेला, भ्यालेला. (समासात) पापभीरू, रणभीरू. [सं. भी=भिणे]

भीरू - की. (भित्री). बी; बार्ह. [सं.]

भील - पु. मिळ पहा. [सं. मिळ]

भीषण - वि. भयंकर; भयानक; घोर. [सं.]

भीष्म - पु. १ शौर्य, शाहाणपणा, ब्रह्मचर्य व सत्यप्रतिज्ञा यांविषयी एक पुराणप्रसिद्ध क्षत्रिय भारती योद्धा. २ (ल.) शूर, बुद्धिमान, ईश्रियनिष्ठ, सत्यप्रतिज्ञा असा मनुष्य. ३ (संकेत) वेदक. (कारण भीष्माच्या नेत्रांनी जसा हिरा मग होई त्याप्रमाणे या प्राण्याच्या रक्षाने हिरा भंगतो असे म्हणतात). [सं.] सामाशब्द - **०.तर्पण** - न दिपवाळीमध्ये नरक वतुर्दशीस भीष्माप्रीत्यर्थ करावयाचे तर्पण. [सं.] **०.प्रतिज्ञा** - की. १ भीष्माने आमरण पाळलेली अविवाहित राहण्याची प्रतिज्ञा. यावरून २ (ल.) खात्रीचे वचन; वधी न मोडणारा निश्चय ३ घोर, अचाट प्रतिज्ञा. **भीष्माष्टमी** - की. माघ शुद्ध अष्टमी; भीष्माच्या पुण्यतिथीचा दिवस. [सं. भीष्म+अष्टमी]

भी-भीस - की १ लाब आणि राठ केस, लोकर (कुश्रा, बकरा, मेंढक इ.च्या अंगावरील); दाट केस; अडा. २ (निदायी)

मनुष्याच्या डोक्यावरील, दाढीचे काजील वाढलेले केस; झुलपे. भिस पहा. भीश-स-वि. कसाळ. 'रिसे कर्कश भीस भिगोळ-बाणी।' -राक ११८.

भीस—झी. (राजा.) भिशी पहा.

भुइला-लो—प. एका राक्षसाचे नांव. बाणकोट ते दामोळ वंदराच्या दरम्यान काही गांवात दरसाल ध्रावण बघ्य अशोदशीला सायंकाळी याची प्रतिमा करून पूजा, धूपार्ती इ० करतात.

भुई-ई—झी. १ जलस्थलमय गोल; भूगोल २ भूमि. ३ जमीन या शब्दाखाली दिलेल्या सवे अर्थात व वाक्प्रचारात जमिनीच्या ऐवजी भुई शब्दहि योजतात. ४ शरीराची उंची, चण; बांधा, ठेवण. 'त्या माणसाची भुई ठेगणी आहे.' [सं भूमि; सि. भुई] इह० पसल्या पायला भुई थोडी. (बाप.) ० **उकरणे**—कि. भुई ओर खडणे, निष्कारण पायाचीं बोटें भुईवर ओढीत राहणे (दोपी, गुन्हा शाबीत झालेल्या किंवा लाजलेल्या इसमासंबंधाने म्हणतात)

भुईचा लहान—वि. खजट; टेंगु; लहान चणीचा **भुईचा साधरणे**—कि. (ल.) भयंकर दुखण्यांतून बरे होणे, पुन आपल्या पायावर उभे राहणे. **भुईच्या तुकड्यावर राहणे**—कोठें तरी राहणे.

भुईत जाणे—कि. खजट, खुटते होणे (प्राणी, वनस्पति). **भुई फोडून जाणे**—कि. (लज्जेने) भुईत गडप होण्यास, तोंड लपविण्यास तयार होणे, असणे. ० **बडविणे**—कि. (ल) तुफान घेणे; खोटा टपका, आरोप करणे. 'साप साप म्हणून भुई बडवू नये.'

भुई बोम देऊन उठणे—एखाद्याच्या पापाविरोध लोकांनी मोठ्याने ओरडणे; पाप प्रसिद्ध होणे, करणे. सामाशब्द-० **आवळी**—झी. एक झाड. हिची पाने लाजाळू सारखी बारीक; उंची वीत दोन विती असते. फळे हिरवी व नाचणीएवढी, रुचि आंबट व कडवट असते. ० **कंद**—कांदा—प. एक वनस्पति, कंद. ० **काला**—प. जमीन सारवण्यासाठी एकत्र केलेले शेण व पाणी; सारवण. ० **कोट**—प. मैदानावरचा किळा. डोंगरी किळ्याच्या उलट ० **कोह(हा-हो-व्हा)ळा-कोह(व्हा)ळें**—प. न. भुईकोहळीचा कंद भुईकोहळ्यात साधा भुईकोहळा व दूधभुईकोहळा अशा दोन जाती आहेत. याचा पाक शक्तिवधेक आहे. -बगु ४.११६. ० **कोहळी-कोहळाळी**—झी. भुई कोहळ्याचा वेल. ० **घर**—न. भुईखालील खोली; तळघर.

भुईचणे, भोयचणे—प. अव. (तंजा.) भुईमृग ० **खांपा-फा**—प. एक फूलझाड. याला पाने फुटण्यापूर्वी भुईतूनच दाढा येऊन त्यास फुलें येतात. ० **खार**—झी. (राजा) घुरांना खावयास योग्य असं हिरवें गवत, ओला चारा इ० ० **खुज्रा**—झी. एक वनस्पति; अलंबे; कुड्याचे मूत. ० **ठाकूर**—प. (निदार्थी) खुजा, टेंगु, भामन मूर्ति मनुष्य इ० ० **तरघड**—प. एक औषधी झाड; सोनामुखी. ० **थेणे**—न. जमिनीचे भाडे. ० **नळा**—प. दारुने भरलेला मातीचा नळा. हा भुईवर ठेवून पेटविला म्हणजे दारूच्या विणम्या कार-

ज्यासारख्या उबतात ० **नेत**—न. एका औषधीचे नाव ० **पाणणे**—न. (पानाशिवाय, ताटाशिवाय) भुईवरच जेवण्याचे व्रत. ० **पाळणा**—प. भुईवरचा पाळणा. थोडेपाळण्याच्या उलट. ० **फुगडी**—झी. एक मुलींचा खेळ -मखेपु २१८. ० **फोड**—न. भुईछत्री

पहा. ० **बिंब्या**—प. (बे.) एक प्रकारची वनस्पति. बिंब्या उतल्यास हिचास लावल्याने तो कमी होतो. ० **भाग**—प. (सरकारनें) पैशाच्या रूपाने धारा घेण्याऐवजी जमीनीच्या उत्पन्नाचा घेतलेला भाग. ० **भाटले**—न. (कों.) १ ज्यामध्ये वरकस अथवा निष्ठुर धान्याची लागवड करतात अशी जमीन; वरकस जमीन; डोंगराळ आणि सखल जमीन. 'आगर व शेत व भुईभाटले व महाजनकी ह्याचें उत्पन्न.' २ (कांदीं खतपत्रामध्ये जमिनी याअर्थी हा शब्द योजतात) सर्व प्रकारच्या व सर्व उपयोगाच्या जमिनी.

० **भाडे**—न. दुसऱ्याच्या मालकीच्या जमिनीवर इमारत बांधली असता मालकीहकाबद्दल द्यावयाचे भाडे, भुईदेणे. ० **भाडा**—प. (कों) आपोआप बीज पडून उगवलेला रोपा. ० **मीठ**—न. डोकेदुखी, दंश इ०वर लावण्यास करतात तो चिकणमाती, मीठ व पाणी याच्या मिश्रणाचा लेप ० **मृग**—प. १ एक कंद. याच्या वेलाचे ताणे जमिनीवर पसरतात, वेलास आऱ्या फुटून त्या जमिनीत गेल्यावर तेथें त्याच्या शेगा होतात. भुईमुगाचा खाण्याकडे व तेल काढण्याकडे उपयोग होतो २ वेलाची शेग ० **रिंगणे**—न. सामान्यतः रिंगणे; लहान मुलांचे चोखणे. ० **शेंग**—झी. भुईमुगाची शेग. ० **सपाटी**—झी. मृष्ट ० **सर**—न. भुई; जमीन (घराची) -किवि. भुईच्या पृष्ठभागावर; भूपृष्ठा लागून.

० **सरपट**—टां-किवि. भुईस लागून, भुईबरोबर (वृक्षाची खादी, घराचे पाखे इ० असणे); सरपट्या बाजूने पण पृष्ठभागापासून दूर (बाण, गोळी इ० काचे जाणे). [भुई+सरपटणे] ० **सरपटा**—प. जमीनीवर पसरणाऱ्या एका वेळीचे नांव. ० **सांड**—किवि. (राजा.) भुईगासून थोडे वर (ओसे उचलणे); जमीनसाड.

भुक्—वि. खाणारा; भोगणारा; उपयोग करणारा. (समासांत) वायु-सर्पे-सुअंग-पृथ्वी-ऐश्वर्य-भुक्. [सं.]

भुक्टाटी—टी, **भुक्की**, **भुकी**—प. झी. पृष्ठ; चूण केलेला पदार्थ. **भु-भुक्(क)ड**—वि. १ भुषित आणि गरजू; बुभुक्षित; अतिशय दक्षि; उघडा, नापीक; भुक्षित पहा. २ वाईट; भिकार; निरुपयोगी; नादान (जिसस, पदार्थ इ०). ३ रोड; बालका; किडकिडीत. 'दीसतो तदपि भुंकड हा हो।' -विंगवि २२. [भुक्]

भुक्कान—वि. (ब.) मयाण, ओसाड. 'भुक्कान खेदें.'

भुंकण—न. कुत्रें. 'तो सप्तजन्म होऊनि भुंकण।' -इषादि २.४.५१. [ज्व.] **भुंकरणे**—जकि. कुड्याचे भोंकणे, ओरडणे. [ज्व. सं. भुक्कन; प्रा. भुक्क; हि.]

भुंक(कां)दा—प. (सामा.) भुंकादा; मुष्टिप्रहार. [ज्व.]

मुका—३ १ नागरमोया, बाळा, कचोरा इ०काचे सुवासिक चूर्ण; (विलू.) बुका. २ भुकटी; पृष्ठ.

मुका—३. (कोळी.) (गुरांच्या) केसांचा छुपका.

मुकार—वि. कुंभाराचे फिरते चाक. —हंको.

मुक्त—वि १ भोगिलेला; उपयोग केलेला. २ खांहेला; भक्षित. ३ मोलांडलेला; उल्लेखन केलेला (तारे, प्रह इ०कांनी आकाशाचा प्रदेश) [सं. भुज्] **भुक्ति-क्ती-क्ती** १ भोजन. (कि० करणे) 'आम्हा सोडोनि केवी भुक्ति।' —गुच १६, १८. २ अन्न 'बुभुक्षु तथा तैसी भुक्ति।' —यथादी १४८ ३ भोग; उपभोग, भोगवटा 'भुक्ति भुक्ति परमार्थ। जें जें वांछिजे मनांत।' —गुच ३९ ४ भोगवटा —शर. म्ह० अगोदर भुक्ति मग भवित.

भुगतीभागता—क्ती भोक्तृत्व; भोगण्याची अवस्था [भुक्ति]

भुगभूग—३ (गो.) दाह; आग (भिरबीने, भाजल्याने होणारी) भगभग पहा. [भगभग]

भुगराळा—३ १ चुरलेला, भुगा केलेला, भरडलेला पदार्थ; पीठ २ चुरलेला कागद, सुरकलेला कपडा इ०. चुरल्याची, सुरकतल्याची स्थिति. ३ तुकडेतुकडे झाल्याची, फुटल्याची स्थिति (गाडी, भांडे, जिपस इ०कांची). ४ (अतिशयोक्तीने) मोडल्याची, साधे उखळल्याची स्थिति (हिंदूळणे, फार दपणें, कुदळणे इ०ंनी शरिराची) (कि० होणे) [भुगा, भगरा] **भुगा-गी-उकी**. १ चूर्ण, पृष्ठ. [सं. भुग; प्रा. भुग] २ (गो) राख. **भुगामागा**—वि चूर्ण; बारीक द्रव्य; चुरलेला पदार्थ [भुगा द्वि] **भुगाळ**—वि भुगभुशीत; भुगा झालेला

भुंगा—३ १ भ्रमर. २ भुंग्याच्या आकाराचा झिर्यांचा डोक्यातील अलंकार ३ सेंगट; पीडा; भुगभुग. ४ भ्रमण ५ बाईप्राती प्रसिद्ध ऋतूलेल्या एका आख्याची जात याच्या फार गोडीमुळे फळांत बारीक पाखरे शोतात व तीं-फळ कापल्याबरोबर उडून जातात —कृपि ७७९ [सं. भुंग] **भुंगीर**—न भुंग्याने पावलेले बारीक भोक्र 'त्यात (सागवानी लाकडात) भेगा, भुंगीर, गाठी व इतर कोणत्याहि प्रकारचे व्यंग नसावे' —मॅरट ७

भुज—३ १ सगळा बाहु (खाद्यापासून हाताच्या बोटांच्या टोकांपर्यंत) २ भूमितीच्या बहुकोणी आकृतीची एक बाजू. ३ काटकोनत्रिभुजात कोण आणि कोटि यांच्याशिवाय राहिलेली तिसरी बाजू ४ दोन किंवा चार काटकोनांची भरती; तीन काट कोनांची पुरवणी. ५ समवृत्ताच्या ध्रुवातून जाणाऱ्या मंडलाच्या धनुष्याची ज्या; प्रहाचे समवृत्तापासून अंतर. ६ वळण; बांक. ७ राशिकंठात नव्वद् अंश किंवा त्याहून कमी अंतर. ८ (सामा.) बाजू [सं] सामाशब्द— **ज्या**—क्ती. धनुषी ज्या (इ.) सार्दन [सं.] **वंध-उ** बरबा, अथवा सगळा बाहु. 'प्रचंड हावा भुजदंड भारी सव्ये करे पापटी कैआरी।' —बामन

कालियामर्दन ४६. **बंध-पु.** बाहुभूषण. [सं.] **प्रतिभुज-उ.** चतुष्कोणाच्या दोन समोरासमोराच्या बाजू. [सं.] **बल-ळ-न.** १ बाहूचे सामर्थ्य. २ शारीरिक बळ, शक्ति. युक्ति, कुशलता यांच्या उलट. 'भुजबळें ब्राह्मदून उर्वारी श्राहीत।' —**भोंवरी**—क्ती. घोड्याच्या खाद्यावरील केसांचा भोंवरा. —वि. खांथा-वर भोंवरा असलेला (घोडा); खोडिलखांद. **वटा-वटा**—न. १ खांथाचा साधा. (कि० उखळणे, हिसकणे, दुखणे) २ पाटणीच्या दोन कड्यांमध्ये बसवावयाची फळी. [भुज+वत्] **भुंजक**—वि उपभोग घेणारा; खाणारा. [सं. भुज्] **भुंजणे**—सक्ति १ भोगणे; अनुभव घेणे. 'जो समाधिसुख भुजे। अखंडित।' —झा २ २८८. २ उपयोग करणे. 'पुढती भुंजावा आर्वे येण।' —झा १७ २८८. [सं. भुज्] **भुंजीत**—वि. भोगिलेला. 'भुंजीत जीवपणाचे अवे।' —अमृ २.२.

भुजकड—३ (व.) दाहना, अव्य पुरुष; विप्पाळ माणूस 'दिसायला भुजकड मूर्ति'

भुजंग—३ १ सर्प; नाग; ज्याच्या डोक्यावर दहाच्या आकड्याचे चिन्ह असते असा मोठा साप. २ बटीक, राख बाळगणारा मनुष्य; जार ३ योग्य, क्षम, समर्थ, हुषार मनुष्य. ४ तापट क्रूर माणूस. [सं.] **व्रत्तरेखित(करण)**—न. (नृत्य) पायांचे भुजंगशासित करून दोन्ही हात डाव्या बाजूस रेचित करणे. [सं.] **त्रासिक(करण)**—न. (नृत्य) उजवे पाऊल वृंचित करून दुसऱ्या पायाच्या मांडीशी असे ठेवावे की, त्यामुळे पायांचा त्रिकोण व्हावा, नंतर मांडी, गुडघा व कटि बाजूस बळविणे. [सं.] **त्रासित(आकाशी)**—न. (नृत्य) पाय कुंचित करून वर उचलून दुसऱ्या पायाच्या मांडीच्या पाठीमागे ठेवणे. नंतर मांडीकडील बाजूस असे वळावे की कोपर व गुडघा हीं हि वळल्यासारखी दिसतील. [सं.] **प्रयात**—न एक वृत्त याच्या चरणांत बारा अक्षरे असून य, य, य, य असे चार गण अस्तात उदा० 'कुणी दृष्ट अंगास लावील हात। तरी दाखवावा भुजंगप्रयात ॥' [सं]

भुजणे—सक्ति. (कुण.) (सामान्यतः) भाजणे.

भुजचे—जक्ति. (गो.) घाबरणे; घाबरून सेरावरा धांवणे. [भुजणे]

भुज(जि)पत्र—न. १ (प्र.) भूजपत्र; भूज वृक्षाची अंतरसाल. २ (ल) पातळ, झिरिरीत, जुना, जीणे कागद, वक्र इ० [सं. भूजपत्र]

भुजरी—क्ती ओलसर काळ्या मातीत उगवलेले साळी, गहू यांचे अंकुर **भुजऱ्या**—क्तीव. (परदेशी) श्रावणी पौर्णिमेला ज्यास अंकुर फुटले आहेत असे दोपळे, पाटी इ०त लावलेले शेत डोक्यावर वेळून फिरावयाचा विधि.

भुजली—**झी.** गुरख्याचें एक विशेष प्रकारचें शस्त्र. [भुज= हात]

भुजा—**झी.** १ (काव्य) सन्ध हात; बाहु भुज पहा २ (नाट्य) देव, राक्षस यांचीं भोगें घेणाराच्या दंडावर बाधावयाच्या पौराणिक नाटकातील भुवणपैकी एक. या भुजा मातीच्या बनवून त्यावर कागदाचे थर देऊन मग त्या सोनेरी वस्त्रांनीं मढवितात. [सं.] **भुजांतर**—न (काव्य) दोन्ही बाहुंमधील भाग. छाती; वक्षःस्थल. 'शिरला भुजांतरीं शर वल्मीकामाजि नागनायकसा।'—मो. ००६—५. (महाभु.) भुजदंड 'मग आळीं गौनि भुजादेई। बैसविला तो।'—भाए ७५. [सं.] **भुजोटा**—५ भुजवटा, भुजसंधि पहा.

भुजाड—वि भाजलेलें; भजित—हंको [सं. भ्रस्ज]

भुंजारी, भुजारी—रा—पु भडभुजा; धान्य भाजणारा

भुंजाजणें—उक्ति. भाजणें.

भुंजाजणें—सक्ति १ भोगणें. 'तेथ सकळ दुखधामे। भुंजाजती जियें मृत्युजन्में।'—ज्ञा १८. १२७०. २ उत्पन्न करणें. [सं. भुज]

भुटा—झा—५. मक्याचें कणीस. [हि.] **भुटे**(ट्टे)**खाऊ**—वि (निदाधी) गरीब; मूखे; भितरा (चाकर, शिपाई, कारभारी). **भुटे**(ट्टे)**चोर**—५. १ धुष्ट चोर; भामटा; उंचल्या. २ मालकाच्या जिवावर आपले कार्य साधून घेणारा; गोडबोल्या, आजिबी व खुशामत करून पोट भरणारा माणूस. ३ ज्यापासून कांहीं उपयोग, फायदा नाही असा आश्रित; आयतोजी; फुकटखाऊ.

भुटाटकी—**झी.** १ भुटाटकी; भूतवाधा. २ भुलावणी अवधी प्रांताची भुटाटकी।—दा १७. ४ २९ [भूत]

भुट्टा—५. (कुस्ती) आपल्या जोडीदाराच्या हाताचा पंजा आपल्या हाताच्या पंजानें दाबून पिरगळून जोडीदारास मारणें. [भुश] **भुट्ट्याची टांग**—**झी.** (कुस्ती) मक्याच्या कणसाला आपण ज्याप्रमाणें पिरगळतो, त्याप्रमाणें कुस्ती करणाऱ्याच्या हाताचा पंजा आपल्या मानेवर आपल्याच हाताच्या पंजानें दाबून धरून पिळगटून टांग मारणें

भुडकी—**झी.** १ नदी, ओढा, यांच्या कांठाशीं खणलेली, न बांधलेली, खडेवजा लहान विहीर, खांच (विशेषतः जमिनीस पाणी देण्यासाठी) [भुंडा?] 'जें न नदी करिल करिल तें भुडकी।'—मोशल्य ३. ५९. **भुडकें**—न. १ भुडकी २ (व) नाल्यांत खणलेल्या क्षण्याचें पाणी काढून तें नाल्याच्या कांठीं असलेल्या शेतांत नेण्याचा पाट, कालसा.

भुडश्या—५. (व) दाणगट मनुष्य.

भुडभुड—**भुडा**—**झी.** वि. बुडबुड, बुडबुडा पहा. [ध्व.]

भंग्या—**झी.** घाईघाईने, पुढपुढें केलेलें स्नान. (किं. करणें).

भंग्या—५ (व) कया तरी घाईने उरकून घेतलेला संस्कार. 'लक्षाचा भुडभुड गाढगा एका दिवमान उरकणें भाग पडले.'

भंग्या—**भंगे**—न १ घाईने केलेलें स्नान २ अत्यंत लढान प्रवेश, शेत, पीक, व्यापार, धंदा इ०

भुडळी—**झी.** (व) जमिनीला पडलेली भेग [हि. भुड]

भुंडा—वि १ उपडा; नागडा; बुक्चा; नेहमीचें भूषण इ० नसलेला. २ शिंगें मुरडलेलीं, मागें आणि खालीं फिरलेलीं आश्रित असा (बैल, इ०) ३ शिंगें, शेंडी, अग्र नसलेला ४ फक्त, निवळ, नेहमीचा उरावा, आधिक्य नसलेला उदा० भुंडा—रुपया—शेर—पायली—मण, भुंडे—शंभर—हजार इ०. **भुंडी गाय**—**झी.** १ विन शिंगी, मुरडलेल्या—मगें फिरकण्या शिगाची गाय. २ (ल गरीब, शांत, लीन मनुष्य

भुण—न (गो) बीं काढून घेतल्यानंतर पिकलेलें काजूचें बोंड, काजूचें फळ.

भुणभुण—**झी.** त्रास. तगादा: टुट्टुर [ध्व]

भुतणें—कि १ भुलणें. 'जियें मूर्तिमते भुरगें। भुतलेया ॥'—माहा १७. २९६. २ घेरणें. व्यापणें. 'जें आतिसेजे सुतला। तें स्वप्रसुलें भुतला।'—ज्ञा ५. ४७. ३ होणें ४ अनुभवणें. [सं. भू-भूत]

भुतारा—**री, भुतेरा**—**पु.** (कों.) खराटा; दाव्यापथेत शिजलेली माडाच्या हिरावीं केरबुणी, सामान्यतः चिपाडाची, करबडांची केलेली केरबुणी.

भुतावळ, भुताळ—भूत शब्दाखालीं पहा

भुतावळ—**वळें**—**झी.**न दारूकामाचा एकदम पेट, आताष-बाजी

भुतावें—न. बटन; गुंडी बुतांव अर्थ २ पहा

भुती—**झी.** (माण.) पडदानशीन स्त्रियाचें अंग झाकून घेण्याचे वस्त्र. [बुंथी]

भुती—**झी.** (गो.) शिंदोरी, परगांवीं जाताना बरोबर न्यावयाचें पायेय [भुक्ति]

भुत—**कन**—**कर**—**दिनीं**—**दिशीं**—किवि बुदकन; जोरांन आदळणाऱ्या मृदु पदांश्यांच्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व.]

भुत्तु(त्तूर)—वि (वे) आतील.—किवि आत [भीतर]

भुडगा—५ १ करपलेलें अन्न २ अन्न शिजवितांना जळालेलें भांडें ३ सुसमुपेतपणा. भुगा; नाश पावलेली स्थिति. 'कसरीनें शालजोडीचा अगदीं भुदगा झाला' [भुगा]

भुनास—५ हत्तीस बांधण्याचा खाब.

भुपकार—५. १ वानरांची आरोळी, शब्द (किं. वेंणें). २ (ल) भुमका; बरंता. (किं. उठणें, होणें, करणें) [ध्व.]

भुपाळी—**झी.** (प्र.) सुपाळी पहा.

सुंबरट—वि. (व.) हलकी; निकस (जमीन).

मुंबी—झी (कु) एका माशाचें नाव.

भुभुःकार—पु भुपकार पदा 'भुभुःकार नादे ते वेळीं। हळमळिला मृगोळ।' [ध्व.]

भुभुसणें—अकि. उदयास येणें. —हंको [सं. भु, भस्=प्रकाशणें.]

भुभुसा—झी. भुक; क्षुधा. [सं. बुभुसा] **भुभुक्षित**—वि. भुकलेला; क्षुधित [सं. बुभुक्षित]

भुभु—झी. (कातोडी) भाकरी —बदलापूर १२८.

भुमकणें—अकि १ गाजणें २ गरजणें (तोफ, वाघ इ०). [ध्व.] **भुमका**—क्री—झी. अफवा; लोकवार्ता; बातमी (किं० उठणें, उडणें, होणें, निघणें, चालणें). [ध्व. तुळ० इं. वूम]

भुमका—झी १ (राजा) संरक्षणदेवता; स्थानदेवता (गांव, जमीन, स्थल यांची) २ (गो.) भूमि [सं. भूमि] **भुमपुरुस**—पु (गो) घर, वाडा, गाव यांचा मूळपुरुष [भूमि+पुरुष] **भुमा**, **भूम्या**—वि १ स्थानिक. 'भुमे रजवाडे यास पत्रें प्रविष्ट केलीं' —भाब १४. २ एका जागेंत फार दिवस राहिलेला (माणूस), जुना (रहिवासी) ३ (ल.) (स्थल, धंदा, गोष्ट यांचा) चांगला माहितगार; मार्गदर्शक. ४ वाटाड्या

भुमखान-खाना—नपु. (राजा) टोळ, संग्रहा, विलेडे, भिकारी इ० नाशकारक, त्रासदायक प्राण्यांचा धवा, ससुदाय

भुमरट—झी (व. पाटी) पिवळट रंगाची, खडकाची माती होउन बनलेली जमीन.

भुग—झी भुई. भूमि अधिक अर्थ व सामासिक शब्द यांसाठीं भुई शब्द पहा [सं. भूमि] **भुंगळांड**—झी. (गो) मोठे खंड **भु(भुं)यार**, **भुयेर**—न १ डोंगराळ प्रवेशांतील जमीनीखालचे विवर; गुहा; कपार २ तळघर; जमिनीखालील खोली ३ बारूळ. [सं भूमिगृह=भुईघर; हिं.] **भुयाळ**—पु. स्थानिक रहिवासी 'बाट चुकल्या भुयाळासी। फेरा पडे चालों जाणत्यासी।' —एभा ११.११६८. [सं. भू+आळ] **भुयी**—झी. जमीन; भुई पहा.

भुंयार-रा—झी. (गो.) खर्चीसारखी व रेतीच्या रंगाची एक माशाची जात.

भुरकण—न, १ (राजा.) वाघाची गर्जना. २ (ल) जोराची ओरड, गर्जना; डरको; आरोळी. (किं० फोडणें). ३ आवरून धरलेल्या रडण्याचा वेग अकस्मात बाहेर पडल्याने होणारा मोठा शब्द [ध्व. भुर!] **भुरकणें**—अकि. गर्जना करणें (वाघ इ०नीं) —सकि भुरे असा आवाज करून पिणें; भुरका मारीत खाणें (कडी, खीर इ०पातळ पदार्थ). [ध्व.] **भुरका**—क्री—पुझी. १ भुरे असा आवाज करून पातळ पदार्थ (कडी इ०) मुखानें आंत ओढणें; ओरपणें; भुरकणें (किं० मारणें, घेणें) 'आले ढेंकर दिवल्या मिटक्या बहुसाल मारिले भुरके।' —मोउद्योग ७.७७.

२ भुरका (हुका इ० काचा). (किं० मारणें, घेणें). **भुरकाटणें**—अकि (कु) आनंदानें चट्टन जाणें; हुरळणें. **भुरकाड**—न. १ हलकें जळण; भुरेकन जळणारें द्रव्य (काटक्या, धलण्या, गवत, लाकूड इ०) **भुरकाडी**—झी—झी. हलकी व शुष्क काठी, काडी, धलपी. [ध्व.] **भुरकाळ**—पु (बे.) एक प्रकारचें गवत. **भुरकन**—कर—दिर्नी—दिर्नी—किवि विप्रातिस्थलापासून पक्षी एकदम उडताना, गवत इ० एकदम पेटताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून, होऊन. भुरभुर पहा. [ध्व भुरे!] **भुरकूट**—न. शुष्क धलपा, काटकीचा तुकडा; भुरेकन जट्टन जाणारें लाकूड.

भुरकण—न (कों.) अतिशय कोंबळा नारळ

भुरका—वि. १ मळकट, धुळकट; किंचित पाडण्या रंगाचा. २ (अशिष्ट) पांढरा. —पु. १ पड (विशेषतः तांबड्या मिरच्याची). २ (नंदमाषा) रपया. 'मला चार भुरके उसनवार मिळतील काय?' [सं अग्र+क?] **भुरका(हरिणा)**—वि. भुरकट, एका विशिष्ट रंगाचा (घोडा). —अग्रप १ २० **भुरकट**—ड—वि. १ मळकट; धुळकट पांढरा; पांढुरका २ नापिक; भुक्तिस्त; रक्ष (जमीन). —किवि. अंधुकपणें; अस्पष्ट (दिसणारा) [भुरका] **भुरकाड**—न रक्ष आणि भुक्तिस्त जमीन, भुक्तिस्त पण गुराच्या खतानें बनलेली विशिष्ट जमीन —वि निकस; भिकार (भुक्तिस्त जमीनीवरील गवत, पीक, उत्पन्न); रक्ष; मुकड; भुरकन भेलावा नाहीसा होणारी (जमीन)

भुरका—पु. १ भुरका—खा पहा. २ गाडीवरील पडदा. **भुरकी**—झी. १ घोड्याचे डोळे व शरीर आच्छादणारा कपडा; झूल. २ पालखी, हौदा इ०कावरील कापडी आच्छादन; गलेफ. ३ गाडीचा टप, पडदा. **गडाडी**—झी. झाकलेली गाडी; टपाची, पडद्याची गाडी.

भुरकुल—न. भुरकुल पहा.

भुरके ढेंकून—पुनव कापसाच्या सरकीतील तेल शोषणारे किडे.

भुरकोहल—न (ना.) कोहळें. भुरा पहा.

भुरगजी—झी. एक पक्षी. [भुर=भुरका]

भुरंगुली—लें—झीन.(कों.) भिजविलेल्या व भाजलेल्या भात इ० धान्याची लाही (प्रायः अनेकवचनी प्रयोग).

भुरगें, **भुगगें**—नपु. (गो.) लहान मूल (सुलगा, मुलगी). बुरगें पहा. [सं. अर्थक; बुरगें] **म्ह०** (गो अशिष्ट) भुरगें ना बाळ चोट वाजयता टाळ=मूलबाळ नसलेल्यास उद्देशून म्हणतात. **०पण**—न बालपण.

भुरडा—पु. (कों नाविक) नाळीच्या वर बसविलेले लाकडी टोपण; यास दोन भोके असतात. त्यांतील एक कणीवरून नांगराचा दोर ओढला जातो

भुरडी—झी. बगळ्याच्या जातीचा पक्षी; भोरडी.

भुरवूड—पु १ हरामखोरीनें, लबाडीनें मिळविलेल्या मिळ कतीवर बसविलेला दंड. २ स्वतःच्या, दुसऱ्याच्या दुदैवानें, बळजबरी-अविचारामुळें सोसलेला दंड, गुन्हेंगारी; आपल्या हातून घडलेल्या नुकसानीची भरपाई (किं० चालणें, भरणें देणें, पडणें, बसणें). [सं भूरि=पुच्छळ विषा ध्व भुर+दंड]

भुरभुर(भूर)-भुरां—क्रि.वि. १ गवत इ० हलकें जळण जलदीनें जळतांना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण २ लोकांचे थवे उत्कंटेनें व स्पर्धेनें घुसतांना, पक्षी एकदम उडतांना, गवत इ० झटकतांना, पोबारा करतांना, हलकें धावतांना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण करून. [ध्व] **भुरभुरणें**—अक्रि १ भुरभुर जळणें (गवत इ०). २ भुरभुर उडणें; भुरभुरणें (डोक्यावरचे, शरीरावरचे केंस) ३ —सक्रि हलक्या हातांनें थोडथोडी पसरून टावणें (पड इ०).

भुरभुरा, भुरभुरीत—वि हलकें व शुक्र, भुरभुर जळणारें (जळण).

भुरभुरळीत—वि. (व) भुरभुरीत.

भुरभुरा—स्त्री भेसळ —शर.

भुरभुरीत—वि. फुसका; हलका (कपडा इ०)

भुरभुरसा—पु बारीकभुकटा (करवतलेल्या, किडीनें खाहिल्या लाकडाचा) [बुरा+भुरस]

भुर(र)र-री-रें—पुस्त्री १ भूल, भ्रान्ति; भुरळ २ गुंगी, मलानि ३ विसें, वेड. मद; उन्माद. **भुररें**—स्त्री बोटाल; चेदकः चेडें ' सभामोहन भुररी केटके. ' —दा प. २ २ [भुरळ] **भुररें-करी**—वि. भुरळ पाडणारा ' सुवर्णपथी भुरेरकरी. ' —दा ३ ७ ४९

भुरली—स्त्री. (राजा.) एक चिमणीसारखें परंतु तिच्यापेक्षा मोठें पाखळें. [ध्व. भुर]

भुरली—स्त्री. (कों.) फजीती, टर, रेवडी. (किं० उडणें, करणें, उडविणें).

भुरलें—न (कों.) एक सपक्ष लहान किडा हा जुने तादूळ इ०त उत्पन्न होतो [भुर]

भुरवणी—स्त्री. (कों.) गवंड्याची लहान करणी. [भुरवणें] **भुरवणें**—न (कों.) १ गवंड्याची मोटया आकाराची करणी २ जमीन चोपण्याचें मोठें चोपणें

भुरशी—स्त्री. १ बुरशी; बुरा. २ दांतावरील विटण [बुरा]

भुरसा—स्त्री भुरसी (अप.); दक्षणा ' मिथुकाचा मान भुरशीपुरता. ' —बागीश्वरी ४.१०. पृ ७९१.

भुरळ—न. विरळ अन्न; ढग; खार (किं० येणें, निषणें, जमणें, चालणें, वाहणें, विरणें) —न.स्त्री मोह; वेड. मोहिनीः भ्रम. ' पापपुण्य ऐसे कैसें भुरळें घातलें. ' —तुगा ४०७९ [भूल किंवा भुर] णें—अक्रि. १ आभाळ, अन्न, पाऊस नाहींसा होणें. २ मोह पडणें; मग्नबद होणें; ठकणें, फसणें. **भुरळें**—न भुरळ (—स्त्री.) पहा. (किं० पडणें, चालणें).

भुरळणी—स्त्री. मोठें करणें; रेंद करणें; खोल करणें (खिळा इ० कांनी छिद्र) **भुरळणें**—न छिद्र मोठें करावयासाठीं उपयोगांत आणावयाचें हत्यार, जिन्नस. —सक्रि १ छुटी, खिळा, जळतें लोखंड इ० आंत घालून व फिरवून मोठें करणें (भोक, छिद्र). २ वर लेखणी फिरवून अधिक मोठें व जाड करणें (लेखातील अक्षर); रंग वेडून टसटशीत करणें, उजळणें, उजऱणें; नवें करणें (चित्र).

भुरा—पु. कोहळा.

भुरा—पु. १ भुरा (करवतलेल्या, किडीनें खाहिल्या लाकडाचा). २ बुरशी, बुरा. बुरा पहा.

भुरा—वि. फिक्या, तांबडसर, पिंगट रंगाचा [हिं] **भुरा-बासडा**—पु. उंसाचीं एक जात —शे ११ ६०

भुराडा-टा—पु. १ उडणाऱ्या पक्ष्याचा, जळणाऱ्या गवताचा, हलक्या द्रव्याचा, झाडलें असता उडणाऱ्या तुषाचा भुर, भर, भिर असा आवाज. २ (ल.) संपत्तीचा जलद नाश होणें. ३ कामाचा भरकाडा, सपाटा. (किं० उडणें, होणें) [ध्व. भुर] **भुरावणें**—अक्रि. (कु.) आनदानें हुरदून जाणें. भुरकाटणें. **भुरावळ**—स्त्री. (गो.) समुदाय, पोरानोरांचा, बालगोपा-लाचा जमाव. [भुरगा+आवळ]

भुरी—स्त्री. द्राक्षावरील एक कीड.

भुरी—स्त्री. १ (वों) गोबरी इ०ची पांढरी राख, भस्म २ डोळ्यावरील अंधारी, भुरें पटल ३ अंगास लावण्याची चंदना-दिकाची उटी ' तैवी इयामार्गी चंदनाची भुरी. ' —एभा १४.४८३ ४ पिटी साखरेचा एक प्रकार. ५ बुरशी, बुरा बुरा पहा. [हिं.]

भुरखाणें—क्रि (कु.) हुळणें. [ध्व. भुर]

भुरंपत्री—स्त्री. (गो.) अव्यवस्थित कागदपत्र.

भुरभुळ-रू—क्रि.वि. भुरभुर पहा. [ध्व.]

भुरडुंटा, भुरडटावणी—पुस्त्री. (गो.) अत्यानंद; हर्षान्तिरेक.

भुर्यावणें, भुर्योभुर्यो करणें—अक्रि. व्यर्थें उत्कंटेनें, औत्सुक्यानें भरणें; अविचारीपणा, उतावीळपणा करणें, हुळणें. [ध्व. भुरभुळ, भुरभुरा]

भुरणें—अक्रि १ स्वतास विसरणें; वेडा होणें; बुद्धि गमावणें, मोहित होणें; लुब्ध होणें २ बेभान होणें (दारू, संपत्ति, मान, प्रीति इ० कांनी) —उक्रि विसरणें. ' जयाच्या आर्यां भुरिजे. आपुली वाट. ' —हा १८ ८०८. [सं भ्रम; प्रा भुल्ल; हि. भुलना] **भु(भ्र)लया(ता)व-की**. १ भ्रंशसा वाटण्याकडिता मारलेली गप्प. (किं० वणें). २ फसवणूक. **भुलवण**—स्त्री. १ (राजा) भुलविण्याची, मोहविण्याची किंवा २ भुरळ; मोहित स्थिति (भ्रंश, खूशामत इ० कांनी) (किं० चालणें, पडणें). ३ भुलयाप. **भुलवणा-वि**. मोहित करणारा; भुलविणारा. ' नेणता गोवळी गोवळा. लाववी

अवळा भुलवणा ।' -तुगा ७३७. **भुलवणी**-**झी.** भूल. भुलवण पडा **भुलवि(व)**णें सक्रि. १ विसरण्यास लावणें २ चुकविणें; घुलकावणी दाखविणें. 'जो सन्मार्ग भुलवी ।' -ह्या १८.१०५६ ३ वेढ लावणें; मोहविणें; धकविणें; भूल घालणें. 'जैसी मंत्रज्ञाते विवरी । भुलवी का ।' -ह्या २ ३१२ (गो) मुलसविचें. **भुलसावणी**-**झी.** (गो) भूल. **भुलाई, भुलावणी**-**झी.** १ फसवणूक; हुलकावणी. **भुलाई**-**झी.** (व) नटवी **झी भुलाभटका**-**वि.** १ बेवंद आणि भटक्या. २ गोंधळल्याने बहकणारा. [भुलणें+भटकणें] **भुली**-**झी.** (काव्य) गुंणी; भुरळ; मोह, भ्रम; विस्मरणशीलता. 'रायासी अंतरा भुली पडली । देखोनिया तितेते ।' -कथा १.८.१५२. **भुलीचें झाड**-**न.** (ल.) मोह भ्रम उत्पन्न करणारे भूत; भुताची बाधा. (किं० भेटणें). **भुलोबा**-**प.** शेतात पांखरां-साठी उभे केलेले बुजगावणें. **भुडयो**-**उहा.** खेळांतील तात्पुरती तडकुनी; धुश्या. **भुस्ल(स्लु)सचें**-**अक्रि.** (गो.) अंश पावणें; वेढ लागणें. [भूल]

भुंबई-**झी.** १ भवई, भिंबई पहा. २ (अभिनय) नाट्य व नृत्य कामाध्यें भुंबयांच्या अभिनयाचे सात प्रकार दृष्टीस पडतात, त्याचीं नांवें:- १ उत्सेप, २ पातन, ३ भुडुटी, ४ चतुर, ५ निकुंचित, ६ रचित, ७ स्वाभाविक. [सं. भू; भूवर्तिका; प्रा. भुबया-भुबैया-भुंबई]

भुवन-**न.** १ लोक; जग; ब्रह्मांड; गोल (मर्त्य, अमर यांनी बसलेला). भुवने चवदा आहेत-चवदा भुवने, सल्लोक व सप्तपाताल पहा. 'मारावया तिनं उगारिली काठी । भुवने त्या पोटी चौदा देखे ।' -तुगा २०. २ जागा, टिकाण. 'राजधानी भुवन । अमरावती ।' -ह्या ९ ३२०. ३ घर; मंदिर. 'इंद्रभुवनाते पावळें म्हणे ।' -ह्या २.३६३. ४ नगर; पुर. 'होतो द्वारकाभुवनी ।' -सौमद्र ५ उदक; पाणी. [सं.] सामाशब्द- **०वीप**-**प.** ब्रह्मांडीप; सूर्य [सं.] **०सुंदर**-**वि.** सर्व ब्रह्मांडात मनोहर. -ह ८.५६. देवतेचें अभिधान. 'आरती भुवनसुंदराची । इंद्रावरवा मुकंदाची ।'

भुवनेश्वरी शांति, भुवनेश्वरी-**झी.** कुयोगावर **झी** प्रथमतः ऋतुन्नात झाली असता, भुवनेश्वरी प्रीत्यर्थ करावयाची शांति. ही गर्भाधान संस्कारास जोडून करतात. [सं.]

भुसलौंक-**प.** मूलोक व सूर्यलोक यामधील प्रदेश; पृथ्वीच्या वर व सूर्याच्या खाली असलेला सिद्ध व ऋषि यांचा राहण्याचा लोक. [सं.]

भु-भुंशी-**झी.** (कों.) बारीक तूस; धान्याच्या कुसांची, साण्यांची टोके, तुकडे; भुसकट. [भुस] **भुसक(कु)ड. भुसकटा, भुसकुरा**-**नप.** १ (कों.) भुस; तूस. २ चूण (किडीने खाल्लेल्या, करवलेल्या इ० लाकडांचे). [भुस] (वाप्र.) **०वाडणें-पाडणें**-**सक्रि.** (काम, पाणरहाट फ्रिविणें दामटणें, मारणें इ० खाली)

वेजार करणें; जेरीस आणणें (मनुष्य, पशु यांस). **०निघणें-पडणें-घासणें**-**अक्रि.** घासाच्या वागवणुकीखालीं ज्वर होणे. **भुसकाटणें**-**अक्रि.** (कु) बुजणें. **भुसकट, भुसका**-**वि.** १ पुष्कळ भुस असणारे; तुषटुक (धान्य). २ किडींनीं खाल्ल्यामुळे, जीणें झाल्यामुळे भुसभुसीत झालेले (लाकूड). ३ (शब्दशः व ल) हलका; फुसका.

भुसकट-**न.** (व.) भुषण; मोठेपणा. [सं. भू] **भुस-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं**-**क्रि.वि.** १ कठिण व अणीदार वस्तु घुड व किंचित प्रतिबंधक अशा पदार्थांत जोरानें शिरतांना, त्याबाहेर निघतांना होणाऱ्या आवाजाचा अनुकरण वाचक शब्द; सपकन. २ काहीं झपाट्याच्या क्रियांच्या शब्दांचे अनुकरण. भसकण पहा. [ध्व. भस !]

भुसका-**वि.** (ना.) पाडुरका; धुळीने भरलेला. **भुसकाडया**-**प.** (ना.) आटघापाटघा इ० खेळांत दोन्ही बाजूंनी खेळणारा गडी.

भुसकापुरी-**झी.** (प्र.) भसकापुरी पहा. **भुस(सं)डा**-**प.** बासलेली, चोळलेली, जीणें आणि सिजलेली, खोमलेली व चेंचलेली, दमलेली मागलेली स्थिति (दाबग्या व बेपार्स वागवणुकीखालीं वस्तूंची, ज्वर धमनें प्राण्यांची, शरिराची) ; चुराडा; पीठ; पिठा (किं० पाडणें, काढणें, पडणें, निघणें, वासणें). [भुस हिं.] **भुसंडा खेळ**-**प.** १ भुसडा पाडणारी वागवणूक; नास, बिबाड होईल अशा तऱ्हेने कामास लावणें (प्राणी, वस्तु). (किं० खेळणें, करणें, लावणें, चालविणें). २ दांडगाईने फेटाळणें; तिरस्कारणें (मुद्दा, मत).

भुसतुकान-**न.** (गो.) पुरातन कालचा एक वर. [सं. हुस] **भुसभुशी(सी)त**-**वि.** १ हलका आणि वाळलेला; टिसुळ; चिकणपणा नसलेली (जमीन, माती, लाकूड, दगड). २ पुसका (कपडा). [भुस]

भुसभुस-सां-**क्रि.वि.** गवत तोडणें, केस उपटणें; कुजका, हलका कपडा फाडणें, हलकीं वस्तूंचे इ० जळणें ह्या क्रियांच्या आवाजांचे अनुकरण; खडबडणाऱ्या, फडफडणाऱ्या, घुड, उज्ज्वणांचे अनुकरण. [ध्व. भस !]

भुसळण्याचें शेवाळें-**न.** (कर.) तंबाखूचें पान. **भु-भुंसा**-**प.** १ भूय; तूस. २ चूण; भुसकट इ० (करवतलेल्या लाकडांचे). ३ भुसडा पहा [सं. भुस; हिं.] **०डा**-**प.**

भुसडा. भु(भुं)सार-**न.** १ कृष्यधिक्रय योग्य असें खाण्याच्या उपयोगी धान्य, गवत, कडवा इ० कांस सामान्य शब्द. 'तांदूळ सुसारांत मोठो कीं किराणांत ?' २ धान्याचा व्यापार. 'मग ते सांडी सुसारा ।' -गीता २.२१५५. ३ भुसारी लोकांचा समुदाय; धान्याचे व्यापारी; धान्याचे उदमी लोक. 'सुसारांस

जकात घ्यावयाचा पहिल्यापासून शिरस्ता नार्हीच ' -थोमारो २.६८. सामाशब्द- भुसार पेठ-क्री. गांवातील, बाजारातील भुसारांच्या दुकानांचा भाग; धान्याचा बाजार. भुसार माप-न. (भुसाराचें माप) रगवपट्टीचें, सडक हाताचें, छुवतें माप भुसार माफी-क्री. धान्य, भुसार जिनसा याच्यावरील कराची माफी. भुसारी-प. १ धान्याचा व्यापारी; गव्हेरी; दाणेवाला; दुकान ठेवून बिरकोळ विक्री करणारा, खेड्यांत धान्य खरेदी करून ते शहराच्या पेठांत नेऊन विकणारा व्यापारी. २ भात, तुर इ० धान्य विकत घेऊन त्याचे तांदूळ, बाळ इ० करून विकणारा उदमी. 'भुसारांच्या धान्यसंग्रह केला. मोजितां व्यथे जन्म गेला।' ३ भूस विकणारा. भुसारीपसरां-उ (गो.) धान्याचें दुकान. भुसारें-न. भुसारी गंजी, रास (सामान्यतः कढ्याच्या पेढ्याचीं वेष्टिलेली व वरून आच्छादिलेली). भुसी-क्री. बारीक भूस; भुशी पहा. भुसें-न. १ बुरंगट; क्षिमक्षिम पाळस. २ धुकें.

भुसारचें-कि. (गो.) जेवणें. भुसावळ-क्री. १ (गो.) भोजनभाज. २ लोकसमुदाय; मंडळी. भुसाळणें-कि. (नंद-भाषा कर.) जेवणें.

मुळक(का)डी, मुळकुंडी-क्री. मुळकांडी पहा.

मुळमुळ-मुळां-कि. धान्य, बाळ इ० गळतांना, रवत, पाणी इ० अरंद तोंडातून बाहतांना, अक्षु पडताना, पाणी मळ-मळतांना इ० वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण होऊन. [ध्व.] ०जें-अकि. शिबशिब उत्पन्न करीत तबोरें (अंगावर) इतस्ततः धावण्याची, फिण्याची पिसा, माशा, डेऊण यांची क्रिया. मुळ-मुळीत-वि. शुष्क, दृढ व मज; भुसमुशीत; मुगाळ (माती इ०).

मुळा(ला)बाई-क्री. आश्विन महिन्यात मुली, बाहुला-बाहुलीपुढे गाणी म्हणतात, खेळतात तो खेळ; भोंबला. [बहुल-बाई]

भू-वि. (समासांत उत्तरपदी) पासून उत्पन्न झालेला, होणारा जसे- पद्मभू=कमळापासून उत्पन्न झालेला; द्रव्यभू=वस्तुपासून उत्पन्न होणारा, वस्तुसिद्ध. [सं.]

भू-क्री. पृथ्वी; जलस्थलमय गोल. 'हांसोनि म्हणे नारद भूवरि तों हेचि दिव्यरुचि राजा।' -मोक्षभा १.२२. [सं.] सामाशब्द- ०कंप-प. घर्णांकप. [सं.] ०कमळ-न. महाबलेश्वर येथें होणारें एक जातीचें फूल. ०कांड-न. मुलोकाचा भाग, तुकडा. [सं.] ०खळें-न. पृथ्वीरूप अंगण, खळें. 'राक्षी झाल्या मुखळी।' -मुआवि ४९.११४. ०गर्भ-न. १ भुयार. 'कित्येक काळाचे उपवासी। इच्छित होते संगतीसी। ते पावले मनोरयासी। भूगर्भीचें आले।' -वेसीद्व १२.५८. २ पृथ्वीचा आंतील भाग, पोटा. ०गर्भवास-उ. गुहा इ० स्थलीं राहणें. [सं.] ०गर्भशास्त्र-न. पृथ्वीच्या पोटांत असणाऱ्या पदार्थासंबंधी शास्त्र; भूतत्तशास्त्र. (इं.)

छको. ५. ६१

जिऑलजी. [सं.] ०गर्भक्षितिज-न. मूळ, वास्तविक क्षितिज; खगोलक्षितिज. [सं.] ०गोल-ळ-प. १ जलस्थलमय गोल २ पृथ्वीरूप गोल; पृथ्वी. ३ पृथ्वीवरील वेशांची माहिती; भूवर्णन. [सं.] ०गोलशास्त्र-न. पृथ्वीसंबंधी माहिती देणारें शास्त्र. यात भूतत्तशास्त्र, वातावरण शास्त्र, निरनिराळ्या वेशांची भूतत्तदृष्ट्या सांस्कृतिक व राजकीय विविध माहिती व व्यापारी माल, साधनें, इ० माहितीचा समावेश होतो. [सं.] ०छंपक-प. भुईचाप्याचें झाड व त्याचें फूल. [सं.] ०छर-वि. जमिनीवर फिरणारा, राहणारा; दलचर. (जलचर, जलस्थलचर, खेचर, दांन्दा उलट). [सं.] ०छरी-क्री. योगाच्या चार मुद्रांपैकी एक. [सं.] ०छरी-मथन-पञ्चम. अधोदृष्टि. 'मूर्ति करावी अति दीन। खेचरी भूचरी जिचे नयन।' -आभा ११ १२८४. ०छरीमुद्रा-क्री. नासिकाप्रा-वरून भूमीकडे नजर लावणें अशी एक योगांतील मुद्रा. 'की भूचरीमुद्रा योगेश्वर।' -ह ६.८९. [सं.] ०छुंबकत्व-न. पृथ्वीचा आकर्षण करण्याचा धर्म. (इं.) टेरिस्ट्रिअल् मेमेट्रिअम् [सं.] ०ज्या-क्री. भूमध्यापासून मृष्ट्याचें जें अंतर तें. [सं.] ०तळ-ळ-न. १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग. २ (सामा.) मूलोक; पृथ्वी. [सं.] ०तळविद्या-क्री. मृष्ट्यासंबंधी शास्त्र; (इं.) फिजिकल् जॉग्रफी. [सं.] ०तैल-न. पृथ्वीतून पाझरणारें तेल; शिलातैल. (इं.) पेट्रोलिअम्. ०तृण-नप. सावनदिन पहा. [सं.] ०वेच-प. पृथ्वीवरील देव; ब्राह्मण. 'मिळविली कीर्ति आजकरी। दी बुहेल की भूदेवा।' -विक १६. [सं.] ०वेची-क्री. गांव, शेत, जागा यांची रक्षक देवता. [सं.] ०घर-प. १ पर्वत; बोंगर. २ भूगोल मस्तकीं धारण करणारा शेष नामक सपे. ३ राक्षा. [सं.] ०घ-प. १ राजा. २ भूपकल्याण राग. 'दीप भूपकल्याण तूं गाता प्रकाश साऱ्या स्थळीं पडती।' -प्रला २३७. ०पकल्याण-प. एक राग. ०पति-पाल(ळ)-उ. राजा. [सं.] म्हणुं सुपतिर्वा यतिर्वा=मी राजा तरी होईन नार्ही तर यति तरी होईन. ०परिघ-प. मृष्ट्यावरून जाणारें मोठे बटुळ. [सं.] ०परिमाण-न. भूमान पहा. [सं.] ०पृष्ठ-न. १ पृथ्वीचा पृष्ठभाग. २ सपाट जमीन; समथळ. (इं.) प्राउंबळेखल. [सं.] ०पृष्ठवर्णन-न. (भूशास्त्र) पृथ्वीवर असणाऱ्या दोन मुख्य गोष्टी पाणी व जमीन, त्यांवरील सर्व बाजूनें कसणारें वातावरण, याविषयी शास्त्रीय माहिती व वर्णन; तसेंच त्यामध्ये दृग्गोचर होणारे निरनिराळे वस्तूचर याविषयी विवेचन ज्यांत केले असतें तें वर्णन, शास्त्र. [सं.] ०पृष्ठक्षितिज-न. दृश्य असें क्षितिज. [सं.] ०भा-क्री. (ज्यो.) १ पृथ्वीची छाया. २ शंकुच्छाया. [सं.] ०भाग-प. भूगोलाचा एक भाग. [सं.] ०भा विक्ष-न. पृथ्वीच्या छायेचें विक्ष. [सं.] ०भार-प. भूमीचा झालेला (पातकी जमाचा) भार. 'भूभार दराया सार, चेउनि अवतार, अत्रिच्या पोटी।' -वत्ताची आरती. [सं.] ०भुज-

। राजा. [सं. भू+भुज्] ० भुजेंद्र-प. सार्वभौम राजा; राजाधिराज सं. भुभुज+इंद्र] ० भुवृत्-प. इंद्र. [सं. भुवृत्+अरि] ० भ्रम-
३. पृथ्वीचें भ्रमण, गति (प्रक्षिप्रमाणे) [सं.] ० भ्रमक-प. (ना) प्रामाधिकारी; हा गावाच्या सीमेच्या देवतेची पूजा करतो व सरकारी कामगार गावी आले असता त्याची व्यवस्था ठेवतो ० मंडल-ल-न जलस्थलमय पृथ्वीरूप गोल [सं.] ० मान-परिमाण-न पृथ्वीचें मान, माप [सं.] ० मिति-ळी (गणित) जमिनीची मापणी, रेखागणित; भूमितीत शास्त्रीय पद्धतीने चौंस, काटकोन, त्रिकोण वगैरे आकृति काढण्याचे नियम व सिद्धांत याचें विवेचन केलेले असते [सं.] ० मितिप्रमाण-मितिश्रेणी-मितिप्रमाणश्रेणी-मितिश्रेणी-ळी (गणित) जीत काही एका विविधित पटीने संख्या वाढतात किंवा कमी होतात ती पंक्ति, रेखागणितश्रेणी गुणोत्तराचें सारख्या संख्या वाढणें तें जसे- २, ४, ८, १६ इ. [सं.] ० रमलविद्या-ळी जमिनीवर रेषा विवा आकृति काढून रुचून पाहण्याची विद्या. ० रुह-प. (काव्य) वृक्ष-वनस्पति. 'टाण न वळे रणीहून। कुटारघाये भूरह जसा।' [सं.] ० लोको-प. इहलोक; पृथ्वी. सलोक पहा. [सं.] ० चेंकुठ-प. पृथ्वीवरील चेंकुठ, विद्रळाचें (कृष्णाचें, विष्णूचें) नित्य वसतिस्थान असलेलें पंढरपूर इ. ० क्षेत्र 'सकळ तीर्थांचें माहेर। भुवेंकुठ निर्विकार।' -तुगा २५९१ [सं.] ० व्यास-प. भूमध्यसागरीन जाऊन भूउग्रस दोहों बाजूस मिळणारी रेषा. ० शलाका-शर-ळीन. जमिनीच समुद्रात गेलेले टोक; जमिनीचा चिबोळा भाग. [सं.] ० सुत-प. भुवेंव; ब्राह्मण. 'मातुनि वेंपें स्नातक भूसुत पूजावया उठे भावें।' -मोसभा १.९२ [सं.] ० स्तरशास्त्र-न. यांत पृथ्वीवरील जमीन, पाणी, खडक यामध्यें होणाऱ्या घडामोडी व संशोधन, पृथ्वीच्या उदरगत असलेल्या स्थितीबद्दल व द्रव्याबद्दल माहिती, वनस्पति, प्राणी याचा इतिहास इ. ० गोष्टीचें विवेचन केलेले असते, भूगर्भशास्त्र (इ.) जिऑलजी.

भूअरी-ळी. (महाव.) उगालण्याची क्रिया. 'अनुलेपना-चिया भूअरी। मीं अंकरारातें घोनारी।' -आए १५९. [भोवरी]

भूक-ळी. १ भुधा; खाण्याची इच्छा. २ कामना; स्पृहा. ३ (ल) इच्छा, तलमळ 'म्हणौनि आपुलेंचि मुख। पहावयाची भूक।' -अष्ट ७ ११५. [सं. बुभुक्षा; प्रा. बुभुक्षा; पं. भुक्स; सि. बुख; हि. गु. वं भुख, उरिया. भोक; आर्यमि. बुखव, पोतुं. जि. बोक] म्ह. ० भुकेला कोडा आणि निजेला धोंडा=बांगली भूक लागली म्हणजे कोड्यासारखा बंचव पदार्थहि गोड लागतो आणि क्षोपेला मनुष्य आला म्हणजे त्याला धोंड्यावरहि मळ गादीवर निजल्यापेक्षा चांगली क्षोप लागते. (बाप्र) ० धरणें-कि. १ भूक दाबणें, थांबविणें. २ भूक तृप्त, शांत होणें, थांबणें, 'क्तकोरावर माझी भूक धरती काय?' ० मारणें-कि. भूक

दाबून धरणें; तिची पर्वा न करणें; थोड्याशा खाण्याने भुकेला मारणें ० हारणें-अकि. भुकेचें भान न राहणें भुकेचा कोवळा असणें-भूक रेटण्याचें सामर्थ्य नसणें. 'तो कोवळ्या भुकेचा आहे.' भुके मरणें-उपाशी मरणें. ० मोड-ळी १ हलक्या व थोडक्याशा फराळांने भूक क्षमविणें; भूक धरणें. २ विलंबानें भूक घालविणें ३ वासना तृप्त करून ती घालविणें; मनशांमोड; तृप्ति. ४ भुकेची तृप्ति होण्यापूर्वी झालेला अडथळा. ० लाडू-प. प्रवासाच्या उपयोगी फराळाचे पदार्थ, खांदोरी तान-तहान लाडू पहा. भुकाळ-ळ-वि अन्नासाठी हपापेलेला; ज्याला भूक वारंवार लागते व ती लागली असता काळ बटवत नाही तो. 'तया दुर्भराचिये धुरे। भुक्छु जो।' -हा १६ ३२३ भुकिस्त-वि. १ क्षुधित; अधाशी, फार भूक असलेला 'आले अतीत अभ्यागत। जाऊं नेदी जो भुकिस्त।' -वा २ ७५३. २ (ल) गरजवंत; गरजू. ३ वगल ४ (ल) भुवड; भरड; रक्ष, निहूर (जमीन). ५ सुनका; वांक्षत, अल्प. ६ टुट्टा, सुर्वीच काहीं नसणारा (दंशा, गाव, बाजार, घंदा, क्रम, भाषण) ३ भिकार; छद्म; लहान; कवधीमोल (प्राणी, वस्तु) म्ह. ० भुविस्त हलकें वळचणी उपसते भुकी-वि. थोडीशी भूक राखून जेवणारा म्ह. १ भुकी तो सुखी. २ भुकी राखी चौथा कोन. भुकेक(बं)गाल-वि. दरिद्रि; खावयास न मिळणारा; भुकेलेला व गरजू; अत्यंत गरजवंत; दुकळलेला; हत-भागी, गरीब. [हि.] भुकेचा मोटला-प. अत्यंत भुकेचें धाधा-वलेला माणूस, भूक बंढवत नाही असा मनुष्य. भुकेच्या तोंडा-कि. वि. भूक लागली असता. 'आम्हा वेई भुकेच्या तोंडा।' -तुगा. (नवनीत पृ. ४४८) भुकेजणें, भुकेणें-अकि. १ क्षुधित होणें. २ (ल.) उत्कटें इच्छिणें; आशा करणें; धाधावणें; हांव सुटणें. भुकेला, भुकेजला-वि. १ क्षुधित. २ अतिशय उत्सुक. 'तोचि ऐकाया जीव हा भुकेला।' -२ २६.

भूज-ळी. १ भुजा; संचव बाहु २ (क्षेत्र मापनांत) एक बाजू (शेताची, आंगेची). ३ (रसा.) लोहखुंबकाच्या धुवा-मधील आडवी लोखंडी पट्टी [सं. भुज]

भूजपत्र-न. १ भूजें नांवाच्या वृक्षाची अंतर्जाल. २ (ल.) अगदीं शिरमिरीत वळ. [सं.]

भूत-वि. १ (व्या.) वर्तमान क्षणापूर्वी गेलेला काळ; भूत-काळ. २ गेलेला; झालेला. 'भूत भविष्य कळीं यावें वर्तमान।' -तुगा २११२. ३ (समासांत उत्तरपदीं) झालेला; एखाद्याच्या स्थितीत शिरलेला आणि स्थित असणारा. उदा. ० पात्र-विषय-आधार-आश्रय-सिद्ध-साधन-भूत. समासांत पदार्थी ई प्रत्यय लागून काहीं समास होतात. उदा. ० कारणी-प्रमाणी-शुद्धी-पवित्री-भस्मी-वशी-द्रवी-भूत इ. [सं.] (बाप्र.) न भूतो न भविष्यति-विलक्षण गोष्ट जे कधीं न वळत व

कर्षी होणार नाही अशी गोष्ट. ० पूर्व-वि. पूर्वी झालेला; मागील काळात असलेला, झालेला. [सं.] ० भविष्य-वि. १ झालेलं व होणारं. २ (व्या.) भविष्यकाळीं एखाद्या क्रियेचा व्यापार होऊन गेला असेल असा अर्थ ज्या क्रियापदाच्या रूपापासून निष्पन्न होतो तो (काळ). [सं.] ० भूत-वि. (व्या.) भूतकाळीं व्यापार होऊन संपला असा क्रियापदाच्या रूपापासून बोध होतो तो (काळ). [सं.] भूतले-वि. १ अनुभविलेले; भोगलेले. 'मग जीवें भूतलीं जियें संकटें।' - झा ११.५७६. २ झालेले; होऊन गेलेले. 'तरी भूतले आठवें।' - झा १३.१२२.

भूत-न. १ राक्षस; पिशाच; स्मशानांत संचार करणारी, झाडांवर वास्तव्य करणारी, प्रेतांस सजीव करणारी, मनुष्ये खाणारी एक दुष्ट योनि. कर्षी कर्षी देवास, मूर्तीत वास करणाऱ्या चित्कलेस लक्षणेने हा शब्द लावतात. 'पंडरीचें भूत मोठें। भावार्थीया झडपी नेटें।' २ मृताची छाया; पिशाच; संमंथ 'तीं त्या पाहूं न शकति जेंवि तुहरिमंत्रजपपरा भूतें।' - मोभीष्म ५.१५. ३ (ल.) विटलेली खराब झालेली वस्तु. 'वाळले चिळले तुकडे विदून त्याचें भूत झालेलें.' - नामना ८०. ४ उपदेवतांचा एक विशिष्ट वर्ग, योनिविशेष. ५ पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश या पंचतत्त्वांपैकीं कोणतेहि आदितत्त्व. 'ऐसी दोनी भूतें खाये।' - झा ६.२४०. ६ सृष्ट पदार्थ (सजीव, निर्जीव), कोणतेहि द्रव्य, तत्त्व, कारण. 'सोळा सूक्ष्म भूतादि सत्त्वाचा जीव' (पंच-कर्मेंद्रियें, पंचज्ञानेन्द्रियें, पंचतन्मात्रा, मन व जीव). ७ प्राणी. 'मजबुदाभिमायापासुनि मागें बळेंचि फिरवील। ऐसें भूत नसेचि त्रिजनीं...' - मोकर्ण २७.५४. ८ (कायदा) खरी, जशी घडली तशी गोष्ट. ९ (सोंगट्याचा खेळ) एकदा मारली गेली असून पुनः डावांत बसलेली सोंगटी [सं. भू=होणें] ० घालणें-मंत्रत्रात्रां एखाद्याच्या अंगांत भुताचा संचार, घरी भूतवाधा करविणें. 'जनासि घालिती भूतें।' - दावि ४८० भूत म्हणतां भूत लागत, लागवयाचें-भूत म्हणा (घरांत, गावांत, रागांत) एखाद्या म्हणून उभेच. भुतें नाचणें-(घरांत, गावांत, रागांत) एखाद्या स्थळाचा अणभणीतपणा दर्शविण्या करितां उपयोग करतात. सामाशब्द-० के(खे)त-प्रेत-न. (व्यापक) भूत; प्रेत; पिशाच; राक्षस इ० [भूत+केत(हि); भूत+प्रेत] ० कोलीत-न. पिशाच दीपिका. ० खान-न. (ल.) जिचे केस मोकळे अस्ताव्यस्त सुटलेले, वळे बागेरडी, आणि स्वरूप भयंकर व हिडिस आढे अशी स्त्री, मुलगी; विदूष मूल. [भूत+फा खान] ० खाना-प. १ भुतें, पिशाचें आणि वेताळ यांचा उपद्रव असलेली जागा. २ भुतें, पिशाचें यांच्या खोड्या, चेष्टा व दुष्ट कृत्ये; भूतचेष्टा. (कि० उडणें, माजणें). 'जिकडे तिकडे भूतखाना उठला आढे, दुपारची बाहेर जाऊ नको' ३ भुतांचा समुदाय. ४ (ल.) एका

टिकाणीं गोळा झालेल्या मुलांचा जमाव. ५ अडाणी लोकांची दंगल. ६ भयंकर व हिडिस माणूस ७ (निवेडें) बागेरडी व अव्यवस्थित जागा. ८ प्रीमेसन संस्था. [भूत+फा खाना] ० खीच-स्त्री भूतांची खिचडी; प्राण्याचा नाश 'नाना युगांतशक्तीचीं पात्रें। भूतखिचा बोटविली।' - झा ११.३४३. ० ग्राम-प. १ स्थावर व जंगम वस्तू २ पंचमहाभूतांचा समुदाय. [सं. भूत+ग्राम] ० चेष्टा-स्त्री. भुतांचा खेळ, कृति, चमत्कार. (शरीरवाधा होणे, भ्रम होणे, ठेवल्या जागेवरून पदार्थ अकस्मात नाहीसा होणे इ०). [सं.] ० जात-न. जीवमात्र; सर्व प्राणी. 'तुवा जन्मोनि पोसिली। भूतजातें।' - ऋ ४५. [सं.] भुत(तां)डा-प. १ गांजणूक; कुतरेओड (आष्टधनी, तगाददार इ० कांची). २ दबडगा, दगदग (कामाची) (कि० लागणें). ० त्रय-न. पृथ्वी, आप व तेज. 'लोप आथी भूतमात्रा। देहींचा देही।' - झा ६.२९८ [सं.] ० द्या-स्त्री. प्राणिमात्रावर करावयाची दया. ० पति-प. शिव; शंकर. [सं.] ० पीडा-स्त्री. भूतवाधा. [सं.] ० प्रलय-प. १ सर्व सजीव व निर्जीव वस्तूंचा नाश; सर्वगत प्रलय. २ भुतांच्या बेसुमार चेष्टा. [सं.] ० प्रेत-न. भूतकेंत पडा. [सं.] ० बाधा-स्त्री. भुतांची पीडा; भुतांनी उत्पन्न केलेला रोग, दुसरी एखादी अनिष्ट गोष्ट. [सं.] ० भाव-प. प्राणिमात्र. तेवीं भूतमात्रां नाशित. अविनाश जें।' - झा ८.१७७ [सं.] ० भावन-वि. १ जग ह्या कल्पनेचा आश्रय. 'मी ये परीचा भूतभावून। परी सर्व भूतासि अभिन्नु।' - झा ९.८६. २ जग उत्पन्न करणारा, पालन करणारा [सं.] ० यज्ञ-प. १ पंचमहायज्ञांपैकी एक; वैश्वदेवांतील बलिहरण. पंचमहायज्ञ पहा. २ (विनोदांन) आपल्या देहातील पंचमहाभूतास बलिदान. जेवण, भोजन देणें. (कि० करणें). [सं.] ० वेळे-स्त्री भर दुपार, मध्याकाळ व मध्यरात्र (या वेळीं भुतें बाहेर पडतात). ० वेष्ट-वि. दवळणी; पंचाक्षरी. [सं.] ० शुद्धि-पूजेच्या, एखाद्या संस्काराच्या पूर्वी करावयाचा एक विधि. [सं.] ० संचार-प. पिशाचवाधा. अंगांत भूत येणें. [सं.] ० सृष्टि-स्त्री. १ भुतांच्या शक्तीने उत्पन्न झालेली माया; ऐंद्रजाल. २ मांत्रिक, जादुगार, गारडी यांनी केलेली ठकवणूक, हातचलाखी, नजरबंदी. ३ भूतांचा समुदाय. ४ पंचमहाभूतात्मक जग; पंचमहाभूतांपासून ईश्वराने उत्पन्न केलेली शरीरें; संयुक्त पंचमहाभूत. ५ (ल.) अकस्मात उत्पन्न होऊन क्षणांत नाश पावणारे, बुजबुजणारे कोट्यवधि प्राणी (माशा, आलया, कृमी इ०). [सं.] भुतांची घाई-स्त्री. १ अंगांत आलव्या भुतांचें अपा-ट्याचें धांपलणें आणि चलनबलन. २ मालमत्तेवर भुतांनीं केलेली धामधूम व खोबसाळपणा. 'तंवरिच भुतांची घाई' जंव मंत्रवादी नाही पावला।' भुतांची शिवटी-स्त्री. दळ्याच्या जमीनींतून निघणारी दीप्तिमान हवा. ही सपक्ष सर्पांसारखी

अंतरालांत उद्यान्यासारखी दिसते. (इ.) वृणुन. -राको ५८३. **भुताटकी**-की. १ एखाद्याचे वाईट, बरे करण्यासाठी भुतांस काही देऊं करून त्यांना उटवण्याची, घालण्याची, काढण्याची विद्या, धंदा; जादूगिरी; चेदक. २ भुतांचा व्यवहार, चेष्टा इ०. [भूत+अटकी (का आटकी=खेळ)] **भुताटक्या**-की-वि. भुताटकी करणारा. **भुताट(र)णे**-भक्ति. (राजा.) राग इ० मुळे भूत अंगांत संचरल्याप्रमाणे चाळे बरेणे. **भूतांत**-उ (महातु.) काळ; यम. 'तुज सदा भूतांत तो ही भीये।' -गस्तो ६५. **भूतात्मा**-उ. १ शरीर; देह. २ जीवाचे व क्रियेचे उपादानकारण असे मूल-भूत तत्त्व; प्राणिमात्रांचा आत्मा. ३ देव. [सं.] **भूतामास**-उ जग आसणे, जगाचा आभास 'आणि भूताभासु आधींच सरी।' -हा १८० [सं भूत+आभास] **भुतारणे**-भक्ति. (राजा.) भुतांणे. **भुतारा-री**. **भुतेरा**-पुष्पी भुते काढणारा, पंचाक्षरी. **भुतारें**-न लढन भूत भूतार्ते-वि भुतारें पीडिलेला. [सं. भूत+आर्ते] **भुतावळ**, **भुताळ**-ठे-अन १ भुताची, पिशाचाची जमात. (किं० उठणे येणे. लावणे) २ (समुच्चयाने) भुते आणि पिशाचे; त्याचा सर्व गण, वर्ग ३ (ल.) लुच्चे, सोबे, हाट, मिकारी दिव्य द्राड आणि त्रासदायक मुले यांची गर्दी, हुलकट लोकांची टोळी (किं० माजणे, उठणे, जमणे) [सं. भूत+आवळ] **भू**० वेताळाचे मागे भुतावळ आहेच **भुताळाळ्या**-वि. दुष्टाच्या नाश होण्याकरिता त्यावर भुते घालणारा, पंचाक्षरी; चेदक्या. **भुतावळी**-की भुतावळ; भुताचा समुदाय 'तैसें वीर-किचीये भुतावळी। नेत्रिजे देहदमनाची वळी।' -आए २२३. 'भुतावळी ओढ कोरी।' -दा २० ६ २६. [सं. भूत+आवळ] **भुताविष्ट**-वि. भूतसंचार झालेला. [सं. भूत+आविष्ट] **भूतावेश**-उ. भूतसंचार; पिशाचसंचार [सं भूत+आवेश] **भूताहिती**-उ देव-पितर-आत्म-ऋण न वेणारा. -हंको. [सं] **भुतेखेते**-नभव. भुते, पिशाचे, हुडकी, संमंष इ०. **भु(भू)तोडी**-की. १ पंचमहाभूतास म्हणजे देहाच्या घटकांस दिलेला भाग, वास, फराळ, अन्नाहार (किं० वेणे). 'भुताला भुतांची वाढी भग निवाडे' २ भूतवळी 'ऐसे आसुरिये प्रकृतीचे तोंडी' जे जाले गा भूतोडी।' -हा १८४ [सं भूत+उडी] **भुत्या**-भुता-उ. भवानी देवीच्या भगतांच्या वर्गातील एक व्यक्ती; ऐवीचा उपासक. हे गळतात कवड्यांच्या माळा, अंगावर तेलकट वस्त्रे आणि हातांत पोत (जळता काकडा) घेऊन भिक्षा मागत फिरतात. **भुत्याचे झाड**, **भुत्या**-नपु. एक झाड याचे लाकूड जळतांना प्रकाश पडतो. दिव्यतया, रम्या इ० करण्याकडे याचा उपयोग करतात. या लाकडाची रबी पुरती असतां तिला अंकुर फुटतो असे म्हणतात म्हणून या रबीच्या योगाने चेटकांचा प्रतिकार होऊन लोणी येते अशा समजुतीने लोणी घेण्याकरितां हिचा उपयोग

करतात. **भूतोन्माद**-उ. भूताविशासुळे उत्पन्न झालेले वेड; यांत रोग्याचे संभाषण, पराक्रम, शक्ति व हालचाल, तसेच तत्त्वज्ञान, शिल्पज्ञान इ० जाणण्याची शक्ति ही अमानुष असतात. या उन्मादाच्या लहरीचा काल ठाविक असतो.-योर १.७३२. [सं. भूत+उन्माद]

भूतकेश-केश-कृत्स्न-उ एक छद्मप.

भूतणे-न. भूल; मोह. -हंको. -भक्ति. भुलणे.

भूति-की. १ शिवाच्या ठिकाणी असलेली व तीव्र आणि मांत्रिक विधीच्या आचरणाने प्राप्त होणारी अलौकिक शक्ति. २ मोठेपणा; वैभव; ऐश्वर्य. ३ जन्म; उत्पत्ति. [सं. भू-होणे]

भूपकल्याण-उ. (संगीत) कल्याण रागातील एक मेद. [सं.] **भूपाळा**-की १ एक राग. हात बडज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे रवर लागतात. जाति औडव-औडव, वादी गांधार, संवादी धैवत. गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर. २ भूप रागात पहाटे म्हटलेले पद्य. ३ बंदिजनानीं गाडलेली स्तुति. ४ पहाट म्हणावयाची ईशस्तवनपर पद्ये. [भूप+आळविणे]

भूम-न. १ मुंग्यांचे वाळ (विशेषतः कसरींचे). २ सोनाराकडे घडावयास दिलेल्या सोन्यांतून काही भाग त्यानें लबाडीने काढून घेतला असतां त्या सोन्याचे बजन भरून काढण्याकरितां त्यानें त्यांत टाकलेली भर; लोहकीट. [सं. भूमि]

भूम-उ (बे) कर्नाटक व दक्षिण देशांत विवाहासमये वधूवर व वर पक्षाकडील सौभाग्यवती स्त्रिया यांची एक पंगत; साधारणतः एकपात्रभोजनप्रकार.

भूमका-की. गाव, शीव, जमीन, जागा यांची अधिष्ठात्री देवता [भूमिका]

भूमंगल-वि ज्याच्या उरावर किंवा कंठावर चारपांच भोवरे असतात असा (घोडा), -अश्वप १.९२. असा घोडा नळाच्या घरी होता.

भूमा-उ. १ अमेद बुद्धीनें सर्व पाहणे, ऐकणे व जाणणे. २ ज्याचा कधी शोबट नाही असे सुख 'तो भूमा म्हणजे अंतरहित सुख ते।' -यथादी १२.५३३ [सं.]

भूमि-की. १ पृथ्वी २ जमीन जमीन शब्दाच्या बहुतेक सर्व अर्थी हा शब्द आळता. भुई पहा. ३ (भूमिति) बहुकोणाची बैठक पाया; सामान्यतः पाया. ४ मूळ; मूळ आधार. 'कवण भूमि हें न चोजवे।' -हा १०.४३. ५ मजला; माळा. 'भूमी निर्वाळलिया पुरा। प्रासादु जाहला।' -हा १८.३९. ६ स्थान. 'आणि प्रकृतिजन्म-। भूमिका यया।' -हा १४.१३८. [सं.] सामाशब्द-० कंफ-उ. भूकंप; धरणीकंप. [सं.] **भूमिका**-की. १ पृथ्वी. २ नाटकांतील वेष; रंगभूमीवर दाखविलेल्या सोंगाचा वेष; सोंग ३ स्थल (किचेवें); रंग; रंगभूमि; रणांगण. ४ आधार; जाग; जाळा;

थारा. 'प पाणिनाचिये भूमिके। पाणी तळपे कौतुके।' -ह्मा १३.६०९. ५ वेळ. 'अगा मावळलेनि अकें। संध्येचिये भूमिके। ज्योतिदीसी कौतुके। दिसे जैसी।' -ह्मा १८.४२५. ६ अवस्था. 'तो आषढीयाचि भूमिका-। सवें चाले।' -ह्मा १८ १०४३. ७ पायरी; मजला. 'अभ्यासीं प्रथम भूमिका।' -एमा १३ २५५. ८ स्थिति. 'तैसा आषढतिये भूमिके।' -अधृ ७.२६०. [सं.] ० गसे-वि जमिनींत पुरल्ले. 'न सापडे झाले भूमिगत धन।' -तुगा १६४०. ० ग्रस्त-वि. १ पृथ्वीनें गडप केलेला; जमिनींत गडप झालेला. २ जमिनीनें ताब्यांत घेतलेला; पुरलेला 'द्रव्याचे चार भाग करावे, एक भूमिग्रस्त, एक धर्म, एक व्यवहार, एक आतविषय ह्यास.' [सं.] ० जा-की. सीता; जानकी. [सं.] ० तल-न संपृष्ठ [सं. भूमिगतल] ० तैल-न. खडकतेल; घासलेट; राकेल; पेट्रोल. [सं.] ० दैध-पु. ब्राह्मण. 'पूजनहि घेत नाही का? हो! या भूमिवेवदासांचे।' -मोसभा १९७. [सं.] ० धर-पु. भूधर; पर्वत [सं.] ० निक्षेप-पु जमिनींत पुरून ठेवणे. 'भूमिनिक्षेप जे करूं जाती।' -एमा २३.१३४ [सं.] ० भार, भूमीस भार-पु. १ पृथ्वीवरील (पातकी लोकांचा) भार. 'हरितिल सर्वाहि भूमिभारा हे।' -मोर्कण ४६.१४. २ अतिशय दुष्ट, कवढीमोल मनुष्य. 'भूमिभार जालें केवळ। हें तू कृपाळ जाणसी।' [सं.] भूमिया. भूसा-भ्या-पु. १ जमिनीचा मालक. २ गांवचा मूळचा रहिवासी; फार दिवसांचा रहिवासी; गांवचा मुख्य पाटील; पाटील बगेरे हकदार (गुजराथेंत व राजपुताण्यांत) ३ मिळ जातीचा बाटाड्या ४ (संयुक्त प्रांतांत) एक ब्राह्मणाची जात [सं. भूमि; भूमिज] ० रुह-पु. वृक्ष. 'अप्रण्य भूमीरुह हा चढाया।' -सारुह १६२. [सं.] ० शायन-शय्या-नकी जमिनीवर निजणे. [सं.] ० सुर-पु. ब्राह्मण, भूमीवरील देव. 'तें मज सांगुनि तंहि स्वयशें तो जेवि भूमिसुर साजे।' -मोमंभा २.१००

भूय-की. (गो) (ल) तळपट; नि संतान.

भू-भूय-की १ पृथ्वी २ जमीन; भुई. 'जो भुईभेणें पळों जाये। तो जेथें पळे तेथें भूये।' -एमा २५१२. जमीन शब्दाखाली दिलेल्या सर्व अर्थी योजतात. [सं. भू; प्रा. भुई] ० कांदो-पु. (गो) भुईकांद; औषधी वस्तु ० धर-न (कों.) भुयार; तळघर ० सूरा-पु. एक कंद; भुईमूग पहा.

भूयः-क्रि. पुन.पुन. [सं. भूयस्]

भूयसी-की. १ धार्मिक विधीच्या शेवटीं, जमलेल्या सर्व ब्राह्मणांस थांबायाची दक्षिणा २ मोठाव्या वेणया (सर्वसाधारण आर्थिक अडचणीच्या वेळीं वारंवार पुष्कळांस दिलेल्या). [सं.]

भूर. भुरी-की. १ श्यामुळें डोळ्यांस भुरकट अंशुक विसतें असा रोग; डोळ्यावरील अंधारी; बुबुळावरील सारा; पातळ पांढरा

पडदा. २ शाब्द. -वि. १ भुन्या रंगाचा; भुरा. २ क्षणभंगुरता. 'दिसे तें तें भूर दादा सांगो काय अंती।' -भज ४१. [सं. अंभ्र!]

भूरेखडी-की एक लहान साड

भूर्जे-पु वृक्षविशेष. हीं शाडें हिमालयावर सांपडतात याची साल कागदापेक्षाहि अधिक टिकाळ असते [सं.] ० पन्न-न. १ भूर्जे वृक्षाची आंतरसाल. हिंदुस्थानांतील बरेच प्राचीन ग्रंथ भूर्जे-पत्रावर लिहिलेले होते. सौमंथिक व जंतुनाशक गुणहि याच्या अंगी आहेत २ (ल) बिरलेला कपडा. ३ अतिपातळ कागद. [सं.]

भूल-१ (वाई) एक वनस्पति. -मसाप ३३. २ गुरांचा एक रोग. -सो ६ ४६.

भूल-लि-ली-की १ गुंगी; बेवृद्धपणा (मादक पदार्थांच्या सेवनांने उत्पन्न झालेला) २ मतिमाध; मनाचा गोंधळ, घोटाळा; बुद्धिभ्रंश; भ्रम. (किं० पडणे, घालणे). 'तरी जितलें जैसें भुली। पिसें आलापु घाली।' -ह्मा १८.२६. ३ चुक; विस्मरण [हिं.] भूलथा(ता)प-की. फसवणूक; ठगवणूक; मन वळविण्यासाठीं केलेली हिकमत (किं० वेणें). थाप पहा. [सुल-थाप] भू(भु)लभूलेया-की. एक प्रकारची चतुष्कोणी किंवा बटुंलाकार केलेली, व्याहाराप्रमाणें रचना; चार चंद्र व चार बिंदु यांच्या जुळणीनें साध्य होणारी रचना. याची मख्खी माहीत नसेल तर आंत सांपडलेल्या मनुष्यास बाहेर पडणे कठिण जातें.

भूषण-न. १ अलंकार (शब्दः व ल) भूषविणारी, मंडित करणारी, शोभविणारी कोणतीहि वस्तु (रत्न, दागिना, सद्गुण, सुलक्षण, गुण, विद्या). २ अलंकार; मंडन; शोभा ३ अलंकृत, मंडित स्थिति ४ मंडन; शोभन (शब्दः व ल) [सं. भूष] ० वूषण-न. मिद्ध करणे आणि असिद्ध करणे; वादप्रवाद; खंडन. मंडन स्थापण व टीका करणे; (पक्ष, प्रमेय इ०) [सं. भूषण-दूषण] ० प्रद-वि शोभादायक. [सं.] भूषविणे-उकि. मंडित करणे; शोभविणे; अलंकृत करणे. (शब्दः व ल) भूषा-की. भूषण पहा 'घाडा भूषा वसनें दासी-दासाश्च-हस्ति-रथ-रत्ने।' -मोक्षणा ८८.४०. [सं.] भूषावें-न. भूषण. भूषित-वि. अलंकृत, शोभविलेला.

भूस-पु (गो.) जेवण. [सं. भुस] भूस-माप-कापणी-की. (गो.) जेवण व हजामत.

भू-भूस-न १ भुसकट; तुस २ (ल.) क्षुद्र पदार्थ. 'मोक्ष त्याचे दृष्टी भूस।' -एमा २०.४१०. ३ चूर्ण; पीठ (किडीनें खाहिल्या लाकडाचें). ४ धान्याविषयीं सामान्य संज्ञा. 'तांदूळ भुसत मोवतो कीं किराण्यांत मोवतो.' ५ सुसडा पहा [सं. भुस; वं. भूसि; गु. भुसो, भुस; पं. भुस; हिं. भूस, भूसा; सि. बुहु, बुहो; फ्रेंजि. फुस (गवत, पाल)] म्हुं वाऱ्यावर बरात भुसावर चिठी. ० भरणे-यथेच्छ कुटणे, मारणे, चोपणे. 'भुसानें

अंग भरणे-१(ल) गबर असणे (साबकारापुढे प्रतिष्ठा मित्रविणाऱ्या खळपातील भुसाने अंग भरलेल्या कुळास किंवा कुणव्यास त्याला भरपूर उत्पन्न झाले या अर्थाने म्हणतात) २ पुष्कळ संपत्ति असल्यामुळे फुलणे. भुसके लाडू-पुणव. १ लाकडाच्या भुसाचे लाडू (दिसण्यात लाकडासारखे, पण खाऊ लागल्यास निरुपयोगी यावरून ल.) २ नकली भाषण किंवा कृत्य. भुसा-पु. १ भुसकट (काढ वगैरेचे). २ गुळाचा एक प्रकार -शे ७ ८९.

भुकुटी-ली १ भूसंकोच; भिवया बढविणे; आढया पडणे. (प्र.) भुकुटी. २ भिवई. 'भुकुटी वक्र करुनि बघत।' -सौम्र. [सं.] ० भंग-पु कपळास आढया घालणे; रागाची दृष्टि. (क्रि० करणे). [सं.]

भुंग, भुंगराज-पु भ्रमर; भुंगा. [सं] भुंग(गि)राज-पु १ माका; हा औषधी आहे. २ एक पक्षी. काकाकड्या भुंगिराज होणे-एका पिसाने मोर होणे.

भुंगा-गी-ली. भुंग. [सं. भुंग]

भुंगी-पु. एक शिवगण. [सं.]

भुगु-पु. १ शुक्र. २ पर्वतादिकांचा उंच तुटलेला कडा. [सं.] ० पतन-न. कड्यावरून पडणे. 'कों भुगु-पतन तसें हें जे तूं करणार त्या अरीत रण।' -मोर्कणे २६.२८. [सं.] ० पात-पु. डोंगरावरून करून घेतलेला स्वतःचा कब्रोटो. [सं] ० चार-चार-पु. शुक्रवार. [सं.]

भुति, भुत्या-ली. १ सजुरी; पगार; भाडे २ पोषण. [सं] भू=पोषणे] भुत्य-पु १ मोलकरी; मजूर, वेतन घेऊन काम करणारा. २ सामान्यतः चाकर. 'स्वामिभुत्याचा न करी। संवादु काई।' -ज्ञा १८.८५ ३ भफ [सं भू=पोषणे] म्ह ० भूत्यकृते राजनि=चाकराच्या कृत्यांचा सर्व मान, अपमान घन्याला मिळतो.

भुंझडी-ली. एक शब्द. 'सुद्ध चक्रे भुंझडीसी।' -जै १८.८५. [सं.]

भुष्ट-वि भाजलेला. [सं. भ्रष्ट]

भे-न १ भय; भीति. 'प्रकट न तें कृत करी जाणो होईल त्या स्वनिधिला भे।' -मोवन ७.८७. २ भयाचे कारण; धोका [सं. भय] म्ह ० शें तों भे, हजार तों बाजार, लाख तों काख. भेणे, भेने, भेन-क्रि वि भीतीमुळे; भयाच्या प्रभावामुळे 'सर्वा-भेने जावे पण प्रालब्धा भेने कोठे जावे.' 'देण्याभेन मला सुचत नाही' 'म्ह ० गोड गारा असल्या तर कोल्या भेने न उरत्या. भेउर-उरें-न. भय; भीति. 'हे भवा भेउरें। आघवेचि।' -ज्ञा १३ १०००. अंकड, भेक(का कु)ड-वि भितरा. भेकणा-वि. १ करूप २ भसुर -शर.

भेक-न. वेहक. 'स्मरादि रिपु मन्मनीं अहि न काळ भेका कसे।' -केका २१. [सं.]

भेक-न. तुकडा; चीर; फाक; फोड. भेकणे-सक्रि. चिरणे; (पदांची) फोड काढणे. [भेग] भेकल-न. (कु.) तुकडा.

भेकणे-भक्रि. (रडणे या शब्दाबरोबर प्रयोग उदा० रडणे भेकणे) रडणे; रडून आकांत करणे. भेकाड पडा [ध्व]

भेकर-रें-न. हरिणाची एक लहान जात 'जंबुक चितले रोही भेकरें कुरवाळुन धरणे।' -ऐपो ३१०.

भेकाड-न. वासलेले तोंड. (विरु.) भोकाड पडा.

भेग, भे(भे)गर, भेगळा-ली. चीर; फट; तडा. [सं. भिड्, भेदक; प्रा भेगण] भेगलणे-भक्रि उलणे; चीर पडणे; तडकणे (जमीन, हात, पाय इ०).

भेजू(झु)ड-वि १ लाजाळू; चारचौघात बोलणे, बालणे ० विषयीं धैर्य नाही असा. २ भितरा; भेकड [भे. देप्रा. भेज्=भीर]

भेट-ली. १ गांठ; माणसांचा संयोग; मुलाखत. २ परस्पर रांची गांठ घेताना दिलेले आलिगन; मिठी. ३ मोठ्या मनुष्यास भेटावयास गेले असतां द्रव्य, वस्त्र, फळे इ०चा दिलेला नजराणा. ४ श्रेष्ठास किंवा इष्टमित्रास दिलेली देणगी, उपायन; बक्षीस. [देप्रा. भिन; हिं.] ० बकरा-पु. १ (ल.) कोणी सरकारी अंमलदार, देशमुख आपल्या गांवीं आला असतां त्याला गांवकामगार, गांवकरी वेतात ती भेट, देणगी. २ लमांत वधूची आई, वराच्या आईला लमास नेताना किंवा रासनहाणाच्या वेळीं वेते तो नजराण्याचा मान. (बरील प्रवर्गी प्राचीन काळीं प्रत्यक्ष बकराच देत). [भेट+बकरा] ० भलाई-ली. (ना.) भेटोगांठी; बोलणे इ० भेटणे-भक्रि. १ एखाद्याकडे मुद्दाम कांहीं कारणासाठी जाणे; मुलाखत करणे; गांठ घेणे. २ आलिगणे; कबड्याळणे. ३ यष्टेछेने कोणी कोणाला दिसणे; गांठ पडणे. ४ (खा. व) मिळणे; पावणे. 'मला अमुक पैसे भेटले.' 'भेटतखेवो-क्रि वि. भेटतां-क्षणिके. 'जीवीं बांधे उदका। भेटतखेवो।' -ज्ञा १४.९५. भेटविणे-सक्रि. १ गांठ घालून देणे; संयोग करून देणे. २ कबड्याळविणे. ३ अपेण करणे. 'बोधोनि पांचाळ नरेश्वर। भेटरी उपायने अगर।' -सुआदि ४५ ६६. भेटाभेट-ली. परस्परांतील भेट, आलिगन इ० [भेट द्वि.] भेटि-टी-ली. १ (काव्य) भेट; मुलाखत; गांठ. 'भेटरी लागी पंढरीनाथा। सनालागी तळमळ बेधा।' २ नजराणा; देणगी 'गोडी याची मज बहु भेटि उदरा। तुला गमे थोडी।' -मोकुळण ८१.१६.

भेड-न. भय; भीति. 'हा ठेवो बेन्ही वियोगभेडें। जे बाळ तरि जगावेवडे।' -अष्ट १.६. -वि. (काव्य) मित्रा; भेकड; भ्याड. 'ऐतिया जी विषयभेडा। नाही निजबोधि वळकुळा।' -

-एभा ६.२१. [सं. भी-भेकड; प्रा. भेड] ० चित-वि. धैर्यहीन ० पण-न. भिवपणा; भ्याडपणा. 'बोध न करवे परिपुणे। हें भेड-पण ह्यात्याचें।' -एभा २९.८२९. ० स(सा)र, भेडसार-वि (काव्य) मित्रा; भ्याड. भेडसावणें-न पक्षी, पशु इ० स शोतांतून हाकलून लावण्यासाठी करतात ते मनुष्याकृति बाहुल्ये; सुज गावणें. भेडसाविणें, भेड(डा)विणें-सक्ति १ भिवविणें; भीति दाखविणें. 'युद्धी व्याली अमेय प्रबल परम जे यादवां भेड सावी।' -मोक्कण ७६.४. २ धमकी देणें भेडका-वि. मित्रा; भ्याड. 'ऐसा मी विश्वमूर्ती। भेडका जाहलें।' -ह्या ११.३८६

भेड-पुन. १ बोरु, जोडळा इ०चे ताट, यांतील भुसभुशीत आणि मज गाभा. २ (ल.) भुसभु जळणारें, हलकें लाकूड. ३ सावणीसारखा साखरेचा केलेला एक खाद्य पदार्थ ४ -न. (राजा) डोळ्यातील गू. ५ -न मांस धरण्याच्या जाळ्याच्या शेवट्याम लावलेला तरंगणारा लाकूड इ०चा तुकडा, बोयरा. ६ -पु. कानाच्या पाळीत दागिना घालण्यासाठी वाडलेले भोके मोठे करण्यासाठी त्यात घातलेला बोरु इ० चा तुकडा (किं० घालणें). ७ (कों) चिवट व हलकें असे गाड्या इ० करण्यास उपयोगी एक लाकूड. 'तो बाढोनि मोडला। भेडू जेसा।' -ह्या १८.५७५. (गो.) पारसा पिंपळ.

भेडकी-वि. (व.) ठेंगू व किटकिडीत बांध्याचा (मनुष्य).

भेडणें-भक्ति. आट्यापाट्या, विटीदांड इ० खेळात खेळा-हूंची वाटणी करताना दोन दोन खेळाडूंनीं भेडतुके जाणें. भेडतू-ती, भेडू-पु १ आट्यापाट्या, विटीदांड इ० खेळातील गडी व दून घेतेवेळचा एका पक्षाचा नायक भिडू पहा. २ (तिरस्कारार्थी व विनोदांनं) सभा, संमेलन इ० चा अध्यक्ष; सुसूय.

भेडलोमाड-पु (कु) माडाचा एक प्रकार.

भेडस-झी. (गो.) जाभळाच्या झाडासारखे एक इमारतीच्या उपयोगी जंगली झाड.

भेडस(सु)णें, भेरसुडणें-सक्ति. भिडसणें, भिडसुडणें पहा.

भेडा-पु. १ (इमारतीच्या उपयोगाची) मातीची कच्ची बीट; मातीचे डेकूळ. 'ससप्तकांत झाळा मम असा सागरोदरी भेडा।' -मोकण ३०.२७ २ घोड्याच्या गुडच्यावर होते ती गाढ; भेडी. ३ सुहल तंतुन फुगलेली रकम; ढीग (व्याज, कर्ज इ०ची). (किं० जमणें; करणें; घालणें; असणें; बाढणें; फुगणें; फेवणें; फिटणें).

भेडा-पु. १ एक वनस्पतिविशेष. २ त्याचें फळ. ३ लांकूड पोखरून खाणारा एक किडा. भेडा लागणें-भेडावणें-भेडा नांवाच्या किड्यानें लांकूड, झाड इ० खाल्ले जाणें. भेडाळणें-भक्ति. १ लड, फोपसे होणें. २ अशक, कमजोर होणें (अवयव).

भेडा-पु. (गो.) कंवर. भेडाक चरप-भक्ति. (गो.) कमरेस धरणें भेडावप-भक्ति. (गो.) संभोग करणें.

भेडी-झी. १ एक फळभाजीचे झाड व त्याचें फळ. २ भेडा अर्थ २ व ३ पहा. ३ रातचीचें एक झाड; भिरंड. ४ ज्याचें लाकूड तांबूस रंगाचें असतें असा एक वृक्षविशेष. ह्याच्या पुष्कळ जाती आहेत. [वेप्रा. भिटिया। हिं भंटा] ० बीज-न. भेरीचें बीं. हें अठरा उपधान्यांपैकी एक आहे. भेडवडा-पु (व) भेरीचा वडा; एक खाद्य पदार्थ.

भेडु(ड)का-वि १ भयभीत. २ भेकड; भितरा.

भेडसान-पु (गो.) बहिरपणा.

भेडा(डा)ळें, भेडा(डा)ळा-नपु. गुंडाळी; सुरली; वळ-कटी (कागद, दोरा इ०ची). 'तुका म्हणे तोयें आपुलें भेडाळें।' -तुगा १०२९. बिडोळें पहा.

भेडाळें-न. (है. मराठ्याडा) जाड यालिपीट. वापडा-हें पहा.

भेण-न. भय; भीति. 'मग भेणें भेणें जेंसे। मुखीं झाडा यावयाचेनि भिसं।' -ह्या ११.१८३. ० भेण-क्रिवि. भीतभीत. 'मग तैसाचि भेण भेण। पुढती जोहाराकनि चरण।' -ह्या ११.४९०.

भेणें-भक्ति. भिणें; भीति वाढणें. -क्रिवि भीतीनें 'तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले।' -२ १०. भेणेंभक्ति-भीतीनें केलेली परमेश्वराची भक्ति. भेणेंभाब-पु. भीतिजन्म ईश्वरभक्ति, भेणभक्ति.

भेणीस-झी. (कु.) बहीण. [सं. मगिनी; प्रा भण्णी]

भेत, भेटुक, भेतकूल-नझी फळ, लांकूड इ०चा तुकडा; चीर; फाक; फोड; चिरफाळी; ढलपा. भेक पहा. -न. (गो) बांधूचें बपटें पातें. चीळ पहा. २ (कु.) मीठ बगैरे लावून सुकविलेली बांब्याची फोड. [सं] भेतणें-भक्ति. (पदार्थाच्या) उभ्या चिरफळाचा, फाकी काढणें. भेतलणें-भक्ति. (राजा) उभें फाटणें; चिरलें, भेगललें जाणें. भेतळ-ळा, भेताळ-पु. (राजा) जळणा-करितां फोडलेलें लांकूड; सपेण; लाकडाचा जाड, लांब ओंडा. (विरु.) भितळा पहा. भेताळा-पु (राजा. कु.) मोठी भेग, चीर, फट.

भेव-पु. १ विभागणें; वेगळे करणें; गडी फोडणें; विभक्त करणें (किं० करणें). २ विभागलेली, वेगळेपणाची स्थिति ३ अलग होणें; वेगळेपणा; पृथक्पणा; भिन्नता. 'शिळा स्फटिकाची न पालटे भेद। दाऊनिया छेद जैसी तैसी।' -तुगा १३. ४ फरक; अंतर; दुजा भाव 'तुज मज जननी हा सवैया भेद नाही।' -साहू २.१०४. ५ फरक करणें; वेगळेपणा करणें; भिन्नता करणें; दुजामाव. (किं० करणें). ६ वगै; जाति; प्रकार; विभाग; तन्हा.

'जरी वेदें बहुत बोलिलें। विविध भेद सुचिले।' -ह्या २.२६०. ७ मतभिन्नेतुल्ये आलेले वितुड; वेवनाव; फाटाफुट; विरोध.

'त्यांतील एक फुटकी कवडी भेद पाही सुहदांसी।' -एभा २३.३५४ ८ बैर, स्नेह नाहीसा करणें; क्षत्रस जिंकण्याच्या चार

प्रकारांपैकी एक. साम, दाम, दंड पहा. १. एखाद्या गोष्टीपासून परावृत्त होणे, माधार घेणे; मन इ० त झालेला बदल, पालट. 'हा चाकरीस कबूल झाला होता तुम्ही ह्याचा भेद केला म्हणून राहीनासा झाला.' १० गुप्त बातमी; रहस्य; फितुरी. 'दिहीचा भेद झाडून मजपाशी आहे.' - भाव २५. ११ (तत्त्वज्ञान) फरक; वेगळेपणा; भिन्नता. ह्याचे तीन प्रकार आहेत- स्वगतभेद (उदा० आंब्याच्या पानांशी मंजरी भिन्न आहे); सजातीयभेद (उदा० आमवृक्ष हा बकुलार्शी भिन्न आहे); विजातीय भेद (उदा० वृक्ष हा दगडार्शी भिन्न आहे) 'विजातीय भेद ते ठायीं। नसे सजातीय भेद कांहीं। स्वगतभेद तोही नाही। भेदसून्य पाही ये रीती।' - एभा १५९२. १२ (व्या.) कर्ता कांहीं क्रिया स्वतः करतो किंवा दुसऱ्याकडून करवितो किंवा ती क्रिया करण्याचे कर्त्याला सामर्थ्य आहे हे अर्थ दाखविणारी क्रियापदाच्या रूपांत केटी जाते ती भिन्नता. ह्याचे मूलरूप, प्रयोजक व शक्य असे तीन प्रकार आहेत. [सं. भिद= फोडणे] ० अर्थ, भेदार्थ-पु. दुसरा हेतु; खरे लपवून दुसरेच सांगणे. 'तरी तुम्हास भेद अर्थ कासयास दाविते।' - कचेसुच ५. ० अर्थ-त्रितय-न-भेद अर्थ ११ पहा. 'तैसा मी पूर्ण पुरातन भेदत्रय नाही।' - वेप १०४. [सं] ० ह्रि-बुद्धि-की. (हें माझे हें दुसऱ्यांचे, कार्य निराळे, कारण निराळे इ० रूप) दृष्टीची भिन्नता; निराळेपणा. [सं] ० प्रत्यय-बुद्धि-पुकी. १ ब्रह्मापासून सृष्टि अगदी स्वतंत्र आहे असा विश्वास, मत; द्वैतवाद २ भेददृष्टि पहा. [सं.] ० भाव-पु. भिन्नत्वाची बुद्धि, परेकपणाची भावना 'मग ते पाषाण सडसाही। भेद भाव न धरितो।' ० युति-योग-कीपु (ज्यो) योगांत सुर्य व खरख पदार्थ ह्यामधील दक्षिणोत्तर विवर त्यांच्या त्रिज्यांच्या बेरजेपेक्षा कमी असले म्हणजे त्या खस्ताचे बिंब सुर्यबिंबाच्या आड येत असा योग. -सुर्य २४. ० वाद-पु. परमात्मा आणि विश्व भिन्न आहेत असे तत्त्व किंवा त्याचे समर्थन; द्वैतवाद. [सं] ० वादी-पु. भेदवादाचे समर्थन करणारा; द्वैतवादी. भेदक-न. (कों.) सुपारीचे खांड. -वि. भेद करणारा; विभक्त, पृथक् करणारा. 'दक्ष धृते योग्य तार्किक। सत्य साहित्य नेमक भेदक।' - दा २.८.१३. [सं.] भेदवृत्त-संक्रि. १ विभागणे; विभक्त करणे; वेगळे करणे (शब्दशः व ल.) 'मग भेदिले गुणीं तिहीं।' - हा १७.१९९. २ छेदणे; फोडणे; 'जैसा प्रमर भेदी कोडे। भलतेंचें काष्ठ कोरवें।' - हा १.२०१. ३ फरक; डाव भाव करणे. ४ (औषध, विष इ० शरीरांत) भिनणे; जिरणे; मिसळणे. ५ आपल्या पक्षाकडे वळविणे; बुद्धिभेद करणे; फितूर करणे. 'तुज भेदिले परांनीं स्पष्ट म्हणुनि बोलसी असें खोटें।' - मोकणें २७.४७. ६ मारणे. 'त्यासमर्थी चुराजें धरिला भेदावया शर क्षितिला।' - मोमंत्रा उत्तर कांड ३७०. ७ टोचणे. 'चापच्छेदी भेदी ममीं निर्मी षडींत शतमाया।' - मोभीष्म ८.२३. भेद्वन-न. भिन्न, वेगळे करणे; पृथक् करणे. [सं.]

भेदनीय-वि. विभक्त, वेगळे, पृथक् करण्यास योग्य, लायक. [सं.] भेदाभेद-पु. भिन्नभाव; भेदभाव; भिन्नता; फरक. 'ब्रह्मस्वरूपी कांहीं भेदाभेद नाही।' [भेद+अभेद किंवा भेद; द्वि.] भेदि(की) क-वि. हृदयापर्यंत खो आजून पोचणारे (वेदांतपर व गूढ अर्थांचे गाणे, पोवाडा, लावणी इ०) 'टाळ, बीणा, पखवाजावर गोड भजन करावें अथवा भेदिक लावण्या गाव्या...' - खेया ५७. भेदित-वि. विभागलेले; भिन्न, वेगळे, विभक्त केलेले. [सं.] भेदी-भेद्या-पु. १ गृह्य, मर्म, अंतस्थ गोष्टी जाणणारा (राज्य, स्थळ, कामधंदा इ० च्या). २ असल्या गृह्य गोष्टी फोडणारा; भेद करणारा, फितुरी. 'आधीच शहर खाली आणि नजीबखान तो केवळ भेद्या.' - भाव २६ भेद्य-वि. भेदावयास योग्य, शक्य; फोडण्यासारखा; विभागण्यासारखा. [सं.]

भेद-वि. भितरा; भ्याड. [भे, भय] भेद-री-नकी. (ब.) बिरवांगे; टोमाटो. भेदरणे-अक्रि. (एकाच स्थितीत राहिल्यामुळे गात्र इ० स) बधिरता घेणे. (गो.) भेद्योचे [बधिर] भेद(दा)रणे-अक्रि. भिण; घाबरणे; भीतीने गांगरून जाणे; भयभीत होणे; भांबावणे. [भे] भेद(दा)रा-पु. १ भय; भीति; काळजी. (कि० सुटणे). 'विद्युत्पाते अति भेदरा। पक्षींश्रिते दावितो।' - सुआदि ६.४८. २ दहशत; वचक; धडकी; धास्ती; दारारा. (कि० घेणे, बसणे, होणे). भेभि(भी)स्त-वि. भितरा; भ्याड; भेकड. 'त्यांत आम्ही भेभिस्त तुशीं बोलाया वाट भये।' - होला १८०. [अभयभीत]

भेवचचे-अक्रि. (गो.) मेंढरांने ओरडणे. [ध्व.] भेर-की. (राजा.) भेग; चीर; फट. भेर-की. बोरीचे झाड; बोर पहा. भेर, भेरी-की. १ मोठा नगरा; नौबत. २ कर्ण्यासारखे एक वाद्य. ३ (ल.) डेर; फुगार पोटा. ४ झाडाचे पुढे आलेले खोड. ५ अतिशय मोठा दगड. [सं. भेरी] भेरका-वि. (ब.) तिरळ्या नजरेचा. भेर(ल)गा-पु. ध्वण सुजून ते खाली लोंबण्याचा विकार. अंशुदित; अतर्गळ. (कि० उतरणे, ओसरणे, बसणे). [भेला=गोळा] भेर(ल)ड-न. १ झाड, फळ इ० पोखरून नासाडी करणारा किंवा (कि० लागणे). २ या किड्यामुळे झाड इ० स उत्पन्न होणारा रोग ३ (ल.) ज्यांत शरीर झिजत जात असा रोग. ४ (ल.) सावकार इ०चा पैसासाठी लागलेला तगादा; (सामा.) कटकट; तगादा. (कि० लागणे). [प्रा.] भेर(ह)डणे-अक्रि. भेरड नांवाच्या किड्यांनीं झाड पोखरले जाणे. भेरड-न. डोळ्यांतील मू, मळ.

भेरंड—चीन. एक वृक्ष व त्याचे फळ. भिरंड पहा. भेरं-
डेल—न. भेरंडाच्या फळांचे तेल; भिरंडेल.

भेरडा—पु. बेहेडा पहा.

भेरला(ली)माड, भेलडामाड, भेरळ, भेरळीमाड, भेल्लामाड—पु. माडाची एक जात; सुरमाड.

भेरा—वि. १ (राजा.) बहिरा; बधिर कानाचा. २ बधिर, सुना; निर्जीव; संवेदनाशून्य. [बधिर] भेरकट—वि. किंचित बहिरा; बहिरट. **भेरवाची सेवा असणे**—बहिरा असणे.

भेरा—पु. १ (व.) आडवे उभे दोन लांकडाचे तुकडे एकत्र जुळवून आणि मध्यभागी भोंक पाडून त्यांत एक उभा दांडा लावलेले वक्रासारखे, दोरीस पीळ ठेण्याचे साधन. २ (व.) खांबावरचा उथळा. ३ (व.) फक्त तुंबा व आरे लाविलेला चाकाचा भाग.

भेरुता, भेरुवात—चीपु. स्थूला आणणारा एक वातविकार.

भेल-ली—की. (कों) गुळाची डेप; चापटी. (व.) भेलकी.

भेल—जी. १ मिसळ; मिश्रण; भेल. २ भरतीला घातलेली, मिसळलेली वस्तु. [प्रा. भेल] **भेलण**—न. भेल अर्थ २ पहा. **भेलणे**—उक्ति. मिसळणे; एकत्र करणे; मिश्रण करणे.

भेलकंड-कंडा-डी—नपुं. शोकांबी; शोक. (किं० जाणे, खाणे). **भेलकडणे**—अक्ति. शोकांबी जाणे; अडखलत, हेलकावे खात चालणे.

भेला—पु. १ कडवा, सरम, गवत इ०चे लांबच लांब धेटोळे, गुंडाळा. ओलावा, लोणा यापासून चान्याचे रक्षण व्हावे म्हणून हा पेवत घाच्याभोंवतीं घालतात. (किं० बालणे, बाधणे, बसविणे). २ (का.) भेलगा पहा. ३ डेप; रास; गोळा (गूळ, साखर, लोणी, खवा इ० चा). 'हातीं गुळाचा भेला। रसना चाटीतसे ज्याला।'—यथादी २.३६८. 'आधीच नैवधकया नवनीत भेला।'—२२६.

भेलांडा—पु. (कु.) लहान मुलांस दावयाच्या बाळ औषधांतील, बाळगुटीतील समुद्र फळ.

भेलोंड—न. (व.) जवरदस्त दुःख, संकट.

भे-भेव—न. भय; भीति. (किं० बाटणे, लागणे). 'तंब शाळा कडावली भेवो। नाना खेच पळले।'—मुआदि ५.११४. [सं. भय] **भेवाडणे**—सक्ति. (व.) भेडसावणे पहा.

भेवा-स—की. तुकडा; फाक; भाग. —न. (कु.) भेस्कूट.

भेवा-व-स—पु. १ पोशाख; पेहेराव; वेष्ट. २ पोशाखाची तन्हा. ३ सोंग; रूप; वेष्ट. 'ऐसे नाना भेष्ट घेउन हिंढती। पोटा-साठीं बेती प्रतिग्रह।'—तुगा २८३८. [सं. वेष्ट; प्रा. वेस; हिं. पं. भेस]

भेष्टज—न. औषध. [सं.] **भेष्टजी**—पु. औषधें विकणारा; पसारी.

शब्द. पं. १९

भेष्टयाळे—वि. (कु.) ज्याच्या भेष्टी, भेष्टी काढतां बेतील इतकं जून झालेले (वाहाले).

भेष्टावप—सक्ति. (गो.) भिवविणे; भेडसावणे.

भेसक—वि. मिश्रित; मिसळलेले. 'रजचि तमभेसक। तेष धूप ते गा।'—ह्या १८.८२९.

भेसर—वि. भितरा; भ्याड; भेकड. [भय]

भेसळ—की. मिश्रण; मिसळ; भेळ. **भेसळणे**—अक्ति. मिसळणे; भेळणे; मिसळणे पहा. 'पाठीं तेथेंचि तो भेसळला। तंब शब्दाचा दिवो मावळला।'—ह्या ६.३१४.

भे(भे)सूड-सूर—वि. १ भितरा; भ्याड. २ भयंकर; भीति-प्रद; भयाण; अकाळविकाळ. [भे]

भेळ—की. भेसळ; मिसळ. भेल पहा. [हि.] **भेळाभेळ**—की. मिसळलेली, मिश्रित स्थिति. **भेळणे**—अक्ति. मिसळणे; भेळणे.

भेळा—पु. १ भेला अर्थ १ पहा. २ एक जंगली वृक्ष.

भेण, भेणुली—की. (कु. कों) बहीण. [सं. भगिनी; प्रा. भहणी] **भेयनझीवर**—वि. (हेट.) (शिबी) भानचोव याप्रमाणे.

भेस—वि. भयंकर; भीतिप्रद; भेसूर; दारुण. [सं.]

भेय्या, भैय्यन—पु. पुरभय्या पहा.

भैरव—पु. १ शंकराचा एक अवतार. विशेषतः अस्तांग, रुद्र, चंड, क्रोध, उन्मत्त, कुपति (किंवा कपाल) भीषण आणि संहार हीं शंकराचीं आठ रूपे, मूर्ती. २ (सामा.) खंबेराव. 'भैरव। भगवती मल्लरी। मुंजा वृसिंह बनशंकरी।'—दा ४.५.७. ३ एक राग. 'शांत वड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी धैवत. संवादी ऋषभ गायनसमय प्रातःकाल. ह्याच्या अवरोहांत कोमल निषादाचा अल्प प्रयोग विवादी ह्या नात्याने केलेला दिसतो. ह्याचे अहीर, आनंद, गुणकली, प्रभान, बंगालशिब, रामकली, सौराष्ट्र, द्विजेज इ० प्रकार आहेत. ४ त्रियांचे एक कणैभूषण. —वि. भयंकर; भीतिप्रद; भीषण. 'पापासि काळ आणि भैरव दुष्टभावा।'—नरहरि, गंगाधररत्नमाला १५४ (नवनीत प्र ८३३). [सं.] **भुंढा**—पु. (महातु.) मोठा दाढ. 'नक्षत्रांचा भैरवगुंठा। केवि पाडिजे गालीचा हुडा।'—भाए ५९४. **भंखर**—न. भीषण परिस्थिति. **भंजोगी**—पु. कानफाट्या गोसावी; हे भैरवभक्तहि असतात. **भंथाट**—पु. (संगीत.) एका थाटाचे नांव. ह्याचे पुढील सात स्वर असतात—शुद्ध वड्ज, कोमल ऋषभ, शुद्ध गांधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल धैवत, शुद्ध निषाद. **भंफेरा-री**—पुं. कानफाट्याची संध्या काळची भिक्षेची फेरी. **भैरवाहमी**—की. कृष्णपक्षातील अष्टमी. [भैरव-आहमी] **भैरवी**—की. १ एक राग. ह्यांत वड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर आगतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण. वादी धैवत. संवादी

गांधार. गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर. कोणी त्यास सार्ब-
कालिक मानितात ह्याच्या अकरोहान्त तीव्र ऋषभ विवादी या नात्याने
दिकेला दृष्टीस पडतो. १ तुगादेवी. **भैरवीचक्र**—नप. तंत्रशास्त्रा-
पैकी एक चक्र यंत्र. 'भैरवीचक्रं बहुत केली. आणि साप्रशयाहतीं
ही करविली.'—कथासा १४.१११. **भैरवी थाट**—प. (संगीत)
एका थाटाचे नांव. ह्याचे पुढील सात स्वर असतात. शुद्ध षड्ज,
कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, शुद्ध मध्यम, शुद्ध पंचम, कोमल
धैवत, कोमल निषाद **भैरवी यातना**—स्त्री. काशीमध्ये जो मरण
पावतो त्याच्या पदरीं जे पाप असते त्याच्या निरसनार्थ भैरवा
पासून जो यातना सोसावी लागते ती **भैरी**—पु. भैरव गांधाचा देव
भैरी—पु. बहिरा माणूस. **भैरव**—स्त्री. त्वचेचे स्पर्श-
ज्ञान नाहीसे होणारा रोग; बधिरता.

भैरी, भैरीससाणा—पु. एक पक्षी; बहिराससाणा पहा.

भैरुपी—पु. अनेक सोंगे घेऊन उपजीविका करणारा; भोरपी;
बहुरुपी. [बहुरुपी]

भैरोजळप—पु. (कु.) भलतीच बडबड; काजील वागणूक.
[बधिरजल्पना]

भैरोबा—पु. १ भैरव. २ बहिरा मनुष्य; बहिराबा.

भैरव्य—न. औषधाची योजना; औषधोपचार. [सं.]

भैसान—वि. (व.) फार मोठा; भयंकर 'नदीला भैसान
पूर होता तरी त्याने उडी टाकली.' [भय]

भैश्व—इय—न. १ भिक्षा मागून मिळालेले अन्न. २ भिक्षा
मागण्याची वृत्ति, भिक्षेगिरी [सं.] **०जीविका—खर्चा—वृत्ती**—
स्त्री भिक्षा मागून उदरनिर्वाह करणे 'भिक्षुकवृत्ति आणि परतेपत्ता
हीं दोन्ही पत्करण्याइतका कोणी शहाणा निघेल असे आम्हांस
बाटत नाही.'—टिप्पे २.७७

भोइरा—स्त्री उमाच्या तुलाण्याची राख जेथे पडते ती जागा.
[भुई]

भोई—स्त्री. जमीन, भुई पहा. 'मग तूं राहो भलते ठायीं.
जमीं वनीं खाटे भोई।'—तुगा ३३३७ [सं. ४]

भोई—स्त्री. (अविष्ट.) भुई.

भोई—पु. १ पालखी, मेणा, डोली इ० वाहणाऱ्यांची जात
व तीतील व्यक्ति बोलकर; कोळी; डिवर. २ (सामा.) पालखी,
डोली इ० वाहणारा इसम. ३ (ल.) पाटण्याच्या आधाराचे जे
चार खुर ते प्रत्येक. ४ मुलगा खेळांतील एक पारिभाषिक
शब्द; भोग्या. [दि.] **०खाना—महाल**—पु. पालख्या, मेणे इ०
जेथे टेवतात व जेथे ते बहणारे भोई राहतात ती जागा. **०राज**—
पु. (गौरवाने) भोई; पालखी इ० वाहणारा.

भोईनचाव्या—पु. (व.) हलक्या दज्याचा मनुष्य. [भुई+
वरणारा]

भो(भो)क—न. १ छिद्र; बीळ; वेज. २ (ल.) पोकळपणा;
पोखरलेली स्थिति. 'बाहेर सावकारी मोठी दिसती परंतु अंत
सारं भोक आहे.' ३ (ल.) दरबार, संस्था इ० मध्ये प्रवेश,
संधान, बशिला. [सं. मूक, का. बोके] **भोकणा**—वि. (ना. व.)
आंधळा (तिरस्कारार्थी); एकडोळ्या. **भोकणें**—सक्षि. १ भोक
पाडणें; छिद्र, बीळ करणें. २ खुपसणें; भोकसणें. **भोकसणें**—सक्षि.
(वित्त) भोकसणें पहा. **भोकसा**—सं—पुन. (राजा) १ मोठे भोक;
भगळ; फट. (क्रि० काढणें; निघणें). २ व्यापारांत झालेला तोटा,
नुकसान. (क्रि० निघणें). ३ बशिला.

भो(भो)क—पु. (राजा) १ कुत्र्याचे ओरडणें; भुंकणें २
(ल.) (लहान मुलांने) एकाएकी मोठ्याने रडणें; किकाळी, दाहो
फोडणें. (क्रि० फोडणें). 'पोराने रडे गिळले पण आई छीस
पडताच भोक फोडले' [भुंकणें] **भोकण**—न. (लहान मुलांने) एकाएकी
मोठ्याने रडणें; किकाळी फोडणें. **भोकणी**—स्त्री. भुंकणें; कुत्र्याचे
ओरडणें. **भोकणें**—अक्षि (कुत्र्याचे) ओरडणें; भुंकणें. **भोकभर**—
क्वि. कुत्र्याचे भोकणें ऐकू जाईल तेथपर्यंत (अंतर). [सं. बुक]

भो(भो)कर—स्त्री. १ एक फळझाड; शेवट. या झाडास
पांढरा गोद येतो. २ -न. भोकरांचे विकट व रसाने युक्त असें
फळ. याचे लोणचें होतें. ३ झियांचें एक कर्णभूषण. **०डोळ्या**—
वि. बटवटीत, मोठ्या डोळ्याचा. **०बाळी**—स्त्री. झियांचें कर्ण-
भूषण. **भो(भो)करी**—स्त्री भोकराचे झाड.

भो(भो)कसा—सं—पुन १ मेळेच्या जनावराच्या कातड्यां-
तील मास, हावे इ० जेणे सत्याचा भोक्सा काढिला. मग असत्य
तृणकुटा भरिला.'—हा ३.२५०. २ (महानु.) गवसणी; खोळ.
'यववृत्ति मांसा. घातला चामाचा भोक्सा.'—भाए ७५८.
३ छिद्र; बीळ. [भोक]

भोहा, भोकेसंन्यास—स्त्री—बोका, बोकेसंन्यास—स्त्री इ०
पहा.

भो(भो)काड—न. रडणें, खाणें इ० प्रसंगी वासलेले
तोंड (क्रि० पसरणें; वासणें; विचकणें; काढणें). [भोक=छिद्र]
भो(भो)क—पु. १ भोक; छिद्र. २ कुंपण, भित, वई इ० मध्ये
पडलेले भोक, खिडार, वाट.

भोक्ता—वि. १ उपभोग घेणारा; भोगणारा २ अनुभविणारा.
३ खाणें, पिणें इ० सुखांची उत्कट आवड असलेला. ४ गुणज्ञ;
मार्मिक; दर्दी. [सं.] **भोक्त्व्य**—वि. भोगास आलेले; भोगावयाचे
(सुख, दुःख इ०). [सं.] **भोक्त्व्य**—न. १ प्रारब्धयोगाने
जें भोगलें पाहिजे असे आपल्या नशिबी ठरलेले असतें तें. २ भोग;
सहन करणें; अनुभविणें. ३ दैव; नशीब. [सं.]

भोग—पु. १ उपभोग; सुखदुःखाचा अनुभव. (क्रि० घेणें;
करणें). 'या सकळांत बघावें. मग जे भोग भोगावे.'—हा

१.२११. २ उपभोगिल्ले सुख किंवा दुःख; विषय. ३ उपयोग; वापर; ताबा असणें. (किं० करणें; घेणें). ' तुम्ही या हाल-जोडीचा आजवर्यत भोग घेतलात. ' ४ उपभोगण्याचा, अनुभविण्याचा कोणताहि विषय. ' सालें कर्मधर्मेविरहित। मना आबडे तो भोग भोगीत। ' ५ देवगतीनें भोगावें लागणारें सुखदुःख (किं० घेणें; उठणें; उभा राहणें; उचलणें). ' भोग असेल तितका भोगून सारला पाहिजे ' ६ (काळ, प्रवेश इ० चें) आक्रमण; ओलांडा. ' सूर्य प्रायः तीस दिवसांत एक राशीचा भोग करतो. ' ७ आक्रमण केलेली स्थिति यावरून ८ आकाशांतील रेखांश. ९ ताऱ्याचें शरवृत्त आणि उत्तरायणपातांतील शरवृत्त ह्या पातळ्यामध्ये जो कोन होतो त्याला त्या ताऱ्याचा भोग म्हणतात. - मूयें १८. १० कष्ट; त्रास ' जरी मित्र आहे हरी तूमचा हो। तरी भोग का न सुटें आमुचा हो। ' - कचेसुच ३. ११ सुखदुःखादि अनुभवाचें फळ, प्रारब्ध, देव; नशीब. ' भजन घाली भोगवरी। अकृतव्य मनीं घरीं। ' - तुगा २९०४. १२ नैवेद्य ' तो भोग पारतंत्र्याचा। ' - संप्रामगीतें १२. १३ मैथुनसुख. १४ शिजत असतांना भांड्याच्या बर आलेला भात. १५ नागाची फणा [सं.] झुं० भोग फिटे आणि वैद्य भेटे. (बाप्र.) ० येथें-देवगतीनें सुखदुःखादि नशीबी घेणें. ' आलिया भोगासी असावें सावर। ' ० चट्टविणें-लावणें-देवास नैवेद्य दाखविणें. भोगास येणें-(कोणतीहि गोष्ट) अनुभवण्याचा प्रसंग नशीबी घेणें. सामाशब्द- ० चतुष्टय-न. चार प्रकारचे भोग; स्थूलभोग, प्रविणिक भोग, आरंभभोग आणि निरानंद-भोग यांचा समुच्चय. ० पति-पु. (कायदा) एखाद्या पदार्थ ज्याच्या ताब्यात आहे असा मनुष्य; वस्तूचा मालक. [सं] ० भरणि-गो-की भोग भोगणें; दुःख सोसणें. ' अकळ प्रारब्ध भोगभरणि। ' - ज्ञानप्रदीप २४७. ० भूमि-की स्वर्ग; इंद्रलोक. [सं.] ० भोगवटा-पु पदार्थाचा उपभोग; ताबा; वापर इ०. ' माझा बाप ह्या वतनाचा भोगभोगवटा घेऊन वेशांतरी गेला. ' ० मूर्ति-की. १ उत्सवांत मिरवावयाची मूर्ति; दिक्षाज शरीर. ' हे ही पांडुहि विदुरहि या यांच्या भोगमूर्ति, हे शिव रे ! ' - मोउद्योग ११ ६१. २ (ल) कांहीं एक न करतां लोकांच्या धर्माचें फळ उपभोगणारा इसम; मालक; धनी. ३ एखाद्या संस्थेत प्रत्यक्ष काम करणारा मालक. [सं.] ० लाभ-पु. एखाद्यानें आपल्याकडे ठेव म्हणून ठेवलेल्या वस्तूपासून झालेला फायदा. [सं.] ० घटा-पु उपभोग; वापर; बहिषाट; कबजा; ताबा. ० घटदार-पु (गो) जमिनीचा उपभोग घेणारा; धनी, बहिषाटदार ० विद्या-पु. नऊ पानें, नऊ सुपाऱ्या इ० घालून नऊ विडे करून ब्राह्मणांस किंवा सुपासिनीस मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं जित्या वेतात त्यापैकीं प्रत्येक ० विलास-पु. सुखोपभोग. चैनबाजी. [सं.] ० क्षम-न शरीर. ' आणि त्याचि स्थिति तमी। जे बाढोचि निमसी भोगक्षमी। ' - झा १४. २७४.

-वि. भोगांना योग्य; भोगण्यास योग्य. ' निगे सांझनि कोपट। भोगक्षम हें। ' - झा १४. २१८. [सं.] ० क्षीण-वि. ज्याचें प्रारब्ध संपलें आहे असें. ' पाटीं भोगक्षीण आपेंस। वेह गेलिया ते न दिसे। ' - झा १५. २७५. ' भोगायतन-न अंतःपुर ' देवाच्या भोगायतनीं। खेळतां आशकेना मनीं। ' - झा ११. ५५२. [सं. भोग+आयतन] भोगावळ-न (गो.) पिशाच्यांना दाखवावयाचा वार्षिक नैवेद्य, देणें. [भोग+आवळी] भोगी-पु साप. ' भोगी तुम्ही उपजलां जरि नागलोकीं। ' - र ४१. -वि. १ भोक्ता; हौशी; विलासी; रंगेल. २ भोगणारा; सुखदुःखादि अनुभविणारा, सहन करणारा भोगी-की १ मकरसंक्रांतीच्या पूर्वीचा दिवस. २ नरक-चतुर्दशीच्या पूर्वीचा दिवस भोगीचा विद्या-पु. (बायकी) भोगविद्या पहा. भोगीभूषण-पु संकर; शिव - हंको. भोगी (गि) या-वि भोग घेणारा ' स्वामी तुक्याचा भोगिया चतुर। ' - तुगा १३४. ० राव, भोगी (गे) द्र-पु. शेष. ' टाकोनि कपट कुटिल भाव। स्वामीसी हांस भोगिराव। ' - ह ३. १८. भोगोत्र, भोगोत्तर-न. व्यक्तिषः उपभोगण्यासाठीं विशेषतः ब्राह्मणास दिलेले इनाम (जमीन इ०). [सं. भोग+उत्तर] भोग्य-न. उपभोग, बहिषाट; वापर; ताबा; कबजा (किं० करणें). -वि. १ भोगण्यास किंवा सोसण्यास योग्य, जरूर, शक्य; अनुभवनीय २ उपयोगी; उपभोगण्यासारखें; वापरण्याजोगें ' कांहीं भोग्य वस्तू गहाण ठेवशील तर व्याज हलकें पडेल. ' ३ प्रहादिकांनीं आक्रमावयाचा राहिलेला (मार्ग). [सं.] भोग्या-पु. १ आंधळी कोशिबोर; इरगीमिरगी इ० खेळामध्ये सर्वांनीं येऊन ज्यास शिवावयाचें असतें असा मनुष्य, दगड, खांब इ० लंपडाब, डोळेसाकणी इ० खेळतां दुसऱ्याचें डोळे साकणारा २ वेदयेचा उपभोग घेणारा. ' जसा भोग्या मिळेल तशी रात्र कंठावी. ' [भोग] ० शिवणें-एखाद्याकडून काही प्राप्त करून घ्यावयाचें असतां तें प्राप्त होत नाहीं असें समजलें असताहि त्यास वारंवार भेटणें, प्रयत्न करणें. ० भोंबर-पु निलेंजजपणें वेदयेच्या नादीं लामेलेला पुरुष. झुं० भोग्या भोंबर, लाट्या भोंबर. भोगणें-सक्रि. १ उपभोगणें (सुखदुःख); सोसणें, अनुभविणें; सहन करणें. २ उपयोग करणें; ताबा असणें; वापरणें. ३ उपभोगलें जाणें; मिळलें जाणें. ' त्या कुळाकडून पंचवीस रुपये व्याज आम्हास भोगलें. ' - अक्रि. (ना) संपणें; पूर्ण होणें. ' आज ३० तारीख आहे. आज तुझा महिना भोगला. '

भोंग-न. (व) भोंक; छिद्र. [भोंक] -वि. (व) मूर्ख; अकलडीन.

भोंग गा-पु. एक पंखाचा किडा; भ्रमर; भुंगा. ' भोंगें गाधेलें चाबिती। ' - दा १. १० ५५. [भ्रमर]

भोगवृत्त-न. (अ.प.) भोक्त्व पहा.

भोग(गा)वती—स्त्री. पाताळगंगा. [सं. भोगवती]

भोगळ—स्त्री. तुतारी; पिपाणी; कर्णा. ' भेरी निशाण मांवल.

संख काहळा भोगळ । '—झा १.१३२. [ध्व.]

भोगळ-ळा—वि. १ सैल; दिलें; न आवळलें (गाठोडें, गहा, पोशाख इ०). २ सैल कपडे घालणारा; अजागळ (मनुष्य). ३ अर्धवट; मूर्ख (मनुष्य). ४ अव्यवस्थित; दिलाईचा (धंदा, काम). ५ पोकळ; कमजोर; अर्बी नसलेला (वासा, खांब, दाणा इ०). ६ हलकी; पोकळ (कवची). ७ ज्याचें भोक मोठे झालें आहे असा (मोती). ८ (व.) नागवा; नागडा; बळहीन; उबडा. [भोक]—०कखडी—स्त्री. (ल.) अजागळ, वेडसर मनुष्य. ०जमाखर्च—रकम—पुत्री केवळ दाखविण्यापुरता सरासरी अव्यवस्थितपण ठेविलेला जमाखर्च किंवा दशेनी रकम; निश्चित नव्हे अशी रकम. ०तारीख—स्त्री. कोणत्याहि तारखेचा न जमलेला जमाखर्च. ०पणा—पु. सैलपणा; दिलाई; अव्यवस्थितपणा. ' ... आणि फुकट भत्ता देणें यांत सरकारचा भोगळपणा आहे. '—इनाम १३४. ०भट—पु. अजागळ, नेभळट ब्राह्मण; पोकळभट. ०वही—स्त्री. अव्यवस्थित जमाखांबाची वही. ०सुती—स्त्री—वि. सैल; नेभळट; अव्यवस्थित; दिलाईचा; अजागळ (काम, धंदा, भाषण, वागणूक, बत्ता, मजूर इ०). भोगळणें—सक्ति. (कों.) दिला, सैल, अव्यवस्थित होणें (गहा, गाठोडें, पोशाख इ०). भोगळी—स्त्री. (अशिष्ट) गचाळ, नेभळट, अव्यवस्थित, हद्दीस क्री. भोगळी—स्त्री. १ नळीतील पोकळी. (यावरून) २ नळी; नळकाडें; सुळी; बळी. ' नंतर कागदाचे भोगळीत भरून ... कबजोळी करतात. '—अमि ३. ३ (कों.) पाणी वहावयासाठी माड इ० झाडाचा पोखरलेला नळ. ४ पोकळी. ५ कबलारु घरांबरील कौलें पडें नथेत म्हणून वळवणीस ठोकलेली पट्टी; गजभोगळी पहा. ६ (अशिष्ट) हुंगण; कुले. ०कुलूप, भोगळीचें कुलूप—न. नळीच्या आकाराचें वेशी कुलूप.

भोगळें—न. अंबवण. —ससाप १.२.८.

भोगा—पु. कारखान्याच्या एंजिनची शिटी. [ध्व.]

भोगा—पु. नारळाच्या झाडास लागणारी कीड. —कृषि७५७. [भुंगा]

भोगाड—न. (व.) भोकाड पहा.

भोगाडया, भोग्या—पु. (व.) बाहुल्योवा; बाळ.

भोगुळ—पु. (व.) भुंगा; भ्रमर. [भुंगा]

भोगूं—ज्वा. (गो.) असो! राहू दे! नको! याअर्थी उद्गार.

भोगोळ—वि. (गो.) विशाल; अथांग. [का. बखल]

भोबजें—सक्ति. भोबकणें. ' शेअरमाया धावत आळा धावा भोबजेंरें बोवा । '—देसो ५४. [ध्व.]

भोज, भोजपत्र—न. भूजें, भूजेंपत्र पहा. ' मग आणुनिया पुढे ठेविलें भोजपत्र उकलेंनि । '—होला ६०.

भोज—न. १ उल्हास; आनंद. ' मग तया बोधाचेनि माजें । नाचती संवादसुखाचीं भोजें । '—झा १.०.१२०. २ कतबगारी; करा-मत. ' जेणें जग आपुलेनि भोजें । नाचवीत असे । '—झा ३.२४९. ३ चित्र; मूर्ति; सोंग. ' परि पुढें बालभाचें भोज । नाचत असे । '—झा ६.१२३. ४ प्रेम; आवड; कौतुक; आदर; मंतोष; सुख. ' ज्याचे वाचेपुढें भोजे । नाम नाचत असे माझे । '—झा १.५०६. ५ वृद्धि; वाढ ' तैसेंचि सत्व रज । लोपोनि तमाचें भोज । '—झा १४.२००. ६ निधान; सांठा; टेवा. ' अथवा दाविलें भोज । आनंदाचें । '—कथा १.६.१९३ ७ भोजन; जेवण. ' जेयां वाहिलें राणिबेंचें भोज । '—शिखु ३६०. ८ राखण. ' व्हावें कीं सुखाचें भोज । '—स्वादि १२.१. ९२. ९ भूषण; अलंकार. ' कवण बाईल मंत्रिपणाचें भोज । '—भाए १३३. १० भोटेपण, महत्त्व; मोल. [सं. भुक्] ०कोटदेश—पु. कच्छदेश. —अश्वप १.३४. ०राजा—पु. १ (महाउ.) कंस राजा. ' करी कवलया पीढा भोजराजा निपांतु '—गस्तो ६१. २ एक धारचा उदार राजा.

भोजन—न. जेवण; खाणें. [सं.] ०खर्च—पु. जेवणाचा खर्च. ०वृक्षिणा—स्त्री. ब्राह्मणाला जेवू घालून नंतर दिलेली वृक्षिणा. [सं.] ०पात्र—न. १ ज्यांत जेवावयाचें तें ताट, कळीचें पान इ० रूप पात्र. २ तोंड. —वि. कन समर्पण करण्यास योग्य, लायक. ' पैसा बच्यें वरून सवें जाती, जीव भोजनपात्र आहेत. ' [सं.] ०प्रिय—माऊ, भोजण्या—पु. घरांत कांहीं एक कामकाज न करतां केवळ जेवणारा आळशी आणि निद्रपयोगी माणूस. ०मिक्षा—स्त्री. भक्ष्य पदार्थांची मिक्षा. [सं.] ०विधि—पु. जेवणाच्या वेळीं करावयाचा विधि, व्रत, जेवणें; जेवणाची क्रिया. ०वेळ—स्त्री. जेवणाचा समय. ०भोजनावसर—पु. जेवणाची वेळ. [सं. भोजन+अवसर] ०भोजनीय—वि. १ खाण्यास योग्य, लायक; खाद्य. २ उपभोगण्यास योग्य ३ स्वाक्षिपिलं घालून पोसण्यास योग्य (मातापितरें, मुलें इ०). [सं.] ०भोजप्रता—स्त्री. (महाउ.) जेवावयाची जागा. ' त्या भैरवां उत्तरें भोजप्रता । '—वृद्धि ११६ ०भोजिणें—सक्ति. भोजन करविणें; जेवावयास घालणें. ' जिहीं निष्काम द्विज भोजिले । ते पावले सत्य लोक । '—एभा २४.२२५. ०भोजी—वि. (समासांत) खाणारा; भक्षण करणारा. जसें—अन्न-मित-अल्प-पथ्य-भोजी. [सं.] ०भोजें—न. भोजन; खाणेंपिणें. ' परितुनि प्रेमाचें भोजें । धरी आवडी पोटीसी । '—सुआदि २४.५८. ०भोज्य—न. खाण्याजोगी वस्तु; खाद्य; अन्न. ' कै भोज्य नानापरी । कै कोरव्या जाकरी । '—तुगा २७७७. —वि. १ खाण्यास योग्य, लायक २ भोजनीय अर्थ ३ पहा. [सं.]

भोज्या—पु. (कों.) (विरु.) भोग्या पहा.

मोड—वि. १ (कु.) बावळट; वेडसर. २ (ब.) नंगा; गुं. ३. **मामा**—वि. (कु.) बावळट; वेडसर (मनुष्य). 'पण बावळकरी मेनका काही मोटमामा नाही?' - नाकु २.९०.

मोटो—स्त्री. (गो.) काजूची मोठी बी.

मोड, मोडणे, मो(मो)णे—(प्र.) मोवड (वेरी), मोवडणे; मोवणे इ० पहा. **मोड जरणे**—क्रि. (ब.) मस्ती जरणे.

मोड—न. जोषळा, बाजरी इ०च्या दाण्यांचे टरफल; गोड. **मोडे**—नलव. भुसकट; कोंडा; फोल.

मोडगा, मोडथा—पु. (कों.) (तिरस्कारार्थी) मंडारी.

मोडणी—स्त्री. (ब.) मादपद छुद पौर्णिमा.

मोडला—पु. १ आश्विन महिन्यात मुली म्तिंबर, पाटावर, वेवाच्या मूर्ती इ० चित्रे काढतात तीं समुच्चयाने. २ त्याच्यापुढे म्हणतात तीं गर्णी समुच्चयाने.

मोडवो—पु. (गो.) पोर; छेकरा. [बोडवो]

मोडा—वि. १ (अशिष्ट) म्हातारा; वृद्ध; जीणे. २ ओका. (विल.) मुंडा पहा. ३ छप्परबंदाच्या टोळीतील खोटे नाणे चालविणारा (समुच्च).—युजा ३६. **मोडार**—न (कों.) (तिरस्कारार्थी) म्हातारा; म्हाताराबा. **मोडे**—वि. (ब.) ओकें; मुंते.

मोडमारुड—न. अडचण; संकट, घोंटाळा; पेंच; पंचाईत. (क्रि० येणे; येऊन पडणे). [मारुड द्वि.]

मोत—पु. १ धान्य साठवावयाचा, गोणपाट इ० चा मोठा थैला, पिशवी, पोते. 'मोतगाढे रणगाढे भरून चालती स्वारीत।'—ऐपो १९९. २ भाजक्यामुळे त्या जागेवरील निघून जाणारी त्वचा ३ कातडे काढून त्यांत भुसा भरून तयार केलेली आकृति. 'आपुल्याचा मोत चाटी. मारी कांटी पारिच्या।'—तुगा २१८२ ४ अंगाची त्वचा काढल्याने बाहेर दिसणारा मांसपिंड; नखशिखांत अंगाचे कातडे काढणे. 'मोत आणी बोटबोटी. अथवा गळ घालणे कंठी।'—दा ३.७.७२. ५ अनेक चिन्मा गुंढाळून केलेला व तेलांत बुडवून पेटविलेला मोठ्याचा काकडा; मशाल. ६ दोरी बळावयाजोगा घायाळाच्या पातीचा तंतु. [हि.] **मुसुजणे**—होणे—मार खाण्यामुळे अंग घुलून मोताप्रमाणे होणे. **मारून मोत करणे, मारता मोत भरणे**—(मोताप्रमाणे अंग घुलेपर्यंत) खूप मारणे.

मोता, मोताळाचा, मोताळा, मोती, मोते—(प्र.) मोतडा इ० पहा.

मोदगिन्हा—पु. १ मृत; पिशाच; संभ. (यावरून) २ (ल.) एखाद्याच्या मागे लागलेले लचांड, प्रास, दुःख, दुर्दैव. 'हा मोदगिन्हा माझ्या पाठीस लागला.' ३ अनिवाये, कंटाळवाण्या कामाचा भर; कडे, संकट इ०चे वाटणारे ओढे; उपपदकारक तमाचा. (क्रि० लावणे; लागणे).

शको. ५. ६३

मोवणे—सक्रि. भुलधापानीं, कपटाने, मोड बोलून बस करणे भुलविणे; फसविणे; फूस लावणे. 'जाणोनि अत्यनिष्ठ क्षिप्र तय आंधळ्यासि मोदया।'—मोसमा ६६७. [हि. मोदना] **मोवू**—छा—वि. मोदणारा; फसविणारा; दमिक; ढोंगी.

मोद्रा-द्रा—स्त्री १ (ब) ओल्या जागेत बसल्याने अंगास येते ती बधिरता. २ मोळीविके इ० ओढ्याच्या खाली डोक्यावर ठेवितात ती वळकटी, चुंबक. [बधिर]

मोनोशी—स्त्री. (बे) तूप वाढण्याची तोटी असलेली शारी; **मोप(ब)री**—न. (गो.) एक प्रकारची बारीक मासळी.

मोपळा—पु. १ एक प्रकारचे भाजीचे फळ. ह्याचे काळा, पांढरा व तांबडा असे प्रकार आहेत. उंदराच्या विषावर काढया मोप-

ळ्याचा देठ उगाळून लावतात. कडू मोपळा म्हणून एक मोपळ्याची

जात आहे. वीणा, सतार यांच्या डेन्यास याचा उपयोग करतात. २

वीणा इ०चा डेरा. ३ (ब) नाट व खांब्याच्या वरचे टोंक यामधील

टोकळा. ४ (ल.) कमंडलू; दुंभा. (बाप्र.) **(समाचा)मोपळा**

फुटणे—एखाद्या गोष्टीत काही अर्थ असले अशी जी समजूत ती काही

कारणाने त्या गोष्टीचे खरे स्वरूप उघडकीस येऊन दूर होणे. **(हताती)**

मोपळा येणे—दरिद्री होणे; भीक मागू लागणे. **मोपळ्या एवढे**

शून्य—अत्यंत अभाव. **मोपळ देवता**—स्त्री. लहान मुलाप्रमाणे

खोड्या करणारी, अटक्या मारणारी बयस्क स्त्री. [मोपळा+देवता]

मोपळसुती—वि. १ जे चालविण्यात बंदोबस्त, व्यवस्थितपणा,

बारकाई, कुशलता इ० नाही असे (राज्य, कारभार, सावकारी,

व्यवहार इ०) २ अव्यवस्थित, अजागळ: निष्काळजीपणाने केलेला

(पोवाख, कामकाज). ३ जाडेभरडे, राकट; ओवडधोवड (सामान-

सुमान, कामकाज). [मोपळा+सुत] **मोपळी**—स्त्री. मोपळ्याचा

बेल. **मोपळी खरबूज**—न. एक प्रकारचे खरबूज. **मोपळी**

मिरची—स्त्री. एक प्रकारची जाड मिरची ही कमी तिखट असते.

हिची भाजी करतात. **मोपळ्या रोग**—अंगांत मेदोवृद्धि करणारा

एक रोग; कोपसेपणा.

मोपी-प्या—पु. वेवीच्या वेवळांतील पुजारी. हा बहुधा

शूद्र असतो. [का. मोप्पी]

मोबडा—वि. (ब.) ज्याचे दांत पडले आहेत असा; बोधरा.

मोबा-भा—पु. १ उंठीण, मोगली एरंड इ०चे कच्चे, हिरवे

त्वचेरहित फळ. २ कोंबळा, अपक मोपळा.

मोबा—पु. लहान मुलांना भीति दाखविण्यासाठी कपिलेले

एक मृत, वाज; बायलबोवा. **० करणे**—करून सांगणे—भीति

उत्पन्न करण्यासाठी एखादी गोष्ट फुगवून सांगणे; वाज करणे.

मोबाड-ळ, मोम, मोमाड, मोबाडा—न. गुंगी, साप

इ०चे वारूळ. [सुमि]

भोंबारा—पु. (व.) पडसे. [व.]

भोंबारा-री—पु.की. १ खरज सुराचे एक पितळी वाद्य. २ (क.) एखाद्या गोष्टीचा बोभाटा; प्रसिद्धि; जाहीरपणा. (कि० वाजविणे; वाजणे). [भों । ध्व.]

भोंबी—झी. (अशिष्ट) धना; कोथिविरीचे बी.

भोंबी(वृ)ळ—पु. (राजा. कु.) मुंगा; भोंवर पहा. [अमर]

भोंबो—न. (गो.) तळबाला पाणी जाण्याचे मोठे दार.

भोभो—क्रि.कुठ्याच्या मुंकण्याच्या आवाजाप्रमाणे आवाज करून. [ध्व.] ० करणे—(ल.) एखाद्यावर शिऱ्याचा बघाव करणे; एखाद्याच्या अंगावर मोठ्याने ओरबणे.

भोम—पु. लक्ष्मसमारंभात इष्टमित्र व आस यास दिलेली मेजवानी. (कि० करणे) भूम पहा.

भोम—न. १ मुंग्याचे (वाळवीचे) वारूळ; भोमाड. २ सोनाराने घडवावयाच्या दागिन्यातून चोरलेल्या सोन्याबद्दल भर-तीस घातलेले लोहकोट; भूम पहा. [भूमि]

भोम—झी. (कु.) डोंगराच्या पठाराखाली असलेली दरी. [भूमि]

भोमणे—सक्रि. बोंबणे पहा.

भोमवार—पु. मंगळवार; (प्र.) भोमवार पहा.

भोमा—पु. एक जंगली झाड.

भोय—ये—झी. १ मुई; जमीन; भूमि. 'मग जितलिया हे भोये । पुश्व सर्वत्र जैसा होये ।' —झा १८.९५५. २ (तेजा.) लुगड्याचे अंग; काठ व पवर खेरीज करून लुगड्याचा अवशिष्ट भाग; तवा [मं. भूमि] भोयरे—न. उंसाच्या गुन्हाळात चुलवणा-खाली राखेसाठी केलेली खांच. —शर.

भोय—पु. (कों. नाविक) अस्तमनाच्या पुढील भागावर गलबताच्या कांठापेक्षा एकदोन हात उंच, गोल किंवा चौरस असे लाकूड अस्तमनास दुसरी खाच पाडून उभे करतात ते. हे भोय तीन असतात. एक कलमीजवळ, दुसरा काठीजवळ व पुढील दाट्या-मागे तिसरा.

भोय—झी. (व.) भोंवळ; चक्र; घेरी.

भोयलण, भोयलंग—न. (व.) हळद, मीठ व पाणी जमिनीवर घासून व गरम करून खरबटलेल्या जागेवर लावण्या-साठी केलेले औषध. [भू-लवण] भोयार—न. भुयार पहा.

भोयाळ—पु. वाटाबघा; वाट दाखविणारा. 'भोये पाय सिद्ध आढेली । भोयाळेवीन बुधा अमती ।' —एमा ३.८०८. [मुई]

भोयो—झी. (गो.) यडा; निंदा.

भोर—पु. (व.) एक तांदूळ भुरक्या रंगाचा पक्षी.

भोर—वि. काळ्या रंगाचे आधिक्य दशेविण्यासाठी जोडा-बघाचा शब्द जसे—काळाभोर. [भोर=मुंगा] ० बंडी—झी. (व.) काळसर, गाळवट जमीन.

भोरकडी, भोरजाळी, भोरा, भोरी—(प्र.) भोंवरकडी ६० पडा.

भोरगांव, भोरपाशीं—(प्र.) भोंवरगांव, भोंवरपाशीं ६० पहा.

भोरडी—झी. कोंब पक्षी याचा जोडल्याच्या पिकास फार उपद्रव होतो. 'शरीरसेबघाचे नाते । भोरड्या बुडवितो शेतातें ।' —तुगा २९८८.

भोरडी—झी. जिच्याभोंवतीं सोन्याची तार गुंडाळलेली आहे अशी आंगटी.

भोरपी—पु. बहुरूपी. 'भोरप्याने सोंग पालटिले बरी ।' —तुगा २९१६. [सं. बहुरूपी]

भोरंबी—झी. इमारीत लांकडाचे एक मोठे झाड.

भोरभेंडी—झी. मुलींचा एक खेळ. —मखेपु पृ. २३४.

भोरा—वि. पादुरका व तांदूळ रंगाचा. [हि.]

भोरा—पु. भोंवरा (फिरविण्याचा).

भोरी—झी. उडी. भोंवरी पहा. 'सर्वांगी भोरिकेली.' —धपू ६९.

भोरी(र)प—भोरी—न. १ बहुरूपी तमाशा, नाटक ६० खेळ; बाहुल्यांचा नाच, कसरत, सोंग ६० बहुरूपी लोकांचा खेळ. २ मुलांचे नाचणे—बागवणे. [सं. बहुरूप]

भोलांग—ड—वि. (व. ना.) निजैन; ओसाड; भयाण.

भोव—झी. (ना.) भोंवड पहा.

भोव, भोवटी—झी. (गो.) नदीस घातलेल्या बाधास पडलेले भगदाड.

भोवई—पु. गुजराथी लोकांची एक जात किंवा तींतील व्यक्ति. भवई पहा.

भोंवई—झी. भुंवई पहा. (गो.) भोंवी. [सं. झ.] भोंवई (यी)स गांठी घालणे—क्रि. एखाद्या गोष्टीविषयी नापसंति दर्शविणे. 'घाली होवुनि तियेग्ह्क नतसुख भोंवयासि तो गांठी ।' —मोउद्योग १०.६८.

भोवजाल—झी. (गो.) काळजी; फिकीर. [सं. भवजाल]

भो(भो)वड—डी—झी. भोंवळ; घेरी; चक्र. (कि० घेणे; जाणे). 'भोवडी दाटली संपुणे ।' —मुआदि ३१.१३९. [भोवणे] ० जिरविणे—रग; गुर्मी जिरविणे, नक्षा उतरविणे. भोवडणे—सक्रि.

१ फिरविणे, रगरगर फिरविणे. 'दृक्ष भोंवडून सघाणे ।' —मुआदि ३०.३०. २ (ल.) हकडून तिकडे चालण्यास, धावण्यास लावणे.

'घोड्याने मला पाटीमागून चार कोस भोंवडले तेव्हा सांपडला.' ३ (युरे ६०) हाकटून घेणे; उधळून लावणे. 'भोवडा सकळ आवाणांतुनि ।' —निगा ९८. भोंवडी दुकान—न. (गो.) फिरते दुकान. भोंवडावणी—झी. (गो.) मिरवणूक.

भो(भों)वणे—अकि. १ बाटोळें फिरणे; गिरगिरणे; भ्रमण करणे. 'भोंवरी वेतां मंदराबळ । भोवों लागला विरंचीगोळ ।'—सुआदि ४.९१. २ घेरी; चकर; भोंवळ; डोळ्याला येणारी अंधेरी. 'मला दिवसभर भोवतें.' ३ (ल) उपद्रवकारक होणे; घ्रासणे; छळणे; सोसावे लागणे; घ्रास होणे. 'ती चोरबाड बरकडांस सोडून त्या गरिबांस भोवली.' ४ धिउटया घालणे; घुटमळणे 'कामिक मेळ भोंवे भोंवता.'—मुविटाट ३.६. [सं. भ्रमण; प्रा. पं भोणा; सि. भौणण] **भोवणी-नी-ळी**. फेरी; भ्रमण; चाल. **भोविळणे**—अकि. फिरणे. 'जैसी ते शुकाचेचि आंगभारे । नळिका भोविळली एरी मोहरे ।'—ह्या ६.७६.

भो(भों)वता-ती-तें. भो(भों)वताला—किवि. समोंवार: सर्व बाजूनी; आसमंतात **भोंवतड-ण-ळी**. (गो) समोंवाराचा टापू; आजूबाजूचा प्रदेश **भोंवतणी-किवि** (गो.) समोंवार **भोंवताडा-ळी**. (कों) जवळ बलांन अमलेल्या वाटेपेकी लांबची वाट. **भो(भों)व जाल्ला-वि** समोंवाराचा; सर्व बाजूचा. **भोंवती-ळी** (राजा.) देवाच्या मूर्तीला प्रदक्षिणा घालण्यासाठी गाभान्यास चिकटून असलेली वाट

भोवनी-ळी. १ आरंभ; सुरुवात बोहणी पहा. २ चिन्ह; शकुन. 'लाभ अथवा हानी । बोड्यामध्येचि भोवनी ।'—तुगा ३३५३. [भवानी]

भोवर-ळी नारळीच्या कवाड्यास, रोप्यास लागणारी कीड. —कृषि ७५७.

भोंवर-रा—पु १ भुंगा; भ्रमर. 'विसीफ भोवर गोचिड जाण ।'—दा ३.७.७ २ भुंग्याच्या आकाराचा खिऱ्याच्या डोक्यांतील एक दागिना. ३ (गो.) कलावंतिणीचा कुडलाकृति नाच ४ नारळीच्या कोंवळ्या पानास लागलेली कीड. [सं. भ्रमर]

भोंवर—शब्. समोंवतालचे; आसपासचे; समोंवारचे. 'समर्थे भोंवरवाडियांचीं धूद देण्ट्ये आणविली ।'—सप्त १९ ७८. [सं. भ्रमण] **०गांव-पुन**. आसपासचे एखाद्या गांवाच्या जवळचे गांव. **०पाग-न**. (गो) एक बाटोळें जाळें. **०पाशी**—किवि. जवळपास; समोंवातलच्या प्रदेशांत; आसमंतात.

भो(भों)वरा—पु. १ लहान मुलाचे, दोरी गुंडाळून गरगर फिरविण्याचे लाकडाचे एक खेळणे. २ मंडलाकार फिरणारे पाणी; आवर्त. ३ शरीरावरील केसांची मंडलाकार रचना ४ भोंवरीचे फळ. ५ मातीत खळी करून त्यांत राहणारा एक क्षुद्र कीटक. ६ शेंबीच्या भोंवतीं शोभेसाठी राखतात ते केशवलय; घेरा; संजाप. ७ गाय, म्हैस इ० च्या अंगाला स्पर्श झाला असतां त्वचेवर उत्पन्न होतें ते बटुळाकार स्फुरण. ८ (क.) गिरकी; चकर; फेरा; बळ्या. (कि० वेणे; वेणें). ९ एक वनस्पति; तेड;

पांढरें निशोत्तर. १० (काव्य) चक्र; (सामा.) चक्राकार फिरणारी कोणतीहि वस्तु. 'कुलालाचा भोवरा । जैसा भवे गरगरा ।' [सं. भ्रमर; अप भवंर; हि. पं भौरा] **०करणे**—गाय, म्हैस इ० स स्पर्श झाला असता त्यानीं बटुळाकार स्फुरण वरणें. **भोवण्यांत सांपडणे**—लवकर नाहीशा न होणाऱ्या संकटांत, अडचणींत गुंतणे. (पायाला) **भोंवरा असणे**—सारखें फिस्त राहणे. **भोंवरकडी-ळी** गुरांच्या दाव्याला असते तशी फिरती कडी. **भोवरजाळी-ळी**. भोवण्याची दोरी. **भो(भों)वरी-ळी**. १ एक प्रकारचा वेल २ रानसालेमिथी ३ पायांत कांटा मोडल्यामुळें तेथे जी बाटोळी गांठ उत्पन्न होते ती, चकंदळ. ४ कणेकडाचे टोंक रखाच्या ज्या पोकळ भागावर टेंकतें तो भाग. ५ मंडलाकार भ्रमण, गिरकी; प्ररक्षिणा; वळसा. फेरा (नाचणारा, भोंवरा इ० चा) (कि० वेणे; वेणें) ६ घोड्यातील व्यंग (केसांचे बलय किंवा चकंदळ) ७ (अशिष्ट) मोहरीचे बीं. ८ झालर 'तो विणला पाट सुतानें । मोत्यांची भोवरी ।'—वसा १५. ९ एक प्रकारचा दामिना; बुगडी 'पै आकारा नाम भोंवरी । येर सोने ते सोने ।'—ह्या १०.९०२ १० (ना.) एक लहान पाखळ ११ बैलगाडीचे चाक. १२ (कों) भोंवार पहा. १३ (गो) टकळी; चाती.

भो(म)वरी-ळी (महातु) उटी. भोरी पहा. 'सर्वांगी एक्षदर्भाची भोवरी वेति ।'—पूजावसर

भोंवरुळा—पु (क.) फुगडीचा एक प्रकार

भोवळणे—सकि. भुलविणे. 'कुचमदीं गोपिका धारी भोवळुनि गोवळ्या पोरी ।'—राला ३८. [भूल]

भोवळें—न. (विरु.) बहुलें पहा.

भोंवस—पु (गो.) डुकराचा जमाव, भुंड, थवा.

भो(भों)वळ—ळी. रितादि विकृतीमुळे येणारी ती घेरी; चकर; भोंवड. [सं. भ्रमण; म भोवणे] **०जिरणे**—नक्षा उतरणे; गर्वाचा परिहार होणे.

भो(भों)वाडा—पु. १ चकर; फेरा; वळसा. २ एखाद्याचा सार्वजनिक रीत्या झालेला अपमान; फजीतवाडा; धिंड (गुन्हगार इ० ची गाडवावरून काढलेली). (विशेषतः) भोवाडापोवाडा. (कि० काढणे; मिरविणे; वाजविणे; निषेणे; वाजणे). ३ पदार्थ फार डिवचला गेल्यामुळे त्याची होणारी नासाडी; कालवाकालव. ४ होळीच्या प्रसंगीं दवीच्या सोंगाची काढलेली मिरवणूक. (कि० मिरविणे; काढणे; निषेणे; होणे). [भोवणे] **भोंवांडणे**—सकि. भोंवडणे पहा.

भोंवार—ळी (कों.) पाणरहाट, तेव्हाचा घाणा इ० भोंवतीं बेल इ० ची फिरण्याची बटुळाकार वाट, मार्ग [भोवणे] **०गांव-पुन**. (प्र.) भोंवरगांव पहा.

मोडा—की (हेट. नाविक) नांगर बाधलेली दुसरी लहान मोडनी.

मोडा जंस, मॉल-सा—उ. उंसाची एक जात. **मॉल-बोस**सारखे एक तृण.

मोसकट-कटें, मोसकू—न३. १ (कों.) (भित्त इ०तील) इ, खिडार, भगदाड. २ (कापड इ० स पडलेलें) मोटें, ओबड-बड मोक [मोक]

मो(मो)सकणें, मोसकाविणें—सकि. १ एखाद्या पदार्थांत गडबडीदार पदार्थ गिरकाविणें. २ तारवार, मुरी, सुई इ० दुसऱ्या पदार्थांत जोरानें खुपयणें ३ झाडाची फांदी, शरीरावयव इ० त्याच्या आवाही काही भाग निघेपर्यंत जोरानें उपटणें, हिसकणें. ४ बिचकणें; खराब करणें [थ्व भस !] **मो(मो)सका, मोसकें**—उन वेळ [मोकसा पहा **मो(मो)सणें**—सकि. (बिरु) मोसकणें पहा.

मो(मो)सडी—की (अलील) क्रियाचें जननेद्रिय; योनि सं भवद् [**मॉस(सा)डणें**—सकि. खरडपट्टी करणें; शिक्या णें; फोडलणें. **मॉसडपट्टी**—की, खरडपट्टी. (कि० काढणें). **मॉसडीवा**—वि अपशब्द; शिवीप्रमाणे योजतात.

मो(मो)सडा—की मोंसा जंस. निपाणी उंसाची एक जात.

मोळ—की. चक्र; घेरी; ओंबळ. (कि० घेणें). [ओंबळ]

मोळा—उ. शंकर; शिव. 'म्रद्धांवाहूनि वेगळा'. कैलास निर्माण

करो मोळा ।'—एभा २४.२२९. —वि. १ साधा; सरळ मनाचा;

निष्कपट अंतःकरणाचा; दुसऱ्यावर विश्वास ठेवणारा. २ मूर्ख; वेडसर;

अजागळ **मोळानेष्टी**—उ. मूर्ख, वेडगळ, बावळट मनुष्य. **मोला**—

शंकर-साब-महादेव—उ. १ शंकर; शिव. २ अत्यंत मोळा,

सरळ मनाचा मनुष्य. **मोलाव-भावार्थ**—उ. साधेपणा; सरळ-

पणा, निष्कपटीपणा. **मोलाभाव** सिडीस जाव. **मोलावार्थी**—

वि साधा; सरळ; निष्कपटी. **मोलासा**—उ. चुक; चुकभूल;

हयगय; दुर्लक्ष (कि० काढणें; निघणें; जाणें). १ नजरचुकीमुळे

होणारा फायदा. —वि विसराव; निष्ठाळजी; दुर्लक्ष करणारा.

'तुम्ही रुपये दिले त्याविषयी मी मोलाभासा गेलों नाहीं.'

[मोळा द्वि] **मोळाभासा घावा घ्यावा**—चुकभूल घ्यावी

घ्यावी. **मोळावि**—वि. मोळा पहा **मोळा**—उ. साधा, निष्कपटी

मनुष्य. **मोळवट, मॉळसर**—वि १ काहीसा मोळा; साधा.

२ किंचित वेडसर; अजागळ. **मोळसाविणें, मोळाविणें**—

सकि फसविणें; ठकविणें. **मोळीव**—की (काव्य) मोळेपणा;

सरळपणा; नेणतेपणा; निष्कपटपणा. 'वेळनि मोळिवेची बुंधी ।

आपणा रक्षिजे सावधवृत्ती ।'—सुआदि ३५.१४६. **मोळें**—न.

१ नजरचूक; चुकभूल (हिशेब इ० तील) 'हिशेब चुकलास तर

आणखी करून पहा. मला तुजें मोळें नको.' २ दुसऱ्याच्या

चरकडीमळे झालेला लाभ जिवा हावि. ३ अन्न; आति; भुरळ;

मोडनी. (कि० घालणें; पडणें). 'एक मोसावी काल आला होता

त्यानें मोळें बालून दोन रुपये व पागोटें नेले.' (लामापेक्षी)

मोळ्याची आशा फार—वाजवी नक्यानें सत्पाधान न होऊन

दुसऱ्याच्या नजरचुकीनें होणाऱ्या फायद्याची आशा असणें. **मोळ**

गाढवाची गोणी खंडीचें मोळें. **मोळें भाव्य**—न. मूर्ख, अजागळ

मनुष्यास श्रीमंत करणारे नशीब. **मोळे भाविक**—पुनव. विश्वास

ठेवणारे; अस्वास्त्य लोक. **मोळेभासे**—न. मोळें अर्थ १ पहा.

[मोळें द्वि.] **मोळें राज्य**—न. मोळा राजा पहा.

मोक्ष्यमाण—वि. भोगावयाचें; सोसावयाचें (सुख, दुःख

इ०) [सं.]

मो, मोव—वि. १ (गो.) पुष्कळ; जास्त; बहु. २ (ल.

बिऱ्याच्या भावेंत) कमी; नाहीं असं. 'कुंकूम मोव झाला' [सं. बहु]

मोकोळ—किवि (गो) बहुतकरून; बहुतेक.

मोतिक—न. पंचमहाभूतांचे बनलेले शरीर. 'आणि वाहेतेनि

मोतिकें. पापपुण्य येथें पिके ।'—भा १३.१५६. —वि. १ मृता-

संबंधी; पिशाचासंबंधी; पैशाचिक. २ पंचमहाभूतासंबंधी. ३

विश्वाससंबंधी [सं.]

मोम—न. लबाडीनें वागिन्यांतील सोनें काढून घेऊन त्या

एवजी भरीस बातलेला दुसरा दिणकस धातु, लोहकीट. भ्रम पहा.

मोम—उ. एक पापहट; पृथ्वीचा पुत्र; मंगळ. 'नातरी मोमा

नाम मंगळ । रोहिणीतें म्हणती जळु ।'—भा १५.११६. [सं.]

मोवार-वासर—उ. मंगळवार.

मोम—वि भूमीसंबंधी; पृथ्वीसंबंधी. [सं.] **भौमिक**—वि.

इहलोकीचा; भूमीसंबंधाचा; पृथ्वीसंबंधाचा [सं.]

भोमानेस्त—वि (गो) माननीय; वेद्य [भोमान=बहुमान]

भोरी फिरणें—अकि (व) गवत, कडवा इ० ची गंधी,

घर इ० आगीनें वेष्टून जाणें, वेडणें; आग लागणें. 'एकदां भोरी

फिल्यावर घरातील सामान कसे निघणार ?'

भोस—उ. (गो.) ग्रामसंस्थांतर्गत कुविकर्मी यांचा संव.

[सं. भ]

भो(भो)सळ—की हुकरांची फेरी.

भ्या—न. भय; भीति. 'उडद्या पाण्यांत घालती । घालती

मरणाभ्यानें ।'—तेपो ८३. [भें, भय] **भ्याट**—ड-वि. नितरा;

मेकड. **भ्यामूर**—वि. अयकर; भीतिदायक; भीति उत्पन्न करणारा;

भेसुर.

भ्याडा—वि. (अष्टि) व्याडवा पहा.

भ्यात—उ. (कु.) बांधूबा अर्थां विरलेला भाग, अंत.

भ्यातार—उ. नवरा; पति. [सं. अर्त]

भ्रम—उ. १ पितादिकानें गरगर फिरणें; फेरा; वेडलाकार

गति; भोंवळ २ भडकणें; हिडणें; भ्रमण. ३ फेरा; प्रदक्षिणा; गरका.

४ चुक; चुकीची कल्पना, मत, गैरसमज; विपरीत ज्ञान. ५ होण्यांत होतो तो विचारांचा घोटाळा; संवेद; विचारांचा विसंगतपणा; मनाचा गोंधळ. १ (ल) योग्य मार्गापासून व्युत्त होणे; सत्य-प्रशंसा; बहुस्मृती. ७ बहीम; प्राति; अनुमान; आवेशा. 'ज्याचा आम्ही भ्रम धरला होता तोच शेवटी चोर ठरला.' ८ संशय; शंका; सांशक घृति. 'हा आक्षेप किंवा श्रद्धाविषयी आम्हाला भ्रम आहे.' [सं] भ्रमाचा भोवळा, भ्रमाची मोट-पुढी-पुढी जे खरोखर चांगले नाही ते चांगले आहे असा एखाद्याचा झालेला चुकीचा प्रह; पोकळ वस्तु. भ्रमाचा भोवळा फुटणे-एखाद्याच्या खोटेपणा कल्पनेचे निरासन होणे. स माहब्द-० वस्त-३.१ दारु; सुरा, मद्य. २ (ल.) मोह. 'तेथ ब्रह्मस आणि भ्रम-रस । इही युक्त अमृतकव्श ।' -एमा १४.११ ० हत-वि. भ्रम-लेला; भ्रमिष्ट; भ्रांत. 'आतां जाहालिया भ्रमहत । जेंसे पिशाचाचे वित्त ।' -हा ५.५७. ० ज्ञान-न चुकीजेंज्ञान; चुक; गैरसमज. [सं.] भ्रमलेपण-न. प्राति; मोहावस्था. 'तुं भ्रमलेपणे अहंरुति । यांसि पातु न धरिसी भित्ति ।' -हा २.९८ भ्रमिष्ट-स्त-त-वि. १ कैफ इ०नीं भ्रम झालेला. 'परि भ्रमिष्ट झाला द्विपंचवदन ।' २ बहिर; झुळा ३ ज्याचे विचार सदा घोटाळलेले असतात असा; सदा सांशक; गोंधळलेला. ४ खोटे, न बालुगारें. 'कीं भ्रमिस्त नाणे असेल पोटी । मुलाख देवितो निक्कळें ।' -भवि ५.९४. [सं. भ्रमिष्ट] भ्रमी-वि. १ भटकणारा; भटक्या. २ बहिरणारा; चुकीच्या मार्गाने जाणारा. ३ सदा गोंधळलेला; हांकित [सं] भ्रामक-३. लोहचुंबक. 'भ्रामकाचेनि संगें । जेंसे लोहो वेढा रिगे ।' -हा १८ १२११. [सं] -वि. घोटाळण्यात पाडणारा; संशय उत्पन्न करणारा; भ्रमोत्पादक.

भ्रमण—न. १ संभलाकार फिरणे, गगरा फिरणे. २ (शब्दशः ब ल.) भटकणे; फिरणे; हिंडणे. 'नाहीं केले तीयांचे भ्रमण । पाळिला पिढ करचरण ।' -तुगा ६९२. ३ (ल) प्राति पडणे; बहकणे; कुमार्गास लागणे. ४ एक अशुभ सुहृत्, अशुभ वेळ. [सं.] ० चक्र-न. १ (काव्य) इहलोक सत्यस्वरूप आहे असा मनाचा खोटा प्रह. 'जेणे त्रिधादि वेगगण । भ्रमणचर्ची पाडिले ।' २ गति असणाऱ्या प्रहोचे चक्र. 'भ्रमणचर्ची न भवे । ध्रुव जैसा ।' -हा १३.४८८. [सं.] ० प्रवाह-३. प्राणप्रवाह. (इं) कनव्हेकशन करंट ० दारिल, भ्रमणीक-वि. भटकणारा; भटक्या. भ्रमणे-अकि. १ चक्राकार फिरणे; गिरकी मारणे. २ भटकणे; हिंडणे. ३ (मजाने) घाब घेत घुटणे; भटकणे. ४ अल्पयाच मार्गाने जाणे; चुकणे. ५ धाबणे. 'भ्रमता सहस्रनयनि परि येयेंजलधि नदीज न भ्रमला ।' -मोघीम्य ११.९९. ६ भुळणे; भुलणे. 'नातरी महासिद्धि-संभ्रमे । जितला तापसु भ्रमे ।' -हा १.२७१. ७ पाठ दाखविणे; पाचार घेणे. 'कथा । जर तुं सुद्धी न भ्रमसिल पावतील घुगतीतें ।'

-मोघी ४.१९. भ्रमता-वि. भटकणारा. 'ऐसेनि न राहताचेतें राहवी । भ्रमतायेतें वैसवी ।' -हा ६.११९. भ्रमेती-बी. भ्रमण. [सं.]

भ्रमर-३. १ शृंगा. २ केसांची मंडलाकृति; भोंवरा. ३ भोंवरा. [सं.] ० कोट-३. कुंभारीण माशी. ० गुंफा-बी (योग) गोष्टहातावरील योगशास्त्राकौ स्थान. गोल्हाट अर्थ २ पहा. 'तेथ भोंवपीठ गोल्हाट । सांहुनि भ्रमरगुंफा कपाट ।' -एमा १२. ३५२. ० पडळ-ळी-बी. (काव्य) भ्रमरांचा समुदाय. 'भ्रमर-पडळी रोमावळी । श्रीवत्स नव्हाळी तेचि पै ।' [भ्रमर-पडळ] भ्रमर(हस्त)-३. (नृत्य) हाताचा आंगठा व जवळे बोटांशीं अंग्रे एकमेकांस लावणे, तंत्रेनी बांदकी करणे, करंगळी आणि अनामिका उरग्या ठेवणे.

भ्रमी-बी. विशिष्ट सैन्यसंख्याव्यूह एक भ्रमी-वहा हजार हत्ती, एक लाख रथ, एक कोटी घोडे, एक अश्व पदाति. 'हर्षी हर्षी शतपदाती जाण । इतके मिळोनि एक भ्रमीप्रमाण ।' -जे ३३.३०.

भ्रंश-३. १ पत्न; पडणे; गळणे. २ (ल.) अपवर्ण; न्हास; न्हास; व्युत्त होणे (महत्त्व, दर्जा, जात, सत्ता इ० पासून) चळ; वेड; खूळ. असे-सुद्धि-ज्ञान-वैराग्य-प्राप्ति-भ्रंश. [सं.] भ्रंशणे-सकि. १ (काव्य) घोटाळण्यात पाडणे; गोंधळविणे; चुकविणे. २ एखाद्यास त्याच्या स्थानावरून व्युत्त करणे. -अकि. १ गोंधळणे; चुकळण्यात पडणे. ३ स्थानावरून व्युत्त होणे; भ्रष्ट होणे; चुकणे; भ्रम पावणे 'कीं तपोबळें कूदी । पातलिया भ्रंशे बुद्धी ।' -हा १.१८८. ३ नष्ट होणे; नाहीये होणे. 'तिसिरावरुद्ध जैसे । हठीचे तेज भ्रंशे ।' -हा २.५६. भ्रंशित-वि. (वि.ल.) भ्रष्ट पहा. [सं]

भ्रष्ट-वि. १ भाजलेला, शेकलेला. २ शिजविलेला. [सं. अस्ज]

भ्रष्ट-वि. १ पडलेला; घुटलेला; पतन पावलेला (सद्गुण, आचार, विचार, दर्जा, सत्ता, महत्त्व, योग्यता, पावित्र्य इ० पासून). २ घोटाळण्यात पडलेला; गोंधळलेला; चुकळण्यात पडलेला. [सं.] ० मार्गस्थापक-वि. (काव्य) धर्मासंबंधी चुकीचा मार्ग स्थापन करणारा; धर्मबाह्य आचरणाचा संस्थापक. [सं.] ० संकल्प-वि १ ज्याचा हेतु निष्फळ झाला आहे असा. २ स्वतःचा व्यवसाय, धंदा इ०त अयशस्वी झालेला. [सं.] भ्रष्टाकार-३. सोबळे ओबळे, अस्वच्छता, व्यभिचारावि दोष इ० न पाळल्यामुळे उत्पन्न झालेली अपवित्रता, अमंगलपणा. [अष्ट+आकार] भ्रष्टाचार-३. १ शास्त्रविहित आचारास सोडून असलेले वर्तन; अनाचार. २ अष्टाकार पहा. [अष्ट+आचार] भ्रष्टाचारी-वि. शास्त्रबाह्य आचरण करणारा; अनाचार करणारा. [सं.] भ्रष्टाभ्रष्ट-बी. सर्वसाधारण अष्टाकार; अपवित्रता. [अष्ट श्रि.] भ्रष्टणे-अकि. १ (काव्य) पतित होणे; झाली येणे; व्युत्त होणे

(सद्गुण, योग्यता, पदवी इ० पासून) २ गोंधळणे; चुककळपांत पडणे. 'होणाराची विचित्र गति। अश्ली मति तयाची।' श्राद्ध विर्णे—सकि. (काव्य) अपवित्र करणे; विधिपूर्वक बाटविणे. श्राद्ध्या—वि. धार्मिक आचारविचारांप्रमाणे न वागव्यामुळे पूर्ण अष्ट झालेला (मनुष्य).

श्रांत—की, श्रांति पहा. 'ज्याला पहली भाळची श्रांत। ते राहिले रणांत।'—ऐपे १३०. -वि. १ चुकलेला; चोटाळपांत पडलेला; बहकलेला; गोंधळलेला; सांशक झालेला. 'ज्याचेनि संगे न्नाभाबो। श्रांता सही।'—झा १.१०२. २ परिभ्रमण केलेला; गिरकी, बळसा बतलेला ३ श्रांतिष्ट पहा. [सं.] ०खोर-वट—वि. श्रांतिखोर, श्रांतिवट पहा. ०हृदय—वि. संशयी; शंका-कुशकांनी युक्त; शंकेखोर. [सं.] श्रांति-ती—की. १ चुक, मूल; चुकीचा समज; मिथ्याज्ञान; भ्रम. 'देखे बिबेकी जे होती। ते दोहीतिही न शोचिती। जे होय जाय हे श्रांती। म्हणकनियां।'—झा २.१०२. २ गोंधळ; चोटाळा. 'दुर्जेना चालनि अनिवार श्रांति। भक्ता छळविसी तया हातीं।' ३ संशय; शंका; सांशकटुति. [सं.] ०कट-कर-वट, श्रांतवट—वि. संशयास्पद; चोटा-ळपाचा; संशयित. 'आलों तर बेईन असे श्रांतिकर सांगू नका. काय तें स्पष्ट सांगा.' ०खोर—वि. शंकेखोर; संशयी. ०पटल-ब. (काव्य) भ्रम, मोह यांचे आचरण, आच्छादन, पडदा. श्रांतिष्ट, श्रांत्या—वि. १ संशयित वृत्तीचा; संशयी; डळमळीत मनाचा; अनिश्चित विचारांचा. २ गोंधळलेल्या मनाचा; चोटाळ-

लेला; भ्रमिष्ट. ३ ज्या त्या गोष्टीविषयी शंका घेणारा; शंकेखोर. ४ नेहमीं चुकणारा. [सं.]

श्रांता—पु. भाळ; बंधु. (सामासिक शब्दांत श्रांत असे रूप होते). [सं. श्रांत] श्रांतजाया—की. भावाची बायको; भावजय. [सं.] ०त्व—न. बंधुत्व; भावाचे नाते; भाळपणा. [सं.] ०हृत्या—की. भावाचा खून. [सं.] ०हृत्यारा—पु. भावाचा खून करणारा. श्रांतव्य—पु. भावाचा मुलगा; पुतण्या. [सं.] श्रांताय—वि. भावासंबंधाचे. [सं.]

श्रुकुटी—की. १ भुवईचे आकुंचन. २ (सामा.) भुवई. ३ (वृत्त्य) भुवईचा एखाद्या भाग न उचलतां संबंध भुवई एकदम उचलणे. [सं.] ०खटविर्णे—उग्र मुद्रा धारण करणे. ०भंग—पु. रागाने भिबया चढविणे; कपाळास आठवा घालणे. [सं.]

श्रु—की. भुवई. [सं.] ०पल्लव—पु. भुवई. 'सहजे तिहीं संधी भेटी। जेथ भूपल्लां पडे गांठी।'—झा ५.१५२. [सं.] ०भंग—पु. श्रुकुटीभंग पहा. [सं.] ०मध्य—पु. दोन भुवयांमधील जागा. [सं.] ०लता—की. (काव्य) भुवई. 'हल्ला आठी बाळून। नेत्रयुगुल बटारले।' [सं.] ०संकेत—पु. भुवई बांकडी करून केलेली इशारत, सूचना; नेत्रसंकेत. (कि० दाखविणे; दाबणे). 'अंगदादि भूसंकेत। दाबिता आला ताराकांत।' [सं.]

श्रृण—पु. गर्भ; गर्भास्थेतील बालक. [सं.] ०हृत्या—की. गर्भस्थेच्यापाची हिंसा; गर्भपात. [सं.] ०हृत्यारा—वि. गर्भपात करणारा.

